Sözlük Dizisi

OSMANLI
TARİH DEYİMLERİ VE TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ
I

Mehmet Zeki Pakalın

İSTANBUL, 1993

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINLARI : 2505
BİLİM ve KÜLTÜR ESERLERİ DİZİSİ : 646
Sözlük Dizisi : 2

Kitabın adı
OSMANLI TARİH DEYİMLERİ VE
TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ I
Yayın Kodu
93.34.Y.0002.1104
ISBN 975.11.0730.X (Tk.No.)
ISBN 975.11.0731.8 (1.Cilt)
Baskı yılı
1993
Baskı adedi
20.000
Dizgi, baskı, cilt
MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

Yayımlar Dairesi Başkanlığı'nın 14.10.1991 tarih ve 9411 sayılı yazıları ile 20.000 adet basılması uygun görülmüş, Yayımlar Dairesi Başkanlığı'nın 27.10.1992 tarih ve 8996 sayılı yazıları ile dördüncü defa birinci parti olarak 10.000 adet basılmıştır.

ÖNSÖZ

Memleketin her tarafında okuyup yazmak için gösterilen büyük şevk ve gayreti sevinçle karşılarken onun yayımını ve gelişmesini temin eden alet kitaplarının hazırlanıp yayımlanması, bunun geçici bir heves olmadığını göstermek itibariyle ayrıca memnuniyeti mucip bir keyfiyettir.

Alet kitaplarının başında lûgatlerin ve ansiklopedilerin geldiğini kayıt ve işarete lüzum yoktur. Bunların bir kısmı yaşıyan kelimeleri, bir kısmı da tarihe mal olmuş bulunan tâbir ve ıstılahları açıklarlar. Yaşıyanları öğrenmek, eskilerin hâfızalarında ve kitaplardakileri öğrenmekten kolaydır. Çünkü yaşıyanlarla her gün karşı karşıya geliriz, ötekilerle ise ancak eski kitapları okurken, yahut geçmişe ait bir şeyi dinlerken karşılaşırız. Bu sebeple ikinciler birincilere nazaran güçtür.

Tarihle uğraşanların, hususiyle yeni neslin, bu yüzden uğradığı müşkülâtı hemen her gün karşılaştığım vakalar, şüpheye mahal kalmıyacak surette ispat ettiği için yürüdükleri sarp yolları, hiç olmazsa bir mum ışığı ile, aydınlatmağı düşündüm. İşte on sene çalışarak meydana getirdiğim bu eser o makasadı güdüyor.

Eserim, dediğim gibi, uzun bir emeğin mahsulü olmakla beraber, daima muterif olduğum aczimi düşünerek ve ilk defa ortaya atılmış yepyeni bir fikir mahsulü olduğunu da ilâve ederek birçok eksiklik ve yanlışlıkların bulunduğunu kayıt ve işarete lüzum bile görmüyorum. Bunları düzeltmek lûtfunda bulunacaklara şimdiden teşekkür ederim.

Basılması büyük bir masrafa ihtiyaç gösteren kitabımı Bakanlık hesabına tabettirmek lûtfunda bulunan Millî Eğitim Bakanlığına ve onun başına geçtiği günden beri faydalı eserlerin yayımını temin eden sayın Hasan-Âli Yücel'e derin minnet ve şükranlarımı sunarım.

M. Zeki Pakalın

A

ABA (عبا) [*San., Sof.*] Dervişlerle aşağı tabakadaki ilmiye mensuplarının ve medrese talebesinin giydikleri palto nev'inden bir elbisenin adı idi.

«Kamus» ta «Abae» ve «Abaye» suretinde yazılan bu kelime için şu izahat vardır: «Türkide aba tâbir olunan ipten mensuç kaba kisveye denir. Rustayi *(köylü)* makulesi giyip ve döşenirler.»

«Kamus-u Türki» de şöyle deniliyor: «1) Yünden mamul mâruf kaba kumaş. 2) Bu kumaştan mamul üstlük ruba, hırka. Abadan mamul: aba potur; aba terlik.»

Ahmet Vefik Paşa «Lehçei Osmani» de *(Aba)* kelimesini «aba ve abaye mânasına yünden kalın kumaşlı şayak. Andan yapılmış cüppe ve kukulete, maşlah ve dikişli libade. Aba çakşır, aba potur, aba kalçın terlik. Aydın abası kısa salta. Balıkesir abası daha uzuncası, Bağdat abası kalınca sof. Abayı yakmak, meftun, sersem olmak. Abacı; abadan eşya satan esnaf. Abalu, âciz, fakir, vur abaluya. Abayi, atın kalın çulu.» suretinde izah ediyor.

Lûgatlerin bu mânasına ve hattâ bugünkü istimal tarzına göre aba, fukara giyeceği olmak üzere kaba ve kalın olarak yünden dokunan kumaş demek olduğu gibi, yakın vakitlere kadar giyilen ve aba denilen kalın yün kumaştan yapılan üst elbisesi demekti İslimiye'nin, Balıkesir'in ve Feshane'nin abaları revaçlı idi. Alelekser devetüyü, nadiren kurşuni renkte olurdu.

Lâkaydane hayat geçirenler «bir abam var atarım, nerde olsa yatarım» derlerdi.

«Abayı yaktı Fatmacığın bezine», «Abacı kebeci, ya sen neci?», «Aba vakti aba alan, yaba vakti yaba alan aldanmamıştır» darbımeselleri de vardır.

«Tahir-ül-Mevlevi» nin verdiği malûmata göre dervişlerin abadan kisve giymeleri eskidir. Âdeta Peygamber devrinden başlar. Çünki o zamanlarda zaruret içinde bulunanlar aba giyerlerdi. Medine'nin *(Gavalî)* tarafında oturan köylülerin yünden elbise giydikleri cihetle namaza geldikleri vakit üstleri başları koktuğu, Peygamber'in de onlara «gusledereк bugün için temizlenmiş olsanız» buyurduğu «Buhari» ve «Sahihi Müslim» gibi en doğru hadîs kitaplarında Ayşe rivayeti olarak yazılıdır. Sahabe ve tâbiîn devirlerindeki züht ve takva erbabı da böyle yaparlardı. Nitekim hicretin ikinci *(Milâdın 9 uncu)* asrında böyle zâhit ve müttaki olanlara *(sofi)* denilmiş, bu kelimenin Yunanca «sofist» ten alındığı söylenilmekle beraber sofilerin sof, yani yünden aba elbise giymeleri de o lâkabı almalarına sebep gösterilmiştir.

Mevlâna; fakrü fenayı ihtiyar eylemiş ve abalara, kebelere bürünmüş büyük adamlar hakkında «Mesnevi» nin mukaddemesinde *(El-mülûk taht - el - etmar)* tâbirini kullanmıştır ki «eski püskü içinde mânevi padişahlar» demektir. «Etmar» «tımr» ın cem'idir. «*Kamus*» un beyanına göre «köhne aba ve kilim ve ihram makulesidir.»

Aba giyen dervişlere *(abapuş)* denilirdi. «Kamus-u Türki» de «abapuş» için «aba giyen, abadan hırka giyen derviş» izahatı vardır.

Aba giyenlerde riya şaibesi bulunmak ihtimaline binaen târize uğrıyanlar vardı. Şairler bile bundan kendilerini alamamışlardır. (*Naili-i Kadim*) in:

Rûh yok savmaanın pîr - i aba-puşunda
Hâl var meykedenin rind-i kadeh-nuşunda

matlaında olduğu gibi.

Sofiyeden daima aba giymeyi itiyadedenler olduğu misillû kıymetli elbise giyip de «abada aradığımızı kabada bulduk» diyenler de vardı.

Sofiyenin aba giymeleri bir sünnete ittiba etmiş olmak için olması da muhtemeldir. Çünki Hazreti Peygamber; yünden tepme keçeden elbise giydiği gibi «mirt» tâbir edilen ve yine yünden ve aba cinsinden olan uzun ve geniş bir ihrama bürünmüş, hattâ onun altına *(Hasan, Hüseyin, Fatime ve Ali)* yi de almak suretiyle iltifat buyurmuştu. Bu iltifata mazhar olanlara *(Âl - i Aba)* denilmiştir.

«Kamus-u Türki» de *(Âl-i Aba)* için şu izahat vardır: «Ehl-i beyti Cenabı Nebevi ki cümlesini mübarek abalariyle sarmış oldukların-dan bu isim kalmıştır.»

İraniler; bu dört zata Cenabı Peygamberi de ilâve ederek *(Pençten)* derler. Bayraklarından bazılarının alemi olmak üzere taktıkları el şeklindeki beş parmak ile de bunu ima ederler.

Âl-i Aba; bütün Müslümanlarca tâzim ve tebcil olunur. Bu hususta Sünnilik ve Şiiliğin methali yoktur. Müslüman Türk şairleri:

Bağışla Hazreti Zehra ile sıptına Muhtarı
Der-i âl-i abaya dahîlim Ya Resulâllah

ve:

Pençe-i âl-i aba hakkıyçün ey şir-i Huda
Kıl nüvaziş dest-i eltafın ile bu çakeri

gibi beyitler söylemişler ve bunlara karşı olan hürmetlerini izhar etmişlerdir.

Muallim Naci aşağıdaki acayip beytinde aba kelimesini kullanmıştır:

Bunca dem paşide oldun ben gibi bir âteşe
Ey aba peşmi semendersin ki suzân olmadın

ABA (ابا) [*Sar.*] —Padişahın firaşına *(yatak)* girmek saadetine uğrıyarak gebe kalan ikbal'in doğurma zamanı yaklaşınca tahsis olunan dairede hizmetine bakmak üzere verilen becerikli, yaşlıca kalfa hakkında, doğan şehzade tarafından kullanılan bir tâbirdi. Çocuk büyüdükten sonra ikbal'in başkalfası makamında olan bu kalfaya «abam» derdi.

ÂBADÎ (آبادی) [*San.*] Eskiden kullanılan kâğıtlardan birinin adı idi. «Hint âbadîsi» de denilirdi. *(Hindistan)* ın *(Devlet-Âbad)* şehrinde yapıldığı için bu ismi almıştı. Aynı kâğıt *(Buhara)* da da imal olunurdu.

Reşat ve Ali Nazima Beyler tarafından tertibedilmiş olan «Mükemmel Osmanlı Lûgati» nde bu kelime «İpekten mamul bir nevi yazı kâğıdı», «Lehçei Osmani» de de «Devlet-Âbad dedikleri Hint kâğıdı, terme Hanbalık» suretinde tarif olunmaktadır. Yine Vefik Paşa «Hanbalık» için de şu izahatı veriyor:

«Hanbalık kâğıdı Çin'in âlâ âbadîsi». «Kamus-u Türki» de şöyle izah olunmuştur: «Hind'in Devlet-Âbad şehrinde imal olunan bir nevi âlâ yazı kâğıdı *(Devlet-Âbadîden mahaffeftir.)*

Necip Asım ve Hasan Tahsin Beyler tarafından hazırlanıp bir kısmı basılmış olan «Lûgat-i İlmiye ve Fenniye» de şöyle deniliyor:

«Âbadî kâğıt; sarıca renkli, güzel ve mücellâ bir nevi yazı kâğıdıdır. İran, Hint ve Çin'den gelir. Hint'ten geleni en makbulüdür. Hanbalık Çin'in âlâ âbadîsidir. Âbadî mushaf ve mürakkaatta kullanılır.»

Muallim Cevdetin «Sözlük» ünde «Bir nevi kâğıt. Hint Âbadîsi. Avrupalılar bu kâğıdın vaktiyle taklidini çıkarmışlardı *(Frenk âbadîsi)*. Türklerde resmî ve mühim (*biti*) ler bu kâğıda yazılırdı. Hattatlar yanında değeri çoktur. Mürakkaat dergilerinde örnekleri boldur. Sade ve renkli olur» izahatı vardır.

Bu kâğıt dut ağacı elyafından yapılırdı.

Ham kâğıt terbiye edilmek üzere birtakım ameliyelere tâbi tutulmadan evvel istenilen renge boyanırdı. Boyanan renkler ekseriya sarı, şeker renk, pembe idi. Boyamak için daima nebati boya kullanılırdı. Al bakkam, zerdali yaprağı, çay vesaire o neviden şeylerdi.

Terbiyenin ilk devresini aharlama teşkil ediyordu.

Pek dayanıklı olduğundan «Hatai» gibi bu kâğıt da en mutena eserler için tercihan kullanılırdı.

Avrupalılar bu kâğıdın taklidini yapmışlardı. Ona «Frenk âbadîsi» denilirdi.

(Âli) nin «Menakıb-i Hünerveran» adlı eserindeki kaydından anlaşıldığına göre *(sayfa 11)* hicrî 11 inci *(milâdi 17 nci)* asır iptidalarında şu kâğıtlar kullanılıyordu: Âbadî, Dımışki, Hatai, Âdilşahi, harirî, Semerkandî, sultani Semerkandî, Hindî, Nizamşahi, Kasım Beygî, Hariri Hindî, livayi, Tebrizî, muhayyer.

(Mehmet Ali Kâğıtçı) nın beyanına göre *(Kâğıtçılık tarihçesi S. 213)* Muallim Cevdet'in Topkapı Sarayında yaptığı tetkiklere nazaran 910 *(1504)* tarihlerinde İstanbul'da Hindî, Semerkandî ve nakkaş kâğıtları meşhurdu. 1051 *(1641)* senesinde İstanbul'a şu kâğıtlar geliyordu: Hintkâri kâğıt, buyrultu için orta battal kâğıt, zarflık kâğıt, telhis kâğıdı, Ali kurna kâğıdı.

Son zamanlarda ölen kâğıtçı Saffet Efendinin doktor *(Süheyl Ünver)* de mevcut satış defterinde aşağıdaki kâğıt isimlerine tesadüf olunmuştur: yaldızlı İngiliz, Ali kurna, ceylân kâğıdı, ministre, takrirlik, çifte takrirlik, ince süfera, mavi çizgili süfera, ruganli av kâğıt, Felemenk ruganlisi, ruganli fıstık, frenk parlağı, boyalı Felemenk, okkalık, Ali kurna boyalısı, damgalı fıstıki, yeşil çifte aharlı, mushaflık yeşil, mühreli Ali kurna, name kâğıdı, şeker renk, Venedik aharlısı, elvan çifte, cüzlük, tahrirat elvan, eseri cedit, şeker renk battal, Venedik şekerrenk battal, mavi çizgili İstanbul, eski Venedik gülkurusu, aharlı fıstıki, iki yüzlü fıstıki, çengâr battal, eseri cedit battal, mühreli battal, satrançlı battal, kıyma battal, aharlı beyaz, çifte Bosna, parşömen Edirne, Hint âbadî, Buhara, kalın parşömen, ince parşömen, sarı aharlı.

İyi bir hattat ve değerli bir şair olan Suut Bey edebî tâbirler hakkında hazırlamakta olduğu eserinden bu tâbire dair olarak aşağıdaki kıymetli malûmatı lûtfetmiştir:

«Âbadî; Acemce mensup isim. Eskiden yapılır bir nevi yazı kâğıdıdır. Kadimen Hindistan'ın *(Devlet - Âbad)* şehrinde imal olunurdu. Hüsnü hat erbabı indinde pek makbuldür. *(Ahar)* denilen nişasta, şap ve yumurtadan mürekkep cilâ sürülerek badehu *(mühre)* denilen büyücek bir billûr parçası ile delk ve temas ettirilmek suretiyle parlatılarak mühim kitaplarla evrakın yazılmasında kullanılırdı. Eslâfın eserlerinin en mühimleri bu kâğıtlara yazılmış bulunmaktadır. Beş altı yüz seneliği görülmekte olmasına nazaran çok dayanıklı bir kâğıt olduğu anlaşılır.

«Vaktiyle hututu mütenevvia müntesiplerindendim. On beş yirmi sene evveline gelinceye kadar bu kâğıtların tektük bulunabilen bir sayfasına kırk elli kuruş vererek aldığım çok vâkıdır.

«Evvelleri bu kâğıtlarla teferruatından olan yazı edevatı ve yerli siyah mürekkep Beyazıt'ta elyevm Üniversite aksamından bulunan eski maliye karşısında sıra ile mevcut mücellit ve müzehhip dükkânlarında satılırdı. Bu esnaf halen münderis olmuştur. Bunların sonuncusu olan mücellit ve kâğıtçı Saffet Efendinin hicrî 1344 *(milâdi 1925)* senesinde füc'eten irtihal etmesiyle bu bahis sona erdi.»

Kesretinden âksadeyle gelen cananenin
Bir tabak âbadid r sahrayi kâğıthanenin
Sabit

ÂBA - İ FELEK (آبای فلك) [*Ed., Ast.*] Kudemanın nücuma dair ıstılahatından bulunan Nüh âba, Âba - i ulviye, Ümmehat - ı süfliye tâbirleri kabîlinden bir tâbirdir. Farisî kaidesiyle izafi terkiptir. Lûgat mânası «Felek babaları» dır.

Sabit ve seyyar yıldızların bu âleme alâkaları ve hâdisata tesirleri zannı kudemaca bir kanaat teşkil etmiş ve eski tıp kitaplarında da birçok hastalıkların ecram tesiriyle zuhur ettiğine dair uzun uzadıya bahisler yazılmıştır.

Naima ve Raşit gibi tarihlerde bile nücum ilmine ve müneccimlerin keşiflerine dair ciddî lisanla yazılmış birçok bahisler vardır.

Eski divanlarda nücuma mütaallik birçok nükteler, mazmunlar görülür. Ezcümle meali «Yıldızımın mahiyetini hiçbir müneccim anlıyamadı. Yarabbi! Acaba günleri doğuran anadan hangi talih ile doğmuşum?» olan *(Saib-i Tebrizî)* nin şu:

Kevkeb-i baht-ı mera hiç müneccim neşinahat
Yarebi Ez maderi kiyti beçi tali' zadem

beyti o kabildendir.

Şeb-i yeldayı müneccimle muvakkit ne bilir
Müptelâyi gama sor kim geceler kaç saat
Nef'î

Yıldız arayıp gökte nice turfa müneccim
Gaflet ile görmez kuyayu rehgüzerinde
Ziya Paşa

ÂBANİ (آبانی) [*San.*] Zemini beyaz, dalları safran renginde kasnak işlemeli bir nevi kumaşın adıydı.

«Kamus-u Türki» de şöyle izah olunmuştur: «İpekten sarımtırak dallarla bir nevi kumaş ki sarık vesairede kullanılır: Bursa âbanisi. = s. Bu kumaştan mamul: âbani sarık.»

«Lehçe-i Osmani» de «Aslı malûm olmadı. Ağabani, ak banu, zemini beyaz, dalları safrani ipek kumaş, Bursa âbanisi renklisi» izahatı verilmiştir.

(Emrullah Efendi) nin reisliği altında yazılmaya başlanıp yalnız bir cildi neşredilebilmiş olan «Yeni Muhit-ül-Maarif» te de şöyle tarif olunmuştur: «Bir türlü beyaz bez ki ipekten nescedilir ve zeminine safrani dallar işlenir. Âbani sarık; âbani yorgan. Hint âbanisi.»

Aslının «ağabani» olması ihtimali bulunduğunu söyliyen Nurettin Rüştü Büngül *(Eski Eserler Ansiklopedisi s. 9)* şu izahatı da veriyor: «Açık sarı renk kumaş üzerine koyu sarı renkli ipekle işleme bir nevi kumaştır. İyisi Hindistan'da, Halep'te, Bağdat'ta, hattâ İstanbul'da, Bursa'da da yapılmıştır. Bundan perdeler, bohçalar, yorgan yüzleri vardır. Şapka inkılâbından evvel Anadolu tüccarları, Halepliler gibi, başlarına sarık sararlardı.»

Sarığı saltanatı boş kafasında yaşatır
Ağam âbani sarıkla ağabani görünür.

Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine eski kıyafetlerin de men'ine teşebbüs ve kavuk yerine «şal» sarılması emrolundu. Bu tembih üzerine ulemadan bazılarının dairelerindeki ağaların başlarına Lâhuri şallar sardırarak tekellüflü şalvar, salta ve tozluk giydirmek suretiyle büyük masrafları icabettiren sefihane hareketlerde bulunmaları hoş görülmiyerek onlarır. bu hareketleri meni ve vakt-ü hal nazarı dikkate alınarak âdi elbise ile başlarına Ahmediye ve âbani gibi şeyler sarmaları emrolunduğunu Vakanüvis Lûtfi Efendi hicrî 1243 (*milâdi 1827*) vekayii sırasında yazıyor.

Âbaniden sarık, yorgan yüzü, bohça, kundak yapıldığı gibi kadın elbisesi ve erkek mintanı da yapılırdı.

Hindistan'da dokunmuş olanları nefis ve makbuldü. Bir zamanlar Bursa'da taklitlerini dokurlardı.

ABANOZ (آبانوز) [*San.*] Hindistan, Madagaskar, Moris Adaları, Japonya ve Habeş'te yetişen gayet kuvvetli, sert ve pek güzel cilâ kabul eden ağacın adıdır. Vaktiyle bugün antika sayılan tespih, kutu, kalemdan, nalın, baston, ok ve emsali şeyler yapılırdı. İslâmın kıymetli âbidelerini teşkil eden cami ve türbelerin kapı ve dolapları abanozdan yapılmıştır.

«Kamus-u Türki» de bu kelime için: «*(Fa. «Abnus» tan)* asıl Hint'ten çıkan pek sert ve siyah bir ağaç. Siyahlık ve sertlikten dahi kinaye olur: Abanoz kesilmek. = S. abanozdan mamul: abanoz ok» izahatı vardır.

Farsça olan bu kelime için «Bürhan-ı Katı» da *(c.1, s. 63)* şu tafsilât vardır: «Abnus; hâkpus vezninde meşhur şecerdir. Hindistan'a mahsustur. Gayetle siyah olur. Arabide ve Türkide dahi abnus derler. Âmme tahrif edip «abanoz» derler. Ateşte ud gibi rayihası çıkar. Su ile meshukunu iktihal-i şebkür illetini müzeyyildir. İlleti mezbureye Türkide tavukkarası tâbir ederler. Müptelâ olan gündüz görür, gece görmez. Tenavülü mesanede olan taşları müft ve muhriçtir. Bir nevi balık ismidir ki eti gayetle leziz olur.»

Abanozun esmer, kırmızımtırak, yeşilimsi, siyah damarlı, ebruli, sarımtırak, yeşil olanları varsa da en makbulü siyah olanıdır. Sanatta, taşlar içinde mermer ne ise ağaçlar içinde de abanoz odur. Mermer ekseriya sanatlı taş işlerinde kullanıldığı gibi abanoz da o türlü ağaç işlerinde kullanılır.

Manastırlı Rifat Bey «Kamus-ül-Bedayi» de (Malûmat No. 31-32, s. 694) «Elvan döşeme ve tavan ve kapı ve pencere ve dolap ve emsali ince marangozlukla inşa ettirilen zıkıymet şeylerde istimal edilerek âlî tezyinattan madut» olduğunu yazıyor ve sahteleri bulunduğunu da kaydederek şu izahatı ilâve ediyor:

«Bunlardan başka abanoz namını almış birtakım ağaçlar vardır ki en meşhurları Alp dağlarının pırnarlarından yapılıp «sahte abanoz» denilen ve yabani erikten yapılarak «şark abanozu» tesmiye olunan ağaçlardır ki kıymeti halis abanozdan dundur.»

«Yeni Muhit-ül-Maarif» in uzun tafsilâtı arasında sahtesi hakkında şu izahat mevcuttur:

«Abanozun taklitleri de vardır. Üvez ağacı, sınt ağacı, bir nevi armut ağacı, bakkam ağacı gibi haşepleri sert ve ağır olan ağaçlar sanat ile siyaha boyanarak abanoz yerine ticarete sevk edilir. Bunlar boyama abanozlardır. Mamafih sahih abanozu taklidinden fark etmek o kadar güç değildir. Yalancı abanoza ne kadar cilâ ve brik verilirse sahte olan rengi erbabınca derhal fark edilir.»

«Ebüzziya Lûgati» nde şu izahat vardır: «Abnus lâfzını Avrupa erbab-ı lûgati Elinos lisanına mal etmişlerdir. Halbuki bu kelime Farisî ve aslı *(diraht-ı abnuş)* olarak vasfiyetten alemiyete naklolunmuş sıfatı maalmevsuftur. Siyah sert ağaçların ismidir. Abnus meşe envaından olan sert ağaçların uzun müddet suda kalmasiyle hâsıl olur. Bu asıl abanozdur. Bir de tabiî sert ve siyah ağaç vardır ki levin ve salâbetinden abanoza müşabih oluşu sebebi tesmiyedir. Hattâ tabakâtül-arz ilminde kışrı arzın tabakata taksiminde arazi-i maiyeden devri fahmiye mensubolduğu gösteriliyor ki bir ağacın müddeti medide su ve tazyik altında bulunuşu bu keyfiyete müncer olur.»

Direklerarasında merhum Ali Rıza Efendinin abanozdan yaptığı fitilli enfiye kutularının pek sanatkârane olduğunu yazan mütehassıs Nurettin Rüştü Büngül *(Eski Eserler Ansiklopedisi, s. 9)* abanoz mamulâtının o zamanki değerleri hakkında da şu malûmatı veriyor:

«Büyük bir konsol yüz lira; bir masa otuz lira, ufak tefek kutu vesaire gibi şeyler de üçer beşer liraya satılmaktadır. Nadiren zuhur eden derviş müttekâlarından da otuz ve hattâ elli liraya kadar edenleri görülmüştür.»

Abanoz, eski edebiyatta *(abenus)* suretinde kullanılırdı.

Müjen ger senk-diller gönlün olursa acep olmaz
Onun tek abenus ok lâgıkı pulâd-peykândır
Fuzuli

ABAŞO (آباشو) [*Bah.*] (İtalyanca aslı Abasso.)

Alt ve alttaki makamında kullanılır bir tâbirdir. Yelkenlerin alt kenarlarına bu ad verilir.

Abaşo kelimesi bazı kelimelerin önüne de getirilir. Meselâ çifte gabyalı gemilerde alt taraftaki gabya yelkene *(abaşo gabya)* denir. Bazan bu tâbirin yerine muharref olarak *(altabaşo)* dahi kullanılır.

«Yeni Muhit-ül-Maarif» te şöyle deniliyor: «Abaşo kelimesi alt, aşağı mânasını ifade ettiğine göre *(altabaşo)* tâbiri, biri Türkçe, diğeri İtalyanca iki kelimeden yapılmış bir terkip olmak gerektir. Yahut Türkçe *(altbaş)* terkibinden *(abaşo)* kelimesine yaklaştırılarak İtalyancalaştırılmış bir tâbir olmalıdır. Nitekim *(altabaşo yakası)* yelkenin alt kenarına itiak

olunduğuna nazaran *(altbaş yakası)* mefhumunu ifade eder.

ABAZA KESİMİ (آبازا کسیمی) [*Kıy.*] Giyim hususunda Abaza tavrına, modasına verilen isimdi. Güzel ve yakışıklı bir adam olan Abaza Mehmet Paşa *(ölümü 1634, H. 1044)* kesim ve takım itibariyle zamanında yenilik göstermiş ve onunla da şöhret bulmuştur. Bu itibarla Abaza yalnız askerî ve siyasi cephede değil, içtimai sahada da tesir yapmış bir simadır.

Zamanın padişahı Dördüncü Murat bile Abaza tarzındaki giyimi beğenir, hattâ taklit dahi eylerdi. Bir aralık araları çok iyi olan Hünkârla Vezirin aynı abadan çepken giydikleri ve aynı şekilde sarık sardıkları görülüyordu. Padişahın bu meyli de o tarzın halk arasında şöhret bulmasına sebebolmuştu.

Fetva Emini Şehzade Efendi bu hususu şu suretle kaydetmektedir: «Abaza Paşa güzel bir adam olup libas ve kisve ve destarda lâtif ihtiraları olmakla kendini ve ağalarını pehlivanvari tezyin etmeye maildi. Abazadan sonra Abaza kesimi kaftan, Abazalı kavuk, Abaza tarzı raht, kılıç halk arasında mütedavil olarak nice yıl devam etmiş, badehu metruk ve mensi olmuştur.»

ABDAL (ابدال) *(Sof.)* Evliya zümresinden halkın mesalihinde tasarruf için mânevi izne mazhar olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi: Kara Abdal, Deniz Abdal. Abdalın lûgat mânası; dünyadan habersiz, safderun, alıktır. «Kamus-u Türki» de *(Ar. «bedîl» cem'i olan «abdal» dan)*, 1) Ahmak ve safderun, 2) bir şeye akıl yormaz kalendermeşrep ve derviş adam, suretinde tarif olunmuştur.

«Musavver Dairet-ül-Maarif» te şu izahat vardır:

«(Türkçe sıfat, lisaniyat) Budala, ahmak, bön§ Tasavvuf; alâikı kevniyeden azade adam§ Sufi.; kalendermeşrep: *(darbımesel: abdal tekkede, hacı Mekke'de.)* Bu kelimeyi Arapça ebdal kelimesiyle karıştırmamalıdır.»

Abdal kelimesi aslen Türkçe değildir. Arapça «ebdal» den bozmadır. Ebdal; Arapçada halkın mesalihinde tasarrufa mezun evliyaullah zümresinden olan bir cemaate ıtlak edilir. Türkçede ab al müfret olarak o cemaate mensub olan zata denmiştir. Bu itibarla *(Kara Abdal)* karada, *(Deniz Abdal)* da denizde bazı tasarrufa mezun olan veliler demek olur.

Sonraları «abdal» kelimesi Türkçede asıl mânasından galat olarak temsilen evvelâ evliya geçinen mukallitlere, kalender ve dervişlere, miskin ve fakirlere de tamim ve tevsi edilmiştir. Saniyen; kalendermeşrep, dervişnihat olanlar, maişet umuruna aldırmadıklarından onlara kıyasen iş bilmiyen, kâra aklı ermiyen adamlara da «abdal» denmiş ve bunun lâzımı olarak idraki zayıf ve düşüncesi iptidai kimselere de isim ve sıfat olmuştur. İşini bilmiyenlere, kalender geçinenlere fakrın mülâzemet eylemesi de pek tabiî olduğundan fakir kimselere, dilencilere de «abdal» tâbir olunur.

Türkçeye Arapçadan muharref olarak giren «abdal» kelimesi mânaca birkaç safha geçirmiştir. Bugünkü halde kelimede galipolan mâna ve temeyyüz eden cihet zihinsizlik ve zihin kısalığıdır.

(«Ebda» maddesine müracaat.)

ABDALLAR (ابدال) [*Sof.*] Abdalan dahi denir. Her ikisi «ebdal» in cemi'dir. Osmanlıların ilk devirlerinde Anadolu'da şayidi. İran'da derviş mânasına kullanılan «abdal» kelimesi milâdi on altıncı asırda bu mânada istimal olunuyordu. «Kalenderler», ve «ışık» tâbiri de aynı mânayı ifade ediyordu. Tasavvufta «Kırklar» veya «Yediler» e derler. Sofiye; âlemi mânen idare eden üç yüz «Resûlûllah» kabul ederler. Bunların kırkına «abdal», yedisine «büdelâ», dördüne «evtad», üçüne «nükaba», birine «kutup» veya «gavs» denilir.

Abdallık bir tarikattı. Abdal Musa, Kaygusuz Abdal gibi şahsiyetler hep bu tarikata mensuptur. Bu tarikat hakkında henüz ciddî bir tetkik neşrolunmamıştır.

Prf. Köprülü Zade Fuat; Abdallığı «Babailik» in bir şubesi olarak gösteriyor. «Rumuz-ül-künuf» ta: «Pirleri büdelâdan olur, salâta müdavemet etmezler, eğer meşayih evradı bunlarda olsa bu din içinde Mesih bunlardan kavi olmazdı. Zira bunlarda olan terk ve tecrit, vecit ve kanaat ve teslim ve hakikat ve seha ve hizmet gayrılardan nice meratip fazladır.» deniliyor.

«Nurülhuda limen-ihteda» adlı eserde de aynı şeylere tesadüf olunur. Umumi olarak tarikat müntesiplerince de «abdallar» denilir.

ABDESTLİK (ابدستلك) [*San.*] Bedeni dar ve kısa bir nevi cüppeye verilen addır.

«Kamus-u Türki» de «abdest alırken giyilen bir nevi kısa cüppe» izahatı verilen bu tâbir için «Lûgat-i İlmiye ve Fenniye» de «Aydın ve Hüdavendigâr vilâyetlerinde bulunan zeybekler iktisa ederler.» denilmektedir.

[*Kıy.*] Kolayca abdest almağa mahsus kolları dirseğe kadar olan cüppenin adı idi.

ABI HAYAT (آب حیات) [*Ede., Mit, Sof.*] Ebedî bir hayat verdiği zannolunan su demektir.

Farsça su mânasına olan «ab» ile, Arapça dirilik demek olan «hayat»ın birleşmesinden meydana gelen bu tâbir için lûgat kitaplarında şu izahat vardır: «Ledün ilminden kinayedir. Yahut bir sudur ki içene ebedî hayat verir. Güya Hızır'ın henüz hayatta olması bu sudan içtiği içindir. Ab-ı Hızır, Ab ı Hayvan, Ab-ı Beka bu suya verilen isimlerdir.»

Mitolojiye dair yazılmış olan eski eserlerde bu mevhum su hakkında tafsilât vardır. Güya Büyük İskender bu suyu bulmak için dünyanın her tarafını gezmiş, fakat bulamamıştır. Ancak Hızır ve İlyas'a suyu bulmak ve içmek nasib olduğundan kıyamete kadar yaşıyorlar.

Abıhayat fikri yalnız şarklılara mahsus değildir. Orta zamanlarda Avrupa'da da bunun bulunması için teşebbüsler vâkı olmuştur. Hattâ 1512 senesinde İspanya gemicileri bu hayat membaını Amerika'da aradıkları halde bulamadıklarını yeisle vatandaşlarına bildirmişlerdir.

Nopelya civarındaki *(Kanaloş)* pınarına ilâhelerden *(Zenon)*un her sene gelerek tazelendiği Yunan hurafelerindendir. Fransa'da *(Mekon)* civarında dahi evvelleri bu türlü hassaya malik bir pınar olduğu kezalik hurafeler cümlesindendir.

«Abıhayat» ın müradifi olarak:

Ab ı Hızır, ab-ı hayvan, ab-ı İskender, ab-ı beka, ab-ı cavidan, ayn-il hayvan, ab-ı zindegân, ab-ı Hurşit tâbirleri de kullanılırdı.

Tasavvufta cavidani hayata bais olmak itibariyle hakiki aşka işarettir.

Edebiyatta lâtif, sâf, muciz sözden kinayedir:

Haşredek abıhayatı sahanı bakidir
Andırıp zinde kılan nâm-ı Süleyman Hânı
Nef'î

Sâf, berrak suya da bu isim verilir:

Sandım olmaş ceste bir fevvare-i abıhayat
Öyle gösterdi bana ol kadd-i müstesna seni
Nedim

Ben senin abıhayatı lebinin teşnesiyim
Talib-i çeşme-i hayvan isem insan değilim
Yenişehirli Avni

İstanbul'da Boğaziçinde Sütlüce ile Yuşa Dağı arasında ve Macar Kalesi üstünde, yazın aynı zamanda bir tenezzüh yeri olan, «Abıhayat» adiyle bir su vardır.

AB-I HAYVAN (آب حیوان) [*Ede., Sof.*] Ebedî hayat verdiği zannolunan su hakkında kullanılır bir tâbirdi. Yine u makamda *(abıhayat)* ve onun müteradifleri olarak gösterilenler istimal olunurdu.

Hızrın olsun abı hayvan biz sana dilteşneyiz
Ruhi

Ta avvufta yine abıhayat ve müteradifleri gibi irfandan kinaye olarak kullanılırdı:

Zikr-i hayr ile anılmak demedir
Var ise feyz-i beka insana
Onu tahsile çalış ömründe
Ab-ı hayvanı bırak hayvana
Tahir-ül-Mevlevi (Tahir Olgun)

Fatih'teki Atpazarına bir çeşme yaptırıldığı sırada tarih olmak üzere:

Abı hayvan doladizgin girdi Atpazarına denilmişti.

ÂBIK (عابق) [*Fık.*] Efendisinden kaçan köle hakkında kullanılır şer'î bir tâbirdi. «Mükemmel Istılahat-ı Kavanîn yahut Malûmat-ı Kanuniye Hulâsası» adlı eserde *(müellifi Kale-i Sultaniyeli Türkzade H.H. Ziyaeddin, s.6)* «Istılah-ı şer'îde; bilâ kasdin sahibinin, seybinin evine gelmiyen abittir ki bulan, tesadüf eden kimsenin bu abdi ahiz ve hıfzeylemesi icabeder.» suretinde tarif olunuyor.

«Abik» lûgatte korkmak mânasınadır.

ABKEŞ (آبکش) [*Sof.*] Tekkelerde su çekenlere verilen addı. Farsça su mânasına olan «ab» ile yine Farsça çekmek mânasına gelen «keşiden» mastarının emri hazırı olan «keş» ten mürekkep bir terkiptir. Büyük tekkelerde yalnız bu işle meşgul adam vardı.

Vaktiyle hayır için yapılan sebilhanelerden bazılarının içinde birer kuyu da kazdırılır ve bu kuyudan su çekerek sebilhane bardaklarını doldurmak hizmetiyle mükellef olan bir *(âbkeş)* bulunurdu. Bu vazifeye konulan kimseler için vazife tahsis edildiğine dair evkaf defterlerinde kayıtlar vardır.

ABLI (آبلی) [*Bah.*] (İtalyanca) büyük yelkenlerin kuyruğunda olan ipe verilen addır. Bu ip daima elde tutulur, yelken onunla kullanılır.

Merbut olduğu yelkenlere göre isim alır: randa ablısı, prova ablısı. «Kamus-u Bahrî» de ablının gliamento'dan alınma olduğu yazıldıktan sonra şu izahat verilmiştir: «Yarım serenleri sancak ve iskeleye prasye etmek veya ortaya alıp sabit kılmak için cundalarından sancak ve iskele küpeşte'lerine alınan donanımdır ki birer kamçılı palangadan ibarettir.»

Eserde bokroda ve vele istralye ve giz serenlerinin yelkenleri istinye olunduktan sonra serenleri yerlerinde sabit tutan halatların adı olduğu yazılıdır.

Bu kelime şaşırmak, şaşalamak mânalarına da gelir.

Darbımesel: Ablıyı koyverdi.

ABNAME (آبنامه) [*Ed.*] Su münasebetiyle yazılan şiir hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça su demek olan «ab» ile, mektup, yazı mânasına gelen yine Farsça «name» den mürekkep bir terkiptir.

Yenişehirli Avni Beyin Bahariye Mevlevihanesine su isalesi için Sultan Abdülhamid'e arz-ı hal zımnında yazdığı:

Zamandır münşeat-ı kilki etsem sabesu icra
Muvafık ruzgâr elverdi «Bismillâh mecriha»

matlaını ihtiva eden manzum ve mensur risale abnamenin pek kıymetli bir örneğini teşkil eder.

ABRİZCİ (آبریزجی) [*Sof.*] Mevlevi tekkelerinde aptesane temizleyicilere verilen addı, «*ken-nas*» da denilirdi.

«Bürhan-ı Kaatı» da «abriz» için şu izahat vardır: «Hâkriz vezninde edephane ve müsterah mânasınadır ki memşa ve ayakyolu tâbir olunur, ve kova ve delv mânasına gelir, ve hamam tasına ve hamam yıkıyacak ve mutfak suyunu dökecek gerdel ve gölek misillû kablara dahi denir.»

«Lûgat-i Ebüzziya» da bunlara ilâveten şu izahat mevcuttur: «Bakır veya topraktan masnu, mâruf kabdır ki abriz muharrefi olarak Türkçe «*havraz*» denir.»

«Abriz» in buradaki mânası aptesanedir.

ACEM ÇADIRI (عجم چادیری) [*Sar.*] Binişi hümayun vukuunda kullanılan çadırın adıydı. Bu çadır diğer çadırlar gibi Mehterhanede muhafaza olunurdu.

ACEM ÇAPKINLARI (عجم چاپقینلری) [*San.*] Kiralık atlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arabaların taammümüne ve hassaten tramvayların inşasına kadar halk şehir dâhilinde, bir yerden bir yere gitmek için sokak ve meydanlarda duran bu hayvanları kiralarlar ve onlarla gidip gelirlerdi. Kiralık atların sürücüleri daha ziyade Acem olduğu için bu ismi almıştı. Müşteri ata biner, sürücü elinde kamçı, arkasında koşardı.

Çapkın; haşarı, sürtük, rezilden başka yörük, koşucu mânalarını da ifade eder. Açık eşkin yürüyüşü olan at hakkında dahi kullanılırdı. Eskiler bunu «çapkun» suretinde yazarlardı:

«İç oğlanlarından birini derhal bir çapkun beygire bindirerek Nemçe balyozundan gelen takriri orduda reis efendiye isal eyledi.»

Naima

ACEMİ AĞA (عجمی آغا) [*Sar.*] Sarayın harem hizmetinde kullanılan zenci haremağaları (*Araplar*) ndan bir kısmına verilen unvandı.

Saraya alınan haremağalarına ilk evvel «en aşağı» adı verilirdi. Bunların bir müddet sonra mertebeleri terfi edilir, kendilerine «acemi ağa» denilirdi.

«En aşağı» lar, yüksek mertebeli diğer ağalar gibi, kendilerinden bir derece yüksek olan «acemi ağa» lara da hizmet ederlerdi. En aşağılar daimî ve mutlak surette kapı nöbeti bekledikleri halde acemi ağalar sıraları geldikçe nöbet tutarlardı. Şu halde acemi ağaların, en aşağılara nazaran, hem mertebeleri yüksek, hem de istirahatleri bir parça fazla idi.

Acemi ağalar vakti geldikçe ve liyakat gösterdikçe terfi eder, talihi yaver olanlar derece derece yükselerek darüssaade ağalığına kadar çıkarlardı.

ACEMİLİK (عجملك) [*Sar.*] Sarayın bir kısım yüksek memuriyetlerine tâyin olunanlara, levazım bedeli olarak, verilen muayyen para hakkında kullanılır bir tâbirdi. «Hazine-i Evrak» ta mevcut bir vesikada *[Saray fiş No. 645, tarihi: 22 ca. 1174]* bu namla para verilenlerin bir kısmı ile verilen paranın miktarı şu suretle yazılıdır: «Enderun-u hümayunda silâhtar ağa, çukadar ağa ve rikâbdar ağa olanlara iptida olduklarında acemilik namiyle silâhdar ve çukadar ağaların herbirine 11600 ve rikâbdar ağaya 10600 çürük akçe verilmesi mûtadolduğundan bu defa tâyin olunan silâhtar, çukadar ve rikâbdar ağalara da olbabda verilmesi.» Diğer bir vesikada da *[Saray fiş No. 729, ta : 2 zil. 1162]* «Bostaniyan-ı has ocağının kethudalığına yeniden tâyin vukuunda acemilik namiyle tarafı mirîden destar, mücevveze ve tirbeha verilegelmekte olduğundan kethuda Mehmet Ağaya da verilmesi» bildirilmektedir.

Birinci vesikadaki «iptida olduklarında» ve ikinci vesikadaki «destar, mücevveze ve tirbeha» izahatı «acemilik» in tâyin olundukları vazifenin icabettirdiği levazımı tedarik için verildiğinde şüphe bırakmıyor. Şu kadar var ki sarayın bir tarihi yazılmadığı ve arşivdeki vesikalar tamamen tasnif edilmediği için bu namla hangi tarihten itibaren kimlere para verildiğinin ve verilen paranın zamanla değişmiş olup olmadığının tâyinine imkân yoktur.

Bugün dahi, mesleklerinin icabettirdiği eşya ve levazımın tedariki için, yeni subaylara, bahriyelilere ve bir kısım memurlara «teçhizat bedeli» adiyle verilen para «acemilik» in bir devamı sayılabilir.

ACEMİ OĞLANLAR (عجمی اوغلانلر) [*Ask.*[Yeniçeri ocağında istihdam edilmek üzere esirlerden, yahut devşirme usuliyle Hıristiyanlardan toplanan çocuklara verilen addı.

«Acemi oğlanlar» tâbiri «acemi» ile «oğlan» ın birleşmesinden meydana gelmiştir.

Lûgat mânası işe alışkın olmıyan demek olan ve bugün bile bir işe yeni başlıyanlar hakkında kullanılan bu tâbir için değerli müdekkik Osman Ergin «Maarif Tarihi» ne yazdığı bir hâşiyede *[c. 1 : S. 21-22]* şu izahatı veriyor:

«Her millet kendi aralarında söylenenden başka bir ad vermiştir. Meselâ Yunanlılar Yunanlı olmıyana *Metek*, Romalılar Romalı olmıyanlara *barbar* dedikleri gibi Araplar da Araptan başka milletlere *Acem* derlerdi. Nitekim İranlılar da Araplara *Tazî* derler.

«Araplar İslâmiyetin başlangıcında şarka doğru ilerledikleri sırada ilk önce İranlılarla karşılaşmış oldukları için *Acem* tâbiri hemen İranlılara tahsis edilmiş oldu. Yoksa lûgatin mânasının şümulü dairesinde İranlılar olduğu gibi o zaman İranlılardan daha şarkta olan Türkler, hattâ başka milletler de vardı.

«Biz, Türkler ise Türkten başkasına *gad* deriz. *Yad il* yabancı memleket, *yader* yabancı adam demektir. *Yad* yerine *tat* da kullanılır. Bu takdirde *tat el* de, *tat er* de denilir. Hattâ *tatar* tâbiri bundan gelir, derler.

«Hilâfet zamanlarında hutbelerde işitilen «Mevlâ mülûk-ül Arab-i v-el Acem» aözü de bunu gösterir. Halifenin *(Arap olan ve olmıyan milletlerin hükümdarlarının mevlâsı, yani efendisi, en büyüğü olduğu)* mânasını gösteren bu cümlede *Acem* kelimesi tam yerinde kullanılmıştır.

«Araplar bu kelimenin ismi mensubunda *a'cemî* veya *acemi* der ve *a'can., eacim* suretinde de cemilendirirler.

«Acemi tâbirinde bir yabancılık mefhumu bulunduğu gibi her yabancı kimse yeni geldiği bir muhitin, yeni giriştiği bir işin, yeni başladığı bir sanatın tabiatiyle yabancısı olacağından bu kelimenin çerçevesi biraz genişliyerek müptedi, cahil, iş bilmez mânalarına gelmeye başlamıştır.

«İşte yabancı milletlerden esir alınan, yahut yabancı unsurlardan devşirilen kimseler için, millet ve meslek itibariyle Türk-İslâm unsuruna ve milletine yabancı oldukları için bunlara bu bakımdan *acemi* denilmiştir. *Acemi* tâbirinin mânası zamanla biraz daha genişliyerek bugün bile bir sanata, bir mesleğe, bir işe yeni başlıyana *acemi* denilmekte olduğu gibi asker ocağına yeni gelen, askerî talim ve terbiyeyi henüz öğrenmemiş olan kimselere de *acemi neferi* denilmektedir.

«Türkçede önceleri kelimenin bu son aldığı mânalar *tor* ve *torlak* tâbiriyle ifade edilirdi. Tor at, acemi at demektir. Torlak Kemal Simavna kadısı oğlu Bedreddin isyanında adı geçen bir şahıstır. *Acemi* kelimesi Osmanlıcaya girdikten sonra bu Türkçe kelimeler şehir ve kasabalarda yazı ve konuşma dilinden çıkarıldı, ancak köylerde halk dilinde kalabildi.»

«Oğul» kelimesinin cem'i olduğu da ileri sürülen *oğlan* tâbiri «Kamus-u Türki» de şöyle izah olunmuştur: «1) Erkek çocuk, uşak, gulâm, püser. 2) Henüz tüyü gelmemiş genç erkek, delikanlı, şâb. At oğlanı = seyis yamağı, iç oğlanı = vaktiyle hareme girer çıkar, baliğ olmamış küçük hizmetçi, kapı oğlanı = kapı çukadarı yamağı, sefaretlerde tercüman muavini. Kız oğlan = bakir kız.»

Acemi oğlanlarından güzellikleri ve zekâlariyle nazarı dikkati celbedenlerin Yıldırım Beyazıt zamanında «iç oğlanı» sıfatiyle yeni teşekkül etmeğe başlıyan saraya alınmaya başlanması Hammer'i (C. 1, S. 273) «menfur hizmette kullanıldıklarını» yazmaya sevk etmiş ve bu vesile ile müverrih tarafından padişahla sadrazam Ali Paşanın şiddetle takbihine de sebebolmuştur. Hammer mütercimi Atâ Bey Hammer'in hatasını şöyle düzeltiyor: «Fil'asl oğlan kelimesinde terzil mânası yoktur. Oğlan delikanlı, yahut delikanlı olmaya karip erkek demektir. Hattâ Almanların bir sınıf hafif süvari askerine verdikleri uhlan unvanı bu kelimeden mehuzdur. Binaenaleyh bu tâbir dolayısiyle pek fazla ileri gitmeye mahal yoktur.»

Acemi oğlanı, Arnavut, Boşnak, Rum, Bulgar ve Ermeni milletlerinden devşirildiği gibi alınan memleketler de bunların sakin bulundukları mahallerdi. İstanbul civarındaki köylerden acemi oğlanı alınmıyan yerler Kartal ile Kadıköydü. Kartal halkı İstablı Âmireye ait Üsküdar çayırlarına bakarlar, biçerler, ata yedirirler, Bursa ile diğer yerlerden gelen hayvanları muhafaza ederler, icabettikçe kılavuz vazifesini de görürlerdi. Bu sebeple onlar acemi oğlanı vermekten muaf bulunurlardı.

Acemi oğlanları kâmilen Hıristiyan idiler. Fakat bu meyanda Bosna halkı, Müslüman oldukları halde, onlardan devşirme usuliyle acemi oğlanı alınırdı. Bu da kendi arzulariyle vuku bulmuştu. Bosna ve Hersek halkına bu imtiyazı veren Fatih Sultan Mehmet'ti.

Acemi oğlanı, kırk evde bir hesabiyle devşirilirdi. Alınan oğlanların yaşları, bazı kayıtlara göre, 14 ile 18, birtakımlarına nazaran 15 ile 20 arasındaydı.

Sultan Ahmet zamanında ismini yazmıyarak yalnız yeniçeri ocağında bulunanlardan olduğunu söylemekle iktifa eden biri tarafından yazılmış olan çok kıymetli «Esas-ı Nizam-ı Yeniçeri» adlı yazma eserde *(Süleymaniye kütüp-*

hanesinde Esat Efendi'nin kitapları arasında No. 2068) acemi oğlanı teşkilâtının Birinci Murat zamanında başladığı yazılıdır. Meçhul müellif eserinde buna dair şu tafsilâtı veriyor: «Acemi oğlanının cemi ve icadı mukaddema Gelibolu'da Gazi Sultan Murat Hazretlerinin zamanı aliyelerinde vâkı olmuştur. Ol zamanda cemolup bir uğurda iki akça ile Yeniçeri ederlerdi ve hattâ gazaya gönderirlerdi. Bu zikrolunan kanun Sultan Murat Han ve Gazi Süleyman Paşanındır. Ol zamana değin veçhi mezkûr üzerine olurdu Sonra merhum ve mağfurünleh Gazi Murat Han Hazretleri Eflâkı bedahlâk üzerine müteveccih olduklarında Anadolu askeri Lâpseki ve Çardak'tan geçirmek için iki adet at gemisi bünyadettirip gemileri sürmek için lâzım olacak piyade ve azeb cemolunup gemileri sürdürmek lâzım gelirse anlar bir alay dırıntı makulesidir, anlardan hayır gelmez ve hem ikişer akça ulûfe verilmek lâzım gelir. Harç ziyade olur, müteayyen kul olmamağla hizmeti el uciyle ederler ve badesefer vilâyetlerine giderler; gelip giderken yolda ve izde reaya ve berayayı rencide ve remide ederler; bu hizmete kul olsa dediklerinde ol zamanda düsturu âzamileri olan Şahin Paşayı davet edip ve ol zamanda keşf-ü keramatı beynennas *meşhur olan Şeyh Alâeddin'e götürdü.* Ulema ve fudalâdan hazır bulunanlar ile meşveret eyleyip bir uğurdan yeniçeri olmaktan ise birer akça ile mezkûr gemilerin hizmetine tâyin eylediler. Beş on yıl anda hizmet eyledikten sonra badehu emri padişahi ile iki akça ulûfe ile yeniçeri olan ve bunların kâfirden henüz cemolunup dahi Türkçe bilmeden birer akça ile mirî gemiler ve tevriye hizmeti ulûfeye yazıldığıyçün namlarına acemi oğlanı dediler ve bunlar için yeniçeri gibi giymeye bir kisve lâzım olucak Hazreti Aziz ol gece vakıa-i şeriflerinde *(rüya)* gördükleri vech üzerine sarı abadan külâh düzdürüp giydirdiler, ve ol gece Azizi mezkûrun elinde mezkûr külâhı diğer padişah-ı âlem hazretleri ve diğer veziri âzam hazretleri gördüler; dahi kisve-i mezkûru acemi oğlanına tâyin eylediler; ve mezkûrların üzerine sekiz nefer acemi oğlanı dahi çorvacısın *(çorbacı)* tâyin eylediler, ve mezkûr çorvacıların üzerine bir ağa tâyin eylediler. Şimdi dahi hâlâ ana Gelibolu ağası derler. Ol çorvacıları ol ağa zapteder. Hükmüne râm olmıyanı arz eder; hakkından gelinir. Yirmi akça ulûfesi vardır. Ölmeyince yeri ahara verilmez ve öldükte yerine Gelibolu'da yayabaşı olan kimesne olur veyahut Dersaadette bir ihtiyar yeniçeri yayabaşına verirler. Ahardan olmak kanun değildir, ve yayabaşıların ulûfeleri yirmişer akçadır ve ulûfeleri umumen İslâmbolda çıkar. Ulûfe başında İslâmbol'a nöbetçe bir yayabaşı gelir. Ulûfeleri alır, ve bunlardan bir oğlan kim emri padişahi ile kapı olup kapıya çıkmak lâzımgelirse Gelibolu ağasının tezkeresi olmadan olmaz. Bir odadan bir odaya kalkmak dahi böyledir. Acemi oğlanı arasında Gelibolu'dan kadîm ocak yoktur. Evvelden cem'an dört yüz nefer oğlandı. Şimdi yüz nefer miktarı ziyade olmuştur ve bu kanunlar cümle refolmuştur. Eğer bedergâh olup andan buraya kalkıp yürüye ve bundan oraya kalkıp durmadan bilâkanun olmaktadır. Hemen Hudayi Müteal zâbitlerimize ve kâtiplerimize insaflar verip beytül-mal-i Müslimîne saiyler eylemek müyesser eyleye. Badehu merhum ve mağfurün leh Fatih-i Kostantiniye Sultan Mehmet Han Hazretleri Belde-i Tayyibe Âyeti Şerifine mazhar olan bilâdı *(İstanbul)* fetheylediklerinde asker lâzım olucak Gelibolu'da olan acemi oğlanını bunda dahi üç bin miktarı acemi oğlanı ettirip bunlara otuz bir oda tâyin edip üzerlerine bir ihtiyar yayabaşısın olduğiyçün Gelibolu'da olan ağaya Gelibolu ağası dedikleri gibi buna dahi İstanbul ağası dediler ve günde kırk akça ulûfe tâyin eylediler ve kenduye dahi bir oda tâyin edüp adına bahtı *(İyi okunamadı)* ağa bölüğünde nefer çok olmağın dokuz bölük eylediler ve ikinciden otuzuncuya varınca yirmi dokuz çorLacı tâyin eylediler ve otuz birinciyi acemi kâtibi tâyin eylediler. Yayabaşılara on sekizer ve acemi kâtibine dahi on sekiz akça ulûfe tâyin eylediler ve bunlara birer ikişer gemi tâyin eylediler. Üsküdar'dan ve Dilden asker geçirmek için, sonra eski saray bina olunup Sarayı Âmireye odun lâzım olucak anınçün ve Bursa'dan buz getirmek için buz kayıkları tâyin eyleyüp herbir çorvacıya birer ve ikişer gemi tâyin eylediler. Kendu neferleriyle kullananlar ve gittikçe bostan ve sair ocaklar dahi ihya olmaya başlar.

«Acemi oğlanının cem olunup birer uğurdan ikişer akça ile yeniçeri olmak Sultan Murat zamanında ref'olunup birer akça ulûfe ile acemi oğlanı eyledikleri gibi birer akça ile birer uğurdan acemi oğlanı olmak dahi ref'olunup Türk üzerine verilmek dahi Fatih-i Kostantiniye Sultan Mehmet zamanında olmuştur. Olmağa bais oldur kim ol zaman kim saadetle İslâmbol'u fetheylediklerinde Eğrikapı kurbünde Tekfur-u Makhurun sarayına konup Ayasofya Camiinin çanların yıkıp minarelerin düzdürüp cuma namazına azimet buyurup geru saraylarına döndüklerinde yeniçeri yoldaşlar padişah hazretleri

sağa sola selâm vericek içlerinden birisi aleykümselâm Mehmet Başe dedi. Padişah sarayına gelicek ol zamanda düsturu âzamileri olan Mahmut Paşayı davet edüp lâla bu oğlan benim selâmımı aleykümselâm Mehmet Başe deyu almaktan murat nedir, bu nasıl selâm almaktır diyicek Mahmut Paşa bunların kâfirden Müslüman olduklarını ve bunların yanında başe demekten azîm tâzim olmadığını bir bir beyan edicek padişahı âlempenah hazretleri etti: lâla, dediğin gerçektir, çak bu denlû Türkçe bilmemenin ne âlemi var? Bunları bari cemeyledikten sonra Türk üzerine verüp Türkçe öğrense ve balâya münkadolup badehu ulûfeye yazdırup ve badehu kapuya çıkarsalar dahi seferi zafer esere gönderseler olmaz mıydı? Ol zamanda olan ulema ve füdalâ ile ve ocağın ihtiyarı ile meşveret edüp iki nefer ihtiyar yayabaşıları birin Rumeli ve birin Anadolu ağası eylediler ve bunlara on beşer akça ulûfe tâyin olunup sonra Sultan Murat Han zamanında neferleri olmamağın bunlara on beşer akça şey'i kalîl olmağla ocak ağalarının kendu mabeyinlerinde otuz akça eylediler; hâlâ otuzar akçadır ve bunlara yeniçeri yoldaşlarından iki nefer kâtip tâyin eylediler ve bunlara dahi onar akça tâyin eylediler. Rumeli ve Anadolu ağaları divana vardıkta mücevveze giyerler ve kâtipler divana varmaz ve ama Ağakapısına oğlan yoklamaya ve perşembe günü kapu oldukta gelürler; merdiven dibinde mücevveze giyip sekbanlar kâtibinin altında dururlar. Anadolu kâtibi Rumeli kâtibi üzerinde durur. Kâtiplerin yolu acemi çorvacılığıdır. Rumeli'nden celbolunan oğlanı Anadolu Türküne birer altuna bey'ederler; ta kim Türkler ol oğlanları akça ile alıcak ben Hünkâr kuluyum, sana hizmet etmem demeğe kadir olmaz; ve hem derya esiri olmağla kaçmağa dahi kadir olamazlar. Dört beş sene Türke hizmet ettikten sonra ve Türkçe öğrenip balâya münkadolıcak ulûfeye yazmayı kanun eylediler ve Rumeli oğlanın Anadolu'ya bey'eylemekle Anadolu ağası Rumeli ağasının üzerine durur. Ber'akis olduğu için Anadolu ağası İslâmbol ağası olur ve Rumeli Anadolu ağası olur; kanunları bu vecih üzerine yazılmıştır. *Hâlâ dahi veçhi mezkûr üzerinedir.*»

Aynı eserde acemi oğlanı toplanmasına dair olan kanunun mürettibi hakkında şu izahat vardır:

«Oğlan cem'olunmanın kanunu Hacı Bektaş-ı Veli evlâdından Timurtaş Dede Hazreti Molla neslinden Emîr Şah Efendi muvaflakatiyle ve Bektaş Paşa nam bir âkıl vezirin re'yiyle vâkı olmuştur.»

Yine o eserde oğlan cem'i vazifesiyle ilkevvel kadılar mükellef tutulmuş iken içlerinden birinin zuhur eden töhmetine binaen bu vazifenin onlardan ref'olunduğu ve nice zaman vilâyet beylerine cem'ettirilmişken Sultan Selim zamanında onlardan birinin dahi kusuru görülmekle Sultan Süleyman zamanında «ocağın kanun kaidelerini bilir ve töhmetleri zuhur ederse hata ettim, bilmedim demeğe kadir olamazlar, deyu ocak ağaları yediyle cem'olunmak ferman olunduğu ve ilâ hazel'ân dahi anlar cem' edegeldiği» yazılıdır.

Meçhul müellif bu vazifenin ağalardan kimler tarafından görüldüğüne ve acemi oğlanların devşirilme keyfiyetine dair şu tafsilâtı veriyor:

«Ocak ağalarından evvelâ kanun oldur kim solakbaşılara teklif ederler. Gider ise anlara vireler. Yok eğer biz ihtiyarız, gitmeğe kudretimiz yoktur derlerse zağarcıbaşı ve saksuncubaşı ve turnacıbaşı ve basekiler ve zencerekçibaşı ve devecilere vireler ve ihtiyar yayabaşılara vireler ve lâkin ağa bölükbaşılarına oğlan cem'i verilmek kanun değildir. Zira anlar sonradan icadolmuşturlar ve hem nefer gibi anların ulûfeleri onar akçadır, ve sekbanlar bölükbaşıları dahi cem'eylemek kanun değildir. Ağalardan ve kethüda bey ve başçavuş ve kethüda yeri ve muhzırbaşı ve talimhanecibaşı dahi cem'eylemek kanun değildir. Zira mezkûrlar ocağın hizmetkârıdırlar. Ama sekbanbaşılara defter verilüp cem'edegelmişlerdir. Bunlar beylik olup sahibi tuğ ve tabel ve alem olduğiyçün ve sekbanbaşının dahi cem'eylemesine sebep kadim-ül-eyyamdır. Anlar yeniçeri ağaları olagelmişlerdir. Ol cihetten payeleri beyliktir. Anlar dahi cem'eylemesine bals budur.»

Acemi oğlanı cem'i için yazılan emri şerif hakkında, eserde, şu dikkate şayan kayıt vardır:

«Gulâm cem'için verilen emri şerif vilâyet beylerine ve kadılarına hitaben yazılmaz. Ta kim varan pençik kulu bir güzelce oğlan veyahut ekâbir oğlunu bulup gidermek diledikte anlara hitaben olucak şefaat eylemiyeler deyu. İmdi emri şerifin bu denlû istiklâli olucak gulâm cem'eylemekte bir müsta im ve dindar kimesnelere vermek gerektir. Ta kim bildiklerin eylemiyeler.»

Eserde emri şerifin ihtiva ettiği hükümlerle bunların mucip sebepleri hakkında şöyle deniliyor:

«Emr-i şerifin içinde yazılan kanun ve kaidenin evveli oldur ki zinhar ve zinhar Türk olanı almıyalar ve bu canipte şefaatle giden

eğer Türkçe bilür kâfir evlâdıdır ve eğer bilmez almıyalar. Zira cem'olan oğlancıkların diyarından olmayıcak seferde anlar bizim yerlüdür; sonra ben firar ederim, ne yüzle anlara bakarım demeyüp ahar yerden olıcak sefer yüzünde evvelâ yüz çeviren kimesneler bu makule dırıntı taifelerdir Türk evlâdını almamaktan faide oldur ki anların ekseri bîrahm olur ve din-ü diyaneti az olur ve cem'olup hünkâr kulluğuna dâhil olur ise vilâyetlerinde cem'olan cemii tevabi ve taallûkatı hünkâr kulu oldum deyu reaya ve berayayı rencide ve remide eyleyip üşür vesair teklifatı vermediğinden maada yeniçeri tertibine girüp ol diyarda olan eğer sancak beyleridir ve eğer alay beyleri ve eğer vilâyet voyvodalarıdır, anları gerçek kapı kulu zannetmekle zapturapta kadir olmayıp hünkâr kulu ile olmıyan taşrada namalûm olıcak bilâ tevakkuf hakkından gelinmek mümkün olmayup Dersaadete arz olunmak lâzım gelicek fitne ve fesat ve Celâli zuhuruna bais bu olur. Kâfir evlâdın cem' eylemekte faide oldur ki İslâma geldüğü gibi gayreti diniye zuhura gelüp kendu ve tevabi ve taallûkatına düşman olup içlerinden hısım ve havale olunmağla serhadi mansurede herbirisinden bir erlik ve dilâverlik zuhura geldüğünden maada kendüleri her ne denlû devlete dahi vâsıl olup yeniçeri kethudası dahi olurlar ise akraba ve taallûkatı kâfir olmağla haraçların aldırmamağa kadir olmadıkları ecilden kâfir evlâdını cem'eylemeği kanun eylediler. Kâfir evlâdını dahi cem'eylemek lâzım geldikte ekâbir oğlunu alalar. Papaz oğlunu ve kâfir arasında aslı eyu olan kâfirin oğlunu alalar. İki oğlu olanın birisin alalar. İkisin bir uğurdan almıyalar. Zira babasının çift ve çubuğuna yardım eder adam olmamağla ol karyenin sipahisine üşür yüzünden gadrolunmaya. Babası ve anası ölüp yetim kalan oğlanı almıyalar. Gözü aç ve biedep olur. Köy kethüdası oğlunu almıyalar. Zira anlar köy halkının rezilleridir, anın evlâdı dahi rezil olur. Sığırtmaç ve çoban oğlunu dahi almıyalar. Sığırtmaç ve çoban taifesinden taze olan oğlanı dahi almıyalar. Zira anların her biri dağda büyümüşlerdir, bîedeplerdir. Meğerkim ekâbir oğlu olup pençik kulu havfından ol tertibe girmiş ola. Ol vakit sual olunup mahallini görüp dahi kanun üzere deftere kaydeyliye. Kel olanı alınmaya, fodul ve gevezehar olur. Acul olan oğlanı almıyalar; keçnazar, muannit olur. Sureta taze şeklinde olan köse oğlanı alınmaya, fitne ve fesat ehli olduğundan maada düşman gözüne hor olur; kudretten sünnetli olan oğlanı alınmaya. Bu canipten yoklama olundukta sünnetli olduğiyçün Türk evlâdıdır deyu şüphe olunup sair oğlanlara dahi suizannolunmaya. Türkçe bilür oğlan alınmaya ve kâfirdeyken evli olan oğlanı alınmaya, yüzü gözü açık olur ve evli olan ise padişaha kul olmaz. Sanat ehli olan oğlan dahi alınmaya. Zira sanat ehli olan ulûfe içün belâ çekmez. Sanatına dayanıp dahi sefere gitmeyüp bunda kârına meşgul olur kalır. Hizmet eda olunmamaya bais olur. İslâma gelüp badehu vilâyetine varmış olan oğlan alınmaya. Zira çok yüz görmüş olur, ve bihayâ olur. Gayet tavilülkame *(çok uzun boylu)* olan oğlan alınmaya. Ahmak olur. Meğerkim vecîhçe olup padişaha solak olup düşmanına hıraman olmak için alalar. Kati kasir olan *(çok kısa boylu)* oğlan alınmaya, fitne olur. Balâda mestur olan vecih üzerine vasatilkame *(orta boylu)* olan oğlan alınmak gerektir deyu buna benzer envai ikdam-ı tâmlar ile evamiri şerifeler tahrir olunup oğlan cem'ine bu denlû ikdamlar olunurdu kim yeniçeri ocağına hariçten adam dâhil olup nizamı âleme halel gelmeye.»

Acemi oğlanı alınan yerler halkı bir kısım vergilerden muaf tutulurdu. Eserde buna dair şu izahat vardır:

«Zikrolunan kaideler üzere oğlan cem'olund kta bir köyden oğlan alınınca hıl'atbeha almıyalar ve aldıklarında dahi ikişer yüzden ziyade almıyalar. Zira kadimden yüz akça alurlardı. Şimdi aba pahada olmağla üçer yüz akça alurlar. İmdi üçer yüz akça çünkim alınur bari neferden ziyade teklif olunmadan hazer olunmak lâzımdır. Nefer adedine göre alınmak gerektir. Ol abadan lokmalı üst dolaması kim vardır. Kırmızı boyanur, ve içlerine giydikleri dolama sarıya boyanur. Bunların dahi boyama harcı ve dikme harcı vardır. Cümlesi ol üç yüzde dâhildir. İmdi veçhi mezkûr üzerine üçer yüz akça alınup fukaraya ziyade teklif olunmamak gerektir.»

Toplanan acemi oğlanlarının sevkı hakkında da eserde aşağıdaki tafsilât vardır:

«*İki yüz neferi bir sürü bağlayup ve sürü* bağlandığını yazup ve oğlanların eşkâllerin ve köylerin ve kazaların ve babaların ve anaların ve kendi adların ve kâfirce adların ve Müslümanca adların ve nişanların ve sürülerin ve sürülerin bağlandığı yerleri sürücübaşları ve kaçıncıda oldukların bölükleri ile defter edüp ve ağaları mühürleyüp mutemedi aleyh ihtiyar odabaşılıktan çıkmış yoldaşı veyahut kethüda bey ve başçavuş ve sair ocak ağalarının yoldaşları var ise anları sürücübaşı tâyin eyleyüp

ol oğlanları anlara koşmak gerekti-, ve yeniçeri ağaları devşiren müstakim ve dindar kimseleri göndermek gerektir. Bunlara defter verildikte ol çorvacılar da akça almamak gerektir. Ta kim çorvacılar dahi bu emri defteri üçer dörder yük akçaya aldık deyu ziyade yeniçeri alup herbirinden üçer dörder bin akça alup herbir sürüye otuz kırk yeniçeri koşmaya. Anlar dahi akça verdük deyu yolda ve izde reaya ve berayayı rencide eylemiyeler ve çok olmağla ziyade taambeha almıyalar ve önüne gelen köye konmayıp mebada etrafta olan köylere akın edüp taambeha almıyalar ve önlerine gelen köylere dahi koyun ve kuzu teklifin eylemiyeler. İmdi çorvacılar akça vermeyip sürüye az adamlar koşalar ve uslu yoldaş koşalar, ta kim oğlanlara terbiyet ederek fisku fücur ettirmiyeler ve yolda zulüm ederler ise reddi timar ve reddi kal'a oldukların bilüp etmezler. Zira bir dahi ocağa gelmiyeceklerin bilürler ve sürüyü adiyle kapuya götürürler.»

Acemi oğlanların İstabul'da tâbi tutuldukları muamele ile işe ayrılmaları hakkında da şu tafsilât verilmektedir:

«Rumeli ve Anadolu ağaları kâtipleri ile gelürler. Ol oğlanların yeniçeri ağasının önünde birer birer yoklayup acemi oğlanı için sekizer akça ile bir cerrah tâyin eylemişlerdir. Ol dahi sünnetli olmasın deyu sünnet yerin görürler. Dahi hüsnü cemal sahibin sarayı âmireye ve kavice olanların bostana verirler. Anda dahi Türk üzerinde durdukları gibi hizmet ederler. Badehu bostancıbaşı tezkeresiyle ulûfeye yazılır. Bakisin ağalar Türk üzere füruht ederler. Dahi yılda bir yoklama akçasın cem'ederler.»

Eserin başka bir yerinde de satış muamelesiyle alınan paraların kimler arasında ne suretle taksim edildiğine dair aşağıdaki tafsilât mevcuttur:

«Mabakisin Rumeli ve Anadolu ağası Türk üzerine füruht eder. Oğlan başına birer altun alurlar. Kanun budur. Ama şimdi üçer kuruşa çıkmıştır. Heman verebildikleri üzre verirler. Bu oğlanların akçasın Rumeli ve Anadolu ağaları kâtipleriyle mabeyinlerinde taksim ederler. Zira anların neferleri ve dirlikleri yoktur, ve hem ulûfeleri şey-i kalildir. Ol cihetten bu veçhile kanun olmuştur.»

Acemi oğlanların içinde kanuna uygun olmıyarak zuhur edenlerin tâbi oldukları muamele için eserde şu izahat vardır:

«Zikrolunan sürüler yoklanıp içlerinde kanuna muhalif oğlan bulundukta ol sürüyü umumen tophaneye ve cephaneye verirler. Acemi oğlanı etmeğe lâyık görmezler. Zira bu ocak ahar ocaklara benzemez. Padişaha lâzım olacak kuldur. Ol vecihten ocağa dâhil etmezlerdi. Ta kim ihmal olunup askeri İslâm arasına dırıntı dâhil olmağla nizam-ı âleme halel gelmeye.»

Eserde hastalananlarla ölenler hakkında yapılan muameleye dair şu tafsilât mevcuttur:

«Sürü geldikte kaç oğlan ölmüştür, ve kaç nefer hasta olup yoldan kalmıştır. Eğer ölmüş var ise eşkâl defterlerinden ihracederler. Hastalar kaç ise defter edüp eyu olup geldikte geru ağa önünde yoklanmak lâzımdır. Zira hasta nami ile bazı kimsenin akçasın alup yoklanmasın deyu hastadır diyerek giru alıkorlar. Aradan zaman geçer, yoklanmaz. Eşkâl ise defterde mevcut. Sonra yazılmak zamanında ise sünnet yoklanmaz; bu tarik ile deftere hariçten adam dâhil olur. Bu asıl azacık hilelere mukayyet olmamağla ortalık böyle bozukdüzen olmuştur.»

Acemi oğlanlarını çiftçiler satın alabilirlerdi. Çifti çubuğu olmıyanlar acemi oğlanı alamazlardı. Eserde buna dair şu malûmat vardır:

«Rumeli ve Anadolu Ağaları kendulere teslim olunan oğlanları Türklere bey'edeler. Danişmendlere ve kadılara bey'etmiyeler. Zira anların çift ve çubuğu yoktur. Kim ana hizmet edüp balâya mûtadolalar. Ve İslâmbol halkına bey'etmiyeler. Şehirde durmaları ile yüzleri ve gözleri açılur ve hem belâ çekmez ve sanat ehline bey'olunmak kanun değildir. Hünkârkulu olan kimesne sanat ehli olmak kanun değildir. Zira sanatı olan üç dört akçadan ötürü sefere gitmez, bunda kârına meşgul olur. Hizmet eda olunmaz, olunmamağa bais olur.»

Yine eserdeki izahata göre çift ve çubuk sahibi köylüye satılan acemi oğlanlarının yoklamalarını yapmak üzere her sene seksener akça yoklama akçası verilmek suretiyle ikisi Rumeli'ye ve ikisi Anadolu'ya olmak üzere dört kişi gönderilirdi. Bunlara «kethuda» adı verilirdi. Bunlar tekâlifi örfiyeden muaftı. Bunlar memur edildikleri yerlere giderler, oralardaki oğlanların yoklamasını yaptıkları gibi bunları almış olanlardan senelik ücretleri de tahsil ederlerdi.

Aynı eserde Rumeli ve Anadolu ağalarının kaçan acemi oğlanlarını tutmak vazifesiyle mükellef kethudaları bulunduğu, onar, on beşer neferle gezen bu kethudaların kaçan oğlanları tuttuğu yazılıdır. Kaçanlardan tutulanlar tekrar satılırdı.

Acemi oğlanlarından İslâm olduktan sonra memleketlerine kaçanlar ve akrabalarının kendilerini «kiliseye koyup âyini bâtılları üzere» telkin edilenler de olurdu. 1564 (H. 972) de Nis ve Kayseri'den alınan acemi oğlanlarından bir kıs-

mı kaçmışlar; «giru yerlerine varup mürted» olmuşlardı. Bunlar hakkında «hafiyyeten teftiş ve tefahhus» edilir, bu gibiler ele geçer geçmez «kayıdü bend ile yarar adamlara» teslim edilerek İstanbul a gönderilirdi.

Acemi oğlanlar bulundukları yerlerde yedi sekiz sene hizmetten sonra İstanbul'a getirilirler, mensuboldukları yerlere göre Rumeli, yahut Anadolu ağasının tezkeresiyle birer akça ulûfeye yazılırlardı. Ulûfeye yazılanlar artık yeniçeri ocağına mal edilmiş olurlardı.

Eserde buna dair şu tafsilât veriliyor:

«Devşirme Türk üzerine verilüp anda yedi sekiz yıl hizmet ettikten sonra Anadolu ağasının mıdır, veyahut Rumeli ağasının mıdır tezkere olunup ağa önünde eşkâl defterinde kazasında ve sancağında ve kendu adın ve babası ve anası adın ve Müslümanca adın ve eşkâllerin ve sürücülerin yoklayup emri padişahi ile kaç nefer oğlan yazılmak ferman olduysa yazup İslâmbol ağasına teslim ederler. Ol dahi gelüp acemi oğlanı odaları vardır, Sultan Mehmet zamanında bina olunmuştur, anda götürüp acemi kâtibiyle otuz bir odaya tevzi edip badehu divan kâtibine götürüp ol tevzi muktezasınca bir kâğıda yazup nihayetine ağa mühür vurup yeniçeri kâtibine gönderirler. Ol dahi ana göre deftere kaydeyliye, kanun budur. Birer akça ile yazılur. Buna torba derler ve bu yazıya torba yazısı derler.»

Bostancıya ayrılmış olanlar hakkında da şu izahat vardır:

«Bostanlara verilmek lâzım geldikte ve eşkâlleri yoklandıkta emri padişahide kaç nefer oğlan ise bostancıbaşı dilediğin has bahçeye ikişer akça ile ve sair bostanlara birer buçuk akça ile tevzi edüp dahi divan kâtibi mühürleyüp gönderir. Ol dahi mühür edüp yeniçeri kâtibine gönderir. Ol dahi ana göre deftere kaydettirüp ana göre ulûfeleri ihracolunur, kanun budur.»

Sultan Mehmet zamanında yaptırılan odalarda oturan acemi oğlanlarına gördürülen işler hakkında, eserde şu malûmat mevcuttur:

«Ol odaları Sultan Mehmet Han zamanında bina eylemişlerdir. Ta kim acemi oğlanı olanlar ol odalarda oturalar, dahi hizmet zamanında hazır olalar. Zira padişahın vâkı olan yapularında anlar hizmet edegelmişlerdir, ve Sarayı Âmirenin odununa ve buz kayığına ve Üsküdardan asker geçirmek için tâyin olunan at gemilerine dahi anlar hizmet edegelmişlerdir, ve bu odaları olan oğlanlara Sarayı Âmireden yemek tâyin olunmuştur.»

Acemi oğlanları odalarında mescit vardı. Müezzine yedi akça, imama sekiz akça verilirdi. Sultan Selim zamanında bir hamam da yaptırılmıştı. Hamamın odunu, yeniçeriye verildiği gibi, mîrî gemilerden sekiz akçaya verilmek kanun iktizasındandı. Acemi oğlanları burada yıkanırlardı.

Odaların herbirine oğlanların eskilerinden biri «bölükbaşı» tâyin olunurdu. İlk zamanlarda İstanbul ağasının odası bir bölükken sonra acemi oğlanı çoğalıp idarede müşkülât baş gösterince dokuz bölüğe çıkarıldı, bölüklerin herbirine öteki bölükler gibi birer «bölükbaşı» tâyin edilirdi. Dokuz bölükte başbölükbaşı olan ariyeti aşçıbaşı olurdu. Bu sebeple o, bölükbaşıların üzerine zâbit vaziyetinde bulunurdu. Bölükbaşılar gibi bu da yeniçeri keçesi gibi keçe giyerdi. Ancak başına üsküf yerine kâğıt takardı.

Sultan Mehmed'in acemi oğlanları için yaptırdığı oda *(kışla)* karşılıklı iki binadı. Bunlardan birine «kethüda dairesi», diğerine de «çavuş dairesi» denilirdi. Otuz odanın on beşi kethüda dairesinde, on beşi de çavuş dairesindeydi. Otuz birinci itibar olunan ve ilk zamanlarda yalnız bir bölükten ibaret iken sonraları dokuza çıkarılan ağa bölükleri de kethuda dairesindeydi. Kethudanın, çavuşun, eski olan bölükbaşılarının, aşçıbaşının odaları kethuda dairesindeydi. Bunların başları «kethuda» idi. Meydan olduğu zaman kethuda ağanın önünde durur, gelen ağaları ulûfeye o çekerdi. Çünki hepsini o bilirdi.

Odaların kapılarını açıp kapamak için acemi oğlanlarından ikisi «kapıcı» tâyin olunurdu. Bunların vazifesi içeriye memnu olan şeyleri sokmamak, giren çıkanları gözetlemekti.

Acemi oğlanlarından ister kethüda dairesinde, ister çavuş dairesinde olsun suç işliyenleri ağa kethüdası döğerdi. Adam öldürenler, yahut büyük suç işliyenler odanın *(kışlanın)* içinde yaptırılan «zindan»a konulur, kanun dairesinde cezaları tâyin olunurdu. Acemiler arasında odabaşı, vekilharç ve emsali zâbit olmadığı için, yeniçeriler gibi, kendi odasında hapsolunmazdı. Onun için ağa kethüdası önce zindana koydururdu. Bununla beraber ufaktefek kabahat işliyenleri bölükbaşısı kethüda izniyle döğerdi. Bölükbaşılar izinsiz döğemezlerdi.

Eserde acemi oğlanların gördükleri işler hakkında şöyle deniliyor:

«Bu odalarda olan oğlanların hizmetleri hünkâr hazretlerinin yapusu var ise taş ve toprak taşımaktır. Bu oğlanların arasında gürbüzce olanlardan yirmi otuz nefer oğlanı hamal

tâyin eylemişlerdir. Sırık ile taşı padişah ve ağa kapusuna iletmek anların hizmetleridir. Sair oğlanların hizmetleri gemilerde ve ocaklarda olmaktır.»

Müellifin haber verdiğine göre Sultan Süleyman zamanında acemi oğlanların adedi dört bin olduğu halde yetmiş iki parça gemi vardı. Zamanında ise gemi adedi on ikiye indiği gibi muntazam iş görmemeleri yüzünden odun ihtiyacı temin olunamıyor, halka satılmak üzere getirilen odunların İstanbul ağası tarafından zaptı yüzünden şehirde sıkıntı çekiliyordu.

Yine o eserde acemi oğlanlarının çalıştırıldıkları yerler hakkında şu izahat mevcuttur:

«Torbada olan cümle çorvacıların neferleri birkaç yere hizmete tâyin olunmuştur. Biri gemi ve oda hizmetidir ve biri vezirler sarayları hizmetidir, ve biri dahi ağa ve yeniçeri kâtibi ve yeniçeri kethüdası gemisidir ve biri dahi küçük ve amelmande; bunlar ulûfelerin alurlar, kanundur.»

Müverrih Ahmet Refik'in Divanı hümayun kuyuduna istinaden verdiği malûmata göre *(Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası c. 5, sayı: 1-2)* acemi oğlanları yukarda kaydedilenlerden başka daha birtakım hizmetlerde de kullanmışlardır. Ezcümle matbahı âmireye mahsus koyunlara acemi oğlanlar nezaretederler, bir akça ulûfe ile icabında kasap şakirdi yazılırlardı. Kanuni zamanında Kırkçeşme suları getirileceği zaman yol hizmetinde acemi oğlanlar kullanılmış, hizmetleri bitince cümlesi kapıya çıkarılmıştı. Saray ve cami inşaatında da ekseriya acemi oğlanlar kullanılırlardı. Hattâ yine Kanuni zamanında Haseki Sultan Camii inşa olunduğu sırada acemi oğlanların fevkalâde hizmetleri sebkettiği cihetle «mumaileyhimin ricasına mebni merhum Sultan Süleyman Han zamanında ayda beş akça pâpuş akçası verilmek ferman olmuş, el'an caridir ki bin yedi yüz otuz iki neferine verilür» suretinde *(Kavanin-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezamîni Defter-i Divan)* a geçmiştir. Edirne Sarayının inşaatında acemi oğlanlardan hamallık edenler de ikişer akça ile istihdam olunmuşlardı. Yine Edirne'de Sultan Selim Camiinin demir işlerini acemi oğlanlar vücuda getirmişlerdir. İçlerinden hizmetlerini itmam edenler Mimar Sinan'ın inhası üzerine kapıya çıkarılmışlardı. Bu hizmetlerden maada saraç şakirtliklerinde, sarayı âmire için çalışan hassa gemilerinde, hassa fırınlarında, simitçilerde, Çatalca bahçelerinde, ambarlarda, hasırcılarda, sebzecilerde, yoğurtçularda, mandıralarda, ve sair ocaklarda da acemi oğlanlar istihdam edilirdi.

Acemi oğlanlar saray, bostan, fırın ve sair hizmetlerde kullanıldıkları gibi bunlardan ekâbir himayetinde olanlar da vardı.

On altıncı *(H. onuncu)* asra ait ahkâm defterlerinden anlaşıldığına göre Bosna, Hersek ve Kilis kadıları, idarelerinde bulunan sancaklarda «oğlan devşirmeğe» gelen yayabaşıların «sünnetlû oğlan» almalarına mâni olmuşlardı. Divanı Hümayunda kendilerine yazılan hükümde mesele şu suretle izah olundu:

«Şöyle ki sünnetlû olan oğlanlar kadîmden ol yerlû olup mücerret acemi oğlanı olmak için sonradan varmış mıdırlar veyahut acemi oğlanı alınmamak için sünnet olunmuş olmaya. Anın gibi sünnetlû olanları almak muradedindikte mâni olmayup aldırasın. Ama bu bahane ile tezvir ve telbis ile hariçten varan sünnetlû oğlan yazılmakta hazer olunup şimdiye değin alınageldiği üzere kadîmî yerlû olan sünnetlû oğlanlardan yararların cem'ettiresin *(Fi 13 safer 972).*»

Bu hükümden sarahaten anlaşılıyor ki, Bosna ve Hersek'ten sünnetli acemi oğlanı toplamak, kanundur. Fakat bunların öteden beri Bosna ve Hersek'te oturmuş bulunmaları lâzımdı. Bu hükümden Müslümanlardan bazılarının kendi çocuklarını sakladıkları, hariçten «sünnetlû çocuklar» getirerek acemi oğlanı yazdırdıkları anlaşıldığı gibi Hıristiyanların da acemi oğlanı alınmamak için çocuklarını sünnet ettirdikleri anlaşılıyor.

Acemi oğlanlarının Hıristiyanlardan ve onların da iyi kısmını teşkil eden ailelerinden alındığı ve İslâm olarak istisnaen Bosna ve Hersek'ten alınmalarına cevaz verilmiş bulunduğu halde sonraları araya şefaat ve rüşvet de girerek gelişigüzel alındığı gibi ana ve babalarının isimleri Hıristiyan gösterilmek suretiyle Müslümanlardan da acemi oğlanı kaydına başlanmıştır. Yeniçeri ağaları Müslüman çocuklarını «çırağ defteri» ne yazdırırlar ve «ağa çırağı» adını verdikleri bu gibileri acemi oğlanı yaparlardı.

Vakanüvislerin haber verdiklerine göre *(Naimâ Tarihi c. 3. s. 179)* yeniçerilerin tekaüdolup da evlenenlerinin çocukları da «birkaç nefer ihtiyar odamız kulu oğludur» yolundaki şahadet üzerine acemi oğlanı kaydedilirlerdi.

Gitgide çoğalan bu yolsuz kayıtlar üzerine nihayet *(1041 H., M.1633)* te devşirme usulü kaldırılmış, acemi oğlanı ağalar tarafından hatır ve gönüle dayanılarak veyahut rüşvet alınarak toplananlara munhasır kalmıştır.

Devşirmeden acemi oğlanı yazılmak keyfiyeti ortadan kalkınca tabiatiyle İslâm çifçile-

rin yanlarına verilme usulü de kalkmış, acemi oğlanlar kışlalarda talim ve terbiye edilmeye başlanmıştır.

Acemi oğlanlar, yukarda da işaret olunduğu veçhile, ilk zamanlarda sipahilerle çiftlik sahiplerine taksim edilmiş, İslâm ve askerlik terbiyesi onlar marifetiyle talim olunmuştur. Sonraları, bilhassa İstanbul'un fethinden soura tesis olunan ve birer mektep mahiyetinde olan İstanbul'da Galatasaray ve İbrahim Paşa, Edirne'de acemi oğlanlar kışlalariyle yine İstanbul'da kurulan Enderun Mektebinde tahsil ettirildikleri gibi saraya ayrılanlar Beyoğlu, Beylerbeyi ve diğer saraylarla Üsküdar, Davutpaşa ve Boğaziçindeki saray bahçelerinde ve Edirne ile Gelibolu'da bulunan saray ve bostanlara tevzi olunarak bunlardan *(bostancı)* namı altında ve yeniçerilerden ayrı bir zümre teşkil olunmuştur. Birazı da her sarayda katıkçılık işini gördükleri gibi birtakımı dahi inşaatta kullanılmış ve bahriye hizmetlerinde istihdam olunmak üzere tersaneye ayrılanlar da olmuştur.

Hariçten muallem olarak getirilenler veyahut payitahttaki kışlalarda yetiştirilenler merasimle ocağa yazılırlardı. Bunlar evvelâ *(kütük defteri)* ne kaydolunur, ve bunu yazan kâtip, isimlerini cehren okurdu. İsimleri okunanlar koşarak *(odabaşı)* nın yanına giderlerdi. Odabaşının ilk işi gelenin kendisine itaate mecbur olduğunu ifham için kulaktozuna bir sille aşketmekti.

Kapıya çıkmak meselesi sonraları intizamını kaybetmiş ve uzun müddet kışlalarda kalmaktan bizar olan acemi oğlanları bu yüzden gürültüler ve hattâ isyanlar çıkarmışlardır Nitekim Naima'nın beyanına göre *(c. 4. s. 356)* Dördüncü Nehmed'in cülûsunu mütaakıp, 1058 senesi evahırında, *(M. 1649)* Galatasaray, İbrahim Paşa ve Yeni Saray acemi oğlanları isyan etmişlerdi.

Ağalar saltanatı hengâmında, her şeyde olduğu gibi, acemi oğlanlar teşkilâtında da pek aşikâr inhitat ve tezebzüp eserleri görülmeye başladı. Odabaşılar onar kuruşa mukabil bakkalı ve hamalı yeniçeri yaparlar, acemi oğlanları kapıya çıkmaktan mahrum ederlerdi. Naima diyor ki : *(c. 4, s 418)* «Acemi oğlanları arzuhal sunup odabaşılar onar kuruşa bakkalı ve hamalı yeniçeri ettiler; biz bunca zamandır hizmetteyiz, yolsuzca bedergâh olalım ve illâ acemi oğlanlarını dahi bırakup hamallık eyleyüp onar kuruş peyda edüp odabaşılara veririz ve kapuya çıkarız demeleriyle bedergâh ferman olup ağa İstanbul'a geçüp acemi oğlanlarından yolunca bir miktar anlardan ve gayrıdan yazup Üsküdar'a geçirdiler.»

Meşhur Göriceli Koçu Bey, risalesinde *(s. 7)* şöyle diyor:

«Devşirmeden iptida kızıl aba ile gelen acemiyan âyini İslâmi ve Türki lisan öğrenmek için ağaları olan kimesne ikişer filoriye Türkistan'a füruht eder idi, ve Âsitanede bunlar için inşa olunan saraylara korlardı. Dört beş seneden sonra defteriyle olan yerlerden cem'edüp herbir ocağa hâhiş ve meyillerine göre tevzi olunurdu.»

Ricalden Ali Efendinin beyanına göre *(Ayn-ı Ali Efendi Risalesi, s. 91)* birinci Sultan Ahmet zanamında acemi oğlanlarının mevcudu *(9406)* neferdi. Bunlara üç ayda bir «âdeti zerpul» namiyle onar, «kemanbeha» namiyle de otuzar akça verilirdi. Dördüncü Sultan Mahmut zamanında *(1032-1049)* «Cemaati gılman-ı acemiyan der İstanbul ve Edirne ve Gelibolu ve hadaik-ı hassa» nın mecmuu *(7495)*. Koçu Bey Risalesindeki kayda nazaran *(s.7)* 1032 *(M. 1623)* senesinde acemi oğlanların mecmuu *(15524)* neferdi.

Acemi oğlanları kışlalariyle Enderun Mektebi, medresenin yetiştirdiği ilmiyenin gayrı irfan erbabı için yegâne ilim ve sanat öğrenme yerleriydi. Sarayın erkânı, mimarı, nakkaşı, ressamı, hattatı, şair, âlim ve müverrihi hep bu membalardan yetişirdi. Acemi oğlan kışlaları Enderun Mektebinin idadisi mesabesindeydi. Enderun Mektebinden çıkma ferman olunduğu zaman her odadan yirmi otuz kişiden maadası çıkar, yerlerine Galatasaray, İbrahim Paşa ve Edirne acemi oğlanlar kışlalarından çıkma müddetini bitirenler getirilirdi.

Osman Ergin «Türkiye Maarif Tarihi» adlı kıymetli eserinde *(c. 1, s.25)* acemi oğlan mektepleri hakkında şu tafsilâtı veriyor:

«Acemi oğlan mekteplerinin birkaç defa şekillerinin ve idare tarzlarının değişmiş olduğunu tarihlerden öğreniyoruz.

«Mekteb i Sultani tarihçesinde *(s. 17)* İhtifalci Mehmet Ziya Bey diyor ki:

«Selim II asrında ve 978-1570 tarihinde Galatasarayda balunan ağaların birazı Enderunu Hümayun'a, bir miktarı eski saraya nakledildi ve bu suretle Galatasarayında boş kalan yerler medrese itibar kılındı. Diğer bir rivayete göre III. Murat asrında saray olmak üzere eski nizamları veçhile içine yine ağalar ikame olunmuşken Ahmet I saltanatında yine tahliye edilerek medrese haline konuldu. Osman II zamanında üçüncü defa olmak üzere yine saraya tahvil olundu. 1076-1665 te mevcut ağalardan bazıları yine Enderun-u Hümayuna ve bazıları sipahi ve silâhtar bölüklerine verildi ve Galata-

sarayı tekrar medreseye tahvil ile içerisine talebe konuldu.

«Burada geçen medrese tâbiri Arapça ve şeriat öğreten halk medresesi mânasına alınmamalıdır. Mektep ve ders yeri demektir. Bununla beraber sonraları bu mekteplerde de şer'î ilimler öğretildiği tarihlerden anlaşılmaktadır.

«Fakat XVII nci asrın son yarısına doğru Galatasarayla berader diğer acemi oğlanlar mekteplerinin de teşkilâtı esaslı surette değiştirilmiş ve o tarihlerden itibaren kışla ile mektep ayrılmıştır.

«Bu münasebetle Silâhtar Fındıklılı Mehmet Ağa der ki:

«.. kışlaları kalkında daima kavga ve fesatlar eksik olmayup cevirleri çekilmemekle bâferman-ı hümayun içlerinde mevcut iç oğlanlarından hizmeti padişahiye lâyık 50 *miktarı* ifraz ve Yeni Sarayda vâkı hazine ve kiler ve seferli odalarına tevzi olunup sair 1000 miktarı gılman yollariyle bir bölüğe çıkıp Galatasarayına 40 nefer bostancı ile bir usta ve saray ı mezbur evkafından vazifeleri verilmek üzere Musile-i Süleymaniye payesinde bir müderris ve İbrahim Paşa Sarayına kezalik bir bekçi ile Musile-i Süleymaniye payesinde bir müderris vaz' olunup Edirne Sarayı mîriden satıldı... *(Silâhtar Tarihi, c. 2, s. 648).*»

«Şu yazılardan ve ondan sonra çıkan vesika ve kayıtlardan öğreniyoruz ki, XVII nci asrın sonlarına doğru Şehzadebaşındaki Acemi Oğlanlar Mektebi yine o adda ve Atmeydanındaki gibi bir asker kışlası olmuş, Atmeydanındaki İbrahim Paşa Sarayı yalnız mektep haline getirilip eski sarayda yine bir acemi oğlanlar mektebi açılmıştır.

«Acemi oğlanlar mekteplerinde spora ve askerî idmanlara ve talimlere çok ehemmiyet verilirdi.

«Müftü oğlu Ahmet Hikmet der ki:

«At üstünde silâh kullanmakta mümarese için bir buçuk arşın uzunluğunda, üç parmak kalınlığında mahruti ve ucu sivri bir demiri günde ondan iki yüz defaya kadar bilâ inkıta at üstünde toprağa saplamak ve ok ve tüfek endahtında hedefe isabet ettirmek, genç ve harun atlara binmekte meleke tahsil eylemek ve altı köşeyi ve musattah yer dâhili ve üst tarafı kalem vari yontulmuş cirit değneklerini uzağa atmak ve köşeli musattah tarafından ağaca saplamak süvari idmanlarından maduttu idi. Bu suretle meleke kesbolunarak istidatların tasdiknameleri ihraz edildikten sonra keskinler denilen üstat sınıfına geçirilirdi.

«Beş ve ondan otuz kata kadar bükülmüş, demir tel üstüne sarılmış ıslak kar keçesini hayvan dörtnala koşarken bir kılıç darbesiyle ikiye bölmek, koşan atı birden durdurmak, dar ve mevhum bir merkez etrafında at üstünde harman çevirmek, bir arşın uzunluğunda ve dört parmak kalınlığında demir lobutu at üstünde yere vurduktan sonra elliden yüz metre yüksekliğine gerilmiş ipten aşırmak keskin cündilerin maharetleri cümlesinden idi *(Mihrap, s. 839).*»

Bu mekteplerde okunan derslerin müfredatı ve bilhassa terbiye sistemi hakkında etraflı ve katî malûmatımız yoktur. İlerde arşivde çıkacak vesikalar bu karanlık köşeleri aydınlatacaktır. Bununla beraber nereden aldığını söylemiyerek İhtifalci Ziya Bey Mekteb-i Sultani tarihçesinde *(S. 17)* şu malûmatı veriyor:

«Galatasaray ağalarının *(talebelerinin)* kâffesi okuyup yazmak ve ol vakitler usulünce tomak, top, çop oynamak ve kemankeşlik öğrenmek arzu edenler içlerinden bir üstadın elini öperek kepade denilen gevşek kabzalı ve kolay çileli bir yayı beş-ondan iki yüze kadar vakit bulabildikçe çekûp bazusuna kuvvet getirdikten sonra gevşekçe yay ile ot dolu kıl torbaya kebez saplıyarak tirendazlık öğrenip mukaddeme-i harb olan fenni çalâkide kesb-i meleke ve maharet etmek usuldendi. Burada tahsili ilim ve marifet eden ağaların ahval ve harekâtı muntazaman bir daire dâhilinde cereyan ederdi. Ağalar tabur halinde camie giderek namaz kılındıktan sonra yine bu tertip üzre koğuşlarına giderlerdi. İkindi namazından sonra saray ağası tarafından bazı oyunlar ile tenezzüh yapmalarına müsaade edilir ve bu esnalarda cirit, tomak ve ciritbazlık taliminin mukaddemesi olmak üzere çop, top oyunu gibi idman oyunlariyle eğlenirler ve bir müddet saray meydanında gezinirlerdi. Sair vakitlerde okur yazarlar ve cümlesi başlarında güvez çuhadan hilâl resminde şebkülâh ve elbise-i kanuniyelerini lâbis oldukları halde edibane keştügüzar ederlerdi. Bu d r-ı irfanda mütaaddit ders hocası, hattatlar, hastane tabipleri, hizmetçiler ve pars *(silip süpürme)* kethudaları ve sanayi-i saire için üstatlar tâyin olunmuştu. Evkat-ı muayyenede ulûm-u diniye ve edebiye, hutut-u mütenevvia ve fünun-u mütedavile tedris edilmek üzere mûtat hoca ve ahkâmı şer'iye telkin ve tefhim eylemek üzere muktedir şeyhler ve vaizler tâyin kılınmıştı.»

Bunları teyidedecek vesikalara ve kayıtlara tarihlerde ve arşivlerde raslanmaktadır. Meselâ Topkapı Sarayı Arşivinde 14 — 76 sayılı ve 1175 — 1716 senesine ait bir vesikada Galata-

saray mektebinin kadrosu şu suretle gösterilmektedir:

Ağa-yı Sarayı Hümayun-u Galata
Kethüda-yı Saray-ı Hümayun-u Galata

Gılmanan-ı Hassa:

Der oda-i evvel	141
Der oda-i orta	107
Der oda-i küçük	60
	308

Abdullah Efendi Kara der Saray-ı Hümayun-u Galata

Mustafa Efendi *(Hamidî zade)* muallimi der oda-i evvel

Osman Efendi muallimi der oda-i sani

İsmail Efendi *(Amasyalı)* muallimi der oda-i salis

Esseyyit Mehmet Hamidî, Hattat

Hafız Yusuf, Hattat

Yine bu vesikalardan birisinde 1209-1794 senesinde talebe mevcudu:

184	baş odada
192	orta odada
144	küçük odada

olmak üzere 520 raddesinde gösterilmektedir.

Yine bu seneye ait aynı vesikada eski sarayın kadrosu da şöyle kaydedilmiştir:

Ağa-yı Saray-ı Atik, kethüda-yı Saray-ı Atik, kâtib-i gılman-ı kassa, vaiz-i oda-i gılmanan, hoca-i gılmanan, gılmanan-ı hassa, adet: 130.

Yine bu vesikalar ve kayıtlar Atmeydanındaki İbrahim Paşa Sarayında medrese-i evvel ve medrese-i sani tarzında bir teşkilâttan haber vermektedir.

Bu mekteplerin en parlağı ve en eskisi şüphesiz Galatasaraydakiydi. Beyazıt II nin açmış olduğu bu mektebin gerek kışla halinde iken, gerek mektep haline getirildikten sonraki ders programını katî olarak tesbit edemiyoruz Fakat burada medrese usulü tahsil gösterildiği, şu kadar var ki Türkçeye ve yazıya medreseden ziyade kıymet ve ehemmiyet verildiği anlaşılıyor. Meselâ; Cevdet Tarihinin verdiği bir malûmata göre «Bosna valisiyken vefat eden İsmail Paşa sinn-i temyize vusulünde Galatasarayına çırağ olarak tahsil-i maarif etmiş ve hususiyle hüsn-ü hattın envaını öğrenmişti. Birkaç türlü yazısını Sultan Mustafa merhuma arz ettiklerinde derhal Saray-ı Cedidede vâkı hazine huddamına ilhak olunup çok geçmeden bahtı yar ve saadet-i talii kendine kafadar oldu *(c.2, s.32)*.»

Galatasarayda açılan kütüphane dolayısiyle Vâsıf Tarihinde *(s.38)* görülen 1167-1735 senesine ait şu kayıtlar mektebin ehemmiyeti ve gördüğü rağbet hakkında bizi oldukça tenvir etmektedir:

«Âsitane-i Saadette bazı kibar mücerret terbiye ve iktisab-ı maarif için aklâd-ı ekbadları olan evlâtlarını hezar niyaz ile Galatasarayına çırağ ettirüp... maarifden behredar olanları sevkı kaderiyle Saray-ı Cedide *(Topkapı)* alınup... ancak fakir-ül-hal olanlar tahsili kitaba kaadir olmayup kitabet ve kıraatte zahmetkeş ve kayd-ı istiare-i kütüb ile hali müşevveş olup...

«*Alât gerek etmeğe tahsil-i kemalât*» vıfkınca istidat varsa dahi fıkdan-ı alât adem-i vusulü matlaba illet olduğunu padişah.. teferrüs edip saray-ı mezkûrda bir kütüphane ve dersane binasını ferman... dersaneye müderris tâyin ve talebe-i ulûmun esbab-ı tahsilleri tesahil ve tehvin...» deniliyor.

Yine o eserde ve o sahifede:

«Galatasarayında bina olunan kütüphane hitam bulup.. fünun-u mütaaddideye şâmil tertibolunan kütüb-ü nefise... kütüphaneye isal olundu. Kütüphane hocası muhaddis Mehmet Efendi, üç oda hocaları ve şeyhülkurrası.. ve derse tâyin olunan 30 nefer hulefa ve enderun gılmanı... kütüphanede içtima ile kütüphane hocası Beyzavi'den fatiha-i şerife tefsirine başlayup neşri dürre-i meani ve keşf-i esrar-ı mesani eyledi... denilmesi mektebin programını ve derslerin mahiyetini bir dereceye kadar gösterir. Gerek Galatasaray mektebinde, gerek bu kütüphanede Arapça ve din dersleri okuyup öğrenenlerin tahsil derecesini gösteren bir vesikaya arşivde rastlıyoruz; buradan çıkan birisinin Medine'de hadîs okutacak kadar Arapça öğrenmiş olması dikkate değer bir keyfiyettir. 1142-1729 da Babıaliden Cidde muhafızı Mehmet Paşaya yazılan bir fermanda:

«Kıdvetül ulema-il mütehakkikîn Mevlâna Mehmet ziyde ilmuhu südde-i saadetime arzuhal edüp... mezbur mukaddema Galatasarayında on iki seneden mütecaviz tahsil-i ulûma bezl-i makdur ve hâlâ Medine-i Münevvere nevverallahü Tealâ ilâ yevmil ahire'de hadîs-i şerif kıraat ve ifadesiyle meşgul olup lâkin bir yerden medar-ı maaşı olmayıp ol veçhile ahval-i müşevveş olduğunu bildirüp...» denilerek bu adama gümrük hasılatından bir aylık bağlanması emrolunmaktadır (*Arşiv Dairesi, M. Cevdet'in maarif defteri, No. 6726*).

1208 / 1793 senesine ait muallim M. Cevdet'in tasnif etmiş olduğu 1625 saray numaralı vesikada mektebin şöyle bir kadrosuna da rastgelmekteyiz:

« Galatasarayında imam-ı teberdaran, hattat-ı evvel, hattat-ı sani ve kurra ve kâtip ve cerrah-ı evvel ve cerrah-ı sani ve tabip ve rah-ı abi (*su golcusu*) ve bunlardan başka serşerbetçilik, dört nefer şerbetçi halifeleri, hoca-i teberdaran, müezzin ve kayyum-u cami-i teberdaran, vekilharc-ı kiler, kilerci, saka, gübrekeş.»

Osman Ergin bu vesikanın altına şu hâşiyeyi yazmıştır:

«Bu vesikanın alt tarafında adları sayılan memuriyetlerden sıra ile dokuzunun «kasr—ı yed» ve «evlâdiyet» şartiyle intikali doğru olmayıp münhal vukuunda ehlinin tâyini lâzım gelir» deniyor. Sayılan memur ve müstahdem adları arasında üç odanın hocalariyle kütüphane hocasının adlarının olmayışının sebebi anlaşılamıyor. Teberdarlardan bahsedilişine göre acemi oğlanlardan başka Sarayın bir tarafında teberdarların oturmakta oldukları anlaşılıyor. Şerbetçiliğin olsa olsa bunlara münasebeti olabilir. Esasen Türkler büyük binalara, hükümet dairelerine, vezir ve zengin konaklarına saray derler. Buraya da o suretle saray denildiği şüphesizdir. Bunlardan başka bu sarayda bir de hünkâr dairesi olduğu ve şu halde padişahın vakit vakit bu saraya geldiği yine bu vesikadan anlaşılıyor.

«Bir de iki cerrah bir tabipten bahsolunması çok mühim olsa gerek. Acaba o bina dâhilinde acemi oğlanlar mektebinden başka meselâ bir hastane, yahut bir Tıbbiye Mektebi mi vardı? Yoksa cerrahlar ve tabipler yalnız o mektepteki talebenin, yahut teberdarların sıhhatiyle mi alâkadar oluyorlardı? Ne türlü olursa olsun bunlar hep dikkate değer şeylerdir.

«Şu satırları yazdıktan sonra Evliya Çelebi'de *(c.1, s.7)* şöyle bir kayıt gördüm. Çelebi Beyazıt II nin Galatasaray binasını yaptırdığından bahsederken diyor ki: «Anda bir darüşşifa ve tahsil-i ulûm için bir medrese inşa edüp her kim anda bir kere bismillâh dediyse müfessir ve muhaddisînden ulu kimse olurdu. Âhırı-kâr sarayı has olup huddam gılman-ı has ikame olundu.» İşte bu fıkra da başlangıçta burada bir de hastane açılmış olduğunu gösteriyor. Bu hastanenin 1208-1793 senesine kadar yaşamış olması dikkate değer.»

Alman tarihçisi Ranke *(Yeni Mecmua, Ahmet Refik, sayı: 20, s.404)* Osmanlı kudret ve satvetinin esaslarını, yeniçeri teşkilâtını, bilhassa Enderun'un talim ve terbiyesini anlatırken sözü acemi oğlanlara intikal ettiriyor ve şunları söylüyor:

«Burada kâmilen tecride, menafi-i umumiyeye sıkı bir merbutiyet, yeni bir hayat düsturunun tatbiki şiddetle hükümfermadır. Burada terbiye edilenler ilk gençliklerini, ebeveynlerini, vatanlarını unuturlar, saraydan başka vatan, padişahtan başka hâkim ve peder bilmezler. Onun arzusundan başka arzu tanımazlar, onun temennilerinden başka emel taşımazlar. Sıkı bir inzıbattan ve mutlak surette harbden başka meşguliyet tanımazlar. Onlar için İslâmiyet yolunda harbin temin ettiği şeyler hayatta ganimet, ahrette cennetten ibarettir. Bir filozofun ahlâki, dinî ve içtimai terbiye için dermeyan ettiği fikir burada birçok asır evvel insaniyetperverane ve aynı zamanda cengâverane bir maksatla tatbik edilmiştir.»

Yeniçerilerin ilgasını mütaakıp acemi oğlanları da tamamen ortadan kaldırılmıştır. Cevdet Paşa *(Cevdet Tarihi, c.12, s.200)* bunu şöyle yazar:

«Şehzade Camii civarında kışlaları olan acemi oğlanlar, ki yeniçerilerin bir şubesi olup askerî taifesinin odun maslahatına memur idiler, bu sırada anlar dahi refi ve ilga ile zâbitleri olan İstanbul ağası unvanı hatap emini unvanına tahvil kılındı.»

ACEM KÖSTEĞİ (عجم کوستکی) [*San.*] Eski yazmalarda kitap dikildikten sonra cilde dibinden ve iç tarafından bir kısmı kitaba, bir kısmı da cilde gelmek üzere yapıştırılan ince tıraş edilmiş meşinin ismidir. Bu suretle yapılmış olan ciltler gayet sağlam olurdu.

ACEMİ OĞLANI KETHUDASI (عجمی اوغلانی کتخدای) [*Ask.*] Acemi oğlanları işine bakan Anadolu ve Rumeli ağalarının maiyetlerindeki adamlara verilen addı. Devşirme suretiyle toplanıp İstanbul'a getirilen ve kanun-u mahsus mucibince Türkçe öğrenmek ve İslâm terbiyesi almak üzere Anadolu ve Rumeli'deki Türklere muayyen müddetle satılan acemi oğlanlarını satın almış olanlardan yoklama akçasını tahsil etmek ve kaçanları tutmak vazifesiyle mükellef bulunuyordu. Acemi oğlanı satın almış olanlardan yoklama akçası namiyle seksener akça alınırdı. Bu paralar tahsil olunurken aynı zamanda acemi oğlanların yoklaması da yapılırdı. Bu vazifeyi yapmak üzere Anadolu ile Rumeli'ye ikişer kethuda gönderilirdi. Bunlar tekalif-i örfiyeden muaf idiler.

Anadolu ve Rumeli ağalarının İstanbul'da da başkaca kethudaları bulunurdu. Bunların da vazifeleri Türklere satılan acemi oğlanlarından kaçanları yakalamaktı. Onun için kol dolaşırlardı. Yakalanan acemi oğlanları tekrar satılırdı.

Acemi oğlanları çavuşu kethuda olurdu. Kethudalar atlı sekbanlığa terfi ettirilirdi. Kethudaların ulûfeleri altışar yedişer akça idi. Sekbanlığa terfi edince ulûfeleri on dörder akçaya yükselirdi.

AÇEVELE (آچه‌وله) [*Bah.*] Serenlerin nihayet derecede prasye olunmaları haline verilen addı. Herhangi mahalle asılan veya çekilen bir cismin civarında bulunan sair cisimlere çatmaması için yapılan donanım olup buna açevele tutmak denir. Bombesi olmıyan yelkenlerin kolay rüzgâr ile veya pupa seyrinde ıskota yakasını bordadan dışarıya doğru açmak hususunda müstamel göndere dahi *(açevele gönderi)* denir.

AÇIK AYAK (آچیق آیاق) [*Tul.*] Çok hızlı yürüme ile koşma arasında süratli gidiş demektir.

AÇIK ÇESME (آچیق چشمه) [*Sar.*] Halvet vukuunda kullanılan çeşmelerden birinin adıydı. Çeşmelerin bir de örtülüsü vardı. Ona da «tepeli çeşme» denilirdi.

AÇIK GEMİLER (آچیق گمیلر) [*Bah.*] Tuna'da işliyen bir kısım gemilere verilen addı. Bu gemilerin işlerine bakan memura *(açıklar ağası)* denilirdi. Açık gemilerin ne gibi şeyler olduğunu bahriyelilerden öğrenmek istedim. Şafi bir cevap alamadım. Bazıları Tuna'dan başka açık denize çıkan gemiler olması ihtimali olduğunu söylemişlerse de ne dereceye kadar doğru olduğu bilinemez.

AÇIK KAPI SİYASETİ (آچیق قاپی سیاستی) [*Siy.*] Milletler arasında serbest ticarete ait iktisadi bir prensipin ismidir. Bu perensipi kabul eden milletler memlekete giren veya memleketten çıkan eşyadan gümrük resmi almazlar. Hattâ gümrük resmi almayı ticarete mâni telâkki ederler.

Ancak tatbikatta hiçbir memleket bu tedbiri tamamen kabul etmemiştir. Açık kapı siyasetini en ziyade müdafaa ve tatbik eden İngiltere olmuştur. İngiliz kanunları memlekete giren ve memleketten çıkan mallarda yerli ve yabancı kaydına bakmamış, her ikisine de müsavi muamele yapmıştır. Fakat bu memleket bile zaman zaman kahve, çay ve diğer bazı maddeler hakkında gümrük resmi koymaktan kurtulamamıştır.

Açık kapı siyaseti doğrudan doğruya himaye sistemiyle tezat teşkil eder. Himaye sistemi memleketin maddi ve iktisadi refahını ancak dahilî sanayiin himayesinde bulur. Kendi sanayiini diğer rakîp memleketlerin sanayiine karşı himaye mecburiyetini duyan memleketler bu sistemi tatbik etmişlerdir. Himaye sistemi tatbik eden memleketler, ya himaye etmek istedikleri dahilî sanayie ait eşyayı memlekete sokmazlar veyahut gayet ağır gümrük resmine tâbi tutarlar.

Açık kapı siyasetini ortaya atan *(Adam Smith)* isminde bir İngiliz iktisatçısıdır. İlk serbest ticaret kaidesi Mançester tüccarlarından çıktığı için bu kaideye *(Mançester mektebi)* denilir. İngiltere bile son zamanlarda gümrük almaya başlamasiyle yüz yıl sonra bu mektebe ve meşhur iktisatçısının fikrine veda etmiştir.

AÇIKLAR AĞASI (آچیقلر آغاسی) [*Bah.*] Tuna'da işliyen ve «açık gemiler» adını taşıyan gemilerin işlerine bakan memurun unvanıydı.

AÇKI TAHTASI (آچقی تخته‌سی) [*San.*] Altınla işlenmiş işleri parlatmak için kullanılan aletin ismiydi. En sert budaksız şimşirden yapılırdı. Mustatil şeklindeydi. Eni 35, boyu 15, kalınlığı da bir, bir buçuk santimdi. Sathı ayna sathı gibi düzdü. Tezhip işleri «mühre» ile bu tahtanın üzerinde parlatılırdı.

Açkı; mimari tâbiri olarak cilâ, perdah, lostra demek olduğu gibi «açkıcı»da cilâcı, lostracı demektir.

ADAK (آداق) [*Hal.*] Bir işin veya niyetin olması için nezrolunan şey hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kurban, cami veya tekkelere mum, yağ, yahut da mukaddes ve mübarek tanılan bir veliye yapılan yardım o kabîldendir. «Adak» ile «nezir» arasında ufak bir mâna farkı vardır. Nezir, şarta bağlı vait mânasına gelir. Öldükten sonra emlâkini bir yere nezretmek gibi. Kurban bayramı münasebetiyle kesilen kurban etinden kurbanı kesenin yemesi caiz olduğu halde adak olarak kesilen koyunun etinden yenmez.

ADALET EMRİ (عدالت امری) [*İda.*] Ahaliye zulüm ve taaddi edilmemesi hakkında sadrazam tarafından valilere yazılan emirlere verilen isimdi. «Adalet emri ısdar olunmuştur» demek sadrazam tarafından emir verilmiştir, demekti.

ADAM ADAMA KARIŞMAK (آدام آدامه قاریشمق) [*Tul.*] Birbirine rakîp iki sandık *(tulumba)* ard arda düşüp de arddakiler öndekileri sıkıştıra sıkıştıra kendi adamlarını öndekilere karıştırmak demekti. Bu; tulumbacılar arasında bazan en korkunç bir vaziyet sayılırdı. Çünkü kavga koptu kopacak, demek oluyordu.

ADEM (عدم) [*Sof.*] Yokluk demektir. Mukabili varlık demek olan *(vücut)* tur.

«Kamus-u Türki» de şöyle izah olunmuştur:

«Ar. 1) Yokluk, vücut zıddı: onun vücudiyle ademi birdir; diyar-ı adem, sahra-yı adem. 2) Olmama, bulunmama, fıkdan: ademi itaat: itaatsizlik; ademi iktidar: iktidarsızlık; ademi iştiha: iştahsızlık.»

Tasavvuf ıstılahı olan butâbir için değerli müdekkik Abdülbaki Gölpınarlı «Melâmi Edebiyatı Metinleri» nin birincisi olarak neşrettiği «Kaygusuz» hakkındaki eserinin lûgatçesinde aşağıdaki izahatı veriyor:

«Yokluk. Tasavvufta Haktan maada tevehhüm dilen mevcudat, hakikatta yoktur. Muhyiddin—i Arabi «الاعيان ماشمت راعحة الوجود» yani âyan-ı sabite *(Hakkın sıfâtı; zatından ayrı olmadığı ve yalnız ilminde mevcut bulunduğu cihetle müstakil birer varlıkla)*, varlık kokusunu bile duymamışlardır.» dediği gibi Mevlâna da «Mesnevi» de *(beşinci cilt)*.

نیست را بخود هست وحشم
هست را بخود بر شکل عدم
بحررا پرشید کف کرد اشکار
بادرا پوشید وبخورت عیار

der.

Aynı mealdeki şu beyit çok güzeldir:

ما عدمهایم و هستیهای ما
تو وجود مطلق فانی نما

Yokluk bir ayinedir — Yokluktaki varı gör
Varlık görünür anden — Ayine-i ademden
Oğlanlar Şeyhi İbrahim

«Adem» kelimesini «fena» mânasına da kullanmışlardır (*Fânî'ye de bakınız*).

Varlık ile işim bitmez
Gönülden gümanım gitmez
Kulağım çok söz işitmez
Ademden gayrısın bilmem
Oğlanlar Şeyhi İbrahim

Sahray-ı vücuda adem ender adem eyler
Yenişehirli Avni

(Âkif Paşa) nın «Adem kasidesi» meşhurdur.

ÂDET-İ AĞNAM (عادت اغنام) [*Mal.*] Koyun ve keçiden alınan resme verilen addı: Süleyman Sudi Efendi *(Defter-i muktesit c.2, s.116)* âdeti ağnam ve ağıl resminin kütüphanesinde mevcut yazma kanunnamelerde bin dört senesinde ihdas olunduğu yazılı olduğunu söylüyor.

Abdurrahman Vefik Bey ise *(Tekâlif kavaidi c.1, s.30)* bu resim için «tarihlere ve kavanin-i atika mecmualarına göre bidayeten zekât halinde iken bin kırk senesinde ağıl resmiyle birlikte ihdas olunmuştur» diyor.

Âdet-i ağnam ve ondalık ağnam resimlerinin mültezimlere ihalesine başlanmazdan evvel her sene ağnam müdürü olan zat tarafından mütaaddit sayıcılar tertip ve bunların üzerlerine münasip nazırlar tâyin olunur, bu memurlar tanzim olunan fermanlarla kazalara çıkarılırdı. Her kola memur olan nazır ve sayıcılar memur oldukları mıntakada beylerbeyi kim ise onun nezdine varırlar, fermanlarını gösterirlerdi. Vali emin olduğu adamlardan birini seçerek bunlara terfik etmekle beraber bir de buyrultu yazardı. Bu suretle teşekkül eden heyet ağnamı sayar ve cetvellerini yapardı. Sonraları (kabzımal) namını alan sayıcılar üzerine tâyin olunan nazırlar vaktinden biraz evvel İstanbul'dan çıkarılır ve tâyin olundukları kolun son noktasına vardıktan sonra tadada başlanılırdı. Saydıkları ağnamdan bir kısmı masraflarına karşılık olmak üzere «başkalık» namiyle nazırlarla kabzımallara bırakılırdı.

Âdet-i ağnam resmi koyun ve keçi için birer akçadan ibaretti. Bilâhare meskûkat usulünde kuruş vâhidi kıyasi olunca ve akça lâfzı kanunlarla defteri bakani kayıtlarında kalarak merkezin muhite olan ıttılaatı da gitgide meçhuliyet kesbedince mahallî memurlar bunu fırsat sayarak bu resimle ona mümasil olan avarızatın esası olan akçayı paraya ve bazı yerlerde kuruşa tahvil ettiler.

«Arşiv» de mevcudolup aşağıya aynen konulan vesika da (maliye 458) Osmanlıların son zamanlarına doğru tanzimattan çeyrek asır evvel «âdet-i ağnam» ile beraber koyun ve keçilerden alınan diğer resimleri de göstermektedir:

«Alâiye kadılığından gelen arzda (Alâiye sancağından matlup âdet-i ağnam mîrîsini emri âlî üzre tahsil etmeye kanaat etmeyüp sürü başına ağıl parası, sayı parası, kurban parası, huddamiye namlariyle dahi şey istediğinden» bahisle halkın şikâyetini bildirmiştir. (Gurre-i şaban 1232.)

Başdefterdarlıktan yazılan mütalâanamede «Anadolu ve Sıvas ve Karaman eyaletlerinde olan sancaklardan Rumeli şurutu üzre âdet-i ağnam tahsili ferman olunup eyalât-ı merkumenin kasabat ve kuralarında olan ağnamın senede bir defa mart duhulünde lâzım gelen âdet-i ağnamları tahsilinde sahihünnesep sâdatı kirama ve sahih seferli askerî taifesinin yed.

lerinde mevcut ve kendu nefisleri için besledikleri yüz ellişer reis koyunlarından maadasının herbir re'sinden birer akça resmi ganem ve her yüz re'sinden yirmişer akça âdet - i gulâmiye ve her üç yüz re'sinden beşer akça resmi ağılları canib - i mîrî için tahsil ve tahsildarlardan eda tezkeresi verildikten sonra tekrar bir mahalde dahi mutalebe olunmamak verilen âdet-i ağnam beratları şurutundan idüğü gösterilmiş ve bunun üzerine o suretle tebligat yapılmıştır."

Âdet-i ağnam resmi önceleri mahsus memurlar marifetiyle sayılarak alınırken sonraları âşar gibi bu da ilzam olunmağa başlanmış, müzayede *(artırma)* ile deruhte eden mültezimler tarafından adamları vasıtasiyle sayılarak resimleri kendi hesaplarına istîfa edilir olmuştur.

Tanzimattan sonra ilzam usulü terk ve devletçe sayım memurları marifetiyle sayılıp resim alınması usulüne avdet olunmuştur.

Bu bapta fazla tafsilât için «ağnam» kelimesine müracaat olunmalıdır.

ÂDET - İ GULÂMİYE (عادت غلامیه) [*Mal.*] İşlerin görülmesi için kullanılan adamların masrafları karşılığı olarak alınan resimler hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Bu tâbir alışılmış şey, usul mânalarına gelen «âdet» ile erkek çocuk, köle, bende demek olan «gulâm» dan Farisî kaidesiyle yapılmış bir terkiptir. Mânası «uşak vergisi» demek olur.

Her yüz koyun ve keçiden yirmi akça alınırdı.

ADİLŞAHİ (عادلشاهی) [*San.*] Eskiden kullanılan kâğıtlardan birinin adıydı. Âli'nin «Menakib - i Hünerveran» adlı eserindeki kaydından *(S. 11)* H. 11 inci *(M. 17.)* asır iptidalarında kullanıldığı anlaşılan bu kâğıt son zamanlarda mevcut değildi.

ADLİ ALTIN (عدلی آلتون) [*Mal.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında basılan altın paralardan birinin adıydı. İkinci Mahmut Adlî mahlâsını almış olduğu için bu paraya da o isim verilmişti. Tam, nısıf ve rubu olmak üzere üç kısımdan mürekkepti. Tamamı on iki, yarısı altı kuruşa, çeyreği de yüz paraya geçiyordu. Paraların bir tarafında tuğra, öbür tarafında da «Duribe fî Dar - ül - Hilâfet - il - Aliyye» yazısı vardı. Yazılarının azlığı dolayısiyle az zaman sonra adalarda kolaylıkla kalplarının yapıldığı görüldüğünden H. 1239 senesinde tuğranın etrafına «Sultan - ı Selâtin - i zaman Mahmut Han», öbür tarafına da ortasında «Duribe fî Kostantiniyye- t- ül - Mahruse» olmak üzere etrafına «Dâm - e mülkühu ve saltanatühu» ibareleri yazılmak suretiyle yenileri basılmıştır.

Bu altınların bir kısmı; kıratı ondan aşağı olmak itibariyle kâr temini için yine İkinci Mahmud'un yirmi birinci ve yirmi ikinci cülûs senelerinde tedavül mevkiine çıkarılan «Hayriye altını» ile mübadele edilmek, kalanları da hicrî 1245 senesinde verilen emirle tedavülleri menolunmak suretiyle ortadan kaldırılmıştır.

AFALLAHÜ ANH (عفی الله عنه) [*İlm.*] Allah onu affetsin, demektir. Bu dua eski hüccet ve sicillerin başında olan bir iki satırlık kadı tevkilerine, kadı tarafından tasdik olunan defterlerin sonuna imza ile beraber konulurdu. Kadılar bazan babalarının adını da yazarlardı. O vakit cemi suretinde «Afallahü anhüma» diye yazılırdı. *(Allah)* tâbiri olmaksızın «afa anh» şeklinde de kullanıldığı olurdu. Günahın affolunsun mânasına gelen bu tâbir o zaman *(afiye anh)* suretinde okunurdu.

Tanzimattan sonra kadı imzaları duasız yazılmağa başlanmıştır.

AFİFE (عفیفه) [*Sof.*] Şazelî tarikatı şubelerindendi. Abdülvahhap Bin Abdüsselâm - ül Afifiy - ül Merzuki tarafından tesis olunmuştur.

Abdülvahhap Mısır'da Afif kasabasında doğmuştur. Çok salih bir adamdı. Her gün ikindi vaktinde sema eder, fıkıh ve hadîs okuturdu.

Ölümü 1180 dir.

AĞA (آغا) [*Sa., As.*] Eskiden yüksek mevki sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Bilhassa Tanzimattan evvelki ıstılahlarda ağalık pek mühimdi. Yeniçeri ocağı zâditlerine umumiyetle «ağa» denilirdi. Sonraları okuyup yazması olmıyanlar hakkında kullanılır oldu. Yakın zamanlarda ağalık bir taraftan kerem, ulüvvü cenap, fazilet; bir yandan da çalım, sertlik ve tagallüp ifade ederdi. Böbürlene böbürlene avurt satanlara, halk dilinde, «ağalık taslıyor» denilirdi.

Bu kelime için «Lehçe - i Osmani» de şu izahat verilmiştir: «İsim. Ağmış, büyük, seyyit. Sıfat. Hanenin, her yerin büyüğü: baba kardeşinin büyüğü, amca, koca. İsim. Bazı yerde aka ve ago derler. Güruh ve mahalli mahsus serâmedi, başı, serlevhası: yeniçeri ağası, ağa yeri, ihtisabağası, çarşı ağası, han ağası, tomruk ağası. Hademe ve şubenin mümtaz takımı; iç ağası, hazine ağası, anahtar ağası, kaftan ağası, çuhadar ağası, tatar ağası, peşkir ağası, kilerci ağa, saray ağası, kapı ağası, kızlarağası, haremağası, akağa; beyaz hadım, tavaşi. Kale ağası; dizdar. Türkmen ağası, yaya ağası, ağayan - ı

enderun; silâhtar ağa, rikâbdar ağa vesaire. Ağayan - ı biyrun; ocak ağaları, yeniçeri, cebeci, topçu, top arabası. azep, silâhdaran, sipahi oğlanı, ulûfeciyan - ı yemin - ü yesar, gurebay - i yemin - ü yesar ağaları. Askerîde küçük zâbit unvanıdır: kolağası, bölük ağası, çavuş ağa. Büyükleri mektepten çıkıp efendi ve bey olur. Umumen terbiye yolundan gelmiyen, hususâ okuması olmıyan, çelebilikleri kıt olan ağavat güruhu kibarı. Küçük köyün büyük ağası. Ağacık; ibrik zâbiti. Ağalık; ağa unvanı veya mansıbı; ağa evsafı hamide ve rediası: mükrimlik, tekebbür, ağalanmak, avurt satmak.»

Lehçeyi mehaz ittihaz etmiş olan Şemseddin Sami Bey «Kamus - u Türki» de yukardaki izahata ilâveten Ahmet Vefik Paşanın «ağmış» kelimesini esas tutarak «büyüklük ve yaşamak» demek olan «ağcık» tan geldiğini yazıyor.

Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati» nde *(c.1, s.92)* ağa kelimesinin muhtelif lehçelerdeki kullanılış tarzı hakkında şu izahatı veriyor:

«Ağa; agay Kazan, isim - büyük kardeş, ağa. Ağa - garp - isim, büyük kardeş, bir ailenin büyüğü, bir yerin ve bir cemaat ve taifenin ulusu.

«Ağa, aka - Çağatay - isim - büyük erkek kardeş, ağa. Garp Türkçesinin - efendi - tâbiri muadilidir. Türkmenler *(bey ve bay)* yerinde kullanırlar.

«Ağa, aka - Azerî-künye, ağa, unvanı asalet»

Osman Ergin «Mecelle - i Umur - u Belediye» de *(c.1, s. 551 hâşiyesi)* ağa kelimesi için şöyle diyor: «Ağa kelimesinin «ahi» den muhaffef olduğu kaviyyen zannedilmektedir. Çünki bu tarikata mensubolanların evveline birer «ahi» ilâvesiyle Ahi Ahmet, Ahi Hasan, Ahi Çelebi suretinde telâffuz ve tesmiye edilmekte olduğu malûmdur. Müruru zaman ve kesreti istimal ile «ahi» «ağa» ya tahavvül ederek efendi ve paşa gibi isimlerin sonuna ilâve edilegelmiştir. «Deha» yahut en son imlâ ile «daha» nın « dâhi » veya « dahi » den muhaffef olması bu faraziyeye kuvvet vermektedir.»

Değerli müdekkikın faraziye olarak ileri sürdüğü bu mütalâa bir parça zayıftır. Çünki ağa tâbirinin halk ve esnaf arâsında taammümü çok sonradır. Bir de öyle olsaydı ağalığın bu tarikat mensuplarına ve dolayısiyle esnafa munhasır olması icabederdi. Halbuki ağa tâbiri ilkevvel ıstılah olarak kullanılmış, sonra halk arasında taammüm eylemiştir.

«Ağa» tâbirinin İranlılar tarafından ulema hakkında kullanılan «aka» dan geldiğine, yahut «aka» tâbirinin «ağa» dan bozma olduğuna kail olanlar da vardır.

Vaktiyle Türklerde şeref sahibi kadınlara da «ağa» denirdi. Ezcümle *(Timurlek)* in istilâ ettiği *(Çit)* yahut *(Kit)* hükümdarının kızı olup Timur, tarafından istirkak ve tezevvüc olunan kadının ismi Dilşad Ağa olduğu gibi Timurlenk'in kayınbiraderinin karısının adı da Ağa Bey idi

Ağa kelimesi dilde ve tarihte muhtelif yerlerde kullanılmıştır: ev büyüklerine «ev ağası», anadan doğma hadımlara «akağası», köy ilerigelenlerine «köy ağası», şehreminlerine «ihtisabağası», hapishane müdürlerine «tomruk ağası», yeniçeri ocağı kodamanlarına «katar ağası», posta sürücülerine «tatar ağası», Babıâlî hademesine «kapı ağası», zaptiye tabur ve bölük kumandanlarına «tabur ve bölük ağası», saraydaki kadınları idare eden Sudanlilara «kızlar ağası» denilirdi.

«Osmanlı Tarihi» nde okur yazarlar arasında seçkinleştikleri halde yine ağa kalmış olanlara da tesadüf olunmaktadır. Şair ve müverrih Ağa Oğlu Örfi Mehmet Ağa, yeniçeriler arasında yetişen tarihçilerden Baykuş Oğlu Mehmet Ağa, Silâhtar Tarihi müellifi Fındıklılı Mehmet Ağa, 1886 da ölen Ayıntaplı şair Hasırcı Zade Hafız Mehmet Ağa o kabîldendir.

Ağa; Türkçe «ağalar» suretinde cemilendiği gibi Farisî kaidesiyle «ağayan» ve «ağavat» suretinde de cemilendirilirdi.

Buldu güyünde deva derd-i dil-i bimarımız
Sen ağasın biz kuluz güyündedir timarımız
Fuzuli

AĞA BABA (آغا بابا) [*Hal.*] Vaktiyle büyük babalar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

AĞA ARZI (آغا عرضی) [*Ask.*] Yeniçeri ağası tarafından ocak işleri hakkında sadrazama yazılan kâğıtlara verilen addı.

AĞABEY (آغابك) [*Hal.*] Halkın okumuş orta tabakasiyle yüksek tabaka tarafından büyük kardeş hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Eski Türklerde isim olarak kullanılmıştır. Timurlenk'in kayınbiraderinin karısının adı Ağa Bey idi.

AĞA BÖLÜĞÜ (آغا بلوكی) [*Ask.*] Yeniçeri teşkilâtında mühim bir mevki sahibi olan İstanbul ağesının odasına verilen addı.

Acemi oğlanları için Fatih Sultan Mehmet tarafından yapılan odaların otuz birincisi İstanbul ağasının odasıydı.

Ağa bölüğü vaktiyle bir bölükken sonraları acemi oğlanları çoğalınca bir bölük dokuz bölüğe çıkarılmıştı.

Sutur-i nüsha-i devlet gibi şahm kafasında
Durar cümle ağayanı harim-i hâs-ı sultani
Nedim

AĞA ÇIRAĞI (آغا چيراغی) [*Ask.*] Kanun hükümlerine aykırı olarak yeniçeri ağaları tarafından Türklerden ocağa yazdırılanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ocak nizamları bozulmadan evvel ocağa devşirme suretiyle Hıristiyanların asîl ve temiz ailelerinin çocukları alınır, Türkçeyi ve İslâm dinini öğrenmek üzere Türklere satılarak yedi sekiz sene onların hizmetlerinde bulunduktan sonra ulûfe ile ocağa kaydedilirlerdi.

Ocak nizamları bozulduktan sonra yeniçeri ağaları temiz ailelere mensubolup olmadıklarını araştırmadan, şefaatle veyahut rüşvetle Hıristiyan çocuklarını kaydetmeğe başladıkları gibi Türk ve Müslüman gençlerini de ana ve babalarının adlarını birer Hıristiyan adı göstermek suretiyle ocağa yazdırmaya başladılar. Daha sonraları yeniçeri ihtiyarları oğullarını veya evlât makamında olan akrabalarından bir delikanlıyı «ağa çırağı» namiyle ocağın defterine mülâzim kaydettirir, kendisi ölünce de mülâzim bilistihkak yeniçeri olurdu. Bu misillû efrat hakkında «veledeş», yani ölünün oğlu tâbiri müstameldi.

AĞAÇ KAVİLYA (آغاج قاويليا) [*Bah.*] Kaplamaları iskarmoz ve kemerlere raptetmek için kullanılan meşe ve emsali sert ağaçtan yapılan büyük civataların adıdır.

AĞA DİVANI (آغا ديوانی) [*Ask.*] Yeniçeri ağasının reisliği altında toplanan meclisin adı idi. «Ağa» yeniçeri ağası, «divan» da meclis demek olduğu için «ağa divanı» yeniçeri ağasının meclisi demekti.

Meclis ocak büyüklerinden terekkübeder ve ocağa ait işler görüşülürdü.

AĞA EFENDİMİZ (آغا أفنديز) [*Hal.*] Halk tarafından vezir kethudaları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Seyhülislâmlara «veliyyünniam», kethudalara da «kethuda bey» denilmesi o kabildendir.

AĞA GEDİKLİLERİ (آغا كديكليلری) [Ask.] Yeniçeri ağasının yaverlik, irtibat zâbitliği ve sair hizmetlerini gören maiyeti halkına verilen addı. Bunlar diğer yeniçerilerden ayrılmak üzere bellerine seraser denilen kumaştan kuşak sararlardı. İçlerinden terfi edenler bölükbaşı olurlardı.

AGÂH ETMEK (آگاه ايتمك) [*Sof.*] Mevlevi tarikatında mutfakta iç meydancısı olan canın sabah ezanından evvel hücerelerden herbirinin kapısını vurması ve «Agâh ol dedem» nidasiyle içerdekini uyandırmasıdır.

Agâh kelimesinin muhtelif mânalarından biri de «uyanık» olduğu için tâbir lûgat mânasına da uygun demektir.

AĞA KAPISI (آغا قپوسی) [*Ask.*] Yeniçeri ağalarının bulunduğu resmî daireye verilen addı. Kapı; vaktiyle resmî daire demek olduğu için ağa kapısı ağa dairesi demekti.

Ağa kapısı Osmanlı saltanatının ilgasına kadar meşihat dairesi «şeyhülislâmlar kapısı» ittihaz edilmiş olan Süleymaniye'deki bina idi. Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine burası kısa bir müddet serasker dairesi oldu. Sonra serasker dairesi şimdiki Üniversitenin yerinde bulunan eski saraya nakledilerek burası meşihat dairesi ittihaz olundu.

Ağa kapusunu verdi bize Sultan Mahmut
Bâbı tezyir idi Hak kıldı makamı ifta
- Lâ -

AĞA KAPISI ŞAKİRTLERİ (آغا قپوسی شاكردلری) [*Ask.*] Ağa Kapısında yazı işlerini görenlere verilen addı. Kapıda 10 kişiden mürekkep bir kalem dairesi vardı. Bunların en kıdemlisine başşakirt denilirdi. Kâtiplerin vazifeleri başlıca iki kısımdı: biri ocağa alınacak veya acemi ocağına girecek olanların defterlerini muhafaza ederek icabında hüviyetlerini tetkik eylemekti. Diğeri ulûfe defterinin mükerrer denilen nüshasını tutmaktı. Bundan başka kapıya çıkacak ve acemi ocağına alınacak oğlanların in'am, terfi ve tevziinde memhur denilen ağanın mühürlü tezkerelerini yazmak da bunlara aitti. Başşakirt terfi ederse kethuda yeri kâtibi olurdu.

AĞALIK HAKKI (آغالق حق) [*Ask.*] Sipahilerle zaîmlerin ve has sahiplerinin timar, zeamet ve hasları dâhilindeki arazi sahiplerinden birinin ölümiyle mahlûl olan arazisini müstahak olanlara ihale ve tefvizi sırasında aldıkları verginin adı idi. Vergi; yere ve hassaten arazinin âlâ, evsat ve edna olduğuna göre değişirdi. Âlâ yerin iki dönümünden bir akça, orta yerin üç dönümünden bir akça, fena yerin beş dönümünden bir akça alınırdı.

AĞAM ÇIRAĞI (آغام چيراغی) [*Ida.*] Vezir dairelerinde istihdam olunan içağalarının acemilik devresini geçirerek bir mertebe yükselmiş olanlarına verilen addı. Gedikli içağalarının hizmetkârı mesabesinde olan ve «zobu» namını taşıyan genç gösterdiği kabiliyet üzerine başına kalpak giydirilerek «ağam çırağı» namiyle sıraya geçirilirdi. Kendisine verilen iş-

lerde kabiliyet ve kavgalarda cesaret gösterdikçe terakki eder, içlerinden vezaret mertebesine kadar terakki eyliyenler bile olurdu.

AĞA NÖBETÇİSİ (آغا نوبتچیسی) [*Ask.*] Yeniçeri ağasının emir çavuşu mesabesinde bulunan adama verilen unvandı. Kırmızı kollu cüppe, uzun entari, ayağına sarı mest papuç, başına da kalafat giyerdi

AĞA PAŞA (آغا پاشا) [*Ask.*] Vezir olan yeniçeri ağaları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Yeniçeri ağası meşhur Hüseyin Paşaya «Ağa Hüseyin Paşa» denilmesi o kabîldendir.

AĞA SANCAĞI (آغا سنجاغی) [*Ask.*] Yeniçeri ağasına ait sancağa verilen addı. Yeniçeri ağaları ilk zamanlarda sancak beyi rütbesinde olduklarından tuğları bir tane idi. Sonradan beylerbeyi derecesine çıkarılmaları üzerine iki tuğ götürürlerdi. 1610 *(H. 1019)* dan itibaren Hacıbektaş Şeyhi tarafından ocağa verilen beyaz bayrak da alaylarda yeniçeri ağasının önünde giderdi. Sefere gidilirken tertibedilen alaylardaki geçit resmi esnasında yeniçeri ağasının yedekleri arkasından adı İmam-ı Âzam Bayrağı olan beyaz sancak giderdi.

AĞA SOFASI (آغا سوفاسی) [*Sar.*] Topkapı Sarayında kızlarağasının divan sürdüğü yerin ismiydi. Saray ıstılahlarınca divan yapmak, divan kurmak denilmez, divan sürmek denilirdi.

Orta kapı dışarısında idi. Bu yer şimdi mevcut değildir.

AĞAVAT (آغوات) [*Sar.*] Saray hizmetlerinde kullanılan haremağaları hakkında istimal olunur bir tâbirdi. Ağavat, *(ağa)* nın Arap kaidesiyle cem'idir. Bu kelime yine aynı kaide ile *(ağayan)* suretinde de cemilendirilir. Ancak bu ikinci cemi kaidesiyle *(ağayan)* tâbiri eski zamanlarda kullanılmış, sonraları terk edilerek o makamda ağavat tâbiri istimal olunmuştur: saray-i hümayun ağavatından... ağa bu kabîldendir. Eski mabeyin başkâtibi kıymetli edip Halit Ziya Uşaklıgil bu kelime için hâtıralarında *(Saray ve ötesi, cilt 1, sahife 216)* şunları yazmıştır: «*Ağavat*!... İşte yeni neslin bilemiyeceği bir kelime. Sadece Arap usuliyle ağaların mukabili olan bir cemi, Arapta bu makamda başka bir cemi edatı kullanmak çaresi olmayınca vapurun cem'i vapurat şeklinde yapıldığı gibi ağayı ağavat diye cemi yapmak zaruri idi. Fakat Türk ne için ağalar dememiş de ağavat demiş? Bunun cevabını aramağa lüzum yok. Niçin sebzevat, hırdavat, hattâ gelişat demişse onun için, demekle iktifa olunabilir.»

AĞAVAT OCAĞI (آغوات اوجاغی) [*Sar.*] Saray hizmetinde, yalnız hünkâr sarayında değil, şehzadelerin, sultanların saraylarında da kullanılan haremağalarına ait bir kurulun adı idi. Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam eden bu ocağın merkezi Dolmabahçenin Beşiktaş'a yakın bir tarafında, büyük bir daire idi. Ocağın reisi evvelleri Darüssaade ağası da denilen kızlarağası iken bunu mahzurlu gören İkinci Abdülhamit zamanında reislik doğrudan doğruya onun tarafından değil, vekili tarafından görülürdü. Haremağalarının hepsi bu ocakta kayıtlı idiler. Ocak bunların sığınağı idi. İhtiyaç zamanında orada barınırlardı. Hünkâr sarayına, yahut hanedandan herhangi birine bir haremağası lâzım olunca ocaktan intihabedilir, istenilen yere gönderilirdi. Bir sebeple hizmetinden memnun olunmıyan haremağası da ocağa iade edilir, yerine başkası istenilirdi.

AĞA YAMAĞI (آغا یاماغی) [*Ask.*] Yeniçeri ağasının yanındaki *(emir çavuşu)* na verilen unvandı.

AĞAYAN (آغایان) [*Sar.*] «Ağa» nın Farisî kaidesiyle cem'idir. Ağa; yine Arap kaidesiyle «ağavat» suretinde de cemilendirilirdi. Enderun ağalarına « ağayan-ı Enderun », bîrun ağalarına da «ağayan-ı bîrun» denilmekte idi.

AĞA YERİ (آغا یری) [*Sar.*] Topkapı Sarayında hazine kethudasının oturduğu yerin ismiydi. Bu yerde şimdi Topkapı Sarayı Müze Müdürlüğü vazife görmektedir.

AĞIL RESMİ (آغیل رسمی) [*Mal.*] Koyun ve keçiden alınan resimlerden birinin adı idi. Buna «çit parası» da denilirdi. Her üç yüz koyun ve keçiden beşer akça olmak üzere alınmakta idi. Bu resim yaylak ve kışlaklarda otlatılan hayvanların barınması için yapılan ağıllar münasebetiyle alınırdı. Sahipli yerlerdeki ağıllardan bir şey alınmazdı. Ağnam resmi ile beraber iltizam eden mültezimler sonraları her kısım varidatta yaptıkları gibi bunu da suistimal ederek köylülerin kendi köylerine mahsus meralarda otlattıkları hayvanlardan da resim almağa başlamışlardı.

1630 *(H. 1040)* senesinde ihdas olunan bu resim Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

AĞIR ESAME (آغیر اسامه) [*Mal. ve Ask.*] Muayyen miktardan fazla ulûfe alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Yedi senelik terfilerde mertebelerine göre terakkiye mazhar olamıyanlara kıdem zammı yapılır ve bu zammı alanların defterdeki isimlerine «ağır esame» denilirdi. Yapılan zam ulûfe zammı olduğu için bu makamda «ağır ulûfe» tâbiri de kullanılırdı.

AĞIR HİZMET (آغر خدمت) [*Sar.*] Saray ağaları tarafından meratip silsilesi haricinde istihsal olunan devlet hizmetleri hakkında kullanılır bir tâbirdi. Buradaki «ağır» tâbiri «munzam» ve «fazla» makamında kullanılmıştır. Nitekim yedi senelik terfilerde mertebelerine göre terakkiye mazhar olmıyanlara yapılan «zam» lara «ağır ulûfe» denilirdi.

AĞIR ULÛFE (آغر علوفه) [*Mal. ve Ask.*] Muayyen miktarı tecavüz eden ulûfeler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Yedi senelik terfilerde mertebelerine göre terakkiye mazhar olamıyanlara kıdem zammı yapılır ve bu zamma «ağır ulûfe» denilirdi. Deftere geçen isme nispetle «ağır esame» tâbiri de kullanılırdı.

AĞIZ BAĞI (آغیز باغی) [*Bah.*] Palangaının kancasının takıldığı mape veya halattan kurtulmaması için kancanın ağzına vurulan bağın adıdır.

AĞIZ ÇEVRESİ (آغیز چورمسی) [*Hal.*] Şerbet içen misafirin ağzını sildiği «sırmalı yağlık» ın adı idi. Şimdi misafirlere kahveden evvel ve sonra şeker ve şekerleme vermek âdet olduğu gibi eskiden kahvenin arkasından şerbet verilmek usuldendi. Zenginlerin konaklarında şerbet «kilerci kalfa» ile «şakirt» adı verilen genç kız tarafından misafirlere sunulurdu. «Kilerci kalfa» önden gider, üzerinde gümüş bardak takımı ve bir de «sırmalı yağlık» olan tepsiyi «şakirt» arkadan taşırdı. Odaya girilince kilerci kalfa tabaklı, kapaklı, külplu olan bardağın tabağiyle beraber birini ve epey uzun olan «sırmalı yağlık» ı alırdı. Yağlığı tabağın altında tutmak suretiyle misafirlerin hürmetlisinden başlıyarak herbirinin önüne gidince kapağı açar, eğilir, şerbeti takdim ederdi. Sonra arka arka çekilir ve tabak, kapak, yağlık elinde beklerdi. Misafir şerbeti içince «kilerci kalfa» yanına yaklaşır, uzattığı tabağa misafir bardağı koyar, tabağın altından sarkan yağlığı ucundan sağ eliyle tutarak ağzına götürür, dudaklarını sildikten sonra bir ucu kalfanın elinde olan çevrenin ucunu elinden bırakırdı. Kilerci kalfa arka arka yürüyerek boş bardağı «şakird» in elindeki tepsiye koyar, öteki bardakları birincisi gibi sıra ile diğer misafirlere verirdi. Kilerci kalfa, şakirt olmıyan orta halli ailelerde hizmetçi kadın, yahut evin hanımı şerbet dağıtır, yağlığı da hizmetçi, yahut hanım elinde tutardı.

Bu merasim harem tarafında böyle yapılırdı. Selâmlıkta kahveci, çubukçu ağalar hizmet ederlerdi.

AĞIZ OTU (آغیز اوتی) [*Ask.*] Eskiden kullanılan ağızdan dolma toplarda falye deliklerine konulan baruta verilen isimdi. Top buradan ateşlenirdi.

AĞIZ OTU TAVASI (آغیز اوتی طاوامسی) [*Ask.*] Çakmaklı yahut fitilli tüfeklerde ağız otu barutu koymağa mahsus çukur bir bakır parçanın adı idi. Ağız otu barutunun üzeri de bir tava kapağı ile örtülürdü.

AĞNAM (اغنام) [*Mal.*] Hayvanlardan alınan resim mânasına olarak kullanılır bir tâbirdi. Bu makamda «resmi ganem» ıstılahı da istimal olunurdu. «Ağnam» koyun demek olan «ganem» in cem'idir. Ganem; koyun demek olduğu, onun cem'i olan «ağnam» bu itibarla koyunlar mânasına geldiği halde «ağnam» ve «ağnam resmi» alelitlâk hayvanlar vergisi makamında kullanılmıştır. Çünki ağnam resmi meyanında koyundan başka keçi, domuz ve deveden alınan vergiler de dâhildi.

Ağnamdan muhtelif namlarla muhtelif zamanlarda tahsil olunan resimler aşağıda gösterildiği veçhile yedi nevide toplanır:

1 — Ondalık ağnam resmi,
2 — Âdeti ağnam resmi,
3 — Selâmet akçası; ya toprak bastı parası, yahut geçit resmi,
4 — Ağıl resmi, yahut çit parası,
5 — Ağnam bacı,
6 — Serçin, derçin, ya zephiyye, yahut mürde bacı,
7 — Otlak, yaylak, kışlak resmi.

Bunlardan ondalık ağnamiyle âdeti ağnam resmi başlıca bir kalem teşkil eder ve her malî sene başında birlikte olarak sancakça müzayede ile mültezimlere maktuan ihale olunurdu. Mültezimler iltizam ettikleri yerlerdeki hayvanları saydırırlar, vergilerini tahsil ederlerdi. Hükümetin, mültezimlerin bu tahsilâtiyle alâkası yoktu. Mütaahhitler taahhüdettikleri iltizam bedelini vermekle mükellefti.

Ondalık ve âdeti ağnam haricinde kalan beş kalem ehemmiyetli olmadığı için yine resimler meyanında, yine hazinece müzayede ile taliplerine ihale edilirdi.

Ondalık yalnız Rumeli'ndeki hayvanlardan alınırdı. Bu resim yeniçerilerle timarlıların ilgasından sonra «asakir-i mansure» namiyle kurulan askerî teşkilâtın et tâyiniyle sair muayyenatına sarf olunmak üzere tahsis edilmiş olduğuna göre ihdası H. 1241 *(M. 1825)* olduğu anlaşılıyor.

Âdeti ağnam resmi; ilk defa her koyundan bir akçeden ibaretti. Sonra meskûkât usulünde kuruşun vâhid-i kıyasi ittihazı ve aksamının da kırkar para itibar olunması üzerine akça para-

ya tahvil olunmuş, ve o suretle tahsiline başlanmıştır.

Ağıl resmi, âdeti ağnam resmiyle birlikte ihdas oulnmuştu. Bu resim maliye ıstılahında «çit parası» namiyle alınırdı.

Selâmet akçası veya toprak bastı parası ağnamdan İstanbul'da iskelelerde, taşralarda derbentlerde, geçit yerlerinde alınırdı. Buna «mürüriye resmi» demek lâzım geldiği halde maliyece ıstılah olarak «selâmet akçası» ve «geçit resmi», halk dilinde de «toprak bastı parası» denilmişti.

Bae-ı ağnam; ağnamın pazar ve panayır yerlerinde alım ve satımında kuruşta bir para hesabiyle alınmakta idi.

Zephiye demek olan serçin, derçin resmi şehir ve kasabalarda kesilen hayvanlardan alınan resimdi. Bu resim bazı yerlerde zephiye, mürde bacı, kasaphane, salhane, paçahane, birtakım yerlerde de kelle, ayak, ciğer parası, dem veya balta resmi namlariyle alınırdı. Bunlar alelekser teamüle göre birer tarifeye tâbi idi. Hayvan başına ikişer paradan onar paraya kadar, hattâ bazı yerlerde daha fazla olarak alınmakta idi. Paçacılık hakkı inhisar suretiyle idare olunan yerlerde muayyen olan resimden başka hayvanların baş ve ayakları ve birtakım yerlerde de ciğerleri aynen alınır, paçacılara satılırdı. Şunu da ilâve etmek lâzım gelir ki serçin ve derçin resmi, mürde bacı, zephiye resmi müteradif elfazdan olmak itibariyle bir mânaya geldikleri halde serçin, derçin tâbirleri İstanbul ile Rumeli'nde, zephiye ve mürde bacı da daha fazla Anadolu ve Arabistan'da kullanılırdı.

Otlak, yaylak ve kışlak namlariyle alınan resimler hayvanların sahipsiz yerlerle mîrîye ait orman, kışlak ve yaylâklarda otlatılmasına mukabil alınırdı. Sonraları bu resimleri deruhte eden mültezimler bu hakkı suistimal etmişler, köylülerin kendi köylerine mahsus meralarda otlattıkları hayvanlardan da bu namlarla resim almağa başlamışlardı.

Ağnamdan muhtelif namlarla resim alınması şikâyeti mucibolması üzerine bunlardan zephiye hariç olmak ve diğerlerinin yerine kaim olmak üzere 1857 (*H. 1274*) tarihinden itibaren Bosna, Hersek ve İşkodra eyaletlerinden maada Rumeli'ndeki ağnamın mevki ve hasılatça beş sınıfa taksim edilerek birinci sınıf itibar olunan sancaklardakilerin herbirinden dörder, ikincilerinden üçer buçuk, üçüncülerinden üçer, dördüncülerinden ikişer buçuk, beşincilerinden ikişer kuruş alınmasına başlandı. Anadolu ve Arabistan'a şümulü olmıyan bu karar ertesi seneden itibaren ve fakat hayvan başına altmışar para alınmak suretiyle oralara da teşmil edildi. Ancak, bu resim az görüldüğü için 1863 (*H. 1280*) senesinden itibaren hasılatlarının miktarı yirmi kuruştan aşağı olan bazı sancaklar ağnamından eskisi gibi altmışar para alınmak üzere diğerlerinden, İstanbul'a yakın olan yerlerin de ağnamiyle tiftik keçilerinden dörder ve diğer yerler ağnamından da en aşağı had olarak ikişer ve en yukarı had olarak da üçer kuruş alınmaya başlandı.

Ağnam resmi bu suretle teessüs ettikten sonra 1870 (*H. 1287*) senesinde görülen malî müzayaka üzerine gerek Rumeli ve gerek Anadolu ve Arabistan cihetindeki ağnam resmine yirmi paradan kırk paraya kadar bir zam yapıldığı gibi bütçe açığını kapamak için de 1878 (*H. 1296*) senesinde Yemen hariç olmak üzere diğer yerlerdeki ağnam resmi de yirmişer para daha artırılmıştır.

Ağnam resmi meyanında dâhil bulunan canavar, deve ve camus resimleri koyun ve keçiden farklıydı. Eski maliye ıstılahında canavar resmi «resm-i hınzir» di. Domuz demek olan hınzirden vaktiyle dörder para resim alınırdı. Esasen ehemmiyetli olmıyan bu resim timar usulünün lâğvından ve ihtisap rüsumunun ihdasından sonra Rumeli'nde taammüm ettiği gibi tahsili vazifesi de maliyeye intikal etti. 1857 senesine kadar âdet-i ağnam ve serçin ve derçin resmi gibi canavar resmi de muhtelif tarzda alınmışken o tarihten itibaren tevhit ve üç aylık yavruları istisna edilerek herbirinden onar kuruş alınması kararlaştırıldı. Bu resmin çok ağır olduğuna dair olan şikâyetler üzerine 1862 (*H. 1279*) senesinden itibaren üçer kuruşa indirildi. 1878 senesine kadar hiçbir tadilât yapılmayıp o seneden itibaren ağnam resmine yirmişer para zammolunduğu sırada canavar resmine de yirmi para zammedilerek üç buçuk kuruşa çıkarıldı.

Deveden resim alınması mesbuk değilken 1296 (*H. 1878*) bütçe açığının kapatılması çareleri düşünülürken nakliye hizmetlerinde kullanılanlarından başka hasat mevsiminde mamurelere gelen develerin herbirinden onar kuruş resim alınması kararlaştırılmış ve ondan sonra develerden de resim alınmaya devam olunmuştur.

Mandalardan da onar kuruş resim alınırdı.

Ağnam resmi evvelleri maliye kayıtlarında «âdet-i ağnam» namı altında yazılı olduğundan tatsilât için o tâbire de müracaat iktiza eder.

AĞNAM BACI (اغنام باجی) [*Mal.*] Pazar yerlerinde ve panayır mahallerinde ağnamın alım satımında alınan resimdi. Kıymetlerinden

kuruşta bir para hesabiyle alınırdı. Bu resim bilâhare belediyelere terk olunmuş, ve 1324 İnkılâbından sonra da kaldırılmıştır.

AĞYAR (اغيار) [*Sof.*] Yabancı mânasına olan Arapça «gayr» ın cem'idir. Divan edebiyatında, müfret makamında, âşıkın rakîbi, engeli, gözcüsü, hasmı mânasına kullanılmıştır.

Eşk-i çeşmim mâni-i seyr-i ruh-u yâr oldu âh
Kendi göz yâşım bile ben zara ağyar olda âh
Nihat Bey

Çeşm-i hakbînde ağyar ile yâr îkisi bir
Bâğ-ı tevhidde zira gül-ü hâr îkisi bir
Halîm Giray

Ağyare gücenmiş yâr, afvına çalış yalvar
Çün hasma mürüvvette, bir başka safa vardır
Esat Muhlis Paşa

Ağyar müneccim gibi vakte mutarassıt
Fırsat gözetir dilbere çâh-ı rasadından
Sabıt

Yine cemi sıygasiyle kendilerinden çekinilen, şahıslarından mazarrat memul olan kimseler mânasına olarak da kullanılır: bu yer ağyardan hâlidir.

Tasavvufta «hakikata vâkıf olmıyanlar» makamında kullanılırdı:

İçi umman-ı vahdettir yüzü sahra-yı kesrettir
Yüzün gören görür ağyar içinde yâr olur peyda
Niyazi

Gel iste Kaygusuz yârı, çıkar gönülden ağyarı
Bugün gör yine dîdarı, bu sevda özge sevdadır
Kaygusuz

AHAR (اهار) [*Son.*] Yazı yazarken yapılan yanlışların tashihinde silintinin belli olmaması ve iz bırakmaması için kâğıdın üzerine sürülen sulu maddeye verilen addı. Bir de kâğıdın parlak görünmesi, bu sayede pürüzlü, mesamatı geniş, kısmen kaba, delikli ve kalemin yürümesine gayrimüsait, mürekkebi yaymaya müstait ham kâğıt ıslah edilmiş ve bu aharlama sayesinde kalemin yürüyüşü ve mürekkebin akışı temin edilmiş olurdu. Bu ameliye yapılmış olan kâğıtlara «aharlı kâğıt» ismi verilirdi.

Farsça bir kelime olan «ahar» için «Bürhan-ı Kaatı» da şu tafsilât vardır:

«Nahar vezninde yiyecek ve yiyinti ve muhtasarı taam mânasınadır ki ıstılahımızda kahvaltı ve safralık denir. Arabîde sulfe derler ve kahvaltı eylemek mânasına da müstameldir. Nitekim nahar kahvaltı eylemeyip aç karına durmağa denir ve çünki nesne tenavülü bedenin kuvvetlenmesine bais olmağla. Kâğıda ve esvap üzerine sürülen nesneye ki nişasta ve yumurtadan yaparlar kâğıda ve esvaba kuvvet verdiği için ahar derler. Türkide kâğıda sürülene ahar, ve esvaba sürülene haşil tâbir ederler. Cevherdar pulâda dahi ahar derler.»

«Ferheng-i Nâsıri» de «ahar» maddesinde şöyle deniliyor:

«Aharın iki mânası vardır: biri yemek yemek mânasınadır. Kuvvet ifade eder. Kâğıdı da takviye için aharladıkları sebebiyle bu kelime istimal olunmuştur.

«Farisîde nahar aç mânasınadır. Nahar horden yemek yemek demektir. Medsiz ahar da aynı mânaya delâlet eder.»

Kâğıtçılar aharlı kâğıt yapıp hattatlara sattıkları gibi hattatlar kendileri de aharlı kâğıt yaparlar ve yazılarını bunlara yazarlardı.

Şarkta yapılan kâğıtlar ham oldukları için aharlanmak zarureti vardı. Bunların üzerine düzgün yazı yazmak kabil değildi. Sonraları fabrikalarda yapılan kâğıtların her ne kadar üzerleri cilâlı ise de bunların üzerlerine yazı yazıldıktan sonra tashih etmek, silmek icabettiği zaman mürekkebin izi kalır ve bazılarında ise kâğıdın üzerinde bulunan ince cilâ tabakası gider. Halbuki aharlanmış olan kâğıtlar birkaç defa silinir ve iz bırakmazdı. Hattâ bundan yarım asır evvel kâğıdın pek bol olmaması dolayısiyle mahalle mekteplerinde çocuklara mümarese için yazdırılan «karalama» lar hoca gördükten sonra süngerle silinir, ve tekrar «karalama» yazılırdı. Bu ameliye birkaç defa tekrar edildiği halde kâğıt bozulmazdı.

Aharın kâğıda iki üç defadan fazla sürülmemesi lâzımdı. Çünki kalın tabaka teşkil eden ahar çatlardı. Ahar kâğıda sürüldükten sonra bir hafta geçmeden kâğıtları «mührelemek» lâzımdı. Geciktirilirse ahar tabakası çatlardı.

Eski yazının nevilerine göre kâğıda sürülen aharın cinsi de değişirdi. Kuran-ı Kerim için hazırlanan kâğıtların iki tarafına da yazı yazılacağından bunlar aharın en incesiyle aharlanırdı. Levha ve meşk ve buna mümasil yalnız bir tarafına yazı yazılan kâğıtların aharı ise birkaç kat olmak üzere kalın sürülürdü. Bu da tashih icabederse kâğıdın bozulmaması içindi. Talik yazı için kâğıtlara sürülecek ahar tabakasının çok kalın olması lâzımdı. Talik aharcıları kendi namlarına mahsus soğuk damga ihdas ederek kâğıtların üzerine basarlardı. Bu damgalarda Kadri, Seyyit Ahmet, Hasan Remzi, Memduh gibi isimler görülmektedir.

Ahar muhtelif usul ve maddelerle yapılırdı.

«Boya, mürekkep, ahar, ebru mecmuası»ndaki *(Millet kütüphanesi el yazması nüsha*

No. 809) ahar yapma usullerinden birkaçı aynen nakledilmiştir:

«Bir miktar beyaz şap havanda döğülüp güzelce kaynatılacaktır. Sonra bu kaynamış suyu bir tekne içerisine döküp bu gayet sıcakken aharlı ve ilâçlanmış kâğıt bu şaplı sıcak su içine batırıp çıkartılarak gölgede kurutulduktan sonra tekrar kaynamış su içinde bir miktar elenmiş nişastayı bir kâsenin içinde su ile ezip ol sıcak suyun içine döküp karıştırarak kaynatılacak ve ta ki nişastanın kokusu kalmayıncaya kadar. Sonra bu kaynamış nişastalı su bir teneke içine boşaltıldıktan sonra sıcak sıcak ol şaplanmış kâğıt bu suyun içine batırıp çıkarılarak güzelce gölgede kurutulacaktır, ve sonra kâğıtlar mührelenerek kullanılacaktır. Gayet nefis ahar olur.

«Diğer ahar usulü; balık tutkalının gayet beyazını suda ıslatıp sonra bir mermer taş üstünde tokmak ile döğerek tamamiyle ezildikten sonra kurutup bu tutkaldan beş dirhem miktarı, 2 dirhem zamk-ı Arabi, üç dirhem Edirne tutkalı bir kâse içine konup ıslatılıp kifayet miktarı su ile kaynatıldıktan sonra ahar için hazırlanan kâğıtlar bu suya sıcak sıcak batırılıp ve tekrar gölgede kurutulacaktır. Gayet nefîs ahar olur.

«Diğer ahar usulü; pelit odununun külü bir bez parçası içine çıkın edilip bir çömlek içinde kaynatılarak ve ol çıkın çömlekten çıkarılmaksızın bir iki gün kalıp sonra suyu süzülerek ahar olmuş kâğıtlar bu suya batırılırsa gayet güzel olur.

«Diğer ahar usulü; beşer dirhem miktarı Şam ve Halep tutkallarını birer miktar suda kaynatıp sade ilâçsız kâğıtlar bu kaynamış suya batırıp çıkarılarak gölgede kurutulursa çok güzel ahar olur.

«Diğer ahar usulü; ördek veya tavuk yumurtalarının sâfi beyaz kısımları bir kab içine konup incirin sütiyle birlikte karıştırıp bir kab içinde kalacak ve yumurtanın beyazı kestirilecek ve bu madde bir beyaz bezden süzülüp iki veya üç ol kadar barutla, balık tutkalı suyunu koyup heyeti umumiyesini birbirine karıştırdıktan sonra âbadi kâğıdı bu suya batırırlar, ve gölgede kuruturlar. Kâğıt tamamiyle kuruduktan sonra tekrar kâğıttaki yumurtanın yağını gidertmek için bir defa dahi gayet kaynamış temiz bir suya batırıp sonra güzelce gölgede kurutulacak ve sonra üzerine mühre vurulacaktır. Gayet parlak ve kalemgîr olur.»

Kilisli Muallim Rifat Efendi'nin kıymetli hâşiyeleriyle «Güzel Sanatlar Akademisi neşriyatı» meyanında bastırılmış olan *(Nefeszade)* nin «Gülzar-ı Savap» adlı eserinde birçok ahar tertipleri vardır. Onlardan iki tanesi aynen nakledilmiştir:

«Kesirayı *(kitre)* gül suyu ile ıslatalar ve iki dirhem şapı muhkem döğüp üzerine eküp karıştıralar. Bir iki gün dura. Badehu bir çöl mek *(çömlek)* içine koyup gayet muhkem kaynatalar. Üzerine kesira *(kitre)* miktarı nişayı *(nişasta)* su ile ezüp koyalar. Badehu tekrar kaynatalar. Gayet beyaz olan kâğıtları çekseler ve kurudup tekrar ısı *(sıcak)* sade sudan çekseler gayet âlâ olur. Kalemgîr ola.

«Diğer ahar usulü; beş dirhem miktarı esfidacı *(üstübcç)* deatseng *(destezeng)* ile sommaki *(somaki)* mermer üstünde muhkem ezeler. Badehu çömlek içine koyup su ile karıştıra karıştıra muhkem kaynatalar. Bedehu on dirhem miktarı nişayı *(nişasta)* anmla ezüp muhkem halt olduktan sonra tekrar bir defa dahi bir miktar su koyup gayet muhkem kaynatup el ayasında kuvveti lâzimesin yoklıyalar. Eğer ziyade ise ana göre su koyalar ve yine kaynatalar. Bedehu bir pâk sini yahut tepsi içine boşaldup ol sini yeya tepsiyi bir saçayağı ısı ile bîahar olan kâğıtları çekseler gayet bînazir berrak ve kalemgîr kâğıt ola.»

Zamanımızın değerli hattatlarından *(Tuğrakeş Hakkı Beg)* kendisinin yaptığı aharı şöyle tarif eyledi: «Şekersiz olarak mahallebi tarzında pişirilmiş nişasta gayet ince süngerle kâğıdın her iki yüzüne sürülür. Sonra kâğıt ipte kurutulur. Bundan sonra yumurta akı az miktarda şapla çalkanarak köpürtülür, bu suretle köpürtülen yumurta akı bir müddet haliyle bırakılır. Köpükler tamamen sönüp zeytinyağı şeklini alınca nişasta sürülmüş ve kurutulmuş olan kâğıdın üzerine ince süngerle bu yumurta akından sürülüp yine kurumaya bırakılır. Kâğıt lâyıkiyle kuruduktan sonra evvelâ saplı mühre ile, sonra billûr mühre ile parlatılır.

Yufkadır kâğıd-ı dili eşk ile aharlayup
Mühre-i dağ ile şeffaf-ü kalemgîr edelim
Sabit

AHARLI KÂĞIT (آهارلى كاغد) [*San.*] Aharlanmış kâğıtlara verilen addı. Üzerine bir defa ahar sürülen kâğıtlara «tek aharlı», iki veya daha ziyade defa ahar sürülen kâğıtlara da «çift aharlı» denirdi. «Çift aharlı» tâbiri kısaltılarak «çift alı» da ıtlak olunurdu.

Aharlanacak kâğıt renkli kaynamış suya batırılır, sonra kurumak üzere çamaşır gibi ipe asılırdı. Kâğıt kuruyunca üzerine ahar sürülür, tekrar kurutulup bilâhare mührelenirdi.

Aharlı kâğıda yazılan yazıda yanlışlık olursa silinir, silintinin kâğıtta izi kalmazdı.

Aharlı kâğıt, diğer kâğıda nazaran, pahalı idi. Bunların makbulü de eskisiydi.

AHEN-İ HAM (آهن خام) [*Mal.*] Ham demir demektir. Osmanlılar devrinde biri Edirne'de, diğeri Sofya civarında Samakov'da olmak üzere iki demir madeni işletilmişti. Silâh, saban ve emsali demir işleri bu madenlerden çıkarılan demirlerle yapılırdı.

Samakov madeninin başında bulunan memurun resmî unvanı *(Samakovcuk nazırı)* idi.

AHİ BABALIK (اخی بابالق) [*San.*] Debbağlar ve saraçlar gibi esnafın başlarındaki adamlara tevcih edilen resmî bir unvandı. Ahi; Osmanlılardan önce Âzerî ve Selçuki memleketlerinde esnaf kâhyalariyle şeyhler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ahiler Ankara'da bir hükümet bile teşkil etmişlerdi. Ahiler hakkında Osman Nuri Ergin «Mecellei Umuru Belebiye» de mufassal izahat verdiği gibi M. Cevdet de «Zeyl-i Alâ Fas-lı Ahîr» adlı kitabında kıymetli malûmat vermiştir.

(*Ahi babalık*) ın mimar ağalığı ile birlikte verildiği de olmuştur. O zaman *(Ahi babalık ve mimar ağalığı)* unvanı kullanılırdı.

AHIM ŞAHIM (آهم شاهم) [*Hal.*] Eskiden kullanılan tâbirlerdendir. Bu tâbir; « Pek de o kadar ahım şahım bir şey değil suretinde de istimal edilirdi. Hattâ bu şekil evvelkinden fazla kullanılırdı.. « Fefkalâde takdir edilecek, aman ne güzel diye bayılacak bir adam, yahut eşyadan bir şey değildir. » mânasını ifade ediyordu.

Bu tâbir; fil-asıl mec'ul Osmanlı edebiyatının en menfur örfüne istinadeder. Malûmdur ki o edebiyatta sevgili müzekkerdir. Bu; aslı tasavvufi bir mahiyette « Cemal-i Mutlak » ı muhatap ittihaz ederek hep güzellikler onda bulunmuş, hep muhatap o ittihaz edilmişse de ehl-i hava bundan istifade ederek mecazi mahbup sevmek âdeta zarafet ve irfan levazımından addedilmiştir.

Osmanlılıkta bu kabîl şairler ekseriyeti teşkil eder. Hicrî dokuz yüz tarihinden sonra (*mahbup*) lara « şah » derlerdi. İsimlerinin sonuna « Ahmet Şah, Ali Şah » tarzında getirirlerdi. Sonra âşıkların aşklarının galeyaniyle sinelerini yırtmalarına « sineye elif çekmek» tâbiri vardı. Gerçekten sinesini yırtanlar olduğu gibi göğüslerine « döğme » tarikiyle « ahım şahım » yazdıranlar da olurdu. Göğsünü yırtanlar da « sineme elif çektim » veya «ah yazdım» derlerdi. Şair Rahmi:

Nahünümle âh şahım nakşedersem sîneme
Nakşeder mi levh-i uşşaka beni Şahım Ali

beytinde « Ali Şah » namındaki sevgilisine bu yolda hitabeder. Halbuki « Rahmi » de vaktiyle başka bir âşıkın şahı imiş. Taşlıcalı Yahya Bey onun hakkında:

Ben erenler nacağıyım o ışıklar teberi

mısraiyle kendisinin meydan müritlerinden olduğunu, onun da kızıl başlı köçeği bulunduğunu anlatmak istemiştir.

Şu tafsilâttan sonra tezahür eder ki « Pek o kadar ahım şahım bir şey değil » demek, öyle âşıkların sevgililerine «Ah şahım!.. » diye aşk ilân etmeleri derecesinde meftuu olunacak bir şey değildir, demek olur.

AHİ TAÇ (اخی تاج) [*Sof.*] Kadirî tarikatının Ahi koluna mensup şeyhlerin giydikleri tacın adı idi. Beyaz çuhadan, içi pamuklu sekiz dilim üzerine yapılırdı. Üzerine yeşil sarık sarılırdı.

AHİTNAME (عهدنامه) (*Siy.*) İki hükümet arasında sulh ve asayişe, siyasi, ticari ve sair işlere dair imza ve teati olunan mukavelelerle devletçe muhtelif hususlar için siyaseten tanzim olunan resmî evrak hakkında kullanılır bir tâbirdi. Biri Arapça, diğeri Farsça iki kelimeden terekkübeden ve ahit, söz vermek, üzerine almak; name ise mektup, bir taraftan diğer tarafa yazılıp gönderilen kâğıt mânasına gelen bu ıstılahın Türkçesi «söz kâğıdı» dır. Osmanlılarda iki hükümdar gibi iki kumandan arasında da ahitname yapılırdı. Ahitnameler yedi rükün üzerine tertibedilirdi: 1)Cenabıhakka hamdü sena; 2) Hazreti Peygambere salâtü selâm; 3) Ahdü peymanın büyüklüğü; 4) Muahedeye muhalif hareketten çekinme; 5) Ahdin keyfiyet ve ehemmiyetini izah ve tafsil; 6) Ahdinde durmanın lüzumu ve aksinden çekinme; 7) Allahtan, ahde sadakatte sebat etmek dileği.

Ahitnameler muhtelif lisanlarda yazılı dı.

AHİTNAME-İ HÜMAYUN (عهدنامهٔ همایون) [*Ida.*] Hükümdar tarafından verilen hat, ferman yerinde kullanılır bir tâbirdi. Lûgat mânası padişahın ahitnamesi demektir.

Ahit: söz verme, bir şeyin yapılmasını üstüne almadır. Bu kelime yine zaman, devir mânasına da gelir. Ahitname de muahede kâğıdı, bir muahedenin şartlarını havi olarak kaleme alınıp iki taraf tarafından imzalanan resmî kâğıttır.

Şarkta hükümdarlık alâmeti olmak üzere ahitname verilmesi çok eskidir. Abbasi halifelerinden Kaim Biemrillâh büyük Selçuk Devleti Sultanı Tuğrul Beye hicrî 449 *(M. 1057)*

de ahitname vermişti. Halifeler sultanların hükümdarlara verdikleri ahitname gibi veliahtlarına da ahitname verirlerdi.

Osmanlılar zamanında da ahitnameler verilmiştir. Ahitname-i hümayun tâbiri dahi onlar zamanında kullanılmıştır.

AHKÂM DEFTERİ (احكام دفترى) [*İda.*] Kanunnamelerle hükümlerin ve nizam mahiyetinde olan kararların aynen kaydına mahsus defterin adı idi. Kalemlerin herbirinde böyle bir defter bulunur, o gibi şeylerin örnekleri olduğu gibi oraya geçirilirdi. Muameleleri vâsı olan kalemlerde her sene için ayrı ayrı defter tutulurdu. İşleri o kadar geniş olmıyanlarda ise birkaç seneliği bir araya getirilir, defter dolunca yenisine kaydedilirdi. Çok dikkat ve itina ile tutulan bu defterler daimî bir müracaat yeri idi. Eski bir muamele, yahut bir iş mevzuubahsolduğu zaman bu defterlere bakılır, ona göre mütalâa beyan veyahut muamele ifa edilirdi.

AHMEDİYE (احمديه) [*San.*] Eskiden mevcut kumaşlardan birinin adı idi. Bohça yapılırdı. Arşivdeki kayıtlarda « boğçai Ahmediye » suretinde geçmektedir.

§ [*Sof.*] Halvetiye şubelerinden birinin adı idi. Bu şubeyi Yiğitbaşı namiyle anılan Ahmet Şemseddin İbni İsa el Marmaravi tesis etmişti. Marmara; Saruhan muzafatından Akhisar kazası köylerinden birinin ismidir. Memleketinde bir parça tahsilden sonra Uşşak'a vardı. Orada ilim tahsil etti. Uşşak'ta iken Şeyh Alâeddin-i Uşşakiden inabe aldı. Badehu irşadına memur olduğu Manisa'ya gitti. Orada birçok mürit temin etti. Mütaakıben bâtın yönünden meşayihin ıslahı için İstanbul'a geldi. «Yiğitbaşı» namiyle iştiharı bu sıradadır. Bir müddet sonra tekrar Manisa'ya döndü. Eserlerini telif etti. Risale-i Tevhidiye, Cami-ül Esrar, Ravza-tül Vâsılîn onlardandır. 910 da vefat eyledi. Kabri Manisa'da ziyaretgâhtı. Halvetiye şubeleri arasında « tarikat-ül-vusta », « orta kol » sayılırdı.

Sinaniye, Uşşakiye, Ramazaniye, Cerrahiye, Mısriye, Buhuriye tarikatları işbu Ahmediye tarikatının şubeleridir.

Bedevi lâkabiyle müştehir Ahmet ibni Ali ibni İbrahim-ül Mesihî tarafından kurulan tarikatın ismi de bu namı taşımaktaydı. Bu tarikatın daha ziyade taammüm etmiş olan adı «Bedeviye» idi.

Nakşibendiye şubelerinden Ahrariye kısmında da bir «Ahmediye» şubesi vardı. Bu şube (*Muhammed-ül Elf-üs sani*) namiyle mâruf Şeyh Şahabeddin Eb-il-Abbas Ahmet ibni Abdül-Ahad-ül Fâruki'ye mensuptu. Buna «Müceddidiye» de denilirdi.

AHMEDİ MUHTAR POSTU (احمد مختار پوستى) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendi. Meydandaki «taht»ın sağ tarafındaki makamın ismiydi. Diğer makamlara olduğu gibi bu makama da niyaz olunurdu. Nasip alan yeni talip rehberinin delâletiyle buraya geldiği zaman rehber şöyle tarif ederdi: «Buna Ahmedi Muhtar Postu derler. Cemi-i ulûmu evvelîn ve âhirîn bunun yüzü suyu hürmetine halk olunup ve hidayete ergören budur. Sebebi icad-ı âlem budur. Cümlenin atası, anası budur.»

AHRARİYE (احراريه) [*Sof.*] Nakşibendî Tarikatı şubelerinden birinin adıydı. Ahrar lâkabiyle mâruf Hoca Ubeydullah ibni Hoca Mahmut ibni Şahabeddin tarafından tesis olunmuştu.

Hoca Ubeydullah Taşkentlidir. 806 da doğdu. Evaili hali fakrü tecerrütle geçti. Sonra malının sayısını bilmiyecek kadar zengin olmuştu.

AHRET ADAMI (آخرت آدامى) [*Sof.*] Dünya ile münasebetini kesmiş adamlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Takva ehli, müsterih adam demekti. Bu türlü olan kadınlara «ahret hatunu» denilirdi. «Ahret hatunu bir bacıdır.» Mânevi analar hakkında da «ahret anası» tâbiri kullanılırdı.

Doğar andan fiteni devranın
Ahiret anasıdır şeytanın
Atai

AHRETLİK (آخرتلك) [*Halk.*] Ahret sevabı ümidiyle alınıp büyütülmüş olan kız çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Mânevi evlât demektir.

«Lûgat-i Ebüzziya» da şu malûmat da vardır:

«Hüccet-i şer'iye ile alınan hizmetçi kızlara ıtlak olunur ki ona ıstılahımızda «besleme» dahi tâbir olunur.»

Samimî iki arkadaş arasında ahret kardeşliği mânasını da ifade ederdi. Rumeli halkı « *a be ahretlik* » diye birbirine hitapta bulunurlardı.

Sıdk-u imanı bana rehber kıl
Herbirin ukrevi biradır kıl
Atai

AİDAT (عائدات) [*Mal.*] Lûgat mânası birine ait hisse demek olan Arapça «aide» nin cem'i olup ıstılah olarak resim, vergi, yahut tahsisat, irat, gelir yerinde kullanılır bir tâbirdi. «Vakıftan aidatı vardır» de-

nildiği gibi «ağnam aidatı», «kıymetli evrak aidatı» suretinde olarak devlet bütçesinde de yer almıştı. Muayyen maaşları bulunmadığı devirlerde (*kadı*) ların, (*tapu memurları*) nın, (*mukavelât mahrrirleri*) nin gördükleri işlerden aldıkları ücretlere de bu nam verilirdi.

«Aidat» ın müfredi olan «aide» nadiren kullanıldığı halde halen metruk bulunan «avaid» suretindeki cem'i çokça istimal olunurdu. Hattâ Farisî kaidesiyle izafi bir terkip olan «avaid-i mûtâd» suretinde bir ıstılah vücuda getirilmişti. Bu ıstılahın mânası «mûtat aidat» demekti.

Aidatın miktar ve nispeti kanun ve nizam ile tâyin olunduğundan azalır ve çoğalırdı.

AKAĞALAR (آق آغالر) [*Sar.*] Osmanlı sarayında kullanılan hademelerden bir kısmının unvanıydı.

Osmanlı sarayının harem hizmetinde siyahi haremağaları istihdam olunduğu gibi akağalar da kullanılmıştır. Habeş'ten gelen haremağaları misillû akağalar da padişahlığın ve onun kaldırılmasından sonra bir müddet devam eden halifeliğin ilgasına kadar devam etmiştir. Akağaların ekserisi boşnak ve bir kısmı Anadolulu idi. En son vazifeleri Topkapı Sarayı kapıları bekçiliğinden ve aynı sarayın bazı dahilî hizmetlerinden ibaret kalmış olan akağaların haremağalarından farkı, evvelkilerin beyaz, sonrakilerin siyah olmalarından ibaretti. Recüliyet noktasından biribirinden farklı değildiler. Bununla beraber akağalar hilkaten erkeklikten mahrum oldukları halde siyahiler sureti mahsusada ihsa edilmişlerdi. Bunlara aynı zamanda «tavaşi» de denilirdi.

Sarayda akağalar istihdamına ilkevvel İkinci Murat zamanında başlanmıştır. Adedi kırk olan akağaların meratip silsilesi de onun zamanında vücuda getirilmiştir. İçlerinden temayüz edenler kilercibaşı, hazinedarbaşı, kapı ağası olurdu. Akağaların en büyüğü (*kapı ağası*) idi. Saray kapıları bunlar tarafından muhafaza olunduğu için içeriye girip çıkanlara bunlar bakarlardı. Padişahların hususi hizmetlerini de bunlar görürlerdi. Bu sebeple bir zamanlar ehemmiyetleri ziyadeydi.

Çorlulu Ali Paşa silâhtarlığı zamanında ve 1111 tarihinde akağalardaki ikbali içağalarına intikal ettirmiş ve bu suretle akağaların eski ehemmiyeti kaybedilmiştir. Mevcut malûmata göre (*Atâ Tarihi c.1, s.37*) bundan dolayı «Bab-üs-saade takımının Ali Paşaya olan adavetleri elhaletü hazihi zail olamadığından müşarünileyhi akağalara aî ve hayır ile yâd ettirmek kabil olamaz.»

Ali Paşanın bütün nüfuzu silâhtarlıkta toplamak suretiyle saray idaresinde icrasına muvaffak olduğu tadilât ile akağaların eski nüfuzlarını kaybettileri muhakkak olmakla beraber itibarlarına büsbütün halel gelmediği de Atâ'nın (*c.1, s. 163*) şu ifadesinden anlaşılmaktadır: «Akağaların itibarat-ı asliyeleri biraz tağayyür etmişse de külliyen tenezzül etmediğine kapı ağalarına min ilkadîm ilbas olunan serasere dûhte sırf samur kürk hıl'at iksası ve veziri besatlû esbe süvar olmaları ve başlarına darüssaade ağalarının aynı Selimî iktisa etmeleri ve müteberlerine hane-i hassadan lâla ve koğuşlardan birisinden anahtar şakirdi tâbiriyle kullukçu ve zülüflülerden baltacı ve sofalı ve yedekçi ve heybeci istihdam edebilmeleri gibi haiz oldukları haysiyeti esasiyelerini ibka etmiş olması delili celîdir.»

Akağaların zâbiti (*kapı ağası*) idi. Ondan sonra silsile aşağı doğru şöyle giderdi: has odabaşı, hazinedarbaşı, kilercibaşı, saray ağası, saray kethudası. Bunlar büyüklerdi. Bunların madununda olanlar da vardı: eskilerden beş nefere (*köşebaşı*) denilirdi. Daha aşağı olmak üzere bir (*başeski*) mevcuttu. İki nefer de (*üzengi ağası*) namını taşırdı. Hali vukuunda silsilei meratibe riayeten aşağıda olanlar yukarıya çıkar ve bu suretle, terfi, teselsülen icra kılınırdı.

Akağaların deruhte ettikleri işe göre kapı bekçiliği, hazine-i hümayunun muhafazası, kiler-i hassa ve matbahın muhafazası, harem-i hümayun ve umum dairenin zapturaptı gibi birer vazifeleri olduğu gibi içağalarına yemek usulünü de bunların kıdemlileri öğretirdi. Buna da «sofra eskisi» unvanı verilirdi.

Akağalardan Hadım Ali Paşa, Hadım Sinan Paşa gibi kübera yetişmiştir.

AK AKÇA (آق آقچه) [*Hal.*] Eskiden gümüş para hakkında halk tarafından kullanılır bir tâbirdi. Gümüş akça beyaz olduğu için bu tâbir meydana çıkmıştı. Sonraları alelitlâk para makamında da istimal olunmuş, «ak akça kara gün içindir» atalar sözü bu telâkkinin neticesi olarak meydana gelmiştir. Acemler de bu makamda (زرسفید ازبرای روز سیاهیست) derler.

AK ALEM (آق علم) [*Sar.*] Osmanlılarda saltanat sancağına verilen addı. Buna elviye-i sultani, alemha-yi Osmani de denilirdi. Osmanlı teşkilâtı hakkında kıymetli eserler vücuda getiren İsmail Hakkı Uzunçarşılı, istiklâl alâmeti olarak Selçuk hükümdarı tarafından Osman Gaziye gönderilen bu bayrak için (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, S. 9) şu mütalâayı ileri sürüyor:

«Ananeye ve bazı tarihlerle Feridun Bey Münşeatına göre, Selçuk hükümdarı bu ak sancak'ı Gazi Osman'a beylik alâmeti olarak göndermişti; bu mütalâa bir mesnede istinad etmediğinden bunun Selçuk hükümdarı tarafından gönderilmiş olması şüphelidir. Yalnız ak sancak'ın Osmanlılarda saltanat sancağı olduğu muhakkaktır.»

AKARAT-I MEVKUFF (عقارات موقوفه) [*Mal.*] Gerek ayniyle intifa olunmak ve gerek icarı istiğlâl olunarak hâsıl olan ücret ve gallesi bir cihet-i hayra sarf edilmek üzere vakfedilen akaratın umumi unvanıydı.

AKÇA (آقچه) [*Mal.*] Vaktiyle tedavül eden gümüş paranın adıydı. «Kamus-u Türki» de şöyle izah olunmuştur:

«1.- Vaktiyle mütedavil bulunmuş bir küçük gümüş sikke.

«2.- Nakit, para, zenginlik; ak akça - gümüş meskûkât; ufak akça - bozuk para; akça etmez, bir akça - pek *değersiz*, akça *tahtası* - sarrafların para saydıkları kenarlı ve bir tarafı dar ve açık tahta; bir kese akça - beş yüz kuruş meblâğ; akça kesesi - para kesesi.»

«Ak» Türkçede beyaz demek olduğundan «akça» beyaz sikke demek olur. Akça adlı para Osmanlı padişahlarından Orhan tarafından 1328 *(H. 729)* senesinde Bursa'da bastırılmıştır. İlk basılan akçanın vezni rubu miskal, yani altı kırat ve 1,154 gramdan, ayarı da yüzde doksandan ibaretti.

İlk Osmanlı sikkesi o vakte kadar bütün İslâm meskûkâtında müstamel olan dirhem ve dinar usulünden büsbütün başkaydı, ve onlardan tefrik için de «akça-i Osmani» namı verilmişti.

Gümüşten mamul Selçuk dirhemleri bir dirhemi şer'i, yani 14 kırat olduğu halde ilk basılan akça-i Osmani 6 kırat veznindeydi. Bu vezin en son basılan gümüş kuruşlukların veznine müsavi, ayarı ondan biraz yüksek, kutru da dir parça büyüktü. Mecidiye aksamından olan kuruşların ayarı yüzde 83 olduğu halde akçanın ayarı yüzde 90 dı. Kuruşların kutru 15 milimetre olduğu halde akçanın kutru 18,5 milimetreydi. Bu kutur gümüş elliliklerin kutruna müsaviydi.

İlk akçaların üzerinde darp tarihi yoktu. Bir yüzünde kelime-i şahadet ve etrafında cihar yâr isimleri, diğer yüzünde «Orhan halledallah-ü mülkehu» yazılıydı.

Akçalara ilk tarih Yıldırım Beyazıt zamanında konulmuştur. Osmanlı meskûkâtında tuğra birinci defa olarak Beyazıd'ın büyük oğlu Süleyman Çelebi namına basılmış olan sikkeye konulmuş, ondan sonra üç asır kadar arasıra bazı gümüş ve bakır meskûkâtta görülen tuğranın İkinci Mustafa zamanından sonra bütün sikkelere konulması âdet ve teamül halini almıştır. Osmanlı sikkelerinde darbolunduğu mahallin ismi gösterilmek usulü kezalik Yıldırım'ın oğulları devrinde başlamıştır.

Timurlenk'in henüz Anadolu'da bulunduğu zamanlarda Çelebi Sultan Mehmet tarafından Bursa'da bastırılan sikkelere Timur'un adı da ilâve edilmişti. Vezin ve ayar cihetiyle akça-i Osmanilerin aynı olan bu müşterek sikkenin bir tarafında *(Lâ ilâhe İllâllah Muhammedün Resulûllah duribe Bursa 806)*, diğer tarafında *(Demur Han Kürkan. Muhammed İbni Bayezid Han hallede mülkehu)* yazılıdır.

Çelebi Sultan Mehmet 816 da tamamiyle istiklâl kazanınca o tarihte ve ondan sonra Bursa, Edirne, Ayasluğ, Serez ve sair bir iki yerde darbettirdiği akçaların bazısında *(Sultan ibni Sultan Mehemmed İbni Bayezid Han)*, birtakımında *(Mehemmed İbni Bayezid Han Azze Nasruhu)* yazılmıştır. Bu vakte gelinceye kadar Osmanlı meskûkâtında hiçbir elkap yokken Mehmet Çelebi ilk defa olarak «sultan» ve «han» unvanlarını vaz'ettirmiştir. Son Osmanlı sikkelerine kadar devam eden *(azze nasruhu)* ibaresi de ilk defa bu zamanda kullanılmıştır.

Akçanın ihdasından yüz yirmi sene müruruna kadar ayar ve veznine halel gelmemişken Fatih Sultan Mehmet tarafından 848 de babasının sağlığındaki birinci cülûsunda bastırılan akçaların vezni 6 kırat yerine 5 kırata indirildi. Bu tebdir, askerin muhassasatından bir miktar tenkihat icra ve devlet hazinesine bir parça irat tedarik etmek maksadiyle alınmıştı. Halbuki bu hal askerin gayretini kesip hattâ büyük bir fitnenin mukaddemesini teşkil ettiğinden nihayet askerin ulûfelerine yarım akça zammiyle, o vakte kadar 3 akça olan yevmiyeleri yeni meskûkât ile üç buçuk akçaya iblâğ olundu.

İkinci Mehmed'in babasının vefatiyle ikinci defa cülûsunda, 855 te, ve ondan sonra 865, 875 ve 886 tarihlerinde Kostantiniye, Edirne, Serez, Bursa, Tire, Ayasluğ, Amasya, Üsküp ve Nevar'da kesilen akçaların vezinleri gittikçe noksan tutulmuş, ayarları da 5, 4 1/2, hattâ 4 kırata kadar tenzil olunmuştur.

Fatih zamanında basılan 10 akçalık sikkelerin bir tarafında *(Sultan-ül Berreyn ve Hakan-ül Bahreyn Essultan İbn-is-sultan)* ibaresi ve diğer tarafında *(Mehemmet İbni Murat Han halledallahü mülkehu duribe fi Kostantiniye sene 875)* yazılmıştır.

Bunların vezni 2 dirhem 12 kırat olmakla beher akça 4 3/4 ilâ 5 kırat vezninde itibar edilmiş demek olur.

İkinci Beyazıt zamanında darbolunan akçaların vezni babasının zamanındakilerden daha noksan olarak 4 kırata, hattâ 3 1/2 kırata kadar tenezzül ettiği gibi ilk ihdasından o vakte gelinceye kadar, yüz altmış sene, akçaların ayarı daima 90 iken bu padişah zamanında ayarları da yüzde 85 e tenzil edildi. Bu suretle tağşişe diğer bir yol daha açılmış oldu.

Yavuz ve Kanuni zamanlarında basılan akçaların beş tanesi bir dirhem, yani herbiri ancak 3 1/2 kırattı. Ayarları da 85 idi. Bu zamanda Kürdistan, Suriye, Mısır, Hicaz, Kafkasya, Azerbaycan, Irak, Yemen, Trablusgarp ve Tunus'ta da darphaneler açılarak sikkeler kesildi. Bu sebepten her tarafta basılan akçaların resim ve tarzları, hattâ vezinleri yeknasak olamıyarak yekdiğerinden hayli farklı paralar tedavül mevkiine çıkmış oldu. Bu sıralarda 2 akçalık sikkeler darbolunduğu gibi hele Yemen'de ve Mısır'da *mücerret menfaat celbi maksadiyle* vezinleri noksan ve kemayar meskûkât kat'ı ve darbolundu.

Bir de yeni fetholunan Suriye, Irak, Arabistan ve Trablus ile Tunus'ta o vakte kadar mütedavil olan eski gümüş dirhemler tarzında ve akçalardan büsbütün başka şekil ve vezinde gümüş sikkeler basılmıştır. Bunlar eski Abbasiye dirhemleri gibi bir miskal, yani 24 kırat vezninde idi. Bunların rubyeleri de basıldı.

Meskûkâtın üzerine bazan hangi senede basılmışsa o tarih konulmuşsa da ekseriyet üzere padişahların cülûs tarihleri kullanılmıştır.

İkinci Selim zamanında *(974-982)* her tarafta basılan akçaların resim ve nakşı aynı tarza ifrağ edilmiş, fakat vezinleri tenkis olunarak 3 1/2 kırata indirilmiştir.

Üçüncü Murat zamanında meskûkâtın gerek vezni ve gerek ayarı pek ziyade bozuldu. Akçaların vezni 3, hattâ 2 1/2 kırata tenezzül etti. Halep ve Bağdat'ta ilk defa olarak tuğralı dirhemler basıldı. Bu devirde ortalıkta züyuf ve mağşuş akçalar tedarik ederek muamelâta pek ziyade sekte arız olmakla sikkenin ıslahına mecburiyet elverdiğinden nihayet bir dirhem gümüşten 8 akça kat'ına karar verilmiştir ki ilk ihdas olunan akçaların tam yarısı vezninde demekti.

Üçüncü Sultan Mehmed'in cülûsunda yine nef-i hazine maksadiyle akçaların vezninden bir kırat daha eksiltilmiş ise de birçok mazarratı görüldüğünden 1009 senesinde yine bir dirhem gümüşten sekiz akça kesilmesine karar verilmiştir.

Birinci Ahmet devrinde Diyaribekır, Halep, Şam ve Bağdat'ta basılan gümüş dirhemlerin dahi vezni noksandı. Bu zamanda akçaların vezni 1 1/2 kırata, ayarları da 80 e tenezzül edip vezni noksan ve züyuf akçalar her tarafta tekessür etmekle İkinci Osman'ın cülûsunu mütaakıp meskûkâtın ıslahına pek ziyade lüzum hissolunarak 1008 senesinde Darphane Nazırı Bekir Efendinin himmet ve gayretiyle tedavüldeki noksan vezin ve ayarlı akçalar toplandı, *(ceygid-ül-ayar)* yeni akçalar basıldı. Hattâ büyücek alışverişlere kolaylık olmak üzere mevcut akçaların on adedine müsavi olarak 1 dirhem vezninde *(onluk Osmani)* sikkeler darbolundu.

Dördüncü Murat zamanının akçaları 1 1/4 kırata, ayarları da yüzde 75 e indirildi. Yine bu zamanda «para» namiyle ilk defa olarak 5 1/2 kırat vezninde 4 akçalık gümüş meskûkât darbedildi. Kıymeti pek düşkün olan akçanın yerine altının küsuratını göstermek üzere ihdas olunan para bilâhara gitgide «nakit» makamına alem oldu.

Sultan İbrahim zamanında basılan akçalar da evvelkiler gibi züyuf ve mağşuş olduğu için kuruş 125, altın 250 akçaya çıktı. Piyasada büyük müşkülât baş gösterdiğinden yeniden sikkenin ıslahına teşebbüs olundu ve 1 1/4 kırat vezninde «akça», 1 dirhem vezninde «onluk» ve yarım dirhem vezninde tuğralı 5 akçalık sikkeler ve 3 akçalık para denilen meskûkât basılmak suretiyle kuruş 80, altın 160 akçaya indi. Bu devirde tuğraların üstüne ondan sonra basılan sikkelere de konulan (*elmuzaffer daima*) ibaresi yazıldı.

Dördüncü Mehmet devrinde baş gösteren malî muzayaka gümüş meskûkâtı tekrar tağşişe sebebolmuştur.

1061 senesinde Belgrat, Bosna ve Arnavutlukta yüz yirmi yük züyuf ve hurda akça kestirilip İstanbul'a celp ve burada dahi meyhanecilerden, simitçilerden yirmi bir yük kadar kızıl kırpık para ve akça toplanarak bu akçaların 118 adedi bir altına tenzil olunmak üzere yüz yirmi bin altın tahsili hususu esnaf kethudalarına havale ve altınlar elde edildikçe sarraflara ikişer riyale tebdil ettirilip husule gelecek (*240.000*) riyal kuruşun mevacibe verilmesi düşünülmüş ise de icraatına teşebbüs olununca 118 züyuf akçaya bir altın verilmesindeki zararı herkes anladığından esnaf bu teklifi reddetti. Dört sene sonra bir dirhemden 10 akça kesilmek suretiyle sikkenin ıslahı teşebbüsü de muvaffakıyet temin edemedi. 1066 senesinde daha fazla müşkülât baş gösterdi.

O vakitler akçaların vezni 1 kırata tenezzül etmiş olduğundan veznin daha ziyade tenkihine imkân kalmadığı cihetle bu sefer Sultan İbrahim zamanında yüzde 75 e tenzil edilmiş olan ayar yüzde 50 ye indirildi.

İkinci Sultan Süleyman zamanında ve 1687 (*H. 1099*) senesinde Osmanlı meskûkâtı ıslah ve tadil olunduğu sırada akça usulü terk ve yerine «kuruş» üzerine müesses usul ikame olundu.

Osmanlı meskûkâtı kuruş usulü esası kabul olununcaya kadar «akça usulü» esasına müstenitti. Bu usulde vâhidi kıyasi «akça-i Osmani» idi. Bunun küsuratı bakırdan mamul «mangır», ez'afı da «altın» sikkelerdi.

Son zamanlarda «akça» bir kuruşun mürekkep bulunduğu kırk paradan beherinin üçte birine ıtlak olunuyordu. Ancak bu itibari bir şeydi. Çünki alışverişte akçanın artık bir mevki ve hükmü kalmamıştı.

Meskûkât mütehassısı Ahmet Tevhit Bey Merhum şu izahatı verdi: «Akça Moğolca bir kelime olduğu gibi İlhanilerde kullanılmış bir tâbirdir. Erzurum'da Selçukiler'den kalma medrese kitabesinde akça tâbiri mevcuttur. Bu tâbirin Selçukilerde de kullanıldığı anlaşılıyor.»

M Belen «Türkiye İktisat Tarihi hakkında tetkikler» adlı eserinde *(Türkçeye çeviren İstanbul Milletvekili M. Ziya, s.5)* akça tâbirinin, Ahmet Tevhit Beyin ifadesine uygun olarak Moğolcadan alındığını söylüyor. Müellifin faideli olan izahatı aynen nakledilmiştir:

«Millî usul. - Bu usule ait olan sikkelerden birçoğunun namları Moğol lisanından istiare edilmiştir. Vâhid-i kıyasi olarak akça, ufaklık olarak «mangır» ve büyük para olarak da «altın» kabul olunmuştur.

«Tip; vâhid-i kıyasi. İran Moğollarında akça namiyle müstamel olan sikke dirhemden daha az vezinde ufak bir gümüş sikkedir. İlk Osmanlı akçaları 729 senesinde basılmıştır. Ancak Birinci Beyazıd'ın zamanına müsadif olan 729 da üzerlerine tarih konulmuştur. Bu sikkelere Osmanlı devletinin müessisi namına izafeten «akçe-i Osmani» veyahut sadece «Osmani» namı verilmiştir ki bu yeni sikkenin sırf millî ve hususi bir unvanla tevsimi aynı zamanda saltanat hükümetinin katî teşekkülüne delâlet ediyordu. Ancak Birinci Selim'in saltanatının nihayetine kadar Osmanlı namı kullanılmıştı. Lâkin din ve tedris heyetleri mensuplarına evkaftan muhassas olan maaşların tâyin ve tahsisinde akça tâbirinin kabul edilmiş olması bu sikkenin galebesini temine delâlet etmiş ve Sultan Süleyman zamanından itibaren müverrihler tarafından, nadir müstesnalar hariç olmak üzere, tercihan Osmani tâbiri kullanılmıştır.

«Zamanına göre hakiki kıymeti tehalüf eden akçe-i Osmani veyahut akça, müelliflerin ekserisine nazaran esas itibariyle dirhem-i şer'înin rub'una ve diğer müelliflere göre de sülüsüne muadildir. Müverrihler akçanın aynı zamanda mürekkep olarak da istimaline mütaallik dikte usulünden sarahaten bahsetmiyorlar. Lâkin Naima 1028 de yeniden basılan sikkeler münasebetiyle onluk Osmaninin (*on akçalık Osmani*) tedavüle çıkarıldığını beyan ediyor. Bundan anlaşıldığına göre eğer Osmani tâbiri İkinci Osman'ın zamanında basıldığı için onun namını tezkiren onluk sikkeye izafe edilmemiş olsaydı tamamiyle metruk kalmazdı ve o vakit daha büyük kıtada bir sikke mevcudolurdu. Eski akça dirhemin yalnız dörtte birine muadil olduğu halde onluk sikke tam bir dirheme müsaviydi. Osmani tâbirinin Osmanlı altınının tesmiyesi suretinde tekrar meydana çıktığını biraz aşağıda göreceğiz. Akçanın mütevali değişiklikleri zaman ile onun bidayetteki itibarını kaybettiği cihetle eski tesmiyesi artık cinsini tamamiyle tâyine kâfi gelmemiş ve binaenaleyh isimleri aşağıda gösterilen sikkeler onun yerine kaim olmuştur: kalp - züyuf - akça; kızıl akça, kızıl kırpık akça, beyaz akçanın zıddı olan fülüsü ahmer, çil akça ve nihayet sağ akça. Biraz sonra tahavvülâtı görülecek olan akça son gümrük tarifesine kadar mevkiini muhafaza edebilmişse de mezkûr tarifede onun yerine resmen kuruşun aksamı olarak santim kabul edilmiştir.

«Vakıf muhasebe usulü müstesna olmak üzere akça kelimesinin kullanılması artık «beş yüz kese akçe», «güzeşte ve masarif akçasiyle» gibi mahallere inhisar etmiştir.»

İki kandil gibi mihr-ü mehi
Ruz-ü şeb bâd-ı âh oynatıyor
Âdeme bunda akça, pal yerine
Koneviler külâh oynatıyor

- Lâ -

§ Kuruş küsuratı olarak kullanılan bir tâbirdi. Kuruşun münkasem bulunduğu kırk par dan herbirinin üçte birine verilen addı. Bir kuruş kırk «para», bir para üç «akça», bir akça üç «pul» du.

AKÇA BAŞI (آقچه باشی) [*Mal.*] Tanzimattan evvel âşar ve ağnam gibi vergi ve resimlerden başka hazar zamanında masrafın açığını kapamak ve muharebe esnasında harbin icabettirdiği paraları bulmak için «tekâlif-i örfiye» na-

mı altında birtakım şeyler alınırdı. Tekâlif-i örfiyenin hazar zamanında alınanlarına «imdadiye-i hazariye» ve muharebe esnasında tahsil edilenlerine de «imdadiye-i seferiye» ve «iane-i cihadiye» denilirdi. Bazı kere bunların da kifayetsizliği nazar-ı dikkate alınarak ve yeniden vergi ve resim tahsilindeki imkânsızlık düşünülerek dahilî istikraz yapılırdı. Bu istikrazlar ekseriya cebrî bir şekilde icra edilmekle beraber faiz de verilirdi. Resülmal ve faiz «sarrafiye», «akça başı», «güzeşte», «senelik nema» unvanları altında ödenir, hazinedeki defterlere de o namlarla geçirilirdi. Akça başı resülmal demekti.

Hükümetin ödediği bu istikraz bedelleri ve faizler bilâhare halka tevzi (*tarh*) ve tahsil olunurdu. Bugün cari olan istikraz şekli Osmanlılarda ancak tanzimattan sonra başlamıştır. Ondan evvel dahilî istikraz şeklinde alelekser murabahacı, muameleci ve faizcilerden istidane olunurdu.

Galata sarrafları hükümetten bu namlarla birçok paralar çekmişler, zengin olmuşlardı.

AKÇA FARKI (آقچه فرق) [*Mal.*] Sarraflık suretiyle muhtelif devletlerin paralarını, yahut bir devletin iki nevi akçasını yekdiğeriyle tebdil neticesinde hâsıl olan farka verilen isimdi. Devletçe vaktiyle altın yüz, mecidiye on dokuz kuruştan alınır, altın yüz iki buçuk, mecidiye de yirmi kuruşa sarf edilirdi. Ecnebi paraları da devletçe tâyin olunan rayiç üzerinden alınmakta, bilâhara fazlasiyle sarf olunmaktaydı. Alışla veriş arasında hâsıl olan fark devlet kayıtlarında « akça farkı » namiyle hasılat gösterilirdi. Devlet bütçesinde bu namla varidat mevcuttu. 1334 (*1919*) bütçesinde akça farkı olarak 425.000 lira muhammen varidat yazılıdır.

AKÇE-İ OSMANİ (آقچه عثمانی) [*Mal.*] «Kuruş» tan evvel kabul olunan vâhid-i kıyasiyi ifade eden bir tâbirdi. Akçanın küsuratı bakırdan mamul «mangır», ez'afı da «altın» dı.

«Kuruş» vâhidi kıyasi olarak 1687 (*H. 1099*) de kabul olunduğundan o tarihten sonra «akçe-i Osmani» vâhidi kıyasilikten sâkıt kalmıştır.

AKÇE KESESİ (آقچه کیسه سی) [*San.*] Para koymak için muhtelif şekillerde meşinden, kumaştan veya ibrişimden örülerek yapılan torbalara verilen addı.

AKÇE TAHTASI (آقچه تخته سی) [*Mal.*] Sarraflarla resmî dairelerdeki veznedarların, üzerinde para saydıkları tahtanın adıydı. Bu tahta ucu haric olmak üzere kenarlı, mustatil ve ucuna doğru darlaşıp oluk haline getirilmişti.

Geniş tarafında sayılan para oluk kısmından dökülürdü.

Nurettin Rüştü Böngül'ün «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde haber verdiğine göre akça tahtasının sedef ve bağa ile işlenmişleri vardı ve on liraya kadar satıldığı olmuştu. Aynı eserde şu malûmat yazılıdır:

«Bedestende bir Çerkeze (diyeti akça tahtasına sayılmış herif) diye hakaret makamında söylendiğini de işittim. Anlaşılıyor ki kölelerin diyet akçası bu tahta üzerine sayılırmış.»

Bezi akçe tahtaları üzerinde sayılan paraların sayılmıyanlarla karışmaması için ayrılmış bir kısım bulunurdu.

AK DERİ (آق دری) [*San.*] Eskiden kâğıt yerine kullanılan ve yazı yazılan derilere verilen addı. Koyun ve keçi derileri kuruduktan sonra kazınarak pomza taşı ile tesviye edilmek ve pürüzleri giderilmek suretiyle hazırlanırdı.

Papirüs denilen yapraklardan daha dayanıklı olduğu için daha elverişlidir. Uzun müddet kalması istenilen kitaplar bu deriler üzerine yazılırdı.

(Tirşe) dahi denilen bu ak deriye avrupalıların *pergament* demeleri eski Yunanlı'ların Anadoludaki Bergama şehrinde yapıldığı içindir.

Ak deri bugün yalnız guvaş tarzında yapılan minyatür resimler için imal olunmaktadır. Çok kıymetli kitaplar ve bunların ciltlenmeleri için de kullanılır.

AKIL (عقل) [*Sof.*] Zatında maddeden mücerret, fiilinde maddeye mukarin bir cevherdir. Akıl, nefsi natıkadan ibaret olup her fert ona «ben» demekle işaret eder. Bir kavle göre: akıl, Cenab-ı Hakkın beden-i insaniye mütaallik halk ettiği bir cevher-i ruhanidir. Diğer kavle göre akıl, kalbde hak ve bâtılı tefrik eden bir nurdur. Diğer kavle göre beden-i insaniye taallûk-üt-tedbir vettasarrufla mütaallik ve maddeden mücerret bir cevherdir. Diğer kavle göre akıl, nefs-i natıkanın bir kuvvetidir. Bu tarife göre akıl başka, nefs-i natıka başkadır. Çünki kuvvet, zilkuvvete nispetle bir emri mugayirdir. Hakikatta fail nefs-i natıkadır. Akıl, kaatı elindeki sikkiyn gibi bir aletten ibarettir. Bir kavle göre de akıl, nefis, zihin şey'i vâhit olup idrak itibariyle akıl, tasarruf itibariyle nefis, istidat itibariyle zihin tesmiye olunmuştur.

AKIN (آقین) [*Ask.*] Keşif, yağma veya tahrip maksatlariyle ecnebi memleket arazisine

yapılan askerî hareket hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Düşman memleketine yapılan bir akının «akın» ismini alabilmesi için onun mutlaka akıncı beğinin idaresi altında olması şarttı. Eğer akıncı kumandanı bizzat akına gitmez ve gönderdiği kuvvet yüz kişiden fazla olursa o suretle yapılan akına «haramilik» denilirdi. Giden kuvvet yüz kişiden az ise ona da «çete» ismi verilirdi.

Akın, haramilik, çete ve buna benzer şekillerde elde edilen ganimet maliyle esirlerden «pençik resmi» namı altında bir vergi alınırdı. Bu resim ya beş esirde bir esir, veya onun bedelinin beşte biri olan yirmi beş akçaydı. Vergi veya esiri hükümet hesabına almak için akıncı beylerinin yanlarında ilk zamanlarda (*akıncı kadısı*), sonraları (*pençikçibaşı*) ismi verilen bir tahsil memuru vardı. Esir edilen çocukların on ile on yedi yaş arasındakileri tercih edilerek alınırdı.

Pençikçiler, hükümet hesabına alınan esirlerin bir defterini yaparak akıncı kumandaniyle birlikte mühürleyip bunları hükümet merkezine gönderirlerdi. Esirlerin Hıristiyan isimleri, babaları, eşkâli ve Müslüman adları deftere yazılmak kanundu.

Akın; akmak mastarından alınmadır. Akın her millette görülmüştür.

Osmanlıların hicrî on birinci, milâdi on yedinci asır evailine kadar mücavir hiçbir hükümetle hududu lâyıkiyle tâyin ve tahdidedilmemiş olduğundan serhadlerde bulunan eyalet askeri, serhad kulu denilen süvariler sulh zamanında bile fırsat buldukça civar memleketler arazisine tecavüz ile rasgeldikleri köyleri, şehirleri yağma ederlerdi. Keşif hareketlerinde bulunurlardı. Yalnız Osmanlı akınlarının bariz vasıflarından biri de akından sonra akına uğrıyan yerlerin mutlaka istilâsı şeklinde tecelli eylemesiydi.

Osmanlılar düşman arazisine yaptıkları şurlu akın hareketleri ile o mıntaka vaziyetini iyiden iyiye öğrenip tesbit ettikten ve bu akınları tevali ettirdikten sonra son akınlariyle yerleşme siyasetini takibeylemişlerdir.

O vakitler Ávrupa kıtasındaki komşu hükümetlerin serhad rüesası da Osmanlı arazisine akınlar yaparlardı. Sulh vaktinde vukua gelen bu gibi tecavüzler uhuda mugayir sayılmazdı

Hudutlar tâyin ve tahdidedildikten sonra dahi akınlardan vazgeçilmemiştir. Rumeli kıtasındaki serhad beyliklerinde bulunan Mihal Oğulları, Evrenos Zadeler gibi eski hanedanlar âzası bazan büyük muharebe şeklini alan bu akınlar ile fevkalâde kuvvet ve iktidar kazanmışlardı.

AKINCI (آقينجى) [*Ask.*] Keşif, yağma ve tahrip maksatlariyle ecnebi memleket arazisine akın yapanlara verilen isimdi

Osmanlı devletinin müessisi Osman Gazi zamanında şimdi bildiğimiz, gördüğümüz askerlerden ne eser vardı, ne de o teşkilât mevcuttu. O zamanda başlıca kabîlenin ve daha sonraları ele geçirilen yerlerdeki İslâm ehlinin silâh tutanları sefer zuhurunda davet edilir, iş bitince de işleri gücleriyle iştigal eylemek üzere terhis kılınırdı. Bunun bir şekli Umumi Harbi mütaakıp Sırplarla birleşen «Karadağ» da vardı. Bu hükümetin muvazzaf askeri cüz'üydü. Harb zamanında istihdam ettiği hep o iş için davet olunan eli silâh tutanlardan mürekkepti. Bunun içindir ki Osmanlı tarihinin bu kısmını yazarken Hammer (*c.1, s.137*) «Ertuğrul ve Osman Gazi muharebelerde yalnız akıncı denilen Türkmen süvarileri istihdam ederlerdi ki metbuları seferi küşadetmek istedikleri zaman bunları bir müddet evvel cemetmek icabederdi.» diyor.

Kıymetli bir Osmanlı Tarih-i Askerîsi yazmaya başlıyan, ikmale muvaffak olamıyan eski sadrazamlardan Cevat Paşa da (*Tarih-i Askerî-i Osmani, kitab-ı evvel, s.3*) Hammer'le hemfikir olarak «Vaz'ı esas-ı devlet-i Osmaniye olan Osman Han-ı Gazi Aleyhi Rahmet-ül Bâri ile pederi büzrükvarları Ertuğrul zamanında erbab-ı harb ve darp olan ahali-i İslâmiye icabeyledikçe sefere giderlerdi.» mütalâasını dermeyan eyliyor.

Bununla berader Osman'ın fâtihlik şöhreti etrafa yayıldıkça ve Osmanlı memleketi büyüdükçe mücahitlerin adedi de artıyor, uzak yerler sekenesinden olan gençler bile Osman Beyin zafer bayrağı altına koşuyordu.

İşte Osmanlı Devletinin müessisi bunları istihdam ediyordu. Cümlesi at üstünde harbe iştirak eden bu kahramanlar talim ile manevranın ne demek olduğunu bilmedikleri halde yalnız at kullanıyorlar, o zamana göre kılıç, kalkan sallamaktaki maharetleri sayesinde zaferden zafere koşuyorlardı. Binaenaleyh askerlik hizmeti hayvan üstünde eda olunduğundan Osmanlı askerleri cümleten süvari ve„ *akıncı*„ namiyle müsemma idiler.

Artık bunların ellerindeki kılıç ve kalkanlardan tutularak giydikleri elbiselere ve kavuklara kadar birbirinden farklı olduğunu, beyinlerinde bir ahenk ve yeknasaklık bulunmadığını söylemeye hacet bile yoktur. Çünki elbisenin, silâhın bir siyakta olması birtakım teşkilâta, askerliğin mecburi olarak kabul

ve tatbiki gibi bazı hususata vabestedir. Böyle olmakla beraber ilk beylerin gaza ve cihada alışkanlıkları, zafer ve muvaffakıyetin daima Osmanlılarda kalmasını temin ediyordu.

Hükümet nöbeti Orhan ve daha sonra Murat Beye intikal edince iş bittabi değişiyordu. Çünki artık Osmanlı memleketi büyüyor, istihdam olunan efradın miktarı da çoğalıyordu Bunun için yapılması düşünülen maddeler meyanında muntazam askerî teşkilât icrası meselesi dahi mevcuttu. Diğer işlerle beraber bu mühim madde de sonraları vezirliğe yükselen Bilecik Kadısı Candarlı Kara Halil'in de bulunduğu bir meclis-i meşverette kabul ve tatbika başlanıldı. İlk evvel «yaya» ve «müsellim» teşkilâtı yapıldı. Az zamanda bu teşkilâtın kâfi gelmiyeceği anlaşıldığından sipahilik ve yeniçerilik kuruldu. Yeniçeri piyade ve süvari, sipahiler de yalnız süvariydi. Bu teşkilâtlardan sonra akıncılık «serhad» denilen hudut boylarına hasredildi ve bunların vazifesi de Osmanlı hizmetine girmiş olan Köse Mihal Beye verildi. Riyasetin bu zata tevcihindeki hikmet aşikârdı. Çünki daha evvelleri de iyi tanınmış olan Köse Mihal Bey o civarın ahval-i mevkiiyesini pek iyi biliyordu ve bu sayede her akında mutlak muvaffakıyetle döner, yolunun çevrilmesi ve tevabiinin esarete düşürülmesi gibi bir hale meydan bırakmazdı. Yalnız bu sınıf o vakit muntazam bir teşkilâta tâbi tutulmamış ve zaten bunlardan bundan böyle umur-u âdiye intizar olunduğu için serbest bırakılmıştı. Çünki atlı olarak görülmesi lâzım gelen işler için artık sipahiler vardı, piyadenin görebileceği işleri de yeniçeriler yapıyordu. Böyle olunca indelicap istihdam olunacak olan akıncılarda bir teşkilât yapılmasına, bahusus o teşkilât tabiî avaidle olabileceği için bu uğurda başkaca masraf ihtiyar edilmesine de lüzum görülmemiştir.

Akıncıların avaidi yağmalardan çıkıyordu. Bunun da mazarratı aşikârdı. Fakat bir kere böyle tecviz edilmiş, iş öyle tutulmuştu; saniyen, o zamanlarda böyle şeyler çokluk nazarı dikkati celbetmezdi, kuvvetlinin zayıfa istediğini yapmasında beis görülmezdi.

Hammer *(c.1, s. 143)* bu sınıf kumandanlığının Mihalzadelere irsen intikal ettiğini ve akıncıların Rusların kazaklarına benzediğini beyan ediyor: «Köse Mihal âkabından Mihal Oğlu o zaman bu askerin kumandanıydı. Bu rütbe kazaklardaki hatman payesi gibi müddet-i medide o ailede irsî olmuştur.»

Akıncılar iki yüz elli sene kadar gaza ve cihadda istihdam olunmuşlar ve kendilerine hemen daima Mihal Oğulları riyaset eylemişlerdir. Akıncılar ye..içeri veyahut timar ve zeamet erbabı gibi muntazam asker olmamakla beraber bunların tamamen başıboş bulundukları, herkesin istediği gibi arzu ettiği tarafa hareket etmekte oldukları anlaşılmamalıdır. Bunların gayrimuntazam olmaları muvazzaf olmamalarından ve diğer efrat gibi talim ve terbiye edilmemelerinden ilerigeliyordu. Yoksa haddi zatında akıncıların da diğer askerler gibi teşkilâtları vardı. On neferine bir onbaşı, yüz neferine bir subaşı, bin neferine bir binbaşı kumanda ediyor, kendileri usulen bunlara tâbi ve emirlerine münkat bulunuyordu. Bundan başka silâh istimalinde ve at kullanmada her Türk maharet-i kâmile sahibi olduğu için usulen görmediği talim ve terbiye de, o vakte göre, kıymet-i askeriyesini tenzil etmiyordu. Esasen hudut Macaristan içlerine kadar ilerledikten sonra serhad ehemmiyet peyda ettiği için serhad teşkilâtı takviye olunmuş, akıncılık tekâmül ettirilmişti.

Osmanlı akınlarının mutlak surette bir kaide ve kanun altında yürümüş ve sıkı bağlara istinadettirilmekle beraber muntazam ve mükemmel bir teşkilâta bağlanmış olduğunu söyliyen İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Türk Tarihinin Ana Hatları» adlı eserinin müsveddeleri meyanında *(Kuruluşundan on beşinci asrın ilk yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı unvanlı broşür s. 65)* ilâveten şu malûmatı vermektedir:

Akıncılar en iyi binici olan atlılardan terekkübederdi. Bunlar hudut üzerinde bulunurlar ve ekseriya yaz vakti bir plân tahtında hudutları yanındaki düşman arazisine hücum ile pek çok mal ve esir alırlar, düşmanın ahval ve vaziyeti ve yolları, düşman kuvvetleri hakkında mühim malûmat getirirlerdi.

Türk akıncıları hafif süvari alaylarından mürekkebolduklarından süratle ilerlerler ve etrafa şaşkınlık verirlerdi.

Bunlar bir yere hücum edecekleri zaman arka arkaya kademe halinde birkaç kısma ayrılırlardı. Hücum eden ilk kuvvetin karşısına mukavemet eden bir düşman kuvveti çıkarsa arkadaki kuvvet yetişerek ona yardım ederdi. Hücumlar pek âni ve pek sert olduğundan hemen her zaman düşman kuvvetlerini sarsar ve parçalarlardı.

Bir harb zamanında ordunun kısm-ı küllisi düşmanla temas etmeden evvel akıncı kuvvetleri düşman topraklarına girerek oraları yağmalar, düşman ahvaline dair mühim malûmat elde ederek bundan orduyu haberdar ederlerdi

Akıncıların muntazam defterleri vardı. Bunların isim ve hüviyetleri bu akıncı defterinde yazılıydı. Hariçten gelişigüzel hiçbir kimse bunların arasına giremezdi. Bütün akıncılar mıntaka mıntaka akıncı kumandanlarının emirleri altında bulunuyorlardı.

Akıncılar arasında taviç veya tavice ismi verilen yerli Hıristiyan akıncılar da vardı. Bazı eserlerde tavacı olarak yazılan bu taviçlere akıncı kumandanının arziyle hükümet tarafından maaş bağlanırdı

Akıncıların hüviyet ve timarlarını tesbit eden iki büyük defter vardı. Bunların biri devlet hazinesinde, diğerleri eyalet ve hudut kadılıklarında saklanırdı. Akınları mütaakıp telefat suretiyle münhal vukuunda veya akıncılığa kudreti olmıyanların ihracında çevik, kuvvetli ve binici yiğitler akıncılığa yazılırlardı ve her akıncının bir de kefili olurdu.

Biri ulûfeli, yani maaşlı, diğeri ulûfesiz, yani maaşsız olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştı. Yeniçerilerin ulûfeli olan kısmına kapı kulu ve ulûfesiz olanlarına da yaya ve müsellim namı verilmiş, süvarilerin dahi maaşlı takımına kezalik kapı kulu ve maaşsız olanlarına da sipahi unvanı ita kılınmıştı. Fakat ulûfesiz demek hiçbir üeretleri mevcut değildi demek değildir. Yalnız bunlar diğer efrat gibi muvazzaf değillerdi. Yoksa hizmetlerine mukabil bunlara birer ikişer köyün hasılat-ı öşriyesi timar ve zeamet namiyle terk olunduğu için haddizatında onlar da hissemend-i ni'am-ı devlettiler.

Saniyen; birinci kısım, yani ulûfeliler muvazzaf oldukları için muntazam, ikinci kısım, yani ulûfesizler muvazzaf olamadıkları için gayrimuntazam oldukları zehabının da husulü doğru değildir. Çünki bunların nizam ve intizamları pek mükemmel olduğu cihetle her iki kısımdan pek ziyade istifade edilmişti. Bu zehap hele süvariler hakkında hiç vâridolamaz. Çünki her iki kısım süvarilerin bilâtefrik pek büyük yararlıkları görülmüş ve kendilerinden pek ziyade istifade olunmuştur.

Kapı kulu ismi verilen daimî ve muvazzaf süvariler alem-i şerifin muhafazası için Hazret-i Ömer tarafından tesis edilenler tarzında teşkil edilmişti. Bunların isimleri de sipahi, silâhtar, ulûfeci ve gureba idi. Ulûfecilerle gureba ikişer bölüktü; ulûfeciyan-ı yemîn, ulûfeciyan-ı yesar, gurebay-i yemin, gureba-yi yesar isimlerini almışlardı.

Süvarilerin miktarı evvelâ iki bin dört yüzdü. Sultan Süleyman zamanında bu miktar dört bine çıkarıldı. Bu dört binin bini sipahi (*asıl süvari asker*), bini silâhtar (*maiyet süvari'si*), bini ulûfeci (*muvazzaf süvari*), bini de gureba (*gabancı süvari*) idi. Bunlar alem-i şerifin sağında, solunda ve padişahın yanında gider, ordugâhını hünkârın etrafında kurar ve muharebe sırasında hassa askeri sıfatiyle ordunun merkezinde bulunurdu. Gayrimuvazzaf süvariler de bir nevi müstahfazdı. Bunlar, dediğimiz gibi, timar ve zeamet olmak üzere kendilerine terk olunmuş olan hasılat-ı öşriyeyi alırlar, harb zuhurunda ve davet vukuunda Ordu-yi Hümayuna iltihak ederlerdi. Süvariye sancak beyleri, binbaşılar, subaşılar tarafından kumanda edilirdi. Büyük ve küçük arazi (*zeamet, timar*) mutasarrıflarından mürekkep süvari askerlerinde de bu silsile-i meratip mevcuttu.

Senevi hasılatı üç bin akçadan yirmi bin akçaya kadar olan dirliğe timar, yirmi binden yüz bine kadar olana zeamet, yüz binden yukarı bulunana da has ıtlak olunurdu. Timar ve zeamet harblerde yararlıkları görülen ümera ile teşkilât sırasında gayrimuvazzaf olmak üzere ayrılmış olanlara, has da padişah tarafına mahsus havassı hümayun ile salâtine ve vezirlerle sair ekâbir-i memurine tahsis olunurdu.

Vezir, beylerbeyi, mirliva ve sair bendegânın hasları memuriyetleriyle kaimdi. Has sahibi sefere gideceği sırada her beş bin akçası için bir cebelû getirmek mecburiyetindeydi. Mamafih has sahipleri alelekser nizamen getirmeye mecbur olduklarından çok fazla efrat getirirler ve maiyetleriyle iftihar eylerlerdi.

Akıncılarla diğer süvariler arasında yalnız bir fark vardı. O da akıncıların diğer efrat gibi ağırlıkları bulunmamasıydı. Filhakika akıncılar her nereye giderlerse beraberlerinde mühimmat değil, hattâ erzak bile götürmezler, bütün ihtiyacatı akınlarından çıkarırlardı. Ötekiler ise öyle değildi. Muntazaman hareket, kalınamıyacak yerde kalmak mecburiyetinde oldukları için her şeylerini beraber götürürler ve bittabi berikiler kadar sürat, çalâkî gösteremezlerdi.

Akıncıların beyinlerinde başka taksimler de vardı; ve bu taksime içlerinden en cesur ve kana susamış olanları girerdi. Onlardan birine «dalkılıç», diğerine de «serdengeçti» denilirdi. İsimlerinden dahi anlaşıldığı veçhile bunlar akıncıların fedai kısmıydı. Bunlar iki suretle hizmet ederlerdi. Biri düşman ordusu içine dalmak, diğeri mahsur bulunan bir kaleye girmek. Bu iki işi veya yalnız birini deruhde edenlerin avdeti ihtimali pek azdı. Mamafih o zaman ömrü tükenen ölür kanaati tam mânasiyle mevcut olduğu için içlerinde bu işin deruhdesinde tereddüt gösterenler olmazdı. Bahusus

böyle mühim bir iş görerek avdet edenin maddi mükâfatı da çoktu. İşte böylece bir düşman ordusuna dalmak icabettiği zaman bu vazifeyi deruhde eden kahramanlar ordudan ayrılırlar, düşmanı sağ, sol veyahut arka cihetinden vurmak üzere icabeden mesafeye kadar giderlerdi. Oradan alelgafle ve öyle bir şiddetle düşman saflarına dalarlardı ki düşmana mutlak bir perişanlık gelir, kendileri için sailleri defetmeden başlarının çaresini aramak zarureti hâsıl olurdu. Hattâ büyük Napolyon'a sonraları bir parça gevşemiş olduğu halde bile bu savlet «Osmanlı askerini dalkılıç olmağa mecbur edecek kadar sıkıştırmak elvermez, bir kere dalkılıç olmayı göze aldırmış birkaç yüz adam meydana çıkarsa mağlûbolmamak mümkün değildir.» sözlerini söyletmiştir.

Kalelere girmek icabettiği zaman da bunlar gece vakti bağteten merdiven kurmak suretiyle kaleye girerler ve bu sayede fethine muvaffakıyet elvermiyen bir kalenin suhuletle ele geçirilmesine hizmet ederlerdi.

Bununla beraber dalkılıç ve serdengeçti vezaifini diğer efrad-ı askeriye de görmüş, bu şeref yalnız akıncılara munhasır kalmamıştır.

Bir mahalle akın etmenin ne demek olduğu şimdiye kadar verilen izahat ile bir dereceye kadar anlaşılmıştır. Fakat işin daha iyi tavazzuh etmesi ve bunların gördükleri mühim hizmetlerin nazarlarda iyice taayyün eylemesi gerektir. Akın demek vakaa hücum demektir. Fakat efrad-ı askeriyenin alelitlâk vâkı olan hücumiyle akıncıların akını beyninde epeyce fark vardır. Efradın hücumu cebrîdir. Kale karşısındaki orduyu mağlûbetmek, düşmanın mevkiini istilâ eylemektir. Akıncıların akını ise düşmanı şaşırtmak, memalikini yağma ve ihrak eylemektir. Bunun için bunlar şöyle hareket ediyorlardı: bir yere akın edecekleri zaman kuvvetlerinin mecmuunu birkaç kısma taksim ederlerdi. Birinci kısım alelitlâk düşman memalikine girer, rasgeldiği karye, kasaba ve şehri yakmaya, yıkmaya başlarlardı. Orada veya civardaki asakir-i müstahfaza mukabeleye çıkınca ikinci, üçüncü kısım yekdiğerine zahîr olarak hücum eyler, etrafı yağma ederlerdi. İcabederse küçük küçük aksama da ayrıldıkları vâkı idi ve o zaman âdeta çete halini andırırlardı. Memleketin ötesine berisine, şurasına burasına dağılmış olan bu akıncıları uzaklaştırmak, veyahut ele geçirip yok etmek mütaassir olurdu. Macaristan ve Avusturya taraflarında Osmanlı askerinin bir iki bozgunluğunu mütaakıp akıncılar böyle hareket etmiş, girdikleri yerleri yangın yerine çevirmişlerdi.

Akınların ilk kısmı bugünki Bulgaristan'ın olduğu yerlerde başlamış, oraların zamime-i memalik kılınması üzerine akın Buğdan ve Eflâk taraflarına ve Viyana muhasara edilinceye kadar da Macaristan ve Avusturya içlerine kadar gitmişti. Murad Hudavendigâr zamanında Sırplılar ve müttefikleriyle açılmış ve «Birinci Kosova Meydan Muharebesi» ile nihayet bulmuş olan meşhur (*H. 791*) seferinde akıncıların pek büyük hizmeti görülmüştü.

Bundan sonra da akınlar tekerrür etmiştir. Akınların gülünçlü olanı Prens Batrika'e akıncıların gösterdiği alaydı. Mihalzadelerden Ali ve İskender Beylerin kumandası altında bulunan akıncılar Semendire Kalesine doğru ilerlemişler ve orada bir mağlûbiyete duçar olmaları üzerine cüret bulan düşmanlar Osmanlılar elinde bulunan kılâ ve buka'ı muhasaraya koyulmuşlardı. Bunun üzerine ordu o taraflara teveccüh etti, akıncıların da Dalmaçya ve Hırvatistan taraflarından düşman üzerine edilecek muavenete mâni olmak için o tarafa akın etmeleri ve yayılmaları icabetmişti. İşte tam bu sırada Kıral Manyas'ın namzedi Prens Batriks bir alay-ı vâlâ ve bir cemaat-i uzma ile İtalya'dan Macaristan'a doğru geliyordu. Gelenin yanındaki kuvvet de ihmal olunmıyacak bir kesrette, Osmanlı akıncılarının dört beş misli gibi faik bir adetteydi. Akıncıların maksadı esasen düşman ordusuna fazla kuvvet ilhakını men'olduğu için tabiî bunları da izacetmek, mümkün olabilirse o taraflara geçirtmemeğe çalışmak icabediyordu. Bunun için akıncılar yıldırım şiddetiyle ilerliyerek gelin alayın önünde göründüler, ve oraya bir gösteriş yaptılar. Fakat faikıyeti adediye muvacehesinde kaldıkları için iş nümayiş derecesini geçemedi. Alayın dört beş saat önünde giderek ve fırsat elverdikçe cenahlardan vurarak ilerlemekten başka bir şey yapmak kabil olamadı.

Hammer; bu münasebetle şöyle diyor: «Batriks müddet i ömründe bu seyahatte korktuğu kadar hiçbir şeyden korkmamıştır. Zira güzergâhına yayılmış olan asker meydan askeri olmayıp ümidedilmiyen yerde mevcut ve aranılan yerlerde mefkudolduğundan bir anda tâ gelin ordusunun içine kadar girebilecekleri meczumdu.»

Akınların en mühimmi ve aynı zamanda pek kanlı olanı Fatih zamanında Mihal Zade Ali Bey kumandasındaki akıncılar tarafından H. 886 senesinde icra olunan meşhur (*Transilvanya Akını*) ve bu akın esnasında bunlarla Transilvanya Prensi (*İstefan Baturi*) nin kumandası tahtındaki Macar ve müttefikîn asa-

kiri arasında vukua gelen (*Brodfeld Meydan Muharebesi*) dir. Bu baptaki tafsilât ve hasbelhal esir düşen Osmanlı akıncıları hakkında reva görülen muameleler insanın tüylerini ürpertecek, bâdilerine her zaman için lânet okutacak mertebede vahşiyane ve sıbaanedir.

Osmanlılar bir aralık akınlarını Triyeste ve Macaristan taraflarının eski adı olan (*Frigul*) cihetine kadar tevcih etmişler, ve oradan mühim muvaffakıyetler temin eylemişlerdi. Memleketlerinin bu yüzden zarara duçar olmakta bulunduğunu gören venediklîler bunun üzerine Osmanlılarla itilâfa mecbur olmuşlar ve bu sebeple o taraflarda icra-yi faaliyet eden akıncılara bu sahayı kapamışlardı. Daima faaliyet ibraz etmek şanlarından olan akıncılar bu defa Macaristan'a teveccüh ettiler ve 884 senesinde hareketlerini bütün şiddetiyle o tarafta icraya koyuldular. O sene teşrinievvel iptidasında kırk bin kişiden mürekkep bir akın ordusu Transilvanya'yı istilâ eyledi. Ordunun başında ümeray-i askeriyenin, bahusus akın işlerinin en namdar reisleri Mihalzadelerden Ali, İskender, Evrenos Oğullarından Hasan, İsa Beylerle bir de Malkoçoğlu namiyle müştehir Bâli Beydi. Bunlara nispeten ikinci derecede sayılanlarından daha altı yedi reis de vardı ki bu suretle rüesa on ikiye baliğ oluyordu. Fakat reislerin çokluğu beyinlerinde bazı mertebe ittihatsızlığı mucip ve bu da ordunun za'fını müstevciboldu. Bunun içindir ki Hammer gibi ecnebi müverrihler bu reisler arasındaki adem-i ittihadı Macaristan için bahtiyarlığı mucip ahvalden telâkki ederler ve bundan dolayı pek ziyade memnuniyet izhar eylerler.

Akınların bir kısm-ı mühimmi de hudut beyleri tarafından icra olunuyordu. Bu akınlar kendileri ve maiyetleri için mühim ganaimin elde edilmesine sebeboluyordu. Bununla beraber Avusturya ve Macaristan içlerinde akınların temadisi mühim bir faide de temin etmiş, (*Odin*), (*Modrus*), (*Pujga*) kaleleri birer birer zaptolunmak suretiyle Hırvatistan'ın kâmilen Osmanlı idaresine geçmesine hizmet eylemiştir. Fütuhat devresi bitince o eski akınlar görülmemeğe başladığı gibi her tarafı titreten ölümden yılmaz akıncılar da azalmaya başladı. Hattâ sonraları akınlar için yeniçeriler arasından mühim fedakârlıklarla tedarik olunan «dalkılıç» ve «serdengeçti» lerden de o kadar büyük istifadeler temin olunamıyordu. Eski nizam ve intizam bozulunca ulûfeleri tezyidolunmak suretiyle tedarik olunan akıncılar geri dönüyor, ikinci defa yazılmak suretiyle vazifelerini suistimal bile ediyorlardı. Nihayet yeniçerilerin ilgasiyle akıncılık da ortadan kalktı.

AKİDE (عقيده) [*Fik.*] İymanın kuvvetle bağlı bulunduğu düsturu belirten bir kelimedir. «Kamus-u Osmani» de «İnsanın rapt-ı kalb ettiği madde, nesne (*akide-i sahiha, akide-i kaviyye*). Bir nevi ağdalanmış ve ufak ufak kesilmiş şeker.» suretinde tarif ve izah olunmuştur. Cem'i «akaid» gelir. Seyyit «akaid» i «Tarifat» ında «İbadeti değil itikadı nazarı itibara alır» suretinde tarif eder. Filhakika akaid dinin aslî kaidelerini (*usul*) az çok veciz cümleler ile ifade eden düsturlardır.

İslâmda, dinî kitaplar resmî sayılabilecek bir surette tesbit edilmemiş olmakla beraber birçok din âlimleri, mutasavvıflar, hattâ filozoflar akidelerini esaslı bir surette ifade etmeğe teşebbüs etmişlerdir. Hattâ bu metinlerin birçoğu medreselerde İslâm âlimleri tarafından kabul, tamim ve şerh edilmişlerdir. En çok tutulmuş olanı Nesefî'nin eseridir. Buna birçok âlimler tarafından şerhler, hâşiyeler yazılmıştır.

ÂKİF PAŞA KAİDESİ (عاكف پاشا قاعده‌سی) [*San.*] «Tebsira» müellifi Âkif Paşanın yazı tarzı hakkında kullanılır bir tâbirdi. Neshi andırır, keskin, tokça bir yazıydı. Vatan şairi Namık Kemal'in yazısı bu usuldeydi. Sadrazam Ârifî Paşa ile Mabeyin Başkâtibi Ali Fuat Beyin yazıları dahi bu kaidedeye uygundu. Ebüzziya da bunu taklidetmişti.

AKİK (عقيق) [*San.*] Kırmızı ve balgami renklerdeki bir nevi taşın adıdır. Halk buna (*hakik*) demektedir. Yemen'de çıkanı makbuldür. Buna (*akik-i Yemâni*) denilir. Akik tezyinatta kullanılır.

Eski Yunanlılar ve Romalılar bu taşın üzerine yazılar, kafa resimleri ve remzî şekiller kazarak ondan mühürler yaparlar, yüzüklere taş olarak da takarlardı. Büyük parçalarından kâse, fincan, tabak, kutu, hokka, düğme gibi şeyler de yapılırdı. Bilhassa akikten yapılan tesbih meşhurdu.

AKİT (عقد) [*Ok.*] Ok atma sırasında parmakların bükülmesine denilirdi.

AKKÂM (عكام) [Hal.] Lûgat mânası çadır mehteri, yük kaldıran Arap hizmetkâr demek olan bu kelime ıstılah olarak sürre alayında vazife gören hicazlı, Şamlı, Halepli adamlara verilen unvandı. Bunlar Şabanın on beşinde ufacık davullarla Tahtakale'den kalkıp İstanbul'un her mahallesini dolaşan fakir Araplardan mürekkep Hac yolcularıydı. Dolaştıkları yerlerde davul çalarak dua ederler ve bazı evlerin önünde kılıç, kalkan oyunu oynayıp sadaka toplarlardı. Şabanın on beşinde çıkarılması âdet olan (*sürre alayı*) önünde de

bunlar dümbelek çalarak, kılıç oynatarak giderlerdi. Halk dilinde bunlara «bakkâm» denilirdi. Kese demek olan sürre Mekke ile Medine'ye gönderilen hediyyeye alem olmuştu. Haremeyne sürre gönderilmesi Abbasiler zamanında başlamış, Osmanlıların son zamanına kadar devam etmiştir. Osmanlılardan ilk sürre gönderen Çelebi Sultan Mehmet, bunu bir nizam haline koyan da Yavuz'dur.

Mekke ve Medine için Evkaf Nezaretince hazırlanan levazım ile Harem-i Şerif hademelerinin aylıkları, urban şeyhlerine gönderilmesi âdet olan bahşişler süslü sandıklar içinde deve ve katırlara yükletilerek Şabanın on beşinci günü mükemmel bir alayla saraya getirilirdi. Bütün saray ileri gelenleriyle beraber avluya inen padişaha evkaf nazırı bunları teslim eder, o da (*sürre emini*) olan zata verirdi. Sonra süslü bir ata binmiş olan sürre emini önde olduğu halde alay saraydan çıkıp Kabataş İskelesine gelir, sandıklar hazırlanan bir vapura yükletilerek Beyrut'a ve oradan da Şam'a gönderilirdi.

Vapurun icadından evvel sürre alayla Üsküdara geçirilir, oradan kara yoliyle Şam'a sevk edilirdi. Karadan gönderildiği devirlerde sürre alayı Recab'in on ikinci günü yapılırdı.

Şam'da ise Mahmel'i Şami alayı denilen bir alayla, Şam'dan hazırlanan eşya, İstanbul'dan gelenlerle birleştirilerek sürre emini, mahmel muhafızı, bir tabur asker, iki dağ topu muhafazasında olarak yola çıkarılır, karadan Medine'ye ve oradan Mekke'ye götürülürdü. Dört taraftan gelip Şam'da toplanan binlerce hacı bu kafileye katılarak Hicaz'a giderdi

AKKÂSE (عكاسه) [*San.*] Yazmalarda vassalle gibi ekleme suretinde olmayıp bir kâğıdın kenar kısmiyle orta kısmının ayrı renklerde boyan masına ve bu suretle kenarı başka ve ortası başka renkli kitaplara verilen addı.

AKLÂM (اقلام) [*San.*] «Kalem» in cem'idir. Kalem; yazı yazmak için kullanılan aletin adıdır.

Eskiler altı, daha sonra yedi ve en nihayet on iki türlü yazı olduğuna kaildiler. Bunların hepsine birden «aklâm» deniliyordı. Aklâm bu itibarla, ıstılah olmuştur.

Eski müellifler «aklâm» dan bahsetmişlerdir. (*İbni Nedim*) bu alfabelerin bazılarını «Fihrist» ine koymuştur. Kilisli Rifat (*Gülzar-ı Savap s. 39 hâşiyesi*) bunlar için «ne kadar doğru olduğunu bilmem.» diyor.

Türkçede birkaç «hat» risalesi yazılmış ve bunların örnekleri konulmuştur. Ezcümle Nefes Zade İbrahim Efendi eserinde (*Gülzar-ı Savap s. 39*) «Şark, garp, Arap, Acem ve sair kavimlerin» kullandığı on iki elifbayı şöyle sayıyor: Arabiyye, Humeyriyye, Farisiyye, Süryaniyye, Rumiyye, İbraniyye, Kıbtiyye, Berberiyye, Endülüsiyye, Hindiyye, Çinniyye, Yunaniyye.

Değerli âlim Kâtip Çelebi bu yolda söylenen sözleri «Keşfüzzunun» un «hat» bahsinde hoş görmüyor ve şöyle diyor: «Bu elifbalar hakkındaki sözler noksan malûmata müstenit şeylerdir.»

Yeni harflerin kabulüne kadar «aklâm» ın sonuna «devlet» kelimesinin ilâvesiyle teşkil olunan «aklâm-ı devlet» terkibiyle devlet daireleri kasdolunurdu.

AKLÂM-I ERBAA HOCALIĞI (اقلام اربعه خواجه‌لغی) [*Mal.*] 1249 senesinde divan menasıbında tenkihat yapıldığı sırada «İstanbul», «Bursa», «Avlonya» ve «Rodos» mukataacılıkları birleştirilerek «Aklâm-ı erbaa hocalığı» namı altında bir vazife ihdas olundu. Bu tâbir dört kalem vazifesinin birleştirildiğine delâlet için konuldu ve «Küçük Evkaf Muhasebeciliği» ne ilhak edildi. Tanzimattan sonra devlet işleri yeni teşkilâta tâbi tutulduğu esnada bu vazife de lâğvedilmiştir.

AKLÂM-I SEB'A HOCALIĞI (اقلام سبعه خواجه‌لغی) [*Mal.*] 1249 senesinde divan menasıbında tenkihat yapıldığı sırada «Piyade Mukabeleciliği», «Küçük Ruznamecilik», «Büyük Kale Tezkereciliği», «Küçük Kale Tezkereciliği», «Saliyane Mukataacılığı», «Sergi Nezareti», «Kâğıd-ı Enderun Emaneti» manasıpları birleştirilerek yedi vazifenin birden görüldüğüne delâlet etmek üzere «Aklâm-ı Seb'a Hocalığı» ihdas olundu. Tanzimattan sonra devlet işleri yeni teşkilâta tâbi tutulduğu esnada bu vazife de lâğvedilmiştir.

AKLÂM-I SELÂSE HOCALIĞI (اقلام ثلثه خواجه‌لغی) [*Mal.*] 1249 senesinde divan menasıbında tenkihat yapıldığı sırada «Başmukataacılık», «Haslar Mukataacılığı» ve «Tarihçilik» manasıpları birleştirilerek aklâm-ı selâse hocalığı namı altında bir vazife ihdas olundu. Bu tâbir; üç kalem vazifesinin birleştirildiğine delâlet etmek için konuldu ve «Haremeyn Mukataacılığı» na ilhak edildi.

Tanzimattan sonra devlet işleri yeni teşkilâta tâbi tutulduğu esnada bu vazife de lâğvedilmiştir.

AKLÂM-I SİTTE (اقلام ستّه) [*San.*] Eskilerin altı türlü olarak kabul ettikleri yazı

hakkında kullanılır bir tâbirdi. Altı kalem demektir. Farsçası «şeş kalem» dir.

Hicrî 843 *(1439)* te (*Sultan Halil*) namına telif olunan Farsça hat risalesinde şeş kalem olarak şu yazılar gösterilmiştir: Rik'a; muhakkak, sülüs, reyhani, nesih, tevkiî. (*Tomar*) hattını ilâve etmek suretiyle yazıyı yediye çıkaranlar da vardır. «Bürhan-ı Katı» a göre «heft kalem» e talik dâhildir.

AKIL (عقل) [*Sof.*] İnsanlardaki mânevi kuvvetlerin en mühimlerinden biri olup bununla eşyanın güzellik ve çirkinliğini, iyilik ve kötülüğünü, kemal ve noksana mütaallik sıfâtını fark ve temyiz ve garazların, maslahatların vücuh ve keyfiyetlerini idrak ve takdir eder. «Kamus u Osmani» de (tarif-i makbule göre) kaydiyle şöyle izah edilmiştir: «Bir nur-i ruhaniden ibarettir ki nefs-i insani bununla ulûm u zaruriye ve nazariyeyi idrak eder. Anın vücudu veledin rahimde istikmal-i hilkatle henüz cenin bulunduğu hengâmdan bedi ile tedricen bülûğu vaktine kadar tezayüt ve tekemmül eder.» Sofiyeye göre zatında maddeden mücerret, fiilinde maddeye munkarin bir cevherdir.

AKL-İ EVVEL (عقل اول) [*Sof.*] Zat-ı bahtın agâhı mertebesine tenezzülüdür. Bu mertebeye «ülûhiyet» denir. Vücut, bu mertebede kendisindeki sıfât ve esmayı mücmel bir surette bilir. Bu mertebede kendisinin aynı olduğundan, bu ilim Allah'ın kendi zatına olan ilminden ibarettir. Bu mertebe de «lâtaayyün» ün «taayyün» suretiyle zuhur ettiği ilk tenezzüldür. Bu mertebenin «vahdet-i hakiki, taayyün-ü evvel, ilm-i mutlak, tecelli-i evvel, kabiliyet-i evvel, makam-ı ev edna, berzah-ı kübra, ehadiyet-ül cemi, zıll-i evvel, aşkı ekber, âlem-i vahdet, hakikat-i Muhammediye, ruh-u âzam vesaire....» gibi isimleri de vardır.

AKL-İ KÜL (عقل کل) [*Sof.*] Hükemaya göre kudret-i fâtıradan ilkevvel faal olan «akl-i kül» meydana gelmiştir. Akl-i kül de münfail olan «nefs-i küllü» hazırlamıştır. Bu ikisinin faal ve münfail olmasından «akıl ve eflâk» meydana gelmiş, eflâkin devrinden «anasır», anasırdan «mevalid» vücut bulmuştur.

Sofiye de bu hususta tamamiyle «hükema» ile müttefiktir. Onlara göre de Allah, «hüviyet-i mutlaka عن الاكوان» âleminden zatının muktezası olarak tenezzül etmiş ve bu tenezzül «ilim, aşk-hakikat-i Muhammediye» yi izhar eylemiştir. Hakikat i Muhammediyeye mazhariyetleri itibariyle, «akl-i kül, kelâm, nur, levh» ve sair isimler de verilir. Hakikat-i Muhammediyeden diğer «esma ve sıfât» yani melekût âlemi zuhur etmiştir. (*Ukul*) «eflâk», bu âlemin mezahiridir. «Sıfât âlemi», «nasut ve şehadet âlemi» dediğimiz bu «âlem-i esfel» i, yani anasırı izhar etmiş, anasırdan da «mevalid» ve nihayet «insan» vücut bularak «cemiyet-i esmaiye»ye mazhar olmuştur. Seyyid-i Şerifin «Tarifat»ında «erruh-ül âzam» maddesinde «روحل لعقل الخ» ile o, akl-ı evvel hakikat-i Muhammediye, nefs-i vâhide ve hakikat-i esmaiyedir. O, Allah'ın kendi sureti üzere yarattığı ilk mevcuttur. Ve o, cevher-i nurani olup «cevheriyet»ini zata «nuraniyet»i ilmine mazhardır. Cevheriyet itibariyle «nefs-i vâhide» nuraniyet i itibariyle «akl-ı evvel» denir. «Âlem-i kebir» de «akl-ı evvel», kalem-i âlâ, nefs-i külliye, levh vesaire gibi «mezahir ve esma»sı olduğu gibi zaruratı hasebiyle «âlem-i suğra-yi insani» de de «mezahir ve esma»sı vardır». deniliyor:

Cuş kıldı akl-ı kül geldi vücuda kâinat
Kâf-ü Nun emrinden oldu bu cihan yekpare mest
Nesimî

AKREB (عقرب) [*Astr.*] Mıntaka-tül burucun sekizinci burcu için kullanılır bir tâbirdir. Bütün suret-i kevkebiyeler meyanında ismine en uygun olanıdır. Çünki işbu yıldız grupu tamamiyle bir akreb şekli tersim etmektedir. Temmuz ve Ağustos aylarında geceleri saat dokuza doğru nısfınnehardan geçmesi dolayısiyle, eski âlimler yazın şiddetli sıcakları ve bunun neticesi olarak hastalıklar ile akreb arasında bir münasebet aramak istemişlerdir. Tabiidir ki böyle bir münasebet mevcut değildir. Ancak bu suret-i kevkebiyenin en eski sema haritalarında bulunması, onun, bu haşereye çok tesadüf edilen sıcak bir diyardaki kavimlerden biri tarafından bu adla adlandırıldığı kanaatini vermektedir. En lâkayt kimselerin bile gökyüzünde yaz geceleri kolaylıkla bulabileceği bu yıldız camiasının temaşası, tâbir caiz ise, semavi bir ziyafet teşkil eder. Semanın bu kısmından kehkeşan *(samanyolu)* geçmekte ve onun bu geçişi suret-i kevkebiyenin güzelliğini bir kat daha artırmaktadır. Buradaki yıldızların *(muzaaf* ve *mütehavvil kevkepler)* tarifi, hususiyetlerinin izahı işin hududunu aşacağından bundan sarfınazarla yalnız en parlağı olan *(kalb-ül akreb)* den bahsolunması muvafık görülmüştür. Astronomiye merak edip gök kubbedeki ecramı tanımak istiyen amatörler bir sema haritası tedarik ile (*meselâ İngiltere'de tabolunan meşhur Norton atlası*) rasatlarına başlıyabilirler. Astronomi hakkındaki kıymetli malûmatı lûtfeden Sadi Bey semayı öğrenmek için akreb suretinden başladığını beyan eylemektedir.

«Kalb ül akreb» in kadîm Yunanlılardaki ismi (*Antares*) tir ki «Merih'in rakîbi» mânasınadır. Renginin kırmızı olmasından Feleğin cellâdı telâkki olunan «Merih» seyyaresi gibi «Kalb-ül akreb» de kırmızıdır. (*1*, 2.) kadîrdendir. Eski astroloğlar, bu yıldızın ikinci kadîrde olduğunu söylemişlerse de bilâhare birinci kadîre yükselmiştir. Bugün tekrar parlaklığını ağır ağır kaybetmektedir. Mesafesi 360 ziya senesi (*yani ziyanın 360 senede katettiği uzaklık*) dir. Amerika'da Harvard Rasathanesinin mesaisi ile tayflara göre yapılan ve halihazırda ilim âleminee kabul edilen tasnife göre «Kalb ül Akreb» (*M*) sınıfına dâhildir. Bu sınıftaki ecramın harareti derecesi 2000 ilâ 3500 arsında tahmin olunmaktadır. «Kalb-ül Akreb» in tayfında yapılan tetkikat bu kevkebin «dev yıldızlar» ismi verilen kısma dâhil bulunduğunu göstermektedir ki bu ecram kevkepler istihalesinin ilk devresini teşkil etmektedir. «Cüce yıldızlar» ise sönmek üzere olanlardır. «Kalb-ül Akreb» in kutru tâyin olunabilmiştir: 480 defa güneşinkine müsavidir. Yani şemis manzumesinin merkezinde bulunduğu farz edilecek olursa güneşten mesafesi 328 kere şemsin nısıf kutruna müsavi bulunan Merih medarını tecavüz eyliyecektir. Tam mânasiyle dev bir yıldızdır. «Kalb-ül Akreb» e meselâ 108 milimetre kutrunda bir rasat dürbüniyle bakıldığı vakit 3 saniyelik bu'd-u müzevvada yedinci kadîrden yeşil renkte bir yıldız dahi görülür. Kırmızı ve yeşil bu iki kevkebin manzarası çok lâtiftir.

Akreb burcu hakkında eski müneccimlerin itikatlarını tarihî malûmat olarak kaydedelim: esasen muasır Avrupa ve Amerika astrologları aynı kanaati beslemektedir. Akreb bârit, râtıp ve müennes olup renklerden yeşil ile kırmızıya ve evlâdı çok olanlara delîldir. İnsanlardan, ümera ve askerlere mensuptur. Tabiatta yalancı ve hilekârlara, mevzilerden zindanlara, siyaset meydanlarına, adalara, memleketlerden Hicaz, Yemen ve Iran'a, hayvanlardan haşerata, hastalıklardan ezcümle emraz-ı zühreviyeye ve idrar zorluklarına nispet edilmiştir. Bu burc, Merih'in beyti, yani bu seyyareye mensuptur.

Şark astronomları Hazreti Peygamber'in velâdetini Akreb burcunda Müşteri ile Zuhal seyyarelerinin kıratından, yani tul-i semavilerinin müsavi olması hâdisesinden hesabederler. Filvaki Mısırlı Feleki Mahmut Paşanın hesaplarına göre «Kıran-ı Millet-i İslâm» denilen bu semavi hâdise 29 veya 30 mart 571 tarihinde vuku bulmuştur. Mahmut Paşanın tetkikatından Cenabı Peygamber'in 571 senesinde bu kırandan kısa bir müddet sonra ilkbaharda dünyaya geldiği anlaşılmaktadır. O senenin nisanında içtima-ı neyyireyn ayın sonunda gece yarısından takriben 9 saat 40 dakika (*Mekke vasati saatiyle*) da olmasına binaen hilâl ancak ayın on birinde rüyet edilebilmiştir. Demek ki rebiyülevvelin mebdei 12 nisandır. Velâdetin 8, 10 veya 12 rebiyülevvelde olduğuna dair üç muhtelif rivayet varsa da velâdet gününün pazartesiye tesadüf eylediğinde ihtilâf yoktur. Halbuki ancak 9 rebiyülevvel pazartesi olduğuna göre Hazreti Peygamber'in velâdet tarihi 9 rebiyülevvel olması lâzım gelir ki bu da (*20 nisan 571*) e tekabül eder.

AKSAK GÖNYE (آنصاق كونيه) [*San.*] Yanyana döşendiği zaman hadd-i fâsılları yekdiğerine muvazi olmayıp gayrimuntazam birer şekil husule getiren taşlardan ibaret döşeme veya kaplamaya verilen addı. İstenildiği kadar açılan gönyeye bu isim verilirdi.

AKTARMA (آقطارمه) [*Bah.*] Eskiden düşmandan zaptolunan ve yedekte getirilen gemilere bu isim veriliyordu.

AKVA (آقوه) [*San.*] Kıymetli köstekli bir bıçağın adıydı. Som sırmalı nev'i de vardı. Bu bıçağı ricalden olanlar bellerine takarlardı.

ALABANDA (الابانده) [*Bah.*] Geminin omurgasından küpeştesine kadar olan yanlarının hattından yukarı bulunan kısmının içyüzüne verilen isimdir. Dış yüzüne «borda» denilir.

Himmetin genc iken elden salıverme zinhar
Keşti-i sabrını sakla alaband olmaktan
Âgehî

ALABANDA ASTARI (الابانده آستاری) [*Bah.*] Lombar'ın alt ağzını teşkil etmek üzere yalı kütüğünden alt ağıza kadar vurulan kaplamalara verilen isimdir.

ALABANDA ATEŞ (الابانده آتش) [*Bah.*] Topları gemiden bir noktaya teveihen yaylım suretiyle yapılan ateşin adıdır. Top gibi gürlemek suretiyle yapılan tekdir de halk arasında «alabanda vermek» şeklinde ıstılah olmuştur.

ALACA (آلاجه) [*San.*] Fesrengi ve lâcivert zemin üzerine sarı çizgili bir nevi pamuklu kumaşın adıdır. Anadolu'nun birçok taraflarında dokunurdu. En makbulü Erzincan alacasıdır. Eski zamanlarda İstanbul'da kadınlar içi astarlı pantalon yaparlardı. Sonraları halayıklara pantalon ve entari yapılırdı. Çok dayanıklıydı. En fazla Anadolu'da giyilirdi. Erkeklere mintan, kadınlara şalvar ve entari yapılırdı. Şam'da dokunan alacaya da «Şam alacası» denilirdi. Bu alaca ipekliydi. İstanbul ile Ru-

meli ve Anadolu'da kadınlara, Arabistan'da kadınlarla beraber erkeklere entari yapılırdı. Eksiz, dayanıklı ve kıymetli bir kumaştı. *(Halep)* te de alaca çıkardı.

Arşiv kayıtlarında «alaca Halep» tâbirine tesadüf olunmaktadır. Alaca; karışık renkli, renk renk demektir.

ALACA BAYRAK (آلاجه بايراق) [*Ask.*] Yeniçeri askerinin süvari kısmını teşkil eden ve «ebna-i sipahiyan» namını alan altı bölükten dört bölüğüne aynı zamanda verilen unvandı. Bu dört bölük ulûfeciyan-ı yemîn, ulûfeciyan-ı yesar, gureba-yi yemîn, gureba-yi yesar bölükleriydi. Bu dört bölüğün ilk ikinci bölüğü «orta», son ikinci bölüğü «aşağı» namını da taşırdı. Bu bölüklere aynı mânaya delâlet eden «bölükât-ı erbaa» da denilirdi.

ALARGA (آلارغه) [*Top.*] Eskiden kullanılan menzil toplarından birinin ismiydi. Alargadan gelmek, yan çizmek demektir.

Geçti yanımdan alarga olarak verdi selâm
Aklı garette idi etmedi bendenle kelâm
-Lâ-

Hoblar forsa kaçıp sana kenar olmaz ise
Olme onlardan alarga bir iki gün katlan
Âgehî

ALAŞIK (آلاشيق) [*Kıy.*] - Eskiden elbiselerin eteklerine süs olarak dikilen bir çeşit kenar ve pervazın adı idi.

ALAY (آلاى) [*Ask.*] Türkçede kalabalık bir zümre, cemaat demek olan bu kelime ıstılah olarak askerî teşkilâtta ordunun bir cüz'ü tamına alem olmuş bir tâbirdi. Bu kelime, aynı zamanda mizaha almak, tezyif etmek mânasına da gelir. «Kamus-u Osmani» de: «*(Istılahatı askeriyeden)* Tensikat-ı askeriyece piyadenin dört taburu, süvarinin beş bölüğü, topçunun da dörder toplu altı bataryası bir alay itibar olunur. Eyyam-ı mahsusada debdebe ile icra olunan merasim-i mahsusa; takım, cemmigafir, kalabalık; diğerlerini mizaha almak, tezyif etmek; miralay, alaybeyi, alay emini, alay kâtibi» suretinde izah olunmuştur.

Değerli Profesör M. Fuat Köprülü'ye göre (*Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar, Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası, cilt 1, sahife 277*) «Bizans'ın Osmanlılara tesirini göstermek için, daima zikrolunan iki delil, alay ve efendi kelimeleridir. Bizans'ın Osmanlılarla değil, hattâ Selçukilerle temasından çok evvel, Bizans'ta mevcudolan alagion kelimesi, iptida seferlerde İmparatorun maiyetindeki askere verilen bir isim olarak maluûmdu. XIII üncü asırda ise ordunun bir cüzütamına bu isim verildiği görülür. (*bk. Ernest Stein, Untersuch. zur Spâtbyzant. Verpass. U. Wirtschafta Geschichte, May, II 1-2, 3. 49*) Bu itibarla Ernest Stein'in Türkçedeki alay kelimesini bundan alınmış addetmesi pek doğrudur. Alay kelimesi, Osmanlı tesiri altında XVII nci asırda Rus sarayında da kullanılmıştır. (*bk. Dimitrigev, Les élèments de lexique Turc dans la nomenclature des foncons du tzar Alexis; Comp. Rendus de l'Acad. des Science de l'Urss, 1926 ve B. 14 Rusça.*)»

Başına ve sonuna eklemeler yapılmak suretiyle bir hayli şekil ve medlûlleri vardır: alaylı, alaybeyi, alay emini, alay kâtibi, alay imamı, alay müftüsü, alay çavuşu, alay-ı hümayun, Alayköşkü, alay kanunu, alay meydanı, alay arası, alay meclisi, alay erkânı, alay sancağı, alay bağlamak, alay göstermek, alaya binmek, alaya gitmek birincinin, mevlût alayı, valide alayı, sürre alayı, kılıç alayı, selâmlık alayı, Hırka-i saadet alayı, kadir alayı, bayram alayı, mızraklı alayı, hassa alayı ikincinin örneklerini teşkil eder.

Kelimenin Devlet merasimi ile alâkalı olan bu şekillerinden başka, gelin alayı, sünnet alayı, âmin alayı gibi örfle, alaycı, alay etmek misillû hulk ile alâkalı şekilleri de vardır.

Herbiri ayrı ayrı izah edilmiş olan bu tâbir ve ıstılahlar münasebetiyle tertibolunan alayların resmî olanlarına büyük üniformalarla iştirak olunur, bazıları sade olarak yapılmasına mukabil birtakımları, hele Osmanlıların haşmet devirlerinde, büyük debdebe ve darat ile icra olunurdu.

§ [*San.*] Kitap ve mecmuaların ciltleri bozuk, kâğıtları kopuk, sahifeleri noksan olanlarının toptan satışları hakkında sahaflar beyninde kullanılır bir tâbirdi. Bu gibi kitap ve mecmualar perişanlıklarından dolayı ayrı ayrı satılamıyacakları için süprüntü makulesinden addolunan bu gibi şeyler bir araya getirilir, toptan satılırdı. Bunların içinde kıymetli şeylere tesadüf edildiği de olurdu.

Sadrazam Sait Papa «Gazeteci Lisanı» adlı eserinde (*s. 104*) gençliğinde böyle kitaplar aldığını ve bir defasında kıymetli bir mecmua ele geçirdiğini şu suretle kaydetmiştir: «Tahsilde bulunduğum zamanlar camiden avdet akabinde Sahaf Çarşısına, badehu kaleme gitmeyi itiyadetmiştim ki bu âdete sekiz sene devam ettim. Ekseriya sahaflar beyninde (*alay*) denilen kitapları alırdım. Ciltleri bozuk, evrakı kopuk ve emsali kitaplara ve mecmualara alay deniyor ki bilâ temyiz toptan satılırlar,

Bir gün o kabîlden aldığım evrak içinde bir mecmua buldum ki Reis-ül Küttap meşhur Raşit Efendinin Mecmuasıymış.»

Muallim Naci de böyle bir alay içinde bir mecmua bulmuş. Şeyh Galip ile şiirleri hakkında kıymetli malûmatı ihtiva eden bu mecmuayı üstünde yazılı olduğu «Mehmet Muzaffer» adına nispetle «Mehmet Muzaffer Mecmuası» namiyle bastırmıştı. Muallim Naci eserin mukaddimesinde bundan bahsettiği gibi kıymetli bir kütüphanenin sahibi olan İbn ül Emin Mahmut Kemal Bey de bu suretle aldığı şeyler arasında pek kıymetli eserler çıktığını söylemektedir.

ALAY ARABASI (آلای آرابهسی) [*Sar.*] Alaylarda padişahların bindikleri arabaya verilen addı. Buna «Saltanat arabası» da denilirdi. Avrupalılarca Lando adı verilen araba nevindendi. Muhteşem olan arabayı ihtişamı bir kat daha artıran atlar çekerdi. Seyislerin esvapları da sırmalı idi.

ALAYA BİNMEK (آلایه بینمك) [*İda.*] Resmî sıfatı haiz olanların bayramlarla resmî günlerde yapılan alaylara iştiraklerini anlatan bir tâbirdi. Vaktiyle alaylara atla iştirak edildiği için bu tâbir meydana gelmişti.

ALAY BAĞLAMAK (آلای باغلامق) [*Ask.*] İki mânaya gelir bir tâbirdi:

1) Ordunun düşman karşısında, harekete geçmek üzere, emir ve kumandayı intizar etmesi demekti.

2) Merasimde alayın tamamen tertip ve tanzim edilmiş olmasına denirdi.

ALAYA GİTMEK (آلایه گیتمك) [*Ask.*] Askerî mekteplerden bir sebeple çıkarılarak neferlikle kıtaya gönderilen talebeler hakkında kullanılan bir tâbirdi.

ALAY BEYİ (آلای بکی) [*Ask.*] Vaktiyle miralay rütbesinde olan, vilâyet merkezlerindeki jandarma kumandanlarına verilen addı. 1908 İnkılâbından sonra bu tâbir terk edilerek yerine «alay kumandanı» tâbiri ikame olunmuştur. Bu tâbir daha evvel de zeamet sahipleri hakkında kullanılırdı. Bu gibiler harb vukuunda tasarruf ettikleri zeametin icabettirdiği derecede kapı kulu götürmekle beraber bulundukları mıntakadaki timar sahipleriyle onların getirmeğe mecbur oldukları kılıç sahiplerine mensup bulundukları beylerbeylerinin maiyetinde olarak, kumanda ederlerdi.

ALAY ÇAVUŞU (آلای چاوشی) [*Sar., Ask.*] İki mânaya gelir bir tâbirdi:

1) Hükümdarların bir yere gidişinde, geçit resimlerinde önden gidip yol açanlar. Bunlar Divanı hümayun çavuşları idi.

2) Orduda emir ve kumandadan askeri haberdar eden çavuşlar. Bunlar tellâl gibi, yüksek sesle bağırarak verilen emirleri tebliğ ederlerdi.

ALAY ELBİSESİ (آلای البسهسی) [*Kıy.*] Alaylarda giyilen resmî elbiseye verilen addı. Büyük üniforma demekti.

ALAY EMİNİ (آلای أمینی) [*Ask.*] Yüzbaşıdan büyük, binbaşıdan küçük askerî kâtip sınıfından bir vazifenin unvanı idi. Alay kâtipliğinden terfian tâyin olunur ve alayın idari ve hesap işleriyle meşgul bulunurdu. Zâbitler gibi resmî esvap giyerdi. Yalnız şerit ve yıldızları zâbitlerinki gibi sarı değil, beyazdı. Alay eminleri binbaşılığa terfi edilir, ondan sonra diğer zâbitler gibi terakki eylerlerdi. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra yapılan askerî teşkilâtta bu unvan kaldırılmıştır.

ALAY ERKÂNI (آلای ارکانی) [*Ask.*] Başta miralay olmak üzere alayı teşkil eden taburların binbaşılariyle alay müftüleri ve alay kâtipleri gibi yüksek rütbeliler hakkında kullanılan bir ıstılahtı.

ALAY GÖSTERMEK (آلای گوسترمك) [*Ask.*] Eskiden geçit resmine verilen isimdi. Bu resim en ziyade ecnebi sefirlerine karşı yapılırdı. Yavuz Sultan Selim'in, Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı alaylar pek muhteşem ve müdebdebdi. Vaktiyle vezirler ve beylerbeyleri kanunen götürmeğe mecbur oldukları maiyet halkiyle harbe iştirak ederlerken ordugâha iltihakları sırasında, ihtişamlarının derecesini anlatmak için, alay gösterirlerdi.

ALAY-I HÜMAYUN (آلای همایون) [*Sar.*] Hükümdar sefere giderken, seferden dönerken ve sefere giden ve seferden dönen orduyu teşyi ve istikbal ederken saraydan Davutpaşaya kadar tertibedilen alaylara verilen addı. Osmanlıların haşmet devirlerinde bu alaylar büyük debdebe ve dârat ile yapılırdı.

ALAY İMAMI (آلای امامی) [*Ask.*] Alay'ın birinci taburunun imamına verilen addı. Teşrifatta yüzbaşıya tekaddüm ederdi.

ALAY KÖŞKÜ (آلای کوشکی) [*Sar.*] Padişahın gerek ordu alayını ve gerek diğer alayları seyretmek için yaptırdıkları köşk hakkında kullanılan bir tâbirdi. Üçüncü Murat zamanında yapılan bu köşk Topkapı Sarayının Soğukçeşme tarafındaki köşesindedir.

ALAY KANUNU (آلای قانونی) [*Sar.*] Alay-ı hümayunlarda, seferlerde hükümdar huzuru ile yapılan büyük geçit resimlerinde, hükümetçe tesbit edilmiş olan diğer merasim ve alaylarda vezirler, ulema, devlet ricali, ocak erkânı vesairenin tertip ve kıyafetlerine dair mer'i olan kanun demekti.

ALAY KÂTiBİ (آلای کاتبی) [*Ask.*] Alayın yazı ve hesap işlerini gören zâbite verilen addı. Tabur kâtiplerinden nasbolunur, alay eminliğine terfi edilirdi.

ALAYLI (آلایلی) [*Ask.*] Vaktiyle mektep mezunu olmıyan, neferlikten yetişen zâbitler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Mecazen mektep görmeyip bir kalemde mümarese ile yetişmiş memurlar hakkında da kullanılırdı.

Alaylı; gösterişli, saltanatlı, debdebeli mânasına olarak da kullanılmaktadır.

Küçük çocukları eğlendirmek için:

«Alaylı yavrum alaylı, mağrapası kalaylı» gibi tekerlemeler bugün bile kullanılır.

Görülmeğe değer, eğlenceli, istihzalı mânalarına da delâlet eder: alaylı bir iş.

ALAY MECLİSİ (آلای مجلسی) [*Ask.*] Alay işleri hakkında icabeden kararları vermeğe salâhiyetli bulunan meclise verilen addı. Miralayın reisliği altında alayı teşkil eden taburların binbaşılariyle alay müftüsünden ve alay kâtibinden teşekkül ederdi.

ALAY MEYDANI (آلای میدانی) [*Sar.*] Topkapı sarayında «Orta kapı» ile «Bab-üs-saade» arasındaki sahaya verilen addı. «Alay meydanı» nın sağ tarafını «Matbah-ı Âmire» kaplamıştı. Matbahın meydana üç kapısı vardı.

§ [*Ask.*] Bir Bayrağın veya büyük bir resmî binanın önünde askerî geçit yapmağa ve merasim için toplanmağa mahsus geniş saha ve meydana verilen addı.

ALAY MÜFTÜSÜ (آلای مفتیسی) [*Ask.*] Alay imamının fevkındeki rütbeyi haiz sarıklı zâbite verilen addı. Teşrifatta binbaşıya takaddüm ederdi. Askerlere dinî vazifeleri öğretmek için taburlarda «tabur imamı», alaylarda ise «alay müftüsü» bulunurdu. Tabur imamı terfi ederek «alay müftüsü» olurdu. Bu vazife Osmanlı hükümetinin sonuna kadar devam etmiştir.

ALAY SANCAĞI (آلای سنجاغی) [*Ask.*] İki mânaya gelir bir tâbirdi:

1) Bir alaya mahsus olan sancak demekti.

2) Resmî günlerde gemileri donatmak için açılan rengârenk bayraklar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

ALB (آلب) [*Hal.*] Eskiden büyük, yiğit, bahadır, kahraman, pehlivan mukabili olarak kullanılır bir tâbirdi.

Hemzenin ince fethası ve lâm'ın sükûniyle «elb» yahut elifin uzatılmasiyle «âlb» kelimesini Ahmet Vefik Paşa «*Lehçe-i Osmani*» de (*1308 tab'ı*) elifi memdude sırasında yazmış ve mukabilinde «şeci, pehlivan, fâris, kahraman» mânalarına *geldiğini* beyan ettiği gibi «alem» e misal olmak üzere «Albarslan Selçuki, Alb Tekin Gaznevî, Kaya Alb Cedd-i Osmaniyan, Konur Alb, Gündüz Alb» ı kaydeylemiştir. Hammer mütercimi Atâ Bey mütercimin tezyilâtı meyanında (*c.1, s. 360*) alb lâfzını tetkik ederken Lehçedeki malûmatı yazdıktan sonra şunu da ilâve etmektedir: «Gerek Arabi ve Farisînin, gerek Türkçenin iştikak usulüne vâsı malûmatı olan merhum Abdurrahman Süreyya Efendi bunun büyük mânasına olan «ulu» lâfzının şekli âharı olduğunu beyan etmişti. Bizim eski Türkçemizde huruf-i imlâ olmadığından vaktiyle kulak «قلق», yazdı «يزد» yazılırdı. On beş sene mukaddem Tarîk gazetesinde bu hususa dair mütercim tarafından izahat verilmişti. Bu eski kaideye mebni Ziç sahibi «Uluğ» Bey -ki Ulu Bey demektir- eski kitaplarda «الغ» imlâsındadır. Abdurrahman Süreyya Efendi bunlardan istişhat ile «الب» ın elif ve lâm'ın zamme ve meddiyle «olup» (*bulup*) vezninde olduğu fikrindeydi.»

Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati» nde «alb» ın muhtelif lehçelerdeki istimal tarzını şöyle gösteriyor:

Uygur — Alb, alp; yiğit, kahraman, yüksek.

Çağatay — Alp; uluğ, uluk.

Garp — Alp; ulu.

Kazan — Alpagut, alpavut.

Çovaş — Obut; efendi, sahip, malik, olip-büyük, ulu, zengin, bay.

Koybal — Alp-cesur, yiğit, şeci, oluk-ulu, büyük.

Yakut - Ulu, ulukat-ulu, büyük.

Alplik - Yiğitlik, cesaret, şecaat

Alb, Alp - Garp, mahcur-kahraman, yiğit, bahadır, şeci, cesur.

Eskiden isim ve unvan olarak kullanılmıştır. Gündüz Alb, Alb Arslan, Alb Tekin.

Alblık, Alplik, mahcur-yiğitlik, kahramanlık, cüret, cesaret.

Vahît Efendi «Galâtat» ında (الدرر المنتخبات المنثوره فی اصلاح الغلطات المشهوره) şöyle diyor:

«Alb ; pehlivan mânasına feth-i hemze ve lâm ve sükûn-u ba ile Elb Arslan ve Kaya Elb deyu müstameldir. Farisîde medd-i hemze ve sükûn-u lâm ile Alb'den galattır.»

«Bürhan-ı Kaatı» alb kelimesini yazmadığına göre Vahît Efendinin Farisî bir kelime addetmesinin sebebini anlamak kabil olamadı.

Muallim M Cevdet «Sözlük» te aşağıdaki tafsilâtı veriyor :

«Alp - öz türkçedir. (*Yiğit*) ten daha yüksektir. Farsça (*kahraman*) ın karşılığıdır. Vesikalarda Alplerin adı geçer. Şair (*Âşık Paşa*) meşhur (*Maarifname*) sinde (*Alplik*) in kıymetini zikreder.»

Osmanlılarda «alb» tâbirinin alemlerde istimali teessüsleri zamanındadır. Ondan sonra bu kelimenin istimaline tesadüf olunmamaktadır. Anlaşılıyor ki Osmanlıların evailinde cesaret ve cüretle tanınmış olanlara yine vaktiyle «kara» denildiği gibi bir zamanlar da alb denilmiştir. Bununla beraber o mânada istimal edilmiş olan «kara» kelimesinin istimaline çok sonralara kadar devam olunmuştur.

Eski Türklerde okla gökten kartal düşürüp tüylerini börklerine takmak, kılıçla pars öldürüp kuyruğunu bileğine dolamak gibi işler başardıktan sonra «alb» sıfatı alınabilirdi.

ALEM (علم) [*Ask.*] Sancak bayrak makamında kullanılır bir tâbirdi. «Kamus» da delâlet ettiği muhtelif mânalar için şu izahat vardır : «Alem fethateynle iki toprağı ayıran «sınır» a denür. Yollara konulan mil ve minare gibi nişana denür. Uzun dağa alâ kavlin dağa denür. Sevb ve kumaşta olan tamgaya denür ki nişan için ederler. Sancağa denür, rayet mânasına ve bayrağa denür. Sancak emîr nişanı ve bayrak sair sergerde nişanı olduğu için. Bir kavim ve cemaatin seyyit ve zişanına denür. Cem'i a'lâm gelür.»

Vakanüvis Vâsıf Efendi İslâm âlemine ve şark millet ve devletlerine ait sancak ve bayraklar için yazdığı tarihçede şu tafsilâtı veriyor:

«Tuğ, sancak ve livanın ihdas ve vaz'ında sırr - ü hikmet budur ki maslahata müteveccih olan nüfus-u kesîre bir bayrağın altına cemoldukta meyanelerinde ittihat hâsıl ederler. Yani ol bayrak anların müttehid - ül kalb ve müttehid - ül kelime (*kalbleri ve sözleri bir*) olmalarına alet ve alâmet olarak anın tahtında içtima ile kendilerini bir vücut hükmünde tasavvur ederler ve akraba ve müteallikattan ziyade yekdiğeriyle me'lûf olurlar. Esna-i muharebede mademki bir güruhun bayrağı kaimdir, darp ve def'e müttehi ve müstaittirler demek olarak zaferden mey'us olmazlar. Bayrağı ahz veya itlâf olunan güruha vehm - ü haşyet tari olarak münhezim veya mütezelzil olur.

«Bayrakların tul - ü kameti ve ziyb - ü ziyneti dahi cemiyet - i hatıra bâdi ve mucib - i havf - ü haşyet - i eadidir. Zira muzika sedası tarik - ı samiadan ve sancak da tarik - ı basıradan ashabına gayret ve taraf - ı âdaya fütur ve dehşet getirir.

«Ümem - i maziye ve düvel - i munkarıza mütenevvi muzika alâtı istimal ettikleri gibi bayrak ve sancakların dahi mütaaddit nevilerini imal ve istimal etmişlerdir.

«Asr - ı saadette çalgı yoktu. Lâkin bayrak vardı. Hicretin birinci senesi Şam'dan gelen kafile - i Kureyş ki reisi Ebu Cehil olup üç yüz neferden ibaretti. Bunların maiyetine otuz nefer muhacirîn tâyin buyrularak Resul-ü Ekrem Efendimiz mübarek elleriyle bir mızrağa beyaz bezden bir liva akdedüp Ebu Mürted yedine vermiş ve Hamza Bin Abdülmuttalib'i bu seriyyeye serdar tâyin ile irsal buyurmuşlardı.

«İslâmda iptida akdolunan bu liva - i ebyazdır. İptida ganaim niyetiyle gönderilen seriyye budur. Binaenaleyh Mürted bayraktarların piridir derler. Hayber gazasına gelinceye kadar seriyye ve gazavata bu liva - i mübarek gönderilmiştir.

«Dört yüz neferedek (*seriyye*) ıtlak olunur, ve Resul - i Mücteba Efendimizin birlikte bulundukları sefere (*gazve*) ve olmadıkları sefere (*seriyye*) denür.

«Liva ol alemdir ki sahib-i ceyşin mahalline alâmet olmak için götürülür. Hayber gazasında bir siyah liva - yi kebir dahi akdolunup (*rayet*) deyu tesmiye olundu.

«Ulema - yi lûgat beyninde (*liva*) ve (*rayet*) bir mânayadır. Fakat asrımızın ıstılahına göre liva (*bayrak*) ve rayet (*sancak*) diye tercüme olunur.

«Hulefa asrında bayrak ve sancakların envaı çoğaldı. Abbasi halifeleri Kerbelâ şehitleri için hüzün ve matem alâmeti olmak üzere siyah bir bayrak çektiler. Siyah elbise giydiler. Binaenaleyh (*Müsvedde*) tesmiye olundular.

«Sonra Alevîler ve Abbasiler üzerine huruceylediklerinde anlara muhalefet için beyaz bayrak taşıyıp (*mübeyyez*) deyu meşhur oldular. Badehu (*Me'mun*) halife siyahı kaldırıp yeşil bayrak ve yeşil kisve istimalini âdet eyledi.

«Bayrak ve sancakların adedi ve miktarı bazı devletlerde çok ve bazılarında azdır.

«Endülüs'te Benî Ahmer Devleti alaylarında yüzden ziyade müzehhep ve mülevven eşkâl-i garibe ile menkuş sancaklar bulundururlardı. Memalik-i şarkiyede ve Deşt-i Türkistan'daki kadim Türk devletlerinde ve Düvel-i Hint ve Çin'de bir büyük sancak üzerine -boya vurulmuş at kıllarından - perişan kisveye benzer bir alâmet vazı ile askerin önünce götürülür ve (*haliş*) denürdü. Cengiz ve Hülâgû ordularında dahi ol haliş istimal olunurdu. Devlet-i Emeviyye ve Mülûk-ü Selçukiye dahi anı kullandılar. Fakat balâsına mutallâ filike vaz ve kılların etrafını geysu gibi deste deste büküp tezyin ettiler. İşte Devlet-i Aliyyede (*tuğ*) dedikleri budur.

« Salifüzzikir düvel-i şarkiyede padişahların başı üzerinde götürülür bir azîm rayet dahi istimal olunurdu ki namına (*asabe*) ve (*şafte*) ve (*sancak*) denürdü. Bunu padişahtan başkası istimal edemezdi. Hulefa devletlerinde liva ve sancakların başına şekl-i hilâlîde nuhas-ı mutallâdan (*alem*) veyahut şekl-i neyyirde, tarafeyni müdevver ve meşkûk-ül vasat bir sahife-i peykâni vaz'olunurdu. Muahharan bazı ulema ve selâtîn tagallüp ve tahakküm ettiklerinde hulefa elviyesini istimalden istinkâf ile kendi liva ve sancaklarına mutallâ toplardan müdevver ve mustatil filikeler vaz'ettiler ve büyük sancaklarına zerrîn veya mutallâ sahifelerden mevzun kitabeler yaptırıp sivad ve minekâri nukuş ile tezyin eylediler. Hulefaya mahsus olan tarz-ı kadîm bayraklar ve hilâlî ve alemlû siyah ve yeşil sancaklar giderek tarik-ı sofiye meşayihine kalıp cevami, ve tekkelerde bulunarak ekâbir cenazeleri önünce götürülür ve aşura ve sair eyyam ı meşhurede açılurdu.

« İptida akdolunan liva-i beyza yerine Devlet-i Aliyyede vüzeranın yükrük bayrağı istimal ve (*asabe*) ve (*şafte*) yerine kebir sancak ittihaz olunmuştur. »

Osmanlılarda beyaz, kırmızı, yeşil ve sarı olmak üzere muhtelif renkte bayrak ihdas ve istimal olunmuştur.

İlk Osmanlı bayrağı beyaz renkteydi. Bu da Selçuk Sultanı Alâeddin tarafından Osman Gazi'ye gönderilen alemin beyaz renkte olmasından ilerigelmiştir. Bu ak sancak, Osman ve Orhan zamanlarında kırmızı harb bayrağı çekilmesine başlanılmakla beraber Yavuz Sultan Selim devrine kadar muhafaza edilmiştir. Kahire'nin zaptından sonra Yavuz'un otağı kapısına biri beyaz, diğeri kırmızı iki bayrak çekilmişti. Yeşil sancak ise Fatih devrinde padişahın rükûbuna mahsus geminin arkasına talik edilmek üzere ihdas edildiği zannedilmektedir. İstanbulun fethi sırasında Boğazdan kızaklarla Halic'e nakledilen gemiler de şimdiki filolar gibi renk renk bayraklarla donatılmıştı.

Daha sonra padişahlara mahsus olmak *üzere yeşil zemin üzerine beyaz* kılaptan ile işlenmiş mukaar tarafları dâhile müteveccih, ikisi karşılıklı ve biri altta üç hilâli havi veyahut kırmızı bir zemin ortasına mevzu yeşil boyanmış beyzi bir şekil içinde sarı sırma ile işlenmiş birbirinin gerisinde kezalik üç hilâli muhtevi bulunan iki sancak bulunmuştur. Bunlardan başka şimdiki Tunus beylerine mahsus sancak gibi atlastan, biri kırmızı, diğeri yeşil, yanyana mütaaddit yolları havi bir sancak kullanılmıştır. Bu nevi sancaklar, padişahlara mahsus ortası tuğrayı havi güneşle müzeyyen fesrenginde sancaklar zuhur edinceye kadar kullanılmıştır.

Osmanlı bayraklarına hilâl konması Orhan Gazi devrinde kabul olunmuştur. Toplu üç ay ise ilk fatihin sikkelerine ve bunu mütaakıp yeşil sancak ortasına bir beyzi dâhiline geçirilmiştir.

Ay yıldızın üçüncü Selim zamanında bayrağa konulduğu kuvvetli bir ihtimal olarak kabul olunabilir. Cevdet Paşanın haber verdiğine göre ilk defa orduda Levent Çiftçiliğinde tesis olunan nizam-ı cedit bölüklerine bizzat padişahın irade ve tensibiyle konulmuştur.

Yeniçeri ocağının da muhtelif bayrakları vardı.

« Yeniçeri ocağı sancağı » yarısı yeşil, yarısı kırmızı renkte olup kenarları sarı sırma harçlı ve ortasında kezalik sarı sırma bir zülfikarı haviydi.

Her yeniçeri ortasının da bir orta bayrağı vardı. Orta bayraklarında ortanın alâmeti tersim edilmiş değildi. Bunlar ya küçük kıtada orta sancağı şeklinde veyahut sade kırmızı renkteydi.

Topçu ocağı sancağı, zemini kırmızı olup ortasında beyaz kılaptan ile işlenmiş bir top ve bunun ağız tarafında bir ve gerisinde üç gülle mevcut ve kenarı sarı harçlıydı.

Kumbaracı ocağı sancağı ise topçu ocağı sancağına müşabih ve kenarı kılaptan işlenmiş ve fakat ortasında yalnız bir kumbara (*havan*) resmi mevcuttu.

Silâhtar bölüğünün bayrağı sarı renkliydi, ortasında beyaz sırma ile işlenmiş iki hilâl vardı.

Sipah bölüğünün bayrağı; silâhtar bölü-

günün bayrağı şeklinde iki hilâli haviydi. Rengi de kırmızıydı.

Bölükât-ı erbaanın bayrağı yeşil ve beyaz (*kırmızı ve beyaz*) yollu bayraktı Kapı kulu süvarisinin mızraklarında yarısı kırmızı, yarısı yeşil ve üç tarafı yırtmaçlı küçük bir bayrak bulunurdu.

Yerli kulunun elliden yedi yüze kadar efrattan terekkübeyliyen ve «bayrak» namı verilen askerî kıtaların herbirinin murabba veya mustatil şeklinde kırmızı veya yeşil renkte bir bayrağı vardı.

Eyalet süvarisinden «delil» askerinin bayrağının yarısı kırmızı, yarısı yeşil olduğu gibi «gönüllü» süvarisinin de yarısı kırmızı, yarısı sarıydı.

«Topraklı süvarisi» adı verilen timarlı sipahilerin bayrağının yarısı kırmızı, yarısı yeşil renkteydi. Takriben kutur istikametinde bulunmak üzere ortasında sarı sırma ile işlenmiş bir zülfikar ve üstünde ikisi yeşil ve ikisi kırmızı dört hilâl vardı. Uc tarafı yırtmaçlıydı.

§ Mızraktan beklenilen vazifeyi görmek üzere ucları dar yüzlü bir kama, yahut dört köşe süngüden teşekkül eden ve her iki tarafında mütenazır ve aynı şekilde, tebervari keskin iki namluyu havi eski harb aletlerinden birinin adıydı. Hicrî dokuzuncu (*M. 15 inci*) asır silâhlarındandı.

Bunlar cerh aleti olarak kullanıldıkları gibi sancak alemi vazifesini de görürlerdi. Sırıkları ağaçtan veya demirdendi.

Yeniçeriler tarafından kullanılan her iki ucu birer ejder başiyle nihayetlenen çember ile sarılı armudi şekilde alemler de vardı. Bu alemler yalnız sancak alemi olmak üzere kullanılmışlardır.

Üzerlerine yazılar yazılmış, nakışlar işlenmiş alemler vardır. Bunların pek kıymetli örnekleri Askerî Müzede mevcuttur.

§ Minarelerin tepelerine de alem ıtlak olunur. Sarığın altın oluk teline dahi alem denirdi.

«Eski Eserler Ansiklopedisi» nde bu tâbir için şu izahat mevcuttur: «Bayrak mânasında ise de bayrakların tepeliğine alem olmuştur. Kubbelerin ve minarelerin tepesine dikilen sarı veya bakır dan ay yıldız şekline denir.Türk ordularının ve Arap ordularının alemlerinde ki buna sancak da derler, (*sançmak*) tan muhaffeftir, Türkçe bir kelimedir-bunların üzerinde oyma tarzında yazılmış (*kelime-i tevhid*) ve (*İnna Fetahnaleke fethan mübina*), (*Çifte Muhammet*), (*Nasrün Minallah-i ve Fethün Karîp*) gibi şeyler yazılıdır. Mülga tekke bayraklarının alemlerinde ise (*Ya Hazret-i Abdülkadiri Geylâni*), (*Ya Seyyid Ahmed-er-Rufai*), (*Ya Gavs-i Âzam*) gibi tarikat pirlerinin isimleri yazılmış bulunur. Yalnız antika nokta-i nazarından yazılması icabeden bunlar, bu yazılar, bakır, pirinç üzerine çıkma gümüş veya oyma olarak ynzılmış ve cıva yaldıziyle süslenmiştir. Halifelerin, büyük namlı emîrlerinin adları yazılı olanlar büyük para eder. (Halifelerin «*kaldıracağım, kaldırıyorum, kaldırdım* » diye sıygaya çektikleri (*Sancak-ı Şerif*) de bunlardan başka değildi. Topkapı Sarayında bunlardan haylice vardır. Hattâ üzerinde (*Elmelik-ün Necaşi*) yazılı susam yaprağı şeklinde bir tanesini ben de sattım. Bir gezici kayserilinin bilmiyerek yüz liraya alıp da gûya bilerek üç yüz liraya sattığı sancak (*Emîr Timur*) a ait olduğundan iki bin İngiliz lirasına satıldığı rivayet edilmektedir. »

ALEMDAR (علمدار) [*Ask.*] Bayrak taşıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bayrak, sancak mânasına Arapça bir kelime olan «alem» ile Farsça taşımak mânasına gelen «dâşten» mastarının. emri hazırı «dar» dan mürekkep bir ıstılahtı. Bu makamda «bayraktar», «sancaktar» da kullanılırdı.

Alemdarlık yeniçeri ocağında bir vazifeydi. «Eba Eyyub-ül Ensari» «Alemdar-ı Resul» olarak tarihe geçtiği gibi Sultan Mahmut zamanında sadrazamlık eden Mustafa Paşa da alemdarlıkla şöhret bulmuştur.

ÂLEM—İ ERVAH (عالم ارواح) [*Sof.*] Vücut, « tâyin - i sani » ve « vâhidiyet » mertebesinden *sonra* « *süver-i ilmiye* » hesabiyle « ervah » mertebesine tenezzül eder. Bu mertebede, süver-i âliye, cevher-i basit olarak zâhir olur. Bunların şekli ve rengi yoktur. Zaman ve mekânla alâkadar değildirler. Zira cisim değildirler. Bu mertebede her ruh, kendini ve kendi mebdei olan kakkı idrak eder. « Elestü birabbiküm kalû belâ » ayet-i kerimesi ile « الارواح جنود مجندة فما تعارف منها ائتلف وما تناكر عنها اختلف » hadîsi bu mertebeye işarettir. Mevlâna'nın

جانہ ازتن جان زتن آگاہ نیست
در دماغش جزغم اللہ نیست

beytinde de bu mertebeye işaret vardır.

Bu mertebe zatın haricinde zuhurundan ibarettir.

ÂLEM—İ KÜBRA (عالم کبرا) [*Sof.*] Kâinatın umum heyetine âlem ıtlak olunur. Sofiyeye göre « âlem » ikiye ayrılır: Âlem-i Ekber yahut Âlem-i Kübra, Âlem-i Asgar yahut Âlem-i Suğra. Zâhiren Âlem-i Ekber « kâinat » tır. Âlem-i Asgar da « insan »

dır. Fakat hakikatta kâinat insanda müntavidir. Çekirge ağaçta müntavi olduğu gibi.

İnsan, bütün âlemlerin aslıdır. Bu âlem kâmil insan için yaratılmıştır. O halde insan «illet-i gaiye» olduğu için asıl, mevcudat ise feri'dir. İnsan zâhiren küçük, fakat hakikatta büyük bir âlemdir.

ÂLEM-İ MİSAL (عالم مثال) [*Sof.*] bu mertebe Sofiyece kabul olunan mertebelerden bir mertebe olup de zatın tecezzi ve inkısam ve hark-u iltiyam kabul etmiyen süver ve eşkâl ile hariçte zuhurudur. Bu mertebeye bu ismin verilmesindeki maksat, âlem-i ervahta bulunan herbir ferdin âlem-i ecsamda bürüneceği bir suretin mümasili bu âlemde zâhir olmasından ötürüdür. Âlem-i misale «âlem-i berzah» da derler. Bu mertebe, gayb ve şahadet arasında hadd-i fâsıldır.

ÂLEM-İ SUĞRA (عالم صغرا) [*Sof.*] Kâinat hakkında kullanılır bir tâbirdi.

ÂLEM-İ ŞAHADET (عالم شهادت) [*Sof.*] Zat-ı Mutlak'ın tecezzi ve inkısam ve hark-u iltiyam kabul eden süver-i ecsam ile hariçte zuhurudur. Onun için, bu âleme âlem-i kevn-ü fesat derler. Zira, süver-i ecsam bir taraftan tekevvün eder ve bir taraftan bozulur.

ALERRÜUS CİZYE (علی الرؤس جزیه) [*Mal.*] Herkesin malî istitaati gözetilmek üzere şahıs üzerine ve adam başına tarholunan cizye demekti. Cizye; gayrimüslimlerden askerlik hizmeti karşılığı olarak alınan bir vergiydi. Bilâhara «bedel-i askerî» unvanını aldı, 1324 İnkılâbı üzerine herkesin asker olması esası kabul olunduğu cihetle bedel-i askerî de kalkmıştır. Alerrüus cizye, tam mânasiyle «şahsi vergi» demektir.

ALEVÎ (علوی) [*Sof.*] Hazret-i Peygamber'den sonra imam olarak Hazret-i Ali'yi tanıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdî. Şiîliğe temessük edenlerin umumuna «Alevî» denildiği gibi neslen yahut nispeten Hazret-i Ali'ye mensubolanlara da «Alevî» denilirdi.

Sofiyenin kanaatine göre, bütün tarikatlar, ashaptan birine müntehi olur. Ebubekir, Ömer, Osman'a mensup tarikatlar olduğu gibi diğer ashaba da nispeti olan tarikatlar vardır.

Mevlâna şu kıt'asında bu kanaatin tercümanı olmuştur:

پس بهر دوری ولی قائمست
تاقیامت آزمایش دائم است
پس امام حی وقائم آن ولی است
خواه ازنسل عمر خواه از علی است

Nakşî ve Mevleviler Bekrî'dir. Anadolu'da intişar eden diğer tarikatlar ise Alevî'dir. «Nehc-ül Belâğa» ya göre Hazret-i Ebubekir'den dört, Hazreti Ali'den on yedi zat mânevi feyz-almıştır.

İmam-ı Ali'den feyzalanları şair:

وشد سبعة عشر فی مبایعة
الفارس ذلك سلمان الفتی بهم

matlaiyle başlıyan kasidede toplamıştır. Bu nispet zikir telkin etmek, bilâhara hırka giydirmektir. Sofiyeye göre hafi zikir Ebubekir'e, cehrî zikir İmamı Ali'ye telkin edilmiştir. Fakat bu kanaati birtakım fukaha ve mütekellimîn reddederler. Bilhassa İbni Teymiye bunun şiddetle aleyhindedir.

Tarikat erbabı arasında Ali'ye âzami bir merbutiyet ve muhabbet vardır.

انا وعلی من نور واحد علی منی وانامنه

gibi vahdet-i vücut felsefesine uygun gelen hadîsler, sofiyeye pek çok şiirler ilham etmiştir.

Bektaşiler esasen «Hulefa-yi Selâse» yi tanımadıkları için, tarikatın ancak Ali'den geldiğini kabul ederler. Hattâ bazıları daha *müfrit hareket ederek mânevi feyzin* Muhammet'ten Ali'ye değil, Aliden Muhammed'e intikal ettiğini, Hazret-i Muhammed'in miracı, Alinin miracından sonra olduğunu, Muhammed'in kırklar ile içtimaında, aşk şarabını Ali'den içtiğini de söylerler. Bu kanaate göre Muhammet, nebilik sırrına, Ali velilik sırrına sahiptir. Halbuki velilik nebilikten efdaldir. Muhammet ile Ali'yi bir vücut addedenler de vardır.

Zat-ı Hak san'atıdır nüsha-i icad amma
Ona şiraze-i tertîb-i nebi bir de veli
Biri mâna-yi ehaddir biri mevlâ-yi samed
Yekvücut Âlem-i Vahdette Muhammetle Ali

ALEVÎ TAÇ (علوی تاج) [*Sof.*] Bektaşilerin başlarına giydikleri on iki terkli tacın adıydı. Buna «fahir» de derlerdi. Yünden yapılırdı. Rengi beyazdı. Babalar fazla olarak yine beyaz yünden sarık sararlardı.

ALEYKE AVNULLÂH (علیك عون الله) (*Sar.*) «Allahın yardımı senin üzerine olsun» mânasına gelen dua makamında bir cümledir.

Nihayeti katarat-ı tarik-ı me'mendir
Tavakkaf eyleme Avni; Aleyke avnillâh
Avni

ALGÜN (آل گون) [*San.*] Parlak pembe renk demekti.

ALIN ÇATKISI (آلین چاتقیسی) «*Kız.*» Eski zamanlarda alna bağlanan, yahut saçları tutmağa yarıyan bağ. Buna geysubent veya kaşbastı da denilirdi.

ÂL-İ ABA (آل عبا) [*Sof.*] Hazret-i Peygamber ile kızı Fatime, damadı Ali ve torunları Hasan ile Hüseyin'den mürekkep aile efradı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Meali: « bütün işlerimde Allah'a tevekkül ve beş kişiden ibaret olan Ashab-ün-Nebi ile torunları ve Fatime-tüz-Zehra ile Ali-yel-Murtazadır.» olan aşağıdaki kıt'ada görüldüğü veçhile bu makamda « Ashab-ül-Aba » da kullanılır:

(خمس) علی الله فی کل الامور توکلی
وبالخمس اصحاب العبا توسلی
محمد المبعوث وابنیه بعده
وفاطمة الزهرا والمرتضی علی

« Âl » bu tâbirde olduğu gibi aile, evlât, çoluk çocuk mânasına geldiği gibi sülâle, hanedan mânasına da gelir: Âl-i Abbas, Âl-i Selçuk, Âl-i Osman.

Harb açtı adûya Âl-i Osman
Merdim diyene göründü meydan
(*Cezmi: Namık Kemal*)

« Tefsir-i Mevahip » sahibi (*Hüseyin Vaiz*) (انما یریدالله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت ویطهرکم تطهیرا) âyetinin tefsirinde diyor ki: « Cenab-ı Peygamberin zevcesi Ümmü Seleme'nin söylediği esbabı nüzulde rivayet olunuyor: Hazret-i Peygamber, benim höcremde ve yatağımın üzerine serdiğimiz bir kilim üstünde oturuyordu. Genab-ı Fatime geldi ve Resulûllah'a senbuse, yani et ile pişirilmiş hamur getirdi. Resul-i Ekrem: « Ya Fatime, Ali'yi ve oğullarını çağır. Gelsinler, beraber yiyelim.» buyurdu. Yemek yenildikten sonra da o kilimin ucunu bunların üstüne örttü ve: « İlâhî, bunlar benim ehl-i beytimdir. Günahlarını affet ve kendilerini pâk ve musaffa kıl. » diye dua etti. Ben, başımı kilimin altına soktum. « Ya Resulâllah, ben senin ehl-i beytin değil miyim? » diye sordum. « Sen, hayır üzerindesin. » cevabını verdi. İşte bundan dolayı bu beş muhterem vücuda « Âl-i Aba » denilmiştir.

« آل العباء رسول الله و ابنته »
« والمرتضی ثم سبطاه اذا جمعوا »

«Yani Âl-i Aba Resulûllah ile kızı, iki torunu, Ali-yel-Murtaza'nın mecmuudur. « Teysir » ve diğer tefsirlerde Hazreti Peygamberin namaz vakitlerinde Cenab-ı Fatimenin kapısı önünden geçerken « الصلوة . انما یریدالله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت ویطهرکم تطهیرا » âyetiyle seslendiği Enes bin Malikten rivayet edilmektedir.»
« Tefsir-i Mevahip »

Tirmizî'nin « Şemail » adlı kitabında da Ümm-ül Mü'minîn Hazret-i Ayşe'nin şöyle dediği mervidir: « Resuli Ekrem, bir sabah erkenden dışarı çıktı. Üstünde siyah yünden nakışlı bir « mirt » yani kisa vardı.»

Şemail Şarihi (*Ali-yül Karî*) diyor ki: « Müslim ve Ebu Davud'un rivayetlerinde bu hadîsin şöyle bir ziyadesi vardır: « Hasan İbni Ali geldi. Resulûllah onu kisasının altına aldı. Sonra Hüseyin geldi. Onu da aldı. Sonra Fatime geldi, onu da aldı. Sonra انما یریدالله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت ویطهرکم تطهیرا buyurdu. »

Kadı Beyzavi ise vakayı şöyle naklediyor: « Resulûllâh bir sabah erkenden çıktı. Üstünde siyah yünden nakışlı bir mirt, yani kisa vardı. Oturunca Fatime geldi. Onu kisasının altına aldı Sonra Ali geldi, onu da aldı. Son-Hasan ve Hüseyin geldi, onları da aldı. Sonra buyurdu. « انما یریدالله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت »

İltifat-ı Nebevi-nin vukuu muhakkak olmakla beraber Ayşe ve Ümm-ü Seleme-nin rivayetlerinden vukuu keyfiyetinde sureta bir ihtilâf görülüyor. Hazret-i Ayşe, Resul-i Ekrem'in önünden dışarıya çıktığını ve üstünde bir mirt bulunduğunu, Ümm-ü Seleme ise Hazret-i Peygamber'in, höceresinde oturduğunu ve yatağının üstüne bir kilim serildiğini haber veriyor.

Mirt kelimesi Kamus tercümesinde «Bir gûne futaya denir ki aba gibi yünden ve hazz tâbir olunan tiftikten dahi nescolunur. Hatunlar bürünürler...» diye tarif ediliyor. Demek ki mirt, bürünülecek ve yatak üstüne serilecek kadar geniş bir örtüdür. İslâm tarihindeki geniş malûmatından istifade ettiğim Tahir Olgun (*Tahir-ül Mevlevi Bey*) şöyle bir izah yapıyor:

«Hazret-i Peygamber'in - ihtimal ki Ayşe'nin höceresinden çıkarken - bürünmüş olduğu bu örtü, Ümm-ü Seleme'nin höceresine gelince çıkarılmış, yatak üstüne yayılmış, Resulûllah da onun üstüne oturmuş olabilir. Bu suretle bürünülen ve üstüne oturulan «mirt» ile «kilim» ihtilâfı kalkmış olur.

«Örtünün altına alınmak suretiyle taltif buyrulanların sırasındaki rivayetler de ihtilâflıdır. Bu da şu suretle telif edilebilir:

«Hazret-i Fatime evvelâ yemek getirmiş, zevci ile mahdumlarının çağrılmasına taraf-ı Nebeviden memur edilmiştir. O da gidip onlara haber verince evvelâ sıbteyn, sonra kendisi,

en nihayet de Ali gelmiş ve cümlesi örtü altına alınmış. Raviler de sırada zühul etmiş olabilir.»

İranlılar «Hamse-i Âl-i Aba» yı bir el şeklinde temsil ederek dinî sancaklarına alem yapmışlar, şairlerin bazısı da el şeklinde «Lâfza-i Celâl» tevehhüm ederek:

Nam-ı Ahmet nüsha-i icada Bismillâhtır
Pençe-i Âl-i Aba ayniyle bir Allahtır
Asman-ı vahdete nur u imameyn-i güzin
İki şakkolmuş yed-i icâz ile bir mâhtır

gibi şiirler söylemişlerdir.

Zeynel Âbidin'in sözü olmak üzere rivayet edilen bir manzumede:

نحن جبريل غدا سادسنا

mısraiyle Cebrail de Âl-i Aba'ya ilâve olunmuşsa da o manzumenin onun tarafından söylenilmiş olduğu sabit değildir.

İslâm şairleri «Âl-i Aba» tâbirini hürmetle kullanmışlardır:

Der-i Âl-i Abadır melce-i erbab-ı iymanın
İzzet Molla

Der-i Âl-i Abaya ben dahîlim Ya Resulâllah
Şeyh Muhtar Efendi

Gör ne gelmiş başına Âl-i Abanın Nevres
Neler ermiş gülüne bağ-ı velânın Nevres
Nevres-i Cedit

Pençe-i Âl-i Aba hakkıyçün ey şir-i Huda
Kıl nevaziş dest-i eltafın ile bu çakeri
Tahir-ül Mevlevi (Tahir Olgun)

Meşhur hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi yazılarına imza makamında kendisinin olan:

Bende-i Âl-i Aba Seyyid İzzet Mustafa

beytini yazardı.

Tarikat mensupları da imza ve mühürlerinin üstünde «Bende-i Âl-i Aba» ibaresini kullanırlardı.

ALİ KURNA (علی قورنه) [*San.*] Eskiden kullanılan kâğıtlardan birinin adıydı. En ziyade sülüs yazı için kullanılırdı. İtalya'nın Toskana eyaletinin cenubunda güzel bir şehir olan Livurna'da yapılan bu kâğıtta (*A. Ligorna*) kelimesi soğuk damga ile vurulduğundan tahrife uğrıyarak «Ali Kurna» olmuştu. İki boyu vardı. Birine «battal», diğerine «evsat» denilirdi. Battalların kıt'ası büyüktü. Evsat olanlar «eseri cedit» kâğıdı cesametindeydi. Bu kağıtların çifte olanları da vardı. Onlara «çifte Ali Kurna» denilirdi. Renkli olanlarına da «Ali kurna boyalısı» ismi verilirdi.

Âbadi üzerine sürülen «ahar» bu kâğıtlara da aynen tatbik olunurdu. Bazan kâğıt «ahar» sürülmezden evvel ya «kına» yahut koyuca «çay suyu» ile boyanırdı. Boya kuruduktan sonra evvelâ yalnız nişasta, badehu yumurtalı ahar sürülürdü.

Son zamanlardaki hattatlar arasında makbul bir kâğıttı.

ALİ PAŞA VERGİSİ (علی پاشا ویرگیسی) [*Hal.*] - Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı Semiz Ali Paşa bol bol vadeder, lâkin çoğunu yapmaz veyahut da yapamazdı. Halk onun yerine getirmediği vaitleri için bunu söylediğinden, öldükten sonra da bir şey vermeği vadedip de yerine getirmiyenler hakkında kullanılır oldu.

ÂLİYE (عالیه) [*Sof.*] Halvetî Tarikatı şubelerinden birinin adıydı. Ahmet ibni Ali-yül Harirî - yül Ali - yül Demişkiy - ül Şafiiy-ül Halvetî tarafından kurulmuştu.

Babası aslen Kürttü. Şam mülhakatından (*Âl*) e gelip tavattun etti. Ahmet orada doğdu. Şam'a giderek sofiyeden bazılarından tarikatı aldı. Bilâhare Haleb'e geçti. Orada Ârif-i Billâh Ahmed - üd - Der Gazani'den feyiz aldı. Ayıntab'a gidip Şeyh Şah Veliy-ül Halvetî kendisine Halveti tarikatını verdi. Şam'a dönerek Salihiye'de uzun zaman oturdu. Günden güne şöhreti arttı. Şam muhafızı Küçük Ahmet Paşa kendisine bir tekke yaptırdı. Hicrî 1048 de orada vefat etti.

ALINLIK (آلینلق) [*San.*] Ebniye cephesinin veya mobilyanın ortası yukarısına veya kapı balâsına konulan sade veya tezyinatlı kısmın adıydı. Buna «tepelik», «taç» da denilirdi. Bugünkü ismi «fronton» dur.

§ (*Aks.*) Harb zamanlarında yanyana harb edilen düşmanın kılıç ve mızrağından muhafaza için hayvanların başlarına geçirilen zırhın adıydı. Ağaçtan kitap şeklinde yapılan ve «boyunluk» adı verilen bir nevi kalkan hayvanın boynuna takılır, «sağrı zırhı» denilen üçüncü bir zırh da sağrısına geçirilirdi.

ALKIŞ (آلقیش) [*Sar.*] Padişahlarla vezirlerin kadirlerini yükseltmek maksadiyle yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdi.

«Kamus-u Türki» de «El çırparak ve yüksek sesle yaşa diye bağırarak edilen takdir ve tahsin» suretinde izah olunan bu tâbir için «Lûgat-i Ebüzziya» da şu izahat vardır: «Selâtinin beyram resimlerinde ve icray-ı muayede hengâmında çavuşların *(Ömr-ü devletinle bin*

yaşa) deyu bülend âvaz ile duahan olmalarına ıstılah olmuştur. Elyevm bu vazifeyi hademe-i hassa-i şahane ifa eder.»

Padişahlar muayedelerle sair merasim zamanlarında tahta oturduklarında «Aleyke Avnullah», «Uğurun açık olsun, ikbalin füzun, padişahım devletinle bin yaşa» ve «Maşallah, mağrur olma padişahım senden büyük Allah var» diye bağırırlardı. İşte bu bağırma keyfiyetine «alkış» denilirdi. Bu gibi merasimde teşrifati efendinin işaretiyle nakib-ül-eşraf olan zat huzuru hümayuna doğru gelirken alkış çavuşları yine bir ağızdan «hareket-i hümayun-padişahım, devletinle bin yaşa» diye bağırırlardı, padişah kıyam ederek İstanbul Kadısına kadar olan ricalin tebrikâtını ayakta kabul eder, sıra müderrislere gelince yine çavuşların «İstirahat-i hümayun - padişahım, devletinle bin yaşa» demeleri üzerine oturarak ondan sonrakilerin tebriklerini kaiden kabul eylerdi.

Sadrazam ile vezirler de merasim sırasında bu suretle alkışlanırdı.

Bizanslılar; devletin en büyük ricalini «çok yıllara» lâfızlarını istimal etmek suretiyle alkışladıklarından bu âdet onlardan Osmanlılara intikal eylemiştir.

ALKIŞ ÇAVUŞLAR (آلقیش چاووشلری) [*Sar.*] Eskiden Padişahlarla vezirlere yapılan alkış merasimini ifa eden bir kısım saray memurlarına verilen addı. Osmalıların ihtişam devirlerinde kalabalık bir yekûn teşkil eden bu çavuşlar sonraları azaldığı gibi Tanzimatı mütaakıp lâğvedilmiş, Saltanatın sonuna kadar devam eden alkışçılık hassa hademesi tarafından ifa olunmuştur.

ALKIŞÇILAR (آلقیشجیلر) [*Sar.*] Padişahlarla vezirleri alkışlıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Vezirlerin alkışlanması Tanzimattan sonra kaldırılmış ise de padişahların alkışlanması Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam etmiştir. Eskiden (*alkış çavuşları*) denilen saray adamları tarafından debdebeli bir şekilde yapılan bu merasim son zamanlardaki alaylarda 8-10 u geçmiyen basit birtakım adamlar tarafından yapılırdı. 1908 Temmuz/ İnkılâbından sonra İkinci Abdülhamid'in halefi Sultan Reşad'ın başkâtipliğini yapan Halit Ziya Uşaklıgil'in hâtıralarında (*Saray ve Ötesi, cilt 1, sahife 168, 169*) buna dair şu tafsilât vardır: «Hademe arasında bir de alkışçılar tâbir edilen bir zümre vardı ki sırasına göre altı, sekiz, on kişiden terekkübederek alaylarda tam hünkârın arabasının geçeceği bir yerde, halka halinde toplanırlar ve gür sesle bir şeyler söyliyerek alkışlarlardı. Galiba eski Osmanlı padişahlarının haşmet zamanında «mağrur olma padişahım senden büyük Allah var» diye bağırıldığı hatırımda, belki de yanlış olarak kalmış olan bu alkışın sözlerini hiçbir zaman anlamak mümkün olmamıştı. Böyle sekiz on ağızdan bir gulgule halinde çıkan bu gürültü bende bir merak halinde dururdu. Nihayet tahkik etmeğe mecbur kaldım. Sözler «yardımcın Allah ola. Yaşın uzun ola» diye başlar ve kim bilir nasıl bitermiş.»

ALLAH - MUHAMMED - ALİ - ﷲ - محمد - علی) [*Sof.*] Bektaşi Tarikatına mahsus tâbirlerdendi. Aynen Hıristiyanların «Peder, Oğul, Ruhullah» telâkkisine uygun bir teslistir.

Bu üçte esas «Ali» dir. Ali'den başka bir ulûhiyet aranmamalıdır. «Muhammed» de Ali'ye biat ettiği için «Fena-fil-lâh» a mazhar olmuştur. Binaenaleyh «Hak-Muhammed-Ali» yi ayrı görmek irfansızlığa, hakikatı anlamamağa delâlet eder.

ALLAH - EYVALLAH (ایوالله) [*Sof.*] Bektaşilerce tasdik işareti olduğu gibi yemin dahi ifade ederdi.

ALLAH KERİM YERİ (یری کریم الله) [*Hal.*] Eski Türk kahvelerinde fakirlerin para vermeden oturup yattıkları yer ve sayvan hakkında kullanılır bir tâbirdi.

AL TARAKLI BURSA (آل طاراقلی بورسه) [*San*] Çarşaflık bir nevi ipekli kumaşın adıydı. Yekpare dokunmuş olan bu kumaşın gerek etek, gerek baş taraflarında taraklı tâbir edilen şekilde kesik çizgiler vardı. Bursa'da dokunduğu için bu adı almıştı.

ALTI BÖLÜK (آلتی بلوك) [*Ask.*] Yeniçeri askerinin süvari kısmını teşkil eden ve «Ehna-yi Sipahiyan» namını alan altı bölüğe verilen addı. Bu altı bölük mensuplarına «Altı bölük neferatı» denilirdi. Altı bölük, sipah, silâhtar, ulûfecaiyan-ı yemîn, ulûfeciyan-ı yesar, gureba-yi yemîn ve gureba-yı yesar bölükleriydi. Epeyce bir zaman yalnız ismen mevcudolan «altı bölük» de yeniçerileri takiben lâğvedildi.

ALTILIK (آلتیلق) [*San.*] Boyu altı arşın olan direğe verilen addı

§ [Mes.]

İkinci Sultan Mahmut devrinde ve 1833 (*H. 1249*)-1839 (*H. 1255*) senelerinde basılan bir sikkenin adıydı. Beşlikten daha az mağşuş olan bu paranın kıymeti iki yüz kırk para, yahut altı kuruştu.

Üçlük (*üç kuruşluk*) ve altmışlık (*altmış paralık*) olmak üzere ufaklıkları da çıkarılmıştı.

Altılıkların ufaklıkları da dâhil olmak üzere 5,435 - 5,440 miliyem arasında, yani binde dört yüz otuz beşten dört yüz kırka kadar olan kısmı halis gümüştü. 13, 777, 369 kuruşluğu tedavüle çıkarılmıştı.

M. Belen altılığın, belki de kaydiyle, «zolote» usulünden alındığını ve «zolote» lerin sekiz misline muadil olduğunu yazıyor.

ALTIN KOZAK (آلتون قوزاق) [*İda.*] Padişahlar tarafından ecnebi hükümdarlara gönderilen name-i hümayunların konulduğu mahfaza hakkında kullanılır bir tâbirdi. Kozak; çam fıstığı ve kayın gibi ağaçların tohumlarını havi olan top, alelıtlak yuvarlak şey demektir. Kozak kuyumcubaşı tarafından hazırlanır, lüzum görüldükçe divan-ı hümayundan tezkere ile istenilirdi. Kuyumcubaşıya hitaben yazılan bir divan tezkeresinde (*Arşiv Hariciye 25. Ş. 1206*) «Padişah tarafından Françe padişahına yazılacak cevapname için bir adet kozak» verilmesi bildirilmiştir. Kozağın balık başı şeklinde yapıldığını yine Arşivde mevcut bir vesikada (*Arşiv Hariciye 1148*) «ser-imahî» ile vasıflandırılmış olmasından anlıyoruz Yine arşiv kaydındaki (*Hariciye 1202*) «Som kozalak» tâbirinden kozakların altın işlemeli, yahut altın yaldızlı olanları olduğu gibi som altından yapılanlarının da bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu gibi şeylerin gönderilecek yere göre kıymetlerinin değişmesi de tabiîdir.

ALTIN VARAK (آلتون ورق) [*San.*] İnce tirşelerin arasına konularak döğe döğe inceltilen altın levhalara verilen addı. Altın varak tezhipte kullanılırdı. Tezhipte ezilerek cüzüferdi ayrıldıktan sonra gubar (*toz*) halinde istimal olunurdu. Gubar halindeki altın tutkallı su ile karıştırılırdı.

Yapıştırma levha halinde kullanılırdı. Altın varak iki türlü yapıştırılır: 1- Tutkallı su ile, 2- miksiyon ile.

Ciltlere meşinin üstüne yumurta akı sürüldükten soura altın varak yapıştırılır, bunun üzerine istenilen yazı ile hazırlanan ısıtılmış kalıp basılmak suretiyle istenilen şekil verilirdi.

ALTLIK (آلتلق) [*San.*] Hattatların yazı yazarken yazdıkları kâğıdı üzerine koydukları aletin adıydı. Bu alet dört beş milimetre kalınlık teşkil edecek surette birçok kâğıtlar bir araya getirilmek ve alt ve üstüne tıraş edilmiş meşin veya renkli kâğıt, yahut ebru konulmak suretiyle yapılırdı. Araya konan kâğıtlar birbirine yapıştırılmazdı. Yumuşak ve sünger kâğıdına benziyen bu kâğıtlar dört ucundan tıraş edilir, hepsi birden bir meşinle tuttırulurdu. Araya konulan kâğıtların adedi muayyen değildi. Muayyen bir kalınlıkta (*4-5*) olacak kadar ince, yahut kalınca kâğıtlar bir araya getirilecek surette elâstikıyet peyda ederdi. Hattatlar bunu harflerin geliş ve yazış vaziyetine göre değiştirirler, bü erlerdi.

Üst ortası çiçekli veya manzaralı olanları da vardı. Bunlar zamanın meşhur mücellit, ressam ve müzehhiplerine yaptırılırdı. Her hattatın servetinin derecesine göre altlıkları da değişirdi.

Sanatkârane yapılan altlıkların kıymetleri fazlaydı. Altın para ile birkaç bin kuruşa satılan altlıklar görülmüştür. Nitekim mücellitbaşı Salih Efendinin iyi bir hattat olan Sultan Abdülmecid'e yaptığı altlık kırk liraya satılmıştı.

Meşhur mücellitler diğer sanat eserleri gibi, altlıklara da imza koyarlardı. Edirne işi bir altlıkta 1138 (*M. 1769*) tarihiyle « Mehmet Vehbi » imzası görülmüştür.

ALTMIŞLI (آلتمشلی) [*İlm.*] İlmiye rütbelerinden birinin adıydı. Bu rütbe İstanbul rüusuna dâhildi. İstanbul rüusunun aşağıdan yukarı doğru dereceleri şöyleydi: İptida-i hariç, hareket-i hariç; iptida-i dâhil, hareket-i dâhil, musile-i sahn, sahn-i seman, iptida-i altmışlı, hareket-i altmışlı, musile-i Süleymaniye, Süleymaniye, dâr-ül hadis-î Süleymaniye. İstanbul rüusundan İzmir paye i mücerredine terfi edilir, oradan Edirne paye-i mücerredine, sonra da sırasiyle devriye mevalisi, mahreç, Bilâd-ı Hamise, Haremeyn, İstanbul, sadr-ı Anadolu, sadr-ı Rumeli'ye çıkılırdı.

Eyledi on iki yılda hareket-i dâhilden
Bu gidişle varır altmışlıya yetmiş senede
Şiarî

ALTMIŞLIK (آلتمشلق) [*Mes.*] Üçüncü Sultan Mustafa zamanında altmış para kıymetinde basılmış (*çifte zolote*) sikkeye verilen addı. Sultan Mecit zamanında darbedilmiş olan altılıkların rub'una da « altmışlık » tâbir olunurdu. Bunlar gümüş para zamanında elli paraya tedavül etmekteydi.

AMÂ (عما) [*Sof.*] Lûgat mânası körlük olan bu kelime tasavvufta hakikat gözü kapalı olan zâhir ehli hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bunu mertebe-i ehadiyetten ibaret addedenler, vâhidiyet mânasına kullananlar da olmuştur. O takdirde ince bulut mânasınadır. « İnsan ı Kâmil » müellifi Abdülkerim: « Takayyütten ve ıtlaktan müteali olan mertebeye « amâ » derler ki o da zat-ı mahzdır. » diyor.

Ashaptan Ebu Zeyn -ül Ukaylî « in kâne Rabbenâ kable an yahlûkal - halk - اين كان ربنا

« قبل ان يخلق الخلق » diye sordu. Hazret-i Peygamber « Kâne fil-amâ mafevkahu hava ve ma tahtehu havâ « كان في العماء مافوقه هواء و ماتحته هوا » cevabını verdiler.

AMAME (عمامه) [*Giy.*] Lûgat mânası başlık üzerine sarılan sarık demektir. « Lehçe-i Osmani » de (*1306 tab'ı*) « amame; sarık, baş kisveti, Zeyy-i ulema, cem'i amaim » yazılıdır. « Kamus-u Türki » de amımame olarak yazılmış bulunan bu kelime diğer lûgatlerde halk dilinde ammame olarak kullanıldığı halde doğrusunun « imame » olduğu gösterilmiştir. Vahît Efendi Galetatında « Eddürer-ül mensure fi tashih - il galetat-il meşhure, sahife 309 » da şu izahatı veriyor : « Ahali-i haremeyn-i Muhteremeynin başlarına leffeyledikleri nesne suretinde başa sarılan şey mânasına feth-i ayn ile istimali şâyidir. Arabide kesr-i ayn ve medd-i mim ile imameden galet olup Farisîde feth-i ye, sükûn-u ayn ile destar derler. Amamevi kavuğa itlak şair Şahidi nam nevhevesin A Yeşil destarını sarmış turuncu ebdan üzere mısra gibi nabeca olur.»

Tarikat müntesipleri taçların üzerine muhtelif renklerde amame sararlardı Sarığın beyaz olması nur-i bekaya, siyah olması nur-i fenaya, yeşil olması da nur-i memzuca delâlet ederdi Yeşil sarık aynı zamanda sâdata mahsustu. Beyaz amame, sarıkların makbulü ve en ziyade kullanılanıydı. Miktarı icabında kefen olabilcek kadardı.

Sarık muhtelif tarz ve şekilde sarılırdı. Sarığı gelişigüzel sarıp başlarına geçirenler olduğu gibi, dikkat ve ihtimam ile ve birtakım merasimle saranlar da vardı. Müstakim zade « Risale-i Taciye » sinde bunun âdabını şu suretle kaydediyor: « Aptest ile ve kıbleye tevecüh üzere bulunup sarmak ve herbir devrinde bir kere salât-ü selâm eylemek ve mümkün ise kaimen başta sarılmak ve hur ve nakzı def'aten olmayıp birer birer bozulmak ve badellef ayineye veya suya bakıp güzel oldu deyu tahsin aylemek gibi şerait-i lâzimesi vardır. Bilâ zaruretin oturup sarmak muris-i fakırdır demişlerdir" »

İkinci Sultan Mahmut tarafından yeniçeri ocağının ilgasını mütaakip elbisenin tebdiline kadar Osmanlı padişahları sarık sararlardı. Ulemadan başka yeniçeri zâbitleri ve kalem âmirleri hep sarıklıydılar.

AMANNAME (آمانناميه) [*Siy.*] Teslim halinde mal ve canlarına dokunulmıyacağına dair muhariplere verilen kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdi. Eminlik, korkusuzluk, müsaade demek olan Arapça eman ile mektup, bir taraftan diğer tarafa yazılıp gönderilen kâğıt mânasına gelen Farsça name'den terekkübeden bu ıstılahın mânası «güvenlik kâğıdı» demektir. Yazılı olarak veya olmıyarak verilen amanlara «aman verildi» denildiği gibi dayanma imkânını göremiyerek amanla teslim olmak istenilme haline de «aman istedi», «aman diledi» denilir.

Aman kelimesi Türkçede istimdat, şikayet, tahzir mânasına olarak da kullanılır.

AMED (آمد) *[Mal.]* Maliye ve rüsumat idarelerinde defterlerde kayıt işareti olarak kullanılır bir tâbirdi. Farsça gelmek manasına olan « âmeden » mastarından alınmadır. « Geldi » ye delâlet ederdi. « Kaydı silindi », « gitti- « makamında da yine Farsça gitmek mânasına olan « reften » mastarından « reft » tâbiri istimal edilirdi.

AMEDEN-İ LAKLAK (آمدن لقلق) [*Ask.*] Eski müneccimler tarafından leyleklerin geldiği günü göstermek üzere takvimlere verilen işaretti. Tâbirin lûgat mânası « leylek gelmek » demektir. Leylek memleketimize Şubat sonunda gelmektedir.

AMEDÎ (آمدی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağiyle sonraları askerlik dairelerinde efrat için tutulan defterlerde kullanılır bir tâbirdi. Bölük, tabur veya alaya mal edilen adamın künyesi yazılırken yanına «amedî» işareti konulur, karşılığına nereden geldiği ve tarihi yazılırdı. Terhis edildiği veya başka bir yere naklolunduğu zaman yine künyesine « gitti » makamında « reftî » işareti vazılır ve karşılığına nereye gittiği ve tarihi kaydolunurdu.

« Amedî » Farsça gelmek mânasına olan « ameden », « reftî » de yine Farsça gitmek mânasına gelen « reften » mastarından müştaktır. Gidip gelme makamında « âmedü şüd » tâbiri kullanılırdı. Bu kelimelere askerliğe mahsus defterlerde tesadüf olunur. Âmedî, reftî tâbirleri Osmanlı saltanatının sonuna kadar tutulmuş olan askerî künye defterlerinde kullanılmıştır.

§ [İda]« Babıâlîde vükelâ meclisi müzakere lerini idareye ve sarayla cereyan eden yazı işlerini tedvire memur olanın adına verilen unvandı. O makamda «âmedci» tâbiri de kullanılırdı Daha evvelleri «âmedî - i divan - ı hümayun» denilirdi. Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam eden bu vazife için «Âmedî - i Divan-ı Hümayun» mührü kullanılmış ve kâğıtların başlıklarında da «Âmedî - i Divan - ı Hümayun» yazılmıştır.

«Lûgat - i Ebüzziya» da «Âmedci, âmedî» için şu izahat vardır:

«Babıâlîden Mabeyne takdim olunan mâruzatı irsale, Mabeyn Başkitabetinden iradat-ı seniyyeyi nâtık cevaben tahrir ve iade olunan muharreratı ahza memur olan kalemin reisi. Âmedî - i Divan - ı Hümayun, âmedî kalemi, âmedi kalemi hulefası.»

Muallim M. Cevdet «Sözlük» te «âmedî kalemi» ile «âmedci» için şu izahatı veriyor:

«Âmedî kalemi - sadrazamın padişaha gönderdiği arzlar ile padişahtan sadrazama gelen hatt - ı hümayun ve tezkereleri kaydedip saklıyan kalem odası.

«Âmedci - âmedci bey - bu kalemin âmiri. Buna Âmedî - i Divan - ı Hümayun da derlerdi. Vesikalarda böyle geçer.»

Osmanlılarda devlet teşkilâtı evailde üç kalemden terekkübediyordu: Divan - ı Hümayun, Hazine - i Âmire, Defterhane - i Hakani. Sonradan bunların kifayetsizliği anlaşılarak âmedî ve mektubi kalemleri ile diğer daireler teşkil olunmuştur. Hattâ bir zamanlar ilk üç kalem mensupları kendilerine mahsus zeametlerle geçinirlerken bunlara «memuriyet» denilmiyor, bunların haricinde kalan ve zeametleri bulunmıyanlara «memuriyet» ıtlak olunuyordu.

Vakanüvis Lûtfi Efendi diyor ki:

«1254 (*1834*) hicrî senesine kadar bütün memur ve kâtiplerin maliye hazinesi tarafından muhassas maaşları olmayıp büyük memur, taşra vali ve memurlarının senede bir defa (*boğça - beha*) namiyle gönderdikleri şeyler ve teşrifat - ı kadîme veçhile verilegelen «atiyye» ve «mevkuflar» ile ve sair memurin ve hademe ve ketebe «harc - ı aklâm» ve ashab - ı mesalihten aldıkları «ücret - i evrak ve ilâm» ile, Divan - ı Hümayun gibi bazı mahal memurları zeamet hasılatiyle geçinirlerdi. Bu tarihte ashab - ı mesalihten para almamak üzere memur ve kâtip sınıfına (*1253 sene - i şemsiyesi Martından itibaren*) maliye hazinesinden maaşlar tahsis kılındı.»

Tanzimattan evvel mektupçu ve teşrifatçı gibi âmedci de sadrazamın doğrudan doğruya kapısı halkından sayılır, kendisine sadaret kilerinden tâyinat verilirdi.

Âmedci; müzakere zaptının yolunda tutulmasını temin etmek üzere vükelâ meclisi içtimaında hazır bulunurdu. Mecliste müzakere edilip ehemmiyeti ve müstaceliyeti olan işlerin müsveddeleri âmedî tarafından kaleme alınırdı. Bunun için âmedciler iyi yazanlardan intihab olunurdu.

Mecliste âmedî kalemi memurlarından biri kâğıtları okur, müzakere zaptını tutardı. Zabıt ertesi mecliste imzalanırdı. Mühim işlerin mazbataları o günkü içtimada yazıldığı için ayrıca zabıt tutulmazdı. Sadaret müsteşarı vükelâ meclisinin müzakerelerinde bulunur, reye iştirak etmemekle beraber zabıtları imzalardı. Sait Halim Paşa sadrazam olduktan biraz sonra bu usul kaldırılmış, müsteşarlar meclis müzakerelerinde bulundurulmamağa başlanmıştır. Müsteşarın mecliste bulundurulması sadarete mütaallik işler onun elinden geçtiği için müzakere olunan meseleler hakkında meclise sadrazam namına izahat vermek içindi.

Meclis kararlarından ve dairelerden gelen kâğıtlardan padişahın iradesi alınmak lâzım gelenler âmedî kalemince Mabeyin Başkâtipliğine hitaben yazılan ve sadrazam tarafından imzalanan tezkere ile arza gönderilir, iradenin taallûk ettiğine dair Başkâtiplikten gelen cevap o kanaldan dolaşarak evrak müdürlüğüne ve mektubi kalemi vasıtasiyle aidolduğu makamlara tebliğ edilirdi. Vükelâ meclisi kararlarından iradeye muhtacolmıyanlar icabının yapılması için lâzım gelenlere bildirilirdi.

İmzalı zabıt âmedî odasında kalır, sureti çıkarılarak «Âmedî - i Divan - ı Hümayun» mühriyle mühürlenerek evraka rapten Mektubi Kalemine gönderilirdi. Mektubi Kalemi aidolduğu yere tebliğ ederdi.

ÂMEDÎ ODASI (آمدی اوطه‌سی) [*İda.*] Vükelâ meclisinden ve devlet dairelerinden gelen kâğıtlar üzerine padişahın iradesine muhtacolanları yazan, hazırlıyan ve bunları padişaha arz eden ve padişahtan gelecek iradeleri kaydeden ve aidoldukları dairelere tebliğe vasıta olan dairenin adıydı.

«Âmedî Kalemi» de denilirdi. Daha evvelleri Âmedî - i Divan - ı Hümayun Odası» ıtlak olunurdu.

Odanın yahut kalemin âmirine sonraları «âmedî» «âmedci», daha evvelleri «Âmedî - i Divan - ı Hümayun» denilirdi. Âmedî odası Babıâlînin en mümtaz kalemlerinden biriydi. Buradan sadrazamlığa varıncaya kadar devletin en büyük memurları yetişirdi Bu sebeple Âmedî Odasına Sadaret Mektubi Kalemi hulefasından temayüz edenler alınırdı. 1845 (*H.1261*) senesinden itibaren öteki kalemlerde bulunanlardan da Âmedî Odasına memur alınmasına başlanmıştır. Bu karar üzerine ilk defa olarak Süreyya Bey Âmedî Odasına alındı. Vakanüvis Lûtfi Efendi (*c.8, s.23*) bunu yazarken şu dikkate şayan mütalâayı da ileri sürüyor:

«İşbu karar üzerine hulefa - yı mumaileyhten Darphane Nazırı Tahir Beyin damadı

Gümrükçü zade Süreyya Bey muvakkaten Âmedî Odasına alındı. Belki işbu karar *mîr-i mumaileyhin* odaya alınması garaziyle tizkâr olundu.»

Âmedî Odası kâtiplerine «Âmedî Odası hulefası» yahut «Âmedî Kalemi hulefası» denilirdi.

ÂMEDİYE (آمديه) [*Mal.*] Ecnebi memleketlerden gelen mallardan gümrüklerce alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça gelmek mânasına olan «âmeden» mastarından alınmadır. Bu resim satandan alınırdı.

Vaktiyle mahreç, mevrid, yerli, ecnebi kayıtları nazar-ı dikkat ve itibara alınmıyarak bir memleketten diğer memlekete gerek denizden ve gerek karadan naklolunan her nevi emtia ve tüccar eşyasından masdariye, reftiye, bâç, ihtisap, kantariye, kalemiye namlariyle ve muhtelif hesap ve akçalarla birtakım resimler alınırdı. Bunlardan ihtisap, bâç, kantariye namlariyle istîfa olunanlar dahilî rüsumdan maduddolup asıl gümrük resmi âmediye, reftiye, mastariye veya mürüriye namlariyle alınan rüsumdu. Bu üç tâbir ecnebi devletlerle ticaret muahedeleri yapıldıktan sonra terk olunarak yerlerine bugün de kullanılan ithalât, ihracat, transit tâbirleri kaim olmuştur.

Memlekete girecek ecnebi mallardan gümrük resmi almak için sahillerle hudut boylarında bulunan gümrük idarelerinden başka bir yerden diğer yere naklolunan dahilî eşyadan gümrük resmi alınmak üzere memleketin muhtelif noktalarında «Dahilî gümrükler» namı altında birtakım gümrük idareleri tesis olunmuştu.

Gümrükler; gerek mevkileri itibariyle ve gerek malların nereden geldiği bilinmek mülâhazasiyle üçe ayrılmıştı: sevahil gümrükleri, hudut gümrükleri, kara gümrükleri. Sahillerle hudutlardaki gümrüklerde alınan resimler umumi, kara gümrüklerinde istîfa olunan rüsum ise hususi tarifelere tâbidi.

ÂMEDİYE RESMİ (آمديه رسمى) [*Mal.*] Tanzimattan evvel vali gibi büyük memurlardan gelenlerin masrafına karşılık olmak üzere verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu paralar; devlet işlerinin görülmesi için yapılan masraflarla birlikte «Ruz u Hızır» ve «Ruz-u Kasım» itibariyle iki taksitte alınmak üzere kadılar tarafından halka tevzi (tarh) olunurdu.

ÂMED-Ü ŞÜD (آمد و شد) [*Ask.*] Gelip gitme, varıp gelme, *geldi gitti* demek olan Farsça bir terkiptir. Bu makamda «âmedü reft» de kullanılırdı. «Âmed-ü şüd» tâbirinin vav'lı olarak «آمد وشد» seklinde kullanıldığı da vâkıdir. Bununla beraber vav'lı şekli «و» sıza (*vâvsıza*) nazaran az kullanılmıştır. Yine Farisî kaidesiyle «âmed şüdekân = (آمد شدكان)» suretinde cemilendirilirdi. Bu tâbirlere resmî vesikalarla tarih kitaplarında tesadüf edilmektedir.

Ya destâviz-i mihnetle gelir ya tafhe-i gamla
Usandım hasılı amed şüd-i leyl-ü neharımdan
İki Bayraklı Zade Nesip

Usandım hasılı amed şüd-i râh-ı temennadan
Dil-i bitabıma fikr-i emel bâr oldu gittikçe
Yenişehirli Avni

AMELMANDE (عملماندە) [*Ask.*] Yeniçerilerden ihtiyarlığı dolayısiyle tekaüdedilenler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Biri Arapça ve diğeri Farsça iki kelimenin birleşmesiyle hâsıl olan bir terkiptir Mânası «işten kalmış» demektir. Yeniçerilere «amelmande» namiyle tekaütlük verilmesi ilk evvel Kanuni'nin oğlu İkinci Selim zamanında başlamıştır. Bu gibiler evlenirlerdi. Çocukları «kul oğlu» namiyle acemi oğlanı yazılır, ve bu suretle babaları gibi onlar da ocak hizmeti görürlerdi. İlk zamanlarda acemi oğlanı yazılmaları için gemi hizmetine kadir olmaları şarttı. Çünki acemi oğlanlarının o zamanlarda başlıca işi gemicilikti. Sonra buna da dikkat edilmez olmuş, önüne gelen «kul oğlu» yazılmaya başlanmıştır.

AMEL OLUNA (عمل اولنه) [*İda.*] Öyle yapılsın mânasına gelen bir tâbirdi. Bu tâbir padişahlar tarafından sadrazamların takdim ettikleri kâğıtlar üzerine yazılırdı. Hükümdarların böylece iradesi alınan o kâğıt, kanun hükmüne girerdi.

ÂMİL (عامل) [*İda.*] Halife, hükümdar ve emîr tarafından emvalin alınması işine memur edilen kimsenin unvanıydı. Şeriat lisanında asl olan unvan budur. Çünki Kuranda «والعاملين» vâridolmuştur. «Âmilîn» ile cemilendiği gibi «ummal» ile de cemilendirilirdi.

Âmil unvanı İslâm memleketi büyüdükçe büyümüş, sonraları valilere de âmil denilmiştir. Şeriat nazarında âmil ve vali olmak için birinci şart, o zatın salâh ve iffet ehlinden ve diyanet ve emanet erbabından olmasıdır.

Hazret-i Peygamberle hulefa âmil ve valilerin tâyininde bu dekikaya pek ziyade riayet etmişler ve bunların maiyetine ikinci derecede olarak her yer için oranın salih adamlarından memurlar da tâyin eylemişlerdir.

Bütün memurları maişet hususunda kimseye muhtac etmemek için müstevfa maaşlar ve ücretler tahsis ve valilerle, âmillere verilen

emirlerde dahi müstahdemîni iğna edecek surette maaş ve ücret verilmesini daima emr-ü tembih olunmuşlardır. Bundan maksat ise memurların ihtiyaç yüzünden ahaliye zulüm ve itisaf etmelerine sebebiyet vermemek, ve her muamelede hak ve adli muhafaza ve tevzi ettirmektir.

Hulefa-yı Raşidîn'den başlıyarak Emevîler ve Abbasiler zamanında İslâm memleketi çok büyümüş ve maliye işleri de artmış olduğundan âmillerle valilerin maiyetlerinde muhtelif unvanlarla ayrıca memurlar tâyin edilmiştir.

Bu tâbir; Osmanlılarda ehl-i örf denilen idare memurlarının aşağı rütbede olanlarına verilmişse de taammüm etmemiştir

ÂMİN ALAYI (آمين آلايى) [*Mek.*] Vaktiyle mektebe başlatılan çocuklar için teberrüken yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Süryaniden Araplaşmış bir kelime olan « âmin » « Rabbim kabul eyliye, öyle olsun » mânalarına gelir.

Belâlardan emin olsun cihanda
İlâhi izzetin hakkıyçün âmin
Baki

Çocuk okuma çağına gelince mektebe merasimle başlatılırdı. Mektebe başlatma kandil günlerine tesadüf ettirilirdi.

Mevsim itibariyle kandil yoksa bu merasim pazartesi yahut perşembe günleri yapılırdı.

Mektebe başlatma işine evin temizliğiyle girişilirdi. Merasim gününden evvel evde temizlik başlar, her taraf silinir, süprülürdü. İşler bitince bütün ev halkı hamama gider, mektebe başlama merasimi evvelâ hamamda kadınlar arasında kutlanırdı. (*Natırlar*) ustalar, kınacılar çocuğun etrafında göbek atarlar, şarkı söylerlerdi. Bu eğlence akşama kadar devam ederdi.

Bir de çarşı faslı vardı. Büyük anne, ana, dadı, kalfa, sütnine, cumhur cemaat Kapalıçarşıya gidilerek çocuğa öteberi alınırdı. Evdeki ecdat yadigârı rahle cilâya verilir, yoksa, komşulardan istenirdi.

Perşembe sabahı daha şafak sökmeden evde herkes kalkardı. Kahvaltıdan sonra çocuğa hilâlî bir gömlek, üstüne ipekli mintan, ayaklarına sakız gibi bembeyaz çorap giydirilirdi.

Yeni elbise ve kaloş potinden sonra sıra fesle nazarlığa şelirdi. Püskülün mavi olması şarttı. Fesin ortasına alnının hizasına gelen yere bir nazarlık takılır, sağına soluna başları elmaslı yahut firuze taşlı iğneler iliştirilirdi. Çocuğun boynuna Lâhuri şal bağlamak, fiyonga yerine pırlanta bir ay takmak âdetti. Hazırlık tamamlanınca, aile halkı arabalara atlayıp çocuğu Eyüpsultana götürürlerdi. Kafile, hazreti Muhammet'le . Fatih Mehmed'in asırlarını düşündüren avludan geçerek türbe penceresinin önünde dururdu.

Kalemin rengini anlatamıyacağı uçucu bir cilve ve cümbüş ile ışıldıyan enfes çini âlemi içinde mahsur kalan pencere parmaklığına çocuğun alnını dayarlar, onun için sahabeden yardım dilerlerdi.

Eve dönüşten yarım saat sonra mektep çocuklariyle ilâhiciler sökün ederlerdi. Her mektebin kendi ilâhicileri olmakla beraber mekteplere bağlı olmıyan ve şöhretleri İstanbulu bir sevgili gibi kucaklıyan ilâhiciler de vardı. İstiyenler, bunları getirtebilirlerdi,

Mektebe başlıyacak çocuğun evinin önü ile alayın geçeceği yollar, köşe başları kalabalıktan geçilmez bir hale gelirdi. Kapının önünde çocuğun bineceği, kırmızı kolanlı, yeşil ince altlıklı, siyah eğerli bir midilli dururdu.

Semtte, mektebe başlama, âmin alayı bir seyir vasilesiydi. İhtiyar ve orta yaşlı kadınlar, hattâ genç kızlar için sokağa çıkmaya bir vesile teşkil ederdi.

Bunlar mektep ve âmin alayını duyunca:

—Gider köşe başında, yahut mektebin önünde seyrederiz, derler, büyük anneler de:

—Dizlerim ağrıyor, ama ben de giderim, savaptır, hayırlı olacak çocukların âminlerinde melekler bulunurmuş; sözleriyle seyre gideceklerini ihsas ederlerdi:

Çocuk evin kapısında gözükür gözükmez, ilâhiciler okumaya başlarlardı.

Tövbe edelim zenbimize
Tövbe ilâllah, ya Allah,
Lûtfunla bize merhamet eyle,
Aman Allah ya Allah.

İlâhicilerin arkasından, âmincilerin muntazam, ahenkli sesleri sokağın sessizliğini noktalardı:

—Âmin, âmin!

Okuyucu yeniden başlardı:

Gel vücudun, ateş-i aşkı Habibullaha yak,
Çeşm-i kalb-i ol ziyada fethedip Mevlâya bak

Burada yine:

— Âmin, âmin! nakaratı tekrarlandıktan sonra ilâhi tamamlanırdı.

Sinen içre nur-u zikr ile uyandır bir çerağ,
Ol çerağın şulesiyle görüne didar-ı hak.

Bu sefer âmin sesleri daha tizleşir, sesler uğuldıyan bir rüzgâra benzerdi ve ilâhilerle âminlere birdenbire nihayet verilirdi. Bütün alay ve sokaklara dökülen seyirciler en derin bir sükût içinde kalır; fakat bir an sonra, bu sessizliğin içinden yeni bir nida, çok uzaklardan zamanların ve mesafelerin ötesinden kulağa çarpan başka bir ses doğardı. Binişinin bol yenleri kalkık bir hoca duaya başlardı.

O zaman herkes, bir mürakabenin lezzeti içinde birer gölge gibi, olduğu yerde çömelerek ve el açarak duayı dinlemeye başlardı, ve mangal kapağı yaşmaklı, çifte etek feraceli, çarşaflı, uzun atkılı kadınların yumrulmuş vücutlariyle yere iğik başlarından bir huşu halkası teşekkül eder, yüzleri bir çeşit şefkatle ruhanileşirdi.

Hocanın duası bitince ilâhicilerin sesleri, âmin nidaları sokağın loşluklarına bir ses ışığı gibi vurmaya başlardı:

Allah, Allah uludur
Emrin tutan kuludur,
Müminlerin yoludur.

—Âmin, âmin....

Allah, Allah Rahîm Allah
Kerim Allah, diyelim hu
Şefik Allah, aman Allah,
Yüce Allah, diyelim hu.

—Âmin, âmin. . .

Bu sırada mahalle bekçisi çocuğu kucaklar, midillinin üstüne oturturdu. Sonra yedeğine alır, mektebin kalfasiyle müzakerecisi iki tarafına geçerdi.

Alay, teşrifata tâbidi. En önde giden biri, atlas bir yastık üstüne konmuş sırmalı cüz kesesiyle elifbeyi götürürdü. Onun arkasından uzun boylu biri başının üstünde çocuğun mektepte oturacağı mavi atlaslı pufla minderle sedef ve bağa kakmalı rahleyi taşırdı.

Bunu midilli takibederdi. Çocuğun arkasında mektep hocasiyle ilâhiciler ve âminciler yürürdü, âmincileriu arkasında da mektep çocukları, ikişer ikişer elele vererek alayı tamamlarlardı. Çocuğun babası, davetliler, akraba ve yakın dostlar en arkadan alayı takibederlerdi.

Yolda ilâhiciler fâsılalarla lâhniyle vecdolan ilâhilerin nurdan mısralarını okumakta devam ederler, bazan da ağızlarından renkli bir tasavvuf rüyasının beyitleri dökülürdü:

Ben bilmez idim, gizli ıyan hep sen imişsin
Tenlerde ve canlarda nihan hep sen imişsin

—Âmin, âmin....

Senden bu cihan içre nişan ister idim ben,
Âhir bunu bildim ki, cihan hep sen imişsin.

—Âmin, âmin...

Hasan başımın tacı, Hüseyn gözümde nemdir,
Bu iki kurretülâyn kalbde tev'emdir.

—Âmin, âmin...

Sad salli alâ seyyidinâ âli Muhammed
Evliyalar pîridir şah-ı velâyet

Bu ilâhi bittikten sonra daha gürültülü, daha âmini bol bir yürüyüşle mektep kapısına varılırdı.

Kapıda alay durur, çocuk hemen içeri girmez, zamanın padişahına da kavuk sallanır, hulûs çakılırdı:

Ey şehriyar-ı pürkerem;
Ey padişah-ı muhterem;
Tahtında ol daim hurrem
Ey padişah-ı muhterem

Âmin âmin seslerinden sonra ilâhiciler «kad fethullahül-mevahib» i okuyarak gülbank çekerlerdi. Gülbangi mütaakıp hoca efendi tekrar duaya başlar, sesi, Kuran lisanına muhabbetten ve imandan kopan uhrevî bir ahenk verirdi. O zaman vücutlarını mâneviyetin vecdine saran müminler, mukaddes bir sükûn içinde bir an ruhlariyle yalnız kalırlardı.

Hep bir ağızdan dökülen âminlerden sonra, çocuğun bir elinden mektep kalfası, bir elinden de bevvap tutarak yukarı çıkarırlar, doğruca hocanın yanına götürürlerdi.

Minderle rahle hocanın önüne daha evvelden konulduğu için, çocuk hocanın yanına giderek elini«şap, şap» öper, karşısında diz çöker, oturur, başkalfa da elif cüzünü açardı.

Hoca bir «Besmele-i şerif» i mütaakıp iki parmağiyle tuttuğu kemik hilâli üzerine koyarak okurdu.

—Elif!

Sonra «dersin bugünlük bu kadar, sakın unutma... Sonra kulaklarını çekerim.» diyerek eliyle kulağını çeker gibi yapardı.

İşte eski devirlerde çocuk mektebe böyle başlar, ilk dersi böyle alırdı.

ÂMİNHAN (آمین‌خوان) [*Hal.*] Camilerde namazı mütaakıp yapılan duada yüksek sesle «âmin» diyenler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Âmin deyici, diyen demektir. Alelitlâk dualar hakkında da kullanılırdı.

Bu duaya oldu âmınhan cihan
-Lâ-
Ben duaya başlasam eflâk âminhan olur
-Lâ-

Her ne derlerse asla itiraz etmeyip peki diyen, her şeye baş sallıyan, sessiz, kansız adam hakkında da kullunılır.

ÂMİRE عامره [*İda.*] Eskiden bir kısım müesseselerin hükümete mensubiyetini anlatmak üzere kullanılan bir tâbirdi. Matbaa-i Âmire, Tersane-i Âmire, Tophane-i Âmire, Darphane-i Âmire bu cümledendir. Âmirenin lûgat mânası mamurdur.

ÂN (آن) [*Sof.*] Arapça bir kelime olmak itibariyle lûgat mânası « zamanın »taksım edilmiyecek cüz'u olup sofiyeye göre mevhum ve mücerret zihnî bir mefhumdur. Hakkın zuhurundan dolayı tevehhüm edilir. « Mekân» da öyledir, «kevn» e tâbi bir mefhumdur. Halbuki kevn ve « zuhur » Hakkın olunca, yani vahdete erilince zaman ve mekân kaydı kalkar. Ortada ancak « ân-ı dâim » kalır. Hazret-i Muhammet bunu « ليس عند ربك صباح ولامساء » diye bildirmiştir. Mevlâna da « Mesnevi » de vaktin ve zamanın sofiler nazarında itibari olmadığını ve hakikat ehlinin « ibnül vakit» olacağını söyler, Niyazi'de aynı mânada:

İbn-i vaktim ben eb-ül vakt olmazam
a ıd-i mahzım ben tasarruf bilmezem

diyor. Esasen sofiyeye göre « hilkat zamani değil «ani ve dâimi» dır. Hakkın zuhuruna tekaddüm «zamani bir tekaddümle » değil « zati kidemiledir. Mevcudat her an « bütün heyetiyle madum, yani bir heyetle mevcut olur. Hak'tan « vücut feyzinin sereyanı » daimidir. Ancak halk suverin tahavvülâtını zaman ile anlıyabilirler. Meselâ on sene evvel tanıdığını on sene sonra görse kimse ona « değişmişsin »der. Halbuki bütün mükevvenat her ân tavahhüldedir. Ve aklın tecellisinde tekerrür olmadığı cihetle bir an evvelki âlem-i gayba gitmiş bir an sonra yeni bir âlemi « gayb » dan « ayn » a zâhir olmuştur. Kâf suresindeki « افعيينا بالخلق الاول بل هم فى لبس من خلق جديد » âyetini de bu suretle tefsir ederler. Ezel ve ebet « an-ı dâim » de mündemiçdir. Ve ân-i dâim, « zaman»ın batınıdır. « Ân-ı dâime erişmek, zaman ve mekân kaydından knrtulup » huzur-i dâime erişmek, zaman ve mekân kaydından kurtulup «huzur-i dâim»e ermekle kaimdir. (*Bayezıd-i Bestami*) « kırk yıldır Hak ile konuşuyorum, halbuki beni halk ile konuşur zannederler.» diye bu haleti anlattığı gibi son zamanlarda yine sofilerin büyüklerinden « Şabaniyye - melâmiyye » ricalinden « Kuşadalı İbrahim Efendi » bir mektubunda bunu «el işte gönül oynaşta gerek» diye telkin ve talim etmektedir.

Ceçen hod geldi geçti
Geleceği neylersin
Her nefesin neş'esin
Bu demden bu ândan sor
Oğlanlar Şeyhi İbrahim

§[*Ask.*] Altı endaze çuha demekti. Buna «mirahuri» de denilirdi. Sultan Mehmet zamanında gazada olan yeniçeri yoldalşarın küçük çocuklarına ve acemi oğlanlara yılda bir defa verilirdi.

Verilen çuha yedi endaze olursa « yağmurluk » adını alırdı.

Acemi oğlanların eskileri için her oda başına yirmişer tane « yağmurluk » ötekilere de « ân » verilirdi.

ANA (آنا) [*San.*] Mahyacılık tâbirlerindendir. Minarelerin üst şerefelerinden birbirlerine gerilen kalın halatın ucuna geçirilen « boncuk » ların sayısı kadar olan iplerin adı idi. İplerin uzunluğu camilerin büyüklüğüne ve minarelerin birbirine olan mesafelerine göre on iki veya on beş arşındı. Bunlar « boncuk » lara bağlanırdı.

ANA DEFTERİ (آنا دفترى) [*Ask.*] Devşirme usuliyle toplanıp getirilen acemi oğlanlar için geldikleri sırada İstanbul'da tutulan defterin adıydı. Buna « eşkâl defteri » dahi denilirdi. Bu deftere oğlanların memleketlerindeki adlariyle ana ve babalarının isimleri, mensup oldukları köy, kaza, sancak adları, sürücülerin ve sürücübaşıların isimleri yazıldığı gibi ben ve saire gibi fârik alâmeti bulunanların alâmetleri de kaydedilirdi. Bu defter yeniçeri ağası tarafından mühürlenir ve muhafaza edilirdi Acemi oğlanların Türk aileler yanındaki müddetlerini ve kışlalarındaki hizmetlerini bitirip de ulûfeye yazılacak olanların bu defterdeki kayıtlarla kontrolü yapılır, kaydı uygun olanlar ulûfeye yazılırdı.

ANADOLU AĞASI (آناطولى آغاسى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı yüksek rütbeli zâbitlerinden birinin adı idi. Başlıca vazifesi Türk ve İslâm usul ve terbiyesini öğrenmek üzere Türk çiftçilerine verilen pençik ve devşirmelerin kaçmamaları ve bunların sevk ve celpleri ve kontrolleri işi idi.

ANA GECESİ (آنا كيجه سى) [*Hal.*] Eskiden çocuğun doğduğunun yedinci gününün gecesine verilen addı. Loğusa o gün yataktan kalkar ve gece bir de eğlence tertibedilirdi. O güne kadar loğusayı görmeğe gelen misafirlere « gaz boyamaları » na sarılı sürahiler içinde şerbetler gönderilirdi. Akrabalar ve yakın dostlar loğusaya hediyeler verirlerdi

ANAHTAR AĞASI (آناختار آغاسی) [*Sar.*] Saray hizmetlerinin mühimlerindendi. Tülbent ağalığına zilyed olan anahtar ağasının vazifesi has odalıları tariklerince istihdam etmek, hasta olanları tedavi için hastaneye, evleri olanların evlerine gitmelerine ruhsat vermek, ocak vazifelerini tevzi etmek, mahlûl nanpare vukuunda çıraklığa talibolanların arzuhallerini silâhtar ağaya arz ve takdim eylemek, ağaları alesseher uyandırıp camiye sevk etmek, ağaları yekdiğeriyle hüsn-ü muaşeret ve ülfete tergibeylemek, hane-i hassa ağalarının içtima ve âramlarına mahsus ve «Yeşil Direk» unvanını taşıyan encümen-i ülfetin nezafeti dairesine nezaret etmek, aşağı koğuş ağalarının gündüzleri okuyup yazmamak için gizlenen ve Babüssaade ve civarında gezinen haylazları koğuşlarına göndermekten ibaretti.

Anahtar ağası yeni sarayda kalan umum iç oğlanlarının zâbiti olduğu cihetle padişahlarla beraber sayfiyeye gidemiyerek sarayda kalır ve vazife-i mevduasiyle meşgul olurdu.

ANA KOLONALAR (آنا قولونلر) [*Bah.*] Ana direk kapelelerinden sancak ve iskeleye sarkan tel halatlara verilen addır. Çımaları radansalı olan bu halatlara icabında palanga koşularak direkler istenilen vaziyete alınır ve lüzum görüldükçe çalmıklar bunlar vasıtasiyle doldurulur. Gabya kapelesinde abulunalara « gabya kolonaları » denir.

ANBAR AĞZI (آنبار آغزی) [*Bah.*] Güvertenin birinden ötekine geçit olmak üzere güvertelerde açılan geçitlere verilen addı.

ANBER (عنبر) [*San.*] Vaktiyle saraylılar ve zenginler tarafından bâhi kuvveti artırmak için kullanılan sert, kokulu maddenin adıdır. « Ak anber » de denilirdi. Anber; esmer renkli, donuk manzaralı, keskin ve lâtif kokulu bir maddedir.

«Kamus» ta; «Bir dabbe-i bahriyenin rus fazlasıdır. Yahut deryada kâin bir pınardan zift gibi kaynayıp çıkardığı duhuniyeti sebebiyle su yüzüne çıkıp müncesit oldukta mevc sürüp sahili deryada bulunur. Bunu balıklar yutup tesemmüm ederek helâk olmağla sahilde bulunur. Karnını yarıp çıkarırlar. Bazıları da Cezayir cibalinde olan bal arıları hoş nebettan raiy ile hâsıl eyledikleri aseldir. Kesret-i baran hasebiyle arıların kovanlarını sel suyu deryaya getirdikte ecza-yi asliyesi mahvolup ecza-yi şemmiyesi baki kaldıkça mevc sahile atup anda bulunur.» suretinde tarif olunmaktadır. Mütercim Asım Efendi buna şu mütalâayı ilâve etmiştir : « mütekaddimîn ile müteahhirînin arasında muhalefet vardır. Musannif mütekaddimîni tercih etmiştir. Bu, tab'a muvafıktır. Çünki anberde arı kanadı, arı kuyruğu, arı ayağı bulunur. Eşbehî nev'indendir. Aklığı karalığına galiptir »

Vaktiyle anber ziyade kullanıldığı halde onun ne olduğunu bilmezlerdi. Kimisi bir nevi deniz köpüğüdür derdi. Kimisi de onu deniz mantarına benzetirdi. Bazıları topraklardan çıkarak denizlere dökülen bir nevi yağlı balmumu olduğnnu iddia ederlerdi. Daha türlü türlü şeylere benzetenler olmuştu.

İlim adamları anber hakkında böyle birbirleriyle münakaşa ederken kâr etmenin yolunu bilen gemiciler onu deniz üzerinden toplıyarak getirirler, pahalı pahalı satarlardı. Çünki anber yalnız güzel kokusundan dolayı değil, mühim bir ilâç olarak da meşhurdu. Hekimlerin bir kısmı onu kalbe kuvvet vermek, bazıları hazmı düzeltmek, kimisi de sinirleri teskin etmek için hastalarına yuttururlar, yahut içirirlerdi. Bir tanesi tifoya karşı baş ilâç olarak tanıtmıştı. Anberin aşk ihtiyacını artırmak hassası yüzünden işe âşıklar da karışmışlar, bu sebeple onun kıymetini bütün bütün artırmışlardı.

Nihayet iki asır evvel bir gün Avrupa'nın büyük Okyanus kenarındaki limanlarından birinde büyük kafalı bir balık karaya vurup da karnından altı, yedi kilo birden çıkınca, bunu çıkaranlarla beraber ilim adamlarının da gözleri açıldı. Bundan anlaşıldı ki anber kaşalot denilen büyük balığın karnından çıkararak denizlere bıraktığı pek güzel kokulu, fakat pek temiz sayılmıyacak bir maddedir. Bu balık da insanlar gibi safra yalonda kum hastalığına tutulduğu, anberin işte bu safra kumlarının bir araya gelmesinden hâsıl olduğu anlaşıldı. Japonlar da ak anbere balinanın necaseti adını vermektedirler. Anber, Madagaskar Adası ile Japon ve Kromandel sahillerinde bulunur. Tazesi gayrimuntazam kürevi siyah kütleler halinde bulunur ve satılıları düz veya çıkıntılı olur.

Anberden bazı şeyler de yapılırdı. «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde buna dair şu izahat vardır:

«Bu güzel kokulu ak anber denilen sâf ve temiz kısmını eski tabipler kullanır ve *(sâfi bal)* ile karıştırarak macun yaparlar, sanatkârlar ise *(lâden)* denilen arı ifrazatiyle karıştırıp yuğurarak bundan âlâ haddeli tespihler, fincan, tabak, kâse yaparlar ve armut şeklinde döğdürerek bir mahfaza içinde bulundurup koklarlar ve mecidiye büyüklüğünde kurslar yapıp bir damga ile üzerine gömme bir tarzda -ve şifaün lima fissudur - damgasını basıp dıyk-ı

sadra devadır diye kendisini ve suyunu yuttururlar. İşe yaramıyan tozlarını kalem gibi dondurup mübarek gecelerde *(micmer)* denilen şamdanda yakarlar. Kurslar yaparak üzerine yaldız sürüp kokucular da satarlar. Kahve fincanlarının dibine bir büyük leblebi tarzında ajurlu bir gümüş kutu geçirilerek bunun içerisine anber doldurup üzerine sade kahve koyarak anberli kahve içerler, bu suretle kuvve-i bâhiyelerini tenbih ederlerdi. Velhasıl anbersiz kanber olmaz fehvasınca tespihleri anber, fincanları anber, kahveleri anber, buhurları anber, macunları anber, ilâçları anber, âdeta *(mücessem anber)* haline gelirlerdi. Bu anber bir zaman lâleler ve samurlar gibi tarihte kendisine bir devir açmış olup hediye ve rüşvette nakit makamında kullanırlardı. Anberden iyi bir tespih elli liraya, 33 lüsü on beş liraya, on liraya, fincanları, tabakları beş liraya ve anberlikli fincanlar beş liraya satıldığı gibi halis ak ve ham anberin de dirhemi üç altından aşağı değildi. Hekim kitaplarında, reçetelerden gittikçe rağbetten düşerek harbden evvel Mısırçarşısında dirhemi yarım liraya kadar satılırdı. Şimdi macun anberi arıyanlar pek azalmıştır. Tespihleri de nadiren görülmektedir. Trablusgarp'ta yapılıp hacılarla Anadolu'ya ve İstanbul'a gelen âdi, çekimsiz anber ve kara anber tespihler ise anber yağı ile yağlanıp Yahudi antikacılar tarafından ecnebilere anber diye yutturulur ki bunların hemen hemen anberle hiç alâkası yok gibidir.»

Anber; bugün yalnız levantacılıkta kullanılır.

ANELE (عنله) [*Bah.*] Bir demirin kendisine zincir veyahut bağlanmak için bedenin üst başına raptolunan halkanın adıdır.

Bir tarafı mukavves, bir tarafı açık bir nevi bakla olup bunlar yerlerine açık taraflarından açılmış yuvalardan geçirilen habilerle bağlanır. Habilerin bazısı skurlu, bazısı skursuzdur. Skursuz olanların bir nihayetine çatal pin geçirilir. Demir reislerinde ve şamandıra üzerlerinde zincir veya halat bağlanan bu baklaların rıhtım üstlerinde veya yatak yeri yapılmış sahillerde aynı maksat için konmuş yekpare ve yuvarlak şekillerde olanları da vardır. Bunlara «mapa» denir.

ANKA (عنقا) [*Mit.*] Mitolojik bir masal kuşu. Halk arasında «ismi var, cismi yok» diye tarif olunur. Celâl Esat Arseven'in «Sanat Ansiklopedisi»ndeki izahatına göre lûgatler bu kuşun cennet kuşuna benzer yeşil bir kuş olduğu için zümrüdü anka denildiğini yazarlarsa da bunun bir ismi de simürg olduğuna ve ankağu sözünün eski Oğuz dilinde anmak ve tahayyül etmek kelimesinden bir şey hatırlatan resim ve heykel mânasına geldiğine göre zümrüd-ü anka tâbirinin simürg - ankağu'dan gelmiş olması muhtemeldir.

Bu kuşun üslûplanmış *(stylisé)* şekillerini Türklerin ta tunç devrinden bugüne kadar gelen bütün sanat işleri üzerindeki tezyinatta da görmekteyiz. Bahusus eski Türk halılarında bu kuşun tezyinî bir hale sokulmuş resimlerine çok tesadüf olunur.

§ İsmi malûm, cismi mevhum bir büyük kuş, Devlet kuşudur ki yuvası Kafdağındadır. Sofiyeye göre anka ecsad-ı âleme bâis-i feth-i ilâhî olan heyulâdan ibarettir. Bunun hariçte «ayn»ı mevcut değildir. Anka denilmesi ismi işitilir ve taakkul olunur bir şey ise de hariçte vucüdu olmadığındandır. Tasavvufa dair kıymetli eserler meydana getiren Abdülbaki Gölpınarlı, *Kaygusuz*a dair olan kıymetli eserinin lûgatçesinde *(sahife 114)* bunun için şu izahatı veriyor: «Sofiyeye göre anka, vucutta taayyünü olmıyan, yalnız zihinde suret bulan heyulâdır ki kâinattaki «süver-mükevvenat» o süveri «heba-anka» nın kabulü ile meydana gelmiştir. Mücerret bir mefhum i zihnî olduğundan teşbih tarikiyle «anka» denir.»

Kaf-i dilde çün makam edindi bu ankay-i aşk
Ol sebeptendir demadem aşk ile kavga-yı aşk
Kaygusuz

ANKA BEZİRGÂN (عنقا بازركان) [*San.*] Eskiden büyük tacirler hakkında kullanılır bir tâbirdi. « Kamus-u Türki » de; lûgat mânası « Kafdağında durduğu zannolunan büyük kuş, ismi olup cismi olmıyan şey » demek olan « anka » kelimesi izah olunurken avam tâbiri olarak « anka bezirgân » « pek zengin = tacir » demek olduğu da kaydedilmiştir. Anka kelimesinin bu tâbirde « emsalsiz » makamında kullanıldığı anlaşılıyor.

AN MİM ÂMED (عن م آمد) [*Ask.*] Devşirme suretiyle toplanıp Türkçeyi ve İslâm dinini öğrenmek üzere Türk köylülerine satılmış olan acemi oğlanlardan müddetini bitirip Rumeli ağasının tezkeresiyle ulûfeye yazılanların kayıtlarına verilen işaretti. « م » den geldi demektir. « م » Rumeliye işaretti. Rumeli ağasının tezkeresiyle yazılanlar Rumelideki Türklere satılanlardı. Bunların kayıtları Rumeli kaleminde yapılırdı.

Anadolu'daki Türklere satılmış ve Anadolu ağasının tezkeresiyle ulûfeye yazılanların

kayıtlarına «an tı âmed-عن ط آمد» işareti konulurdu.

AN TI ÂMED (عن ط آمد) [*Ask.*] Devşirme suretiyle toplanıp Türkçeyi ve İslâm dinini öğrenmek üzere Türk köylülerine satılmış olan acemi oğlanlardan müddetini bitirip Anadolu ağasının tezkeresiyle ulûfeye yazılanların kayıtlarına verilen işaretti. «ط» dan geldi demektir. «ط» Anadolu'ya işarettir. Anadolu ağasının tezkeresiyle yazılanlar Anadolu'daki Türklere satılanlardı ve bunların kayıtları Anadolu kaleminde yapılırdı. Rumeli'deki Türklere satılmış ve Rumeli ağasının tezkeresiyle ulûfeye yazılanların kayıtlarına (*an mim âmed-* عن م آمد) işareti konulurdu.

AN ZEAMET (عن زعامت) [*Mal.*] Bir mahallin takririnde o mahalde mevcut timardan başka ahar sancakta da timarı olan kimsenin o ahar sancaktaki timarına verilen addı. Bu itibarla an zeamet tâbiri hisseden ibaret demekti.

APAZLAMA (آپازلامه) [*Bah.*] Bordaya amut, yani kemre istikametinden esen rüzgâra alem olmuş bir tâbirdir. Eğer rüzgâr kemrenin kıç tarafına doğru bir cihetten eserse buna «omuzluk rüzgârı» denilir.

APAZLAMAK (آپازلامق) [*Bah.*] Yelkenler rüzgârı avuçlamışçasına şişmek, hafif rüzgârla yavaş yavaş gitmek.

APIŞMAK (آپیشمق) [*Ok.*] Kez yerinin iki tarafındaki «dudak»ların yumuşaması keyfiyetine verilen isimdi.

APIŞTIRMAK (آپیشدیرمق) [*Bah.*] Gemi iki demirin ortasında bulunarak az bir yer ihata etmesi maksadiyle aralarında bir mesafe olmak, yani zincirlerin beyninde bir zaviye hâsıl etmek üzere, usulü veçhile çifte demir atmaktır. Bu türlü iki demir atmağa, dar demir mahallerinde yeya ıskarça limanlarda bir gemi veya donanma sefineleri tarafından müracaat olunur.

ARAP BOCUSU (عرب بوجوسی) [*Bah.*] Fıçı, bidon ve emsali cisimleri, ağır eşyayı mavna veya herhangi bir vasıtaya koymak, yahut buralardan çıkarmak için yapılan tertibata verilen addır. Çıkacak eşyanın bulunduğu yerden çıkarılacak yere kalas dayıyarak bir mail satıh vücuda getirilir, ve bu satıh üzerine doblin olarak bir halat serilir; halatın doblin tarafı sathın yukarı tarafına kuvvetlice bağlanılır. Çıkarılacak veya indirilecek cisim halatın üzerine yatırılarak halatın çıkması cismin üzerinden dolaştırılıp iyice boşa alınır. Cisim indirilecek ise çünna ağır ağır lâçka; çıkarılacak ise lâva edilir. Bu suretle cisim kolaylıkla indirilir veya çıkarılır.

ARABESK (عربسك) [*San.*] Motifleri birbirine girişik ve iç içe geçme olan *ornement* tarzına Avrupalılarca verilen isimdir. Avrupaya İslâm memleketlerinden gelmesi bu tâbirin kullanılmasına sebebolmuştur. Halbuki bu tarz yalnız Araplarda değil, bütün İslâm milletlerinin tezyinatında görülür. Bu sebeple ona Arabesk demek doğru olmaz. Zaten ne Araplar, ne İranlılar ve ne de Türkler buna Arabesk demezler. Farsçada ve Osmanlı Türkçesinde bunun ismi (*girift*) tir. Son zamanlarda bazı Osmanlı nakkaşları bu kelimenin karşılığı olarak Arap yolu tâbirini kullanmışlardır. Fakat bu tâbir de bu tarzın Araplardan geldiği ve onlara has bir tezyinat tarzı olduğu fikrini vermesi dolayısiyle yanlıştır.

Arabesk ismi verilen girift tezyin tarzı Araplardan çok eskidir. Bunun ilk örnekleri Orta Asyadan Avrupaya göç eden Saka'lar ve Sarmat'ların tezyinatında görülür. İptidai devirlere mahsus olan halezon şeklindeki ilk tezyinatın hayvan şekillerine benzetilmesi ve bunların boynuz ve mafsallar gibi birbirine sarılan kıvrılmış şekiller olmasından doğmuştur.

Yunanlılar ve Romalılar da bu türlü tezyinat kullanmışlardır. Pompei evlerinin duvarlarındaki nakışlarda böyle girift tezyinata çok raslanır.

Eski Mısırda Batlamyos'ların devrinde dokunan kumaşların üzerinde de böyle Arabesk nakışlar çok görülür.

Avrupada ve bilhassa İtalyada eski Yunan ve Roma sanatının diriltilmesi suretiyle vücuda gelen Rönesans sanatı bu girift tezyinatı çok kullanmıştır.

ARAP CEVİZİ (عرب جوزی) [*Bah.*] Zincirin halat bosalarının birer çımasına yapılan cevizin adıdır. Buna «bosa cevizi» de denilir.

ARAKÇİN (عرقچین) [*Sof.*] Kavuğun altına giyilen takkenin adıydı. Arak ter, çin toplıyan mânasına gelir ki bu itibarla arakçîn ter toplıyan demek olur. Arakçîn kavuğun kenarları terden yağlanmasın diye giyildiği için mânasına da tamamen mutabık sayılır. Anadolunun bazı yerlerinde bu tâbir hâlâ kullanılmaktadır.

«Bürhan-ı Kaatı» da şu izahat vardır: «Cim-i Farisîyle takke tâbir olunan baş kisvetidir ve kadife mânasınadır ki mâruf harir ku-

maştır ki havlı ve ülkerli olur ve kadife uclu ve saçaklı ihrama ve yüz teri silecek şa'riye tâbir olunan destimale dahi derler, ve mutlak ter silecek nesneye de denür; destimal ve mendil ve çevre gibi. Arabide arakiye denür.»

Pamuklusu ve sadesi olurdu. Sıçandişi tâbir ettikleri gayet ince dikişlileri vaktiyle pek meşhurdu. İstanbul'un Büyük Çarşısının dua meydanı denilen yerinde bazı ev kadınları diktikleri hemen göz görmiyecek derecede ince dikişli takkeleri beş altı kuruş mukabilinde satarlardı.

Arakçînin alup âşık döküldü geysuvân-ı yâr
Frengistandan giydi gazapla şapkayı ağgâr
Sabit

ARAKIYE (عراقیه) [*Sof.*] Kavuğun ve daha sonra fesin altına giyilen takkenin adıydı. Arak Arapça terdir. Bu itibarla arakıye ter alan, ter toplıyan demek olur. Farisîsi «arakçîn» dir. «Lehçe-i Osmani» de «tiftikten tarpuş, arakçîn, takke» suretinde izah olunmuştur. Her iki tâbir halk arasında da kullanılırdı. Pamuklusu ve sadesi olduğu gibi tiftikten, yünden yapılanları da vardı. Sonraları yalnız derviş serpuşu mânasında kullanılmıştır. Nitekim «Kamus-u Türki» de bu son şekil için şu izahat vardır:

«Tiftikten ince külâh ki dervişler giyer.»

ARAK RESMİ (عرق رسمی) [*Mal.*] Vaktiyle rakıdan alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan «arak» rakı demek olduğu gibi ter mânasına da gelir. «Kamus-u Türki» de şöyle izah olunmuştur:

«Ar. 1. ter: Arak-ı cebîn = alın teri. 2. Ter gibi tereşşuh ederek hâsıl olan ruh, meyva vesaire envaından taktirle istihsal olunan ispirto, rakı *(«Rakı» bundan galattır)*.»

Rakıdan alınan resim zaman zaman değişmiştir.

ARALIK TEVZİİ (آرالیق توزیعی) [*Mal.*] Devlet işlerinin görülmesi için yapılan masarifi kapamak maksadiyle «ruz-u Hızır» ve «ruz-u Kasım» itibariyle iki taksitte alınmak üzere yapılan umumî tevziattan sonra çıkan müstacel masraflar için aralıkta başka tevzi defteri yapılmak suretiyle tarholunan vergilere verilen addı. Tazimattan evvel masraflar senede iki defa kadı tarafından halk mümessilleri de bulunmak suretiyle, tesbit edilir, yapılan defteri tasdik olunmak üzere hükümet merkezine gönderilirdi. «Tevzi defteri» namını alan bu defter merkezde tetkik ve fazla şeyler varsa tenkih olunduktan sonra defterin baş tarafına «sah» çekilmekle beraber hakiki masarif miktarının tasrihi suretiyle ruhsatı havi sâdır olan «emr-i şerif» üzerine mahalline geri çevrildikten sonra halka tevzi ve taksim olunurdu.

«Aralık tevzii» vakitsiz olmak itibariyle mükellefleri şaşırttığı, ve ekserisi mânasız ve keyfî şeylerden ibaret bulunduğu için pek çok şikâyeti mucibolur, hattâ dâvalara yol açardı. Garibi şudur ki dâvalar için icabeden ilâm ve mahkeme harçları bile diğer bir tevzi defterine konulmak suretiyle yine halktan alınırdı. Bu halin men'i için Tanzimattan evvel pek çok fermanlar, emirler ısdar olunmuş, memurlar en ağır cezalarla tehdidedilmişken bir türlü önü alınamıyordu. Nitekim «Başvekâlet arşivi'nde» mevcut bir vesikada *(maliye fiş No. 193)* deniliyor ki: «Bazı mahallerin hâkim ve âyanları tarafından altı ayda bir kere vâkı olan tevziattan başka kendu menfaatleri için aralık tevzii namiyle birtakım mevadd-ı zulmiyeden ibaret olmak üzere ahali-i memleketten hayli akça tahsil ve bu veçhile fukarayı iz'aç ve tağrir etmekte oldukları» ihbar edilmesi ve yapılan tahkikattan bunun sıhhati anlaşılması üzerine 1246 senesinde sâdır olan hükümde «Ba'dezin bir mahalde aralık tevzii namiyle fukaradan bilâ irade bir akça ve bir habbe alındığı ihbar olunur ise bu defa olduğu misillû yalnız tembih ve te'kit ile iktifa olunmayıp cesaret eden ve ruhsat verenlerin bilâ ihmal tedib» olunacağı tebliğ edilmiştir.

Tanzimattan sonra vergi usullerinde yapılan ıslahat üzerine tevzi usulü ortadan kaldırılmıştır.

ARAMGÂH (آرامگاه) [*San.*] Kapı yanında bulunan bekleme oda veya sofasına verilen addı.

ARAP YOLU (عرب یولی) [*San.*] Son zamanlarda bazı Osmanlı nakkaşları tarafından *(Arabesk)* karşılığı olarak kullanılır bir tâbirdi. Avrupaya İslâm memleketlerinden gelmesi Arabesk tâbirinin kullanılmasına sebebolmuştur. Halbuki bu tarz yalnız Araplarda değil, bütün İslâm milletlerinin tezyinatında görüldüğü için bu tarzın Araplardan geldiği ve onlara has bir tezyinat tarzı olduğu fikrini vermesi dolayısiyle yanlıştır. Arabesk tâbiri Türkçede «girift» karşılığı sayılmıştır.

İstalâktit denilen billûri şekilde püsküllü oymalara da bu ad verilirdi.

ARASTA (آراسته) [*San.*] Üstü örtülü veya dükkânlarının önü saçaklı çarşılara eskiden verilen addı. Edirnede hâlâ mevcut arasta birinciye, Sultanahmette sonraları yıkılan önü

sakıflı dükkânlardan ibaret çarşı da ikinciye birer örnek teşkil eder.

Arasta «Lehçe - i Osmani» de: «Âraste, hazırlanmış, tezyin olunmuş, bezenmiş ve donanmış. Ordu pazarı, arasta» suretinde tarif ve izah olunmuştur. Bu tarifteki «âraste» kelimesi «arasta» muharrefidir.

«Lûgat - i Ebüzziya» da da şöyle deniliyor: «Lehçe - i Osmani'de Türkçe olarak Ordu pazarı ve asker çarşısı olmak üzere mazbut ise de saf ve sıra mânasına olan *(raste)* ve *(reste)* lâfz - ı Farisîsinden veyahut müzeyyen mânasına olan *(âraste)* den mehuz olması melhuzdur. Nitekim bir sırada olan ve bir nevi meta satılan dükkânlara denir. Istılahımızda haffaf *(kavaf)* çarşısına haffaf arastası ve kürkçü çarşısına kürkçü arastası tâbir olunduğu gibi.»

Arasta tâbirinin Farsça süslenmek mânasına ârasten mastarından geldiği yukarıya kaydedilenlerden başka lûgat kitaplarında da yazılı olmakla beraber Ispartada derlenen «aras» sözünün pazar ve çarşı mânasında kullanıldığı ve «arastak» tâbirinin sakıf ve örtü mânasına geldiği nazarı dikkate alınırsa bunun sakıflı çarşı demek olduğu anlaşılmaktadır. «Sanat Ansiklopedisi» müellifinin dediği gibi arasta tâbirinin büyük ve ehemmiyetli çarşılara verilen ad olduğunu kabul etmek daha doğru olur.

Arastalar, her büyük camiin yanında medrese, darüşşifa, imaret, hamam gibi kül halinde yapılan hayır müesseselerine irad olarak yaptırılırdı.

Ekseriya muayyen bir esnafı bir yere toplıyan arastalar çarşı vazifesi gördüğü gibi bulundukları yerleri de hakikaten süslerdi.

ARAYICI (آرایجی) [*Hal.*] Deniz kenarlarına dökülen süprüntüler arasında veya yangın yerlerindeki enkaz içinde kıymetli şeyler arıyan bir kısım esnaf hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Vaktiyle İstanbul'da bulunan arayıcılar «çöplük subaşısı» denilen bir reisin idaresi altında bulunurlardı. Bunlar yollarda, hanlardaki süprüntüleri zembille taşırlar, deniz kenarında teknelere koyup yıkarlardı. Süprüntüler arasında akça, mangır, çivi, hattâ sorguç, taç, cevahirli kuşak, kıymetli yüzük gibi şeyler bulurlardı. Subaşılarına senede altmış bin akça avait verirlerdi. İstanbul'da beş altı yüz kişi arayıcılık sanatiyle geçinirdi.

Arayıcılar kasıklarına kadar battal siyah çizme, üzerlerine kırmızı veya siyah meşin kaftan, başlarına takke ve Hamideli külâhları giyerlerdi. Çapa, demir kazma, yuvarlak ağaç tekne, süpürge, kürek, zembil, garar *(harar)* gibi aletleri vardı.

§ İstanbulun süprüntülerini kaldırmak işini, senelik muayyen bir para mukabilinde, üzerine almış olan esnafa verilen addı. İstanbulun fethinden hicrî 1285 *(M. 1868)* senesine kadar muhtelif safhalar geçiren tanzifat işiyle birinci derecede subaşı meşgul idi. Şehrin süprüntülerini arayıcı esnafına o verirdi. Arayıcılar «çöp çıharan» avazesiyle sokak sokak dolaşıp evlerin kapılarını çalarlar, aldıkları çöpleri arkalarındaki küfelere yükliyerek iskelelere ve sair muayyen yerlere götürüp orada ayıklarlardı. İçindeki paçavra, kemik gibi şeyleri aldıktan sonra kalanları denize dökerlerdi.

§ Darphanede bu namla bir memuriyet de vardı.

ARAYICI FİŞEĞİ (آرایجی فیشکی) [*Hal.*] Eskiden kadınlar hakkında kullanılan tâbirlerdendi. Ortalığı karıştıran, herkesin arasını bozan münafık kadın mânasını ifade ederdi. « Fişek » ler nev'inden biri de « kestane fişeği» dir. Bu fişek; ateş alınca son süratle ve dehşetli tarraka ile ıttıratsız bir surette sağa, sola, yukarıya, aşağıya sıçrar, bakanların üzerine dokunur, halkı birbirine katar. Bu fişeğe aynı zamanda « arayıcı fişeği » de denilirdi. Bu tıynette olan kadın, fişeğin yaptığı işi yaptığı için bu suretle tevsim edilmişti.

ARAZİ (اراضی) [*Mal.*] Arzın cem'idir. « Kamus » ta arz ; hemzenin fethi ve ranın sükûniyle ism-i cins olup yere denir. Gem'i hemzenin fethi ve ra'nın sükûniyle ve âhırında « t » ile « erdat » ve hemzenin ve ra'nın zamlariyle « uruz اروض » ve hemzenin ve ranın fetihleriyle ve âhırında « v-ر » ve « n-ن » ile « eredun - ارضون » gelir. « Arazi » dahi arzın cem'i ise de gayrikıyasidir. Lâkin en ziyade meşhur ve müstamel olanı bu cem'i idi.

Arazi; eski zamanlarda hükümdarın malı addedilmiştir. Tatarlar kendilerini ancak mevaşiye malik olabilir zannettikleri gibi Cermen'lerde araziye ancak ümera ve rüesa temellük edebilirdi. Cermenlerde reisler araziyi münavebe tarikiyle efrada taksim eyler ve hattâ bir arazi parçasını birbirini mütaakıp senelerce aynı adamın istiğlâli gayricaiz addolunurdu. Romalılar da, bu esas üzerine kendi memleketleri arazisine vergi vaz'ederlerdi.

İslâmiyetin zuhuriyle Irak, Şam, Mısır istilâ edildiği zaman oralarda bulunan bu gibi tesisat ipka edilmiştir. Arazi, İslâmiyetin evailinde olduğu gibi, daima imam-ı Müslimînin mülkü olmak üzere devam eyledi. Bazı

mümtaz araziden maada arazide ahali, araziyi istiglâl ederler ve hükümete de hasılatından hisse ifraz eylerlerdi.

Arazinin, gaanimîn arasında tevzi edilmemesi için Hazret-i Ömer tarafından mevzu kaide, mutlak surette cereyan etmezdi. Bu hususta eimme arasında fikir ihtilâfları vardır. Fakat, Hanefiye eimmesine nazaran bir memleketi fetheden imam-ül Müslimîn dilerse memleketin gayrimüslim ahalisini yerlerinde ipka ederek haraç ve cizyeye rabıt ve isterse gayrimüslim ahalisini yerlerinden nefiy veya nefyetmeksizin arazisini beyt-ül-mal'den addeyler.

Bu esasa nazaran İslâmiyetin bidayetinde arazi üzerinde tasarrufat, memlûke ve gayrimemlûke olmak üzere iki kısma taksim olunurdu.

Arazi-i memlûke; sahip ve maliki olan araziden ibaretti. Bu da ayrıca dört kısma taksim edilmekteydi:

1) Arazi-i üşriyye, 2) arazi-i haraciyye, 3) mukataalı arazi, 4) tetümme-i sükna itibar olunan yerler. Arazi-i üşriyye, harben alınıp gaanimîn beyninde taksim edilen arazi ile kendi arzulariyle İslâmiyeti kabul eden ahali yedinde ipka edilen arazi ve bir de arazi-i mevattan olup Müslim ahali tarafından ihya olunan arazi bu hükümlere dâhildi.

Arazi-i haraciyye: sulhen alınıp gayrimüslim ahali nezdinde ipka edilen, yahut halkı nefiy veya hicret edip o yerlerde yine gayrimüslim ahali iskân ettirilen ve haraca raptolunan araziydi. Yine bu kısma harben zaptolunup ahalisi yedinde istihsanen ipka ve haraç ile cizyeye raptedilen arazi ithal edilebilirdi.

Mukataalı arazi: devlete maktu vergi veren arazi bu nev'e dâhildi. Iktaın birkaç kısmı vardı: a) Ikta temlik suretiyle olurdu. Bir mahallin rekabe ve mülkiyetiyle tasarruf hakkının verilmesi bu cümledendi. Burada sırf mülk hükümleri cereyan ederdi. b) Ikta istiglâl suretiyle olurdu. Arazinin rekabe ve mülkiyeti dâhil olmadığı halde yalnız haraç gibi hâsıl olan menafii verilirdi. Bunda mülk hükümleri cereyan etmezdi.

Tetümme-i sükna itibar olunan yerler: bu kısma mesken inşa olunan arsalar ile meskenin mütemmimatından olan yerler dâhil olurdu.

Gayrimemlûk arazi: rekabesi beytülmale ait olup menafii umuma tahsis olunan yerler demekti. Bu da dört kısımdan ibaretti:

1.- Arazi-i memleket; harben fethedilen yerlerin rekabesinin beytülmale ait olduğu arazi ile arazi-i üşriyye ve haraciyye sahiplerinin vâris bırakmaksızın ölmeleri üzerine beytülmale kalan arazi bu kısımdandı.

2.- Arazi-i haraciyye-i gayrimemlûke; sulhen fethedilip ahali-i gayrimüslime elinde rekabesi beytülmale ait olmak üzere ipka olunan arazi bu cümledendi.

3.- Arazi-i mevat; hiç kimsenin mülkü olmıyan, bir kasaba veya karyeye (*köy*) mera ve muhtetap (*odunluk*) olmak üzere tahsis edilerek aksa-yi umrandan baîd olan yerler bu kısma dâhildi.

4.- Arazi-i mahmiyye; rekabesi beytülmale ait olup kimseye temlik olunmaksızın umumun istifadesine ve menfaatine tahsis olunan arazi bu cümleye dâhildi.

Osmanlı devletinin zuhuru o vakte kadar arazi tasarrufatında takibedilmekte olan usullerde az çok mahsus bir farkın hudusuna sebebiyet verdi. Bu tebeddülleri anlıyabilmek için arazi tasarrufatının tarihine bir göz atmak icabeder:

Osmanlı Devletinin teessüsünü mütaakıp fethedilen arazi, muhtelif taksimata ve tasarruf usulüne tâbi tutulmuştur. Araziden bir kısmı, rekabesi beytülmale ait olmak ve bir miktar vergi tahsil edilmek suretiyle efrada tasarruf hakkı verilmişti. Bu kabîl araziye «arazi-i emîriyye» ıtlak olunurdu. Diğer bir kısım arazi de gaanimîn beyninde taksim edilmekteydi. Araziden bazıları da, Hicaz arazisinde olduğu gibi, eskiden beri temellük eylemekte olan Müslim ahali yedinde ipka ediliyor, birtakımı da, Cezayir-i Bahr-i Sefid'de *(Akdeniz Adaları)* olduğu gibi, gayrimüslim ahali yedinde mülk olarak ipka olunuyordu. Bu araziden Müslimîne temlik olunanlara «arazi-i üşriyye» ve gayrimüslimîne temlik edilenlere de «arazi-i haraciyye» ıtlak olunurdu ki bunlardan alınan vergiye üşür denilmeyip haraç tesmiye edilir ve diğer arazi-i üşriyyeden maktu veya nispî bir vergi istîfa kılınırdı.

Yine bir kısım arazi vardı ki, arazi-i emîriyyeden bilifraz ahaliye enva -ı vücuh-u mülkiyet ile teffiz olunuyor, ve bunlara da, üşür ve haraç alınmadığı cihetle arazi-i üşriyye ve haraciyye tesmiye edilmiyordu.

Köy ve kasabalar içinde bulunan ebniye mahalleriyle arsalar ve kenarlarında olup tetümme-i sükna addedilen yerlere gelince, bunlar mülkiyet veçhile gerek Müslim ve gerek gayrimüslim ahaliye terk edildiğinde üşür ve haraca tâbi tutulmazlardı.

Ahalinin intifa ve istifadesine terk olunan arazi-i mahmiyyeye de «arazi-i metruke» ıtlak olunurdu.

Bir hayır cihetine tahsis olunan bir kısım arazi daha vardı. Bunlara da «arazi-i mevkufe» adı veriliyordu.

Osmanlılarda arazi-i emîriyye tahrir edilmiş ve timar ve zeamet itibariyle mesbuk veya sebkedecek askerî hizmetler mukabilinde «vazifehâr» olmak üzere terk ve bir kısmı selâtine ve diğer bir kısmı da vezirlerle sancak beylerine tefrik kılınmıştı. Askerî sınıflarla selâtin ve vüzeranın gayrısına tahsis olunan araziye «timar ve zeamet» ve sultanlarla vezirlere ait olanlara da «has» denilmekteydi.

Arazi-i emîriyyenin muaccele ve müeccele gibi hasılatından vazifehâr olmak üzere teşkil edilen süvari askerine de timar ve zeamet ve askerin vazifesinin miktarı yalnız timar derecesinde olursa «sipahi» veya «ashab-ı timar» ve zeamet derecesinde bulunanlara «zaim» ve «zuama» veyahut «aslıab-ı zeamet» denilirdi.

Fetholunan arazi, arazi-i emîriyye olarak ziraat sahiplerine teffiz edileceği zaman, buna doğrudan doğruya hükümet karışmayıp timar ve zeamet sahipleri tarafından tevcih olunur ve bundan dolayı timar ve zeamet sahiplerine «sahib-i arz» ıtlak edilirdi.

Bilâhara bu makama tapu memurları kaim olmuştur. Arazinin tasarruf haklarının esaslarına dair verilen tafsilâttan sonra arazi kanununun neşrine kadar cereyan etmiş olan usullere gelince; arazi kanununun geçirmiş olduğu tarihî safhaları üç kısma ayırmak mümkündür: birincisi Osmanlı Hükümetiuin teessüsünden tanzimatın neşir ve ilânına kadar olan beş yüz kırk senelik bir zamanı ihtiva eder. Bu müddet zarfında araziye mütaallik neşrolunan usul ve nizamat doğrudan doğruya fıkıhtan istinbat olunmuş ve muhtelef-ün fih mesailin zuhurunda fetva istihsaliyle hall-i mesele olunmuştur. Bu devirde arazinin tasarruf suretine dair mabihilistinat olacak müdevven bir kanun mevcut değildi. O vakit, arazinin tasarrufatı şer'î hükümler dairesinde cereyan eylerdi.

Kanuni Sultan Süleyman devrine kadar devam eyliyen bu usul onun zamanında az çok tadile uğramış, arazi kanunu namiyle bir de kanun neşredilmişti. Pek iptidai bir şekilde olan bu kanunda ezcümle arazinin intikali birçok tahditlere tâbi tutulmuştu. Meselâ mutasarrıfının vefatında arazisi veresesine intikal etmeyip mahlûl addolunuyor, ancak ölünün erkek evlâdı varsa, kendisine «tapu-yu misli» ile teffiz olunabiliyordu. Bu hükümler noksan ve gayriâdilâne olmaktan kat'ı nazar, memleketin saadet ve umran istihsal eylemesine de mânidi. Çünki bu tasarruf usulü, memleketin zirai terakkiyatına mühim bir mânia teşkil ediyordu. Zira, sâyinin neticesinde evlâdının müstefidolmıyacağını bilen arazi sahibinin işte fazla ikdam göstermiyeceği tabiîdir. Bu tasarruf suretinin tevlidettiği iktisadi mahzurlar nazarı dikkate alınarak kanun 1567 *(H. 975)* senesinde kısmen tevsi edilmiş ve bununla arazinin erkek evlâda meccanen intikali ve kız evlâda tapuyu misliyle teffizi takarrür eylemiştir. Ana cihetinden intikal eden arazi de takyidata tâbi tutulmuştu. Bu intikallerde erkek evlâda tapuyu misliyle almağa taliboldukları surette bir tercih hakkı verilmekle iktifa olunmuştu. Ölen kadının erkek evlâdı yoksa arazide hakk-ı tapu ashabı evvelâ arazi üzerinde bulunan mülk ebniye ve eşcarın intikal ettiği verese, saniyen halît ve şerik, salisen köy halkından yere zarureti olanlar olmak üzere üçe taksim edilmişti.

Daha sonra bu cihetin de ihtiyacata kifayet edemiyeceği anlaşıldığından intikaller genişletilerek erkek evlâdı olmaksızın ölenlerin arazisi - üzerinde mülk ebniye ve eşcar bulunmasa bile - ana baba bir, yahut yalnız baba bir olan erkek kardeşine tapuyu misliyle tevcih edilebileceği kabul olunmuş ve 1601 *(H. 1010)* tarihinde arazinin bulunduğu mevkide oturan kızkardeşine kezalik tapu-yu misliyle teffiz olunacağı ve 1603 *(H. 1012)* tarihinde de arazinin bulunduğu mahalden madudolan yerlerde sakin bulunan kızkardeşlerine de teffizi kabul edilmiştir. 1608 *(H. 1017)* tarihinde evlâdı ve erkek ve kızkardeşi olmaksızın ölenlerin arazisinin babalarına, yoksa analarına yine tapuyu misliyle verilmesi kararlaştırıldı. Bu son tarz iki asrı mütecaviz bir zaman devam etti. Bundan sonraki tadiller arazi kanunu tarihinin ikinci kısmını teşkil eder.

İkinci kısımda arazinin intikalâtı bir derece daha tevsi edilerek 1847 *(H. 1264)* senesinde gerek baba, gerek ananın arazisi kız ve erkek evlâdına mütesaviyen ve meccanen intikal edebileceği tasrih ve bunlardan bâliğ olmıyanlar varsa bülûğları tarihinden itibaren on sene zarfında dâva edebilecekleri kabul edildiği gibi ölünün kendinden evvel ölmüş bir oğlu varsa onun oğlunun dahi ashab-ı tapudan madudolacağı karargir olmuştur.

On sene sonra, yani 1857 *(H. 1274)* tarihinde arazi kanunu neşrolundu. Bu kanun ile yapılan tadilât mühimdir. Bu tadilât meyanında sahib-i arz itibar olunan ashab-ı timar ve zeamet yerine arazi memurlarının ikamesi ve intikal sahiplerinin tevsii cihetleri zikre şayandır. Muahharen bu hükümlerin bazıları tekrar tadile tâbi tutulmuş ve ezcümle hakk-ı tapu ve intikal

sahipleri bu meyana girerek intikal sahipleri sekize iblâğ edilmiş ve hakkı tapu sahipleri de üç dereceye indirilmiştir.

Arazi kanunu ile arazi beş kısım itibar edilmişti: memlûke, mîriyye, mevkufe, metruke, mevat.

Üniversite Hukuk Fakültesi profesörlerinden sayın Ebü-l-Ulâ Darülfünunda verdiği derslerden mürekkebolarak (*Hukuk-u tasarrufiye-i arazi hulâsaları*) adiyle neşrettiği eserde (*S. 5*) bu taksim münasebetiyle şöyle diyor:

« Arazi kanunu yerleri beş kısma ayırmıştır. Zira mevcut arazi iki halden hâli kalamaz:

« 1.- İntifa olunur. Bu halde de iki ihtimal vardır: menfaati ya muayyendir ki bakılır: arzın rekabesine malikiyet kendisinde veya kendisi gibi muayyen bir şahısta ise arz « memlûke », vakıf canibinde ise « mevkufe », beytülmalde ise « mîriyye » olur, veya gayrimuayyendir ki o zaman arza « metruke » denir.

« 2.- İntifa olunmaz. Bu halde arz, kuyudu tahakkuk etmek şartiyle « mevat »tır.

« Şu taksim: itibari ve istikraidir.

«İtibaridir. Yani hakiki değildir. Zira taksim olunan araziye madde-i kanuniyede zammedilen kayıtların birbirine mübayin olmıyanı da vardır. Arazi-i emîriyye-i mevkufe tâbirinde olduğu gibi iki kayıt içtima edebiliyor.

« İstikraidir. Yani akli değildir. Zira sayılan beş kısma inhisarı aklen sabit olmamış, tetebbu ve istikra ile anlaşılmıştır. »

ARAZİ-İ ÂMİRE (اراضیٔ عامره) [*Mal.*] Kendisinden herhangi bir surette istifade olunan yerler hakkında kullanılır bir ıstılahtı. Farisî kaidesiyle terkip olup mamur yerler demektir.

« Arazi-i mevat » bunun tersidir.

ARAZİ-İ BEYT-ÜL - MAL (اراضیٔ بیت المال) [*Mal.*] Rekabesi Beyt-ül-male ait olarak ihale ve teffizi devlet tarafından mansup memur marifetiyle icra olunagelen araziye verilen addı. Buna « arazi-i memleket », « arazi-i sultaniyye », « arazi-i havz », « arazi-i emîriyye» de denilirdi. Arazi-i emîriyye tâbiri diğerlerinden fazla şöhret bulmuş ve arazi kanununa da bu nevi arazi o tâbirle girmişti.

ARAZİ-İ EMİRİYYE (اراضیٔ امیریه) [*Mal.*] Rekabesi beytülmale ait olarak hükümet tarafından muayyen şahıslara teffiz olunan arazi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Rekabesi beytülmalde ipka olunan araziye arazi-i emîriyyeden başka «arazi-i memleket» ve «arazi-i havz» da denilirdi. Arazi-i emîriyye yerine «arazi-i beytülmal», «arazi-i sultaniyye» tâbirleri de kullanılırdı.

«Arazi-i emîriyye» bazıları tarafından tâbi tutulduğu muamele gösterilmek suretiyle «rekabesi beytülmale ait olmak üzere memuru tarafından yalnız tasarruf hakları bilâ müeccele ve fakat nakdi ve mahsulü müeccele veyahut hem muaccele ve hem de nakdi veya mahsulü müeccele mukabilinde müddetsiz hakiki veya mânevi şahıslara icar edilen arazidir» şeklinde tarif olunmuştur.

Fıkıh kitaplarında «arazi-i emîriyye» diye bir tâbir mevcut değildir. Bunun için bu terkip ıstılah olarak ilk evvel Osmanlılar tarafından istimal olunmuştur. Mehazlarımızdan birinde (*Külliyât-ı Şerh-i Kanun-ül-arazi, müellifi Halis Eşref, s. 73*) buna dair şu izahat vardır:

«Arazi-i emîriyye tâbirinin yedi yüz tarihine gelinceye kadar kütüb-ü fıkhiyyede mastur olmaması Osmanlı âlimleri tarafından kabul edildiğine delâlet eylediği cihetle sureti kabul arz-ı mîrî mânasını mutazammın olan «Tapus-i Vasilikos» terkib-i Rumisinden tercüme tarikiyle mi, yoksa «arazi-i âmire» tâbirinin galat olarak istimaliyle mi vukua geldiği hakkında ihtilâf tahaddüs etmiştir. Ancak terkib-i Rumiden tercümeye mahal olacak derecede lisan-ı mezkûr erbabiyle ihtilât vukuundan evvel arazi-i emîriyye tâbirinin istimal edilmiş olması ve arazi-i emîriyye mânasında arazi-i âmire tâbirinin fasahatten galata intikal eder surette ekseren ve hattâ nadiren gayrimüstamel bulunması ve seyyima arazi-i emîriyyeye nam-ı diğerle arazi-i sultaniyye dahi denilerek sultan ve emîr-ül-müminîn unvan-ı celilesini haiz bulunan zat-ı kudsiyet-simat-ı hazreti hilâfetpenahiye rekabe-i araziyi izafe noktai nazarından «sultaniyye» ve «emîriyye» kelimeleri birbirine müteradif sayılabilmekle arazi-i emîriyye tâbirinin arazi-i sultaniyye tâbirine terdif suretiyle takarrürü daha mülâyim görünmesi bais-i ihtilâf olan salifüzzikir her iki fikrin adem-i isabetine müstelzim-i kanaat olur.»

Mutasarrıfı, kanunun tâyin eylediği kayıtlar ve şartlar dairesinde intifa ve tasarruf eder. Hükümet teffiz esnasında peşin bir para alır. Buna «tapu» yani «muaccele» denir. Bir de senevi üşür, humus gibi hasılat hissesi veya icare-i zemin, bedel-i üşür, mukataa namlariyle bir meblâğ alınır, buna da «müeccele» ıtlak olunur

Prof. Ebül-Ulâ, müddeti meçhul icarenin fesadı ile arazi-i emîriyyedeki münasebet hakkında şu izahatta bulunuyor:

«İşbu teffiz, kanundaki tapu tarifesinden dahi istidlâl olunacağı veçhile, şeklen müddeti meçhul bir icare-i fâside oluyorsa da şu sebebi

fesat dolayısiyle fesih hakkını kanun, alâkadarlardan nez'etmiştir. Malûmiyet-i müddet şartına riayet olunmak suretiyle icareden ayrılan teffizin vârise kalmak, hakkı rüçhan temin etmek gibi icarede mevcut olmıyan ahkâm-ı mahsusası vardır.»

Arazi aşağıdaki suretlerle emîriyye olurdu:

1. — Fetih sırasında imam tevzi ve ipka suretiyle değil beytülmal için muhafaza yolundaki muhayyerliğini istimal etmiş olur.

2. — Fetih sırasında nasıl muamele gördüğü meçhul olur.

3. — Memlûkenin birinci nev'inden maadasını beytülmal tevarüs etmiş olur.

4. — Müruru zamanla maliki bilinememek yüzünden mîrîye geçmiş olur.

5. — Arz-ı mevat yalnız menfaatine malikiyet suretiyle ihya edilmiş olur.

İslâm memleketlerinde arazi biri «üşriyye», diğeri «haraciyye» olmak üzere ikiye tefrik olunuyor ve birinciyi temellük eyliyenler «üşür», ikinciyi tasarruf edenler de «haraç» tediyesiyle mükellef bulunuyorlardı. Fıkıh kitaplarında «arz-ı taz'îf» namiyle arazinin bir üçüncü nev'i de muharrerdir. Osmanlılar da saltanatlarının ilk devirlerinde bu teşkilâtı kabul etmişler ve öylece tatbik eylemişlerdir. Fakat bu türlü arazinin tasarrufunda mevcut mutlakıyetin devlet lehine tadili fikriyle Üçüncü Murat devrinde vaz'olunan kanunla üşriyye ve haraciyye suretindeki taksim ve o ana kadar cari ahkâm kaldırılmış, arazinin hemen tamamı «arazi-i emîriyye» den addolunmuştur. Esasen meşhur müftü Ebus Suud Efendi verdiği bir fetva ile bu ciheti daha evvelden işaret eylemiş, o vakte kadar arazi-i haraciyyeden addedilegelen maa Cezayir-i Malûme Rumeli kıtasının bütün arazisiyle arazi-i üşriyyeden madut bulunan Anadolu kıtasının ekser arazisini arazi-i emîriyyeden addetmiştir. Ondan sonra gelen müftüler de bu isre tebean Suriye ve Irak kıtalarındaki araziden maadası için bu hükmü vermişler, arazi hakkındaki ahkâmı ona bina eylemişlerdir.

Bu itibar keyfiyeti zâhiren ehemmiyetsiz gibi görünmekte ise de hakikatta öyle değildir. Ehemmiyeti pek çoktur. Çünki arazi-i üşriyyede üşrü, arazi-i haraciyyede haracı tediye eden arazi sahipleri uhdelerindeki araziyi diledikleri surette tasarrufa salâhiyettardılar. Bunları satarlar, hibe ederler, vakıf eylerlerdi. Arazi-i emîriyyede ise ahkâm büsbütün başkadır. Bir defa arazinin bu nev'i üzerine üşür ve haraç gibi teklif tarhedilemez. Alelitlâk ücret alınır. Arazî-i emîriyye muamelesi icra olunan yerlerde beytülmal namiyle alınan hisseye «ücret» namı verilmek lâzım gelirken üşür lâfzının taammüm eylemiş olmasiyle beraber bu namla alınacak verginin şer'e muvafakati hasebiyle halkın dinî hissiyatından istifade olunmak istenilerek bu gibi yerlerden alınan hisseye «üşür» denilmekte devam olunmuştur. Bunun içindir ki araziyi işgal, ziraat ve haraset suretiyle istimal edenler o arazinin malik ve mutasarrıfı değil, müsteciridirler. Bu sebeple ilk zamanlarda bu nevi arazide bey'ü şira ahkâmı devletçe tanılmamış, bilâ kaydü şart taht-ı emniyette bulunması lâzım gelen tasarruf keyfiyeti tadil kılınmıştır. Lâkin bu yolun çıkar bir yol olmadığı, tasarruf keyfiyetinin ancak bey'ü şira ve hibe misillû ahkâmın serbestçe cereyaniyle vücudu olabileceğinin anlaşıldığı cihetle sonraları mesağ-ı şer'îsi bulundu ve bazı kuyut ve şurut ile bu mesağ tevsi olundu.

Arazi-i üşriyye ve haraciyye ashabının mülkleri olup anlarda tasarrufun keyfiyeti ve tevarüs ve intikal ve sair hükümleri, fıkhın muamelât kısmında tâyin ve tebyin edildiği cihetle bunlar hakkında kanun vaz'ına hacet yoktu. Ancak arazi-i emîriyyenin tasarrufu ve intikali keyfiyetiyle sair hükümleri beytülmal için görülecek menfaat ve maslahat üzerine halife tarafından sâdır olacak emre tâbi bulunması şer'i şerif icabından olduğu cihetle bu nevi arazinin tasarruf ve intikal keyfiyetiyle sair hükümleri hakkında kanun vaz'ına ihtiyaç hâsıl olmuş ve «arazi kanunu» bu maksatla vaz'olunmuştur.

Arazinin mîrî addedilmesinin başlıca sebebi arazinin mamuriyetinin temini kaziyesiydi. Ahali-i kadîmeden yerlerini bırakıp gidenlerin, yahut nesilleri münkariz olanların arazisi muattal kalıyordu. Bundan da devlet mutazarrır oluyordu.

İkincisi, arazinin sahib-i evvelleri uhdelerinde temliken ipkası kabul olunduğu surette bilâhara ashabının vefatı vukuu ile mahlûl kalacak arazinin, bahusus bu arazi üzerine mevzu olan haracın beyn-el-verese tevzi ve taksimiyle ana göre tahsili müşkülâtı intaceyliyordu.

Üçüncüsü, arazinin haraciyye itibariyle kemakân ashabı uhdelerinde ipkası halinde arazinin vefat eden sahib-i arzın terk edeceği evlâd-ı zükûr ve inasa seviyyen intikal etmesini intacederek kadınların ise ziraat eri olmamaları hasebiyle uhdelerine geçen arazi ziraat ve harasetten mahrum kalıyordu. İşte bu mülâhazalar üşriyye ve haraciyye olan arazinin emîriyye itibar olunmaşını mucibolmuştur.

Arazi - i emîriyyeye, arazi - i emîriyye denmesi fetih hakkından mümbaisti. Devlet bu hakkını ilk zamanlarda hizmet mukabili olmak üzere hâs, zeamet ve timar namlariyle üç kısma ayırarak vezirlerle ümeraya, zaîmlerle sipahilere tahsis etti. Bunlar da arz üzerine mevzu ücreti zürra ve ahaliden alarak timarlıların lâğvı zamanına kadar hizmetlerini gördüler.

Timarlıların lâğvından sonra mucirlik hakkı mültezimlere intikal etmiş, müstecirlik hakkı yine zürra üzerinde ipka edilmiştir.

Arazi - i emîriyyeden mahlûl olan yerlerin münasip muaccele ile âhara satılması ve muaccelenin alınması hakkı timarlılara raci iken bunların lâğvında mahlûllerin iki bin kuruştan aşağısı mültezimlere bırakıldı, ondan yukarısı hazineye alındı. Bundan birçok karışıklıklar ve tapu temessükü namiyle ve el yazısiyle verilmekte olan senetlerde de yolsuzluklar görüldüğü gibi kadınlar fiilen ziraat erbabından olmasalar bile ziraat familyası teşkil edebilecekleri ve o cihetle kendilerine intikal edecek araziyi imar eyliyecekleri nazar-ı dikkate alınarak H. 1263 senesinde mahlûlâtın hepsi hazineye alınmış ve senetlerinin de matbu ve Defter Eminliğinin mühriyle mühürlü olması usulü konulmakla beraber arazi sahiplerinden ölenlerin bıraktıkları arazinin erkek gibi kızlarına da intikal etmesine müsaade edilmiştir.

Arazi - i emîriyyenin seviyyen erkek ve kız evlâtlara intikali bahsinde kanunun aradığı faide, memul edildiği derecede temin edilemediği anlaşıldığından evlât ve ebeveynden başka hak-kı tapu ashabı olan ekaripten bir derecesinin dahi tâyin olunacak mertebelere göre meccanen intikal hakkı tanılır ve bu sırada arazinin borca karşılık olabilmesi de kolaylaştırılırsa işlere kolaylık gelerek halkın bu yüzden birçok istifadesi olacağı teslim olunmuş ve fakat bu suretlerin ihtiyarı halinde hazinenin mahlûl bedelinden mahrum olacağı, bu çığrın açılması halinde de halka birtakım faideler temin edilmiş bulunacağı cihetleriyle bunun mukabilinde bir şey alınması muvafık görülerek artırılan bu hakka mukabil âşar vergisine bir buçuk katının ilâvesiyle bunun beş senede istihsaline ve intikallerin de sekiz batna kadar tevsiine karar verilmiştir. Bu karar üzerine devlet emlâkinden sayılan arazi - i emîriyyenin vaziyeti bütün bütün değişmiş oldu. Arazi kanunu iktizasınca ecnebiler arazi almaktan memnu iken mütaakıben neşrolunan istimlâk - i emlâk nizamnamesi icabatından olarak bu memnuiyet de kaldırıldı.

Arazî - i emîriyyenin canib - i beytülmalden efrada temliki mesağ-ı şer'î ve maslahat - ı âmmenin mevcudiyetine vabesteydi. Arazi - i emîriyyenin bey'i, vasinin yetimin malını satmasına kıyas edilmiştir. Arazi - i emîriyyenin beytülmalde müzayaka yoksa zıf kıymetle, müzayaka varsa kıymet-i hakikiyesiyle satılmasına cevaz vardı. Masarifin varidata karîp olması cevaz - ı bey'e sebep teşkil ederdi.

Arazi - i emîriyyeden bir mahal böyle mesağ-ı şer'îye binaen temlik-i sahib ile temlik olunduğu halde sırf mülk olur ve bu nevi arazi - i memlûke mahsulünden üşür alınırdı.

Arazi - i üşriyye ve haraciyye ashabının bilâ vâris vefatlariyle rekabeleri mîriye ait olur ve artık o gibi arazi arazi - i emîriyye hükmünü iktisabeylerdi.

Timarlar ve timar ahkâmı cari bulunduğu müddetçe arazi - i emîriyyenin tasarrufu timar sahiplerinin izin ve teffiziyle icra olunurdu. Timar olmıyan yerlerde muhassiller, mültezimler, subaşılar, koru ağaları arazi - i emîriyyenin umumi muamelâtını idare ederler, köy ve kasabalardaki emlâk, mezari, orman, koru, hizar mahalli, ekrek, baltalık, fundalık, yaylak ve kışlak sahiplerine tapu verirlerdi. Tanzimattan sonra devletin idare usulü değiştirilerek devlet namına tapu itası hakkı tapu memurlarına verildi.

Sipahi, muhassil, mültezim, subaşı ve koru ağalarının vermiş oldukları tapuların kayıtları maliye hazinesinde mülga muhasebat - ı atîka kaleminde mahfuzdu. Alâkadarları tarafından böyle bir senet ibrazı halinde tapu senetleri hakkındaki talimatın dokuzuncu bendi mucibince kaydiyle bittatbik muvafık olduğu tebeyyün eylediği takdirde ihticaca salih resmî vesaikten addolunurdu. Aksi takdirde muteber değildi. Sipahi senedatının çoğu muhasebat - ı atîka kaleminde mukayyet olmadığı ve tapuda kuyud - u hakaniyye kaleminde mahfuz ruznamçe defterlerinde sipahilerin isimleriyle vazife ifa ettikleri tarihler yazılı olduğu cihetle sipahi senedatının ruznamçedeki kayıtlar ile mutabakatı aranılırdı. Kaydı bulunamıyanlar hakkında senetsiz tasarruf muamelesi yapılırdı.

Arazi - i emîriyye iki kısımdır: arazi - i emîriyye - i sırfe, arazi - i emîriyye - i mevkufe. Arazi-i emîriyye-i sırfe, yukardan beri verilen izahatta dâhil ve o ahkâma tâbi olan arazidir. Arazi-i emîriyye-i mevkufe bundan ayrıdır ve başka ahkâma tâbi tutulurdu.

Mîrî araziyi tasarruf edenlerin orayı işlemeleri ve ekip biçmeleri şarttı. Sebepsiz ekip biçmezse alınıp başkalarına verilirdi: çünkü arazinin boş kalması timar sahibinin aç kalma-

sını ve vazifesini yapamamasını intaceder ve bundan başka iktisaden de memleketin zararını mucibolurdu.

Timarların kaldırılmasından sonra da mâkul bir sebep olmaksızın üç sene ziraatten terk ve tatil olunan arazi devlete intikal ediyor ve devlet bunları müzayede ile satıyordu.

ARAZİ - İ EMİRİYYE - İ MEVKUFE (اراضیٔ امیریهٔ موقوفه) [*Mal.*] Arazi-i emîriyyeden bir tarafa vakfedilmiş olanlarına verilen addı. Arazi-i emîriyyeden bilifraz selâtinin bizzat veyahut izn-i sultaniyle âharlarının vakfeylemiş oldukları arazidir ki bu misillû arazinin vakfiyeti yalnız arazi-i emîriyyeden müfrez bir kıtanın âşar ve rüsumatı misillû menafi-i emîriyyesi taraf-ı saltanattan bir cihete tahsisi demek olduğundan bu makule arazi-i mevkufe, evkaf-ı sahihadan değildi. Buna şeri lisanında "irsad„ denilirdi. *(Tahsisat kabilinden arazi)* tâbiri de aynı mânayı ifade ediyordu.

Bu gibi vakıflarda vakfolan şey arazinin *(menafi-i mîriyye)* siydi. Menafi-i mîriyye; ziraatle tasarruf olunan ve gars-ı eşcar ve kürum ile bağ ve bahçe ittihaz edilen mahallerin mahsulünden üşür ve Irak gibi bazı mahallerde humus miktarı hisse ve eşhas uhdesinde bulunan ebniye ve harman yerlerinde ve kışlak ve yaylak ve koru ve ormanlardan senevi alınan ve resim, mukataa ve bedel-i üşür denilen rüsum ve müstahakkı tapu ve mahlûlü sırf olan arazinin ihalesinde alınan muacceleden ibaretti. Buradaki muaccele tapu ve kezalik mütemmim-i icarat olan harç ve ferağ ve intikal resimleridir.

Arazi-i emîriyyenin rekabesi beytülmale ait olduğundan hakkı taallûk etmiyen birinin bunu bir tarafa vakfetmesi sahih olamıyacağı için bu kabîl vakıflara aynı zamanda *(Evkaf-ı gayrisahiha)* ıtlak olunurdu. Bununla beraber vâkıfın şartına riayet olunmuş olması vücup suretiyle değildi. Ancak maslahat-ı meşruaya mebni ahkâm ve iradat-ı sultaniye ile amel caiz ve cari olduğundan bu misillû arazide ahkâm ve muamelât-ı kanuniye cereyan etmiştir.

Arazi-i emîriyye-i sırfe ve arazi-i emîriyye-i mevkufe rekabeleri beytülmale ait olmakla bilcümle ahkâm ve muamelâtta müttehit olup şu fark var ki arazi-i emîriyye-i sırfede menafii taraf-ı mîrîye ve arazi-i mevkufe-i mîrîyede vakfı tarafına, yani, cihet-i muhassasa aitti.

Bu makule arazi-i emîriyyeye arazi-i mevkufe ıtlakı kanuni bir ıstılahtı. Çünkü fil'asl arazi-i mevkufe vakf-ı sahih ile vakfedilmiş olan araziye ıtlak olunur.

Bu kabîl arazi ise vakf-ı sahih ile vakfedilmiş değildi. Bunlara evkaf-ı gayrisahiha denilmesi de bundan ilerigeliyordu.

Arazi-i emîriyye-i mevkufe üç nevidi:

Birinci nevi: rekabesi beytülmale ait olarak tasarruf hakkı mütevelli-i vakıf tarafından bir kimseye teffiz ve âşar ve rüsumatı gibi menafii, bir cihet-i hayriyeye tahsis olunan araziydi. Bu nevi arazi-i mevkufede arazi-i emîriyye-i sırfe gibi ferağ ve intikal misillû hükümler ve kanuni muameleler cariydi.

İkinci nevi: rekabesi gibi âşar ve rüsumatı misillû mîrî menafii beytülmale ait olarak yalnız tasarruf hakları bir cihete tahsis olunan araziydi. Âşarını mîrîye eda etmek üzere ziraatle tasarrufu bir zaviyenin zaviyedarına veyahut bir medresenin müderrisine veya cizze ve guzattan olan kimselerin evlât ve ensaline tahsis olunup meşrutları tarafından tasarruf olunan araziydi.

Üçüncü nevi: rekabesi beytülmale ait olarak tasarruf hakları ve âşar ve rüsumatı misillû mîrî menafii bir cihete tahsis olunan araziydi. Âşarı ve ziraatle tasarrufu, cami ve medrese gibi hayratı olan bir vakfa tahsis olunup vâkıfı veya mütevellisi tarafından tasarruf olunan arazi gibi.

Arazi-i emîriyye-i mevkufenin tezyit ve tenkisi ve şurutunun tebdil ve tağyiri caizdi. Hattâ işbu üç neviden ikinci ve üçüncü nevilerin tahsis suretine nazaran ferağ ve intikal misillû hükümler ve kanuni muameleler cereyan etmezdi.

ARAZİ-İ EMİRİYYE-İ SIRFE (اراضیٔ امیریهٔ صرفه) [*Mal.*] Bir tarafa vakfedilmiş olan arazi-i emîriyyeye, arazi-i emîriyye-i mevkufeden tefrik için verilmiş olan addı. Bu kabîl arazi tamamen arazi-i emîriyye hakkındaki ahkâma tâbidi.

ARAZİ-İ GAAMİRE (اراضیٔ عامره) [*Mal.*] Harbde istilâya, su baskınına uğramış veya içine henüz çift girmemiş yerler hakkında kullanılır bir ıstılahtı. Farisî kaidesiyle bir terkip olan bu ıstılahın mânası ham arazi demektir. "Arazi-i âmire„ bunun tersidir. Ziraate kabiliyetli olduğu halde henüz ekilmemiş olan topraklara da bu ad verilirdi.

ARAZİ-İ HARACİYYE (اراضیٔ خراجیه) [*Mal.*] Üşür yerine maktu vergi alınan yerler hakkında kullanılan bir tâbirdi. Bu kabîl araziye, üşriyye denilmiyerek haraciyye ıtlak olunması "ibadet mânasını mutazammın olan üşrün naehle izafesinden ihtiraz edilmiş olmasından„ ilerigelmişti.

Arazi-i haraciyye iki nevidi: 1) Bir memleket unveten veya sulhen fetholundukta gayrimüslim asıl yerlileri yedlerinde takrir ve ipka olunan arazi. 2) Bir memleket fetholundukta yerlileri gidip onlara bedel diğer mahalden gayrimüslim ahali naklolunarak onlara tevzi ve temlik olunan arazi.

Gayrimüslimler yedinde ipka olunan arazinin haraca raptı hususunun meşruiyeti fiil-i Nebevî ve icma-ı ümmetle sabittir.

Hazret-i Peygamber «Hayber» kalesini fethettiği zaman arazisini yine sahipleri uhdesinde ipka ederek *(harac-ı mukaseme)* ye raptetmiş ve vuku bulan müsalâha üzerine Necran ahalisinin rüesa ve ahalisine şâmil olmak üzere iki bin hulle cizye vaz'eylemişti. Hazret-i Ebubekir de zamanında fetholunan Hiyre ahalisini aynı suretle cizyeye bağlamıştı.

İkinci halife Hazret-i Ömer ise zamanında fetholunan yerler ahalisinin ahar mahalle nakil ve azimetleri üzerine onların yerine getirilen Müslim ahaliye temlik olunan arazinin nev'ini değiştirmemiş, Müslimlerin yedinde olmalarına rağmen haraciyyelikte ipka etmiştir.

Sadr-ı İslâmda feth ü teshir olunan memalikten hangileri arazi-i haraciyyeden ve hangileri arazi-i üşriyyeden olduğu fıkıh kitaplarında tasrih edilmiştir. Lâkin sonraları arazi-i üşriyye ve haraciyyenin malikleri bilâ vâris vefat ederek malik oldukları arazi beytülmale kaldığı cihetle arazi-i emîriyye hükmünü iktisabetmiştir. Arazi-i haraciyyeden "harac-ı muvazzaf„ veyahut hasılatından "harac-ı mukaseme„ alınır. Haraç; beytülmal için alınan resme derler ki evvelâ iki kısımdır: biri "harac-ı rüus„ diğeri "harac-ı arazi„ dir. Harac-ı rüus: eşhastan mîrî için alınan muayyen vergidir. Harac-ı arazi; mîrî için araziden alınan vergi veyahut hasılatından alınan hissedir.

Harac-ı rüusun arazi ile alâkası yoktur.

Harac-ı arazi iki kısma taksim olunmuştu: harac-ı mukaseme, harac-ı muvazzaf.

Mukaseme; bölüşmek mânasınadır. Bu itibarla harac-ı mukaseme arazinin hasılatından alâkadar memurla bölüşerek yerin tahammülüne göre üşür, humus, rubu, sülüs, nısıf gibi tâyin olunmuş olan resimdi. Arazi gayet mümbit ve mahsuldar olsa bile harac-ı mukaseme nihayet yarısına kadar tâyin olunabilip ondan fazla tâyin olunamazdı.

Muvazzaf; muayyen demektir.

Harac-ı muvazzaf, arazi üzerine maktuiyet veçhile, yerin tahammülüne göre, tavzif ve tâyin olunmuş olan muayyen miktar para idi.

Bir arza harac-ı mukaseme tâyin edilmişse bir sene zarfında kaç kere hasılat alınırsa herbirinden harac-ı mukaseme alınır ve eğer harac-ı muvazzaf tâyin edilmişse bir senede hasılat tekerrür etse bile yalnız bir haraç ahzedilirdi. Ziraate iktidar ve imkân varken ziraat edilmeyip tatil olunsa yine harac-ı muvazzafın verilmesi lâzım gelirdi. Fakat ziraate iktidar ve imkân olmadığından dolayı tatil edilirse harac-ı muvazzaf lâzım gelmezdi. Bir arzdan hem harac-ı mukaseme ve hem de harac-ı muvazzaf alınamadığı gibi harac-ı muvazzaf mukasemeye, harac-ı mukaseme de muvazzafa tebdil olunamazdı.

Arazi-i haraciyye; arazi-i üşriyye gibi arazi-i memlûke cümlesindendi. Bunların rekabesi tasarruf hakkı sahiplerine aitti ve emval ve eşya-yı saire gibi vârislerine intikal ederdi. Vakf, rehin, hibe, şüf'a gibi ahkâm da cariydi.

Arazi-i haraciyyede haracı veren sahib-i arz yerini dilediği surette tasarruf edebilirdi. Hattâ bunun için tapu almaya bile mecbur değildi. Elindeki senet, hüccet-i kaatıa idi.

Arazi-i haraciyye; arazi-i üşriyye gibi vakfedilmekle haracı sâkıt olmadığı gibi haraciyye üşriyyeye ve üşriyye haraciyyeye tahvil olunamazdı.

Ancak ashabının bilâ vâris vefatlariyle rekabeleri mîrîye ait olur ve arazi-i emîriyye hükmünü iktisabederdi. Bu takdirde haraç sâkıt olduğu gibi artık haraciyyelik de kalmadığından ondan sonra işbu arazi mîrî tarafından idare veyahut bilmüzayede tapu-yu misli ve mahsulünden üşür ve humus gibi muayyen hisse ile zürraa teffiz ve ihale olunurdu.

Sulhen fetholunan yerler arazisi daima sahipleri yedinde terk ve ipka edilmeyip bazan rekabe ve mülkiyeti doğrudan doğruya beytülmale ait olmak üzere tevkif ve yalnız tasarruf hakları kendilerine raci olmak ve haraç verilmek şartiyle taliplerine ita edildiği de olurdu. Bu kabilden olan arazi, arazi-i haraciyyenin ikinci nev'ini teşkil eyler ve bu nevi araziye «arazi-i haraciyye-i memlûke» denilirdi.

Arazi-i haraciyye-i gayrimemlûkenin rekabe ve mülkiyeti mutasarrıflarına ait olmadığından arazi-i memlûke aksamında cereyan eden rehin, vakıf, vasiyet ve irs bunlarda cari olamazdı. Yalnız haracı eda edildiği müddetçe sahipleri tasarruf haklarına malik addolunarak mutasarrıfı yedinden alınıp âhara verilmezdi.

Osmanlıların ilk zamanlarında, diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi, arazi; üşriyye ve haraciyye olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Fakat bu türlü arazinin tasarrufunda mutlakıyetin dev-

let lehine tadili fikriyle Üçüncü Murat zamanında vaz'olunan kanunla üşriyye ve haraciyye hakkındaki taksim ve o ana kadar cari ahkâm kaldırılmış, arazinin hemen tamamı «arazi - i emîriyye» addolunmuştur.

Esasen müftü Ebus-Suud Efendi verdiği fetva ile bu ciheti daha evvelden işaret eylemiş, o vakte kadar arazi - i haraciyyeden addedilegelen maa Cezayir-i Malûme Rumeli kıtasının ekser arazisini arazi - i emîriyyeden addetmişti. Ondan sonra gelen müftüler de bu isre tebean Suriye ve Irak kıtalarındaki araziden maadası için bu hükmü vermişler, arazi hakkındaki ahkâmı ona bina eylemişlerdir.

Arazi - i haraciyye ashabının bilâ vâris vefatlariyle rekabeleri mîrîye ait olur ve artık o gibi arazi, arazi - i emîriyye hükmünü iktisab-eylerdi.

ARAZİ - İ HAVZ (اراضیٔ حوز) [*Mal.*] Rekabesi canib - i beytülmale ait olarak ihale ve teffizi devlet tarafından mansup mahsus memur marifetiyle icra olunagelen araziye verilen addı. Buna «arazi - i beytülmal», «arazi - i memleket», «arazi - i sultaniyye», «arazi - i emîriyye» de denilirdi. Arazi - i emîriyye tâbiri diğerlerinden fazla şöhret bulmuş ve arazi kanununa da bu nevi arazi o tâbirle girmişti.

ARAZİ - İ MAHLÛLE (اراضیٔ محلوله) [*Mal.*] Mutasarrıfının intikal sahibi mirasçı bırakmaksızın ölümiyle mahlûl olan arazi-i emîriyye hakkında kullanılır bir ıstılahtı. Farisî kaidesiyle bir terkip olan bu ıstılahın mânası sahipsiz yer demektir. Mahlûl kalan arazi arazi - i emîriyyeden ise hükümete, arazi - i mevkufeden ise vakfa intikal eder ve hangisine intikal etmiş ise onun tarafından artırma ile satılırdı.

ARAZİ - İ MAHMİYYE (اراضیٔ محمیه) [*Mal.*] Hamiy lûgaten korumak mânasına olduğu halde ıstılahen; rekabesi beytülmale ait olan araziden «kimseye temlik ve ita olunmaksızın» umumun istifade ve menfaati için terk ve tahsis kılınan koru, mera, tarik ı âm ve pazar yeri gibi mahallere ıtlak olunurdu.

Hamiy tâbir-i diğerle arazi-i mahmiyye iki nevidi: birincisi; koru, mera, yaylak ve kışlak gibi kasaba ve köy halkının menafiine muvafık surette terk ve tahsis olunan mahallerdi. Bu gibi yerlere arazi kanununun neşrinden sonra (arazi-i metruke) adı verilmiştir.

İkincisi; mera ve koru ve emsalinden maada tarik-ı âm, pazar yeri gibi umumun intifa ve istifadesi için terk edilen mahallerdi. Bunlara da «irfak» veyahut «arazi-i mürfika» denilirdi.

Hamiy'nin meşruiyeti Cenabı Peygamberin fiili ve ümmetin icmaı ile sabitti. Cahiliyet zamanında Arap mütegallibesi mümbit arazide olan mahallere köpeklerini bağlarlar ve seslerinin gittiği kadar yerlerin kendilerine ait olduğunu iddia eylemek suretiyle âmmenin menafiini ihlâl eylerlerdi. Bunu gören Hazret-i Peygamber nâsın menfaatlerini sıyaneten o kabilden olan mevkileri âmmenin istifadesi için himayeleri altına almıştı. Hattâ (Bukayğ) yahut (Tukayğ) nam mahalle çıkıp elleriyle işaret ederek «Hâza hamai» yani âmmenin menafii için bu yerler himayem altındadır demişlerdi. Kezalik Hazret-i Ebubekir de «Riyze» denilen mahalli ve Hazret-i Ömer «Sürf» tâbir olunan yeri arazi-i mahmiye idadına ithal etmiş ve köleleri korucu nasbeylemiştir.

Arazinin himayesi meşru olmakla beraber arazi-i mevatın bazısının veya ekserisinin arazi-i mahmiyye haline ifrağı caiz olmadığı gibi nâstan bazı kesanın araziden bazı mahalleri ihya etmeleri muteber değildi.

Arazi-i mahmiyyenin ıktaı caiz olup olmaması hususunda fukaha beyninde ihtilâf çıkmıştır. Bazıları cevazına,bir takımları da adem-i cevazına kail oldukları halde nihayet hakkında nas olan yerlerde ıktaın caiz olamıyacağına zahip olmuşlardır.

Arazi-i mahmiyyenin ikinci bir nev'i daha vardı. Ona da «arazi-i mürfika» adı verilirdi.

«Arazi-i mahmiyye» tâbiri yalnız olarak kullanıldığı gibi, «arazi-i mahmiyye ve mürfika» suretinde olmak üzere bir arada da istimal olunurdu.

ARAZİ-İ MEFTUHA (اراضیٔ مفتوحه) [*Mal.*] Fetih hakkının taallûk ettiği yerler mânasına gelen bir ıstılahtı. Kaideten, arazi-i meftuha devletin malı sayılırdı. Devlet; bu kabîl araziyi ya gaanimlere (yani zaptedenlere) veya başkalarına dağıtır, yahut da kendi sahipleri elinde bırakırdı. Fethedilen memleketler demek olan «memalik-i meftuha» tâbirinden daha umumi surette bu mâna anlaşılır.

ARAZİ-İ MEKTUME (اراضیٔ مکتومه) [*Mal.*] Beytülmale haber verilmeksizin tasarruf olunan mahlûl veyahut müstahik-ki tapu yerler hakkında kullanılır bir ıstılahtı. Farisî kaidesiyle terkip olup mânası gizlenmiş arazi demektir.

ARAZİ-İ MEMLEKET (اراضیٔ مملکت) [*Mal.*] Rekabesi beytülmale ait olarak ihale ve teffizi devlet tarafından mansup memur marifetiyle icra olunagelen araziye verilen addı. Buna «arazi - i beytülmal», «arazi - i sultaniyye»,

«arazi - i havz», «arazi - i emîriyye» de denilirdi. Arazi - i emîriyye tâbiri diğerlerinden fazla şöhret bulmuş ve arazi kanununa da bu nevi arazi o tâbirle girmişti.

ARAZİ - İ MEMLÛKE (اراضی مملوکه) [*Mal.*] Rekabe ve mülkiyeti malik ve mutasarrıfına ait olup mülkiyet veçhi üzerine tasarruf olunan yerlere verilen addı. Memlûke, mülk mastarından ism - i mefuldür.

Mülk; bir şeyi bilistiklâl zapta kadir olacak veçhile istilâ ve tasarrufa almaktır. Buna «malik» tâbir olunur.

Mülkiyet veçhi üzere tasarruf; kimsenin izin ve rızasına hacet olmaksızın beyi, hibe, vakıf, vasiyet ve üzerine obniye inşa ve bağ ve bahçe ihdas eylemek gibi tasarrufattır.

Arazi - i memlûke dört nevidi:

1.- Arazi - i emîriyye üzerindeki kura ve kasabat-ı kadîme *(eski köy ve kasabalar)* içinde bulunan arsalar ve kenarlarında bulunup tetümme - i sükna itibar olunan yerler.

Arsalar miktarla takyid edilmedikleri halde tetümme - i sükna itibar olunan yerler yarım dönümden, yani sekiz yüz arşından fazla olamazdı.

Sayın Prof. Ebül-Ulâ derslerinde bunun için şu izahatı da ilâve eylemiştir:

«Tetümme haricinde kalan kenarlardaki yerler üşriyye, haraciyye iseler memlûkenin o kısımlarına dâhil olurlar. Aksi halde mîriyye addolunurlar. Kuradan maksat köyler, kasabattan maksat alelitlâk şehirlerdir. Tetümmeyi tâyinde esas; alım satımda mebiin ayrılamıyacak derecede tevabiinden olmak, mülkiyet için dikkat olunacak cihet de; kura ve kasabat-ı kadîmede bulunmaktır. Yeniden tesis olunanlardaki arsa ve tetümmelere mülk denemez. Yani mücerret bir karyenin teşkili, içindeki arsa ve etrafındaki tetümmelerin ve hattâ ebniye yerlerinin mülkiyetini istilzam etmez. Mülk denebilmek için arz ya haddizatında üşriyye, haraciyye olmalı veya temlik-i sahih ile veya mülkiyet suretiyle ihya edilmiş bulunmalıdır.»

2.- Şer'î mesağ *(rahsat, cevaz, «yasağ» ın zıddı)* mevcut ve beytülmale menfaat ve maslahat mütehakkak olduğu halde imamın emriyle arazi - i emîriyyeden bilifraz satılıp semeni alınmış yerler.

3.- Arazi - i üşriyye.

4.- Arazi - i haraciyye.

Memlûke olarak tesadüf olunan arazi bu dört neviden birine dâhil olur. Başka nevi görülmez. Vakaa:

1— Mevattan berveçhi mülkiyet ihya olunan yerler hatıra gelirse de bunların rekabeleri değil, yalnız menfaatleri temlik olunuyor, yani ihya neticesinde arazi, emîriyye oluyordu. Mamafih son zamanlarda mülkiyet rekabenin mevcudiyeti muteber farz olunsa bile ihya olunan araziden haraciyyeye karip olanlar haraciyye, üşriyyeye karip olanlar üşriyye telâkki olunacağından memlûkenin üşriyye ve haraciyye nevilerine dâhil olur, ayrı bir mevcudiyet göstermezdi.

2— Ukriyye de ayrı bir nevi değildir. Bağdat'ta arazi-i memlûkenin kısm-ı âzamını sahiplerinin bilâ vâris vefatiyle beytülmalin tevarüs etmesinden naşi sahipleri yedinde cüzi olarak kalan aksamı mîrî tarafından zapt ve yirmide veya yirmi beşte biri sahibine ve vergisi mîrîye verilmek suretiyle zürraa icar olunup alınan hisseye denildiği için ukriye tesmiye olunan arazi haddizatında vergiye tâbi araziden bulunmak hasebiyle haraciyyeye dâhil olur.

Arazi - i memlûke cümlesinde dâhil olan bu dört nevi arazide başka başka ahkâm cariydi.

Ezcümle birinci nev'e dâhil olan arazi üşür ve haraçtan muaftı. Arazisi emîriyye olmayıp da üşriyye ve haraciyye olan köy ve kasabalar derunundaki yerler memlûk itibar olunur ve bu gibiler hakkında arazi - i emîriyye muamelesi cereyan ederdi.

Emval-i emîriyyede tasarruf emval-i eytamda tasarruf gibi maslahata menut ve mütevakkıftı. Beytülmalin deyni bulunmak, arazinin menafii masrafına kifayet etmemek, bekasında harabiyle noksan terettübünden havf olunmak, iki kat kıymetiyle şiraya talip bulunmak ve bunlarla beraber beytülmal için maslahat tahakkuk etmek arazi - i emîriyenin bey'i için mesuğat-ı şer'îyedir. Mesuğat-ı şer'îyeden biri bulunmadıkça ve beytülmal için menfaat ve maslahat tahakkuk etmedikçe emval - i emîriyye beyi ve temlik olunamazdı. İmdi, mesağ-ı şer'îye binaen arazi-i emîriyye enva - ı vücub - u mülkiyetle, yani beyi ve hibe ve vasiyet ve vakıf gibi vücuh-u tasarrufla tasarruf olunmak üzere semen - i misliyle beyi ve temlik olunabilirdi.

Arazi-i emîriyyeden bir mahal böyle mesağ-ı şer'îye binaen temlik-i sahihle temlik olunduğu halde sırf mülk olur ve bu nevi arazi-i memlûke mahsulünden üşür alınırdı.

Arazi-i memlûkenin rekabesi, yani zatı ve mülkiyeti sahip ve maliki olan kimseye ait olarak emval ve eşya-yı saire gibi tevarüs eder ve vakıf ve rehin ve hibe ve şüf'a misillü ahkâm cereyan eylerdi.

Arazi-i memlûkenin dört nev'i emval ve emlâk-i saire gibi sahibinin vefatında terekesinden maduttu ve bu sebeple teçhiz ve tekfini tesviye ve düyunu ifa ve vesayası tenfiz olunur ve veresesine de irs-i şer'î veçhile intikal ederdi.

Arazi-i memlûkenin son iki nev'ini teşkil eden arazi-i üşriyye ve haraciyyenin mahlûlâtı arazi-i emîriyye gibi müzayede ile mîrî tarafından ihale olunurdu. İlk iki nevi hakkındaki ahkâm ise başkaydı. Bunlardan İstanbul'da selâtin evkafı hududu dâhilinde bulunup da mahlûl olanların berveçhi mülkiyet bey'iyle esmanı vakıflarına irat kaydolunduğu gibi hudud-u mezkûre haricinde olan emlâk-i mahlûle nizamı mucibince kezalik berveçhi mülkiyet bey'iyle esmanı hazine-i beytülmale ait olurdu. Binaenaleyh bu makulelerin beyi ve füruhtu hududu dâhilinde bulunduğu maliye veyahut evkaf beytülmal kassamlıklarından biliera verilecek ilmühaber üzerine Senedat-ı Umumiye İdaresinden müşterisi yedine mülk senedi verilirdi.

İstanbul haricindekiler arazi-i emîriyye mahlûlâtı gibi müzayede olunarak berveçhi mülkiyet beyi ve semeni Defter-i Hakani İdaresine irat kaydolunarak müşterisi yedine kezalik mülk senedi ita olunurdu.

Gayrimenkul emvalin sırf mülk akşamına ait muamelât öteden beri şer'î mahkemelerde rüyet olunur, «tevarüs», «mübayaa» ve «ihbar» namlariyle hüccetler tanzim ve ita kılınırdı. 28 ağustos 1290 tarihli nizamnamenin neşrinden itibaren emlâk-i sırfe için de tapu idarelerince temellükü havi senet verilmeye başlanmıştı.

Memlûk emvalin bulunduğu yerlerin mevkilerinin münasebetlerine göre tâbi oldukları şer'î mahkemelerden verilmiş olan temellük hüccetleri hangi mahkemeden verilmişse o mahkemenin sicillinde tarih itibariyle yazılı olduğu cihetle tanzim tarihi malûm olan hüccetlerin sicillâtta kayıtları bulunurdu. Tarihleri malûm olmıyan hüccetlerin kayıtları ise bulunmak güç, belki de gayrimümkündü.

ARAZİ-İ METRUKE (اراضیٔ متروکه) *[Mal.]* Mera, harman yeri ve baltalık gibi ahaliye terk olunan yerlere verilen addı. Eski eserlerde arazi-i metrukenin tarifi şöyledir: «Bidun-it-tasarruf ve liecil-il-intifa kura ve kasabat-ı muayyene ahalisinin umumuna veya umum nâsa terk ve tahsis olunan arazidir.»

Arazi-i metruke iki kısımdı:

1 — Umum nâs için terk edilmiş yerler. Baltalık, mera, yaylak ve kışlak gibi mahaller bu cümledendi.

2 — Bir karye ve kasaba veya mütaaddit köy ve kasabanın umum ahalisine terk ve tahsis olunan yerler. Yollar, pazarlar, panayırlar, namazgâhlar bu kabîldendi

«Arazi-i metruke» tâbiri Osmanlı âlimleri tarafından kabul edilmiş bir ıstılahtı. Bu nevi arazinin birinci kısmına şer'î ıstılahta «arazi-i mahmiyye», ikinci kısmına «arazi-i mürfika» ıtlak olunurdu.

Arazi-i metrukede terk edilen yerler, yalnız intifa ve istifade maksadiyleydi. Binaenaleyh bu kabîl arazi-i metrukede rekabe herhalde beytülmale ait olduğu gibi tasarruf da kabil değildi. Çünki arazi-i metruke ya bazı köy ve kasaba ahalisine terk, yahut nâsın umumunun intifaına muhtastı. Bunların orada müştereken intifa hakkı vardı. Böyle olunca içlerinden birisinin tasarrufu, gayrın intifa hakkını selbedeceğinden, caiz değildi.

ARAZİ-İ MEVAT (اراضیٔ موات) *[Mal.]* Hiç kimsenin tasarruf ve temellükünde olmadığı ve ahaliye terk ve tahsis kılınmadığı halde yüksek sesli kimsenin sesi işitilemiyecek derecelerde köy ve kasabadan uzak olan hâli yerlere verilen addı. Kanunen mesafe bir buçuk mil, yani yarım saat itibar edilmişti.

Mevat, cemat vezninde ve mânasında olarak cansız şey demektir. Araziye ıtlakı istiare yoliyledir.

Arazi-i mevat, lûgaten ziraat ve haraset olunmıyan harap araziden ibarettir. Mukabili «arazi-i âmire» dir.

Istılahen ise Müslim ve gayrimüslim malûm veya meçhul bir şahsın yed ve idaresine geçmediği ve umuma veyahut bir veya mütaaddit köy ve kasaba ahalisine terk ve tahsis kılınmadığı halde yüksek sesli olan kimsenin binaların nihayet bulduğu yerden sesi işitilemiyecek derecelerde köy ve kasabalardan bait bulunan, yani mamurelere yarım saat mesafesi olan taşlık, seyranlık, kıraç ve otlak hâli mahallere mevzudu.

Yukardaki tarife göre bir arazinin, arazi-i mevattan olabilmesi için dört şartın vücudu lâzımdı:

1 — Arazinin hiç kimsenin temellükü altında olmamasıdır. Çünki bir kimsenin temellükü altında olan arazi-i memlûkedendir.

2 — Arazi, bir köy veya kasabanın merası, baltalığı olmamalıdır. Zira bu suretle köy ve kasaba ahalisine terk edilmiş olan yerler arazi-i metrukeden maduttu.

3 — Arazinin hâli, yani işlenmemiş olmasıdır.

4 — Aksâ-yi umrandan bait olmalıdır. Aksâ-yi umran, köylerle kasabaların en kenarında bulunan evlerdir. Mamafih uzaklık şartı muhtelefün fiyhti.

Ulemadan bazısı bir arazinin mevattan olmasını, aksâ-yi umrandan bu'diyetinde değil, ahalinin o arazide intifaının münkati olmasında aramalıdır, diyorlardı.

Fakat gerek Arazi Kanununda ve gerek Mecelle'de mevcut kayıt ve sarahate nazaran aksâ-yi umrandan bu'diyet şartı kabul edilmiş demekti.

Arazi-i mevatı, kim ihya ederse, mutasarrıfı o idi. İhya; araziyi imar ve ziraate salih kılmak demekti. Fakat temellük edebilmek için izin verilmiş olmak lâzım gelirdi. Memurun izni olmaksızın ihya eden kimse oraya mutasarrıf olamazdı. Arzu ederse tapuyu misli ile kendisine teffiz olunurdu.

Tapu-yu misil; garazsız vukuf ehlinin tapuya müstahak olan araziye tâyin eyliyeceği muaccceledir. Buna «bedel-i misil» de ıtlak olunurdu.

Tapu senetleri hakkındaki talimat mucibince tapu-yu misil ile almak istiyen kimse, ihya tarihinden itibaren altı ay içinde senet almaya talip olursa ihya tarihindeki tapuyu misli nazarı dikkate alınırdı. Fakat bu müddet zarfında tapu senedi almaya talip olmazsa ihya ettiği ne zaman haber alınmışsa o tarihteki tapuyu misli istîfa olunurdu. Şunu da ilâve etmek lâzım gelir ki arazi-i mevatı ihyaya talip olmak için, talip olan kimsenin yere zarureti olmak şart değildi. İkinci bir cihet de arazi-i mevatın ihyası mutlaka ziraat için olmak iktiza etmezdi.

Bir arazi kıtasını ihya için izin alan kimsenin, o araziyi, üç sene zarfında ihya etmesi lâzım gelirdi. Bu müddet zarfında ihya eylemediği takdirde o arazi, başka talibi varsa ona teffiz olunurdu.

ARAZİ-İ MEVKUFE (اراضیٔ موقوفه) [*Mal.*] Bir cihete vakfedilmiş olan araziye verilen addı. Mevkufe; vakıf mastarından ism-i mefuldür. Vakıf; lûgatte mutlaka men' ve habs mânasınadır. Şer'î ıstılahta vakıf aynı memlûkeyi temellûkten habs ve menafiini tasadduk eylemektir. Bu surette arazi-i mevkufe veçhi meşruh üzere vakfolunmuş arazi demek olur. Ancak arazi-i emîriyye-i mevkufe şer'î ıstılah mânasınca vakıf olmayıp yalnız menafii bir cihete tahsis olunmuş sayılırdı.

Arazi-i mevkufe iki kısımdı:

1 — Arazi-i mevkufe-i sahiha, 2 — Arazi-i mevkufe-i gayrisahiha. Arazi-i memlûkenin bir cihete vakfı sahihti ve bu itibarla o nevi arazi-i mevkufeye «arazi-i mevkufe-i sahiha» denilirdi. Arazi-i emîriyyeden ayrılarak sultanların veyahut izni sultani ile âharların vakfı gayrisahihti ve bu sebeple bu nevi arazi-i mevkufeye «arazi-i mevkufe-i gayrisahiha» ıtlak olunurdu.

Arazi-i mevkufe-i sahihanın şartı vâkıf hilâfına tebdil ve tağyiri gayricaiz, arazi-i mevkufe-i gayrisahihanın ise tebdil ve tahvil veyahut mîrî namına istirdadı caizdi.

Arazi-i mevkufenin rekabesi ve bilcümle tasarruf hukuku vakfa ait olduğundan bunlarda kanuni muamele cereyan etmez, ancak şart-ı vâkıf her ne ise o veçhile amel olunmak lâzım gelirdi.

Emlâk ve arazi-i mevkufenin tasarruf muameleleri merbut oldukları evkafın mütevellileri, câbi, kâtipler marifetiyle şeyhülislâm, kazasker, darphane eminleri, Babüssaade ağalarının nezareti altında ifa olunurdu. H. 1254 senesinde Evkaf Nezareti teşkil olunduğundan tasarruf muameleleri Evkaf Nezaretine devrolunduğu cihetle o işler Nezaret tarafından yapılmaya başlandı.

ARAZİ-İ MEVKUFE-İ GAYRİSAHİHA (اراضیٔ موقوفهٔ غیرصحیحه) [*Mal.*] Arazi-i emîriyyeden bilifraz yalnız âşar ve rüsumatı gibi mîrî menafiine şâmil olmak üzere selâtinin veyahut sultanın izniyle âharlarının vakfeylemiş olduğu araziye verilen addı. Osmanlılardaki mevkuf arazinin ekserisi bu kabîldendi. Bu kısım evkafa «evkaf-ı gayrisahiha» denildiği gibi «tahsisat kabîlinden arazi-i mevkufe» yahut «vakf-ı irsadi» de denilirdi.

Yukarda kaydedildiği gibi nazar-ı dikkate alınacak keyfiyet, bu kabîl arazide vakfedilen cihetin arazinin aynı olmayıp menafiinin olmasıdır. Halbuki, vakfın sıhhatinde vakfolan şeyin «ayın» bulunması şarttır. Yani menfaat ve deynin vakfı caiz değildi. Böyle olduğu halde bu surette menafiin vakfedilmesine, gayrisahih nazariyle bakmak doğru değildir. Çünki bu kısım vakıfta vakfolunan hususi arazinin menfaati olmayıp hazineye ait varidatın, yine beytülmalin masarifi cümlesinden madut olan bir cihete tahsisidir. «Gayrisahiha» kaydı da arazinin mevkuf olmayıp yalnız arazideki mîrî menafiinin vakfedildiğini beyan için zikredilmiştir.

Arazi-i mevkufe-i gayrisahiha'nın meşruiyeti hakkında biri şer'î, diğeri tarihî olmak üzere iki cihet vardı.

Şer'î cihet; haraç ve cizyenin ve benî tağlibden alınan verginin âmmenin menfaatlerine ve hayır işlerine sarf ve tahsisine şer'î

mesağ olması ve arazi-i emîriyyeden alınan vergi de bir nevi harac-ı mukaseme kabîlinden bulunduğu cihetle buna kıyasen hayır işlerine sarf edilmek üzere arazi-i emîriyyedeki mîrî menafiin dahi şer'an tahsis ve teffizi caiz bulunmasıdır.

Tarihî cihet; Osmanlıların teessüsü bidayetinde fetholunan yerlerin arazisi ahaliye temlik edilmeyip rekabesi beytülmale ait olmak üzere menafii gazada şecaat ve gayret gösterenlere, yani timar ve zeamet sahiplerine verilmekte olmasından naşi onlar tarafından devletin izniyle bu menafiin bir mahalle vakfedilmekte bulunması ve sonraları ise arazi-i emîriyye devlet tarafından idare ve menafii mîrî canibine alındığından bir tarladaki mîrî menafiin maslahata uygun bir cihete tahsisi devlete ait olması hususudur.

Arazi-i mevkufe-i gayrisahîha üç nevidi:

1 — Yalnız âşar ve rüsumu bir cihete vakfedilmiş arazi.

2 — Yalnız tasarruf hakları vakfedilmiş arazi.

3 — Hem tasarruf hakları, hem de âşar ve rüsumu vakfedilmiş arazi.

Tahsis iki nevidi:

A) Beytülmale ait varidat, beytülmalden ödenen masrafların bir cihetine tahsis olunmaktı. Bu tahsis sahihti. Meselâ arazi-i emîriyyeye sultan tarafından, yahut sultanın izniyle, diğeri canibinden mesçit, medrese, makbere, çeşme ve talebenin iaşe ve ibatesi gibi beytülmal masrafından bir cihete vakfolunursa tahsisat kabîlinden birer vakıf olmakla beraber tahsis mahalline masruf olduğu cihetle sahih olur. Bu gibi vakıfların şartlarına riayet vâcip olmayıp sultan, meşru maslahat üzerine şartları tezyit veya tenkis edebilirdi. Fakat vakfı başka bir cihete sarf ve tahvil edemezdi. Çünki beytülmal-i Müsliminin mesalihi içindi. Beytülmal masrafından olan vakıf cihetı bu noktadan iptal olunamazdı.

B) Beytülmale ait varidat, beytülmal masrafından olmıyan bir cihete tahsis olunmaktı. Bu tahsis sahih değildi. Meselâ, arazi-i emîriyye sultan tarafından, yahut sultanın izniyle diğeri canibinden şer'an beytülmalde hakkı olmıyan birine tahsis olunursa öteki Müslümanların haklarının tatilini müeddi olacağından sahih olmaz, iptali lâzım gelirdi.

Sahih vakıfla gayrisahih vakfın bir yerde birleştiği vâkı olurdu. Meselâ; arazi-i memlûkeden biri maliki tarafından vakf-ı sahih ile vakfolunduktan sonra o arazinin beytülmale ait olan âşarı sultan tarafından bir cihete vakfolunsa o arazide sahih vakıfla gayrisahih vakıf içtima etmiş olurdu.

ARAZİ-İ MEVKUFE-İ SAHİHA (اراضی موقوفهٔ صحیحه) [*Mal.*] Arazi-i memlûkeden iken sahipleri tarafından usulüne tevfikan vakf-ı sahih ile vakfedilmiş olan araziye itlak olunurdu. Şira-yi sahih ile iştira olunarak mülk-i sırf halini iktisabetmiş olan arazinin, mesağ-ı şer'î ile beytülmalden iştira olunan arazi-i emîriyyenin, arazi-i üşriyye ve haraciyyenin vakfı sahih ve bunlardan vakfolunanlar arazi-i mevkufe-i sahihadan maduttu.

Evkaf-ı sahihanın rekabesi ve zeri ve gars ve bina ve müzaria ve icar gibi bütün tasarruf hakları vakfı canibine aitti. Bunlar hakkında kanuni muamele cereyan eylemezdi. Vâkıfın şartı her ne ise o veçhile amel olunmak lâzım gelirdi.

Vâkıfın şartı, şariin nassı gibi olduğundan şer'i şerife muvafık olan vâkıfın şartına muhalefet caiz değildi. Yalnız vakıf hakkında daha nafi olacağı tahakkuk eden hususatta mütevelli, hâkimin reyiyle vâkıfın şartına muhalefet edebilirdi. Meselâ bir seneden fazla müddetle icar edilmemesi şartiyle vakfedilmiş olan bir araziye üç seneden aşağı müddetle isticara talip zuhur etmezse, hâkimin izniyle vâkıfın şartına riayet edilmezdi.

ARAZİ-İ MEZRUA (اراضی مزروعه) [*Mal.*] Ekin ekilegelen yerler hakkında kullanılır bir ıstılahtı. Farisî kaidesiyle terkip olup mânası ekilen arazi demektir.

ARAZİ-İ MÜRFİKA (اراضی مرفقه) [*Mal.*] Arazi-i mahmiyyenin ikinci bir nev'ine verilen addı. Dört nevidi:

1 — Mekaid-ül-esvak,
2 — Efniyet-üş-şevarî,
3 — Harîm-ül-emsar,
4 — Menazil-ül-esfar.

Mekaid-ül-esvak; sokaklarda oturulacak mahallere, efniyet-üş-şevarî, caddelerde boş bırakılan yerlere; harîm-ül-emsar, kervan, misafir vesaire gibi dışardan gelenlerin girebi mesine mahsus olan mahallere, menazil-ül-esfar da yolculara mahsus olmak üzere terk olunan konak yerlerine tesmiye edilirdi.

İrfakın meşruiyeti dahi Peygamberin sünnetiyle sabit olduğu gibi sonradan hulefa-yi raşidînin icmalariyle de teeyyüdetmişti.

Arazi-i mürfika tâbiri yalnız olarak kullanıldığı gibi «arazi-i mahmiyye ve mürfika» suretinde olmak üzere bir arada da istimal olunurdu.

ARAZİ-İ MÜŞTEREKE (اراضیٔ مشترکه) [*Mal.*] Şayiaa tasarruf olunan yerler hakkında kullanılır bir ıstılahtı. Farisî kaidesiyle terkip olup mânası ortaklaşa tasarruf ve istimal olunan arazi demektir.

ARAZİ-İ SELİHA (اراضیٔ صلیحه) [*Mal.*] Çıplak tarla mânasına gelen bir ıstılahtı. İstihkakı harsın, yani bir yerde ziraat etmek hakkının bu gibi yerlere taallûku asıldır.

ARAZİ-İ SENİYYE (اراضیٔ سنیه) [*Mal.*] Padişahlara ait arazi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Padişahın arazisi demektir. Osmanlı Padişahlarının eskiden hâs'ları vardı. Tanzimattan sonra biri saltanat makamına, diğeri de hükümdarın şahsına ait olmak üzere padişahların iki türlü arazisi vardı. Makama ait olanlar, yerine geçene; şahsına mahsus olanlar da veresesine intikal ederdi.

ARAZİ-İ SULTANİYYE (اراضیٔ سلطانیه) [*Mal.*] Rekabesi beytülmale ait olarak ihale ve teffizi devlet tarafından mansup memur marifetiyle icra olunagelen araziye verilen addı. Buna «arazi-i beytülmal», «arazi-i memleket» «arazi-i havz», «arazi-i emîriyye» de denilirdi. Arazi-i emîriyye tâbiri diğerlerinden fazla şöhret bulmuş ve arazi kanununa da bu nevi arazi o tâbirle girmişti.

ARAZİ-İ UKRİYYE (اراضیٔ عقریه) [*Mal.*] Hükümet tarafından zaptolunan arazi-i haraciyyenin vergisi mîrîye ve mahsulünden yirmide veya yirmi beşte bir gibi muayyen hissesi sahiplerine ita edilmek üzere zürraa verilen arazi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arazi sahibine verilen hisseye «ukr», ve bu münasebetle de araziye «arazi-i ukriyye» denilmiştir.

Ukr; ayn'ın zammiyle mihir mukabilinde nisvana verilen mal mânasınadır. Cem'i *(a'kar)* gelir. Bu suretle *(ukr)*, bu mânadan alınarak, menfaat mukabili verilmek münasebetiyle arazi sahiplerine verilen hisse mânasına nakil ve istimal olunmuş olur.

Arazi-i haraciyyeyi maliki fevt ve esbabı ziraati olmamasından naşi ziraatten âciz olup tatil etmiş olsa imam-ül-müslimîn ziraat tarikiyle gayrısına verip malikin hissesinden veya icar ederek icaresinden veyahut beytülmal tarafından ziraat ettirerek mahsulünden veya beyi ile semeninden beytülmalin hakkı olan haracı istifa etmek meşru ve mücaz olup binaberin Bağdat'ta zamaniyle valilerin arazi-i haraciyyeyi zikrolunan ukr suretine rabıtla idareleri işbu dört suretten birincisine takrip ile kaide-i meşrua dairesinde idare etmek mülâhazalarından ilerigelmiş olmalıdır.

Bu misillû arazi-i ukriyyenin zirai arazi-i emîriyye mutasarrıfları gibi müstecir ve ashab-ı rekabesine malik olduklarından Bağdat hıttasında tapu muamelâtının tesisinde işbu arazi tarafı mîrîden bâ tapu talibine tefviz olunarak yedlerine balâsı tuğralı tapu senedi verilmiş ve ferağ ve tasarruf ve intikalinde kanun hükmü mucibince arazi-i emîriyye ahkâmı itibar ve icra edilmiştir.

Arazi-i ukriyye yalnız Bağdat taraflarında vardı.

ARAZİ-İ ÜŞRİYYE (اراضیٔ عشریه) [*Mal.*] Hasılatından üşür alınan yerler hakkında kullanılan bir tâbirdi. Bu tâbir ilk evvel Arabistan'da şayi olmuştur. Su tedariki müşkülâtlı bulunan Arabistan'daki arazi, üşriyye addolunmuştu. Buna da sebep büyük nehirler olmadığı için susuzluktan müzayaka çeken yerlerin maktu vergiye tâbi tutulmaları halinde sahiplerinin mâruz kalacakları müşkülâttı. Elde edilen mahsulden üşür alındığı surette, *vergi* mahsulün onda birinden ibaret olacağı, mahsulün az ve çok oluşuna göre vergi azalıp çoğalacağı için, maktu vergideki mahzur bertaraf olmaktaydı.

Arazi-i üşriyye üç nevidi:

1 — Fetihten evvel ahalisi tavı ve rızalariyle İslâmiyeti kabul etmeleriyle terk ve ipka edilen arazi.

2 — Fetih sırasında gaanimîne *(ganimete nail olanlar)* tevzi ve temlik olunan arazi.

3 — Fetih hiyninde gaanimînin gayrimüslimine taksim ve temlik olunan arazi.

İslâmi esaslara göre bir memleketin unveten *(cebir, zor ile)* teshirinde araziyi gaanimîne taksim ile sahipleri elinde veya beytülmal için muhafazada imam *(halife, hükümdar)* muhayyerdir. İmam Muhammed'e göre gaanimîne taksim halinde arazi-i üşriyye ilân edilmiş olduğundan gayrimüslime intikalinde de üşriyye olarak kalırdı. Sahipleri yedinde bırakılanlar ma-i haraciyyeden sulanıyorsa vergi vaz'olunabilir, ma-i üşriyyeden iska olunuyorsa vergi konulamazdı. Buna da sebep irva ve iskadaki müşkülâttı. Sulhen teshirde bu cihet nazarı dikkate alınmaksızın doğrudan doğruya vergi vaz'olunabilmesi ellerinde bırakılacak mahallî ahalinin esasen arazilerinin vergiye tâbi tutulmasını sulh şartı olarak kabul etmelerinden ilerigeliyordu. Unveten alınan arazinin üşriyye veya haraciyye olması kararlaşmazdan evvel arazi sahiplerinin İslâmiyeti kabul etmeleri imamın muhayyerliği hakkında tesiri haiz olmazdı. Nitekim üşriyye olarak ilânı ihtiyardan sonra gayrimüslim ahali yedinde ipka cihetine

giderse arazi-i üşriyye olarak kalır; bunun gibi, vergiye tâbi tutulduktan sonra İslâmlara geçen araziden üşür değil, vergi alınırdı.

Vergi affolunabilirdi. Üşrün affı veya bir tarafa tahsisi halinde bakılırdı: nâsiyen vukuunda tazmin cihetine gidilmez. Sahib-i arz üşrü fakire tasadduk etmelidir. Kastın vukuunda kezalik bakılırdı: sahib-i arz gani ise beytülmal-i haraçtan beytülmal-i sadakaya tazmin icabeder. Fakir ise üşür müstahakkını bulduğundan tazmine mahal kalmaz.

Arazi-i üşriyye, arazi-i haraciyye ve arazi-i emîriyye gibi arazi-i memlûke cümlesinde dâhildi. Arazi-i üşriyyenin rekabesi ve hukuk-u tasarrufiyesi sahiplerine aitti. Diğer eşya ve mallar gibi arazi-i üşriyye de vârislerine intikal ederdi. Vakıf, rehin, hibe, şüf'a gibi hükümler de cariydi.

Arazi-i üşriyyede üşrünü beytülmale veren sahib-i arz yerini dilediği surette tasarruf edebilirdi. Hattâ bunun için tapu almaya mecbur değildi. Elindeki senet kaatı hüccetti.

Arazi-i üşriyye, arazi-i haraciyye gibi vakfedilmekle üşrü sâkıt olmadığı gibi üşriyye haraciyyeye, haraciyye üşriyyeye tahvil olunamazdı. Ancak sahiplerinin vâris bırakmaksızın ölümleriyle rekabeleri mîrîye ait olur, arazi-i emîriyye hükmünü iktisabederlerdi. Bu takdirde üşürleri sâkıt olduğu gibi artık üşriyyelik de kalmadığından ondan sonra işbu arazi tarafı mîrîden idare veyahut bilmüzayede tapuyu misli ve mahsulünden üşür ve humus gibi muayyen hisse ile zürraa teffiz ve ihale olunurdu.

Arazi-i mevattan Müslimîn marifetiyle ihya olunan yerler de arazi-i üşriyyeden addolunurdu.

Osmanlıların ilk devirlerinde, diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi, arazi; üşriyye ve haraciyye olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Fakat bu türlü arazinin tasarrufunda mutlakıyetin devlet lehine tadili fikriyle Üçüncü Murat zamanında vaz'olunan kanunla üşriyye ve haraciyye hakkındaki taksim ve o ana kadar cari ahkâm kaldırılmış, arazinin hemen tamamı «arazi-i emîriyye» addolunmuştur. Esasen bu cihet daha evvelden taayyün eylemiş, o vakte kadar arazi-i üşriyyeden madut bulunan Anadolu kıtasının ekseri arazisi arazi-i emîriyyeden addedilmişti. Ondan sonra gelen müftüler de bu isre tebean Suriye ve Irak kıtalarındaki ahkâmı ona bina eylemişlerdir.

Arazi-i üşriyye sahiplerinin bilâ vâris vefatlariyle rekabesi mîrîye ait olur ve artık o gibi arazi arazi-i emîriyye hükmünü iktisabeylerdi.

ARDA (آردا) [*San., Kıy.*] Eskiden bazı çavuşların ellerinde tuttukları uzun değneğe verilen addı. Bunu taşıyan çavuşlara «ardalı çavuş» denilirdi. Uzun el değneğine bu ad verildiği gibi yere nişan için dikilen değneğe de arda denir.

ARDALI ÇAVUŞ (آردالی چاوش) [*İda.*] Eskiden ellerinde «arda» adı verilen uzun değnek taşıyan çavuşlar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

ARDCI (آردجی) [*Tul.*] Ard alanlar demekti.

ARD ETEĞİNDE NAMAZ KILINIR (آرد اتگنده نماز قیلینیر) [*Hal.*] Kadınlar hakkında eskiden kullanılan tâbirlerdendir. Zâhirde elbisesi gayet temiz mânasına gibi görünürse de «gayet namuslu» mânasını ifade ederdi.

A'REF BİL - MESNEVİLİK CİHETİ (اعرف بالمثنویلك جهتی) [*Sof.*] Üçüncü Selim tarafından fevkalâde tevecüh âsarından olmak ve ölümünden sonra en liyakatli olana da intikal eylemek üzere Galata Mevlevihanesi Şeyhi Şeyh Galib'e tevcih edilen cihet hakkında kullanılır bir tâbirdi. Buna a'lem bil-Mesnevi cihеti de denilirdi. Bu cihete sahip olanın vazifesi; kendisine mesnevihanlık verilecek olanları imtihan ederek ehliyetleri görüldüğü takdirde Evkaf'a inha eylemekti. Sonraları böyle bir cihet bulunduğu unutulmuşken Üsküdar Mevlevihanesi Şeyhi Ahmet Remzi efendi tarafından Evkafta kaydı buldurulup Galata Mevlevihanesi Şeyhi Ahmet Celâleddin efendiye tevcih ettirilmişti.

Ahmet Celâleddin efendinin ilk ve son yazdığı inha Kasımpaşa Mevlevihanesinde mesnevihan bulunan Mehmet Esat dede efendinin vefatı üzerine o mesnevihanlığa liyakati müsellem bulunan Tahir-ül-Mevlevinin tâyini hususunda idi ve onun meşguliyeti dolayısiyle itizarı üzerine o vazife Divan-ı Hümayun başkâtipliğinden emekli şair ve hattat İsmet bey merhuma tevcih edilmişti.

ÂRİF (عارف) [*Sof.*] Tekellüfsüz, düşünmeye hacet kalmaksızın gördüğünü bilen ve anlıyana derler. Külfetle düşünerek bilip anlıyana "mütearrif„ denilir. Ârif, zevkî ve vicdani irfan sahibidir. Mütearrif, ilim sahibidir. Ârifi billâh, ilâhî ârif olandır.

Ârif ol ilm-i ledünden ders alup Allah'ı bil
Kalma kıyl-ü kal içinde vaiz-i hulya gibi

Mehmet Ali Dede Baba

ARKALIK (آرقه لق) [*San.*] Sakaların arkalarında taşıdıkları kırbadaki suyun üstlerini

ıslatmamak için arkalarına geçirdikleri meşinden yelek biçimindeki şeyin adı idi.

ARKEBÜZ (آرکبوز) [*Ask.*] Osmanlılar tarafından ilk evvel kullanılmış olan bir nevi fitilli tüfeğin adıydı.

ARMA (آرما) [*Ask., San.*] Bir aileye, bir hükümdara, bir şehre veyahut bir hükümete ait fârik alâmete verilen addı. "Tıraz„ dahi denilir.

"Lehçe-i Osmani„ de bu kelime için şu izahat vardır:

"İtalyancadan. Geminin donanıp araste olduğunda direk, seren, halat, merdiven ve sair tarafı çarmıhları. Arma gibi donanmış, piyraste, araste. Nişan levhası ve onda olan resim ve nukuş, mühürlerde olan nukuş. Yeniçeride yirmi beşin topuzu misillû her hanedanın esliha ve maadin ve hayvan resimlerinden ibaret nişandı.

"Türki'de (ongon) denir. Oğuziyandan sağ kolda Kayılar şahini tuğra sol kolda çakır. Armayı almak; gemiyi soymak. Arma grandi yelken.„

Hüseyin Kâzım bey "Türk Lûgati„nde arma kelimesini şöyle izah ediyor:

"Arma; İtalyanca, arma isim, yelken, direk ve seren gibi donanan şeyler; bir nişan ve alâmet-i mahsusayı havi levha ve bunların üzerlerinde mahkûk olan resimler ve nakışlar, hükümetlerin, bazı şehirlerin ve büyük ailelerin alâmat-ı mahsusalarını, nukuş ve tesaviri ve cümel ve rümuzu havi levhalar, yeniçeride yirmi beşin topuzu misillû her hanedanın esliha; maadin ve hayvan resimlerinden ibaret nişanı. Türkide "ongon„ denir.„

Bu tâbirin; "Lûgat-i Ebüzziya„ daki tarifi de şöyledir:

"(İtalyanca silâh mânasına olan arma'dan) Evailde şövalyelerin mensubolduğu sınıf ve hanedanın alâmeti bir levhaya silâhiyle beraber resmolunduğu için arma ıtlak olunmuştur. Arma, alâmet, nişane mânasına müstameldir. Devletlerin, hanedanların arması olduğu gibi beldelere, şehirlere, kasabalara, hisarlara, hattâ bazı sanayie mahsus armalar vardır. Matbaacılığın arması kanadlı ve dört ayaklı bir ejderin iki elinde "tampon„ denilen mürekkep sürecek aletten mürekkeptir.„

"Musavver Dairet-ül-maarif„te "arma„nın tarifiyle istimal tarzı hakkında aşağıdaki tafsilât mevcuttur:

"Arma; armes, armoiries (İtalyanca, isim, resmiyat). Evailde şövalyelerin mensuboldukları sınıf ve hanedanın alâmatını havi levhaya denirdi. Elyevm devletlerin, hükümdar hanedanından herbirinin kendine mahsus alâmat ve resim ve işareti şâmil levhalara, şekillere dahi bu isim verildiği gibi bazı beldelerin, sanayi erbabının, fabrikaların da kendilerine mahsus bir arması vardır. Blason, ecu, alâmet, nişan.

"[*Mi.*] Binanın en yüksek yerine veya kapı üstü gibi nazara çarpan mahalline konulan müzeyyinatı mahsusa.

"[*Bah.*] *Armement, gréemment.*

"Asıl arma = *Manoeuvres majors.* Bir geminin istralya ve çarmıh ve patrise gibi ana halatları.

"Ana arması = *Manoeuvres dormantes.* Geminin direk ve kayış halatları ki «sabit» arma namiyle de yâd olunur.

"Arma takılması = *Equipement, armement.* Sefinenin donanması, teçhizatı.

"Armaları indirmek = *Desagréer.* Bir geminin takımını soymak.

"Silâh arması = *Panoplie* (askerî). Mütenevvi eslihanın ve bilhassa eski silâhların bir tablo üzerinde bir intizam ve tenazur ile vazı ve talikiyle teşkil olunan levha ki ekseriya asalet ve hanedan arması gibi müzeyyinattan maduttur; silâh takımı.

"Zafer arması = *Tropée.* Bir muzafferiyetin hâtıralarını teyit için bir mahalde taş veya demir veya sair bir madde üzerinde esliha veya sanayie ait bulunan âsarın cemi ve terkibiyle yapılan mimari tezyinat; zafer nişanesi.

"Eski zamanlarda kazanılan muharebelerin şerefini ilelebet hâtıralara nakşedecek pek çok eserler vücuda getirilirdi. Yunanlılarla Romalıların bu yolda birçok eserlerine tesadüf olunmuştur.„

Değerli tarihçi Hüseyin Namık Orkun «Türk tarihinin yardımcı ilimleri» umumi başlığı altında yazdığı makaleler silsilesinin «armalar bilgisi» ne hasrettiği üçüncü yazısında (Yeni Türk, sayı: 52) aşağıdaki kıymetli malûmatı veriyor:

«Malûmdur ki; arma kullanmak Ehli Salip Seferleri zamanından itibaren Avrupa'da başlamıştır. Harbe giden rüesa kendi müfrezelerini muayyen bir arma altında bulundurmak için her reis ayrı ayrı arma yapmış, evvelâ bu armalar bayraklarda kullanılırken bilâhara 1180 senelerinde kalkanlarda da kullanılmaya başlanmıştır. Bundan sonra artık yalnız hükümdarın, prenslerin, beylerin değil, aynı zamanda ailelerin, kulüplerin, şehirlerin, piskoposların da armaları olmuştur. XIII. asırdan itibaren de bu armalar ailece tevarüs edilmeye başlanmış, bu hal o kadar umumileşmiştir ki, artık bu-

nun da bir bilgi olduğu düşünülerek XIV üncü asrın nihayetinden itibaren iştigal edilmiştir. İlk dafa olarak İtalyan hukuk âlimlerinden Bartolus de Sascoferrato (1313-1359) «Tractatus de insigniis et armis» adlı eserinde armalar bilgisiyle uğraşmıştır. Eseri iki kısım olup birinci bahiste armalar hukukundan, ikincisinde de armalar sanatından bahsetmektedir. Almanya'da da Y. Rothe (1434 te ölmüştür) Ritterspiegel adlı eserinde ilk defa olarak armaların menşeinden, şekillerinin mânalarından vesaireden bahsetmiş olduğu gibi 1416 da da Fransa'da Clement Prinsault daha geniş bir surette bu bahis ile uğraşmış ve mufassal bir eser vücuda getirmiştir. Bunlardan sonra bu işle uğraşan birçok adamlar ortaya çıkmış ve zengin bir bibliyografi vücuda gelmiştir.

«Türklerin millî armalarının ne gibi şekiller olduğunu ve bunun mahiyetini maatteessüf tetkik eden bir tek eser dahi mevcut değildir. Yalnız bir zamanlar Maarif Vekâleti millî arma meselesini ortaya atarak herkesten bir tetkik istemiş, bunun üzerine neşredilen yazıları 1936 da bir araya toplıyarak çıkarmıştı. Burada çıkan tetkikler maziyi esaslı bir surette araştırmaktan ziyade müellifin noktai nazarını maziden alınan vesikalarla takviye suretiyle ortaya sürülen teklifler mahiyetindedir. Yine aynı senede Türk ocakları hars heyeti neşriyatının ikinci sayısını teşkil eden «Millî armamız nasıl olmalı?» adlı küçük risale de aynı mahiyettedir. Bu yazılardan başka da Türkçemizde neşredilmiş bir makale dahi olmadığı gibi Avrupa'da da bu hususta bir iki tetkik istisna edilirse hiçbir şey yoktur diyebiliriz.

«En eski devirlerden itibaren Türklerde muayyen grupların muayyen işaretleri olduğunu görmekteyiz. Çin tarihleri Türk beylerine Çinliler tarafından davul ve bayrak gönderildiğini müteaddit defalar kaydetmektedirler. Fakat bu bayrağın mahiyetini maattessüf elimizdeki vesikalar izah etmediği için bu hususta hiçbir şey söylemeye imkân yoktur. Mahmut Kâşgari de Türklerin bayraklarından bahsetmekte ise de bize vazıh malûmat vermemektedir. Burada bayrağın adını tuğ diye bulmaktayız. Tuğ adının Çinceden geçme olduğunu biliyoruz. Türkler Çinlilerden davul ve bayrak aldıklarına göre anlaşılan tuğ adını da bu suretle almışlar ve her ikisine de bu ismi vermişlerdir. Kâşgarlı Mahmut, tuğ adını hem bayra , hem de kös diye tercüme etmektedir. Bu çalınan tuğ muayyen zamanlarda çalınırdı, yani nöbet çalındığı gibi harblerde de tuğlar vurulurdu. Bayrak olan tuğ ise at veya başka bir hayvanın kuyruğundan yapılmaydı. Fakat Kâşgarlı Mahmut bu tuğ'un bir kumaştan yapıldığını sarahaten söylemektedir: «Hakanın işbu dokuz bayrağı tefeül maksadiyle turuncu kumaştan yahut ipekten yapılır.» Fakat Mahmud'un bu izahatının tuğ'a ait olup olmadığı meselesini göz önünde tutmak gerektir.

«Tuğun adedi bunların büyüklüğü nispetindedir. En büyük ve en meşhur hanın dokuz tuğu olabilir. Ramstedt'in neşrettiği Uygur kitabelerinin birinde üç tuğluk han tâbirini görmekteyiz.

«Bu tuğ adedi bütün Türklerde son derece müteammim olduğu gibi Osmanlılar arasında dahi cariydi. Padişahın yedi tuğu vardı. Veziriazamın beş tuğu, vezirlerin üç, beylerbeylerinin iki, sancak beyleri, mirlivaların da bir tuğu olurdu. (Bakınız: Mahmut Şevket; Osmanlı teşkilât ve kıyafeti askeriyesi, c. 1, s. 38).

«Bu tuğ denilen bayrağın üzerinde neler vardı bilmiyoruz. Lâkin ekseriya bu bayraklarda hayvan şekilleri olduğunu görmekteyiz. Attilânın yahut Hunların bayrağında bir kuş resmi vardı. Gök Türklerin bir kurt başını bayrak gibi kullandıklarını biliyoruz. Osmanlılarda ise sancak vardır. Bunun üzerine de hilâlin konduğunu görmekteyiz. (Bak: Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, Ali; Sancağımız ve ay yıldız nakşı; numara 46 — 48. Bu hususta Mahmut Şevket paşanın mezkûr kitabına da bakınız).

«Mühürler ve diğer alâmetlerden uzun uzadıya burada bahsederek bahsi uzatmamak arzusundayım. Han'ın şahsına mahsus mühre Oğuzlarda *tuğrağ* dendiğini Kâşgarlı Mahmud'un eserinden öğrenmekteyiz. Mahmut diğer Türklerin bu kelimeyi bilmediklerini de ayrıca kaydetmektedir. O halde Osmanlılardaki tuğranın aslı bu suretle tenevvür etmiş oluyor.

«Bu tetkikatın totemizme kadar dayandığını görmekteyiz. Herhalde kendi totemini millî alâmet olarak kullanmış olduğunu kabul edebiliriz. Buna eski Türkçede ongun namı verilmektedir: Oğuzların ongununu evvelki makalelerimde göstermiştim. Fakat bu ongun ile tamga namı verilen armanın müşterek olmadığına da tesadüf etmekteyiz. Meselâ Oğuzlarda her dört boyun müşterek bir ongunu olduğu halde tamgaya gelince her kabîlenin ayrı ayrıdır.

«Arma mahiyetinde telâkki edeceğimiz bu tamgalar en eski devirlerden beri bugüne kadar devam etmektedir. Binaenaleyh elimizde eskiler hakkında kâfi malûmat olmayınca işe

bugünkü damgalardan başlamak zarureti vardır. Bugünkü damgalar hakkında bilhassa Ruslar mühim tetkikler yapmışlardır. 1902 de Orenburg'da Sokolov Başkırtların damgaları hakkında Revue du monde Musulman *(c. XLVII, s. 32)* da bir makale çıkarmıştır. Bundan sonra Aristov, Horochkin vesaire gibi âlimlerin de bu mevzua temas eden tetkikleri varsa da bütün bu ham malzemeye rağmen henüz bu meselenin işlenerek birtakım neticelere bağlanmış olmadığını kaydetmeliyiz.

«Eski damgalar hakkında yalnız Oğuzlara ait olanlara dair malûmatımız varsa da bunlar da henüz el sürülmemiş bir halde durmaktadır. Reşideddin'in, Kâşgarlı Mahmud'un ve Yazıcıoğlunun eserlerinde bu damgaların şekilleri de bulunuyorsa da bu şekilleri yekdiğeriyle mukayese edersek pek mesut bir neticeye varamayız. Çünki eserleri istinsah edenler bu anlamadıkları şekilleri öyle bozmuşlardır, ki bunlar alelâcayip çizgilerden ibaret kalmıştır. Halbuki aslında muhakkaktır ki delâlet ettiği bir mâna olduğuna göre şekillerin de bir nesneye benzemesi icabederdi Nitekim Yazıcıoğlunun yazmasında meselâ Urakir kabîlesinin damgasını üç ok ile bir yaydan ibaret olarak görmekteyiz. Halbuki Kâşgari bu okları birer çizgiyle göstermiştir. Bundan istidlâl ederek Kâşgarinin diğer damgalarındaki çizgileri de ok telâkki edersek meselâ Kayıların damgasının iki ok bir yay olduğunu kabul edebiliriz. Maamafih Yazıcıoğlunun nüshasında yay yerine ucunda hilâl bulunan bir değnek görmekteyiz. Bunların delâlet ettiği eşyayı birer birer bulabilmek için bugünkü damgalar üzerinde tetkikler yapmak zarureti vardır *(Meselâ Castagné'nin s. 10 da zikrettiği Nayman Kabîlesinin bir klânı olan Baltalı boyunun damgasiyle Bayındırların damgasını mukayese ediniz)*. Bugün bu damgaların Orta Asya'da kullanıldığı ve eskiden beri olduğu gibi hayvanların üzerlerine ve ayrılması, tanınması matlubolan eşyaya vurulduğunu bildiğimiz gibi Anadolu'da da izlerine tesadüf ettiğimizi memnuniyetle kaydederiz. Anadolu'da en namını verdikleri bazı işaretlerin kullanıldığı evvelce de malûmdu. Bu enlerle herkes sürüsünü birbirinden tefrik ederdi. Fakat B. Ali Rıza'nın Türkmen oymakları adlı eserinde Türkmenler arasında evlerde, duvarlarda birtakım tezyinat makamında resimler yapıldığını görmekteyiz; ki fevkalâde mühim olan bu şekiller tamamiyle en eski Oğuz damgalarına tekabül etmektedir *(Ali Rıza, Cenupta Türkmen oymakları, birinci kısım, s. 25)*. Maatteessüf Ali Rıza bunlardan yalnız dört tanesini eserine koymuştur. Bunlardan biri Bayındır, ikincisi Çavuldur, üçüncüsü Salur, dördüncüsü de Eymür oymağının damgasıdır. Bu damgalarla eski metinler arasındaki mukayeseleri ancak Kâşgari ile yapabilmekteyiz. Diğer membalardaki şekillerle bu mukayeseler pek yapılamamaktadır. O halde damgaların en eski ve sadık sekillerini Kâşgari muhafaza etmiş demektir.

«Bütün bu damgaların muayyen bir kabîleye veya noya ait olduğunu vazıhan görebiliriz. Bundan başka acaba bütün Türkler arasında umumi bir remiz var mıydı diye bir sual sorulursa bunun cevabı pek müşkül olur. Çünki Türkler biribirlerinden o kadar uzak yerlerde asırlarca kalmışlardır, ki aralarındaki müşterek olan bazı noktalar zamanın ve muhitin tesiriyle tabiî olarak değişmiştir. Maamafih bütün buna rağmen bir noktanın bütün Türklere has bir şekilde değilse de mühim bir kısım Türk camiası arasında müşterek gibi olduğunu görebiliriz. On birinci asırdan itibaren Anadolu'da ve şarkında bulunan Türklerin arasında çifte başlı kartalı müştereken millî arma olarak kullandığını biliyoruz. Bu armalar bittabi kalelere vurulduğu gibi paraların üstlerine dahi vurulurdu *(Bakınız: Galip Edhem, Meskûkât-ı Türkmaniye kataloğu c.1, s. 165)*. Diyarbakır'da bugün dahi kalenin üstünde kartal arması göze çarpar. Artıklar, Atabeyler ve Selçuk oğullarında bu arma tamamiyle umumi bir haldedir. Konya müzesinde görebileceğimiz veçhile çifte başlı kartal Selçuk oğullarında daima kullanılırdı. Ağaoğlu Mehmed'in bu hususta çok kıymetli bir tetkikini hatırlatmak isterim *(Maarif Vekâletinin mezkûr bülteninde neşredilmiştir)*. Ağaoğlu Mehmet bu tetkikinde çifte başlı kartalı Türklerin Orta Asya'dan getirdiklerini ispat ettiği gibi Ehli Salip Seferleri arasında Avrupalıların da Türklerle temasından sonra bu armayı öğrendiklerini ve bundan sonra Almanya'nın ve daha diğer devletlerin de resmî arması olduğunu göstermektedir. Buna ilâveten şunu da kaydedelim ki Bulgar Türklerinde de aynı armayı bulmaktayız. Bulgaristan'da yapılan hafriyat neticesinde elde edilen eski eserler arasında kartal kuşu da bulunmuştur.

«Daha sonra elyevm Macar Millî Müzesinde bulunan evvelce «Yàszbcrén» de saklanmış olan fildişinden mamul kabartmaları havi bir borazan vardır ki, Macarlar arasında Lehel'in borazanı diye şöhret bulan bu kıymetli eserin üzerinde de bir kartal resmi göze çarpmaktadır. Due de Blacas'ın koleksiyonunda bulunan, şimdi ise nerede olduğu malûm olmıyan bir

ayna daha vardır ki burada da kartal resmi vardır. Birçok noktalardan tetkika şayan olan bu ayna XIII üncü asırda Artık hükümdarı Ebülfazıl namına yapılmıştır *(Bakınız: Monuments Arabes, Persanes et Turcs du Cab. de M. le Duc de Blaces; Paris, c. 2, X uncu tablo)*.

«Elimizdeki tarihî kayıtlara göre Macaristan'daki Kuman Türklerinin de armaları vardır: on üçüncü asırda Kumanlar Moğol istilâsından kaçarak Macarların ülkesine iltica etmişler ve Macar Kıralı Béla bundan sonra artık Kumanya kıralı (*Cumaniae re*) namını almıştı. Kıral Béla bu unvanla birlikte Kumanların armasını da kendi kırallığı arması meyanına ithal etmişti. O vakit Kumanların arması bu şekildeydi: mavi çimenlikte taç giymeye ve hücuma müheyya ayakta duran bir aslan, üstünde bir yıldız, altında bir bütün ay bulunuyordu *(Bakınız: Gyárfás István; Yászkunok története. C. 2, s. 157)*. Yine aynı arma 1608 senesinde ikinci Matyas'ın Pozsuo'da taç giyme merasiminde sikke şeklinde darbolunarak dağıtıldığını biliyoruz. İşte bu arma bugüne kadar Macaristandaki Kumanlar arasında kullanılmakta olup 1746 senesinde Maria Terezia Kumania'da oturan Kumanlara bir ferman ile bu eski millî armalarını resmî mühür olarak da kullanabilmeleri müsaadesini vermiştir.

«Dugonics iki Kuman armasından bahsetmektedir. Fakat maatteessüf memba göstermemektedir. Malûmdur ki, Kumanlar bugün dahi Macaristan'da iki yerde yaşarlar ve oturdukları yerler elyevm Küçük Kumanya, Büyük Kumanya namiyle yâd olunur. Bir vakitler Dnieper ve Bug nehirleri arasında yaşıyan küçük Kumanya sekenesinin armalarında iki nehri ima suretiyle çapraz iki çizgi kırmızı satıhlı bir kalkan üzerine resmedilmiş ve bunların arasında Kumanların meşhur koşucu kökeleri tasvir olunmuştur. Dugonics'in bahsettiği diğer arma evvelce zikrettiğimiz ve Büyük Kumanya Kumanlarına ait olan armanın aynıdır.

«Buraya kadar Türk armaları hakkında umumi bir fikir vermeye çalıştık, halbuki bütün bu meselelerin esaslı bir surette tetkik edilmesi icabetmektedir. Paralar üzerinde birçok kuş ve hayvan resimleri ile bugün dahi kullanılan damgalar bir araya toplanmalı ve mesele esaslı bir surette tetkik edilmelidir. Ali Rıza'nın attığı ilk adım üzerinden gidilerek Anadolu'daki şekilleri de toplanırsa Oğuz damgaları meselesi de tenevvür edecektir.»

Kıymetli tarihçi Ahmet Tevhit merhumun haber verdiğine göre «Selçukiler'de arma kabîlinden olarak padişahın sarayının kapısında yaldızlı bir taş bulunurdu. Buna «altın taş» adı verilirdi. Anadolu'da birçok altın taş ismini taşıyan yerler vardır. Bunlar hükümdarın sayfiyeleriydiler. İbni Batuta, «altın taş» ile «altın baş»ı karıştırmıştır. «Altın baş» hükümdar demektir.»

«Eski Eserler Ansiklopedisi»nde «arma» için şu izahat vardır:

«Türkçe arma doğrudan doğruya «silâh»a denir. Velevki iki üç parça olsun, duvara yanyana asılan silâhlara arma derler. Sonra bunlara uzunlama *(tüfek, kılıç, mızrak)* amuden, yani dik vaziyette ve tabanca, kalkan, kolçak ve bir kısmı da ortaya ve cenahlara konulup üstüne bir miğfer ilâve edilerek şimdiki arma husule getirilmiştir. Devletler buna alâmeti fârikasını vermişler ve kendilerine alâmeti fârika ittihaz etmişlerdir. Sonra bunu tablolara, taşlara, daha sonra saat kapaklarına, kutular üstüne işliyerek âdeta iptizale uğratmışlardır.

«İkinci Mahmut devrinde bozulmaya başlıyan bu armalar İkinci Hamit devrinde bir taraftan muhafaza edeceğiz derken cahilâne tedbirlerle büsbütün rağbetten düşürülmüştür. Otuz sene evvel bedestende teşhir edilip satılan kumaş üzerine sırma işleme büyük arma levha ancak gümüş fiyatına satılabilmiştir. Fakat asıl arma silâh mânasınadır.»

Türkiye Cumhuriyeti de «Türkiye Arması» yapılmasını istemiş, Maarif Vekâleti 1927 senesinde bir müsabaka açmıştı. Müsabakaya birçok sanatkârlar iştirak etti. Nümuneleri ayıracak olan hakem heyeti gönderilen eserlerden üçünü seçmekle beraber eser sahiplerine bazı tadilât yapmalarını teklif eyledi ve bunun için bir ay mühlet verdi. Gelen örneklerden *(Namık İsmail)* i birinci derecede muvaffak olmuş ad ve bu suretle tebliğ eyledi. Namık İsmail bu son nümune üzerinde ufak bir tadil yaptı ve son şekil «Türkiye Arması» olarak heyetçe kabul edildi.

Arma bütün diğer armalar gibi bir kalkan içindedir. Namık İsmail kalkana hususi bir şekil vermiştir. Bu suretle Türk armasını teşkil eyliyen kalkan hususi bir şekil almıştır. Kalkanın zemini kırmızıdır. Merkezinde Türk bayrağını teşkil eyliyen ay yıldız vardır. Bu millî şiara alâmettir. Ay yıldızın altındaki «kurt» Oğuz menkıbesine işaret eylemekte ve menkıbenin «kurt» ianesiyle ifade ettiği «millî irade» yi temsil etmektedir. Kurdun ayakları altında «harbe» vardır. Harbe eski Türk silâhı olmak üzere konulmuştur. Kalkanın altında İstiklâl Madalyası vardır. Madalya İstiklâl

Harbini ve bunun neticesini muhafaza eylemenin vazife olacağını ifade ediyor. Madalyanın içindeki *(T.C.)* harfleri «Türkiye Cumhuriyeti» nin ilk harfleridir. Türkiye Cumhuriyeti İstiklâl Zaferinin mevlûdu olduğunu göstermek üzere *(T.C.)* harfleri madalyanın içine konmuştur. Kalkanın etrafı feyiz ve kudreti göstermek üzere başak ve meşe yaprağiyle sarılmıştır. Türkiye armasında Türk Milletinin istikbale ait mefkûresini armanın üzerindeki «meşale» göstermektedir. Cumhuriyet ilim ve irfanın neşrini mefkûre ittihaz etmiştir. Meşale Cumhuriyetin bu idealini de tesbit eylemiştir.

Umumi heyetiyle çok basit ve ahenkli olan arma her nedense resmî şekle sokulmamış, bu güzel düşünce de kuvvede kalmıştır.

Arma kuvvettir bugün her millete, her devlete
Arma olmazsa sözün geçmez bugün bundan öte

Lâ.

§ [*Bah.*] Bir geminin güvertesinin üstünde bulunan tekmil direk, seren, halat ve sair teferruatına verilen addır. İtalyancadan alınmıştır. İki kısma ayrılır: birine (ana) yahut (sabit arma), diğerine (müteharrik arma) yahut (selvise) denir.

Her üç direğinde seren yelkenlerini havi olan gemilere (tam armalı sefain), direklerinden biri veya birkaçı bu veçhile serenlerle mücehhez gemilere de (kaba sorto armalı) denildiği gibi yan yelkenlerini havi olan gemilere de (sübye armalı) denir.

ARMADURA (آرمادورا) [*Bah.*] İtalyanca armadura'dan alınma bir tâbirdir. Yelkenli gemilerde çarmıhlar hizasında alabandaya merbut bastikalı ve çelikli uzun bir ağaç veya demir levhadır ki direkten aşağı gelen selviseler buna raptolunur.

ARMA ETMEK (آرما ایتمك) [*Bah.*] Donatmak mânasına kullanılır bir tâbirdir. Arma filika: filikayı herbir teçhizatiyle donatmak, arma yelken: yelken yapmak, arma tente: tente yapmak.

ARMA GRANDİ (آرما غراندی) [*Bah.*] Mayistre yelkeninin borinesine verilen addır. Küçük mikyasta bir mantı kapan ile âdi palangadan ibarettir.

ARMOZ (آرموز) [*Bah.*] Her nevi kaplama ve güverte tahtalarının yanyana konulmaları münasebetiyle hâsıl olan aralıklara verilen isimdir. Tahtaların başları arasındaki aralıklara da «sogre» denilir. Geminin içine su girmemesi için bu aralıklar «kalafat» ile kapatılır.

§ [*San.*] Kaplamalar arasındaki aralık, çatlak; boyanmadan evvel macun ile dolması icabeden tahta kaplamanın haddi fâsılları.

ARPACIK (آرپاجق) [*Ask.*] Namlu üzerinde silâhın ya fem veya yakınında, büyük toplarda muylu civarında palamut kozalağı şeklindeki nişan aksamına verilen addır.

ARPALIK (آرپالق) [*İl., Mal.*] Memurlara bir nevi munzam tahsisat ve azil, yahut tekaüdedilen mülki ve ilmî memurlara mazuliyet ve takaüt maaşı kabîlinden verilen şey hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) arpalığı «tuyul ve hâs, zeamet, maişet mukabili verilen ayni, ya nakdî ulûfe», Şemseddin Sami Bey «Kamus-u Türki» de (1317 tab'ı) «Tarik-ı ilmî ricaline aynen veya nakden verilen muhassasat» suretinde tarif etmişlerdir.

M. Belen'in «Türkiye iktisadi tarihi hakkında tetkikler» eserinin mütercimi M. Ziya Bey esere yazdığı bir haşiyede (s. 226) buna dair şu izahatı veriyor:

«Arpalığın menşei doğrudan doğruya memleketin derebeylik teşkilâtıdır. On dokuz bin dokuz yüz doksan dokuz akçadan ibaret olan timara arpalık, yani sahibinin daima harekete hazır bulundurmaya mecbur olduğu süvari takımının idaresine mahsus «arpa parası» denilirdi (Cevdet c. 5, s. 192). Sonraları arpalık bir masraf mukabilinde, yahut yapılan bir hizmetin karşılığı olarak verilmekteydi. Böylece İnebahtı kalesinin mutasarrıfı olan paşa, bu kalenin icabında müdafaası için lâzım gelen şeyleri hazırlamak şartiyle ve arpalık suretiyle aynı namdaki sancağı kabul etmişti (İzzî s.184.) Arpalık fermanla tevcih olunur ve bu tevcihlerle beraber sahiplerine hıl'atler de giydirilirdi. Arpalık sahibine malikânede olduğu gibi mutasarrıf namı verilirdi. (İzzî s. 168-184-241.) Arpalık kazaskerlere de verilirdi (Cevdet c. 5 s. 176, 180). Bu arpalıklar bilâhara şu şekli almıştı: arpalık, yalnız kazaskerlere değil, daha küçük payeleri olan ilmiye ricaline de tahsis olunurdu. Arpalıkların miktarı muayyen olmadığından muhtelif miktarda tahsis kılınır ve münhal oldukça şeyhülislâm arzu ettiklerinin arpalıklarına zammederdi. Bu yoldaki arpalıklar hizmet mukabili olmayıp âdeta payelere mahsus tahsisat kabîlindendi.»

İbn-ül-Emin Mahmut Kemal buna tahsis ettiği kıymetli bir yazıda (Türk Tarih Encümeni Mecmuası No: 17 (94) s. 276) arpalığın geçirdiği bütün safhaları izah ediyor. Bu yazıyı aynen naklediyoruz:

«Filân sancak yahut filân kaza, filân zata berveçhi arpalık tevcih olundu» denilir ki o sancak ve kazanın varidatından bir miktarı o zata tahsis edildi, mânasını tazammun eder.

Timar ve zeamet pek muteber olduğundan, arpalık ve hâs ve başmaklık namiyle, bir ferde verilemezdi.

Dergâh-ı Âli kapıcıbaşıları tecrübekâr ve şayan-ı itibar oldukları halde de arpalıkları nihayet 19999 akça olabilip zeamet derecesine irtika etmemek için bir akça tezyidedilemediği gibi padişahların haseki kadınlarına başmaklık namiyle maaş tahsisi iktiza ettikte havass-ı hümayun kurasından yine 19999 akçaya kadar tâyin edilip yirmi bin akçaya iblâğı mümkün olamazdı.

Arpalık, zeamet ve timar gibi mukayyed olmayıp zevat-ı muhtelifeye verilebilirdi. Meselâ sadaretten azil ve tekaüdedilen vezirlere, harbde hüsnü hizmeti sebkedenlere, tenkil-i eşkıyaya ve sefere memur olanlara, mazulinden iseler *(berveçhi arpalık)*, mansubinden iseler *(berveçhi zamime)*, bir mahallin muhafazasına ve bir kalenin tamirine memur edilenlere ve zevatı saireye bir veyahut mütaaddit sancak arpalık olarak tevcih olunurdu.

(Berveçhi arpalık) bir sancağa mutasarrıf olan zata -ref'olunan hâsları mukabilinde- diğer bir sancak teffiz edildiği gibi arpalık suretiyle bir sancağa mutasarrıf olan bir vezire diğer bir sancak da kezalik arpalık olmak üzere tevcih kılınırdı.

Arpalık veçhile bir sancağa mutasarrıf olan zat, yine arpalık suretiyle diğer bir sancağa mutasarrıf olan zat ile becayiş edilir ve istida üzerine de bir sancak, arpalık olarak teffiz olunurdu.

(Berveçhi arpalık) hâs olmak üzere bir mahallin nezareti mukataasına mutasarrıf olan zattan o nezareti âhar şahıs iltizam edebilirdi.

Merkezde ve taşrada bulunan memurin-i devlet, maaşla tavzif ve bilâhara mazulin ve mütekaidîne de medarı maişet tâyin edilerek arpalık usulü ilga olundu.

Memurin-i ilmiye biri müderris, diğeri kadı olarak, esasen iki kısımdı. Müderrisler, müderris oldukları medresenin hâsılat-ı vakfiyesiyle, yahut kendi servetleriyle taayyüş ederlerdi.

Bilâd-ı İslâmiyeye tâyin edilecek kadılar, bu müderrislerin güzidelerinden intihap ve tâyin olunurdu. Kadılar aidat-ı şer'iye ile geçinirlerdi. Kazanın maddi ve mânevi mesuliyetini teemmül eden ekser ulema, meslek-i kazaya rağbet etmedikleri gibi kabul edenler de kazaya iptilânın bir müddet-i muvakkateye inhisarını, kemakân tedris ile iştigali arzu ederlerdi. Binaenaleyh kazaya birer sene tâyin olunurlardı.

Müderrisken kadı olan bu muhterem zatlara müddet-i muayyenenin inkızasından sonra -bir nevi mazuliyet maaşı olmak üzere- bir beldenin hasılat-ı emîriyyesinden *(arpalık)* namiyle bir miktar meblâğ tahsis kılınırdı.

Devletin şuabatı idaresine halel tari ve her maslahat, intizam ve inzibattan âri olmağa başladığı zamanlardan itibaren müderrislik rüusu tevcihinde de suistimalât vuku bulmaya başladı.

Ulemaya gûya medar-ı şevk olmak üzere oğullarına müderrislik rüusu verilmek ve mehdnişin etfal-i şîrharı «Kıdvet-ül-ulema-il-muhakkikiyn ve umdet-ül-fuzalâ-il-müdekkikiyn» gibi evsaf-ı âliye ile yâd ve haysiyet-i ilim ve âlemi berbadetmek usul ittihaz olunduğu gibi muaharan ilmî ve mülki kübera ve ricalin *(zadegân)* denilen hâdis-üs-sin mehadimi de on beş yirmi sene medrese köşelerinde envai mahrumiyet ve mihnet içinde tahsil-i marifet ve rüus intihabında ispat-ı liyakat eden erbab-ı istihkak gibi rüus-u tedris ile taltif olunarak bu suretle kendilerine -irat kabîlinden- medar-ı maişet ihzar edildikten başka -ulema katil ve musadereden masun oldukları cihetle- rüus-u tedris sayesinde rüus-u mehadimin masuniyeti de temin kılınıp bir nevi servet ve hayat sigortasına vaz'edilmiş olurlardı.

Fâdıl ve cahil müderrisler tekessür etmekle -ismi mevcut, vücudu mefkut- birtakım medreseler peyda oldu ve müderrislik, itibari paye hükmüne geçti.

Rüus-u tedrise nailiyetle tarikte kıdem kesbederek mevleviyet mertebesine irtika eden cühelâ-yı zadegâna mevleviyet tevcihi ve bunların birer belde kadılığına tâyini muktazi olduğundan müderrislik gibi mevleviyet ciheti de muhtel oldu.

Halen ve sabıkan şeyhülislâm olanlarla bilfiil Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin ve mütekaitlerinin, İstanbul, Mekke-i Mükerreme, Medine-i Münevvere, Edirne, Bursa kazalarından munfasıl ve sair mevleviyetlerden mütekait olanların yedi yüz elliden seksen ve doksan akçaya kadar vazife-i yevmiyeleri vardı.

Şeyhülislâm olanların menasıb-ı ilmiye tevcihatında *(boğça-beha)* namiyle muayyenatı ve daireleri hademesinin aidatı olduktan başka uhdelerinde bulunan Sultan Beyazıt Medresesi müderrisliğinden ve Beyazıt evkafının idaresinden de intifa ederlerdi.

Bilfiil hükümet-i şer'iyede bulunan sudur ve mevali, mahkeme harçlarından da müstefid olurlardı.

Akçanın tenakus-u kıymeti ve ashab-ı meratibin ziynet ve ihtişama meyli, esbab-ı maişetin tekessürünü istilzam ettiğinden şeyhülislâma, sudura, mevaliye ve bunların mazullerine de *(arpalık)* namiyle birer ikişer kaza tevcih edilirdi.

Bunlar o kazalara -icra-yi ahkâm-ı kaza etmek üzere- birer naip göndererek hâsılatın bir miktarını onlara ita ve mütebakisini kendileri istîfa ederlerdi.

Uzamadan ve cühelâ-yi zadegândan bazıları, arpalıkları olan kazalara -mebaliğ-i velîre cerretmek emel-i harîsanesiyle- ekseren müteşerri ve muktedir nüvvab göndermeyip vaktiyle müteverriin-i ulemanın -mesuliyet-i maddiye ve mâneviyesine binaen- nefisleriyçün iptilâ addettikleri kazaya berikiler esafil-i eeheleyi belâ ederler, esafil-i merkume de ta'zib-i ibad ve tahrib-i bilâd hususunda kusur etmezlerdi.

Kibar-ı ulema dairelerindeki cehele i hademe de çıraklık suretiyle tarik-ı kazaya ithal olunmaya başladığından mansıplarını erazil-i nüvvaba ihale ederler ve ibadullahın başına belâ-yi mübrim kesilirlerdi.

Cevdet paşa; Üçüncü Selim'in cülûsu üzerine konulan yeni nizamlardan ve o meyanda kaza işlerinden bahsederken *(c. 4, s. 240)* arpalıklar meselesine de temas ediyor ve arpalık sahiplerinin yaptıkları suistimalleri de anlatıyor :

« Zulüm ve taaddileri haddi tecavüz etmiş olan hükkâmın اتأمرون الناس بالبر وتنسون انفسكم delil-i katisi ile ilzamlarına iptidar olunup fimâbad kudatın özr-ü şer'îleri olmadıkça binnefis mansıplarına azimet birle adl üzre hareket ve fukarayı sıyanet etmeleri ve arpalıklar ashabı dahi bir müddetten beri âdet olduğu üzre nüvvaba maktuan iltizam suretlerinden mücanebetle müteşerri ve perhizkâr ve müteverri ve dindar kimseleri arpalıklarına gönderip mahsulün humsunu naibe ita ve kusuriyle iktifa eylemeleri ve kudat ve nüvvab bu tembihatı adem-i ısga ile kemakân evza-ı selafelerinde ısrar ve istikrar edecek olurlar ise tarikleri hak ile iktifa olunmayıp haklarından gelinmesi ve bundan böyle mülâzemet dahi erbab-ı ilim ve fazilete verilip cühhale verilmemesi babında kat'iy-yül-mefad bir kıta hattı hümayun sâdır olmuştur.»

Menasıb-ı ilmiyeye müddet-i örfiye tâyin ve muvakkat suretiyle tevcih olunduğundan her sene müddet-i örfiyesini ikmal eden sudur ve mevali, kesir-ül-adet bir kafile-i mazulin teşkil ederdi. Bunlara arpalık tedarikinde müşkülâta tesadüf edilirdi.

Pederlerinin, yahut mensuboldukları küberanın himmetiyle min gayr-i istihalin tarik-ı tedrise duhul edenler-tafarat-ı tıflane ile -kat'ı meratip ve kazaskerlik payesine kadar terakki ettiklerinden- devlet ve millete faideleri halen müşahet ve âtiyen de memul olmadığı halde arpalıklarını istisgar ederlerdi. Şan-ı devleti muhafazaten ve bigayribakkın ihraz ettikleri meratib-i ulyaya riayeten bizzarure idareleri temin olunurdu.

Şeyhülislâmdan itibaren daire-i meşihatte bilfiil memuriyette bulunan rical-i ilmiyeden mahreç mevleviyeti payesini haiz zevata kadar -tahsisatı munzamma ve tâbiri âharla memuriyet maaşlarının mütemmimi olmak üzere- verilen arpalık Daire-i Meşihat dâhilindeki zevata munhasır olduğu halde bilâhara devair-i sairede müstahdem ve maaşları müstevfa olan rical-i ilmiyenin de arpalıktan istifade eylemeleri hakkında -muhtelif zamanlarda- iradat-ı seniyye sâdır oldu.

Muahharen arpalık namı ilga ve «tebdil-iş-şekil liecilil-ekil» kabîlinden «tarik maaşı» namı ihdas olundu.

Ayrıca bir ilmiye tekaüt sandığı teşkil ve müstahikkı tekaüt ve amelmande olan memurin-i ilmiyeye ve vefatlarından sonra ailelerine birer miktar maaş tahsisi temin edildi.

Taşrada meslek-i kazada bulunan memurin-i ilmiyenin maaş-ı muhassasları, temin-i maişete kâfi ise de daire-i meşihatteki rical ve memurinin maaşları cüzi olduğundan tevsi-i maişet için verilen arpalığın -nam-ı cedidiyle tarik maaşının- ve memuriyet maaşı mahiyetinde ve vazifelerinin ehemmiyeti nispetinde memurin-i mevcudeye tahsisi muvafık-ı maslahat iken bu usul-ü mâkul, rehin-i kabul olmıyarak tarik maaşlarının idamesine çalışılması, bazı zadegân ve mensubinin intifadan mahrum edilmemeleri maksadına müstenitti.

İlân-ı meşrutiyetten sonra «tarik maaşı» ilga ve ona bedel memuriyet maaşları haddi lâyıka iblâğ edildiği gibi mazulin-i ilmiyeye de - memurin-i mülkiye gibi - mazuliyet maaşı tahsis olundu. Memuriyeti ve mazuliyet maaşı olmıyanlara da «müstahikkiyn - i ilmiyye maaşatı» namiyle birer miktar maaş tahsis kılındı.

Ahval - i esef-iştimallerinden bahsolunan nüvvabın yerlerine umur-u şer'îye ve hukukiyede ihtısas peyda eden zevat-ı muktedirenin tedarik ve tâyini lüzumu teemmül olunarak 1270

senesinde, muahharen «Mekteb-i Nüvvap» namını alan «Muallimhane-i Nüvvap» teşkil edildi.

Bu mektepte ulûm-u mürettebeyi tahsil ile şahadetname istihsal edenler salis, rabi ve hâmis olarak üç sınıf itibar olunup kazalara ve bazı livalara ikişer sene müddetle tâyin kılınırlardı. Vilâyet merkezlerine ve mühim sancaklara «Muallimhane-i Nüvvap» mezunlarından kıdemen ve liyakaten şayan-ı terfi görülenlerle yine zadegândan bazı zevat nasbedilebilirlerdi.

Zadegân meyanında yoliyle tahsil-i ilim ve tehzib-i ahlâk etmiş münevver ve müstakim zatlar bulunduğu gibi ekseren,

Cehlin ol mertebesi sehl olmaz
Kisbsiz ta bu kadar cehl olmaz

meali, muvafık-ı hali olan -mahalle mektebinden mezun ve ahz-ü itaya meftun- mollalar da görülürdü.

Mekteb-i Nüvvabın yerine 1332 senesinde «Medreset-ül-Kudat» teşkil olunarak zadegân usulü ilga ve naiplerin unvanı «kadı» lığa tahvil kılındı.

Kadılık, Mekteb-i Kudat mezunlarına tahsis olunarak tevkıyet usulü refedildi. Kadılara -sair memurin-i devlet gibi- harcırah ita ve hal-i mazuliyetlerinde temin-i maişetleri için mazuliyet maaşı tahsis olundu.

Bir ziyafette hazır bulunan sudurdan Gümrükçü Osman Paşa zade Nuri Bey, eazım-ı huzzardan bir zatın teklif ettiği arpa suyunu içmekten iba etmesi üzerine amcazadesi eazım-ı fudaladan sadrı esbak Yusuf Kâmil Paşa merhum, bilbedahe şu beyti söylemiştir:

Mollaların taacübe şayan mizacı çok
Arpalığın yiyüp de suyun içmemek gibi

Değil kim arpalık cüz'i maişet vermedi eyvah
Musannif Asım etmişken niyâz ibn-i Samanîden
- Saffet - Kaside

Kesbeder bir arpalık olsun bu çâr ahurda
Servet-ü sâman bulur elbette hayvanım diyen
Yenişehirli Avni

ARSLANLI (آرسلانلی) [*Mes.*] Vaktiyle tedavül etmiş olan paralardan birinin adıydı. Bu paralara Farsça karşılığı olan «esedî» denildiği gibi «arslani» de ıtlak olunurdu.

Seyyah *(Taverniye)* Felemenk dolârlarına bu ismin verildiğini söylüyor. Seyyahın ifadesi şöyledir:

«Memalik-i mahrusada, üzerinde aslan resmi bulunan Felemenk dolârlarına *(Lion d'Hollande)* aslanlı ıtlak olunur.»

Arslanlı tâbiri kuruşlar hakkında kullanılırdı. Nitekim «esedî» tâbiri de alelekser kuruşla birleştirilerek «esedî kuruş» suretinde istimal olunmuştur.

«Lehçe-i Osmani» de şu tafsilât vardır:

«Arslanlu - Selçukiyenin gümüş sikkesinde şîr ve hurşid resmi olduğundan elsinede kuruşa ıtlak olunan isim.»

Yavuz Sultan Selim zamanındaki *(1512-1520)* kuruşun rayicini birinci defa haber veren *(Solakzade)* «ol tarihte kuruş 40 ve arslanlı 35 akçaya geçerdi» dediğine göre biri yalnız «kuruş» ve diğeri «arslanlı» namiyle iki nevi kuruş mütedavil olduğu ve birincisi ikincisinden kıymetli bulunduğu istidlâl olunur.

«Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye» de bu para hakkında aşağıdaki tafsilât mevcuttur:

«Memalik-i devlet-i aliyyede âdeta bir sıfat-ı resmiyet kazanmış olan salifüzzikir arslanlılara *(esedî)* ve *(arslani)* kuruş dahi derlerdi. Bilâhara eski şerefini kaybetmişse de istimalde ismi baki kalıp elli altmış sene evvele kadar, Mısır'da bu namla zebanzeddi. Bunun vezni sekiz buçuk dirhem olup 1138 *(1725)* senesi resmî tarifesine dahi böyle dâhil edilmiştir.»

ARSLANLI ÇEŞME (آرسلانلی چشمه) [*Sof.*] Hacı Bektaşta orta avlunun, girilince sağ köşesinde Bektaşilerin zemzemi makamında olan çeşmenin adıydı. Bu çeşmenin suyu, büyük havuza dökülürdü. Aslanlı havuza su, bir aslan heykelinin ağzından boşanırdı. Çeşme bu ismi o heykelden almıştı. Hacı Bektaşlılar, içmek ve yıkanmak için bu çeşmeden su almayı tercih ederlerdi.

ARŞ (عرش) [*Sof.*] Allahın dokuzuncu kat gökte tasavvur olunan tahtı mânasına olarak kullanılır bir tâbirdi. Bu tasavvur Allahın kudret ve azametinin tecellisinden kinayeydi. Yoksa hakikatta böyle bir yer mevcut değildir. Çünki bu takdirde Allah için mekân ispat edilmiş olur. Allah ise mekândan münezzehtir. Bu makamda «Arş-ür-Rahman», «Arş-ı-Âlâ» tâbirleri kullanılırdı.

Kuranda (ذوالعرش المجيد) gibi âyetler vardır.

Arş için Allaha ait tabiatın fevkında bir yer diyenler de vardır.

Azamet şanına etmişti nüzul
Saye-i arş-i azîm idi Resul
Hakani

Eski heyet usulünce arş bütün eflâki muhit ve ecram ve nücumdan zannolunan dokuzuncu ve en büyük felekti. Buna «Felek-ül Eflâk», «Felek-i Âzam» ve «Felek-i Atlas» denilirdi.

Arapça bir kelime olmak itibariyle arşın lûgat mânası taht, çardak, tavan, kubbedir,

Secde-i şükretti arşı, ferşi üzre hanenin
Lâ.

ARŞIN (آرشون ، آرشين) [*San.*] Metrenin resmen kabulüne kadar kullanılmış olan ölçü aletlerinden birinin adı idi. Bu makamda «zirâ» tâbiri de kullanılırdı. O zamanlar metreye «zirâ-ı âşari» denilirdi. «Bürhan-ı Kaatı» da (آرش = areş) kelimesi için şu izahat vardır: «Habeş vezninde kulaç dediğimiz miktar-ı muayyene denir. İki kolları kanad gibi açıp iki canibe uzattıkta sağ elin parmakları ucundan sol elin parmakları ucuna gelince mümted olan miktardan ibarettir. Bazılar indinde elin orta parmağı ucundan dirseğe varınca miktardan ibarettir ve esahhı budur. Türkide arşın dedikleri budur. Arabide zirâ derler.»

«Kamus-u Türki» de: «Parmaklar ucundan omuza kadar olan kol boyundan mehuz ölçü, zirâ» suretinde tarif olunmuştur.

Celâl Esat Arseven «Sanat Kamusu» nda: «Farisîde kol mânasına «arış» ve bu mânasına «în» kelimelerinden geldiği zannolunmakta ise de Türkçe büyük adım mânasına «arşımak» kelimesinden geldiği muhakkaktır» diyor.

İki türlü arşın kullanılırdı. Çarşı arşını, mimar arşını.

Çarşı arşını; çarşı ve pazarlarda basma, yünlü ve emsali kumaş, bez vesaire ölçüsünde müstameldi. Aksamı şunlardı: çarşı arşını 8 rubu, rubu 2 kerah.

İpekli kumaşlar fiyatça yüksek olduklarından halk nazarında bunları pahalı göstermemek ve alışverişi kolaylaştırmak maksadiyle «endaze» namiyle çarşı arşınından bir parça kısa bir mikyas daha ihdas kılınmıştı.

Mimar arşını; buna «zirâ-ı mimari» dahi denilirdi. Mimari işlerde yer ölçüsü olarak kullanılırdı. Aksamı şunlardı: zırâ-ı mimari: 24 parmak, parmak: 12 hat, hat: 12 nokta. Mimar arşını metreye nazaran binde 758 di.

«Kamus-u Riyaziyat» ta yazılı olduğuna göre mimar arşınının esası alelûmum İslâm milletlerinde kullanılan zirâın müesses bulunduğu kaideye muvafıktır. Şöyle ki: bir arşın yirmi dört parmak ve bir parmak karın karına bitişik olmak üzere altı tane arpanın sihani mecmuuna müsavidir.

Mimar arşınının ihdas zamanı meçhuldür. Fakat elde bulunan zirâ-ı mimarinin esası ve miyarı Üçüncü Selim tarafından suret-i mahsusada abanozdan olmak üzere yaptırılıp mühendishanesinde mahfuz bulunan mimar arşınıdır.

Mimar arşınının toprak işlerinde kullanılan aksam ve ez'afı şunlardı: kadem: 12 parmak, kulaç: 5 kadem, zirâ-ı mimari: 2 kadem.

Bu taksimat 1779 (H. 1193) da Belgrat'ta Divan-ı Hümayun tercümanı olan Mühendis Osman Efendinin Fransızca ve Almancadan tercüme ettiği «Hediyet-ül-Mühendisîn» adlı eserinde yazılıdır.

Arşın tâbiri aşağıda yazılı şekillerde de kullanılırdı:

Arşını büyük: açık adımlar atan, uzun bacaklı adam. Arşınları açmak: açık adımlarla yürümek, seri gitmek. Arşınlamak: arşınla ölçmek, açık adımlar atarak çabuk gitmek. Arşınlık: arşın ile ölçülüp satılan şey.

Nureddin Rüştü Büngül «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde demirden, çelikten ve tahta dan yapıldığını söylediği arşının antikaları hakkında şu malûmatı veriyor:

«Harb içinde bunlardan bir tanesi Bedestene gelmiş ve üzerinde - Mehmet Akkoyunlu - yazılı ve câbeca oymalı ve fakat kaba bir tarzda işlemeleri vardı. Hususi bir tarzda müzayede neticesinde yirmi iki liraya alınmış ve Parisli bir Yahudi antikacıya iki yüz liraya satılmıştır. Ankara müzesinde fildişinden mamul ve Sultan Mecit devrine ait bir arşın vardır.»

Bağdat'ta bezirgânları gördüm de şaşırdım
Arşınımı baston gibi ben elde taşırdım
Lâ.

ARŞİN (آرشين) [*San.*] Altın, gümüş ve ibrişim ile dokunan kumaşa verilen addı. Böyle kumaşlara «münekkaş» da denilirdi. Bunlarda çok altın ve gümüş kullanılmazdı. Ancak «dip» denilen «sade arşin» sırmasız olarak dokunur, sonra üzerine altın ve gümüş işlenirdi. Hükümet bazan altın ve gümüşün tasarrufu maksadiyle «dip» denilen «sade arşin» yapılmasını yasak ederdi.

«Arşin» e gönül ve pembe *(pamuk)* iplikleri atmak memnu idi.

ARUSEK (عروسك) [*San.*] Yeşil ve pembe dalgalı bir nevi sadefle işlenen işlere verilen addı. İşin mahiyetini izah edici bir tâbir olarak «arusekli» de denilir.

«Eski eserler Ansiklopedisi» nde şu izahat vardır:

«Tabiî olarak yeşil ve şanjanlı sadeflere «arusek» derler. Bundan işlenmiş mobilyeler, tavlalar, şatrançlar, kutular ve daha birçok şeyler vardır. Masaları, devrimleri yirmişer, yirmi beşer liraya ve tavlaları yirmişer lira, kutuları üç beş lira eder. Güzel ve sevimlidir. Şimdi metruk bulunan sanayi müzesinde de bunlarla sıvama sadeflenmiş küçük ve sanatkârane yapılmış bir kemençe vardır ki Paris'te sergide birinciliği kazanmış olduğu söylenmek-

tedir. Türkiyede daha incesi de yapılabilir. Bununla beraber bu kemençe de güzeldir. Bence otuz kırk lira kıymeti vardır.»

Kıymetli bir eşya sayılır bu arusekli
Olmazsa eğer aslı küçük ortası ekli
Lâ.

ARUS RESMİ (عروس رسمی) [*Mal.*] Gelin ve düğünlerde alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdi. Resim, evlenen kadınların kocalarından alınırdı. Arapça bir kelime olan «arus» un lûgat mânası gelindir.

«Kamus-u Türki» de bu kelime «Ar. Cem'i arais. Gelin, yeni evlenmiş kadın yahut evlenmek üzere süslenmiş kız *(Arabide müzekker dahi olup güveğiye ıtlak olunur.)* Tuğ-u arus = zambak nev'i, zülf-ü arus = Hint baklası» suretinde izah olunmuştu. Zambak nev'inden olan çiçeğe «zülf-ü arus» denilmekte olduğundan Kamus müellifi o tâbirde yanılmıştır.

İslâm, Hıristiyan, kız ve dullardan maktu olarak aşağıdaki nispetlerde alınırdı:

60	akça	İslâm	kızlarından
30	»	»	dullarından
30	akça	gayrimüslim	kızlarından
15	»	»	dullarından

Arus resmini timar sahibi olan sipahiler alırlardı.

Tanzimattan sonra bu resim kaldırılmış, onun yerine «izinname harcı» ikame olunmuştu. Evlenmek istiyenler kadıya müracaat eder, evlenmelerinde mâni bulunmıyanların kadı tarafından verilen «izinname» üzerine nikâhları kıyılırdı. İzinname harcı kızlar için on, dullar için beş kuruştu.

ARUZ (عروض) [*Huk.*] Para ve hayvandan ve tartı ve ölçüden başka olan meta ve kumaş ve emsali şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Yine o mânada kullanılan «araz» ın cem'idir.

§ [*Ede.*] Şiirin ahenk ölçülerinden bahseden ilmin adıdır. Arapça bir kelime olan aruz, ananeye göre çadırın ortasına dikilen ve ona destek vazifesini gören kazığa denir. Aruz ilminde bu kelime birinci mısraın son tef'ilesini göstermek için kullanılır. Nasıl ki kazık daima çadırın beyt-ül-eş'ar ortasında ise, bu tef'ile de daima beytin beyt-ül-eş'ar ortasında bulunur. Aruz ilminin kurucusu Araplardır. Onlardan Farslara, Farslardan da Türklere geçmiştir. Bunu en evvel Türklerin meydana getirdiklerine, onlardan Araplara ve sonra da Farslara geçtiğine kail olanlar da vardır.

Tarihlerin yazdıklarına göre bu ilim hicrî ikinci (milâdi sekizinci) asırda Basralı İmam Halil Bin Ahmet tarafından meydana getirilmiştir. İmam Halil efail-ü tefail dediği sekiz kelimeyi esas olarak almış, onların değişmesinden ve tekrarlanmasından Aruzun 15 bahrini bulmuştur. 16 ncı bahir olan müteadrik sonra, (Ahfeş) tarafından, cedit yahut garip, karip, yahut müsta'cil, müşakil, yahut müteahhir bahirleri de Farslar tarafından ilâve olunmuştur.

Sayısı 19 a çıkan aruz bahirlerinden herbirinin birçok fer'i vardır ki onlara vezin denilir.

Değerli edebiyat üstadı Tahir Olgun'un beyanına göre (Edebiyat Lûgati, aruz maddesi) Farslar Müslüman olup Arap maarifini kabul ettikleri vakit onların nazım ölçülerini de aldılar. Fakat içlerinden tabiatlarına uygun gelenleri ayırdılar. Sonra Karahanlılar İslâma geldiler. Memleketlerinde mektepler, medreseler açtılar. Oralara devam edecek Türk çocuklarını okutmak için İrandan müderrisler getirdiler. Gelen müderrisler, verdikleri dersler sırasında Araplardan almış oldukları aruz vezinlerini de talebeye öğrettiler. Yetişen Türk Şairleri ise, Farsların ayırdıkları vezinlerin de en ahenkli olanlarını seçtiler ve onlara göre Türk diliyle manzumeler yazdılar.

Edebiyat tarihimizin ikinci devresine, yani Türkler Müslüman olduktan sonraki zamanlara ait -eldeki eserlere göre- en eski manzum kitap olan Godatku Bilik aruzun *(Faûlün faûlün faûlün faûl)* vezni ile nazmedilmiştir.

Aruz vezni hicrî beşinci *(milâdi on birinci)* asırda Hakaniye lehçesine, 7=13 üncü asırda bizim lehçeye, 8=14 üncü asırda Çağatay ve Âzerî lehçelerine girmiş, zamanımıza kadar kullanılagelmiştir. 11=17 nci asırdan sonra bizim lehçe edebiyatının aruz şairleri ile halk şairleri birbirlerinden müteessir oldular. Halk şairleri aruz vezniyle, divan şairlerinden bazıları da hece veznizle manzume tertibetmeğe başladılar.

Zamanımızda ve millî edebiyat'ın zuhurundan sonra genç şairler aruz veznini bıraktılar. Hece vezniyle meşgul oldular. Hattâ Halit Fahri Ozansoy aruz vezniyle ve Aruza Veda başlığı ile bir manzume yazdı. Onun sonunda:

İran goligle, Zühre tacın, nağme kervanın;
Şahane geldiğin gibi, şahane git gine!

beytiyle aruza «uğurlar olsun» dedi.

Değerli Prof. Mehmet Fuat Köprülü buna dair *(İslâm Ansiklopedisi, aruz maddesi)* uzun ve kıymetli tafsilâttan başka örnekler de vermiştir.

Aruz ile hece vezinleri arasındaki en belli-başlı fark şunlardır: Aruzun heceleri dalgalıdır, hece vezninin düzdür. Aruzda bir kelimenin bir iki hecesi bir cüzüde kalır; diğer heceleri öbür cüz'e geçebilir. Yani, kelimelerin bölünmesi caizdir. Hece vezninde ise her kelime, bir durakta bitmek gerektir.

ARYA ETMEK (آریا ایتمك) [*Bah.*] Yelkenlere rüzgâr aldırmak demektir. «Dairet-ül-Maarif» te şöyle izah olunuyor: «Halatları salıverip yelkenleri indirme, yelkenlere rüzgâr aldırma.»

ARZ AĞALARI (عرض آغالری) [*Sar.*] Has odalılar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Mâruzat işlerinde kullanıldıkları için bu adı almışlardı. Bunların birincisi odabaşı, ikincisi silâhtar, diğerleri de çuhadar ve rikâbdardı. Sonraları silâhtar birinci dereceye yükselmişti.

ARZA GİRMEK (عرضه کیرمك) [*Sar.*] Sadrazamların Topkapı sarayında Kubbealtında toplanan devlet erkânının müzakerelerinin neticesini bildirmek üzere padişahların huzuruna çıkmaları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Osmanlı padişahları Fatih zamanına kadar divan-ı hümayuna riyaset etmek suretiyle devlet işleriyle doğrudan doğruya alâkadar olur, işleri bizzat hallederlerdi. Sonraları padişahların divana reislik etmeleri usulü kalktığından devlet muamelâtı sadrazamların reisliği ile görülür ve vaziyetten hükümdar haberdar edilip reyi alınırdı.

ARZHANE (عرضخانه) [*Sar.*] Topkapıdaki Hırka-i Şerif odasının dış tarafına arzhane denilirdi. Padişahlar burada, gelen telhisleri açıp okurlar ve icabeden emirleri verirlerdi. Buraya galat olarak *(Aslanhane)* de denilmekteydi.

ARZHAN - I MEMLEKET (آرض خوان مملکت) [*Mal.*] Ikta-ı temlik unvanına dâhil olan arz hakkında eski kanunnamelerde kullanılan bir ıstılahtı. Beytülmale ait arazinin rekabesi, yahut menfaati beytülmalde hakkı bulunan kimseye sultan tarafından verilmesi keyfiyetine ikta denilirdi. Ikta, biri temlik, diğeri istiğlâl olmak üzere iki kısma ayrılırdı. Ikta-ı temlikte arzın imar ve ihyası başlıca şarttı. Bu sebeple üç sene terk ve tatil eden sahibinden yer alınır, diğerine verilirdi. İşte bu türlü arza «arzhan-ı memleket» denilirdi.

ARZ KÂĞIDI (عرض کاغدی) [*Sar.*] Sadrazamların padişahlara gönderdikleri kâğıtlara ve rilen addı. Bu kâğıtlar 15×25 ebadındaydı.

ARZ ODASI (عرض اوطه‌سی) [*Sar.*] Padişahların elçileri kabul ettikleri odanın adıydı. «Topkapı» sarayında bulunan bu oda yanmış, Sultan Mecit zamanında şimdiki biçimde yapılmıştır.

ARZUHALCİ (عرضحالجی) [*Ida.*] Resmî makamlara arzuhal yazanlara verilen unvandı. Osmanlılarda arzuhalcilik müstakil bir meslekti. Bunların başında «arzuhalcibaşı» namiyle biri bulunurdu. Arzuhalcilik mesleğine iktisabetmek istiyen, arzuhalcibaşıya müracaat eder, Divan-ı Hümayun çavuşları ocağı zâbitlerinden çavuşlar emini ve kâtibiyle arzuhalcibaşıdan mürekkep bir heyette ispat-ı ehliyet ettikten ve hüviyeti de tesbit olunarak arzuhalcilik yapmasında mahzur olmadığı anlaşıldıktan sonra icra-yı sanat eylemesine müsaade olunurdu.

«Hicrî on ikinci asırda İstanbul hayatı» unvanlı eserde (S. 207) mevcut tarihî bir vesikaya nazaran 1187 tarihinde bu nizama halel gelmiş ve bir kısım eşhas bilâmezuniyet arzuhalcilik yapmaya koyulmuştur. Vesikada bunun mahzurlariyle bunlar hakkında mevzu ahkâm şu suretle izah edilmekte ve neticede o gibilerin şediden meni ve tecziyesi emrolunmaktadır:

«Arzuhalci taifesi kadîmden beri arzuhalcibaşı Divan-ı hümayun çavuşları ocağı zâbitlerinden çavuşlar emini ve kâtibi neferatiyle müstakim arzuhal tahririne kadir hoşnüvis ve ehl-i ırz ve şer-i şerife ve kanun-u münife ve kaide-i mer'iyeye vâkıf mücerreb-ül-etvar kimseler intihap ve çavuşbaşı bunlar tarafından izinlerini havi verilen tezkeresiyle istihdam olunagelmiş iken biraz müddetten beri bu nizama müracaat olunmayup elyevm bilâizin dükkân köşelerinde ve kahveci dükkânlarında ve bazan medrese ve cami avlularında şer-i şerife ve memnuattan olan hususata vâkıf olmıyanlar kendi meramları üzere arzuhaller tahrir ve ehl-i ırzın bilâmucip ırzları hetk ve bilâ özr-ü şer'î on beş sene mürur eylemiş atik niza'ın hudusuna ve müceddeden tesbit-i defter olunmuş iradın ref'ini ve hane tenezzülü ve hasarat-ı mîriyi mucip ve kaide-i tevcihata mugayir ahvalin

zuhuruna bais olmalariyle fimabad arzuhalcibaşı ve ocak zâbitleri marifetiyle izni müş'ir yedlerinde tezkeresi olmıyanlar arzuhal tahrir eylememek ve bilâ izin tahrire cesaret edenlerin haklarından gelinmek ve nizamı mezbur düstur-ül-amel tutulmak üzere rüus-u hümayunumun verildiği mukayyet olunmak imdi rüus-u hümayunumda mezkûr olan şürutun infaz ve icrasına müracaat olunmak üzere arzuhalcibaşıya ve sair iktiza edenlere müekked tembih-i ekîd ve daima nezaret ve dikkat olunup bundan sonra eğer bu tembihe münafi rikâb-ı hümayunuma ve divanı âlişanıma hilâf-ı şer-i şerif ve mugayiri kanun-u kadîm ve kaide-i mîrîyeye muhalif arzuhaller tahrir ederler ise her kim olur ise olsun emr-i şerifime adem-i itaatine binaen eşed-di ukubat ile mücazat olunacakları muhakkak idüğü tefhim ve zecrolunarak şürut-u mezburenin aleddevam infaz ve icrasına ve yolsuz arzuhaller zuhurunda tahrir edenlerin tard ve teb'idine kemal-i ihtimam ve dikkat ve edna iğmaz ve müsamahadan begayet hazer ve mücanebet» olunması.

Bu vesika gösteriyor ki arzuhalcilik için hüviyetin mazbutiyeti ve hüsnü hattın mevcudiyeti kâfi değildi. Devletin kanun ve nizamlarına vukuf da şarttı.

Arzuhal etmek zamanı geçti olmaz derkenar
Azl-i hüsn içün beyaz üstüne ferman etti hat

Kabuli Zade Rahmi

ARZUHAL TAŞI (عرضحال طاشی) [*İda.*] Haliç'te, Eyüb'ün karşısında, Karaağaçta, eski Tophane mamul ambarı binası, şimdi Kasaplar Şirketi Reisi Kara Ahmed'in deri fabrikası önünde ve sahilden elli metre uzaktaki adacıklardan biri üzerinde suret-i mahsusada dikilen taşın adıydı. Arzuhal taşı harç ve demirle sağlam bir surette yapılan kaideye oturtulmuştu. Son zamanlara kadar âbidenin kaidesi görülüyordu. Fakat taş bilinemiyen zamanlarda ortadan kaldırılmıştır. Bundan dolayıdır ki taşın şekli, kıtası, kitabesi olup olmadığı ve bittabi kimin tarafından ne maksatla ve hangi tarihte dikilmiş bulunduğu meçhuldür. Bununla beraber halk dilinde dolaşan rivayetlere göre Karaağaçla Bahariye'nin ve Kâğıthanenin mamur olduğu zamanlarda Sadâbât meydana getirmiş ve tarihe «Lâle Devri» adiyle zevk ve safa anları mal etmiş olan Üçüncü Sultan Ahmet devrinde yapıldığı, hükümdara hallerini arz etmek istiyenlerin kayıkla bu taşın olduğu yere kadar gelerek üzerine koydukları arzuhalleri sarayın bir memuru alıp hünkâra takdim ettiği söylenmektedir. Taşa «arzuhal taşı» denilmesinin sebebi de işte budur.

Bir taraftan suların aşındırması ve diğer taraftan o civardaki tuğla fabrikalarının çamur ihtiyaçlarının oralardan temin edilmesi yüzünden adacıklar yenerek arzuhal taşı âbidesinin ortada kalan temeli, son zamanlarda, deniz nakil vasıtalarının gidiş gelişine mâni teşkil etmeye başlamıştı. Bu mahzuru ortadan kaldırmak için belediye 1940 senesi haziranı içinde âbidenin kaidesini kısmen yıktırmış ve bu suretle mânii ortadan kaldırmıştır.

Âbidenin mevcudiyetine delâlet eden bazı demir parçaları ve taş enkazı hâlâ görülmektedir.

ASÂ (عصا) [*Sof.*] Din büyükleriyle tekke şeyhlerinin taşıdıkları uzun bastona verilen addı.

Lûgat mânası değnektir.

«Kamus tercümesi» nde de değnek olarak gösterilmiştir. «Lehçe-i Osmani» de «uzun çomak, el değneği» suretinde izah olunduğu gibi «Kamus-u Türki» de de şu tafsilât verilmiştir :

«1.— Uzun el değneği, dayanacak uzun sopa.

«2. — Ekseriya başı topuzlu veya kancalı ve gümüş ve altınla müzeyyen olarak bazı millet ve taifelerde cismani veya ruhani reisliğin alâmeti addolunan uzun ve resmî değnek: patriklik asâsı.

«3. — Sopa, dayak, darp : onun terbiyesi ancak asâ ile olur. Asâ-yi Musa = Hazreti Musa yedlerinde sa'bana tahavvül eden asâ ki Firavun'a karşı gösterdikleri mucizattandır.»

Asâ taşımak Peygamberin sünnet icümlesindendir. Hazret-i Peygamber alelekser asâ taşır, hattâ kırda namaz kılacak olurlarsa ucu demirli olan asâyı mihrap makamında yere saplıyarak ona müteveccihen namaz kılardı. Bu sünnete ittibaen yaşlı Müslümanlar ve tarikat şeybleri asâ taşımışlardı. «من جاوز الاربعين ولم يتخذ عصا فقد عصى» diye mesel halini almış bir sōz vardır ki kırk yaşını geçip de asâ kullanmıyan isyan etmiş olur demektir.

Halvetîliğin bir şubesi olan Şabanîlikte şeyhlerin uzun bir asâ taşımaları tarikat icabıydı.

Muharrik-i dil olur dilrübaya muhtacız
Zaman-ı za'fı kavadır asâya muhtacız

Koca Ragıp Paşa

Kabiliyet bî tecelli şâmil-i eşya değil
Her asâ ejdernüma, her el yed-i beyza değil

Diyarıbekirli Sait Paşa

Bî muhabâ reh-i na-refteye gitsem de ne var?
Kahr-ı hasm eylemeye elde asâdır hâmem.

Büyük Reşit Paşa

ASABE (عصبه) [*Fık.*] Ashab-ı feraizden mütebaki terekeyi ve ashab-ı feraiz olmayınca bütün terekeyi alan verese hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cem'i «asabat» tır. Ölüye neseben karabeti olanlara «asabe-i nesebiye» denilir ve diğer asabe üzerine tercih olunurdu. Ölünün oğlu, kardeşi, babası, ceddinin füruğu ile kızı, oğlunun kızı, kızkardeşleri, baba bir hemşiresi, ana bir hemşiresi bu cümledendi. İkincisi ölüye sebebiyet dolayısiyle karabeti olanlardı. Mevlel'ataka ile onların asabiyesi veyahut karı ile koca bu kısımdandı. Bu kısma dâhil bulunanlar, mütebaki terekeyi alamazlardı. Yani ashabı feraize hisse ayrılıp asabe-i sebebiye de aldıktan sonra bir kısım tereke daha kalacak olsa, bu mütebaki de asabe-i nesebiyeye verilirdi. Çünki nesep suretiyle olan karabet, sebebiyet tarikiyle olandan herhalde daha mürecceh ve mukaddemdi.

ASAF (آصف) [*İda.*] Vezirin müteradifi olarak kullanılır bir tâbirdi. Hemen bütün şark hükümetlerinde vezirlere «asaf» denilmiştir. Bu unvan Peygamber Süleyman'ın meşhur vezîri Asaf ibni Berhıyâ'dan dolayı kabul olunmuştu.

Sütude asaf-ı devran Nasuh Paşa kim
Eder zamane Süleyman kadar ana tâzim

Nef'î

Asafi ve asafane suretlerinde de kullanılırdı. Asafi: vezire mütaallik, asafane vezire mensup ve mütaallik veya şayeste olan demekti. «Emr-i asafi» birincisine, «huzur-u âlî-i asafanelerine» de ikincisine misal teşkil eder.

Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamlarından Lûtfi Paşanın *(Asafname)* adlı makbul bir eseri vardır.

ASAFÎ ZURNA (آصفی زورنا) [*Mu.*] Zurna nevilerinden birinin adıydı. Basra Valisi Tayyar Mehmet Paşa'nın ağası Asaf Ağa icadettiği için bu adı almıştı.

ASAKİR-İ MANSURE-İ MUHAMMEDİYYE (عساکر منصورهٔ محمدیه) [*Ask.*] İkinci Sultan Mahmud'un yeniçeri ocağını kaldırdığı H. 1241 (1825) senesinde onun yerine kurduğu muntazam askere verilen addı. İlk defa İstanbul'da «tertip» adiyle ve sekiz alay olarak teşkil olunmuştu. Bu sekiz alayın ikisi Serasker Kapısında, altısı da o vakitler Davutpaşa ile Üsküdarda yapılmasına başlanan kışla ve barakalarda yerleştirilmişlerdi. Teşkilât «serasker» unvanını taşıyan birinin kumandasına verildiği gibi, İstanbulun inzıbat işlerine nezaret vazifesi de ona havale olunmuştu. Bu sekiz tertib'in umumuna «baş binbaşı» unvaniyle bir büyük zâbit ve her tertibe «binbaşı» namiyle bir âmir tâyin edildi. 1256 kişiden ibaret olan her tertip *(saf)* adiyle on beş bölüğe taksim olunmuş ve *(yüzbaşı)* namiyle bir zâbitin kumandasına verilen her saf'ta bir de top bulundurulması kararlaştırılmıştı. Her yüzbaşının refakatine iki yüzbaşı mülâzimi, bir sancaktar, bir çavuş ve onbaşı verildiği gibi her tertipteki topların kumandasına «topçubaşı» namiyle bir topçu zâbiti memur edilmişti. Her tertip sağ ve sol itibariyle sekizer saftan mürekkepti ve iki kola ayrılmıştı. Ayrı ayrı olarak ağa-yı yemin ve ağa-yı yesar namlariyle iki kolağası ve bunların maiyetine de birer kolağası mülâzimi ve birer kâtiple daha bazı memurlar verilmişti. Ancak, acele yapılan bu teşkilâtın Avrupanın o zamanki teşkilâtına uygun olmadığı anlaşıldığından 1243 senesi sonlarında *(M. 1828)* tebdiline karar verilerek «tertip» tâbiri «alay»a, «saf» tâbiri de «bölük»e kalbedildiği gibi her alay sekizer bölüklü üç taburdan terkibolundu. Bu teşkilât mucibince baş binbaşılık lâğvedilerek her alayın kumandası «miralay» unvanını taşıyan bir büyük zâbite, her taburun kumandası da bir «binbaşı» ya verildi. Bundan başka her alaya bir kaymakam, bir alay emini, her tabura da sağ ve sol ağaları unvaniyle iki kolağası, bir sancaktar, bir kâtip memur edildi. Bölükler bir yüzbaşının kumandasına verilip maiyyetine iki mülâzim, bir başçavuş, bir de bölük emini tâyin olundu. Teşkilât büyüyünce iki alay bir «mirliva» kumandasına verildi. Alayların merkezleri İstanbul ve Üsküdar olmak üzere «hassa» ve «mansure» namlariyle iki kısma taksim ve her kısım ferik rütbesinde bir büyük zâbitin kumandasına tevdi olundu. 1248 *(M. 1832)* de hassa ferikliği ve bir müddet sonra mansure ferikliği

müşürlüğe terfi edildiğinden askerî meratip silsilesi şöyle teşekkül etti: nefer, onbaşı, bölük emini, çavuş, başçavuş, mülâzim, yüzbaşı, sol kolağası, sağ kolağası, binbaşı, kaymakam, miralay, mirliva, ferik, müşür. Bundan başka tabur kâtibi, alay emini namiyle biri yüzbaşıdan yukarı ve diğeri binbaşıdan aşağı ve sağ kolağasından yukarı olmak ve ikisi de askerî kâtiplere mahsus bulunmak üzere askerî meratip silsilesi arasında iki rütbe mevcuttu. Ve bu rütbe silsilesi son zamanlara kadar devam etti.

Askerî meratip bu suretle teessüs etmiş ise de bunlar için zamanın ilcaatına göre muktedir ve mütefennin zâbit yetiştirmek üzere Üçüncü Selim zamanında tesis edilmiş olan Mühendishane-i Berri-i Hümayundan başka askerî mektep mevcut olmadığı için asakir-i mansure-i Muhammediyyenin teşekkülünde ihdas olunan sübyan bölüklerinde ise okuyup yazmaktan başka bir şey öğrenilemeyip bu da maksadın husulüne kâfi olmadığı için harb gailesi giderilir giderilmez 1250 de *(M. 1834)* «Mekteb-i Harbiye» namiyle Maçka'da bir askerî mektep açıldı ve askerî fenlerin tahsili için Viyana, Berlin ve Paris'e de talebe gönderildi. 1254 *(M. 1838)* de de Husrev Paşanın seraskerliği zamanında birinci defa olmak üzere resimli bir nefer talimnamesi neşrolundu.

Topçu, humbaracı ve lâğımcı ocaklarının hizmeti geçtiği için bidayette bu ocaklar lâğvedilmemiş ise de bunların da yeni usulde teşkili lâzım geldiğinden alayları lâğvedildi. Hicrî 1250 *(M. 1834)* de topçubaşılık Tophane Müşürlüğüne kalbolundu.

Osmanlılar en mükemmel ve en çok süvariye malik iken son zamanlarda süvari sınıfları da yeniçeriler gibi intizamlarını kaybettikleri gibi miktarları da ziyadesiyle azalmış olduğundan altı bölük efradı denilen kapıkulu süvarisi dahi lâğvedilerek yeni usulde süvari alayları teşkil ve Kulelide inşa olunan ve sonraları Kuleli Mektebi adı verilen kışla bunlara tahsis olundu. Taşrada da o veçhile süvari alayları teşkiline başlandı.

Gerek topçu ve gerek süvari sınıflarında piyadelerdeki askerî meratip silsilesi tertibedilmiş ise de süvaride ilâveten yüzbaşı vekili ve mülâzim-i sani namiyle iki rütbe daha ihdas olundu.

Mehterhane takımı denilen eski muzika da Avrupadan getirilen muallimlerle ıslah edilmiş ve her alaya bir bando tahsis kılınmıştır.

Asakir-i mansure-i Muhammediyye bu suretle tedricen tensik edildiği gibi Hicrî 1249 (M. 1833) senesinde diğer üç arkadaşı ile beraber devlet hizmetine alınan Moltke'nin verdiği lâyiha mucibince o tarihte «redif» teşkilâtına teşebbüs olunarak 1252 (M. 1836) senesinde Ankara, Hudavendigâr, Konya, Erzurum, Aydın ve Edirne valilerine «redif-i mansure müşürlüğü» unvanı tevcih olundu.

Asakir-i mansure-i Muhammediyyenin teşkilinden iki sene sonra Rusya ile muharebe açıldığı halde teşkilâta devam olunmuş, sonraları bu unvan kaldırılmakla beraber, 1259 (M. 1843) senesinde yapılan tensikatla ordu bir kat daha tekemmül ettirilmiştir.

ASES (عسس) [*İda.*] Asayişin muhafazası için kol gezen gece bekçileri hakkında kullanılır bir tâbirdi. Osmanlıcada kullanılmamış olan Arapça «âs» ın cem'idir.

Mest-i ba temkine rehzen mi olur bilmem ases
Koca Ragıp Paşa

Hanede mey nuş eden bilmez nedir havf-ı ases
Pençe-i şehbazdan azadedir mürg-ü kafes
Uşşakizade

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde *(c.I, s.517)* «Esnaf-ı askerî-i asesbaşı» başlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«Bu taife evvelden yoktu. Fatih Sultan Mehmet ihdas buyurdu. Bunlar bölük odalarından bir oda asker ile sefere gider çorbacılardır. Neferat-ı yeniçeriyan 500 olup pirleri Hacı Bektaş'tır. Bunlar eli asâlı, muhteşem üsküflü neferlerdir. Şahrahın iki tarafında izdiham eden temaşacıları açıp tarik-ı âmı tevsi etmeğe ve askerî dağileri emr-i şer'î ile katletmeğe memurlardır.»

ASESBAŞI (عسس باشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden ortalardan yirmi sekizinci ortanın çorbacısının adıydı. Ocaktaki resmî ve askerî vazifesinden başka şehrin asayişiyle de alâkadardı. Polis müdürü demekti. Ortadaki zâbitlerle münavebe suretiyle çarşı aralarında, mahalle içlerinde ve hassaten suizannı calip mahallerde dolaşır, kabahat işliyenlerden yakaladıklarını cezalarını görmek üzere icabeden yerlere gönderirdi. Bundan başka cuma günleri Sadrazamın gideceği camiin yolu üzerine ortasiyle beraber giderek kendisini selâmlar, canilerden birinin idamı halinde kezalik ortasiyle siyaset yerine giderek inzıbatın muhafazasını temin eylerdi.

Asesbaşı; başına yeşil çuhadan çatal kalafat, arkasına Zağra yakalı ve yeşil kablı divan kürkü, bacağına ak çakşır, ayağına da sarı yemeni giyerdi.

«Askerî Müze rehberi» nde *(No: 2, S. 17)* asesbaşı için şu izahat vardır:

«İstanbuldaki orta zâbitlerinden intihabedilir ve Atmeydanındaki hapishaneye ve idam cezalarına nezaret eylerdi.»

Asesbaşı; «erkân-ı yeniçeriyan» veyahut «katar ağaları» namı verilen yeniçeri ümerasından maduttu. On sekiz kişiden ibaret olan yeniçeri erkânının teşrifat itibariyle «asesbaşı» on yedincisini teşkil ediyordu. Ümeranın «yeniçeri ağası» birincisi, «avcıbaşı» da sonuncusuydu.

ASHAB-I FERAİZ (اصحاب فرائض) [*Fık.*] Edille-i şer'iyeden birisiyle mefruz hisseleri takdir edilen kimseler hakkında kullanılır bir tâbirdi. On iki kişiydi. Eb = baba, ced = büyük baba, ehl-i üm = ana bir kardeş, bint = kız, bint-ül-ibn = oğlunun kızı, üm = ana, cedde-i sahiha = büyük anne, uht lieb = baba bir kızkardeş, uht liüm = ana bir kızkardeş, uht lehüma = ana baba bir kızkardeş, zeve = koca, zevce = karı.

ASIL ŞAKİRTLERİ (اصل شاكردلرى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı maaş defterlerinin orijinal nüshasını teşkil ve asıl adını alan defteri yazan kâtipler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Maaş defterleri üç nüsha olarak tertibedilirdi. İkincisine mükerrer, üçüncüsüne de hazine adı verilirdi. Asıl yeniçeri kâtibi dairesinde, mükerrer yeniçeri ağası kaleminde durur, hazine de hükümdara takdim olunurdu.

ÂSİTANE (آستانه) [*Sof.*] Büyük tekkeler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça «âsitan» kelimesinden meydana gelmiştir. «Âsitan» eşik, dergâh demektir.

«Bürhan-ı Kaatı» da «*âstan* sükûn-u sinle asman vezninde kapı eşiği ve pabuçluk mânasınadır. Âsitane dahi derler. Arka üzerine yatmak mânasına gelir. Türkide ealkavin yatmak derler. Kesr-i sinle zayiçe-i mevlûddan sinin-i mahufeyi istihraç mânasınadır. Araplar ana feran ve akabe derler.» izahatı vardır.

«Lûgat-i Cûdî» de «âsitan kelimesi için şöyle deniliyor:

«Kapı eşiği, dergâh, pabuçluk.

«*Âsitanındır bize ni'm-el-meab*»

«*(Âsitan-ı fena)* dünyadan kinayedir.»

«Kamus-u Türki» de âsitane kelimesi şöyle izah olunmaktadır:

«1 — Eşik, aka,

«2 — Payitaht, merkez-i saltanat. *(Bu mâna ile İstanbul'a alem olmuştur.)*

«3 — Büyük tekke, merkez.»

Mevlevi ıstılahında çile çıkarılan büyük tekkelere bu ad verilirdi. Küçük Mevlevi tekkelerine «zaviye» tâbir olunurdu. Zaviyelerde hizmet etmek çile çıkarmak sayılmazdı.

Diğer tarikatlarda da şubeleri bulunan merkez demekti. Pir makamı olursa Bektaşiler «Pir evi», Mevleviler «Huzur», «Huzur-u Pir» derlerdi.

Haveristandan gelüp her gün eder vaz-ı cebîn
Âsitanında nedir bilmem rica-yi afitâb
Sümbülzade Vehbi

Âsitanında sücud ile niyazım ederim
Ben velâyet kokusun sende duyalı dedecik
D. Z. Ahmet B.

Osmanlı saltanatı zamanında hükümet merkezi olmak, herkesin iş ve gücü orada görülmek dolayısiyle (İstanbul) için de Âsitane tâbiri kullanılırdı. «Âsitane-i Saadet», «Âsitane-i Aliyye» tâbirleri de o makamda istimal olunurdu.

ÂSİTANE DEFTERDARI (آستانه دفترداری) [*Mal.*] Tanzimattan evvel «maliye müsteşarı» makamında kullanılır bir tâbirdi. Evvelleri «Anadolu defterdarı», sonraları «şıkkı sani defterdarı» adını almıştır. «Maliye nazırı» demek olan «defterdar-ı şıkk-ı evvel=şıkk-ı evvel defterdarı» yahut «başdefterdar» İstanbul'da bulundukça vazifesi yardımdan ibaretti. Harb vukuunda diğer erkân gibi «başdefterdar» da sefere iştirak ettiği için İstanbulda kalır, maliye işlerini tedvir ederdi.

ASKERİ RUZNAMÇE (عسكرى روزنامچه) [*Ask.*] Kazasker dairesinde tutulan yevmiye vukuat defterine verilen addı. Askerliğin her türlü işlerine vaktiyle kazaskerler bakardı. Asker kadısı demek olan kadıasker unvanı da bunu sarahaten göstermektedir.

ASKI (آسق) [*Ed.*] Eskiden saz şairleri arasında tertibedilen şiir yarışında galebe çalana hediye makamında verilmek üzere kahve duvarına asılan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Galiplere verilen hediyeler, kılıç, tabanca, şal ve kumaş gibi şeylerdi.

§ [*Hal.*] Gelin odalarının, hassaten gelinin oturacağı köşenin, süslenmesine verilen addı. «Asmak» mastarından alınmadır.

«Kamus-u Türki» de (S. 37) aynı zamanda muhtelif mânası olan bu kelime için şu izahat vardır: «Asmak» tan 1:) Başlıca gelin oda-

sında süs için asılan şeyler, perde, zar, çiçek vesaire, donanma: askı asmak. 2) Hediye ve pişkeş makamında yeni binaya, ya araba atlarına, yahut adamlara asılan kumaş vesaire. 3) Asılmaya mahsus olan şey, talik olunan madde, avize. 4) Kurumak veya muhafaza olunmak için asılmış meyva vesaire hevengi. 5) Pantolonu omuzdan asılı tutmaya mahsus bağ. 6) Başa sallandırılır zincirli mücevherat. || meca. Tavik, tehir, imhal: işi askıya koymak; mesele askıda kalmak. || Mima. Binanın altı yıkılıp direklerle tutturulması, boşa ve iğretiye alınması: evi askıya almak. || İdarî. Müzayede veya münakasa pusulasının aidolduğu dairede veya umumi yerde muayyen bir müddetle asılı durması: şu kadar kuruşa askıdadır.»

Lehçe-i Osmanide (1306 tab'ı) «asmak» kelimesine ait izahat sırasında şunlar yazılıdır:

«Askı asmak; tezyin, şehrâyin, perde, zar, talik. Askı; perde, zar, tecemmülât, ezhar ile yapılan donanma, peşkeş olarak boyuna ve binaya asılan kumaşlar gibi hedaya, başa sallandırılır zincirli elmaslar.»

Gelin köşesi olarak odanın pencere tarafı intihabedilirdi. Askılar tavandan başlar, yere kadar inerdi.

Evvelleri şaldan askı asılırken sonraları biri mevsim meyvalarından, diğeri mevsim çiçeklerinden olmak üzere iki nevi askı asılırdı. Meyvadan yapılacaksa ve mevsim ilkbaharsa kiraz, erik, yaz ise şeftali, elma, armut, kayısı gibi yemişler, çiçekten yapılacaksa gül, yasemin, fulya ve emsali çiçekler asılırdı. Yapma çiçek asıldığı da olurdu.

Askılar çok sanatkârane asılırdı. Âdeta bir sanat nefisesi halini alırdı. Bu işi kendilerine sanat edinmiş olan kadınlar vardı. Bunlara «askıcı» denilirdi.

Çiçek ve meyva askısı İstanbula mahsustu. Taşralarda gelinin cihazından giyime mahsus olanları gerilen iplere asılmak, halı, bakır takımları gibi şeyler münasip yerlere yerleştirilmek suretiyle teşhir olunurdu.

«Eski eserler Ansiklopedisi»nde bu tâbir için şu izahat verilmiştir:

«Anadolu düğünlerinde veya bir hayratın ahali tarafından ihyası esnasında duvardan duvara bir ip çekilerek herkesin getirdiği uçkur, peşkir gibi armağanların asıldığı şeye derlerse de asıl askı camilerde sadanın temerküzüne medar olmak hikmet-i ilmiyesiyle asılan devekuşu yumurtalarına benzer Kütahya, İznik, Rodos mamulâtından çini, fayans askılara derler. Bunların 10, 20 lira kıymetinde olanları çok görülmüşse de Karaman'da Valide Türbesinden yirmi otuz sene evvel çalınan büyükçe bir askı bunların en kıymetlilerindendi. Yani bunların birkaç yüz lira edenleri vardır.»

ASKI İNDİRMEK (آسقی ایندیرمك) [*Ed.*] Saz şairleri müsabakasında galebe çalmak suretiyle askı alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Müsabakada galebe çalanlara hediye edilmek üzere asılan şeyler, asıldıkları yerlerden indirilir, galebe çalana verilirdi.

ASLANCIBAŞI (آرسلانجی باشی) [*Sar.*] Topkapı sarayı hayvanat bahçesindeki vahşi hayvanlara bakanların başına verilen addı. Bu vazifeyi görmek için bir ocak ve ocağın aslancıbaşıdan başka kethuda, odabaşı, başeski isimlerinde zâbitleri de vardı. Ocak takımının tâyin ve azilleri iç hazinedarbaşıya aitti.

ASLANHANE (آرسلانخانه) [*Sar.*] Topkapı sarayında vahşi hayvanların muhafazasına mahsus yere verilen addı.

Sultan Aziz zamanında Sultan Mahmut köşkü buna tahsis edilmiş ve aslanhane adını almıştır. Topkapı sarayında daha evvel de bir hayvanat bahçesi ve bunlara bakmak için adamlar da vardı. Başlarına aslancıbaşı denilirdi.

ASLANIM (آرسلانم) [*Sar.*] Valde Sultanların padişah olan oğullarına hitap sırasında kullandıkları bir tâbirdi. Bu tâbir saltanatın son devrine kadar devam etmiştir. Valde Sultanlar bu tâbiri kızları hakkında da kullanmışlardır.

ASMA KANDİLLİK (آصمه قندیللك) [*San.*] Camilerde kubbe ve tavanlara asılı uzun zincir veya ince demir çubuklara bağlı çember şeklinde veya sair tezyinî şekillerde yapılmış madenî askılara verilen addı. Buna ince zincirlerle kandil asılır veya üzerinde bulunan küçük halkalara cam kandiller takılır.

ASTAR (آستار) [*Ask.*] Yeniçeri neferlerinin bazılariyle Otuz İkinin avcı ustasının resmî günlerde iki tarafında yürüyen kara kollukçuların başlarına geçirdikleri serpuşun ismiydi. Buna «nefer kalafatı» da denilirdi. Kavuğun üstüne açık kahverenginde bir astar sarılması bu adı almasına sebebolmuştu. Astar toplu iğnelerle kavuğa tutturulurdu.

ASTAR ÇAVUŞU (آستار چاووشی) [*Ask.*] Bir kısım halkın yeniçeri ocağına vermekle mükellef olduğu astarı aynen toplıyan memurun unvanıydı. «Hazine-i Evrak»ta mevcut bir emr-i şerif müsveddesine nazaran *(askerî fiş No: 2055, tarihi: 1211)* «Tırhala sancağında vâki Yenişehir Fener kazasına tâbi Tırnova ve tevabii karyeleri ehl-i zimmet reayasının üzerlerinde mukayyedolan üç yüz otuz dokuz adet

avarız ve nezil haneleriyle 1150 kuruş celebkeşan ağnamları malî mukabili olarak Dergâh-ı Âli yeniçeri ocağı tarafına her sene berveçhi ocaklık 13425 top astar» verirlerdi.

1241 senesinde yeniçeri ocağı kaldırılınca bunlar yine askerî levazımda kullanılmak üzere devlet hesabına alınmakta devam olunmuş, tanzimattan sonra bu gibi vergi ve resimler meyanında kaldırılmıştır.

AŞAĞI (آشاغی) [*Hal.*] Bir şehrin, bir kasabanın kalabalık yerine ve alışveriş merkezine denilirdi. Bu türlü yerler, çok yerde, o şehir ve kasabaların sahillerinde, alçak yerlerinde bulunmakla beraber liman ve gümrük gibi ticaretle alâkalı daireler de oralarda kurulduğu ve şehrin mesken kısımlariyle varoşlar daha yükseklerde olduğu için «Yukarı» ve «Aşağı» tâbirleri, bu mevzuda bundan dolayı, halk diline girmiştir. Ezcümle İstanbul'un Edirnekapı semtinde yahut onun dışındaki Topçular varoşunda oturanlar umumiyetle İstanbul'a ve hususiyle onun kalabalık semtlerine, alışveriş yerlerine böyle dedikleri gibi Boğaziçi köylerine «Yukarı» ve İstanbul'a «Aşağı» denildiği de bilinmektedir. Nitekim yukarıya çıkış, aşağıya iniş klişelerinin vapur tarifelerine bile girmiş bulunduğu görülmektedir.

Garbin, bilhassa sahilde bulunan herhangi bir şehri, hattâ hükümeti eskiden İstanbul'a ve tabii Türkiyeye nispetle bir kısım sanat ve ticaret işlerinde daha ileri olduğundan bu tâbirin ticaret ve alışveriş yeri mânasına gelişi bir derece daha tamim ve teşmil edilerek «Avrupa memleketleri» mânasına da kullanılmış olduğu görülüyor. Meselâ 1247 (1831) de İstanbul'da bir muzika mektebi açılmak istenildiği sırada Avrupaya ve ağleb-i ihtimal İtalyaya ısmarlanmış olan sazlar ve aletler hakkında şu vesika (*Türkiye Maarif Tarihi, Müellifi Osman Ergin c.2, s. 312*) bunu şöyle teyit ve tevsik eylemektedir :

«Atufetlû Müşir Paşa marifetleri ve Muzika-i Hümayun ustakârı Vonizetto vesatetiyle bundan bir sene akdem *aşağıya* ısmarlanmış olan muzika sazları bu defa vürudetmiş ve icabeden behası 24700 kuruşa baliğ olmuş olmağla...»

Halk dilinde ve ticaret âleminde kullanılan «aşağının malı», «aşağıdan gelen» tâbirlerindeki «aşağı» hep garp şehirleri veya limanları mânasınadır.

«Aşağının bayağısı» tâbiriyse garp malının kötüsü demektir. Bu tâbir mecaz yoliyle dilimizde «adamın kötüsü» ne de denilmeye başlanmıştır.

ÂŞAR (اعشار) [*Mal.*] Toprak mahsullerinden alınan verginin adıydı.

Âşar; onda bir mânasına olan «üşr» ün cem'idir. Üşür kelimesi kaideten «aşur» sıygasiyle cemilenmek lâzım gelirken «âşar» sıygasiyle cemilenmiştir. Lûgatlerde «üşürler. Mahsulâttan şer'an alınan ondalıklar. Üşrün cem'idir.» suretinde izah olunmaktadır.

Süleyman Sûdi Efendi *(Defter-i Muktesit, c.1, s. 53)* bunun için «sebep, mevzi ve makam olmak gerektir» diyor ve buna aşağıdaki malûmatı ilâve ediyor: «Çünki lisan-ı iktisatta «âşar» yalnız mahsulâtı arziyeden ahzolunan male, «öşr» emtia-i ticariye ve sınaiye üzerinden istihsal edilen emvale ıtlak olunmuş, «âşar»ı cibayet edenlere «muaşşir», «öşr» ü toplıyan memurlara «âşir» denilmiştir.»

Üşür; toprak mahsullerinden alındığı için arzın mükellefiyeti demektir. Toprağın mükellefiyeti meselesi ise pek eskidir. Denilebilir ki insanların toplu birer heyet haline geldiklerinden ve idarelerini içlerinden birine tevdi eylediklerinden itibaren başlamıştır. Şekilleri muhtelif olmakla beraber en mühimminin ve en eskisinin âşar olduğunda şüphe yoktur.

Şeriatların hepsinde araziden üşür ahzı mevcuttu. İbrahim, Yakup, Musa Aleyhim-is-Selâm'ın âşar aldıkları tarihen mazbuttur. Hazret-i İbrahim dört hükümdarla harb halinde bulunduğu zaman galip gelirse alacağı ganimet mallarının onda birini bilihtiyar kâhinlere vermeyi vadetmiş, Hazret-i Yakup malik olduğu emvalin üşrünü Allah rızası için nezreylemiş, Hazret-i Musa da âşarı vergi gibi birkaç nev'e koyup kâhinlerle esbata tahsis eylemiştir.

Hıristiyanlıkta dahi üşür bidayeten malî ibadet cümlesindendi. Bilâhara mecburiyete inkılâbetti. Hıristiyanlıkta âşar usulü ancak beşinci asırda başlamıştır.

Âşar Avrupa'da senyorlar ile ruhban ve keşiş gürühunun menafiine olarak zirai ve sınai mahsullerden ifraz olunan onda bire ıtlak olunmuştur.

Avrupalılar âşarı biri âdi, diğeri fevkalâde olmak üzere başlıca ikiye ayırmışlar, ve senelik olan âdi kısmını mütaaddit nevilere taksim etmişlerdir. Toprak mahsullerinden alınan âşara «hakiki», eşhasın sanayi ve imalâtından istîfa olunan âşara «şahsi», hayvanlar üzerinden alınana «hayvani» denildiği gibi tabiî hasılattan def'aten istihsal olunana da «âşar-ı mahlûta»

ıtlak olunmuştur. Toprak mahsullerinden alınan ve «hakiki» unvanı verilen kısmı da birkaç nev'e ayırmışlardı. Meselâ buğday, şarap, zeytinyağı vesaire gibi külliyetli mahsulât üzerinden tahsil olunan âşara «âşar-ı kesîr» ve bostanlardan istihsal olunan âşara «âşar-ı kalil» demişler ve bunlardan maada köy halkından biri vasıtasiyle imar olunan araziden papazlar marifetiyle tahsil edilen âşara dahi «âşar-ı mevat» tesmiye etmişlerdir.

Ehl-i Salîp Muharebelerinden bahsolunurken Salâheddin-i Eyyubi'ye karşı gönderilen Üçüncü Ehl-i Salip Ordusunun masarifini temin için İngiltere ve Fransa kıralları *(âşar-ı Salâheddin = Dime Saladin)* namı tahtında fevkalâde olmak üzere âşar tahsil etmişlerdir.

Fransa'da âşar 1879 İhtilâlinde kaldırılmıştır.

İslâmiyet de daha bidayette âşarı kabul etti ve fazla olarak zekât addeyledi. «Âşar» ile zekâtın bir yere cem'ine fukaha cevaz vermemiş, âşar zekâttan akvadır diyerek beyinlerini tefrik eylemek istemişlerse de binnetice işbu mübayenet mânada değil, lâfızda kalmıştır. Bununla beraber âşar ile zekât beyninde mübayenet maddesi baki olmak lâzım gelir. Çünkü her âşar zekât olursa da her zekât âşar olamaz. Âşarı eda edenler eğer İslâm dininde iseler, verdikleri şeyi zekâtlarına sayarlar. Mûtiler, eğer Din-i İslâmın gayrisiyle mütedeyyin iseler verdikleri şeyi yine âşar nam ve hesabiyle verirlerse de zekâta mutekid olmadıkları için bir nevi vergi makamında tutarlar.

Âşarın zekât olduğuna (وآتوا حقه يوم حصاده) âyeti kerimesiyle (ليس في المال حق سوى الزكات) hadîsi delâlet eder. Şu hükümlerle âşar Müslümanlara göre farz olmuş oluyor. Diğer bir hadîsle de mesele tavzih kılınmıştır: (ما سقت السماء ففيه العشر وما سقي بغرب او دالية ففيه نصف العشر) suretinde olan bu emr-i Peygamberî ile yağmur suyu ile sulanan araziden tam üşür, yani onda bir; kırba ve dolap vasıtasiyle iska olunan yerlerden de nısıf üşür, yani yirmide bir alınması emrolunuyor. Birinci nevi araziden bilâ masraf istihsalâtta bulunulması noktasından tam ve ikinci nevi yerlerde masrafla istihsalâtta bulunulduğu için de nısıf alınması büyük bir hikmeti tazammun eder.

Şer'î hükümlere nazaran arazi iki kısma ayrılmıştı: bir kısmı arazi-i üşriyye, diğer kısmı arazi-i haraciyye itibar edilmişti. Hiyn-i fetihte ganimîne tevzi kılınan, yahut ahalisi İslâm olup da yedlerinde ipka kılınan araziye «arazi-i üşriyye», fetih sırasında ganimîne tevzi olunmayıp gayrimüslim sekenesi yedinde terk ve ipka edilen arazıye de «arazi-i haraciyye» namı verilmişti. Bu iki kısım arazi beyninde tasarruf cihetiyle bir fark yoktu. Yalnız arazi-i üşriyyeden alınan vergiye *üşür*, arazi-i haraciyyeden alınan vergiye de *haraç* ıtlak olunurdu. Arazi-i üşriyye; onda ve yirmide bir olmak üzere iki nevi mükellefiyetle mükellef olduğu gibi arazi-i haraciyye de biri «harac-ı muvazzaf», diğeri «harac-ı mukasim» olmak üzere iki türlü mükellefiyete tâbi tutulmuştur. Harac-ı muvazzaf; arazi ölçülerek dönüm başına senelik maktu bir vergi alınaktı. Harac-ı mukasim de mahsulâtından üşürden nısfına kadar hisse ahzeylemekti. Haracın tarh ve tevziinde arzın tahammülüne bakılır, ona göre mahsulün üşrü, südüsü, humsu, sülüsü, hattâ nısfı derecesinde alınırdı. Yarıdan fazla bir şey alınmazdı.

Üşür ile haracın toprak mahsulleri vergisi olduğunu ve isimlerde fark olmakla beraber esasta beyinlerinde fark bulunmadığını yukarıki izahat ispat etmiştir.

Diğer İslâm hükümetleri gibi Osmanlılar da mahsulâttan öşür istîfası esasını kabul ve saltanatlarının sonuna kadar bu usulü idame etmişlerdir. Ancak şunu ilâve etmek lâzım gelir ki lâfızdan mânaya intikal tarikiyle bundan murat, bilcümle mezruat ve mahsulâtın devlet hesabına ahzı mûtad olan on kısımdaki bir kısmının hisabı, yahut miktarı demek olduğu ve bu mahsulâtın dokuz kısmı zürraın elinde kaldığı hatıra gelirse de iş hiç böyle değildir. Çünki Tanzimat-ı Hayriyeye gelinceye kadar geçen evkatın hiçbirinde lâfzın mânaya mutabakatı maddesi kale alınmamış ve bu sebeple bu kelimeye bir ıstılah nazariyle bakmak daha muvafık bulunmuştur. Çünki eski kanunlara ve deftor-i hakani kayıtlarına bakıldığı surette arazinin Suriye Kıtasında «dimos», Irak kıtasında «ıkta», Anadolu ve Rumeli kıtalarında «sâlâriye» namlariyle birçok rüsuma tâbi tutulduğu anlaşılır. Zemin, çift, bennâk, ispenç, dönüm, bahçe, fevakih, penbe, harir vesaire bu nevi resimlerdendir. Bunların miktarı da her yerde bir değildi. Yerine göre değişirdi. Bu resimlerin heyet-i umumiyesine eski maliyeciler tarafından «âşar» namı verildiği maliyeye mütaallik eserlerde mevcut kayıt ve sarahatten anlaşılmaktadır.

Osmanlıların evailinde arazi diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi biri üşriyye ve diğeri haraciyye olmak üzere iki kısma yarıldığı halde çok geçmeden tasavvur olunan bazı mahzurlarına binean bu isimler kaldırılarak yerlerine «arazi-i emîriyye» tâbiri ikame edilmiş ve bu münasebetle bazı ahkâm vaz'edilmiştir. Birinci

Murat zamanında başlanılmış olan bu muameleye sonraları da devam edilmiş, Suriye ve Irak kıtalarındaki araziden maadası arazi-i emiriyye addolunmuştur. Arazi-i üşriyyeden «üşür», arazi-i haraciyyeden «haraç» istifa edilirken arazi-i emiriyyeye yalnız ücret vazı ve ahzolundu. Üşür yerine ücret denilmesi arazi-i emiriyye mutasarıflarının «ecîr» itibar edilmiş olmalarından münbaisti. Maahaza ücret tâbiri bilhassa mahsulât-ı arziyede maksud olan mânayı ifade edemediği için devam edememiş, o makamda «üşür» kelimesi kullanılmıştır. Filhakika «üşür» kelimesi «ücret» tâbirindeki vüsat-ı delâleti kaldırmakta, onun yerine katî ve sarih bir mâna ikame etmektedir. Bununla beraber biraz evvel kayıt ve işaret olunduğu veçhile bu kelime tatbikatta asıl mânasını muhafaza edemiyerek toprak mahsullerinden Rumelide sekizde, Anadoluda beşte, altıda, yedide, onda bir ve vilâyetlerin birtakımlarında da daha ziyade ve noksan olarak üşür istîfa ve sâlâriye, rüsumu raiyyet vesaire namlariyle de mahsulâttan vergiler ahzolunmuştur. Kelimenin delâlet ettiği tam mânayı Tanzimat-ı Hayriyeyi mütaakıp neşrolunan nizamatı câmi olan 15 s., 1256 tarihli ilmühaberin beşinci maddesi ihtiva etmektedir. İşte Tanzimatın bu kararıyle toprak mahsullerinden üşür namiyle onda bir alınmaya başlanılmış ve muhtelif mevkilerde başka başka miktarlarda alınagelen üşür miktarı o tarihten itibaren terk olunarak her tarafta bilâ tefrik ve alesseviye onda bir alınmak usulü ikame olunmuştur. Fakat bu da çok zaman devam edememiş, devletçe ihtiyaç görüldükçe üşür kelimesi ıstılah makamında baki kalmak şartiyle miktar tezyid olunarak ve bu tezyit keyfiyeti muhtelif zamanlarda yapılarak en nihayet sekizde bir alınmak usulü karargir olmuştur. Bu tezyitten bazı faideli şeyler de meydana gelmiştir. Meselâ menafi hissesi namiyle zammolunan miktar ile «Ziraat Bankası» ortaya çıkmıştır.

Timar usulü cari olduğu zamanlarda timar sahipleri timarları dâhilindeki yerlerin, bugün devlet tarafından alınan vergilerini alırlar; bu vâridat mukabilinde kanunen götürmeye ve devamı müddetince yedirip içirmeğe mecbur oldukları silâhlı adamlariyle beraber, kendileri de, harbe iştirak ederlerdi. Âşar da timar sahipleri tarafından cibayet olunan vâridat cümlesine dâhildi.

Timar usulü kaldırıldıktan sonra âşarın devlet tarafından cibayeti lâzım gelince ağnam, cizye ve sair vergi ve resimler gibi, âşarın da mültezimlere ihalesine başlandı. Mültezimler devlete ait olan âşarı müzayede ile alırlar, mahsulün üşrünü koydukları adamları vasıtasiyle cibayet ettikleri gibi ikinci birine de ihale ederlerdi.

Müzayede işlerine birçok hileler karıştığı gibi balkı muti ve zavallı olan yerlerin mültezimleri fazla kâr temin etmek için türlü eza ve cefa yaparlardı. En hafifi adamlarını bedava besletmekti. Kâtip, korucu gibi adamlar köylerde aylarca kalırlar, atları, itleriyle beraber yiyip içerlerdi. Mültezimlerden başka bu adamlar da cepleri dolu olarak yerlerine dönerlerdi.

Mültezimlerle köylüler arasında en ziyade ihtilâfı mucibolan şeylerden biri de güğeri meselesiydi. İhaleden evvel yetişen çayır, sebze ve meyvalar köyün âşarını iltizam edecek olan mültezime verilmek üzere devlet tarafından muvakkaten tâyin olunan memurlar marifetiyle yazdırılır, tutulan defterler bu uğurda ihtiyar olunan masraflar kendilerinden alınarak mültezimlere verilirdi. Mültezimler alelekser bu defterlerde yazılı olan şeyleri kabul etmezler, mahsul ortadan kalktığı için yeniden tesbitine imkân olmadığından çıkan ihtilâf kolaylıkla halledilemezdi. Bu yüzden nizalar, hattâ dâvalar eksik olmazdı. Köylülerin çoğu belâyı başlarından atmak için ekseriya uyuşmak mecburiyetinde kalır, kanunen vermek mecburiyetinde olduğundan fazla şey verdiği olurdu. Şunu da ilâve etmek lâzım gelir ki halkı vurucu, kırıcı olan köylerin, hele bir parça zayıf buldukları mültezimlere, türlü oyunlar yaptıkları, büyük zararlara soktukları da eksik olmazdı.

İhaledeki zararları ve haksızlıkları nazar-ı dikkate alan hükümet birkaç defa bazı tecrübelere girişti. İhale yerine emanet usulünü ikame etmek istedi. Fakat doğru ve iş bilir adam bulmaktaki müşkülât beklenilen neticeleri vermediği için tekrar ihaleye dönüldü. İhale ve emanet işi iki üç defa tekrar edildi.

Bir aralık tahmis usulüne müracaat edildi. Beş senelik üşür bedeli birleştirilip elde edilen yekûn beşe taksim edilmek suretiyle beşte birinin vergi suretinde halktan tahsiline kalkışıldı. Fakat üşür elde edilen mahsulden alındığı için köylünün bunu vermesinde güçlük olmadığı halde mahsul olmadığı veya kıt olduğu senelerde vergiyi ödemek köylü için güç olduğundan bu yüzden birçok şikâyetler baş gösterdi. Hükümet bundan da vazgeçmeye mecbur oldu.

Orta zaman vergisi telâkki olunan âşarı Cumhuriyet Türkiyesi kaldırmıştır.

AŞ KAPISI (آش قپوسی) [*Sar.*] Harem ile hademe avlularının arasında kapı nöbetçisi ha-

remağalarının beklemelerine mahsus üstü kapalı, üç yan kerevetli büyük bir oda gibi yerin adı idi. Gece nöbetçilerin bir kısmına yatacak yere küçük bir merdivenle çıkılırdı. Önü açıktı. Aşağısı görülürdü. Aş kapısının bir kapısı dış, diğeri iç avluya açılır geçit gibi idi. Kızlar harem cihetindeki koridora girerlerdi. Nöbet yerine ne erkek, ne de kadın giremezdi.

AŞÇIBAŞI (آشجی باشی) [*Ask.*] Yeniçeri zâbitanındandı. Ortaların yemeklerini pişirtmeye memur olmaları itibariyle bu unvanı almışlardı. Kendilerine muavenet için yanlarında yamak ve civelek namlariyle neferler vardı. Aşçıbaşının bundan başka mahpusini tevkif, muhafaza ve timurbendetmek, velhasıl ümera tarafından verilen emre göre mahpusları taht-ı mahpusiyette bulundurmak da vazifeleri cümlesindendi. Bu ikinci vazife ortanın hapishanesi matbah olmasından ileri geliyordu.

Aşçıbaşının alâmet-i fârikası vardı. Bu alâmet mahfaza içinde büyük bir bıçaktı. Bunu yanına doğru asardı.

Riko'ya atfen Cevat Paşa (Tarih-i Askerî Osmani; kitab-ı evvel s. 27) «Aşçıbaşı maiyetinde olan yamakların yemek tabhma memur olduktan başka müteehhil olup kışlalarından hariç ve hanelerinde sakin olan yeniçeriler de celp ve cemi iktiza eyledikte bunları celp ve ihzara memur olduklarını» da söyler.

Yeniçeriler vaktiyle teehhül etmekten memnu olduğuna nazaran bu vazife nizamatın ihlâlinden sonra kendisine teveccüh etmiş olmak lâzım gelir.

Osmanlı teşkilâtı askeriyesinde büyük zâbitler av hizmetlerinden müstear unvanları aldıkları gibi orta zâbitleri de mutfak işlerinden mehuz isimler almışlardı. Sekbanbaşı, samsuncubaşı, zağarcıbaşı, turnacıbaşı birincileri, çorbacı, sakabaşı, aşçıbaşı da ikincileri teşkil ediyordu.

Bunun sebebi Asyalıların pek eski zamanlardan beri yerleşmiş fikirlerince av muharebenin en güzel misali olduğu gibi yiyecek de kavganın en mühim levazımından biri bulunmasından ibarettir.

AŞÇIBAŞI POSTU (آشجی باشی پوستی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendi. «Meydan» daki makamlardan bir makamdı. Burada da, diğer makamlarda olduğu gibi, niyaz olunurdu. Nasib alan yeni tâlip rehberinin delâleti ile buraya geldiği zaman rehber şöyle tarif ederdi: «Buna aşçı postu derler. Bu öyle bir üstattır ki çiğleri pişiricidir. Hamları oldurucudur, çiğlerin lezzetini verdiricidir. Yolsuzları yola getiricidir.»

AŞEVİ (آش اوی) [*Sof.*] Hacı Bektaş tekkesindeki evlerden birinin ismiydi. Muharremin on ikinci günü aşevinde ateşsiz, kerametle kaynadığı rivayet olunan ve ortada bulunan meşhur büyük kazanda aşure pişer ve ayak üzerinde mersiye okunurdu.

Aşevinin son babası «Zeynel Bâba» idi. Aşevi babası halife sayılırdı. Tekkede dede babadan sonra en büyük mevki aşevi babalığında idi. Her Bektaşi tekkesindeki ocağa aşevi derlerdi.

AŞHANE (آشخانه) [*Sof.*] Yemek pişirilen yerle muhafazasına mahsus kilere verilen addı.

ÂŞIK (عاشق) [*Hal.*] Ellerinde «saz» ismi verilen telli çalgı olduğu halde şehir şehir, kasaba kasaba, köy köy dolaşarak şiirler okumak, mâniler söylemek suretiyle maişetini temin eden bir kısım halka verilen unvandı.

Halk şairleri arasında da «saz» çalanlar ve «şiir» söyliyenler varsa da «âşık» ile «halk şairi» ni birbirinden ayırmak icabeder. Halk şairi içinde yaşadığı muhitin ve içinden yetiştiği kütlenin elemlerini, sevinçlerini, emellerini, temayüllerini, ihtiyaçlarını, ihtiraslarını, hınçlarını kuvvetle sezip halk diliyle terennüm eden anadan doğma şair adam demektir.

Âşık ümmi olduğu halde, halk şairi ümmi kalmaya tahammül edemiyor, imkânın müsaadesi nispetinde okuma yazma öğreniyordu. Ondan dolayıdır ki Gevherî gibi, Bayburtlu Zihni gibi şöhretleri Anadolunun birçok köşelerinde hâlâ yaşıyan halk şairleri aruz vezniyle manzumeler kaleme almayı, yerine göre divan edebiyatına mahsus kelime oyunlarına başvurmayı ve tasavvufi ağız kullanmayı başarmışlardır. Karaca oğlan gibilerin okur yazarlığı şüphesizdir. Fakat onlar da temas ettikleri ve esasen içinden yetiştikleri halkın duygularına tercüman olmaktan geri kalmamışlardır.

Halkın âşık diye tanıdığı adamlar büsbütün başkadır. Gerçi onların da ellerinde saz, dillerinde söz varsa da ruhlarında şiir kabiliyeti yoktur. Sazı, dervişlerin keşkülleri gibi cer aleti olarak kullanırlardı. Halbuki halk şairinde saz, sesli reklâmdan başka bir şey değildi. Onu sanat kabiliyetini ilân için elinde taşırdı. Hakikatte ise, istinad ettiği, kalem ve kâğıttı.

Sonra halk şairi dilenmez, kazanırdı. Muammalar tertibederek, methiyeler ve hicviyeler dağıtarak geçinirdi. Âşık; İstanbul kahvelerinde henüz örnekleri göze çarpıp duran dilenci sazendeler gibi para toplardı.

Halk şairle âşığı, ekseriya birbirine karıştırmakla beraber, temyiz etmekten hiçbir

zaman geri kalmamıştır. Şaire yüreğini, âşığa kesesini açardı. Halk edebiyatı cetkiklerinde şairle âşığın ayırdedilmesi ve biri icat, öteki intihal eden bu iki zümrenin böylece hakkının verilmesi icabeder.

ÂŞIK YOLU (عاشق یولی) [*San.*] Birer tarafı açık murabbaların yekdiğeri aksine vaz'ından hâsıl olma tezyinatın adıydı.

ÂŞİR (عاشر) [*Mal.*] Şehir ve kasaba dışında umumî yollarda bulunarak tüccarın serbestçe gidip gelmelerini temin eden, mallarını yol kesicilerden koruyan, aynı zamanda lâzım gelen vergileri beytülmal namına tahsil eden memurlara verilen addı. Hür, Müslim, kuvvet ve necdetle muttasıf kimseler arasından seçilirdi.

İslâm tüccarından malların zekâtı nispetinde, zimmilerin mallarının değerinin yirmide biri derecesinde alınırdı. Yabancı tüccarlardan ise mensuboldukları hükümetin İslâm tacirleri hakkındaki muamelelerine göre vergi istifa edilirdi.

AŞK (عشق) [*Sof.*] Arapça bir kelime olmak itibariyle aşk gönül vermek, candan sevmek mânasına gelir. Tasavvufa dair kıymetli eserler meydana getirmiş olan Abdülbaki Gölpınarlı «Kaygusuz, sahife 118-120» aşk için şu tafsilâtı veriyor:

«Hakkın zuhuruna sebebolan ilk sıfat. «الخلق لاعرف کنت کنزاً مخفیاً فاحببت ان اعرف فخلقت» hadîs-i kudsi'si mucibince «Hak, bilinmeğe muhabbet etmiş» ve bu aşk ve mahabbet kâinat-ı «izhar» a sebebolmuştur. Bu aşk «Hakk'ın zâtı'nın muktezası» dır. Şu halde «Hakk'ın ilk taayyünü, zâtının iktizasından ibaret olan, aşk» tır. Buna «İlim» de denir. Çünkü Hakk'ın; bütün «sıfât ve tenzih'ten bile mutlak ve münezzeh bulunduğu» zât âleminden ilk «tenezzül» üdür, ve bu tenezzül «ilm-i zâti» den ibaret bulunduğundan «ilim», «zuhûr'a meyil ve muhabbetten ibaret bulunduğundan «aşk» «Bütün avalim bu âlemde mündemiç» olduğundan «levh» her şeyin tafsilen zuhuruna bâdi olması dolayısiyle «kalem» isimlerini de alır ki «ceberût hakikat-ı Muhammediye» bu âlemden ibarettir ve mükevvenat», bu hakikatin «tafsilinden zuhuru» dur.

Aşk «Hakkın zâtına muzâf», diğer sıfât'ta Aşk'a muzâftır. Onun için aşk saliki «Sıfâta değil, zata» eriştirir. Tarikat, insanı hakikate eriştiren mânevi bir yol bulunduğundan bu yola sülûk eden sâlikin, erişmek için bazı kaide ve şartlara riayeti lâzımdır. Tarikatlar, bu şartlara göre ikiye ayrılır: Birinci kısım, sâliki «riyazâtla teslik eden» lerdir. Melâmi-Hamzevî'lerin «Berzahiyye», Mevlevilerin «Sofu tarîkatları» dedikleri bütün tarikatlar, bu tarzı ihtiyar etmişlerdir. «Esma-i Seb'a» denilen «لآ اله الا الله، هو، حق، حی، قیوم، قهار» isimlerini sırasiyle sâlike telkin edip «nefsin mertebeleri» addedilen emmâre-levvame, Mülhime, Mutmainne, Râdiyye وراضیه Merdıyye ومرضیه Sâfiyye-Zekiyye زکیه yi kat'etirmeğe çalışırlar. «Halvetî» lerin bir kısmında bu yedi isme «قادر، قوی، جبار، مالك، ودود» isimlerini, diğer bir kısmında «فرد، واحد، احد، صمد» isimlerini de ilâve ederek 12, yahut 11 isimle teslik, usul ittihaz edilmiştir. Tarikatların diğer kısmı; sâliki müsemma tarikiyle «teslik edenlerdir. Bunlarda «esmâ ve riyazât» yoktur. sâlik, şeriat ahkâmını icradan sonra mürşidine muhabbet ve mütabeatla, «aşk ve cezbe» nin zuhurunu bekler, aşk ve cezbe zuhur edince mevhum varlık gözünden kalkar, yavaş yavaş tam bir fena'ya ve vahdet'i «şuhuden, zevkan» anlar, nihayet «Hak ile Hak» olnp «temkin makamına» vâsıl olarak rûcu'edip sülûkünü tamamlamış olur. Bu yolda esas; aşk ve cezbe, bir de «İhvân ile sohbet» ten ibarettir. Mevlevîlerde yalnız «ism-i Celâl» telkin edilir. Esma-i Seb'a yoktur. Esas da yine aşk ve sohbettir. Onun için Mevlevîlik bu ikinci kısmı tam temsil eden ilk melâmetilerle Melâmî-Hamzevîlerdir. «Necmeddin-i Kübrâ» nın ihtiyar ettiği yol da budur. و ثالثها طریق السایرین الی الله تعالی والطایرین بالله وهو طریق الشطار من اهل المحبة السالکین بالجذبة قالوا صلون منهم فی البدایات اکثر من غیرهم فی النهایات فهذا الطریق المختار مبنی علی الموت بالارادة قال النبی صلعم موتوا قبل ان تموتوا...

(Tarikatname. Bu hususta «Melâmilik ve Melâmiler» e de bakınız: S. 190-206)

Bazıları bu iki kısımdan birincisine «Tarîk-ı Ebrâr» ikincisine «Tarikî-Suttâr» deyip «Tarikî Ahyar» denilen bir üçüncü yol daha kabul etmişlerdir.

Bu yol Kur'anı mürşid ittihaz edip namaz oruç «ve sair âmalin kesretiyle vusule çalışmaktır. Mürşide mütabaat esasını ihtiva etmediği cihetle bu yola, ıstılahi mânasiyle «tarikat» diyemeyiz. Mamafih şurasını da kaydedelim ki esmâ ve sülûkü kabul edenler arasında da «Müsemma» yolunu ihtiyar edenler vardır. Esasen zikr ve âyin gibi «kuyudu» kabul etmiyen Melâmilerin yolu bir meslekten ibarettir. Tam mânasiyle diğer tarikatlara hiç benzemez. (Cezbe ve Melâmete de bakınız).

Sermenzil-i her murada rehberdir aşk
Keyfiyet-i her kemale mazhardır aşk
Gencine-i kâinata gevherdir aşk
Her sûdır olan neş'eye masdardır aşk

Fuzûlî

Demâdem âşıkın kârı hakiki aşk-bâzıdır;
Sen anı sanma ki zâhit mecazi aşbazıbır;
Yürü ta'negleme zâhit riya ile namazın kıl;
Derana âşıkın nâazıdır niyazıdır.
D. Z. Ahmet B.

Aşk, meratib-i mahabbetin âhırıdır. Yani derecat-ı incizabın evveli muhabbet ve âhırı aşktır. Onun için nur-a muhabbet ve nâr-ı aşk derler.
Bursalı İsmail Hakkı

Aşk, Halikın kendisine kadar yükselmesi için insana verdiği kanattir.
Mikel Anj

Aşk, ideal bir ışığa yaklaşabilmek için ruhun kelebekleşmesidir.
X

Aşk, bizde bulunan şeylerin en ilâhîsidir.
O. Wilde

Aşık olup da aşkını gizlemekle beraber iffetini muhafaza ederek ölen şehittir..
Hazret-i Muhammed

Aşkın mahiyetini bilmem. Lâkin ilâhî bir cünun olmak itibariyle müptelâsı ne medih ve ne zemmolunur.
Eflâtun

Aşk, ister Halika, ister mahlûka perestiş şeklinde tecelli etsin bir mabuttur.
Shakespeare

AŞKİ (عشق) [*San.*] Altının varak haline getirilmesi ameliyesinde kullanılan kuzu derilerinin kireçten çıkarıldıktan sonra etten ayrılan tarafının üzerinden yağları ve fazlaları alınmak için kullanılan iki kulplu bıçağın ismiydi. Bu suretle hazırlanan derilerden «tirşe» ile «zar» yapılırdı.

AŞKÎ NİYAZ ETMEK (عشق نیاز ایتمك) [*Sof.*] Mevlevî ve Bektaşîlerde kullanılan bir tâbirdi. Bektaşîlerce babaya «tabanlarına aşkı niyaz ederim» diye selâm yollanılır, dervişlere «aşkı niyaz ederim», muhiplere sadece «aşk ederim» denirdi.

AŞK OLSUN (عشق اولسون) [*Sof.*] Mevlevîlerle Bektaşilerde selâm mukabili kullanılır bir tâbirdi. Mevlevîlikte birine «aşk olsun» denilince o da «eyvallah» mukabelesinde bulunur, Bektaşîlikte ise «aşkın cemal olsun» diye cevap verirdi. Muhatabı «nur olsun» derse o da tekrar «nurün alâ nur olsun» karşılığını verirdi.

Aşk olsun o pîr-i meyi perverde-i aşka
Kim bâdesi sad-sale vü sâkisi civandır
Ziya Paşa-Terkîbibend

AŞK VERMEK (عشق ویرمك) [*Sof.*] Şeyhin, yahut kıdemli bir dedenin bir dervişe aşk olsun diye iltifat etmesi, «aşk almak» da onun mukabelesi demekti.

AŞPOZİ (آشپوزی) [*Coğ.*] Malatya kasabasının şimdiki yerinin eski adı idi. Eski Malatya buranın alt tarafında ve Aşpozi de onun sayfiyesi makamında idi. Pirinç tarlaları ortasında ve basit bir yerde bulunan eski Malatya'nın hicrî 1255 (1839) senesinde asker tarafından işgali münasebetiyle o kış inmeyip sayfiyede kalmaları oraya karşı fazla bir meyil husulüne sebebolduğundan bunun tesiriyle o tarihten itibaren eski Malatya'yı büsbütün terkle çarşı ve pazarı da Aşpozi'ye nakletmişler ve buna Malatya ismini vermişlerdi. Zamanla boşalan eski Malatya harabolmuş ve Aşpozi de unutularak Malatya adı taammüm etmiştir.

AŞŞAB (عششاب) [*Vak.*] Dar-üş-şifalarla, hastahanelerde ilâç olarak kullanılmak üzere çiçek ve kök toplayıp tedarik etmekle mükellef olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Şimdiki mânasiyle eczacı demektir.

AŞÛRA TESTİSİ (عاشورا دستیسی) [*San.*] Muharrem ayında pişirilen aşurenin dağıtılmasında kullanılan kabın adı idi. Ananeye göre Hazret-i Nuh'un Cudî dağının tepesinde, karaya oturan gemisinin içindekiler selâmete çıkıp da dışarda yiyecek bulamayınca onun emriyle gemide kalan erzaktan birer miktar konulmak suretiyle pişirilen çorbayı takliden aş pişirilmesi müslümanlar arasında âdeta dinî bir mahiyet almıştır. Başka bir rivayete göre, Nuh'un gemisi Muharremin onuncu günü selâmete ermiş olduğundan, o gün karaya çıkan gemidekiler, kalan erzakı bir araya getirip bu aşı pişirmişler ve şenlik yapıp yemişlerdir. Kıymetli müdekkik M. Şakir Ülkütaşır *(İslâm Türk Ansiklopedisi birinci cilt s. 612)* şunları yazıyor: «Şarkî Anadoluda bu hususta şöyle bir halk telâkkisinin mevcudiyetine tesadüf etmekteyiz. Nuh Peygamber yedi türlü şeyden bir yemek yaptı ve buna «aş» dedi. Aşurenin aslı budur. *(Abdülkadir İnan, rapor, Halk Bilgisi Derneği neşriyatından, s. 62)* Âşûra, Hazret-i Hasan ve Hüseyn'in ruhları için pişirilip dağıtılır. Diğer bir itikada göre de, on iki imam aşkına yapılır. Bunun için içine on iki türlü kuru meyva koymak âdettir *(Erzincan havalisi)*. Hulâsa bütün Türkiye Türkleri arasında aşurenin kudsî bir mâna ve mahiyeti vardır. Anadoluda Çepni, Tahtacı, Abdal gibi adlarla anılan İslâm-Türk Alevî zümreler arasında bu anane daha kuvvetli olarak yaşamaktadır. Büyük şehirlerde

aşure pişirmek ve dağıtmak âdeti, yavaş yavaş azalmakta ve daha çok ananeperest aileler arasında muhafaza edilmektedir.

Hazret-i Hüseyn'in şahadetine tesadüf eden muharrem ayında pişirilmekte olmasiyle daha ziyade Kerbelâ şehitleriyle karıştırılan aşurenin pişirilip eşe dosta, konu komşuya dağıtılması şimdi bile devam eden bir âdettir. Çok eski zamanlardan beri her tarafta tatbik edilmekte olan bu âdet az çok servete mütevakkıf olduğundan aşure pişirmek ve dağıtmak hususunda da zenginler ileri gitmiş ve bunların başında saraylar gelmiştir. Helvacıbaşıların nezareti altında aşçılar ve kiler ağaları marifetiyle hazırlanan aşure hususi kablar içinde dağıtılırdı. Aşure tevzii için porselenden, ağzının bir kenarı yalaklı ve kapalı ve tek kulplu testiler vardı. Avrupa malı olan bu testiler âşûre tevziine mahsus olarak yapılır ve memlekete ithal olunurdu. Saraylardan başka zengin konaklarında da bulunan bu testiler Saksunya makulesi tezyinat makamında kullanılır, aşure mevsiminde de içleri doldurularak öteye beriye gönderilirdi. Testisi bulunmıyanlar ve hassaten orta halliler aşureyi kâselerle dağıtırlardı.

Aşura tekkelerde kazanlarla pişirilerek halka dağıtıldığı gibi bu tevziatın en tumturaklısı Yıldız Sarayında cereyan ederdi. Muharrem'in iptidasında saray vekilharçları aşura levazımını hazırladıkları gibi mutfaklarda da hazırlık görülürdü. Hazırlanmış bulunan levazım muharrem'in yedinci ve sekizinci günleri mutfaklara tevzi olunurdu; dokuzuncu gün aşureler pişirilmiş ve hazırlanmış olurdu. Dokuzuncu gün akşamını onuncu gün sabahına bağlıyan gece de harice gönderilecek testiler doldurulur ve tablakârlar vasıtasiyle ait oldukları yere teslim edilmiş bulunurdu. Ertesi gün bu testiler icabına göre lâlalar veya sair hademe vasıtasiyle gidecekleri yerlere giderdi. Yine aynı gecede ahaliye dağılacak aşureler iki ve dört kulplu büyük kazanlar içinde olduğu halde sırıklara takılarak talimhane meydanına getirilip sıralanırdı. Aşure tevziini bilen halk ellerinde kabları olduğu halde parmaklık dışında toplanırdı. Ahalinin getirdikleri kablar kâseden itibaren su kovalarına varıncıya kadar her nevi şeyler olduğu gibi iki eline iki gaz tenekesi almış açgözlüler de bulunurdu. Sabah ezanından sonra tevzie memur olanlar başta, üniformasını giymiş olduğu halde mutfak müdür muavini ve vekilharçlar kazanların önüne gelirler, tevziatın başlamasına emrolunduğu hakkındahabere intizar ederlerdi. Seccadecibaşı'nın bu emri tebliğ eylemesi üzerine hazır bulunan mutfaklar imamı bir dua okur ve « âmin » denildikten sonra talimhane kapıları açılarak halk sıra ile kazanların önüne yaklaşarak, her kazanın önünde eli kepçeli bir ahçı uzatılan kabı doldururdu, izdiham o kadar çok olurdu ki, herbiri yüzlerce kiloyu ihtiva eden elli altmış kazan yetişmezdi. Bu tevziat öğle zamanına kadar devam eder, ve mabeyin dairesinden erkân ve bizzat hünkârın seyreylediği de olurdu.

Saray halkından hariçteki bildiklerine ve diğer saraylar halkına gönderilen testiler boşaltılıp gönderilmek âdet olduğundan testilerin içine şam fıstığı, çikolata, badem şekeri ve emsali şeyler doldurularak iade olunurdu.

ÂŞÛRİYYE عاشوريه [*Sof.*] Düssukiyye tarikatı şubelerinden birinin adı idi.

ATABEY (اتابك) [*Ida.*] Selçuki vezirlerine verilen unvandı.

Ata ile bey kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen bu terkibin mânası bey babadır. Bu terkip Türkçe olduğu halde Arap ve Acem müverihleri atabek suretinde kaydetmişler ve Farisî kaidesiyle «atabegân» suretinde cemilendirmişlerdir.

Selçuk hükümdarları oğullarına harb ve siyaset işlerini öğretmek için ümeradan birini muallim tâyin ederlerdi. Bunlara «atabey» denilirdi. Bunlar sonra bir vilâyete vali olurlar, müstakil olarak hükümet ederler, fakat eski metbularına hürmeten atabey unvaniyle iktifa eylerlerdi.

On ikinci ve on üçüncü asırlarda birkaç atabey hükümeti teşekkül etmiştir: Azerbaycan Atabeyleri: İran Selçukilerinden Mahmud'un vezirlerinden birinin kölesi Şemseddin İldeniz tarafından 1136 (H. 531) senesinde tesis olunmuş ve 1216 (H. 613) senesine kadar devam etmiştir. Bu hükümete «Pehlivaniye» dahi denilir.

Fars atabeyleri: Selçüki Atabeylerinden Muzafferiddin Sunkur tarafından merkezi Şiraz olmak üzere 1148 (H. 543) senesinde tesis olunmuş ve 1283 (H. 683) tarihine kadar devam eylemiştir. Bu hükümete Muzafferiddin'in ceddi Selfere nispetle (Selferiye) dahi denir.

Musul ve Irak Atabeyleri: İmadüddin-i Zengî İbni Ak Sunkur tarafından tesis olunmuştur. Merkezi Musul'du. 1145 (H. 540) ten 1259 (H. 658) a kadar sürmüştür.

Halep Atabeyleri: Musul Atabeylerinin müessisi İmadüddin'in ölümü üzerine oğullarından Nureddin Mahmut tarafından kurulmuştur. 1183 (H. 579) senesine kadar devam etmiştir.

Cizre, Erbil, Sencar, Lor, Büyük Lor, Küçük Lor Atabeyleri namiyle Irak ve İrana'da dahi muhtelif küçük hükümetler teşekkül ederek bir iki asır payidar olabilmişlerdir.

Kıymetli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı bu tâbirin Selçuk İmparatorluğu devrinde ifade ettiği mâna hakkında şu izahatı veriyor:

«Süyuti tarihi hulefasından ata bey kelimelerinden terekkübeden bu tâbirin iptida Selçuk veziri Nizam-ül-Mülk'e verildiğini yazmıştır. Bu unvan büyük Selçukilerde çok kullanılmış, taammüm etmiş ve hattâ Atabeylere ait olmak üzere yirmiden fazla küçük devlet kurulmuş olduğu görülmüştür.

«Selçuk Sultanları kendi kapıkulu sınıfları arasından yetişip büyük mevkilere çıkan kölelerini azadettikten sonra onlardan müstait ve sadıklarını ya valiliklere göndermişler veya avlâtlarının devlet işlerinde yetiştirilmesine memur etmişler ve bunlara şehzadenin mürebbisi olduklarından dolayı (atabey) unvanını vermişlerdir.

«Atabeyler, Sultan tarafından bir eyalet valiliğine tâyin edilen şehzadenin maiyetinde anın mürebbisi olarak eyalete hizmet ederler ve genç şehzadenin idare ve memleket işlerinde yetişmesine çalışırlardı. Atabeyler, şehzadenin küçüklüğünden dolayı bilûmum işlerde hâkim olduklarından hakikatte bütün nüfuz ve kuvvet kendilerinde bulunurdu. Selçuk şehzadeleri arasındaki mücadele ve saltanat kavgalarında atabeylerin ne kadar mühim rol oynadıklarını tarihlerde tafsilâtiyle görmekteyiz. Atabeyler, şehzade hizmetlerinden başka kendilerine gösterilen itimada binaen bizzat eyalet valiliklerinde de bulunmuşlardır.

«Meselâ kölelikten yetişip Melikşah'ın ibrikdar olan Enüştekin, efendisi tarafından Hiyve valisi tâyin edilmişti. Keza Şemsüddin İldeniz de köle olup Gıyasüddin Mesut tarafından Azerbaycan valiliğine gönderilmişti. Şam, Elcezire, Suriye, Musul, Erbil ve Artuk, Ermenşahlar ve diğer bazı küçük devletler hep bu suretle kurulmuşlardı.

Büyük Selçukilerde mühim rol oynıyan atabeylerden Atabey Emîri Sipehsâlâr Gümüştekin Candar, Emîr Atabey Kara Sunkur ve Haçlılarla mücadelesiyle meşhur olan Emîr Atabey İmadüddin Zengî ve bunun babası Aksunkur, Atabey İldeniz, Selçuk tarihlerinde meşhur Türk vali ve kumandanlarındandılar.»

Atabey tâbiri memlûklerde (*Atabeg-ül-asâkir*) unvaniyle memlûk kuvvetleri kumandanına ve Anadolu Selçukilerinde ise hükümdar mutemedi ve şehzadelerin mürebbisi olanlara alem olmuştu. Anadolu Selçuk Devletinde hükümdar Atabeyliğine tâyin olunan zat kabineye dâhildi. Kirman Selçukilerinde de Atabey vardı. (*Osmanlı Devleti Teşkilâtına Methal, s. 50-51*).

Osmanlılarda buna mukabil «lâla» tâbiri kullanılırdı.

ATEBE (عتبه) [*San.*] Taht vesairenin mevzu olduğu döşemeden yüksek kademeli mevkiin adıydı. Oda içinde döşemeden yüksek yapılan mevkie de bu isim verilirdi.

§ [*Sar.*] — Kapı eşiği mânasına olan bu kelime padişahın yüksek katı makamında olarak «atebe-i seniyye», «atebe-i felek-mertebe» suretinde kullanılırdı.

§ [*Mi.*] Halep evlerinde etrafı kapalı ve zemini taş döşeli sofaya verilen addı. Katlardan bir iki basamak daha aşağıda olup ekseriya orta yerinde bir havuz bulunurdu. Türk evlerinde buna «seki altı» derler.

ATEŞBAZ (آتشباز) [*San.*] Sünnet düğünlerinde hokkabazların sabaha karşı pamuk yakarak oynadıkları oyuna verilen addı. Farsça «ateşbazi» den muharreftir. Ateşle oynıyan, ateşle sanat gösteren oyuncu demektir.

ATEŞBAZ-I VELİ MAKAMI (آتشبازولی مقامی) [*Sof.*] Mevlevî tekkelerinde dervişlerin terbiyesine mahsus olan mutfak müştemilâtından bulunan «meydan-ı şerif»teki beyaz postun adı idi. Meydan-ı şerifte bunun yanında ve üst tarafında bir de kırmızı post vardı. Bu da «Sultan Veled» makamı idi. Bazı merasim için ser tabbah dede meydan-ı şerife geldiği zaman Ateşbaz-ı Veli makamı olan beyaz postta otururdu.

Ateşbaz-ı Veli Mevlâna'nın aşçısıydı. İsmi «Derviş Mehmet Hâdim» idi. Mevlana'nın babası Mehmet Bahaeddin ile Belh'den gelenlerdendir. Ölünciye kadar Mehmet Bahaeddin'e, öldükten sonra da Mevlâna'ya hizmet eylemiştir. Daima yanında bulunurdu. Hizmetinden bir an ayrılmamıştır. Bunun için Mevlâna'nın makamat ve keramatını meşhudatına bina ederek yazdığı için Mevlevîler indinde en doğru sayılan «Sipehsâlâr Menakıbi n de kendisinden pek çok rivayet menkuldür. Mevlâna'nın vefatından sonra türbesi civarına bina olunan hanikaha matbah yapılmış ve Mevlâna'nın oğlu Hazret-i Veled tarafından Mevlevî usul ve âyini tertibedildiği sırada Derviş Mehmet Hadim «kazancı» tâyin olunmuştur. Bu makam matbahta çile dolduran dervişlerin riyazeti makamıydı.

Lokma basılan büyük ocakta lokmaya tahsis edilen büyük kazanla birçok usul ve âdap veçhile lokma pişirmek kazancıya has hizmet olduğundan lokma pişirildiği esnada ateşten mübalât etmemekle kendisine ateşbaz, yani ateşle oynıyan lâkabı verilmiştir. Yahut o ocağı usul ve âdabı veçhile uyandırmak kazancıya has olmakla bu lâkabı almıştır.

Hazret-i Veled zamanında ve altı yüz seksen senesinde vefat etti. Öldüğü zaman yüz yaşına yakın bir pîr-i faniydi. Kabri Meram bağına giden «Âşıkan Yolu» üzerinde metîn bir kümbet olmak üzere gösterilir. Türbedarı vardı ve ziyaretgâhtı.

Farsça bir terkip olan «ateşbaz» ın mânası ateş oyuncusudur. Aşçı her zaman ateşle uğraştığı için Derviş Mehmet Hâdim'in bununla şöhret bulması vâkıa mutabıktır.

Ettim Ateşbaz-ı Mevlâna'ya vakf-ı can-ü ten
Tahir-ül - Mevlevi

Ateşbaz-ı Mevlâna'ya can ve teni vakfetmek Mevleviliğe ikrar vererek «çileye soyunmak» demektir.

Mevlevi matbahlarına «ateşbaz» denilmiştir.

ATEŞBAZ-I VELÎ OCAĞI (آتشباز ولی اوجاغی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendi. Mevlevî tekkelerinde lokmanın pişirilmesine mahsus ocağın ismiydi. İki matbah bulunan tekkelerde lokma dervişlerin terbiyesine mahsus matbahtaki ocakta pişirilirdi Yalnız bir matbahı olan küçük tekkelerdeki ocak «Ateşbaz-ı Veli ocağı» itibar edilir, lokma o ocakta pişirilirdi.

ATEŞE KOMAK (آتشه قومق) [*San.*] Tezhip ve teclit işlerinde kullanılır bir tâbirdir. Toz haline getirilen altın yapılacak levhaların etrafına veya içine sürüleceği zaman yapışmaması için kullanılan Jelatinli suyun soğuk ve rutubette donmasına mâni olmak maksadiyle bu tertibi havi ve ateşe dayanıklı kab küllü ve az ateşli mangalın kenarına yan olarak konulur, iş bittikten sonra jelâtinli su ayrılarak altınlı kab muhafaza olunur.

Ciltlerde süs teşkil eden çizgilerin yapılması için derinin üzerine tatbikinden evvel demir aletlerin ateşte kızdırılmasına da ateşe komak denilir.

ATEŞ GEMİSİ (آتش گیمسی) [*Bah.*] Düşman donanmasını yakmak için içi yakıcı ve patlayıcı maddeler dolu, mahsusen yapılmış gemilere verilen addı.

Bu gemiler çok eski zamanlardan itibaren kullanılmışlardır. Çin'de nehirler üzerinde bu maksatla sallar da imal olunurdu. Eski tarihler de bunlara «feu gragoi» namı verilirdi. Ateşlemek için yalnız gemilerin aborde olmaları ve birbirlerine yakın bulunmaları lâzım gelmezdi. Muhacemeyi bir kat daha dehşetlendirmek için «borlota» dahi denilen ateş kayıkları veya gemileri de kullanılırdı. Borlotalar, iki sınıfa ayrılırlardı: biri; âdeta «iskona» cesametinde büyücek gemilerdi. Bunlar gayet hafif ve narin olarak yapılırlar ve kıç tarafında iki adet cesim cankurtaran lombarları hâmil bulunurlardı. Bu gibi bir sefinenin tekne ve arma ve sairesi ve ambar dâhil eczayi nariye ve müştaile, zift fıçıları ve mevaddı saire ile imlâ olunduktan sonra düşman donanması üzerine sevk olunur ve gerisinde bir de sandalı bulunurdu. Takarrüp vâkı olunca içindeki mahir ve ölümü gözüne almış gemiciler gemiyi tutuşturduktan ve yakılması matlup düşman gemisi üzerine saldırdıktan sonra kıç tarafında denize mütenazır açık bulunan lombarlardan kendilerini denize atarlar ve yüzerek, gerideki sandala binmek suretiyle canlarını kurtarırlardı. Diğer nev'i; âdeta şimdiki «kik» ler biçiminde ve fakat daha büyük ve cesametine nispetle çok hafif kayıklardı. Bunların da birtakımları kendileri yanmak üzere tertibolunurlar ve içlerine kürek çekmekte kuvveti ve gemicilikte mahareti olan efradın fedailerinden intihabolunanlar marifetiyle düşman sefaini üzerine sevk edilirlerdi. Arkalarından da bunların tahlisi için alelâde sandal ve kayıklar gönderilip yakılması istenilen gemiye yaklaştıklarında bindikleri kayıkları tutuşturarak kendileri denize atılır ve arkalarında bulunan sandallara çıkarlardı. Bu kayıkların birtakımları da yanar neviden olmayıp, fakat içerlerine lüzumu kadar yakıcı maddeler aldıktan sonra düşman sefaini üzerine hücum ederek yanlarına sokulabildikleri gemilere bazı hafif aletler ile ateşlerini havale ederlerdi. Bunlardan bazılarının baş taraflarından birer fevvare-i ateşîn suretinde lâyenkati ateş püskürür birer madenî üstüvane bulunur, ve böyle müthiş bir aletle müsellâh olan bir kayık düşman sefinesine sokulduğu zaman gemiye ateş verinciye kadar oradan ayrılmazdı.

«Yeni Muhit-ül-maarif» te *(c. 1, s. 596)* bu tâbir münasebetiyle şu izahat veriliyor: «Bahrî muharebat-ı kadîmede mevad-dı muhrika tahmil edilerek düşman sefain-i cerriyesini yakmak için istimal edilen barb gemileri. Ateş kayıklarına mevad-dı müştaile ile memlû fıçılar, yani ateş fıçıları, katranlanmış çırpı demetleri, terementi zeyti, ateş kabları brandon denen ve kükürt hamuriyle güherçile ve kömür, bezir yağında ısıtılmış kâfirudaan terkibedilen

bir madde-i muhrika ki su üzerinde yanmaya mahsustu. Vardafuga, plot denen, çam şeritleri, çam sakızı, kükürt, güherçile, katran, terementi zeyti ve barut hamamında ısıtılarak bir yumak veya top haline getirilen madde-i muhrika, ateş gömleği, kumbara gibi daha pek çok mevad-dı ihtirakiye ve alât-ı nariye vaz ve idhar olunurdu. İcabında bu mevadda ateş vermek için saruh denen bir meşale de ilâve edilirdi. Ateş kayıkları ekseriya harb gemilerinin arkasına bağlanarak çekilirdi. Sefine-i harbiye düşman gemilerine mümkün olduğu kadar takarrübederek o vakit ateş kayığı merbut olduğu sefine-i harbiyeden ayrılarak yelken veya kürek ile veya akıntıyla düşman gemisi üzerine sevk edilir, ateş kayığı bu suretle gelip düşman sefainine çatar, kanca atılarak ateş kayığı gemiye raptolunurdu. Ateş gemisi düşman gemisine yanaştığı ve çengellerini attığı vakit geminin kumandanı taifeyi geminin arkasına bağlı bulunan bir sandala bindirir, badehu ateş kayığında bulunan mevad-dı nariyeyi ihrak etmek üzere saruhu, yani hazırlanmış olan fitili ateşliyerek kendisi de sandala biner, çalakürek tebaud-ederler. Ateş gemilerinin kumandanı gayet cesur, gemi kullanmakta fevkalâde mahir olan bahriye ricaline tevdi olunduğu gibi taifeleri Cerî ve dilîr bahriyelilerden intihabolunurdu. Ateş gemisi işʿal olunduğu gibi yazarak yanaştığı düşman gemileri bu suretle ihrak olunurdu.

«Ateş gemilerinin ihdas ve istimali kadîmdir. Kurunu ûlâ deniz muharebelerinde bu gemiler istimal olunurdu. Kurunu vustada dahi ateş gemileri kullanılırdı. Fakat ateş gemileri en ziyade bir limanda demirli bulunan gemileri yakmak hizmetinde istimal olunurdu. Denizde düşman gemilerinin üzerine sevk olunduğu nadirdir. Bu halde rüzgârın, suların cereyaniyle düşman gemisi üzerine düşmek için münasip ve muvafık bir mevkide bırakılırdı. Binaenaleyh böyle ahvalde muvaffakıyet o kadar muhakkak değildi. On yedinci asırda ateş kayıklarının açık denizlerde ehemmiyeti arttı, Lâkin bunları çekmek, idare etmek donanma için müşkül olduğundan bu sureti istimal yine terk edilerek yalnız sahil muharebelerine tahsis olundu. İşte bu veçhiledir ki İngilizler 1807 tarihinde Eks adası mersasında demirlemiş olan Fransa donanmasını ateş kayıklariyle ihraka muvaffak oldular.

«Zırhlıların icadından sonra ateş kayıkları bir iş göremiyeceğinden büsbütün terk olundu. Şimdiki deniz harblerinde bunların yerine torpidolar kaim oldu. İngilterede bir aralık buhar ile işliyen ateş gemileri de ihdas edilmişti. Bunlara javlo «deniz mekiği» derlerdi. Fakat bunlar da terk olundu.

«Araplar ateş gemisine «harraka» tâbir ederlerdi. Kamusta deniyor ki: «Harraka Basra'da bir türlü gemi ismidir, ki içinde düşmana atılacak ateş olur. Ateş gemisi, ateş kayığı tâbir olunur.»

Ateş gemileri hakkında «Esfar-ı Bahriye-i Osmaniye» ismindeki eserde (c. 1, s. 202) bu gemilerin envaına ve tarihlerine dair şu malûmat mevcuttur:

«Borlotalar tertip ve imal tarzlarına nazaran birkaç nevi olup, cesamet cihetiyle dahi başlıca iki sınıfa münkasemdiler. Bunların cesamet ve kıtaca münkasem bulunduğu iki sınıftan biri âdeta (iskona) cesametinde büyücek gemiler olup, fakat metanetleri matlup olmadığı cihetle yapılışlarına o kadar tekayyüt iktiza eylemediğinden gayet hafif ve narin olarak inşa kılınırlar ve kıç taraflarına iki adet cesim sankurtaran lombarları dahi küşadolunurdu. Bu gibi bir sefinenin tekne ve arma vesairesi ve ambar dâhili eczayi nariye ve müştaile ve *zift* fıçıları ve barut ve sair yakıcı maddelerle tertip ve imâ olunup, düşman donanması üzerine sevk olunur, ve gerisinde bir de sandal bulunur ve hin-i tekarrubunda derununda olan mahir gemiciler münasibi veçhile tutuşturduktan ve matlubolan sefine üzerine taslit eyledikten sonra kıç tarafında denize mütenazır küşade bulunan lombarlardan kendilerini denize atarlar ve yüzerek gerideki sandala çıkarlardı. Fakat bunun yandıktan sonra matlubolan istikamete sevk ve tevcihigayetle müşkül ve müteassir olduğundan açık denizlerde donanma aleyhine asla kullanılmayıp, daima limanda lengerendaz bulunan sefain üzerine sevk edilir ve nadiren sevahilde dahi istimal olunurdu.

«Borlotaların diğer sınıfı âdeta şimdiki «kik» ler biçiminde ve fakat daha büyük ve cesametine *nispetle gayet hafif kayıklardı*. Suret-i istimallerine gelince: bunların da birtakımları yukarda zikredilen ateş kayıklarının aynı olarak kendileri yanmak üzere tertibolunurlar ve içlerine kürek çekmekte kuvveti ve gemicilikte mahareti olan efradın fedailerinden intihabolunarak tâyin olunup, düşman sefaini üzerine sevk ve irsal olunurlar ve arkalarından da bunları tahlis için bayağı sandal ve kayıklar gönderilip, ihrakı matlup olan sefineye hin-i takarrüplerinde rakip oldukları kayıkları tutuşturarak kendileri de denize atılır ve arkalarında bulunan sandallara çıkarak icrasına muvaffak oldukları yangını alargadan seyrederlerdi.

«Bu kayıkların bir takımları da yanar ol-

mayıp, faket derunlarına lüzumu kadar vesaiti ihrakiyeyi aldıktan sonra düşman sefaini üzerine hücum ederek yanlarına sokulabildikleri gemiler aleyhine bazı aletlerle ateşlerini havale ederlerdi. Bunlardan bazılarının baş taraflarında fevvare-i ateşîn suretinde lâyenkati ateş püskürür birer madenî üstüvane bulunur, ve böyle müthiş bir aletle müsellâh olan bir kayık düşman sefinesine sokulduğu zaman gemiye ateş verinciye kadar oradan ayrılmaz, ve daima ateş püskürürdü. Halbuki, bu misillû fevvareler gemilerde dahi bulunarak düşman sefinelerine takarrup edildiği halde yakıldığından şu yolda ateş yağdırmaktan ibaret bir muhareka peyda olur, ve bazı kere ateş kayığının alevlenerek yandığı da vuku bulurdu. Binaenaleyh bazı nevi ateş kayıkları deniz içinde dahi sönmesi kabil olmıyan mevad-dı müştaileyi hâmilen düşman sefainine sokulup, bunları yaktıktan ve sefine üzerine sevk eyledikten sonra kendileri ricat ederlerdi ki, bunun tehlikesi diğerlerinden de ziyade olacağı derkârdır. Bu mühlik vasıtanın yakın vakitlere gelinciye kadar deniz muharebelerinde istimaline devam olunarak yüzünden pek çok donanmaların mahvına muvaffakıyet hâsıl olmuşsa da muahharen harb gemilerinin ahşaptan imal olunmaları usulünden sarfınazarla zırh ve çelik ve âdi saçtan inşa olunmalarına karar verildiği ve olveçhile emr-i inşanelerine de başlandığı zaman borlotaların da artık bir işe yaramıyacakları tahakkuk etmekle istimallerinden sarfınazar olunmuştur. Mamafih, fen erbabı bunları böyle büsbütün terk olunmuş bir halde bulundurmayı da tecviz edemiyerek kullanılabilecek veçhile başka bir kalıba ifrağa çalışmışlar ve sureti istimallerini nazarı dikkat önüne alarak bu esasa istinaden ve fikri icadın yardımiyle şimdiki deniz muharebelerinin en müthiş silâhı hükmünde olan «torpido» ve «torpido istimbot» larını icada muvaffak olmuşlardır. Filhakika biraz teemmül edilecek olursa torpidoların içindeki madde-i muhribe herhalde ezca-yi müştaileden ibaret olduğundan şu surette sonraki ihtira evvelkinin ıslah ve ikmal olunmuşu demek olduğunda şüphe edilemez.

«Ateş gemisi en eski milletler tarafından deniz muharebelerinde kullanılmış ve gayet dehşetli ve acıklı vakaların hudusuna sebeb olmuştur. Ezcümle eski müverrihlerden Kortios'un rivayetine göre İskender-i Kebir Finikelilerin payitahtı olan Tîr (Sur) şehrini muhasara ettiği zaman mahsurin taraflarından işbu tahrip vasıtasına müracaat kılınmıştır. Şöyle ki: Tîr şehri bir adacık üzerine mebni bulunduğu cihetle Finike sahilinden dar bir boğazla ayrılmış bulunduğundan Büyük İskender sahilden adaya kadar mümtet bir ahşap iskele vücuda getirerek bu tarikle şehri zaptetmek fikrine düşüp binlerce insanı çalıştırdıktan ve bir uzun müddet uğraştıktan sonra iskeleyi adacığa yanaştırmağa muvaffak olmuşsa da Finikeliler yapılan iskeleyi mahva teşebbüsle ellerinde bulunan en büyük kalyonlardan birini seçerek kıç tarafını taş ve sair ağırlıklarla doldurup başını deniz sathından yukarı âzami bir irtifaa kadar kaldırmışlar ve suyun sathından yukarı bulunan kısmını iştiali kabil maddelerden ibaret koyu ve lüzucetli bir mayi ile haricen tılâ ve dâhilini yine yanmak hassasını haiz birtakım maddelerle doldurduktan sonra hücum için müsait bir rüzgâra muntazır olmuşlardır. Denizden doğru esmeye başlıyan muvafık bir rüzgârla hazırladıkları geminin bütün yelkenlerini açıp seyrini artırmaya medar olması için tekmil taifesi dahi küreklere oturarak İskenderin büyük külfetler ve meşakkatlerle yaptırdığı mendireğe doğru ilerlemeğe başladılar. Gemi mendireğe yaklaşınca taifeler sandallara girmişler ve gemiye ateş verdikten sonra oradan uzaklaşmışlardır. Etrafına şiddetli alevler saçarak yanmakta olan gemi iskeleye çarpmasiyle mendireği tutuşturmuş ve binlerce kişinin emeklerle meydana getirdiği köprüyü bir anda yakmak suretiyle İskender'in ümidini kırmıştır. Her ne kadar İskender şimdiki zaman için bile hemen mümkünsüz denebilecek mühim bir ameliyatı daha göze aldırarak boğazı doldurmak suretiyle maksadına nail olduysa da sarf ettiği zaman dahi kendisine usanç verecek dereceyi bulmuştu.

«Bundan sonra ve milâttan 190 sene evvel Rodoslular da ateş gemisi istimaline başlayıp, kullandıkları gemilerde hayli tadilât icrasına da muvaffak olmuş ve borlotalar yapmak suretiyle bahrî kudretlerini göstermişlerdir. Rodosluların bu baptaki hizmetlerinin ehemmiyetine binaen bazı müverrihlerin icadını bunlara isnadettikleri görülmüşse de onlardan evvel Finikeliler tarafından kullanılmış olması bu şerefin Rodoslulara verilmesine imkân bırakmaz.

«Rodoslulardan sonra ateş gemilerinin Romalılar tarafından da kullanılmış olduğunu tarihler haber vermektedirler: «Kayser» ile «Pompeos» arasında vuku bulmuş olan dahilî muharebede Pompeos donanmasına kumanda eden «Kasinos» miayetindeki donanma ile «Markus Pompeos» kumandasında olarak Masinada yatmakta olan Kayser donanması üzerine alelgafle bir hücum icrasını tasavvur eyle-

miştir. Musammen olan işbu hücumun yapılması için Kasinos maiyeti donanmasından nakliye ve ticaret işlerinde kullanılan birtakım gemileri zift, kendir ve müştail sair mevad ile doldurmak suretiyle hazırladıktan sonra müsait bir rüzgârla Masina limanına sokmuş, ve Kayser'in donanmasına yaklaşılınca gemileri ateşlemek suretiyle yirmisi o zamanın birinci sınıf harb gemilerinden olmak üzere otuz beş geminin birden yakılmasını temin etmiştir. Kasinos bu büyük muvaffakıyete erdikten sonra Kayser donanmasından *(Kalabriya)* sahillerindeki «Vibo» limanında demirlenmiş bulunan diğer bir fırka üzerine dahi ikinci bir hücum yapmaya teşebbüs etti. Bu hücum evvelkinden müthişti ve kırk kadar ateş gemisiyle yapılmıştı. Kasinos bu gemilerle düşmanın cenahlarına hücum ile yakmaya teşebbüs ettiği sırada tutuşturulamıyan gemilerdeki bahriyelilerin çok şiddetli bir hücumları neticesinde teşebbüsler akamete uğradığı gibi gemilerinden dördünü de esir vermek mecburiyetinde kaldı. Esir edilen bu gemilerden birinde bulunan Kasinos derhal bir filikaya atlamak suretiyle nefsini güçbelâ kurtarabilmiş ve donanmasının artakalanları da ricat mecburiyetinde kalmıştır.

«Romalılardan sonra diğer milletler ateş gemisi kullanmışlar ve terakkisine de hizmet eylemişlerdir. Ezcümle milâdi 1089 senesinde *(Aleksi Komnen)* in Pizan'lara karşı seyk eylediği donanmayı teşkil eden gemiler âdeta birer borlotaydı. Gemilerde ateşi rumi mükemmel bir surette mevcuttu. Gemilerin baş ve kıç taraflarında birer ateş tulumbası vardı. Bunlardan baştakiler hücum edilecek gemiyi yakmak için olduğu gibi kıçta bulunanlar dahi üzerine hücum edecek olan gemiye karşı müdafaa içindi.

«Son zamanlarda borlota istimal edilen muharebeler şunlardır: milâdi 1587 senesinde İngiliz donanması tarafından mağlûbolmaz armada namiyle müştehir olan İspanya donanmasına karşı, 1692 de Fransızlar tarafından İngilizlerle Felemenklilerin müttefik donanmasına, müttefikler tarafından da Fransızlara karşı, 1807 senesinde Çinliler tarafından İngiliz donanmasına karşı istimal olunmuştur. Çeşmedeki Osmanlı donanması da 1770 haziranının yirminci ve 1184 saferinin 23 üncü günü *(Orlof)* namındaki Rus kumandanı tarafından ateş gemisiyle yakılmıştır.

«Zırhlılar yapıldıktan sonra artık bu gibi gemilerin bittabi hükmü kalmamıştır.»

ATEŞ-İ RUMİ (آتش روی) [*Ask.*] Eski zamanlarda deniz ve kara muharebelerinde kullanılan yangın çıkarma vasıtalarından birinin adıydı. Hassaten yanması kabil şeyleri yakmak için kullanılırdı.

Bu ateşe Rumî isminin verilmesi Rumlar tarafından Arap, Osmanlı ve Rus donanmaları aleyhinde kullanılmış olmasından naşidir. Bilâhara Avrupalılara karşı Araplar tarafından kullanıldığı için buna «Arap ateşi» de demişlerdi. Araplar buna «harraka» tâbir ederlerdi.

Ateş-i Rumî, harraka, bu maddeyi kullanan kavimlere nispetle konulan tâbirlerdendir. Fakat icadedene nispetle isim verilmek iktiza ederse ateş-i Çin, yahut Çin ateşi demek daha doğru olur. Çünkü gerek Rumlar ve gerek daha sonra Araplar bu ateşi Çinlilerden öğrenmişlerdir.

«Ateş-i Rumî» nin icadı kimya ilmine ait keşiflerin ilklerindendir. Rumlar bu ateşi öğrendikten ve deniz ve kara harblerinde tesirini tecrübe ile anladıktan sonra yapılmasını bir sır olarak dört beş yüz sene sakladılar. Bu müddet zarfında istimali Bizanslılara munhasır kaldı. Ne olduğu bilinmiyen bu ateş o vaktin muhariplerini fevkalâde ürkütmüştü.

Müverrih Lbyo buna dair şu malûmatı veriyor:

«Ateş-i Rumî suda yanardı. Her şeyi yakıp bitirirdi. Ne ateş, ne timur bu ateşin tesirine dayanamazdı. Ok, mancınık kullanıldığı vakit külliyetlice atılırdı. Şimşek gibi parlıyarak, gök gibi gürliyerek havada gider, vardığı yerde dehşetli bir sadme ile taburları, binaları ve gemileri yakar, mahvederdi. Hattâ bazı rivayetlere göre yalnız ateş-i Rumi değil, bunun yaptığı yangınlar bile sönmemek hassasını haizdi. Araplar Muaviye zamanında İstanbulu muhasara ettikleri vakit (673-51) İstanbula sığınan Kallikos isminde biri *(Kallikos bir rivayete göre Surige'de Balebek'te, diğer rivayete nazaran Mısır'da Medine-tüş-şems'de. mimardı)* Rumlara o ateşi getirmişti. Buna mebni Kallikos hakikat hilâfına olarak ateş-i Ruminin mucidi zannolunmuştur. Bu ateş ile Emevî donanması kadîm Sizik *(şimdiki Erdek)* önünde yakılmıştı.

Yine milâdi 339 senesinde İstanbul'u muhasaraya gelen bir Rus donanması da ateş-i Rumi ile yakılıp mahvedilmişti. Bu vakayı tasvir ve hikâye eden Rus müverrihi Nestor'un kavlince Yunan amirali kanadlı bir ateş ve bir nevi boru ile Rus gemileri üzerine ateş yağdırdı. Bu ateşten Ruslar pek ziyade ürkmüşler, korkularından kendilerini denize atmışlardı. İçlerinden pek azı kurtulup memleketlerine dönebilmişlerdi.

Bizanslılar; bu ateşi düşmana daha ziyade dehşet vermiş olmak için madenden korkunç hayvanlar şeklinde yaptıkları aletlerle atarlardı.

Ateş-i Rumî; ilk evvel yalnız deniz harblerinde kullanılırdı. Bazan da sahilde bulunan kasabalara atılırdı.

Bu ateş yalnız Bizanslılara munhasır kalmadı. Onlar bu sırrı saklıya saklıya unuttuktan sonra şark Müslümanları, bu ateşin yapılışını yine Çinlilerden öğrenerek, deniz muharebelerinde türlü türlü suretlerle ve hilelerle kullanmaya başladılar. Rum ateşi, Arap ateşi oldu. İslâm askerleri bu ateşi en ziyade kara harblerinde, hususiyle düşman orduları üzerine kullanmışlar, Avrupalılar üzerine bu suretle dehşet salmışlardır. Arapların muharebelerine dair Avrupada yazılan tarihlerin rivayetlerine nazaran bu meşhur muharebelerde İslâm cengâverleri, ateş-i Rumi namı verilen yakıcı bir mahlût istimal ederlerdi ki bu ateş müthiş bir gürültü ile düşman taburlarını, binalarını, gemilerini yakar, mahvederdi.

Mişo diyor ki: «Bu ateş o derece tehlikeli ve dehşetliydi ki denizlerin dalgaları bunu söndüremedikten başka şiddetini artırırdı.»

Sezar Kanto da şöyle diyor: «Bu ateş tahtaya, insanların etine veya hayvanların bedenine yapıştı mı, hiçbir suretle kurtarmak kabil olmazdı. Su bu ateşi daha ziyade şiddetlendirirdi. Atlar korkularından kaçarlar, gemiler, kurtuluş ümidi olmaksızın yanıp giderlerdi.»

Ateş-i Rumi Araplardan Avrupalılara intikal eylemiş, Fransada, İngilterede, Almanyada muhtelif muharebelerde kullanılmıştır. Kara barut ve topun zuhuriyle beraber ateş-i Rumide bir müddet unutuldu. Daha sonraları yine o namla ihrak güllelerinde istimal edilir, ve havan vasıtasiyle atılır diğer müştail bir madde icadolunduğu gibi mayi halinde ve yeni ateş-i Rumi namiyle birtakım mürekkebat dahi kullanılmıştır.

Ateş-i Rumî hakkında Ahmet Mithat Efendi «Mufassal»ında aşağıdaki tafsilâtı vermektedir:

«Muharebelerde baruttan maada ve andan evvel ateş istimali bizim bu taraflarda en evvel Rumlarda görülmüş ve bu ateşler hemen her lisanda Rumlara nispetle «Fögrejuva» diye veyahut telâffuz tehalüflerinden naşi bu kelimeye az çok karîbolan birer lâfız ile tesmiye kılınmış olduğundan biz dahi burada o lâfzın Osmanlıcası olarak «Ateş-i Rumi» tâbirini istimal eyledik. Rumlar bu ateşin icadı dahi kendilerine müyesser olmuş bir muvaffakıyet olduğunu ve hattâ barutun dahi esası bu ateş olmakla eski muharebe usullerini bilkülliye değiştirmiş olan barutun icadı şerefinin de kendilerine ait olacağını iddia ederlerse de iddianın bu dercesi vâhidir. Vakaa Suriye ahalisinden mimar Kallenik isminde bir Rum milâdi yedinci asır sonlarında ve Kostantin Boganat'ın imparator bulunduğu zamanda ateş-i Rumi istimalini ortaya koymuş ve imparator o zamanlar Emevilerle ettiği muharebelerde bu ateşi istimal dahi etmişse de Kallenik ateş-i Rumiyi kendisi icadetmiş olmayıp Çinlilerden öğrenmiş olduğu muahharen tarih nazarında tahakkuk etmiştir. Zira Rumlar bu sanatı esrardan addederek muahharen bilkülliye kayıp dahi olmuş bulunduğu halde Araplar yine Çinlilerden, hem de daha mükemmel olarak öğrenmiş bulundukları cihetle Ehlisalip muharebeleri esnasında bu sanatı muharebata tatbik hususunda o kadar maharet göstermişlerdir ki buna vâkıf olmıyan Ehlisalip, üzerlerine yağdırılan ateş yağmurundan hayret ve dehşete düşmüşlerdi. Sen Louis ile Ehlisalip harbine giden Jan Vil Hıristiyanların bu korkusunu gayet tuhaf bir suretle hikâye ve tarif etmektedir. Prusya askerî ümerasından Mayrer'in tetkikatına göre ateş-i Rumiyi Rumlar meyanında bile ilk istimale başlamış olan adam yukarda ismi geçen Kallenik değildir. Bu sanat Bizanslılarda daha milâdi dördüncü asır evailinde malûmdu. Cizvit papazlarından meşhur müdekkik Amyot bu sanatın Çin'den Anadolu va Suriye taraflarına doğru intişarı milâdın ikinci asrında vukua geldiğini iddiaya kadar varmaktadır. Fakat bu tarihî ihtilâfların hepsinden kat'ı nazarla ateş-i Ruminin esrarı şayi olmuş bulunduğu halde yeni kimyagerlerin bunu tekrar keşfinden sonra İmparator Üçüncü Napolyon'un yaverlerinden Cezal Fave Paris Umumi Kütüphanesinde gayet eski bir Arap el yazısiyle bulunduğunu itiraf ediyor ki kudemanın ateş-i Rumi sanatı mükemmelen bunda münderiç ve muvazzah olduğunu söylüyor.

«Ateş-i Ruminin tahrip kudreti donanmalar arasındaki muhacematta görülmüştür. Top icadolununcıya kadar gemiler muharebede borda bordaya yanaşırlardı. Hattâ gemilerin yekdiğeri üzerine hücum etmeleri ezmine-i kadîmeden beri görülen bahrî ahvalden olup bunun için şimdiki zırhlılarda olduğu gibi kalyonların baş taraflarına birer ve bazılarına ikişer mahmuz dahi raptolunurdu. Gemiler böyle yakından muharebeye mecbur oldukları halde ateş-i Rumî istimalinin de dehşetli tesirleri olacağı ilk hayalde bile insanın gözleri önünde tecessüm eder. Hal-

buki ateş-i Rumiyi gemiler üzerine düşürmek için yalnız gemilerin borda bordaya gelmeleri de lâzım olmayıp bu muhacemeyi bir kat daha dehşetlendirmek için ateş kayıkları icadolunmuştu ki borda bordaya gelen gemiler üzerinden el ile birbirine ateş-i Rumi havale eyledikleri halde işbu ateş kayıkları bir limanda lenger-endaz olan gemiler üzerine de hücum ederek muktedir olabildikleri kadarını ve bazı kere kâffesini ihrakı binnar eyledikleri bin defa görülmüştür.

«Fransada 1148 sene-i milâdiyesinde Montrovi Balleyi tahtı muhasaraya aldığı sırada, hattâ yine bu tarihler o muharebede şu maharetin gösterilebilmesi evvelce Ehlisalib'in Araplarla ettikleri muharebelerde ateş-i Ruminin tesiratına duçar olarak bazı Suriyelilerden bu sanatın esrarını öğrenmiş bulunmaları semeratından olduğunu dahi itiraf ederler.

«Akkâ'da milâdi 1191 senesinde Ehlisalip ile İslâmlar arasında vuku bulan muhasara ve muharebede kullanılmış olduğu gibi 1193 senesinde İngilizler Diyep üzerine hücum eyledikleri zaman Filip Ogüst dahi ateş-i Rumi istimal etmiş ve 1203 senesinde Ebukır muhasarasında ve 1216 da Jan Haşet tarafından meşhur Bove muhasarasında dahi buna müracaat olunmuştur. Bu izahattan anlaşılıyor ki ateş-i Rumi milâdi on ikinci asrın sonları ile on üçüncü asrın iptidalarında yirmi otuz sene zarfında yapılan birçok büyük muharebe ve muhasaralarda ateş-i Ruminin tahribedici kuvvetine müracaat edilmek, taammüm etmiş bir moda hükmünü almıştır.

Villare'nin tetkikatına göre topların ilk icadı mermerden veyahut madenden gülle atılmak suretiyle onun tahrip kuvvetinden istifade için olmayıp belki ateş-i Rumiyi havi zarflar endahtiyle yakma hassasından istifade olunmak maksadına mebnidir. Filhakika müzelerde görülen eski topların alelâde birer üstüvaneden ibaret bulunmaları bunların çaplarına müsavi tane endahtı için tahammülleri olamıyacağını anlattığından bu toplar ateş-i Rumi endahtına yarıyabilecek bir nevi raket olmak üzere telâkki olunabilir. Onun kanaatine göre evvelemirde ateş-i Rumi zarfları gibi hafif mermileri atmaktan başlıyan topçuluk bittedriç mermer ve maden taneler atmak ve bunlardan dahi içleri tecvif edilen kumbaralar vücuda gelmek derecelerindeki terakki bir hayli zamanlarda husule gelmiştir.

«Timur'un bazı muhasaralarında ve ezcümle İzmir muhasarasında ateş-i Rumi kullanıldığı gibi Fatih'in İstanbulu muhasarası sırasında dahi Rumlar tarafından bunun tahrip kuvvetinden istifade ile Osmanlı gemilerini yakmaya çalıştıkları ve bu meyanda ahşaptan yapılan muhasara kalelerini yaktıkları tarihen sabittir.

«Ateş-i Rumî daha çok sonralara, hattâ zamanımıza kadar devam eylediğine, bazı tarihî şahadetler delâlet etmektedir. Ezcümle Fransada on dördüncü ve on beşinci Luois'ler zamanında birtakım hüner sahipleri bu sanatı ziyadesiyle terakki ettirmek dâvasiyle meydana çıkmışlardır. Bunlardan birisi meşhur Monteskiyö'nün gözü önünde yapılan tecrübede içi ateş-i Rumi ile dolu bir mermiyi su kesiminden aşağısına isabet ettirdiği gemiyi yakmaya muvaffak olmuştur. Yakın zamanlarda İngiliz generallerinden Kongrev bu sanatı ihyaya pek çok hizmet ettiği gibi bilhassa Avusturyalılar dahi bunu harb sanatlarından sayarak terakkisine hizmet etmişlerdir. Son deniz ve kara harblerinde istimal olunan raketlerin eski ateş-i Rumilerin tekemmül ettirilmiş nümuneleri olduğuna şüphe yoktur.»

ATEŞ KAYIĞI (آتش قایغی) [*Bah.*] Eskiden üç veya dört çifte kayıklara verilen isimdi. Bu kayıklar pazar kayıkları gibi Eminönü'nden Boğaziçine işler, yük ve adam taşırlardı.

Ateş kayıkları öteki kayıklardan daha dar ve zayıf olarak yapılırlardı. Bu sebeple pazar kayıklarından daha fazla sürate maliktiler. Bu kayıklara ateş kayığı denilmesinin sebebi eskiden yangın olduğu zaman yangın tulumbalarını İstanbuldan Üsküdar'a, Anadolu yakasından Rumeli sahiline nakletmek için kullanılmış olmalarıdır. Ateş kayıkları Eminönü'nde beklerler, Üsküdar'da veya o cihette çıkan yangına İstanbulun yangın tulumbalarını tulumbacılariyle birlikte nakleylerlerdi. Yangın nöbetçisi elinde harbisini tuttuğu halde kıç üzerinde otururdu.

«B. V. Arşivi»nde mevcut bir vesikaya nazaran *(Dahiliye s. 45)* Çardak iskelesinde iki tane ateş kayığı vardı. 1234 tarihli olan bu vesikaya göre iki ateş kayığının sekiz tane kayıkçısı vardı. Bunların herbirine ayda kırkar akçe veriliyordu. Bu paranın hazineden verilmekte olması ateş kayıklarının hükümete ait olduğunu gösterir. Çardak gümrük yeri olduğu için bu ateş kayıklarının tüccar eşyası naklinde kullanıldığı anlaşılıyor.

Lûtfuna umsa ne acep cân-ı ahibba
Ateş kayığı kendisidir zevrak-i sahbâ
Sabit

ATEŞ KULESİ (آتش قولەسی) [*San., Ask.*] Eski zamanlarda düşmanın memleket sınırlarına tecavüzünü haber vermek için üzerinde ateş yakılan kulelere verilen addı. Hudutlardan iti-

baren birbirini gören tepeler üzerine inşa edilmiş bulunan bu kulelerin etrafı palangalar ve toprak siperlerle müdafaalı bir kale haline getirilir ve içlerinde daimî surette diğer kulelerden verilecek işaretleri gözliyen nöbetçiler bulunurdu. Bu kulelerin tepelerinde yakılan büyük meşalelerle verilen işareti her kule birbirine tekrar etmek suretiyle düşman tecavüzünü bildirirdi. Kulelerin işaret yerlerinde birer su saati bulunur ve bu saatin borusu üzerinde dakikaları gösteren dereceler ateş yakıldığı zaman saatin musluğu açılarak su akmağa başlardı. Boru içindeki su seviyesi istenilen rakama kadar inince meşale içeriye çekilirdi. Bunu gören karşı kulede de ateşin görünmesiyle beraber oradaki saatin musluğu açılır ve ateş çekildiği vakit suyun gösterdiği rakam yazılarak ateşin devamı müddetini gösteren bu rakama göre evvelden tertib edilmiş olan bir cetvele bakılarak delâlet ettiği harf yazılmak suretiyle kelimeler ve cümleler vücuda getirilirdi. Bugün gemilerde kullanılan ışıklı muhabere usulünün menşei bu ateş kuleleridir.

ATEŞLİK (آتشلك) [*San.*] Kibritin icadından evvel sigara ve çubuk yakmak için kullanılan, küçük, mangal şeklinde, saplı ve ayaklı ateş kabının adı idi. Bazı kahvelerde hâlâ kullanılmaktadır.

ATEŞ OKU (آتش اوق) [*Ask.*] Eski zamanlarda ahşaptan yapılmış olan muhasara yerlerini ve müdafaa aletlerini yakmak için kullanılmış kimyevî ecza ile dolu bir nevi yakma aletinin ismidir.

Ateş okları; büyüklükleri itibariyle muhtelif nevideydi. En basitleri müstedir sathı üzerinde çepeçevre delikleri olan bir borudan ibaretti. Bu deliklerden ok içindeki cezanın iltihabiyle ateş fışkırarak vardığı yerde yangın yapardı. Daha mükellefleri re'siyle kabzası arasında bir kapsül ile mücehhezdi, yahut kabza çengeline sıkıca raptedilmiş bir keseyi haviydi. Bu okların içlerine reçine, zift, yağ ve kükürtten ibaret bir mahlût, bir müştail madde ve bazan « ateş - i Rumi» dahi konulurdu. Ateş okları yakıldıktan sonra yay veya mancınık vasıtasiyle ve fakat sönmemek için az kuvvetle atılırdı.

Ateş okları Yunanlılar ve Romalılar zamanında dahi malûmdu. Hattâ Romalılar milâttan evvel 275 tarihinde filleri ürkütmek için sahra muharebelerinde bu okları muvaffakıyetle kullanmışlardır.

Bu oklarla « ateş - i Rumî » de atılırdı.

AT EVİ (آت اوی) [*Sof.*] Hacı Baktaş tekkesindeki evlerden birinin adıydı. At evinde bulunanlar, tekkenin ve misafirlerin atlarına bakarlardı. At evi han bağıdır. Babasına "atacı baba„ da derlerdi. At evinin son babası Feyzi Baba idi.

AT GEMİLERİ (آت گميلرى) [*Ask.*] Üsküdar'dan İstanbul'a ve İstanbul'dan Üsküdar'a geçirilen askerlerin naklinde kullanılan gemilerin adıydı. Bu gemilerle insandan başka at da geçirildiği için bu adı almıştı. At gemilerinin kürekçilik vazifesini acemi oğlanları görürlerdi.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında dört bin acemi oğlanı ve yetmiş iki paraça at ve odun gemisi vardı. Sultan Ahmet zamanında da acemi oğlanlarının adedi çoğaldığı halde gemilerin adedi on ikiye inmişti. Bunların içinde de gemicilik vazifesini yapacak adam olmadığından ağa kethüdası kol dolaşır, bulduğu acemi oğlanını veyahut sonradan bulunan ağa çırağını gemiye doldurmak suretiyle geminin hareketini temin eylerdi.

ATGIÇ (آتغيچ) [*Ok.*] Ok atan asker mânasına gelen bir tâbirdi. Bu makamda aynı mânaya delâlet eden (*tirendaz*) tâbiri de kullanılırdı.

ATIM (آتيم) [*Top*] Mermiyle hartuçtan ibaret cüzülerin adıdır.

ATIŞ YERİ (آتيش يرى) [*Ok.*] Siperin ortasına ve eşik ucuna gelen yerine verilen isimdi.

ATİK ESAMELİ (عتيق اسامەلى) [*Ask.*] Yeniçeri ortalarındaki eski yeniçeriler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ocağa intisapları eski olan bu gibilerin isimlerinin deftere yazılışı da eski olduğundan bu tâbir « kıdemli » mânasını tazammun ediyor demektir. Bu gibilerin diğerlerine nazaran bazı imtiyazları vardı. Meselâ (*Salı*) divanında dağıtılan ulûfeyi « atik esameli » ler ertesi çarşamba günü odalarda kendi bölük ağaları vasıtasiyle aldıkları halde öteki yeniçeriler daha ertesi gün, yani perşembe günü Ağakapısında alırlardı.

ATİK ZOLOTA (عتيق زولطه) [*Mes.*] Eski zamanlarda Alman Talarisine verilen addı. Osmanlı kuruşlarına bu esas olmuştur. Osmanlı kuruşu kesilmeden evvel memlekette ecnebi kuruşlar da tedavül ederdi. İki nevi ecnebi kuruşu vardı: birine kızıl kuruş denilip altın ecnebi sikkesine alem olmuştu. Eğer bu sikke kuruş diye yalnız olarak zikredilirse o zaman gümüş sikke demekti.

ATİYYE-İ SENİYYE (عطيهٔ سنيه) [*Sar.*] Padişahların verdikleri hediyyeler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan atiyye, hediyye, bahşiş demektir. Padişahlar muhtelif

vesilelerle saray ve hükümet hizmetinde bulunanlara atiyye verirlerdi. Atiyye olarak para verildiği gibi, kılıç, saat, enfiye kutusu da verilirdi.

ATLAMA (آتلامه) [*Tal.*] Fenercinin haber verdiği tümsekler, çukurlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Gece karanlığında tulumba omuzda olduğu halde dörtnala giden tulumbacılar, fenercinin "atlama„ demesi üzerine önlerine bakarlar, ârızayı düşmeden atlatırlardı.

ATLAMA ŞİRAZE (آتلامه شیرازه) [*San.*] Formaya dikilmiyerek yalnız yapıştırılmış olan şirazeler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu şirazeler süs makamında şeyler olup bu türlü ciltler asıl formaya dikilerek yapılan şirazeli ciltler kadar sağlam olmadığı için makbul değildir.

ATLAMA TAŞI (آتلامه طاشی) [*Hal.*] Derelerde ve sel suları aktığı vakit sokaklarda ıslanmadan bir taraftan öbür tarafa geçmek için birer adımlık mesafelerde karşıdan karşıya fâsılalı olarak bir sıraya konulan yüksekçe taşlara verilen addır. Üsküdar'da bu adlı bir yer de vardır.

ATLAS (آطلاس، اطلس) [*Giy.*] İnce ipekten ve daha ziyade kırmızı renkte dokunmuş bir nevi kumaş hakkında kullanılır bir tâbirdi. İncelerinden kadınlara, kalıncalarından delikanlılara entari altına giyilir bir nevi şalvar yapılırdı. Yünle karışık olarak dokunan daha kalınları elbise kollarının içerisine astar makamında konulurdu. Ağırları da ince sûzâni tarzında işlenir, elbise ve yorgan gibi şeylerde kullanılırdı. Atlas pek meşhursa da çok değerli bir kumaş değildi. Eski eserler mütehassısı Nureddin Rüştü Büngül'ün (*Eski Eserler Ansiklopedisi s. 20*) kaydettiğine göre İkinci Cihan Harbinden evvel sadeleri sekiz - on, sırmalıları otuz - kırk, fevkalâdeleri de altmış ile seksen lira arasında satılırdı. Zenginler atlastan bohça, kese ve daha başka şeyler yaparlardı.

Sırtında görüp gagruların atlas-ü dîbâ
Gam çekme ki sırtımda benim köhne abâ var
Ruhi

ATLAS KESE (اطلس کیسه) [*San.*] Kelâm-ı Kadîm, yani Kuran koymak için yapılan mahfazanın adıydı. Kuran mahfazaları atlastan başka canfesten, şaldan, çatmadan, çuhadan, işlemeli patiska ve basmadan da yapılırdı

Atlas keselerin tezyinat makamında etrafına kılaptanla kaytan çevrilir, uelarına kılaptanlı püskül konulurdu.

Eskiden resmî kâğıtlar nazırlara atlas keseler içinde gönderilirdi. Kâğıtların çantalara konması Tanzimat'tan çok sonradır.

ATLAS YAPRAĞI (اطلاس یاپراغی) [*San.*] Tezhipte ve çinicilikte kenarı menevişli bir nevi yaprak olan atlas yaprağı örnek olarak yapılan işler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Pesend, şükûfe işlerinde ve çiniler üzerinde görülen bu şekle daha ziyade son asırlardaki işlerde raslanmaktadır. Bilhassa sığır dili gibi kısım süslemelere esas olmuş ve bunların kıvrımlarından da parçalar örnek olarak alınmıştır.

ATLI ASES (آتلی عسس) [*Hal*] Hanımlar hakkında eskiden kullanılan tâbirlerdendi. Arsız, cadaloz, becerikli, çok işgüzar mânalarını ifade ederdi. Hasas «ases» maddesinden Türkleşmedir.

Ases; vaktiyle polis vazifesi gören hükümet memurunun unvanıydı. Bunların atlısı da vardı.

ATLI SAKA (آتلی سقا) [*Hal.*] Atla mahalle arasında evlere su taşıyan sakalara verilen isimdi. Atlı sakalar kırbalarla su taşırlardı. Kırba köseleden yapılırdı. Bir ata iki kırba yükletilirdi. Bunlar meşin kovalarla doldurulur, suyu boşaltmak istenildiği zaman hortum gibi olan ve ucu suyun seviyesinden yukarıya kaldırılmış bulunan hortum indirilirdi. Atlı sakalardan orduda da istifade olunurdu.

ATMACACIBAŞI (آتماجه‌جی باشی) [*San.*] Osmanlı Padişahlarının saraylarında şikâr halkı denilen avcılardan «Atmacacıyan-ı hassa»nın âmirine verilen addı. Atmacacıların atmacacıbaşısı olduğu gibi samsuncuların, zağarcıların, turnacıların dahi başları var idiyse de hepsine birden uzun zaman çakırcıbaşı birinci derecede âmirlik etmişti.

ATMACACIYAN-I HASSA (آتماجه‌جیان خاصه) [*San.*] Osmanlı Padişahlarının saraylarında şikâr halkı denilen avcılardan atmaca yetiştirip bunlarla av avlanmasını temin edenler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Osmanlılarda av, saray eğlenceleri arasında mühim bir mevki işgal etmiştir. Zamanla kalabalık bir heyet halini alan bu avcı takımı sonraları çakırcıyan-ı hassa, şahincıyan-ı hassa, atmacacıyan-ı hassa adlariyle üçe ayrılmıştı. Atmacacıyan-ı hassanın başında «atmacacıbaşı» unvanını taşıyan bir âmir bulunmakta idiyse de «çakırcıbaşı» uzun zaman hem çakırcıyanın âbiti, hem de diğerlerinin âmiri idi.

ATMEYDANI (آت میدانی) [*Hal.*] Eski zamanlarda at oyunları yapılan meydanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. İstanbul'da Sultanahmet Camii yanında vaktiyle Bizanslıların

et oyunları ve araba koşuları yaptıkları Hipodrom'a Türkler bu ismi vermişlerdir. Binicilik talimi yapılan meydanlara «çündi meydanı» denilirdi.

AT OĞLANLARI (آت اوغلانلری) [*Sar.*] Saray seyisleri hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bunların bir kısmı İstanbul'da sarayın iç ve dış ahırlarında, birtakımı da sair ahırlarda hizmet görürlerdi. Padişah sefere gittiği zaman gerek hükümdarın ve gerek maiyetindekilerin atlarını, develerle çadırları, hazineyi, sair ağırlıkları, silâhları taşıyan beygirleri bunlar idare ile bakıp tımar ederlerdi. At oğlanlarının miktarı on sekizinci asrın sonlarında altı yüz kadardı. Bunlar tımara çıkacak olsalar üç bin ve seyis şakirtleri de iki bin akça ile çıkarlardı.

ATUFETLÛ (عطوفتلو) [*İda.*] Bâlâ rütbesini ihraz etmiş olanlarla birinci feriklere yazılan elkabdı. Bu gibilere yazılan muharrerat da «atufetlû efendim hazretleri» şeklinde yazılır, zarfların üzeri ile isimleri geçtiği yerde «atufetlû... beyefendi hazretleri» denilirdi.

(«Atufetlû» 941 basımı İmlâ Kılavuzunda «utufetlû» şeklinde yazılmışsa da, kamusta ve diğer eski membalarda «atufetlû» şeklinde gösterildiğinden burada da bu şekilde kabul edilmiş ve «a» harfine alınmıştır.)

AVADAN BOSTANCILARI (آوادان بوستا - بجیلری) [*Sar.*] Bostancı ocağı içinden ayrılmış olan on iki kişiye verilen addı. Bunlar altışar altışar nevbet alırlar, padişahın bir yere gidişinde nevbetçi bulunan altısının arasından üçü, münavebe ile padişahın takımlarını ve sair emrolunan şeyleri nakletmek üzere her gün çuhadar ağanın ve diğer üçü de tüfek ve cephanesini taşımak üzere tüfekçibaşının emrine intizar ederlerdi.

AVADANCI (آوادانجی) [*Sar.*] Vaktiyle iki sınıf saray hademesi hakkında kullanılır bir tâbirdi:

1. — "Sofa„ ocağı eskilerinden olup "sünnet„ ve "sarık„ odalariyle bunların "sofa„ sını süpürür ve sünnet odası hamamını yakıp padişahın abdestliğini ve ibriğini naklarlardı.

2. — Avadan bostancıları olup on iki kişiydiler. Altışar altışar nöbet beklerlerdi. Padişah bir tarafa gittiği zaman bu altıdan üçü başçukadardan ok takımlarını götürürler ve diğer üçü de tüfekçibaşıdan şişhanelerle barut, kurşun ve sair edevatı çıkarıp taşırlardı. Bilâhara bunlara "Mahsen-i Hümayun bostancıları„ denilmiştir.

AVADANLIK (آوادانلق) [*San.*] Hattatlarla kâtiplerin yazı için kullandıkları aletler hakkında istimal olunur bir tâbirdi. Kalem, hokka, kalemtraş, mıkta, altlık ve bunun gibi şeyler o cümledendi. Abadanlık kelimesinden alınmıştır.

Dülgerlerin, marangozların ve bunlara benzer sanat sahiplerinin kullandıkları keser, çekiç, bıçkı, rende, eğe gibi küçük el aletleri hakkında da kullanılır bir tâbirdir. Sanayide kullanılan daha büyük aletlere "cihaz„ veya "alet„ denilir.

Doğrama işlerinde silmeler avadanlıklarla yapıldığı için bazı doğramacılar silme karşılığı olarak avadanlık tâbirini kullanırlar. Bu suretle kapılar ve pencere çerçevelerine yapılan silmeler hakkında avadanlıklı kapı, avadanlıklı pencere denir.

Alât ve edevatın mahfazasına "avadanlık kutusu„, "avadanlık takımı„ adı verilmektedir.

AVAİD-İ MÜTADE (عوائد معتاده) [*Mal.*] Alelekser mevzu kanunlar haricinde ihdas edilen birtakım aidat hakkında kullanılır bir tâbirdi. Birtakım memurlarla kâtiplerin ve hademelerin müteferrik avaidi bu unvana ithal edilerek ahaliye tarhedilmiştir. Müfredat gösterilmiyeceği için buraya her şey girer ve bir kere girdi mi artık "mûtade„ olurdu. Hattâ mahallî âyanının kendi hisselerine düşen vergi ve resimler ve sair müteneffi etmek istedikleri kimselere verilecek hediye ve iane gibi şeylerin esmanı hep buraya konulmuştur. Tanzimat'la beraber bunlar kalkmıştır.

AVAM (عوام) [*Hal.*] İlim ve marifetten nasipsiz ve içtimai mevkileri aşağı olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ayak takımı demekti. Halk kelimesi bir dereceye kadar müradifi sayılır. Mukabili «havas» tır.

AVARIZ (عوارض) [*Mal.*] Fevkalâde ahval ve bilhassa harb sebebiyle tahsil olunan vergiye verilen addı. Bu makamda "avarız-ı divaniye„ tâbiri de kullanılmıştır. Kelimenin ifade ettiği lûgat mânasından da anlaşıldığı üzere avarız mûtat ve muayyen bir vergi değildir. Vakit vakit olmak üzere en evvel ev başına 20 şer akçe alınırken sonraları kırkar akçeye ve daha sonraları 300 akçeye çıkarılmış ve ondan sonra da resayadan beş riyal kuruş alınmıştır. Dördüncü Murat zamanında avarız alınan evlerin sayısı 120.000 di; fakat bunların 20.000 i çürüktü.

Eski İslâm hükümetlerinde cari bulunmuş olan avarızın Osmanlılar tarafından ilk defa hangi zamanda ihdas olunduğunu tarihler ve maliyeye dair eserler yazmıyorlarsa da Fatih zamanına ait kayıtlarda bu vergiye tesadüf olunduğuna bakılırsa eskiliği anlaşılır.

Lûtfi Paşa "Âsafname„de "Avarız ancak dört beş yılda bir yirmişer akçe ihdas olundu. Merhum Sultan Selim Han zamanında bir kere oldu. Dört beş yılda bir yirmişer akçe alınmıştır. Peksimet behası için rey olunmuş idi. Lâkin mâkul nesne değildir. Amma her yıl olmamak gerek. Ta ki anlara güç gelmiye.„ diyor.

"Defter-i muktesit„ müellifi bazı müverrihlerin «avarız» vergisinin belediye masraflarının tesviyesine mahsus varidattan olduğunu beyan eylediklerini kayıt ve «Âsafname» deki malûmatı derç ile beraber avarız vergisinin bu maksada mahsus olmadığını ve Lûtfi Paşanın mütalâasının da doğru bulunmadığını anlatmak için «Benim görüp tetkik ettiğim Mevkufat Kalemi ahkâm defterlerine bakılınca, hasbettahrir avarız ve mukabeleye bağlı kaç hane mukayyet ise anlar üzerine aynen ve bedelen birer miktar şey tarh olunarak, bunun muayyen bir miktarı mahallinde sarf olunup ve bir miktarı aidolduğu dairelere gönderilir.» diyor.

«Âsafname müellifi Lûtfi Paşa Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı olmak ve gerek Âsafname, gerek tarihi ile liyakatli vezirlerden olduğunu ispat etmiş bulunmak hasebiyle onun yanılmış olduğuna hükmedilemez. Binaenaleyh zaman ile bazı değişiklikler yapılmış olduğunu kabul etmek daha doğru olur. Hammer'in *(Birinci Sultan Mustafa)* zamanındaki malî vaziyetten ve vergilerden bahsederken verdiği izahat da daha evvel maktua kalb edilmiş olan bu verginin o zamanda miktarının artırılmış olduğunu gösterir: «İdareye ârız olan intizamsızlıklardan evvel herbir hane emlâk vergisi olmak üzere elli akçeden ve avarız, yani fevkalâde vergi olmak üzere kırk akçeden ve iki koyun için bir akçeden ve gulâmiye *(tahsil ücreti)* olarak üç ve nihayet beş akçeden ziyade vermediği halde muahharen hazine için nüfusun herbirinden iki yüz akçe avarız parası, tâbiri aharla fevkalâde vergi ve her koyundan bir akçe alınırdı. Bu vergilerin tahsilini *(yani galâmiyesi)*, sipahiler kendilerine tahsis etmiş olduklarından, her sene Sultan Mehmet camii avlusunda bilmüzayede satılırdı.»

İşte bu ifade de gösteriyor ki ilk zamanlarda muvakkat ve harb açığını kapatmak için tarh edilmiş olan avarız vergisi bir aralık emlâk vergilerine bu namla zam yapılmak suretiyle mukannen bir şekil almış ve daha sonra malî müzayaka artınca tekrar ve bu defa lüzum görüldükçe tarh ve tevzi olunmuştur.

Kara Mustafa Paşa zamanında Rumelide avarız denilen bir nevi bahrî vergi ihdas ve bu vergi reayadan muvazzaf ve mütekait askerlere, kadılara, velhasıl ayrı gayrı olmaksızın bütün halka tevzi olunmuştur.

«Avarız vergisi» nin diğer vergi ve rüsum gibi müstesnaları vardı. Âlimler, duacılar, derbentlerdeki muhafızlar o cümledendi,

Bazı yerlerde avarız tâbiri her nevi gayrimelhuz masrafa ıtlak olunmuştur. Çünki, bu nevi masraflar evvelden malûm olmayıp sonradan ârız olur şeylerdi. Hattâ, bunun için mahallelerde, köylerde vakfedilmiş ve faize verilmiş paralar vardı.

Avarız vergisi Tanzimatı Hayriye ile ilga olunmuştur.

Değerli müdekkik Osman Ergin mutlakiyet devri iptidai mekteplerinden ve bu mekteplerle alâkalı 22 - rebiyülevvel - 1292 (1875) tarihli nizamnameden bahsederken (*Türkiyede Maarif Tarihi, cilt 3, sahife 726*) yirmi birinci maddesinde bahis mevzuu edilen «avarız akçesi» münasebetiyle ilâve ettiği hâşiyede şu tafsilâtı vermiştir:

«Bu verginin 1292 (1875) senesine kadar yaşadığını bu nizamnameden öğreniyoruz. Halbuki 1285 (1869) te İstanbulda avarız akçelerinin belediyeye verildiğine dair bir de nizamname neşrolunmuştur. Bu nizamname İstanbul Belediyesi arşivindeki nizam defterinde kayıtlıdır. Bu sefer de maarife verildiği anlaşılıyor.

«Bu verginin aslı ve mahiyeti haklarında tarihimizde de bazı kayıtlara raslamaktayız. Ezcümle Tekâlif Kavaidi'nde (sayfa 99) Abdurrahman Vefik Bey şu izahatı veriyor:

«..Mukabele ve avarız akçası beş senede bir 20 akça alınmak üzere bazı mahallerde bir şekli daimî almıştı. Hattâ bazı kazalarda nakit yerine aynen peksimet ve zahîre olarak tertibedildiği de görülmüştür. Bazı mahallerde avarız tâbiri her nevi masarifi gayrimelhuzaya ıtlak edilmiştir. Çünki bu nevi masraflar evvelden malûm olmayıp sonradan ârız olur şeylerdi. Hattâ bunun için mahallelerde, köylerde vakfedilmiş ve ribih ve nemaya verilmiş paralar vardı. Yukarda sayılan teklifler tahsilâtı kısmen mahallerinde sarf olunur ve kısmen merkeze gönderilirdi. Tanzimatı Hayriyede bunlar ilga edilmiştir.»

«Müriyyüttevarih» te *(sayfa 481)* Fındıklılı Süleyman Efendi de şu malûmatı veriyor:

«Vâkıde mahallâtta avarız dedikleri imdad-ı seferiye Sultan Beyazıt asrında icadolunmuştur. Gerek İstanbul, gerek Anadolu ve Rumeli kazalarından cemolunur. Gerçi Mîrîye küllî menfaat olur ve ahali-i mahallâta zarar olmaz. Zira ekseri mahallâtın avarız akçası olup istirbah olunup ribhinden mîrî verildiğin-

den fazla zammolunarak mahalle akçası terakki bulmuştur. Taşra vilâyetlerde dahi böyledir. Lâkin dağılan kura haneleri bakilere zammolunarak bazı kazada fukaraya azîm saliyane olmuştur. Kazaların mamuriyeti ve harabiyeti avarız defterinden aşikâr olur.»

«Lûtfi Paşa Âsafnamede *(sagfa 25)* avarız için şu sözleri söyler :

«Reayadan avarız alınmak dört, beş yılda bir yirmişer akça ihdas olundu. Merhum Sultan Selim Han zamanında bir kere oldu.»

«Bu verginin harb gibi fevkalâde zamanlarda konulan buhran, muvazene ve müdafaa vergileri gibi ağır vergilerden olduğu anlaşılıyor. Müverrih Süleyman Efendi sözlerine şu fıkraları da ekliyor: «Kani dindar vali, kani müteşerri kazi, perakende olan kurayi cemi ve perişan olanı tamire ilâç bulan. Anadolunun harabiyeti tapusuz ile âyandan ve Rumelininki âyan ile erazildendir. Paşalar ve kadılar her ne kadar zalim olsa bunların çeyreği miktar olamaz.»

«Süleyman Efendinin yazısından da anlaşılıyor ki bu ağır bir vergidir. Şu var ki esasen mahallelerle köylerde bu maksatla para vakıf ve tahsis edilmiş bulunduğundan fevkalâde bir hal hudusunda veya ârıza vukuunda hükümet o mahalle veya köy halkından yardım istese o yardım halktan istenilerek bu paranın birikmiş olan faizinden verilmekte idi. Şu halde bazı hayır sahiplerinin paralarını bu suretle vakfederek faizinden hem mahalle ve cami işlerini gördürmesi, hem de harb ve sıkıntı zamanlarında halka teveccüh eden külfeti karşılamak ve hafifletmesi gibi insani ve içtimai usuller ve teşekküller de ortaya çıkmış oluyor; çok güzel ve yerinde bir usul.

«Zan ve tahminime göre bu tarihlerden sonra mahallelerdeki avarız paralarından ne hükümet, ne belediye, ne de tedris meclislerince istifade edilemiyerek şunun bunun elinde kalmış, çarçur edilmiştir. Ne kadar yazık!.»

Avarız, Tanzimattan epeyce sonra kaldırılmıştır.

Âşık-ı hastedile ârıza eksik değil
Hânei kalbi avarızda mı olmuş tahrir
Sabit

AVARIZ AKÇASI (عوارض آقچه‌سی) [*Mal.*] Avarız adı altında alınan para hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu tâbir hükümet tarafından avarız namiyle tahsil olunan para hakkında kullanıldığı gibi avarız vakfı münasebetiyle alınıp verilen paralar hakkında da istimal olunurdu. Harb gibi, yangın ve seylâp gibi haller dolayısiyle hükümetçe istenilen yardımlar avarız vakfı paralarından ödenir, ihtiyaç sahiplerine de küçük bir faiz mukabilinde ödünç olarak verilirdi.

AVARIZ-I DİVANİYYE (عوارض دیوانیه) [*Mal.*] Fevkalâde haller, hassaten harb sebebiyle tahsil olunan gayrimukannen verginin adıydı. Buna sadece «avarız» da denilirdi. «Avarız» tâbirinde izah olunduğu veçhile ilk zamanlarda muvakkat olarak başlanmış olan bu vergi, bilâhara daimî hale konulmuştu.

Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

AVARIZ SANDIKLARI (عوارض صندقلری) [*Vak.*] Avarız vakfı paralarının bulundurulduğu sandıklar hakkında kullanılır bir tâbirdi Şimdiki kasa demektir. Avarız vakıfları İstanbuldan başka taşralarda da mevcudolduğu için memleketin her tarafında sandıklar vardı. Bu sandıkların sermayeleri kurulan vakıflarla beraber halkın teberruatı ve adaklariyle vücuda gelirdi. Esnafın veya mahalle ve köy halkının başı sıkıldıkça, müşkülünü gidermek için, avarız sandıkları yardım eder ve birbirine bağlı kefaletle istenilen para az bir faizle verilirdi. Bu suretle idare edilen avarız sandıklarının faydası büyüktü.

Musahip Zade Celâl beyin haber verdiğine göre *(Eski İstanbul Yaşayışı, Türkiye Basımevi, 1946, sahife 46)* asırlarca yaşıyan bu sandıklar 93 *(1876-1877)* Harbine kadar devam etmiş, o tarihte hükümet tarafından gerek esnaf teşekküllerinde, gerek mahalle ve köylerde ne kadar avarız akçası varsa hepsi hükümet tarafından alınmak suretiyle bu sandıklar ortadan kaldırılmıştır.

AVARIZ VAKFI (عوارض وقفی) [*Vak.*] Gallesi *(mahsul, kira)* bir köy ve mahalle halkının, faizi esnafın avarız ve ihtiyaçlarına sarf olunmak üzere tesis olunan vakıflar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bir köy veya mahallede ve esnaf loncalarında hastalık dolayısiyle kâr ve kispten âciz kalanların infak ve iaşesine, fakirlerden ölenlerin teçhiz ve tekfinine, köy ve mahallenin kaldırım, su yolları ve sair bu gibi yerlerin tamirlerine sarf olunmak üzere tesis olunan vakıflar bu kabîldendi. Bu gibi vakıflar bir hayır sahibi tarafından tesis olunduğu gibi mahalle veya köyün zenginlerinden, esnaftan para toplamak suretiyle vergilerin ödenmesi için kurulmuş vakıflar da vardı. Avarız vakıfları İstanbuldan başka taşralarda da mevcuttu.

AVCI (آوجی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan 33 üncü sekban bölüğüne

verilen unvandı. Bunların âmirlerine avcıbaşı demek olan (serşikâri) denilirdi.

AVCIBAŞI (آوجی باشی) [*Sar.*] Osmanlı Padişahlarının saraylarında şikâr halkı denilen avcıların başına verilen addı. Sonraları Farsça tam karşılığı olan "serşikâri„ de ıtlak olunurdu. Osmanlılarda av, saray eğlenceleri arasında mühim bir mevki işgal etmiştir. İlk zamanlarda zafer peşinde koşan padişahlar, paşalar harb dışındaki vakitlerini ekseriya maiyetleriyle birlikte avlanmakla geçirirlerdi. Sonradan avcılığı en başlı iş edinen ve bundan dolayı bunu lâkap olarak alan Avcı Sultan Mehmet gibi padişahlar da çıkmıştır. İlk zamanlarda saray avcılarının başı "çakırcıbaşı„ idi.

Osmanlılarda av heyeti çakırcılar, şahinciler, sekbanlar, samsuncular, zağarcılar gibi sınıflara ayrılırdı. Bilâhara bu sınıflar askerî teşkilâta da sokulmuş, zâbitler bu av hizmetlerinden alınan adlarla adlandırılmışlardır. Avcıbaşı, samsuncubaşı, zağarcıbaşı, turnacıbaşı gibi.

§ [Ask.] Avcıbaşı yeniçeri ocağının sekban adını taşıyan otuz üçüncü ortanın zâbitine unvan ittihaz olunmuştu. Avcıbaşı «erkân - ı yeniçeriyan» veya «dâire ağaları» veyahut «katar ağaları» namı verilen yeniçeri ümerasından mâduttu. On sekiz kişiden ibaret olan yeniçeri erkânının, teşrifat itibariyle, «avcıbaşı» on sekizincisi, yani sonuncusu idi. Bunların ilki «yeniçeri ağası» idi.

Avcıbaşıların bir vazifesi de yeniçeri ocağı efradına tüfek talimi yaptırmaktı. Etmeydanındaki talimhanede tüfek atacak olan yeniçerilere bu oda efradı talim ettirirlerdi. Hükümdar sefere gidince bunlar da beraber giderler ve orada da yeniçerilere ve ocağa yeni giren askerlere tüfek talimi yaptırırlardı. Avcı ortaları efradı tüfek atmakta mahir olduklarından buraya hariçten birinin girmesine müsaade edilmezdi. Avcıbaşı terfi edecek olursa içlerinden en kıdemlisi avcıbaşı olurdu. Bunlar İstrançа dağlarında av da yaparlardı. Bununla beraber bu avcılarla sekbanlardaki avcı, yani şikârileri karıştırmamalıdır.

Avcıbaşıların tüfek talimi yaptırdıkları yer, ok talimi yapılan talimhane yanında idi. Evvelce haftada üç gün ve sonraları haftada bir perşembe günleri tüfek talimi yapılırdı. Tüfek talimi için, sefer olsun olmasın, üç dört ayda bir yeniçeri ağasiyle diğer ocak ağalarından sekbanbaşı, kethüda bey, başçavuş ve orta çavuş Selimî denilen serpuşla gelerek kendilerine mahsus yerde oturup orta ve bölük kumandanlarının tüfek talimi yapmasına nezaret ederlerdi. İptida cemaat ortalarından başlanıp Birinci Orta yayabaşısından Yüz Birinci Ortaya kadar yayabaşılar hedeflere atarlar, onlardan sonra 61 bölük olan ağa bölükbaşıları da aynı suretle atış yaparlardı. Bunlardan sonra efradın atışı teftiş olunurdu. Hedefe isabet ettirene gümüş tas veya bir altın verilirdi. Tüfek talimhaneleri bir mektep halinde kuvvetli olarak 16 ncı asır sonlarına kadar devam etti ise de ondan sonra ehemmiyetini kaybetti. Tüfek hedefi olarak yeniçeriler için testiler yaptırılırdı. Tarihlerde yeniçerilere atfen söylenen «testiye kurşun atarız» sözü hedeflerinin testi olmasından kalmıştır.

AVDETÎ (عودتی) [*Hal.*] XVII nci asırdan itibaren Türkiyenin muhtelif şehirlerinde ve hassaten Selânik'te Müslüman adı ve kıyafeti altında yaşıyan bir cemaat tabakası hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu cemaatin halk arasındaki ismi «dönme» idi. Aynı mânaya gelen avdetî tâbiri nezaket kasdı ile kullanılırdı.

AVGIN, AVKIN (آوغین، آوقین) [*Mim.*] Su akmağa mahsus mecra, küçük su kanalı, su yolu mânasına bir tâbirdir.

AVİZO (آویزو) [*Bah.*] Muharebe ve irtibat hizmetlerinde kullanılan süratli hafif gemilere verilen ad idi. İspanyolcadır.

AVNİYE (عونیه) [*Kıy.*] Yeniçeriler tarafından ve bilâhara Sultan Mecit ve Sultan Aziz zamanlarında giyilen bir nevi yağmurluğun adı idi.

Bedeniyle kolları bol ve kukuleteli olup çuhadan yapılır, soğuk ve yağmurlu havalarda giyilirdi. Sultan Azizin avniyeli bir resmi vardır.

AVRİK (آوریق) [*San.*] Mukavves, kıvrık demekti.

AVRUPA TÜCCARI (آوروپا تجاری) [*İkt.*] Eski zamanlarda gayrimüslim tüccardan imtiyaz sahibi olanlara verilen addı. Müslüman tüccarının imtiyazlılarına da «hayriye tüccarı» deniliyordu. Avrupalılar ilkin âtıfet şeklinde fermanlarla, sonra devletin sıkıntı zamanında muahedelerle temin ettikleri kapitülâsyonlar sayesinde memleket dâhilinde imtiyazlı bir şekilde ticaret ediyorlar, memleketteki İslâm ve Hıristiyan tüccarlar mevcut imtiyaz yüzünden bu gibilerle rekabet imkânını bir türlü bulamıyorlardı. İş başında bulunan devlet adamları ise ticaretin bir memleket için temin edeceği faide ve zararları müdrik olmamaları hasebiyle bilhassa haricî ticarete hiç ehemmiyet verilmiyor, Avrupalıların istedikleri imtiyazın verilmesinden çekinilmiyordu. Onun için ecnebi

memleketlerle ticaret « müste'men » adı verilen ecnebi tüccarının elindeydi. On sekizinci asrın sonlarında (*H. 1196, M. 1781*) ticaret muahedesinin akdi için İspanya sefiri Polini ile o zamanın hariciye nazırı olan Reisülküttap Feyzi Efendi arasında geçen ve tarihe mal olan (*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi - Müellifi Ahmet Rasim, C.3, S. 1080*) şu muhavere bunu bütün şümul ve vuzuhu ile gösterir:

«96 senesinde İspanya ile ticaret muahedesi akdedilmesi hakkında icra edilen mükâlemede İspanya sefiri Polini:

« — Bundan ziyade faide olur mu ki iki devlet birbirini kazanacak, yani mânevi dostluklarını zâhirde dahi senede rapt ile teyidedeceklerdir. Bundan başka ticari menfaat dahi mukarrer, deyince Reisülküttap Feyzi Efendi buna mukabeleten:

« — Devlet-i Aliyye ticaretin vücut ve ademini müsavi addeder ve yalnız menafii ticarete nef'i mülki demez.»

Fakat Avrupa ile temas çoğaldığı ve halkın gözü açılmaya başladığı için devlet adamlarının bu zihniyeti ondan sonra çok devam etmedi ve edemezdi. Bir yandan Avrupalılar, her iki tarafın tüccarı tarafeyn memleketlerine bazı kayıtlar ve şartlar altında karşılıklı ticaret yapmak için müracaat ediyor, bir yandan da müste'men tüccarının haiz olduğu haklar ve imtiyazları gören yerli tüccar kendilerinin de ticaret hususunda imtiyaz sahibi olmalarını istiyorlardı. İlk evvel gayrimüslim Osmanlı tüccarı müste'men tüccarını ve seferat tercümanlarını emsal ittihaz ederek bazı hukuk ve imtiyazata nail oldular. İşte onlardan bu hak ve imtiyazları elde edenlere (*Avrupa tüccarı*) denildi. Sonra Müslümanlar da bu hak ve imtiyazı elde ettiler. Onlara da (*hayriye tüccarı*) adı verildi.

Avrupa tüccarı intihabolunanlardan 1500 kuruş (*15 altın*) berat harcı alınırdı. Bu paraya mukabil beratta yazılı bazı hukuk ve imtiyazata malik olmakla beraber birçok fuzuli vergilerden, ağır cizyeden, zabıta memurları, yahut İstanbul kadısının muhzirleri tarafından sellemehüsselâm dükkânından kaldırılıp şer'iye mahkemesine, yahut diğer devlet dairelerine götürülerek oralarda örfi ve keyfî surette muhakeme ve hapsedilmekten müstesna tutulurdu. Böyle bir lüzum hâsıl olursa tüccara vekil olan zata müracaat edilir ve ancak onun terfik edeceği adamlar vasıtasiyle dükkândan kaldırılırdı.

Hayriye tüccarından berat harcı olmak üzere 1200 kuruş (*12 altın*) alınmaktaydı. Zaten o devirlerde teklif hususunda İslâm ile Hıristiyan arasında bu gibi farklar gözetilirdi. Hayriye tüccarının muafiyetiyle Avrupa tüccarının muafiyeti arasında da farklar olduğu gibi beratlarının yazılışı ve esaslı maddeleri arasında da az çok fark vardı.

Avrupa tüccarı usulünün başlangıcı katî surette malûm değilse de değerli müdekkik Osman Ergin'in söylediği veçhile (*Mecelle-i Umuru Belediye, c. 1, s. 675*) Üçüncü Selim'in saltanatından evvel ferman ve sicil kaydına tesadüf edilemediğine göre 1795-1802 seneleri arasında olduğu zannedilmektedir.

Avrupa tüccarı sıfatı ve beratı birer sene müddetle yine Avrupa tüccarları tarafından kendi aralarından seçtikleri « iki nefer vekil » in « inha makamında » sundukları memhur arzuhal ve bu arzuhal üzerine nazır tarafından takdim olunan takrir ile verilirdi. « Nişân-ı hümayun » adı verilen bu beratta Avrupa tüccarının haiz oldukları imtiyazlar yazılırdı. Buna nazaran kendileri veya adamları bir yere gitmek istedikleri zaman vekillerin verecekleri arzuhal üzerine ticaret şartları gösterilmek suretiyle müste'men, tercüman ve adamlarına verildiği gibi bunlara da yol emri verilirdi. Yine müste'menlerin kendilerinin ve evlât ve ıyallerinin yiyeceklerine, içeceklerine, giyeceklerine dokunulmadığı gibi bunların da gerek kendilerine ve gerek evlât ve ıyallerinin yiyeceklerine, içeceklerine, giyeceklerine dokunulmazdı. İkişer nefer hizmetkâr bulundurmak imtiyazına bunlar da malik idiler. Her kimde olursa olsun mühürlü ve mûteber temessükle vekilleri ve esnafın tevatüren şehadetleri ile alacaklı olanların hâkime ibraz edecekleri temessük üzerine alacakları tahsil olunur ve yüzde ikiden fazla resim alınmazdı. Müslüman olsun, sair milletlerden olsun, dört bin akçeden fazla olan dâvaları kenar mahkemelerinde görülmez, arz odasında sadrazamın huzurunda ruyet olunurdu. Aleyhine açılan dâva münasebetiyle Avrupa tüccarından biri mahkemeye, yahut Babıâliye götürülmek lâzım gelirse, itibardan düşürecek vaziyet vukua gelmemek için, tüccardan biriyle çağrılırdı. Hapisleri iktiza ederse gene nazırları marifetiyle hapsolunurlardı. Bunların ticaretleri Avrupa ile olduğundan anlaşamamazlık müste'menlerle zuhura geleceği için umur ve hususlarına, hesap ve kitaplarına ve ihtilâflarının halline Divan-ı Hümayun Beylikçileri nazır tâyin ve Divan-ı Hümayun tercümanı ile bunlar tarafından seçilecek bezirgânlar marifetiyle ve tüccar usuliyle hesaplarına bakılarak neticesi nazır tarafından reisülküttaba arz edilirdi. Dâvalarına bakılmak lâzım gelirse arz odasında şeri ile görülüp faslolunurdu. Berat verilmekten maksat bunların ticaret işlerini

kolaylaştırmak olduğu için getirdikleri emtia hangi devlete ait ise o devletin tarifesine göre yüzde üç hesabiyle gümrük resmi alınırdı. Memleket haricine çıkarılması memnu olmıyan mahsul veya mamullerden de nakledecekleri devletin tarifesi üzere yüzde üç hesabiyle resim alınarak ziyade gümrük ve gümrük izinnamesi, gümrük harcı, mastariyye, reftiyye namiyle bir akçe ve bir habbe talep olunmazdı. Berat sahibi olan tüccar ve hizmetkârları vilâyet işlerine ve kocabaşılık hususlarına müdahale edemezlerdi. Zaruret yüzünden kocabaşı oldukları takdirde reaya hakkında zulme kalkışmalarına meydan verilmezdi. Ölenlerin dükkânı ve sair emlâki şeri canibinden ve nazırı tarafından ayrı ayrı mühürlenip mallarına, mülklerine, paralarına mîrî canibinden müdahale edilmeyip şer'i şerif muktezası üzere verese arasında nazırın nezaretiyle taksim ettirilirdi. Beratla imtiyaz sahibi olan tüccar ve evamin-i aliyye ile hizmetkâr olanlara cizyedar ve kolcular tarafından kâğıt verilmesi vesilesiyle taaddi ve müdahale edilmeyip tüccarla hizmetkârlarının kalem ceridesinden çıkarılacak defteri mucibince on iki kuruş olan cizyeye hazine menfaati olarak sekiz kuruş zammiyle yirmi kuruş, hizmetkârlarda orta cizye bedeli olan altı kuruşun üzerine dört kuruş ilâvesiyle onar kuruş itibar olunarak her sene muharreminin birinci günü nazır marifetiyle Âsitane cizyedarına teslim eylerlerdi. Ellerinde berat ve hizmetkâr emri olanlara cizye kâğıdı teklif olunmazdı. Bu gibilerin bu müsaadenin kıymetini bilip şükrünü yerine getirmekle beraber ırz ve edeple hareket ederek şikâyete meydan vermemeleri de lâzım gelirdi.

Avrupa tüccarı beratı alanlar bir suretini İstanbul Kadılığı Bab Mahkemesi sicilline kaydettirirlerdi.

Avrupa tüccarı usul ve imtiyazı Tanzimattan biraz sonraya kadar devam etmiştir. Ondan sonra tarihe karışmıştır.

AYAĞI KARINCALI (آیاغی قارنجه‌لی) [*Hal.*] Şüpheli, iffetsiz, fena yerinde kullanılır bir tâbirdi.

AYAĞI ÜZENGİDE (آیاغی اوزنگیده) [*Hal.*] Yolculuğa âmade, kaçmağa hazırlanmış vaziyette makamında kullanılır bir tâbirdi

AYAK (آیاق) [*Ok.*] Yayın alt başına verilen isimdi. Araplar yayın bu kısmına «kısm-ül-esfel» ve «beyt-ül-esfel» derlerdi.

§ [*Ed.*] Halk şairlerince kafiye demektir. Aruz şairleri kafiyede ne kadar tekellüf göstermişlerse, halk şairleri de ayakta o kadar müsamahalı davranmışlardır. Meselâ onlarca ayağın son harfi bir cinsten olmak kâfidir. Ondan evvelki harfin harekesine ve kalın yahut ince okunmasına ehemmiyet verilmez, bazı ayaklarda son harfin biraz benzemesi de yetişirdi.

§ [*San.*] Metrenin kabulüne kadar kullanılan yarım arşın kadar uzunluğunda bir ölçünün adı idi. Ayak; on iki "parmak„a, parmak on iki «hat» ta, hat da altı «kerte» ye ayrılmıştı.

§ [*Mim*] Kemerleri ve kubbeleri tutmak veya üstteki bir bina kısmını taşıyan kirişleri bindirmek için taştan, tuğladan veya ağaçtan yapılan dayanaklara da bu ad verilir.

AYAK AÇMAK (آیاق آچمق) [*Ed.*] Saz şairlerinin müşaare sırasında birincinin ilk beyti söylemesi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ötekilerin o kafiyede söyledikleri nazirelere «ayak uydurmak» denilirdi.

AYAK BAĞI (آیاق باغی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle mâni, engel demek olan bu tâbir eskiden aynı zamanda nikâh yerinde kullanılırdı.

Kız kaç yanımdan vızıldama sivrisinek gibi
Fing varma iki yanına kırnık köçek gibi
Yere geçer ârından erin köstebek gibi
Ayak bağiyle sonra kalırsın eşek gibi
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol
Enderani Vâsıf

AYAK BASTI PARASI (آیاق باصدی پاراسی) [*Mal.*] İstanbul ve taşranın bazı mevkilerinde teamül olarak hariçten gelenlerden alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdi. Buna toprak bastı parası da denilirdi.

AYAKÇI (آیاقچی) [*Sof.*] Mevlevi ve Bektaşi tâbirlerindendi. Mevlevi tarikatınca hizmete giren dervişin ilk merhalesiydi. Bu hizmet matbah hizmetlerindendi. Zaten Mevlevilikçe ilk terbiye matbahta verilirdi. Ayakçı ortalığı süpürür, aptesane yıkar, umumî bir tâbirle süfli hizmetlerde kullanılırdı. Üzerine başka bir can gelinceye kadar bu hizmet devam ederdi. Ondan sonra istidat ve kabiliyetine göre başka bir hizmete geçerdi. Ayakçı semaa başlamayınca «sikke» giyemezdi. Semaı «sema'zenbaşı» talim ederdi.

Ayakçı tâbiri Bektaşiler arasında da kullanılırdı ve aynı mânayı ifade ederdi.

AYAK DİVANI (آیاق دیوانی) [*Sar., Ask.*] Pek mühim ve müstacel veya fevkalâde haller dolayısiyle veya padişahın huzuru ile kurulan divan hakkında kullanılır bir tâbirdi. Meclis demek olan divanda padişahtan başka kimsenin oturmayıp ayakta durarak işin derhal bir karara bağlanması bu adın verilmesine sebebolmuştur. Saraydaki ayak divanlarında padişahın oturmasına mahsus taht Topkapı Sarayının Ba-

büssaade adı verilen kapısının ön kısmında mermer sütunlara müstenit revak veya sayvanın altında kurulurdu.

Padişahların yapmağa mecbur oldukları ayak divanı ve mühim addettikleri bir iş veya şüphe eyledikleri bir yolsuzluk sebebiyle veyahut askerin isyanı veya halkın şikâyeti üzerine adkolunurdu. Bunların haricinde olarak padişahların herhangi bir meselenin tahkiki için gittikleri yerlerde ayak divanı yaptıkları da vâki olurdu. Kanuni Sultan Süleyman'ın İstanbul nüfusunun artmasından dolayı su ihtiyacının temini için Rum bir mimar ile görüşmesi münasebetiyle yapılmış olan ayak divanı bunun bir örneğini teşkil eder. Sultan süleymam âdeti veçhile Kâğıthane taraflarında avlanırken İstanbul suyunun artmasına dair Mimar Nikola ile görüşmüş, fakat bir müddet sonra mimarın Veziri Âzam Rüstem Paşa tarafından hapsedildiğini duyarak Kâğıthanede bir ayak divanı yapıp mimarın hapsinin sebebini sormak üzere Rüstem Paşayı istintak etmiştir. Yine Kanuni zamanında tüccar ve hacılarla dolu bir geminin Malta şövalyeleri tarafından zaptedilmesi derhal bir ayak divanı akdine sebebolmuştu. Bu toplantıda Malta meselesi görüşülmüş, vezirlerle devlet erkânının hazır bulunduğu bu divanda sefer icrasına karar verilerek saraya avdet eden Padişah tarafından Sadrazam Semiz Ali Paşaya gönderilen hattı hümayun ile Kaptan Piyale Paşanın gönderilmesi emredilmiştir.

Bu iki divan hükümdarın arzusu ve acele karar alınması sebebiyle yapılan ayak divanlarıdır. Padişahların akdine mecbur oldukları veya icbar edildikleri divanlara Dördüncü Murat zamanında kapıkulunun isyanı sebebiyle akdedilen iki divan örnek teşkil eder. Birincisinde, tahtı kurdurup Recep Paşanın tavsiyesiyle Padişahı dışarı çıkarmaya ve ayak divanı akdine mecbur etmişler ve hükümdarın yanına kadar sokulan yeniçeriler öldürmek istedikleri Hafız Ahmet Paşayı elinden alıp öldürdükleri gibi rüşvet alınmaması ve memuriyetlerin satılmaması hakkında da Padişahtan söz almışlardır. İkincisi de Veziri Âzam Hüsrev Paşanın Tokat'ta katli dolayısiyle zorbalar tekrar ayaklanıp saraya hücum ile Sadrazamın katlinden dolayı padişahı ayak divanına isteyip dışarı çıkarmışlar ve onun öldürülmesine mukabil devlet erkânından bazılarını ve Hünkârın musahiplerinden Musa Çelebiyi alıp öldürmüşlerdir. Tarihlere geçen ayak divanlarının sonuncusu Dördüncü Mehmet zamanındaki divandır. Köprülü Mehmet Paşayı istemiyenler tarafından hazırlanan bu divanda Avcı Sultan Mehmet tahtını bile tehdideden bu harekete karşı Köprülüyü feda etmemek için ona verdiği sözde durmuştur.

Sadrazamlar da ayak divanı akdederlerdi. Fakat onların ayak divanları ekseriyetle muharebe zamanı ordugâhta olurdu. Ordu erkânı ile ocak zâbitlerinin iştirak ettikleri divanda ayak üzerinde müzakereler yapılır, süratle karar ittihaz olunurdu.

Yeniçeri zâbitlerinin efrada ayakta verdikleri tembihler hakkında da ayak divanı tâbiri kullanılırdı. Müverrih Mustafa Efendi Suyolcu Kiraz Nikolanın sadrazam tarafından hapsedildiğinden bahsederken (*Selânikî, sahife 5-6*) diyor ki: «Zimmîi mezburu getirdüp birkaç gün muhtefi hapsettikleri şüyu bulup halk diline düşmeğin şevketlû Padişah Hazretleri sem'ine yetişmekle bir gün Kâğıthanede ayak divanı edip Paşa-yi Müşarünileyhe hitabı baitab ile Suyolcu Zimmînin hapsine bâis nedir deyüp sual olundukça cevab-ı basevap verirler ki ben kulun haberi yok iken iz-zi huzuru hümayunda külli hazine mesarifi için yol açıp mukaddimat bast ettiğinin sıdk-u istikametine vâkıf olmak için saklanmıştır. Görülsün söyledüp bilelim ne minval üzre olacaktır demişler.»

Fatih'e gelinceye kadar Osmanlı padişahları devlet işlerine bakan « divan » a bizzat riyaset ettikleri halde ondan sonra riyaset vazifesini sadrazamlara bırakmışlar, kendileri ancak mühim kararların ittihazı lâzım geldiği zamanlarda bulunmaya başlamışlardı. Padişahlar fevkalâde haller dolayısiyle divana çıktıkları zamanlarda divan müzakeratını ayakta dinledikleri de vâkıdı. Ancak « ayak divanı » tâbiri daha ziyade yeniçerilerin ihtilâl bayrağı açtıkları vakit saraya giderek padişahı çıkarttıkları zaman için kullanılırdı. Bu sıralarda herkes ayakta olduğu ve yalnız padişah tahta oturduğu için bu tâbir alem olmuştur. Nitekim Dördüncü Murat zamanında Recep Paşa'nın katlini intaceden ihtilâlde ayak divanı yapılmıştı. Tanzimattan sonra böyle divanlar yapılmamıştır.

AYAKLI KÜTÜPHANE (آياقلى كتبخانه) [*Hal.*] Kitaba bakmadan her fenden bahsetmeğe muktedir olan âlimler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

AYAK MÜHÜRLEMEK (آياق مهرلمك) [*Sof.*] Bektaşi ve Mevlevi tarikatlarında müşterek bir tâbirdi. Bektaşilerce sağ ayağın baş parmağının sol ayağın baş parmağı üzerine konulmasına itlak olunurdu. Canlar babaların huzurlarında bu vaziyette dururlardı. Tâzime delâlet eden bir harekettir. Buna Mevlevilerde ve diğer tarikatlarda «niyaz» derler.

Remzi efendi «Tâbirat-ı Mevleviye» sinde şu izahatı veriyor:

«Buhara ve Belh gibi bilâd-ı şarkiyenin âdab-ı mer'iye-i kadîmesinden biri de köle efendisi, tilmiz muallimi, mürit şeyhi huzuruna bir hizmet için geldiğinde ayak üzerinde durup sol eli sağ omuzuna, sağ eli sol kolu üstünden sol omuzuna vaz'ederek sağ ayağının baş parmağını solu üzerine koymak suretiyle bir vaziyet-i mütevazıane almaktı. Sultan-ül-ulema Hazretleri Belh'den diyar ı Rum'a hicretlerinde maiyetlerinde bulunan sâlikân ve bendegânından müşahede edilen bu tarz-ı edibane müntesibin-i tarikata intikal ederek vaziyet-i mezkûreye anların tâbiri vechile «niyaza durmak» denildi. Mühürlemek tâbiri gûya ki sâdır olacak emrini hüsn-ü telâkki etmedikçe pay-i itaat ve sebatım yerinden kalkmaz, mahtumdur demek ola. Garp, yani Avrupa muaşeretine vâkıf zevattan mesmudur ki onlar büyükleri huzurunda otururlar ve ellerini arkalarında bulundurarak ayaklarını da birbiri üzerine vaz'ederler. Bizde ise mümkün mertebe ayağını göstermemek (*diz üzere oturmak gibi*), ellerini arkada değil, önde bulundurmak matluptur ki esfel-i âzadan olan ayağın gösterilmemesi, arkada bulunan ellerde şüpheyi dai şeyler bulundurmak melhuz olması cihetiyle herhalde gösterilmesi akıl ve hikmete daha muvafık görülüyor.»

«*Bîedep pây menih der harem-i dervişan.*»

AYAK NAİBİ (آياق نائبی) [*İda.*] Eskiden İstanbul'daki kadılıklara bağlı küçük mikyastaki hâkimler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bunlar kazaları ve salâhiyetleri dâhilindeki dâvalara baktıkları gibi memur bulundukları yerlerin idare işleriyle de meşgul olurlardı. O meyanda belediye işlerine de bakarlardı. Bu sebeple nark işlerini temin ederler, terazi işlerinde falaka ve değnek cezalarını icraya mezun bulunurlardı. İsimlerinden de anlaşıldığı veçhile mıntakaları dâhilinde dolaşır, halkın esnaf tarafından aldatılmamalarını temin ederlerdi.

Evliya Çelebi Tophaneden bahsederken (*c.I, s.44*) «Hâkim-i şehr-i Tophane - buranın hâkimi Galata Mollasının ayak naiplerindendir» diyor.

Osmanlıların eski teşkilâtı mucibince bütün idari ve beledî işlere kadılar bakarlardı. «Ayak naibi» tâbiri bu vazife sahibinin o gibi işlerin yolunda gitmesini temin için, kadıya vekâleten, seyyar bir vazife ifa ettiğini gösterir.

Sürçenin mest deyu ayağın almak ister
Görmedim ben bu ayak naibi gibi şerir
Sâbit

AYAK ŞAHİDİ (آياق شاهدی) [*Ok.*] Kabza almak istiyen okçunun atış yerinde kendisinin ok attığına dair «şeyh-ül-meydan» huzurunda şahadet etmek üzere bulundurduğu okçulara verilen isimdi. Talibin attığı oku isabet ettirdiğine ve destar bozduğuna dair de ayrıca şahitler vardı. Bunlara «hava şahidi» denilirdi. Kabza almak istiyen talip tâyin olunan günde üstadı ile birlikte Okmeydanına gider, orada merasimle kabza alırdı. O merasim sırasında meydan şeyhi talibe «Sen talib-i kabza mısın ?» sualini sorardı. Talip cevap makamında temenna ederdi. Bunun üzerine yine şeyh «Ayağa durdum ve mahallinden aşırı ok attım, diye dâva edersin; ayak şahidin var mı?» der ve bunun üzerine vekilharç «Ayak şahitleri!» diye nida ederdi. Daveti işiten ve bunun attığını gören iki kemankeş meydana gelerek şeyhin önünde dururdu. Şeyh bunlara «Bu talip kademin cayi kademe düz bastı mı?» sualini iradeder ve «Bastı» cevabını alınca «Destar bozulduğun gördünüz mü?» sualini sorar, buna da «Gördük» cevabını alması üzerine «Şahit misiniz?» der, onlar da «Şahidiz» cevabını verirlerdi. Bunun üzerine vekilharç «Hava şahitleri» diye çağırır, onlar da usulü veçhile şahadet ettikten sonra talibe merasimle kabza verilirdi.

AYAK TAŞI (آياق طاشی) [*Ok.*] — Ok atıcıların ok atarken üzerinde durdukları taşa verilen addı. Bu taş aynı zamanda her atıcının aynı yerde durmasını da temin ederdi. Okun düştüğü yere dikilen taşlara «menzil taşı» denilirdi.

§ [*Mim.*] — Cami ve medrese gibi çok girilip çıkılan binaların kapıları önündeki döşeme taşlarının aşınmaması için döşeme seviyesiyle bir olmak üzere yere gömülen granit ve sair sert cinsten yapılmış büyük ve kalın taşlara da bu ad verilirdi.

AYAK TERİ (آياق ترى) [*Hal.*] Ücret, bedel yerinde kullanılır bir tâbirdi. Bu tâbir hassaten bir yere gidilmek münasebetiyle verilen ücret hakkında istimal olunurdu. Bunda bahşiş mânası galiptir.

AYAK TÜRABI (آياق ترابی) [*Hal.*] Sessiz, mütevazı, mahviyetli yerinde kullanılır bir tâbirdi.

AYAK UYDURMAK (آياق اويدورمق) [*Ed.*] Bir manzumenin ayaklarına uygun kafiyeli nazım tertibetmek, nazire söylemek demekti.

Saz şairleri müşaare ettikleri sırada birinci ilk beyti söyler, öbürleri de aynı kafiyeyle cevap verirlerdi. İşte birinciden sonra ötekilerin

o kafiyeyle şiir söylemelerine «ayak uydurmak» denilirdi.

ÂYAN (اعيان) [*İda.*] Biri halk mümessilliği vazifesini görenler, diğeri âzası devlet tarafından seçilen meclis âzası hakkında olmak üzere iki makamda kullanılır bir tâbirdi. Halk arasından alelâde zenginler hakkında da istimal olunurdu.

Arapça bir kelime olan bu tâbir «Ebüzziya Lûgati» nde şöyle izah olunmuştur:

«Göz mânasına olan ayn'ın cem'i ise de lisanımızda «uyun», « اعين = a'yün» suretindeki cemileri müstamel ve âyan lâfzı ise hassaten eşraf-ı kavme, yani tebar ve nesep cihetiyle halkın gözü menzilesinde bulunan kibar-ı millete ıtlak olunur: âyan-ı Kureyş, âyan-ı belde, âyan-ı karye, âyan-ı mahalle gibi.

«Istılahat-ı siyasiyede ise âzası taraf-ı ümmetten müntehabolan şûray-i millete mukabil âzası taraf-ı devletten nasbolan meclise ve lâyenazil olan âzasına ıtlak olunur: Meclis-i âyan. Âyandan merhum Kemal Paşa.»

Osmanlıların eski idare usulünde memleketin zapturaptı eyalet valileriyle sancak ümeraşına ve subaşılara, hukuk dâvalariyle belediye işleri ve erzaka narh koymak da kadı ve naiplere aitti. Bunlardan maada her şehir ve kasabada ahali tarafından müntehap «âyan» namiyle kimseler bulunurdu. Vergilerin ve memleket mesarifinin tevzi ve tahsilinde valilerle kadılar âyanlarla münasebette bulunurlardı. Âyanlar memleketin zenginlerinden ve nüfuz sahiplerinden olmalariyle sonraları ve alelhusus idare makinesinin bozulduğu zamanlarda vali ve mutasarrıflara büyük büyük menfaatler temin ederek mütesellimlik ve voyvodalık etmeye başladılar. Hattâ pek ziyade liyakat göstererek servet ve kudret kesbetmiş olanlardan ekserisinin vefatında hanedanından veya mensubininden bir muktediri onun makamına kaim olurdu. Ancak giderek âyanlar bulundukları yerlerde müstakillen hareket etmeye, hükümetin nüfuzunu hiçe saymaya başladılar. Nihayet vaziyet öyle bir hal aldı ki valiler eyalet merkezi olan yerlerde ve bunlara müdahene ile celbi menfaat ve imrar-ı eyyamı hükümet eylemekten başka çare bulamıyorlardı.

Âyanlığın ne suretle meydana geldiğini ve bunların hareketlerini tarih (*Netayic-ül-Vukaat*, *c. 4*, *s. 98*) şu suretle kaydediyor:

«Vülât ve mutasarrıfın tarafından bir sancak idaresine memur olan kesana mütesellim ve kaza idaresine memur olanlara voyvoda tâbir olunur ve her şehir ve kasabada ahali tarafından müntehap bir de âyan bulunurdu. Memleketin zapturaptı vülât ve mutasarrıfın ve mütesellim voyvodalara ve umur-u hukukiye ve narhı erzak hükkâmı şer'i şerife ait olduğu misillû mürettebat-ı emîrîyenin ve memleket masarifi olan meblâğın tevzi ve tahsili ve defterlerinin tertip ve terkimi hususlarında vülât ve hükkâm taraflarından münhatap âyanlar olmağla âyan bulunanlar bu işleri eşraf-ı memleket ile biliçtima tesviye ederdi ki âyanlar ahalinin vekili ve hükkâm ile ahali arasında vasıta demek olurdu. İşbu âyanlar memleketlerinin ağniyasından ve asbab-ı haysiyet ve nüfuzundan olmalariyle vülât ve mutasarrıfîne ümitlerinden ziyade menfaat ibraz ederek mütesellimliği ve voyvodalığı deruhte etmeye başladılar. İçlerinden liyakat ve dirayeti haiz olanlar hem vülâtı ve hem hükkâmı hoşnudetmekle tezyid-i haşmet ve servet ve tesis-i bünyan-ı asabiyet edip vefatları vukuunda ya hanedanından veya mensubininden bir muktediri anın makamına kaim olurdu. Bunların pek vahşi olanları payidar olamayıp durendiş ve hikmet-bîn olanları memleketi kemayenbağı idare ve vülâtı mutayyebettikten başka erkânı devletten bazılarına kesb-i intisabederek ve kendisini devlete tanıttırıp sefer ve hazarda hidemat-ı makbule ibraz eyliyerek günden güne tevsi-i hükümet eylerdi.»

Osman Ergin «Mecelle-i Umur-u Belediye» de (*c. 1*, *s. 1657*) âyanlığın Kanuni Sultan Süleyman zamanından itibaren meydana geldiğini yazmakla beraber mühim malûmat da veriyor. Kıymetli müdekkikin ifadesi aynen şöyledir:

«Kanuni Sultan Süleyman zamanından itibaren vilâyatta (*âyan*) namiyle halk arasında bir mümtaz sınıf vücuda gelmişti. Kuyud-u kadîme ve kütüb ü atikada o tarihlerden sonra (*âyan*) ve (*eşraf*) kelimelerine tesadüf edilmekte ve hemen her kazada bunların hasep ve nesebini tutmak için bir de (*nakib-ül-eşraf*) bulundurulmaktaydı.

«Divan-ı Hümayun kuyudatında görüldüğü üzere devletçe vilâyata yazılan ferman ve hükümlerin bir aynı da şehirlerin âyanına gönderilir veyahut taşradaki âyan dahi valiler ve sancak beyleri gibi padişahın hitabına mazhar olurdu. Bunlara kâh «âyan» ve kâh «şehir kethüdası» unvanı verilirdi. Şehir kethüdalarını garplıların «podesta» dedikleri şehir beyine teşbih edersek hata etmemiş oluruz.

«Âyanlık veyahut şehir kethüdalığı imtiyazatı onuncu asr-ı hicrîden, yani Kanuni Sultan Süleyman devrinden Mahmud-u Sani zamanına kadar tedricen terakki ederek devletin başına mühim gaileler açacak derecede mevki ve nüfuz sahibi olmuşlardır.

«Bidayette bunların vazifeleri vergi tahsilâtında ahaliyle hükümet arasında bir vasıta olmaktan ibaretti. Binaenaleyh mürettebat-ı emîriye vergilerini ve memleket masarifini tevzi ve tahsil ve defterlerini tertip ve terkim eylemek için valilerle hâkimler âyan ve şehir kethüdalariyle münasebette bulunmaya mecburdular. Şehir kethüdaları da bu işleri memleketin ilerigelenleriyle bilistişare tesviye ederlerdi ki bu takdirde ahalinin vekili ve hükkâm ile ahali arasında vasıta demek olurlar.

«Âyanlarla şehir kethüdalarının nüfuzu çoğaldıkça ahaliye zulümleri ve hükümet işlerine müdahaleleri de o nispette artmaktaydı. Binaenaleyh hükümet vakit vakit nizamlar neşriyle bunların suret-i intihabını, tasdik-i memuriyetlerini ve derece-i salâhiyetlerini tâyin ve tahdidetmekten hâli kalmıyordu. İlk nizam Muhsinzade Mehmet Paşanın sadareti hengâmında, ikincisi 1198 (*1783*) senesinde ve üçüncüsü 1200 (*1785*) tarihinde neşrolunmuştur.»

Osman Ergin'in üçüncüsü olarak gösterdiği 1785 tarihli nizam «âyan» lığın kaldırılarak yerine «şehir kethüdalığı» nın ikamesi hakkındadır. Buna dair olan hüküm «âyan» lığın geçirdiği bütün safhaları ihtiva ettiği için bu resmî vesika aynen nakledildi:

«İzmir Mollasına ve ol havalide vâkı sair kazaların kudat ve nüvvabına ve İzmir muhassili ziyde mecdühu ve sair zâbitan ve ihtiyar iş erlerine hüküm ki:

«Memalik-i mahrusamda vâkı bülden ve emsar ve kazalar ve nevahide «âyan» olanlar mademki ziri zabıta ve kaidede olmaya ahali ve reayaya ika-ı enva'ı mezalim ve taaddiyata iktidardan hâli olmadıkları ve hususa bir kazada halef selef ikişer âyan tecemmu ile herkes dilediği vech üzere kura sekenesini celp ve tesahüp ve defter-i tekâlife mebâliği külliye zam ve birbirleriyle münazaa ve muhasama ve Deri-Aliyyeye ve vilâyata şikâyat irsali ve evamir-i şerife ısdarı ve mübaşir tâyini ve bunun emsali tezvirat ile memleketleri harabeylediklerı tahakkuk ettiğinden biraderi vâlâgüherim cennetmekân, firdevs âşiyan Sultan Mustafa Han sıyt-i aleyh-i subhan-el-gufran saltanatında müteveffa Muhsinzade Mehmet Paşa sadaretinde İsmabad bir kazaya âyan tahsisi muktazi oldukta sükkânı vilâyet kendi beyinlerinde marazi ve mümtazları k'm ise anı intihap ve arz-ı mahzarlariyle der-bâr-ı adalet-kararıma ib'as ve manzur olduktan sonra şahs-ı mümtazın âyan nasbına icazeti muhtevi sadrazamlar tarafından mektup verilip bilâ mektup âyanlığı mûteber olmamak nizamı temhid ve bu mefhumda Anadolu ve Rumelinin üç koluna ahkâm-ı celile neşir ve badehu aralık aralık nizamı mezkûr fesih ve ipka olunarak bilâhara 1198 senesi recebi evahirinde mezkûr nizam tecdit ve badezin memalik-i mahrusamda kâffe-i büldan ve emsarın kuttan ve sükkânı umurlarını idareye her kimi âyan ittihaz ederler ise umumi ve ittifaki arz-ı mahzarlariyle ol şahsın siyret ve ahvali ve âyanlığa ehliyet ve istihkakı Deri Aliyyeye inha olunmak ve bu veçhile inha olunan şahsın keyfiyeti sadrazam tarafından tahkik olunmak veyahut âyan intihabında ahali-i kaza müttefik olmayıp iki taraf olarak bir tarafı birini ve taraf-ı diğeri aharını ihtiyar ederlerse ahad-i hümadan birinin hüsn-ü hali tahkik ile tercihi veyahut hariçten ahali-i vilâyete hayrı ve umur-u kazayı rüyete iktidarı olan ahar münasip kimsenin âyanlığa intihap ve tâyini ve sadrazam reyiyle olup nasbiyçün izin ve ruhsatı havi âyan olacak âdemin yedine vali-i vilâyete veyahut hâkim-i memlekete hitaben kaime ve mektup verilmek ve bu veçhile sadrazam senedi verilmeksizin bir mahalde âyan nasbolunmamak ve bu suretle nasbolunan âyanlar dahi hilâf-ı inhaya mebni arz olunmamak ve fukaradan nefisleri için akça almamak ve alurlar ise ledel-istihbar haklarından gelinmek şeraiti ve sair şürut berveçhi tafsil bast ve tembiholunarak zikrolunan Anadolu ve Rumeli üçer kollarına kezalik ahkâm-ı münifem neşrolunup ilâ yevmina hâzâ nizam-ı mezbur eğerçi mer'i olup lâkin bu suret-i tanzimden maksat reaya fukarasının zulüm ve sitemden vikayeleri maslahatı iken buna dahi halel tatarruk ve hattâ bu nizama mugayir olarak akça bezliyle valilerden dahi âyanlık buyrultuları ahz ve âyanlık mektubunu istihsal eden habaset-pişeler *(bizim bu mesnedi almaya şu kadar, bu kadar masarifimiz gitti ve sizin uğrunuza sarf eyledik)* diyerek defatir-i tekâlife havsala-i tahammülden birun akçalar zamime ve ahz ü ekl ve bel'eylediklerinden başka aharları dahi âyan olmak için taraftarlar tedarik ve ahaliyi hile ve hud'a tarikiyle iğfal ve kudat ve nüvvap ve taraftarlarına reaya sırtından rüşvet-i vâfire ita ve âyanlığa ehliyetini şâmil arz-ı mahzar alup âyanları tebeddülü ve herbiri garazları husuliyçün verdikleri mebaliği sunuf-u raiyete tahmil ile reaya ve ahalide tâb-ü tüvan kalmadığı meşhud olmakta ve bu emr-i vacib-ül-itinanın fukara tecrim olunmıyacak veçhile bir sureti haseneye ifrağı lâzım geldiğinden bundan sonra memalik-i mahrusa-i tacdaranemden ve kazahâ ve kasabattan «âyan» lâfzı kalkıp ahali ve reaya tekâlif ve tevziatı vilâyetleri maslahini rüyete beyinlerinde *(şehir kethüdası)* şeklinde ihtiyarlardan kimi ister ise kenduleri intihap ve istih-

dam eylemelerini ve mektup ahzı ve Dersaadetçe arz-ı mahzarlar tisyarı tekellüfatına düşmemelerini muhtevi evamir-i şerifem ısdar ve mukaddema sudur eden âyanlık nizamı emirlerinin kayıtları terkin ve beliyye-i mezbureden ibadullah bu veçhile tahlis olunmak babında hatt-ı hümayun-u şevketmakrunum isabet-efzay-ı sudur olmağın mucebince işbu emr-i şerifim ısdar ve... ile irsal olunmuştur. İmdi vediatullah olan reaya ve berayanın mücerret mezalim ve taaddiyattan himayet ve sıyanetleri irade-i cazimesiyle hususu mezbura bu veçhile nizam verilip nizam-ı mezkûrun İlâ Maşallahü Taalâ devam-ı istikrarı matlup ve kat'î-i daveranem olduğu ve fimabad âyan namının ref'olunduğunu ve hilâfına cesaret edenlerin behemehal haklarından gelinmek ve nizam-ı mezkûr halelden sıyanet olunmak nusb-u ayn-ı ihtimam-ı şahanem olduğundan sair kullara dahi o emr-i şerifim neşrolunmağla tebdiller vesatetleriyle taharri olunup hilâfı ferman her ne mahalde hareket vukua gelür ise cesaret edenlere aman ve zaman verilmiyeceği cümlenizin malûmunuz oldukta emr-i şerifimi mehakim sicillâtına kayıt ve badezin her kaza ve kasaba ve nahiye ahali ve fukarası beyinlerinde umurlarını rüyet için diledikleri kimesneyi intihap ve «şehir kethüdası» nasbedüp vülât ve kuzat ve zâbitan vesaire taraflarından kat'an müdahale ve bir akça mütalebe olunmamak ve bu veçhile nasbolunanlar bir mahalden senede muhtacolmamak ve nefisleriyçün fukaradan bir akça almamak ve aldırmamak hususlarına dikkat ve bu veçhile nizama rabıt ve bir mahalde ve bir vakitte halel tatarruk eylememesine bilittifak ikdam ve gayret ve taraf-ı hümayunum için reayadan daavat-ı hayriye isticlâbına sarf ı makderet eylemeniz babında (Evasıtı C. 1200).

Ancak işlerde teahhur ve karışıklık hâsıl olunca ahalinin intihabiyle yapılmak ve valilerle sair memurlar tarafından müdahale edilmemek şartiyle âyanlık tekrar ihdas edildi.

« Baş. B. arşivi » nde mevcut bir hüküm suretinde (*Dahiliye fiş No: 1409, evahir-i ra. 1205*) aynen şu izahat mevcuttur:

«Memalik-i Osmaniye âyanlığının kaldırılarak şehir kethüdalarının nasbı neticesi olarak mühimmat-ı seferiyenin ve mesalih-i nâsın matlup veçhile rüyeti mümkün olamadığından âyanlığın iadesi, fakat âyanların azil ve nasbına valiler ve sair memurlar tarafından müdahale olunmayıp ahalinin intihabiyle olması hakkında tafsilâtı havi Rumeli ve Anadolu cihetlerinde bulunan kadılara ve naiplere hüküm.»

Fakat, âyanların tagallüpleri devam ettiği ve bazı yerlerde fazlalaştığı için tekrar lâğvedilmek zerureti hâsıl oldu. Yine «Baş. B. arşivi» nde mevcut bir vesikaya nazaran (*Dahiliye fiş No: 1723 tarihi : ra. 1229*) Rusçukta âyanlığın lâğviyle mütesellimliğin ihdası kararlaştırılmış, Vidin muhafızının kardeşi Mehmet mütesellimliğe tâyin olunmuştur. Nihayet başta İkinci Mahmud'un pek kuvvetli azmi olmak üzere devlet erkânının ciddî ve sıkı tedbirleri sayesinde Anadoludaki derebeylikler gibi âyanların azılıları izale ve zararsızları merkeze bağlanmak suretiyle ortadan kaldırılmıştır.

ÂYAN-I SÂBİTE (اعیان ثابته) [*Sof.*] Hak Taalânın ilminde olan hakayik-ı mümkinattan ibarettir ki Hezret-ül-ilmiyede Esma-i İlâhiye hakayikının suverinden ibaretti. O suverin haktan teahhuru bizzattır, bizzaman değildir. Binaenaleyh âyan-ı sabite ezelîdir ve ebedîdir ve burada izafetle maksut bilhasebizzat teahhurundan başka bir şey değildir.

Erbab-ı tasavvuf, âyan-ı sâbite tâbiriyle mümkinatın ilmi İlâhîde sabit olan hakayikını kasdetmiş, her sabit olan şeyin vücut ile ittisafı lâzım gelmiyeceği iddiasına istinaden, mümkinatın ilmi İlâhîde sabit olan bu hakayikının rayiha-i vücudu şemmetmemiş olduğuna kail olmuşlardır.

Istılahat-ı sofiyede âyan-ı sâbiteyle onlardaki istidatların ilm-i İlâhîde sübutunu mucibolan tecelliye (*feyz-i akdes*), âyan-ı sâbitenin; istidatlarına göre; onların hariçte zuhurunu istilzam eden tecelliye de (*feyz-i mukaddes*) tâbir edilmektedir. Demek ki, mutasavvıfına göre, âyan-ı sâbitenin ilm-i İlâhîde sübutu feyz-i akdes, âyan-ı sâbitenin suveri olan mümkinatın hariçte zuhuru da feyz-i mukaddes neticesidir. Görülüyor ki, mümkinatı mevcude ile âyan-ı sâbite bir şey demek değildir. Belki mümkinatı mevcude, yani mevcudat-ı hariciye âyanı sâbitenin feyz-i mukaddesle merayayı âyanda zâhir olan suretleridir. Gelenbevi merhum Celâl haşiyesinde (فالممکنات الموجوده عبارة عن الاعیان الثابته بسط الظهریه) ibaresiyle bu dekikaya işaret eylemiştir.

Erbab-ı tasavvufun, avalime nazaran kabul ettikleri hazeratı ilâhîyeden — ki beştir — birincisi olan (*Hazreti gayb-ı mutlak*), yani gaybı mutlak tavrı, âyanı sâbitedir. (*Sefine-i Ragıb*) ın hazeratı ilâhîyeden bâhis olan sahifelerinde şu satırlar görülüyor:

(صوفیه گویند، حضرات کلیهٔ الهیه پنجست.
اول حضرت غیب مطلق و او اعیان ثابته است.
ثانی حضرت غیب مضافی که بغیب مطلق اقربست و

آن عقول و نفوس مجرده است. ثالث حضرت غیب مضاف‌که بشهادت مطلقه اقربست وآن عالم مثالست. رابع حضرت الشهادت مطلقه‌که از مرکز ارخست تا عرش. خامس حضرت جامعه باربعهٔ مذکوره است و آن عالمست بتفصیل و انسان باجمال. و عالم شهادت مظهر عالم مثالست و او مظهر اسماء الهی و حضرت واحدیت و او مظهر احدیت.)

AYAR (عیار) [*San.*] Altın ve gümüş halitalarında altın ve gümüşün miktar ve nispetini belirten bir tâbirdir. Ayar yükseldikçe kıymet artar. Ayarı yüksek altın demek gümüşü az altın demektir. Bu tâbir madenî paralar hakkında da kullanılmaktadır.

AYASOFYA KÜRSÜ ŞEYHLİĞİ (آیاصوفیه کرسی شیخلکی) [*Il.*] Cuma vâizliğinin son merhalesine verilen addı. «Katar şeyhliği» de denilen cuma vâizliği bir silsile teşkil etmekte ve en yüksek rütbesini Ayasofya Kürsü Şeyhliği teşkil eylemekte idi. Büyük camilerde her gün için vâiz bulunurdu. Bu vaızlar dinî olmakla beraber hususi mahiyette idi. Cuma günleri ise bilhassa büyük ve selâtin camilerde daha fazla cemaat bulunacağı için onlara vaız ve nasihat etmek üzere hükûmet tarafından tâyin olunan vâizler vardı. İşte «cuma vâizi» adı verilen bu vâizlerin terakkilerinin müntehası «Ayasofya Kürsü Şeyhliği» idi. Bunlara «kürsü şeyhi» denilmesinin sebebi de kendilerinin, aynı zamanda, birer tekke şeyhi olmalarından ileri geliyordu.

AY BALTA (آی بالطه) [*San.*] Hilâl şeklinde olan baltalara verilen addı.

ÂYENDENÜMA (آیندهنما) [*Mim.*] Çalanların kim olduklarını görmek için evlerin sokak kapıları karşısına ve birinci katın pencereleri hizasına konulan aynaya verilen addı. Farsça bir terkip olan bu tâbirin lûgat mânası geleni gösteren demektir.

ÂYET (آیت) [*Tef.*] Alâmet, nişan, eser, ibret ve intibaha bâis olan hâdise mânalarına gelen bu kelime ıstılah olarak Kuran-ı Kerimde beher sureyi teşkil eden müstakil cümlelerden herbiri demektir. Arapça bir kelime olan bu tâbir «Kamus» da «Nişâne, alâmet, emare, Kuran-ı Kerimin muttasıl-ül-mâna bulunan her parçası» suretinde izah olunmuştur.

Büyük ve değerli âlim Elmalılı Hamdi Yazır Kuran tefsirinde (*cilt 1, sahife 23-24*) âyeti şöyle tarif ve izah ediyor:

«Aslı lûgatte açık alâmet demektir. Mahsusatta da, mâkulâtta da istimal olunur. Türkçe bellik, Farisîde nişane denilen alâmet-ü alem zaten o zâhir şeye ıtlak edilir ki onun gibi zâhir olmıyan diğer bir şeyin mülâzimi olmakla bir müdrik o zâhiri idrak edince bizzat idrak etmediği diğer şeyi onunla idrak eyler. Çünki hükümde müsavidirler. Bir yol arıyan kimse eğer o yolun alâmetlerini bilirse onları gördüğü vakit yolu bulduğunu bilir. Şu halde alâmet zaten zâhir ve açık demek olunca âyet onun zâhiri demek olur. Meselâ bir dağ alâmet ise zirvesi bir âyet olur, güneş bir gündüz âyeti, ay bir gece âyetidir. Cami bir alâmet ise minare onun bir âyetidir.

«Zuhurundan dolayı yüksek bir binaya da âyet denilir: Netekim (بکل ریع آیة تعبثون) buyrulmuştur. Lisanımızda da «koca bir alâmet yapmış,» tâbiri bunu andırır. Her şey alâmetiyle tanınır, her hakikat âyetiyle bilinir, onun için insanların ilimdeki kabiliyet ve mertebelerine göre kendisinde yapılacak tefekkür ve teemül nispetinde mütefavit marifetlere sebebolan alâim ve delâilin hepsine de âyet denilir. Meselâ (تدل علی انه واحد) (فی کل شیء له آیة) heyetinde âyet bu mânaya olduğu gibi (ان فی ذلك لایات لقوم یعقلون) gibi birçok âyetlerde de bu mânayadır. Demek ki âyet haddizatında zâhir bir alâmet ise de onun bir âyet ve alâmet olması kabiliyet veya tefekkür ve teemmülü eksik kimselere hafiy kalabilir. Meselâ her devletin bayrağı onun bir alâmet ve âyetidir. Lâkin bir kimse o bayrağın hangi devlete ait olduğunu bilemezse, yahut dikkat etmemişse onun bir alâmet olmasına halel gelmez. Âyetin mânasında zâhir olmak mefhumu bulunduğu halde zuhurun meratibine nazaran âyet bazan «beyyin» olmakla tavsif edilerek (آیات بینات) denilir (وبین) ziya gibi kendisi açık, diğerini de mübeyyin mânalarını ifade ettiğine göre bunun iki veçhi vardır; birisi kendisi ve delâleti güneş gibi nazardan kaçmıyacak kadar vazıh ve parlak bir beyyine olmasıdır; mucizelere âyet veya beyyine ıtlak edilmesi bu mâna iledir (ولقد آتینا موسی تسع آیات بینات). İkincisi kendisi vazıh olmakla beraber delâletini yalnız aklen değil, lisanen de ifade etmesi haysiyetidir ki bu her mucizede olmaz. İşte peygamberlerin kendileri böyle bir âyeti beyyine oldukları gibi Kuran mucizesi de böyle âyât-ı beyyinattı. Kuranda âyet kelimesi yerine göre bu mânalardan herbirinde kullanılmıştır ve bunların hepsi lûgatte alâmet-i zâhire mefhumunun meratibidir. Bununla beraber Kuranın harflerinden bir fâsıla ile ayrılmış olan zümrelerinden herbirine bir âyet denilir ki bunlar Kuranın nazmında birer cuz'ütam teşkil ederler. Yani herbiri birer Kuran olan âyetlerdir. Kuranın âyetleridir ve işte âyet kelimesinin örf-i şeri'de en hususi mâ-

nası budur. Âyetlerin ekserisi bir veya birkaç cümleden müteşekkil müstakil birer kelâmdırlar. Mamafih içlerinde bir cümle teşkil etmiyen müfret veya mürekkep mümtaz bir sıfat gibi kayıt halinde bulunanlar da vardır. Meselâ fâtihada (الرحمن الرحيم) bir âyettir, fakat bir cümle değil iki sıfât-ı mümtazedir. (الرحمن) suresinde (مدهامتان) bir kelimedir; böyle iken bunlar bir kelâm neşesiyle müstakillen okunabilirler, üzerlerinde vakfolunabilir. Müddesir suresinde (ثم نظر) iki kelime bir cümledir. (ثم عبس وبسر) dört kelime iki cümledir. Bu suretle âyetlerin, kısası, ortası, uzunu ve herbirinin mütenevvi mertebeleri vardır. Âyet-ül-Kürsi ve Ayet-i Vüzu gibi yarım sahife kadar ve daha kısa ve daha uzun olanları bulunur. Hattâ âyet-i müdayene tam bir sahifedir. Fâsıla harfleri de daima muttarit değil, kâh mahsus, kâh gayrimahsus farklarla tenevvü eder, bu gibi sebeplerden dolayı âyetlerin ayrılması ve tertibi, tevkifîdir. Yani şi'rin mısraı, sec'in fıkrası gibi yalnız dirayet ile tâyin olunamaz, rivayete mütevakkıf olur. Meselâ (حم عسق) iki âyet olduğu yalnız dirayet ile bilinemez. Daha sonra Kuranın ahkâm-ı ilâhiyyeden bir hüküm ifade eden her kısmına da bir âyet ıtlak edildiği vardır. Meselâ kadınların tesettürü hakkında âyet vardır denilir. Bu mânaca âyet, bazan bir âyet bir âyette bir cümle, bir cümlede bir kayıt olabileceği gibi bazan da birkaç âyet, bir kıssa, bir sure bile olabilir. Bu ayet şu sebeple nâzil oldu denildiği zaman âyet bu mânaya olarak ekseriya birkaç âyete şâmil olur.»

Cem'i âyattır.

Nikâşte varak-ı cephesinde âyet-i nûr
Nâbi

Neş'ei şevk ile âyâtına tapmak dilerim
Anla var Halıkıme gayrı ne yapmak dilerim.
Şinasi

AYI BACAĞI (آيى باجاغى) [*Bah.*] Çifte yan yelkenlerinin iskotalarının birini sancak, diğerini iskeleden kullanarak pupa rüzgârla seyrediştir.

AYINKACI (آيڤه جى) [*Hal.*] Tütün kaçıran, kaçakçı yerinde kullanılır bir tâbirdi.

ÂYİN (آيين) [*Sof., Ida*] Farsça olup görenek, âdet, resim, tarz, usul, âdap mânalarına gelen bu kelime «Bürhan-ı Kaatı'» da şöyle izah olunmuştur: "pâyin vezninde ziyb-ü ziynet ve ârâyiş mânasınadır. Resim ve âdet ve kanun mânasına da gelir.„

Ezelî böyledir âyin-i sipihr-i gaddar
Ki gülün hâbgehi hâr ola hârın gülzar
Baki

Usul ve ibadet tarzı mânasına da gelirdi: Âyin-i Mevlevi, âyin-i Yehud, âyin-i Nasara.

Düşünüp işlemek âyinimdir
Yaşamak diyni benim diynimdir
Tevfik Fikret

Zikir ve sema esnasında okunmak ve mutribde çalınmak üzere muhtelif makamlardan bestelenen ve dört selâma ayrılan manzumeye bu ad verilirdi: Ferahfeza, dügâh, rast âyini.

Âyin kelimesi mürekkep sıfat olarak da kullanılırdı: âyinhan.

Mürekkep isim olarak da kullanılmıştır: şehr-âyin.

İzafi terkip de yapılırdı: âyin-i Cem.

ÂYİNE (آيينه) [*Sof*] Farsça bir kelime olan âyine eşyayı aksettiren sırlı cam demektir. Ayna şeklinde telâffuz olunan bu kelimenin Türkçesi (gözgü) dür.

Aks-i hüsnün girye mahvetmez deran-ı sineden
Şüstü şu kılmaz izâle sureti âyineden
Nazîm

Mecazen bir şey ve hali nazarımızın önünde temsil ve izhar eden mânasına gelir.

Gönül âyinedir sevmez gubârı
Götürmez câm-ı Cemşid inkisarı
Âhî

Tasavvufta aynanın muhtelif tevcihleri vardır: bazılarına göre hakkın vücudu bir aynadır. Bu aynada hakkın vücudu görülür. Bir kısım da, âlemin mevcut aynasında, Hakkı müşahede ettiklerini söylerler. Tasavvuf edebiyatında Allah ve âlem ayna olduğu gibi, âlemin hulâsası ve Allahın mazharı olan "insan-ı kâmil„ de aynadır. Şahadet âleminde insandan daha mükemmel bir ayna yoktur. O halde âlem, âdemin vücudu ile parlak bir ayna olduğundan mutlak olan Allah, bu aynada kendi suretini kemali ile müşahede eder. Fakat bu müşahede zevkîdir. لاتدركه الابصار الآية âyeti buna işarettir.

Âyine miyim ya aks-i cânan
Mir'at-ı sefa mıyım ya hayran
Teşhis edemem bu sırrı el'an
Âyine-i hod-nümaya düştüm
Esrar Dede

Mutasavvıfa, gönül için de (âyine-i Huda) derler.

Gönül âyine-i veçh-i Hudadır
Anın jengi nukuş-u masivadır
Esrar Dede

ÂYİNEDAR (آیینه‌دار) [*Hal.*] Eski zamanlarda büyük adamların giyindikleri zaman aynalarını tutanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Hamamda müşteri giyinirken ayna tutan adam hakkında istimal olunduğu gibi eskiden müşterilerini ayna karşısında tıraş etmeyip sonradan bir el aynası verdiği ve müşteri tarafından bakıldıktan sonra tıraş parasının bunun üzerine konduğu için alelıtlak berber mânasına da gelirdi.

Eg harîm-i hâs-ı bezm-i rûyet-i perverdigâr
Veçh-i Hakkâ zatı hem âyine hem âyinedar
Nazîm

ÂYİNHAN (آیین خوان) [*Sof.*] Mevlevihanelerde ve sema'hane dâhilinde yüksekçe bir mevkide bulunup «mutribhane» denilen mahfilde (*mahal*), sema' edilirken, âyin okuyanların herbirine verilen addı. Diğer tarikatlara ait tekkelerde bu yolda ilâhi terennüm (*okuyan*) edenlere «zâkir», Arabistan tekkelerinde «münşid», Acemistanda ve Mevlâna zamanında Konya'da «gûyende» ve «kavval» denilirdi. Âyinhanlar (*kudümzenbaşı*) unvanını taşıyan bir musiki üstadının dairesinde bulunurlar ve karşılıklı iki sıra olarak oturup kimi önündeki kudüm'ü, kimi elindeki, halile adı verilen zilleri okunan bestelerin usulüne göre çalarlardı. Neyzenler de kudüm ve zillerle vurulan usulün sürat ve hiffetine (*çabukluk ve yavaşlık*) göre terennümatta bulunurlardı.

Tekkede mukabele, yani sema' icra edileceği gün kudümzenbaşının hücresinde toplanan neyzen ve âyinhanlar, o gün okunacak âyini sema'dan evvel, müzakere kabîlinden olmak üzere bir defa okur ve çalarlardı. Mukabeleden sonra da yine kudümzenbaşının hücresinde istek edenlere âyin ve neyzenbaşı odasında meşk edilir ve bu suretle âyinhan ve neyzen yetiştirilirdi.

ÂYİN-İ KADİM (آیین قدیم) [*Sof.*] Mevlevihanelerde tekkelerin kapatılmasına kadar sema' esnasında âyinhanlar tarafından okunan ve eski zamanlara ait olmaları hasebiyle bestekârları unutulmuş bulunan ilâhiler hakkında kullanılır bir tâbir idi. Değerli müdekkik Sa'deddin Nüzhet Ergun dinî eserlere ait «Türk Musikisi Antolojisi»nde (*Birinci cilt, s. 19*) şunları yazıyor: «Mevleviler arasında öteden beri okunmakta bulunan ve «âyin-i kadîm» unvaniyle meşhur olan (*pençgâh, dügâh, Hüseynî*) âyinlerinin de XVII nci asırdan evvelki devirlere ait olduğunu katiyetle söyliyebiliriz. Molla Câmi (*vefatı 892 - 1492*), Meragalı Abdülkadir'in oğlu Abdülâziz gibi şahsiyetlere isnadedilen, fakat hakiki sahipleri meçhul olan bu mühim eserlerin XV inci asır içinde, yahut XVI. asır zarfında bestelendikleri muhakkaktır.»

Bu âyinlerin notaları İstanbul Konservatuvarı neşriyatı arasında çıkan Âyinler'in birinci cildindedir.

ÂYİN-İ CEM (آیین جم) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendi. Bektaşilerin dem almak, gülbank çekmek, nefesler okumak suretiyle yaptıkları âyinin ismiydi. Cemşid'in şarap âlemini taklit için olduğu halde Bektaşiler buna bir tarikat çeşnisi vermiş olmak üzere ayn-ı cemi, demiştir.

Bu âyin her zaman yapılırsa da çok kere kış geceleri, uzun geceler intihabolunur.

Âyin-i Cem tekkede yapıldığı gibi evlerde de icra edilebilirdi. Tekkede âyin icrasına mahsus olan yere «meydan» denilirdi. Meydanda mütaaddit posttan başka, taht, çerağ taşı, ocak bulunurdu. Âyin sırasında ödağacı yakmak için bir de buhurdan vardı. Çerağlar, şamdanlar meydanı aydınlatmak için kullanılırdı.

Âyin-i Ceme baba yahut vekili riyaset ederdi. Baba yüksekçe bir minder üzerine otururdu. Âyine ne kadar can geleceği belliydi. Âyinden Bektaşi olmıyanların haberdar olmaması için gündüzden tertibat alınır, gözcüler ve pasbanlar tâyin olunurdu. Pasban ve gözcüler gündüzden gelip demlerini alırlar, giderlerdi. Yatsı vakti âyin mahalline gelmeye başlanırdı. Her gelen, babaya boyun keser, avucunun içini öper, ayak üzeri dururdu. Baba destur eder, ondan sonra otururdu. Sâki, zâkir, meydancı gibi hizmet edecek kimseler daha evvelce ayrılırdı. Sâkiler dem sunarlar, zâkirler nefes, ilâhi, mersiye gibi şeyler okurlardı. Saz çalınır, gülbank çekilir, demler alınır, sabaha kadar bu suretle vakit geçirilirdi. Ne bir gürültü, ne de bir neşesizlik olurdu. Herkes demin verdiği neşeye inzimam eden nefeslerin, ilâhilerin intıbaatiyle kendinden geçer, kimi haşır, kimi neşr olur, kimi arşa çıkar, kimi kürsüye oturur, kimi âlemlere hükmeder, herbiri bir âlemde seyran ederdi.

ÂYİN-İ ŞERİF (آیین شریف) [*Sof.*] Mevlevihanelerde sema' esnasında âyinhanların terennüm ettikleri ilâhiler hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Hüseyin Kâzım, lûgatinde şöyle tarif etmiştir: «Esna yi zikir ve sema da okunmak ve mutribde çalınmak üzere muhtelif makamlardan bestelenen ve dört «selâm»a ayrılan manzume: ferahfeza, dügâh, rast.... âyini.»

Âyinler okunurken kudüm ve halile gibi

musiki aletleriyle usul vurulur, ney ve rebâb gibi sazlar ile de terennüme iştirak olunurdu.

Âyinlere «şerif» vasfının verilmesi, güftelerinin tevhid, münacat, nait gibi ilâhî mevzular olması dolayısiyle idi ki çoğu Mevlâna'nın, bazısı da Sultan Veled, Sultan Divâni, Nâyi Osman Dede ve Şeyh Galip gibi Mevlevi büyüklerinin sanihalarından seçilmiş manzum sözlerdi. Beşiktaş Mevlevihanesi şeyhi Yenişehirli Nazif Dede, sırf kendi manzumelerinden bir âyin besteletmiş ve tekkesinde okutmuş ise de şu hareket, devam edegelen usule muhalif ve Cenab-ı Pire arşı bir hürmetsizlik sayılarak diğer mevlevihanelerde okunmamış ve okunmaya okunmaya unutulup gitmişti. Hattâ Ahmet Celâleddin Dedenin rivayetine göre Haşim Beyin bu Suzinak âyini yalnız bir defa okunmuş ve ananeye mugayir hareketinden dolayı Nazif Dedeye Çelebi tarafından bir tekdirname gönderilmiştir.

Âyin-i şerifler, en muktedir musiki üstatları tarafından bestelenir ve her makama ait âyinler mütaaddit parçaları ihtiva ederdi. Bu taaddüt dolayısiyle bir âyin, diğer tarikatlara ait tekkelerde okunan ilâhilerin on on beş tanesine ve belki daha fazlasına muadil sayılabilirdi.

Değerli üstat Tahir Olgun'un verdiği malûmata göre tekkelerin kapatılmasına kadar mevlevihanelerde okunan âyin-i şeriflerin sayısı elliyi geçer, birkaç tanesine «beste-i kadîm» denilirdi. Bu eski bestelerin yapılışı Mevlâna'ya yakın zamanlara kadar çıkmakla beraber bestekârları unutulmuştu. Sonraki âyinleri yapmış olanlar ise bilinir ve herbirinin adı takdir ve hürmetle yâd edilirdi.

Musikimizin birer şaheseri bulunan bu bestelerin zıyaına meydan vermemek üzere Konsevatuvarca Zekâi Zade Hafız Ahmet Efendi, Neyzen Rauf Yekta ve doktor Suphi Beyler memur edilerek notaları yazdırılmış ve forma forma basılarak bestekârlarının kısaca hal tercümesi ve bestelerin Farisî güfteleri kaydedilmiş, lâkin yeni harflerle dizilen Farsça manzumeler okunması ve anlaşılması güç bir hale getirilmiştir.

Âyinlerin ne gibi şartlar dairesinde ve hangi usuller ile besteleneceği ve ne gibi kayıtlara dikkat ve riayet edileceği Rauf Yekta ve Zekâi Zade merhumlar tarafından etraflı ve izahlı bir surette yazılacaktı. Fakat ikisi de yazmağa muvaffak olamadı.

Bir âyin besteleneceği vakit Mevlâna'nın Divan-ı Kebirin'den, Mesnevi'den ve Rubaiyyattan seçilirdi. Seçme işini bestekârın ya kendi yapar, yahut Mevlâna'nın lisanından anlıyan bir zata yaptırırdı. Zekâi Dede merhum, bir âyin bestelemek istemiş, makamının tâyini ve güftelerin intihabı için Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Osman Salâhaddin Efendiye müracaatta bulunduğundan o da önündeki Divan-ı Kebiri tefe'ül eder gibi açıp:

ای چنك پرده‌های سپاهانم آرزوست
وی نای نالهٔ خوش و سوزانم آرزوست

Yani "ey çenk, Isfahan makamının perdelerini istiyorum, ey ney hoş ve tesirli bir inilti arzu ediyorum.„ matla'lı gazel çıkınca:

— Hazret-i Pîr, âyinin Isfahan makamından yapılmasını muradediyor, diyerek güftelerini seçip vermekle Dede merhum da o müessir Isfahan âyinini ibda eylemişti.

Bazen de eski bir âyinin güfteleri tamamiyle yahut bazı parçaları ayniyle yeni bir âyinde ve tabii yeni âyinin makamında tekrar edilmek üzere bestelenirdi. Nitekim Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Osman Salâhaddin Efendi Zade Üstat Mehmet Celâleddin Efendi merhum, bestelediği dügâh âyinine eski Hicaz âyininin bütün güftelerini almıştı.

Ulu Arif Çelebi dervişlerinden ve Konya Mevlevihanesi mesnevihanlarından Eflâkî Ahmet dedenin Sultan Veled vasfındaki:

Eg ki hezar âferin boyunca sultan olur
Kulu olan kişiler Husrev-ü hân olur

Matla'lı medhiyesinden birkaç beytin her âyinde bulunması meşrut idi.

Kıymetli müdekkik Sadeddin Nüzhet Ergun (Türk Musikisi Antolojisi, ikinci cilt, s. 724-725) 3 üncü 9-10 H. 15-16 M., İ. ri. 11 H. (17 M), 12 si 12 H. (18 M.) 42 si 13 H. (19 M.) 8 i 14 H. (20 M) olmak üzere, makamlariyle bestekârlarını gösteren, 66 Mevlevi âyinine ait bir fihrist tertibeylemiştir.

Mevlevi'likte iki türlü zikir vardı. Biri " zikr-i celiy „ , diğeri " zikr-i hafiy „ idi. Alenî zikir demek olan zikr-i celiy postnişin efendinin, bulunmadığı surette sertabbah dedenin riyasetiyle halka teşkil etmiş olan dervişler tarafından alenen okunan « İsm-i Celâl » dir. Zikr-i hafiy de « âyin-i şerif » tir. Âyin-i şerif her ne kadar alenî olarak icra olunur idiyse de dervişin zikri hafiy olduğu için buna « zikr-i hafiy» (gizli zikir) denilirdi. Derviş her adımda hafiyyen İsm-i Celâl zikrine müdavemet eylerdi.

Sultan Veled devrinde, yani dönmeye başlamazdan evvel şeyh efendiyi takiben şeyh makamında birbirlerini selâmlıyarak üç kere yapılan devrin her adımında dervişler hafiyyen bir İsm-i Celâl okurlardı. Dervişlerin şeyh efendiyi takiben boyun kesmeleri Vahdet-i Vü-

cuda delâlet ediyor, birbirlerini selâmlamaları ve selâmlarken gözlerinin içine bakmaları « Elmümini mir'at-ül-mümin » hadîsinin sırrının tecellisine alâmet sayılıyordu. Dönmeye başladıkları vakit yine her dönüşte bir İsm-i Celâl okurlardı. « Kalbimiz merbut-u Hak, döndükçe bir Allah deriz. » Bu okuma kalben yapıldığı için alenî ve herkesin gözü önünde yapılan bu zikre zikr-i hafiy denilirdi. Bu hafiy zikre « sema' » da denilirdi.

Giyip bir al eteklik haleden maydana azmetti
Semada Mevlevi âyinini tasvir eder mehtap
Bursalı Beliğ

AYIRMA RUMİ (آیرما رومی) [*San*.] Tezhip ıstılahlarındandı. Yaprağa benzer bir şekil olan « rumi » nin üzerinden ayrı parçalarla daha ufaklarının yapılmasından husule gelen şekle denilirdi.

AYIRMA ŞEMSE (آیرما شمسه) [*San*.] Mücellit ıstılahlarındandı. Şekiller bırakılarak zemin altın ile doldurulmak suretiyle yapılan şemselere verilen isimdi.

AYNALI (آینه‌لی) [*Mal*.] Üçüncü Sultan Mustafa zamanında kesilen büyük kıtadaki altınlara halk tarafından verilen addı. Bu altınların kenarları nakışlı olup tuğra ile yazıların etrafında sade veya noktalı ikişer, üçer değirmi çizgi bulunduğundan aynaya benzetilerek «aynalı» denilmişti.

AYNALI YAZI (آینه‌لی یازی) [*San*.] Arap harfleriyle karşılıklı yazılan yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Çifte vavlar, çifte hular bu neviden yazılardı.

AYNELYAKİN (عین‌الیقین) [*Sof*.] Müşahede ve keşif ile hâsıl olan ilim demekti.

AYN-I SABİTE (عین ثابته) [*Sof*.] Hazerat-ı ilmiyedeki hakikatten ibarettir. Harice nispetle mevcut değil, madumdur. Sübutu ilm-i ilâhîdedir.

AYNÜLCEM GÜLBANGİ (عین‌الجم گلبانگی) [*Sof*.] Mevlevi tâbirlerindendi. Şeyh ve dervişlerle muhiplerin bir araya gelerek âyin okunması ve istiyenlerin âyin okunurken kalkıp kol açmaksızın sema' etmesi demekti.

AYRILIK ÇEŞMESİ (آیریلق چشمه‌سی) [*Hal*.] Anadoluya, hassaten hacca gidenleri teşyi için gelenlerin veda edip ayrıldıkları yere verilen addı. Orada aptes alınıp cemaatle namaz kılınmak için bir de çeşme yapılmıştı. Yer, bu çeşme münasebetiyle o adı almıştı.

Ayrılıkçeşmesi; Kadıköyünde Yeldeğirmeni ile İbrahimağa çayırı arasındadır ve Kadıköy—Üsküdar tramvayının o adla bir durağı vardır.

Nâr-ı hicran-ı izarın a gülüm
Dil-i pür-nalişimi yandırdı.
Gözlerim hiyn-i firakında senin
Ayrılık Çeşmesini andırdı.
Tahir-ül Mevlevi

AYROPA (آیروپا) [*Kıy*.] Hazinedar kalfaların giydikleri bir nevi elbisenin ismiydi. Beden ve kollarına göre göğüsleri düzce inişle pek az açık, belden bir karış kadar aşağı etekli, kenarları vaktin modasına göre müzeyyendi. Bu biçim Avrupadan geldiğinden galat olarak bu ismi almıştı.

AYTABYA (آی طابیه) [*Ask*.] — Hilâl şeklindeki tabyalara verilen addı. Bir münferiç zaviye teşkil etmek üzere birbirini katı' ve iki cephe ile iki de kolluk hattından teşekkül eden istihkâmdır.

AYVAZ (آیواز) [*Hal*.] Eskiden kibar konaklarında mutfak ve sair bazı hizmetlerde kullanılan Vanlı Ermeni veyahut Kürt uşaklara verilen addı. Buna «saraydar» dahi denilirdi. «Kâhya» olmıyan konaklarda vazifeleri daha genişti. Yemek taşımaktan başka vekilharçlık işlerini de görürlerdi.

Ayvazların başlıca vazifesi soba ve elektrik olmadığı o zamanlarda akşamları mangallara kömür yakıp koymak, lâmbalara gaz koyarak şişeleri temizlemek ve mangalları mahallerine tevzi eylemek ve yemek zamanları mutfakta hazırlanan yemek tablalarını doğrudan doğruya selâmlığa ve harem dairesine verilecek tablaları da «dönme dolab» a götürüp koymak ve icabında sebze ayıklamak suretiyle aşçılara yardım etmek gibi işleri yapmaktı.

Eski Türk evlerinde, orta zaman Avrupasında olduğu gibi, mutfak, pişen yemek kokuları girip içerdekileri rahatsız edemiyecek kadar, harem ve selâmlıktan uzak yerlere yapılırdı. Mutfağın bu vaziyeti yemeklerin harem ve selâmlığa nakli için adam kullanmak zaruretini tevlidediyordu. İşte başlıca bu işi gören adama «ayvaz» adı verilirdi.

Ayvazlar ekseriyetle renkli bir sarık sararlardı. Üstlerine salta, yelek, bacaklarına şalvar, ayaklarına muhtelif renkli ve çizgili, aynı zamanda sıcak tutan yün çorapla siyah yemeni giyerler, önlerine geniş yollu «futa» takarlardı Bursa mamulâtından beyaz bir havluyu da, bir omuzdan ötekine gelecek surette, boyunlarına sararlardı.

1908 İnkılâbından sonra «ayvaz» istihdamı azalmış, Umumi Harble beraber tamame nortadan kalkmıştır.

Resmî dairelerde de «ayvaz» namı altında hademe istihdam olunurdu. Hariciye Nezaretinde son zamanlara kadar bu namla bir hademe vardı. Vazifesi halıları temizlemekti.

AZAB (عزب) [*Ask.*] Muhtelif işlerde kullanılan askerler hakkında istimal olunur bir tâbirdi. «Kamus» ta bu kelime için şu izahat vardır: «Aynın ve za-yi mu'cemenin fethiyle ehli, yani zevcesi olmıyan kişiye denir ki ergen tâbir olunur, sultanlıktır. Cem'i a'zab gelir. Müennesinde azebe denir ha ile, ve azeb dahi denir. Müzekkeri gibi. Osmanlı teşkilâtında cem'i «azaban» şeklinde kullanılmıştır.»

«Kamus-u Türki»de: 1- Evlenmemiş, bekâr, ergen, mücerret Arabide müzekker ve müennesi müsavi sıfat olup evlenmemiş ünasa dahi itlak olunur. 2- Tersane, sabıkta bahriye tüfekçisi: Azabkapısı, suretinde izah olunmuştur.

Değerli Profesör M. Fuat Köprülü «İslâm Ansiklopedisi»ndeki Azab maddesinde şu tafsilâtı veriyor:

«Bekâr, evli olmıyan erkek veya kadın mânasına gelen bu kelime ile, yine aynı kökten çıkıp, aynı mânayı ifade eden diğer kelimeler hakkında R. Dozy, şarkta ve garpta yazılmış başlıca Arap kamuslarına dayanarak, izahat vermekte ve Niebuhr *(XVIII. asır)*'un Arabistan seyahatnamesinde bu kelimenin «şehirlerdeki yerli asker» tarzında izah edildiğini söylemektedir. E. Fagnan (*Addition aux dictionnaires Arabes, Paris, 1923*), buna ilâve olarak, Dusuki *(IV. 259)*'ye ve Bianchi lûgatine istinaden, Mısır'daki askerî kuvveti teşkil eden 7 taifeden birine bu adın verildiğini, bunların bilhassa şehir muhafazasında kullanıldığını ve evlenemiyeceklerini söyler. Kelimenin bu eserlerde zikredilen ıstılah mânası, Osmanlı hâkimiyeti devrine ait olup, bu hususta biraz aşağıda izahat verilmiştir. *(Ayrıca bak. Jean Deny, Sommaire des Archives Turques da Caire, Kahire 1930 S. 23, 224: Buradaa Kahire'deki Azaplar kapısından da bahsedilir.)* Kelimenin «Bekâr erkek ve kadın» mânasında Farsçada da kullanıldığı Bahar'i Acemde tasrih edilerek Heratlı Derviş Vahib'in bir beyti misal getirilmektedir.

«XIV-XVI. asır Bizans, Lâtin ve İtalyan kroniklerinde adapi, asapi, azupi, azapi kelimelerinin çok defa «korsan, deniz haydudu», bazen de — Osmanlılardan bahsedilirken yeniçeri kelimesi ile beraber kullanıldığına göre — «bir sınıf Osmanlı askeri» mânasına kullanıldığı görülüyor. *(N. Jorga, La politique vénitienne dans les eaux de la Mer Noire; Bulletin de la Section historique de l'Académie roumanie, II. année nr. 2 — 4, Bucarest, 1914 s. 319; Mas Latrie, Histoire de Chypre, II, 299 ve III).* Mas Latrie, adapides kelimesinin rumca Αλαπαζα kelimesinden çıkmış olmasını, bir ihtimal olarak, ileri sürmektedir.

«Bizans kahramanlık destanlarında aizypades veya atzoupades şekillerinde geçen kelime ile Lâtin kaynaklarındaki Adapides'in aynı şey, yani azab kelimesinin Yunan ve Lâtin metinlerinde zikredilen iki bozuk şekli olduğu akla gelebilirse de, Henri Gregoire *(L'Epopée byzantine et ses rapports avec l'épopée turque et l'épopée romane; Bulletine de la classe des letters et des sciences morales et politiques de l' Académie royale de Belgique 1931, XVII. 436-493)* Yunancadaki bu kelimenin X. — XI. asırlarda tesadüf edilen atzupas, yani hâcib *(b. bk.)* kelimesinden alındığını, hattâ Bizans destanındaki açopar veya achopar kelimesinin de aynı şey olduğunu iddia etmektedir.

«Görülüyor ki, tarihî bir ıstılah olan azab kelimesinin menşei ve ne zamandan beri kullanıldığı meselesi, halledilmiş olmaktan uzaktır. Şimdilik katî olarak bildiğimiz şey, bu kelimenin daha XIV. asır kaynaklarında muhtelif şekillerde kullanılmış olmasıdır. Buna göre, azab kelimesinin, donanmada hizmet eden muayyen bir askerî sınıfın adı olarak, hiç olmazsa, XIII., hattâ XIV. asırdan beri mevcut olduğu söylenebilir. Hakikaten elimizdeki şark kaynakları da, daha Osmanlılardan evvel, Aydın Oğulları Beyliğinde azabların bulunduğunu gösteriyor. Enverî'nin Düsturname (*nşr. Mükrimin Halil, İstanbul 1925, metin. S. 20, 27, 31-34*) sine göre. Umur Bey'in filosunda, başlarına çubuk börk *(b.bk.)* giyen azaplar, yani bir sınıf bahriye askeri mevcuttur ki bunlar deniz kıyılarındaki köylüler arasından toplanırdı. Büyük bir ihtimalle bu kelimenin, daha XIII. asırda, deniz kuvvetlerine malik olan sahil beyliklerinde ve Anadolu Selçukilerinin filolarında, aynı mânada kullanıldığı ve Aydın Oğullarının da bu ananeyi devam ettirdikleri söylenebilir. XV. asırda Akkoyunlu Devletinde, hassa nöker *(b.bk.)*'leri arasında azab ismini taşıyan bir sınıfın bulunduğu görülüyorsa da, bunların vazifeleri ve mahiyetleri hakkında şimdilik malûmatımız yoktur. (*Celâl Davvani, Arz-name. Türk. trc. için bk. MTM, V, 302.*) Akkoyunluların, bu tâbiri Osmanlılardan almış oldukları tahmin edilebilir. Osmanlılara gelince, onlar bu hususta XII.— XIV.

asırlardaki beyliklerinde esasen mevcut bir teşkilâtı taklit ve iktibas etmiş ve bunu sonradan genişletmiş ve tanzim etmiş olmalıdırlar.»

Osmanlıların ilk devirlerinde daha yeniçeri teşkilâtı yapılmadan evvel «azab» namiyle bir askerî teşkilât mevcut olduğu gibi yeniçeri teşkilâtı yapıldıktan sonra da devam etmiştir.

Bunlar reîslerin emrinde (*tüfek-endaz*) bir sınıf idiler. Azablar gemi hizmetlerinde XV inci asrın ilk yarısında kullanılmışlardır. Başlarına «reîs» denilir, terfi edince de kaptan, yani kadırga kumandanı olurlardı. Her reîsin emri altında mevcutları 7-8 kişilik bölükler vardı. Yevmiyeleri XVII nci asır ortalarında 4 akçadan 7 akçaya kadar idi. Tersanenin kethüda, vardiyanbaşı ve hünkâr gemisi reîsi hep azab sınıfından çıkardı. Reîs olan bir azab kaptan olmazsa, sırasiyle terfi ede ede kethüdalığa kadar yükselirdi. İstanbulda tersane yanında azabların kışlası vardı. Bundan dolayı hâlâ o mevkie Azabkabısı denilmektedir.

Kale ve deniz azabları teşkilâtı İkinci Mahmut tarafından yeniçeriliğin ilgasına kadar devam etmiştir.

Moraçe Dason, yeniçeriliğin teşkilinden evvel mevcut altı sınıf arasında «azab» namiyle bir sınıfın bulunduğunu yazıyor. Ona nazaran bunlar harb mühimmatının muhafazasına memur idiler.

Azablar ilk zamanlarda devletin mühim yaya kuvvetlerini teşkil ediyordu. İbn-i Kemal, Uzun Hasan Harbinden bahsederken *(İbn-i Kemal Tarihi; Fatih Kütüphanesinde, No:4205)* azabların yirmi bin mevcudu bulunduğunu, «Heşt Beheşt» ten naklen, *(Hammer)* de (*c.3, s. 228*) on beşinci asrın ortalarında azabların mevcudunun otuz bin olduğunu yazmaktadır.

Azab teşkilâtı, diğer teşkilâtlar gibi ilkevvel Anadolu'da yapılmış, sonra Rumeliye teşmil edilmiştir.

Lûgat mânası gibi bunlar bekârdı. İçlerinde evliler bulunmazdı. Muharebede aldıkları mevkie göre «Azeban-ı yemîn ve yesar» (*sağ azablar, sol azablar*) unvanını taşırlardı. Azablar «kırmızı börk» giyerlerdi.

Azablar; yekdiğerlerine merbutiyeti olmak üzere memleketin mülki taksimatına göre birçok küçük müfrezelere taksim edilmiş bulunur ve bu müfrezelere de kapı kulu ocaklarındaki taksimata tevfikan «orta» namı verilirdi.

Her sancak ve vilâyetteki azablar *(azab ağası), (azab kâtibi)* namlarındaki iki ve her orta da *(odabaşı)* ve *(bayraktar)* adlarında kezalik iki zâbitin kumandasında bulunurlardı.

Hammer *(c.1, s. 141)* diğer Avrupalı müverrihler gibi, bunların son zamanlardaki bozuk vaziyetlerine bakarak azabları gayrimuntazam piyade askeri olmak üzere gösteriyor. Gayrimuntazam piyadenin ne yeniçeriler gibi maaşı, ne de muntazam piyade gibi arazisi olmayıp *(azab)*, yani hafif tesmiye olunurdu. Hammer *(azab)* tâbirini «hafif» kelimesiyle tefsir etmektedir. Bunların gördükleri işe göre «hafif» tâbiri hakikate daha uygun görülüyor. Çünki bekârlık ancak yeniçeri teşkilâtında ortaya çıkmıştır. Yeniçeriler kışlada kalacakları için onlarda bekârlık tatbik olunabilirdi. Azablar kışla ile alâkadar olmadıkları için bekârlıkları bittabi mevzuubahis olmamak lâzım gelir.

Yine Hammer'in beyanına göre azablar, akıncılar gibi seyyar bir kuvvet teşkil ediyorlardı. Bilâhara köprü inşaatında ve kürekçi sıfatiyle padişahların bindikleri kadırgalarda istihdam olundular. Umumiyetle intizamdan mahrum olan bu takım askerin hiçbir hizmeti olmadığından muhasaralar esnasında bunlar ileri sürülüyordu. Düşmanın taarruzuna evvelâ bunlar hedef olarak yeniçeriler alelekser onların naışları üzerinden hücuma kalkarlardı, diyor.

Kanuni Sultan Süleyman Kanunnamesinde *(s. 59)* «azab» a dair bir fasıl vardır. Bu kanunnameye nazaran her sene azab namiyle alınacakların miktarını tâyin için yoklama yapılır, taayyün eden adede göre azab tefrik edilirdi.

Kanunnamede azabın ne suret ve nispetle alındığı yazılı değildir. Yalnız hane itibariyle çıkarıldığı musarrahtır. Kanunnamede deniliyor ki: «Ve hem azab yazılması aded-i hane itibariyle olup faraza yirmi haneye bir azab düşse ol mahallede ol yirmi adet kimesnenin birer erin içinden azablığa yazup, ilh...»

Bu ibareden anlaşılıyor ki azab ihtiyacı tesbit olunduktan sonra azab çıkarılan yerlerin ev adedine nispet edilmekte ve çıkan adede göre o kadar ev başına bir azab çıkarılması lüzumu alâkadarlara tebliğ olunmaktaydı. Hattâ ibarede yirmi haneden yirmi adet kimse mevzuubahsedildiğine nazaran her evden, o hanenin erkek nüfusu ne olursa olsun bir nüfusun azablığa namzet addedildiği anlaşılıyor.

Azablığın mükellefiyetine namzet olup da diğerinin intihabı dolayısiyle bu mükellefiyeti bedeniyeden âzade kalanlar mükellefiyet-i fiiliyeyi deruhte edenlerin iaşe ve ibatesini temin ile mükelleftiler. Kanun bu nakdî mükellefiyeti her azab için «üç yüz akça» olmak üzere zikir ve tasrih etmekte ve bunun suret-i tevziini şu suretle göstermektedir:

«Ve yazılacak azab babında dahi her yıl mahallede azab buyruldukça yoklanıp mahalle imamı ve kethüdası marifetiyle tâdadedüp ve herbirinin hudreti malûm edinip kapıdan verilen akçadan gayrı harçlık verecek akça ki her azab için nihayeti üç yüz akçadır kim faraza bir mahalleden on azab çıkmalı olsa üç bin akça olur; eimme-i mahalle ve bilfiil berat-ı hümayun ile olan ehli mansıp istisna olunduktan sonra ne miktar kimesne kalur ise ol miktar meblâğı ol kimesnelere halli haline göre ve kudretli kudretine göre salınıp alına ve dul avratlardan nesne alınmaya ve pîrlerin ganasın ve fakrın teftiş edip bilip andan sonra haline göre taleboluna ve hiçbir ferde halinden ve haddinden ziyade nesne teklif ve tevcih olunmaya ve kimesneye meyil ve muhaba edip andan sehil nesne alup baki *(sin)* sairine tahmil etmek olmaya.»

Azablık için kanunnamede şu evsaf mezkûrdur:

"Ve nefsi azabda dahi azablığa kabil ve mukateleye ve muharebeye kavi ve kaadir olan kimesnelerdir elbette anlar yazıla oğlandan ve pîrden ve marîz ve malûlden hiçbir ferdi azaba yazmıyalar.„

Kanunnamenin diğer bir yerindeki şu fıkrayı da buna ilâve etmek lâzım gelir: "Ve kimesnenin yalın yüzlü oğlanın ve kulun yazmıyalar.„

Bazı yerler halkının azablığa kendi içlerinden münasiplerini tefrik etmeyip hariçten ücretle tedarik ettikleri adamları gönderdikleri oluyordu. Halbukî bu hal bazı uygunsuzluklara yol açtığından kanunname ile bu husus menedilmiş, her yerin kendi halkından azab göndermesi lüzumu teyidolunmuştur *(Kanunname, s. 60)*.

Azab kaydolunacak kimsenin kefalete raptı da kanun icabındandı. Bu kefalet kaydı mükellefiyetin hüsnü ifası maksadiyle konulmuştu. Hattâ işi daha sağlama bağlamak için kadılıklarca iki defter yapılması ve defterin birinin kadı nezdinde alıkonulup diğerinin hazine-i âmireye teslim olunmak üzere dergâh-ı muallâya gönderilmesi bile kanuna geçirilmiştir. Defterlerin lüzum ve faidesi hakkında kanunnamede şu izah münderiçtir:

"Tâ ki azab yoklanmalu olup veya kefil talep olunmalı olıcak e kadılarda duran deftere nazar olunup anınla amel oluna.„ *(S. 61)*.

Azeb yazılanın bilâhara tebdiline de kanun cevaz vermiyor. Mazeret halinde istisnaen bu muameleyi kabul ediyor: "Ve bir defa yazılanı katiyyen tebdil ve tağyir etmiyeler, meğer ki yazılıp tâyin olunduktan sonra vefat ede veyahut hasta ola, sefere iktidarı kalmıya ve kalmadığı alettahkik malûm ola, oi vakit zaruridir *(S. 61)*.

Azablar için memleketlerinde kalanlardan toplanılan paralar emin bir vasıtayla kendilerine gönderilirdi. Bu bapta suistimale ve şükr-ü şikâyete mahal kalmamak için azab ağalarının bu hususa mütaallik kudattan hüccet almaları lüzumu kanunnamede tasrih olunmuştur.

Vaktiyle her azab için mahalleden beşer akça alınıyordu. Kanuni Kanunnamesi bunu kaldırmıştır.

Azab ulûfesinden ağalarla kâtiplerin aldıkları akça mukabilinde halktan bir şey alınmaması lüzumu da kanunnamede musarrah olduğu gibi teslim akçası namiyle kimseden bir akça ve bir habbe alınmaması da kezalik kanunnamede münderiçtir. Demek oluyor ki Kanuni'ye gelinciye kadar halktan kanunen muayyen olan miktardan fazla olarak muhtelif namlarla bu hususta para alınıyor ve halk bundan şüphesiz mutazarrır oluyordu.

Azab reislerine hıl'at verildiği de kanunnameden öğrenilmektedir:

"Ve azab reîslerine ki adet bir yek-renk hıl'at (tir) hazinedarlığı ve çavuşluğu resmi her hıl'atten (ellişer) akçadır. Reîsler kendi yanlarından vireler, kimesneden almıyalar.„ *(S. 61)*.

Azab reisleriyle kadıların vazifelerini ihmal ederek bir zamanlar ötekinin berikinin gıyaben azab yazıldığı, azabın kadılarla subaşılar huzurunda yazılıp alâkadar canibinden gaibane yazılmaması lüzumunun kanunnameye girmiş olmasından anlaşılmaktadır.

Ahmet Cevat Paşa «Tarih-i Askerî-i Osmani» nin ikinci cildinde *(Darülfünun Kütüpnesinde Yıldız kitapları meyanında yazma nüsha No. 136)* eyaletlerdeki azablar kakkında şu malûmatı vermektedir.

«Azablar memleketin muhtelif noktalarında bulunuyorlardı. Her vilâyette bulunan, diğerlerinde bulunandan ayrı ve başlıbaşınaydı. Azablar o vilâyetin beylerbeyinin emri altındaydılar. Bunlar yedişer orta veya odaya münkasemdi. Herbiri mensubolduğu oda ismiyle anılırdı. Azabların iki büyük âmiri vardı. Bunların biri azab ağası, öteki de azab kâtibiydi.

«Her odada reis, odabaşı, bayraktar namlariyle zâbitler vardı. Azab ağası azabların başkumandanı demekti. Azab kâtibiyse azabların isimlerini, muhassasat ve künyelerini defter etmeye memurdu.

«Reîsler yeniçerideki çorbacıbaşının istiklâl ve kuvvetini haizdi. Her bölük veya odada

on nefer reîs vardı. Bunlara onbaşı demek daha doğrudur. Bayraktar her odanın bayrağını hâmildi. Bu bayrak bir mızrağın ucuna asılmış tüy ve bu tüyün üzerinde altın yaldızlı bakır bir küreden ibaretti. Bayraktarlar bölüklerinin vekilharçlığı hizmetini de görürlerdi. Her azab ekseriya hizmet eylediği memleket ahalisindendi. O memleket halkının giydiği elbiseyi giyerdi. Bu cihetle meselâ Peşte azabları Macarlar gibi elbise giymeye ve kumaştan mamul kuzu derisiyle muhat bir külâh, bir kılıç ve bir tüfek taşımaya mecbur olmakla bu kıyafeti bilmiyenler onları Macar zannederlerdi.

«Azablar muahharan bahriye hizmetine memur olduklarından berriyeden alâkalarını kesmiş oldular. Bu askerin yeniçeriler ile bir nefsaniyeti olması berriyede istihdam olunmamalarını mucip olmuş zannolunur. Bu adavet ve nefsaniyetin mebdei İkinci Murat'la Şehzade Mustafa beyninde vuku bulan muharebede başlamıştı.»

Deniz işlerinde kullanılan azabların ötekilerden ayrılması için bunlara «bahriye azabları» namı verilmişti.

Bahriyede «azab» namiyle efrat istihdam olunmuştur. Şimdiki istihkâm askeri mukabilinde olmak üzere köprücülük ve lâğımcılık gibi hizmetlerde istihdam olunan azablardan tefrik için bahriyede kullanılanlara «bahriye azabları» namı verilir ve bunlar donanmanın silâh-endaz askerleri meyanında bulunurlardı. Kuvve-i berriye nispetinde bahriyeye de ehemmiyet atfı lüzumunu takdir eden Fatih azabların adedini artırmıştır.

Bahriye azabları başlıca iki sınıfa ayrılmıştı. Bu sınıflardan biri donanmada asıl ehemmiyeti haiz olan kaptanlar, reîsler, kalafatçılar, kumbaracılar, marangozlar vesaireden ibaretti. Bunlara «tersane halkı» tâbir olunur ve maaşları diğer sınıflara nispetle dolgun bulunurdu. *(Tuhfet-ül-kibar fi esfar-il-bihar)* dan *(İkinci tabı, s. 146)* bunlara «azabistan» namının verildiği de anlaşılmaktadır. Diğer sınıfı ise donanmanın silâh-endazlık vazifesi ifa eden asker takımıydı. Bunlara mahsus olmak üzere şimdiki Unkapanı köprüsünün Galata cihetindeki başı civarında bir de cesim kışla bina ettirilmişti. Bu münasebetle orası elyevm «Azabkapısı» namiyle yâd olunmaktadır.

Muahharan bahriyeye bağlanılan ve karadaki işlerle alâkaları kesilerek denizcilikle tavzif edilen azabların İkinci Mahmut tarafından yeniçerilerin ilgası sırasında vazifelerine nihayet verildi ve azablık da bu suretle tarihe karışmış oldu.

Aydın oğlu Umur Beyin gemilerde müştahdem azablardan müteşekkil yaya kuvvetleri olduğu «Düsturname» de yazılıdır.

AZAB AĞASI (عزب آغاسی) [*Ask.*] Azabların en büyük âmirine verilen addı.

Her vilâyette ayrı ayrı azab teşkilâtı vardı. Beylerbeyinin emri altında bulunan bu teşkilâtın başında «azab ağası» namiyle bir âmir bulunduğu gibi «azab kâtibi» namiyle ikinci derecede diğer bir âmir de vardı. Azab ağası teşkilâtın umum heyetine, azab kâtibi de kayıt ve hesap işlerine bakardı. Vilâyetlerdeki azab teşkilâtı yedi orta veya odaya ayrılmıştı. Her ortanın reîsi, odabaşı ve bayraktar namlariyle ikinci derecede zâbıtleri vardı. Harb vukuunda azablar «azab ağası» nın kumandası altında beylerbeyinin maiyetinde olarak harbe iştirak ederlerdi.

AZAB ÇAĞIRTMAK (عزب چاغیرتمق) [*Ask.*] Azab ismi verilen piyade askerinin silâh altına çağrılmalarına denilirdi.

AZAB KÂTİBİ (عزب کاتبی) [*Ask.*] Azabların iki büyük âmirinden birinin adıydı. «Azab ağası» yedi orta veya odadan teşekkül eden azab teşkilâtının birinci derecede âmiri olduğu için «azab kâtibi» ondan sonra gelirdi. Kâtibin vazifesi azabların isimlerini, muhassasat ve künyelerini tutmak, daha umumi bir tâbirle yazı ve hesap işlerini temin etmekti.

AZADLI (آزادلی) [*Fık.*] Köle ve cariyelerden efendileri tarafından hürriyetleri iade olunanlara verilen unvandı. Bunlara «mevali» de denirdi.

AZADLIK (آزادلق) [*Sar.*] Azlolunan Dar-üssaade ağalarından Mısır'a gönderilenlere bağlanan maaş hakkında bullanılır bir tâbirdi.

ÂZAR (آزار) [*Takvim*] Mart ayı demektir. Farsça olan bu tâbir için Hüseyin Kâzım Beyin lûgatinde şu izahat vardır: «Farisî - isim- Arabîde de müstameldir. Rumca mart ayı; nebati ve Geldani takviminde senenin on ikinci ayı; tarih-i İbranide şuhur-u kameriyenin on birincisi.» Yine o lûgatte «azer» için «Farisî - zaman - Fars ve Celâlî takviminde 9 uncu ayın ismi, azerman» izahatı vardır.

AZİL (عزل) [*İda.*] Lûgat mânası bir adamı vazifesinden çıkarma veya bir işini elinden alma demek olan bu kelime ıstılah olarak eskiden Cezairde devlet reîsine veya cemaate ait olan araziye denirdi.

Fransız işgalinden sonra, bu arazi, millî emlâk sayılarak, hükümetin idaresine geçti ve hükümet de bunları «hukr» denilen, ya bir ver-

gi mukabilinde menafiinden istifade, yahut bazı şartlarla temellük edilmek suretiyle, eşhasa devretti.

ÂZİNE (آزینه) [*Takvim*] Cuma günü demektir. Farsça olan bu tâbir *(Lehçe-i Osmani)* de «İyd günü, yevm-i cum'a, Türkide tahrif ile ine, İnebey, İnebazarı. N.» suretinde izah olunmuştur.

Mebhas-i ilm ü hüner nakâmili tazibder
Tıfl-ı mektep, şüphe yok, memnun olur âzinede
Diyarbekirli Sait Paşa

AZİZ (عزیز) [*Sof.*] Arapça bir kelime olarak lûgat mânası izzet sahibi, izzetle muttasıf, yüce ve büyük demektir. Allahın 99 isminden biridir. «Rab-bı Aziz, Abdülâziz, Muhib-bi Aziz» gibi misallerde görüldüğü üzere şerif, necip, siyreti temiz insanlar hakkında da kullanılırdı. Cem'i «eizze» dir. Farisî kaidesiyle «azizan» suretinde de cemilendirilir.

Hava-yi nefesden sermaye-i izzettir istiğna
Aziz olmazdı Yusüf çekmese damen Züleyha'dan
Koca Ragıp Paşa

Kuran'da Kitfir adlı mısır vezirinin lâkabıdır.

«Ömrü aziz» tâbiri de eski zürefaca zebanzed sözlerdendir. Sadrazam Âli Paşanın son hastalığı sırasında kahvaltı tepsisinde fasulye piyazı gören ve menetmek istiyen hususi doktoruna hitaben: «*Doktor bey, ben şimdi ömrü lezizi ömrü azize tercih ederim.*» tarzında bir lâtifesi meşhurdur.

Gafletle etme ömrü azizi havâya sarf
İykaz eyle kendini hâb-ü hâyalden
Ali Rahi

Aziz Mevlevi tâbirlerindendi. Çelebi Efendinin dervişler arasındaki unvanı idi. Çelebi efendi diyecek yerde «Aziz Efendimiz» tâbiri kullanılırdı.

AZİZİYE (عزیزیه) [*Mal.*] Dördüncü tertip esham-ı cedide hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu esham Sultan Aziz zamanında tedavül mevkiine çıkarıldığı için bu adı almıştı.

AZİZİYE FES (عزیزیه فس) [*Kıy.*] Sultan Aziz'in başına giydiği fes modeli hakkında kullanılır bir tâbirdi. Resimlerinde görüldüğü veçhile alt tarafı geniş, tepesi dardı. Püsküllü de tanzimat ricalinin kullandıkları püsküller gibi kalın ve fesin kenarından taşacak kadar büyük değildi.

AZZE ENSARUH (عز انصاره) [*Dua.*] Padişahlara mahsus dua yerinde kullanılır bir tâbirdi. «Yardımı bol olsun» demektir. Eski fermanlarda geçer.

AZZE NASRUH (عز نصره) [*Dua.*] Padişahlar hakkında dua makamında kullanılır bir tâbirdi. «Yardımı bol olsun» mânasına gelirdi. Bu tâbir eski paralarla fermanlarda geçer Azze ensaruh dahi kullanılmıştır.

B

BÂB (باب) [*İda.*] Arapça kapı, fasıl mânasına gelen bu kelimenin Osmanlılar zamanında başına ve sonuna eklemeler yapılmak suretiyle vücuda getirilen bir hayli şekil ve medlûlleri vardır: Bâb-ı-âli, Bâb-üs-saade, bâb-ı hümayun, bâb-üs-selâm, bâb-ı şerif, bâb-ı hükümet, bâb-ı devlet, bâb-ı fetva, bâb-ı seraskerî, bâb mahkemesi, Bâb-ı-âli hocası birinciye; bâb-ullah, bab-ül-ebvap, devr-i ebvap, bâb-ı âhiret, bâb-ı selâmet, bâb-ı cihad, bâb-ı hâli, bâb-ı inayet ikinciye örnek teşkil eder. Arapça kaidesiyle cem'i olan «ebvab» kullanıldığı gibi iki kapı mânasına olup dünya ve âhiretin remzi olarak da «bâbeyn» istimal olunmuştur. Hayır, uğur mânasına olmak üzere «bâb tutmak» masdarı da kullanılıyordu. «Salı günü işe başlamayı bâb tutmuyor» bunun misalidir. Resmî vesikaların sonunda görülen «bâbında» kelimesi dahi bundan üremedir. Bunlardan ıstılah olanlar ayrı ayrı izah edilmiştir.

§ [*Kelâm*] Bâtıniyenin yedi imamından dördüncüsünü teşkil eden Bâb'ın ortaya koyduğu mezhebe «Bâbiye» denilirdi. Bâbiye imamı Mirza Ali Muhammet İbni Rıza-üş-Şirazi Ali Kâzim-ür-Reştî'nin emriyle Bâb-ül-Mehdî olduğunu ilân etmişti. Bâbiliğin bid'at değil, Hazret-i Muhammed'in şeriatinden ayrı bir şeriat olduğunu söyliyen Üstat İsmail Hakkı İzmirli (*Yeni İlm-i Kelâm, birinci kitap, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341, sahife 175*) bunun için şu tafsilâtı veriyor: «Bâb dinî anasır-ı İslâmiye ve Nasraniye ve Yehudiye ve Veseniye'den teessüs etmekle dinlerini «din-ül-ümem» addederler; ancak tarikı risalet ve nübüvvet ve velâyet vasıtasiyle olacağı itikadına mebni kendisine «vasıta-i kübra» demiş, beyte duhul bâb ile olacağı cihetle «bâb-üd-din, bâb» lâfızlarını istimal eylemişti. Bâb Mehdîlik iddiasında bulunduktan sonra nübüvvet dâvasında da bulundu. Daha sonra kendisine «nokta» veya «Halik-ül-hay» tesmiye etti. Çünki nebi değil, şahs-ı-ilâhiyyet olduğunu iddia ediyordu. Bâb'ın duatı etrafa yayıldı.

«İmamiye itikadındaki ricat, Galiye itikadındaki tenasüh tesiriyle etbaından bazıları Ali, bazıları Hasan, bazıları Hüseyn, bazıları da diğer bir imam olduklarını iddia ettiler.

«Bâb'ın ilk telif ettiği kitap Kerbelâ'da idi. İsmi de «Er-Risale-tül-Hâdiye Fi-l-Feraiz-ül-İslâmiye» idi.

«Bâbiye Karamita gibi ifsadata, idlâlâta kalkıştılar. Muharebede ölenlerin kırk gün sonra dirileceği itikadına mebni Bâbiye çırılçıplak askere hücum ederlerdi. Bâb Tebriz'de Şah Nâsır-üd-din huzurunda ulema ve fukaha ile münazarada bulunmuş, fukaha tarafından küfriyle, vücub-u katliyle, fukaha olmıyanlar tarafından ateh ve belâheti ile tâzip ve tekayyüdü ile hükmolunmuş idi. Bâb nihayet hapse atıldı. Bir müddet sonra hapisten çıkarılarak ulema.ın fetvasiyle Nâsır-üd-din Şahın cülûsunun ikinci senesinde (1265) idam olundu. Bâbiye Nâsır-üd-din Şah hakkında suikasta kıyam ettiklerinden tâzibe duçar oldular. Birçokları katlolundu. Telâmizesinden Suph-i Ezel Mirza Yahya ile Suph-i Ezel'in büyük kardeşi Beha Mirza Hasan Ali Bağdada kaçtılar. Oradan İstanbula, daha sonra Edirneye nefyolundular. Her iki birader arasında nifak ve şikak hâsıl oldu. Oradan da Suph-i Ezel ve etbaı Kıbrıs'a, Beha ve etbaı Akkâ-ya nefyolundu.

«Bâbiye eski peygamberlerin sıdkına kaildir. Ölüm «Lika-i Bâb» için bir fenadan ibarettir. Öldükten sonra sevap ve ikab, lezzet ve elem-i ruhani vardır. Nüfus-i habîsenin ikinci kerre âlem-i ecsama avdeti, yani tenasüh de vardır. Bais ve haşrü neşr Bâb'ın davet ile kıyamıdır. Lika-i Bârîden gaye lika-i Bâb'dır. «Şeceri hakikiye» Bâb'dır. Bütün eşya Bâb'dan bir tekellüm ile mahlûktur. Bâbiye şeriatınca Kuran ve ahkâmı mensuhtur. Sabah vaktinde iki rekât namaz vaciptir. Bir ay on dokuz gündür. Çünkü vahdet-i lâhutun aslı «19» uknumdur. Hamel burcunun evvelinde, Nevruz gününde İyd-i fıtır, Hut burcunun âhırından itibaren bir ay oruç farzdır. Savm güneşin doğmasından batmasına kadar imtidadeder. İyd-i fıtra «İyd-i Rıdvan» denir. İyd-i fıtır da «19» gündür. Biri kendisine, 18 i ümenasına mahsustur. Çünki «Hay» hurufu «18» aydır. Muharremin birinci günü «iyd-i mecit» tir; çünkü Bâb o gün doğmuş-

tur. Etbaından birine iktidar hasıl olursa Mekke ve Beyt-i Mukaddes gibi bütün mukaddes buk'aları peygamberlerin, evliyaların mezarlarını tahribetmek vaciptir. Şarap içmek haramdır. Tütün içmek de haram ise de Bâbiye etbaı sonradan caiz görmüşlerdir. İslâmın bâriz bir şiarı olan tesettür memnudur. Nikâh akdolunurken veli, vekil, şahit lâzım değildir. Mücerret rıza-i zevceyn ile nikâh münakit olur. Zekât ve sadaka «Bâbi» olana verilir. Bâbi fakir bulunmaz ise o vakit «keşfî» olana verilir.

«Bâbiye ile Keşfiyeye muhalif olanların demi, malı hederdir. Mallar müşterektir. Bâb zuhur edince Bâb'a iman etmedikçe nâsa emval ve enfüsleri haram olur. Meta-ı dünyadan ahsen ve atyep olanı toplamak vaciptir.

«Bâb'ın Kuran makamına kaim « Elbeyan» adlı bir kitabı vardır. Onsuz her istidlâl haramdır. Elbeyan Bâb'ın canib-i ilâhiyetten beşere gönderdiği bir kitaptır. Bâb'ın Elbeyan'ı vuzu ve besmele, tecvit ile okunur. Elbeyanın sonradan Bâbilikten ayrılan Seyyit Hasan, Seyyit Hüseyin adlı iki kardeş tarafından telif olunduğu zannolunur. Bâbilere göre Elbeyan Bâb tarafından sure besure okunarak Seyyit Hasan ve Seyyit Hüseyin tarafından zabıt ve telif olunmuştur.

«Bâbiler taharet ve nezafet hususuna çok riayet ederler.

«Bâbiye-i halisa : — Bâbiye; Asl-ı bâbiye, Kurretiye-i ezeliye, Behaiye olmak üzere dört kısma ayrılır. Asıl Bâbiye; ancak Bâb'a ittıba edip Elbeyan ahkâmı ile âmil olanlardır ki Bâb'dan sonra yazılan eserlere asla itibar etmezler. Ne Suph-i Ezel'i, ne Beha'yı tanımazlar.

«Kurretiyye, Bâb dâhilerinden « Zerrin-Taç » namında hüsnü ile, ilm-ü fazlı ile şöhret bulmuş bir kadının etbaıdır. İran müçtehitlerinden birinin kızı olan Zerrin-Taç ilk zamanlarda arşa « Kalb-i Nebi », Cebraile «Akl-i Nebi » diyen Reştiyye reisi Kâzım-ül-Hüseynî'nin ashabından idi. Seyyit Kâzım-ür-reştî'nin vefatından sonra Bâb'ı imam edindi. Gaibane Bâb'a iyman etti. Bâb ile mükâtebede bulunmakla Bâb kendisine Kurretül-ayn dediğinden Zerrin-Taç «Kurre-tül-ayn» lâkabı ile telkibolundu.

«Kurre-tül-ayn kadınlardan tesettürü kaldırdı. Tekâlifi külliyen ilga etti. Bir kadının dokuz erkek ile izdivacı gibi bazı hükümler koydu. Muhammet şeriatinin mensuh, Bâb şeriatinin hak olduğunu iddia edecek kadar küstahlığa kalkmış idi.

« Bâbiye «Kurre-tül-ayn'a» « Bedr-üd-düca», «Şems-üd-duha» diyorlar. Kurre-tül-ayn öldürüldükten sonra « Kurretiyenin çoğu katlolunmuş, ancak pek azı zâhiren İsna-aşeriye'den olmuştur.

«Ezeliyye; Bâb'ın teiâmizesinden Mirza Yahya'nın etbaıdır. Bunlar Müslüman olarak görünürler. Zâhirde bütün farzları yerine getirirler. Takiyye ile âmil olurlar. Beha ve etbaını tekfir, zâhiren ve bâtınen tel'in ederler. Mirza Yahya Bâb tarafından Suph-i-Ezel lâkabiyle telkibolunduğu için etbaına « Ezeliyye » denmiş idi.

«Bâb Suph-i Ezel'i halife, kardeşi Mirza Ali Behayı Suph-i Ezel'e vekil tâyin eyledi.

«Bâb'ın katline, hattâ Bâbiyenin İran'dan Bağdad'a, Bağbattan İstanbula, daha sonra Edirneye nefiylerine kadar böylece devam etti. Edirnede Beha halkı kendine davet edip vekâletten vazgeçmekle iki kardeş arasında nifak ve binnetice iftirak vuku buldu. Bu sebeple Suph-i Ezel ve etbaı olan otuzdan fazla Bâbi 1285 te Mağosaya nefyolunmuş idi. Suph-i Ezel Mehdilik dâvasında bulunmuş, bundan dolayı nefyine ferman sâdır olmuş idi. Suph-i Ezel Kıbrıs'ta da halkı kendine davete başladı. Âyat ve surede münhec-i Kuran gibi münheci havi kitap yazmış idi. Ezeliyye Bâbiye-i Halisadan daha çoktu.

«Behaiyye: Mirza Ali Beha Edirnede oğlu Abbas'ın gayretiyle halkı kendi namına davet etmekle Suph-i Ezel ile arası açılmış idi. Suph-i Ezel Kıbrıs'a nefyolunduğu sırada bu da Akkâ'ya sürüldü. Bunun etbaı da yetmiş üç kişi idi. Beha, Akkâ'da Bab'ın halifeliğinden Mehdiliğe, velâyet-i mutlaka'ya, nübüvvet-i âmme ve hassa'ya, hattâ ilâhiyete kadar çıktı. Behailer arttıkça arttı. Kitapları « El-eykan » dır. İran'da, Rusya'da, Suriye'de, Mısırda, Hintte, Amerika'da pek çok Behailer vardır. Behaiye ile Beha ilâh olup enbiya ve rüsül gönderir. Musa, İsa, Muhammet ile Zerdüşt, Bâb-ı Beha'nın ahkâmını beyan ederek evamirini izhar ederler. Elyevm Bâbi olanların hemen hepsi Behai'dir. Behailer indinde Bâb Mehdî; Beha Mesih-tir. Daha sonra Beha ilâh olmuştur. Bâb'ın elvahı olduğu gibi Beha'nın da elvahı vardır. Elvah, asırlarında, hükümdarlara gönderilen « risail-i davet » tir. Behaiye Nasraniyete İslâmdan daha yakındır. Bâb ve Beha mucize göstermekten âciz olduklarından peygamberlerin mucizelerini inkâr ederler. Behaiye indinde haşr-ü neşir ve kıyamet Bâb ile Behanın kıyamıdır.

«Behaiyenin de Bâbiye gibi şeriati vardır. Akdes adlı kitap şerayii beyan eder. Beha senenin taksimi ile orucun farziyetinde Bâb'a ittıba etmiştir. Sabah, zeval, gurub vakti olmak üzere dokuz rekât namaz farzdır. Kıble Akkâ-

dır. Cenaze namazı altı tekbirdir. Cenazeden başka cemaatle namaz kılınması memnudur. Nevruz bayram günüdür. Hac Akkâya gömülü olan Behayı ziyarettir. Tembellik memnudur. Sanat ve hırfet ile iştigal lâzımdır. Behaiye şeriatî ancak bin sene sonra değişir; her şehirde «Beyt-ül-adil» bulunur. Âzası Beha'nın harflerinin sayısı olan dokuzdur. Zâni ve zâniye beytül-adle on dokuz miskal altın diyet verir. İkincisinde ceza iki kattır. Hırsız ilk defasında nefiy, ikincisinde hapsolunur. Üçüncüsünde alnına bilinecek bir alâmet vurulur. El öpmek haramdır.

«Beha, müritlerinden bazılarını dinin neşrine mezun kılmış, İrana göndermişti. Bunlara «muid» denir. Mısıra, Amerikaya da muid gönderilmiştir.

«Abbasiye: Behanın ölümünden sonra Behaiye iki kola ayrılmışlardır: Abbasiye, Nâkıde. Behanın büyük oğlu Abbası tasdik edenlere «Abbasiye» denilir. Abbastan memnun olmıyanlar Behanın öteki oğlu Muhammet Aliyi reîs tanıdıkları için o namı almışlardır.

«Hulâsa ehli İslâm Bâbiye veya Behaiyeyi İslâm tariklerinden veya mezheplerinden biri zannetmesinler. İslâm ile Bâbiye veya Behaiye arasında alâka kesilmiştir.»

Ci. Huart da *(İslâm Ansiklopedisi, Bâb maddesi)* Bâbilik için şu tafsilâtı veriyor:

«İsmailîlerde, bu kelime, mezhebin sırrını öğreten ve asas denilen ruhaniye işaretidir. Nusayrilerde Bâb, neşir ve irşada memur Selman-ı Farisî'dir. Dürziler, akl-ı külle tekabül eden birinci reîslerine bu ismi verirler; bu kelime, kendisini ilâhî hakikati tanımağa ileten bir kapı olarak ilân etmiş olan Şiraz'lı Seyyit Ali Muhammet tarafından zatî isim ittihaz edilmesi yüzünden meşhur olmuştur.»

Bâbilik mezhebi için de şu tafsilâtı veriyor: «İslâmiyette teceddüt zevahiri altında, Bâb, kendi hususi itikatları, düsturları ve yeni bir cemiyet telâkkisi ile yepyeni bir din kurmuştur. Allah birdir; ve Âli Muhammet, içinde Allahın cemali görülen aynadır ve herkes onu orada temaşa edebilir.

«Allah dünyayı, hakikatin harfleri denilen, 7 sıfatı ile halk etmiştir. Bunlar, kader, kaza, irade, meşiyyet, izin, ecel ve kitaptır. Hurufi hesapları büyük bir rol oynar: 19 rakamı mukaddestir; «vâhit», «vücut» kelimeleri ebced'ce 19 tutar; sene 19 aya, aylar 19 güne taksim olunmuştur. 19 kişilik bir heyet, Bâbi cemaati idareye memurdur, sene içinde azalmaması şartiyle, sermaye üzerinden yılda malların 1/5 i nispetinde alınan vergi, bu heyete tevdi olunur. Mümin bunu vermeğe mecburdur; fakat ne ruhani, ne de cismani otoriteler bu vergiyi tahsil için kullanılabilir. Bütün cüzüler mânadır, yalnız nakdî ceza ve karı kocanın beraber yaşamasını menetmek müstesnadır. Ticarette ve mukavele akdinde mutlak bir serbestî kabul olunmuştur. Vâdeli olarak satılan mal için faiz ödenmesi caiz görülmüştür.

«Evlenme 11 yaşından itibaren mecburidir. Boşanmaya iyi gözle bakılmaz. Karı kocaya, anlaşmaları için, bir sene mühlet verilir; boşananlar, bir aylık mühletten sonra 19 defaya kadar barışabilirler. Dul kalanlardan erkekler 90, kadınlar 95 gün sonra tekrar evlenmeğe mecburdurlar. Aksi takdirde cezaya çarpılırlar. Mektebe giden çocuk beş yaşından evvel dövülmez, ve bu yaştan sonra çıplak etine vurulmamak şartiyle, beş sopaya kadar cevaz vardır. Mezhebin sâlikleri nazik ve terbiyeli olmağa mecburdurlar, İslâmiyetin kıymetli mücevher ve ipekli kumaşlar hakkındaki emirleri hükümsüz bırakılmıştır.

«Her sene güneşin doğmasından battığı zamana kadar 11 ile 42 yaş arasındakiler bir ay *(19 gün)* oruç tutmağa mecburdurlar. Abdest, katî bir şekilde mecburi olmaksızın, sadece tavsiye olunur. Her kasabada bir hamam bulunmalıdır. Kadınlar örtüsüz gezebilirler, onlarla serbestçe, fakat edep dairesinde, konuşulabilir. Muhaverede söylenecek sözleri 28 olarak tahdidetmek muvafıktır.

«Ziyaret mahalleri, Peygamberin doğduğu ve yerinde bir cami yapılması lâzım gelen ev ile hapsedildiği bina, başlıca müritlerin haneleridir; ticaret maksadiyle yapılanlar müstesna olmak üzere, seyahat umumiyetle tavsiye olunmaz; hacılar ve tacirlerden başkaları için deniz seyahati yasaktır. Cenaze namazları müstesna, cemaat ile namaz kılınmaz, fakat camilerde vaız dinlemek tavsiye olunur; şeriat bakımından necis yoktur; dine yeni girenler, bu ihtida ile temizlenmiş olurlar ve tasarruflarında olan her şey derhal tahir olur. Su temizliğin kendisidir ve temizler. Her gün Beyan'dan 19 sure okumak ve Cenab-ı Hakkın ismini 361 defa zikretmek lâzımdır. Ölenler billûr, yahut yontulmuş ve cilâlanmış taşlar içine gömülmeli ve sağ ellerinde, taş üzerinde «ölülerin mezarda korkmamaları için» mânasına gelen bir sure yazılı bir yüzük bulunmalıdır. Hiç kimse başkasına karşı cebir kullanmamalıdır. Söz söyliyen, yahut yazan kimseye cevap vermeli ve mektuplar mutlaka yerlerine teslim olunmalı ve yırtılmamalıdır. Macun, sarhoşluk veren içkiler yasaktır. Her 19 günde bir defa, su için-

me için bile olsa, 19 kişiyi davet etmek lâzımdır. Dilencilik memnudur. Dilenciye bir şey vermek de günahtır.

«Cenaze masrafları çıktıktan sonra, miras şu suretle taksim olunur: çocuklara 9/60, karı veya kocaya 8/60, babaya 7/60, anaya 6/60, kardeşe 5/60, kızkardeşe 4/60, hocaya 3/60. Miras daha uzaklara düşmez, bununla beraber niyabet caizdir.»

Şu iki tarihi ettim ziyver-i bâb-ı cihâd
Verdi can âda Arış'i aldı erbab-ı cihâd
Şüruri

Olur erbab-ı dile bâb-ı inayet meftah
Hakani

BABA (بابا) [*İda., Sof.*] Ata mânasına gelir ve mecazi olarak hürmete lâyık yaşlı adamlar hakkında da kullanılır. Aynı zamanda herhangi bir zümrenin, bir teşekkülün başında bulunan kimselere de, yaşlı olmasalar bile, hürmet maksadiyle baba denilir. Oruç Reîse Baba Oruç denilmesi gibi.

Baba kelimesine, tasavvuf ıstılahı olarak Selçukiler devrinde tesadüf olunmaktadır. Yesevilik tarikatının ve Ahmed-i Yesevi'nin tesiri ile Türkler arasında çok yayılmıştır. Baba unvanlı sofilere, İran'da bilhassa XII nci asırdan başlıyarak ve en fazla da Azerbaycan'da ve Tebrizde raslanıyor.

Baba, Bektaşi şeyhlerinin, ulularının unvanı idi. Bektaşilik kendinden çok evvel müdevven bu ihtiram kelimesini bir paye olarak almıştır. Babalar Pir Evinin «Eyvallah Kapısı» nda yetiştirilir. Eyvallah tam bir feragat, tam bir fedailik demektir ve tarikatın felsefesinin mühim bir noktasını izah eder. Mürit dervişlik sınıfında yetişmek istiyorsa Eyvallah Kapısından geçmek lâzımdır. Burada çapa sallanacak, kürek atılacak, mütemadiyen feyz alınacak, neticede beğenilecektir.

Eyvallah Kapısına başvuran derviş Dede Bağında iki üç sene bizmet ederdi. Orada kalenderlikle oturur, ondan sonra büyük baba kabul eder, tekkede derviş olurdu. Tekkeye kabul olunan dervişin on iki sene altı ay hizmet etmesi lâzımdı. On iki seneden sonra kısmet ise baba olurdu. Babaların tâyininde umumiyetle kıdem takibolunuyorsa da ehliyetin kıdeme tercih edildiği de vâkıdır.

Babalığa namzet kimselerin yüzünün güzel, sözünün tatlı olmasına dikkat ve feyz aldığı sıralarda birçok şeyler arasında musikiye intisabı da temin olunurdu. Bu vasıflar gerek müritler, gerek hariç üzerinde tesir yapar, tesiri artırır, gönüllere vecit verir ve dolayısiyle tarikata bağ yapardı. Böylece yetişen baba, ya açılacak bir baba makamını bekler, yahut kendisine başka bir tarafta tekke açmağa izin verilirdi.

Baba tâbirinin yayılmasının neticesi olarak bu adı taşıyan yer sahalarına da tesadüf olunur. Babadağ kasabası, adını orada mezarı olan Sarı Saltık Babadan almıştır. Babaeski Kasabası, Baba Nakkaş Köyü, Babadağı, Baba Burnu hep buralarda yerleşmiş olan dervişlerin hâtırasını taşımaktadır.

Yine bu tâbire idari ıstılah olarak Mısır, Suriye, Memlûk saltanatlarında ve Osmanlı İmparatorluğunda tesadüf olunur. Osmanlı sarayında da harem dairesinin 40 kapıcısına bu unvan verilirdi. Sarayda bir de ağa baba ocağı vardı.

BABALAR (بابالر) [*Bah.*] Kendisine kapon, yumе ve emsali halatların bağlanması için alabanda bırakılan ıskarmoz başlarına verilen isimdir.

BABALI ARAP (بابالی عرب) [*Hal.*] Zenci (siyah arap) kadınların kızgınlık neticesi olarak gösterdikleri delilik alâmetleri hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bunlardan sar'alılar gibi ağızları köpürenler, bayılıp donanlar olurdu. Bu hallerin ciddîlerine raslandığı gibi yapmacıklarına da tesadüf olunurdu.

BABA TUTMAK (بابا طوتمق) [*Hal.*] Zenci (siyah arap) kadınlarının hiddet eseri olarak gösterdikleri delilik alâmetleri hakkında kullanılır bir tâbirdi. Baba kelimesi Kamus-u Osmanide «Zenci kadınlara mahsus olan bazen ciddî, bazen câli âsarı görülen bir nevi sara illeti» suretinde izah olunmuştur.

BABIÂLÎ (بابعالی) [*İda.*] Osmanlı İmparatorluğunun münkariz olduğu güne kadar devlet idaresinin merkezi sayılan yere verilen isimdi.

Babıâli; büyük kapı demektir. İlk nazarda mânasız gibi görünen bu ismin resmî bir müesseseye, idare ve siyaset kuvvetinin toplandığı bir daireye verilmesi çok eski bir şark ananesinden ilerigeldiği derhatır edilince sebep ve hikmeti anlaşılır. Filhakika şarklılar hükümeti bir ev, daha doğrusu bir çadır gibi telâkki ederler ve bu sebeple onlara bu telâkkiyle mütenasip isimler verirlerdi. Nitekim Rum Selçukilerinde çetri hümayun, hükümet alâmeti idi. İran üzerinden garba geçmiş ve o memleketin birçok âdetlerini ve telâkkilerini almış olan Türkler de aynı şeyi yaptılar, hükümeti bir ev sayarak bir kısım teşkilâtı da ona göre isimlendirdiler.

Şarkta öteden beri halk işlerinin hükümdar sarayları kapısında görülmesinden dolayı daha Xenophon tarafından zikredilen ve garpta da buna benzer şekilde kullanılan bu kelime, saraydan maada, sarayda görülen devlet işlerini

ve dolayısiyle idareyi gösterdiği gibi, Japonyada imparatora verilen ve aynı mânada olan Mikado (yüksek kapı) sıfatı da, bu tâbirin Asyaya mahsus olabileceğini göstermektedir. Bundan başka Sasaniler devrine kadar çıkan ve bu mânada olarak İran'da kullanılan ve menşei «der, dergâh, derbâr» gibi sözlerin Türkçeye kapı şeklinde geçtiği iddia edildiği gibi, Ermeniceye ve İbni-Haldunda görüldüğü veçhile Memlûkler zamanında Türkçeden Arap tarihcilerine *(Bâb= Saray, El-bâb-üs-sultaniye)* geçmiş olması da muhtemeldir.

Kapı kelimesinden bizzat hükûmet anlaşılır. Çünki eski zamanlarda şark milletlerinin hükümete düşen işleri hükümdarların sarayları kapısında görülürdü. Daha doğrusu hükümdarlar halkın bütün işlerini saraylarında görürlerdi. Bu kapı askerle muhafaza ve müdafaa olunduğu için mecazi mâna, yahut istiare hükümete hasredilerek asker için de o kelime kullanılmış ve meselâ yeniçerilere «kapı kulu», vezirlerle beylerbeylerinin maiyetlerinde bulundurdukları askere «kapı halkı» denilmiştir.

İşte «Babıâli» kelimesi böyle bir telâkkiden doğmadır ve padişah saraylarına «bab-ı hümayun» denildiği gibi sadrazam konaklarına da «Babıâli» denilmiştir.

İstanbul'un fethine gelinceye kadar devlet işleri, bütün eski devletlerinde olduğu gibi, padişah saraylarında görülür, vezirlerle devlet erkânı oraya gelerek padişahın riyaseti altında akdettikleri divanda devletin ve halkın işlerine bakılırdı. «Divan» ismi verilen bu meclis Osmanlıların evailinden beri mevcuttu. Fatih ise ata ve dedeleri zamanında cari olan kanunlarla kendi tarafından ilâve olunan ahkâmı tevhit ile vücuda getirdiği kanunnamede bunu daha mazbut bir şekle koydu.

Divan Topkapı Sarayında ve «Kubbealtı» denilen mevkide kurulurdu. Fatih bile birkaç yıl divana bizzat riyaset etmiştir. Sonra bir köylünün padişah ile sadrazamı teşhiste gösterdiği hata, ilk evvel Fatih olmak üzere padişahların divana kafes arkasından iştirak eylemelerini mucib oldu. Bununla beraber mühim ahvalde padişahlar yine bizzat divana iştirak ederler ve işler hakkında onlar da rey verirlerdi.

Sadrazamlar cumartesi, pazar, pazartesi ve salı günleri öğleye kadar divanda bulunarak devlet işlerini görürlerdi. Padişahın vekili olan ve devlet makinesinin muharrik kuvvetini teşkil eden sadrazamları diğer vezirlerden ayıran yüksek imtiyazlar arasında öğleden sonra kendi sarayında hususi bir divan akdetmek salâhiyeti vardı. Bu salâhiyet, halk işlerinin saray kapısında olduğu gibi sadrazam kapısında da görülebileceğine işaretti. Bundan dolayı sadrazam konaklarına «Babıâli» denildi.

«Babıâli» en son takarrür etmiş bir isimdir. Ondan evvel buraya iptida «Vezirkapısı», sonra «Babıâsafi», bilâhara «Paşakapısı» ve en nihayet «Babıâli» denilmiştir.

Şimdi «Vilâyet Konağı» ittihaz edilmiş olan Babıâli bu ismi fetihten sonra aldığı gibi bu râbirin umumileşmesi, resmîleşmesi ve Avrupalılarca da «Sublime-porte» şeklinde aynen kabul edilmesi çok sonra vâkı olmuştur.

Babıâli fetihten sonra iki yüz sene kadar mütehavvil ve mütebeddil kaldı. Çünki sadrazamlar diledikleri yerlerde otururlardı. Nitekim Fatih devri sadrazamlarından Gedik Ahmet Paşanın sarayı bugün kendi ismini taşıyan mahallede, Kanuni devri sadrazamlarından İbrahim Paşa ile diğer birkaç tanesinin konakları da «Atmeydanı» ndaydı. Padişahlar bazan azil veya idam ettikleri sadrazamların evlerini yenisine ihsan ederlerdi. O vakit Babıâli bir müddet için yerini değiştirmemiş olurdu.

Bugün İstanbul Vilâyet Dairesi olarak kullanılmakta bulunan binanın Paşakapısı ittihaz olunması miladi 1656 tarihinden sonradır. Sadrazam Derviş Paşaya verilmiş olan bu konak, onun vefatından sonra diğer sadrazamlar tarafından müstemirren işgal olunmaya başlamış ve Babıâli babı hümayunun yanbaşında karar kılmıştır. Bununla beraber mütaakıp sadrazamlardan bazıları da yine orada burada oturmuşlardı. Meselâ Lâle Devri kahramanı İbrahim Paşa, ekseriya Beşiktaş'ta ikamet ederdi. Şu kadar ki, bina resmen sadrazamların ikametgâhı ve devletin Babıâlisi olmak sıfatını o tarihten sonra kaybetmemiştir.

Babıâli ilkin harem ve selâmlık dairelerini ihtiva ediyordu. Ayrıca büyük mutfakları, ahırları, asker koğuşları vardı. Alt katında kalemler ve büyük küçük memurların odaları bulunuyordu. Üst katı sadrazamların ve ailelerinin ikametlerine mahsustu.

Babıâli esas teşkilâtı iktizasınca doğrudan doğruya sadrazamın maiyetinde üç resmî daireden mürekkepti. Bunların birincisinin hususi âmiri kâhya bey, ikincisinin reisülküttap efendi, üçüncüsünün çavuşbaşıydı ve bu âmirlerin maiyetinde muhtelif unvanlı mütaaddit muavinler ve kalemler vardı.

1. - Kâhya bey sadrazamın muavini mesabesindeydi. Dahiliye ve askeriye işleriyle meşgul olurdu.

2. - Reisülküttap efendi hem hariciye nazırı vazifesini görürdü, hem de sadrazam tarafın-

dan mühim işler hakkında padişaha arz olunacak takrirleri, kaimeleri, telhisleri hazırlardı. Maiyetinde Divan-ı Hümayun tercümanı ve âmedci ve beylikçi gibi ricalden şube âmirleri bulunurdu. Ecnebi elçilerin tebligatını reisülküttap efendiye ve sadrazama tercüman bey arz ederdi ve Babıâlinin elçilere olan tebligatına da vesatet eylerdi. Elçilerin reisülküttapla ve sadrazam ile vuku bulan mülâkatlarında mükâlemeye iştirak eder ve tercümanlık vazifesini görürdü. Hasılı tercüman bey devletin haricî siyasetini reisülküttaba muavin olarak idare ederdi ve yeni gelen elçilerin itimatnamelerini takdim etmek üzere mülâkata kabullerinde padişahın da tercümanlığını yapardı.

Beylikçi efendi devletin kanunlarını ve muahedelerinin asıllarını muhafazaya ve kayıtlarını tutmaya ve padişah namına verilen fermanları ve rüusları ve sadrazamın buyruklarını tanzim etmeye memur olan « Divan-ı Hümayun » kaleminin âmiriydi.

Âmedci bey padişaha takdim olunacak mâruzatın müsveddelerini kaleme alırdı. Mükâlemelerin ve mühim müzakerelerin zabıtlarını da tutardı.

3. - Çavuşbaşı halkın sadrazama verdiği arzuhalleri tetkika ve müracaat edenlerin şikâyetlerini ve ifadelerini dinlemeye ve suçlu olanları muhakemeye çekmeye memurdu. Aynı zamanda zaptiye ve teşrifat ve mabeyin nazırlıklarını da yapardı.

Daire reisleri ve şubelerin âmirleri halkın en âdi tabakasından olanları bile daima kabul ve ifadelerini dinlemek ve işlerine bakmakla mükelleftiler.

Sadrazamlar muayyen günlerde kurdukları umumî divanda müracaat edenleri kabul ile ifadelerini dinlerler ve işlerine bakarlardı. Geceleri ve gündüzleri arasıra şehri teftişe çıkarlardı.

Memurlar sabahları şafak vakti işleri başına gelirlerdi ve akşamları gurubdan bir saat evvel çıkarlardı. Hususi mühim işi zuhur edenler bile izinsiz vazifelerinden ayrılmazlardı. Kâhya beye ve sair büyük memurlara sadrazam mutfağından yemek verilirdi. Sair memurlar ve kâtipler yemeklerini evlerinden getirirlerdi. Babıâlinin resmî memurlarından ve kalem kâtiplerinden ve hademelerinden (300-500) kişiden başka bir de hususi hizmetlerinde kullandıkları beş yüzü mütecaviz bir cemaat vardı ki bunlara sadrazamın kapı halkı deniliyordu. Başlıcaları: hazinedar ağa, imrahor ağa, silâhşor ağa, imam efendi, müezzinler (üç kadar), harem kâhyası, ahçıbaşı, kilercibaşı, divan çavuşları (12 kadar), emir ve ferman götürmek ve tahkikat icra etmek üzere taşralara gidip gelen sadaret ağaları (40 kadar), başçuhadar ağa (maiyetinde 200 kadar çuhadar vardı), şâtırlar (alay çavuşları, sekiz kadardı), mehterler (40 kadardı), silâhtar ağa, mühürdar efendi, divittar ağa, kaftan ağası, cephanecibaşı, cündiler ağası (seksen kadar da cündi vardı), başçavuş ağa, peşkir ağası, tütüncübaşı, kahvecibaşı, çamaşır ağası, sofracıbaşı, matracıbaşı, havlucubaşı, berberbaşı, ibriktar ağa idi. Bunların takriben 300 kadar yamağı ve uşağı vardı.

Babıâli, yeniçeriliğin ilgasından sonra sadrazamların ikametgâhı olmak hususiyetinden çıkmaya başlamıştır. Orasını tamamiyle resmî bir devlet dairesi tanıyarak o sıfatla da yâd eden ilk padişah İkinci Mahmut'tur. Ondan evvel hiçbir Osmanlı hükümdarının Babıâli kelimesini fermanlarında zikrettiği vâkı değildi. İkinci Mahmut, bir yangın neticesinde yanıp kül olmuş binanın yeniden yapılması için sadrazam Selim Paşaya gönderdiği hatta: «Muhterik olan Babıâlimizin bimennihi Taalâ evvel-baharda inşasına irademiz taallûk etti » cümlesiyle orasının devlete ait bir yer olduğunu tasrih etmiştir.

Yine bu padişah zamanında eski teşkilât değiştirilmeye başlandı. 1835 te « sadrazam kethüdalığı » « mülkiye nazırlığı » na, « reîsülküttaplık » « hariciye nazırlığı » na, «defterdar » lık « maliye nazırlığı » na kalbolundu. Artık kethüda bey, reîsülküttap efendi, defterdar paşa sadrazamın rikâbında yürümeye mecbur birer memur olmak mevkiinden çıkıyorlardı, mesul birer devlet ricali hakkını alıyorlardı. Fakat yine müstakil daireleri yoktu. Her sabah yanlarına kâtiplerini ve defterlerini alarak Babıâliye gidiyorlardı, selâmlık dairesine oturup vazife görüyorlardı. Tanzimatın ilânından sonra ise Babıâliden harem kaldırıldı. Dahiliye, hariciye, adliye ve bilâhara şûra-yi devlet daireleri oraya getirildi. Bu suretle İmparatorluğun en büyük idare kuvveti bu binada temerküz ettirilmiş oldu.

Fatma Aliye Hanım (Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı) adlı eserinde (S. 81-83) tanzimatın ilk devresindeki « Babıâli » nin vaziyetini, işin içinde bulunmuş olmak dolayısiyle o zamanın ahvalini yakından bilen babasının notlarına atfen, şöyle yazıyor:

« O zamanın meclis-i vükelâ heyeti sadrazam, şeyhülislâm, serasker, kaptan-ı derya, topbane müşiri, meclis-i vâlâ-yi ahkâm-ı adliye

reîsi, hariciye nazırı, maliye nazırı, hazine-i hassa nazırı, evkaf-ı hümayun nazırı, ticaret nazırı, zaptiye müşiri, müsteşar-ı sadr-ı âli, valde kethüdası olanlardan ibaretti. Sadaret mazullerinden bazıları meclis-i âliye memur unvaniyle meclis-i vükelâ âzalarından addolunurlardı.

«Sadrazam, serasker, kaptan-ı derya, Tophane müşiri, meclis-i vâlâ reîsi, zaptiye müşiri daima vüzeradan ve bazan rütbe-i bâlâ ashabından bulunurlardı. Vezir olan vükelânın şehriye altmış binden yüz bin kuruşa kadar hazine-i maliyeden muhassas maaşları ve mükemmel tâyinatları ve rütbe-i bâlâ ashabının otuz bin kuruştan elli bin kuruşa kadar maaşları ve et, ekmek tâyinatları olduktan başka nezaretlerin ekserinde nazırlara mahsus harçları dahi vardı. Alelhusus maliye nazırının tahsildariyesi külli miktara baliğ oluyordu.

«O vakit bin kuruş yirmi dirhem miktarı altına, yahut üç yüz yirmi dirhem kadar sim-i halise müsaviydi.

«Babıâli ricalinden deavi nazırı ve beylikçi ve âmedî ve teşrifatçı bulunanlar rütbe-i ulâ evvelini haiz olup şehriye on iki bin beş yüzden yirmi bin kuruşa kadar maaşları ve miktar-ı kifayede et ve ekmek tâyinleri, bazılarının mansıplarından harçları dahi vardı. Sadrazam ve hariciye mektupçuları ve divanı hümayun tercümanı, dahiliye ve hariciye kâtipleri ve meclis tahrirat müdürü ve daavi nazırı muavin i evvel ve sanisi ve evrak müdürü bulunanlar rütbe-i ulâ sınıf-ı sanisini haiz olup şehriye altı binden on bir bin kuruşa kadar maaşları, ve bazılarının tâyinatı olduktan başka bazılarına taşra vüzerası kapı kethüdalığı ilâve-i memuriyet olarak, bunun için dahi şehriye bin kuruştan iki bin beş yüz kuruşa kadar maaş veriliyordu. Bu mansıp sahiplerinin maiyetindeki kalemlerde rütbe-i saniye ashabından üçer bin kuruş şehriye maaş alır mütaaddit serhalife ve muavin mümeyyizler bulunurdu. Âmedî odasının usul-i müttehazesi mucibince rütbe-i saniye ashabından yirmi hulefası olup şehriye ikişer bin beşer yüz ve kudemasının daha ziyade maaşları vardı. Sair aklâm-ı Babıâlide mevcut olan ketebenin rütbeleri mütefavit olduğu gibi şehriye maaşları dahi yirmi beş kuruştan iki bin beş yüz kuruşa kadar bulunurdu.

«Divan-ı hümayun kalemiyle ondan müfrez mühimme ve rüus ve tahvil kalemlerinde bulunan ketebenin senevi yirmi bin kuruştan seksen bin kuruşa kadar bedel ile mukayyet zeametleri olup bilâvelet vefatlarında bedel-i zeametleri maaşa tahvil ile o kalemlerin ketebesine tahsisi nizama raptolunmuştu.

«İşte Babıâlinin icmal-i ahvali bu minval üzere olup devair-i saire ricali ve memurin ve memurin ketebesi anlara makıysdi.»

Devlet teşkilâtının tevsii yüzünden istiabetmemeğe başlıyan bu daire son yangın dolayısiyle şûra-yi devlet, bilâhara polis müdiriyeti olmuşken halen hukuk mahkemeleri ittihaz edilmiş bulunan binaya, mülga Meclis-i Vâlâdan ayrılan adliyenin de Ayasofya'da yapılan ve 1932 senesinde yanan darülfünun binasına nakliyle Babıâli sadrazam ve ona merbut dairelerle hariciye ve dahiliyeden ibaret kaldı ve İmparatorluğun inkırazına kadar bu vaziyeti muhafaza etti.

Üçüncü Sultan Ahmet zamanında yapılan Babıâlinin bu yangını ilk ve son yangını değildir. Bu yangınlar 1198 (1783-1784) senesinden başlar ve sık sık tekerrür etmek üzere 1328 (1911) senesine kadar devam eder. Bu meyanda ve 1285 (1868) senesinde evvelce harbiye nezareti iken Üniversite olan eski sarayın etrafındaki sur (kale) yıkılıp kaldırıldığı gibi Babıâlinin etrafındaki sur da yıkıldı.

Âsilere teslim olmamak için cepaneliğe girerek silâhını boşaltmış olan Alemdar Mustafa Paşanın sebebolduğu yangından başka 1243 (1827) teki meşhur Hocapaşa yangını sırasında da Babıâli yanmıştır. 1254 (1839) te dahiliye dairesi altındaki ahırdan çıkan ateş Babıâliyi tamamen yaktı. Babıâli memurları deavi nazırı Necip Efendinin Beyazıttaki konağına, ondan sonra da Defterdar Kapısına nakledildi. 1258 (1843)de arasına daha bazı arsalar ilâvesi suretiyle kâgir olarak yeniden yapıldı. Şimdi Vilâyet ve Defterdarlık dairesi olan binanın 1260 senesi rebiyülevvelinin 6 ncı pazartesi günü (1844 te) küşat resmi yapıldı. Bu binaya birinci defa olarak başvekil unvanını alan Rauf Paşa ilk defa nakletmiştir.

Babıâli'nin son yangını 1911 senesinde Hakkı Paşanın sadareti zamanındadır.

Bulundum ben dahi dâr-üş-şifa-yi Bâbıâli'de
Felâtun'u beğenmez anda çok divaneler gördüm
Ziya Paşa

BABIÂLÎ HOCASI (باب عالی خواجه‌سی) [*İda.*] Babıâliye devam eden gençlere ders gösterenlere verilen unvandı. Babıâliden başka maliye nezareti demek olan Bab-ı Defterîde de aynı maksatla hoca vardı. O zamanları idrak etmiş olan vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 4, s. 115) buna dair şu malûmatı veriyor:

«Elli tarihine kadar Dersaadette aklâm ketebesinin tahsiline muhtacoldukları Arabi ve Farisi lisanları tahsili için mürettep ve munta-

zam mektepler ihdas olunmamıştı. Arabi tahsili için cevami dersleri açıksa da Farisî lisanı öğrenmek müşküldü. Erbab-ı devlet ve servet evlâdını dairelerinde konak hocalarına okuttura-rak terbiyelerine itina ederlerdiyse de fukara çocukları bu tâlim nimetinden ekseriya mahrum kalırlardı. Babıâli ve Babı Defterîde kalem vaktinden evvel muvazzaf ve ilim ve edepleri müsellem olan ol vaktin üdebasından birer muallim bulunup bunlar yeni yetişen kâtiplere ilim tedris ederlerdi.»

O sıralarda şöhret kazanmış olan şair Avni Efendi Babıâli hocasıydı.

BAB-I ÂSAFÎ (باب آصفی) [*Ida.*] Eskiden sadrazam konağı, Paşakapısı yerinde kullanılır bir tâbirdi.

BAB-I DEFTERDARİ (باب دفتردارى) [*Mal.*] Defterdarlık dairesi yerinde kullanılır dir tâbirdi. Defterdar kapısı demektir. Bab-ı Defterî de denirdi. Defterdarlık dairesi teşkilâtı kuruluşundan Maliye Nezareti adını alıncaya kadar arada geçen aşağı yukarı 500 sene içinde lüzum ve ihtiyaca göre değiştirilmek suretiyle genişletilmişti.

Ayni Ali Efendi risalesine göre hicrî 11 inci, milâdi 17 nci asır başlarında Bab-ı Defterdari denilen defterdarlık dairesinde 20 kâtip, 2 veznedar, paraları saymak ve bunların ayarlarını muayene etmek için de iki sarraf bulunuyordu.

1090 (1679) senesinde İstanbulda bulunmuş olan Marsigli defterdarlık hesap işlerinin muntazam olduğunu söylediği gibi herhangi bir Avrupa devletinin bunu örnek edinmesi temennisine delâlet edecek beyanatta bile bulunuyor.

D. Ohsson da eserinde defterdarlığın her altı ay sonunda bir icmal hulâsası yapmakta olduğunu ve 19 uncu asrın başlangıcında defterdarlıkta 32 kalem ve 700 memur bulunduğunu kaydediyor. Kalemler hakkında da şu tafsilâtı veriyor:

«1. - Büyük ruznamçe kalemi: Varidat ve masarif defterleri burada toplanır ve her sene bütçe nev'inden bir icmal tanzim edilirdi. Bu kalemin başlıca 3 memuru vardı: sergi nazırı, veznedar başı, sergi kalfası.

2 — Başmuhasebe kalemi: bu kalem hepsinden büyük olup ordu ve levazım işlerine ve mukataa ve malikânelere, eyaletler cizyelerine, Anadolu ve Rumeli'deki askerlerin ulûfelerine, ümena-yı erbaaya (şehremini, tersane emini, arpa emini, matbah emini) ve Tophane nazırına ve İstanbul ve Selânik ve Gelibolu barut fabrikası müdürlerine mahsus tefterleri tutardı.

3 — Anadolu Hesabi Kalemi: bu da şu defterleri tutardı: mütenevvi malikânelerin, Adalardenizi'ndeki askerler ulûfelerinin ve askerî mahassasatın defterleri.

4 — Süvari Mukabelesi Kalemi: bu kalemde dâhildeki zâbitlerin, saray kapıcılariyle seyislerinin maaşlarına, süvarilerin (sipahi, silâhtar, ulûfeciyan-ı yemin, ulûfeciyan-ı yesar, gureba-yi yemin, gureba-yi yesar) ulûfeleriyle jurnallarına ait defterleri tutardı.

5, 6 — Sipahi ve Silâhtarlar Mukabele Kalemi: bu iki kalem, Anadolu Muhasebe kalemi tarafından tasdik edilen tediye varakalarını sahiplerine teslim ederdi. Diğer 4 süvari cemaatinin ise kendi ağalar dairesinde birer kalemleri vardı.

7 — Haremeyn Hesabat Kalemi: bu kalem selâtin camileriyle Rumeli'de kâin olup Bilâd-ı mukaddeseye teberru edilen vakıfların, Rumeli'deki camilerin imam, hatip, müezzin ve sair hademe-i hayratının defterlerini tutar ve bunların bu hizmetlere tâyinlerini mutazammın tezkereleri hazırlar ve beratlarını almak üzere onuncu kaleme gönderirdi.

8 — Cizye Muhasebe Kalemi: bu kalem Müslüman olmıyanlara tarh edilen verginin gelirlerini kontrol ederdi ve bu kalemin defterdarı ve haraççıbaşısı veyahut cizyedarı tarafından mühürlenen cibayet puslalarını her sene hazırlardı.

9 — Mevkufat Kalemi: bedel-i nüzul ve avarız denilen fevkalâde vergilerle seferlere mahsus olan nakdin ve deranbar edilen muayyenat ve erzakın hesaplarını tutardı.

10 — Evamir-i Maliye Kalemi: mütevellilere ve hademe-i hayrata verilen beratları hazırlar ve malî işlere dair olan fermanları tanzim ederdi. Bu fermanlar defterdarın «sah» işaretiyle ve tuğra-yi hümayunla tekâmül ederdi.

11 — Küçük Ruznamçe Kalemi: Kapıcıbaşıların ve çaşnigirlerin ve deniz askerlerinin defterlerini tutardı.

12 — Piyade Mukabelesi Kalemi: 4 üncü kalemle münasebettar olup yeniçeriyan, topçuyan ve arabacıyanın defterlerini tutardı.

13 — Küçük Evkaf Muhasebe Kalemi: evkaf müstahdemlerine mahsus tekaüt maaşlarının defterlerini tutardı.

14 — Küçük Kale Kalemi: Arnavutluk'ta ve Mora'daki kalelerde bulunan askerlerin defterlerini saklardı.

15 — Büyük Kale Kalemi: bilhassa Bosnasaray, Belgrat ve Avusturya hududundaki kalelerde bulunan askerlerin defterlerini muhafaza ederdi.

16 — Maadin Mukataa Kalemi: şunları kontrol ederdi: Ergani ve Keban altın ve gümüş madenlerini, resm-i dönüm-ü duhan ile İstanbul'da ve Rumeli'de tütün üzerinden alınan, İstanbul'da, Edirne'de, Gelibolu'da, İzmir'de, Sakız'da vesairede satılan tütün mahsullerinden cibayet edilen resimleri, aynı mahallerdeki meyvahoş resmini, Eflâk ve Buğdan cizyelerini ve Kıptilere tarh edilen şahsi vergiyi.

17 — Saliyane Mukataa Kalemi: derya beylerinin, Tatar Girayının ve Kırım'ın ziyaından evvel de bu memleketin haniyle iki nazırının aidatlarına mahsustu.

18 — Haslar Mukataa Kalemi: emlâk-i hümayum, has-i selâtin, has-i vüzera ve has-i ümera defterlerini tutar ve bundan başka Larisa gümrüklerinin, Suriye duhanlarının, ham ve işlenmiş yünlerin iltizamlarına da bakardı.

19 — Başmukataa Kalemi: Akkerman, Ruscuk, Silistre ve Çukurova'daki muayyen iltizamların, Filibe, Tatarpazarı vesairenin çeltik resimleri iltizamının, Selânik, Enez, Laranga ve sair yerlerdeki tuzlar iltizamının, balık iltizamının, Karadenizdeki bütün limanlarla gümrük resimleri iltizamlarının senelik işleriyle uğraşırdı.

20 — Haremeyn Mukaataası Kalemi: yedinci kalemle münasebattar olup Mekke ve Medineye mahsus ve Anadoluda kâin vakıflarla Anadoludaki camilerin hademe-i hayratına ait defterlerle uğraşırdı.

21 — Dersaadet Mukataası Kalemi: Selânik ve Tırhala mukataalarının, İstanbul ve Edirne'deki çarşılar için tesbit edilen vergilerle hak-kı mizan denilen koza resminin, altın ve gümüş evaniye vurulan damga resimlerinin defterlerini tutardı.

22 — Bursa Mukataa Kalemi: Hüdavendigâr Vilâyetinin senelik mukataalarına mütaallik işleri görürdü.

23 — Avlonya Mukataaları Kalemi: Avlonya ve Ağrıboz ve Rodos mukataalarına mütaallik işlerle uğraşırdı.

24 — Kefe Mukataa Kalemi: Kırımın elden çıkması üzerine Anadoludaki birkaç mukataanın muamelelerini görürdü.

25 — Tarihçilik Kalemi: Onuncu kalemden çıkan evrakı tarihler ve hazinenin muhtelif gelirlerinden alacağı olanlara verilecek havaleleri hazırlardı. Bu 25 kaleme 7 kalem daha ilâve edilmişti:

1 — Defterdarlığın muhtelif kalemlerine dağıtılmış bütün malikânelerin umumi defterini tutan malikâne kalemi.

2 — Beytülmale ait borçları kaydeden zimmet kalemi.

3 — Gerek mahlûliyet, gerek musadere dolayısiyle hazineye intikal eden emlâke ait işleri rüyet eden muhallefat kalemi.

4 — Malikâneler üzerine kurulmuş olan % 10 kalemiyeyi cibayet ile mükellef kalem. «Bu kalemiyelerin iki sülüsü vezir-i âzama, bir sülüsü de defterdara aitti.»

5 — Posta işleriyle uğraşan menzil kalemi.

6 — Koyun ve keçilere konulan resme ait âdeti ağnam kalemi.

7 — Episkopos kalemi ki devlet bu kalem vasıtasiyle Müslüman olmıyan tebaanın resimleriyle münasebette bulunurdu.

Bu yedi kalemden ilk üçü başmuhasebe kalemine, diğer üçü mevkufat kalemine ve sonuncusu ise onuncu kaleme bağlı idi.

Maliye nazırı Abdürrahman Vefik Bey Maliye Mektebinin tahsil ve mal memurları sınıfında okuttuğu derslerden vücuda getirdiği «tekâlif kavaidi» adlı eserinde (cilt 1, sahife 288) «Bab-ı Defterdari aklâmı olarak şunlar gösterilmiştir:

«1 — Başmuhasebe kalemi, 2 — Büyük ruzname kalemi, 3 — Küçük ruzname kalemi, 4 — Anadolu hesabatı kalemi, 5 — Sipahi mukabele kalemi, 6 — Sipahi tahsisat kalemi, 7 — Silâhtar kalemi, 8 — Haremeyn hesabatı kalemi, 9 — Haraç kalemi, 10 — Avarız ve bedeli nüzul kalemi, 11 — Avamir-i maliye kalemi, 12 — Piyade mukabele kalemi, 13 — Evkaf muhasebe kalemi, 14 — Küçük evkaf muhasebe kalemi, 15 — Büyük kale kalemi, 16 — Küçük kale kalemi, 17 — Maadin mukataatı kalemi, 18 — Memurin maaşat kalemi, 19 — Havas kalemi, 20 — Başmukataa kalemi, 21 — Haremeyn mukataa kalemi, 22 — Dersaadet mukataat kalemi, 23 — Bursa mukataat kalemi, 24 — Ablonya ve tevabii ve Rodos mukataa kalemi, 25 — Kefe mukataa kalemi, 26 — Tarihçilik kalemi, 27 — Aklâm-ı seb'a kalemi, 28 — Aklâm-ı erbaa kalemi, 29 — Aklâm-ı selâse kalemi, 30 — Baş bakı kulu kalemi, 31 — Sergi kalemi, 32 — Ceride kalemi, 33 — Malikâne kalemi, 34 — Mevkufat kalemi, 35 — İrad-ı cedit kalemi, 36 — Ganem mukataa kalemi, 37 — Büyük tezkere kalemi, 38 — Küçük tezkere kalemi, 39 — Zecriye kalemi, 40 — Ebniye-i hassa kalemi, 41 — Feshane kalemi, 42 — Cizye kalemi, 43 — Zahîre kalemi, 44 — Muhallefat ve beytülmal kalemi, 45 — Ambar kalemi, 46 — Derya kalemi.

İkinci Mahmut, Yeniçerileri ortadan kaldırdıktan ve timar usulünü lâğvettikten sonra

zam mektepler ihdas olunmamıştı. Arabi tahsili için cevami dersleri açıksa da Farisî lisanı öğrenmek müşküldü. Erbab-ı devlet ve servet evlâdını dairelerinde konak hocalarına okutturarak terbiyelerine itina ederlerdiyse de fukara çocukları bu tâlim nimetinden ekseriya mahrum kalırlardı. Babıâli ve Babı Defterîde kalem vaktinden evvel muvazzaf ve ilim ve edepleri müsellem olan ol vaktin üdebasından birer muallim bulunup bunlar yeni yetişen kâtiplere ilim tedris ederlerdi.»

O sıralarda şöhret kazanmış olan şair Avni Efendi Babıâli hocasıydı.

BAB-I ÂSAFÎ (باب آصفی) [*İda.*] Eskiden sadrazam konağı, Paşakapısı yerinde kullanılır bir tâbirdi.

BAB-I DEFTERDARÎ (باب دفتردارى) [*Mal.*] Defterdarlık dairesi yerinde kullanılır dir tâbirdi. Defterdar kapısı demektir. Bab-ı Defterî de denirdi. Defterdarlık dairesi teşkilâtı kuruluşundan Maliye Nezareti adını alıncaya kadar arada geçen aşağı yukarı 500 sene içinde lüzum ve ihtiyaca göre değiştirilmek suretiyle genişletilmişti.

Ayni Ali Efendi risalesine göre hicrî 11 inci, milâdi 17 nci asır başlarında Bab-ı Defterdari denilen defterdarlık dairesinde 20 kâtip, 2 veznedar, paraları saymak ve bunların ayarlarını muayene etmek için de iki sarraf bulunuyordu.

1090 (1679) senesinde İstanbulda bulunmuş olan Marsigli defterdarlık hesap işlerinin muntazam olduğunu söylediği gibi herhangi bir Avrupa devletinin bunu örnek edinmesi temennisine delâlet edecek beyanatta bile bulunuyor.

D. Ohsson da eserinde defterdarlığın her altı ay sonunda bir icmal hulâsası yapmakta olduğunu ve 19 uncu asrın başlangıcında defterdarlıkta 32 kalem ve 700 memur bulunduğunu kaydediyor. Kalemler hakkında da şu tafsilâtı veriyor:

«1. - Büyük ruznamçe kalemi: Varidat ve masarif defterleri burada toplanır ve her sene bütçe nev'inden bir icmal tanzim edilirdi. Bu kalemin başlıca 3 memuru vardı: sergi nazırı, veznedar başı, sergi kalfası.

2 — Başmuhasebe kalemi: bu kalem hepsinden büyük olup ordu ve levazım işlerine ve mukataa ve malikânelere, eyaletler cizyelerine, Anadolu ve Rumeli'deki askerlerin ulûfelerine, ümena-yı erbaaya (şehremini, tersane emini, arpa emini, matbah emini) ve Tophane nazırına ve İstanbul ve Selânik ve Gelibolu barut fabrikası müdürlerine mahsus tefterleri tutardı.

3 — Anadolu Hesabi Kalemi: bu da şu defterleri tutardı: mütenevvi malikânelerin, Adalardenizi'ndeki askerler ulûfelerinin ve askerî mahassasatın defterleri.

4 — Süvari Mukabelesi Kalemi: bu kalemde dâhildeki zâbitlerin, saray kapıcılariyle seyislerinin maaşlarına, süvarilerin (sipahi, silâhtar, ulûfeciyan-ı yemin, ulûfeciyan-ı yesar, gureba-yi yemin, gureba-yi yesar) ulûfeleriyle jurnallarına ait defterleri tutardı.

5, 6 — Sipahi ve Silâhtarlar Mukabele Kalemi: bu iki kalem, Anadolu Muhasebe kalemi tarafından tasdik edilen tediye varakalarını sahiplerine teslim ederdi. Diğer 4 süvari cemaatinin ise kendi ağalar dairesinde birer kalemleri vardı.

7 — Haremeyn Hesabat Kalemi: bu kalem selâtin camileriyle Rumeli'de kâin olup Bilâd-ı mukaddeseye teberru edilen vakıfların, Rumeli'deki camilerin imam, hatip, müezzin ve sair hademe-i hayratının defterlerini tutar ve bunların bu hizmetlere tâyinlerini mutazammın tezkereleri hazırlar ve beratlarını almak üzere onuncu kaleme gönderirdi.

8 — Cizye Muhasebe Kalemi: bu kalem Müslüman olmıyanlara tarh edilen verginin gelirlerini kontrol ederdi ve bu kalemin defterdarı ve haraççıbaşısı veyahut cizyedarı tarafından mühürlenen cibayet puslalarını her sene hazırlardı.

9 — Mevkufat Kalemi: bedel-i nüzul ve avarız denilen fevkalâde vergilerle seferlere mahsus olan nakdin ve deranbar edilen muayyenat ve erzakın hesaplarını tutardı.

10 — Evamir-i Maliye Kalemi: mütevellilere ve hademe-i hayrata verilen beratları hazırlar ve malî işlere dair olan fermanları tanzim ederdi. Bu fermanlar defterdarın «sah» işaretiyle ve tuğra-yi hümayunla tekâmül ederdi.

11 — Küçük Ruznamçe Kalemi: Kapıcıbaşıların ve çaşnigirlerin ve deniz askerlerinin defterlerini tutardı.

12 — Piyade Mukabelesi Kalemi: 4 üncü kalemle münasebettar olup yeniçeriyan, topçuyan ve arabacıyanın defterlerini tutardı.

13 — Küçük Evkaf Muhasebe Kalemi: evkaf müstahdemlerine mahsus tekaüt maaşlarının defterlerini tutardı.

14 — Küçük Kale Kalemi: Arnavutluk'ta ve Mora'daki kalelerde bulunan askerlerin defterlerini saklardı.

15 — Büyük Kale Kalemi: bilhassa Bosnasaray, Belgrat ve Avusturya hududundaki kalelerde bulunan askerlerin defterlerini muhafaza ederdi.

16 — Maadin Mukataa Kalemi: şunları kontrol ederdi: Ergani ve Keban altın ve gümüş madenlerini, resm-i dönüm-ü duhan ile İstanbul'da ve Rumeli'de tütün üzerinden alınan, İstanbul'da, Edirne'de, Gelibolu'da, İzmir'de, Sakız'da vesairede satılan tütün mahsullerinden cibayet edilen resimleri, aynı mahallerdeki meyvahoş resmini, Eflâk ve Buğdan cizyelerini ve Kıptilere tarh edilen şahsi vergiyi.

17 — Saliyane Mukataa Kalemi: derya beylerinin, Tatar Girayının ve Kırım'ın ziyaından evvel de bu memleketin haniyle iki nazırının aidatlarına mahsustu.

18 — Haslar Mukataa Kalemi: emlâk-i hümayum, has-i selâtin, has-i vüzera ve has-i ümera defterlerini tutar ve bundan başka Larisa gümrüklerinin, Suriye duhanlarının, ham ve işlenmiş yünlerin iltizamlarına da bakardı.

19 — Başmukataa Kalemi: Akkerman, Ruscuk, Silistre ve Çukurova'daki muayyen iltizamların, Filibe, Tatarpazarı vesairenin çeltik resimleri iltizamının, Selânik, Enez, Laranga ve sair yerlerdeki tuzlar iltizamının, balık iltizamının, Karadenizdeki bütün limanlarla gümrük resimleri iltizamlarının senelik işleriyle uğraşırdı.

20 — Haremeyn Mukaataası Kalemi: yedinci kalemle münasebattar olup Mekke ve Medineye mahsus ve Anadoluda kâin vakıflarla Anadoludaki camilerin hademe-i hayratına ait defterlerle uğraşırdı.

21 — Dersaadet Mukataası Kalemi: Selânik ve Tırhala mukataalarının, İstanbul ve Edirne'deki çarşılar için tesbit edilen vergilerle hak-kı mizan denilen koza resminin, altın ve gümüş evaniye vurulan damga resimlerinin defterlerini tutardı.

22 — Bursa Mukataa Kalemi: Hüdavendigâr Vilâyetinin senelik mukataalarına mütaallik işleri görürdü.

23 — Avlonya Mukataaları Kalemi: Avlonya ve Ağrıboz ve Rodos mukataalarına mütaallik işlerle uğraşırdı.

24 — Kefe Mukataa Kalemi: Kırımın elden çıkması üzerine Anadoludaki birkaç mukataanın muamelelerini görürdü.

25 — Tarihçilik Kalemi: Onuncu kalemden çıkan evrakı tarihler ve hazinenin muhtelif gelirlerinden alacağı olanlara verilecek havaleleri hazırlardı. Bu 25 kaleme 7 kalem daha ilâve edilmişti:

1 — Defterdarlığın muhtelif kalemlerine dağıtılmış bütün malikânelerin umumi defterini tutan malikâne kalemi.

2 — Beytülmale ait borçları kaydeden zimmet kalemi.

3 — Gerek mahlûliyet, gerek musadere dolayısiyle hazineye intikal eden emlâke ait işleri rüyet eden muhallefat kalemi.

4 — Malikâneler üzerine kurulmuş olan % 10 kalemiyeyi cibayet ile mükellef kalem. «Bu kalemiyelerin iki sülüsü vezir-i âzama, bir sülüsü de defterdara aitti.»

5 — Posta işleriyle uğraşan menzil kalemi.

6 — Koyun ve keçilere konulan resme ait âdeti ağnam kalemi.

7 — Episkopos kalemi ki devlet bu kalem vasıtasiyle Müslüman olmıyan tebaanın resimleriyle münasebette bulunurdu.

Bu yedi kalemden ilk üçü başmuhasebe kalemine, diğer üçü mevkufat kalemine ve sonuncusu ise onuncu kaleme bağlı idi.

Maliye nazırı Abdürrahman Vefik Bey Maliye Mektebinin tahsil ve mal memurları sınıfında okuttuğu derslerden vücuda getirdiği «tekâlif kavaidi» adlı eserinde (cilt 1, sahife 288) «Bab-ı Defterdari aklâmı olarak şunlar gösterilmiştir:

«1 — Başmuhasebe kalemi, 2 — Büyük ruzname kalemi, 3 — Küçük ruzname kalemi, 4 — Anadolu hesabatı kalemi, 5 — Sipahi mukabele kalemi, 6 — Sipahi tahsisat kalemi, 7 — Silâhtar kalemi, 8 — Haremeyn hesabatı kalemi, 9 — Haraç kalemi, 10 — Avarız ve bedeli nüzul kalemi, 11 — Avamir-i maliye kalemi, 12 — Piyade mukabele kalemi, 13 — Evkaf muhasebe kalemi, 14 — Küçük evkaf muhasebe kalemi, 15 — Büyük kale kalemi, 16 — Küçük kale kalemi, 17 — Maadin mukataatı kalemi, 18— Memurin maaşat kalemi, 19— Havas kalemi, 20 — Başmukataa kalemi, 21 — Haremeyn mukataa kalemi, 22 — Dersaadet mukataat kalemi, 23 — Bursa mukataat kalemi, 24 — Ablonya ve tevabii ve Rodos mukataa kalemi, 25 — Kefe mukataa kalemi, 26 — Tarihçilik kalemi, 27 — Aklâm-ı seb'a kalemi, 28 — Aklâm-ı erbaa kalemi, 29 — Aklâm-ı selâse kalemi, 30 — Baş bakı kulu kalemi, 31 — Sergi kalemi, 32 — Ceride kalemi, 33 — Malikâne kalemi, 34 — Mevkufat kalemi, 35 — İrad-ı cedit kalemi, 36 — Ganem mukataa kalemi, 37 — Büyük tezkere kalemi, 38 — Küçük tezkere kalemi, 39 — Zecriye kalemi, 40 — Ebniye-i hassa kalemi, 41 — Feshane kalemi, 42 — Cizye kalemi, 43 — Zahîre kalemi, 44 — Muhallefat ve beytülmal kalemi, 45 — Ambar kalemi, 46 — Derya kalemi.

İkinci Mahmut, Yeniçerileri ortadan kaldırdıktan ve timar usulünü lâğvettikten sonra

biri askerî hesaplara bakmak üzere Masarifat Nezareti, diğeri de iltizama verilmesi usulü kaldırılmış olan mukataaların idaresi için Mukataat Nezareti olmak üzere iki yeni teşekkül kuruldu. 1250 (1834) tarihinde Masarifat Nezareti kaldırılarak Şık-kı Evvel defterdarlığı, Hazine-i Âmire ve Mansure Defterdarlığı adlariyle iki kısma ayrıldı. Nihayet Gülhane Hat-tı Hümayunundan biraz evvel yazılan üç zilhicce 1253 (1838) tarihli ferman ile muhtelif devair birleştirilerek ve defterdarlık tâbiri kaldırılarak Maliye nezareti 1255 (1838) euma-del-ulâ'da hazine-i mukataat ve hazine-i âmire unvaniyle ikiye ayrılarak defterdarlık unvanı yeniden ihdas edilmiş olduğu gibi 1255 recebinde (haziran 1839) hazine-i mukataat defterdarına yine Maliye Nazırı unvanı verilmiş ve diğeri Hazine-i Âmire Defterdarı olarak bırakılmıştı. Fakat 1257 (1841) yılında bu iki hazine Umur-u Maliye Nezareti unvanı altında yeniden birleştirildi. Teşkilâtta vakit vakit değişiklikler yapılmak suretiyle Maliye Nezareti Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

BAB-I FETVA (باب فتوی) [*İlm.*] Eskiden Şeyhislâm Dairesi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bunun yerine «Bab-ı Meşihat» de denilirdi. Bâb-ı Fetva tâbiri fetvaların burada verilmesinden ötürü idi.

BAB-I HÜMAYUN (باب همایون) [*Sar.*] Topkapı Sarayının Ayasofya'ya bakan birinci kapısına verilen addı. Farsça âli, mübarek, uğurlu demek olan ve (hüma) ile (yun) dan mürekkep bulunan bu kelimeden başına isimler ilâvesiyle daha birçok tâbirler de vücuda getirilmişti.

Zat-ı hümayun, mabeyn-i hümayun, enderun-n hümayun, ferman-ı hümayun, divan-ı hümayun, name-i hümayun bunlardandır.

(Hüma) İran esatîrine göre gölgesi kimin başının üzerine tesadüf ederse ikbale nail olacağına itikadolunan bir kuştu.

Açılıp sabh-a-dem mısraları bab-ı hümagunun
Cemal-i mihri kaldı matla-ul-envar divanı
Nev'î

BAB-I HÜMAYUN HAZİNESİ (باب همایون خزینه‌سی) [*Sar.*] Saray mensuplarının muhallefatının muhafazasına mahsus hazineye verilen addı. İç hazineden ayrı olan bu hazine Bab-ı Hümayun denilen dış kapıda bulunduğu için bu adı almıştı. Buna da hazinedarbaşı nezaret ederdi.

BAB-I MEŞİHAT (باب مشیخت) [*İlm.*] Eskiden Şeyhislâm Kapısı, dairesi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Buna «Bab-ı Fetva» da denilirdi.

BAB-I SERASKERÎ (باب سرعسکری) [*Ask.*] Eskiden Harbiye Nezareti dairesi hakkında kullanılır bir tâbirdi. «Serasker kapısı» da denilirdi.

BAB-I ŞERÎF (باب شریف) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendi. Konya'da Mevlâna türbesinin kapısı demekti.

BAB MAHKEMESİ (باب محکمه‌سی) [*İlm.*] İstanbul kadılarının naibi makamında olan biri tarafından idare edilen mahkemenin adıydı. Naibin maiyetinde birkaç kâtip vardı. Kâtiplerin birinin unvanı «vekayi kâtibi» idi. Bu mahkeme karı koca işlerine bakar, şimdiki noterler gibi bazı ahkâmı tesdil ederdi. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra yapılan tevhid-i mehakime kadar devam etmiştir.

BAB NAİBİ (باب نائبی) [*İlm.*] Bab mahkemesi reisinin unvanıydı. Arapça bir kelime olan naip vekil mânasına ge'diği için bab naibi, kadının vekili demekti. Hukuk hâkimlerine nispetle sulh hâkimleri ne ise, bab naipleri de kadılara göre öyle idi. İstanbul, Şam, Bağdat gibi büyük şehirlerde bab mahkemeleri ve naipleri vardır.

Gül-i sefid der-i bustanda örf gigüp
Bahar hâkiminin şimdi bab naibidir
Sabit

BAB TUTMAK (باب طوتمق) [*Hal.*] Uğurlu saymak yerinde kullanılır bir tâbirdi. Arapça kapı demek olan bab kelimesi Türkçede yümün, hayır, uğur mânasında da kullanılmıştır. Salı günü işe başlamayı bâb tutmuyor denilirdi. «Kamus-u Osmani» de bu mânada kullanılmasına sebep olarak şunlar yazılıdır:

«Zannı kasiraneme göre fal kitaplarında malûm işaretleri havi zar atılıp, yani fal açılıp filân bâbı tuttu, filân bâbı tutuyor, uğurludur gibi tâbirlerden bu mânaya intikal etmiş olmalıdır.»

BAB-ÜS-SAADE AĞASI (باب السعاده آغاسی) [*Sar.*] Enderun âmirlerinden birinin adı idi. Akağalar kapısı denilen Bab-üs-saadenin muhafazasına akağalar memurdu. Akağalar, beyaz hadım ağaları idi. Akağaların en büyüğü (kapı ağası) idi. Enderun âmirliği vazifesi bunlar tarafından görüldüğü için ehemmiyetleri büyüktü. Çorlulu Ali Paşanın silâhtarlığında (on sekizinci asır başları) enderun âmirliği akağalardan alınıp silâhtar ağaya verilmiş, bu sebeple akağalar eski ehemmiyetini kaybetmiştir. Bundan dolayı Bab-üs-saade takımı Ali Paşaya düşman kesilmişler, ondan sonra gelenler bile kendisini hayırla anmamışlardır.

BAC (باج) [*Mal.*] Farsça baj kelimesinin Arap telâffüzüne uydurulmuş şeklidir. Profesör Fuat Köprülü «İslâm Ansiklopedisi»nde şu tafsilâtı veriyor: «Şehnamede ekseriyetle baj ve bazan da bac şeklinde geçtiği gibi, çok defa baj-ü sav şeklinde, yani sav kelimesiyle müterafik olarak da kullanılır, yine orada geçen baj-i Rûm, Şarki Roma hükümdarlarının mağlûbiyet devirlerindeki vergi ve tazminat mânasınadır. Gaznelî'ler devri şairlerinden Behram da kelimeyi baj şeklinde kullanmaktadır. Es'adi lûgatinde bu kelime sadece «haraç» ile izah edilmiştir. Abdülkadir-i Bağdadi, kelimeye «gümrük, üşür ve haraç» mânalarını vermekte ve Şehnamede tesadüf edilen baj-ban, bajhan, bajdar kelimelerini «haraç istiyen, gümrükçü» ve bajgâh kelimesini de «gümrük alınan yer» olarak izah etmektedir. «Bürha-ı Kaatı» tercümesinde «üşür, haraç, gümrük» mânalariyle beraber metbuun tâbi hükümdarlardan aldığı para ve hediyeye de bn isim verildiği tasrih edilmektedir ki esasen haraç kelimesi de bu mânayı ifade etmektedir.

«X uncu asırdan XIV üncü asra kadar daha ziyade baj şeklinde kullanılan bu kelime, sonraları bac olarak kullanılmış ve Türkçeye de bu şekilde geçmiştir ki Osmanlı'ların Balkanlara yayılmasından sonra Bulgar ve Sırp'lar da bu kelimeyi iktibas etmişler ve aynı mânada kullanmışlardır. Kelime Ermenilerce de aynı şekilde ve aynı mânada mevcuttur. Türkçe metinlerde bac kelimesinin, tıpkı Farsçada olduğu gibi, aynı mânalarda kullanıldığını ve umumiyetle mutlak surette «vergi» mefhumunu ifade ettiğini görüyoruz. Gaznelî'lerden ve Selçuklu'lardan başlıyarak birçok Türk devletlerinin İran sahasında kurulması Selçuk idare teşkilâtının Sâmani - Gaznevi ananelerine dayanması, Türkler arasında bac kelimesinin, malî bir ıstılah olarak kullanılmasına sebebolmuştur. Osmanlı fütuhatı neticesinde bu kelimenin Balkan Slâvlarının dillerine geçmesi XIV üncü asırda Osmanlı maliyesinin umumiyetle «vergi» mânasında bu ıstılahı kullandığını açıkça göstermektedir. Anadolu'da gerek Selçuklu'ların ve gerek İlhanlı'ların hâkimiyeti esnasında, resmî dilin Farsça olduğu düşünülürse, bunun sebebi kolayca anlaşılır. Elimizdeki tarihî metinlerden, kelimenin malî ıstılah olarak hususi bir mâna ifade etmediği ve umumi surette «vergi» mânasına geldiği anlaşılmakla beraber, muhtelif cins vergilerden bahsedilirken, bunlara bac denildiği de göze çarpmaktadır. Şair Nâsır Husrev meşhur Zafernamesinde Halep şehrini tavsif ederken «bu şehrin Şam, Rum, Diyarıbekir, Mısır ve Irak şehirleri arasında bir bacgâh» olduğunu ve bu memleketlerden birçok tacir ve bezirgânların buraya geldiğini söyliyerek, kelimeyi «gümrük» mânasında kullanıyor. Nâsır-üd-din-i Tusi ise kelimeyi umumi olarak «vergi» mânasında kullanmıştır. Değerli müdekkik daha bazı tafsilât verdikten sonra diyor ki: «Orta çağ Türk ve İslâm devletlerinin hukuki bünyeleri hakkındaki bilgilerimiz, bunların umumiyetle eski idari ve malî ananelere çok bağlı olduklarını ve onları hemen ayniyle devam ettirdiklerini katî olarak anlatır. Her yeni siyasi teşekkülün, eski içtimai ve iktisadi nizamı bozmak hususundaki bu siyaseti, orta çağ devletlerinin, hemen umumiyetle askerî bir asalet sınıfına dayanan bir üst teşekkülden ibaret olmasından ve sivil idaresinin bir bürokrasi asaleti şeklinde, muhtelif sülâleler devrinde devam ettirilmesinden ilerigelmektedir. İşte Osmanlı Devleti tarafından, ya aynen, yahut küçük tadillerle devam ettirilen Akkoyunlu kanunlarında bac tâbirine sık sık tesadüf edilir.

«Bac» kelimesinin kanunnamelerde umumiyetle «vergi ve resim» mânasını ifade etmekte olup hususi bir ıstılah olmadığını söyliyen Köprülü devamla: «Bac kelimesinin, edebî Osmanlı metinlerindeki kullanılış tarzı da bu mütalâayı kuvvetlendirmektedir. XIV üncü asırda «Diyar-ı Rum'da bac ve haracın» İran'daki gibi ağır olmadığını kaydederken, kelimeyi mutlak olarak «vergi» mânasında kullandığı gibi, birçok Osmanlı şairleri de bu kelimeyi, ekseriyetle haraç ile müterafık olarak bac-ü-haraç şeklinde ve yine umumi mânada kullanmışlardır. Mamafih bazı tarihî metinlerde ve bilhassa ilk kanunnamelerde kelimenin, ıstılah olarak kullanıldığını görmekteyiz. Âşık Paşa Zade, Osman Gazi devrinde, Karahisar pazarına getirilip satılan eşyanın her yükünden iki akça bac alındığını kaydederken, bunun şehirlere mahsus bir nevi belediye vergisi mahiyetinde olduğunu anlatıyor ki İlhanlı'larda ve onların malî ananelerini devam ettiren muhtelif devletlerde gördüğümüz tamga adlı vergi de bundan başka bir şey değildir.

«Fatih Kanunnamesinde bac kelimesinin umumiyetle «vergi, resim» mânasından başka ayrıca «şehirlere mahsus bir alım satım vergisi» mânasında kullanıldığını görüyoruz. Arsa, ev, dükkân ve değirmen gibi mülklerden bac alınmayıp, bunun pazarlarda ve çarşılarda satılan mallardan alındığını ve köylerde ise, her ne satılırsa satılsın bac alındığını tasrih eden bu kanunnamede, her cins eşyadan — ve İslâm hukukuna göre, menkul mal hükmünde olan —

esir satışından alınacak baclar ayrı ayrı tâyin edilmiş ve bunun bazan yalnız bir taraftan ve bazan da alıcı ve satıcıdan ayrıca alınacağı tasrih olunmuştur. Bu kanunnamede köylerden veya sair Osmanlı şehirlerinden getirilecek eşyadan başka, yabancı memleketlerden getirilecek eşyadan alınacak bac miktarı umumiyetle % 20 olarak tesbit edilmekle beraber, bunun o memleketler ile yapılan mukaveleler hükümlerine göre olacağını anlatan bir fıkra varsa da metin biraz şüpheli ve bozuk olduğundan katî bir şey söylemek kabil olmuyor. Mamafih bunun, eşya huduttan içeri girerken alınan gümrük resmi olmadığı söylenebilir; çünkü yine Fatih devrine ait birtakım resmî vesikalarda «gümrük» tâbirinin mevcut olduğu ve gümrük resmine «bac» denilmediği de görülüyor. «Bac» kelimesi Süleyman Kanunnamesinde de tıpkı XV inci asırda olduğu gibi, aynı mânada kullanılmış ve hattâ bac'a ait bazı maddeler, aynen Fatih Kanunnamesinden alınmıştır. Mamafih Süleyman Kanunnamesinde bu hususta daha başka hükümler de mevcuttur. Herhalde kelimenin bu iki kanunnamedeki kullanılış şekline göre, hem muayyen bir şehir vergisi (ihtisap resmi), hem de umumi surette vergi, resim mânasını ifade ettiği açıkça görülmektedir: bac-ı pazar, bac-ı ağnam, bac-ı tamga gibi, mürekkep tâbirlerde kelimenin bu umumi mânasiyle kullanıldığı pek sarihtir. Bac kelimesi Şarki Türkistandaki Türkler arasında daha hâlâ, umumi olarak vergi ve resim mânasında kullanılır.»

Yükünü bul, bacını al.
Atasözü

Ne memalikte olur hiç ihtimal-i ihtikâl
Ne adû bac-ü haracı vermeye eyler inat.
Nef'î

BACDAR (باجدار) [*Mal.*] Yol emniyetini temin mukabilinde muayyen yerlerde muayyen tarifeye göre para alan memura verilen addı. İlhani'lerde ve sonra Gelâyerli'lerde mevcut olan bu memuriyet Osmanlı'larda da vardı. Hattâ bac alınan şehirler civarındaki yerlere de «bacdarhane» denilirdi.

BAC-I AĞNAM (باج اغنام) [*Mal.*] Pazar ve panayır yerlerinde satılan koyunlarla keçilerden alınan resmin adıydı. Satış bedellerinden kuruşta bir para hesabiyle alınırdı.

Bac-ı sipahtan iki yüz akça almağa
Divan-ı hüsne çıktı verip arzuhal hat
Sabit

BAC-I BÜZÜRK (باج بزرك) [*Mal.*] Fars kaidesiyle bir terkip olup «büyük bac» demek olan bu tâbir transit olarak memleketten geçen, yahut memlekette kalmak üzere gelen mallardan alınan gümrük resmine verilen addı. Bu resim alınmış olan mallar pazarda satılırken ayrıca «bac-ı tamga»ya tâbi idi.

BAC-I KIRTIL (باج قرطل) [*Mal.*] Hayvanlardan alınan resimdi. «Baş B. Arşivi»nde mevcut bir vesikada (maliye fiş No. 2669, tarihi 19 za 1209) «Erzurum ve Kars taraflarından gelen hayvanlardan alınan bac-ı kırtıl resmi Sıvas valilerinin iratlarından iken muharebe sebebiyle valilerin Sıvas'ta bulunmamalarını fırsat addeden bazı kimselerin senevi bin beş yüz kuruş vermek suretiyle malikâne olarak uhdelerine teffiz ettirdikleri ve Süleyman Feyzi Paşa Sıvas valisi olunca hükümet merkezine müracaatla malikâne kaydının terkin ettirilerek bu resmin havas-ı vüzera meyanına geçirildiği» yazılıdır. Vesikada resmin ne suretle ve ne nispette alındığı gösterilmemiştir. Ancak bac tâbirinden bu resmin pazar ve panayır yerlerinde satılanlardan alındığı anlaşılmaktadır.

BAC-I TAMGA (باج تمغا) [*Mal.*] Damga bacı demek olan bu tâbir şehirde alınıp satılan her nevi mallardan, dokunan kumaşlardan ve kesilen hayvanlardan alınan verginin adıydı. Buna «tamga-yı siyah» (kara damga) da denilirdi. Ergani Kanununda emlâk alım ve satımında dahi tamga alındığı tasrih edilmektedir ki tamga kelimesi burada umumiyetle bac mânasında kullanılmıştır.

BAC-I REVENDEGÂN (باج روندگان) [*Mal.*] Yolculardan alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça bir kelime olan «revende», (gidici, giden) demektir. Ekseriya (gelen) demek olan «âyende» ile birlikte kullanılırdı: âyende ve revende = gelen giden.

BAC-I UBUR (باج عبور) [*Mal.*] Osmanlı memleketine giren, fakat dâhilde sarf olunmıyarak diğer bir ecnebi memlekete imrar olunan emtiadan alınan resimdir. Buna «mürüriye» de denilirdi. Şimdiki transit resmi demektir.

BADE (بادە) [*Ede.*] Farsça bir kelime olan bade, şarap demektir. Kadeh mânasına da kullanılır. Bununla beraber bu kelime mutlak içki mânasına olarak divan edebiyatında pek çok kullanılmıştır. Divan şairleri, sarhoşluk veren maddeleri muradettikleri zaman, gerek aralarındaki farkı gözeterek, gerek gözetmiyerek, birçok kelimeleri kullanmışlardır.

Şarabın bin kadar ismi bulundu
Kitab-ı Hilyede tizkâr olundu
Aynî

İç bade güzul sev var ise akl-ü şuurun
Dünya var imiş, ya ki yok olmuş ne umurun
Ziya Paşa

Divan şairleri badeyi terkip halinde de kullanmışlardır:

Bade-i gülgûn : gülrengi, kırmızı şarap.

Tutsa câm-ı bade-i gülgûnu verd-i ter gibi
Sâid-i sâki olur şah-ı gül-i ahmer gibi
Baki

Bade-i gülfam : gül renkli, gül gibi rengi kızıl olan şarap.

Mübahat eylemez rindane-meşrep her hususunda
Meğerkim bade-i gülfam ile sâğer hususunda
Ragıp Paşa

Bade-i gülrenk: gül renkli, kırmızı şarap.

Fasl-ı güldür taleb-i bade-i gülrenk edelim
Nağme-i çengle ayş etmeye ahenk edelim
Nizami

Bade-i canbahş : can verici şarap.

Keyf-i sahba-yi hayal-i dilkeşim bi-derd-i ser
Bade-i canbahş-ı nazm-ı âbdarım neşve-bâr
Nazîm

Bade-i hamra : kırmızı şarap.

Gavre bûdem müddeti der bağ-ı can
Câş kerdem bade-i hamra şüdem
Mevlâna

Bade-i nab : halis, berrak şarap.

Alışan zevkıne ol bade-i nabın olamaz
Talib-i kevser-ü dildade-i cam-ı Cemşid
Kâzım Paşa

Bade-i sad-sâle : yüz senelik şarap, mecazen, pek eski şarap.

Aşkolsun o pîr-i mey-i perverde-i aşka
Kim badesi sad-sâle vü sâkisi civandır
Ziya Paşa

Bade-i sehil-i havas : kolay hassalı şarap.

Etmiş ol bade-i sehil-i havas
Nice hemdemler ile sohbet-i has
Fuzuli

Bade-i mest : keskin şarap.

Bade-i nûşin : içimi kolay ve hoş şarap da o cümledendir.

Yine divan şairleri badeyi mürekkep sıfat halinde de kullanmışlardır:

Bade-nûş : şarap içen.

Bade-nûşum bir âceb ayn-ı tecellâdan ki ben
Bezmimin akl-i mücerret cevher-i minasıdır
Leskofçalı Galip

Bade-hâr : şarap içen.

Bade hâr-ı çeşm-i aşkım bulsa feyzimden eser
Haşredek bezmimde zühre nağme-saz-ı çenk olur
Leskofçalı Galip

Bade-keş : şarap içen, bekri.

Gelin ey bade-keşan azm-i harabat edelim
Câyimiz dergeh-i Cemşid'de ispat edelim
Nabi

Bade-perest : şaraba tapan, çok şarap içen, bedmest.

Sadrın gözedüp neyliyelim bezm-i cihanın
Pay-i hum-i meydir yerimiz bade-perestiz
Ruhî

§ [*Sof.*] Tasavvuf'ta aşk, zevk, ilâhî muhabbet mânalarına gelir. Bektaşi şairleri hem hakiki, hem mecazi mânalarında kullanmışlardır:

Ne gördü badede bilmem ki oldu bade-perest
Müdir-i meşreb-i zühhad gördüğün gönlüm
Fuzuli

BADE-FÜRUŞ (باده فروش) [*Sof.*] Fars kaidesiyle mürekkep bir sıfat olan bu tâbir tasavvuf edebiyatında «mürşit» karşılığı idi. Divan şairleri ile Bektaşiler her iki mânada da kullanmışlardır.

Öz ihtiyar ile gitmem ko ta'nı ey zâhit
Cenab-ı bade-füruşa humar olup giderim
Kadrî

Gittikçe şen olmakta evi bade-füruşun
Bin kerre harabeylediler hane-harabı
Nevres

Değerli müdekkik Sadeddin Nüzhet Ergun'un verdiği izahata göre (Bektaşi şairleri, lûgatçe) kevser'in kıyamet gününde sâkisi Hazret-i Ali olacağı hakkındaki hadîslere istinaden, sofiyeden birçoğu H. Ali'yi «hammar», bade-füruş, mey-füruş tâbirleriyle de tavsif ederler. Hafız'ın şu beytini şarihler bu mânada tefsir etmişlerdir:

سر خدا که عارف دانا بکس نگفت
در حیرتم که باده فروش از کجا شنید

BAD-NÜMA (باد نما) [*Mim.*] Rüzgârın estiği tarafı göstermek üzere binaların yüksek yerine konulan fırıldağın adıydı. Buna «yelkovân» da denilirdi.

BAĞA (بغه) [*San.*] Kaplumbağaların üstünü örten ve üzerinde tabiî şekiller bulunan kabuğun adıdır. Bu kabuklar sıcak suya konulunca yumuşar ve istenilen şekil kolaylıkla verilebilir. On sekizinci asırdan sonra mobilyaları süslemekte çok kullanılmıştır. Bağadan gayet güzel konsol ve duvar saatleri yapılmıştır. Ondan başka bağadan tarak, tabaka, enfiye kutusu, kaşık, baston başı ve tesbih gibi şeyler de imal olunmuştur. Yalnız olarak kullanıldığı gibi sedef ve fildişi gibi şeylerle beraber de kullanılır.

§ [*Mim.*] — Saçaklardaki asma olukları tutmak için kullanılan demir çengeller ve ahşap oluklarda yelkovan tahtalarını kirişlere bağlıyan takozlara da bu ad verilir. Buna *(oluk bağası)*, veya *(kanca başı)* denildiği gibi *(bilezik)* de denir.

BAGANE RESMİ (باغانه رسمی) [*Mal.*] Kürk yapılan kuzu derilerinden alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdi. Kırgız lehçesinde kuzu demek olan bagan kelimesi için *(Lehçe-i Osmani)* de «Farisîye nakil ile bagane ölü doğan kuzu derisi, Türkide düşmüş, hadde ermemiş yavru, düşük mânasına» izahatı verilmiştir.

BAĞDADİ AKMİŞE (بغدادی الشه) [*San.*] Bağdatta dokunan ipekli kumaşlara verilen addı. Bağdat kumaşı demektir. Abbasi halifeleri zamanında mühim bir merkez olan Bağdat bir aralık sönmüşse de Moğolların istilâsından sonra yine şenlendi. Celâyir hükümeti zamanında mühim merkezdi.

Bağdat o vakitten beri son Avrupa darbesine kadar yedi yüz yıl iyi kumaşlar yapmakta devam etti.

BAĞDAT GÜLÜ (بغداد گلی) [*Sof.*] Kadirî Tarikatı tâbirlerindendi.

Şeyhler tarafından giyilen işlemeli tacın tepesine ufak kıtada dikilen çuhadan dairevi parçanın adıydı. İç içe üç daireden terekkübediyordu. Alelûmum güller bir daire on sekize taksim edilmek ve altışar altışar ipekle birbirine vaslolunmak suretiyle dikilirdi. Bağdat gülünün kenarı şiraze tarzında örme yapılırdı. Renk mevzuubahis olmamakla beraber en ziyade yeşil üzerine beyaz ibrişimle işlenirdi.

BAĞDAT KÂĞIDI (بغداد کاغدی) [*San.*] Bir zamanlar Bağdat'ta yapılmış olan kâğıtlara verilen addı. Semerkand kâğıtları örnek olduktan sonra Bağdat'ta çok iyi kâğıtlar yapılmış ve yüzlerce yıl şöhretini muhafaza etmiştir. 656 da Moğolların istilâsı üzerine kâğıtçılık Tebriz, Şam, Mısır taraflarına göçmüştür. Şam ve Mısır hükümetleri dairelerinde Bağdat kâğıdı çok kullanılmıştır.

BAĞDAT KÖŞKÜ (بغداد کوشکی) [*San.*] Topkapı sarayında Türk mimari sanatının en güzel örneklerinden birinin adıdır. Dördüncü Murat zamanında Bağdad'ın alınması hâtırası olarak yapılmıştı. Yanında «Revan köşkü» de vardır ki bu da Revan Fethinin hâtırasıdır. Her iki köşkün pek mühim kütüphaneleri vardır. Bağdat köşkünün kubbesinde ceylân derisi üzerine nakışlar yapılmıştır. Bu köşkler on altıncı asrın sedefçilik, camcılık, çinicilik, billûrculuk, hattatlık, boyacılık ve nakkaşlık işlerinde Türk sanatının derecesini gösterir.

BAĞIL (باغیل) [*Mim.*] Saraylar, şatolar ve konaklar gibi büyük binalarda hizmetçilerin oturması için binadan ayrı veya ilâve olarak yapılan hizmetçi dairesi, ahır, arabalık ve samanlık gibi kısımlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

BAĞIR YELEĞİ (بغر یلگی) [*Kıy.*] Göğsü örtmek için giyilen kolsuz, gömlek gibi yeleğin adı idi. Köseleden yapılan bu yelek *(zırh)* altına giyilirdi.

BAĞLAMA (باغلامه) [*Mus.*] Tambura benzer, sandık kısmı uzunca bir sazın adıdır. Anadolu ve Rumelinin bazı yerlerinde hâlâ çalınır. Bunu çalan âşıklar bağlamalarına bel bağlıyarak sözlere atılırlar; mâniler, koşmalar söylerler; eskiden muammalar asarlardı. Bağlamaların bağalarla süslenmişleri de vardı. Bunun en küçüğüne (*cura*) denir.

BAHARİYE (بهاریه) [*Ede.*] Bahar tavsifiyle başlıyan ve birinin sitayişiyle nihayetlenen kasidelere verilen isimdi. Bu bahariyeler garp edebiyatındaki tabiat şiirleri gibi tabiî değildir. Meselâ (*Baki*) nin bir kasidesinde olduğu gibi bahçeyi çiçek ordugâhına, lâleyi sancağa, servi ağacını da sancaktara benzetmek suretiyle yapılan garip tasavvur ve tasvirlerdir. O meşhur bahariyeden birkaç beyit:

Ruh-bahşoldu Mesiha-sıfat enfası bahar
Açtılar didelerin hâb-ı ademden ezhar
Taze can buldu cihan, erdi nebatata hayat
Ellerinde hareket eyleseler serv-ü çınar
Döşedi yine çemen hıtta-i zümrüt-famın
Sîm-i ham olmaş iken ferş-i harîm-i gülzar
Yine ferraş-ı saba sahn-ı rıbat-ı çemene
Geldi, bir kafile kondardu yükü cümle bahar
Leşker-i ebr, çemen mülküne akın saldı
Durma yağmada yine nite ki bâği tâtar

Farkına bir nice per takınır altın telli
Hayl-i ezhara meğer zanbak olaptar serdar
Dikti leşker-geh-i ezhara sanavber tuğun
Haymeler karda yine eahn-ı çemende eşcar
Döşedi mihr-i felek yolları dibalar ile
Etti teşrif çemen mülkünü saltan-ı bahar

Nihayet:

Damenin dürr-ü cevahirle pür etti gül-i ter
Kı ede hâk-i der-i hazret-i paşaya nisar

beytiyle sadrazam Ali Paşanın vasfına girer.

§ [*Ask.*] Osmanlı padişahı tarafından her sene yeniçeri ağasından itibaren ocak ağalariyle yeniçeri kâtibine yazlık ve kışlık olarak senede iki defa verilen elbisenin yazlık olanının adı idi Kışlık olanına zemistaniye denilirdi. *(Hil'at-i fâhire)*, yeniçeri kâtibi, kul kethüdası, zağarcıbaşı, sekbanbaşı, turnacıbaşı ile dört haseki ve dört solakbaşı'ya, başçavuş, muhzır ağa ve kethüda yeri'ne seyyanen birer top çuha ile birer top kumaş verilmekte idi.

BAHÇELİK (باغچه‌لك) [*Bah.*] Gemi lengerendaz iken süvarinin istirahati için bordadan hariç yapılan yan kamaralarının bordada hâsıl eylediği kısmına verilen isimdir.

BAHMAL (باحال) [*San.*] Eskiden bir nevi kadifeye verilen addı.

BÂHNAME (باهنامه) [*Ed.*] Cinsî münasebetlerden bahseden eserler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan hâh cima, name de kitap demektir. Bâhnamelerin mensur olanları olduğu gibi, manzum olanları da vardır.

BAHİR (بحر) [*Ed.*] Arapça deniz mânasına gelen bu kelime edebiyat ıstılahı olarak şiirde vezin, ölçü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Aruz vezninin ana makamları demektir. Bunların şubelerine (*vezin*) denilir. Aruzda 20 den fazla bahir vardır. Ancak Osmanlı şairleri bunların — rubâi ile beraber — on tanesini kullanmışlardır. Onlar da şunlardır:

1 — Bahr-i kâmil:
A — Mütefâilün, mütefâilün, mütefâilün, mütefâilün.
B — Mütefâilün faûlün, mütefâilün faûlün

2 — Bahr-i hezec:
A — Mefâîlün, mefâîlün, mefâîlün mefâîlün
B — Mefâilün, mefâilün
C — Mefâîlün, mefâîlün, faûlün
D — Mefâilün faûlün, mefâilün faûlün
E — Faûlün mefâîlün, faûlün mefâîlün
F — Mef'ûlü mefâîlü mefâîlü faûlün
G — Mef'ûlü mefâîlü faûlün
H — Mef'ûlü mefâîlün faûlün.

Rubâi vezinleri de bu bahrin şubelerindendir.

Onların 24 nev'i vardır. En ahenklisi: Mef'ûlü mefâîlün, mefâilün fa' veznidir.

3 — Bahr-i recez:
A — Müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün
B — Müstef'ilün müstef'ilün
C — Mefâîlün mefâîlün mefâilün mefâilün
D — Mefâilün mefâilün.

4 — Bahr-i remel:
A — Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün
B — Fâilâtün fâilâtün fâilün
C — Failâtün failâtün, failâtün failün
D — Fâilâtün fâilâtün feilün

(Failâtün) üçüncü ve dördüncü vezinlerde bazen birinci cüz'ü *(failâtün)* son cüz'ü de *(fa'lün)* şekline girer.

Bunun tâyini pek kolaydır. Bu vezindeki bir sözün ilk hecesi kapalı ise ilk cüz'ü *(failâtün)*, açıksa *(fa'lün)* dür.

Son cüz'ü mevzunu da üç heceli ise *(fallün)*, iki heceli ise *(fa'lün)* veznindedir.

E — Feilâtü fâilâtün, feilâtü, fâilâtün

5 — Bahr-i müşaserih:
A — Müfteilün fâilün, müfteilün fâilün

6 — Bahr-i muzari:
A — Mef'ûlü fâilâtün, mef'ûlü fâilâtün
B — Mef'ûlü fâilâtü mefâîlü fâilün

7 — Bahr-i müctes:
A — Mefâilün failâtün mefâilün failün.
Bu veznin son cüz'ü bazen *(fa'lün)* olur.

8 — Bahr-i hafif:
A — Fâilâtün mefâilün failün, yahut:
Failâtün mefâilün fa'lün

9 — Bahr-i seri:
A — Müfteilün müfteilün fâilün

10 — Bahr-i mütekarib:
A — Faûlün faûlün faûlün faûlün
B — Faûlün faûlün faûlün faûl

Herbiri bahr-i remel bahri-hezecden savurup
Bahr-i enfasın eder furtana fersâ-yi suhan
Sünbül Zade Vehbî

BAHRİYE AZABLARI (بحريه عزبلرى) [*Bah.*] Eski harb gemilerinde kullanılan askere verilen unvandı. Bahriye azabları «devşirme» usuliyle toplanılan Hıristiyan çocuklarından yetiştirilirdi. Devşirmeler ayrıldıkları sırada bahriyede kullanılmaları münasip görülenler ilk zamanlarda Osmanlıların birinci tersanesi olan Gelibolu'ya gönderilir, oradaki kışlada talim ve terbiye edilirlerdi.

Fatih devrine gelinciye kadar bahriye işlerinde devlete ait gemilerden başka lüzum görüldükçe taifeleri kâmilen «başıbozuk» olan tüccar sefineleri de harb gemisi makamında kullanılırdı. Hattâ yine o devirlere kadar, denizle alâkaları bulunmamak hasebiyle, bir zamanlar Avrupalılardan da ücretle tutulmuş adamlar bahriye işlerinde istihdam olunmuştu. İstanbul'un fethinden sonra bahriye işlerine fazla ehemmiyet verildi ve halen de «Azabkapısı» adını taşıyan mevkide bunlar için büyük bir kışla yaptırıldı.

Deniz işleri o tarihlerde iki sınıftan terekkübediyordu. Birinci sınıfı «tersane halkı», ikinci sınıfı da «harb sınıfı»ydı. Kaptanlar, reîsler, kalafatçılar, kumbaracılar, marangozlar ve emsali birinci sınıfı, silâhendazlık vazifesini gören asker takımı da ikinci sınıfı teşkil ediyordu. Bununla beraber bu iki sınıfın mevcudu bir donanma teçhizine yetecek derecede olmadığından kürekçiler esirlerden ve onlar bulunmadığı zamanlarda halktan tedarik edilir ve bu kuvveti lâzım olan mertebeye çıkarmak için yeniçeri ve cebeci askeri de ilâve olunurdu.

Yavuz Sultan Selim zamanından itibaren bu tertipte tadilât yapıldı. İkinci sınıfı teşkil eden harb sınıfının makamına kaim olmak üzere denize civar olan bazı sancakların efradı bu işe memur edildi. Kanuni zamanında daha ziyade tekemmül ettirilerek merkezi Gelibolu Livası olmak üzere «Kaptan Paşa Eyaleti» namiyle mütaaddit sancaklardan müstakil bir eyalet teşkil olundu. Bu livaların asker olan efradı donanmaya tahsis edilerek bu usul Birinci Abdülhamit zamanına kadar bu suretle devam etti. Bu askerlere «levent» adı verilmişti.

BAHRİYE NAZIRI (بحريه ناظری) [*Ask.*] Tanzimattan sonra devletin deniz kuvvetleri işlerine bakmak üzere ihdas olunan vazife sahibinin adı idi. Ondan evvel bu vazife *(kaptan-ı derya)*, *(kaptan paşa)* adleriyle anılırdı. Bahriye nazırlığı unvanı ihdasından bir müddet sonra yine kaptan-ı deryaya tahvil edilmiş ve en sonra yine bu unvan ihdas olunarak Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

BAHŞİYYE-İ HALVETİYYE (بخشيه خلوتيه) [*Sof.*] Cemaliye-i Halvetiye şubelerinden birinin adı idi. Seyyit Muhammed-ül-Bahşî-yül-Halebî tarafından kurulmuştur. Muhammed-ül-Bahşî 1038 *(1628-1629)* Haleb'in Bekfalon köyünde doğmuştur. Tahsilini tamamlamak için Şama; sonra Haleb'e gitti. Müftü Muhammed ibni Hasan-ül-Kevâkibî'den icazet aldı. Ders okutmaya da başlayıp birçok ulema da yetiştirdiği gibi «Şafiye Nazm-ül-Kafiye», «Şerh-i alelbürde» gibi eserler de telif etti. O arada Şeyh İhlâs ibni Nâsırüddin-ül-Halebiy-ül-Halvetîye intisabeyledi. Bir aralık seyahate çıktı, Haleb'e avdetinde ölen şeyhinin yerine geçti. Bir müddet sonra oğlunu yerine bırakarak Hicaz'a gidip Mekke'de mücavereti ihtiyar etti. 1098 *(1687)* orada irtihal etti. Hazret-i Haticenin kabri civarına gömüldü.

BAJDAR (باژدار) [*Mal.*] Eskiden gümrük resmini tahsil eden memura verilen addı. Baj *(baç)* gibi haraç, cizye, gümrük mânasına gelen Farsça bir kelimedir. Baç vergisini alenmânasına olarak *(bacdar)* suretinde de kullanılırdı.

BAJDARHANE (باژدارخانه) [*Mal.*] Baç, gümrük resminin alındığı yer hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bajdarhaneler şehirlerin kenarlarında, şimdiki gümrük bina ve kulübeleri biçiminde şeylerdi. Bajdara *(bacdar)* denildiği gibi bajdarhanelere de *(bacdarhane)* de denilirdi.

BAKA (بقا) [*Sof.*] Arapça bir kelime olmak itibariyle ilk haliyle devam edip gitme, fâni olmayış, bir halde sürekli oluş, değişmemek suretiyle duruş demek olan bu tâbir sofiye ıstılahı olarak mevhum varlığı nazardan ve fikirden kaldırdıktan sonraki halet demektir. Diğer bir ifade ile abdin, Allahın bütün eşya üzerine kıyamını rüyet etmesi demektir. Baka-billâh makamı abdin hakkın vücudiyle mevcut, hakkın bakasiyle bakî, hakkın hayatiyle hay, hakkın ilim ve iradesiyle alîm ve mürit olmasıdır.

Tasavvufa dair eserlerde bakaya eren için şu tafsilât veriliyor:

«Bu baka-billâha eren şol bendedir ki, Allah-ı Taalâ ana sıfât-ı âliyesinden hıl'at giydire ve ana nâs beyninde olan isimden gayrı esmâ-i hasnasından bir isim vere. Ehli baka hakkı makam-ı ubudiyette hakla kaim olduğu halde müşahede kılar ve enaniyet pasını gönül aynasından siler.»

Mahv-ı matlak oldun ise varlığın bulda fena
Ger Baka-yı hak ererse hükmeden sultana bak.
Kaygısız

Baka Arapça bir kelime olmak itibariyle devam, karar, sürmek mânalarına da gelir:

Varsa üç beş gün bakası ömrümün
Olmasın muhtel safası ömrümün
Muallim Naci

Kimisi mestî-i gam ile baka-cû-yi vücut
Kimi hestî-i elemle taleb-efza-yi adem
Akif Paşa

BAKA-BİLLÂH (بقا بالله) [*Sof.*] Lûgat mânası Allahla bakî olmak demek olan bu tâbir sofiyece «ebdan-ı vücut» kalkınca, «hakkani-i vücut» kaim olur, suretinde izah olunur.

Haremgâh-ı baka-billâhda hükm-ü fenâ goktur
Kıdem mülkünde had di iptida vü intiha yoktur
Leskofçalı Galip

BAKI KULU (باق قولی) [*Mal.*] Vergiye mütaallik hususat ile sair muhassasatı tetkik ve yoklama ile memur olan hazine memurlarına verilen unvandı. Maliye müfettişi demekti. *(Baş bakı kulu)* bunların âmiriydi. «Bakı» bakmak masdarından gelir. Bakı kulu bu itibarla müfettişin tam mukabilidir.

«Bakı kulları» namiyle mevcut teşkilât Yavuz Sultan Selim zamanında vücuda getirilmiştir. «Tarih-i Malî» de (S. 179) vazifeleri hakkında: «Vazifeleri bilûmum memurin-i maliyenin muamelât ve muhasebatına bakmaktı. Şükr-ü şikâyeti mesmu pek mühim bir sınıf memuriyetti. İrtikâp ve ihtilâsı tebeyyün edenler hakkındaki takrirleri teahhur etmezdi. Ceza ise, kanuna göre tazmin ve idamdı. Umur-u mâliyeye taallûk eden müzakere ve muamelâtta, askere ulûfe tevziinde, sürre ihracında, baş bakı kulu defterdarla beraber divan-ı hümayunda bulunur, hitamında hıl'at iksa olunurdu.» izahatı mevcuttur.

Tanzimata kadar devam etmiş olan «müsadere» işlerini de baş bakı kulları tedvir ederlerdi. Baş bakı kulları para işlerinden dolayı lüzum görülenleri hapsettirmek salâhiyetine de malikti.

Bakı kulu unvanı Tanzimattan sonra maliye müfettişliğine çevrilmiştir.

Kıta

Nola nakkad desek bakıya insâf budur;
Ki bizim nakre-i endişemiz anın puludur.
Nola düşerse bekayası mazmunlarının,
Hân-ı tahsil-i kemalâtta bakı kuludur.
Sabit

Satıver anesini hazreti defterdarın
Baş bakı kulunun hem dahi kesedarın
Lâ

BAKLAVA ALAYI (بقلوا آلایی) [*Ask.*]-Yeniçeri neferlerine Ramazanın on beşinci günü Hırka-i şerif alayından sonra saray mutfağından verilen ve alay ile alınıp götürülen baklava hakkında kullanılır bir tâbirdi. Baklava, bilindiği gibi, baklava şeklinde içi ya cevizli veya bademli hamur tatlısının adıdır.

Cevat Paşanın «Tarih-i Askerî-i Osmanî» adlı eserinde *(Kitab-ı evvel, sahife 197)* bunun için şu tafsilât vardır: «Ramazanın on beşinci günü yine debdebe ve saltanat üzere Hırka-i Şerif ziyareti yapılır, bu ziyarete çavuşbaşı ağa tarafından yeniçeri ağasiyle sair ocak ağaları resmî tezkere ile davet edilir idi. O gün yeniçeri ocağı neferlerine baklava verilirdi. Bunun tesisi sebebi şöyledir ki Sultan Süleyman zamanındaki muharebelerde galebe ve nusrat vukuunda pilâv, zerde ve yahni gibi iki üç türlü taam ile askerlere ziyafet çekilir, ve bu vesile ile gazaya teşvik edilirdi. Ondan sonraki padişahlardan bizzat harbe gidenler dahi bu âdeti icra ederlerken sonraları bu âdetin terki yüzünden bu lûtfa mukabil ulûfe divanlarında çorba, pilâv, zerde ve ramazanın on beşinci günü İstanbulda bulunan askerî taifesinin on neferine bir tepsi baklava ikramı âdet oldu.

«O gün yeniçeri ortaları saka, usta ve karakollukçuları ile diğer zâbitler sarayın orta kapısının iki tarafındaki divan yeri sofasından ilerdeki mutfaklar önünde futalara bağlı ve hazır bulunan baklava tepsileri hizasında yer almaları üzerine orta kapı çevrilip Bab-üssaade'de muntazır bulunan silâhtarağanın sağ koltuğunda anahtar ağası ve sol koltuğunda başlâla bulunduğu ve yedi nefer çakır salan ağalar peşlerinde ve kilercibaşı baltacısiyle sofa ocağı mûteberlerinden emin hasekisi tâbir olunan silâhtarağa pâlûdecisi arkalarında hareket eylediği halde akağalar kapısından silâhtarağa çıkar ve kilerci baltacısiyle pâlûdeci ağadan başkasını kapının önünde terk ile kendisi bu iki neferle baklava tepsileri hizasına yanaşırdı. Kilercibaşı baltacısiyle pâlûdeci padişah için hazırlanan bir tepsi baklavayı alır, silâhtara verirdi. Bunu mütaakıp askerlerden ikişer nefer baklava tepsileri futalarını ellerindeki yeşil yollu sırıklara geçirip hazır oldukları orta kapıya işaret olununca kapı açılır, her bölüğün usta, saka, mütevelli, odabaşı, karakollukçu ve bayraktarı bölükleri önüne düşerek, baklavacılar da arkadan gelerek alay ile kışlalarına giderlerdi. Ertesi gün tepsi ve futalar matbah-ı âmireye geri gönderilirdi.»

BÂLÂ (بالا) [*İda.*] Farsça yüksek, âli, üst, boy mânalarına gelen bu kelime Osmanlı devletinde mülki rütbelerden birinin adı idi. Bu rütbe hicrî 1262 senesinde ihdas olunmuştur. Vakanüvis *(Lûtfi tarihi, cilt 8, sahife 92)* ihdasının sebebiyle ilk evvel kimlere tevcih olunduğunu şu suretle yazar: «Sadaret müsteşarlığı ile valde sultan kethüdalığında bulunan zevatın bulundukları memuriyetin ehemmiyet ve şerefine binaen rütbei ûlâ sınıf-ı evveli ricaline tekaddümleri icab-ı halden olmasiyle sairlere bil-

fiil veya pâye tarikiyle tevcih olunmamak ve ûlâ sınıf-ı evvelinin mafevkinde bulunmak üzere meratib-i divaniyeye rütbe-i bâlâ namı ve atufetlû unvanı ile ilâve olunan rütbe-i cedide en iptida Sadaret Müsteşarı Zühtü bey ile Valde Kethüdası Hüseyin beye maa nişan tevcih kılındı. Bu rütbe, ilk zamanlarda, teşrifat sırasında kazaskerler ile ûlâ evvelleri arasında olup vezir ile beraber atufetlû unvanını taşımakta iken bir müddet sonra vezirlere devletlû denilmeğe başlandığından, atufetlû unvanı, yalnız bâlâ'ya kaldı.» Rütbeleri ne olursa olsun, bâlâ derecesinde sayılan, fakat ona takaddüm etmiyen rical, başmabeyinci ile mabeyin başkâtibi idi. Kıymetli müdekkik Cavit Baysun'un *(İslâm Ansiklopedisi)* nde verdiği tafsilâta göre bir aralık İstanbul pâyeli ilmiye ricali ûlâ evveline takaddüm ettirildiğinden teşrifatta bâlânın yeri Anadolu kazaskeri ile İstanbul kadısı arasına gelmiş, keza bilfiil vükelâlıkta bulunanlar ile dâr-ı şûra-yi askerî reîsi bâlânın mafevkı addolunduğundan, bu rütbenin takaddüm sırası ikinci dereceye inmişti. Fakat dâr-ı şûranın ilgası ve bilfiil vükelâlıkta bulunanlar ile bâlâ arasındaki farkın kaldırılması üzerine bâlâ yine eski mevkii ihraz etti. 1321 senesine kadar bu yolda devam etmiş iken o sene bâlâya muadil olmak, ona takaddüm etmek şartı ile, birinci feriklik ihdas edilince, bâlânın teşrifattaki yerinde ufak bir tebeddül husule geldi ve son zamanlara kadar bu rütbe vezaret, müşirlik, Rumeli ve Anadolu kazaskerliği ile birinci ferikten sonra gelir oldu.

Bâlâ rütbesi ilk önce vükelâya mahsus olup nadiren tevcih olunduğu halde gitgide pâye halini alarak ikinci derecede ricale, Abdülhamit devrinde ise kalem müdürleriyle mutasarrıflara, hattâ devlet memuru olmıyanlara verilmeğe başlandı. Bu suretle öteki rütbeler gibi bu rütbe sahiplerinin sayısı da çoğalarak son zamanlarda 460 ı buldu. 1908 İnkılâbından sonra, bütün mülkiye rütbeleri gibi, bâlâ da pek nadir tevcih edilmiş, son defa bu rütbe Altıncı Mehmet *(Vahdeddin)* devrinde Damat Ferit Paşa kabinesinde maarif nazırı bulunan Gelenbevi Sait Beye verilmiştir.

Diğer rütbe sahipleri gibi bâlâ rütbesini haiz olanların da elkapları ve hususi kıyafetleri vardı. Bu rütbeyi haiz olanlar bey veya efendi unvanını taşıdıklarına göre «atufetlû beyefendi hazretleri» veya «atufetlû efendi hazretleri» denir ve muharreratta elkap olarak «atufetlû efendim hazretleri» diye hitabedildiği gibi, metin içinde kendilerine «müşarünileyh» tâbiri ile işaret olunurdu. Bâlâ'ya mahsus büyük üniforma, siyah, yakası, göğsü ve kol kapakları sırmalı uzun setreden ve genişçe zırhlı pantolon ile sırma kemerli kılıçtan mürekkepti.

1908 Temmuz İnkılâbı üzerine rütbeler kaldırılmış ise de çok geçmeden merasim öteden beri üniforma ile yapılageldiği gibi Avrupa hükümetlerinin ekserisinde resmî günlerde üniforma giyildiği nazarı dikkate alınarak meclisi vükelâca ittihaz olunup iradeye iktiran eden karar mucibince tâyin olunan derecelere göre elbise giyilmesi kararlaştırılmış ve aşağıda yazılı devlet erkân ve memurlarının bâlâ forması giymeleri usul ittihaz olunmuştur. Vükelâlıktan mâdut olmıyan devair nuzzarı, nezaret müsteşarları ve nezaret muavinleri, valiler, serteşrifati, divan-ı hümayun tercümanı, müdiri umumiler, Divan-ı Muhasebat reîsi, Temyiz Mahkemesi reîs-i evveli ve reîs-i sanileri, şehremini, emniyet-i umumiye müdürü, Şûra-yi Devlet reîs-i sanileri, sefir-i kebirlerin gayrı sefirler, başmüddeiumumi.

BALABAN (بلبان) [*Sar.*] Bir nevi doğandır. Bu adı alan Müslüman ve Hıristiyan Türkler vardır. Balaban halk dilinde büyük demektir.

BALÂHANE (بالاخانه) [*Mim.*] Medreselerin üst kısmında, kubbeler civarında müderrisler için yapılan odalara verilen addı. Şimdi kütüphane olarak kullanılan Süleymaniye Medresesinin arkasiyle Küçük Ayasofya Medresesinin köşesinde bu türlü odalar mevcuttur.

BALAMA (بالاما) [*San.*] Orta oyununda frenk taklidi yapan oyuncu hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BALAR (بالار) [*Mim.*] Bugün «padavra» denilen ince tahtanın adıydı.

BALBAL (بالبال) [*San.*] Eski Türklerde mezarların üstüne ve bir kısım tesisatın etrafına anıt olarak dikilen yekpare ve uzunca taşlara verilen addı. Üzerlerinde kabartma veya kazma yazılar ve işaretler bulunanlar da vardı. Celâl Esat Arseven kıyılarda gemi halatlarını bağlamak için yere dikilmiş balbal şeklinde taşlara ve buna benzer kazıklara baba tâbir edilmesi bu balbal sözünden gelme olsa gerektir diyor.

BALIK DİŞİ KOZAK (بالق دیشی قوزاق) [*Ida.*] Hükümdarlara gönderilen namelerde kullanılan bağa verilen addı. Kumaştan yapılan keseler bununla bağlanırdı.

BALIKHANE (بالقخانه) [*Ida.*] Topkapı Sarayının Marmaraya nazır bir kapısının ismiydi. Padişahın gazabına uğrıyan vezirler bu kapıdan çıkarılır, hazır duran gemiye bindirilip

nefyolunurdu. Çıkarılan sadrazam veya vezirin çıkışı esnasında bostancıbaşı evvelce gelmişse çıkarılanın idamı hünkârca matlubolduğu anlaşılır ve hemen işi bitirilirdi.

BALIM EVİ (بالم اوی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendi. Hacı Bektaş Tekkesindeki evlerden birinin ismiydi. Burası ayrı bir tekkeydi. Balım Evi babasının yanında ayrıca babalar da vardı. Bunlar ayrı ayrı nasip vermezlerdi. Harice çıkarlarsa nasip verirlerdi. Tekke içinde hepsi dede babaya tâbidi. Bunlar mücerret babalardı. Balım Evinin son babası (Japon Hasan Baba) idi.

BALKAPANI (بال قاپانی) [*San.*] Eskiden yağ, bal ve sair bakkaliye emtiasının satıldığı yer hakkında kullanılır bir tâbirdi. Resmî kayıtlarda (kapan-ı asel) suretinde geçmektedir. Bu iş için İstanbulda adı hâlâ mevcut bulunan yer kullanıldığı gibi Galatada «Yağkapanı» adını alan mahal mevcuttu. Şekerin mebzul olmadığı zamanlarda bal onun yerini tuttuğu için İstanbula çok miktarda getirilirdi. Daha başka şeyler ve hattâ pamuk bile satılırken kapan Balkapanı adını muhafaza ediyordu.

İstanbuldaki Balkapanı Mısırçarşısı ile Tahtakale arasında mustatil şeklinde, iki katlı bir bina idi. Altında yağ yediklerinin ve bal potinalarının muhafazasına mahsus bodrumları vardı.

Kıymetli müdekkik Osman Ergin (Mecelle-i Umuru-u Belediye, birinci cilt, sahife 802-804 hâşiyesi) bunun için şu izahatı vermiştir: «Balkapanı hanı Bizanslılardan kalma mebanidendir. Yapılış tarzı ve Fatih tarafından Ayasofya Camiine vakfedilmiş olması da buna delâlet eder. Ancak bal, munhasıran bir kapan işgal edecek derecede mebzul bir madde olmayıp esasen gerek İstanbulda, gerek Galatadaki kapanlarda baldan ziyade yağ ve sair bakkaliye emtiası hıfız ve tevzi edilmekte ve Galatadakine yalnız Yağkapanı denilmekte olduğu halde Bizanslılardan kalmış olan bu binaya «Balkapanı» denilmiş olması tetkika seza bir meseledir. Gerçi burada suretleri münderiç vesikalarda «bal» dan ve «kapan-ı asel» den bahsolunmakta ise de bu bahis o kadar ehemmiyeti haiz değildir.

«İstanbul ve Boğaziçi müellifi Mehmet Ziya Bey bu binaya Bizanslılar zamanında «Balyos kapanı» denildiğini ve burası şimdiki Rüstem Paşa Camiinin yerinde kâin ve Venediklilere ait Ayakindiyani kilisesinin şarap ve emsali mekûlâtının hıfzolunduğu mahal olduğunu ve Bizanslıların zamanında burada bir terazi veya kantar mevcudolup ahalinin evzan ve ekyali bununla ayar edilmekte bulunduğunu ve Venedik elçisine «balyos» denildiği için bu hana da «Balyos hanı» tesmiye edildiğini beyan etmektedir. Mehmet Ziya Beyin bu ifadeleri tetkika muhtaçtır. *(Ayakindiyani)* Kilisesinin Venediklilere ait ve munhasır olduğunu sureti katiyede bilemiyor isem de böyle olsa bile yalnız bir kilise papazlarının şaraplarını muhafaza için bu kadar cesim bir bina inşa edilemiyeceği tabiîdir. Şu halde o bina Bizanslılara ait umumi mebaniden olmak lâzım gelir. Bina, inşa tarzı ve cesameti itibariyle — bilâhara Osmanlılar zamanında kullanıldığı gibi — Bizanslılar devrinde de hal vazifesi görmekte idi. İstanbulun ticaret mahalli bu civarlar olduğu ve o bina ise bilhassa taşradan gelecek emtiaya tahsis edilmiş bulunduğu ve konsoloslar munhasıran ticaret umuru ile iştigal ettikleri için İstanbulda bulunan ve ekseriyetle tüccardan müntahap olan Venedik ve sair Devletler konsolosları da bu handa ikamet ederlerdi. Nitekim Osmanlılar zamanında elçiler Çenberlitaşın karşısında ve şimdiki Matbaa-i Osmaniyenin bulunduğu yerde kâin bir handa müctemian otururlardı. Beyoğlu cihetinde sefarethaneler inşası, daimî sefaretler ihdası nispeten son zamanlara ait vekayidendir.

«Balyos yahut balyoz» her ne kadar Venedik elçisine alem olmuş ise de İtalyancada umumiyetle küçük elçilere ve büyük konsoloslara «balyos» denilmekte olduğundan «balyos» tâbirini Venedik sefirine hasır ve tahsis etmek de doğru olamaz. Nitekim Şeyhülislâm Bahai Efendinin İzmir İngiliz konsolosunun bir müracaatı dolayısiyle İngiliz sefirini tahkir eylemesi azlini mucibolarak yerine Kara Çelebi Zade Abdülâziz Efendi Meşihat makamına sundettiği zaman Bahai Efendi bunu kendisine rakîp ad ve bu makama gelmesi iktidar ve ehliyetinden ziyade kendisinin azline sebebolan İzmir Konsolosu meselesinden neşet eylediğini kaydederek Abdülâziz Efendiden söz açıldıkça «Balyos müftüsü» dermiş. Hattâ «Balyos müftüsüdür Abdülâziz» mısraının mumaileyhin meşihatine tarih düşürülmüş olduğu «Hammer» tercümesinde yazılıdır. Balyos Venedik konsoloslarına mahsus olsaydı İngiliz konsolosu yüzünden azli dolayısiyle fetva makamını ihraz eden Abdülâziz Efendiye bu unvan verilmezdi. Binaenaleyh «Balkapanı» terkibindeki «bal» kelimesi «asel» mukabili değildir. Türkçe tâbirleri Arapça ve Farsça kelimelerle ifadeyi itiyadeden kudema — burada münderiç bir vesikada görüleceği üzere — o terkibi «kapan-ı asel'e tahvil etmişler ise de «balyemez» denilen topun «asel nemi hored» tarzında Farisiye ter-

cümesi kabîlindendir. İzaha hacet olmadığı üzere «balyemez» bir nevi uzun kolonber menzil topunun ismi olup sebeb-i tesmiye bunu «Balyemezi» isminde bir İtalyanın icadetmesinden neşet etmektedir.

«Bu handa balyoz denilen kosolosların — ki lisanımızda mukabili şehbenderdir — ikamet etmekte olması şununla da sabittir ki fetihten sonra Osmanlılar zamanında da «şehbender-i takrir» namı ile birisi bulunduruluyordu. Evliya Çelebinin ifadesine nazaran gayet münim ve mutemet bir zat olan bu memur cemî vüzera, ulema, süleha ve mollaların polise kâğıdı hizmetinde olup cümle diyarın tüccarı bunun kabza-i tasarrufunda idi.»

BALMAN (بالان) [*San.*] Eski Türkçede put ve anıt taşı mânasına gelen bir kelimedir.

BALMUMLARİYLE TEŞHİR (بالمومارياله تشهير) [*İda.*] İdama mahkûm olan eşkıya ve emsalinin omuzlarına mum konup yakılarak gezdirilirdi. İşte bunların bu teşhirlerine «balmumlarilye teşhir» denilirdi.

BALTA (بالطه) [*Ask.*] Ağaç kesmek, yarmak ve yontmak için kullanılan madenî aletin adıdır. Silâhın icadından evvel muharebelerde kullanılırdı. «Sanat Ansiklopedisi» nde harb baltaları hakkında Askerî Müze Müdürü Tuğbay Kadri Alkoçtan alındığı kaydolunmak suretiyle şu izahat vardır:

«Türk ordusunda yakın muharebe silâhı olarak çok kere balta kullanılmıştır. Eski savaşlarda boğaz boğaza *(göğüs göğüse)* gelindiği vakit baltalardan çok faydalanılırdı. Bundan başka istihkâmlarda, metrislerde ve eski deniz savaşlarında da *(gemiler borda bordaya gelince)* kullanılırdı.

«Bu muharebe baltalarından, sapı ile beraber boyu hemen bir metre olanları piyade ve kısaları da süvari ve deniz erlerine mahsus idi.

«El baltası adı verilen bir nevi daha kısa saplı küçük baltalar da vardı ki bunları da süvari ve deniz erleri kullanırdı. Baltalar bugün bile Suriye ve Arabistan'daki kabîlelerde Urbanın ve seyyah dervişlerin taşıdıkları ve bazı tarikat dergâhlarının tezyinat için kullandıkları silâhlardandır.

«Suriyedeki Dürzilerin saltanat devrinde ayaklanmalarında başlıca silâhları balta idi.

«Balta sapları ağaçtan olduğu gibi demir borudan yapılmışları da vardır. Bir de balta gibi bir veya iki el ile kullanılan, fakat göreceği iş itibariyle kılıç gibi kesici bir silâh olan teberler vardır ki bunların sapları, en az iki metre ve daha uzundur. Evvelce yalnız kesmek için bir yüzlü teberler yapılmış, sekizinci hicrî asır başlangıcında teberler tekâmül ederek dürtmek hususunda da kullanılmak üzere sırtlarına ehram-ı murabbai şeklinde sivri bir uc eklenmiş ve daha sonraları dörtköşe süngülü veya dar yüzlü bir bıçak ile nihayetlendirilmiştir. Karşılıklı iki yüzlü teberler de yapılmıştır. Teberler kendilerinden beklenilen tesir ve işi gösteremediklerinden ötürü 9 uncu hicrî asır sonlarına doğru hükümdarlar ve devlet büyük adamları önünde giden muhafızların ellerinde meresim ve süs silâhları olarak alem mahiyetinde kullanılmıştır. Bunları taşıyanlara etebrdaran denilirdi. Baltacılar da bu zümredendir. Bu çeşit teberlerin yüzlerine altın veya gümüş kakmalı tezyinat yapılmıştır.

«Teber Farisîde balta mânasınadır. Teberlerin menşei de Çindir. Bu silâh piyadeye mahsustu.»

Hamasi yazılarla bezenmiş, altın kakmalı yazılı ve bu sebeple kıymetli İran ve Türk baltaları vardır. «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde «içerisinde sanatkârane oyulmuş ve altın çakılmış» olanların yüz lira ettiği yazılıdır. Yine o eserde bir de eskiden külâh şeklinde yapılan şekerleri kırmak için keserden daha büyük ve gümüşten yapılmış bir baltanın da on beş liraya satıldığı kayıtlıdır.

Hatab - keşlerin buz düşüp rişine
Bıyıklarını balta kesmez yine
Sabit

BALTA ASMAK (بالطه آصمق) [*Ask.*] Yeniçerilerin, temeli yükselen yapılarla limana gelen gemilere birer tahta asmak suretiyle yapı ve gemi sahiplerinden para koparmalarını ifham eden bir tâbirdi.

Yeniçeriler bilhassa gemi azıya aldıkları son zamanlarda, ve hemen bütün esnafı haraca kestikleri sırada muhtelif vesilelerle istifade teminine koyulmuşlardı. Bina sahiplerinden ve kullandıkları ameleden kendileri için birer hisse almak da o vesilelerden biriydi. Yeniçeriler hükümete ait mebaniye varıncaya kadar her nerede bir bina yapılmaya başlandığını haber alırlarsa, dülger, nakkaş, sıvacı ve sair amele için birer nişan tahtası getirilir ve ebniye mahalline asılırdı. Bu nişan bina sahibinin istediği gibi amele kullanmamasına alâmet olduğu gibi şu suretle amelenin yevmiyelerinden birer hisse almağa da vesileydi.

Vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 1, s. 240) «nişan tahtası» ndan bahsederken «böyle

balta asmaktan garazları amelenin paralarından kesip almaktır» kaydını koymuşsa da balta tâbirini izah etmiyor. Osman Ergin (Mecelle-i Umur-u Belediye, c. 1, s. 625 hâşiyesi) bunu cereyan-ı vekayiden istidlâl ederek şöyle tavzih etmektedir :

«Eski binalar ekseriyetle cesim olup bittabi inşaat şimdikilere nispetle daha mukavim battal meşe keresteleri istimal edilmekteydi. Bir de evailde şimdiki gibi Avrupa'dan gelme ufak ve zarif çiviler kullanılmayıp inşaat memlekette imal edilen büyük çivilerle yapılırdı. Bu çivileri battal ve mukavim meşe kerestelerine çakmak ve kereste leri yontmak için neccarlar keser yerine balta istimaline mecburdular. Şu halde arzuları isaf edilmediğinden dolayı inşaatı tadile gelen yeniçeriler neccarların elinden baltayı alıp orada bir çiviye asmak suretiyle inşaatı tatil ederler, ve zımnen «haddin varsa asılan baltayı al tekrar işe başla» demek isterlerdi. Baltayı asıldığı yerden alıp inşaata tekrar başlamak o devirde her yiğitin kârı olmadığı için zorbaların gönlü hoş edilinceye kadar balta asıldığı yerde dururdu.»

Vapurda ve trendeki bir yerin işgal edilmemesi için gazete, paket, şemsiye kabîlinden olarak vaktiyle sarayda çevre, yemeni, tespih gibi şeyler konulur ve bunlardan biri bulunan yere saraylılardan başkası gelip oturmazdı. Saray ıstılahı olarak bu alâmete «balta» denildiğine göre nişan tahtasına balta denilmesi bu tâbirin yeniçeriler ve belki de halk arasında da kullanılmakta olduğuna da delâlet eder.

Cevat Paşa *(Tarih-i Osmani, kitab-ı evvel, s. 209)* balta asmak keyfiyetine mütaallik bir hâdiseden bahsetmektedir. Mufassal olmamakla beraber geçmiş zamanların ruhi haletini ve yeniçeriler karşısında devlet erkânının aczini göstermek itibariyle aynen nakledilmiştir :

«Yeniçerilerin âdatından biri de bazı binaları balta asmak tâbiriyle tamir ve inşaattan menetmekti. Bu bapta yeniçerilerin zamanını idrak etmiş ve şahsı mâruf müsin bir zat tarafından ifade olunmuş olan fıkra-i atiyeyi derç ile teyid-i müddeaya mübaderet ederiz : bu zat ile bir gün ahval-i sabıkadan bahsolunurken dedi ki : «Ben on beş, on altı yaşlarındaydım. Yeniçerilerin utuv ve tuğyanı artık tahammül olunmaz derecelere varıp bütün halk bunların guly-ü tahakkümünden bizar olmuşlardı. Hattâ Peykhane semtinde pederimin bir harap konağı olup tâmirini muradeylediğinden hedmedilerek yeniden inşasına başlanır. Konağın cadde üzerine olan köşesinde Ayşe kadın namında dul bir hatunun iki odalı harabe bir hanesi vardı ki anın o halde durması konağın manzarasını çirkin bir şekilde bulunduracağı bazı ahibba tarafından pederime ihtar edildiği cihetle bir sabah Ayşe kadını çağırıp: «Komşu kadın, senin hanenin bana lüzumu oldu. Rayic-i vakte göre kaç kuruş değeri varsa bana terk eyle.» demesiyle, hatun bin kuruş telebetti. Pederim razı olarak «Yarın sabah gel de paranı vereyim.» demişti. Kadın ertesi günü gelip bin beş yüz kuruş istedi. Biraz mubavereden sonra ana da razı olup fakat paranın verilmesi daha ertesi güne kaldığından Ayşe kadın üçüncü günü sabahleyin gelerek iki bin kuruştan aşağı vermiyeceğini ve nihayet bu miktara dahi muvafakat olunduğu halde dördüncü günü sabahı yine gelip üç bin kuruş verilmezse razı olmıyacağını söyledi. Bin kuruş değeri olan bir haneye hatunun üç bin kuruş istemesi pederin gücüne gittiğinden Ayşe kadınla münazaaya başlayıp iki bin beş yüze vermezsen ben de haneni cebren alırım deyu tahvif yolunda bazı sözlerle kadını defedip tamiratla meşgul olduğu sırada Peykhanede çalışmakta olan boyacı ustalarından ve yeniçeri eşbehlerinden Ahmet ağa namında bir herif konağa gelip «Validemin hanesini iki bin beş yüz kuruşa cebren alarak yıkacak beyefendi kimmiş bakayım, çıksın meydana göreyim!» diye asıp savurmaya başlayınca peder yanına çağırıp lisan-ı münasiple macerayı anlatmak istedikçe herif evza-ı bâride izhariyle huşunet eder. «Aman dayı hele söz dinle, iş şöyle başladı, böyle oldu» denildikçe ustanın hiddeti şiddet bulur. «Be canım, sen emri Hakka dahi razı olmaz mısın, işte mahkeme, işte hâkim; haydi gidelim danışalım. Hükümet ne rey ederse razı olalım. Buna diyecek kalmaz ya?» gibi sözlerle iknaa başlayınca «Ben ne hâkim, ne şeriat tanırım. Ben yeniçeriyim, benim sözüm sözdür.» diye feryada başladıkta herifin had-naşinaslığı pederin hiddetini tahrik eylediğinden «Vay, bire edepsiz! Bak ettiği hezeyana! İşte ben adama şeriat-i böyle tanıtırım.» diye Ahmet ağayı mecruh edinceye kadar hizmetkârlara döğdürür. O gün öylece vakit geçip sabah oldukta konağı inşa etmekte olan dülger ve amelenin birisinden eser görünmez. Ebniye muattal kalır. Sebebi tahkik olundukta Saka namiyle mâruf olan yeniçeri zâbianından birisi alessabah gelerek işbaşıları çağırıp yapı paydos oldu. Balta astık; işlenmiyecek, demesi üzerine amelenin dağıldığı haber alınır. İş bu pereseye geldikte peder Ayşe kadının evini almaktan ve Ahmet ağayı dâva etmekten vazgeçerse de yapıya devam etmenin bir türlü çaresini bulamadığı mucib-i hayret olur.

«Kendisi Babıâli memurlarından olduğu için bir gün âmedî efendiye nakl-i mâcera ile istimdadeyledikte âmedî efendi izhar-ı esef ve hayretle «Acayip şey, ne diyorsunuz?» gibi birkaç söz ile lâkırdıyı kapatır. Efendinin bu vaziyeti pedere bir kayıtsızlıktan ibaret gibi göründüğünden ertesi günü sadaret kethüdası efendiye hikâye-i hal ederek çarecu oldukta o dahi «Aman ne söylüyorsunuz, bu ne kadar cüretkâr?» filân diye beyanı tahayyürden sonra sözü başka cihete atfederek işe girmekten istinkâf tavrı gösterince pederin tedbir ve iradesi elinden gidip böyle ehemmiyetsiz bir işi sadrazama kadar söylemeyi niyet ederek gidip biletraf anlatır. Sadrazam fakat izhar-ı hayret ve telâş etmiyerek «Ne çare beyefendi, herifler söz dinlemekten kaldı. Mülâyemetle bir çare bulunuz. Yorgunluk faide vermez.» diye cevab-ı yeis vermiş olduğunu akşama bize hikâye eder. Akrabadan olup orada mevcut bulunan bir zat söze başlıyarak «Be efendim; işin böyle hâsıl olmıyacağını ben size evvel söylemiştim. İşi benim reyime bırakınız.» deyip ertesi gün elbiseye mütaallik bazı eşya-yi nefiseden mürekkep bir bohça tertibettirip ve bir miktar para hazırlayıp beni dahi yanına alarak doğruca yeni odalar denilen Atmeydanı kışlasına gittik Yolda giderken otuz birinci cemaatin ustası olup yine akrabamızdan bulunan Hüseyin Ağaya müracaatla def'i müşküle çare bulunacağı haber verilmişti, kışla denilen mahalle yüsulümüzde ebniyelerinin menazır ve medahili insana dehşet verecek yolda korkunç cesim bir daireye girip Hüseyin Ağanın odasını bulduk. Kapıda nöbet beklemekte olan karakollukçu ile badelistizan huzuruna girdik. Bu Hüseyin Ağa uzunca boylu, köse sakallı, bakışı mahuf, sözü sert ve yüksek, fakat dilnüvaz bir adamdı. Refikım bohçayı önüne koyarak pederden arzı selâm ile macerayı anlatıp «Bu da mahdumudur. Siz pek küçükken görmüştünüz, belki tanımadınız.» diye söze hitam verdi. Ben ise Hüseyin Ağanın evza ve ahvaline bakarak dalmıştım. Hediyeye izhar-ı beşaşetle «zahmet olmuş, bu tekellüfe ne hacet vardır? Anların hizmeti bizimdir.» gibi beyan-ı tealiyet sırasında «karakollukçu bire!» diye bir sayha eyledi ki aklım başımdan gidiyordu. Karakollukçu kemali tâzimle titriyerek odaya girdikte «kahve ve şerbet» diye bağırıp ve bunlar geldikte içildikten sonra «Haydi! Bu efendiyle bu çelebiyi alıp filân ortanın ustası ağaya götür. Benden selâm edip yoldaşlardan birkaç erkânsız filân mahalde yapılmakta olan konağa balta asmışlar, indirsinler. Orası bizimdir, söyle.» diyerek bizi herife terfik etti. Birçok dairelerden ve meydanlardan geçerek diğer bir oda kapısına daha geldik. Bu dahi evvelki ustanın aynı ve fakat yastık bıyıklı pek kerih-ül-manzar bir adamdı. İkram ve iltifata tenezzül etmiyerek dargın bir çehreyle «Bizim o konağa kem nazarımız çoktu. Ama varın ağa biraderimize dua edin, baltayı aldık.„ cevabiyle başından savdı. Biz badetteşekkür avdette evvelki ağaya dahi uğrıyarak ana da arz-ı teşekkürle gelip pedere işi anlattık. Zavallı adam heriflerin şu hallerinden dolayı hayretten hayrete uğradığı için sabahı dar edip erkenden ve hepimiz birlikte yapılmakta olan konağa geldik. Bizi mütaakıp kışladan iki saka usta gelip konağın karşısındaki kahvenin peykesine oturup kahve ve çubuk içtikten sonra dülger kalfasiyle ırgatbaşıyı yanlarına çağırarak «şimdi işe başlayınız! Lâkin dikkat edilecek hal Eğer ağacın birisi yanlış kesilir veya bir çivi eksik olursa kendinizi yok bilinizl» diye heriflere bir de talimat vererek çıkıp gittiler. Konak da yapılıp bitti ve Ayşe kadının evi bin beş yüz kuruşa alındı.»

İstanbul'a mal getiren gemiler limana dâhil olunca kalyoncular, yahut yeniçeriler geminin baş tarafına bir balta asarlar, bu suretle ticaretin bir kısmına hissedar olurlardı.

Gerek binalara ve gerek gemilere balta asıp para koparmak yeniçerilerin ilgasına kadar devam etmiş, onlarla birlikte tarihe karışmıştır.

Haksızlık ölümdür; hak, yaşamaktır,
Sürünüp yaşıyan millet alçaktır.
Gözünü aç, oğul, düşman allâktır.
Devletli kapıya balta asmasın.
Rıza Tevfik

Balta asmış meh-i nevkârına gerdanu felek
Yeni baştan yine sâmanser-i devran olsun.
Hâtem

BALTACI (البلطجى) [*Sar.*] Padişah sarayının dış hizmetlerinde kullanılan bir kısım müstahdemine verilen unvandı Zülüflerinden kinaye olarak bir kısmına da «zülüflü baltacılar» denilirdi. Atâ Bey *(Atâ tarihi, c. 1. s. 56)* baltacılık vazifesinin İkinci Murat zamanında ihdas olunduğunu yazıyor.

Zülüflü baltacılar ocağı hakkında Enderun Tarihi olan Atâda *(c. 1, s. 29)* tafsilât mevcuttur. Buna nazaran zülüflü baltacılar yüz kişiden ziyadeydi. Baltacılar kethüdası bunların birinci ve sayfiyeye nakli hümayun vukuunda başbaltacı ikinci zâbiti olup üçüncüsüne de *(divanhaneci)* denilirdi. Dördüncüsü kilerci-

başı baltacısıydı. Buna *(başbaltacı)* da denirdi. Ocak usullerince baltacıların sekizi bıçaklı eski olup «sırmalı kuşak» kullanırlardı. Bir neferine de bıçak mülâzimi denilip maadası «enli ve sade siyah sahtiyan kemer» kuşanırlar ve iki tarafını görmiyecek kadar «yakaları gayet enli lâcivert çuha dolama giyer ve sırmalı başlı zülüf terhil ederler ve tepesi yassıca yarım zirâ tulünde haymi devetüyü külâh giyerler, altına ikişer parmak dışarda görünmek üzere iç fesi iktisa ve Ayasofya Cami-i Şerifindeki dersiam hoca efendilerden tahsil-i ilim ve marifet ederler, okuyup yazmak istidadında olanlardan on iki neferi «*halife*» tâbirine nailiyetle diğerlerinden mütehayyiz» olurlardı.

Bunların vazifeleri şu idi: liva-i saadet ile bizzat sefere azimet-i hümayun vukuunda otuz neferi beraber gider, ocaklarında otuz kıta Kelâmı Kadîmle sancağı şerif altında Kuran okurlar, bayramlarda Kubbealtına kurulan taht-ı hümayunu hazine ağaları hazine i hümayun kapısı önüne çıkararak bunlara tahmilen nakleylerlerdi. Taht-ı hümayun kurulduktan sonra arkasında bunlar kıyamen dururlar, hitam-ı muayededе yine tahtı götürürlerdi. Sayfiyeye nakli hümayun vukuunda harem eşyasını taşırlardı. İçlerindeki halifelerin müstaitleri haremağaları ocaklarında olan camide haremağalarını okuturlar ve yazdırırlardı. Bunların bir müstaidi darüssaade ağası kuşçuluğu hizmetinde bulunur, iki neferi kuşhane matbahı hümayunu aşçılarına nezaret eder, bir müstaidi başbaltacı ve diğer üç neferi ikinci, üçüncü ve dördüncü namiyle silâhtar ağa baltacılığında istihdam olunur, iki neferi hazine kethüdası ve birer neferi kiler ve seferli koğuşlar kethüdaları baltacılığında kullanılırlardı. Çuhadar ve rikâbdar ağalardan kâffe-i menasıp ve memuriyetlerin ve mülâzim has odalılara varınca cümlesinin birer nefer baltacıları vardı.

Kahvecibaşıların maiyetinde olan zülüflü baltacılar hane-i hassa ağaları taam ettikten sonra kahve pişirir ve cümlesine tevzi ederlerdi.

Bunlardan kandilci namiyle kapı ağasının ve has odabaşı, hazinedarbaşı, kilercibaşı, saray kethüdası ve Galatasaray ağası refakatlerinde de birer nefer istihdam olunurdu.

Bu ocağa Kastamoni ahalisinin gürbüz ve iri ölçüye gelen heybetli, kemikli, müşekkel olanları kabul olunurdu.

Baltacıların âmiri silâhtar ağa ve nazırları hazine kethüdalarıydı. Hazine-i hümayunda gerek beytülmale ait ve gerek hazine-i hümayuna müteferri satılacak eşya zuhurunda baltacılar tellâllık ederlerdi. Tellâliye resminden bunlara hisse ifraz olunurdu.

Başlıca hizmetlerinden biri ayda bir kere haremi hümayuna odun çekmekti. Bunu için etrafını görmiyecek derecede yakaları enli, koyu lâcivert çuha dolama giyip odun taşırlar ve yaka mâniasiyle yalnız önlerini görebilip esna-yi nakilde bab-ı haremde odun koydukları mahalle kadar iki taraflı darüssaade ağaları durup nezaret ederlerdi.

Kilercibaşı baltacısının hem has fırına ve hem de matbah-ı âmire ağnamı hizmetinde olan Rami Çiftliği civarındaki «Saya Ocağı» na nezareti vardı. Bu mülâbese ile kesilmesi mûtad olan kurbanlardan birini bizzat padişah ve diğerini bilvekâle darüssaade ağası zebheyledikten sonra baki kalanlarını baltacılar kethüdasiyle darüssaade ağası baltacısı, kilercibaşı baltacısı bilvekâle keserlerdi.

Baltacılar sayfiyeye nakl-i hümayunda başlarındaki kavukların üzerine siyah yünden mensuç *(kılaptanlı puşi)* tâbir olunur ziynetlice bir nevi kumaş sararlar ve arkalarına kaftan giyerlerdi.

Yine Atâ Tarihinde *(c. 1, s. 282)* zülüflü baltacıların kıyafetleri hakkında şu tafsilât vardır: «Koğuşlarda başlarına sırma takke giyerler. Mukaddema ahfad-ı âlî-i hazret-i *(Mevlâna)* olan çelebiyan hazeratı iktisa buyurdukları sikke-i şerifenin tarafeynine birer zülüf salıverip sikke-i şerifenin iki canibinden görünmesini usul ittihaz buyurmuş oldukları Yenikapı Mevlevihanesi postnişini Şeyh *(Osman Salâhaddin)* Dede Efendi Hazretlerinin ifade-i vâsikalarından anlaşılmış ve bu takkeler zikrolunduğu üzere Çelebiyandan Feridun Ulu Ârif Çelebi Efendi Hazretlerinin Şehzade Süleyman Paşa-yi behişt-âşiyana ihda buyurdukları sikke-i şerifeye tatbik ve tenvi buyurulmuş olduğu gibi zülüfler dahi bu sünnet-i mebruke-i Mevleviyeye tevfikan ayniyle aç gibi ibrişimden örülüp zülüf tâbiriyle takkenin iki tarafına terhil olunarak, arkalarına havayi entari üzerine iptida-yi fasl-ı harîfte, yani eylûl ve teşrini evvelde *(ekim)* hâre tâbir olunur bir nevi hafifçe kumaş giyilir, teşrini sanide *(kasım)* renkleri koyunca gezi ve atlas kaftan ve mevsim-i şita olan kânunlarla *(aralık ve ocak)* şubatta çuha dolama ve martta yine atlas ve fasl-ı rebi tâbir olunan nisan ve mayısta yine hâre iktisa olunması ve haziran ve temmuz ve ağustosta sade tâbir olunur ince Hint bezinden ve gezisinden beyaz kaftan giyilip şita ve harîfte bellerine som sırmadan

mamul ve kapağı enli kadife üzerine sırma işlemeli kanun kuşağı kuşanılır ve fasi-ı sayf ve rebide maiyet-i hümayunla bir mahalle gidiş vukuunda başlarına kalıp işi kavuk giyilip beyaz ve baygın renkli şallar kuşanılması ve ayağa sarı mest kaplı şitaen çuha ve sayfen şali çakşır giyilerek hengâm-ı sayfta yalnız anteri ve şal eüppe ve keçelik kavuğu iltibas olunup fakat biyrundan birisi gelip de babüssaadeye çıkılmak lâzım geldikte kaftan ve kalıp işi kavuk iktisa ile şal kuşanılması usul ittihaz olunmuştur.»

Cevat Paşa «Tarih-i Askerî-i Osmani» de *(kitab-ı evvel, s. 196 hâşiyesi)* baltacılar hakkında şu malûmatı veriyor:

«Sultan Murad-ı Sani Rumeli fethinde yolları tathir için bir bölük hademe istihdam ederek namına baltacı demişti. Sonraları yeni saray baltacılarına zülüflü ve eski saraydakilerine eski saray baltacısı denip daire-i dahiliye-i hümayun istishabiyle bir tarafı teşrif-i hümayun vukuunda çadır kurmak, yol açmak, yük kaldırıp indirmek gibi hidematla mükellef kılındılar. İçlerinde pek çok ulema vardı. Buradan bir hayli sadrazam yetişmiştir. Çünkü eski saray baltacıları mutlaka Beyazıt Camiinde ders okumaya mecbur edilirlerdi. İşte bizde sapur demek olan baltacıların suret-i tesisi de bu veçhiledir.»

Değerli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın tetkikatına göre *(İslâm Ansiklopedisi)* devşirme teşkilâtı devam ettiği müddetçe, acemi ocağından başka muhtelif sınıflara verilenlerin bir kısmı da baltacı ocaklarına giderler ve burada hizmet edip sonra kapıkulu süvarisi ve yeniçeri ocağına kaydolunurlardı. Zülüflü baltacılar denilen Topkapı Sarayı baltacıları daha imtiyazlı olduklarından, kapıkulu süvarisi bölüklerinden sipah ve silâhtar bölüklerine çıkarılırlar ve diğer saraylardaki baltacılar ise, yeniçeri ocağına sevk olunurlardı. Galata Sarayı ve İbrahim Paşa teşkilâtı bozulduktan sonra *(1086-1675)*, bunlar «zülüflü baltacılar» ve «Eski Saray baltacıları» diye, iki ocak halinde devam etmiş ve «zülüflü baltacılar» ocağına ekseriyetle Kastamoni, «Eski Saray baltacıları» ocağına da Anadolunun muhtelif yerlerindeki Türklerden ve itimada lâyık saray adamlarının akrabalarından baltacılar alınmağa başlamıştır.

«Zülüflü baltacılar» Topkapı Sarayının orta kapı dâhilinde olan koğuşlarında «çiniden yukarı yatan» ve «çiniden aşağı yatan» diye, iki kısım idiler. Bunlardan çiniden yukarı yatanlar, diğerlerine nazaran daha kıdemli olup, süvari ocağına çıktıkları zaman sipahi ve diğerleri ise, silâhtar bölüklerine verilirlerdi.

(Teberdaran-ı hassa) adı ile de anılan zülüflü baltacılar ocağı üçüncü Sultan Mustafa zamanında kaldırılmış ise de, Birinci Abülhamid'in saltanatında tekrar ihya edilmiştir. Zülüflü baltacıların Ayasofya Camiinde ders gören ve «halife» unvanı ile anılanları vardı. Zülüflü baltacılar ocağından yetişerek, sadrazam olanlar da olmuştur. Nasuh Paşa ile meşhur Baltacı Mehmet Paşa ve Kalaylıkoz Ahmet Paşa onlardandır.

«Teberdaran-ı Saray-ı Atik denilen Eski Saray baltacıları Eski Sarayda hizmet görürler ve muhafızlık ederlerdi. Bunlar Beyazıt Camiinde ders görürler ve müstaitleri Dârüssaade ağalarının nezareti altında haremeyn evkafı yazıcılığı ile Dârüssaade ağalarının hususi kâtipliklerinde bulunurlardı. Bunlar arasından yetişip hacegân, hattâ sadrazam olanlar vardır. Tabanı Yassı Mehmet Paşa, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, İzzet Mehmet Paşa onlardandır.»

Gene Sayın İsmail hakkı Uzunçarşılı'nın verdiği malûmata göre *(Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 434)* «Eski Saray baltacılar ocağı 1171 H, 1757 M. senesinde ve Üçüncü Mustafa'nın cülûsunu mütaakıp lâğvedilmiş ve bunların Eski Saraydaki odalarına Galata Sarayından bir odanın oğlanları naklolunmuştu. Buna da sebep, Darüssaade ağası nezaretindeki evkafı, Eski Saray baltacıları ile yazıcılarının zayi etmiş olduklarını Sultan Mustafa'nın şehzadelik zamanında yakından öğrenmiş olması idi. On yedi sene bu halde kalan baltacı ocağı birinci Abdülhamid'in cülûsu üzerine 1187 zilkadesinde *(1774, ocak)* tekrar ihya olunmuştur.» Baltacılar, çıkmalarda kapıkulu süvari bölüklerine tâyin edilirlerdi. İçlerinde müteferrika olan kıdemli baltacılar da vardı.

BALTA RESMİ (باطه رسمی) [*Mal.*] Şehir ve kasabalarda kesilen hayvanlardan alınan resimlerden bir resimdi. Kasaphane ve salhanelerde kesilen ve etleri yenilen hayvanlardan dem resmi, serçin resmi, derçin resmi, zebhiye resmi, mürde bacı namları altında resimler alınırdı. Bütün bu resimler hayvan başına alınırdıysa da miktarları farklıydı. Bunlar da diğer vergiler gibi mültezimlere ihale edilirdi. Tanzimattan sonra zebhiye resmi namı altında birleştirilmişlerdir.

BALTALADI (باطه‌لادی) [*Sar.*] Âmirlerinden veya arkadaşlarından birini fasl ve mezemmet edenlere, bu hareketlerini mutazammın olmak üzere, (baltaladı) denilirdi.

BALTALIK (بالطه‌لق) [*Mal.*] Bir köy veya kasabaya, ihtiyaçları için tahsis olunan koru ve ormanlara verilen addı. Bu koru ve ormanlardan yalnız o köy ve kasaba halkı ağaç kesebilirdi. Vaktiyle bunlardan resim alınmazdı. Eski hukukta baltalık arazi-i metrukeden sayılırdı.

BALTALIK HAKKI (بالطه‌لق حقی) [*Mal.*] Bir köy veya kasabaya, ihtiyaçları için tahsis edilmiş olan ve (baltalık) denilen koru ve ormandan istifade hakkı demektir. Bu haktan yalnız tahsis edilmiş olan köy veya kasaba halkı istifade ederdi.

BALYAÇ (بالیاج) [*Mal.*] Eski zamanlarda Fransız gemileriyle gelen ticaret eşyasından konsoloshanelerce alınan aidatın adıydı. Venedik elçilerine «balyos», «bayloz» denildiği için bu kelime o asıldan çıkmıştır. Aynı makamda « baylaç » kelimesi de kullanılırdı.

«Lehçe-i Osmani» de «sabıklarda şehbenderhaneye baylaç ve balyaç denirdi.» deniliyor.

BALYEMEZ (بال یمز) [*Top.*] Osmanlı'lar tarafından bir zamanlar kullanılıp sonra istimalden iskat olunan uzun menzilli topun ismiydi. İtalyan'ca «Ballemezza» ve Avusturyalı'ların «Balimoz» dedikleri top isminin tahrif edilmiş şekli olan bu tâbir «Resimli Kamus-u Osmani» de (1324 tab'ı) şöyle tarif olunuyor:

«Bu top mucidi olan Balyemezi nam İtalyan'ın ismine izafetle müsemma iken kudemaca Türkçe zannedilerek «bal yemez» şekline konulmuş ve daha sonraları ıstılahperveran tarafından «asel nemi hored» yâni bal yemez diye tercüme bile edilmiştir.» «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı): «Balyemezi, İtalyanca'dan; yarım gürle mânasına bir uzun kolomber ve menzil topu, galatı bal yemez» denilmiştir. Âsım Efendi Bürhan-ı Kaatı' tercümesi «Tebyan-ı Nafi» de « meani-i sairesinden maada büyük balyemez topa dahi denir» diyor. Âli Bey (Kanije Muhasarası, s. 210) bunlara şu izahatı ilâve etmektedir:

«Balyemez veya balyemezinin İtalyan'ca «yarım gürle» den mehuz olduğu kabul edilirse Fransızca gürle mânasına olan «bâl» ve «bule» kelimelerinin İtalyanca mukabili «balla» ve «palla» olmakla ve nısıf mânasını da «mezzu» kelimesi ifade etmekte olup «u» harfiyle nihayet bulan sıfatların müennes kelimatı hiyn-i tavsifinde âhırlarında bulunan «u» harfinin «a» ya tahvili İtalyancanın kavaid-i lisaniyesinden olmasına ve «balla», «palla» kelimelerinin ise müennes bulunmasına mebni bu da «mezza» suretine ifrağ edildikte bu ismin «ballamezza» veyahut «pallamezzu» kelimat-ı mürekkebesinden muharref olduğu tezahür eder. «A» harfiyle nihayet bulan kelimeler cemilendikte « a », « e » harfine tahvil edilmek yine kaide-i lisaniyeden olmakla bu kelime-i mürkkebenin cem'i de «ballamezze» yahut «pallamezze» olur.»

«Defter-i Galatat» ta (1324 tab'ı) «bunun aslının Lâtince «bal» olduğunu ve «bal» in küre ve «voymez» in yarım mânasına olmasına göre «balyemez» in nısıf küre şeklinde top demek olduğunu iddia edenler vardır» denilmiştir.

Balyemez topları büyük fırınlarda dökülürdü. «Baş. V. arşivi» nde mevcut bir vesikaya nazaran (Askerî liş No. 3572, tarihi: 10 b 1196) «üç balyemez üç yüz kantar bakır ile vücuda gelir velâkin fırın hazinesi olmadıkça bakır eritmek mümkün olmayıp hazine dolmaklık ise altı yüz kantar bakıra muhtaçtır » denilmektedir.

Öyle bir top-u felâkettir ki o;
Bulduğu kanı içer de bal gemez.
Lâ

Düşmenin üştü ecel arzusu tatlu cânına
Balyemezden gülleler gittikçe top helva gibi
Fâzıl

BALYOS (بالیوس) [*Si.*] Venedik Cumhuriyeti'nin Osmanlı Hükümeti nezdinde bulundurduğu elçisi hakkında kullanılır bir tâbirdi.

«Lehçe-i Osmani» de: «küçük elçilere ve büyük konsoloslara ıtlak olunmuş metruk bir unvandır. Sabıklarda şehbenderhaneye baylaç ve belyaç denilirdi.» izahatı vardır. «Balyos» İtalyanca bailo kelimesiyle alâkalıdır. Aslı Lâtince «yük taşıyan» mânasına gelen «baiulus» olup orta çağda kelimenin mâna ve imlâsı değişerek muhtelif memleketlerde birtakım memuriyetlerin unvanı olmuş ve baju'e, baus, bailistre, baillif, bailli, balivo, baile, balyus vesaire şekillerini almıştır. Orta çağda Venedik ticaret kolonileri kurulurken, bunların başına geçirilen reîslere bailo ve baiulus denilmiştir.

Osmanlı Türklerinin ilerleyişi karşısında Bizans sukuta yüz tutarken, Venedikli'ler Eğriboz Adasına ehemmiyet vererek buradaki bailo'ların mahirane siyasetleri sayesinde Adayı Venedik hâkimiyeti altına sokmuşlardı. Fatih Sultan Mehmet Ada'yı fethederken bunlardan biri kumandandı. Değerli müdekkik M. Cavit Baysun'un «İslâm Ansiklopedisi» nde bu madde hakkındaki izahatına göre Venedik Hükümeti, ticareti için büyük bir darbe teşkil eden İstanbul fethini mütaakıp, zararını kabil olduğu kadar telâfi maksadiyle, Türk Padişahı nezdine Bartolommeo Marcello'yu göndermiş; bu diplomat, baillo'nun, haksız olarak, muharebeye

iştirakinden dolayı itizarda bulunduktan ve hayli uğraştıktan sonra 18 / nisan / 1454 tarihinde bir ticaret muahedesi elde etmiştir. Osmanlılar ile Venedikliler arasında 1408 den beri mütaaddit ticaret anlaşmaları yapılarak, Venedik Cumhuriyetine kolaylıklar temin edilmiş ise de, bu devletin Osmanlı topraklarında balyos «bailo» bulundurmak hakkı 1454 muahedesiyle başlamış ve bu vazifeyi ilk gören şahsiyet de Bartolommeo Marcello olmuştur.

Osmanlı - Venedik münasebetleri bu suretle daha sıkı bir mahiyet aldıktan sonra, Türk illerindeki Venedik mümessillerinin unvanı Türk diline geçmiştir. Bu unvan Türk metinlerinde baylos, balyos ve balyos şekillerinde olup ahitnamelerin Türkçelerinde ekseriya birinci şekil görülmektedir. Kelimenin aslı bailus olduğuna ve hattâ bunun bazı İtalyan vesikalarında baylus olarak yazıldığına bakılırsa, bidayette Türkçeye asli telâffuziyle geçtiği anlaşılır. Fakat zamanla bu telâffuz, ufak bir değişikliğe uğrıyarak, balyos ve baiyoz şekillerini almış olsa gerektir. Son zamanlarda da metinlerde kelimenin bu 3 şekline tesadüf edilmekle beraber balyos telâffuzu konuşma dilinden kaybolmuştur.

Balyos unvanı Venedik elçilerine ait olmakla beraber bu tâbir gitgide başka devletlerin sefirlerine ve hattâ konsoloslarına da teşmil edilmiştir.

Balyos unvanı sonraları terk olunarak yerine «elçi» ve mütaakıben de «sefir» unvanı kaim olmuştur.

Çü fırsat bulmayıp Mısr özleyip Rados'a varıldı
Garazla yazmağın balyos kitab-ı dılfirib ancak
Cem Sultan

BAM TELİ (بام تلی) [*Hal.*] Sakalın dudağa bitişik kalın kılları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu mânada (ben) de kullanılırdı. Farsça bir kelime olen (bam) ın lûgat mânası satıh, sakf, üsttür. Hassaten evin üstüne denilir ki Türkçede çatı, dam denir. Sazın kaba ses çıkaran kalın tellerine de (bam) ismi verilir.

BAMYACI - LÂHANACI (بامیاجی - لهانجی) [*Sar.*] Çelebi Sultan Mehmed'in saltanatının ilk zamanlarında kendisi bir müddet Merzifon'da, oğlu Murat da Amasya'da oturmuştu. Burada baba ile oğulun maiyetlerinde bulunan süvari askerleri karşılaşıp harb oyunları yaparlardı. Merzifon'da pek büyük lâhana, Amasya'da iyi bamya çıktığından Merzifon'dan gelen askerlere «lâhanacı», Amasya'dan gelenlere de «bamyacı» denilirdi. Bu sebeple bu tâbir tarihlere geçmiştir.

BAN (بان) [*Ida.*] İsklâvon dilinde bey, hâkim demek olup İsklâvonya ve Macaristan cihetlerinde sancak beylerine ve küçük prenslere verilen unvandı. Vaktiyle Dalmaçya, İslâvonya, Eflâk, Sırp hükümdarlarına «ban» denilirdi. Son zamanlarda Hırvatistan'dan başka yerlerde asıl ban kalmamıştır. Hırvatistan banı Macarların (baron) rütbesinin üçüncü mertebesidir. Yakın vakitlere kadar (Gradiçka) ve (Brot) askerî idaresinin başında bulunanlar hakkında da kullanılırdı.

Sağlı sollu baş vurup ayağına düşenlerin
Herbiri mülk-i Freng'in birine bir bandır
Cem Sultan

BANK (بانك) [*Bah.*] Eski harb gemilerinin cesametini tâyine mikyas olan oturak mânasını ifade ederdi. Fransızca (banc) mânasına gelen sıraya da delâlet eylerdi. (Kamus-u Bahrî) de «Bank: İngilizce banktan, denizin derin mahallerinde taş veya mercan kayalarından teşekkül edip sath-ı bahre kadar mümted sığlıklar» suretinde yazılıdır. Bu ârıza-i bahriyenin daha ufaklarına «topuk» denilirdi.

BANYOL (بانیول) [*Bah.*] Tersane zindanı, hapishanesi demekti. Avrupalı'lar İstanbul, Trablus, Tunus, Cezayir zindanlarına «banyo» derlerdi. «Banyol» bunun tadile uğramış şeklidir.

Banyo; İtalyan argosunda «hamam» demektir. Banyollar eski ise de son şeklini verenler Rodos'un, sonra Malta'nın haydut kont ve kardinalleriydi.

Osmanlı Türkleri banyollarının modelini bunlardan almışlar, fakat onları asıl sahiplerine beğendirecek bir hale koymuşlardı. Portekiz, İspanya, Fransa, Cenova, Malta, Sicilya, Napoli, Papa, Venedik banyolları arasında İstanbulunkiler cennetti.

Tersane zindanı olan banyola iki takım insan atılırdı. Biri «üsera-yı mîrî» denilen beylik esirler; diğeri, kanlı, yol kesen, ev basan, kalpazan ve hırsızlardı. Harbde ele geçen esirlerin hepsi değil, bunlardan «pençik» ile devlet hesabına ayrılıp da satışa yaramıyanlardı. Bu iki takımın ikisi de donanma kolonada iken tersanede çalışır, sefere kalktığında bir bölüğü kürek çekmeye ayrılırdı.

Harb esirleri işinde ilk değişiklik, Karlofça Muahedesi (M. 1698, H. 1110) ile vukua gelmiştir. Zaten ondan sonra Osmanlıların esir almaları pek tavsamıştı. 1785 senesinden sonra banyolda harb esiri yok gibiydi.

Avrupa'da şairler, muharrirler yaza yaza tersane zindanlarını kapattılar. Bu işe önce İngiltere pek eskiden başlamış, bu gibileri Ame-

rika ve Avustralya müstemlekelerine sürmüştü. Sonra Fransa 1852 de kapıyarak Cenubi Amerika'da (Küviyana) gibi uzak yerlere göndermeye başladı. Osmanlılarda ise H. 1280 (M. 1863) sonlarına kadar tersanede kaldıktan sonra Sultanahmette yıkılan hapishaneye nekledilmiş, «banyol» tâbiri de bu suretle tarihe karışmıştır.

BARABAŞ AZAKLARI (بارابأش آزاقلری) [*Coğ.*] Özi suyu üzerinde sakin ve Osmanlı devletine tâbi halk hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BÂRÂNÎ (بارانی) [*Ask.*] Yeniçerilere erbainden erbaine verilen yağmurluğun adı idi. Buna zemistâni de denilirdi.

Farsça bârân yağmur, zemistân da kış demektir. Bârâni çuhadan yapılır, enli ve âlâ cinsten ve boyasının da has olmasına dikkat olunurdu.

BARATA (بارتا) [*Kıy.*] Çuhadan yapılan ve başa giyilen ucu kıvrık uzunca külâhın adıydı. İtalyancadan alınmış olup saray adamlarının da giydikleri bu başlığın muhtelif şekilleri vardı. Giyenlere nispetle anılırdı: bostancı baratası, topçu baratası, haseki baratası gibi. Ucları çok sarkık olanlarına (börk) denirdi.

Avrupada ilim adamlariyle kardinallerin başlarına giydikleri dörtköşe külâh ve başlığa da bu ad verilirdi. Bunun yuvarlak olanına Fransızcada (bere) denir.

§ [*San.*] Tezhip ıstılahı olarak ucu kıvrık bir cins lâleye de bu ad verilirdi.

BARBARİŞKA (باربارشقه) [*Bah.*] Bir halat bağlanmak üzereyken kaçmaması için üzerine bir mezevolta alınıp bükümü cihetine dolaştırılan ince halattan meydana gelen bosenin adıdır.

BARBARİT RESMİ (باربارید رسمی) [*Mal.*] Erdel çobanlarının otlamak üzere Eflâk'a getirdikleri koyunlardan alınan resim hakkında kullanılan bir tâbirdi.

BARBATA (باربانه) [*Mim.*] Korkuluk demekti. Kale korkuluklarına da bu isim verilirdi. İtalyancadan alınmıştır. Fransızcası parapet'tir.

BARBUT ALTINI (باربوط آلتونی) [*Mal.*] İki kırat vezninde eski bir altın sikkenin adıdır. Yüzlük Osmanlı altını hesabiyle 3 kuruş 3 para kıymetindeydi.

BARÇA (بارچا) [*Bah.*] Altları düz eski büyük gemilerden birinin adıydı. Yük nakliyatında kullanılırdı. Barça namı verilen kalyonlar ilk evvel Felemenkliler tarafından inşa kılınmış ve bilâhara umum Avrupa devletleri tarafından kabul ve istimal olunmuştur. En ziyade İspanyollar tarafından kullanılırdı. Bu gemilerde top bulunmak usuldendi.

BARÇİNLÜ KAZASI (بارچینلو قضاسی) [*Coğ.*] Karahisar-ı Sahip (Afyon Karahisar) sancağında bir kazanın adıydı. «Lehçe-i Osmani» de «Barçin» için şu tafsilât vardır: «Karahisar-ı Sahip'te aşiret ve kaza merkezi, Han-i Barçin, nam-ı diğer Hüsrev Paşa.»

BARİKA (بارقه) [*Sof.*] Canib-i Akdes'den vâridolup serian müntafi olan lâyiha-i kalbiyeden ibarettir. Keşif mebadisinden sayılır.

BARİSİYE (باریسیه) [*Mal*] Ölen Hıristiyanların vârislerinden alınan rüsum hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BARKO BESTİYA (بارقو بهستیا) [*Bah.*] Yalnız pruva direği kaba sorta diğer direkleri sübya donanım olan barko büyüklüğünde üç direkli yelken gemilerine verilen addır. Bunlara da (navi) denir.

BARUTHANE-İ ÂMİRE (باروتخانهٔ عامره) [*Ask.*] Eskiden baruthanelere verilen addı. Arapça bir kelime olan «âmir» mamur edici, aydın demektir. Hükümet dairelerinden bazılarına vasıf olarak kullanılan âmire, mamur mânası itibariyledir. Matbaa-i Âmire, Tersane-i Âmire, Darphane-i Âmire bu kabîldendi.

BARUTHANE-İ ÂMİRE HAZİNESİ (باروتخانهٔ عامره خزینه‌سی) [*Ask.*] Baruthanenin para işlerini gören veznesi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Osmanlı Devletinin kuruluşunda Beyt-ülmal adı verilen ve bir defterdar idaresinde kurulan para işleri, yine aynı mânayı ifade etmek üzere «Hazine-i Devlet», «Hazine-i Emîriye», «Hazine-i Padişahi», «Hazine-i Hassa» gibi muhtelif unvanlar almış, sonraları harb masrafları gibi fevkalâde masraflara karşı bir ihtiyat hazinesi olmak ve vâridatı havas-ı hümayun hâsılatı, ganaim humsu, hükümdarlardan alınan hediyeler vesaireden teşekkül etmek üzere «İç Hazine» ve «Enderun Hazinesi» adlariyle tesisat vücuda getirilmiştir. Daha sonra vâridat ve hâsılatın artan envaına ve bunların sarf ve istimal tarzlarına göre hazineler artırılarak «Hazine-i Âmire», «Mukataat Hazinesi», «Tersane-i Âmire Hazinesi», «Darphane-i Âmire Hazinesi», «Mansure Hazinesi», «Haremeyn Hazinesi», «Evkaf-ı Hümayun Hazinesi» namlariyle teşekküller meydana gelmiştir. «Baruthane-i Âmire Hazinesi» de bu türlü hazineler meyanındadır.

BARUTLUK (باروتلق) [*Ask.*] Barut koyup üstte taşımak için kullanılan kabın adı idi. Yürek biçiminde olan bu kab, omuza bir ip veya kayışla asılırdı. Buna (barut kabağı) da denilirdi.

BASİRET (بصیرت) [*Sof.*] Arapça bir kelime olmak itibariyle, idrak, feraset, kalb gözü ile görüş demek olan basiret, tasavvuf ıstılahı olarak Nur-ül-kudüs ile münevver olan kalbin bir kuvveti demekti. Yahut diğer bir ifade ile kalbde, eşyanın hakikatini görmeğe yarıyan bir kuvvetti. Göz o kuvvetle eşyanın hakayikını, bevatınını görür. Nefse nispetle basar mesabesindedir. Nefis de o basar ile eşyanın suver ve zevahirini görür. Hükema basirete âkıle-i nazariye ve kuvve-i kudsiye tesmiye ederler.

Büyük âlim Elmalı'lı Hamdi Efendi Kuran tefsirinde (قد جاءكم بصائر من ربكم...) âyetini izah ederken (cilt 3, sahife 2018) basiret kelimesi için şu izahatı veriyor: «Göze nispetle basar ne ise kalbe nispetle basiret de odur. Gözlerin görmesine sebebolan ve kuvve-i bâsıra denilen rüyet nuruna basar denildiği gibi kalbin görmesine sebebolan ve lisanımızda kalb gözü dahi tâbir olunan kuvve-i müdrikeye ve alelhusus bunun zekâ ve fatanet ve feraset denilen ve bir emr-i zâhir-ü bâtına dikkat ve nüfuz ile gereği gibi idrak eder bir derecede açık ve parlak olması haline basiret denilir ki ilâhî bir nurdur. Kezalik baş gözü ile hâsıl olan ve görmek denilen idrak-i tam ve kâmile basar denildiği gibi kalb gözü ile hâsıl olan idrak-i tam ve kâmile ve marifet-i mütehakkıka ve yakiniyeye dahi basiret denilir. Bundan başka basiret beyyineye, hüccet ve bürhana, şahide ve dikkat ve im'an ile ibret alınacak hidayet sebeplerine dahi ıtlak olunur. Çünkü bunlar kuva-yi müdrikeyi takviye eder, basiret ve tabassura sebebolur. Bu mânaca basiret evvelki mânalara da şâmil olur. Çünkü nefs-i basiret dahi en büyük hüccet, en büyük şahit ve beyyine, en büyük medâr-ı ibrettir ve onsuz hiçbir şey idrak olunamaz.»

Ger açık ise basiretin bak
Gör sen de Hakka gitme irak
Nesimî

BASKI KOLU (باصقی قولی) [*Tul.*] Yangınlarda su sıkılırken baskı demirinin iki tarafından geçirilen ağaçtan kolların adıydı. Bunlar:, yangına gidilip gelinirken tulumbacılığa hevesli ve namzet gençler, çocuklar taşırlardı. İki rakîp sandığın karşılaşması gibi tehlikeli ve kavgalı vaziyetlerde bu kolları takımın en cesurları ellerine alırlardı.

BASKI VİDASI (باصقی ویدەسی) [*Ask.*] Eski toplarda «yaprak» taki vidalardan birinin adıydı. «Yaprak»ın baş tarafındaki vidaya «yaprak vidası» denilirdi.

BASMAKALIP (باصمه قالب) [*Hal.*] Bir yazının, yazan tarafından hiçbir fikir ilâve edilmeksizin yanlışlariyle, olduğu gibi, kopya edilmesi yerinde kullanılan bir tâbirdir. Basma kitaplar dizilen harflerin örneğinin kâğıda geçirilmesi suretiyle meydana geldiği için matbaanın icadından sonra dikkatsiz ve yanlışlı yazılan el yazıları hakkında kullanılmağa başlanmıştır.

BAST (بسط) [*Sof.*] Rica hali demektir. Kabule, rahmete, ünse işaret olarak Allah tarafından tevcihin gelmesine de bast denilir.

BAST FİMAKAM-İL-HAFİ (بسط فی مقام الخفی) [*Sof.*] Allah'ın abdi mahlûkat ile zâhiren bast etmesidir. Bu; abdin halk için bâtınen rahmete vesile olmasını iktiza eder. Böyle olan abid eşyayı istiabeder. Onun her şeyde tesiri olur. Hiçbir şey onun üzerinde müessir olamaz.

BAST FİMAKAM-İL-KALB (بسط فی مقام القلب) [*Sof.*] Nefis makamında rica mesabesindedir. Lûtuf ve rahmeti, kurb ve ünsü kabule işarettir. Bunun mukabili kabzdır.

BASTIRMA (باصدیرمه) [*Top.*] Yeni yapılan topların tecrübe atışı hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BAŞ (باش) [*Bah.*] Direk, çubuk, ağaç ve benzerlerinin üst başına verilen addır.

§ [*San.*] Eski harflerin başlangıç kısmına verilen addı. Hattatlar arasında meselâ (ی) ye'nin başı dendiği zaman o harfin baş tarafı anlaşılırdı. Nitekim harfin bükülme yerine «boyun», teknesine de «iç» ıtlak olunurdu.

BAŞ ALKIŞÇI (باش آلقیشجی) [*Sar.*] Padişahı muhtelif vesilelerle alkışlıyan divan-ı hümayun çavuşlarının başına verilen addı. Dua ve sena demek olan alkış, Osmanlılardan evvelki Türk devletlerinde de vardı. Alkış, sadrazamlara da yapılırdı. Padişahları divan-ı hümayun çavuşları, sadrazamları da alay çavuşları alkışlarlardı. Osmanlı hükümdarlarının son baş alkışçısı Şeyh Tevfik Beydi.

BAŞ BAKI KULU (باش باقی قولی) [*Mal.*] Eskiden şimdiki maliye müfettişlerinin gördükleri işleri yapan bakı kullarının başlarına verilen addı. Tanzimattan sonra başmüfettiş unvanını almıştır.

BAŞBİNBAŞI (باش بیکباشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine Asakir-i Mansure-i

Muhammediye adiyle yapılan askerî teşkilâtta «tertip» adlı sekiz alayın başına verilen addı. İki sene sonra 1243 (1828) yapılan değişiklik sırasında «tertip» tâbiri «alay»a kalbolunduğu gibi başbinbaşılık da lâğvedilerek her alayın kumandası miralay unvanını taşıyan bir büyük zâbite verilmiştir.

BAŞ BODOSLAMASI (باش بودوسلامه‌سی) [*Bah.*] Geminin başını teşkil etmek üzere omurganın baş tarafından kaldırılan demir veya ağacın ismidir. Büyük ve mukavves olan baş bodoslaması birkaç parça demir veya ağaçtan terekkübeder.

BAŞ BÖLÜKBAŞI (باش بلوك باشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı teşkilâtında ağa bölükleri kumandanlığı vazifesini gören ve bölükbaşı adını taşıyan zâbitlerin en kıdemlilerine verilen addı.

Baş bölükbaşı terfi ederse kethüda yeri olurdu.

BAŞCÜCE (باش جوجه) [*Sar.*] Saraydaki cücelerin başlarına verilen addı. Zarif ve nüktedan olanlardan padişahlara musahiplik edenler de olmuştur Başbakanlık Arşivinde İkinci Sultan Mustafa'ya ait dosyadaki bir vesikaya göre (Vesika No. 8911) bu padişah zamanında has odada bir, hazine koğuşunda biri baş olmak üzere üç, seferli koğuşunda da bir başcüce vardı.

Bir karış boylu oğlancığa meyl eyledim.
Vasf-ı kaddın uzadup altı kulaç etsem gerek
Sürurî

BAŞÇAKIRSALAN (باش چاقر صالان) [*Sar.*] Enderunda bulunan çakırsalanların başıydı. Çakırsalan, av yerinde doğan kuşunu salıvermek ve avlanacak avı tutturmak işine bakanlara ıtlak olunurdu. Çakırsalanlar silihtar ve başçuhadarın maiyetinde alelekser yedişer yedişer olarak bulunurlardı. Başçakırsalanlar hane-i hassaya zilyed sayılır, yani hakk-ı terfi ashabından tanılırdı.

BAŞÇAVUŞ (باش چاوش) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının ağa bölüklerinden beşinci bölüğün kumandanı ve bütün ocağın başçavuşu idi. Kendisinden başka iki çavuştan, yani orta çavuş ve küçük çavuştan tefrik için bu adı almıştı (Çavuş-i büzürg) ve (serçavuş) da denilirdi. On beşinci asır ortalarından on altıncı asır ortalarına kadar ocak çavuşu, sekbanlar çavuşu idi. Ayrıca odası da yoktu. Ağa bölüklerinin ihdasından sonra çavuşluk, sekbanlar çavuşundan alınarak ağa bölüğünde ihdas edilen başçavuşa verildi ve beşinci ağa bölüğünde ona oda tâyin edildi. İlkin on akça yevmiye tâyin edilmiş iken sonradan artarak on üç ve daha sonra yirmi, yirmi bir akça oldu.

Ocağın kethüda beyden sonra en nüfuzlu zâbiti başçavuştu. Ağa divanı akdedildiği zaman ve sair icabettiği vakitlerde Ağakapısının merdiveni başında durarak işi ve dâvası olanları kethüda beye bildirir ve kethüda da müracaat eden yeniçerileri ağaya götürürdü. Kethüda bey bulunmazsa vazifesini başçavuş görürdü.

Ağakapısında ağa divanı başlamadan evvel muayyen olan duayı bu yapardı. Bundan başka yanında orta çavuş ile küçük çavuş bulunduğu halde her çarşamba günü yeniçeri odalarının mumlarının tevzii buna aitti. Yeniçeri ağası tarafından ocağa verilecek emirler Orta Cami'de bunun vasıtasiyle ocak halkına tebliğ edilirdi. Ulûfe tevziinde eteğini sallıyarak yeniçerileri maaş keselerini kapmağa davet ederdi. Padişah veya vezir-i âzam ile yeniçeri ağası sefere gittikleri zaman ocağın alay tertibi ve resmigeçitlerde alayın idare ve sevkı başçavuş ile orta çavuş ve küçük çavuşun ve başyazıcının vazifeleri cümlesindendi Başçavuşun bir vazifesi de azlolunan yeniçeri ağası ocak haricinde ise ve padişahın iradesine göre nefyedilecekse onu alarak menfasına kadar götürmekti.

Marsigli'ye göre yeni efrada, zâbitlerine kemal derecede muti ve münkad olmaları lüzumunu işrab için yeniçeri ocağına girecekleri kaydeden başçavuşun bunlara âdet olduğu veçhile birer tokat vurmak ve kulaklarını birer kere çekmek de vazifeleri cümlesindendi. Mücazata duçar olanların tedibine de memurdu.

Değerli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, birinci cilt, s. 207) yeniçeri ocağına dâhil olan efradın kaydı vazifesi yeniçeri kâtibine ait olduğunu ve yalnız on yedinci asır sonlariyle on sekizinci asırda ve yalnız muharebe zamanında ocağa yeni efrat kabul edilirken bu efradın, yeniçeri ağasının çadırı önünden geçişlerinde kayıt muamelelerinin başçavuş tarafından yapılmasından dolayı Marsigli'nin bunu teşmil etmiş olması hatıra geldiğini söylüyor. Başçavuş divana giderken ata biner ve başına çorbacı üsküfü giyer ise de süpürge sorguç takmıyarak (turna telli) kuka giyerdi. Galebe divanı, yani ulûfe tevzii ile beraber bir ecnebi sefirin kabulü merasimi olduğu vakit kemha denilen kumaştan üst elbisesi ve sair divan günleri ise çuhadan kürke kaplı ferace giyerdi. Yeniçeri ağası divan-ı hümayundan çıkıp Ağakapısına gelerek atından indiği zaman orta çavuş kendisini selâmlar, başçavuş dua eder ve sonra ağa divanı akdolunurdu.

Yeniçeriler arasında başçavuşun maiyeti olarak en kıdemli yeniçeriler arasından seçilmiş yüz otuz kadar küçük emir zâbiti vardı. Bunlar muharebe zamanında kumandanın emirlerini askerî rüesaya tebliğe memur edilir, hazar zamanında hükümetin emirlerini yeniçerilere tebliğ ederlerdi. Bu yeniçeri çavuşlarını divan-ı hümayun ve tersane çavuşlarından ayırmak için kendilerine kul çavuşu derlerdi. Başçavuş başında keçeden, sivrice, sivri avcı külâhın arkasına doğru kıvrılmış ve önüne tüyden bir sorguç takılmış külâh taşır, arkasına da (dolama) tâbir olunan kırmızı kaftan, içine entari, dizine kırmızı şalvar, ayağına da mest pabuç veya sarı çizme giyerdi.

Her sene hükümdar tarafından yeniçeri ağasından itibaren ocak ağalarına bahariye ve zemistaniye adlariyle iki defa verilen üst elbisesi sırasında başçavuşa da bir top çuha ile bir top kumaş verilmekte idi.

Başçavuş azlolunursa deveci ortası kumandanı, terfi ederse haseki olurdu. Timara çıkması lâzım gelirse on beş bin akçe ile çıkardı. Bu miktar sonradan daha da artırılmıştı.

BAŞÇUHADAR (باش چوخه‌دار) [*Sar.*] Osmanlı sarayındaki hizmetkârların ilerigelenlerinden birinin adı idi. Maiyetinde kırk çuhadar vardı. Padişahlar bir yere giderken rikâb-ı hümayunun sağ tarafında yaya olarak yürür ve elini padişahın atının sağrısına kordu. Kıymetli elbise giyer, kemerine bir hançer takardı. Çuhadarların elbiseleri de debdebeli idi. Bunların bıçak ve hançerden başka ellerinde gümüşten zincirli kamçı bulunur, padişahı takibederlerdi. Başçuhadarın kamçısı altındı.

BAŞDEFTERDAR (باش دفتردار) [*Mal.*] Tanzimata kadar devletin malî işlerinin başında bulunmuş olan memurun unvanı idi. Buna «Rumeli defterdarı» «şık-kı evvel defterdarı» da denirdi. Başdefterdarlığın hangi tarihte ihdas olunduğuna dair tarihlerde bir kayıt yoktur. Osmanlılarda XIV. asrın son yarısında ve Birinci Murat zamanında maliye teşkilâtının temeli atıldığına ve zamanla tekâmül ettirildiğine göre defterdarlığın çok geçmeden ihdas edildiği anlaşılır. Fatih kanunnamesinde defterdarlığın mevcudiyeti bunu teyideder. Kanunnamede aynen şöyle yazılıdır: «Bilgelki evvelâ vüzera ve ümeranın vezir-i âzam başıdır. Cümlenin ulusudur. Cümle umurun vekil-i mutlakıdır ve malımın vekili defterdarımdır ve ol nazırıdır ve oturmada ve durmada ve mertebede vezir-i âzam cümleden mukaddemdir.»

XV inci asrın son yarısına kadar bir başdefterdar ile onun maiyeti olarak hazine ve mal defterdarları vardı. Bütün malî işlerden başdefterdar mesul idi. Daha sonraları, memleketin genişlemesi üzerine, iki defterdar tâyin edilirdi. Bunlardan Rumelideki hasslar ile mukataalara bakana başdefterdar veya Rumeli Defterdarı, Anadoludaki hasslarla mukataalara bakana da Anadolu Defterdarı denirdi. XVII nci asır ortalardan itibaren defterdarlar şık-kı evvel, sık-kı sani ve şık-kı salis isimleriyle ayrılmışlardır.

Başdeftertar, defterdar kapısında akdolunan divana reîslik ederdi. Maliyeden yazılan bütün hükümlerin arkasına kuyruklu adı verilen imzasını atardı. 1249 da memuriyetlerde icra kılınan tensikat sırasında maliye işlerinin idaresi munhasıran şık-kı evvel defterdarının uhdesinde ibka edildi. Bu tensikatta rütbeler ûlâ, saniye, salise ve rabia unvaniyle dörde taksim olunduğu sırada defterdarlık ûlâ menasıbından addedildi.

Memurlar vaktiyle mülkiye, ilmiye, kalemiye, seyfiye olmak üzere dört dereceye ayrılmıştı. Defterdarlar üçüncü kısımda, kalemiyede dâhildiler.

Vezirlerle kazaskerlerden sonra gelen ve divanda dâhil bulunan defterdarlığa üç sınıf memurlar çıkabilirlerdi: defter ve şehreminleri, üç yüz akçe vazifeli kadılar, reis-ül-küttaplar. Fatih Kanunnamesindeki diğer bir kayda göre bu hakkın daha bazılarına da verilmiş olduğu anlaşılıyor: «Rumelinin defterdar kethüdası mal defterdarı olmak caizdir.» Ancak sonraları her şey gibi bu usul de bozularak yeniçeri ağalarından defterdar yapılmak, veya diğer menasıp ehlinden defterdar naabedilmek gibi garibeler görülmüştür. Hattâ ilk devirlerde Rumeli Beylerbeyliği ile aynı payede sayılan başdefterdarlar terakki ederek vezir olurlarken sonraları onlara da vezaret rütbesi tevcihine başlanmış ve bu suretle seyf ve kalem erbabının yekdiğerinin menasıbına çıkabilmeleri kapısı açılmıştı. Defterdarlar beylerbeyliğine tâyin olundukları gibi bazen sancak da kabul ederler, yahut sancakla taşraya memur edilirlerdi. Sancakla çıkan defterdarlara 45000 akçe verilirdi.

Memurların bir kısmı sadrazamın yanına muayyen zamanlarda çıkarlardı. Dafterdarlar için zaman kaydı yoktu. İstizan şartiyle istedikleri zaman sadrazamı görebilirlerdi. Divanda bulunmak selâhiyeti olan başdefterdar kazaskerin altında, yeniçeri ağasının üstünde otururdu. Başdefterdarların bazı imtiyazları da vardı. Vezirler gibi kendisine selâm çavuşu tâyin olunurdu. Hizmetkârına vezirler ve ka-

askerler gibi müceyveze giydirirdi. Divan-ı hümayunda vezir-i âzamla yemek yerdi. İcraatta hür ve müstakil olan ve vekil-i devlet unvanını haiz bulunan sadrazamın başdefterdarla müşavere etmesi kanun icabındandı. Kanunnamede bu cihet şöyle yazılıdır: «Umur-u saltanatı vezir-i âzam vüzera ile ve defterdarlar ile müşavere edeler, onlardan gayrı kimse vâkıf olmıya.» Defterdarlar için de bu mecburiyet vardı: «Başdefterdarlar dahi vezir-i âzam ile müşavere edeler.» Bayram günlerinde defterdarlar da mesul şerefine nail olurlardı. Padişah vezirler gibi defterdarların da tebriklerini ayakta kabul ederdi. Başdeftardarın maaşı 16000 akçe idi. Vezirler gibi has da verilirdi. Bu miktar 600000 akçe idi. Saliyane verildiği takdirde 150000-200000 e kadar verilirdi. Defterdarların bazı avaidi olduğu gibi havas-ı hümayun âşarından defterdarın mekûlâtına yardım edilirdi. Defterdarlar vezirler gibi takaüde mazhar edilirlerdi. Tekaüdiyeleri 80000 akçe idi. Harb olunca başdefterdarlar bizzat sefere iştirak ederler, ordunun iaşesini tanzim ile mükellef bulunurlardı. Yollara bakmak da onların vazifesi cümlesinden idi. Kanunnamelere göre başdefterdarların daha başka imtiyazları da vardı.

Deftardar unvanı hicrî 1253 (1838) senesinden itibaren maliye nazırlığına tahvil olunmuştur.

BAŞDEVECİ (باش دوه‌جی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının cemaat ortalarındaki deveci ortalarının en kıdemlisine verilen addı. Devecilere şütürban ağa denilirdi. Deveci ortası kumandanlığına yayabaşılıktan geçilirdi. Başdeveci terfi ederse haseki ağa veya acemi ocağının Rumeli ağası olurdu.

Deveciler sorguçlarına balıkçıl tüyü takarlar ve divana gittikleri zaman samur ve vaşak kaplı kadife üst giyerlerdi. Sarı çizmeleri vardı.

BAŞDİLSİZ (باش دیلسز) [*Sar.*] Saraydaki dilsizlerin başlarına verilen addı. Zarif olanlarını padişahların musahip edindikleri de olurdu. Başbakanlık Arşivinde İkinci Mustafa'ya ait dosyadaki bir vesikaya göre (Vesika no. 8911) zamanında harem-i hümayunda bir, has odada iki, hazine koğuşunda biri baş olmak üzere yedi, seferli koğuşunda da kezalik biri baş olmak üzere on tane dilsiz vardı.

Babıâlide de vükelâ müzakerelerinin mahiyetinin gizli kalabilmesini temin için dilsiz hademe kullanılırdı. Osmanlı saltanatının sonuna kadar Babıâlide bir dilsiz hademe vardı.

BAŞEFENDİ (باش افندی) [*Sar.*] Hazine-i hümayunda bulunan ithalât ve ihracat defterleriyle diğer kayıtları tutan ve «gedikli efendiler» adiyle anılan dört kâtibin birincisi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Diğer üçüne sırasiyle ikinci, üçüncü, dördüncü efendi denilirdi.

§ [*Ida.*] Devlet dairelerindeki başkâtipler hakkında da «başefendi» tâbiri kullanılırdı.

BAŞESKİ (باش اسکی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağında orta veya bölük efradının en eski ve kıdemlilerine verilen addı. Bayraktarın bir derece dununda idi. Bunların kadir ve itibarları, nüfuzları pek ziyade idi. İstanbul'da bulunan kolluların, yani karakolların kumandanı olan baş karakollukçu'nun başeskilerden olması usuldendi. Marsigli'ye göre ortanın yarısı kırmızı, yarısı sarı ve üzerinde zülfikar resmi bulunan bayrağını taşımak başeski olmağa mütevakkıftı.

§ [*Sar.*] Akağaların ikinci derecedeki zâbitlerinden birinin adıydı. Atâ Bey (Enderun Tarihi, cilt 1, sayfa 164-165) şu izahatı veriyor: «Yavuz Sultan Selim'in koyduğu kanun ile akağaların zâbiti kapı ağası, has odabaşı, hazinedarbaşı, kilercibaşı, saray ağası, saray kethüdası büyük zâbitlerden mâdudolup bunların madununda olan beş nefer eskilerine «köşe başı» ve bunların alt tarafına başeski ve bundan sonra gelen iki kişiye de üzengi ağaları denirdi.»

Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı da Galata Sarayı hakkında izahat verirken (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 303) «Galata Sarayında her koğuşun oda kethüdası, odabaşı, kuşçubaşı, hamamcıbaşı ve başeski isimli zâbitleri vardı.» diyor.

BAŞ GÖZ SADAKASI (باش کوز صدقه‌سی) [*Hal.*] Başın, gözün, hayatın selâmeti için fedakârlık etmek yerinde kullanılır bir tâbirdi. Dilenciler «başın gözün sadakası» demek suretiyle para dilenirlerdi. Dilencilik ahlâkan olduğu gibi kanunen de memnu olduğu halde bugün bile böylelerine raslanır.

BAŞHALİFE (باش خلیفه) [*Ida.*] Eskiden halife adını taşıyan kalem kâtiplerinin başlarına verilen addı. Ruznamçe-i evvel, başmuhasebe ve sair hazine aklâmı başhalifelerinden biri ölür, yahut bir töhmet sebebiyle azledilirse hacegân'ın inhasiyle halifelerden münasip olanına telhis ve ferman-ı âli ile başhalifelik tevcih edilir ve kendisine rüus-u hümayun verilirdi. Bu suretle tâyin olunan başhalife bir kusuru olmadıkça veyahut ölmedikçe azledilmezdi. Ancak bu imtiyaz yukarda isimleri geçen kalemlerin başhalifelerine mahsustu. Yeniçeri, sipah, silihtar,

cebehane ve ağakapısı kalemleri başhalifesi olanların azil ve nasıpları ise ötekilere mugayir olarak ağaların elindeydi. Ağalar ise bu salâhiyete istinaden senelerce lekesiz bir surette çalışmış olan başhalifeleri «bazı müfsidîn iğvasına ittiba'la» bir iki senede veya daha az müddette bilâ mucip azlediyor ve ahara tefviz ile, bunları, «müptelâ-yi haybet-ü husran» eylediklerinden maada yerlerine «fenn-i kitabetten bîbehre olan kimseleri nasp ile tarikleri ihtilâle» uğrattıktan başka «mesalih-i ibadullahın rüyet ve temşiyatine sekte-i halel ve atıl tayeranını mucip» oluyordu. Bunun üzerine bu kalemler hulefası işin intizama konulmasını bir istida ile talebettiler. O yolda irade sâdır oldu. Onlar da hazine aklâmındaki başhalifelerin tâbi oldukları ahkâma tâbi tutuldular. Bir müddet sonra dergâh-ı âli yeniçerileri kalemi başhalifesiyle kesedarı ve beytülmal kâtibi müracaatla karar hükmünün kendi haklarına da tatbikini ve kendilerine de rüus verilmesini istediler. 1759 senesinde bunlara da rüus verilmiştir. Tanzimat'tan sonra başhalifelere « mümeyyiz » veya « başkâtip » unvanı verilmiştir.

BAŞHASEKİ (باش خاصکی) [*Ask.*] Hasekilerin en kıdemlisine verilen addı. Yeniçeri ocağının cemaat ortalarından 14,49,66,67 nci ortalarına hasekiler denilirdi. Herbir ortanın ayrı ayrı birer kumandanı vardı. Hasekiler itibarlı olup kendilerine ağalar diye hitabedilirdi. Rivayete göre hasekiler Fatih Sultan Mehmet zamanında ihdas edilmiştir. Fatihin haseki tâyin ettiği dört yayabaşı ava çıktıkça maiyetinde bulunurdu. Bundan başka padişahın camie çıkışında dört hasekinin en kıdemlilerinden ikisi sağ tarafında, diğer ikisi de sol tarafında yürürlerdi. Bundan dolayı bu dört orta kumandanına hünkâr hasekisi ismi verilmişti. Haseki ağalar kethüda bey gibi divan elbisesi ve üzengi ve topuz vururlardı. Başhaseki terfi edince turnacıbaşı olurdu.

§ [*Sar.*] Sarayda biri erkek, diğeri kadın olmak üzere iki zümreye de haseki adı verilmiştir. Kadınlardan padişahların gözüne girip odalık mevkiine yükselenlere «haseki» denilirdi.

Bostancılar arasında da bu namla anılan küçük zâbit rütbeli bir sınıfa verilen addı. Bunlara bostancı hasekileri de denirdi. On sekizinci asrın son yarısında mevcudu üç yüzü buluyordu. Bunların altmışı padişahın bir yere gidişinde mevkibinde bulunup muhafızlık ederler, bir hizmet çıktığı zaman bostancıbaşı tarafından vilâyetlere gönderilirlerdi.

Hasekilerin kırmızı çuhadan bir üniforması ve gaddareleri, ellerindede asâları vardı. Yeni haseki olana verilecek asâ, kendi kışlalarında ve bostancılar muvacehesinde merasimle verilirdi. Buna mukabil yeni haseki olan başhasekiye bir altın verir ve kendi eliyle bir de kurban keserdi.

Hasekilerin içlerinden on ikisi tebdil hasekisi adını taşırdı. Bunlar padişahın tebdil gezişinde beraber bulunurlar ve lüzumunda kıyafet değiştirerek gizli işlerde kullanıldıkları gibi mahrem vazifelerle taşraya da gönderilirlerdi. Hasekiler alaylarda başlarına iki karış kadar mahruti külâh, arkalarına kırmızı çuhadan dolama giyerler, bellerine de kemer takarlardı. Merasimden hariç zamanlarda ise barata giyerlerdi.

Rikâb solakları ve peykelerle beraber hasekilerin kaldırıldığı şevval 1244 (1829) te başhasekilik de tarihe karışmıştır.

BAŞIBOZUK (باشی بوزوق) [*Ask.*] Harb vukuunda orduya katılan gönüllü efrada verilen addı. Bunlar ordunun aslî kuvveti ile karıştırılmazlar, süvari veya piyade olarak iltihak ettiklerine göre ayrı silâh ve teçhizat ile ayrı kumandanlar idaresinde olarak teşkil edilen kıtalar halinde ve muavin asker suretinde istihdam olunurlardı. 1854 Osmanlı-Rus Harbi sıralarında disiplinli bir hale getirilmelerine çalışıldı ve bu iş ile bilhassa Fransız generali Joussouf ile İngiliz generali Biston meşgul oldu ise de bu teşebbüs akim kaldı. Başıbozukların intizamsızlığı bilhassa 1877-1878 Rus Harbinde kendini göstermiş ve bu usul o zamandan sonra tamamiyle terk edilmişti. Ahmet Mithat efendi (Üs-sü İnkılâp, kısm-ı sani, sayfa 288 - 289) buna dair şu izahatı vermiştir: «Asakir-i muavineden başıbozuk tâbir olunan dırıntı askerin taht-ı inzıbatta olmamalarından nâşi kendilerinden şiâr-ı insaniyete mugayir bazı harekât vukuu şayi olup eğerçi şayia-i vâkıada mübalâğa olduğu tahkikat-ı ahîre ile sabit olmuş ise de nizam ve talim altında olmıyan askerlerin harekâtında bittabi intizam olamıyacağı ve esna-i seferde kendilerine verilecek havayiç ve tâyinat hususunda mazbutiyet olamıyarak bulundukları mevakide zaruret ve sefalet çekecekleri ve bu cihetlerle kendilerinden muntazar olan hidemat-ı haseneye bedel hem kendileri, hem de devlet ve ahali mutazarrır olacakları hasebiyle başıbozuk nam ve heyeti külliyen lâğvolunup ba'dezin rızalariyle harbe gitmek istiyenlerin asakir-i nizamiye tarzında ve taht-ı intizamda hareket eylemeleri maddesinin nizama raptı lâzimedendir.»

Eskiden taşradan İstanbula gelip yersiz yurtsuz dolaşanlara da başıbozuk denilirdi. Bu

tâbir sonraları askerî sınıfa mensub olmıyan bütün sivil halka teşmil edilmişti.

Son zamanlarda bu tâbir kullanılmaz oldu.

BAŞINI ORTAYA KOYMAK (باشی اورتهیه قویمق) [*Hal.*] Tehlikeye girmek, ölümü göze almak, hayatını fedaya razı olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BAŞ İKBAL (باش اقبال) [*Sar.*] Padişahın en kıdemli odalığına verilen addı. Teveccüh, meyil, arzu, baht, talih, yıldız barışıklığı mânalarına gelen ikbal kelimesi saray ıstılahında mukbil cariye, odalık hakkında kullanılır bir tâbirdi. İkballer, gözdelerden seçilirdi. Gözde olmak için müstesna bir güzellikle beraber saray usul ve âdabına vâkıf olmak da lâzımdı.

İkballik, çocuk sahibi olması halinde, kadınlığın, yani hünkâr zeveceliğinin yolu olduğundan cariyeler için, sarayın harem hayatında hatırı sayılır bir payeye ermek demekti.

BAŞKADIN (باش قادین) [*Sar.*] Padişahların nikâhları altında bulundurdukları alelekser dört kadından en yaşlısının aldığı unvandı. Kadınlar (ikbal) lerden, onlar da (gözde) lerden seçilirdi. Gözde olmak için müstesna bir güzellikle beraber saray usul ve âdabını öğrenmiş olmak lâzım gelirdi. Cariyelikle saraya alınan genç kızlar ilkevvel (hazinedar usta) tarafından intihabolunan kendi maiyetindekilerden birinin yanına verilir, o suretle terbiye edilirdi. İşte bunlardan hüsünleri ve cazibeleriyle temayüz edenler gözde, ikbal ve nihayet kadın olurlardı. Cariyelerin içinde ikballikte kalıp kadın olamıyanlar olduğu gibi kadınlardan da başkadınlığa irtika edemiyenler çoktu.

BAŞ KALDIRMAK (باش قالدیرمق) [*Hal.*] Karşı gelmek, itaatten ayrılmak, isyan etmek yerinde kullanılır bir tâbirdi.

BAŞKALIK (باشقه‌لق) [*Mal.*] Ağnamın sayımına ve resminin tahsiline memur olan nazırlarla kabzımalların masraflarına karşılık olarak hasılattan terk olunan kısım hakkında kullanılır bir tâbirdi. Âdet-i ağnam ve ondalık ağnam resimlerinin mültezimlere ihalesine başlanmazdan evvel her sene maliyece lüzumu kadar sayıcıyla bunların üzerlerine nazır tâyin olunur, bu memurlar tanzim olunan fermanlarla kazalara izam edilirdi. Her kola memur olan nazır ve sayıcılar memur olduk'ları mıntakada beylerbeyilerin nezdine varırlar, fermanlarını gösterirlerdi. Vali emin olduğu adamlardan birini bunlara terfik etmekle beraber bir de buyrultu yazardı. Bu suretle teşekkül eden heyet ağnamı sayar ve cetvellerini yapardı. Sonradan «kabzımal» namını alan ve sayıcılar üzerine tâyin olunan nazırlar vaktinden biraz evvel İstanbul'dan çıkarılır, tâyin olundukları kolun son noktasına vardıktan sonra tâdada başlanırdı. İşte bunların saydıkları ağnamdan alınan resmin bir kısmı masraflarına karşılık olmak üzere bu memurlara bırakılır ve terk olunan bu hasılat hissesine «başkalık» namı verilirdi.

BAŞ KAPI GULÂMI (باش قپو غلامی) [*Sar.*] Sarayın mûteber hizmetlerindendi. Buna yeni saray baş kapı gulâmı» da denilirdi. Zenci hadımağalara mahsus olan bu vazife «yayla baş kapı gulâmlığı» ndan sonra gelirdi. Gerek yayla baş kapıgulâmlığı ve gerek yeni saray baş kapı gulâmlık mansıbı içağalarındaki «rikâbdar» ve «çuhadar» ağalar gibi ocak yolunu tekmil etmekle elde edilirdi. Bu mertebeye çıkmak için en aşağı acemi ağa, nöbet kalfası, ortanca, hasıllı ve nihayet yayla baş kapı gulâmı olmak lâzım gelirdi. Binaenaleyh bu itibarla sarayın yüksek ve mûteber mansıplarından mâduttu. Bundan evvelki vazife sahiplerinin hepsi terfi ettikleri zaman darüssaade ağası gibi baş kapı gulâmının da eteğini öperlerdi.

Baş kapı gulâmı saraya alınan zenci hadımağalarının defterini tutardı. Baş kapı gulâmı vazife itibariyle içağalardaki anahtar ağalığı hizmetinin aynı idi.

Bir de eski sarayın baş kapı gulâmı vardı. Onun vazifesi eski sarayda bulunan ve emektarlardan terekkübeden ağalara zâbitlik etmekten ve sarayın umur ve hususunu tedvir eylemekten ibaretti. Eski saray baş kapıgulâmının mertebesi yeni saray baş kapı gulâmından aşağıdı.

BAŞ KAPI KETHÜDASI (باش قپوکتخدامی) [*İda.*] Suçluları yakalamak ve idamları lâzım gelenleri asmak vazifeleriyle mükellef olan kapı kethüdalarının başlarına verilen addı.

§ [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden muhzır ağanın maiyetindeki kapı kethüdalarının başına verilen addı. Yeniçerilerden olan bu kapı kethüdalarının sayısı altmıştı. Bunlar hem vezir-i âzam dairesinin muhafızları, hem de vezir-i âzam tarafından verilen kararların tatbikine memur idiler. Bu kapı kethüdalarından beş tanesi (falakacı) ismini alıp vezir-i âzam şehirde kola çıktığı vakit beraberinde bulunurlar ve cezalıları yatırıp döğerlerdi.

BAŞ KAPI OĞLANI (باش قپوا وغلانی) [*Sar.*] Sarayın kadınlar dairesinin baş kapıcısına verilen addı. Siyahı hadımağalarındandı.

BAŞ KARA KOLLUKÇU (باش قره قولجی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının bölük ve ortalarındaki kara kollukçuların başlarına verilen addı. Kara kollukçu küçük çavuş demekti. Baş kara kollukçular çorbacıların ve zâbitlerin emir çavuşları idiler.

BAŞ KESMEK (باش کسمك) [*Sof.*] Şeyhin veyahut tarikaten büyük bir zatın huzurunda tâzim ile eğilmek, bugünkü tâbirle reverans yapmak demekti. Sağ el tabiî olarak kalbin altına konur, baş da lüzumu kadar eğilmek suretiyle bu resim ifa edilirdi.

Dest ber sadr-ı muhabbet olduğum ruham sana
Bir işarettir ki cayın hone-i dildir senin
Tahir-ül-Mevlevi

Başı bedenden ayırmak, idam etmek demek olan «baş kesmek» mecazen tâzim ve hürmet kasdiyle başını eğmek demektir.

Zat-ı Haydar-şiyemi azmedeli bu sefere
Baş keserler kılıcı namına cümle kefere
Ziya Paşa - Zafername

BAŞ KIÇ VURMAK (باش قیچ ورمق) [*Bah.*] Bir geminin baş denizleri tesiriyle baş ve kıç üzerine inip kalması haline, tulâni raksa düşmesine denir.

Rüzgâr olda muhalif başıma oldu belâ
Başladı yine karıntı yine baştan kıçtan
Âgehî

BAŞKOLLUKÇU (باش قولجی) [*Sar.*] Saray müstahdeminden birinin unvanıydı. Fatih zamanına gelinciye kadar kilercibaşıların nezareti altında hazar ve seferde nefs-i hümayuna mahsus olan et'ime, eşribe ve edviyenin nefasetini ve icabettikçe hazırlanmasını temin etmek üzere bu namla sarayda bir vazife vardı. Sonraları saray teşkilâtı büyüyerek ekmeğin, meyvanın, tatlıların, şerbetlerin, turşuların nefasetini temin için başka başka vazifeler ihdas olununca başkollukçulara iki üç türlü et'ime-i nefise tabhı hizmeti kalmıştır. Şu halde bu vazifenin son şekli aşçılık gibi bir şey olmuştur. Başkollukçuların kollukçu unvaniyle maiyetleri dahi vardı. Başkollukçuların itibarları (bıçaklı eskiler) derecesindeydi. Bunlar eski olmasalar bile gördükleri nazik iş itibariyle vazifeleri mûteber tutulduğundan eskilerle beraber camekânda otururlardı.

Sofra levazımını nöbetçibaşıdan almak ve icabeden yerlerde kullanarak iş bitince tekrar nöbetçibaşıya vermek de başkollukçuların vazifeleri cümlesindendi.

Başkollukçular; hele vazifeleri daha vâsı ve cümlelü olduğu sırada pek ziyade mücerrep, müstakim, mûtemet, müstait, nazif, afif ve müttaki kimselerden intihabolunurdu.

BAŞLÂLA (لالا باش) [*Sar.*] Kahveci, tüfekçi, sarıkçıbaşılık gibi başlâlalık da sarayın mûteber mansıplarından bir mansıptı. Bunların mûteber oluşu padişahlarla her zaman münasebette bulunmalarından ileri geliyordu.

Başlâlalık kıdeme bakılmaksızın has odalıların mûtemet, mûteber ve müstaitlerinden birine doğrudan doğruya padişah tarafından tevcih olunurdu. Başlâla padişahın hususi hizmetlerine bakar, tebdil gezdiği sırada padişaha refakat ederdi. İkinci Sultan Mahmud'un evail-i saltanatına kadar yemek esnasında başlâlaların huzur-u hümayunda bulunmaları kaidedendi. Yeni sarayın şubesinden olan Topkapı Sahilsarayına nakledildikten sonra bu usul terk edilmiştir.

Başlâlalığın ihdası tarihine dair Osmanlı tarihlerinde malûmat yoktur. Ancak Topkapı Sarayı dâhilindeki başlâla kulesinin Fatih zamanında yaptırılmış olduğuna bakılırsa bu vazifenin eski hizmetlerden olduğu anlaşılır.

Başlâlaların ağalardan kollukçusu, zülüflülerden baltacısı, sofa ocağından sofalısı, bostancısı ve helvahaneden de külâhlısı vardı. Bu kadar çok maiyet halkı olan başlâlanın ehemmiyet ve itibarı ziyadeydi. Ocak yoliyle terakki etmek istemeyip de çıraklık arzu eden başlâlalar ikinci derecedeki mansıp erbabının mazhar olageldikleri nanpare ve kapıcıbaşılık, yahut haçegânlık gibi rütbelerle çırağ edilirdi. Bu çıraklık daha ziyade saltanatların tebeddülünde vuku bulurdu. Çünki yeni padişah kendisine yeni bir başlâla tâyin eder, eskisi bittabi açıkta kalırdı. Padişahın hoşuna gitmemek dolayısiyle çırağ edilenler de olurdu.

Reis-ül-etıbba başlâlalığa merbuttu. Hekimbaşılar saray-ı hümayuna geldiklerinde başlâlalara mahsus dairede âram ederler, ve hasta mevcut olup ilâç tertibi de iktiza ederse başhasekilik kulesindeki mahal-li mahsusta mahfuz olan eczaneden icabeden ilâcı eczacıya tertibettirirlerdi. Fatih zamanında tesis olunan bu eczanede nefsi hümayun veya hanedan-ı saltanat için hekimbaşının tâyin ettiği edviye hekimbaşının refakatinde gönderilen eczacı ve başlâlanın enderunlu kollukçusu ve zülüflü baltacısı birlikte oldukları halde tertip ve hazırlanan ilâcı ihtiva eden şişe veya kutu hekimbaşiyle başlâla tarafından mühürlendikten sonra takdim olunurdu.

BAŞLÂLA KULESİ (باش لالا قلعسی) [*Sar.*] Topkapı Sarayında bir mahal-li mahsusun ismidir. Lâle bahçesinin şarkında, sofa kasrı hüme-

yunu —Mustafa Paşa Köşkü— kurbünde, sarayın üçüncü va beşinci yeri namiyle yâd edilen sahalarına nezareti olan mahallerinde şimdi bile mevcudolan bu kule Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılmıştır. Kulenin dâhilen tûl ve arzı dört metre seksen üçer santimetredir. Duvarları bir metre yetmiş sekizer santim kalınlığındadır. Bu kalınlıkta bir duvara ancak kadîm tarassut kulelerinde tesadüf olunabilir. Kulenin irtifaı üçüncü yeri zemininden on metre yirmi santimdir. Bu irtifa lâle bahçesi cihetinden altı metre yetmiş santimdir. Dört cephenin üçünde birer pencere ve birinde kapı vardır. Saçağı etrafı mütaaddit küçük kıtada kâr-ı kadîm pencerelerle müzeyyendir. Elyevm sakfı düz bir çatı ise de tarz-ı inşasına ve emsaline nazaran sakfının vaktiyle mahruti ve irtifaının da daha ziyade olması lâzım gelir.

Hazine kethüdası Refik Bey merhumun verdiği izahata göre (Edebiyat-ı Umumiye mecmuası, No. 5, s. 109): «1331 senesinde Topkapı Sarayı tamiratı umumiyesi icra kılındığı sırada bu başlâla kulesi de tamir edilmiş ve hazine-i hümayunun anbar kısmında bir sandık derununda mahfuz bulunup hekimbaşılığa ve kuleye aidiyeti sandığa mevzu varakada gösterilen tababete ait kitaplarla kavanozlar içinde ve tensih (türlü şekilde mamul güzel kutulu hamur kurs) için tuğralı ve yazılı pirinçten sanatkârane işlenmiş kalıplar ve eczacı havanları ve sair eşya kemafissabık dolup ve hücrelere vazı ile hekimbaşılığa ait âsar-ı sabıka ihya edilmiştir.»

Topkapı Müzesi Müdür Muavini İzzet Bey (Hekimbaşı Odası, İlk Eczane, Başlâla Kulesi, İstanbul, Kader Matbaası, 1933) «sarayda mevcut olan bazı binalarda tadilen, Sultan Abdülmecit tarafından yaptırılan inşalar sırasında değişikliğe uğradığı ihtimali galip» olduğu fikrindedir.

Başlâla kulesinde yine Fatih tarafından tesis olunmuş bir eczane vardı. Nefsi hümayun ve hanedan-ı saltanat için hekimbaşılığın tâyin ettiği ilâçlar burada ihzar olunurdu. Yine bu kulede nefa-i hümayun için hazırlanıp rikâplarda kahvecibaşı marifetiyle sadrazam, şeyhülislâm ile sair devlet erkânına kahveden evvel ikram olunan ve hünkâr macunu tâbir olunan envaı bahar ve misk ve amberden mürekkep nefis macun yapılırdı.

BAŞLIK (باشلق) [*San.*] Kitap başlarına yapılan levhalara verilen isimdi. Buna «levha», «serlevha» da denilirdi.

[*Hal.*] Gelinlerin başlarını süsliyen tacın adıydı. Bu başlıklar elmaslar, pırlantalarla süslendiğinden 300 altından 10.000 altına kadar değerinde olanları vardı. Son zamanlarda bunun modası geçmiş ve gelinlerin başları mum çiçekleriyle süslenmeye başlanmıştır.

Başlığın ayrıca esnafı vardı ve bunlara «başlıkçı» denilirdi.

Başlıklar, bir tüccarın kefaleti mukabilinde, başlıkçıların emin oldukları kendi adamlariyle iki veya bir gün evvel düğün evine götürülüp bırakılır, düğünden bir gün sonra aynı adam tarafından alınırdı. Ariyet ücreti başlığına göre değişirdi. Üç, beş liradan otuz liraya kadar ücret alındığı olurdu. Bu işle İstanbulda beş on kişi geçinirdi.

BAŞMAK (باشمق) [*Giy.*] Bir nevi ayakkabıya verilen addı. Evvelce deriden yapılmış, üstü açık ayakkabıyı ifade ettiği halde sonraları umumiyetle papuca bu nam verilmiştir. «Lehçe-i Osmani» de «ayakkabı, huf, nalın, medase denirdi, hâlâ umumen papuca itlak olunur. Başmak-ı şerif» izahatı vardır. Birçok Türk lehçelerinde (başmak, başmah, paşmak v.s.) bugün de yaşamaktadır. Arapça karşılığı na'l olan başmak, Hazret-i Peygamber'in mukaddes emanetleri arasında bulunan Na'leyn-i Saadete alem olmuş ve bundan zamanla başmak-ı şerif tâbiri de taammüm etmiştir. Başmak tâbiri, orta çağ Türk-İslâm devletlerinde hükümdarların ve emîrlerin ayakkabıları için de kullanılmıştır. Bunların saraylarında silâhtar ve câmedar gibi başmaktar unvaniyle de birer memur vardı. Diğer ayakkabı nevileri arasında başmak hususi bir ehemmiyeti haizdi ve bilhassa kadınlar giydikleri için İstanbul'da bunu yapan ve satan esnaf vardı.

Seyredip başındaki kız yaşmağını
Bûs ederdi eğilip başmağını
Sünbülzade Vehbi

BAŞMAKÇI (باشمقجی) [*San.*] Başmak denilen ayakkabıyı yapıp satan esnafa verilen addı.

BAŞMAKLIK (باشمقلق) [*Sar.*] Havas-ı hümayun köylerinden padişahın anası, kızkardeşi ve kızı gibi kadın sultanlara ve hasekilere tahsis edilen 20000 akçaya kadar olan tâyinat ve tahsisata verilen addı. Başmak, elbise ve diğer giyim eşyasının masrafları karşılığı olduğu için, bu isim verilmişti. «Lehçe-i Osmani» de: «Sultanların tahsisatı, hası, arpalık» suretinde izah edilmiştir.

Değerli gençlerden M. Tayyip Gökbilgin'in (İslâm Ansiklopedisi, başmak maddesi) nde kayıt ve izah ettiği gibi önceleri padişahlar valde sultan veya haseki sultana bir köyü tem-

lik eder veya birkaç köyü timar tarikiyle verirlerdi.

Havas-ı hümayun kölerinden tefrik edilmek suretiyle, sultanlara tahsisi lâzım gelen başmaklık haslarının, bilâhara mahlûl olan timar ve zeametlerin de ithali suretiyle kabardıkları ve 20000 akçayı tecavüz ettikleri görülmüş, fakat XVII nci asır ortalarına doğru, Sadrazam Bayram Paşa zamanında, bu gibi sonradan sultanların başmaklıklarına ilhak olunan timar ve zeametlerin yine müstahiklerine tevcih ve iadesi cihetine gidilmiştir. XVII nci asırdan sonra başmaklık tâbiri kalktı ve başmaklık hasları yerine sadece has kullanılmağa başlandı. Esasen bundan sonra, gerek valde sultana ve gerek diğer sultanlara herhangi bir yerin mukataasından tâyin edilmiş, fakat bunun, evvelce olduğu gibi, başmaklık hası olduğu kaydolunmamıştır. XVIII inci asır nihayetlerinden itibaren bu mukataalar artık sultanlar uhdesinde «malikâne veçhile» bırakılmıştır. XIX uncu asır başlarındaki ıslahat hareketlerinde ise tamamen maaşa kalbedilmiştir.

Sepetlerde kılıç timar zeamet oldu başmaklık;
Vezir hâsıdır ekserleri sultanların ey şah.
Veysî

BAŞMUHASEBE (باش محاسبه) [*Mal.*] Maliyenin en mühim kalemlerinden birinin adıydı. Başmuhasebeci unvanını taşıyan şeften başka bir kesedarla altı sınıfa ayrılan altı hocanın idaresi altında olarak Topbane, Tersane, Mutfak, Haremeyn Hazineleri gibi hazine şubelerinin hesapları bu kalemde tutulur, nereden olursa olsun alacak sahiplerine verilecek borç suretleri mutlaka başmuhasebeden verilirdi. Bundan başka para ile alâkalı memurlarla beraber hazine kethüdası, mirahor gibi saray memurları değiştikçe hesapları, kayıtlarla karşılaştırılmak suretiyle başmuhasebece görülürdü. Bu itibarla maliyenin kayıtları tutulmakla beraber Sayıştay'ın vazifesini de yapıyor demekti.

Başmuhasebenin kayıtları çok muntazamdı. Başbakanlık Arşivinde tesadüf ettiğim vesikalarda 200-300 senelik kayıtların bir iki gün içinde çıkarıldığını ve sorulan şeylere cevap verildiğini hayretle görmüştüm.

Başmuhasebe defterdarlık teşkilâtı arasında bulunduğu için defterdarın maiyetinde idiyse de onun nizama, yahut hazine menfaatine aykırı emri yapılmaz, hemen reddedilirdi. Çünkü başında bulunan muhasebeciler devlet adamlarının büyüklerinden, hattâ defterdardan haysiyetli zatlardan seçilirdi. Değerli bir adam olan Mustafa Paşa (Netayic-ül-vukuat, cilt 4, sayfa 119) başmuhasebenin bu salâhiyeti için dikkate değen şu mütalâayı yürütmüştür: «İşbu usul pek hakîmane bir şey ise de bililtizam mı vaz'olunmuştur, yoksa key'emettefak mı teessüs etmiştir, burası mahalli şüphedir.»

Baş muhasebeye Tanzimat'tan bir iki sene evveline kadar her ay birerden senede on iki şakirt alındığı ve alınanlara da ruus verildiği Başbakanlık Arşivindeki (Maliye 1501, 9 R. 1253) şu vesikadan anlaşılmaktadır: «Başmuhasebeye hariçten her ay birer neferden senede 12 şakirtten ziyade alınmaması hattı hümayun ile tesis buyrulan nizam iktizasından olup rebiyülâhır ayı için bir şakirt alınmış olduğundan Başmuhasabeye kabulünü istida eden İbrahim Ethem Çelebinin cümadel-ûlâ'da devam etmek üzere kaydiyle ruus itasına dair muhasebe-i evvelden yazılan ilâm üzerine telhis.»

Başmahasebe gibi bir mansıp ihsanı ile
Gıpta-gâh-ı harfe-i emsal-ü akran eyledi
Nabi

BAŞMUHASEBECİ (باش محاسبه‌جی) [*Mal.*] Maliyenin en mühim kalemlerinden biri olan Başmuhasebenin şefine verilen unvandı. Bu vazife ekseriya vezir kethüdası, defterdar, reis gibi büyük devlet adamlarına verilirdi. Öteki memurlar gibi her gün değil, pek seyrek olarak işinin başına gelir, kesedarın görmek üzere gönderdiği kâğıtlara evinde bakardı. Bunlardan uygun gördüklerine sah çeker, yahut mühürler, muvafık bulmadıklarını da icabını tâyin ederek yeniden yazılmak üzere geri gönderirdi.

Tanzimat,tan evvel devlet memurları maaş almayıp görülen işlerden harç aldıkları için Başmuhasebece alınan harçlardan kendisine de hisse ayrılırdı. Bazı mâruzat kayıtlarından başmuhasebecilere yüz yirmi bin kuruş gibi mühim bir hisse düştüğü anlaşılmaktadır.

BAŞMUKATAACI (باش مقاطعه‌جی) [*Mal.*] Mukataa; arazinin kesime verilmesi ve muayyen bir kira mukabilinde temliki demektir. Osmanlı'ların bidayet-i teşekküllerinde arazi-i emîriyenin çoğu timar ve zeamet erbabına verilmiş, bir kısmı da havas-ı hümayun namiyle hazine namına kaydedilmişti. Havas-ı hümayun namına yazılı yerlerin varidat-ı öşriye ve rüsumiyesi ve madenleri pek çok zamanlar kethüdalar ve eminler marifetiyle ta'şir ve tahsil ettirilirdi. Sonraları külli müzayaka baş göstererek paraya şiddetle ihtiyaç hâsıl olmakla timar ve zaamet mahlûllerinin erbabına tevcihi hakkındaki kanunlara ve havas-ı hümayunun eminler vasıtasiyle idaresi hususundaki kaidelere riayet edilmiyerek hâslar «iltizamat», timar ve zeamet

mahlûlâtı da «mukataat» namiyle seneden seneye mültezimlere ihale edilmek ve bedelleri sarraflar vasıtasiyle hazineye alınmak usulü konuldu. İşte bu suretle ihdas olunan mukataaların idaresi için teşkilât yapılmış ve onların başı olmak üzere başmukataacılık namiyle bir vazife de ihdas edilmiştir. Başmukataacının maiyetinde o namla bir de kalem vardı. Bundan başka Rumeli eyalâtının Rusçuk, Silistre, Filibe, Selânik gibi en mühim yerlerindeki mukataa işleri de nezareti altındaydı. 1253 senesinde mukataat muhasebeciliğine ilhak olundu.

BAŞMUKATAA KALEMİ (باش مقاطعه قلمی) [*Mal.*] Akkerman, Rusçuk ve Corcuva'daki muayyen iltizamların, Filibe, Tatar Pazarcığı vesairenin çeltik resimleri iltizamının, Selânik, Enez, Lâraga ve sair yerlerdeki tuz, balık iltizamının, Karadenizdeki bütün limanlarla gümrük resimleri iltizamlarının senelik işleriyle uğraşan kalemin adıydı. Tanzimat'tan sonra lâğvedilmiştir.

BAŞ NÂRA YANMAK (باش ناره یانمق) [*Hal.*] Belâya düşmek, karışık işe girmek, zarar görmek, tehlikede kalmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nâr Arapça ateş demek olduğu için onun sebebolabileceği zarara benzetilmiştir.

BAŞ ODA (باش اوطه) [*Mim.*] Eski evlerde misafir kabulüne mahsus büyük odaya verilen addı. Bu oda evin en güzel odası olduğu gibi aynı zamanda en süslüsü idi.

BAŞ ODABAŞI (باش اوطه باشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden ağa bölükleri odabaşılarının en kıdemlisine verilen addı. Ağa bölüklerindeki evli yeniçerilerden suç işliyenler bunun vasıtasiyle ceza görürlerdi.

BAŞ OMUZLUĞU (باش اومزلغی) [*Bah.*] Bir geminin veya filikanın sancak ve iskele baş kaplamalarının bodoslama aşözüne gelmek üzere bodoslama cihetine buruldukları mahal ile baş bodoslaması beyninde olan kısma denilir.

BAŞPÂRE (باشپاره) [*San.*] Ney'in kamışının baş tarafına fildişi, abanoz, yahut kemikten yapılarak takılan parçaya verilen addır.

BAŞ RUZNAMÇECİ (باش روزنامچه‌جی) [*Mal.*] Ruzname; günlük varidat ve masarifin veya vukuatın kaydına mahsus defter, yevmiye defteri demektir. Ruznamçe; onun musaggarı, her günkü varidat ve masarifi veya vukuatı yazmaya mahsus el defteri, küçük yevmiye defteri demekti. Devairde ruznamçeyi tutan muhasebe kâtibine de «ruznamçeci» denilirdi. Ruznamçecilik bin tarihinden sonra ihdas olunmuştur. Başruznamçeci ruznamçecilerin başı ve o idarenin muhasebecisi demekti. Tanzimat'tan sonra yapılan teşkilâtta muhasebeci unvanını almıştır.

BAŞ SEDİR (باش سدیر) [*Mim.*] Eski Türk odalarında odanın en güzel ve şerefli kısmı sayılan cephe pencereleri önüne boydan boya, az bir yükseklikte yapılan ve üzerine minderler konulan kerevete verilen addı.

BAŞ ŞAKİRT (باش شاکرد) [*Ask.*] Ağakapısında yazı işlerini gören on kişiden mürekkep kalem dairesindeki ağa şakirtlerinin en kıdemlisine verilen addı. Terfi edince «kethüda yeri kâtibi» olurdu.

BAŞTAN ÇIKMAK (باشدن چیقمق) [*Hal.*] İyi yoldan ayrılmak, fenalığa inhimak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BAŞTARDA (باشتارده) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel Osmanlı'ların kullandıkları harb sefinelerinden birinin ismiydi. «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) «baştarda; İtalyancadan firkate gibi hafif gemi, çektirinin büyüğü, sabıkta sancak beyi gemisi, daha büyüğü kadırga, kalyon» suretinde tarif olunmuştur. «Kamus-u Türki» de biri «bastarda» diğeri «başterde» olmak üzere iki suretle yazılmış, ayrı ayrı izah olunmuştur. Bastarda için «bir cins küçük gemi, kadırganın küçüğü, geminin başındaki ufki direk», başterde için de «eskiden bir nevi harb gemisi. Baştarde» izahatı vardır.

Baştarda çektiri ıdadında dâhildi. Venedikli'ler bu biçim gemilere (Galéris batardis) tâbir ederlerdi. Bu itibarla bastarda «batardis» in galatından başka pir şey değildir.

Yelkenle ve kürekle müteharrik olan gemilerde şimdiki tonaj mahiyetinde olmak üzere (oturak) vahid-i kiyasiydi. Oturak adedi azalıp çoğaldıkça gemilerin ismi de değişiyordu. İşte bunlardan 26-36 oturaklı gemilere (bastarda) yahut daha şâmil tâbiriyle (baştarde) denilirdi. Bu gemilerin büyüklük cihetiyle birbirinden farklı olmak üzere birkaç nev'i vardı. En büyüğü olan 36 oturaklısı (paşa baştardası) adını alıyordu. Bu gemilerin tûlleri 210 dan 216 kadem-i Osmaniye kadardı. Beher küreğe yedişer nefer tâyin olunur, her mangasına da üçer nefer cengâver memur edilirdi. Bunların kadırgalar gibi baş taraflarına üçer top vaz'olunduktan başka çıkmaları üzerine dörder beşer adet küçük çaplı hafif toplar dahi vazı ve tâbiye olunur ve paşa gemisi olduğuna alâmet-i fârika

olmak üzere kıç kamaraları üzerinde üçer fener yakılırdı. Paşa baştardasında 84 ü gemici ve topçu, 216 sı muharip, beş yüzü kürekçi olmak üzere 800 mürettebat bulunurdu.

Orta baştarda; yirmi altı oturak olup, tûlen 171 kadem ve âdeta kadırganın biraz daha büyüceği demekti. Bir nevi daha baştarda mevcuttur ki buna (hünkâr gemisi) namı verilir ve paşa gemisi gibi bunda da üç fener yakılırdı. Bunu ötekilerinden fark ettiren başlıca alâmet tekne, direk ve küreklerinin yeşile boyalı bulunması ve yeşil renkli sancak açmasıydı. Diğer muharebe gemileri ağı boyasiyle boyandığı için kırmızıydı. Hünkâr gemisi serdar sıfatiyle donanmaya refakat eden vezire tahsis edilirdi. Hünkâr gemisinin reisi kanun mucibince «vardiyan başı» idi.

Bir baştarda, altı mavna ve kırk da kadırga bir donanmayı teşkil ediyordu. Bu donanmanın (ince filo) kısmını teşkil etmek üzere refakatinde yirmi kıt'a (bey gemileri) bulunmak da mevzu usul iktizasındandı.

Dildare piyade yanaşılmaz ba sularda
Her keştiyi baştarda sanıp fırkate çatma
Dânişî

BAŞTİNA (باشتنه) [*Mal.*] İrs yoliyle geçen arazi hakkında kullanılır bir tâbirdi. İslâvcadan alınmıştır. Osmanlı Türkleri Rumeli'nde feth eyledikleri yerlerdeki bağ ve bahçe ve evlerin evlâda geçmesine müsaade etmişler, fakat arazinin intikaline izin vermiyerek araziyi «devlet malı» saymışlardı. Bununla beraber Hıristiyanlara ekip biçmek, mahsulünü alıp satmak hakkı verilmişti. Onlar, yalnız toprağı satamazlar, evlâtları ile karılarına veremezlerdi. Yalnız Bosna Hıristiyanlarına karşı daha mutedil davranmışlardı. Onların topraklarını irs yoliyle ailelerine bırakmalarına izin verilmişti. İşte böyle irs tarikiyle geçen arazi devlet malı olmaktan çıkmış, baştina olmuş olurdu.

BAŞ YATIRMALARI (باش یاتیرمالری) [*Bah.*] Geminin baş tarafına bir kat daha kuvvet vermek ve zincirlerin levhalara verdiği tazyika mukavemet etmek üzere sefine dâhilinden baş omuzluklarını baş bodoslamasına bağlıyan çatal şeklinde ağaç veya demirden mamul kalın piraçoların ismidir.

BAŞYAZICI (باش یازیجی) [*Mal.*] Hazine-i Hümayundaki mütefennin dört yazıcının birincisi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ötekilerine sırasiyle ikinci, üçüncü, dördüncü yazıcı denilirdi.

Yeniçeri ocağında ve Dar-üs-saade ağası maiyetinde de hesap işlerini görmekle mükellef yazıcıbaşılar vardı. Bunlar sonraları kâtip, birinci kâtip, başkâtip unvanını almışlardır.

BATAK (باتاق) [*San.*] Küpten su almak için kulplu olarak yapılan bardaklara verilen addı. Gümüşten, bakırdan yapıldığı gibi hindistancevizinden, zergerdandan ve daha sair birçok şeylerden de yapılırdı. İçlerinde mücessem balık şeklinde olanları da vardı.

BATARYA (بتاریا) [*Bah.*] Omurgadan geçen amut sathının top alet-i nâriyesini, hâsıl olan herhangi güverteden kat'eden mahal ile alabanda beyninde vâkı kısma denir.

BÂTIL (باطل) [*Sof.*] Zatında sebat ve hakikat olmıyan şey, esassız, boş şey mânasına Arapça bir kelime olan bâtıl, aynı zamanda hakkın zıddı demektir. Sofiye nazarında bâtıl inkâr olunmaz. Bu âlemde bazı kimseler Allah'ın Hâdi ismine, bazı kimseler de Mudıl ismine mazhar olurlar. الاشیا تتکشف باضدادها fehvasınca, eşya zıddiyle inkişaf edeceğinden bâtıla da hak nazariyle bakılmalıdır. Ebu Medyen-i Mığribî'nin (Bâtılı inkâr etme, zira, o bâtıl, hakkın zuhuratından bazısıdır) mânasına olanı

لاتنکر الباطل فی طوره
فانه من بعض ظهوراته

beyti bu fikri ihtiva etmektedir.

Sofiye ıstılahlarına ait eserlerde bunun için şu izahat vardır:

«Masivelhak ki hakikatte vücudu olmamaktır. Vücut ancak Hakka mahsus olmak itibariyle bâtıl hükmünü almıştır.» Muhiddin-i Arabi şöyle tarif ediyor: والباطل هوالعدم «Velbâtıl hüv-el-adem.»

Aks-i mir'at-ı hakikattir nukuş-i kâinat
Hob-u zişti bir görür dide-i hakbinimiz
Eşref Paşa

BATIN (بطن) [*Vak.*] Nesepte derece mânasına kullanılır bir ıstılahtı. Bu kelime için (Kamus) da şu izahat vardır: «(Elbatın) banın fethiyle beden ve karına denir. Farisîde şikem derler. Cem'i ebtan ve butun ve batnan gelir. Batın kabileden küçük olan obaya denir. Alâ kavlin fahizden küçük ve imareden büyük olanına denir. Bunun cem'i ebtan ve butundur, Ve batın her nesnenin içerisine denir ve kuşun bileğinin uzunca tarafına da denir. Cem'i batnan'dır. Ve batın 20 mevzi adıdır. Ve mastar olur karına vurmak mânasına. Ve bir nesneyi bilmek mânasına müstameldir ki içyüzüne mut-

tali olmaktan ibarettir. Ve bir adamın umur ve esrarına dâhil ve mahrem havassından olmak mânasına müstameldir.»

Vâkıf «vakfının gallesi batnen bade batnin evlâdı evlâdıma verile» derse birinci batın vakfının derece itibariyle evvel olan kendisinin çocukları, ikinci batın çocuklarının çocukları ve üçüncü batın çocuklarının çocuklarının çocukları ilâ.. demek olur.

BÂTIN (باطن) [*Sof.*] Arapça bir kelime olmak itibariyle zâhirin zıddı, iç, gizli, görünmiyen şey demektir. Sayın Abdülbaki Gölpınarlı bu tâbir için (Kaygısız Divan-ı, lûgatçe) şu izahatı veriyor:

«Zâhir mukabili Allahın isimlerindendir. Âlemin bütünü haktır. Zuhuru da âlemden ibarettir. Kuran'ın, ancak zevk ile anlaşılan gizli mânalarına da «Bâtın-ı mâna» derler. Kuranın bâtıni mânaları şâmil olduğunda gerek şeriat, gerek tarikat ehli müttefiktir. Yalnız bâtınını kabul edip, zâhirini tevil edenlere «bâtıni» derler.»

Vücudun zâhiri var bâtını var ey cihan-âra
Bütûnunun zuhuradır cihan imkân eder bir iş
O. Ş. İbrahim

BÂTIN KILICI (باطن قليچى) [*Sof.*] Erenlerin sillesine, mânevi tedibe denilirdi.

Tîgg-i bâtın dediği softının
Sıyh-ı efrencidir asâ içre
Lâ

BÂTINİYE (باطنيه) [*Kel.*] Her zâhirin bir bâtını olduğunu ve Kuran ile hadîslerin ancak tevil ile anlaşılabileceğini iddia eden fırkalara verilen isimdir. Bâtınilere, muhtelif vesileler ile verilmiş olan isimler şunlardır:

1) Karamıta, 2) Saibiye, 3) İsmailiye, 4) Mübarekiye, 5) Babekiye.

«Bunlardan başka bâtınilere hakikatin yalnız Mâsum İmamın talimi ile öğrenilebileceğini iddialarından dolayı Talimiye, dinî mahremata riayet etmedikleri için İbahiye vesaire isimleri de verilmiştir.

«Tohumu İbni Sebe' tarafından atılmış olup Abbasi'lerden Mutesem zamanında yaşıyan Ehvaz'lı Meymun tarafından filizlendirilen Bâtıniye mezhebine en evvel, tekiyyeyi terk ile alenen davet eden (Muhammed Ali Berkai) dir (Hicrî 255).

İslâma nispet iddiasında bulunmakla beraber Müslümanlar arasında ilhat ve fesat neşreden bu mezhep sâlikleri için «evveli (teşeyyü) âhırı (insilâh) dır.» diyen ve nitekim «bellâg-ı ekber», «Namus-u âzam» son mertebedir ki Hak Teâlâyı inkârdan; şerayii inkârdan; Halik Teâlâyı ikrar edenleri istihfaftan; şerayia, dine, itikadedenler ile istihzadan ibaret» olduğunu, «garazları halkı kisve-i İslâm ile din-i mecusa davet; zâhiri, nusus-u şer'iyeyi esaslarına muvafık bir surette tevil» den ibaret bulunduğunu söyliyen değerli profesör İzmirli İsmail Hakkı (Yeni İlm-i Kelâm, birinci kitap, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1939-1341, sayfa 161) diğer taifelerle arasındaki fark hakkında şunları yazıyor: «Felâsife ancak sıfat-ı Bâri'ye, haşr-i cismaniye ait olan âyetleri de tevile veya temsile hamleyleyip âmale ait olan âyat-ı ahkâmı takrir eylediği halde Bâtıniye zâhir-i şeriati inkâr, âmale ait olan âyetleri de tevile veya temsile hamleder. İşte felâsife ile Bâtıniye arasındaki ince fark budur.

«Bâtıniyece nususun ancak bâtını maksuttur, bâtını umdedir, bâtını hakikattir. Zâhiri metruktür; mutasavvıfaca hem zâhiri, hem bâtını maksuttur. Nihayet zâhiri hak, bâtını hakikattir. Nitekim Gazali böyle diyor. İşte mutasavvıfa ile bâtıniye arasında maani-i bâtıniyede dakik fark budur. Binaenaleyh Bâtıniye felâsifeden de olur, mutasavvıfadan da olur. Mutasavvıfa ve felâsife gibi ehl-i tevil ve ehl-i temsilden de olur, bir feylesof ki âyat-ı ahkâmı tevil veya temsile hamleder işe o, hakkı arıyan feylesof değil, belki ilhad neşreden bâtıniyedir. Bir mutasavvıf ki âyetleri tevil veya temsile hamlederek «Ancak bâtını maksuttur» der ise o, Hakkı taharri eden mutasavvıf değil, fesat telkin eyliyen karmatidir. Mütekellimînden ehl-i temsil yoktur. Yalnız ehl-i tevil vardır. Ehl-i tevil olan Bâtıniye ehl-i kelâm fırkasına şebih olur, ehl-i kelâmı temsil eden eşaire ve mutezile'dir. Bunlar içinde de Bâtıni yoktur. Bâtıniye kendilerini felsefe veya tasavvuf ile gizlerler, ya müfsit veya mülhid olurlar.»

Değerli Doçent Ahmet Ateş (İslâm Ansiklopedisi, Bâtıniye maddesi) Bâtıniyeye dair şunları yazıyor:

«1.— Allahın sıfatları ve kâinatın yaradılışı. Allahın sıfatlarını kabul veya red hususundaki itikatları filozofların telâkkilerine yaklaşır. Çünkü, Allahın sıfatları kabul edilecek olursa, Allah ile mahlûkat arasında iştirak olmak lâzım gelir. Bundan dolayı, bu hususlaki nasları tevil ederler. Meselâ Allah kudret sahibi olduğu için değil, kudret sahiplerine kudret verdiği için, kadirdir. Bunun neticesi olarak, Allah kadîm ve muhdes değildir. Belki emri ve kelimesi itibariyle kadîm ve oluşu itibariyle muhdestir (Bk. Şehristani, al-Milal velnihal. a.

147). Bâtınîler, mevcudatın yaratılmasını da, o zaman müsbet sayılan ilimlere uydururlardı: Allah, evvelâ birbirine benzer suretler (akıl) yaratmış, bunlardan da felekler, yıldızlar ve dört unsur hâsıl olmuştur. (Bayan mazhab al-bâtıniyde s. 31) veyahut, Şehristani,nin nâkıllerine göre (s. 148) Allah evvelâ akl-ı evvel'i ve sonra, onun vasıtası ile, nefs-i sânî'yi yarattı. Nefs, aklın kemalini isteyince, harekete muhtac oldu ve bu hareketten de eflâk-i semaviye meydana geldi. Feleklerin hareketinden soğukluk, sıcaklık, kuruluk ve yaşlık ve onlardan mevalîd-i selâse zuhur etti.

2.— Peygamber, İmam ve Kuran. Böylece vücuda gelen insan, akıl ve nefsin nurlarına karşı olan istidadının çokluğu dolayısiyle, diğer mevcudata üstündür. İnsanlar arasında da, istidat müsavi derecede değildir. Bunlardan başka âlem-i ulvinin mukabili olan insan âleminde de müşahhas bir akıl bulunmak lâzımdır ki, o da «insan-ı kâmil» dir. Buna nâtık (konuşan) diyorlar ki, bu ıstılah peygamber yerine kullanılmaktadır Bunun yanında da müşahhas bir nefs vardır ki bu sâmit (sessiz), asas, vasi, imam'dır. Kâinat nasıl akıl ile nefsin tahriki neticesinde hareket ederse, insanlar da natık ile asas tarafından vaz'edilen şeriatin tahriki ile hareket ederler. Kâinattaki 7 felek gibi, bunlar da yedişer - yedişer devrederler. Görülüyor ki, onlara göre, Peygamber insan-ı kâmilden (bu mefhumun tarihi için bk. H. H. Schaeder, Die islamische Lehre Volkommener Menchen, ihre Herkunpt und ihre diehterische Gestaltung. Z D M G. (1925) 79, s. 192-268 v. dd) başka bir şey değildir. Muhammet de bunlardan biridir ve hiç bir peygamberin mucizesi yoktur. Rivayet edilen mucizeler ise, sihir ve gözbağcılık kabilinden şeylerdir. (bk. Bayân mazhab al bâtıniye, s. 35). Kuran da Allahın değil, Peygamberin sözü olup, Peygamber sadece Cebrail dedikleri akıldan taşan bilgileri ibare şekline sokmuştur. «Şüphesiz Kur'an-ı Kerim bir elçinin sözüdür.» (L XIX, 40) âyeti de bunun delilidir. Şu kadar var ki, Peygamber, halkı idare etmek için, akıldan taşan bu bilgileri zâhirî bir kisveye sokmuştur. Bunun bâtınının meydana çıkması için «ka'im al zaman» olan imama ihtiyaç vardır. Bu imam, gaybı ve gizli şeyleri bilir ve Hüseyn evlâdındandır.

3.— Talim ve tevil. Bâtınîler, bu fikirlerini ispat etmek için, şöyle derler: Her zâhir olan şeyin bir bâtını vardır. Zâhire nispetle bu bâtın, meselâ bâdeme nispetle kabuğuna benzer, bâdemi bulan kimse kabuğuna ehemmiyet vermez. Kuran da böyledir. Onun zâhirî mânası yanında, bir de hakiki ve bâtını mânası vardır ve bunun delili, kıyamet gününde müminler ile münafıkların halini tasvir eden bir âyetin «Aralarına bir sur çekilmiştir. Bu surun bir kapısı vardır ki, iç (bâtın) yüzünde rahmet, dış (zâhir) tarafında azap vardır.» (L VII. 13) mealinde olan kısmıdır. (Bk. al Fark. s. 287. Tebşirat al-avam, s. 181, M. Şerafeddin, İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, s 8, s. 20, not 1.) Fakat bu bâtını mâna ancak «mâsum» imamın talim (öğretme) i ile öğrenilir Bu öğretmenin zaruri olduğunu göstermek için Hasan-ı Sabbah tarafından ileri sürülen deliller şöyle hulâsa edilebilir: «Allahı bilmek için, yalnız akıl kâfi değildir, kâfi gelse idi, akıllar arasında muhalefet olmaması icabederdi. Böyle olmadığına göre, bir muallime ihtiyaç vardır. Herhangi birini muallim kabul edenlerin de, diğerlerinin muallimlerine itirazlarda bulunmamaları lâzım gelirdi. İş böyle olmadığına göre, hakiki ve doğru bir muallime ihtiyaç olacağı tabiîdir ki bu muallim de Hasan-ı Sabbah'ın imamı olan, Fâtımi halifelerinden Mustansır'dır. « (Bk. Sehristani. s. 150, Cuvayni, Tarih-i Cihanküşa, ngr. Mirza Muhammet Kazvinî. III. 196). Böyle bir imam Kuranı tevil ederek, hakikati meydana çıkarır. Fakat bâtıniler harfleri tevil etmek ve onlara uygun birer mâna vermekle işe başlarlar. Onlarca, harflerin kelimeye nispeti, basit ve mücerret cisimlerin mürekkep cisimlere nispeti gibidir ve harfin kendine mahsus bir tabiati ve âlemde bir muvazisi vardır. Meselâ kelime-i şahadetin لا اله الا الله kısmında tekrarlar çıkarılırsa, 3 harf kalır: ا ل ه , bunlarda nokta veya işaret bulunmadığından, bu (3) harf bizzat kelime-i şahadete delâlet eder. Diğer taraftan bu kısım nefiy ile isabettan mürekkeptir ve 4. kısım (لا اله الا الله), 7 fasıl (لا اله الا الله) ve 12 harftir. İnsan da cisim ile ruhtan mürekkeptir. Dört tabiatten (tabayi-i erbaa) yapılmıştır. 7 âzası ve 12 câriha sı vardır. Dünyaya bakalım; o da iki kısımdır: mâmur, harap ; 4 cihet, 7 iklim ve 12 cezire (kıta) dir. Aynı şey semaya da tatbik edilebilir. Bu teviller, daha başka şekilde de yapılabilir ve yapılmıştır. Bazılarına göre, insanın yüzünde evvelâ 2 kısım vardır: 1 mamur ön (yüz) ve 1 harap arka (başın arkası), 4 saç ve sakal, 7 uzuv: 2 göz, 2 kulak, 2 burun deliği ve 1 ağız. Bu uzuvların harflerinin mecmuu da 12 eder: ayn (göz) 3 harf, üzn (kulak) 3 harf, münhar (burun deliği) 4 harf ve fem (ağız), 2 harf.

«Kelime-i şahadet tevilinin bu kadarı ile iktifa ederek, Bâtınilerin ibadata mütaallik

meselelerdeki tevillerinden birkaç misal göstermek lâzımdır. Namaz, onlara göre, imamı, veli olarak, tanımaktır. Namaz için tâyin edilmiş vakit - hüccete, kıble - sâbıka ve mihrap - tâliye delâlet eder. Oruç, imam ve hücceti ve onların gizlenmesini emrettiği şeyleri gizlemektir. Zekât, mezhep ehline bilgilerini söylemektir. Muharremat hakkındaki tevilleri de buna benzer. Meselâ «aize lâşe, kan ve domuz eti haram edildi» (V, 3) âyetinde mevzuubahsolan lâşe — zâhirîdir; çünkü, bâtını olmıyan zâhir, ruhsuz beden gibidir; kan — şüphedir, domuz eti ise — münafıktır. Yine onlara göre, zina, sırları ifşa etmekten ibarettir. En nihayet «sana yakın gelinceye kadar, Rabbına ibadet et» (XV, 99) âyetini tevil ederek, ibadatın hakiki mânası öğrenildikten sonra, onun farz olmasının mevzuubahs olamıyacağının, binaenaleyh Bâtınice bir tevil ile ibadetin mânasını öğrenmiş bir kimse için, dinî mecburiyetlerin ortadan kalkacağını iddia ederler.

«4.— Davet ve dereceleri. Teferruatı ile burada anlatılmasına imkân olmıyan bu tevilleri ile İslâm dininin bütün esaslarını ortadan kaldırmış gibi görünen Bâtıniler, bu akidelerini rasgele herkese, açıkça, telkine çalışmazlar ve ekseriya gizli cemiyetler halinde, faaliyette bulunurlardı. İmamın, 4 ü kendi yanında olmak üzere, 12 hücceti bulunur ve bunlardan geri kalan 8 i herbiri bir cezire (kıta) de çalışırdı. Onlardan sonra, asıl halk ile münasebette bulunarak, onları Bâtıniliğe dâvet eden dâiler vardır. Bunlar da iki kısımdır: mükelleb (av tutmağa alıştırılmış köpek) dâi ve mezun dâi. Bu sonuncular davet ettiklerine esrarı söylemeğe salâhiyettardırlar. Bunların nasıl çalıştığı hakkında elimizde epey malûmat vardır. V. (XII.) asrın ortalarına doğru, Bâtınilerin akidelerini öğrenmek için, onların mezheplerine girmiş olan, Muhammet B. Malik bunu şöyle anlatır: «Mezheplerine alacakları kimsenin, bir sene ahvalini ve sabrını iyice tetkik ederler ve telkinlerde bulunurlar. Kendisinden tamamiyle emin oldukları vakit, mezun dâi ona, evvelâ namaz ve zekâtın bâtını mânasını öğretip, câize olarak, kendisinden 12 dinar alıp imama götürür ve: «Falan kulun namaz ve zekâtın mânasını anladı, onu bu yükten kurtar» der. O da: — «Ben ondan namaz yükünü kaldırdım.» — der ve «üzerinde olan yük ve kösteklerı kaldırır» (VII. 156) âyetini okur. Sonra yine 12 şer dinar mukabilinde oruç, içki memnuiyeti ile taharetten kurtulur. Nihayet bir müddet sonra yine dâi gelip, artık dünyada cennete girmek zamanı geldiğini, çünkü akıl sahiplerinin bu dünyada cenneti bulabileceklerini ona bildirir. Yine 12 dinar alıp imama gelerek, bu adamdan tamamiyle emin olduğunu, onun artık hurilerle evlendirilmesi vaktinin geldiğini söyler. İmam, tekrar tamamiyle emin olup olmadığını sorar ve nihayet zevcesinin yanına götürmesini emreder. Bundan sonra al-maşhad al-a'zam (en büyük görüşme) gelir (bk. Keşf-i esrar al-bâtıniye, s. 11. v. dd).

«Bu tedricî talim, 286 da ölen Irak Karmatlarından Abdan'ın eserlerinde de görülür, onun Al-Belâgat al-sab'a adlı eseri, mezheplerine girecek kimsenin talimi için yazılmış olup herbiri bir senede öğretilen 7 kitap idi (bk. Al-Fihrist, s. 180). Başka rivayetlere göre, dâiler daha sistemli tarzda hareket ederlerdi. Onların daveti şu 9 dereceyi ihtiva ederdi: 1. — Teferrüa (dikkatle tetkik). Dâi evvelâ davet edeceği kimsenin bütün ahvalini gözden geçirir, bazı kimseler itikatlarından hiçbir suretle dönmedikleri için, onlar ile iştigal edilmez. Bundan dolayı dâilere şu gibi tavsiyelerde bulunulurdu:

«İçinde ışık olan evde konuşmayınız.» (yani kelâm ilmini ve kıyas yollarını bilenler yanında bir şeyden bahsetmeyiniz) ve «çorak araziye tohum saçmayınız.» Bundan başka, davet ettikleri şahıslara daha kolay nüfuz edebilmek için, onların umumi temayüllerini de tetkik ederlerdi. Dailerin bu sahada çalışmaları çok şayanı dikkatti. Dindar adamlara dindar görünürler, dininden şüphe edenlerin şüphelerini artırırlar ve Ebu-Bekir ile Ömer'i sevenlere de, bu iki zatı medhederlerdi. Fakat onlar bilhassa siyasî ihtiraslardan istifade ederlerdi. Arapların hâkimiyetini bir türlü hazmedemiyen gayr-i araplar, propagandaları için, en elverişli kütleyi teşkil ederlerdi. Onlara arap hâkimiyetinin ergeç sona ereceğini, hâkimiyetin tekrar gayr-i araplar eline geçeceğini söylerlerdi. Hattâ 317 de Mekke'yi zaptedip binlerce hacıyı katlederek «Eğer burası Rabbimiz Allahın evi olsaydı, üzerine ateşler yağdırırdı... Fakat Rab-al-arş hiçbir yeri kendine ev ittihaz etmemiştir.» diye şiirler söyliyen Ebu-Tahir, halifenin yazdığı bir mektuba cevaben İmam-ı muntazır'ın arap kavminin yardımına muhtac olmadan, ayaklandığını ....» bildirmişti (bk. Kaşf asrar al Bâtıniya, s, 34 v. d. Bunlardan başka, Peygamberin mensubolduğu Mudar zümresinin hâkimiyeti ellerinde tutmalarına kızan araplardan Rabia zümresinin de ihtiraslarını körüklüyorlar ve bunların hükümdarlığa, Muzar'dan daha lâyık olduğunu iddia ediyorlardı. 2.— Tenis «alıştırma». Dâi şahsiyeti ve temayül-

leri öğrenilmiş adamlar ile ilk maddede anlatılan mevzular üzerine konuşarak, onların dostluklarını kazanır. 3.— Teşkik «şüpheye düşürme». Şeriate ve Kuranın müteşabih âyetlerine dair sualler sorarak, halkı şüpheye düşürür. Msl. «Bâzı surelerin evvelinde bulunan (الٓمٓ ، الٓرٰ) harfleri neye delâlet eder?» «Cennetin kapısı niçin sekiz tanedir de, cehenneminki yedidir?» «Gökler ve yerler neden yedişer kattır? Fatiha Suresi de neden yedi âyettir?» «Namazlar niçin şu zamanlarda kılınır da, bu zamanlarda kılınmaz?» Yahut şu tarzda sualler sorulur: «İnsanın kulağı iki olduğu halde, neden dili bir tanedir?» vesaire. 4.— Talik. Bu sualler ile merakı tahrik olunan şahıs cevaplarını öğrenmek istediği zaman, bunun yeminsiz olmıyacağını söyleyip, bekletmek. 5.— Rabıt. Mezheplerine alacakları kimseden, sırlarını ifşa etmiyeceğine dair, çok ağır bir yemin almak. 6.— Tadlis «Aldatma». Anlatacakları hakikatlerin, kolayca öğrenilemiyeceğini söyliyerek, onun Allahın gizli bir sırrı olduğunu telkin. 7.— Ta'sis Yavaş yavaş zâhir ve bâtını izah etmek. 8.— Hal (çıkarma). Bâtını öğrendikten sonra, zâhirin hiçbir kıymeti olmıyacağını söyliyerek, bazı dinî mecburiyetleri kaldırmak. 9.— İnsilâh (sıyrılma). Yukarıki dereceleri geçirmiş olan kimsenin, bütün muharremat ve dinî mecburiyetlerinden kurtulması. Davetin bu dereceleri, asıl İsmailîlerin eserlerinde bulunduğu gibi (bk. W. Ivanow, Handwövterbuch des Islâm, Leyden 941, s. 225 a) onlara verilen bazı isimler (msl. tadlis «aldatma») de, düşmanları tarafından verilmiş gibi göründüğünden, bu hususdaki rivayetlerin mevsukiyetinden şüphe edilebilir. Şunu da ilâve etmelidir ki, Bâtıni sistemine göre, dinin zâhirinin hiçbir ehemmiyeti olmamakla beraber, birçok Bâtıniler, zâhire, hattâ bazan ifrat derecede, riayet gösterirler.

«Tasavvufta Bâtınilik. Bâtınilerin bu akideleri uzun mücadelelerden sonra, bazı mahdut yerler müstesna, her taraftan kaldırılmış olmakla beraber, onların ıstılah ve tevilleri, 283 te ölmüş olan Sahl-al-Tustarî'den başlıyarak, birçok tasavvuf zümrelerine girmiştir. Fakat bilhassa şeriat ahkâmını avamın ifaya mecbur olduğunu, çünkü onların yalnız zâhiri görebileceklerini ve havassın ise, bunlar ile mukayyet olmıyacağını iddia eden mutasavvıflara Bâtıni denilmektedir.»

BATMAN (بطمان) [*San.*] Yerine ve mahına göre iki okkadan altı okkaya kadar olan ağırlık ölçüsüne verilen addı. «Kamus-u Osmani» de Arapça bir kelime olarak gösterilen bu tâbir şöyle izah olunmuştur: « Ölçek ismi (man) ın aslı ölçü mânasına (men) olup lisan-ı Yunaniden mehuz olduğu ve şive-i Arabiye tatbikan elf-i memdude ile telâffuz olunduğu malûmdur. (Bat) kati demek olduğundan bu halde (batman) kati ölçek mânasını ifade eder. Bir (men) yerine ve mahına göre sekiz kıyyeden iki kıyyeye kadar olur. Lisan-ı nâsta tahrif ile (batman) denilir.»

«Türklerde ve Türkler ile münasebette bulunan diğer kavimlerde, ağırlık, kab ve ekilen tohum veya alınan mahsule nispetle tâyin edilen tarla ölçüsü olarak kullanılan bir vâhid-i kıyasi» suretinde tarif eden değerli müdekkik R. Rahmetî (İslâm Ansiklopedisi, cilt 2, sahife 342 - 44) buna dair uzun tafsilât veriyor: «Bu ölçü her memlekete ve hattâ her memleketin muhtelif şehirlerine ve tartılacak eşyaya göre, nispetsizce değişen bir ölçü olduğundan, eski eserleri tetkik edenler için güçlüğü mucib olabilir. Meselâ tababette kullanılan batman XVI ve XVII nci asırlarda yazılan müfredat kitaplarında görüldüğü üzere 266 dirhem iken, yeni Türkiyede ticarette kullanılan batmanın 6 okka, Kırım'da 425 kilo ve İran'da ise 2,9 kilo tutardı. Bugünkü Türk kavimleri arasında da, ziraat ve bahçe mahsulleri muamelesinde muhafaza edildiği gibi, mayi maddeler için de kullanılmaktadır. Son devirlerde devletler arasındaki iktısadi münasebetleri kolaylaştırmak için, umumileşmeğe başlamış olan ölçü sisteminden önce, aynı sistemleri taşıdıkları halde, kıymet bakımından birbirinden farklı olan ölçü birlikleri gibi batmanın kullanılması da, muhtelif devir ve mıntakalarda, gerek şekil ve gerek kıymet bakımından, birbirinden farklı olmuştur. Uygur vesikalarında da tesadüf edildiğine bakılırsa, bunun bazı maddeler için, aynı muhitte bile, birbirinden farklı kıymetlere delâlet etmiş olduğu anlaşılır. Herhangi bir karışıklığın önüne geçmek için, zaman zaman bu gibi ölçülerin kıymetinin devletçe veya mahallî idarelerce, tesbiti zaruri olmuştur. Batmanın mesaha ölçüsü olarak Türkistan ve İran'da kullanılması muayyen miktarda ekilen tohum veya alınan mahsulün araziye nispet edilmesinden ilerigelmiş olacaktır. Uygur vesikalarında araziye ait muamelelerde arazinin hudutları tesbit edilmekle beraber, çok defa bunun büyüklüğü de kaydedilmektedir. İran'da da mesaha ölçüsü olarak kullanılmışsa da miktarı hakkında malûmatımız yoktur.

Batman daha sonraları, kıymetini muhafaza edemiyerek, bu ölçü ve ölçü ile alâkalı diğer mefhumları ifade etmek için de kullanılmıştır.

« Rusçada patmannık (batman ile ölçmek için kullanılan ince ip ve Hazer sahillerindeki balıkçılar arasında balık ağlarında kullanılan ve küçük parmak kalınlığında ziftlenmemiş ip.)

« Ticaret sahasına ait olan birçok diğer ıstılahlar gibi batman da yabancı bir kelime olacaktır. F. W. K. Müller, kelime hakkında fazla izahat vermiyerek, bunun orta İranca batman'dan geldiğini kaydetmiştir. Eski Farsça (batimana), pehl batman, batmanan ve sonra da payman ve paymana «ölçü» şekilleri için bak. Grund d. iranischen philologie (Kısım 1 ve iki s. 37) bu şekillerden payman, paymana ve çağ (sart) Rald. IV. 1126.)

«Hububat için bir küçük ölçek», son devirlerde bu şivelere geçmiş olmalıdır. Eğer bu doğru ise, batman (bununla alâkadar görülen bezmen, bizmen için bak. mad.) çok eskiden Türk muhitine girmiş olmakla beraber, ses bakımından, beklenilen inkişaf merhalelerini geçirmemiş demektir. Bu kelime Türkler vasıtasiyle, İslâv kavimlerinde de oldukça eski devirlerde geçmiş olmalıdır; bazı lûgatlerde bunun «çok eski bir Rus ölçeğinin ismi» olduğu tasrih edilmiş olması da Goloktav, bunun bazı Rus muhitlerinde yabancı bir kelime sayılmadığını göstermektedir.

BATNEN BA'DE BATNİN (بطناً بعد بطنٍ) [*Fık.*, *Vak.*] Nesilden nesle, soydan soya mânasına gelen bu tâbir evvelki batında kimse varken ikinci batında olan kimse istifade edmez demekti. Meselâ vâkıf vakfımın gallesi batnen ba'de batnin evlâdı evlâdıma verilsin dese evvelki batından evlât varken sonraki vatındaki evlâda bir şey verilmezdi.

Arapça bir kelime olan batın karın demektir. Soy, sülâle mânasına da gelir.

Taş bağladı mecaa ile batn-ı pâkine
Dünyaya rağbet eylemedi Seyyid-ül-beşer
Ziya Paşa

BATPAZARI (باتپازاری) [*San.*, *Ti.*] Eski eşya alınıp satılan pazar yeri ve çarşı hakkında kullanılır bir tâbirdi. Halk arasında (bitpazarı) denilirdi. Aslı (bayat pazarı) dır.

BATTAL ÇEKMEK (بطال چکمك) [*Ida.*] Fesih ve iptal işareti koymak yerinde kullanılır bir tâbirdi.

BATTAL EBRU (بطال ابرو) [*San.*] Şekilsiz ebrular hakkında kullanılır bir tâbirdi. Battal adı verilen büyük boydaki kâğıtlardan yapıldığı için bu adı almıştır. Bu çeşit ebru daha ziyade defter kapaklarının iç ve dışında kullanılırdı. Ebrular şekillerine göre halezoni ebru, taraklı ebru, kumlu ebru, hatip ebrusu isimlerini alırlardı.

BATTAL ETMEK (بطال ایتمك) [*Ida.*] Pul, bilet, vesika gibi şeylerin üstüne damga vurarak veya delerek hükümsüz bırakmak mânasına gelir bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan (battal) metruk, mefsuh, gayrimüstamel demektir. İşsiz güçsüz adam, iri, kocaman mânasına da gelen bu kelime nadir olarak yiğit, cesur makamında da kullanılır.

BATTAL EVRAK (بطال اوراق) [*Ida*] Hükmü kalmamış kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BATTALINA BAKMAK (بطالنه باقمق) [*Ida.*] Tetkik edilmekte olan işin evveliyatına ait olarak yazılmış olan kâğıda bakmak, kuyut vesaika müracaat etmek yerinde kullanılır bir tâbirdi.

BATTALİYLE BERABER (بطالیله برابر) [*Ida.*] Eskiden resmî dairelerde kullanılan bir tâbirdi. Yazılan müsveddenin müstenidi olan kâğıt demekti. "Battalının raptı„ da o tâbirler cümlesindendi. Âmirlerden biri yazılan kâğıdın müstenidi olan evrakı görmek istediği zaman "battalının raptı„ işaretini koyar, alâkadar memurlar tarafından da battalı iliştirilirdi. Bu makamdaki battal tâbiri iptal olunmuş, hükümsüz bırakılmış demek değildi. Muamelesi bittiği için hıfzedilmiş demekti.

BATTAL KÂĞIT (بطال کاغد) [*San.*] Büyük kesimde kâğıtlar hakkında kulanılır bir tâbirdi. "Battal İstanbul„ o cümledendir.

BATTAL TORBASI (بطال طورباسی) [*Ida.*] Hükümet dairelerinde hükmü kalmıyan evrakın konulduğu torbalar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Torbalar ay ve sene üzerine tartibedilir, üzerlerine de işaret olunurdu. Eskiden dosya usulü mevcudolmadığı için kâğıtlar bu suretle torbalarda saklanırdı. Küçük bir memur iken cemaziyelevvel ayına ait torbadan gömlek yapan, zamanla mevkiinin yükselmesi üzerine azamet satmaya başlıyan biri hakkında bu halini bilenlerden birinin "cemaziyelevvelini bilirim„ sözünü sarf etmesi bu sözün sonradan elde ettikleri mevkiler münasebetiyle çalım satmağa başlıyanlar hakkında, atasözü suretinde, kullanılmasına sebebolmuştur.

BATTANCI (بطانجی) [*San.*] Yeniçeri ocağı için çuha tezgâhlarında imal edilen çuhayı dövüp kalıplıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Battançılar dokunan çuhaları köylerine götü-

rüp battaniadıktan sonra getirerek çuha ambarına teslim ederlerdi. Bunlar hizmetlerine mukabil vergi ve resimden muaf idiler.

BATTAN KETHÜDASI (بطان کتخدامی) [*Ask.*] Yeniçerilerle acemi oğlanlarına verilen kışlık kaputların çuhalarını battanlamak işinde kullanılanların başında bulunan memura verilen addı. Battanlamak döğüp kalıplamak demektir. Bu işi yapanlara battancı denilirdi. Pek sıcak tutan bu çivit renkli çuha Rumeli'de dokunurdu. Battanlama işini üç köy halkı yapardı. Bunlara battancı neferleri adı verilirdi. Çuha dokunup battanlandıktan sonra çuha eminlerine teslim edilirdi.

BAYAĞI HÜMAYUN (یاغی همایون) [*San.*] İpekli bir kumaş olan hümayunun pamuklusuna verilen addı. Kadınlar elbise yaparlardı.

BAYILDIM KASRI (بایلدم قصری) [*Sar.*] Dolmabahçe'nin gerisindeki bayırın üstünde bulunan kasrın adı idi. Onsekizinci Asır Kasırlarından biri olan bu Kasır İkinci Mahmut zamanında yeniden yapılmıştı. Fevkalâde bir manzarası olan kasır iki katlı ve müteaddit odalı idi. Civarında ağaçlı setler bulunuyordu. İkinci Sultan Mahmut da burada ceddi Birinci Mahmut gibi iftar eder ve bazı akşamlar Vükelâsını da davet eylerdi. Bu devirde bazı Sultan düğünlerinde dahi bu kasırda büyük ziyafetler tertip edilirdi.

BAYİİYE (بایعیه) [*Mal.*] Pazar yerlerine gönderilen mevad ve eşyadan gümrük ve ihtisap resminden başka olarak alınan resimdi. Bu resim ihtisap memurları tarafından alınırdı Satış resmi demekti. Bey'iye denilmiyerek bayiiye denildiğine bakılırsa bu resmin satıcıdan alındığı anlaşılır. Bazı şeylerden gümrük alınmıyarak bayiiye ve ihtisap alınır ve bir kısım eşyadan ise yalnız bayiiye istîfa edilirdi. Meselâ Maltepe ve Adalardan İstanbul'a getirilen yaş meyva ile üzüm, kiraz, vişne ve bostanın kıymetinden beher kuruşta iki para gümrük, dört para bayiiye, bir para ihtisap, sebzeden ise beher kuruşta dört para bayiiye ve bir para ihtisap alınırdı. Boğaziçinden gelen sebzelerin beher kabından on para bayiiye istîfa olunurdu. İstanbul'a gelen her nevi çiçekten de yalnız bayiiye alınırdı. Bununla beraber bu resim her yerde bir değildi. Üsküdar bahçelerinden gelen çiçeklerden kuruşta üç para bayiiye alındığı halde İstanbul ve civarındaki bahçelerden gelen çiçeklerden kuruşta dört para bayiiye alınırdı. İstanbul tarafından gelenlerden Üsküdardan gelenlere nazaran bir para fazla alınması deniz aşırı olan Üsküdardan getirilen çiçekler için İstanbul'dan getirilenlere nispeten fazla nakliye masrafı ihtiyar olunmasından ileri geliyordu.

Bu resim 16 cemaziyelevvel 1254 tarihli fermanla ihtisap rüsumu meyanında kaldırılmıştır.

BAYLÂÇ (بایلاچ) [*Mal.*] Eski zamanlarda Fransız gelmileriyle gelen ticaret eşyasından konsolosbanelerce alınan aidatın adıydı. Aynı makamda "balyaç„ tâbiri de kullanılırdı. Venedik elçileri hakkında Osmanlı Türkleri tarafından kullanılan balyos, baylos kelimesinden bozmadır.

"Baş. B. Arşivi„ nde mevcut bir vesika (Hariciye fiş No: 1593, tarihi: avahiri safer 212) aynen şöyledir:

"France sefainine ticarete mütaallik tahmil olunan eşyadan Fransa elçilerine ve konsolos'arına konsolata resmi ve baylaç tâbir olunan avait eda olunması için evvelce akdolunan mevadda tasrih olunmuştur. İzmir tüccarından bazıları vermel te taallül edegeldikleri cihetle taallül ederler ise emvalleri gümrükte tevkif birle rüsumu mezkûre ber-mucibi şürut-ı ahitname-i hümayun tamamen tahsil ve konsolos u mumaileyhe teslim olunmak babında İzmir Kadısına ve voyvodasına müekked emir verilmesi.„

BAYLOS (بایلوس) [*İda.*] Osmanlılar tarafından eski zamanlarda Venedik elçileri hakkında kullanılır bir tâbirdi. "Baylos„ suretinde istimal olunurdu (Baile) kelimesinden alınmadır. Sonra terk olunarak "elçi„ ve müteakiben "sefir„ tâbiri kaim olmuştur.

BAYRAK (بایراق) [*İda.*] Bir memleketi temsil etmek üzere kabul olunan alâmete verilen addır. Muhtelif renk ve işaretler taşıyan ve yerine göre bir mızrağa veya ağaca bağlı bezden ibaret olan bu alâmetin mânevî kiymeti pek büyüktür.

«Sancak» adı verilen bayrak bütün milletler gibi Türkler tarafından da ilk zamanlardan itibaren kullanılmış ve mukaddes bir yadigâr gibi telâkki edilerek her türlü kem gözlerden korunmuştur.

Türkler tarafından teşkil olunan devletlerin bayrakları hakkında pek kıymetli malûmat veren değerli Profesör Fuat Köprülü (İslâm Ansiklopedisi, bayrak maddesi) Osmanlı İmparatorluğu devrindeki bayrak için şu mühim tafsilâtı veriyor: «Türklerin orta çağda kurdukları en ehemmiyetli ve en devamlı siyasi teşekkül olan Osmanlı İmparatorluğunun bayrakları hakkında diğer Türk devletlerininkiler ile kıyas

edilemiyecek kadar çok ve etraflı malûmata malikiz. XIV. asır hakkındaki kaynakların azlığı ve kifayetsizliği malûm olmakla beraber, XV. asrın bilhassa son yarısından başlıyarak bir yığın tarihî ve edebî kaynaklara, haritalara, resmî vesikalara, minyatürlere, hattâ Türk ve Avrupa müzelerinde muhafaza edilen Osmanlı bayraklarına malik bulunuyoruz. İmparatorluğun garp ile sıkı ve daimî münasebetleri dolayısiyle XVI. — XIX. asırlara ait garp sefaretname ve seyahatnamelerinde verilen malûmat ile, vesika kıymetinde olan birtakım tablo ve gravürlerden de bu hususta tamamlayıcı malûmat edinmek kabildir. İşte bundan dolayı, Marsigli, Dohsson, Von Hammer gibi XVIII.-XIX. asırlara mensup müellifler Osmanlı İmparatorluğuna ait eserlerinde, Osmanlı bayrakları hakkında malûmat vermiş oldukları gibi İslâm armalarına dair mühim araştırmalarda bulunan Mısırlı Yakup Artin Paşadan başlıyarak şu son yıllara kadar Osmanlı bayrağının rengi üzerindeki alâmetler, muhtelif devirlere ait bayraklar hakkında birtakım makaleler ve monografi mahiyetinde eserler yazılmıştır.

«Osmanlılardan evvelki islâm ve Türk bayrakları hakkında hemen hiçbir esaslı bilgiye dayanmadan ve bayrak meselesinin diğer hâkimiyet sembolleri ve bununla alâkalı birçok şeylerle (renklerin sembolizmi, bayraklar üzerinde kullanılan muhtelif motiflerin mahiyeti ve menşeleri v. s.) münasebeti hatıra getirilmeden tamamiyle tenkidsiz bir tarzda yazılan bu eserler, birçok yanlış izahlar ve hükümler ile doludur. Bilhassa XVI. asırdan evvelki Osmanlı bayrakları hakkında pek az ve kifayetsiz malzemeye dayanıldığı gibi bundan sonraki devirlere ait kaynaklardan pek az istifade edilmiştir. İşte bu sebeple bütün bu neşriyattan ancak ihtiva ettikleri malzeme bakımından istifade olunabileceği unutulmamalıdır. Biz bu küçük hulâsada, Osmanlı bayrakları meselesini, hiç tafsilâta girişmeden en umumi çizgileri ile anlatmağa çalışacağız.

«İlk Osmanlı padişahlarının bayrakları hakkında sonraki Osmanlı tarihlerinin verdikleri malûmata göre, Konyadaki Selçuk hükümdarlarının Osman Gaziye gönderdiği hâkimiyet alâmetleri arasındaki bayrak, beyaz renkte idi. Âşık Paşa Zade ve Neşrî'de bu bayrağın rengi hakkında bir sarahat yoksa da, Oruç Bey bu sancağın «peygambere mahsus sancak» olduğunu söyler. Biz bu rivayetin esas itibariyle asılsız olduğuna ve sonradan uydurulduğuna kaniiz. Bu rivayetin doğruluğu farz olunsa bile, bunun Peygambere ait sancak değil, İlhanlılara ait beyaz bayrak olacağı pek tabiîdir. Mamafih XV. asırda Osmanlıların kırmızı bayraklar kullandıkları, Âşık Paşa Zade'nin Alaşehir'de dokunan bir nevi kızıl kumaştan bayrak ve hil'at yapıldığı hakkındaki kaydından anlaşılıyor. Fatih muasırı Tursun Beyin ifadelerinden bu devirde Osmanlı donanmasında ve azap kıtalarında kırmızı, yeniçeri kıtalarında beyaz bayraklar kullanıldığı istidlâl olunur. Herhalde muhtelif kaynakların ifadelerinden pek iyi anlaşılıyor ki Osmanlılar daha XIV. asırdan başlıyarak sair İslâm ve Türk devletlerinde olduğu gibi, türlü türlü bayraklar kullanmışlardır; XV. asırda hükümdara mahsus sancaklardan başka, muhtelif kapıkulu ocaklarına, büyük devlet ricaline, beylerbeyi ve sancak beylerine, donanma kumandanına ve reislerine, azab ocaklarına, ticaret gemilerine mahsus türlü renklerde bayrakların üzerinde muhtelif şekiller ve yazılar bulunurdu. Yeniçeri ocağının muhtelif ortalarının kendilerine mahsus nişanları (çapa, anahtar, balık, v. s.) vardı ki kışlaların kapılarına, ortaların bayraklarına bu alâmetler nakşedilirdi. Bunlara mensub olanlar, kollarına ve baldırlarına bu alâmeti, mürekkep veya barutla dövdürürlerdi. Marsigli'de (ve ondan naklen Cevat Paşanın Tarih-i Askerî-i Osmanisinde) bu nişanlara tesadüf edilirse de bu alâmetlerin iptida ne zaman kullanıldığı malûm değildir. Sonraları topçu, lâğımcı, kumbaracı ocakları gibi askerî sınıfların bayraklarında top, kumbara gibi kendilerine mahsus hususi alâmetler bulunduğunu görüyoruz. Celâlî eşkıyasının türlü renklerde, üzerlerinde türlü şekiller ile beraber zorba başıların isimleri de yazılı yüzlerce bayrak kullandıklarını Naimâ kaydeder. Yeniçeri ocağının beyaz bayrak taşımasını, ocağın piri ve hâmisi Hacı Bektaş-ı Veli'nin Şiîlik temayüllerine isnadeden Yakup Artin'in bu mülâhazası hiçbir suretle kabul edilemez Bu renk doğrudan doğruya Cengiz İmparatorluklarının resmî rengidir ki, Anadoludaki Moğol hâkimiyetinin tesiri ile Osmanlılar tarafından kabul olunmuştur. XV.-XVI. asırlarda yeniçerilere ak bayrak, sipah bölüğüne kırmızı bayrak, silâhtar bölüğüne sarı bayrak, orta ve aşağı bölüklere alaca bayrak adları verilmesi, bunların taşıdıkları bayrakların renginden dolayıdır ki, bu âdetin eski Türklerin askerî mahiyetteki kabile teşkilâtında da mevcudolduğunu yukarda söylemiştik. Doğrudan doğruya devşirmelerden teşkil edilen bu sipah bölüklerini timarlı sipahisi ile karıştıran Fevzi Kurdoğlu'nun bunların kırmızı bayrak taşımalarını Türk halk ananelerine istinadettirmek istemesi, tamamiyle yanlıştır.

Yakup Artin'in eskiden siyah rengi millî olarak kabul eden Türklerin, Bizans hudutlarına yaklaştıkça kırmızı ve sarı renkleri hükümdarlara mahsus renk olarak kabul etmelerini Bizans tesirine atfetmek istemesi, Türk ve İslâmlardaki renkler ve bayraklar hakkındaki bilgisizliğinden ileri gelmektedir. Siyah rengin umumiyetle Selçukluların ve Anadolu Selçuklularının resmî renkleri olduğunu, yukarda söylediğimiz gibi sarı rengin de Memlûk İmparatorluğunun rengi olduğunu (Osmanlılara Memlûklerden geçtiği pek sarih olan bu sarı rengin menşeini Dr. Rıza Nur'un Çinde araması doğru değildir), kırmızı rengin ise muhtelif Türk kabilelerinde ve Karahanlılarda kullanıldığını bilhassa göstermiştik. Bütün bu renklere daha Osmanlılardan evvelki Türk devletlerinin bayraklarında tesadüf edildiğini düşünürsek, Bizans yahut Çin tesiri iddialarının mânasızlığı daha iyi anlaşılır.

"Doğrudan doğruya padişaha mahsus bayrak Fatih devrinde ak sancak idi ki Bayezit II., Selim I. ve Kanuni Süleyman devirlerinde de bunun değişmediğini muhtelif kaynaklardan öğreniyoruz. Dr. Rıza Nur'un bunu Kanuni devrinde başlamış bir anane telâkki etmesi tamamiyle yanlıştır. Daha evvelki devirler hakkında bu hususta kat'î ve sarih vesikalar henüz malûm değilse de İlhanlılar devrinden beri Anadoluda imparatorluk rengi olarak kullanılan ak sancağın, Fatih'ten evvelki Osmanlı padişahları tarafından da — hiç olmazsa Yıldırım Bayezit'ten beri — kullanıldığı tahmin olunabilir. Osman Gazi'ye beyaz sancak gönderildiği hakkındaki rivayet de, tarihî bakımdan mevsuk olmamakla beraber, beyaz sancağın eskiliğini gösteren bir anane olarak kabul edilebilir. Daha sonraki asırlarda, esasen peygambere aidolup, sonradan Osmanlı padişahlarına geçtiği iddia olunan sancak-ı şerif, yani mukaddes dinî bayrak, büyük bir ehemmiyet kazanmıştı. Yeniçerilerin ak bayrağı ile süvari ocaklarının alaca, kızıl, ve sarı bayrakları Kanuni Süleyman'ın ilk zamanlarında da devam ediyordu. Müverrih Âli'nin ifadesi, İmparatorluğun XVI. asırdaki azametli inkişafı neticesinde, Kanuni'nin o zamana kadar dört renkte olan bu bayrakları altıya çıkardığını anlatıyor. Doğrudan doğruya hükümdarın hassa kuvvetini teşkil eden bu kapıkulu ocaklarının taşıdıkları bayraklar, umumiyetle, saltanat sancakları sayılırdı. Kanuni devrinde ilâve edilen bu bayrakların yeşil, siyah renklerde olduğu söylenebilir. Gerçi bu iki rengin, daha evvel, yeşilin daima, siyahın arasıra kullanıldığını da pek iyi biliyorsak da Kanuni devrinde kapıkulu ocaklarında bu renk bayrakların da kullanılması usul ittihaz edilmiş olsa gerektir. Şair Taşlıcalı Yahya Beyin Kanuni'nin ak, alaca, kızıl ve yeşil bayraklarından bahsetmesi yine aynı şairin hükümdarın ak sancağını zikreylemesi de bu mütalâalarımızı kuvvetlendirir. Macaristan seferine çıkan orduya kumandan tâyin edilen Sadrazam İbrahim Paşaya beyaz, yeşil ve sarı renklerde üç sancakla iki kırmızı ve iki tane de alaca bayrak verildiği hakkındaki kayıtlar, bunların hükümdarların hassa kuvvetine mahsus sancaklar olduğunu anlatıyor. Netayic-ül-vukuat'ın vezirler ile beylerbeylerin, saltanat rengi olan ak sancaklar taşıdıkları hakkındaki ifadesi herhalde tashihe muhtaçtır. Çünkü beylerbeylerin kırmızı sancak taşıdıkları XVI. asır şairlerinden Hayalî, Sûzi, Çanıçak Mehmet Çelebinin şiirlerinden kat'î olarak anlaşılıyor. Hükümdarların ak sancaktan başka, bilhassa kızıl sancak da kullandıkları, Mısırı fethettiği zaman Selim I. in otağının önünde ak ve kızıl iki sancak dikilmesinden anlaşılıyor. Bunu zikreden Mısır müellifi İbn-i İyas bu beyaz sancağın harbe nihayet verildiğine alâmet olduğunu söylüyorsa da hakikatte bu asıl hükümdar sancağıdır; kızıl sancağa gelince, bu da herhalde hükümdara mahsus diğer bir sancaktı. Netekim Çaldıran meydan muharebesinde de Selim I. in biri kızıl ve biri beyaz iki saltanat sancağı bulunması, İbn-i İyasın izahındaki yanlışlığı kat'î surette göstermektedir. Yine aynı tarihçi, Bayezit II. nin torunu Kasım Beyin "Rum hükümdarlarının, yani Osmanlı sultanlarının âdeti üzere„ yeşil ve kırmızı renkli ipek sancağı olduğunu da yazmaktadır. Ahmet Timur Paşa bunu "kırmızı zemin üzerinde yeşil bir daire„ bulunan bir bayrak telâkki etmekte ise de, bu izah tarzını teyidedecek hiçbir delil yoktur. Osman ve Orhan devirlerinde saltanat bayrağı olan ak sancağın Orhan veya Murat I. zamanında yeşile ve Mehmet I. tarafından da kırmızıya tebdil edilerek ortaya bir yeşil daire konulduğu hakkındaki bazı rivayetlerin doğru olmadığı XVI. asırda bile pahişahların ak sancak kullanmalarından anlaşılıyor. Mamafih daha XVI. asrın başlarında kırmızı saltanat sancağının mevcudiyeti de muhakkaktır ki, bu, belki de Selim I. den evvel kullanılmıştır.

"Osmanlılarda yeşil renkli sancağın eskiden beri kullanıldığı söylenebilir. Aydın Oğlu Umur beyin gemisine çekilen sancağın yeşil olması, dinî mahiyette olan bir rengin cihad ve gaza mefhumunu ifade ettiğini pek iyi gösterir. Çaldıran muharebesinde Bolu ve Kastamonu

süvarilerinin yeşil sancaklar kullanmaları, Kanuni devrinde kapıkulu ocaklarında bu renk bayrakların mevcudiyeti bunu belirtir. Yeşil renkli sancakların gazilere mahsus olduğunu ve bunun daha ziyade denizciler tarafından kullanıldığını gösteren muhtelif deliller vardır. İstanbul muhasarasında, Fatih'in gemisinde yeşil sancak bulunması XVI. asrın büyük denizcisi Barbaroa'un bayrağının üzerinde zülfikar şekli ile fetih ve zafer ayetleri bulunan, yeşil kumaştan olması, İnebahtı (Lepant) muharebesinde Cezayir Beylerbeyi Uluc Ali Paşanın gemisinde üzerinde beyaz bir pençe ile fetih ve zafer ayetleri nakşedilmiş yeşil sancak bulunması, Piyale Paşa donanmasının İstanbul dan hareketini tasvir eden bir Frenk seyyahının ifadesine göre kumandan bayrağının yeşil olması, Evliya Çelebi'nin ifadesine göre Frenk korsanları ile daimî savaş halinde bulunan Cezayir gemilerinin XVII. asırda belki de Umur ve Barbarosun ananelerini devam ettirerek yeşil sancak taşımaları, yine onun kaydettiği gibi Rumeli serhadlerindeki kalelerde yaşıyan gazilerin o devrin ananesine göre çeteye — yani akına, çapula — çıkarken yeşil bayrak kullanmaları yukardaki iddiamızı ispata kâfidir. Sonraları bayraklarda yeşil rengin çoğaldığını, biraz aşağıda donanma bayraklarından bahsederken göreceğimiz gibi Selim I. zamanında başlıyarak, orduda bu renk sancakların çoğaldığını görüyoruz: Topraklı süvarisinin bayrakları, yukarısı yeşil ve aşağısı kırmızı renkte olmak üzere, iki renkli idi; dört bölük bayrakları beyaz ve yeşil çizgili olduğu gibi, delil bayrağının da yukarısı yeşil idi.

"Osmanlı İmparatorluğu ordusunda olduğu gibi, donanmasında da türlü renk ve şekillerde türlü türlü bayraklar kullanılmıştır. XV. asırda bilhassa kırmızı bayraklar kullanıldığı halde (Fatih ve Bayezit II. devirlerinde) XVI. asırda kumandana mahsus bayrağın yeşil olduğunu memleketin muhtelif mıntakalarına mensup derya beylerinin de, beyaz, kırmızı, sarı, sarı - kırmızı ufki çizgili (alaca) bayraklar kullandıkları malûmdur. Bu sırada ticaret gemilerinin beyaz bayrak taşıdıkları bazı edebî kaynaklardan anlaşılıyor. XVIII. asırda da kaptan paşalara mahsus bayrak, yeşil idi. Gerek bu asırda, gerek daha sonraki asırda gemi sancaklarında en ziyade kırmızı (al) renk kullanılmakla beraber yeşil bayraklar da çoktu; bunların kimlere mahsus olduğu (kaptan paşalara, patronlara, riyalelere, kaptanlara v. s.) üzerindeki şekillerden (zülfikar, üç yıldız veya ok - yay, çapa v. s.) anlaşılırdı. Mamafih Mahmut I. devrinden sonra, donanmada en ziyade yeşil sancaklar kullanılmağa başlandı; kalyonların kış sancakları yeşil olduğu gibi, amirallere mahsus forslar da yeşil zemin üzerinde zülfikar ve hilâl şekillerini ihtiva ederdi. D'Ohsson, bu asırlarda, Osmanlı ticaret gemilerinin de yeşil sancak kullandıklarını söyler. 1207 (1793) de Kaptan Küçük Hüseyin Paşanın teşebbüsü ile gemi bayraklarında daha ziyade kırmızı rengin kullanılmağa başlandığını ve yine o asırlarda Selim III. ün ordu ve donanmaya ait muhtelif icraatı arasında, bayraklar üzerindeki hilâl şekline sekiz köşeli yıldız ilâve olunduğunu görüyoruz. Hulâsa, bu devre ait muhtelif vesikalardan, bayrak meselesinin de muayyen usullere bağlandığı, büyük gemilerin muhtelif direklerine çekilecek bayrakların, bayraklar üzerindeki şekillerin tesbit edildiği, hükümdara mahsus gemiye (taht gemisi) çekilecek kırmızı sancağın üstünde Selim'in tuğrası olduğu anlaşılıyor. Selim III. Mısırın Fransızlardan geri alınması münasebetiyle, Küçük Hüseyin Paşaya, üzerinde bir sorguç ve bir zülfikar ile, galiba İskenderiye kalesini temsil eden bir resim bulunan bir kırmızı sancak vermişti. Yine bu devirlerden kalan bazı albümlerden anlaşıldığına göre İmparatorluğun muhtelif ticaret limanlarına (İzmir: üç mavi ve iki beyaz ufki parça; Girit: iki kırmızı ve bir beyaz ufki parça; Ülgün: düz kırmızı), İslâm tüccar gemilerine (iki kırmızı ve bir yeşil ufkî parça), reaya tüccar gemilerine (iki kırmızı ve bir mavi ufki parça), Karadeniz tüccarlarının (mavi, beyaz, kırmızı, sarı ve birçok küçük mustatillerden mürekkep), Akdeniz tüccar kalyonlarına (alt alta mavi, sarı, kırmızı üç ufki parça), Unkapanı tüccarlarına (üç köşeli beyaz zemin üzerinde, altı köşeli beş mavi yıldızla kırmızı ve mavi renkte bir yuvarlak, ucunda mavi ve kırmızı iki çizgi), umumi tüccar gemilerine (beş mavi, dört beyaz, iki kırmızı, bir sarı ufki dar parça) mahsus bayraklar kullanılıyordu. Cezayir Beylerbeyinin muhtelif bayrakları vardı: üst köşesinde beyaz renkte sarıklı bir insan başı bulunan kırmızı bayraktan başka korsanlara mahsus olarak üzerinde bir kafa iskeleti ile elinde kılıç, çıplak bir kol bulunan kırmızı sancak vardı. Aynı alâmetleri taşıyan mavi renkli bayrak, tüccar gemilerine mahsustu. Kumandan forsları yeşil idi. Beylerbeyliğe ait ticaret gemilerinin bayrağı beyaz, yeşil, kırmızı, üç ufki parçadan mürekkepti Tunus ve Cezayir tüccar gemileri ortası yeşil olmak üzere, iki mavi, iki kırmızı beş ufki parçadan ibaretti. Trablus beylerbeyi ile, İstanbul limanına mahsus sancak,

üç hilâlli yeşil sancaktı. Tunus sancağı üç kırmızı ve iki beyaz ufki parçalı, tüccar gemileri bayrağı yeşil ve altı üstü kırmızı üç parçalı olarak gösterilmektedir. Görülüyor ki XVIII. asır sonlarında bayrak şekilleri ve renkleri oldukça muntazam bir usule bağlanmıştı.

"Mahmut II. devrinde Selim III. zamanındaki gibi, bayrak şekilleri hemen ayniyle devam etti. Kalelere ve hükümet binalarına çekilen resmî sancağın bu devirde, ay yıldızlı al sancak olduğu görülüyor. Lâkin, yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine, bunlara ait hususi bayrakların kullanılmasına son verildiği gibi, yeniçeriler arasında çok yayılmış olan bayrak kelimesi de — yeniçeriliği ve Bektaşiliği hatırlatacak başka birtakım kelimeler ile birlikte — yasak edildi ve bunun yerine sancak kelimesinin kullanılması için her tarafa emirler verildi (Lûtfi Tarihi, C. 1, s. 240). Yeniçerilerin son zamanlarında daha ziyade kırmızı renkte olan bu bayraklardan, üzerinde beyaz bir pençe, bir zülfikar ve bir daire şekli bulunan çatal uclu bir bayrakAskerî Müzede mevcuttur. Selim III. devrinde Nizam-ı Cedit kıtaları için ihdas edilen ortasına sarı sırma ile bir hilâl, yahut ortadaki hilâlden başka dört köşesine de hilâller işlenmiş, kırmızı veya fesrengi bayraklardan bazıları Topkapı Müzesinde saklanmaktadır. Mahmut II. tarafından teşkil edilen Asakir-i Mansure-i Muhammediye'ye mahsus olmak üzere Kelime-i Şahadet veya fetih ayetleri bulunan siyah bayraklar yapılmıştı: bunlarda siyah rengin tercihi peygamberin Ükap adlı meşhur siyah bayrağının rengini taklit maksadiyle olmuştur. İkinci meşrutiyetin ilânına kadar, orduda, üzerlerinde ayetler yazılı ve nükümdarların ortası tuğralı armalarını havi sırma saçaklı türlü türlü alay sancakları kullanılmış ve ondan sonra da bu âdet devam etmişti; bunların rengi hemen umumiyetle kırmızı idi. Abdülhamit II. zamanında cuma namazı münasebetiyle yapılan selâmlık resminde hilâfete mahsus bir bayrak kullanılırdı. Bu, kırmızı atlas zemin üzerine etrafı beyaz kılaptan ile işlenmiş dörtköşe bir çerçeve içerisinde bir tarafında "İnna fetahna„ suresi, diğer tarafında ise güneş resmi bulunan sırma saçaklı ve ucu hilâlli bir sancaktı.

"XIX. asrın ilk yarısında, üzerinde hilâl ve yıldız işareti bulunan kırmızı (al) sancağın, o zamanki garp devletlerinin resmî bayrakları gibi Osmanlı İmparatorluğunun resmî ve umumi timsali, yani millî bayrak olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Abdülmecit zamanındaki İmparatorluk bayraklarını gösteren bir albümde, eski bir ananesi olan Trablusgarb'a mahsus üç yıldızlı yeşil sancak müstesna olmak üzere diğer bayraklar umumiyetle kırmızı renktedir ve ortalarındaki muhtelif alâmetler de beyazdı. Padişaha mahsus tuğralı sancaktan başka, hükümdarın gemileri ziyaretinde kullanılan, ortasında güneş ve dört köşesinde şualar bulunan bir sancak daha vardı. Kaptan paşaya mahsus sancakta bir hilâlle sekiz köşeli yıldız mevcuttu. Diğer bazı bayraklardaki yıldızlar ise, dört köşeliydi. Bunlardan başka Tophaneye, kalelere, Galata kulesine, Bahriye mektebine mahsus bayraklar bulunduğu gibi, ticaret gemileri için de sağ üst köşesine bir yıldız resmedilmiş ayrı bir bayrak vardı. Tunus Beyinin sancağının ortasında kırmızı zemin üzerindeki bir beyaz daire içinde kırmızı hilâl ve yıldız şekli mevcuttu. İmparatorluğa tâbi olan Sırp, Eflâk ve Buğdan beylerbeyleri ile Sisam Adasına ait hususi bayraklarda Osmanlı hâkimiyetinin alâmeti olan kırmızı renk ile beraber mavi, sarı ve beyaz renk de kullanılmıştı. Üst köşelerinde, Osmanlı hâkimiyetinin timsali olmak üzere, kırmızı zemin üzerinde, beyaz üç yıldız bulunan sarı Eflâk bayrağı ile mavi Buğdan bayrağında, birincisinde çift kartal, ikincisinde bir de öküz başı mevcuttur ki, bu iki memleket bayraklarında bu şekillerin mevcudiyetinden Evliya Çelebi de bahsetmektedir. Abdülmecit'in son devirlerinde sekiz köşeli yıldız, beş köşeliye tebdil edilmek suretiyle, bayrağımızdaki yıldız şekli de tesbit edilmiş oldu. Abdülâziz zamanında başlıyarak padişahlara mahsus bayrakların ortasındaki tuğraların beyaz renkte sekiz şualı ve beyzi bir güneş içine alınması âdet oldu. Sonradan bu bayrağın kırmızı rengi vişne çürüğüne tebdil edilerek bu saltanat sancağı, saltanatın kaldırılmasına kadar devam etti. Bu devirde yeşil rengin hacılara mahsus gemilerin bayraklarına tahsis olunduğunu görüyoruz. Osmanlı İmparatorluğunda, daha XIV. asırdan başlıyarak tarikatlara mahsus (daha ziyade siyah ve yeşil renklerde) üzerlerinde ayetler ve pirlerin isimleri bulunan bayraklar kullanıldığı gibi (h) (msl. İsakilerde olduğu gibi) esnaf teşekkülleri nin de ayrı ayrı bayrakları olduğunu biliyoruz.„

Alem taşıyana alemdar, sancak taşıyana sancaktar denildiği gibi bayrak taşıyana da bayraktar denilirdi.

Tuttu bir kıt'ayı akan kanın
Çâk çâk olda tîğ-i berranın
Bayrağın paralandı düştü yere
Olda her pâresi cihane bere
Bu madar raz-i mahşerin şanı?

Ey meh-i asûman-ı Osmani
Ne mehabetli inşikakın var!
Namık Kemal

BAYRAK AÇMAK (بایراق آچق) [*Hal.*] İsyan etmek, terbiye haricine çıkmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BAYRAK ASKERİ (بایراق عسکری) [*Bah.*] Her sene ruz-u hızırda sahil olan yerlerden gelip gemilere taksim olunarak derya seferi ifa olunduktan sonra ruz-u kasımda memleketlerine dönen gönüllü bahriye askerinin unvaniydi. Buharlı gemiler icadolunmadan evvel deniz muharebeleri hıdrellezle kasım arasında cereyan eder, kış basınca gemiler yerli yerine çekilirdi.

BAYRAKTAR (بایراقدار) [*Ask.*] Bayrak taşımak vazifesiyle mükellef olana verilen addı. Yeniçeri ocağını teşkil eden ortaların bayraklarını taşımak için her ortanın bir bayraktarı olduğu gibi sair kapıkulu ocaklarını terkibeden ortaların da her birinde birer bayraktar mevcuttu. Sipahilerin de kendilerine mahsus bayrakları ve bayraktarları vardı. Beylerbeyleriyle ümera kendi tevabiiyle sefere iştirak ettiklerinden onların da bayraktarları mevcuttu.

Yeniçeri ocağındaki bayraktarlar aynı zamanda orta zâbitanından sayılırlardı. Her ortada en eski ve kıdemli olmak hasebiyle pek ziyade itibar ve nüfuza malik olan ve «baş eski» tesmiye olunup orta zâbitanından sayılan nefer dahi bayrak taşımak hususunda bayraktara yardım ederdi.

Bayraktar; başına aşağı kısmına çaprazvari beyaz bir şarık sarılı mavi bir külâh giyer, arkasına kırmızı cüppe, ince entari, bacağına kırmızı dövme şalvar, ayağına da sarma çizme giyerdi.

«Alem» taşıyana alemdar, «sancak» taşıyana da sancâktar denilirdi.

BAYRAM ALAYI (بایرام آلایی) [*Sar.*] Ramazan ve kurban bayramlarının birinci günleri Osmanlı padişahları bayram namazını kılmak üzere camiye gidip gelirken yapılan merasime verilen addı.

Gidilecek camii, hünkârın kendisi seçerdi. Osmanlıların yükseliş ve kemal devirlerinde bu alaylar büyük debdebe ile yapılırdı.

BARAMİYYE (بایرامیه) [*Sof.*] Haci bayram-ı Veli tarafından XIII. (XIV) asrın sonlariyle IX. (XV) asrın ilk yarısında Ankarada tesis olunan tarikatın adı idi. Hacı Bayram Ankara yanında Çubuk suyu cenubundaki «Solfasol = Zü-fazıl» köyünde doğmuştur. Medrese tahsilini bitirdikten sonra bir müddet Ankara'da tedris ile meşgul oldu. Sonra Kayseri'de şeyh Ebu Hâmit Hamidüttin-i Aksarayi'ye intisap eyledi. Şeyhin Şam'a ve Mekke'ye gidişinde beraber bulunarak Aksaray'da ölümüne kadar yanından ayrılmadı. 833 (1729/1430) te öldü ve Ankara'daki türbesine gömüldü. Sağlığında kazandığı şöhreti öldükten sonra da muhafaza etmiştir.

Bayramiyye tarikatının silsilesi bir koldan Bayezid-i Bestami'ye çıkar. Diğeri bilhassa Halveti'ler ve Melâmi'ler tarafından kabul edilendir ki bu da Hasan Basri'ye giden Halvetiyye silsilesidir. Birinci silsile Ebül Hasan Zarafani'den Nakşibendiyye silsilesiyle birleşir. Bu bakımdan ilk silsile hem Alevî, hem Sıddıkıdır. Bundan dolayı silsile itibariyle bu iki kolu birleştiren Bayramilik zikr-i hafiyi benimsiyen Nakşibendilik ile münasebetli ve Nakşibendilik ile Halvetîliği birleştiren bir tarikat sayılmıştır.

Bayramilik Hacı Bayram-ı Velinin ölümü üzerine iki kola ayrılmıştır. Bir kısım zikr-i cehriyi kabul ederek Hacı Bayram'ın halifesi Ak Şemseddin'e tâbi olmuş, bir kısmı da yine Hacı Bayramın halefasından Bursalı Ömer Dedeye uyup zikir ve vird gibi şeylerden, hususi kisveden, hattâ topluluk yerleri olan tekkelerden bile feragat ederek Melâmi adını almışlardır.

Asıl Bayramilik Ak Şemseddin'den yürümüştür.

Şeyh Hâmit tarikatı Hoca Ali Erdebili'den, o Sadrüddin-i Erdebili'den, o da Şeyh Safiyyüddin-i Erdebili vasıtasiyle İbrahim Zahit Geylâni'den almıştır. Zahid'in nispet silsilesi Halvetîlikten gelmektedir.

Hâmid-i Kayseri'nin bir nispeti de Bayezid-i Bestami'ye vâsıl olduğu için Bayramiyye tarikatı Aleviyye ve Sıddıkıyye nispetini câmii sayılır.

Tarikatın esası cezbe, muhabbet ve esrardı. Aşağıdaki beyitlerde bu cihet izah olunmaktadır:

Anla imdi fırka-i Bayramiyi
Gör ne veçhile dürür Bayramiyi
Ba dürür erkân-ı Bayramı meğer
Şeyh olan her kime eglerse nazar
Şevk-i Hak ile gözü bina olur
Cezbe-i Hak ile müstesna olur
Var dır anlarda dahi üç itibar
Biri cezbe dediğimiz âşikâr
Hem muhabbettir ikincisi anın
Âşık ola Hakka bu can ü tenin
Hem üçüncüsü anın sırr-ı İlâh
Kimde ise ol dürür ma'nide şah
Böyledir Bayramînin âyinleri
Ba dürür bil zahir ü batınları

Şubeleri şunlardı: Melâmiyye, Hamzaviyye, Şemsiyye, Tennuriyye, Himmetiyye, İsaviyye, Celvetiyye.

BAYRAM TOPU (بایرام طوپی) [*İda.*] Ramazan ve Kurban bayramları münasebetiyle atılan toplar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bayram vesilesiyle top atılmasına hangi tarihte başlandığı malûm olmamakla beraber, 1754 senesinde yukarda yazılı vakitlerde atıldığı ve kanun-u kadim icabından olduğu "Başbakanlık arşivi„nde mevcut aşağıdaki vesikadan (askerî 1408) anlaşılıyor:

"Fahr-ül-akran izzetlu topçubaşı İbrahim Ağa badettahiyyet-ül-vafiye inha olunur ki işbu gelecek iyd-i udhiyyede ber kanun-u kadim yevm-i arifede ba'd-el-asır on top ve badehu dört gün dahi beher yevm alessabah ve ba'd-ez-zuhur ve ba'd-el-asır on beşer top min hays-ül-mecmu dört günde arifesiyle yüz doksan top eder Cebehaneden miktar-ı kifayede barut-u siyah ahz olunup minval-i muharrer üzere dört gün arifesiyle yüz doksan top remyeyliyesiz vesselâm 9 R. 1168„

Esseyit Yakup

Yine arşivde mevcut diğer bir vesikaya göre (askerî 3689) 1803 (ramazan 1218) ten itibaren mevcuda on bir top daha ilâve edilmiştir.

Kezalik arşivdeki başka bir vesikaya nazaran (askerî 2314) hicrî 1258 senesinde (1842 de) beşer top atılıyordu. Buna dair olan vesika şudur:

"Kaptan Paşa hazretlerine

"İyd i şerif-i meserret redif eyyamında top endahtı resm-i memduh-i saltanat-ı seniyyeden olduğuna binaen işbu mah-ı ramazan-ı şerifin selhi olan perşembe günü vakt-i asırdan bed' ile iyd-i said-i fıtrın üçüncü gününe değin lâzım gelen mahallerden beşer nöbet top endahtiyle izhar-ı meserrete himmet buyura deyu ferman-ı âli.....„

27 N. 1258

Şunu ilâve etmek lâzım gelir ki şimdi millî bayramlarda top atıldığı gibi eskiden padişahların vilâdet ve cülûs günlerinde de, bayramlarda olduğu gibi, top atılırdı. «Arşivde» mevcut bir vesikaya göre (Saray 690) (1812) de vilâdet günlerinde beş nöbet top atılırdı. Arşivde, cülûs günlerinde top atıldığını gösteren bir vesikaya rastlanmadığına nazaran cülûslarda top atılmasının muahhar olduğu anlaşılmaktadır.

BAYTAR (بیطر) [*Tıb.*] Hayvan hastalıklariyle meşgul olan tabipler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan baytarın mânası «yarılmış» tır. Tırnakları yarık olan davarların tırnaklarını kesene, o türlü hayvanlardan kan alana ve yine o cins hayvanları nallıyana baytar denilmişti. Hayvan hastalıklarına bakmak ve onları iyi etmek üzere mektepler açılarak oralarda mütehassıslar yetiştirildiği zaman onlara da bu ad verilmişti. Tıbbi, tarihî ve felsefi birkaç mühim eser yazmış olan baytar Suphi Ethem Bey: «Memleketimizde baytarlık kadar geç başlamış ve lâyık olduğu itibarı görmemiş hemen hiçbir meslek yoktur. Teessüf ile söylenebilir ki gerek havas, gerek avam arasında mütefennin bir baytara bir nalbant derecesinde ehemmiyet verilmemiştir..... Ve bu meslek erbabının muhtelif mevzular hakkındaki faydalı çalışmaları da bu yüzden gayrimekşuf kalmıştır.» der. Bu mütalâalardan dolayı olacak ki son senelerde çıkan bir teşkilât kanunu ile mütehassısların gördükleri tıbbi ve sıhhi işlerle münasebeti görülmiyerek terk edilip yerine Frenklerin veteriner tâbiri alınmıştır.

BÂZ BE-HAZİNE (باز بخزینه) [*Mal.*] Geri verilmek üzere ariyet olarak hazineden alınan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan ve muhtelif mânası bulunan bâz'ın bu ıstılahtaki karşılığı «canip, taraf» tır.

BAZDAR (بازدار) [*Sar.*] Avcılıkta kullanılan kuşlara bakanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça bir kelime olan bazdarın lûgat mânası doğancı'dır. Kuşların terbiyesine, yiyip içmesine bakanlara, baktıkları kuşların adlarına göre, çakırcı, doğancı, şahinci de denilirdi.

BAZHANE MÜLÂZİMLERİ (بازخانه ملازملری) [*Sar.*] Padişahların avlanmaları için avcı kuşlar yetiştiren ve bunlara bakan kuşhane mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan Baz, doğan demektir. Bazdar da doğancı, avcı mânasına gelir. Hassa doğancı, şahinci ve atmacacı taifeleri timarlı çiftlik ve baştineli olarak iki kısım idi. Çiftlik ve baştineli olan bu zümrenin başlarında her nahiyede birer doğancıbaşı vardı. Bu doğancıbaşılar arpalık hükmünde zaamet ve timar sahibi idiler. Mıntakalarındaki şikâr halkının idaresi bu doğancı başılara aitti. Timarlı olan hassa kuşbazları iki sınıftı. Bir kısmı götürücü, bir kısmı da görenççi idi. Bu iki sınıf her sene uleş zamanında kendi doğancıbaşılariyle İstanbula gelip padişahların kuşhanesinde götürücülük ve görenççilik yaparlardı. Bunlardan birinin timarı münhal olacak olursa kuşbazlıkta mahir oğlu varsa ona, yoksa bazhane mülâzimlerinden bir üstat doğancıya verilirdi. Bazhane mülâzimleri sarayın avcılığa mütaallik hizmetlerinde de yükselirlerdi.

Yümn-i insafımla sahrada gürür ahu vü şir
Feyz-i adlimle tutta bâz ile kençüş âşiyan
Üsküdarlı Hakkı

BAZKEŞT (بازکشت) [*Sof.*] Nakşi tâbirlerindendir. Nakşi tarikatında hususi olarak mevcut on bir kelimeden biridir. Diğerleri, hoş-dердem, nazar ber kadem, sefer der vatan, halvet der encümen, yadkirt, nigâh daşt, yâd daşt, vukuf-u zamanî, vukuf-u adedî, vukuf-u kalbî'dir.

Bazkeşt, zikirden feragat olundukça hâsıl olan âgâhıyı muhafaza için «İlâhi ente maksudi ve rızake matlubi» kelâmiyle kalbin meşgul olmasıdır. Böyle yapıldığı surette zâkirin zikri hâlis, ve ser-i mâsivadan fâriğ olur.

BAZİRGÂN (بازرگان) [*San.*] Hierî on ikinci ve on üçüncü asırlarda Hıristiyan tüccarlar hakkında avam beyninde kullanılan bir tâbirdi. Bu makamda «çorbacı» ve «çelebi» tâbirleri de istimal olunurdu. Yine o devirlerde gayrimüslim tacirlere «havace - hoca» dan galat ve muhaffef olmak üzere «hı» veya «he» ile denilmekteydi.

«Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) bu kelime için «ticaretle, sarraflıkla meşgul kâsip, ehl-i ticaret, büyük tacir, unvan yerine sarf olurdu» izahatı mevcuttur.

Bazirgân tâbiri son zamanlarda ticaret işlerinde hilekârlık ve oyunbazlık yapanlara alem olmuştur.

BAZIRGÂNBAŞI (بازرگان باشی) [*Sar.*] Saraya çuha, bez, tülbent gibi lâzım olan malzemeyi tedarik eden adam hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BAZ-I TESLİM (باز تسلیم) [*Mal.*] Eskiden ariyet suretiyle verilen şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Baş V. Arşivi» nde mevcut bir vesikada (saray fiş No: 82, tarihi: 1251) «Sürre emininin Dersaadetten Mekke-i Mükerreme'ye varıp gelinciye kadar baz-ı teslim şartiyle istediği biyam mühimmatının itası» yazılıdır. Âriyet suretiyle alınan şeyler makbuz mukabilinde alınır, geri verildiği zaman evvelce verilmiş olan makbuz istirdad edilirdi.

BAZUBEND (بازوبند) [*Hal.*] Kola bağlanan muska hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça kol mânasına olan «bazu» ile bağlama mânasına gelen «bend» den terekkübeden bu ıstılahın mânası «kol bağı» demektir. Muska; muşamba sarıldıktan sonra üç köşe bir meşinin içine yerleştirilir ve bu meşin, ucunda iliştirilecek bir halka bulunan bir santim kadar eninde diğer bir meşinle dirseğin üst kısmına takılırdı. Bazubendlerin sadeleri olduğu gibi gümüşlüleri ve süslüleri de vardı.

Bazubend bâha, bazuya kuvvet vermek için takılırdı.

Antika işleri hakkında kıymetli bilgisi bulunan Nureddin Rüştü Büngül, eserinde (Eski Eserler Ansiklopedisi s. 33) bunun için şu izahatı veriyor:

«Üç köşe gümüşten yapılır. İçerisine muska konulan kutucuklardır. Bunlar kabartma ve telkâri sanatlarla süslenir; içerisine ya hastalıktan kurtulmak veya çocuğun yaşamasına çare olmak için mânevi bir kuvvete itimadederek boynuna ve bazusuna bağlarlar. Bu muskaların bazısı güzel bir şekilde yapılmış olduğu için Avrupalılara satılır. İşte bu maksatla toplayıp da satamadığım beş on tane muskayı gümüşten istifade etmek için kırmıştım. Bunların içerisinden bazılarının ayet, bazılarının dualar çıkmış ve bazılarının içerisi de kargacık burgacık yazılarla doluydu. Birisindeki yazı nazarı dikkatimi celbetti, aynen şöyleydi:

«*Muska güya koluna kâr edecek*»
«*Elli yıldır taşır eşşoğla eşek.*»

«Anlaşılan kolu ağrıyan bir zata bir muskacının muzipliği olacak. Daha bunun pek çok emsali de zuhur eder. İşte bu muskalar ancak on, on beş dirhemden ibaret olup gümüşünün iki misline satılabilir. Parmak şeklinde gümüşten ve altından yapılanları da vardır. Bunu Orta Şark vilâyetlerinde altınını kadınlar boynuna takar, gümüşünü de pehlivanlar koluna bağlarlar. Fakat verenden ziyade alan kanaat hâsıl ettiğinden faydası da görülmez değildir.

«*Pehlivanın fendi var kıymetli bazubendi var*»
«*Sanmayın kim geryüzünde misli var manendi var.*»

Avam lisanında «pazvand» suretinde telâffuz edilir.

Zambakın goncasıdır bağa gümüş bazubend
Zağferan ile yazılmış ana hattı tomar Baki

Lâf eder aynı bizim karı yazar mushaf deyu
Harfgirane yalan söyler ki yoktur gayeti
Belki yazmıştır orospa kendi bazubendine
Rağbet-i zendostan için muhabbet âyeti
Sürari - Hezliyat

BEBEK USTASI (بیبك اوستاسی) [*Sar.*] Bebek kasrının muhafazası ve o civarın zabıta

işleriyle meşgul bostancı zâbitinin unvaniydi. Bostancılar saraylarla kasır bahçelerinin tanzim ve muhafâzasından ve kayıkçılıktan başka zabıta işleriyle de alâkadardılar. Saray civarlarından başka İstanbul'un zabıtası yeniçeri ağalarına, Ayasofya, Hocapaşa, Ahırkapı taraflarının inzıbat işleri cebecibaşılara, Kasımpaşa ile Galata'nın zabıtası kaptan paşalara, Tophane tarafiyle Beyoğlu semtlerinin inzıbat işleri topçubaşılara ait olduğu gibi Üsküdar, Eyüp, Kâğıthane, Boğaziçinin iki tarafı, Ayastefanos, Adalar, Kadıköy, Bostancı köprüsüne kadar Anadolu cihetinin zabıtası da bostancıbaşılara aitti. Yeniçeri ağaları tarafından bu maksatla İstanbul'un muhtelif yerlerinde «kolluk», kaptan paşalar «kalyoncu ocağı» namiyle karakollar tesis ettikleri gibi mıntakası geniş olan bostancı başılar da «bostancı ocağı» namiyle karakollar vücuda getirmişlerdi. Bostancıbaşıların tesis ettikleri bu ocaklarda «usta» namını taşıyan bostancı ocağı zâbitlerinden birinin idaresi altında icabı kadar bostancı bulunurdu. Bebek ustaları kayd-ı hayat şartiyle tâyin olunurlardı.

Yeniçeri ocağının ilgasını mütaakıp bostancı ocağı da lâğvedildi. Ocaklara da yeni teşkil olunan «Asakir-i mansure» efradı ikame edildi.

BEC (بج) [*Coğ.*] Eskiden Osmanlılar tarafından Avusturya hükümetinin merkezi olan Viyana şehrine verilen addır. «Lehçe-i Osmani» de «Macarca cihaz, hibe mânasına Viyana şehrinin ismidir.» izahatı verilmiştir.

Tanzimattan sonra bu tâbir terk edilmiş, bütün dünyaca kullanılan Viyana ismi kullanılmağa başlanmıştır.

BECALEŞKA (بجالشقه) [*Top.*] Eskiden (on altıncı asırda) kullanılan toplardan birinin adıdır. Bunlar kale döğmeğe mahsus büyük toplardandı. Eski tarihlerle bir kısım vesikalarda Bedolûşka, Becelâşka suretinde de tesadüf olunmaktadır.

BEC HOKKASI (بج حقه‌سی) [*Tib*] Eskiden kullanılır bir ilâcın ismi idi. Bunun için şöyle bir fırka vardır: efendinin biri hizmetkârına beç hokkası ısmarlar. Hizmetkâr biraz sonra bir mendil dolusu soğan getirir. «O nedir?» sualine, «Beş okka soğan.» cevabını alan efendi, tekdir maksadiyle «Ulan, haydi farz edelim ki beşi beçten, okkayı hokkadan aldın, ya şu soğanı nereden aldın?» deyince, uşak: (bakkaldan aldım.» cevabını verir. Efendi gülmekten başka çare bulamaz.

BECKÂRİ (بج کاری) [*San.*] Osmanlıların Tanzimattan önce «bec» ismini verdikleri Viyana şehrinde yapılan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bec işi demektir.

BECRIHI (بج رنگی) [*San.*] Avusturyanın Beç (Viyana) şehrinde yapılan bir nevi rıh hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski yazı ile rik yazılır, rıh okunurdu. Ötekiler gibi bu da mürekkebin kurutulmasında kullanılırdı. Altın renginde, yaldız mahiyetinde idi. Geliboluda da bu çeşit bir rıh çıkardı. Kumdan başka bir şey olmıyan rıh ince elekten geçirilmek suretiyle meydana gelirdi. Mürekkep yerine boya kullanılmasına başlandıktan sonra rıh yerine sünger kâğıdı kaim olmuş, rıh ortadan kalkmıştır.

BEÇE (بچه) [*Ask.*] Esirlerden acemiliğe alınmıyan erkekler hakkında kullanılır bir tâbirdi. «Kamus-u Osmani» de Farsça olan bu kelime için (İnsan ve hayvan yavrusu; nazımda teşdit ile istimali caizdir: (L piristu beçe) = Kırlangıç yavrusu. (Bece-i tavus ülvi) = Güneş, ay, elmas, yakut mânalarınadır. (Bece gu) = cadde, işlek yol mânasınadır. Bitterkip «lâkita gibi cami ve kilise kapısına veya sokağa bırakılmış çocuk mânasında kullanılır. (Beçe-i nev) = filiz hâdise mânasınadır.)

«Pençik» kanunu mucibince acemiliğe alınmıyan veya adedi beşten aşağı olan esirler ayrıldıkları sınıfa göre başına şu isimleri alırlardı: (Şîr-hâr), (beçe), (gulâmçe), (gûlâm), (sakallı), (pîr).

Üç yaşına kadar olan çocuğa şîr-hâr (meme emen) denilirdi. Üç yaşından sekiz yaşına kadar olanlara beçe (yavru), sekiz yaşından on iki yaşına kadar olanlara gulâmçe (küçük çocuk) bülûğa ermiş olanlara (gulâm), iyice tıraşı gelene sakallı, yaşlı olanlara da pîr ıtlak olunurdu. Bunlardan vergi alınırdı.

Manend-i div beçelerin iltikam eder.
Köhne rıbat-ı dehr aceb âşiyanedir.
—La—

BEDAHŞİ LÂCİVERT (بدخشی لاجورد) [*San.*] Tezhipte, kullanılan koyu lâcivert boya hakkında istimal olunur bir tâbirdir. Bedahşan dan geldiği için bu adı almış olup solmaz.

BEDALOŞKA (بدالوشقه) [*Top.*] Eskiden kullanılan bir nevi topun adıdır. «Badoleşka» suretinde de yazılırdı.

BEDEL-İ ASAKİR-İ BAHRİYE (بدل عساکر بحریه) [*Bah.*] Tanzimattan önce ve yelkencilik devrinde gemilerde kürek çekmek ve yelken açıp toplamak üzere alınanlar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Her dört evden genç ve dinç bir adam alındığı için bedel tâbiri kullanılmış-

tır. Bunlara onar akça gündelik verilir ve masrafları da yerine göre dört, yedi, sekiz, dokuz ve on eve bir kürekçi itibariyle tarh ve tevzi edilirdi.

BEDEL-İ ASKERİ (بدل عسکری) [*Mal.*] Tanzimattan sonra cizye yerine Hıristiyanlardan alınan verginin adıdır. 1272 (1856) tarihli ıslahat fermanının «verginin müsavatı tekâlif-i sairenin de müsavatını mucibolduğu misillû hukuki olan müsavat dahi vazifece olan müsavatı müstelzim olduğundan Hıristiyan ve sair tebea-i gayrimüslime dahi ahali-i İslâm misillû hisse-i askeriye itası hakkında muahharen verilen karara inkıyat mecburiyetinde bulunması ve bu hususta bedel vermek veya nakden akça itasiyle hizmet-i fiiliyeden muaf olmak usulünün icra olunması ve İslâmdan maada tebaanın sunuf-u askeriye içinde suret-i istihdamları hakkında nizamat-ı lâzime yapılıp müddet-i kalile-i mümküne zarfında neşir ve ilân kılınması.» hükmü ile cizye tamamiyle kaldırılıyor, yerine Hıristiyanlardan bedel-i askerî alınması usulü konulmak suretiyle Müslümanlarla Müslüman olmıyanlar arasında müsavat tesis olunuyordu. Bu nizamnamelerin vücuda getirilmesi için devlet memurlariyle gayrimüslimlerin reislerinden teşkil olunan meclisde bu cihet uzun uzadıya görüşüldü.

1271 (1855) de askerî teşkilât icabınca hazar vaktinde berrî ve bahrî silâh altında tutulacak askerinin yekûnu 201,000 neferdi. Bundan her sene hasta ve izinlileriyle beraber 50,000 kişi istibdal edilirdi. Asker alınan yerlerdeki İslâm ahalinin erkek nüfusunun yekûnu 6,030,000 ve ıslahat kanunu mucibince asker verecek gayrimüslim tebeanın erkek nüfusu 3,000,000 du. Şu halde erkeklerin yekûnu 9,030,000, her sene askerin miktarı da 50,000 kişiydi. Nispet edilince de yüz seksen erkek nüfusa bir nefer ve bu hesapça Müslümanlardan 33334, gayrimüslimlerden 16666 nefer asker almak icabedeceği tahakkuk etti. Ancak asırlardan beri askerî kuvvetini yalnız Müslümanlardan teşkil etmiş olmak itibariyle sefer meşakkatine, silâhşorluğa alışkın olmıyan gayrimüslimlere askerliğin birdenbire ağır geleceği düşünülerek tedrice riayete karar verildi. On bin küsur neferdan her sene şimdilik yalnız 3500 neferi silâh altına alınsın, geri kalan 13166 neferine mukabil de iane-i askeriye olarak umum milletten para tahsil edilsin denildi.

Eski askerî kanunnamesinde İslâm tebeadan bizzat askerlikte bulunamıyacaklar için bedel-i nakdî olarak 15000 kuruş kabul edilmekte idi. Bu miktar pek ağır göründüğünden sonraları 5000 kuruşa indirilmişti. Beher nefere bu suretle beş bin kuruş bedel-i askerî hesabedilerek 13166 neferin bedelinin tutarı olan 65,830,000 kuruşun hal ve kudretine göre tevzi olunması kararlaştırıldı. Lâkin fiilen askere alınacak 3500 neferin istihdam sureti için icabeden nizamlar o sene yetiştirilemediğinden yapılacak yeni tahrir neticesinde anlaşılacak nüfusa göre bu esas dairesinde artırılmak üzere yekûnundan 666 nefer daha tenzil edilerek 12,500 nefer üzerine beşer binden 62,500,000 kuruşun 1271 senesi eylûlünden itibaren tevziine karar verildi. Yapılan talimat fermanlarla her tarafa tamim edildi.

Yukardaki izahattan anlaşıldığı veçhile «iane-i askeriye» adıyle başlıyan bu vergi sonraları «bedel-i askerî» suretine inkılâbetmiş, cemilendirilerek «bedelât-ı askeriye» suretinde kullanılmıştır.

Bedel-i askerî ilk zamanlarda vergilerle birlikte tahakkuk ettirilir, diğer vergilere zammedilerek tahsil olunurdu. Sonraları fertlere tevzii ve onlardan tahsili cemaatlere bırakıldı. Bedel-i askerî 25 / temmuz / 1325 (1909) tarihli kanunla ilga edilmiştir.

BEDEL-İ CİZYE (بدل جزیه) [*Mal.*] Memleketeyn namiyle anılan «Eflâk» ve «Buğdan» beyleriyle «Dobra Venedik» cumhuriyetlerinin verdikleri maktu vergiye «bedel-i cizye» verilen addır. Bu vergi kendilerinden cizye mukabilinde alındığı için o suretle tesmiye olunmuştur. Fenerli Beylerin idareleri zamanında Buğdan'dan beş yüz bin kuruş cizye bedeli alınırdı. Voyvodalar bedel-i cizyeden maada kendi namlarına olarak hünkâra «rikâbiyye» ve «iydiyye» namlariyle de iki nevi vergi verirlerdi. Yine Fenerli Beyler zamanında Buğdan'dan altmış bin kuruş bayram hediyyesi alınırdı.

BEDEL-İ FERAĞ (بدل فراغ) [*Ara.*] Satılan arazi-i emîriyye ve müstegallât ve müsakkafat-ı mevkufe mukabilinde satın alandan alınan para demektir. Emlâk-i sırfede buna «semen-i mebi'» adı verilirdi.

BEDEL-İ HAS (بدل خاص) [*Mal.*] Has yerine hazineden verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdi. Mânası «has bedel» demektir. Bedel-i has, sivil memurlara aylık olarak verilirdi.

Arşivdeki (Maliye 174, sene 1246) bir vesikada «Hazine-i Âmireden ışık-kı salis defterdarı bulunanlara bedel-i has tahsis buyrulan mahiyenin işbu 46 senesi mah-ı ramazan-ı şerifine mahsuben itası» denilmektedir.

BEDEL-İ KİTABE (بدل کتابه) [*Fık.*] Kölenin kitabet mukabilinde sahibine ödemeği

deruhde etmiş olduğu mal. Buna «bedel-i mükâtebe» de denirdi.

BEDEL-İ MAHLÛLÂT (بدل محلولات) [*Mal.*] Arazi-i emîriyye tasarrufunun intikal sahiplerinden bir kimse bırakmaksızın ölmesi üzerine uhdesindeki yerin başkasına tefvizinde rakabe sahibi olan devlet için alınan bedel-i misildir. İki nevidir: 1 — Hak-kı tapu sahibine verilen arazi-i mahlûle mukabilinde tapu-yi misil; 2 — Hak-kı tapu sahibi olmadığı veya olup da hakkını ıskat eylediği halde müzayede ile tâlibine tefvizinde alınan bedel.

BEDEL-İ MİSİL (بدل مثل) [*Mal., Vakf.*] «Arazide»: tasarruf hakkı mukabilinde verilen muaccele, yani emsaline uygun olarak ödenen peşin para demektir.

«Vakıfta»: tedavül eden müsekkafat-ı mevkufede bigaraz erbab-ı vukuf tarafından mülkiyet için takdir olunan kıymet demektir.

BEDEL-İ MÜBAŞİRİYYE (بدل مباشريه) [*Mal.*] Hükümete ait bir hususun, veyahut aleyhine açılan bir dâva münasebetiyle tâyin olunan günde hazır bulunması lüzumunun tebliği için mübaşir namı verilen memurların maişet ve masraflarına mukabil tâyin olunan ücret hakkında kullanılan bir tâbirdi. Mübaşirler sonradan olduğu gibi, yalnız mahkeme mübaşirleri değillerdi. Her iş için gönderilen memurlara, mübaşir denilirdi. Mübaşirlerin ayak kiralarına, beytutetlerine, zahmetlerine mukabil mahallî memurlarınca ücret tâyin olunurdu. Bu ücretler alelekser pek fahiş takdir olunur ve çok kere bir işe bir yerine beş kişi gönderilirdi. Tanzimattan sonra bunlar kaldırılmış, yalnız mahkeme mübaşirleri kalmıştır.

BEDEL-İ NAKDÎ (بدل نقدی) [*Mal., Ask.*] Fiilen yapılan askerlik hizmetinin para ile yapılmasını belirten bir tâbirdir. Askerlik çağına girenler ve adlarına kur'a çıkanlar tarafından muvazzaf hizmetlerinden istisna edilmek için verdikleri para demektir. Evvelce askerlik hizmetine karşılık şahsî bedel alınırken 26 / muharrem / 1304 (1886) tarihli kanun ile «hizmet-i nizamiye-i askeriyenin bedel-i şahsî ile ifası usulü» lâğvedilmiş ve «bedel-i nakdî kabulüne cevaz» verilmiştir. Kanuna göre bedel-i nakdî miktarı 50 Osmanlı altını idi. Daha evvel «Kuvve-i Mevcude-i Askeriye Kanunnamesi» ile 15000 kuruş olarak tesbit edilmiş iken bu miktar fazla görülerek yeni kanunda 50 Osmanlı altını kabul olunmuştur. Bu kanun hükmüne göre bedel-i nakdî vermek istiyenlerin mahallî meclis-i idarelerince tanzim edilmiş «ehl-i servet mazbatası» getirmeleri ve bunun için tarla, bağ, bahçe satmamaları şarttı. Redifler sancak altına çağrıldığı zaman bu hizmet için yaşı otuz ikiden fazla olmamak üzere, bedel-i şahsî veya aynı miktarda bedel-i nakdî kabul olunurdu. Mustahfızlık için de kezalik o miktar bedel-i nakdî kabulü mücazdı. 29 / nisan / 1330 (1914) tarihli «Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-u Muvakkati» de bedel-i nakdîyi muhafaza ve miktarını yine 50 lira olarak tesbit eylemişti. Evvelki kanunla bedel-i nakdî verenler 3 ay talimden sonra ihtiyat sınıfına geçirilirken ikinci kanunla altı ay hizmetten sonra ihtiyat sınıfına geçirilmesi kabul olunmuştu. 21 / haziran / 1927 tarihli «Askerlik Mükellefiyeti Kanunu» na göre bedel-i nakdî 600 liradır ve eski kanun gibi muvazzaflık hizmet müddetini azaltır.

BEDEL-İ MÜKÂTEBE (بدل مكاتبه) [*Fık.*] Kölenin mükâtebe mukabilinde sahibine ödemeği deruhde ettiği mal. Buna «bedel-i kitabe» de denirdi.

BEDEL-İ NEZİL (بدل نزل) [*Mal.*] Menzil teşkilâtı masrafına mahallerince senelik masraflar meyanında tevzi suretiyle alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Menzillere, askerî konak yerlerine bakana nezil emîni denilirdi.

BEDEL-İ ÖŞÜR (بدل عشر) [*Mal.*] Arazi-i emîriyye ve vakfiye üzerine bina yapmak ve koru, harman, oyun ve pazar yeri ittihaz olunmak gibi sebeplerle arazinin ziraatten tatili mukabili olarak öşür yerine hazine veya vakıf tarafından alınan vergi demekti. Kira demek olan bu vergiye «icare-i zemin» veya «mukataa» da denilirdi.

BEDEL-İ ZAAMET (بدل زعامت) [*Mal.*] Zaamete ait hukukun mîrîye ve beytülmale iadesi halinde sahiplerine verilen maaş ve tahsisat demektir. Zaamet hakkı zaimler tarafından kendi rızalariyle terk edilmez, hükümet tarafından bu hak rızalarına bakılmıyarak kendilerinden nezedilirdi. İşte bu gibilerden alınan zaamete mukabil kendilerine bir bedel verilirdi. Bu bedel zaametin tekmil hasılatını değil, ancak küçük bir kısmını teşkil ederdi. Meselâ elli bin akça temin eden bir zaamet alınınca sahibine yalnız üç beş bin akça verilirdi. Bununla beraber kanun-u mahsusla tâyin olunan bazı ahvalde zaimlere mahsus olan timarlar bir bedel verilmeksizin de hükümet tarafından zaptedilirdi. Bedelsiz zabıt keyfiyeti sahiplerinin kanunla muayyen vazifelerini ifa etmemeleri, veya ihmal eylemeleri takdirinde vâki olurdu. Kon-

dilerinin sun-u taksiri olmayıp da devletçe görülen lüzum üzerine timarları alınanlara mutlaka bir taviz verilirdi. Tazminat demek olan bu tavize de bedel-i zaamet denilirdi.

BEDEN (بدن) [*Bah.*] Bir demirin anelesiyle memesi arasında kalan kısmına, ırgatların halat sarılan kısımlarına, bir halatın ortasına verilen addır.

BEDEN BAĞI (بدن باغی) [*Bah.*] Küçük bir halatı büyük bir halatın bedenine bağlamak, kamçılı palanganın kamçısını pastira ve partira gibi şeyler üzerine vurmakta kullanılan bağın adıdır.

BEDENKÂR (بدنکار) [*San.*] Kakum kaplı bir nevi kısa ceket verilen addı. Büyük memurlar giyerdi.

BEDENNUR (بدن نور) [*San.*] Samur kaplı bir nevi ceket ismi idi. Bu ceketi büyük memurlar giyerdi.

BEDERGÂH (بدرگاه) [*Ask.*] Acemi ocağında ve ocak dışındaki muhtelif hizmetlere verilmiş olan acemilerin, yeniçeri ocağına kayıt ve kabulleri hakkında kullanılan bir tâbirdi. Yine bu makamda «çıkma», «ocağa çıkma», «kapıya çıkma» tâbirleri de kullanılırdı. Yeniçeri ocağı Bektaşi ananesine tâbi olduğu için ocak yerine dergâh da denildiğinden bu tâbir o mânaya gelirdi. Kayıtları silinenlerden tekrar ocağa alınanlar hakkında da kaydını düzeltmek demek olan «tashih bedergâh» tâbiri kullanılırdı.

BEDESTEN (بدستان) [*San., Mi.*] Üstü kapalı çarşılara verilen addır. «Bezzazistan»ın muhaffefidir. «Bezzaz» bezci, bez dokumacısı mânasına geldiği için «bezzazistan» bezciler çarşısı demektir.

«Lehçe-i Osmani» de bedesten kelimesi için: «Es. Aslında bez satılan bezzaz mahalline, nefis kumaşlar satılan yer, silâh bedesteni, cevher bedesteni, sandal bedesteni» izahatı vardır.

«Kamus-u Türki» de şöyle izah olunmuştur: (aslı bezesten zebanzedi bedesten) kıymetli akmişe ve esliha ve mücevherat vesaire alışverişine mahsus örtülü ve mahfuz çarşı.»

«Ebuzziya Lûgati»nde «bedesten» ağır, kıymettar eşya satan esnaf çarşısı» suretinde tarif olunduğu gibi Hüseyin Kâzım Bey de kamusunda «antika eşya alınıp satılan çarşı» diyor.

«Kamus-u Osmani» de bezzazistan kelimesi şöyle izah olunmuştur: (F.) Türkçede galatı «bedestan, bedesten» dir ki ağır, pahalı, kıymettar kumaş ve eşya satan esnaf çarşısı demektir. «Bedesten» «bezzazistan, bezistan»ın muharrefi olduğu cay-i tereddüt ve iştibahtır. Çünkü mâlûmdur ki öteden beri «bedesten»de kumaş, bez satılmaz. Orası yalnız kıymetli eşya-yi muhtelife ve eşya-yi mütenevvia bey' ve şirasına mahsus bir ticaretgâhtır. Halbuki Arabide «bezzaz» silâh demektir. Acaba muhtemel değil midir ki «bedesten»in aslı «bezistan» olsun?»

Fatih Sultan Mehmede ait vakfiyede İstanbuldaki eski bedestene «suk-ul-bezzaziye» yani bezzazlar çarşısı denilmiştir. Celâl Esad Arseven «Sanat Kamusu»nda çarşı kelimesi ile tercüme ettiği bedesten için şu izahatı vermiştir: «Şarka mahsus üstü örtülü ve iki tarafı dükkânlarla muhat yolların heyet-i mecmuası»

Gene Celâl Esad Arseven «Türk Sanatı» adlı eserinde «Çarşılar» başlığı altında şunları söylüyor: «Çarşılar, halkın kışın rüzgârdan ve yağmurdan, yazın da sıcaktan mahfuz olarak yapılmış ve iki tarafı dükkânlarla muhat sokaklardır.»

Bunlardan bazıları (İstanbuldakiler) bir mahalle gibi muhtelif sokakları ihata eder, ve birçok kapıları bulunur ki bunlar muayyen saatlerde kapanır ve içerisi bekçiler tarafından muhafaza olunur. Çarşıların plânı tıpkı mahalleler gibi sokaklara ayrılır ve içlerinde çeşmeleri, mescitleri dahi bulunur. Malların yangından ve sirkatten muhafazası için çarşılar kâgir ve gayet muhkem olarak yapılmıştır. Yolun iki tarafındaki kâgir dükkânların üstü tonoz ve kubbe ile örtülmüş ve üzerleri çinko ile setrolunmuştur. Hava ve ziya almak için her dükkânın kubbesinde küçük birer aydınlık deliği veyahut kalın demir parmaklıklı pencereleri vardır. Sokağa ortadan kemer çifte takviye kemerleriyle fâsılalı olarak takviye edilmiştir. Kemerin kaidesinde sıra ile açılmış pencerelerden içeri ziya ve hava girer. Bu gibi çarşılarda dükkânların mutasarrıfı ayrıdır.

Anadolunun muhtelif yerlerinde «bedesten» adı verilen çarşılar vardır. En mühimmi «İstanbul bedesteni» dir.

Kapısının üzerindeki kanadı açık kartaldan da anlaşıldığı veçhile bedestenin bin seneden fazla bir tarihe malik olduğu anlaşılır. «Ogüst» tarafından yapıldığı rivayeti de vardır. Duvarların içersindeki mahzenlerle kapısının arkasındaki ağaç sürgüler burada gecelendiğine delâlet eder. İç duvarlarının sıvasız olması resim konulmamış veyahut konulmuş ise sökülmüş olduğu zannını verir. Papazların çile çıkardıkları ve riyazat ettikleri bir yer olması ihtimalini

hatırlatır. Bedestenin altı metre kalınlığındaki duvarlarının içi dairen madar 24 mahzene ayrılmıştır. Bu duvarlara mesnet olmak üzere etrafı tamamen kâgir mağaralar da onunla beraber yapılmıştır. Bedesten, içerisinden ölçmek şartiyle 48 metre uzunluk ve 36 metre genişliktedir. İçerden 15 olarak sayılan kubbelerin, üste çıkılınca 23 tane olduğu görülür. Bu da bir eski mimarî usulü olmak üzere kubbelerin iltisak noktasına birer kubbe daha ilâve edilmiş olsa gerektir. Kubbelerin altındaki sütunların üstünden atılan ardıç ağaçlarının çar köşelere birer çivi çakılmaz derecede metîndir. Bedestenin birincisi kuyumculara açılan İnciciler kapısı, ikincisi halıcılara açılan Sahaflar kapısı, üçüncüsü Beyazıda doğru açılan Zenneciler kapısı, dördüncüsü de şimdi mobilyacılar dolu olan Kolancılar kapısı olmak üzere 4 kapısı vardır. Kubbe hizasındaki pencerelerin açılıp kapanmasını temin için yapılan yüksek ahşap gezinti de ilâve edilince bedestenin dahilî kısımları tamamlanmış olur.

Bedesten İstanbulun fethinden sonra Fatih tarafından rekabesi Ayasofya'ya vakfedilmiş ve mezat mahalli ittihaz olunmuştur. Çarşı olarak kullanılmasına karar verilince içerisine dört tarafından yüzlerce dolap yapılarak oyma hücreler ve çekmecelerle bezenmiş ve üzerine tahta yazı levhalar konulmuştur. İstanbul bedestenlerini büyük çarşının diğer kısımlarından ayıran, başlıca iki hususiyet vardır: 1 — Bedestenlerin sabahları geç açılıp, akşamları da ikindi ile beraber kapatılması; 2 — Bedesten tacirlerine «Haceği» adı verilmesidir. Kıymetli müdekkik Osman Ergin'in «İslâm Ansiklopedisi, bedesten maddesi»nde dediği gibi Hace kelimesinin aynı zamanda müderris ve muallim mânasında da kullanılması yüzünden bedestenin bu iki hususiyeti bazı kitaplara kadar geçen yanlış bir telâkkiye yol açmıştır: Gûya bedesten tanzim edildikten sonra bir müddet ders hocalarına harçlıklarını temin maksadiyle tahsis olunmuş ve kendilerine bundan dolayı «Haceği» adı verilmiş. Hocalar derslerini okuttuktan sonra öğleye bir iki saat kala bedestene gelir ve burada da zamanlarının çoğunu derse bakmakla geçirirlermiş. Dolapların üstüne merdivenle çıkılmak zaruretini doğuracak dereceye gelen çirkin dolapları da kitap koymak için onlar icadeylemişler. Halbuki bedestenlerin geç açılması, buradaki iş sahiplerinin çarşının en refahlı ve en zengin tüccarlarından olmasından ve böylelerinin alelâde esnaf gibi, sabah karanlığında dükkân açmağa mecburiyet duymamalarındandır. Erken kapama keyfiyeti de, hem bu halde, hem de bedestenin, çarşının diğer kısımlarından daha kapanık ve loş olmasının neticesidir. Bundan başka bedestenlerde alınıp satılan malların cins ve mahiyeti hususî bir muhafazayı istilzam ettiği için, dükkânların erkence kapatılarak bedestendeki yabancıların gün kararmadan evvel dışarıya çıkarılması da ayrıca bir emniyet tedbiri idi. Medreselerin tedris usulleriyle medrese hocalarının terfi ve terakki yollarının kanun ve nizamlar ile tâyin edilmiş ve müderrislerin çarşılarda ticaret ile de meşgul olabileceklerine dair, o kanun ve nizamlarda hiçbir işaret bile bulunmamıştır.

Bedestenin iyi bir halde muhafazasını temin ve müzayedelerde münadilik (tellallık) yapmak için de 12 kişilik bir bölükbaşılık teşkil edilmiştir. Biri «Nanpareci», diğeri «Küçük ağa» adını taşıyan iki zâbit bunlara nezaret etmek üzere tâyin olunmuştu. Bu 12 bölükbaşı birbirlerine karşı kefildi ve münhal olunca gene kendi intihap ve kefaletleriyle yenisi alınmak üzere her bölükbaşıya ayrı ayrı fermanlar verilmişti. Daha sonra 12 seyyar münadi ilâve olundu. Ayrıca «Paspan» adı verilen bekçiler vardı. Bunlar da muhafaza ile mükelleftiler.

Esnaf, münadi ve muhafızlar bu suretle teşekkül ettikten sonra sabahları tahminen kaba kuşluk denilen bir zamanda gelirler, bekçilerin ve müstakil hizmetleri olanların girip çıkması için «Çarşu-yi Kebir» açıldığı esnada da İnciciler kapısının arkasından tak tak vurarak «buyurun duaya» diye bağırırlar, esnaf ve ahali içeri girdikten sonra tam ortada muhafızlık dolabının önüne sıralanırlardı. Bekçibaşıdan kıdem itibariyle bir sonra gelen ve adına «Duacı» denilen bölükbaşı tarafından padişahın ve askerin selâmetine, gelmiş ve geçmiş bölükbaşı ve esnafın ruhlarına rahmet niyaz edilir ve bir de «Salâten tüneina» okunur, akabinde de tellâllara hitaben «tavcılık yapılmıyacak, mal kapatılmıyacak, kefilsiz mal alınıp satılmıyacak» diye tembihattan sonra mezada başlanırdı. On bin kuruştan fazla değerinde bulunan mallar yalnız perşembe günleri müzayede olunurdu. Bunların tellallarına «Huzur münadisi» adı verilirdi. Öğle zamanına kadar eşya müzayede edilir, mal sahipleri beklemeyip gitmişse öğle namazından sonra son pey üzerinden mal sahibinin muvafakati istihsal olunursa satılırdı. Tellallık yüzde yarımdı.

Dolapların duvar dibindekilere «Şerif ağa sokağı» ve ortada sağdan birinci, ikinci soldan birinci, ikinci adları verilmişti. Dolaplar vakıftan ele, ve elden vakfa intikal etmek suretiyle

gedik olarak alınıp satılırken sonradan mülkiyete inkılâbetmiştir.

Muhafaza teşkilâtı: Akşam olup herkes gittikten sonra üç kapı kapanır, yalnız İnciciler kapısı çarşının tamamen boşalmasına kadar yarım açık bir vaziyette, kapıda bekçi beklemek suretiyle durur ve burada büyük dolapların altlarına kuyumcuların akşam muhafaza için bırakıp sabahleyin tekrar aldıkları sandıklara mallar konulurdu. Ondan sonra o kapı da kapanır, içerde kalan nöbetçi Bölükbaşı ile bir de yamağı tarafından ellerinde kalın bir sopa ve bir de tabanca olduğu halde bedestenin içi güzelce arandıktan ve kimsenin kalmadığına kanaat edildikten sonra bunlar gidip otururdu. Bundan sonrada bunlar el tetikte, kulak tıkırdı da sabaha kadar beklerlerdi.

Bedesten bankalar yokken İstanbul'un adeta Emniyet sandığı idi. Bütün İstanbul halkı ağzı mühürlü sandıklarını, kasalarını buraya koyar ve mukabilin de bir makbuz alarak bırakıb giderlerdi. Sahibi geldiği zaman bir bölükbaşının nezareti altında mahzenine yani sandığın konulduğu yere gidilir, bölükbaşı kenarda durarak Emanet sahibi sandığından alacağını aldıktan, koyacağını koyduktan sonra mühürleyip mührü bölükbaşıya gösterirdi. Muhafızlar yalnız bunların bozulmasından mes'ul tutulurdu. Eşya muhafazası ile tellâliye ücretinin % 20 si bekçi başı denilen «ermuhafıza ait olub bakiyesi diğer 11 bölükbaşı arasında mütesaviyen taksim olunurdu.

Haceğiler: Zamanımızda eski eserler hakkındaki bilgisi ile tanınmış olan Nureddin Ruştü Büngül «Eski eserler ansiklopedisi, bedesten maddesi» nde Sayın Osman Erginin mütalaasına aykırı olarak şunları yazıyor ve dikkate değer şeyler de söylüyor: «Hocalardan ibaret olan ilk teşkilât bir müddet devam ederek Hocalar arpalıklara kavuşmak suretile peyderpey esnaflığı terketmişler ve bunların yerine top ve çenber sakallı, abani sarıklı, kürklü, Kerrakeli, kerli ferli adamlar kaim olduğu gibi bunlar tarafından (bedesteni atik ve cevanib-i erbeası esnaf loncası) adile bir de lonca teşkil eylemişlerdi. Hicri 10 uncu (milâdi 17 inci) asra doğru bütün büyük kefaletler burada yapılır ve hükûmetçe muteber Tüccar burada bulunurdu. Loncanın orta sandığı da vardı. Bu sandıkta esnaftan muhtac olanlarının, cenazesine, tellâlların hastalığına ve bir çok hayırlı işlere paralar dağıtılırdı.

«Bunlar çok açık göz ve tercübeli olduklarından vükelâ ve vüzera gibi büyük devlet adamlarını ve memleketin zenginlerini bedestene alıştırmışlar., her gün öğle üzeri bunlar gelir, samur kürkler, lâhur şallar, mertebanî tabaklar, mineli enfiye kutuları, yakutlar, zümrütler alırlar ve kimin dolabına oturmuşlarsa o hocayı zengin ederlerdi. Burada anberli kahveler içilirse de çubuk ve nargileye müsaade edilmediği gibi içeriye hiç bir zaman ateş konulmazdı.»

Bedestenin kassam mahkemesine ait dolabın üstünde içersinde Allah, Muhammed, Ya Müste'an yazılı mozayıktan büyük bir lâvha vardı. Bu lâvha hala orada durmaktadır. İkinci Mahmud devrinde bedestene ahşap bir mescit te ilâve edilmiştir.

Evliya Çelebi Haceğiler için şunları yazar:

«Cümle 1000. mal-i karuna malik tüccar kaidin vardır ki mallarının hesabı lâyuat ve lâ yuhsadır. Amma gayet sulehay-i Ümmetten kimselerdir ki «Elkâsibü Habibüllâh» deyip dükkânlarını arusek gibi zeynederler.»

Evliya çelebinin «Sühelây-i Ümmetten» dediği Haceğîler bedesten de bir çok iğrenc hadiseler meydana getirmişler, bir çok fırıldaklar ve dolaplar döndürmüşlerdir. Haceğiler müşteri gelirken heman kollarını sıvayıp abdestsiz vaz'iyeti takınır, dudaklarını riyakâr mırıltılarla oynatırlardı. Müşterileri bililtizam beklete beklete usandırırlardı. Mallarını tutturabildiğine % 100, % 200, hatta kapatarak ele geçirdiklerini % 500, 1000 kârla satan bu adamlar gözleri yaşlı, kucağı çocuklu, koltuğu bohçalı veya cebinde bir mücevherle gelen erkeği tatlı dillerle kabul edib ölüsüne veya zaruretine bir kat daha acındırdıktan sonra şuursuz bir hale gelen mal sahibini merak etme, kadın ise kızından erkek ise kardeşinden farkı olmadığını söylemek suretiyle avutur, getirilen şal gibi, kumaş gibi, mücevher gibi, şey kıymetli ise al şunu şimdilik harçlık ette malını aceleye getirmeyelim, şöyle tuzu ile biberiyle satalım diyerek elindeki bohçayı yahut kutuyu alır, kendisini savardı. Bir kaç gün sonra 500 lira değerindeki şalları, kumaşları türlü şeytanetlerle, desiselerle kandırarak 50 liraya alırlar, değeri yoksada iyilik maksadile aldığını da ilâve eylemek suretiyle satıcının minnetdarlığını da temin etmeği unutmazlardı. Bazıları da bohçayı veya kutuyu koltuğuna yahut eline alır, dükkân mağaza, gezdirir, bulduğu 100 lirayı buna 30 lira veriyorlar amma merhumun yahut sizin hatırınız var sana da para lâzım haydi 40 liraya alalım satılmaz amma allah yardımcımız olsun diyerek 40 lirayı verir ve içinden tellâllığı almayı da unutmazdı. Haceği efendi bu suretle halalından kazandığı 60 lirayı dolabına atar-

ken zavallı malsahibi de yine hacı babadan Allah razı olsun oda olmasa 30 de etmiyecekti diyerek evinin yolunu tutardı.»

Satışlara hile karıştırılması pek eski zamanlarda da cereyan etmiştir. (ikinci Selim) in İstanbul kadısı ile Ayasofya mütevellisine yazdığı bir hüküm de söyle deniliyor:

«Hala bedesten de bey' için tellâla verilen esbabı ehl-i bedestenden birkaç müslüman ve kâfir ittifak edip esbab-ı mezburu bir miktar akçeye çıkardıklarından sonra artık arttırmayıp ve tellâl dahi mezburların havasına tabi olup kimesne ziyade eylemez deyip sahibi de zaruri olub verdikten sonra mezburlar esbabı mezbureyi ortalarında mezad edip aldıkları semenden nice akçe dahi ziyadeye çıkarıb badehu ahara bey'edib cümlesi ortalarında kısmet eyledikleri ve ehl-i bedestenden biri tellâl elinden hâzı esbabı beş yüz akçeye alıb badehu yine tellâla verib 550 akçeden mezad eyle deyup tellâl taşradan gelmiştir mezad edup ziyâdeye bey'eyledikleri ilâm olunub husus-u mezbur a'lem-ül-üle-ma-il mütebahhirin müftü-yül-enam edam-Allahü fezailihü istifta olundukta zikrolunan husus haram-ı mahzdır Hakim cümlesini ta'zir edib mütevelli bu makule hâinlerden dükkânların alıb muamelâtı sahih kimesnelere vermek lazımdır ve bu makule hilelerin ve hüd'aların bilub men eylemeyen kethüdaları hırsız diye fetvay-ı şerif vermeğin buyurdumki...» ilâh.

Sandal bedesteni — Bedestende bir de sandal bedesteni vardı. Bir rivayete göre bu isim Hindistandan gelen sandal agacından mamul eşyanın, diğer bir rivayete göre Avrupadan ve hassaten İtalyadan gelen ve yine o adı taşıyan kumaşların burada satılmasından dolayı bu ismi almıştır. Bu türlü eşya gelmemeğe başlayınca ikinci Mahmud zamanında kapanarak depo haline konulmuş bilahara Şeheremaneti (Belediye) tarafından dolaplar sahiblerinden satın alınmak ve dahilî aksamı tanzim edilmek suretiyle müzayede mahalli buraya kaldırılmıştır. Elyvem müzayedeler burada yapılmaktadır.

Evliya çelebi bedesten için yapılış tarihinde yanlışlık ve mutadı veçhile mubalağa yaparak derki:

«İstanbul'un izdiham ve güzide yerinde Âl-i Osman'ın hazine-i uzma bir Bezzazistan vardır ki güya kıt'ayı kahkahadır. Cemi' erbab-ı seferin vüzera ve ayanın mallarını bundadır ki zir-i zeminde nice yüz demir kapılı mahzenleri vardır. Sene 857 tarihinde Ebülfeth Sultan Mehmed Gâzinin binasıdır ki güya Şeddadî bir binadır. Canibi erbaası taşrasından Keçeciler, Sahaf ve Takkeciler, Boğasıcılar, Kılaptan ve Sırmacılar ve Kuyumcular ile muhattır. Çâr köşesinde kale kapıları gibi metin ve kavi demir kapıları vardır. Şimale nazır Sahaflar kapısı, Garba mekşuf Takkeciler kapısı, cenuba meftuh Gazazler kapısı, Şarka küşade Kuyumcular kapısı vardır ki bu kapı üzerinde kanadlarını açmış mühip bir kuş sureti vardır. Bu sureti kapıya nakş etmekten meram «Kesb-ü kâr dedikleri berhava olup tayran eder vahşi bir kuştur. Eğer bu kuşu bir nezaketle sayd edebilirsen bu Bezzazistanda kâr edebilirsin» nasihatını ifham etmektir. amma hakka ki acip remiz ve vasiyettir. Bu Bedesten içte Kâğir payeler üzere bir adet Rassas-ı Nilğûn ile mestur kubbe-i âzîme vardır ki canib-i erbaasında demir kapaklı pencereler vardır. Dairen mâdar kubbe etraflarında adamlar gezip demir kapaklarını kapayacak tabakaları vardır. Bedestendeki şahrah dört sokağın yemin ve yesarı cümle altı yüz dükkândır. kat kat cümle iki bin dolaptır. her dolap sahibi feragat edip furuht etmek dilese beşer bin kuruşa tutya gibi satılır. Sabahtan kuşluk vaktine kadar işler bir Kârhane-i âzimdir ki içinde cümle zi kıymet eşya bulunur, bunda biner, ikişer biner gemiye malik bezirgânlar vardır.»

Evliya Çelebinin Bedestanın bey'eti umumiyesini Fatih'e mal etmesi, Yukarda verilen izahattan da anlaşıldığı veçhile, yanlış ise de Sandal Bedestanı denilen yeni Bedestanın Bizans eseri olmadığı binasının türk mimarî tarzına uygunluğundan anlaşıldığı gibi, Fatih'in vakfiyesinde bu Bedestandan bahsedilmemiş olması da bunu teyid etmektedir.

Memlekette bankaların kurulup paraların oralara yatırılmasında emniyetle beraber faiz de getirtmekte bulunması ve yine oralarda kasa dairelerinin tesisinin kasa kiralama usulünün taammüm etmesi Bedestende para ve kıymetli eşya saklamayı pek ziyade azaltmış ve giderek sıfıra indirdiği gibi kıymetli mevad satışının da hemen hemen hiçe inmesi kıymetinin bütün bütün kaybolmasına sebep olmuştur. Yine zaman icabı olarak bir kaç asır evvel kurulmuş olan seyyar münadiler (Huzur münadiliği), (Nan parecilik) ve (Kâhyalıklar) gibi asıl muhafaza ve müzayede teşkilâtı da işsizlik dolayısiyle gittikçe azalmış ve 12. bölük başıya bedel 1908 meşrutiyet yılını takip eden senelerde bir ihtiyar bekçibaşı, bir de bölükbaşıya

munhasır kalmıştır, Bu suretle ehemmiyetini kaybeden bu iş yukarda izah olunduğu veçhile inkilaptan sonra Belediyece ortadan kaldırılıp müzayede işleri Sandal Bedestenine inhisar ettirilmiştir.

Bedestan tabiri, yukarıdan beri izah olunduğu üzere, büyük çarşıda muhtelif eşyanın alelıtlak satışı ile beraber kıymetli bir kısmının müzayede ile satıldığı ve bankaların tesisine kadar zenginlerin paraları ile kıymetli şeylerinin saklandığı yer olduğu halde zamanla bu tabır « Çarşu-yu Kebir » (Büyük Çarşı) hakkında da da kullanılmağa başlanmıştır.

Lugat ve Kamuslarda izah olunduğu vechile üstü örtülü çarşılara alelıtlak Bedestan denildiği için Büyük çarşıya Bedestan denilmesi bu itibarla yanlış olmamak lâzım gelir.

«Rehberi Seyyahin» adlı eserde «Büyük Çarşı» başlığı altında deniliyor ki:

«Büyük çarşı, her halde Istanbulun en ziyade ziyarete şayan olan yerlerinden biridir. Vaktiyle «Bedestan» namını haiz olup eski ve yeni Bedesten ismiyle ikiye münkasem idi. Çarşı birçok mahallelere ayrılmıştır. mamûlât ve masnûatın her biri muayyen mıntıkalarda satılmaktadır. Bedestan 865. (1461) de ve Fatih zamanında ahşap olarak inşa olunmuş ve Büyük çarşı da Kanunî Süleyman ahdinde keza ahşaptan olmak üzere vücude getirilmişti. Her ikisi de 1060 (1651) de ve 1112 (1701) de tamamen harap oldular. Fakat büyük bir kısmı 10. Temmuz. 1884 de tekrar bina olundu. Bugün Avrupa müzelerinin servetinin medarı olan san'at eserlerinin pek çoğu büyük çarşıdan çıkmıştır.»

Evliya Çelebi de yeni Bedestan için şunları yazıyor:

«Bu da Fatih Sultan Mehmet hanın binasıdır. Eski Bedestene yüz adım kadar kariptir. Bunun da şekli ve binası hemen eski Bedestan gibidir. Ancak şimal canibine zenneciler kapısına altı kadem taş merdiven ile çıkılır. Garba Hakkâklar kapısı, cenuba Çadırcılar kapısı, şarka Telciler kapısı açılır. Merdivensiz kapılardır. Bunların da zir-i zemini kavidir. Serapa kurşunlu kubbedir. İçinde cümle altı yüz dellâl, cümle bin adet neferattır. Amma bunda Bedesten-i âtik gibi zi kıymet cevahir makulesi eşya satılmaz. Cümle harire ve elbise-i fahireye müteallik meta'lar bey' olunur»

Yine Evliya Çelebi eski Bedestan bekçileri adedinin 70, Tellâl sayısının 200, Hamalların da 300 olduğunu, yeni Bedestandaki Tellâllar adedinin 70, Bekçiler sayısının 50, Hammallar adedinin de 300 olduğunu yazar.

Şevk ile azm edâp bedestane
Talib oldum metai cânâne
Vahîd

BEDEVÎ (بدوی) *(Sof.)* Seyyit Ahmed-ül-Bedevi tarafından kurulan tarikatın adıdır. Seyyit Ali'nin oğludur. Seyyit Ali'nin babası Seyyit İbrahim, onun babası Seyyit Mehmet, Seyyit Mehmed'in babası da Seyyit Ebi Bekir'dir. 576 (1180/1179) senesinde (Fas) şehrinde dünyaya geldi. 675 (1276) da Mısır'da vefat ederek (Tanta) daki türbesine gömüldü.

Ömrünün 12 senesini bir evin damında geçirdiği için dam üstünde demek olan «sutuhî» lakabını aldığı gibi ilk zamanlarında kendisine eza edenlere çıkıştığı için de «attab» diye şöhret bulmuştu. Sonra sukûtiliği ihtiyar etti. O derecedeki ancak işaretle konuşurdu. Daha sonra kendisine haryet hali de müstevli olduğu için büsbütün uzlet etmişti. Bedevî lakabını alması da iki kat yaşmağı hiç çıkarmamasından dolayıdır. Hafızdı. Şafiî mezhebi üzere fıkıh okumuşdu.

Tarikat silsilesi söyledir: Şeyh Hüseyin ibni Ali, Şeyh Abdülcelil ibni Abdurrahman Nişaburi, Abdülmecit Mağribi, Abdülhamit Mağribi, Şeyh Ali ibni Hasan, Ebu Tahir Abdürrezak Endülüsi, Şeyh Abdülkuddusi, Şeyh Ebu Yusuf Muhammed-ül-Kasım, Şeyh Şehabeddin Ahmed-ül-Tebrizî, Maruf-u Kerhî, Davud-u Tai, Habib-i Acemû, Hasan-ı Basri.

Ahmet Bedevi'nin Şeyh Berrî ve Şeyh Ebu Naim vasıtalariyle Ahmed-ür-Rufai'ye, ve bilâ vasıta İmam-ı Şazelîye de intisabı vardı.

Hususî kütüphanemde mevcut Bedevî tarikatına aid yazma bir mecmuada «Usulü tarikat ve erkan-ı Ahmediyye-i Bedeviyye» başlığı altında hulasa edilen şu tafsilât vardır. Bir kimsenin tarikate dahil olması şu veçhile beyan olunur ki intisap edecek kimse bilvasıta veya bilâ vasıta intisap edeceğini iltimas ettikte ol kimseye şöyle şerbet verilir: Evvelâ mürşid tarafından ol kimseye dergâha devam etmesi için müsaade olunup lâakal üç ay zarfından dergâhın nukabasına veyahud ol kimsenin rehberine şerbetinin verilmesi emrolunur. Şerbet almak suretile intisap edecek mürid başını traş ettikden sonra rehberi ile hamama gider. Niyyet ettim fenadan bakaya diyerek gusül abdesti aldırılır. Akşam olunca mürid niyazlarını alarak dergâha gelir. Yatsı namazından evvel emanet sahipleri tevhidhaneye gidip şed alırlar. Nukaba şeyhe gelip niyaz ederek hazırlığın tamam olduğunu haber verir. Şeyh tevhidhaneye girer. Salâvat postuna oturur. Nukaba mürşide niyaz ettikden sonra ri-

dasını verirler. Şeyh öpüp boynuna atar. Nukaba tekrar şeyhe niyaz eder. Nakip müteakiben şerbet içecek talipler müteaddid ise bir tanesini elinden tutup getirir. O sırada tevhidhanenin kapıları kapanır. Mihrap postuna geçen mürşid iki rek'at namaz kılar. Biat edecek olan mürid de iki rek'at namaz kılar. Tâlip sonra kalkar, ellerini bağlar, ayaklarını mühürler. Kıbleye karşı durur. Şeyh de namazını bitirince döner postuna oturur. Nakip tâlibi mürşidin huzuruna getirerek niyaz ettirir. Önünde oturtur. Mürid iki elini tahiyyatta oturur gibi dizlerinin üzerine koyarak mürşidine tam bir teveccühle teslimiyyet üzere olur. Bunun üzerine mürşid tâlibe sorar: Ya derviş filân senin maksudun nedir? Derviş cevap verir: maksudum Hakdır. Mürşid tekrar sorar: talip misin? Mürid talibim der. Mürşid tekrar ey derviş bu dervişlik gayet güçdür, tahammül eder misin ve sözünde durur musun. Bu tarik-i aliyyeye ve Muhammed, Ali ve Âli beyt-i Resulûllah ve Hazret-i Sultan seyyid Ahmed-ül bedevî Veliyyullah yoluna girmek murad edersin. Lâkin yolumuz gayet güçdür. Ve melâmet yoludur, der. Derviş bunları kabul edip tahammül ederim, ve ikrarımda sâbit kademim cevabını verir. Mürşid dervişe bazı nasihatler ettikden sonra hazır bulunanlara hitapla ey hazırun sizler bu dervişe kefil misiniz ve onu candan hoşnud ve razı mısınız ve bu canı kardeşliğe kabul eder misiniz? diye sorar. Hazır bulunanların hepsi eyvallah deyip pîre niyaz ederler. Mürşid bunun üzerine dervişe var kimi istersen niyaz eyle rehberin olsun der. Rehber ittihaz eder. Rehber şeyhin elini niyaz eyler. Ye dört adım geride durur. Başı ve ayakları çıplak olan derviş de rehberin arkasına kor. Evvelâ rehber mürşide doğru boyun keser. Bir fatiha okur.

«Müride yedi şeyle şerbet verilir. Eğer ziyade cezbeli olmasını murad ederse nefes ile ve *sirke* ve *süt ile şerbet verilir. Eğer orta* cezbe murad ederse hurma ve kuru üzüm ve kuru incir manasına gelen zebib ile şerbet verilir. Eğer edna cezbe murad ederse zeytinyağı ve su ile şerbet verilir. Tevhidhanede hazır bulunan dedegân ile biat sahipleri müridin etrafında halka oldukları halde şeyh kelime-i tevhide başlayınca hepsi cehr ile tevhide koyulurlar. Şeyh o sırada تعلمون ne kadar الم ذلك الكتاب müteakiben واليكم اله واحد لااله الاهوالرحمن الرحيم ayetini ve daha sonra üç ihlâs ile muavvezeteyni ve nihayet الله نزل احسن الحديث ilâh.. ayetini okur. Badehu bir kerre Bismillah, ya Allah ve alâ sünnet-i Resulûllah der. Kırk bir kerre Hu isminden sonra bir fatiha okur. Sonra tarikatın kurucusu olan seyyid Ahmed Bedevîye teveccüh eder. Ve nihayet توكلت على الله واحتميت بالله وسلمت امرى الى الله على بركات الله وعلى بركات انفاس سيدنا احمد البدوى ولى الله diyerek mürid'in ağzını açar. Üç def'a üfürür. Sonra müridin göğsünden mühür yeri olan çukur mahalline sağ elinin ayasile hafifçe üç def'a vurur. Hazret-i pîre bir fatiha okuduktan sonra müride pirimiz kutb-i cihan seyyid Ahmed-ül bedevî efendimiz tarikine itikad ve îyman ettin mi? diye sorar. Mürid kabul ettim cevabını verir. Bunun üzerine şeyh müridi yatsı zamanının akabinde 33 salâvat-ı şerife ve 100 istiğfar okumağa mezun kılar. Şeyh bir fatiha okuduktan sonra müridin tutup kum «kalk» ya derviş filân diye kaldırır. Derviş şeyhe, sonra da orada bulunan ihvana birer birer niyaz eder. Merasim şeyhin okuduğu bir gülbank'le sona erer. Ruhanî en alâ şerbet budur. Sirke ile verilen ikinci, süt ile verilen üçüncü, kuru üzüm ve kuru incirle verilen dördüncü şerbetin mertebesi bundan aşağıdır. Bunlardan birile şerbet verilecek ise yukarıda yazılı merasimden sonra *sirke, süt veya zeytinyağı bir fincanın* içine konulur. Şeyh bir fatiha okuyup sağ elinin salâvat parmağına üfledikten sonra parmağını fincanın içine sokar. Üç kerre üfledikten ve yukarıda yazılı diğer merasimi yaptıktan sonra bunu müride içirir. Üzum, incir ve hurma ile şerbet verilecek ise şeyh bunlara okur, ve müride yedirir. Bu şerbetlerden dervişe üç türlü hal gelir: Eğer göbek altından zuhur *edip kalbinden gelirse* buna *kalbî ve ruhanî* hal denir. Makbul olanı budur. Hal başdan gelirse ona enfüsî hal denir. Bu da rahmanı ve makbuldur, Eğer hal ayakdan gelirse ona da şeytanı hal denir. Kat'iyyen makbul değildir. Hakkında lânet olunduğuna hükmolunur.

Yedi şubesi vardı: Senaviyye, Kabuliyye, Halebiyye, Biyumiyye, Merzukıyye, Sütuhiyye, Alvaniyye.

BEDEVÎ TOPU (بدوى طوپى) [*Sof*) Bedevî tarikatı mensublarının ayakta yaptıkları zikrin en ateşli sıralarında birbirlerine sarılarak ortalığı sarsan bir heyecanla yaptıkları âyîn hakkında kullanılır bir tabirdi. Tarikat mensubları sımsıkı bir küme haline geldikleri için zikrin bu kısmına o ad verilmiştir.

BED'İ BESMELE (بدأ بسمله) [*Mek.*] mektebe başlama yerinde kullanılır bir tâbirdi. Lugat manası beslemeye başlamaktır. Bir kat daha tazim maksadiyle «bed-i besmele-i şerife» de denilirdi. vaktiyle çocuklar düğüne benzer bir takım merasimle mektebe başlatıldığı gibi

hocanın önüne getirilen çocuğa muallim en evvel besmele çektirdiği için bu tâbir mektebe başlamaya alem olmuştu.

BED'İ BESMELE-İ ŞERİFE (بدأ بسمله شريفه) [*Sar.*] Osmanlı padişahlarının çocukları tahsil çağına gelince derse merasimle başlatılırdı. Tanzimata gelinciye kadar bu merasim debdebeli alaylarla icra olunurdu. Tarih, Abdülmecit'in «Bed'i besmele-i şerife» merasimini şöyle yazıyor:

«1247 senesi rebiyülâhırının on yedinci günü şehzade Sultan Abdülmecit Hanın bed'i besmele-i şerife merasimi icra edilmiştir. Bu münasebetle Üsküdar'da İbrahim Ağa çayırındaki kasr-ı hümayun önünde vâkı sahraya on sekiz direkli gayet zarif ve müzeyyen otak ve diğer sayebanlar ve erkân-ı devlet, ulema, asakir, etfal-i mekâtip, züvvar ve misafirin için de diğer çadırlar kuruldu. Bu çadırlarda ziyafet verildi. Bedi resimlerinde tarik-ı ilmî ashabından şeyhülislâm efendiyle sadreyn ve nakib-üleşraftan maadası bulunmaması âdet-i kadîme olduğu halde bu cemiyette İstanbul payesine kadar mansup ve mazul mecmu ulema davet olunmuşlardır.»

BEDRE (بدره) [*Mal.*] Altın ile dolu kese demek olan bu kelime, beş yüz kuruşa eskiden «kese» dendiği gibi, on bin dirhem karşılığı olarak kullanılır bir tâbirdi.

BEDR-İ TÂM (بدر تام) [*Ast.*] Ayın on dört gecelik hali hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan bedir bu mânaya gelir. «Bedr-i kâmil», «bedr-i bülend» de denilirdi. Türkçe karşılığı «tolunay» dır.

Bilindi rütbe-i mahiyyeti bedr-i münirin de;
Hatadır her kim ol hurşid-i hüsne derse mehveştir.
Âkif Paşa

BEDRİYYE (بدريه) [*Sof.*] Sühreverdiyye tarikatının altı şubesinden birinin adı idi. Öteki şubeleri Zeyniyye, Bahaiyye, Kemaliyye, Ahmediyye, Necibiyye idi

BEDUH (بدوح) [*Ede.*] Eskiden mektup zarflarının adres yazıldıktan sonra boş kalan kısmına, zarfın üçte ikisi büyüklüğünde yazılır bir tâbirdi. Nadir olarak zarfın arkasına ve yapıştırılan kısmın tam ortasına yazanlar da vardı. «Beduh» yazılı mühür yaptıranlar ve gönderdikleri mektuba bunu basanlar dahi bulunurdu. Yine bunun mukabili olarak ebced hesabiyle 2468 de yazılırdı.

«Kamus-u Türki» de, «Mektup zarfları üzerine yazılması ve zarfa basılan mühre kazdırılması mûtat aslı meçhul bir lâfızdır. Esasen mükâtebat ve müraselâta müekkel mevhum bir mabut veya melek ismi olduğu mervi ve Hint ve Çin şarii meşhur «Buda» isminden galat olması maznundur.» diye yazılıdır.

Ebüzziya; lûgatinde bunu şöyle izah ediyor: «Bu kelimenin aslı İbrani olmak maznun ve mânası lûgat erbabı indinde muhtelef-ünfihtir. Bazı kavle göre müraselâtın isaliyle *muvazzaf bir melek* ismidir. Bu itibarladır ki mektupların üzerine «beduh» lâfzını havi bir mühür basarlar, yahut mürselünileyhin namı altına çekilen helezonun içine yazarlar ve gâhice de yine helezon dâhiline rakamla 2468 adedini ki ebced hesabiyle beduhtur, işaret ederler.»

«Kamus-u Osmani» de bunun için şu izahat vardır: «Mehaz ittihaz ettiğim lûgat kitaplarının cümlesi «vedud» gibi esami-i ilâhiyyedendir, diyor ve meşiy yani yürümek mânasına da geldiğini gösteriyor. Bu lâfzın Farisîde dahi nazikâne yürümek mânasına olduğu tetebbüat-ı vâkıadan anlaşılıyor. Bununla beraber bu lâfza dair daha bir hayli maani ve rivayet serd ve beyan ve bunun aslı İbrani olmak zannı dermiyan olunuyor ki bu rivayet ve ihtilâfattan sahih mânası lûgaviyyun indinde muhtelef-ün-fih bulunduğu tahakkuk ediyor. Meselâ bir rivayete göre mersulâtı mahallerine isal etmek vazife-i mâneviyesiyle mükellef bulunan meleğin ismidir. İşte bu sebepledir ki ekseriya mektup zarflarının üzerine «Beduh» yazarlar. Yahut bu lâfzı havi bir mühür basarlar. Bazen mürselünileyhin ismi altına çekilen helezonun içine «Beduh» lâfzına işaret olmak üzere, (2, 4, 6, 8) rakamlarını terkim ederler. Rakamların beheri ebced hesabiyle «Beduh» lâfzını teşkil eden harfleri gösterir.»

Lûgat-i Cudî'de ilâh yahut melek ismi hakkındaki rivayet yazıldıktan sonra «Muharrir-i fakir; mingayr-i haddin derim ki» kaydiyle şu tafsilât verilmektedir:

«Beduh lâfzının esmâ-i ilâhiden veyahut esmâ-i melâikeden bir isim olduğuna ümmehat-ı muteberede pek de tesadüf olunamıyor. Binaenaleyh bunun mektuplar üzerine tahriri, bu nokta-i nazardan değil de *mahzâ mektuba* bir ehemmiyet veya müstaceliyet vermek mülâhazasından münbais olsa gerektir. Mânaca münasebet de mevcuttur. Çünkü «Buduh; futuh vezninde «keşf-i raz» mânasına olan «bedh» in cem'i; veyahut «nasuh» vezninde siga-i fuuli olmak ihtimallerine mâruzdur. Her iki takdire göre «keşf-i raz ėdişler, kâşif-i raz, raz-ı mekşuf» mânalarını ifade edebilecek olan lâfz-ı «Beduh» un esasen mektuplar üzerine tahriri,

mektuba ehemmiyet veya müstaceliyet itasından başka bir şeyle mânalandırılamaz. Nitekim bugün dahi bazı mektuplar üzerine «Mühimdir, müstaceldir» gibi câlib-i dikkat ve itina bazı kelimeler yazılmaktadır. Allah-u a'lem bihakikatihi.»

«Bazı kimseler bu kelimenin esma-i ilâhiyeden olduğuna kaildirler. Bunun, mektupları isale müekkel bir meleğin adı olduğuna, inananlar da vardır.» diyen Hüseyin Kâzım Bey, lûgatinde (Türk Lûgati c. 1, s. 667) aşağıdaki tafsilâtı da veriyor:

«Şerefüddin ebu Abdullah Muhammed'in, «Müstevcib-ül-mehamid fi şerh-i hatemi ebi Hâmid» unvanlı eserinde verdiği malûmata nazaran: Müslümanlar, daha eskiden olduğu gibi; bu zamanlarda da tılısım kabîlinden şeylere çok ehemmiyet verirler ve bunlarla maksatlarına nail olabileceklerine inanırlar. Bu tılısımlar arasında en ziyade itibar kazananı «Hatem-i ebi Said» denilen şu levhadır, ki bir kâğıt veya deri parçasına yazılarak boyna asılır ve bazı yazıların baş tarafına konulur:

2	9	4
7	5	3
6	1	8

Bazan bu rakamlara mukabil, aynı miktarlara delâlet eden harfler yazılır:

د	ط	ب
ج	ه	ز
ح	ا	و

«Birbirini ufkiyen takibeden şu üç hanedeki adetler amuden, ufkiyen veya müsta'razî olarak cemedilmiş olsa 15 rakamı vücuda gelir. Diğer taraftan murabbaın köşelerindeki hanelerde bulunan adetler çifttir; bunlara «Müzevvecatülmüselles» denilir. Tek olan adetlere de «müfredatülmüselles» tâbir olunur.

«Müslümanların itikatlarına göre, bu levha iyi veya fena bir maksatla yapılan bütün işlerde muvaffakıyeti temin eder; şu kadar ki hayırlı bir maksatta yalnız murabbaın dört köşesindeki çift adetler yazılır ve fena fikirle olan bir işte ise tek adetlerin yazılmasiyle iktifa edilir. Bu tarzda murabbaın diğer haneleri de boş bırakılır. Evvelki tarzda şu şekil hâsıl olur:

د		ب
ح		و

İkinci maksada göre şu şekil çıkar:

	ط	
ج	ه	ز
	ا	

«Her iki şekildeki harfler kıymet-i adediyelerine göre terkibedilecek olursa, evvelkinden «beduh» ve ikincisinden «ابجد» kelimeleri husule gelir. Ve ekseriya bu iki kelime sadece yazılmakla iktifa edilir. Beduh, veya bunu yerine yazılan 2468 rakamının menşei bundan ibarettir.

«Beduh sözüne atfedilen birçok faziletler vardı: Bir yolcu, üzerinde bu kelimeyi havi bir kâğıt bulunduracak olursa bütün gün yorulmaksızın yürür. Gebe bir kadın, üzerinde taşıyacak olursa kolaylıkla vaz'ı hamleder. Zarfı üzerinde «beduh» yazılı olan bir mektup mutlaka mahalline erişir. Bu kelime bazan aşk ve alâkayı temin maksadiyle kullanılır. O halde de bir kâğıt parçası üzerine yazılıp önünde günlük yakılır ve şu:

«Ya beduh ya beduh ya beduh
«Ellif beynerruh-i verruh
«Bihakkilkalem vellevh
«Ve Âdem Havva ve Nuh»

«Sözleri yüksek sesle söylenir. Bundan sonra da bu kâğıdı muska gibi üzerinde taşımak lâzım gelir. *(Journal Asiatique c. 12 sene: 1848)*

«Bazılar nam-ı Huda dedi beduh
«Yürümek tarz-ı nezaketle büduh»
Nuhbe-i Vehbi

Yayaköylü Ahmet Raşit Efendi «Nuhbe Şerhi» nde (s. 97) bunun için şu izahatı veriyor:

«Beduh; sabur vezninde bazı ehl-i lûgat indinde Allah-ü Tealâ Hazretlerinin esma-i hasnasındandır. Galiba bir şeyi bilbedahe ve ansızın işlemek mânasına olan bedahtan sıyga-i mübalâğa olmak üzere Allah-ü Tealâya ıtlakı sahih olmaya mebnidir. Zira cemi-i mahlûkatın müddet-i mütetavvelede belki ezmine-i gayr-i mütenahiyede işlemekten âciz oldukları emr-i asîri Allah-ü Tealâ an-ı gayr-i münkasemde inşa ve icat buyurduğu ayn-ı itibarla daima mahsus ve müşahittir ve bazılar indinde beduh mekâtip ve müraselatı mürsel-ün-ileyhe isale iane uhde-i liyakatine ihale olunan meleğin ismidir. Binaenaleyh mektupların zahrına tahrir olunur «buduh» kuut vezninde betec gibi dilberanın nazikâne tarz ve eda ile reftar edip yürümekliğidir.»

Osman Ergin, «Balıkesirli Abdülâziz Mecdi Tolun, hayatı ve şahsiyeti» adlı eserinde (s. 87 haşiyesi) bir münasebetle temas ettiği bu tâbirin «Put» gibi Budilikten kalma olmasına ihtimal veriyor: «Bir de eskiden mektup zarflarının üzerine kargacık burgacık bir yazı ile yazılan Beduh da böyledir. Kamuslar, meselâ Lûgat-i Naci, beduh için «Esma-i İlâhiyyedendir, yahut; müraselâtı mahallerine isale muavenet memuriyet-i mâneviyesinde bulunan meleğin ismidir. Binaenaleyh mektup zarfları üzerine yazılır» diyor.

«Bu iki kelimeyi böyle görüyor ve böyle anlıyorum. Salâhiyetli söz ve katî hüküm dilci ve içtimaiyatçılarımızındır. Benim anlayışım tahakkuk ederse İslâmi bir şey zanniyle ne kadar yanlış şeylere inanmakta olduğumuz anlaşılır. Zarfın üstüne beduh'le birlikte «Bi ismihi Taalâ»; «Hu» gibi bir tâbir de yazıldığı görülürdü. Bu da iki dinin birbirleriyle mücadelesinden ilerigelir. Fakat bu mücadele kolay kolay görülmez ve anlaşılmaz.

«Lûgat-i Cudî'nin bu kelime hakkında verdiği, fakat buraya almağa bile lüzum görmediğim izahat büsbütün aykırıdır. Bunun şu kıymeti vardır ki o da Naci'nin mutalâasının mevsuk olmadığını göstermiştir. Hüseyin Kâzım da Büyük Türk Lûgatinde beduh'u bir vefk olarak göstermiştir.»

D. B. Macdonald, «İslâm ansiklopedisi»nde: «Bir tılısım kelimesi olup, sıralı bir murabbaın unsurlarından teşekkül eder» diye başladığı bu tâbir için uzun tafsilât vermekte ve bunun mektuplardan başka, muska gibi, daima takılmakta olan mücevheratın ve maden levhaların yahut yüzüklerin üzerine hakkedildiğini ve gönderilen tüccar emtiasının yerine varmasını temin için de kullanıldığını yazmaktadır.

«Beduh» için, esatir devrinde taabbüd olunan mabutlardan birinin ismi olduğunu söyliyenler de vardır. İslâmiyet-o gibi mabutları, putları kaldırmış, kırmış, hurafeleri reddetmiş iken sonraları mevhum bir ilâh isminin, yahut vefk gibi, tılısım gibi boş şeylerin mektup zarfları üzerine yazılması veyahut o kelimeyi havi mühür basılması herhalde garip bir şeydi.

Yazılsın arzıhal-i dilberan üzre beduh olsun.
İffet

BEDUN (بدون) [*Coğ.*] Eskiden Peşte şehrine verilen addı. Budin suretinde de kullanılmıştır.

BEHAİYYE (بهائيه) [*Sof.*] Sühreverdiyye tarikatının altı şubesinden birinin adiydi. Ötekiler şunlardı: Bedriyye, Zeyniyye, Kemaliyye, Ahmediyye, Necibiyye.

BEHURİYYE-İ HALVETİYYE (بهوريهٔ خلوتيه) [*Sof.*] Ramazaniyye-i Halvetiyye şubelerinden birinin adiydi. Şeyh Muhammed-ül-Behuri-yür-Rumî tarafından tesis olunmuştur. Edirneli olup Ali-yür-Rumiden hilafet almıştır. Ölümü 1039 (1629/1630) dadır.

BEKA (بقا) [*Sof.*] Abdin, Allah-ü Tealânın bütün eşya üzerine kıyamını rüyet etmesi demektir. Beka billâh makamı abdin Hakkın vücudiyle mevcut ve Hakkın bekasiyle baki, ve Hakkın hayatiyle hay, Hakkın ilim ve iradesiyle âlim ve mürit olmasıdır.

Tasavvufi eserlerde bekaya eren için şu tafsilât verilmiştir:

«Bu bekabillâha eren şol bendedir ki Allah-ü Tealâ ana sıfat-ı âliyesinden hil'at geydire ve ana nâs beyninde olan isimden gayrı esma-i hüsnasından bir isim vere. Ehl-i beka hakkı makam-ı ubudiyyette Hakla kaim olduğu halde müşahede kılar ve enaniyet pasını gönül aynasından siler.»

BEKİR AĞA BÖLÜĞÜ (بكر آغا بلوكی) [*Hal.*] Osmanlılığın sonuna kadar Harbiye Nezareti dairesi olarak kullanılmış olan Bayazıt'ta şimdiki İstanbul Üniversitesi Hukuk ve Tıp fakülteleri binasının avlusundaki askerî tevkifhane hakkında kullanılır bir tâbirdi. 1908 Temmuz inkılâbından evvel tevkifhane memurluğunu yapan Bekir Ağanın adına nispetle bu ismi almıştı. 1908 Temmuz inkılâbından sonra siyasi mevkufiar burada hapsedilirlerdi. Nitekim mütarake devrinde İttihat ve Terakki Cemiyetinin ilerigelenleri ve eski nazırlardan bazıları burada mevkuf bulundurulmuşlar ve oradan Malta'ya sürülmüşlerdi. Bu yerde halen İstanbul Tıp Fakültesi morfoloji müessesesi bulun-

maktadır. Mevkuflara kafa ve gözleri patlatılacak, tırnakları sökülecek derecede türlü işkence yapıldığı için istibdadın korkunç bir kalesi sayılırdı.

BEKRİYYE-İ HALVETİYYE (بكريه خلوتيه) [*Sof.*] Karabaşiyye-i Halvetiyye şubelerinden birinin adı idi. Mustafa Bekri tarafından tesis olunmuştu. Mustafa Bekri 1099 (1687-1688) da Kudüs'te doğmuştu. Tahsili Şam'dadır. Büyüklerden Abdülgani Nablusi'nin meclisinden feyiz almıştır. Halvetiyye meşayihinden Abdüllâtif'e intisabetti. Sülûkünü tamamladıktan sonra hilâfet aldı. Şeyhin ölümünden sonra da müritleri kendisinin etrafında toplandı. Bir aralık seyahate çıkarak Edirne'de şeyhinin şeyhi Mustafa efendiye mülâki oldu. Ondan da feyiz aldı. Oradan Kudüs'e, oradan da Gavsi ziyaret etmek üzere Bağdat'a, sonra Haremeyn'e, Mısır'a giderek tarikatı neşretti. Daha birçok yerleri dolaşmış, bu arada İstanbul yolu ile Halep'e, Şam'a ve oradan da tekrar Haremeyn'e giderek 1162 (1749) de Kahire'de ölmüştür. 100 e yakın eser meydana getirmiştir. Kurduğu Bekriyye'den Kemaliyye, Hanefiyye, Dürdüriyye, Ezheriyye, Necatiyye, Sadiyye, Şemâniyye adlı ikinci derecede şubeler meydana gelmiş ve tarikatı Hicaz, Yemen, Mısır, Trablus, Tunus, Cezayir ve Fas'a kadar yayılmıştır.

BEKÇİ (بكجى) [*Ida*] Koruma vazifesiyle mükellef olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mahalle ve köy bekçilerinden başka malî ve mülki kanunların icraatına vesatat eden koru bekçileri vardır ki, korucu bağ bekçisi ve bağcı demektir. Sonraları köy bekçiliği de ihdas edilmiştir. Rumeli taraflarında bağ bekçisine «Pandaz» denildiği gibi, bazı yerlerde mahalle bekçisine «Pazvand» adı verilmektedir.

BEKRİ MUSTAFA (بكرى مصطفى) [*Hal.*] Sarhoş, ayyaş, alkolik yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bekri Mustafa, ayyaşlıkla tarihe geçmiş bir sima olduğu için alkolikler hakkında kullanılmıştır.

BEKTAŞİ (بكتاشى) [*Sof.*] Tarikat adı idi. Bu isim, müessisi olan «Hacı Bektaş-ı Veli» den alınmış, ona nispet edilmiştir.

Bektaşi tarikatının silsilesini Bektaşiler şu yolda naklederler: Hazret-i Ali, Hasan-ı Basri, Habib-i Acemî, Davud-u Taî, Mâruf-u Kerhî, Şeyh Sırri-i Sekatî, Cüneyd-i Bağdadî, Ebu Ali Meragî, Şeyh Ebu Ali Hasan, Şeyh Ebu Osman Mağribî, Şeyh Ebu Kasım Gürganî, Şeyh Ebu Hasan Harkanî, Şeyh Ebu Farmidî, Fazl İbn-i Muhammed Tusî, Hoca Ahmed Yesevî, Hoca Yusuf Hemedanî, Şeyh Lokmanül-Horasanî, Pir-i tarikat Esseyyid Muhammed Bektaş-ı Veli İbni İbrahim-üs-Sani.

Hacı Bektaş-ı Veli'nin neseplerini de şöyle gösterirler:

«İmam-ı Ali, İmam-ı Hüseyin, İmam-ı Zeynelâbidin, İmam-ı Muhammed Bâkır, İmam-ı Musel-Kâzım, İmam-ı Ali Rıza, İmam-ı Muhammed Naki, İmam-ı Hasan-ül-Askerî, İmam-ı Muhammed Mehdî, Seyyid İbrahim-ül-Mükrim-ül-Hicap, Seyyid Hasan ibni Seyyid İbrahim, Seyyid Muhammed-üs-Sani, Sey-yid Mehdî ibni Seyyid Muhmamd-üs-Sani, Seyyid İbrahim ibni Seyyid Hasan, Seyyid Muhammed ibni İbrahim ibni Seyyid Elhak ibni Seyyid Muhammed, Seyyid Musa ibni Seyyid İshak, Seyyid İbrahim-üs-Sani ibni Seyyid Musa, Seyyid Muhammed eş-Şehîr Hacı Bektaş-ı Veli ibni Seyyid İbrahim-üs-Sani.

Gerek tarikat ve gerek nesep silsilelerinde farklar vardır. Doğrusunu söylemek lâzım gelirse bu silsilenamelerin ilmî bir kıymeti de yoktur.

Hacı Bektaş-ı Veli'nin anası Şeyh Ahmed Nişaburî'nin kızı Hâtem Hatun'dur. Bektaş-ı Veli hicrî 645 senesinde Nişabur'da doğdu. 680 de Ahmed Yesevî'nin işaretiyle Anadolu'ya geçti. Kırşehir kurbünde «Karahüyük» te mekân tuttu, 738 de ahrete göçtü.

Elde mevcut velâyetnamelerde Hacı Bektaş-i Veli'nin ve Uşak kurbündeki Hâcim Sultan'ın Anadolu'ya nasıl geçtikleri ve ne gibi kerametler gösterdikleri uzun uzadıya yazılıdır.

Bektaşilik, Anadolu'nun ortasında ıssız bir köyde uyanmıştır. Ulemanın nazarından uzak kaldığı gibi şehirlilerden ziyade köylüler ve yürükler arasına yayıldı. Hattâ çok zaman göze bile çarpmadı. Ancak tamamiyle teessüs ettikten ve dal budak saldıktan sonra anlaşıldı.

Bektaşilik her tarikat gibi bâtınidir. Bâtına ait birtakım tasavvufi esrara maliktir. Fakat bâtınilik meselelerinde öbür tarikatlardan ayrılır. Malûm olan «Bâtıni» lere yaklaşır.

Bektaşiler her şeylerini gizli tutarlar. Her türlü teşkilâtları saklıdır. Birtakım işaretler ve remizler kullanırlar. Buna binaen tarihte meşhur olan «Bâtıni» lerle alâkaları vardır. Tarikatların birçoklarında bulunan «seyr-i sülûk» Bektaşilikte yoktur. Muayyen «evrad ve ezkâr» dahi mevcut değildir. Ancak «inabe» ve «ikrar» ile «âyin-i Cem» vardır.

Bektaşilikte risalet hanedanına fazla muhabbet gösterilir. Bu muhabbet ifrata, teşeyyua kadar varır. Hattâ Bektaşiliği mezhep itibariyle «Caferî», irfan ve felsefe itibariyle «Hurufi» diye tarif edenler de vardır. Haki-

katen Anadolu Bektaşileri (Alevîler) Caferî mezhebinde olduklarını açıktan açığa söylerler. Mezhepte Caferî, tarikatta Bektaşi ve Alevî bulunduklarını itiraf ederler.

Bektaşiler, «Fıkh-ı Caferî» yi kabul ettikleri gibi İmamiyye mezhebini dahi kabul etmişlerdir. On iki imamı takdis ederler. Ebubekir, Ömer, Osman ile Ayişe'yi pek o kadar sevmezler.

Bektaşilikte az çok tasavvuf, büyük miktarda Hurufilik, Babailik, Bâtınilik, hulûl ve tenasüh, Caferîlik, Şiîlik, İmamilik, Şâmanilik, Lamalık hattâ teslis gibi eski ve yeni birçok unsurlar vardır. Onun için içinden çıkılmaz bir şekil almıştır.

Bektaşiliğe ait kaynaklardaki rivayetler:

Yeseviyye şubesindendir. Eşşeyh Esseyyid Muhammed ibni Esseyyid İbrahim-ül-Hüseynî eşşehîr Hacı Bektaş-el-Veliy-ül-Horasaniy-ül Nişaburi'ye mensuptur. Bilâd-ı Rûmdan gelmiştir.

«Tıbyan-üt-turuk» müellifi bazı eserlerde nesebini şöyle gördüğünü kaydediyor:

«Esseyyid Muhammed ibni Esseyyid İbrahim ibni Esseyyid Musa ibni Esseyid İshak ibni Esseyid Muhammed ibni Esseyyid İbrahim ibni Esseyyid Hasan ibni Esseyyid Mehdî ibni Esseyyid Eb-ül-Kasım Muhammed ibni Esseyyid Hüseyin ibni Esseyyid İbrahim ibni Esseyyid Muhammed ibni Esseyyid İmam Mus-el-Kâzım ibni Esseyyid-el-İmam Cafer-üs Sadık ibni Esseyyid-el-İmam Muhammed-ül-Bâkır ibni Esseyyid-el-İmam Zeyn-el-Âbidin ibni el-İmam-ül-Hüseyin ibni-el-İmam Ali Kerremallah veche.»

Taşköprülüzade «Şakayik» tercümesinde keramet sahibi velâyet erbabından olduğunu, kızının Türkmen bilâdında bulunduğunu, kabrinde kubbe olduğunu ve nezredilen ve terk olunan bir zaviye bulunduğunu ve oradaki duaların kabul olunduğunu, kendisini ona nispet eden, zamanındaki mülâhidenin nispet iddialarının bilâ şek vâhi olduğunu yazmaktadır.

Lâmiî, «Nefehat» tercümesinde aynı suretle rivayette bulunduğunu ve vefatının 738 de olduğunu ve tarikatı Hoca Ahmet Yesevi'den aldığını ve fakat Hoca Ahmet Yesevi'nin vefatı 590 da olduğu için tarikatı Ahmet Yesevi'den alışına itimad edilemiyeceğini söylüyor.

Halvetî meşayihinden Bursalı Ahmet Lûtfi Efendi «Tomar-üs-Selâsil» de Hacı Bektaş-'ın Horasanî olduğu, tarikatı Şeyh Lokman Perende'den, Şeyh Lokman'ın Ahmet Yesevî'den Yesevî'nin Şeyh Nasrullah Hasan-ül-Senceri'den, onun eşşeyh Rükneddin Ebu Muhammed-ül-Harcanî'den, onun Şeyh Kutbüddin-ül-Senabadî an-ül Kadî Muhammed-ül-Buharî an Eba Bekir Muhammed-ül Haili, an-eşşeyh Abdullah-ül-Vasıtî, an Ebi Cafer-i Şerif Tahir-ül-Müştehrî, an eşşeyh Muhammed-üs-Selem-üt-Tusî, an-il İmamı Ali Rıza an Validihi-l-İmamı Mus-el-Kâzım, an validihi-l-imamı Cafer-üs Sadık an validihi-l-İmam-ı Muhammed-ül-Bâkır, an validihi-l-İmam ı Zeyn-el-Âbidin, an validihi-l-İmamı Hüseyin, an validihi-l-İmamı Ali ibni Ebi Talip Kerremallah-i veche ve radiyallâh-ü anhüm.

Mevlâ Muhammed ibni Osman-üs-Selânikî bi emr-i şeyh eşşeyh Ahmed-ül-Bezherî (1140) tarafından tertibolunan «Tomar-üs Selâsil» de şöyle gördüğünü söylüyor:

«İnne-Hacı Bektaş-ül-Veli ehaze an Hazret-i Numan Serin an Hoca Ahmed-ül Bedevi an-eş-şeyh Kutbüddin Ecder an Hoca Abdurrab an Hoca Yusuf-ül-Hemedanî Kuddise sırrehüm.»

Eş-şeyh şeyhzade lâkabiyle mâruf olan şeyh Abdülhalim Efendi Türkçe «Esrar-ünnokta» unvanlı risalesinde Bektaşiliğin esasının ikrar, teslim ve rıza olduğunu söylüyor. Şeyh İbrahim-ül-Halvetî «Müfid-ül Muhtasar»ında bunu şu suretle nazmetmiştir:

Gel hakikat sıdk ile Bektaşi ol
Sıdkı rehber eylegübün Hakkı bul
Her ki Bektaşidir üç şey anda var
Keylemişlerdir bu üç şeyle karar
Sıdk ile ikrar-ü teslim-ü rıza
Eylemişler bu üç işi rehnüma
Bu dürür Bektaşilerde rengü bû
Gel bu varlık naksını bunlar dega

Bektaşiliğin esasını ehl-i beyte muhabbet teşkil eder.

Bektaşiliğe bir tarikat göziyle değil, bir «mezhep» nazariyle bakmak daha muvafıktır. Çünki bunu bilhassa Anadolu Bektaşileri iddia ederler. Kendilerine «Bektaşi» demekten ziyade «Alevî» ve «Caferî» derler. Bunlar da öbür Caferîler gibi İmam-ı Cafer Sadık'ın bir müçtehit ve bir mezhep sahibi olmadığını söylerler; Caferî mezhebi öbür mezhepler gibi ayrı bir mezhep değildir. İmam-ı Cafer mezhebi demek Muhammet ve Ali mezhebi demektir. Muhammet ve Ali'nin ilimlerine ve yollarına yakından vâkıf olan İmam-ı Cafer ayrı bir mezhep çıkarmaktan uzaktır, derler.

Bektaşilik; Alevîlik şeklinde Anadolu'nun hemen her tarafına yayılmıştır. Cenubi Arnavutluk tamamiyle Bektaşi ve Nazenin tarikatına mensuptur. Bulgaristan'da Deliorman'da, Varna taraflarında hayli münteşirdir.

En çok toplu bulundukları yerler şunlardır:—

Sıvas ilinin doğu havalisi, tamamen Dersim, Karaşar, Akçadağ, Kiği ve havalisi, Kars köyleri, Tokat ve Zile tarafları, Mecidiye ilcesi, Adana, İçel, Teke, Menteşe, İzmir havalisindeki Tahtacı yürükleri, Manisa'nın bazı köyleri, Beyobası, Çepni aşireti, Kemah ve Umraniye köyleri ve Burdur kasabası.

Bu sayılan yerlerden başka dağınık bir halde her tarafta bulunurlardı.

Başka tarikatlar ve hele Mevlevilikteki İran lisan ve harsının tesiri Bektaşilikte görülmez. Bu, hemen Türklere mahsus bir tarikattı. Harsı, dili, duygusu, edebiyatı Türk ve Türkçeydi.

Bektaşiliğin Türk halkı arasına bu kadar yayılmasına sebep, Bektaşi babalarının halktan doğmuş, halk gibi sade, basit, teklifsiz bulunmalarıdır.

Bektaşilik, bellibaşlı iki kola ayrılmıştır:

Birisi «Çelebiler Kolu», öteki «Babagân Kolu» dur. Bu iki kolu ayıran şey Hacı Bektaş-ı Veli'ye ait bir meseledir. O da Hacı Bektaş-ı Veli'nin hayatı, evli veya bekâr geçmiş olması meselesidir.

Babalar; Pirin mücerret yaşadığını, dünya evine girmediğini iddia ederler; Seyyid Ali Sultan'ın yani Timurtaş'ın kadıncık anadan Hacı Bektaş-ı Veli'nin burun kaniyle doğmuş olduğunu ve evlâd-ı mânevisi bulunduğunu söylerler. «Evlât bel evlâdı değil, yol evlâdıdır» derler.

Hacı Bektaş-ı Veli, Hızır Bali'ye «Yurdumun bekçisi senden gelecektir» demişmiş.

Çelebiyan kolu ise, «Hazret-i Pir» evliydi, İdris Hocanın kızı Fatma Nuriye yahut «Kadıncık ana» nikâhlı kadınıydi, derler.

Bu kadının bir adı da «Kutlu Melek» tir. Bunlara göre hicrî 710 senesinde Kadıncık Ana'dan «Timurtaş» adında bir oğlu doğdu. Çelebiler bunun sülâlesinden geldi.

Baba koluna mensup bulunan bazı babalar dahi bu itikatta iseler de birçokları pirin hayatının mücerret geçmiş olduğunu iddia edip dururlar. Seyyid Ali Sultan'ın mânevi evlâdı olduğunda ısrar ederler.

İki kolun arasında bu yüzden müthiş bir gürültü ve açıklık vardı. Babalar, Çelebilere «yalancı», Çelebiler Babalara «gasıp» nazariyle bakarlardı.

Doğrusunu söylemek lâzım gelirse, mesele menfaat ve riyaset meselesinden başka bir şey değildir. Bununla beraber mâkul olanı Çelebilerin kolu olsa gerektir.

Çelebiyan Bektaşiliği de Anadolu'da sekiz on kola ayrılır. Halk bunlara «Kızılbaş» derler. Ayırdetmezler.

Bunlar kendi aralarında bazı hususiyetlere maliktir. Bir köyün Bektaşiliği bazı cihetlerde öbürüne benzemez. Bununla beraber hepsi de Hacı Bektaş-ı Veli'ye ve Çelebilere hürmet ederler.

Bu kolların her birisi bir piri veyahut köylerinde veya o taraflarda yatan bir veliyi mürşit tanır. Zaman zaman doğudan Anadolu'ya geçmiş davetçilerden birisi bu suretle beş on köyü kendi tarafına toplamış, onlara rehber olup kalmıştır. Bu davetçilerin birçokları da Hacı Bektaş-ı Veli'nin şuraya buraya göndermiş olduğu halifeleri ve arkadaşlarıdır. Bunlardan bellibaşlıları Hâcim Sultan, Abdal Musa, Mürselli, Hudadadi kollariyle Çepniler, Tahtacılar ve Abdallardır.

Bektaşiliğin, İstanbul'da ve Arnavutluk'ta mâruf olan şekli «Babagân» kolu idi. Nazenin tarikatı namı verilen tarikat da budur. Bu yolun müessisi «Bâlim Sultan» dır. Hicrî 922 senesinde ölen Bâlim Sultan mücerret kolunu çıkarmış, tarikatın usul ve erkânını vaz'eylemiştir. Anadolu'da görülen Alevîlik Bâlim Sultandan evvel de mevcuttu. Nitekim bugün bile kendilerini Bektaşiden ziyade Alevî sayan köyler çoktur.

Mücerret kolundaki dervişlerin bazılarının kulakları küpelidir. Küpeye «teslim halkası» denilir. Mücerret kalacak dervişin kulağı Bâlim Sultan'ın türbesi eşiğinde delinirdi. Bu suretle derviş, «pirin, kulağı küpeli kölesi» olmuş olurdu. Artık o derviş evlenemezdi. Dergâhta ve zaviyelerde, târik-i dünyalar gibi, otururlar, yerler, içerlerdi.

Küpeyi şöyle izah ederlerdi: gûya Bâlim Sultan'ın dervişlerinden birisini bilmiyerek öldürmüşler, bunun üzerine alâmet olmak üzere Bâlim Sultan küpeyi âdet etmiş. Herhalde Bâlim Sultan tarafından daha ziyade taraftarlarının tefriki için ortaya konulmuş bir şey olsa gerek.

Mücerret postu Bâlim Sultan'a gelinciye kadar mevcut değildi. İcadedendir.

Babagân kolunda olan Bektaşilerden müteşerri olanlar da vardı. Şehirli ve kasabalı Bektaşilerin birtakımı bu kabildendi. Bunlar zâhir şeriatle amel ederler, namaz kılarlar, oruç tutarlar, bütün ahkâmı icra ederler, fakat demlerini alırlardı. Bunlar dahi mezhep itibariyle Caferî olduklarını saklamazlardı.

Bu yolda olanlara göre tevhidin üç mertebesi vardı: sâlik bu üç mertebeyi geçmeye mecburdu. Birinci mertebe telkindi ki, ikrar ve sülûk devresiydi. Bu mertebede sâlik şeriat kapısından tarikata girmiştir.

İkinci mertebe ilbas mertebesiydi. Bu devrede sâlik marifet libaslarını giymiş bulunur.

Üçüncü mertebe ahadiyetti. Sâlik burada « fena-fil-ahadiyyet » tedir. En yüksek mânevi mertebe bu idi.

En kısa bir tâbirle Babagân Bektaşiliği şu yolda ifade edilebilir: Tafdil-i Ali, ulûhiyet-i Ali, ulûhiyet-i nefs.

Bektaşiliğin her iki kolunda da bellibaşlı iki âyin vardı. Birisi ikrar âyini, birisi de âyin-i Cemdi.

İkrar âyini şu suretle yapılırdı: el alacak, yani inabe edecek bir can pir evinde (dergâhta) ise tanınmış bir Bektaşiye başvurur. O adam bir müddet tecrübe edilir. Nihayet bir gün pir evinde toplanılır. İkrar verecek cana daha evvelce bir «rehber», bir de «sahip ve musahip» tâyin edilir. Buna «nasip almak» dahi denilir.

Rehber o cana bir tarikat aptesi aldırırdı. Bu apteste dört uzuv yıkanır: el, yüz, baş, ayak. İki rekât namaz kılınır. Daha sonra ölmüş gibi kefene sarılır. Telkin verilir, verilen telkin şudur:

Erenler meydanında, pir huzurunda mürşidine teslim-i rızada oldun mu, yalan söyleme, haram yeme, livata ve zina etme, elinle koymadığın bir şeyi alma, gözünle her gördüğünü söyleme, gelme, gelme, dönme, dönme, gelenin başı, dönenin malı... Allah, Muhammet, Ali, On iki İmam, Hanedan-ı ehl-i beyte iman ettin mi, kaza ve kadere belbağladın mı, bunun ikisini bir bilip gece ve gündüz gönülde Allah, Muhammet, Ali'yi mürşidin vasıtasiyle bir bildin mi, hak dediğimizi hak, bâtıl dediğimizi bâtıl bildin mi, tarikat-i Naciyeden olup Cafer Sadık'ın mezhebini hak tanıdın mı, tevelli ve teberriyi kıldın mı, bu ikrardan dönersen ruz-i mahşerde yüzün kara olsun mu? Allah, Muhammet, Ali, Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli ikrarında sabit kadem eyle, hu!

Sonra boynuna «Tig-ı bend» namiyle beyaz bir mendil takılarak, kurbanlık koyun gibi meydana, ortaya getirilir. Meydanda On İki İmamın postu temsil edilmiştir. Her postta bir baba oturur. Talip içeriye girer girmez, dört kapıya (şeriat, tarikat, hakikat, marifet kapılarına) selâm verir, selâm alır. «Esselâmü aleyküm şeriat erenleri» dedikten ve mukabelesinde «aleyküm selâm» cevabı verildikten sonra ayakta durur. Fakat el göğüste, sağ ayağın baş parmağını sol ayağın baş parmağı üzerine koyarak durur. Her selâmda bir adım ilerler. Bu suretle her kapıdan girmiş olurdu.

Nihayet mürşidin önüne getirilir, mürşit, sağ elini ikrar verecek talibin iki omuzu arasına kor « ... انما يبايعون الله » âyetini okur ve bu elin «pençe-i âl-i abâ» olduğunu söylerdi.

Dersim havalisindeki Alevîlerin ikrar merasiminde baba, elindeki çubukla üç defa talibin sırtına vururdu. Bu çubuk mukaddes sayılırdı.

Ondan sonra boynundaki tig-ı bend alınır, kulağına «girme, girme... dönme, dönme... eline, beline, diline sağ ol, mürşidin Muhammet, rehberin Ali» derdi.

Kefenler sökülür, ol can yeni hayata kavuşurdu.

Bu merasim esnasında zeytin yağından ibaret kör bir kandil (çerağ) yanar. Ortalık yarı karanlık, esrar alûd bir haldedir. Merasim biter bitmez hemen öbür çerağlar da uyandırılır. Her taraf ışık içerisinde kalır. O sırada şu gülbank okunurdu: Bism-i şah Allah dost himmet erenler; âşıklar, sadıklar, yanıklar, uyanıklar ve sakinan ayn-ı cem erenlerinin gül cemaline aşk olsun bercemal-i Muhammet, kemal-i şah-i Hüseyin Ali, bülend salâvat Allah eyvallah dost.

Talip, mürşitten başlıyarak erkân-ı mahsusa ile her imamın postunun önünde durur, eğilir, postunu öper, sonra postlara oturan babanın elini öperdi.

Bektaşiliğe girme merasimi diğer bir eserde *şöyle izah olunuyor:*

Kabul merasimi günü akşama doğru sahip ile tekkeye gidilir. İstikbal olunurlar. Mukannen saat gelinciye kadar meydan evinin bir hücresinde oturulur. Ortalık kararırken tekbirler, tercümler akseder. O zaman sahip, «âşık»ı alır. Hamam odasına geçerler. Âşık yıkanır, temiz çamaşır giyer. Çıkılınca eller göğüste olarak hazırunun önünde durulur, hafif bir baş eğmesiyle her biri selâmlanır. Mütaakiben âşığı hiç lâf etmeksizin beyaz bir kumaşa, kefene sararlar, bir tabuta yatırırlar. Tabutun kapağı kapanır, telkin verilir. Az sonra sahip, tabutu açıp âşığı alır, bir odaya götürür. Namaz kıldırır, namaz bitince sahip, âşığa: «Ey can, öldün, namazını da kendin kıldın. Kendini şimdi mürşidine teslim edince yeni bir hayata gireceksin, buyur, erler meydanına, der ve âşığı yerden kaldırır. Kefeni çıkarır, boynuna tig-ı bend geçirir. Son zamanlarda bunlar tâdil edilmiş, yalnız aptes ve namazla iktifa olunmuştur.

Sahip, âşığı tig-ı bendin uclarından çekerek geniş bir salon olan meydana getirir. Salonda evliya çerağı denilen kandilden başka bir ziya yoktur. Her taraf korku verir haldedir. Hiçbir ses işitilmez, hiçbir hareket görülmez.

Baba, hususi makamında vekar ile oturmaktadır. Kandilin titrek, ölgün ziyası mevkiin

mehabetini artırır. Diğer on iki post üzerine on iki can oturmuş, elleri göğüslerinde, başları kalblerinin üstündedir.

Âşık ve sahip kapı eşiğinde niyaz ettikten sonra sahip önde olarak girerler. Evliya çerağının titriyen fitilinin baygın sesinden başka bir şey duyulmaz. Tig-ı bend, sahibin elinde ve âşığın boynundadır. Hava buhur kokuları ile doludur. Bu koku buna alışmamış olan âşığı sarsmıştır.

Her ikisinin ayakları çıplaktır. Sağ ayağının baş parmaklarını sol ayaklarının baş parmakları üzerine koyarak bir müddet dururlar. Bu; hayatta doğru kalacağına remizdir. Bu sırada sahip muhrik bir sesle bir münacat okur. Bu bitince baba «feseyekfikühümullâh» âyetini gür bir sesle okur. Bütün kalbler titrer. Herkes oturduğu yerde niyaz vaziyeti alarak tasdik eder.

Sahip ve âşık dört kapı selâmını verirler. Artık sahip âşığı tig-ı bendinden çekerek babanın önüne götürür. Yine niyaz vaziyeti alırlar.

Baba sağ eliyle âşığın sol elini tutar, ikrar alır. Kendisi de talimatını verir; yalan söyleme, haram yeme, zina ve livata etme. Elinle koymadığını alma. Eline, beline, diline pek ol.

Artık sazlar, naatlar, münacatlar, nefesler birbirini takibeder.

Bektaşilerde el öpmek dahi ayrı idi. Elin dış tarafı değil, avucun iç tarafı öpülürdü.

Talip, el öperken bir taraftan kurbanı tığlanır, ve ufak bir âyin-i Cem hazırlanır. Meydanda demler alınır, gülbankler çekilir, nefesler okunur, daha sonra meclis dağılır, talip de sahip ve musahibiyle rehberinin hücresine çekilir. Artık bu suretle ikrar verilmiş, el ve nasip alınarak yola girilmiş olur.

Bir Bektaşinin diğer Bektaşiyle tanışması için birtakım işaretler vardı. İşaretlerin en mârufu sağ elini kalbin üzerine koyarak boyun kesmekti. Bu sırada baş parmak yukarıya doğru kaldırılırdı.

Ârif Bektaşiler birbirlerini, bıyığından, sakalından, gözünden anlarlardı.

Boyun kesme şeklinde de bir işaret vardı. O da iki elleri kursağın altına ve uyluğun üstüne koyarak öne doğru bir miktar eğilmekti. Bektaşilikte tanınmak için birbirine rehberini ve ikrar zamanındaki sahip ve musahibini sormak dahi vardı.

Bektaşilerin musafahası da başka türlüydü. Musafaha sağ elle yapılır ve baş parmaklar birbirine karşı gelir, dokunurdu. Diğer tarikatlarda olduğu gibi musafaha zamanında birbirinin ellerini aynı zamanda öpmek âdeti dahi vardı.

Bektaşilikte daha bazı âdetler de mevcuttu. Kaşık sofranın üstüne yüzü üstü konulmazdı. Çünkü o suret, nasip kapanıklığını mucibolurdu Kaşığın arkası siniye konulurdu.

Yemekten evvel ve sonra gülbankler çekilirdi.

Lokma gülbanki: Bism-i Şah, evvel Allah diyelim; kadîm Allah... geldi Ali sofrası; ya şah diyelim. Şah versin, biz yiyelim. Allah, eyvallah. Dost.

Sofra gülbanki: Allah, Allah, İllâllah. Bu gitti yenisi gele, Hak berekât vere. Yiyenlere nur ola, pişirip kurtaran derviş derdmendin Hak erenler destgiri ve destgirimiz ola.. On İki İmam, on dört mâsum-u pâk efendilerimiz bâb-ı saadetinden tayınlarımız gani ola... Üçler, yediler, kırklar gülbank-i Muhammedî, nur-i Nebi, kerem-i Ali, pirimiz Hacı Bektaş-ı Veli cümle pirân ve cömertler, gerçek erenler demine devranına hû diyelim hûû.

Bektaşi, kapının eşiğini asla çiğnemezdi. Çünki «Medine-i ilim» İmam-ı Ali'dir. Kapının bir kanadı Hasan, bir kanadı Hüseyindir. Üst eşik Muhammed, alt eşik Fatime'dir.

Bektaşi, kapıdan çıktıktan sonra kapının önünde bulunan pabucunu eşiğe amut olarak giymezdi. Pabucu eliyle veyahut ayağiyle muvazi kılar, ondan sonra giyerdi.

Kapıya arka çevirmek günah sayılırdı. Bektaşilikte sakal ve bıyık kesmek en büyük bir kabahatti. Gûya İmam-ı Ali sakal ve bıyık kesmemişti. Su veyahut başka bir şey içilirken temizliği bilen bir kısım Bektaşiler bir parmakla bıyıklarını kaldırırlar, içilecek şey bitince yine indirirlerdi.

Şarap, rakı gibi şeylerin sunulması dahi bir kaideye tâbidi. Sâki, kadehi sağ elininin avucu içerisine alır, baş parmağını serbest bırakır, sol elini göğsünün altına kor, öne doğru eğilerek sunardı. Sunulan can da «eyvallah» diye aynı vaziyet ve usulde alır, aldıktan sonra kadehi göğsüne götürür ve boyun keserdi. O da avucunun içerisinde tutarak içerdi. Kadehi iki avuciyle birden tutmak dahi vardı. Şarap veya rakı kadehte görülmemesi için elleriyle örterlerdi. İçtikten sonra sâki «aşk olsun» der ve kadehi aynı usul ve erkân ile alır, arka arka gider, bu suretle kadeh dolaştırılır, ihvan sulanır, demlenirdi.

Bektaşiler, hayvanlardan tavşanı hiç sevmezlerdi. Hele köy Bektaşileri, değil yüzünü görmek, adını işitmek bile istemezlerdi. Yola giderken önlerinden bir tavşan geçse uğur say-

mazlar, mümkünse hemen geriye dönerlerdi. Açlıktan ölseler tavşan eti yemezlerdi. Necis sayarlar, derisinden bile teşeüm ederlerdi.

Köy Alevîlerinden bir kısmı, bilhassa Tahtacılar, ayıdan da hoşlanmazlardı. Ayının ismini dahi ağızlarına almazlar, «kocʀ oğlan», «dağdaki» derler, ayının derisine de dokunmazlardı.

Bektaşilerin nikâhlarını babalar kıyarlardı. Baba bulunmazsa, vekili kıyardı.

Katiyen ehl-i sünnet imamına nikâh akdettirmezlerdi. Bunlarda karı boşamak yok gibiydi. Köy Bektaşilerinde fuhuş dahi yoktu. Fuhşeden bir kadını, hele Sünnilerden birisiyle olursa, hiç affetmezler, sırasını bulurlarsa öldürürlerdi. Köy Alevîlerinde zina, hele livata hiç işitilmezdi.

Yalnız Abdallar'da fuhuş aranmazdı. Gerek köy Bektaşilerinde, gerek Abdallarda, hattâ babalar kolundaki Bektaşilerde kadınlar, ihvana karşı mestur değillerdi. Her yere giderler, her âyine girebilirlerdi. Tesettür, ancak ehl-i sünnete karşıydı. Abdal kadınları herkese karşı açıktı. Onların bu hususta havsalaları çok genişti.

Alevîler, cenazelerini babalarına yıkatırlardı. Bulunmazsa baba vekili yıkardı. Köy hocalarına yıkatanlar dahi vardı.

Zengin ve Babagân kolundaki Bektaşiler hemen her gün yemeklerinden bir parçasını «gaip erenler hakkı» namiyle ayırırlar, bir misafirin gelmesini beklerler, misafir gelmezse bir yoksula verirlerdi.

Köy Bektaşileri kendilerinin « sonradan değil, esastan Bektaşi ve Alevî » olduklarını «daldan, budaktan değil, kökten» gelmiş bulunduklarını söylerlerdi. Erkek ve kadın her köylünün on beş yaşında ikrarı alınarak kırbası tiglenirdi. İkrarı alınmıyanlar ve evli bulunmıyanlar âyin-i Cem'e giremezlerdi. Bu hüküm kadınlar hakkında da cariydi. Köy Bektaşilerinde «İkrar parası» namiyle ikrardan sonra Babaya bir para verilirdi, bu para en az on iki kuruştu.

Bektaşilikte ikrar ve âyin-i Cemden başka tevellâ, teberra, silsilet-üz-zehep, devhat-üzzehep, gülbank, niyaz gibi bazı âmal ve akaide ait mesail daha vardı. Tevellâ ve teberra çok meşhurdu. Köy Bektaşileri dahi bilirlerdi. Fakat başka şeylerden haberleri yoktu. Bilmezler ve anlamazlardı.

Tevellâ, Âl-i abâ'nın velâyetini tanımak, onları sevmek, onlardan istimdat ve istişfa etmek, onları dost bilmekti.

Teberra, Yezit ve hanedanından ve taraftarlarından berî olmak ve çekinmekti.

Bektaşiler, tevellâ ve teberraya çok ehemmiyet verirlerdi. Silsilet-üz-zehep; On İki İmamı takdis etmek, candan sevmekti. Devhat-üzzehep de İmam-ı Aliyi takdis etmekti.

Gülbank, hep bir ağızdan okunulan duadır. Yemeklerden evvel ve sonra okunanlar bu cümledendir.

Niyaz; duadır. Pirlerden, erenlerden istimdattır. Yalnız olarak yapılır. Bektaşilikte namaz yok, niyaz vardır.

Bektaşilerin bütün kollarınca malûm bir «dua» vardı: «Nâd-i Ali» denilen bu dua şöyleydi:

« ناد علیا مظهر العجایب تجده عوناً لك فی كل نوائب لی الی‌الله حاجته كل هم وغم سینجلی بنبوتك یا محمد وبولایتك یا علی ادركنی وعلیه محولی »

Bu duanın bir sıkıntı zamanında okunması âdetti.

Bektaşi babalarının başlarındaki taç on iki dilimliydi. Bu on iki dilim, On İki İmama işaretti.

Bektaşi babalarının göğüslerinde, gümüş mecidiye büyüklüğünde on iki köşeli bir taş bulunurdu. Bu taşa «teslim taşı» derlerdi. Bu da On İki İmama işaretti. Bu taş, Ürgüp kasabasında çıkar. Güya Hacı Bektaş'ı zehirlemişler, kendisine derhal malûm olmuş, hemen kusmuş, damarlı olan bu taşlar o kusuntudan hâsıl olmuş.

Bektaşiler ve hele köy Bektaşileri ve Alevîler arasında Bektaş-ı Veli'nin kerametlerine ait binlerce hikâyeler, masallar söylenir, durur. Velâyetnameler bu kabîl hikâyelerle doludur. Ârif Bektaşiler bu rivayetlere kıymet vermezlerdi.

Bektaşilikte kemer ve hırkanın dahi büyük ehemmiyeti vardı. Velâyet tabakası on iki olduğu için taç on iki terekli (dilimli) idi. «Hırkanın kıblesi mürebbidir, yüzü pirdir. Namazı oluktur, içi sırdır.»

Bektaşilikte taç, hırka, sancak, çerağ, sofra, pir emanetiydi. Bunlar mukaddes alâmetlerdi. Güya İmam-ı Ali gazaya giderken on yedi erkek evlâdına kemer kuşatıp cenge sokmuş, her birerlerine «esma-i hüsna» dan birini telkin etmiş, bu yüzden kemer, Bektaşilerce mukaddes emanetler idadına geçmişti.

Gülbanklerde dahi on yedi kemer - beste vardı.

Bektaşilerin arasında tam bir tesanüt ve teavün vardı. Tarikatın esrarını saklamak hususunda her türlü fedakârlığa katlanırlardı. Bunda çok kıskançlık gösterirler, ser verirler, sır vemezlerdi.

Niyaz: Babaya ihtiramdı. Diz çökerek babanın sağ ve sol dizini öpmekti. Bazıları

anasır-ı erbaanın remzi olarak dört yeri öpmeği niyazın levazımından addederlerdi. Niyaz kelimesinde dört harf bulunması buna alâmet olduğuna kail olanlar vardı.

Bektaşi kelimesi mecazen kayıtsız, pervasız, rind, lâübalimeşrep mânalarına gelirdi.

Çoğalıp meykedenin kallâşı
Oldu hep halk-ı cihan Bektaşı
Yenişehirli Avni

BEKTER (بكر) [*Ask.*] Osmanlı'larda XV inci asır sonları ile XVI ncı asır başlarında cebe yerinde kullanılır bir tâbirdi. Bu tâbir Başbakanlık Arşivinde 7113 no. lu cebehane defterinde geçmektedir.

BEL (بل) [*Bah.*] Geminin uzunluk itibariyle orta yerine verilen isimdir.

BEL BAĞLAMAK (بل باغلامق) [*Sof.*] Güvenmek, itimadetmek, mecazen azm ü kasıt etmek makamında kullanılan bu tâbir, Bektaşilerce ıstılah olarak muhip olmak, tigbent kuşanmak, itaat etmek demekti.

İkbaline idbarma bel bağlama dehrin
Bir dairede devredemez çember-i devran
Ziya Paşa

Kullağa bel bağlar isen
Şam ü seher ağlar isen
Sular gibi çağlar isen
Tez bulunur amman sana
Niyazi

Pirimin natkına bel bağlamışım
Ben ba zünnarı güzel bağlamışım
Emin Hâkî

Sofiye ıstılahı olarak Bektaşilerce kendilerinden olmıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Berraniyana küfürdür imanımız bizim
Zevk-i ledündedir dem-ü devranımız bizim
Eşref Paşa

BELDÂRÂN (بلداران) [*Mal.*] Eskiden geçit yerlerini muhafaza edenlere verilen addı.

Bel; yüksek dağın iki zirvesi arasındaki mukavvesa kısmı veya darca olan geçit ve boğazı demektir. Binaenaleyh bu mânaya göre bir dağın geçit ve boğaz mahallini muhafazaya memur olanlara beldârân denilmesi kelimenin lûgat mânasına da uygundur. « Beldârân neferatı » tâbiri de kullanılırdı. « Derbentçi » ile bunun farkı, derbentçiler binnefs bu vazifeyi ifa ile mükellef oldukları halde beldârân bu vazifeyi bir maaş veya muayyen bir ücret mukabilinde ifa ederlerdi. Bunlara verilen maaş ve ücretin senevi miktarı her mahalde ne miktara baliğ olursa oranın tevzi defterine ithal edilerek halktan tahsil edilirdi. Tanzimat'tan sonra bu unvan kaldırılarak yerine «zaptiye» ler, bilâhara jandarmalar kaim olmuştur.

§ [*Ask.*] Askeri hareketler esnasında yolları açıp düzeltme işinde kullanılanlara da «beldâr» denilirdi.

BELDE KADISI (بلده قاضيسى) [*İlm.*] Şimdiki yargıç karşılığı bir tâbirdi. Belde; şehir, kasaba, kadı da hâkim, yargıç demekti. Şimdiki yargıçlar gibi kadılar da halk veya halk ile Dvelet arasında çıkan anlaşmazlıkları fasl ve halle mezundu.

BELEŞ (بلش) [*Hal.*] Parasız, bedava yerinde kullanılır bir tâbirdir. Beleşten, bedavadan demektir.

BELLUA (بللوعه) [*Mim.*] İdrar edecek (küçük aptes bozulacak) yer, suların lâğıma cereyanına mahsus delikli taş demekti.

BEM (ف.) [*Mus.*] Eskiden ud'un beş telinden birinci teline verilen addı. İkincisine «müselles», üçüncüsüne «müsenna», dördüncüsüne «zir», beşincisine «had» denilirdi. Bem; diğer tellerin en kalınıydi.

Bu tâbirler, yalnız uda munhasır değildi. Tel isimleri olmak itibariyle diğer sazlarda kullanılan teller hakkında da aynı tâbirler istimal olunurdu.

Arapça bir kelime olan « bem », Farsça «bam» ın muhaffefidir. Nazımda hafifletilerek bem kullanılırdı.

Evc-i eflâki tutar zemzeme-i vecd-i melek
Bezm-i vasfında nedem hâmem ederse bem-ü zir
Üsküdarlı Hakkı Bey

BENALUKA (بنالوقه) [*San.*] Küçük ve renkli çuha parçalarının çiçek ev sair tezyinî şekillerde kesilip yanyana dikilmesi suretiyle vücuda getirilen seccade, perde, minder örtüsü ve duvar halısı gibi şeylere verilen addır. Bunların eski bir Türk memleketi olan Bosna'daki o adla anılan kasabada yapılmış olmaları bu ismin verilmesine sebebolmuştur. Eskiden Edirne'de yapılıp gene bu namla anılanlar içinde pek sanatkârane olanları da vardır. Bu nevi kesme parçalı işlemelere «katık» da denilir.

BENAT-I NA'Ş (بنات نعش) [*Ast.*] İki felekiye sureti hakkında kullanılır bir tâbirdi. Birine «Benat-ı na'ş-ül-kübra», ötekine « Benat-ı na'ş-üs-suğra» denilirdi. Benat-ı na'ş-ül-kübranın öteki adı «Düb-bi ekber», Benat-ı na'ş-üs-suğra'nın diğer ismi de «Düb-bi asgar» dı. Benat-ı na'ş-ül-kübra şimal kutbu cihetinde yedi

yıldızdan mürekkepti. Bunun dördüne «na'ş = sedye», üçüne «benat = kızlar» adı verilirdi. Benat-ı na'ş-üs-suğra da yedi yıldızdan mürekkepti. Perişanlıkla darbımesel hükmünde bulunan bu yıldızların ismi Divan Edebiyatında geçer.

Gelmesun ikisi bir yere Benat-ün-na'şın
Belki cemiyyet-i pervini perişan olsun.
Nef'î

BENAT-I NA'Ş-ÜL-KÜBRA (بنات نعش الکبری) [*Ast.*] Felekiye suretlerinden birine verilen addı. Bunun diğer ismi de «Düb-bi ekber» di. Büyük ayı demek olan bu yıldız kümesinden başka küçük ayı mânasına gelen «Düb-bi asgar» vardı. Bu ikisine birden «Benat-ı na'ş» da denilir ve yekdiğerinden tefrik için de büyüğüne «Benat-ı na'ş-ül-kübra», küçüğüne «Benat-ı na'ş-üs-suğra» denilirdi.

BENAT-I NA'Ş-ÜS-SUĞRA (بنات نعش الصغری) [*Ast.*] Felekiye suretlerinden birinin adiydi. Buna «Düb-bi asgar» da denilirdi. Küçük ayı demek olan bu yıldız kümesinden başka büyük ayı mânasına gelen «Düb-bi ekber» vardı. Bu ikisine birden «Benat-ı na'ş» denilir ve birbirinden ayırdedilmek için de büyüğüne «Benat-ı na'ş-ül-kübra», küçüğüne de «Benat-ı *na'ş-üs-suğra» denilirdi.*

BENDE (بنده) [*İda.*] Mülki ve askerî mensuplarının imzalarının üstüne koydukları bir tâbirdi. Yine bunlar tarafından konuşmalarda ve yazılarda «bendeniz», «bende-i dirineleri» suretinde de istimal olunurdu. Daha ifrata varılarak « bende-i çaker-i kemineleri » de denilirdi.

Farsça bir kelime olan bende'nin mânası bağlanmış demektir. Bu kelime esir, abit, kul, köle, taraftar, müntesip, muhlis mânalarında da kullanıldığı gibi aşağıdaki şekillerde de istimal olunurdu: 1— Bendeperver: kul, köle, adam besleyici, adamlarına iyi muamele edip ihtiyaçlarını tesviye ve hallerini terfih eden. 2— Bendenüvaz: adamlarına iyi muamele eden, âlicenap adama yakışacak surette. 3 — Bendezade: bir kimseye tâzimen kendi çocuğunu onun kölesinin çocuğu hükmünde tutmak. 4— Bendehane: evini kölesinin evi makamında göstermek. 5 — Bende-i halka begûş: vaktiyle esirlerin kulaklarına halka geçirilmek âdeti münasebetiyle kulağı halkalı köle:

Doğalı gün gibi ol mah cemal
Bende-i halka begûşiyâi hilâl
Hakani

6 — Bende-i direm harîde: para ile satın alınmış köle. 7 — Bende-i gerden beste: boğazından bağlı köle:

Cismi sıhhatte deruna hâste
Dâyine bende-i gerden beste
Nabi

Farsça kaidesiyle bendegân suretinde cemilendirilirdi:

Dergeh-i Haktan budur ancak niyaz-i bendegân
Var ise kahrolsun âday-i lâim-i saltanat
Lâ

İlmiye mensupları bu makamda duacınız demek olan «eddâi», «dâiniz», «dâileri» tâbirlerini kullanırlardı.

Ârifin gönlün Huda gamkin eder şad eylemez
Bende-i makbulünü Mevlâsı azad eylemez
Nev'î

BENDEGÂN-I ŞAHANE (بندگان شاهانه) [*Sar.*] Padişahın hususi hizmetini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farisî kaidesiyle terkip olan bu tâbirin lûgat mânası «Padişahın bendeleri» demekti. Kahvecibaşı, berberbaşı, tütüncübaşı, esvapçıbaşı, seccadecibaşı gibi hünkârın şahsi ve hususi adamları bu tâbirde dâhil olmakla beraber mabeyn başkâtibi, mabeyn kâtipleri, yaver gibi memurlar da o meyanda dâhildi. Son zamanlarda bu tâbir bütün millet efradına teşmil edilmişti.

BENDER (بندر) [*İda.*] Ticaretgâh olan iskele, liman, kasaba ve şehir hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bendergâh, bendergeh de bu makamda istimal olunurdu.

Geçmez bu bender içre meta-ı hünerverî
Lâyık budur ki beste dura bârımız bizim
Haletî

Her meta'ın bir revacı var bu bendergâhta
Geh tahammül geh niyaz-ü gâh istiğna gürür
Ragıp Paşa

Bu bendergehte her ne kes dirhem-ü dinara tâbidir
Ziya Paşa

BENDER-İ KİLİ (بندر کلی) [*Coğ.*] Eskiden Tuna boyundaki Kili şehriyle Karadeniz Ereğlisi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Sonuncuya on iki divan dahi denilmiştir.

BENDERYAN İŞİ (بندریان ایشی) [*San.*] Benderyan adlı bir Ermeni hakkâkı'nın yaptığı işlere verilen addır. Sultan Aziz zamanında yetişmiş büyük bir sanatkâr olan bu adamın zümrüt, necef ve akik üzerine kazdığı işler pek kıymetliydi. Eski eserler mütehassısı Nurettin Rüştü Büngül'ün haber verdiğine göre (Eski

Eserler Ansiklopedisi s. 41) Osmanlı saltanatının son devrelerinde Nafıa nazırlığında bulunmuş olan Mısırlı Prens Abbas Halîm haylice para sarf ederek sanatkârın eserlerini toplamıştı. Kazasker hattiyle «Nasrun minallah ve fethün karîp» âyetinin Benderyan tarafından mahkûk bulunduğu 200 lira kıymetindeki bir zümrüdün 600 liraya satıldığını yine Nurettin Bey söylüyor.

Bakıp âsarına oldum hayran
Güzel iştir aferin Bendergan

BENEVBET TİMAR (بنوبت تيمار) [*Mal.*] Timarlardan bir kısmının kullanılış tarz na göre aldıkları isimdi. Buna « münavebe timarı » da denilirdi. Birkaç kişinin üzerinde olan timarlar demekti. Bu nevi timara sahib olanlar harb zamanında nöbetle sefere gittikleri için timarlarına bu isim verilmişti. Benevbet timar «eyalet-i Rum» denilen Sıvas eyaletinde sipahi'nin mevrus mülkü gibi vârislerine intikal ederdi. Harice verilmezdi. Anadolu'nun diğer cihetlerindeki benevbet timar ise mevrus mülk gibi olmayıp sahibinin vefatında oğullarına, oğlu yoksa harice verilirdi.

Benevbet timar, müstahak olanlara yine benevbet timar olarak verilirdi. Eşkin timara tahvil olunamazdı. Halbuki eşkin timara müstahak olan kendi ihtiyariyle benevbet timara talibolursa tebdil olunurdu. Birincisi için kanuni memnuiyet olduğu halde ikincisinde böyle bir memnuiyet yoktu.

BENNAK (بناك) [*Mal.*] Raiyyet yazılı olanların timar sahibine verdikleri resimlerden birinin adiydi. Bu resim kazanç vergisi kabîlinden bir vergiydi. İki kısma münkasem olan bu resimden «ekinlû bennak» elinde olan yeri nim çiftlikten az olan kimsenin verdiği resimdi, miktarı da on sekiz akçaydı. Diğeri « caba bennak» olup uhdesinde arazi olmamakla beraber evli bulunan ve çalışıp kazananların ödedikleri resimdi. Bunun miktarı da on iki akçaydı. Bu ikincisine «caba akçası» da denilirdi. Bu vergi mart ayında istîfa olunurdu.

«Defter-i Muktesit» te (c. 2, s. 65) «resm-i mücerret» yahut «bennak» denildikten sonra şu tafsilât verilmektedir: «İşbu resme « resm-i raiyyet » denildiği gibi « cabâ akçası » denildiği de vardır. Bu resmin mahalli vaz'ı, yeri yurdu olmadığı halde kâr ve kisbe muktedir olan eşhastır. Resm-i mücerredin mikyas ve kıstası mücerret olanlardan altı ve müteehhil bulunanlardan on iki akça almaktan ibaret olup mükellef olanların bu resimden halâs olmaları ziraat ve haraset için arazi temellük etmelerine vabestedir.»

Süleyman Sudi Efendinin bu izahatı «caba bennak» hakkındadır. Bennak'in bir de «ekinlû» kısmı olduğuna göre müellifin izahatının son kısmının muhtac-ı tashih olduğuna şüphe yoktur.

Abdurrahman Vefik Bey «Tarih-i Malî» de (s. 121) «bennak; müteehhil demektir» diyor.

Bennak resmine dair en eski kayıtlar «Başbakanlık Arşivi»nde mevcut Fâtih Mehmet Han defterlerindedir.

BENT (بند) [*Hak., Ede.*] Eski kanun ve nizamlarda bir rakam altında veya rakamsız yazılan madde ve fıkralar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça bir kelime olan bent'in daha birçok mânaları da vardır:

1). Bağ, kuşak: bend-i meyan-ı dilber bir altın kemer idi.

2). Bukağı, kelepçe: bend-i ahenîn.

3). Bağlayıcı mânasına vasf-i terkibî: Nakş-ı bent, nalbent.

4). Mafsal, boğum: Bend-i engüşt, bentli.

5). Fıkra, makale, madde: Bend-i mahsus, bend-i edebî. Belediye nizamnamesinin elli ikinci bendi.

Kafiyeleri muhtelif ve birkaç kısımdan mürekkep bir şiirin bir kısmı nihayetinde tekrar veyahut ayrıca iradedilen beyte de bent denilirdi Buna «vasıta» denildiği de vardı. Böyle manzumelerde beyit tekrar edilirse ona «terci-i bent», başka beyit iradolunursa ona da «terkib-i bent» denilirdi.

Farsça bir kelime olan bent'in daha birçok mânaları vardır:

6). İsim ve mahal tâyiniyle mahsusan yaptırılmış olan su mecraları, su biriken yerler: Bahçeköy bendi, Valde bendi.

7). Etmek maddesiyle rabıt, celp, bağlamak mânalarını ifade eder: Demirin ucunu ağaca bendetmek lâzım gelir. Bent ile meydana gelen daha başka tâbirler de vardı: bazubent, kola takılan muska; pırangabent, pırangaya vurulan mahpus; kalebent, kalede hapsedilen mahkûm.

Bir kapıyı bendederse bin kapı eyler küşat
Hazret-i Allah efendi fâtih-ül-ebvaptır.
Lâ

Bir muğpeçenin aşkına düştüm nagâh
Zünnar-ı ser-i zülfüne bendoldum âh
Zamirî

Dağılsın âleme terkib-i bend-i hikmet-âmizi
Bu rihletgehte «Naci»nin de kalsın nam-ı nâçizi
Muallim Naci

§ [*Huk.*] Eski kanun ve nizamlarda bir rakam altında veya rakamsız yazılan madde ve fıkralara da bent denilirdi.

BERAS KETHÜDASI (برص کتخدامی) [*Mal.*] Beras; abraşlık illeti, alaca tenlilik hastalığı mânasınadır. Hastane zâbitliği vazifesi görenlere unvan ittihaz edilmişti. Beras kethüdası devlet namına mevcut umum hastanelerin irat ve masraflarına, dahl ve harcına (girdi, çıktısına) bakan memurdu.

BERAT (برات) [*İda.*] Arapça bir kelime olarak lûgat mânası «yazılı kâğıt ve mektup» demek olan bu tâbir Osmanlı devleti teşkilâtında bazı vazife, hizmet ve memuriyetlere, tâyin edilenlere vazifelerini icra salâhiyetini tevdi etmek üzere, padişahın tuğrası ile verilen mezuniyet veya tâyin emirleri hakkında kullanılan bir ıstılahtı, Berat'a, biti, berat-ı şerif, nişan, nişan-ı şerif, hüküm de denilirdi. «Kamus-u Osmani» de: «Yazılmış kâğıt mânasınadır. Istılahımızda nişan, rütbe, memuriyet, maaş ve imtiyazat-ı muhtelife için taraf-ı devletten yazılıp verilen resmî kâğıt, fermanname demekti, cem'i berevat gelir. Leyle-i berat; şabanın on beşinci gecesi.» suretinde izah olunmuştur. «Lehçe-i Osmani» de de: «Rütbe ve memuriyet kâğıdı, imtiyaz fermanı, sabıkta havale puslası, poliçe, hüccet, beratlı imtiyaz emrine nail, patentalı, berat gecesi, leylet-ül-berat, cem'i berevat» yazılıdır.

Berat, âdi bir emir veya tezkire gibi değildi. Divani yazı ile yazılır, tuğra da basılırdı. Fermanlar gibi beratlar da, «nişan-ı âlişan sâmi mekân-ı sultani ve tuğray-ı kitisitân-ı hakani oldur ki» diye başlardı. Beratlarda verilen hizmetin adı, yeri, geliri veya maaşı, verilenin ismi, niçin verildiği ve kendisinden ne istenildiği, kumandanlık, seraskerlik veya diğer mühim bir vazife ise, berat alanın salâhiyet derecesi tasrih edilirdi.

Tanzimat'tan evvel hiçbir vazife ve memuriyet, Divan-ı Hümayun Kaleminden «berat» verilmedikçe muteber tutulmazdı. Vezirlik rütbesine dair olanlara berat denilmez, «menşur» denilirdi. «Vezaret menşuru» demek vezaret beratı demekti.

Tanzimat'tan evvel beratlarla menşurların yazılması evvelâ sadrazam tezkiresiyle reis-ül-küttaba emredilirdi. Reis-ül-küttaplar ve bir zamanlar onların muavini olan beylikçiler beratların ikinci ve üçüncü derecede olanlarını kalemdeki «halife» lerden birine yazdırırlar ve icabında tashih ederlerdi. Sadrazama gönderip beğenildikten sonra «tuğra» sı kalemin hattatlarından birine çektirilerek beyaza geçirirler ve kendileri arkasına işaret koyduktan sonra sahiplerine yollatırlardı. Fakat birinci derecede olan beratlar ve siyasi-idari talimatı havi menşurlar beylikçi ve reis-ül-küttap tarafından yazılıp sadrazama arzından sonra tuğra çekilerek beyaz edilirdi.

Tanzimat'tan sonra beratlar ve menşurlar beylikçilik kalemindeki hattatlar tarafından yazılır ve evvelki gibi tasdik muamelesi yapılırdı.

Rütbe ile nişanın ihdasından sonra bunların verildiğine dair yazılan kâğıtlara da berat denilirdi.

Beratların envaı vardı: tüccar beratı, iltizam beratı, muafiyet beratı, mukataa beratı, malikâne beratı, imtiyaz beratı, beylerbeylik, nişancılık, defterdarlık, vezirlik, seraskerlik ve sair memuriyetlerin beratları, imamet, feraşet beratı bu cümledendi.

Benim ol hüsrev-i sâhip kıran-ı mülk-i endişe
Ki münşi-i kader yazmış beratında bu menşuru
Nef'î

Çekti müsvedde-i tahvil berat-ı ademe
Hat-tı batlan kalem-i sun'u Huday-ı bîçûn
Münif

BERAT GECESİ (برات گیجه‌سی) [*Din.*] Kamerî ayların sekizincisi olan şaban'ın 14 üncü gününü 15 inci gününe bağlıyan geceye verilen addır. İslâmdan evvel Araplar her ayın birinci ve sonuncu gün ve gecelerine berat derlerdi. Berat gecesi Müslümanlarca büyük mağfiret ve necat gecesi sayılır ve müminler o geceyi taat ve ibadet ile geçirirler.

BERAT-I CİBAYET (برات جبایت) [*Vak., Mal.*] Vergi, resim, icare gibi hazineye yahut vakfa ait paraları toplamak salâhiyetini veren vesika hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BERAT-I KAHVE (برات قهوه) [*Mal.*] İkinci Sultan Mustafa zamanında (1109=1697/1698) kahveden alınmakta olan gümrük resmine ilâveten alınmasına karar verilen resim hakkında kullanılır bir tâbirdi. Okka başına beş para alınırdı. Bunun için gümrükte bir hizmet tesis edilmişti. Kahve bir aralık menedilmişken yine senede dört bin kese akçadan fazla kıymette kahve sürümü olduğu göz önüne getirilerek İkinci Süleyman zamanında okka başına Müslümanlardan sekizer, reayadan onar, Edirnede de her ikisinden bir olarak altışar para alınması karar altına alınmıştı.

BERAT-I TERHANİ (برات ترحانی) [*Sar., İda.*] Gördüğü büyük bir hizmete mukabil tekâliften muafiyeti mutazammın, padişah tarafından verilen fermanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Fars kaidesiyle bir terkip olan bu tâbirin mânası «terhan beratı» demektir.

«Bürhan-ı Kaatı» da «terhan» kelimesi için şu izahat verilmiştir:

«Terhan - meran vezninde ol kimesneye denir ki saltanat tarafından tam murahhas olup üzerinden kalem-i teklif merfu ve her türlü evza ve etvarı mâfûv olmakla kat'â itap ve tazir ma'razına getirilmeye. Şark sultanları beynlerinde böyle bir kanûn vardı. Meselâ bir kimseden devlete mütaallik büyük bir hizmet ve cemile sebkeyliye, mukabilinde yedine berat-ı terhani ita olunup ol kimesne veçh-i meşru üzere min küll-il-vücuh muaf ve müsellem ve padişah nezdinde cümleden aziz ve muhterem olup hefevatı iğmaz ve âza ve niyaz ve istidam kabul ve ısga olunurdu.»

BERAT MUMU (برات موی) [*Hal.*] Kamerî ayların sekizincisi olan şaban'ın 14 üncü günü ve o günün gecesi camilere götürülen mumlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Elektriğin icadından evvel camiler mum ve içlerinde zeytin yağı yanan kandillerle aydınlatıldığı için, Müslümanlar geceleri, yakılmak üzere mum götürürlerdi. Bu mumların ufakları olduğu gibi birer kilolukları, hattâ şamdanlarda yanan daha büyükleri vardı. Ağaçtan üç ayaklı sehpalar üzerinde beşer ve daha ziyade kilolukları da olurdu.

BERBAT (بربط) [*Mus.*] Eski Türklerin kopuz dedikleri çalgının ayniydi. Kiriş tellerin iki tarafında ikişer demir tel vardı. Evliya Çelebi (c. 1, s. 640) Muğla'da icadedildiğini, mucidinin kim olduğunun bilinmediğini yazar.

«Ferheng-i Nâsıri» de «meşhur sazdır. T-ب ile yazılıdır. Meşbur bir sazdır. Ud yahut tamburdur, denildiğine göre bu sazın çanağı ördek göğsüne benzer. Araplar tı-ط ile yazarlar.» deniliyor.

«Bürhan-ı Kaatı»; «berbat» kelimesi için «feth-i ba ile kopuz dedikleri saza denir. Rumide lâğuta tâbir olunan sazdır. Ber ile bat'tan mürekkeptir. Kaz göğüslü demektir. Bu sazın kâsesi kaz göğsüne şebih olmakla bu isimle tesmiye eylediler. Bazılar indinde tambur şeklinde bir sazdır. Kâsesi büyük ve sapı kısa olur. Bu iki kavlin meali birdir» izahatı mevcuttur.

Ali Nazima Bey «Mükemmel Osmanlı Lûgati»nde (s. 142) «lâğuta» diyor ve şunu ilâve ediyor: «Frenklerin «lir» dedikleri çalgı. Şeklen kaz göğsüne müşabih olması sebeb-i tesmiye olmuştur.»

Çaldım taşa ben şişe-i namus ile nengi
Matrip kerem et sen dahi çal berbat çengi
Lâmii

BERBERBAŞI (بربر باشی) [*Sar.*] Padişahlarla şehzadelerin berberliklerinde seferli koğuşunun ihdasına kadar hazine ve kiler koğuşunun müstahdeminden bu işe aşina olanlar istihdam olunurken seferli koğuşunun ihdasından sonra bu hizmet onlara inhisar ettirilmiştir. Yirmi kadar gedikli berber bulunduğu gibi birçok da mülâzim istihdam olunurdu. Berberbaşı da bunların başiydi.

Berberlerin hane-i hassaya alınan müstait ve mücerrep zevattan mabeyncilik ilâvesiyle istihdamları vâki olduğu gibi yalnız has odaya nakil ile berberbaşı nasbı da mesbuktu.

Atâ Tarihi'nde (c. 1, s. 198) şöyle garip bir fıkra mevcuttur: «Berberbaşılar irade-i âli buyrulduğu zaman re's-i hümayunu tahlik ve akab-i tıraşta ser-i hümayundan tefkik olunan şa'r-i müterakimi sim legen içinde ba'd-el-gasl vettebhir terviç ile mahsusan yaptırılan sandukça derununda hıfz ile sürre-i hümayun ihracı vaktinde sandukça temhir olunarak sürre-i hümayun eminine teslimen Medine-i Münevvere'ye bilisbel ol sivar-ı saadette defnolunması usulünün «Yavuz Sultan Selim Han Hazretleri» asr-ı âlisinden kalmış bir âdet-i hasene olduğu mervidir.»

Berberbaşılık Osmanlı saltanatının ilgasına kadar devam etmiştir.

BERD-EL-ACÛZ (بردالعجوز) [*Tak.*] Kocakarı soğuğu demek olan bu tâbir martın onundan on altısına kadar olan müddet hakkında kullanılır. Arapçada berd soğuk, acûz da kocakarı demektir. Hurafeye göre vaktiyle bir kocakarının sahip olduğu yedi keçinin bu günlerde sırasiyle birer birer donup ölmeleri tesmiyeye sebebolmuştur.

«Kamus» ta acûz ve acûz günleri hakkında şu izahat vardır: «El'acûz, sabûr vezninde, kocakarıya denir. Eyyam-ül-acûz nâs lisanında husum tâbir edilen yedi günden ibarettir. «Berd-el-acûz» maruftur. Her birinin ayrı ayrı ismi vardır. Şârih der ki: «Ahar-ı fasl-ı şitada oldukları bais-i tesmiye olmak vücuhu saireden ercahtır.»

«Acûz» kelimesinin Arapçada delâlet ettiği mâna o kadar çok ve gariptir ki insan bir kelimeye bunca fikrin nasıl olup da taallûk ettiğine hayret ediyor. «Kamus» a göre acûz; kocakarı, iğne, arz, tavşan, aslan, bin, kuyu, deniz, bahadır, sığır, tacir, kalkan, sevb, öküz, terkeş, ağaç kavata çanak, açlık, cehennem, kısa mızrak, sıtma, şarap, güneş hâlesi, ferace, dünya, erkek kurt, dişi kurt, kartal, sancak, kısrak, kumluk yer, gemi, sema, sâfi yağ, samyeli, pir, sahife, çekitaşı, savmaa, sırtlan, yol,

balıktan yapılan bir nevi yemek, âciz, afiyet, yabani eşek kancığı, akrep, at, gümüş, tencere, misafir, misk, ateş, sağ el, dişi deve...» mânalarına da gelmektedir.

«Meşahir-ün-nisa» da şu tafsilât vardır: «Kış faslı sonunda sayılı soğuklardan olan berd-el-acûz muhakkikin-i ehl-i edep kavlince kocakarı soğuğu olmayıp eyyam-ı berd-el-acûz demekten galat olarak bu da kışın son günleri soğuğu mânasını tazammun eder. Bir kavle göre bundan Âd kavminin sarsar rüzgârı ile berbadoldukları mevsim maksuttur. Eyyam-ül-husum birkaç gündü. Bir çarşamba sabahından başlıyarak ertesi çarşamba akşamına kadar olan sekiz gün ve yedi gece zarfında müthiş fırtına olmuş ve Âd kavmi gibi (Amir) cüssede cesamet, büyük ve emkinece metanet eshabını helâk eylemişti. İçlerinde bir kocakarı metîn bir mağarada saklanmış olduğu halde sarsar rüzgârı onu da âkıbet zir ü zeber eylemiştir. Diğer bir kavle göre berd-el-acûz terkibinde muzafün ileyh vâkı olan «acûz» dan işbu acûz-u âdiye münfehim olmakla berd-el-acûz kış sonunda sayılı sekiz gündür ve her birinin Araplar arasında ismi vardır. Lûgat ve edebiyat ile iştigali olanların malûmudur.»

Eski şubatın yirmi altısından başlar, rumi martın dördüncü gününe kadar devam eder. (Milâdi martın on birinden on sekizine kadar.)

Fasale et-e taallûk nesim-i madeleti
Eder musaleha berd-el-acûz ile bahur
Nabi

Düşmenanın bim-i can manende-i berd-el-acûz
Titretirdi tenlerin müşted iken tâb-ı temmuz
Lâ

BERDÎ RESMÎ (برديّ رسمى) [*Mal.*] Saz ve kamıştan alınan vergiye verilen addı. Bu tâbir munhasıran Halep Vilâyetinde zebanzeddi. Sahibi, devlet sayılan göllerde yetişen sazlarla kamışlar müzayede ile satılır, bedeli hazineye alınırdı. Sahipli yerlerdeki sazlıklar mahsulât-ı arziyeden olmak itibariyle bunlardan hububat ve emsali gibi üşür istîfa olunurdu.

BEREVAT-I ŞERÎFE (بروات شريفه) [*İda.*] Padişahlar tarafından verilen beratlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan berevat berat'ın cem'idir.

BERGANDÎ (برغندى) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan yelkenli sefinelerden birinin adıydı. «Şethiye» den küçük, «Kırlangıç» tan büyüktü. Üçüncü Selim zamanında diğer harb gemileri meyanında bu da mevcuttu. Hattâ 1204 senesinde Nahil burnunda Ruslarla yapılan muharebeye iştirak eden yirmi beş parça gemi meyanında bergandiler de vardı.

BERÎD (بريد) [*İda.*] Postacı demek olan bu kelime diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da kullanılmış tâbirlerdendir. «Kamus-u Osmani» de: «Haberci, tatar, sâi, postacı, ulak. Berîd-i Felek = Zühal yıldızı ile kamerden kinayedir. Arabide on iki mil yahut üç fersah yere berîd derler.» suretinde izah olunmuştur. Tanınmış profesör. M. Fuat Köprülü bunun için (İslâm Ansiklokedisi. Berîd maddesi) şunları yazıyor: «Lâtincede «Posta hayvanı» mânasına olan veredus'tan geldiği katiyete yakın bir ihtimal ile söylenebilecek olan bu kelime, daha İslâmiyetin ilk asrından başlıyarak, bütün ortaçağ İslâm devletlerinde «Posta hayvanı, süvari postacı, devlet postası, posta menzili» ve nihayet «iki posta menzili arasındaki mesafe» mânalarında da kullanılmıştır. Kelimenin bu son mânasını maddi bir ölçü ile tesbit hususunda lûgatçiler, hukukçular ve coğrafyacılar arasında büyük ihtilâflar vardır. Sonunculara göre, bir süvari postacının bir günde alabileceği mesafeye berîd derler ki, ekseriyetle kabul edildiğine göre çöl sahası için her biri üçer millik dört fersah yani 12 mil, Suriye ve Horasan için ise bunun yarısıdır. Fakat hukukçular, çöl sahasında bir süvari postacının, namaz vakitleri hesaba katılmak üzere, 4 berîdlik, yani 48 millik, bir yol gidebileceğini kabul ederler. Mamafih XIV. asır Mısır müellifleri, posta menzilleri arasındaki mesafelerin birbirinden farklı olduğunu, bilhassa çöl sahalarında su kuyularının mevcudiyeti göz önüne alınarak yahut, yol üstündeki herhangi mühim bir köy veya kasabanın mevcudiyeti hesaba katılarak menzillerin ona göre tertibedildiğini söylerler ki en doğrusu budur.

«Semantik bakımından, iptida resmî posta mânasında kullanılan Lâtin menşeli bu kelimenin, ilk İslâm fâtihlerinin Suriye ve Mısır'da tesadüf ettikleri Bizans posta teşkilâtından alınmış olduğu kendiliğinden anlaşılıyor. Sonraki İslâm müellifleri İslâmlardaki devlet postası müessesesinin sair birçok şeyler gibi, İranlılardan alındığını söylerlerse de, daha ziyade Abbasiler devrinde müesseselerinde kendini gösteren Sâsânî tesirinin, Emeviler devri posta teşkilâtı için varit olmıyacağı, bu mefhumu ifade eden kelimenin, şarki Roma imparatorluğundaki mümasil müessesenin isminden anlaşılmış olması ile sabittir. Lâtinceye değil Farsçaya vâkıf olan Arap lûgatçilerinin, aslen

Arapça olmıyan bu kelimeyi Farsça «kesik kuyruklu» mânasına gelen baride-düm'den alınmış addetmesi (Lisan-ül-Arab IV. 53.) ve müverrih Makrizi'nin de bu uydurma iştikaka inanarak, daha evvel başka müellifler gibi, bu müessesenin İranlılardan alındığını söylemesi bu yanlışlığın neden ilerigeldiğini anlatabilir. Gerçi eski İslâm tarihçisi Belazeri (Fütuh-ül-buldan, S. 375), başka hayvanlardan kolayca ayırdedilmek için, berîd hizmetindeki hayvanların kuyrukları kesildiğini söylerse de buna dayanarak, kelimenin ve ifade ettiği müessesenin İrani menşeden geldiğine hükmetmek doğru değildir. Bu teşkilâtı, berîd ismi altında, ilk defa kuran I. Muaviye nin, bu hususta eski Bizans teşkilâtını taklit veya iktibas ettiği hakkında G. Do'nun Bynes'in ve Reiné fikirlerine biz de tamamiyle iştirak ederiz.»

Diğer İslâm devletleri gibi, Osmanlılar da XVI. asırdan başlıyarak, bilhassa hac yolunun emniyet ve intizamını temin için, büyük bir faaliyet göstermiş, menzillerde yolcuların her türlü ihtiyacını temin edecek şekilde ve âdeta müstahkem bir şehir minyatürü mahiyetinde hanlar tesis etmiştir ki, bunlar, plânın büyüklüğü ve sanat itibariyle, Memlûklerin mümasil müesseseleri ile kıyas edilemiyecek kadar azametli eserlerdir. Hükümdarlar veya devlet adamları tarafından tesis edilmiş vakıflar ile idare edilen bu gibi müesseselere, imparatorluğun ana yolları üzerinde daima tesadüf olunmaktadır.

Türk ve İslâm devletlerinde, yalnız devletin değil, bütün halkın ihtiyaçlarını karşılıyacak umumi postalar, ancak XIX. asırda vücuda getirilmiştir.

Hoş geldin eya berîd-i canan
Bahş et bana bir müjd-i canan
Şeyh Galip

BERK (برق) [*Sof.*] Levami-i nuriyeden abde evvelâ zâhir olan bir tecelli-i mânevi olup seyr-i fillâha doğru gidebilmek için taraf-ı ilâhîden abdi hazreti kurbe bir nevi davettir.

BERK (برگ) [*San.*] Tezhipte kullanılan yaprak şekilleri hakkında istimal olunur bir tâbirdir. Berk, Farsça yaprak demektir. Bunların üçlüsüne üç yaprak mânasına «seberk», beşlisine beş yaprak mânasına «pençberk» denir. Itır yaprağı şeklinde uzunca ve kenarları tırtıllı yaprak şekline ıtır yaprağı demek olarak. «berk-i ıtır» ismi verilir.

BERK-İ HALKÂRİ (برگ خلکاری) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Halkâri işlerindeki yapraklar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Halkâri yaprak demektir. Düzü ve kıvrımlısı olurdu.

BERK-İ ITRİ (برگ عطری) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Tezhip işlerinde ve çinilerde kullanılan motiflerden birinin adı idi. Itır yaprağına benzediği için bu ismi almıştı.

BERKU' (برقوع) [*Kıy.*] Eskiden kadınların yüzü kapatmak ve yalnız gözleri meydanda bırakmak üzere yüze tutulan peçeye verilen addı. Arapça bir kelime olan Berku peçe demektir.

BERKÜSTÜVAN (برگستوان) [*Ask.*] Farsça bir kelime olup harb zamanında atlara örtülen zırh demekti. «Bürhan-ı kaatı» da, «zamm-ı kâf-ı Farisî ile ata mahsus giyimdir. Cenk günlerinde atlara giydirirler ve dilâverler dahi giyerler. Çukal ve kesme ve yancık derler. Berkese, medrese vezninde gizli ve örtülü ve mestur puşide mânasınadır» suretinde izah olunmuştur. Çukal, çuval demektir.

Vâdi-i medhinde cevlân ettiğiçün yaraşur
Atlas-ı çerh olsa rahş-i tab'ına berküstüvan
Nef'î

Kesse çarh atlasın bin mislini hayyat-ı sun'
Eşheb-i iclâline çıkmazdı bir berküstüvan
Kâzım Paşa

BERRANÎ (برانی) [*İda.*] Yabancı makamında kullanılan bir tâbirdi. Bununla hassaten Avrupalılar kastolunurdu. Yerli Hıristiyanlara «zimmî» denilirdi. Arapça bir kelime olan bu tâbir için «Kamus-u Türki» de: 1) Sahra ve kıra mensup ve mütaallik, yabani. 2) Haricî, zâhirî. 3) Ahkâm-ı şer'îyeye ve evamir ve menahiye riayet etmiyen, kuyud-u mezhebiye ile mukayyet olmıyan (bu üçüncü mâna Türkçeye mahsustur) izahat vardır.

Berranî tâbiri Memlûkler zamanında saray harici hademeleri demek olan biyrun hademeleri hakkında kullanılmıştır.

BERRİYE-TÜŞ-ŞAM VE KALE-İ AKKÂ MADALYASI (برية الشام وقلعة عكا مدالیاسی) [*İda.*] Sultan Abdülmecit zamanında ve 1256 = 1840 senesinde ihdas olunan madalyanın adı idi. Gümüşten yapılmıştır.

BERŞ-İ RAHİKÎ (برش رحیقی) [*Mal.*] Rahikî adlı birinin yaptığı macuna verilen addı. Berş; afyon şurubu, keten yaprağı ile yapılır bir nevi müsekkir maeun demektir. Bu macun halk arasında taammüm ettiği için imali mukataa haline konularak hazinece müzayede ile satılırdı.

Ne beladır hele berş-ü âfyon
Ki eder âdemi süst ü mecnun
Vehbi

BERVEÇH-İ ARPALIK (برروجه آرپه‌لق) [*Mal.*] Devlet memurlarına arpalık suretiyle verilmiş olan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arpalık tarzında, arpalık yoliyle demektir.

BERVEÇH-İ BÂLÂ (برروجه بالا) [*İda.* - *Riy*] Yukarda gösterilen tarzda yerinde kullanılır bir tâbirdi. Aşağıdaki gibi yerinde de «berveçh-i zir» tâbiri istimal olunurdu Arapça bir kelime olan vecih; çehre, yüz mânasına geldiği gibi cihet, tarz, yol, üslûp, sebep, münasebet mânalarına da gelir.

BERVEÇH-İ MALİKÂNE (برروجه مالکانه)[*Mal.*] «İltizamat» ve «mukataat» ın yazılı bedellerinin birkaç seneliğine takdir olunan muaccelelerinin toptan alınarak taliplerine malikâne suretiyle yapılan tefviz hakkında kullanılır bir tâbirdi. Lûgat mânası «malikâne suretiyle» demektir. Arazinin kesime verilmesi demek olan ve hazinenin sıkıntısı üzerine ihdas edilmiş bulunan «mukataa» ile havass-ı hümayuna yazılı yerlerin üşür ve rüsumu ve sair varidatı pek çok zamanlar kethüda ve ümena marifetiyle idare edilmiş iken sonraları başgösteren ihtiyaç timar ve zeamet mahlûllerinin erbabına tevcihi hakkındaki kanunlarla havass-ı hümayunun ümena vasıtasiyle idaresi hakkındaki kaidelere riayet edilmiyerek havass-ı hümayun «iltizamat» ve timar ve zeamet mahlülleri de «mukataat» namlariyle seneden seneye mültezimlere ihale edilir ve bedelleri sarraflar vasıtasiyle tahsil olunur idi. Sıkıntının bir kat daha çoğaldığı zamanlarda da, mirasyediliğe gidilerek, bunların bir kaç seneliğinin birden alınarak malikâne suretiyle telfizi cihetine gidilmiş idi.

BERVEÇH-İ PEŞİN (برروجه پشین) [*İkt.*] Peşin olarak, peşin suretiyle mânasına gelir bir tâbirdir.

BERVEÇH-İ ZAMİME (برروجه ضمیمه) [*Mal.*] Devlet memurlarından iyi hizmet görmüş olanlarla sefere memur edilmiş bulunanlara, mukannen maaşlarına ilâve suretiyle verilen arpalık hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan zamime, bir şeye katılan şey demektir. Müfredi «zam» kullanıldığı gibi cem'i olan zamaim de istimal olunurdu.

BERVEÇH-İ ZİR (برروجه زیر) [*İda.* -*Riy.*] Aşağıda gösterildiği gibi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yukarda olduğu veçhile yerinde de «berveçh-ı bâlâ» denilirdi.

BERZAH (برزخ) [*Sof.*] İki şey arasındaki fâsıla, hâil mânasına gelen Arapça bir kelimedir. Kuran lisanında kabir; dünya ile ahiret arasında olmak dolayısiyle mevt ile haşir arasında geçen müddet, dünya ile ahiret arasındaki geçit; ervah ve maani-i mücerrede âlemiyle eesam-ı maddiye âlemi arasında farz edilen âlem: Âlem-i berzah.

Vasfını ruh-u Felâtan gûş edip olmaktadır
Âlem-i berzahta hâlâ şermsâr-ı rüzgâr
Akif Paşa

Tasavvuf: ruh u âzam; âlem-i misal dünya ve ahiret, pir, mürşit; berzah-ül-berzah, hüvelmedarre ve ahadiyye vettâyin-ül-evvel ellezi hüve asl-ül-berazih külleha ve lihaza yüsemma elberzah-ül-evvel vel'âzam vel'ekber,

Mertebe-i berzahiye - tasavvuf - nüfus-u natıka ve ervah-ı kudsiyenin ecsama taallûk etmeden evvel, suver-i lâtife ve heyet-i nuriye ile zâhir oldukları makam ki âlem-i berzah, âlem-i misal, âlem-i hayal, âlem-i eşbah ve âlem-i suver tâbir olunur. Âlem-i maani ile ecsam arasındaki âlem-i meşhut; mertebe-i berzahiyeye taallûku olan cevahire, ervah-ı âmile, nüfus-u müntabia ve müdebbire-i âdiye denilir.

§ [*Coğ.*] Bir yarımadayı karaya bağlıyan dar yer. Istırap ve elem verici hal ve hâdise.

O vartagâh-ı belâ berzahından eyle halâs
Ulaşmadan daha ecsada nar-ı zat-ı vekad
Sabit

BERZAH-ÜL-CAMİ (برزخ الجامع) [*Sof.*] Bütün berzahların aslı olan hazret-i vahidiyyeye ve taayyün-ü evvele denilir. Bu makamda «Berzah-ı evvel», «Berzah-ı âzam», «Berzah-ı ekber» tâbirleri de kullanılır.

BERZENCİYYE (برزنجیه) [*Sof.*] Kibreviyye tarikatı şubelerinden birinin adı idi.

BESMELE (بسمله) [*San.*, *Tef.*] Hat (yazı) ıstılahı olarak besmele «بسم الله الرحمن الرحیم» in kısaltılmışı hakkında kullanılan bir tâbirdir. Halk tarafından bâlâ o makamda kullanılır.

Mânası «rahman ve rahîm olan Allah'ın adiyle başlarım» demek olan besmelenin mushaflarda iki türlüsü vardır: birisi sure başlarında yazılan müstakil besmele, diğeri Nemel Suresindeki «انه من سلیمان وانه بسم الله الرحمن الرحیم» ayetindeki besmeledir. İkincisi bu ayetin bir cüz'üdür. Binaenaleyh bu haysiyetiyle besmelenin Kuran oluşunda şüphe yoktur. Fakat sure başlarında yazılan, her sureyi birbirinden ayıran ve kıraatin başlangıcında okunan besmeleye gelince: bunun o surelerden birinde

veya her birinde dâhil bir ayet veya ayet cüz'ü veyahut Kurandan re'sen tam bir cüz olup olmadığı öteki gibi bedihi olmadığından bu besmelenin tâyini keyfiyeti usul ilminde bir ilmî mesele teşkil etmiştir ki bilhassa iman; salât, kıraat meseleleriyle alâkalıdır.

Said-ibn-i Cübeyr, Zühri, Atâ ibn-i Mübarek, besmelenin başında bulunduğu her sureden birer ayet olduğuna kail olmuşlardır. Çünkü diyorlar, selef bu besmeleleri mushaflarda tesbit etmişler, bununla beraber Kuranın tecridini tavsiye eylemişler ve hattâ fâtiha'nın nihayetinde «âmin» bile yazmamışlardır. Eğer bu besmeleler Kuran olmasaydı onları da yazmazlardı.

Hanefilerin kanaatleri de şudur: surelerin başlarındaki besmele başlıbaşına münferit bir ayet olarak Kurandandır. Surelerin hiçbirinden cüz olmıyarak aralarını ayırmak ve başlangıçta teberrük olunmak için nazil olmuştur.

Değerli âlim Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (Türkçe Kuran tefsiri, cilt I, sahife 44), besmelenin ahkâmı hakkında şu tafsilâtı veriyor: «Mushaf yazarken» (برآءة) den maada sure başlarında» «بسم الله الرحمن الرحيم» yazmak farzdır. Hayvan keserken veya ava silâh atarken sadece «Bismillâh» demek de farzdır. Kasten terk edilirse o hayvan yenmez. Fakat unutulursa ma'füvdür. Bunda ve bu gibi bazı yerlerde «الرحمن الرحيم» denilmemek sünnettir. Namaz haricinde kıraatin iptidasında sure başında ise «اعوذ بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم» demek cumhura göre sünnet, ezcümle Atâ gibi bazı eimmeye göre vâciptir. Yalnız «برآءة» de besmele denmez. Sureler arasında iki kıraat vardır. Asım kıraatinde okunmak mendubdur. Okuma başlangıcı sure başından değil de ortasından veya âhırından ise «اعوذ بسملة» den mendubdur. Hanefilere göre fâtihadan evvel sırren «اعوذ بسملة» sünnet, Şafiîlere göre sırren veya cehren besmele *farz, Malikîlere göre okunmaması* mendubdur. Sureler arasında ise Hanefilerce de böyledir. Mühim ve meşru işlere «بسم الله» veya «بسم الله الرحمن الرحيم» ile başlamak derecelerine göre mendub, sünnet veya vaciptir.»

Besmeleyle ola her işin önü
Her kiz ebter olmaga anın sonu
Süleyman Çelebi

BESMELE OKU (بسملة اوق) [*San.*] Yazı ıstılahlarındandı. Besmeledeki (س = s) harfinin çekilişinden hâsıl olan uzun çizgiye verilen addı. Besmele, mânası «bağışlıyan ve acıyan Allâh adı ile» demek olan «Bism-illâh-ir-rahman-ir-rahîm) in ihtisar edilmiş şeklidir. Berae suresi hariç olmak üzere, Kuran okumağa başlanırken «Euzü billâhi min-eş-şeytan-ir-racîm» in besmele gibi, şekli olan «Euzü» ile birlikte okunur. Besmelenin başında bulunduğu surelerden birer ayet olup olmadığı ihtilâflı ise de «Allahın adı zikredilmeden başlanan her mühim iş kötü olur» hadîsine uyularak, her yerde besmelenin okunması ve uygunsuz yerler müstesna olmak üzere her yere yazılması ittifak ile kabul olunmuştur. Besmelesiz hazırlanan şeylerin yenmemesine dair ayet nazil olmuş olduğu gibi «Allahın adı anılmadan alınan aptestin tamam olmadığı» hadîsi de Ahmet İbn-i Hanbel hariç olmak üzere diğer üç imam tarafından kabul edilmiştir.

BESTE (بسته) [*Mus.*] Musiki üstatları tarafından güfte denilen manzumeler için makamlardan birine göre uydurulan ahenk demektir. Bu itibarla şarkı, ağır, yürük semâiler, kâr ve nakışlar gibi her nevi musiki parçalarına beste denilebilirse de ancak büyük usullü olanlara, ötekilerden ayırmak için, beste; diğerlerine de usullerine tâbi oldukları keyfiyetlere göre, şarkı, semai, ilâhi isimleri verilmiştir. Bestenin güfte ile sıkı münasebeti vardır. Güfte ne gibi hissiyata delâlet ediyorsa bestenin de ona uygun olması icabeder. Meselâ kalbe şecaat, cesaret verici bir manzumeye bir derece daha müessiriyet, hassasiyet vermek için bestekâr tarafından makamların tabiatları araştırılır, o ulvi mânaları birlikte ifade edebilecek bir makam seçilir. Bestekâr, şiiri meydana getiren şairin hissiyatına ne kadar tercüman olursa meydana getirdiği eser de o kadar muvaffak olmuş olur.

Türk musikisinin kıymetli bir bilgini olan Sadettin Nüzhet Ergun «Türk Musikisi Antolojisi»nde (*sahife 748 - 786*) bestekârları bilinen bestelerden makamları ve güfte başlıkları gösterilmek suretiyle yüzlerce beste kaydetmiştir. Farsça bir kelime olan beste, bağlamak demek olan besten mastarından isim-i mefuldür.

Hasret-i lâl-i lebinle gark-ı eşk-i dideyim
Mevce-i takdire pây-ı ihtiyarım bestedir
Leskofçalı Galip

BESTEHAN (بسته خوان) [*Mus.*] Beste adı verilen musiki parçalarını okuyan demektir.

Bestehanlık sana şayeste değil
Silsilen anlara peyveste değil
Sümbülzade Vehbi

BESTEKÂR (بسته کار) [*Mus.*] Güfte adı verilen bir manzumeyi makamlardan birine uydurarak ortaya musiki eseri vücuda getiren

müzik bilginleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

O yerlerde saba bir bestekâr-ı serseridir ki
Perişan nağmeler perran olur güya enininden
Rıza Tevfik

BESTENİGÂR (بسته نگار) [*Mus.*] Türk musikisinde bir makam adıdır. Bu makam hisar, aegâh, hicaz usullerinin birleştirilmesiyle meydana gelir.

BEŞ DİVAN (بش ديوان) [*Coğ.*] Akova ilcesinin eski ismidir.

BEŞE (بشه) [*Hal.*] Türk aşiretlerinin bazılarında büyük evlât hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı devletinin kuruluşunda hanedanın ilk şehzadeleri Alâüddin ve Süleyman'a bundan dolayı paşa unvanı verilmiş, daha sonra kazaskerden vezirliğe yükselen Çandarlı Kara Halil'e vezaret tevcihinde Hayrettin Paşa denilmiştir. Paşa unvanı sonraları daha başkaları hakkında da kullanılmıştır.

BEŞİK ALAYI (بشيك آلايى) [*Sar.*] Osmanlı padişahlarının bir çocuğu dünyaya geldiğinde bir beşik yaptırılırdı ve bu münasebetle mutantan bir alay da tertip olunurdu. İşte bu alaya «beşik alayı» denilirdi. Beşiğin yapılma tarziyle alay hakkında enderun tarihinde şu malûmat mevcuttur:

«Bir şehzade doğduğunda hazine-i hümayun kethüdası marifetiyle darphanede gümüş kabaralı ve müzeyyen bir beşik imal olunur, bu beşik kethüda önde olduğu halde başefendi, başkullukçu, nevbetçibaşı, çantacı, kaftancı denilen saray memurlariyle enderun ve koğuş ağalarından birkaç kişi ellerinde kemal-i tâzimle tutarak harem dairesinin divan yerine muttasıl kapısına kadar isal ederler, oradan da darüssaade ağası, hazinedar ağa, hazine vekili, başkapı gülâmı ve nevbetçi bulunan ağalar istikbal ederek harem-i hümayuna götürürlerdi. Ertesi gün cümlesine atiyye ve hediyeler verilirdi.»

BEŞİK SALLAMAK (بشيك صالامق) [*Hal.*] Büyütmek, yetiştirmek, emek vermek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BEŞLİK (بشلك) [*Mes.*] İkinci Sultan Süleyman zamanında yapılan meskûkât ıstılahatı ile tedavüle çıkmış olan bir sikkenin adı idi. Bu ıstılahat Orta Avrupa'da «grosses» denilen «kuruş» esasına dayanıyordu.

İkinci Sultan Mahmut zamanında da bu sikkeden kesilmiştir. Bu ikincisinin «cihadiye», «yeni beşlik» ve diğer «yeni beşlik» namlariyle üç nev'i vardı.

Muharrem 1260 (Şubat 1844) ta Abdülmecit'in saltanatı devrinde ihdas edilmiş olan yeni meskûkât sisteminde, aynı zamanda «çeyrek» de denilen beşlik muhafaza edildi. Çeyrek 1/4 demek olan çehar-ı yek'ten gelme bir tâbirdir, değeri mecidiyenin dörtte birine muadil idi.

BEŞLİKÇİ OCAĞI (بشلكجى اوجاغى) [*Sar.*] Bostancıbaşı maiyetinde bir ocaktı. Vazifeleri ok takımlarını muhafaza ve taşımaktı. İçlerinden altı neferi gidiş vukuunda ok takımlarını taşırdı. Bunlara «avadan bostancıları» da denilirdi.

BEŞLİ YILDIZ (بشلى يلدز) [*San.*] Türk tezyin sanatında kullanılan bir yıldız şeklidir. Buna «Beş kollu yıldız» da denir. Bu şekil «Mühr-ü Süleyman» denilen altı kollu yıldız gibi tılısım mahiyetinde kullanılan bir işarettir. Kaidesi olmıyan üç müsellesin (üçgen) biribirine geçmesinden husule gelen bu şeklin, mistik mahiyeti olan 3 ve 5 sayılarla göz şeklini ifade eden müselles ve nazara karşı kullanılan pençe ile münasebeti vardır. Pitagor'un esrarlı ve remzî şekil ile rakamları arasında buna sağlık mânası verilmiş ve halk arasında da kem gözden koruma ve sağlık tılısımı olarak yayılmıştır.

Ortaçağda bu şekil «sihir» ve «muska» larda bir tılısım olarak kullanılmıştır. Bazı gizli tarikat ve mezheplerde buna remzî bir kıymet verilmiştir. Almanlar buna cadı ve sihirbaz pençesi derler.

BEŞLÜ (بشلو) [*Ask.*] Beş akçe ulûfeli yeniçeriler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Vazifeleri askere yol açmak, delillik işini görmekti. Bunların sergerdesine, yani âmir ve zâbitine «beşlû ağası» denilirdi.

BEŞLÜ AĞASI (بشلو آغاسى) [*Ask.*] Yeniçerilerden beş akçe ulûfeli olanların sergerdesi, yani âmir ve zâbitiydi. Bunların vazifesi askere yol açmak, delillik etmektir.

BEŞLÜYAN (بشلويان) [*Ida.*] Günde beş akçe alarak vali ve bey yanında veya zaptiye işinde kullanılanlar hakkında istimal olunur bir tâbirdir.

Beşlüyanın ordu zabıtasını nasıl çevirdiklerini Mehmet Ali Paşanın neşrettiği kanunnamede (Beşler faslı . Sahife 126) yazılıdır.

Eflâk Voyvodasının yanında da böyle bir teşkilât vardı.

BEŞ PENÇE ÇARŞAF (پنج چارشاف) [*San.*] Bursa'nın iki parçadan mürekkep çarşaflarına verilen addır. Muhtelif renkleri vardır. Sırma rengi pençeli olduğu için bu ismi almıştır.

BEVADE (بوادد) [*Sof.*] Kalbe gayb âleminden ansızın lâyıh olan hale denilirdi. Bast veya kabz halleri gibi.

Bevad, lûgatte bir kimsenin nam ü nişanı kalmıyacak surette muntafi olması ve helâke gitmesi demektir. «Risale-i kuşeyriyye» de şöyle izah olunuyor: «Istılah-ı kavimde bevade füce-i ilâhiye olarak bihükm-il-vakit hazret-i gaybdan bağteten kalbe müfacea ve ansızın lâyih ve itayı hükmiyle munsarif olan varide ıtlak olunur. Şn şartla ki ita edeceği hüküm ya ferah-i kalb olup sahibini handân veyahut hüzün ve kerp olarak sahibini giryan eder. Bayezid-i Bestami «dahiket zemanen ve bekiyet zamanen» deyip hükm-i bevadeye mağlûp olan haline ve badehu «ve enelyövme lâ edhake ve lâ ebkâ» deyip hal-i bevadeden hal-i azamete intikaline işaret eylemiştir.»

BEVVÂB (بواب) [*Sof. -İda.*] Mevlâna'nın türbesinin türbedarlarına verilen addı. Türbe kapısını açıp kapamakla mükellef olmaları bu isimle tesmiye olunmalarına sebebolmuştu.

Arapça bir kelime olan bevvâb'ın lûgat mânası kapıcı, kapı bekçisidir. Bevvâban ve bevvâbîn tarzında iki suretle cemilendirilir.

Bevvâb, son zamanlarda mektep kapıcılarına denilir ve kapıcılık mânasına olarak «bevvâbcılık» şeklinde de kullanılırdı.

Nâbiya şimdi atâyası kibâr-ı asrın
Değmez ebrûlarının çînine bevvâbların
Nabi

BEVVÂBAN-I BÂB-I HÜMAYUN (بوابان باب همايون) [*Sar.*] Bâb-ı hümayun denilen saray kapıcıları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Saray kapıcıları bevvâban-ı dergâh-ı âli ve bevvâban-ı bâb-ı hümayun olmak üzere iki kısma ayrılırdı. Vazifeleri, isimlerinden de anlaşıldığı veçhile sarayın bâb-ı hümayun adı verilen kapısını beklemekti. On altıncı asır sonlarında sayıları 417 idi.

BEVVÂBAN-I DERGÂH-I ÂLİ (بوابان درگاه عالی) [*Sar.*] Sarayın orta kapı kapıcıları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bunların vazifesi isimlerinden de anlaşıldığı veçhile sarayın orta kapısını beklemekti. Sayıları on altıncı asır sonlarında 1925, on yedinci asırda kırk beş bölüktü. On sekizinci asrın ilk yarısında bu bölükler on beşe inmişti. Her bölüğün birer bölükbaşısı ile kethüda ve kâtibi vardı. Dergâh-ı âli veya orta kapı kapıcıları içinde peşkeşçi ismi verilen kapıcı, diğerlerinin âmiri olup peşkeşçi-i şehriyari ismiyle herhangi bir bölüğün bölükbaşısı idi. Elçilerin getirdikleri peşkeşi divanda vezirlerin önüne bu teşhir ederdi. Bundan başka bir memuriyete tâyin edilenler teşekkür için padişahın eteğini öpmeğe geldikleri zaman peşkeşçi, bunların önlerine düşüp merasim ve teşrifata ait usulleri gösterir ve bu hizmete karşılık olarak hediye ve para verilirdi. Bevvâban-ı dergâh-ı âlinin peşkeşçiden sonra, padişahın kırmızı kadifeli altın matarasını taşıyan mataracı gelirdi. On birinci kapıcılar bölüğünün bölükbaşısı idi Daha sonra on ikinci bölüğün bölükbaşısı olup hünkârın kırmızı çuha kaplı gümüş iskemlesini götüren iskemle ağası da bundan sonra gelen dergâh-ı âli kapıcıları zâbitlerindendi. Yine bu dergâh-ı âli bevvâblarından on dördüncü bölüğün odabaşısı olan ser otağ-ı şerhiyari ve daha sonra sayıları bazan on ve bazı kere sekiz olan meşaleciler gelirdi. Meşalecilerden sonra bevvâban-ı sofiyan-ı kule gelmekte idi. Bunlar ayrıca yedi bölüktü.

Kapıcılar, divan günleri iş takibedenlerin divan-ı hümayuna gelmelerine rehberlik ederler ve hiçbir kimsenin silâhla içeriye girmesine müsaade etmezlerdi. Padişahlar sefere gittikleri zaman kapıcılar, otağ-ı hümayunun methalinde bulunup, kapıcılık ederlerdi. Başlarına zerrin külâh denilen üsküf giyerlerdi. Fakat bu üsküfün ucu yatırmalı yani arkaya sarkık değildi. Divan-ı hümayunda vekil-i devlet denilen sadrazamın emriyle birisinin dögülmesi icabederse bunu dergâh-ı âli kapıcıları yaparlardı.

Kapıcı bölüklerine saraydaki ahçı, helvacı, ekmekçi cemaatleriyle bostancı ocağından terfi etmek suretiyle efrat verilirdi. Bab-ı hümayun ve eski saray kapıcılarından terfi edilenlerden bazıları da buraya alınırlardı.

On altıncı asrın ortalarında kapıcılar kanun üzere timara çıkmak lâzım gelse senevi on beş bin akçe dirlik verilmek suretiyle timarlı sipahi olurlardı. Kapıcıların derece ve kıdemlerine göre yevmiyeleri, her sene muayyen elbise ve aidatları vardı. Taşra ihtisap hizmetleri evvelâ bunlara verilirdi. Bundan başka mevleviyyet olan mahallerdeki ihzariye hizmeti yani muhzurbaşılık da dergâh-ı âli kapıcılarına ait olup başkalarına verilmezdi. Bu hizmet ve aidat için baş kapıcıbaşının arziyle kendilerine berat verilirdi.

Kapıcıların bazı tevcihat ve tâyinlerde aidatları vardı. Bunların bir kısmı nevbette bulunurlarken aidat alırlar ve bazıları da hizmetleri sebebiyle buna nail olurlardı.

Kapıcıların âmiri ve büyük zâbiti olan kapıcıbaşılardan biri her gece nöbetle orta kapıda yatardı.

BEVVÂBAN-I SOFİYAN-I KULE (بوابان صوفیان قله) [*Sar.*] Bevvâban-ı dergâh-ı âli yahut diğer adiyle orta kapı kapıcıları arasında meşalecilerden sonra gelenlere verilen addı. Bunlar ayrıca yedi bölüktü. Nöbet beklemekten ve çorba taşımaktan muaf idiler. Sayıları doksan sekiz iken sonra kırka inmişti. Vazifeleri harem-i hümayun dairesinin kızlar kapısında bulunup siyah hadımağalara hizmet etmekti. Bunlardan her biri bir hadımağasının babası itibar olunup onun hizmetini görürdü. Bunların başlarına ağa babası denilirdi.

Kule sofileri veya harem kapıcıları darüs-saade ağasının emrinde idiler. Tâyinleri kızlar ağasının arzı ile olurdu. Her sene ramazanda bunlara iftariye verilirdi.

BEVVABÎN-İ DERGÂH-I ÂLÎ (بوابین درگاه عالی) [*Sar.*] Saray kapıcıları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farisî kaidesiyle iki terkip olan ıstılahın mânası dergâh-ı âli kapıcıları demekti.

«Bevvabîn» Arapça kapıda bekliyen adam, kapıcı demek olan «bevvap» kelimesinin cem'i idir. Bu kelime Farisî kaidesiyle «bevvaban» suretinde de cemilendirilirdi.

Bevvap, son zamanlarda mektep kapıcılarına denilir, kapıcılık mânasına olarak «bevvaplık» şeklinde de kullanılırdı.

BEY (بك) [*İda.-Sar.*] Eski Türklerle Altay kavimlerinin muhtelif şekillerdeki unvanı olup Osmanlı lehçesinde sonradan aldığı şekildir. Bu unvanın Çinlilerdeki eski «pek» unvanından alındığını söyliyenler olduğu gibi buna karşı kelimenin Sâsânî hükümdarlarına verilen «bağa» kelimesinden alınmış olması ihtimalini ileri sürenler de vardır.

Değerli profesör M. Fuat Köprülü, İslâm Ansiklopedisi'nde «menşei her ne olursa, bu unvanın evvelâ Türkler tarafından kullanıldığı ve diğer Altay kavimlerinin bunu Türklerden almış oldukları kuvvetli bir ihtimalle söylenebilir» diyor.

Bu kelimenin daha Gök-Türkler zamanında ifade ettiği başlıca *mefhumlar da gene* şöyle hulâsa edilmektedir: 1 - Bu, küçük kabîlelerin yahut muhtelif kabîlelerden mürekkep daha büyük heyetlerin başında bulunan reislerin aldıkları bir unvan olup, han veya kaan unvanlarından daha aşağıdır; Kırgızların reisi olan Bars Beg'e Gök-Türk hükümdarı tarafından kaan unvanının verildiğini biliyoruz. 2 - Beyler mefhumu Orhon kitabelerinde, alelâde halk tabakasından farklı ve imtiyazlı bir tabaka teşkil eden asîller sınıfını ifade eder. Bu umumi mânada, hükümdar ailesine mensup prensler de bu zümrenin içine girmektedir. 3 - Büyük veya küçük herhangi bir nüfuz ve salâhiyet sahibi olanlar da umumiyetle bu unvanı alıyorlar.

Bu kelime yine aynı mânalarda Uygurlarda *mevcut olduğu gibi* Hazerlerde de bu unvan vardı. Bunun Borto Bulgarlarda da mevcut olduğunu büyük bir ihtimal ile, söylemek kabildir.

Türkler, Müslümanlığı kabul ederek İslâm medeniyeti dairesine girdikten sonra da bu unvan eski zamanlarda olduğu gibi ve hemen hemen aynı mefhumları muhafaza ederek devam etti. Karahanlılar devrinin büyük memurları bu unvanı taşıdıkları gibi Selçuklu imparatorluğunu kuran ilk Oğuz reisleri de iptida sadece bey unvanını taşıyorlardı.

Büyük Selçuklulardan başlıyarak, muhtelif Türk devletlerinde bey unvanının Arapça emîr mukabili olarak kullanıldığını görüyoruz: Emîr-ül-cuyuş mukabilinde cuyuş beyi, emîr-i dat yerine dat beyi, emîr-ül-ümera yerine beylerbeyi gibi.

İlhanilerde ve Altın-ordu'da bu tesir daha kuvvetlenmiş ve bey unvanı emîr karşılığı olarak daha fazla kullanılmağa başlamıştır: Ulu beyi, tümen beyi, min beyi, yüz beyi ve on beyi gibi.

Karahanlılar ve Selçuklular gibi hakan, han, sultan unvanlarını taşıyan büyük hükümdarlara mensup hükümdarların yanında, birtakım küçük Türk sülâlelerine mensup hükümdarlar ve prensler daha ziyade emîr ve bey unvanlarını taşırlardı. İlk Osmanlı hükümdarlarında, Anadolu beylerinde, Karamanlı ve Akkoyunlularda böyle idi.

Bey kelimesi kadın isimlerinde de kullanılırdı. İlhanlı hükümdarı Olçaytu'nun kızı Satı-bey handı.

Bey unvanı Safeviler devrinde eski ehemmiyetini kaybetmiş, kabîle reisleri ve yüksek memurlar bey unvanını taşımağa başlamıştı.

Osmanlılarda da bey unvanına daha Orhan zamanında tesadüf olunmaktadır. Onlar da kabîle reisleri, askerî ve mülki büyük memurlara ve büyük devlet adamlarının çocuklarına bey unvanını vermişlerdir. Bu unvan Osmanlıların son devirlerinde daha fazla taammüm etmiş, az çok bir mevki sahibi olanlar bu unvanı kullanmıştır.

Osmanlı saltanatının sonuna kadar şehzadelerin hususi hizmetlerinde bulunanlara bey unvanı verilirdi. Efendi tâbiri şehzadeler

hakkında kullanıldığı için birbirleinden ayrılması maksadiyle saraylarda bu unvan kullanılmış, şehzade dairelerinde harem işlerine bakan harem ağalarına «ağa» denilmiştir. Bir de üçüncü bir sınıf daha vardı. Onlar da hademelerdi. Bunlar da isimleriyle çağrılırdı.

BEY' (بيع) [*Huk.*] Arapça bir kelime olan bey'in lûgat mânası satmak, satılmak, satın almaktır. Son mânada «mubayaa» da kullanılır ki satın almak demektir. Cem'i «Büyu'» dur. «Fıkıh» ta, malı mal ile değiştirmeye denir. Kuran, rıbayı yani umumiyetle ihtikârı ve hususiyle faizciliği haram kıldığı halde bey'i helâl sayar: (احل‌الله بيع وحرم‌الربا). Bununla beraber bir şeyin bey'i sahih olabilmek için, o şeyin şer'an tâhir yani Müslümanlarca intifaı caiz olması şarttır.

Sadece satılan şeyin teslimi ve satış bedelinin verilmesi bey'in şer'an tam olması için kâfi değildir. Satanın satmak niyetini sarih bir surette ifade etmesi (icâb) alanın da almak kararını yine sarih bir ifade ile bildirmesi (kabul) şarttır. Ancak ehemmiyetsiz şeylerin alışverişinde bu şartlara riayet edilmemesi bey'in muteber olmasına mâni değildir.

Bey' hüküm, satılan şey ve bedel cihetlerinden birçok kısımlara ayrılır. Hüküm itibarile bey', iki kısımdır: 1 — Bey' bedel mukabilinde mal satmaktır. 2 — Sırf; nakdi nakit ile bey' yani para bozmaktır. 3 — Mukayeze; akçanın gayrı şeylerde mislin misille, malı malla değiştirmek yani trampadır. 4 — Selem; müeccel muaccele satmak yani peşin para ile veresiye mal almaktır. Bedel itibariyle bey' kezalik dört kısımdır: muvazaa, murabaha, tevliye, müsavemedir. Murabaha'da alınan şeyin bedeli satana mal olduğundan daha yüksek; muvazaada, daha aşağı; tevliyede ise, bu iki bedel birbirine müsavidir.

Geldim ayağın öpmeğe destimde nakd-i can
Gel al elim bir bey'imiz olsun yeden beyed
Salihî

BEYAZÎ (بياضى) [*San.*] Tulâni, yani uzunluğuna açılan yazma kitap ve mecmualara verilen isimdir. Bu gibi kitaplara «sığır dili» de denilirdi. Beyazi kelimesini İranlılar, sığır dili tâbirini de Türkler kullanmışlardır.

BEYAZ ÜZERİNE BUYRULTU (بياض اوزرينه بيورلدى) [*İda.*] Sadrazam tarafından bir iş için derkenar suretiyle olmıyarak doğrudan doğruya yazılan buyrultular hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BEYAZ ÜZERİNE SÂDIR OLAN HATT-I HÜMAYUN (بياض اوزرينه صادر اولان خط همايون) [*İda.*] Bir inha veya talep üzerine derkenar suretiyle olmıyarak doğrudan doğruya ve son zamanlardaki tâbire göre re'sen sâdır olan hatt-ı hümayunlara «beyaz üzerine sâdır olan hatt-ı hümayun» denilirdi.

Hatt-ı hümayunları padişahlar kendileri yazdıkları için imza koymazlardı. Ancak bunlardan başkalarına yazdırılanlar olursa onlara imza koyarlardı.

Arz-ı hal etmek mahalli geçti olmaz derkenar
Azl-i hüsn için beyaz üstüne ferman etti hat
Kabuli Zade Rahmi

BEY GEMİLERİ (بك كيلرى) [*Bah.*] Kaptan Paşa eyaletini teşkil eden sancak beyleri tarafından tedarik ve teçhiz olunan gemilere verilen isimdi. Devletin asıl donanmasından başka olan bu gemiler donanmanın ikinci ve ihtiyat kısmını teşkil ederdi. Kaptan Paşa eyaletinin teşekkülünden evvel de bilâhara o eyalete bağlanan sancak beyleri hazırladıkları gemilerle sefere iştirak ederlerdi. Donanma için böyle bir ihtiyat kuvveti teşkilinin esası Yavuz Sultan Selim zamanında konulmuştu. Gemi çıkaran sancaklar şunlardı: Ağrıboz, İnebahtı, Midilli, Kocaeli, Karlıeli, Biga, Sakız, Nakşe, Mehdiye, Lefkoşe, Baf, Kerine, Rodos, Mezistre, bunlar birer gemiyle donanmaya iltihak ederlerdi. Rodos Mirlivası biri kendi, dördü de mirî tarafından verilmek üzere beş gemiyle, Mezistre Mirlivası da bir gemi ve bir yedekle donanma maiyetine gelirdi. Teke ve Menteşe beyleri de kâh karaya ve kâh birer gemiyle deryaya memur edilirlerdi. Bunlardan başka Değirmenlik, Selânik, İskenderiye, Dimyat beyleri de birer gemiyle denize çıkarlar ve donanmaya iltihak eylerlerdi.

BEY'-İ BAT (بيع بات) [*Huk.*] Satıcı ile alıcının dönmeleri kabil olmıyan katî satış demektir.

Bir pula değmez benim indimde sûk-i kâinat
Âlemi ben hiçe sattım ber sebil-i bey'-i bat
Yenişehirli Avni

BEY'-İ BÂTIL (بيع باطل) [*Huk.*] Aslen sahih olmıyan yani kendisinde tamamen veya kısmen inikat şartları bulunmadığı cihetle rüknünde halel olarak zaten münakit olmıyan satıştır ki hakikatte satış akdi yok demektir. Ehliyetsizin bey'i gibi.

BEY'-İ BİLİSTİCAR (بيع بالاستجار) [*Huk.*] Sonradan mecmu bedeli verilmek üzere malûm

bedelle ceste ceste mal satmaktır. Bakkallardan defterе yazılmak suretiyle mal almak bu kabîldendir.

BEY'-İ BİLİSTİĞLÂL (بيع بالاستغلال) [*Huk.*] Satanın malı ki.. ..amak üzere vefaen bey' etmesi demektir.

İstiğlâl, lûgatte gelir verecek bir şeyin gallesini almak mânasına olup bey'-i bilistiğlâl de satıcının satılan şeyi kiralaması meşrut olduğundan, satılan şeyin geliri, müşteriye şart kılınmış demek olur.

BEY'-İ BİLVEFA (بيع بالوفا) [*Huk.*] Kararlaştırılan müddet içinde satılanı geri almak şartiyle yapılan satış aktidir. Alanın bey' ile intifa eylemesine nazaran «Bey'-i caiz», tarafların kısmen muktedir olmalarına göre. «Bey'-i fâsit», alan, mebi'i âhar satamadığı cihetle «Rehin» hükmündedir.

BEY'-İ CAİZ (بيع جائز) [*Huk.*] Sahih olan satış demektir.

BEY'-İ FÂSİT (بيع فاسد) [*Huk.*] Aslen sahih olup da vasfen sahih olmıyan yani münakit olup da bazı haricî vasıfları itibariyle meşru olmıyan bey'dir. Satılan şeyin meçhul, yahut semende halel olması gibi.

İntikal veya tapu hakkı sahibi bırakmaksızın ölenlerin arazisi mahlûl sayılır ve müzayede ile talibine satılırdı. İşte satın alandan alınan paraya bedel-i misil denilirdi. Bu para hakk-ı tapu sahiplerinden alınırsa ona da «tapuy-i misil» adı verilirdi.

Böyle mahlûl arazi birine bedel-i misliyle teffiz olunduktan sonra işbu bedelin fahiş noksanı olduğu yani bedel-i mislinden beşte bir veya daha ziyade noksan ile teffiz kılındığı tahakkuk eylerse teffiz tarihinden itibaren on sene içinde o arazinin teffizi sırasındaki bedel-i misli o kimseye tekmil ettirilirdi. Tekmil etmezse evvelce verdiği para kendisine geri verilerek arazi, talibine verilirdi. Eğer teffiz tarihinden itibaren on sene geçmiş ise hakk-ı karar olacağından artık müdafaa edilemezdi.

BEY'-İ GAYRİLÂZIM (بيع غير لازم) [*Huk.*] Muhayyerlik bulnan bey'-i nafiz demektir.

BEY'-İ GAYRİMÜNAKİT (بيع غير منعقد) [*Huk.*] Münakit olmıyan yani bey'-i bâtıldır.

BEY'-İ LÂZIM (بيع لازم) [*Huk.*] Alıcı ile satıcı için muhayyerlik olmıyan bey' yani bey'-i nafiz demektir.

BEY'-İ MEVKUF (بيع موقوف) [*Huk.*] Başkasının iznine bağlı olan satış demektir.

BEY'-İ MİN YEZİT (بيع من يزيد) [*Huk.*] Müzayede yani artırma ile satış yapma demektir.

Metâ-ı hân-ı asisana müşteri olma
Bu kerbelâ'da olan bey' min yezit midir?
Lâ

BEY'-İ MUKAYAZA (بيع مقايضه) [*Huk.*] Nakitten başka olarak malı mal ile mübadele etmektir. Tırampa demektir.

BEY'-İ MÜNAKİT (بيع منعقد) [*Huk.*] Münakit olan bey' demektir. Sahih, fâsit, nafiz mevkuf olurdu.

BEY'-İ NAFİZ (بيع نافذ) [*Huk.*] Gayrin yani üçüncü şahsın hakkı taallûk etmiyen satış demektir. Lâzım ve gayrilâzım kısımlarına ayrılırdı.

BEY'-İ SAHİH (بيع صحيح) [*Huk.*] Zaten ve vasfen meşru olan satış akdi demektir.

BEY'-İ SELEM (بيع سلم) [*Huk.*] Peşin para ile veresiye mal almak demektir.

BEY'-İ SIRF (بيع صرف) [*Huk.*] Nakdi nakit ile bey' yani para bozmaktır.

BEY'-İ TEATİ (بيع تعاطى) [*Huk.*] Alıp vermekle olan fiilî bir satış akdi demektir.

BEYKOZ (بكوز) [*San.*] Çeşm-i Bülbül denilen çizgili ve hâreli cam mamulâtının düz yaldızlıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar Tanzimat sıralarında Beykoz'da açılan cam fabrikasında yapıldığı için bu adı almışlardır.

BEYKOZ KASRI (بكوز قصرى) [*Sar.*] Beykoz sarayının adıdır. Kalkanı, dalyanı, eskiden paçası ile meşhur olan Beykoz'un eski ismi «Amnikos» idi. Körfezine de bu ad verilirdi. Amnikos, Bitini kıralı idi. Burada otururdu. Beykoz tâbiri Amnikos'tan sonra Rumlar tarafından kullanılmıştır. «Koz» ceviz mânasına olmayıp «köy» demektir. Bütün ömrünce Beykoz'u ikametgâh ittihaz etmiş olan rahmetli Ahmet Mithat efendi koz olmayıp kos olduğunu, kos'un Farsça köy mânasına geldiğini söylerdi. Kocaeli valilerinin burada oturmaları münasebetiyle «Beyköyü» mânasına olarak «Beykos» denildiğini söyliyenler de vardır.

Vaktiyle Beykoz'da bir kadı oturduğu için şer'î muharreratta ve senadat-ı hakanide (tapu senetleri) «Mahruse-i Beykoz» diye kayıtlıdır. Bu kadı Üsküdar mevliviyyetine tâbi ve 150 akçe pâyesinde olduğu gibi Beykoz kazası da müneccimbaşı arpalığı idi.

Yalıköyü sahiline «Hünkâr İskelesi» denirdi ki Beykoz kasrı buraya aşırdır. Bu kasır Mısır

valisi Mehmet Ali paşa tarafından Sultan Abdülmecit'e hediye edilmek üzere yaptırılmıştır. Dolmabahçe, Çırağan, Fer'iyye, Beylerbeyi, Küçüksu saraylarından çok evvel yapılmış ve Mehmet Ali paşanın, tamamlanmadan ölümü üzerine oğlu Sait paşa tarafından ikmal ettirilmiş olan Beykoz kasrı için sayın Osman Ergin (Türkiyede Maarif Tarihi, Cilt 2, Sahife 446-447.) şu tafsilâtı veriyor: «Mehmet Ali'nin Beykoz sarayını yaptırıp Osmanlı Hükümdarına hediye etmesinin asıl sebebi; imardan ziyade onun istilâ ve genişleme emellerine sed çekmiş olan Hünkâr İskelesi muahedesine ve bu muahedeyi hatırlatmak için Rusların Selvi Burnu'na dikmiş oldukları kaba âbideye karşı atılmış zarif bir taş, muahedeye dair ince bir telmihtir.

«Bu saray hem inşa tarzı, hem içinde heykeller bulunmaması, hem de bu tarihî vakaya delâlet etmesi itibariyle dikkate ve muhafazaya değer.»

Küçük ve zarif bir kasır olan bu sarayın takında, Zîver paşanın şu tarihi yazılıdır.

Evc-i alây-ı Saltanat üzre Şeh-i Âlempenah
Abdülmecit hanı Hüda kılmış güneş gibi bedid
Beyt-üş-şeref olsa seza ol âfitab-i şevket'e
İttikce nar-i mutedi ba kasr u kâhi müstefia
Iklim-i Mısr'ın âsafı merhum Ali paşa gelip
Vaz-i esas-i kasr için etmişti tembih-i ekid
Necl-i saidi vali-i Mısır ol Sait paşa zehî
İtmamına himmet edip bünyanın etti bi nedid
Ol padişahın şevketi âfaka verdi şöhreti
Kıldı ol âsaf hizmeti yapıldı bu kasr-i cedid
Bünyanı gayetle nefis olduğun her bir gören
Tahsin edip ol şah için eyler senay-i bi adid
Bu kasr-ı valâya şeref verdikçe hayr-ı makdemi
Olsun ilâhî ol şehin ikbal ile ömrü mezid
Cevher biri birisi tam Zîver iki tarih ile
Tebrik kılsın makdem-i şahanesin manend-i iyd
Bu kâh-i balâ daima Abdülmecit hane ebed
Yârab bâ celâl u ferah olsan said ender said

BEYLER (بكلر) [*Sar.*] Padişahın şahsi ve hususi hizmetlerini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bunlara padişahın bendeleri mânasına gelen «bendegân-ı şahane» de denilirdi. Kahvecibaşı, berberbaşı, tütüncübaşı, esvapçıbaşı, seccadecibaşı gibi hünkârın hususi adamları bu tâbire dâhildi.

Şehzadeler maiyetindeki bu neviden adamlar hakkında da aynı tâbir kullanılırdı.

BEYLERBEYİ (بكلربكى) [*İda.*] Osmanlılar memleketi şimdiki vilâyet usulüne yakın bir surette eyaletlere ayırmışlar ve eyaletlerin başına beylerbeyi unvanını taşıyan askerî ve mülki salâhiyetleri haiz birer büyük memur ikame etmişlerdi. Bu hale nazaran beylerbeyi demek vali demektir.

Osmanlı teşkilâtında pek mühim bir memuriyet olan beylerbeyilik çok eskidir. Padişahlardan hangisinin zamanında ihdas edildiğini ve ilk defa olarak kimin bu makamı ihraz eylediğini tarihler kaydetmiyorsa da Birinci Murat zamanında ölen «Lâla Şahin Paşa» nın beylerbeyi olduğu ve «Timurtaş Paşa» nın kendisini istihlâf eylediği tarihen sabittir. Hammer (c. 1, s. 137) Timurtaş'ı ilk beylerbeyi gösteriyor.

Türk Tarihinin ana hatları için «kuruluşundan on beşinci asrın ilk yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı» nı yazan İsmail Hakkı Uzunçarşılı ise (s. 25) ilk beylerbeyi olarak «Lâla Şahin Paşa» yı kabul ediyor: «Murat Bey, Rumeli'de başlamış olan muvaffakıyetleri devam ettirmek için yeni tedbirler almağa lüzum görmüş olduğundan dâhilî bazı muhalefetleri bertaraf ettikten sonra Rumeli'ye geçerken Lâla Şahin Paşa'yı beylerbeyiliğe ve Bursa kadısı Çandarlı Kara Halil'i kazaskerliğe getirmiş ve Rumeli yakasına geçmiştir.

«Murat Bey mütaaddit muvaffakıyetlerden sonra Edirne'yi alarak Bursa'ya döndü (1362), ve Beylerbeyi olan Şahin Paşa'yı Rumeli'de bıraktı.»

« Bu kayıtlardan Lâla Şahin Paşa'nın 1360 ta beylerbeyi olduğunu ve Edirne'nin fethinden sonra da Filibe'de (burası malikâne olarak kendisine verilmişti) ikame edilerek istiklâl ile Rumeli beylerbeyiliğine tâyin edildiği anlaşılmaktadır. Şu halde ilk beylerbeyi, yani Edirne'nin en büyük âmiri Şahin Paşa'dır.»

Beylerbeyi, Yıldırım'ın ilk zamanlarında da bir taneydi. O zamanki beylerbeyi de Timurtaş Paşa idi. Karamanlı'larla Osmanlı'ların hasmane münasebeti Anadolu'da kuvvetli bir kumandanın bulunmasını icabettirdiğinden Timurtaş Anadolu'ya getirilmiş ve Ankara beylerbeyilik merkezi ittihaz olunmuştu. Ankara bu tarihten itibaren 1451 senesine kadar Anadolu beylerbeyiliğine merkez olmuş ve bu tarihte merkez Kütahya'ya kaldırılarak eyaletlerin ilgasına kadar orada kalmıştır.

Timurtaş Paşa'nın Anadolu'ya kaldırılmasından sonra Rumeli beylerbeyiliğine «Firuz Bey» in getirilmiş olmasından Yıldırım'ın zamanında beylerbeyiliğin ikileştiği anlaşılıyorsa da tarihinin tesbitine imkân görülemiyor.

Anadolu ve Rumeli beylerbeyiliği iki olarak on beşinci asrın ilk yarısından sonralara kadar devam eylemiştir.

Beylerbeyiler; mıntakalarındaki sancakların askerî işlerine bakarlar ve geniş salâhiyetle iş görürlerdi. Daha sonra beylerbeyilik adedi artınca mülki işler de bunlara verildi. Divan-ı Hümayun'un küçük nümunesi olarak bunların reislikleri altında divan bile kurulurdu.

Osmanlı'lardaki bir kısım müessese ve vazifelerin «Bizanslılar» dan alınmış olduğu yolundaki Avrupalı âlimlerin iddialarını «Bizansın Osmanlı müesseselerine tesiri» başlığı altındaki kıymetli etüdünde tetkik eden Mehmet Fuat Köprülü (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası c. 1, s. 190) «beylerbeyilik» hakkında Fatih Kanunnamesinde mevcut malûmatı hulâsa ettikten ve Rumeli ve Anadolu beylerbeyileri hakkında Kanunnamede hususi tafsilât olmayıp yalnız bir yerde (Fatih Kanunnamesi s. 16) başta defterdarın Rumeli beylerbeyi ile beraber olduğu yazılı bulunduğunu kaydeyledikten sonra şu izahatı veriyor:

«Rambaud'nun Bizans'taki şark ve garba mahsus iki Domestique de schole'den alınmış olduğunu söylediği Anadolu ve Rumeli beylerbeyileri, hakikati halde, Fatih devrinden çok evvel ihdas edilmiş iki memuriyettir. Daha, Çelebi Mehmet zamanında Rumeli beylerbeyi olarak «Hamza Bey» ve «Bayezit Paşa», İkinci Murat zamanında Anadolu beylerbeyi olarak «Oruç Bey», «Hamza Bey» Rumeli beylerbeyi olarak «Sinan Bey» ve «Şahin Paşa» tarihen mazbut şahsiyetlerdir. Osmanlı devletinin XIV üncü asır tarihi henüz kâfi derecede tenevvür etmediği için, Anadolu ve Rumeli beylerbeyiliklerinin iptida ne zaman ihdas edildiğini şimdiden katiyetle tesbite kalkışmıyoruz. Fakat, yukarda verdiğimiz izahat, herhalde İstanbul'un fethinden çok evvel bunların ihdas edildiğini göstermek suretiyle Rambaud'yu katî surette tekzib etmektedir. Osmanlıların Selçukilerden almış oldukları «beylerbeyilik» memuriyeti, belki de Rumeli'deki fütuhattan sonra tabiatiyle ikiye ayrılmış olacaktır: bunu bir taklit addetmemek ve devletin tevessüiyle hemahenk olarak bu müessesenin geçirdiği dâhilî bir tekâmül safhası gibi telâkki eylemek, elbette daha doğrudur.

«Bunu teyidedecek başlıca delil, bu memur'yetin XIII üncü asırda Anadolu Selçukileri'nde, İlhaniler'de, Altınordu Devleti'nde, Memlûkler'de de mevcudiyetidir. Anadolu Selçukileri'nde «vezirlik» ten sonra «naiplik, melik-ülümeralık, atabeylik, pervanelik» devletin en mühim mansıplariydi. Buradaki «melik-ülümera» lâkabı beylerbeyilikten başka bir şey değildir ve onun bir tercümesidir. Nitekim «İbn-i Bibî» bu iki kelimeyi hep müteradif olarak kullanmaktadır. Selçukiler devrinde bu beylerbeyilerin nüfuz ve ehemmiyeti çok büyüktü. Osmanlılarda Anadolu ve Rumeli beylerbeyilerine verilen ehemmiyet, bu memuriyetin Selçukiler'den alındığına bir delil olabilir. Ancak yine «İbn-i Bibî» de mevcut bir kayıt, Sultan İzzettin Keykâvus zamanında (1210—1219) «melik-ül-ümera = beylerbeyi» lâkabını taşıyan iki adamın, yani «Hüsameddin Çoban» ve «Seyfeddin Kızıl» beylerin mevcudiyetini gösterdiği gibi bu hükümdarın son zamanlarına kadar bunlardan başka olarak bir üçüncünün yani «Seyfeddin»in de yine «melik-ül-ümera= beylerbeyi» olduğunu ve Alâeddin Keykubad'ın - yukarda zikredildiği veçhile - onun yerine diğer birini beylerbeyiliğe tâyin ettiğini biliyoruz. Yukarda ismi geçen iki beylerbeyi Alâeddin zamanında da «melik-ül-ümera = beylerbeyi» lâkabını taşımaktaydılar. Şu hale göre beylerbeyilik, Anadolu Selçukileri'nde hem muayyen bir memuriyet, hem de devletin en nüfuzlu ve büyük ricaline verilen bir unvan, bir rütbe midir?

«Selçukiler'de olsun, Memlûkler'de olsun, bazan bu türlü unvanların bir rütbe gibi verildiğini biliyoruz. Ancak Yazıcıoğlunun «Selçuk-name» sinde «Hüsameddin Çoban» Beyin, Oğuzların, Kayı boyuna mensub olup sağ kol beylerbeyi, «Seyfeddin Kızıl» Beyin ise Bayındır koluna mensub olup sol kol beylerbeyi olduğu tasrih edildiği gibi eserin muhtelif yerlerinde de daima sağ kol ve sol kol beylerbeyilerinden bahsolunmaktadır. VIII inci asırda Anadolu'da aşiret hayatının ve aşiret ananelerinin pek kuvvetli olduğu tabiîdir. Acaba Yazıcıoğlu'na mehaz olan «İbn-i Bibî» de tasrih edilmemekle beraber, bunlar hakikaten Anadolu'daki Oğuz aşiretlerinin başında bulunan iki nüfuzlu reis midir? Büyük bir servet ve nüfuza malik olduklarına ve Sultan Alâeddin Keykubad'ın sair eski büyük ümerayı ortadan kaldırdığı halde bunlara hiçbir şey yapmadığına veya yapamadığına bakılırsa, buna ihtimal verilebilir. Eğer böyle ise hükümdarın doğrudan doğruya tâyin ve azledebildiği bir «Emir-ül-ümeralık» tan başka, Oğuz aşireti beylerinin fevkında, eski ananeye tevfikan, biri sağ kol, diğeri sol kol aşiretlerinin başında bulunan iki «beylerbeyi = melik-ül-ümera» daha bulunduğu tebeyyün etmektedir, Yirmi dört Oğuz boyunun daha eskiden beri sağ ve sol kol olmak üzere iki parça itibar olunduğu ve çok eski aşiret ananesinin sair Türk devletlerinde de daima çok mühim bir esas teşkil ettiği malûm-

dur. Şu halde Osmanlılarda beylerbeyiliğin ikiye ayrılmasında - yahut ilk defa iki beylerbeyilik ihdasında - bu eski aşiret ananesinin de müessir olması ihtimali kolayca reddedilemez.

«İlhaniler'de vezirden sonra devletin en büyük memurları, dört ulus emîriydi. Bu dört emîrin en büyüğüne de «Beglari-Beg = Beylerbeyi» yani «Emîr-ül-ümera» derlerdi ki askerî işler ve ordu doğrudan doğruya onun emri altındaydı. Görülüyor ki beylerbeyilik İlhaniler'de hattâ Selçukiler'den daha mühimdi. Beglari-Beg yani beylerbeyi memuriyeti, İslâmi İran devlet ananelerinden İlhaniler kadar müteessir olmıyan Altınordu devletinde de mevcuttu. «İbn-i Batuta» bu devletteki «Emîr-i Ulus» tâbirini «*Emîr-ül-ümera*» *diye izah etmektedir.* XIV üncü asır Mısır müelliflerinin verdiği malûmata göre, ulus emîrleri, Altınordu'da mevcut olmakla beraber, nüfuzları İlhaniler'de olduğu kadar büyük değildi. Yine aynı membalar bunlara «Beglar-Beg = Beylerbeyi» namı verildiğini de tasrih ediyorlar. Herhalde, İlhaniler devletinde olduğu gibi bunlarda da ulus emîrlerinin reislerine «Beylerbeyi» namı verildiğini tahmin edebiliriz.

«Mısır Memlûkleri'ne «atabek-ül-asakir» ve «emîr-i kebir» unvaniyle beraber «beylerbeyi» unvanı dahi verildiği «El-Münhel-üs-Sâfi» de mukayyettir. Muahharan da Safeviler'de, daha ilk devirden başlıyarak büyük eyaletlerin başındaki askerî ve mülki en büyük âmire, beylerbeyi unvanı verildiğini görüyoruz. Bunun Safeviler'e, İlhaniler teşkilâtına hemen aynen vâris olan Celâyirler ve onları takibeden Karakoyunlu ve Akkoyunlu'lar devletleri vasıtasiyle intikal ettiği kuvvetle tahmin olunabilirse de, vazifesi itibariyle Osmanlılar'daki beylerbeyilere müşabih olduğundan Osmanlı Devletinden iktibas olunması da - hafif bir ihtimal olmakla beraber - tasavvur olunabilir. Herhalde Türk menşeinden geldiği sarih olan beylerbeyiliğin, ve onun Anadolu ve Rumeli diye ikiye ayrılmış olmasının, Bizans tesiriyle hiçbir münasebeti olmadığı yukardaki izahat ile katiyen tebeyyün etmiştir.

«J. Deny'ye nazaran «Sommaire des Archives Turques du Caire. Le Caire 1930, p. 41-42» beylerbeyi unvanı, eski bir Ermeni unvanını takliden vücuda gelmiştir. V inci asır başında hükümran olan Sâsâni padişahı Beşinci Behram ve halefleri zamanında Ermenistan'daki Sâsâni Marzban'ının maiyetinde yerli bir reis mevcuttu ki, buna «Prenslerin prensi» namına olarak «İchkhan ichklants» derlerdi. Muahharan Bizans İmparatorlarının, kendilerine tâbi olan Ermeni prenslerine verdikleri unvan, bu unvanın Rumca tercümesinden başka bir şey değildi.

«Leun Clavius ilk defa bu unvanla Türklerdeki beylerbeyi unvanı arasında bir müşabehet kurmağa çalışmış, ve bu, «Du Cange» tarafından da tespit olunmuştur. Araplar, Ermenistan'ı hâkimiyetleri altına aldıkları zaman Ermeni prenslerinin bu unvanını muhafaza etmiştiler ve belki de Emîr-ül-ümera unvanını bunu takliden vücuda getirdiler. Selçukiler devrinde bu unvan beylerbeyi şeklinde Türkçe tercüme olundu».

Beylerbeyiler yalnız idare memuru değil aynı zamanda askerî kumandaniydiler. Çünkü *sefer vukuunda* maiyeti halkını teşkil edenlerle ve vilâyet dâhilindeki timar ve zeamet ve sair dirlik ashabiyle birlikte harbe iştirak eder harb bittikten sonra tekrar eyaleti başına avdet eylerlerdi.

Fatih tarafından tanzim ettirilmiş olan kanunnamede mevcut kayıt ve izahat beylerbeyiliğin ne kadar mühim bir vazife olduğunu gösterir. Nitekim kanunnameye nazaran (s. 13) beylerbeyiler divan-ı âlide oturmak salâhiyetini haizdiler: «Sofa-i divan-ı âlide oturmak beylerbeyilerin yoludur ve beylerbeyiler vüzera altına, defterdarlar ve kazaskerler altına otururlar.»

Yine aynı kanunnameye göre (s. 13) «Beylerbeyiler vüzeradan bir tabaka aşağıdır ve taht kadılarına tasaddur ederler.»

Kanunname (s. 14) beylerbeyiliğe kimlerin gelebileceklerini tâyin etmiştir: «Beylerbeyilik dört kimesnenin yoludur: mal defterdarlarının ve beylik ile nişancı olanın ve beş yüz akça kadıların ve dört yüz bin akçaya varmış sancak beylerinin yoludur.»

Beylerbeyiler, rütbe farkı müstesna olmak üzere, işgal ettikleri eyaletin fetih itibariyle eskiliği cihetinden, birbirlerine, takaddüm ederlerdi. Seferlerde eyaletlerin selâm durma merasiminde beylerbeyilerin rütbeleri nazar-ı dikkate alınmaz, eyaletlerin fethi sırasiyle ahz-ı mevki eylerlerdi. Tevkiî kanunnamesinde (Millî Tetebbular Mecmuası, c. 1, s. 527) buna dair şu izahat mevcuttur:

«Herhangi eyalet mukaddem fetholmuşsa anın beylerbeyisi sair beylerbeyilere tasaddur eder, hil'at giyip el öpmede ve oturmada meğer ki aşağı olan eyalet beylerbeyisinin vezareti ola, yahut bir eyalet-i âliye pâyesi ola, ol zaman itibar vezarete ve pâyeyedir ama seferlerde eyaletler selâma durdukta itibar eyaletedir.»

Yine Tevkiî kanunnamesine nazaran (s. 527) Rumeli beylerbeyinin, teşrifat noktasından, diğer beylerbeyilerden farkı vardı. Divan-ı Hümayunda iskemlede oturmak hakkını haizdi. Ahkâmda kendisine «paşa» lâfzı ve «damet mealihu» ibaresi yazılırdı. Diğer beylerbeyilere ise bu lâfız ve bu ibare yazılmazdı: «Rumeli beylerbeyisi Divan-ı hümayuna gelse kubbealtında iskemlede oturur. Lâkin bu dahi hıl'at ve destbus için arza girmekte sair beylerbeyilerle farkı yoktur. Yani vüzeray-ı izamla durmaz taşra çıkar. Ancak Rumeli beylerbeyisinin sair beylerbeyilerden vücuhla farkı vardır: evvelâ ahkâmda Rumeli beylerbeyisine «Paşa» lâfzı ve «damet mealihu» yazılır ama sair beylerbeyilere yazılmaz. Bir farkı dahi Rumeli beylerbeyisi cümle beylerbeyilere ve bilfiil kazasker efendilere tasaddur eder.»

Beylerbeyilerin divan-ı hümayuna geldikleri zaman giyecekleri elbiseyi ve bulunduracakları hademeyi bile kanun (Tevkîf Kanunnamesi, s. 527) tâyin etmiştir: «Divan-ı hümayuna gelmek lâzım gelse vüzeray-ı izam gibi mücevveze ve kumaş üst ve lokmalı kumaş iç kaftanı giyerler ve ağır raht ve ağır abayî ve çifte gümüş zincirle müzeyyen ata binerler. Lâkin beylerbeyiler dört şatır, bir matracı ve iki tüfekçi istihdam ederler ve çeşnigir ve müteferrika ve selâm çavuşu ve ağaları olur.»

Divan-ı hümayuna hıl'at ve destbus için gelen beylerbeyilerden vezareti olanlar divanhaneye girer, kubbealtında yoliyle oturdukları gibi arza vezirlerle birlikte dâhil olurlardı.

Yine kanunnameye nazaran (s. 528) ahkâmda beylerbeyilerin üzerine vezirlerden başka kimse yazılmazdı. Bu da beylerbeyilerin eyaletlerinde hâkim bulunmalarından ileri geliyordu: «Ahkâmda beylerbeyilerin üzerine vüzeray-ı izamdan gayrı kimse yazılmaz. Eğer menasıb-ı seyfiyye ve eğer menasıb-ı ilmiyye erbabıdır cümle beylerbeyilerden sonra yazılagelmiştir. Zira beylerbeyiler mutasarrıf oldukları eyaletlerinde saltanat vekilleridir. Cemî' ahkâmı icra ile memurlardır. Rikâb-ı hümayunda vekil-i mutlak olan sadrazam hazretleri cemî memalik-i mahrusa üzerine nice hâkim nafiz-ül-emr ise her beylerbeyi dahi kendi eyaletinde anın gibi hâkimdir.»

Beylerbeyiler eyalete mütaallik tevcihat ve umuru görürler, divan edip dâva dinlerlerdi. Eyaletin bütün nik-ü bedi kendilerinden sorulurdu. Eyaletleri dâhilinde ümera, kudat ve hükkâm emrine itaatle mükellefti. Kanunnamede (s. 528) bu cihetler şu suretle tasrih edilmişti: «Kendi eyaletinde mütaallik olan tevcihat ve umuru görürler ve vilâyet kadısı fevt olsa Asitane'den kadı gelinciyedek buyrultu ile mevlâ nasbederler ve divan edip dâva dinlerler ve kadı efendileri huzurlarına getirip dinletirler ve istima için buyrultu verirler, ahkâm-ı şerait-i mutahharayı icra ederler, hıfz ve haraset-i raiyyet ve zapt ü raptı asker ve def-i mezalim-i ahval-i memleket ve umur-u seyf-ü siyaset bilkülliye beylerbeyilere müfevvezdir. Taraf-ı sultaniden tevkil olunmuş valiler ve hâkimlerdir, taht-ı eyaletlerinde olan ümera ve kudat ve hükkâm kendinin emrine muti ve râm olmağa memurlardır.»

Vezareti olan beylerbeyinin eyaleti etrafında bulunan beylerbeyilere hükmü nafizdi: «Beylerbeyinin vezareti var ise vilâyet-i âmmesi emîr-ül-ümeradan ziyadedir. Kendinin eyaleti etrafında olan beylerbeyiler dahi ana müracaat edip fermanına inkıyat gösterirler.»

Beylerbeyi vüzeradan ise eyaletine giderken ve mazulen dönerken yollarda dâva dinler ve hükm-ü vezareti icra ederdi. Yalnız uğradığı yer kendisi gibi bir vezirin eyaletiyse o vakit kendisine arz olunan dâvaları dinlemez, ona havale ederdi: «Vezaretle olan beylerbeyiler eyaletlerinden mazul olsa Asitane'ye gelinciyedek dâva dinleyip hükm-ü vezareti icra eder, mansıplarına azimetlerinde de kanun budur. Meğer kendi gibi bir vezirin eyaletine uğraya, ol zaman ana havale eder.»

Vezareti olmıyan beylerbeyilerin bu salâhiyeti yoktu: «Amma vezaretsiz olan beylerbeyiler eyaletlerinden mazul oldukları gibi hükümetten sâkıt olurlar.»

Beylerbeyilerin mazulleri bile divanda oturmak salâhiyetini haizdiler. Fatih kanunnamesinde (s. 15) buna dair şu ahkâm münderiçtir: «Bir maslahat için mazul beylerbeyiler girse veya mazul bey girse mazul beylerbeyiler vüzera altına nişancı altına ve mazul beyler defterdarlar altına otururlar.»

Beylerbeyilik Fatih kanunnamesindeki izahat ile de anlaşıldığı veçhile vezaretten aşağı bir rütbeydi ve vezaretle birleşmezdi. Böyle olduğu hale Timurtaş Paşa, Rumeli Beylerbeyisi iken 788 de Karamanoğlu harbinde Karamanoğlunun bizzat üzerine hücumla inhizamına sebebolmasına mükâfaten - o zamana kadar yalnız sadarete mahsus olan rütbe-i vezareti de ihraz eyliyerek - Rumeli beylerbeyiliği ile vezareti uhdesinde bu suretle ilk defa cemeylemiştir. Artık ondan sonra beylerbeyilere de vezaret verilir ve vezaretle beylerbeyilik birleşirdi.

Beylerbeyilerin dirliklerinin hadd-i asgar

ve âzamını da Kanunname (Fatih Kanunnamesi, s. 28) tâyin etmiştir: «Beylerbeyiler dahi on kere yüz bin, on iki kere yüz bine varsın evvelâ sekiz yüz bin ile olsun.»

Bir kısım eyaletlerde timar teşkilâtı yapılmayıp hâsılatı devletçe alındığı cihetle oralardaki beylerbeyilere has yerine saliyane verilirdi. Birinci Ahmet zamanında ve hicrî 1018 senesinde yazılmış olan «Kavanin-i Âl-i Osman der Hulâsa-i mezamin-i defter-i divan» a nazaran (s. 8) o tarihte saliyane verilen beylerbeyilikler Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lehsa, Cezair-i garp, Trablusgarp ve Tunus'tu. Beylerbeyilerin saliyaneleri on yük ile on dört yük arabasında değişiyordu.

Beylerbeyilere tekaüdiye de verilirdi. Kanun (Tevkiî Kanunnamesi, s. 538) ita olunacak tekaüt miktarını da tasrih etmiştir:

«Mîr-i mirandan bir amelimandaya tekaüt ihsan olunmak iktiza etse iki yüz akça amma inayet olunursa iki yüz elli ve üç yüz akça ve bir miktar tâyinat dahi verilegelmiştir.»

Beylerbeyilere yazılacak elkab kanunnamede (Fatih Kanunnamesi, s. 31) şu suretle gösterilmiştir: «Emîr - ül- ümera-il kiram kebir-ül kübera-il fiham zülkadr-i vel-ihtiram sahib-ül izz-i vel-ihtişam el-muhtass-ı bimezid-i inayet-i melik-ül allâm Karaman beylerbeyisi dâme ikbalühu.»

«Netayic-ül-Vukuat» ta (c. 2, s. 91) beylerbeyilerin vazifesi şöyle yazılıdır: «Beylerbeyi ve mirlivaların vazife i memuriyetleri havza-i hükümetini teslit-i eşkıyadan muharese ve zir-i idaresinde kal'a var ise anları muhafaza etmek ve aşair ve kabaili taht-ı fermanberîde bulundurmak ve mahlûl olan timar ve zeametleri ehl ü erbabına tevcih ettirmek ve sefere memur oldukta zir-i livasında bulunan dirlik ashabını cem ile tâyin olunan mahalle azimet eylemek kaziyyelerine munhasır» dı.

Beylerbeyiler idareleri altında bulunan eyaletin yukarda yazılan işleriyle ve binaenaleyh eyalete mütaallik idari hususat ile meşgul olup hukuki işlerle şehir ve kasabaların muamelât-ı hususiyeleri, kadılar ve cizye, mukataat ve sair mürettebat-ı mirîye, yani umumi tâbirle malî hususat ile defterdar ve muhassıllar meşgul olurlardı. Bununla beraber beylerbeyinin bunların hepsine nezaret hakkı vardı.

Beylerbeyilerin şimdiki valiler gibi maaşları yoktu. Fakat buna mukabil hasları ve bir kısım rüsum ve tekâlîften hisseleri vardı. Sonraları beylerbeyilerle mirlivalara ait haslar ref' ve ilga olunarak «mukataat-ı mirîye» ye ilhak olununca beylerbeyilerle ümeranın geçim yolları azaldı ve «bedava varidat» a munhasır kalınca da birçok fenalıklar başgösterdi.

Mustafa Paşa (Netayic-ül-Vukuat, c. 2, s. 91) bu fenalıkları şu suretle kayıt ve hulâsa etmektedir: «Vakaa kavanin-i devlet karin-i iğtişaş oldukça beylerbeyi ve mirlivalar türlü türlü mekârihe meyl ile emval-i vefireye destres olagelip haslar bittedriç mukataata ilhak kılındı ise de bu suret mezalim ve taaddiyata ruhsat-ı resmiyye mânasını işrap eyledi. Binaen alâzalik vali ve mirlivalar hazariyye ve seferiyye namiyle ahaliye aynî ve bedelî vergiler tarh ve tevzi etmekle ve mahlûl olan zeamet ve timarları her kim ziyade rüşvet verirse ana arz eylemeğe ve havza-i hükûmetinde bulunan ağniyayı birer sebep tasni ederek müsadereye koyuldular. Mamafih hadd-i mârufu tecavüz edenler ve insafı bütün bütün elden bırakanlar hakkında ahali cemiyet edip memleketten çıkarmak veya paralamak veyahut rikâb-ı hümayuna iştikâ ederek divan-ı hümayunda bilmuhakeme tedibettirmek muhataratı dahi vârit ve cari olduğundan herhalde bunları dahi derpiş-i nazar-ı mütalâa eylemek vüzera ve ümera için ehemm-i mehamdandı.»

Zeamet ve timara halel gelerek beylerbeyilerin, seferde istihdam ettikleri kuvvetin azalması ve onun yerine levent ve sekbanların türemesi memlekete büyük zararlara sebebiyet vermiştir. Bu keyfiyet de Netayic-ül-Vukuat'ta (c. 2, s. 92) şu suretle yazılıdır:

«Bir de evail-i devlette beylerbeyi ve mirlivaların mansıp ve iktidarlarına göre üçer beşer yüz kadar daire-i mahsusaları halkı var idiyse de asıl kuvve-i askeriyeleri muhavvel-i uhdeleri bulunan eyalât ve elviyede olan zuama ve erbab-ı timarın içtimaından hâsıl olurken anların nizam ve kemiyetine halel tareyan eylediğine mebni beylerbeyi ve mirlivalar levent ve sekban namiyle ikişer ve üçer bin ve muahaze-i devletten havf üzere olanları daha ziyade haşarat cem' ve istihdam ve ahalinin başına belâ eder oldular, bu sebeple yüzer ve ikişer yüz sekban ve levendi câmi pek çok bölükbaşılar hâdis olup vüzera ve ümera hizmetlerinde imrar-ı vaktederler ve kapısız kaldıkları hengâmda bir mahalle intisabedinciye kadar köyden köye dolaşıp kendilerini ahaliye beslettirirlerdi ki vakten bevakt zuhur eden Celâlîlerin memba ve menşei bunlardır.»

Hicrî 1000 tarihlerinden sonra vezirlerin adedi arttığından evvelce beylerbeyi mansıbı olan eyaletler vezirlere tevcih olunmağa başlanılmış ve beylerbeyilerin ekserisi bu sebeple

mirlivalık menzelesine tenezzül ederek uhdelerine birer sancak teffiz olunmuştur. Bu keyfiyet beylerbeyilerin ehemmiyetlerinin azalmasına sebebolmuştur.

Eyaletlerin ilgasiyle vilâyetlerin teşekkülü ve vali unvanlı memurların tâyini takarrür etmesi üzerine beylerbeyilik bir unvandan ibaret kalmış ve vali ve mutasarrıflarla bir kısım eşrafa, rütbe olarak, verilir olmuştur.

BEYLERBEYİ SARAYI (بکلربکی سرایی) [*Sar.*] Boğaz içinde Beylerbeyi'ndeki sarayın adıdır. Köyün cenup cihetinde ve sahilde bulunan sarayın ilk bânisi ikinci Mahmud'tur. Sonradan Sultan Aziz tarafından 1865 tarihinde baştanbaşa beyaz mermerden olmak üzere yeniden yaptırılmıştır. Mimarı, Hacı kalfa'nın oğlu «Serkiz» beydir Sarayın boğaza nazır olan cihetı çok lâtif ve iç kısmı da hayret edilecek derecede müzeyyendir. Oda ve salonları gayet dilnişin hayvan resimleri ve nefis eserlerden seçilmiş beyitlerle ve kıtalarla resimlidir. İştiharının sebebi içindeki havuzlardır. Alt kattaki havuzun mermerleri dantelâ gibi işlenmiştir. Üst kattaki hamamı da nefis bir eserdir. Umumi heyetiyle Şark tezyin sanatının emsalsiz bir örneği sayılabilir. Büyük bahçesi tabaka tabaka olup her seddinde Boğaziçine başka bir manzara vardır. Muhtelif cinste pek çok hayvan bulundurulduğu için hayvanhaneleri pek genişti.

Sultan Aziz, yazları ekseri burada otururdu. Fransa İmparatoriçesi «Öjeni» ile Avusturya imparatoru «Fransuva Josef», İran şahı «Nasirüddin», Karadağ kıralı «Nikola» İstanbul'a geldikleri zaman ikametlerine bu saray tahsis kılınmıştı. Ayastafanos muahedesinin imzası için İstanbul'a gelen Rus orduları kumandanı Grandük Nikola da burada misafir edilmişti. Hal'inden sonra Selânik'e gönderilen ve orada Alatini köşkünde ikamet ettirilen İkinci Abdülhamit Balkan harbi sırasında şehrin düşme tehlikesi belirmesi üzerine İstanbul'a getirilerek ölünciye kadar burada ikamet ettirilmişti. Şimdi de muhafaza edilen saraylar cümlesindendir.

BEYLİKÇİ (بکلکجی) [*İda.*] Divan-ı hümayun zâbitinin unvaniydi. Reis-ül-küttapların tercüme-i hallerini ihtiva eden «Sefinet-ür-Rüesa»nın mukaddemesinde tarih ve ihdası sebebi hakkında deniliyor ki:

«Bin altmıştan sonra da nişancılık Cafer Paşa ve müverrih Abdi Paşa misillû sayeperver ve tenaum-küster vüzera ve musahibin-i mecalis-ârâya tahsis kılınarak ashab-ı dalâl ve erfal menasıbından olmaktan naşi hidemat-ı divan-ı alişan reis-ül-küttaplara mahsur ve «Beylikçilik» unvanı dahi zuhur eyledi.» Vazifesi divan-ı hümayuna gelen iradeleri, fermanları kaydetmekti.

Bundan başka «Muktezası divan-ı hümayundan» kabul edilen ve sadrazam tarafından sorulan evrak üzerine o iş hakkındaki muahedatı ve mukarreratı arz ederdi.

Hariciye nezareti teşekkül ve hukuk müşavirliği ihdasına kadar Babıâlinin muahedata, mukarrerata müstenit ahkâmını tetebbu ve arz ederdi.

Fermanlar, beratlar bu kalemde tebyiz olunur, mirîye ait resim ve harçlar da tahsil edildikten sonra sahiplerine verilirdi.

Tanzimata kadar «Reis-ül-küttap»ın muavini mesabesindeydi. Bu sebeple «berat» larla menşurların tanzim ve tebyizinde alâkadar olduğu gibi muahedelerle de iştigal ederdi. Hicrî 1253 senesinde ve İkinci Sultan Mahmut zamanında «Reis-ül-küttap» lık «Hariciye Nezareti» unvanını alınca beylikçilik irtibatı oradan fekkedilmiş, sadarete bağlı yarı müstakil bir şekilde idare olunmuştur.

Beylikçilik, Osmanlı İmparatorluğunun sonuna kadar devam etmiştir. Son zamanlarda Babıâlinin büyük memurlarından maduttu.

BEYLİKÇİ KESEDARI (بکلکجی کیسه داری) [*İda.*] Beylikçiliğe ait kâğıtları hazırlıyan ve beylikçiye veren kalem zâbitinin unvanı idi.

BEYLİK GEZMEK (بکلك گزمك) [*Sar.*] Saraylıların kır gezintileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna « umumi gezmek » de denilirdi. Kâğıthane mevsiminde bütün saray halkının münavebe ile gezmeye çıkmalarına birkaç defa müsaade olunurdu. Bu müsaadenin çıktığı baş veya ikinci kâtip tarafından alâkalılara bildirilirdi. Gezmeğe süslenilerek ve feraceler giyilerek gidilirdi. Cuma günleri öğleden sonra yapılan bu gezmelerde evvelâ hanedanın ikişer atlı arabaları sıra ile avluya girip iç kapıda bekler, harem ağaları çantaları arabalara yerleştirirlerdi. Araba, saraylıyı alıp çıktıktan sonra birbirini takibeden tebdil arabaları büyük kalfaları, orta ve küçük kalfaları yan kapıdan alırlardı. Harem ağaları atlı olarak önden ve yandan giderdi. Büyük kapının dışında ve kapıcıların yanında ihtiramlı bir vaziyet alan harem hademelerinden, yaka ve yakanın iki tarafına, göğse kordelâ gibi sarkmış güvez ipekliden fârik alâmetiyle siyah setre giymiş bulunan başhademe aliyetüşşan (saraylı) penceresinin yanındaki şerit askıya elini geçirip yürür, mavi yakalı hademeler de öteki arabaların yan-

larında giderlerdi. Arabalar ağır gittikleri için yaya takibedenler yorulmazlardı. Harem-i hümayun arabalarının perdeleri yarıya kadar indirilir, aliyetüşşanın elinde tuttuğu sapının ortası murassa' altın yelpazelerinin tüyleri yüzünü hayli kapardı. İstiyenler Kâğıthane veya Bahariye kasrına inerdi. İkindi namazı kılınır, istirahat edilirdi. Köşk bekçilerinin meyvalarını, kâğıthanenin meşhur yoğurtçusunun temiz çini kâselerde hazırladığı yoğurtları harem ağaları takdim eder, lûtfen kabul ile ihsan verirlerdi. Çağlıyan kameriyelerinde otururlardı. Kalfaların çoğu gezmeyi dere kenarında araba ile oturmağa tercih ederdi. O zamanın seyyar sazendelerini uzakça oturtup çaldırarak toplanan halkı seyretmekle eğlenirler, akşamüstü dönerlerdi. Umumi gezmelerde her dairenin maiyeti efendisini takip ile takım takım giderlerdi. Harem-i hümayun taraf-ı şahaneden davet olunurdu. İrade ile çıkarlarsa harem-i hümayun arabaları sıra ile gider, kalfaların da büyükleri kıdem itibariyle sıralanır, ötekiler ayrı giderlerdi.

BEYLİK SEFAİN (بكلك سفائن) [*Bah.*] Flândra taşıyan gemiler hakkında kullanılan eski bir tâbirdir.

Sefain, gemi demek olan sefinenin cem'i olup beylik sefain devlete ait harb ve asker taşıyan gemiler demektir.

BEYLİK TUĞLA (بكلك طوغله) [*Mim.*] Bir parmak kalınlığında ince tuğlanın adıdır.

BEYLİK YEMEĞİ (بكلك يمكى) [*Sar.*] Sarayda kalfalara çıkan tablalara verilen addı.

BEYN-ES-SUTUR YALDIZ (بين السطور يالديز) [*San.*] Eski yazma kitapların satırları arasına yapılan yaldızlı tezyinat hakkında kullanılır bir tâbirdi. Tâbirin lûgât mânası «satırlar arasında yaldız» demektir. Tezyinat yaldızla yapıldığı için tâbir mânaya tamamen uygun bulunmaktadır. Beyn-es-sutur yaldız «ornöman» olduğu gibi «İplik», «Hatai», «Halkâr», «Zerefşan» da olurdu. Bunların içerisinde perdahlıları da vardı.

Bu tezyinat; kitabın ehemmiyetinden ziyade sahibinin servetine delâlet ederdi. Bununla beraber meşhur hattatlar tarafından yazılmış olan kıymetli eserlerde de tezyinata itina olunurdu. Müzelerde bu yolda tezyinat yapılmış kitaplar çoktur.

BEYT (بيت) [*Eds.*] Bir vezinde olan iki mısradan müteşekkil nazım şekline verilen addır. Kafiyeli olursa «murassa'», olmazsa «müfred» ismini alır. Murassa beyte «Gazel» ve «Kaside» nin baş tarafında bulunursa «matla'», «terci'» ve «terkib-i bend» lerin arasında gelirse «vasıta» tâbir olunurdu. Bir gazelin en parlak beytine «beyt-ül-gazel», bir kasidenin ziyade hoşa giden beytine de «beyt-i kasid», nerede olursa olsun en güzel bir beyte «şeh beyt» denilirdi. Mânası, diğer bir beyt ile tamamlanan beyte «merhun» ismi verilirdi. Kasidelerde şairin adı bulunan beyte «tac beyt», gazellerde ise «mahlas beyti» derlerdi.

Andelibi verd-i sadberk ile tekfin ettiler;
Bir gülistan beytini kabrinde telkin ettiler.
İzzet Molla

Sayen vareste eder nârdan elbet;
Canımla sığındım sana ey beyt-i ilâhî.
Ekrem

BEYT-İ İZZET (بيت عزت) [*Sof.*] Gına haliyle makam-ı cem'a vâsıl olanın kalbi demektir.

BEYT-İ MUKADDES (بيت مقدس) [*Sof.*] Allah-ü Tealânın gayrıya taallûktan tahir olan kalb demektir.

BEYTULLLAH (بيت الله) [*Sof.*] Lûgat mânası Allah'ın evi demek olan ve Beyt-ül-haram, Beyt-i muazzam, Beyt-i şerif ve daha birtakım tâbirler gibi Kâbe hakkında kullanılan bu tâbir sofiye ıstılahında, insan-ı kâmilin kalbidir. Kâmil insan, bütün esmayı câmi' olan «Allah» isminin mazharı olduğundan bu heyet-i mecmua ancak ona sığabilir. «Yarattığım arz ve semaya sığmadım lâkin, mümin kulumun kalbine sığdım, mealinde olan; «لايسعنى ارض ولاسمائى وسعنى قلب عبدالمؤمن» hadîs-i kudsisi buna işarettir. «قلب المؤمن عرش الله» de bu mânayadır. Onun içindir ki, gönüle «mirat-ı Huda» derler. Gönül, sofiye nazarında o kadar geniştir ki bütün ekvanı ihtiva edebilir.

Fuzali hâlâ olmaz saret-i dil dost fikrinden
Bu mânada ki beyt-ul-Allah derler kalb-i mü'-
mindir.
Fuzuli

BEYT-ÜL-HARAM (بيت الحرام) [*Sof.*] Hakkın gayrıya haram olan insan-ı kâmilin kalbi demektir.

BEYT-ÜL-HİKME (بيت الحكمه) [*Sof.*] Üzerine ihlâs galip olan kalb demektir.

BEYTÜLMÂL (بيت المال) [*Mal.*] Lûgat mânası «mal evi» demek olan bu tâbir, hazine-i hassa, devlet hazinesi ve maliye dairesi makamında kullanılır bir ıstılahtır. «Kamus-u Osmani» de: «Istılah-ı şer'îde hazine-i maliye, hazine-i millet, umumun mahzen-i emvali demektir» suretinde izah olunmuştur. Değerli profesör

Ebül'ulâ Mardin «İslâm ansiklopedisi, beytülmâl maddesi»nde şöyle izah ediyor: «Bu tâbir, hem maliye işlerinin idare edildiği binaya, hem de devlet maliyesine delâlet eder. Beytülmâl-i devlet «İslâm devleti» elinde toplanan malların bütününü ihtiva eden hazinedir ki, ilk zamanlarda, mücerret bir mefhum iken, Halife Ömer devrinde, müşahhas bir mahiyet almıştır.»

İkinci Halife Hazret-i Ömer zamanında varidat membaları artarak Medine'ye pek çok paralar gelmeğe başladığından emvalin vaz ve hıfzına mahsus bir hazine tesis edilerek buna «Beytülmâl» adı verildi. Vakaa Hazret-i Ebubekir zamanında dahi «Beytülmal» tâbiri mevcuttu. Fakat o devirde gelen emvalden saklanmak üzere bir şey kalmadığından fiilen «Beytülmâl» mevcut değildi. Hattâ bunun için bir kayıt ve hisap tutulmaz, gelen emval vürudiyle beraber müstahaklarına tevzi olunmaktan başka bir şey yapılmazdı. Bu itibarla fiilen «Beytülmâl» Hazret-i Ömer zamanında vücut bulmuştur.

Beytülmâl'in irat kısmı başlıca üç nam altında toplanırdı: sadaka, ganaim, fey hisseleri. Beytülmâl'in masraf kısmı da asker aylıklariyle hayvan ve silâh esmanından ve menafi-i umumiye için sarf olunan mebaliğden ibaretti.

Sadaka; zekât demektir. Zekât yahut sadaka zenginlerden alınırdı. Sadaka için hilâfet merkezinde bir «divan» mevcut olduğu gibi vilâyetlerde de şubeleri vardı. Bir şehrin zenginlerinden alınan zekât gene o şehrin fakirlerine tevzi olunurdu. Her şehirdeki sadaka mütevellisi o şehrin zenginlerinden zekâtı toplar, fakirlere dağıtırdı. Mütevelli bu hususta müstakillen hareket ederdi.

Zekâtın dört membaı vardı: mevaşi zekâtı, altın ve gümüş zekâtı, meyvalar zekâtı, mezruat zekâtı.

Mevaşi zekâtı; deve, sığır ve koyundan alınırdı. Zekât nispeti şöyledir: yirmi dört ve daha aşağı devede her beş deve için bir koyun, develerin miktarı yirmi beşten otuz beşe baliğ olursa bir yaşında bir dişi deve, otuz altıdan kırk beşe kadar iki yaşında bir dişi deve, kırk altıdan altmış'a kadar üçü bitirip dörde girmiş bir dişi deve, altmış birden yetmiş beşe kadar beş yaşında bir dişi deve, yetmiş altıdan doksana kadar bir yaşında iki deve, doksan birden yüz yirmiye kadar üç yaşını bitirip dördüne girmiş iki dişi deve, yüz yirmiden ziyade olursa her kırk için bir yaşında bir dişi deve. Dörtten ziyade devesi olmıyana zekât terettübetmez.

Koyunun zekâtı: kırktan yüz yirmiye kadar bir koyun, koyunun adedi iki yüzü bulursa iki koyun, üç yüze kadar üç koyun, üç yüzden ziyade her yüz için bir koyun. Kırktan aşağı miktardaki koyun için zekât verilmek lâzım gelmez.

At, katır, merkep zekâttan müstesnadır.

«Rıkka»nın yani madrup dirhemlerin zekâtı öşrün rub'udur. Yüz doksandan fazla değilse kezalik zekât icabetmez. Gümüşün iki yüz dirheminden aşağısı için zekât yoktur. İki yüz dirhemin zekâtı beş dirhemdir. Bunun nispeti kırkta bir, yüzde iki buçuktur. Altından da aynı nispet dâhilinde her yirmi miskalden yarım miskal zekât alınır. Bu miktar arttıkça zekât da o nispette tezayüdeder.

Emval-i ticariye ve ona müşabih olan şeyler gümüş ve altın kabilinden addolunur.

Meyvaların zekâtı, sulanma nev'ine göre değişir. Yağmur veya nehir suyu ile kendi kendine, yorgunluğa muhtaç olmaksızın ve su taşımaksızın sulanıyorsa zekât mahsulün onda biridir. Yorgunluk ve adamlarla iska olunuyorsa bunun zekâtı öşrün nısfıdır. Yani mahsulün yirmide biridir. Bununla beraber alınan meyvanın miktarı beş vusuktan (vusuk bir deve yükü) ziyade değilse zekât terettübetmez. Hurmalıklar, bağlar meyva hükmüne dâhildir.

Buğday, arpa, pirinç ve sair hububat da meyvalar ahkâmına tâbidir. Onların da beş deve yükünden az miktarı için zekât icabetmez.

Zekât malının sarf olunacağı cihetler Kuranda tâyin ve tasrih olunmuştur: İnnemessadakat ilh... Binaenaleyh emval-i zekât sekiz paya taksim olunurdu. Bir kısmı hiçbir şeye malik olmıyan fukaraya verilirdi. İkinci pay «mesakin»in hakkiydi. Mesakinden maksat kendilerine kifayet edemiyecek esbab-ı maişete malik olanlardır. Fukaraya ve mesakine verilecek miktar sadaka mütevellisinin takdiriyle her fakirin haline, ihtiyacına göre idi. Bununla beraber hadd-i âzam iki yüz dirhemdi. Bunu geçemezdi. Çünkü o vakit ağniya sırasına geçer, kendisinin sadaka alması değil, bilâkis zekât vermesi lâzım gelirdi. Fukara tâbirinde yalnız Müslümanlar, mesakinde ise edyan-ı muhtelife erbabı dâhildir. Müftabih olan kavil budur. Bu sebeple Hıristiyan ve Musevi mesakine de zekât malından hisse verilirdi. Üçüncü pay zekâtı tahsil ve tevzi eden memurlara mahsustu. Bu hizmette ücretle, emin, mübaşir, âmir, memur gibi namlarla birtakım memurlar istihdam olunurdu. Bunlara tefrik olunan hisse maaşlarından fazla zuhur ederse artan para diğer hisselere ilâve edilirdi.

Dördüncü pay, «Müellefe-i kulûb»a ita olunurdu. Kalbleri telif edilenler, daha Türkçe tâbir-

le, gönülleri alınanlar ya İslâmlara karşı mazarratlarını def', yahut kendi kavim ve aşiretlerini daire-i İslâmiyete duhule teşvik eylemek gibi maksatlar için hisselendirirlerdi. Müellefeden biri gayr-i müslim ise onun payı zekât emvalinden verilmiyerek ganaim yahut fey emvalinden tediye olunurdu.

Beşinci pay, azadedilmek üzere esir satın almağa mahsustu.

Altıncısı, gaarimiyne verilirdi. Gaarimiyn borçlu olanlardır. Borçlarını ödemek için zekât parasından tefrik olunan hisse bu gibi borçlulara verilirdi.

Yedinci kısım Allah uğruna verilirdi. Gazilere, erbab-ı cihada, muharebelerde muhtaç oldukları masraf karşılığı olarak îta olunurdu.

Sekizinci ve son pay, ebna-i sebile verilirdi. Ebna-i sebil, yol masarifini tedarikten âciz yolculardır.

Büyük âlim dersiâmdan Elmalılı Hamdi Yazır, Kuran tefsirinde (cilt 6, sahife 4851-4852) beytülmâlin malından kimlere verilebileceği hakkında İmam-ı Gazâli ile diğer din âlimlerinin mütalâalarını şöyle hulâsa ediyor: «İmam-ı Gazâli «İhyâ-ül-ulûm»de der ki: kendisinde maslahat-ı âmme bulunmıyan ganîye beytülmâlin malını sarf etmek caiz olmaz. Ulema bu bapta ihtilâf etmişlerse de sahih olan budur. Gerçi Hazret-i Ömer'in kelâmında her Müslimin cemiyet-i İslâmiyeyi teksir eden bir Müslim olmak itibariyle beytülmâl malında hakkı bulunduğuna delâlet eden bir delil vardır. Lâkin bununla beraber kendisi o malı Müslimîn'in kâffesine taksim etmiyordu. Belki birtakım sıfat-ı mahsusa ile muttasıf olanlara taksim ediyordu. Bu sabit olunca o halde her kim maslahatı, Müslümanlara taallûk eden bir işe memur olur da kesb ile iştigal ettiği takdirde o iş muattal kalacak olur ise onun beytülmâlde kifayet miktarı bir hakkı vardır, ve bunda bütün ulema dâhil olur. Yani fıkıh, hadîs, tefsir, kıraat gibi dinî maslahatlara teallûk eden ulum eshabı, hattâ muallimler, müezzinler ve hattâ bu ilimlerin talebesi dâhil olurlar. Çünkü bunların kifayetlerine bakılmazsa talebe bulamazlar. Bütün âlimler de dâhil olur ki bunlar dünya mesalih-i âmmelerine merbut olanlardır. Bunlar memleketi silâh ile düşmandan, ehl-i bâgıyden, İslâm düşmanlarından muhafaza eden cünd-i mürtezekadır. Kezalik kâtipler ve hisap memurları, vükelâ ve divan-ı haracın tertibinde kendilerine ihtiyaç bulunanların hepsi, yani haram olanlar üzerine değil, helâl mallar üzerine memur olan maliye memurlarının dahi hepsi dâhil olur. Çünkü bu mal, mesalih içindir. Maslahat da ya dine taallûk eder, yahut dünyaya. Ulema ile din korunur, diğer cünud ve âmilîn ile dünya korunur. Din ile mülk tev'emdir. Biri diğerinden müstağni olmaz. Tabibin ilmine bir emr-i dinî taallûk etmese bile cesedin sıhhati taallûk eder de din de ona tâbi olur. Onun için gerek tabibe ve gerekse maslahat'ı ebdan yahut maslahat-ı bilâdda ihtiyaç bulunan ilimler de tabip mecrasına cari olan kimselere bu emvalden maaş verilmek caiz olur ki ücretsiz olarak Müslümanları da tedavi etmek için vakit ve imkân bulabilsinler. Ve bütün şu sayılanlar hakkında hacet de şart değildir. Zengin oldukları halde de verilmek caiz olur. Çünkü Hülefay-ı Raşidîn, muhacirîn ve ensarın ihtiyaç ile maruf olmıyanlarına da verirlerdi. Kezalik muayyen bir miktar ile de meşrut değildir. Belki imamın içtihadına muhavveldir. Halin iktizasına ve malın vüsatine göre igna etmek veya kifayet miktarına hasreylemek de ona aittir.»

Ganaim: Müslümanların muharebede ele geçirdikleri emvale, lûgat mânasına uygun olarak, şeriat ıstılahında «ganaim» denilir.

Bu emval dört türlüdür: harb esirleri, âdi esirler, arazi, eşya.

Harb esirleri; düşman askerinden muharebede esir düşenlerdir. Erkeklerin hepsi harbe iştirak etmiş olsun, olmasın böyle telâkki olunurdu Şerait-i İslâmiyede bunlar hakkında mevzu ahkâm hem çok, hem de ihtilâflıdır. Bunlar öldürülebildiği gibi fidye alınarak serbest dahi bırakılabilirlerdi. Fidye; bir esirin kurtarılması için verilen paradır. Bundan lisanımızda «Fidye-i necat» gibi bir terkip bile hâsıl olmuştur. Bu yüzden alınan paralar sair emval-i ganaime ilâve edilirdi.

Âdi esirler; muharebede İslâmların eline geçen kadınlarla çocuklardır. Bunlar hakkında da fidye kabulü caizdi. Fidye veremiyenler sair emval-i ganaim gibi tevzi olunurdu.

Arazi; üç suretle ele geçerdi: 1) Harben zabtolunan arazi, 2) Ashabının korkudan muharebesiz bıraktığı arazi, 3) Birtakım şeraitle sulhen İslâmların hâkimiyeti altına geçen arazi.

Arazi fey kabîlinden addolunurdu.

Zikrolunan ahvalin ihtilâf ve iştiraki sebebiyle bu araziye vaz'edilen haraç, öşür vesaire gibi vergilerin envaı dahi muhtelifti.

Menkul emvale gelince; bunlar mevaşi, menkul ve eşya gibi nakli mümkün olan şeyler olup bunlar da askere tevzi olunurdu.

Ganimet malları İslâmiyetin iptidalarında bir kaideye tâbi olmaksızın taksim edilirdi.

Hazret-i Peygamber mal-i ganaimi istediği gibi taksim etmiştir. İslâmların ilk ganaimini Hicrî üçüncü sene de vakı olan «Bedir» Gazasında ele geçen ganimetler teşkil eder. Muhacirinle ensar, bunların taksiminde ihtilâfa düştüklerinden Hazret-i Peygamber kendileri de dahil oldukları halde bu ganaimi müsavat üzere taksim eylemişlerdir. Daha şonra emval-i ganaimin beşe taksimi hakkındaki «واعلموا» ayet-i kerimesi nazil oldu. İslâmiyette bu suretle ilk tahmis olunan emval-i ganaim yine o sene vukubulan «Beni kaynika'» gazvesinde ele geçen ganaimdir. Bunlar beşe taksim edilerek dördü muhacirin-i İslâmiyeye ve beşinci kısmı Hazret-i Peygamber namına ayrılmıştır.

Zat-ı Risaletpenahiye tahsis olunan bu pay, beşe taksim olunurdu. Cenab-ı Peygamber bu kısımlardan birini kendi nefsine ve zevcelerine ve İslâmların menafiine sarf ve ikincisini akrabasını teşkil eden Beni Haşim'e tevzi ederdi. Üçüncü hisse, muhtaç bir halde bulunan yetimlere verilirdi. Bunda zükûr ve inas farkı yoktu. Dördüncü hisse geçinmeğe kâfi şey bulamıyan mesakine tevzi olunurdu. Beşinci hisse ise yol masraflarını tedarikten âciz olan ebnay-i sebile ita edilirdi.

Meslûbat dahi emvalden maduttu. Meslûbat düşmandan maktul olanların elbise ve eslihasıdır. Bunlar mücahidine tevzi olunurdu. Herkes öldürdüğü adamın üzerinde bulunan eşyayı alırdı.

Arazi; sadr-ı İslâmda birtakım zevat, araziyi emval-i ganaim gibi mücahidin arasında taksim etmek istemişlerdi. Hazret-i Ömer muvafakat etmedi. Menkulâtın taksimini, arazinin sahipleri yedinde terkini emretti. Maksadı da arazi sahiplerinin verecekleri varidat ile askerin ve memurların maaşlarının ödenmesini temin etmekti. Halifenin bu teklifi itiraza uğramışsa da Hazret-i Ömer fikrinde ısrar etti ve nihayet zaten musibolan fikri kabul olundu. Bunun üzerine araziye «haraç» ve sahiplerine de «cizye» koydurarak bu suretle hâsıl olacak varidatı İslâmların umur ve hususatına sarf edilmek üzere «beytülmâl» namına cibayet ettirdi. İlk evvel «Irak» arazisine tatbik olunan bu usul bilâhara sair bilâd-ı meftuhaya teşmil edilmiş ve bu muamele ondan sonra gelen İslâm devletlerince de kabul olunmuştur.

Fey; zekât ve ganaim haricinde kalan sair emvale «fey» namı verilir, Lisan-ı şeri'de fey'in tarifi şudur: «Muharebe icra etmeksizin ve arkasında koşulmaksızın müşrikinden kendi kendine gelen emval.»

Cizye; haraç, âşar vesaire fey cümlesine dahildir. Cenab-ı Peygamber hayatta iken bunun humsu kendisine ifraz olunurdu. Bu humus da ganaimden ayrılan humus gibi taksim edilirdi. Cenab-ı Peygamberin irtihalinden sonra bu humus da ganaim humsu gibi beytülmâle ait oldu. Zaman-ı Nebevide feyin diğer dört kısmı muhacirin ve ensardan mürekkep olan askerlere müsavat üzere tevzi olunurdu. Hazret-i Ömer tarafından divan teşkil ve askerlerin maaşatı tâyin olununca feyden gelen emval beytülmâle teslim olunmağa ve herkese tâyin olunan miktarlar dairesinde tediyat icra edilmeğe başlanmıştır.

Zekât ile ganaim ve fey'in suret-i tevzii bunların müstahiklerinin ayrı ayrı olduğunu göstermiştir. Işte bu sebepten zekât fey erbabına ve fey emvali de zekât müstahiklerine verilmezdi. Çünkü ganaim ve fey emvali İslâmiyet uğrunda cihatta bulunan hicret ve harb adamlarına münhasırdı. Sadaka erbab-ı ise ne harb, ne de hicret adamiydiler. İslâmiyetin evailinde hulefa bu iki kısmı biribirinden ayrı tutmağa dikkat ederlerdi Halife, Müslümanlığın umumi menfaatine taallûku olmıyan bir husus için kimseye fey malından atiyye vermezdi. Öyle kimselere zekât malından verilirdi.

İslâmiyet devlet şekline girince lüzumuna göre bir cihet emvalinin diğer cihete sarfı tecviz edilmeğe başlandı. Daha sonra memalik-i İslâmiyenin vüsat kesbetmesi üzerine fey menabii de tezayüt ve tenevvü eylemiş, hattâ müruru zamanla fey tâbiri terk edilerek «emval-i devlet» denilmeğe başlanmıştır.

Osmanlı Türkleri devleti de teşekkül ettiği sırada bu usule riayet edildi. İlk zamanlarda ganimet tarikiyle ele geçen menkul mallar gaziler beyninde taksim olunduğu gibi arazi de aynı usulde idare olundu. Mamafih Evrenos Bey, Mihal Bey gibi büyük hizmeti görülenlere vâsi arazi verildi. Memleket büyüyünce arazi hakkında birçok ahkâm konuldu.

Fütühat devrinde ganaim mühim yekûn teşkil ettiği gibi bilâhara muhtelif namlarla tarh olunan ve «tekâlif-i şer'iye» ve «tekâlifi-örfiye» namlarını alan vergiler de büyük yekûnlar tuttu. Bir zamanlar kullanılan «beytülmâl» tâbiri de terk ve bu makamda olarak «hazine-i devlet» tâbiri istimal olunmağa başlandı. Hazine hukuku bahis mevzuu olduğu zamanlarda «Beytülmâl-i Müslimin» tâbiri istimal olunuyor, bununla hazine için bir hak teminine çalışılıyordu. Halbuki son zamanlardaki varidat ve masarifin şeklinin ilk zamanlardaki «beytülmâl» ile hemen hemen hiç münasebeti kalmamıştı

Beytülmâl; Osmanlı devletinde sonraları yalnız vârisi malûm ve hazır olmıyan ölülerden

kalan eşya ve emvali ve buna benzer umumi malları hıfzeden sandık ve idareye alem olmuştu. Bu işleri takibetmek üzere merkezde bir «beytülmâl müdüriyeti» de teşkil olunmuştu.

Vâris bırakmaksızın ölenlerin terekesi beytülmâl müdür ve memurları olan yerlerde onlar tarafından, bulunmıyan mahallerde de mal memurları canibinden zaptedilirdi. Bu suretle elde edilen metrukât esmanı beş sene müddetle emaneten hıfz ve bu müddet zarfında vâris çıkmazsa mal sandıklarına teslim olunurdu.

Bunlardan kırkta bir nispetinde eminiyye resmi alınırdı. Gerek bu resim ve gerek hiç vârisi zuhur etmiyen terekeler esmanı beytülmâl varidatını teşkil ederdi.

Bu nevi hâsılat evvelleri ayrı kaydedilirken sonraları «hâsılat-ı müteferrika»» meyanına alınmıştır.

«Beytülmâl müdüriyeti» Temmuz 1908 İnkılâbından sonra lağvedilmiş, bu vazife mal memurlarına verilmiştir.

BEYTÜLMÂLCİ (بيت المالجى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı efradından ölenlerin muhallefatı işleriyle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ölen bir yeniçerinin terekesi vârisi olsa da hemen vârislerine verıneyip mutlaka ocağa getirilir, sonra vârisler arasında taksim edilirdi. Küçük evlât bırakan yeniçerinin terekesi şer'î usulde satılıp muhallefat defteri yeniçeri kâtibi dairesinde hıfz olunarak, parası mensup olduğu odanın sandığına konurdu. Bu parada sandığın diğer paraları gibi mütevelli olan odabaşı tarafından işletilir ve bütün oda halkının nezareti altında bulunurdu. Çocuk yetişince kendisine hesap verilip parası teslim olunurdu. Birkaç çocuğu olandan yetişmiş bulunanların paraları kendilerine verilir, küçüklerin paraları büyüyünciye kadar işletilirdi. Vâris bırakmadan vefat etmiş olan yeniçerilerin metrukâtr taşrada ise yeniçeri serdarı marifetiyle çarşıda satılır, parası müfredat defteriyle oraya yollanmış olan beytülmâlci ile İstanbula gönderilirdi. Muhallefat satılmamış, hıfzedilmiş ise ocaktan yollanan tereke memuru o mahallin kadısı huzuriyle muhallefatı yazar, sonra bunları çarşıda sattırarak kadıya da tasdik ettirdiği defterleri birlikte İstanbul'a getirirdi. İstanbul cihetiyle Galata ve Üsküdar'daki muhallefatı ocak beytülmâlcisi ile beytülmâl kâtibi satarlar ve defterlerini tutarladı. Bunlar bu hizmetlerine mukabil binde hesabiyle para alırlardı. On yedinci asır başlarında binde yirmi beş akçasını kâtip ile beytülmâlci alıp geri kalan parayı da hazine işaretiyle odasına verip defteri yeniçeri kalemi dairesine gönderilirdi. Ocak beytülmâlciliğine yayabaşılarla, deveci ve hasekilerden birinin tâyin edilmesi kanundandı.

BEY' Ü ŞİRA (بيع وشرا) [*Huk.*] Arapça terkip olup alım satım, alışveriş demektir. Bey'ü şira Arap dilinde ezdattan yani her biri diğerine mukabil vasıf iki mânaya mevzu elfazdan olup hem satın alma; hem de satma mânalarında kullanılır.

Zarurîdir bütün bey'ü şirası sûk-ı icadın
Bu bâzâr-ı fenada şart-ı icab ü kabul olmaz.
Yenişehirli Avni

BEYYİNE (بينه) [*Huk.*] Arapça bir kelime olan beyyinenin mânası delil, bürhan, kavi hüccet, bir şeyin, bir kavil veya fiilin oluşunun doğruluğunu ispat, aşikâr edecek vasıta, alet demektir. Cem'i «Beyyinat» tır. Terkip halinde «Beyyine-i âdile», «İkame-i beyyine» suretinde kullanılırdı. Birincisi âdil şahit, ikincisi şahit getirmek demektir.

Değerli âlim Elmalılı Hamdi Yazır, Kuran tefsirinde (Cilt 1, Sahife 405) bunu şöyle izah etmiştir: «Beyyine, gün gibi gayet açık, vâzıh ve celi mânasına vasfiyyetten ismiyyete menkul bir kelimedir ki kendisi gayet açık ve aşikâr olan ve bir dâvayı açık bir surette ispat eden yani kendi beyyin, gayrimübeyyin olan delil-i vâzıh demektir. Peygamberlerin mucizeleri bu kabildendir.»

BEYYÛMİYYE (بيومیه) [*Sof.*] Kadiriyye tarikatı şubelerinden birinin adı idi. Mısırda Boyyum'da 1108 (1696) senesinde doğmuş olan Ali Bin-il- Hafız, ibni Muhammet tarafından tesis edilmişti. Bu tarikatın halvetiyye mukaddemi olan müessis, Bedeviyye usullerini ihya ederek, âyin ve ibadetlerini şiddetlendirmek suretiyle, bunları daha canlı bir hale getirmişti. Bu tarikatın Arabistan'da Fırat ve İndüs civarında tekkeleri mevcuttur. Dergâh, Kahire civarında bir kasabadadır. Zikirleri «Ya Allah» ile kolları göğüs üzerine kavuşturarak, başı eğmek ve mütaakiben de başı kaldırarak, ellerini birbirine çarpmaktır.

BEYZA (بيضا) [*Sof.*] Akl-i evvelden ibarettir. Çünki beyza merkez-i amâ olup sevad-ı gayıptan evvelâ münfasıl olan şeydir. Akl-i evvel felek-i amâ neyyirlerinin âzamıdır. Onun için beyza tesmiye olunmuştur. Beyza sevad-ı gayba mukabildir. Zıddıyle kemal tebeyyün, tahakkuk eder. Bu da akl-i evvel vücudu ademine racih olan birinci mevcuttur. Vücut beyaz, adem sevaddır. Bunun için ârîflerin bazısı

fakrı tarif ederken, fakır, her madum kendisiyle tebeyyün eden bir beyaz ve her mevcut kendisinde mün'adim olan bir sevaddır, demişlerdir. Yani fakır ile fakir imkânı muradetmiştir.

Bir tecelli idi Musa'ya da kim el verdi.
Şecer-i tur hemişe ged-i beyza vermez.
Ragıp Paşa

§ [*San.*] Tuğranın dört kısımdan ikincisini teşkil eden ve «Bin» ile «Han» kelimelerinin «ن N» münhanisine verilen addır. İki kısımdır: iç beyza, dış beyza. Tuğranın bu kısmı yumurtayı andırdığı için Arapça yumurta demek olan beyza denilmiştir.

BEYZADE (بك‌زاده) [*İda.*] Eflâk ve Boğdan eyaletlerine tâyin olunup Prens unvanını alan Fener beylerinin erkek çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Prenslerin karılarına «donna», kızlarına «donniça», beyzadelerle, donniçanın erkek çocuklarına «çelebi», kızlarına «kokonaça» namı verilirdi.

BEYZA-İ TUĞRA (بيضهٔ طغرا) [*San.*] Tuğranın sol tarafındaki yuvarlak kısma verilen addır. Yumurtaya benzediği için bu ad verilmiştir. Tuğranın bu kısmı tuğradaki baba ismine delâlet eden (Bin بن) in yazılış tarzı idi.

BEZİR İSİ MÜREKKEP (بزر ايسى مركب) [*San.*] Ketentohumu yağının yakılması suretiyle hâsıl olan isten yapılan mürekkebin adiydi. İçi sırlı çanağa konulan bezıryağı üzerine fitil konulmak suretiyle yakılır, is hâsıl etmek için üstüne sahan kapağı şeklinde yine içi sırlı kapak asılırdı. Bu suretle yağ bitinciye kadar yakıldıktan sonra o kapakta biriken is, tavuk tüyü ile başka bir kaba alınır, sonra bu is muayyen nispet dâhilinde zamklı su ile doldurulmuş mermerden mamul büyük bir havana boşaltılırdı. Burada yine büyük bir havan eliyle binlerce tokmak vurulmak suretiyle karıştırılır ve alıştırılırdı. Bu ameliye iki üç ay sürerdi. Şu halde şeraiti dairesinde yapılmış iyi bezir isi mürekkep ancak üç ayda imal edilebilirdi.

Bu mürekkebin makbul oluşunun sebebi koyu siyah olması, itidal dairesinde kalemden akması, asırlarca rengini kaybetmiyerek ilk yazıldığı gün gibi rengini muhafaza etmesi dolayısiyleydi.

Bir de bu mürekkebi sabit kılmak için eski hattatlar yapıldıktan sonra içersine bir miktar mazı atarlar, bu suretle mürekkep silindiği zaman asla çıkmaz, rutubetten de müteessir olmazdı.

Vaktiyle Beyazıt'ta bu mürekkebi yapan meşhur ustalar vardı. Armut şeklinde yuvarlak küçük pul şişeler içinde, dirhemle satılırdı.

BEZM (بزم) [*Ed.*] Farsça bir kelime olan bezm, işret, sohbet, muhabbet meclisi demektir. Bezm yalnız olarak kullanıldığı gibi terkip halinde de istimal olunurdu:

Bezm-i nûşânûş: Durup ara vermeden içilen meclis.

Hayâl-i ba'l-i nabın câm-i terde kalmıştım
Humar-ı bezm-i nûşânûş-i vaslın serde kalmıştım
Râmi paşa

Bezm-i cihan: Dünya meclisi.

Sadrın gözedüp meyleyelim bezm-i cihanın
Pây-ı ham-i meydir yerimiz bâde perestiz
Ruhi

Bezm-i hâs: Hususi meclis.

Amma hired teeddüb edüp ihtısasına
Naz ü niyaz hizmet eder bezm-i hâsına
Şeyh Galip

Bezm-i vuslat: Birleşme meclisi.

Çalmakta başında çenk-i rihlet
Hâlâ mı havay-ı bezm-i vuslat
Abdülhak Hâmid

Bezm-i muhabbet: Muhabbet meclisi.

Gören bezm-i muhabbette vücudun nahl-i gül sandı
Serapâ tâze dağımdan bu cism-i nâtuvan üzere
Bâki

Bezm-i safa: Safa meclisi.

Bir bezm idi ol bezm-i safa kim yoğidi hîç
Uşşaka temaşay-i cemâle hiçbir behâne
Sâmi

Bezm-i mey: İçki meclisi.

Emr eyledi şâh i şûh meşreb
Bir bezm-i mey ettiler müretteb
Nâbi

Bezm-i elest: Yaradılış meclisi.

Tâ ezelde bir sözüm var Rabbimin fermanıdır
Şüphesiz bezm-i elestin tuhfe-i peymanıdır
O da ancak İzzet'in ikrarı hem imanıdır
Bu sebepten semt-ı lâhûte nigehbandır gönül
İzzet Bey

Mürekkep sıfat halinde de kullanılırdı:

Bezmgâh: İşret, sohbet meclisi, eğlence yapılan yer.

Pür safadır tâb-ı didarınla bezm ü bezmgâh
Rûşenayi bahş-ı kalb-i sağar ü peymanesin
Nef'i

Bezmâra, musikide bir makam adıdır.

Divan şairleri, bezm'den sonra rezm'in, rezmden sonra bezm'in hasretini ifade ederlerdi:

Zaman-ı rezm geçti şimdi vakt-i bezmdır söglen
Çemen nakş eylesun nakkaşlar püşt-i keman üzre
Dem-i nevbâveçînî-i tarabdır vakt-i rezm
Murabba' vefk urulsun bâdezin nevk-i sinân üzre
Ba ol demdir ki bâlîn-i siperden penbegi sâki
Çıkarup vaz'ide serşişe-i sahba keşan üzre
Bu ol demdir ki esbân-ı neberdin perçemin mutrib
Koparap bend ide destindeki cûb-i keman üzre
Nedim

Sâki ve mutripde, bezm'in birbirinden ayrılmaz iki unsuru idi.

BEZZAZ (بزاز) [*San.*] Bezin cem'idir. Arapça olan bu kelime bezcilerle manifaturacılara verilen addır. Bez, manifatura eşyası satılan yere sonraları «bedesten»e inkılâbeden «bezzazistan» denilirdi.

BIÇAKLI ESKİ (بچاقلی آسکی) [*Sar.*] Saray müstahdemininden ve padişahların hususi hizmetlerinde bulunanlardan on nefere verilen unvandı. Kıdemli iç oğlanı demekti. Bunlar; hazine koğuşunun en eskisi ve zâbiti olan «giyimbaşı» ve muavini mesabesindeki «göç eskisi»nden sonra gelen emektar on neferdi. Bunların altındaki diğer dokuz nefere «soyunuk eski» tâbir olunurdu. Bu eskiler koğuşlarda, mefruş ve muntazam camekânlarda otururlardı. Padişahlarla zâbitlerin huzuruna çıktıkları zaman resmî elbise giyerler ve böyle bir vazife ile mükellef olmadıkları sırada günlük libas iktisa eylerlerdi. Bıçaklı eskiler giyimbaşılara mahsus olan on iki taam sofrasında yemek yerlerdi. Bıçaklı eskiler meyanında ocak yoliyle terakki ile beraber has odaya irtika etmelerine kanuni cevaz bulunmıyan «bizebanlar» da bulunurdu. Topkapı Sarayı terk ile Dolmabahçe Sarayı padişahların ikametgâhı ittihaz ve alelhusus sarayda yeni usuller tatbik olununca bunlar vazifesiz kalmıştır.

BIÇAK MÜLÂZIMI (بچاق ملازمی) [*Sar.*] Baltacılardan «Bıçaklı eski» liğe namzet olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BIÇKI (بچقی) [*San.*] Eski mücellitlerin kullandıkları meşinleri tıraş etmeğe mahsus aletin ismidir. Bu alet balta şeklindeydi. Börekçilerin börek kestikleri bıçağa benzerdi. Nısıf daire şeklinde olanı da vardı. Bu aleti elyevm saraçlar, marpuççular, terlikçiler, elhasıl meşini tıraş etmekle meşgul bulunanlar kullanırlar.

BIÇKIN (بچقین) [*Hal.*] Haylaz, çapkın, külhanbeyi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BILDIRCIN (بیلدیرجین) [*Hal.*] Dolgun vücutlu, toplu, tahrik edici kadın yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BINGIL BINGIL (بینغیل بینغیل) [*Hal.*] Şişmanca, her tarafı oynak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BIĞIL (بیغیل) [*Ok.*] Yayın üzerindeki kemikte husule gelen kabarıklıklara, liflere verilen isimdir.

BIYIK BURMAK (بیق بورمق) [*Hal.*] Kurulmak, böbürlenmek yerinde mecaz yoliyle kullanılır bir tâbirdir. Eskiden uzun bıyıklı olan çapkın erkekler kadınlara söz attıkları gibi bıyık da burarlardı.

BIYIKLAR (بیقلر) [*Bah.*] Büyük baston ve kuntra baston ventolarını bu bastonlardan açık bulundurmak için ana civadıranın her iki tarafına destemoraya yakın olmak ve kemerlere muvazi bulunmak üzere konan serenlere verilen addır. Bunların civadıraya gelen tarafları çatallı olup civadıraya dayanır ve çatal halatı vasıtasiyle bağlanır.

BIYIK KÖSTEĞİ (بیق کوستکی) [*Bah.*] Bıyıkların cundasından talimarın her iki tarafında vâkı mapalara alınan halatlara verilen addır.

BİAT (بیعت) [*İda.*] Bir hükümdarın hükümetini kabul ve tasdiki ifade eden bir tâbirdir. Bir adamın bir emîre biat etmesi sanki o adamın umur ve hususatını rü'yet ve idareye o emîri vekil ittihaz ve onun icraatına bilâ itiraz itaatı taahhüt eylemesi demektir. Araplar bir emîre biat ettikleri zaman ahidde paydar olacaklarına delil makamında olmak üzere ellerini o emîrin ellerine koyarak, eskiden alış verişte yapılan harekete benzer bir harekette bulunduklarından bu taahhüde, bey' hereketine müşabehetine binaen, «ba'a-sattı»'nın mastarı olarak «Bey'a» namı verilmiştir.

«Kamus-u Osmani» de bu kelime «asıl manası lüzum-i âdi alâkasiyle akdolunan sahadır. Muahharan hükümdarın itaat ve inkıyat ile hükümetini kabul ve tasdik etmek ve el ele tutup muahede eylemek mânasında istimal olunmuştur.» suretinde izah edilmiştir.

Cl. Huart, «İslâm Ansiklopedisi»ndeki «bey'a» maddesinde şu tafsilâtı veriyor: «Aslında herhangi bir satış akdinin, el sıkma ile, tamamlanmasını ifade eder (Lisan. IX, 374). Bir halifenin cülûsunda onun eli üzerinde edi-

len sadakat yemini mânasına gelişi bundan dolayı olup, Türkçede bu merasime biat denilir. Bu merasim, hükümdarın açık eline el konması ile yapılır Bunun şekli Sakife gününde, halife Ömer tarafından tesbit edilmiştir. Ömer:- «Ey Ebu Bekir, elini aç - dedim. O elini açtı ve ben ona biat ettim» demiştir (İbni Haşim, S. 1013). Bu hareket salâhiyetin bir diğerine devrinin remzidir (İbni Haldun, Prolegomena, 171). Bu kelime, Dürziler arasında, onların akidesini kabul edenlerin ettikleri yemin veya ahde delâlet eder. Fakat kelimeyi Dürzilerin muarızları bia yani Hıristiyan kilisesi mânasına gelen kelime ile karıştırmışlar ve birçok hatalı neticeler çıkarmışlardır.»

İslâmiyette ilk vuku bulan biat «Akabe Biatı» dır. Bu biat yemininden sonra hulefanın ahd-ü misakta devam için ettirdikleri biat yemini neş'et eylemiştir. Bu yemin ne kadar yeminler varsa cümlesini havidir.

Hulefaya biat yemini devletlerin ve ahvalin ihtilâfına göre muhtelif şekillerdeydi. Ensar, Cenab-ı Nebiye Akabe'de biat ettikleri zaman şöyle demişlerdi:

«Ey Resulûllah! Diyarımıza gelinciye kadar senin hak ve hürmetinden mesul değiliz. Bize gelirsen hak ve hürmetin üzerimize vacibolur. Kendimizi, çocuklarımızı, kadınlarımızı her neden sıyanet edersek seni de ondan sıyanet ederiz.» Akabe'de vukubulup «Biat-ün-nisa,» namı ile mâruf olan diğer bir biatin nassı da şöyleydi:

«Allah'a şerik ittihaz etmemeğe, sirkat, zina irtikâbeylememeğe, çocuklarımızı öldürmemeğe, iftira ve bühtanda bulunmamağa, Cenab-ı Hakka karşı iyilikte âsi olmamağa biat ettik.»

(Eba Müslim-i Horasani) tarafından Abbasiler namına istihsal-i hilâfete teşebbüs edildiği zamandan itibaren Abbasilere edilen biat yemini şuydu: «Allah'ın kitabı ve Resulûllah'ın sünneti ve ehl-i beyt-i Resulûllah'tan er-Rızaya itaat üzerine size biat ediyorum. Buna sizin üzerinize Allah'ın ahd-ü misakı, talâk, i'tak, beytülharama kadar yayan gitmek olsun. Evliya-yı umurunuz size vermek istemeden maaş, yiyecek istemiyeceksiniz.»

Halifeye biat edildiği zaman evvelâ ekâbir-i devlet, daha sonra ikinci derecede ashab-ı menasıp biat ederlerdi. Abbasilerde en evvel biat edenler asker ve serdarlar ve Bağdat kudatıydı. Alelekser biat zamanında ordu kâtibi durup biat edenlere yemin ettirmek vazifesini ifa ederdi. Kâtip, herkesi ismiyle birer birer davet ederek yemin ettirirdi. Halifeye biat merasimi tamam olunca kendisine birtakım elkap arz ederlerdi. Halife o elkaptan birini intihap eylerdi Bu elkap, İslâmiyetin zuhurundan sonra ihdas edilen şeylerdendir. Devlet-i Abbasiye evailinde hulefaya «Emin», «Memun», «Reis» gibi basit lâkaplar verilirken «Mutesim» zamanında lâkaba İsm-i Celâl dahi ilâve olunarak «Mutesim Billâh» lâkabı verildi. «Mutesim» den sonra İsm-i Celâli havi bir lâkapla yâd olunmak Abbasi halifelerince bir âdet hükmüne girdi.

Halifeye kendi sarayında biat olunursa hilâfet alayı halifenin evine getirilirdi .Bu alay eyerli birçok atlardan mürekkepti. Her atın yanında müzeyyen elbise giymiş birer seyis dururdu. Halife kendisine tahsis olunan ata biner ve ekâbir-i devlet esbsuvar olarak etrafında bulunurlardı. Halifenin önünde elinde harbe bulunan bir adam yürürdü. Yolun iki tarafında askerler iki saf teşkil ederlerdi. Hilâfet alayı bu tertip ile asker safları arasından Bağdat'ta «Dar-ül-âme» diye mâruf olan hilâfet sarayına giderdi. Mukteza-yı hale göre etraftan gelen heyet-i mahsusa ve kaasıdan tarafından halifeye tebrik merasimi burada vuku bulurdu.

Hulefaye biat yemini ve hilâfet alayı merasimi her yerde ve her zamanda bir şekilde vuku bulmuyordu. Her devlet bunu başka bir şekilde yapardı. Mamafih biat yemini esas itibariyle birdi. Çünki bu yemin halife ile reayası arasında kitap ve sünnet ahkâmına tatbikan hareket edileceğine dair mütekabilen taahhüt teati etmekten ibaretti. İslâmların evail-i hükümetlerinde bu yeminin şekli pek muhtasardı. Evvelce birkaç kelimeden mürekkep ve şifahen söylenip geçilir bir yemin olan bu biat yemini, bilâhara devletlerce tefhimat ve tâzimat ve tebcilât ve tatvilâta hasıl olan meyil üzerine birtakım haşviyat ve itnabat ile uzadıkça uzamış ve yazılıp hıfzedilmeğe başlanmıştır.

Hicrî sekizinci asır ortasında Mısır'da hilâfet makamını ihraz eden Abbasi halifesi Hâkim Billâh'a yapılan biat yemininin sureti dört sahife teşkil edecek kadar uzundu.

Hilâfet irs tarikına girdikten sonra halifeler kendi oğullarını veya akrabalarından birini veliaht tâyin ettikleri sırada hulefaya biat edilirken yapılan merasim gibi birtakım merasim yapılırdı. Alelekser hulefa, veliahda biat etmeden, hulefay-ı Abbasiyeden «Mansur»un oğlu «Mehdî» ye biat etmek istediği zaman yaptığı gibi, ekâbir-i devlet ve ashab-ı rey ve dirayetle istişare ederlerdi. Mansur'un, «Mehdî» yi veliaht ittihaz etmesine diğer oğlu

«Cafer» muterizdi. Bunun üzerine «Mansur» halkı topladı. Hatipler, nutuklar irad ederek fikirlerini beyan eylediler. Şairler de Mehdî'nin evsaf ve medayihini mutazammın kasideler okudular. Mansur bundan efkâr-ı umumiyenin kendi tarafından vukubulan intihabı tervicettiğini anlıyarak Mehdî'yi veliaht yaptı.

Halifeler kendi oğullarından veya kardeşlerinden birden ziyade zevatın hilâfete ehil olduklarını gördükleri zaman bunlardan birine diğeri fil n yahut filânı istihlâf etmek şartiyle biat ederlerdi.

Nitekim, Emevilerin sekizinci halifesi «Yezid bin Abdülmelik» veliaht tâyin etmek istediği zaman öyle yaptı. Kendisinin oğlu küçük bir yaşta bulunuyordu. Binaenaleyh oğlu Velid bin Yezid'i veliaht ittihaz etmek şartiyle biraderi Hışam'a biat etti. Çok defalar hulefa lüzum gördükçe, arzu ettikleri gibi biat şartlarında tebeddüller icra ediyorlardı. Bazan halifeler veliahdı ve ona veliaht olacak zatı tâyin etmekle beraber ikinci veliahdı kabul veya adem-i kabulünü birinci veliahdın ihtiyarına bırakırlardı. Nitekim beşinci Abbasi halifesi Reşid, o yolda hareket ederek kendisine veliaht olmak üzere oğulları Emin ve Memun'u ve bunlardan sonra da veliaht olarak diğer oğlu Kasım'ı tâyin eyledi. Fakat Kasım'ın veliahtlığını kabul veya reddetmeği Memun'un ihtiyarına bıraktı.

Veliahtlara vuku bulan biatler bir ahitname veya ferman şeklinde yazılıp halifenin ve akraba ve taallûkatının mühürleriyle mühürlendikten sonra veliahda ve küçük ise velisine teslim olunurdu. Veliahtlar veya veliler ahitnameyi lüzumunda ibraz etmek üzere bir yerde hıfzederlerdi.

Bazan bu ahitnameler bir hazine veya bir mesçit veyahut Kâbe-i muazzama gibi gayet emin yerlerde muhafaza olunurdu. Nitekim hulefay-ı Abbasiyeden Harun-ür-Reşid kendi oğulları Emin ve Memun'u ve Memun'dan sonra Kasım'ı veliaht tâyin ettiği zaman yazdığı iki ahitnameyi Kâbe-i Muazzama'da hıfzetmişti.

Osmanlıların son vakanüvisi Abdürrahman Şeref efendi «Sabah» gazetesinde çıkan tarih musahabelerinin «Biat ve taklid-i seyf merasimi» ne tahsis ettiği 28 inci «müsahabe-i tarihiye» sinde (17 zilkade 1336, No. 10334) biat hakkında şu tafsilâtı veriyor: «Hilâfet ve emaret ve imamet siyasiyun indinde müteradif olup riyaset-i amme-i diniyye ve dünyeviyye'ye ıtlak olunur ve Emîrin emareti icma ve biat ile sabit ve müesses olur.

«Biat, satmak ve satın almak mânasına olan «bey'»dendir. Alım satımda bâyi ile müşteri el ele tutuşarak pazarlık ve akd-i bey'etmek kavm-i Arapça âdet olduğundan (nitekim bazan bizim esnafta dahi görülür) mânay-ı lûgavi tevsi olunup el ele vermek üzere icra olunan muakade ve muahedeye «biat» tesmiye edilmiştir. Hicretin yedinci sâlinde Hüdeybiye musalehası esnasında vuku bulan meşhur biat-ı rıdvanda bin dört yüz sehabî din-i mübin uğrunda ölünciye kadar harb etmek üzere Resul-i Ekreme bir ağaç altında ahd-ü biat etmişler ve Osman-ı Zinnureyn sefaretle Mekkeye Kureyş nezdine gönderilmiş olduğundan Cenab-ı Risaletpenah iki elini bağlıyarak Osman tarafından gıyaben biat buyurmuştu. Yalnız bir korkak, devesinin arkasına gizlenip biatten imtina etmişti.

«Siyaset istılahında biat, badema seni kendime ulül'emir tanıdım, ahkâmı şer'îyye ve kanuniyyeye ve menafii milk-ü Devlete muvafık olan her bir emir ve nehyine itaat ederim deyu ahdetmek ve söz vermektir. Asr-ı İslâmda bu nevi biat Ebu Bekr-is-Sıddıkın hilâfetiyle bed'eder ki sakife-i beni Saide'de vuku bulmuştur. Yevm-i sakifenin tafsil-i menakıb-ı kütüb-ü tevarihte ezcümle Kasas-ı enbiyada münderiç olduğundan tekrara hacet yoktur. İptiday-ı emirde Sıddik-ı ekberin hilâfetine eshab-ı kiramdan muhalefet edenler oldu, fakat birer birer muhalefetten vazgeçip sakife i beni Saide'ye geldiler ve Ebubekr-is-Sıddik'a biat ettiler. Bu veçhile hilâfetinde icma-ı ümmet hâsıl oldu. İcma, ittifak mânasınadır. Evliyay-ı milletin biati icmaı tazammun eylemektedir. Kamus mütercimi biat kelimesinde diyor ki, «gûya ki ehadihuma abara halisai nefsini ve taat ve inkiyadını ve dahile-i emrini bey'eder olur.»

«Binaenaleyh Hükümat-ı İslâmiyede biat aslolup hükümdarın sübut-u hükümetinde ve emir ve nehyinin meriyyetinde şarttır. Devlet-i Osmaniyede Kanun-u Esasi'nin ilânından sonra bu şarta haber-i varit nazariyle bakılabilir. Çünki kanun-u mezkûrun üçüncü maddesinde: «Saltanat-ı seniyye-i Osmaniye hilâfet-i kübray-ı İslâmiyyeti haiz olarak sülâle-i Âl-i Osman'da usul-ü kadîmesi veçhile ekber evlâda aittir» ve dördüncü maddesinde «Zat-ı Hazret-i Padişahi hasbelhilâfe din-i İslâmın hâmisi ve bilcümle tebea-i Osmaniyenin hükümdar ve padişahıdır» deniliyor. Kanun-u Esasi, vükelâ ve evliyay-ı millet olan Mebusan ve Âyan meclislerinde kabul ve taraf-ı padişahiden tasdik edilmiş olmakla icma-ı ümmete iktiran etmiş demektir ve hükmü mûte ve mamul-ün-bihtir. Ve o hüküm icabınca hilâfet ve saltanatın

hakk-ı tasarrufu sülâle-i Âl-i Osman'ın ekber evlâdına aittir. Mamafih resm-i biate Kanun-u Esasinin ilânından sonra dahi riayet olunagelmiş ve o de'bi dirî'nin icrasiyle hükm-ü kanun teyit kılınmıştır.

«Resm-i biat Topkapı Saray-ı Hümayununda Bab-üs-saade önünde icra olunmak minelkadîm mûtattır. Taht-ı saltanat Bab-üs-saade önüne çıkarılır ve vüzera ve vükelâ ve ulema ve ümeray-ı askeriyye ve mütebayyizan-ı rical-i devlet ve millet padişah-ı nevcaha arz-ı biat eyler. Esnay-ı biatte el ele tutuşmak âdeti, mürur-u zaman ile lâğva uğramış ve yerine asitin ve damen-pus olmak usulü kaim olmuştur. Fransızcada bizim muayede merasimine «dest-pus resmi = cérémonie de baise-main» tâbiri hâlâ müstameldir. Eski kisvelerin yenleri müsait olduğundan padişah-ı izâm tahtın iki tarafına uzun yenlerini salıverir ve bendegân onları bus eylerdi. Kisveler tebeddül edip de cüppe ve ferace yerine setre kaim olunca asitin makamına kaim olmak üzere saçak öpmek usulü ihtiyar olunmuştur ki ilâ yevmina bilcümle merasimde bu usul-ü teşrifatiyye baki ve caridir.

«Gaile ve iğtişaş hengâmelerinde cülûs vuku bulduğu takdirde resm-i biatin berveçh-i meşruh ifasına hal ve imkân müsait olmadığından zamanımızda Sultan Murad Hân-ı Hâmis'e ve Sultan Mehmed Reşad Hân-ı Hâmis'e Bab-ı Seraskerîde biat edilmiştir. Hattâ cennetmekân Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis'e Harbiye Nezaretinde biat olunduğu sırada mebusanın tarik-ı ilmiyyeye mensup olanlarından birçoğu Zat-ı Şahanenin elini öpmek veya tutmak suretiyle de'b-i kadîmi yerine getirmişlerdi.

«Ulemay-ı selef mütalâa-i malûmeye mebni biat ve muayede merasiminde iptida nakib-ül-eşraf'ın huzur-u şahaneye varmasını tensib etmişlerdi. Çünki nakib-ül-eşraf seyyid-i sahihün-nesep zevattan müntehap olmakla sadat ve şürefanın vekili addolunurdu. Şeyhülislâm-ı esbak Sadettin Molla merhumdan naklen mesmu-u âcizanem olmuştur ki Sultan Abdülâziz Hânın cülûsunda nakib-ül-eşraf Tahsin Bey ile birlikte huzur-u Padişah-ı nevcaha çıkıp Tahsin Bey müsareatle iptida biat etmiş. Sadettin Efendi dermiş ki «ben de sadattanım, en evvel biat etmek istedim, fakat Tahsin Bey koştu bana tekaddüm eyledi. Kendisi alil olduğundan (bir gözü sakat idi) hazret-i Alinin biati hatırıma geldi, bu işin sonu hayır olmaya deyu teşeüm ettim» Vakaa hazret-i Ali'ye iptida biat eden hezret-i Talha idi. Talha gazve-i Uhutta bir kolunu zayi etmişti. İlk biat eden kol çolak olduğundan huzzardan teşeüm eden olmuştu. Hazret-i Alinin cam-ı şehadetinin cür'asını Sultan Abdülâziz Hân nuş eylemiştir.»

Osmanlılarda da biat aynı ehemmiyeti haizdi, ve her saltanat tebeddülünde icra olunurdu Diğer hükümetlerde olduğu gibi Osmanlılarda da biat merasimi debdebe ve azametle icra olunurdu. Yeni padişaha biat merasiminin icra olunacağı vezirlerle şeyhülislâm ve ekâbir-i memurine tezkirelerle ve tezkire ile davet olunması müteamel olmıyan daha küçük rütbeliler de çavuşan-ı divan-ı hümayun ve çukadarların okuyuculuklariyle davet olunurlardı. Devlet erkânı merasime elbise-i divaniye ile iştirak ederlerdi. Yeni Padişah da «Yusufi» tâbir olunan serpuşu «Kapanice» tâbir olunan «mücevher şemseli ve kebir yakalı kürk ile» gelerek taht-ı âliye cülûs eder ve çavuşlar tarafından alkışlanırdı. Bunun üzerine iptida « nakib-ül-eşraf » Efendi eğilerek etek öper ve mütaakıben duaya başlardı. Dua bitince ferve-i beyza ve örf ile şeyhülislâm Efendi gelip bi.t eylerdi, müteakıben diğer vüzera ve erkân biat resmini icra eylerlerdi. Bu münasebetle erkâna hil'atler ihsan olunurdu.

Meşrutiyeti mütaakıp Sultan Reşad'a yapılan biat merasimi şimdi Üniversite olan Harbiye Nezaretinde icra edilmiş ve avdette müdebdep alay tertibolunmuştu.

BİÇİLMİŞ KAFTAN (قفطان مجلش) [*Hal.*] Tam lâyık, münasip yerinde, yakışıklı yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Kaftan bir nevi üst elbisesi idi.

BİD'AT (بدعة) [*Fık.*] Lûgat manası benzeri daha evvel mevcut olmıyan, yeni çıkan şey demektir. Şeriat lisanında Peygamber zamanında bulunmıyan muhdesata ıtlak olunur. Bu itibarla bid at sünnetin tam zıddı demek olur.

«Kamus-i Osmanî» de: «Mânay-ı aslisi sonradan hâdis olan şey demektir. Muahharan emr-i dinde hâdis olan noksan veya fazla şeylerde istimali galip oldu. Binaenaleyh lisan-ı şer'îde ba'delikmal emr-i dinde sünen-i seniyye-i Muhammediyyeye ve ahkâm-ı şer'îyeye ve eshap ve tâbiine âray-i müctemiasına küllîyen muhalif olarak muahharan hâdis olan ehval ve amâle ıtlak olunur. Bu halde iki nevidir. Biri «Bid'at-ı Hasene» yani bid'atı makbuledir. Buna «Bid'at-ı Hudâ», Bid'at-ı Mübaha» da ıtlak ederler. Bu kabîlden maadası bid'at-ı seyyie demektir ki külliyen merdud ve makduhtur» suretinde izah olunmaktadır. «Nuhbe Şerhi»ndeki tarif de şöyledir: «Resulullah efendimizden mâruf olan bir şeyin hilâfına muanede tarikiyle

olmayıp belki bir nevi şüphe ile ihdas edilen bir şeye itikattır. İnat ile olursa o vakit Bid'at değil küfür oluyor.»

Bid'at üç nevidir: İtikadî, kavlî, amelî.

İtikadî bid'at, Resul-i Ekremden alınmış olan sahih akidelerden ayrılarak bir çıkmaz yola gitmek, fâsit bir akideyi iltizam eylemektir. İtikadî bid'ate sapan fırkalar çoktur. Ulemanın bazıları bid'at ehlinin usulü beştir, derler, ve Mârika yani Havariç, Şîa, Kaderiyye, Mürcie, Cühemiyye, fırkalarını sayarlar. Mutezileyi de Kaderiyyeye ithal ederler. Lâkin Mutezile, Meşayihiyye ve Hassaniyye namiyle ikiye ayrılır. Meşayihiyye cümleten Kaderiyyeden oldukları halde bazıları sıfat ve ef'al-i ilâhiyeyi mukir olup «Eb-ül-huzeyl-ül-allâf» ve Cübbailerde «hayyat» ve «Kâbi» ye müntesibolan fırkalar gibi birçokları da Cühemiyyedir. Cühemiyye fırkası «Cühem bin Savfan-ı Tırmizî» ye mensup ve sıfat ve ef'al-i Bariyi münkir olan muattala güruhudur ki mutezilenin birçoklariyle nefat-ı sıfâttan olan Neccariyye ve nefat-ı efal olan kelâbiyye taifeleri bunlardan teşaub eylemiştir. Mürcieyi hep bir nam altında cemederek bid'at ehlinden addeylemek ehl-i teşeyyu ve zâhiriyyenin mutaassıplariyle şekkâkiyye gulâtının örf ve ıstılahları ise de doğru değildir. Çünki irca iki nevidir: birisi irca-i Sünni olup ehl-i sünnet-i hassa ve eimme-i Hanefiyyenin mezhepleridir. İkincisi bid'at olan irealara kail olan Desariyye, Sevbaniyye ve Mekateliyye gibi fırkaların mezahibidir.

İslâm fırkaları hakkında kitaplar telif eden ulema muhtelif taksimata kail olmuş ve muhakkikleri ehl-i sünnetten başka usulü fırak sekizdir demişlerdir. Bunlar Havariç, Şîa, Mutezile, Hararîyye, Kelâbiyye, Cühemiyye, Müşebbihe ve Mürcie-i Müptedia fırkalarıdır. Kerramiyye Mürcie meyanında dâhil olduğu gibi Kalânisiyye ve Eş'ariyye Kelâbiyyeden teşaubetmişlerdir. Bu fırkalardan cemaat-i selef ve eimmeye tâzim ve intisap üzere bulunup Havariç, Şîa ve Kaderiyye mezahibinden müteberri olanlar ehl-i sünnet unvanına dâhildirler ve kendilerine ehl-i sünnet-i âmme denilir.

Kavlî bid'at; akide bozukluğuna varmaksızın bazı fırkaların iltizam ettikleri ahval-i muhdeseden kinayedir. İrca-i sünnî ashabının iman tasdik ve ikrardır demelerine mukabil Şekkâkiyyenin kavil ve amelidir; müminim derken inşallah demek lâzımdır demeleri bu kabılden olduğu gibi Kerramiyyenin iman kavilden ibarettir diyerek münafıkîne de mümin tesmiye eylemeleri dahi böyledir.

Amelî bid'at; ibadete mütaallik olarak sünnet-i Nebeviyeye müstenit ve ikame-i din için icadedilmişse «bid'at-i hasene» denir. Cumanın minarelerde okunan ilk ezanı gibi. Böyle değilse «bid'at-i seyyie» dir.

İbadet babında olmayıp âdata mütaallik ise menbiyattan bir mânayı mutazammın olmadığı halde hasenat ve seyyiattan addolunmayıp mubahattan olur. İslâmın münteşir olduğu memleketlerde her memleketin ıklimine göre ihtira edilmiş ve iktisa edilmekte bulunmuş olan urbalar gibi.

Değerli mütefekkir İzmirli İsmail Hakkı bir eserinde (Yeni İlm-i Kelâm, birinci kitap s. 96) ehl-i bid'ati ehl-i sünnete muhalif olan fırka suretinde tarif etmekte ve bu bapta aşağıdaki tafsilâtı vermektedir:

«Ehl-i sünnetin mebnası kitap ve sünnete, daima kitap ve sünnete muvafık olan akl-i sariha mutavaattır. Ehl-i bid'atin mebnası Resul-i ekrem salâllah-ü Aleyhi vesellem Efendimizin getirdiği ahkâmı kendi rey ve hevalarına göre tebdil ve tahrif etmektir.

«Ehl-i kıble olan Müslimîn zaruriyat-ı diniyyeye, muktezay-i dinden olduğu bizzarure malûm olan şeye muti ve münkaddır. Ancak âyat-ı kerimenin natık olduğu, hakkında ehadis-i sahiha bulunduğu, sahabe ve tâbiînin itikadı bulunduğu mesailde bir kısmı akaid-i selefi iltizam etti. Usul-i akliyyenin muvafakat ve muhalefetine bakmadı. Akaid-i imaniyede usul-i akliyeye itimadetmeyip ancak kitap ve sünnete itimadeyledi. Yalnız hasmını red için veya itminan-ı kalbi tezyit için usul-i akliyeden istimdadetti. Zevahir-i kitap ve sünneti ihtiyar eyledi. İşte bunlara ehl-i sünnet denildi. Diğer kısmı kitap ve sünneti usul-i akliyeye muhalif zannederek zahirinden udul etti, haddizatında nas olduğunu anlamak için usul-i akliyeye itimadeyledi. Yalnız kitap ve sünnet ile teyid-i müddea kıldı. Bunlara da «ehl-i bid'at» denildi.»

Yine aynı müellif eserinin diğer bir yerinde de (sahife 115 - 116) diyor ki:

« Bid'at ne hakk-ı mahz ve ne de bâtıl-ı mahzdır. Belki hem hakkı, hem bâtılı mutazammındır. Bid'at hakk-ı mahz olsaydı bâtıl olamazdı. Ehl-i bid'at ehl-i hak olurdu. Bâtıl-ı mahz olsaydı hakkı talebeden zatını nazarında hafiy kalınmazdı.

«Her bid'at dalâlettir. Her mübtedi dâldir. Tarik-ı haktan sapmıştır. Fakat her dâl olan muakap değildir. Ehl-i bid'at ve dalâl kasdına göre mazur veya müstehakk-ı ukubet olur. Hak kastetmiş, taammüden Fahr-i Âleme muhalefet tasavvurunda bulunmamışsa hakka isabet edemediğinden dolayı mazur olur. Kur'ana zâ-

hiren ve bâtınen ittiba kasteden şer'a tâzim, Zat-ı Ecell-i Âlâyı tenzih, Resul-i Zişan'a muhabbet gibi makasid-i hasene tâkibeden ehl-i bid'at ve dalâl mücerret kusur-u nazarlarından dolayı muakap olamaz, mazur olur. Fakat maksadı hakka mâtuf olmayıp fesada, nifak ve ilhada müteveccih olan ehl-i bid'at ve dalâl ukubet-i bâriye müstahak olur.

«Ehl-i bid'atin şiarı bir kavil veya fiili ihdas edip nâsı ona icbar ve ikrah etmek, nâsa lâzım kılmaktır. Ehl-i bid'at bu fiil veya kavli iltizam edene müvalât ve kavli terk edene muadat ederler.»

Bid'at tâbiri bidayette sırf dini şeyler hakkında istimal olunmaktayken sonraları dinle alâkası olmıyan mevadda da teşmil edilmiş ve bu yüzden birçok münakaşalar tahaddüs etmiştir. Lehde idare-i kelâm edenler yeni şeylerin bir kısmını olsun tarizden kurtarmak için muhdesatı ikiye ayırmışlar, bir kısmına "bid'at-i hasene„ diğer kısmına "bid'at-i seyyie„ demişlerdir. Asr-ı saadette olmamakla beraber haddizatında iyi olanı hasene ve kötü olanı da seyyie itibar eylemişlerdir. Bununla beraber bu taksim de bütün itirazları susturamamıştır. Çünki şekil mevzuu bahsetmeksizin bid'atın esasına muarız bulunanlar çok olduğu gibi muhdesin bu iki şıktan birine ithali keyfiyetinde de muteriz bulunanlar çıkmıştır. Esasın ne oldugunu bilmeksizin bahse karışanların zuhur ettiği de nazarı dikkate alınırsa zaten nazik olan bu meselenin nasıl bir arapsaçına döndüğü kolaylıkla anlaşılır.

BİLÂD-I SELÂSE (بلاد ثلثه) [*İlm.*] Eskiden İstanbul, Edirne ve Bursa hakkında kullanılır bir tâbirdir.

BİLEZİK (بيلەزيك) [*Top.*] Eski toplarda «lâle»nin başlangıç kısmına verilen addı. Bazı topların «falye»lerine yakın birer bilezik bulunduğu cihetle bu bileziğe birinci bilezik, «bilezik-i evvel», lâlenin başlangıç kısmındaki bileziğe de ikinci bilezik «bilezik-i sani» ismi verilirdi.

BİL-İCARETEYN MUTASARRIF (بالاجارتين متصرف) [*Vak.*] Muaccel ve müeccel ücretlerle kiralanan vakıf mustagallaatının kiracısı hakkında kullanılır bir ıstılahtı. Vakıf olan gayrimenkullere mutasarrıf olmak için biri peşin diğeri her sene verilmek üzere iki para vermek mecburiyeti vardı. Peşin verilene «muaccel», her sene verilene de «müeccel» denilirdi. Muaccele, vakfa ilk mutasarrıf tarafından olmak üzere bir defa, müeccele ise her sene verilirdi. Böyle bir yeri tasarruf eden satarken bedelini yeni mutasarrıfından alırdı. Bu sebeple muaccele mutasarrıf değiştikçe, satış zamanındaki kıymeti, eski mal sahibi tarafından alınmak süretiyle geri alınmış oluyordu. Müeccele ise yeni sahibi tarafından da her sene vakfa ödenirdi.

1936 senesinde çıkarılan kanun ile 20 senelik müeccele vakfa ödenmek suretiyle vakıf olan gayrimenkuller mülke tahvil edilmiş ve bu suretle bundan sonra her sene müeccele verilmesi mecburiyeti ortadan kalkmıştır.

BİL-İŞTİRÂK TASARRUF OLUNAN ARAZİ (بالاشتراك تصرف اولنان اراضى) [*Mal.*] Mutasarrıflar arasında müşterek tasarruf münasebeti bulunan yer demektir.

BİLLÛR-MÜHRE (بلور مهره) [*San.*] Camdan yapılan mühreler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kaz yumurtası şeklinde ve büyüklüğünde yapılan bu mührelerle kâğıtlar cilâlanır ve buruşukluklar, pürtükler düzeltilir. Buna bir nevi el presi denilebilir.

BİLLÛR TOP (بلور طوپ) [*Sar.*] Topkapı Sarayında tavana asılı bir topun adiydi.

Topkapı Sarayında hanende ve sazendeler için ayrı bir yer vardı. Bunun aşağı tarafı kadın efendilerle sultanlara mahsustu. Saray mensupları orada toplanır, hünkâr da mevki-i mahsusuna otururdu. Bunun üzerine çalgı ve eğlence başlar, saraylılar bu suretle eğlenirdi. Burada hünkâr mevkiinin tavanı önüne asılı bir billûr top vardı ki bu topun sıçranarak tutulması o zaman için büyük bir eğlence teşkil ederdi. Bu eğlenceye cariyeler iştirak ederdi.

BİMARE (بيمارە) [*Mal.*] Akınlar veya harbler sırasında ele geçen kadın esirlerin ayrıldıkları sınıflardan birine verilen addı. Farsça bir kelime olan «bîmar» mariz, hasta demektir. Kadın esirler şu adlara göre sınıflara ayrılırlardı:

Mâriye, Duhter, (kız), Duhterek (küçük kız), Acuze (ihtiyar), Fertûte (çok ihtiyar), Ma'yube (kusurlu), Bîmare (hasta), Yekdest (tek kollu), Yek çeşim (tek gözlü).

Bunlardan ayrıldıkları sınıfa göre kendilerinden vergi alınırdı.

Sıhhat gibi bîmar-i game geç geliyorlar
Öldürdü bizi naz-ı etibba ne belâdar
Sabit

BİMARHANE (بيمارخانه) [*Tıb.*] Eskiden akıl hastalarının tedavi edildikleri hastahaneler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde bunlara «tımarhane» denilirdi.

BİMARİSTAN (بيمارستان) [*Tıb.*] Eskiden mutlak olarak hastahane yerinde kullanılır bi

tâbirdir. Farsça bir kelime olan bîmar, mariz, hasta demektir. «Darüşşifa» da bu makamda kullanılmıştır. Sonraları akıl hastalarının tedavi edildikleri yer olup halk dilinde «tımarhane» suretinde kullanılan hastahaneler resmî kayıtlarda «bîmarhane» suretinde yazılırdı.

BİNA EMİNİ (بنا امینی) [*Ida.*] Padişahlara mahsus kasırlarla selâtin camilerinin ve emsali binaların müceddeden bina veyahut tamirine memur edilen zata verilen unvandı. Bina emini mimardan başkaydı. Mimar, binanın inşasına nezaret eder, bina eminiyse o uğurda ihtiyar olunan masarifi yapardı. Amele ile malzemenin celp ve tedariki de bina emininin vazifesi cümlesindendi. Bina eminleri memur oldukları işler için muntazam defter tuttuklarından inşaatın devamı müddetiyle ihtiyar olunan masrafın miktarı bilinirdi. O sayededir ki bugün meselâ Süleymaniye camii gibi mühim bir âbidenin ne kadar zamanda yapıldığı ve bu uğurda ne miktar masraf ihtiyar olunduğu tarih sahifelerine geçmiş bulunuyor.

BİN BİR GÜN (بیك بر گون) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendi. Remzi Efendi, «Tâbirat-ı Mevleviyye» sinde buna dair şu izahatı veriyor: «Cenab-ı Mevlâna'nın ihtiyar buyurdukları erbain ve halvetlerin mecmuu bin bir güne resîde olması rivayetine göre Hazreti Sultan Veled tarafından tarikat-i aliyyeye intisabedecek müştakiyn füyuzat-ı sohbet-i mürşide kesb-i liyakat için lâzım gelen hizmete teberrüken o kadar müddet tahsis buyurmuştur ki Hazret-i Feyyaz-ı Mutlakın bin bir ism-i şerifinin sırr-ı celiline mazhariyet esbabını istihsale vesile olacağı gibi tahsil-i rızaya da sebeb-i müstakildi. Rızanın bihisab-ül-cümel bin bir olması nükteden hâli değildir. Bu hususta eslâf-ı kiramdan Mısır Mevlevi şeyhi Abdüccemil Çelebi Kaddese Sırrıhu Hazretlerinin beyan-ı âlileri daha güzeldir.

«ان الجبلة البشریه علی حب المخدومین فالخادمین ادخل فی رغم الانوف وزحر النفوس واجلب للانظار الحسنه وادفع للصفات القبیحه وهی انفع توافل فی التخلیه والتحلیه فاما تعیین خدمة المطبخ فللاعتبار فان النبات والحیوان یترقی بالطبخ مقام الکمال فالمرید الرشید یعتبر بخدمة فیسعی فی طبخ نفسه حتی یصیر کالطعام مقبولاً فی طبائع الاخوان ویجتهد فی تحصیل الهذا الروحانی فیستعد بالتخینه بیوماً فیوماً فالقصد من هذا التخصیص التربیه والتنمیه وسر العدد ان هذا المقدار جامع لمرتبة بدایة العدد ونهایة ومابینهما فالمجتهد اذا لم یوفق بالدقائق التی اشرنا الیها فی هذه المدة المدیده الجامعه للمراتب العددیه فامره مشکل وزمام تربیة مفوض الی یدالمرشد فاما ان یخلی سبیله ویامر بالسیاحه اما یسلمه الی من یتکفل بنظارته من الاوسط اویبقی فی مرتبه قابلیة.»

Tercümesi:

Tabiat-i beşeriyye kendisine hizmet edilmesini ve mahdumiyet mertebesinde bulunmasını ister. Hadimiyet ise nefsin enf-i istikbarını kırmak kendisindeki sıfat-ı kabihayı def' ile enzar-ı haseneyi celbetmek hususunda tesir-i azîm gösterir. Hattâ insanın rezailinden tahliye ve fazail ile galebesine hizmet edecek nevafilin efdal ve enfaıdır. Mutfak hizmeti de müridin medar-ı itibarı olur. Zira nebat olsun, hayvan olsun tabh ile makam-ı kemale yükselir. Mürit reşit ise bu hizmetten nefsini yetiştirmeğe çalışıp nazar-ı ihvan da taam-ı matbuh gibi kesb-i itibar eder, ve gıday-ı ruhani tahsiline çabalayıp günden güne o gıda ile perverişyap olmağa müsait olur. Şu halde matbah hizmetinden maksat, terbiye tenmiye olduğu gibi, «rıza» kelimesindeki 1001 adedinin de sırrıdır. Bu miktar, adedin bidayet ve nihayetiyle aralarındaki meratibi câmidir. Mürid-i müctehit meratib-i adediyyeyî câmi olan şu müddet-i medide zarfında işaret ettiğimiz vekayie muvaffak olamazsa zimam-ı terbiyesi mürşid-i kâmilin yed-i terbiyesine müfevvez olur ki dilerse kendisine seyahat emreder, isterse mutavassitini dervişanından birinin nazarı tedibinde bulundurur, yahut o istidatsız salik kabiliyeti mertebesinde kalır.»

Çille-i Molla Celâleddin gibi bin bir heman
Çıkmadıkça ayrılır mı yâr hiç ağyardan
Lâ

Ederken Mevlevinin çillesin itmam binbir gün
Bizim bak çille-i aşk içre bir miadımız yoktur
Tahir-ül-Mevlevi

BİNDALLI (بیك دالی) [*Giy.*] Altı arşın atlas yahut ipek ile karışık dokunmuş şalâki düz kumaş üzerine kılaptanla iri veya ufak serpme dallar işlenmiş entarilikler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şalvarı ekseriya düz kumaştandır. Ortahalliler giyerlerdi.

BİNEK TAŞI (بینك طاشی) [*Ida. ve Sar.*] Ata kolaylıkla binmek için cümle kapısı önüne konulan taşın adiydi. Mermerden mustatil olarak yapılan bu taşın eni vasati olarak 60 santim, uzunluğu 1 metre, yüksekliği de 40 santimdi. At, taşın yanına getirilir, taşın üstüne çı-

kan binici sol ayağını üzengiye koyarak sağ ayağını üzerinden geçirmek suretiyle ata binerdi.

Otomobil ile arabanın icadından evvel padişahlarla sadrazam, vezir, nazır ve vali gibi büyükler işlerinin başına, yahut merasim yerlerine atla gittikleri için evlerinin ve resmî dairelerinin cümle kapıları önünde kolaylıkla ata binmeleri için binek taşı konulurdu.

BİNİŞ (بنيش) [*Kıy.*] Ulemanın ve hassaten yüksek rütbede bulunanlarının giydikleri geniş cüppeye verilen addı. Biniş, cüppeden daha geniş ve kolları daha uzundu. Bunun pek bol olanına «ferace» denilirdi.

Yeniçeri zâbit ve ümerası da biniş giyerlerdi. Bu libas ayaklara kadar olan kolları uzunca ve kolların yenleri sarkıktı. Yazın bu yenler sıvanır kışın düğümlenirdi.

Binişin de yakası yağlı idi
Kuşağı göğsüne dek bağlı idi.
Sâmbülzade Vehbi

BİNİ BİR PARAYA (بكى بر پارايه) [*Hal.*] Ucuz, mebzul, ehemmiyetsiz, kıymetsiz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BİNİŞ İSKEMLESİ (بنيش اسكمله‌سى) [*Sar.*] Padişahların ata binmelerini kolaylaştırmak için kullanılan seyyar iskemlenin adiydi. Sedefli olan bu iskemlelere ayrıca bir örtü de örtülürdü. "Puşide„ namı verilen bu örtüler çok kıymetliydi. "Arşiv„ de mevcut bir vesika (Saray fiş No: 2541, 21 b 1154) "Padişahın sedefli biniş iskemlesi puşidesi eskidiğinden tecdidi için çuha ve cilâ ve kirpas bedeli olan yirmi beş buçuk kuruş„ sarf olunduğu nazarı dikkate alınırsa iskemle örtüsünün ne kadar kıymetli bir şey olduğu anlaşılır.

Saray mensuplarından biri bu iskemleyi taşır, padişah ata binmek ve attan inmek istedikçe atın yanına yerleştirirdi.

Tanzimattan sonra iskemleler kaldırılmış, bu maksadı temin için saraylarda, resmî binalarda binek taşları yapılmaya başlanmıştır. Binek taşlarından padişahlardan başka vezirler de istifade ederdi.

BİNİŞ KÖŞKÜ (بينيش كوشكى) [*Sar.*] Valde kâhyası Giritli Yusuf ağanın Üçüncü Selim için Baltalimanında yaptırdığı köşkün adı idi.

Kudum-i şahtan olsun deyu hâk-i Huten müşkü
Bu cây-ı nüzhet efzada yapılmıştır Biniş Köşkü
Lâ

BİNİŞ-İ HÜMAYUN (بينيش هايون) [*Sar.*] Padişahların bir yerden diğer yere atla gitmeleri hakkında kullanılan bir tâbirdi. Biniş binmek mastarından meydana gelen bir kelimedir. Hümayun da padişahlar hakkında kullanılır bir tâzim tâbiriydi.

BİNİŞ SARAYI (بينيش سرايى) [*Sar.*] İstanbul'da Davut Paşa Sarayı yakınındaki küçük bir köşkün adı idi. Hicrî 1240 (1823-1824) senesinde yaptırılmıştı.

BİNLİK (بيكلك) [*San.*] İki buçuk okka sulu şey alan şişeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Okka dört yüz dirhemdi. İki buçuk okka bu itibarla bin dirhem demek olduğundan «binlik» bin dirhemlik demektir. Binlik, aşağı yukarı üç kiloya tekabül eder. Bu tâbir; eskiden ayyaşlarca vâhid-i kıyasi sayılır ve bir oturuşta bir binlik devirmek onlarca rekortmenlik addedilirdi.

BİNLİK DEVİRMEK (بيكلك دوبرمك) [*Hal.*] İçkiye düşkün olanlar tarafından, ayyaşlarca vâhid-i kıyasi sayılan «binlik»in bir oturuşta içilmesi demektir. Bir oturuşta binlik devirmek ayyaşlarca rekortmenlik sayılırdı.

BİNT (بنت) [*Fık.*, *Vak.*] Arapça bir kelime olan bint, kız demektir. Ayşe bint Ahmed denilince Ahmedin kızı anlaşılır. Bir vasıf ile yazılırsa İbneti şeklini alır; Ayşe hanım ibneti Ahmed gibi. İki kadın olursa tesniye ve ziyade ise cem'i iradolunur; Fatma, Ayşe bintey Ahmed; Fatma Ayşe, Sadiye Benat-ı Ahmed gibi. Aralarında erkek olursa tesniyesinde veledey, cem'inde evlâd denir: Ahmed ve Fatma veledey, Hasan; Ahmed Fatma, Alime, evlâd-ı Mehmed gibi.

Bint-ül-ineb; rakı demektir.

Teşne leb tâlib iken câmına bint-ül-inebin
Değmedi neş'esi âlâmına bint-ül-inebin
Remzi Baba

BİNT-İ LEBUN (بنت لبون) [*Fık.*] Arapça bir kelime olup iki yaşına girmiş dişi deve demektir. Hata ile birini öldüren kaatil üzerine diyet olarak şera'n verilmesi lâzım gelen yüz deveden yirmisinin bu neviden olması şer'î ahkâm iktizasından idi.

BİNT-İ MEHAD (بنت مخاض) [*Fık.*] Arapça bir kelime olup iki yaşına girmiş dişi deve demektir. Hata ile birini öldüren kaatil için diyet olarak şer'an verilmesi lâzım gelen yüz deveden yirmisinin bu neviden olması şer'î ahkâm iktizasından idi.

BİNT-ÜL-İNEB (بنت العنب) [*Ede.*] Arapça bir terkip olup üzüm kızı demektir. Divan şairleri mecaz yoliyle şarap hakkında kullanmışlardır.

Merd odur bint-ül-inebden gayra bezm-i hâsına
Hiç ne avret uğratır ne pâg-ı dahter bastırır
Sabit

Bint-ül-inebi durma hemen kullanıyorlar
Rindân-ı hârâbatta yok millet-ü mezhep
Yenişehirli Avnı

BİNYÜZCÜ (یکیوزجی) [*Ok.*] Ok meydanındaki okçular tekkesi şeyhinin unvanı idi.

BİRR (بر) [*Vak.*] İhsan ve daha başka mânaları olan Arapça bir kelimedir. «Kamus»ta «hayır, hasene, taatta tevessü, ebeveyne itaat ve inkıyat» mânalarına geldiği yazılıdır. Valideyne yani ana babaya birr onlara hizmet ve ihsan etmek demektir. Birr, hayır, hasenat mânasına da gelir. Filân ehl-i birr dir denir ki hayır sahibi demek olur. Vakfiyelerde bu mânalarda kullanılır.

BİREET-ÜL-FIRAT (بیرة الفرات) [*Coğ*] Fırat kenarındaki Birecik kasabasının resmî vesikalardaki adiydi. Eski vesikalarda bu tâbir çok geçer.

BİRBİRİNE GEÇMEK (بربرینه گچمك) [*Hal.*] Telâş, kavga, döğüş yerinde kullanılır bir tâbirdir.

RİR DİNDE DURMAMAK (بردینده دورمامق) [*Hal.*] Mütemadiyen fikir değiştirmek, bugün inandığına yarın itimadetmemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BİR KÖROĞLU BİR AYVAZ (برکور اوغلو بر آیواز) [*Hal.*] Bir karı bir koca, iki kişiden ibaret yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BİR LOKMA BİR HIRKA (بر لوقه بر حرقه) [*Hal*] Az, kanaatli, fakirce yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BİR PULA SATMAK (بر پوله صاتمق) [*Hal*] Ehemmiyet vermemek, aldırmamak, istihfaf etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Pul, para küsuratındandı.

BİR TAHTADA (بر تختده) [*Hal.*] Def'aten bir kerede, cömertçesine kullanılır bir tâbirdir. Eskiden altın ve gümüş paralar «akçe tahtası» adı verilen tahta üzerinde sayıldığı için bu tâbir kullanılırdı.

BİRUN (بیرون) [*İda.*] İdari teşkilât hakkında kullanılır bir tâbirdi. Birun'un lûgat mânası dış, hariç demektir.

Osmanlı devletinin teşekkülü sıralarında devlet teşkilâtı pek basitti. Pek az memurla idare olunurdu: Padişahların hayatı basit ve sade olduğu için saray teşkilâtı da pek mahduttu. Sonraları giderek devletin hudutları büyüdüğü için vezaif-i devlet de arttı. Memurlar çoğaldı. Aynı hal saraya da tesir ederek orada dahi teşkilât çoğaltıldı. Memurların adedi artırıldı. Bu münasebetle iki tâbir meydana çıktı: Enderun, birun.

Devlet teşkilâtının başta sadrazam olmak üzere ricali meveudolduğu gibi saray teşkilâtının da en ileri safta kapıağası olmak üzere büyükleri vardı. Birincilere birun ricali, ikincilere de enderun ricali denilirdi.

En büyüğünden en küçüğüne kadar devlet memurları birunu, saray müstahdemini de enderunu teşkil ediyorlardı.

Gerek birun ve gerek enderun memurlarının intisap, tâyin ve terfil nizamat-ı mahsusa ile muayyendi.

Birun ricalinin re'sikârında bulunan sadrazamın ve erkân-ı devletin vazife gördüğü mahalle «babıâli» denilmiştir. Babıâli saltanatın ilgasına kadar devam etmiştir. Enderun tâbiri son zamanlara kadar istimal olunmuşsa da birun unvanı Tanzimat-ı Hayriyeden sonra terk edilmiş, bu tâbir yalnız tarih sahifelerinde kalmıştır.

Bu kegnunet, bu emniyet, ne kudrettir ne nusrettir;
Şaşar baktıkça insan enderuna bir de biruna.
Damat Mahmut Paşa

BİRUN AĞALARI (بیرون آغالری) [*İda.*] Yeniçeri ocağı ağalarına verilen umumi unvandı. Bu unvan, saray-ı hümayuna muhtas olan «enderun ağaları» na mukabil bir unvandı.

Birun ağalarının birincisi yeniçeri ağasiydi. Yeniçeri ağası ocağın ve binaenaleyh askerin başbuğu olmakla beraber diğer birtakım vazifeleri de vardı. Şehrin bir kısmının inzıbatiyle de alâkadardı. Yeniçeri ağası umumi asayişi ihlâl eden ahvale dair mâruzatını doğrudan doğruya vezir-i âzama hattâ padişaha takdim ederdi. Yeniçeri ağası yeniçeri kâtibinden maada ocak ağalıklarını tevcih edebilirdi. Yeniçeri kâtibi veziriâzam tarafından tâyin olunur ve ağanın idaresini teftiş altında bulundurabilmek maksadiyle daima yeniçeri ocağına mensubolmıyanlardan intihabedilirdi.

Sipahi ve silâhdarlarla azap ağaları, topçubaşı, cebecibaşı, top arabacısı, mehterbaşı da birun ağaları meyanında sayılırlardı.

Altısı süvari ve diğer altısı topçu ve saire olan bu on iki ağaya on iki rikâb-ı hümayun ağasını da ilâve etmek lâzım gelir. Birun ağaları idadında dâhil bulunan bu zâbitler liva-i sultaninin (sultanın bayrağı) hâmili mir-i âlem,

dört kapıcıbaşı, iki mirahur, bir çaşnigirbaşı iki doğancıbaşı, iki de atmacıbaşı idi.

İki doğancıbaşıdan boz renkli doğan muhafızları ağasına «doğancıbaşı», ak doğan muhafızları ağasına da «şahincibaşı» ıtlak olunduğu gibi atmacıbaşılardan akbaba muhafızları ağasına «çakırcıbaşı», atmaca muhafızları ağasına da «atmacıbaşı» denilirdi.

Bu suretle birun ağalarının adedi yirmi dörde baliğ oluyordu.

BİRUN HAZİNESİ (بیرون خزینه‌سی) [*Mal.*] Tanzimattan evvel Devlet hazinesi makamında kullanılır bir tâbirdi. Bu makamda «hazine-i maliye = maliye hazinesi» tâbiri de kullanılmıştır. Saray hazinesine «Enderun hazinesi» denilirdi.

BİSM-İ ŞAH (بسم شاه) [*Saf.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Bektaşilerce «Bismillâh» makamında kullanılırdı. Şahtan maksat «Ali» dir. Şah'ın ismiyle mânasına gelen «Ba ism-i Şah» ın muhaffefidir.

BİTELER (بیته‌لر) [*Bah.*] Bosa ve kastanyola yardımiyle kendisine zinciri raptetmek için güvertenin baş tarafında geminin ortasına konulan boyunduruklu babaların adıdır.

BİTİK (بیتیك) [*İda.*] Mektup ve tahrirat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arşivdeki vesikalardan bu tâbirin Kanuni Sultan Süleyman zamanına kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Uygur lehçesindeki «Bitki» den kısaltılarak meydana gelmiştir. Bitik; yazı, hat mektup, nüsha demektir.

BİTİKÇİ (بیتیکجی) [*İda.*] yazıcı kâtip yerinde kullanılmış bir tâbirdir. Uygur lehçesinde bitik yazı, mektup, nüsha demektir.

BİZEBANLAR (بیزبانلر) [*Sar. ve İda.*] Sarayla Babıâli'deki dilsizler hakkında kullanılır bir tâbirdi. İlk zamanlarda sadrazamlarla vezirlerin padişahlarla devlete mütaallik görüştükleri hususatın gizli kalması için saraya dilsizler alınmış, sonra bu usul Babıâliye de intikal eylemiştir Dilsizlerin enderunda bulunması Fatih zamanından başlar. Dilsizler alelekser zeki adamlar oldukları için bunlar padişahlar ve erkân-ı devletle işarat-ı mahsusa istimali suretiyle görüşür ve maksatlarını pek güzel ifham ederlerdi. Rikâp günleri padişahların iradesini silâhdar, başçuhadar ve sır kâtibi gibi bizebanlar da tebliğ ve tebellûğa vasıta olurlardı. Saraydaki koğuşların her birinde üçer beşer bizeban bulunurdu.

Dilsizlik tarikınca mazbut ve mer'i silsile ile içlerinden biri de «başdilsiz» unvanını alırdı. Dilsizler ocak yoliyle zâbit olamazlar ve binaenaleyh has odaya alınamazlardı. Bununla beraber eskidikçe yoliyle soynnuk eski, bıçaklı eski unvanlarını ihraz ederler ve eskilik tahsisatından istifade ederlerdi. Başdilsizlerin has odalık payesi vardı. Bayramlarda, cumalarda, «bol yenli estefeden ağır kaftan üzerine bol yenli kontuş kürk ve başına has odalılara mahsus düz kaş tâbir olunan kavuk giyer, beline de donluk şal kuşanırdı.» Altın köstekli, mücevherli bıçak da takarlardı.

Enderun tarihinde (Atâ c.1, s. 283) bizebanların kıyafetleri hakkında aşağıdaki malûmat mevcuttur:

"Bizebanların giydikleri takkeler kısa olup sol tarafında sırmadan dolayınca bir dil resmi yapıştırılıp ve arkalarına koğuş ağalarının aynı kaftan ve dolama giyerek bellerine kanun kuşağı ve sayfiyede şal kuşanmaları ve başdilsizlerin alt tarafındaki bizebanların kalıp işi kavuk giymeleri de tımara çıktıklarında yani hanelerine gittiklerinde sair ağalar gibi başlarına paşalı kavuğu giyerek bellerine donluk şal kuşanmaları ve bunların başdilsizlikten nanpare ve musahiplikle çırağ buyrulanları sair musahipler gibi mevsimlere göre arkalarına bol yenli kürk ve paşalı kavuğu giymeleri âdettir.»

Bizebanlardan mukallitlikte mahir olanların musahiplik hizmetiyle tebcil olundukları dahi vâkiydi.

Babıâlide Osmanlı hükümetinin ilgasına kadar dilsiz istihdam edilmiştir. Bunlar "Meclis-i has„ denilen vekiller meclisi müzakerelerinin gizli kalması maksadiyle istihdam olunurlardı.

BOCURGAT (بوجورغات) [*San.*] Yükleri kaldırmağa mahsus dolaplı alâtın adıdır. Manivelâ işini gören kolları bir üstüvani bir kısmı çevirir ve buna sarılan halat veya zincirin bir ucu da kaldırılacak şeye bağlanır. Üstüvane dönünce ip ona sarılır. Ve ipin ucuna bağlı olan yükü kaldırır.

BODOSLAMA ASTARI (بودوسلامه آستاری) [*Bah.*] Bodoslamayı kuvvetlendirmek ve parilelerini aşırma yapraak yekpare hale getirmek için iç tarafından cıvatalarla bağlanan ağaçtır. Baş bodoslama astarının topuğu baş yığmalarının piraçal parçası üzerine bindirilir ve borda kaplamalarının pruvaya gelen nihayetleri bodoslama astarına mıhlanır.

BOGASI (بغاصی) [*San.*] Amerikan bezine benziyen ve kaput bezini de andıran bir nevi bezin adı idi. Tezgâhlarda pamuk ipliğinden do-

kunurdu. «Lehçe-i Osmani» de, «bir nevi astarlık seyrek bez, iplikleri fitil fitil bir nevi bohça» suretinde izah olunmuştur. Taşralarda dokunup İstanbul'a getirilen bu bezler bir zamanlar Fazlı paşa sarayı arkasındaki beş dükkânda müslüman usta ve kalfalar tarafından boyanır ve tokmakla perdah edilirdi. Vesikalarda astar yerinde geçen boğasinin kefenlik olarak kullanıldığını da «Selânikli tarihi» nin basılmamış kısmında (Nuriosmaniye kütüphanesi, No. 313) defterdar Bürhanettin paşanın ölümünden bahis olan şu satırlarından anlaşılmaktadır: «bu esnada Belgrad'da defterdar Bürhanettin paşa'ki Rumeli beylerbeyi payesiyle ahkâm'i şerifede elkap yazılıp tahsil-i emvalde bezl-i makdur etmekte iken ecel-i mukadder gelip bibeka dünyadan göçtüğü haberi geldi. Kefen için bir beyaz boğası bulunmayıp kendinin ticaret için getirdiği renkli boğasılardan kefen olsun diyu Ekmekçi zade defterdar Ahmet efendi tâyin edip sonra bin belâ bir boğası beyaz bulunup kefen etmişler. Aleyh-i rahmet-ül-bari»·

İsparta ile Denizli taraflarında bu türlü bez şimdi bile dokunmaktadır.

BOĞATA (بوغاته) [*Bah.*] Ağaçtan yapılmış yuvarlak bir nevi makaranın adıdır. Dilleri olmıyan ve üç deliği bulunan bu makaraların *muhtelif* olukludur. Deliklerinden filâdor ve çarmık doldurmakta kullanılır, donanımlarda altta bulunan bogatalar palasartalardaki landa donanımlarına kilitlenir, üstte bulunanlarsa çarmıhın çımasından yapılan kasalarla kuşatılır.

BOĞAZ (بوغاز) [*Ok.*] Yirmi dört derece itibar edilen okun ilk dört derecesine verilen addır. Bundan sonra gelen yedi dereceye «göbek», daha sonraki altı dereceye «şalvar», en sonraki yedi dereceye de «ayak» denilirdi.

BOĞUM (بوغوم) [*San.*] Şimdi kullanılan demir kalemlerin icadından evvel yazı yazılan kamışın ortalarına tesadüf eden kapalı kısımlarına verilen addı. Kalemin iki boğumu varsa iki boğum, üç boğumu varsa üç boğum denilirdi.

§ [*Mim.*] Baş parmağın ilk boğumuna müsavi ölçünün adıydı. Bu ölçü aynı zamanda arşının yirmi dörtte birine müsaviydi. Hicrî 994 senesinden sonra bu tâbir terk edilerek onun yerine «parmak» tâbiri kaim olmuştur.

BOHÇA (بوغچه) [*San.*] Basmadan vesair kumaştan değirmi olarak yapılıp içine eşya konulan büyücek sargı demektir. Bunun içine çamaşır vesair eşya konularak dört ucu bir yere getirilir, bağlanır. Bohçalar yapıldıkları kumaşa ve içlerine konulan şeylerin nev'iyle gördükleri hizmete göre ad alırlardı. Şal bohça, Ahmediye bohça, basma bohça, yazma bohça, parçalı bohça, mendil bohçası, çamaşır bohçası, hamam bohçası gibi. Bohçaların ağır kumaştan olmaları zenginlik alâmeti idi. Yüzleri kumaş olan bohçaların içleri astarlı idi. Küçük çocuklar dikiş dikmeyi parçalı bohça dikmekle öğrenirlerdi. Vaktiyle Türk evlerinde bütün çamaşır, elbise gibi dokuma ve kumaşa ait eşya hep kendilerine mahsus bohçalar içinde muhafaza olunurdu. Bunun için sandık bohçası ayrı, dolap bohçası ayrı, cihaz bohçası ayrı olurdu.

Eski devirlerde hediyye olarak gönderilen kumaş, çuha, iç çamaşırı, destmal ve emsali şeylere de bohça denilirdi. Bu tâbir o gibi şeylerin bohçaya sarılmalarından meydana gelmişti. Vaktiyle evlenen kızlar, kayınbaba, kaynana, kayın, görümce gibi vardıkları erkeğin yakın akrabasına bohça gönderirlerdi. Bohça alan kadın ve erkek de karşılık, kumaş ve onun gibi bir şey verirdi.

Eski zamanlarda elinde bohça olmaksızın sokağa çıkan bir kadını yeniçeriler havaimeşrep diye kaldırırlardı. Onun için namuslu kadının ya elinde bohçası, yahut kucağında çocuğu olurdu.

Alışveriş için çarşıya giden kadının da mutlaka bir bohçası bulunurdu. Çünkü o vakitlerde elbiselik kumaş satanlar sattıkları kumaşları kâğıda sarmazlardı. Kadın, koynuna soktuğu bohçasını çıkarır, aldığı şeyleri içine yerleştirirdi. «Akçe bohça» gayrimeşru hediyye, rüşvet demekti.

BOHÇA BEHA (بوغچه بها) [*İdar.*] Valilerle taşradaki memurların İstanbul'daki büyük memurlara gönderdikleri şeylere verilen addı. Tâbire bakılırsa evvelleri gönderilmek âdet olan «boğça» yerine sonraları onun tutarının gönderilmeğe başlandığı anlaşılır.

Hicrî 1254 senesine gelinciye kadar Payitahttaki memurlarla kâtiplerin maaşları yoktu. Büyük memurlar mülhakat memurlarından bohça beha namiyle gelen şeyler ve teşrifat usulünce verilen atiyye ve mevkuflarla geçinirlerdi. Divan-ı Hümayun kalemi mensupları gibi bazı memurların ise zeametleri vardı.

Hicrî 1254 senesinde büyük ve küçük memurlarla hademeye maaş bağlanarak alınması âdet olau bu gibi şeyler kaldırılmıştır.

BOKTAN KÜNET (بوقدن کنت) [*Hal.*] Ehemmiyetsiz, kıymetsiz, çürük, esassız yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BOL KESEDEN (بول کیسه‌دن) [*Hal.*] Cömertçe, hesapsızca, düşünmeden, tereddüt et-

meden yerinde kullanılır bir tâbirdi. Altın ve gümüş paralar için "Kese„ adı verilen kumaş mahfazalar kullanıldığından bu tâbir istimal olunurdu.

BOL PAÇADAN ATMAK (بول پاچه‌دن آتمق) [*Hal.*] Öğünmek, cömertlik göstermek, mübalâğa etmek, yalan söylemek yerinde kullanılır bir tâbirdi. Eskiden giyilen elbiselerin paçaları bol olduğu için bu tâbir kullanılırdı.

BONCUK (بونجوق) [*San.*] Mahyacılık tâbirlerindendir. Minarelerin üst şerefelerinden biribirine gerilen kalın halatın ucuna geçirilen şimşirden halkaların adıdır. Ana ipler doğrudan doğruya boncuklara bağlanır. Tezyin sanatında tespih ve inci tanesi gibi yuvarlak süs motiflerine de bu ad verilir.

§ [*Hal.*] Küçük, erkek ve kız Arap çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BORDA (بوردا) [*Bah.*] Gemi yanlarının su hattından yukarda bulunan kısmının haricî sathına verilen isimdi. Dahilî sathına "alabanda„ denilir.

BORİNA (بورینه) [*Bah.*] Dörtköşe yelkenlerin giradin yakalarının ıskota yakasına yakın mahellerinde borina patalarının çeliğine müteharrik kasa ile bağlanan halatın adıdır. Orsasına seyirlerde mümkün olduğu kadar rüzgâra yaklaşmak için yelkenlerin rüzgârüstü giradin yakasını açık tutmağa yarar. Bu suretle seyretmekte olan gemilere «alaborina halinde» denir.

BORİNA PATALARI (بورینه پاتەلری) [*Bah.*] Seren yelkenin açılışı sırasında sathını düz kalıp rüzgâr cihetine çevirmek için kullanılan pataların adıdır.

BORUCU (بوروجی) [*Tul.*] Yangına hortumla su sıkan adama verilen addı. Boruculuk bir kıdem ve bir ustalık işi idi. Borucu aynı zamanda takım adı idi. Reis yolda «yakın gel, borucu» diye seslenince bu takım sırıklara sokulur, reis biraz sonra « borucu » der demez bunlar evvelkileri değiştirirdi.

BORUSU ÖTMEK (بوروسی اوتمك) [*Hal.*] Sözü geçmek, nafiz, müeesir olmak yerinde kullanılır bir tâbirdi.

BOSNA MADALYASI (بوسنه مدالیه‌سی) [*İda.*] Sırpların Bosna'da çıkardıkları isyan münasebetiyle yapılan askerî harekette muvaffakıyet gösterenlere verilmek üzere Sultan Mecit zamanında ve 1266 (1849/1850) senesinde ihdas olunan madalyanın adı idi. Gümüştendi.

BOSTANCI (بوستانجی) [*Sar.*] Saraylarla kasırların bekçiliğini yapan ve zabıta işleriyle de alâkadar bulunan saray mensuplarından bir kısmının adiydi. Bunlara "bostanıyan-ı hassa„ da denilirdi.

Bostancılar "devşirme„ suretiyle toplanan ve «acemi oğlanları» denilen Hıristiyan çocuklarının bu işe kabiliyetlilerinden intihap ve tefrik olunurdu. Bostancılığa ayrılanlar saray bahçeleriyle kasırlarda ve Edirne ile Gelibolu'daki saray ve bostanlarda çalışırlardı. Saraylarla camilerin inşaatı için icabeden malzemeyi, bunlar nakil ve temin ederlerdi. Sarayın odununu İzmit'ten taşıyan kadırgalarda kürekçilik vazifesi de bostancılara aitti.

Bostancıların bir kısmı da sarayın muhafazası ve bostancıbaşılık mıntakasını teşkil eden yerlerin zabıtası ile iştigal eylerlerdi. Sarayın kayıkçılık hizmetini de bunlar görürlerdi.

Bostancılar müruru zamanla bir nevi asker ocağı heyetine girmişlerdi. Sarayda üç dört yüz bostancı bulunduğu gibi, asayişiyle alâkadar bulundukları Üsküdar, Eyüp, Kâğıthane, Boğaziçi, Adalar, Ayastafanos, Kadıköy ve Bostancı köprüsüne kadar olan Anadolu yakasının muhtelif mevkilerinde bir o kadar bostancı vardı. Mülâzım suretinde ocağa yazılmış ayrıca üç bin kişi vardı. Bunlar kayıkçılık, bağcılık gibi işlerle meşgul olmakla beraber icabında derhal mensuboldukları mahallerde toplanırlar, lâzım gelen işleri görürlerdi.

Bostancıların mevcudu, zaman zaman değişmiştir; XVI. asır başlarında — 3396, ortasında — 2947 ve sonunda ise 1998 idi. XVIII asrın ilk senelerinde 2400 bostancı vardı.

Bostancıların en büyük âmiri «bostancıbaşı» idi. Ocağın bostancıbaşıdan sonra «bostancılar kethüdası», «haseki ağa», «başteb dil ağa», «karakulak ağa», «odabaşı» namlariyle müteaddit zâbitleri de vardı.

Yeniçerilerin mevacibiyle bunların da ulûfeleri çıkardı. Edirnedeki bostancılar «Edirne bostancıbaşısı» namında bir zâbitin idaresi altındaydı. Gelibolu'daki bostancıların âmiri daha küçük rütbedeydi.

Yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra diğer teşekküller meyanında bostancı ocağı da kaldırılmıştır. Ocak lâğvedilirken ihtiyarları nanpare ile tekaüt edildi. Gençlerinden saray muhafazasında bulunmak üzere nizamiye taburu teşkil olundu.

Kuşhaneden vazife-i bi imtinan alup
Bostancı etmekle çirağ olsun Andelip
Sabit

BOSTANCIBAŞI (بوستانجی باشی) [*Sar.*] Bostancı ocağının en büyük zâbitinin unvanı idi. Bostancıbaşılık saray memuriyetlerinin ehemmiyetlilerindendi. Bostancıbaşı saray-ı hümayunlarla hadaik-i padişahinin muhafazasına, Üsküdar, Eyüp, Kâğıthane, Boğaziçi'nin iki tarafı, Adalar, Ayastafanos, Kadıköy ve Bostancı köprüsüne kadar olan Anadolu yakasının zabıta işine memurdu.

Bostancıbaşılığın ihdası zamanına dair Osmanlı tarihlerinde bir kayıt yoktur. Ancak Fatih Kanunnamesinde mevcudiyetine ve vazifesinin şekline nazaran çok eski olduğunda şüphe edilemez.

Kanunnamede (s. 24) vazifesi şu suretle gösterilmiştir: «Bahçeye bostancıbaşı konulmuştur. Kayığa girildikte bostancı kürek çekip ol dümen tuta.»

Netayic-ül-Vukuat»ın beyanına göre (c. 3, s. 93) saray ve kasr-ı hümayunlar bostancıları hizmet-i mahsusalariyle beraber mürur-u zamanla bir nevi asker ocağı heyetine girdiklerinden Topkapı Sarayının ve Davutpaşa ve Rami çiftlikleriyle, Kâğıthane, Fenerbahçe ve Kavak Sarayı havalisinin ve umumen Boğaziçi'nin zabıta ve haraseti vazifesi bostancıbaşılara muhavveldi. Bu mevkilerle Çengelköy'ünde ve Küçüksu, Çubuklu, Büyükdere, Baltalimanı, Bebek gibi yerlerde birer bostancı ocağı ve birer usta ve kâfi miktarda neferler vardı. Şimdiki liman riyaseti vazifesi de kısmen bostancıbaşılar tarafından görülürdü.

«Bostancıbaşılar, Yalı Köşkündeki daire-i mahsusada ikamet ve resmî günlerde padişahın bindiği kayığın dümenini kullanmakla temeyyüz edip gece ve gündüz icabettikçe ya bizzat kendisi veyahut maiyeti erkânı havza-i idaresini keşt ü güzar ederlerdi.

«Sarayda üç dört yüz bostancı bulunduğu gibi zikrolunan mevkilerde de bir o kadar zâbitan ve neferat bulunurdu. Mülâzım suretinde ocağa yazılmış üç bin kişi vardı ki bunlar kayıkçılık, bahçıvanlık gibi işlerle meşgul olmakla beraber icabında derakap mensuboldukları mahallerde içtima ederler ve lâzım gelen işi görürlerdi.»

Bostancılar ve bilhassa başları olan bostancıbaşı sarayın muhafazasından birinci derecede mesul olanlardan olduğu için vazifeleri mühimdi.

Bostancıbaşıların, saraydan çıkışında, padişahın koltuğuna girmek ve atının üzengisini tutmak gibi, hizmetleri de vardı.

Bostancıbaşıların bir vazifesi de padişahların gazabına uğrayıp da katli lâzım gelenlerin vücutlarını izaleydi. Sadrazamların bile bunlar vasıtasiyle canlarına kıyılırdı.

Bostancıbaşılar, aynı zamanda, yeniçeri ağasiyle beraber yangına gider ve yangının söndürülmesine gayret ederdi.

Ocağın bostancıbaşıdan sonra en büyük zâbiti bostancılar kethüdası idi. Bostancıbaşının maiyetinde haseki ağa, baştebdil ağa, karakulak ağa ve bostancılar odabaşısı namlarında müteaddit zâbitler de vardı.

Bostancıbaşı; başına yeniçeri zâbitlerinin üsküfüne benzer kırmızı renkte berata, arkasına kırmızı kaftan, bacağına mavi şalvar iktisa eder, kuşağına mücevherli bir kama soktuğu gibi ayağına da yemeni giyerdi.

Bostancıbaşılar vazifeleri icabı olarak padişahlarla görüşmek fırsatını buldukları için veziriâzam başta olmak üzere bütün devlet adamları kendilerine mümaşat ederlerdi.

Bostancıbaşılar, dışarda bir vazifeye tâyin olundukları zaman, kapıcıbaşı veya sancak beyi olarak çıkarılmaları usuldendi. İltifata mazhar olanlarına, beylerbeyilik de verilirdi. Teşkilât bozulduktan sonra, vezir olanları da görülmüştür.

Bostancıbaşılıktan yetişip sadrazam olanlar da vardır; Derviş, Hasan, Topal Recep, Halil, Moldovancı Ali, Hafız İsmail ve Abdullah paşalar bunlardandır.

Bostancıbaşılık hicrî 1241 senesinde yeniçerilikle beraber ilga edilmiştir.

BOSTANCIBAŞI DEFTERİ (بوستانجی باشی دفتری) [*Sar.*] Padişah, Boğaziçi'nde tenezzüh ettiği zaman bir yalının sahibini soracak olursa bostancıbaşı cevap verebilmek için Boğaziçindeki yalıların ve sahiplerinin isimlerini havi yanında bulundurduğu deftere verilen addı. Bu deftere umumi ve hususi kütüphanelerde tesadüf olunmaktadır.

BOSTANCI MUMCUSU (بوستانجی موجیسی) [*Ida.*] Yeniçeri ocağına mensup mücrimleri tutmak vazifesiyle mükellef ve Bab-ı âliye mensup bir memurun unvanı idi. Kabahatli ocağa teslim olunur, orada cezalandırılırdı.

BOSTAN KORKULUĞU (بوستان قورقولغی) [*Hal.*] Hiçbir meziyet ve kıymeti olmıyan, işe yaramıyan, beceriksiz, cansız, hareketsiz insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu gibiler bostanları yabani kuşlardan korumak için insan şeklinde yapılan korkuluklara benzedikleri için bu tâbir kullanılmağa başlanmıştı.

BOYAR (بویار) [*Ida.*] Rumen asılzadegânının unvanıdır. «Eflâk ve Buğdan» beyinin

meclisinde bunların mühim bir mevkii vardı. Osmanlı tarihinde çok geçen tâbirlerden biridir. «Boyarân» suretinde cemilendirilirdi.

BOY BEYİ (بوی بکی) [*İda.*] Boyun büyüğü ve reisi yerinde kullanılır bir tâbirdi. Boy, aşiretin bir oymağı demektir.

BOYNUNU VURMAK (بوینی وورمق) [*İda.*] Boynun kesilmesi suretiyle yapılan idam hükümleri hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu hüküm kılıçla icra olunurdu. Bundan başka, tarihin ilk devrelerinde el, kol ve bacaklarından atlara bağlanmak suretiyle parçalattırmağa mukabil, Osmanlılar zamanında asmak, kurşuna dizmek, suda boğmak, recmetmek suretiyle de ölüm hükümleri tatbik olunurdu. Sivil mahkûmlar asılır, askerler kurşuna dizilirdi. Yniçerilerden öldürülmeleri lâzım gelenler suda boğulur, evli zâniler ise recmedilirdi. Hoşa gitmiyen büyük adamların sarayda boyunlarına kemend atılmak suretiyle boğularak, yahut zehirlenerek öldürülmeleri de bu arada sayılabilir.

BOYNUZ GILÂFI (بویوز غلاق) Kalemtıraş ve daha başka sanat aletleri için boynuzdan yapılan kılıflar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça kın demek olan bu kelime eski yazı ile gılâf yazılmakta, kılıf okunmakta idi. Boynuz, sıcak suda yumuşatılmak suretiyle levha haline getirilir, ondan istenilen alet, kılıf yapılırdı.

BOYUN (بویون) [*San.*] Eski harflerin bükülme yerlerine verilen addı. Hattatlar arasında meselâ «y - ی» nin boynu dendiği zaman, büküldüğü yer anlaşılırdı. «Başı», «içi» tâbirlerinden de harfin baş tarafı, teknesi anlaşılırdı.

BOYUN BÜKMEK (بویون بوکمك) [*Hal*] Tazallüm, iftikar, dilek yerinde kullanılır bir tâbirdi. Mahzun, meyus, ümitsiz hallilere «boynu bükük» denilir.

BOYUNDURUK HAKKI (بویوندروق حق) [*Mal.*] Timarlılarla sipahilere tahsis edilmiş olan yerlerde ziraat edilen arazinin dönümü nispetinde senevi maktuan alınan resimdir Buna «sığalık hakkı», «kulluk hakkı», «resm-i dönüm», «resm-i zemin» de denilirdi. Âlâ yerin iki dönümünden, orta yerin üç dönümünden, edna yerin de beş dönümünden, bir akça alınırdı. Timarların lâğvı üzerine bunlar da ortadan kalkmıştır.

BOYUNDURUK YEKE (بویوندروق یکه) [*Bah.*] Dümeni istenilen cihete basmak için kiklerde kullanılan, iki ucları bastıkalı ve ortaları dümen başına gelmek üzere yuvalı, mukavves bir nevi yekedir. Bu yekeler bastıkalarından donatılarak birer çımaları alabandalarda bulunan koçboynuzlarına kasa yapılarak geçirilmiş diğer çımaları içeri alınmış donanımlarla idare edilir. Bu cins yekelerin filikalarda kullanılmak üzere ortaları sabit kollu olanları da vardır.

BOYUNLUK (بویونلق) [*Ask.*] Eskiden zırh hizmetini görmek üzere hayvanın boynuna takılan bir nevi kalkanın adiydi. Ağaçtan kitap şeklinde yapılır, tokalarla raptedilirdi.

BOZDOĞAN (بوز طغان) [*Ask.*] Gürzün Türkçe adıdır. Silâhın icadından evvel harb aleti olarak kullanılırdı. Bu nevi harb aletlerine «topuz» ve «şeşper» de denilirdi.

Cevat Paşa (Tarihi Askerî-i Osmani, kitab-ı evvel, s. 151) bunları «yakından istimal olunan taarruz silâhları» arasında göstermiştir.

«Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) bozdoğan kelimesi için «bir nevi baz, doğan başlu çomak, topuz, bostağan. Bozdoğan karyesi armudiyle meşhurdur. Su kemerleri anden gelir geçer, Sis'te cesim bir nahiye» izahatı vardır. Yine «Lehçe-i Osmani» de «bostağan» kelimesi «karpuz biçimli kab, bozdoğan aslında bu kelimeden müştak olmak muhtemeldir» suretinde izah olunmuştur.

Farisî bir kelime olan «baz» doğan demektir. Baz, «Bürhan-ı Kaatı» da (c. 1, s. 226) birçok mânası meyanında doğan demek olduğu «kaz vezninde doğan dedikleri şikârî kuşa denir» suretinde yazılmıştır.

Süvari ve piyadeye mahsus olmak üzere ayrı ayrı bozdoğanlar vardı. Süvarilerinki ağır, piyadelerinki hafifti. Süvariler, bozdoğanı eyerin sol tarafına asarlardı. Yekpare demir, veya bakırdan yapılmış olanları olduğu gibi sapları ağaç, baş tarafları demir veya bakır olanları da mevcuttu.

BOZMACI (بوزماجی) [*San.*] Modası geçmiş mücevherli şeyleri bozarak elmasını, altınını ayırıp tartı ile kuyumcu esnafına satanlara verilen addır. Bu tâbir eski binaları yıktıranlar ve enkazını perakende satanlarla gemileri aynı şekilde bozup satanlar hakkında da kullanılmaktadır.

BOZULU SU (بوزولو صو) [*İda.*] Aukara sancağında bir kazanın adı idi. Orada iskân edilen aşiret'in adına nispet edilmiştir. Bozulu aşireti Aydın ve Konya sancaklarında da bulunmaktadır.

BÖCEKBAŞI (بوجك باشی) [*İda.*] Zabıta âmiriydi. Arayıp bulduğu mücrimleri, hüviyetlerine

ve cürmün nev'ine göre, Ağakapısına veyahut yeniçeri ağasının yanına veya ihtisap nazırının konağına veyahut Baba Cafer zindanına gönderir, işledikleri cürme göre bazısının el veya kolunu, kiminin kulağını kestirir ve bu kabahatleri mükerreren işliyenleri salp ve idam eylerdi. Böcekbaşı daha ziyade zabıta-i hafiyye vazifesiyle mükellef olduğu cihetle maiyetinde erkekten başka tebdil memuru sıfatiyle kadın da istihdam ederdi. Maiyetini, ekseriya sirkat, yankesicilik gibi işlerde şöhret almış ve sonradan tövbekâr olmuş kimseler teşkil ederdi. Bu sebeple bulunmasından ümit kesilen birçok memnu fiillerin failleri meydana çıkarılır, cezay-ı sezaları verilirdi.

Böcekbaşı; başına siyah kuzu derisinden ve üzeri yeşil çuhadan mamul bir nevi kalpak, arkasına dar yenli uzun çepken, bacağına mavi şalvar, ayağına da kırmızı çizme, yahut yemeni giyerdi.

BÖLÜK (بلوك) [*Ask.*] «Kısım, parça, sınıf» mânalarına gelen bu kelime eski Osmanlı ordu teşkilâtında kapıkulu ocakları ile eyalet ve maiyet askerlerinde bir ıstılah olarak kullanılmıştır. Zamana ve ocağa göre muhtelif şekiller almıştır. 1000 kişiden ibaret ilk yeniçeri ocağı, her biri 100 kişilik 10 bölüğe ayrılmıştı. Bölük kumandanına yayabaşı deniliyordu. İptida 400 mevcudu bulunan Gelibolu acemi ocağı, 50 şer kişilik 8 bölükten mürekkepti. Bölüğe Çorbacı denilen kumandanı bakardı. İstanbul acemi oğlanları ise, 31 bölük olup, ağa bölüğü adı verilen birinci bölük, ayrıca kendi içinde 9 bölüğe ayrılırdı. 9 bölükten her biri, bölükbaşı denilen en kıdemli acemi tarafından idare edilir ve 9 bölüğün hepsine birden Başbölükbaşı kumanda ederdi. Diğer bölükbaşıları Çorbacı adını alırlardı. İlkin 10 bölükten ibaret olan yeniçeri ocağı bilâhara 101 bölüğe kadar çıkarılmıştı. Bunlara cemaat veya orta da deniliyordu. Her bölüğün sayısı, vazifesi, ve ismi ayrı idi. Meselâ 1-5 inci bölükler «Cemaat-i şütürbân» 28 inci bölük, «İmam-ı hazret-i ağa». 60-63 üncü bölük «Sokakortası» adını taşıyordu.

Yeniçeri teşkilâtında «Bölük» tâbiri «Orta» makamında da kullanılmıştır. Yaya beyler ve cemaat ile sekbanları hâvi bölüklere «Orta», ağa bölüklerine «Bölük» ismi de verilirdi. Bununla beraber hepsine birden «Orta» da denilirdi.

İkinci Bayezit veya Birinci Selim devrinde görülen karışıklık üzerine ocağı muvazene halinde tutar ümidi ile, saraydan tâyin edilen bir yeniçeri ağasının idaresi altında «ağa bölükleri» adını taşıyan 61 bölükten ibaret ayrı bir teşkilât kurulmuştur. Asıl bölük veya bölükler denilince bu ağa bölükleri kastolunur.

§ [*M.*] Binalarda bir şahsın veya bir ailenin oturması için birkaç odadan ibaret olarak bölünmüş kısmın heyet-i mecmuasına da bölük denilir. Eski konaklarda erkeklere mahsus olan kısma «selâmlık bölüğü», kadınların oturmasına mahsus olan bölüğe de «harem dairesi ve bölüğü» denilirdi. Bunlara sadece «harem» ve «selâmlık» da denilirdi.

Saraylarda hanım sultanların ve kadın efendilerin kendilerine mahsus birer bölükleri vardı. Akağaların oturduğu kısma da «Ağalar Bölüğü» adı verilirdi.

BÖLÜK AĞASI (بلوك آغاسى) [*Ask.*] 1908 Temmuz inkılâbından evvel bölük kumandanı yerine kullanılan bir tâbirdi. Bölük ağalarının rütbeleri şimdiki bölük kumandanları gibi yüzbaşı idi.

BÖLÜKÂT-I ERBAA (بلوكات اربعه) [*Ask.*] Kapıkulu süvarilerinin sipâh ve silâhtarlardan maada diğer dört bölüğüne verilen addı.

BÖLÜKÂT-I SEB'A (بلوكات سبعه) [*Ask.*] Osmanlı devletinin Mısırdaki 7 ocaktan ibaret olan askerî teşkilâtına verilen addı.

BÖLÜKBAŞI (بلوك باشى) [*Ask*] Yeniçeri ocağı teşkilâtında ağa bölüklerinin bölük kumandanlarına verilen addı. Bunların en kıdemlileri de başbölükbaşı adını taşırdı. Altı bölükbaşı vardı. Bunların atlarının eyerlerinde bir bozdoğan ile bir kalkan asılı idi. Padişahın camiye çıkışında müzeyyen elbise ve haşalar ile bulunurlar ve ellerinde mızrak yerine uzun bir kamış tutarlardı. Başlarında börk yerine kıymetli taşlar ile süslü serpuş taşırlardı. Kanuni devrindeki bölükbaşıların yevmiyeleri 9 akçe idi. Bilâhara sayıları ve ulûfeleri de artmıştı. Ağa bölükbaşıları timara çıkacak olurlarsa kale muhafızlığı hizmetinde bulunurlar ve zamanına göre 8000 veya 15000 dirlik alırlardı. Yeniçeri ocağındaki bölükbaşıdan başka kapıkulu süvarisinin de her bölüğünün bölükbaşıları ve bundan başka sarıca, sekban, levent ve tüfekçi denilen eyalet ve maiyet teşkilâtlarındaki askerlerin de bölükbaşıları bulunurdu.

Eskiden mülki teşkilâtta muhtelif işçi gruplarının reislerine de bu ad verilirdi.

BÖLÜĞE EL ÖPMEK (بلوگه ال اوپمك) [*Ask.*] Yeniçeri ağalığı münhal olunca açılacak katar ağalığına (çorbacılık) mahreç olurdu, işte bu çorbacılığa «bölüğe el öptü» tâbiri kullanılır, ve bir miktar caize verilerek terfi edilirdi.

BÖLÜK EMİNİ (بلوك اميني) [*Ask.*] Çavuş ile onbaşı arasındeki küçük zâbite verilen unvandı. Bu vazifeye okur yazarlar geçirildiği için işleri bölük ve taburlarda yazıcılık yapmaktı.

BÖLÜKLER HALKI (بلوكلر خلقي) [*Ask.*] Osmanlılarda askeri teşkilâta ait ıstılahlardandı. Bölükler halkı, altı bölüktü. Onlar da şunlardı: Ebna-i sipahiyan, silâhdaran, ulûfeciyan-ı yemîn, ulufeciyan-ı yesar, guraba-i yemîn, guraba-i yesar. Birinci Sultan Ahmet zamanına ait olarak Aynî Ali Efendi tarafından «Risale-i Vezifehâran ve Meratib-i Bendeğân-ı Âl-i Osman» unvaniyle vücuda getirilen eserde (s. 91) bölükler halkının mecmuu yirmi bin sekiz yüz altmış dokuz nefer olarak gösterilmekte, bir senelik yevmiyeleri olmak üzere de «130,657,816» akçe kaydedilmektedir.

BÖLÜKLÜLER (بلوكلیلر) [*Ask.*] Yeniçeri teşkilâtında kullanılan bir tâbirdi. İlk teşkilinde bin neferden ibaret olan yeniçeriler tedricen arta arta Kanuni Sultan Süleyman devrinde 165 ortaya çıkarılmış, sonraları ise bu miktar 196 ya kader yükselmiştir. Bu 196 ortadan 1-61ortaya «ağa bölükleri», 1-101 ortaya «cemaat», 1-31 ortaya da «sekban bölükleri» namı verilmişti. Bunlardan ağa bölüklülerine sadece «bölüklüler» de denilirdi.

BÖRK (بورك) [*Kıy.*] Yeniçerilerin kullandıkları başlığın adiydi. Beyaz çuhadan veya keçeden yapılırdı. Alt tarafı şerit şeklinde sırma ile işlenir, ön tarafına sarı tenekeden bir kaşıklık ilâve olunurdu Kaşık yoldaşlığının yeniçeriler indinde büyük ehemmiyeti olduğu cihetle bu kaşıklığa birer kaşık sokarlardı.

Börk, Osmanlı kıyafetinin ilk tanzimi sırasında ve Orhan zamanında keçe külâhlara verilmiş bir isimdir.

Daha sonraları bilâistisna bütün Müslümanların börk giymesi usul ittihaz olunmuştur. Yeniçeri ocağının ilgasını mütaakıp fesin resmî serpuş ittihazına kadar Müslümanların başlarına giydikleri hep börktü.

Yıldırım Bayezit zamanında Beylerbeyi Timürtaş Paşa bunu orduya kabul ettirmiş, Fatih zamanında da işlemelerle tezyin kılınmıştır.

Kıymetli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Yeniçerilerin börk ve elbiseleri» başlığı altında (Osmanlı devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, c. 1, s. 263) börk için şunları yazıyor:

«Yeniçeriler, başlarına Ahilere mahsus olan beyaz keçeden mamul börk giyerlerdi, bu börk'e yeniçeri keçesi ismi verilmişti. Bu beyaz börkü, yeniçerilerden ve bazı serhadlerde kul kardeşlerinden başka hiç kimse giyemezdi. Yeniçeri keçesinin irtifaı bir buçuk kadem (takriben kırk beş santim) olup bundan sonra arkaya devrilen ve ayrıca tiftikten yapılan kısma yatırtma ismi verilmişti. Bu ilâve kısım Hacı Bektaş-ı Veli'ye ait kısımdı. Yatırtma geniş olup omuzlara kadar iner ve yeniçeri yürürken omuzlarına vururdu. Keçenin bu arka kısmı enseyi örter, yağmur, kar ve soğuktan muhafaza ederdi.

«Börkün başa girecek ağzına üç, dört parmak eninde gümüş veya altın kılaptandan bir zırh geçirilmişti, bundan başka börkün en tepesinde ve arkaya devrilecek yerde bir demir çember vardı. Bu çemberden sonraki kısım arkaya yatardı ki daha evvel de söylediğimiz gibi buna yatırtma denirdi.

«Busbek, yeniçeri keçesi hakkında şöyle diyor:

«Bunlar, topuklarına kadar inen bir esvap giyerler, başlarındaki serpuş bir kaputun kollarından ibarettir. Serpuşun bir kısmı başı sarar, bir kısmı da arkaya enseye çarpar, altlarında gümüşten mustatil biçminde yaldızlı, madenî bir parça vardır.

«Börkün ön kısmında gümüşten veya yuvarlak bir madenden yapılmış olan ve yünlük denilen tüylük (kaşıklık) ve Busbek'in mustatil olduğunu söylediği kısım, kıymetli ve kıymetsiz (yeniçerinin servetine göre) taşlarla süslü olup börkün ön kısmından yukarıki çembere kadar devam ederdi.

«Yeniçeri kumandan ve zâbitleri rütbelerine göre yünlük (tüylük) kısmına, başlarına taktıkları sorguçlarla arkalarından bellerine doğru inen tüylerin uclarını sokarlardı. Bundan dolayı bu kısma (tüylük) derlermiş. Yeniçeriler, keçelerine hiçbir şey koymazlar, yalnız serdengeçti olanlar başlarına sorguç takabilirlerdi. Keçelerin bir kısmı da vardı ki bu da yünlüksüz (tüylüksüz) ve kuka olup bunu da yine ocaktaki bir sınıf yeniçeriler giyerlerdi. Bu kayıtlara göre dört türlü börk vardı: yünlüklü keçe, yünlüksüz keçe, üsküf ve kuka.

«Yünlüksüz keçe, öndeki tüy takılacak yerine sonradan kaşıklık da denilen yatırtmalı keçedir. Bunu yeniçeriler giyerlerdi. Bu börkün başa giyilecek kısmı çepçevre kâğıt üzerine nakışlı idi. Bu nakışa «daltaç» ismi verilmişti. Bunun üzerindeki nakış üsküfün aynı ise de onun gibi sırma işlemeli değildi. Kâğıda nakşolunmuştu. Ocak ananesine göre bu daltaç resmini Akşemseddin'in halifelerinden biri göstermiştir.

«Yünlüksüz keçe ise, öndeki tüy takacak börkü gümüşten veya madenden yapılmış şekl-i mahsusu olmıyan börk idi, bunu acemi ocağının kethüdasiyle, başçavuş, ahçıbaşı ile yeniçeri ağasının bir yere gidişinde ve merasim haricinde maiyetinde bulunan gedikli mehterleri ve küçük çavuş giyerlerdi.

«Börk'ün bir kısmı da üsküf olup başa giyilecek ağzı dört beş parmak enliliğinde sırma işlemeli idi, ve arkaya yatırtması yoktu. Fatih Sultan Mehmet zamanına gelinciye kadar padişahlarla ümera, muharebe zamanında başlarına yayabaşı börk'ü giyerlerdi. Yeniçeri keçesinin bundan sonra rütbe ve dereceye göre turna telli, balıkçıl telli, sorguçlu, sorguçsuz şekilleri vardı. Kuka, yayabaşı keçesi gibi ise de üsküflü ve süpürge sorgucu yoktu. Tüylüğüne turna teli takılırdı.

«Yeniçeriler başlarına keçeyi eğri, orta ve bölük kumandanları ile atlı sekbanlar ise düz giyerlerdi. Yeniçeri börklerinin arkasında yatırtma olduğu halde yayabaşılarda bu yoktu. Bundan başka yayabaşıların keçeleri dört, beş parmak sırmalı yani üsküf idi.»

Saltanat tacın giyen âlemde mağrur olmasın
Nice saltan börkün almıştır begim bad-ı hazan
Baki

Kürküne, börküne bakma aslâ
Örf-ü zarf âdemi etmez âlâ
Sümbülzade Vehbi

BÖRK-İ HORASANİ (برك خراسانی) [*Kıy.*] Osmanlı Saltanatının kurucusu Osman Gazi tarafından giyilen bir nevi başlığın adiydi. Fes büyüklüğünde kırmızı kadife veya çuhadan yapılır, üzerine Tatar üsulünde destar sarılırdı.

BRİK (بریك) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan yelkenli harb sefinelerinden beşinci sınıfı teşkil eden bir geminin adıdır. «Korvet» ten küçüktü. İki direği de kabasortu armaliydi.

BUCAK (بوجاق) [*Sar.*] Padişahların erkek ve kız çocuklarının oturdukları yerler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Şehzadelerle sultanlar, anaları ayrı olsa bile, «bucak» adı verilen dairede yaşarlardı. Bunların, bucağın içinde ayrı daireleri vardı. Bunlara da «Ev» denilirdi.

BUCARDA (بوجاردا) [*Mim.*] Çimento döşemelerin üstünden geçirilen merdanenin adıdır. Bu alet, uzun sapından tutularak çekilir ve bir mil üzerinde döner demir bir üstüvaneydi.

BUÇUK (بچق) [*Ask., Mal.*] Yarım yerinde iki buçuk kuruş, dört buçuk metre kumaş gibi şimdi de kullanılan bu tâbir, yeniçeri ocağında yarım akçe mânasına gelir ve efrada terakki suretinde yapılan yarım akçelik zamma «buçuk vermek» denilirdi.

BUÇUKÇU (بچقجی) [*Sar.*] Padişahın alay ile camiye çıkışında vereceği sadakaları taşıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu vazife silâhdar bölüğü efradına verilirdi.

Bu işe tâyin edilenler, başka yere tâyin edilinciye kadar bu hizmette bulunup değiştirilmez ve miktarı da artıp eksilmezdi. Yani gedikti. Tâyin, «rüûs-i hümayun» denilen bir berat ile olurdu.

BUÇUK VERMEK (بچق ویرمك) [*Ask.-Mal.*] Yeniçeri ocağı efradına terakki suretinde yapılan yarım akçe zam hakkında kullanılır bir tâbirdi. Herhangi bir nefere maaş zammı olarak buçuk, yani yarım akçe terakki verildiği zaman o yeniçerinin yayabaşı veya odabaşısına elli akçe vermesi kanundu.

BUDİN (بودین) [*Coğ.*] Eskiden Peşte şehrine verilen addı. «Bedun» suretinde de kullanılmıştır. «Budum» suretinde kullanıldığı da, elden çıkması üzerine yazılan 12 beyitlik şiirden anlaşılmaktadır:

Geldi düşman, bağladı cümle râhım der Budum
Ser çekip burcum eflâke çıktı der Budum

BUGAT (بغات) [*İda., Fık.*] Ülülemrin haklı olan emîrlerine haksız olarak isyan edip bir bölgeyi zorbalığı altına alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan bu tâbir bâgi'nin cemidir. Mânası zulüm, taaddi, fesada sây, fenalığa düşkünlük demektir. Istılahta ülülemrin emirlerine haksız olarak uymamak, zorbalık yapmaktır. İslâm tarihleriyle muameleri şer'î hükümlere dayanan Müslüman devletleri tarihlerinde bu kelimeye sık sık tesadüf olunması esasen daha ziyade dinî mahiyeti haiz olan bu tâbire bir renk verdirmiştir. Ehl-i huruç, yani halife ve ülülemr aleyhine başkaldıran fırkalar şer'an üç kısımdır:

1) Kutta-ı tarik,
2) Bugat,
3) Havariç.

1 — Kutta-ı tarik; itaatten huruç ile katl-i nüfus ve gasb-ı emval fezayihinde bulunan ve ebna-i sebilin emniyetini selb ve izale eyliyen eşkıya gürûhudur. Bu da dört kısımdır:

a) Şekavet ve kat-ı tarik cüretinde bulunup ancak katil ve gasıp gibi bir gûna mefsedet ikaına fırsat bulmadan tutulanlardır. Bunların cezaları tazir ve darptan sonra hapis ve tevkif edilmektir. (اوینفوا من الارض) ayet-i kerimesindeki nefiyden murat bu hapistir.

b) Yalnız şirkat ve mal gasbedenlerdir. Bunların şer'an cezaları şirkat ettikleri malın beheri için nisab-ı şirkate (10 dirhem gümüş veya bu kıymette olan bir mal) bâliğ olursa alelhilâf bir eli bir ayağı kat'olunmaktır.

e) Yalnız katl-i nüfus fazihasında bulunanlardı. Bunlar cezaen yani (حدًا لا قصاصًا) katlolunup namazları kılınmıyarak defnolunurlar. Bu bapta veliy-i maktulün affı sahih değildir.

d) Katl-i nüfus ve gasb-ı emval cüretinde bulunanlardır. Bunların cezaları şu altı suretten biriyledir. Evvelâ kat' sonra katil, veya kat badehu salp veya her üçünün icrası, yahut katil ve salp, yahut yalnız katil veya yalnız hayyen salp olunmaktır.

2 — Bugat; an te'vilin daire-i itaatten huruç eyliyen zümredir. Bunlara evvelâ nasihat edilerek şüpheleri def ve izale olunur ve inkıyat ve itaate davet edilir. Fikir ve isyanlarında ısrar ederlerse katilleri ve led-el-icap hasır ve tazyik edilmeleri lâzım olur. Esirlerinde halife muhayyerdir; isterse katleder, isterse tövbe ve rücu edinciye kadar hapseyler.

Ehl-i bâgi ile harb edip katlolunanlar şehit olmakla bilâgasil kanlariyle defnolunur ve namazları kılınır. Bâgilerden katlolunanlar ise gasil ve tekfin edilerek bilâsalât defnedilir.

3 — Havariç; bunlar an te'vilin isyan ederlerse de bugat gibi yalnız itaatten huruç ile kalmıyarak mal ve canı istihlâl ve mezhep ve akaidi istikbah gibi birtakım mefasidi iltizam ederler. Bu sebeple bunların hüküm ve cezası bilittifak bugatın cezası gibidir.

BUĞDAY (بغداى) [*Öl.*] Eskiden kullanılan ölçülerden birinin adiydi. «Dirhem» in küsuratından sayılırdı. Dirhem dört kısma taksim edilerek beher kısmına «denk», her denk dörde ayrılarak her bir kısmına «kırat», bir kırat dörde taksim edilip beher kısmına «buğday», buğday da dörde ayrılarak her bir kısmına «fitil», bir fitil ikiye bölünerek her birine «nakir», her nakir ikiye taksim ile her bir kısmına «kıtmir», her bir kıtmir yine ikiye ayrılarak beher kısmına «zerre» denilmiştir. Bir buçuk dirheme «miskal», kırk dört okkaya «kantar», dört kantara «çeki» denilirdi.

BUĞ GEMİSİ (بوغ كيمسى) [*Bah.*] Eskiden buhar ile işliyen gemiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buğ, duman demektir. Benzerliğinden dolayı ilk zamanlarda buhar yerinde kullanılmıştır. Osmanlılar zamanında ilk vapur hicrî 1243 (1827-1828) te alınmış, «buğ gemisi» adı verilmiştir.

BUHURDAN (بخوردان) [*San.*] İçine kül ve ateş konarak üzerinde buhur yakılan aletin adıdır. Buhur, tütsü, yakılacak güzel kokulu şey demektir. Doğrusu «bẹhur» ise de «buhur» şeklinde şöhret bulmuştur Ödağacı, amber, günlük gibi yandığı vakit güzel kokan şeyler o nevidendir. Ödağacı tozu gülsuyu ile hamur yapılarak kalem, yahut kurs şeklinde kurutulur, camilerde, mesçitlerde, tekkelerde, evlerde mevlût okunmak gibi dinî merasim yapıldığı zaman, kalabalık dolayısiyle bozulan havanın ıslahı için, yakılırdı. Kiliselerde günlük yakılmaktadır.

Altın, gümüş, bakır, pirinç, porselen, fayans ve topraktan muhtelif şekillerde yapılırdı. Sadeleri olduğu gibi pek musanna olanları da olurdu. Şamdan şeklinde ve birkaç kollu bulunanları da vardı.

Buhurdanların altlarına bir de tabla konur ki buna «buhurdan tablası» denir.

Buhurdanların Şam ve Yemende yapılmış olanları meşhurdur.

Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde kıymetli buhurdanlar mevcuttur.

Antika işlerindeki bilgisiyle tanınan Nureddin Rüştü Büngül, eserinde (Eski Eserler Ansiklopedisi s. 49) aşağıdaki izahatı veriyor:

«Bakırdan, gümüşten, altından, hattâ pirinçten yapılanları da vardır. Bunların bakırdan sanatkârane müşebbek dedikleri bir tarzda ajurlu işlenip cıva yaldiziyle yaldızlanan kısmı çok kıymettardır. İçlerinde 100 liraya kadar satılanlar görülmüş olup bunlar hep İstanbul mamulâtıdır. Adına «tombak» da derler ve bu suretle damgalananlar da vardır. Bundan başka gümüş çakmaklarla işlenenler, eski Şam ve Yemen buhurdanlarından daha fazla edenleri vardır. Bu buhurdanlar mutlaka yanlarında bir de gülâbdanla beraber satılır. Bir de Arap buhurdanları vardır. Büyük ve daha sanatlı bir tarzda olur. Bunlar, kandil gibi hem asılacak ve hem de yere konulabilecek vaziyettedir. Müzede bunlardan bir tanesi vardır. Bu buhurdan büyük ve gümüşten mamuldür. Her tarafı savatlı ve necef taşlariyle müzeyyendir. Resmi, kandil bahsinde görülecektir. Ve bunların pek çok envai olup bir liradan beş yüz liraya kadar satılanları vardır. Hattâ fayanstan Çin ve Saksonya'dan yapılanları da görülmüştür.»

Yanardı ateş-i aşkiyle yer yer çifte mıcmerler
Buhurdanlar semaya neşrederdi amber-i sârâ
Lâ

BULAŞIKÇI DEDE (بولاشيقجى دده) [*Sof.*] Mevlevi tarikatı tâbirlerinden olup «Matbah-i

Şerif» in oldukça mühim vazifelerinden biri sayılırdı. Maiyetinde dergâhın vaziyetine göre yardımcıları bulunurdu. Yemek kabları mutfakta yıkanırdı. Kaşıklar da büyük bir dikkatle yıkanıp kurulanırdı. Somatların temizliğine bilhassa çok ehemmiyet verilirdi.

Küçük bir dergâhtaki bulaşıkçı dede temizlik işlerini kendisi yapar, büyük dergâhta ise maiyetindekilerin gördükleri bu işleri mütemadiyen takibederdi.

BULGARİ (بلغاری) [*San.*] Bir nevi sahtiyana verilen addır. Bu tâbir Afganistan'da, İran'da, İtalya'da, aynı mânada el'an yaşamaktadır.

BULUŞMA (بولوشمه) [*Sar.*] Saray ağalarının akraba ve dostlariyle kavuşmaları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ağalardan biri akraba veya dostlarından birine mülâki olduğu zaman «mülâki olma», «kavuşma» yahut «görüşme» denilmez, «buluşma» denilirdi. Buluşma, diğer üç tâbirle müteradif elfazdan olduğu halde sarayda, hassaten ağalar hakkında, diğerleri kullanılmaz, munhasıran «buluşma» tâbiri istimal olunurdu.

BULUT (بلوط) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Yılana benzer bir surette yapılan şekillere verilen isimdir. Bunların bir kısmı buluta benzediği için o ismi almıştır. Çin'de yapılan ejderha şekillerinin şer'an memnuiyetine binaen o makama kaim olmak üzere bu şekiller kabul edilmişti.

BUMBARTA (بومبارته) [*Bah.*] Kıçı aynalı ve iskota armalı çırmıktan büyük yelken gemilerine verilen addır.

BUNDİKİ (بندق) [*Mes.*] Venedik hükümet ve parasını gösteren bir tâbirdi. Arapça vesikalarda «tüfek ve dane atan» mânasını ifade eder. Bundukaniyye ise otel demektir.

BUNKAR (بونقار) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adiydi. Evliya Çelebi (c. 1, s. 639) «Yusuf ve Züleyha» müellifi Hamdi Çelebi'nin oğlu Şemsi Çelebi tarafından icadolunduğunu, ekseriya paşa ağavatının çaldığını yazar.

BURANDA (براندە) [*Bah.*] Geceleri iki nihayetlerinden kemerlere talik olunarak içinde yatılmak ve gündüzleri de yatak takımını havi olduğu halde pranpete konulmak üzere 6 kadem uzunluğunda ve 4 kadem genişliğinde yelken bezinden yapılan yatak askılarının adıdır. Burandaların pranpete vazı ve istif olunması efradın yataklarının ayak altında kalmaması, ıslanmaması, ezilmemesi ve kirlenmemesi mülâhazalarına mebniyse de asıl sebebi muharebe esnasında güvertede bulunanların, düşmanın şişhanesinden hıfız ve emin olmak üzere geminin etrafında bir nevi siper hâsıl olmak içindi.

BURÇ (برج) [*Mim.*] Kale duvarlarında, genişliğinden fazla yüksekliği olan dairesi, murabba ve çok köşeli olarak yapılan müdafaa kulelerine verilen addır. Burç-u baru diye, baru denilen kale duvarları ile bunların boyunca ve onlarla bitişik olarak fâsılalarla yapılan çıkıntılı kulelerin heyet-i mecmuasına denir.

Burç, aynı zamanda astronomi ıstılahı olarak kullanılır, cem'i buruç'tur. Yıldız topluluklarının aldıkları şekle göre on ikiye ayrılır. Bunların hepsine birden «Mıntakat-ül-buruç» denir. On iki burcun ayrı ayrı isimleri vardı. Hamel burcu, Sevir burcu, Cevza burcu gibi.

Bir burc-u makam tatmuş olmağa
Kim olmaz ona nesim-i hemrah
Fuzuli

§ [*Ast.*] Gökteki birtakım yıldız topluluklarına bu ad verilmiştir. Burç taksimatı pek eski zamandan beri nazar-ı itibara alınmış ise de on iki burcun hangi kavim tarafından ihdas olunduğu katiyetle bilinmemektedir. Şarkın eski nüeum kitaplarında «Hermez Hakîm» diye ismi geçen ve hüviyeti hakkında sarih malûmat mevcut olmıyan Mısırlı veya Yunanlı bir âlim - kadim Yunan müelliflerinin rivayetine göre - ilk defa mıntakat-ül-buruç ve burçlardaki suret-i kevkebiyelerden bahsetmiştir. Bunu İdris Peygambere nispet edenler de olmuştur. Eski Mısırlılar on iki burca kâh canavarların, deniz hayvanlarının, kâh mukaddes addettikleri kuşların isimlerini vermişlerdir. Bazı müverrihler Mısırlıların Yunanlılardan, hattâ Geldanilerden burçların isimlerini aynen aldıklarını iddia etmekte iseler de bu husus henüz tamamiyle ispat edilmiş değildir.

Güneşin günlük hareketinden başka yıldızlar arasında garptan şarka doğru zâhirî bir hareketi vardır. Bu hareket şu suretle anlaşılır: Güneşin mukabilinde, yani ondan on iki saat sonra nısf-ün-nehardan geçen yıldızlar her gün aynı değildir. Güneş bir sene nihayetinde aynı noktaya avdet eder. Yıldızların arasında katetmiş gibi görünen sema küresi büyük dairesine «küsuf dairesi» denir. Sema küresi küsuf dairesinin her iki tarafındaki sekiz buçuk derecelik kısmını kudema «mıntakat-ül-buruç» tesmiye etmiştir. Bu mıntakada seyyarelerin büyük ve küçüklerinin mühim bir kısmı hareket eder. İtidal noktasından itibaren küsuf dairesi otuzar derecelik on iki kısma ayrılır. Her

birine burç ismi verilir. On iki burcun adları şunlardır: Hamel, Sevr, Cevza, Seretan, Eset, Sümbüle, Mizan, Akrep, Kavs, Cedi, Delv, Hut. Burç kelimesi ekseriya «suret-i kevkebiyye» yerinde kullanılır. Filvaki kudema burç diye küsuf dairesi kutbundan geçen on iki büyük dairenin sema küresi üzerinde, tıpkı portakal dilimleri gibi ayırdığı on iki parçayı kast ederdi. Müneccimlerin ıstılahında burç denildiği zaman güneş ile seyyarelerin menzilleri sayılan bu on iki burç anlaşılır. Batlamyos, yirmi biri şimalde, on beşi cenupta, on ikisi vasatta muaddil-ün-nehar etrafında güneşin bir sene zarfında kateder görüldüğü mahreçlerinin bulunduğu noktada olmak üzere mecmuu 48 burç saymıştır. Bu 48 burç bin yirmi dokuz yıldızdan ibaret olup 361 i şimal burçlarında, 318 i cenup burçlarında, 350 si de mıntakat-ül-buruç denilen orta mıntakadadır. Bu burç mıntakaları üzerindeki on iki burç bir sene zarfında âdeta güneşin birbirini mütaakıp uğrak yerleri gibi mülâhaza olunur. Amerikanın keşfinden sonra burçların sayısı 117 ye kadar çıkarılmış olmakla beraber on iki burç yine aynıdır. Bununla beraber bu on iki burç itibaridir. Alemi katî olmak üzere arz olunan altı dairenin tasnifi ile hâsıl olan on iki kıtadan biri demektir. Yani birer cümle-i kevkebiyye değil, onunla itibar olunan birer mıntakadır. Burç bu mânaca telâkki olunacak olursa bu on ikiye munhasır olur. Heyet kitaplarında bu on iki hakkında ıstılah olmuş, diğerlerine burç denilmeyip suret tâbir edilmiştir. Mıntakat-ül-buruca isabet eden suret-i kevkebiyyeler itidal noktasının yani küsuf dairesi ile muaddil-ün-nehar tekatu noktasının ricati, şarktan garba doğru senede elli saniyelik hareketi, dolayısiyle burçlara intıbak etmez. Bunların tevafuku ancak 25695 senede bir vâkı olur. Güneş, burçların her birinde bir ay bulunur. Fakat mıntakanın suret-i kevkebiyyelerinde kaldığı müddetler birbirine müsavi değildir. Meselâ «Akrep» suret-i kevkebiyyesinde altı, «Sümbüle» de ise kırk beş gün durur. Diğer taraftan Şems « elhavva ve elhayye » suret-i kevkebiyyesinden mürur eder. Lâkin buna tekabül eden burç yoktur.

Burçların başlangıcı güneşin burçlara dâhil olması iledir: Hamel (ilkbahar), Seretan (yaz), Mizan (sonbahar), Cedi (kış).

Burç'un cem'i buruçtur. On iki burç yerine «buruc-i isna aşer» tâbiri kullanılmaktadır.

Haml ü Sevr ile Cevzada olur fasl-i bahar
Seretan ü Eset ü Sümbüledir yazda karar
Tuttu güz faslını Mizan ile Akrep dahi Kavs
Cedi vü Delvle Hut olda zimistana medar .
Lâ

BURGU (بورغو) [*Mus.*] Nefes sazlarından birinin adı idi. Nefirden daha uzundu. Ucu kıvrık olursa kürrenay adı verilirdi. Nefir ve kürrenay gibi çalınırdı. Bu sazlarda delik yoktu.

BÜRGUS (برغوث) [*Mes.*] Suriyeliler tarafından bir kuruşluk Osmanlı gümüş parasına verilen addı. Arapça pire demek olan bu kelime, küçüklüğü sebebiyle, elden kolaylıkla düşmesinden dolayı bu isim verilmişti.

BÜRHANİYYE (برهانيه) [*Sof.*] Ahmediyye tarikatının altı şubesinden birinin adiydi. Ötekiler de şunlardı: Sinaniyye, Uşşakiyye, Ramazaniyye, Cerrahiyye, Mısriyye.

BURLUTA (بورلوته) [*Bah.*] Eski zamanlarda düşmanın harb gemilerini yakmak için kullanılan gemilere verilen isimdir. Bunlara «ateş gemisi» ve «frogra cuvara» da denilirdi.

Burlutalar, yapılışlarına nazaran birkaç nevi idi. Büyüklük cihetiyle de başlıca iki sınıfa ayrılırdı: bu sınıflardan biri âdeta « uskuna » büyüklüğünde gemilerdi. Ancak bunlarda ötekiler kadar sağlamlık lâzım olmadığı için gayet hafif ve narin olarak yapılırlardı. Kıç taraflarında iki büyük cankurtaran lumbarı vardı. Bu gemilerin tekne, arma vesairesi ve ambarı iştial kabiliyeti olan maddelerle doldurulurdu. Yakıcı maddelerle dolu olan işbu gemiler düşman donanması üzerine sürülürdü. Gerilerinde birer sandal bulunurdu. Bu sandal, ateşlendikten sonra bırakılan gemideki taifenin kaçmalarını temin içindi. Maharetli ve cesur olan bu gemiciler lumbarlardan kendilerini denize atarlar ve yüzerek gerideki sandala çıkarlardı.

Ancak bu gemilerin yakıldıktan sonra istenilen istikamete sevk ve tevcihi müşkül olduğundan açık denizlerde donanma aleyhine kullanılamayıp daima limanda demirli bulunan sefineler üzerine sevk edilir ve nadiren sahillerde de kullanılırlardı.

Burlutaların diğer sınıfı âdeta şimdiki «kik» ler biçiminde ve fakat daha büyük ve cesametine nispetle çok hafif kayıklardı. Bunlar da ötekiler gibi kendileri yanmak üzere tertibolunurlar, kürek çekmekte kuvveti ve gemicilikte maharet olan efradın fedailerinden terekkübeden gemicilerin idaresinde sevk edilirlerdi. Bu gemicileri kurtarmak için arkalarından bayağı sandal ve kayık gönderilirdi. Yakılması istenilen gemiye yanaşılınca yakılır, taifeler denize atlamak suretiyle canlarını kurtarırlardı.

Bunların birtakımları da yanan neviden değildi Lüzumu kadar yakıcı maddeler aldıktan sonra düşman gemileri üzerine hücum ederler, yanlarına sokulabildikleri gemilere hususi aletlerle ateşlerini atarlardı. Bunlardan bazılarının baş taraflarında bir fevvare i ateşin suretinde lâyenkati ateş püskürür birer madenî üstüvane bulunurdu. Bu müthiş aletle müsellâh olan bir kayık, düşman gemisine sokulduğu zaman gemiye ateş verinciye kadar oradan ayrılmazdı. Halbuki, bu misillû fevvareler gemilerde de bulunduğu için onlar tarafından mukabil ateşe mâruz kalırlar ve bazı defa düşman gemilerini yakmağa savaşırlarken kendileri yanarlardı.

Ateş kayıkları deniz içinde de sönmiyecek bir kısım yakıcı madde kullandıklarından ahşap olan eski gemiler için çok tehlikeli sayılırlardı.

Bu mühlik vasıta yakın vakitlere kadar deniz muharebelerinde kullanılarak, yüzünden pek çok donanmaların mahvına muvaffakıyet hâsıl olmuşsa da harb sefinelerinin zırh ve çelikten imaline başlanıldıktan sonra burlutaların artık bir işe yaramıyacakları tahakkuk ettiği cihetle istimallerinden sarfınazar olunmuştur. Bununla beraber fen erbabı bunları büsbütün terk olunmuş bir halde bulundurmayı, daha doğrusu zırhlıları tamamen başıboş bırakmayı da tecviz etmiyerek başka bir kalıba ifrağa çalışmışlar ve kullanış tarzlarını göz önünde tutmak suretiyle şimdiki deniz muharebelerinin ehemmiyetli silâhı hükmünde olan « torpido » ve «torpido istimbot» ları icada muvaffak olmuşlardır. Filhakika teemmül edilecek olursa torpidoların içindeki tahrip maddesi müştail eczadan ibaret olduğundan şu suretle sonraki ihtira evvelkinin ıslah ve ikmal olunmuşu demek olduğuna şüphe bırakmaz.

Burlutalar torpido istimbotların icadına sebebolmuştur. Filhakika ilk torpidobotlar zamanlarına nazaran en seri ve en hafif gemilerden bulunurlardı ve başlarında on metre veya daha ziyade uzunlukta bir gönder (sırık) bulunur ve o sırığın ucunda patlayıcı mevat asılı olarak dururdu. Düşmana yanaşılınca müsademe suretiyle patlatılır ve düşmana tahribat verdirilirdi. Kendi kendine iştial edebilecek şekilde olanları da vardı.

Ekseriyetle istimbotun iki yanına asılarak düşmana takarrübedilir ve bu veçhile tahribatta bulunurdu ki 1293 harbinde Tuna'da Seyfi monitoru Ruslar tarafından bu şekildeki torpille batırılmıştı.

BURMA (بورمه) [*Hal.*] Giritte Hıristiyanlara teaddide bulunan İslâmiyetin dinî hükümlerinden habersiz ve cahil Müslümanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BURMA BIYIK (بورمه بيق) [*Kıy.*] Bükülmüş, kıvrılmış bıyık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bıyığın kıvrılabilmesi için uzun olması lâzımdır. Diğer bıyık tâbirleri de şunlardır: Çar ebru, ter, kaytan, nevhat, pis, kırpık, pırasa, yastıklı.

BURMA SARIK (بورمه ساريق) [*Kıy.*] Serpuşun üzerine sarılan sarıklardan bir nev'inin adı idi. Burma şeklinde olduğu için bu isim verilmişti. Eskiden acemi oğlanları taşrada bulundukları veya hizmete gönderildikleri zaman başlarına böyle sarık sararlardı.

BURNU BÜYÜK (بورنی بويوك) [*Hal.*] Azametli, kibirli, kendini beğenmiş yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BURNUNDAN DÜŞEN BİN PARÇA (بورنندن دوشن بيك پارچه) [*Hal.*] Hiddetli, sinirli, müteessir, mükedder yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BURNUNDAN KIL ALDIRMAMAK (بورنندن قيل آلديرمامق) [*Hal.*] Her şeye karşı hiddetli davranmak, kendinden bahsettirmemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BURNUS, BORNOZ, BORNUZ (بورنوس) [*Kıy.*] Eskiden kadınların kırlarda ve gezme yerlerinde giydikleri kolsuz geniş yeldirmenin adı idi. Hamamdan çıkınca kurunmak için giyilen kollu ve geniş havluya da bu ad verilir.

Arapların üste giydikleri geniş ve dörtköşe mantoya da burnus denilir.

BURSA ÇEKMESİ (بروسه چكمه‌سی) [*San.*] Bir çizgisi ipek, bir çizgisi iplik olan ve yollu yollu dokunan kumaşın adıdır. Bu kumaş Bursa'da dokunduğu için o ismi almıştı. Orta derecede bir kumaştı.

BUYRULTU (بيورلدی) [*Ida.*] Küçük bir makamdan büyük bir makama veyahut bir şahıs tarafından herhangi resmî bir makama sunulan kâğıt üzerine o makam sahibi tarafından emir mahiyetinde yazılan yazı hakkında kullanılır bir tâbirdi. Eskiden defterdar, kaptan paşa, veya emsali memurların bir iş hakkında sadrazama yazdıkları kâğıtlara sadrazam tarafından yazılan yazılar birer buyrultu idi. Yine büyük makam sahipleri tarafından kendi memuriyet daireleri dâhilindeki memurlara, emir mahiyetinde olarak, yazılan tamimlere de « buyrultu » denilirdi. Bu buyrultuların sonu « deyu » ile biterdi.

Buyrultuda, buyrultunun kime yazıldığı

gösterilmemişse ona da «açık buyrultu» denilirdi.

Vaktiyle vezirlerle beylerbeyiler, kanunen haiz oldukları salâhiyete istinaden, yazdıkları buyrultulara, padişahlar gibi, «tuğra» çekerlerdi. Ancak padişahlar namına yazılan fermanlarla emsali kâğıtlarda tuğra, kâğıdın tam ortasına çekildiği halde memurların yazdıkları buyrultulardaki tuğralar ortaya değil, kâğıdın sağ kenarına çekilirdi. Esasen valilerin tuğraları o biçimde imzadan başka bir şey değildi.

Buyrultulara «badesselâm inha olunur ki» ibaresiyle başlanırdı.

İstanbul kadısı veya bunun gibi maiyeti sayılan biri tarafından yazılan takrir veya ilâm üzerine sadrazamın «tasvip» ve «red» şeklinde yazdığı şeylere «işaret-i aliyye» denilirdi. Tevcihata mütaallik kâğıtlar sadarete gönderilir, sadrazam tarafından «tevcih oluna» buyrultusu çekilirdi.

Muhtar ve ihtiyar heyetine seçilenler hakkında bunların seçildiklerine dair yazılan kâğıtlara, köyün âşarını iltizam eylediklerine dair yazılıp mültezimlere verilen açık emirlere de buyrultu denilirdi.

BÜCENTOR (بوجنتور) [*Bah.*] Venedik dukalarının Adriyatik denizi merasim ve alaylarında bindikleri saltanat kalyonuna verilen addır.

BÜDELÂ (بدلا) [*Sof.*] Ricalûllahtan yedi kimseye alem olmuştur. Bir mahalden diğer mahalle sefer eden bir adam, kendi şekil ve kıyafetinde kendi hayat-ı mâneviyesiyle hay, kendinin ef'al-i mahsusasını ayniyle fail diğer bir adama terk eylese ve suret ve siyrette ikincisi evvelkinin aynı olmasına mebni evvelkinin mefkudiyetini kimse farz edemese şahs-ı saniye bedel denir. Bu surette suret-i ulâda runüma olan suret-i saniye İbrahim Aleyhisselâm'ın kalbi üzerine mecbul bir şahs-ı âlidir. «Büdelâ» bedelin cem'idir.

Bunlar ahyar denilen ve hall-ü akit ashabı olan üç yüz rical cümlesindendir. Bunların kırkına ebdal, yedisine büdelâ, dördüne evtad, üçüne nükaba, birine de kutup ve gavs denilir. Bunlar yekdiğerini bilirler. Hall-ü akt-i umurda yekdiğerinin iznine muhtaçtırlar. Muhiddin-i Arabi «Fütuhat-ı Mekkiye» de yedileri ebdal tesmiye etmiş ve şöyle demiştir: «Hak Sübhanehu ve Taalâ yeryüzünü yedi iklim eylemiştir ve has kullarından yedi kimseyi güzide kılmış ve onların adını ebdal koymuştur ve her iklimi biriyle hıfzeder.»

Bunlara Üveysîlerin küberası da denilir. Çünki zâhirde pîre ihtiyaçları yoktur. Hücre-i Nebevide perverde olurlar: Üveys-ül-Kareni gibi. Bazısı da ehlûllah tarafından mânen terbiye olunurlar: Ebül-Hasan Harkani'nin Bayezid'in ruhaniyetinden terbiye görmesi gibi.

BÜLBÜL (بلبل) [*Bah.*] Kendisine palanganın rigavosu bağlanmak için makaranın alt başına konulan halat veya demirden mamul halkanın adıdır.

BÜLFUDUL (بوالفضول) [*Hal.*] Boşboğaz, münasebetsiz söz söyliyen, kendi kudret ve kabiliyetinin üstünde işlere karışan, haddini bilmez yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan bül, mübalâga edatı olup çok mânasına gelir. Fars kaidesiyle bülfudulân suretinde de kullanılırdı. Bülfudulâne; dangalak, kaba adama yakışacak tarzda, sersemcesine demektir.

Geçti sadr-i bezm-i yâre bülfudul
Lâ

BÜLHEVES (بوالهوس) [*Hal.*] Mizacı mütelevvin, sebatsız, hevesatına mağlûp, aklına geleni yapmak istiyen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Türkçesi «maymun iştahlı» demektir. Farsça bir kelime olan bül, mübalâga edatı olup çok mânasına gelir.

Ey nefs-i bülheves hazerin yok mudur senin
Yoksa neticeden haberin yok mudur senin
Ramiz

BÜRGÜ (برکو) [*Kıy.*] Kadınların başlarını ve yüzlerini örtmek için giydikleri ve büründükleri çarşafa verilen addır. Başörtüsü, namaz bezi gibi örtülere de bürgü denilmektedir. En ziyade Arabistan'da kullanılır. Burgu da derler.

BÜRHAN (برهان) [*Sof.*] Rufai tarikatına mahsus olan şiş vurmak, ateşe girmek ve emsali harikalar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Arapça bir kelime olan bürhan, delil, hüccet, ispat demektir. «Kamus» ta: «Red ve inkâr için söz götürmiyecek surette ispat-ı hakikat eden hüccet-i kaviyyè» suretinde izah edilmiştir.

Rivayete göre hacca giden tarikat müessisi Ahmed-ür-Rufai, Medine'ye dönüşünde mensubini ile Cenab-ı Peygamberin kabr-i saadetini ziyaret ediyor. Selâmına, Aleyhisselâmdan «ya veled-i» cevabı geliyor. Meşhur kıtayı okuması üzerine daha başka iltifata da mazhar oluyor. Bu hal yanındakileri vecde getiriyor. Kimi satır, kimi çekiç alıyor, birbirine vurmağa başlıyor. Bunu gören Ahmet-ür-Rufai ellerini açıyor, bu benim tarikatıma mahsus bir hal olmak üzere kalsın diye dua ediyor, şiş vurmak, ateş yemek gibi harikalar bundan kalıyor.

Tutta beni ol söz ile gâran
Dâvaya gerek gel indi bürhan
Şeyh Galip

BÜRÜMCÜK (برومجك) [*Giy.*] Kıvratma denilen bükülmüş ipekten kıvırcık olarak dokunan çamaşırlık bezlerden birinin adıdır. İplik karışığına «hilâlî» denilirdi. Kolay eskimiyen bürümcük eskiden en makbul çamaşırlıktı.

BÜRÜME (برومه) [*Kıy.*] Başlığın üzerine sarılan sarıklardan birinin adı idi. Bürülerek sarıldığı için bu adı almıştı. Sonraları buna «burma sarık» denilmiştir. Osmanlı padişahlarının ikincisi Orhan Gazi maiyeti halkına akbörk giymelerini, divana gelirlerken bunun üzerine bürülü tülbent sarmalarını emretmişti. Zamanla timar sahiplerine de taammüm ederek üç bin akçelikten yukarı timar tasarruf edenler de bu tarzda sarık sararlardı.

BÜTÜN TIRNAK (بوتون طيرناق) [*Mal.*] Vergi alınan ehlî hayvanların ayrıldığı iki kısımdan birinin adı idi. Diğer kısmına « çatal tırnak» denilirdi. Bütün tırnak denilen hayvanlar at, beygir, kısrak, ester, merkep ile bunların yavrularıdır. Resim cihetiyle develer de bütün tırnak hayvanlardan sayılırdı.

BÜYÜ (بويو) [*Hal.*] Gayr-i dinî (dindışı) dualar ve hareketlerle ruh üzerine tesir yapmağa denir. Buna « sihir » adı da verilir. Bir insanı istenilen şeyi yapmağa saik olan gizli kuvvet, tabiata aykırı haller vücuda getiren acayip tesirler demektir. Bunları yapanlara «büyücü» denilirdi.

« Larousse du XX. Siècle » de büyü için şu tafsilât vardır: «Rumca «Mageia» dan. Ekseriya garip birtakım ameliyat (pratiques) vasıtasiyle, tabiî kanunlara mugayir bazı fiiller (işler) yapabilmek sanatıdır. Kara büyü: Asıl sihir ki bazı kimseler, perilerin ve hususiyle şeytanların müdahalesiyle, tabiatüstü birtakım fiiller (işler) yapabilecekleri iddiasındadırlar. (Bu türlü büyü ile meşgul olanları, eski zamanlarda, ateşte yakarlardı.) Mecaz yoliyle, büyü: Anlaşılamaz, akıldan hariç şey demektir. Beyaz yahut (tabiî) büyü: Zâhiren acayip, fakat hakikat-i halde tabiî sebeplerle meydana gelmiş birtakım fiiller (işler) yapmak sanatıdır: Hokkabaz kuleleri gibi.

« Büyü, muhtelif kavimlerde mevcuttu. Geldanilerde: Geldani büyüsü, her yere dağılmış olan perilerin tabiat hâdiselerini vücuda getirdikleri itikadına dayanıyordu. Bazı mahlûkat şeytani bir kuvvetle mücehhez idiler. Bununla beraber, bu kuvvet erkekten ziyade kadında bulunuyordu. Cadılar ve şeytanlar insanların bedenine girmek iktidarını haiz idiler. Geldanilerde büyünün her nev'i vardı. « Envoûtement » denilen sihir nev'i de dâhil. Babil Geldanilerinde, habîs ruhlara karşı mücadele için, çok zengin bir dua kitabı vardı. Vebaya karşı, zabt ve istilâya, «possession»a karşı, hannas-indubes'lere karşı, succubes'lere karşı, peri, cin, gulyabani, «fantômes» lara karşı okunan dualar vardı. Evler dâhilinde tahaffuz için, giriş yerlerinde, kurtarıcı ilâhların küçük tasvirleri konulurdu. Teshir etmek hususunda en büyük kuvveti haiz olan ilâh, temizleyici suyun semavi timsali olan «Ea» dır. Geldaniler, şeytanları birçok takımlara ayırıyorlardı. Lili ve Lilitu, geceleyin harekette bulunan perilerdi. Labartu taaddi ile tazyik eden peri idi. Namtar, tâun perisi idi, ilh... periler meşum tesirlerini ikmal etmek için hayvan kıyafetine girerler, yahut insan suretinde görünürlerdi.

«Mısırda: Musa zamanından evvel Mısırlılar kanunen caiz olan bir büyü kabul ediyorlardı. Bununla beraber kanunen memnu olan büyünün her türlü icra usullerini daha az bilmez değillerdi. Sihirbazların hayata ve ölüme tasarruf ettiklerine, iyi veya habîs cinleri yardım için celp ve davet etmek kudretine sahibolduklarına ve tabiat kuvvetlerini diledikleri gibi kullanabileceklerine inanılıyordu. Mısırlılar esami ilmine büyük bir kıymet atfediyorlardı. Bir adam bir perinin ismini bilir ve onu yardıma çağırırsa; büyücünün dileklerine göre kareket etmeye perinin mecbur olduğuna inanılıyordu.

«Uzak Şarkta büyü: Çinliler, büyünün her türlüsüne karşı derin bir alâka besliyorlar. Konfüçyüs'ten evvelki devirde Wu denilen bir nevi cadı, devletin sosyal teşkilâtında resmî bir mevki sahibi idi. Büyü usulleri ve kaideleri arasında rakıs ve şiddetli korku ihdas etmek de vardı. Büyücülerin taganni ettikleri birtakım esrarlı formülleri vardı. Onlar istikbali keşfedip söylemeye, cinleri defetmeye çalışıyorlardı. Ailenin saadetini temin maksadiyle, ev hayatında birçok âdetler (pratiques) idame edilmişti. Bilhassa evin methaline birtakım nebatlar asılırdı. Milâdın 4 üncü asrına çıkan Pao Po-Tzu habîs ruhların vücudunu sihirbaz aynaları vasıtasiyle, keşfetmeye mahsus birtakım reçeteler (usul ve tertipler) ihtiva ediyor. Zamanımıza gelinciye kadar büyücülük hakkında neşredilmiş olan eserler pek çoktur. Meselâ Yin Yang Tsih King ki, 1795 te neşrolunmuş bir kitaptır, kaderi iyi bir tarzda kullanmaya yarıyan kaideleri muhtevidir. İnsanın evini nerede yapacağı, ölünce nereye gömüleceği hakkında da kaideleri havidir.

«Annam'da en garip büyü itikatlarından biri, tek ayaklı peri (génie au pied unique) ye aittir ki bu mezhep Çinden gelmedir. Buna ait bir menasik kitabı ve bir «formüler» vardır. Bu efsun kitaplarında her şey bulunur: görünmemek (görünmez olmak) için, lâmbayı isleridiren şeytanları kovmak için, bir erkek evlâda malik olmak için ilh...

«Yunan-Roma büyüsü: Görünmez kuvvetleri beşerin iradesine mahkûm kılmak sanatı, Yunan-Roma medeniyetinde Şarkta olduğundan daha az rağbet bulmuş değildi. Yunan sihirbazları kendilerine daha ziyade hizmet edebilecekleri ümidiyle yabancı ilâhlara müracaat ediyorlardı. Bununla beraber, millî ilâhlar arasında «Hécate» cadılar ilâhı olmuştu. Tesalya kıtası gizli sanatlara mensup en meşhur adamları yetiştirmekle meşhurdu. Romalılar da, sihirbazlıkta, Yunanlıları ve Etrüskleri takibetmişlerdir. Şarkın bâtıl itikatlarına hudutsuz bir surette itimadediyorlardı. Büyü, imparator Ogüst zamanında, büyük bir ehemmiyet kazanmıştı. Bundan başka Romada her nevi büyücüler çoğalmıştı. Bunlar, alelâde olarak, Esquilies'lerde toplanıyorlardı. Çünkü bu yer kemiklerle ve makberelerle dolu idi. Néron ile Tibère dahi, büyücülerin sanatlarına müracaatla beraber, onları takibetmişlerdir.

«Yahudi büyüsü: Yahudilikte sihre itikat pek revaçta idi: Perileri celp ve davet etmek, şeytanları insanın iradesine mahkûm kılmak, her nevi harikalar, hulâsa medeniyette şöhret bulmuş itikatların cümlesi Yahudilikte mevcuttu. Yahudiler büyü formüllerinde, eski ananelerden yahut yabancı dinlerden gelen cin ve peri isimlerini ithal etmişlerdir.

«İslâmlarda sihir»: Müslümanlar büyüde Yahudilerden, Suriyelilerden, İranlılardan, Geldanilerden ve Yunanlılardan ders almışlardır. Tütsü, tılısım, muska (amulette), cadılık (incantation) fala bakmak vesaire hep oralardan intikal etmiştir. Müslümanlar cinlere inandıkları için sihre de itikadediyorlar. Hazret-i Muhammed «isabet-i ayn»a karşı yılan sokmasına ve umumiyetle hastalıklara karşı muska ve duayı tecviz ediyordu. Müslümanlarda birtakım fal kitapları da vardır ki kelime ve harflerin terkibi suretiyle istikbali keşfe çalışırlar.

«Garpte büyü: Bütün milletlerin arşivleri tetkik olununca, büyüye mütaallik bu türlü itikatlara tesadüf edilir. Keltler, Tötonlar, İskandinavlar, Finler vesaire Doğu milletleriyle birçok esaslı müşabehetler göstermektedirler. Rönesans devrinde, ortaçağda büyünün her türlüsü bilinir ve yapılırdı. Bugün akıl ve mantığın ilerlemesiyle büyünün, mağlûben ortadan kalktığına inanmak pek cüretkârane bir harekettir.»

BÜYÜK BASTON (بيوك باستون) [*Bah.*] Civadradan dışarıya çıkarılan ve civadraya bosa ve brakil zincirleriyle raptolunan bastonun adıdır.

BÜYÜK BEY (بيوك بك) [*Sar.*] Başmabeyinci hakkında kullanılan bir tâbirdi. Büyük Bey denilince başmabeyinci anlaşılırdı.

BÜYÜK ÇIKMA (بيوك چيقمه) [*Sar.*] Padişahın cülûsu münasebetiyle saraydaki koğuşlular arasında yapılan nakiller hakkında kullanılır bir tâbirdi. Diğer zamanlardaki nakillere «küçük çıkma» denilirdi. Acemi oğlanlarının yakışıklıları ayrılarak Edirne Sarayı ve İstanbul'da Galatasarayı ve Atmeydanında İbrahim Paşa Sarayı dairelerinde tahsil ve terbiye gördükten sonra içlerinden kabiliyetlileri Topkapı Sarayı ağasının arzı üzerine saray hizmetine geçirilir ve iç halkı denilen saray acemilerinin en aşağı koğuşu olan küçük odaya kaydedilirdi. Sonra münhal vuku buldukça bunların kıdemlileri bir yukarı odaya verilmek suretiyle silsile yürütülürdü. İşte bu silsilenin alelâde ihtiyaç üzerine olmayıp cülûs münasebetiyle yürütülmesi büyük çıkma sayılırdı.

Büyük çıkmada mühim tebeddüller vuku bulurdu. Çünki eski padişahın adamlarının çıkarılması ve yeni padişahın adamlarının alınması yüzünden hizmetlerde mühim değişiklikler olurdu.

BÜYÜK FLOK (بيوك فلوق) [*Bah.*] Pruva gabiya kapelesinden büyük bastonun nihayetine gelen halat vasıtasiyle bastonun üzerinde açılan yelkenin adıdır. Buna «büyük flok lârmosu» da denir.

BÜYÜK EMÎRAHOR (بيوك امير اخور) [*Sar.*] Padişahların atlarına bakan memurların başına verilen addı. Emîrahor, ahır beyi, ahır müdürü demektir. Emîrahor yerine son zamanlarda «İstabl-ı âmire müdürü» denilirdi.

Ol pâk dil ki ederse tevazuundan eder;
İstabl-ı hassına Efrasyab-ı mîr-i ahur
Nabi

BÜYÜK HAFİF (بيوك خفيف) [*Müs.*] Mehterhane makamlarından birinin adı idi. «Usulât-ı mehterhane-i âlem» başlıklı bir yazıda (Üniversite Kütüphanesi 1184 No. lı Mecmua) mehterlerin usul ve makamları şöyle gösterilmektedir: Ahlatî, halilevî, kalenderî, peşrev, türkü, sakil, çember, küçük hafif, büyük hafif,

nakış, saf, revanî, def usulü, yarım ahlatî, perişan, değişme, kısm-ı aakil, zamm-ı devir, murabba, devr-i Hindî, karabatak, ezgi, sofiyan, semai, çenk-i harbî.

BÜYÜKDERE USTASI (بيوكدره اوستهسى) [*Sar.*] Büyükdere bostanlarının idaresine memur bostanei zâbitine verilen addı. Padişahlara ait bahçelerde, bostanlarda, mahsul yetiştiren mahallerde usta denilen bu zâbitler aynı zamanda memur oldukları yerlerin asayişiyle de alâkadar idiler. Ustalardan vazifelerinde ihmalleri görülenler bostancıbaşının arziyle tenzilen kapıkulu süvari ocaklarının orta bölüklerine, yahut ulûfecilere çıkarılırlardı.

BÜYÜK KAVUKLU (بيوك قاووقلى) [*Ilm.*] Şeyhülislâm Kapısı dahi denilen Meşihat Dairesinde kavasbaşı vazifesini gören memurun unvaniydi. Bunun maiyetinde bulunan kavaslara «kavuklu» denilirdi.

BÜYÜK KOL (بيوك قول) [*Ask.*] Yeniçeri ağasının tekmil maiyet halkiyle yaptığı ziyaretler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Böyle bir ziyaretin yapılması kararlaşınca Ağa Kapısı başyazıcısı ağanın büyük kol ile sadrazamı ziyaret edeceğini ve ocak ağalarının divan elbisesini giyerek Ağa Kapısına gelmelerini bir gün evvel yeniçeri odalarına bildirirdi. Ertesi günü yayabaşılar, bölükbaşılar, deveci ağalar, haseki ağalar, turnacı, seksoncu ve zağarcılar, sekbanbaşı, yeniçeri kâtibi, dört solakbaşı, kethüda bey, başçavuş, orta çavuş, küçük çavuş vesaire divan elbiseleriyle Ağa Kapısına toplanırlar, cuma namazından sonra atlanarak alay tertibi üzere Paşa Kapısına yani sadrazamın konağına giderlerdi.

Yeniçeri ağasının kıyafeti de resmî idi.

BÜYÜK MEVLÛT (بيوك مولود) [*Hal.*] Eskiden kadınlar tarafından Arabi ayların üçüncüsü olan Rebi-ül-evvel yerine kullanılan bir tâbirdi. Kadınlar Arabi aylarını - muharremden başlamak üzere - şöyle sayarlardı:

Aşure, safer, büyük mevlût, küçük mevlût, büyük tövbe, küçük tövbe, recep, şaban, ramazan, şeker bayramı, aralık, kurban bayramı.

BÜYÜK RUZNAMÇE KALEMİ (بيوك روزنامچه قلمى) [*Mal.*] Maliye kalemlerinden birinin adiydi. Varidat ve masarifat defterleri burada toplanır ve her sene bütçe nev'inden bir icmal yapılırdı. D'ohsson'un beyanına göre bu kalemin sergi nazırı, veznedarbaşı, sergi halifesi olmak üzere başlıca üç memuru vardı.

BÜYÜK TEZKİRECİ (بيوك تذكرهجى) [*Ida.*] Bab-ı âlinin büyükçe memuriyetlerinden birinin adiydi. «Tezkire-i evvel» de denilirdi. Bab-ı âli'deki divan toplantılarında sadrazamın yanında durarak arzıhalleri, küçük tezkireei ile nöbetleşe okur, verilen kararları ve sadrazam namına sâdır olan buyrultuları yazardı. Çavuşbaşılığa taallûk eden yazı işlerini de maiyetindeki kâtiplerle görürdü. Büyük tezkireei aynı zamanda mevkufatçıya bağlı olan kalemin de şefi idi. Sah çekmek ve harc almak salâhiyetine de malikti.

BÜYÜK TONOZ (بيوك طونوز) [*Bah.*] Gemiyi tonoz ederek bir yerden diğer yere nakletmek veyahut az akıntılı limanlarda, veya limanlık hava olup da demir ile uzun uzadıya yayılması istenilmiyen yerlerde göz demiri makamında kullanılan ihtiyat demirlere verilen addır. Bunlara «akıntı demirleri» de denilir. Bu demirler göz demirlerinin üçte ikisi ağırlığındadır.

BÜYÜK TÖVBE (بيوك توبه) [*Hal.*] Eskiden kadınlar tarafından Arabi ayların beşincisi olan cümad-el-ulâ yerine kullanılan bir tâbirdi. Kadınlar Arabi aylarını - muharremden başlamak üzere - şöyle sayarlardı:

Aşure, safer, büyük mevlût, küçük mevlût, büyük tövbe, küçük tövbe, recep, şaban, ramazan, şeker bayramı, aralık, kurban bayramı.

BÜYÜK YAZICI (بيوك يازيجى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının kâtibi yani resmî ıstılahla, yeniçeri kâtibi hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BÜZÜRGÂN (بزركان) [*Sof.*] Nakşî tâbirlerindendi. Mürşid-i kâmil, sohbeti istifadeli olan, diliyle cevherler saçan ârife ıtlak olunurdu. «Büzürk» Farisîde büyük demektir. Bu itibarla büzürgânın lûgat mânası büyükler demek olur. Bu tâbir, ekâbir yerinde de kullanılırdı: büzürgân-ı erbab-ı tarikat gibi.

C

CABA AKÇASI (جبا آقچه‌سی) [*Mal.*] Timar usulü cari olduğu zamanlarda uhdesinde arazi bulunmıyan ve ticaretle meşgul bulunanlardan alınan bir nevi verginin adı idi. Evlilerden senede 12, bekârlardan 6 akça alınırdı. Esasta bir olmak üzere yerlerine göre resm-i badiheva, resm-i mücerret, resm-i rüyet, resm-i bennâk tâbirleri de kullanılırdı.

CABA BENNÂK (جبا بناك) [*Mal.*] Timar usulü cari olduğu zamanlarda uhdesinde arazi bulunmıyan ve ticaretle meşgul bulunanlardan alınan bir nevi verginin adı idi. Evlilerden senede 12, bekârlardan 6 akça alınırdı. Buna «caba akçası» da denilirdi.

CÂBİ (جابی) [*Mal., Vak.*] Cizye ve haraç ile vakıf icarelerini toplıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan câbi, tahsildar demektir. Fatih vakfiyelerinde muhteiif şekilleri bulunduğu gibi Vakıf arazisine ait vakıf defterlerinde de geçer. Bazan hirfet bölümlerine göre ayrıldığı da olur: Boyacılar câbiliği, kumaşçılar câbiliği, kerestecıler câbiliği, mumcular câbiliği o kabîldendir. Tanzimat'tan sonra bunun yerine tahsildar tâbiri kullanılmıştır.

Koynu defterli o câbi ne belâ
Vehbi

CÂBİ-İ VAKIF (جابیٔ وقف) [*Vak.*] Vakıf tahsildarı yerinde kullanılır bir tâbirdi. Câbiler defterlerini Vakıf mütevellisine göstermeye ve hesap vermeye, mütevelliler de hesaplarını kadılara verip tasdik ettirmeye mecbur idiler. Tanzimat'tan sonra tahsildar unvanını almıştır.

CABÜLKA, CABÜLSA (جابلقا، جابلسا) [*Sof.*] Gayb ve bâtında iki büyük şehirdir. Cabülsa mağrip canibinde, Cabülka maşrık tarafındaydı. Her birinin bin kapısı vardı. Sakinleri yetmiş bin harf kullanırlardı. Bu iki şehir «Herekliya» âlemindeydi. Herekliya, Yunancada diğer mülk mânasına gelir. Bu itibarla dünya ile âlem-i misal arasında bir berzahtı. Sekizinci iklim denilirdi. Cümlenin muamele ve sevdası salâvat ile olduğu ve sahibzamanın orada zâhir olduğu itikadı vardı. Bürhan'da mütehakkıkîn itikadınca Cabülka sâlikin ilk menzili, Cabülsa hakikate vusulde son menzilidir.

CADI (جادی، جادو) [*Mit.*] Geceleri mezarından çıkarak gezdiğine inanılan hortlak demektir. Gol, kara koncolusu da denir. Eski masallarda çok geçer. Birçok milletlerin efsanelerine girmiş olan hortlak, mezarından çıkıp insanı boğan ve kanını emen dirilmiş ölü farz olunur. Cadı ile vampirin farkı, cadının daha ziyade bir kocakarı şeklinde tasavvur edilmesindendir.

Cadaların elinde etme beste
Öldür beni koyma böyle haste
Şeyh Galip

İhtiyar kadın, acuz, çirkin kocakarı mânasına da gelir.

Bir pirezen etmiş anda me'va
Caday-a mahuf dev sîma
Şeyh Galip

Gözbağıcı, afsuncu, sihirbaz mânasında da kullanılır:

Âkıbet gönlüm esir ettin o keyıâlerle sen
Hey ne cadusun ki bağladın mûlerle sen
Nedim

CAHİDİYYE (جاهدیه) [*Sof.*] Halvetî tarikatı şubelerinden birinin adı idi. Müessisi Cahidî Ahmet Efendiye nispetle bu ismi almıştır. Şeyh Cahidî Ahmet Efendi, Edirne'lidir. Halvetî şubelerinden Cemaliyye şubesinin kurucusu olan Mehmet Cemalettin Efendiye intisap ile tekemmül etmiş, sonra da adına nispetle anılan Cahidiyye'yi tesis etmiştir. (1170 — 1757) de irtihali vuku bulmuş ve Kilitbahir'de gömülmüştür.

Sülûk ahvaline dair «Kitab-ün-nasiha» adlı, şöhret bulmuş bir eseri, ayrıca da divanı vardır.

Şiirlerinden bir parça:

Bir teferrüç eyleyüp baktım cihanın yüzüne
Her nege baktım ise ibret göründü gözüme
Âkıl isen cangözün aç, tut kulak şa'ezüme
Bir değirmendir bu dünya öğüdür bir gün bizi

Bundan Muslihittin Karamani'ye nispetle bir Muslihiyye şubesi tesis etmiş ise de sonradan gelen şeyhlerde lâübalilik ve gitgide mübahilik zuhur ettiğinden Cahidiyye şubesinin de Muslihiyye kolunun da inkırazına sebebolmuştur.

Uşşakıyye tarikatının 4 şubesinden birinin de adiydi. Ötekiler şunlardı: Muslihiyye, Cemaliyye, Salâhiyye.

CAİZE (جائزة) [*Ed.*] Eski şairlerin yazdıkları methiyeler mukabilinde aldıkları para ve ihsana denilirdi. Cem'i «cevaiz» gelir. Buna «sıle» de tâbir edilirdi.

Kamus Tercümesinde deniliyor ki:

«Ecevaiz: caizenin cem'idir ki geçip gidici demektir. Bu münasebetle cümle indinde mergup ve matbu olduğundan naşi diyar bediyar seyir ve güzeran eden eş'ar ve emsale ıtlak olunur ve caize vergiye ıtlak olunur. Şârihin beyanı üzere vech-i tesmiye budur ki mülûkten biri düşman üzerine azmedip ittifakı beyinlerine bir nehir hâciz olmakla her kim bu nehirden öte yakaya ubur ederse ona şu kadar atiyye ihsan ederim, demekle ubur edenlere veçh-i mev'ut üzere ita edip badehu mutlaka atiyye de istimal olundu. Ve caize (tuhfe) nesneye denir ve lûtuf ve haseneye denir..»

Hazret-i Peygamber, huzurunda bir methiye okuyan «Kâ'b ibn-i Zübeyr»e caize olmak üzere bürde (hırka) sini ihsan etmişti. Bu münasebetle müverrih Süruri de bir manzumesinin sonunda:

Sürurî caize ister şefaat ya Resulâllah

demiştir.

Emevi ve Abbasi halifeleriyle Müslüman hükümdarlar, kendilerini methettirmeyi pek severler, meddah şairlere de bol bol caize verirlerdi.

Garibi şurası ki, o hükümdarların çoğu, hakkında yazılan ve huzurlarında okunan kasideleri anlamadan dinler ve kaillerine ihsan ederlerdi.

Germiyan hükümdarı Yakup Bey bir gün bir saz şairinin:

Benim devletlû sultanım âkıbatın hayır olsun
Yediğin bal ile kaymak, gezindüğün çayır olsun

diyerek saz çaldığını dinlemiş ve anladığı bu sözleri dinlemekten hoşlanmış, «methiye dediğin böyle anlaşılır söz olur, bizim Şeyhî (Germiyanlı) gelir, bir şeyler okur, anlamam, fakat mecburen dinler birkaç para da veririm» diye işin doğrusunu söyleyivermişti.

Evet, medih budalası olanların müşteri çıkması, methiyeciliği kârlı bir sanat haline getirdiği için manzum söz söyliyebilenlerin çoğunu bu vâdide çalışmaya sevk etmiştir. Mevcut divanların hangisi gözden geçirilse birkaç kasideye tesadüf olunur. Fuzuli'nin meşhur «Bağdat Kasidesi» dolayısiyle kendisine günde 9 akça tahsis edildiğini, Osmanlı veziri İlyas Paşanın, bir kaside caizesi olarak Nef'î'ye bir at, bir köle ve birçok kıymetli eşya verdiğini tarih yazar.

Nedim'in şahane eserlerine mükâfaten o sözleri söyliyen ağza Damat İbrahim Paşanın mücevher doldurduğunu her edebiyat meraklısı işitmiştir.

Fakat sonraları o rağbet, belki de o sanat kalmamış, on üç (on dokuz) üncü yüzyıldaki kasidecilik, âdeta dilencilik derekesine düşmüştür. O yüzyıl şairlerinden Sümbülzade Vehbi'nin, oğlu Lûtfullah Çelebi'ye nasihatname olmak üzere yazdığı «Lûtfiye» deki:

Bazı cerrar da şair geçinir
Cerr-i eskalde mahir geçinir
Dağıtır halka müzeyyif tarih
Olarak lâyık-ı levm ü tevbih
Sözleri bir çürük akçe etmez
Caize almasa kalkıp gitmez
Onların aldığıdır def-i belâ
Yıkılıp gitmek için ol sükalâ

beyitleriyle keza meşhur «sühan kasidesi»ndeki:

Narhı altmışlığa indi hele tarihlerin
Pek ucuzlandı bu pazarda kâlây-i sühan
Nice naehl geda tıynet ü sâil-meşrep
Cerr-i sermaye eder eylese imlây-i sühan
Kalmadı şair ile farkı hemen cerrarın
Müntic-i cerr ü sual oldu kazagay-i sühan
Daldılar bab-ı kibara gazelim var diyerek
Oldu sâil kapısı dergeh-i valây-i sühan
Kim vefat etse kazıp seng-i mezara tarih
Conk ü tomarın eder mahşer-i mevtay-i sühan
Hâsılı âlemi tarih ile telvis eyler
Nice murdar u mülevves hezyan lây-i sühan
Caygâh oldu o kâğıtlara battaliye
Her konakta bulunur bir iki torbay-i sühan
İyd-i nev gelse hemen köhne kaside getirip
Yeni eski bulur esbab-ı atagay-i sühan
Eyleyüp şi'ri varakpare-i imsakiye
Ramazanda dağıtır halka hedagay-i sühan
Bu tarik ile çöker sofra-i hulviyyata
Naki-i iftare getirmiş gibi hurmay-i sühan

tasviriyle o yüzyılın dilenci şairlerindeki hali ve görmüş oldukları istiskali anlatır. Çok şükür ki zamanımızda manzum methiyeci esnafı münkariz olmuş, tektük kalanları olsa bile sanatlarının müşterisi kalmamıştır.

Kıymet-i şi'ri eden himmet-i şair gibi pest
Şairin meskenet-i caize-cayanesidir

beyti, ne kadar yüksek bir düşüncenin tercümanıdır.

§ [*İda.*] Mansıp alanların o mansıbı kendilerine tevcih edenlere verdikleri paraya da caize denilirdi, « Lehçe-i Osmani » de caize kelimesi şöyle izah olunmuştur: «Atiyye, bahşiş, sah ve mezuniyet alâmeti, cem'i cevaiz.»

Vefik Paşanın bu izahatına göre şairlere verilen şeylere atiyye ve bahşiş, memurların, âmirlerine verdikleri şeylere de «sah ve mezuniyet alâmeti» ücreti demek lâzım geliyor. Caizenin resmî bir şekilde verilip alınması için de işe böyle bir şekil vermekten başka çare yoktu. Çünkü her âmir memurdan resmî surette caize alıyordu.

Caize yalnız sadrazamlara ve büyük memurlara değil, padişahlara bile veriliyordu. Padişahların aldıklarına «tuğ-u hümayun caizesi» denilirdi. Başbakanlık Arşivi'nde mevcut bir vesikada (avahiri 1180, dahiliye, No. 1121) «rütbe-i vezaret tevcih olunan zevatın Enderun-u Hümayun Hazinesine tuğ-u hümayun caizesi olarak 22500 kuruş vermeleri kanun icabından olduğu» yazılıdır.

Bir zamanlar memuriyetler ehil ve liyakat sahiplerinden ziyade fazla caize verenlere tevcih olunmaya başlandığı gibi, tekrar caize almak maksadiyle memurların azil ve yeniden tâyini usulü de ortaya çıkarıldı. Tahammül olunmaz bir hale gelen caize işi Tatarcık Abdullah Efendinin ihtarı üzerine Üçüncü Selim zamanında yeni bir nizama bağlanmıştır. Bu nizama göre mansıp tevcih ve mansıplarında ipka edilecek vezirlerle mîrimiranlardan nizam-ı cedit muktezasınca alınması lâzım gelen caizeden ziyade caize alınmıyacak ve bu caize senede bir defa tevcih veyahut ipkalarında alınıp senesi tekmil olmaksızın azli lâzım gelenlerden yeniden mansıp verilenlerin evvelce verdiği caize yeni mansıbın caizesine mahsubedilecekti.

Bu nizamdan caizenin yalnız tâyinde değil, vergi gibi her sene alındığı anlaşılıyor. Büyüklerine her sene caize, ubudiyet, bohçabeha namlariyle paralar, hediyeler veren memurlar, bittabi halkı soyuyorlardı. Caize mahallî tevzi defterine geçirilir ve halktan vergi gibi tahsil olunurdu. Ferman harcı, evamir harcı, tebşiriyye, harc-i beha, kudumiyye, hediyye beha dahi aynı şeylerdi.

Resmî kayıtlarda bunun yerine cem'i olan «cevaiz» geçer.

Caize alışverişine Tanzimat-ı Hayriyye son vermiştir.

CAMADAN (جامدان) [*Giy.*] Eskiden giyilen çapraz şekilde iki sıra düğmeli ve harçlı bir nevi kısa ve kolsuz üstlüğün adı idi. Kadifeden yahut çuhadan yapılırdı. Kolları dikişsiz olanlarına «çepken» denilirdi. Kol ve yakaya işleme kaytan sımsıkı, âdeta çiçekler, resimler teşhir edecek surette idi. Potur üstüne giyilirdi.

CAMADAN ASTARI (جامدان آستاری) [*Bah.*] Üzerinde camadan halatları için metafyonlar açılmak üzere iki kat bezden yapılan kuşakların adıdır. Bunlar biribirine muvazi olarak gradinden gradine kadar uzar.

CAMADAN BAĞI (جامدان باغی) [*Bah.*] Camadan halatlariyle yapılma yelkenleri camadana vurmak için yapılan bağın adıdır.

CÂME (جامه) [*Giy.*] Alelıtlak arkaya giyilen şey, elbise demek olan bu kelime ıstılah olarak yenleri bol, rahat ev kıyafeti hakkında kullanılır bir tâbirdi. « Ruh-ül-mesnevi » de (s. 394) bu tâbir için deniliyor ki: «Asıl mânası itibariyle melbus ve mefruştan camdır. Melbuse, ten câme derler. Aslı câme-i ten'dir. Mefruşe, câme-hab derler. Aslı câme-i hab'dır. Amma kesret-i istimalle âlâm-i galibeden olmuştur. Itlak üzerine zikrolunsa murat giyecek olur. Bir libasın önü tutuk olsun, açık olsun, câme derler. Kaba önü açık kaftana mahsustur. Nitekim ekser bilâdda müteareftir »

Devlet erkânı evlerinde bunu, dışarı çıktıkları zaman günlük elbiselerini giyerlerdi.

Farsça olan bu tâbirden başka kelimeler eklenmek suretiyle diğer tâbirler de meydana getirilmiştir: Câme-i hayat = ömür; câme-i fena = kefen; câme-hab = yatak; câmehane = yük, yerli dolap; câmedan = sandık gibi esvap konulacak zarf; câmekân = hamamda soyunmağa mahsus soğukluk tâbir olunan yer; câmeşûy, câmeşûr = çamaşırcı.

Ey şeh-i hûbanım eyle ol kaddi mevzune sen
Renk-i gülden câme, buy-i yasemînden pîrehen
Nedim

Dide mahmur u giriban çâk kâkül taramar
Hayret efzadır kıyamın câmehabından senin
Mahmut Nedim Paşa

Gurur etme libas-ı fahr ile ömrüm cehandır ba
Kabây-i cismi kor banda herkes câmekândır ba
Ulvi

CÂMEDÂR (جامدار) [*Ask.*] Yeniçeri ağasının elbisesini taşıyan ağa gediklisine verilen addı. Farsça câme elbise, dâr taşıyan mânasına geldiği için bu iki kelimeden yapılan bu terkibin mânası ıstılahın tam karşılığı olarak elbise taşıyan demektir.

CÂMEGÂH (جامگاه) [*San.*] Eskiden elbise ve çamaşırların muhafazasına mahsus küçük sandık odalarına verilen addı. Hamamlarda soyunma yerine de eskiden bu ad verilirdi. Orada câmekânla bölünmüş soyunma odaları bulunduğu için galat olarak câmekân da denilmiştir.

CÂME-İ HASSA (جامهٔ خاصه) [*Sar.*] Osmanlı padişahları tarafından verilen elbiselik kumaşlar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

CÂMEKÂN (جامكان) [*San.*] Sandık gibi esvap koyulacak zarfa verilen addır. Farsça câme ile kân'dan mürekkep bir terkip olan bu tâbir için «Bürhan-ı Kaatı» da: «Esvap ve eskal koyacak mahaldir. Yüklük, sandık ve sepet gibi» izahatı vardır.

CÂMEKİYYE (جامكيه) [*Vak.*] Vakfın gallesinden vazife sahiplerine verilen aylık, atiyye demekti. Bir bakımdan ücret ve bir bakımdan sıla mahiyetindedir.

Farsça bir kelime olmak itibariyle elbiselik demek olan bu tâbir elbise bedeli olarak verilen hediyeler hakkında da kullanılırdı.

CÂMEŞÛYAN (جامه شويان) [*Ask.*] Acemi oğlanlarla yeniçeri ocağını teşkil eden diğer teşekküllerdeki çamaşır yıkayıcıları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Müfredi câmeşûy'dur. Şûy Farsça yıkamak, temizlemek mânasına gelen şüsten mastarından gelir.

CAMGİRAN (جامكيران) [*Sar.*] Camcı demektir. Saraya mensup hizmetler arasında bu tâbire tesadüf olunur.

CAMGÖBEĞİ (جام كوبكی) [*San.*] Yeşile bakan açık mavi renk demektir.

CÂMİYYE (جاميه) [*Sof.*] Nakşibendiyye tarikatının 9 şubesinden birinin adı idi. Ötekiler şunlardı: Ahrariyye, Naciyye, Kasaniyye, Mecdediyye, Muradiyye, Mazhariyye, Melâmiyye-i Nuriyye, Halidiyye.

CAMLI KÖŞK (جاملی كوشك) [*San.*] Bahçelerde veya saray ve konaklarda soğuk havalarda oturmak için kışlık taraça şeklinde yapılan ve etrafı camla örtülen odalara verilen addı. Dolmabahçe Sarayında böyle bir köşk vardır.

CAN (جان) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendi. İkrara yeni gelen dervişe ıtlak olunur. Mevlevi âsitanesinde can, saka postunda üç gün oturup kalıp kaiamıyacağını düşünür, ondan sonra yapabilirse kalkıp hizmete soyunurdu. Can, saka postunda iki diz üzerine murakabe vaziyetinde oturur, diğer canların hizmetini seyrederdi. Mecburiyet olmadıkça konuşmazdı. Bir şey de okumazdı. Hizmete soyunduktan sonra «ayakçı» olur, bilâhara gösterdiği kabiliyet mertebesinde derece derece terakki eylerdi.

CANA EZAN OKUMAK (جانه اذان اوقومق) [*Hal.*] Öldürmek, bitirmek, ortadan kaldırmak, mahvetmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CANA OKUMAK (جانه اوقومق) [*Hal.*] Lânet etmek, eziyet içinde bulundurmak, meşakkat çektirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CANBAZÂN (جانبازان) [*Ask.*] Canbaz'ın cem'i olan bu tâbir Osmanlıların ilk devirlerinde teşkil olunan askerî kuvvetlerden birinin adı idi. Farsça bir kelime olan canbaz «can ile oynıyan, canını teklikeye koyan» demektir. Atpazarında at alıp satanlara da canbaz denilir. İp canbazı birinciye, at canbazı ikinciye örnek teşkil eder. Teşkilleri tarihi henüz katiyetle tesbit edilmemiş olan cambazlar için, değerli müdakkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin askerlik teşkilâtından bahsederken (Osmanlı Devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, c. 1, s. 1) canbazlar için şu izahatı veriyor: «Osmanlıların ilk fütuhat devirlerinde muvazzaf yaya ve atlı askerlerle aşiret kuvvetlerinden başka Gaziyan-ı Rum, Ahiyan-ı Rum, Abadalân-ı Rum, Baciyan-ı Rum isimleriyle babaîler gibi bâtını zümrelerine mensup birtakım kuvvetler daha gazaya iştirak ederlerdi; tarihini katiyetle tesbit edemediğimiz bir zamanda ve herhalde Orhan Gazi veya ondan az sonra Osmanlı ordusuna azab, canbaz, garip cerehor isimleriyle de bazı muasır devletlerde olduğu gibi daimî ve muvakkat kuvvetler de iltihak ederdi.»

Üniversitenin genç ve kıymetli uzvu M. Tayyip Gökbilgin, canbazlar maddesinde (İslâm Ansiklopedisi canbazân maddesi) aşağıdaki tafsilâtı vermektedir: «Tarihi katiyetle tesbit edilemiyen bir devirde ihtimal Orhan Gazi zamanında veya daha sonra Osmanlı ordusunda azab, cerehor isimleriyle olduğu gibi canbazân namı ile de, ancak harb zamanında faaliyet gösteren, bir teşkilât kurulmuştu. Mamafih canbazânın meşhur Macar kumandanı Hunyady Janos'un Balkanlara ilk akını esnasında Murat II tarafından teşkil olunduğunu 1440 ve Varna

harbine de iştirak ettiklerini Grzegorjewski (Z. Sidjyllatow Rumeli Jskich Epoki Wyprawy Wiedenskiej, Lwow, 1912, s. 53 v. d.) söyler. Canbazân, muhabere başladığı zaman, öncülük ederler ve en ziyade cesarete mütevakkıf, tehlikeli işlere girişirlerdi. Bu sebepten Hammer (Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, Wien, 1815, 1-11 bk. Index), bu askerî sınıfı, yine aynı mahiyette olan «serdengeçti», «gönüllü» ve «deli» gibi, orduda zaman zaman hizmet ve vazife gören sınıflar ile münasebettar görmektedir. Buna mukabil Grzegorjewski'nin ve ondan naklen Barbar (Zur Wirtschaftlichen Grundlage des Feldzuges der Turken gegen Wien im jahre 1683, Wienu Leipzig 1916, s. 29, v, d.) ın canbazânı, beylerbeyi veya sancak beyinin muhafız kıtası addederek cândâr (b. bk.) a benzetmeleri, diğer taraftan D'Ohsson (Tableau général de l'Empire Ottoman, Paris, 1824, VII, 309) un da bunların, garibân denilenler ile birlikte, Anadolu sahilindeki kuvvetlerden olduğunu bildirmesi doğru olmasa gerektir.

«Bilâhara Osmanlı ordusunun ilk muvazzaf kuvvetlerini teşkil eden yaya ve müsellemler esas vazifelerini yeniçerilere bırakarak, ordunun geri hizmetlerinde istihdam edildikleri gibi, bunlara Rumeli'deki diğer askerî sınıflardan yürükler ve tatarlar ile birlikte, canbazân da iltihak etmiş (karş. Celâlzade Nişancı, Tabakat-ül-memalik fi derecat-ül-mesalik, Fatih kütüp. yazım, No. 4467, var. 8) ve bu suretle ordunun bu nevi hizmetleri geniş ve daha esaslı bir hale konmuştu (karş. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı devleti teşkilâtında kapıkulu ocakları, Ankara, 1943, s. 2).

«Canbazân-ı vilâyet-i Rumeli adını alan bu askerî sınıfın, XVI. asır ortasında kendine has bir kanunnamesi mevcuttu ve teşkilâtı ise, tesbit edilmişti. Buna göre, 10 canbaz bir ocak teşkil etmekte ve sefer vukuunda bunlardan biri nöbetle gitmekte; (sefer etmekte), diğer dokuzu da buna, yürük ve müsellem yamaklarında olduğu gibi, avâriz-i divaniyye karşılığı olarak, 50 şer akçe harclık vermekte idi. Kanunnamede bunların, «lâmekân cinsinden» bulundukları ve bad-i hava rüsumunu ötekilerde olduğu gibi, kendi subaşılarına ödiyecekleri ve sancak beyleri ile âmillerden hiçbirinin bunlara karışamıyacağı tasrih edilmiştir. Canbazân akrabası ve azatlıları yine canbazdır ve hariçten gelip, aralarında evlenmek suretiyle, bunlara karışanlar ve ihtida edenler de canbaz addedilirlerdi. Kanunnamedeki bu son kayıtlar canbazların, bazılarının iddia ettikleri gibi (karş. Barbar, aynı eser), munhasıran 20—25 yaşında, muayyen bedenî evsafı haiz Hıristiyan reayadan teşkil edilmediğini ve bilâkis yürüklerin mensup olduğu etnik menşeden geldiklerini ve içlerinde yabancılar ile mühtedilerin de bulunduğunu göstermektedir. Zaten Vize yürükleri zeametine dâhil olmaları ve onlar ile birlikte tahrir edilmeleri de, bunun bir delili sayılabilir. Canbazların cürüm işledikleri takdirde cezalandırılmaları, alil ve marizler hakkında tatbik edilecek usul, bir köye yerleştikleri zaman, timar sahibine ödiyecekleri çift resmi, öşürlerini nakil şekli v. s. tamamen yürüklerde olduğu gibidir. Yalnız bunların muaf tutuldukları avâriz-i divaniyye, yürüklerdekinden daha çeşitlidir ve kanunnamede denildiği gibi, «ulaktan ve cerehordan ve doğancıdan ve segbandan ve arpa ve saman ve otluk salgınından ve nüzûl tahılından, hisar yapmasından ve kürekçiden ve azebden» ibaret idi (karş. Kanunname-i Canbazân. Başbakanlık Arşivi, tapu defterleri, no. 226) Diğer taraftan Kanuname-i âl-i Osman (bk. Toem) ın bir kaydına göre, bunlardan sefere gidenler, asker addedilmekte ve resm-i kısmetlerini, 100 akçeden ziyade olduğu takdirde kazasker, aksi takdirde vilâyet kadısı almakta; yamakların (harclıkçı) ise, diğer halktan sayılarak, rüsum-i kısmet ve nikâh ve hüccetleri tamamen vilâyet kadılarına bırakılmaktadır. Mamafih bu kayıt da sonradan kaldırılmış ve hepsi asker addedilerek bunların bu kabîl resimleri tamamiyle Rumeli kazaskerine terk olunmuştur (karş. 1015 tarihli bir hükmü ihtiva eden Kanunname-i Liva-i Bosna, millet kütüp. Ali Emîrî kısmı, no. 76, var. 25).

«Canbazân taifesi, 1543 te 39 ve 1557 de 41 ocaktı. Aynî Ali (Kavanin-i âl-i Osman der hülâsa-i mazamin-i defter-i divan, s. 45) ise, bunları Azepler ile birlikte 1280 nefer göstermekte ve 1/10 nin nöbetle sefere gittiğini bildirmektedir. 1543 te canbazların bulundukları yerler zeametine dâhil oldukları Vize Yürüklerinden daha geniş bir sahaya yayılmakta, fakat Kırkkilise, Dimetoka, Malkara, Hayrabolu, Eski Zağra ve Varna gibi; daha mahdut yerlere inhisar etmektedir. Bu askerî sınıf, XVI. asrın sonlarına doğru (D'Ohsson'a göre Selim II. zamanında), bu kabîl askerî teşkilâttan olan yaya ve müsellemler gibi lâğvedilerek, çiftlikleri timara ve kendileri deryaya memur reaya kaydolunmuşlardır (karş. Kavanin-i âl-i Osman, Millet kütüp. no. 77, var. 14).

«Canbazların müsellemler gibi süvarilerden müteşekkil bir sınıf olması hazar zamanlarında ordu için at beslemeleri veya at satın almaları

keyfiyeti teşkilât kalktıktan sonra, bu tâbirin bugüne kadar «at dellalı» mânasına «at canbazı» suretinde yaşamasına sebebolmuştur. Bu kelime aynı zamanda tehlikeli marifetler gösteren sanat erbabı için de kullanılır. Evliya Çelebi (Seyahatname, 1,625 v. d.) nin « esnaf-ı bazbazân-ı canbazân-ı pehlivanan» diye isimlendirdiği bu sınıf bilhassa saray düğünlerinde, İstanbul'da türlü türlü marifet göstermek suretiyle herkesin dikkatini çekmekte idi.»

CANFES (جانفس) [*Gıy.*] Şimdiki taftayı andıran bir nevi ipekli kumaşın adı idi. «Bürhan-ı Kaatı» da: «her anda bir türlü renkleri gözükür bir nevi kumaştır ki canfeza muharrefidir» suretinde izah olunmuştur. 60 santim kadar eninde olan bu kumaşın hepsi düz olmak üzere birçok rengi vardı. Şalvar, ferace, yapılırdı. Zenginler yorgan yüzü, bohça yaparlardı.

CAN HULKUMA GELMEK (جان حلقومه گلك) [*Hal.*] Son deme yaklaşmak, tahammülsüz kalmak, mukavemetsiz düşmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hulkum boğaz demektir.

CANİK (جانيك) [*Coğ.*] Trabzon vilâyetine (il) bağlı dört sancaktan birinin adı idi. Merkezi Samsun'du. Sancak; Samsun, Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa isimleriyle altı kazaya (ilce) münkasimdi. Kavak, Alazam ve Karakuş adlariyle üç nahiyesi (bucak) ve 965 köyü vardı.

1908 temmuz İnkılâbından sonra müstakil sancak (mutasarrıflık) haline konulmuştu. 1328 (1912) tarihli salnameye göre o tarihte köylerinin sayısı 215 i Samsun merkez, 219 u Bafra, 361 i Çarşamba, 148 i Ünye, 115 i Fatsa ve 136 sı da Terme kazalarına bağlı olmak üzere 1194 tü.

CANİP (جانب) [*Bah.*] Donanmaya ait levazımın hıfzına ve idaresine memur ve bahriyeye mensup büyükçe bir vazife sahibine verilen unvandı. Tersanede Kurşunlu mahzenine gelen mühimmatın ve yaptırılan gemi ve sair levazımın hesaplarını tutardı.

CANİPLİK HİZMETİ (جانبلك خدمتی) [*Bah.*] Tersaneye ait büyücek bir vazife olan canibin işi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu makamda yalnız «caniplik» tâbiri de kullanılırdı.

CANKURTARAN (جان قورتاران) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan yelkenli harb gemilerindeki müselles olan üç yelkenden en büyüğünün adiydi. Bu yelken 75 yapraktı ve 1400 arşın bezden yapılırdı. Kuma oturmuş olan bir gemiyi yüzdürmek için kullanıldığından bu ismi almıştı. Sonraları lüzumsuz görülerek kullanılmaktan vazgeçilmiştir. Müselles olan üç yelkenin öteki ikisine «orta yelken» ve «borda yelkeni» denilirdi. 1200 arşın bezden yapılan orta yelken her zaman kullanılırdı. Borda yelkeni ise yalnız fırtına zamanlarında istimal olunurdu.

Bir de fırtına zamanlarında bütün armayı rüzgârın tahribatından kurtarmak için açılan küçük yelkenler vardı ki bunlara «mancena» denilirdi. Gemilerde bugün bile kullanılan tahlisiye simitlerine bu nam verilir. Cankurtaranlar, üzerleri yelken beziyle sarılmış mantardan yapılır.

CANLAR YATAĞI (جانلر یتاغی) [*Sof.*] Bektaşi ve mevlevi tekkelerinde dervişlerin yattıkları yerlere verilen addı.

CANLI CENAZE (جانلی جنازه) [*Hal.*] Zayıf, kudretsiz, ölü gibi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CAN ODASI (جان اوطه‌سی) [*Sof.*] Konya'da Mevlâna dergâhındaki odalardan birinin adı idi. Bu oda, matbahın (mutfak) sağındaki iki odadan biriydi. Mutfak takımlarının bulunduğu öteki odaya da «kazanlık» denilirdi. Büyücek olan can odasında tarikat usulünce can adı verilen dervişler otururdu.

Mevlevi tekkelerinde dervişlerin oturdukları odalara da can odası adı verilirdi.

CAR (جار) [*Gıy.*] Kadınların eskiden tesettür maksadiyle örtündüleri örtünün adı idi. Bunun yerine «çarşaf» da denilirdi. Nitekim bu ikinci tâbir daha ziyade kullanılırdı. Car, Farsça 4 mânasına gelen ciharın muhaffefidir. Eskiden Türk kadınları ferace, yaşmak giyerlerdi. Arabistana giden ailelerin Arap kadınlarının giydikleri carları Tanzimat sıralarında getirmeleri bu örtünün İstanbul'da ve memleket dâhilinde taammümüne sebebolmuştur. İlk zamanlarda Bağdat'ın ağır ve hafif kılaptanlı carları kullanıldığı gibi düz zemin üzerine diğer renkten kenarlıları gelmişti. Ehvenceleri Halep'ten, Şam'dan getirilinciye kadar Bursa fabrikacıları her keseye elverişli birçok hafif carlar dokutmuşlardı. Pahalıları zenginler, ucuzları da fakirler giyerlerdi. İlk zamanlarda ismi gibi carlar büyük çarşaf tarzında ve yekpare idi. Önden kavuşturulup ayaklardan bele kadar yerinden bükülerek sağdan sola, soldan sağa beldeki kemerin arasına sokulur, arkadan ortanın ilk kenarı ile peçenin üstüne gelmek üzere baş örtülür, şakaklardan iğneleniş, aynı kenarın baştan aşağı sarkan iki ucu üstüste kapanıp içinden tutulurdu. İstanbul'lular ilk zamanlarda siyah kıl peçe yerine yüzlerine dallı yemeni

örterlerdi, sonraları carlar incelenmiş, vücudun hatlarını gösterecek hale gelmişti.

«Eski Eserler Ansiklopedisi»nde, «bir nevi şal ismidir. Bir zamanlar kadınlar bunu omuzlarına alırlar ve bir nevi tesettür vazifesi gördürürlerdi» denildikten sonra şu izahat verilmiştir: «asıl car, şal dört arşın boyunda bir top olup ekserisi siyah ve ortası boştur. Bazılarında köşeler daha büyükçe dokunur ve bittabi kenarları da ince işleme dokuntulndur. Ayrıca çiçekler ile de donatılıp yatak ve duvar örtüsü yapılırdı.»

CARÎ (جاری) [*San.*] Divani yazının mail şekilde ve kelimeler birbiri üzerine bindirilerek, çabuk ve ekseriya noktasız olarak, yazılan şekline verilen addı. Eski ferman müsveddelerinde ve tapu defterlerinde tesadüf edilir.

CARİYE (جاریه) [*Hal.*] Harb neticesinde esir edilen veyahut para ile satın alınan erkeklere «köle» denildiği gibi, kadın ve kızlara da «cariye» denilirdi. Medeniyet tarihinde cariyelerin işgal ettikleri mevki ve tesir, köle ve azatlıların mevki ve tesirinden aşağı değildir. Cariyelerin aslı fâtihler tarafından muharebe esnasında iğtinam olunan kadın ve kızlardan ibaretti. Bu esirler fil'asıl hükümdarlarla eşraf ve âyan kızlarından olsalar bile yine fâtihlerin malı addedilirlerdi.

Cariyelik, kölelik gibi, insanın yeryüzündeki mevcudiyeti kadar eskidir. Kendisinde ötekinden fazla kuvvet ve kudret gören, diğerini hizmetinde kullanmış ve tahakküm etmiştir. Bunda kadınla erkeğin bittabi farkı yoktu. Köleler gibi cariyelerin de alınıp satılması bittabi insanlığın geçirdiği mütaaddit merhaleden sonra başlamış olmak lâzım gelir.

Bir mal sahibi, malında nasıl tasarruf hakkını haizse, bu cariyelerin sahipleri de cariyelerini tasarrufta aynı hukuka maliktirler. Binaenaleyh cariyelerini hizmetlerinde kullanırlar, odalık ittihaz ederler ve nihayet arzu ettikleri zaman da satarlardı. Bir zamanlar at, eşya vesaire nasıl hediye edilir idiyse cariye da küçükten büyüğe, akrandan akrana öylece hediye edilirdi. Hele her kim eazımdan birinin nazar-ı iltifat ve tevecühünü ihraz etmek istese ona sevdiği fünun ve sanayiden birine aşina bir cariye ihda ederdi. Meselâ o zat güzellikten hoşlanıyorsa ona nazar-ruba bir cariye, tagannıiyi seviyorsa güzel bir muganniye takdim olunurdu. Hattâ bazan o gibi bir zata her biri birer sanatta mahir mütaaddit cariyeler ihda edilirdi.

Bazı kere o gibi cariyeler bir müddet sonra efendilerinden çocuk getirerek içinde bulundukları konakların valide ve sahibeliğini ihraz ederlerdi. Bu mazhariyete nail olan cariye halifenin sarayında ise - Hulefay-i Abbasiyenin çoğunun valideleri gibi - «Valide Sultan» olurdu.

Birçok defa valiler ve serdarlar bu gibi hediyeler takdim ederek hulefanın nazar-ı tevecüh ve iltifatını celbederlerdi. Yalnız bir noktanın ilâvesi lâzım gelir ki, o da cariye kullanmanın İslâmiyetle zuhur etmiş bir hal olmadığıdır. Daha evvel İran ve Yunan hükümdarlarının cariyeleri vardı ve bu hükümdarlar biribirlerine cariye hediye ederlerdi. Hattâ eski İran kırallarından birinin sarayında bulunan cariyelerin miktarı altı bine baliğ olmuştu. Abbasi hanedanından bazılarında biner cariye mevcuttu.

Cariyeler esir tacirleri tarafından Türk, Hint, Gürcü, Hata, Ermenistan, Rum, Berber, Nobe, Sûdan, Habeş'ten ekseriya küçük yaşta getirilerek istidatlariyle mütenasip bir surette, terbiye edilirlerdi. İşte bunlardan sütanalar, dadılar, maşitalar, odalıklar, hanendeler, sazendeler, hattâ allâmeler yetişmiştir.

Cariyelerin her nev'i birtakım mezayay-i mahsusa ile mümtaz addedilirlerdi. Hattâ bu bapta birtakım kitaplar telif olunmuştu. Bu kitapların mündericatına bakılırsa «neeabet İran, hizmetkârlık Rum, işvebazlık Berber, hazinekârlık Habeş, aşçılık Nobe, mürebbilik Ermenilere mahsus gibi bir şeydir.» Yine bu baptaki mütalâat-ı mahsusaya göre güzel çehreler Türk, güzel vücutlar Rum, güzel saçlar Hata ve İran, güzel gözler Hicaz, ince beller Yemen kızlarında bulunur. Basra ve Kûfe'den çıkan cariyeler tatlı dilli, nihal boylu, ince belli, fitnekâr kaşlı, kudretten sürme gözlü evsafiyle tavsif edilirdi. Hulâsa o fettan ve sehhar cariyelerin mümtaz vasıfları pek cazibe-pîra tâbirat-ı beligaya zemin oluyordu. Abbasiler zamanında cariyelerin en güzeli, en zekisi, en âkılı Bağdat'a getirilirdi. Çünkü en yüksek fiyatlarla müşteri bu payitahtta bulunurdu. Osmanlılar zamanında da İstanbul bu makama kaim olmuştu.

Bir zamanlar cariyelerin talim ve terbiyesi pek kazançlı bir işti. O yolda para kazanmak istiyen kimse esir pazarına gider, zekâ ve istidat sahibi bir cariye mübayaa ederdi. Cariyeye şiir ve edebiyat, şarkı ve çalgı, Kuran okumak, ev idaresi gibi şeylerden birini öğrettikten sonra aldığı fiyatın birkaç misliyle satardı. Bu cariyelerden bazıları hanendelik, şiir veya edebiyatta fevkalâde maharet sahibi olmaları sayesinde binlerce liraya satılırlardı.

Cariyelere bu derece rağbet gösterilince ekâbir ve eazımın konaklarında cariyelerin sayısı çoğaldığı gibi, onları süslü ve güzel giydirmek için de her türlü tezyinat ve israfata müracaat edilirdi.

Cariye nüfuz ve tesiri de mühim olmuştur. Esasen güzellik bir kuvvet, aşk ise keskin bir silâh olduğu için, bunlara malik olanlar, hele iyi kullanmasını da bildikleri surette müthiş ve korkunç bir alet teşkil edecekleri şüphesizdir. Hükümdarların içinde cariyeler uğurunda akıl ve izanlarını kaçıranlar bile olmuştur. Mülûk-ü Emeviyyeden Yezit ibni Abdülmelik'in mâşukası Hubabe, hükümdarı çılgın, umur-u saltanata bakmaz bir hale getirmişti. Zâtülhal namiyle mâruf olan bir cariye de Abbasilerden Reşit'i kendine âdeta esir yapmıştı.

Bunlardan maada birçok hulefa ve ümera saltanat ve idare işlerini bırakarak üftade oldukları cariyelerle vakit geçirmişlerdi. Hanende ve sazendeler her nevi cariyelerden ziyade hulefaya tesir icra ederlerdi. İşte bunların bu nüfuz ve tesirlerinden bilistifade en mühim hafiyelik işleri, yahut rütbe ve mansıp istihsali için cariye istimal olunurdu. Hulefay-i Abbasiye'den Memun, bir adamın ahvalini anlamak istediği zaman hafiyelik etmek üzere o adama güzel bir cariye ihda ederdi.

Osmanlılarda hemen son zamanlara kadar sarayı ve konakları cariyeler doldururdu. Saray bir zamanlar binlerce cariyenin makarrı olmuştur. Yüzlerce cariyesi olan vezirler, Osmanlı tarihinde pek çoktur. Kanuni'nin sadrazamı İbrahim Paşanın, yine Kanuni ile Selim ve Üçüncü Murat'ın sadrazamı Sokullu Mehmet Paşanın konakları cariye ve kölelerle doluydu. İstanbul'da ve taşranın büyük şehirlerinde esir pazarları bulunuyorsa orada köle gibi cariyeler de alınıp satılıyordu. Cariye yetiştirmek gibi sanatlarla meşgul olanlar çoktu.

Padişahların cariyelerden müteşekkil sazende ve hanendeleri vardı. Esasen valide sultan'ların çoğu cariyelikle saraya girmişler, çocuk yapmaları sayesinde o mertebeye vâsıl olmuşlardı.

Cariyelerin saraylardaki nüfuz ve tesiri çok mühimdi. Büyük büyük işler, cariyeler tarafından görülürdü: Hurrem Sultan, Kösem Sultan gibi âdeta saltanat sürmüş olan kadınlar hep cariyelikten yetişmişlerdir.

Vezirlerle erkân-ı devlet, tıpkı selefte olduğu gibi, güzel cariyeler takdimi suretiyle padişahların gözlerine girmeye çalışırlardı. Seraskerler, kumandanlar, hele fütuhat zamanlarında, zaptettikleri yerlerdeki en güzel kız ve kadınları saraya takdim ederler, bu sayede teveccüh ve iltifata nail olurlardı. Padişahların da vezirlerine karşı muhabbetlerini göstermek için cariye hediye ettikleri olurdu.

Velhasıl bir zamanlar cariye bir evin süsü gibi pek moda bir şeydi. Hattâ bir parça zenginler kızlarını evlendirdikleri zaman cehaz eşyası meyanında, kudretlerine göre, bir veya birkaç cariye de birlikte verirlerdi.

Osmanlılarda, son zamanlardaki cariyelerin çoğu Çerkez ve Gürcü idi. Çerkezlerin ve hele Gürcülerin içinde pek güzelleri vardı. Sûdan'dan getirilmiş olan siyahi cariyeler de epey bir yekûn teşkil ediyordu. Yalnız ötekilere olan rağbet berikilere olandan fazlaydı. Çünkü Çerkez ve Gürcüler aynı zamanda odalık hizmetini de görüyorlardı. Siyahiler ise sadece ev hizmetini görürlerdi.

Köleler gibi cariyeler de sahipleri tarafından azadedilirlerdi. Esir azadetmek, İslâmiyet nazarında, sevap işlemekten mâdudolduğu için zenginler alelekser köle ve cariyelerini i'tak ederlerdi. Azadedilen cariye veyahut köleye efendisi tarafından ıtıkname verilirdi. İçlerinden bu ıtıknameleri muska gibi boyunlarına takanlar vardı.

Cariyelik son zamanlara kadar bu suretle devam etmiştir. Devletlerle akdedilen muahedeye rağmen saltanatın ilgasına kadar saraylardaki cariyelerin adedi epeyce mühim bir yekûn teşkil ediyordu. Bazı zenginlerde, yahut zengin eskilerinde babadan kalma cariyelere bugün bile tesadüf olunur.

Cariyeler, zannolunduğu gibi, bedbaht değillerdi. Yiyecekleri, giyecekleri hanımlarınkilere yakındı. Her suretle iyi muamele görürlerdi. Sert efendilere tesadüf eder ve memnun olmazlarsa diğer birine satılmasını teklif eder, arzusu is'af olunmadığı surette kaçarak kendini sattırırdı. Kaçarken bir şey çalmaz, yanına yalnız bir çamaşır alırlardı. Kaçtığına alâmet olarak çıktığı kapının, aştığı duvarın yanında terliklerini bırakırdı. Sığındığı esirci gelip cariyenin kendisinde olduğunu haber verirdi. Bununla beraber bunların arasında kıskançlık yüzünden hırpalananlar da bulunurdu.

İstanbul'da cariye satışında «pencik» namiyle bir fındık altını resim alınırdı. Yeni varidat membaları arandığı Hicrî 1215 senesinde maktu bir fındık altınının yerine, diğer ticari emtia gibi, satış bedelinden yüzde üç resim alınmasına karar verilmişti.

Vakanüvis'in beyanına göre (Cevdet Tarihi, cilt: 7, s. 84) «tahminen fazla hâsıl olacak otuz beş bin kuruş» gümrük varidatına zammolunmuştur.

Esir alım ve satımının men'i üzerine bu varidat da tabiatiyle ortadan kalkmıştır.

Cariyelere «halayık» da denilirdi.

CARİYELER DAİRESİ (جاريه‌لر داڤومی) [*Sar.*] Padişah sarayı ile sadrazam, vezir, müşir gibi büyük devlet memurlarının harem hizmetlerine bakan kadınların yatıp kalktıkları yer hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Cariye tâbirinde izah edildiği veçhile cariyeler aylıkla tutulan hizmetçi kızlardan farklı hir vaziyette idiler.

CAVİ KALEMİ (جاوی قلمی) [*San.*] Eskiden hattatların ince çizgi çizmek ve pek küçük yazı yazmak için kullandıkları kalemin adiydi. Bu kalemler Cava'dan geldiği için bu adı almışlardı. Pirinç üzerine yazılan «İhlâs» sureleri bu kalemle yazılır, çok ince çizgiler bununla çizilirdi. Ceviz kabuğunun içine yerleştirilip gemilerin sancak direğine sancakla beraber çekilen Kuranlar da bu kalemle yazılırdı.

CAY-İ KETHÜDA (چای كتخدا) [*Ask.*] Yeniçeri zâbitlerinden birinin adı idi. Buna Türkçe karşılığı olan « kethüda yeri » de denilirdi. Bu vazife Muhzir Ağalık gibi ağa bölüklerinin ihdasından sonra meydana çıkmıştır. Diğer bazı zâbitler gibi bunun da muayyen bir bölüğü yoktu. Ulûfe, defterlere bazen otuz üçüncü, bazen yedinciye ve bazı kere otuzuncu ve bazı kere de elli birinci ve kırkıncı bölük kumandanı olarak gösterilmiştir.

Maaş defterlerinde de bu vazife sahibine, cay-i kethüda denilmektedir.

Kethüda birliği, İkinci Bayezit zamanında ihdas edilmiştir. Kethüda vekili yani kul kethüdasının vekili ve muavini demektir.

CAZGIR (جاڑغير) [*Hal.*] Pehlivanlar arasında «meydan şeyhi» ne aynı zamanda verilen addı. Vazifesi, pehlivanları biribirlerine ve hazır bulunanlara tanıtmaktı. Elinde bir asâ (değnek) bulunurdu. Bu asâyı güreşmeye hazırlanmış ve usulü veçhile biribirinin elini tutup rükûa karip bir vaziyette eğilmiş olan pehlivanların omuzunun üstüne koyar, ikisinin ortasında durarak isimlerini söyledikten sonra meziyetlerini de sayardı.

CEBBAR (جبار) [*Ast.*] Kasım ayında gece yarısında güneydoğu istikametinde, aralık ve ocak aylarında saat 23 te; şubatta saat 22 de, martta saat 21 de güneybatıda semanın en büyük suret-i kevkebiyyelerinden biri olan «El-Cebbar» en lâkayt kimselerin bile nazar-ı dikkatini çekecek derecede azamet ve ihtişam arz eder.

El-Cebbar; dev mânasınadır. Bu suret-i kevkebiyyenin diğer ismi «Cevza» dır ki mıntakat-ül-büruçta 3 üncü burç olan « Cevza » ile karıştırmamalıdır.

El-Cebbar'ı teşkil eden dokuz yıldız vardır. Suretin ortasında mailen üç yıldız evvelâ nazar-ı dikkati celbeder. Bunlara «Mülûk-ü selâse» yahut «Seyf-ec-cebbar» ismi verilmiştir. Her üçü de ikinci kadîrdendir. (Son tetkikat bunların lemeanını şu suretle tesbit etmiştir: 2.46, 1.75, 1.91 inci kadîr.) Bu üç yıldızdan « C, E, G » den G kevkebi hatt-ı istivai-i semavi üzerinde bulunmaktadır.

Birinci kadîrden olan « D » kevkebine «Zahr-ül-cebbar », « B » kevkebine « Recül-ül-cebbar», « G » kevkebine de «Bellatriks» denir. «Zahr-ül-cebbar» ın diğer ismi «Ebt-ül-Cevza» olup sarı yakut ve « Recül-ül-cebbar » beyaz renktedir.

«Kalb-ül-Akrep» yıldızından sonra en büyük yıldız «Zahr-ül-Cebbar» olup kutru güneşinkinden 300 defa daha büyüktür. Hararet derecesi 3200 olarak takdir olunan bu «Dev yıldızlar» grupuna dâhil bulunup bizden 325 ziya senesi mesafesindedir. «Recül-ül-Cebbar» ise 550 ziya senesi mesafesinde olup birinci kadîrdendir. Hararet derecesi 20 bin tahmin edilmektedir. El-Cebbarda dikkate değer ecramdan biri de, Mülûk-ü-Selâse'nin altında mehtaplı gecelerde bile çıplak gözle görülebilen muazzam sehabiyedir. Bu, kehkeşan'ın bir rüknüdür ve mesafesi 585 ziya senesidir.

CEB BOŞALTMALIK (جيب بوشالتمه‌لق) [*San.*] Yatak odalarında soyunulurken ceplerlerden çıkarılan saat, mendil, cüzdan, evrak gibi şeyleri veya sair ufak tefeği koymağa mahsus ayaklı, ağzı geniş bir vazo şeklinde veya ayaksız, çekmece biçminde şeylere verilen addır. Bu neviden şeyleri hâlâ kullanan bazı kimseler vardır.

CEBE (جبه) [*Ask.*] Zırh demektir. « Kamus» ta, «halka şeklinde puldan yapılmış zırh» suretinde tarif olunan bu tâbir için «Lehçe-i Osmani» de, «cevşen, yekpare olmıyan zırh, bazen meşin hırka» izahatı vardır. Cebe kelimesi çok vakit cevşen ile müteradif olarak cebe ve cevşen diye kullanılırdı. Memlûk devletinde cebeciye zeredkâş denildiği gibi Osmanlılarda XV inci asır sonu ile XVI ncı asır başlarında cebeciye, bekter ismi verilirdi.

Piyade askeri olan yeniçerilerin silâh ve sair harb levazımatını yapan ve muhafaza ve tamir eyliyen ocağa da cebe mânası tevsi edilmek suretiyle, «Cebeci ocağı» denilmiştir. Bu-

gün de kullanılmakta olan cepane kelimesi dahi bundan gelmedir.

CEBECİ (جبه‌جی) [*Ask.*] Harb aletleri, levazımı yapan, bunları muhafaza ve harbde mevzilere ve tabyalara kadar sevk eden bir kısım ordu mensuplarına verilen unvandı. Cebenin lûgat mânası «zırh» tır. Cebeci bugünkü tâbire göre «tüfekçi ustası» demektir.

Bu teşekkül; o zamandaki diğer askerî teşekküller gibi müstakil bir ocak itibar edilmişti. Cebeci ocağı; ok, yay, kılıç, kalkan, cirit, cebe, cevş, tüfek, tabanca, barut, kurşun gibi askerlerin kullandığı levazımı yapmakla mükellefti. Harb sonunda ocak bu silâhları geri alır, tamire muhtaç olanları tamir ederdi. Harb zamanında lüzumu kadar cepaneyi harb saflarına, kale ve palangalara kadar götürüp teslim etmek de ocağın vazifesi cümlesindendi.

Cebeciler; diğer kapıkulu ocakları gibi, ortalara ayrılmıştı. Bunların en büyük âmiri «cebecibaşı» idi. Bunun «cebeciler kethüdası» adında bir muavini vardı. Her ortada bir çorbacı ve odabaşı varsa da bunlar zâbitten ziyade «ustabaşı» vaziyetindeydiler. Ocağın hesap ve kitap işlerine bakmak üzere bir de «cebeci kâtibi» vardı. Fatih Kanunnamesinde (s. 11) cebecibaşıdan bahsolunduğuna göre cebeci ocağının İkinci Mehmet zamanında mevcudolduğunda şüphe kalmaz.

Cebeciler zamanla ve hassaten memleketin büyümesiyle çoğalmıştır.

Aynî Ali Efendi tarafından 1018 senesinde yazılmış olan «Risale-i Vazifeharân ve Meratib-i Bendegân-ı Âl-i Osman» da (s. 90) cebecilerin beş bin yedi yüz otuz nefer olduğu ve yevmiyelerinin senelik yekûnunun 9.247.012 akçadan ibaret bulunduğu yazılıdır. Yine onun beyanına göre cebecilerin her birine senede otuzar akça «kemanbeha» namiyle tahsisat verilirdi. Şu halde 171.900 akçanın da ilâvesiyle cebecilerin senelik yevmiyeleri 9.418.912 akçaya baliğ olduğu anlaşılmaktadır.

Cebeci ocağı, yeniçeri ocağiyle birlikte 1241 de ortadan kalkmıştır.

Tarih; (Cevdet Tarihi c. 12, s. 21) cebecilerin kaldırılmasını şöyle yazar: «Cebeciler dahi mukaddem ve muahhar gerek sipahi ve gerek yeniçeri fitnelerinde şakavete müşareket edegeldiklerinden ve yevmiyelerinin ekserisi yeniçeri esameleri gibi mekel olduğundan cebeci ocağı dahi ilga ve zâbitan ve ketebesi tardolunup fakat bu defa vukua gelen yeniçeri ihtilâlinde methali olmıyanlara sehimler ihsan buyuruldu.»

Cebeci teşkilâtı yalnız payitahta münhasır değildi. Taşralarda da vardı. Ankara'de hâlâ mâruf semtin bu ismi alması ona delâlet eder.

CEBECİBAŞI (جبه‌جی باشی) [*Ask.*] Eski Osmanlı ordusunun kapıkulu denilen hassa askerinin piyade kısmından olan cebecilerin âmiriydi.

Harb levazımı yapmak, bunları muhafaza etmek ve harb zamanında mevzilere kadar sevk eylemekle mükellef olan cebecilerin teşekkülü çok eskidir. Cebecibaşılık da cebecilik gibi kadimdir.

Cebecibaşılığın Fatih Kanunnamesinde diğer ağalar arasında sayılmış olması kıdemi hakkında bir fikir verebilir. Elde bir vesika olmadığı için daha ilerilere götürülemese bile bu teşekkülün İkinci Mehmet zamanında mevcudiyetinden şüphe edilemez.

Fatih Kanunnamesinde (s. 11) cebecibaşının ağalar beynindeki mevkii şöyle tâyin olunmuştur: «Ağalar, yeniçeri ağası, sair ağaların büyüğüdür. Baş yeniçeri ağası, onun altına mîr-i âlem, anın altına kapıcıbaşı, anın altına mirahur, anın altına çakırcıbaşı, anın altına çaşnigirbaşı, anın altına sair bölük ağaları, anların altına çavuşbaşı, anın altına kapıcılar kethüdası, anın altına cebecibaşı, anın altına topçubaşı oturur.»

«Risale-i Vazifeharân ve Meratib-i Bendegân-ı Âl-i Osman»a göre (s. 96) Birinci Sultan Ahmet zamanında cebecibaşının günde 60 akça hesabiyle senelik 21600 akça ulûfesi vardı. Daha sonraları yevmiyesi 70 akçaya çıkarılmıştı.

Cebeci ocağının âmiri sıfatiyle yeniçerilere ait cebe yani zırhların üzerlerinin kumaşları ve tulga kılıfları, zırh keseleri, meşin, bakır, pamuk ipliği, keten, çelik, kayış, tüfek maşası vesaire gibi, cebehane ambarında bulunan bir kısım eşya ile beraber kazma ve bunların sapları, tüfek kundağı ve diğer imal edilmiş levazımdan icabedenlerin lüzumunda orduya, donanmaya ve kalelere sevkı cebecibaşıya aitti. Cebehanede levazım azaldığı zaman bu noksanı cebecibaşı divana arz ederek noksanları tamamlatırdı. Yeniçeriler devlet merkezinde bulunurlarken tüfek taşımaları memnu olduğundan bunların talim zamanında kullanacakları tüfekleri cebecibaşı verir ve işleri bitince yine geri alırdı.

Cebeci ocağı imalâthanesinde yapılan harb levazımı icabında hariçteki esnafa da yaptırılırdı. Bunun için hariçte yaptırılacak şeylerin bedeli hazine tarafından cebecibaşıya verilir. O da bunları yaptırıp sonra hazineye hesabını verirdi.

Cebehane ambarından çıkan veya hariçten mubayaa edilerek oraya giren eşyanın ve levazımın her sene muhasebesi görülür ve cebecibaşı ile cebeciler kâtibi bu hususlara dair hesap verirlerdi.

Cebecibaşı, cebeci ocağının âmiri sıfatiyle mühimmat ve levazım işinden başka İstanbul'un saray harici ile Ayasofya, Hocapaşa ve Ahırkapı taraflarının asayiş ve inzıbatından da mesul idi.

Sefer vukuunda, hükümdar harbe iştirak ettiği surette, cebecibaşı da tekmil ocak halkı ile birlikte giderdi. Padişah sefere iştirak etmezse kendisi gitmez, lüzumu kadar cebeci gönderirdi.

CEBECİ ÇAVUŞU (جبه‌جی چاوشی) [*İda*] Merasim günlerinde ve divan içtimalarında divan-ı hümayun'a gelen devlet erkânını bekleyip merasim ve teşrifat dairesinde karşılamakla mükellef memurun unvanı idi. Divan-ı hümayun toplantılarında divan erkânı kubbealtına toplanınca ata binerek Paşakapısına gider, kendisine intizar olunduğunu sadrazama bildirirdi. Sadrazamın gelişini, hazır olun diye bağırarak divan heyetine haber verirdi.

CEBECİLER KÂTİBİ (جبه‌جیلر کاتبی) [*Ask.*] Cebeci ocağının hesap memuruna verilen addı.

CEBECİ OCAĞI (جبه‌جی اوجاغی) [*Ask.*] Cebecilerin mensuboldukları teşkilâtın adı idi. Kapıkulu ocaklarının yaya kısmından bölük ve cemaat olarak iki kısma ayrılan bu ocak ok, yay, kılıç, kalkan, harbe, cebe, cevşen, tüfek, barut ve kurşun gibi levazımı temin ederek imal, muhafaza ve tamir vazifesiyle mükellefti. Harb sonunda bunlar ocak tarafından geri alınır, tamire muhtaç olanları tamir edildikten sonra hazar zamanında «cebehane» adı verilen silâh deposunda muhafaza edilir, harb zamanında lüzumu kadar cepaneyi harb saflarına, filika ve palangalara kadar götürüp teslim etmek de ocağın vazifesi cümlesindendi.

Müstakil cebeci ocağının kuruluş tarihi hakkında katî malûmatımız yok ise de yeniçeri ocağı ile beraber veya ondan sonra ihdas edildiği kuvvetli bir ihtimal olarak ileri sürülebilir

Riko, cebeciler ve cebeci ocağı için şöyle diyor: «Cebeciler, tüfekçilerdir, böyle tesmiye olunmalarına sebep Türkçede cebecinin mânası zırhlı elbiseye alem olmasındandır. Cebecilerin miktarı altı yüz otuz olup altmış odaya taksim olunmuşlardır. Karargâhları İstanbul'da Ayasofya kurbündedir. Bunlar silâları temizlemekte istihdam olunurlar, paslanmamak için o silâhları yağlarlar. Çünkü Türkler bu eski silâhlara, fütuhatlarının yadigârı nazariyle bakarlar. Cebeciler her muharebede bulunurlar, kendilerine teslim edilmiş olan silâhları harb zamanında yeniçerilere tevzi ederler.»

Cebecilerin İstanbul'daki cebehaneden başka hudutlarda ve kalelerde ayrıca silâh depoları ve oralarda da muhafaza cebecileri vardı.

Kalkondil zeyli teşkilât kısmında da cebecilerin vazifeleri şöyle yazılıdır: «Cebeciler beş yüz kişidir. Âmirlerine cebecibaşı derler. Bunun yevmiyesi yetmiş akçadır. Cebecilerin vazifesi zırhlı gömlek, kalkan, ok, yay ve bir yeri tahkime mahsus kalasları hâmil develeri sevk ü idare etmektir. Bu kalasların bir ucunda iki sivri ucu birer demir vardır. İcabı halinde düşmanın tüfek ve arkebüz endahtlarına karşı bu kalasları yere dikerek Türkler arkalarına geçip tahaffuz ederler.»

Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı da (İslâm Ansiklopedisi, cebeci maddesi) şu tafsilâtı veriyor: «Cebeciler, diğer kapıkulu ocakları gibi orta denilen 38 bölüğe ayrılmıştı. Bunlardan birinci cebeci ortası ayrıca 59 bölüktü. Cebeci ortaları silâh yapan, tamir eden, barutları ıslah eyliyen, harb levazımatını tedarik ve ihzar eden, humbara yapan ayrı ayrı sınıflardan teşekkül ediyordu. Bunlar da başlıca, tüfengî, kaynagî, burguî, tahir (temizleyici), perdahî, terzi gibi sanat zümreleri idi.»

Cebeci ocağı efradı pençik ve devşirme teşkilâtı devam ettiği müddetçe acemioğlanları arasından seçilirdi. Daha sonraları cebecilerin de yeniçeriler gibi evlenmelerine müsaade edilince evlâtlarının da ocağa alınmaları kanun oldu. Gerek acemiler, gerek kuloğulları ocağa iptida şakirt olarak alınırlar, sonra yetişip usta olurlardı. Acemi ocağı teşkilâtı bozulup oradan oğlan almak usulü kalkınca hariçten buraya da adam alınmağa başlandı. Bu ihtiyaç bilhassa muharebe zamanlarında kendisini gösteriyor, ve cebecibaşı tezkeresi ile birçok kimseler alınıyordu. Cebecilerin malûl ve ihtiyarları ocak kanunu mucibince tekaüt edilirlerdi. Tekaüt maaşı ya ocak maaşiyle beraber verilir, yahut oturacağı şehir ve kasabadaki varidattan ödenirdi.

Padişah veya serdar-ı ekrem olan vezir-i âzam sefere giderse cebecilerin hepsi beraber giderler, başka biri, serasker gidecek olursa lüzumu kadar gönderilirdi.

Cebeciler arasında ayrı bir sınıf olarak humbara dökücüleri, barutçular ve lâğımcılar vardı. Cebecilerden diğer sınıfa mensubolanlar gibi serdengeçti yazılanlar da olurdu. Cebeci ocağının en büyük zâbiti, cebecibaşı idi. Ocak-

ta dört kethüda bir de başçavuş vardı. Kethüdaların en büyüğüne başkethüda denilirdi. Bunlardan başka bölük ve orta kumandanları ve bunların bir derece aşağısında odabaşıları ve diğer küçük zâbitleri de vardı.

Ocakta cebeciler kâtibi ve kesedar gibi kalem zâbitleri de mevcuttu. Bunlar ulûfe defterlerini silâh, cepane ve sair cebecilerin defterlerinde bulunan levazımın defterlerini tutarlardı.

Kalelere silâh ve cepane gönderilmesi, oralardaki cepanenin muhafazası, ocaktan gönderilmiş olan cebecilere aitti. Oralardaki silâh, cepane, barut ve sair levazımın muayenesi ve işe yarayıp yaramadıklarının tetkiki da cebecibaşıya aitti. Kalelerdeki cebecilerin başında zâbitleri vardı. Fakat oralardaki yeniçeri serdarları inzıbat cihetinden bunları cezalandırabilirlerdi. Kalelerde hizmet eden cebeciler *yeniçeriler gibi üç sene müddetle kale hizmetinde* bulunurlar, sonra merkeze getirilip yerlerine başkaları gönderilirlerdi.

Cebeciler zaman ile ve memleketin büyümesiyle çoğalmıştır.

Aynî Ali Efendî tarafından H. 1018 senesinde yazılmış olan «Risale-i Vazifeharân ve Meratib-i Bendegân-ı Âl-i Osman» da (s. 90) cebecilerin 5730 nefer olduğu ve yevmiyelerinin senelik yekûnunun 9.247.012 akçadan ibaret bulunduğu yazılıdır. Yine onun beyanatına göre cebecilerin her birine senede otuzar akça, kemanbeha namiyle tahsisat verilirdi. Şu halde 171.900 akçanın de ilâvesiyle cebecilerin senelik yevmiyeleri 9.418.912 akçaya baliğ olduğu anlaşılmaktadır.

«Vekayi-i Tarihiyye» de (verak 289) ve Koçi Beyin Teşkilât Mecmuası s. 16 da şu izahat vardır: «Cebeci kulları yedi, sekiz bin miktarı olur, cebecibaşı, kulları zapteder. Yeşil şebkülâh taşırlar, çorbacıları, odabaşıları vardır. Cebehane gözetirler, sefer olduğunda cebehane götürürler. Barut gibi, kurşun gibi, cebe ve cevşen kılıçlar ve harbeler ve tüfekler ve cenge ne lâzımsa cebecilere mahsustur. Onlar götürürlerdi.»

Cebeci ocağının ayrıca kışlası vardı, Kışla Ayasofyada idi. Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, c. 2, s. 11) bunun için şu tafsilâtı veriyor: «Cebecilerin kışlasının Ayasofya camii karşısında, yanan Adliye binası arsasında olduğu arşivde harita ve krokiler dosyasında bulunan bir plândan (No. 1960) anlaşılmaktadır. 17 zilhicce 1229 tarihli vesikadan ise bunun Yerebatan ahırlarının üstünde olduğunu öğreniyoruz. Belki sonradan muvakkat bir zaman için buraya nakledilmiştir. Burada zâbitan ve neferlerin, üzeri kiremitli fevkani odaları vardı. Yine burada silâh ve sair harb malzemesi tamirhaneleriyle depo bulunuyordu. Cepane için lâzım olan mamul ve gayrimamul bütün eşya bu depoda bulunur ve ihtiyaç halinde ya imalâthanelerde kullanılır veya yapılmış olan şeyler istenilen yere gönderilir veyahut depoda hıfzolunurdu.»

Cebeci ocağı, yeniçeri ocağı ile birlikte 1241 de ortadan kalkmıştır.

Cevdet tarihi (c. 12, s 215) cebecilerin kaldırılmasını şöyle yazar: «Cebeciler dahi mukaddem ve muahhar gerek sipahi ve gerek yeniçerileri fitnelerinde şekavete müşareket edegeldiklerinden ve yevmiyelerinin ekserisi yeniçeri esameleri gibi müekkil olduğundan cebeci ocağı dahi ilga ve zâbitan ve ketebesi tardolunup fakat bu defa vukua gelen yeniçeri ihtilâlinde methali olmıyanlara sehimler ihsan buyuruldu.»

Cebeci ocağının lâğvından sonra yeni bir kanun ile meydana gelen cebehane efradı 1054 nefer olarak tertibedilmiş, sağ kol ve sol kol diye iki kısma ayrılıp kol kumandanlıklarına sağ kol ve sol kol bölükbaşıları denilmiştir. Bu, kol bölükbaşılarının mafevkı olarak başbölükbaşı ve bölükbaşıların madunu olarak da mülâzımlar vardı.

CEBEHANE (جبه خانه) [*Ask.*] Eskiden silâh ve harb levazımının hıfzına mahsus yere verilen addı. Sonraları barut, fişek, gülle gibi mühimmata ve bu gibi harb mühimmatının bulundurulduğu yere «cebehane» denilmiştir. Şimdiki Askerî Müze'ye de eskiden «iç cebehane» denilirdi.

CEBELİBEREKET (جبل برکت) [*Coğ.*] Adana vilâyetini (il) teşkil eden dört sancaktan birinin adı idi. Merkezi eskiden «Piyas», sonra «Yarkus», en sonra da «Osmaniye» idi. Sancak, ilkin Yarpus, Islahıye, Hassa, Bulanık, Osmaniye ve Piyas isimleriyle altı kazaya (ilce) münkasimdi. Altı nahiyesi, 238 köyü vardı. 1908 temmuz İnkılâbından sonra mülki taksimatta merkezden başka Islahiye, Dörtyol, Bahçe, Hassa adlarında dört kazası, beş nahiyesi ve 26 sı merkez, 67 si Islahiye, beşi Dörtyol, 40 ı Bahçe, 38 i de Hassa kazalarına bağlı olmak üzere 176 köyü vardı.

CEBELÛ (جبه لو) [*Ask.*] Timar ve zeamet sahiplerinin sefer vukuunda kendilerinden başka götürmeye mecbur oldukları muhariplere verilen addı. Müsellâh asker demektir. Lehçe-i

Osmani'de (1306 tab'ı), «timar sahiplerinin yedek götürdükleri müsellâh adamlar, kafileyi muhafaza için verilen yerli süvari» suretinde izah olunmuştur.

Bunlar zırh giydikleri için bu ismi almışlardı. Cebeciler aynı zamanda timar namzedi sayılırlardı. Harblerde ehliyet ve yararlık gösterenlere münhal timarlar tevcih olunurdu.

CEBELÛ BEDELİYYESİ (جبه‌لو بدلیه‌سی) [*Ask.*] Sefere gitmiyen timar ve zeamet sahiplerinden alınan bedel parası hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu parayı ödemekle bedenî vazife yerine getirilmiş oluyordu.

CEBERTİYYE (جبرتیه) [*Sof.*] Rufaiyye, Mediniyye tarikatlarının şubelerinden birinin adı idi. A — Rufaiyye tarikatının öteki şubeleri şunlardı: Hafiyye, Kiyaliyye, Sayyadiyye, Üzeyriyye, Cendiyye, Acelâniyye, Katnaniyye, Fazliyye, Vasıtiyye, Zeyniyye, Nuriyye. B — Mediniyye tarikatının öteki şubeleri de şunlardı: Meymuniyye, Becaniyye, Alvaniyye-i Hameviyye.

CEBERÛT (جبروت) [*Sof.*] Sofiyye ıstılahlarından olan ceberût, Ebu Talip - Mekki'ye göre âlem-i azametten ibarettir. Bununla âlem-i esma ve sıfât kastolunur. Muhakkıkînin ekseriyetine göre ceberût, âlem-i evsattır. Âmiriyyat-ı umumiyyeyi muhit olan berzahtır. Yeni Eflâtuncu feylesoflar daha hususi olarak, iştirak felsefesine sâlik mutasavvıflara ait bir ıstılah olduğunu söyliyen tanınmış müsteşrik B. Cerra de Vanse, (İslâm Ansiklopedisi, ceberût maddesi) bunun için şu tafsilâtı veriyor: «Kelime şeklen Arapça değildir, hemen aynı ahvalde kullanıldığı görülen ve İbranice olan malakut (melekût) kelimesine benzer. Ceberût, İbrani dilince geburah (kudret) mânasınadır. Ceberût âlemi, ilâhî kudret âlemidir. Bu âlem, melekût âlemi gibi dünyevi şeyler ile cüziyatın fevkında bir mıntaka olup hemen hemen Eflâtun'un idea'lar âlemine tekabül eder. Mamafih kelimenin mânası müellife göre, bazı değişikliklere uğramıştır. Birçok müellifler, ceberût âlemini, «orta âlem» yani üstte olan lâhut âlemi ile altta bulunan melekût âlemi arasındaki âlem olarak tarif ederler (karş. Cürcani, Tarifat, ilâve olarak Istılahat-al-sofiyye-al-varide fil-fütuhat-al-Mekkiyye.)

«Ehl-i sünnete mugayir fikirlerinden dolayı 587 (1191) de idam edilen Yeni Eflâtuncu feylesof Sühreverdi Maktul'e göre ceberût âlemi hakîmlerin cezbe halinde gördükleri âlemdir. «İhtilâki onlar kudret âleminde münteşir nuru, keza Hermes ile Eflâtun'un görmüş oldukları melekût âleminin cevherlerini görürler.» Türkçe Marifetname'de, bütün âlemleri gösteren bir şekilde ceberût âleminin altında kürsi ve üstünde ise arş bulunur. Kürsi'nin altında melekût âlemi uzanır. Bu iki âlemin altında ise cennetler de dâhil olduğu halde beşerî âlemler mevcuttur. Kader hakkında dikkate şayan bir risale sahibi olan sofi Abd-ür-Rezzak-ül-Kâşani (öl. 730 = 1329/1330) ye göre ceberût âlemi kaza, yani takdir-i ilâhînin, bulunduğu yerdir. Burası ruh âlemine üstün olan sâf ruh âlemidir. Müellif burada ceberût kelimesine «cebir» mânası veriyor. Eşyanın bu âlemde mevcut küllî suretleri daha altındaki âlemlerde cüziyyatı vücut sahasına çıkmağa mecbur eder ve kendi kemalini kısmen onlara verir. Kemallerinden onları kısmen nasibedar kılar. Bu cebir fikri, iştirakî felsefede dahi görülür. Bu felsefede muzaffer nurlar zulmetleri bastırır denir. İbni cebir'in felsefesi de buna benzer. (Karş. S. Karppe, Etude sur les origines et la nature du zohar, Paris 1931, s. 177-179).»

CEBHANELİK (جبخانه‌لك) [*Ask.*] Barut, mermi ve top güllesi ve o çeşit harb levazımının muhafaza edilen yer hakkında kullanılır bir tâbirdir.

CEB HARÇLIĞI (جیب خرجلغی) [*Sar.*] Osmanlı padişahlarına Mısır eyaletinden gelen hazine hakkında kullanılır bir tâbirdi. Aynı tâbir muhtelif membalardan gelen paralar hakkında da istimal olunurdu. Mısır'dan her sene gelen bu para H. 995, M. 1587 senesine kadar beş yüz bin, on altıncı asır başlarında altı yüz bin altındı. Mısır'dan gelen bu hazine ile beraber mal-i keşufiyye denilen ve mansıp almak için kâşifler tarafından verilen para da ceb harçlığı olarak İstanbula gönderilirdi.

Ceb harçlığı tâbiri halk arasında da kullanılır.

CEB-İ HÜMAYUN (جیب هایون) [*Sar.*] Padişahın şahsi parası için kullanılır bir tâbirdi. Ceb ile şahane, mülûkâne mânasına gelen hümayun kelimelerinin Fars kaidesiyle terkip haline getirilmesinden meydana gelen bu ıstılahın lûgat mânası padişahın cebi demektir. Ceb, halk arasında şimdi de bu makamda kullanılmakta, cebinden vermek, cebinden sarf etmek denilmektedir. Cebinden vermek denilince bir suretle eline geçmiş bulunan başkasına ait paradan değil, kendi parasından verme anlaşılır.

Ondan evvel bu dairenin adı «Harem-i hümayun hazinesi» unvanını alan yüksek bir memur tarafından idare edilirdi. Abdülhamit'in hal'inden sonra Sultan Reşat ve Vahdettin za

manlarında da bu daire devam etmiş ve Osmanlı saltanatına son verilmesiyle tarihe karışmıştır.

Vaktiyle Kıbrıs varidatı sadrazamlara, Gelibolu ve Akdeniz adaları geliri kaptan paşalara ait olduğu gibi Mısır hazinesi de ceb-i hümayuna aitti.

CEB-İ HÜMAYUN AKÇASI (جیب همایون آقچه‌سی) [*Sar.*] Padişahlar tarafından harcanmak üzere saray-ı hümayuna takaddüme halinde verilen bir para idi. Bu teklif yalnız Bursa kazasında cariydi. Tevzi defterine geçirilmek suretiyle halktan tahsil olunurdu. Miktarı yedi bin beş yüz kuruştan ibaretti. Tanzimat ile beraber kaldırılmıştır.

CEB-İ HÜMAYUN DAİRESİ (جیب همایون دائره‌سی) [*Sar.*] Padişahların kendi paralarının alınıp verilmesi işini gören hususi dairenin adı idi. İkinci Abdülhamit zamanına ait olarak bu daire hakkında mabeyin başkâtibi Tahsin Paşa hâtıratında (s. 138) şu izahatı veriyor: «Abdülhamit'in emriyle verilecek atiyyelere mahsus olmak üzere bir «ceb-i hümayun» dairesi vardı. Bu dairenin sarfiyatı başmabeyincinin emri altında idi. Ceb-i hümayun dairesine lüzumu olan mebaliğ hazine-i hassadan her ay gönderilirdi. Sultan Hamit'in kendisine mahsus olmak üzere şahsi dokuz bin altın tahsisatı vardı. Her ay iptidasında hazine-i hassa nazırı bu parayı bizzat getirerek Sultan Hamit'e takdim ederdi. Bazı hususi atiyyeler, hususi maaşlar bu dokuz bin liradan tesviye olunurdu. Veliaht Reşat Efendinin aylığını aldırmak için resmî dairelere adam göndermesini ve Reşat Efendi mensubiyninin bu vesile ile öteye beriye gidip gelmelerini arzu etmediğinden Reşat Efendinin aylığını da bu dokuz bin liradan verirdi.»

Abdülhamit'in hal'inden sonra Sultan Reşat ve Vahdettin zamanlarında da bu daire devam etmiş ve Osmanlı saltanatına son verilmesiyle tarihe karışmıştır.

CEBKEN (جبکن) [*Giy.*] Gömlek üstüne giyilen, belden kıvrık, kolları uzun eski bir elbisenin adıdır. Muhtelif boylarda olan cebkenleri yeniçeriler de giyerlerdi.

CEBRİYYE (جبریه) [*Kel.*] Müslümanlar arasında çıkan mezheplerden birine verilen addı. Kaderiyye'ye karşı olan bu mezhep sahipleri indinde abidde ne fiil, ne ihtiyar, ne kudret yoktur. Fail ve kaadir ancak Allah'tır. Bu mezhebi kuranların başında Cuhem B. Safvan bulunuyordu.

Cebriyye indinde abid yani kul taat ve masiyette mecbur olur. Kaderiyye nazarında ise bilâkis dileyen kendini hidayete götürür, dilemiyen kendini idlâl eder. Hidayet ve dalâl, hayır ve şer abdin meşiyyetine bağlıdır. Kaderiyye mezhebine göre Cenab-ı Hakkın mülkünde dilemediği şey oluyor, âdeta başka bir Hâlik ispat olunuyor. Cebriyye mezhebine göre ise Allah teklif-i malâyutak-ı teklif oluyor, iman ve şerayî ibadın makduru olmuyor. Cebriyyenin muhakkıkîni daha ileri bile giderek «Kevin âleminde masiyet yoktur» demişlerdi. Çünkü fail, Allah'ın iradesine muti, fiil Bârinin iradesine muvafıktır. Bu mezhepçe Allah'ın kulu, Allah'ın sevgilisi oluyor, iyilikle fenalık arasında fark kalmıyor. Mutasavvifeden mesnun olmıyan iradeyi iltizam edenlerin mezhebi budur.

Cebriyye, kadere tâzimde mübalâğa ettiklerinden şer'i (emir ve nehyi, vait ve va'di) ihmal ediyor. Şer'a tâzim etmeksizin mücerret kadere tâzim ile şeriatı mühmel bırakıyor.

Cebriyyenin bir de mutavassıt kısmı vardır. Bunlara göre abidde kudret var ise de tesir yoktur. Abiddeki kudret hâdise, makdure mukarin olur.

CED (جد) [*Fık.*] Ana ve babanın ve bunların babaları, dede ve büyük baba demektir. Ana ve babanın analarına ve bunların analarına «cedde» denilir. Arapça bir kelime olan ceddin Türkçesi «dede» dir.

Ced ile ceddenin sahih ve fâsit olmak üzere iki şekli vardır. Cedd-i sahih, derecesi yakın veya uzak olsun aralarında kadın bulunmıyan dede demektir. Babanın babası, babanın babasının babası gibi.

Cedd-i fâsit, derecesi yakın olsun uzak olsun aralarında kadın bulunan dede demektir. Ananın babası, ananın babasının babası, babanın anasının babası gibi.

Cedde-i sahiha, aralarında sahih olmıyan dede bulunmıyan nine demektir. Ananın anası, ananın anasının anası, babanın anası, babasının babasının anası gibi.

Cedde-i fâside, aralarında sahih olmıyan dede bulunan nine demektir. Ananın babasının anası gibi.

Cem'i «ecdad» dır. Büyük babadan büyük babya intikal suretiyle mânasına gelen «ced be ced» tâbiri de kullanılırdı.

Eb ü ceddiyle tefahür eden ebcedhânın
Ehl olan redd ü kabulüne verir mi ahkâm
Nef'î

CEDİ (جدی) [*Ast.*] Mıntakat-ül-Büruc'un onuncu burcunun adıdır. Cedi suret-i kevkebiyyesi temmuz ve ağustos aylarında gece yarısı, eylûlde saat 22, ekimde saat 20 ye doğru mahallin nısfınnehârından geçer.

Cedi; geçer mânasınadır. Fakat milletlerarası kabul olunan Lâtince Capricoronus, başı koç, boynuzları keçi, nihayeti balık kuyruğu şeklinde mitolojik bir hayvanın ismidir.

Buradaki yıldız grupunun heyet-i mecmuası bir keçi şeklini andıracak vaziyette değildir. Güneş, cedi burcuna dâhil olduğu vakit seyrinin en yüksek noktasına erişmiş olur ki, bu hale, daima yüksek yerlere çıkmak istiyen keçinin alem olması pek tabiîdir. Zamanımızdan iki bin sene evvel güneş, cedi burcuna dâhil olduğu vakit aynı suret-i kevkebiyyeden de geçerdi. Keza Seretan burcu ile suret-i kevkebiyyesi için dahi aynı hal cariydi. Elyevm coğrafyacılar hartalarda, muaddil-ün-neharın 23 derece güneyine bir daire resmedip buna «Medar-ı Cedi», 23 derece kuzeyine çizdiklerine de «Medar-ı Seretan» derler. Bu iki daire, güneşin 21 aralık ve 21 haziranda semt-ür-reiste bulunduğu noktaların mahall-i coğrafisini irae eder.

Cedi suret-i kevkebiyyesi ilk nazarda göze çarpacak yıldızları havi değildir. Ancak üçüncü kadîrden dört kevkep vardır. Araplar buradaki iki yıldıza (a ve b kevkeplerine) «Sa'd-üz-zabih» ismini vermişlerdir ki, bu; menazil-i kamerin 22 ncisidir.

Müneccimlerin Cedi burcu hakkındaki itikatları şöyleydi:

Cedi, Zühal'in beyti, Merih'in şerefi, Kamer'in vebali, Müşteri'nin hubutu'dur. Bârit, yâbis ve müennestir. Kış fasılına nispet olunur. Renklerden siyaha, insanlardan kale muhafızlarına, ümeraya, şeyhlere delildir. Tabiatlardan, yalan söylemeye, unutkanlığa, hilekârlığa delâlet eder. Mevzilerden; kale zindanlarına, idam mahallerine, mezarlıklara, harap yerlere; nebatattan kurumuş yahut meyva vermiyen ağaçlara; hayvanlardan, dağ keçileri, sığır, tavşan, maymun, fare ve haşarata; âzadan, ayak, diz ve sinirlere; hastalıklardan, kemik hastalıklarına, aksaklığa nispet olunmuştur.

CEDİT ALTIN (جديد آلتون) [*Mes.*] İkinci Sultan Mustafa zamanında 1108 (1696) de bastırılan altın paralar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu altınlara «dinar-ı cedit» adı da verilirdi. İstanbul ile Kahire'nin şeriff altınları vezin ve ayar itibariyle aralarında büyük bir fark bulunduğundan İstanbul altınlarını tüccarlar toplayıp Mısır ve sair mahallere göndermekte, vezin ve ayarı tam olan İstanbul altınları payitahttan gündengüne kaybolup bunların yerlerini vezni noksan ve ayarı bozuk Mısır altınları tutmakta olduğu için bunun önüne geçilmek üzere bu altınlar bastırılmıştı. Üç yüz akçe üzerinden tedavüle çıkarılmış olan bu altınlar aynı vezin ve ayarda olmakla beraber ötekilerden farkı tuğralı olmalarıdır. O vakte kadar yalnız gümüş sikkelere konulan tuğranın altınlara da konması yeni bir usul teşkil etmişti.

CEDİT EŞREFİ (جديد اشرفى) [*Mes.*] Birinci Sultan Mustafa namına ilk defa tuğralı olarak basılmış olan altın paraya verilen addı. 1102 (1690/1691) de basılan yaldızlı altına «Venedik Dukası» veya «Şerifi» adı verilmiştir.

CEDİT İSLÂMBOL (جديد اسلامبول) [*Mes.*] 1128 (1715) senesinde basılan altın paralar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bunlara «sikke-i cedid-i zer-i İslâmbol» da denilirdi. 1108 (1696) de bastırılan sikkeler para buhranını kaldıramamış ve payitahtta basılan altınlarla diğer sikkeler dahi mağşuşiyetten kurtulamamış olduğu için bir yüzünde tuğra ve öteki yüzünde «duribe fi İslâmbol» olmak üzere yeni sikkeler bastırılmıştı Bu arada basılan üçer kuruşluk altını, 1108 (1696) de basılan altınlardan ayırmak için bu isim verilmişti.

CEDİT OSMANLI KURUŞU (جديد عثمانلى غروشى) [*Mes.*] Eski paralardan birinin adı idi. Buna «Tuğralı kuruş» da denilirdi. Üçüncü Sultan Ahmet devrinde 120 akçeye geçerdi.

CDDİT RUMÎ (جديد روى) [*Mes.*] İkinci Sultan Mahmut namına dokuzuncu cülûs senesinden on beşinci cülûs yılına kadar bastırılan bir nevi altın paralara verilen addı.

CEDİT ZENCİRİKLİ (جديد زنجيركلى) [*Mes.*] Hicrî 1138 tarihinde Tebriz ile Tiflis ve Revan darphanelerinde Sultan Ahmed-i Salis namına darbolunmuş altın sikkenin adıdır. Şimdiki altınlarda olan «tırtıl»a vaktiyle «zencir» denilirdi. «Zencirik» küçük zencir demektir. Bu altınların her biri yirmi dört ayarında halis altındı.

Küçük Çelebizade Asım Efendinin haber verdiğine göre (Zeyl-i Raşit c. 6, s. 306 ve 330) 1138 senesi evailinde Tebriz serasker Abdullah Paşa tarafından vâki olan istizan üzerine bir darphane küşadına müsaade olunmuş ve bu darphanede o namla sikkeler darbolunmuştur. Bunlar İstanbul'daki emsali derecesinde muntazam değillerdi.

CEDİT ZENCİRLİ (جديد زنجيرلى) [*Mes.*] Üçüncü Sultan Ahmet zamanında ve 1138 (1725/1726) senesinde. Tebriz, Tiflis ve Revan taraflarında bastırılan 24 ayarındaki altın paralara verilen addı. Bunlara zencirli denilmesinin sebebi şimdiki «tırtıl»a vaktiyle «zencir» denilmesinden dolayı idi.

CEDİT ZER-İ MAHBUP (جديد زر محبوب) [*Mes.*] Üçüncü Sultan Mustafa namına 1171 (1173), 1757 (1759) senelerinde bastırılan paralara verilen addı.

CEDİT ZOLOTA (جديد زولطه) [*Mes.*] Eski gümüş paralardan birinin adı idi. Üçüncü Ahmet zamanında 90 akçaya geçerdi.

CEDVEL (جدول) [*San.*] Yazma kitaplarda yazıyla kenarı, yani sahifenin yazılı ve yazısız kısımlarını biribirinden ayırmak üzere altınla çekilen çizgilere verilen isimdir. Cedveller yalnız birer çizgiden ibaret olabildiği gibi, biri kalın, diğeri ince iki çizgiden de terekkübedebilirdi. Fazla ziynetli olması istenilen kitaplara çift çizgiler yapılır, çizgilerin arası da yaldızlanırdı. Cedvellerde lâl ve sair renkler de kullanılırdı. Jengâr yapılan tirşe renkli cedveller zamanla jengâr kâğıdı yiyerek sahifeyi ikiye ayırdığı için tehlikeliydi.

Yeşil altınla sarı altından bir arada çekilerek ve araları mürekkeple faslolunarak meydana getirilen cedvellere «kuzulu cedvel» tâbir olunur, bunda sarı altın, yeşil altının dörtte bir nispetinde olurdu.

Tek kuzulu, çift kuzulu cedveller de vardır. Yeşil cedvel yalnız dışa çekilirse tek kuzulu, dış ve içe çekilirse çift kuzulu cedvel denilirdi.

CEDVEL ÇFKMEK (جدول چكمك) [*San.*] Mushaflarla yazmaların sahife kenarına çizgi çekilmesine denilir.

Safha-i ruksarına lâline cedvel çekmeye
Hokka-i çeşminde ezmiş âşık-ı dildare sürh
Sabit

CEDVELKEŞ (جدول كش) [*San.*] Yazma kitapların sayfa kenarlarına ve yazı levhaları etrafına yaldız veya mürekkeple çizgiler çekerek onları cizgi çerçeveler içine alan sanatkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça bir terkip olan bu ıstılahtaki «keş» Farsça çekmek mânasına gelen «keşiden» mastarından emr-i hazırdır. Bunlar ekseriya bozulmuş veya yırtılmış sayfaları tamir ve birbirlerine vasleylediklerinden «vassal» adını da alırlardı. Cedvelkeşlik ve vassallık hususi bir meleke ve maharete mutaç ayrı bir sanattı. Müzehhiplik ve mücellitlik gibi cedvelkeşlik ve vassallık da başlı başına bir sanat şubesi idi.

CEFFAR (جفار) [*Mit.*] Gaipten haber verdiğine inanılan cifr ile uğraşanlar hakkında kullanılan bir tâbirdi. Cifrî suretinde kullanılırdı.

CEGAT (جفات) [*Mim.*] Saçaklarda yağmur oluklarının dışarısında çatı kirişlerine çakılan tahtalara verilen addı. Bugün bunlara «rüzgârlık» ismi verilmektedir.

CEHAZ (جهاز) [*Hal.*] Halk dilinde çeyiz tarzında telâffuz olunan bu tâbir, kızlara, evlendikleri sırada ana ve babaları tarafından hallerine göre verilen çamaşır, yatak ve oda takımları gibi giyim ve ev eşyasiyle mücevher ve gümüş takımı gibi kıymetli şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Düğün ve iki tarafın geçimine medar olmak üzere ceb harçlığı tarzında yine ebeveyn tarafından verilen paralarla emlâk ve akar gibi şeyler de bu meyandadır.

Cehaz âdeti pek eskidir. Eski zamanların medeni kavimleri arasında en ileri giden Ispartalılar güzel olan kızları için ağır paralar istiyerek aldıkları mebaliği geride kalan kızlara çirkinlikleri nispetinde cehaz parası olmak üzere taksim ve tevzi ederler ve bu paralara tamahen, çirkin kızlar bile kocasız kalmazlardı.

Cehaz âdeti şimdi bile dünyanın her tarafında cari olup her yerde o memleketin örf ve âdetine göre muhtelif usullerde tertip ve icra olunur. Hattâ bazı yerlerde cehazın nasıl olabileceğine dair kanunlar bile vardır.

İslâm şeriatında cehaz munhasıran nikâhlı kadının malı olup kocanın onda hakkı yoktur. Bu sebeple rızası olmadıkça kocası ondan intifa edemez.

CEHAZ HALAYIĞI (جهاز حلايغى) [*Hal.*] Eskiden, hususi hizmetinde bulunmak üzere zengin ve kibar aileleri tarafından evlendikleri sırada kızlarına verilen cariyeler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Esir alım ve satımının yasak edilmesinden bir müddet sonraya kadar devam etmiş ise de sonraları yavaş yavaş azalmış, 1908 Temmuz İnkılâbından sonra ise tamamen ortadan kalkmıştır. Halk arasında çeyiz halayığı suretinde telâffuz olunurdu.

CEHENNEM KÜTÜĞÜ (جهنم كوتوكى) [*Hal.*] Günahkâr, âsi, fena yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CEHENNEMLİK (جهنملك) [*San.*] Eski Türk hamamlarında ısınmak için hamamın döşeme taşları altında bırakılan boşluğun adıdır. Külhan ocağında yakılan ateşin dumanı ve alevi bu aralıklardan geçerek hamamı ısıtır. Duvarların arasından duman geçmek için bırakılan boşluklara tüteklik denilir. Halk arasında galat olarak buna tüfeklik denilmektedir.

CELÂL (جلال) [*Sof.*] Hakkın kahir ve gazap tecellisi, «hüviyet-i mutlaka» nın gizlenmesi yerinde kullanılır bir tâbirdi.

Arapça bir kelime olan bu ıstılah «Kamus-u Osmani» de şöyle izah olunmuştur: «Son

derece azamet, fevk al-gaye ululuk. Ekseriyet-i istimal birinciye ait olmak üzere işbu sıfatlarla Cenab-ı Hak dahi mevsuf olur: İsm-i Celâl, lâfza-i Celâl = Allahın ism-i şerifi; Zülcelâl = celâl sahibi demektir ki ekseriya Allah-ü Zülcelâl suretinde kullanılır. Cenab-ı Hakkın lûtuf ile tecellisine «Cemal» ıtlak edildiği gibi bunun mukabili olarak kahır ile tecellisine dahi «Celâl» denilir: Sahib-i cah ü celâl, Celâlet-i kader, Celâlet-i şan. Lisanımızda «Celâl» lâfzı insan hakkında kullanıldığı zaman bir nevi hışım ve gazap mânası irade edilmiş olur: Bugün pek celâlli, birdenbire celâllendi.»

Sofiyyeye göre «mutlak ve vahdet» olmadıkça celâline nüfuzunun imkânı yoktur. «Vahdet - sırfa - mutlaka» da bütün esmâ ve sıfât, nisbet ve itibarlar «التوحيد اسقاط الاضافات» mucibince mahvolacağı cihetle «لايرى الله الاالله» yani «Hakkı Haktan başkası göremez» denmiştir.

Celâl, Hakkın mânevi kahrına da derler ki bu suretle «gayriyyet» i ortadan kaldıracağı cihetle celâli, cemalinin aynıdır.

Ruhlarının işareti ol sanemin cemaledir
Niyyeti zülfünün görün dilberinin celâledir
D. Z. Ahmet B.

Zıddı cemaldir.

Her an ediyorsun bizi makhur-i celâlin
Kurban olayım yok mu tecelli-i cemalin
Mehmet Akif

CELÂLÎ (جلالى) [*İda.*] Yavuz Sultan Selim zamanında Tokat civarında, şimdi şeker fabrikasiyle şöhret bulan Turhal kasabasında «Mehdî» lik dâvasiyle başına epeyce serseri toplamış ve devletin haşına büyük bir gaile açmış olan Celâl adında birinin teşkil ettiği isyanın tarihte aldığı addır. Bu tâbir sonraları hükümete karşı isyan çıkaranlara alem olmuştu.

Taşlıcalı şair Yahya, Kanuni'nin boğdurduğu oğlu şehzade Mustafa için yazdığı mersiyede bu tâbiri kullanmıştır:

Medet medet bu cihanın her yanı
Ecel Celâlîleri aldı Mustafa Hanı
Taşlıcalı Yahya

CELB MÜZEKKERESİ (جلب مذكره‌سى) [*Huk.*] Ceza mahkemeleri, sorgu hâkimleri tarafından mahkemede hazır bulunmaları için mübaşir veya posta vasıtasiyle gönderilen davet kâğıdına verilen addır. Hukuk dâvalarında mahkeme tarafından gönderilen çağırma kâğıdına «celbname» denilirdi.

Arapça bir kelime olan «celb», kendi tarafına çekmek, çekilmek, getirtmek, getirtilmek demektir.

CELBNAME (جلبنامه) [*Huk.*] Hukuk dâvalarında sulh, asliye, temyiz mahkemeleri tarafından dâvacıya, dâva edilene, şahitlere, ehl-i vukuflara (bilirkişi) hazır bulunmaları için mübaşir veya posta vasıtasiyle gönderilen davet kâğıdına verilen addır. Ceza mahkemeleri tarafından yazılan çağırma kâğıdına «celb müzekkeresi» denilirdi.

Arapça bir kelime olan «celb» kendi tarafına çekmek, getirtmek, getirtilmek demektir.

CELEB (جلب) [*Sar.*] Koyun tüccarı mânasına gelen bu kelime, saraylılar ve hassaten enderun ağaları arasında «hayvan» mânasına kullanılır ve bu itibarla tahkiri tazammun ederdi. Aptal yerine konulmak istenildiği zaman «Ben o kadar celeb değilim» denilirdi ki «ben o kadar hayvan değilim» demekti.

Defterdar, nişancı ve reisülküttap gibi mühim mevkilerde bulunduktan sonra Tersane eminliğine getirilen ve bunu kendisi için bir hakaret addeden Ömer Vahît Efendi ile saray memurluklarından olan silâhtarlıktan yetişme «Kara Vezir» denmekle mâruf silâhtar Mehmet Paşa arasında geçen bir hâdisede sadrazam tarafından bu tâbir kullanılmıştır. O vaktin usulünce sadrazamlar Tersaneyi teftişe gittiklerinde eminler, kereste ambarında bulunan kerestelerin cinsini birer birer sayarlardı. Ömer Vahît Efendi, Mehmet Paşanın Tersaneye geldiği bir gün keresteleri birer birer sayarken «bu da kara sığır» dedikten sonra sustu ve müstehzi bir tavırla sudrazamın yüzüne baktı. Bu tavır ve hareketin mânasını anlıyan Silâhtar Mehmet Paşa: «Biz her ne kadar Enderun-u Hümayundan çıkmış isek de kerestenin cinsini bilmiyecek kadar celeb değiliz» dedi. Ömer Vahît Efendi tevil yoluna saparak: «Bunları saymak bizim vazifemizdir» dediyse de eminin bu sözü soğuk kaçtı. Mehmet Paşa aradan çok geçmeden kendisini azlettiği gibi hakaret olsun diye birkaç senede bir temizlenen Balat lâğımlarının temizlenme işine memur etti.

CELEBKEŞAN MALI (جلبكشان مالى) [*Mal.*] Kasaplık hayvan toplayıp satan ve celeb adı verilen ticaret erbabına ait hayvanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Celeb malı demektir. Celeb, Arapça cellâbın muhaffefidir.

CELİ (جلى) [*San.*] İslâm yazılarının kalın nevileri hakkında kullanılır bir tâbirdi. «Eski Türk yazısının çeşitleri arasında başlıca sülüs, nesih ve talikın en ziyade büyük levha ve kitabelerde kullanılan kalın ve iri şekillerine denilir» diye tarif eden değerli profesör Dr. A. Süheyl Ünver (İslâm Ansiklopedisi, Celi

maddesi) şu izahatı da ilâve ediyor: «Talik cinsinden başka celi şekilleri, asıl yazılardan, yalnız irilik bakımından değil, bazı harflerin yazılışı bakımından da, biraz farklıdır. Munhasıran Türklerin inkişaf ettirdiği bir hat şekli olan ve ferman ve berat gibi, resmî vesikalarda kullanılan divan nev'inin de celi şekli vardı. Nesih'in celi şekli az kullanılır. Bu izahtan anlaşıldığı gibi, celi bir yazı nev'i değil, bir yazı üslûbudur; bu sebeple daima «sülüs celisi» ve «divani celisi» şeklinde terkipler içinde bir hattın muayyen bir üslûbunu belirtmek için kullanılır. En ziyade revaç bulmuş olan yazı şekillerinden biri «sülüs celisi» olduğu için celi kelimesi yalnız kullanılınca, ekseriya «sülüs celisi» ne delâlet eder.»

Daha başka sahalarda olduğu gibi yazıda da ihtisas sahibi olmakla beraber aynı zamanda, eski tâbirle, iyi bir hattat olan sayın Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu da buna tahsis ettiği bir yazıda (Tedrisat Mecmuası) şu tafsilâtı veriyor:

«Celi, kitabeler için kullanılan kalın bir yazıdır. Şekil noktai nazarından mukayese edilirse, sülüs ile celi biribirinden farksız gibidir. Mamafih bu yazıda tesir nesih ile sülüsten çok fazladır. Celide ne neshin iptidai hali, ne de sülüsün genç bünyesi görülür. Şekli, hayatının son devrine varmış, kuvvetini, metanetini bulmuş bir vücut manzarası arz eder. Gergin âsabı, dışarı fırlıyan kemikleri, çukura batmış gözleriyle bir ihtiyar çehresi görmek mümkündür. İşte celinin evsaf-ı mahsusası budur. Şeklen sülüsten farksız olan bu yazı, bünyesinin teşekkülâtı itibariyle o kadar farklıdır. Resmi alınarak küçültülmüş bir adam, çocuk olamıyacağı gibi, büyük mikyasta yapılmış bir çocuk sîması da büyük adam sîmasının tesirini veremez. Bunun gibi, bünyesinin teşekkülâtı muhafaza edilmek şartiyle büyültülmüş sülüs yazıları celi olmamış, sülüs cesametine kadar ufaltılmış celiler de sülüs halini alamamıştır. Bilâkis birincisi küçük kıtada sülüs, ikincisi küçük kıtada celi mahiyetini tamamiyle muhafaza etmiştir. Şu halde bünyesine ait mahsusatı olmadıkça ufak bir yazıya sülüs, büyük bir yazıya da celi denilemez.

«Kûfi celisi gibi sülüs celisinin de zuhuruna sebep Arap mimari eserlerinin tezyini için büyük mikyasta yazı yazmak ihtiyacı olmuştur. Celi yazısı, mimarlığın böyle bir ihtiyaciyle doğduğu zaman şahsiyetsiz bir sülüs, bir nesih taslağına benziyordu. Hele münhani unsurlu şekilleri büyük mikyasta yazmaya alışmamış mimarların, hattatların beceriksizliği, bu yazıdan intizamsızlık, çok defa da çirkinlik nümuneleri çıkarıyordu. Sanatkârlar bu muvaffakıyetsizliğe çare olmak üzere yazıyı yapraklarla döşenmiş zeminler üzerine tatbik ettiler. Bu suretle yazının bünyesindeki imtizaçsızlıkları, dağınıklığı, tezyinat ile telâfi etmek, çirkinliklerini tezyinat içinde gizlemek istemişlerdi. Bununla beraber celi, müzeyyen zeminler üzerinde yine mühmel, perişan, cansız görünüyordu.

«Bu tezyin meyli, celinin Arap nefis sanatlarındaki mevkiini pek güzel izah eyler: celi, onların nazarında tezyinat için bir çekirdek, bir istinatgâh olmaktan başka bir mahiyeti haiz değildi. Bu telâkki, tezyinde gösterilen bu ifrat, celinin müstakil bir sanat şubesi gibi yalnız başına yüzyıllarca terakki edememesine belki en mâkul bir sebep teşkil eylemiştir. Bu pek tabiiydi. Kusurları tezyinatla örtmek imkânı baki kaldıkça doğrudan doğruya bünyenin ıslahı düşünülmüyordu, bu ihtiyaç duyulmuyordu. İşte sülüs ile nesih serbestçe tekemmül etmekteyken celi, kayıt altında inkıraza doğru sürüklenmekteydi. Arap medeniyetinin nüfuz eylediği memleketlerde celinin binlerce nümunesine tesadüf edilir. Bu yazılar hemen daima tabiata has güzellikten mahrum sülüs, nesih büyütmelerinden ibaret kalmaktadır. Yalnız İspanya'da Gırnata'da Arap mimari eserlerinden Elhamra Sarayının yazıları gibi bazı eserler pek mühim sayılabilir. Bu yazılarda bünye vazıhça teşekkül etmiş olmamakla beraber mevzuniyet, metanet, ulviyet tesirleri dikkate çarpıyor. Bu hal, celinin eski nümunelerine nispetle bir fark, bir terakki demektir. Bu terakkinin sebebini, o zamanlar Arap mimarlığında vücuda gelen tealinin sebepleri arasında aramak icabeder. Zaten bu yazılar, İslâm yazılarının «hatt-ı Mağribî» denilen koluna mensuptur. Mağribî yazısı kurun-u vustada Endülüs'te kullanılmış, elyevm bütün Kuzey Afrikaya, Orta Afrika ile Batı Afrika'nın bazı memleketlerine intişar eylemiştir. Mağribî yazısının doğrudan doğruya kûfi'den çıkması, tekemmülâtında mimari evsafının hâkim olmasını izah eyler.

«Celi yazısının tekâmülünü takip için Selçuk ve Osmanli mimari eserlerini de gözden geçirmek lâzım gelir. Selçukilerde, celinin telâkki tarzı Araplarda olduğu gibidir. Onlar da yazının zeminini tezyin tarzlarına mahsus bir nevi yapraklarla döşüyorlardı. Hem bu yaprakları o kadar güzel dolaştırıyorlardı ki heyet-i mecmuasından gayet güzel tezyinat vücuda getiriyorlardı. Konya'daki, Sivas'taki Selçuk eserlerinde böyle nümuneler görülmektedir.

«Bursa'da Osmanlılar zamanında Selçuk sanatının tesiriyle vücuda gelen Yeşil Cami,

Yeşil Türbe gibi eserlerde de o tarzda nümuneler vardır. Bunlar arasında bilhassa Yeşil Camiin kapısı etrafındaki tezyinatsız, sade yazılar dikkati celbeder. Yeşil Camiin sık ağaçlı ormanları, haris bir nebat mecmuasını andıran kitabeleri arasında bu çıplak yazı bünyesi beş yüz yıllık sanat itikadının sarsıldığını, celiyi tabiatına, istidadına mugayir olarak feyizsiz bir vâdiye sürükliyen «tezyin nazariyesi» nin sukutunu gösterir. Celi bu nümunede, kusurlarını yapraklarla kapatmaya lüzum göstermiyecek derecede, tekemmül etmiştir. Şurada burada dikkate çarpan ufak tefek yapraklar sanatkârının o eski nazariye ile mücadele ettiğini pek güzel ispat ediyor. Bu mücadele, bazı eserlerle hicrî on ikinci yüzyıla kadar devam edebilmiştir. Hulâsa; celinin tekâmül tarihine bir başlangıç aranırsa Bursa'da Osmanlı sanatının bu gibi nümuneleri üzerinde tevakkuf etmek lâzım gelir. Bu nümunelerin tarihinden, yani hicrî dokuzuncu yüzyıldan evvelki celi nümuneleri hep zuhur devrine ait sayılmalıdır.

«Bundan sonra celi, güzelliği tezyinattan ve ihtişamden ziyade sadelikte, tabiatın müsaadelerinde arıyan Osmanlı hattatlarının elinde yüzyıllarca yaşadı, daima aynı gayeye doğru ilerledi Celi, hayatının bu devirlerinde, âbidelerin alelâde tezyinatını değil, fakat müstakil sanat eserlerini teşkil eylemiştir.

«Celinin istiklâlini kazandığı zamandan, hicrî onuncu yüzyıla kadar gösterdiği nümunelerde bazı müşterek vasıflar mevcuttur. Bu evsaf arasında hendesi intizam başta olmak üzere tıknazlık, keskinlik, sadelik en mühimleridir. Yazıda bu evsafın teessüsü, muayyen birtakım esbabın tesiriyle olmuştur: eski âbidelerin celi kitabelerinde görülen mermer direkler gibi kalın, tığ gibi sivri elifler, kılıç gibi keskin kuyruklu mimler, demir gibi metîn keşideler hep yüzyılların zevkıne, temayülâtına delâlet eder.

«Hicrî onuncu yüzyıl nihayetlerinden on üçüncü yüzyılın başlarına kadar celi yazısı birtakım tekemmül devirleri daha geçirmiştir. İkinci Sultan Mahmut zamanında yetişen bir sanatkâr, Mustafa Rakım isminde büyük bir yazı dâhisi, evvelki yüzyılların yazılarında bir türlü teessüs edemiyen iki vasfı, zindegi ile hareketi tasvire muvaffak olmuş, celi hakkında o zamana kadar mevcudolan nazariyeleri altüst etmiştir.

«Rakım; zamanının büyük bir ressamı, büyük bir mütefennini olmak itibariyle celi yazısının bünyesini büsbütün yeni bir noktadan tetkik etmiştir: şekillerin insanın kametine, göz, kafa gibi âzasının bazı evzaına olan müşabehetini nazar-ı dikkate alarak insan şeklini celi için taklide nümune ittihaz eylemiştir. Rakım bir yazı felsefesi âlimi sıfatiyle evvelâ insanın eşkâlinde, evzaında güzelliğe, azamet ve ulviyete delâlet edebilen nispetleri, hendesi kaideleri, vücuttaki münhanilerin ahenk kanunları, bilhassa ihtiyar çehresinin teşekkülâtına ait hususilikleri istihraç eylemiş, sonra bunları celi yazısının şekillerinde tasvire, temsile çalışmıştır.

«Bu şerait dairesinde harflere canlı, harekete müheyya bir ifade kazandırmıştır. Dikkate şayandır ki Rakım da, her sanatta yetişen mücedditler gibi, yazının mazisini tetebbudan müstağni kalmamıştır. Nazarlarını yüzyıllarca evvele irca ederek Ahmet Karahisari, Demirci Kolu Yusuf Efendi gibi meşhur adamların yazılarını tetkikten, tahlilden geri durmamıştır. Bunun neticesi olarak yazılarında eslâf eserleri derin izler bırakmıştır.

«Rakım'ın yazılarında, dar bir şeye kapatılmış canlı mahlûklar gibi, çerçeveden fırlamak istidadı vardır. Bir Sinan, Osmanlı mimarlığında; bir Mikelânj, heykeltıraşlıkta ne yapmışsa, daha ziyadesini Rakım, celide yapmıştır. Nefîs sanatların hiçbir şubesi yoktur ki insan vücudundaki güzellikleri, incelikleri, tenasüpleri yazı gibi sade çizgiler üzerinde temsilde Rakım üslûbu kadar muvaffak olsun.

«Yine bu zamanın hattatlarından Mahmut Celâleddin isminde bir zat, celide Rakım üslûbunun evsafına, nazariyatına büsbütün zıt bir sanat okulu tesis eylemiştir. Bu zıddiyet o derecededir ki her iki okulun taraftarları arasında öteden beri münakaşa eksik olmamıştır. Celâleddin'in eserlerini tetkik edenler celinin yüzyıllarca evvele rücu eylediğini zannederler. Celâleddin'in, Rakım gibi müceddıtler yetiştiren bir muhitten uzaklaşmasındaki hikmeti anlıyabilmek için hayatına bir nazar atfetmek lâzım gelir.

«Tab'an mütekebbir, azametfüruş olan Celâleddin, gençliğinde yazı öğrenmek için zamanının birkaç üstadına müracaat etmiş, fakat bunların birinden kabul yüzü görmemiştir. Kendisi de bunlara inat olmak üzere birçok Şeyh Hamdullah Efendi mürakkaları elde etmiş, Çengelköyü'nde İstavroz'daki evinde yapayalnız, senelerce çalışmıştır. Yüzyılında teceddüde karşı beslenen şiddetli meyillere rağmen, celinin mazisini yaşatmak, üç yüz senelik bir eskilik içerisinde zamanının bedii ihtiyaçlarını telâfi edebilecek bir yenilik göstermek istemiştir. Rakım, nazar-ı taklidi önünde

daima canlı şeyleri bulundurmuşken, Celâleddin onun aksine olarak cemadattaki güzelliğin evsafını tasvire çalışmıştır. Metanet, keskinlik, sadelik, üslûbunun başlıca evsafındandır. Bu üç vasfın birleşmesiyle artan camidiyet, üslûbunun esas tabiatını teşkil eylemektedir. Celâleddin'in eserleri sarp, yalçın kayaların vahşetli manzaralarından, hançerlerin, kalkanların keskinliklerinden, kurak, ölü bir tabiattan, yanık çöllerden hâtıralar uyandırır, bu hâtıralar daima sadelik, daima inziva çehresi verir. Celâleddin, yazıda bu hisleri en iyi tasvire muvaffak olan sanatkârdır. Celâleddin'in üslûbunu kısaca tarif etmek lâzım gelirse «eski celînüvisliğin evsafını en iyi mütalâa eden, bu evsafı en iyi cemi ve telif eden bir tabiat-ı esasiyedir» demelidir. Bundan anlaşılıyor ki Mahmut Celâleddin'in celi'de açtığı çığır, ne bir teceddüt, ne de bir tekemmüldür. Belki parlak bir tekerrürdür.

«Bu devirden sonra yetişen celînüvislerin ekserisi Rakım, pek azı da Celâleddin okuluna mensuptur. Bunlar arasında Rakım üslûbunu taklidedebilenler pek azdır. Yalnız Recai Mehmet Şakir Efendi bir dereceye kadar taklidedebilmiş, Çerkez Alâeddin Bey de Rakım üslûbunun bazı evsafını yazılarında göstermeye muvaffak olmuştur. Bütün diğer müteşebbislerin yazıları tabiat-ı esasiyece Rakım üslûbundan uzak kalmıştır. Daha doğrusu Rakım okulu bu büyük adamın ölümiyle kapanmıştır. Buna sebep; bir cihetten üslûbuna ait nazariyatın mazbut olmaması, diğer cihetten ahlâfının yalnız umumi surette çalışıp nazariyata ehemmiyet vermemesidir. Kendisinden sonra gelenler yalnız yazmışlar, yalnız taklidetmek istemişlerdir. Fakat nefîs sanatların her şubesi gibi, yazının da birtakım nazariyeleri olabileceğini hiç düşünmemişlerdir.

«Celâleddin okuluna hizmet edenler arasında talebesinden Mehmet Tahir Efendi ile Cemaleddin Efendiyi zikretmek lâzım gelir. Bunlar arasında Mehmet Tahir Efendi, Celâleddin nazariyelerini en iyi anlıyanlardandır. Nazariyat itibariyle eserleri, Celâleddin'inkiler kadar tetkika değer. Son zamanlarda Darüşşafaka yazı muallimliğinde bulunmuş olan Tahsin Efendi bu üslûbun yegâne hadimiydi.

«Kazasker Mustafa İzzet Efendi son zamanların en dikkate şayan sanatkârlarından biridir. Bu zat Rakım ile Celâleddin'in biribirine zıt olan üslûplarını telif ederek mutedil bir üslûp çıkarmaya muvaffak olmuştur. Yazılarında ne Rakım'daki dirilik, ne de Celâleddin'deki ölülük vardır. Belki bu iki vasfın muhassalasından ibaret bir tabiat-ı esasiye, vazıh bir şahsiyet göze çarpar. Çıraklarından Şefik Bey çok muvaffak olmuş bir zattır.»

Değerli bir zat olan Mehmet İzzet Bey bu yazıdan bahsederken (Rehber-i Umur-u Beytiyye, c. 3, s. 72 ve mütaakıp) nasıl yazıldığını da izah ediyor:

«Celi, İslâm yazıları arasında tenumendi (gövdeli) ve teşekkülât-ı mahsusası ile temeyyüz etmiştir. Yazıların cesametinin tezayüdü nispetinde hattatların da dimağı ve bedenî mesaisi artacağından, celînüvislik mümarese ve idrak ile makûsen mütenasip olmak üzere güçtür. Yazının aksamı beyninde mutedil bir nispet temini sebebiyledir ki en büyük üstatlar bile eserlerinin evvelemirde bir ressam gibi kabataslağını vücuda getirmek üzere günlerce çalışarak adem-i tenasüp ve tevazün gibi ahenge mugayir nakiseleri ikmal etmek usulüne müracaattan müstağni kalmamışlardır.

«Taliknüvis-i şehîr Yesarizade'nin Ayasofya cami-i şerifindeki (هو السميع العليم) levhası bu icat tarzının bir nümunesidir. Merhum, yazının aslını bazı kalem erbabının müracaat ettiği terbi' usul-ü hendesisine yahut ziya bahsine ait bir vasıta-i hikemiyeye müracaat etmeksizin kalemle yazmış, lâkin en ruhnüvaz bedayie mazhariyet temin edinciye kadar birçok emek sarf ederek lüzum gördüğü yerleri kesip yamamıştır.

«Büyük yazıların müsveddesine hattatlar beyninde «kalıp» derler. Celi kalıpları muhtelif vasıtalarla vücuda getirilmiştir. Hattatların bazıları sulu mürekkeple kaba kâğıtlar üzerine yazmışlar, sonra tashih etmişlerdir. Kaleminin bidaasına güvenen cazımın bazısı garip vasıtalara müracaat etmişler, ezcümle Recaizade Mehmet Şakir Efendi merhum, kalıpları büyük bir üstat azmiyle makasın iki ucu istenildiği kadar açılarak kâğıt üzerinde yürütülmek, sonra çenîn ucların bıraktığı çizgiler üzerinden kalemle çizmek suretiyle ihzar eylemiştir. Şefik Bey merhum (دائرهٔ امور عسكريه) celisini iki kurşun kalemi biribirine bağlıyarak bir günde izmiştir.»

Celi levhaların tezyini de ehemmiyetli bir işti. Levha tezyininde esasen en evvel yazı nev'inin hangi üslûp ile uygun düşeceği göz önünde bulundurulurdu. Celi'de ornöman-ı Osmani yahut İberi'nin nebati kısmından intihabedilirdi. Hattın nev'i ile zinetin tevhidi kadar bu ikisinin arasındaki mesafenin derecesi ve kısımların hendesi münasebetleri de mühimdi. Çünkü tenafür yahut alâkasızlık gibi mahzur meydana gelirdi.

Arapların kûfi ve celi menkuşatında etraf ziynetini yazının kalınlığına müsavi bir mesafe

kalıncıya kadar yaklaştırdıkları, bazılarında temas bile ettirdikleri halde Osmanlıların başka başka tarzlar takibettiklerini söyliyen Mehmet İzzet Bey aynı yazısında bunun için de şu tafsilâtı veriyor: «Osmanlı usulüne nazaran celi elvahının tezyininde birkaç tarz takibedilegelmiştir. Hattın asıl şekli, murabba, mustatil olduğuna göre ziynet dahi ya Arap kaidesi üzere şeklin dört dıl'ını tahdideder, yahut zevayay-ı kaimesine isabet eden kısımlarına köşe tezyinatı vaz'edilerek bunlar dolaşmalı zırhlarla iştirak ettirilir. Daire, beyzi olursa o halde tezyinat o şeklin murabbaa veya mustatile irca'iyle hâsıl olan müsellesî kıtalara tatbik edilir.

«Birinci tarzda müşkül bir nokta varsa o da yazının arz ve tulünü gösteren iki adedin kasım-ı müşterek-i âzamını bulmak ve ziynetin mısra'ları o kasıma müsavi, ya nısfı veyahut zı'fı olarak intihabedip teselsül neticesinde küsurat bırakmamaktır. Mahir mücellitler bunu bilfiil hesabederek köşe yerlerinde ziyneti tabiatiyle kaimen kesrederler. Bir kitabede aranılacak başlıca meziyetlerden biri de budur. İkinci sınıf mücellitlerin eserlerinde küsurata, tabiatsız köşelere tesadüf edilir. Ne kadar musanna olursa olsun köşesiz tezyinatın mücellitler nazarında o kadar itibarı olamaz. Tezyinat mübdilerini en ziyade ye'se duçar eden mesele köşe bulmaktır. Filvaki burada tabiat ve hakikat aranmadığından ziynet muhit-i mücavirle zaviye-i kaime hâsıl edebilecek bir istikamette kesilebilir. Ancak mütenazıran teselsül eden bir ziynetin inkisara kabiliyeti olmıyan bir yerden kat'ı orada aidolduğu üslûbun tabayiine mugayir garip şekillerin tekevvününü intaceyler ki bu suretle umumunun cazibesi tenkis edilmiş olur.»

Bu bahis bitirilirken Rakım Efendinin üslûbunu tamamen takibetmeğe ve o yazıya parlak bir güzellik vermeğe muvaffak olan Sami Efendiyi anmak lâzım gelir. Zamanımızın en büyük celi üstadı tuğrakeş Hakkı Bey, bir gün hocası olan Sami Efendiden bahsederken, Sami Efendinin yazılarını Rakım Efendi görmüş olsaydı takdir makamında: «Allah senden razı olsun beni bir kat daha büyüterek yaşattın derdi.» demiştir.

Mükerrer kilk-i kadr ol tıfl-ı ebcethanın ey Servet
Celi hat ile yazmış levha-i ruhsarına temmet
Hazineli Osman Servet

CELİYYE (جليه) [*Bah.*] Dümen yerinden tek kürekle sevk edilen sandala verilen addır. Nehirlerde kullanılırdı.

CELLÂD (جلاد) [*Ida.*] İdam hükümlerini icra eden adama verilen addır.

Ne müthiş sahnedir şûrişgeh-i heyca tahayyül kıl
Heman bir demde bin maktul bin cellâd olur peyda
Ziya Paşa

Mecazen, merhametsiz, zalim, gaddar, hunhar yerinde kullanılır.

Nedim-i zârı bir kâfir esir etmiş işitmiştim
Sen ol cellâd-ı din ol düşmen-i iyman mısın kâfir
Nedim

CELLÂD ÇEŞMESİ (جلاد چشمه‌سی) [*Mim.*] Topkapı Sarayı dâhilinde Çizmekapı denilen mahalden Ortakapı denilen yere kadar uzıyan duvarın Ortakapıya pek yakın mahallindeki çeşmenin adı idi. Bu çeşmeye «Siyaset çeşmesi» de denilirdi. Siyaseten idama mahkûm olanların bu çeşmenin yalağı içinde kesilmesi bu suretle tesmiyesine sebebolmuştur.

Cellâd, işini bitirdikten sonra ellerini, satırını, bıçaklarını bunun musluğunda yıkardı. Otuz kırk sene evveline kadar mevcuttu.

CELVET (جلوة) [*Sof.*] Abdin nuut-u ilâhiyye ile halvetten hurucudur. Bir suretle ki abdin aynı ve âzası enaniyetinden çıkarak âza abidsiz hakka muzaf olur. (ومارميت اذ رميت ولكن‌الله رمى) ayetiyle (انالذين يبايعونك انما يبايعون الله) ayetinde olduğu gibi.

CELVETİYYE (جلوتيه) [*Sof.*] Aziz Mahmut Hüdai'nin kurduğu tarikatın adı idi. «Yerini, yurdunu terk etmek» mânasına gelen Arapça celvet kelimesi tasavvuf ıstılahı olarak, kulun, Tanrı sıfatları ile, halvetten çıkışına ve Tanrı varlığında fâni oluşuna denilir.

Bursalı İsmail Hakkı, «Temam-ül-feyz» adlı eserinde (birinci fasıl) diyor ki:

«Celvetiyye, celvete mensubolanlara denilir. Celvet, halvetten çıkmaktır. Bu da itibari şeyleri çıkarmak, hakikat libasını giymek demektir. Halvet ile celvet arasında mâna ve tahrir itibariyle alt ve üstteki noktadan başka bir fark yoktur.»

Gene Bursalı İsmail Hakkı, (Silsilename-i Celvetiyye, s. 63) ilkönce Tanrının 7 adı ile zikir vermenin meşhur şeyh Ebu İshak Safiyüddin (735 — 1334/1335) in şeyhi, İbrahim Zâhit Geylâni (690 = 1291) den kaldığını ve halvete karşılık celvet meşrebinin yine bu zattan zuhur ettiğini söyler. İbrahim Zâhit Geylâni'de zuhur eden bu meşreb, Aziz Mahmut Hüdai'de kemalini bulmuş, bu münasebetle Mahmut Hüdai, Celvetiyye denilen tarikatı kurmuştur.

Celvetiyyeliğin, Bayramiyyeden ayrılan bir tarikat olduğunu söyliyen, sofiyye'ye ait tetkikleriyle tanınmış olan Abdülbaki Gölpınarlı (İslâm Ansiklopedisi, Celvetiyye maddesi), bu-

nun için şu tafsilâtı veriyor: «Bütün kaynaklarca Mahmut Hüdai'nin şeyhi, Üftade'dir. Kendisinin «Vakıat» adlı kitabı da bunu açıkça gösteriyor. Yalnız Üftade ile Hacı Bayram arasındaki silsile biraz karışıktır. Bazan bir müezzinin vazifesini görüp, karşılığında para istemeksizin ezan okurken bir müddet sonra kendisine aylık tâyin edilmesi üzerine gördüğü bir rüyada « makamından üftade oldun » sözü ile azarlanması yüzünden, asıl adı olan Muhiddin'i bırakıp ilâhilerinde mahlâsını kullanan ve 998 (1580/1581) de Bursa'da vefat eden Muhiddin Üftade, İsmail Hakkı'ya göre, Bursa'da Ulu Cami'de eski minare dibinde oturan kötürüm Hızır Dede, halifesidir. Hızır Dede evvelce çobanmış, sonra kötürüm olup çobanlıktan kalmış ve bu minare dibinde ibadete dalmışken Hacı Bayram, Ankaraya gelince, Hacı Bayrama biat ediyor (s. 76). Tıbyan, Üftadenin Hamdullah Çelebi'den; onun, babası Ak Şemseddin'den onun da Hacı Bayram'dan feyz aldığını ayrı bir rivayet olarak kaydediyorsa da, bu silsile, hiçbir yerde görülmediği gibi, Celvetiyyelerce de rivayet edilmemiştir.

«Aziz Mahmut Hüdai, Şakayik zeyline göre, Seferihisar'lıdır. Gülşen Efendi, Külliyat-ı Hüdai'de Sivrihisar'lı olduğunu söylüyor. Silsilename-i Celvetiyye şeyhi, Konya Koçhisarında göstermekte, Tıbyan da bu ikinci rivayeti kabul etmekte ve 948 (1541/1542) de doğduğunu ilâve eylemektedir. Gülşen Efendi, doğum tarihini 950 (1543/1544) olarak kaydediyor. İstanbulda okuyan, Edirnede Sultan Selim medresesinde muitlik, Şam ve Mısır'da naiplik eden, Mısır'da Kerim-üd-din Halvetî adlı birisine intisabedip, Halvetî olan Mahmut Hüdai nihayet Bursa'da Ferhadiye medresesine müderris ve Cami-i Atîk mahkemesine naip oluyor. Bu sırada annesine göre, bir gece, rüyasında, cennetlik sandığı birçok kimseleri cehennemde, cehennemlik sandıklarını cennette görüyor. Bunun üzerine ertesi sabah derhal Üftade'ye gidip teslim oluyor. Tıbyan ve Külliyat, bu teslim oluşun tarihini zilkade 948, cumartesi (1541) olarak kaydediyor ki, anane ile böyle rivayet edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Külliyatta, Üftade'ye intisabına sebebolarak, başka bir rivayet daha kaydedilmektedir. Mahmut Hüdai, Üftade'ye üç yıl kadar hizmet ettikten sonra, kendisine halifelik verilip Sivrihisar'a gönderilmiştir. Bir müddet sonra gelip Çamlıca'da Musalla mescidine bitişik iki taş oda yaptırıp bir vakit orada oturmuş, oradan Rum Mehmet Paşa Camii yakınındaki bir odaya göçmüş, 997 (1588/1589) de şimdiki tekke ve camiin yerini almış, 1003 (1594/1595) te tekkenin ve camiin yapılması bitmiş ve oraya taşınmıştır. Naima, tekke ve camiin Rüstem Paşanın kızı Ayşe tarafından yaptırıldığını kaydetmektedir (cilt 1, s. 112).

1002 cumadelâhırede (1593) Fatih Camiinin cuma vaizliği ile müfessir ve muhaddisliği kendisine verilmiş, tekkedeki cami yapılınca camiin hatipliğini alıp, Fatih Camiindeki vazifesini bırakmış ve buna karşılık Üsküdar'daki İskele Camii denilen Mihrimah Sultan Camiinin perşembe vaizliğini almıştır. (Ayrıca Sultan Ahmet Camiinin vaizliği de kendisiue verilmiş ise de özür dilemiş ve yalnız her ramazan ayının ilk pazartesi günü Sultan Ahmet'te va'zetmeyi kabul etmiştir.)

«Mahmut Hüdai, zamanında büyük bir hürmete mazhar olmuştur. Silsilename-i Celvetiyyan, şeyhin bu teveccühe uğrayışına Ahmet I. in bir rüyasını kerametle tâbir etmesini, sebep olarak gösteriyor. Peçevî, Rumeli Kazaskeri Sun'ullah'ın tesiri ile vezir Ferhat Paşa tarafından Fatih Camiiue vaiz tâyin edildiğini kaydetmekte ve şöhretinin bu suretle başladığına işaret etmektedir (cilt 2, s. 36).

«Naima, şeyhülislâmın, şeyhi sevmediğini söylemektedir (cilt 1, s. 112), fakat Ahmet I. in ölümünde, padişahı yıkamak üzere davet edildiği, ihtiyarlığından bu hizmette bulunamayıp padişahı halifelerinden Şaban Dede'nin yıkadığı düşünülecek olursa (Naima II, 154), Ahmet I. in Hüdai aptes alırken su döktüğü, valide sultan'ın havlu tuttuğu, padişahın şeyhin ardında yaya yürüdüğü gibi, bazı hikâyelerin, doğru olmasa bile (Külliyat s. 9. 70 dv.) bir aslı bulunduğu ve Ahmet I. in şeyhe ziyadesiyle saygı gösterdiği anlaşılır. Zaten Peçevî, Naima ve diğer bütün kaynakların, şeyh hakkında haddinden fazla hürmetkâr bir dil kullanmaları buna delildir.

«Mahmut Hüdai, üç kere hac etmiştir. Mihrimah Sultan'ın kızı Ayşe Sultan'ı aldığı da rivayet edilmektedir. Şeyhin tatlı dilli ve güzel söz söyler bir zat olduğu (Naima), pirin, sakallı ve orta boylu bulunduğu (İsmail Hakkı) söylenir. Akbıyık'ın âdetini tazelediğini ve saç koyverdiğini dervişlerine de saç koyverttiğini Şekayik zeylinden anlıyoruz (64. 1). İsmail Hakkı: «Cüneyd Bağdadî soyundan olduğu kendisinden duyulmuştur » diyor. Mahmut Hüdai, 1038 (1628) yılı saferinin ikinci salı gecesi vefat etmiştir. Ölümüne birçok tarihler düşürülmüştür, fakat kimin olduğunu bilmediğimiz Şeyh Mahmut Hüdai tarihi cidden pek güzel bir tesadüftür.

«Mahmut Hüdai'nin 18 Arapça ve 12 Türkçe eseri vardır ki, bunlar Üsküdar'da Selim

Ağa Kütüphanesinde Hüdai kitapları arasındadır. Başka eserleri de belki vardır. (Bu eserlerin adları için bak. Külliyat sahife 67. Not.) eserlerinin çoğu birkaç sahifelik risaleciklerdir. Arapça Mecalis, tefsirlere müracaat edilmeden yazılan ve tamamlanmamış bir tefsirdir. Risale fi Tarikat-ül-Mahmudiyye adlı Arapça risalesi ile Türkçe Tarikatnamesi ve yine Türkçe manzum Necat-ül-Garîk adlı risalesi, Külliyat adı altında dıvanı ile bir arada basılmıştır. En mühim ve büyük eseri, Üftade'nin tasavvufî sözlerinin zaptından meydana gelen Vakıat adlı kitaptır. Üftade'nin Türkçe konuştuğu muhakkak olmakla beraber Aziz Mahmut Hüdai, bu kitabı Arapça yazmıştır. Kendi yazısı ile yazılmış ve iki cüzden meydana gelmiş olan asli nüsha, Selim Ağa Kütüphanesinde Hüdai kitapları arasında 574 numarada kayıtlıdır. Üstündeki vakfiyeden, şeyhin babasının Mahmut oğlu Fazlullah adlı birisi olduğunu da anlıyoruz. Bu eser, yalnız celvetîlik ve tasavvuf bakımından değil, türlü münasebetler ile zamanındaki adamlardan ve vakıalardan da bahsetmesi dolayısiyle, tarih bakımından da değerlidir. Gülşen Efendi merhum divanına pek faydalı notlar ilâve etmiştir. Bazı şiirlerin tarihi, hemen çoğunun bestelenmiş olduğunu ve bestekârlarını bu arada şeyhin de besteleri olduğunu (s. 112, 137) ve bir ilâhinin Murat III. ün ölümü münasebetiyle söylendiğini (s. 79) bu notlardan öğreniyoruz. İlâhilerinin bir kısmı hece iledir ve bilhassa bunlarda Yunus tesiri görülür ve bir kısmı da zaten Yunus'a naziredir. Hemen bütün şiirleri zühdî, tasavvufî olup şiir bakımından, pek değerli değildir. Hattâ bunlarda tasavvufun vecit ve aşkını, coşkunluk ve taşkınlığını bile bulamayız. Esasen Mahmut Hüdai, vahdet-i vücudu, şeriat hudutlarını taşmamak üzere kabul eden ve her hususta şeriatın zâhitlik yolunu tutan tam Sünni bir şeyhtir. Hattâ o, tasavvufta taşkınlık gösteren, yahut biraz serbest fikri olan sofilere bile muarızdır. Simavne kadısı oğlu Bedrettin'in ve Bedrettin sofilerinin aleyhine padişaha bir ariza bile vermiştir (M. Şerafettin, Simavne kadısı oğlu şeyh Bedrettin, s. 72—74). Yalnız gariptir ki bu arizada kendisinin Balkanlardaki «Simavne taifesi» arasında baba olduğunu da kaydeder. Anlaşılıyor ki, Rumelide'de bulunmuş ve belki merak yüzünden, bunların arasına karışmıştır. Bir aralık, kendini bunlara kaptırmış olması da ihtimal dâhilindedir (s. 74).

«Celvetîlik tamamiyle Sünni bir tarikattır. Bu tarikatta sülûk esma iledir. Esma-i seb'a yani Tanrının 7 adı « usul-i esma » adını alır. Celvetîlikte bunlardan başka beş ad daha kabul edilmiştir ki bunlara da «furu-i esma» denilir.

(حق، احد، واحد، فتاح، وهاب) Şeyh tarafından bu adlar, dervişe sırası ile ve muayyen miktarda verilir. Derviş, rüya gördükçe şeyhine söyler ve şeyhi de bu rüyayı yorarak, dervişin zikir miktarını çoğaltır, yahut zikrettiği adı da değiştirir. Derviş, sabah namazından sonra güneş 1-2 mızrak boyu yükselinciye kadar zikir ile uğraşır, sonra iki yahut dört rekât işrak namazı, biraz sonra da altı rekât kuşluk namazı kılar. Akşam namazından sonra altı rekât evvabin namazı denilen bir namaz vardır. Gecenin son kısmında da tehecüt namazı kılması lâzımdır. Pazartesi ve perşembe günleri, zilhicce ve muharremin ilk on günü, recep ve şaban ayları ile ramazan bayramından sonra altı gün oruç tutar ve her hususta takva yolunu güder. Celvetîlerin taçları yeşil çuhadır ve on üç dilimlidir. İsmail Hakkı, bu on üç terekin yani dilimin, on iki esma ile bu adların birliğine delâlet ettiğini söylüyor (s. 87). Celvetîliğin pir makamı, Üsküdar'da Mahmut Hüdai'nin gömülü olduğu tekkedir. Pir makamı kadar meşhur olan ikinci merkez, Bursa'da Silsile name-i Celvetiyye ve Ruh-ül-Beyan adlı Türkçe tefsiri yazan ve daha birçok risaleleri bulunan İsmail Hakkı tekkesidir.

«Üsküdar'da İnadiye'de Bandırmalı tekkesi şeyhi Haşim Baba, Celvetîlikten «Haşimiyye» adlı bir kol ayırmıştır. Haşim Baba, Celvetî şeyhi olmakla beraber, Melâmiliğe de girmiş ve 1170 (1756/1757) de misafir olduğu Bandırmalı tekkesinde ölen ve tekkenin karşısına gömülen Mısır'da Kasr-ül-Ayn Bektaşi tekkesi şeyhi Hasan Baba'dan da Bektaşi olmuştur. Bir aralık Dimetoka'lı Seyyit Kara Ali Baba (1198= 1783/1784) nın dede-babalığı zamanında Hacı Bektaşa gitmiş, Çelebi ile uyuşup dört yıl kadar dede-babalık etmiş, 1177 (1763/1764) de mütevelli ve şeyh olan Abdüllâtif Çelebi'ye Bektaşilikten hilâfet vermiş, İstanbul'a gelince de Abdüllâtif Çelebi tarafından, orada bulunan şeyh, derviş ve muhiplerce Haşim Baba'nın reisi ve dede-baba tanınması için bir emirname göndermiştir. Hulâsa Melâmilerce Melâmi olarak görülen hattâ bir Melâmi erkânı kurmağa çalışıp kutupluğunu iddia eden, Bektaşilerin bir kısmınca dede-baba tanınan, aynı zamanda Celvetî olan ve Celvetîlikten «Haşimiyye» kolunu ayıran, nihayet 1197 (1782) de ölen Haşim Baba'yı ve kurduğu kolu pir makamı ve asıl Celvetîler kabul etmemişlerdir. Hattâ cenaze namazı kılınmak üzere tabutu pir makamına

götürülmüşse de, dergâhın cümle kapısı açılmamış, bunun üzerine cenazeyi götürenler dergâhın alt tarafındaki yolda, dergâha bitişik bir musalla taşı kuruvermişler ve cenaze namazı yol üstünde kılınmıştır. (Bu musalla taşı hâlâ durmaktadır.) Haşim Baba'nın ayrı bir erkânnâme yazarak Bektaşilik âyinini tadile çalıştığını ve bu suretle Bektaşilikten bir kol ayırmak istediğini de kaydedelim.»

Celvettler verdiler ruha cilâ
Halka oldular anınçün mukteda
Vardır anlarda dahi üç itibar
Bu üçün devamıdır bulana kâr
Tezkiye ve tasfiye ve tecliye
Bunlara âyindır bilkülliye
Gark-ı zat ı bahr-ı vahdettir balan
Sûreta kesrettedir gerçi bulan

CEM' (جمع) [*Sof.*] Arapça bir kelime olmak itibariyle toplamak, toplanılmak, biriktirmek, biriktirilmek mânalarına gelen cem', sofiyye ıstılahı olarak, mahlûkatı görmiyerek Hakkı görmek demektir. Tek kelime ile ifade edilmek lâzım gelirse, birliktir. Sofiyyeye göre bu makamda sâlikîn nazarında halk kalmaz. Cem', Cem'-ül-cem', Hazret-ül-cem' olmak üzere üçe ayrılırdı. «Hazret-ül-cem'» Kurb-i feraiz makamıdır. Bu makamda sâlik, Hak ile baki olur. Sâlik mazharından muamelâtta bulunan Haktır. «Cem'-ül-cem'» de sâlik « وهو الاول والاخر والظاهر والباطن وهو بكل شئ عليم » ayetine mazhar olur. Cem'in bu üç mertebesine «Beka» makamları denir ki «Tevhid ve Fena» makamlarına mukabildir. «Tevhid-i sıfât» ta sıfâtından, «Tevhid-i zat» ta zatından fâni, «Cem'» makamında Hakkın ef'aliyle, «Hazret-ül-cem'» de sıfatiyle «Cem'-ül-cem'» de zatiyle baki olur.

Dilâ ankay-ı Kaf-ı Cem' ü cem'i gayb ü gaybını sen
Talepkâr-ı nişanı olma kim aynı ibadettir.
Rahimî

CEMAAT (جماعت) [*Ask.*, *Sar.*, *Hal.*] Yeniçeri ocağı ile saray ve diğer teşkilâtta hizmet gören topluluklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu toplulukların bir kısmının isimleri ile hizmetleri şunlardır:

Cemaat-i âbkeşan (sucular), Cemaat-i acemiyan (acemiler), Cemaat-i ambarciyan-ı hayme (çadırcılar), Cemaat-i câmeşûyan (çamaşırcılar), Cemaat-i habbazîn (ekmekçiler), Cemaat-i teberdaran (teberdarlar), cemaat-i şütürban (deveciler), cemaat-i bevvabîn (kapıcılar), Cemaat-i cellâdan (cellâtlar).

Arapça bir kelime olan cemaat toplu insan, mânevi bir tarikata sâlik insan güruhu, bir suretle toplanmış halk demektir.

GEMAAT-İ RİHTE'İYAN-I HUMBARA (جماعت ریخته جیان خمباره) [*Ask.*] Cebeci ocağı arasında ayrı bir sınıf olan humbara yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça rihten mastarından gelen rihteciyan (dökümcüler) demektir. 1008 (M.1599) senesi ulûfe defterinde mevcudu 21 olarak gösterilmiştir.

CEMAAT ORTALARI (جماعت اورتهلری) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden ortaların 1-101 adedinin aldığı unvandır. «Yayabeyler» de denilirdi. Cemaat ortalarından hudut muhafazasına memur olanlar da vardı. Zâbitlerinin kale anahtarlarını saklamak, yeniçeri ağası karşısında ata binmek gibi imtiyazları vardı. Çizmeleri sarıydı. Cemaat ortaları zaman zaman artmıştır.

Cemaat ortalarından 60, 61, 62 ve 63 üncü ortalar, padişah maiyetinde kullanılır ve kendilerine «solak» denilirdi. Bunlar « üsküf » denilen külâh ve yeşil kadifeden elbise giyerlerdi. Âmirlerine «solak beyi» namı verilmişti.

CEMAL (جمال) [*Sof.*] Hakkın lûtuf ve rahmetle tecellisi, zatının zatına zuhuru yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan bu ıstılah, Kamus-u Osmani'de, «Zâhirî ve bâtını güzellik. Lisanımızda ekseriya hüsn-ü zâhirî, yani yüz güzelliği mânasında kullanılır. Bu itibarla mecazen güzel çehreye denir. Sıfât-ı ilâhiyyeden «celâl» in mukabilidir. Cemalüllah= Lûtf-ü ilâhî» suretinde izah edilmiştir.

Sofiyyeye göre celâl ve kahriyle bütün mevhum varlıkları ortadan kaldırması, Cemalinin zuhuru demek olduğundan Celâl, Cemalin aynıdır. Sofiyye, insanın yüzüne de «cemal» derler ve birisine hitaben «cemalin hakkiyçin» diye yemin ederler ki bunda Hurufiliğin tesiri vazıhtır.

Cemalin nurunun tecellisinden
Nur oldu her mekân elhamdülillâh
Kaygasuz

Görmek istersen gönül yârin cemalinden eser
Gayriden sâf eyleyip âyinene gel kıl nazar
D. Z. Mehmet B.

CEMALİYYE (جمالیه) [*Sof.*] Halvetiyye ve Uşşakıyye tarikatları şubelerinin adları idi.

I — Halvetiyye tarikatının, ayrıca tâli şubeleri de meydana gelmiş olan Cemaliyye şubesinden başka şu şubeleri vardı: Ruşeniyye-i Halvetiyye, Ahmediyye-i Halvetiyye, Şemsiyye-i Halvetiyye. Cemaliyye-i Halvetiyye'den olduğu gibi ötekilerden de tâli şubeler meydana gelmiş ve bu suretle Halvetiyye tarikından asli ve tâli olmak üzere 40 şube vücut bulmuştur.

Asli şubelerden olan Cemaliyye-i Halvetiyye, Cemaleddin-i Aksarayî neslinden olan

Mehmet Hamidüddin-ül-Cemalî tarafından kurulmuştur, «Çelebi Halife» namiyle mâruftu. Çelebi Halife, ceddi Camaleddin-i Aksarayî'ye nispetle Aksaraylı, babasına nispetle Karamanlı ise de Amasya'da doğmuştur. Medrese tahsilinden sonra iptida Zeyniyye ricalinden Hacı Halife'ye intisabederek hilâfet de aldığı halde Karaman cihetlerine gidip Halvetiyye meşayihinden şeyh Abdullah Karamanî'ye, onun ölümünden sonra Tokada giderek Halvetiyye üreîasından şeyh Tahir Zadeye ve onun ölümü üzerine pir Mehmet Bahaüddin-ül-Erzincanî'ye intisabetti. Sülûkünü tamamladıktan sonra Amasya'da ikameti ihtiyar ederek irşada koyuldu. Valiliği zamanında tanıştığı İkinci Bayezit devri vezirlerinden Koca Mustafa Paşa vasıtasiyle İstanbul'a davet etti. Bugün dahi paşanın adı ile anılan yerde yaptırılan tekkede dokuz sene şeyhlik etti. Padişah iki defa hanikaha gelerek şeyhi ziyaretle duasını aldı. Hac maksadiyle Hicaz'a gittiği 899 (1493) senesinde Şam'dan üç merhale mesafede «Tabur Korusu» denilen yerde öldü. Vasiyyeti veçhile hacıların geçtiği yol üzerine gömüldü. Ölümünün 900 (1494) dür. 903 (1497—1498) ve 912 (1506) de vukuunu rivayet edenler de vardır.

Cemaliyye-i Halvetiyye'den Sinaniyye, Şadaniyye, Assaliyye, Bahşiyye şubeleri meydana gelmiş, onlardan da başka tâli şubeler zuhur etmiştir.

II — Uşşakıyye tarikının dört şubesinden birinin adı da Cemaliyye idi. Ötekiler şunlardır: Muslihiyye, Cahidiyye, Salâhiyye.

CEMALİYYE-İ SANİYE-İ HALVETİYYE (جمالية ثانية حلوتيه) [*Sof.*] Uşşakıyye-i Ahmediyye şubelerinden birinin adı idi. Kurucusu şeyh Mehmet Cemaleddin Efendidir. Edirneli, salih, zâhit, iyi ahlâk sahibi olan Mehmet Cemaleddin Efendi iptida «Bağdadî» şöhretiyle tanınan Edirneli Uşşakıyye şeyhlerinden şeyh Mehmet Hamdi Efendiye intisap ile hilâfet aldığı gibi daha sonra da «Sezaiyye-i gülşeniyye» şubesi müessisi Edirne'li şeyh Hasan Sezai Efendiden de hilâfet almış, ondan sonra Cemaliyye-i saniye şubesini tesis eylemişti. 1155 (1742) te İstanbula gelerek Eğrikapı dışında Ahmet Paşa zaviyesine postnişin oldu. Ölümü 1164 (1751) senesindedir. Ârifane bir lisanla yazılmış olan manzumeleri divan teşkil edecek kadar çoktur.

Bundan «Salâhiyye», «Cahidiyye» adlariyle iki şube meydana gelmiştir.

CEMRE (جمرة) [*Mil., Ast.*] Şubatın 21, 28 ve martın 7 sinde havaya, suya ve toprağa düşüp bunları ısıttığına ihtimal verilen cevvî hâdise hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde, birinci cemre, ikinci cemre, üçüncü cemre denilir ve cemre düştü suretinde kullanılır. Bu üç cemre eski takvimlerde Arapça karşılığı ile «Cemre-i ulâ beheva», «Cemre-i saniye beâb», «Cemre-i salise behâk» suretinde yazılırdı.

Müneccimbaşı Kâmil Efendi yalnız 1302 senesi takviminde bunları «cemre-i ulâ-i bâride», «cemre-i saniye-i fatire», «cemre-i salise-i hamiye» suretinde kaydeylemiştir.

Bürhan-ı Kaatı'da cemre için şu izahat vardır: «Cemre ol buhar ve hararete denir ki evahir-i şitada şubat ayında üç defa zeminden heyecan eder, evvelâ mah-ı mezburun evvel haftasında kalkar ol cihetle zemine hararet ârız olur. Ana, halk, sukut-u cemre-i ulâ derler ve ikinci haftasında dahi hîzan olur, anda hararet suya ârız olur, ana, sukut-u cemre-i saniye derler ve üçüncü haftasında dahi mütemevviç olur, eşcar ve nebatata târi olur ve ana, sukut-u cemre-i salise derler. İnd-el-Arap sukut-u cemerattan murad sukut-u menazil-i kamerdir, zira hafta-i evvelde cebehe ve sanide zebere ve saliste sarefe sakıt olur ve tesiratları yine minval-i meşruh üzeredir.»

Kamus-u Türki de şöyle izah olunmuştur: «Cemre: yanmış kömür parçası, kor. Şubatta tedricen hâsıl olan hararet. Üç devri olduğu zum'olunarak gûya birincisinde cemre havaya, ikincisinde suya, üçüncüsünde toprağa düşer, Menasik-i hacdan vâdi-i Mina'da taş endahti; pek iltihaplı bir çıban.»

Lûgat sahibi Kazvinî, cemre hakkında şu izahatı veriyor: «Vaktiyle bedeviyet zamanlarında insanlar kış gelince hayvanlariyle birlikte barınmak üzere üç daireli, kıldan çadır kurarlardı. Dairelerin birincisi ikincisini, ikincisi üçüncüsünü ihata ederdi. Birinci daireyi büyük, ikinci daireyi küçük hayvanlara, üçüncü daireyi de kendilerine tahsis ederler ve her bir daireyi birer ateşle ısıtırlardı. Şubatın yedinci günü (milâdi yirmi birinci) birinci dairenin hayvanlarını sahraya çıkarır, ikinci dairedekileri birinci daireye, kendileri de ikinci daireye naklederlerdi. Ateşin biri bu suretle yakılmaktan vazgeçilirdi. Bir hafta sonra küçük hayvanlar da çıkarılır, kendileri yerlerine geçerek ikinci ateşi söndürürlerdi. Bir hafta sonra da kendileri çıkar, bu suretle ateşin üçüncüsü dahi söndürülmüş bulunurdu.» İşte ona göre cemrenin aslı bu idi.

Nevsal-i Ragıp'ta, cemreler başlıklı yazıda (birinci sene, 1324. s. 195) Ahmet Rasim'in Bulûg-ul-ereb'in üçüncü cildinden tercüme ettiği kaydedilmek suretiyle şu izahat verilmiş-

tir: «Cemerat ve sukutları hakkında gerek müdevven, gerek şayi olan malûmat ve rivayet üç kısma ayrılır. Bunun ikisi anane kabilindendir. 1) Bazı kimselerin rivayetine göre Araplardan bir kısmı ziyade soğuk hüküm sürdüğü zamanlarda mağaralara girerler ve kendileriyle birlikte koyun, inek, öküz, deve ve sair hayvanlarını da yanlarına alıp kendilerine bir mevki tâyin ettikleri gibi hayvanları için de yerler tahsis ederek ateş yakarlardı. Soğuğun azaldığını hissettikleri zaman sıra ile söndürürlerdi. İşte böylece ateşin söndürülmesine «sukut-u cemerat» tâbir ettiler ve her birine de «sukut-u cemre» dediler. 2) Kezalik diğer bir kavle göre Çin zenginlerinden bazıları soğuğun şiddeti zamanında evlerinde üç soba ve ocak yakarlar, soğuk kırıldıkça sobaları birer birer söndürürlerdi. Buna da sukut-u cemerat tâbir ederler imiş. Bu iki fıkradan gayrı halk arasında cemrelerin düşmesi tâbiri, hava, toprak ve suda soğukluk şiddetinin kırılmasından kinaye olarak şayi olmuştur. Bana kalırsa bu uzak bir ihtimaldir, zira sukut-u cemerat tâbiri Arap tâbiridir. Çinlilerin âdetleri ise o vakit Araplar arasında malûm değildi. 3) Muhakkiklerden bazılarının eserlerinde görüldüğüne göre cemreler üç yıldızdan ibarettir. Birincisi re's-ül-hayye ki tarf nücumundandır. İkincisi zıra-ı Şamidir ki hen'a nücumundandır. Üçüncüsü kalb-ül-esed olup cephe nücumundandır. Bunlara cemre tâbir ettiklerinin esbabı parlak ve bir nevi kırmızılığa meyyal olmalarıdır. Sukut etti (düştü) denilmesi de guruba meyilleri mânasınadır. Şöyle ki: re's-ül-hayye, şubatın yedinci günü (milâdi 21) vakt-i gadade, yani güneşin doğumundan öğleye kadar olan vakitte guruba temayül edince suda hararet eseri zuhur eder. Zıra-ı Şami de, şubatın on dördüncü (milâdi 28) sabahında guruba başlayınca havada hararet eseri görülür. Kalb-ül-esed dahi şubatın yirmi birinci (milâdi mart 7) burç vakti bed'-ederek toprakta hararet husule gelirmiş. Bu suretle evvelkisine «cemret-ül-mâ», ikincisine «cemret-ül-hava», üçüncüsüne de «cemret-üt-türab» denilmiştir.

«Takvimlerin bazısında, birincinin suya, ikincinin toprağa ve üçüncünün havaya düştüğü yazılıdır. Takvimlerin birtakımlarında da sukut-u cemret-ül-hava, sukut-u cemret-ül-mâ ve sukut-u cemret-üt-türab tertibi kabul edilmiştir.»

«Bu izahata göre cemre düştü tâbirinde sarih fennî bir kayıt yoktur. Maahaza şubat ayı bahar faslına en yakın bir kış fâsılası olduğundan güneşin vaziyetine cari olan ve gece ile gündüzün müsavatını intaceden deveran hükümleri ile güneş şualarının arzın sathına geliş ve inikâs gibi hallerde aheste aheste bir düzgünlük his ve müşahede edileceği tabiîdir.»

Binevalık kadar etti sirayet nitekim
Unsur-i hâke değil Hâkî'ye düştü cemre
Hâkî

CEMREVİYYE (جمرويه) [*Ed.*] Divan şairleri tarafından bayramlar, baharlar gibi cemre vesilesiyle, zamanlarındaki büyük adamlar için yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Caize koparmak fikriyle yazılan bu türlü şiirlerde ilk evvel mevzuun esasını teşkil eden şey ne ise evvelâ onun izahiyle başlanır, sonra methiyeye geçilerek sonu dua ile bitirilirdi. Şairlerin çoğu îdiyyeler, bahariyyeler, ramazaniyyeler yazdıkları halde Nevruz gibi, cemreyi mevzu ittihaz edenler azdır. Kudretli bir şair olan Sabit, bunların başında gelir. Aşağıdaki parça onun şeyhülislâm Ali Efendi için yazdığı şiirin ilk kısmıdır:

Dil ateş-i muhabbet ile feyzyâb olur
Derya gibi ki cemre de pür âb ü tâb olur
Neyl-i hevaye düştü bugün nokta cemreden
Şimden gerü serab-ı muhabbet şerâb olur
Yah-i beste mey ki pûre-i yakut-u surh idi
Tesir-i cemreden yine lâl-i müzâb olur
Dâvoy-i imtizacına berf ile cemrenin
Ateşle penbe kıssası fasl-ül-hitâb olur
Bir hamlesine tâbver olmaz erir gider
Dev-i sefid-i berfe de cemre şehâb olur
Kalmaz şu feyz-i cemre ile nevbaharedek
Bir nahl-i köhne taze vü şeyh şâb olur
Düştükçe cemre micmere-i gonca-i güle
Nükheş şemim ü amber ü şebnem gülâb olur
Cemre ile habgâhına ateş bıraktı gül
Bülbül döne döne ocağında kebâb olur
Âlemde lûtf-i cemreyi mürg-ı çemen bilür
Ateş düşer derunana pür ıstırâb olur
Âlem ısındı cemreye zira merahimi
Eltaf-ı kutb-i âlem gibi bihisâb olur

CEM' Ü FARK (جمع وفرق) [*Sof.*] Arapça, biri toplamak, diğeri ayırmak mânasına gelen bu iki kelime sofiyye ıstılahı olarak «Risale-i Kuşeyriyye» tercümesinde şöyle izah edilmektedir: «Fark, sana nispet olunan ve cem' senden selbedilendir. Yani ubudiyetin ikamesine ve beşerin ahvaline lâyık ve mütaallik olan umurdan abdin kesbeylediği şeyler fark ve maaniyi ibda ve izhar gibi Kibel-i Hak'tan olanlar cem'dir. Ancak cem' ve farkta bu mâna şuhud-i ef'alden olmasiyle vasillerin hallerinin

ednasıdır. İmdi her kim ki taat ve muhalefattan kendi ef'alini Hak ana müşahede ettire ol abit vasf-ı tefrika iledir ve her kim ki Hak sübhanehu ef'al-i nefsinden ita ettiği umuru ana müşahede ettirie ol kimse şahid-i cem' iledir. Hâsılı ispat-ı Hak bab-ı tefrika ve ispat-ı Hak nimet-i cem'den olup abit için cem' ve fark lâbüttür ki tefrikası olmıyanın ubudiyeti ve cem'i olmıyanın marifeti gayrimuteberdir.»

Cem' ü fark ahkâmını hakkiyle idrak eyliyen
Mebhas-i vahdette Hikmet sahib-i itkandır
Hersekli Ârif Hikmet

CEM'-ÜL-CEM' (جمع الجمع) [*Sof.*] Baka Billâh demek olup Cem'den daha âlâ ve ekmel olan son makamdır. Cem', eşyayı Allah ile görerek havil ve kuvvetten teberri ve havil ve kudretin Allah ile olduğunu idraktir. Cem'-ülcem' ise bilkülliye istihlâk ve masevatullah'tan fâni olmaktadır. Daha açık bir ifade ile bütün mevcudatta Allahı görmektir. Mutasavvıfiye göre kâmiller için en büyük makam budur. Bu makama «Fark ba'd-el-cem», «Fark-ı sâmi», «Sahv ba'd-el-cem'» dahi derler.

Makam-ı Cem'-i cem'i fark eden erbab-ı temyize
Güvah-ı Hak delil-i muteberdir halka-i tevhid
İzzet Molla

CENAZE GÜLBANGİ (جنازه گلبانگی) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Kalıbı dinlendiren can münasebetiyle okunan gülbankti. Gülbank şöyleydi: Vakt-i şerif hayrola, hayırlar fethola, şerler def'ola, derviş Mehmet kardeşimizin ruh-u revanı şad ü handân, mazhar-ı af vü gufran, dâhil-i ravza-i rıdvan ola, mekânında istirahati müzdad, menzili mübarek ola, bakiler selâmette kala, dem-i Hazret-i Mevlânaya hu diyelim hu!..

CENAZE SALÂSI (جنازه صلاسی) [*Hal.*] Ölüm hâdiseleri münasebetiyle minarelerde verilen salâlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gazetenin intişarı ve ölüm haberlerinin gazetelerde yazılması yakın zamana ait bir keyfiyet olduğu gibi taşralarda böyle bir vasıta da bulunmadığı için memleketin az çok tanınmış adamlarının ölümü, minarelerde, Hazret-i Peygamberin ölümü münasebetiyle tanınmış Arap şairleri tarafından yazılan mersiyelerin okunması suretiyle halka haber verilirdi. Bunu haber alanlar cenaze merasimine iştirak ederlerdi. Memleket dışında ölenler için de böylece salâlar okunurdu.

CENBİYE (جنبیه) [*San.*] Arapların kullandıkları bir nevi hançerin adıdır. Yemen ve Hicaz cenbiyeleri tam ortalarından kıvrılmış, âdeta çengel gibi oldukları halde, Bağdat ve Musul cenbiyeleri daha az iğri ve Türkvaridir. Sapları ve kınları gümüş tel sarma suretiyle tezyin edilirdi. Birtakım ilerigelenlere Türkler tarafından hediye edilenlerden altınla bezenenler vardı. Bununla beraber çoğunun demirleri bayağıdır. Arapça bir kelime olan cenb yan demek olduğu ve bundan, yana takıldığı anlaşıldığı halde Araplar, tam göbeğin ortasına bağlarlardı.

CENDELİYYE (جندلیه) [*Sof.*] Rufaiyye tarikatının on iki şubesinden birinin adı idi. Ötekiler şunlardı: Haririyye, Kinaliyye, Sayyadiyye, Üzeyriyye, Acelâniyye, Katnaniyye, Fazliyye, Vasıtiyye, Cebertiyye, Zeyniyye, Nuriyye.

CENDERE (جندره) [*San.*] Ciltlenecek kitap dikildikten sonra dibinin yapıştırılması için mengene makamında olarak kullanılan aletin ismidir. Tahtadan iki vidalıdır.

CENKÂR (جنکار) [*San.*] Bakır pası renginde olan yeşilimsi maddeye verilen addır. Bu renk makbuldü. Vesikalarda «cenkâri çadır» şeklinde geçer. Aslı yine bu mânada Farsça zenkâr, jenkâr'dır.

CENNET-ÂBÂD KASRI (جنت آباد قصری) [*Sar.*] Küçükçamlıca'daki bir kasrın adı idi. 1064 (1654) te Dördüncü Sultan Mehmet tarafından yaptırılmıştı.

CER (جر) [*İlm.*] Medresede okuyan talebenin şuhur-ü selâse denilen üç aylarda memleketin köşe ve bucağına dağılarak gittikleri yerlerde Kuran okumak ve vaız ve nasihat etmek suretiyle gördükleri hizmete mukabil halktan para, yiyecek ve giyecek almaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime «Kamus-u Osmani» de şöyle izah olunmuştur: «Çekmek, ilerideki şeyi beriye çekmek: cerr-i eskal, cerr-i meyah, lokomotif, katarı cerredemiyordu. § Nahv-i Arabide âmilin mamulünü mecrur etmesi demektir. § Para ve eşyay-ı saire çekmek: cerr-i menfaat, cerr-i nükud. Cerre gitmek: talebe-i ulûmun şuhur-ü selâsede bilâd-ı münasibe ve kuray-ı cesimeye azimet ve talim-i âdab-ı dinîye ve icray-ı mevâiz-i lâzimeye sây ve gayret ederek cem'-i erzak ve nukud edişleri demektir.»

Recep, şaban ve ramazan aylarına şuhur-ü selâse denilirdi.

Osman Ergin'in (Türkiyede Maarif Tarihi, c. 2, s. 461 haşiyesi) dediği gibi: «Bu usulün lehinde ve aleyhinde birçok sözler söylenmiştir. Tanzimat'tan sonra açılan mektepler halk ile temas etmedikleri halde medreselilerin cer vasıtasiyle köylere kadar yayılarak onlarla temas

etmesini halkçılık ve onlara hizmet bakımından faydalı görenler de olmuştur.»

Cerri sevmem kıyamam da kala namüstamel
Sevdiğim kafiyedir lâfz-ı şerif-i in'âm
Sabit

CERAHOR (جراخور) [*Ask.*] Osmanlılar tarafından ordu hizmetlerinde kullanılan Hıristiyan ecîrlere verilen addı. Eldeki kuvvet kâfi gelmediği zamanlarda ücretle toplanmış olan askerlere de bu isim verilirdi. Ücretle asker toplama usulü her zaman her yerde görülen bir iştir. Eski Romalılarla Yunanlılar ve tarihe karışmış sair milletler ücretli asker kullandıkları gibi, Avrupalılar da yakın vakitlere kadar harbler için ücretli asker kullanmışlardır. Osmanlılardan Yıldırım Bayezit'in Timur'a karşı çıkardığı orduda, Anadolu ve Rumeliden ve hattâ İstanbul'dan cerahor vardı.

Kıymetli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı devletindeki askerî teşkilâtı tetkik ederken (Osmanlı Devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, c. 1, s. 1) bunun için şu tafsilâtı veriyor: «Osmanlıların ilk fütuhat devirlerinde muvazzaf yaya ve atlı askerlerle aşiret kuvvetlerinden başka Gaziyan-ı Rum, Ahiyan-ı Rum, Abdalan-i Rum, Baciyan-i Rum isimleriyle Ahilerle Babailer gibi Batını zümrelerine mensup birtakım kuvvetler daha gazaya iştirak ederlerdi. Tarihini katiyetle tesbit edemediğimiz bir zamanda ve herhalde Orhan Gazi devrinde veya ondan az sonra Osmanlı ordusuna azap, cambaz, garip, cerahor isimleriyle de bazı muasır devletlerde olduğu gibi daimî ve muvakkat kvvvetler de iştirak ederdi.»

Yine Uzunçarşılı, «Türk Tarihinin Ana Hatları» arasında çıkan «XV. Asrın İlk Yarısına Kadar Osmanlı İmparatorluğu Teşkilâtı» adlı broşürde (s. 90) cerahorla serahoru müteradif tâbirlerden addediyor, haşiyede de şu izahatı veriyor:

«Cera, vazife, nafaka ve kira mânasınadır (Bahr-ül-Garaip Lûgati). Bu kelime, tarihlerde «cerahor», « cecrihor », «cerihor», « sarahor » tarzlarında bozuk olarak telâffuz edilmiş ve Osmanlı Kanunnamelerine « cerahor » diye geçmiştir. Hattâ bir fermanda, cerahordan bahsolunurken bu fermanın kenarında "Yeniden cem'olan acemi oğlan şehre geldiklerinde bir nice gün bir mahalde anları alıkoyup beslemeye «cerahor» denildiği yazılıdır.»

Cerahorluk hizmetini arzulariyle görenler olduğu gibi, cebrî bir şekilde yapanlar, istemiyerek gördükleri bu işi bırakıp kaçanlar da oluyordu.

«Başbakanlık Arşivi» nde mevcut bir vesikada (Askerî fiş No: 2280, tarihi 1185) deniliyor ki:

«İsakçı'da mirî açıklarda istihdam olunacak cerahorlardan Hırsova kazasından tertip ve ferman buyrulan yüz nefer cerahorun ancak yetmiş yedi neferi gelip ötekileri zuhur etmediğinden ve gelen yetmiş yedi neferin dahi ancak on altı gün işledikten sonra cümlesinin firar ettiklerinden bahisle tekrar cem ve tedarikiyle gönderilmesi hakkında yazılan hükme: «Kaçanların isim ve resimleriyle defterini irsal buyurmuş olsanız kefillerinden talep ve ayallerinden haber alınıp gelenler varsa tekrar irsal olunurdu. Kaldı ki kusur kalan bu esnada mümkün değildir. Zira etraf-ı eknafta tereke biçtirmeye orakçı gitmişlerdir. İnşaallah-ü Taalâ on gün mürur eyledikte orak tekmil olur, badehu mümkün olur. Şimdi bir nefer reaya bulunmaz» cevabı verilmiştir.

Bu vesikadan, cerahorluğun istekle yapılır hizmetlerden olmadığı anlaşıldığı gibi, çağrılanlardan kefil de alınmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Muallim M. Cevdet, « Sözlük » ünde bu kelime için «Irgat, rençper demektir. Kale inşaatı defterlerinde ve imtiyaz beratlarında çok geçer.», izahatını vermiştir.

CERAYE (جرایه) [*Vak.*] Vakıf tarafından verilen yiyecek mânasına gelen bir tâbirdir. «Arşiv» vesikalarında «Haremeyn cerayesi» tâbirine tesadüf olunur ki Haremeyn fukara ve ulemasına mahsus tahsisat demektir. Mısır'da âlimlerle fakirlere tahsis olunan bu nevi sadakaya da ceraye denilirdi.

§ [*Mal.*] Fukara ve ulemaya verilen tahsisat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mısırdan gelen vesikalarda çok geçer. Cem'i cereyat'tır.

CERES (جرس) [*Sof.*] Kahır ile memzuç olarak kalbe vâridolan ilâhî itabın icmali mânasına kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime, çan, büyük çıngırak demektir. Ceres kahrı mutazammın olduğundan Nebiyy-i Ekrem, vahyi çan ve zil sesine teşbih etti ve bu nevi vahyin en şiddetlisi olduğunu beyan eyledi. Çünki umumi ve icmalin bâtınından tafsîl-i ahkâmı keşif ve istihraç gayet güçtü.

Kârban-ı reh-i iklim-i adem menzilinin
Dokunur oldu dilâ sem'ime bank-i ceresi
Şahî (Şehzade Bayezit)

CERİB (جریب) [*Öl.*] Yer ölçülerinden birinin adıdır. Kamus'ta «vezni muhtelif bir nevi ölçek, dönüm, tarla ve arazi ölçüsü» suretinde tarif olunan bu tâbir için Hüseyin

Kâzım Bey, Büyük Türk Lûgati'nde, «altmış kadem murabbaından ibaret satıh ölçüsü, bin murabba arşına müsavi satıh» izahatı vardır. Cirib suretinde yazılmış olan Sanat Kamusu'nda da şu tafsilât mevcuttur: «dılıları altmış arşın olan dördül (murabba) bir sahanın ölçüsü. Eskiden arazi ölçmekte kullanılırdı. Hububat için kullanılan bir ölçüdür» suretinde tarif olunan cerib hakkında İslâm Ansiklopedisi'nde cerib maddesi, şu izahatı da vermiştir: «Bu tâbir, bir cerib dolusu tohum ekilebilen arazinin mesahasına delâlet etmek üzere, mesaha ölçüsü olarak da kullanılır. Bu ölçünün kıymeti, devrine ve yerine göre değişir.»

CERİBAŞI (جریباشی) [*Ask.*] Küçük ocakların ve hemen bütün müfrezelerin reislerine verilen addı. Çingenelerin ağaları bu unvanı Tanzimat'tan sonra almışlardır.

CERİDE (جریده) [*İda., Mal.*] Muamele ve vukuatın hulâsalarını kayda mahsus defterlere verilen addır. Ceride-i nüfus, nüfus defteri demektir. Arapça olan bu kelimenin lûgat mânası alelıtlak defterdir. Maliye ve Defterhanede karşılığı «ruzname» idi. Vaktiyle haraç câbilerinin (tahsildarlarının) arazinin mesahasını yazdıkları deftere bu ad verilmiş ve bu suretle maliye lisanına girmiştir.

Ceride, gazete mukabili olarak da kullanılmıştır. Hattâ ilk çıkarılan gazetelerden birine de «Ceride-i Havadis» adı verilmişti, Cem'i ceraid'dir.

CERİDE MUHASEBECİLİĞİ (جریده محاسبه جیلکی) [*Mal.*] Maliye Nezaretinin teşekkülü üzerine lâğvolunan Defterdarlık zamanındaki «ceride» ve «mevkufat» kalemlerinin birleştirilmesi ve daha bazı vazifelerin ilâvesi suretiyle teşkil edilen «ceride muhasebesi» nin şefine verilen unvandır. Muhasebe-i umumiye müdürlüğünün teşkilinde lâğvedilmiştir.

CERİDE MUHASEBESİ (جریده محاسبه سی) [*Mal.*] Maliye Nezaretinin teşekkülü üzerine lâğvolunan Defterdarlık zamanındaki «ceride» ve «mevkufat» kalemlerinin birleştirilmesi ve daha bazı vazifelerin ilâvesi suretiyle teşkil edilen muhasebeye verilen addır Şefine, «ceride muhasebeciliği» unvanı verilmiştir.

CERİDE NAZIRI (جریده ناظری) [*Mal.*] Maliyede günlük varidat ve masarifi kayıt ve hesap vermekle mükellef olan şubenin âmirine verilen unvandı. Evkaf Nezaretinin teşekkülünden evvel vakıfların idare ve hesabına bakmakla da mükellefti. Bu vazife ondan evvel mevcudolan «ceride muhasebeciliği» nin bir derece daha tevsiiyle meydana gelmişti. Ceride muhasebeciliği de evvelâ «ruznamçeci», sonra «ruznameci» unvanını alan memuriyete, bazı vazifelerin ilâvesiyle tesis olunmuştu. Ceride nazırlığı biraz sonra tekrar muhasebeciliğe tahvil olunmuş ve Tanzimatın akabinde ve 1256 senesinde kalemler birleştirilirken «ceride muhasebeciliği» de «varidat muhasebeciliği» ne ilhak olunmuştur.

§ [*İda.*] Ceride; Maliye ve Defterdarhanede nüfus vesaire kâtipliği, havadis cetveli, ruzname demektir. Vaktiyle haraç tahsildarlarının arazinin mesahasını yazdıkları deftere denilmiş, bu suretle maliye lisanına girmiştir. Osmanlılarda bir hazinenin veya bir idarenin günlük varidat ve masarifini kaydedip hesap veren memura evvelâ «ruznamçeci», sonra «ruznameci» ve muahharen bazı vazifelerin ilâvesiyle «ceride muhasebeciliği» ve bir derece daha genişliyerek «ceride nazırlığı» vücuda gelmiştir. Biraz sonra nazırlık tekrar muhasebeciliğe tahvil olunmuş ve Tanzimat'ın akabinde, yani 1256 senesinde Maliye kalemleri birleştirilirken «ceride nazırlığı» da mülhakatı ve heyetiyle beraber «varidat muhasebeciliği» ne ilhak edilmiştir.

CERİM (جریم) [*Bah.*] Mısır sahillerinde kullanılan bir nevi ticaret gemisinin adı idi.

CERİME (جریمه) [*İda.*] Kanuna göre para cezasını mucip bir suç olmadığı halde ceza olmak üzere alınan para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdi bile halk arasında galat olarak cereme suretinde kullanılır. Arapça bir kelime olan cerime, suç demektir. Cem'i ceraim'dir.

Oldu gözüm yaşın o haram nigeh benim
Varsın kuru cerimelere kan behasına
Sabit

CERRAH (جراح) [*Tıp.*] Arapça, yara tımar ve tedavi eden, ameliyat yapmak usulünü bilen demek olan bu kelime eski tıp ıstılahlarındandır. İlk zamanlarda Arap müelliflerinde az tesadüf olunduğunu söyliyen Meyerhof (İslâm Ansiklopedisi, cerrah maddesi) bunun için şu izahatı veriyor: «Onlarda bunun yerine El asi tâbiri kullanılır; fakat bu kelime tabip mânasına da gelir. Cerrah tâbirine Arap telifatında, ilk defa olarak III. (IX.) asra ait Arapça tercemelerde tesadüf olunmaktadır ve Arapça tıp kitaplarına bunlardan geçmiştir. Cerrah kelimesine, tanınmış bir âlimin ismi olarak IV. (X.) asırda rastgeliriz. Yunan - Roma devrindeki âdete muhalif olarak cerrahlar, İslâm âleminde, Ortazaman Avrupasında olduğu gibi el emeğiyle geçinen âdi esnaftan sayılırdı. Bu telâkki, belki de, insan, hattâ hayvan vücudunun yapısını tetkik

etmenin menfur sayılmasındandır. Malûmdur ki İslâmın İbni Sina ve İbni Zuhr gibi, meşhur hekimleri her türlü cerrahlık ameliyatından şiddetle içtinabederler ve bu işleri cerrahlar ile mücebbir (kırıkçı, çıkıkçı) lere bırakırlardı. Buna rağmen, İbni Sina, Kanun'unun büyük bir kısmını cerrahlık sanatına tahsis etmiştir.»

Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı yeniçeri ocağının tabip ve cerrâhlarından bahsederken (Osmanlı Devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, s. 405—406) şu tafsilâtı veriyor: «Ocağın sıhhiye teşkilâtı vardı. Cemaat yayabaşılarından olan meydan çorbacılarının hizmetlerinden biri de sefer esnasında ordudaki hasta ve mecruhları develerin üzerindeki mahfelerinden müteşekkil seyyar vasıtalarla geriye nakletmekti. Orduda ve kışlalarda ocağa mahsus doktor ve cerrahlar da bulunurdu. Tabipler Müslüman ve Yahudi idiler.

«Ağakapısındaki erbab-ı hiref denilen sanatkârlar arasında bir hayli de cerrah vardı. 1175 H., 1761 M. senesinde bunların miktarı on sekizdi. Bir harb vukuunda cerrahlar kalfalariyle beraber sefere giderlerdi. Cerrahların içlerinden biri sercerrah idi. 1182 H., 1768 M. seferine gitmek üzere beş kalfasiyle beraber harekete hazır olduğunu bildiren cerrahbaşı Ebubekir Efendinin sadrazama takdim ettiği bir istidasını ve yapılan muameleyi naklediyorum:

Devletlû inayetlû ve merhametlû sultanım hazretleri sağ olsun.

Bu kulları dergâh-ı âli yeniçeri kapısında akranım beyninde imtihan olmuş ruüslü (beratlı) cerrah olup on beş seneden beri Ağakapısında hizmetimde mukim ve halen sefer-i hümayuna beş nefer kalfam ile hazır ve âmade olduğum arz-ı hale cesaret olundu. Mühimmat-ı seferiyye tedarikinde emr ü ferman devletlû inayetlû, merhametlû sultanım hazretlerinindir.

Bende
Esseyyit Ebubekir
Cerrah

«Sadrazam bu istidayı 5 şevval 1182 de defterdara havale ediyor, ocağın sanatında mahir olan bu cerrahbaşısına yardım edilmesine dair eski seferlerde bir kayıt varsa bildirilmesini emrediyor. Defterdar keyfiyeti başmuhasebeden soruyor. Başmuhasebe ocak cerrahlarına mühimmat-ı seferiyye verildiğine dair bir kayıt bulunmadığını fakat orduy-u hümayun cerrahbaşısına kıyasen masarif-i seferiyye için Ebubekir Efendiye elli bin akçe ve maiyetindeki cerrahların her birine altışar bin çürük akçe ve cerrahbaşıya her gün kassabaşı ile nüzul emini tarafından on çift ekmek, iki okka et, iki kile arpa ve diğer maiyeti cerrahlarına da toplu olarak beş çift ekmek, dört okka et, dört kile arpa ile çavuş mehterlerinden ikisi sütunlu dört çadır ve mekkârecibaşı tarafından da yirmi beygirle bir seyis veriyor.»

Cerrahlık 1908 inkılâbından sonra kaldırılmış, bunların yerine operatörler kaim olmuştur.

CERRAHBAŞI (جراح باشی) [*Tıp.*] Yara tımar ve tedavi eden, şimdiki operatörler gibi ameliyat yapmak usulünü bilen cerrahların başları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «sercerrah» da denilirdi.

Sarayda ve yeniçeri ocağında cerrahlar vardı. Bunlardan muvaffakıyet gösterenler ve kıdem kesbedenler cerrahbaşılığa terfi edilirdi. Cerrahbaşılar harb zamanında orduya iltihak eder, yaralananları tedavi eylerlerdi. Bir vesikaya göre (Osmanlı teşkilâtından kapıkulu ocakları, müellifi İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s. 406) sefere giden cerrahbaşılara sefer masrafı olarak altı bin akçe, her gün on çift ekmek, iki okka et, iki kile arpa verilirdi.

Cerrahlık 1908 inkılâbından sonra kaldırılmış ise de cerrahbaşılık daha evvel tarihe karışmış idi.

CERRAHHANE-İ ÂMİRE (جراحخانهٔ عامره) [*Tıp.*] Avrupa usulünde açılan ilk cerrahlık kurumunun adı idi. Cerrahhane-i âmire İkinci Sultan Mahmut devrinde ve Behçet Efendinin üçüncü defaki hekimbaşılığı zamanında Tophanede tesis edilmiş bulunan Tophanenin kurulmasından beş sene sonra 1247 (1832) senesi şabanının beşinci pazar gününde açılmıştır. 1838 de Galatasaray'da her ikisi birleştirildiğine göre cerrahhane-i âmirenin müstakil olarak altı sene devam ettiği anlaşılır. Tıp tahsilinin Tıphane ve Cerrahhane'de ayrı ayrı yapılmış olması o tarihlerde Avrupada cerrahi ilminin tababetten ayrı bir ilim olarak okutturulmasından ilerigelmiştir. Bu iki ilim müessesesi birleştikten sonra da ayrıca üç senelik teşkil olunan cerrahi sınıflarından cerrah yetişmiştir. Tıbbiyeden tabip olarak neşet edenlerden bilâhara cerrahiye ayrılanlar olmuştur.

CERRAHİN-İ HASSA (جراحین خاصه) [*Sar.*] Saray cerrahları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Tâbirin mânası hassa cerrahları demektir. Saraydaki sıhhiye teşkilâtı arasında hekimler olduğu gibi cerrahlar da vardı. Bu teşkilâtın başında sonraları «sertabib-i şehriyari» denilen hekimbaşı bulunurdu.

CERRAHİYYE (جراحيه) [*Sof.*] Halvetî tarikatı şubelerinin en büyüklerinden birinin adı idi. Müessisi Nurettin Cerrahi'ye nispetle bu ismi almıştır. Şeyh Mehmet Nurettin Cerrahi, İstanbul'da Cerrahpaşa camii karşısında «Yağcızade konağı» denilen evde 12 rebiülevvel 1083 (1672) te doğdu. Babası mirahor Abdullah Ağadır. Medresede okuduktan sonra ilmiyye tarikına sülûk etti. Genç denilebilecek bir çağda 1101 (1689—1690) de Mısır mevleviyyetine nail oldu. Havanın müsait bir gününde hareket edecek gemiyi beklemek üzere misafir olarak Üsküdar'da dayısı devlet ricalinden Hüseyin Efendinin konağında bulunurken bir gün Selâmi dergâhına gitti. Görüştüğü şeyh Ali Alâettin Efendinin feyiz ve irşadına teslimiyet göstererek mevleviyeti bıraktı. Sülûkü ikmalden sonra şeyhinin emriyle Karagümrük'te Kethüda Canfeda Hatun Camiinde tarikatı neşre başladı. İptida Darüssaade ağası Beşir Ağanın, mütaakiben Üçüncü Ahmet'in gördükleri rüya üzerine tekkelerin kapanmasına kadar âsitane halinde kullanılan tekke yaptırılmış ve kendisi orada seccadenişîn olmuştur. Ölümü 9 zilhicce 1133 (1720) tedir. Tevhidhanenin parmaklıkla ayrılan sağ tarafına gömülmüştür. Şernubi, «Tabakatül-Evliya» sında kendisini tâzim ile andığı gibi Harirîzade Mehmet Kemalettin Efendi de «El-kavl-ül-mübin fi ahval-i Şeyh Nurettin» adiyle bir eser yazmıştır. Birçok şiir ve kalem sahipleri tarafından hürmetkâr bir dil kullanılan bu zat için Cebbarzade Ârif Bey de:

Kızıştır halka-i tevhidi yansın kalb-i âteşnâk
Fitil almaksa maksat koyma elden öyle misbahı
Yanıp sızlarsa sînen Yaradan rahında ah etme
Sarar hep merhem-i lûtfiyle Nurettin-i Cerrahi

kıtasını vücuda getirmişti.

Nurettin Cerrahi'nin «Mürşid», «Dervişan», «Risale» adlariyle üç eseri «Evrad ı Kebir» i, «Evrad-ı Sagir» i ve pek ârifane yazılmış ilâhiyyatı vardır.

CERRE GİTMEK (جره گيتمك) [*Ilm.*] Medrese talebesinin şuhur-u selâse denilen recep, şaban ve ramazan aylarında memleketin köşe ve bucağına dağılışları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar gittikleri yerlerde Kuran okumak ve va'z u nasihat etmek suretiyle gördükleri hizmete mukabil halktan para, yiyecek ve giyecek alırlar; bayramertesi, medreselerine dönerek, topladıkları bu şeylerle ertesi seneye kadar geçinirlerdi.

İlk zamanlarda, talebe nispeten az olduğu ve her birinin geçimi de bulunduğu için cer müstesna ahvalde vuku bulur, ulemanın böyle hizmetler karşılığı olarak aldıkları paralar hediye kabîlinden olurdu. Zaten taşralara gidenler müderrislik pâyesine yükselmiş veya Kuran okumakla tanınmış simalardı. Fakat son zamanlarda medreseler asker kaçağı makarrı olduğu ve bunların muhassas maaşları da bulunmadığı için cer tabiî umurdan oldu ve memleketin hele yol uğrağı olan veya servet ve ticaretle tanınmış bulunan yerleri softaların âdeta istilâsına uğrardı. Şehir ve kasabalara değil köylere bile bu maksatla gidenler çoktu.

CESET (جسد) [*Sof.*] Hayal-i munfasılın tasarrufiyle temessül ederek cism-i nâride veyahut cism-i nuride zâhir olan her ruhtan ibarettir. Cin ve ervah-ı melekiye gibi. Ervah-ı melekiye ve insaniyedeki temessül bir suretledir ki onların kuvve-i zatiyeleri hem hal'i ve hem lübsi icabeder. Binaenaleyh habs-i berazih onları mahsur bırakamaz. Ceset, vücut demektir.

CEV (جو) [*Ida., Ast.*] Farsça bir kelime olan bu tâbir, arpa demektir. Arpa emini yerine «emin-i cev» suretinde kullanılırdı. Cevv suretinde teşditlisi Arapça olup havadan ibaret olan boşluk mânasına gelir. Cevvî, cevviyye, boşluğa mütaallik demektir. Alâim-i cevviyye şeklinde kullanılırdı.

Bürhan-ı Kaatı'da, «hububat efradından arpadır. Arabide şaîr denir. Teşdid-i vav ile Arabide zemin ile felek-i kamerin mabeynine denir ve esfel mânasınadır ki âlâ mukabilidir» suretinde izah olunmuştur.

CEVAP (جواب) [*Sar.*] Çerağ edilmiş olan eski arkadaşları tarafından kendilerine gelen hediyelere mukabil saraylıların gönderdikleri tablaların adiydi. Çeraglar, kendilerine gönderilen bu tablalar için «cevap geldi» tâbirini kullanırlardı.

Evlenmek suretiyle saraydan ayrılanlar tarafından arkadaşlarına zeytinyağlı dolma gönderilirdi. Bunun da sebebi, sarayda zeytinyağlı yemek pişirilmemesiydi. Saraylılar, zeytinyağlı dolmayı pek sevdikleri için mevsime göre ilkbaharda taze yaprak dolması, yazın biber, patlıcan, kışın da lâhana dolması onları çok memnun ederdi. Dolmalar büyük tabağa yerleştirilir, tabağın kenarına isim yazılı bir kâğıt konulurdu. Birkaç saraylıya birden gönderilecekse, tabaklar taaddüdeder ve hepsi tablalara yerleştirilerek o suretle saraya gönderilirdi. Saraylılar bu tablaları boş çevirmezlerdi. Eski elbiselerini doldurup gönderirlerdi. Bu eski elbiseler esasen az giyilmiş şeyler olmakla beraber, çok kıymetli kumaşlardan yapıldıkları için dolma masrafını bol bol çıkarırlardı.

Bu kumaşlardan elbise yapılıp giyilemezdi. Bohça, yorgan yüzü, yastık başı ve kız çeyizi yapıldığı için bu «cevap» pek hoşa giderdi.

CEVAİZ (جوائز) [*İda*] Beylerbeyi, sancak beyi, kadı gibi büyük memurların, bir yere tâyinlerinde sarf etmeleri mûtadolan bahşişler demektir. Caizenin cem'idir. Memurların bu suretle öteye beriye, hattâ rüşvet kabîlinden olarak verdikleri şeyler, «harc-ı ferman», «tebşiriyye-i mûtade», «harc-ı beha», «kudumiye» gibi memur oldukları eyalet ve sancaktaki «tevzi defteri» ne ithal olunmak suretiyle halktan vergi suretinde tahsil olunurdu.

Tanzimat-ı Hayriyede kaldırılmıştır.

CEVHER (جوهر) [*Sof.*] Bir mahiyettir ki âyan-ı hariciyede bulunduğu vakitte mevzuda olmaz; mevzu mukavvemden müstağnidir. Mukabili arazdır. Bu beş kısımdır: heyulâ, suret, cisim, nefis, akıl. Çünki o cevher ya mücerrettir veya gayrimücerrettir. Mücerret olan ya bedene taallûk-üt-tedbir vet-tasarrufla mütaalliktir, yahut mütaallik değildir. Mütaallik olan akıldır, mütaallik olmıyan nefistir. Gayrimücerret olan ya mürekkeptir, ya değildir. Mürekkebolan cisimdir Gayrimürekkebolan ya haldir, ya mahaldir. Hal olan suret, mahal olan heyulâdır. Bu hakikat-i cevheriyeye ıstılah-ı evliyaullahta «nefs-i rahmani» tesmiye olunur. Heyulây-i külliye ile ondan taayyün ederek mevcudattan bir mevcut şekline girene ıstılahullahta «kelimat-ı ilâhiyye» derler.

ه قل لو كان البحر مداداً لكلمات ربي لنفد البحر قبل ان تنفد كلمات ربي ولو جئنا بمثله مدداً «

ayetindeki kelimat bu kelimat-ı ilâhiyyedir. Cevher; basit-i ruhani ile basit-i cismaniye münkasem olduğu gibi, hariçte olmayıp da akılda mürekkebolana, yahut hem akılda ve hem hariçte mürekkebolana da münkasem ve şâmildir. Basit ruhani ukul ve nüfus-i mücerrede gibi. Basit-i cismani, anasır gibi. Hariçte olmayıp akılda mürekkebolan, cins ve fiilden mürekkebolan mahiyat-ı cevheriye gibi hem akılda, hem hariçte mürekkebolan müvelledat-ı selâse gibi.

Cevher; asıl ve zat mânasında da müstameldir. Burada tarif edilen cevher, mevcud-i mümkünün cevher ve araz olarak ikiye inkısamındaki cevherdir. «ماهية اذا وجدت فى الاعيان كانت لا فى موضوع» tarifindeki mevzu «الى محل مقدم لا حل فيه» mânasındadır Yani kendisine bais-i kıyam olacak mahalle muhtaç değildir, demektir.

Tâ cevher-i âgine-i esrar-ı butûnuz
Bin suret ile vahdeti ispat ederiz
Leskofçalı Galip

CEVHERDAR (جوهردار) [*Ask.*] Eski tüfeklerden birinin adiydi. İsakçı'da bunlarla «kara namlu» adını taşıyan o neviden tüfeğin bulunduğu, Başbakanlık Arşivi'ndeki bir vesikadan anlaşılmaktadır. Başbakanlık Arşivi'ndeki bir vesikada (Askerî, fiş numarası 2669 tarihi 10 za. 1183) Silistre kadısiyle mütesellim, âyan, zâbitan ve mübaşire hitaben sâdır olan hüküm müsveddesinde paslanmış ve bazılarının çakmakları kırılmış olan bu tüfeklerin silinmeleri ve tamirleri için cebeci ocağı tüfekçi esnafından on nefer gönderildiği bildirilmiştir.

Yine o vesikaya nazaran bu tüfekler biri büyük, diğeri küçük olmak üzere iki nevi idi.

CEVALİ (جوالى) [*Mal.*] Suriye, Irak ve Mısır'da cizye mukabili kullanılır bir tâbirdir. Oralarda yerleşen yabancı cemaatlerden alınan rüsuma da bu ad verilirdi.

CEVİZ (جويز) [*Ok.*] Eskiden süvarilerin kullandıkları «keçi ayaklı» denilen tatar okunun son noktasına verilen addı. Yayı geren kiriş buraya kadar getirilir ve oradan nişan alınarak tetiği çekilirdi.

CEVŞEN (جوشن) [*Ask.*] Zırh demektir. Arapça ve Farsça olan bu kelime için, Kamus-u Osmani'de «zırh, düğme, pul ile demir halkadan, örme gibi yapılmış bir nevi cenk libası» suretinde izah olunan bu tâbir için Bürhan-ı Kaatı'da şu tafsilât vardır: «Mâruf silâhtır ki cenklerde zırh gibi arkaya giyilir, gerçi zırh tarzında olur, lâkin zırh yalnız halkadan olur ve cevşen halka halka olup aralarına ufak ufak tenekeler nasbolunur. Arabide cevşen zırh mânasınadır ve göğüş ve sadır mânasına da gelir.»

Mürekkep sıfat olarak, cevşenpuş = zırh giyinmiş; cevşenşikâf = zırh koparan, cevşengüzar = zırh parçalıyan suretinde de kullanılırdı.

Cevşenli teberzenler, uzun saplı topuzlar,
Simaları heykel gibi, bazular, omuzlar.
Mithat Cemal Kuntay

CEVZA (جوزا) [*Ast.*] Mıntakanın üçüncü burcudur. Cevza suret-i kevkebiyyesinin dikkate değer iki yıldızı Tev'em-i Muahhar-Pollüks ve Tev'em-i Mukaddem - Kastor'dur. Bu iki kevkebin daima beraber görünmeleri, biribirinden ayrılmamaları mensuboldukları suret-i kevkebiyyenin cevza, yani ikizler tesmiyesine sebebolmuştur. Bu suret-i kevkebiyye kasım ayından itibaren görülmeye başlar.

Araplar, Kastor'a «Re's-i Tev'em-i Mukaddem», Pollüks'e «Re'a-i Tev'em-i Muahhar» derler. Birincisi 1,58; diğeri 1,21 kadirdendir. Son yapılan tetkikata göre Kastor'un mesafesi 33 ve Pollüks'ün 46 ziya senesidir.

Kastor, gökyüzündeki en güzel yıldızlardan biridir. 2 ve 2,85 inci kadirden ve 5,6 mesafede iki yıldızdan teşekkül eden bu manzumenin müddet-i intikaliyesi, yani ikinci kevkebin birinci etrafındaki devir müddeti henüz katiyetle bilinmemekte, bin sene olarak tahmin edilmektedir. Aynı manzumeye dâhil üçüncü bir yıldız vardır ki 73 saniyelik mesafede ve dokuzuncu kadirdendir. Ancak kuvvetli rasat dürbüniyle görülmesi mümkündür. Bu suret-i kevkebiyyede astronomların «H» harfiyle gösterdikleri beşinci kadirden bir kevkep mevcuttur. Bunun diğer bir ismi de « Propüs » tür. Kudema her nedense bu yıldıza bir ehemmiyet-i mahsusa atfederlerdi. Halbuki bir fevkalâdeliği yoktu. Lâkin büyük astronom Vilyam Herş, 31 mart 1781 tarihinde Uranus seyyaresini bu yıldızın yakınında keşfetti. Böylece eski astronomların bu yıldıza ehemmiyet vermeleri ilim âlemi için faideden hâli olmadığı ispat edilmişti.

Cevza burcu hakkında müneccimlerin düşündükleri şöyleydi:

Cevza, Utarit'in beyti, Müşteri'nin vebali olup mizacı hava gibi bârit ve râtıp, müzekker, nihari ve gariptir. Renklerden, beyaz ve sarıya; insanlardan; âlimler, hakîmler, şairler ve muharrirlere; eğer menhus olursa hilekârlara, hırsızlara nispet edilmiştir. Memleketlerden, Mısır, Geylân, Isfahan, Kirman ve civarlarına, mizaçlardan, civanmert olanlara; hayvanlardan, ehlî hayvanlara delil addolunmuştur.

Ne gûş-i Zühresin menkuş eylemiş her kiz ne vaz'etmiş
Ola bir danesin devran nıtak-ı pâk-i Cevzaye Şerif

CEVZEHR (جوزهر) [*Ast.*] Şark müneccimleri tarafından ayın iki ukdesi, yani küsuf dairesi ile tekatu noktaları kastolunan bir tâbirdir. İki ukdenin biri «reis = baş», diğeri «zeneb = kuyruk» tur. Müneccimlerin itikadınca reis Müşteri gibi sa'd, zeneb de Zühal gibi nahs'tır.

Aslı Farsça zehirli yer demek olan cevzehr'dir.

H. Suter, İslâm Ansiklopedisi'nde şu tafsilâtı veriyor: «Arapça ve Acemce heyet kitaplarında, izafetsiz, yani mücerret bir tâbir olarak, ayın mahreki veya daha sahih bir ifade ile daire-i husuf ile müşterek merkezli olan ve kamer medarının cazibe merkezinin hareketinden doğan daire mânasında kullanılır. Cevzehr-i kamer şeklinde izafetle kullanılınca, kamerin ukde noktalarını, yani ayın medarının güneşin medarını (daire-i husufi) katettiği noktalara delâlet eder. Kamerin, hareketinde oradan itibaren daire-i husufun şimal cihetine geçtiği ukde noktasına ve re'sül-cevzehr (yılanın başı), daire-i husufun cenup cihetine geçtiği ukde noktasına zeneb-ül-cevzehr, her ikisine birden de cevzehran adı verilir. Cevzehr kelimesi hangi asıldan geldiği iyice belli olmıyan Farsça gevzer isminin Arapçalaşmış şeklidir. Spiegel-Nalhino'ya göre gebzer kelimesinin Zend dilinde « boğa tohumu » demek olan gaocitra'dan gelmiş olması ihtimali vardır ve bu tâbir Avesta'da kamerin bir sıfatı olarak kullanılmıştır.»

CEYLÂN KÂĞIDI (جيلان كاغدى) [*San.*] Üzerine yazı yazılabilecek hale getirilen ceylân derisi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kâğıdın icadından evvel ve sonra mühim dinî eserler ceylân derisi üzerine yazılmıştır. Müzelerde bu gibi eserlere raslanmaktadır.

CEYŞ (جيش) [*Ask.*] En aşağı dört yüz atlı ve yayadan müteşekkil askerî kıta hakkında kullanılır bir tâbirdir. Asker, asker cemiyeti mânasına gelen bu Arapça kelimeden mürekkep tâbirler de meydana getirilmiştir: 1— Mukaddimet-ül-ceyş: ordunun taliası, ileriye sevk olunan müfrezeler, 2— Tâbiyet-ül-ceyş: ordunun harb meydanında mevkiin icaplarına göre yerleştirilmesi, 3— Sevk-ül-ceyş: askerin sevki suretinden bahseden ilim.

Dalkılıçlarla hisara daldı erbab-ı salâh
Ceyş-i mahsuru cahime saldı erbab-ı salâh
Süruri

CEYYİD-ÜL-AYAR (جيد العيار) [*Mes.*] Mağşuş, yani karışık yahut tartısı noksan olmayıp, halis olan paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan ceyyid, sâf, iyi, bozukluktan âri demektir.

CEZAYİR OCAKLARI (جزاير اوجاقلرى) [*İda., Ask.*] Tunus ve Cezayir'de kurulan teşkilât hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ocakları, teşekküllerinden itibaren şan ve şerefle, İspanyol, İtalyan, Fransız donanmalarına karşı gelmişlerdir. Avrupalıların keşfettikleri silâhlarla beraber son zamanlardaki idaresizlik yüzünden ocak sönmüş, Cezayir, Tunus, Türk ve İslâm elinden çıkarak Fransızların eline geçmiştir. Cezayir ocaklarının şanlı Türk yiğitlerini İzmir, Aydın, Rodos, Antalya, Adana delikanlıları teşkil ederdi. Arada Cezayir'den müsel-

lâh bir gemi gelir, bu yalıları dolaşır, gönüllü toplardı. Ocak, hükümetin kol ve ayağı olduğu *için böyle gönüllü toplanmasına hükümetçe ses* çıkarılmazdı. Ocakların başında bulunanlara «dayı» adı verilirdi. Dayılar, bir iki yüzyıl işleri iyi çevirdiler. Avrupa donanmalarını yendiler. Yüz aklığı kazandılar. Sonraları Osmanlı hükümetinin gönderdiği valileri dinlememeğe başladıkları gibi aralarında da geçimsizlik, çekememezlik başladığından ve yukarda işaret olunduğu gibi Avrupalılar da kuvvetlendiğinden ocak yıkılmış ve memleketler de Osmanlıların elinden çıkmıştır.

Bu ocaklardan, Barbaros Hayrettin Paşa gibi büyük adamlar yetişmiştir.

CEZBE (جذبه) [*Sof.*] Arapça, sürüklemek, kendine çekmek mânasına gelen cezb kelimesinden müştak olan bu tâbir, sofiyye ıstılahı olarak sâlikin beşerî vasıflardan intiza ile ilâhî sıfatları iktisap ve tecelliyat ile celâl-i vahdeti müşahede etmesi demektir. Cezbe (جذبة من جذبات الرحمن توازی عمل الثقلین) hadîsine göre âmalden çok ileridedir.

Sofiyye arasında, cezbeye tutulanlara «Üveysî meşrep» denilir.

Değerli dostum Osman Ergin (Balıkesirli Abdülâziz Mecdi Tolun, sahife 31), muhterem Fâzıl Haydar Vaner'den aldığını kaydetmek suretiyle, cezbe hakkında şunları yazıyor:

«Cezbe: Hakkın, kulunu kendisine çekmekten tahassül ve istiğrak, veleh ve hayret suretlerinde tecelli eden mânevi halettir.

(İstiğrak: kendini bilmiyecek derecede dalgınlık; hayret: şaşırma; veleh: şaşkınlık demektir.)

«Cezbe: riyazet ve ibadete devamla havassın izalesidir.

«Cezbe: Allahın, kulunu kendisine çekmesi, kulun Allahla birleşmesidir.

«Gezbe: Hakka vusuldür.

«Cezbede şart istidattır. Bu istidat Allah vergisidir, kesbî değildir. Sâlikte bu istidat olmazsa yalnız riyazet ve tasfiye ile Hakka vusul nasibolmaz.

«Cezbe iki türlü olur:

1 — Hafi = gizli: kulun, Hakkı;

2 — Celi = açık: Hakkın, kulu sevmesidir.»

Yine Osman Ergin, «Cezbe hakkında son söz olarak Ayaşlı Şakir Efendi ile üstadın (Abdülâziz Mecdi Efendi) tarif ve izahlarını da bu eserde bulundurmak muvafık olur.» diyerek (sahife 32) şunları ilâve ediyor:

«Üstadın, Şakir Efendi hakkında yazdıkları makalelerdeki izahlarına göre: modern tababet cezbeyi cinnet-i müvesvisenin sanihat-ı taht-el-has gibi emraz-ı akliyeden biri, diye *tarif ve mecnunun hayatının bir hal-i bimarı* olduğunu iddia ederlerse de cezbe; cinnet değildir. Aralarında büyük fark vardır.

«Her ne kadar yine üstat; cünun redifli bir gazelinde:

Cezbe derler bir cünun vardır budur fevz-i amin
Bunda eyler itilâ balâya esrar-ı cünun

demekle bu bapta halkın ve tababetin talâkkisine terceman olmuşlarsa da diğer taraftan Ayaşlı Şakir Efendi ile birlikte cezbe ile cünun arasındaki farkı — bu gibi adamların halleriyle, söyledikleri sözleri kastederek — şu cümlelerle tarif etmişlerdir:

«Şakir Efendiye göre meczup ile mecnundan sâdır olan fiiller ve hareketler göz önüne getirilirse şu neticeye varılır:

«Mütegayyir-ül-hal olan bir adamın idraki ya idrak-i mûtade-i beşerden teseffül ederek bimâna ve gayrimuttarit bir şekle düşer veyahut idrakât-ı mûtade-i beşerden daha yüksek-lere keşf-i hakayika doğru uruceder. Efkâr-ı âmmede her ikisi cünun gibi görünürse de bunların evvelkisi cünun, ikincisi cezbedir

«Üstat da aynı mevzuu hemen hemen aynı ibare ve ifadelerle fakat biraz daha mufassal olarak şöylece izah etmişlerdir:

«Bir insanın idraki başkalarının idrakât-ı mûtadesine muhalefet-i küllî ile muhalif olduğu zaman bu muhalefet ya o zatın idrakâtında ulvi haller hâsıl olarak idrakât-ı mutavassıta ashabına muhalif düşmüş olur, yahut insanın idraki diğer idrakât-ı mûtade-i beşeriyyeye taban tabana zıt olarak daha âdi idrakât kabîlinden bir idrake sukut etmiş bulunur. Evvelkisi cezbe, ikincisi cünundur.

Cezbe-i aşk olmayınca neylesin şeyhim beni
Haktan elçi gelmeyince neylesin şeyhim beni
Yunus Emre

Cezbe-i aşk ile gönül fülkünü
Vahdet limanına sürdüm erenler
Coşkun Abdal

Cezbe; mecazen vecit, ruhun heyecanı demektir. Cezbe vermek, cezbe getirmek, cezbe gelmek.

Bir cezbe verdi tab'ıma bahrın huruşu kim
Sandım muhît-i feyz-i ilâhî hayalimi
Muallim Naci

Cem'i cezebattır.

CEZM (جزم) [*San.*] Doğru kesilmiş kaleme verilen isimdir. İki parça olarak kesilmiş kamış

kelemin üst parçasına «vahşi», alt parçasına da «ünsi» denilirdi. Yazılacak yazıya göre üst parça alt parçadan, yahut alt parça üst parçadan büyük kesilirdi. Veyahut her iki parça bir olurdu. Eğri kesilmiş olan kalemlere «muharref» denilirdi.

Nesih, sülüs ve rika'da, yani şeş kalemde vahşi taraf, ünsi tarafın zı'fı miktarı olduğu halde divanide, yani hatt-ı çüp ile kırmada ve deştide ünsi taraf, vahşi tarafın zı'fı miktarı olmak üzere kesilirdi. Nestalikte ise parçaların iki tarafı bir olurdu. Bununla beraber hattatlar içinde bu kaidelere tamamen riayet etmiyenler, kendilerine göre kalem kullananlar da vardı.

CEZZAR (جزار) [*San.*] Arapça bir kelime olup mânası deve kasabıdır. Akkâ'da Napolyon ordusunu mağlûbeden Ahmet Paşa bu lâkap ile şöhret bulmuştur.

CİALE (جعاله) [*Fık.*] İmam-ı Malik'in bazı şartlarla kabul ettiği bir nevi malî muamele hakkında kullanılır bir tâbirdir. Husulü maznun olan bir menfaat üzerine icare demektir. İcarede ivazeyn. yani hem bedel, hem menfaat malûmdur. Cialede bedel malûmdur, fakat menfaat malûm değildir. Bu itibarla mudarebenin tamamiyle aksidir. İyi olmak üzere doktorla ücret kararlaştırmak cialedir. İcare de, ciale de nâsın ihtiyacı üzerine tecviz olunmuştur. Hanefiler cialeyi kabul etmedîklerinden Mecellede ciale babı yer almamıştır.

CİBAL-İ MUBAHA (جبال مباحه) [*Mal.*] Kimsenin mülkiyeti altında olmayıp herkesin intifa edebileceği dağlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cibal, Arapça dağ demek olan cebel'in cem'idir. Yine Arapça bir kelime olan mubah da, işlenmesi caiz görülmüş, sevap ve günahı olmıyan ne helâl ve ne haram fiil demektir. Cem'i mubahat'tır.

CİBAYET (جبايت) [*Vak., Mal.*] Bayezid-i Veli vakfı münasebetiyle kullanılan tâbirlerdendi. Cesametinden dolayı bir elden idaresi kabil olamıyacağı anlaşılan müsakkafat ve müstegallâtından Beyoğlu ve Boğaziçi'nin Rumeli cihetinde bulunanlar bu namla üçe ayrılarak Kasımpaşa havalisinde olanlara «Kasımpaşa cibayeti», Galata ile Beyoğlu havalisinde bulunanlara «Galata cibayeti», Beşiktaştan Rumeli Feneri'ne kadar olan yerlerdekilerine de «Üskümrü cibayeti» namları verilirdi. Bu üç cibayetteki icareler her üç kısmın kâtip ve câbileri tarafından tahsil olunur ve vazifeler evlâda intikal ederdi. Evkaf Nezaretinin teşekkülü üzerine kâtip ve câbilerinin vefatlarından sonra evlâtlarına tevcih edilmeksizin kitabet ve cibayet vazifeleri Evkafça zaptedilmiş, bu tâbir de ortadan kalkmıştır.

Arapça bir kelime olan cibayet, icare, vergi, resim gibi vakfa yahut hazineye ait paraların toplanması demektir.

CİBAYET CİHETİ (جبايت جهتی) [*Vak.*] İcare, vergi, rüsum gibi vakfa ait paraları toplama vazifesi demektir. Arapça bir kelime olan cibayet, vergi ve rüsumun toplanması demek olduğu gibi yine Arapça bir tâbir olan cihet de vazife demektir.

CİBRİL (جبرئيل) [*Sof.*] Cebrail, İbranicede «Allahın kulu» mânasına geldiği gibi yine İbranice «az çok zorla olgunlaştırmak» mânasına gelen cibr ile ilâh isimlerinden il'den mürekkebolan cibril, mukarrep ve mürsel meleklerden birinin adıdır. Allah ile peygamberler arasında elçilik yapması ve Allah'ın emirlerini tebliğe memur bulunması itibariyle Müslümanlıkta salât ve selâma lâyık pak (mukaddes) bir şahsiyet sayılır. Sofiyye ıstılahı olarak akıl, akl-ı Muhammedî mânasına gelirdi.

Reh-i irfan-ı Hakta akl pür tevil kalmıştır
Sanırsın müntehay-ı sidrede Cibril kalmıştır
Üsküdarlı Sâfi

Düştü Hüseyn atından sahrag-ı Kerbelâ'ya
Cibril var haber ver Sultan-ı enbiyaya
Kâzım Paşa

Cebrail, Cebreil, Cibril suretlerinde kullanılır.

Aldı Cebrail barakı ol zaman
Ta cenab-ı Ahmed'e geldi revan
Süleyman Çelebi

Beni biran edemez daire-i hayretten
Cebreil olsa mededkâr-ı delil-i mebhutam
Yenişehirli Avni

İslâm akidesine göre Meryem'e nefheden Cibril'dir.

Surette eğer zerre isek mânide gohaz
Ruh-ül-kudüs'ün Meryem'e nefhettiği rahaz
Ruhi

CİFR (جفر) [*Mit.*] İstikbalde olacak işlerden haber verdiği söylenilen ilim adıdır. Aslı Arapça cefr'dir. «Kamus»ta «Erbabı mugayyebattan haber verir bir ilm-i nâmevcud» suretinde izah edilmiştir. Bununla meşgul olanlara cifrî ve ceffar denilir.

Değerli âlim Ahmet Hamdi Akseki, «mezahibin telfiki ve bir noktaya cem'i» hakkındaki kıymetli eserinde (sahife 107, 108), cifrin vâizı

Hazret-i Ali olarak gösterilişini ve Muhittin-i Arabi'ye de Şecere-i Numaniye isminde bir cifr nispet edildiğini ileri sürenler bulunduğunu kaydettikten sonra şöyle diyor: «Bunlar öyle zu'mediyorlardı ki, cifr demek, sarahaten, yahut rumuz tarikiyle mugayyebattan haber vermek demektir. Vaktaki bu âlimler cifri ilim sırasına koymağa kalkıştılar, bu ilmi mertebe itibariyle ruhaniyattan sonra bulunan ilm-i huruf ve ilm-i adedînin içine kattılar. Maahaza vazı ve tefsirinde ihtilâfa düşerek, kimi tefsir-i sagir ile kesredip cifrin «Cafer Sadık» mânasına olduğu zu'm-u fâsidinde bulundular. Bazıları da kendisiyle «vefk» ler vaz'olunan tefsir-i mutavassıt ile, diğer bir kısmı da terkib-i harfî, yahut terkib-i adedî tarikiyle vaz'ettiler. Bazıları da cifr ile müneccimliği karıştırarak «melâim» ve «hadesan» yazılanların hepsine cifr namını verdiler.

«Bu güruhtan bir kısım halk da cifrin ancak keşf-i istikbal için olduğunu, rumuz-u harfiyye, adediyye ve gayrılarını da Şeyh Muhittin İbn-i Arabi'nin kendine mensubolan cifrinde yazdığını, fakat insanlar gayba muttali olarak kendi şuurlarını ifsadetmesinler diye yalnız iphamda bırakıp ne olduğunu bildirmiyerek vaz'ettiğini itikadediyorlar. Hakikaten Şecere-i Numaniye'yi ben de gördüm. İçi rumuz ile dopdolu; hiçbir şey anlaşılmıyor.

«Velhasıl bunların hepsi asılsız şeylerdir; zira şu cifr denilen şeye mahsus, marifet-i gayp hususunda kendisine müracaat olunacak ilme müstenit bir asıl ispat olunmamıştır. Eğer buna mahsus ilmî bir asıl olsaydı, elbette terakki eder de herkes için ilm-i cifri tahsil etmek mümkün olurdu. Ne hacet, zaten Cenab-ı Hak hiçbir kimseye gayıptan haber vermek gibi bir ilim bahşetmemiştir. Yalnız bazı enbiyay-ı kiramın ahval-i ahirete, melâikiyeye, cinne dair verdikleri haberler vardır ki bunlar vahy ile sabit oldukları cihetle yalnız bunları suret-i katiyede tasdik ve iman ederiz.»

Müstakbele şimdi hükmolunmaz
Gaipteki cifr ile bulunmaz
Ziya Paşa

Cifr ise ehl-i keramet işidir
Kim görür ehlin anın kim işidir
Sümbülzade Vehbi

CİFRÎ (جفری) [*Mit.*] Gaipten haber verdiğine inanılan cifr ile uğraşanlar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Ceffar suretinde de kullanılırdı.

CİHAD (جهاد) [*Fık.*] Sözle ve fiille bütün kuvvetini sarf etmek mânasına Arapça bir kelime olan cihad şer'an din uğrunda harb etmek yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Kamusta «cehd» kökünden geldiği gösterilmek suretiyle şöylece izah olunmuştur: «Din için, kelimetullah'ı îlâ için açılan muharebeye iştirak Müslümanlara farzdır. Yalnız bu farz bazı hallerde de farz-ı ayın, bazı hallerde de farz-ı kifayedir. İslâm dini nazarında fisebilillâh cihadın hakiki mânası din düşmanlarına karşı bedenen, malen muharebe için mechudi bezletmek, olanca kudreti sarf eylemektir. Cihadın neticesi, gayesi de, düşmanın fitnesini defetmek Hak kelimesini îlâ etmekten ibarettir.»

Cihada dair yazılmış olan bir eserde (Risale-i Mühimmat-ül-megazi fi Meyadin-ül-gazi, s. 22) cihad; «cihad demek muhafaza-i ahkâm-ı şeriat-i garrâ ile îlâ-i hikmetullah yani asl-ı asîli şecere-i iman Lâilâhe illâllah Muhammedün Resulûllah kavl-i şerifinin ehl-i iman insanlara aşikâr okunması ve anlar dahi bu kelime-i tayyibeyi demeleriyle zatında ve sıfâtında ve ef'alinde ulüvv-ü ezelî ile âli olan vâhid-i hakikinin vahdaniyyetini tasdik etmelerine davet ve kabulünden imtina ile karşı koyacak oldukları halde müminînin malları ve ırz ve ıyalleri ayak altında kalmayıp ve yağma ve telef olmasiyle meabid-i ehl-i iman olan cevami ve mesacidin hedm ü tahripten vikaye ve bu mezkûratı düşmanın keyd ve mazarratından himayeyle zıl-li cenah-ı refetinde mustazil bulundukları imam-ül-müslimîn izdiyadı izz-ü şevketi ve muhafaza-i vatan ve imar-ı memleket ve istirahat-i millet niyet-i halisesiyle biraz kimselerin toplaşıp cümlesi bir kardeş gibi bir uğurda bilittifak varıp düşmanla döğüşüp ve kavga etmelerine denir.» suretinde tarif olunduktan sonra «Tezyil» başlığiyle aşağıdaki mütalâalar ilâve olunuyor: «Böylece müşrikîn ile savaş etmek farz olup dahi fitne Cenab-ı Rabb-i Celilin (اقتلوا المشركين حيث وجدتموهم) kavl-i cemili bürhan ve delildir. Yani ey katl ü imateye mutik ve muktedir olan müvellidîn size emr ü ferman ederim ki sizler tehzil ve tenkil ile müşrikîni bulduğunuz mahalde veya zaferya-' bolduğunuz zamanda katil ve idam ediniz. Bir delil dahi (وقاتلوهم حتى لاتكون فتنة) ayet-i kerimesi olup yani ey müminler, sizler küffar ile şikak u kavga ve küfr ü dalâllerini refi ve imha edinciye değin mukatele ve gaza ediniz. Bir delil dahi Cenab-ı mütealin (كتب عليكم القتال) kavl-i şerifidir ki mânay-i münifi, ey mümin küffar ile muharebe ve mudarebe ve cidal sizlerin uhde ve zimmetlerinize farz ve hükmolundu.

«Bir delil dahi Serdar-ı Enbiya kaid-ül-ceyşi asfiya Aleyhi Ekmelittehaya Efendimizin «Ec-cihad-ı meza ilâ yevm-ül-kıyame» hadîs-i

şerifleridir. Yani cihad ve gazâ yevm i kıyamete değin cemî evkat ve ezmine-i müstev'ib ve muhit olarak mümted dü müstemirdir. Şürrah-ı hadîs bu hadîs-i şerifin şerhinde cihadın yevm-i kıyamete değin devam ve istikrarından murat Seyyid-ül-Enam vücup ve farziyetini teyit ve bekasını tekid ve ilâmdır deyu tebyin-i meram ve tavzih-i kelâm etmişlerdir. (والخيل معقود نواصيها الخير الى يوم القيمة) hedîsinin medlûl ve müeddası dahi böyledir. Tekmil cihadın farziyetine ayat-ı beyyinat ve ehadîs-i sahih-i mucizattan nice edille ve berahin dahi olup cümlesinde bulunan evamirin harem-i Mekke müstesna olduğu halde cemî emkine ve ezmineyi müstev'ib olarak her mümin-i sahih-üc-cism ve salim-ül-âza ki anlar cihad ve gazâya ehillerdir cümlesine umum ve şümulü olup şahsen dûn şahıs tahsisine delâlet eder. Yer kaydolmadığından ve muhakkikînin ittifakiyle farz-ı kifaye olup ehl-i İslâmdan bir bölük anlar ile kavga eyledikleri vakit, farz-ı cihad âharlarından sâkıt olmaya mesağ-ı şer'î var ise de zaruretsiz, yani müminîn kakkında bir nevi bayır ve menfaat olmıyarak cihad ve gazâyı biraz vakit terk ve ihmal edecek olsalar zimmet ve ahitte olan hükmü dahi berveçh-i muharrer kifayet miktarı kimseler eda ve ityan etmedikleri surette bu hususta ehl ü erbap olan müvellidînin kâffesi âsim ve günahkâr olurlar deyu fukaha tasrih etmişlerdir.»

Aynı eserde (s. 24) cihadın farz-ı kifaye olması sebebi de şu suretle izah olunmaktadır:

«Cihad cemî zamanda farz-ı ayn olmayıp böyle farz-ı kifaye olmasının sebeplerinden bazılarını muhakkikun şu veçhile beyan ve bu sırrı ayan edip demişlerdir ki kıtal ve cihadın mânasında binefsihi ızrar ve ifsat mevcudolduğundan liaynihi farz olmayıp ancak izaz-ı din ve def-üş-şer-il-Müslimîn için olup bu ise müminînden kifayet miktarı kimselerin bulunmasiyle maksut hâsıl ve bakilerden sâkıt olur. Bununla beraber eğerçi müminînin her birerlerinin aynı zatlarına farz olup cemî zamanda anı işlemeleriyle memur ve alelûmum uğraşacak olsalardı ticaret ve ziraatle kisbe meyleder kimse bulunmayıp kendilerinin ve hayvanlarının mekûlât, meşrubat ve mühimmatlariyle sair levazımat-ı cihadiyelerinde ihtiyaçları zâhir olup bu cihetlerle ittihada halel ve rağbet eder kimse bulunmayıp maslahat-ı cihad muattal olurdu. Zira harb ve kıtalin husulpezir olması yalnız biriyle olmayıp hem kuvve-i maliye ve hem kuvve-i nüfusiyenin vücuduna mütevakkıf idüğü (وجاهدوا باموالكم وانفسكم) ayet-i kerimesiyle mâruf binaberin ehl-i ziraat ve sair erbab-ı hirfet ve sınaatin kisipleriyle mücahidîne kuvvet ve anların şürur-u âdayı defileriyle kaidîne emn ü rahat hâsıl olması cihadın farz-ı kifaye olmasiyle olur. Ve bu mânaya Resul-ü Ekrem Efendimiz (المؤمن للمؤمن كالبنيان يشد بعضهم بعضا) kavl-i şerifleriyle işaret ve bu emr-i düşvarın teshiliyle beşaret buyurmuşlardır.»

Büyük âlim Elmalılı Hamdi Efendi Kuran tefsirinde (عسى الله ان يجعل) ayetini izah ederken (cilt 6, sahife 4903). «cihaddan asıl maksut adavet değil meveddeti temindir. Allah düşmanlarından teberri ile onlara buuzda Allah rızası için ihlâsı, meveddeti gereği gibi temin için zeriadır.» dediği gibi (لا اكراه فى الدين) ayetini izah eylerken de (cilt 1, sahife 864) şu tafsilâtı veriyor: «Cihad, tebdil-i din için bir vasıta-i cebriyye değil, din-i Hakkın ulviyetini fiilen ispat eden beyyine-i haktır. Zira, ikrah ile din olmaz. Fakat beyyinat-ı akliyye ve ilmiyyeyi dinlemiyen kefere ve zalemenin tecavüzatı da böyle bir beyyine-i filiyye olmadan durdurulamaz. Herkes her türlü zulm ü ikraha mâruz kalır. Maahaza cihad ü kıtal bir ikrah değil bir yarıştır. Hangi tarafın tehdidini ika edebileceği gayrimalûm bir imtihandır. Bir de cihad, hükm-ü din cari olan dâr-ı İslâm haricinde cereyan edeceğinden ikrahın men'olduğu din muhitinden hariçtir. Dâr-ı harb zaten dâr-ı ikrahtır. Böyle iken yukardan beri beyan-ı ilâhînin siyakı dikkatle mülâhaza edilince anlaşılır ki (لا اكراه فى الدين) nazm-ı mübini emr-i cihadın gayesini tesbit etmektedir. Yani cihadın hikmeti insanları ikrahtan korumak, ikrah kabul etmiyen dini hâkim kılarak ilây-ı kelimetullah etmek, yani herkesi mensubolduğu akideden cebren çıkarmağa çalışmayıp Hakkın bilihtiyar kabul ve intişarına set çekmek istiyen ve gücünün yettiğine cebr ü ikrah eden Hak düşmanlarının def'i ve mevaniin ref'i ile kalb-i selim ve akl-ı müstakim için tebeyyün etmiş bulunan tarik-ı rüşdü, hâkimiyet-i Hakkı umuma arz u ilân etmek ve bu suretle ümmet-i Muhammed'i cemaat-i mürselîn meyanındaki makam-ı Muhammedî ile mütenasip olarak milel-i muhtelifeden mürekkep bir heyet-i içtimaiye üzerinde müsalemet-i umumiyeyi kâfil kalb-i kül gibi hâkim bir ümmet-i vasat yapmak ve peygamberlerin hiçbirini tefrik etmeyip hepsine aledderecat iman ile vahdaniyet-i ilâhiyyeye mübteni olan din-i İslâmı bütün dinlerin rabıta-i külliyesi ve hedef-i terakkisi olan bir din-i umumi olarak müdafaa ve izhar eylemektir. Bunun için İslâmda gaye-i harb, intikam, katil, tebdil-i dine icbar değil, hasmı mağlûbetmek ve kuvve-i cebriyesini alıp dininde serbest ola-

rak hükm-ü Hakta tutmaktır ki îlâ-i kelimetullah budadır. Bu sebeple her ne zaman Müslümanlara zaaf târi olur, din-i Hak müdafaa edilmezse fitneler kopacak, cebr ü ikrah çoğalacak, bütün beşeriyet herc ü merce uğrıyacaktır.»

Yine Hamdi Efendi (ولوشاءالله ماقتتلوا) ayeti için (cilt 1, sahife 846, 847) şu izahatı vermektedir: «Allah, kıtal imkânını selbetmemiş, bilâkis sübutunu takdir buyurmuş ve makamat-ı mürselînde görüldüğü üzere tenevvü içinde tevhit emreylemiştir. Bunun için hasbelirade ihtilâf ü kıtal emrivakidir. Ve bunun hayır ciheti de vardır, şer ciheti de. İkisi de meşiyyet-i Haktan hariç olmamakla beraber emir ve rızay-ı ilâhî hayır cihetindedir. Bu suretle mümkün ve emrivaki olan ihtilâf ve kıtalin şerr ü fesadını def ü ref'i, mütecaviz veya tecavüze müstait Hak ve tevhit düşmanlarının tecavüzden men'i zımnında fisebilillâh cihad büyük bir hayır ve emr-i ilâhî ile ehl-i imana bir fariza olmuştur. Şu halde cihaddan murad-ı ilâhî tenevvü ve ihtilâfın alelıtlak ref'i değil küfr-ü muhalefeti mağlûbederek mütenevvi ve muhtelif insanlar üzerinde emr-i Hakkı galip kılmak, tevhid-i Hakka ve selem-i külliye münafi ihtilâfat ve tecavüzata karşı hâkimiyet-i Hakkı temin eylemektir. Bab-ı tekvinde kıtal nasıl bir emrivaki ise bab-ı teşri' ve teklifte de cihad bir emrivakidir. Ve artık cihadın beyyinat-ı Haktan bir beyyine-i fiiliyye olduğunda şüpheye mahal yoktur. Beyyinat-ı saireyi dinlemiyen ve hiçbir ahit tanımıyan kâfirlere, tâgilere, bâgilere bu beyyine-i fiiliyye tatbik olunur.»

Hamdi Efendi, mânası, malınızla ve nefsinizle cihad ediniz demek olan (وجاهدوا باموالكم وانفسكم) ayetini izah ederken (cilt 3, sahife 2640), bundan sonraki sizin için hayırlı olduğnuu bilseniz mânasına gelen (ذالكم خير لكم ان كنتم تعلمون) ayetini de kaydettikten sonra diyor ki: «Bu kayıtta hayır olan cihadın ilme mütevakkıf ve bu ilmin esası da hakikat-i hayra ilim olduğuna işaret vardır. Binaenaleyh seyf ile cihadın binası ilim ile cihaddır. Bunun esası da haricî düşmandan nefsin cehaletine ve şehevatına karşı cihaddır ki buna «cihad-ı ekber» tesmiye olunmuştur.

«Ebubekr-i Cessas'ın Ahkâm-ı Kuran'da zikrettiği üzere cihad-ı emval iki suretle olur. Birisi malını harbde kendisine lâzım olacak hayvan, silâh, alât ve edevat, erzak ve saire gibi levazım ve mühimmat-ı harbiyyeye sarf etmektir. Binnefs cihad ise türlü türlüdür. Ezcümle bizzat kıtale girişmek, ahkâm ve vezaif-i cihadı beyan ve talim ve Allah-ü Taalânın olbaptaki sevap ve ikabını zikr ü tefhim etmek, sevkıyatı ve emr ü kumandayı idare etmek, düşmanın ahval ü harekâtını ve eksiğini gediğini haber vermek, fenn-i harbe mütaallik vukuf ve tecrübesi olan hiyel-i harbiye hakkında bildiklerini ve harb işlerinde Müslümanları evlâ ve ıslaha irşadedecek rey-i sedidini, yerinde Allah için iş'ar eylemek, velhasıl müslimîne kuvvet ve düşmana vehn verecek her fiil ü kavil, binnefs cihaddan maduttur. Ve binaenaleyh o iki veçhile bu uğurda mal sarf etmek de malen cihada dâhildir. Bu bapta Allah için sarf-ı cehdederek bunları yapabilmek evvelâ nefsin adaletine, kendi kuvası ve emvali hakkındaki temayülât ü ihtirasatına karşı bir mücahedeyi istilzam eder. Bu da nefsin hayr ü şerrini hakiki menfaat ve mazarratını bihakkın temyiz edebilmesine, bu da hayr-ı âlâyı bilmesine mütevakkıftır.»

Hazret-i Peygamber cihad kendisine farz kılınıncıya kadar düşmanlariyle harb etmemiş, farz kılınınca da taraftarlarının azlığına, düşmanın çokluğuna bakmıyarak sell-i seyften geri durmamıştır. Bununla beraber diyanet-i İslâmiyye beynelbeşer sulhü tesis etmek üzere zuhur eylemiş, ibadat, muamelât ve itikadata dair olan kâffe-i ahkâmı nizam-ı âlem ve hayat-ı ümemi muhafaza maksadına müpteni bulunmuşken harbe cevaz vermesi maksad-ı tesisine münafi gibi görünürse de diyanet-i İslâmiyyenin harbi tecviz etmesi mücerret muhacemat-ı âdayı müdafaa ve esbab-ı tahaffuziyeyi iltizama mebni olduğu vekayi-i maziye ve bu baptaki ayat-ı Kuraniye ile sabittir.

Hazret-i Muhammet Kurandaki birçok ayatı teyiden mütaaddit hadîslerinde cihadın fevaidini, bu uğurda mal ve can bezledeceklerin mazhar olacakları saadet ve aksi harekette bulunacakların uğrıyacakları ukubeti açık bir lisanla ümmetine tebliğ eylemiştir. Bunun içindir ki gerek ahd-i Nebevide ve gerek ondan sonra teşekkül eden düvel-i İslâmiyede Müslümanlar dinlerinin taalî ve muhafazası için açılan bayrakların altına koşmuşlar, seve seve mallarını, canlarını vermekten çekinmemişlerdir. Ancak biraz evvel kaydolunduğu gibi, Müslümanlar üzerine cihadın farziyeti harbin din muharebesi olması ve âday-i İslâmiyyeye karşı vuku bulmasiyle meşruttur. Böyle olmıyan ve binaenaleyh dinî mahiyeti haiz bulunmıyan muharebeler Müslümanlar için cihad mahiyetini alamaz. Müslümanları memleketlerinden sürüp çıkarmaya, bilâd-ı İslâmiyeye müstevli olmaya mâtuf olan muharebeler zâhiren din muharebesi demek olmasa, bu gibiler tarafından hattâ o şekilde iddialar ortaya atılsa bile binnetice

dinî mahiyeti haiz olduğundan bu gibi muharebelere iştirak Müslümanlara farz olur ve cihad sayılır.

İslâm tarihinde asıl din muharebeleri Hazret-i Peygamberin açtığı muharebelerle Hulefay i Raşidînin, Emevilerin ve Ehl-i Salip ile muharebeye girişen Salâhaddin-i Eyyubi ve emsali hükümdarların açtıkları harblerdir. Diğer İslâm hükümetlerinde de o mahiyeti haiz harbler vukubulmuş ise de çoğu tam bu vasfı haiz değildir.

Osmanlıların birçok harbleri de dinî mahiyet aldığından onlara iştirak Müslümanlar için cihad hükmüne geçerdi. Osmanlılar İslâmiyetin başlıca müdafii ve son zamanlarda nâşiri vazifesini üzerlerine aldıklarından ve hilâfetin kendilerine intikalinden sonra bu hususu daha ziyade teyideylemiş olduklarından açtıkları cihad bayrağına Müslümanlar tereddüdetmeksizin koşuyorlar ve bunun semerelerini de iktitaf eyliyorlardı. İşte bunun içindir ki Osmanlı tarihine geçen harblerin çoğuna Müslümanlar cihad telâkkisiyle iştirak etmişlerdir. O vaktin hükümetleri de muharebelere o rengi vermek için sancak-ı şerif açılıyor, Müslümanların iştirak mecburiyetine dair fetvalar çıkarıyordu.

Cihad için en son ısdar olunan fetva, Umumi Harbde İngilizlerle müttefiklerine karşı çıkarılan fetvadır. Fakat ahval ve vaziyet çok değişmiş, dinî telâkkiler de za'fa uğramış olduğu için umulan tesirin hattâ yüzde biri bile görülemedi. Harbe iştirak edenler vazife-i cihadı ifa etmiş olmaktan ziyade hükümetin tazyikından kurtulamadıklarından dolayı harbe gidiyor, kurtulmanın çaresini bulanlar ise hiçbir vicdani eza duymaksızın gezip tozuyorlardı.

Güş edüp yazdım iki tarih bi nakz ü ziyad
Aldı hamdolsun Ariş'in kal'asın ehl-i cihad
Sürurî

§ [*Sof.*] Sofiyye ıstılahı olarak cihad nefs-i emmare ile mücahededir. Yine sofiyyeye göre biri küçük, diğeri büyük olmak üzere iki cihad vardır. Cihad-ı asgar, düşman ile mücahededir. Cihad-ı ekber ise, riyazat ve nefis mücahedesidir.

CİHAD FETVASI (جهاد فتواسی) [*Fık.*] Müslümanları din namına harbe iştirake davet eden vesikaya verilen addır. Bununla genç, ihtiyar, zengin, fakir bütün Müslümanlar, bedenleriyle ve mallariyle harbe çağırılıyorlardı. Osmanlılarda cihad fetvası ilk zamanlarda en büyük din memuru sayılan müftü, sonraları da şeyhülislâm tarafından çıkarılırdı. Cihad fetvalarının sonuncusu Birinci dünya Harbi münasebetiyle çıkarılmış olan fetvadır. Bu fetva aynen şöyledir:

«1 — İslâmiyyet aleyhine tehacüm-i âdâ vâkı ve memalik-i İslâmiyyenin gasb ü garatı ve nüfus-ı İslâmiyyenin sebî ve esir edilmeleri mütehakkak olunca padişah-ı İslâm hazretleri nefir-i âm suretiyle, (انفروا خفافا وثقالا ...) ayet-i celilesi hükm-i münifince kâffe-i Müslimîn üzerine cihad farz olup genç ve ihtiyar, piyade ve süvari olarak bilcümle aktârdaki müslimîn malen ve bedenen cihada müsaraat eylemeleri farz-ı ayn olur mu?

— Elcevab: olur.

2 — Bu suretle elyevm makam-ı hilâfet-i İslâmiyye ve memalik-i mahruse-i şahane sefain-i harbiye ve asakir-i berriyesiyle hücum etmek suretiyle hilâfet-i İslâmiyyeye aduv ve nüfus ve neuzü billâhi taalâ nur-i âli-i İslâmiyyetin ıtfa ve imhasına sai bulundukları mütehakkak olan Rusya ve İngiltere ve Fransa ile anlara muin ve zahîr olan hükümetlerin taht-ı idarelerinde bulunan kâffe-i Müslimînin dahi mezkûr hükümetlerin aleyhine ilân-ı cihad ederek bilfiil gazâya müsaraat eylemeleri farz olur mu?

— Elcevap: olur.

3 — Bu suretle maksudun husulü cemî-i Müslimînin cihada müracaat eylemelerine mütevakkıf iken bazıları neuzü billâhi taalâ tehalüf etseler tehalüfleri mâsıyet i azîme olup gadab-ı ilâhîye ve bu mesuliyet-i şenianın cezasına müstahak olurlar mı?

— Elcevap: olurlar.»

CİHAD-I MUKADDES (جهاد مقدس) [*Ask.*] Din uğruna açılan muharebeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan cihad, din düşmanlariyle harb etmek mânasına gelir. Kutsi, azi: mânalarına gelen yine Arapça mukaddes sıfatının ilâvesiyle din uğrundaki harbe bir kat daha ehemmiyet verdirilmiş olur.

CİHADİYYE (جهادیه) [*Mes.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında masarif-i harbiyeye karşılık olmak üzere kesilmiş olan sikkenin adıdır. Cihadiyye namını da ondan dolayı almıştır. Padişahın üçüncü cülûs senesinde kesilen bu sikkeler, eski ikiliklerin sıkletine müsavi olarak sekiz dirhem vezninde ve onların iki misline karip olmak üzere 730 ayarındaydı. İki yüz para, yani beş kuruş kıymetinde olan bu sikkenin bazı aksamı da kesilmişti

Cihadiyyelerin kıymet-i itibariyeleri eski ikiliklere nispetle kıymet-i hakikiyelerinden bir sülüs kadar ziyade vaz ve tâyin edilmişti. İki sene sonra ikinci defa olarak da darbolunmuştur.

CİHANGİRİYYE-İ HALVETİYYE (جهانگيريهٔ خلوتيه) [*Sof.*] Ramazaniyye-i Halvetiyye şubelerinden birinin adı idi. Kurucusu Cihangirli şeyh Hasan Bürhaneddin Efendi, 970 (1562/1563) te Harput'un Perçbah köyünde doğmuş, Harput'ta tahsil ettikten sonra 1000 (1591/1592) tarihinde Bursa'ya gelerek zamanının Halvetiyye ricalinden şeyh Yakup Fâni'ye intisap ile sülûkünü tekmil eylemiştir. 1067 (1656/1657) de İstanbul'a gelip dört sene kadar Eyüp'te Nakşibendî tarikına mensup «Baba Haydar zaviyesi»nde kaldıktan sonra Tophane'de Cihangir camiine nakil ile civarında yaptırdığı zaviyede irşada başlamış, 1074 (1663/1664) senesinde vefat ederek vasiyyeti mucibince cami avlusuna gömülmüştür. «Cihangirî» lâkabını, camie nakil ile yakınında zaviye yaptırması ve orada ilk evvel tarikatı yaymağa başlaması münasebetiyle almıştır. Halifelerinden Mustafa Nehcî Efendi menakıbını yazmıştır.

CİHANNÜMA (جهانما) [*Mim.*] Evlerin üstünde etrafa nezareti olan odaya verilen addır. Farsça bir terkip olan bu tâbirin mânası âlemi gösteren demektir. Alelıtlak yüksek yer hakkında da kullanılırdı.

CİHAT-I ASLİYYE (جهات اصليه) [*Vak.*] Vakfın başlıca gayesini tahakkuk ettiren hizmetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müderrislik, hatiplik, müezzinlik, kayyumluk bu cümledendir.

CİHAT-I FER'İYYE (جهات فرعيه) [*Vak.*] Vakfın ikinci derecedeki gayesine aidolan hizmetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir camide okunması meşrut Buhârî, Müslim, Şifa-i Şerif vazifeleri bu cümledendi.

CİHAT-I GAYR-İ MINTAKA (جهات غير منطقه) [*Vak.*] Vakıfta, sonu gelmiyen hizmetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fakirler gibi. Her vakıfta sonsuzluğu tahakkuk ettirmek için böyle bir cihet tercih edilir. Edilmediği takdirde vakfın ciheti fakirler olarak taayyün eder.

CİHAT-İ GAYR-İ ZARURİYYE (جهات غير ضروريه) [*Vak.*] Vakfın ikinci derecede sayılan işleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cibayet ve hâzin-i kütüplük gibi zaruri olmıyan tamirler de bu kabîlden sayılırdı.

CİHAT-I ZARURİYYE (جهات ضروريه) [*Vak.*] Vakfın başlıca işlerinden olan, diğer bir tâbirle, vakfın başlıca gayesini temin eden cihetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İmamlık, hatiplik, müezzinlik vazifeleri bu kabîlden sayılırdı.

CİHAT İDARESİ (جهات ادارهسی) [*Vak.*] Evkaf Nezaretinde, imamlık, hatiplik, müezzinlik gibi vazifeleri tevcih eden idareye verilen addır. Tâbir ortadan kalkmış ise de bu vazifeler yine Evkafça tevcih edilmekte devam edilmiştir.

CİHET (جهت) [*Vak.*] Taraf, yan demek olan bu kelime vakıf ıstılahı olarak vazife, hizmet yerinde kullanılırdı: İmamet ciheti, kitabet ciheti, tevliyet ciheti, cem'i cihat'tır.

Bu noktadır yemin ü şimali beyan eden
Eyler cihata akıl ba merkezden intikâl
Ziya Paşa

CİHET-İ VAKIF (جهت وقف) [*Vak.*] Galle-i vakfın mahall-i sarfı demektir. Buna doğrudan doğruya «masraf» da denildigi gibi «mevkuf-un-aleyh» ve «meşrut-un-leh» de denilir.

CİHET TEVCİHİ (جهت توجيهى) [*Vak.*] Dinî müesseselerdeki vazifelere tâyin olunanlar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Cihet; vazife, hizmet, tevcih de tâyin demektir. İmamlık, hatiplik gibi vazifelere tâyin olunanlara imamlığa, hatipliğe tâyin edildi denilmez imamlık, hatiplik cihetine tevcih edildi denirdi.

CİLDBEND (جلد بند) [*San.*] İçine yazılar, resim kâğıtları veya yapılmış resimler konularak, onları bozulmaktan muhafaza eden, kitap gibi, bir kenarından bez ile yapışmış iki mukavvadan ibaret kapaklara verilen addır. Ağız tarafından ve yanlardan birer küçük şerit parçası ile bağlanır. Bugünkü tâbirle karton demektir. Cilt bağlıyan mânasına gelen ve «cild» ile «bend» den terekkübeden Farsça bir terkiptir.

§ [*Mim.*] İnşaat resimlerini muhafazaya mahsus olan kalın mukavvadan yapılmış, kitap kapağına benzer büyük cüzdanın adıdır.

CİLDBEND RAHLESİ (جلد بند رحلهسى) [*San.*] Cildbendleri koymağa ve kolaylıkla açıp içlerindeki rerimleri bulmağa mahsus çapraz ayaklı ve yüksekçe kenarlı rahlenin adıdır. Cildbendlik de denir.

CİLD KANADI (جلد قنادى) [*San.*] Kitap kapağı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kapak, kanad gibi açılıp kapandığı için bu ad verilmiştir.

CİM KARNINDA BİR NOKTA (جيم قارننده بر نقطه) [*Hal.*] Kara cahil, boş kafalı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CİN (جن) [*Mit.*] Gözle görülmiyen bir

nevi mahlûklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hüseyin Kâzım Bey «Büyük Türk Lûgati» nde şöyle izah etmiştir: «Melâike ve şeytanlardan havass-ı zâhir ile görülemiyen mahlûkat, ecsam-ı âkıle-i lâtife, ervah-ı mücerrededen bir nevi' eşkâl-i muhtelife alan hayvan-ı havai, muhtelif şekillere girebilen ecsam-ı lâtife, bazan hayır ve bazan şer işliyen ecsam-ı lâtife ve nüfus-ü mücerrede.»

Elmalılı Hamdi Efendi «Türkçe Kuran Tefsiri» nde (جعلنا لكل نبي عدواً شياطين الانس والجن) ayetini tefsir ederken (c. 3, s. 2030) «şeyatîn-i ins, göze görünür şeytan insanlar; şeyatîn-i cin de göze görünmez, nazarlardan gizli şeytan demek olur. Malûmdur ki ins, insan, nev'i beşer, beniâdem demektir. Müfredinde «insî» denilir. Buna mukabil olan cin de gayrimenus, gizli bir nevi mahlûk-i ruhani demek olur ki bunun müfredinde de «cinnî» denilir» izahatını verdiği gibi (والجان خلقناه من قبل من نار السموم) ayetini tefsir ederken de (c. 4, s. 3059), «Cann'ı da, cin cinsini teşkil eden gizli mahlûku da ondan evvel nâr-ı semum'dan yani şiddetli sam ateşinden halk etmiştik. Cannın cin ve şeytanın insana mesamatından hulûl edecek, zehirliyecek, yakacak bir mahiyette olduğunu iş'ar eder» diyor ve (cilt 7, sahife 5383—5400) de uzun tafsilât veriyor. Cinleri, «Müslümanların telâkkilerine göre, cinler, cisimleri hava veya ateşten teşekkül etmiş akıl ile muttasıf ve göze görünmez varlıklardır ki, kendilerini muhtelif şekillerde gösterebilirler, ve yapılmıyacak işleri yapabilirler» suretinde tarif eden D. B. Macdonald (İslâm Ansiklopedisi, Cin maddesi) şu tafsilâtı veriyor: «Cinler, ateşten halk edilmişlerdir (Kuran L-V, 14, halbuki gene akıllı mahlûklar olan insanlar balçıktan ve melekler ise nurdan yaratılmışlardır. Cinler, iman ve necata erebilirler. Peygamber, insanlara olduğu gibi, cinlere de gönderilmişti. Bunların bir kısmı da günahları kadar cehennem ateşinde yanacaklardır. Bunların iblis ve umumiyetle şeytanlar ile olan münasebetleri pek belli değildir. Lûgat müellifleri cin kelimesini «gizlenmek» mânasına gelen ictinân kelimesinden iştikak ettirmeğe çalışırlar. Fakat kelimenin bu suretle iştikak ettirilmesi hayli güçtür ve bunun Lâtince genius kelimesinden alınmış bulunması ihtimali yok değildir.

«Naturalemdeum uniuscuiusque loci» (Serv. Verg. G. I, 302) cümlesi cinlerin, Arabistan'daki yeri ve bunların ilâhî mevkiine işaret etmektedir. Cinlerin bir tek ferdine « cinnî » denir. «Cann» kelimesi cin ile müteradiftir. Gul, ifrit ve sılat'lar, cinlerin muhtelif nevileridir. «Canu» kelimesinin Habeşçe ile olan yegâne temas noktası için bk. Nöldeke, Neue Beitbage, g. 63. Cinler hakkında yapılacak bir tetkik, tabiî olarak, üç kısma ayrılır ve bu kısımlar da az çok birbirinin içine girer:

«I. İslâmdan evvelki Arabistan'da cinler, çölün «satyre» ve «nymphe» leri idi, Tabiat hayatının insanların hükmü altına girmemiş ve düşman kalmış tarafını temsil ediyorlardı. Lâkin peygamberin biati esnasında cinler mühim ve gayr-i müşahhas ilâhlar sırasına girmekte idiler. Mekke Arapları cinler ile Allah arasında bir nesep karabeti bulunduğunu söylerler (Kuran XXXVII, 158) ve onları Allahın şerikleri mertebesine çıkarırlardı (VI, 128) ve onlardan yardım dilerlerdi (LXXII, 6).

« II. İslâm dini, cinlerin varlığını tanır ve bu tanımanın icabettirdiği her türlü hükümleri de ihtiva eder. Evliya ile cinlerin münasebetlerine dair de birçok hikâyeler vardır. Mutezile arasında bile cinlerin mevcudiyetinden şupheye cesaret edenler azdı. Fakat onlar cinlerin mahiyeti ve maddi dünya üzerindeki tesirleri hakkında muhtelif nazariyeler serd etmekle iktifa etmişlerdir. İlk filozoflar, battâ bizzat Farabî meseleyi şüphe götüren tarifler ile başlarından atmağa çalışmışlardır. İbni Sina ise, cin kelimesini tarif etmekle beraber, bunun hiçbir hakikate tekabül etmediğini söylemiştir. Sonradan gelen kelâmcılar da bu hususta kısmen tefsire ve kısmen de mütenakızına ait izahlara tevessül ettiler. Meselâ, Haldun, Kurandaki cinlere ait bütün imaları, müteşabih denilip, asıl mânasını kimsenin bilmediğine itikadedilen ayetler zümresine ithal ediyordu (Kuran III. Ş.). Bu muhtelif durumlar, Diet of techn. Terms (1, s. 261 v. dv.) te ve Râzi'nin Mefâtih adlı tefsirinde (Sûre LXXII), gayet mükemmel hir surette tetkik edilmiştir.

« III. Folklorda cin babsi: Bu kısımda, tabiî olarak ilk akla gelen şey cinlerin sihir ve büyü'de tuttukları yerdir. İslâm şeriatı, sihir ve büyü'de cinlerin tesirini kabul etmekle beraber, bu tesirden istifade etmenin caiz olup olmaması hakkında verilen hükümler birbirine uymaz. Fihrist, bunların caiz olan ve olmıyan tarzlarını pek eski zamanlara kadar götürür ve bu hususta Yunan, Harrani, Keldani ve Hint membaları gösterir. Bugün, cinleri tılısım işlerinde kullanmak çarelerinden bahseden eserler halk edebiyatının büyük bir kısmını teşkil etmektedir. Bu çareleri herkes bilir. O derecede ki, büyücülerde halk için sır sayılacak hiçbir şey kalmamıştır. Halk masallarında cinler büyük rol oynamaktadır. Bin bir gece masallarında ve bilhassa dinî halk efsanelerinde de hal böyldir.

Weil, tercümelerinde, Balıkçı Cûdar'ın ikinci rivayet şekli ile Şamlı Zâhir ve Ali hikâyelerinde, bize iki örnek vermiştir. Artin, Oestrup, Spitta, Stumme, v. b. ağızdan topladıkları masallar halk zihniyetine daha yakındır. Bunlarda, muhtelif kavimlere ait folklor unsurları, müşterek İslâm unsurlarına galiptir. Bu masallar ruhları itibariyle, Arap ve İslâm olmaktan ziyade Mağrip'li ile Mısır'lı, Suriye'li, Acem veya Türktür. Bu efsanelerde şimdiye kadar pek eksik olarak toplanabilmiş olan kalk âdat ve itikatları tecelli etmekle beraber, bunların resmî İslâm telâkkileri ile de temas noktaları bulunmaktadır. Meselâ, Mısır halk itikadına göre, katledilmek suretiyle ölen insan, hortlak, ifrit olur ve öldüğü yere sık sık gelir.»

Dergeh-i devlet penahı mültecây-i hâs ü âm
Hâk-i pâk-i âstanı bûse câg-ı ins ü cân
Nef'î

CİNAS (جناس) [*Ed.*] Şekil itibariyle birbirine benziyen, fakat mânaları başka olan iki kelimenin bir cümlede, yahut bir şiirde bulundurulması demektir. Türkçesi imalı ve telmihli, dokunaklı sözdür. Bunu yapmağa «tecnis» denilir. Sümbülzade Vehbî'nin:

Eyleme vaktini zayi, dame kış yaz oka yaz

mısraındaki «yaz» ve Muhiddin Raif'in:

Sen beni terk eyledin, gittin nihayet yad ile
Dilde kaldı sevdiğim: yâd-ı hazinin yadigâr

beytindeki «yad» kelimeleri gibi. Mısradaki «yaz» lardan biri: sıcak mevsim, öbürü, yazı yaz demektir. Beyitteki «yad» lardan birincisi: yabancı, ikinci (yâd) hâtıra mânasınadır. Lâfızları aynı olduğu halde mânaları başka olan bu kelimeler bir arada bulundukları için cinas teşkil etmişlerdir. Cinasın birçok nevileri vardır. Lâfız itibariyle birbirine uygun olanlara «cinas-ı tam», az çok değişmiş olanlara «cinas-ı nâkıs» denilir.

İsmail Safa'nın:

Feryadı anın değil mi vâhî?
Bülbül bilir mi ah ü vâhî?

beyti birinciye, Nef'î'nin:

Meclis-i erbab-ı dil bir lâhza sensiz olmasın
Hürmetin inkâr eden âlemde hürmet bulmasın

beyti de ikinciye örnek teşkil eder.

Cinasın başka nevileri de vardır. Muallim Naci, «Istılahat ı Edebiyye» de (s. 241—251) bunları uzun uzadıya saymakta ve her birine ayrı ayrı örnekler de vermektedir.

CİNAYET-İ FİN-NEFS (جنايت فى النفس) [*Fık.*] İnsanın nefsine taallûk eden cinayet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ölüm hâdisesinde kaatil öldürülür, veresе isterse diyete hükmolunurdu.

CİNAYET-İ MADUNUN-NEFS (جنايت مادون النفس) [*Fık.*] İnsanın nefsine taallûk etmeyip âzasına taallûk eden cinayet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Diş kıranın dişi kırılır, göz çıkaranın gözü çıkarılırdı.

CİNCİ (جنجى) [*Hul.*] Gözle görünmeyip cin ve peri adı verilen mahlûklarla uğraşmayı meslek ittihaz eden, büyü yapan, güzellik, şirinlik, muhabbet muskaları yazanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar, üfürükçülük de yaptıkları için «üfürükçü» de denirdi. Halkın sâfiyetinden istifade eden bu gibi adamların en meşhuru, mühim hâdiselere sebebolmuş ve idam edilmiş olan Cinci Hoca'dır.

CİN ÇARPMAK (جن چارپق) [*Tıb.*] Gözle görünmeyip cin adı verilen mahlûkların şerrine uğrıyarak çarpılmış, felce uğramış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «cin tutmak» da denilirdi.

Bir peri peykerin aşkı ile çarpıldı topal
Beni cin tutta deya aldatıyor insanı
Türlü şeytanlık ile âlemi eyler iğva
Cin mi çarpar hiç o oğlan delisi şeytanı?
Manastırlı Nuili

CİN EVİ (جن اوى) [*Sof.*] Bektaşi ve Mevlevilerde müşterek bir tâbirdir. Bektaşilerde olduğu gibi Mevlevilerde de hamama verilen addır.

CİRCİR (جرجر) [*Mim.*] Binanın yalnız üst katını tamir için zeminden yükselen iskelenin adıdır.

CİRDAVAL (جردوال) [*Aek.*] Eskiden cirit oyunlarında ve muharebelerde kullanılan ucu demirli uzun mızrağın adıdır. Mızrak da denilir. Muharebelerde mızraklı olan süvarilere cirdavallı denirdi.

CİRİB (جريب) [*Öl.*] Tûlen ve arzen altmışar zirâ, yani terbiî hesapla üç bin altı yüz zirâ miktarı araziye, mikyas makamında olarak, verilen isimdir. Beher zirâ yedi kabza ve her kabza dört parmak itibar olunurdu.

CİRİK (جريك) [*Mes.*] XV. inci ve XVI ncı asırlarda Osmanlılar idaresindeki yerlerde de tedavül eylemiş olan Avusturyalıların ufak bakır parasının adı idi. Kıymetsizliğinden kinaye olarak halk arasında mecazen musallat, geveze

demek olan cirik bozdurmaz ve madrabaz cambaz yerinde kullanılan «cirik çıkarmaz» gibi tâbirler meydana gelmiştir.

CİRİT (جريد) [*Ask.*] Silâhın icadından evvel süvari askerinin kullandığı harb aletlerinden birinin adiydi. Türklerde cirit oynamak, zamanımıza kadar intikal etmiş bir ananedir. Cirit, elle atılır bir nevi mızraktır. Mızraktan farkı bunun tûlü daha kısa olmasından ibarettir. Cirit oyunu evvelden pek muteberdi. Padişahlar, vezirler, halkı buna teşvik ederler, muvaffak olanlara atiyyeler verirlerdi. Cirit, sarayda enderun ağalarına suret-i mahsusada öğretilir ve padişahların huzuriyle oyunlar tertibedilirdi.

Padişahların vezirler ve cündilerle oyun oynadıkları bile vâkı olurdu. Hattâ, Naima'nın beyanına göre (Naima c. 2, s. 96) «Sultan Ahmet Han-ı Evvel, Edirne'ye şikâra giderken yolda Birgos civarında Horosiler cirit oynıyarak vüzera ve ağayana dahi sirayet etti. Sonra sadrazam Nasuh Paşa ciride çıkmakla padişah şevka gelip zir-i ran-ı şevket-unvanlarında olan rahş-ı aebük-cevlânı zahm-i mahmuzla perran ve sadrazam canibine doğru irhay-ı inan eylediler. Paşa semt-giriz ve ta'eb-i muhlis suretini gösterip padişah kafasından erişip elindeki ciridi ketf-i vezire rast eyledi. Atsa isabet mukarrer iken caba kaidesince takipten iğraz etti.»

Cirit, süvariye mahsus bir silâhtı. Bunu piyade kullanmazdı. Çünkü şiddet ve darbe ile atılması için dörtnal veya hücum yürüyüşleriyle giden bir hayvanın süvariye verdiği kuvve-i muharrike piyadede olamıyacağından bu silâh piyade elinde tesirsiz âdeta yapılamıyacak bir hale gelir.

Cirit nev'inden bir de «kalemli» vardı. Bunun hedefe isabet edecek tarafı altı köşeli ve sülüsünden aşağısı ayniyle yazı kalemi gibi tastih edilmişti. Böyle açılması ok yelesi gibi değneğin menzile vusulünü teshil etmek içindi. Amut tarafının altı köşeli olmasiyle hedefe isabetinde saplanması mümkün olamaz gibi zannolunursa da meleke ve mahareti olanların şiddet-i remiy sayesinde yaş servi ağacına kakılı kalacak surette yapıştırdıkları tarihlere kadar geçen malûmatla sabit olmaktadır.

Ciridin pek uzak yerlere kadar gidebileceği ve tesiri de mühim olduğu aşağıdaki tarihî fıkradan (Naima c. 2, s. 430) anlaşılmaktadır:

«Sultan Murad-i Râbiin ok ve harbe ve cirit ile birkaç kalkanı delmek ve bir darbede merkebi ikiye bölmek ve iki yüz kıyye gelir gürz-ü giranı salâmak gibi zor-âver hünerleri makdur-i beşer olmaktan ziyedeydi. Hattâ Eski Saraydan attıkları cirit Sultan Bayezid-i Veli Camii minaresi dibine düşüp Halep kalesinden attıkları dahi hendeği geçip Saraçhane üzerine düştü. İkisine de nişan dikilip tarih yazdılar. Musul'da Hint elçisi fil kulağından gergedan postu kaplanmış bir siper getirip ok ve tüfek fındığı kâr etmez itikadiyle lâf urmuştu. Karşılarına getirip evvelâ bir haşt zerk edip taraf-ı âhara güzar eyledi. Saniyen zehkemandan bir hadenk-i mücellâ peykâna küşat verdiler. Ol dahi bîtereddüt geçti. Badehu siper-i mezburu filoriyle doldurup elçiye gönderdiler. Ol siper hâlâ Hint padişahı kapısında asılmış durur, derler.»

Osmanlı ordusunda cündi namiyle, hayvana binmeyi ve üstünde cirit oynamayı maharetle icra eder bir sınıf-ı mahsus vardı ve bunlar süvari sınıfı meyanındaydı.

Attığın tîr ü ciridin ser-i meydanından
İremez menziline pây-ı ukul-i evham
Cevrî

CİRİT OYUNU (جريد اويونى) [*Hal.*] Türklerin en eski oyunlarından birine verilen addır. At besliyen ve binici olan Türkler, at oyunlarına ehemmiyet vermişler, tarihî vesikalara göre eski zamandan beri cirit oyunu oynamışlardır. Cirit, yalnız erkeklere mahsus atlı bir oyundur. Kadınlar cirit oynamazlar. Cirit oyunu, eski ehemmiyetini kaybetmiş olmakla beraber, Anadolunun orta kısımlarında hâlâ yaşıyor. Sahil halkı arasında bu oyuna pek az tesadüf edilmektedir.

Sayın Behnan Şapolyo, neşrettiği bir tetkik yazısında (Ülkü, sayı 68) Anadolu'da oynanan bu oyun hakkında şu tafsilâtı veriyor: «Cirit oyunu Ankara'da en ziyade nisan ve mayıs aylarında oynanmaktadır. Orta Anadolunun küçük, fakat çok mukavemetli, çevik cirit hayvanlariyle oynarlar. Arap atı besliyenler azdır. Ankara'da cirit oyunu üç kısımdır:

A — Düğün ciridi,
B — Deri ciridi,
C — İlkbahar ciridi.

A — Düğün ciridi: Ankara'da, düğünler dört gün sürmektedir. Üçüncü gün perşembe, gelin alma günüdür. Bu gün bütün delikanlılar «seymen» olurlar.

«Seymen olmak, millî elbise giymek demektir. Millî elbiseleri sırmalı veya kaftanlı camadan, yani kollar arkadan sarkan bir nevi caket-tir. Bellerine kuşak olarak şal, başlarına poşu sararlar. Giydikleri şalvar, çok kere beyazdır. Hepsi atlıdır. Ellerinde cirit sopaları bulunur. Bunların bazı köylerde bir de vişne çürüğü renginde ve ortasında sarı bir ay bulunan bayrak-

ları vardır. Ayın ortasında yıldız yoktur. Bu bayraklı gençler önde giderler. Bellerinde teke palalar sokuludur. Delikanlılar, gelin evi önünde silâh atarlar. Gelin, baba ocağından alındıktan sonra, köy meydanında oynamağa başlarlar. Buna «düğün ciridi» derler.

B — Deri ciridi: Deri ciridi, pazar yerinde ve panayırlarda oynanır. Köylüler pazara mallarını getirirler. Bu mallarını sattıktan sonra pazar yerinin meydanında delikanlılar ata binerek, meydana çıkarlar. O köyün delikanlıları ile cirit oynarlar. Galip gelmek, diğer köyün üstünlüğünü temin eder. Cirit ile beraber, pehlivan güreştirmek de âdettir. Buna da deri ciridi derler.

C — İlkbahar ciridi: Nisan ve mayıs aylarında hemen her köy delikanlısı cirit meydanına çıkar, cirit oynar. Cirit, bir bahar oyunudur, Orta Anadolunun ilkbaharında hemen her köyde cirit oyunlarına tesadüf edilebilir.

«Cirit oyunu nasıl başlar:

«Cirit oynıyacak atlı delikanlılar, köyün veya şehrin bir meydanına gelirler. Bu meydana halk da toplanır. Meydanda geniş bir halka teşkil ederler. Sağa sola meydanı açmak için iki «değnekçi» ayrılır. Çavuş bağırır:

— Osmanlılar alana!..

«Osmanlı, binici demektir. Atlılar meydanda görününce, davul ve zurna çalar. Davul ve zurnacılar, Orta Anadolu'da muhakkak abdal'dır, yani kızılbaştır. Aakara davulcu abdal'ları Eblas köyünden gelir. Bunların kendilerine mahsus birer kıyafetleri vardır. Bu esnada atlılar yüz metre aralıkla ikiye ayrılırlar. İki dizi teşkil ederler. Atlılar bir sırada beklerler. Bu sırada bir tarafın dizisinden bir atlı çıkar, çıkışı ağır dizili olur ve atını oynatarak otuz metre kadar bir mesafe ileri gider. Gözüne kestirdiği diğer bir atlıya elindeki cirit değneğini atar ve süratle geri dönmesi bir olur. Atını mahmuzlar ve doludizgin geri kaçar ve kaçarken de arkaya bakarak kaçmaktadır. Değnek atılan, kaçanı, doludizgin kovalar. Elindeki değneği kaçana atar. Bu cirit değneğini öyle süratle atanlar vardır ki, değdiği adam ya bayılır veya ölür. Ata değnek vurmak ayıptır ve acemiliktir, derhal oyundan çıkarırlar. Kaçan atlılar pek çeviktir, değnek gelirken birdenbire ya atın üstüne düşer veyahut atın sağ ve sol tarafına eğilir. Eğer oyuncu pek usta ise «kavak vurması» yapar. Yani kolları üzerinde havaya kalkarak ayakları yukarda böyle kaçar. Bazıları da kovalarken, elindekini yere vurur, cirit yaylanıp fırlar ve derhal kapar ve ciridi hasmına atar.

«Kovaliyana, ilk cirit atan sıradan birisi daha süratle çıkar, hücum edene cirit atar. Bunun için cirit atan, hem de kendini müdafaa etmek mecburiyetindedir: Derhal geriye döner, dizisine doğru kaçar. Bu kovalıyanı da karşıdan diğer bir atlı ciridi ile karşılamaktadır.

«Cirit değnekleri kurumuş meşe dalından yapılır. Sert ve ağır bir değnektir. Süratle gelen cirit bazan hasmını öldürebilir Ölenin ailesi öldürenden davacı olmaz. Bu ölüm er meydanında olduğu için şeref sayılır. Ekseri babalar, ciritten ölen çocuklariyle öğünürler.

«Ciritte bir atlıya karşı bir atlı çıkar, sıra ile duranlara «menzil» adı verilmektedir. Cirit değneği ile gelen değneği çelenler de vardır. Aynı zamanda cirit değneği müdafaa için de kullanılır. Atlıların bulundukları yere «alan» adı verilmektedir. Cirit atlarının kuyrukları topuz yapılır. Ciridi düşen bir atlı değneği birden kapar; hayvanın eyerleri Osmanlı veya Çerkez kaltağıdır. Eyerden ucu püsküllü ve renkli örgüler sarkar, bunlar süs olarak kullanılmaktadır.

«Cirit oyunları Türk delikanlılarının atlı bir sporudur. Bu çetin ve cesurane oyun, delikanlıları kahramanlığa, yiğitliğe alıştırmaktadır. Seyirciler üzerinde büyük bir heyecan uyandırır. At üzerinde uçan bu delikanlılar cesur ve çeviktirler. Cirit oyununda çok iyi binici ve koşucu olmak lâzımdır. Cirit oyununun pehlivanlıkta olduğu gibi bir duası yoktur. Cirit oyununun esasları ve âdetleri hemen Anadolu'nun her tarafında bir şekildedir. Her köyde adı geçen meşhur ciritçiler vardır. Bunlar meydanda göründüğü zaman, seyircilerde bir heyecan başgösterir. Attıkları değnek boşa düşmez. Cirit oyuncuları oyun esnasında bağırmazlar. Ancak atını koştururken karşısındaki hasmının adını bağırır, ona hazır olmasını söyler ve ciridi ona doğru süratle atar. Cirit değneği yaydan çıkan bir ok gibi havada uçar, bu suretle gelen değnek vücuda değerse bayıltır, bazan hasmının ölümüne sebebiyet verir, onun için bu değnekten sakınmak ve çevik olmak lâzımdır. Ciritte galip gelmek cirit değneğini hasmına değdirerek sayı kazanmaktadır. Anadolu'da cirit oyunu ile beraber, at yarışlarına da çok ehemmiyet verirler. Bayramlarda ve düğünlerde at yrarışları da yapılır. Bununla beraber, bir de «çevgân» oyunu vardır. Oyun karşılıklı iki dizi atlının ellerindeki uzun saplı çekiç şeklindeki tokmaklarla şimşirden yapılmış bir yuvarlak mileyi mütekabil bir kaleye sokmaktır. Bu tokmaklarla mileyi, dörtnala süratle giderken vururlar; bu da bir nevi atlı spordur. İngilizler

buna «polo» oyunu derler. Cirit olsun polo olsun pek eski bir Türk oyunudur. Bizde iyi «sipahi» lerin yetişmesinin sebebini, biraz bu atlı sporlarda aramalıdır.»

CİSR (جسر) [*Mi.*] Köprü demektir. Vakfiyelerde geçen ve Arapça olan bu tâbir için «Kamus» mütercimi diyor ki: «Gerçi müellif kantara'yı dahi cisr ile tarif eylemistir. Lâkin cisr istimalde mutlaktır, gerek taştan ve tahtadan, gerek düz ve gerek yüksek olsun. Kantara'nın mefhumunda ihkâm ve irtifa mutebcr olmakla taştan kemerli ve yüksek olanına mahsustur.»

Değerli âlim Ali Himmet Berki: «Vakfiyelerde geçen tâbirler» arasında bu tâbiri izah ederken şunları ilâve ediyor: «Zemahşeri kantara'yı büyük küprü ile tefsir etmiştir. Fukaha örfünde ağaçtan yapılana cisr, taş ve tuğladan yapılana kantara denir. Nitekim Hidaye'de böyle izah olunmuştur. Cem'i cesur ve cusurdur. Cisr-i muallâk, asma köprü demektir.»

CİSR-İ ATİK (جسر عتيق) [*Mim.*] Şimdiki Gazi köprüsü'nün yerindeki eski köprü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cisr; köprü, cisr-i atîk; eski köprü demektir. Şimdiki Galata köprüsünün yerinde bulunan eski köprüye de ondan sonra yapıldığı için, yeni köprü mânasına gelen «cisr-i cedit» de denilirdi. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra yeniden yaptırılan köprünün ankazı eski köprünün yerine nakledilmiş ise de işe yaramadığı anlaşılarak bir müddet sonra yerine şimdiki Gazi köprüsü yapılmıştır.

CİSR-İ CEDİT (جسر جديد) [*Mim.*] Eminönü ile Galata'yı biribirine bağlıyan şimdiki köprünün yerindeki köprü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cisr, köprü, cisr-i cedit yeni köprü demektir. Ondan eski olan ötekine eski köprü demek olan cisr-i atîk denilirdi. Şimdiki Galata köprüsü 1908 Temmuz İnkılâbından sonra yeniden yaptırılmış ve eski köprünün ankazı şimdiki Gazi köprüsünün yerine nakledilmişti. Fakat işe yaramadığı için onun yerine sonradan Gazi köprüsü yaptırılmıştır.

CİVADIRA (جوادیره) [*Bah.*] Geminin baş tarafından dışarıya doğru çıkarılan büyük bastonun adıdır. «Flok» lar bunun üzerine açılır.

CİVAN KAŞI (جوان قاشی) [*San.*] Bez işlemelerdeki süs nevilerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Biri yukarıya, diğeri aşağıya doğru olmak üzere kaşa benziyen çizgilerden meydana geldiği için bu adı almıştır.

CİVAN PERÇEMİ (جوان پرچمی) [*San.*] Bez işlemelerdeki süs nevilerinden biri hakkında da kullanılır bir tâbirdir. Perçeme benzediği için bu adı almıştır.

CİVELEK (جيوله) [*Ask.*] Yeniçeri efradı arasında delikanlı olanlara «civelek» denirdi. Civelek yâver demektir. Civelekler matbahta aşçıbaşı maiyetinde istihdam olunurlar, nadiren sokağa çıkarlardı. Genç ve güzel oldukları için münasebetsiz bazı adamların tecavüzüne uğramamaları maksadiyle yüzlerini bir saçak peçeyle örterler idiyse de gözleri peçenin arasından pırıl pırıl parladığından bu da enzar-ı dikkati celbe kifayet eder ve belki de bu hal daha ziyade nazar-ı dikkati davet eylerdi.

Bunlar başlarına üstüne çaprazvari bir sarık sarılı külâh takarlar, arkalarına kırmızı salta, bacaklarına mavi şalvar, ayaklarına da kırmızı yemeni giyerlerdi. Bellerine madenî bir kemer bağlarlardı.

§ [*Hal.*] Canlı, dinç, oynak, çekici yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CİZYE (جزيه) [*Ida.*] İslâm devletlerince Hıristiyan tebaadan alınan vergilerden birinin adiydi. Cizyenin matrahı gayr-i müslim tebaanın erkekleri olduğundan bu vergi şahsi vergi mahiyetindeydi.

Elmalılı Hamdi Yazır (حتى يعطوا الجزيه) ayetinin tefsirinde (cilt 3, sahife 2507) şöyle izah ediyor: «Cizye, borcunu ödedi demek olan «ceza deynühu fiilinden bir nevi borç ödeyişin mefhumunu ifade eder bir isim olup müahidin ahdi üzerine vereceği vergiye ıtlak olunur ki hayat ve hürriyetlerinin himayesi mukabilinde zimmetlerine terettübeder. Bunun Farisî «gezit» kelimesinin muarrebi olduğu da söylenmiş ise de bunda şer'î ve hukuki bir nokta-i nazar yoktur.»

Tanınmış âlim cizye ile mükellefiyet için de (cilt 3, sahife 2509) şunları söylüyor: «Diğer müşriklere gelince: balâdaki ayetlerde onlar için yalnız İslâm zikredilmiş, cizye ile müsaade gösterilmemiştir. Burada da cizyenin ehl-i kitaba kasrını ifade eder bir kayt yoktur. Bunun için mesele cây i içtihat olmuştur. İmamâzam Ebu Hanife indinde mutlak ehl-i kitaptan ve Arap olmıyan müşriklerden alınır, fakat Arap müşriklerden alınamaz. Onlara ancak İslâm teklif edilir. Ebu Yusuf indinde kitabî olsun müşrik olsun Arabîden alınmaz, lâkin Acemînin kitabîsinden de müşrikînden de alınır. Şâfiî indinde Arabî olsun, Acemî olsun ehl-i kitaptan alınır. Gerek Arabî, gerek Acemî ehl-i evsandan alınmaz. Mâlik ve Evzaı ise küffarın hepsinden alınır demişlerdir.»

C. H. Becker, cizyenin tarihi için (İslâm Ansiklopedisi, cizye maddesi) şu tafsilâtı veriyor: «Cizye aslında fethedilen arazi üzerine tarh edilen kollektif vergi mânasına gelir. Girdikleri yerlerde idare sistemini değiştirmiyerek, buldukları şekilde bırakan Araplar vilâyetlerin vergi hâsılatını onların cizyeleri addederlerdi. Fert başına kafa vergisi olan cizye ilk mülk vergisi olan haraç arasında sonraları teessüs eden ayrılık iptida mevcut değildi; nitekim kaynaklarda fert başına vergiden haraç ve emlâk vergisinden cizye diye bahsedildiği çok defa görülmektedir. Hattâ fey varidatına bile umumiyetle cizye adı verilir. Meselâ (VII.) I. asra ait Mısır papirüslerinde altın ile ödenen asıl vergi için, cizyeden (Yun. συγόσια) başka olarak, munhasıran ayniyat ile ödenen bir vergi de görülmektedir. Arapların telâkkisine göre, bu cizye şahsî bir vergi idi; çünkü fethi tahkim için muahede akdedilirken, alınacak vergi miktarını tâyin için ekilir toprakların satıh ölçüleri değil farazi olarak kabul edilen nüfus miktarı esas tutulurdu. Diğer cihetten, gerek Sâsânî ve gerek Bizans ülkesinden zaptedilen memleketlerde, fetihden evvel de fert başına kafa vergisi mevcut idi; fakat varidatın ve binnetice verginin en mühim kısmını Aramî dilinde haraga adı ile tesmiye edilen emlâk vergisi teşkil ederdi. Bu kelime harç yahut haraç şeklinde Araplaştı. (Kuran, XVIII. 93; XXIII, 74) ve bilhassa Abbasîlerin devrinden beri Aramî olmıyan vilâyetlerde de umumiyetle kullanılır oldu. Mevcut en eski tarihî vesikalarda haraç ve cizye kelimeleri bazan «varidat», bazan da «emlâk vergisi varidatı» mânasında olarak, farksız kullanılmıştır. «Vergi hâsılatı» mânası kastedilince, haraç, İslâma inkıyat etmiş olan nüfusun vergisinden bahsedilince, Kuranda geçen cizye tâbiri kullanılırdı. Daha sonra Arap nüfus ve hâkimiyeti kuvvetlendikçe haraç kelimesi yavaş yavaş sadece «emlâk vergisi» mânasında kullanıldı; mağlûpların tedricen İslâm olmaları ve Arap unsurunun genişleyip yayılması üzerine, bu vergi Müslümanlardan dahi cibayet edilir oldu ve bu suretle vergi, hususi mânası ile, cizye olmaktan çıktı. Kuranda geçen cizyenin yerine İslâmın, fethedilen memlekette esasen mevcut olan ve bittabi yalnız gayr-i müslimlerden alınan fert başına kafa vergisi kaim oldu. Bu şahsi vergi hakkında eski kitaplarda ve Mısır'da aynı vergi mukabilinde verilmiş olan makbuz varakalarında câliya (cem'i; cevali) tâbiri kullanılırdı. Bilâhara bu kelime cizyenin müradifi oldu. Bu câliya veya cizya'lar, falan veya filân yılın haracı olarak li-haraç kaydedilirdi. Çünkü fey hâsılatı yekûnuna haraç adı verilirdi. Fıkıhta iptidadan beri mevcut gibi telâkki edilen cizye ve haraç ıstılahları işte bu suretle bir buçuk asırlık bir zaman içinde yerleşebildi.

«İlk zamanlarda cizyenin nasıl tatbik edildiğine dair elimizde, ihticaca salih olarak, yalnız Mısır'da cari olan muamele hakkında malûmat vardır, orada vergiyi ödiyenlere bir kurşun mühür verilirdi, ve mükellef bunu boynuna takardı; fakat sonraları Halife Hişam, Bara'a namiyle muntazam makbuz vermek usulünü tesis etti. Bu makbuzlardan birçoğu mahfuz kalmış ise de henüz üzerlerinde lâyıkiyle tetkikat yapılmamıştır. Mısır'ın fethinde adam başına 2 dinar raddesinde bir vergi tarh edildiği rivayet edilir. Filhakika (VII.) I. asrın sonuna ait Bizans vergi tarh cetvellerinde vasati vergi miktarının bu rakama tekabül ettiği görülmektedir. Fakat bundan daha aşağı rakamlar da bulunmuştur. Fıkıh ahkâmınca, hadd-i asgari olarak, tâyin edilmiş olan 1 dinar yerine, sonraki asırlarda bile ekseriya daha aşağı nispette cizye alınmış olduğuna delâlet eden makbuzlar vardır. Bundan başka (VII.) I. asırda pek çok kimseler vergiden muaf tutulmuştur. Fakat bu muamelenin sebebi bizce meçhuldür. Bundan maada henüz izah edilmemiş cihetler de vardır. Her ne kadar bidayette rahipler sarahaten vergiden muaf tutulmuşsa da, Mısır'da, Abdülmelik'in kardeşi Abdülâziz devrinden itibaren, gittikçe artan sert tedbirler ile onlar da vergi vermeğe mecbur edilmişlerdir.

«İslâmı kabul edenlerin çoğalması ile mütenasip olarak, cizye dahi fert başına kafa vergisi mahiyetini kaybetti ve Mısır'da, Salâhattin'in devrinden itibaren, bu verginin senelik hâsılatı ancak 130,000 dinardan ibaret kaldı: (Makrizî, Hitat. 1. 107, 23; 108, 27). Mamafih bu tâbiiyet vergisi ikinci sınıf gayr-i müslim tebaa için daimî olarak, meriyette kaldı. Bu hususta elimizde en doğru ve tam olarak mevcut malûmat Heidborn'un «Les Finances ottomanes» (Viyana ve Leipzig, 1912 s. 23, v. d.) adlı eserinde v. Hammer'den ve başka kaynaklardan istifade edilerek, Türkiye hakkında verilmiş olan tafsilâttır. (Türk cizye makbuzunun resmi için bak. Karabacak, Führer, durch die Ausstellung der papyrus Erzherzog Rainer, s. 176). Türkiyede cizye Kırım muharebesi devrine kadar mer'i kaldı. 10/ mayıs / 1855 tarihli kanun ile, dinî vergi olan cizye yerine, askerlik hizmetinden muafiyet vergisi ikame edildi. Fakat bu vergi ancak Hıristiyanların da bilfiil askerlik hizmetine tâbi tutuldukları tarihten (Meşrutiyet inkılâbından) itibaren, tamamen lâğvedildi.»

Cizye yalnız Osmanlılarda tatbik edilmiş bir vergi değildir. Hattâ İslâmiyyetle de hâdis olmamıştır. Medeniyet-i kadîmenin ilk devirlerinden itibaren cizye mevcuttu. Yunanlılar, Milâd-ı İsa'dan evvel beşinci yüzyıl sıralarında Fenikelilerin muhacematından sıyanet etmeye mukabil Küçük Asya sevahili ahalisi üzerine cizye vaz'eylemişlerdi. O sırada Fenikeliler İranlıların himayesi altında bulunuyorlardı. Şu halde o sevahil halkı canlarının sıyaneti uğrunda bir kısım mallarını feda etmekte beis görmemişlerdi. Romalılar da hâkimiyetleri altına aldıkları kavimler üzerine cizye tarh etmişlerdir. Fakat Romalılar tarafından tarh edilen cizye miktarı daha sonra İslâmlar tarafından konulan cizyeden çok ziyadeydi. Romalılar zann-ı ağlebe nazaran «Fransa» kıtasını fethettikleri zaman senede her adam başına 9—15 lira raddesinde bir şahsi vergi (cizye) komuşlardır. Bu miktar İslâmlar tarafından konulan cizyenin yedi misliydi. Mamafih Romalılar fethettikleri yerlerin cümlesinde bu nispette ağır cizye tarh etmezlerdi. Rivayete göre diğer birtakım yerlerde öyle ağır bir miktarın tarh olunması, bu verginin köle ve uşaklara da teşmilinden ileri gelliyordu. Çünkü hiçbir şeyleri olmıyan köle ve uşakların vergilerini de efendileri verme mecburiyetinde kalıyordu.

İraniler dahi hâkimiyetleri altında bulunan reayadan cizye alırlardı.

«Medeniyet-i İslâmiye Tarihi» müellifi (c. 1, s. 199) Hindistan ulemasından (Şibli Numani) ye atfen cizye kelimesinin aslının «gezit» kelime-i Farisiyesi olduğunu kaydetmiş ve İbn-il-esîr'in Nuşirevan'ın haraç ve askerlikte vukubulan ieraatı hakkında serdettiği mütalâayı naklettikten sonra kendi mülâhazasını da ilâve eylemiştir:

«İranda eazım-ı rical-i devlet ve erbab-ı asalet ve asker ve merzibanlar ve ketebe ve hükümdarın hizmetinde bulunan kimselerden maada ahali üzerine herkesin mevki ve istitaatine göre on iki, sekiz, altı dört dirhem cizye vaz'eyledi.»

Bundan anlaşılıyor ki Araplar «gezit» i lâfzan ve mânen alarak «cizye» şeklinde Araplaştırdıkları gibi keyfiyet-i tarh ve cibayetinde de tadilât icra eylediler. İslâmlar da eazım-ı rical-i devlet ve erbab-ı asalet ve asker-i İslâmlardan ibaret oldukları cihetle «Kisra» tarafından o gibi zevat cizyeden nasıl istisna edilmişse Araplar tarafından dahi İslâmlar cizyeden istisna edildi.»

«Defter-i Muktesit» müellifi Süleyman Sûdi Efendi (c. 1, s. 55) cizyenin lûgat mânası için diyor ki:

«Cizye taife mânasına olan cüzü yahut kaza ve kifayet mânalarına olan ceza maddesinden mehuzdur. Lûgat mânasınca cizye haraçta dâhil olup haraç cizyede dâhil değildir. Yani haraç, gerek arz ve gerek ehl-i zimmet rüusuna darbolunan nesneye ıtlak olunmuş ise de, haraç cizye-i arzda, cizye darbe-i rüusta, mütearif olmuştur.»

«Leone Kaetano» nun Hüseyin Cahit Yalçın tarafından tercüme olunan «İslâm Tarihi» nde (c. 10, s. 324, not: 6) cizye kelimesi için şu izahatı yazıyor:

«Cizye kelimesi aramiy-ül-asıldır (cezit). Fakat İranlılar tarafından kabul olunmuştur. İranlılar buna kendi lisanlarında gezit şeklini verdiler. Araplar bu kelimeyi, İranlılardan aldılar, cizyeye tahvil ettiler (Nöldeke Persen; 241 not: 1) (Mefâtih s. 59, satır 7). Üçüncü asr-ı hicrîden sonra Müslüman ıstılahat-ı kanuniyesinde cizye daima gayr-i müslimlere vaz'edilen vergi-i şahsi mânasını ifade eder. Bunun tarih kavaidi vardı. Arazi vergisi olan haraç, Müslüman ıstılahat-ı hukukiyesinde cizyeden pek farklıdır. Fakat eskiden böyle bir fark malûm değildi. Cizye ve haraç tâbirleri âdeta müteradif olarak kullanılmış ve vergi mânasını ifade etmiştir. Bunun tarzı ve matrahı ayrılmıştır. Filhakika Talmut'ta (Nöldeke 241, not 1) haraç kelimesine tesadüf eder ki «vergi-i şahsi» mânasını ifade eder. Arazi vergisine ise taski (Arapçada task yahut tisk) denir. İlk halifeler zamanında iki nevi vergi arasında hiçbir fark yoktu. Tebaanın efendilerine tediye ettikleri sadece vergi makamında tahsil olunurlardı.»

«Osmanlılar «haraç» yerine de «cizye» tâbirini kullanmışlardır.»

İslâmlar tarafından cizye ilkevvel Hazret-i Peygamber tarafından tarh olunmuştur. Cenab-ı Muhammet hal ve mevki icabatına ve cizyeyi verecek olanlarla yaptığı muahede mündericatına göre tak ir ve tâyin eylerdi. Hazret-i Peygamber Gubran ahalisiyle ahd-i müsalâha ettiği ahaliye her sene safer ayında iki bin ve recepte bin takım elbise cizye vaz'etmişti. Her takım elbisenin kıymeti bir (ukiye) olmak üzere tâyin olunmuştu. Bir (ukiye) kırk dirhemdi.

Yine Hazret-i Muhammet «Ezreh» ahalisiyle her sene recep ayında tediye edilmek üzere yüz dinar cizye ile akd-i sulh eylemiştir.

Cizye böylece bir şekil ve muayyen bir miktarda olmaksızın Hazret-i Ebu Bekr-is-Sıddik'ın hilâfetinin sonuna kadar devam etti. Hazret-i Ömer hilâfet makamına geçip de fütuhat-ı İslâmiye çoğalınca cizyenin miktarı tâyin ve tesbit olundu. Halife etrafta bulunan kumandanlara sakalı, bıyığı gelmiş olanlara cizye

tarh edilmesine ve her adam başına dört altın veyahut kırk dirhem gümüş olarak tâyin olunmasına dair emirler gönderdi.

Cizye-güzarlar Şam'da ve Elcezire'de bulunan halkı Müslimînden her birine erzak olarak ayda verilmek üzere iki med buğday ve muayyen bir miktar zeytinyağı itasına da mecbur tutmuşlardı. Daha sonra cizyenin miktarı mükelleflerin mevki ve iktidarı itibariyle tadil ve tâyin edildi. Zenginlikleri meşhut olanlara her ay dört dirhem verilmek üzere senevi kırk sekiz dirhem ve orta halli olanlara her ay iki dirhem ita edilmek üzere yirmi dört ve fakirül-hal bulunanlara ayda bir dirhem verilmek şartiyle senevî on iki dirhem cizye tarh olundu.

Kadınlardan, çocuklardan, sakat ve âciz olanlardan ve halk ile ihtilâtta bulunmıyan papazlardan cizye alınmazdı. Cizyenin bu miktarı suret-i hususiyede cizye şartları tâyin olunmuş memalikten başka her yerde cariydi. Nitekim Amr-ibn-il-As tarafından Mısırlılarla akdolunan hususi cizye muahedesinde ihtiyarlar ile kadınlar ve çocuklar müstesna olarak sinn-i rüşde bâliğ olmuş zengin, fakir her şahsın senede iki dinar vermesi cümle-i şeraittendi. O şart mucibince cizye alınırdı.

Irak'ta Elcezirelilerle yapıldığı gibi, bazan cizye halkın kendi nafakalarından sonra ellerinde kalan miktarlara göre de tâyin olunmuştur.

Hilâfet, Emevilerden Abdülmelik'e intikal edince Irak'ta nüfus başına bir dinar olan cizyeyi az görmüş, tahrir-i nüfus yapılmasını emretmişti. Bunun üzerine nüfus yazıldı. Hep işçi addolunan halkın bir senelik kazancından mekûlat, meşrubat ve melbusat gibi havayic-i zaruriye için ihtiyar olunacak masraflar bilhisap tâyin olunup neticede dört dinar arttığı tahakkuk ettiğinden bu miktar kendilerine cizye olarak tarh olundu.

Cizye, gayrimüslimlerden alınır bir vergi olmak itibariyle İslâmiyyeti kabul edenler vergiden muaf tutulurdu. Bir aralık bunların namlarına matruh vergilerin affedilmesi mevzuubahs oldu. Emevilerden Abdülmelik ibn-i Mervan'ın Irak valisi meşhur Haccac ibn-i Yusuf gayrimüslimlerden İslâm olanlara da cizye koydu. Abdülmelik bu kaidenin Mısır'da da tatbiki için vali olan biraderi Abdülâziz'e yazdı. Valinin istişare ettiği Abdülâziz bin Hacire «Mısır'da öyle bir şeyi ilk yapan kimse siz olmayınız. Buradaki gayrimüslimler kendilerinden papaz olanların cizyesini vermek bile istiyorlar. Kendilerinden İslâm olanlar üzerine cizye nasıl tarh olunur? Artık kimse İslâm olur mu?» demek suretiyle Abdülmelik tarafından gelen emri tenfize meydan bırakmadı. Daha sonra zühd ü takvaca meşhur olan Ömer ibn-i Abdülâziz makam-ı hilâfete geçince Irak'ta gayrimüslimlerden İslâm olanlara tarh edilmiş olan cizyeyi iptal ettirdi. Bu tarihten sonra hiçbir Müslimden cizye alınmamıştır.

Bir noktanın daha ilâvesi lâzım gelir ki o da cizyenin ehl-i kitaptan olanlardan alındığıdır. Putperestlerle Mecusilerden İslâmiyeti kabul ettikten sonra irtidadeyliyenlerden cizye alınması caiz değildir. Çünkü abede-i evsan ile Mecusi ve mürtedler için ya İslâmiyet veyahut harbden başka bir şey kabul olunmazdı.

Cizye, Emevileri istihlâf eden Abbasîlerde ve ondan sonra teşekkül eden İslâm devletlerinde de aşağı yukarı aynı şekilde devam etmiştir.

Osmanlılar devletlerini kurdukları andan itibaren zaptettikleri yerlerdeki ahaliden İslâm olmıyanlardan cizye alıyor ve bu vergiyi veren ve reayalık sıfatını kabul eyliyenlerin mal, ırz ve canlarını taht-ı tekeffülde bulunduruyorlardı.

Osmanlı devletinin ilk zamanlarında varidatı işbu cizye ile, Venedik, Sırp, Ragosa gibi Hıristiyan hükümetlerinin verdikleri maktu vergilerden ve padişah haslarının âşariyle gümrükler, memleha hâsılatından ve bir de ganaimin beşte birinden ibaretti. Reayanın verdiği öşür ve diğer tekâlif timar, zeamet ve has suretiyle vüzera, beylerbeyiler, sancak beyleri ve asker sınıfını teşkil eyliyen sipahilerle emsaline ait olduğundan bunlar devletin kasasına girmiyor, ve fakat buna mukabil de o gibilere devletçe maaş ve tahsisat namiyle bir şey verilmiyordu.

Evvelce edna, evsat, âlâ itibariyle ahali-i Hıristiyaniyenin herbirinden on, yirmi, otuz akça alınırdı. Edna, evsat, âlâ tâbirleri de fakir, ortahalli ve zengin mânalarına gelirdi.

«Defter-i Muktesit» müellifi (c. 1. s. 59) cizyenin bu suretle üç kısma tefrik olunmasının hikmetini şu suretle kaydediyor:

«Cizyenin esas vaz'ı guzzata nusret içindir. Nusret mütefavittir. Cizye-güzar olanlar, fakir olurlar ise yayan, mutavassıt halli olurlarsa süvari olarak, gani olurlarsa nefsiyle beraber âharını dahi atlandırarak nusret edecekleri farz ve takdir olunup cizye-i şer'îye âlâ, evsat, edna itibariyle üç kısma taksim olunmuş ve lâğvı zamanına kadar bu esaslara riayeten ahz ü tahsil edilmiştir.»

Üçüncü Murat zamanında devletin vari-

datı artırıldığı sıralarda müskirata da resim vaz'edildi. Bunun üzerine reaya şikâyet ederek bu resmin cizyeye bir miktar zammedilmek suretiyle kaldırılmasını istida ettiler. Bu talepleri kabul olunarak fukaradan on beş, ortahalliden otuz, zenginden de kırk beş akça alınmaya başlandı.

«Netayic-ül Vukuat» müellifinin beyanına göre (c. 3. s. 100) cizyeye yapılan zam her yerde müsavi surette vâkı olmamıştı. Meskûkât fiati daima tenezzül ederek umur-i maliye karıştığı cihetle tarhiyat her yerde verilen fetvalar mucibince vâkı olurdu.

Köprülü Mustafa Paşa sadaretinde yine âlâ, evsat, edna itibariyle üç derece tertibolunarak âlâsından kırk sekiz, evsatından yirmi dört ve ednasından on iki dirhem gümüş alınması usulü vazı ve tekrar olundu. Bu cihetle Osmanlı memleketinin her tarafında âlâdan dört, evsattan iki, ednadan da bir altın alınmak kanuna raptedildi. Yine o kanunla cizye mükelleflerinin yedine verilmek ve her sene değiştirilmek üzere âlâ, evsat ve edna namiyle mühürler kazdırıldığı gibi, renkli tevzi varakaları da tanzim olundu. Tevzi varakaları bu mühürlerle mühürlenir, mükelleflere verilirdi. Aynı kanunla cizyenin mîrî tarafından tâyin olunacak «cizyedar» lar marifetiyle tahsil olunması usulü konulmuş ve bunlara geçim olmak üzere âlâ için onar, evsat için sekizer, edna için dörder para aidat tahsis olunmuştur.

Her kazanın cizye evrakı Hazine-i Maliyede tanzim ve bohçalara vaz'edilerek mühürlendikten sonra cizyedar denilen memurlara teslimen mahallerine yollanır, muharrem ayı gelince, mahkemede bohçanın mührü açılarak cizye tevzi edilirdi. Netayic-ül-Vukuat müellifi Mustafa Paşa cizyenin son zamanlarda, İkinci Mahmud'un evahiri ve Abdülmecid'in evailinde, bir milyon iki yüz bin lira kadar tuttuğunu kaydetmektedir.

Cizye eskiden sene başı olan muharrem ayının başında tahsil olunurdu. Lâkin sonraları görülen para darlıkları yüzünden vakit gelmeden de tahsil olunmuştur. Nitekim 1107 (1695) cizyesi 1106 senesi şavvali gurresinde, 1108 senesi cizyesi ramazan gurresinde cibayet olunmuş ve yine hâsıl olan ihtiyaç sebebiyle 1116 (1704) cizyesinin tahsiline şaban gurresinde ve 1130 senesi cizyesinin cibayetine de recep gurresinde beşlanarak 1147 (1734) senesine kadar bu suretle cibayet ve tahsil olunmuştur. Mevcut bir vesikaya göre (Başbakanlık Arşivi, Maliye 1815) «Şark seferleri takribî ile hazine-i âmirenin masarif-i kesîresi olmakla senevi ihraç olunan 4 kıst kapı kulu mevacibinin mevarid-i saireden cem ve tekmilinde imkân olmayıp beher hal mal-i cizyeden tahsil ve tekmiline mevkuf olduğundan gayri evahir-i şabanda ihraç olunagelen kısteyn mevacibine tahsis kılınan cizye taksit-i evveli akçası evail-i şabanda dâhil-i hazine olmağa muhtaç olmakla cizyedarlar henüz cizye evrakların gereği gibi tevzi etmeden kendilerinden taksit-i evvel akçası mutalebe olunup anlar dahi bizzarure reayayı tazyik ile cem ve tahsile mübaderet eylediklerinden fukaray-i raiyyet giriftar-ı mihen ve ducret olup» 1148 senesi cizyesinin cumadelâhire gurresinde mübaşeret olunduğu yazılıdır.

Bir vesikaya göre o tarihte cizye bedeli olarak dörder, ortahallilerden ikişer, fakirlerden de birer altın alınırdı. Geçimleri için cizyedarlar buna ilâveten zenginlerden on ikişer, ortahallilerden dokuzar, fakirlerden de altışar para maişet ve alesseviye birer para kitabet ücreti alırlardı.

Bir vesikada (Başbakanlık Arşivi, Maliye 12 Za. 1184, sıra 311) «kasabat ve kurada mütemekkin olan ehl-i zimmet reayanın beher sene cizye-i şer'iyyeleri cibayeti için verilen berevat-ı âliyede âlâdan dört zer-i mahbub ve evsattan iki zer-i mahbub ve ednadan bir zer-i mahbub ahz olunmak ve zer-i mahbub tedarikinde âciz olanlardan aynı zer-i mahbub talep olunmayıp âlâdan on bir kuruş ve evsattan beş buçuk kuruş ve ednadan iki buçuk kuruş bir rubu alınması derç ve tastir olunagelip ancak bu esnada zer-i mahbup İstanbul'unun beher adedi üçer kuruşa rayiç olmak üzere müceddeden nizam verildiğine binaen zer-i mahbup lâfzında her ne kadar tafsil ve tahrir olunsa dahi cizyedarlar zermahbubu İstanbulu talebiyle fukaray-i raiyyete bâis-i ıstırap olur harekâta mübaderet olunacağı anlaşıldığından bundan böyle ıstar olunacak berevat-ı şerifede zer-i mahbup lâfzı tahrir ve tastir olunmayıp elyevm tahsil olunageldiği veçh üzere âlâdan on bir kuruş ve evsattan beş buçuk kuruş ve ednadan iki buçuk kuruş bir rubu alınması bâdezin verilecek berevat-ı âliyede tasrih ve beyan olunmak babında mübarek hatt-ı hümayun-u keramet makrun şeref yâfte-i sudûr olmakla bâdezin ıstar olunacak hazine beratlarından zer-i mahbup lâfzı tahrir ve tastir olunmayıp âlâdan on bir esedi kuruş ve evsattan beş buçuk esedi kuruş ve ednadan iki buçuk esedi kuruş, rubu tahsili verilecek cizye beratlarında tasrih ve beyan olunması» yazılıdır.

Şeriat lisanında cizye iki kısımdır: maktu

cizye, alerrüus cizye. Maktu cizye, fetih sırasında sulhen tâyin edilen maktu bedeldir. Alerrüus cizye, herkesin mali istitaatı gözetilmek üzere şahsı üzerine ve adam başına tarh olunan cizyedir.

Cizyenin tevzi ve tahsilindeki mühim ıslahattan biri de ikinci Sultan Mahmut zamanında yapılmıştır. Abdürrahman Vefik Bey tarafından Tekâlif Kavaidi» unvanlı eserde (c. 1, s. 45) buna dair şu izahat mevcuttur:

«Gayrimüslim nüfustan cizye ile beraber mübaşiriye ve tahsildariye ve kefilleme ve kolcu hakkı gibi türlü namlar altında birtakım paralar tahsil edilmekte olduğu anlaşıldığından evvelâ bu fenalıklara bir netice verilmek için 1246 senesinde bir kararname neşredilerek fimaba'd ahaliden gerek cizyedar ve tahsildarlar tarafından, gerek hükkâm caniplerinden bu namlarla ve küşadiye ve ikramiye namlariyle ve bahane-i saireyle başkaca bir habbe alınmaması, ve fakat âlâ evraka iki buçuk ve evsata bir buçuk ve ednaya bir kuruş zammedilerek âlâda ikisinin, evsatta birinin, ednada yarısının maaş olarak cizyedarlara terkiyle kusur kalacak yarımşar kuruştan dörder parasının harc-ı aklâm olmak üzere mahallerine ve yedişer parasının kefilleme akçasına ve dokuz parasının da ceride odasının maaş ve masarifine mukabil Hazineye gönderilmesi ve cizyedarlar tarafından gönderilecek memurlara kaza, nahiye ve köylerde ikametlerinde zaruri masrafları için reaya tarafından beher neferine yüz dirhem nân-i aziz ve binek hayvanlarına birer kutu arpa ve dörder kıyye saman verilip fazla bir şey verilmemesi nizam altına alındı.»

Fakat bu suretle asıl cizyeye zamimeten alınacak miktar ile memurların kendilerine ve bineklerine verilecek mekûlât meselesi yine medar-ı taaddi oldu. Şikâyet tevlidetti. Onun üzerine 1249 senesinde ikinci bir kararname daha neşredilerek bundan sonra tahsildariye, kefilleme, kolcu hakkı, yem, yiyecek namiyle kimseden bir şey istenilmeyip yalnız asıl cizye miktarının alınması ve bazı müstesnalardan istenilmekte olan cizyenin bademe katiyen talebolunmaması şediden emir ve tebliğ olundu.

Bu emirler verildiği zamanda cizyenin nispeti bir dirhem gümüşe mukabil bir kuruş hesabiyle cizyenin âlâsı için kırk sekiz, evsatı için yirmi dört, ednası için de on iki kuruş alınırdı. 1250 senesinde sikke üzerine yapılan bir hesap neticesinde âlâsı altmışar, evsatı otuzar, ednası on beşer kuruşa iblâğ edildi.

Cizye hiçbir vakit timar ve zeamet sahiplerine bırakılmamış, daima cizyedarlar, tahsildarlar ve sair memurlar vasıtasiyle Hazine namına cibayet olunmuştur.

Cizye, Avrupalıların en ziyade gözlerine batan bir vergi olduğu için kendilerini memnun etmek fikriyle, Tanzimatın ilânında ilk iş olarak «alerrüus» cizye cibayeti usulü ilga ve bu verginin patrikhaneler marifetiyle «an cemaatin» tahsiline karar verildi. Lâkin Tanzimatın ikinci senesinde Reşit Paşa düşüp de İzzet Paşa sadarete ve Musa Saffeti Paşa da Maliyeye geçerek Tanzimatın bazı kısımlarının tadili mevzuubahs olunca cizyenin yine evvelki gibi alerrüus cibayeti usulü iade olundu. Bu iade keyfiyetinde patrikhanelerin dahi tesiri olmuştu. Çünkü onlar da an cemaatin istîfası hususunda aciz göstermişlerdi. Birkaç sene sonra Reşit Paşa tekrar sadarete gelince yine an cemaatin tahsil usulüne ricat edilmiştir.

Nihayet 1272 senesinde cizye ilga edildi. Mamafih cizyenin ilgasiyle bu vergi tamamen kaldırılmış olmayıp, Hıristiyanların askere gitmedikleri ileri sürülerek iş «bedel-i askerî» namına tebdil olunmaktan ibaret kaldı. Bedel-i askerî cizye gibi üç sınıfa ayrılarak zenginden altmış, ortahalliden otuz ve fakirden on beş kuruş alınması takarrür etti. Bedel-i askerî de yalnız erkeklerden alınırdı. Papazlarla kadınlardan, çocuklardan alınmamakta olduğu gibi, devlet hizmetinde bulunmuş mâruf aileler, ihtiyarlar, malûller, berat ve ümera ve vüzera emirleriyle affedilmiş kimseler kezalik müstesna tutulmuştu.

Meşrutiyetin ilânını mütaakıp Hıristiyanların da askere alınması takarrür ettiğinden 1325 ten itibaren bedel-i askerî de ilga edildi.

CİZYE BAŞBAKI KULU (جزیه باش باقی قولی) [*Mal.*] Cizye muamelelerinin yoklamasına, teftişine memur olanların reisine verilen addır. Asıl başbakı kulunun maiyetinde bulunurdu. 1249 (1833/1834) senesinde ikisi birleştirilerek bir mansıp ittihaz edildi. Gerek cizye başbakı kulluğu, gerek asıl başbakı kulluğu memuriyetlerinde bulunanlar askere ulûfe tevziinde divan-ı hümayunda bulunur ve tevziden sonra kendilerine defterdar ve ruznamçecilerle beraber hil'at giydirilirdi.

CİZYE BOHÇASI (جزیه بوغچه سی) [*Mal.*] Gayrimüslimlerden askerlik hizmeti mukabili olarak alınan cizye payitahtta cizye muhassilliği unvanı altında mevcut teşkilât tarafından senet tanzim ve bu senetler bohçalarla eyalâta sevk olunurdu. Senetlere zarf hizmeti gören bu bohçalara maliye ıstılahında «cizye bohçası» denilirdi.

Cizye evvelce mahallerince tahakkuk ettirilirken birçok haksızlıklar yapıldığı nazar-ı dikkate alınarak Köprülü Mustafa Fâzıl Paşa zamanında cizye varidatı merkezlerde müfredat üzerine kaydedilmek ve her kazanın cizye bohçaları sene başından evvel mahallerine vâsıl olmak şartiyle, hazineden göndermek ve her mükellefin elinde sınıfını göserir cizye senedi bulunmak usulü tesis edilmişti.

CİZYEDAR (جزیه‌دار) [*Mal.*] Hıristiyan tebaadan alınan cizyenin tahsiliyle mükellef olan memurun unvaniydi. Cizye mahallerince tahsil edilerek hazineye gönderiliyordu. Ancak verginin gerek tahakkukunda ve gerek tahsilinde birçok yolsuzluklar ve şikâyetler vuku bulması üzerine Köprülü Mustafa Paşa sadaretinde cizyenin miktarında tadilât yapılırken tahsilâtının da daha salim bir surete bağlanması düşünüldü ve bu maksatla bu verginin tahsiliyle mükellef olmak üzere «cizyedar» lık vazifesi ihdas olundu.

Cizyedarlara geçim olarak da âlâ için onar, evsat için sekizer, edna için dörder para aidat tahsis olundu. Cizyedarlarla onlar tarafından tâyin olunan tahsildarlar ve mahallerindeki hâkimler halktan cizye ile beraber mübaşiriye, tahsildariye, kefilleme ve kolcu hakkı, küşadiye ve ikramiye gibi türlü namlar altında birtakım paralar da alıyorlardı. Nihayet yapılan şikâyetler üzerine 1246 senesinde neşrolunan bir kararnameyle bundan böyle ahaliden gerek cizyedar ve tahsildarlar tarafından ve gerek hükkâm canibinden bu namlarla ve sair bahanelerle başkaca bir habbe alınmaması ve buna mukabil âlâya iki buçuk, evsata bir buçuk ve ednaya bir kuruş zammedilerek âlâda ikisinin, evsatta birinin, ednada da yarısının maaş olarak cizyedarlara terkiyle kusur kalacak yarımşar kuruşun da bir kısmının mahallerine, diğer kısmının da hazineye gönderilmesi kararlaştırıldı. Yine o karar cümlesinden olarak cizyedarlar tarafından gönderilecek memurlara, kaza, nahiye ve köylerde ikametlerinde zaruri masrafları için reaya tarafıdan her birine yüzer dirhem ekmek, binek hayvanlarına da birer kutu arpa ile dörder okka saman verilmesi nizam altına alındı.

Cizyeye zammolunan kısımla yiyecek meselesi şikâyeti muciboldu. Bunun üzerine 1249 senesinde diğer bir kararname ile bundan sonra tahsildariye, mübaşiriye, kefilleme, kolcu hakkı, yem ve yiyecek gibi bir şey istenilmeyip, yalnız cizyenin alınmasiyle iktifa olunması emrolundu.

Cizyenin ilgasına kadar böyle devam ederek cizye ile beraber cizyedarlık da lâğvedildi.

CİZYE-İ GEBRAN (جزیهٔ گبران) [*Mal.*] Hıristiyanlardan alınan cizye hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yahudilerden alınana «cizye-i Yehudân» denilirdi Farisî bir kelime olan gebr'in lûgat mânası Mecusi, ateşperesttir. Bu tâbir evvelâ İran ateşperestlerinden alınan cizye hakkında kullanılmıştır. Sonra Selçuklara, Selçuklardan da Osmanlılara geçti. Anadolu'da Mecusi olmadığı halde bu tâbir resmî kayıtlarda Hıristiyanlardan alınan cizye hakkında kullanılmıştır.

CİZYE İSTİRDADI (جزیه استردادی) [*Mal.*] Cizye adiyle toplanmış paralardan vakıflar hesabına ayrılan hisse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tefrik keyfiyeti vakıf olan yerlerden tahsil edilmiş olan cizyeler hakkında cereyan eder, vakıf olmıyan yerlerden bir şey ayrılmazdı.

Müslümanların gayrısından alınan cizyenin bir kısmı padişahlarla vezirlerin evkafına karşılık bağlanmıştı. Köprülü oğullarından Fâzıl Mustafa Paşa cizyelerin vakıf sayılanlarını dahi bir elden toplatmak üzere hepsinin evvelâ cizye kalemine getirilmesini ve vakıflara bağlı cizyelerin o kalemden istenmesini daha doğru bularak o suretle emir çıkarttı. İşte bu emir çıktıktan sonra vakfedilen cizye varidatı da hükümetçe cibayet edilmeye başlandığından cizyeye giren paralardan vakıf karşılığı olarak ayrılıyor, mütevellilere verilen bu paralar onlar tarafından vakıf işlerine sarf olunuyordu.

CÖNK (جونك = جنك) [*Ed.*] Halk şairlerinin müstatil şeklinde uzunlamasına ciltlenmiş olan şiir mecmualarına verilen addır. Hicrî 10 uncu (Milâdi 16 ncı) asrın tanınmış simalarından Bursa'yı ikinci vatan ittihaz eden ve yazılarını böyle defterlere yazan (Dede Efendi) bunu mahlâs olarak kullanırdı. Bundan dolayı da kendisine (Dede Cöngi) denilirdi.

CUB (جب) [*İda.*] Eskiden zindan olarak kullanılan susuz, derin kuyulara verilen addır. İçine atılan adam ölünciye kadar oradan çıkamazdı. Buna «Zindan Kuyusu» da denilirdi. Vaktiyle Cub-ı Ali adlı böyle bir kuyu bulunduğu için Haliçteki yere sonradan Cibali adı verilmiştir. Arapça bir kelime olan cub kuyu demektir.

CUHUT KAPISI (جهود — جحود قپوسی) [*Coğ.*] Yenicamiin önünde eskiden mevcut olup sonradan yıkılan kapının adı idi. Arapça ziyade çalışkan mânasına gelen cehut (جهود) aynı zamanda Yahudiler hakkında da kullanıldığı gibi yine Arap-

ça bir kelime olup bilerek inkâr eden demek olan cehut ve cuhut suretlerinde de istimal olunan cuhut (جحود) da Yahudiler hakkında kullanılırdı. Yenicami yapılmadan evvel o civarda Yahudiler oturduğu için bu kelime halk dilinde çıfıt şekline sokulmuş, kapıya « Çıfıt Kapısı » denilmişti.

CUMA EZANI (جمعه اذانی) [*Fık.*] Cuma günleri namazdan evvel okunan ezan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cenab-ı Peygamber zamanında cuma günleri namazdan evvel cami dışında ezan okunmak âdet değildi. Ebubekir ve Ömer zamanında da okunmazdı. Cuma ezanı hatip minbere çıktığı vakitte, cami içinde, okunurdu ki şimdi «iç ezanı» dediğimizdir. Cami dışında da ayrıca cuma ezanının okunması Hazret-i Osman zamanında ihdas edilmiştir. Medinede halk çoğaldığı için üçüncü halife ikinci bir müezzin ilâve ederek birinci ezanın zevra denilen evi üzerinde okunmasını emretti. Bu suretle cuma için iki ezan bir kamet üzerine icmaʿ vâkı oldu.

CUMA SALÂSI (جمعه صلاسی) [*Fık.*] Eskiden cuma günü öyle ezanından evvel tanınmış Arap şairleri tarafından Hazret-i Peygamber için yazılan mersiye ve kasidelerin minarelerde okunması hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cuma namazı öteki namazlar gibi yalnız başına değil camide cemaatle kılındığından halkın vaktin yanaştığını hatırlıyarak hazırlanması ve ezanla beraber camiye gelmesi için okunurdu. Cuma salâsı ilk evvel Hicrî VII. asır başlarında (M. 13 üncü asır) Mısır hükümdarı olan melik Ennasr Seyfüddin Kalavun'un emriyle verilmeye başlanmış, az zamanda bütün İslâm memleketlerine yayılmıştır.

CUMA SELÂMLIĞI (جمعه سلاملغی) [*Sar.*] Cuma namazı münasebetiyle padişahlar için yapılan merasime verilen addır. Buna «Cuma alayı», «selâmlık resm-i âlisi» de denilirdi.

Kıymetli ilim adamı Osman Ergin selâmlık resm-i âlisi hakkındaki gördüklerini, bildiklerini, öğrendiklerini kaydederken (Türkiye Maarif Tarihi c. 3, s. 860 haşiyesi) şunları söylüyor: «Osmanlı padişahları aynı zamanda İslâm halifesi de oldukları için İslâm dininin içtimai umdelerinden birisi olan cuma toplanışını ve o gün hutbe adı altında verilen haftalık konferansı dinlemek onların pek ziyade ehemmiyet verdikleri dinî ve içtimai vazifelerinden birisi idi.

«İslâm dininin koymuş olduğu esaslara göre cuma toplanışının yapıldığı ve hutbe denilen konferansın dinlendiği yerin kapısı herkese açık bulunmak, yani halk oraya serbestçe girebilmek şarttır. Bundan dolayıdır ki padişahlar veya halifeler meselâ Abdülhamit II. duvarlarla çevrilmiş sarayının içinde tiyatro bile yaptırmış olduğu halde orada bir de cami yaptırmamış ve bu dinî ve siyasi vazifeyi mutlaka sarayından çıkıp halkın da içine serbestçe girebileceği camilerden birisinde yapmağa mecbur olmuştur. Buradaki gaye de hükümdarın halkla temasa mecburiyeti, halkın da hükümdara derdini ve dileğini arz edebilmesidir.

«Padişahlar, Abdülhamit II. devrine kadar camilere ata binerek selâmlığa giderlerdi. Avrupalıların pek eski zamanlara ait olarak tablolarla tesbit etmiş oldukları bu merasimin hep at üzerinde yapıldığı görülür.

«Saraydan camiye gidişin attan arabaya çevrilmesi Abdülhamit II. zamanında olmuştur. Bu padişahın ilk mabeyin feriki Eğinli Sait Paşa hâtıratında bu hâdiseyi şu suretle kaydeder:

« 23 zilkade 1293 ve 3 kânunuevvel 1292 (1876) bugün selâmlık resm-i âlisi berren araba ile Ayasofya cami-i şerifinde icra olundu. Zat-ı Şahane Efendimiz diş ağrısı münasebetiyle yüzü biraz şiş olduğundan rüzgârdan muhafaza etmek ümidiyle araba içinde oldukları halde selâmlık etmeğe ferman buyurdular ve :

— Ne zararı var? padişah hasta olmaz mı? O da insan değil mi ? buyurunca ben de:

— Evet efendim, padişahların selâmlık resmini mutlaka hayvan üzerinde giderek icra buyurmaları nass-ı katıʿ ile sabit değil ya.. dedim. Ümera ve zâbitan ve asakir-i mülûkâne Ayasofya'da tertibolunup şevketmaap efendimiz beni de arabalarına alarak cami-i şerifi teşrif buyurdular. İşte bu veçhile araba ile resm-i selâmlık etmek bugün birinci defa olarak efendimiz tarafından icra buyurulmuştur. Bu usulün diğeri üzerine ne kadar müreccah olduğu selâmlığa gidenler tasdik ederler.» (Türklük Mecmuası sayı 10, s. 206).

«Yine Eğinli Sait Paşanın hâtıratından öğreniyoruz ki Abdülhamit II. her cuma başka bir camiye selâmlık yapıyor ve namazdan sonra ya karada veyahut denizde kısa veya uzun bir gezintiye çıkıyor. Abdülhamit'in selâmlık yapmak için en uzak gittiği cami Eyüp Sultan'dır. Bayram selâmlıkları da hemen hemen cuma selâmlıklarının aynı ise de kılıç alayı selâmlığı bunlardan daha üstün, daha muhteşem, daha umumidir. Bu son selâmlık resmi; garp hükümdarlarının taç giyme merasimine benzer. Yalnız cuma selâmlığında dört, bu son ikisinde altı atlı saltanat arabası kullanılırdı.

«Bu merasimde askerî, mülkî ve ilmiyyeden birçok kimseler bulunur, her sınıf askerden bir kaç alay, tabur iştirâk eder ve namazdan sonra camiin önünde ve padişahın huzurunda bir geçit resmi yapılırdı. Bu askerî hareket bir hafta uyuşuk duran şehirde o gün bir canlılık uyandırır ve askerin geçtiği sokaklar halkla dolar, boşanırdı.

«Selâmlıklarda büyün şehzadeler, bir kısım yaverler, tüfekçiler ve hünkâr çavuşları bulunurlardı. Selâmlığın hangi camide yapılacağı önceden bilinmediği için bu merasimde bulunacaklar Yıldız'da Çit kasrında toplanırlar, nereye gidileceğine dair iradeyi orada beklerler ve irade çıkınca padişahla birlikte hareket ederlerdi.

«Bazan bu irade gecikir, bekliyenler sabırsızlanırlar ve bu sırada «Ebülhüda» daha eşref saat gelmedi», diye söylenirdi. Rivayete göre, padişahın hangi bir saatte çıkmasını remil ve cifirle tâyin vazifesi Ebülhüda'ya aitmiş.

«İradenin çıktığı ve merasimin başladığı ilkönce saray kapısından gidiş müdürünün tek başına çıkışından anlaşılırdı. Onun çıkmasını mütaakıp saltanat arabası da görünürdü. İşte tam bu sırada alkışçıların âvazesi, muzıkanın çaldığı Hamidiye marşı işitilmeğe ve minarelerden de ezan okunmağa başlardı.

«Alkışı on kadar hademe-i şahane en tiz perdeden söylemeye başlardı ve padişah hangi camiye giderse orada arabadan inerken de yine bunlar aynı suretle tekrar ederlerdi,

«Alkış şudur: Uğurun hayır ola yaşın uzun ola, yolun açık ola, saltanatına mağrur olma, padişahım senden büyük Allah var.

«Abdülhamit II. devrinde alkışın son cümlesi yerine «padişahım şevketinle, devletinle bin yaşa» denilirmiş. Fakat sonra Sultan Reşat'ın devrinde eski şekil tekrar söylenmeğe başlamıştır.

«Padişah camie girerken ve çıkarken bu merasim tekrar edilmek ve bu sesler işitilmekle beraber orada biriken halk da «padişahım çok yaşa» diye bağrışırlar, hâsılı bir kızılca kıyamet kopardı. Şimdiki mukabili el çırpmak tarzında alkış o zamanlarda bilinir ve yapılır şeylerden değildi.

«Abdülhamit II. saraydan çıkarken dört atlı bir saltanat arabasına biner, fakat namazdan sonra saraya iki atlı bir araba ile dönerdi. Saltanat arabasında karşısına ilk zamanlarda Eğinli Sait Paşayı, daha sonra Namık Paşayı, daha sonra Gazi Osman Paşayı ve en sonra da Serasker Rıza Paşayı alırdı. Saltanat arabasını çeken atlar doru ve öteki arabalardaki atlar düz beyazdı. Bu arabayı kendisi kullanırdı. Yanında ve karşısında kimse bulunmadığı gibi arabacı da yoktu.

«Selâmlık resmi günden güne ehemmiyetli bir şekil alınca ve bu resim dolayısiyle birçok merasim ve geçit resimleri de yapılmağa başlanınca bunların her cuma başka bir semtte yapılması, fakat her cami binasının bütün bu merasimi yapmağa uygun gelmemesi ve bir de Abdülhamit'in süikasdten korkarak sarayından uzaklara gitmek istememesi gibi sebeplerle saray yakınında bütün bu merasimi kolayca yapmağa yarıyacak yeni bir camiin yapılması lâzım gelmiş ve 1308 hicrî (1891) yılında Hamidiye Camii bu maksatla yapılmıştır.»

Sayın Osman Ergin, Hamidiye Camii hakkında izahat verdikten sonra on sekiz sene Abdülhamit'in yaverliğinde bulunmuş olan Ziya Emiroğlu İstanbul Âbideleri adlı eserin muharriri İbrahim Hakkı Konyalı ve camiin yapılışı zamanından beri camiin kayyumluğunu yapan Şakir ile birlikte yaptıkları ziyareti anlatıyor ve cami ile beraber merasime ve cuma namazına ait faydalı malûmat veriyor:

«Ziya Emiroğlu, camiin avlusuna saat kulesi yanından girerken (avlunun şark tarafını göstererek) burada saraylı kadınlar arabalariyle dururlar ve selâmlığı seyir ederlerdi ve (garp tarafını işaretle de) burada selâmlıkta vazifeten bulunacak erkân ve ümeray-i askeriyye bulunurdu, dedikten sonra cepheye döndüğü zaman (sol taraftaki merdiveni ve kapıyı göstererek) orasının Hünkâra ve sağ taraftakinin şehzadelere ve vükelâya mahsus olduğunu söylediler ve bu sırada içeri girmiş bulunduk. Şakir'in rehberliğiyle camiin her iki tarafındaki mahfillerle ortadaki müezzin mahfilini gezdik. İki mahfil arasındaki dar yolları da gördük. Ziya Emiroğlu burada izahatına devamla dediler ki:

— Sol taraftaki mahfilde Hünkâr ile maiyyetinde bulunan sayısı mahdut kimseler namaz kılardı. Bu mahfilde üç sıra cemaat alacak yer bulunduğu halde Hünkâr hemen en geri safta ve duvar dibindeki köşede namaz kılardı. Kafesle örtülü olan ve camideki cemaati görmeğe müsait bulunan cumbada namazdan önce arasıra biraz oturur, camie gelenleri seyr ederdi. Fakat orada yalnızca namaz kılmazdı.

«Burada Hünkârla birlikte şehzadelerden Bürhanettin, Şevket, Abdurrahim ve Süleyman Efendiler, saray erkânından ikinci kâtip İzzet, mabeyinci Nuri Paşalarla mabeyinci Emin Bey, evleriyle, tekkeleriyle sarayı dört bir taraftan kuşatmış olan şeyh Zafir, Ebülhüda, feraşet-i şerife vekili Esat ve Süleymaniye şeyhi

Sait Efendiler ve iki yaver ki birisi kendileri ve öteki de Ahmet Eyüp Paşanın oğlu Fuat Beydir.» namaz kılardı. Bunlardan başka şehzadelerle vükelâ ve sair büyük rütbeli askerler ve memurlar namazlarını müezzin mahfilinde kılarlardı. Bu mahfilin sağındaki bölme şehzade Selim Efendi ile Sadrazam, Şeyhülislâm, Evkaf Nazırı ile sair vükelâya ve sivil ricale, solundaki bölme ise mabeyin müşiri Gazi Osman Paşa, Hassa müşiri Rauf Paşa, Boğazlar muhafızı Asaf Paşa ve Haydar Paşa gibi askerî ümera ve ricale tahsis olunmuştu. İkinci, üçüncü derecedeki memurlar ise müezzin mahfilinde ve müezzinlerin arkasında paravanla ayrılmış olan yerde namaz kılarlardı. Abdülhamit namaz kılıp kılmamak hususunda kimseye karşı taassup ve şiddet göstermezdi. Fakat şehzadelerin kılmasına itina ve dikkat gösterirdi. Hattâ bunlardan Abdülkadir Efendinin bir gün namaz kılmadığını görünce:

— Ben böyle şey istemem, namaz kılsın, kılmazsa darılırım; diye kendisine haber göndermişti.

«Yine böyle bir namaz meselesinde Hünkârla ikinci kâtip İzzet Paşa arasında şöyle bir hâdise olmuştu:

«Münferiden kılınan sünnet namazlarına başlamak hususunda mahfildeki cemaat teeddüben Hünkâra uymakta idi. O, namaza başlamadan kimse kılmazdı. Fakat namazı bitirmek hususunda Hünkârdan erken davrananlar olduğu gibi geç kalanlar da bulunurdu. Bir gün Hünkâr namazı erken bitirmiş ve birdenbire ayağa kalkmıştı. Fakat cemaat arasında İzzet Paşa henüz bitirmemişti. Hünkârın kalktığını görünce o da hemen namazı bozmuş, ayağa kalkmıştı. İşte o zaman Hünkâr İzzet Paşaya hitaben:

— Namaz hiç kimse için bozulmaz. Bu yaptığın günahtır ve ayıptır; demişti.

«Namazdan sonra Hünkâr yine bu mahfilde sobanın yanına ve pencere önüne konulmuş olan koltuğa otururdu. O sırada gidiş müdürü huzura girip selâmlık resmi dolayısiyle namaz için camie ve seyir için tahsis olunan yerlere gelmiş olanlardan kalbur üstüne gelenlerin adlarını arzederdi O gün merasime gelmiş olan saray mensubu kadınlarla İslâm âleminin dört bucağından hac ve sair sebep dolayısiyle İstanbul'a gelmiş olan İslâm muteberanının ve sefirlerin kimler olduğu hakkında bu suretle malûmat edinen Hünkâr onlardan arzu ettiği Müslümanları bu mahfilde şöylece ayak üstü kabul ve taltif ederdi.

«Hünkârın namazdan sonra en çok görüştüğü ve her zaman iltifat ettiği zat: Şeyhülislâm Cemalettin Efendi idi. Hattâ bomba hâdisesi günü de bu görüşmenin mûtaddan birkaç dakika fazla sürmüş olması kendisinin kazadan masun kalmasını mucip olmuştu.

«Hünkâr, namaz kılmak hususunda taassup ve şiddet göstermediği için selâmlığa gelenler arasında bir hayli binamazlar da bulunurdu ve bunlar namaz bitinciye kadar mahfilin koridorunda ve alt kattaki odalarda otururlardı. Cami avlusunda bekliyen ümera ve zâbitan ise tabiatiyle namaz kılmazlardı. Hünkâr namazda bulunduğu müddetçe tüfekçilerden Küçük Tahir Paşa ile Halil Bey bizzat mahfilin kapısında nöbetçilik ederlerdi. Abdülhamit'in bunlara herkesten ziyade emniyet ve itimadı vardı.

«Selâmlık resminde evkaf nazırı, zaptiye nazırı, hassa müşiri, Beşiktaş muhafızı ve kaymakama kadar yüksek rütbeli zâbitler nöbetle behemehal bulundukları gibi vükelâdan Serasker'le bahriye nazırı'nın ve bütün yaver-i ekremlerin bulunmaları şarttı. Sadrazam'la diğer nazırların bulunmaları için bir mecburiyet yoktu. Yalnız şeyhülislâm her zaman bulunurdu.

«Harbiye ve bahriye nazırlarının bulunduruluşu; ordu ve donanmanın bunların elinde olmasından ve kendisi selâmlıkta meşgul iken birisini tahta çıkarırlar diye korkmasından ve şeyhülislâmı bulunduruşu da hal' fetvasını verir diye vehminden ileri gelirdi.

«Selâmlık günü Yıldız'a üç türlü akın olurdu: Birisi askerler, üniformalı zâbitler ve memurlar. Ötekisi ibadet için camie gelen halk, üçüncüsü seyir için gelen yerli ve yabancılar.

«Cuma namazını kılmak için halkın camie girmesine bir şey denilmezse de Beşiktaş'tan Yıldız'a kadar gelebilmek için epey bir zahmete ve birçok sorgu ve işkenceye katlanmağa mütevakkıftı. Padişaha sûikast yapılacak diye sivil ve üniformalı yüzlerce zabıta memuru halk arasında fıldır fıldır dolaşır, onların ahvalini tecessüs ve tarassudederlerdi. Bunların elinden kurtulup cami kapısına kadar gelenler de kapıdan girerlerken baştan aşağıya kadar muayene edilirler, üzerlerinde silâh vesaire bulunmamasına son derece dikkat edilmekle beraber bilhassa padişaha verilmek üzere yazılmış arzıhal görülürse o da silâh ve bomba kadar tehlikeli sayılırdı.

«Bu türlü araştırmalara rağmen cemaaat arasında birkaç kişi arzıhalini saklıyabilir, ve padişah camie gelir gelmez avaz avaz bağırarak derdini, dileğini söyliyebilir ve falan makamdan veya zattan şikâyeti olduğunu söyliyerek

çıkartıp arzıhalini gösterirdi. O zaman saflar arasında dolaşan memurlar bu arzıhalleri alıp saraya götürürlerdi.

«Selâmlık resmini seyir için gelen halk uzaklarda dururdu. Dürbün vesaire kullanmak imkânı da olmadığı için padişahı görmek bunlara nasibolmazdı. Hele hac münasebetiyle Rusya'dan vesaireden gelenler buna muvaffak olmayı çok arzu ederler ise de görmeden giderlerdi. Bu türlü seyirciler civardaki ağaçlara tırmanırlar, fakat polis buna da mâni olurdu.

«Ecnebilere gelince: Bunlardan sefirler için mabeyin dairesinin önünde ve set üzerinde kapalı bir yer tahsis olunmuştu. Sefirlere burada izzet ve ikram edilir, sigara, kahve vesaire verilirdi.

«Abbülhamit bilhassa sefirlere iltifatını esirgemezdi. Hattâ bunlardan arzu ettiklerini saraya dönüşte firenklerin (audiance privée) dedikleri şekilde hususi surette huzuruna kabul ederek görüşür ve onlara iltifat ederdi.

«Sefarethanelerin tavsiyeleriyle gelenler için saat kulesinin karşısında yine üstü kapalı anfiteatr şeklinde genişçe bir yer tahsis olunmuştu. Bunların önünden geçerken Abdülhamit selâm ve iltifat eder, ayrıca misafirîn-i ecnebiye teşrifatçısı Şeker Ahmet Paşayı da göndererek selâm ve mahzuzat-ı şahaneyi tebliğ ettirirdi.

«Meşhur Fransız artisti Sara Bernar, İstanbul'da bulunduğu sırada bu tribünlerden padişahın geçişini seyir ederken yanındakine:

— Abdülhamit vurulmaz diyorlar, halbuki şuradan pekâlâ tabanca ile vurulabilir.

demiş. Bu söz ne şekilde ve ne suretle ise Abdülhamit'in kulağına giderek memurların seyircileri daha iyi tarassüdedebilmeleri için kapalı tribünleri açtırmış ve bir müddet de açık tribünlerde bu merasimi seyir etmişlerdir.

«Ecnebi seyirciler de sefaretlerin tavsiyelerini hâmil olmakla beraber sıkı bir kontrola, bir hayli sual ve cevaba maruz bulunurlardı, ve yanlarında fotoğraf makinesi, el çantası, baston ve şemsiye gibi şeylerin bulunmasına asla müsaade edilmezdi.

«Abdülhamit gerek saraydan saltanat arabasiyle camie giderken, gerek namazdan sonra kendi kullandığı araba ile saraya dönerken atları son derece süratle koştururdu. Binaenaleyh bu suretle seyircilerin iyice görmelerine, tanımalarına ve binnetice süikast yapmalarına imkân ve ihtimal bırakılmazdı.

«Fakat bu kadar korkuya ve bu derece takayyüdata rağmen 1322 (1906) da Ermenilerin bu dar sahaya ve saat kulesinin karşısındaki köşeye arabalariyle sokularak yapmış oldukları süikastten Abdülhamit hayatını güç kurtarmış, fakat bu yüzden seksen kişi hayata veda etmişti.

«Bu vakadan sonra selâmlık resmine gelenlere karşı yapılan takayyüdat bir kat daha artırılmış ve ecnebilere tahsis olunan yerler tamamiyle yıkılmış ve o tarihten sonra ecnebi seyirci de kabul edilmemiştir.

«Abdülhamit II. Bu kazadan kurtulmasına şükran olmak üzere zâbitlerin erzak tayınlarını bir misli arttırmış ve bu suretle kendisini korumaları hususunda ordudan imdat istemişti.

«Abdülhamit 32 sene süren saltanatında senede 54 ten cem'an 1728 defa tekrarlanan bu merasim cumartesi günü çıkan gazetelerin baş sütununa şatafatlı bir lisanla yazılırdı. Bunun da bir örneğini aşağıya koyuyorum:

«Afitab-ı cihantab-ı burc-ı hilâfet ve şems-i tâbân-ı evc-i saltanat mefhar-i selâtîn-i islâmiyye el müstenid-i tevfikat-ı Rebbaniye veliyy-i nimetimiz padişahımız efendimiz hazretleri dünkü yevm-i mesadet tev'emde salât-ı cumayı edâ etmek niyyet-i hüdapesendanesiyle bir gerdûne-i şevket-âvere şeref-efzay-i izz ü iclâl oldukları halde cümle-i meberrat-ı ihsan-gayat ve tesisat-ı diyanet-ayât-ı hazret-i hilâfet-penah-i âzamilerinden olan Hamidiye Cami-i nur lâmiine azimetle salât-ı cumayı edâ ve iktisab-ı fuyuzat-ı cenab-ı Hüda eyledikten sonra yine gerdûne-süvar-ı şevket ve nebâhet olarak saray-ı sa'd ihtivay-ı cenâb-ı mülûkânelerine muavedet-i pür meymenet-i seniyyeleri şeref vuku bulmuştur.

«Zıll-ı zalîl-i Yezdan ve bâis-i yegâne-i selâmet-i Osmaniyan olan zât-ı farûk-ı sıfat-ı hazret-i padişahînin azimet ve avdet-i ulûvv-i menkıbet-i hümayunlarında istade-i mevaki-i ta'zim ve tebcil buyurulan asakir-i feyz measir-i hazret-i şahinşahî ve zir-i destan-ı ubudiyyet-iktiran-ı tacdarîleri kulları tarafından padişahım çok yaşa dürud ı ihlâs-nümudu îsal-i kabulgâh-ı Perverdigâr kılınmak suretiyle ifay-ı vecibe-i sadakat ve memlûkiyyet olunmuştur.»

Osmanlı saltanatının son zamanlarını teşkil eden Sultan Reşat devrindeki cuma selâmlıkları için de sarayın başkâtib Halit Ziya Uşaklıgil hatıralarında (Saray ve Ötesi, c. II., s. 107-108) şu tafsilâtı veriyor: «En can sıkacak merasimden biri her hafta muttariden ve hep aynı tarzda tekerrür eden cuma selâmlıkları idi. Hünkâr bunların hiç birini kaçırmak istemezdi. Yalnız bir kere kızamık hastalığı esnasında, galiba iki cuma, selâmlığa çıkamadı. Bizden sonra da mesanesinde yapılan ameliyat-

tan sonra çıkamadı. Selâmlık bitince herkes, kendisi başta olarak, resmî elbiselerini değiştirince araba ara binilip ve hafif bir alay halinde seyrana çıkılırdı. Hünkâr, selâmlık için İstanbul'un bu işe müsait olan bütün camilerini dolaşırdı. Ya gençliğinde kalan hâtıraları tazelemek, ya selâmlık alayı temaşasından şehrin muhtelif semtleri ahalisini müstefidetmek emeli sâik olarak meselâ Sultan Selim, Fatih, Sultan Ahmet, Beyazıt, beri tarafta Ortaköy'de Mecidiye camilerinde, Beylerbeyi camiine kadar gidilirdi. Fakat ekseriyet üzere kısa mesafelerde bulunan camilerde bu iş çabukça görülürdü. Selâmlığı mütaakıp yapılan seyranlar Balmumcu çiftliğine, bazan Ihlamur ve Zincirlikuyu köşklerine, arasıra saltanat kayığiyle Beylerbeyi sarayına yapılırdı. Bir kere de gençliğinin birçok hâtıralarına zemin olan Ayazağa ve Kâğıthane köşklerine kadar gidilmişti.»

CUMA TATİLİ (جمعه تعطیلی) [*İda*] Pazar'ın hükümetçe resmen tatil günü olarak kabulünden evvel cuma, resmî tatil günü olduğundan bu münasebetle kullanılır bir tâbirdir.

Müslümanlarca bayramdan sayılan cuma hakkında yüksek âlim Elmalılı Hamdi Yazır Kuran Tefsirinde (c. 6, s. 4971—4972) şu tafsilâtı veriyor: «Cuma — esası cemiyet ve cemaat gibi toplanma ve dernek mânasiyle alâkadar olan cuma, bizim de bu nam ile bildiğimiz malûm günün ismidir ki Müslümanların hafta bayramıdır. Tefsir-i Keşşaf'ta Peygamber aleyhisselâm'dan şöyle mervidir: «Bana Cibril geldi, avucunda beyaz bir ayna vardı, dedi ki, bu cuma'dır. Rabbin bunu sana arz ediyor ki senin için ve senden sonra ümmetin için bir Iyd olsun. O bizim indimizde «yani melâike indinde» seyyid ül-eyyamdır. Biz ona âhirete kadar yevm-ül-mezîd deriz. Yine Peygamber sallâllahü aleyhi vesellemden: «Allahü taalâ her cuma günü altı yüz bin kişiyi ateşten âzat eder.» Hazret-i Kâab'dan Allahü taalâ beldelerden Mekke'yi, aylardan Ramazan'ı, günlerden cuma'yı tafdil eylemiştir, ve aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: cuma günü vefat eden kimseye Allahü taalâ şehit ecri yazar ve onu kabir fitnesinden vikaye eder.» İmam Ahmet ve İbn-i Mâce ve daha birçoklarının Ebülübâbe ibn-i Abdümünzir'den merfuan rivayet ettikleri bir hadîste: Cuma günü seyyid-ül-eyyamdır ve Allahü taalâ indinde yevm-i fıtır'dan ve yevm-i adha'dan daha büyüktür. İbn-i Habban'ın rivayet ettiği bir hadîs-i sahîhte «لاتطلع الشمس ولاتغرب على يوم افضل من يوم الجمعه cuma gününden efdal bir gün üzerine güneş ne doğar ve ne de batar» diye vârid olmuştur

«Cuma gecesinin fezaili hakkında bazı hadîslerden ve haberlerden de anlaşıldığına göre hafta günleri âlemin ilk hilkat devirlerinin bir misali gibi mülâhaza olunmuştur.»

Cuma, haftanın öteki günlerinden faziletli olmakla beraber Müslümanlar için, çalışma itibariyle, diğer günlerden ufak bir farkı vardır: Yalnız cuma namazının kılındığı zamanda çalışılamaz, ancak namaz münasebetiyle çalışmıyan bir zamanda kaybedilen menfaatin namazdan sonraki mesai ile telâfi edileceğine dair Kuran'da sarahat vardır.

Osmanlı hükümeti zamanında cuma tatili tanzimattan sonra başlamıştır. Ondan evvel resmî daireler cuma yerine çarşamba günleri tatil ediliyordu. Hattâ memurların cemaatle kılınan ve mazeretsiz terki caiz olmıyan cuma namazından mahrum kalmamaları için dairelerde cami ittihaz olunan yerlere hatibin hutbe okuması için minber bile konulmustu. Nitekim Tanzimattan sonra ilk defa Maliye Nazırı unvanını alan Nafiz Paşa şikk-ı evvel defterdarı iken hicrî 1253 (1837/1838) senesinde Bâb-ı defteridaki camie minber koydurduğu gibi hatibin maaşına karşılık olmak üzere hazineye iki yüz elli bin kuruş da teberru eylediğinden hatibin maaşı bu paranın faizinden ödeniyordu. Bu münasebetle mansure mektupçusu bir tarih inşad etmiş, güzel bir tâlik yazı ile yazılan bu yazı bir lâvha halinde cami ittihaz olunan üst kattaki büyük odanın duvarına asılmıştı. Tarih beyti şöyle idi:

Yazup mektabi-i Mansure Âtıf cevherin tarih
Şeref buldu bu mâbed vaz'ı minberle mübarek bâd
1253

Ayasofya'da yanan Adliye binasında da cami ittihaz olunan odada minber vardı. Cuma tatili kabul olununcıya kadar memurlar cuma namazlarını oralarda, cami olmıyan yerlerdeki memurlar da en yakın camilerde kılarlardı.

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey «On üçüncü asr-ı hicrîde İstanbul hayatı» başlıklı makaleler serisinde (Peyam-Sabah, 20 mayıs 1337) «hafta tatilleri» için şunları yazmıştır:

«İptidaları hükümet-i seniyye ve ahali-i İslâmiyyece haftanın muayyen bir günü yevm-i tatil, yevm-i mahsus ittihaz edilmemişti. Fakat gayrimüslimlerin haftanın bir gününü ibadata ve terk-i iştigalâta tahsis edegeldiklerini gören Müslümanlar ve bittahsis müstahdemîn-i resmiyemiz erbâb-ı iştigalin haftada bir gün olsun feragate ve istirahate muhtaç olduklarına izhar-ı kanaatle haftanın yalnız perşembe gününü resmen tatile tahsis etmişler ve bunun icrası pek de mazbut değil ise de herhalde 1241

inkılâbına kadar bu perşembe tatili devam etti. İnkılâptan sonra eskiden kalma bu âdetin dahi ilga ve tağyiri düşünüldü. Nihayet cuma gününün Müslümanlar ve resmî dairelerce tatil günü ittihaz olunmasına karar verildi.

«Camilerle medreselerde derslerin eski zamanlardan beri haftada iki gün yani cuma ve salı günleri tatili hususunun hangi tarihte kimler tarafından ne gibi mütalâalar üzerine tesis olunduğuna dair vâzıh ve katî malûmata destres olunamamış ise de bu madde dahi resmî tatilin cumaya hasrı meselesiyle alâkadar olduğu zannolunur.

«1241 tarihinden sonra katiyet kesbeden cuma tatillerinde İstanbul halkı meşreplere tevafuk eden eğlencelere, ziyaretlere, içtimalara rağbet eder oldular.»

Sayın Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, c. 1, s. 182-183 haşiyesi) hafta tatili münasebetiyle şu tarihî malûmatı veriyor: «Dinin koyduğu mecburiyet yalnız namaz vaktinde bir, bir buçuk saat işi, gücü tatil etmekten ibaret olduğu için namazdan sonra esnaflar yine işleriyle, güçleriyle meşgul olurlardı. Eski zamanlarda şimdiki gibi ve şimdiki kadar resmî hükümet daireleri ve yüz binlerce memur mevcut olmadığından hükümet dairelerinin ilk zamanlarda bu cuma tatilinden başka tatil ve istirahat günleri de yoktu. Tanzimata doğru ve Tanzimattan sonra resmî daireler çoğalınca perşembe günü öğleden sonra tatil usulü ortaya çıkarıldı ve bu usul resmî tatil günü pazara çevrilinciye kadar bütün Türk mekteplerinde tatbik edilmekte idi. Eski devrin asıl mektebi demek olan medreselerde ise salı günü tatil yapılırdı ve o gün esas dersler okutulmazdı. Yalnız arzu edenlere program haricinde «koltuk» denilen bazı yardımcı dersler gösterilirdi. Salı günü tatil yapmaktaki gaye talebenin o gün kütüphanelere gidip hafta içinde okuyacağı dersleri kitaplardan istinsah etmesi, hususi işlerini görmesi ve meselâ çamaşırlarını yıkaması için kendilerine bir vakit bırakmaktır. Fakat salı günü medreselerin tatili halk arasında yanlış ve fena bir akidenin husulüne sebeboldu. «Salı» sallanır denilerek o gün bir işe başlanmaz ve sefere çıkılmazdı, yani salı uğursuz sayılırdı. Bu fikir Türklere Rumlardan geçmiştir. Çünki Rumlar salı günü matem tutarlar, bir işe ellerini sürmezlerdi. Sebebi de İstanbul'un bir salı günü Türkler tarafından fetholunuşudur. Türkler de bilmiyerek o gün Rumların matemine iştirak ederlerdi. Böyle aslını faslını bilmiyerek köhne Bizans'ın birçok kötü âdetleri mânasız inanışlarını almışlardır. Türbelere mum adama ve koralarda mum yakmak bu türlü kötü Bizans âdetlerindendir. Tanzimattan sonra hükümet daireleri ve mektepleri cuma günleri tatil yapmakla beraber Türkten başka unsurlarla sanat ve ticaretle uğraşan ve her sınıf halk o gün dükkânlarını açarak yine işleriyle sanat ve ticaretleriyle uğraşırlardı ve azlıkların mektepleri de o gün tedrisata devam ederlerdi. Tatil ihtiyacını Hıristiyanlar dinleri icabı olarak pazar günleri yapar, Museviler ise cumartesi günü tatbik ve telâfi ederlerdi. Şu halde Cumhuriyet devrinden evvel Türkiyede haftada üç tatil günü vardı. Demek oluyor ki bir memlekette haftanın üç gününü boşa geçirmek gibi bilhassa ticaret âlemi için pek aşikâr olan bir mahzuru kaldırmak ve din farkı gözetilmiyerek umumi bir tatil günü yapmak üzere 1924 te çıkarılan hafta tatili kanunu cumayı İslâm olan olmıyan yerli ve yabancı bütün halk için pek az istisnalarla umumi tatil günü olarak kabul etti. Bununla beraber bir mahzur daha kalmıştı. Garp memleketlerinin tatil günü ile Türkiyeninki arasında yine aykırılık vardı. Bunun zararları en çok ticaret âleminde banka muamelelerinde ve gümrük işlerinde göze çarpıyordu. Bunu da kaldırmak için 1935 te çıkarılan tatil ve bayram günleri kanunu ile Türkiyede hafta tatili günü cumadan pazara çevrildi ve cumartesi günü saat 13 ten başlamak ve 36 saat sürmek üzere bir buçuk güne çıkarıldı.

«Daha sonra bu da kâfi görülmedi. Alelâde günlerde de bir kısım esnaflar ve tacirlerle oyun ve eğlence yerleri için hattâ işçilerin yaşına ve işine ve cinsine göre kadın erkek çalışma ve dinlenme saatleri tâyinine mecburiyet hâsıl oldu. Görülüyor ki dinlerin koymuş oldukları mecburi tatilleri lâyik hükümetler ret değil bilâkis tezyit ve teşmil ediyorlar ve bir buçuk saati bir buçuk güne kadar çıkarıyorlar. Bu son tatil şeklini garpta ilkönce İngilizler tatbik etmişlerdir. Cumhuriyet hükümeti tatil gününü cumadan pazara çevirmekle bunun yeni bir mecburiyetten ve bir ibadetten ziyade bedenî ve ruhi bir ihtiyaç olduğunu göstermiş, hattâ o gün halkın gezmesi, tozması, eğlenmesi, yemesi, içmesi için lâzım gelen tedbirlerin alınmasını belediyelere teklif ve tahmil etmiştir.

«Bir de dinler tatil yapmıyanları günahla, mânevi cezalarla tehdit ederken hükümetler daha ilerigiderek dünyaya ait olan bu işte maddi cezalar tatbik etmişlerdir. Meselâ, tatil günü dükkân açanlardan 5 liradan 100 liraya kadar ceza alınmasını ve cezanın Belediyenin öteki varidatına karıştırılmıyarak munhasıran

tatil günü halkın istifade edeceği bir işe, bir yere sarf edilmesini de şart koşmuşlardır.»

Büyük Millet Meclisince 1935 senesi mayıs'ında kabul olunan kanunla 1 haziran 1935 ten itibaren pazar günlerinin tatil olması kararlaştırıldığından cuma tatili ta ihe karıştı.

CUMA VAİZİ (جمعه واعظی) [*Fık.*] Cuma günleri cuma namazından sonra ulemadan biri tarafından hazır bulunan cemaate yapılan vaız ve nasihat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Büyük camilerde her gün için vaiz bulunurdu. Bu vaizler dinî olmakla beraber hususi mahiyette idi. Cuma günleri ise bilhassa büyük ve salâtin camilerde daha fazla cemaat bulunacağı için onlara vaız ve nasihat etmek üzere hükümet tarafından tâyin olunan vaizler vardı. İşte bunlara «cuma vaizi» denilirdi. Cuma vaizliği bir silsile teşkil ederdi. «Katar şeyhleri» denilen cuma vaizlerinin terakkilerinin müntehası «Ayasofya kürsü şeyhliği» idi. Bunlara «kürsü şeyhi» denilmesinin sebebi de kendilerinin birer tekke şeyhi olmalarından ilerigeliyordu.

Cuma vaizlerinin mevzuları hatibin irad-ettiği hutbenin izahından ibaretti. Eski zamanlarda hatipler hutbede yalnız Arapça hutbe okudukları, hutbeye Türkçe söz karıştırmadıkları için buna ihtiyaç vardı. Çünkü cemaatin büyük bir çoğunluğu hutbenin mânasını anlamazdı.

CUMHUR İLÂHİSİ (جمهور الٰهیسی) [*Sof.*] Mevlevihanelerden gayri tekkelerde zikir arasında bütün dervişler tarafından terennüm edilen ilâhiler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Asıl ilâhi ile bunun farkı ilâhilerin yalnız zakirler, cumhur ilâhisinin ise bütün sema'hanedekiler tarafından okunmasıdır. Cumhur ilâhisi olarak daha başkaları ile beraber en çok okunan ilâhi gerek güftesi, gerek bestesi itibariyle yüksek ve tasavvufi bir eser olan «Gönül mir'at-ı rahmandır» mısraı tekerrür eden ilâhi idi. Cumhur ilâhisinin okunması yalnız tekkelere mahsus değildi. Diğer dinî merasim vesilesiyle camilerde de okunurdu. Netekim Hekimbaşı Abdülhak Molla hâtıratında (Yeni Sabah 19 şubat 1941 tefrika No: 6) bir regaip gecesi Regaib-i Nebevî okunduğundan bahsederken «Lâleli şeyhi kürsüde va'zetti, sonra cumhur ilâhisi okundu, bir güzel cemiyet oldu, dualar edildi» demektedir.

CUNA YAŞMAK (جونا یاشمق) [*Giy.*] Eskiden cuna adı verilen tülbent nev'inden bir nevi ince bezden yapılan yaşmak hakkında kullanılır bir tâbirdi. İnce yaşmak mânasına gelirdi.

CUNBA (جونبه) [*Mim.*] Binanın kat dıvarı satbından dışarıya doğru çıkan çıkmaların küçüğü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Büyüğüne şahnişin, etrafı açık olanlarına da balkon denilir. Böyle olan oda ve sofalara cumbalı oda, cumbalı sofa adı verilir. Dışarıya doğru çıkan ve içinde oturulan üstü ve etrafı örtülü balkonlarla eski evlerde pencerenin üstünden karınlı olarak sokağa çıkan ve içine sarkılarak sokağa bakılan kafeslere de bu ad verilirdi.

CUNDA (جوندہ) [*Bah.*] Bir serenin iki nihayetinde armanın kapele olunduğu yerin adıdır.

CUNDA YELKENLERİ (جوندہ یلکنلری) [*Bah.*] Geminin sancak ve iskelesinde serenlerin dış tarafında meyameleri kendi serenlerine ve altabaşoları bastonlara merbut olarak açılan yelkenlerin adıdır. Küpeşte ile ana seren arasındaki cunda yelkenine «iskopomar», ana serenle gabya sereni arasındaki cunda yelkenine «kordelsa» yine ana serenle babafingo sereni arasındaki cunda yelkenine de «kordeliçin» adı verilir.

CURA (جورا) [*Mus.*] Bağlamanın en küçüğünün adıdır. Saz nev'inin oyuncağı gibi bir şeydir. Daha büyüğüne saz denilir. Bunun küçük olmasının sebebi çalgıya hevesli gençlerin babalarından, hocalarından kolaylıkla saklıyabilmeleri içindi. Medreselerde çömezlerin sazı da buydu. Ders bitip de hoca gitti mi perdeler indirilir, çalınmağa başlanırdı.

İstanbul'a cura yazdım saz geldi
Bir top inci ak gerdana az geldi
(Şarkı)

CURDE ASKERİ (جرده عسکری) [*Ask.*] Huccac (hacılar) kafilesinin muhafazası için terfik olunan asker hakkında kullanılır bir tâbirdi. Tarihsiz bir telhiste (Başbakanlık Arşivi, maliye, 1906) şöyle deniliyor: «Huccac-i müslimînin temin-i selâmeti için Mısır'dan tertip ve ihraç olunan 245 Mısrî kese akçanın irsaliye hazinesinden mahsubedilmesi.»

CURDE BAŞBUĞU (جرده باشبوغی) [*Ask.*] Huccac (hacılar) kafilesine refakat eden yerli süvari askerinin âmiri ve başı hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan curde süvari askeri demektir.

Arşivdeki (gurre M. 1187) tarihli bir takrirde (Başbakanlık Arşivi, maliye 1242) şu izahat vardır: «Öteden beri curde başbuğluğu ile Trablusşam eyaleti vezirlere tevcih olundukta levendat ve toplar mesarifi için her sene cânib-i mirîden tâyin olunan otuz üç bin kuruşun bu sene dahi eyalet-i mezkûre Beylerbeyisi curde başbuğu Abdürrahman Paşaya münasip emvalden

havalesi ile tertip defteri baş muhasebeye kayit ve tezkiresi ile icabına göre emir tahriri hakkında.»

CURDECİ (جردەجی) [*Ask.*] Çöl askeri, hacılar kafilesinin muhafızı demektir. «Lehçe-i Osmani» de bu tâbir için «çöl askeri, huccac kafilesinin Araptan cebelüsu ekseri ciridlu kabail süvarisi idi.» izahatı verilmiştir

CURDE-İ SENİYYE (جردهٔ سنیه) [*Ask.*] Huccac (hacılar) kafilesine refakat eden ve Mısır'dan tertip olunan süvari askeri hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan curde süvari askeri demektir.

CURNAL KÂTİBİ (ژورنال کاتبی) [*Mal.*] *Vergilerin âdilâne olup olmadığının, daha doğrusu tevziatın yolunda yapılmış bulunup bulunmadığının yerinde tetkik vazifesiyle mükellef memurun unvaniydi.* Bu memuriyetin unvanı eskiden «yokiama kâtibi» idi. İkinci Mahmut zamanında diğer unvan ve isimler gibi «yoklama kâtibi» ne alafranga tâbirle curnal, jurnal kâtibi denilmiştir. Fermanla tâyin olunurlar ve tetkiklerinin neticesini raporla bildirirlerdi. Günlük resmî işleri kayıt ve tesbit edenler hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

CUUL (جعل) [*Mal.*] Tekâlif-i örfiyyenin ayrıldığı iki kısımdan birincisini teşkil eden tekâlif-i âdiyenin şer' lisanında mukabili olarak kullanılan bir tâbirdir. Cuul meşru olmadığı halde cihad için zaruri olarak muvakkaten tarh olunduğundan meşru addedilmiştr. Osmanlılar iç ve dış gailelerden kurtulamadıklarından cuul mukabili olarak tarh olunan ve ilk evvel avarız ve sonraları taşa'up ederek imdadiyye-i seferiyye ve hazariyye ve saire namlarını alan tekâlif muvakkat tarzda kalmayıp daimî şeklini almıştı. Bu tâbir Kanuni Kanunnamesinde (s. 20) bedel mukabilinde geçer.

CÛ' VE TERK-İŞ-ŞEHVE (الجوع وترك الشهوه) [*Sof.*] Arapça bir kelime olup açlık demek olan cû' sofiyece mücahede rükünlerinden biri idi. Şehveti terk etmek de yine o rükünlerdendi. Birincisi tabiatiyle ikincisini husule getirirdi. İmam-ı Kuşeyrî Risalesinde (Müntehabat-ı Nafia-i Risale-i Kuşeyriyye, sahife 115) «cû' sıfat-ı mergube-i kavimden olarak ehad-i erkân-ı mücahededir. Şöyle ki eshab-ı seyr ve sülûk itiyad-ı cu' ile ekilden imsakte tederrüc ederek yenabi-i hikmeti açlıkta bulmuşlardır» diyor.

CUZEHİR (جوزهر) [*Nu.*] Aslı Farisî «gûzehir» dir ki, zehirli yer demektir. Şark müneccimleri bu kelimeyle kamerin iki ukdesini (yani medar-ı kamerin daire-i küsuf ile tekatu noktalarını) kastederlerdi. İki ukdenin biri «re's», diğeri «zeneb» tir.

Müneccimlerin itikadınca re's, Müşteri gibi sa'd, zeneb de Zuhal gibi nahstır.

CÜBBE (جبه) [*Giy.*] Eski ilmiyye ricalinin biniş altına giydikleri darca elbisenin adı idi. Entariden kısa, kolları da uzun olanına abdestlik denilirdi. Sonradan sarıklı hocalarla papazların giydikleri geniş kollu uzun ve geniş bedenli yakasız üst elbisesine de bu ad verilmiştir.

Mintan yakası gibi iki santim kadar yumuşak yakası vardı. Dizden aşağı gelecek derecede uzun ve düzdü, kolları sade idi. Her türlü ve her renk kumaştan yapılabilirdi. Kışlıklar alelekser kazmirden, yazlıklar sof yahut şaliden yapılırdı. Düz olmak şartiyle ipekli kumaştan da yaptıranlar vardı.

Medreseniştn olanlarla imam ve hatipler cüppe ile gezebildikleri halde ilmiyye ricali cüppe ile dışarıda gezemezler, bunun yerine «lâta» giyerlerdi.

Yeniçeri solaklarının üste giydikleri elbiseye de bu ad verilirdi. Şam kumaşından veya beyaz ipekten yapılan bu cüppelerin arka etekleri dizden biraz aşağıda, önleri de daha kısa idi. Yan taraftan iki uçları beldeki geniş kuşağa takılırdı. Bunun altına dizlere kadar kullanılan beyaz gömlek giyilirdi.

Câhili riş, cübbe vü destâr
Âlem içinde sikke suret eder.
Açmayup perdeyi sükût etsin
Yoksa kendüye çok mazarret eder.
Lâ

CÜCELER (جوجهلر) [*Sar.*] Osmanlı saraylarında dilsizler gibi cüceler de istihdam olunurdu. Seferli odasına mensup olan cücelerin vazifeleri dilsizlerinkine müşabihti. Ancak cüceler, rikâba dâhil değillerdi. Okur yazarlardı, enderunda hafızıkütüp, dirayetlileri de enderun memuriyetlerinden «pars kethüdalığı» na tâyin olunurlardı. Bu kethüdalık devlet namına mevcut umumi hastanelerin irat ve masrafına bakmak memuriyeti demekti, İçlerinden musahip olanlar da vardı. Son zamanlara kadar Topkapı Sarayı'nda birkaç cüce vardı.

Cüceler başlarına, koğuş ağaları gibi, kalıp işi kavuk, arkalarına kıvrık yenli kaftan giyerlerdi. Enderun tarihinde (Atâ Tarihi c. 1, s. 283) cücelerin kıyafetleri hakkında şu malûmat mevcuttur:

«Cücelerin sırma takkeleri kad ve kametlerine misal olarak Kaadirî tacı gibi kısaca olarak zülüf sarkıtıp melbusat-ı saire ve ama-

meleri koğuş ağalarının aynı olmakla bunlardan başçüce olup da tuhaf ve hoşsohbet olanları musahiplikle çırağ olduklarında eyyam-ı resmiyede veya irade buyrulduğu vakitlerde huzur-u hümayuna ruhsude olduklarında arkalarına sair musahipler gibi kontoş kürk ve başlarına paşalı kavuğu giyerlerdi.»

CÜHEMİYYE (جهميه) [*Kel.*] Müslümanlar arasında çıkan mezheplerden birinin adı idi. Hicretin ikinci (Milâdi 8 inci) yüzyılında Emevi hükümdarlarından İkinci Mervan'ın üstadı (Cad ibn-i Derhem) tarafından kurulan bu mezhebi cühem (Hicrî 128) yaymaya başladığı için bu adı almıştır. İtikadın esası zatın tatiline müncer olmak itibariyle en şeni' bid'atlardan sayılan «sıfatın inkârı» dır. Bunun neticesi olarak «Rü'yet-i Rabbı inkâr, ulüvvü inkâr, halk-i Kuran» bid'atları çıkmıştır.

Bu mezhepte sıfatın tatilinden başka iki bid'at daha vardır: Cebr, irca', Cühem Allah'tan cismiyeti selbetmekle fiil ve sıfatları «ağraz ve havadis addediyor, ağraz ve havadis ancak isimlerle kaim olur» demekle de sıfatların tatilini esas olarak kabul etmiş oluyordu. Kelâm ağraz ve havadis olmakla Allah ile kaim olamıyor idi. Bu itibarla «halk-i Kuran»a kail oldu. Kezalik görülen şey cisim olmadıkça bir cihet de bulunamadı, bulunmayınca da görülemezdi. Bundan dolayı «Rü'yet i Rabbı» inkâr etti. Arş bir mekândır, mekânda ancak cisim veya cisimle kaim olan bir şey bulunurdu. Bu sebeple de ulüvvü, «istiva alel'arş»ı da inkâr eyledi.

Bu dört aslî bid'atın birtakım teferruatı da vardı: «takarrüb il-Allah, Mirac-ı Nebi» ref-i eyadi, inzar minessema ilâh. hususat da bütün inkâr olunuyor. Bu bid'atların icabiyle merviyatı tevile mecbur olunuyordu.

Cühemiyye başlıca iki dereceye ayrılır: cühemiyye-i galiye, mu'tezile-i cühemiyye.

Galiye kısmı sıfat ile beraber esmayı da inkâr ederler. Meselâ «Allah'ın ilmi vardır» demedikleri gibi «Allah âlimdir» de demezler. Mu'tezile kısmı esmayı ikrar, sıfatı inkâr ederler. «Allah'ın ilmi vardır» demezlerse de «Allah âlimdir» derler.

CÜLÛS BAHŞİŞİ (جلوس بخشيشى) [*Sar.*] Padişahın ölümü veya hal'i üzerine seçilen yeni hükümdar tarafından askerlerle memurlara verilen atiyyenin adı idi. Buna «cülûs in'amı» da denilirdi. Cülûs bahşişi verme usulü Osmanlılardan evvelki İslâm Devletlerinde de vardı. Osmanlı ardaki cülûs bahşişleri iki türlü idi. Birisi malûm ve mukannen ve bir defaya mahsus olarak verilir, öteki ise askerlerin ulûfelerine zam suretinde icra edilirdi. Tahta çıkan her padişahın «kullarımın bahşiş ve terakkileri makbulümdür verilsin» suretinde lisanen tasdik etmesi ve bu tasdiki askerin işitmesi kaideden idi.

Asker sınıflarının her birisinin bahşiş ve terakkisi müsavi değildi. Yeniçerilerin beher neferine üçer bin, sipahilere biner, acemi oğlanlarına ikişer, cebelilerle topçulara biner akça verilmesi kanun iktizasındandı.

Bu bahşişten yalnız askerler değil büyük ve küçük bütün memurlar istifade ederdi. Ezcümle sadrazama otuz bin, şeyhülislâma otuz bin, vezirlerle kazaskerlerin her birine yirmişer, mazûl mevalinin beherine on beşer, kibar-ı müderrisine üçer, meşayihin bazısına biner, defterdara yirmi, nişancıya otuz, çavuşbaşı ile kapıkethüdasına on beşer, rikâb-ı hümayun ağaları'nın her birine onar, müteferrikalara ikişer, reis-ül-küttaba yedi, defter eminine beş, evkaf muhasebecisi, mukataacı, teşrifatçı, Anadolu ve haraç muhasebecilerinin her birine üçer bin akça verilmekte, sair memurlara da muayyen ve mahdut birer miktar ita edilmekte idi. Bazılarına bundan başka esvaplık verilmesi de usuldendi.

Cülûs bahşişinin bazı tarihlerde ezcümle (Tarih-i Sâf) da (cüz 1, sahife 30) Yıldırım Beyazıt zamanında ihdas olunduğu yazılı ise de kanun haline koyan Fâtih'tir.

Maliye Nazırı Abdürrahman Bey bu keyfiyeti eserine (Tarih-i Malî s. 82) geçirirken diyor ki:

«Yeniçeriler seferlerde ganaimden istifade etmeye alışmışlardı. Fâtih ise her tarafla sulh akdettiği gibi, üzerine sefer açılan Karaman oğlunun da dehaletini kabul ve affetmişti. Menafi-i maddiyye fikri, ahlâk-ı askeriyyelerini ihlâl etmek derecelerine varan yeniçeriler «dernek» ettiler. Menfaatlerini « bahşiş » şeklinde istîfaya karar verdiler. Karaman'dan Bursa'ya avdetinde «padişahımızın birinci seferidir Şükrane-i zafer olmak üzere umur-u şahanede çalışanlara ihsan gerektir» diye sulh oldukları halde padişahın yolunu kestiler. Rikâb-ı şahanede bulunan ümera «Devletli padişah: kulların bahşiş isterler» diye şu zorbalığı terviç şeklinde göründüler. Azimkâr padişah maksad-ı asliyi bozmamak için hiddetini teskin etti. Hiçbirinin sözüne kulak vermedi. Bilâtereddüt derneğin ortasına atını sürdü, geçti. Otağa indikten sonra yeniçeri ağası «kazancı Doğan»ı celp ile dövdürdü ve azil ve tebidetti. Önayak olanlara kanun-u askerî mucibince şiddetli mücazat icra

etti. Mamafih İstanbul muhasarasına götüreceği askerin para için kalbini kırmış olmamak üzere on kese akça verdi. İşte tarihte «cülûs bahşişi» namını alarak her padişah değiştikçe hazineler boşaltmaya sebebiyet veren, askerî siyaset ve idareye karıştıran, hazinede kudret olmadığı zamanlar vakayi-i fecia zuhuruna sebebolan yeniçerilere «asker» sıfat-ı celilesini zayi ettirip «zorba» sıfat ı zemimesini verdiren ve nihayet yeniçerileri imha ve ilgaya Sultan Mahmut'u mecbur eden şey bu «cülûs bahşişi» unvanlı para meselesidir ki Fâtih'in verdiği şu on kese akça ile başlar.»

İkinci cülûs bahşişi Beyazıt-ı Sani'nin cülûsunda verilmiştir. Fâtih in irtihalinde veliaht olan şehzade Beyazıt Amasya'da vali bulunuyordu. Vüzeranın ve bahusus sadrazam Mehmet Paşa'nın yanlış idareleri, muzır tedbirleri askerin isyanına sebebiyet vermiş, bu arada sadrazam katledildiği gibi zengin Yahudi sarrafların evleri de yağma edilmiştir. Yeni padişah payitahta girerken daha yolda askerin metalibiyle karşılaştı. Yanında gelen Hamza Bey zade Mustafa Paşa için «istemezük, İstanbul'a gelmesün» dediler. Beyazıt âsilerin ilk teklifini reddedemedi. Mustafa Paşa'yı kayıkla Üsküdar'a çevirdi. Saray kapısı önünde âsiler ikinci teklifi serdettiler: Sadrazamın katli, payitahtın yağması gibi kabahatlerinin affını, ilâveten de vazifelerinin tezyidini, cülûs bahşişi ita ve tevziini istediler. Sultan Beyazıt bu talepleri de kabul etti. Caniler affedildi. Ulûfelerine zam icra ve cülûs bahşişi tevzi ve ita kılındı. Zam ve tevzi olunan miktarlar tarihlerde mazbut değildir. Ancak pek çok fitneye bais olmuş olan bu cülûs bahşişi âdeti Fâtih'in verdiği bahşişten sonra ikinci defa olarak bu suretle kabul ve tesis edilmiş oldu.

İlk zamanlarda padişahların bir âtıfeti şeklinde olan cülûs bahşişi sonraları zorbalar zorla ve tâbir-i âharla bâgiler o atiyye-i mahsusayı kılıcı kuvvetleriyle aldıkları itikadına sapmış olduklarından cülûs bahşişi padişahların bir lûtuf ve in'am-ı mahsus heyetinden çıkmış ve bu bahşiş uğrunda bir hayli ihtilâller olmuştur.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın (Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları) adlı kıymetli eserinde (c. 1, s. 337-343) bunun için şu tafsilât vardır: «İslâm Devletlerindeki cülûs bahşişi usulü Osmanlılarda da vardı; Saltanata geçen bir hükümdar kendisinin muhafızı olan kapıkullarına terakki (zam) ve bahşiş verirdi.

«Osmanlı tarihlerine göre H. 791 (1389)da Kosova sahrasında hükümdar ilân edilen Yıldırım Beyazıt ilk defa kapıkulu askerine cülûs bahşişi vermiş ve bu arada ulemayı da taltif etmişti. Bundan sonra İkinci Beyazıt zamanına kadar hükümdarların cülûslarında askere cülûs bahşişi verdiklerine dair bir kayda tesadüf edilmiyorsa da bu, bahşişin verilmemesinden değil, bunu yazmağı icabettirecek bir vak'a hâdis olmamasından dolayıdır. Biraz aşağıda göreceğimiz gibi, Osmanlılarda bir cülûs bahşişi kanunu mevcuttu.

«Padişahın kapıkulu aşkerine cülûs bahşişi verirken bunu bizzat kendisinin «kullarımın bahşişi ve terakkileri makbulümdür verilsin» demesi ve bu sözün asker tarafından işidilmesi âdetti; padişahın sözündeki terakki tâbiri bahşişten başka yeniçerilerin yevmiyelerine yapılacak zam demekti.

«Cülûs bahşişi hakkında Fâtih Sultan Mehmet zamanında tertibedilmiş bir kanunname olduğunu on altıncı asrın son yarısında vukua gelen bir vak'a dolayısiyle anladığımız gibi, müverrih Âli de böyle bir kanundan bahsetmektedir. H. 982 (M. 1574) senesinde Üçüncü Murat'ın cülûsunu mütaakıp 28 ramazanda bir divan günü kapıkulu süvarisi divana gelip:

«Ağalarımız bize ulûfelerimizi ve terakkilerimizi eksik verdiler» diye şikâyette bulunmuşlardı. Veziriâzam Sokullu Mehmet Paşa divandan dışarı çıkıp ne istediklerini sordu; aşağı bölük halkı «niçin biz bahşişi beraber alıp terakkiyi noksan alıyoruz» diye sordular; bunun üzerine Veziriâzam:

«Yoldaşlar kanun-u kadim iki baş bölük (yani sipah ve silâhtar) beşer akça alır, iki bölük (sağ ve sol ulûfeciler) dörder akça alır ve iki bölük dahi (sağ ve sol garipler) üçer akça alır; Sultan Mehmet Han Gazinin defterlerin getirip görün.»

diye cevap vererek meseleyi halletmişti.

«Tarihler, 1451 şubatında hükümdar olan Fâtih Sultan Mehmet'in Karaman seferinden avdetinde kapıkulu askerinin iki sıra olup padişah aralarına geldiği zaman «ilk seferdir, kullara ihsan gerek» diye bahşiş istediklerini ve bu hale canı sıkılan Hükümdara Hadım Şahabettin Paşa ile Turhan Beyin vaziyeti ihsas etmeleri üzerine on kese akça verip yeniçeri ağasını azil ve yayabaşılara dayak attırdığını yazıyorlarsa da bu, cülûs bahşişi olmayıp sefer bahşişi olduğundan, bazı tarihler sefer ve cülûs bahşişlerini birbirine karıştırmışlardır.

«Fatih'in vefatiyle Beyazıt'ın cülûsunda babasının verdiği cülûs bahşişi defterleri mucebince kapıkulu efradına cülûs bahşişi verdiği gibi Devlet ricaline de atiyyeler vermek sure-

tiyle bahşişi onlara da teşmil eylemişti Bir me'hazimize göre, Yavuz devrine kadar cülûs bahşişi miktarı yeniçeriler için muayyen değilmiş. Yavuz kendi zamanındaki rayic üzere bir Osmanlı altınının altmış akça olması üzerinden her bir yeniçeriye üçer bin akçaya mukabil ellişer altın vermiş ve bundan sonra bu üç bin akça bahşiş usulü kanun olarak devam etmiş. Her yeniçeriye üç bin akça cülûs bahşişinden başka iki akça da terakki verilir, yani yevmiyelerine zam yapılırdı. Cebeci ile topçu biner ve acemi oğlanları ikişer bin akça cülûs bahşişi alırlardı.

«Üçüncü Murat'ın cülûsunda enderun hazinesinden her kesede on bin altın olmak üzere yetmiş beş kese altın çıkmış ve bunun yetmiş kesesi yeniçerilere verilmişti.

«İkinci Selim'in cülûsunda cülûs bahşişi ve terakki meselesinde kanuna riayet edilmediğinden dolayı meydana çıkan hâdise padişah ve hükümetin otoritesini kırmıştı. İkinci Selim şehzade iken maiyetinde bulunan hocası Atâullah Efendi, Lâla Hüseyin Paşa, ve musahibi Celâl Bey gibi hükümet işlerindeki inceliklere ve kanun ve usullere vâkıf olmıyan tecrübesiz adamların telkinatiyle hareket ederek, Belgrat'ta babasının cenaze namazını kılıp otağına döndüğü vakit, kapıkullarının cülûs bahşişi ve terakkilerinin verilmesi hakkında bir şey söylememişti; halbuki kanun üzere kapıkulu halkının, bahşişin verilmesini bizzat padişahın lisanından duymaları icabediyordu. Bunun üzerine asker müteessir olarak, kanun-u kadime riayet edilmedi diye söylenmeğe başladılar; halbuki padişah Belgrat'a gelip Sigetvar önünden kalkıp gelmekte olan orduya intizar ettiği sırada Veziriâzam Sokullu Mehmet Paşa yeni padişaha bir arîza takdim ederek onda:

«Kul taifesi ecdad-ı izamınızın kanun üzere bahşiş ve terakkilerini bizzat lisanımızdan işitmek âdetleridir. Yani cümlesi verilsin makbul-i hümayunumdur denilmesini isterler ve sonra kadimî kanunları üzere çavuşları el kaldırıp ocaktan geçen yoldaşlarına ve âl-i Osman padişahlarına dua edip cümlesi âmin demek kaide-i kadimleridir ve hayır ve bereket dahi bundadır.» demiş ise de dinletememişti. Bunun üzerine asker söylenmeğe ve bu suretle padişaha târiza başlamışlardı. Vaziyetin ciddiyetini gören İkinci Selim, askere bir miktar bahşiş yani bölük halkına biner ve yeniçerilere ikişer biner akça verdi ise de yeniçeriler:

«Kanunumuz üçer bindir, bin akça da sefer in'amı verilmesi kanundur.» diye ayak diredîler; elde mevcut para olmadığından hepsine verilemedi, ve mütebakisinin İstanbul'da verilmesi takarrür etti. Ordu İstanbul'a gelince yeniçeriler padişahı saraya sokmadılar; büyük ihtilâl çıkmak üzere idi. Nihayet Sokullu'nun ısrar ve istirhamı üzerine padişah lisanen bahşiş ve terakkilerinin verilmesini söylediğinden hâdise basıldı ve bahşiş yine kanun üzere üçer bin akça üzerinden verildi.

«Padişahların cülûslarında, yeniçeriler hükümdarın ağzından bahşiş ve terakkilerinin verilmesini işidince derhal halka olarak ocak başçavuşu, yeniçeri ocağından ölenlerin, geçmiş Osmanlı Padişahlarının ruhlarına ve yeni padişahın selâmetine dua eder ve yeniçeriler âmîn diyerek Fatiha okunduktan sonra merasim hitam bulurdu.

«İkinci Selim'in cülûsunda vezir ve devlet ricaline ilâveten yeni bir kanun olarak ulemaya da cülûs bahşişi verildi ve bu bahşiş, sahn-i seman'ın hariç müderrislerine kadar teşmil edildi; bundan başka yine ulemaya sof'tan birer cübbe ihsan olunmuştu ve bu tarz kanun olarak sonraları da devam etti.

«Cülûs bahşişi verilmesi hazinenin dar zamanlarında epey zordu ve hattâ bazan askerin ayaklanmasını mucip oluyordu. Birinci Sultan Ahmet'in ölümünden sonra evvelâ Birinci Mustafa'nın ve birkaç ay fasıla ile İkinci Osman'ın cülûsunda her bir hükümdar için üç bin yük akça yani üç yüz milyon akça cülûs bahşışı verilmişti. Sultan Osman'ın hal'inden sonra Mustafa'nın ikinci defa cülûs ve deliliğine mebni hal'edilip Dördüncü Murat'ın hünkâr olması ve yine iki defa cülûs bahşişi verilmesi İran harbi sebebiyle boşalmakta olan hazineyi tamtakır etmişti. Hattâ yeniçeriler parasızlık dolayısiyle Dördüncü Murat ın cülûsunda bahşiş almıyacaklarına dair söz verdikleri halde biraz sonra zâbitlerinin teşvikiyle ayaklandıklarından, saraydaki altın evaniden sikke kestirilip iptida yeniçerilere ve sonra da diğerlerine bahşiş verilmişti.

«H. 1058, M. 1648 senesinde Dördüncü Mehmet'in cülûsunda yeniçeri ocağına ve zâbitlerine verilen cülûs bahşişi akça hesabiyle şöyle idi: Yeniçeri ağasına 100.000, yeniçeri kâtibine 9.000, sekbanbaşıya 30.000, yeniçeri kethüdasına 7.000, yayabaşıların beherine 3.000 ve yine bu yayabaşıların her birine hil'at baha ismiyle dörder yüz akça ve her yeniçeriye 3 000 akça verilmiştir. Süvari sekbanlara elbise bedeli 140, zağarcılara 160 akça verildi. Bu cülûs münasebetiyle yeniçerilere ve sairlerine verilen cülûs bahşişi miktarı 660.000 akçayı bulmuştu.

«H. 1099, M. 1687 senesinde İkinci Süleyman'ın cülûsunda bütün kapıkulu halkının cülûs

bahşişinin yekûnu 4557 kese tutmuş ve muharebe sebebiyle bu para defaten verilemediğinden 1256 kesesi iç hazineden ve 3301 kesesi Mısır irsaliyesiyle Basra, Bağdat, Erzurum valiliklerinin tuğ caizelerinden tedarik edilmişti.

«İkinci Ahmet'in cülûsunda da muharebe sebebiyle cephedeki on yedi bin yeniçeri ulûfesine ikişer akça terakki ve üçer bin akça bahşişleri yerine altışar kuruş verilmiş ise de kabul etmediklerinden bakiyesinin seferden sonra verilmesi vadolunmuştu.

«Birinci Mahmut'un cülûsunda maktul Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile damat ve oğlunun musadere edilen parasiyle saireden cem'an 29530 kese akça cülûs bahşişiyle terakki ve maaş verilmişti.

«Üçüncü Osman yeniçeri eşkincilerine yirmi beş kuruş ve mütekaitlerine on iki buçuk kuruş cülûs bahşişi ve eşkinci esamesine de birer akça cülûs terakkisi vermişti. Vâsıf Tarihi o tarihe kadar mütekait yeniçerilere cülûs bahşişi verilmezken Üçüncü Osman'ın bunu onlara da teşmil eylediğini yazmaktadır. Fakat Raşit Tarihinin bir kaydından mütekaitlere İkinci Süleyman'ın cülûsunda bahşiş verildiğini anladığımızdan Vâsıf bu hususta yanılmıştır. Üçüncü Mustafa ise bahşiş vermiş, fakat terakki vermemişti. Birinci Abdülhamit ile Üçüncü Selim'in cülûsları muharebe zamanına ve ordunun cephede bulunduğu vakte tesadüf eylediğinden cülûs bahşişi verilmemişti. Dördüncü Mustafa, amcazadesinin hal'iyle hükümdar olduğu vakit muharebe sebebiyle yeniçeriler Tuna boyunda bulunduklarından İstanbul'da cülûs bahşişi vermek istemiyerek babasiyle amcazadesi Üçüncü Selim'i misal göstermişti. Fakat Kabakçı Mustafa ve yeniçerilerin İstanbul'da bulunan kabadayıları: «Anlar vefat etti, sarahaten cülûs vardır» diye ısrar eyledikilerinden yeni padişah İstanbul boğazı kale neferlerine (Yani kendi cülûsuna sebep olanlara) iki yüz kese ve diğer odalardan herbirine bin kuruş, sekiz yüz kuruş ve daha az olmak üzere bir miktar cülûs bahşişi vermeğe mecbur olmuştu. Tabiî orduya da bahşiş göndermişti.»

Cülûs bahşişlerinin neye mal olduğunu anlamak için, Üçüncü Mehmet'in cülûsunda erkân-ı devlete verilen bahşişin «Aynî Ali Efendi risalesi»nden naklolunan aşağıdaki müfredata bir göz gezdirmek kâfidir:

«Sadrazama 30.000, beher vezire 20.000, kazaskerlerin her birine (maa sof) 20.090, şeyhülislâma (sofla beraber) 30.000, kibar-ı müderrisinden beherine 5000, mazul mollalara 15 000, sigar-ı müderrisinden beherine 3000, defterdarlara 20.000, nişancıya 20.000, çavuşbaşıya (hil'at ile) 15.000, kapıcılar kethüdasına (maa hil'at) 15.000, rikâb ağalarının her birine (hil'at ile) 10.000, her bir müteferrikaya 2000, sipahilerin her birine 1000, cebecilerin beherine 1000, topçuların herbirine 1000, saracan-ı hassanın beherine 1000, şakirdan-ı saracın beherine 500, hazinedarlardan beherine 1000, muhasebeci-i evvele (câme ile) 5000, Anadolu ve haraç muhasebecilerine (maa câme) 3000, kıla' tezkirecisine (câme ile) 2000, beher nefer-i varidatiyana 2000, beher nefer-i teslimatiyana 2000, kâtiban-ı ahkâma 3000, beher nefer erbab-ı hirefe 500, ruznamçe-i evvel ve saniye (mirahur câmesiyle beraber) 4000, evkaf muhasebecisine (câme ile) 1000, mukataacılara (câme ile) 3000, mevkufatçıya (câme ile) 2000, beher nefer-i mevcudatiyana 2000, sadrazam ruznamçesine 3000, kâtiban ı maliyeye 1000, şakirdan-ı ahkâm-ı divana 1000, şakirdan-ı hazineye (ulûfeli) 1000, defter-i hakani eminine 5000, yeniçeri ağasına 20.000, Gelibolu ağasına 6000, Rumeli ağasına 5000, Edirne bostancıbaşısına 5000, yeniçeri kâtiplerine 9000, Edirne bostancılar kethüdasına 1500, acemi oğlanlarına 2000, şakirdan-ı ahkâm-ı maliyeye 1000, şakirdan-ı hazineye (ulûfesiz) 500, reisülküttaba 7000, İstanbul ağasına (acemiyan) 6000, Anadolu ağasına 5000, bostancıbaşıya 6000, sekbanbaşıya 3000, bostancılar kethüdasına 2000, yeniçeri kethüdasına 2000, beher nefer yeniçeriyana (adetleri 26600) 3000, sekban ve süvariye yüz kırk akça verilmek kanundandır. Yeniçeri ve acemi yayabaşıları üç binden gayri dörder yüz akça dahi hil'at bahası aldılar. Zağarcılara yüz akça verildi.»

CÜLÛS BAHŞİŞİ DİVANI (جلوس بخشیشی دیوانی) [*Sar.*] Cülûs bahşişi verilmek üzere toplanan divan hakkında kullanılır bir tâbirdi. Cülûs bahşişi ulûfe tertibi üzere verilirdi. Bu divanda ulûfe divanı gibi arza girilmezdi. Yalnız cülûs bahşişinin tevzi edilmesine müsaade edilmesi için yazılan telhis kapıcılar kethüdası ve Babüssaade ağası vasıtasiyle padişaha gönderilip yazılı müsaade alınır ve telhisin cevabı gelince keselerle hazırlanmış olan bahşiş hemen dağıtılırdı. Fakat bazan cülûs bahşişi verilirken sefir kabulü icabediyorsa alelâde divan fevkalâde divan şekline girer ve tabiî arza girilir, fakat defterdar kabul edilmezdi.

CÜLÛS ÇIKMASI (جلوس چیقماسی) [*Ask., Sar.*] Padişahların cülûsları münasebetiyle yapılan «çıkma»lar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Buna «büyük çıkma», «umum çıkması» da deni-

lirdi. Çıkma; acemilerin yeniçeri ocağına kayıt ve kabulleri, saray hizmetlerinde bulunanların taşra hizmetlerine veya saraydaki odalardan birinden diğerine memur edilmeleri demekti.

CÜLÛS İN'AMI (جلوس انعامی) [*Sar.*] Yeni padişahın cülûsu münasebetiyle yeniçerilerle devlet adamlarına verdiği atiyye ve terakki demekti. Buna «cülûs bahşişi» de denilirdi. Arapça bir kelime olan in'am nimet vermek, ikram etmek demektir. İn'amın ve terakkinin kimlere ve ne miktarda verildiği «cülûs bahşişi»nde izah edilmiştir.

İn'am-ı şehân değil mecazi
İhsan-ı mülûk olur mu bâzi
Nâbi

CÜLÛSİYYE (جلوسیه) [*Ede.*] Padişahların saltanat tahtına çıkmaları münasebetiyle söylenmiş manzume veyahut yazılmış makaleler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan cülûs, oturmak demektir.

Sultan Osman için yazılan cülûsiyyeden birkaç beyit:

Ne sûret bağladı seyreyle hüsn-i sun'ı Yezdanı
Ki mânasını fikrettikçe alur akl-ı insanı
Cihan bir taze revnak buldu bir ruh-i musavverle
Acep mi tazelense dasitan-ı mah-ı Ken'anı
Cihan oldu müsellem bir cihan âra şehinşaha
Püretti nâh revakı gülgul-i kûs-i cihan bani
Uyandı gerçi bahtı rûzgârın hâb-ı gafletten
Veli ârayiş-i dünyanın oldu denk ü hayranı
Kaza bu şevkle hizmette damen-i dermiyan olda
Müheyya eyledi fevri ana esbab-ı sultani
Felek fîrûzeden bir taht-ı âli kurdu şahane
Ana bir ak diyba perde çekti suph-i nurani
Çıkardı maverag-ı perdeden ta'zim ile devran
Tutup el üzre bir tac-ı zerendûd ü dirahşani
Tenezzül eylemez amma o tâc ü tahta ikbali
Buna kayil değil zira ulüvv-i şevket ü şani
Nice mirasa girmiştir o tâc ü tahtı neyler ol
Anınçün taht ü tâc etmiş müheyya lütf-i yezdani
Ana taht asmân-ı adl ve mihr-i devlettir
Bu tâc ü tahtile dünyaya hükmeylerse erzani
Taalâllah zehi sultan-ı âlişan-ı mülk âra
Ki derban eylemez bâb-ı hümayununda keyvani
Cihanbân-ı muallâ pâye kim gerdun-i gerdenkeş
Zemin bus-ı cenabından olur fersûde pişâni
Cihan-ı şevket ü şânın serir âra şehinşahi
Sertr-i adl ü dâdın dâver-i cem câh-ı devrani
Hadavend-i muazzam padişah-ı maşrık u mağrip
Yegâne vâris-i mülk-i cihan İskender-i sâni
Şerefbahş-ı sertr i saltanat sermaye-i devlet
Mühimsâz-ı adalet revnak efzây-ı müselmani
Şehinşah-i adalet-pîşe Osman Han-ı sâni kim
Vücudiyle hayat-ı tâze buldu mülk-i Osmani
Nef'î

CÜLÛS SENESİ (جلوس سنه‌سی) [*Tak.*] Padişahın tahta çıkış tarihine tesadüf eden vak'aların belirtilmesi münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir.

CÜLÛS TERAKKİLERİ (جلوس ترقیلری) [*Ask.*] Yeni padişah tarafından cülûs münasebetiyle yeniçerilerin ulûfelerine yapılan zam hakkında kullanılır bir tâbirdi. Tahta çıkan her padişahın «kullarımın bahşiş ve terakkileri makbulümdür» demesi ve bu münasebetle cülûs bahşişi ile beraber askere terakki verilmesi kaideden idi. Padişahın sözündeki terakki tâbiri yeniçerilerin yevmiyelerine yapılacak zam demekti. Bu zammın üç akça olan yevmiyelerin beşe, beşlilerin sekize, sekizlilerin de dokuza çıkarılması suretiyle yapıldığı «Selânikî» de (sahife 68) gösterildiği halde «Kavanin-i yeniçeriyan» da üçlü yeniçeri yevmiyelerinin yedili olduğu yazılıdır.

CÜMAD-EL-ÛLÂ — CÜMAD-EL-ÂHİRE (جمادی الاولی — جمادی الاخره) [*Tak.*] Arabî aylarından beşinci ve altıncı ayların adıdır. Eskiden kadınlar tarafından «Büyük tövbe», «Küçük tövbe» adı verilen bu aylar halk arasında yanlış olarak cemaziyelevvel, cemaziyelâhir suretinde kullanılır. «Lûgat-ı Naci» de «Maruf iki ay cemaziyelevvel, cemaziyelâhir suretinde istimalleri galattır. Bunlara cumada ıtlakına sebep; hengâm-ı tesmiyede Arabistan'da incimat vukuu yani yağmursuzluktan kaynakların kurumasıdır.» izahatı vardır.

Ahteri «Elcemad: bilfetih cansız ve kurumuş olmak ve yağmur yetişmedik yer ve şol yıl ki anda yağmur kalmaya. Sene-i cemad derler ve minhü cemad-el-ûlâ ve cemad-el-âhire bilfeth-id-dal fihima» diyerek iptidası manzum bulunan cumada kelimesini cemad lâfzından getirip cimin üstün olduğunu söylüyorsa da yanılıyor. Çünkü ana lûgat kitapları bunların cimin zammiyle başladığını bildiriyor. Meselâ Vankulu: «Cimin zammı ve dalın fethi ve elif-i meksûre ile fuali vezninde maruf ayların ismidir. Cumedden mehuzdur.» malûmatını, Kamus Tercemesi ise dubarâ vezninde Arap ayları isimlerindendir. İki aydır. Biri cumad-el-ûlâ diğeri cumad-el-âhiredir. Ve bu ma'rife ve müennestir ki gayr-ı munsariftir. Cem'i cumadiyat gelir. İslâmdan evvel cumad-el-ûlâya (cumadi hamse) ve cumadel-âhireye (cumadi sitte) derlerdi. Muharremden beşinci ve altıncı ay olmak hesabiyle, Vakt-i İslâmda (ûlâ) ve (âhire) ye tebdil olundu» tafsilâtını veriyor.

Yine Kamus Tercemesi (cumada) aylarının tesmiyesi sebebini «selefte şuhur-i isna

aşerin birer isimleri vardı. Nitekim cumad-el-ûlâ (hanin) ve âhire (rebi) ile müsemma idi. Def'a-i saniyede esami-i şuhur vaz'ını murat eylemeleriyle ol hengâmda imsak-i sema sebebiyle incimad-ı uyûn vukunûme olmakla şehreyn-i mezkûreyne cumada ıtlak eylediler.»

Ahmet Vefik Paşa da (Lehce-i Osmani)de «cemaziyel evvel es. ca. n. avam zebanzedi zem sırasında evvel, evail-i ahval mânasına kinaye. Ben onun cemaziyelevvelini bilirim: aslını, evailini» diyor. Paşanın (ca. n.) şifresi, lehcenin (ca) kelimesine nazar oluna demektir. O kelimeye baktığımızda şu satırları görürüz: «ca: cumad-el-ûlâya işarettir. Zebanzedi cemaziyelevvel. Onun cemaziyelevvelini bilirim: Birinin aslının fürumaye olduğuna ima.»

(Ca) muharrerat ve tezakirde tarih vaz'ında ihtisara riayeten cumad-el-ûlâya işaret olmak üzere kullanılırdı. Nitekim (c) cumad-el-âhireye delâlet ederdi.

Ahmet Vefik Paşanın bahsettiği «cemaziyelevvelini bilirim» kinayesine gelince üstat Tahir Olgun bunun menşei hakkında (Mahfil, adet 7, sahife 121) de şöyle bir fıkra nakliyor: «Dosya usulünün tatbikına kadar aklâm-ı devlette her aya mahsus evrakı bir torbaya doldurmak suretiyle hıfzeder, torbanın üstüne de celi kalemle ait olduğu ayın ismini yazarlardı. Vaktiyle bu torbalardan cumad-el ûlâ ayına mahsus olan bir tanesini henüz mülâzim bulunan fakir, lâkin zeki bir genç nasılsa ele geçirmiş ve gömlek yaptırıp giymiş. Torbanın üstündeki halis bezir isi mürekkep; bir, iki yıkamakla çıkar şey olmadığından cemaziyelevvel yazısı, biçarenin yeninden, yakasından sırıtır durur. Ve şu hal, kalem arkadaşları arasında tebessüme bâis olurmuş.

«Az müddet içinde o fakir genç, yüksek rütbeler ihraz ederek serasere kaplı samur kürkler içinde görünmeğe ve eski arkadaşlarınca gıpta ile görülmeğe başlamış. Çekememezlik sevkiyle içlerinden biri:

— Şimdiki haline bakmayın, Biz, onun cemaziyelevvelini yani cemaziyelevvel torbasından gömlek giydiği zamanı biliriz.

Diyerek eski fakirliğine ima etmek istemiş. Ondan sonra bu tâbirin de — Paşanın dediği gibi — zem makamında istimali şüyu bulmuş.»

CÜMLE KAPISI (جملہ قپوسی) [*Mi.*] Saray, kışla, cami, kilise gibi binalarda umumun girmesine mahsus büyük kapıya varilen addır. Buna «başkapı» da denilirdi.

CÜNDİ (جندی) [*Ask.*] Binicilikte mahareti olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan ve asker mânasına gelen cünddden meydana gelmiştir. Sonundaki ya nispet edatı olduğu için cündi askere mensup demektir. Cindi suretinde de kullananlar olmuş ise de doğrusu cündidir.

Türklerin cündiliğine dair (Uzun Firdevsi) nin «Silâhşorname» sinde ve meşhur (Nasuh) un «Tuhfet-ül-guzat» ında tafsilât vardır.

Uğradı kazaya tab'ı tündi
Olsaydı yerinde başka cündi
Hayri

CÜNDİ BAŞI (جندی باشی) [*Ask.*] Süvarilik, binicilik işlerinin en yüksek âmiri, yerine göre bütün süvari kıtaları kumandanı demektir.

CÜNDİLİK (جندیلك) [*Ask.*] Ata binmek, kılıç ve mızrak kullanmak demek olan cündilik, Türklerin en eski ve en esaslı marifetlerinden, hünerlerinden biridir.

Başı sert, huysuz bir ata binmek, onunla saatlerce didişmek, Türk'ün en zevkli eğlencelerinden birini teşkil ederdi. Bunun için idmanlar yaparlar, bu sayede büyük bir maharet kesbeylerlerdi.

Çelebi Sultan Mehmet cündiliği bir kat daha tamim için biri «Merzifon», diğeri «Amasya» olmak üzere iki cündi bölüğü teşkil etmişti. Merzifon'un lâhanası, Amasyanın da bamyası meşhur olduğu için Merzifon bölüğüne «lâhanacı», Amasya'nınkine «bamyacı» namlarını vererek bu süvarileri iki şehir arasındaki «Sulu ova» da karşılıklı talim ettirdi.

Bilâhara cündilik dersleri saray içinde verilir oldu. Topkapı Sarayı dâhilinde Bağdat Köşkü ile «Sofa ocağı» na gidecek «Üçüncü yeri» denilen mahallin aşağısındaki «Beşinci yeri» mevkiinin ortasında merkûz «Kıztaşı» etrafında, Gülhane'de, Besiktaş Sarayının çinili meydanında «binicilik, cirit, kılıç kullanma, ok ve tüfek atma» öğretilirdi. Bu fenlerde ikmal-i mümarese ve malûmat edenler umum cündi ağaların tasdikiyle acemiliktan çıkar, üstat cündilerin unvanı olan «Keskinler» sınıfına dâhil olurlardı.

Bu malûmatı veren Atâ Bey (Tarih-i Atâ c. 1, s. 178) keskin cündiliği tarif ettiği sırada «beş, on, otuz kata kadar timur tel üzerine sarılmış, ıslatılmış kar keçesini, atı yavaş yavas hızlatarak tam hizasına gelince dörtnala sürmek suretiyle bir kılıç darbesinde iki parçaya ayırmak, at son süratle giderken birdenbire durdurmak, bir anda bir nokta üzerinde hayvanı döndürmek, harman tâbir olunur devre sokmak, çabukluk ile hasma galebe etmeyi öğrenmek fenniydi» diyor.

Cündilik sanatını taallüm ve keskinler zümresine iltihak eden hüner erbabı saltanat binişlerinde ve bazı kere de padişahların huzuriyle saray meydanlarında hüner gösterirler, ve maharetleriyle herkesi mebhut eylerlerdi. Yüksek muvaffakıyet gösterenler takdir ve hattâ muhtelif mükâfatlarla taltif olunurlardı. Nitekim bir defa da mîrimiranlıkla Harput mutasarrıfı iken vefat eden Selim Giray'ın damadı İsmail Paşa, gayet yüksek gerilmiş bir ipten lobudunu aşırmış ve bu yüzden mükâfata nail olmuştur.

Cündiler ciritten başka bir de « tomak » denilen oyunu oynarlardı. Bu oyun bir nevi «tura» oyunuydu. Uzunca ve meşinden dikili, içi kar keçesiyle tokça ve katıca dolmuş, dolu cihetinin ucu yassı, el ile tutulacak cihati kamçı gibi meşinden ince ince kesilip saç gibi örülmüş bir vurma aletidir. Bundaki maharet tomağı sırtına vurdurmamak ve çeviklik göstermekti. Bu oyun da padişahlar huzurunda icra edilirdi.

Yeniçerilerin idman oyunları arasında «ağır yük kaldırmak, kuvvet taşı atmak, güreşmek» de vardı. Esasen daha ziyade sarayda ve saray adamları arasında yapılan bu oyunlarda, pek büyük maharet sahibi olanlar vardı. İlyas Efendi bir saray tarihi olan « Enderun Tarihi » nde bu oyunlarda şöhret kazananların uzun uzadıya isimlerini yazar. Bunların içinde Birinci Mahmut devri cündilerinden Nakkaş Mustafa Ağa'nın, Üçüncü Selim zamanı binicilerinden Behram, Feyzullah, Lezki Mehmet ağa'larla diğer birçok adamların isimleri yazılıdır ve bunlar hakkında «çapüksüvaran ebriz-i fürusiyet olan erbab-ı cesaret hayret dih-i ukul-ü erbab-ı cürettir» diyor.

Eser telif edenler arasında cündilikten bahsedenler olduğu gibi, cündiliğe dair başlıbaşına kitap vücuda getirenler de vardır. Necip Âsım Beyin « Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası » nda (c. 2, s. 542) mündericatından uzun uzadıya bahsettiği «Fevaid-i Gazâ» unvanlı eser, cündiliğe dair başlıbaşına yazılmış bir kitaptır. Bu eserde cündiliğe mütaallik bütün oyunlar tafsil edilmekte ve meşhur cündiler hakkında malûmat verilmektedir.

Cündi ağaların bayramların ikinci günlerinde sadrazamlardan aidatları vardı. Eyyam-ı sairede de biniş irade buyrulup da cirit oynandıkça atiyye verilirdi.

CÜNEYDÎ SARIK (جنيدى صاريق) [*Sof.*] Sarıklardan birinin adıdır. Sarıklar, ya katları gelişigüzel, yahut aşağı indirip yukarı çıkarmak suretiyle sarılırdı. Bu çıkış ve inişin üstüste gelmesinden bir nevi kafes husule gelirdi. Mevlevilerce «kafesî destar» denilen bu tarz sarığa sair tarikatlarda «cüneydî sarık» ismi verilirdi.

Katları gelişigüzel sarılan sarıklara da «dolma» denilirdi.

CÜRÜM VE CİNAYET RESMİ (جرم وجنايت رسمى) [*Mal.*] Timar usulü cari olduğu zamanlarda timar dâhilindeki topraklarda yaşıyanların işledikleri kabahat ve cinayet üzerine timar sahiplerinin ceza makamında aldıkları para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Timar usulünce timar sahipleri timarları dâhilinde vergi ve resim gibi o nam altında bu türlü cezalar da alırlardı.

CÜZ (جزؤ) [*San.*] Bir iki formadan ibaret küçük kitap hakkında kullanılır bir tâbirdir. Küllün mukabili olan bu Arapça kelime parça, kısım demektir. Cem'i eczadır. Kuranın ayrılmış olduğu 30 kısmın her birine cüz ismi verilir. 20 sahife bir cüz sayılır.

§ [*Ed.*] Aruz ilminde bir beytin tef'ilesine cüz denilir.

§ [*Sof.*] Mertebe-i sâniye, mertebei esma ve sıfat demektir.

CÜZ GÜLÜ (جزؤ گلى) [*Tez.*] Yazma mushafların cüz başlarına konulan işaretin adıydı. Darpların başlarına konulanlara da «darp gülü» denilirdi.

CÜZHAN (جزؤخوان) [*Vak.*] Namazlardan evvel Kurandan birer cüz okumak vazifesiyle mükellef olan cami hademeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Han Farsça okumak, çağırmak mânasına gelen handen masdarından ism-i faildir. Fars kaidesiyle vasf-i terkibî olan bu ıstılahın mânası cüz okuyan demektir.

CÜZHAN KÜRSÜSÜ (جزؤخوان كرسيسى) [*San.*] Cüzhanların cüz okudukları kürsülere verilen addır. Salâtin camilerde bulunan ve vaız kürsülerinden küçük olan bu kürsüler ötekiler gibi camiin göz alacak yerlerine değil duvarlarından ikisinin arasına konulurdu.

CÜZHANLIK CİHETİ (جزؤخوانلق جهتى) [*Vak.*] Camilerle tekkelerde cüz okumak vazifesiyle tavzif olunanlara bu vazifeleri karşılığı olarak bağlanan maaş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cüzhanlık aylığı demektir.

CÜZ KESESİ (جزؤ كيسه‌سى) [*San.*] Eskiden mektep çocuklarının Kuran ve kitaplarını koydukları mahfazanın adı idi. Şimdiki çantaların hizmetini görürdü. Boyna asılan ve deri ve kumaştan yapılan bu keseler zerdûz denilen sırma işlemelerle süslenirdi. Bunların bir sanat eseri sayılabilecek kadar güzelleri vardı.

CÜZLÜK (جزؤلك) [*San.*] Cüz teşkil edecek büyüklükteki kâğıt hakkında kullanılır bir tâ-

birdir. Buna «cüzlükk âğıt» da denilirdi. Şimdiki mukabili forma olan cüz eskiden yirmi sayfa idi.

CÜZLÜK KÂĞIT (جزلك كاغد) [*San.*] Cüz teşkil edecek büyüklükteki kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yalnız olarak «cüzlük» de denilirdi. Şimdiki mukabili forma olan cüz eskiden yirmi sayfa idi.

CÜZ MAHFAZASI (جزو محفظه سی) [*San.*] Cami ve türbelerde okunmak üzere vekfedilmiş olan otuz cüzden ibaret Kuran'ın vazı ve hıfzına mahsus çekmeceye verilen addır. Bu cüzler hazır bulunanlara tevzi edilmek suretiyle aynı zamanda ve müddette hatim indirilir. Kuran'a olan hürmet ve tâzim sebebiyle tezyinat ve işlemelerle dikkati câlip bir surette yapılanları vardı. Bu mahfazalar tâzimen cami ve türbelerin yüksek bir yerinde saklanırdı. Ayaklı, kapağı kubbeli olanlar olduğu gibi müseddes şeklinde kapağı kubbesiz olanlar, dört ayaklı bir iskemle üzerine konulanlar da vardı. Camilerde şimdi bile bu kabîl mahfazalar mevcut olduğu gibi, Türk ve İslâm müzesinde abanoz üzerine fildişiyle mozaik işlenmiş kıymetlileri vardır.

CÜZULİYYE (جزولیه) [*Sof.*] Şazeliyye tarikatının on iki şubesinden birinin adıdır. Kurucusu Berberiyye kabîlelerinden (Sus-ı Aksa) da sakin Cüzule kabîlesi halkından şeyh Ebu Abdullah Muhammet bin Süleyman-ül-Cuzulidir. Ebu Abdullah «Fas» şehrinde tahsil ettikten sonra (Ayn ül-kutur) köyündeki Nebat zaviyesinde rastladığı şeyh Abdullah Muhammet bin Abdullah'a intisabetti. On dört sene ihtiyar ettiği halvette ibadetle meşgul oldu. Sonra (Esfa) ya giderek orada tarikatı neşretti. Daha sonra (Ufigal) e gidip orada da irşat ile meşgul oldu. Halk,müridi olmak için biribirleriyle âdeta müsabaka ediyordu. 16 rebiülevvel 870 (1465) sabah namazını kılarken ölmüş, orada yaptırdığı mescidin ortasına gömülmüştür. Ölümünden 77 sene sonra cesedi (Merakeş) e nakil ve Riyaz-ül-Aruz denilen yere defnedildi. Mezardan çıkarıldığı zaman na'şı çürümemişti. Tasavvufa, akaide dair eserleri vardır. En meşhuru Muhammet Fas tarafından «Delâil-ül-hayrat ve Şevarik-ül-envar fis salât alen-nebiyy-ül-muhtar» adı ile şerh olunan «Delâil-ül-hayrat fis-salât-i alê eşref-il-mahlûkat» isimli eseridir.

Şazeliyye tarikatının öteki şubeleri şunlardır :

Düssukiyye, Ahmediyye, Vefaiyye, Zerrukiyye, Hanefiyye, Gaziyye, İseviyye, Nasıriyye, İlmiyye, Mıstariyye, Arifiyye.

Ç

ÇAÇ (چاچ) [*Öl.*] Küme ve yığın halinde zahire demektir. Eski kanunnamelerde bu suretle geçen bu tâbir, Anadolu'da el'an «çaç» suretinde kullanılır «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) çaç «hububat yığını, küme, demet yığını olursa tokurcun» suretinde izah olunmuştur.

ÇAÇAK (چاچاق) [*Coğ.*] Sırbistan'da Çanaçefe kazasının merkezi olan kasabanın adı idi.

ÇADIR (چادر) [*Bah.*] Yelkenli harb gemilerinin kıç tentenesine verilen addır. Kadırgaların çadırı yetmiş arşın beylik çuhadan yapılır ve her iki senede bir değiştirilirdi. Paşa baştardasının çadırı önceleri seraserdendi. Sonraları bir yeşil ve bir kırmızı kadifeden yapılmıştı, en sonra kırmızı kadifeden yapılırdı. Döşemesiyle beraber yüz bin kuruş masrafla vücuda gelir ve her sene yenilenirdi.

Bir acep deryadır ordu-yu hümayunun senin
Kim habab-ı berkarar olmuş ana her çaderi
Nef'i

ÇADIRCI (چادرجی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının ehl-i hiref imalâthaneleri adı verilen iş yerlerinde çadır yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ehl-i hiref imalâthanelerinin bir kısmı Ağakapısında, diğer kısmı da hariçte olmak üzere iki yerde idi. Çadırcılar Ağakapısı'nda bulunan birinci kısımda çalışırlardı. İmalâthanelere acemi ocağından acemi efrat verilirdi. Bunların kalfaları ve ustaları vardı. Ustalar «çadırcı başı» adını alırlardı. Ustalar terfi ederlerse bölük başı olurlardı. İmalâthanelerde çalışanların terfi, terakki ve teceziveleri bunlara nezaret eden kethüda yeri marifetiyle olurdu.

ÇADIRÎ (چادری) [*San.*] Yeşil, cengâri renk hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇADIR MEHTER BAŞISI (چادر مهترباشیسی) [*Sar.*] Padişahın çadırlarını kurup kaldıran ve muhafaza eden çadır mehterlerinin âmirine verilen addır. Resmî kayıtlarda «hayme mehter başısı» suretinde de geçerdi.

ÇADIR MEHTERLERİ (چادر مهترلری) [*Sar.*] Padişahın çadırlarını kurup kaldıran ve muhafaza edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Resmî kayıtlarda hassa çadırı mehterleri mânasına gelen mehteran-i hayme-i hassa suretinde de geçer. Sefer ve göçlerde çadır hizmeti gören oda dahi denilen dört bölüğe taksim edilmiş bulunan çadır mehterleri Sultanahmet'te İbrahim Paşa Sarayı başında mehterhane-i hümayun adı verilen yerde otururlardı. Oda-i evvel denilen birinci oda ağa odası, ikinci oda kethüda odası olup bunlardan başka bölükbaşı denilen üç zâbit vardı. Üçüncü oda baş bölükbaşı odası idi.

Çadır mehterlerinin arasında bir sınıf da cellât vazifesini görürdü. Bunlardan dört veya beşi her gün sarayda orta kapıda kapıcılar dairesinin yakınında otturarak padişahın veya sadrazamın emirlerini yerine getirmek için nöbet beklerlerdi.

Sefer zamanında çadır mehterleri ikiye ayrılarak bir kısmı asıl karargâhtan bir gün ileri gidip kurulacak menzile otak-ı hümayun ile çadırları kurup hazırlarlardı.

Çadır mehterlerinin âmiri resmî kayıtlarda hayme mehter başısı suretinde de geçen çadır mehter başısı idi. Ondan sonra kethüda, daha sonra baş bölükbaşı ve diğer bölükbaşılar gelirlerdi. Münhal vukuunda bölükbaşılığa kıdemli mehter geçerdi.

Sayın profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın «Osmanlı Devrinde Saray Teşkilâtı» adlı kıymetli eserine göre (sahife 454) 15 inci asrın son yarısında mehterbaşı, kethüda, iki haymeduz da dâhil olmak üzere şagirtleriyle beraber 38 kişi idiler. Çadır mehterleri 17 nci asır başlarında 835 kişi ve aynı asır ortalarında 2000, 1171 (1757) de dört odada 875, ve 1190 (1776) da yine dört odada 861 kişi idi.

1241 (1826) senesinde yeniçeri ocağının ilgası üzerine çadır mehterleri ismi kaldırılarak dairesine Hıyamiyye Nezareti denilmiştir.

ÇADIR MEHTERHANELERİ KASRI (چادر مهترخانه‌لری قصری) [*Sar.*] Eskiden Atmeydanı adı ile anılan Sultanahmet meydanının karşısında ve şimdiki Tapu Dairesi yakınında yapılmış olan kasrın adı idi. Kıymetli müdekkik İbrahim Hakkı Konyalı (İstanbul Sarayları, birinci cilt, İstanbul Bürhanettin Matbaası 1943, sahife 259) 1815 senesinde ikmal edilmiş bulunan bu kasrın şimdiki durumu hakkında şu izahatı veriyor: «Atmeydanı tarafının alt kısmı âdi ve gayr-i muntazam taşla yapılmıştır. Bazı yerlerine intizamsız bir surette tuğla karıştırıldığı da görülmektedir. Taş silmeden yukarısı muntazam bir halde üç sıra tuğla ve bir sıra kesme taşla yapılmıştır. Kasrın eni 23,80; derinliği 53,30 metredir. Kasır; meydan tarafında üç, terzihane sokağında ve garb-i şimalî tarafında iki kat halindedir. Kasırdan meydan tarafına taş silmeden sonra birinci kattan bir sıra halinde yuvarlak üç ve ikinci kattan iki sıra halinde dörderden sekiz pencere açılmaktadır. Birinci sıradan soldaki birinci pencereden evvel - tuğla kemerli - bir şehnişin vardı. İnşasından on sene sonra kasrın ahşap kısımlariyle beraber bu şehnişin de yandığı için yeri örülmüş ve bir pencere haline konulmuştur. Şehnişinin saçak izleri hâlâ duvarda görülmektedir. Kasrın terzihane sokağında üç sıra halinde 30 penceresi vardır. Kasrın meydan cephesindeki muntazam silme; bu yüzünde orta sıradan ancak üçüncü pencereye kadar uzanır, bundan hem silme hem de inşa malzemesinin cinsi intizamını kaybeder: Üç sıra tuğla, bir sıra taş yerine gelişigüzel taş ve tuğla kullanıldığı görülür. Burada - yangından sonra duvarların mukavemetini artırmak için - bazı pencereleri sonradan örülerek kapatıldığı ve bazı pencerelerin alt kısımlarının genişletildiği göze çarpar. Meselâ birinci sıradan 6 ncı ve 8 inci pencerelerin altları genişletildiği gibi ikinci sıradan 3, 4, 5 ve 6 ncı pencereler de sonradan kapatılmıştır. Duvarda bazı çatlaklar da görülmektedir. Bunlar kasrın yangından çok müteessir olduğunu gösteren açık delillerdir.

«Kasrın meydan tarafında - sonradan açılan kapıya kadar alt kısmında - dokuz kapılı bir zemin katı vardır. Bu kapılardan ikisi kasrın, diğerleri de avlunun altına raslar. Bu kısım uzunlamasına 10 tonoz gözden müteşekkildir. Sonradan açılan kapının yerinde de - şimdiki askerlik şubesi kapısı - bir göz bulunuyordu.

«Her gözden meydan tarafına - üstlerinde - birer pencere açılırdı. Şu halde kasrın cephesinde on bir göz tonoz bulunuyordu. Kasrın tam altında ve sol tarafındaki iki gözün kapıları yoktu. En son göze sonradan bir kapı açılmıştır. Bu kısımlar tamamen tuğla ile yapılmış beşik ortüsü tonozlardır. Her gözden yanlarındakilere ikişer kemerle geçilir. Gözlerin derinlikleri dokuzar, enleri üçer buçuk, kemerlerin açıklığı dörder, kalınlıkları ikişer, irtifaları ve kapıların araları üçer, beşik örtüsü tonozların yerden yükseklikleri de beşer metredir.

«Bu gözler, Sedat Çetintaş'ın dediği gibi, daha derin ve sonradan örülmek suretiyle kısaltılmış değillerdir. Esasen bu derinlikte yapılmışlardır. Yerinde fen adamlarına yaptırdığım yoklama da benim bu iddiamı teyidetmiştir.

«Kasrın uzunluğu; Düğümlübaba tekkesine kadar 44, yeni açılan kapıya kadar 60 metredir.

«Rölöve plân mütehassısı yüksek mimar Sedat Çetintaş bu cephede - altısı hariçte ve üçü Düğümlübaba tekkesi içinde - dokuz kapı varken «Saray ve Kervansaraylarımız arasında İbrahimpaşa Sarayı» adlı broşürünün 26 ncı sahifesindeki resim burada sekiz kapı göstermek zühulünde bulunmuştur.

«Kasrın tonoz kemerli zemin katından yedisini bugün Ahmet Tezel'in marangoz fabrikası işgal etmektedir. Tekke tarafındaki çift kemer örtülmek suretiyle kapatılmıştır. Tonoz gözlerden üçü de Düğümlübaba tekkesinin türbe, sema'hane ve kütüphanesi idi. Bu üç tonozun önüne ilâve edilen tekke binasında bugün tekkenin son şeyhi Şahap Ererem oturmaktadır.»

ÇAĞA (چغه) [*Coğ.*] Gerede'ye bağlı bir kaza'nın adı idi.

ÇAĞLAYAN (چاغلیان) [*San.*] Suni setlerden dökülen ve onlara çarparak köpürüp kaynıyan yapma şelâlelere verilen addır. Akan su ses çıkardığı için bu ad verilmiştir. Eski saray ve konakların bahçelerinde yapılırdı. Kâğıthanede Üçüncü Ahmet zamanında yapılmış olan köşkteki çağlayan münasebetiyle köşke de o isim verilmişti.

Uğraş bakalım, yoksa işin, heyyidi şaşkın
Kurşun gibi süratli, denizler gibi taşkın
Bir çağlayanın menba-ı dehhaşına doğru
Tırmanmaya benzer yüzerek başka değil bu
Mehmet Aktif

ÇAĞLAYIK (چنلایق) [*Coğ.*] Rumeli'de eskiden Yenice'ye bağlı kaza'lardan birinin merkezi olan yerin adı idi.

ÇAKALOZ (چاقالوز) [*Top.*] Ufak toplardan birinin adiydi. «Çakanor» da denilirdi. Bu toplarla çakıl atıldığı için bu ismi almıştı. «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) «çakanor, çakaloz çakıl atan ufak top» izahatı vardır.

ÇAKIL DİKMEK (چاقيل ديكمك) [*Ok.*] Okta rekor kırdığı halde nişan dikme ziyafeti vermeye kudreti olmıyan pehlivanlar namına dikilen ufak taşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibilerin ziyafeti diğer kemankeşler tarafından tertip ve masarifi müştereken tesviye olunurdu. Taş dikmenin özürsüz mühleti altı aydı.

ÇAKIRCI (چاقيرجی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı teşkilâtından bir sınıfın adı idi. Çakır, doğan nev'inden bir kuştur. Çakırcı da avda doğanı elinde götürenler kakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı padişahları çok eski devirlerden beri Türklerin harb taklidi meşguliyetlerinden biri olan avla uğraşmışlardır. Birinci Murat'la oğlu Yıldırım Beyazıt'ın mükemmel av teşkilâtı vardı. Hattâ yeniçeri ocağı ağaların memuriyet ve unvanları zağarcıbaşı, seksoncubaşı, turnacıbaşı diye konulmuştu. Yine bu ocakta şekban avcılariyle şikârî denilen avcılar vardı. Üçüncü ve dördüncü Osmanlı padişahlarının beş altı bin kişilik av maiyeti bulunuyordu. Çakırcılar işte bunlardandı. 17 nci asır başlarında 271 çakırcı mevcuttu.

Çakırcıların diğer avcı teşekkülleri gibi, taşrada hizmet eden tîmarlı, zeametli, vergi ve tekâliften muaf olanları da vardı

ÇAKIRCIBAŞI (چاقيرجی باشی) [*Sar.*] Padişahların maiyetlerinde şikâr ağaları dahi denilen rikâp ağalarının başında gelenin unvanı idi. Bunlar derece sırasiyle yukardan aşağıya doğru çakırcıbaşı, şahincibaşı ve atmacacıbaşı idiler. Bu üç ağa, sarayın erkân-ı birun denilen dış hizmetinde bulunan avcıbaşılardı. Bunlardan başka bir de enderun erkânından ve erkân-ı havass-ı cuvaniden olan doğancıbaşı ile maiyeti olan doğancılar vardı.

Çakırcıbaşılığın ihdası tarihine dair bir kayıt ve malûmata tesadüf olunamamakta ise de Birinci Murat'la oğlu Yıldırım Beyazıt zamanında avcı teşkilâtının ehemmiyeti nazar-ı dikkate alınırsa çok eski olduğundan şüphe kalmaz. Fatih Kanunnamesinde mevcudiyeti de bunun delilidir.

Fâtih Kanunnamesine nazaran (s. 11) çakırcıbaşının teşrifattaki mevkii mirahurdan sonra geliyordu: «Ağalardan, yeniçeri ağası, sair ağaların büyüğüdür. Başyeniçeri ağası, anın altına mîr-i alem, anın altına kapıcıbaşı, anın altına mirahur, hâlâ mirahur devlet-i padişahide iki olmuştur, mirahur altına çakırcıbaşı, anın altına çaşnigirbaşı, anın altına sair bölük ağaları, anların altına çavuşbaşı, anın altına kapıcılar kethüdası, anın altına cebecibaşı, anın altına topçubaşı oturur.»

Çakırcıbaşının ulûfesi yüz altmış akçaydı. Çakırcılar badehu çakırcıyan-ı hassa, şahinciyan, atmacaciyan namiyle üçe taksim olunmuştur. Son ikisine «doğancıbaşı» ve «atmacacıbaşı» namlariyle zâbitler de tâyin olunmuştur. Bununla beraber hayli vakit çakırcıbaşı çakırcıyan-ı hassanın zâbiti ve diğerlerinin de âmiri vaziyetini muhafaza etmiştir.

Çakırcıbaşı, padişahın atının yanında yürümek imtiyazına malik olan ve «özengi ağaları» da denilen «rikâp ağaları» ndan idi.

ÇAKIR GÖTÜRÜCÜLÜĞÜ TİMARI (چاقير كتورجيلكی تيمارى) [*Sar.*] Padişahların avlanmaları için saraya çakır getirenlere bu hizmetlerinden dolayı verilen timarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Karasi (Balıkesir) sancağının Çakır köyünde üç bin akça hâsılatlı böyle bir timar olduğu gibi başka yerlerde de bu kabîl timarlar mevcuttu.

ÇAKIRSALAN (چاقير صالان) [*Sar.*] Av yerinde doğan kuşunu salıvermek ve avlanacak avı tutturmakla uğraşanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çakır, pençesi iri ve pek keskin bir nevi doğan'ın adıdır.

Bunlar saray müstahdeminindendiler. Hassa askerinin avcılar kısmına ait efrada çakırcı denilirdi. Çakırsalanlar silâhtar ve başçuhadarın maiyetinde alelekser yedişer yedişer olarak bulunurlardı. Bunların başlarına «baş çakırsalan» yahut «çakırcıbaşı» ıtlak olunurdu. Baş çakırsalanlar hane-i hassaya zilyed sayılır, yani hakk-ı terfi ashabından tanılırdı.

ÇAKMAK (چاقماق - چاقى) [*San.*] Kibritin icadından evvel ateş için kıvılcım çıkaran taşa çarpmakta kullanılan alete verilen addır. Şimdi tıraş aleti olarak kullanılan jilet biçiminde, ondan az büyükleri olduğu gibi icabında bir ipe geçirilebilmek için üst kısmında büyücek bir delik bırakılanları dahi vardı. Çakmağın çakılmasından meydana gelen kıvılcımların tutuşturması için «kav» kullanılırdı. Kav, ağaçların gövdelerinde hâsıl olan, kolaylıkla yanmağa müsait bir maddedir. Kav, taşın üstüne konulur, sol elin baş ve şahadet parmakları arasına sıkıştırılıp sağ elde tutulan çakmak, taşa çarpmak suretiyle çıkan kıvılcımla yanardı. Bunların üçü; çakmak, taş ve kav deriden yapılmış ağzı büzmeli yuvarlak bir mahfazada ve hep bir arada saklanırdı. Hâlâ şehirlerden uzak bir takım yerlerde kullananlar vardır.

Eskiden kullanılan çakmaklı tüfeklerde taşa çarpıp kıvılcım çıkarmak ve bu suretle barutu patlatmakta kullanılan alete de bu ad verilirdi.

ÇAKMAKLI (چاقماقلو) [*Ask.*] İlk defa icadolunan silâhlardan birinin adıdır. Ağızdan doldurulur, çakmağın taşa çarpmasından hâsıl olan kıvılcımla iştial ederdi. Bu silâha «çakmaklı» denilmesi, çakmağın bulunmasından dolayıydı. Bu silâhın çakmak ve taşına mukabil, horoz ve kapsül ile kullanılan aynı cinsten tüfeklere de «kapsüllü» veya «fitilli» denilirdi.

ÇAKMAKLI HAVAN (چاقماقلی هاون) [*Top.*] Havan toplarının küçük cinsten birinin adı idi. Tüfek kundağı gibi uzun bir kundak üzerine yerleştirilen topun kundağının içinde bir tel, telin bir ucunda horoz, diğer ucunda da tetik vardı.

Havan doldurulduktan sonra tetik çekilmek ve horoz eczalı kapsül üzerine düşmek suretiyle ateş alırdı. Daha sonra tâdil edilerek horoz kaldırıldı. Âdeta tüfek namlusu gibi yan tarafından fatye deliği açılmış, oraya demirden bir barut tavası ilâve olunmuştu. Barut o tavanın içine konulur, fitil ağacı vasıtasiyle ateş verilirdi. Bu havan ekseriya metriste kullanılırdı.

ÇAKMAK MÜHRE (چاقماق مهره) [*San.*] Her iki tarafından tutulup kullanılan merdane tarzındaki mühreye verilen addır. Süleymaniye taşından, zebercet dahi denilen yeşimden, akikten yapılırdı.

§ Her iki tarafından elle tutulması için bir kısım bırakılmış olan bir ağaçtan ibaretti. Ellerin arasına tesadüf eden kısım oyulmuş ve içinde boyu 10-12, eni 4-5 santim büyüklüğünde ve 1-1,5 santim kalınlığında sert bir taş yerleştirilmişti.

ÇAKMAK PABUÇ (چاقماق پابوج) [*Giy.*] Eski çakmak aletleri gibi mukavves şekildeki pabuçlara verilen addır.

ÇAKŞIR (چاقشیر) [*Giy.*] Don gibi belden aşağı kısma giyilen paçaları mestli ve dar bir nevi şalvar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çuhadan yapılırdı. Kadınlara mahsus olanların ağızlık ve uçkurlukları sırma kaytanlarla süslenirdi. Lûgat-i Ebüzziya'da bunun için «ince kumaşlı, meste merbut dar şalvar» izahatı vardır.

ÇALAKALEM (چالاقلم) [*Hal.*] Durmadan, düşünmeden, dinlenmeden süratle yazı yazan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇALIK (چالق) [*Ask.*] Yeniçeri ocağından tardedilen, kayıtları silinenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati»nde, çalınmak kelimesinin «tardolunmak, koğulmak, işten çıkarılmak» mânasına geldiğini de yazar. Sonraları bunun yerine «kaydı terkin olunmuş» denilirdi.

ÇALIK TASHİHİ (چالق تصحیحی) [*Bah.*] Yeniçeri ocağından alâkaları kesilerek kayıtları silinenlerden tekrar alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çalık; tardolunmak, işten çıkarılmak demek olduğu için çalık tashihi, silinen adın tekrar deftere yazılması ve bu suretle yeniden vazifeye alınması demek olur. Çalık ve çalık tashihi münasebetiyle Osmanlı saltanatının inhitat devrinde ocak ilerigelenleri tarafından pek çok suiistimaller yapılmıştır.

ÇALIM (چالم) [*Bah.*] Flok ve gabye gradinlerinde olduğu gibi, herhangi bir yelkenin mailen kesilmiş yapraklarına verilen addır. Buna «peç» de denilir.

§ Geminin kıç tarafının sudan aşağı olan darlığının adıdır. Bu darlığa «kruz» da denilir.

ÇALKATURA (چالکاتورا) [*Mal.*] Memurları tarafından sayılmış ve defterlere geçirilmiş olan koyun, keçi ve canavarların doğru yazılmış olup olmadığının kontrolü için sayım bittikten sonra ikinci defa yapılan yoklama hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu yoklamayı yapan memurlara «çalkatura memuru» denilirdi. Bunlar tarafından kayıt haricinde bulunan hayvanlardan dört kat vergi alınırdı

ÇALKATURA MEMURU (چالکاتورا مأموری) [*Mal.*] Koyun, keçi ve canavarların sayımı bittikten sonra ikinci defa yoklama yapan memurlara «ağaam tâdat memuru» yahut sadece tâdat memuru adı verilirdi.

ÇALMA (چالمه) [*Kıy.*] Sarık nevilerinden birine verilen addır. Buna « çalma destar » da denilirdi. Bu türlü sarıklar beyaz olduğu için yalnız ilmiye sınıfı sarardı. Çalma; sıvama olmıyan kaba şey demektir.

Bâyük çalma sarar ziyade sefih
İder başına karlı dağı şebîh
Lâ

§. Kavuklardan da birinin ismiydi. Üçüncü Murat, babası İkinci Selim'in cenaze merasiminde giymişti.

ÇALMA DESTAR (چالمه دستار) [*Kıy.*] Sarık nevilerinden birine verilen addır. Buna sadece «çalma» da denilirdi. Bu türlü sarıklar beyaz olduğu için yalnız ilmiye sınıfı sarardı. Çalma; sıvama olmıyan kaba şey demektir.

ÇALPARA (چالپاره) [*San.*] Dört veya iki parça ağaçtan kaşık hokkası gibi yapılan müzik aletine verilen addır. İki tarafa geçirilen kayışla parmaklara çift olarak takılırdı. Köçekler çalınan çalgının ahengine uydurmak suretiyle, çalarlardı. Bunun yerine kaşık da kullanırlar. Ma-

denî olanlarına zil denilir. Çalparasız oynamak mecazen ziyade sevinmek demektir.

ÇAM (چام) [*Bah.*] Nehirlerde işliyen küçük gemi nevilerinden birinin adı idi.

ÇAMARİVA (چاماریوا) [*Bah.*] Gemi tayfasına armaya çıkmak için verilen emir, armaya çıkma emri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇAMAŞIRCI USTA (چاشیرجی اوستہ) [*Sar.*] Sarayın harem dairesinde hizmet eden kalfalardan birine verilen addır. Kalfalar iki kısımdı. Bir kısmı umumi, diğer kısmı de hususi hizmetlerde kullanılırlardı. Umumi hizmette kullanılan yedi ustanın biri de bu çamaşırcı usta idi. Ötekiler şunlardı: Hazinedar usta, ibrikdar usta, kilerci usta, kahveci usta, çeşniyar usta, kutucu usta Bu yedi ustanın yedişer yamağı ve bir o kadar da acemileri vardı. Bu ustalıklar saray teşrifatınca başta hazinedar usta olmak üzere biribirine tekaddüm eden mûteber mansıplardandı. Her birinin müstevfa maaşları, kendilerine tahsis olunmuş odaları vardı. Her sene ilkbaharda devletliler gibi nevruziyeleri, kurban bayramlarında da ayrıca kurbanları gelirdi.

Çamaşırcı usta, çamaşır işlerine bakardı.

ÇAMÇAK (چامچاق) [*San.*] Kulpsuz ve kapaksız, dibi yuvarlak tas gibi yayvan şekildeki su kabına verilen addır. Köylüler tarafından çam ağacından yapıldığı için bu adı almıştır. Şehirlerde tenekeden, bakırdan olduğu gibi gümüşten, billûrdan, kıymetli taştan, zergerdandan da yapılırdı. Daha ziyade ev dışında kullanıldığı için kıymetlilerinin kendilerine mahsus meşinden mahfazaları olurdu.

Kaynayıp çifte kazan, uksa da çamçak çamçak
Bunu bilmem kı garın hangi imam paklıyacak
Mehmet Akif

ÇAMLICA (چاملیجہ) [*Bah.*] Eski Türk gemilerinden bir nev'inin adı idi.

ÇAN (چاڭ) [*Coğ.*] Biga'ya bağlı bir kazanın adı idi.

ÇANAK (چناق) [*Mus.*] Sazın baş tarafına verilen addır. Sapına «deste» denilir.

ÇANAK AÇMAK (چناق آچمق) [*Hal.*] Sebeb olmak, meydan vermek, vesile hazırlamak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şimdi de kullananlar vardır.

ÇANAKLIK (چناقلق) [*Bah.*] Gabye kaplamasından gelen armanın yayılması ve armada bulunan neferlerin rahatla işlemeleri için, ana gorçete ile magonelerin üzerine konulan döşeni olanlarına zil denilir. Çalparasız oynamak mecazen ziyade sevinmek demektir.

ÇAM (چام) [*Bah.*] Nehirlerde işliyen küçük gemi nevilerinden birinin adı idi.

ÇAMARİVA (چاماریوا) [*Bah.*] Gemi tayfasına armaya çıkmak için verilen emir, armaya çıkma emri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇAMAŞIRCI USTA (چاشیرجی اوستہ) [*Sar.*] Sarayın harem dairesinde hizmet eden kalfalardan birine verilen addır. Kalfalar iki kısımdı. Bir kısmı umumi, diğer kısmı de hususi hizmetlerde kullanılırlardı. Umumi hizmette kullanılan yedi ustanın biri de bu çamaşırcı usta idi. Ötekiler şunlardı: Hazinedar usta, ibrikdar usta, kilerci usta, kahveci usta, çeşniyar usta, kutucu usta Bu yedi ustanın yedişer yamağı ve bir o kadar da acemileri vardı. Bu ustalıklar saray teşrifatınca başta hazinedar usta olmak üzere biribirine tekaddüm eden mûteber mansıplardandı. Her birinin müstevfa maaşları, kendilerine tahsis olunmuş odaları vardı. Her sene ilkbaharda devletliler gibi nevruziyeleri, kurban bayramlarında da ayrıca kurbanları gelirdi.

Çamaşırcı usta, çamaşır işlerine bakardı.

ÇAMÇAK (چامچاق) [*San.*] Kulpsuz ve kapaksız, dibi yuvarlak tas gibi yayvan şekildeki su kabına verilen addır. Köylüler tarafından çam ağacından yapıldığı için bu adı almıştır. Şehirlerde tenekeden, bakırdan olduğu gibi gümüşten, billûrdan, kıymetli taştan, zergerdandan da yapılırdı. Daha ziyade ev dışında kullanıldığı için kıymetlilerinin kendilerine mahsus meşinden mahfazaları olurdu.

Kaynayıp çifte kazan, uksa da çamçak çamçak
Bunu bilmem kı garın hangi imam paklıyacak
Mehmet Akif

ÇAMLICA (چاملیجہ) [*Bah.*] Eski Türk gemilerinden bir nev'inin adı idi.

ÇAN (چاڭ) [*Coğ.*] Biga'ya bağlı bir kazanın adı idi.

ÇANAK (چناق) [*Mus.*] Sazın baş tarafına verilen addır. Sapına «deste» denilir.

ÇANAK AÇMAK (چناق آچمق) [*Hal.*] Sebeb olmak, meydan vermek, vesile hazırlamak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şimdi de kullananlar vardır.

ÇANAKLIK (چناقلق) [*Bah.*] Gabye kaplamasından gelen armanın yayılması ve armada bulunan neferlerin rahatla işlemeleri için, ana gorçete ile magonelerin üzerine konulan döşe-

ÇANAKLIK FENERİ (چناقلق فنارى) [*Bah.*] Eskiden kumandan gemilerinde kumandan forsu makamında geceleyin çanaklık arkalarına kaldırılan ve yakılan fenere verilen addır. Bu fener şimdi grandı direği şaykasında yakılmakta ve kumandan feneri denilmektedir. Tek direkli gemilerde pruva direğine kaldırılır.

ÇANAK MEHTABI (چناق مهتابى) [*Bah.*] Eski gemilerin küpeştelerine şenliklerde dizilip yapılan ve çanaklar içine konmuş bulunan «el'-ab-ı nariye = ateş eğlenceleri» ye denilirdi.

ÇANAK ÜZENGİ (چناق اوزنكى) [*San.*] Eskiden kullanılan, ayak basacak yeri çanak şeklindeki üzengilere verilen addır. Buna «kazam üzengi» de denilirdi.

ÇANAK YALAMAK (چناق يالامق) [*Hal.*] Ötekinin berikinin artığı ile geçinmek, peşinde dolaşmak, tebasbus, dalkavukluk yerinde kullenılır bir tâbirdir. Şimdi de kullananlar görülür.

ÇANİCE DARPHANESİ (چانجہ ضربخانہسى) [*Mal.*] Osmanlılar devrinde para basılmış olan darphanelerden birinin adı idi. Bosna'da olan bu darphane orada çıkan bir maden münasebetiyle yapılmıştı. Osmanlılar, yalnız merkezde değil memleketin muhtelif yerlerinde de para bastırmışlardır.

ÇANİCE MUKATAASI (چانجہ مقاطعهسى) [*Mal.*] Gümüşhane, Keban ve Ergani madenleri mukataaları için kullanılır bir tâbirdir.

ÇANTACI (چانطهجى) [*San.*] Padişahın saray dışında bulunduğu sırada altınla dolu çantasını taşıyan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu vazife enderun hazinesi memurları tarafından görülürdü.

ÇANTAL (چانتال) [*Giy.*] Eskiden kadınların giydikleri entarilerden birinin adı idi. Üç peşli olduğu için bu entarilere «üç peşli entari» de denilirdi.

ÇAP (چاپ) [*Ask.*] Namlunun iç kutruna verilen addır. Silâh yivi ise sedden sedde ölçülür.

ÇAPAVOL (چاپاول) [*Ask.*] Akıncı, ılgarcı mânasına gelir bir tâbirdir.

ÇAPÇAK (چپچق) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adı idi. «Musikar-ı hatayi» da denilirdi. Birkaç neyin birbirine ve hepsinin bir boruya bağlanmasiyle meydana gelen bu çalgı, boru üflenerek çalınırdı. Çalınırken hangi delik veya delikler açılırsa karşı gelen ney veya neylerden ses çıkar, ötekiler kapalı olduğu için bunlar ses vermezdi.

ÇAPKUN (چاپقون) [*Hal.*] Çapan, yelüp, koşucu, açık eşkin giden at hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mecazen sürtük, derbeder, külhanbeyi, hovarda, zendost demektir.

ÇAPRAK (چاپراق) [*San.*] Eyerin üstüne konulan örtüye verilen addır. Arapçası gaşiye, Türkçesi haşa olan bu örtüye «çaprak» da denir.

ÇAPRAZ (چاپراز) [*Hal.*] Eskiden kuşak üzerine takılan halkalı silâhlık, yahut cebe maden kuşak hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kavuşturma şeyler mânasına gelen çep ü rast'tan bozmadır. Çep, Farsça sol demektir.

ÇAPULA (چاپولا) [*Giy.*] Yazın giyilen gayet hafif bir nevi ayakkabıya verilen addır. Lazlara mahsus olan çapula yerine Anadolu'da yemeni tâbiri kullanılır. «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde «çabuk ola» dan muhaffef olsa gerektir deniliyor. Halep'te kırmızı renkte yapılır ve Anadolu'da yazın giyilirdi.

ÇAR (چار) [*İda.*] Rus hükümdarları hakkında kullanılan unvandır. Almanya imparatoru unvanını haiz olan Nemse hükümdarları hakkında kullanılan «çasar» gibi bu da Kayser mânasına gelen çezar'dan bozmadır. Müennesi olan «çariça», imparatoriçe yerinde kullanılır.

ÇARÇÛPE (چارچوبه) [*Mim.*] Eski vesikalarda çerçeve yerinde kullanılır bir tâbirdir. Doğrusu çarçûbe'dir. Farsça çar dört, çûb da ağaç demektir. Pencerenin camlarını, kapının kenadlarını tutan dört ağaç olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

ÇARDAK (چارداق) [*İda.*] Esnafa ve bunların mercii olan muhtesiplerle naiplere mahsus dairenin adiydi.

« Çartak » tan muharreftir. « Çartak » ın lûgat mânası, dört kemerdir. Osmanlılarda evvelce gümrük mânasına kullanılmıştır. Hâlâ Yemiş'te, Unkapanı'nda Çardak İskelesi namiyle birer mahal mevcuttur.

«Başbakanlık Arşivi» nde mevcut bir vesikaya göre: (Dahiliye, sıra 45) Çardak İskelesi'nde iki tane ateş kayığı vardı. 1234 tarihli olan bu vesikaya göre bu iki ateş kayığının sekiz tane kayıkçısı vardı. Kayıkçıların her birine ayda kırkar akça veriliyordu. Bu paranın hazineden verilmekte olması, ateş kayıklarının hükümete aidolduğunu gösterir.

Fâtih Sultan Mehmet, Unkapanı'nda «Ehl-i hiref divanhanesi» namiyle esnafa merkez ve melce olmak üzere bir bina inşa ettirdiği gibi, Yemiş İskelesi'nde de Çardak namiyle yine esnafa ve bunların merci ve âmirleri olan muhtesiplerle naiplere mahsus olmak üzere bir daire yaptırmıştı. Sonra diğer yerlerde de çardaklar, yani cesim gümrük binaları vücuda getirilmiştir.

Kapan da bu mânada kullanılmıştır. Evliya Çelebi çardak naiplerinin seksene baliğ ve bunların vazifelerinin çarşı gammazlığı olduğunu zikrediyor. Şu ifadeye göre çardak naipleri şimdiki kantar memurları veyahut daha geniş mânasiyle belediye çavuşu addedilebilir.

Çardaklarda birer emin, naip ve kâtip bulunurdu,

Vaktiyle yağ, bal, un, erzak, kahve, tütün, enfiye, pamuk ve mensucat için çardaklardan başka kapan ve mizan mahalleri de vardı. Buralara gelen mallardan ihtisap resmi, bac resmi, kantar ücreti, âmediye, reftiye, mizan resmi, imaliye, ruhsatiye, resm-i munzam gibi namlarla hazine hesabına resim tahsil olunurdu.

ÇARDAK EMİNİ (چارداق امینی) [*İda.*] Gümrük mahalli mânasına gelen çardağın âmiriydi. Çardaklarda eminden başka naip ve kâtip de istihdam olunurdu. Vaktiyle yağ, bal, un, erzak, hububat, kahve, tütün, enfiye, pamuk ve mensucat için «çardak», «kapan», «mizan» ve «mengene» namlariyle dâhilde ve sahilde mahsusan büyük büyük yerler yaptırılmış ve bunların her birerlerine birer emin, naip ve kâtip tâyin edilmiştir.

Buralara gelen mallardan «ihtisap resmi», «bac resmi», «kantar ücreti», «âmediye», «reftiye», «mizan resmi», «imaliye», «ruhsatiye», «resm-i munzam» gibi namlarla hazine hesabına resim tahsil olunudu. Bilâhara bu varidat kısmen rüsumat emanetine ve kısmen şehremanetine intikal eylemiştir.

ÇÂRDARP (چار ضرب) [*Sof.*] Melâmî tâbirlerindendir. En ziyade Kalenderîler kullanırlardı. Saç, sakal, bıyık ve kaş tıraş etmek demektir. Kalenderîlere göre, sâlik zikrullah ile meşgul olduğu sırada, kendisinde bir hal zuhûr eder, ve o zaman kalbi «dört darp ile» zikreylerdi. Bu halde olan müritlerin bazılarında neşe zâhir olur ve o zaman sakal, bıyık, saç ve kaşını tıraş ederdi.

« Nur-ül-Hüda limen-ibteda » adlı eserde (s. 17), «abdallar çârdarp olmalarının sebebini şu suretle izah ediyorlar: «Men teşebbehe kavmen fehüve minhüm» fehvasınca amel edip ruyümüz gurab-ı hattan sade ve harmen-i lihyemiz ve şaribimiz bâde verip mir'at-ı ruhsarımızı mücellâ ve gurab-ı lihyeden iba kıldık. Zira ruy-i beşer mânada mihr-i âlemtâbdan enver iken ol mihr-i münevveri sehab-ı hat ile tîre ve târik ve zulmete şerik etmek tarz-ı nadane ve üslûb-i bigâne değil midir?» deniliyor.

Mevlevilerde Sultan Divani, çârdarp yapmış ve melâmete sülûk etmişti. Çünkü İkinci Beyazıt zamanında Anadolu'da yer yer çıkan ihtilâllere Karahisar ilerigelenleri de iştirak ve Sultan Divani'yi bu harekete teşvik etmek istemişlerdi. Sultan Divani bu harekete karışmamak için çârdarp yapmış, başına bir karpuz kabuğu geçirmiş, kendisini meczup göstermek suretiyle kurtulmuştu.

ÇÂRDEH MÂSUM-U PÂK (چارده معصوم پاك) [*Sof.*] On dört pâk mâsum demektir. «İsna aşeriye» olanlarla tarikat erbabına göre on iki imam ile Hazret-i Peygamber ve Fatıme'dir. Bektaşilere nazaran on iki imamdan başka ayrıca on dört mâsum-u pâk de vardır. Onlar da şunlardır:

1. — Muhammed-el-Ebubekr ibn-i Aliy-el-Murtaza
2. — Abdullah ibn-i Hasan ibn-i Aliy-el-Murtaza
3. — Abdullah ibn-i Hüseyn ibn-i Aliy-el-Murtaza (Ali Asgar)
4. — Kasım ibn-i Hüseyn ibn-i Aliy-el-Murtaza
5. — Hüseyn ibn-i Ali Zeynülâbidin ibn-i Hüseyn
6. — Kasım İbn-i Ali Zeynülâbidin
7. — Aliy-el-Ahtaş ibn-i Muhammed-el-Bâkır
8. — Abdullah ibn-i Cafer-üs-Sadık
9. — Yahya-el-Hâdi ibn-i Cafer-üs-Sadık
10. — Salih ibn-i Mus-el-Kâzım
11. — Tayyib ibn-i Mus-el-Kâzım
12. — Cafer ibn-i Muhammed-el-Taki
13. — Cafer ibn-i Hasen-el-Askerî
14. — Hasen ibn-i Hüseyn-el-Askerî

ÇÂR E RU (چار ابرو) [*Kıy.*] Yeni çıkmağa başlamış, terlemiş bıyık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça mürekkep sıfat olan bu tâbirin mânası dört kaşlı demektir. Diğer bıyık tâbirleri şunlardır: Burma, ter, nevhad, gaytan, kırpık, pis, pırasa, yastıklı.

O yolak kaşlar olunca pür mû
Yakışır mı ki dene çâr ebrû
Sümbülzade Vehbi

ÇÂR ERKÂN-I CUVANİ (چار ارکان جوانی) [*Sar.*] Eskiden padişahın hususi hizmetinde bulunan ve enderunun büyüklerinden olan dört zat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar has odabaşı, silâhdar, çuhadar ve rikâbdardı. Padişaha mâruzatta bulunmak salâhiyetini haiz oldukları için bu dört ağaya «arz ağaları» da denilirdi.

ÇARH (چرخ) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Sema' edilirken direk denilen sol ayağın üzerinde durulması ve sağ ayağın devrettirilmesi dolayısiyle sağ ayağa verilen isimdir. Sema' esnasında, tam bir çarh atılır, yani sağ ayak, kaldırıldığı noktadan dönülerek yine oraya konursa, bu harekete «tam çarh atmak» tam daire çevrilmezse «yarım çarh atmak» denilirdi.

ÇARHACI (چرخجی) [*Ask.*] Yürüyüş halindeki ordunun pişdarlığı (öncü) vazifesini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir Bunlar ordunun en seçkin efradını teşkil ederlerdi. Süvari olan çarhacıların sayısı dört beş bindi. Bunların âmiri «çarhacıbaşı» idi.

Kırım Tatarları yardımcı askerleri orduya iltihak eylemiş ise bunlar pişdar olarak sevk edilirdi.

ÇARHACIBAŞI (چرخجی باشی) [*Ask.*] Yürüyüş halindeki ordunun pişdarlığı (öncü) vazifesini gören süvari askerinin başına verilen addır. Maiyetindeki kuvvetle ordunun 7-8 fersah önünde ilerliyen çarhacıbaşının memuriyeti seferin imtidadınca devam ederdi.

ÇARH-I FELEK (چرخ فلك) [*Ask.*] Eskiden kale muhasaralarında kullanılır bir nevi sipere verilen addır. Çam ağacından yapılan bu siperlere o zamanın topları tesir edemezdi. Kaleyi muhasara edenler bu siperler sayesinde kaleden atılan toplardan kendilerini korudukları gibi ellerindeki vasıtaları da oradan kaleye havale ederlerdi. Bu siperlere çarh-ı felek isminin verilmesi kat kat daire şeklinde, yanarken çark gibi dönerek ateş püsküren bir nevi fişeğe benzemelerinden ötürü idi.

§ [*Ast.*] Batlamyos mezhebine göre âlemin merkezi olan yerin etrafında seyyarelerin ve yedi kat göklerin devretmesi ve bunların heyet-i umumiyesi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Ol mah-i mübarek ki füyuz-ü berekâtı
Eyler ba dokuz dâire-i çarhı idare
Manastırlı Nailî

§ [*San.*] Dönerken etrafa ateş ve kıvılcımlar saçan tekerlek şenlik fişeğine verilen addır. Buna benzer surette etrafa sular saçarak dönen fıskiye fırıldaklarına da bu ad verilir.

ÇARİÇA (چاریچه) [*İda.*] Rus imparatoriçeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. İmparatorlar hakkında istimal olunan «çar» ın müennesidir.

Heybet-i İslâmdan kaçtı adem vâdisine
Der kıraliçe kıyamette dahi eyn-el-mefer
Sâl-i milâd-i Mesiha'dan dedim tarihini
Kıldı nâr-i dazaha çariçe-i Moskof sefer
Sürurî

ÇARK (چرخ) [*Sof.*] Mevlevilerce sağ ayak hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sema' sırasında «direk» adı verilen sol ayağa dayanılarak sağ ayak döndürüldüğü için bu ad verilmiştir.

ÇARK ATMA (چرخ آتمه) [*Sof.*] Sema' sırasında «direk» adı verilen sol ayağa dayanılarak «çark» denilen sağ ayakla dönme hakkında, Mevlevilerce kullanılır bir tâbirdir. Çark atmak; sağ ayağı bulunduğu yerden alarak - sağdan sola dönmek suretiyle - yerden kaldırmaksızın soldan sağa doğru eski vaziyeti almakla hâsıl olurdu.

ÇÂR KÛŞE (چارکوشه) [*San.*] Harabolmuş kitap kaplarının dört köşesine geçirilen meşin ekler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalın ve ağır kitap ve defterlerin köşelerine eskiden olduğu gibi şimdi de meşin, hattâ demir konulur.

ÇARMIK (چارمیخ) [*San.*] Haç şeklinde yapılan darağâcı'na verilen addır. Farsça çarmıh'tan bozmadır.

§ [*Bah.*] Ana direkleri ve gabya çubuklarını yandan tutan kalın halatlara da bu ad verilir. Ana direklerininki kapanesinden palasertelere gabya çubuklarınınkiler kapalesinden çanaklığın her iki tarafına alınıp biribirinden ana çarmık, gabya çarmığı diye ayırdedilir.

§ [*Mim.*] Boyundurukların altına ve üstüne salip şeklinde olarak biribirine çapraz vaz'olunarak mıhlanan küçük çelik payandalara verilen addır. Bugün buna «kuşaklama» denilmektedir.

ÇARMIKLAR (چارمیخلر) [*Bah.*] Herhangi bir direği yanlarından tutmak üzere o direğin kaidesinden alt başı hizalarına kadar gelen halatlara verilen addır.

ÇARPARA (چارپاره) [*Mus.*] Oyun sırasında parmaklara takılan raks (oyun) aletine verilen addır. Dört parçadan yapıldığı için bu adı almıştır. Halk dilinde «çalpara» denir.

Elde çarparesi eyler çık çık
Der imiş cân-i raktbe gel çık
Enderani Fâzıl

İstemezdim çıkayım üstüne çengi güzelin;
Destindeki çarparesi çık çık diye ibrametti.
Lâ

ÇARPMA (چارپمه) [*San.*] Vurarak takma gibi yapılmış kabartmalı gümüş eşya hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇARŞAF (چارشاف = چارشف) [*Kıy.*] Müslüman kadınların eskiden tesettür (erkeklerden saklanma) maksadiyle giydikleri üstlüğün adı idi. Buna «car» da denilirdi. Eskiden Müslüman kadınları ferace giyerlerken Arabistan'a giden ailelerin Arap kadınlarının giydikleri «torba», «dolma» diye adlandırılan çarşafları Tanzimat sıralarında İstanbula getirmeleri bu örtünün İstanbul'da ve taşralarda da taammümüne sebeb olmuştur. Suriye'nin Hıristiyan ve Yahudi ve Rumeli'nin bazı yerlerinde Hıristiyan kadınları da sokağa çıkarlarken giyerlerdi.

Çarşaf, Farsça çarşeb'den bozmadır. Çarşeb'in aslı da gece örtüsü mânasına gelen çaderşeb'dir. Yatak ve yorganda hâlâ kullanılan bez örtünün adı da bundan gelir.

Çarşaf ilk zamanlarda şimdiki yatak çarşafları gibi tek bir parçadan ibaretti. Önden kavuşturulup ayaklardan bele kadar yerinden bükülerek sağdan sola, soldan sağa beldeki kemerin arasına sokulur, arkdan ortanın üst kenarı ile peçenin üstüne gelmek üzere baş örtülür, şakaklardan iğnelenir, aynı kenarın baştan aşağı sarkan iki ucu üstüste kapanıp içinden tutulurdu. İstanbul'lular ilk zamanlarda siyah kıl peçe yerine yüzlerine dallı yemeni örterlerdi.

Çarşaflar sonraları incelmiş, vücudun hatlarını gösterecek hale gelmişti. Çarşaflar ipekli, yünlü kumaşlardan yapıldığı gibi muhtelif renkleri de olurdu. Fakat en ziyade kullanılan renk siyahtı. Çarşaf bazı yerlerde hâlâ kullanılır.

Değerli muharrir Mehmet İzzet Bey, çarşaf için (Rehber-i Umur-u Beytiyye, cilt 3, sahife 110-111) şu tafsilâtı veriyor: «Türkçede alelıtlak örtüye tâbir olunur. Başlıca iki nev'i mâruf olup biri nisvan-ı İslâmın beray-i tesettür sokakta vücutlarını setr ve ihata eyledikleri puşide-i malûmedir ki sıa-i hal ve kudrete göre tafta, saten dö Lyon, saten düşes, lâhuraki, vigoni, şayak, alpak misillû ipekli, yünlü ve pamuk kumaşlardan ölçü üzerine biçilerek arzuya ve mevsiminde cari modaya tevfikan eşkâl-i mütenevvia ve tarz-ı mütenevvide yapılır.

«Çarşaflar ekseriyet üzere şimdiki halde kloş, fişekli, harmanlı, volanlı, bastalı, arnuvo biçimlerinde ve boya ve biçim ve resmine göre 12, 13,1/3, 14,1/4, 16 arşından imal olunmaktadır.

«Mamafih, Bağdat ve Suriye cihetlerinde suret-i mahsusada tezgâhta dokunmuş hazır cinsleri de vardır. Yeldirme ve maşlah denilen puşideler dahi yaz mevsimlerinde çarşaf makamında kullanılmakta ise de şekil ve kıtaca farkları vardır.

«Giyime, kumaşa hevesli olmıyan babayani halliler çarşaflarını, Şam'da, Hama'da, Bağdat'-

ta, el tezgâhlarından çıkma kumaşlardan yaparlar veya biçilmiş olarak hazır gelenlerini alırlar; kimi de şimdilerde «millî» dediğimiz Trabzon'kârilerini, yani üstü altı bol, belden büzme, torba şeklindekileri örtünürlerdi.

«Tazelerin ağırbaşlıları, yine siyah, lâcivert, mor, güvez, neftî; Avrupa mamulâtı saten dö Lyon, saten düşes, saten lüks, tafta, krep dö şin gibi ipeklilere rağbet ederlerdi. Fazla alâyişe düşkün, hoppa, fırıldak tazelerde de göze çarpıcı renkler: Saksonya mavisi, türkuvaz, tirşe, yeşim, camgöbeği, erguvanî, yavruağzı, leylâkî, bej...

«Peçeler kalınlı ineli. Gitgide vualleri, ajurluları, nakışlıları çıktı. 1900 den önce «gugurukı» tâbir edilen tepe topuzu, o tavsayınca arka topuzu moda oldu. Topuzun üstünden pelerinin yukarısı iki yana dikili çifte kordelâ ile başa bağlanır, altına peçe sokularak şakaklardan enseden iğnelenirdi. Saçlar gür değilse arasına bir eski çorap tıkılır, alın bombesinin içine ipincecik telden örülmüş, sosise benziyen yumak konurdu.

«Meşrutiyetten sonra şık hanımlar üstüste birkaç peçe bulundurmaya başladılar. İster hepsini indirir, isterse ötekileri kaldırıp yalnız birini bırakırdı. Pelerine «belerin» derlerdi. İlk zamanlar belden aşağıya kadar inerdi. 1905, 1906 dan sonra kısaldıkça kısaldı; ellere, kol bileklerine, dirseklere kadar vardı.

«Çarşafın etekleri harmanlı (harmaniye gibi geniş), fişekli (çubuklu çubuklu) kloş, yarım kloş, volanlı, bastalı, arnuvo, kokiyajlı olurdu. Şimdiki rop etekleri gibi dizden biraz aşağıya, hattâ yukarıya kalkıklarına benzer, yerlere kadar uzanır, iskarpinin burnu ancak görünür, neden sonra ayakların aşık kemiğine kadar kısaldılar. Fazlasına «mahalle karılarıvarî» denirdi.

«Bir aralık etekleri, bugünkü ekstra forlar makamında, fırça şeritle çevrelemek mûtad edilmiş. Sokak dönüşlerinde mikrop yuvası olup çıkıyor diye halayıklara, ahretliklere, taşlıklarda, sofalarda süpürtülmüştü.

«Bir çarşafa vücuda göre, 12, 13,5, 14,5 endaze kumaş gitmede; volanlı, bastalı, kokiyajlılarına 18 endazeden azı yetmez.

«Düz ve sade tarzını eli dikişe yatkın hanımlar kendileri dikip başarır, beceremiyenler modistralara diktirir. Pek kibarlar ise karşının yüksek terzilerine, Galatasaray karşısındaki Madam Efijeni'ye, Galatasaray apartmanının zemin katındaki Spigel'e vesaireye ısmarlarlar.

«Çarşaflık ipeklinin her türlüsü Beyoğlu, Bahçekapısı, Sultanhamamı mağazalarında satılırdı. Au Lion, Dron, Kalivrosi, İpekçi Kâni'nin Hüsn-ü İntihap ticarethanesi, Emin Yahya biraderler, Orozdibak müşterilerden taşar, fakat çok kimse de en âlâsı, dayanıklısı Ermeni Nişan bilmem ne yanda' Şimdiki Birinci Vakıf Hanının karşı köşesine raslıyan dükkânına seğirten seğirtene.

«Meşrutiyetin ilk yılında Tring ve İştayn hazır esvapçı mağazalarına mukavva kutular içinde Viyana metaı, cicili bicili motiflerle bezenmiş, hazır çarşaflar geldiydi. Bedene göre boy boyu, çeşit çeşidi vardı. Hiç unutmam fiyatları da üç, üç buçuk, beş sarı lira.

«Şatafatlarına diyecek yok. Gelgelelim kumaşı, harçları horoz işi. Tanıdıklardan bazıları görür görmez, mal bulmuş mağribi'ye dönerek hemen almış, hafta geçmeden her tarafları akarak ıvır zıvırları da alaz tarazlaşmış, aldıklarına bin peşiman olup parçalarından sedir yastıkları çamaşır şaseleri, lâmba abajurları yapmışlardı.

«Birinci Dünya Savaşı sıralarında, yazın sarma çarşaflar moda oldu. Bunlara «altı arşınlık» adı da verilirdi. Biçmek, dikmek, modistra filân lâzım değildi. Beğendiğin toptan altı arşın kestir, baştan aşağı sarılıp toplu iğnelerle iğnele, tamam.

«Kışın da pelerinin altında dra tayyör, boyunda boa, ellerde kürk manşon, ayaklarda 18 düğmeli botlar alıp yürüdü.»

Çarşafın İstanbul'da büsbütün âdet olusunun 1305 (1889) senesine rastladığını söyliyen eski âdetlerimizin bilginlerinden Sermed Muhtar Alus (Aylık Ansiklopedi, sayı 36) sebep olarak şu tafsilâtı veriyor: «İncecik papazî yaşmakların altından saçların, gerdanın, göğsün; aralığından kâhküllerin, zülüflerin, kaşlarla gözlerin, tabak gibi görünmesi, renk renk canfes feracelerin caddelerde, mesirelerde erkeklerin taşkınlıklarına vesile olması yüzünden bu kıyafet bir müddettir mimlenmişken, dediğim yıl sunturlu bir vaka patlak veriyor: aylardan ramazan, mevsim bahar, Şehzade Camisi mukabele, vaız dinlemeye üşüşen hanımlarla dopdolu. Akşama doğru kafile kafile dağılırlarken, billûr yaşmaklı, filizî feraceli, gelinlik bir civan, annesi ve teyzesiyle beraber avlunun kapısından çıkmış; Süleymaniye'ye sapan Taştekne'lerdeki evlerine gidecekler. Oldukça da muteber kişiler. O iki hatun, dördüncü ordu tahkim-i hudut ve Anadolu istihkâmat ve inşaatı komisyonu reisi Mirliva M. Paşanın baldızı, taze de büyüğünün kızı.

«Üç dört külhanbeyi kızcağıza musallat oluyor, peşine takılıp söz atış möz atış, sokulup çimdik mimdik derken, kadınlar çıkışmaya

başlayınca uçarılar işi azıtıyorlar. Billûr yaşmağı, filizî feraceyi paramparça ediyorlar. Feryat ve figanı duyan polisler yetişiyor, yakalanan herifler haydi karakola. Etraf mahşer, civan korkudan baygın.

«Hafiyenin biri derhal Yıldız'a jurnal dayamış. Hâdiseyi duyan Sultan Hamit derhal iradeyi basıp yaşmak feraceyi yasak etmiş.

«Bu yasak umuma mahsustur. Saray takımı, sultanlar, kadın efendiler, hazinedarlar, saraylılar; kalburun üstüne gelen rical haremleri, faraza sultan kaynanaları, görümceleri bayram, Hırkaişerif alaylarında; Kâğıthane gezintilerinde yine o kılığa girerek lândonlara, kupalara kurulup, piyasalara katılırlardı.

«Kadınneler, hanım nineler, çarşafla peçeyi «bid'at» saydıklarından pek yadırgamışlar, bunları örtünmemek için haftalarca, aylarca kapı dışarı çıkmamış, yavaş yavaş ısınıp alışmışlardır.»

Yine sayın bilgin çarşafların nevileriyle bunların giyiliş tarzları hakkında aşağıdaki kıymetli malûmatı vermektedir:

«Yaşlı harcı çarşaf lâhur şalını andırışlı lâhurakiden: Peru dağ keçisinin tüyünden dokunma vigony'den şayak, alpaka gibi yünlü kumaşlardan yapılırdı. Siyah, fare tüyü, barudî, limon küfü, nohudî renktekilerden şaşılmazdı. Peçeleri siyah, hasır orgüsü gibi tokça dokunmuştu. İhtiyarlar yüz kapamaya, peçe indirmeye lüzum görmez, yahut da Amerikan bezine yakın kalın patiskayı başörtüsü gibi aşağı sarkıtırlardı.

«Yeni yeni türediği zamanlar, bir vakitki malakof fistanlar, feraceler misilli, arka kümbetli dursun diye çarşaf eteğinin altına «turnür» denilen ufak yastıklar takılır, iki ucundan kaytanlarla bağlanırmış. Hafif yapılılara, hele değnek gibi upuzunlara biçilmiş kaftan. Bu usul sonra barit olmuş.

«Etsiz butsuzlar bellerine kat kat yünlüler sarar, göğüslerine dolap beygirinin gözlüğünü andıran pamuktan göğüslükler dolar, ya da iç yeleklerine bezler tıkıştırırlardı.

«Sıcak havalarda tiril tiril elbiseleri, mülâyimlerinde mevsimlik tayyörleri, kar yağarken bile mantoları, kürkleri kimsede arama. Sırtlarında bir gardropluk eşya.

«Kışsa yarım kollu, önü sağlı sollu kabâ'rık, yün fanilâ; mermerşahiden yakası pamukaki ile sarma işlemeli, dekolte gömlek; göğsü gerecek, sık düğmeli yelek; sıra sıra balenalı, kazık gibi korsa, blûz; kadife, karakül, yahut astragandan kısacık bolero, kalın yünlüden, ekseriya evde örülmüşünden iç etekliği.

«Yazsa fildikos, kolsuz kaşkorse; gene gömlek, yelek, korse, blûz; keten etekliik; misafirliğe gidilecek de çarşaf çıkarılacaksa blûzun yerine rop.

«Erbain, berdelâcuz, mart dokuzu ayazları hüküm sürse de manto, kürk katiyen giyilmez, pelerinin altına da alınamaz, denemeye kalkışanlar tefe konur, âdab-ı İslâmiyyeye de mugayir görülürdü. Soğuktan tir tir titrememek için hırkalar üstüste sırta geçirilir, o yükle kıpırdanamaz hale gelinirdi.

«Zamanla üstbaş hafifledi. Vücuttaki eşyaların birçoğu atıldı. Birmandan kombinezonlar revaç buldu, çarşaflar daraltıldı. Artık yaşlı kadınlarda tazelere ne atıp tutma: «Çıldırdınız mı ayol deli Zilba'lar... bu ne sereserpelik, bandiyse tiyatoracı Peruz, küçük Eleni gibi göğüs bağır fora, caddeye fırlıyacaksınız. Edep, hayâ cihetini de bırakalım, hava bu, bir kararda durur mu? Kaşla göz arasında poyraz sertleşiverir, ciğerinize işledi mi zatürrle hazırdır. Son peşimanlık fayda etmez» ardından şu yolda söylenirler: «Gençsiniz, kanınız kaynıyor. Beyoğlu'nun madamalarından, kokanalarından örnek almağa kalkışıyorsunuz ama onların naturası başka, taş gibi sağlam karılar; küçükten beri öyle alışmışlar. Karda kıyamette bile gece yarılarına kadar sokaklarda fing atıyorlar.

«Doğrusu lâzımsa, çarşaf hanımlara pek yaraşırdı. Hele sonrakiler ne zarifti, ömürdü. Sahibine bambaşka bir güzellik, cazibe, halâvet verirdi. O vual peçe, yüzü birkaç misli güzelleştirir; kalıncası karayağızları, çillileri, hattâ çiçekbozuklarını bir içim su edip çıkarır, erkekler, ağzı açık, iç çeke çeke bakarlardı.»

ÇARŞAFA BÜRÜNMEK (چارشافه بورونمك) [*Kıy.*] Çarşaf giymek yerinde kullanılır bir tâbirdir. İlk zamanlardaki çarşaflar şimdiki yatak çarşafları gibi tek parçadan ibaret olduğu, giyilmeyip bürünüldüğü için bu tâbir kullanılmıştır.

ÇARŞAFA GİRMEK (چارشافه كيرمك) [*Kıy.*] Genç kızların çarşaf adı verilen örtü ile örtünmeğe başladıklarını belirten bir tâbirdir. Filânın kızı çarşafa girdi denilir, bununla çarşaf giymeğe başladığı anlaşılırdı.

Kızlar, 12-13 yaşından itibaren çarşaf giymeğe başlarlardı.

ÇARŞAMBA DAİRESİ (چهارشنبه دائرەسی) [*Mim.*] Ağakapısı'ndaki dairelerden birinin adı idi. Yazlık ve kışlık olmak üzere iki kısımdı. Kışlık dairede ocaklı odalar; camekân dairesi, hazine odası, kahve odası, hademe odaları ve geniş bir sofa ile yanında bir de hamam vardı.

ÇARŞAMBA KARISI (چهارشنبه قاریسی) [*Hal.*] Saçı başı dağınık, pejmürde kıyafetli kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mecaz yoliyle cadı, sihirbaz mânasına da gelirdi.

ÇARŞI (چارشو) [*Hal.*] Üstü kapalı pazarlara verilen isimdir. Farsça dört taraf demek olan çarsu'dan bozmadır. Çarsu; «Bürhan-ı Kaatı'» da «dört köşeli meseneye denen ve dört pazardna münşaab olan mevzia dahi denir. Haliya çarşu tâbiri çarsu musahhafi (yanlışlıkla değiştirilmiş) dir, terakkub ve intizardan kinaye olur. Dört tarafa müterabbıs ve nigeran olmak itibariyle» suretinde izah olunmuştur. Osman Ergin (İslâm Ansiklopedisi, Çarşı Maddesi) şu izahatı veriyor: «Fars dilinde üstü kapalı alımsatım yerlerine bazar denildiği ve bu tâbir garp dillerine de geçmiş bulunduğu halde bu kelime sonraları bırakılarak, yerine çarşı tâbiri kaim olmuştur. Bu cins çarşıların güzel bir örneği olan İstanbul'daki büyük çarşının iptidada bez satılmak için yapılmış olan bedestan binasının bir çarşı manzumesinin ortasında oluşu, bunun dört tarafa açılıp kapılarının bulunuşu ve dört kapının açıldığı taraflarda bez ve her türlü giyim eşyası ile birçok dükkânların sıralanması, «bedestanın dört tarafındaki dükkânlar» mânasına olarak, çarşu tâbirinin ortaya çıkmasına sebebolsa gerektir. Fatih'in Arapça Vakfiyesinde çarşı tâbiri yerine el-cevanib-ülerbaa, ve diğer bir vakfiyesinde de havalay tâbirleri kullanılır ki, her ikisi de çarşının tam karşılığından başka bir şey değildir. Şarkta çarşılar ile bedestanların bu biçimde yapılması, bütün giyim ve süs eşyasının bir yerde bulunup satılması içindir. İstanbul'un Bizanslılardan kalma eski bedestan binasının (bezciler çarşısı) dört tarafına bezciler, serpuşçular, terziler vesaire dükkânlarının böylece sıralanmış ve yerleşmiş olmaları, bu kanaati kuvvetlendiren delillerdir.»

Anadolu ve Rumeli'nin bilhassa yolları ve transit merkezleri üzerinde bulunan belli başlı büyük şehirlerinde de bedestanlar ve kapalı çarşılar vardı.

ÇARŞI AĞASI (چارشو آغاسی) [*İda.*] Çarşı muhafızı yerinde kullanılır bir tâbirdi.r

ÇARŞI TUĞLASI (چارشو طوغلهسی) [*Mim.*] Dılıları altı parmak olan geniş tuğlaya verilen addır.

ÇARTA (چاوطا) [*Mus.*] Telli sazlardan birinin adiydi. Buna «çartar» da denilirdi. Çarta, esasen çartar'ın muhaffefidir. Dört telli, perdeli bir sazdı.

«Bürhan-ı Kaatı» da «çarta, dört telli tanbur ve kemançedir» deniliyor.

Bu çalgıyı çalanlara «çartayan» ismi verilirdi. Evliya Çelebi (c. 1, s. 637) «diyar-ı Acem'de, Kemal Haydar Şeyh Safi'nin talimiyle icadedilmiştir» diyor.

ÇÂR TEKBİR (چار تکبیر) [*Sof.*] Dört tekbir demek olan bu tâbir, cenaze namazına işaretti. Tasavvufta her şeyden tecerrüt mânasını ifade ederdi. Hafız «Ben aşk çeşmesinden abdest alınca bütün mevcudatın cenaze namazını kıldım» mânasını ifade eden:

Men heman-dem ki vuzu' sahtem ez çeşme-i aşk
Çâr tekbir zedem ber heme her çiz ki hest

beytinde bunu kullanmıştır.

ÇARUBÎ (چاروبی) [*Vak.*] Hayır müesseselerindeki süpürgeciler, hizmetkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çarup; Farsça süpürge demektir.

ÇARUPKEŞ (چاروبکش) [*Sof.*] Tekke şeyhleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇASAR (چاسار) [*İda.*] Almanya İmparatoru unvanını haiz olan Nemse hükümdarları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Rus imparatorlarının unvanı olan «Çar» gibi bu da Kayser mânasına gelen çezardan bozmadır.

ÇAŞNİGİR (چاشنکیر) [*Sar., Ask.*] Sofra hizmetlerini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir kısmı padişahın şahsına mahsus pişecek yemeklerin levazımını hazırlarlar, bir kısmı da saray mutfağında pişen yemeklerin tevziinde hizmet ederlerdi. Bunlara «zevvakîni-hassa» da denilirdi. Başları «çaşnigir başı», «ser zevvakîn-i hassa» unvanlarını taşırlardı. Divan-ı hümayunun toplantı günlerinde çaşnigir başı, çaşnigirlerin önlerine düşüp yemeklerin tevziine bakardı. Has odaya verilecek yemekte de çaşnigir başı önde bulunduğu halde çaşnigirler yemek sahanlarını getirirlerdi. Sadrazamla vezirlerin sofrasını çaşnigirler kurar, hizmetini mehterlerle birlikte görürlerdi. Bunun için divan günleri başlarına mücevveze ve çatma üst elbisesi giyerek matbah-ı âmire tarafında oturup vakti gelince vezirlere yemek verirlerdi. Yalnız bayramlarda arkalarındaki çatmaları çıkarıp orta kuşağiyle hizmet ederlerdi. Sebebi de yemek veren çaşnigirlere bayram günlerinde yemekten sonra birer kaftan giydirilmesinin âdet olması idi.

Çaşnigirliğe, has oda ile hazine ve kiler odalarında hizmet eden iç oğlanlarından çıkarılırdı. Sayıları zamanla değişmiştir. Bir zaman kırk iken sonraları 117 ye kadar yükselmişti.

18 inci asrın son yarısında 50 kadar ihtiyar çaşnigirlere bölük ağalığı verilirdi.

Çaşnigirlerin derecelerine göre yevmiyeleri vardı. 17 nci asır ortalarında yevmiyeleri kırk akça idi. Yevmiyelerini küçük ruznamçe'den alırlardı. İki senede bir lâciverdî kuşak ve pamuklu kaftan bedeli verilirdi. Mirî salhanelerde kesilen hayvanların döşünün bir aylığı matbah-ı âmire ustalarına, bir aylığı matbah-ı âmire şakirtlerine, bir aylığı da çaşnigirlere verilir, onlar tarafından satılarak paraları aralarında taksim olunurdu.

Çaşnigirler bazan büyük işlere taallûk etmiyen hükümdar emirlerini valilere götürürlerdi.

Cülûs ve bayram günlerinde çaşnigirlerin el öpmeleri kanundu. Teşrifatta ulûfeli müteferrikalardan sonra timar müteferrikalarından evvel gelirlerdi.

ÇAŞNİGİRBAŞI (چاشنكير باشى) [*Sar.*] Sofra hizmetlerini gören çaşnigirlerin başına verilen addır. «Serzevvakîn i hassa» da denilirdi. Sofracıbaşı demektir. Eski Türk hükümdarlarında bu vazifeyi görenlere (emîr-i çaşnigir) unvanı verilirdi. Hükümdar yemek yemeden evvel yiyeceği yemekten tatmak çaşnigirbaşının vazifesi idi, Bu da yemeğin lezzetine bakmaktan ziyade zehir katılıp katılmadığını anlamak ve hükümdarın zehirlenmemesini temin etmek için yapılırdı. Bunun için çaşnigirbaşı sarayın emniyetli adamlarından birisi idi. Padişahlar sefere çıktıklarında diğer saray müstahdemlsri gibi bu da maiyyette bulunur ve harbe iştirak ederdi.

Çaşnigirbaşılığın ve alelûmum çaşnigirliğin ihdası tarihine dair Osmanlı tarihlerinde bir malûmat yoktur. Bununla beraber Fâtih Kanunnamesinde yazılı olduğuna bakılır ve Osmanlılarda ilk saray Yıldırım zamanında tesis olunduğu nazar-ı itibara alınırsa, diğer birçok teşkilât gibi bunun da Yıldırım Beyazıt zamanında ihdas edildiğine hükmolunabilir.

Fâtih Kanunnamesi (s. 11) çaşnigirbaşının teşrifatça olan mevkiini şöyle tâyin etmektedir:

«Ağalardan yeniçeri ağası sair ağaların büyüğüdür. Baş yeniçeri ağası, anın altına mîr-i âlem, anın altına kapıcıbaşı, anın altına mirahur, mirahur altına çakırcıbaşı, anın altına çaşnigirbaşı oturur.»

Divan-ı hümayunun toplantı gününde çaşnigirbaşı çaşnigirlerin önüne düşüp yemek tevziine bakardı. Has odaya verilen yemekde de çaşnigirbaşı önde bulunduğu halde çaşnigirler yemek sahanlarını getirirlerdi. Alay günlerinde padişah ata binerken çaşnigirbaşı koltuğuna girip ata bindirirdi.

ÇAŞNİĞİR USTA (چاشنكير اوسته) [*Sar.*] Osmanlı sarayında çaşnigirlik vazifesine memur olan kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇAŞNİ TUTMAK (چاشنى طوتمق) [*İda.*] Vaktiyle belediye tarafından ekmeğin cinsinin tesbiti için yapılan deneme hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan çaşni lezzet, tad demektir. Çaşni dilimizde çeşni suretinde kullanılmaktadır.

Aşka düştün bana derken gam u mihnet ne imiş,
Sen de gör çâşni-i câm-ı muhabbet ne imiş?
Nâbi

ÇAŞUT (چاشوت) [*Hal.*] Halk tarafından casus yerine kullanılır bir tâbirdir. Çaşutlamak; tecessüs etmek, ihbar etmek demektir.

ÇATAL (چتال) [*Bah.*] Yarım serenleri veya bombayı iğneye birleştirip sabit kılmak için seren veya bombanın prova tarafına gelen nihayetinde iki koç boynuzundan hâsıl olan yarım daire şeklindeki çatalın adıdır.

§ [*Ask.*] Silâhın icadından evvel Osmanlı ordusunda kullanılan harb aletlerinden biridir. Biribirine muvazi ve gayetle sivri iki demir uçdan mürekkebolup bu demirin harice gelen yüzlerinde ve ikişer mahallerinde biri büyük ve diğeri küçük hilâl biçiminde yırtmaya mahsus ilâveleri vardı.

ÇATAL ARZ (چتال عرض) [*İda.*] Bir makamdan vukubulan biribirini tutmaz arzlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde, mecaz yolu ile, müşevveş ve karışık işe (çatal iş) denir.

ÇATAL BAYRAK (چتال بايراق) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı bölük ve ortalarının bayraklarından birinin adı idi. Yarısı kırmızı, yarısı sarı olan bu bayrak şeklinden dolayı bu ismi almıştı.

ÇATALCA (چتالجه) [*Coğ.*] Tesalya'da Tırhala'ya bağlı Çatalca maa Dömeke kazasının merkezi olan kasabanın adı idi. Eskiden Fersala ismiyle meşhurdu.

ÇATAL İLÂM (چتال اعلام) [*Huk.*] Bir Mahkemeden sâdır olan ve biribirini nakzeden ilâmlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇATAL KALAFAT (چتال قلفات) [*Kıy.*] Yeniçeri ağası ile topçu ve asesbaşıların giydikleri başlığın adı idi. Biçimi kalafatın aynı olup yalnız üzerine sarılan tülbendin öne gelen tarafı

çatal şeklinde idi. Bu adın verilmesi de ondan dolayı idi. Yeniçeri ağasının giydiği çatal kalafatın rengi kırmızı, topçubaşı ile asesbaşının giydiği çatal kalafatın rengi ise yeşildi.

ÇATAL SAKAL (چتال صقال) [*Kıy.*] Yüzün iki tarafındaki kıllar bırakılmak ve çenedekiler kesilmek suretiyle salıverilen sakal hakkında kullanılır bir tâbirdir. İki taraftan uzamış kıllar çatala benzediği için bu ismi almıştır. Bu türlü sakal ecnebilere mahsustu. Sakalın kesiliş tarzına göre şu isimler verilirdi: Çember, müzellef, top, tahta, kaba, didon, sivri, ördek.

ÇATAL TIRNAK (چتال طرناق) [*Mal.*] Resim itasiyle mükellef tutulan ehlî hayvanların ayrıldığı iki kısımdan biridir. Diğer kısmına «bütün tırnak» denilirdi. Çatal tırnak denilen hayvanlar etinden, yün, kıl, süt ve derilerinden intifa olunan her cins koyun, keçi, öküz, inek, manda ve bunların yavrularıydı. Canavar da bu zümrede dâhildir.

ÇATKI (چاتقی) [*Kıy.*] Kadınların başlarına örttükleri yemeniye verilen addır. Buna «çatma» da denirdi.

ÇATMA (چاتما) [*Kum.*] Vaktiyle yapılan bir nevi Türk kumaşının adiydi. Sade, kılabdanlı ve başka türlü nevileri vardı. Elbiseler, örtüler, yastık yüzleri yapılırdı.

Üsküdar, Bilecik ve Bursa'da pek güzelleri yapılırdı. Üsküdar'da yüzlerce tezgâh çatma dokur, bu yüzden birçok insanlar geçinirdi. Avrupa eşyası girmeye başladıktan sonra bu sanat ölmüştür, Avrupalılar ötede beride kalan parçalarını satın almışlar, memleketlerindeki müzelerine koymuşlardır.

Topkapı Sarayı Müzesinde nefis Türk çatmalarından birçok elbiseler vardır. Çatma yapanlara «çatmacı» denilirdi.

Arşivdeki bir vesikada Bursa çatmalarının 14 endaze uzunluğunda, $1^1/_4$ endaze genişliğinde, yastıklıkların da 2 endaze uzunluğunda ve $1^1/_4$ endaze eninde olduğu yazılıdır.

«Sanat Ansiklopedisi»nde (sahife 380) bunun için şu izahat vardır: (Dok.) Üsküdarda, Bilecikte ve Bursada ipekle dokunan kabartma çiçekli kadife kumaş ki çoğu lâle üslûbundadır. Bunların Üçüncü Ahmet ve damat İbrahim Paşa zamanında dokunanlarına Ahmediyye denir. Dokundukları yere göre Üsküdar çatması, Bilecik çatması veya Bursa çatması, Aydos çatması isimleri verilir. Umumiyetle çatma kumaşların boyları 14 zira ve enleri $1^1/_4$ endaze olarak dokunur. Yastıklık çatmaların uzunluğu 2 ve enleri $1^1/_4$ dür. Türk dokumacılık eserlerinin pek mühim bir kısmını teşkil eden bu kumaşlar artık müzelik olmuştur.

«Türk-İslâm Müzesi»nde 540 No. da kayıtlı bir çatma için şu izahat vardır: «(Kadife kumaş çatma) «İşkodra» giranbeha ve kıymetdardır. Minder yahut şilte yüzüdür. Zemini krem, nakışlar büyük armalı, kırmızı renklidir.»

Yine Müzenin 460 No. sındaki çatma için «yelpazeli» tâbiri kullanılmıştır.

Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü değerli müdekkik Tahsin Öz kıymetli eserinde (Türk Kumaş ve Kadifeleri, Fasikül: 1, İstanbul, 1946, Millî Eğitim Basımevi) çatma'nın şu nevileri yazılıdır: Çatma-i Bursa, çatma-i Bursa-i müzehhep, çatma-i İstanbul, çatma-i kadife-i pelengi, çatma-i müzehhep.

ÇAVAR (چاوار) [*Ok.*] Okun düz gitmeyip sağa ve sola kaçması ve sapması haline denilirdi. Çavmak mastarından meydana gelmiştir.

ÇAVUŞ (چاوش) [*İda.*] Muhtelif işlerde kullanılmış olan memurlardan birinin adiydi. Bunlara «çavuşan-ı erkân-ı âlî» de denilirdi.

Çavuşluk, Osmanlı Devletinde çok eski bir vazifedir. Çavuşluk, Bizanslılar ve Selçuklularda da vardı. Osmanlıların evailinde elçilik, siyasi muhabereler bunlar vasıtasiyle icra kılındığı gibi, idare ve tefahhus ve memleket ahvalinin tetkikine dahi bunlar memur edilirdi. Muahharen bu hizmetlerin bazısı kapıcıbaşılara intikal etmiş ve sefaret gibi hususat dahi diğer memurlara tevdi olunmaya başlamıştır. Çavuşların son zamanlarda vazifeleri Divan-ı Hümayunda hizmet etmek, padişahlar şehri dolaşmaya çıktıkları zaman topuzlarını omuzlarına koyup alay önünce yürümek ve sefer-i padişahi vukuunda başlarına teller takıp otağ-ı hümayun önünde nöbet çalınırken el kavuşturup durmak gibi hususattan ibaret kalmıştı.

Atâ (c. 1, s. 169) Orhan Gazi zamanında «muhaberat ve müraselât ve sefaret ve idare-i memleket ve tahkikat ve tecessüsat ve tefehhusat-ı ahval-i memalik ve büldan için bazı mahallere gönderilmek üzere» ihdas edildiğini kaydettikten sonra bilâhara bu vazifelerin tekessür ve ehemmiyet peyda etmesine binaen icab-ı hal ve maslahata göre diğer unvanlarla memuriyet teşkil edildiğinden çavuşların vazifeleri sarayda «müezzinlik ve musikihanlık ve mehterlik ve mevaki-i resmiyede alkış hizmetleri ve saltanat mahallerinde emir buyrulan mesalihi rüyet etmek» gibi fâli derecede işlere inhisar» ettiğini beyan eylemektedir.

«Kuruluşundan on beşinci asrın yarısına kadar Osmanlı imparatorluğu teşkilâtı» nı tetkik etmiş olan İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Türk Tarihinin Ana Hatları) eserinin müsveddesi (seri 11. No. 22) çavuşluğu Yıldırım Beyazıt'a kadar çıkarıyor:

«Osmanlı'larda çavuş teşkilâtının ne zaman başladığı kestirilemezse de on dördüncü asrın sonlarında muasır hükümetlerde bu teşkilâtın bulunması ve İkinci Murat namına yazılan Âlî'nin Selçuknamesinde çavuştan bahsedilmiş olması, çavuş teşkilâtının belki de saltanat ve teşrifat hususlarında eslâfından ileri giden Yıldırım Beyazıt devrinde ihdas edilmiş olduğunu hatırlatır.»

Fâtih Kanunnamesinde (s. 19) teşrifatça mevkileri timar müteferrikalarından sonra geliyordu:

«Ulûfeli müteferrika çaşnigirlerden mukaddemdir. Çaşnigirlerden sonra timar müteferrikasıdır. Anlardan aşağı çavuşlardır.»

Yine aynı Kanunnameye nazaran (s. 19) çavuşlarla kâtipler mertebece müsaviydiler. Takaddüm için kıdeme bakılırdı.

«Çavuşlarla kâtipler hangisi eski ise ona itibar olunur.»

Yine Fatih Kanunnamesine nazaran (s. 19) çavuşların timarları serbes timardı: «Çavuş ve kâtip timarı serbestir.»

Aynı Kanunname (s. 21) çavuşların oğullarına da timar hakkını bahşediyor: «Çavuş oğullarına on bin akça timar vereler.»

Çavuşluk, defterdarların arziyle icra olunurdu. Fatih Kanunnamesinde (s. 22) buna dair şu sarahat mevcuttur:

«Defterdarlarım hizmet eden kimesnelere yollarına göre çavuşluk ve sipahlık ve kâtiplik herkesin istihkakına göre arz etmeye memur olsun.»

Muayedelerde çavuşlar, padişahların ellerini öpmek şerefine mazhardılar. Fâtih Kanunnamesinde (s. 25) bunun için şöyle deniliyor:

«Çavuşlar el öpmek kanunumdur.»

Yine aynı Kanunname (s. 29) çavuşlara verilecek ulûfeyi tâyin etmişti: «Çavuş başına günde altmış akça ulûfe verilsin.»

Fatih Kanunnamesinde (s. 31) çavuşlara yazılacak elkap bile gösterilmiştir: «Kudvet-ülemasil vel-akran yazıla.»

«Risale-i vazitehâran ve meratib-i bendegân-ı âl-i Osman» da Birinci Sultan Ahmet zamanında dergâh-ı âlî çavuşları üç yüz yirmi dört neferdi. Yevmiyeleri 8802 akça hesabiyle senelik 3168720 akçaydı.

Son zamanlarda sarayın bostancı ve saîr ocaklarından alınırlardı. Eski ehemmiyetlerini kaybettikleri için alel'ıtlak altmışar akça olan ulûfeleri de sonraları altmış, kırk ve otuz akça olmak üzere üç dereceye ayrılmıştı.

Çavuşların en büyüklerinin unvanı «çavuşbaşı» idi. «Başçavuş» da denilirdi. Çavuşbaşılık sonraları ikinci çukadarlık mertebesinde bir memuriyet addedilmişti.

Çavuşbaşılarla çavuşların giydikleri elbiseler Atâ Tarihinde (c. 1, s. 170) şu suretle tarif olunmaktadır:

«Başçavuşlar başlarına paşalı tâbir olunur kâtibî kavuk ve arkalarına bol yenlû ağır esteka kaftan giyer ve bellerine sim ve yaldızlı kebirce paftalı kuşak kuşanır, üzerine altın köstekli elmaslı bıçak takarlar ve başçavuştan maada çavuşlar ellerinde gümüş kozaklı ve baş tarafı iki canibe mukavves çevkân tâbir olunur birer değnek ve başçavuş başparesi topuz resminde gümüşten mamûl değnek taşırlar.»

Çavuşlar alelekser ahlâkı mazbut ve ilmen de emsaline nispeten yüksek olanlardan intihabedildikleri için, içlerinden çoğu hane-i hassaya alınırdı. Hane-i hassaya girenlerden hanende olanlar müezzinbaşılığa, oradan imamlığa, imamlıktan da tarik-i ilmîyeye dâhil olarak bittefeyyüz kazaskerliğe kadar çıkanlar olduğu gibi, hane-i hassaya geçmeye kadar beklemeyi arzu etmiyen başçavuşlar has odalılara mahsus fazlaca nanparelerle bekâm ve musahiplik ilâvesiyle nail-i meram olurlardı.

Değerli profesör Fuat Köprülü (İslâm Ansiklopedisi, Çavuş Maddesi) çavuş tâbirini filoloji bakımından tetkik ederken şu kıymetli tafsilâtı veriyor: «F. W. K. Müller, eski Uygur metinlerinde çabış şeklinde tesadüf edilen (Ein Doppibl' aus einem manichaischen Hymnenbuch, mahrnamag, Berlin 1913, s. 11) kelimenin, Osmanlı devrindeki çavuş kelimesinin eski şekli olması ihtimalini ileri sürerken (aynı eser; s. 32), bize göre hiç aldanmamıştı. Aynı ihtimali kabul eden P. Pelliot (Neuf notes sur des Questions d'Asie centrale, T'oung Pao, 1929, XXVI, 237) da Çin kaynaklarında 735 ve 737 yıllarında Çin sarayına, Tu-kiü'ler tarafından, sefir sıfatiyle gönderilen bir adamın taşıdığı çö-pi-şe unvanının da bundan başka bir şey olmadığını söylerken bu kelimenin eksikliğini teyidetmiş oluyurdu. Bu kelimenin Kök Türkler ve Uygur'lardan Osmanlı'lara kadar geçen uzun asırlar arasındaki tarihi hakkında hiçbir bilgileri olmadığı halde her iki âlimin de vardıkları bu netice, şimdi vereceğimiz izahat ile artık tamamiyle katî bir mahiyet alacaktır.

XI. asırda Mahmut Kâşgari'nin çavuş şeklinde yazdığı bu kelime çabış, çavuş'tan başka bir şey değildir; Uygurca çabış kelimesi ile bunun aynı olduğunu katiyetle söyliyebiliriz. J. Németh (Die İnschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós, Bibl. Orient Hungarica, 1932; 11; 56 V. D.) in birçok misaller ile ispat etmiş olduğu gibi Peçenek-Kuman lehçelerinde çaüş şeklini alan bu kelime; Macarcaya girerken, bu dilin umumi kaidelerine göre çöş şeklini almıştır. Yer ismi olarak ilk defa 1093 te ve has isim olarak da 1193 te bu kelimeye tesadüf olunmaktadır (bk. İstvan knyevfa Magyar Nyelv, XXX, 1934, s. 104-106). Mahmut Kâşgari (1, 107, II) de, orduda saflar tertip ve tanzim eden ve askerî zulümden men'e memur olan adam, yani bir nevi askerî âmir mânasında izah edilen bu kelime; Kök-Türkler, Uygurlar ve Peçenekler arasında da her halde askerî bir rütbe ve unvan olarak kullanılmış olsa gerektir. Kök-Türk sefirinin çavuş unvanını taşıması bu sınıf memurların sefirlik vazifesinde de kullanıldıklarını anlatıyor ki, buna asırlarca sonra Osmanlılarda tesadüf edilmektedir. Aşağıda tarihî ıstılah olarak kelimenin geçirdiği safhaları anlatırken, bu semantik tekâmülü de etrafiyle izaha çalışacağız.

«Kök-Türk'lerde, Uygur'larda, Peçenek'lerde ve Kuman'larda yine bir unvan olarak çavuşyar şeklinde Hazarlarda mevcudiyetini bildiğimiz bu kelimenin daha Gazneli'ler ve Karahanlı'lar devrinde Farsçaya girdiğini ve yalnız vekayinamelerde, yabancı bir tâbir olarak değil, Farsça bir kelime gibi, edebî eserlerde, şiirlerde, kaside ve mesnevilerde de kullanıldığını ve Selçuklar devrinde ise büsbütün çoğaldığını görüyoruz. Meselâ Gazneli Mahmud'a Harizm fethi münasebetiyle, Şair Unsuri tarafından takdim edilen meşhur Raiye kasidesinde, Enverî (Divan, Tahran, taş basım. s. 25, 190) de Hakîm Senai (Suhan ve Suhanveran, 1, 289) de Kemal Isfahani (Divan, Tahran, taş basım. s. 19) de Nizami (Şerefname, tab. Tahran s. 130) de ve Husrev Dehlevi (Tuğlukname, tab. Hint. beyit 1764 ve 2610) da çavuş çavişi (çavuşluk) kelimelerine tesadüf ediyoruz ki, bu misalleri daha çoğaltmak ve sonraki asırlara doğru uzatmak kabildir. Burhan-ı Kaatı, Ferheng-i Raşidi ve Bahar-ı acam gibi, Farsça lûgat kitaplarında da işaret edildiği üzere, bu kelime, Acemce serheng ve durbaş kelimelerinin müradifi olarak izah edilmektedir ki, tamamiyle doğrudur.

«Irak, Suriye, Mısır, Şimalî Afrika ve Yemen gibi muhtelif zamanlarda muhtelif Türk sülâlelerinin hâkimiyeti altında bulunmuş olan Arap memleketlerinde bu kelimenin çavuş veya çaviş-çavuş şekillerinde kullanıldığını biliyoruz (Dozy, Suppl. anz Dictionnaires Arabes, 1, 167 717, 718) Muhammed ben cheneb, Mots, turcs et persans conservés dans le parler algérien, Paris 1922, s. 51). Tıpkı bunun gibi asırlarca Osmanlı hâkimiyeti altında kalmış ve onlar ile medeni münasebetlerde bulunmuş olan muhtelif Balkan ve cenub-i şarki Avrupa milletlerinde; yani Rumen, Bulgar, Sırp, Leh ve Ukranya dillerinde, bu kelimeye Osmanlıcadaki muhtelif mânalar ile, tesadüf edilmektedir (bk. Karl Lokotsch Etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1927 s. 33).

«Bu kelimenin daha Osmanlı'lardan çok evvel Türkler ile asırlarca siyasi ve medeni münasebetlerde bulunmuş olan Bizans Sarayına da geçtiğini görmekteyiz. İptida Lebeau (Histoire du Bas-Empire, XIII 339), daha IX. asırda Bizans Sarayında, Türk saraylarında olduğu gibi çavuşlar, hattâ bir büyük çavuş bulunduğunu» ileri sürmüşse de bunun ne filolojik ve ne de tarihî bakımdan doğru olmadığı ve Bizans'da bu çavuş kelimesine daha sonra tesadüf edildiği tesbit olunarak bu iddia reddedilmiştir Byzantion, VIII, 483, not 3). Hammer (Histoire de l'Empire Ottoman trc. Hellert, 1, 98, 380) ise, çavuş teşkilâtının daha Anadolu Selçuk'larında mevcut olduğunu ve Konya Sultanının İmparator Aleksis'e bir çavuş gönderdiğini söyliyerek Bizans Sarayındaki çavuş teşkilâtının Anadolu Selçuk'larından alındığını ileri sürmüştür. Sonradan A. Rambeaud ve Scala gibi bazı tarihçiler Codinus'a dayanarak Bizans Sarayında çavuşlar ve hattâ bir de büyük çavuş bulunduğunu ve bu müessesenin sonra Osmanlı'lar tarafından da taklid edildiğini ileri sürerek Lebeau ve Hammer'in nazariyelerine taban tabana zıt bir iddiada bulunmuşlardır ki bu çürük iddianın yanlışlığı 1925 te Ernst Stein tarafından katî olarak ispat edilmiştir. Orta Bizans devrine ait mandator'ların halefi olan bu çavuş teşkilâtının ve bu kelimenin Türklerden alınmış olduğunu ve bunlara ilkönce Manuel Comnenus zamanında tesadüf edildiğini katî surette gösteren E. Stein (Untersuchungen zur spatbyzantinischen Verfassung und Wirtschaftsgeschichte, Mog, 1925. 11, 45) in bu mütalâası bizce de tamamiyle doğrudur. Bu ismin ve teşkilâtın daha XI. asırda Büyük Selçuk'larda mevcudiyeti hakkında biraz aşağıda verilen izahat bu mütalâayı büsbütün kuvvetlendirmekte ve bunun Bizans'a Selçuk'lardan geçtiğini katiyetle meydana koymaktadır. Eğer bu kelime Bizanslı'lara Selçuklardan evvel, yani IX. asırda geçmiş ol-

saydı bile Hazar Hakanlarının Saraylariyle Bizans Sarayları arasındaki çok sıkı siyasi ve medeni münasebetler ve bu unvanın Hazarlarda mevcudiyeti göz önüne alınınca bunun onlardan alındığına hükmedilebilir. Kelimenin etimolojisine gelince: bunun eski ve yeni birçok Türk lehçelerinde mevcudiyeti bilinen çav kökünden geldiği hakkında daha çok evvel Vambery (Çagataische Spracb studien, s. 276; etymologisches Wörterbuch s. 130) tarafından ileri sürülen mütalâaya iştirak etmemek imkânsızdır. «Bağırma, çağırma, ses, şan ve şöhret gibi birtakım mânalar ifade eden bu çok eski ve umumi Türk kelimesinden gelen çavuş tâbirinin bu etimolojisi bunların vazifeleri hakkında aşağıda verilen izahat ile de büsbütün kuvvetlenmektedir. Türk filolojisi hakkındaki bilgilerin bugüne nispetle çok geri bulunduğu bir devirde Vambery'nin böyle isabetli bir mütalâada bulunması, kuvvetli bir seziş kabiliyetine malik olduğunu gösteriyor. Buna mukabil bundan hiç haberi olmıyan E. Blochet (patrologia orientalis, Paris 1920 XIV, Fas. 3, s. 664 v. d.) nin bu eski Türkçe kelimeyi Moğolca Tchuguteshi'den iştikak ettirmek istemesi tamamiyle hayalî ve mânasızdır. Yine aynı müellif diğer bir eserinin haşiyesinde de (Kelation du voyage en Orient de Carlier de Pinon, Revue de L'Orient Latin, Paris 1920 XII-XIII, s. 96), bunun Moğolca traghadsa kelimesinden gelmesi ihtimalini de ileri sürmüştür ki bunun da hiçbir kıymeti olmadığı meydandadır.»

Çavuş'un Selçukiler'le diğer devletlerdeki kullanılış tarzlarını esaslı bir surette inceliyen profesör Fuat Köprülü sözü Osmanlı'lara intikal ettirerek şu tafsilâtı vermektedir: «Çavuş kelimesi ve müessesesi, işte bu suretle, Osmanlı imparatorluğunun daha ilk kuruluşundan beri, bir Selçuklu mirası olarak mevcut olmuştur. Gerek Hammer ve gerek Tarih-i Enderun müellifi Tayyarzade Atâ Bey bunun Selçuklardan kaldığını iddia ederlerken asla aldanmamışlardır. Osman Gazi'nin silâh arkadaşlarından Samsa veya Samsama Çavuş'un bu unvanı daha evvelki devirlere ait olmakla beraber, Orhan ve Murat I. devirlerinde saray ve ordu teşkilâtı vücuda getirilirken bütün Anadolu beyliklerinde mevcut olan çavuşluk müessesesi de alınıp muayyen usule bağlanmış olmalıdır. İlk defa XIV. asırdan kalma bazı hükümleri de ihtiva ettiği muhakkak olan Fâtih Kanunnamesi'nde bunlara ait sarih kayıtlara tesadüf ediliyor. Buna göre çavuşların âmiri olan çavuşbaşı, divanda oturmaz; vezirler, kazasker ve defterdar divana geldikleri zaman kapıcılar kethüdası ile beraber onları karşılar; günde 60 akça tahsisatı vardır. Çavuşlara gelince, bunların derecesi timar müteferrikalarından aşağı olup, kâtipleri ile müsavidir. Çavuş oğullarına 10.000 akça timar verilir. Çavuşlar, bayramlarda padişahın elini öpebilirler. Bunların tâyini defterdara aittir. Vezirlerin ve defterdarların maiyetine ayrıca selâm çavuşu tâyin olunur (Kanunname-i âl-i Osman Toem s. 15, v. d. 19, 21 v; dd., 25, 29, 31), Beyazıt II. devrinde 100 çavuş bulunduğunu, bunların orduda nizam ve intizam muhafaza ettiklerini, ellerindeki demir (madenî) asâlar ile kabahatlileri dövdüklerini biliyoruz (Th. Spandouyn cantacasin, Petit Traicte de l'origine des Trucqs, nşr. Ch. Schefer, Paris 1896, s.).

«XVI. asra ait garp seyahatnamelerinden bu teşkilâtın sonradan daha büyüdüğü ve saray ihtişamının arttığı anlaşılıyor; ellerinde altın ve gümüş yaldızlı asâlar bulunan 300 divan çavuşu vardı (Jean Chesneau, Le voyage du Monsieur d'Aramon, nşr. Schefer, Paris 1887 s; 41 v. d.). Sefirleri karşılama merasiminde süslü elbiseler ile mükellef atlara binmiş çavuşlar bulunduğu gibi divana girip çıkan vezirlerin önünde de çavuş bulunması âdet idi. Padişahın resmî çıkışlarında, atlı çavuşlardan başka Padişahın atı önünde yayan giden elleri asâlı çavuşlar yol açarlardı. Hükümdarın huzuruna çıkarken, sefiri karşılamak çavuşbaşının vazifesi idi. Bu gibi teşrifat işlerinden başka Padişah veya vezirler tarafından verilen her hangi bir sebeple ikametgâhlarından çıkmaları menedilen sefirlere nezaret gibi işler de çavuşlara aitti (Philippe du Frasne-Canaye Le voyage du Levant nşr. H. Hauser Paris 1897 s. 5 E, 58, 60, 66, 68, 77, 122, 145). Bunlar elçi sıfatiyle yabancı hükümetler yanına gönderildikleri gibi içeride de meselâ bazı madenlerin işletilmesi gibi işlere memur ediliyorlardı (İsmail H. Uzunçarşılı, Kapu-kulu ocakları, 11, 80, 81). Bunların zeamet ve arpalıklarına ve aldıkları bazı harçlara ait o devir kanunnamelerinde bazı hükümler mevcuttur (M T M. 11, 323, v. d.). Bu divan çavuşlarından başka başta yeniçeri ocağı olmak üzere muhtelif kapıkulu ocaklarında da başçavuşlar (bunların kendilerine mahsus bayrakları da vardı), küçük çavuşlar, ortaçavuşları (çavuş-i miyane) ve çavuş vekil ve namzetleri de bulunuyordu (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, ayn. eser., 1 bk. fihrist).

(XVII-XVIII. asırlara ait yerli ve yabancı kaynaklarda da çavuşlar hakkında birçok malûmat ve tafsilâta raslanır. Divan çavuşlarının sayısı bu asırlarda mütemadiyen artarak, 630 a

kadar çıkmıştı. Bunların âmiri olan çavuşbaşı, eskisi gibi, sadrazam divanının reis muavini hükmünde olup, divandan çıkan hükümlerin icrası ve sefirlerin kabul merasiminde onlara refakat gibi işler ona ait idi. Yani adlî icra ve teşrifat işlerinin en büyük âmiri sıfatını haiz bulunuyordu. Bundan başka merkezin emirlerini vilâyet ve sancaklara tebliğ için, maiyetinde 200 gedikli zaim bulunduğu gibi, malikânelerin teftişi de ona ait idi. Yeniçeri ocağında 330 eski ve tecrübeli yeniçeriden mürekkep, bir çavuşlar zümresi vardı ki bunlar bir başçavuşun emri altında olup, sulh zamanında habercilik ve harbte de yaverlik vazifesi görmekte idiler. Yeniçeri zâbitlerine verilmiş cezaların icrası da bunlara aitti (tafsilât için bk. D'Ohsson Bibliyografya).

«Doğrudan doğruya saray (enderun) hizmetinde bulunan çavuşlar veya çavuş ağalara gelince, bunlar ile âmirleri ölen başçavuşların vazifeleri, resmî kıyafetleri, tâbi oldukları terakki ve tekaüt usulleri hakkında, Atâ Beyin Enderun Tarihi'nde etraflı malûmat vardır. Çavuşlar başlarına, yelken külâh denen bir nevi serpuş (başlık) giyip, ellerinde iki ucu kıvrık gümüş asâlar (çevgân) taşırlardı. Başçavuş ise, kontoş kürk ve paşalı kavuğu giyip beline elmas hançer takardı. Çavuşlar arasında istidadı olanlar, enderun seferli koğuşu civarındaki meşkhanede musiki tahsil ederek müezzin, hanende ve sazende sınıflarına ayrıldıkları (ayn. esr., 1, 140), bunların bayram, sürre ve ulûfe ihracı alaylarındaki rolleri hakkında orada uzun izahat vardır (ayn. esr. s. 229, 234, 241, 243, v. d., 269 v. d.). Bunlardan imamlığa geçenler ve ilmiye yoluna girerek kazaskerliğe kadar yükselenler olduğu gibi, musahiplik vazifesine ayrılanlar da bulunurdu (Hafız İlyas, Letaif-i Enderun, 264: Çavuş Abdi Bey ve Çavuş Aziz Bey gibi). Mahmut II. devrinde yapılan askerî teşkilât sırasında süvari hassa askerlerinin küçük zâbitlerine çavuş vekili ve çavuş unvanı verildiği gibi tersanedeki kalyoncu zâbitlerine de çavuş deniliyordu ki (Tarih-i Enderun 1, 15 v. d.), bu sonuncular 1243 te ilga edilmişlerdir (Lûtfi, Tarih, 1, 156, 250) 1241 den sonraki yeni askerî teşkilâtta küçük zâbitlere verilen çavuş unvanı ordumuzda bugüne kadar devam etmektedir.»

Üstat Fuat Köprülü çavuş kelimesini içtimaî tarih bakımından tetkik ederken şunları yazıyor: «Bazı dinî zümrelerde, meselâ Yezidilerin, dinî teşkilât silsilesinde çavuş unvanının muayyen bir derece adı olarak kullanıldığını gördüğümüz gibi, bazı tarikatların, meselâ Rüfailerin iç teşkilâtında da çavuşlara tesadüf ediyoruz ki, tamamiyle nakip ıstılahının müradifidir. Fütüvvet esasına yani tasavvufi ahlâki prensiplere dayanan Türk esnaf teşkilâtında da çavuşlar mevcuttur. Evliya Çelebi bu esnaf çavuşlarını yukarda bahsettiğimiz diğer çavuşlardan ayırarak, bunların 415 kişi olduğunu ve pirlerinin Selman-ı Farisî tarafından kendisine şed kuşatılan Ömer B. Haddam olup, kabrinin Yemen de bulunduğunu söyler. Bu esnaf çavuşlarının Lonca tarafından verilen kararların icrası vazifesiyle mükellef oldukları tahmin olunabilir.»

Yabancı Devlet elçilerinden biri çavuş için şu izahatı veriyor: «Budaya (Budapeşte) yaklaştığım zaman Türklerin çavuş adını verdikleri kimselerden birkaçı beni karşıladılar. Bunlar maiyyet ve hizmetkâr vazifesini görürler. Sultanın ve paşaların hemen bütün emirlerini bunlar tebliğ ederler. Meslekleri vatandaşları arasında gayet makbul telâkki olunur.»

Çavuşların adedi bir zaman azken bilâhare çoğalmıştır. Hammer (c. 8, s. 263) Birinci Mustafa zamanındaki vaziyeti tetkik ederken, o zamanlarda fil'asıl kırk üçten ibaret olan çavuşların elliye kadar çıktığını söylüyor.

«Mufassal» da çavuş hakkında şu malûmat yazılıdır:

«Hem Rum-i Şarki ve hem de Konya Devlet-i Selçukiyesinde bir büyük mansıp unvanıdır. Rum-i Şarki Devletinde (Mugal tsavis) suretinde olarak bir zata unvanmış. Bu mansıbın mukabiline Devlet-i Selçukıyede «çavuşbaşı» deniliyormuş ki çavuşlar reisi demek olacak. Çavuşlara gelince, bunlar bir nevi silâhşor imişler ki silâhları bir ok ile yay ve pala denilen enli kılıç ve bir de debus (topuz)tan ibaret olup vakt-i hazarda erbab-ı mesalihi hâkimlerin huzuruna çıkarmaya memur imişler.»

Çavuş kelimesi Farsçada da kullanılmıştır:

چو کردی گوش آن حیران ومهجور
زچاوشان صدای دور شو دور!
ملا جامی

ÇAVUŞBAŞI (چاوش باشی) [*İda.*] Çavuşan-ı dergâh-ı âlî'nin zâbitine verilen addır. Çavuşbaşılık, Osmanlı'larda eski vazifelerden biridir. İmrahurluk Yıldırım Beyazıt'a şehzadeliği zamanında tezvicolunan Germiyan beyinin kızıyle gelerek Osmanlı hizmetinde kalan «Paşacık ana» aülâlesine nasıl intikal eylemişse, çavuşbaşılık da öylece «çavuş» un veresesine intikal eylemiştir.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı Osmanlı teşkilâtını tetkik ederken (kuruluşundan on beşinci asrın ilk yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı); («Türk Taribinin Ana hatları» eserinin müsveddeleri seri 11 No. 22) çavuşbaşılığın ihdasını Yıldırım Beyazıt'a kadar çıkarmaktadır.

Çavuşbaşının ağalar beynindeki mevkii Fâtih Kanunnamesinde (s. 11) şu suretle tâyin olunmuştur:

«Ağalardan yeniçeri ağası sair ağaların büyüğüdür. Başyeniçeri ağası, anın altına mîr-i alem, anın altına kapıcıbaşı, anın altına mirahur, mirahur altına çakırcıbaşı, anın altına çaşnigirbaşı, anın altına sair bölük ağaları, anların altına çavuşbaşı, anın altına cebecibaşı, anın altına topçubaşı oturur.»

Çavuşbaşıları Kanunname (s. 15) hizmetkâr addediyor ve bir iş için divana dâhil olsalar oturmaları caiz olmadığını tasrih ediyor:

«Çavuşbaşı ve reisülküttab ve kapıcılar kethüdası hizmetkârdır, divanda oturmazlar.»

Çavuşbaşı, divanda halkın mâruzatını bildirmeye veya istidalarını takdime delâlet eder ve dâva için girip çıkanlara mübaşirlik eylerdi. Bundan başka divanın intizamını muhafaza ile de mükellef bulunurdu. «Risale-i Vazifehâran ve Meratib-i Bendegân-ı Âl-i Osman» a nazaran (s. 96) çavuşbaşının Birinci Sultan Ahmet zamanında yevmiye 70 akça hesabiyle, senelik 25200 akça ulûfesi vardı.

Hammer (c. 3, s. 223) Fâtih zamanındaki devlet teşkilâtını tetkik ederken çavuşbaşıların mabeyin müşiri demek olduğunu söylüyor ve aynı cildin 230 uncu sahifesinde de «Avrupanın saray müşirlerine muadil» bulunduğunu beyan eyliyor.

Tevkiî Abdurrahman Paşa tarafından 1087 senesinde cem'edilmiş olan kanunnamede (Millî Tetebbular Mecmuası c. 1, sayı 3, s. 508) sadrazamın divanı teşrifini mütaakıp diğer bir kısım memurlar meyanında çavuşbaşının da divanda ahz-i mevki ettiği muharrerdir:

«Ol hînde çavuşbaşı ile kapıcılar kethüdası ve tezkireciler ve selâm çavuşu ve sair çavuşlar erbab-ı mesalihin önüne düşüp doğru veziriâzam hazretlerinin önüne gelip iki keçeliden dizilirler.»

Çavuşbaşı divanda elinde gümüş değnek olduğu halde durur, vuku bulan dâvalarda icra memurluğunu ifa eylerdi

Çavuş teşkilâtı olan İslâm hükümetlerinde bunların murassa değnekleri vardı.

Divana mütaallik işler bitince çavuşbaşının verdiği işaret üzerine çavuşlarla hizmete memur olan diğer eşhas çıkardı. Kanunnamede (s. 509) buna dair şu tafsilât münderiçtir:

«Maslahat tamam olduktan sonra çavuşbaşı değneği yere kakıp ol işaretle çavuşlar ve sair huddam cümle divanhaneden taşra çıkarlar.»

Evliya Çelebi'nin haber verdiğine göre (c. 1, s. 202) divanın hitamında çavuşbaşı sadrazamdan mühr-ü hümayunu alır, hazineyle defterhaneleri mühürledikten sonra yine sadrazama teslim ederdi.

Yine Tevkiî Kanunnamesindeki sarahate göre (s. 509) vazifesinin hitamı üzerine dışarı çıkmış olan çavuşbaşı sadrazamın yemesi için Matbah-ı Âmireden yemek gelince tekrar sadrazam nezdine dâhil olur ve sofra ihzar olununcıya kadar kalırdı:

«Çavuşbaşiyle kapıcılar kethüdası taamın önünce içeri girerler ve Matbah-ı Âmire huddamiyle maan selâmlayıp siniler kuruluncıyadek durur, badehu yerlerinde taam yemeye giderlerdi.»

Vezirlerle divana dâhil olan kazaskerler, defterdarlar ve nişancılar divan günlerinde saraydan it'am edilirlerdi. Fâtih Kanunnamesinde (s. 15) ne suretle yemek yeneceği tâyin ve izah olunurken artıkların kimlere yedirileceği de zikrolunmuştur. Bu sarahate göre çavuşbaşılar veziriâzam ile başdefterdarın yedikleri sofradan artan yemeklerle karınlarını doyuruyorlardı: «Veziriâzam önünden kalkan taam çavuşbaşı yoldaşlariyle yesün.»

Çavuşbaşı merasimde serasker denilen kumaştan üst, başına da selimî giyerdi. Çavuşbaşının maiyetinde kendisinden sonra büyük âmir olarak çavuşlar kâtibiyle çavuşlar emini vardı. Çavuşbaşı kisedarı, çavuşbaşı dairesinin evrak ve sicil müdürü idi. Divanda çavuşbaşıya ait ve onun vasıtasiyle tesviye olunacak evrak kendisine verilir, o da kisedarına teslim ederdi; kisedar bu evrakı çavuşlardan tâyin ettiği mübaşirler vasıtasiyle takibettirir ve evrak, dâvaya ait ise dâvacı ile dâva olunanı dinler, ilâmı yapar ve sonra çavuşbaşıya teslim ederdi. Çavuşbaşılık deavi nezaretine tahvil edilince bu memura da «deavi kisedarı» denilmiştir.

Eflak ve Buğdan voyvodaları İstanbul'a gelince istikbal için çavuşbaşı gitmeyip çavuşlar emini ile çavuşlar kâtibi birkaç çavuşla gidip divan-ı hümayuna getirirlerdi. Eflak ve Buğdan voyvodalarının tâyini ile çavuşbaşıya bin akça verilirdi. Keza Erdel kıraliyle voyvodalardan haraç geldiği zaman çavuşbaşıya bin akça ile iki at verilmesi kanun icabı idi.

İlk defa patrikliğe tâyin olunan Rum patrikleri divan-ı hümayuna gelerek arza girip çıktıktan sonra çavuşbaşıya çuha kumaş ile bir miktar para verirlerdi. Ermeni patriği de çuha ve kumaş hediye ederdi.

Çavuşbaşıların yevmiyelerinden maada arpalık olarak dirlikleri vardı

Çavuşbaşı, yabancı elçilerin Paşakapısı'na ve saraya gelişlerinde protokol şefi vazifesini görürdü.

Elçilerin, divan çavuşlarından memur edilenlerle beraber maiyetinde çavuşlar kâtibi, çavuşlar emini ve saire olduğu halde çavuşbaşı tarafından Sirkeci'deki Vezir İskelesi'nde karşılanır ve elçi buradan alayla ya Paşakapısı'na veya saraya götürülürdü. İran elçileri çavuşbaşı tarafından Üsküdar'da karşılanırdı. Sefirlerin büyük elçi, orta elçi oluşlarına göre çavuşların sayısı çok veya az olurdu. Gelen elçi büyük elçi ise çavuşbaşı onun yanında ve solunda, orta elçi ise önünde giderdi. Elçilerin istikbali ve teşyii münasebetiyle çavuşbaşıya hediye verilmek kanundu.

Şeyh-ül-islâm'ların azilleri çavuşbaşılar vasıtasiyle tebliğ edilirdi. Bundan dolayı çavuşbaşılar herhangi bir hizmet sebebiyle Şeyh-ül-islâm'a gönderilmezler, icabederse yalnız çavuşlar yollanırdı. Şayet çavuşbaşı'nın gitmesi zaruri ise gündüz önlerinde fener çektirerek giderler ve bu suretle Şeyh-ül-islâm'ı telâşa düşürmezlerdi. Şeyh-ül-islâm'lığa tâyin olunanı da alayla evinden alarak saraya götürmek çavuşbaşı'ya aitti. Vezirlik verilenlerin önlerine düşüp konaklarına götürmek dahi çavuşbaşıların vazifeleri cümlesindendi.

Çavuşbaşılar hariçten İstanbul'a gelenlerin hüviyetlerini tahkik ile bunları yine geldikleri vilâyet veya kazalara iade ederler ve bu sebeple İstanbul'un kalabalık olmamasına dikkat eylerlerdi.

Çavuşbaşı'ların vazifelerinden biri de malikâneler üzerindeki teftiş hakkı idi. Herhangi bir çiftlik sahibi mülkünü başkasına ferağ edeceği zaman mal sahibinin beratına bakarak sadrazama arzıhal takdim ederdi. İstanbul bedestenindeki gedikli tellâlların tâyin ve azilleri çavuşbaşı'nın arziyle yapılırdı.

Kethüday-i sadr-ı âli memuriyetinin ihdasından evvel çavuşbaşılar onun bazı mesalihini dahi icra eylerlerdi. Bu makam ekser rical-i devletin mafevkı olup büyük ve küçük tezkireciler dahi muavin-i evvel ve sanisi makamında idiler.

İkinci Sultan Mahmut zamanında ve 1244 senesinde neşrolunan «Elbise Nizamnamesi» nde çavuşbaşı'nın resmî günlerde âdi fes, mertebani çuhadan hırvani giyeceği ve vüzeraya mahsus lehkâri gaşiye ve rahtlı ata bineceği muharrerdir. Bu kayıt da gösteriyor ki çavuşbaşılar son zamanlarda bile ricalden sayılırlardı. Nitekim hicrî 1252 senesinde çavuşbaşılık «Divan Nezareti» unvanını almıştır.

Demek oluyor ki ilk zamanlarda divanın *iera memurluğu gibi bir vazife olan* çavuşbaşılık sonraları ehemmiyet peyda etmiştir.

«Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» nda (s. 417-418) verilen malûmata göre 18 inci asırdan itibaren çavuşbaşıların ehemmiyeti artmış ve kendileri sayılı devlet ricalinden olmuşlardır. Hattâ tezkire-i evvel ve tezkire-i sani denilen iki tezkireci bu son asırlarda çavuşbaşı'nın muavini olarak sadrazama verilen lâyiha, istida ve arzıhalleri alırlar, lâzım gelen muameleyi yaparlardı. Fakat bunlar çavuşbaşı'nın maiyeti olmayıp işlerin süratle görülmesinin temini için verilmişlerdi. Çavuşbaşı'ların doğrudan doğruya sadaret kaymakamı hattâ sadrazam olanları vardır.

Çavuşbaşı tâbiri hicrî 1252 (milâdî 1836) tarihinde kaldırılarak bunun yerine «Divan-ı Deavi Nezareti) denilmiştir.

ÇAVUŞBAŞI KİSEDARI (چاوش باشی کیسه داری) [*İda.*] Çavuşbaşı'nın evrak müdürü idi. Divan çavuşlariyle üzerine mütalâa yazılmış olan arzıhallerin tetkikatını yapardı. Bundan başka çavuşbaşı namına alınan rüsumu toplamak da bunun vazifesi idi. Mahkeme resmini kazanan taraf verirdi. Tahsil edilen rüsum çavuşbaşı ile kararın icrası için istihdam edilen ve mübaşir denilen çavuşlar arasında taksim olunurdu. Bu rüsumun %10 u kisedara aitti.

ÇAVUŞ GEDİKLİSİ (چاوش کدکلوسی) [*Sar.*] Enderun-u hümayun ve rikâb-ı âli çavuşlarının mümtaz ve muvazzaf olanları kakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇAVUŞ-I BÜZÜRK (چاوش بزرك) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden birinin adı ve ağa bölüklerinden beşinci bölüğün kumandanı idi. Büyük çavuş demektir. Buna Türkçe karşılığı olan «başçavuş» denildiği gibi yine o mânaya gelen «serçavuş» da denilirdi. Kendisinden başka biri orta, öteki küçük olmak üzere mevcut diğer iki çavuştan tefrik için bu ad verilmiştir.

ÇAVUŞ-I KÜÇÜK (چاوش کوچك) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden birinin adı idi. Fars kaidesiyle bir terkip olan bu tâbirin mânası küçük çavuş'tur. Ocakta biri büyük, öteki orta olmak üzere daha iki çavuş bulunduğundan onlardan tefrik için bu ad verilmiştir.

ÇAVUŞ-I MİYANE (چاوش میانه) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden birinin adı idi. Buna «orta çavuş» da denilirdi. Farsça bir kelime olan miyan orta demek olduğu için yine Fars kaidesiyle bir terkip olan bu tâbirin mânası orta çavuştur. Ocakta üç çavuş vardı: Başçavuş, orta çavuş, küçük çavuş. Çavuş-ı miyane işte bu orta çavuştu.

ÇAVUŞLAR BÖLÜKBAŞILARI (چاوشلر بلوك باشیلری) [*Ask.*] Çavuşların taksim edildikleri bölüklerin başındaki zâbitlere verilen unvandı. Her bölükte çavuş olarak 15 kişi vardı ve bu bölüklerden ikisi her gün Babıâli'de ve sarayda nöbet beklerler ve biri de padişaha refakat etmek üzere sarayda ve diğeri verilecek emirleri yerine getirmek için Paşakapısı'nda bulunurlardı.

ÇAVUŞLAR EMİNİ (چاوشلر امینی) [*İda.*] Divan-ı Hümayun çavuşlarının âmirlerinden idi. Kanun hükümlerine göre verilen cezaların infaziyle meşgul olurdu. Çavuşlar kâtibi ile bilhassa ulema sınıfının itibarlı şahsiyetlerini müderris, kadı, naip ve emsalini tevkif salâhiyetini haizdi.

ÇAVUŞLAR KÂTİBİ (چاوشلر کاتبی) [*İda.*] Divan çavuşlarının âmiri idi. Kanun bükümlerine göre verilen nakdî ve bedenî cezaların infazına nezaret ederdi.

ÇAVUŞ OKU (چاوش اوق) [*Ok.*] Ok nevilerinden birinin adı idi. Yarışlarda ilk evvel bu ok atıldığı için buna «kılavuz» da denilirdi. Rüzgârın tesiriyle giderken ses çıkarmak suretiyle habercilik vazifesini yapması kılavuz adının verilmesine sebebolmuştu. Haylice muteber tutulurdu.

ÇAVUŞ ŞEBKÜLÂHI (چاوش شب کلاهی) [*Kıy.*] Eskiden çavuşların başlarına giydikleri külâhlardan birine verilen addır. Çavuşlar bu külâhı gece giydikleri için o ismi almıştır. Eskiden giyilen külâhlar şunlardı :Çıngıraklı külâh, helvacı külâhı, zülüflü külâhı, aşçı külâhı, hırsız gece külâhı, rençper külâhı, has ahır külâhı, softa külâhı, levent külâhı.

ÇAYIR VOYNUKLARI (چایر ویتقلری) [*Sar.*] Voynuklardan Istabl-ı Âmire hizmetine geçenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çoğu Bulgarlardan olan voynukların iki türlü hizmetleri vardı. Bunların her sene bir kısmı Istabl-ı Âmire hizmetine gelip çayır biçerler, birtakımı da seferde seyislik yaparlardı. Birincilerine çayır voynukları, ikincisine de sefer voynukları adı verilirdi.

ÇAYKA (چایقه) [*Bah.*] Kazaklar tarafından kullanılan altı düz, geniş geminin adı idi. «Şayka» da denilirdi. İçinde elli muhariple küçük bir top bulunurdu.

ÇAYLAK (چایلاق) [*İda.*] Eskiden Devletçe verilen rütbe ve nişanların sahiplerine gidip kendisine rütbe veya nişan verildiğini haber verenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar Babıâli'de odacıların yanında bulunurlar, birisinin rütbe ve nişan aldığını duyar duymaz çaylak gibi uçarak evlerine gidip müjdelerlerdi. Bu hizmetlerinin karşılığı olarak bahşiş almadıkça kapıdan ayrılmazlardı. Uzun ve çatal kuyruklu bir nevi yabani kuşa bu ad verildiği gibi mecaz yoliyle açgözlü, haris demektir.

ÇAYNİÇE (چاینیجه) [*Coğ.*] Bosna'da kaza merkezi bir kasabanın adı idi.

ÇEDİK (چدیك) [*Kıy.*] Eskiden kadın ve erkeklerin giydikleri daha ziyade sarı sahtiyandan yapılmış kısa ve bol konçlu ayakkabıya verilen addır. Aptes alındığı vakit üzerine mesh edildiği için yanlış olarak «mest» tâbir edilen ayakkabı şeklinde altı da yumuşakça olurdu. Üstüne aynı renkte pabuç giyilir, ikisine birden «çedik pabuç» denilirdi. Rengi umumiyetle sarı olduğu için «sarı çedik pabuç» da ıtlak olunurdu. Sefere gidilirken çediğin üzerine «edik» yahut «çekme» adı verilen çizme giyilirdi. Çediklerin konçlarından çakşırın paçalarına dikilenleri de vardı. Böyleleri çakşırla beraber giyilir va çıkarılırdı.

Çedik « iç edik » in hafifletilmiş şeklidir. «Kamus» ta «huf» kelimesi için, «insanın ayağına giydiği çizmeye ve mest ve edik ve çedik ve tomak makulesi ayakkabına denir ki üzerine mesh mümkün ola» izahatı verildiği gibi «curmuk» kelimesi için de şu tafsilât mevcuttur: «Usfur vezninde huf üzere giyilen çizmeye denir. Malûm ola ki ehl-i lûgat'in beyanlarına göre huf: Topuğa kadar olup ayağın arkasını setreden ayakkabına denir ki halen giydiğimiz mest olacaktır. Selef'te Araplar mest tarzında koncu kısa bir gûna ayakkabı giyerlerdi: Farisîde ona muze ve Arabide huf ve tarib ile muk derler ve Türkide sokman ve edik ve tumak derler ve curmuk sermuze muarrebidir ki Farisîde ona çibdas dahi derler. Türkide çizme ve nisvan çedik tâbir ederler ve Anadolu'nun Sıvas'tan öte yerlerinde terakime ve rustayi taifelerine mahsus postal tâbir olunur bir gûna ayakkabı dahi vardır ve ol çizme aksamından maduttur. Velhâsıl bir kat ayağa giyilene huf denir, hiffetinden naşi. Halen giydiğimiz mest gibi, muk dahi budur. Anın üzerine yine her

ne gûna ayakkabı giyilebilirse çurmuk denir; bizim çizme gibi, ve çizme sermuze muharrefi olmak melhuzdur. Gerçi huf maddesinde çizme, huf aksamından tahrir olundu; lâkin çıplak giyildiği itibarına mebnidir. Yoksa mest üzerine giyilirse huf ıtlak olunmaz; curmuk denir. Pes biribiri üzerine iki mest giyilirse içindeki huf ve muk, üstündeki curmuk olur. Sıhah'ın ve müellifin muk ile curmuk'u şey-i vâhit olmak üzere tefsirleri mülâyim değildir. Zira muk muze, curmuk sermuze muarrebidir. Sermuze Farisîde üst, ön demektir. Dürr-i Muhtar ve sair bazı kütüb-ü fıkhiyede bu madde tahlit olunmuştur. Meğer ki istimal-i vefiresiyle muk üste giyilen ve curmuk anın üstüne giyilene tahsis ve ıtlak eyleyeler ve Mavera-ün-nehir'de harçin derler ki bizim kalçın dediğimiz andan mehuz ve muharreftir.»

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey «On üçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı» başlıklı makaleler serisinde (Peyam-Sabah, 20 / Mayıs / 1337) kadınların giydikleri çedik pabucu şöyle tarif etmiştir: «Bu çedikler ökçesiz, altı düz ve koncu ön tarafı daha uzunca bir nevi mest olup pabuçlar da mercan terliklerine müşabih idi.»

Yarım pabuçla giyüp a postal çediklerin
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol
Vasıf

ÇEGANE (چغانه) [*Mus*] Büyük çalpara demektir. «Lehçe-i Osmani» de «tahsis ile çengi defçeğizi bir nevi çalpara» suretinde izah olunmuştur. Ekseriya çeng ile birlikte kullanılırdı.

Verir başka halet dil-i âşıkane;
Bu dilkeş havada bu çeng ü çegane
Muallim Naci

Alup yine eline mutriba çeganelerin
Yürekte oynasa heyheylerin teranelerin
Lâ

ÇEGA TUTKALI (چغا طوتقالی) [*San.*] Tutkal nevilerinden birinin adı idi. Gelibolu civarında Çega köyünde yapıldığı için bu adı almıştır. Gelibolu civarı hayvanlarının sinirleri tutkala en iyi gelir diye mâruftu. Bu sebeple okçu esnafı yay imalinde tercihan bu tutkalı kullanırlardı.

Tutkal yapmak için sinir parçaları sıcak su ile yıkanır, icabederse biraz da kaynatılır. Kirli, yağlı su dökülür, kabın içine yağmur suyu doldurulur, dumandan siyah olmaması için kömür ateşine konulur, su azaldıkça başka kabda ısıtılmış su ilâve edilir. Böylece birkaç gün içinde sinirler erir, suluca salep gibi olunca sıkça bezden süzülür, süzülen yine kaba konur. Palûze gibi oluncıya kadar karıştırılır, kararını bulunca kadayıf tepsisi gibi kenarlı şeylere dökülür, rutubeti gidince parça parça kesilir, kınaplara dizilir, gölgeye asılır, icabında kullanılmak üzere kuruyuncıya kadar bırakılır.

Ok yaylarında en ziyade bu çega tutkalı, biraz da balık tutkalı kullanılırdı.

ÇEHAR KÛŞE KAB (چهارگوشه قاب) [*San.*] Köşeleri birer santim kadar eninde deri ile çevrilmiş, ortası ebrulu kitap kabları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça dört demek olan çeharın çihar suretinde telâffuzu galattır.

ÇEKÇEK ARABASI (چكچك عربه‌سی) [*San.*] Eskiden bayram yerlerinde çocukların bindikleri arabalardan birinin adı idi. Üstü püsküllü, tenteli, süslü olan bu arabalara 4-5 çocuk biner, araba sahibi tarafından çekilirdi.

ÇEKİ (چكی) [*San.*] Eskiden odun, taş ve saire tartmak için kullanılan ağırlık ölçülerinden birine verilen addır. Çeki, üç ayaklı bir sehpaya ortasından asılmış bir sırıkla bunun bir ucunda tartılacak şeyi koymağa mahsus kafes gibi ıskara şeklinde bir tabla ve öbür ucunda da çekitaşı denilen dört kantar (195 okka, 250 kilo) sıkletinde bulunan bir taş asılı teraziden ibarettir.

ÇEKİTAŞI (چكی طاشی) [*San.*] Odun, taş ve saire tartmak için kullanılan çekinin bir tarafında asılı duran ve dört kantar (195 okka, 250 kilo) sıkletinde bulunan ölçü taşının adıdır. Taştan olduğu gibi demirden de olur. Son zamanlarda üstüvane şeklinde yapılan demir bu işi görmektedir. Çekiler vaktiyle taştan oldukları için bu adı almışlardır.

Varsa tartılsa Odun İskelesinde birimiz
Çekitaşı çekmez hayli girancan zıpırız.
Sürurî

ÇEKİRDEKTEN YETİŞME (چكردكدن يتشمه) [*Hal.*] Meslekten, küçükten yetişme, iyi hazırlanma yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇEKME (چكمه) [*San.*] Eskiden gece sokağa çıkıldığı vakit içinde mum yakılan ve gidenlerin yollarını göstermek ve aydınlatmak için önlerinde biri tarafından çekilen fener hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Kıy.*] Sefere gidilirken çediğin üzerine giyilen çizmenin adı idi. Buna «edik» de denilirdi.

ÇEKMECE (چكمجه) [*San.*] Çekilir gözleri olan ufak sandıklara verilen addır. Cevizden,

diğer ağaçlardan yapıldığı gibi boyalıları, tezhiplileri, fildişi işlemelileri de olurdu. Ağaç üzerine kadife kaplanarak üstleri gümüş işlenmişleri dahi vardı.

Değil çekmece bir bedesten imiş
Meğer kim ol bir cevhere kân imiş.
İzzet Molla

§ [*Bah.*] Eskiden çekdirilerin çekildiği yere de bu ad verilirdi. Büyük çekmece, Küçük çekmece adları bundan kalmıştır.

ÇEKMEK (چکمك) [*San.*] Aharlanacak kâğıdın, şaplı suyun içine batırıp çıkarma ameliyesine denilirdi. «Kâğıtları şap suyuna çekip gölgede kurutulur» misalinde görüldüğü veçhile, mastarın, yerine göre, muhtelif sıygaları kullanılırdı.

ÇEKTİR (چکدر) [*Bah.*] Eskiden kürek ve yelkenle yürütülen harb ve ticaret işlerinde kullanılan, şekil ve cesametlerine göre sınıflara ayrılarak muhtelif isimler alan gemilere verilen addır.

ÇEKTİRİ (چکدری) [*Bah.*] Kürekle giden ve yelkeni yardımcı bir vasıta gibi kullanan harb gemilerine verilen isimdir. Bu tâbir garp dillerinde kullanılan «gali» tâbirinin karşılığıdır. Çektiri «Kamus-u Bahri» de şu suretle tarif olunmaktadır:

«Tamamiyle tırhandile müşabih olup fakat bir direkli ve açavele serenli, gargaril bıranda yelkeniyle bir gabyayı ve cıvadırasında flokları havidir. İcabında kürekle dahi tahrik olunur, bunun için «çekdirme» denmiştir.»

Çektiriler harbdaki vazifelerine göre sınıflara ayrılmışlardı. Bu sınıflar teknenin büyüklüğüne müstenitti.

Türk resmî tersanesinde çektiri sınıflarının mümeyyiz vasıfları şöyle tesbit edilmiştir:

Kadırga: 25 çift kürekli, ensiz ve uzun bir çektiridir. Boyu 56 zirâ, baş yüksekliği 11, kıç yüksekliği 18 karıştı. Küreklerin her biri dört kişi ile çekilirdi. Baş taraflarında on iki okkalık gülle atan bir ve bunun yanlarında biraz daha küçük kolonborna denilen iki top bulunurdu. Küreklerin arasına üçer muharip otururdu. Mürettebatı 35 i gemici, 100 ü muharip ve 196 sı kürekçi olmak üzere 331 kişiydi. Bir kadırganın iki sabit ve kısa direği vardı. Bunlara gayet uzun bir seren takılırdı. Havasına göre 800-1400 zirâ genişliğinde üç köşeli bir yelken açılırdı. Ön direkte «trinket» denilen dört köşeli bir yelken daha bulunurdu. Her kadırganın yedi ilâ on kantar ağırlığında altı lengeri olurdu. Bu lengerler umumiyetle demirden yapılır ve zeneir yerine halat kullanılırdı. Bir kadırganın direkleri ve kürekleri dâhil olmak üzere ahşap kısmının masrafı - Girit harbi esnasındaki rayice göre - 56.000, seksen ilâ yüz kantar çivi bedeli de 49.280 akçaydı.

Muharebe gemisi kadırga olmakla beraber mahdut miktarda daha büyük gemiler yapılırdı. Bunların 26 çift kürekli olanlarına «mavna» ve 26-36 çift kürekli olanlarına da «baştarda» denilirdi.

Mavnanın boyu 65 zirâ, baş yüksekliği 12,5, kıç yüksekliği 20 karış olurdu. Küreklerinin her biri yedi kişiyle çekilirdi. Bir mavnada yirm dört top bulunur, bunların sekizi başa, dördü kıça ateş ederdi. Orta hattının sağ ve sol tarafında bulunan on ikişer topun hepsi bordaya çevrilmez, yalnız mangalara konulan altışar adet saçma topu ile baş ve kıç tarafında bulunan iki üç top bordaya ateş edebilirdi. Top cihetiyle bir harb filosunun en kudretli gemisi olan mavnada kürekçilerin bulunduğu mevki bir güverte ile muhafaza edildiği gibi toplar da küpeştelerle mahfuz bulunur ve namlular lombarlardan çıkarılırdı. Bir mavnanın mürettebatı 45 i gemici, 30 u topçu, 150 si muharip ve 372 si, kürekçi olmak üzere 597 kişiydi. Direk ve yelkenleri kadırga gibiydi.

Her mavnanın ikisi iki ve dördü dört çengelli olmak üzere kadırgalarınkinden daha ağır altı lengeri olurdu. Kerestesinin masrafı kadırganın iki misli, yani 112,000, çivi masrafı da 241.472 akçaya varırdı.

Baştardanın boyu 56-72 zirâ idi, diğer eb'adı ona göre yapılırdı. Küreklerini mavnada olduğu gibi yedişer kişi çekerdi. Bu sınıfın en büyük tipi olan 36 çift küreklisine, kaptan paşaya mahsus olduğu için, «paşa baştardası» denilirdi. Topları ve yelken donanımı, mavnaya benzerdi. Mürettebatı 84 ü gemici ve topçu, 216 sı muharip, 500 ü kürekçi olmak üzere 800 kişiydi. Ahşap kısmının masrafı kadırganın üç misli, yani 168.000, çivi masrafı 308.000 akça tutardı.

Bu üç sınıf gemide yalnız birer filika bulunurdu. Kaptan paşaya mahsus Paşa baştardası gibi aynı ihtimamla yapılmış diğer bir baştarda daha kullanılırdı. Buna da «hünkâr gemisi» denilirdi. Bu gemi serdar sıfatiyle donanmaya refakat eden vezire tahsis edilirdi.

Hünkâr gemisinin teknesi, filikası ve kürekleri yeşile boyanırdı. Diğer muharebe gemileri aşı boyasiyle boyandığı için kırmızıydı.

Muharebe hattında yer almayıp istikşaf ve tarassut gibi ikinci derece vazifelerde kullanılmak üzere yapılan kadırgadan daha ufak

harb gemilerine kalite (kalyot) denilir. Kaliteler 19-24 çift kürekle sevk olunurdu.

18 ve 19 çift kürek taşıyan harb gemilerine perkende (brigantin), 10-17 oturaklı olanlara firkate (frigata) denilirdi. Bunlar bir harb donanmasında tarassut, muhabere, sığ sularda hareket, muattal gemileri cer ve icabında ateş kayığına tahvil gibi hizmetlerde kullanılırdı.

Kalyonlar icad olununca çektiri ve kalyon mücadelesi meydana geldi. Nihayet birçok cihetlerden rüçhaniyetine binaen kalyon tercih edildi.

Yürüyen dağ gibi güz kırk iki çektirmeyle
Dönüyor kafile... derya geliyor sanki dile
Dündar Akünal

ÇEKTİRME (چکدیرمه) [*Bah.*] Tek direkli acevele serenli gargarılı bıranda yelkeni ile bir gabya ve floku bulunan tekneler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şeklen trandile benzerler ve icabında kürekle de yürütülebilirlerdi.

ÇELEBİ (چلبی) [*Sof.*, *İda.*] Muhtelif sanat ve meslek sahiplerine alem olmuş bir tâbirdir.

«Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) çelebi kelimesi hakkında şu malûmat mevcuttur:

«Çelebi; okuma bilen, okumuş, sonradan bu mânaya efendi tâbiri vaz'olundu. Çelebi adam, müeddep, mükerrem, nazik. Çelebi Sultan Mehmet.»

Hüseyin Kâzım Bey de lûgatinde (c. 2, s. 391-392) bunun için şu izahatı vermiştir:

«Fransızça gentilhomme mukabili: asîl, necip, nazik, zarif, müeddep, terbiyeli; koca, zevç, eskiden şehzadelere verilen unvan; daha sonra Celâleddin-i Rumi'nin evlât ve ahfadına da bu unvan verilmiştir.

«Çelebi efendi — Eskiden Konyada Mevlâna Dergâhında postnişin olan zatın unvanı.

«Bu unvanın Frenklere verilmesi kabil-i izah değildir.

«Çelebiyan — Çelebi cem'i olarak kullanılır.

«Çelebilik — İsim - mecazen - nezaket, zarafet, edep, terbiye.»

Fâtih devrine kadar Osmanlı padişahlarının erkek çocuklarının unvanı olarak kullanılmıştır. Bilhassa Yıldırım Beyazıt'm oğulları bu namla Osmanlı tarihine geçmişlerdir. Daha evvel hanedanın erkek çocukları babaları gibi «bey» tesmiye olunurlardı: Orhan Bey, Yakup Bey tarihe geçen adlardır. Bu arada «paşa» unvanının kullanıldığı da vâkıdır. Orhan'ın büyük oğlu Süleyman'a paşa denmesi gibi. Bir müddet sonra çelebi unvanı terk edilmiş, sultan tâbirinin istimaline başlanılmıştır. Ancak «sultan» unvanı padişahların isimlerinden evvel gelirken, saltanat hanedanına mensup kimselerde isimden sonra geliyordu: Sultan Süleyman, Süleyman Sultan gibi. Evvelce bey, sonra çelebi unvanı munhasıran erkek çocuklar hakkında istimal olunduğu halde «sultan» tâbiri erkek ve kızlar hakkında müştereken kullanılmıştır: Mustafa Sultan, Fatma Sultan o cümledendir. Daha sonraları erkekler hakkında sultan tâbirinin de istimali terk olunmuş «şehzade» unvanı o makama kaim olmuştur. En muahhar devirlerde hanedanın erkek çocuklarına «efendi» tâbiri kullanılırdı. İstanbul'daki erkeklere «efendi» denilmeyip alelıtlak «bey» denilmesi de iltibasa mahal kalmamak içindi.

Padişahlarla saltanat mensubu erkeklerin kızları saltanatın ilgasına kadar «sultan» unvanını muhafaza etmişlerdi. Tâzim için «efendi» lâfzının da ilâvesiyle «sultan efendi» denilirdi.

Tanınmış Kitabiyat mütehassısı Ali Emirî Efendi «Hadim ve Hafız-ı Emanat-ı Mübareke, Hulefay-i Celile-i Osmaniye'nin Şeref-i Silsile-i Siyadetleri ve İlm-i Celil-i Ensabın Fevaidi» başlıklı bir tetkik yazısında (Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası, adet 19, s. 430 haşiyesi) Osmanlı şehzadelerinin çelebi unvaniyle anılmaları hakkında şu tafsilâtı veriyor: «Hanedan-ı Osmani şehzadelerinin «çelebi» unvan-ı muhteremiyle yâd olunmasını iptida Süleyman Şah-i Germiyani'ye damat olmak için pederleri Hüdavendigâr tarafından Yıldırım Beyazıt Hân'ın nişanı'nın irsaliyle yazılan name-i hümayuna gelen cevapnamede gördüm. Feridun Bey münşeatında mevcut olan o Farisî cevabın «çelebi» unvanına ait ibaresi şudur:

«خدمت الملك الامراء والاعاظم متجمع جميع المجد والمعالى والمكارم طرفدار زمان افتخار جهان «چلبي» كوركان زيدت دولته باظهار اتحاد عمدة الخواص جمال الدين اسحق فقيهرا فرستاده شد.»

Mektupta tarih olmadığı gibi düğünün zaman-ı icrası ve Çelebi Sultan Mehmet'in tarih-i tevellüdü hakkında tarihlerde bazı ihtilâf vardır. Lâkin Solakzade tarihinde Sur-i azîm tedarikine 778 senesinde başlanıldığı muharrer olduğundan bu tarihin sarahati, ihtimali defetmiş olur. Bu tarihten sonra yalnız Yıldırım Beyazıt'ın küçük biraderi Yakup Bey hakkında bazan «çelebi» denilmiş ise de Yıldırım Beyazıt'ın hemen umum mahdumlarına çelebi itlak olunduğu gibi daha bir müddet devam eden «çelebi» lâkabı sonraları şehzadeler hakkında «sultan» unvanına tahavvül etmiş, bir hayli müddet de böyle devam ettikten sonra Sultan Abdülmecit

Hân zaman-ı evailinden beri şehzadeler «efendi» unvaniyle telkip olunmakta bulunmuştur.»

Çelebi Sultan Mehmet'in ana baba bir kardeşleri İsa ve Musa Çelebilere çelebi denilmesi Mevlâna'nın torunu olduklarından dolayı olduğu «Sefine-i Mevleviyye» de (Mısır'da Matbaa-i Vehbiyye tab'ı, 1283) yazılıdır. İbare aynen şöyledir:

«Ahar-ı ümera-i Germiyaniye olan Çelebi Yakup Hân'ın katli akabinde kerime-i muhteremeleri mahrem-i haremsaray-i Osmaniyan olup hibale-i mutahharelerinden Musa ve İsa Çelebiler serzede-i tare-i şuhut ve erikearây-i saltanat-ı vücut ve beyn-es-selâtîn çelebi şöhretiyle mahut olmuşlardır ki ind-el-avam «çelebi» unvanı zadegân-ı hüdavendigâride örf olmuştur.»

Çelebi, Türkçede kibar, centilmen mânasını ifade ediyordu: Çelebi adam bu makamda kullanılmıştır.

Tatar kadınları kocalarının erkek kardeşlerine ve hattâ kardeşlerinin erkek çocuklarına çelebi derlerdi. Zamanımızda bile bu kabîlenin yaşlıları, hürmet ve tâzim makamında bu kelimeyi kullanırlar.

Çelebi tâbiri birçok zamanlar asîl ailelere mensup zevata ve hassaten bunların okumuş, yazmış olanlarına unvan makamında izafe olunuyordu: İskender Çelebi, Ali Çelebi gibi.

Son zamanlarda zadegân ile asîller ve okuyup yazma bilenler hakkında çelebi unvanının istimali terk edilerek onun yerine «efendi» tâbiri kaim olmuş, «çelebi» tâbiri reayadan içtimai mevkileri yüksek olanlara verilmiştir. Fakat bunlarda çelebi tâbiri ötekilerdeki gibi isimleriyle birlikte kullanılmaz, yalnız hitap mevkiinde istimal olunurdu.

Hıristiyanların okumuşlarına «efendi» denilmesi Tanzimat'tan sonradır.

Değerli müdekkik Osman Ergin «Türkiyede Maarif Tarihi» adlı kıymetli eserinde (c. 2, s. 471 haşiyesi) bu tâbiri inceliyor ve şunları söylüyor:

«Nitekim Türkiyede bu devirlerde (hicrî 13, milâdi 19 uncu asır) şapka giyen tacirlere salibî'den bozma çelebi denilmekte idi.

«Dilimizde Müslümanlar arasında mahlâs olarak kullanılan bir çelebi tâbiri daha vardır: Çelebi Sultan Mehmet, Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi gibi.

«Türk sofisi Mevlâna Celâlettin ile Hacı Bektaş-ı Veli'nin sülâlesine de çelebi deniliyor ve Farisî gramerine göre çelebiyan diye de cemiiendiriliyor.

«Bu çelebi tâbiriyle yabancı Hıristiyan tacirlere söylenilen çelebi bir midir, ayrı mıdır? Burası incelenmeye değer bir noktadır. Acaba bu kelime bir kısım Türkler arasına Hıristiyanlık girdikten sonra o dinin sembolü olan salip'ten yapılan, salibî'den geçmiştir de sonra İslâm olan Türkler bunun böyle olduğunu bilmiyerek mi kullanmışlardır?

«Yine dilimizde çelipa kelimesine rastlarız. Çalap ise Allah mânasında kullanılır, Hattâ Cevdet Paşa «Belâgat-i Osmaniye» adındaki kitabında «لا اله الا الله» ın harfiyyen tercümesi olarak, yoktur tapacak: Çalap'tır ancak vecizesini gösterir. Çalap kelimesi çelipa'dan, o da salip'ten geliyorsa o zaman bu vecizeden: Benden başka tapacak yoktur, ancak ona tapılır mânası çıkar ki İslâm dini bakımından doğru sayılamaz.

«Yine acaba Çalap esasen Türkçe Allah mânasına gelir bir kelimedir de ondan Arap veya Farisî gramerlerine göre birer nispet «ya» sı ilâve olunarak İlâhî yani Allah'a mensup demek olan Çalabî ve bundan tahfif ile çelebi kelimeleri mi meydana çıkmıştır?

«Hâsılı; bu kelimenin aslını ve menşeini bulup ilim âlemine bildirmek dilcilerimize düşen bir vazife.»

Dilci olmamakla beraber kanaatimce Hıristiyan tacirler hakkında kullanılmış çelebi tâbiri salibî'den bozma, Müslümanların kullandıkları çelebi ise Çalap'tan meydana gelmektedir.

Değerli müsteşrik W. Barthold (İslâm Ansiklopedisi, çelebi maddesi) bu tâbir için «menşei ve ilk mânası henüz katiyetle tesbit edilmemiş olan bir kelimedir» dedikten sonra şu kıymetli izahatı veriyor: «Çelebi, ihtimal ki, Çalap (Allah) kelimesinden gelmedir. Bu kelime bugün Anadolu'da Çalap şeklinde telâffuz edilir ve K. Foy (Mos. As. II, 124) un bir kaydına nazaran, Anadolu yürükleri nezdinde Allah'ın adıdır. Yazı dilinde çalap, ilk defa olarak, VIII. (XIV.) asırda Anadolu'nun Türk şairlerinde görülüyor, bu kelimenin Çağataycaya da yabancı olmadığı hakkında ortaya atılmış olan iddiayı (krş. K. Foy. Göst. Yer.) şimdiye kadar hiçbir misal teyidetmemiştir. Melioranski (Zapiski Vost. Otd. Arh. obşç. XV. 042) çelebinin diyar-ı Rum'da (ba. Rumî) Allah'ın bir ismi olduğunu Hulâsa-i Abbasi (bu lûgat, Melioranski, Arap Filolog, s. LIX da ispat ettiği veçhile, Mirza Mehdi Hân'ın Sanglâh'ından Muhammed Hoyi tarafından yapılmış bir hulâsasıdır) den nakletdiyor.

«Çelebi kelimesi Osmanlı yazı lisanında, XI. (XVII.) asra kadar, hanedan mensuplarının, yüksek dinî erkânın (bilhassa tarikatların başında bulunanların) meşhur müelliflerin ve b.

unvanı veya lâkabı olarak kullanılmıştır. Bu lâkabı ilk defa olarak almış olan mâruf şahsiyet, muhakkak ki, Mevlevi tarikatının pîri Mevlâna Celâleddin-i Rumi'yi istihlâf eden Çelebi Hüsameddin'dir (ölm. 683=1284, Grundr. der İran. Philologie, II, 288). Azerbaycan'lı Şair Kasım-i Envar (ölm. 835 = 1431/1432) ın şiirlerinde, çelebi tasavvufi mânada sevgili yani Allah demektir (C. Salemann'ın notu, Zapiski; XVII. S. XXXIV). VIII. (XIV.) ve IX (XV.) asırda Anadolu'da birçok şairler ile şehzadeler ve bu meyanda Beyazıt I. (ölm. 805=1402) in bütün oğulları «çelebi» tesmiye edilmişlerdir. İbn-i Batuta (nşr. Defrémery ve Sanguinetti, II. 270) çelebi'nin diyar-ı Rum'da, efendi (ar. seyyidi veya halk dilinde sidi) mânasına geldiğini söyler. Bizanslılar çelebi'nin Türkçe bir kelime olduğunu kaydederler. Phrantzes'in bir şerhine göre çelebi Türklerin lisanında «beyzade» demekti. Hulâsa-i Abbasi (Meliorans kiy, Zapiski. XV, 042) çelebi kelimesine müellif, şair, okuyan, âlim ve keskin bir zekâ sahibi mânalarını veriyor. Bu kelime Ahmet Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmani (I, 482) sinde buna yakın bir şekilde izah edilmiştir. Bundan istidlâl olunduğuna göre «okuma bilen» mânasına gelen çelebi kelimesi bilâhara Rumcadan alınma efendi kelimesine yerini vermiştir. XVI. asrın Avrupalı müellifleri tarafından verilip V. Smirnov tarafından toplanan (Zapiski, XVIII, 13 v. d.) malûmat, çelebi kelimesinin o devirde İspanyolca «don», Fransızca «monsieur» yani şimdiki bey mânasına kullanıldığını göstermektedir. Şair ve âlimlerin lâkabı olarak, çelebi kelimesinin yerine, XVII. asrın sonuna ve XVIII. asrın başına doğru efendi kelimesi kaim olmuşa benzer. Osmanlı cemaati lisanında çelebi kelimesi yerine efendi kelimesinin bu tarihte mi, yoksa bundan daha önce mi geçmiş olduğu (Avrupa Seyahatnameleri ve başka membalardan) alâkaya değer.

«Yakın zamanlara kadar muhafaza etmiş olduğu dinî mânası (Mevlevilikte en yüksek dereceyi ifade ederdi. Tarikatın başında bulunana çelebi efendi denirdi.) istisna edilecek olursa, çelebi, Fars lisanında hem şehzadeleri, hem de umumiyetle asîl ve malûmatlı kimseleri gösteren gerek tanınmış âlimlere ve gerek alelâde kâtip sınıfına has olan mirza (emir-zade) kelimesi ile hemen hemen aynı mânayı haiz olsa gerektir. Yakın zamanlara kadar, efendinin mukabili olarak çelebi kelimesi gayr-i müslimleri (bilhassa Avrupa'lıları) göstermeğe yarardı. Hıristiyan ve Yahudi kadınları da kocalarına çelebi derlerdi. Yeni Ermeni lehçelerinden birinde, nişanlı kız nişanlısının erkek kardeşine çelebi der, çelebi kelimesi «kibar adam ve centilmen» mânasına gelen eski meîhumu ile yalnız bazı atalar sözünde kullanılmakla kalmıştır: Sen çelebi, ben çelebi, atı kim koşar. Son zamanlara kadar, halk tarafından zengin veya kibar yerli ve ecnebi Hıristiyanlara da bu unvan verilirdi. (Arapçadaki kullanılışı için bk. Kremer, Mittelsyrien und Damaseus. Viyana 1853, s. 95.)

«Baron Rosen (Zapiski. v. 305 v. d. XI, 310 v. d.) çeleb ve çelebi kelimelerinin Süryani rahiplerinin hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin bakıyesi olarak telâkki edilmesi lâzım geleceğini düşünür, bununla beraber bu faaliyetin XIII. asırdan çok daha eski bir devre bağlanması lâzım gelir. Her iki kelime de Orta Asya'dan Selçuklu'lar ile garba gelmiş olmalıdır. Ne Orta Asya Türklerinde ve ne de İran Selçuklu'larında bu iki kelimenin mevcudiyetinin henüz ispat edilmemiş olması katî bir mâna ifade etmez. Çünkü bu saha iyice tetkik edilmemiştir.

«Buna mukabil, 1898 tarihinde Baron Tiesenhausen (Zapiski. XI, 307 v. d.) tarafından başka bir menşe ileri sürülmüştür. Buna göre çelebi Arapça getirmek, idhal etmek mânasına gelen celb mastarından gelmedir. (Bu mastardan, calab, emtia ithal eden calib «köle» gelmiştir.) Çelebi «kâtip» olarak, Kutb-ud-din tarafından zikredilmiş (bk. Die Chroniken der Stadt Mekka, nşr. Wüstenfeld, III, 188 v. d., 242) celeb (cem'i culban) ile bir sıraya konmak icabeder. Bunlar, Mısır'da Memlûk'ler devrinde okumada, yazmada ve bütün sanatlarda vukuf sahibi olan hususi bir sınıf teşkil edip, sonraları en yüksek mertebelere erişmişlerdir. Bu etimoloji ilmî muhitlerde hiçbir akis bırakmadı. Baron Rose'nin işaret ettiği gibi, böyle bir izah teşebbüsünün hak kazanması için ilkönce çelebi ile çalap (Allah) arasında hiçbir münasebet bulunmadığını ispat etmek lâzım gelir.

«P. Melioranski tarafından birkaç sene sonra yazılmış olan makalede (bk. Zapiski. XV, 036/037) bu münasebet katî surette tesbit edilmiş bulunuyor, fakat müellif iki kelimenin nihai şekillerini aldıktan sonra Türklere geçmiş olduğuna işaret ediyor. Zira böyle bir kelime yapısı (nispet i si ile) Türkçeye yabancıdır. Ahmet Vefik Paşa ve Rosen'in ileri sürdükleri ve bu iki kelimenin Hıristiyan menşeinden olduğunu gösteren faraziye, sadece muhtemel olmakla kalır. Buna mukabil Baron Rosen'in aksine olarak, bu kelimenin merkezî Asya'da ve Nasturi rahiplerinin tesiri altında değil, sadece Anadolu Türklerinde ve belki de Hıristiyan kom-

şularının tesiri altında vücut bulmuş oldukları katiyetle iddia edilebilir. Bunun aksine olarak V. Simirnov (Zapiski. XVIII, 1 v. d) çelebinin çalap ile hiçbir alâkası olmadığını, Rumca nutuk söyliyen, şarkı okuyan ve çok iyi yazan mânasına gelen καλλιεπὴς kelimesinin mukabili olduğunu ispata çalışır, bu iptidai mâna, sonraları Bizanslı'lar nezdinde malûmatlı, muktedir adam şeklinde inkişaf etmiş olup, Türkler de kelimeyi bu mânası ile benimsemişlerdir.

«Çalap ve çelebi kelimelerinin menşei, son defa olarak, N. Marr (Zapiski. XX, 99 v. d) tarafından tetkik edilmiştir. Bu zat, çelebi kelimesinin Baron Rosen'in Anadolu dervişleri nezdinde kaydettiği kullanış şeklini ve bu kelimelerin ancak Türk olmıyan bir kavimde vücut bulabileceği hakkında Melioranskiy tarafından serdedilen lisanî delilleri tetkiklerine başlangıç noktası olarak almıştır. N. Marr'a göre bu iki kelimenin menşeini, deleb, Allah ve delebi, asılzade ve seyyar şarkıcı kelimelerinin bugün dahi tesadüf edildiği Kürtçede aramak lâzımdır. Delep kelimesi İrani olmamakla beraber, Kürtlerin İrancadan evvelki dilinin bakıyesi telâkki edilmek icabeder. Bu dil, muharririn «yafesli» tâbir ettiği ve «Samî» grupuna yakın bulunan bir kola merbuttur. Kürtçe deleb «cenubî-japhetique» bir kelimeden gelme imiş. Kerb ve kereb Samî lisanında aram, tzlem'in ve Arapça sanam'ın mukabilidir. Anadolu Türklerinin VIII. (XIV.) asırda çelebi kelimesine verdikleri tekmil mâna Kürtlerce önceden malûmdu. Bunun iptidai mânası «Allah» yoluna sülûk eden «deleb» olmuşa benzer. Çelebi aynı zamanda, bugün Yezidî namı ile anılan (Farsça ized Ailah) mezhebinin eski ismi imiş. Kürt putperestliği Müslümanların dinî hayatı ve bilhassa Anadolu dervişleri üzerinde mutlak bir tesir icra etmiştir. Ehl-i hak veyahut Âl-i İlâhî namı altında İranda bir Kürt tarikatının çok yayılmış bulunması da bunu teyidedebilir. Ehemmiyetli başka bir nokta da yalnız Anadolu'da Sıvas civarında değil, Azerbaycan (Gence vilâyetinde) da da çelebiler namında bir köyün bulunmasıdır.

Mesele başka bir noktadan da tetkik edilecek olursa, mutasavvıf şair Kasım-i Envar'da çelebi'nin «Allah yoluna sülûk edenleri» değil de, tasavvufi mânası ile «sevgili» olan Allahın kendisini ifade etmesini de nazar-ı itibara almak lâzımdır.»

Çelebi tâbiri Mevlâna ahfadına da alem olmuştur.

Eflak-Buğdan eyaletlerine tâyin olunan ve «prens» unvanını alan fener beylerinin erkek torunlarına da «çelebi» denilirdi. Prenslerin karılarına «donna», erkek çocuklarına «beyzade», kızlarına «domniça», beyzadelerle domniçaların erkek çocuklarına «çelebi», kız çocuklarına da «kokonaça» namı verilirdi.

ÇELEBİ EFENDİ (چلبي افندى) [*Sof.*] Konya Mevlevihanesi post-nişini'ne verilen addır. Tarikat erbabı arasındaki unvanı aynı zamanda «aziz efendimiz» idi. Çelebi efendi, Hazret-i Mevlâna'nın mutlak vekili ve bütün Mevlevi şeyhlerinin mercii idi. Çelebi efendinin vekili sayılan Mevlevi şeyhlerinin nasp ve azli ona aitti. Bütün dergâhlardaki şeyh postlarının sahibi o idi. Hangi dergâhı ziyarete giderse şeyh postu kendisine sunulurdu.

Asırlarca Çelebi efendi'lik makamını, daima Mevlâna'nın erkek evlâdından gelenlerin en ehliyetlileri işgal etmişlerdi. Yalnız bir defa «Çelebi Ebubekir Efendi» isminde bir zat - hakikatte, lâzım olan bütün evsafa malik olmakla beraber, herhalde bazı menfi cereyanların tesiriyle, makamından uzaklaştırılmış, kız evlâttan gelen «Karahisarlı Arif Çelebi Efendi» getirilmiştir.

Mevlevilikte «Çelebi» lik makamını işgal edebilmek için veraset usulü kabul edilmemişti. Bu baptaki teamüle nazaran «post-nişin olan» bir çelebi efendi öldüğü zaman, Mevlâna ailesine mensup olanlarla dergâhın ilerigelenleri ve kıdemli dervişler, ölen zatın evlâtları ve amcazadeleri arasından ehliyetli olanını seçerlerdi. Çelebi efendilerden sağlıklarında, kendi evlâtları dururken, amcazadelerinden bazı ehliyet ve liyakat sahiplerini kendilerinden sonra seçilmelerini tavsiye edenler de olmuştu.

Çelebi efendi'lere vaktiyle hükümet tarafından da çok ehemmiyet verilirdi. Uzun zamanlar yeni padişahlara kılıç kuşatmak hakkı hemen hemen Çelebi efendilere inhisar etmişti. Bu sebeple post-nişinlik makamında tebeddül vuku buldukça seçilen yeni çelebi ve post-nişinlere padişahlar tarafından ferman verilmek suretiyle yapılan intihap teyit ve tasdik olunurdu.

ÇELEBİ SULTAN (چلبي سلطان) [*Sar.*] Osmanlı şehzadelerinden sancak ve vilâyetlerde valilik edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şehzade sancaklarının ekserisi Anadolu beylerinden zaptedilen sancaklardı. Şehzadeler bu beyliklerin başşehirlerini kendilerine merkez yapmışlardı. Bu şehirler Manisa, Isparta, Antalya, Sıvas, Amasya, Konya, Kütahya ve Trabzon'du. Birinci Mehmet padişah olduktan sonra bunu muhafaze etmiş, tarihe Çelebi Sultan Mehmet adiyle geçmiştir.

ÇELENK (چلنك) [*Ask.*] Nişanın ihdasından evvel muharebelerde büyüklerden muvaffakıyet gösterenlere taltif makamında verilen hâtıranın adı idi. Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) «çelenk; maden ve cevahirden çalma resimli sorguç» izahatını vermektedir. Sorguç için de «sorguç, serguç, sergûç envai çoktur. Tuğ, ciga, çelenk, gelin sorgucu, balıkçın, baş aşağı takılan» malûmatını vermektedir.

«Kamus-u Türki» deki (s. 515) tarifi de şöyledir: «Cevahirle donatılmış serguç: başa çelenk takmak.»

Çelenkler gümüşten yapıldığı gibi, altından da yapılırdı. Murassa ve çok kıymetli olanları dahi vardı. Hükümet merkezinde itina ile yaptırılan çelenkler kıymetli şeyler olduğu için hazineye maledilir, hususi memurlarla ordugâha gönderildikleri zaman resmî evrak mukabilinde çıkarılırdı. Başmuhasebede bunlar için kayıt tutuluyordu. Gönderilen çelenklerden tevzi olunmıyanlar iade edilir, devlete ait diğer kıymetli eşya meyanında bunlar da saklanırdı.

«B. B. Arşivi» nde mevcut 1183 (1769) tarihli bir vesika (askeri fiş No: 2529) nasıl gönderildiğini gösteriyor:

Sultanım

Deletlû inayetlû . . . . . hazretleri sağ olsun.

Asitane-i Devlet-aşiyaneden bu defa orduy-i şevket-makruna gidecek çelenklerin tesyirine bu kulları memur olup maiyyet kullarına dahi iki nefer tatar-ı veliyy ün-niamî ve bir nefer çukadar tâyin buyurulmaktan naşi merahim-i aliyyelerinden mereudur ki harcırah olmak için yüz kuruş bu bendelerine ve yirmi beşer kuruştan zikrolunan tatarân ve çukadara ita ve ihsan buyurulmak babında emr ü ferman devletlû, inayetlû sultanım hazretlerinindir.

Mehmet Emin-i Nahifî
Halife-i Mektubi-i Sadr-ı Âlî

İzzetlû defterdar Efendiye keyfiyeti ilâm eyliyesin. 6 m 183

Arz-ı bendeleridir ki

Dersaadet'ten bu defa orduy-i hümayun-u şevket-makruna gidecek çelenklerin îsaline memur mektubi-i hazret-i sadaret-penahî hulefasından sahib-i arzıhal Nahifî Mehmet Emin Efendi kulları harcırah olmak üzere kenduye yüz kuruş ve maiyyetinde olan iki nefer tatar-ı hazret-i veliyy-ün- niami ve bir nefer çukadarın dahi yirmi beşer kuruştan iktiza eden harcırahları ita olunmasını istida eder. Malûm-u devletleri buyruldukta mucibince mumaileyhe yüz kuruş ve memur u maiyyeti olan üç nefer tatarân ve çukadarın her birine yirmi beşer kuruştan mecmuunun harcırahları için yüz yetmis beş kuruş verilmek üzere başmuhasebeye kayıt ve tezkiresi itası ferman-ı âlîleri buyrulur ise emr ü ferman devletlû, inayetlû sultanım hazretlerinindir.

Tezkiresi verile
7 m 183

Vakanüvis Lûtfi Efendi hicrî 1288 (1871) senesi vakayii arasında Rusya Devleti tarafından Sultan Aziz'e verilen nişandan bahsederken (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nüsha c. 13, s. 7) «İlâve» başlığı altında şu malûmatı vermiştir:

«Vaka-i Hayriyye tarihi olan bin iki yüz kırk bir (1825) senesine gelinciye kadar Devlet-i Aliyye'de teşrifatça suret-i mürettebe ve muntazamada nişan itasına dair malûmat ve kuyudat-ı mevsuka ve resmiyyeye muttali olamadım. Eskiden paşa unvaniyle muanven olan vüzeraya kılıç kaftan ile üç, beylerbeyiler ile mîr-i mîrana, mîr-ül-ümera paşalara iki ve bir tuğ verildiği misillû sancaklar ve ordularda fevkalâde yararlıkları görülen şücean-ı asakirin başlarına takılmak için rüteb-i mütenevviadan nişan makamında çelenkler verilirdi. Fevkalâde olarak bazı havass-ı vüzeraya dokuz tuğ verildiği de mesbuktur.»

Lûtfi Efendi, çelenklerin, mütenevvi dediği rütbelerin kaç olduğunu yazmadığı gibi, başka bir yerde de buna dair malûmata tesadüf olunmamıştır. Bununla beraber vakanüvisin izahatından çelengin yalnız askerlere verilmekte ve başa takılmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Tanzimat'tan sonra harblerde ve devlet işlerinde hizmeti görülenlere nişan verilmeye başlanmış, çelenk istimalden sakıt olmuştur.

Ben ol paşay-i gazi-i cununum aklı öldürdüm;
Çelenk-i iftiharım mâkiyanın rişesindendir.
Nihad

ÇELEP (چلب) [*Sar.*] Edirne, Galata ve İbrahim Paşa Saraylarında hizmet eden iç oğlanı ve acemiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Muayyen olan hizmet müddetlerini bitirenler veyahut büyük çıkma üzerine çıkanlar saray hizmetlerine alınırlardı.

ÇELİK (چلك) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Değnek mânasına bir kelimedir. «Burhan-ı Kaatı» da «çelük. zamm-ı lâm ile, çelik çomak oyunlarının maddesi olan değneklere denir, Türkide büyüğüne çomak, küçüğüne çelik denilir» denilmektedir.

Bir arşın uzunluğunda olup meydan-ı şerifte kazancı postunun üstünde asılı durur, küstahlık edenler, yani kabahat işliyenler bununla tedibolunurdu. Çelikle dövülmeye «çeliklenmek» tâbir edilirdi.

Kabahatli olan can erkândan ise şeyh yahut aşçı dede tarafından, çilede bulunanlardan ise kazancı tarafından çeliklenirdi. Gerek dede, gerek can, diz çökmüş olan şeyh, aşçı dede, yahut kazancı dedenin dizi üstüne başını kor, o da çeliği eli omuzunu tecavüz etmiyecek derecede kaldırmak suretiyle birkaç çelik vurur, sonunda bir de gülbank okuyup kabahatlinin kabahatinin affı niyazında bulunurdu.

Sende nedir bu resimlik
Satma bana gel dedelik
Sırtına bin elli çelik
Urmalı mutlak dediler
Türabi

ÇELİKLEMEK (چلیکلهمك) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Küstahlık edenlerin yani kabahat işliyenlerin çelik adı verilen bir arşın uzunluğundaki değnekle dövülmelerine verilen addır. Kabahatli olan can dedegândan ise şeyh, yahut aşçı dede tarafından, çilede bulunanlardan ise kazancı tarafından çeliklenirdi.

ÇELİYYE (چلیه) [*Bah.*] Irmaklarda işliyen bir nevi kayık hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇEMBER (چنبر) [*Mus.*] Türk musikisi usullerinden birinin adıdır. «Usulat-ı Mehterhane-i Âlem» başlıklı bir yazıda (Üniversite Kütüphanesi, 1184 numaralı Mecmua) mehterlerin usul ve makamları şöyle gösterilmektedir: Ahlâtî, halilevî, kalenderî, peşrev, türkü, sakil, çember, küçük hafif, büyük hafif, nakış, saf, revani, def usulü, yarım ahlâtî, perişan, değişme, kısm-ı sakil, zamm-ı devir, murabba, devr-i hindî, karabatak, ezgi, sofiyan, semai, çengiharbi.

ÇEMBER TABAN (چنبر طبان) [*Mim.*] Taban üstündeki kirişlerin üstüne geçirilen ikinci tabana verilen addır.

ÇEMBERLİ (چنبرلی) [*San.*] Eskiden kullanılan koşu arabalarının bir nev'ine verilen addır. Arkası kalkıktı.

ÇEMBER SAKAL (چنبر صقال) [*Kıy.*] Yuvarlak değirmi, yüzü çepçevre çevreliyen sakal hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çember, yuvarlak, tekerlek şey demektir. Sakal o şekilde kesilmiş olduğu için bu adı almıştır. Sakalın kesiliş tarzına göre şu isimler verilirdi: Müzellef, top, tahta, kaba, didon, çatal, sivri, ördek.

ÇENE (چنه) [*Bah.*] Üst başı talimarın alt kısmı ile ve alt başı dahi omurga ile paraleli olduğu halde baş bodoslamanın alt kısmından ileriye doğru enlice çıkıntının adıdır.

ÇENESİ DÜŞÜK (چنه‌سی دوشوك) [*Hal.*] Geveze, lâkırdı ebesi insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdi de kullananlar bulunuyor.

ÇENG (چنك) [*Mus.*] Eskiden dikine tutulan ve parmakla çalman telli çalgılardan birinin adiydi. Kanuna benzerdi. «Lehçe-i Osmani»de (1306 tab'ı), Türkçede bu çalgıya ıklık denildiği yazılıdır. «Çeng, Türkide ıklık dedikleri saz.»

Hicrî dokuzuncu asır availinde yaşayıp eski Türk sazları hakkında kıymetli bir eser yazmış olan Ahmet oğlu Şükrullah, kitabında (Millî Tetebbular Mecmuası c. 2, sayı 5) çeng için aynen şu tafsilâtı vermektedir:

«Bu fasıl, çengi bildürür ve çeng nice ağaçtan düzmek gerektir ve nice düzmek gerektir anı bildürür. İmdi malûm olsun ki çenk tamam sazlara nispet eksiktir ve bu çengin çanağı bir torba gibi gerektir ve boynu uzun ve eğri gerektir, at boynu gibi. Ve iyüsi oldur ki çanağı bir pareden ola ve zerdalû ağacından ola. Ve anın uzunu boynu ile dört karış gerektir ve eni bir karış gerektir. Amma vara vara eksilür. Şol vakit ki eni bir karış olsa derinliği dört açık parmak gerektir. Ve destesi dahi zerdalû ağacından gerektir ve destesinin dahi uzunu üç karış gerektir. Ve çengin çanağının için dövülmüş sırça ile tutkal ile sıvamak gerektir ve çanağın yüzünü rak ile yaku yakalar. Ve anın perdesi dahi zerdalû ağacından gerektir. Ve eğer koz ağacından dahi olsa revadır. Ve perdenin dahi uzunu iki karış ve üç açık parmak gerektir. Ve dahi şöyle gerektir ki çeng ile perdenin arası üç açık parmak kadarı açık ola. Ve sol yanından çengin herekinin perdelerini yirmi dört bahş yahut yirmi beş edeler. Ve çengin yüzünde bir ağaç vardır ki ana «nize» deyu ad komuşlardır. Anı dahi yirmi dört bahş edeler veya yirmi beş bahş edeler. Meselâ, herek nice bahş olursa nize dahi ol kadar bahş ola ve bu nizeyi dört yerden çengin yüzünde muhkem bağlıyalar. Ve on iki burulmuş ipler ki atın kuyruğu kılından ola ki ol kıllar ne kadar uzun olursa ol kadar yeğdir ve ol iplerin her birini üçer kere berekin her bir deliğinden geçüreler ve muhkem berkideler. Ve bu çengin kirişleri üç türlü gerektir: «Had»dır ve «zir»dir ve «müselles»tir. Şöyle ki, sekiz kirişi «had»dır ve sekiz kirisi «zir»dir ve sekiz ki-

rişi «müselles» tir. Bu şol vakittir ki kiriş yirmi dört ola ve eğer yirmi beş olursa o bir artukun dahi «bem» üzerine koyalar, öyle olsa «bem» kirişi dokuz olur. Ve çengi sol koltuğa alalar ve kıllarını sol eliyle düzeler ve perdelerinin iplerini sağ eliyle düzeler ve sol eliyle te'lifleri ve buutları biribirine münasip edeler ve ol çengin kirişini düzmeye başlayıcak «had» tarafından on beşinci kıldan başlaya ta «had» tarafından tarafı tamam doğru olunca, ve andan sonra anın yanındaki kirişleri düzete ve «had» tuttuğu beraberinde olan «bem» kirişini düzete ve şöyle düzete ki «zir» nağmesiyle «bem» nağmesinin ortasında düşen nispetler «badezzi bilkül» nispeti gibi ola. Ve çün bu dediklerimiz gibi ola «zir» leri sol parmak ile çalalar ve sol elin şahadet parmağı ki ana «sebabe» derler. Bu sebabe parmağı sağ elin başparmağı dokunduğu kirişin altındaki dördüncü kirişe dokuna ve sekizinci kirişe sağ elin sebabesi dokuna ve on birinci kirişe sağ elin başparmağı dokuna.»

Üstat Hüseyin Sadettin Arel, Meragalı Abdülkadir'in «Cami-ül-elhan» ı ile oğlunun «Nekavet-ül-edvar ında ve Francis Golpin'in Sümer musikisine dair olan eserinde gördüğünü beyanla bu saz için şu malûmatı vermek lûtfunda bulunmuştur: «Sümer Türklerinin zagsal dedikleri bir büyük harp vardır ki 21 teli muhtevi idi. Bu teller yedişer yedişer üç takım olarak düzenlenirdi. Sümercede zagsal hamd ve sena mânasına gelir. Hamd ü senaya dair olan dualara bu sazla refakat edildiğinden saza aynı isim verilmişti. En kaba sesi çıkaran telin uzunluğu üç ayak yani takriben bir metre idi. Zaksal kelimesi Asurcaya zakkal ve çakkal şekillerinde geçmiştir. Geldaniler çe harfini burundan telâffuz ettikleri için Babil'de zaggal olunan bu kelime Geldanicede çangal kılığına girmiştir. Halen pushto denilen Efgan dilinde bu saza cangal adı verilmektedir. Farsçaya geçerken çangal sözü çeng şeklini almıştır. Çeng vaktiyle Türk musikisinde çok kullanılırdı. Hattâ Çengi Cafer, Çengi Yusuf dede ve Çengi Sait gibi bazı bestekârlar kendi sazlarına isimlerini bile ilâve etmişlerdir.

Üzerine deri geçirilmiştir, 24 tellidir, telleri kıllara bağlanmıştır. Bu kıllar gerilirse ses tizleşir, gevşetilirse ses pestleşir. Mutlakattandır, yani parmakla basılmağa hacet kalmadan açık telle çalınır. Bazan 35 tel bağlanır ve bakıyye aralığiyle düzenlenir. Bu sazı çalanlara «çengi» denilirdi.

Evliya Çelebi (c. 1, s. 636) «müşkül bir saz olduğundan ehli azdır» diyor.

Hafız-ı Şirazi bir gazelinde, aynı zamanda çengiyi de tarif eden:

می ده که سر بگوش من آورد چنك وگفت
خوش بگذران و بشنو ازین پیر منحنی

beytini yazmıştır.

Bidaa-i ser-ü sâman-ı çaldırırsın hâ
Hovay-i nağme-i çeng ü rubaba düşme sakın!
Sabit

Çaldım taşa ben şişe-i namus ile nengi
Matrip kerem et sen dahi çal berbat u çengi
Sami

ÇENGÂR BATTAL (چنگار بطال) [*San.*] Büyük boy renkli kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇENGEL BEYGİRİ (چنگل بارگیری) [*Top.*] koşulmuş bir sahra topunda başta olan çift beygirler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇENGEL ÇİÇEĞİ (چنگل چیچکی) [*Hal.*] İşkenceyle öldürülmek için çengele atılan adamın kanlı ve sarkık cesedinden kinaye bir tâbirdir. Eskiden beddua makamında söylenir, işkenceyle öldürmek için çengele atsınlar da bir tarafından saplanıp çiçek gibi sarksın, demek istenilirdi. Bu tâbir edebiyata da girmişti. Zatî:

Göreyim dâr-ı fenada ola çengel çiçeği
Kim ki sümbül der ise zülf-i perişanın için

beytinde bu tâbiri kullandığı gibi, Sinoplu Şükrü de (Lâtifî Tezkeresi s. 203) bir kıtasında sevgilisini ayartmış olan rakîbi hakkında aynı tâbiri kullanmıştır:

Yüzünü gören istemez asmağa güvahı
Ursun kazığa kimse demez neydi günahı
Bağ içre tutup ol gölü kazıkladı derler
Görem anı çengel çiçeği olsun ilâhı

ÇENGELE GELMEK (چنگله گلمك) [*Hal.*] Mecaz yolu ile asılmak mânasına gelir bir tâbirdir.

ÇENGEL SAKIZI (چنگل ساقزی) [*San.*] Kengerin usaresinden meydana gelip ağızda sakız gibi çiğnenen maddeye verilen addır. Buna «kenger sakızı» da denilir. Yabani bir ot olan kengerden çıkan sarımtırak koyu madde hava ile temas neticesinde tasallübettiğinden ağızda bir müddet tutulmak ve ifrazatı tükürükle çıkarılmak suretiyle sakız haline getirildikten sonra çiğnenirdi. Vaktiyle çingene kadınları dağlarda topladıkları kengeri kuruyup katılaşmamak için sulu kablar içinde muhafaza etmek suretiyle satarlardı. Kurumuş olan kengerin kaynatılmak suretiyle usaresi çıkarılır, sonra tazesi gibi ağızda sakız haline getirilirdi.

ÇENGİ (چنگی) [*Hal.*] Kadın oyuncular hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çengiler gibi oynıyan erkek oyunculara «köçek» denilirdi. Çengilerin köçekler gibi teşkilâtı vardı. Kadınlardan mürekkep çengi kumpanyasına da «kol» tâbir edilirdi. Bir çengi kolu kolbaşıdan, muavininden ve on iki oyuncudan terekkübederdi. Bunların dışında bir de «sıracı» adı verilen dört kişilik bir saz heyeti bulunurdu. Bunlardan biri keman, biri çiftenara, ikisi daire çalardı.

Kolbaşı bu heyetin ustası, patronu, her şeyi idi. Kolbaşının evi meşkhane addolunur, çengi olmak istiyenlerle meslekteki bilgilerini artırmak istiyen çengiler burada musiki ve rakıs taallüm ederlerdi. Kolbaşıların evleri başlıbaşına bir âlemdi. Açıkmeşrep genç ve güzel kızlarla dolu olan bu evlerde dişine uygun bir yosma bulup felekten şöylece bir gün kapmak istiyen delikanlılar ve cebi dolgun yaşlılar uzaktan yakından bu evlerin etrafını dolanırlar ve zaman zaman maksatlarına da muvaffak olurlardı.

Hususi eğlenceler, düğünler tertibeden kimseler kadın meclislerinde çengiler blundurmak istedikleri zaman bu kolbaşılardan birinin evine gidip kadınla pazarlığa girişirlerdi. Anlaşma üzerine kolbaşı heyetini alır, düğün yahut eğlence evine giderdi. Kolbaşı ile muavini başlarına yaşmak geçirip ayaklarına sarı çizme giyerler, ellerinde birer yelpaze bulundururlardı. Çengiler ince yaşmaklar tutunurlar, allı morlu, sarılı rengârenk feraceler giyerlerdi

Bir çengi kolunun sokaktan geçişi hayli eğlenceli bir manzara teşkil ederdi. Önde kolbaşı ile muavini, bunların arkalarından da devirlerinin zarif ve gözçekici tuvaletleri addolunan kıyafetleriyle çengiler yürürler, bunları sıracı'lar, onları da yardakçı'lar, hademeler ve en nihayet kolbaşı'nın hususi hizmetçisi küçük bir Çerkes kızı gelirdi.

Sokaklarda iki boylu erkekler durup bunları tebessüm ve iştiha ile seyrederler, çengi kadınlar serbest tavırlarla etraflarına bakınıp tebessümler, kaş göz işaretleri ve hattâ harfendazlıklar yaparak, mukabele görerek geçip giderlerdi.

Çengilerin davet edildikleri evde kendilerine bir oda tahsis olunur, bunlar gelirgelmez buraya girerlerdi. Hamam ustaları ve «soyguncu» denilen kadınlar da bunlarla beraber içeri girerler, kolbaşının, muavininin ve çengilerin elbiselerini çıkarırlar, tuvaletlerine yardım ederler, hizmetlerinde bulunurlardı. Bu odaya girmek çengi kolu efradiyle bu soyguncılardan maada kadınlar için memnu idi. Fakat çengilerin içeride cilvelerle, gülüşmelerle, biribirlerine naz ve edalar yaparak, seviçerek, biribirleri tarafından okşanarak soyunup giyinmeleri birçok genç kadınların tecessüslerini celbeder, vesileler çıkarıp odanın civarından geçerler, fakat içeriye giremezlerdi.

Çengiler, hususi odalarında soyunup döküdükten sonra oyun kıyafetiyle umumi odaya geçerlerdi. Oyun kıyafeti de hayli göz alıcı idi. Genç ve güzel çengiler parıl parıl uzun saçlarını arkalarına salıverirler, beyaz göğüslerini yarıyarıya açarlar, üstlerine tül gömlek, pullu kadifeden camadanlı yelek, tennüre biçimi sırma saçaklı canfes eteklik, ayaklarına yumuşak oyun terliği giyerlerdi. Tül gömlek beyaz tenlerini şeffaf bir örtü arkasından cazibedar gösterir, camadanlı yelek mevzun vücutların bütün çizgilerini ve hatlarını teressüm ettirir, göğüslerini meydana çıkarırdı. İnce ve mevzun bellerini sırma kemer takmak suretiyle süslerlerdi. Tennüre biçimli beli dar, etekleri namütenahi geniş eteklik, çengi kadınlar salınıp döndükçe dönüp açılır, narin ve mevzun ayaklarını meydana çıkarırdı. Bunlar yetmiyormuş gibi ikide birde eteklerini kaldırırlar, nazan ve hiraman reftar ederlerdi.

Değerli muharrir Refik Ahmet Sevengil'in verdiği malûmata nazaran (İstanbul Nasıl Eğleniyordu? sahife 95) çengilerin oyun tarzı mütenevvi idi. Bu, muhtelif kollara göre değişirdi. Bununla beraber az çok müşterek olan esas şöyle idi: Sıracı'lar kemanı, daireyi, çiftenarayı çalmağa başlarlar, ağır ezgi makamında terennümler arasında önde kolbaşı, arkasında muavini, arkada 12 çengi olduğu halde meydanı dört defa devrederlerdi. Bu ilk fasılda rakıs yoktu.

Mütaakip fasıllara kolbaşı ile muavini iştirak etmezler, meclisin mutena bir mevkiinde azametli bir tavır ile oturup uzaktan nezaret ederlerdi. İkinci fasılda çengiler parmaklarında zil olduğu halde çıkarlar, sıracı'ların terennümlerine hareketlerini uydurarak raksederlerdi. Raksı, göbek atmalar, topuk çarpmalar, omuz titretmeler, kendini geri geri atmalar, hoplıyarak vücudunun etlerini, göğüslerini sallamalarla dolu idi.

Fasılların arasında çengiler istirahat eder, müstesna kıyafetli, tuvaletli hanımefendiler bunları tatyip ve takdir eyliyerek alınlarına altın yapıştırırlar, bahşişler verirlerdi.

Üçüncü fasılda meselâ tavşan raksına erkek biçiminde elbiselerle çıkarlardı. Bu elbiseler tamamen köçeklerin ve bilhassa tavşan oğlanlarının elbiselerine benzerdi.

Dördüncü ve sonuncu fasılda da rakıs yoktu.

Sıracı'lar sazlarını çalarken çengiler hanendelik ederler, türlü türlü şarkılar, gazeller okurlar, güzel ve gür sesleriyle dinliyenlerin kalblerini yakarlar, ezerler, bükerler, ağlatırlar, güldürürler, ruhani bir safa verdirirlerdi. Yine bu fasılda kolbaşiyle muavininin reisliklerinde çengiler türlü türlü oyunlar oynarlardı,

Köçeklerde olduğu gibi çengilerde de eski zihniyetin mübalâtsızlığı eseri olarak aşk ve alâka cari idi.

Tıbbın «müteşabih-ül-cins aşklar = hemcinslerin aşkı» diye isim verip teşhis ettiği bu ruhi malûliyet eski kadınlar arasında da hükmünü icra ederdi. Nice zengin hanımefendiler vardı ki «harem» lerde biribirleriyle muaşaka ederler, heveslerinin tatmini için genç kızlar, kadınlar bulundururlar, hususi ve mahrem hizmetlerini onlara gördürürlerdi. Çengiler umumiyet itibariyle bu kabîl hayata ve hizmete alışmış kadınlardı. Çengilikten kocayıp yetişmiş olan kolbaşı ve muavini de bittabi aynı suretle hevesperverane bir tarzda yaşarlardı. Bu kabîl kadınlardan bir kısmı kendilerini saklamağa hiç lüzum görmezler, doğrudan doğruya faaliyette bulunurlardı. Bunların alâmet-i farikaları boyunlarına taktıkları boyunbağı idi. Bunlar beyaz tülbenttendi. Kenarları ciğerdeldi, köşeleri «ah, ah» işlemeli idi. Kolbaşı da böyle bir boyunbağı takardı.

Köçeklerin erkekler arasında nasıl tutkunları varsa çengilerin de öyle âşıkları vardı ve bunların ekserisi zengin hanımefendilerdi. Bunlar mahbubelerini zaman zaman taltif ve takdirle evlerine davet ederlerdi.

Çengilik, 1274 (1857) tarihli köçekliğin ilgası hakkındaki kanun hükümleri dâhiline alınmamış, resmen lâğvedilmemiş ise de rağbetsizlikten kendi kendine sönmüştür.

§ [*San.*] Çenk çalıp oynıyan oyuncu hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-ı Osmani»-de «Çenk» kelimesi izah edilirken şu tafsilât verilmiştir; «Çengi = o nevi saz çalan rakkase, oyuncu demektir. Lisanımızda tahsisle nisvandan olan oyunculara ıtlak olunur: Bir kol çengi.

«Etrab-ül-âsar» da «çengi Halil» den bahsolunurken (Mektep Mecmuası, üçüncü sene, 24 şubat 309, No. 5, s. 333 haşiyesi) bunun için şu izahat vardır: «Çenk, mâruf bir sazın ismi olup «çengi» bu saz ile ağaz eden kimsedir. Mutlaka mutrib, hanende, çalgıcı makamında da kullanılır. «Çingâne» dahi bu meali müfittir. Çünkü âhırındaki «âne» ya gibi nispet edatıdır. Kıptilere bu nam verilmesi tabiatlarında musikiye fevkalâde kabiliyet olup minelkadîm ekserisi hanende ve dekayık-ı nağamatı danende olduklarındandır.»

Çengiler gibi oynıyan erkek oyunculara «köçek» denilirdi.

Her biri bir kola olmuş çengi
Der ki dünyada bulunmaz dengi
Fâzıl

Zenneye çıksa oyunda çengi
Yüreği oynar uçardı rengi
Sümbülzade Vehbi

ÇENGİ HARBİ (حربی چنگ) [*Mus.*] Türk musikisi usullerinden birinin adıdır. «Usulât-ı Mehterhane-i Âlem» başlıklı bir yazıda (Üniversite Kütüphanesi 1184 numaralı Mecmua) mehterlerin usul ve makamları şöyle gösterilmektedir: Ahlati, halilevi, kalenderî, peşrev, türkü, sakil, çember, küçük hafif, büyük hafif, nakş, saf, revani, def usulü, yarım ahlati, perişan, değişme kısm-ı sakil, zamm-ı devir, murabba, devr-i hindi, karabatak, ezgi, sofiyan, semai, çengiharbi.

ÇENGİNAME (نامهٔ چنگ) [*Ede.*] Köçekler için yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Erkekler için «Hûbanname», kadınlar için «Zenname» yazmış olan Enderunlu Fâzıl köçekler için de «Çenginame» adlı bir risale yazmıştır.

Şair; zamanının tanınmış köçeklerini ve oyunlarındaki hünerlerini şöyle anlatıyor:

Büyük âfet, o güzel Yorgaki
Sîme benzer o vücud-u paki
O eda, o reviş, çalâki.
Sanma dünyada anın benzeri var.
Olmasa ona o endaze burun
Âşıkın burnuna girse yeri var.

Bir hırvat delikanlısı olan büyük Âfet'in asıl adı Yorgaki idi. Küçük Âfet'in aslı Ermeni idi. Beyaz ten üzerine kara kaşlı, kara gözlü bir dilberdi. Adı Kaspar olan bu köçeğin tutkunlarından biri de Çenginamenin rindmeşrep şairi idi.

Küçük Âfet, belî; bir âfet-i can
Nice Âfet bu ki, dilsûz-i cihan
İsmine cismi mutabık canân
Çengiler içre hemen ol peri var.

Bir zaman işte bu canânım idi
Mesned-i işvede sultanım idi.
Malik-i taht-ı dil ü canım idi
Nice bir bencileyin leşkeri var.

Nedir ol çeşm-i siyah, kaşı siyah?
Nedir ol barika-i çehre-i mah?

Ermeni olmasa, eyvah, eyvah.
Hucceti işte bu kim Kasparı var.

Pandeli bir Rum, aslı Sakız adalı bir rakkas civanı idi ki, ömrü meyhanelerde geçtiği halde ağzına bir katra içki koymaz, bu yüzden de, üftadelerinin kendisinden « Sofu meşrepli » diye şikâyetine yol açardı.

Pandeli aşkı ile ben de deli,
Kıt'ada, cezbede yoktur bedeli;
Var imiş çengilerin bir güzeli,
Mülk-i hüsnün meğer İskenderi var.

Neyleyim ol dahi bir sofi eda,
Katra-i bâdeyi içmez hattâ
Âşık-ı zâre söylemez asla
Mutaassıp revş-i betteri var.

Enderunlu Fâzıl, devrinin namlı köçeklerinden genç ihtiyar kırk beşe yakın isim veya lâkap zikrediyor :

Gerçi Andon dahi nâzikter idi.
Eli ağzına uyar dilber idi.
Taht-ı naz üzre bir İskender idi.
İki bin âşık ile kaşmeri var.

Yüzüne şimdi sinekler üşmüş,
La'l-i şirine karınca düşmüş.
O güzellik dediğin bir kuş imiş,
Meğer anın dahi bâl ü peri var.

Yasemen şimdi dikenlenmiştir.
Nergis-i çeşmi kefenlenmiştir.

Beni yağmaladı kâfir Panayot,
Komadı hane-i dilde bana yurt;

Çengiler şahı Mısırlı güzeli,
O tenasüp, o kad-i bibedeli,
Raksa girdikçe ider halkı deli,
Kati çok âşık-ı hasretgeri var.

Pek letafetli değil hüsn-i lâtif,
O Yahudiyi ne hacet tarif,
Ne cemal ü ne reftarı zarif,
Belî avaz-ı cünun averi var.

Sözümüz yok o civanın sesine.
Başi keldir el uzatma fesine,

Aşk ile itme hilâlkaş'a nigâh,
Bir tutulmuş ay'a benzer ol mah

Saçı sümbül, dahi nergis nigehi
Kokladım perçemini, amberi var.

Bir kamer çehre değildir mehtab,
Çehresi hâle gibi hane harab.

Yukardaki satırlar, Çenginame'nin üslûp ve edası hakkında bir fikir edinmek için kâfidir. Bu namlı köçekler hakkında, devrinin diğer şairleri tarafından da birçok şarkılar yazılmış ve en oynak makamlardan bestelenerek dillere destan olmuştur.

ÇERAĞ (چراغ) [*Sof.*] Topraktan veya madenden, içine yağ konulup yan tarafındaki deliğe bir fitil takılarak yakmağa mahsus eski yağ kandillerine verilen addır. «Burhan-ı kaatı»-da ferağ vezninde olmak üzere gösterilen bu kelime « fitilledikleri yağla alûde edip yakarlar » diye tarif edilmiştir. Bu tarife göre çerağ, esâsen kandilin fitili demek oluyor. Sonra zarfiyet ve mazrufiyet alâkasiyle kandil mânasında da kullanılmıştır. Burhan'da bir de «çerapa ve çerapaye» kelimeleri vardır ki mütercim Asım Efendi, onları «üzerine çerağ vaz'olunacak nesnedir ki «çırakma» derler» diye anlatıyor. Vefik Paşa ise «Lehçe-i Osmani» de bu kelimeyi çırağ olarak zaptediyor. «Şenlendirilmiş, uyandırılmış ışık» diye asıl mânasını verdikten sonra «ev, bark edilmiş, maişet verilmiş, nanpare ile ayrılmış müstağrak-ı in'am edilmiş» gibi mecazi mefhumlarını da söylüyor. «Çırak» ve «çırakma» kelimelerini kaf ile yazıp birincisini «dükkân şakirdi», ikincisini «kandil ve mum koydukları timur paye» diye izah ediyor. Asım Efendi ile Vefik Paşa'nın tariflerinden «çerağ» ın Farsça, «çirağ» ın Türkçe olduğu yahut iki dilde üstün ve esre farkı ile müşterek bulunduğu anlaşılıyor. Belki de hâlis Türkçe olan «çirağ» lâfzından alınmıştır. Çünkü Paşa onu da «çam ağacının sakızlı, yağlı yeri ki çirağ ittihaz olunur» diye tarif ediyor.

Gerek hakikat, gerek mecaz mânalarında çerağ kelimesinin ilk harfi Türkçede esre okunur ve son harfi (k) telâlfuz olunur. Selâhî Beyin «Kamus-u Osmani» sinde Farsça çerağ'ın çirağ yazılması ve Türkçe çırak'ın dükkân uşağı diye tarif edilmesi bu itibarla doğru değildir.

Bektaşi'lerde «meydan» da makamlardan bir makamdı. Burada da, diğer makamlarda olduğu gibi, niyaz olunurdu. Nasibalan yeni talip, rehberinin delâletiyle buraya geldiği zaman, rehber kendisine şöyle derdi : «Buna çırağ derler. Bu çırağ nur-i Muhammed Alidir, cümle canlar bunun nuriyle münevverlenip onların cemaliyle müşerref olunup her hakka erişilen makamdır.»

Tekkelerde çırağın yakılması veya söndürülmesi icabettiği zaman «çırağı yak», «çırağı söndür» denilmez, «çırağı uyandır», «çırağı dinlendir» denilirdi.

Çırağ; nefesle söndürülmez, elin hareketiyle dinlendirilirdi.

§ Çerağ; Bektaşi meydanlarındaki mum-

lara verilen isimdir. Hassaten mutfakta yakılan mum ve lâmbaları uyandırmak için kullanılan kandile denilirdi. Lâmba çıkmadan evvel çırağ yakıldığı için onun hâtırası olarak muhafaza edilmişti. Kandil, kudreti temsil ettiği kanaati de vardı. Diğer tarikatlarda da kandile çırağ denilirdi. Mevleviler çırağı uyandırırlarken şu gülbangi okurlardı:

«Akşam-ı şerif hayr ola, hayırlar feth ola, şerler def'ola, çerağ-ı ruşan, fahr-i dervişan, ziyay-i iman, kanun-i merdan, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim hû.

Şem-i ikbalini târ eylemesin derse felek
Kişi yaktığı çerağ üstüne pervane gerek
Lâ

Ey bence artık ölmüş olan yâd-ı aşkının
Hâlâ başımda merkad i ziitibarı var
Ah-i derun o türbe-i yâdın çerağıdır.
Ruhum gibi mücavir olan türbedarı var
Tahir-ül-Mevlevi

ÇERAĞCI (چراغجی) [*Sof.*] Tekkelerde mumları uyandıran canın unvanı idi. Büyük, şerefli hizmetlerden sayılırdı.

Çerağı yahut çırakçı Mevlevi meydanlarında gurub zamanı bir mum yakılır, ona çerağ tâbir olunurdu. Akşam ezanı okununca meydandaki çerağdan tutuşturulan bir mumla mescidin şamdanları ve kandilleri bir de sımathane, yani yemek yenilen yerde ve sofraların üstündeki mumlar uyandırılırdı. Sımathaneye girilince şeyh, yahut en eski dede «çerağ» gülbangi denilen: «çerağ-ı ruşan, ziyay-i iman, kanun-i merdan, dem-i hazret-i Mevlâna hu diyelim hû» duasını okur, hep birden «hû» denildikten sonra sofraya oturulurdu. Bu gülbank mumlar yandığı ve Allahın verdiği nimet hazır bulunduğu için şükranı olmak üzere edilen bir dua idi. İşte çerağı yahut çırakçı, meydandaki mum tepsisini hazırlayıp mumunu yakan ve mescidin mumlariyle kandillerini uyandıran çilekeş dervişin unvanı idi. Ayrıca bir de kandilcilik vardı ki bu da tekkenin mescit haricindeki kandillerini hazırlayıp gurub vakti yakan çilekeşin hizmeti idi.

ÇERAĞCİYAN-I HASSA CEMAATİ (چراغجیان خاصه جماعتی) [*Sar.*] Saraydaki dairelerin mumlariyle kandillerini hazırlayıp yakmak vazifesiyle mükellef olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara aynı mânaya gelen «şem'acı cemaati» de denilirdi.

ÇERAĞ DEFTERİ (چراغ دفتری) [*Ask.*] Yeniçeri ocağına alınanların kaydına mahsus defterin adı idi. Yeniçeri ağalarının her birinin zamanında bir defter tutulur ve bu deftere ocakta bir hizmetle kayrılanların isimleri ve hizmetleri yazılırdı. Eskiden ocağa devşirme suretiyle alınan acemi oğlanlarından müddetlerini bitirenler çırağ edilirken sonraları buna riayet edilmemiş, yeniçeri ağaları tarafından hatırla yahut rüşvetle önüne gelenler ağa çırağı namiyle alınarak defter onlarla doldurulmuştur.

ÇERAĞ DELİĞİ (چراغ دلیکی) [*Mim.*] Eski evlerde içlerine kandil ve çerağ koymak için duvarların içine yapılan höcrelere verilen addır. Bunlara «çerağ gözü» de denilirdi. Bu hücrelerin üst tarafından dama çıkacak bir ocak deliği bulunur ve bu vasıta ile yanan çerağın duman ve isi oda içinde kalmıyarak dışarı çıkardı. Bu deliğe duman yutan demek olan «çerağhare» de denilir. Eski Türk evlerinin hepsinde birer çerağ deliği vardı.

ÇERAĞ GÜLBANGİ (چراغ گلبانکی) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendi. Çerağın yakılması sırasında okunan gülbankti. Bu gülbank şöyleydi: «Çerağ-ı ruşan, fahr-i dervişan, ziyay-i iman, kanun-i merdan, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim hû.

ÇERAĞHARE (چراغخواره) [*Mim.*] Eski evlerde içlerine kandil ve çerağ koymak için duvarların içine yapılan hücrelerin üst tarafından duman ve ısın oda içinde kalmayıp dışar. çıkmasını temin için açılan deliğin adı idi. Duman yutan mânasına gelen bu tâbir yerine «duman deliği» tâbiri de kullanılırdı.

ÇERAĞ-I HAS (چراغ خاص) [*Sar.*] Büyük adamlar tarafından devlet işinde kayrılanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski zamanlarda adamlarından veyahut tanıdıklarından kabiliyeti olanları hizmete kayırırlar ve bu gibiler kendilerini kayıran adamın çırağ-ı hassı sayarlardı.

ÇERAĞ OLMAK (چراغ اولق) [*Hal., Sar.*] Ev bark verilip ve evlendirilip çıkarılan cariyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Resmî dairelerde maaşa geçmeğe, tekaüt edilmeğe de çerağ olmak denilirdi.

Çerağ ettin beni daim senin de ey Kerim-üş-şan
Çerağın ruşen etsün dide-i mühr-i mücellâyı
Nedim

ÇERÇİ (چرچی) [*San.*] Her nevi ufak tefek eşya satan ve ekseriya para ile satmayıp başka mallarla değiştiren gezginci esnaf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü eşyayı yere yayarak satanlara çerçici denildiği gibi yaymacı da denilirdi.

ÇERGE (چرگه) [*San.*] Hafif çadır mânasına gelen Farsça bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de «hafif oba, iki direkli şemsiye» suretinde izah olunmuştur.

§ [*Sar.*] Yalnız padişahlara mahsus alaylarda istimal olunan bir nevi çadır ismidir. Bunların kapalı iki kapısı vardı. Ordu karargâhlarında otağ-ı hümayuna giden iki yolun vasatına kurulur ve padişah otağa giderken bu çergenin içinden geçerdi.

ÇERGECİ (چرگه‌جی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan on yedinci cemaatin unvaniydi. Çerge, eyyam-ı âdiyeye mahsus olmayıp alaylara mahsus bir nevi çadırdı. İşbu çadırın kubbeli iki methali vardı. Karargâhta otağ-ı hümayuna giden iki yolun ortasına konulur ve hünkâr otağa giderken bu çadırın içinden geçerdi. Bu çergelere çergecilerden birer nöbetçi ikame olunurdu. Bu nöbetçiler padişahı ellerini kavuşturarak selâmlarlardı.

ÇERGE-İ SEKBAN (چرگهٔ سکبان) [*Ask.*] Yeniçeri teşkilâtındaki sekbanların kullandıkları bir nevi hafif çadırın adı idi.

ÇERGE-İ SEYİS (چرگهٔ سایس) [*Ask.*] Eskiden seyislerin kullandıkları çadır hakkında kullanılır bir tâbirdir. Seyis, atlara bakanlara verilen addır.

ÇERGENİŞİN (چرگه نشین) [*Ida.*] Köy ve kasabada yerleşmiş olmayıp göçebe halinde yaşıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hafif çadır demek olan çerge ile Farsça oturmak mânasına gelen nişesten mastarından nişin kelimesinden meydana gelmiş bulunan bu mürekkep sıfatın mânası çadırda oturan, çadırda yaşıyan demektir. Çergenişinan suretinde cemilendirildiği de olurdu.

ÇERİ (چری) [*Ask.*] Asker, bir sürü halk, takım mânalarına gelen bir tâbirdir.

Kan revan oldu tutuştu kirpiğimin safları
Gam çerisi heybet aldı ba savaşımdan benim
Kemalpaşazade

Mansur olur senin akabinden giden çeri
Olsun zamime lûtfumuza, al şu hançeri
Abdülhak Hâmit

ÇERİBAŞI (چری‌باشی) [*Ask.*] Sipahi, müsellim, voynuk, evlâd-ı fâtihan ve emsali askerî teşekküllerin zâbitlerinden birinin adıdır.

«Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) çeribaşı için «salâr, serçeşme, başbuğ, çingeneler sergerdesi» izahatı verilmiştir.

Çeribaşıların yerine göre zeamet ve timarları olduğu gibi, mıntakaları dâhilindeki arazi sahiplerinden resim de alırlardı.

Sipahilerin çeribaşıları mutasarrıf oldukları zeametin bulunduğu yerlerde otururlardı. Çeribaşı, mıntakası dâhilindeki müsellimlerin koyun resmiyle badıhavasından hisse alırdı. Kanuni Kanunnamesinde (s. 44): «Müsellimlerin koyun âdeti ile badıhavalarının nısfı ve tamam çiftlükten altışar ve nim çiftlükten üçer akça, bazı yerde alaybeyi ve bazı yerde subaşılar ve bazı yerde çeribaşılar alup koyun âdetinin ve badıhavanın nısfı müsellim eşkünciliründür» denildiği gibi, s. 45 te de «müsellimin ve yamakların gerdek değeri ve kanlığı sancak beyine kaydolunmuştur. Nısfı çeribaşılarınındır ve nısfı sancak beylerinindir» denilmiştir.

Evlâd-ı fâtihan çeribaşılığı kendi zâbitlerinin arziyle müstahakkına tevcih olunurdu. Evlâd-i fâtihan Rumelinin muhtelif yerlerinde oturuyorlardı. Birkaç kazanın kaza müdürü vaziyetinde bir çeribaşısı vardı. Meselâ: Manastır, Pirlepe, Vodina ve Florina kazalarındaki evlâd-ı fâtihan çeribaşısı birdi.

Çeribaşının vazifesi, memur olduğu yerlerin asayişini temin etmek, sefer vukuunda ve muhafazalarda icabeden eşkinci neferleri çıkarmak, muharebe bertaraf olduğu senelerde iktiza eden muafiyetleri tahsil eylemekti. Kendi çeribaşıları mevcutken vilâyet âyanının müdahalesiyle sekban namında birinin çeribaşılık işlerine müdahale eylediğine dair evlâd-ı fâtihan tarafından gönderilen arzuhal üzerine Florina, Vodina, Manastır ve Pirlepe kadılariyle evlâd-ı fâtihan zâbitine yazılan hükümde (Başbakanlık Arşivi, askerî fiş No: 307, tarihi 25, s. 1134):

«Hazine-i Âmiremde mahfuz haslar mukataası defterlerine nazar olundukta vilâyet-i Rumelinde vâkı Florina, Vodina ve Pirlepe ve Manastır kazalarında sakin olan evlâd-ı fâtihan taifesinin çeribaşılığı Topçuoğlu Mehmet'in üzerinde olup ve taife-i mezburenin üzerlerine müstakillen nasp ve tâyin olunan çeribaşıları fevt veyahut azil icabeder halleri olur ise yine içlerinde ve kendi cinslerinden zâbitleri arz ile müstahakkına tevcih ve çeribaşı olanlar taife-i mezburu zapt u rabt ve vâkı olan sefer-i hümayun ve muhafazalarda icrası ferman olunan eşkinci neferlerin ihracında ve seferler bertaraf olduğu senelerde iktiza eden muafiyetleri tahsilinde kemal-i sıdk u istikamet üzere müeid ü sâi olup ve çeribaşılık umuruna hilâf-ı şer-i şerif taraf-ı âhardan bir fert dahl ü taarruz eylememek üzere mukaddem ve muahhar verilen nizamları şurutunda mukayyet olduğu derkenar

olunmağla imdi derkenar mucibince amel olunmak babında ferman-ı âlişan ısdar» kılınmıştır.

Yine «Başbakanlık Arşivi»nde mevcut diğer bir vesikaya nazaran (askerî fiş No: 115, tarihi 18, b. 1243) evlâd-ı fâtihanın bütün çeribaşılarının senelik maaş ve avaitlerinin yekûnu otuz yedi bin dört yüz kırk yedi kuruştu. Bu para, kazaları piyadegânına tevzi olunmak suretiyle istihsal olunurdu.

Çeribaşı son zamanlarda çingenelerin muhtarlarına verilen addı.

ÇERİ SÜRÜCÜLERİ (چری سوریجیلری) [*Ask.*] Sipahilerin küçük zâbitlerinden birinin adı idi. Bunların da timarları vardı ve bütün timar mutasarrıfları gibi bunların da timarlarının bulundukları yerlerde oturmaları kanun icabındandı. Çeri sürücüleri terakki edince «çeribaşı» olurlardı.

ÇERKEŞİYYE (چرکشیه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikatının ayrıca tâli şubeleri de meydana gelmiş olan Nasuhiyye şubesinin ikinci derecedekilerden birinin adı idi. Kurucusu Şeyh Hacı Mustafa Efendi'dir. Mustafa Efendi Çerkeş'li olduğu için kurduğu tarikat şubesi o adı almıştır. Zoralı Şeyh Hacı Mehmet Efendiden inabe alarak Çerkeş'te irşat ile meşgul oldu. 13 halife yetiştiren Hacı Mustafa Efendi 1229 (1813) da ölmüştür. Bir ulema ve urefa silsilesi teşkil eden «Çerkeşizade'ler» bu zatın neslindendir.

Çerkeşiyye şubesinin Haliliyye, İbrahimiyye adlariyle tâli iki şubesi vardı.

ÇERVİŞ YAĞI (چرویش یاغی) [*San.*] Eritilmiş et yağına verilen addır. Yalnız «çerviş» de denilirdi.

ÇEŞDE (چشده) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adıdır. Çökür gibi beş kirişli bir sazdı. Yalnız bunun karnı küçük ve müdevver, kolu kısa, perdeleri çok sıktı. Evliya Çelebi (c. 1, s. 639) Selânikli Benekli Şah'ın icadettiğini, ekseriya Balat çingenelerinin kayış ile boğazlarına asıp Eyüp'te, Kâğıthane'de ve sair seyir yerlerinde çaldıklarını söylüyor.

Bu çalgıyı çalanlara «çeşdeci» denilirdi.

ÇEŞDECİ (چشدهجی) [*Mus.*] Çeşde adlı çalgıyı çalanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Evliya Çelebi'nin haber verdiğine göre çökür gibi beş kirişli olan bu sazı çingeneler seyir yerlerinde çalarlardı.

ÇEŞM (چشم) [*Bah.*] Eskiden yelkenli gemilerin kızaklar üzerinde durduğu büyük sundurmalarla gemi yapmakta kullanılan ve sürme denilen kerestelerin konulduğu üstü örtülü yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kayıkhanelerle kereste konulan yerler göz göz olduğu için eski zamanın modası icabı olarak göz yerine Farsça karşılığı olan çeşm kullanılmıştır. «Gözden sürmeyi çeker» sözü de bu ikinci yerden kalmıştır.

ÇEŞM-İ BÜLBÜL (چشم بلبل) [*San.*] Çizgili ve hâreli olarak yapılmış olan cam mamulâtı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Düz yaldızlı olanlara «Beykoz» denilirdi. Bardak, fincan, kâse, testi, vazo yapılırdı. Fincanların hem çizgilisi hem de altınlısı olduğu gibi kapakları yakut, zümrüt ve lâ'l renginde mücessem çiçeklerle süslenmiş bardaklar da imal olunurdu. Sütmavi renkli ince bardaklar pek kıymetli idi.

Çeşm-i bülbül Beykoz tezgâhlarında Mehmet Dede tarafından açılan cam fabrikasında ve Sultan Mecit'in emriyle Paşabahçe'de kurulan tezgâhta yapılırdı.

İtalya'da bu türlü şeyler yapılmakta ise de zarafet noktasından İstanbul'da yapılanlarla kıyas olunamaz.

Eski eserler mütehassısı Nurettin Büngül «çeşm-i bülbül» başlıklı bir yazıda (Tanin, 5 aralık 1946) şu tafsilâtı veriyor:

«Birkaç asırlık antikalarımızdan olduğu halde bu âsar-ı nefise hakkında olanca malûmatımız Birinci Mecit tarafından Paşabahçe'de açılan cam fabrikasında yapılmış olduğudur. Bu seksen, doksan senelik bir malûmat-ı tarihiyedir ve çeşm-i bülbül denilmesi de Paşabahçe'de çeşm-i bülbül namında bir çeşmenin mevcut olmasıdır. Halbuki mesele hiç de böyle değildir. Bu çeşm-i bülbül iki buçuk üç asırdan beri İtalya'dan Venedik'ten gelmekte olan cam mamulâtın en nefislerindendir. Üçüncü Selim devrinde Mehmet Dede isminde bir Mevlevi İtalya'ya kadar giderek bu sanatı öğrenip gelmiş, Beykoz'da bir tezgâh kurarak bu çeşm-i bülbülü ileri götürmüş, renkler vermiş, çizgileri ıslah etmiş ve dantelâ tarzında hâreler yapmış, Kuran-ı Kerim tezhibini andırır bir şekilde altınlısını da yaparak sanatı tekâmül ettirmiş ve ibda' ettiği altın kadehi Selim-i Salis'e takdim etmiş, bu sırada ismini çeşm-i bülbül koymuştur. Çeşm-i bülbülün vasf-ı mümeyyizi gözünüze yaklaştırıp havaya bakarsanız çeşm-i bülbül içinde bülbül gözü gibi hâreler, menevişler görünür. İşte çeşm-i bülbül namı bundan dolayı verilmiştir. Bu çeşm-i bülbülden büyük küçük, kulplu kulpsuz teatiler, büyük tepsiler, kâseler, bardaklar ve hattâ avizeler yapılmıştır. Çeşme-i bülbül cümlesinin sıkleti ve telâffuz tarzındaki çirkinlik böyle zarif eşyaya ad ve-

rilemezdi. Türklerin lisanı da çeşm-i bülbül kadar zariftir. Kendini bilen hiçbir şair bu çeşm-i bülbül cümlesini beğenip kullanmamıştır. Ben, hükümdara takdim edilen altın kadehle, Enver Paşaya sattığım on iki kollu avize kadar zarifini görmedim. Kadehin Avrupaya gittiğini bilirim. Fakat avizenin ne olduğundan malûmatım yoktur. Bu eserler insan eli değmemiş denecek kadar güzeldi. Fevkalâde ibda' edilmiş birer şaheserdi. Bunun vesikaları merhum Samih Rifat Beyin terekesi arasında zuhûr etmek imkânı vardır ve billûrdan öyle kâseler, bardaklar, rengârenk şişeler ibda' edilmiştir ki, İstanbul ekâbiri bu şehr-i şehîrin lâtif manzarasına göre âsar-ı nefîseyi âdeta oya gibi uydurmuşlar, dantelâ gibi işlemişler, rengine göre renk, dengine göre denk vermişler, öyle bardaklar kadehler yaptırmışlar ki, rakı kadehine kar yağdırmışlar, şarap kâsesine gül kondurmuşlar, sebulara gurub, kadehlere şafak rengi verdirmişler, ayran çamçağına süt rengi vermekte kusur etmemişler, öyle tepsileri lâtif meyva resimleriyle de süslemişler, velhasıl bu ustalara tabiattan zevk almak, renk almak hasletini vermişlerdir.

Şive-i reftarı hemşiren mi öğretti sana

diyen Nedim ile bu erbab-ı zevk de bir şeyler söylemiştir elbette. İstanbul'un bedii zevklerinden örnek alan bu zenginler, bu Türk billûr ve çeşm-i bülbül tezgâhları sahipleri üzerinde de müessir olmuşlardır. Bu çeşm-i bülbülden maada Beykoz namı verilen kesif lâlelikler, çiçeklikler, tabaklar, kâseler vardır ki üzerlerindeki goncalar, karanfiller canlara can katar, yaldızlı gülyağı şişelerinden maada, leğen, ibrikler, testiler, küçük büyük vazolar, kâseler, çamçaklar, tabaklar, macun hokkalarının en dilnişinleri de İstanbul'da ve bu sanatkârlar tarafından yapılmıştır.

«Gerek çeşm-i bülbülün ve gerek yaldızlı ve çiçekli Beykoz'ların Avrupada yapılanları varsa da bunları tefrik etmek ve anlamak her ustanın kârı değildir. Esasen bütün Avrupa malları, hattâ bu meyanda Saksonya metalarında İstanbul için, daha doğrusu Türkler için yapılan mamulât ayrıdır. Bir kere Türklerin zevkını okşıyacak çiçekler, meyvalar, hattâ kargacık burgacık «maşallah» yazılı fincanlar hep hususi yapılır, gönderilirdi. Yani bu işaretler Türk malı olduğuna delâlet etmez, yalnız çini fabrikasından evvel «eser-i İstanbul» denilen kesif mallarda kâsenin, tabağın alt tarafında bazısı gömme, bazısı düz yazılı bir mühür bulunur, bu mühürde «eser-i İstanbul» yazılıdır. Ben Fransa'da yapılmış billûr bir bardağa «Pertev Efendi hazretleri» diye yazılmış ve Pertev Paşaya hediye edilmiş bir bardak da gördüm. Fakat bu da Fransız malıdır. Padişahlara ait daha birçok yazılı Avrupa malı vardır.

Şişe göğsün geçirir leblerin öptükçe kadeh
Dili varmaz ki derunum dola kandır demeğe

«Kailini bilmediğim bu müfrede bayılırım. Kadeh olmasa o güzel dudakları öpmek bana nasip olacaktı diye gizli gizli ah ü vah ediyor, göğüs geçiriyor, eksiliyor, yahut ey saki benim göğüs geçirdiğime bakma, içim dolu kandır, mahbubuma ver onu doyur ve kandır, diyor. Şişenin içinde kan renginde şarap olduğu anlaşılıyor. Kadehe boşaltılırken şişe göğüs geçiriyor, eksiliyor, inliyor, her ne ise: habl-i tevcihi uzat, istediğin mertebe çek.

«Dediği gibi, işte böyle güzel kadehlerle şişelerin, kâselerin, sebuların yapılışı şairlerimizin istediklerine uygun olması, İstanbul erbab-ı zevkının kudret, zarafetlerine delâlet eder. Bilhassa ayş ü nûş âlemlerinde yetişen padişahlara temellük kasti de bunda rol oynamıştır. Bu:

«Kâselerle, çeşm-i bülbül kadehlerle çağlıyanlarda zevk ederken halk içinde bir rind-i lâübali de:

Getir ey saki-i dilkeş bana bir câm-ı adem
Olayım âleme hüznümle biraz kahkahazen

diye kırık sebularla ölüm, adem içmek istiyen yârin hakkı da vardır.»

Kâseler çînî, tabaklar mertebanidir bütün
Çeşm-i bülbüller birer şehkâr-ı Manidir bütün
Fâzıl Ahmet Aykaç

ÇEŞNİ (چشنی) [*San.*] Lezzet, tad demek olan ve Farsça çaşni kelimesinden bozma bulunan bu tâbir muhtelif işler münasebetiyle kullanılırdı:

1 — Ekmeğin cins ve nev'inin tâyini için yapılan tecrübelere çeşni tutmak denilir ki bu tecrübe ile undan elde edilen ekmeğin kalitesi ve kaldırdığı suya göre bir çuvaldan kaç ekmek çıktığı tesbit ve ona göre narh tâyin olunur.

2 — Maden halitalarının nispetinin tâyin ve kontroluna çeşni denir ve Darphanede bu işle meşgul olana çeşnici adı verilirdi.

3 — İstanbul Belediyesinin Karaağaç Mezbahasını kurmasından önce Anadolu yakası için «Uzun Çayır» da, Rumeli yakası için «Okmeydanı» nda Sinan Paşa'da «kotra» namı verilen birçok ağıllar vardı. Her celebin malı ötekilerine karışmamak için ayrı ayrı kotralarda muhafaza edilirdi.

Satış yapılacağı vakit kasaplar kotraya giderler, hayvanların cinsine, besisine göre pa-

zarlığı keserlerdi. Bu pazarlık sâfi etin okkası üzerinden yapılırdı.

Pazarlık bittikten sonra kotraya girilir, çobanlar tarafından sürü ürkütülerek hayvanlar biribirlerine karıştırılırdı. Bu kargaşalık hengâmında lâalettâyin beş koyun yakalanıp kotradan çıkarılırdı. Çıkarılan hayvanlar kesilir, yüzülür, sakatı ayıklanır ve beşi birden tartılarak vezn-i mecmuunun beşte biri hayvanların vasati sıkleti addolunurdu. İşte bu ameliyenin ismine «çeşni» derlerdi. Bu et satılmaz, orada hizmet eden esnafa dağıtılırdı.

ÇEŞNİCİ (چشنیجی) [*Mal.*] Darphanede basılan gümüş ve altın paraların ayarına bakan memura verilen unvandı. Bunların başlarına «çeşnicibaşı» denilirdi.

ÇEŞNİCİBAŞI (چشنیجی باشی) [*Sar.*] Tablalardaki yemeklerin nev'ini, sayısını ve miktarını tâyin etmek ve bunları güzelce ve mahfuz bir halde yerlerine göndermekle vazifedar olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çaşnigir'in hafifletilmiş şeklidir.

§ [*Mal*]. Darphanede paraların ayarlarına bakan ve çeşnici adı verilen memurların başına da bu ad verilirdi.

ÇEŞNİYAR USTA (چشنیار اوستہ) [*Sar.*] Sarayın harem dairesinde hizmet eden kalfalardan birine verilen addır. Kalfalar biri umumi, diğeri hususi olmak üzere iki kısımdı. Çeşniyar usta umumi hizmete memurdu. Yedi tane olan bu kalfaların ötekileri şunlardı: Hazinedar usta, ibriktar usta, kilerci usta, çamaşırcı usta, kahveci usta, kutucu usta. Bu yedi ustanın yedişer yamağı ve bir o kadar da acemileri vardı. Bu ustalıklar saray teşrifatınca başta hazinedar usta olmak üzere biribirine takaddüm eden mansıplardandı. Her birinin müstevfa maaşları, kendilerine tahsis olunmuş odaları vardı. Her sene ilkbaharda devletliler gibi nevruziyeleri, kurban bayramlarında da ayrıca kurbanları gelirdi.

Çeşniyar usta, kilerci usta ile birlikte yemek hizmetlerine bakardı. Sofrayı kilerciler hazırlarlar, salata ve meyva gibi şeyleri çeşniyar ustalar yerli yerlerine koyarlardı. Yemeğin başından sonuna kadar çeşniyar ustalar divan dururlardı.

ÇETE (چتہ) [*Ask.*] Akıncı kumandanının iştirak etmediği ufak kuvvetler tarafından yabancı devlet ülkelerine yapılan akınlara verilen addır. Lehçe-i Osmani'de: «Arnavutçadan çapul etmiş, birtakım çapulcu, mutlaka takım - müfreze, bir çete rençper, bir çete keklik» suretinde izah olunmuştur.

Kamus-u Türki'nin tarifi de şöyledir: « (Arnavutçadan) 1. Bölük, güruh, takım, bir reisin idaresi tahtında bulunan heyet: Haydut çetesi. 2. Asker bölüğü, müfreze. 3. Çapulcu ve akıncı takım: Birtakım çeteler hududu tecavüz etti.»

Keşif, yağma veya tahrip maksadiyle yapılan çete akınları yüzden eksik kuvvetler tarafından icra olunurdu. Yüzden fazla akıncının iştirakiyle yapılan akınlara «haramilik» ismi verilirdi. Büyük akınlarla haramilik suretiyle yapılan akınlarda alınan esirlerden « pencik » denilen beşte bir resim alındığı halde çeteden bu resim alınmazdı.

Yardım uman amsan çetelerden, efelerden
Ben anlıyamam gerde gezen felsefelerden
Abdülhak Hâmit

ÇETELE (چتلہ) [*Hal.*] Sayının tesbiti için kullanılan ağaç parçasına verilen addır. İhtiyaca göre küçük, orta veya büyük olarak kesilen ağaç parçası, el tutacak bir kısım olduğu gibi kalmak üzere, iki parçaya ayrılırdı. Parçaların birer tanesi hesaplaşacak olanlarda dururdu. El tutacak kısmı havi ve öteki parçadan büyük olan kısım alacaklıda durmak kaidedendi. Bunun bir tarafı bir parça yontulur, müşterinin ismi yazılırdı. Teslimat yapıldıkça parçalar yanyana getirilerek teslimat nispetinde çentik yapılırdı. Çentik, işin icabına göre bir, beş, on adedi gösterir, yarımlarda çentik yarım olarak kesilirdi.

Çetele, okuma bilmiyenlerin defteri mesabesindeydi.

Çetele ile çok iş yapanlar çetelenin el tutacak kısmının sonuna bir delik delerler, çeteleleri bir ipe geçirerek öylece muhafaza ederlerdi. Yazma bilmiyenler nişan koyarlardı.

«Kamus-u Türki» de bu kelime için şu izahat verilmiştir:

«Çetele; («çatal» dan veya «çentmek» den) yazı bilmiyen ekmekçi ve sair esnafın tuttukları hesap aletidir ki halen ikiye ayrılmış bir çubuktan ibaret olup, ikisi birleştirilerek üzerine bıçakla eski Lâtin harflerine müşabih rakamlar veya sadece kertikler çentilir ve biri kendisinde, diğeri de alışveriş eden adamda kalır. Çetele tutmak.»

Çolpalarbaşı gedik berber kim
Müşterisi idi üç beş amele
Viresi bulduğunu ettikçe tıraş
Serın eylerdi fakirin çetele
[*Hezliyat*] *Sürurî*

Çeteleyle geçinir şimdiki erbab-ı bülûg
Nice hammame gider vakt-i şafak paresi yok
Manastırlı Nailî

ÇETEYE GİTMEK (چتەیە گیتمك) [*Ask.*] Keşif, yağma veya tahrip maksadiyle akıncılar tarafından yabancı memleket topraklarına yapılan harekete iştirak makamında kullanılır bir tâbirdir. Milâdî XVII. asır başlarına kadar Osmanlı ülkesinin komşu hiçbir hükümetle hududu lâyıkiyle tâyin ve tahdidedilmemiş olduğundan serhadlerde bulunan eyalet askeri serhad kolu denilen süvari akıncılar sulh zamanında fırsat buldukça civar memleketler arazisine tecavüz ile rasgeldikleri köyleri, kasabaları yağma ederler, gençleri esir diye alırlardı

Çete; akıncı kumandanının iştirak etmediği yüzden eksik kuvvet tarafından yapılırdı. Yüzden fazla akıncının iştirakiyle yapılan akınlara «Haramilik», akıncı kumandanının kumandasiyle yapılanlara da «akın» denilirdi.

ÇETR (چتر) [*San.*] Eskiden padişahların başları üzerinde tutulan zinetli gölgelik hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i Osmani» de çadır, şemsiye, Şemsettin Sami Bey «Kamus-u Türki» de çadırdan alınmış olsa gerek: Çadır, hayme, Ebuzziya Tevfik Bey «Lûgat-i Ebuzziya» da çetr Farsçada, Türkçe çadırdan bozmadır. Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati» nde Farisî isim, gölgelik, sayeban, çardak, eskiden padişahların başları üzerinde tutulan müzeyyen gölgelik, çadır, Şeyh Süleyman Efendi «Çağatay Lûgati» nde çadır suretinde izah eylemiştir.

Farsça lûgatlerden «Burhan-ı Kaatı» da afitaptan muhafaza için baş üzere tutulan gölgelik ve şemsiye (müzehnek) sayeban, padişahların başlarına tutulan gölgelik yüksek tepeli çadır, kadınların başlarına büründükleri çar mânalarına geldiği Arapça bir eser olan «كتاب الفاظ الفارسية المعربه» de de bu kelimenin çadır ve şemsiye mânasına gelen Farsça çetr'den Arapçalandırılarak çetr yapıldığı yazılıdır.

Muhtelif Türk uruklarında ve lehçelerinde, çağraga, gücek, güneşlik, günlük, şoğur, çoğur, kelimelerinin de aynı mânayı ifade ettiğini söyliyen değerli müdekkik İbrahim Hakkı Konyalı «İstanbul Sarayları» adlı eserinde (İstanbul, Burhanettin Matbaası 1943, sahife 67) şu tafsilâtı da veriyor: «Dilimizde bu kelimenin çetir ve çetr şekillerinde kullanıldığını görüyoruz.» Araplar buna «mizalle, mezalle, zulle» derler. Türk lûgatçileri «çadır» gibi «çetir» i de Türkçe sayıyorlar. Bununla beraber Türk şairler «çetr»i Farsça bir kelime gibi çok kere izafi ve tavsifî terkip halinde kullanırlar. Çadır, çetir, direklerin ve tellerin çatılması suretiyle meydana geldikleri için bu kelimelerin «çatmak» kökünden doğduğunda ısrar ederler.

«Orta Asyadan kopan Türk cereyanlar İran topraklarından geçerlerken veyahut buralarda müstakil devletler kurarlarken «çadır», «çetir» kelimelerini İran diline bırakmışlardır.

«Çetir, bir kargının başına şemsiye gibi yapılırdı. Suph-ül-âşa bunun yapılış şeklini çok güzel canlandırmıştır. Diyor ki: «Bu, çadır şeklindedir. Bunu alaylarda halifenin başı üstünde en büyük emîr taşır. 3,5 arşın uzunluğunda bir kargı üzerine oturtulmuştur. Çetir'in on iki dilimi vardır. Dilimlerin arası birer karıştır. Bu dilimler yukarda fülkenin altındaki altın bir halkaya geçirilmiştir. «İbn-i Tavir» in anlattığına göre çetir'in rengi daima halifenin giydiği elbiseye uyardı.

«Kalkaşendi, Fatımi hükümdarlarının büyük âyinlerde egemenlik şiarı gibi kullandıkları eşyayı şöyle sıralar:

1. Üstünde yetime isminde yedi dirhem ağırlığında bir taş bulunan taç. 2. Bir buçuk karış uzunluğunda ve üstünde inci ve cevahir bulunan ve öd ağacından yapılmış altınla murassa' kadib, baston. 3. Yıldırımdan yapıldığı söylenen cevahirle murassa' altın kılıflı kılıç. 4. Mercanla müzeyyen altın divit. 5. İnci ve altınla murassa' kargı. 6. Altınla murassa' hazret-i Hamza'nın kalkanı. 7. Üzerinde 11 miskal ağırlığında eşsiz bir zümrüt bulunan hilâl şeklindeki hafir. 8. Çetir. 9. İki sancak. 10. İki mizebbe - sineklik. 11. Murassa' silâh. 12. Nakkareler. 13. Çadırlar. Çadırlarının en büyüğü 70 arşın uzunluğunda katul ismini alanıdır ki ferraş mehteri üstünden düşerek öldüğü için böyle adlandırılmıştı. İki fidanlık yer kaplardı. Denebilir ki Türkler mukaddes çadırı seyyar bir hale getirerek çetir şeklinde hükümdarlarının, hakanlarının başları üstünde taşımışlardır. Bilhassa ilk devirlerde çetir, hükümranlığın ve istiklâlin bir şartı ve şiarı gibi kabul edilirdi. Daha sonraları yalnız alaylarda, binişlerde kullanılmıya başlanmıştır. Türkler çetir'i Asya ve Afrika milletlerinin birçoklarına vermişlerdir. Sudanda, Habeşistanda, Hintte Hatayda çetirler kullanılırdı. Hâlâ da kullanılıyor. Yemen imamlarının hâlâ çetir kullandıkları malûmdur. Sonraları çetirin iki tarafına çok kere tavus tüylerinden yapılmış mizebbe - sineklikler ilâve edilmiştir. Bunlar piyadeler tarafından hükümdarın atının başının üstünde götürülür ve beygirin sinekleri kovulurdu.

«Cürci Zeydan «Medeniyet-i İslâmiye Ta-

rihi»nde Aganî ve Tertib-üd-Düvel'e dayanarak Mısır'da Fatımilerin alaylarda hükümdarların başları üstünde tavus tüyünden veya sade veyahut altın ve kıymetli taşlarla süslü çetirler taşıdıklarını ve Selçuklu sultanların çetirlerinin de atlaslı veyahut altın sırmalı kadifeden yapıldığını söylerken bunların mağripten gelmiş olduğunu da kaydederken büyük bir hata işliyor: 1. Çetir, mağripten değil Türklerle doğudan gelmiş ve dünyaya yayılmıştır.

«Çetirlerin renkleri muhtelif milletlerde değişmiştir. Hükümdarın elbisesinin, sancağın rengine uydurulduğu görülmektedir. Selçukilerin ekseriya çetri siyahtı. 2. Çetir, Avrupaya geldikten sonra şemsiye halinde çoğaltılmış ve temin edilmiştir. Şemsiye, Türklerin çetrinden bozulmuş ve düzülmüş bir şey olmasına rağmen Osmanlı Türkleri şemsiye kullanmıyorlardı.

«Şemsiye, Arapça olmasına rağmen Arap lûgatinde yeri olmıyan ve Birinci Sultan Abdülhamit'ten sonra uydurulan bir kelimedir. Türkler tarafından uydurulan tenkid kelimesi gibi. Lehçe-i Osmani sahibi şemsiyeyi izah ederken «ufak çadır, sayeban, el çadırı» diyor. Şemsiye, güneşlik anlamınadır. Yağmur için kullanılanına hiç olmazsa matariyye denilmesi lâzım gelirken güneşten veya yağmurdan korunulan kubbeciklere bu müşterek ad verilmiştir. Muhtelif Türk lehçelerinde şemsiye karşılığı olarak şu kelimeler kullanılmıştır: Şöğür, güneşlik, günlük, çagırga, gumcek.

«Şemsiye, Türklerin seyyar bir hale getirilen mukaddes çadırlarının yavrusu, Vefik Paşanın dediği gibi bir el çadırı olduğu ve millî bir rengi ve mahiyeti olması lâzım geldiği halde Osmanlı Türklerinde tamamen unutulmuş gibidir. Birinci Abdülhamit zamanında kibar kadınlar tarafından gizlice kullanılmaya başlanılan şemsiyenin «lâyık-ı diyanet» olmadığı için şiddetle men'i tarafına bile gidilmiştir. Türkiyde 1774 - 1789 seneleri arasında kullanılmaya başlanmıştır. Birinci Abdülhamit'in Topkapı Sarayında bulduğumuz, sadrazamına eliyle yazdığı bir fermanda şemsiyenin menedildiğini görüyoruz. Bu ferman aynen şudur:

« Benim vezirim,

Dün muhtasarca Küçüksuya gittim. Bazan kibar haremleri kefere-i Efrenç avretleri gibi kayıklarında şemsiye tutuyorlar. Doğru gereği diyanet değildir. Mukaddema ve geçen sene dahi sadarete geldiğinizde size söyledim menolundu. Ulema efendilerin ise anların dahi şanları değildir. Men'i hususu münasıp ise siz bilirsiniz, değil ise dahi lâyık-ı diyanet olmaması gerektir.»

«Osmanlılarda çetr'in kullanıldığı hakkında şimdilik kuvvetli mehazlardan mahrumuz. Topkapı Sarayı Müzesinde muhafaza edilen bir « otağ-ı hümayun »un içindeki yazıda buna «çetir» denildiğini görüyoruz.

«Tarihin muhtelif çağlarında doğup sönen muhtelif Türk devletlerinde çetir kullanılmıştır: 1) Büyük Selçukiler, 2) Anadolu Selçukileri, 3) İlhanlılar, 4) Karakoyunlular ve Mısır Türk kölemenleri çetir kullanmışlardır. Eyyubiler'in de çetir kullandıklarında tarihî mehazlar ittifak ediyorlar. Çadır ve çetir'in hükümranlık ve istiklâl şiarları arasında bulunduğunu (Kalkaşendi صبح الاعشى c. 4, s. 9) tasrih etmektedir. Çadırlar hakkında aynen şunları söyler:

« و منها الخيام و الفساطيط فى الاسفار و لهذا السلطان من ذلك المدد الكبير يتخذ له الخيام العظيمة الشان المختلفة المقادير والصفة من القطن الشامى الملون بالابيض والاحمر والازرق وغيرها وكذلك من الجوخ المختلف الالوان مما يدهش بحسنه العقول لينوب مناب قصورهم فى الاقامة »

Tarihçinin tasrih ettiğine göre hükümdarlık ve istiklâlin şiarlarından olan bu çadırlar sefer zamanında kullanılırdı. Bu gök, kırmızı ve beyaz renklerle boyanmış . Şam pamuklularından, renkli çuhalardan yapılırdı. Çetir kelimesi tarih kitaplarında ekseriya izafi ve tavsifî terkipler halinde ve şu şekilde geçer:

همای چتر، چتر منصور، چتر همایون، چترشهنشاه، چتر جهانگیر سلطنت، عقاب چتر، چتر شه، چترظل الله، چتر فلك فرسا، چتر سلطنت .

Çetr'in Türk şiirinde geniş bir yeri vardır. Yazıcı Zade Ali, İkinci Sultan Murat adına hazırladığı Selçukname'sinde, Anadolu Selçuk hükümdarlarından Birinci Gıyaseddin Keyhüsrev'in Konyaya giderek saltanat tahtına oturduğunu tasvir ederken şu mısraları yazar:

سحرگاه خسرو بگوردی چو خواب
بر اوبدی اوکنده آفتاب
شهرك همان قبوسنده بلوردی خروش
صنیدوك که افلاك یرتردی کوش
صدای فتوحیله غریش کوس
ظفرله اتدلر شاه اشیکنی بوس
بتأیید خورشید چتر سیاه
که دهره آنك سایسیدی پناه

Emîr Hüsamettin'i de Kıpçak ülkesine giderken şöyle tasvir eder:

همان قونیه‌دن چتر ظل‌الله
خرامان اولوب مثل رحشنده ماه

«Birinci Keyhüsrev'in Antalya fethinden Konyaya dönüşü tasvir edilirken de şöyle deniyor:

روان اولدی تخت وسعادتله شاه
فروزاندی چتر شه مثل ماه

Muhtelif devletlerde çetir tutan memurlara çetirci, şetirci, sögürcü gibi vasıflar verilir.»

Çetr-i ikbalin ola kevn ü mekâne sayeban
Sayesinde kâinat asûde ta râz-i hisap
Nef'î

ÇEVGÂN (چوگان) [*Ask.*] Eğri başlı bir nevi eirit'e verilen addır. Farsça olan bu tâbir «Burhan-ı Kaatı»da «cevlân vezninde mâruftur ki başı eğri bir eirit'tir. Meydanda onunla top oynarlar ve at üzere değnek oynıyanlar dahi kullanırlar. Arabide savlıcan denir ve umumen ucu eğri değneğe ve hususa tabl ve nakkare çalacak turreye denir ve kevkebe mânasınadır ki selâtin-i İran önünde çekerler çetir gibi levazım-ı mevkibe-i şahanedir» suretinde izah olunmuştur.

Eskiden saray iç oğlanlariyle çavuşların ellerinde tuttukları değneğe bu ad verilirdi. Çavuşların çevgânları gümüş kozaklı ve baş tarafı iki taraf mukavvesti.

Çevgân eskiden beri Türkler tarafından kullanılmıştır. Memlûkler devrinde çevgân kullananlara «çevgândar» denilirdi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın «Osmanlı Devleti Teşkilâtına Methal» adlı kıymetli eserinin 369 uncu sahifesindeki notta şu izahat vardır: «Bu lügat, cükündar, çokendar, çevkândar şekillerinde yazılmaktadır. Çevgân ve çökân (Dozy) Sülûk tercümesi (Memlûkler Tarihi c. 1 de not olarak top ve çevgân hakkında mufassal malûmat vardır). Halk «çevkân» ve «çökender» derler. Subh-ul-Âşa c. 5, s. 458. Vanberşen m. c. a. İkinci Kısım Kudüs Şehri (Beyt-ül-harem 195, kitabe 63, şekil 30). Çevkândarların sembol'ü olarak çevkân resmini kitabelerine hakkettirdikleri görülüyor.»

Kıymetli müdekkik Muharrem Eroğlu (İslâm Ansiklopedisi çevgân maddesi) bu tâbir için aşağıdaki tafsilâtı veriyor:

«Cüy-i çevgân veya çavgân-güy, Ortazamanlarda, bilhassa Yakın ve Uzak Şark saraylarında, çok yayılmış bir atlı top oyununun Osmanlı Türkçesindeki şeklidir (Türkçedeki eski şekli olan çögen için bk. Mahmut Kâşgari, Divan-ü Lûgat-it-Türk, 1. 163, 198, 205, 337).

«Şarkta ve garpta bu oyun için kullanılan tâbirler umumiyetle cavgân kelimesinden gelmiş gibi görünüyor. Cavgân, Orta Hindçe chavgâna «dörtlü, dört yüzlü»; Lokotch Etm. Wört. s. 35) ve Orta İrancada (pehlevî) çobegân (çwpyg'n; bk. Nyberg, Hilfsbuch d. pehlevi, Uppsala 1931, 11, 45) olup, yeni Farsçada çüğân şeklini almıştır. Hübschmann (Persische Studien, Strassburg, 1895, s. 53) a göre, kelimenin aslı çup «çomak, değnek» veya çavl (iğri) den gelmektedir. Böylece çevgân kelimesinin bir taraftan oyunun oynandığı sahanın ve diğer taraftan oyunun başlıca vasıtalarından biri olan değneğin iğri şeklinden geldiği fikirleri meydana çıkmaktadır. Kelimenin çavl'dan gelmiş olması daha doğru görünüyor. Bahar-i Acem'de çugan kelimesinin aslından çavlagan olduğu ve normal bir ses değişmesi ile, Arapçaya şavlacan şeklinde geçtiği tasrih edilmektedir. Görünüşe nazaran, Yunanlılar bu oyunu İran ile olan temasları neticesinde öğrenmişler, Tçvzaviov yapmışlardır. Bizanslı tarihçi Cinnamus, (Historica, VI, 154) prenslerin ve asîl delikanlıların bu oyunu oynadıklarından bahseder. Arapçada bu oyun için, şavlacan (cem, şavalica) kelimesinden başka, güy karşılığı kurra (top) ile ayrıca lâ'b-ül-kora terkibi de kullanılmıştır. Ordu dilinde çevgânın bir nev'i için rol ve asıl çevgân oyunu için de, balah kelimeleri kullanılmıştır.

«Fransa'da eskiden beri bilinen ve köylere kadar yayılmış olan bu oyun için chicane ve chicaner tâbirleri kullanılmaktadır (Quatremere, Histoire des Sultans Mamlouks de L'Egypte, Paris, 1842, 1, 123 v. d.). Bu tâbirlerin Fransızcaya Yunaneadan geçmiş olduğu düşünülürse de, Haçlı seferleri vasıtası ile doğrudan doğruya Fransızcaya geçmiş olacağı da hatıra gelebilir. Lâtincede bu mânada chuqua ve chuca, İspanyolcada choca ve chagua ve Almancada schagun kelimeleri vardır. Bugün hemen bütün dünyaya yayılmış olan polo oyununun ismi, çevgân oyununun Tibetçedeki karşılığı olan pulu kelimesinden gelmiştir (krş. Barthold Laufer, The Early History of Polo, New-York, 1932, nr. 5)

«Karşılıklı iki takım ile oynanan çevgân oyununda gaye, oyuncuların at sırtında oldukları halde ellerindeki değnekler ile sürdükleri topu takımlarının hedeflerine ulaştırmalarıdır. Galebe, muayyen zamanda kazanılan isabet sayısı veya muayyen sayıyı daha evvel tamamlamak yolu ile, elde edilir. Bu oyunun başlıca iki nev'i vardır. Asya atlı sporlarını tetkik eden

Carl Diem (Asiatische Reiterspiele, Berlin, 1941, s. 238. v d.), çevgânı polonun menşei olarak kabul etmektedir. Müellif, oyun aletlerini göz önünde tutarak, çevgânın bir nev'inden, kepçe polosu ve diğer bir nev'inden de, çekiç polosu tâbirleriyle bahs ve kepçe polosu nev'inden bilhassa Japonya'da oynanmış olduğunu işaret etmiştir. Bununla beraber Annam ve Çin asıllı, iki tablo ile Ebulfazl A'lemi (trc. H, Blochmann The A'in-i Ekberî, Kalküta 1873, s. 297 v. d.) nin, Hindistanda oynanan çevgân oyununun bir nev'inden bahsederken bu tarzı da tarif etmesi bu nev'in Japonyaya munhasır kalmadığını göstermektedir (krş. C. Diem, ayn. esr. s. 163, 165). Çevgân oyununun bu çeşidinde gaye, atlı oyuncunun, hususi bir alet ile, topu yerden kaldırıp bir delikten geçirmesidir. Bu iş için ucu bir kavis veya zaviye ile nihayetlenen 1,20-1,50 m. uzunluğunda hafif ve mukavemetli değnekler kullanırlar. Değneğin ucundaki zaviye veya kavisin içi, topun kaldırılıp nakledilmesini temin maksadiyle, bir ağ ile kapatılmıştır. Toplar 10-15 cm. kutrunda, söğüt veya akçaağaç budağından yapılmış veya küçük bir çakıl taşı etrafına pirinç samanı sarılmak ve üstünü bir deri ile kaplanmak suretiyle hazırlanmış yuvarlaklardır. Çevgânın bu şekli mustatil bir saha üzerinde oynanır. İki muhasım takım için bir tek hedef vardır. Galebe umumiyetle kabul edildiği gibi yedi topu hedef deliğinden geçirmek ile elde edilir. Oyunun bu şekli bütün teferruatı ile tesbit edilmiştir.

«Bu oyunun daha çok yayılmış olan çekiç polosu çeşidi hakkında teknik teferruatı tesbit eden malûmat yoktur. Bu hususdaki bütün bilgilerimiz seyyahların müşahedeleri ve vakanüvislerin notları ile şiir ve plâstik sanat eserlerindeki akislerden ibarettir. Çevgân oyununun bu şekli aş. yk. 240 × 160 m. ebadında büyük bir meydanda oynanır. Takımlar umumiyetle 4 er kişiden ibaret olup, bu sayı 3 ile 10 arasında değişmektedir. Yalnız Orta Asya ve Tibet mıntakalarında, sahanın büyüklüğüne göre, takımların ellişer oyuncuya kadar çıktığı görülüyor (bk. Fr. Drew, The Jummao and Kashmir Territories, London, 1875, s. 380 v. d.). Oyuncular at üzerinden çevgânları ile çeldikleri topu, biribirinden, 5-6 m. kader açık 2 taş sütunun işaret ettiği hedeflere sürmeğe çalışırlar. Oyun, her biri yarım saatlik, 2 veya 3 devre içinde en çok sayı elde etmek esası üzerine oynanır. Evliya Çelebi (Seyahatname, İstanbul 1314, IV, 122 v. d.) galebenin muayyen bir sayı üzerinden temin edildiğini işaret etmektedir. Çevgân oyunu hakkında en eski bilgiler İran'dan gelmektedir (Firdevsi, Şehname, nşr. J. A. Vullers, Leyden, 1878, II, s. 599). Şehname'de Keyaniyan sülâlesinden Siyavuş (700 m. ö.) un Turan Hükümdarı Afrasıyab'ın yanına gidip çevgân oynadığı hikâye edilmektedir. Bununla beraber Şehname ve onun membalarından Hava-dayname'de, Sâsâniler zamanında oynandığı bildirildiğinden, bu oyunun daha eski tarihlere götürülmesi, de mümkündür. İlk sarih kayıt, Hüsrev Nuşirevan zamanında telif edilen Karnamek-i Ardaşir-i Papakan'dadır. Sâsâni sülâlesinin müessisi olan Ardaşir'in Part hükümdarı Arduvan'ın sarayında çevgân oynadığı bu eserden anlaşılmaktadır. Birçok kayıtlardan bu oyunun Sâsâniler zamanında çok rağbet gördüğü anlaşılıyor. Ardaşir, hiç görmediği yetişkin oğlu Şapur'u bir çevgân oyununda oturduğu tahtın altına kaçan ve kimsenin almağa cesaret edemediği topu cüretle çelmesi üzerine tanır (Taberi, Tarih-al-rusul vel-mülûk, nşr. de Goeje, Lugd. Bat. 1838-1835, ser. I, C. II, 825. v. d.). Taberî (ayn. esr. III, s. 316) ve Firdevsi, Behram Gür V, un bu oyunu oynadığından bahsederler. Bizans İmparatoru Theodosius II, (401-450) sarayının önünde bir polo meydanı inşa ettirmiştir (C. Diem. ayn. esr. s. 121). Buraya sonradan, Michael III. (842-867) tarafından, büyük kubbeli ve mermerler ile süslenmiş ahırlar ilâve edilmiştir. Halefi Basilus I. (867-886) bu meydanda bir kilise inşa ettirmiş ve bu sebepten oyun meydanı Marmara'ya doğru uzanmıştır (bk. The Ophanes Continuatis, nşr. Becker, Bonn, 1838, III, 144). Bu oyun, muhtelif tarih ve seyahatnamelere göre, Bizansın son devirlerine kadar takibedilebiliyor.

«Arap dünyasında çevgân oyunundan Lahmiler Devleti zamanında (268-634) bahsedilir. Nu'man b. el-Munzir'in sarayına mensup şair ve tarihçiler, Sâsânilerden Behram Gür V. un gençliğinde Hira'ya gönderildiğini ve buradaki terbiyesi esnasında çevgân oynadığını nakletmektedir (Quatremere ayn. esr. s. 123). Emeviler devrinde saray hayatı Yezit I. (680-683) zamanında saray eğlenceleri arasında çevgân oyunu da yer almıştır (Kremer, Alfred, Kulturgeschicte des Orients unter den Chalifen, Wien, 1875, II, 53). Abbasilerden Harun-ur-Reşit (766-809) in bizzat çevgân oynadığını biliyoruz (Mesudi, Muruc-el-zehep, Paris, 1871, VI, 287). Mısır Memlûkleri (İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, İstanbul 1941 s. 369) ile Selçuklularda (Halîm Baki Kunter, Eski Türk sporları üzerinde araştırmalar, İstanbul 1938, 528) bu oyunun oynandığı tesbit edilebilmektedir. Osmanlılarda çevgân oyununun

oynanıp oynanmadığı hakkında malûmatımız yoktur. Yalnız Evliya Çelebi (Seyahatname, İstanbul, 1314, IV, 123 v. d.) Bitlis'te bu oyunun oynandığını hikâye eder.

«Bilinen kaynakların, menşeini İrana götürdüğü çevgân oyunu, Orta zamanlarda, bilhassa Yakın ve Uzak Şarkta çok rağbet gören bir spor ve eğlence olmuştur. Bazı saraylarda hükümdarın çevgânını taşıyan ve oyunda hizmet eden çevgândar resmî memurlar arasında yer almıştır (İ. H. Uzunçarşılı, ayn. esr. s. 369). İbn-i Sina'nın El-Kanun'unda çevgân, sağlık veren beden hareketleri bahsinde ağır mümareseler arasında sayılır (bk. İbn. Sina, Kanun, Mısır, 1294, I, 258-261).»

Çevgânı, İran'da ve Hindistan'da at üzerinden yerdeki bir topa vurarak oynanan oyunu İngilizler Hindistandan almışlar ve buna golf ismini vermişlerdir. Bu oyun Türklerde de vardır. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde (cilt 4) bu oyunun Türklerde nasıl oynandığını izah etmektedir. Bu izahata göre çevgân oyunu için bir meydanın iki tarafına kale makamında mermerden iki sütun dikilir ve oynıyanlar iki kısma ayrılarak at üstünde her kısım bir taraftaki sütun arkasında toplanırlar ve yer alırlar. Meydanın ortasına ağaçtan adam başı büyüklüğünde bir top konur. Oyun esnasında Mehterhane takımı davullariyle çalmağa başlar. Bunu mütaakıp her taraftan birer süvari ortaya çıkıp topa saldırır ve onu çevgânı ile sürükliyerek kendi kalesine doğru sürer, bu esnada her taraftan diğer süvariler de karşılıklı olarak ikişer ikişer kendi arkadaşlarının yardımına koşarlar ve topu kendi taraflarına çevirmeğe çalışırlar. Hangi taraf topu daha çok defa kendi kalesine sokarsa o taraf kazanır. Bunun için terbiye edilmiş hayvanlarla oynanan bu oyun oldukça tehlikelidir. Ekseriya atlar ve süvarilerin bir tarafına çarpan top büyük kazalara sebebolur, kol ve ayakların kırıldığı vâkıdır.

Fark-ı husamâ gâh ser-i rumh-i kazada
Geh gûy-i kafahor ham-ı çevgân-ı kaderde
Nazîm

Benim ol gûyruba kim ser-i meydanımda
Ser-i Urfî vü Nazirî ham-ı çevgâne gelür
Nedim

§ [*Mus.*] Yeniçeri Mehterhane takımlarında kullanılan çatal başlığı, etrafı zincir ve çıngıraklarla donatılmış olan saplı aletlere de bu ad verilirdi. Bunlar fasıl sırasında usule göre sağa sola ve aşağıya yukarıya sallanarak çıngırak sesleri çıkarırlardı

ÇEVRE (چوره) [*San.*] Kenarları kıvrılmış ve oya veya işleme nakışlarla süslenmiş mendilin adıdır. Yazma ve sırmalı olmak üzere iki türlüsü vardır. Bunlara yazma çevre, sırmalı çevre denilir. Sırmasız mendillere «yağlık» adı da verilir Yağlık ile çevrenin farkı, evvelkisinin sırmasız, ikincisinin sırmalı olması, yağlığın alelekser renkli olmasına mukabil çevrenin beyaz bulunmasıdır. Şimdi bile mendile çevre diyen yerler vardır.

Etrafı çevrilmiş, kıvrılmış olması tesmiyeye sebeptir.

ÇEVRE KESMEK (چوره کسمك) [*San.*] İnce, düz bir levhanın üstüne çizilen çizgilerden yürüyerek kesme suretiyle şekilli parçalar meydana getirmek işine verilen addır. İnce kâğıtları muhtelif şekillerde kesip oyarak husule gelen şekilleri diğer bir kâğıt veya mukavva üzerine yapıştırmak suretiyle gayet sanatkârane tezyinî levhalar yapılır ve yazılar vücuda getirilirdi. Buna evvelleri «kat'», sonraları «oyma» adı verilirdi.

ÇEVRİLMEK (چورلمك) [*Sar.*] Saray kapılarının seddi bahis mevzuu olduğu zaman kapandı denilmez, «çevrildi» denilirdi. Bu makamda kapandı, örtüldü demek, edebe muhalifti.

§ [*Sof.*] Tekkelerde de kapıyı kapa, kapı kapandı denilmez, kapıyı çevir, kapı çevrildi denilirdi.

ÇEYİZ (جهاز) [*Hal.*] Gelinlerin getirdiği elbise ve her türlü eşya hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan cehaz için «Kamus-u Osmani» de şu tafsilât verilmiştir: «Lisanımızda yalnız gelin için lâzım gelen eşya ve tetümmat-ı saire mânasında kullanılır. Diğer bir lûgatte gösterildiği veçhile meyyit ve misafirin muhtaç oldukları eşya mânasında kullanılmaz. Maani-i asliyyesi öyle olsa bile lisanımızda suret-i istimali öyle değildir. «Çehiz» tarzında telâffuzu meşhurdur ki üslûb-ü Farisî üzeredir. Kesr-i cim ile aynı mânaya lûgattir: (Cihaz cemiyeti).»

ÇEYREKÇİ (چهاریکچی) [*San.*] Eskiden pazarlarda et satan ayak kasapları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça dörtte bir mânasına gelen çeyrek'ten bozmadır. Bunların sattığı etler ekseriya koyunun dörtte biri oluşu tesmiyeye sebebolmuştur.

ÇIFIT KAPISI (چپدوت قپوسی) [*Coğ.*] Yenicami önünde eskiden mevcut olup sonradan yıkılan kapının adı idi. Buna «cuhud kapısı» da denilirdi. Cami yapılmadan evvel burada Yahudiler oturduğu için onlar hakkında kulla-

nılan ve çalışkan, bilerek inkâr eden mânalarına gelen Arapça cehud, cuhud (جهود جحود) kelimeleri halk dilinde çıfıt şekline girmiştir.

ÇIKMA (چیقمه) [*Asк - Sar.*] Devşirmelerden acemi ocağı ile ocak dışındaki hizmetlerde bulunanların yeniçeri ocağına kayıt ve kabulleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aynı tâbir saray hizmetlerinde bulunanlardan taşra hizmetlerine memur edilenler hakkında da istimal olunurdu. Çıkma; saray mensuplarının bir odadan diğer odaya nakletmeleri, bir daireden diğer daireye geçmeleri suretiyle de olurdu. Yine bu makamda «ocağa çıkma», «kapıya çıkma» tâbirleri de kullanılırdı.

Yeniçeri ocağına çıkacakların hizmet müddetleri yedi sene olarak muayyen idiyse de her vakit buna riayet edilmezdi. Ocaklardaki münhallere ve ihtiyaca tâbi idi. Bu sebeple daha geç olduğu gibi, harb sebebiyle boşlukları doldurmak için, müddetin bitmesinden evvel de vâkı olurdu.

Yeniçeri ocağının asker ihtiyacını yeniçeri ağası bir takrirle Divan'a arz eder, bunun üzerine kanunen nereden acemi alınması icabediyorsa ona dair bir hükümle keyfiyet yeniçeri ağasına bildirilirdi. Ağanın arzı olmadan bostancı ocağından ve acemi ocağı haricindeki cemaatlerden veya kuloğullarından kanun üzere çıkacak efradın miktarı müstakil bir hükümle ağaya bildirildiği de olurdu. Bazan İstanbul'da vukua gelen yangınlarda hizmetleri görülen acemilerin eskilerinin kapıya çıkmaları da kanundu.

Çıkma; biri büyük, diğeri küçük olmak üzere iki türlü idi. Büyük çıkma saltanat tebeddüllerinde, küçük çıkma ise diğer zamanlarda vâkı olurdu. Büyük çıkmaya «cülûs çıkması», «umum çıkması» da denilirdi. Bundan başka sünnet veya nikâh gibi bazı zamanlarda da çıkma olurdu. Bunlar da küçük çıkmadan sayılırdı.

Devşirme usulü terk ve acemi oğlanları kanunu ile ocak dışındaki cemaatlerin vaziyetlerinde tebeddül vuku bulduktan sonra bu tâbir yalnız saraydan memuriyetle çıkanlar hakkında kullanılırdı.

ÇIKMA BAŞI (چیقمه باشی) [*Sar.*] Saray mensuplarından büyük çıkmalarda en yüksek rütbe ve memuriyetle çıkanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Her büyük çıkmada yalnız bir çıkma başı olurdu.

ÇIKMA KULE (چیقمه قوله) [*Mim.*] Kale bedenleri üzerine bindirme ve dışarıya doğru taşkın olarak inşa edilen küçük kulelere verilen addır. «Gözcü kule», «yavru kule» adı da verilen bu kuleler bekleme ve etrafı tarassut için yapılırdı. Umumiyetle Ortaçağ ve Rönesans şatolarında çok tesadüf edilen bu çıkma kulelerin merdivenleri döner olarak inşa olunurdu.

ÇIMA DİKİŞİ (چیما دیکیشی) [*Bah.*] Ana arma, makara sapanları ve buna benzer makara ve bastikadan donatılmıyan halatların çımalarını biribirine raptetmek için kullanılan dikişin adıdır.

ÇIPLAK (چیپلاق) [*Asк.*] Yeniçerilerde hizmete girmek üzere nöbetle soyunan neferler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ağa çıplağı, kaptan paşa çıplağı gibi sınıflara da ayrılırlardı.

§ [*Bah.*] Tersane mensubînînden bir kısım efrada verilen unvandır. Bunlar «Küçük Hüseyin Paşa çıplakları» namiyle teşkil olunan müfrezenin efradını teşkil ederlerdi. Çıplak müfrezesi Küçük Hüseyin Paşa'nın kaptan paşalığı zamanında teşkil edildiği için onun namına nispetle yâd olunurlardı. Bunlar bu namı kıyafetlerinden dolayı almışlardı. Çıplaklar, daima kaptan paşanın refakatinde bulunurlardı. Bunlar başlarına mavi püsküllü fes, arkalarına kenarları sırma ile süslü kolsuz kısa salta, bacaklarına kısa ve paçaları kırmızı harçlı şalvar giyer, bellerine kırmızı kuşak sararlardı. Kuşaklarında bir çift tabanca ile uzun bir bıçak taşırlardı. Baldırları ve omuzlarına kadar kolları daima çıplaktı. Çıplak namını işte bundan almışlardı.

ÇIPLAK ÇAVUŞU (چیپلاق چاوشی) [*Asк.*] Yeniçerilerden hizmete girmek üzere nöbetle soyunan ve çıplak adı verilen neferlerin zâbiti hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇIRÇIL (چیرچیل) [*Bah.*] Bir fıçıyı ufki kaldırmak için iki başlarına takılır iki tane enli kancalı zincirin adıdır.

ÇIRNIK (چیرنیق) [*Bah.*] Tek ve yekpare direkli, avara serenli bir yelkenle bir gabya ve üç floku bulunan çekdirmeden büyük yelken kayığının adıdır. 200 tonilâtoya kadar büyüklükte yapılanları vardı. «Lehçe-i Osmani» de yanlışlıkla çernik suretinde harekeliyen Ahmet Vefik Paşa bunun için şu izahatı veriyor: «Bulgarcadan. İki başı çalık Talyan kayığı, o biçimde küçük zahire kayığı, çernikin pek küçüğü petalye.»

ÇIRPICI (چیرپیجی) [*San.*] Boyanmış yazmaları, çuha ve emsali dokumaları yıkayan sanat sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çarpmak'ın muhaffefi o'an ve yavaşça vurmak, bezi suya vurup yıkamak, boyalı ip ile tahtaya

uzunluğuna nişan vurmak, ağırmak mânalarına gelen çırpmak mastarından meydana gelmiştir. Boyalı şeyler yıkanırken suya çırpılıp vurulduğu için bu ismi almıştı.

İstanbul'un vaktiyle mesirelerinden biri olan ve şimdi at yarışları yapılan yerin bitişiğinde bulunan Çırpıcı çayırı bu ismi orasının eski zamanlarda o gibi sanat sahipleri tarafından kullanılmasından dolayı almıştır.

ÇIRT (چرت) [*San.*] Hayvanla su çıkarılan dolap nevilerinden birine verilen addır. «Lehçe-i Osmani» de «sath-ı münhani üzere hayvana çektirilen bir nevi su tulumu dolabı» suretinde izah olunmuştur.

ÇITARI (چیتاری) [*San.*] Bir teli ipek, iki teli pamuk nakış dokumalı, eski zamanlarda elbise yapılan, bir nevi kumaşın adıdır. Buna Farsça bir kelime olup ipekli kumaş mânasına gelen «dîba» da denilirdi.

ÇİÇEK MUHASEBESİ (چیچك محاسبه‌سی) [*İkt.*] Basit ve muzaaf usullerden hiçbiriyle münasebeti olmıyan iptidai bir muhasebe şekline verilen addır. Bu muhasebenin esası şudur:

Tüccar hesabının neticesine bakarken:

Pasif

1 — Koyduğu sermaye
2 — Tüccarın başkalarına olan borcu
Yekûn

Aktif

1 — Kasa mevcudu
2 — Mevcut emtia ve sabit kıymetleri
3 — Başkalarından alacakları
Yekûn

Bunlar arasındaki fark lehte ise kâr, aleyhte ise zarar olarak kısaca hesabedilir. Bunun çiçek olan yeri şurasıdır: Tüccar müşterilere veresiye satış yaptığı zaman defterinde bir yere borç miktarını yazar. Mahsuben müşteriden tahsilâtı bundan tenzil eder. Borç bitince hesabın etrafını bir daire ile kapatır. Bilânçoda mevcudatını hesabederken etrafı daire ile çevrilmiş olan hesaplar alınmaz. Yalnız alacak bakıyeleri toplanır. Tüccarın harice olan borç'ları da bu şekilde hesaplanır ve bilânço bu esasa göre tanzim edilir. İşte bu borç ve alacakların etrafını daire ile çevirme ameliyesine çiçekleme ve hesabın sistemine de çiçek muhasebesi denilmesi bundan dolayıdır.

ÇİFT DİKİŞ (چفت دیکوش) [*San.*] Çift dikişle dikilen mücellet kitaplara verilen isimdir.

ÇİFTE AHARLI EBRU (چفته آهارلی ابرو) [*San.*] Üzerine evvelâ nişasta ve sonra yumurta akıyle ahar sürülmüş ebrulu kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ebrulu kâğıt; üzerine boya ile somakiye benzer damarlar yapılmış kâğıtlara denir.

ÇİFTE AHARLI KÂĞİT (چفته آهارلی کاغد) [*San.*] İki yüzüne ahar sürülmüş kâğıtlara verilen isimdir. Yalnız bir yüzüne ahar sürülen kâğıtlara «aharlı kâğıt» denilirdi. Ahar sürülmüş olan kâğıtlardan mürekkep kolaylıkla silinir, leke bırakmadığı için hattatlar tarafından bu kâğıtlar kullanılırdı.

ÇİFTE ALİ (چفته علی) [*San.*] Ali Kurna kâğıdının kısaltılmış olanları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇİFTE DOLAP (چفته طولاب) [*Ask.*] Yeniçeri ağalarına mahsus harem dairesi kapıcısının yerine verilen addır.

§ [*Mim.*] Tek dolaptan kalın lâtanın adıdır.

ÇİFTE ETİBBA (چفته اطبا) [*Ask.*] Askere çağırılan yeni efradın muayenesini yapan sıhhiye heyeti hakkında kullanılır bir tâbirdir. Askerliğin ilk muayenesi iki doktor tarafından yapıldığı için bu heyete o ad verilmiştir. Bunların raporlarına «çifte etıbba raporu» denilirdi.

ÇİFTE ETİBBA RAPORU (چفته اطبا راپوری) [*Ask.*] Askere çağırılan yeni efradın muayenesi sonunda verilen raporlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Askere alınmış olanlardan malûliyet iddiasında bulunanlar da çifte etıbbanın muayenesine tâbi tutulur, verilen rapor da o adı alırdı.

ÇİFTE EZAN (چفته اذان) [*Hal.*] Namaz vakitlerini bildirmek maksadiyle minarelerde okunan ezanın çift olarak okunması hakkında kullanılır bir tâbirdir. İyi sesli iki kişi tarafından okunan bu ezan biribirini takiben iki defa değil, birincinin dört defa الله اکبر dedikten sonra ikincinin de dört defa الله اکبر demesi ve öteki lâfızların da bu suretle biribirini mütaakıp ikişer defa tekrarlanması suretiyle okunurdu.

ÇİFTE HAMAM (چفته حمام) [*Mim.*] Bir tarafı kadınlara, öbür tarafı erkeklere mahsus olmak üzere iki kısımdan ibaret olan hamamlara verilen addır. Bu hamamlar ekseriya aynı taksimatı haiz olmak üzere yapılırdı.

ÇİFTE KARDEŞ (چفته قردش) [*Tul.*] İki dost sandığın biri önde, diğeri arkada dostça, kardeşçe güle oynıya yangınlara gidip gelmeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Biribirine rakîp olan sandıkların karşılaşmaları ise iki taraf için çok tehlikeli bir manzara teşkil ederdi.

ÇİFTE KUŞ (چفته قوش) [*San.*] Kuş şeklinde filigranlı bir nevi kâğıdın adı idi. Venedik mamulâtı olan bu kâğıtlara «çifte kuşlu Venedik kâğıdı» da denilirdi.

ÇİFTE NÂRA (چفته نعره) [*San.*] Orta kâse büyüklüğünde yanyana konulmuş ve üzerlerine deri geçirilmiş iki yuvarlaktan ibaret çalgının adıdır. İki küçük değnekle çalınan bu çalgıya tekkelerde kudum denilirdi. Rufaî tekkelerinde tek, Mevlevi tekkelerinde çiftti.

ÇİFTE SALÂ (چفته صلا) [*Hal.*] Namaz vakitlerinin veyahut ölüm haberlerinin verilmesi için minarelerde iki veya daha ziyade kişi tarafından okunan salâlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cuma için okunana «cuma salâsı», ölüm münasebetiyle okunana da «cenaze salâsı» denilirdi.

ÇİFTE SANDIKLI (چفته صندقلی) [*Mim.*] Tahtaperde ve bağdadi imalinde kullanılan bir nevi ince çam tahtasının adıdır.

ÇİFTE TAFTA (چفته تافته) [*Gig.*] İpekli kumaşlardan birinin adıdır. Hicrî 908 (1502) tarihli «Kanunname-i İhtisab-i Bursa» da (Tahsin Öz, Türk kumaş ve kadifeleri, fasikül: 1, İstanbul 1946, Millî Eğitim Basımevi, sahife 41) mevcut malûmata göre «mesdudi (seddolunmuş, bağlanmış)bin sekiz yüz çift tel olup eni beş rubu kirahda olurdu ve el ayası ile taftanın yüzüne zamk sürülürdü, pürüzü yatsun deyu». Sonradan tellerin eksiltilmiş ve bu yüzden hâsıl olan seyrekliği giderebilmesi için zamk suyuna tuz katılmağa başlanmış olduğu, kanunnamede bunun men'i ve eski halde yapılmasına dikkat olunması yazılı bulunmasından anlaşılmaktadır.

ÇİFTE TAKRİRLİK (چفته تقریرلك) [*San.*] Takrirlik kâğıtların çift sahifelileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Takrirlik kâğıtlar daha ziyade tek sahife idi.

ÇİFTE VAV (چفته واو) [*San.*] Eski yazıdaki «و» harfinin çift olarak yazılması suretiyle meydana gelen şekil hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü yazılara hatt-ı musanna' (sanatlı yazı) denilirdi. Vavlar yani «v» ler sağlı sollu yazılırdı. Mısırçarşısı'nın iç kapısının üstünde bu türlü yazılmış çifte vav vardı.

ÇİFT KUZU (چفت قوزو) [*Tez.*] Mushaflarla yazmalarda yazı ile kenarı biribirinden ayırdetmek için yeşil altınla sarı altından bir arada çekilmek ve araları mürekkeple ve ince cetvelle fasledilmek suretiyle yapılan ve «kuzu» adı verilen cetvelden dış ve içe çekilmiş olanlara verilen isimdir. Cetvel yalnız dışa çekilirse «tek kuzu» denilir.

ÇİFTLİK (چفتلك) [*Mal., Hal.*] Tarlaları, damları ve demirbaş eşyayı havi mülk ve malikâne demek olan çiftlik «Kamus-u Türki» de (cilt 1, sahife 511) şöyle tarif olunmuştur: «Çift sürüp mahsulât yetiştirmeğe mahsus mahal, bir sahibin tasarrufu altında bulunan müteaddit tarlalarla bağ, orman, mer'a vesaire mecmuu ki amele ile veyahut ortaklaşa işliyen ve çiftliğin mahsus hane veya kulübelerinde ikamet eden çiftçiler marifetiyle işlenir.» Değerli Profesör Ö. Lûtfi Barkan, İslâm Ansiklopedisi, c. 3, cüz 25, s. 392-397, çiftlik maddesinde şu malûmatı vermektedir:

«1— Reaya çiftliği. Osmanlı imparatorluğunda mirî topraklar rejiminin icaplarına uygun olarak memleket arazisinin büyük bir kısmı müstakil bir köylü işletmesine yetecek büyüklükte olmak üzere, her yerin hususiyetine göre ayrıca hesabedilerek reaya çiftlikleri (Balkan memleketlerindeki Islâvlar arasında baştineler) halinde, birtakım parçalara bölünür ve bu çiftlikler onları işliyebilecek durumda olan çiftçilere tapu bedeli denilen bir peşin kira alınıp daimî ve irsî bir nevi kiracılık mukavelesi ile bütün olarak terk edilirdi.

«Bu suretle devlet topraklarından ayrılan çiftliklerden biri (veya yarısı) kendisine verilmiş olan ve bu durumu, nüfus ve arazi tahrirleri neticesinde defterlere geçirilmiş bulunan köylü bu toprakları işlemekle mükellef tutulurdu. Uhdesinde kayıtlı bulunan çiftliği işlemiyen köylünün elinden bu çiftlik geri alınarak başka birisine verilebildiği gibi, bu gibi çiftçiler, çift bozan resmi veya leventlik akçası adı ile, bu toprakların boş bırakılmasından doğan zararları ödeme mahiyetinde bir tazminat vermeğe de mecbur tutulurlardı.

«Bu suretle teşkil ve muhafaza edilen reaya çiftliklerinin *mesahalarını* tâyinde *muhtelif* usuller bulunduğu anlaşılmaktadır. Bazı yerlerde nadas ve ekim işleri bir çift öküz ile yapılabilecek büyüklükte olan zirai işletme bütününe çiftlik ve yarısına da öküzlük denilir. Aynı suretle reaya çiftliğinin muayyen miktarda tahıl (buğday) ekimine müsait olan bir toprak sahası olarak tarif edildiği de vâkıdır. Bununla beraber kanunnamelerde çiftliğin tarifi yapılırken halk arasında yayılmış olan bu kabîl anlayışlar kabul edilmiyerek resmî tarifin icapları üzerinde ısrarla durulmaktadır. Resmî tarife göre ise bir çiftlik arazi mahalline ve toprağın yetiştirme kabil yetine göre değişmek üzere âlâ yerden 60-80, ortahalli yerden 80-100, edna yahut kıraç yerden 100-150 dönüm (eni ve boyu 40 ar adım olan bir yüz ölçüsü) olarak, sarih

bir şekilde hudutlandırılmaktadır. Bu ölçüleri göz önünde bulundurmıyarak yapılacak bütün diğer tariflerin yanlış tefsirlere yol açtıkları görülerek bazı kanunnamelerde ayrıca tafsilât verilmek suretiyle bu tarifin hakiki mânasının ne olması lâzım geleceği tasrih edilmektedir. Meselâ mesahası bu suretle tesbit edilmiş bulunan çiftliklerden (yahut çift) senede bir defa mart ayında alınması âdet olan çift akçasının nasıl toplanacağı bahis mevzuu olduğu zaman: «çift resmi, arza bağlanmıştır. Öküze değil» denilmekte ve üzerlerine tamam çift yazılan kimselerden sipahilerinin «sen iki veya üç çiftle ziraat edersin» diye tekrar çift resmi istemiyecekleri belirtilmektedir. Bununla beraber bahis mevzuu çiftliklerin defterlerde reaya üzerine çiftlik yerine çift veya nim çift işareti ile kaydedilmekte olması ve reayanın tamam bir çiftliğe tasarruf edenlerden alınmakta olan resme çiftlik resmi yerine çift resmi veya akçası denilmesi de kayda değer. Böylece birçok yerlerde halkın anlayış ve tarifine uygun olarak dönümler ile ölçülen hakiki bir reaya çiftliği ile, bir çift öküzle işlenebilen büyüklükteki yer arasındaki münasebet meydana konulmaktadır. Fakat yakından tetkik edildiği takdirde, böyle bir çift resmi sadece bir çift öküzle yer işliyenlerden alınan bir resim olmadığı gibi, devlet topraklarında kanunnamenin tarif ettiği şekilde bir çiftlik arazi tasarruf edenlerin vereceği bir çeşit toprak kirası da addedilemez. Bilâkis onu çeşitli mükellefiyetlerin bir mecmuu gibi anlamak lâzım geldiği görülür.

«Gerçekten Müslüman köylülerin elinde bulunan her tamam çiftlik miktarı toprak, muhtelif mahal ve zamanlara göre, 22 ile 60 akça arasında değişen ve çift resmi veya akçası tâbir edilen bir verginin mevzuudur. Aynı suretle yarım çiftlik (nim çift) yer tutanlardan da bu çift akçasının yarısı alınmaktadır. Elindeki toprağı yarım çiftlikten de az olan reayadan ise, arazinin verim kıymetine ve zamanına göre, her 3,5 veya 10 dönümde bir akça olmak üzere dönüm resmi alınmaktadır. Buraya kadar bahis mevzuu olan şekilleri ile çift resminin eldeki arazinin büyüklüğüne göre verilen bir arazi vergisi (veya kirası) olduğu aşikârdır. Bununla beraber, toprağı yarım çiftlikten az olan veya hiç olmıyan fakat evli bulunan her Müslüman reayadan elinde bir çift öküzü olsun veya olmasın, alınmakta olan 12 akçalık bir bennâk resmi ile, hiç çifti ve çubuğu olmıyan ve henüz evlenmemiş olanlardan alınan 6 akçalık bir mücerret resmi vardır ki bu resimlerde çift akçası ile aynı gruptan oldukları halde bunlar sahip oldukları arazi miktarı herhangi bir şekilde göz önünde tutularak hesabedilmez. Çift akçası verenlerden bir de ayrıca bennâk veyahut mücerret resminin alınmaması da çift akçası yekûnu içinde bu nevi baş vergilerinin veya kullukların da dâhil bulunması lâzım geldiğini göstermektedir. Aynı surette, bazı bölgelerde tesadüf edilen ve defterlerde üzerlerine bir çiftlik yer yazılmadığı halde tedarik ettikleri bir çift öküzle ve sipahinin izni ile timar dâhilinde ziraat yapmak imkânlarını bulan yağcı, yürük ve yamak gibi hususi teşkilât ve vazifelere bağlı kimselerden alınan paraya boyunduruk resmi denilmesi ve çift resminin 33 akça olarak alındığı bir memlekette bu resmin sadece 12 akçadan ibaret bulunması da kayda şayandır. Sipahi timarında bir çift öküzle çalışmakta olanların vermesi gereken 33 akçalık bir çift resmi üzerinden sırf koştukları bir çift öküze (boyunduruğa) izafe edilen bir vergi almakla iktifa edilmesinin sebebini kanunname şu şekilde izah etmektedir: «Bu gibilerden yer kulluğu adı ile sipahinin toprağında ikamet resmi olarak esasen daha evvel 12 akça alınmış bulunuyor. Bu sebeple tekrar çift akçasının tam olarak alınması bunları mağdur edecektir (krş. Ömer Lûtfi Barkan, Kanunlar s. 24, 235). Bu suretle de meydana çıkmaktadır ki çift akçasının içinde yalnız bir çift öküzlük iş hacmı esasına göre boyunduruk resmi olarak alınan bir nevi zirai kazanç veya toprak kirası ile birlikte topraksız köylülerin bile bennâk veya mücerret resmi ve yer kulluğu gibi türlü adlar ile verdikleri diğer vergiler de vardır.

«Çift resminin bu karışık ve katışık mahiyeti Müslüman olmıyan reayadan alınan ispenç resmi veya ispence ile karşılaştırıldığı zaman daha iyi meydana çıkmaktadır. Topraklı, topraksız evli veya bekâr olduğuna bakılmaksızın haraç verme çağına gelmiş olan her gayrimüslim erkek nüfustan alınan ve umumiyetle mahiyet itibariyle olduğu kadar miktar itibariyle de çift akçasına muadil bir vergi olan bu ispenç resmini veren Musevi ve Hıristiyanlardan, ayrıca bir de çift akçası veya bu resmin bennâk, mücerret ve boyunduruk şekilleri ile yer kulluğu gibi yukarda isimleri geçen türlü teferruatı alınmamaktadır. Bu vaziyete göre ispenç resminin çift resminden ayrı bir vergi olmayıp elindeki toprak veya çift hayvanı miktarı hesaba katılmadan vergi mükellefiyeti çağına gelmiş olan her gayrimüslim reayadan müsavi surette alınmakta olan çift resmi veya teferruatının diğer bir ismi olduğunu söyliyebiliriz. Çift resmi ve benzeri vergilerinin reaya çiftliklerinin

bütün olarak muhafazası hususunda alâkadarların dikkat ve ihtimamlarını celbedecek mahiyette olduğunu da kaydetmek lâzımdır. Bu suretle müstakil küçük çiftçi işletmelerinin dağılıp parçalanması ve netice itibariyle bir kısım köylünün toprakız kalmasına mukabil diğer bir kısım toprakların zenginlerin elinde toplanması gibi, köylülerden birçoğunun vergi verme kabiliyetini azaltacak olan uygunsuzluklar devlete ait topraklar üzerinde bir kiracı vaziyetinde yerleştirilmiş olduğu farz ve kabul edilen çiftçilerin tarlalarını istedikleri gibi tasarruf edemiyeceklerine ait, bir hukuki prensibin ve maliye sisteminin icaplarına uygun olarak caiz görülmüyordu. Kendi vasıtaları ile kendi tarlası üzerinde çalışan müstakil köylü işletmeleri imparatorluk için çok verimli bir vergi mevzuu teşkil ettiği kadar siyasi ve içtimai bir gaye olduğu için bu işletmelere ait olan çift resminin serbest satış veya hudutsuz bir verasetle intikalde toprağın parçalanması neticesi olarak, kaybolması tehlikesinin parça halinde toprak alım ve satımının menedilmesi için en büyük bir sebep olduğunu kanunnameler zikretmektedir (krş. Ömer Lûtfi Barkan, Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat, XVII). Aynı suretle ödeme mecburiyetinde oldukları ispenç resmi veya çift akçası bedellerini tedarik için de, köylülerin devlet topraklarından hiç olmazsa, bir çiftliği bütün olarak ellerinde tutup, işletmeye çalışmaları sıkışık vaziyetlerde satma veya borçlanma suretiyle çiftliğin bütünlüğünü bozacak şekilde bazı tarlalarını ellerinden çıkarmamalarını intacetmektedir. Bulunduğu yeri gelişigüzel terk etmek ve çiftliğini bozarak, başka işle meşgul olmak hürriyetinin birtakım kayıtlara tâbi tutularak âdeta menedilmiş olması ve mirî arazi zer'inin parça halinde tarla satışını ve İslâm miras hukukunun parçalayıcı tesirlerini bertaraf eden asli bazı kaideleri, reaya çiftliklerini hep bu gibi parçalanma tehlikelerine karşı müdafaa edecek bir görüş ve anlayışla vaz'edilmiş bulunmaktadır.

«2 — Hassa çiftlik. Osmanlı imparatorluğunda bilhassa ilk devirlerin sipahi timarlarında, doğrudan doğruya sipahiler tarafından işletilen ve «kılıç yeri» tâbiri ile de anılan hassa çiftlikler ve çayırlar da vardır. Hattâ bazı yerlerde hassa bağ, bahçe ve değirmen kayıtlarına da tesadüf edilmektedir. Doğrudan doğruya sipahiler tarafından işletilen ve o zaman kullanılan bir tâbir ile sipahinin çifti yürüyen bu çiftlikler kendisi ve ailesi efradı toprak işleri ile meşgul olmak istemedikleri takdirde sipahi tarafından mirî topraklardan ayrılıp tesis edilen reaya çiftliklerinden tamamen farklı olarak şekil ve şartları devlet kanunları ile tâyin edilmiş bulunan umumi ve tek bir tip kira mukavelesi ile değil, tamamen şahsi ve serbest bir anlaşma usulü ile arzu edilen bir şekilde kiraya verilebilmekte idi. Hassa çiftlikler üzerinde bu suretle meydana gelen kiracılık münasebetleri ise ekseriya mahallî örf ve âdetlere göre ayarlanan bir ortakçılık şeklini almakta idi. Bazı yerlerde tohum ve çift hayvanları sipahi tarafından temin edildiği takdirde mahsul yarıyarıya paylaşılmakta olduğu gibi bazan da bu gibi hassa çiftliklerden sipahi ancak 1/4 almakta idi. Hassa bağlar ile bahçe ve bostanlarda da sipahinin hissesi 1/3 veya 1/4 dir. Bununla beraber bu nevi tarla, çayır, bağ ve değirmenleri sipahinin mutlak mülkü addetmek de imkânsızdır. Çünkü sipahi bunları kimseye satmaz. Satsa bile bu satış ancak kendi zamanı için muteber tutulmakta ve kendisinden sonra gelen sipahi tarafından bu gibi satış muameleleri feshedilebilmektedir. Bu suretle bu nevi hassa çiftlikler ile bağ, bahçe ve çayırlar, bazı timarların tetimmatından olarak ve kılıç yerine bağlı demirbaşlar veya makam maaşları şeklinde hususi vaziyetlerini muhafaza etmekte idiler.

«Osmanlı imparatorluğunun üzerinde kurulduğu memleketlerdeki eski malikâne sisteminin bir zirai işletme bütünü olarak, haiz olduğu hususi bünye ve teşkilâtın izlerini muhafaza eden bu nevi timara mülhak çiftlik, çayır, bağ, bahçe ve değirmen gibi tesisler, Osmanlı devrinde timarlar dâhilindeki diğer reaya çiftlikleri arasında esasen ehemmiyetsiz bir mevcudiyet ifade ettikleri gibi, XVI. asırdan itibaren de hakiki ehemmiyet ve mahiyetlerini tamamen kaybederek, ancak eski devirlere ait toprak münasebetlerini hatırlatan birer bakıye şeklinde mevcudiyetlerini muhafaza edebilmişlerdir. Osmanlı devrinin ekseri sipahi timarlarında hassa çiftlikler ortadan kalkmış ve timarlı sipahi bu nevi büyük hususi çiftliklerini doğrudan doğruya veya yarıcılıkla işletmekle meşgul toprak zenginleri olmaktan ziyade kendisine mümkün mertebe fazla çift akçası ile diğer vergileri para halinde vermeğe muktedir müstakil çiftçi işletmelerinin çoğalması ile alâkalı gelir toplayıcı birer asker ve devlet memuru haline girmişlerdir.

«Sipahi timarında bir çift öküzle işletilebilecek büyüklükte olan bu hassa çiftliklerin bazı padişah hasları ile büyük vakıflarda ehemmiyetli nispetler kazanarak ortakçı veya ellici toprağı adı ile geniş sahaları ve bilhassa münbit ovaları işgal ettikleri görülmektedir. Bu

nevi haslar ve vakıflar arazisine de tıpkı sipahi timarındaki hassa çiftlikler gibi üzerinde çalışacak olan çiftçilerin hukuki statüleri ne olursa olsun tapu ile alınan ve öşrüne işlenen reaya çiftlikleri şeklinde tesadüf edilmekte ve ancak ortakçılık ile işletilmektedir (krş. Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, İktisat Fakültesi mec. 1, sayı 2). Mirî arazi hükümlerinden ayrı, hususi bir hukuki rejime tâbi bulunan bu gibi topraklar da diğer hassa çiftlikleri gibi ve belki de daha büyük bir kolaylıkla imparatorluğun topraklar rejimi içinde kaybolarak veyahut hususi mülkler şeklinde şahıslara mal edilerek, son devrin büyük çiftliklerinden bazılarının teşekkülüne yaramışlardır.

«3 — Askerî vazifelere bağlı çiftlikler. Osmanlı imparatorluğunda timarlı sipahiler yanında birtakım askerî vazifeler ile alâkalı çiftçi askerler de vardı ki, bunlar işledikleri çiftliklerin her türlü vergilerinden muafiyet mukabili, kendi aralarında, nöbetleşe sefer veya hizmetlere iştirak ederler ve bu bakımdan teşkilâtlandırılmış bulunurlardı. Yaya müsellem ve yürüklerin ellerinde bulunan çiftlikler ile voynuk baştinelerini bunlar arasında zikredebiliriz. Bu gibi askerî vazifelere bağlı topraklar, tabiatiyle diğer reaya çiftlikleri ile sipahi timarlarındaki hassa çiftliklerden büsbütün ayrı usul ve kaidelere göre tasarruf edilmekte idi.

« 4 — Büyük zirai mülk ve işletme çiftlikleri. Reaya çiftliklerinin müstakil çiftçiler elinde, bütün olarak muhafazası için sarf edilen gayretler ne kadar büyük olursa olsun, asırlar boyunca çok değişmiş olan tarihî ve iktisadi şartlar içinde bu gibi hukuki ve idari mevzuatın kendilerine mahsus bir nizamı muhafaza edebilmelerine imkân bulunmamıştı. Bu sebeple bilhassa son zamanlarda merkezî devlet otoritesinin gevşemesi ve imparatorluğun kendisine has teşkilât ve müesseselerinin bozulması ile mütenasip olarak memleketin her tarafında içtimai ve zirai bir bünye tagayyürü ve çiftlik sahipleri denilen, toprak zengini ağa ve beylerden mürekkep, zirai bir derebeyi sınıfı ile topraksız ve varlıksız köylüler arasında bir toprak meselesi meydana çıkmıştı. Tarihî inkişafların bu safhasında Osmanlı memleketlerinin büyük bir kısmı ve bunlar arasında bilhassa Bosna-Hersek, Vidin, Tesalya ve Makedonya gibi, bazı Rumeli memleketleri, büyük bir kısım toprakları çiftlik haline sokulmuş olan birer büyük çiftlikler memleketi manzarasını almıştı. 1840 tarihlerine doğru, bütün Orta ve Doğu Avrupa'yı istilâ eden hürriyet için mücadele hareketleri ve köylü isyanları, Osmanlı memleketlerine de sirayet ederek, topraksız köylüleri kendi ıstıraplarının hakiki sebepleri üzerinde düşünmeğe sevk etti. Bu suretle Sırp veya Bulgar istiklâl dâvaları, köylü kütlelerinin toprak edinme ihtirası karşısında, sosyal bir mesele olarak anlaşıldığı ve bu sosyal mesele, din ve milliyet farkları ile, ayrıca güçleştiği için, hususi bir şiddetle kendini gösterdi. Her mıntakadaki hususiyetleri ile henüz kâfi derecede aydınlatılmamış olan bu meselenin tetkiki için, her şeyden evvel, şu cihetin de hatırdan çıkarılmaması lâzım gelir: Osmanlı imparatorluğunda, sipahi timarından farklı olarak, ayrıca sahiplerinin mülkü olan timarlar, veya askerî vazife ve mükellefiyeti olan mülk topraklar vardı. Nitekim şark vilâyetlerinin birçoğunda, malikâne-divanî sistemi şeklinde, birçok köylerin topraklarına tasarruf eden mülk yahut vakıf sahipleri de mevcuttur (krş. Ömer Lûtfi Barkan, Malikâne-divanî sistemi, THİT mecm., 1939, II, 119).

«Sipahi timarlarında da birtakım hassa, çiftlikler, mirî arazi üzerinde tesis edilmiş ortakçı yerleri ve hususi çiftlikler de vardı. Esasen mirî arazi rejimi de hiçbir zaman bütün memlekete tamim ve teşmil edilmemişti. Suriye, Mısır, Irak ve Girit gibi memleketlerde mirî arazi rejiminin esaslarına uymıyan hususi toprak rejimleri baki kalmıştı. Nitekim Bosna'daki çiftlikler rejimi de buradaki beylerin İslâmlığı kabulünden evvelki devirlere ait eski toprak münasebetleri nizamının bir devamından başka bir şey değildi. Aynı suretle eski arazi ahkâmı ile ona uyarak, 1274 tarihli Arazi Kanunnamesinin 130. maddesi, ahalisi mevcut olan bir kariyenin çiftlik ittihazı ile topraklarının müstakillen bir şahsın uhdesine verilemiyeceğini emretmekte ise de, bu gibi memnuiyetleri hükümsüz bırakan çareler her zaman bulunabilmiştir.

«Teşekkül tarzına hâkim olan umumi şartlara gelince, son zamanlarda eski timar sistemi bozularak, muayyen bir mıntakanın gelirini toplamak sanat ve salâhiyetlerinin, mirî mukataat şeklinde, bazı nüfuzlu kimselere, mültezimlere verilmesi için veya 10 senelik geliri peşin (muaccele) alınmak suretiyle, malikâne olarak, satılması ile mirî arazinin tasarruf hükümlerinin gitgide mülk topraklar üzerindeki tasarruf hükümlerine yaklaştırılarak, satın almalarla toprak biriktirmek ve biriktirilen toprakları mülk gibi tasarruf etmek imkânlarının meydana çıkması gibi, hukuki ve malî esasları ön plânda hatırlamak mümkündür. Fakat bunların arkasında, bu mıntakalarda harb ve karışıklık halinin da-

imî bir tehlike teşkil etmesinden doğan ekonomik ve demografik vaziyetlerin, zirai hayatın büyük senyör malikâneleri etrafında teşkilâtlanmasını zaruri kılması gibi, imkânları da unutmamak lâzım gelir. Gerçekten malikâne sistemi ile ortakçılık rejimlerinin içtimai ve iktitisadi bakımlardan; en tehlikeli tiplerinin, iktisadi bir kapanma ve boğulma devrinin, siyasi karışıklıklar, kıtlıklar ve sâri hastalıkların küçük zirai işletmelerin iktisadi varlığını za'fa düşürüp, köylüyü ilk buhranda, kayıtsız ve şartsız olarak, sığınacak kuvvetli bir adam aramağa mecbur ettiği zamanların mahsulü olduğu unutulmamalıdır. Bu gibi devirlerde para azlığı ve mütemadiyen sermayesini kaybetme tehlikesi, köylüyü zengin komşusuna sığınmak ve onunla el ve iş birliği yapmak mecburiyetinde bırakmakta ve sıkışık vaziyette olanların çalışabilmesi için, lüzumlu vasıtaları temin edebilecek mevkide olanlar ise, derebeyi şekline girmektedirler. İşte Osmanlı imparatorluğunun gerileme devrinde meydana çıkan iktisadi sarsıntılar ile malî müşküller, bu neviden bir vaziyet yaratmış ve her mıntakanın kendi içine kapanıp boğulmasını ve toprak işçiliğinin nüfuzlu ve varlıklı birtakım çiftlik sahiplerinin elinde ve onların tabiî olarak teşkilâtlanmasını icabettirmiştir. Bu beyler içinde, halkın şaşkınlığından istifade ederek; ucuz fiatlerle arazi satın almış vurgunculer ile memur veya asker sıfatı ile, haiz oldukları devlet otoritesini fena istimal ederek, servet kazanmış mütegallibe de vardı. Bu sahadaki tereddi ne kadar ileri bir dereceye varmış olursa olsun, kendilerine mahsus hukuki statü ve imtiyazları ve silsile-i meratibi ile, hakiki bir sınıf teşkil edecek şekilde tam bir toprak aristokrasisinin, teşekkül etmek için, zaman bulamadığını da müşahede etmemek imkânsızdır. Balkan yarımadasında Türkiye imparatorluğundan ayrılarak teşekkül eden devletlerin topraklarında toprak reformuna uygun devirlerde dahi Türk bey ve ağalarının ellerinde bulunan toprakların vasati sahası Avusturya-Macaristan ve Rusya memleketlerindeki arazi asılzadelerinin sahip olduğu topraklar ile kıyas kabul etmiyecek kadar küçük olduğu da anlaşılmaktadır.

«Rumelideki çiftlik rejiminin bazı hususiyetlerine gelince öteden beri çiftlik halinde işletilen veya yeni şartlar altında son zamanlarda çiftlik haline sokulmuş olan bu topraklar umumiyetle üzerlerinde aileleriyle birlikte yerleşmiş olan köylüler tarafından ve ortakçılık ile işletilmekte idi. Bu vaziyette zirai işletmenin merkezini teşkil eden büyük çiftlik binaları ve bunlar arasında çiftlik sahibinin konağı, ahırlar, hangar ve samanlıklar gibi tesisler yanında çiftçilerin aileleri ile birlikte ikametlerine mahsus olan sıra sıra sefil kulübeler, bize çiftlikler rejiminin dayandığı iktisadi ve içtimai tâbiiyetler nizamının maddi ve haricî manzarasını vermekte idi (krş. J. Ancel. Macédoine, Paris 1930 s. 31, 57, 118). Böyle bir esas üzerine teşkilâtlanmış olan bir zirai işletmenin (çiftliğin) sahibi ortakçılarına (çiftçilerine) toprakla birlikte her türlü tesisatı, kulübe, çift hayvanı ve aletler ile birlikte tohumu da temin eder ve bu sebeple mahsulü onlarla paylaşırdı. Bu paylaşma toprağın gelir imkânlarını, çiftlik sahibinin temin ettiği işletme sermayesinin nispeten ziraat nevilerine ve ortakçıların temin etmekle mükellef tutulabilecekleri hizmet ve angaryelerin miktarına göre yarıcılık, üçleme, dörtleme veya beşleme tarzında cereyan ederdi. Çiftçiler ile çiftlik sahipleri arasındaki münasebetler zâhiren serbest bir mukavele ile teşekkül edebilir görünürse de zamanla kuvvetle teessüs etmiş bulunan ve teferruatı herkesçe malûm mahallî örf ve âdetler haline girmiş ve çiftlik toprakları üzerinde yerleşen çiftçiler bu toprakların daimî ve irsî kiracıları olmuşlardır. Bu hususta mevcut örf ve âdetler hakkında bir fikir edinmiş olmak için «Bosna vilâyeti ile Hersek sancağı çifliklerindeki müzarea muamelâtında cari olan tadilâtı mutazammın nizamnameyi» gözden geçirmek kâfidir (Düstur, 14 safer 1276, birinci tertip, s. 765).

«Aynı şekilde bu mıntakalarda çiftlik sahipleri (esbab-ı alâka) ile çiftçiler arasındaki ihtilâfların tetkiki, halli ve bir nizamnameye raptı işlerinde, gerek İstanbul'daki müzakerelerde ve gerek müfettiş olarak Bosna'da büyük hizmetleri geçmiş bulnan Cevdet Paşa da, maruzat (T. T. E. M., nr. 43, 79) ında bu havalideki toprak münasebetlerinin hususiyeti ve onlar yüzünden çıkan meselelerin mahiyet ve sebepleri hakkında kıymetli malûmat vermektedir.

«Bosna'da umumi kanunlar haricinde mahallî örf ve âdet kaideleri ile idaresine cevaz verilen bu çiftlikler rejiminin çiftçilerine devlet toprakları üzerinde çalışan köylüden farklı ağır şartlar tahmil ettiğini ve sonra da mahsulün yarı yarıya ikili-birli veya birli-üçlü paylaşılması mecburiyeti yanında, ayrıca çiftlik sahibi beyin şahsına çeşitli angarya ve hizmetler ile hediyeler takdim etmek külfetine de tâbi tutuldukları anlaşılmaktadır. Aynı tâbiiyetleri diğer memleketlerdeki çiftlikler üzerinde mevcut farz etmek mümkündür. Bu çiftlikler rejiminin bahis

mevzuu memleketlerdeki vüsati göz önünde bulundurulursa, bu memleketlerde toprak meselesinin ehemmiyeti meydana çıkar. Bununla beraber bu memleketlerden her biri çiftlikler rejiminin uygunsuzluklarına, aynı şekilde, mâruz değillerdir. Bulgaristan'da Türk beylerine ait çiftlikler umumiyetle 200-250 hektarı geçmiş topraklardan ibarettir. Asıl büyük çiftlikler rejiminin hâkim olduğu yer Tesalya ve Makedonya idi. Gerçekten bazı tahminlere göre, Yunanistan'a ilhakında Tesalya'da mevcut 658 köyden 460 ı çiftlik arazisi üzerinde ve çiftlik-köy halinde bulunmakta idi ve yalnız 198 köy toprak sahibi müstakil çiftçilerden müteşekkil idi. Bahis mevzuu çiftlikler bu vaziyette işlenen toprakların % 75 ini ve oradaki toprakların ise, hemen hemen hepsini kaplamakta idi. Buralarda toprak sahipleri ekseriya tohumluk, ev ve arazi verir, mahsulü yarı yarıya paylaşırdı. Yalnız toprak verdiği yerlerde ise, mahsulün 1/3 ünü alırdı. Bu topraklardan büyük bir kısmı Hıristiyan zenginlerinin elinde idi. Aynı şekilde, Umumi Harbden sonra, Yunan Makedonya'sında yapılan bir anketin neticelerine göre de, bu mıntakada mevcut 1.335 köyden 609 unun çiftlik arazisi olduğu ve yalnız 727 sinin toprağına sahip müstakil çiftliklerden müteşekkil olduğu anlaşılmıştır.

«Çiftlik toprakları üzerinde, ortakçılıkla yerleşen köylülerin toprak sahibi bey ve ağalar ile olan münasebetleri bakımından, zamanına ve memlekete göre, çeşitli tiplerin mevcut bulunduğu da göze çarpmaktadır. Siyasi, içtimai ve iktisadi bakımlardan, biribirlerinden çok farklı olan bu dikkate şayan tiplerden çok taammüm etmiş bazı nümunelerin yayıldıkları sahaları sarahatle tâyin edememekle beraber, mahiyetleri üzerinde biraz durmak mümkün görülmektedir. Siyasi ve idari emniyetsizliklerin umumi bir şekil aldığı devirlerde merkezden uzak ve dağlık memleketlerdeki yerli beyler, çiftlikleri dâhilinde, müstahkem kuleler inşa ettirmişler, başlarına silâhlı adamlar toplamışlar ve âdeta istiklâl ilân ederek, hükümet memurları ile eşkıyanın zulmüne karşı, halkı müdafaa edici bir rol takınmışlardır. Buna mukabil halktan daha büyük bir tâbiiyet ve hizmet istemek hakkını kendilerinde bulacakları tabiî idi. Bu hal onların diğer serbest köylüler üzerindeki tahakkümlerini artırmalarına ve dolayısiyle çiftliklerini genişletebilmelerine sebebiyet vermiştir.

« Birçok yerlerde çiftlik sahibleri beylerin, topraklarının başında bizzat çiftliğin idaresine iştirak etmek suretiyle, çiftçilerle temas halinde yaşamayıp şehirlere çekildikleri ve oralardaki konaklarında gelirleri ile geçinen bir sınıf halinde yerleşerek, mıntakanın idaresinde ve devlete karşı, temsilinde büyük bir rol oynamağa namzet bir zümre teşkil ettikleri görülmektedir Bu hal onları, siyasi bakımdan, merkezlerden uzak ve dağlık mıntakalarda hükümran olan vahşi tabiatli, âsi derebeyleri, milliyet hareketlerini teşkilâtlandıran öncüler ve istinatgâhlar rolünden çıkarıp, şehirlere yerleşerek devletten unvanlar ve rütbeler koparmakla meşgul beyler haline koymuş ve bu suretle mukadderatlarını devletin mukadderatı ile birleştirmiştir. Bununla beraber bu durum iktisadi ve içtimai bakımdan çok fena neticeler vermiştir, Bu kasabalılaşma cereyanının tesiri altında, bizzat kendilerinin işliyebileceği bir büyüklükteki tarlalarını da yarıcı ve ortakçılara terk ederek şehre inen ve orada ehemmiyetsiz bir toprak gelirine devletten koparacağı vazife ve hizmetleri ilâveye çalışan işsiz güçsüz, içtimai nüfuz ve kudreti ehemmiyetsiz ve köylülükten bozma bir ağalar sınıfı meydana gelmiştir.

«Hakiki bir toprak beyinin buhranlara ve emniyetsizliğe karşı köylüyü himaye etmek nev'inden vazifelerini terk eden beyler veya onların dahi insafsız ve alâkasız kâhya veya mültezimleri tarafından çok fena bir şekilde istismar edilen ve bu vaziyette kendilerine ait olmıyan bir toprak üzerinde çalışmak mecburiyetinde olan köylüler kendi çalışmaları ile artık tufeyli bir gelirci rolüne düşerek her türlü nüfuz ve itibarını kaybeden mülk sahiplerini faydalandırmamak için ortakçılık rejiminin psikolojisine uygun bir şekilde toprağı sathi ve tahripkâr bir tarzda işlemişlerdir. Bu yüzden fakirlik ve hastalıklar arttıkça çiftlikler üzerinde yaşıyanların vaziyeti daha fazla bozulduğu gibi beylerin de geliri daraldıkça daralmıştır. Bu haller yüzünden uzaktan idare edilen çiftliklerin bulunduğu bölgelerde bir harabiyet ve bozkırlaşma meydana gelmiştir. Osmanlı imparatorluğunun bugünkü Türkiyenin hudutları dahilinde kalan kısımlarında da, Balkan memleketlerindeki çiftlikler meselesi kadar hak ve siyasi bir mahiyet arz etmemek ve aynı nispetleri muhafaza etmemekle beraber büyük çiftlikler halinde işletilen topraklar ve bu çiftliklerin ortakçı ve ırgatları hâlâ mevcuttur. Bu gibi büyük zirai mülkler ve işletmeler üzerindeki içtimai ve hukuki münasebetlerin tanzimi işi, içtimai bir mesele olarak ele alınmıştır.»

ÇİFT PERVAZ (چفت پروانه) [*Tez.*] Yazı levhalarının kenarlarına yapıştırılmış olan renkli kâğıdın yanına ince bat şeklinde başka renkte bir ikinci kâğıt da yapıştırılmış olanlara verilen addır. Yalnız bir renkte kâğıt yapıştırılmış ise buna da «tek pervaz» denilir.

ÇİFTE TULUMBA (چفته طولومبه) [*Tul.*] Eskiden mevcut yangın tulumbalarından bir nev'inin adıdır. Diğer nev'ine de «Yekta» denilirdi. Buna çifte adının verilmesi iki kişi tarafından kullanılmasından dolayı idi. Tek adam tarafından kullanıldığı için diğer nev'ine de o mânaya gelen yekta adı verilmişti. Her ikisinde suyu uzağa nakleden hortum başka biri tarafından idare olunurdu.

Başbakanlık arşivinde mevcut 12 L 1206 tarihli bir vesikada sarayda on tane çifte ve altı tane yekta yangın tulumbasının bulunduğu yazılıdır.

ÇİL (چيل) [*Mes.*] Eskiden kırk paralık gümüş sikke hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Çil kuruş» da denilirdi. Çil; Farsça kırk demektir.

Girmiş kimisi vahdete almış ele tesbih
Her birisinin vird-i zebanı çil ü pençah
Rahi

ÇİL AKÇA (چيل آقچه) [*Mal.*] Yeni para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çil, parlak beyaz, boz ve kır renk demektir. Yüzdeki ben ve lekelere de çil denir. Çil para, çil kuruş, çil altın da denilirdi

Farsça çil, kırk demek olan «çehil» in muhaffefidir.

Çil akçeyi harc etse nola su gibi dildâr
Darphanesi işler gerisinden geliri var
Lâ

ÇİL ALTIN (چيل آلتون) [*Mal.*] Eskiden parlak ve yeni altınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çil para, çil akça, çil kuruş da denilirdi.

ÇİLE (چله) [*Sof.*] Tarikat müntesiplerinin ister zelle mukabili olsun ister zelle mukabili olmasın ahlâkın tezkiyesi ve vicdanın tasfiyesi için tekkelerde vaz'edilen bir nevi usulün adı idi. Farsça kırk demek olan ve çehil kelimesinin muhaffefi bulunan çil'e ha eklemesiyle meydana gelen muhtelif mânalarından biri de riyazattır. İcabına göre üç, kırk, bin bir gün imtidadederdi. Dervişlerden ömürlerinin uzun bir kısmını çilehanede geçirenler vardı. «Çile» Farsça çihil kelimesinin hafifletilmiş şeklidir. Kırk gün ve kırk gece temiz ve kimsenin gelip insanı rahatsız etmiyeceği bir yere çekilip ibadet etmek mânasına gelir. Arapçada yine kırk kelimesini ifade eden erbain kelimesi, çile kelimesinin tam karşılığıdır» şeklinde tarif eden değerli müdekkik Abdülbaki Gölpınarlı (İslâm Ansiklopedisi. çile maddesi) şu kıymetli izahatı veriyor:

«Çile bütün dinlerde bulunan orucun aşırı bir şeklinden başka bir şey değildir. Esmayı yani Tanrı adlarını zikrederek sülûk etmeği hakikate ve Tanrıya ulaşmağa esas tutan tarikatlarda ve bilhassa halktan çekilip bir yerde ibadet etmeği Tanrıya ulaşmak için bir vesile sayan Halvetîlerde bu inziva arbain diye anılır. Kuran'da Tanrının Musa Peygambere kırk gece ibadetten sonra, kitap vereceğini vadettiği bildirildiği gibi (II, 51) İsrail oğullarının, savaştan çekindikleri için, ceza olarak kırk yıl çölde kaldıkları (v, 26) Musa'ya Tanrının 30 gece vâde verdiği ve bu vâdenin 10 gece ile tamamlanıp, 40 olduğu, bu müddet içinde İsrail oğulları arasında Harun'un Musa'ya vekâlet ettiği bildirilmektedir. (VII, 141 ve 142). Tevrat'a göre de Musa, Tur dağında 40 gün 40 gece kalmıştır. Kitab-ı Mukaddes tercümesi, İstanbul 1908, XXIV,18, Hıristiyanlarda da paskalyadan 6 hafta önce 40 gün süren ir perhiz vardır Bu 40 sayısı ile 6 ve 3 gibi bazı sayıların mukaddes sayılmasının fisagorcular vasıtası ile Mısır'dan ve belki de Hint'ten geldiği ve bu inanışın pek eski olduğu muhakkaktır. Tarikatlardaki çile (erbain) diğer dinlerdeki oruç ve perhizler ile Müslümanlıktaki itikâfın aşırı bir şeklidir (Bk. itikâf). Ibn el-Cavzî (598 - 1201/1202), Nakd-el-ilm vel-ulema ve telbis iblis (Şam, 1340, S. 220 - 232) adlı kitabında, sofilerden az yiyenler, ömründe et yemiyenler, kötü ve bayağı şeyleri yiyenler bulunduğunu bildirdiği gibi bilhassa «erbainiye» denen bir sofi taifesinin de bulunduğunu kaydetmektedir (Ayn. esr. s. 224). Velâyetname adı ile tanınan Hacı Bektaş menakıbinde de Hacı Bektaş'ın Necef'te Medine'de, Kudüs'te Şam ve Cami Umeyye'de, Elbistan'da eshab-ı kehf mağarası etrafındaki makamlarda ve Anadoluya geldiği zaman Suluca Kara Öyük'ün mescidinde erbainler çıkardığı hikâye edilmektedir. Bütün rivayet ve menkıbeler bize halvet ve erbainin hemen bütün tarikatlarda bulunduğunu ve menşeinin eskiliğini gösterir. Halvet ekseriyetle tekkelerdeki odalardan birinde olur. Şeyh, halvete sokacağı dervişi bu odaya götürür ve dua edip odadan çıkar, dervişin yemeği ve suyu her gün ayağına götürülür. Bu yemek, dervişin meşrep ve tahammülüne göre azaltılır. Bu müddet

içinde derviş, zaruret olmadıkça dışarı çıkmaz ve kimse ile konuşmaz: Gece gündüz ibadet, zikr ü fikr ile meşgul olur İçlerinde, geceleri uzanıp yatmayanları, uykusu gelince bir kayışı dizlerinin altından ve boynundan geçirip dizleri dikik bir halde otururak, uyuklıyanları, yahut müttekâ (dayanacak şey) denen neu sivri baş tarafı alın konacak tarzda yassı bir demiri yere saplayıp alnını, üstündeki yassı yere dayayarak uyuyanları vardır. Kırkıncı gün şeyh, dervişin bulunduğu odaya gider ve dervişin bu müddet içinde gördüğü birsâm ve rüyaları dinler. O gün bir kurban kesilir. Derviş, erbainden çıkarılır. Yıkanır ve çamaşır değiştirir. Baş suyu ile pişmiş bir çorba içer, ertesi günü yahut o günün akşamı kurban etinden yer ve dinî ziyafette bulunur. Şeyh lüzum görürse bir erbainden sonra dervişi bir erbaine daha sokar. Birbiri ardınca 3 erbain çıkaranlar bile vardır.

«Mevlevilerin çilesi hizmet iledir ve rıza kelimesinin ebeed hesabında tutarı olan 1001 gün sürer. Mevlevilikte, muhip, derviş ve şeyh dereceleri vardır. Muhip, bir şeyhe intisabetmek istiyen kişiye denir. Muhipler, sema'ı (Mevlevi usulünce dönmeyi) meşk ederler, isterlerse, ney üflemeyi ve âyinleri (Mevlevi mukabelesinde okunan ilâhileri) de öğrenirler. Muayyen günlerde mukabelede (Mevlevi âyininde) bulunurlar ve bir dedenin hizmetinde, tarikat terbiyesi görüp yetişirler. Derviş, muhiplikten geçerek çile çıkarıp tekkede bir hücreye sahip olan ve muhipleri terbiye eden dededir. Dedeler aynı zamanda şeyh namzedi tanılır ve bir yerde şeyhlik açılırsa içlerinden ehil olan biri oraya şeyh tâyin edilir. Çile çıkarmağı ve derviş olmağı kabul edene âşık ve nevniyaz derler. Çileye ikrar veren nevniyaz, tekkenin matbah kapısından girilince sol tarafında bulunan saka postunda iki dizi üstünde murakabe vaziyetinde 3 gün oturur, düşünür ve üç gün sonra ikrarında sebat ederse kendisine bir tennure (yakasız, kolsuz ve etekleri gayet geniş ve ağır bir fistan) giydirilir. Beline eliflâmet (alf-i namad) denen ve elif harfi gibi ince uzun bir kuşak kuşanır, sırtına kollu ve kısa bir hırka giyer ki buna da deste gül denilir. Başında da sikke vardır. Bu kisveye bürünmeye soyunmak denir. Soyunduktan sonra çileye girmiş sayılır ve pazarcılık hizmetine başlar. Mevlevi tekkelerinde meydancılık, çamaşırcılık, şerbetçilik, bulaşıkçılık, sumatçılık (sofra hizmeti), içeri meydancılığı (kahvecilik), tahmisçilik, kandilcilik, türbedarlık ve yatakçılık gibi hizmetler görür Bu hizmetlerin görülmesine nezaret eden dedeler vardır. Bu hizmetlerin sayısı 18 olup bu adet mevlevilerce mukaddes sayılır. Fakat derviş ve matbah canı denen çilekeş az olursa, bir adam birkaç hizmeti yapabilir. Matbah canı, zaman geçtikçe ve başka nevniyazlar geldikçe bu hizmetlere bakar. Nihayet 1001 gün tamamlanınca, meydancı dede, matbah canına çilesinin bittiğini haber verir, can, hamama gider, yıkanır, tekrar gelip tennureyi çıkarır ve derviş elbisesini giyinir ve saka postuna oturur. Akşam, meydan hazırlanır, huzur denen Mevlânâ tekkesinde dervişlerin başı olup ser-tarik yahut tarikatçı denen zat, diğer tekkelerde bu makama sahibolan aşçı dede ve diğer dedeler gelirler. Yemek yenir, yalnız can yemek yemez. Fakat yemekten sonra aşçı dededen itibaren, bütün dedeler ile görüşür, yani sağ eli ile sağ ellerini tutar ağzına götürür, karşısındaki de eğilir. Aynı zamanda ikisi de biribirlerinin ellerini öperler, bundan sonra niyaza durur. Tarikatçı yahut aşçı dede «vakt-i şerif hayr ola, hayırlar feth ola, şerler def' ola, derviş kardeşimizin niyazı kabul ola, astane-i Mevleviyede rahatı müzdad ola, demler safalar ziyade ola, dem-i Hazret-i Mevlânâ hû diyelim» diye bir gülbank çeker, hep birden baş kesip (başlarını öne eğip) belden itibaren vücutlarını da biraz eğerek «hû» derler. Can, bu törenden sonra, matbahta yalnız olarak yemeğini yer. Meydancı dede mumu alır, o önde ve can arkada, hücreye giderler, meydancı hücre kapısında da aynı tarzda bir gülbank çeker ve dervişi odaya sokar, odanın penceresindeki perdeyi örtüp gider, derviş, odasında üç gün kalır. Meydancı, yemek vakitleri yemeğini odaya getirir, üç gün sonra gelip perdeleri açar ve canı, tarikatçıya (aşçı dedeye) götürür, can, diz çöker, aşçı dede tekbir alıp hırkasını giydirir. Bundan sonra da 18 gün süren hücre çilesi başlar, bu müddet zarfında yeni derviş, hücresinden ancak icabettikçe çıkar. 18 gün sonra evradını, zikrini alır ve hücre sahibi bir dede olur. Dilerse o tekkede kalır, dilerse başka bir tekkeye gider. Kendisine verilen hizmete bakar, nevniyazlar ile muhipleri yetiştirir. Farsça biliyorsa onlara mesnevi okutur, musikiye aşina ise ney üfletir, âyin meşk eder, yahut iyi bir sema'zen ise sema' talim eder (bk. Hâmit Zübeyr, Mevlevilikte matbah terbiyesi, Türk Yurdu, V, 280-286). Çileyi bitirmeyip, bu işten vazgeçmeğe çile kırmak denir. Çilesini kıran tekrar çileye girmek isterse, bitirdiği günden değil, yenibaştan başlamak mecburiyetindedir. Çileyi tamamlamağa da çile çıkarmak derler. Şayh Galip (Divan, Bulak s. 27) in matbah-ı molla redifli 18 beyitlik bir

methiyesi vardır ki, Mevlevilerin mabtah telâkkilerini göstermek bakımından, değerlidir.

Eskiler, yılı yaz ve kış diye ikiye ayırmışlardır, kış günlerine kasım demişlerdir. Kasım günleri 180 gündür, II. teşrinin haftasında girer. Kasımın 45 inci gününden itibaren 40 güne erbain derler Bu günler, pek soğuk günlerdir Eskiler, erbaine önceden hazırlanırlar, hattâ mühim işleri olmadıkça sokağa çıkmazlardı. Azeriler, erbaine Farsça çile derler. Çile kelimesi, az çok uzun süren her türlü sıkıntıya delâlet etmek üzere kullanılır. İmam Hüseyin'in şehadet günü olan ve hicret yılının ilk ayı bulunan muharrem'in aşura denen 10 uncu gününden itibaren 40 güne de şia-i imamiye, Caferiye mezhebinde bulunanlar erbain-i seyyidel-şüheda yahut kısaca erbain derler.

Erbain, safer ayının 20 nci gününe raslar. Halk bu güne imam kırkı da der.»

Pek kıymetli bir zat olan Mevlevi şeyhi rahmetli Remzi dede efendi «Tâbirat-ı Mevleviyye» adlı basılmamış eserinde çile için şu izahatı veriyor:

«Çile; tarikatın usul ve âdâbına göre mürşit tarafından tâyin olunurdu. Mevlevi tarikatında çile mutfakta geçirilirdi Müddeti 1001 gündü. Diğer tarikatlarda sâlikin istidadına göre isim telkin edildiği gibi, Mevlevilikte canın tahammülüne göre hizmet verilir, onun hizmeti kendisinin virdi sayılırdı. Çünkü çileden maksat, ancak rıza tahsiliydi.

«Mevlevi tarikatına intisabedecek, yani Mevlevilik tâbirince, soyunacak âşık, kazancı yahut aşçı dedeye müracaat eder, soyunacağını söylerdi. Kazancı dede; dervişlik zordur, çile kırmak iyi değildir. Dervişlik, ateşten gömlek, demirden leblebidir. Aç kalmak, dövülmek, haksız yere söz işitmek vardır. Dervişlik, ölmezden evvel ölmek demektir. Bunlara tahammül edersen gir, derdi. Âşık, kabul ettiğini söylerse şeyhin muvafakati istihsal edildikten sonra «can» ın ikrarını alırdı.

«İkrarı yeni alınan can; seka postunda üç gün oturup, kalıp kalmıyacağını düşünür, yapabilirse ondan sonra kalkıp hizmete soyunurdu Can, saka postunda iki diz üzerine murakabe vaziyetinde oturur, diğer canların hizmetini seyrederdi Mecburiyet olmadıkça konuşmazdı. Bir şey de okumazdı. Hizmetten sonra «ayakçı» olurdu. Ortalığı süpürür, odun getirirdi. Üzerine başka bir can gelinciye kadar bu hizmete devam ederdi Aynı zamanda sema' talimine başlardı. Sema'a başlamayınca sikke giyemezdi.

«Bin bir günlük çile müddetinin ekmil olduğunu kazancı dede sertarik dedeye haber verirdi. Can, hamama gider, guslederdi. Tekrar saka postuna oturur, tennureyi çıkarıp derviş elbisesini giyerdi. Akşam, meydan hazırlanır, matbahta hususi lokma basılırdı. Sertarik de gelirdi. Diğer tekkelerde postnişin dede efendi (yani tekke şeyhi) gelirdi. Can, meydana girer, fakat yemeğe iştirak etmezdi. Can, evvelâ sertarikle, sağdaki dedelerle, sonra soldaki dedelerle görüşürdü. Bilâhara matbahtaki canlarla, meydancılarla görüşür ve niyaza dururdu.

«Sertarik dede aşağıdaki gülbanki okurdu:

«Vakt-i şerif hayr ola, hayırlar feth ola, şerler def' ola, derviş kardeşimizin niyazı kabul ola, asitane-i Mevleviyede rahatı müzdad ola, demler safalar ziyade ola, dem-i Hazret-i Mevlânâ hû diyelim hû!»

«Bütün dedeler hû derler. Niyazda can, şeyhe teveccüh eder. Şeyh, sevdiği dervişin sikkesini öper. Can, meydanda bulunmıyan türbedarı arar, onunla da görüşür. Başta sertarik dede, kıdem sırasiyle, diğer dervişler meydandan çıkarlar. Herkes hücresine avdet eder. Can, matbahta lokmasını eder. Lokmadan sonra meydancı, eline çırağı alır, can arkasında hücresine gider. Orada meydancı gülbank okur:

«Vakt-i şerif hayr ola, hayırlar feth ola, şerler def' ola, derviş kardeşimizin rahatı müzdad ola, dem-i Hazret-i Mevlânâ hû diyelim hû!

«Can, hücresinde üç gün «sır» olur, namazdan başka bir yere çıkmaz, perdeler ve kapılar kapalıdır. Yalnız meydancı gelip yemeğini getirir. Üç gün sonra, meydancı hücreye varır. Hücre küşadolacak der ve perdeleri açar. Sonra canı alıp tarikatçı yanına getirir. Tarikatçı ile görüşür. Tarikatçı huzurunda derviş iki diz üzerine oturur. Deste gülden maada bedeni geniş «resim hırkası» giyer. Tarikatçı, çileyi bitirdin, asıl şimdi hücre çilesine gireceksin, der. Sonra «on sekiz gün» can, dışarı çıkmaz. Yalnız tekke içinde dolaşabilir. Aşçı dede ve mesnevihan ile görüşüp nasihatlerini alır. On sekiz gün mahpus kalması taşraya muhabbeti olmadığını izhar içindir. On sekiz gün sonra «Hazret-i Şems»e ziyarete gider. Avdetinde sertarikten yahut çelebi efendiden evrad, ezkâr dersi alır. İsterse çile çıkardığı yerde oturur, istemezse hariçteki tekkelerden birine gider. Orada hizmetini ifa eder.

«Bu merasimi Konya'da dergâh-ı Mevlâna'da yapılan merasimdir Diğer tekkelerde «sertarik» yerine tekkenin postnişini gelirdi. Diğer merasim aşağı yukarı aynı şekilde cereyan eylerdi.»

Çile, nazımda teştit ile çille suretinde kullanılır:

Çileye vesvesesiz girdi kapandı zâhit
Habsolur ta ramazan âhır olunca şeytan
Sabit

§ [*Ok.*] Yayı kurmak için, ipekten yapılan aletin ismidir. İki başına tonç denilirdi. İpeklerin tonca bağlandığı kısma «tonç döküm», üzerine ortasına bir karış kadar sarılan kendirin gayrı renkteki yere «meydan», gez yeri tâyin edilerek üzerine ikinci bir defa sarılan ham ipeğe «dügül», meydanın iki tarafına bir, bir buçuk santim uzunluğunda sarılan beş parça ipeğe «gül», çilenin katlarının düzlüğünü gösteren başka renkteki ipeğe «kılavuz» denilirdi. Çilenin telleri ipeğin kalınlığına göre yirmi, otuzdan kırka kadar tehalüf ederdi. Çilenin uzunluğu yayın boyuna göre değişirdi.

Çille-i sahtın çeker her dem keman ebrûların
Aferin erbab-ı aşkın kuvvet-i bazusuna
Fitnat

ÇİLE ÇEKMEK (چله چکمك) [*Hal.*] Mihnet ve meşakkate uğramak demektir. Tarikat mensuplarının çilehaneye girmeleri külfetli bir iş olduğu için o makamda kullanılmıştır. Nazımda teşdit ile istimal olunurdu.

Ne çille çektiğimi buriyag-ı gamda fakir
Görünce nakşını göstermede imkân hasır
Sabit

ÇİLE ÇIKARMAK (چله چیقارمق) [*Sof.*] Tarikat müntesiplerinin, kalbin tasfiyesi ve nefs-i emmarenin kırılması için bir hücreye kapanıp halvet ve taat ile iştigal etmelerine ıtlak olunur. Çile, bazan zelleye mukabil ceza makamında da tatbik olunurdu. Çile en ziyade Mevlevilerle Bektaşilerde vardı. İşin icabına göre üç, kırk, bin bir gün imtidadederdi. Dervişlerden ömürlerinin uzun bir kısmını çilehanede çileyle geçirenler vardır.

Çile; tekkenin aşçı yamaklığı gibi müşkül işlerini yapmak, yahut çilehaneye kapanarak bir yere çıkmamak suretiyle çıkarılırdı. Mevlevi dervişleri çileyi matbahta geçirirlerdi. Ancak, bu matbah, yemek pişirilen matbah değildi. Yalnız lokma pişen bu matbahlar, Mevleviler için ilk terbiye yeriydi.

Seyahat suretiyle çilelerini dolduran dervişler de vardı. Çilenin şeklini «mürşit» tâyin eder, «mürit» ona itaat eylerdi.

Çile; erbain kelimesinin mukabilidir. Tenhaca bir köşeye çekilip kırk gün halvette bulunmak mânasına kullanılırdı. Sonraları sâlik'in istidadına göre müddeti tezyit veya tenkis edilirdi.

ÇİLE DESTGÂHI (چله دستگاهی) [*Ok.*] Üç parmak kalınlığında, gergef kolu gibi müteaddit ve şaşırtma suretiyle delinmiş deliklerden mürekkep tahtanın ismidir. Üzerine, istenilen uzunlukta değnekler sokularak ipekler sarılır ve tonçlar geçirilerek düğümlendiği gibi meydan ve güller bağlanırdı. Çile, bu aletle yapıldığı için o ismi almıştır.

ÇİLEHANE (چله خانه) [*Sof.*] Tarikat müntesiplerinin çilelerini doldurdukları hücrelere verilen addır. Çilehaneler bazan tekkelerin karanlık ve rutubetli odaları olduğu gibi, bazan da dağ başlarında veya tenha bir yerdeki mağaralar olurdu. Sâdır olan zelleye göre mürşit tarafından tâyin olunan müddeti doldurunciya kadar derviş orada oturur, ancak tabiî ihtiyaçlarının def'i için dışarı çıkardı. Ömrünün mühim bir kısmını veyahut tamamını böyle çilehanelerde geçirmiş olan tarikat müntesipleri vardır.

ÇİLE-İ MERDAN (چله مردان) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. En yorucu hizmetlere verilen isimdir. Sâliki, kemaliyle itaate alıştırmak için konulan bir usuldür. Mevlevilerin «bin bir gün»ü bu kabîldendir.

ÇİLEKEŞ (چله کش) [*Sof.*] Tarikat müntesiplerinden çile dolduranlara verilen isimdir. Çile riyazet demektir. Sâdır olan zelleye göre mürşit tarafından tâyin olunurdu.

ÇİLE KIRGINI (چله غیر غینی) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Çileye girip de mûtadolan bin bir gün hizmeti bitirmeden çıkanlar hakkında kullanılırdı. Bu makamda «çileşiken» de denilirdi. Çile kırgını olanlar hizmetlerinin bitmesine velev ki bir gün kalmış olsun, yeniden hizmete başlayıp bitirmeye mecburdu.

ÇİLE KIRMAK (چله قیرمق) [*Sof.*] Tarikatın icabından olan çileye başlıyan dervişin müddetin hitamından evvel terk etmesi mukabilinde istimal olunan bir tâbirdir. Sofiyece, çilenin kırılması çok fena bir şeydi.

Çileye girmiş olan dervişin geceyi hariçte geçirmesi memnu idi. Gündüz birkaç saat için izin alıp çıkmış olan bir can, geceyi dışarda geçirdiği surette bir günü kalsa dahi çilesi kırılır, çile kıran tekrar girmek isterse, bıraktığı günden değil, yeni baştan başlamak mecburiyetinde idi.

Üstüvar et verdiğim ikrarın üstünde beni
Olmayım meydan-ı ehl-ullahta peymanşiken
Tahir-ül-Mevlevi

ÇİLEŞİKEN (چله شکن) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Çileye girip de mûtadolan bin bir gün hizmeti bitirmeden çıkan demektir. Bu

harekete «çile kırmak; kırana «çile kırgını» denilirdi. Çile kırgını olanlar, hizmetinin bitmesine velev ki bir gün kalmış olsun, yeniden hizmete başlayıp bitirmeye meeburdu.

ÇİLE TAHRİR (چله تحریر) [*San.*] Hattatlar arasında kordele makamında kullanılır bir tâbirdir. Tahrir; sahifenin yazı kenarlarını çevirmek üzere dört tarafına çekilen çizgiye verilen addır. Çizgi, altınla çekilmişse «altın tahrirli» denilirdi.

ÇİL KURUŞ (چیل غروش) [*Mes.*] Eskiden parlak, yeni kuruşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çil para, çil akça, çil altın da denilirdi.

ÇİL PARA (چیل پاره) [*Mes.*] Eskiden parlak yeni para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çil akça, çil kuruş, çil altın da denilirdi.

ÇİMDİK HOTOZ (چیمدیك خطوز) [*Kıy.*] Eskiden kadınların başlarına taktıkları hotoz nevilerinden birinin adı idi. Çimdiklenmişe benzediği için bu adı almıştı. Hotozların diğer nevilerinin adları da şunlardı: Saraylı hotozu, felek tabancası hotoz, kürdü hotoz, Zeyrek yokuşu hotoz, dudu burnu hotoz, gelin sorguçlu hotoz. Hotozları en ziyade İstanbul hanımları kullanırdı.

ÇİNGENE BEYİ (چنگانه بکی) [*İda.*] Kıpti dahi denilen çingenelerin cizye ve ispence resimlerinin tahsili ve hükümetle olan sair işleri ile alâkalı memurun unvanı idi. Vesikalarda daha ziyade «mir-i Kıptiyan» suretinde geçer. Çingene beyi ekseriya sipahi ve silâhtarlardan intihap olunurdu. Görülebilen vesikalarda «Mir-i Kıptiyan-ı Vilâyet-i Rumeli ve tevabii» kaydının bulunması bu vazife sahibinin yalnız Rumeli'deki Kıptilerle alâkalı bulunduğunu anlatmaktadır.

Başbakanlık Arşivindeki vesikalardan birinde şöyle bir mühre raslanmıştır: Vucudizade bendehu İbrahim Şah Ali Mir-i Kıptiyan-ı Rumeli 1042.

ÇİNGENE BORCU (چنگانه بورجی) [*Hal.*] Ufak tefek, dağınık, ödenmesi güç borç yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇİNHANE (چینخانه) [*Sar.*] Saraylarda ufaklık para koymağa mahsus mahfazaya verilen addır. Gümüşten yapılan bu mahfazalar yuvarlak olurdu.

ÇİNİ (چینی) [*San.*] Eski sanat eserlerinden birinin adıdır. Sırlı tuğlalar, tabaklar, kâseler, kavanozlar vesaire antika mahsuller arasındadır. Temeli pek eski zamanlara kadar çıkan bu nefis sanatta Çinliler, Orta Asya Türkleri, İranlılar, Asuriler ileri gitmişlerdir. Çini denmesi de Çinde ustalığın kemalinden ötürüdür. Çinliler, Türklerle birlikte yaşadıklarından Çin sanatlarında daima Türklerin hisseleri vardır. «Aurelstein» ile «Von le coq»un «Kâşgar, Tufan, Koça şehirleri civarındaki harabelerde buldukları nefis resimler ve bazı çiniler, eski Türklerin medeniyetini tanıtmağa çok yardım etmiştir. İslâmiyetten sonra da İran'da Kâşan ve Tebriz çini ocakları şöhret bulmuştur. Osmanlılar İzmit, Kütahya ve İstanbul'da çini imalâthaneleri kurmuşlardır. Topkapı Müzesi Müdürü kıymetli mütehassıs Tahsin Uz, İngiliz «Çini Sanatı Cemiyeti»nin dergisinde neşrettiği mühim makalede Türk çinilerinin kıymetlerini belirtmiştir. Çini hakkında «Eski Eserler Ansiklopedisi»nde (sahife 66-72), «Sanat Ansiklopedisi»nde (sahife 410-412), «İslâm Ansiklopedisi»nde (sahife 426-435) uzun ve kıymetli tafsilât bulunduğu gibi çini mamulâtının envaına ait resimler de vardır.

ÇİNİDEN AŞAĞI YATANLAR (چینیدن آشاغی یاتانلر) [*Sar.*] Zülüflü baltacılar arasında biri yeni, diğeri eski olmak üzere mevcut iki sınıftan yeniler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yerleri, odada ayırma alâmeti olan çiniden aşağı olduğu için bu adı almışlardı. Bunlar on sekizle silâhtar bölüğüne kaydedilirlerdi.

ÇİNİDEN YUKARI YATANLAR (چینیدن یوقاری یاتانلر) [*Sar.*] Zülüflü baltacılar arasında biri yeni, diğeri eski olmak üzere mevcut iki sınıftan eskiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yerleri, odada ayırma alâmeti olan çiniden yukarı olduğu için bu adı almışlardı. Bunlar on dokuzla silâhtar bölüğüne kaydedilirlerdi.

ÇİNİLİ KÖŞK (چینیلی کوشك) [*Mim.*] Topkapı Sarayının avlusunda ve büyük müzenin önündeki köşkün adıdır. Fâtih tarafından hicrî 877 (1472-1473) senesinde yapıldığı, kitabesinden anlaşılmaktadır.

ÇİNKÂRİ (چین کاری) [*San.*] Arış telleri muhtelif renklerde Çin tarzında dokunmuş kumaş ve bezlere verilen addır. Farsça bir kelime olan kâr; iş, güç, sanat demek olduğu için çinkâri, Çin işi demektir.

ÇİN TAMANI (چین طمانی) [*San.*] Tezyinatta kullanılan motif nevilerinden birine verilen addır. Taman, Çinli'lerle Japon'larda Buda'nın timsali sayılan bir remizdir. İkisi altta, biri üstte olmak üzere üç inci tanesi ile şimşeği tasvir eden şerare şeklinde ivicaçlı iki ufki şekilden ibaret bir semboldür. Üç inci, Buda'-

nın üç ruhani vasfını gösterir. Tezyinatta bu inciler bazan yalnız olarak da bulunur. İncilerin tepesindeki boğumlu kısım biribirinden küçük iki daire ile gösterilirdi ve bunlar büyük daireye bir hilâl şekli verir, bazılarında da tepesinden alev çıkar gibi tasvir olunur. Topkapı Müzesinde, Dördüncü Murat'a ait bir tüfekli kaftanın üzerinde bu motifler vardır.

ÇİNTİYAN (چینتیان) [*Kıy.*] Kadınların, belden aşağı giydikleri. don nev'inden, paçası büzgülü geniş şalvarın adıdır. Çiftyan'dan bozmadır. «Lehçe-i Osmani» de «erkek libasına şebih zenne şalvarı ki köylükte giyerler» suretinde izah olunmuştur.

Görüp o şûhta ol sıkma çintigan bendi
Seyr ile tevbemizin gevşedi miyan bendi
Sabit

ÇIPLAK SATIH (چیپلاق سطح) [*San.*] Tezyinatta, üzerinde tezyinat bulunmıyan satıhlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇİPO (چیپو) [*Bah.*] Demirin bedeninin üst nihayetinde ve anelenin bir parça altında bulunmak üzere kolların cihetine amuden raptolunan demir veya ağaçtan yapılma kolun adıdır. Çipo demir, denizin dibine inince geminin cer kuvveti demire biner binmez, çiponun tulü kolların tulünden uzun olarak yapıldığından, derhal demiri çevirmesiyle toprağa gömülmesini temin eder.

ÇIRAĞAN (چراغان) [*Hal.*] Çırağ ve kandillerle yapılan donanma hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden padişahlarla vezirlerin lâle bahçelerinde ve çiçekler arasında mumlar yakılarak geceleri yapılan tenvirat hakkında da bu tâbir kullanılırdı. Üçüncü Ahmet devrindeki çırağanlar meşhurdu. Kaplumbağaların üzerine mumlar dikilerek bahçeye salıverilir, Beşiktaş'ta bugün bile adı anılan meşhur sarayın bahçesinde bu türlü çırağanlar yapılırken midye kabuklarının içine zeytinyağı ve fitil konulmak suretiyle yakılır, üst kısmından denize bırakılan bu kabukların akıntı ile sarayın önünden inişleri pek lâtif bir manzara teşkil ederdi Bu manzara İzzet Ali Paşa'nın tâbiri veçhile zeminin satıhı «rişte-i mehtaptan dokunmuş diba» halini alırdı. Nedim'in

Mey u santur u rubab u def ü tanbar ile çenk
Nağme-i bülbül ü kumruya olup hemahenk
Pür eder âlem-i şevk u tarab-ı rengârenk

nazmını andırır surette gece yarılarına kadar ahenk icra eden sazende ve hanendelerin ve uzak yakın koruluklardaki bülbüllerin seeleri arasında (cariyeler perişan saçlarını dökerek billûri ten ve câzip kahkahalarla) lâleler ve ziyalar içinde koşuşur, türlü türlü renklerde konulmuş olan şekerleri kapışmak için biribirleriyle müsabakaya girişirlerdi. İzzet Ali Paşa, bu şehrâyinler vasfında şöyle söylüyor:

Nigâh endaz olanlar bağda seyr-i çırağana
Zemini benzetirler âsman-ı encüm efşana
Şebistan-ı felek kim encümengâh-ı kevakiptir
Temaşaya bu bezm-i hası bin can ile taliptir
Bu mevsimlerde zira lâlezar eflâke galiptir
Zeminin asmane şimdilik tercihi vaciptir
Temaşa eyle İzzet lem'a-i sem'i şebtabı
Akıtmış lâle lâle bağa gûya câg-ı mehtabı

Çırağan safaları ramazana tesadüf ettiği zaman minareler de mahyalarla donatılır ve bütün İstanbul baştan başa bir nur deryası manzarası kesbederdi.

Farsça bir kelime olan çırağ; mum, kandil demektir.

ÇIRAĞAN SARAYI (چراغان سرایی) [*Sar.*] Yalnız güzel İstanbul'un değil birçok Avrupa şehirlerindeki emsalinin bile bir incisi sayılan «Dolmabahçe Sarayı» ile omuz öpüşecek bir mükemmeliyette iken dikkatsizliğin kurbanı olarak çıkan bir ateşle birkaç saat içinde yok oluveren saraylardan birinin adıdır.

Sultan Aziz'in Osmanlı tahtına oturuşunu takibeden senelerde yapılmağa başlanan bu sarayın meydana gelmesi için epeyce bir zaman ile beraber birkaç milyon altın harcanmıştır. Ondan evvel yapılmış olan Dolmabahçe Sarayı ile birlikte Boğaziçi'nin bu güzel parçasını süslüyordu. Çırağan Sarayı yapılmadan evvel oradaki küçük fakat şirin bir sahilsarayda doğan Birinci Ahmet Boğaziçi'nin yüksek bir tepesinde şimdiki Abbasağa'da yaptırdığı köşkle Beşiktaş'ın mamuriyetine sebebolmuştu. Dördüncü Mehmet de 1678 de Kara İbrahim Paşa'yı bina emini tâyin ve 625000 akça sarf ederek arkasındaki yoldan ve saraya mülhak bostandan bir miktar yer almak suretiyle, «bir saray-ı dilküşa ve has oda önünde dahi leb-i deryada mücevvef ve sengîn kemerler üzerinde fevkani bir kasr-ı ziba» bina ettirdi. Devrinde Boğaziçi'nin en şâşaalı bir safhasını açan, hasbahçeleri ve kasr-ı hümayunları büyük bir gayret ve zevkle imar ve tezyin ettiren Birinci Mahmut da 1747 de burada sütunlu bir «kasr-ı dilâra» yaptırdı. Sanat zevkini musikideki eşsiz besteleriyle belirten Üçüncü Selim, yaz mevsimlerini, kendisinin de birçok tesisler ve ilâvelerle yaptırdığı bu sahilsarayın doyum olmaz güzellikleri arasında geçirirdi. İkinci Mahmut devrinde, bazı

tadiller gördükten ve yeni binalar da ilâve edildikten sonra, Dolmabahçe Sarayının inşası ile Beşiktaş bahçesi ve sarayı tarihe karıştı.

Osmanlı rönesansı mimari tarzının lâtif bir enmuzeci olan Çırağan Sarayı evvelce Kazancı bahçesi iken, sonra hasbahçeler arasına girmiş ve Dördüncü Murat tarafından hemşiresi ve Melek Ahmet Paşa zevcesi Kaya Sultana hediyye edilen yerde yapılmıştı. Ancak burada ondan sonra ve Üçüncü Ahmed'in sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın kethüdası ve damadı Kethüda Mehmet paşa'nın eline geçerek yaptırılmış, içinde çırağan şenlikleri yapıldığından Çırağan Yalısı adı verilmiş bir yalı vardı.

Çırağ; şem'a kandil ve mum gibi aydınlık vasıtası demektir. Bir taraftan soğanı beş yüz kuruştan ziyadeye satılmamasına bir ilâm bile sâdır olan mahbup lâleleri dikilen ve daha başka nadide çiçeklerle de göz kamaştıran bahçe kandillerle donatıldığı gibi sırtlarına bu şem'alardan bal mumlarından dikilip yakılan kaplumbağaların şimşirlikler arasındaki seyirlerinden, diğer taraftan Ortaköy cihetinden zeytinyağı doldurulup birer fitil yakılmış midye kabuklarının hafif akıntı ile yavaş yavaş geçmelerinden karada ve denizde husule gelen görülmeğe değer manzara buraya o adın verilmesine sebeb olmuştu. Sadrazam İbrahim Paşa'dan başka Üçüncü Ahmet de haftalarca burada kalır ve bu vesile ile meşhur Lâle devri sefahetinin çırağan eğlenceleri birbirini takibederdi. Ölünciye kadar burada kalmış olan Fatma sultanın hayatı müddetince sönük geçtikten sonra, Üçüncü Selim burayı 1213 (1798) de yeniden yaptırmış ve yeniçerilerin ilgasından sonra da İkinci Mahmut, ön kısmını kırk kadar mermer sütunla süslü bir koridor bulunan klâsik bir cephe ile ve çok zarif şekilde, ahşap olmak üzere, yenileterek hayli zaman burada oturmuştur.

Fakat sonraları saraylardan çıkarılmak ve çırağ edilmek lâzımgelen cariyeler burada iskân edildiği için çırağ kelimesinin cem'i olan çırağan kelimesi de evvelki ismi gibi müsemmasına uygun düşmüştür.

Abdülmecit, saltanatının sonlarında, Dolmabahçe Sarayı yetmiyormuş gibi burada da yeni bir saray yaptırmak maksadiyle 1276 (1859-1860) ta mevcut binayı yıktırmış ve muzika Feriki Necip Paşa'nın nezareti altında yeniden bir saraya başlatmış ise de efkâr-i umumiyede hissolunan galeyan üzerine inşasından vaz geçmeğe mecbur oldu.

Sultan Aziz tahta geçince, misafirhane ile muzika kışlasını birleştirmek suretiyle bir saray inşasına başlatmış ve bitmesine yakın beğenmiyerek yıktırıp mevlevihane ile Ortaköye doğru mevcut bir kaç sahilhaneyi de istimlâk ettirmek suretiyle uzunluğu 750 metreyi bulan saha üzerinde Avrupadan istikraz edilen milyonlardan bir kısmı sarefedilerek içinin ziynet ve ihtişamı itibariyle Dolmabahçe sarayını fersah fersah geride bırakan sarayı yaptırdı.

Bânisi Beşiktaş da Yahya Efendi dergâhında medfun Ohrili Hasan Paşa olan «Beşiktaş mevlevihanesi» ilkin Maçka ya ve orada da Maçka silahhane'sinin yapılması kararlaştığından bir müddet sonra Haliç'te Bahariyye'ye nakledildi. Dergâhda medfun şeyhlerin bir kısmının kabirleri sarayın içinde bırakılarak yalnız tekkenin tanınmış ve bir müddet evvel ölmüş olan şeyhi Yenişehirli Nazif Efendinin nâşı buradan Maçkaya ve oradan da, ikinci def'a, Bahriyey'ye getirildi. Mevlevihane yakınında eskiden mevcut ayazma halen mevkiini muhafaza etmektedir.

Sarayın mimarı, ehliyeti Avrupalılarca da tasdik edilmiş bulunan Karabet kalfanın oğlu Serkis Bey'dir. İçindeki paha biçilemiyecek mükemmeliyette olan nukuş ve tesavir de tamamen kendisinin eseri idi. O zaman rütbesi Liva olan Müşir Mahmut Mes'ut Paşa da inşaata nezaret etmiştir.

Sarayın yapılmasına Hicri 1280 (1863)de başlanmış, inşaat dört sene sürerek Hicri 1284 (1867) de bitmiştir. Sarayın kapıları bile kıymetli ağaçlardan mozayık tarzında yapılmıştı. Ahşap kısım Beşiktaş'ta köyiçinde (Vodertik Bey Fabrikası) ında yapılmıştır. Hünkâr dairesi odalarının dıvarları somaki ve bir kısmı çini idi. Direkler kâmilen mermerdi. Sarf olunan paranın mikdarı hakkında elimizde kat'i bir vesika yoktur. Ağızdan ağıza yayılmış ve gazetelere geçmiş olan dört milyon liraya mukabil doğruluğu tevsika muhtaç şöyle bir rivayet de vardır: «Sultan Murad'a mezar-ı dünyevî olan yalnız çırağan sarayı için-Tophane ve Tersane sarfiyat-ı miriyesi müstesna olduğu halde- bir buçuk milyon Osmanlı lirası sarfolunmuştur.» (Tevfik Nurettin, Sultan Azizin hal'i ve intiharı, 1324, sahife: 7).

Çırağan sarayı, mimari noktai nazarından Osmanlı sanatının rönesansını gösteren bir eser olarak kabul edilebilir. Cephesi sanatın icabettirdiği bir tenasüple inşa edilmemiş olduğu gibi üzerini dolduran bir çok ziynetler de Osmanlı sanatının eski hususiyetini kaybettirmişti. Dahilî tezyinat nokta-i nazarından daha sanatkârane idi. Leylâ hanım-Harem ve saray adâb-ı kadimesi - başlıklı yazılarının ilkinde sarayın taksimatını şöyl anlatır:

«Çırağan sarayının taksimatı: şimal cihetinden itibaren merasim ve mabeyn-i hümayun dairelerinden sonra zat-ı şahanenin hususi daireleridir. Harem-i hümayuna muttasıl olan dairenin sofası eyyam-ı resmiye ve saz gecelerine, ortadaki ikamet-i padişahiye mahsus idi.

«Harem sofası, iki ucundaki merdivenlere tahsis edilmiş girintilerden başka, hatırımda kaldığına nazaran, tahminen elli arşın tul ve yirmi beş arşın arzda (Belki ziyade) büyük bir sofa idi. Deniz ve bahçe cihetindeki odaların hepsinin kapısı mezkûr sofaya açılır. Valide dairesi hünkâr dairesi cihetinde ikisi denize ikisi bahçeye nazır dört oda ile bir hamamdan ibaret idi. Kadın efendilerle İkballerin biri deniz diğeri bahçe cihetinde ikişer odaları vardı. Sofanın deniz ve bahçe cihetinde ortaya gelen direkli, sedli sofaları gerilerinden kapanıp İkballere alt üst odalar yapılmış; eyyam-ı resmiyede kalabalığa görünmek istemiyen âzay-i hanedan o odaların sahibelerine haber vererek gider direklerin üzerine konmuş koridorun kafesli pencerelerinden sofaya bakarlarmış.

«Balâda arzettiğim vâsi sofaya, tavanından daha küçük kıt'ada ve daha yüksek ikinci tavanın cihet-i erbaasındaki müteaddit pencerelerden ziya verilmiş, pek aydınlıktı.

«Sofanın iki ucundan orta kata inilen tarafeyni direkli merdivenler orta kata, orta kattan da tarafeyni dört direkli gayet geniş mermer merdivenlerle zemindeki mermerliğe inilir. Orta katta sofa yoktur. Deniz ve avlu kapısı yerleri açık bırakılarak merdivenlerin iki tarafından direkler ve parmaklıkla açık bırakılmış yollara dönülerek odalara girilir. O odalar büyük ve ikinci kalfaların odalarıdır. Efendilerini odalarının altındaki mezkûr odaların tavanları ile üst katın döşemesinin arasına orta kalfalara ve kızlara mahsus alçak tavanlı odalar yapılmış, yükden yahut odalardan tefrik olunmuş yerlerden üst kata küçük merdivenler vardı. Bu odaların sonra ilâve edilmiş oldukları yeknazarda görülüyordu. Odaların pencerelerinde saksı veya sandık ile daima mevsim çiçekleri bulunurdu. Karanfil ve lâtin çiçeklerini severlerdi. Mermerlikte daima açık duran büyük kapıdan avluya çıkılır. Mevki meyilli olduğundan üzerine tarh olunmuş harem-i hümayun bahçesinin merdivenleri mezkûr kapının karşısındadır. Bahçenin eski çınarlarla sayedar sun'î adalı büyük havuzunun etrafı meyve ve çiçeklerle müzeyyendir. Havuzun çimenli müteharrik dört köprüsü yana döndürülüp havuzda sandalla gezilirdi. Ağaçlara tırmanan küçüklerin şerlerinden muhafaza için bahçe kilitli bulunur, haftada iki kere açılır, kalfaların tahtı nezaretinde gezilir. Avlu güzergâhı sayebanlı kumluktur. Mermerliğin deniz kapısı kayık gezmesi için lâzım oldukça açılırdı.»

Sultan Aziz Avrupa seyahatinden döndüğü zaman inşaatı bitmiş, yalnız camlarının takılması kalmış olan saraya nakletmiş ise de loşluğu hoşuna gitmedi. Dolmabahçe Sarayına naklettiği için bir müddet boş kaldı. Hattâ mevlevihane-' nin yıkılıp arsasının saraya kalbi yüzünden teşeüm edilmiş, burada hastalanması da ona atfolunmuştu. Rivayete göre Hünkâr, Âli Paşa'yı bir defa burada yatağında kabul etmiştir.

Abdülâziz; hal'inden sonra burada oturtuldu. Beşiktaş'a en yakın kısmın birinci katında denize nazır olan ve üç penceresi görünen odada damarlarını kesmek suretiyle intihar etti. Beşinci Murat da hal'inden sonra ölüneiye kadar burada mahpus kalmıştı. Ali Suavi vakıası dahi bu sarayda cereyan etmiştir.

1908 Temmuz İnkılâbı üzerine toplanan Mebusan Meclisi, İstanbul'da Sulanahmet'teki yanan Adliye Binasını dar bularak, Çırğan Sarayına naklini Hükumetten istedi. Şeyhülislâm Sahip Molla'nın nakle şiddetle mümanaat ve Mebusan Meclisi reisi Ahmet Riza Bey'e epeyce söz söylemiş olmasına rağmen mükellef, muhteşem binalarda oturmak gurur ve hevesi muhik mütâlaaları tesirsiz bıraktı. Ortaköy tarafındaki daire Mebusana, Beşiktaş cihetindeki daire Âyana, orta taraf da kalemlere tahsis olundu. Az sonra 20 kânunusani 1910 da çıkan yangınla ikî saat içinde mahvolup gitti. Gazetelerde yangının kalorifer dairesinden çıktığı yazılmış ise de hükümetin resmî gazetesi olan «Takvim-i Vakayi» in çıkardığı ilâvede Mebusan içtima salonunun bitişiğindeki muhasebe dairesinin yanından çıktığı ve kaza eseri olduğu yazılıdır.

Binanın kendisi gibi mefruşatı da çok kıymetli idi. Meclise tahsis olunması üzerine Yıldız Sarayı'ndan da birçok eşya nakledilmişti. Kıymetli tablolar arasında (Ayvazofski) nin tabloları ve eşya arasında da Yusuf Kâmil Paşa tarafından hediyye edilen gayet kıymettar bir saat vardı.

Yine Leylâ Hanım sarayın mefruşatı için şunları söylüyor:

«Umuma ait büyük sofada oturulmadığından üç büyük avize ile mükellef kapı perdelerinden başka mefruşata mütaallik hiçbir şey yoktu. Bir de ince Mısır hasırı serili idi.

«Odalarda yollu ve çiçekli kürt halıları serili, kanepe takımı ve perdeler, yerli ipekli kumaşlardan idi. Her odada yataklık kadar büyük kenevetli minder bulunurdu. Bu minderler

bir veya iki başlarında yastık hizasında yarım arşın ende üstü düz dolap vardı. Minderlerdeki yumuşak canfes şiltenin üzerine ince bir şilte ilâve edilerek geceleri yatak yapılırdı. Nadir olarak kullanılan yataklıklar maun, abanoz, ceviz ağacından idi. Yorganlar âbani ve yumuşak ipekli kumaşlara düz renk veya elvan ipekle ince kasnak işlenmiş ve yemeni yüzlüdür. Kaplamadan şal yorgan da kullanılır.

«Kalınca tülbent üstüne dört tarafı yorganın aynı işlenmiş üç ince yastık bir de beyaz yemeni yastık konup yastık örtüsü serilir. Yastıkların başları dikili kapalıdır. Yatak ve yorgan çarşafları ince pamuk ve ipekle dokunmuş yerli bezleri, yatak bağları da şatranjlı yerli canfesleridir. Bu canfesler düzgün ipekle pürüssüz ve parlak renklerden dokunmuş gayet dayanıklıdır. Bu yatak bağları Trablusgarp, Harput, Bursa dokumalarıdır. Kışın yorganların üstüne şal örtülür, kürk yorgan da kullanılır, yataklığa da konur. Yatak odası, odanın köşesine beyaz yaygı serilip üstüne konan camlı büyük gümüş fenerin içinde kısa gece mumu yakılarak fenerin dışına sarılmış ipekli futadan intişar eden hafif ziya ile tenvir edilirdi,

«Odalarda bulunan şeyler: Kadife ve ipekli kumaştan müdevver ve değirmi bir kişilik yer şilteleri, masa üzerinde çekmeheneli direkli küçük ayna, direkli müteharrik büyük ayna, arusekli dolap, oyulmuş ağaca tel ve sedef kakmalı dolap, piyano, eski iş gayet güzel kavukluk üstünde Mushaf-ı Şerif, kerevet dolabının üstünde yazıtakımı, konsol üstünde oturtma saat, billûr sutakımı, küçük masa üstünde altı yedi mumlu gümüş şamdan yanında küçük tepsinin üstünde mum makası, minder üstünde müdevver gümüş çilhane (para mahfazası), bir kenarda varil şeklinde kadife kaplı gümüş kak malı küçük sandık (bu sandıkta her gün kullanılan küçük hulliyat ve para saklanır), içinde tespihi ve başörtüsü ile ince küçük şilteli namazlık (seccade), kışın ortaya ya sarı büyük mangal (o zaman soba bilinmiyordu), duvara da zar gerilirdi. Zar, odanın iki arşın kadar içerisinden pencerelere kadar duvarları örten büyük perdedir. Ekseriya çuhadan ve alt ve üst kenarları renkli çuha parçalariyle münakkaş tavanın kenarına asılmış kapı yerine ve pencereler cihetine açılmak için birer yırtmaç bırakılmıştır. Ahşap Çırağanın büyük odaları çift camlı olduğu halde ısınmadığından mı yoksa eski âdete devam edildiğinden mi her ne sebebtense astarlı zarlar kullanılıyordu Dolmabahçe Sarayında kullanılmaz oldu. Büyük kalfaların yer (yukarda tarif ettiğim, gece üstünde yatılan kerevetli minderlere yer derlerdi) altı dolaplı konsol üstünde aynahane, sutakımı, şamdan, saat, rafta Mushaf-ı Şerif, minder üstünde seccade, ortada tablalı sarı mangal, birkaç küçük yer şiltesi bulunur. İpekli perdeler ve halı yerli malıdır. Orta kalfaların ikisi üçü bir odadadırlar. Anların da yerleri ve diğer levazımı büyük kalfalarınkiler gibidir. Kalfaların odalarında güzide acemilerden bir iki kişi yatar. Diğerleri umumi odalarda yatarlar. Herkesin yeri muayyendir. Sabahleyin döşek şiltelerini bir kenara üstüste serip bağlı yorgan takımlarını üzerine koyup büyük bir örtü örterler. Yer şiltelerinde otururlar. Esvapları bohçalarla dolaplarda durur.»

O zamanki gazetelerde çıkan yazılara göre bina ve eşyanın yanmasından mütevellit zarar sekiz milyon altındır. Bugünkü farkla ölçülünce bu zarar yüz doksan milyon Türk lirası demektir.

İstanbul Belediyesi kalan duvarlarından istifade ederek burada seyyahlar için bir otel yaptırmağı düşünmektedir.

ÇİRAK ÇIKMAK (چيراق چيقمق) [*Hal.*] Öğrendiği sanatı yalnız başına yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇİRMEN (چرمن) [*Coğ.*] Edirne'ye bağlı kazalardan birinin adı idi. «Çirmen maa Cesr Mustafa Paşa» suretinde de kullanılırdı.

ÇİROZ (چيروز) [*Tal.*] Zayıf, nahif, çelimsiz tulumbacılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar ekseriya takımın en ileri giden, en çok koşan, en nam alanları idiler. Çiroz Ali, Kulaksızlı Çiroz Ömer son zamanlardaki bu tip tulumbacıların meşhur simalarını teşkil etmişlerdi. Bunların çoğu çabuk verem olup genç ölürlerdi.

ÇİŞTİYYE (چشتيه) [*Sof.*] Tarikatlardan birinin adı idi. Hindistan'da taammüm etmiş olan bu tarikatın müessisi, bazılarına göre, Hazret-i Ali'nin «dokuz batın» ahfadından olup Anadolu'dan hicret ederek, Horasan köylerinden Çişt'te, bir membaa göre de, Suriye'de yerleşmiş olan Akkâ'da metfun bulunan Ebu-İshak, diğer bazı membalara göre, Kalbarga'da metfun Bendenüvaz ve bazılarına göre ise Çişt'li Hoca Ahmet Abdal (ölümü 355 = 965, 966) tarafından tesis edilmiştir. Hindistan'da Sicz'li olup Müin-üd-din bin Sam (589=1193) devrinde hicret eden ve Acmer'de yerleşen (Muin-üd-din-i Çişti) tarafından getirilmiştir. Bu tarikata mensup olanların zikirleri «illâllah hû» dur. Zikir sırasında ilâhiler okurlardı. Toprak boyası veya akasya kabuğu ile boyanmış renkli elbise gi-

yerlerdi. Mürit olmak istiyenler iki rekât namaz kıldıktan sonra Şeyhten el alırlardı. Bir hücreye kapanıp 40 gün oruç tutmaları tarikatın ilk esaslarındandı. Mürit, diğer tarikatlarda olduğu gibi şeyhin Allahın isimlerinden intihap ettiğine devam ederdi. Her türlü içkiler, esrar, hattâ tütün bu tarikat mensupları için memnuattandı.

Çişti tarikatının zikir mertebesi dörttü: Allah ve Allah, Allah Allah, Allah, Lâilâhe illâllah.

Bu tarikatın nizamiyye, sâbiriyye adlı iki şubesi vardır.

ÇİT (چيت) [*San.*] Üzeri çiçekli ve şekilli pamuk bez, basma hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çit yorgan, çit döşek, çit perde, çit şalvar denilirdi. Sonraları çit yerine basma tâbiri taammüm etmiştir. «Lehçe-i Osmani» de bu tâbir için «çatmış, sıkışmış örgülü maruf bez» izahatı vardır.

§ [*İda.*] Çit tâbiri serhad, hudut, sınır hakkında kullanıldığı gibi halk arasında ağaç dallarından örülen mânia ve hail hakkında da istimal olunmaktadır.

ÇİTAK (چتاق) [*Hal.*] Rumeli Türkleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Lehce-i Osmani» de «lisanı çetrefil olan Rumeli Türkü», «Kamus-u Türki» de de «lisanı çetrefilce olan Rumeli Türklerine verilen isimdir» suretinde izah olunmuştur. Şemsettin Sami Bey, çetrefil kelimesini de şöyle izah ediyor: «Rumeli halkının ve Çerkezlerin söylemeleri gibi Türkçeyi yanlış ve bozuk bir şive ile söyleme.»

ÇİTARI (چتاری) [*San.*] Üçü pamuk ipliğinden, biri ipekten olmak üzere dokunan kumaş nevilerinden birinin adı idi. Aslı Farsça üç demek olan seh ile iplik mânasına gelen tar'dan mürekkep «sehtar» dır. «Lehçe-i Osmani» de hafif kumaş olduğunu söyliyen Ahmet Vefik Paşa «sirahgir» bunun gayrıdır diyor

ÇİT KIRILDIM (چيت قيرلدم) [*Hal.*] Çabuk müteessir olan, titiz, alıngan insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hâlen de bazıları tarafından kullanıldığı görülüyor.

ÇİTİLGİ (چتلغی) [*San.*] Eskiden örme suretiyle yapılan işlemelere verilen ad idi. Örmek demek olan çitmek mastarından meydana gelmiş bir tâbirdir.

ÇİT PARASI (چيت پاره‌سی) [*Mal.*] Koyun ve keçiden alınan resimlerden birinin adıydı. Buna «ağıl resmi» de denilirdi. 1040 senesinde ihdas olunan bu resim Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır. Bu resim; yaylak ve kışlaklarda otlatılan hayvanların barınması için yapılan ağıllar münasebetiyle alınırdı Sahipli yerlerdeki ağıllardan bir şey alınmazdı.

ÇİVİ (چيوی) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Meydan-ı şerifin döşemesi üzerinde pirinçten yapılmış ayrıca bir fındık büyüklüğündeki çivilere verilen isimdir. Sema' etmeye alıştırılacak olan canlar, sol ayağının üzerinde ve oldığu yerde durabilip başkalarını rahatsız etmemek için bunlarla dönmeye idman ettirilirdi. Çivi, sol ayağın baş ve ikinci parmağı arasına alınır, etrafında dönülürdü. Meleke hâsıl olduktan sonra çivi bırakılır ve döşeme üzerinde sema' meşkine devam edilirdi.

Höcrelerde yahut evlerde sema' meşk edilmesi için hususi yapılmış sema' tahtaları vardı. Bunlar bir arşın murabbaında ve orta yeri tarif edilen gekilde çivili seyyar birer tahtaydı.

ÇİVİDEN İNMEK (چيويدن اينمك) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Meydan-ı şerifin döşemesi üzerinde yapılmış olan çiviyle sema' melekesi hâsıl olduktan sonra çiviyi bırakıp çivisiz sema' etmeye «çividen inmek» denilirdi.

ÇİZMECİBAŞI (چيزمه‌جی باشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının ehl-i hiref, erbab-ı hiref ve resmî lisanda «orducu» denilen sanatkârlardan çizme ve ayakkabı yapanların ustalarına verilen addır. Diğer ustalar gibi çizmecibaşılar da terfi ederlerse bölük başı olurlardı.

ÇİZME PARASI (چيزمه پاره‌سی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı mensuplarına ayakabı bedeli olarak verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir. O gibiler çizme giydikleri için bu tâbir kullanılırdı. Bunlara çizme parasından başka elbise ve kaftan bedeli olarak da para verilirdi.

ÇOBAN ADASI (چوبان آطه‌سی) [*Coğ.*] Rados sancağına bağlı bir kaymakamlık halinde idare olunan Kaşut maa Kerpe'nin diğer adı idi.

ÇOKMAN (چوقان) [*Ask.*] Eskiden harb aleti olarak kullanılan iri toparlak başlı kalın çomağa verilen addır. Buna «çokmar» da denilirdi.

ÇOKMAR (چوقاق) [*Ask.*] Eskiden harb aleti olarak kullanılan iri toparlak başlı kalın çomağa verilen addır. Buna «çokmar» da denilirdi.

ÇOLPA (چولپا) [*Hal.*] İğri ayaklı, çolak, sol ayağını atan insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan bu tabir mecaz yoliyle bol paça, sümsük, sünepe, eli bir şeye yakışmaz, ayağı dolaşır, becerikâiz makamında da kullanılırdı.

Yıkmak insanlara yapmak gibi kıymetmi verir?
Ona en çolpa herifler de, emin olbecerir.
Mehmet Âkif

ÇOMAK (چوماق) [*San.*] Ağacın budaklı kısmından yapılan iri ve yuvarlak başlı değneğe verilen addır. «Lehçe-i Osmanî» de aslının çokmaktan, «Eski Eserler Ansiklopedisi»nde çommaktan geldiği yazılıdır. Çomak Azeri lehçesinde kalın değnek demektir. Boyanmış ve roganlanmışları silâh taşımağa tenezzül etmiyen eski kabadayılar tarafından gece baston makamında kullanılırdı.

Çelik-çomak oyununda baş parmak kalınlığında ve bir karış uzunluğunda üç tarafı kalem ucu gibi yontulmuş olan çeliğe vurup çelmek için kullanılan 70-80 santim uzunluğunda çelikten bir parça, kalınca değneğe de bu ad verilirdi.

ÇOMAR (چومار) [*Hal.*] İhtiyar meyhaneci, pinpon yerinde kullanılır bir tâbirdir. İri köpeklere köylülerle çobanlar tarafından bu ad verilir.

ÇOP (چوپ) Uzun kalın ve bazen demirli sopa şeklinde kısa bir nevi' bastonun adı idi. Farsça çup'tan bozmadır. Çup; ağaç, değnek, odun, sopa demektir. Medrese talebesi cübbelerinin altında saklar, kavga ve döğüşte kullanırdı.

ÇORBACİ (چورباجی) [*Ask.*] Kapıkulu ocaklarına mahreç olan 31 bölüklü acemi ocağı ile Osmanlı ordusunun piyade (yaya) askerini teşkil eden bölük zabitlerinin unvanı idi. Cemaat denilen yeniçeri ortası çorbacılarına «Yayabaşı» veya «serpiyadegan» denildiği gibi bölük denilen ağa bölükleri çorbacılarına «bölükbaşı» ismi de verilirdi. Çorbacılar bazen «subaşı» unvanını da alırlardı. Çorbacıların kıdemlisine cemaatlarda «yayabaşı», bölüklerde de «başbölük başı» denilirdi. Çorbacıların atları vardı. Kırmızı çuhadan kollu cübbe, ince mintan, kırmızı şalvar, ayaklarına da sarı mest papuç giyerler, başlarına «çorbacı keçesi» denilen ve üzerine tüy sorguç takılan kenarı sırmalı börk takarlardı. Yayabaşıların sorguçları daha makbul olan turna tüyünden ve sonradan ihdas olunan bölüklülerin sorguçları ise balıkçı tüyündendi. Çorbacılar bölüklerin bütün işlerinden mes'ul idiler. Marsigli'ye göre çorbacı maiyetlerindeki askerleri tedibe salâhiyetli idi Cerâim-i azîme (Büyük suçlar) hakkında kendisi ceza tertibetmez, yeniçeri ağasının münasip gördüğü ceza tatbik ve icra olunurdu.

Çorbacı bazı yabancı müelliflerin zannı gibi, çorba pişiren demek olmadığını Mahmut Şevket Paşa (Osmanlı teşkilât ve kıyafet i askeriyesi, C.I S.54) söyliyor ve şöyle izah ediyor:

«Bâzı tevarih-i ecnebiyede mumaileyhin isminden istidlâl tarikiyle çorba pişirmeye memur olduğu beyan edilmekte isede yeniçeriler şark âdatına uygun olarak heyet-i umumiyelerine «ocak» veyahut «ocağ-ı âmire» ve zâbitlerine "çorbacı„ ve "aşçı usta„ tarzında isimler tahsis etmiş ve matbah ve kazanlarına «kazan-ı şerif» namını verip ana sancak mertebesinde ve hattâ andan ziyade bir derecede hürmet etmeyi mûtadedinmiş olduklarından çorbacının isminden çorba pişirmeye memur olduğunu hükme mahal olmadığı bedihî bulunmuştur.„

Marsigli'ye göre çorbacı, maiyetindeki askerleri tedibe salâhiyettardı. Yalnız cerâim-i azîme hakkında kendisi emir vermeyip ceza ağanın emriyle tatbik ve icra olunurdu.

Eski isimlerin ve âdetlerin ortadan kaldırılmasına ve mümkün olan yeniliklerin yapılmasına teşebbüs olunduğu İkinci Mahmut devrinde ve yeniçeri ocağının ilğası arifesinde (Hicri 1241=1825) çorbacı unvanı «orta ağası» na tahvil olunmuştur.

Yeniçerilik vilâyet ve kazalardaki eşraf ve zenginler arasında yayılıpta bunlar şeref olsun diye veya bazı menfaatlar temin etmek üzere, ocağa kayıt edildikten sonra bu kabil eşhasa da bir aralık çorbacı denilmiştir.

§ [*Hal.*] çorbacı tâbiri pek yakın zamanlara kadar zengin, tüccar hıristiyanlar hakkında da kullanılırdı.

§ [*Bah.*] Eskiden ticaret gemileri tayfaları tarafından gemi sahipleri hakkında da kullanılır bir tâbirdir.

ÇORBACI KEÇESİ (چورباجی کچه‌سی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden olan çorbacıların başlarına giydikleri serpuşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Börk de denilen bu serpuş etrafı sırmalı ve ipekle işlenmiş yüksek bir külahtı.

Kapıkulu ocaklarına mahreç olan acemi ocağı ile Osmanlı ordusunun piyade askerini teşkil eden yeniçeri ocağının bölük zâbitlerinden çorbacıların giydikleri başlığa da bu ad verilirdi. Sırmalı idi. Üzerine sorguç takılırdı.

ÇORBACI ÜSKÜFÜ (چورباجی اسکوفی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden olan çorbacıların başlarına giydikleri serpuşlardan biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «yayabaşı keçesi» de denilirdi. Bunu yeniçeri zâbitlerinden bazıları da giyerlerdi.

ÇORBACI YAMAĞI (چورباجی یاماغی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının küçük zâbitlerinden birinin

adıdır. Başına bilek kalınlığında bükülmüş bir astara çaprazvari dolamak suretiyle külâh şeklini alan bir serpuş geçirir, kırmızı apteslik, yemeni, şalvar ve mintan giyerdi.

ÇÖĞÜR (چوکور) [*Mus.*] Eski sazlardan birinin adıydı. Beş telli, tahta göğüslü, yirmi altı perdeli büyük bir sazdır. «Lehçe-i Osmani» de büyük keman, Hüseyin Kâzım Beyin «Büyük Türk Lûgati» nde «sazın bir nev'i» suretinde izah olunmuştur. Evliya Çelebi (c. 1, s. 638) bu çalgıyı Germiyan padişahlarından Yakub-i Germiyani'nin icadettiğini «askeri ocağına mahsus» olduğunu söylüyor.

Çökür çalanlara «çökürcü» denilirdi.

ÇÖĞÜRCÜ (چوکورجی) [*Ask.*] Yeniçeriler arasında ki saz şairleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çöğür «Lehçe-i Osmani» de büyük keman, Hüseyin Kâzım Beyin «Büyük Türk Lugatı» nda «sazın bir nev'i» olarak gösterilmiştir. Çöğürcüler alaylarda askerin önünde bulunarak sazlarını çalarlar, türkülerini söylerlerdi, «Tarih-i Askeri-i Osmani» de (şahife 207) (Naima) dan naklen «önlerinde 8 nefer yeniçeri şairleri başlarında keçe ve arkalarında birer kaplan postları, sinelerinde tablvâri çöğürlerin çalarak kadd ü kamet sahibi devendam herifler sadaları birer saatlik yerden işitilir âvaz-ı bülend ile türkülerin çağırarak ve her biri növbete riayet ederek türküsünü haykırarak saray'ı hümayuna vâsıl olunca böylece gittiler» diye yazılıdır.

Kara Osmanların pîri Hacı Ömer
Çöğür şâiri zan edermiş meğer
İzzet Molla

ÇÖĞÜR ŞAİRİ (چوکور شاعری) [*Mus.*] Çöğür çalan âşıklara verilen addır. Çöğür esasen telli çalgılardan olduğu için diğer sazlar gibi saz şairleri bunu da çalarlardı.

Çöğür kelimesi için «Lehçe-i Osmani»de (1306 tab'ı) şu izahat vardır:

«Gayet iri keman. Çöğürcü, tanbura şairi âşık.»

Keçecizade İzzet Molla «Mihnetkeşan»ında bu tâbiri kullanmıştır:

Kara Osmanların pîri Hacı Ömer
Çöğür şairi zannedermiş meğer

ÇÖLABAD (چول آباد) [*Çağ.*] Eskiden Kara hisar-i sahip de Sandıklı'ya bağlı bir kazanın adı idi.

ÇÖMEZ (چومز) Müderrislerle henüz icazet almamış olmakla beraber, dersi yükselmiş ve oda sahibi olmuş olanların yetiştirmek üzere yanlarında bulundurdukları talebelere verilen isimdir. Çömezler içinde vakt ü hali yerinde olanlar bulunurdu, Ancak çoğunu, fakirler teşkil ederdi. Bunlar imaretten yerler, intisabettikleri hocanın yardımiyle geçinirlerdi. Buna mukabil onlar da müderrisin ve oda sahibinin hizmetlerini görürlerdi. Hocanın evine bakar, çocuklarını taşır, bağ ve bahçesi varsa oraya gider, çalışırdı. Medresede yatıp kalktıkları odayı bunlar temizler, suyu bunlar getirir, oda hizmetini bunlar görürdü. Çömezler içinde ilim ve irfanla temayüz eyliyenler olurdu. «Filânın çömezi olamaz» darbımeseli çömezler içinde yüksek seviyeli talebenin bulunduğunu gösterir.

ÇÖP ÇIKARAN(چوپ چیقاران) [*Hal.*] Eskiden evlerle dükkânlarda biriken çöpleri toplıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Çöplerin «Tanzifat resmi» altında alınacak bir verği mukabilinde belediyelere tahmil olunduğu 1285 tarihinden evvel, halk evleriyle dükkânlarının önünü temizlemeye ve biriken çöpleri kaldırıp atmaya veya attırmaya mecburdu. Ev ve dükkân sahiplerinin birçoğu kaldırıp atmaya mecbur oldukları çöpleri kendileri veya adamları marifetiyle yaptıramadıkları için ücret mukabilinde görecek birtakım adamlar peyda olmuştu. Arkalarında birer küfe sokak sokak dolaşan ve hemen hepsi kürt olan bu adamlar birikmiş çöpleri küfelerine doldurarak denize döken bu çöp toplayıcılar, sokaklardan geçerlerken «çöp çıkaran, çöp çıkaran» diye bağırırlardı. Onların bu türlü bağırmaları bu tâbirin kendi haklarında kullanılmasını mucibolmuştu.

Beyazıt, Sultanahmet meydanı gibi büyük meydanlar senede bir iki defe angarya suretiyle ve hükûmet marifetiyle islâm olmıyanlara temizletilir, meydana gelen çöpler de yine onlar tarafından denize dökülürdü.

«Evliya Çelebi»; «Çöplük Subaşısı» veyahut «Tahir Subaşı» dan bahsederken (c. 1, s. 513) sokakların acemi oğlanlarına temizlettirildiği, bin kadar olan bu çöpçülerin acayip kıyafetleri, matruş olup keçe külâh giydikleri yazılıdır.

Çöp işi belediyelerin vazifesi cümlesine ithal olununca kendilerine iş kalmıyan çöp çıkaranlar tabiatiyle tarihe karışmıştır.

Vak'anüvis Lütfi efendi hicrî 1285(1868) senesi vakalarını yazarken (Lütfi tarihi, hususî kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, cild 12, sahife 2) «Nezafet» başlığı altında «Dersadet ile bilâd-i selâse esvak ve pâzârın ve saire mahallerin süpürüntü ve muzirr-i sıhhat olan şeylerin aleddevam tathir ve tanzifine ihtimam olunması umum ahali ve sekeneye şediden ve ekiden tenbihat-i icabiye icra ve bu usul-i tan-

zifiyeye mütemadiyen dikkat ve nezaret için taraf taraf müfettişler tâyini irade buyrulmuştur. Bu tenbih ile devam-ı ierasına ikdam olunmuş olsa idi muahharen devair-i belediyenin tanziminde tanzifat namiyle birçok masarifata yol açan tekellüfata hacet kalmazdı.„ dedikten sonra şu tafsilâtı veriyor: «Bu tanzifat usulünün ierasından evvel Dersaadet ile bilâd'-i selâsenin kâffe-i esvak ve mahallat aralariyle çarşı, pazar yerlerinin temiz tutulması umumen ahali-i bilâdın vazife-i mu'tadeleri idi. Hane, dükkân ve mağazaların önleri daima süpürülür biriken süprüntüler arkalarında küfeleriyle sokak sokak geçen süprüntücülerle kaldırtılarak kimin ki hane ve dükkânı hizasında mani-i nezafet bir şey görülmüş ise komşuları dâvacı olup derun-i memleketin umur-i tanzifiyesi taksim-i amâl kaidesi üzere icra olunur ve haneler derunundaki süprüntüler dahi mezkûr küfecilerle izale olunurdu. Bu umuma ait olan vazifeyi devair-i belediye deruhte edelidenberi ahali bunun için bir nev'i vergiye rapt olunarak memalik-i mütemeddine ahalisi gibi tanzifat kaydından vareste olmuşlarsa da devair-i beledi ye elhaletü hazihi bu işin tamamiyle icrasına muktedir olmadığı yalnız büyük caddelerle bazı göz ününe tesadüf eden mahalleri tathir edebilip mahallat araları ve Topkapı ve Edirne ve Silivri kapılar civarlarında tanzifat arabaları görülmediğinden bellidir. Çünkü İstanbul'un vus'at ve teaddüd-ü mahallatına göre tamamiyle tanzifat icrası pek çok mesarife muhtaçtır. Bu mesarifata karşı varidat istihsaline ise ahval-i ahali mütehammil olmadığından ve mütehammil olanların dahi çoğu bu vergiyi ifa etmediklerinden memleketin tamamiyle tathiratı müteazzir menzilesinde kalıp gitmektedir.»

Yine Lütfi efendi Galata'da Bayazıt mahallesi civarında surdan bir kale kapısı açılmasına karar verildiğinden bahsederken (Lütfi tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nusha, c. 9, s. 131) «Müteriza» başlığı altında şunları yazıyor. «Aceba bunun nik-ü bedi düşünüldü mü, o vakta kadar orası öyle kullanılıp da muahharen oradan bir rahne açılması ilerisine fürce bulmak garabeti olsa gerektir. İptida bu kapıdan girilip sonraları az bir zamanda Galata ve Beyoğlu taraflarında kale ve sur duvarlariyle mekabir-i islâmiyenin ne hallere tehavvül etmiş olduğu dağzen-i ef'ide-i ashap-i hamiyyet ve diyanettir. Mezkûr dairenin hin-i teşkilinde tecemmü' eden memur ve azaları miyanında ahali-i müslimeden kimse yok gibi idi. Şimdilere kadar hisap ve kitabı sürünmekte olan kule-i zemin mes'elesi dahi açılan kapıdan zuhur etmiştir. Devair-i Belediyeden ahalice olunan istifade mahduttur. Kaldırımların tanzimi gibi şeyler ise devairin teşkilinden evvel yapılan yerlerin tâmir ve tevsii demektir. Tanzifat ise o da halkın parasiyle göz önünde olan sokakların tathirinden ibarettir. Tanzifat kaidesi iera olunalıdanberi kenar yerler pislikten hali değildir. Mukaddema sokağa süprüntü dökmek adeti yok idi. Şimdi her hane süprüntüsünü sokağa atıyor. Hele yaz günleri taaffünden geçilmiyor. Süprüntü arabası hiç geçmiyen yerlerden de para alınıyor. Elhasıl devair-i belediye birçok hademe, memurların geçinmesi için yapılmış ve hazinenin hakikaten varidatını alıp hükümet, hükümet içinde bulunmuş gibidir.»

Belediye işleri hakkında kıymetli tetkikler yapan Osman Ergin Meşhur İhtisap Ağası Hüseyin Beyin tercüme-i halinde «İstanbul-Şehreminleri, sahife 72 haşiyesi» İstanbul tanzifat işi hakkında şu malûmatı veriyor: «İstanbul'un fethinden 1285 tarihine kadar tanzifat işleri muhtelif safhalar geçirmiştir, Şehrin tanzifatiyle birinci derece de Subaşı meşgul idi. Subaşılar İstanbul süprüntülerini senevi bir meblağ mukabilinde «arayıcı» denilen esnafa verirlerdi. Arayıcılar son zamanlara kadar sokak sokak dolaşıp evlerden çöp aldıklarını yaşlı kimseler hâlâ tahattür etmektedirler.

«O zamanları idrak etmiş olanların ifadesine göre arayıcılar "Çöp çıkaran„ avazesi ile sokaklarda dolaşır, evlerin kapısını çalıp çöpleri arkalarındaki küfelere yükliyerek iskelelere ve sair muayyen yerlere götürüp oralarda ayıklarlar, içindeki paçavra, kemik gibi şeyleri aldıktan sonra kalanları denize dökerlermiş.

«Evailde çöpçülük ve lâğımcılık gibi basit hizmetlerin ekseriyetle Ermenilere gördürüldüğü Evliya Çelebi'nin ifadesinden anlaşılmaktadır.

«Mecelle-i Umur-i Belediye'nin birinci cildinde suretleri münderiç bazı vesikalara nazaran umumi meydanlarla caddelerin yeniçeri-ağası marifetiyle muayyen zamanlarda gayrimüslimlere temizlettirilmekte ve mahalle aralarında sokakların da ahali-i mahalliyeye süpürttürülmekte olduğu anlaşılmaktadır.

«Tanzifat işinde şehremanetinin doğrudan doğruya iştigali 1285 Belediye nizamnamesinin tatbik mevkiine vaz'ı ile başlar.»

Çöp işi belediyelerin vazifesi cümlesine ithal olununca kendilerine iş kalmıyan çöp çıkaranlar tabiatiyle tarihe karışmışlardır.

Ağır olursa eğer süprüntücünün küfesi
Yarısın tenha sokaklarda döküp hiffet bulur.
Çalkagıp süprüntüyü derya kenarında herif
Arasında gâh olur eşyay-i zîkıymet bulur.

Lâ

ÇÖRÇÖP SUBAŞİSI (چورچوپ صوباشیسی) [*İda.*] Eskiden tanzifat memuru (çöpçü) hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇÖRDEK (چوردك) [*Bah.*] Gabya maniteleri üzerine bağlanıp ilâve olunan palangalara, flokların ve umumiyetle yan yeleklerinin kandilasalarına verilen addır. Kandilasaların üzerlerine vurulan palangaya da «çördek» adı verilir.

ÇÖRDEK TORNOSU (چوردك تورنوسی) [*Bah.*] Pruva grandı ve gabya kolumbilerinde yastıkların üzerinde bulunan demir veye zincir tringaya anele ile raptedilmiş demir sapanlı tornolara verilen addır. Bunlardan gabya sereninin maniteleri, flok ve velena yelkenlerinin çördekleri donatılır, bunlara « kapeledora » da denir.

ÇÖRDEK YAKASI (چوردك یقاسی) [*Bah.*] Randa, veleistiralya ve pokruva yelkenlerinin seren yakalarının kıça kalan köşelerine flok ve velena gibi istiralya yelkenlerinin yukarı köşelerine verilen addır.

ÇÖZME (چوزمه) [*San.*] Eski ipekli kumaşlardan birinin adı idi. Muhtelif renkleri olan bu kumaştan kadınların giydikleri çıntıyan ile elbise yapılırdı.

Çıntıyan harcı içinden çıkmağa cânânıye
Çözme derler bir kumaş ister gül-i ahmer gibi
Sabit

ÇUBUK (چبوق) [*San.*] Tütün içmeğe mahsus bir ucunda tütün veya sıgara koymağa mahsus lüle, öteki ucunda ağıza alınan ve imame denilen ağızlık bulunan içi delik, üstüvani şekilde uzunca alete verilen addır. En ziyade kiraz ve yaseminden yapılırdı. Gül ve güzel kokulu diğer ağaçlardan, fildişinden, pelesenkten yapılanları da vardı, Yekpare olanları olduğu gibi vidalı olarak biribirine geçirilmek suretiyle birkaç parçadan meydana gelenleri de olurdu. Uzunlukları 30-40 santimden başlamak üzere iki, iki buçuk metreye kadar olanları vardı. Bir metreden ziyade olanlar saraylarda, konaklarda bulunurdu. Bunların ağızlıkları hemen hemen çocuk yumruğu büyüklüğünde idi. Ağızlıklar kemikten veyahut kehlibardan yapılırdı. Sahibinin servetine göre üstleri gümüş ve altınla bezenen ve savatla süslenenleri, kıymetli taşlarla murassa olanları vardı. Saraya mahsus olanlar elmaslı, pırlantalı idi. Eski zamanlarda çubuklar merasimle verilirdi. Saraylarda ve büyük konaklarda çubukçu başılar, çubukçu ağaları vardı. Bir de ateşçi bulunurdu. Çubuk içileceği zaman evvelâ ortaya, şimdiki sıgara tablalarının gördüğü işe yarıyan ve gümüş veya pirinçten mustatil şekilde büyük «takatuka» adı verilen tabla konur, sonra lüleleri tütün doldurulmuş çubuklar, çubukçu tarafından lüleleri takatukaya, ağızlıkları ağız hizasına gelmek üzere misafire verilirdi. Misafir çubuğu sol el ile tutardı. Sonra elinde «sitil» denilen ve içinde «fındık ateşi» adı verilen yuvarlak küçük kömürlerden yakılmış ateşler bulunan zincirli bir mangalla ateşçi gelir, çubukçubaşı her lüleye ateşleri maşa ile koyardı. Çubukçubaşısı olmıyan ve ateşçisi bulunmıyanların çubuk verme işini çubukçu görürdü.

Çubuk yapan esnaf olduğu gibi lüle yapan esnaf da vardı. Çubuk yapanlara «çubukçu», lüle yapanlara da «lüleci» esnafı denilirdi.

Tutuşdurup bütün akvamı karşıdan bakıyor.
Çelikle taş vuruşurken herif çubuk yakıyor!
Mehmet Akif

§ [*Öl.*] Dönümün aksamından üç buçuk zira' itibar olunan ölçünün adı idi. Bir dönüm 100 çubuk şatrancı ve her çubuk 12,5 arşın şatrancı idi. 10 çubuğa bir nişan denilirdi.

§ [*Bah.*] Ana direkler üzerine sürülen ikinci ve üçüncü parça direklere verilen addır. Ana direkler üzerindekilere «gabya çubuğu», gabyanın üzerindekilere de «baba fingo çubuğu» denilir. Bunlar üzerine sürülenlere «kontra baba fingo çubuğu» adı verilir.

ÇUBUKÇU (چبوقچی) [*San.*] Çubuk yapanlar hakkında kllanılır bir tâbirdir. Tütün işine mahsus olan çubuklar en ziyade kiraz ve yaseminden yapılırdı. Gül ve güzel kokulu diğer ağaçlardan, fildişinden, pelesenkten yapılanları da vardı. Yekpare olanları olduğu gibi birkaç parçadan meydana gelenleri de olurdu.

§ [*Sar., Hal.*] Eskiden saraylarla konaklarda tütün içmeğe mahsus çubukları hazırlama işini görenlere verilen addır. Saraylarda, dairesi halkı geniş olan vezir dairelerinde ve konaklarda birkaç tane çubukçu, bir de çubukçubaşı bulunurdu. Çubukçular alelekser tütüncübaşının yamağı sayılırlardı.

CUBUĞU TELLENDİRMEK (چبوغی تللندیرمك) [*Hal.*] Keyif çatmak, zevk almak, sevinç ve genişlik duymak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇUBUKLUK (چبوقلق) [*San.*] Tütün içmek için kullanılan çubukları koymaya mahsus dolap veya ayna gibi duvarda yapılan yuvalı ve raflı yere verilen addır. Mimaride mühim bir mevki tutan çubuklukların oyma ve nakışlarla tezyin olunmuş muhtelif şekilleri vardır.

ÇUBUK SÜRME (چبوق سورمه) [*Hal.*] Çubuk kullanıldığı zamanlarda infiale delâlet eden bir tâbirdi. Tanzimat'tan bir zaman sonraya kadar devlet ricali bir iş müzakeresi için toplandıkları vakit, at nalı, yahut mustatil şekillerde masalar etrafında oturmayıp, odanın iki tarafındaki minderlerden birinin başında sadrazam, kargısında şeyhülislâm olmak üzere, diğer vükelâ sırasiyle onları takiben otururlardı. Şimdiki sigara yerine de murassa' kehlibar imameli yasemin veyahut kiraz çubuklar içilirdi. Vükelâdan biri meclise dâhil olunca çubuklar, ağalar tarafından kaldırılır, yenileri getirilirdi.

İşte böyle meclislerde iş müzakere edilirken canı sıkılıp çubuğunu sürerek meclisi bırakıp çıkan olursa, bu hareket infiale delâlet eder ve buna «çubuk sürme» denilirdi.

ÇUBUK TAKIMI (چبوق طاقمی) [*San.*] Tütün çubuklarının üst ucuna takılan kemikten, gümüşten, yahut kehlibardan mamul ağızlığın adı idi. Buna «imame» de denilirdi.

ÇUBUK VE KEŞLİ KAVUK (چبوق و کشلی قاووق) [*Gig.*] Tanzimat'tan evvel esnaf makulesine mahsus başlıklardan biri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇUHA (چوخه) [*San.*] Yazı yazılırken aharlı kâğıdın üzerine gezdirilen, tebeşir sürülen çuha parçasına verilen isimdir. Bu tebeşirli çuhanın gezdirilmesi kâğıtta ahardan muhassal yağları izale etmek ve kâğıdın mürekkebi hakkiyle kabul etmesini temin içindi.

ÇUHA ÇAVUŞU (چوخه چاوشی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı için yaptırılan çuhanın imaline nezaret etmek üzere tâyin olunan memur hakkında kullanılan bir tâbirdir. Buna «Çuha Emini» de denilirdi. Maiyetinde bir de kâtip bulunurdu.

ÇUHADAR (چوخه‌دار) [*Sar.*] Eskiden sarayın büyük memurlarından ve padişahların hizmetlerinde bulunanlardan birine verilen addır. Sonraları resmî dairelerin ayak hizmetlerini yapanlara da bu ad verilmiştir. Çuha eski yazıda çuka suretinde yazıldığı için kanunnamelerle vesikalarda çukadar suretinde geçer. «Lehçe-i Osmani» de (1306) tab'ı: «Ayak hizmetinde çuha mülebbes hizmetkâr, içağası», «Kamus-i Türki» de «Ayak hizmetinde bulunan çuha elbiseli yahut çuhadan perdenin haricinde emre muntazır hademe» suretinde izah edilmiştir.

§ [*İda.*] Eskiden vüzera ve ümera dairelerinde kapıların perdelerini açıp kapıyan hademe hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar çuha elbise giydikleri için bu adı almışlardı Askerî ümeranın bu hizmetlerini görenlere «Perde çavuşu» denilirdi. Resmî dairelerin harice müteallik işlerinin tesviyesine memur, öteberiyi dolaşıp ayak hizmeti görenlere de «Kapı çuhadarı» adı verilirdi.

ÇUHADAR-I BÂB-I OCAK (چوخه‌دار باب اوجاق) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının resmî dairelerdeki işlerini takibeden memuru hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocağın kaldırılması üzerine bu tabir de tarihe karışmıştır.

ÇUHADAR ZERDESİ (چوخه‌دار زردهسی) [*Hal.*] Şekerle pişirilmiş balkabağı hakkında kullanılan bir tâbirdir.

ÇUHA EMİNİ (چوخه امینی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı için yaptırılan çuhanın imaline nezaret etmek üzere tâyin olunan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Çuha çavuşu»da denilirdi. Maiyetinde bir de kâtip bulunurdu.

ÇUHA FERACE (چوخه فراجه) [*Kıy.*] Eskiden divan-ı hümayun çavuşlarının giydikleri üst elbise hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çavuşlar bunu divan günleri giyerlerdi. Yine eski zamanlarda ilmiye erkânı ile kadınların tesettür için giydikleri feracelerin çuhadan yapılmış olanlarına da bu ad verilirdi.

ÇUHA-İ FİLORDİN (چوخهٔ فلوردین) [*Gig.*] Eski zamanlarda çuhaların bir nev'i hakkında kullanılır bir tâbirdir. Filordin çuhası demektir. 16 ıncı asrın ortalarına ait vesikalarda aynı zamanda Selânik çuhası demek olan çuha-i Selânik tâbiri de geçer. Bir zamanlar Selânikte Yahudi san'atkârlar tarafından çuha imal edilir ve bu çuhalardan yeniçeri ocağı erkân ve efradına elbise yapılırdı.

ÇUHA-İ İSKARLAD (چوخهٔ اسکارلاط) [*Gig.*] Eski zamanlarda çuhaların bir nevi hakkında kullanılır bir tâbirdir. İskarlad çuhası demektir. Kapıkulu ocaklıları elbise yaparlardı.

ÇUHA - İ SELÂNİK (چوخهٔ سلانیك) [*Gig.*] Eski zamanlarda çuhaların bir nevi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Selânik çuhası demektir. 16 ıncı asır ortalarına ait vesikalarda aynı zamanda filordin çuhası demek olan çuha-i filordin tâbiri de geçer. Uzun zamanlar Selânik'de yahudi san'tkârları tarafından çuha imal edilir ve bu çuharlardan yeniçeri erkân ve efradına elbise yapılırdı.

ÇUKA (چوقه) [*Gig.*] Yünden yapılan kumaş nevilerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çuka yazılır, çuha okunurdu. Farsça olan bu kelime «Burhan-ı Kaatı» da «yünden ederler. maruf libastır ki Türkide çuha derler» suretinde izah edilmiştir.

ÇUKADAR (چوقادار) [*Sar.*] Çuhadar; sarayın büyük memurlarından ve padişahın hizmetlerinde bulunanlardan birinin unvanıdır. Çuhadardan bozmadır. Bu tâbir «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı): «Ayak hizmetinde çuka mülebbes hizmetkâr, iç ağası», «Kamus-u Türki» de de «ayak hizmetinde bulunan çuha elbiseli yahut çuhadan olan perdenin haricinde emre muntazır hademe» suretinde kayıt ve izah edilmiştir.

Fâtih Kanunnamesinde (s. 23): «Umur-u saltanata müteallik tertib-i âyin beyanındadır» serlevhalı fasılda çukadardan bahsolunmaktadır:

«Bir has oda dahi yapılmıştır. Otuz iki adet has oda oğlanı ile içinde biri silâhtar ve biri rikâbdar ve biri çuhadar ve biri tülbent oğlanı ola.»

Atâ Tarihinde münderiç malûmata göre (c 1, s. 30) çuhadarlık ilk defa Çelebi Sultan Mehmet tarafından ihdas olunmuştur. «Hademe-i hümayunlarının güzide ve tüvanalarından kırk nefer mücahidinin daima hemrikâb-ı hümayunları olması usulünü ihdas etmiş ve bu kırk nefere muahharen gedikli itibariyle yirmi nefer mülâzım ilâve» kılınmıştır. Bunlar Yavuz'un Mısır'dan getirdiği emanat-ı şerifenin konulması için inşa ettirdikleri «Hırka-i Saadet dairesinin altında yaptırılan «Hane-i Hassa» ya nakledilmişler ve koğuş ağalarının kaviyy-ülbünye ve rükûb ve nüzule muktedir ve liyakatli emektarlarından bir o kadar daha çukadar tâyin eylemişlerdir.

Çorlulu Ali Paşanın silâhtarlığa tâyini üzerine silâhtarlığın aldığı başmabeyincilik vaziyeti o vakta kadar başçukadarlardaydı, Hattâ salâhiyeti bundanda ibaret değildi. Hane-i hassa ağalarının müstaitlerinden ve aynı zamanda uzun boylu ve matbu-ül-endam olanlarından intihap olunan başçukadar daire-i hümayunun ekser hususatına da merci idi.

Ali Paşanın silâhtarlığından sonra, çukadarlık silâhtarlığın madununda, yalnız merasime iştirakten ibaret âdeta vazifesiz bir halde kaldı. Ancak bunlarda kurenalık sıfatı bulunmakle beraber, alelekser müsin ve kâr azmude ashab ı haysiyetten, mücerrep ve müstakim zevat tâyin olunageldiğinden çoğu silâhtarlığa yakın bir nüfuzu haizdiler. Hattâ başçukadar ağa mabeyn-i hümayuna müteallik hususatta silâhtar ağanın vekil-i mânevisi gibi olduğundan ikinci derecedeki işleri re'sen yapar, ancak mühim olan işler için silâhtara danışırdı.

Atâ'da (c.1, s. 202) başçukadarlık için aranılan evsaf hakkında şu malûmat mevcuttur:

«Başçukadar ağaların tebeddülleri vukunda çukadarlar efradından yoliyle veyahut kestirmeden her ne ise hane-i hassaya alınmış olanların kad ve kameti uzun, endamı mevzun, sözü düzgün, okuyup yazmak gibi hünerlerde liyakati efzun, derece-i sinni erbaine müntehi zevattan intihabolunur.»

Başçuhadarlığın vazifesi, yine aynı eserde (c.1, s. 202) şöyle tarif olunmaktadır:

«Bu memuriyetin hizmeti lâyüad olup ezcümle cuma günleri teşrif buyurulacak cami-i şerif ile saltanat binişlerinde rağbet buyurulacak mahalleri silâhtar ağadan istihbar ve hane-i hassa agavatının münavebe memuriyetlerinden avadancı ve şilteci tâbir olunur memurlar vasıtasiyle iktiza edenlere ilân eder. Refakatinde bulunan çukadar ağalariyle bostancıbaşı, büyük ve küçük *mirahur* ağaların ve kapıcılar kethudasiyle peyk ve solak takımının ve zevrak-ı hümayun hademesi olup sandalcı tâbir olunanların âmir ve has ahır hazine-i celilesinin nazırıdır. Bunlara müteallik kâffe-i memurin ve gedik ashabının ve bilcümle haseki ve kozbekçi ve bostancı ve sandalcı ve yedekçi ocaklarının âmiridir.

«Başçuhadar ağanın taht-ı nezaretinde bulunanların nizam ve kanunları dairesinde hareket etmelerine dikkat ve nezaret kenduye akdem-i memuriyet olduğundan nezaret-i mezkûrenin muhafaza-i şerefi zımnında refakat ve maiyeti haklarındaki şükür ve şikâyeti nezd-i silâhtaride müsmir ve müessir olup, hattâ bunlardan sinnen ve vücuden ve hizmeten inayet-i seniyyeye müstahak olanlar nizamen nail olacakları çıraklık ve sair dirliklere bunun ifadesi ve silâhtar ağanın reyile mazhar olurlar.»

Başçuhadar ağalığın cümle-i vezaifinden olarak yine Atâ'da (c.1, s, 203) şu malûmat vardır:

«Sadaret-i uzma ve meşihat-i ulya ve Kırım hanlığı ve Rikâb-ı Hümayun kaymakamlığı tebeddülünde mansıp alan zatı başçuhadar ağa refakatiyle beraber alay elbiselerini iktisa ile yeni saray-i hümayunun Soğukçeşme kapısının iç tarafından istikbal ederek peyk ve solaklar dahi mevcud olduğu halde alay ile orta kapıya ve mevkib-i hümayun Beşiktaş sarayında ise Çinili meydanı tâbir olunan fezadan bilistikbal rikâbında puyan olarak mabeyn-i hümayuna isal ve badelicra aldıkları yere kadar iade ve isbal etmek cümle-i vazifelerindendir. Bu hizmet mukabilindeki adat-ı mukannene-i resmiyeleri ber-mucib-i defter-i teşrifat mansıp alan zat tarafından irsal olunur.»

Başçuhadar ağanın maiyetinde çuhadar ağalardan, yaver gibi, bir de çakırsalanı vardı.

Başçuhadar ağa giydiği kalıp işi kavuğa bayramlarla mevlût alaylarında mücevherli ağır sorguç takardı.

Bir tarafı teşrif-i hümayun vukuunda başçuhadar ağa rikâb-ı hümayunun sağ canibinde maşiyen gider, ikinci çuhadar kırmızı atlas kese içindeki papuş-i hümayunu belindeki gümüş paftalı kuşağın yan tarafına talik ederek sol tarafında giderdi. Çizmeci tâbir olunan üçüncü çuhadar padişahın yedek çizmesini, kezalik kese içinde belindeki kuşağa raptederek başçuhadarın arkasında, dördüncü çuhadar da bunun ardında gider, öteki çukadarlar dahi rikâb-ı hümayuna muttasıl peyk ve solakların iç taraflarında ahz-ı mevki eylerlerdi.

Kırk nefer çuhadarın ilk yirmisinin hazine-i hümayundan demirbaş olarak kendilerine verilmiş olan som gümüşten biribirine merbut geçme ve tokalı altın yaldızlı kuşakları vardı. Bu kuşağa yaldızlı gümüş kapçıları talik ederler ve miyanelerine yaldızlı tokalı gümüşten mamul gaddare sarkıtırlardı. Bellerine de kendi malları olan mücevherli bıçak takarlardı. İkinci yirmi nefer ile mülâzimler bellerine çarşaf kuşanırlar ve hançer takarlardı. Bunlar demirbaş olmadığı için kendileri mübayaa eylerlerdi.

Çuhadarların hepsine senede bir defa mevsime muvafık üçer çuha dolama ve birer çuha ve birer şali çakşır, kavuk, sarık, atlas, hâre ve sade üçer kaftan, üçer entari, üç ayda birer çizme pahası verilirdi, mükemmel taamları da vardı.

Saltanat binişlerinde verilen arzuhalleri çuhadar ağalar alıp sırkâtibi silâhtar ağaya, o da padişaha takdim eylerdi.

Yine Atâ'da (c. 1, s. 208) çuhadarlığa dair şu malûmat vardır:

«Silâhtar ve çukadar ve rikâbdar ağalık memuriyetleri Sultan Mustafa Han-ı Sani silâhtarı ve Sultan Ahmet Han-ı Salis sadrazamı Çorlulu Şehit Ali Paşanın silâhtarlığına gelinciye kadar mabeyincilik demek olarak küll-i yevmin hizmet-i hümayunda bulunurlar iken çünkü çukadar ve rikâbdar ağaların naspları kırk senede ocak yolunu ancak katedebilerek altmış yaşını geçmiş ve vücutlarına bittabi zaaf ve humma ârız olan bir sinn ü sâle vüsullerine müsadif olacağı cihetle öyle ayak üzerinde gezinmeğe mütevakkıf olan hizmetleri lâyıkiyle ifada zahmet çekmekte oldukları mücerrep olduğundan bunların eyyam-ı resmiyedeki hizmetleriyle iktifa buyrulup silâhtarlığın zilyedi olarak daire-i mahsusalarında âram ve müreffehen imrar-ı evkat ve eyyam eylemeleri usul ittihaz edilmiştir.

«Bunlardan hasbelkader silâhtar olanlar tabiatiyle vareste-i ihtiyaç olacakları gibi, bu mesned-i celili ihraza kaderleri tevafuk edemiyenler ol vakitlerde senevi altmış yetmiş binden yüz bin kuruşa kadar mükemmel nanparelerle çırağ olarak taayyün ve tereffüh ederler.

«Bunların hizmetleri mevlût ve îdeyn ile cuma selâmlıklarında ve saltanat binişlerinde maiyet-i hümayunda bulunmaktır. Has odabaşı ve rikâbdar ve çukadar ağalar saltanat-ı zevrak ve fülke-i hümayununda silâhtar ağa ile beraber şebeke-i fülke-i şahanede muvacehe-i hümayunda dest bezanu-yi edeb kaiden âram etmektir. İşbu fülkenin ortasındaki kürek arasında sağ tarafında başçukadar ağa ve sol canibinde ikinci çukadar ve başta haseki ağa kaid olurlar. Silâhtar ağaların huzur-u hümayunda bulunmadıkları eyyam-ı rüsum-u saltanatta çukadar ağalar vekâlet ederler. Bilfarz bunlar da bulunamazlar ise vekâlet-i silâhtariyi rikâbdar ağalar ifa eylerler. Çukadar ve rikâbdar ağaların hane-i hassadan ikişer lâlası ve aşağı koğuşlardan birer kullukçusu ve birer zülüflü baltacısiyle ikişer sofalı ve birer heybeci ve ikişer yedekçileri bulunur.

«Başçukadarlık tebeddülü nizamı» serlevhası altında başçukadarlığa ait yine Atâ tarihinde (c. 1, s. 253) şu malûmat mevcuttur:

«Şehinşah-i âl-i Osman hazretlerinin gazevat-ı müteaddidede ve has ahır hazine-i hümayunu mücevherat-ı mütenevvia ve zer ü simi süruciye ile imlâ buyurulmuş olmağın bunların birinci nazırı silâhtar ağa ve ikincisi hazine kethudaları ise de mirahur ağa ile has ahır kâtibi ve has ahırlıların mücerrep ve mü'temen eski ve haysiyetlilerinden hazinedar tâbiriyle bir mutemet has ahırlı ile mevcudolan eşyanın mukayyit ve kâtibi olmak üzere başmuhasebe kalemi mütehayyizanından raht kâtibi namiyle bir efendi memur olduğundan bu memurların ve bunların cümlesi nizamen başçukadar ağanın maiyet ve taht-ı nezaretinde bulunmasiyle başçukadar ağa çırağ buyurulur veyahut vefat ederse iç hazine-i hümayun derununda bulunan zevatın kâffesiyle büyük ve küçük mirahur ağalar ve daima bas ahırda bulunan has ahır kâtibi ve has ahır eskisi ve raht kâtibi behemhal hazır bulunarak devir usulü icra ve usulen hazine devri muamelâtına tevfikan itinası hitamında cümlenin mühürleriyle musaddak tanzim olunan defter silâhtar ağa vasıtasiyle hâkipay-i şahaneye arz olundukta «manzur-u hümayunum olmuştur» kelimat-ı tasdikiyesiyle bittevşih hazine kethudasına ita buyrularak hıfzolunur ve bu defterin nüsha-i saniyesi memhuren halef olan başçukadar ağaya verilir.»

ÇUKA-İ EN (ﺇﻥ ﺟﻘﻪ) [*Gig.*] Eski zamanlarda çuhaların bir nev'ine verilen addır. Yeni-

çeri kâtibi ile Anadolu ve Rumeli ağalarına, yayabaşılarla bunların kethüdalarına, çavuş,muallim, muhzır, süvari zağarcılara, süvari sekbanlar, acemi oğlanlar yayabaşıları, Gelibolu acemileri yayabaşılarına bundan verilirdi.

ÇULTAR (چولتار) [*San.*] Palan örtüsü demektir. Merasim esnasında devecilerden yayabaşılara kadar olan cemaat zâbitlerinin önlerinde götürülürdü. Farsça bir kelime olan palan binek hayvanı semeri demek olduğu gibi çul da at örtüsü demektir. «Lehçe-i Osmani» de çultarı şeklinde yazılıdır.

ÇURÇAL (چورچال) [*Top.*] Çakmaklı topun, muharrik kuvvet olarak kullanılan ve halk arasında zemberek suretinde telâffuz olunan, zemburekin ipine verilen addır.

ÇUVALA GİRMEK (چوواله گیرمك) *[Hal.]* Alışıklık, ünsiyet yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇUVALDIZ (چوواللیز) [*Öl.*] Su ölçülerinden birinin adıydı. Yuvarlak şemsiye telinin kalınlığında, bir ucu sivri, diğer ucu kürek şeklinde diş ve kulak karıştırmaya mahsus olup, evvelce herkesin kullandığı hilâl kalınlığında akan su, ölçü itibar edilmişti. İki hilâl birleşince çuval, tente, ve yelken bezi dikmeye mahsus çuvaldız kalınlığı meydana geleceği farz edilerek bu da ölçülerden biri olmak üzere kabul olunmuştu. Tasarruf kayıtlarında nadiren «hilâl» hemen daima «masura» tâbiri kullanılırdı. Dört çuvaldız bir «masura» itibar edilmişti.

ÇÜRÜK AKÇE (چوروك آقچه) [*Mes.*] Yarı bozuk ve bu sebeple kıymeti düşük para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mukabili «sağ akça» veya «sağlam para» dır.

ÇÜRÜKLÜK (چوروكلك) [*Hal*] Mezarlık yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de leş attıkları bir fıkara mezaristanı, birbiri üstüne gömülür makbere» suretinde izah olunan bu tâbir için «Kamus-ı Türki» de daha başka mânaları arasında «süprüntü ve laşe gibi şeylerin çürümek üzere atıldıkları çukur, mezbele; çürüklüğe atmak, cenazelerin birbiri üstüne atıldıkları fıkara makberesi, umumi ve müşterek kabir» tafsilâtı da vardır.

D

DADI (دادی) [*Hal.*] Çocuğa bakan cariye ve kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Burhan-ı Kaatı» da Farsça bir kelime olan dada için «baba vezninde umumen cariye ve hususan bir şahsın tıfliyetinden beru hizmetinde bulnnan salhorde cariyeye denir; ıstılahımızda dadı tâbiri bundan mehuzdur» izahatı vardır.

Ana hur u melek dadı vü lâla olmağa hazır
Ne dem muhtaç olursa hizmet-i dadı vü lâlaya
Nef'î

DAĞLAK DEMİRİ (داغلاق ڈموری) [*Ok.*] Ok konulan yeleğin ütülenmesi için kullanılan aletin adı idi. Bu aletin ucu maşa gibi yassı ve cilâlı idi. Ateşte ısıtılır, yeleğin iki tarafı ile üstü ütülenirdi. Dağlak demiri bulunmadığı takdirde bu iş «miyane tığı» ile yapılırdı.

DAHDAHA BİNMEK (داهداها بینمك) [*Hal.*] Çocuğun ata binmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir: Küçük çocuklar ata, yürüyüşünden kinaye olarak, ekseriya dahdah dedikleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

DÂHİL MEDRESESİ (داخل مدرسه‌سی) [*İlm.*] Orta tahsili veren medreselerin unvanı idi. İlk tahsili «İptida-i Hariç» dahi denilen «Hariç Medresesi»nde gören talebe buraya gelir, bunu da bitirdikten sonra âli kısmını ihtiva eden «Sahın Medresesi»ne girerdi. Bu medreselere «İptida-i Dâhil» de denilirdi.

DÂÎ (داعی) [*Kelâm.*] Mezahib-i dâlle (Hak yolunu sapıtan) mezheplerin neşriyle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cem'i duat'tır. Arapça dâi; davet edici, eden mânasına gelir.

DÂİLERİ (داعیلری) [*İlm.*] İlmiyye mensupları tarafından kullanılan bir tâbirdir. Tezkire ve muharreratta imzanın üstüne konulur, konuşmada bendeniz, bendeleri yerinde kullanılırdı. Bunun yerine «dâiniz», «eddâi» de denilirdi. Kendini muhatabına karşı bir kat daha küçültmek istiyenler de «dâi-i dîrîne», «dâi-i kemterin», «dâi-i kadîm» de derlerdi. Duacınız demektir. Mülkiye mensupları bu makamda «bende», «bendeleri», «bende-i dîrîneleri» kullanırlardı.

DAİRE (دائره) [*İda., Mit.*] Büyük bir bina içinde birkaç odadan ibaret olup bir şahsın, bir aile veya bir heyetin oturmasına mahsus bir ev gibi bütün müştemilâtı haiz, ayrılmış kısım hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harem dairesi, selâmlık dairesi, misafir dairesi. Devlet memurlarının oturdukları yerlere bu ad verilir.

Daireler daire-i irtikâb
Boğdu bizi tavsiye-i intisab
Kemal Paşa Zade Sait

Cem'i devairdir.

Bilinmez kim bu da matlub-ı âli olduğundan mı?
Devair de bozuk her heyetin âdab u erkânı
Eşref

§ Hendese ıstılahı olarak her noktası tam ortada merkez denilen bir noktadan aynı mesafede olan ve daire muhiti tâbir olunan bir münhani hat ile çevrilmiş müstevi bir sathı da bu ad verilir.

§ [*Mus.*] Yuvarlak bir kasnağa geçirilmiş demirden ibaret ve el ile çalınır musiki aletine de daire denir. Def de o mânayadır.

DAİRE-İ AZİME (دائرهٔ عظیمه) [*Koz.*] Müstedir sathı arzın merkezinden geçen daireler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE-İ BAHRİYE (دائرهٔ بحریه) [*Bah.*] Bahriye nezaretinin nazırlık ve nezaret teşkilâtına dâhil teşekküllerin icabından olan vazifelerini görmek ve denizciliğe mütaallik işleri tedvir eylemek üzere toplandıkları resmî binaya verilen addır. Zaman zaman «Divanhane», «Bahriye Nezareti» unvanları da kullanılmıştır.

DAİRE-İ İRTİFA (دائرهٔ ارتفاع) [*Koz.*] Ecramdan birinin mürüriyle râsıdın semt-i reis noktasından semada farz edilen daire yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE-İ MEVHUME (دائرهٔ موهومه) [*Ast.*] Küre-i semada (gök küresi) bir yıldızın veya

küre-i arzda (arz küresi) herhangi bir mevkiin yerini tâyin için resmi tasavvur olunan büyük veya küçük daireler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE-İ SAA (دائرهٔ ساعه) [*Koz.*] Küre-i musannaalar üzerinde herhangi bir mevkiin arzani bu'dunu bulmak için kullanılan derecelere munkasem daire-i sagire yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE-İ SAGİRE (دائرهٔ صغیره) [*Koz.*] Müstedir sathı arzın merkezinden geçmiyen daireler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE-İ SEMT (دائرهٔ سمت) [*Koz.*] Sevabitin meyillerini ve arzlarını bildiren ve daire-i bürue ile tekatu' eden mefruz daire yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE MASRAFI (دائره مصرفی) [*Mal.*] Büyük memurların vardıkları, geçtikleri ve konakladıkları yerlerdeki masraflarına karşılık olmak üzere halktan alınan paralar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bir kısmı vukuu üzerine tevzi defterlerine geçirildiği gibi birtakımı da sarftan evvel tahminî olarak defterlere konulur, halk'a dağıtılarak tahsil olunurdu. Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

DAİRE-TÜL-BÜRUC (دائرة البروج) [*Ast.*] Muaddil-ün-neharı 23 derece sekiz dakikalık meyille kat'ettiği tasavvur edilen daire-i azîme (büyük daire) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «daire-tüş-şems» de denilirdi.

DAİREVİ (دائروی) [*Jeo.*] Daire şeklinde olan yuvarlak şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dairevi meydan gibi.

DAİREZEN (دائرهزن) [*Mus.*] Def çalanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Daire, def; zen, vurmak mânasına gelen Farsça zeden mastarından vurucu, vuran demektir. Şu halde dairezen «def çalan» demek olur. Yazılarına hayal de karıştıran Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde (c. 1, s. 635) pirleri Fatime-tüz Zehra'nın düğününde def çalan «Amr ibn-i Ümeyye» olduğunu yazdıktan sonra diyor ki: «Sazendelerin bu dairezenleri olmasa rakkası bozulmuş saat gibi fasılları here ü mere olur. Fasıllarına nizam ve intizamı veren usulbend dairezenlerdir.» Alaturka musikide def'in mevkii hakikaten mühimdir.

DA-İ UDAL (داء عضال) [*Tıp.*] Müzmin haline geçen ve tedavisi kabil olmıyan hastalık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Öyle bir da-i udal oldu perişani-i hal
Kaldı tedbirde âciz hükema-yı iflâs
Leskofçalı Galip

DAL (دال) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Levhaların köşelerine yapılan çiçek demetine verilen addır.

DAL ARAKIYE (دال عرقیه) [*Kıy.*] Sarıksız arakıye yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dövme keçeden yapılan arakıye terden kirlenmemesi için serpuşun (baş kisvesi) altına giyilirdi. Bezden yapılmış olanları da vardı ki onlara «takke» ve «arakçin» denilirdi. Arakıyeyi en ziyade dervişler kullanırlardı. Üstüne de tarikata mahsus renkte sarık sararlardı. Rufailerin sarığı siyah, Kadirîlerin yeşil, Bedevilerin kırmızı, Sadi'lerinki beyazdı. Zikir, kıyam ve devran esnasında şeyh, tacını çıkarınca dervişlerin arakıyelerini çıkarıp takke, takkeleri olmıyanların sarıklarını çıkarıp dal arakıye ile kalmaları usuldendi.

DAL BOY (دال بوی) [*Hal.*] İnce, zarif, narin yapılı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Medih yerinde ve dal boylu suretinde kullanılırdı.

DAL FES (دال فس) [*Hal.*] Sarıksız fes hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sarıklı fese de «kavuk» denilirdi. Dal, «Lehçe-i Osmani» de «düz, sade, çıplak mânasına tal» suretinde izah olunmuştur.

Söz yok o nahl-i nevrese
Etmez temayül herkese
Vâsıf o şûh-i dal fese
Birinci ettim intisab
Enderuni Vâsıf

DALGA (دالغه) [*San.*] Muhaddep ve mukaar hatlardan ibaret ve tezyin motifine verilen addır. Hareli denilen kumaş vesaire üzerindeki dalga gibi münhani çizgiler de bu adı taşır.

DALGACI MAHMUT (دالغه‌جی محمود) [*Hal.*] Dalgın, alık, meczup, esrarkeş yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DALGALANMA (دالغه‌لانمه) [*San.*] Tezhipte ve resimde dalga gibi münhani çizgiler hâsıl olma keyfiyeti hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DALGALI (دالغه‌لی) [*San.*] Dalga gibi münhanileri olan şekiller hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «mevceli» de denilirdi.

DALKILIÇ (دال قلیچ) [*Ask.*] Düşman ordusu içine dalmak veya muhasara edilen kaleye girmek için fedai yazılan efrada verilen addır. Bunlara «serdengeçti» de denilirdi. Düşman ordusuna dalacak olanlar sağ, sol veya arka tarafından ve hep birden hücum ederlerdi. Bunların hücumları pek dehşetli olur ve ekseriya daldıkları orduya bayağı perişanlık gelirdi.

Napolyon'un «Osmanlı askerini dalkılıç olmağa mecbur edecek kadar sıkıştırmak elvermez, bir kere dalkılıç olmağı göze aldırmış birkaç yüz adam meydana çıkarsa önlerinde mağlûp olmamak mümkün değildir.» demiş olması ehemmiyetini ispat eder. Fethi uzıyan kalelere serdengeçtiler geceleyin bağteten merdiven kurmak ve içeri girer girmez sıra kılıç her tarafa kılıç atmak için yazılırlardı. Bundaki tehlike pek zâhirdir. Çünki muvaffakıyetten ve kurtulmaktan ziyade ölüm muhakkaktır. Bir avuç insanın bir cihan-ı muharibe karşı atılmasının bittabi başka mânası olamaz. Serdengeçtilerden girdikleri tehlikeli işten sağ kalanlara üçer beşer terakki akçesi verildiği gibi husûsi imtiyaz olmak üzere «Serdengeçti kavuğu» namı ile yeniçerilerden farklı bir serpuş giymek salâhiyetini iktisab ederler ve «Serdengeçti ağası» diye hürmet ve tekrime mazhar olurlardı. İlk zamanlarda büyük muvaffakıyet gösteren bu fedailer sonraları bozulmuştu. Nitekim Kaynarca muahedesini intaç eden muharebede on beşer akça ulûfe ile üçer beşer bin dalkılıç yazılıp gönderilmiş ve beş on gün sonra bozulup gelenler tekrar diğer bir yere yine dalkılıç yazıldıkları görülmüştür. Tarihlerin haber verdiğine göre (Netaiyc-ül Vukuat cilt 3, sahife 96) «Bir senede iki üç kere dalkılıç yazılıp ulûfe-i yevmiyeye nail olduğu vâkı» olmuştur.

Dalkılıç yazılan veyahut bir kale muhafazasına memur olarak günlük ulûfe tahsis olunan neferlere ulûfe senedi makamında olmak üzere «memhur» tâbir olunan bir kâğıt verilirdi. Bu kâğıtta sonraları orduda mevcut birtakım mutavassıtlar da bu işlerden istifade eylerdi. Yeniçeri ocağı eski intizamını kaybettikten sonra muvaffakıyeti de ümit olunan tesiri gösterememiştir. Dalkılıç tâbiri yeniçeri ocağının ilgası ile beraber ortadan kalkmıştır.

Özlüyorum Malazgird'ı, Niğbolu'yu, Kosva'yı
Şimşek nallı rüzgâr atlar üstünde,
Dalkılıçlar biçerken ovayı. . . .
Yaşasaydım aaah öyle bir günde!

Yusuf Ziya Ortaç

DALKAVUKNAME (دالقاوقنامه - دالقاوقنامه) [*Ed.*] Dalkavukluk maksadiyle yazılmış olan yazılar, eserler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DALLI ARAKIYE (دالی عراقیه) [*Kıy.*] Sümbüli tarikatı mensuplarının başlarına giydikleri bir nevi, serpuşun adı idi. Beyaz patiskadan tepesi sivrice, içi pamuklu, her tarafı dikişli idi. Sümbüli şeyhleri devranın ikinci faslında tacını çıkarınca dallı arakiye giyerlerdi.

DAL SİKKE (دال سکه) [*Sof.*] Mevlevilerin serpuş makamında başlarına giydikleri sikkenin sarıksız olanlarına verilen addır. Destar sarılmış olan sikkelere «destarlı sikke» denilirdi.

DALTABAN (دال طبان) [*Hal.*] Kopuk, züğürt, fakir yerinde kullanılan bir tâbirdir. Dal, çıplak; taban da ayağın alt kısmı demek olduğu için daltaban çıplak ayaklı, ayakkapsız demektir. Sadrazam Mustafa Paşa daltaban lâkabı ile şöhret bulmuştur.

DAL TAÇ (دال تاج) [*Kıy.*] Yeniçerilerin başlarına giydikleri börk'ün başa giyilecek kısmına çepe çevre geçirilen kâğıttaki nakşın adı idi. Bunun üzerindeki nakış üsküfün aynı ise de onun gibi sırma işlemeli değildi. Kâğıda nakşolunmuştu. Ocak ananesine göre bu dal taç resmini Akşemseddin'in halifelerinden biri göstermiştir.

DALVAR (دال وار) [*Mim.*] Eskiden çardak şeklinde üstü örtülü, etrafı açık, oturulacak yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Anadolu'da ev önünde yapılan çardaklara «talvar» denilmektedir.

DALYAN GİBİ (دالیان کبی) [*Hal.*] İriyarı mânasına gelir bir tâbirdir. Ekseriya kadın hakkında kullanılır. Dalyan gibi karı denilir.

DALYARAK (دالیاراق) [*Hal.*] Kaba saba, hoyrat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dal, çıplak; yarak da erkeklik alâmeti olmak itibariyle dalyarak yırtık don ve pantolonlu, aletleri görünür demektir.

DAMASKO (داماسقو) [*Giy.*] İpekle ketenden yapılan kumaş nevilerinden birinin adıdır. «Lehçe-i Osmani» de «Dımışk malına taklit mevclu dibac, ipek ve keten karışık kumaş; bazan Dımışk'ın hareli ve kakmalı tabanına taklideu yapılan eşyaya denir» suretinde izahat vardır. Şam'da dokunan ipekli kumaşları taklit suretiyle yapıldığı için bu ad verilmiştir. İtalyancadan alınmadır.

DÂME İCLÂLÜHU (دام اجلاله) [*Dua.*] Eskiden paşalara yazılan resmî kâğıtlarda adlarına şeref pâyesi yerinde ilâve edilen bir tâbirdir. «Edam-Allah-u İclâlühu» diyerek yazılırdı. «Şerefi devam etsin, yaşasın» demektir.

DAMGA (دامغا - کغا) [*San.*] Bir şeyin üzerine nişan ve alâmet olmak üzere kuru veyahut boya ile vurulan mühür ve işaret hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gümüş ve altın mamulât üzerine bunların cinsini göstermek ve

hileli olmadıklarını temin etmek için hükümet tarafından basılan işaretlere de bu ad verilir.

Akçe etmez kumaşı damgasız
Ne Hatayî var anda ne hare
Nedim

DÂMGÂH (داغگاه) [*Hal.*] Mecaz yoliyle dünya, âlem yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâmgeh suretinde de kullanılır. Dâm; Farsça tuzak demektir.

Gördün mü bu dâmgethe âzad
Bir dâmın esiri eayd ü sayyad
Muallim Naci

DAMGALI KÂĞIT (مختوم كاغد) [*Mal.*] Tanzimat'tan sonra devlete varidat temini için çıkarılan kıymetli evraka verilen addır. Maliye ıstılahında «varaka-i sahiha» denilirdi. İlk defa 1261 senesi eylûlünde (1845) çıkarılmış olan bu damgalı kâğıtlar Osmanlı'larda aynı zamanda «damga resmi»nin esasını teşkil eder. Halk arasında teati edilen senetler ne türlü kâğıt üzerine yazılırsa yazılsın gerek esnaf loncalarınca gerek resmî dairelerle mahkemelerce muteber sayılır ve icabeden kanuni muamele yapılırdı.

Kibarlara Fransızca ve sefaret memurlarına Türkçe dersi vermekte olan İspanya baştercümanının oğlu Telmas tarafından verilen lâyiha üzerine devlete gelir temin edeceği anlaşılması dolayısiyle «Meclis-i Ziraat»in tasvibi ve «Meclis-i Vâlâ»nın tensibi ile «damgalı kâğıt» ihdas olunmuştur. 1261 senesi cumadelûlâsının 15 i tarihi ile Maliye Nezareti şubelerinden «ceride muhasebesi»nden verilen ilmühaber bunun esbab-ı mucibesi mahiyetindedir. İlmühaberde (Defter-i Muktesit c. 3, s. 161) deniyor ki: «Kâffe-i ahz ü ita ve muamele-i bey ü şiranın her bir gûna fesattan kurtulması zımnında beynennas istimal olunmakta olan senedat-ı mütenevvianın bir hüsn-ü surete rabt ve ithaline lüzum görülmekten naşi bâdezin ilâm ve huccet misillû senedat-ı şer'iyeden maada ahz ü itaya dair kâffe-i senedat-ı mütenevvia ve evrak-ı mütedavile için her kâğıdın ne makule şey tahririne mahsus idüğünü mutazammın damgalar tertibiyle takım takım tab' ve temsil olunarak Dersaadet'te «İhtisap Nezareti» ve taşralarda defterdarlarla malmüdürleri ve müstesna mahallerde dahi valiler tarafından tâyin olunacak memurlar marifetiyle bedeli alınarak münasip dükkânlarda sattırılması ve her mahalle evvel beevvel her cinsten miktar-ı kâfi damgalı kâğıtlar israsiyle anlara yazılması ve tarih-i mezkûrden mukaddem tanzim olunmuş bulunan senedat hakkında bir diyecek olmıyacağına mebni gerek bunların ve gerek müstesna olan senedat-ı şer'iyenin hükmü kemakân baki ve mer'i olarak havi olduğu mevaddın usulü veçhile bilcümle mahakimde rüyet ve istima kılınması ve berminval-i muharrer tâyin olunan günden sonra her bir mahakim ve mecliste ve esnaf loncа ve odalarında vukubulan deavinin hüsn-ü rüyet ve istimaında derpiş olunan hususi senede merbut madde olduğu halde evvelâ ibraz olunan senede nazar kılınıp eğer ol sened senedat-ı şer'iye veyahut kablettarih olan senedât-ı atîkadan ve bunlardan olmayıp mezkûr damgalı kâğıda yazılan senedattan ise bilitibar o makule senedatta münderiç bulunan deavinin rüyet ve istima olunması ve damgasız kâğıda yazılmış senedat-ı deavinin istimaı emr-i ülülemre menut olan deavi-i memnuaya kıyasen emr-i âli şeref sudur etmedikçe rüyet ve istima olunmaması ve taahhüdat ve mukavelâtı şâmil ve makbuzatı müştemil hazinei şahaneye takdim kılınacak bilcümle senedat dahi yevm-i mezkûrden sonra damgalı kâğıda yazılmadığı surette aklâmdan ve diyar-ı ecnebiyeden tevarüd eden senedatın sülüsü miktarınca eshabı tarafından maruzuzzikir damgalı kâğıda rabt ile ol senedin sureti keşide olunmadıkça irae olunacak mahallerden kabul olunmaması velhâsıl memalik-i mahrusa-i şahanede tedavülü ve sunuf-i tebaa-i saltanat-ı seniyye miyanelerinde teatisi icabeden evrak zikrolunan kâğıtlara yazılmadıkça muteber tutulmaması ve senedat-ı mezkûreye mecalis ve mahakimde dikkat olunacağı cihetle tezvirat ve ıfsadatın önü kestirilmek üzere herkes iptida-i emirde işi sağlamca tutup usul-ü şer'iye ve kanuniyeye tevfik eylemesi hususları müteferriatı ile karargir olarak ve keyfiyet baevamir-i aliyye her tarafa ve bamüzakerat-ı resmiyye süferaya bildirildiği gibi nevi ve cinsini mübeyyin tanzim olunan tarife ve lâyihanın tab'ı ve evrak-ı lâzimenin imali zımnında Takvimhane-i Âmire ve darb-ı damga olunması için de Darphane-i Âmire taraflarına ve sair lâzım olan mahallere ilmühaber verildiği» beyan olunmuştur.

Damgalı kâğıtlar için ayrıca bir nizam yapılmamış, yalnız bu ilmühaberden çıkarılan hükümler dört bende ayrılarak ol bapta tanzim olunan evrak-ı sahiha tarifesine zeyl ile birlikte devletin resmî ceridesi olan «Takvim-i Vekayi» ile neşredilmiştir.

İşbu tarife ile damgalı kâğıtlar ikiye ayrılmıştır. Birinci kısmı nispî, ikinci kısmı maktu idi. Tarifede nispîye tâbi tutulan evrakın miktarı 62 tane idi. Her birerlerinin esmanı da 20 para ile 150 kuruş arasında değişiyordu. İkraz

ve istikraz edilecek mekadirin en aşağı haddi 100 kuruş, en yukarısı da yüz bin kuruştu. Yüz kuruştan aşağı senetler için kâğıt yapılmamıştı. Borç senedi yüz bin kuruştan ne kadar yukarı olursa olsun yüz elli kuruşluk damgalı kâğıda yazılırdı. Kıymetli kâğıtlarla Devlete varidat temin olunmak itibariyle buna mütaallik muamele Maliye Nezaretinde cereyan ederdi. «Ceride Muhasebesi» de bu işle tavzif kılınmıştı. Her sene tahmin olunan damgalı kâğıtların miktarını ceride muhasebecisi bir takrirle Nezarete bildirir, Nazırın tasvibi üzerine kâğıtlar evvelâ Takvimhanede basıldıktan sonra müfredat pusulası ile beraber Darphane-i Âmireye gönderilirdi. Orada sayılarak damga memurlarına teslim edilirdi. Bunlar «veznedar başı» ya zimmet kaydedilirdi. Her sene eylûlünden evvel damgalı kâğıtlar çıkartılır, ceride muhasebecisi ile mümeyyiz ve kâtiplerinin huzurlarında sayıldıktan sonra denk denk bağlanarak üzerleri mühürlenirdi. Bu suretle hazırlanmış olan denklerden İhtisap Nezaretine verilecekler Nezaretin tezkiresi ile kapı çuhadarlarına, taşralara gidecek olanlar da Nezaret kapı kethüdalarına teslim edilirdi Mahallerinden gelen makbuzlar defterlerine işaret olunurdu.

Kıymetli evrakın satışlarında bazı mertebe müşkilât başgöstermesi hasebiyle 1269 senesi şabanında (1853) ikinci bir kararname ile bunların ondalık verilmek suretiyle sattırılması takarrür etmiştir. Bu kararname ile aynı zamanda damgalı kâğıtlarının iyiliği ve damgalarının mazbutiyeti de temin olunmuştur. İşbu ikinci kararname ile «yüz bin kuruştan yukarı veya yakın» ibaresi ile yüz elli kuruş kıymetindeki damgalı kâğıtlar kaldırılmış, elli bin kuruşta elli kuruş artmak üzere yüz bin kuruştan beş yüz bin kuruşa ve daha yukarı mebaliğe mahsus olmak üzere yeniden sekiz nevi evrak daha basılmıştır. 62 neviden ibaret olan nispî damgalı kâğıtlar bu suretle 69 a çıkarılmıştır. Daha sonra hâsıl olan tecrübe üzerine «Evrak-ı Sahiha Nizamnamesi» namı ile 25 maddelik bir nizamname ile damgalı kâğıtlar işi daha mazbut ve muntazam bir hale konuldu.

1290 senesi şevvalinin 11 inde (1873) tatbik mevkiine konulan «damga nizamnamesi» ile damgalı kâğıtlar kaldırılmış ve onun yerine pullar kaim olmuştur.

DAMİA (داميه) [*Fık.*] İnsanın baş ve yüzünde çıkan gözdeki yaş gibi cerahat yerinde birikip akmıyacak surette yara açılması hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kan akan yaraya da «damiye» denilir. Buna sebebolan cariha şer'an «hükümet-i adil» lâzım gelirdi.

DAMİYE (داميه) [*Fık.*] İnsanın yüzünde kan akmağı mucip olacak surette yara açma hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kanın cerahat yerinde birikip akması halinde «damia» adı verilirdi. Buna sebebolan cariha şer'an «hükümet-i adil» lâzım gelirdi.

DANDİNİ (دانديني) [*Hal.*] Maskara yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de «çocukları sıçratıp güldürmeğe derler, dandini bebek, sakallı bebeklere, süfehaya maskara için derler. Sair gûna maskara» suretinde izah olunmuştur.

DANDİNİ BEBEK (دانديني بيبك) [*Hal.*] Çocukluk yapan adamdan kinaye olarak kullanılır bir tâbirdir. Hafif mizaçlı, hoppa demektir.

DANE (دانه) [*Top.*] Eskiden gülle yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Mermi» tâbiri de istimal olunurdu. İçinde «misket» bulunanlara «şarapnel» denilir. Sahrada birkaç yüz metre mesafelerde kullanılmak üzere «peşrev» adlısı da vardır. Dane, karınca, arpa, buğday gibi hububatın her nev'ine, mecaz yoliyle de her türlü ufak yuvarlağa, çekirdeğe denilir. Sayı makamında da kullanılır.

Dane-i darb-ı tüfengi yer ider nokta gibi
Kulle-i Kaf'a nişan konsa eğer halka-i Cem
Sümbülzade Vehbi

Dane çin olmak idi maksadımız gurbetten
Dane-i hâlini gördükte tutulduk kaldık
Kâni

DANEK (دانق) [*Bah.*] Meşcufe denilen kayıkların büyüklerine verilen addır. Dörtköşe bir Lâtin yelkeni açarlardı.

DANE USULÜ (دانه اصولی) [*Mal.*] Hububatın öşür alma nevilerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları sekizde bir alındığı halde kaldırılıncıya kadar muhafaza edilmiş olan ve onda birini almak mânasına gelen ta'şir için her mahsulün idrak zamanı göz önüne alınmış, bir hasat mevsimi bir de ta'şir usulü tâyin edilmiştir.

Öşür alınan maddelerin en mühimmi olan hububat âşarı için alma zamanı harman vakti idi. Hububat öşürü biri demet, diğeri de dane (tane) olmak üzere iki şekilde alınırdı. Harmanda tane hâsıl olduktan sonra ölçülerek veya tartılarak muayyen olan öşürün alınmasına «dane usulü» denilirdi. En ziyade tatbik olunan usul bu usuldü. Demet usulü de harman yapılmadan, demet olarak almaktı.

DANIK (دانق) [*Öl.*] Bir dirhemin altıda biri mânasına gelir bir tâbirdir. Farsça denk de

aynı miktarı gösterirdi. Arapça olan bu kelimenin cem'i devanik'dir.

DANGİYA (دانغيا) [*Bah.*] Altları düz olarak gayet metîn yapılmış bir sınıf ticaret gemilerinin adıdır. Karınları geniş, kıç tarafları dar ve keskindi. Bir veya iki direkli ve bir nevi Lâtin yelkeniyle mücehhez olan bu tekneler ekseriya Basra körfezi ile Malabar sahilleri arasında çalışırlardı.

DÂNİŞMENT (دانشمند) [*İlm.*] Medrese tahsili görmüş olanlar hakkında kullanılan tâbirlerden biri idi. Bunlardan imtihan verip muvaffak olanlar «mülâzim» namını alıyor ve isimleri «Rıznâme-i Divan-ı Hümayun» a geçiriliyordu. Mülâzim olmıyanlar tedris yoluna sülûk edemiyeceklerinden böyleleri tarik-i kazaya intisabederler, veyahut ilmiyye meslegine geçerek liyakatleri nispetinde terakki eylerlerdi. Farsça bir terkip olan dânişmend'in mânası ilim sahibi sayılan adam demektir. Deraten mezun olsun olmasın ulema kıyafetinde olan adamlara da dânişment denirdi.

§ [*Ask.*] Yeniçeri kışlasındaki ortacami müderrislerinden okuyan, veyahut hariçte bir medreseye devam ederek icazet alanlardan da bu namla tanılanlar vardı. Bu sınıf yeniçeriler sefere gitmiyerek ulûfeleri ile derse devam ederlerdi. İçlerinden müderris ve kadı olanlar da vardı.

Olsa allâme-i Razi dahi dânişmend'i
Fahr olur zatına bu izz-a şeref âr olmaz
Sabit

DÂR (دار) [*Sof.*] Bektaşi ıstılahlarındandır. Muhibbin can feda etmek için meydanda ikrar verdiği yerin adı idi. Dâr, meydanın tam ortasına denilirdi. Biat ve tarikat telkini merasiminin çoğu bu dâr'da yapılırdı. Tasavvuf edebiyatında ekseriya «Hâllae-ı Mansur» un felâketini terennüm eden şiirlerde lûgat mânası ile kullanılırdı.

Dâr, Arapça ev demektir.

DARAĞACI (دارآغاجی) [*Hal.*] Mücrimlerin kanun hükümlerine dayanılarak asıldıkları idam sehpası hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan dâr'ın mânalarından birinin de ağaç olmasından dolayı ağaç ağacı demek olduğu için fahiş bir galat teşkil eder.

§ [*Mim.*] Kazıkları çakmak için kullanılan şahmerdanı kaldırmak için üzerinde makara bulunan yüksek iskeleye de bu ad verilir.

DÂRÂYÎ (دارایی) [*Gig.*] Eski kumaşlardan birinin adı idi. İran'da yapıldığı için «dârâ» ya nispet edilmişti. Sarı, kırmızı, elvan renklisi vardı. Bundan bayrak da yapılırdı. Mevcut bir vesikaya göre (Başbakanlık Arşivi, Askerî, 2450, 18 S. 1183) Halep'te arşınının 70 para olduğu yazılıdır. Yine o vesikadan anlaşıldığına göre sipahilerden binbaşı nasbolunan ağalarla yüzbaşıların bayraklarının kırmızı dârâyi'den yapıldığı ve ağa bayrağının 25 zirâ ve yüzbaşıların bayraklarının da 15 er zirâ olduğu anlaşılmaktadır.

DARBIMESEL (ضرب مثل) [*Ede.*] Eskiden söylenen ve bir hikmeti muhtevi bulunan söz mânasına bir tâbirdir. Şimdiki deyimle «atalar sözü» demektir. Daha eski Türkçesi «sav» dır.

Arapça, «mesel», atalar sözü; «darb-ül-mesel» öyle bir söz söylemek demektir. Ancak bu tâbir vaktiyle dilimize doğrudan doğruya «mesel» mânasına alınmış, herkesçe o mânada söylenip anlaşılmıştır. Bu tâbirin Arapça cem'i olan «durub-ı emsal» de kullanılmış, hattâ Şinasi tarafından bu adla bir de kitap yazılıp basılmıştır.

Darb-ül-mesel tıradına bu asırda Nabi
Kimse olamaz Sabit efendiye reside.
Nabi

DARDAGAN (داردغان) [*Kıy.*] Bir kısım yeniçeri mensuplarının giydikleri başlıklardan birinin adı idi.

DARE ÇEKMEK (داره چكمك) [*Hal.*] Asmak mânasına gelir bir tâbirdir. Bunun yerine «berdar etmek» de kullanılırdı

DAREYN (داريين) [*Hal.*] Mecaz yolu ile dünya ve ahiret yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr; Arapça ev, yer, mevki demektir. Dâreyn; darın tesniyesi olup iki mevki demek olur.

Her kim ki o şer'a hizmet eyler
Dâreynde kesb-i hürmet eyler
Ziya Paşa

DARISI BAŞINA (داريسى باشنه) [*Hal.*] Sana da nasip olsun yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «darısı başınıza»; «darısı dostlar başına» suretinde de kullanılır.

Oldu gelin bak Atik'e darısı başına
Ta Kıztaşında girdi birinin firaşına
Düşme pek öyle çeng ü çeğâne telâşına
Girdin a dilbaz artık on üçüncü yaşına
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol
Vâsıf

DÂR-I SİYASET (دار سياست) [*İda.*] Mücrimlerin kanun hükümlerine dayanılarak asılmak suretiyle idam edildikleri ağaç mânasına gelir bir tâbirdir. Bundan dolayı halk arasında

bu ağaca galat olarak «darağacı» denilir. Galat oluşu Farsça bir kelime olan dâr'ın mânalarından birinin de ağaç olmasındandır.

Verüp tezelzül-i Mansurî sâk-ı arşa temam
Huda Huda diyerek pây-ı dâre dek gideriz
Nailî

DÂRİYYE (دارية) [*Ede.*] Eve dair yazılan manzumelere verilen addır. Farsça bir kelime olan dâr, ev demektir. Divan şairleri muhtelif vesileler için olduğu gibi büyüklerin yaptırdıkları evler için de manzumeler yazarlar, takdim ederlerdi. Bu manzumelerde bina uzun uzadıya tarif edilir, o münasebetle de sahibi methü sena olunurdu. Uzun olanları, hattâ kaside gibi arada gazellileri vardır. «Nef'î» nin, zamanın şeyhülislâmının konağı için yazdığı dâriyye'den birkaç beyit:

Bârek Allah ey behişt âbad vey reşk-i cinan
Sânek Allah ey seray-ı dilküşa vü dilsitan
Südde-i babiyle payende esas-ı kâinat
Tarh-ı matbuiyle nazende zemin ü asâman
Görmemiştir çarh-ı çarümle behişti segreden
Böyle bir raşen makam ü böyle bir hürrem mekân
. . . . . .
İrtifaın almağa olmaz mühendis çarh ana
Mihri üstürlab edip kılmış şaaın rieüman
. . . . . .
Katre abı havz-ı şer-i cuyübar-ı selsebil
Müşt-i hâk-i rehgüzarı sürme-i hur-i cinan
Mevlevidir can o şadırvan-ı sergerdanı kim
Hem döner hem eşkini eyler safasından revan
Zer külâhiyle gahut bir dilber-i rakkastır
Bir ayak üzre sema' etmekte damen dermiyan
. . . . . .
Berk urur revzenlerinden âkine camlar
Gösterir dünyada cennet olduğun günden iyan

DARPHANE (ضربخانه) [*Mal.*] Para basılan yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. İşin başında bulunanlara da «darphane emini» unvanı verilirdi. Sonraları darphane-i âmire ismi baki kalarak müdürlerine «meskûkât-ı şahane müdürü» namı verilmiş ve millî hâkimiyetin 1922 senesi kasım ayında İstanbul'da teessüsü üzerine darphanei âmire unvanı «Darphane-i Millî» ye tahvil olunduğu gibi müdürlerine de «Darphane-i Millî Müdürü» unvanı ita olunmuştur.

Evliya Çelebi'nin verdiği malûmata göre (Evliya Çelebi Seyahatnamesi c. 1, s. 565) İstanbul'da ilk darphane Beyazıt'ta Bizanslılar zamanında «kimya sahibi bir papazın dârülbevar ittihaz ettiği ve bilhassa kimya ile onu bir deyr-i azîm haline koyduğu» yerdedir. «Manastır» ın ve evin yıkılıp yerinde yapıldığını söylüyor,

Fâtih zamanında, para basılan yerle pul hazırlanan yer ayrı ayrı idi. Birisine «Darphane», ötekisine «Pul Darphanesi» denilirdi. Darphane, Eskisaray civarında Sekbanbaşı Yakup Bey Meacidi yanında ve Mercan Ağa ile Yakup Beyin evlerinin bitişiğinde, pul darphanesi de yine orada idi ve bitişiğinde bozahane vardı. Darphane olarak bilinen yer bilâhara Birinci Sultan Ahmet tarafından bina olunan cami-i şerif evkafına tashih edilmiş olan simkeşhane mukataasının sanatkârlarına mesken ittihaz olunan Beyazıt civarında «Simkeşhane» namı ile mâruf olan büyük handır. Muallim M. Cevdet Bey tarafından küçük bir kısmı yazılıp neşrolunan «Sözlük» ün darphane maddesinde «İlk İstanbul darphanesi Beyazıt'ta Simkeşhane'nin içinde idi. Çorlu'lu Ali Paşa Medresesinin yerinde bir darphane olduğu da eski kayıtlarda geçiyor. Topkapı Sarayı içindeki Darphaneyi ise Sultan Mahmut ve Sultan Mecit ıslah etmişlerdir» diyor. Darphane olarak gösterilen yerlerin hepsi bir yerdir. İsimler zaman ile değişmiştir.

Evliya Çelebi, Darphaneyi şöyle tarif ediyor: «Darphane emini bazı zaman kubbenişin defterdar olur. Bazı vakit küçük defterdar olur. Bu kârhanede kethüda ve simsar ve kâtipler ve sikkezenbaşılar cümle ruus beratı ile hüddamlarıdır. Bu kârhane içre cümle bin âdemdir. Serçeşme nâzırdır. Bir nefer âdemdir ve serçeşme sahib-i ayardır. Bir nefer âdemdir. Neferat-ı sikkeciyan Hıristiyan olup gayet müstakimlerdir. Esnaf-ı kalciyan yüz nefer olup bunlar Yahudilerdir. Esnaf-ı kehleciyan yüz olup bu çekilmiş teli hurda hurda kestikleri için kehleci derler. Bu esnafın kimi dolapçı, kimi telci ve kimi haddeci, kimi cilâcı ve kimi sayıcı ve kimi sikkeci, kimi sebikeci, kimi vezneci, kimi arayıcı, kimi yassılayıcı, kimi sarraf, kimi dideban ve kimi perdahçı velhâsıl imam ve müezzinlerine varınca bevvaplariyle beraber yetmiş esnaftır. Amma bundan zelle sâdır olup bir kalp şey etse Emin elinde mutlak hatt-ı şerif vardır, evvel Allah aman vermeyip ellerinden kesip darphane kapısı önüne bırakırlar. Ve sikke urucuları gelişte gidişte uryan olup ararlar. Vezzanlar terazi ile tartup verir ve tartup sayup hesabı ile alır. Acip mazbut kârhane-i azîmdir. Bunu görmiyen bir şey görmemiştir.»

Evliya Çelebi, vakaa her şeyi mübalâğalı surette hikâye eylediğinden buradaki âdetlerde de mübalâğa etmiş olması hatıra gelmekle be-

raber o vakitlerde altın, gümüş ve bakırdan mamul sikkelerin kâffesi çekiç usulü ile basıldığına ve simkeş esnafı dahi Darphane derununda icra-yi sanat eylediğine bakılırsa bu rivayetine doğru nazariyle bakmak yanlış olmaz.

Raşit Tarihi'nde: «İstanbul'da Tavşantaşı nam mahalde bir darphane bina edilmiş olduğu mervi ise de bu darphane altın ve gümüş kat' ve darbına mahsus darphane olmayıp ol vakitler runûma olan muzayika-i hazineye medar olmak zu'miyle tedavüle çıkarılan mangır sikkelerin kat'ında âsanlık olmak için bazı üstadların icad eyledikleri çarhların vaz'ına mahsus bir daire olduğu ve buna asıl darphane nazarı ile bakılamıyacağı derkârdır» deniliyor.

Şimdiki darphanenin darphane ittihazı hakkındaki tarihî malûmat aynen şöyledir:

«Dâr-üs-saltanat-ül-âliyenin mâmur ve âbadanlığına sarf-ı nakdine-i himmet olunduğu sırada sefiran-ı mülûk-i zamanın bab-ı hümayundan duhul ettikleri gibi nazargâhları olan mahallin ziynet ve metanetten hâli olması mugayir-i kanun-i hikmet bir emr-i namergup olmağın esası metîn ve kıbab-ı felek nüması matbu ve dilnişin kârgir bina olunmasını padişah-ı zaman Sultan Ahmet Hân-ı Salis hazretleri emr ü ferman buyurmaları üzerine 1139 senesi cumadelûlâsının on üçüncü salı günü hakan-ı müşarünileyhin daire-i mezbureyi teşrif ile resm-i küşadını icra ve darphane nazırı Ahmet Ağa ve mimar ağa ve sahib-i ayyare ilbas-ı hıl'at ile ihya buyurmuş olduğundan darphane dairesinin saray-ı hümayun dairesine nakli bu zamanda vâkı olduğu ve darphanenin heyet-i hazırasına gelince hazine-i hassa dairesiyle beraber iki şubeye ayrılmış olan binaların kapıları üzerinde vâkı olan şu beyitlerle:

Beyit

Yazdı Pertev bendesi tarihini tam ül-agar
Kıldı zigb âbâd Mahmut Han bu dâr-ı sikkeyi
1248

Diğer beyit

Pertev seza tarihini yazsa zerender zer kalem
Yaptırdı dâr-üs-sikkeye nevdaire şah-ı zaman
1248

Sultan Mahmut Hân-ı Sani zamanı saltanatlarında inşa olunduğu zâhir olur.»

Osmanlı meskûkâtı, kabul olunan merkeziyet usulünün neticesi olarak 1259 senesinden itibaren meskûkâtın darp ve imali yalnız İstanbul darphanesine tahsis olunmuştur. Ondan evvel Selçukilerde olduğu gibi Osmanlı Türklerinin de birçok yerlerde darphaneleri vardı. Merkezden başka darphaneler çok kere altın, gümüş ve bakır madenleri bulunan yerlerde veya onların yakınlarında idi.

Osmanlılar zamanında birçok yerlerde para basılmıştır. Mühimleri şunlardır: Edirne, Bursa, Serez, Engürü (Ankara), Amasya, Bolu, Karahisar, Aydın, Kostantiniyye (İstanbul), Üsküp, Trabzon, Kastamonu, Konya, Gelibolu, Âmit (Diyarbekir), Halep, Dimişk (Şam), Mardin, Bağdat, Belgrat, Cezayir, Hısnıkeyf, Marsş, Mısır, Musul, Telemesan, Sakız, Trablus, Erzurum, İnegöl, Tebriz, Tunus, Van, Ohri, Yenişehir, Reha (Urfa), Larende, Tokat, Saray (Bosna), Tiflis, Revan, Fizan, Gümüşhane, Gence, Kars. Bu şehirlerde ve bazı yerlerde para basılmış olmakla beraber bunların hepsinde darphane yoktu. Harb gibi zaruri sebepler dolayısiyle seyyar olarak bulundurulan adamlar marifetiyle para basılmıştır. Darphanesi bulunup da muhtelif padişahlar zamanında birçok defalar, para basılmış olan yerler de şunlardır: İstanbul, Edirne, Bursa, Serez, Üsküp, Bağdat, Halep, Âmit (Diyarbekir), Trablus, Tunus, Cezayir, Mısır, Amasya, Ayasluğ, Belgrat, Tiflis, Saray. Üçüncü Osman devrinde taşralarda bulunan darphaneler tatil edilmiş, Üçüncü Mustafa devrinden itibaren de para basılması yalnız İstanbul darphanesine hasredilmiştir; yalnız Mısır, Trablusgarp, Tunus ve Cezayirde eskisi gibi para darbına devam edildiği gibi taşrada iki üç yerde de altın, gümüş ve bakır sikke kestirilmiştir. Eski kayıtlarla Birinci Sultan Ahmet devrinde defter emini olan Aynî Ali Efendi'nin tanzim ve vaktin sadrazamı Kuyucu Murat Paşa'ya ita eylediği «hulâsa-i mezamin i defter-i divan» ve «risale-i vazife hârân ve mertebe-i bendegân-ı Âl-i Osman» unvanlı eserlerde ve Koçi Bey'in Dördüncü Murat'a takdim eylediği meşhur lâyihada darphane memurlarının vezaif ve ulûfelerine dair sarahat olmadığı gibi 1100 tarihinde tanzim olunan muvazene-i umumiyede (bütçe) senevi 28320 akça mevaciplu iki nefer sikkezen muhassesatından maada umumi darphane tahsisatının kemmiyet ve keyfiyetine mütedair de işaret olmadığından eski devirlerde büyük ve küçük darphanelerin varidat-ı muhassasaları ile idare olundukları anlaşılıyor.

Darphanenin sermaye akçası (mütedavil sermaye) vardı. Malî muzayaka dolayısiyle Kaymakam Paşaya hitaben ısdar ettiği bir hatt-ı hümayuna nazaran Üçüncü Selim'in cülûsunda bu sermaye 2000 kese kadardı.

Darphane bir zamanlar iltizam suretiyle de işlettirilirdi. Eski kayıtlarda darphane namına masraf görülmemesi işte bu sebeplerden ileri gelmektedir.

Vaktiyle Darphane Müdürlüğünde bulunmuş olan «Defter-i muktesit» müellifi Süleyman Sudi Efendi'nin verdiği malûmata göre (Usul ü Meskûkât-ı Osmaniye ve Ecnebiye, sahife 193) darphanenin hakiki müessisi addolunan Düzoğlu Agop Çelebi ile ona halef olan Mihran Bey'in zaman-ı idarelerinde darphanenin muhasebe, muhabere, sikkeken, damga, çaşni, mubayaa-i meskûk ve gayrimeskûk, hazine, dökümhane, çark fabrikası, dmirhane ve sikke fabrikası, kalhane, ayyar-ı evzan, ambar, odacı ve hammal misillû on dört daire ve idareden mürekkep olduğu ve bir nazırın tabt-ı nezaretinde olarak bir müdür, bir muhasebeci ve bir de sandıkkâr gibi üç büyük memur vasıtasiyle idare edilmekte olduğu anlaşılmıştır. Süleyman Sudi Efendi'nin beyanına nazaran her dairenin kendine mahsus birer başmemurn vardı. Şubeler, isimlerinin delâlet ettiği işi görürlerdi. Bu şubelerin her birerlerinin gördükleri vazifeler hakkında müellif izahat vermektedir.

Darphanenin 10 Temmuz inkılâbını takibeden meşrutiyet devrindeki vaziyeti de Musa Kâzım Bey tarafından «Darphanenin Usul-i dahiliyesi» başlığı altında «Tarih-i Osman-i Encümeni Mecmuası» nda yazılan makalede (cilt 2 sahife 551) tafsil olunmuştur. O makaleye nazaran darphane, müdüriyet, muhasebe, kitabet, encümen, çeşni, çarkhane, sikkehane, ağartma, sikkeken, teksirhane, müze, kazan, tamirhane, kefçe ve dökümhaneden terekküb etmekte idi. Makale muharriri bu dairelerin her birî hakkında muhtasar ve fakat müfit malûmat vermektedir. Darphanenin son vaziyeti de bilâhara mebusluğa intihap olunan Niyazi Âsım Bey tarafından darphane müdüriyeti hengâmında Maliye Vekâletine takdim ettiği 5 teşrinievvel 1925 tarihli üçüncü raporda etrafiyle izah olunmuştur. İki evvelkisi ile beraber hassaten ikinci ve üçüncü raporlarda bu idareye ve alelûmum meskûkâta mütaallik kıymetli tafsilât mevcuttur.

Çil akçayı harcetse nola su gibi dildar
Darphanesi işler gerisinden geliri var
Lâ

DARPHANE EMİNİ (ضربخانه امینی) [*Mal.*] Osmanlılar zamanında para basılan ve «Darphane» adını taşıyan yerin başındaki memurun unvanı idi. Darphaneye «Darphane-i Âmire» denildiği gibi darphane emini'ne de «Darphane-i Âmire Emini» denilirdi.

Meskûkât darbı yani para basılması darphane emini'nin idaresinde bulunan İstanbul Darphanesinde yapılır ve buraya hacegân-ı divan-ı hümayundan darphane emini bakardı. Darphane eminliği senelik memuriyetlerden olup buradaki emin her sene yapılan şevval tevcihatında ya yine vazifesinde bırakılır veya değiştirilerek yerine başkası getirilirdi.

Darphane emini'nin maiyetinde kethüda, sikkezenbaşı, kâtip, simsar, serçeşme adlı memurlar vardı. Sahib-i ayyar olan serçeşmelik mühim vazifelerdendi. Kesilen muhtelif cins paraların vezin ve ayarlarını tesbit ederdi. Darphane emini'nin muamelâtı, Maliyenin ikinci kalemi olan başmuhasebeniu kontrolü altında idi. Darphanede kesilen paralar hakkında yevmiye defteri tutulurdu. 18 inci asrın son yıllarından sonra darphane eminleri birinci sınıf hacegândan olmuş ve tâyinleri defterdarlardan alınmıştır. Mirî hazinenin (Maliye hazinesi) lâyıkiyle idaresine bakılmıyarak ekseri masarifi darphaneye verildiğinden dolayı defterdarlık ile darphane eminliği birleştirilerek 1835 (1251 H.) senesinden itibaren Darphane-i Âmire defterdarlığı teşkil edilmişti. Fakat bu şekil de matlup faideyi temin etmediğinden dolayı zilhicce 1253 (1838) mansure ve hazine defterdarlığı birleştirilip Umur-u Maliye Nezareti tesis ve nazırlığına Nafiz Paşa ve yine başlıbaşına idaresi takarrür eden darphane nazırlığına da müşirlik rütbesiyle Hasip Efendi getirilmişlerdir.

DARPHANE-İ ÂMİRE (ضربخانهٔ عامره) [*Mal.*] Şimdi olduğu gibi eskiden de para basılan yerin adı idi. Sadece « darphane » de denilir, İşin başında bulunanlara da darphane emini unvanı verilirdi. Sonraları Darphane-i Âmire ismi baki kalarak müdürlerine «meskûkât müdürü» namı verilmiş ve millî hâkimiyetin teessüsünden sonra, 1925 senesi kasım ayında İstanbul'da tesisi üzerine, Darphane-i Âmire unvanı «Darphane-i Millî» ye tahvil olunduğu gibi müdürlerine de «darphane müdürü» adı verilmiştir.

Evliya Çelebi'nin verdiği malûmata göre (Evliya Çelebi Seyahatnamesi c. 1, s. 565) İstanbul Darphanesi «Beyazıt kurbünde kefere asrında kimya sahibi bir papazın darülbevarı idi. Badehu kimya ile orasını bir deyr-i azîm haline koymuş. Sultan Mehmet Han deyri ve haneyi yıktırıp yerinde darphane inşa etti.»

Darphanenin ihtiyacı olan altın, gümüş ve bakır bir zamanlar emanet, sonraları iltizam olarak memur ve mültezimlere verilmek suretiyle temin edilirdi. İstanbul Darphanesinin Ergani, Keban, Gümüşane ve Kastamonu'nun Küre madenlerinden gelirdi.

Bu matlaın hikâyet eder hasbıhalini
Ol darphane-i keremin sikke gencine
Sabit

DARPHANE-İ ÂMİRE ZİMMET HALİFESİ (ضربخانهٔ عامره ذمت خليفه‌سی) [*Mal.*] Darphane mukataalarının kayıt ve hesaplarını tutan, mahsup muamelelerini yapan memurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların unvanı sonra serhalifeliğe, 1253 (1836-1837) tarihinde de mümeyyizliğe tahvil olunmuştur.

DARP LÜLESİ (ضرب لولەسی) [*Mim.*] İki başlı boruya raptolunan ve suyu kesip salıvermeğe mahsus olan büyük musluğa verilen addır.

DÂR-ÜL ÂFİYE (دارالعافیه) [*Tıp.*] Eskiden hastane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Çankırı'da 633 (1235) senesinde kurulan hastaneye bu ad verilmiştir. Hastane yerinde bundan başka bimarhane, dâr-üs-sıhha, dâr-üş-şifa, dâr-üt-tıp, bimaristan tâbirleri de kullanılırdı.

DÂR-ÜL-AKAKIR (دارالعقاقير) [*Tıp., Vak.*] Ecza muhafaza edilen yerler hakkında kullanılan bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan Akakır «Kamus-u Osmani» de «Edviyeye karıştırılan nebat kökü demek olan (akkar) ın cem'i. Müfredi kullanılmaz.» suretinde izah olunmuştur.

DÂR-ÜL-AZAP (دارالعذاب) [*Fık.*] Cehennem yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı azap suretinde de kullanılmıştır.

Ger vezan olsa nesim-i nevbahar-ı refetin
Reşk-i bağ-ı huld olur şivengeh-i dâr-ül-azap
Üsküdarlı Hakkı Bey

DÂR-ÜL-BEKA (دارالبقا) [*Hal.*]. Mecaz yoliyle ahiret yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dârıbeka şeklinde de kullanılırdı.

Oldunsa hadim-i vatan az çok, sevin, övün.
Bir hayrın olmadiyse fakat mülk-ü millete,
Mahkûm olur hayat ve mematın mezellete
Dâr-ül-beka o gün sana dâr-ül-fena olur
Abdülhak Hâmit

DÂR-ÜL-BEDAYİ (دارالبدايع) [*San.*] Bedii temaşa yeri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdiki şehir tiyatrosunun kuruluşunda bu ad verilmişti.

Dâr-üs-saade mail imiş pek sanayie;
Evvelce dâhil olmalı Dar-ül-bedayia.
Addülhak Hâmit

DÂR-ÜL-EMAN (دارالامان) [*Hal.*] Taarruzdan, tecavüzden masun olan yer, sığınacak mahal mânasına kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı eman suretinde de kullanılmıştır. Canilerle borçlular vaktiyle müstahak oldukları cezadan kurtulmak için mâbetlere, ilâhların heykellerine, mezarlara, mihraplara sığınırlardı. Monteskiyö «Ulûhiyyet bedbahtların sığınağıdır ve cinayet erbabı kadar bedbaht kimse yoktur» demek suretiyle bu âdeti tevil etmişti. Papazlar bundan istifade eylemişlerdi. Bir düşmanın intikamından kurtulmak istiyenler ya kiliselerden birisine, yahut bir piskoposun evine sığınırlardı. Buralara sığınanları kimse alamazdı. Çünkü aforoz cezasına uğrardı. Müttehimler de bir kimseyi idam veya âzasından birini iptal ve işkence etmek üzere İncil'e yemin etmeden salıvermezdi. İslâmiyette de «ومن دخله كان آمنا» ayeti hükmünce Kâbenin harimine dâhil olanlar orada idam ve muahaze edilmiyerek kendi haline bırakırlardı. Türkler de bir kimse diğerinin amanına düşerse hasmının ezasından emin olurdu.

Zamanında büyük bir şöhret kazanan Hüdai Efendinin Üsküdar'daki tekkesine sığınanları da hükümet memurları oradan alamazlardı. Osmanlılar zamanında dâr-ül-eman hizmeti gören daha başka yerler de vardı.

Eyyam-ı Cem'de meykede dâr-ül-eman imiş
Şimdi değil efendi o da bir zaman imiş
Haltm Giray

§ [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendi. Meydan kapısının diğer adiydi. Baba da dâhil olmak üzere bütün can'lar eşiğinde niyaz ederlerdi. İkrar veren tâlip de ikrarını verdikten sonra rehberin delâleti ile oraya gelir, niyaz ederdi. O sırada rehber kendisine «buna kapı derler ve bu makama dâr-ül-eman derler, bu, erenler kapısıdır. Bu kapıya gelen geri dönmeyip meram ve maksada erişilen mahaldir» derdi.

DÂR-ÜL-ESLİHA (دارالاسلحه) [*Ask.*] Şimdiki Askerî Müze'ye bir aralık verilmiş olan addır. Silâhhane demektir. Ondan evvel «İç cebehane» ve daha sonra «hazine-i esliha» denilirdi. Dâr-ül-esliha tâbiri bilâhara «harbiye ambarı» şekline girmiştir

DÂR-ÜL-FENA (دارالفنا) [*Hal.*] Dünya, cihan, âlem yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-i fena şeklinde de kullanılırdı.

Âlem denilen dâr-ı fena-yi ebedîde
Her cilveye olmak gerek esbab-ı adide
Abdülhak Hâmit

DÂR-ÜL-FÜNUN (دارالفنون) [*Mek.*] Yüksek ilimlerin öğretildiği yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bugünkü üniversite mukabilidir. Osmanlı İmparatorluğunda 22 recep 1262 (1846) da rüştiye üstünde «kâffe-i ulûm ve fünunu iktisap için leylî ve neharî» olmak üzere bir dâr-ül-fünun inşası kararlaştırılmış ve Di-

vanyolunda türbenin karşısında şimdiki bir kısım Belediye dairelerinin bulunduğu o bina yapılıncıya kadar tedrisata başka yerlerde devam edilmiştir. 16 zilkade 1282 (1865) de inşası tamamlanan dâr-ül-fünuna sırasiyle ilk okulu, rüştiyeyi ve mülki idadisi ile sultaniyi bitirenler alınmıya başlanmıştır. O tarihlerde birer müstakil mektep halinde açılmış olan «mekteb-i hukuk» ile «mekteb-i tıbbiyye-i mülkiyye» de dâhil olmak üzere 1 ağustos 1316 (1898) da «ulûm-ı âliye-i diniyye», «ulûm-ı riyaziyye ve tabiiyye», edebiyat şubelerinden mürekkep bir «dâr-ül-fünun-ı şahane» açılmıştır.

11 teşrinievvel 1330 (1914) tarihli nizamname ile yapılan tâdilât neticesinde dâr-ül-fünun hukuk, tıp, edebiyat ve fünun medreselerinden müteşekkil bir medrese-i âliye haline konmuş ve ilmî muhtariyeti haiz olduğu bu nizamnamede gösterilmiştir. 21 nisan 1340 (1924) tarihli kanunla dâr-ül-fünuna şahsiyet-i hükmiyye verilmiş ve nihayet İstanbul Dâr-ül-fünunu'nun ilgasına ve Maarif Vekâletince yeni bir üniversite kurulmasına dair bir kanunla bu müessese kaldırılmıştır.

DÂR-ÜL-FÜNUN KAİDESİ (دارالفنون قاعدەسی) [*Mal.*] Sultan Aziz devrinde ve 1 temmuz 1278 (1861) tarihinde ortadan kaldırılan evrak-ı nakdiye münasebetiyle meydana gelen bir tâbirdir. Maliye Nazırı Mecd Efendi zamanında yapılmış bulunan bu muamele Ayasofya Camiinin karşısındaki Dâr-ül-fünun binasında (yanan Adliye binası) cereyan ettiği için bu adı almıştı. 100 kuruşluk kaime, kırk kuruşu nakit, 60 kuruşu da konsolit mukabilinde toplanmıştı.

DÂR-ÜL-GURUR (دارالغرور) [*Sof.*] Âlem, dünya yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı gurur, dâr-ı cihan suretinde de kullanılmıştır.

Çün cümle kıl ü kal imiş dâr-ül-gururun hâsılı
Şol bisebate düşmeniz beyhûde kıl ü kalino
Nesîmî

DÂR-ÜL-HADİS (دارالحديث) [*Vak.*] Hadîs okutulan medreselere verilen addır. Hazret-i Peygambere nispet olunan kavil, fiil ve takrire hadîs denilir. Hadîsin lûgat mânası haber, söz, yeni, tazedir. Hadîs lâfzının cem'i şaz olarak «ehadîs» gelir.

Başlı başına bir ilim olan hadîs ilmi Resulullahın ekval ve ef'alini bildiren ilimdir. Ekvalden murad Hazret-i Peygamberin söylediği şeylerdir. Ef'al'den maksat da yüksek şahıslarından sâdır olan işlerdir. Bu ilmin mevzuu Resulullahın sözleri, hareketleri, halleridir. Gayesi ise dünya ve ahirette saadete nail olmaktır.

Hadîs ilmi «İlm-i rivayet-ül-hadîs» ve «İlm-i dirayet-ül-hadîs» namı ile iki kısma ayrılmaktadır. İlm-i rivayet-ül-hadîs; hadîs rivayet edenlerin halleri, hadislerin ittisal ve inkıta keyfiyeti ile Cenab-ı Peygambere ittisali keyfiyetinden bahseder. Bu kısım «İlm-i usul-i hadîs = Hadîs usulü ilmi» ile şöhret bulmuştur.

İlm-i dirayet-i hadîs; kavaid-i Arabiyye zavabıt-ı şer'iyyeye mübteni ve Resul-u Ekremin ahvaline mutabık olduğu halde hadîsin lâfzından mefhum ve murad olan mânadan bahseder. Sahabe ve tâbiinin âsarına yani kavil ve fiil takrirlerine mütaallik merviyyata hadîs denilip denilmiyeceğinde ihtilâf olunmuştur. Ulemanın bir kısmı hadîs mutlaka Resulullaha isnat olunan şeylerdir demişler, sahabe ve tâbiine ait olanlara haber adını vermişlerdir.

Hadîsler için usul, ahkâm, kavait ve ıstılahat mevcut olduğundan hadîs ilmini öğrenmek istiyenlerin sarf ve nahiv gibi lisan kaidelerini öğrendikten ve lûgat ilminde de behre sahibi olduktan sonra bunları da bellemek mecburiyeti vardır.

Hadîsler Kuran gibi ilk zamanlarda yazılıp zaptedilmemiş, hâfızalara alınmakla iktifa edilmiştir. Sonraları hâsıl olan zaruret üzerine hadîsler büyük bir dikkat ve itina ile toplanarak kitap haline getirilmiştir. İlk hadîs kitabını vücuda getiren zat hakkında ihtilâf vardır. Abdülmelik bin Cüreyc, birtakımları Malik ibn-i Enes, bâzıları da Rebi olduğunu söylemişlerdir. Hadîse dair yazılan kitaplar pek çoktur. Bunların en meşhur ve makbul olanları kütüb-i sitte ve sıhah-ı sitte denilen Buhari, Müslim, Sünen-i ebi Davud, Sünen-i Tirmizî, Neseî, Sünen-i ibn-i Mace'dir. Bunların ilk ikisine «sahiheyn» de denilir. Buhari ile Müslim hadîs kitaplarının en doğrusu oldukları için bu ismi almışlardır. Hadîs ilminde behre sahibi olanlara «muhaddis» denilir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Darülhadîs namı ile bir medrese tesis olunmuştur. Bu medrese Süleymaniye Camiinin tam karşısında idi. Darülhadîs müderrisi ilmen, kıdemen mevcut müderrislerin akdemi addolunurdu. İlhani devrinin başvezirlerinden Şemseddin Cüveynî tarafından Sıvas'ta yaptırılıp şimdi harabesi mevcut olan «Darülhadîs» yahut «Çifte minare» bir sanat harikasıdır.

DÂR-ÜL-HARB (دارالحرب) [*Fık.*] Küffar reislerinden birinin hükmünün cari olduğu yerler, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında henüz sulh akdedilmiş olan memleket hakkında kullanılır bir tâbirdir. İslâm telâkkisine göre dünya «Dâr-ül-harb» ve Dâr-ül-İslâm» olmak üzere ikiye

ayrılır. Dâr-ül-harbi Dâr-ül-İslâm haline getirmek cihadın vazifesidir. «İslâm Ansiklopedisi»nde mevcut izahata göre (cilt 3, sahife 492) Dâr-ül-İslâm aşağıdaki hallerde Dâr-ül-harb olur: 1 — Kâfirlerin kanuni hükümleri muteber olur, fakat islâmlarınki ise muteber olmaz. 2 — Memleket Dâr ül-harbin pek yakınında bulunur. 3 — İslâmlar ile onların zimmîleri artık hiç himaye görmez olur. Bu şartların en mühimmi birincisidir Bir İslâm ülkesinin Dâr-ül-harb olması halinde bütün İslâmların vazifesi oradan çıkıp gitmektir. Böyle bir vaziyette kocasını takibetmekten imtina eden bir kadın bu hareketinden dolayı kendiliğinden boşanmış addedilir.

§ [*Ask.*] Kavga meydanına, cenk yerine de Dâr-ül-harb denilirdi.

DÂR-ÜL-HİLÂFE (دارالخلافه) [*Ida.*] İstanbul hakkında kullanılan tâbirlerden birinin adı idi. Hassaten Müslümanlar arasında İslâmbol, Dersaadet, Deraliye tâbirleri kullanıldığı gibi Dar-ül-hilâfe de istimal olunurdu. Hilâfet merkezi mânasını ifade eden bu tâbir «Kostantiniyye» gibi paralarda da kullanılmıştır. Bu adı taşıyan bilhassa iki sikke vardır ve ikisi de İkinci Sultan Mahmut'un saltanatı zamanında kesilmiştir. Her ikisi altın olan bu sikkelerin birincisi 15 inci, ikincisi de 16 ncı cülûs senelerinde basılmıştır. Birinde dâr-ül-hilâfet-ül-aliyye, diğerinde de dâr-ül-hilâfet-üs-seniyye yazılı idi. Ahali bunlara «surre altını» derdi. Osmanlı payitahtının İstanbul'dan maada isimleri 10 temmuz İnkılâbından sonra terk edildiği halde dâr-ül-hilâfe tâbiri imparatorluğun ilgasına kadar kullanılmıştır. Meşrutiyet devrinde İstanbul medreselerine dâr-ül-hilâfe medreseleri denildiği gibi bir kısım matbaalar tarafından basılan kitaplar üzerine İstanbul yerine dâr-ül-hilâfe kelimesi yazılmıştır.

İstanbul hakkında yukarda işaret olunanlardan başka şunlar da istimal olunurdu: Âsitane, Beldet-üt-tayyibe, Payitaht-ı saltanat, Südde-i saltanat, Dergâh-ı selâtin, Dâr-ül-mülk, Kostantiniyye, İslâvlarca Çarıgrad.

DÂR-ÜL-HİLÂFE ALTINI (دارالخلافه آلتونی) [*Mes.*] İkinci Sultan Mahmut'un 15 inci ve 16 ncı cülûs senelerinde (1822-1823) olmak üzere iki defa basılan bir altın sikkeye verilen addır. Birinde dâr-ül-hilâfet-ül-aliyye, ötekinde dâr-ül-hilâfet-üs-seniyye yazılı olması bu namlarla tesmiye edilmesini mucip olmuştur. Bunlara halk arasında «surre altını» denilirdi

DÂR-ÜL-HİLÂFE MEDRESELERİ (دارالخلافه مدرسه‌لری) [*Mek.*] İstanbul'daki medreseler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İstanbul hilâfet merkezi olduğu için buradaki medreselerin taşradakilerden ayırd edilmesi maksadiyle bu tâbir kullanılırdı.

DÂR-ÜL-HUFFAZ (دارالحفاظ) [*Vak.*] Hafız yetiştiren yerlere verilen addır. Bunların yüksek kısımlarına «dâr-ül-kurra» denilirdi. Kuranı ezberliyenlere «hafız», kıraat ilmini tamamlıyanlara «kurrâ» adı verilir.

DÂR-ÜL-KURRÂ (دارالقراء) [*Vak.*] Hafızların kıraat ilmini okudukları dershanelere verilen addır. Bunu bitirenlere «kurrâ» denilirdi. Hafız yetiştiren «dâr-ül-huffaz»dan yüksekti.

DÂR-ÜL-KÜTÜP (دارالکتب) [*Vak.*] Kütüphane yerinde kullanılan bir tâbirdir. Arapça bir terkip olan bu tâbirin mânası kitap evidir.

DÂR-ÜL-İMKÂN (دارالامکان) [*Hal.*] Dünya, cihan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı imkân suretinde de kullanılmıştır.

Sen ol düstur-i ruşen tab u sahib mekrümetsin kim
Adilin gelmedi asla kasem ba dâr-ı imkâna
Üsküdarlı Hakkı Bey

DÂR-ÜL-İMTİHAN (دارالامتحان) [*Hal.*] Mecaz yolu ile dünya hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı imtihan suretinde de kullanılmıştır.

Ya Rab ba ne dehr-i biemandır
Ya Rab ba ne dâr-ı imtihandır
Ziya Paşa

DÂR ÜL-İSLÂM (دارالاسلام) [*Hal.*] İslâmın dinî hükümlerinin mer'i olduğu memleketler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İslâm ülkesi demektir. Bunun yerine yine o mânaya gelen dâr-ı İslâm da kullanılırdı. İslâm ülkesinde gayr-i müslimler de Müslüman hâkimiyetine tâbi olmak şartiyle bulunabilirler. Can ve malları İslâm devletince emniyet altına alınır. Dâr-ül-harb'de bulunan Müslümanların vazifesi oradan çıkıp gitmek, dâr-ül-İslâm'a sığınmaktır.

DÂR-ÜL-İT'AM (دارالاطعام) [*Vak.*] İmaret yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir terkip olan bu tâbirin mânası yemekhane, yemek yenilen yer demektir. Fakir fukara burada karnını doyururdu.

Evliya Çelebi, Edirne'de Sultan Beyazıt imaretinden bahsederken (c. 3, s. 467) «dâr-ül-it'am-ı Sultan Beyazıd-ı Veli imareti olup bay ü gedaya nimeti mebzuldür» diyor.

DÂR-ÜL-MAARİF (دارالمعارف) [*Mek.*] Sultan Mecit zamanında Valide Sultan'ın Sultan Mahmut Türbesi civarında yaptırdığı mektebe

verilen addır. Sonradan Maarif Nazırı olan Meclis-i Maarif-i Umumiye âzasından Mekâtîb-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi (Paşa) Dâr-ülfünun'a mukaddime olmak üzere rüştiye'den üstün olarak tedrisata başlattığı halde talebenin azlığı vesile edilerek Valide Sultan'ın arzusu ile az zaman sonra sıbyan mektebi haline getirilmiştir. Encümen-i Dâniş 19 ramazan 1267 (1851) de Padişah huzuru ile burada açılmıştır.

DÂR-ÜL-MESNEVÎ (دارالمثنوی) [*Sof.*] Mesnevi okutmak için açılan dershanelerin adı idi. Mesnevi, Mevlevi tarikatının müessisi Celâleddin-i Rumi tarafından Fars diliyle manzum olarak yazılan eserin adıdır. 6 cilttir. 7 nci cilt de ortaya atılmış ise de yazı tarzının ötekilere benzememesi ve büyük mutasavvıfa yakışmıyacak birtakım fikirlerin bulunması itibariyle bunun sonradan kendisini küçültmek için başka birisi tarafından yazıldığı anlaşılmıştır.

Celâleddin-i Rumi 604 (1207-1208) de doğmuş, 672 (1273-1274) de ölmüştür. Konya'da şimdi müze olan türbesinde gömülüdür. İstanbul'da ilk defa olarak 9 muharrem 1260 (1844) ta Murat Molla dergâhında Dâr-ül-Mesnevi adı ile mesnevi okutma yeri açılmıştır. İlk icazet merasiminin yapıldığı gün Sultan Mecit de debdebeli bir alayla Dar-ül-mesnevi'ye gelmiş, icazet alanlara kıymetli hediyeler vermiştir.

Mesnevi okutanlara «mesnevihan» denilirdi.

DÂR-ÜL-MUALLİMAT (دارالمعلمات) [*Mek.*] Kız mekteplerine hoca yetiştirmek üzere kurulan mekteplerin adı idi. Lügat mânası muallimler evi demektir. İstanbul'da ilk kız muallim mektebi hicrî 1286 (1869) senesinde tesis olunmuştur. Sonraları taşralarda da bu adla ve aynı maksatla mektepler açıldığı gibi İstanbul'daki İstanbul dâr-ül-muallimatı rüştiye ve âliye olmak üzere iki dereceye çıkarılmıştır.

DÂR-ÜL-MUALLİMİN (دارالمعلمین) [*Mek.*] Rüştiye mekteplerine muallim yetiştirmek üzere Sultan Mecit devrinde Fatih civarında açılan mektebe verilen addır. Erkek muallim mektebi demektir. Kuruluşu sırasında medrese talebesi alınmış ve kendilerine 30 kuruş maaş bağlanmıştır. Mektebin nizamnamesini Cevdet Efendi (Paşa) yaptığı gibi bir müddet de müdürlüğünde bulunmuştur.

Şuhur-i selâse denilen recep, şaban ve ramazan aylarında eer maksadiyle taşraya gittiklerinden buraya alınanların gitmemeleri ve derslerine devam etmeleri için çok geçmeden aylıkları yükseltildi. Sonraları programları ıslah ve iptidaiye ve âliye olmak üzere iki kısma tefrik edildiği gibi vilâyet merkezlerinde de dâr-ül-muallimler açılmıştır.

DÂR-ÜL-MÜLK (دارالملك) [*Ida.*] İstanbul yerine kullanılan tâbirlerdendir. Dâr-ül-mülk-i Osmani suretinde de kullanılırdı. İstanbul hakkında bundan başka şunlar da istimal olunurdu: İslâmbol, Âsitane, Dâr-ül-hilâfe, Dersaadet, Der-âliye, Beldet-üt-tayyibe, Pây-i taht-ı saltanat, Südde-i saadet, Dergâh-ı selâtin, Kostantiniyye, İslâvlarca Çarıgrad.

DÂR-ÜN-NEDVE (دارالندوه) [*Hal.*] Toplantı yeri mânasına gelen bu tâbir cahiliyet zamanında Kusey ibn-i Kilab'ın Mekke'de tesisettiği yere verilen addır. Kureyş orada toplanır, edebî ve siyasi mübahaselerde bulunurlardı. Cemaate ait işlerin görüşüldüğü bir nevi şehir meclisi binası mânasını da taşır. Kâbenin cenub-i garbî tarafında yükselen ve tavaf yerine bakan bu bina ikametgâh olmak üzere 440 ta Kusey tarafından yaptırılmıştı. Bazılarının rivayetine göre bu bina hakikatte Kusey ailesine adını vermiş olan kahramanın mâbedi idi. Binaya vaktiyle Dâr-ün-nedve denilmesinin sebebi Kureyşîlerin burada toplanıp umumi işleri görüşmesi idi. Bu içtimaa iştirak hakkını haiz olmak için 40 yaşından aşağı olmamak lâzımdı. Bülûğa eren kızlar ilk defa olarak dir, (bir nevi gömlek) lerini burada giyerlerdi. İzdivaçlar burada kararlaştırılırdı. Seferlerde askerin başına geçenler de bayrağı (liva) Kusey'in elinden burada alırlardı. Bina bilâhara Abdüddar oğullarından İkrime tarafından Muaviye'ye satılmış, o da burasını dâr-ül-imare ittihaz eylemiştir. Bina Hazret-i Peygamberin aleyhinde bulunanların toplantı yeri olmak dolayısiyle nifak ve tezvir erbabının meclisi mânasına kullanılmıştır.

DÂR-ÜS-SAADE (دارالسعاده) [*Sar.*] Osmanlı sarayı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sarayın kapısına da Bab-üs-saade denilirdi. Vesikalarda Dâr-üs-saade ağalığı vesilesiyle geçer. Saray-ı hümayun tâbirine daha ziyade rastlanır.

İdüp dâr-üs-saade mansıb-ı âlisini ihsan
Nice demdir eder zatiyle fahr ol mesned-i vâlâ
Nedim

DÂR-ÜS-SAADE AĞASI (دارالسعاده آغاسی) [*Sar.*] Saray memurlarının büyüklerinden biri olan kızlar ağasının unvanı idi. Dâr-üs-saade, padişahın evi demek olup tâzimen bu unvan ile anılırdı. Tarih-i kadimde şarkta ve Roma'da ve orta çağlarda Abbasi'lerde, Memlûk saraylarındaki siyah hadım ağaları Osmanlı sarayında da vardı. Dâr-üs-saade ağası işte bunların ve sarayın enderun kısmının en büyüğü idi. Mevkii kapı ağası ve daha sonraları mevkileri yükselen silâhtar ağadan yüksek olup derecesi sadrazam ve şeyh-ül-islâmdan sonra gelirdi.

Asıl vazifesi sarayın kadınlara ait olan harem-i hümayun kısmına nezaretti. Kendisi siyah hadım ağalarından olduğu gibi emri altında harem-i hümayun hizmetinde kullanılan diğer siyah hadım ağaları da vardı. Bu siyah hadım ağalarına harem-i hümayunda vazifeleri olması dolayısiyle harem ağaları da denilirdi.

16 ncı asrın sonlarına kadar kızlar ağalığı, hadım ak ağaların büyük âmiri olan kapı ağasına verilmiş ise de hicrî 900 (1082) senesinde Habeşî Mehmet Ağa Dâr-üs-saade ağalığını ak ağalardan ayırmağa muvaffak oldu. Dokuz sene işi güzel idare etti. Ölümü üzerine yerine tâyin olunan Habeşî ağalardan eski saray ağası Server Ağa saray takımı ile taşra halkının ülfet ve ihtilâtını ihlâl eylediğinden azledildi. Dâr-üs-saade ağalığı kapı ağası Bosnalı Mehmet Ağaya ilâve-i memuriyet olarak verilmek suretiyle yeniden ak ağalara geçti. Bundan sonra hicrî 1003 (1594) de Dâr-üs-saade ağalığı ak ağalardan alınarak tekrar müstakil olmuş ve bu istiklâlini daimî surette, nüfuzunu da artırmak suretiyle, sonuna kadar devam ettirmiştir.

Saraya ilk giren zenci ağaları «en aşağı» unvanla hizmete alınır, sonra acemi ağalığına geçerler ve daha sonra nöbet kalfası, ortanca hasıllı, hasıllıların en eskisi terfi edince yaylabaşı gulamı, sonra Yeni Saray başkapı gulamı olurdu. Daha başka derecelerden sonra talihi yaver olanlar kızlar ağalığına kadar çıkarlardı. Bu şekil kanuni olan yoldu. Bazen iltifat neticesi olarak eski saray ağalığına geçmeden kızlar ağası olanlar dahi vardı. 18 inci asırda hazine kâhyası veya Eski Saray ağasının yani ikisinden birinin Dâr-üs-saade ağası olması kanun oldu. «Atâ Tarihi» nde (cilt 1, sahife 265) deniliyor ki: «Dâr-üs-saade ağası nasbı kat'ı tarika muhtaç olmayıp mücerret irade-i hümayun mütaallik buyrulan zata tevcih edilir. Bu hizmet dilhah-ı padişahî ile mukayyettir. Mansıp ve emsali müsaadesiyle hazine vekilliğine dahi mabeyincilik makamında müstahdem olan erbab-ı istidattan dört nefer musahip harem ağalarından nasbı sebkat ettiğinden işbu iki mansıp ocak yoliyle istihsal olunur memuriyet hükmü verilemediğinden bunların mansıp itlakı hakk-ı tarifleri olmakla bu halde Dâr-üs-saade ağalarının sağlamca ocak yolu başkapı gulamlığına kadar itibar olunmak iktiza eder.» Kızlar ağalığına tâyin olunan hadım ağasına padişah huzurunda samur kürk giydirilir ve ağalığını ilân için kendisine resmen hat-tı hümayun gönderilirdi. Azilleri de usul ve nizama bağlı idi. Enderun tarihi olan Atâ'da (cilt 1, sahife 266) Dâr-üs-saade ağalarının tebeddülleri nizamı başlığı altında şu tafsilât mevcuttur: «Saray-ı hümayunda Dâr-üs-saade ağasından büyük kimse olmadığından Dâr-üs-saade ağalarına «Büyük ağa» tâbir olunur. Büyük ağaların ekseri infisalleri cuma günleri teşrif-i şahane buyurulan cami-i şerifte yahut saltanat mahallerinde bağteten vuku bulur. Mağduben infisal ettirilen ağalar sadrazamların azli günü çent saat cay-ı ârami veyahut külliyen mahal-li terk-i celâlet ve endamı olmakla şöhretgir olan balıkhane kasr-ı hümayunu dairesinden madud olan muhtasarca bir odaya indirilir ve orada iktizay-ı sernüvişt ve mukadderatın zuhuruna terakkuben tevakkuf ederek afv-i âliye mukarin olduğu halde canib-i Kahire'ye izam olunur. Eğer azli icab-ı kader veyahut imtidad-ı memuriyetle taallûk-u geç-nazar ve siayet-i bedsiyerden neşet etmiş ise doğruca Hicaza gönderilir ve gidinciye değin tedarik-i levazım-ı rahiye için saray-ı hümayunda veyahut merbutatı olan kasr-ı hümayunların birisinden muazzezen bir iki gün misafiretine müsaade-i hümamun erzani buyurulur. Büyük ağaların suret-i azil ve infisallerinden biri de sürre-i hümayun ihracının vevm-i resmîsinde sürre devesinin inan-ı simîni büyük imrahor dâr-üs-saade ağasının yedine verdikte huzur-ı hümayunda üç kerre deveyi dolaştırdıktan sonra imrahor ağanın inanı iade talebinde olmaması dâr-üs-saade ağalığının tebeddül alâmeti olduğunu hasbelusul ağay-ı mazul idrak ederek derhal deve ile beraber orta kapıdan dışarı çıkar gider ve bu tarz ile mazul olan ağa sürre-i hümayun eminine teslimen berren canib-i Hicaz-ı mağfiret tıraza gönderildiğinin kadimen mesbuk olduğu saray-ı hümayunda iken dâr-üs-saade ağalarından İlyas Ağa ve Davud Ağa ve hazinedarlı Mahmut Ağadan işitilmiştir. Sürre günü azil olunmıyacak olan büyük ağaların yedindeki inan-ı simi mirahur ağalar ellerinden aldıkları gibi ağa hazretleri kemal-i sürur ve inbisat ile yer öpmek teşekküründen sonra bu usul-ı mesbuk üzere ol gün yeniden nasp olunmuş hükmünde bulunduğundan huzur-u hümayuna rumal ile serasere duhte dört yenlû sırt samur kürk hil'at iksası ile ipkası ilân buyrulur. Ve Mısır ve Haremeyn'e isal olunanlar Mısır hazine-i hümayunundan maaş-ı müstevfa tahsis ve ihsanı ile iaşe kılınır. Ve mahlûl vukuunda şeyhül harem-i Nebevi ve naib-ül-harem-i Hazret-i Peygamberî mansıb-ı Celil-i ba saadetine nail olmak şeref-i dü cihanisini ihraz ile gaile-i haile-i âlemden azade-i hiras ü telâş olurlar.»

Siyah hadım ağalarının harem-i hümayunun masarifine bakan hazinedar ağa nö-

betle padişahın yanında bulunan 7-8 kadar musahip ağa, oda lâlası, hazine vekili, baş kapı oğlanı hadım ağalarının yüksek rütbelilerinden idiler. Bundan başka Dâr-üs-saade ağalarının emirleri altında Valide Sultan başağalığı, şehzade lâlaları ve sair hadım ağaları da vardı. Dâr-üs-saade ağaları aynı zamanda harem-i hümayun hizmetlerinde memur «teberdaran-ı saray-ı atîk» tâbir olunan baltacıların âmiri olan «Baltacılar kethudası» nın ve harem-i hümayun hatab keşlik nöbetinde bulunan «Zülüflü baltacılar» ın da nazır ve âmiri idiler; Dâr-üs-saade ağalarının üzerlerinde haremeyn-i şerifeyn denilen Mekke-i Mükerreme ile Medine-i Münevvere'ye ait evkaf nezareti hakkı vardı. Haremeyn evkafı ondan evvel «kapı ağası» tarafından idare olunuyor, «kapı ağası nezareti» unvanını taşıyordu. Bab-üs-saade ağaları'nın fevkında bir nüfuz ve iktidara malik olup iki defa Dâr-üs-saade ağası olan Habeşî Mehmet Ağa istihsal eylediği irade üzerine 995 tarihinden itibaren aynı zamanda haremeyn evkafı nazırı olmuştu. Haremeyn evkafı nezaretinin teşekkülünden sonra padişahlarla havatin ve selâtin evkaflariyle Dâr-üs-saade ağaları ve müntesipleri evkafının nezaretleri inzimam ederek fevkalâde ehemmiyet kazanmıştır.

Dâr-üs-saade ağalarının «Avaid-i melhuza» denilen padişah atiyeleriyle nazır hediyelerinden başka haremeyn hazinesiyle mukataatından 183300 kuruş, sair evkaftan da 319000 kuruş tahsisatı vardı. Böyle olduğu halde ağalardan bazılarının hırs ve teseyyübü ve yazıcılarının tamamı vakıf kayıtları ile muamelâtının karışıklığını mucip olmuş ve içlerinden bir kısmı bu yüzden cezaya uğramışlardır. Birinci Abdülhamit Hamidiye namı ile meşhur olan evkafının nezaretini Dâr-üs-saade ağalarına ve mütevelli kaymakamlığını yazıcılarına şart ettiği halde idarede intizamı temin maksadiyle mütevelli kaymakamlığı Mirahur Mustafa Ağaya tevcih etmek suretiyle bu şartı fiilen tadil eyledi.

Evkaf nezaretinin teşkilinde haremeyn evkafının nezarete bağlanmıyarak eskisi gibi ve fakat ıslahat yapılmak suretiyle ayrıca idaresine karar verilmiş, haremeyn evkafı nazırı olan Dâr-üs-saade ağası Uzun Abdullah Ağaya niyabeten nezaret umurunu ifa etmek üzere 1 Muharrem 1249 da Hasekibaşı Esseyid Mehmed Emin Ağa muavin ve nezaret mütevelli kaymakamı tâyin edildi.

Haremeyn evkafı nezaretine Dâr-üs-saade ağaları memur oldukları halde kendi işleri nezaret umurunu tesviyeye mâni olduğundan yalnız nezaret unvanı Dâr-üs-saade ağasının uhdesinde bırakılarak 1250 muharreminden itibaren haremeyn hazinesi mesalihi tefrik ve başkaca müdiriyet tesis edildi. Nezaret ve müdiriyetin başka başka adamlarda bulunması işleri karıştırdığından Dâr-üs-saade ağası nezaretten af ve müdürlük terk ile nezaret ve müdüriyet tevhid edilerek «harameyn-i şerifeyn evkafı nezareti» teşkil edilmiş, hicrî 1254 senesinde bu nezaret de lâğvolunarak haremeyn evkafının nezareti dahi evkaf nezaretine verilmiştir.

«Osmanlı devrinde saray teşkilâtı» adlı kıymetli eserde (sahife 179) yazıldığına göre Dâr-üs-saade ağalarının nezaret ettikleri bu haremeyn ve selâtin vakıflarından maada nezaret ve muhasebeleri padişah namına vekâleten kendilerine bırakılmış bir nevi vakıf daha vardı. Bu nevi vakfın mütevellisi bizzat padişahlardı. Bunlar da Bursa'da Yıldırım Beyazıt camii, Yeşil Cami, imaret ve Birinci Murat Bey ve İkinci Murat Bey cami ve imaretleri ile Edirne ve Merzifon'daki cami-i kebirler ve bir de İsakcı (Romanyada) mevkiinde İkinci Osman vakıflariydi.

Bu yedi vakfın sene başında ve tevcihi sırasında defteri tertip olunup padişaha takdim olunur, padişah tarafından «mucibince tevcih oluna» diye hatt-ı hümayun yazılıp iade edilirdi. Bu yedi vakıftan mütevelli olan padişah ceb-i hümayun akçası olarak bir tevliyet hakkı bırakıldığından bunlar tahsil olunduktan sonra hazine kethudasına teslim olunurdu.

Dâr-üs-saade ağaları her çarşamba günü nezaretleri altındaki vakıfların umurunu tetkik etmek üzere divan akdederlerdi. Bu divanda evkaf müfettişi, haremeyn evkafı muhasebecisi, evkaf-ı haremeyn mukataacısı, ruznameci, başhalife, dâr-üs-saade yazıcısı ve sair vazife sahipleri bulunurlardı. Dâr-üs-saade ağalarının çarşamba divanı sarayda orta kapının dışında hasılar kapısı tarafındaki dâr-üs-saade yazıcısının dairesi tarafındaki köşkte akdolunurdu.

Haremeyn-i şerifeyn evkafına nezaretleri dolayısiyle her sene haremeyn'e sürre gönderilirken yapılan merasim dâr-üs-saade ağasının nezareti ile olurdu.

Dâr-üs-saade ağalarının eksersi at beslerler ve ata binerlerdi. Ahırkapı'da bunlar için yaptırılmış ahırlar vardı. Dâr-üs-saade ağalarının atları bu ahırlarda muhafaza olunur ve binmek istedikleri zaman oradan at getirterek binerlerdi. Ağalar, atlarını görmek üzere oraya gittiklerinden kendilerinin ikametleri için cesim bir daire de yaptırılmıştı. Bazı hasıllı ve ortancalarla gediklilerin hizmet nöbetleri olmadığı zamanlarda ahırlar tarafına gitmeleri birtakım

münazaalara meydan açtığından bunları bertaraf etmek ve icabeden hususatı rüyet eylemek maksadiyle de ağalar bu daireye gelirlerdi. Dâr-üs-saade ağalarının ikametine mahsus olan bu daire 1244 senesinde yanmıştır. Ahırların bir kısmı hâlâ mevcuttur, ve o namla anılmaktadır.

Dâr-üs-saade ağalarının mutfakları için günde 12 çeki odun, kahve ocağı için de 15 okka kömür verilirdi. «Başbakanlık Arşivi»nde mevcut bir vesikaya nazaran (fiş numarası 99, tarihi 1228) bundan başka ambar-ı âmireden 190 çeki odun ile 2700 okka kömür de verilirdi.

Dâr-üs-saade ağaları başlarına selimî, alaylarda arkalarına dört yenli serasere duhte ağır sırt samur, yazda bu biçimden takım ve mevsime göre varsak, sincap kürk giyerler, bellerine som mücevherli akva adı verilen kıymetli köstekli bir bıçak takarlardı.

Mabeyin başkâtibi Tahsin Paşa'nın hâtıratından (sahife 101) naklolunan şu satırlar, dâr-üs-saade ağasının bilhassa son zamanlardaki vaziyetini gösteriyor: «Yıldız sarayında elkab-ı resmîsi «dâr-üs-saade ağası» olan bir kızlar ağası vardı. Bütün Araplar bunun maiyetinde ve buna merbuttu. Dâr-üs-saade ağalığı Kanuni Sultan Süleyman zamanında ihdas edilmiş eski saray usulünde en mühim makamların birisi idi. Osmanlı imparatorlarının sarayında silâhtar ağalığı ile dâr-üs-saade ağalığı sarayın bütün erkân ve müstahdeminin fevkında olduğu gibi devlet teşrifatında da sadrazam ve şeyhülislâm'dan sonra gelen bir memuriyet idi. Kızlar ağası harem-i hümayuna ait hususatın kâffesine nezaret ederdi. Gerek sultanlar dairelerinin, gerek baltacı ve teberdarların âmiri kızlar ağası idi.

«Sürre hazırlanıp hareket edeceği gün kızlar ağası üniformasını giyer, eline dâr-üs-saade ağalığına mahsus uzun asâyı alır ve sürrenin önünde gider. Bu asâ harem ağalarının terbiyesine memuriyetlerinin alâmeti olmak üzere ihdas olunmuştur. Kızlar ağası bu asâyı yalnız sürrenin hareketi günü taşıyabilirdi.

«Sultan Mahmut'tan sonra kızlar ağasının kıyafeti değişmiş ve vazifeleri gitgide azaltılarak nihayet alelâde bir süs haline getirilmişti. Sultan Hamit cülûsunda hemşiresi Cemile Sultan'ın başağası Behram Ağayı dâr-üs-saade ağalığına tâyin etmişti. Sultan Hamit şehzadeliği zamanında hemşiresi Cemile Sultan'ın dairesine pek çok gittiği ve bu hemşiresini pek sevdiği için tahta cülûsunda bu daire müstahdeminden bir haylisini saltanat hizmetine almış ve kendilerine madam-el-hayat büyük mevki ve nimetler vermişti. Cemile Sultan'ın sarayından kızlar ağası olarak Sultan Hamit'in sarayına gelen Behram Ağa emsaline nadir tesadüf olunur bir nüfuz ve şöhret sahibi olmuştur. Behram Ağanın dairesi bir aralık vüzera, ekâbir ve ricalin ziyaretgâhı olmuştu. Derviş Paşa, Rasim Paşa, Mazhar Paşa gibi tanınmış devlet adamları bu dairenin müdavimlerindendi. Behram Ağanın devlet işlerine de müdahale ettiği ve ehemmiyetli azil ve nasıplara parmağını soktuğu işitiliyordu. Herhalde bir aralık Sultan Hamit sarayının en nüfuzlu adamı bu Behram Ağa idi.

«Bu tarihten sonra Sultan Hamit, kızlar ağası'nın nüfuzunu o derece kırmıştı ki harem ağalarının merci olmaktan başka bir vazifeleri ve ehemmiyetleri kalmamıştı. Yalnız en son kızlar ağası olan Abdülgani Ağa jurnalcılıkta temin-i mevki ve nüfuza çalışanlardan bir faaliyet-i mahsusa ibraz eder olmuştu. Birçok jurnalcılar kâğıtları Abdülgani Ağaya getirirler, onun vasıtasiyle takdime muvaffak olurlardı. Sultan Hamit'in jurnalcılığa verdiği itibar ve şebeke-i istihbaratın tekemmülünde gösterdiği itina dolayısiyle Abdülgani Ağa bir aralık hayli mergup olmuştu.»

Sultan Reşat zamanında Dâr-üs-saade ağasının vaziyetinde daha esaslı tebeddül vâki olduğunu da Lûtfi Simavi Bey'in verdiği malûmattan öğreniyoruz. Başmabeyinci, hâtıratında (Sultan Mehmet Reşat Hân'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim, sahife 26) diyor ki: «Sırası gelmişken harem ağalarının başı olan dâr-üs-saade ağası hakkında Şevketmeabın istihsal ettiğimiz mühim bir iradesinden bahsedeyim. Malûm olduğu üzere kızlar ağası saraylarımızda öteden beri mühim roller oynamışlardır. Abdülhamid-i Sani zamanında o mevkide bulunan Behram Ağa'nın ne kadar nüfuz sahibi olduğunu muasırları bilirler. Saraylarda el'an harem ağalarının mevcudiyetinin bu asr-ı medeniyetle kabil-i telif olmadığını teslim etmiyecek bir şahıs tasavvur etmiyorum. Bedbaht zencilerin barbarca bir ameliyeye mâruz bırakılmaları meselesi ise insaniyete bir darbedir. Cülûs-u hümayunu mütaakıp dâr-üs-saade ağalığı mevkiinin suret-i kat'iyede tâyini lâzımdı. Bu bapta sâdır olan irade-i seniyye ferman şeklinde olarak harem ağaları dairesindeki camiden Başkâtip Halit Ziya Bey tarafından suret-i mutantanada kıraat edildi. Bazı arkadaşlar ve âciz hazır idik. Cami ocak ağaları ile doldu. Fermanda bademe dâr-üs-saade ağası'nın «devletlû» su kaldırılarak yalnız «inayetlû» lâkabını taşıyacağını ve kendisinin resmî merasime iştirak etmiyeceği emrediliyordu. İşin künhüne

vâkıf olmıyan ağalar âmirlerine yeni bir imtiyaz ihdas buyurulduğu zanniyle can-ı yürekten dua-yı padişahiyi tekrar ettiler. Bayram muayede-i resmiyesinde üniformasiyle ispat-ı vücut eden kızlar ağasına orada mevkii olmadığını ve salondan çıkmasını teşrifatçılar vasıtasiyle söylettimse de ısga etmediğinden bizzat ihtara mecbur oldum. Mumaileyh ikinci bayramda da tecrübe etti. Tabiî söktüremediğinden artık mutavaata mecbur oldu.»

Osmanlı saltanatının tarihe karışmasiyle bu vazife de sona erdi.

DÂR-ÜS-SAADE YAZICISI (دارالسعادەیازیجیسی) [*Sar.*] Dâr-üs-saade ağaları'nın yazı işlerini gören memurun unvanı idi. Başlıca vazifesi haremeyn vakıflarına ait işleri görmekti. Maiyetinde daha başka kâtipler de vardı. Dairesi Topkapı Sarayında orta kapının dışında haslar kapısı tarafında idi. Vakıflar umurunu tetkik etmek üzere dâr-üs-saade ağalarının reisliği altında toplanan divan burada içtima ederdi. Dâr-üs-saade ağası yazıcısı divanın da âzası idi.

DÂR-ÜS-SAÎR (دارالسعیر) [*Fık.*] Cehennem yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı saîr suretinde kullanılmıştır.

Düşse kemter şerer-i şule-i berk-i gadabı
Bağ-ı firdevs olur ateşgede-i dâr-ı saîr
Üsküdarlı Hakkı Bey

DÂR-ÜS-SALTANA (دارالسلطنه) [*İda.*] İstanbul yerine kullanılan tâbirlerdendir. Dâr-üs-saltanat-üs-seniyye, Dâr-üs-saltanat-ı Kostantiniyye suretinde de kullanılırdı.

DÂR-ÜS-SELÂM (دارالسلام) [*Coğ.*] Bağdat şehri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dâr-üs-selâm'ın Kuran'a göre mânası cennet'tir. Şehre bu unvan Abbasi halifelerinden Mansur tarafından verilmiştir.

Devlet ü ikbal ile Dâr-üs-selâm olsun sana
Gerçi olmuş bir zaman ecdadına dâr-ül-cihad
Nef'î

Elmalı'lı Hamdi Efendi Kuran tefsirinde (cilt 3, sahife 2051) «لهم دار السلام عند ربهم الخ» ayetini tefsir ederken şunları yazmıştır: «Esselâm, Allahın esma-i hüsnasından bir isim veya selâmet mânasına mastar veya «selâmün aleyküm, aleyküm selâm» diye selâm verip almanın ismidir ki «dâr-üs-selâm» bu üç mânadan her biri ile her korkudan salim «selâmet evi, selâmet vatanı» demek olur.

DÂR-ÜS-SIHHA (دارالصحه) [*Tıp.*] Eskiden hastane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sıvas'ta 614 (1217) senesinde kurulan hastaneye bu ad verilmiştir. Hastane yerinde bundan başka bimarhane, dâr-üş-şifa, dâr-ül-âfiye, dâr-üt-tıp, bimaristan tâbirleri de kullanılmıştır.

DÂR-ÜS-SÜRUR (دارالسرور) [*Hal.*] Mecaz yolu ile cennet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-i surur şeklinde de kullanılırdı. Bu makamda dâr-ün-naim, dâr-ül-huld da istimal olunmuştur.

Meşşata-i bahar edüp feyz-i hürremi
Dâr-üs-sürur eyledi gülzar-i âlemi
Seyyit Vehbî

DÂR-ÜŞ-ŞİFA (دارالشفا) [*Tıp.*] Hastane, tımarhane mukabili kullanılır bir ıstılahatır, Dâr-ı şifa suretinde de kullanılırdı. Dâr-üş-şifalar eskiden hastane olmakla beraber aynı zamanda bir tıp dershanesi hükmünde idiler. Tıp tahsil etmek istiyenler orada hem nazari, hem amelî ders görürlerdi. Dâr-üş-şifalara «mâristan» «bimâristan» da denilmiştir. Dâr-üş-şifa Arapça, mâristan, bimâristan ise Acemce aynı mânaya delâlet eden tâbirler ve ıstılahlardır. Muallim M. Cevdet bir kısmını bastırdığı «Sözlük» de (sahife 42-43) dâr-üş-şifalar hakkında aşağıdaki malûmatı veriyor.

«En eski Türk dâr-üş-şifası Mısır valisi Tulon oğlu (İbn-i Tulon) tarafından 261 de yaptırılmıştır. Divan vesikalarında şimdiye kadar görünebilenlerine bakılırsa Mardin mâristanı 516 da yapılmıştır. Türk hükümdarı Emîr Artuk'un oğlu olan Melik Necmettin Gazi'nin yaptırdığı bu sıhhi yurt onun vefatı ile kardeşi Eminüddin tarafından ikmal edilmiştir. Nureddin'in Şam mâristanı 459 da açılmıştır.

«Selçuk hükümdarlarından Kılıç Aslan'ın kızı (Cevher Nesibe) adına kardeşi Gıyasüddin Keyhüsrev tarafından yaptırılan Kayseriye mâristanının inşa tarihi 602 dir.

«Yine Selçuk hükümdarlarından İzzeddin Keykâvus bin Keyhüsrev Sıvas'ta Şifaiye adlı dâr-üş-şifa'yı 614 te yaptırmıştır.

«Turan Melik Han'ın Divrik'te yaptırdığı dâr-üş-şifa 626 tarihlidir.

«Muzafferüddin Gökbörü'nün Musul bimâristanı 622 den önce açılmıştır.

«İzzeddin Keyhüsrev'in Sıvas dâr-üş-şifası nazırı Cemaleddin Ferah Lâlâ'nın Çankırı'da yaptırdığı dâr-üş-şifa 633 tarihlidir.

«Kastamonu'da Atabey mâristanı 672 tarihlidir.

«Mısır Türk hükümdarlarından Seyfeddin Kalavun'un Mısır'ı dirilten pek büyük ve pek meşhur mâristanı 683 te kurulmuştur. Mısır müverrihi (Makrizi) bu mükemmel tıbbiyenin

teşkilâtını meth ede ede bitiremiyor. 4 nevi büyük hastalık için ayrı ayrı teşkilâtı mevcut olduğu gibi kadınlar için de ayrı yer vardı. Bu binaya (Mâristan'ı Mansuri) dahi derler.

«İran'da Karahıtay hükümdarlarından Kutluk Türkân Hatun'un Isfahan civarında açtırdığı dâr-üş-şifa 670 tarihleri etrafında kurulmuş olmalıdır.

«Moğol hükümdarlarından Olcayto'nun karısı İlermiş hatun'un Amasya'da yaptırdığı dâr-üş-şifa 708 tarihlidir.

«Moğol vezirlerinden meşhur tarihçi vezir Reşidüddin'in Tebriz'de yaptırdığı dâr-üş şifa vefatı tarihi olan 717 den biraz önce açılmıştır.

«Argun Kâmil'in Halep bimâristanı 753-755 arasında kurulmuştur.

Osmanlı hükümdarlarından Yıldırım Beyazıt'ın Bursa dâr-üş-şifası 802 tarihlidir.

«İstanbul'da ilk Türk tıbbiyesi olan Fatih dâr-üş-şifası 875 te cami ile beraber yapılmıştır.

«İkinci Beyazıt'ın Edirne bimâristan'ı 893 tarihlidir. »

«Kanuni Süleyman dâr-üş-şifası 964 tarihlidir.

«Haseki Sultan'ın dâr-üş-şifası 957 tarihlidir.

«Üsküdar'da Nuribanu Valide Sultan dâr-üş-şifası 991 tarihlidir.

«3 üncü Sultan Murad'ın zamanında Manisa'da açılan dâr-üş-şifa 1000 tarihinden biraz önce açılmıştır.

«Birinci Sultan Ahmet'in dâr-üş-şifası 1026 da yapılmıştır.»

İktızay-i hikmet üzere selb-i akl eyler kaza
Yoksa kim pabeste-i dâr-üş-şifa olmak diler
Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey

Etmiş sana dil hastelerin halet-i tesir
Ey çeşm-i siyeh dâr-üş-şifa'dan mı gelirsin
Nâbi

DÂR-ÜT-TALİM (دارالتعلم) [*Mek.*] Arapçadaki bilgisiyle tanınmış olan Hacı İbrahim Efendi tarafından açılan hususi mektebin adı idi. 1298 (1882) senesi ortalarında açılıp epeyce devam etmiş ve Arapçayı esaslı bir surette öğretmek maksadını gütmüş olan bu mektep için Osman Ergin (Türkiyede Maarif Tarihi, c. 3, s. 777): «Bu müessese hususi bir mektep olmaktan ziyade halli hükümete ait olan büyük ve millî bir dâvanın ispatını üzerine almış, Osmanlı dilinin Türkçeleştirilmesini münakaşaya sebebolmuş senelerce gazete ve mecmua sütunlarında bu mevzuları tetkik ve münakaşaya sebebiyet vermiş, bu sayede halkı okumaya teşvik etmiş ve bu yüzden birçok hususi mekteplerin açılmasına yol açmış bir devri temsil ettiği»ni yazdıktan sonra «ileride Türkçe'nin tekâmülü tarihini yazacak olanların bu mevzu üzerinde ehemmiyetle duracakları ve bu mektep müessesinin açmış olduğu münakaşa safhalarını dikkatle takib edecekleri şüphesiz olduğu» nu kaydettikten sonra açılış sebebini şöyle izah ediyor: «Dâr-üt-talim'in açılışının sebebi bilhassa Arapçayı Türklere öğreterek o sayede Osmanlıcayı ilerletmek gayesine matuf idi. »

Sayın Osman Ergin'in doğurduğu münakaşalarla faide ve zararlarını uzun uzadıya yazdığı bu mektep kurucusunun ölümünden sonra da bir haylı zaman daha devam etmiştir.

DÂR-ÜT-TIBAAT-ÜL-ÂMİRE (دارالطباعة العامرة) [*İda.*] Üçüncü Selim zamanında Üsküdar'da Selimiye'de kurulan Devlet matbaasının adı idi. Ondan evvel ilk matbaa Üçüncü Ahmet zamanında İbrahim Müteferrika ile Sait Efendi tarafından tesis olunmuş ise de çok devam edememiştir. Vâsıf ve Raşit efendilerin müşterek himmetleriyle yeniden kurulan matbaa da muvaffakıyet gösterememiş, nihayet Selimiye-de tesis olunan matbaa devam edip gitmiştir. Hattat Hafız Osman Resmî efendinin yazdığı harfler Araboğlu namındaki sanatkâr bir Ermeni tarafından bakır olarak döküldü. Bu harflerle Üsküdar'da birçok kitaplar basıldı. İkinci Sultan Mahmut zamanında yeniçeri ocağının kaldırılmasından evvel eski Harbiye nezareti ve şimdiki Üniversitenin arka tarafında bulunan Kaptan İbrahim Paşa Camiinin yanındaki Kaptan Paşa Hamamı matbaa haline konularak Üsküdar'daki alât ve edevat oraya nakledildi. Daha sonra Hicri 1247 senesinde neşri tekarrür eden resmî Takvim-i Vekayi gazetesi için yine orada ve camiin yanındaki köşe başında kapıcıbaşılardan Musa ağadan 500 keseye satın alınan konakta Takvimhane tesis edildi. Nihayet 1280 senesinde her iki matbaa bir müddet evvel Kavayim-i Vekayi basılmak üzere hazırlanmış ve sonra muattal bırakılmış olan şimdiki Millî Eğitim Matbaası binasında yerleştirilmiştir. Dâr-üt-tıbaat-ül-Âmire ismi bilâhare Matbaa-i Âmire olmuştur.

DAR-ÜT-TIRAZ (دارالطراز) [*San.*] Resmî elbise ve kumaş dokunan ve biçilip dikilen yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan tıraz esvabın yakalarına, yen ağızlarına, önlerine sırma ve saire ile işlenen alâmet ve ziynet demektir. Dâr-üt-tıraz resmî bir alâmeti taşıyan elbise imalâthaneleri demek olduğu halde tıraz elbise mânasına değil damga, alâmet, nakış, iz ve tıraz gibi mânalara delâlet

eder. Tırazlar, yani alâmetler <binalar, eşyalar ve evrak> üzerine konur. Bu mânada Fransızca karşılığı Marque' dır.

Türk, Arap, Fars göçebeleri bile tıraz, nişan kullanır, fakat adına damga derler.

Tırazlara eski Türkler Öztürkçe olarak damga, ongun, başlık, örgülü at demişlerdir. Osmanlılarda ongun kelimesi yaşamamıştır. Fakat damga ile damgalı kâğıt pul kullanılmıştır. Keza Arapça ve Farsçadan aldıkları nişan, alâmet, tıraz tâbirlerini damga ve iz mânasında kullanmışlardır. Hattâ âmire kelimesi de bir tıraz diye kabul edilmiştir.

Fransızcadan da marka, firma, arma, apolet kelimelerini resmî ve sınai tarzları gösteren alâmetler diye almışlardır.

DASİTAN (داستان) [*Ed.*] Şiir nevilerinden birinin adıdır. Kıssa, hikâye, masal demek olup bilhassa bunların manzum olanları hakkında kullanılmıştır. Halk arasında destan suretinde telâffuz olunur. Halk şairleri destanları koşma tarzında 11 heceli olarak yazdıkları halde divan şairleri dastanlarını aruz vezniyle mesnevi şeklinde yazarlardı.

Şeyh Galip (Hüsn-ü aşk) ında tasvir ettiği benî Muhabbet adlı bir Arap kabilesinin ahvalini «Agaz-ı Dasitan-ı benî Muhabbet» başlığı altında yazmıştır. Fuzuli de Leylâ ve Mecnun hikâyesini yazmasını kendisine teklif edenlerin sözlerini şöyle nakleder ve o hikâye için dastan tâbirini kullanır:

Lütfet dediler ey Suhan senc
Faşeyle cihana bir nihanı genç.
Leyli Mecnun Acemde çoktur
Etrakte ol fesane yoktur
Takrire getir bu dasttanı
Kıl taze bu eski bostanı

Halk şairleri muhtelif mevzular hakkında destanlar yazmışlardır.

DA-ÜL-EFRENÇ (داءالافرنج) [*Tıp.*] Frengi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hastalık Avrupadan geldiği için bu ad verilmiştir.

DA-ÜL-KELP (داءالكلب) [*Tıp.*] Kuduz hastalığı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu hastalık kuduz köpek tarafından ısırılmak suretiyle geçtiği için bu ad verimiştir.

DA-ÜL-MERAK (داءالمراق) [*Tıp.*] Kara sevda, malihülya denilen hastalık hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DA-ÜS-SILA (داءالصله) [*Hal.*] Vatanını tekrar görmek için şiddetli istek, vatan sevdası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Da' Arapça hastalık mânasına geldiği gibi sıla da yine Arapça memleketine gitme, ana baba ile akrabaya ulaşma demektir.

Bu şeb de caşiş-i yadınla ağladım durdum,
Gel ey kerime-i tarih olan güzel yardım.
Ufukların nazarımdan nihan olup gideli,
Bu hakidan-ı fenanın karardı her şekli,
Gözümde kalmadı yer, gök, batar, çıkar giderim.
Zemine münkesirim, asmana muğberim.
Gelir bu cevv-i kebudan serairinde güler,
Çocukluğumdaki rüyaya benziyen gözler.
Tablatın beni tâzib eden güzelliğine,
Taaccüp etme, melâlim dururse bigâne,
Dumanlı dağların, ağlar gözümde tüttükçe,
Olur mehasin-i gurbetde başka işkence,
Bizim diyar-ı tahassürden etmemiş mi güzer,
Acep neden yine lakayt eser nesim-i seher?.
Verirdi belki teselli bu ömr-i me'yusa,
Çiçeklerinden uçan ıtra âşina olsa. . .
Demek bu mahbes-i âmâl içinde ben ebedî
Yabancıyım, bana her şey gabancıdır şimdi;
Ne ruzgarında şemim-i cibalimizdir esen,
Ne dalgalarda haber var bizim sevahilden.
Garibiyim bu yerin zevki yok... hararet yok...
Doğan, batan güneşin günlerimle nisbeti yok.
Olanca yadıma hasret fiken fezay-ı vatan,
Semag-ı şarkı sual eylerim bulutlardan.

Süleyman Nazif

DÂVA (دعوى) [*Fık.*] Bir kimsenin diğer kimseden hâkim huzurunda hakkını istemesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime ayak direme, iddia, ısrar, inat mânalarına gelir.

Nazımda ekseriya Fars üslûbu üzere dâavi suretinde kullanılır. Müfredi de ekseriya müennes itibar edilirdi.

Kadı ola davacı ve mahsur dahi şahit
Ol mahkemenin hükmüne derler mi adalet

Ziya Paşa

Yetmezmi bu devlet ki bana reşk ede daim
Bir taife kim davi-i fazl-ü hüner eyler

Nef'i

DÂVAVEKİLİ (دعوى وكيلى) [*Hak.*] Mahkemelerde hak sahiplerine vekâleten mürafaa ve müdafaada bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dâva vekilleri suretinde cemilendirildiği gibi Farsça kaidesiyle vükelây-i deavi suretinde de cemilendirilirdi. Aynı maksatla mehami tâbirinin de kullanıldığı dâvavekilinin bugünkü karşılığı Avukattır. Son kanuni hükümlere göre Avukatlık sıfatını haiz olmıyan ve fakat kanun dairesinde elde edilmiş bir ehliyetnameye dayanılarak beş avukat bulunmıyan

yerde Avukatlık haklarına sahip olan ve Barolara kayıt edilmemiş olmakla beraber mesleki fiilleden dolayı, mahallinin en yüksek dereceli hâkiminin nezareti ve mürakabesi altında bulunan kimseler hakkında bu tâbir kullanılmaktadır. Avukatlık kanunu dâvavekili ruhsatnamesi verilmesini men etmiştir.

DAVETİYE VARAKAŞI (دعوتیه ورقه‌سی) [*Huk.*] Hukuk dâvalarında muayyen günde tarafların mahkemeye celp ve ihzarı için kendilerine gönderilen ve tebliğ olunan kâğıdın adı idi. İki nüsha olarak yazılır ve mahkemenin mührü ile mühürlenirdi. Bunlarda gün, ay ve sene tarihleri, tarafların isim, şöhret ve oturma yerleri, yabancı olanların tâbiiyetleri, mübaşirin ismi ve tarafların mahkemede hazır bulunma günleri yazılırdı. Bu varakalar mubaşirce mahkemeye celb olunacak kimselerin kendilerine, yahut ikametgâhlarında sakin bulunan akraba veya hizmetkârlarından birine teslim olunurdu.

DAVİD (داوید) [*Mim*] Yanyana yapıştırılan tahtaları sıkıştırmak için kullanılan bir nevi kıskacın adıdır.

DAVUL ÇALMAK (طاول چالمق) [*Hal.*] İlân etmek, haber vermek, duyurmak, izah etmek yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

DAVUDİ (داودی) [*San.*] Dik olmıyan orta ve kalın ses hakkında kullanılır bir tâbirdir. Peygamber Davudun sesine nispet edilmiştir. Frenkçe karşılığı Kontraltodur.

DAYE (دایه) [*Hal.*] Çocuğa süt emzirmek için alınan cariye, yahut tutulan sütnine hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde taya suretinde kullanılır. Daye; çocuğa bakan, hizmetkâr cariye mânasına da gelir. Dayelik yerine «Dayeği» suretinde de kullanılırdı.

Bir gün anı gezdirirdi daye
Derdini yetürmeğe devaye
Fuzuli

DAYE (دایه) [*Hal.*] Çocuğa bakan câriye ve kadın mânalarına gelir bir tâbirdir. Farsça olan bu kelime için «Kamus-ı Osmani» de «Çocuğa bakan hizmetkâr; cariye, istilahımızda çocuğa süt emzirmek için alınan yahut tutulan cariye, kadın ki tebdil-i harf ile taye denilir» izahatı vardır.

Şehnişinler zigneti ağuşlar pirayest
Dahi bir gıldır yanından ağrılalı dayest
Nedim

Gâh-u derya iki canipten derağuş eglemiş
Sanki derya dayesi gühsar ise lalasıdır.
Nedim

DAYI (دایی) [*İda*] Tunus'un Osmanlılar idaresinde bulunduğu zamanlarda memleketin başındaki zata verilen unvandır. Tunus'ta Barbaros Hayrettin Paşa Türk idaresini tesis etmiş, Yemen fatihi namı ile şöhret bulan Sinan Paşa tamamlamıştır. Ülkenin Türklüğe bağlılığı temin edildikten sonra idare işleri divan adı ile teşkil edilen idareye bırakılmıştır. Bu meclis kendi âzası arasından birini Dayı adı ile reis seçer ve memleketi o idare ederdi. İstanbul'dan gönderilen valilerin hiçbir kıymeti yoktu. Bunlar sadece padişahın mümessili sıfatiyle konaklarında otururlardı.

Dayılık eski Türklerdeki «Alp» lık gibi çok güç elde edilir bir sıfat ve bir şerefti. Alpler okla gökten kartal düşürüp tüylerini börklerine takmak, kılıçla pars tepeleyip kuyruğunu bileğine dolamak gibi işler başardıktan sonra o sıfatı alabildikleri gibi dayılar da Akdeniz'in boralarını, fırtınalarını, ışıksız gecelerini kendi iradelerine ram ettikten ve isimlerini o denizin dalgaları üzerinde yürüte yürüte İspanyollara, Venediklilere, Cenevizlilere, Maltalılara, Fransızlara, İngilizlere ve Felemenklilere tanıttıktan sonra bu lâkabı alırlardı.

Yine onlar döğüşecek düşman bulamayınca kendi aralarında boğuşmayı severlerdi. Bundan dolayı hassaten son zamanlarında daimi bir anarşi içinde yaşarlardı. Bununla beraber 1570 yılından 1720 yılına kadar Tunus Dayılar diyarı olarak Akdeniz siyaseti ve ticareti üzerinde müessir olmuştur. Dayılardan İbrahim, Musa, Osman, Yusuf, Murat, Ahmet Hoca, Lâz Mehmet, Lâz Mustafa, Karagöz, Hacıoğlu, Şaban, Menteşeli Mehmet, Lâz Ali, Uzun Ahmet, Debbağ Mehmet Tunus'un halk dilinde yaşıyan tarihinde fazla şöhret almışlardır.

Sonraları valiler dayılara hâkim olmak fırsatını buldular ve dayılığı ortadan kaldırdılar. Dayılarla mücadele yolunu açan vali Cezayirli Ramazan Beydir. Dayılık tarihini kapıyan da Ali Beyzade Hüseyin Paşa'dır. Hüseyin Paşa valiliğin babadan oğula geçmesi usulünü dahi Tunus'da tesis etmiştir. Dayılık Tunus'da olduğu gibi Cezayir'de de bir ihtilâl neticesinde meydana çıkmıştır. 1671 senesinde ağaların keyfî idarelerinden usanan reislerden birini Dayı adı ve kayd-ı hayat şartiyle ağaların yerine geçirdiler. Başlangıçta reisler taraf dan intihabedilen dayıları 1689 senesinden itibaren yeniçeri zâbitleri seçmeye başladılar. 1671 den 1880 e kadar 30 dayı birbirini takibetmiştir. Bunlardan 14 ü seleflerinin öldürülmesi üzerine iktidar mevkiine geçmişlerdir. Dayılık için hiçbir ehliyet ve menşe şartı aranmazdı. En âciz ve cahil

yeniçeriler bu makama göz dikebilirdi. Fakat fiiliyatta ekser dayılar intihaplarından evvel hazineci ağa, veya huccet-ül-hayl vazifelerinde bulunurlardı. Dayıların nazariyatta divanın kontrolü ile tahdit edilen iktidarları hakikatte mutlâktı. Dayı nazırlarını kendi seçer, eyalet beylerini tâyin eder, adaleti yerine getirir ve ecnebi devletlerle müzakerelere girişirdi. Dayılar aylıklarından başka beylerden ve memurlardan tevcih hakkı ile korsanların aldıkları ganimetlerden hisse alırlar, vazifeye başlıyan konsoloslardan ve sulh muahedelerinin imzası veya yenilenmesi halinde ecnebi devlet reislerinden hediyeler kabul ederlerdi. Müslüman ve Yahudi tüccar ile ortak olarak para da kazanırlardı. Dayıların devlet hazinesinden ayrı hususi hazineleri vardı. Hususi hayatları gayet sıkı idi.

DAYISI DÜMENDE (دایسی دومنده) [*Hal.*] Taraflı, arkalı, mesnetli, kavi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DEAVİ ÇAVUŞU (دعاوی چاوشی) [*İda.*] Divan çavuşlarına sonradan verilen addır. Divanda dâvalara da bakıldığı için bu ad verilmiştir.

DEAVİ NAZIRI (دعاوی ناظری) [*İda.*] Deavi nezaretinin başında bulunan memurun unvanı idi. Deavi nezareti hicrî 1252 (1836) da çavuş başılığın yerine teşkil olunmuş, 1287 (1870) de Adliye Nezaretine tahvil olunduğundan nazırın unvanı da «adliye nazırı» olmuştur. Deavi nazırı Ametçi ve Beylikçi gibi Babıâli ricalinden idi. Ulâ evveli rütbesini haizdi. Nazırlar 12 bin kuruştan 20 bin kuruşa kadar aylık aldıkları gibi harçlardan da hisseleri vardı.

DEAVİ NEZARETİ (دعاوی نظارتی) [*İda.*] Çavuşbaşılığın kaldırıldığı hicrî 1252 (1836) senesinde bunun yerine ihdas olunan daireye verilen addır.

Divan-ı deavi nezareti de denilen bu nezaretin başında bulunana Deavi Nazırı ismi verilirdi. Vaka nüvis Lûtfi Efendi Meclis-i Vâlâ âzasından Tevfik Beyin deavi nazırlığına tâyinini yazarken (hususi kütüphanemde müellifin elyazması nüsha, cilt 10, sahife 34) şu tafsilâtı vermiştir: «Bu deavi nezareti eskiden beri Devlet-i âliyede adliye nezareti makamında gayet mühim bir memuriyet idi. En başlıca işi icra memuriyeti idi. Babıâlide bir büyük dairesi ve maiyetinde ricalden büyük ve küçük tezkireci namlariyle iki zat bulunup verilen arzuhalleri havale ederler. Bâbıâli civarında Tomruk dairesi namı ile mâruf olan hapishane dahi nezaret-i müşarünileyhanın taht-ı hükmünde ve tertib olunan alaylarda ve nefye giden kesanın menfalarına isal hizmetlerinde müstahdem divan çavuşları ki şimdiki Adliye Nezareti dairesinde hademe makamında idiler. Çavuşlar emini, çavuşlar kâtibi, duacı efendi namlariyle hademe-i devletten zâbitleri ve maiyetinde müteaddit ketebe ile hacegândan deavi kesedarı ve bunun dahi ayrıca odası ve kalemi vardı. Huzur murafalarında deavi nazırları bulunmak âdet idi. Adliye nezaretinin teşkilinde bu vezaif nezaret-i müşarünileyhaya kalbolundu. 1287 (1870) de lâğvolunmuştur.»

DEBBABE (دبابه) [*Ask.*] Kale duvarlarına yaklaşıp delmek veyahut bir suretle tahribat yapmak için kullanılan harb aletlerinden birine verilen addır. Bu alet fıçı şeklinde yapılır, üzerine sığır yahut deve gönü kaplanırdı. Yuvarlanarak hareket eden bu aletin içine girenler düşman tarafından atılan ok, taş ve saireden mahfuz kalırlardı. Bu itibarla seyyar bir siper vazifesini görürdü. Tankın iptidai bir şekli sayılabilir.

DEBBAĞ (دباغ) [*San.*] Meşin, kösele yapmak için hayvan derilerini sipiliyen sanat sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde tabak suretinde kullanılır. Debbagan suretinde cemilendirilen bu kelime vesikalarda gerek müfret, gerek cemi suretinde geçer.

Kefşgerlik bana bühtandır demişsin Agniya
Bir ağız haffafı mazmanam sana iblâğ edâp
İftira olsaydı maksudam demezdim kefşger
İt bokuna daldırırdım ben seni debbağ edâp!
Sürarî

DEBBAĞLAR AHİBABALIĞI (دباغلر آخی بابالغی) [*San.*] Debbağ esnafının seçtiği ve cemiyetlerinin başına geçirdiği adama verilen addır. Seçilen adamın esnaftan olması şart değildi. Hükümet tarafından berat verilirdi. Bundan başka Kırşehir'de yatan Ahi Evren asitanesi şeyhi tarafından da mânevi nüfuzu için bir icazetname verilmek lâzımdı. Ahibaba meslek işiyle uğraşmaz, fesat yaparsa esnaf onu düşürür, yerine başkasını seçerdi.

Muallim M. Cevdet (Sözlük, sahife 35) İstanbul Kadılığı sicillerinin 34 üncü cildinin 61 inci sahifesinde yazılı olduğunu kaydetmek suretiyle buna dair şu izahatı veriyor:

«Yedikule debbağlarının ahibabaları olan İmam Musa'nın kendi halinde olmayıp konmuş olan narhı bozduğunu ve fesat yaptığını bütün ustalar şikâyetle söylemişler ve seçtikleri Hacı Abdullah'ın ahibabalığa tâyinini rica etmişler. İstanbul Kadısı keyfiyeti sadarete bildirmiş ve oradan da divan kalemine emir yazılarak ahibabalık beratı verilmiştir.»

Taşralardaki debbağların ahibabalığı da mahallî kadılarınca İstanbul'a arz edilir, beratı çıkarılırdı.

DEBBOY (دبوی) [*Ask.*] Silâh ve elbise ambarı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ambar manasına gelen Fransızca dépôt'dan bozmadır. Debboya girip çıkan eşya ve mevat ile meşgul ve mes'ul olana «debboy memuru» adı verilirdi.

DEBBOY MEMURU (دبوی مأموری) [*Ask.*] Silâh ve elbise ambarı demek olan debboy işlerine bakan memurun ünvanı idi. Tabur ve Alay Merkezlerinde bulunan bu vazife için ayrıca maaşlı memur bulundurulmaz, Tabur ve Alayın Mülâzım, Tapur kâtibi ve yüzbaşı gibi zabitlerinden birine gördürülürdü.

DEBE (دبه) [*San.*] Yağ ve bal gibi sulu şeylerin naklinde kullanılır bir nevi kabın adıdır. «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) «dibi yuvarlak, devrilmez kab, bir nevi bakraç, yağ bal çömleği, cıva bardağı», «Lûgat-i Cudi» de de (muharriri Trabzon Sultanisi Arabi muallimi İbrahim Cudi, naşiri Trabzon'da kitapçı Hamdi, 1332) «debbe; karınlı, ağzı darca bir nevi bakır testi, lisanımızda da debe dediğimizdir» izahatı mevcuttur. Bakırdan yapılırdı.

«Başbakanlık Arşivi'ndeki bir vesikada (Saray, Fiş numarası 1631, tarihi 11 ş. 1225) «Mevkib--i Hümayun lâzimesi içün on çift deve ve on çift katır debesi yaptırılması» denildiğine bakılırsa bu kabların taşıtılacak hayvana göre değiştiği anlaşılıyor.

DEBİRİSTAN (دبیرستان) [*İda.*] Eskiden kalem odası yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Debir; Farsça yazıcı, kâtip, münşi, müsteşar, müdür mânalarına gelir.

Debiristane almak istiyor ol tıflı ruz a şep
Sabit

DECCAL (دجال) [*Mi.*] Kıyamet alâmeti olarak âhir zamanda çıkacağı haber verilen yalancı adıdır. Eşrat-ı saatten yani kıyamet alâmetlerinden sayılır. Arapça olan bu tâbirin mânası kezzap, çok yalan söyliyen demektir. «Lûgat-i Cudi» de bunun için «âhir zamanda zuhûr edecek olan kezzab-ı şehîr. Mekkâr, ayyar, bilhassa bâtılı hak yıldızlariyle süsleyip halka yutturan her hilekâra da deccal denir. Bu halde cem'i «deccalun, deccalîn» olur. «یکون فی آخر الزمان دجالون» hadisindeki «deccalun»u İbn-i Esir «yalancılar, yaldızcılar» ile tefsir etmiştir» izahatı vardır.

Kuranda bulunmıyan bu kelimenin Arapçaya İbrani dilinden geçmiş olmasına ihtimal verenler vardır. Süryani dilinde «yalancı Mesih» için sıfat olarak kullanılır. Meta İncili'nde geçer. Deccala şeytan diyenler de olmuştur. Onu şöyle tavsif ediyorlar: Kırmızı renkli, kıvırcık saçlı, iri cüsseli, kalın boyunlu, tek gözlü. Gözü alnının ortasında olup sallanan bir üzüm tanesine benzediği gibi yine alnında kâfir yazılıdır. İki gözlü diyenler de vardır. Bunlara göre gözünün biri yeşil renkli cama benzer, öteki gözünün yerinde de yırtıcı kuşların tırnağı gibi sert bir tırnak bulunur. Deccalın yaşadığına kani olanlar ve yer gösterenler mevcuttur. Onlara göre Maharaç ülkesi adalarından birinde veya Cava'dadır Bu adanın yanından geçilirken ud, zurna, tef ve diğer aletlerden gelen lâtif bir musiki ile raks ve el çırpma sesleri işitilir. Rivayete göre Deccal kıyamet gününde inecek, dünyayı fethederek kırk gün veya kırk sene saltanat sürmekten sonra Mehdî tarafından öldürülecektir.

Elmalılı Hamdi Efendi «ان الذین یجادلون فی آیات الله الخ» âyetinin tefsirinde (Kuran Tefsiri, cilt 5, sahife 4170-4172) şu tafsilâtı veriyor: Ebussuud bunu şöyle nakleder: Bir de denildi ki mücadele edenler Yahudilerdir. Diyorlardı ki bizim Tevrat'ta mezkûr olan sahibimiz sen değilsin, o Mesih İbn-i Davut, yani deccal âhir zamanda çıkacak, saltanatı berr ü bahre irecek, ırmaklar beraberinde gidecek. Allahın âyetlerinden bir âyet olacak, o vakit mülk bize rücu edecek. İşte Allah-ü Taalâ onların bu temennilerine (ideallerine) kibir tesmiye etti ve kuruntularına irmelerini nefiy buyurdu. Yani Yahudiler, Beni İsrailden başkasında nübüvvet görmek istemedikleri için gerek Kur'anda ve gerek sair kitaplarda nübüvvet-i Muhammediyyeye delâlet eden âyetlere sırf kibir ve haset yüzünden mücadele ederek Hâtem-ül-Enbiya'yı bırakıp Deccalı iltizam etmişler ve onun zamanında saltanatın kendilerine geçeceğini bir temenni halinde ileri sürmüşler ise de Deccal çıktığı zaman dahi mülk-ü saltanat kendilerine rücu etmiyecektir. Alûsî der ki: Bu mücadelede Yehud iki veçhile yalan söylediler, evvelâ, Resulullah'a «sen bizim muteber olan sahibimiz değilsin» demelerinde yalan söylediler. Saniyen Deccalı kast ederek o Mesih İbn-i Davut'tur demelerinde yalan söylediler. Çünkü hangi Peygamber baas olunduysa ümmetini behemehal Deccal'dan tahzir buyurmuş, sakındırmıştır. O bir bişaret değil, fitne ve beliyyedir. Onlar ise onu Peygamber yerine tutarak sahibimiz demişlerdir ki bunun âyatullaha bigayr-i sultanın mücadele olduğunda şüphe yoktur.

«Hâdiselerde eşrat-ı saatten olmak üzere iki Mesih zikrolunur. Birisi: Mesih İsa'nın nü-

zulü, birisi de Mesih Deccal'ın zuhûrudur. Müseylime gibi yalan yere peygamberlik iddiasiyle çıkacak otuz kadar Deccal zikredilmiş, en büyük fitne olan Mesih Deccal'ın ise ülûhiyyet iddiasiyle huruc edeceği haber verilmiştir. Ancak Mesih Deccal'a, Mesih İbn-i Davut denilmiş olduğunu da bu ayetin tefsirinde işitmiş oluyoruz. Halbuki Meta İncili'nin başında görüldüğüne göre Hıristiyanlar bu ismi «İselmesih İbn-i Davut» diye Hazret-i İsa'ya vermektedirler.

«Buna sebep olarak da Meryem'in nişanlısı dedikleri Yusuf'un Hazret-i Davut neslinden olduğunu söylemektedirler. İsa'nın tevellüdü Meryem'le Yusuf'un içtimalarından evvel Ruhülkudüs'ten oldu dive tasrih edilmiş iken Yusuf babası imiş gibi onun vasıtasiyle Hazret-i Davut'a nispet edilmesi bir tenakuz teşkil eder. Lâkin Meta İncil'i her nedense bu tenakuzla beraber Hazret-i İsa'ya Mesih İbni Davut demekte ısrar etmiştir. Aynı zamanda Hazret-i İsa'yı tanımadıkları malûm olan Yehudiler de âhir zamanda çıkacak Deccala bu ismi vermişler, bu cihetle aralarında bir menşeden çıkmış olması melhuz bulunan garip bir nokta-i nazar teşabühü hâsıl olmuştur. Biz bundan şunu anlamış oluyoruz ki: Mesih-i Deccal, yalancı Mesih demektir. Varit olan haberlere göre Deccal, bir yalancı, nası aldatmakta mahir bir sahtekârdır ki kâfirliği, sahtekârlığı yüzünden belli olduğu halde birtakım harikalar göstererek ülûhiyyet dâva edecek ve en büyük fitne olması da bundan olacaktır. Ulema demişlerdir ki: Allah-ü Taalâ peygamberlik iddia eden bir yalancıya tasdik ihtimali bulunan bir mucize vermez, çünkü teşkik olur, ayâtullah ile mücadeleye sultan verilmiş olur. Fakat ülûhiyyet iddia eden bir yalancıya ibtilâ için her türlü harikayı verebilir. Zira kendisi hâdis olan mahlûkun Allah olmadığına aklî bürhan daima kaim bulunduğu için onun yalancılığı haddi zatında zâhirdir, ondan dolayı âyâtullah ile mücadeleye bir sultan verilmiş olmaz. Deccalın bu suretle bir yalancı mesih olması, onun Hıristiyanlık taklidi altında zuhûr edeceğini anlatır. Mesih-i sadık olan İsa'nın nüzuliyle onu katledeceğine dair olan eserlerde de bunu teyit eyler. Yahudilerin mesîh-i sadık olan İsa'ya ve Hatemül'enbiyaya kibr-ü hasetle küfr ederek bütün ümitlerini mesih-i kâzip olan Deccala bağlamaları ne acip bir betbahtlık, ne elîm bir mahrumiyettir.»

Dekri tahrip egledi gecûc u mecûc-i zaman
Halkın ümmidi yine mehdi ile Deccalde
Memduh Paşa

DEDE (دده) [*Sof.*] Anaanın, babanın babası, büyükbaba, ced yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hâlâ da o makamda istimal edenler vardır. Dede Türklerde eskiden beri kullanıldığı gibi bilhassa Anadolu sahasında daha ilk zamanlarda millî efsane kahramanlarına ve din ulularına lâkap olarak verilmiştir. Dede tâbiri isimden evvel de sonra da kullanılmıştır. Dede kelimesi Arapça ve Farsçaya da geçmiştir. Farsça kaide ile dedegân suretinde cemilendirilir. Tarikatlarda hem müfredi hem de cem'i kullanılmıştır. Bektaşilerde eskiden baba yerine istimal olunmuştur. Mevlevilerde dede tâbiri şayidir. Diğer tarikatlerde ikrar alan derviş mânasına müstamel idi. Mevlevilikte muhip, derviş ve şeyh dereceleri vardı. Dedeler aynı zamanda şeyh namzedi tanılırdı. Bir yerde şeyhlik açılınca içlerinden ehil olan oraya şeyh tâyin olunurdu. Mevleviler şeyhlerine dede derlerdi.

Mürşide var, mürşide var, mürşide
Anda olur derde derman ey dede
Lâ.

DEDE BABA (بابا دده) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerinden olup Kırşehirdeki pir makamı postnişinine verilen unvandı. Diğer tekkelerin şeyhlerine baba denilirdi. Dervişler hitabettikleri zaman tâzim makamında baba erenler derlerdi. Bektaşi tarikatinin mertebeleri sırasiyle şöyle idi. Âşık, talip, muhip, derviş, baba, halife, dedebaba. Bunların ilk dördü mürit, beşincisi ve altıncısı baba ile halife mürşit, dedebaba pir vekili olmak itibariyle pir payesinde idi. Halife: dedebabanın reisliği altında toplanan babalar meclisince seçilirdi. Bektaşilerin 7 halifesi vardı: Mısırda, Seyyit Ali Sultan'da, Abtal Musa'da, Dürbalı Sultan'da, Kerbelâda, Rumelihisar'ında, Merdiven köyünde.

DEDEBAĞI (باغی دده) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerinden olup Kırşehir'deki Hacı Bektaş tekkesine mülhak bağın adı idi. Eyvallah kapısına hizmet eden derviş evvelâ dedebağında iki üç sene çalışmak mecburiyetinde idi. Burası da bir dergâhtı. Babası ve dervişleri vardı.

DEFFETEYN (دفتين) [*San.*] Bir kitap kabı gibi ortasından menteşeli ve açılıp kapanır iki kanad şeklinde çift safihalara verilen addır. Buna «Levhateyn» de denilirdi. Bunların üzerine dinî ve timsalî resimler yapılırdı. Fil dişinden olanları da vardı. Bazıları büyük kitaplara kablık hizmetini görürdü. Sanatkârlar arasında deffeteyn doğrudan duğruya kitap cildine denilirdi.

DEFÎ' (دفع) [*Hak.*] Dâvacı ile dâva olunanlardan biri, hususiyle müddeialeyh tarafından kendisine karşı açılan dâvada edadan kurtulmak için baş vurduğu her türlü vesıta hakkında kullanılır bir tâbirdir. Başka bir tarifle hasım tarafın iddiasına yeni ve maddi veya hukuki sebepleri ileri sürerek yapılan itiraz demektir:

Müruru zaman, tediye, butlan, kumar defileri gibi. Müddeialeyh tarafından dâvacının dâvasını def' edecek bir iddia ileri sürmesine «def'i dâva», dâva olunan tarafından dâvacının hukukunu kendisinden def' edecek bir söz ileri sürmesine de «def'i husumet», müddeialeyhin def'ine karşı müddeinin ileri sürdüğü def'ede «def'üt-defi» denilir.

DEF-İ DÂVA (دفع دعوی) [*Hak*] Dâva olunan tarafından dâvacının dâvasını def'edecek bir iddia ileri sürmesi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DEF'i HUSUMET (دفع خصومت) [*Hak.*] Dâva olunan tarafından dâvacının husumetini kendisinden def'edecek bir söz ileri sürmesi hakkında kullanılır bir tâbirdir

DEFNEDALI (دفنه دالی) [*San.*] Taflan cinsinden yaprakları güzel kokan ve defne denilen ağacın yaprakları örnek olarak yapılan tezyinî motiflere denilir. Yunanlılarda Apollon ilahının alâmeti idi. Şiirde, sanatta ve askerî zaferlerde muvaffak olanlara bir şeref remzi olarak verilirdi.

DEFTER (دفتر) [*San.*] Eskiden cilt yerinde kullanılır bir tâbirdir. Defter; birçok kâğıtların birbirine bağlanmış şekilde bulunan mecmua demektir. Cem'i; defatir gelir. Defter kelimesi hâlâ kullanılır.

DEFTERDAR (دفتردار) [*Mal.*] Osmanlı devleti mali işlerinin başındaki memura verilen addır. Defter ile dar kelimelerinden teşekkül etmiş olan bu tâbir defter tutan demektir. Şark İslâm devletlerinde bu makam sahibine müstevfi denilirdi.

Hamer (cilt 3 sahife 225) defterdarlarla defterler ve onların yazıları hakkında şu malûmatı veriyor: «Türkler umuru idare-i hükümette istimal eyledikleri istiareyi takibederek Maliye Nezaretinde defter tutucu demek olan defterdarları devletin erkân-ı selâsesi addetmişlerdir. Vergi kaydına mahsus olan defter kelimesi Rumlardan Acemlere mi yoksa Acemlerden Rumlara mı geçmiştir bunun tâyini müşkildir. Zira şark müverrihlerine göre - hazine gibi - defter dahi Acemlerin tesisatından idi. Ancak Hüsrevlerin sukutundan sonra hülefanın zaman-ı hükümetlerinde vergi kaydı için İran'da lisan-ı Farisi, Suriye ve Mısır'da lisan-ı Yunani istimalinde devam olundu. Tâ o vakte kadar ki halife Abdülmelik Farisî ve Yunanî yerine lisan-ı Arabiyi ikame eyledi. Selçukiler zamanındadır ki defternüvislerin ekseri Acem idi. Farisi lisanı kabul olundu. Nasıl ki Cengiz Hanın halefleri zamanında Türkler tarafından Uygur lisanı ve Mısır'da kıptiler tarafından kıpti lisanı istimal olunmuştur. İkinci Keyhusrev ve Gıyasettin zamanında kendi ismine mensup ailenin müessisi olan Karaman en iyi Acem defternüvislerini idam ettiği vakit defterleri kısmen Farisi, kısmen Arabi yazdırmak yolunda bir tebeddül ihdas eyledi. Hâlâ Türklerde bu usul takibolunur.»

İbn-i Haldun (mukaddeme-i İbn-i Haldun Tercümesi cilt 2 sahife 84) devletlerin iyice teşekkül ve tesisinden sonra: «Dâhil-i havza-i tasarrufu olan memaliki tahrir ve dahl ü harcını takdir edip hazineye ait olan emval ve rüsumu tahsil için nazır-ı beytülmal ve vekil-i emval olmak üzere bir defterdar nasbeder.» (Not: İbn-i Haldun metninde defterdar tâbiri bulunmadığına göre bunu unvan addetmek doğru olamaz) dedikten sonra Devlet-i İslâmiyede iptida defter ve divan vaz'ı Hazret-i Ömer zamanında ve hicretin 20 nci senesinde vâki olduğunu söylüyor. Abdülmelik'in kuyudu Rumcadan Arapçaya naklettirmesi hakkında da şu izahatı veriyor:

«Abdülmelik Ürdün valisi Süleyman Bin Saad'da defter-i Şamı Rumdan zeban-ı taziye nakil ve tercüme etmek üzere emredip ol dahi üslûb-u Arabi üzere Divan-ı Şam-ı tahrir ve imlâ eyledi. Bu kaziyyeye Abdülmelik'in kâtibi «Serhun» nam edib-i zufunun vâkıf oldukta küttab-ı Ruma hitabedip şimdiden sonra Devlet-i İslâm sizden müstağni olmakla kesb-i maaş ve tahsil-i kefafta sanat-ı küttaptan gayri tarik-ı ahare sülûk edin deyu Rum kâtiplerinin minkar-ı kebir ve nahvetlerini kesr eyledi.»

Irak'ta Fürs lisaniyle tutulan defterlerin Arabiye tahvili keyfiyetini de şöyle hikâye eyliyor:

«Memaliki Irak'ta Defter-i haraç dahi lisan-ı Fürs ile tesbit ve tahrir olunurken cebahire-i ümeradan Haccac İbn-i Yusuf-i Sekafi'nin kâtibi Salih Bin Abdurrahman küttab-ı Fürse rağmen defter-i haracı lisan-ı Arabiye nakil ve tercümeye ihtimam edip ehl-i İslâmı küttab-ı Fürsün bâr-ı minnetinden tahlis eyledi.»

Yine İbn-i Haldun eserinin diğer bir yerinde de (cilt 2 sahife 86) erbab-ı seyf ve ka-

lemio tefrik-ı vezaif-i keyfiyetini Endülüs Devlet-i Emeviyesine atfediyor: «Bilâd-ı Endülüs'te iptida Devlet i Beni Ümeyyede, badehu mülûk-i tevaif vaktinde menasıb-ı seyf ve kalem berveçhi istiklâl ricaline tefviz olunup umur-u harb ve cihat ümeraya ve menasıb-ı riyaset mevki-i divana ve cibayet-i emval defterdarlara tahsis olundu.»

Medeniyet-i İslâmiye Tarihi müellifi de (cilt 1, sahife 99) bu baptaki rivayetleri teyit eyliyor, ve aşağıya naklolunan satırları yazıyor:

«Hazret-i Ömer İbn-ül-Hattap'ın zaman-ı hilâfetinde Memalik fethedilerek Araplar, Rum ve İraniler ile ihtilât ve hâkimiyet-i İslâmiye tevessü edince menabi-i servet çoğaldı. Binaenaleyh bu varidatı bir kayıt ve zabt altına almıya ve varidat ve mesarifatın anlaşılmasına lüzum görüldü. Hazret-i Ömer varidatın bir deftere kayıt ve zaptını ve bu varidattan rical-i hükümete herkesin istihkak ve liyakatı derecesinde senevi muayyen maaşlar verildikten sonra fazla-i varidatın lüzumunda andan istifade edilmek üzere hıfz ve ipkasını münasip gördü. Müşarünileyhin bu teşebbüsü hicretin yirminci diğer bir rivayete göre on beşinci senesinde vuku buldu. Teşkil o'unan bu daire İranilerde ve Rumlarda o vakit mevcut olan devair kabilinden olarak «divan» namı ile mâruf idi.»

Hûlefa-yı Raşidin'den sonra teşekkül eden devletlerde bu vezaif ihtiyaç nispetinde tebeddüle uğradı. Ancak malî işlerin başında defterdar rütbe veya payesinde bir memur daima bulundurulmuştur. İsmi değişen bu memurun Selçukilerdeki unvanı «müstevfi» idi Maliye işlerinin görüldüğü yerin adı da «Divan-ı Müstevfi» idi.

İlhanilerde bu iş sahibinin adı «Müstevfi-i Memalik» ve müstevfinin maiyetinde olarak eyalet maliye işlerine bakana da «Defterdari-i Memalik» idi.

«Düstur-ül-kâtip fi tâyin-il-meratip» den anlaşıldığına göre Müslüman memleketlerde kullanılan «defter» tâbiri sonraları İlhanilerde sarih mânasını almıştır. İşte Osmanlılar bazı Anadolu beylikleri gibi İlhanilerin eyaletlere bakan maliye memuru için kullandıkları defterdar tâbirini kendilerine mal etmişler ve malî işlerin muhtelif kısımlariyle meşgul olan zevata defterdar, baş defterdar, Anadolu defterdarı, Rumeli defterdarı, kenar defterdarı, timar defterdarı gibi isimler vermişlerdir.

Fâtih Sultan Mehmet tarafından tedvin ettirilmiş olan «Kanunname-i Âl-i Osman» da (sahife 10) defterdarın mevkii ve vazifesi şu suretle kayıt ve tesbit olunmuştur.

«Bilgil ki evvelâ vüzera ve ümeranın veziriâzam başıdır. Cümlenin ulusudur cümle umurun vekil-i mutlakıdır ve malımın vekili defterdarımdır ve ol nazırdır ve oturumda ve durumda ve mertebede veziriâzam cümleden mukaddemdir.»

İşte bu kanunname ilk defa olarak defterdarın vazife ve salâhiyetini tâyin ve tasrih eylediği gibi encümen namına kanunnamenin neşrine vesatat ve kıymetli haşiyelerle tezyin eden Mehmet Ârif Bey merhum 17 nci sahifedeki haşiyede «teessüs-ü Devletten pek az sonra umur-ı maliye defterdar namında bir memura tevdi ve Mehmed-i Sani zamanında bu memuriyet Rumeli ve Anadolu namlariyle ikiye taksim olundu» diyerek defterdarlığa fazla bir kıdem verirse de defterdarlığın padişahlardan hangisinin zamanında ve hangi senede ihdas edildiğini sarahaten göstermemektedir.

Eseri; ilk maliye tarihi sayılabilen «Defter-i Muktesit» gibi noksan kalan esbak Maliye Nazırı Abdurrahman Bey de (Tarih-i Malî, s. 112) «Umur-ı Maliye-i Devlet devri Fâtih'e gelinciye kadar hazine kethüdaları, beytülmal eminleri, sadrazamlar tarafından rüyet edilegeliyordu. Fâtih, tertib-i menasıp için vaz'ettiği kanununda devletin umur-ı maliyesini bilhassa nazar-ı itibara alarak mükemmel bir teşkilât vücuda getirdi ve umur-ı maliye ve hisabiyeye merci olmak ve Maliye Nazırı vazifesini görmek ve divan-ı hümayunda bulunmak suretiyle defterdar namı ile bir memuriyet-i müstakille ihdas eyledi. Ve malımın vekili defterdarımdır. Veziriâzam nazırımdır, dedi» diyor.

Aynı zat diğer bir eserinde (Tekâlif Kavaidi, c. 1, s. 157) «Fâtih Sultan Mehmet zamanında heyet-i devlet birincisi vezirler, ikincisi kazaskerler, üçüncüsü defterdarlar, dördüncüsü nişancılardan ibaret olmak üzere 4 kişiden müteşekkil idi. Fütuhat tevali ve memalik tevessü ettikçe defterdarlık vezaifi ve «Defterdar Kapısı» ki Maliye Nezareti dairesi demektir. Meşagili gittikçe tekessür ettiğinden daha Fâtih zamanında Rumeli için ayrıca bir defterdar ve Anadolu için bir muavin tâyin olunmuştu. Bunlar yarısı Farisi ve yarısı Türkçe olarak siyakat yazısı ile defter tutarlardı» yolundaki ifade ile evvelki fikri cüz'i farkla teyid eylediği halde aynı eserin iki üç sahife aşağısında şu malûmat münderiçtir: «Zaman-ı Orhan Gazide bu vezaif defterdarlara tevdi edilmiştir. Defterdarların gittikçe rical-i devlet meyanında mevkileri kesb-i ehemmiyet etmiş ve 1000 tarihinden sonra defterdarlara vezaret rütbesi tevcih olunmıya başlamıştır. Defter-

darların has taksimatında üç yüz binden dört yüz bin akçaya kadar hisse-i yazusu ve birçok avaidi var idi» diyor. Fakat defterdarlık makamını ilk işgal eden zatın ismini söylemiyor.

Darülfünun müderrislerinden Mustafa Zühtü Bey de (Bütçe, cilt 2, sahife 36) Abdurrahman Beyin ikinci ifadesine iştirak ediyor ve mebaz göstermeksizin defterdarlığın ihdasını Orhan Gazi'ye kadar çıkarıyor.

Gerçi devlet teşkilâtının mebdei Orhan Gazi ahdine müsadif olmak hasebiyle teşkilât-ı saire meyanında Maliye esaslarının o zamanda kurulmuş ve defterdar namı ile bir memurun tâyin kılınmış olması varit gibi görülmekte ise de mevcut deliller bu hükmü vermek için kâfi değildir. Fikrimce meselenin iyiden iyiye tavazzuhu için maliye tarihine rie'i bir nazar atfetmek ve rüsum ve tekâlifin ihdası keyfiyetini mütalâa eylemek icabeder.

Osmanlı tarihleri ilk teklif olmak üzere Osman Cazi zamanında «baç-pazar reami» olduğunu kaydetmekte müttefik bulunuyorlar. Tarihî eserlerin en eskilerinden biri (Âşık Paşa Zade Tarihi, sahife 19) bu keyfiyeti şu suretle kaydediyor:

«Germeyandan bir kişi geldi, bu pazarın bacını (vergi, resim, kara gümrüğü) bana satın der. Bu kavim ittiler hana varalım dediler. Ol kişi hana vardı söyledi. Osman Gazi eder baç nedir. Ol kişi eder pazara her kişi kim gelse ben andan akçe alıram dedi. Osman Gazi eder senin bu pazar ehlinde alumun mı var ki akçe alırsın. Ol kişi eder hanım bu türe'dir. Cemi vilâyetlerde vardır kim padişah olanlar alır. Osman Gazi eder Tanrı mı buyurdu, yoksa beyler kendüleri mi ittiler der. Bu kişi eder türedir hanım ezelden kalmıştır der. Osman Gazi bigayet kakıdı. Bir kişi kim kazana gayrinin mi olur, onun mülkünde benim ne dahlim vardır kim andan akça alam. Bire kişi var git artık bu sözü söyleme, sana ziyanım değer dedi ve bu kavim ettiler kim hanım bu pazar beylerine âdettir kim bir nesnecik vereler dediler. Osman Gazi eder imdi çünki siz öyle dersüz her kişi kim pazara bir yük getüre sata iki akça versün ve satmasa hiçbir nesne vermesün ve her kim bu kanunu boza Allah ü Taalâ anın din ve dünyasın bozsun dedi.»

Orhan ve Murad Gaziler zamanında İcra kılınan teşkilât cümlesinden biri de idari teşkilât ve arazi taksimatı idi. Sancaklara birer bey ve kazalara birer kadı tâyin olunurken arazi en ziyade hizmeti geçenlere ve vatanı silâhla müdafaa ve tevsi eylemeği deruhde eyliyenlere timar, zeamet ve has namı ile tefrik ve ita olunurdu.

Yine tarihî eserlerin Birinci Murat zamanına ait olmak üzere haber verdikleri diğer bir malî hâdise bunu teyideden ahvaldendir. Âşık Paşa Zadenin beyanına göre (sahife 45) «Bir gün Kara Rüstem derlerdi. Bir Danişment vardı. Karaman vilâyetinden geldi. Çandarlı Halil kim kazaskerdi ana geldi. Eder Efendi bunca malı zayi ederaiz deyu işbu esirler kim gaziler alırlar, Tanrı buyruğunda bunların beşte biri Hanındır, Ya niçin almazsız der. Kazasker Hana arzeyledi. Han eder Tanrı buyruğu edin der. Kara Rüstemi okudular ettiler. Mevlana Tanrı buyruğu ne ise et dediler ve kendi Gelibolu'da oturdu. Her esirden 25 şer akçe aldılar, Ve bu ihdas iki Danişmendin tedbiridir, Biri Çandarlı Halil ve biri Karamanlı Rüstem dir. Ve hem Gazi Evrenos'a dahi ısmarladılar. Akından çıkan esirin beşte birini al dediler. Anın kim esiri beş olmıya her esirden yirmi beş akçe al dediler. Bu tertip üzerine Evrenos dahi bir kadı tâyin eyledi. Ve hayli oğlanlar cem etti. Hana getirdiler »

İşte şu malûmat gösteriyor ki o zaman devlet teşkilâtında henüz bir defterdar mevcut değildi. Çünki öyle bir memur olsa idi hasılatın eibayeti bunu teklif eden Kara Rüstem'e havale edilmez, alâkadar olan defterdara, diğer varidat meyanında bunun da ahz u kabzı, emrolunurdu. Binaenaleyh bu nokat-ı nazardan defterdarlık her halde bu tarihten sonra ihdas edilmiş olmak icabeder. Zaten Osmanlı memleketi Birinci Murat zamanında iyiden iyiye büyümüş, akdolunan ilk muahede ile Raguza Cumhuriyetinden ilk vergi bile bu padişah zamanında alınmıştır. «Tarih-i Mali» nin (Müellifi Abdurrahman Vefik, Sahife 40) Sultan Murat'ın Bursa'ya avdet etmeyüp Edirne'de kışladığı sene Rumeli Beylerbeyi rutbesini ihraz eden Timurtaş Paşanın bazı tedbir-i müstahsene-i maliye icra ettiğini kaydetmesi de henüz defterdar namı ile bir memurun istihdam edilmediğine delâlet eder bir keyfiyettir.

İlk defterdar Birinci Murad'ın son senelerine doğru veya halefi Birinci Beyazıt zamanında tâyin edilmiş olması pek muhtemeldir. Bu fikre Amasya Tarihi müellifi Hüseyin Hüsamettin Efendi iştirak etmiş ve ilk defterdar olmak üzere Birinci Murat zamanında Mihaliç Kadısı Hasan Çelebi bin Mehmet'in 774 - 775 senelerinde tâyin edilmiş olması muhtemel olduğunu söylemiştir. Maamafih bu ifadenin tevsikı kabil olamamıştır. Yıldırım Beyazıt zamanında defterdarların mevcudiyeti oğlu Çelebi

Sultan Mehmed'in şehzadeliğinde Amasya Valisi bulunduğu sırada şair Zehiri'nin defterdarı olduğu tarihen malûm olmasiyle sabittir.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Kuruluşundan onbeşinci asrın ilkyarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı» nı tetkik ederken «Türk Tarihinin Anahtarı» eserinin müsveddeleri (seri 2 No. 22 Sahife 12) diyor ki:

«Defterdar unvanının hangi tarihte kabul edildiğine dair Osmanlı tarihlerinin hiç birinde malûmat yoktur. Bu tâbiri Birinci Murad'ın muasırı olan Germiyan hükümdarı Süleyman Bey zamanında görüyoruz. Birinci Murat zamanında esirlerin beşte birinin veya bedelinin hükümet hesabına alınması tekarrür etmiş ve bu resmin tahsiline ulemadan Karamanlı Rüstem memur edilmiştir. Bu kayıttan henüz Murat zamanında defterdar ismiyle bir vazife sahibinin bulunmadığını istidlâl etmek mümkün oluyor. Osmanlıların bu tâbiri hemhudut olmak dolayısiyle Germiyan hükümdarlarından almaları da muhtemeldir. Fâtih'in kanunnamesinde yazılı olan defterdar tâbirini onbeşinci asrın ilk yarısında yazılmış olan Yazıcıoğlu Ali'nin Selçukname'sinde görmekteyiz. Şu halde bu tâbirin Birinci Murad'ın orta veya son zamanlariyle Çelebi Mehmet zamanı arasında kabul edildiğine şüphe yoktur. Biz, Tevarih-i Âli Osman nüshalarından birinde bulduğumuz bir kayıt ile bu tâbirin Birinci Murat zamanında istimalinin muhtemel olduğunu ileri süreceğiz. Mehazımızın mütalâasına göre devlet hazinesi teşkilâtı ile defter tutmak usulü de diğer tavsiyeleri gibi Çandarlı Kara Halil teklif etmiştir. Yine tarihin mütalâasına nazaran Osmanlı devletinde ilk malî teşkilâta Kara Rüstem memur edilmiştir. Zaten Kara Rüstem'in Hums-n Şer'i tavsiye edip bunu tahsil için kendisinin Gelibolu'ya oturtulduğu malûm olduğundan biz bu mütalâalara istinaden defterdar tâbirinin Murad'ın son zamanlarına doğru istimal edilmiş olduğuna ihtimal vermekteyiz.»

Sayın profesörün bu mütalâaları yukarıya kaydettiğimiz mütalâalarımıza tevafuk etmektedir.

XV inci asrın son yarısına kadar bir baş defterdar ile onun maiyeti olarak hazine ve mal defterdarları vardı. Bütün malî işlerden baş defterdar mes'ul idi. Daha sonraları memleketin genişlemesi üzerine iki defterdar tâyin edildi. Bunlardan Rumeli'deki haslar ile mukataalara bakana baş defterdar veya Rumeli defterdarı, Anadolu'daki haslarla mukataalara bakana Anadolu defterdarı denildi. Defterdarlığın böyle ikiye ayrılması İkinci Beyazıt zamanındadır. Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu ile Suriye'yi istilâ etmesini mütaakıp oraların devlet merkezine uzaklığı dolayısiyle malî işlere bakmak üzere Arap ve Acem defterdarlığı ismiyle merkezi Halep'te olan bir defterdarlık daha teşkil edildi.

XVI ncı asrın ortalarında Rumeli ve Anadolu defterdarlıklarına bağlı olan yalılar ile İstanbul mukataaları ayrılmak suretiyle devlet merkezinde şıkkısani unvaniyle bir defterdarlık daha ihdas olundu, ve böylece derece sırasiyle İstanbul'da baş defterdarlık, (Rumeli defterdarlığı veya şıkkıevvel defterdarlığı), (Anadolu defterdarlığı veya şıkkısani defterdarlığı) ismi ile üç defterdarlık vücuda geldi. Bu üç defterdara maaş olarak hazineden, sırasiyle, 160 bin, 140 bin, 130 bin akçe verilirdi. Eyaletlerdeki kenar defterda larından gelen ve sorulan işler hakkında padişaha maruzatta bulunmak baş defterdara aitti. Baş defterdar malî muamelâtta mustakil olan defterdarların bu cihetten âmiri gibi idi.

XVI ncı asrın sonlarında ve Üçüncü Mehmet zamanında, Tuna nehri havzasındaki haslara bakmak üzere senevi 120 bin akçe maaşlı şıkkısalis unvanı ile bir defterdarlık daha meydana getirildi ise de çabuk kaldırıldı. Bunun bir adı da Macaristan defterdarlığı idi. Yine XVI ncı asrın son yarısı içinde, malî zaruretler yüzünden, Arap ve Acem defterdarlığı dağıtılarak Diyarbekir, Şam, Erzurum, Trablus ve Halep eyaletleri için beş kenar defterdarlığı ihdas edildi. Bundan başka 1584 te Anadolu defterdarlığı kalemindeki malî işler de Anadolu, Karaman ve Sıvas olarak üç kenar defterdarlığa ayrıldı.

XVII nci asır ortalarından itibaren defterdarlar şıkkıevvel, şıkkısani, ve şıkkısalis isimleriyle anılmışlardır. XVIII inci asrın sonlarında ve Üçüncü Selim zamanında Nizam-ı Cedit'in ihdasını mütaakıp Şıkkısani defterdarı, yeni ihdas edilen Nizam-ı Cedit hazinesine memur oldu ise de, Nizam-ı Cedit'in kaldırılmasiyle beraber bu makam da lâğvedilmiştir. Bu defterdarın idare ettiği hazineye İrad-ı Cedit hazinesi denildiğinden kendisine de irad-ı Cedit defterdarı denilmişti. Şıkkısalis defterdarı da 1219 da Tersane hazinesine bakıyordu. 1249 da icra kılınan tensikat sırasında şıkkısani defterdarlığı haremeyn muhasebeciliğine, şıkkısalis defterdarlığı da Anadolu muhasebeciliğine ilhak olunarak maliye işlerinin idaresi münhasıran şıkkıevvel defterdarının uhdesinde ipka edildi. Bu tensikatta rütbeler ulâ, saniye, sâlise ve rabia unvaniyle dört sınıfa taksim olunduğu sırada defterdarlık ulâ menasıbından addedildi.

İkinci Mahmut yeniçerileri ortadan kaldırdıktan ve timar usulünü lâğvettikten sonra biri askerî hesaplara bakmak üzere masarifat nezareti, diğeri de iltizama verilmesi usulü kaldırılmış olan mukataaların idaresi için mukataat nezareti olmak üzere iki yeni teşekkül kuruldu. 1250 (1834) tarihinde masarifat nezareti de kaldırılarak şıkkıevvel defterdarlığı Hazine-i Âmire ve Mansure defterdarlığı adlariyle iki kısma ayrıldı. Nihayet Gülhane Hatt-ı Hümayunundan biraz evvel yazılan 3 zilhicce 1253 (1838) tarihli ferman ile muhtelif devair birleştirilerek ve defterdarlık tâbiri kaldırılarak Maliye Nezareti ihdas edildi. Bu suretle teşkil olunan Maliye Nezareti 1255 (1839) cumadelûlâsında Hazine-i Mukataat ve Hazine-i Âmire unvaniyle ikiye ayrılarak defterdarlık unvanı ikinci defa ihdas edilmiş olduğu gibi 1255 recebinde (haziran 1839) Hazine-i Mukataat defterdarlığına yine Maliye Nazırı unvanı verilmiş ve diğeri Hazine-i Âmire defterdarı olarak bırakılmıştır. Fakat 1257 (1841) yılında bu iki hazine Umur-ı Maliye Nezareti yeniden birleştirildi.

Başdefterdar ile Anadolu ve şıkkısani defterdarları, XVII. asır ortalarına kadar, kendi dairelerine ait işlerde müstakil idiler. Malî muameleler ve şikâyetler ile Defterdar Kapısı denilen dairede akdettikleri divanda meşgul olurlardı. Bütün malî hükümler (berat, ferman) Defterdar Kapısında yazılırdı ve her defterdar kendi dairesinden çıkan evrakın arkasına imzasını kordu. Fakat bu asır ortalarından itibaren maliyeden yazılan bütün hükümlerin arkasına yalnız başdefterdarın kuyruklu imzasını atması ve Defterdar Kapısında yalnız onun divan kurması ve mukataatı tevcih ile hüküm vermesi kanun idi. Bundan başka maliye hizmetine alınacak olanlar da yine bu şıkkıevvel defterdarının arziyle tâyin olunurdu. Bundan dolayı diğer iki defterdarın vazifesi şekilden ibaret kalmış ve bu işsiz defterdarlıklara devlet ricalinden ileri gelenlerin ayrılması âdet olmuştu. Şıkkıevvel defterdarı, sadrazama re'sen yazdığı tezkire veya telhise veyahut sadrazam tarafından kendisine havale edilmiş olan muameleli evrakın altına kuyruklu imzasını atardı. Kuyruklu imzası hazineye ait işlerde kullanılırdı.

Devlet meratibi vaktiyle 4 derece üzerine mürettepti: 1 mülkiye, 2 ilmiye, 3 kalemiye, 4 seyfiye. Defterdarlar üçüncü kısımda kalemiye ricaline dâhildi. Nailî Abdullah Paşa «Kavanin-i Teşrifat» unvanlı eserinde (Hususi Kütüphanemde Yazma nüsha, sahife 12) bu kısım için şu izahatı veriyor:

«Kısm-ı salis, mahsulât-ı mülk ve varidat-ı devleti ahz ve tahsil ve kanun-ı mütearef üzre müstahakına tevzi ve fazlasını cem ve iddihar ile hazine-i devleti tamir eylemektir. Bu fünun-ı tedbirat ve vekayi-i muamelât ile netayic-i kitabet ve muhasebattan mütevellit bir hizmettir ki seyf ve kalem beyninde müşterek olmuştur. Düvel-i şarkiyede mutemed-üd-devle derler ki hâlâ Devlet-i Aliye-i Osmaniyede vekil-i malî olan defterdar-ı Celil-ül-miktarın makamıdır. Bu rütbe tahtında cümleden ziyade meratip ve menasıp ve zevabıt ve ummal ve muhasip olmak zaruriyattandır.»

O kısım yalnız defterdarlardan ve maiyyetini teşkil eyliyenlerden ibaret değildi. «Menasıb-ı Sitte» unvanını alan bu kısımda nişancılık, defterdarlık, reis-ül-küttaplık, defteremini, şıkkı sani ve salis defterdarlıkları da dâhildi.

Vüzera ve kazaskerlerden sonra gelen ve dâhil-i divan olan defterdarlığa üç suretle irtika edilebilirdi: 1 — Defter ve şehreminleri, 2 — 300 akça vazifeli kadılar, 3 — reis-ülküttaplar.

«Kanunname-i Âl-i Osman» da (Fâtih Kanunnamesi sahife 17) bunun için şu ahkâm münderiçtir:

«Defterdarlığa üç payeden çıkarlar. Evvelâ defteremini ve şerhemini defterdar olmak kanunumdur. 300 akça kadı defterdar olmak kanunumdur. Reis-ül-küttap riayet olunursa defterdar olmak kanunumdur.»

Bu hakkın daha bazılarına da verilmiş olduğunu yine kanunnameden (sahife 19) öğreniyoruz:

«Rumeli'nin defter kethüdası mal defterdarı olmak caizdir.»

Ancak bilâhare her şey gibi bu usul de bozulmuş, yeniçeri ağalığından defterdar yapılmak veya diğer menasıp ehlinden defterdar nasbedilmek gibi garibeler görülmüştür. Hattâ vaktiyle defterdarlar terakki ile vezir olurlarken sonraları onlara da vezaret tevcih edilmeye başlamış ve bu suretle seyf ve kalem erbabının yekdiğeri menasıbına irtika edebilmeleri kapısı açılmıştır. İşte bunun içindir ki Nailî Abdullah Paşa bu vazifeler «seyf ve kalem erbabı beyninde müşterektir» diyor. Halbuki bidayette payeleri Rumeli beylerbeyliği payesi ile müsavi idi. Kanunname-i Âl-i Osman'da (sahife 16) gerek vezaifi ve gerek meratibi için şu ahkâm münderiçtir:

«Başdefterdar cümle malımın nazırı olup umur-ı âlem ana müfevvazdır. Anın emrinsiz olmaz ne bir akça dâhil ve ne hariç olur ve anın kadri Rumeli beylerbeyliği ile beraberdir.

Ve cümle mal defterdarlarım malımın vekilleridir. Kabz u bastı anlara müfevvazdır ve cümle küttabın azl ü nasbı anlara müfevvazdır.»

Defterdarlar «Kanunname sahife 14» Beylerbeyliğe terfi hakkını da haizdiler: «Beylerbeylik dört kimesnenin yoludur. Mal defterdarlarının ve beylik ile nişancı olanın ve 500 akçe kadıların ve 400 akçeye varmış sancak beylerinin yoludur.»

Defterdarlar bazan sancak da kabul ederlerdi. Yahut sancakla taşraya memur edilirlerdi. Bu takdirde bunlara verilecek avait kanunname-i Âl-i Osman'da (sahife 15) musarrah idi: «Mal defterdarları sancak kabul etse dört yüz ilâ bin ile verülür.»

Defterdarlara defaten vezaret vermek hakkını da kanunname «sahife 15) bahş etmektedir. «Mal defterdarlarının ve beylik ile nişancıdan Vezir dahi defaten olmak yoldur ve kanundur.»

Kanuni Sultan Süleyman zamanında sadaret makamını işgal eden değerli sadrazamlardan Lütfi Paşa «Asafname» unvanlı eserinde (Sahife 32) «Tedbir-i hazine» serlevhası altında «Evvelâ tedbir-i hazine umur-u maliyedendir. Saltanat hazine ile olur. Ve cem'i hazine ile olur. Zulüm ve sitem ile olmaz.» mütalâatı mühimmesini dermiyan ettikten «ve hazinenin müşevveş ve noksan üzre olması sebeb-i ihtilâl» olduğunu ve «elbette irat masrafa galip gerektir» vecizesini derç eyledikten sonra vekil-i devlet olan sadrazamın defterdarları nasıl intihabetmesi lâzım geleceğini, onların da deruhde ettikleri bu vazifeyi ne suretle ifa eylemeleri icab edeceğini beyan ediyor: «Veziriâzam olan Divan-ı hümayunda müdebbir ve âkil ehl-i kalemden haberdar ehl-i vekar defterdarları bulup istihdam etmek gerek ve anlara istiklâl verüp umuru tefviz etmek gerektir. Ama anlar dahi kendü sevdasında ve başı havada olmayup hal-i padişahi ile tekayyüd etmek gerektir. Böyle olmıyanlara müsaade olunmaya böyle ider ise istiklaline müsaade gerektir.»

Tevkiî Abdurrahman Paşa tarafından 1087 tarihinde tedvin olunan kanunnamede «Millî Tetebbular Mecmuası, sayı 3» (Defterdaran) hakkında şu ahkâm mevcuttur: «Başdefterdar paye ve itibarda hemen nişancı gibidir. Eğer ikisi dahi payede beraber ise yahut ikisinin dahi payeleri yok ise kıdem nasıplarına itibar olunur. Başdefterdar olan mal vekilidir. Ve kendi evinde divan eder. Ve maliyeye müteallik dâvaları dinler ve maliye tarafından ahkâm verir ve ahkâmın zahrına kuyruklu imza çeker. Ve tahsil-i miri için mültezimleri hapseder. Ve mahallinde mukataatı tevcih edip buyurur ama pençe çekmez. Ve bilcümle mal-i beytülmali tahsil ve hazineyi tekmil ile memur olup beytülmale müteallik olan umur-i cumhuru anlar görür ve mültezimleri ketm ve teaddiden tahzir ve reaya fukarasını himaye babında sa'yi kesir etmek ve tutmayıp fukaraya zulmeden mültezimleri vekili devlete arz ve tazir ettirmek defterdarların lâzime-i zimmetleri ve zuhar-ı ahretleridir. Hususa emval-i eytamdan hazinei âmireyi siyanet ve beytülmal-i müslimini mal-i haramdan himaye etmek hemen ırz-ı din ve devlete riayet etmektir. Ulûfe günlerinde vüzeray-ı izam arza girdiklerinde defterdar mevacip telhisini huzuru hümayunda okur. Badehu yer öpüp taşra gider. Lâkin eğer vezareti varsa silki vüzerada durur.

«Başdefterdardan gayri iki defterdar dahi vardır. Birine (Anadolu defterdarı) ve diğerine (şikkısani) tâbir ederler. Bunlar dahi başdefterdarlar ile divan-ı hümayuna müdavemet ederler. Lâkin çok zamandır ki bunlar bir işe karışmazlar. Ancak sefer vaki olup başdefterdar orduy-i hümayunla gitmek lâzımgeldikte anların yerine Anadolu defterdarı Asitane'de vekâlet eder. Ve şıkkısani dahi divana anınla gelip gider. Ve bu iki defterdarın payeleri başdefterdardan aşağıdır. Meselâ başdefterdar payesi olduğu halde kanun-ı kadîm üzere iki şâtır, bir matracı ve bir tüfekçi istihdam etse bunlar ancak birer şâtır istihdam eder. Amma elbise-i divaniyede başdefterdardan farkları yoktur. Defterdarlar veziriâzam hazretlerine varmaya bir vakt-ı muayyen yoktur. Ancak istizan âdettir.»

«Kanunname-i Âl-i Osman» da (Fâtih kanunnamesi, sahife 10) defterdarların divan-ı hümayunda teşrifattaki mevkii de tasrih edilmiştir: «Bir cemiyet-i âli ve bir mecma-ı ahali olsa ehl-i divana ahardan adam karışmasun. Evvelâ vüzera anlardan sonra kazaskerler andan sonra defterdarlar andan sonra yeniçeri ağası ve sair özengi ağaları, mir-i alem ve kapıcı başı, mirahur oturur. Mal defterdarlarım cümle Asitane-i saadetimde olan ağalarımdan yukarı otururlar. Ve cümle sancak beylerinden yukarıdır. Ve yukarı otururlar. Altı kere yüz bin akça belki dahi olursa anlardan yukarı otururlar.»

Yine aynı kanunnameye nazaran (sahife 13) divan-ı hümayunda defterdarlar da vezirler, kazaskerler ve nişancılar gibi sadra oturmak hakkını haiz idiler.

«Divan-ı hümayunda sadırda oturmak vüzeranın ve kazaskerlerin ve defterdarların ve

nişancıların yoludur. Evvelâ vüzera oturup bir canibe kazaskerler, anların altına defterdarlar otururlar ve ol bir canibe nişancı oturur. Ve mal defterdarlarım şehzade lalalarının üstüne otururlar.»

Kezalik kanunnameye nazaran (sahife 15) bir maslahat sevkiyle dahil-i divan olan mazul beylerbeyiler defterdarlara takaddüm etmek hakkını haiz idiler. Beylerin ise bu hakkı yoktu. Onlar daima defterdarların altında ahz-ı mevki ederlerdi. «Bir maslahat için mazul beylerbeyiler girse veyahut mazul bey girse mazul beylerbeyiler vüzera altına ve mazul beyler defterdar altına otururlar.»

Kanunname (sahife 15) defterdarlara erkân-ı saireden fazla imtiyaz bahşediyordu. Hizmetkârlarına mücevveze giydirmek vüzeranın ve kazaskerlerin ve defterdarların yoludur. Ve beylerbeyiler ve sancak beyiler üsküfleri yürütmek gerektir.»

Daha bazı imtiyazatın mevcudiyetini de yine kanunnameden (sahife 16) öğreniyoruz: «Selâm çavuşu vüzeraya ve defterdarlara tâyin olunmak gerektir.» Kanunnameye nazaran (sahife 15) defterdarların imtiyazı bu kadarla kalmıyordu: «Divan-ı hümayunumda taamda vezir-i âzam ile başdefterdar vesair vüzera ile ikinci defterdar ve nişancı yiyeler. Ve kazaskerler başka yerler.» Bu da (sahife 16) o cümledendir: «Evlâdımdan vefat edenlerin meyyitine vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarlarım hazır olalar.»

İcraatta hür ve müstakil olan vekil-i devletin defterdarlarla müşavere etmesi lüzumunu da kanunname (sahife 16) tasrih ediyor: «Müşavere umur-ı saltanatı vezir-i âzam ve sair vüzera ile ve defterdarlar ile müşaveret ideler. Anlardan gayri kimesne vâkıf olmıya.»

Defterdarlar için de bittabi bu meburiyet vardı: «Başdefterdarlarım dahi vezir-i âzamım ile müşavere ideler.»

Bayram günlerinde defterdarlar da şeref mesule nail olurlardı. Hattâ kanunnameye nazaran (sahife 25) padişahlar vezirlerinki gibi bunların da tebrikâtını kaimen kabul ederlerdi: «Vüzerama ve kazaskerlerime ve başdefterdarıma ve nişancıya kendim kalkmak kanunumdur.»

Defterdarların merasimdeki mevkii de kanunnamede (sahife 25) tasrih olunmuştur: «El öpüldükte vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarlarım kafadarlarım olup duralar.»

Defterdarlara sair vezirler gibi has da verilirdi. Kanunnamede (sahife 28) bu miktar «altı kere yüz bin akça» olacağı musarrahtır. Yine aynı kanunnamede «eğer bir hazineden saliyane verilirse saliyane âlidir. Yüzelli binden iki yüz kırk bine dek verilsün» denilmektedir.

Defterdarların bazı avaidi de vardı. Bu aidat kanunnamede (sahife 29) şöyle tarif ve tâyin olunuyordu: «Defterdarlarımın aidesi havass-ı hümayunundan gerek iltizam ve gerek emanet ile ümenaya verilen haslar kaç yük ise yük başına bin akça hakk-ı imza alalar ve mutlaka hazine-i âmireme akçe teslim olundukta bin akçeden yirmi iki akça kesr-i mizan alalar ve defterdara hizmet eden küttap dahi hakk-ı kitabet alalar.»

Havas-ı hümayun aşarından defterdarların mekûlâtına yardım olunacağını da kanunname tasrih eyliyor: «Havas-ı hümayun aşarından defterdarlarım mekûlâtına muavenet edeler.»

Defterdarlar (kanunname sahife 29) vüzeray-ı saire misillû tekaüdiyeye mazhar edilirlerdi: «Sair mal defterdarları seksen bin akça ile mütekait olalar.»

Kanuni zamanında erkân-ı devletin iki suretle tekaüt edilmekte olduğu Lütfi Paşa'nın (Asafname, sahife 23) verdiği şu izahattan anlaşılır: «Tedbir-i hazineme say budur ki çokluk mevacip izdiyadına say etmiyeler. Hususa ki tekaüt vermede ihtimam edip vermiye tekaüt lâzım gelse beylerbeyilere yüz altmış akça ve defterdara seksen akça ve taht kadılarına seksen akça ve kazaskerlere yüz elli akça, vüzeraya iki yüz akça ve sancak beylerine yetmiş akça ve zeamet ile tekaüt ederler ise vüzeraya yüz yirmi bin akça, defterdarlara altmış bin akça, sancak beylerine elli bin akça verilür. Bunlardan dahi emektar olup pir ve amel-i mande olan müstahakları olur.»

Defterdarlar (Asafname, sahife 18) bizzat harbe iştirak ederlerdi: «Eğer padişah hazretleri bizzat hareket-i hümayun vâki olursa sadrazam olan defterdar olanı vesair erkân-ı divanı cem'edip ne miktar hazine gerek ve ne miktar asker gerek ve hangi mevkide zahire tedariki lâzım ve padişaha lâzım olan esb iştirası mühimmatın mirahur ile görüp padişah için yolda bir araba bile götürmek gerek evvelâ sadrazam olan menazillerde padişahlardan bir miktar baidçe konmak gerek ve padişah ortalıkta konmak gerek. Etrafın asker ihata ede ve padişah haymesinden halk bir mil miktarı baid gerek. Ve padişah otağı önünde hazine-i hümayun çadırı kurulup mal defterdarı olan anda divan etmek gerek.»

Sefer zamanlarında defterdarların ağırlıklarını nakil için verilecek hayvanların miktarını da kanunname (sahife 27) tâyin etmişti: «Kendi deve ve katırımdan ellişer katar katır vüzerama

ve beşer katar katır defterdarlarına verilsün. Hazinelerin götürmek için». Defterdarlara diğer erkân gibi harb zamanlarında tayinat da verilirdi. Kanunnamede buna dair şu izahat vardır. «Padişah tarafından vüzeraya ve kazaskere ve nişancıya ve defterdara ve defter eminine dek tayinat vermek kanundur. «Muzafferiyet tahakkuk edince merasim-i tebrikiye ifa olunurken defterdarlar hazır bulunurlardı. «Fetih ve nusrat vâki oldukta mübarek bayram gibi el öpülür ve vüzera seraser samur kürk giyerler. Ve kazaskerler ve defterdarlar yalnız kaftan giyerler. Beylerbeyiler ve sancak beyleri ve taşra menasıp sahibi olanlar dahi kaftan giyerler.»

Defterdarların diğer bir imtiyazı da sefer-i hümayun için icra edilen alaylarda sâdat, ulema ve meşayih teşyi ve istikbali sırasında yalnız Nakib-ül-eşraf Efendi Sancag-ı Şerifin kurbünde eştirip madası *tuğ-i* humayunların haricinde şaytacıların önlerince eştirilegeldikleri halde defterdarlar tuğ-ı hümayun dâhilinde bulunurlardı. Kanunnamede (Tevkii Kanunnamesi, Millî Tetebbular Mecmuası, sayı 3, sahife 530) buna dair şu izahat mevcuttur:

«Tuğ-ı hümayunların dâhilinde eştirmeye mahsus olanlar ancak vüzeray-ı izam ve şeyh-ül-islâmların ve Nişancı Paşa ve bilfiil kazasker efendiler ve defterdar efendi ve çavuşbaşı ve reis-ül-küttab dahi dâhildir.»

Fâtih Kanunnamesinde (sahife 29) defterdarlara yazılacak elkap bile tasrih edilmiştir: Canib-i divandan şöyle yazılırdı: «İftihar-ül-ümera vel ekâbir muhtar-ül-kübera vel efahir müstecmiül meali vel mefahir zülkadr-ül-etem ve sadr-ül-ekrem el muhtas bimezid-i inayet-ül-melik-ül-Bari hazine-i âmiremin defterdarı damet mealihi». Hazine tarafından da böyle yazılırdı: «Kıdvetü erbab-ül-izzü vel ikbal umdet-u eshab-ül-kadr vel iclâl cami-i vücuh-ül-emval âmir-ül-hazain bilâhsen-il-âmal elmuhtas bimezid-i inayet-ül-melik-ül-âlâ hızane-i âmirem defterdarı dâmet mealihi.»

Defterdar unvanı 1253 senesinden itibaren kaldırılmış, onun yerine Maliye Nazırı tâbiri ikame olunmuştur.

Ben çıkup yevmiyeye kayd eyledim tarihimi
Aldı defterdar efendi bir mecidiye daha
Lâ

DEFTERDAR HASSI (دفتردار خاصی) [*Mal.*] Defterdarlara verilen haslar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Memuriyetle kaimdi. Hasların muhtelif kısımları vardı. Hasların bir kısmı mirî tarafından idare olunurdu. Bunlara havass-ı hümayun denilirdi. Birtakımı vezirlere, ümeraya verilen haslardı. Defterdar hasları bu meyanda idi. Üçüncüsü de ihtiyaçlarına sarf edilmek üzere bazı sultanlara verilen haslardı. Bunlara da başmaklık denilirdi. Başmaklık hasları hayat kaydı şartiyle verildikleri halde ötekiler memuriyetle kaimdi.

DEFTER EMİNİ (دفتر امینی) [*Mal.*] Önceleri Defter-i hakani nazırı, defter-i hakani emini, son zamanlarda da Tapu umum müdürü adını taşıyan vazife sahibinin ilk ismi idi. Defter eminliğinin hangi tarihte ihdas olunduğuna dair bir kayıt ve malûmata tesadüf olunmuyorsa da Fâtih kanunnamesinde bu memuriyetten bahsedilmiş olması eskiliğini ispat eder. Eski Maliye Nazırı Abdürrahman Vefik Bey (Tekâlif kavaidi, c. 1, s. 177) mehaz göstermeksizin Osmanlılar zamanında ilk ihdas olunan memuriyetlerden olduğunu ve Orhan Gazi zamanında ihdas olunduğunu söyler. «Osmanlı Tarih Encümeni» nin neşrettiği «Fâtih Kanunnamesi» nde (sahife 18) defter eminlerinin teşrifattaki mevkileri «meratipte defter emini, anun altına şehremini anın altına reis-ül-küttap otururlar» suretinde yazılıdır. Bu cihet yine o kanunnamenin başka bir yerinde de (sahife 22) zikredilmiş ve defter emininin bölük ağalarına tasaddur hakkını haiz oldukları tasrih olunmuştur: «Defter emini, şehremini, bölük ağalarına tasaddur ede amma defter emini payede defterdara kariptir. Şehreminine ve reis-ül-küttaba tasaddur ede.» Kanunnamedeki «defterdara kariptir» ibaresinden defter emanetinin yüksek memuriyetlerden olduğuna şüphe bırakmaz. Filhakika hefter emini, divan heyeti dışındaki vazife sahiplerinin en mühimlerinden idi. İlk devirlerde nişancının emri altında olan defter emininin vazife ve selâhiyetleri hakkında Mehmet Ârif Bey Fâtih Kanunnamesine şu haşiyeyi yazmıştır: «Defter emini şimdiki Defter-i hakani nazırıdır. Memalik-i Osmaniyede bulunan timarlar ve zeametler ve haslar ve araziye mütaallik bilcümle muamelât kadîmen Defter-i hakani idaresine ait olduğu cihetle timar ve zeamet tevcihatı bu bapta vuku bulan münazaaların hall ü faslı bu daire idi. Tahrir zamanında has ve timar ve zeamet kaydolunan kariyeler icmali, her kariyenin ahalisi miktarı âşar ve saire gibi rüsumatı ve vuku bulan tevcihat beratları ruznamçe olan defterlere kaydolunurdu. Defter emini evvelce nişancılığın maiyyetinde iken sonra ana tekaddüm etmiştir. Münavebe menasıbından idi.»

Defter eminlerinin harçlardan hisseleri vardı. «Netayic-ül-vukuat» müellifinin beyanına göre (cilt 3, sahife 78) «timar ve zeamet tev-

cihatı ilga olununcaya kadar Defterhanenin tevcihat-ı merkume ve murafaat ve muhakemat zımnında ihraç ettirilen kuyudat harcında şehriye iki yüz keseye karip hâsılatı olup defter emini ve kesedarının ve sair zâbitan ve ketebesinin bundan hises-i muayeneleri var idi ve ketebeye mahsus zeametler münhal ve ahara tevcih olundukta ilk seneliği defter eminliğine ait idi.»

Defter emaneti münavebe mansıplarındandı. Bu sebeple defterdarla nişancı ve reis-ül-küttaplardan mazul kalanlar buraya geçirilir ve bilâhâre tekrar riyaset veya defterdarlığa nakil edilirdi. Bu münasebetle bu makam birçok değerli zevat tarafından işgal olunmuştur.

DEFTERHANE (دفترخانه) [*İda.*] Malların tasarruf muamelelerinin yapıldığı ve kayıtlarının muhafaza edildiği yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Araziye müteallik muameleler burada yapılır, timar zeamet ve haslara müteallik kayıtlar da burada tutulurdu. Araziye teallûk eden ihtilâfların fasıl yeri de burası idi. Tahsis sırasında timar zeamet ve has kaydolunan köyler tescil edildiği gibi her köyün ahalisinin mikdarı ve âşar ve saire gibi rusumatı mufassal surette burada tutulur, vuku bulan tevcihat beratları rüznamçe namını alan defterlere gene burada kaydolunurdu. Defterhane kayıtları pek ziyade dikkat ve itina ile tutulduğu gibi tashihlerle ilâveler ancak kanunen selâhiyeti olanlar tarafından icra olunurdu. İşte bu sebepledir ki arazi kanununa «kuyud-ı hakaninin tezvir şaibesinden azade olduğu» geçirilmiş idi.

Devlet hazinesine ve eski tâbirle «Beytülmal»e ait defter ve kayıtlara da «Maliye Defterhanesi» adı verilidi. Hükûmet merkezi İstanbul'a nakledildikten ve Topkapı sarayı yapıldıktan sonra bu defter ve kayıtlar orada tesis olunan Defterdarlık dairesinde muhafaza edilmiş ve Defterdarlığın oradan nakli sırasında bunlar da yeni daireye taşınmıştır. Tasarruf muamelelerini ihtiva eden Defterhane gibi Sadrazamda duran mühr-i humayun ile mühürlenirdi.

İstanbul'un Hükûmet merkezi ittihazı üzerine Topkapı sarayında ve şimdiki Tapu idaresinin arkasında bulunan binaya şimdiki tapu yapılınca da oraya nakil olunmuştur. Bizanslılar zamanında qestarion adı verilen ve şimdiki tapu idaresinin arkasında bulunan binaya, şimdiki tapu binası yapılınca da oraya naklolunmuştur. Osmanlı Devletinin sonuna kadar burada kalmıştır. Defterhanenın başında Defteremini adı verilen bir memur bulunuyor ve tasarruf muameleleri onun idaresi altında kurulmuş olan bir teşkilât marifetiyle idare olunuyordu. Tanzimattan sonra Defteremini unvanı Defter-i hakani nazırlığına, daha sonra Defterihakani eminliğine ve en nihayet Tapu umum Müdürlüğüne tahvil olunmuştur.

DEFTER-İ HAKANİ (دفترخاقانی) [*İda.*]Şahsî tasarrufların, timar, zeamet ve hasların, mülk ve vakıfların ve bunlarda vukubulan tahavvül ve tebeddüllerin kaydiyle mükellef olan ve senetlerini veren dairenin adı idi. Halk tarafından «Deferhane» denilirdi. Bu dairenin âmirine «Defter emini», sonraları, «Defter-i hakani nazırı», «Defter-i hakani emini» denilirdi.

DEFTER-İ HAKANİ EMİNİ(دفترخاقانی امینی) [*İda.*] Şimdiki Tapu Umum müdürünün eski unvanı idi. Halk tarafından Defterhane Emini suretinde kullanılırdı. Osmanlı Saltanatının ilk zamanlarında bu vazife sahibinin unvanı Defter emini idi, sonra Defter hakani nazırı, son zamanlarda ise Defteri Hakani emini olmuştur.

DEFTER-İ HAKANİ NAZIRI (دفتر خاقانی ناظری) [*İda.*] Şimdiki Tapu Umum Müdürünün eski uunvanı idi. Halk tarafından Defterhane nazırı suretinde kullanılırdı. Daha evvelki adı Defteremini idi. Osmanlı saltanatının sonlarında Defter-i Hakani Emini şeklini almıştır.

DEFTER - İ HAKANİ NEZARETİ (دفتر خاقانی نظارتی) [*İda.*] Tasarruf kayıt ve muameleleriyle meşgul olan dairenin adı idi. Bugünkü Tapu Umum Müdürlüğü demektir. Halk dilinde Defterhane nezareti suretinde kullanılırdı. Osmanlılarda fethedilen memleketler fethi müteakip arazinin Timar, zeamet, havass-ı hümayun ve havass-ı vüzera usulü üzre tahrir ve taksimi yapılır, ve tasarruf haklarını temin için verilen berat ve senelerle ferağ ve intikal muamelelerini kayıt ve zapt etmek suretiyle vücuda getirilen kayıtlar ve onlara müteallik muameleler iptida Defteremineri sonra Defter-i hakani nazırları bakmışlardır. O zamanın askerî tevcihatı demek olan arazi tevcihatını kanun ve nizamları dairesinde cereyan ettirmek ve feth edilen yerlerin tahririne itina eylemek vazifeleri bunlara aitti. Kuyud-i hakani muameleleri mutena bir surette yürütülürdü. Hattâ bir arzın vakfa veya bir hasın zeamete yahut bir zeametin timara tahvili elhasıl kuyud-i hakanide yazılı olan cihetin tebdili lâzım gelirse evvelâ Padişahın iradesi üzerine nişancıya bildirilir ve kayıtları nişancı kendi kalemi ile düzelterek imzasını da koyardı. Düzeltme fermanlarının tuğraları sadrazamlar tarafından çekilirdi. Kuyud-ı hakani tezvirden salim olmakla mâmul-ün-bihtir diye hükmolunurdu.

DEFTER-İ NANHOR (دفتر نان‌خور) [*Ask.*] Yeniçeri yetimlerine verilen zahire veya bedeli ile ocaktan aldıkları para için ocakta tutulan defter hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir terkip olan bu tâbirin mânası ekmek defteri demektir.

DEFTER-İ TEVZİAT NAZIRI (دفتر توزیعات ناظری) [*Mal.*] Tevzi defterlerinin merkezde tetkiki için teşkil olunan dairenin âmirine verilen unvandı. Devlet hesabına alınan vergiler ve resimler, valilerle kadılar namına istifa olunan ianeler mahallerinde tevzi defteri denilen defterlerle halka tevzi ve tahsil olunurdu. Sonraları bunların tevziinde pek çok haksızlıklar yapılmış ve bu hal pek ziyade şikâyete sebebolmuştur. Bunun men'i için bir aralık tevzi defterlerinin merkeze celbi ile tetkik ve tasdik edildikten sonra mahallerine gönderilmesi tekarrür etti. Bu kararın icrası için bir nezaret tesis edildi. İşte bu nezaretin başında bulunan memura Defter-i Tevziat Nazırı unvanı verildi. Fakat bununla da maksat temin edilemedi. Tanzimat'ın ilâniyle beraber bu usul terk edildiği cihetle bu vazife de lâğvolundu.

DEFTER KETHÜDASI (دفتر کتخدامی) [*Mal.*] Arazisi timar, zeamet ve has olmak üzere tefrik olunan eyaletlerde zeamet işlerine memur bulunanlara verilen unvandı. Defter kethüdası timar işlerine bakan ve timar defterdarı namını alan memurun âmiri sayılırdı. Defter kethüdalığının ihdas tarihini kaydetmiyor. Yalnız «Fatih kanunnamesi»sinde geçtiğine göre eskiliği hakkında bir fikir hâsıl olabiliyor. Kanunnamede (Sahife 19) Defter kethüdalığının menşei ve mahreci için deniliyor ki:

«Ulûfe müteferrikalarının yolu timar Defterdarlığıdır. Timar Defterdarlarının yolu Defter kethüdalığıdır. Ve Rumelinin Defter kethüdası riayet olundukta mal Defterdarları olmak caizdir.» Kanunnamedeki bu kayıt delâleti ile Defter kethüdalığının derece derece olduğunu ve en yüksek mertebesinin Rumeli Defter kethüdalığı bulunduğu anlaşılmaktadır. Defter kethüdaları gördükleri vazife itibariyle Defter emanetine merbut idiler. Defter kethüdalarına has suretiyle aidat tahsis edilmez, kendilerine zeamet tevcih olunurdu.

DEFTERLÜ (دفترلو) [*Ask.*] Ocağın defterinde yazılı bulunan yeniçeri efradı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vezirler, sancak ve alay beyleri mensuplarını defterlerine geçirdikleri için bunlara da defterlû denilirdi.

DEF'-ÜD-DEF' (دفع‌الدفع) [*Huk.*] Dâva olunanın def'ine karşı dâvacının ileri sürdüğü def' hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DEĞİRMEN OCAĞI (دگرمن اوجاغی) [*San.*] Eskiden Beykoz'da Hünkâr iskelesi'ndeki su değirmenleri işinde kullanılanlara ait kuruma verilen addır. Ustasına uncubaşı denilirdi. Üçüncü Selim devrinde burada bir kâğıthane ihdas edilmiş ve birine ilzam edilerek kâğıt yapilmıştır.

DEĞİŞME (دکیشمه) [*San.*] Mehterhanelerin makamlarından birinin adı idi.

DEĞNEK (دکنك) [*Ask.*] Taşradaki kullukların muhafızları kakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yasakçı da denilirdi. Yasakçı tâbiri bâzan İstanbul kullukları hakkında da kullanılırdı. Her kaza ve şehirde yasakçı yoktu. Hangi kaza halkı kendilerini muhafaza için yasakçı isterlerse kethudanın mektubu ile oraya yasakçı tâyin edilir ve yine onun mektubu ile kaldırılırdı.

DEHAKİN (دهاقین) [*Hal.*] Eskiden köy muhtarları ve Irak kıtasında köy sahibi olan kimseler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça köylü demek olan dihkan'ın cem'idir. Bunlar bir aralık Devlet gelirinin tahsili demek olan cibayet-i emval ile muvazzaf tutulmuşlardı,

DELÂİL (دلائل) [*Sof.*] Çeşitli salavat-ı şerifeyi ihtiva eden eserin adıdır. «Delâil-i şerif» dendiği gibi «delâil-ül-hayrat» da denilir. Eserin câmi ve mürettibi (Şeyh Süleyman-ül-cezuli) dir.

DELDEK (دلدق) [*Kuy.*] Üste giyilen bir nevi eski biçim cakete verilen addır.

DELİ (دلی) [*Ask.*] Rumeli'de ilk olarak teşkil edilen bir sınıf suvari askerine halk tarafından yanlış olarak verilmiş olan addır. Asıl isimleri kılavuz, yol gösterici demek olan delil olduğu halde deli ismini almaları hiçbir muhataradan ürkmeyip her tehlikeye tereddütsüz kendilerini atmak derecesinde deliliği andıran bir cesarete malik olmalarından ileri gelmiştir. Delil gibi deli tâbiri de kitaplara geçmiştir. Başlarına üst tarafı siyah çuhadan, aşağısı kuzu derisinden uzun, mevlevi sikkesi tarzında serpuş giyerlerdi.

DELİ FİŞEK (دلی فشنك) [*Hal.*] Savruk, farfara, düşünmeden hareket eden yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DELİL (دلیل) [*Ask.*] Rumeli'de ilk olarak teşkil olunan bir sınıf hafif suvari askerine

verilen addır. İşleri, Arapça bir kelime olan delilin lûgat mânasına uygun olarak, kılavuzluk, yol göstericilik olduğu halde hiçbir muhataradan ürkmeyip her tehlikeye tereddütsüz kendilerini atmak derecesinde deliliği andıran bir cesaret gösterdikleri için halk arasında, kitaplara kadar geçen, deli adını almışlardı.

Delil teşkilâtı on beşinci asır sonları ve on altıncı asır başlarında ilk defa Rumeli'de yapılmıştır. Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın bir kaydına göre (İslâm Ansiklopedisi deli maddesi) bunların bir kısmı Türk, bir kısmı da Boşnak, Hırvat ve Sırp gibi İslâv ve Rumeli halkındandı. İlk teşekküllerinde yalnız Rumeli beylerbeyi ile hudut beylerinin maiyet askerlerinden idiler. Teşkilleri sırasında pek çok istifade olunarak kendilerinden hayli yararlıklar sâdır olmuştur. Menşe ve asıllarını kendileri de bilmedikleri halde ikinci halifeye nispetle bizim ocağımız Hazret-i Ömer ocağıdır derlerdi. Muharebede korkunç kıyafetleri ve gözlerini budaktan sakınmıyarak düşman üzerine atılganlıkları ile hasımlarını şaşırtırlar ve galebe çalarlardı. Şiarları yazılan gelir başa idi.

Delil suvarilerinin ellerinde silâh olarak eğri palalariyle kalkanları, mızrakları ve atlarının eyerine takılmış bozdoğanları vardı. Başlarında benekli sırtlan veya pars gibi vahşî hayvan derisinden yapılmış ve üzerine kartal tüyü takılmış külâh taşırlardı, Kalkanlarını da böyle kuş tüyleriyle süslerlerdi. Üzerlerine giydikleri elbiseler ile atlarının çulları aslan, kaplan ve tilki postundan yapılmış olup tüylü kısmı dışarıda olan şalvarları da kurt veya ayı derisindendi. Ayaklarında bacaklarının yarısına kadar uzanan, burunları sivri, arkaları yüksek «serhatlik» denilen mahmuzlu çizmeleri vardı. Bindikleri atlar çok kuvvetli ve mütehammil idi. Hizmet ettikleri hudut beyi veya beylerbeyinden maaşları vardı.

Bu teşkilât daha sonraları yalnız Rumeli'ye inhisar etmiyerek genişlemiş, Anadolu'daki vezir ve beylerbeyilerin maiyetlerinde de vücuda getirilmiştir. XVIII inci asırdan itibaren kıyafetlerinde değişiklik yapılarak başlarına siyah kuzu derisinden bir endaze uzunluğunda boru gibi, üzeri sarıklı kalpak giymeğe başlamışlardı. Elli altmış kişi bir bayrak sayılarak bir kaç bayrak bir delilbaşının emrine verilmişti. Eskiden Osmanlı nami ile hizmetkârlıkta bulunan ağaların acemilerine (Zobu) denildiği gibi bu ocağa giren gençler ağalardan birinin maiyetine çırağ olup ocağın usulünü ve ağasının rızasını tahsil ile liyakatı tasdik olunduktan sonra din ve devlete sadakat ve hiçbir kavgadan geri dönmemeğe gayret edeceğine dair söz almaktan ve merasim ile dualdan sonra kalpak giydirilerek «Ağa çırağı» adı ile kaydı icra edilirdi. Verdiği sözü tutmıyanın, ocak kanun ve nizamına riayet etmiyenin, muharebeden kaçanın başından külâhı alınıp keçe külâh edilerek ocaktan kovulurdu.

Delillerin bilhassa XVI ncı ve XVII inci asırda mühim hizmetleri görülmüş ise de sonradan diğer askeri teşkilât gibi bunların da nizamları bozulmuştu. Maiyetinde bulundukları vezirin azlinde veyahut «yemleri kesilmek» suretiyle ruhsat verildiğinde kapısız kalarak diğer vezire intisap edinceye kadar eyalet dahilinde dolaşarak kendileriyle hayvanlarını bedavaya besletirler, akşamdan yiyemedikleri fazla yemekleri kalpakları içine koyup götürmekle kanaat etmedikten başka diş kirası nami ile ev sahibini soyup soğana çevirirlerdi. XVIII inci asrın son yarısında bunların şekavet mıntakaları Kütahya ile Konya havalisi idi.

Delillerin bilhassa Milâdi XVIII inci asrın yarısından sonra fazla yorgunluk eseri gösterdiklerine Üçüncü Selim'e verilen lâyihalarda bunların «fukaraya mezalimden gayri bir işe yaramadıkları» beyan edilmesiyle anlaşılmaktadır. Zaten vezirlerin ve beylerin eski mali kudretlerini kaybetmiş oldukları devir de o devirdi. Lâyihaların tenkidine ayırdığı sahifelerde bunu da tedkik etmiş olan Cevdet Paşa (Cevdet Tarihi, c. 6, s. 11) bu münasebetle diyor ki: «Delil taifesi başlarına uzun kalpaklar giyip vüzera dairelerinde istihdam olunur bir cins süvari olup 243 seferine kadar baki idiler. Bunlar gerçi Avrupa usulü üzere muallem değildiler. Ancak mürur-i zamanla bir ocak şekline girerek tecrübe ve idman ile konup göçmede ve harekât-ı harbiyede beyinlerinde bir nevi meşk ve meleke ve içlerinde kendilerine mahsus bir usul-i zabıta peyda olmuş idüğünden ocak gayretinde sergerdelerine itaat sadedinde olup bütün bütün başıbozuk asker dahi değillerdi. Fakat ol vakitler bizim serasker lerimiz süvari kullanılacak mevkileri lâyikiyle bilmediklerinden düşmanın top ve tüfekle mücehhez taburları üzerine bu makule süvariyi sevk ederler ve anlar dahi giderlerdi. Halbuki böyle ateşfeşan taburlar üzerine zayıf süvari sevk etmek baht işi bir hareket olup şaz ve nadir olarak muzaffer olduğu var ise de ekseriya top ve tüfek ateşine dayanamayıp avdete mecbur olmak tabiîdir. İşte delil taifesinin cenkte yaramıyor dedikleri budur. Yoksa bunlar süvari askerinin kullanılacağı mevakide vazifelerini pek güzel ifa eder, gayet kullanışlı bir

taife oldukları esfar-ı ahirede onların muhaberatını müşahede edip harb fenninin dekayikine vukufu olan yüksek adamlardan mesmuum olmuştur. Fakat bu taifenin ulûfeleri ve timar misillü bir gûna dirlikleri ve vüzera dairelerinde bir lokma ekmek bularak geçinmekten gayrı medar-ı taayyüşleri olmadığından filvaki fukaraya zulüm ve tahakkümleri pek ziyade idi.»

Vakanüvis Lûtli Efendi de (Lûtfi Tarihi, c. 2, s. 191) bunlar hakkında şu izahatı veriyor: «Hayta başı iki binden mütecaviz süvari ve piyadelerle bittecemmu buyrultu târzında kazalara gönderildikleri varakalarla at, şal, akça gibi şeyler talep etmeleri üzerine, üzerlerine asker gönderildi, cemiyetleri perişan, ocakları ilga edildi.»

Bu hâdise hicrî 1245 (1829) senesinde cereyan etmiştir. Zaten ondan sonra merkeziyet usulünün temini cihetine gidilmiş ve memleket bu sayede büyük bir felâketten kurtarılmıştır.

§ [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerinden olup rehber, yol gösterici mânalarına kullanılırdı. Meydandaki kandilleri, mumları yakmakta kullanılan şem aya da bu ad verilirdi.

§ [*Hal.*] Mekke'de hac sırasında hacılara ziyaret yerlerini ve usullerini gösterenler hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

DELİL BAŞI (دلیل باشی) [*Hal.*] Tanzimat'tan evvel vezir dairelerinin muhafız ve muharip olarak kullanılan iki kısımdan bir kısmını teşkil eden süvari efradın başlarına verilen addır. Halk dilinde delil namını taşıyan efrada deli, başlarına da delibaşı denilirdi. Vezir dairelerinde ikinci kısmı teşkil eden piyadelerin başı da «Tüfekçibaşı» adını taşırdı. Bunların refakatinde yüzer, yüz ellişer hattâ daha fazla nefer bulunurdu. Her vezir dairesinde bunlar vardı. Erzurum, Diyarbekir, Musul, Bağdat, Şam. Halep gibi mühim eyaletler valilerinin ise üçer, beşer tüfekçi ve bir o kadar delilbaşısı bulunur ve bunlardan biri de «Serçeşme» unvanını alırdı. Şu halde «Serçeşme» binbaşı ve tüfekçi başılarla delilbaşılar yüzbaşı hükmünde demekti. Tüfekçibaşılarla Delilbaşılar maiyetinde daha küçük rütbeli adamlar vardı. Bunların unvanı da gönüllü ağası, bölük ağası idi. Efradın acemilerine de Zobu ıtlâk olunurdu. Vezir dairelerinde bu namlarla yapılan teşkilât 1100 tarihinden sonradır. Ondan evvel vezirlerle mirmiran dairelerinin ellişer, altmışar kişiden ibaret olarak onar, yirmişer Bayrak «Levent» ve «Sarısekban» namı ile birtakım adamlar istihdam olunurdu. Celâlilerin ekserisini bunlar teşkil ettiğinden Kuyucu Murad Paşa Celâlilerin kökünü kazıdığı sırada bu namla adam istihdam olunmaması eyalet valilerine emrolunmuş, bunun üzerine Tüfekçibaşı ve Delibaşı unvanı ile adamlar istihdamına başlanmıştır. Başbakanlık arşivinde mevcut olup aynen aşağıya derc olunan vesika (askeri, Numara 5740-217) Delibaşılık hakkında mühim malûmatı ihtiva etmektedir: Rumeli Beylerbeyi payesi olup Alaiyye sancağı mutasarrıfı ve Bozkır maden Emini olan Abdurrahman Paşa Damet mealihi'ye.

«Fimabaat Vüzera ve mirmiran dairelerinde kadîmi üzere birer Delibaşı ve birer gönüllü ağası ve baş beşlu olmak ve her bir Bayrakta tam-ül-esliha on nefer taşınması kaide-i mer'iyeden ise dahi vakt ve hale göre bölükbaşılar ol miktar neferatı idare edemiyecekleri malûm olduğundan maa zabitan on ikişer nefer taşımak ve her bayrağın iktiza eden 24 harcın ve lâzımgelen lâhim ve rogan ve nan-ı aziz ve bulgur bulunduğu mahallerde bazen pirinç ve beher yövm verilmek ve beher bayrak başına mahiye altmışar kuruş ulûfeleri temamen ita olunmak ve vüzera ve mirimiran ve voyvoda ve mütesellimler taşıyacakları Delibaşılarından bir akçe ve bir habbe rüşvet almamak ve bi vecih devir nami ile taşraya Delibaşı ve tüfekçibaşı çıkarılmamak ve iktiza eyledikte seni devre çıkaracağım deyu delibaşı ve tüfekçibaşılardan bir akçe ve bir habbe talep olunmamak ve delibaşılar dahi hasbel-iktiza memuriyetlerinden evkat-ı saire misillû uğradıkları kaza ve kura ahalilerinden bir nesne mutalebe olunmayıp bermutat veregeldikleri birer esp ve estere kanaat etmek ve beher eyalet ve elviyeye tahsis olunan Delil bayrağından ziyade bayrak küşat etmemek ve taraf-ı saltanat-ı seniyyemden her hangisine bir memuriyet zuhur eyledikte ol memuriyeti civarında olan Vüzera ve Mirimiran birbirlerine iktizası veçh üzere imdad ve ianet eyleyip benim memuriyetim zuhur etti deyu teksir-i daire daiyesine düşmemek ve ziyade bayrak küşat olunmamak ve faraza Kütahya Valisi azl olunup Sıvas ve Karaman ve bunlara mümasil bir eyalet veyahut elviye tevcih olundukta ol eyalet ve elviyenin tertip olunan Delil bayrağı kaç bayrak ise ol miktarını kendi delil başısı ile istihsap eyleyüp ziyadesini yerine Vali nasp olunan Vezire terk etmek ve işbu nizamat biibaretiha divan-ı hümayunum kalemine kaydettirilmiş olmağla düstur-ül-amal tutulmak içün bu hususa daima ve müstemirren ikdam ve dikkat olunmak içün tekid-i nizamı havi eyalât ve elviye mutasarrıflarına hitaben mufassal evamir-i şerifem sâdır olmuş idi. Elhalet-i hazihi Delilbaşılardan Zobu Mehmet zide kadruhunun onbeş bayrak delil ile

sen ki paşay-ı mumaileyhsin maiyetine tâyin kılınması hususuna irade i aliyem taallûk etmekle Delilbaşı merkumu on beş bayrak delil neferatı ile maiyetinde istihdama mübaderet eylemek fermanım olmağın mahsusa işbu emr-i şerifim ısdar ve . . . . . ile irsal olunmuştur. İmdi Delilbaşı merkum mezkur-ülmikdar bayrak Delil ile maiyetine tâyin ve tesyir kılındığı malûmun oldukta berveçhi meşruh Delilbaşı merkumu bermucib-i nizam onbeş bayrak Delil neferatiyle maiyetinde istihdama müsaraat ve hilaf-ı ferman ve münafi-i nizam ve vaz'ı tecvizden mübaadet eylemen. babında. Ca 217»

DELİLER AĞASI (دلیلر آغاسی) [*oda*] Tanzimattan evvel Babıâli'de bulunan teşekküllerden birinin başına verilen addır. Otuz kişiden mürekkepti. Alaylarda Sadrazamın maiyet efradını artıran bu teşekkül Beylerbeyilerle Sancak beylerinin o addaki maiyeti efradı mesabesinde idi.

DELK (دلق) [*Kuy.*] Dervişlerin fakirleriyle melâmete sülûk eylemiş bulunanları tarafından giyilen yünden âdi elbisenin adı idi. Delk Farsça eski elbise, yamalı dilenci hırkası demektir.

DELV (دلو) [*Ast.*] On iki burçtan birinin adıdır. Delv arapça Kova demektir. Bu burç kümesi kovaya benzediği için o ismi almıştır. Güneşin 8/22 kânûnsani (Ocak) da bu burca girdiği kabul olunmaktadır. Takvimlerde (Tahvil-i şems be delv) diye gösterilir. Delve suretinde de kullanıtırdı.

Çahının bir delve-i naçizi olmaz afitâb
Boynuna Târ-ı şuaın kılsa bend-i risman
Kâzım Paşa

DEM (دم) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Şarap, rakı gibi müskir şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Daha ziyade rakıya denirdi. İçki mânasına da gelen bu tâbir divan edebiyatında, hususiyle dem çekmek ve demlenmek, suretinde çok geçer.

Dem-ü bint ül-ineb uht-ül-meserret
Ayni

DEMET USULÜ (دمت اصولی) [*Mal.*] Hububatın öşür alma nevilerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları sekizde bir alındığı halde kaldırılıncaya kadar muhafaza edilmiş olan ve onda birini almak mânasına gelen taşir için her mahsulün idrak zamanı göz önüne alınmış, bir hasad mevsimi bir de taşir usulü tayin edilmişti. Öşür alınan maddelerin en mühimmi olan hububat aşarı için alma zamanı harman vakti idi. Hububat öşrü biri demet, diğeri dane olmak üzere iki şekilde alınırdı. Demet usulü harman yapılmadan, dane hasıl olmadan demet hesabı ile almaktı. Tarlalarda demetler sayılıp aynen alınan demetler imece usuliyle köylüye harman ettirilirdi. Demetin bir de nümune usulü vardı. Demetler sayıldıktan sonra alâ, evsat, edna itibariyle üç nevi mahsulden harmanda üçer dokurcun alınarak harman edilir, elde edilen mahsul ölçülerek beher demete vasati ne düşerse herkesten o hesapla öşür alınırdı, Harmanda dane hasıl olduktan sonra ölçülerek veya tartılarak muayyen olan öşrün alınmasına «dane usulü» denilirdi. En çok tatbik olunan usul de dane usulü idi.

DEMİR BIRAKMAK (ڤیور براقق) [*Bah*] Bir geminin demirini denizde bir leşe taktırıp kaldıramadığı veya bulunduğu herhangi bir yerde âni bir fırtına çıkması ve olduğu yerden derhal kalkması meeburiyetinde kalıpta icabeden zaman zarfında demiri alamadığı ve fazla oyalanmasını muhatarah gördüğü vakitte zincirin gögerden içeri kalan kilitlerinden birini fora ederek veya zincirini münasip gördüğü noktasından keserek demirini denize bırakma hakkında kullanılır bir tâbirdir. Demiri kurtarmak ümidi olan hallerde zincirin kesilip denize akacak çimasına yakın yerden, zincir üzerine demirin bırakıldığı derinliğe göre bir tel halat bağlanır ve bunun diğer çimasına da bir şamandıra raptolunur.

DEMİRHANE(ڤیورخانه) [*San.*] Demir işleri yapılan imalâthane hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir daha ziyade büyük demir fabrikaları ve fabrikaların demir işleri yapılan kısmı hakkında kullanılır.

DEMİR KESTİRMEK (ڤیور کسدیرمك)[*Bah.*] Kaldırılmakta olan demiri bir yere taktırıp kurtarmak için fazla zorlamadan, bir demir atıldığı zaman da geminin üzerindeki süratle ilerlediği veya kuvvetli olarak geri sarktığı zamanlarda zincirin serbestçe akıtılmamasından, az kolama ile demirlenmiş gemilerin sert denizler tesiriyle zincirinin birdenbire deste etmesinden dolayı demir zincirinin çok zor gördüğü ve zayıf bulunduğu yerinden kesilmesi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DEMİR RESMİ (ڤیور رسمی) [*Bah*] Limanda demir üzerinde yatan gemilerden tonilatolarına göre liman idareleri tarafından alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu nam altında alınan vergi her limanda bir değildi.

DEMİR TARAMAK (تیور طاراماق) [*Bah.*] Sert rüzgârlarda ve şiddetli denizlerde zincir fazla destek ederek geminin olanca sıkletinin demir üzerine binmesi ve dolayısiyle demirin zor görerek yatağından çıkıp kaırda (denizin dibi) sürünmesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu hal kaloma mikdarına, ka'rın ahvaline ve demirin gemi tonilatosu ile mütenasip olmasına tâbidir. Kumlu ve yumuşak çamurlu ve çakıllı, kayalık deniz diplerinde ekseriyetle vukua gelir.

DEMİR TAŞ (تیور طاش) [*ask.*] Demirgülle yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Osmanlılar zamanında eskiden demirden başka taştan da gülle yapılır, biribirinden ayırmak için demirden olana demir gülle, taştan olana da taş gülle denilirdi. Bununla beraber bazan vesikalarda demir gülle yerine demir taş da kullanılırdı.

DEMİR ÜZERİNDE (تیور اوزرنده) [*Bah.*] Demirleyip bir yerde yatmakta olan gemilerin duruş ve yatışlarına verilen addır. Bu vaziyette bulunan harb gemileri gündüzleri civarda sancağı ve ticaret gemileri, son liman kaidelerine göre, limanlarda purva istiralyalarına veya baş taraflarında münasip gördükleri mevkilere siyah bir küre çekerler, geceleri ise umumiyetle ufkun her tarafından görülebilecek evsafta berrak beyaz bir fener yakarlar.

DEMLENMEK (دملنمك) [*Sof*] Bektaşilerce içki içmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında da ayni mânaya gelirdi.

DEM RESMİ (دم رسمی) [*Mal.*] Şehir ve kasabalarda kesilen hayvanlardan alınan resimlerden birinin adı idi. Kasap dükkânlariyle salhanelerde kesilen ve etleri yenilen hayvanlardan zephiye resmi, balta resmi, serçin, derçin resmi, mürdebacı namları altında resimler alınırdı. Bütün bu resimler hayvan başına alınır idise de mikdarları farklı idi. Bunlar da diğer resimler gibi mültezimlere ihale edilirdi. Tanzimattan sonra zephiye resmi namı altında birleştirilmişlerdi. Dem arapça kan demektir.

DENDAN (دندان) [*San.*] Hat ıstılahlarındandır. (س = sin) harfinin dişlerine ve yazıda buna benzer bir, iki ve üç harfin bir yere gelmesinden hasıl olan dişlere verilen isimdi. Dendan Farsçada diş demektir. Sin (س) harfinin şekli ağızdaki dişlerin vaziyetine benzediği için bu ad verilmişti.

Leblerin mecruh olur dendan-ı sin-i buseden
Lâlin emdirmek bu haletle muhal olmuş sana
Nedim

§ Tezhip istilâhı olarak dendan «serlevha» larda giriş çıkış ve dönüş yerlerinde kendine mahsus yapılan ve dişe benziyen bir takım şekillere verilen addır.

DENİZE ÇIKMAK (دکزه چیقمق) [*Bah.*] Bir geminin bulunduğu limandan kalkıp her hangi bir yere sefer yapmak, yahut her hangi bir maksatla dolaşmak üzere yola düzülmek manasına gelir bir tâbirdir.

DENİZ KURDU (دکز قوردی) [*Bah.*] Denizlerde uzun müddet gezmiş, dolaşmış, suyun ve havanın her türlü huşunet ve çılgınlığını görmüş, geçirmiş ve bu yolda saç ağartmış ve yaşlanmış, muktedir, tecrübeli gemiciler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DENK (دنك) [*öl.*] Eskiden ağırlık ölçüsü olarak kullanılan miskalin dörtte birine veya altı çekirdeğe muadil bir nevi sıklet ölçüsüne verilen addır. Tekrar dörde ayrılan dengin her bir kısmına «kırat», dörde taksim edilen kıratın beher kısmına «buğday», buğday da dörde ayrılarak her bir kısmına «fitil», ikiye ayrılan fitilin her birine «nekir» her nekirin ikiye tefrik edilen her bir kısmına «kıtmir», ikiye ayrılan kıtmirin beher kısmına «zerre» denilirdi. Bir buçuk dirheme «miskal», kırk dört okkaya «kantar», dört kantara «çeki» adı verilirdi.

DERALİYE (درعلیه) [*İda*] İstanbul yerine kullanılan tâbirlerdendi. Bundan başka şunlar da istimal olunurdu: İslâmbol, Dersaadet, Âsitane, Darülhilâfe, Darülmülk, Beldetüttayyibe, Pay-i taht-ı saltanat, Südde-i saltanat, Dergâhı selâtin, Kostantiniye, İslâvlarca Çarıgrad.

DERAMED (درآمد) [*Mal*] Gelir manasına kullanılır bir tâbirdir. Farsça olan bu tâbirin lûgat manası kapı geliridir. Bu itibarla Derâmed Devlet geliri demek olur.

DERANBAR (درآنبار) [*Mal.*] Anbarda manasına gelir bir tâbirdir. Der farsça zarfiyet edatı olan enderin muhaffefidir. Türkçede karşılığı (De) dır. Deranbar edilmiş suretinde de kullanılırdı ki anbara doldurulmuş demektir.

DERBAN (دربان) [*İda.*] Kapıcı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Der Farsça kapı demektir.

Matbahlarına aç varan âdem değenek yer
Derbanları var göz kapıda el değenekte
Ruhi

DERBAR (دربار) [*Mim.*] Kale ve saray kapılarının iç kısmı hakkında kullanılır bir tabirdir. Farsça olup karşılığı ev kapısı demektir.

DERBEDER (دربدر) [*Hal.*] Kapıdan kapıya dolaşıp gezen, serseri, âvare, aylak, mecazen; sefil, perişan mânalarına gelir bir tâbirdir.

Geh dergehine geh der-i hicrane düşürdün;
Derdinle beni padişehim derbeder ettin.
Hayalî

DERBENT (دربند) [*İda.*] Serhat üzerinde bulunan küçük kale; dağ üzerindeki geçitlerde ve boğazlarda bulunan karakolhane; iki dağ arasındaki geçit ve boğaz yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde «dervent» veya «devrent» suretinde telâffuz olunur. Derbent; bend-edilmiş, bağlanmış mânasına gelir. Derbendat suretinde cemilendirilirdi.

DERBENT AĞASI (دربند آغاسی) [*İda.*] Derbent muhafızı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Derbent Farsça dağ geçidi, boğaz demektir. Tehlikeli olan böyle yerlerde yolcuları korumak için yapılan karakollardaki kuvvetlerin başına bu ad verilirdi. Tanzimattan sonra karakol kumandanı adını almıştır. Derbende halk dilinde dervent, devrent, ağasına da dervent ağası denilirdi.

DERBENTÇİ (دربندجی) [*İda.*] Tanzimattan evvel geçit yerlerini muhafaza edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Askerlik yollarının muhafazası, ticaret yollarının selâmetinin temin edilmesi için köprücüler, suyolcular gibi derbentçiler de kullanılırdı. Bu hizmetlerle mükellef tutulanlar örfi tekâliften istisna edilirlerdi. Derbentçiler için «Tekâlif kavaidi» nde (sahife 115) şunlar yazılıdır: «Derbentçi ve oğulları başka yere gitse ve orada âvariz hanesine kayıt olunup rüsum-u raiyetin eda eder ise ilişilmez. Yoksa kendi köyüne iade edilip derbentçi vazifesi ifa ettirilir.» Tanzimatın ilâniyle beraber bu vazife de hükümet hizmetleri arasına alınarak kaza ve köy ahalisi de sair yerler halkı gibi tekâlif-i emiriyeyi vermekle mükellef kılınmıştır.

DERBENT RESMİ (دربند رسمی) [*Mal.*] Geçit yerlerinde alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan derbent dağ geçidi, boğaz, böyle bir yerde bulunan karakol demektir. Halk dilinde «dervend» denilir. Derbendat suretinde cemilendirilirdi. Tüccarın geçtiği derbentlerde, kapılarda, geçitlerde ve ekserisi Rumeli kıtasında olmak üzere geçilmesi güç mahallerde konulan bekçilerin ve yapılan han ve köprülerin inşa, tamir ve muhafaza masarifi mukabili olarak konulmuş resimdir. Bu resimlerin miktarı şöyle idi: 20 akça binek hayvanlariyle yüksüz hayvanların beherinden; 40 akça yüklü hayvanlardan; 80 akça arabadan Bu resimler mültezimlere ihale olunurdu. Sonraları mültezimler tarifeyi bozmuşlar, bunu iki üç misline çıkarmışlardır. Hattâ ilk tesadüf ettiği derbende bacını veren bir tüccar veya bir yolcu onu takibeden ikinci derbent'e tekrar bac vermiye mecbur tutulur ve bu suretle bir günde bazı kere bir yüklü hayvan beş altı kere resim vermiye iebar edilirdi. Bu hal tüccar ile mekkâreciler ve memurlar arasında pek çok ihtilâfları mucib olmuş ve ecnebi tüccarların menşup oldukları konsoloslarca şikâyetleri intaç ettiğinden kapitülâsyonların temeli atılırken bu gibi bac ve resimlerin alınmaması ve gümrük resminden başka bir şey talep olunmaması mükerreren muahedelere geçirilmiştir. Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

DEREBEYİ (درەبكی) [*Hal.*] XVIII inci asır başlangıcından itibaren Anadolu'da kendi başlarına buyruk kesilen ve hükümetin memuru iken tedricen vassalı haline gelen nüfuz ve kudret sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. *Hükümetçe müsamaha* edilen ve tanınan fakat memleketin asayişini bozdukları zaman üzerlerine asker gönderilen derebeyler tam mânasiyle birer hanedan kurmuşlar ve hüküm sürmüşlerdir. Hattâ XIX uncu asrın başlangıcında hemen bütün memleket derebeylerinin eline geçmiş, hükümet nüfuzu sıfıra düşmüştü. Babıâli bunları muhassıl veya mütesellim namı ile asıl valilerin yerine birer şahsiyet sayıyordu. İkinci Mahmud'un çok ciddî uğraşması sayesinde memleket derebeylerinden kurtarılmış, merkeziyet usulü tesis olunmuştur.

DEREBEYİ KESİLMEK (دره بكی كسيلمك) [*Hal.*] Zulmetmek, cesur, münferit görünmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DERGÂH (درگاه) [*San.-Sof*] Farsca kapı demek olan bu kelime mecaz yoluyle ıstılah olarak muhtelif şekilde kullanılmıştır:

1 — Cenab-ı Hakka nispet olunur. Yalnız olarak kullanıldığı gibi «ilâhî» eklenerek de istimal olunur. Dergâh-ı ilâhî gibi.

2 — Hükümdarlarla eâzımın asitaneleri hakkında da kullanılırdı. Bunlarda da yalnız olarak kullanıldığı gibi «Âli, Muallâ, Şerif» gibi sıfatların eklenmesiyle de istimal olunmuştur. Bilhassa hükümdarların yerlerine bu sıfatlar eklenir. Dergâh-ı Âli, Dergâh-ı Muallâ, Dergâh-ı Şerif denilirdi.

3 — Tarikat mensubu şeyhlerle dervişlerin ikmetgâhı olan tekkelere ıtlak olunurdu. Dergâh-ı Mevlâna gibi. Hürmeti artırmak için

Şerif sıfatı eklenerek Dergâh-ı Şerif de denilirdi. Dergâhın muhaffefi olan «Dergeh» de kullanılırdı.

Bab-i Hak açıktır merd-i agâha
Candan geçenlerdir eren Allaha
Hakikat yolundan ben bu dergâha
İsteğiyle gelmiş kurbanlar gördüm
Tokadi Zade Şekip

Tarid-i dergehin etme bu abd-i rusiyehi;
Eder mi Akse-i rah-i zişti ayine merdud.
Sami

Şâh-ı evrenk-i velâyet ki sezadır dense
Sek-i dergâh-i sipihrin esedinden efdal
Lâ

DERGÂH-I ÂLÎ (درگاه عالی) [*Saf-Sof.*] Mecaz yoluyla saray yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine Dergâh-ı Muallâ da istimal olunurdu. Farsça bir kelime olan dergâh kapı demek olduğu için Dergâh-ı Âli büyük kapı mânasına gelir. Hükümdar saraylariyle asitane olan tekkelerin kapıları büyük olduğu için bu tâbir hem hakiki hem de mecazi mânaya uygundur. Vaktiyle memleket padişahın malikânesi, halk da bendesi sayıldığı için her şey ona nispet edilirdi. Dergâh-ı Âli cebecileri, Dergâh-ı Âli müteferrikaları, Dergâh-ı Âli solakları, Dergâh-ı Âli topçuları denilmesi bunu gösterir.

DERGÂH-I ÂLÎ ÇAVUŞLARI (درگاه عالی چاوشلری) [*Sar*] Divan-ı hümayun çavuşları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dergâh-ı hümayun çavuşu demek Divan-ı hümayun çavuşu demekti.

DERGÂH-I ÂLÎ KAPICILARI (درگاه عالی قپوجیلری) [*Sar.*] Padişah sarayı kapıcıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kapıcılar kethüdasının emri altında idiler. Bunlara yine o mânaya gelen «Bevvaban-ı Dergâ-i Âli» de denilirdi. Eski vesikalarda daha ziyade bu ikinci ad geçer. Vazifeleri isimlerinden de anlaşıldığı üzere sarayın Bab-ı hümayunla orta kapısını beklemekti. «Osmanlı devrinde saray teşkilâtı»nda gösterildiğine göre (sahife 39) Birinci sınıf olan orta kapı kapıcılarının sayısı XVI ıncı asır sonlarında 1925, beş bölüğe ayrılmış olan Bab-ı hümayun kapıcılarının adedi ise 417 idi. Dergâh-ı Âli kapıcıları XVII inci asır sonlarında kırk beş bölüktü. XVIII inci asrın ilk yarısında ise bölükler onbeşe inmişti. Her bölüğün birer bölükbaşısı ile kethüda ve kâtibi vardı Dergâh-ı Âli veyahut orta kapı kapıcıları içinde «Peşkeşçi» adı verilen kapıcı diğerlerinin âmiri olup Peşkeşçi-i Şehriyari ismiyle Bölükbaşı idi. Elçilerin getirdiklerini Pişkeşin divanda vezirlerin önüne götürüp teşhir ederdi. Bundan başka bir memuriyete tâyin edilenler teşekkür için padişahın eteğini öpmiye geldikleri zaman Peşkeşçi bunların önlerine düşüp merasim ve teşrifata ait usulleri gösterir ve bu hizmeti karşılığı olarak kendisine hediye ve para verilirdi. Bundan sonra padişahın kırmızı kadifeli altın matarasını taşıyan mataracı gelirdi. Daha sonra on ikinci bölüğün bölükbaşısı olup hünkârın kırmızı çuha kaplı gümüş iskemlesini götüren iskemle ağası, bundan sonra Serotağ-ı Şehriyari, nihayet meşaleciler gelirdi. Kapıcılar divan günleri iş takibedecek olanların divan-ı hümayuna gitmelerine rehberlik ederler ve hiçbir kimsenin silâhla içeriye girmesine müsaade etmezlerdi. Padişahlar sefere gittikleri zaman kapıcılar otağ-ı hümayunun methalinde bulunur, kapıcılık ederlerdi. Beşlarında zer külâh yahut zerrin külâh vardı. Fakat bu üsküfün ucu yatırılmalı yani arkaya sarkık değildi. Divan-ı hümayunda vekil-i devlet denilen Sadrazamın emriyle birisinin dövülmesi lâzımgelse bu işi Deagâh-ı Âli kapıcıları yaparlardı.

Kapıcı bölüklerine saraydaki aşçı, helvacı, ekmekçi cemaatleriyle bostancı ocağından terfi etmek suretiyle efrat verilirdi. Bab-ı Hümayun ve eski saray kapıcılarından terfi ettirilenlerden bazıları da buraya alınırlardı. XVI ıncı asırdan sonra kapıcılar kanun üzere timara çıkmak lâzımgelse senevî on beş bin akçe dirlik verilmek suretiyle timarlı sipahi olurlardı.

Kapıcıların derece ve kıdemlerine göre yevmiyeleri ve her sene muayyen elbise ve aidatları vardı. Taşra, kasabalarda ihtisap hizmetleri evvelâ bunlara verilirdi. Bundan başka mevleviyet olan mahallerdeki ihzariye hizmeti münhasıran bunlarındı. Bu hizmet ve aidat için beş kapıcı başının arziyle kendilerine berat verilirdi.

Kapıcıların bazı tevcihat ve tayinlerde aidatları vardı. Bunların bir kısmı nöbette bulunurken aidat alırlar, bazıları da hizmetleri sebebiyle buna nail olurlardı. Ramazan ve Kurban bayramlarında vezirler, defterdarlar, kazaskerler tarafından divan hademelerine verilen ve iydiye denilen bahşişlerden bunlar da mütena'im olurlardı. Vezirlik, Beylerbeyilik alanlarla defterdarlar ve 500 akçe yevmiyeli eyalet kadıları padişaha teşekküre geldikleri zaman nöbetçi kapıcılarla peşkeşçi, meşaleci, mataracı ve iskemleciye kanunen muayyen olan aidatı verirlerdi. Erdel Elçisi de vergisini getirdiği zaman kapıcıbaşılarla nöbetçi çavuşları, peşkeşçi, meşaleci, mataracı, iskemleciye

ve Bâb-ı hümayun bölüklerine yine kanun ile tayin edilmiş bulunan bahşişleri tesviye ederlerdi.

Kapıcıların baş bölükbaşları başlarına perişani denilen serpuş giyip divan günlerinde kapı arasında beklerlerdi. Diğer kapıcılar üsküf giyerlerdi.

Kapıcıların âmiri ve büyük zabiti olan kapıcıbaşılardan biri kapı yanında yatardı.

DERGÂH-I MUALLÂ (درگاه معلا) [*Yan.-Yof.*] Mecaz yoluyle Saray yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine Dergâh-ı Âli de istimal olunurdu. Farsça bir kelime olan dergâh kapı demek olduğu için Dergâh-ı Muallâ büyük kapı mânasına gelir. Hükümdar saraylariyle âsitane olan tekkelerin kapıları büyük olduğu için bu tâbir hem hakiki hem de mecazi mânaya uygun sayılır.

DERGÂH-I ŞERİF (درگاه شریف) [*Sof.*] Mecaz yoluyle âsitaneler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine dergâh-ı âli de istimal olunurdu. Farsça bir kelime olan dergâh, kapı demek olduğu için bu tâbirin mânası şerefli kapı mânasına gelir.

DERİN HEDEF (درین هدف) [*Ask.*] Derinliği genişliğine nispeten ziyade olan nişangâh yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hedef, ok veya kurşun atılınca vurmak için dikilen nişan demektir.

DERİSİNİ YÜZMEK (دریسنی یوزمك) [*Hal.*] Tekmil parasını almak, parasız bırakmak, eza ve cefa etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden kabahatliler derileri yüzülmek suretiyle öldürülürlerdi.

DERİ TIRAŞLAMAK (دری تراشلامق) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Derinin traş bıçağı ile istenildiği kadar inceltilmesi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DERKENAR (درکنار) [*İda.*] Resmî dairelerce kâğıtların, arzıhallerin alt taraflarına o işe mütaallik olarak yazılan yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Derkenarlar alelekser sorulan sual hakkında mülâhazayı ihtiva ediyordu. Bu gibi yazılar kâğıdın kenarına yazıldığı için bu adı almıştır.

Sana recay-ı deragûşa arzıhal ettik;
Mahall-i merhametiz gel şu derkenara buyur
Sâbit

§ [*Ed.*] Divan edebiyatında sevgilileri ile başbaşa kalıp can sohbeti yapmak mânasına gelirdi. Kenar, kucak, ağuş demektir.

Buseden sonra kenar ister, visal ister gönül;
Sevdiğim mazur tut, dünya tama' dünyasıdır.
Lâ

DERNEK (درنك) [*Hal.*] Eğlence için yapılan toplanma, cemiyet mânasına gelir bir tâbirdir. Daha başka mânaları da olan bu kelime «Kamus-i Türki» de şöyle izah edilmiştir: «1 — Eğlence için vâkı olan toplanma, cemiyet, cümbüş encümeni. 2 — Düğün, velîme cemiyeti. 3 — Davul ve zurna ile oynanılan âdi raks ve balo: Birtakım gemiciler ve kömürcüler gece yarısına kadar dernekte oynamışlar. 11 karga derneği = mecma-i esafil.»

§ Rumeli'nin bazı yerlerinde cumartesi gününe dernek denilirdi.

Bağda dernek edüp leşker-i ezhar oldu
Gül siper, lâle alem, serv-i sehi sancaktar.
Mesihi

DERSAADET (درسعادت) [*İda.*] İstanbul yerine kullanılan tâbirlerdendir. Bundan başka şunlar da istimal olunurdu: İslâmbol, âsitane, dâr-ül-hilâfe, dâr-ül-mülk, Beldet-üt-tayyibe, pay-i taht-ı saltanat, südde-i saltanat, dergâh-ı selâtain, İslâvlarca çarıgrat.

DERSAADET MUKATAAT KALEMİ (درسعادت مقاطعات قلمی) [*Mal.*] Dersaadet mukataacısına ait muamele, muhabere ve muhasebe işlerini gören kalemin adı idi. 1249 (1832) da «aklâm-ı arbaa» namı ile birleştirilmiştir.

DERSİÂM (درسعام) [*İlm.*] Medreselerde talebeye ders veren müderrislere unvanı idi. Dersiâm olmak için okuması meşrut ilimleri okuyup medrese ıstılahınca mücaz olmak ve ondan sonra da bilimtihan ehliyetini ispat eylemek lâzımdı. İmtihan heyeti ders vekilinin reisliği altında tanınmış ulemadan teşekkül ederdi. İkinci Abdülhamid'in saltanatının ortalarına kadar dersiâm olmak istiyen mezun hocalar senede bir defa teşekkül eden heyete müracaat eder, imtihan olurlardı. Sonraları birçok hocanın toplanıp imtihan gün ve saatini beklemeleri nazar-ı dikkati celbederek imtihan heyetinin medreselere gidip istiyenleri orada imtihan etmeleri usulü ikame olundu. Dersiâmlığa her sene on beş kişi ayrılırdı. Dersiâmlık için ehliyet gösteren bu on beş kişiye dört sene sonra ruusla beraber iki yüz kuruş maaş bağlanır ve ondan sonra sıraları geldikçe maaşları arttırılırdı. İkinci Abdülhamit maaşsız ders okuttukları dört sene zarfında dersiâmlara Hazine-i Hassadan dörder lira maaş tahsisini usul ittihaz etmişti. Ruus ita ve maaş tahsisi üzerine Hazine-i Hassadan bağlanan maaşlar

kesilirdi. Okuttuğu talebeye icazet veren Dersiâmlar hakkında müciz dersiâm tâbiri kullanılırdı.

DERS NAZIRI (درس ناظری) [*Mek.*] Derslerin vakt ü zamaniyle ve muallimleri tarafından yoliyle okutulup okutulmadığına bakmakla mükellef memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yalnız bir mektebin bu işle meşgul müstakil memuru olduğu gibi birkaç mektebe birden bakan ders nazırları da vardı.

DERS VEKİLİ (درس وکیلی) [*Ilm.*] Ders okutması şeyhülislâmlara meşrut olan Beyazıt medresesinde bu vazifeyi vekâleten ifa etmek üzere kibar-ı müderrisîn arasından tâyin edilen zatın unvanı idi. Sonraları medreselerde tedrisatla ve talebeye nezaretle mükellef resmî bir memur mevkiinde kaldı. Bu vazife Osmanlıların son günlerine kadar devam etmiştir.

DERUHDE (درعهده) [*İda.*] Uhdesinde, üzerinde mânasına gelir bir tâbirdir. Deruhte etmek de kullanılırdı ki üzerine almak demektir.

DERVAZE (دروازه) [*Mim.*] Büyük kal'a ve şehir kapılarına eskiden verilen addır. Farsça der kapı, vaz açık mânasına geldiğinden dervaze açık duran, ihtiyaç görülmedikçe kapanmıyan büyük kapı demektir.

Nitekim ola adâlim bu hisar şişe divarın
Gezend-i mancınık-ı fitneden dervaze vü sûri
Nef'î

DERVİŞ (درویش) [*Sof.*] Tarikat mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça olan derviş; fakir, yoksul, hattâ dilenci mânalarınadır. Bu son mâna «derviz» ve «dervij» kelimelerindendir ki ikisi de «teseül» demektir. Sonra bu lâfız tarikatlerden birisine mensup olan mânasında kullanılmıştır. Çünkü tarikat mensuplarının çoğu fakir bulunuyordu. İçlerinde nefsinin gururunu kırmak için teseül edenler de vardı. Hele derviş mukallidlerinin çoğunu dilenciler teşkil ediyordu. Bunlar tarikat kisvesini halkı avlamak için giymiş birtakım kalleşler idi. Hakiki derviş, kanaatin son derecesini ihtiyar ederek aç kaldığı halde halktan bir şey istemeğe tenezzül göstermezdi. Bir Mevlevi dervişinin üç gün aç kalmayınca bir lokma ekmek talebinde bulunmaması tarikati icabı idi.

Derviş kelimesinin sofiyece bir mânası daha vardı ki «kapı eşiği» demekti. Yani derviş olanın kapı eşiği gibi ayaklar altında çiğnense bile tahammül etmesi lâzım geliyordu. Bu münasebetle derviş olanlar kapılardan girip çıkarken eşiğe basmazlardı.

Derviş lâfzının lûgavi mânası Farsça olduğu gibi ıstılahi mefhumu da Acemistan'da zuhûr etmiş ve oradan etrafa yayılmıştır. Araplar bile o mefhumu ifade eden Farsça lâfzı aynen almışlar ve «deraviş» diye lisanlarında eemilendirmişlerdi ki hâlâ da Arap memleketlerinde kullanılmaktadır.

Derviş kelimesi; bir şeyhin biati ve terbiyesi altında bulunan demek olduğu halde sonraları mânası şeyhe de, dervişe de tâmim edilmiş, «filân, falan şeyhin dervişidir» denildiği gibi «şeyh filân efendi hakikaten derviş bir adamdır» denilmeye de başlanmış ve buradaki derviş ile «tarikat mensubu» mânası kasdedilerek «şeyh filân efendi, tam tarikat ehli bir kimsedir» mefhumu anlatılmak istenmişti.

Mütevazı, ârif, kanaatkâr ve lâübali kimselere de «derviş meşrep» denilir. Hülâsası derviş kelimesi «dervişlik» mânasında da kullanılırdı.

Farisîde bir «derviş-i sultan dil» terkibi vardır ki Hazret-i Peygambere işarettir ve «padişah gönüllü fakir» demektir. Bununla Zat-i Risalet'in serveti olmadığı halde fevkalâde bir kalb zenginliği bulunduğu anlatılmaktadır.

Derviş tâbirine ait birkaç atasözü:

Derviş olan dilriş olur.
Eğer gani eğer derviş, para ile biter her iş, parası olmıyan derviş, gezer divane divane.
Derviş şeyhine baba himmet demiş, şeyhi de oğul hizmet demiş.
Dervişin fikri ne ise zikri de odur.
Sâdi dervişi gibi dondu kaldı.
Gâvurun tembeli keşiş, Müslümanın tembeli derviş.
Derviş tekkede, hacı Mekkede.

Sagesin derviş-i bi berk ü nevadan dûr eden
Saklasın âragiş-i tâbûte nahl-i kametin
Mantıki

DERVİŞ HIRKASI (درویش خرقه‌سی) [*Sof.*] Mevlevilerin giydikleri üstlük hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mevlana'nın giydiği çok uzun kollu geniş hırkanın aynı idi. Semahaneye de bununla girilirdi. Rengi siyah yahut koyu lâcivertti. Uzun ve hafifçe sağ tarafa iğilmiş olan sikke altında bu bol ve geniş hırka mevlevilere tevhit içinde göze çok hoş görünen bir azamet verirdi. Bununla beraber adına bakılırsa bunu alelade dikişli hırkalar gibi içi pamuklu zannetmemelidir. Hırka bütün tarikatlar arasında üst libasına verilen bir simdir. Bektaşilerde üste giyilen abalara hırka denildiği gibi yalın-

kat kumaştan yapılan mevlevilerin derviş hırkalarına da aynı tâbir kabul edilmişti.

DERVİŞLİK (درويشلك) [*Sof.*] Tarikat ve tarikate mensubiyet mânasını ifade eder bir tâbirdir. Yunus Emre'nin:

Dervişlik baştadır taçta değildir
Kızdırmak oddadır saçta değildir

beyitinde olduğu gibi.

Dervişlik, yani tarikat; şeriat hükümlerinin maksadı ve mânası anlaşılarak kemal-i ihlâs ile tatbik edilmesidir. Binaenaleyh şeriatsız, yahut şeriate muhalif dervişlik olmaz.

Hazreti Mevlana mesnevinin beşinci cildi mukaddemesinde derki: «Şeriat, tıp ilmini öğrenmek, tarikat tıbbın tavsiyesine göre perhiz etmek ve ilâç yemek, hakikat ise bunları yaptıktan sonra ebedî bir sıhhate ermek demektir.» Üstat Tahir Olgun'un vermek lutfunda bulundukları malûmata göre cismanî marazlar nasıl tıp vasıtasiyle tedavi ediliyorsa ruhanî garazlar da - manevî tıp demek olan - dervişlik vasıtasiyle ve bir şeyhin tavsiyesiyle ıslah olunur. Bir hastanın müdavi bir tabibe ihtiyacı olduğu gibi bir dervişin de bir şeyhe ihtiyacı vardır. Kitaplar vasıtasiyle seyr ve sülûke çalışmak, Tıp kitapları okuyup kendini tedavi etmiye kalkışmak gibi olur.

Hastalıklar muhtelif, teşhis ve tedaviler farklı olduğundan her hekimin tedavisi ayrıdır. Bunun gibi emraz-ı ahlâkiyye mütehassısı bulunan büyük şeyhler de kendi teşhislerine göre birer tedavi usulü vaz etmişlerdir ki fürûatta farklı görülen o usullere Dervişlik ve tarikat denilmiştir. Meselâ bazı tarikatlarda züht ve kanaate ehemmiyyet verilmiş ve sâlikleri terk ve tecerrüde teşvik olunmuştur. Bazılarında ise züht'den maksat malsızlık değil alâkasızlıktır. Sâlik için gönül bağı olmayan mal ve menalin seyr ve sülûke zararı değil faydası dokunur denilerek servet sahibi olmak caiz görülmüştür.

Sofiye kavlince ilk derviş cemaatı olan eshab-ı kiramın zenginleri bulunduğu gibi Abdülkadir-i Geylani, Şeyh Sadrettin-i Konevi, Şeyh Ubeydullah-ı İhrar misillû büyük Şeyhlerin de zengin olanları vardı. Hazret-i Mevlana da bu ciheti caiz görmüş ve «dünya, Allahtan gafil olmaktır. Yoksa, kumaş, gümüş, oğul, ve zevce sahibi olmak değildir. Din yolunda sarfetmek üzere malın bulunursa öyle bir mal için Hazret-i Peygamber (Helâl mal, sâlih bir kimse için ne kadar iyidir.) buyurmuştur. Su, geminin içine girerse onu batırır, altında bulunursa selâmetle yürütür. Sen de mal muhabbetini ayakların altına alabilirsen seyr ve sulûk denizinde selâmetle yüzersin.) buyurmuş, lâkin kendisi zühd ve kanaatı iltizam ederek fakirâne bir hayat geçirmiştir. Tarikatlar arasındaki bu gibi sûri farkları görebilmek için sofiye kitaplarına ve tarikatnamelere bakmalıdır.

Yahudilikte âbitlik, nasraniyette târik-i dünyalık olduğu gibi Müslümanlıkta da Dervişlik vardır. Bu münasebetle hıristiyan manastırları ile müsliman zaviyeleri arasında her cihetten değil bir cihetten benzerlik bulunur.

Hazret-i Peygamberin hayatında «Ashab-ı Suffe» denilen bir cemaat vardı. Bunların Medine'de yeri, yurdu, işi ve gücü olmadığından Mescid-i Nebevi'nin yanıbaşındaki bir sundurma altında barınırlardı. Bir kısmı bizzat Resulullah Hazretleri, diğerlerini sair sahabe doyururdu. Sofiyece bunların suffesi yani altında barındıkları sundurma, ilk zaviye ve kendileri ilk zaviyenişin dervişler sayılır. Ashab-ı suffe arasına sonradan bir takım tenbel, riyakâr herifler de karıştığından sayıları 400 ü bulmuş ve Hazret-i Ömer'in hilâfetinde dernekleri dağıtılmıştır, Sonra hieretin XV inci yılında vefat etmiş olan Kûfeli Ebu Haşim tarafından Remle'de ilk tekke açıldı. Bu Ebu Haşim birinci olarak Sofi unvanını alan zattır. Evvelce tarikat mensuplarına «Zâhit» denilirken bir takım mukallitlerin de o unvan-ı takınmalarına binaen hakiki dervişler «Sofiyye» unvan-ı umumisiyle onlardan ayrıldılar. Muahharen müslüman memleketlerinin her birinde tekkeler, zaviyeler ve cesim âsitaneler yapıldı. Müslüman hükümdarlar bu hususa ehemmiyet verdiler. Timur gibi cihanlar yıkan ve hanümanlar yakan bir müstevli bile «Ahmet Yesevi»nin «Yesi» deki türbe ve tekkesini tamir ve tevsi ettirmişti.

Mısırda kölemenler devrinde bütün Mısır dervişlerinin resmi reisi olmak üzere bir «Şeyh-ül-Meşayih» lik ihdas olundu.

Selçukiler ve Osmanlılar da birçok tekâya ve zevaya yaptırmışlardı. Bursa'nın fethini müteakip Uludağ etekleri zaviyeler ve türbelerle doldu. Hattâ Osmanlılığın teessüsünden evvel Eskişehir'de «Şeyh Edebalı»nın tekkesi mevcuttu. İstanbul'un fethinden sonra oranın bazı kiliseleri cami yapıldığı gibi bazıları da tekke haline konuldu ki Yedikule civarındaki İmrahor Tekkesi bunlardan biridir. Dördüncü Mehmet devrinde ve «yesağ-ı bed» terkibinin gösterdiği hicrî 1077 senesinde Mevlevi âyininin icrası — Kadızadenin müzevirliği ile — menedilmiş, on sekiz sene sonra yani (nağme) kelimesinin bildirdiği 1095 tarihinde yeniden icrasına müsaade olunmuştur. Şark vilâyetle-

rinde Şeyh Said isyanının zuhûru dolayısiyle de Cumhuriyet Hükümeti tarafından 1925 tarihinde tekkeler kapatılmış, tarikatler ilga edilmiş ve âyinlerinin icrası kanun-i mahsus ile menolunmuştur.

Nefes :

Dinle imanım
Dervişlik özüne hâkim olmaktır
Esir-i nefs olan derviş değildir
Aşkı rehber edip Hakkı bulmaktır
Keşkül, teber, asâ, tiğ, şiş değildir.

İbadet namına dalgın oturma
Bağırma, tepinme, göğsüne vurma
Ya hû, ya Hak diye köpürüp durma
Zikr-i Hak hazm için geviş değildir.

Sırr-ı hakikati gönülden öğren
Gönüldür aşk ile didarı gören
Ârif-i agâha o zevki veren
Benk ü bâde, afyon, haşhaş değildir.

Dünyada cennete girenler varsa
Veçh-i Hakkı ayan görenler varsa
En-el-Hak sırrına erenler varsa
Sarhoşluk yüzünden ermiş değildir.

Boz yılanı tuttu, çivi yuttu erler
Pirimiz divarı yürüttü derler
Keramet olsa da böyle hünerler
İnsanlığa yarar bir iş değildir.

Filâna ta'n edip falanı dövme
Göçüp gidenlerin keyfine değme
Bugünkü yezide sen boyun eğme
Derviş hürdür, nefer memiş değildir.

Keramet umma hiç necef taşından
Ayrılma insandan öz kardeşinden
Hakkı göremezsin bağlar başından
Gerçek er sultandır keşiş değildir.

Mamurede doğar manevi insan
Terbiyeyle büyür kudret-i iman
Senin aradığın nimet-i irfan
Yaban yerde biter yemiş değildir.

Ham ervah her yerde var yığın yığın
Nedir onlarla verip aldığın
Uzlete mail olan gönlüne sığın
Cihan gönül kadar geniş değildir.

Rıza'dan himmet al berzahta kalma
Serden geçmedinse ummana dalma
Dervişlik sözünü ağzına alma
Demir leblebidir, kişniş değildir.
Rıza Tevfik

DERYA BEYİ (دریا بکی) [*Bah.*] Osmanlıların ilk zamanlarında teşkil ettikleri donanmanın Başbuğuna verilen unvandır. Gemilerin her biri de Reis namını alan birinin idaresi altında bulunurdu. Deryabeyi Mirliva payesinde idi, ve Gelibolu sancağının mutasarrıfı bulunurdu. Memleket büyüyünce, bahusus sahiller çoğalarak donanmanın da arttırılmasına lüzum görülünce Reislere İtalyancadan alınan «kapudan» «Kaptan», Deryabeyine de «Kaptan-ı Derya» denilmeye başlandı,

DERYA BEYLERİ (دریا بکلری) [*Bah.*] Kaptanpaşa eyaletini teşkil eden sancak beylerine verilen unvandır. Bunlar hazırladıkları gemilerle sefere iştirak ederler ve bahriye işlerinde kullanılırlardı. Devletin asıl donanmasından başka olan bu gemiler donanmanın ikinci ve ihtiyat kısmını teşkil ederdi. Bunlara «bey gemileri» denilirdi. Bunun esası Yavuz Sultan Selim zamanında kurulmuş idi. Bilâhara Kanuni Sultan Süleyman zamanında Kaptan paşa eyaleti teşkil ve bunlar da o sancağa rabtedildi. Kaptan paşa eyaletinin merkezi Gelibolu idi. Eyalete bağlı olan sancaklar da şunlardı: Ağrıboz İnebahtı, Midilli, Sığacık, Kocaeli, Karlıeli, Rodos, Sakız, Nakşe, Mehdiye.

DERYADİL (دریا دل) [*Hal*] Mecaz yoliyle havsalası geniş, kayıtsız yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Yürü Deryâdil olup eyle tehammül yoksa
Rüzgârın önüne düşmiyen âdem yorular
Lâ

DERYA KALEMİ (دریا قلمی) [*Mal.*] Maliye nezareti ile ondan evvelki defterdarlık zamanında denizle alâkalı işlere ait muamelelerin görüldüğü kalemin adı idi. Tecrübeye ehemmiyet verilmeğe başlandıktan sonra mensucat ticareti muameleleri de bu kalemede görülürdü. Bahriye nezaretinin teşkilinden sonra deniz işlerinin idarî kısımları Bahriye nezaretince, paraya taalluk eden muameleleri de Maliye Nezaretindeki Muhasebece görülmeğe başlamıştır.

DERYAKEŞ (دریاکش) [*Hal.*] Mecaz yoliyle daimî sarhoş, sarhoşluğu kötü yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bir zaman Rum'da Deryakeş idik ey sakî
Şimdi İran'da kanaat ederiz Çay ile Biz
Raşit

DERYA MİSAL (دریا مثال) [*Haf.*] Mecaz yoliyle pek çok yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Derya misal Askerin içre alemlerin
Feth ü zafer sefinesine açdı Bâdban
Baki

DESPOT (دسپوت) [*İda*] Rumların ruhani reislerine verilen unvandır. Rumca Despotis

kelimesinden meydana gelmiştir. (Lehçe-i Osmani) de «Yunaniden ağa manasına. hâlâ metropolitlere denir.» İzahatı vardır. Fransızca müstebit demektir.

DESTAN (دستان) [*Ed*] Bir vak'a veyahut muayyen bir keyfiyet hakkında söylenen manzum sözlere verilen addır. «Bürhan-ı katı» da «destan mekir ve hile ve tezvir ve lâf ve herze mânasına gelir. Rüstem'in pederi dünyaya geldiği zaman kaşı ve kirpiği ve saçı beyaz olmakla pederi Sam bu benim oğlum değildir deyu mekir ve hile edip Guh-ul-Burzde bıraktı. Bu sebeple destan itlâk eylediler ve sürud ve teganni mânasına gelir ve andelibe hezar destan dedikleri bundan mehuzdur» suretinde izah olunmuştur. Divan şairleri Destan adını verdikleri bu türlü şiirleri aruz vezniyle mesnevi şeklinde yazarlardı. Halk şairleri ise destanlarını koşma tarzında onbir heceli olarak vücude getirirler. Bendlerinin sayısı muayyen değildir. Bir vakayı bir hâdiseyi, kâinatın yaradılışı ve saireyi hikâye eder. İfade ettiği mevzua göre isim alır: Harbten, musibetten bâhis ise «destan»; hilkata yani mebde ve maada dair Bektaşi şiirleri ise «devriye»; Kerbelâ hâdisesini tasvir ediyorsa «mersiye»; rindane ve kalenderane ise «nefes» denilir. bir vakayı hikâye eden destanların tarihin karanlık noktalarını aydınlatmak hususunda hizmeti büyüktür. Hicri 1200 senesi başlarında vuku bulan Mudurnu yangını hakkında söylenmiş olan aşağıda vazılı kaili meçhul destan ateşin saldırışını ve o memleket tarihini, o zamanki itikadın unutulmuş bir safhasını anlatır:

Yatsı vakti geldi bir kaza
Kapladı cihanı ün ile seda
Müstehak olmasa yakmazdı Hüda
Yandı viran oldu Güzel Mudurnu

Kol kol dört yanımız ateş bağladı
Ehl-i islâm onu görüp ağladı
İki saat içre yandı, sağladı;
Yandı, viran oldu Güzel Mudurnu

(Cihangir) den (Gaygana) ya dayandı,
Ehl-i İslâm buna nice dayandı?
(Haseki ağa) da odlara yandı,
Yandı, viran oldu güzel Mudurnu.

(Büyük Cami) ateş aldı, inledi,
Yanında (Fahreddin) anı dinledi;
Emr-i Hak olduğun cümle anladı,
Yandı, viran oldu güzel Mudurnu.

Ateş aldı, cihan doldu felekler,
Hazır oldu bölük bölük melekler,
Taksirat bizdedir geçmez dilekler,
Yandı, viran olda güzel Mudurnu.

Cihanda olmamış buna nazire,
Yandı gitti bunca zad ü zahire,
Cümle ağniyası döndü fakire,
Yandı, viran oldu güzel Mudurnu.

Dağ başının bakmaz mısın göçüne?
Meyvaların, hayvanların suçu ne?
Cümle bizim isyanların ucuna,
Yandı, viran oldu güzel Mudurnu.

Bir kazadır geldi, çaresi şükür!
Onu kuldan bilmek demişler: «küfür!»
Def'i mümkün değil. takdir de budur
Mamur iken viran oldu Mudurnu.

Destanların diğer bir şekli daha vardır ki, bu destanda olduğu gibi, bir mısra' her bendin sonunda (nakarat) gibi bulundurulmaz. Tıpkı koşmalarda olduğu gibi her bendin son mısraı birinci bendin birinci ve dördüncü mısralariyle aynı kafiyede ve mevzua bir şeyler ilâve ve mânayı ikmal eden mısralar olur ki asıl destanın şekli budur.

Halk şairleri muharebelere, meşhur adamlara, hususi ve gülünç vakalara. hattâ kedi ile sıçan arasındaki maceralara dair destanlar tanzim etmişlerdir. Nitekim yaz ile kışın muhaveresine dair pek eski bir Türk Ozanı tarafından tertip edilmiş bir destanın bazı parçaları Divan-ı Lûgat-üt-Türk'de münderiçtir.

Bir de «Millî destan» vardır ki her kavmin efsanevi tarihinden, mabutlarından, kahramanlarından, muharebe ve zaferlerinden, hulâsa eski mefahirinden bahseder. Bu menkıbevi vakalar ayrı ayrı olarak halk tarafından nakl edilegelir. Sonra Millî bir şair bu parça parça nakliyatı bir araya toplar, Millî bir destan meydana getirir.

Yunanlıların (İlyad) ı ve (Odise) si, İran'ın (Şehname) si, Hintli'lerin (Romayana) sı, Finlerin (Kalavala) sı gibi ki Omiros, Firdevsi, Valmiki, Lozo'nun kalemleriyle zaptedilmişlerdir. Türklerin de mütaaddit ve mütenevvi destan parçaları vardır. Fakat bunlar henüz toplanmamış ve bir araya getirilmemiştir.

Destanları saz şairleri hususi bir makamla semai kahvelerinde başka bir ahenkle okurlardı.

DESTAR (دستار) [*İlm.*] Başa giyilen takke, fes ve emsali şeyler üzerine sarılan sarık mânasına gelen bir tâbirdir. Eskiden başta ulema olmak üzere hemen her meslek erbabı başına sarık sarardı. Destar evvelleri gelişigüzel sarıldığı halde Birinci Sultan Ahmet devrinde bir-

takım usule tâbi tutulmuş ve o münasebetle de muhtelif isimler almıştır. Kafesi destar, örfî destar bu kabîl tâbirlerdendir. Kafesî destar; hacegân kavuklarının üzerinde görüldüğü gibi katmerleri kafesi teşkil eden kordele inceliğinde bir sarıktı. Örfî destar ise vaktiyle ulemanın sardığı pamuklu sarıktı. Mevleviler diğer Mevlevi tâbirleri gibi buna da şerif ilâve ederler, «destar-ı şerif» derlerdi. Padişahların sarıklarına da «destar-ı hümayun» denirdi. İsm-i tasgiri olan «destarçe» mendil demektir.

Bir lûab ile sarılmışa benzer ki o raksa
Tâkat götüren şeyhte destar bozulmaz
Sâbit

Gahili riş, cübbe vü destar,
Âlem içinde eikke saret eder.
Açmayup perdeyi sükût etsin,
Yoksa kendaya çok mezarrat eder.
Lâ

DESTAR BEHA (دستار بها) [*Mal.*] Sarık parası mânasına gelen bir tâbirdir. Tanzimattan evvel asker ve sivil memurlara bu namla para verilirdi.

§ Mevlevi tâbirlerindendir Mevlânanın evlâtlarına sarık parası olmak üzere birtakım köyler vakfedilmişti. Bu köyler «Evkaf-ı Celâliye» de dâhildi.

DESTARBENT (دستار بند) [*Ilm.*] Sarık saran, sarıklı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Destar, Farsça sarık demektir.

DESTAR-I HÜMAYUN (دستار همایون) [*Sof.*] Padişahların başlarına sardıkları sarık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir terkip olan bu tâbirin mânası padişah sarığı demektir.

DESTAR-I ŞERİF (دستار شریف) [*Sar.*] Mevlevilerin başlarına giydikleri sikke adı verilen başlığın üzerine sarılan sarık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Destar, Farsça sarık demektir. Sikkepuş olanların urefasına bir imtiyaz alâmeti olarak verilirdi. Şeyhlerin, tarikatçıların, neyzen ve kudümzenlerin, hattâ kazancı'nın destarı vardı. Destar, Çelebi efendinin icazetnamesi ile sarılabilirdi. Mesnevihanlara mahsus ayrıca destar da vardı. Halim Çelebi tarafından verilen bir destar icazetnamesi: «Dâhil-i tarik-üz-zevk vel vicdan, sâlik-i meslek-üş-şevk vel-irfan ruh-u pürfütuhum arafetlû Mehmet Tahir-ül-Mevlevi Dede efendi dame feyzuhu tahiyyat-ı vâfiye ve teslimat-ı sâfiye iblâğiyle inha olunur ki fıtrat-ı zatiyenize mevhibe-i rabbani ve tevfikat-ı samedani olan fadıl ve fazl-ı hakikiniz icabınca cedd-i emcedim kutb-ül-arş-ül-hilâfe ve şems-i sema-ür-re'fe kıblet-ül-ârifîn ve kıdvet-üt-taifîn sultan-ül-kâmilîn vâris-i ekmel-ül-mürsilîn cenab-ı Mevlânâ Celâleddin azzem-Allahü zikrühu ve radıyallahü anhü efendimiz hazretlerine ezelî ve ebedî intisap ile tarikat-ı âliyemizde derkâr olan rabıta ve teslimiyet ve kıdeminize binaen neseben ve tarikaten dai-i fakire mevrus ve mevhup icaze üzerine mesnevihanlara mahsus olan destar-ı şerif misillû kenarı açık destar-ı şerif sarınmak bu kere tarafımızdan destur ve icazet verilmiş olmakla eyyam ve leyali-i mübareke ve resmiyede hame-i fezail allâmenizi tac-ı imamedar-ı Evliyaullah ile tezyin ve tenvir eyliyesiz. Baki veffakinallah ve iyyaküm velhamdü lillâh ve selâmün alâ ibadihillezine istafa fi cümadelûlâ sene ihda ve erbain ve selâse mie ve elf.

Cânişin-i hazret-i Mevlânâ
Mesnevihan eş-şeyh-ül-fakir
Abdülhalim bin Hazret-i
Mevlâna

Destarlar evvelce dolama olarak sarılırdı. Birinci Sultan Ahmet devrinde kafesli destarlar sarılmak taammüm ettiği sırada Mevleviler de bu yolda sarmağa başlamışlardır.

Mevlânânın menakıbinde Sultan Veled'in ayna karşısında sarık sardığını gören babasının menettiği ve dolama sarılmasının tavsiye edildiği yazılıdır.

DESTARİ (دستاری) [*Sar.*] Sarıkçı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Destar, sarık demektir.

DESTARPUŞ (دستار پوش) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Sikkesine destar sarabilmek imtiyazını haiz demektir. Destar, Farsça sarık demektir.

DESTAR SUYU (دستار صویی) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Mevlânânın sandukası üstündeki destarın ucunun batırıldığı su hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu su bazı kimselerce şifa niyetiyle içilirdi. Mevlânâ türbesine girilince sol tarafta sed üzerinde gayet müsenna' bir kazan vardır. Bu kazanın ismi mevleviler beyninde (Nisan tası) idi. Kubbe-i hadrânın üstüne yâğan nisan rahmetinden biriken su ile doldurulan bu kazana Destar-ı şeriflerin uçları batırılır, istişfa için istiyenlere verilmek üzere hazırlanırdı. Bu suya da Destar suyu denilirdi.

DESTE (دسته) [*San.*] Tezhip istilâhı olarak Deste on yaprak altın varaktan ibaret paket hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Mus.*] Sazın sap denilen kısmına eskiden verilen addır. Sazın baş tarafına «çanak» denilir di. Farsça bir kelime olan Deste bunlardan başka demet, takım takım bağlanmış her türlü şey mânalarına geldiği gibi havan eli mânasına da gelir.

Cümle âvihtedir mih-ı süveydasında
Deste ber deste mekalid-i umur-ı âlem.
Nabi

DESTEGÜL (دستەگل) [*Sof.*] Kollu salta ile uzun cübbeye verilen addır. Mevlevi dervişleri bunu hücrede bulundukları sırada giyerlerdi. Ayin esnasında tennure iktisa ederler, bellerine de elifi nemet ismi verilen kemeri sararlardı. Bektaşilerin destegül adını verdikleri üstlük hayderiden uzun, cübbeden kısa ve kolsuzdu.

Mevlevilerinki ise uzun kollu, bel hizasında nihayetlenen bir nevi hayderiye idi. Tennure üstüne de giyilirdi.

DESTEMORA (دستەمورا) [*Bah.*] Bir direğin üzerine cıvadıra ilerisine sürülen çubuk veyahut bastonu yerinde tutmak için direk veya cıvadıra zıvanasına geçirilen iki delikli bir kütük veya demirden yapılmış çemberin adıdır. Deliklerden biri yuvarlak, öteki dört köşedir.

DESTESENK (دستەسەنك) [*San.*] Ezme içinde kullanılan billûr veya mermerden yapılmış alete verilen addır. Muhtelif şekilde yapılan bu alete halk arasında (Havan eli) denilir: Bununla eski ressamlar ve mücellitler lüzumlu şeyleri mermer ve billûr levhalar üzerinde ezerlerdi. Bunu eskiden sıvacı ve nakkaş esnafı da kireç ezmek için kullanırlardı. Üstüvani şekilde olanlarına ve ufki olarak iki taraftan tutulanlara merdane denir. Bunlar matbaalarda mürekkep ezmek, veya taşa mürekkep sürmek için kullanılırdı.

DESTE SÜTUN (دستە ستون) [*Mim.*] Birbirine yapışık bir çok sütunlardan vücuda gelen ayağın adı idi. Bu şekil ayaklara gotik mimarisinde çok tesadüf edilir.

DESTE TAHTASI (دستەتختەسی) [*Mim.*] Eskiden kullanılan tahta nevilerinden birine verilen addır. Bu tahtaların eb'adı 5 veya 1,5 arşındı.

DESTİBAZ (دستباز) [*San.*] Eskiden şubedebaz adı verilen hokkabazların testi ile gösterdikleri hüner oyunu hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir testi üzerine dört kollu bir ağaç konur, biribiri üzerine içleri su dolu çiçek koymaya mahsus vazo şeklinde yirmi şişe sıralanarak üstüne bir tabla, tablanın üstüne de üç büyük şişe konulurdu. Oyuncu bunları heyetiyle alıp başının üzerine koyar ve hiç bir kazaya meydan vermeden raksederdi. Zâhiren basit görünen, fakat hakikatte büyük bir meleke ve mümareseye ihtiyaç gösteren bu hüner oyununda şişeler de bulunduğu için buna «şişebaz» da denilirdi.

DESTİMAL (دستمال) [*San.*] Farsça el silecek bez, elbezi, yağlık, mendil demek olan bu kelime ıstılah olarak ramazanın onbeşinde yapılan hırka-i saadet ziyareti münasebetiyle ziyaretçilere hırka-i şerif ziyaretini mütaakip bizzat padişahlar tarafından verilen mendil büyüklüğündeki tülbendin adı idi. Destimalın ortasına baskı ile ve talik yazı ile

نور الهدی
کلنا به تکریما
صلوا علیه وسلموا
تسلیما

dört köşeye de:

Hırka-i Hazret-i Fahr-i Rüsûle
Atlas-ı çarh olamaz payendaz
Yüz sürüp zeyline takbil ederek
Kıl şefi-i ümeme arz-ı niyaz

yazılı idi (Başbakanlık arşivi) nde mevcut bir vesikaya göre (25 No. 1183, sıra 203) bunun daha başka yerlerde de kullanıldığı anlaşılıyor. Vesika aynen şöyledir:

«Hazinedar başı ağa Sancağ-ı Şerif için yirmi deste şerbeti alâ destimal veresiz.»

Matem-i fırkatla her dem çağlıyan gözyaşımı
Destimal-ı tesliyetle saklayıp silmekte güç.
Mahmut Celâleddin Paşa

DESTUR (دستور) [*Sof.*] Bir yere girilirken izin istediği yerinde kullanılır bir tâbirdir Halk arasında müsaade, izin yerinde kullanıldığı gibi savulunuz, yol veriniz, kimse olmasın makamında da kullanılır.

Vermişti mizac-ı hünerle destur
Terk-i edep etselerde mâzur
Nabi

Dilinde besmele olsun; elinde sure-i nur
Kesende sade mühr.. kimse çarpamaz.. Destur!
Mehmet Akif

Bektaşilerde nefes okuyacak can evvelâ destur der, babanın eyvallah demesini beklerdi. Baba eyvallah demedikçe okuyamazdı.

[*Sar.*] Kalfaların saraylıların bulunduğu odalardan birine girdikleri sırada selâm maka-

mında kullandıkları bir tâbirdir. Söze başlıyacakları sırada ruhsat talebi makamında «desturun» derlerdi.

DESTUR İSTEMEK (دستور ایستمك) [*Sof.-Sar.*] Girmek için müsaade talebi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan destur izin, ruhsat demektir.

DESTURLU (دستورلی) [*Ask - Sar - Sof.*] Mezun, izinli yerinde kullanılır bir tâbirdir. Destur Farsça izin, ruhsat demektir.

DESTURUN (دستورن) [*Sar.*] Kalfalardan birinin saraylıların bulundukları odada söze başlıyacakları sırada ruhsat makamında kullandıkları bir tâbirdir. Kalfalar saraylıların bulunduğu odaya girdikleri zaman selâm makamında «desturun» derlerdi.

DEŞNE (دشنه) [*Ede.*] Farsça hançer mânasına gelir bir tâbirdir.

Bir tâb virdi kaşlarına seng-i vesme kim
Ancak o tâbi deşneye seng-i fesan virir.
Nedim

DEV (دیو) [*Met.*] Esatirî mahlûkat hakkında kullanılır bi tâbirdir. Günahların müşahhas şekli olan habis ruhlar, zulmet hâkimleri diye de tevehhüm edilmiştir. Halk arasında Dev diye telâffuz olunan bu iâbîrin Arapçası şeytan demek olan Div'dir. Ahriman'ın mahlûkları telâkki edilen devlerin sayısı pek çok olduğu gibi bunlarla yapılmış mücadeleler de kitaplara kadar geçmiştir. İran mitolojisine göre siyah ve beyaz olmak üzere iki nevi vardır.

Ol Süleyman'ın şükühu dive sılmış restehiz
Bu Süleyman savleti küffarı etmiş tarımar
Fuzuli

DEVALİB RESMİ (دوالیب رسمی) [*Mal.*] Musul ve havalisindeki bostanlarda mevcut olan dolaplardan öşre mukabil kovaların adedine göre alınan resimdir. Devalib; dolabın cem'idir.

DEVAİR-İ MÜTEVAZİYE (دوائر متوازیه) [*Ast.*] Üstüva hattına muvazi olarak geçen küçük dairelere verilen addır. Bunlara «devair-i uruz» da denilirdi.

DEVAİRİ URUZ (دوائر عروض) [*Ast.*] Üstüva hattına muvazi olarak geçen küçük dairelere verilen addır, Bunlara «devair-i mütevaziye» de denilirdi.

DEVAT (دوات) [*San.*] Hokka ve kalem muhafazası vazifelerini ayni zamanda gören divid'in Arapça ismidir. Halk lisanında divit suretinde kullanılan bu alet eski zamanlarda yazıda Arapçası olan Devat istimal olunurdu. (Kamus-u Osmani) de «yazı takımı, hokkalı kalemdan ki Türkçede tahrif olunarak divit denilir» suretinde izah olunmuştur.

Gân denir cevher-i tahririne ol nihrinin
Bu kadar sarfedemez olsa devatı mahzen
İzzet Molla

DEVATDAR (دواتدار) [*İda.*] Farsça Devat tutan, divitçi demek olan bu tâbir vezir dairelerine mensup ağalardan birine verilen unvandı. Yazıcı mânasına da gelirdi. Halk arasında divit şeklinde kullanılan devat şimdiki dolma kalemin yerini tutan bir yazı aleti idi.

Devatdar Memlûk imparatorluğunda bir mansıp unvanı idi. Devatdar candar ve sırkâtibi ile birlikte sultana gelen mektup ve evrakı alır ve gönderilecek bütün kâğıtları sultana imza ettirirdi. Memlûkların aylık timar işlerine de bakarlardı. Bu unvan Fatimiler devrinde de mevcuttu. Onlar da ve sonra Osmanlı vezir dairelerinde kâtip yerinde kullanılmıştır.

DEV AYNASINA BAKMAK (دیو آینه سنه باقمق) [*Hal.*] Kendini beğenmek, kendini büyük görmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DEVECİ (دوه جی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan 29 uncu ortaya verilen addır. Bu ortaya «Atik Şütürban ağa» dahi denilirdi. Şütür; Farsça deve demektir.

DEVE RESMİ (دوه رسمی) [*Mal.*] Develerden alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. At, katır, öküz, manda gibi ehlî hayvanlar tâbiri altında birleştirilmesi kabil olan bu resmin öteki hayvanlardan olduğu gibi develerden de, baş üzerinden alınması ihtisap resmi ve hayvanat-ı ehliye resmi konulduğu zaman başlamıştır.

DEVESİ HACI (دوه سی حاجی) [*Hal.*] Hacı olup ta hal ve şanına yakışmıyacak hareketlerde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DEVE TABANI (دوه طبانی) [*San.*] Eskiden kullanılan işret kadehlerinden birinin adı idi. Bundan başka at kulağı, sığır topuğu adı verilen kadehler de vardı. Muhtelif büyüklükte olan bu kadehler şekillerinden dolayı bu isimleri almışlardı.

İster gussayı kaldırmagıçün hâtırdan
Çekelim at kulağı mı deve tabanı mı var
Sabit

§ [*Gıy.*] Bursada dokunan bir nevi kumaşa da bu ad verilirdi.

DEVHAT-ÜZ-ZEHEB (دوحة الذهب) [*Saf.*] İmam Ali'yi takdis etme manasına gelir bir tâbirdir. Devha arapça büyük, ulu ağaç, demektir. Tarikatların çoğunun kökü Ali'ye dayandığı için büyük altın ağaç demek olan bu tâbir Sofiyece kullanılmıştır.

DEVİR (دور) [*Ast.-Ed.*] Arapça bir kelime olup dairevi bir hareketle dönmek, dolanmak mânasına gelen bu tâbir, hakiki ve mecazi manada bir şeyin kısa veya uzun bir hareketten sonra ilk vaziyete dönerek tekrar ayni harekete geçmesidir. Muhtelif ilimlerde bu aslî mânadan muhtelif ıstılahlar meydana gelmiştir:

1 — Astronomide sabite ve seyyarelerin bir dolanım müddetidir. Meselâ felek-i sevâbitin her noktası 24 saat sonra, tekrar o müddetten evvel bulunduğu yerde bulunur. Sonraları dairevi hareket kaydına ehemmiyet verilmiyerek sırf muttariden vaki olan astronomik hâdiselerin, başlamalariyle sona ermeleri arasındaki müddete, meselâ iki yıldızın kıranın üst üste iki defa vukuu arasında geçen müddete de devir denilmişti. Devir hesapları feleğin dönüşüne bağlı olduğundan, takvimde muttariden tekerrür eden hâdiseler arasındaki müddete, gerek dinî mülâhazalarla ve gerek itibarî olarak tahdit edilen adedi muayyen zaman birliklerinden mürekkep daha imtidatlı bir zaman birliğine de devir denilir.

(H. Ritter) in verdiği izahata göre: (İslâm Ansiklopedisi devir maddesi) Astrolojide yıldızların hareketleri yer yüzündeki hâdiselerin yalnız zamanı ile değil, belki onların mahal, vuku', nevi ve keyfiyetleri ile alâkalıdır. Menşei Babil Astrolojisi olup, islâm âlemine Hindistan'dan gelen bir nazariyeye göre, âlemin mebdeinde bütün seyyareler Hamel burcunda toplanmış bulunuyordu. Bir kaç milyon sene sonra yine orada toplanacağı zaman bu âlem eski haline dönecek, mahvolacak ve sonra yeniden başlıyacaktır. Bazı Astroloji kitaplarında bu âlemin sıra ile yedi seyyare tarafından idare edildiği anlatılmaktadır. Her seyyarenin «hükümranlığı» bin veya yedi bin sene sayılır, hattâ her seyyare «devrine» ait bir hâkim (Peygamber) gösterir. Her devrin mensup olduğu yıldızın tabiatına göre, ayrı hususiyeti vardır. Tarih ilminde zaman ölçmek için kullanılan takvim sistemleri semavî ecramın hareketlerine göre hesap edilir. Bu sistemlere bazen tarih veya takvim, bazen de devir denilir. Bundan farklı olarak tarihçiler ve muharrirler devir tâbirini daha serbest mâna ile kullanarak tarihi itibari surette muhtelif devirlere ayırıyorlar, Ve bu devirlerin tahdit ve tesmiyesinde her birinde göze çarpan kültür hususiyetlerine, büyük şahıslara ve mühim hâdiselere itibar ediyorlar. Demir devri, Büyük İskender devri, Napolyon devri, Lâle devri gibi.

«İslâm fırkalarından bilhassa İsmâilîler âlemin dini tarihini birer aded sistemiyle devirlere ayırmışlardır. Âlemin tarihi Adem'den kıyamete kadar yedi devre ayrılır ve bunlardan her biri de yine yedi devre bölünür. Gerek büyük, gerek küçük devirlerin başında birer nâtık bulunur. Peygamberlerin devri altıncı büyük devirdi. İsmail bin Cafer'in veya onun oğlu Muhammed, yedinci ve sonuncu devrin başında bulunur.»

II — Mantıkta devir Orbis, Circulus vitiosus, petitio pirincipi denilen ve Aristo'nun bahsettiği tarif veya kıyas hatasına verilen isimdir. Tarif veya ispat edilecek şeyin tarif veya ispat için getirilen mukaddemelerde zaten mevcut olmasından ibarettir. Hem tasavvuratta, hem tasdikatta olur. Tasavvurat için misal: Güneş, gündüz yıldızıdır ve gündüz ise güneşin doğmuş bulunmasıdır. Bu misaldeki devre «devr-i serih» denilir Eğer devir ikincide değil, üçüncü veya daha sonraki bir cümlede meydana çıkarsa, ona «devr-i muzmer» ıtlak olunur.

III — Tıbda bir humma nöbetine devir denilir.

IV — Aruzda muvaşşah ve zecil de guşn ve kufl'den gayri olan ve manzumenin en büyük kısmını teşkil eden beyitlere devir adı verilir.

Sanman ki felek devr ile şâmı seher eyler
Her vâkıanın âkıbetinden haber eyler
Nef'î

Hayli zaman âlemi devr eyledim
Halka değil kendime cevr eyledim
Muallim Naci

Gül devri ayş eyyamıdır zevk u sefa hengâmıdır
Âşıkların bayrâmıdır bu mevsim-i ferhünde dem
Nef'î

§ [*Sof.*] Hilkate yani mebde ve meade dayanan meslek hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sudur ve tecellî nazariyesi mucibince maddi âlem olan şu dünyaya düşen bir mevcut; iptida cemad, sonra nebat, sonra hayvan, sonra insan şekillerinde tecelli ve nihayet « İnsan-ı kâmil » şekline inkılâp eder, Hakka vâsıl olur. Yani «kavs-i urue» nazariyesine göre yine aslına, «vücud-u mutlak» a rücu eder. Yahut vücud-u mutlaktan anasır âlemine iner ki «kavs-i nüzûl» denir. İşte «mebde ve mead» dan bâhis olan bu harekete «devir» adı verilir.

Sayın Abdülbaki Gölpınarlı «Kaygusuz Divanı» nda (sahife 128) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Sofiye telâkkisine göre Allah «hüviyet-i mutlaka, اللاتعين, ıtlak-ı lâhut» gibi isimlerle anılan Zât-ı baht âleminde iken bütün «esma ve sıfat zatında müstehlik» idi. Hakkın bu âlemden ilk «tenezzül» ü zatına «muzaf ve lâhik» olan «meyil ve muhabbet» i dir ki buna «aşk» da denir. İşte bu ilk tenezzülde «bütün esma ve sıfat mücmelen mevcut» tur. Bu âleme «ceberut âlemi» ve «hakikat-i Muhammediyye» derler. Bütün esma ve sıfat, muhtelif isimleri olan bu âlemden zuhûr etmiştir. Bu üçüncü âleme de «sıfat ve melekût âlemi, âlem-i emir ve gayp» denir ki kuva âleminden ibarettir. Bu âlemin mezahiri ise dördüncü âlem olan gördüğümüz «şahadet ve nâsut», yani madde âlemini meydana getirmiştir. Beşinci âlem olan «kevn-i cami-i insani» bu dört âlemi muhittir ve «zuhûrun kemali insanda» dır. Bu beş âleme «hadarat-ı hams» derler. Şu halde insan, bu âleme gelinciye kadar şu âlemleri seyr ve devr etmiştir. «اللاتعين» (zat, lâhut; hakikat-i Muhammediyye, ilm, ceberût); ukul (sıfat ve mücerredat, melekût); eflâk, anasır-ı erbaa, mevalid-i selâse (madde, nâsut), insan (kevn-i cami), sofiyeden bazıları bu «devr» e bir âyete isnaden 50 bin yıl gibi bir müddet bile tâyin etmişlerdir.

Elli bin yıl denilir ba's ile neş'in berzahı
Kuvvet-i âlem zahûr-ı âdeme vere cilâ
Gaybî

«İnsan, bu neş'e-i insaniye» de sülûkünu tamamlarsa ölünce «hak ile hak» olur. Tamamlıyamadığı takdirde hangi âlemde kaldıysa o âlemin mâneviyetine rücu eder. Fakat tekrar «madde» ye rücu olmadığından bu «Tenasuh» değildir.

«Şurasını da kaydedelim ki bu izahat «Allah, evvelâ zat âleminde bütün sıfatından münezzehti. Sonra kendini bildi, bir müddet sonra melekût, daha sonra nâsut âlemini izhar eyledi, nihayet insan'da bütün esma ve sıfatını cami' olarak zâhir oldu» mânasını ifade etmez. Bu âlemlerin, biribirine «zaman-ı tekaddümleri» yoktur. Hak, el'an itlâk âleminde mutlaktır ve bütün esma ve sıfatından münezzehtir, ceberut âleminde ilmiyle, melekût âleminde sıfatiyle zâhirdir. Zuhurunun şiddeti nâsut âleminde olup bu «şiddet-i zuhur» bütünü tevlit etmiştir. Nâsut âlemi, melekût âleminin; melekût âlemi, hakikat-i Muhammediyyenin zuhurundan ibaret olup zatı; bütün bu «avalimi muhit ve müstağraktır.»

Esasen zaman yoktur ki «zaman-ı tekaddüm» düşünülebilsin. Bunun içindir ki sofiyenin birçoğu «âlem'in kıdem ve bakası» nı kabul etmişler, bu hususta tereddüt edenler bile «Kudüs ve fena» yı kabul ettikleri takdirde «sıfatın tatilini» kail olacakları cihetle «zuhûr daimidir. Fakat âlem, bu heyetiyle hâdis ve fanidir. Kıyametten sonra Hakkın saltanatı sıfat âleminde zâhir olacaktır. Kemal de budur» diye «tevhin» yoluna sapmışlardır (Fütuhat-ı Mekkiyye, elbab-ür-rabi ves-sütun, fi marifet-il-kıyame ve menazileha ve keyfiyet-ül-ba's, cilt 1, sahife 307-317».

Bektaşilerin devri ile mutasavvıfların misali ve mânevi olan devri arasında fark vardır. Onların devrinde maddi bir tenasuh mevcuttur. Bu kanaate göre, hayatında hayvani bir sıfatla muttasıf olan bir insan, vefatından sonra aynı hayvan suretine bürünerek tekrar bu âleme gelecektir.

§ [*Mus.*] Usul mânasına gelir bir tâbirdir. Musikinin usullerinden bahseden ilme «ilm-i edvar» denir.

Bu çarh-ı çemberi de tutup devir usulünü
Deffaf mühr kılmış idi çehresin nihan
Baki

DEVİR ATI (دور آتی) [*Ask.*] Yeniçeri Ocağının zabitlerinden olup devşirme toplamakla da mükellef bulunan İstanbul ağasına üç senede bir Padişah ahırından verilen at hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ağa bu atı devşirme münasebetiyle Taşradaki hizmetlerinde kullandığı için bu ad verilmişti. Sekban başı ile ocak kethüdasına da üç senede bir İstabl-ı Âmireden at verilir, buna da devir atı denilirdi.

DEVİRHAN (دورخوان) [*Vak.*] Camilerde namaz vakitlerinden önce kur'an okumak vazifesiyle mükellef olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan devir dönmek, birinin uhdesinden çıkarup diğerinin üzerine geçirmek mânaları gibi yukardan aşağıya okumak, müteselsilen hatmetmek manasına da gelir. Farsça olan han da okumak demektir. Camilerde bu suretle kur'an okumak için vazifeler vardır.

DEVİR HATMİ (دور ختمی) [*Hal.*] Ölünün ruhunu taziz ile beraber Allahın rahmetine mazhariyeti için dua vesilesiyle okunan hatim ve bu münasebetle yapılan dinî merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ölümü takip eden günlerde yapılan bu merasimde hatim indirildiği gibi ölünün sağlığında kılamadığı namazlar,

tutamadığı oruçlar, kesemediği kurbanlar, veremediği zekâtlar gibi ifa edemediği feraiz ve vacibatın iskatı için sağlığında sülüs-ü malinden (malının üçte biri) vasiyet ettiği veyahut veresesinin bu maksatla fıkaraya verilmesini istediği para da dağıtılırdı Kur'an baştan sonuna kadar okunmak suretiyle devredildiği, paralar da hazır bulunanlar arasında alınıp verilmek suretiyle elden ele geçtiği için merasime bu ad verilmiştir. Paranın dağıtımı şöyle yapılırdı: Ölünün yaşına göre kılamamış olduğu namazların, tutamamış bulunduğu oruçların, kesememiş olduğu kurbanların, vermemiş bulunduğu zekâtların ortalama olarak yapılan hesabı neticesinde fıkaraya verilmesi lâzımgelen sadakaya karşılık olmak üzere eldeki para hazır bulunanlar arasında devir yapılır ve sonunda oradakilere dağıtılırdı. Eda olunamıyan farzlarla vacipler için fıkaraya verilmesi lâzımgelen sadaka şer'an muayyen olduğundan hesap ona göre yürütülürdü. Eldeki para bu yekûnun tamamına kâfi gelemiyeceği için para ölünün borçlu kaldığı kazaya karşılık olarak hazır bulunanlara ne için verildiği söylenmek suretiyle verilirken alan kabul ettim demek olan «kabiltü» dedikten sonra verene, hibe ettim mânasına gelen «veheptüke» diyerek geri verir, bu suretle aynı para yapılan hesaba karşılık teşkil edinceye kadar birçok defalar elden ele geçirilir, sonunda da para hazır bulunanlara dağıtılırdı.

DEVİR KÜRKÜ (دور کورکی) [*Sar.*] Mevacip yani ulûfe verilmesi ve muhasebe devri dolayısiyle Padişah tarafından Sadrazam'a verilen samur kürk hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kürk ile bir de mücevherli hançer verilir ve bunlarla beraber yine padişah tarafından teşekkürü mutazammın Sadrazama bir hatt-ı Hümayun gönderilirdi. Bunların gönderilmesi kanun icabındandı. Çuhadar Ağa yahut hünkârın yakınlarından biri merasimle getirir, getiren Sadrazam tarafından karşılanırdı. Bundan sonra Sadrazam arza giderdi.

DEVİR MASRAFI (دور مصرفی) [*Mal.*] Büyük memurların vardıkları, geçtikleri ve konakladıkları yerlerdeki masraflarına karşılık olmak üzere halktan alınan paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir kısmı vukuu üzerine tevzi defterlerine geçirildiği gibi bir takımı da sarftan evvel tahmini olarak defterlere konulur, halka dağıtılarak tahsil olunurdu. Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

DEVİR SÜRMEK (دور سورمك) [*Hal*] Mecaz yolu ile huzur ve sükün içinde yaşamak, keyf sürmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DEVLET ÂBADİ (دولت آبادی) [*San*] İpekten yapılan kâğıtların bir nev'i hakkında kullanılan bir tâbirdir. Buna «Abadi» de denilirdi. Devlet Âbad Şehrinde yapıldığı içia bu ad verilmişti.

DEVLET DÜŞKÜNÜ (دولت دوشکونی) [*Hal.*] Görmüş geçirmiş, zengin iken fakir düşmüş, gözü tok yerine kullanılır bir tâbirdir.

DEVLETHANE (دولتخانه) [*Hal.*] Hürmet kasdile ev yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zıddı fakirhane, bendehanedir.

Hüda Divar-i Devlethane-i erbab-ı ikbali
Gehi bir lâne-i güncişk-i bi aram içün saklar
Razi

DEVLET KETHÜDASI EFENDİ (دولت کتخدای افندی) [*Ida.*] Osmanlıların ilk zamanlarında «Vezir Kethüdası Ağa» unvanını taşıyan memurun sonraları aldığı addır. Vezir kethüdalığı sonraları kethüda bey, daha sonra Devlet Kethüdası Efendi olmuştu. 1251 (1835) de umur-u mülkiye, 1253 (1837) de Dahiliye Nazırlığına tahvil olunmuştur, Sadaret müsteşarı demek olan kethüda ilk zamanlarda Sadrazamların hususî adamları veziyetinde idi. Bunlar menasıb-ı sitte'ye resmen dâhil olmadıkları halde onlardan sonra gelen mansıpların fevkinde idiler.

DEVLETLİLER (دولتلیلر) [*Sar.*] Saray mensupları tarafından şehzadelerle sultanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişaha mensup mânasına gelir. Devletlilerin ayrı ayrı kalfaları ve hizmet edenleri olmakla beraber yemeğe mütaallik hizmetlerine bakmak çeşniyar ve kilerci kalfaların vazifesi idi. Devletlilere mahsus nan'i azizin (ekmek) üzerinde kıl ve toz bulunur ise bunu izale etmek ve sofrayı tanzim ve kilerci kalfalar tarafından hazırlanan salata ve meyva gibi şeyleri yerli yerine koymak çeşniyar kalfalara aitti. Yemeğin başından sonuna kadar çeşniyar kalfalar divan durmak suretiyle Devletlilere yemek yedirirlerdi. Sarayın kuşluk yemeği sabahleyin erkenden, akşam yemeği ise ikindi namazını mütaakip çıkardı; Bu âdet Osman Gazi zamanından kalma idi. İlk Osmanlı Padişahı İkindi namazından sonra ne kadar adam varsa hepsini birlikte alarak yemek yediğinden bu adet Osmanlı sarayında sonuna kadar devam etmiştir.

Devletlilere mahsus tablalar siyah çuhadan, kalfalara mahsus olanlar ise siyah astardan idi. Yalnız padişahın tablaları al çuhadan, büzme denilen kılıfa sarılı olarak gelirdi, Tablalar harem ağaları delâletiyle aş kapısından

tablakârların başında olarak içeriye getirilip muayyen yerlere konulur, sonra aş nöbetcisi olan kalfalar ikişer ikişer tutup yemek odalarına getirirdi.

Her Devletlinin yemeği, biri perhiz yemeği olmak üzere ikişer tabla idi. Kalfaların tablalarına beylik yemek tâbir olunurdu.

Sarayda bir zamanlar ekmek yerine fodla yenilirdi. Devletliler için saray francalası, susamsız simit tâbir ettikleri has çörek konulurdu.

DEVLETLÛ (دولتلو) [*İda.*] Vezirlere, müşirlere, şeyhülislâmlara, Mekke emirlerine, Darüssaade ağalarına, saltanat hanedanına sıhriyeti bulunanlara yazılan resmî elkaptı. Gani, iktidar, saadet sahibi demektir. Bunların bir kısmının başına veya sonuna başka tâbirler de ilâve olunurdu. Sadrazamlarla hidivlere; Fahametlû, Devletlû, mazullerine; Übbehetlû Devletlû, şeyhülislâmlara; Devletlû semahatlû, Mekke emirlerine; Devletlû siyadetlû, Darüssaade ağalarına; Devletlû İnayetlû, sıhriyete mazhar olanlarla ser askerlere; Devletlû Atufetlû denilirdi. Devletlû'den ve diğer tâbirlerden sonra efendim hazretleri de ilâve edilirdi. Bu gibilere yazılan zarfların üzerlerine Devletlû... Paşa hazretlerine, Devletlû semahatlû... efendi hazretlerine yazıldığı gibi muharreratta isimleri geçtikçe yahut kitaplara yazılmak icabettikçe yine ayni tâbirler istimal edilirdi.

Devletlûlere bizleri tahkir düşer mi?
Biz âciz iseh te gine mahlûk-i Hadayız
Ziya Paşa

DEVLETLÛ ATUFETLÛ (دولتلو عطوفتلو) [*İda.*] Saltanat hanedanına sıhriyeti olanlarla seraskerler hakkında kullanılan bir elkaptı. İsimlerinden sonra da paşa hazretleri ilâve edilirdi. Muharreratta da Devletlû Atufetlû efendim hazretleri suretinde kullanılırdı.

DEVLETLÛ İNAYETLÛ (دولتلو عنايتلو) [*İda.*] Darüssaade ağaları hakkında kullanılan elkaptı. İsimlerinden sonra da ağa hazretleri ilâve edilirdi. Muharreratta Devletlû İnayetlû efendim hazretleri suretinda kullanılırdı. 1908 inkilâbından sonra devletlû kaldırılarak yalnız inayetlû kalmıştır. İnayet yardım ve iyilik etmiye ihtimam ile çalışmak demektir.

DEVLETLÛ NECABETLU (دولتلو نجابتلو) [*Sar.*] Saltanat Hanedanı mensubu olan Şehzadeler hakkında kullanılan elkaptır. İsimlerinden sonra da «Efendi hazretleri» ilâve edilirdi. Muharreratta da «Devletlû Necabetlû Efendim hazrerleri» suretinde kullanılırdı. Arapca bir kelime olan Necabet; soy pâklığı, ırk temizliği, aslı ve nesli temiz olma demektir.

DEVLETLÛ SEMAHATLÛ (دولتلو سماحتلو) [*İda.*] Şeyhülislâmlar hakkında kullanılan elkaptı. İsimlerinden sonra da efendi hazretleri ilâve edilirdi. Muharreratta Devletlû semahatlû efendimiz hazretleri suretinde de kullanılırdı. Arapça bir kelime olan Semahat cömertlik demektir.

DEVLETLÛ SİYADETLÛ (دولتلو سيادتلو) [*İda.*] Mekke emirleri hakkında kullanılan elkaptı, İsimlerinden sonra da paşa hazretleri ilâve edilirdi. Muharreratta da Devletlû Siyadetlû efendim hazretleri suretinde kullanılırdı. Arapça bir kelime olan siyadet seyyidlik, ululuk demektir.

DEVRAN (دوران) [*Sof.*] Bazı tarikatlarda dervişlerin bir halka teşkil ederek dönmek suretiyle yaptıkları âyin yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zikir el ile tutunarak veyahut kollar yekdiğerinin omuz ve bellerine geçirilerek hareket suretiyle icra edildiği için bu ismi almıştı. Devranda şeyh halkanın ortasında zikri idare eeer, zâkirler bazen toplu olarak bir arada, bazı kerre tek tek ilâhi veya durak okurlardı.

Devran şiddetli münakaşayı mucip olmuş meselelerdendir. Allâme Zemahşeri «Keşşaf»ında, İbni Bezzaz namiyle maruf Hafızıddin Muhammed bin Muhammed İbn-i Şihap (Bezzaziye) namiyle meşhur olan (Elcami-ül veciz) inde, ismi Ali, şöhreti Fahrül-islâm olan (Pezdevî) o namdaki eserinde devranın şiddetle aleyhinde bulunmuşlar, yapanları tekfire kadar varmışlardır. Bununla beraber bazı muhakkiklerin tahkikine göre hicrî sekizinci asra kadar devran için kimse birşey dememiştir.

Hicrî 86 senesinde, Tâbiin zamanında ihdas olunmnş olan devran hakkında mezhep reisleri birşey söylememişlerdir. İşi uzatan ve büyüten sonradan çıkan bir takım mutaassıplardır. Hattâ bilhassa İstanbul'da bir zamanlar bu iş o kadar büyümüş idiki mutaassıplar mütaaddit defalar tekkeleri yıkmağa karar vermişler, tekke şeyhleri de şeyhülislâmlara müracaatla biddefeat fetvalar almışlardır. Meşhur âlim (Ebussuud Efendi) de lehte fetva verenlerdendir. Ebussuud'un bu hususiaki fetvası şudur: «Bu mesele beyanında eimme-i hanefiyeden cevap ne veçhiledir. Bir alay fukara-yı muvahhidin Zikrullah ederek ayak üzere kalkıp Allah-u Taalâyı zikredıp gâhi nasihatı mutazammın ciğersûz ilâhi sözler okuyup, gâhi ağlayıp, gâhi inleyip, (فان: كروالله قياماً وقعوداً وعلى جنوبهم)

muktezasınca döne döne tevhid etseler anlara şer'an ne lâzım gelür. Beyan buyrulup müsab ve mecur olalar. — Elcevap: Allahü a'lem bissevap, âmiline sevab-ı cezil lâzımgelir. Ketebehu Ebussuud.»

Ebussuud Efendi'nin başka bir fetvası: «Allahn Taalânın ilmi bir derya-yı bipâyan mesabesindedir. Meşayıh-ı izam ol deryanın gavvaslarıdır. Biz ehl-i sahiliz. Bu hususta bizim anlar ile bahsımız yoktur. Fetvasını yine anlar verirler.»

Ebussuud Efendi'nin ve diğerlerinin bu fetvalarına rağmen mesele kapanmamış, hocalarla şeyhler arasında münakaşası uzayıp gitmiştir.

İstanbul'da açılan bir müessesede Rusya'lı G. İ. Gurdjieff talim ve tedvinine başladığı bazı hareketleri gören Yakup Kadri Beyin yazdığı makale ile İkdam gazetesi sahibi Ahmet Cevdet Beyin «Saint François 3 üncü tarikatı» hakkında Cenevre'den gazetesine gönderdiği mektup üzerine değerli üstat rahmetli Mehmet Ali Ayni Bey tarafından «Sema ve Devran» başlığıyle yazılan yazı kıymetli tafsilâtı ihtiva etmektedir. İkdam gazetesinin 16/Nisan/1337 - 1921 tarihli nüshasında çıkan bu yazı aynen şöyledir:

«Sema ve Devran meselesi ehl-i islâmın tarih-i maarifinde evvel ve âhir birçok mütefekkirlerin zihinlerini işgal etmiştir. Mütekaddimînden Eb-üt-Tayyıp'ın, allâme Ebu Muhammed Bin Kuteybe'nin, üstat Ebu Mansur-i Bağdadi'nin, Abdülmelik Bin Habib-ül Mâliki'nin, Ebu Muhammed Bin Huzzem'in, Hafız Ebu Abdullah Bin Tahir'in ve müteahhirînden Kemalettin Cafer-ül Defvi'nin, İbni Kayyum-ül Cevzi'nin, Hafız İmadettin Bin Kesir'in, Tarsusî'nin, Taceddin Abdurrahman'ın, İmadeddin Ahmet Bin İbrahim-ül Vasiti'nin, nihayet Şam Müftüsü Kudbüddin Ebulhayır Muhammed-ül-Haygari'nin (vefatı 894) bu meseleyi tetkik için risaleler yazdıklarını Kâtip Çelebi'nin Keşf-uz-zunun'undan öğreniyoruz. Mesnevi-i şerif şarihlerinden Ankaralı İsmail Dede'nin «Hüccetüs sema»yı da elimizde. Devran hakkında da hayli kitaplar yazılmış ve birbirine muğayir fetvalar alınıp verilmiş.

«Vâkıa niçin bazı kimseler bazen bir araya toplanıp hayu huy diyerek bağrışıyorlar, ayakta halka olup dönüyorlar, ileri geri, sağa ve sola doğru sallanıyorlar, ellerini çırpıyorlar; def ve başka sazlar çalıyorlar, ney üfliyorlar. Bunlar lehiv ve luupudr. Bunları yapanlar ve dinliyenler tekfire lâyıktır. Bu meseleyi böyle düşünen bazı eshab-ı taassup bir aralık işi azıtıp İstanbul'da tekkeleri yıkmağa bile teşebbüs etmişler. Bereket versin Köprülü Mehmet Paşa fesadı haber alıp derhal önayak olanları öteye beriye nefyettirmekle münazaa ve münakaşayı muvakkaten durdurmuş (Naima Tarihinden: Meğer meşveretleri bu imiş ki İstanbul'da nekadar tekke varsa hedmettikten sonra rasgeldikleri saçlı ve taçlı dervişan fukarasına tecdid-i iyman ettireler, ve kabul etmiyenleri katledeler.....) Ancak Köprülü'nün gösterdiği o celâdet (sene 1067) efkârı teskin etmiş olmıyacak ki ondan 60-70 sene sonra Bursa'lı Şeyh İsmail Hakkı merhum bakınız nasıl ateş püskürüyor. (Ne acep kendini ehl-i sünnet ekâbirinden sayarsın ve böyle makamatta haktan bâtıla kayarsın, ne acep bi meşrepsin ki hayvandan betersin, ve ne garip fersudedilsinki hardan eptersin, güşuna irişmedi mi: «Erhani ya Bilâl» ve işitmedin mi: «Kellimini ya Hümeyren» nutk u şerif-i nebevilerini «ah kim vesait içindesin, yine vesaiti bilmezsin, ve huzur-u hakka varıp gelmenin şerefi nedir anlamazsın, yürü bu bağ-ı fenada bülbül gibi inle veyahut bülbül-ü hoş nevayı dinle, tâ ki bir gül-ü bi hâre eresin, Ve bir gül yüzlünün yüzünü göresin) — İstirdat: Resulullah Efendimiz bir şeyden sıkıldıkları ve bu sebeple sefa-yı ruhanî kesbetmek istedikleri ve ruhan âlem-i lâhuta çıkmak arzu buyurdukları vakit köleleri güzel sesiyle meşhur Bilâl'e Kur'an okuturlardı. Ve âlem-i lâhuttan yine beşeriyet içine dönmek istedikleri vakit, sevgili zevceleri Ayşe'ye hitaben: Ey Humeyra yani gül gibi pembe yüzlü bana lâkırdı söyle derlerdi. Seyyid-ül Mürselin Efendimizin zevcelerine nasıl müşfik ve nazik bir eda ile hitabettiklerinden ibret almalı.»)

«Ruhun o derece bâriz ve mübrem bir ihtiyacını tatmin edecek olan lâhutî bir vasıtayı inkâr hususunda züht ve taassup erbabının o kadar şiddet iltizam etmeleri nekadar garip idi. Kâtip Çelebi de (Mizan-ül-Hak)ında (taganni, raks ve devir) meselelerini pek bitarafane münakaşa ettikten sonra bunlara dahl ve taarruz olunmasını pek nabeca addediyor. Vâkıa böyle bir müdahale ve taarruz abes idi. Zira herkes görüyor ve biliyor ki böcekler ve kuşlar ötüyor, hayvanların herbiri kendi dillerince terennüm ediyor; insanlar güzel sesler ve makamlarla ne yapmıyorlar. Çoban su kenarına ilettiği sürüsünü dinletineeye kadar suya saldırmaktan kavalını çalarak menediyor; çölde arap o bitmez tükenmez kum deryalarında devesini maval okuyarak yürütebiliyor, o koca hayvan bu nağmeleri duydukça hem hızını artırıyor, hem sefasından sağına soluna dönüp ba-

kıyor. Bütün yol ve yük hayvanlarının boyunlarındaki çanlar ve çıngıraklar ne? Hindistanda filleri çalgılarla aldatıp avlıyorlar; Velhasıl musiki durgun ve yorgun zihinlere açıklık, kasavetli kalplere ferahlık, hasislere cömertlik, korkaklara cesaret, sert adamlara yumuşaklık veriyor. Ma'sum yavrular için sıcak sinelerine başlarını dayadıkları annelerinin makamla söyledikleri ninnilerden daha tatlı hangi musiki olabilir?

«Zamanın sademat-ı günagûnu nice yüksek ve Şeddadî binaları hâk ile yeksan ettiği halde Mısır ehramları kadar eski bazı sözler ancak kisve-i nazma bürünmek yani kafiye ve ahengin himayesine sığınmak sayesinde bugüne kadar idamei mevcudiyet etmemişlermi? Öyle olmasa, çölde kâğıttan kalemden mahrum araplar 1500 senelik Mühelhel'in, Lebid'in, Nabiga'nın, Antere'nin şiirlerini nasıl hıfzedebilirlerdi? Velhasıl en iptidai insanların bile kaba saba da olsa şarkıları ve sazları var. Hakikat böyle olunca onlara çağırmayın, ırlamayın diye tenbihten ne fayda hasıl olur? Çünkü o avazlar onların ruhlarından kopup geliyor. Hem içimizden öyle coşkunlar çıkmış ki Cemşid'in badeyi imalinden değil daha asma kütüğü yaradılmazdan evvel sahbay-ı aşkla mest olup terennüm etmişler. Bazıları da tas tas şarab-ı muhabbet içtikleri halde kanmamışlardır. Çünki bu Cemal-i ilâhi ve Veçh-i namütenahi âşık ve müştaklarına bilâhare firdevs-i berinde içecekleri şişelerinin ağızları miskle mühürlenmiş, «Rahik'i mahdum,» denilen şaraptan kendileri daha bu dünyada iken tecelliyat-ı ilâhiye kadehleriyle sunulmuş! Gavs-ı Âzam Geylâni efendimizin mensupları tarafından dua gibi okunan farisî bir gazelleri var. Bu gazelin bir beytinde müşarünileyh «Nare-i mestane» lerinden bahsediyorlar. Tanini halâ afakı inleten bu nara aceba o rahik'i canfezadan kana kana içilmese atılabilir mi idi?

«Fakat acaba bu ahlar ve naraların, yanıp kavrulmaların sebebi nedir?, Ve tatlı seslerle ahenkdar nağmelerin ruh üzerine tesiratı niye mebnidir? Urefa-yi sofiye bu ahları, efgan ve haninleri bittabi' kendi meşrep ve mezheplerine göre izah ederler. Onların başlıca akidesi Vahdet-i Vücud olduğundan her mes'ele o nokta-i nazardan muhakeme ve tetkik olunur: Onların zehabınca, masivadan hiçbir şeyin hakiki bir vücudu yoktur. Eşyadaki varlık rüzgârın esmesiyle deniz üzerinde hasıl olan dalgaların varlığı gibi muvakkat bir zaman içindir. O rüzgâr esmediği vakit dalgadan da eser kalmaz. Yahut hararet-i şems'le denizden uçan buharlar havada bulut olur. Sonra dağlara ve ovalara yağmur halinde düşer. Bundan büyük küçük dereler çaylar ve nehirler peyda olur, fakat hepsi oradan buradan uzaktan, yakından toplanup mastarları olan denize kavuşurlar. O dalgalar rüzgâr geçinceye ve hal-i sükûnete avdet edinceye kadar nasıl iniliyorlar. O dereler ve nehirler taşarak ve coşarak denize kavuşuncaya kadar gürültü ile nasıl çağlayıp akıyorlarsa hayvanların ve insanların cümlesi aslına kavuşuncaya kadar derd-i hicranla böyle feryat edip dururlar. Yalnız onlar değil zahiren bizim cansız gördüğümüz şeylerin bile birer tesbihi var. Keşfiyat-ı ahire i ilmiye ile de müeyyed ne derin, bir keşf ve irfan: sofiye-i kiram nazarında mevcudattan her bir şey «hay» ismine mazhar olduğu için zahiren camit olan şeylerde bile sırr-ı hayat caridir. Ancak onların meknun olan hayatlarını yalnız ehl-i keşf ve tahkik görebilir. Binaenaleyh urefay-ı islâmiye yalnız denizlerin birbiri ardınca gelip giden dalgalarının velvelesini veya bâd-ı sâbâ ile hafif hafif sallanan yaprakların hışırtısı gibi şairleri mütahassis eden sesleri değil sivrisineğin vızıltısı ve kapı gıcırtısı gibi mânasız sesleri bile başka bir kulakla dinlerler. Bize hiçbir mâna ifade etmiyen o sesler onlar için büsbütün başka hakikatler ifade eder. İşte kalb ve vicdanını bu kadar hassas bir derecede terbiye etmiş ve basar-ı basîretini tabiatın en gizli noktalarına infaz edecek kadar tenvir etmiş onlara hâyır coşma, taşma, sallanma, dönme demek nasıl mümkün olur? Çünki hareket de ayni ihtiyaç-ı ruhînin, aşk ve şevkin semeresi değilmidir? Mahbub-ül-aşıkin efendimiz Mirac-ı saadetlerinin son menzilinde nur-ı mutlak içine lütf-ü mülâyimetle gömüldükleri vakit, safalarından sağa sola meyil etmediler mi idi? Gökteki yıldızlar, yerdeki cisimleri terkip eden bütün zerreler daimî bir harekette değilmi? Kanun-ı külli-i tabiat olan bu hareket niçin? Bunun sırrı nedir? Urefa-yı sofiye bu sualin cevabını da şöyle vermişler: Yukarda söylediğim gibi bu âlemde Haktan başka mevcud-ı hakiki yoktur, Bilcümle eşya o vücud-ı vâhid-i hakikinin suver-i günagûnde tecelli ve zuhurundan ibarettir. Bu zuhura sebep, gerek şarkta ve gerek garpta yetişen bilcümle ârifilerin bil'ittifak beyanına göre aşktır. Sanki zat-ı baht-ı ilâhi kendi hüsn-ü müstesna-yı lâhûtisini bir aynaya bakar gibi bakarak temaşa için mezahir-i eşyayı icadetmiştir. İşte bu icat ile sureten tahakkuk ve taayyün eden ikilik o ahların, feryatların nasıl sebebi olmuşsa hareket-i umumiyenin de mastarı olmuştur. Urefa bu hareketin istikameti devrî olduğunu söylü-

yorlar. Yani yıldızlar hareketlerinde nasıl bir hatt-ı müstedir takib ediyorlarsa eşya da böyle bir daire resmederler. Binaenaleyh bu devrin müntehası mebdeine vâsıl olur. Dervişliğin en büyük sırrı bu noktadır. Ancak bu sırada garip bir nazariye de serdedilmiştir ki yazmadan geçmiyeceğim. Malûmdur ki kitab-ı münzel-i ilâhînin haber verdiği veçhile kudema indinde yedi kat gök vardır. Heyet-i kadîmeye göre her bir gök cismaniyeti pek hafif ve şeffaf billûri bir kubbeden ibarettir. Bu kubbelerin hepsi dönüyor. Bostan dolapları döndükleri vakit nasıl bir ses çıkarıyorsa, o kubbelerin dönmesinden *de gayet lâtif ve ruhnuvaz nağmeler* hâsıl olur. Ancak göklerin bu lâhuti musikisini herkes işitemez. Bunları uzun bir mücahededen sonra hakîm Fisegorûs işitmiş ve o sayede kavaid-i musikiyeyi vaz' ve tedvin etmiş! Kudemanın bu hikâyesi musikinin aşikâr olan tesirat-ı ruhaniyesini lâhuti bir menşe'e isnadetmek istemelerinden mütevellit olsa gerektir. Ruhlar da semavi değil mi? Yani güzel sesler ruhlara vatan semalarını hatırlattıkları için ferah ve inbisata sebep oluyorlar. Bununla beraber semavatın bu ahengine itikat edenler bugün de mevcuttur. «Leon Deni» nin «Ölümden Sonra» unvanlı kitabından nakledeceğim şu satırları beraber okuyalım: «Alâik-i maddiyeden halâs olan ruh, esirin ihtizazat-ı mevzunesini, aktar-ı semavattan nazil olan ince nağamatı yavaş yavaş idrak eder; kürevat-ı semaviyenin muazzam ahengini işitir. Avalimin sükût içinde taninendaz olan bu terennümünden, namütenahinin bu esvatından sermest olunciya kadar neşveyap olur.»

«Esvatın tâbi olduğu kavanin-i fizikiye ile bunların tesiratına mütaallik tetkikat-ı ahire-i pisikolojikiye sadetten hariç olduğu için bittabi onlardan keff-i lisan ediyorum.

«Sema' ve devranın buraya kadar yazdığım esrarına ilâveten tekmil-i bahs için sofiye hazeratının lehv ve lüuba mülhak olan ve münhasıran iltizaz-ı nefs için terkip olunan şehvani nağamata da itibar etmediklerini ve edemiyeceklerini beyana bilmem lüzum var mıdır?

«Ancak burada mühim bir mülâhaza varid-i hâtır oluyor. Madem ki mevzun ve lâtif sesler hep aynı şeylerdir, nasıl oluyor da bazan makbul ve bazan mezmum oluyur? Müdekkikin-i urefa bu meseleyi şu surette hal ve teşrih ediyorlar: Malûmdur ki yerde sürünen sagir bir böcek ile mevcudatın en mükemmeli olan insanı tahrik ve ihya eden kuvve-i hayatiyye de şey-i vâhittir. Fakat aslen hakikat-i vâhide olan bu kuvvetin ihtiva ettiği füyuz ve kabiliyatı irae ve izhar etmesi mazharı olduğu cismin alât ve âzasına göre olabilir. Binaenaleyh o hakir böceği ancak tahrik eden kuvvet, insandaki göz, kulak ve dimağ gibi aletler sayesinde hem görmek ve işitmek ve hem külliyatı ve esbab-ı hâdisatı taakkul ve tefekkür etmeye muvaffak olur. Şey-i vâhit olan nefes «fanın ve sinin fethiyle» âdi bir düdük ile neyden bir mi çıkar? Sonra o neyi üfleyen zatın mahareti sayesinde hep aynı şey olan o nefesin nasıl canfeza nağmelere münkalip olduğunu düşününüz. İşte bu istidlâlât ile sabit olur ki bütün insanlarda şey-i vâhit olan ruhun da muhtelif mertebe ve makamları vardır:

1 — Tabiat. 2 — Nefs. 3 — Kalb. 4 — Ruh. 5 — Sır.

«Bunlardan tabiattan mütevellit meyle «şehvet», nefsten mütevellit olana «heva», kalbin meyline «aşk» ve ruhun sema' esnasında hâsıl ettiği meyl-i ruhaniye «muhabbet ve sükûn ve sırr'ınkine «üns» diyorlar. Valhasıl bu lâtif nağmeler insanın yalnız hiss-i şehvanisini tahrik ederse makbul değildir. Zaten bu şehvet hem fani ve muvakkattir, hem yaş ilerleyip kuvve-i bedeniye eksildikçe zaafa duçar olur.

«Binaenaleyh hevaperest olan kimselerin eğlenceleri süreksiz olur ve bundan çabuk bıkılır. İhtiyarlık zamanında ise o lezzet de kalmaz. Ancak ruha taalluk eden sefaların hadd ü payanı yoktur, bu fezay-i namütenahi kadar geniştir. Yaş ilerledikçe ve kemal arttıkça insan ondan daha ziyade sefayap olur. Böyle insanı Hakka yaklaştıran ruhani ve lâhuti sema' ve devran nasıl mezmum olabilir?»

DEVRAN SÜRMEK (دوران سورمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle refah ve ikbal ve huzur içinde yaşamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DEVRE-İ ARŞİYYE (دورهٔ عرشیه) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Kavs-ı uruç'a derlerdi. Niyazi-i Mısri'nin devre i arşiye'si meşhurdur.

Mesleğinde devre-i arşiyesin takmil eden
Maye-i terkipten rengi heyulâdan geçer.
Eşref Paşa

DEVRE-İ FERŞİYYE (دورهٔ فرشیه) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Devriyelerin kavs-i nüzule ait olanlarına denilirdi, Üsküdarlı Haşim babanın devre-i Ferşiyye-si meşhurdur.

DEVREKÂNİ KAZASI (دورکانی قضاسی) [*Coğ.*] Kastamonu vilâyeti dahilindeki kazalardan birinin adı idi.

DEVR-İ HİNDİ (دور هندی) [*Mus.*] Usul ve makamlardan birinin adı idi. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde mehterhanelerde çalındığını söyler.

DEVR-İ İÇTİMAİ (دور اجتماعی) [*Ast.*] Güneşin bulunduğu nısfınnehara iki defa gelişi arasında geçen müddet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu müddet bir kameri aydan ibaretti.

DEVR-İ KAMERİ (دور قمری) [*Ast.*] 19 seneden ibaret müddet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunu takiben gelen devre de ay arza ve güneşe nazaran ayni vaziyetlerde bulunur.

DEVR-İ KEBİR (دور کبیر) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Bayram günleri, bayram namazını mütaakip dedegân, devrişan ve muhibbanın içtiması ile büyük bir halka teşkil edilmek suretiyle yapılan bayramlaşma merasimine verilen addır. Devr-i kebir ayni zamanda musikide bir usuldür.

DEVR-İ NUCUMİ (دور نجومی) [*Ast.*] Sevabitten birinin nısfınnehardan iki defa geçmesi beyninde mürur eden zaman hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DEVR-İ ŞEMSİ (دور شمسی) [*Ast.*] 28 seneden ibaret müddet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu müddet bittikten sonra gelen seneler bundan evvelki devrenin ayni günlerinden başlar.

DEVR-İ VELEDİ (دور ولدی) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Mukabele günü semâ' başlamadan evvel şeyh önde, dedegân kıdem sırasiyle arkada olduğu halde semahanenin dairesi dahilinde ve halka şeklinde görünmek suretiyle üç defa yapılan dolaşmanın adı idi. Buna «Sultan Veled devri» de denilir. Bu suretle tesmiyesine sebep bu devrin (Sultan Veled) tarafından tertip edilmiş olmasıdır.

Devr-i Veledi'nin mevlânanın babası (Mehmed Bahaeddin Veled) in hac esnasında ifa ettiği tavaftan muktebes olduğunun söyliyenler vardır.

Misal-i nefh-ı sûra haşr-ı cismanidir anlarsan
Sada-yı neg ile kaim olan reftar-ı Mevlâna
Zuhur ile butan'un suretidir halka-i uşşak
Meadu mebdein temsilidir edvar-ı Mevlâna

beytlerinden de anlaşılacağı üzere devr-i Veledi birtakım nüktelere işaret idi. Evvelâ sûr-ı İsrafil ile mezarlarından kalkıp mahşere giden halkın gidişini tasvir etmekte. Saniyen mevcudatın butundan zuhura gelişini seyr-i anillâh, seyr-i ilâllah, seyrullah derecelerini temsil eylemektedir.

DEVRİYE (دوریه) [*Ede.*] Hilkate yani mebde ve meada dair olan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Devir telâkkisini ihtiva eden bu şiirlere daha ziyade Bektaşi şâirlerinin eserleri arasında tesadüf olunur, Diğer şairler rücu' ve nuzulden sathî olarak bahsederler. Devriyeler gerek şekil ve gerek tavır ve eda itibariyle «Destan» lar nev'ine ithal olunabilir. Fakat Riza Tevfik Beyin dediği gibi hikemî destanlar (Peyam ilâvesi, adet 30, sahife 2) «öyle bir destandır ki bunda kudret-i fıfriye kendi cilvelerini ve feza âleminde geçirdiği tebeddül safhaları ve tekâmül mertebelerini - kendi sergüzeşti olmak üzere - nakil ve hikâye ediyor. «Ben bir gizli sır idim, meydana geldim, şu tarzda göründüm, bu tarza girdim, ilâ...» diyor. Hadd-ı zatında devriyelerin haysiyeti böyle olmakla beraber, fevkalâde bir felsefî mahiyetleri olbuğu için o gibi (panteist - vahdet-i vücuda mütaallik) manzumeler büsbütün ayrı ve âli bir sınıf teşkil eder. Mamafih tamamen destan olmakla beraber hikemî sıfatına şayeste olanları da vardır ki onlar da aşık, hikmet-i baliğa ve kudret-i hâlikayi mukaddeme-i kelâm ittihaz ederek bazı vukuat ve havadisten bahseder.»

«Kavs-i urucn tasvir eden şu devriye 19 beytin hazf edilmiş bulunduğu «Halk şiirlerinin şekil ve nev'i, Çankırılı Talât, İstanbul Devlet Matbaası, 1928, sahife 100 den nakledilmiştir.

Akşâm iken kızıl kana karaşup
Emr-i hakla coşup cevelâna geldim.
Mâ-i câri gibi akup, yaruşup
Katra-i nâçizden ummuana geldim.

Dokuz ay, on gün batn-ı maderde
Kudretten gözüme çekildi perde
Vaktim tamam olup ahari yerde
Cıkıp ten donandan cihana geldim.

Hakikat «mey» inden naş edip kanıp
Can gözlerim o gafletten uyanıp
Kudretten her türlü renge boyanıp
Bu âlem-i nakş-ü elvana geldim.

Bir zerreyim âfitabımdan dürum
Aşkla mesrurum, kalbi pürnûrum.
Tâ ezelden zevk-ı «seyr» e mecburum
Seyr-ü sülûk edip seyrana geldim.

El tutup tarikat rahına girdim.
Çok evliyalara hizmetler verdim;
Sıtk-u hülûs ile ben hakka erdim
Bu cihana keşf-i burhana geldim.

Erden el almışım ben de bir erim!
Rah-ı hakikatte ehl-i hünerim;
Haktan geldim, yine hakka giderim,
Hemen bu mekâna mihmana geldim.

Tıfl-ı ebcethanım ruz'ı «elest» den
Hidayet erişip feyz-i kudretten
Hikmetler okuyup ilm-i hikmetten
Ol mekteb-i sırr-ı irfana geldim.

Aşkla kendime biçtim hefenim
Dolayıp boynuma taktım resenim
Vardır asliyetim (mansur) dan benim
Aşılmaya dâr-ı divana geldim.

Anladım aslımı, bildim kendimi
Erenlerden aldım nush-u pendimi;
Pîrlerden kuşandım kemer bendimi
Merd-i şehbaz olup meydana geldim.

Din-i Muhammedi icra kılmaya
İmam Hüseyin intikamın almaya
Ol Yezid kavmine kılıç çalmaya
Bir olup (Mehdi) le bir yana geldim.

Münkirlerle cenk eyledim bunca dem
Çektim ellerinde çok renç-ü elem
Öldürürse beni münkirler ne gam!
Ben (Hüseyin) aşkına kurbana geldim.

Nice kahramanlık edip meydanda
Koymayıp intikam aldım düşmanda
Söylenip şöhretim, şanım cihanda
Sürüp çok demler bu devrana geldim.

Gelip ihtiyarlık düştü serime
Oturup kalkamaz oldum yerime
Lerze inip bütün her yerlerime
Bir muhalif vakt-ü zamana geldim.

Gelip ol Azrail aldı canımı
Bir pençede döktü yüz bin kanımı
Kesti nefesimi, hep dermanımı
Eyvah, ben ol mevt-i hazana geldim.

Üryan, püryan edip beni soydular
Nazik tenim teneşirde yudular.
Alıp gidip kabristana koydular
Hayf, ben o sessiz virane geldim.

Küşuma bir seda geldi akabi
Gördüm ki bir melek, söyler arabi
Titretir yerleri hışm-ü gazabi
Havfla gafletten uyana geldim.

Geldi bir hışm-la ol arap melek
Dedi bana ol dem (dinek rabbek?)
(Aman, ya Muhammed, Nebi!) diyerek
Geçtim o suali, âsane geldim.

Nice bin yıl yattım turab içre, bil
Böyle emreylemiş o Rab-ı Celil
Çalınıp bir nice sûr-ı İsrafil
Uyanıp kabrimde ben cana geldim.

Gördüm ol dem mürdeler hep dirilmiş
Cümle âlem arasata derilmiş
Baktım ki terazi, mizan kurulmuş
Baş açık yarışıp mizana geldim.

İki melek yakama el saldılar
Çekip beni mizan üzre aldılar
Bu kul (mağfur) diyip nida kıldılar
Şükredüp ben şad-ü handane geldim.

Dediler ol vakit bana «Kum, Teall»
Gösterdiler bir hoş mekân ve mahal
Nakşı güzel, yakut, lâl, yeşil, al
Şükür ben cennet-i Rıdvane geldim.

Seyrettim o güzel gülzarı bir an
Dediler yetişir bu kadar seyran!
Getirdiler beni ol dem oradan
Yine bir acayip mekâne geldim.

O mekândan biraz geldim beriye
Rast geldim anda ulu çeriye
Dediler; bana gel girl içeriye
Akıllar mat eden derbana geldim.

Akl-ü fikr-ü nefs girdim içeri:
Gördüm anda vardır dev ve peri
Korkup aklım aldı, oldum serseri
Hayf bir belâlı zindana geldim.

Âdem yoktur kimden alam haberi
Anda varan çıkmaz derler ekseri
Usul döndüm ol mahalden ben geri
Çıkıp ol eflâk-i devrana geldim.

Eflâkte nücuma varıp karıştım
Nücumdan anasır bahrine düştüm
Hemen ol dem cemadata ulaştım
Ol hikmet sırrını seyrana geldim.

Görün beni nerden gelip gitmişim
Cemadattan nebatata yetmişim
Yer yüzünde yeşil yeşil bitmiştim
Sefil düşüp batn-ı hayvana geldim.

Sıfatı hayvana düştü menzilim
Ağzım mühürlendi söylemez dilim
Dedim: Yarab! Benim nice olur halim?
Zar-ü figan edip efgana geldim.

Sıfat-ı hayvanda gezdim bir eyyam
Geçip menzillerim olunca tamam
Bildim aslım (Âdem) Aleyhisselâm
Ahsen surette cihana geldim.

Çok seyr-ü devredüp geldim ben ey can
Bildim cihan yine evvelki cihan
Bundan ötesini etmezem beyan
Bu sırrı saklayıp pinhana geldim.

Dört kitapta yoktur bu ilim, inan
(İlm-i devriye) dir bu bir sırr-ı kân
Bulup bir mürşid-i kâmil ü irfan
Okuyup bu dersi âyana geldim.

Af eyle günahım Gaffar-üz-zünub
Setreyle uyubum settar-ül-uyub
Bu (hüsnü) cürmünü bilip utansın
Yarabbi rahmet-ü gufrana geldim.

Bektaşilerce pek meşhur olan şu devriyc de «Kavs i nüzul» ı tasvir etmektedir:

«Kaf-ü nun» hitabı izhar olmadan
Biz ol kâinatın iptidasıyız.
Kimseler vâsıl-ı didar olmadan
Ol «kabe kavseyn» nin en ednasıyız.

Yok iken Âdem ile Havva âlemde
Hak ile hak idik sırr-ı müphemde;
Bir gececik mihman kaldık Meryem'de
Hazret-i İsa'nın öz babasıyız.

Bize peder dedi tıfl-ı Mesiha
«Rabbı erni» diye çağırdı Musa
«Len tarani» diyen biz idik ana
Biz Tûr-ı Sina'nın tecellâsıyız.

«Künt-ü kenz» sırrının oldak agâhı
Ayn-el-yakin gördük Cemallûllahı
Ey hoca bizdedir s rrı ilâhi
Biz Hacı Hünkâr'ın fıkarasıyız.

Zahida şanımız «inna fetahna»
(Harabî) kemteri serseri sanma
Biz kılı kırk yaran ârifiz amma
(Pîr Balim Sultan) ın budalasıyız.

Devriyeler her vakit böyle destan şeklinde uzun olmaz. (Nuri) nin şu manzumesinde olduğu gibi koşma şeklinde de olur:

Zahura gelmeden vücud-i âdem
Hak bana bu aşkı kıldı tecellâ;
Merkez-i esmada Hallâk-ı âlem
Etti vücudama mastar-ı eşya.

Var olmazdan evvel ba kevn ü mekân
«Kün» emrin buyurda Hazret-i Mennan
Budur «Kâf-u nun» un aslına burhan
«Küllü men aleyha fan ve yebka»

(Nuri) sırr-ı hakka erişmez gafil,
Ger âkil isen bu esrarı bil!
Olunca murad Hazret-i Celil
Eder bir anda bin mehlika peyda!

Devriyelerin diğer bir nev'i de tarikate girişi «teslim ve ikrarı» gösterir. Bu da bir nevi «nüzul ve suud» mahiyetindedir. «Şahi» nin şu devriyesi bu nev'in güzellerindendir:

Kurbanlar tığlayıp gülbank çekildi
Gaflet uykusundan uyana geldim.
Dört kapı sancağı anda dikildi
Can, baş feda edip kurbana geldım.

Evvel eşikte koydum başımı
Aldılar içeri, döktüm yaşımı;
Erenler yolunda gör savaşımı
Uryan, püryan olup meydana geldim.

Ol demde uyandı bâtın çerağı,
Rehberim boynuma bendetti bağı,
Üçer adım ile attım ayağı
(Koç kurban) dediler inana geldim!

Dört kapıya selâm verip aldılar,
Pirim huzuruna yedip geldiler;
(El ele, el hakka olsun!) dediler
Henüz masum olup cihana geldim.

Pîrim kulağıma eyledi telkin
Şah-ı vilâyete olmuşum karin
Mezhebim Cafer-i sadık el metin
(Hu! Eyvallah!) deyip pirana geldim.

Yüzüm yere, özüm dâra tutmuşum;
(Mehmet Ali) ye ikrar vermişim;
(Sakahüm) şerbetin anda görmüşüm;
İçip kana kana mestana geldim.

Yolumuz on iki imama çıkar
Rehberim (Muhammed), Ahmed-i Muhtar;
Mürşidim (Ali) dir, sahib-i Zülfikar
Kulundur (Şahiya) divana geldim.

Türklerden pek çok devriye yazanlar olduğu gibi İran şairleri de bu türlü manzumeler vücuda getirmişlerdir.

§ [*İda.*] Şehir ve kasabaların asayişini muhafaza için gezdirilen zabıta memurlarının dolaşmalarına da devriye denilir. Tanzimattan evvel bu makamda (kol gezmek) tâbiri kullanılırdı. Halin icabına göre yeniçeriler, sonra zaptiyeler, daha sonra da polis ve jandarmalar devriye gezdiği gibi askerler de bu maksatla dolaştırılırdı. Devriye tâbiri hâlâ kullanılır.

§ [*Sar.*] Matbah-ı Âmire ambarının her sene yapılan muhasebesi ve erzak ve sairenin sayılması münasebetiyle ambar ve matbah memurlarına verilen ikramiyeye bu ad verilirdi.

DEVRİYE MEVLEVİYYETİ (دوریه مولویّی) [*İlm.*] İlmiyye mensuplarının rütbeleri icabınca tevcih olunan vazifelerden birinin adıdır. Devriye mevleviyyeti müderrislik mesleğini muhafaza edenlerden hareket-i hariç payesini ihraz edenlere tevcih olunurdu. Devriye mevleviyyeti şunlardır: Bağdat, Ayıntap, Bosna, Erzurum, Maraş, Trablusgarp, Beyrut, Kürdistan, Ruscuk, Sıvas, Adana, Çankırı.

DEVŞİRME (دیوشیرمه) [*Ask.*, *Sar.*] Saray hizmetleriyle bostancılıkta ve yeniçeri ocağında istihdam olunmak üzere toplanan Hıristiyan çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu hizmetler daha evvel esirlere gördürülürdü. Esirler Birinci Murat zamanında kurulan ve «acemi ocağı» namı verilen ocakta yetiştirildik-

leri gibi miktarları yeniçeri ve acemi ocakları kadrosundan fazla oldukları zamanlarda Türkçeyi ve Türk ve islâm âdetlerini öğrenmek üzere ikişer filori'ye Anadolu'daki Türklerin hizmetlerine verilir, sonra alınarak muhtelif hizmetlerde kullanılırlardı. Devşirme suretiyle Hıristiyan çocuklarının alınması ve bunlardan muhtelif hizmetlerle askerlik işlerinde istifade olunması esirlerin azaldığı zamanlarda duyulan zaruret sevkiyle başlanılmış idi.

Yıldırım ile Timur arasındaki Ankara Muharebesinden sonra istilâ devri muvakkaten durmuş, hattâ bazı yerler Bizans İmparatorluğu ile Bulgar kıralının eline geçmişti. Çelebi Sultan Mehmet ve oğlu İkinci Murat zamanlarında esirlerden istifade edilemediği vakitlerde üç beş senede ve bazan daha uzun bir müddetle Rumeli'deki bir kısım Hıristiyan tebeadan yedi sekiz yaşına kadar çocukların devşirilmesi kanun oldu. İşte bu suretle bir kısım tebeadan çocuk toplamağa mahsus olan «Devşirme Kanunu» meydana çıktı.

Esirlere «acemi oğlanı» denildiği gibi devşirme usuliyle toplanan Hıristiyan çocuklarına da «acemi oğlanı» ismi verilirdi. Bu itibarla dinleri müşterek olmakla beraber toplanma tarzı ve menşe itibariyle beyinlerinde fark bulunan bu iki kısım bilâhare bir nam altında birleşmiş ve birleştikten sonra istihdam sureti itibariyle beyinlerinde artık ayrılık gayrılık kalmamıştır.

Devşirmelik Arnavut, Bulgar, Ermeni ve Bosnalı'lara munhasırdı. Fakat bu meyanda Boşnaklar Müslüman oldukları halde onlardan da devşirme usuliyle acemi oğlanı alınırdı. Bunu da arzu eden kendileriydi. Şemdani zade «Müriy-üt-tevarih» de bunu yazarken Hıristiyanlardan alınması sebebini de izah ediyor:

«Bosna feth olundukta cümlesi birden Müslüman olup padişaha rica ettiler ki evlâdımız devşirme tarikiyle ahz olunduğu reaya zimmileri evlâdından beher sene biner nefer devşirilip sınıf olunup acemi oğlan meyanında terbiye badehu hüsn-ül-vecih olanları Ederun-ı hümayun ve kuvvetlileri bahçelere bostancı, bakisi ortalara yazılır idi ve yeniçeriler kışlalarında sakin olurlardı. Müslüman evlâdından alınmaz idi. Hattâ sünnetli tevellut eden zimmi evlâdı dahi şüphelû deyu alınmaz idi. Zira Müslüman evlâdı kâr u kisp bilür, hin-i muzayakada babası anası yanına kaçar, zahmete tahammül etmez deyu kabul olunmazdı. Amma reaya evlâdı cenkten dönemez, dönse hakkından gelinür, kaçamaz deyu böyle kanun kılınmıştı. Çünki Bosnalı Müslüman oldu. Evlâdı alınmaz anın için evlâtlarının devşirilmesini rica ettiler. Padişah dahi Müslüman Bosnalu devşirme olunsun deyu icazet verdi.»

Bu meseleye dair Kanuni zamanında Bosna ve Hersek kadılarına hüküm dahi verilmişti. «Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası» nda (cilt 5, sayı 1-2) münderiç olan bu hükümde deniliyor ki; «Bosna ve Hersek ve Kilis sancakları kadılarına hüküm ki taht-ı kazanızdan şimiye değin acemi oğlanı için alınagelen oğlanların ekseri sünnetlû olmağla sünnetlû olanları dahi alınagelmiş iken haliya acemi oğlanın cem'ine varan yayabaşına sünnetlû oğlan almağa mâni olduğunuz ilâm olunmağın buyurdum.. Varıcak şöyle ki sünnetlû oğlanlar kadîmden evvel yerlû olup mücerret acemi oğ'an olmak için sonradan varmış mıdırlar, veyahut acemi oğlanı alınmamak için sünnet olunmuş olmıya onun gibi sünnetlû olanları almak murad edindikte mâni olmayup aldırasın. Amma bu bahane ile tezvir ve telbis ile hariçten varan sünnetlû oğlan yazılmaktan hazer olunup şimdiye değin alınageldüği üzere kadîmi yerlû olan sünnetlû oğlanlardan yararların cem ettiresin. (Muhzire verildi divanda fi 13 safer 972).

Bunlardan başka bir de mütekait yeniçerilerin oğulları doğrudan doğruya acemi oğlan yazılırdı.

Devşirme usuliyle Hıristiyan çocuklarının alındığı yerler muayyendi. En ziyade Üsküp, İştip, Köstendil, Pirzren. Görice, Samakov, Prebol, Taşlıca, Ereğli Kasrı, Yanya, Pirlepe, İskenderiye (İşkodra), Ohri, İpek, Dukakin, Kırçova, Foça, Novesin, Nüveprespe, Manastır, Mostar, Imoçka, İzvornik, Böğürtlen, Gölikesriye, Hurpişta, Biblişte, Akçakale idi.

Bununla beraber icabında bazı yerler muvakkaten oğlan vermekten af olunduğu vâki idi. 981 de Mora sancağındaki raaya (Navarin) kalasının binası ile meşgul oldukları için kendilerinden o sene oğlan alınmamıştı. Bundan başka İstanbul civarındaki köylerden oğlan alınmıyan yerler vardı. Kartal ile Kadıköy'den oğlan alınmazdı. Kartal halkı istabl-ı âmireye ait Üsküdar çayırlarını biçerler, çayırlara bakarlar, at yederler, Bursa'dan vesair yerlerden gelen şeyleri muhafaza ederler, icabettikçe kılavuz vazifesini de görürlerdi. Hazineyi muhafaza ve yerleri yol üzeri olmak hasebiyle kılavuzluk ettikleri ve her sene gemiler için kürek verdikleri cihetle Biga hıristiyanları da devşirme oğlan vermezlerdi.

Devşirmeler ocak tarafından tâyin olunan memur marifetiyle toplanırdı. 16 ncı asrın ilk

yarısına kadar hıristiyan çocukları beylerbeyi, sancak beyi ve kadılar tarafından toplanırken bunların iltimas ve rüşvet almak suretiyle yolsuz hareketlerine mebni ondan sonra Yeniçeri ocağına bırakılmıştı. Bu hizmete ocaktan Sekbanbaşı, Solakbaşı, Zağarcıbaşı, Turnacıbaşı, Zemberekçibaşı, Deveciler ve Yayabaşılardan biri bir takım maiyetiyle memur edilirlerdi. Bu memura *fermandan başka* Yeniçeri *ağası* tarafındaa da mühürlü ve ferman mealinde bir mektup verilmek de usuldendi. Müverrih Ahmet Refik Bey bu fermanın bir örneğini neşretmiştir. «Edebiyat Fakültesi Mecmuası» nda (cilt 5 sayı 1-2) de çıkan bu ferman aynen şöyledir:

«Kadim-ül eyyamdan Memalik-i mahrusa-i padişahide vâki olan raayadan yeniçerilik içün oğlan almak kanun u kadîm olup giru kadîmden oligeldüği üzere yeniçeri olmak içün oğlan cem olunmak ferman olunmağın taht-ı hükümetinizde vâki raayanın yeniçeriliğe lâyık yarar oğlanlarından intihap edüp ve cem eyleyüp âsitane-i saadet âşiyana irsal ve issal eylemek içün ocağın emektar ve ihtiyar ağalarından olup Turnacıbaşı olan Fahr-ül emasil vel âyan.... ziyde meedehu nasp ve tâyin olunup işbu varaka-i meveddet birle iz ve huzurları savbına irsal olundu. *Led-el-vusul her kadılıkta vâki* olan il ve köy ve kasabat ve kur'ada ve bilâtta ve haslarda ve evkaf ve zaamette ve timarlarda ve çiftliklerde vâki olan raayanın cümlesine muhkem tenbih ve tekid edesiz ki her ne kadar oğulları var ise hiçbir fert kalmayup babaları ile cem'edüp ağay-ı mumaileyhin yanına getürüp ve ağa-yı müşarunileyh dahi bizzat nazar edip mütaaddit oğulları olanları içinden sinde onbeş yaşında ve yirmi yaşına varınca bir yararın ve gayatle eyüsun intihap edip yeniçerilik içün alup defterine yazup dahi hıfzeyleye ve raayana mütaaddit oğlu olanlarından bir gayetle yararın ve eyüsun alıp baiksin babasına vere ve yarar oğlanın deftere kaydettikten sonra tebdil eylemiye ve her oğlan ki alınıp kendi evin ve babası ve ansı ve köy sipahisi adların ve oğlanın hilye ve evsaf ve alâyimin aynı ile yazup defter eyleyüp ve bu veçhile deftere kaydettikten sonra gaybet edecek olursa kim idüğü ve kanda idüğü deftere müracaat olunup malûm olunduktan sonra geru ele getürüle ve anın gibi oğlan cem' olunduğu esnada hariçten oğlan katulmayup yerlu raiyet oğullarından cem' edip hile ve telbisten ihtiyat eyliyeler ve Yeniçeri oğlanı yüz ve yüz elli nefer miktarı cem' olunduğu gibi mutemedün aleyh âdem koşup âsitane-i saadete ve doğru yeniçeri ocağına gönderilip yolda ve menzillerde muhkem hıfz oluna ki birisi gaybet etmesi ihtimali olmıya ve her sürüye iki defter yazup birin kendu hıfzedüp ve birin sürü ile gönderdüği ademe verüp kapuda suret d[illegible]ter ile getürüp teslim eyleyüp ve badehu iki defter birbiriyle mukabele olunup cem olunan oğlanın birisi tebdil ve tağyir olunmak muhal oluna ve oğlan koşup gönderdüği ademe muhkem tenbih ve tekit eyliye ki oğlanları doğru yoldan getürüp ve gezdirmeyüp ve kimseden bir akça ve bir habbe almayup ve konakları şaşırdup bir köye konmuşlar iken tekrar konmayalar ki köy halkı yeniçeri oğlanına ekmek vermekten ve evlerine alup hıfzetmekten muzayaka-i külliye ve ol vilâyetin kadıları ve subaşıları ve Voyvoda ve evkaf mütevellileri timarları ve zuama ve ummal ve yeniçeri oğlanı cem' hususu için bir veçhile karışmayup ve kat'a muaraza ve müdahale eylemeyüp ağayı mumaileyhin talebi ile mahal ve münasip gördüğü üzere amel edeler Gayri hususa dahl eylemiyeler Zira bu bapta vâkı olan umur bu ki müfevvazdir muhkem mukayyet olup birisi dahi eylemeyüp hiç bir ferdin oğullarını evinde alakoymayup ve gizletmeyüp ve kaçırtmayup bir veçhile telbisten ihtiraz edeler ve her kimin timar ve zaametinde veyahut evinde ve *köyünde* ve *çiftliğinde bir oğlan gizleyüp* mumaileyhe göstermemiş ve kaçırmış veyahut hile edip hariçten oğlan katmış veya ihmal ve müsahele eylemiş ola her kim ise kat'a mecal verilmeyüp siyaset-i padişahi ile haklarından gelinüb bilmiş olalar Bu bapta mumaileyhin şükr-ü şikâyeti *mesmu* ve müessirdir ana *göre* tekayyüt edüp ihtiraz üzre olalar Ve yeniçeri oğlanı alındıkta vilâyet kadısı ve Voyvodaları subaşıları ve iş erleri ve bazı kimesneler birer ve ikişer köy himayet edüp ve oğlan aldırmayıp ve dilek edüp alunurlarmış ol makuleye rizay-ı hümayun-ı padişahi yoktur,Köylerden kimesnenin rica ve iltimasiyle oğlan alıkoymayup cem' ve irsal ideler. Badehu tecessüs ve tefahhus olunduktа oğlan alınamaduğu bilünür ise özrünüz makbul olmayup ıkab-ı padişahi ile muakap olmanız mukarrerdir ve bazı köyler madenci ve evkâf raayasıyüz avarız-ı diveniye ve tekalif-i örfiye ve oğlan alınmamak için elimizde muafnamelerimiz vardır deyu emir ibraz ederler ise ol makule emirlerin ellerinden alup keseleyüp âsitane-i saadete gönderip birine himayet olunmayup yeniçeri oğlanın ferman olunduğu üzere cem' edip birine muhalefet ettirmeyesin ve senki ağa-yı müşarünileyhsin bu bapta takayyüd ve ihtimam üzere olup cadde-i haktan udul eyleyüp kimesneden bir habbe almayup kemal-i

istikamet üzre olup itmam-ı hizmet-i Padişahide mecd-u sâi olasız. Baki hemişe ilm-ü fazilet ve seccade-i şeriat daim bad tahriren Fi evahir-i şehr-i muharrem-ül-haram. Sene 1031)

Değerli profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın (Osmanlı devleti teşkilâtından kapu kulu ocakları) adlı eserinde «Cilt 1, sahife 16 ve mütaakip» şu tafsilât mevcuttur:

«Devşirme memuru tayin olunduğu mıntakada her bir kadılığı yani kazaları bizzat gezüp görerek kanuni vasıfları haiz olmak şartiyle sekiz, on, ve nihayet yirmi yaş arasında kırk hanede bir oğlan hesabı üzre çocuk devşirilirdi. Her kazada dellâllar vasıtasiyle köylere kadar yapılan ilânlar mucibince hıristiyan çocukları başta papazları olarak babaları ve vaftiz defterleriyle toplanma yerine gelirlerdi. Devşirme memuru bu oğlanları alırken kadılar, sipahiler veya vekilleri köy kethüdaları da hazır bulunurlar, suiistimal olmamasına dikkat ederlerdi. Devşirme memuru vaftiz kâğıtlarını tetkik ederek yaşları müsait olanları ayırırdı. Çocuklar içinde evli olanları varsa onlara ilişmezdi. Bunların içinden on dört ile on sekiz yaş arasındakiler tercihen alınırlardı. Mamafih bu kırk evde bir oğlan devşirilmesi her zaman ayni şekilde olmayup ihtiyaca göre değişebilirdi.

«Devşirme olarak alınan çocuğun köyü, kazası, sancağı, baba ve anasının ve sipahisinin isimleri, doğum tarihi ve yüz eşkâli, ve sevkleri esnasında sürücü denilen sevk memurunun adı bir deftere yazılır ve bu defter iki nüsha olarak yapılırdı. Bunun biri devşirme memurunda durur, diğeri çocukları sevk eden sürücüye verilirdi. Oğlan devşirmek üzere memur edilen kâtip, kethüda ve sürücüler her köyün derecesine göre muayyen bir para alırlardı. Kanun mucibince Hıristiyan çocuklarının en asilleri intihap olunurdu. Papaz oğulları da alınırdı. İki çocuğu olanın biri ve bir kaç çocuğu olanın müsait olan en sıhhatlısı ve güzeli seçilirdi. Bir oğlu olanın çocuğu alınmayarak babasının hizmetine bırakılırdı. Alınacak çocukların orta boylu olmasına dikkat edilirdi. Uzun boylu ve endamı mütenasip olanlar saray için seçilirlerdi. Yahudiler ticaretle meşgul olduklarından onlardan devşirme alınmazdı. Anası ve babası ölmüş olan çocuğun terbiyesi noksan veya açgözlü olacağından dolayı alınmadığı gibi köy kethüdasının oğlu da köy halkının rezillerinden diye alınmazdı. Çoban oğullariyle genç çoban ve sığırtmaçlar kel, fodul, köse, ve doğuşundan sünnetli olanlar da alınmazdı. Bunlardan başka türkçe bilen İstanbul'a gitmiş bulunan, sanat sahibi olan, oğlanlar da alınmazdı.

Devşirilen çocuklar sürü denilen yüzer, yür ellişer, ikiyüz ve daha ziyade kişilik kafileler halinde ve sürücülerle muhafızların nezaretleri altında hükûmet merkezine sevk edilirlerdi. Bunların kaçmamaları ve değiştirilmemeleri için sıkı tedbir alınırdı. İlk devirlerde devşirmelerin merkeze kadar sevkleri mesarifi kızıl aba ve sivri külahtan ibaret elbise paraları çocuğun devşirildiği yerden hil'at baha yani kaput bedeli veya kul akçası isimleriyle her çocuk başına doksanar, yüzer akça toplanmak suretiyle temin olunurdu. Bu para miktarı sonraları iki yüz, üç yüz akça olarak para rayici nisbetinde artırılmış ve hattâ on yedinci asrın başlarında 600 akçaya kadar çıkmıştı. Devşirme için alınan bu para ile her bir nefere kızıl aba denilen lokma dikişli kırmızı üst dolaması ve onun altına sarı renkte iç dolaması yaptırılıp giydirilirdi.

Acemi oğlanları Rumeli ve Anadolu'daki çiftliklere dağıtılırdı. Çiftçilere dağıtılanlara «Türk üzerinde olan acemi oğlanlar» denilirdi.

Saraylara gönderilen acemi oğlanlar saray bahçelerinde bostancılık, matbah-ı âmire koyunlarına çobanlık, kasap yamaklığı, su yollarında işçilik hamallık, cami' inşaatında amelelik, demircilik, saraçlık, fırıncılık, mandıracılık, gemicilik ve mümasili işlerde kullanılırlardı. Bu vazifeleri görmek için elde mevcut acemi oğlanlar yetişmezse Türk üzerinde olan acemi oğlanlarından lüzumu kadarı bir akçe ulufeye yazılarak Yeniçeri ağasının emriyle getirilirdi.

Acemi oğlanlar ihtiyaca göre devşirilirdi. Bazen ölenler, kaçanlar ve kapıya çıkarılanlar pek fazla olduğu zaman noksanı kapatmak için de oğlan devşirilirdi. Acemi oğlanları yedi senede bir kapıya çıkarılırlardı. Mamafih buna riayet edilmediği zamanlar da olurdu.

Acemi oğlanların inzibatı ve idaresi Yeniçeri ağası tarafından temin olunurdu. Bostanlarda çalışan acemi oğlanların âmiri bostancı başı idi.

İstanbul acemi oğlanları otuz bölük, yirmi dokuz cemaat olmak üzere 59 orta idi, Ortaların âmirleri çorbacı, meydan kethüdası ve kapucu idi. Çorbacı ortanın âmiri, meydan kethüdası çorbacının vekili, kapucu da kapu çuhadarı vazifesini görürdü. Acemi oğlanların defterini acemi oğlanları Kâtibi tutardı.

Acemi oğlanların kapıya çıkmamak yüzünden isyan ettikleri de olurdu. Nitekim 4 üncü Mehmet'in cülusunu mütaakip yeni saray, Galatasaray, İbrahim Paşa sarayındaki acemi oğlanları isyan etmişlerdi.

Devşirme usulünün hangi tarihe kadar devam ettiğine dair bir vesika zuhur etmemiştir. Yalnız Lehistan'la yapılan Bucaş muahedesinin (1672) üçüncü maddesinde Podolya' dan bahsedilirken «devşirme ferman olunursa bunlardan ve raayadan devşirme alınmaya»diye mezkûrdur. 1724 de devşirme usulü cari idi. O sene İstanbul'da ilk etfaiye tesis olunduğu zaman yeniçeri ocağından gılman-ı acemiye yamak olmak üzere tulumbacı ocağı vaz olunmak için rikâb-ı sultaniye Sadrazam İbrahim Paşa tarafından telhis yazılmış, ocağın nizamı o suretle kabul edilmişti.

En kat'i vesikayı Cevdet Paşa'nın hazine-i evraktan çıkarttığı anlaşılmaktadır. «En son olan defter 1160 (1747) senesine tesadüf eylediğine mebni hıristiyanlardan bu tarihe kadar asker alındığı müsteban olur.

Devşirmeler hicrî 12 inci asrın ortalarına kadar Osmanlı İmparatorluğu tarihinde mühim rol oynamışlardır. Hattâ denilebilirki devletin en büyük mevkileri devşirmeler elinde idi. Anadolu ve bilâhare Rumeli'de ekseriyet teşkil eden Türkler Topraklarına merbut ve binaenaleyh sipahilikle mümtaz oldukları için hükümet ve hassaten saray hizmetlerinde kullanılmazlardı. Bu sebeple Osmanlı ricalinin çoğu devşirme usuliyle alınan, islâm ve osmanlı terbiyesi gören hıristiyan çocuklarından yetişme idi.

DEVŞİRME AĞASI (دوشیرمه آغاسی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı ile saray hizmetlerinde kullanılmak üzere devşirme adı verilen Hıristiyan çocuklarını toplamak vazifesiyle gönderilen memura verilen addır. Yeniçeri zâbitlerinden olan bu memurlara gittikleri yerlerin alâkalı memurlarına gösterilmek üzere hüküm verilirdi.

DEVŞİRME FERMANI (دوشیرمه فرمانی) [*Ask.*] Devşirme toplamak için padişah tarafından verilen ferman hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferman ocak tarafından ağalar arasından intihap olunan memura verilirdi. «Devşirme» tâbirinde bir örneği konulmuş bulunan fermandan başka yeniçeri ağası tarafından mühürlü ve tamamen ferman mealinde bir mektup verilmek de usuldenbi.

DEVŞİRME MEMURU (دوشیرمه مأموری) [*Ask.*] Devşirme toplamak için tâyin olunan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu iş XVI ncı asrın ilk yarısına kadar beylerbeyi, sancak beyi ve kadılar tarafından yapılırken bunların iltimas ve rüşvet almak suretiyle yolsuz hareketlerine mebni devşirme işi yeniçeri ocağına bırakılmıştı. Bu hizmete ocaktan sekbanbaşı, solakbaşı, zağarcıbaşı, turnacıbaşı, hasekiler, zemberekçibaşı, deveciler, veya yayabaşılardan biri birtakım maiyeti ile memur edilirdi. Devşirme memurunun eline fermandan başka yeniçeri ağası tarafından mühürlü ve tamamen ferman mealinde bir mektup verilmek de usuldendi.

DEVŞİRME SÜRÜSÜ (دوشیرمه سوروسی) [*Ask.*] Devşirme usuliyle toplanan Hıristiyan çocukların yüz, yüz elli, iki yüz ve daha ziyade olmak üzere hükümet merkezine gönderilmeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buradaki sürü kafile demektir. Devşirmeler sevk memuru demek olan sürücü adı verilen memurlarla muhafızların nezaretleri altında sevk olunurlardı.

DEYR-İ MİHNET (دیر محنت) [*Hal.*] Mecaz yoliyle dünya yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Cay edinsem etmen istib'ad deyr-i mihneti
Âşıkım bir kâfir-i hüsne Muhammet ümmeti
Fasih Dede

DIR' (درع) [*Ask.*] İnce zincirden yapılmış harb gömleğinin adı idi. Hüseyin Kâzım Beyin «Türk Lûgati»nde zırh, cebe mânası verilen bu Arapça kelimenin cem'i duru'dur.

Ekseri vakti geçerdi medyun
Fevtinde bulandu dır'ı merhun
Ziya Paşa

DIR'I POSTİYN (درع پوستین) [*Ask.*] Zırh kaplı kürkler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahlarınkiler fazla olarak murassa zırhlı ve cevahir çaprazlı idi.

DIŞ AĞALARI (طیش آغالری) [*İda.*] Devlet memurlarının ileri gelenlerinden bir kısmına verilen unvandır. Bunlar hakkında birun ağaları unvanı da kullanılmakta idi. Bu tâbir saraydaki Enderun ağaları unvanının mukabili sayılırdı. Dış ağaları başta yeniçeri ağası olmak üzere azeb, sipahi, silâhtar, ulûfeci, gureba ve akıncı denilen askerlerin ağaları idi. Bu ağaların en ehemmiyetlisi yeniçeri ağası idi. Yeniçeri ağası yeniçeri ocağının başı idi. Rütbesi yüksekti. İçlerinden sonraları vezir olanlar da olmuştur. Askerin başı olduğu için ehemmiyet-i mahsusaları vardı. Günde 500 akçe aldıktan başka yüzlerce at besliyecek arpalık denilen tahsisatı da mevcuttu. Azeb ağası ikinci derecede gelirdi. Fâtih zamanında azeb askeri otuz bin miktarında idi. Sipahi, silâhtar, ve ulûfecilerle gureba suvari sınıfı olup ulûfeciler ve gureba yemin ve yesar itibariyle dört ve diğerleri iki alay teşkil ederlerdi. Bu sınıfların ağalarına yevmî yüz akçe, fazla olarak te se-

nevi on altı ilâ on yedi bin akçelik arpalık verilirdi.

Dış ağalarının ikinci sınıfını topçubaşı, cebecibaşı, arabacıbaşı, mehterbaşı namlarındaki dört ağa teşkil ederdi ki ötekilerle birleşince yekûnu on ikiye baliğ olurdu. Mir-i âlem, mirahur, çaşnigir, doğancı, şahincıbaşılar da dış ağalarından madutturlar. Yeniçerilerin zâbitleri olan sekbanbaşı, kul kethüdası, samsuncubaşı, zağarcıbaşı, turnacıbaşı, muhzir ağa, haseki ağa, başçavuş, kethüda da dış ağalarından oldukları gibi ocağın ikinci derece zâbitleri sayılan çorbacı, odabaşı, vekilharç, bayraktar, başeski, aşçı ustası, sakabaşı da dış ağaların dan sayılırdı. Umumi bir tâbirle saray teşkilâtı haricinde kalan ve devlet hizmetinde bulunan ağalar dış ağaları tâbiri meyanında sayılırdı.

DIŞARI RÜZGÂR (طیشاری روزگار) [*Bah.*] Sahilden denize doğru esen ve imbat denilen mevsim rüzgârlarına verilen addır.

DIŞ HAZİNE (طیش خزینه) [*Mal.*] Devlet hazinesi mânasına gelen bir tâbirdir. Saraydaki de iç hazine adını alırdı Fâtih, divan usulünü değiştirdiği, adı ile anılan kanunnamede görülen hükümlerle daha bazı tebeddüller yaptığı gibi devlet hazinesi de biri dış, öteki iç olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bu tâbir Tanzimata kadar devam etmiştir.

DIŞ MEYDANCI (طیش میدانجی) [*Sof.*] Şeyhin emirlerini dedegâne tebliğ eden, yeni dervişi şeyhin huzuruna götüren mevlevi dervişine verilen unvandır. Âsitaneler yani büyük tekkelerde iki meydancı bulunurdu. Mutfak hizmetlerini görene iç meydancı yahut içeri meydancısı denilirdi. Küçük tekkelerle zaviyelerde yalnız bir meydancı bulunur, dergâhın bütün işlerine o bakardı. Şeyh bir yere gittiği zaman maiyetinde bulunur, birkasını taşırdı. Şeyh murakabe için matbahtaki meydana gelince iç meydancısının vereceği kahveyi şeyhe ve ihvana o tevzi ederdi.

DIŞ PERVAZ (طیش پرواز) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Levhaların dış kısmına yapılan pervaza verilen addır. Levhaların içindeki yazıların ayrılması için yapılan pervazlara «iç pervaz» denilir. İç pervaz gibi dış pervaz da muhtelif renk boya ile yahut altınla yapılır.

DİBA (دیبا) [*Giy.*] İpekli ve renkli kumaş, bir nevi kalın canfese verilen addır. Altın veya gümüş karışık dokunmuş çiçekli ipekli kumaşlara da diba-yı munakkaş denilirdi. (Başbakanlık arşivi)nde mevcut bir vesikada (askerî 3906, tarihi 211) şu nevileri yazılıdır. Heft renk, Acem dibası «âlâsı, ednası», frengi ağır telli ve nakışlı mor diba, Venedik heft renk turfanda nakışlû dibası; Venedik'in sair heft renk sade telli dibası, frengî nakışlû telli diba, İslâmbol'un telli al dibası.

Gân başına bir hil'at-ı diba verir amma
Damanını âlûde-i hun-ı ciğer eyler
Nef'i

Güllü diba giydin amma korkarım âzâr eder
Nazeninim saye-i hâr-i gül-i diba sent
Nedim

DİBA BAFAN (دیبا بافان) [*San.*] İpekli kumaş dokuyanlara verilen addır. Diba Farsça ipekli kumaş demek olduğu gibi, bafan dokuma örnek mânasına gelen yine aynı dildeki baften mastarından gelir ki ipekli kumaş dokuyanlar demek olur. Yine kumaş yapıcılarından olan bir kısmına da kemhabafan, atlasbafan denirdi. Bu kumaşları dikenlere, onların terzilerine de yine Farsça da dikmek mânasına gelen duhten mastarından dûz ve onun cemiyle dûzan ilâve edilmek suretiyle zerdûzan, serasердûzan ıtlak olunurdu.

DİBACE (دیباجه) [*Ede.*] Kitabın başına yazılan önsöz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine mukaddime de istimal olunurdu. Başlangıç diyenler de olmuştur.

Nakşetti bir tehekküm için baht-ı bişuûr
Tarih-i zulme bir yeni dibâce-i gurur
Tevfik Fikret

DİBAY-I FRENGİ (دیبای فرنگی) [*San.*] Bir nevi kalın ipekli kumaşın adıdır. Avrupadan geldiği için bu adı almıştır. Hindistan'dan gelen bu türlü kumaşlara «dibayı Hindî» denilirdi.

DİBAY-I HİNDİ (دیبای هندی) [*San.*] Bir nevi kalın ipekli kumaşın adıdır. Hindistan'dan geldiği için bu adı almıştır. Avrupadan gelen bu türlü kumaşlara «dibay-ı Frengi» denilirdi.

DİBAY-I MÜNAKKAŞ (دیبای منقش) [*San.*] Altın veya gümüş karışık olarak dokunmuş çiçekli veya tezyinî şekilli ipek kumaşlara verilen addır. Bu makamda «sündüs» tâbiri de kullanılırdı. Fransızca mukabili Brokart'tır. Dibay-ı münakkaş yerine kumaşın imal olunduğu yere nispetle, «dibay-ı Frengî», «dibay-ı Hindî» de denilirdi. Bunlara istofa da tesmiye olunurdu.

Her târ-ı nesicinde reh-i fitne nümayan
Kâfirde frengî dimi diba ne belâdır
Sabit

DİBET (دیبت) [*San.*] Yünlü kumaşlardan birinin adı idi. Dayanıklı bir kumaştı.

Erkekler kürk, kadınlar ferace yaparlardı. Bütün dibet ve yarım dibet namı ile iki nev'i vardı. Örülüş farkına göre bu isimleri alırlardı.

DİDEBAN (دیدەبان) [*Mal.*] Eskiden Gümrük muhafaza memurları hakkında unvan olarak kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan sonra bunun yerine «kolcu», «mubassır» denilmiştir. Farsça bir kelime olan dideban «Kamus-ı Osmani» de «gözcü, gözleyici, gözetici. Evailde Gümrük kolcularına alem-i mahsus idi ki elyevm onlara mubassır denilir. İkincisi daha maruf ve sahihtir» suretinde izah olunmuştur.

Süradıkında melek didebanlığa mezun
Hazinesinde felek pasbanlığa memur
Nabi

§ [*Ask.*] İstanbul'da çıkan yangınları görmek ve haber vermek üzere yangın köşkünde nöbet bekliyen yeniçeri efradı hakkında da bu tâbir kullanılırdı. Ocağın lâğvından evvel yangın davul çalmak suretiyle ilân olunurdu. Harik köşkü denilen kulede oturarak yangını haber veren gözcülere, halk «köşklü» derlerdi. Bu tâbir ocağın ilgasından sonra da Osmanlı Devletinin son zamanına kadar devam etmiştir.

DİDEBAN BAŞI (دیدەبان باشی) [*Mal.*] Eskiden Gümrük muhafaza memurlarının başının unvanı idi. Tanzimat'tan sonra kolcubaşı denilmiştir. Dideban Farsça gözcü, gözleyici, gözetici mânalarına gelir.

DİDON (دیدون) [*Hal.*] Kırım Muharebesinde İstanbul'a gelen Fransız askerinin biribirlerine bu tarzda hitap ettiklerini işiten İstanbul halkının Frenkler hakkında kullandıkları bir tâbirdir. Fransızca dis done'dan bozmadır.

DİDON SAKALI (دیدون صقالی) [*Kıy.*] Eskiden Frenkleri taklidetmek suretiyle bırakılan sakal hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çeneye gelen kısmı uzunca bırakılıp yukarı tarafları kısaca kesilen bu türlü sakala aynı zamanda «Frenk sakalı» da denilirdi.

Osman Ergin Endülüs Araplarından İspanyollara ve dolayısiyle Avrupalılara geçen bazı tâbirlerle kıyafetlerden bahsederken «Türkiye'de Maarif Tarihi, c. 5, s. 1549 haşiyesi» bunun için şunları söylüyor;

«İspanyollar, Araplar ve İslâmlar arasında rahatsız olmaksızın yaşıyabilmek için kıyafetlerini de onlarınkine benzetmeye mecbur olmuşlar, hattâ saçlarını, sakallarını, bilhassa sakalın çeneye gelen yerlerden yukarı taraflarını kısaca kestirip Araplar gibi sevrek veya köse sakallı olmak istemişlerdir.

«İşte memleketimizde yanlış ve haksız olarak frenk sakalı ve frenk gömleği gibi tâbirlerin aslı ve esası buralardan gelir. Halk dilinde aynı zamanda Frenklere didon denildiğine göre bu sakalı taşıyanlara halk arasında didon sakallı denilirdi. Görülüyor ki gerek gömleğin, gerek sakalın Frenklikle değil Araplıkla ve Müslümanlıkla münasebetleri vardır.»

DİK ATEŞLİ TOP (دیك آتشلی طوپ) [*Top.*] İlk sürati nispeten az, namlısı kısa veya orta, birkaç mermi yollu ve birkaç barut haklı topa verilen addır. Dik ateşli oldukları için bu ad verilmiştir.

DİKİMHANE (دیکمخانه) [*San.*] Beylik ve askere mahsus elbiselerin dikildiği yere verilen addır. Şimdiki tâbirle dikiş atölyesi demektir.

DİKİNE TRAŞ (دیکینه طراش) [*Hal.*] Mecaz yoliyle abes ve faidesiz yere ikrah ve zorlama yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Hep nafile tadandır işi dikine traş
Dükkânı yok ayakta gezer berber olda dil.
Sürari

DİKİŞ TUTTURMAK (دیکیش طوتدیرمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle olduğu yerde kalmak, sebat ve metanet göstermek, dayanmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Perend-i nâzük-i zertarı baltayla keser ekser
Dikiş tuttırmadı bir kâre bu evza-i bicaden.
Yenişehirli Avni

DİKME FENER (دیکمه فنار) [*San.*] Yere dikilmiş bir sırık üzerine takılan fener hakında kullanılır bir tâbirdir. Sokaklara dikilen ve içlerinde petrol lâmbası yakılan fenerlere de bu ad verilir. Bunların duvar veya binaya bir kolla asılmış olanlarına «kollu fener» ve yukardan asılmış olanlarına da «asma fener» denilir.

DİK RÜZGÂR (دیك روزگار) [*Bah.*] Bir geminin takibettiği rotanın aksine doğru, pruvasından gelen rüzgâra verilen addır. Yelkenciler bu gibi ahvalde istedikleri yere varabilmek için volta seyri yaparlar.

DİK TABAN (دیك طبان) [*San.*] Bir nevi ayakkabına verilen addır. Mecaz yoliyle çok gezip dolaşan yerinde de kullanılırdı.

Dik taban, kırmızı zarif çekme
Koncu kandağı cümlesi dikme
Lâ

DİL (دیل) [*Ask.*] Düşmanın ahvalinden malûmat almak üzere tutulan esirler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Bah.*] Tunç, demir veya pelesenk ağacından yapılıp makaranın iki tablasının arasında dönen muhiti oluklu tekerleğin adıdır.

§ [*San.*] Okunulan kitapta tesadüf edilen bir bahis veya kelime hakkında ilâve olunan notu muhtevi kitabın o kısmına konulan kâğıda verilen addır. Dip tarafının ortası fazlaca bırakılır ve bu kısım kitabın dikiş ipliğine geçirilmek suretiyle düşmemesi temin olunurdu. İpliğe geçirilen parça dile benzediği için bu isim verilmişti.

DİL BELÂSI (دیل بلاسی) [*Hal.*] Dilini tutamamak yüzünden insanın uğradığı musibet ve felâket yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Nevres beni düşürdü dile arzuy-i dil
Hep çektiğim cihanda benim dil belâsıdır
Nevres

DİL DÖKMEK (دیل دوکمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kandıracak ve inandıracak sözler söylemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Oturup dil dökecek yerde, gidip dökmeli ter;
Bin çalış gayen için, bir kazan ömründe yeter.
Mehmet Âkif

DİLE GETİRMEK (دیله کتیرمك) [*Hal.*] Söyletmek, mecaz yoliyle hatırlamak, anmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sâki getür getür yine dünk ü şerabımı
Söyle dile getür yine çenk ü rebabımı
Ben var iken gerek bana bu zevk u bu sefa
Bir gün gele ki görmeye kimse türabımı
Üçüncü Sultan Murat

DİLKÜŞAD KÖŞKÜ (دلکشاد کوشکی) [*Sar.*] Üsküdar'da Ağakapısı'ndaki köşkün adı idi. «Tekkeli köşkü» de denilirdi. (1050) 1640 da yapılmıştı.

DİLLİ DÜDÜK (دیللی دودوك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle carcar, çan çan, geveze yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Boşanıp dilli düdük gibi heman
Halimi eyledim ol kavma beyan
Yenişehirli Avni

DİL OĞLANI (دیل اوغلانی) [*İda.*] Tanzimattan evvel elçilerin devlet erkânı ile görüşmelerinde tercümanlık etmek üzere yabancı devletler tarafından lisan öğretilen gençler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fransızlar bunu Fransızca' da bir mana ifade etmediğine bakmaksızın, «Jeunes de langue» suretinde kullanırlardı. Lisan öğrenecek bu gençleri Elçiler Sefarethane binasında oturtarak yedirip içirirler ve hususi hocalardan ders aldırırlardı. Bunlar Türkçe. Arapça ve Farsça öğrenirlerdi.

DİL TAŞI (دیل طاشی) [*Ok.*] İstanbul'da Okmeydanında 1177 (1763/1764) senesinde dikilen bir menzil taşının adıdır. Yekpare mermerden beş sütun yanyana oyulmak suretiyle vücuda getirilmiş olan taşa bu adın verilmesi her kim başını iki sütun arasına sokarak dilini uzatıp orta sütunu yalayabilirse muradına nail olacağı hakkındaki zihapdan ileri gelmiştir.

DİMİŞKİ (دمشق) [*San.*] Eskiden kullanılan kâğıtlardan birinin adı idi. Bu kâğıt Şam'da yapıldığı için o ismi almıştı. Âli'nin beyanına göre «Menakıb-ı Hünerveran, sahife 11» zamanında kullanılan kâğıtların en aşağısı dimişki idi.

DİMİŞKİ HANÇER (دمشق خنجر) [*San.*] Şam'da yapılan bir nevi hançer hakkında kullanılır bir tâbirdir,

DİMOS (دیموس) [*Mal.*] Öşür karşılığı olarak kullanılır bir tâbirdir. Fransızca'sı «dime» dir. Mahsulün onda biri demektir. Dimos tâbirine ekseriyetle Suriye kıtasına mahsus defterlerde tesadüf olunur.

DİNAR (دینار) [*Mes.*] Altın paralara Araplar tarafından verilen addır. Fıkıh istilâhı olarak on dirhem-i şer'i hâlis gümüş kıymetindeki altını ifade eder. Bir miskal ağırlığında altın sikkeye de ıtlak olunur. İslâmlarda ilk altın sikke Emevilerden Abdülmelik zamanında basılmıştır. Bu sikke yedi miskal ağırlığında idi. Ondan sonra altın paralar darbına devam edilmiş ve cümlesine alelıtlak dinar unvanı verilmiştir. Arapların yalnız kendi paralarına değil zamanlarındaki diğer devlet ve milletlerin altın sikkelerine de dinar ıtlak ettiklerini İslâm kumandanlarından Halit Bin Velid'in hicretin XV inci yılında Tabariye de bastırdığı sikkenin tarifi sırasında «bu sikke salibi, tâci, âsay-ı saltanatı vesaireyi havi olarak tıpkı Rum dinar'ı şeklinde» olduğunun zikredilmesinden anlaşılmaktadır.

Dinar kelimesi lâtince'den Arapçaya geçmiştir. Araplar bunu «denanir» suretinde cemilendirirler. Araplar İslâmdan evvel bu Roma altın sikkesini tanımış ve kullanmışlardır. «Kur' an 75-111». Dinar Lâtince'de «denarius» kelimesinden, o da öşür mânasına olan decem istilâhından müştaktır.

Roma imparatoru Neron zamanında Dinarniyüs ismi ile biri bakır, diğeri gümüş olmak üzere iki sikke darbolunmuş, bakırın kıymeti on mangır. gümüşün kıymeti bir buçuk drahmi itibar edilmiştir. Aslen bir buçuk drahmi kıymetinde olan dinar'ın sikleti bir buçuk dirhem idi.

Dirhem gibi dinar da mübadele vasıtası olan meskûkâta alem olduğu halde Arapçaya intikalinden sonra evzan-ı sagire (küçük ölçüler) hükmünü almış, bu itibarla mevkiini değiştirmiştir.

Osmanlılar zamanında bastırılan altın sikkelere dinar denilmemiş, altın kelimesi bu makama kaim olmuştur. Araplar ve onlardan intikalen diğer İslâm memleketleri gümüş sikkeye dirhem unvanını verdikleri halde Osmanlılar bunu da terketmişler, bu makamda akçe ve gümüş para tâbirlerini kullanmışlardır.

Altın kelimesi Moğolcadan alınmıştır. Moğolcada «altyan» lâfzı filasıl külçe halinde olan zehep mânasını ifade eylediği halde bilâhare hassaten Acemistan Moğolları nezdinde zer-i meskûk mânasında kullanılmış ve Osmanlılara intikalinde de aynı mânada istimal olunmuştur.

Osmanlılarda ilk altın para Fâtih zamanında basılmıştır. Mamafih Fâtih'in altın sikkelerine bu isim verildiğine dair Osmanlı tarihlerinde hiçbir kayıt ve malûmat yoktur.

Yokladım nabzını yârin maraz-ı hicrana
Zer verüp şerbet-i dinar ile tedbir edelim
Sabit

Sofi ki safade geçinir mâlik-i dinar
Bir dirhemini alsan olur hatırı derhem
Ruhi

Ne kanune ne cebr u zore ne hünkâre tâbidir
Bu bendergehde her kes dirhem ü dinare tâbidir
Ziya Paşa

DİNAR-I CEDİT (دينار جديد) [*Mes.*] İkinci Sultan Mustafa zamanında 1108 (1696) da bastırılan altın paralara verilen addır. Bunlara cedit altın da denilirdi. 300 akçe üzerinden tedavüle çıkarılmış olan aynı vezin ve ayarda olmakla beraber ötekilerden farkı tuğralı olmaları idi. O vakte kadar yalnız gümüş sikkelere konulan tuğranın altınlara da konması yeni bir usul teşkil etmişti.

DİNİ BÜTÜN (دينى بوتون) [*Hal.*] Dürüst, âbit, şeflik yerinde kullanır bir tâbirdir.

DİNKHANE (دينكخانه) [*San.*] Yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasından sonra serpuş (başlık) ittihaz olunan fesin yapılması için 1833 senesinde İzmit'de kurulan imalâthaneye verilen addır. Dink; el ile veya su kuvvetiyle işliyen dövme aleti demektir. Fes dövme suretiyle meydana gelen keçe nevindeki kumaştan yapıldığı için yapım yerine bu ad verilmişti.

Fes ilk zamanlarda Tunus'a Fransa'dan gelirdi. Sonradan ithalâtın en büyük kısmı Avusturya'dan yapılır oldu. Memleketten büyük bir paranın çıkmasına sebebolan bu yabancı sanat ile rekabet için ilkin İzmit'de dinkhane kurulmuş, sonra da İstanbul'da Haliçte Defterdar'da feshane adı verilen fabrika meydana getirilmiştir.

Dinkhanenin kitabesi:

Yaptırdı dinkhane giydirdi fes cihane
Bildirdi ins ü cane tedbir-i feyz cuyun
Tarihe Ayniya fes koysun baş üzre herkes
Bak dinkhane i fes yapıldı buldu sayun
1249

DİNLENDİRMEK (دينلندرمك) [*Sar.-Sof.*] Işığın söndürülmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mumun söndürülmesi mevzu-u bahis olduğu zaman mumu söndür denilmez, mumu dindir denilirdi. Bu tâbir aynı mânada olarak tekâya ve zevaya'la olduğu gibi sarayda da kullanılırdı. Yine tekkelerle saraylarda mumu yak yerine mumu uyandır denilirdi.

DİP (ديب) [*Giy.*] Sırmasız olarak dokunup sonradan altın ve gümüş işlenen bir nevi kumaş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «sade arşın» da denilirdi. Arşın adı verilen kumaş ibrişimle dokunduğu halde dip gönül ve pembe ile dokunurdu. Hükümet bazen altın ve gümüşün tasarrufu maksadiyle bu türlü kumaşın yapılmasını menederdi.

DİPÇİK (ديبجك) [*Ask.*] Eski ağızdan dolma tüfekleri doldurup boşaltmak için yapılıp tüfeğin namlusuna sokulan ucu vidalı ve çengelli deyneğe verilen addır. Tüfek, barut, saçma ve bez parçalariyle doldurulup saklanır, icabederse yine bu dipçiğin ucundaki vidayı tersine çevirip oradaki çengelle sökülürdü. Dipçiklerin işlenmişleri ve daha marifetlileri vardır. İçinde nargile maşası da bulunurdu. Sonradan icat olunan tüfeklerde tüfeği temizleme işini gören ve demirden yapılmış bulunan buna benzer âlete harbi denilmiştir. Tüfeğin dibine, kundağın alt tarafına şimdi de dipçik denilir.

Bir de baktım canavarlar pusulardan çıkarak
Geldiler, tekmeye kuvvet kimi, dipçikle kimi
serdiler her tarafından delinen pöstekimi

— Sonra?
— Ben kendimi kaybetmişim artık
— Vah vah!
Mehmet Akif

DİRAVECE BEZİ (ديراوجه بزى) [*Sah.*] Yelken ve tentelerin kenarlarına, takviye için dikilen ensiz bezlerin adıdır.

DİREK (دیرك) [*Sof.*] Mevlevilerce sol ayak hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sema, sırasında sol ayağa dayanılarak çark adı verilen sağ ayak döndürüldüğü için bu ad verilmiştir.

DİREK ASTARI (دیرك آستاری) [*Bah.*] Gabya yelkenlerinin destemora ve Gabya çubuğuna deyerek zedelenmemesi için kuşaktan üçüncü kat camadana kadar iki parça hamaylı yapraklarına vurulan astara verilen addır. Ana direklerin üzerine konan ve çenberlerle sarılarak direği kuvvetlendirilen parça ağaçlara da «direk astarı» denir.

DİREKTE DURMAK (دیرکده طورمق) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Mukabele esnasında bir özür dolayısiyle semaa girmeyip direğe dayanarak ayakta durmağa denilirdi. Mutlaka direğe dayanmak şart değildi. Direkte duran yani semaa girmemiş olan hırkasiyle dururdu. Bazen mukabelenin yarısında yorulup çekilenler olurdu. Bunlar da hırkalarını giyer, direkte dururlardı. Bazen direkte duranlar dördüncü selâmdan sonra neşelenerek ve şeyh postunun önünden geçerek hırka ile sema ettikleri olurdu.

DİREK TUTMAK (دیرك طوتمق) [*Sof.*] Mevlevilerce sema sırasında olduğu yerde dönülme hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mevleviler direk adını verdikleri sol ayak üzerinde durmak ve çarh dedikleri sağ ayak döndürülmek suretiyle sema ederlerdi.

DİREVÇE (دیرەوچه) [*Bah.*] Armadoralar Seliviçe başkalariyle tertip olunmadıkları surette Seliviçelerin çarmıhlara yakın bulunarak neta olmamaları için ana çarmıhlarına bağlanan ağaçtan yapılma Rabanzaların adıdır.

DİRHEM (درهم) [*Mes.*] Arap para sisteminde gümüş sikke yerinde kullanılmış sonra da Osmanlılara geçmiş bir tâbirdir. Bu isim eski çağlarda da kullanılmıştır. Farsça direm'den alınmadır. Araplar bu kelimeyi derahim suretinde cemilendirirler. Gene Araplar bu makamda dirhem gibi dirham lâfzını da kullanırlar. Yahut bu kelimeyi aynı zamanda dirham suretinde ee telâffuz ederler.

Dirhemin Araplar tarafından bilinen para şeklinde 2,97 gramlık sikkenin ilk evvel Hazret-i Ömer zamanında darbedildiği kuvvetli olarak rivayet olunur. İslâmiyete ait en eski dirhemler - bazı şüpheli sikkeler müstesna - 75 (694) yılından kalmadır.

Dirhemler ilkevvel hurma çekirdeği şeklinde idi. Gerek hurma çekirdeği şeklindekiler ve gerek müdevver olanlar iptidaları nakışsızdı. Sonra «Abdullah İbn-i Zübeyr» zamanında bir tarafına «minallah», diğer tarafına «bilbereke» nakşedildi. Haccac bu nakşı «Sure-i İhlâs» a yahut «bismihi» tâbirine tahvil etmiştir.

Dirhem'in vezin ve miktarında ihtilâf vardır. En doğru rivayet her on dirhemin beş miskal olduğudur. Ömer zamanında seb'a veznine intikal etti. Yani her on dirhem yedi miskaldi. Buna nazaran yedi miskal on dört kırât, ve her kırat da yetmiş arpadır. Binaenaleyh bir miskal yüz kırk arpa demektir. İşte zekâtta muteber olan vezin de budur. Nitekim «Camiur-Rumuz» un «Kitab-üz-zekât» ında da bu suretle yazılıdır. Aynı müellif «Kitab-üt-tahare»nin ««Tathir-ül-encas» faslında der ki dirhem burada zekâttaki dirhemin gayrıdır. Zira burada dirhemden murad necaset-i kesifede yani cirmi bulunan necislerde bir miskaldir. Bu da avucun içi kadardır. İmam-ı Muhammet «En-nevadir» adlı eserinde dirhem, el ayası kadar olandır demiştir. «Kitab-üs-selât» ında ise miskal vezninde olandır diyor. Fakih «Ebu Cafer» bu iki kavil arasını tevfik ederek arz-ı kef ile takdirden murad cirmi olmıyanlardır. Miskal ile takdirden murad da cirmi bulunanlardır. Âmme-i meşayih bunu ihtiyar ettiler ve sahih olan da budur dediler. Lâkin «Nihaye» nin «Bey-i fâsit» babında deniliyor kî: Bir âdem üzerinde bazıları indinde veznen diğerlerine göre basten dirhem miktarından fazla hınzır tüyü bulunduğu halde namaz kılsa caiz olmaz. Ebu Yusuf ile İmam-ı Muhammed'e göre ise caiz olur.» «Fetavay-i Dinariye» müellifine göre hamr sair necasata muhalif olarak ne kadar az olsa mâni-i salâttır. «Kirmani» der ki mukadderün bih ve mikyas olan dirhem her zaman da eydi-i nasta mevcut olan nakitten büyüktür Zira bu evsa' ve eysedir. Bu suretle necasetteki dirhem her zamanın ehlinin itibarına göre tehalüf eder. «Keşşaf-ül-ıstılahat» da bunlar kaydedildikten sonra deniliyor ki: Hülâsa nakitte dirhem gümüşten müdevver olarak madrup olan şeyin ismidir. Şer'an zekât babında üzerinde madrup olana derler. Necaset babında da vezninde veyahut genişliğinde olana denilir. Bu ıtlak dinara kıyasendir. Zira dinar lûgaten madruba derler. Şer'an de o madrup vezninde olana derler. Etıbba yine vezne ıtlak ederler. Şöyle ki dirhem yarım miskal ve humüs miskaldır. Altı denk de denilmiştir. İran'da «dank» derler. Bu sonuncu tavsif muhasiplerin de ıstılahıdır. «Müntehap» kitabında deniliyor ki dirhem-i şer'îye dirhem-i değali dahi derler. Çünkü o sikkeyi darp eden «Resül Beğal» namında bir adamdı. O dirhemin miktarı el ayası kadardı.

Osmanlılar evailde gümüş meskûkât için bu tâbiri kullanmışlar, bilâhare terketmişlerdir.

E. V: Zambaur (İslâm Ansiklopedisi Dirhem maddesi) diyor ki: «Dirhemin resmî ağırlığını tesbit etmek dinar'ın ağırlığını tâyin etmekten daha güçtur. Çünkü dirhemler hiçbir zaman büyük bir sıhhat ve ihtimamla basılmamamıştır. Dirhemin resmî raicinin tesbiti hususunda müverrihlerde gördüğümüz kayıtlar biribirini tutmaz, yalnız hepsinin birleştiği nokta şudur: Dirhem'in ağırlığı ile miskal'in biribirine nispeti $^{7}/_{10}$ dir. Fakat miskal kelimesi muhtelif mânalara geldiği için ancak miskal hakiki dinar (Mekke miskali 4,25 gram) a nispet edildiği zaman, bir mâna ifade eder. Dirhemin en muhtemel ağırlığı 2,97 gramdır. Bu sikke gerek mevcud sikkelere ve camdan yapılmış vezin ölçülerine, gerek E. T. Rogers tarafından Fayyum'da bulunan Elmuktedir devrine «295-320= 908-932» ait sikke vezinlerine uymaktadır.

«Dirhemin ez'afına ve eczasına ilk hicrî asırlarda pek rastgelinmez. Eczasından en ziyade kullanılanı $^{1}/_{6}$, en çok taamüm etmiş olanı da $^{1}/_{2}$ dirhemdi.

«Osmanlılar, ilk zamanlarında gümüş meskûkât için dirhem tâbirini kullanmışlar, sonra terketmişlerdir.»

Ne kanuna ne cebr u zora ne hünkâra tâbidir.
Bu bendergehte herkes dirhem ü dinara tâbidir.
Ziya Paşa

§ [*Öl.*] Dirhem, bir «okka = kıyye» dört yüzde biri, 3,148 gramlık veznin adı idi. Şer'an yetmiş tane orta boy arpanın ağırlığından ibaretti. Dirhem, Sultan Orhan zamanında verilen bir karar mucibince şer'î dirhemin dörtte biri olmuştu. Dört kısma taksim ederek ve her kısmına «denk», her dengi dörde ayırarak her bir kısmına «kırat», her bir kıratı dörde taksim edip beher kısmına «buğday», her buğdayı dört kısma ayırarak her bir kısmına «fitil», her bir fitili ikiye bölerek her birine «nakir», her nakiri ikiye taksim ile her bir kısmına «kıtmir», her bir kıtmiri ikiye ayırarak beher kısmına «zerre» denilmiştir. Bir buçuk dirheme «miskal», 400 dirheme «okka», 44 okkaya «kantar», dört kantara «çeki» adı verilmiştir.

Dirhem, yer yer bazı değişiklikler ile ecza ve kıymetli maden ölçmeye yarayan bir vezin olarak son zamanlara kadar devam etmiştir. 1799 da Kahire'de Fransız işgali zamanında dirhemin vezni 3,0884 gram olarak tesbit edilmiş iken, 1845 de teşekkül eden tahkikat komisyonu bu veznin 3,0898 gram olduğunu görmüştür. Ağırlık vahidi olarak gram kabul edilmeden önce İstanbul'da bir dirhem 3,207 gram idi.

DİRHEM-İ CEYYİT (درهم جيد) [*Mes.*] Mağşuş, karışık, bozuk olmıyan gümüş para mânasına kullanılır bir tâbirdir. Nisabı sirkatte muteber olan bu idi. Mağşuş olan on dirhem gümüş sirkatte (hırsızlık) «nisab» sayılmazdı.

DİRHEM-İ HALİS (درهم خالص) [*Mus.*] Saf gümüşten basılan para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saf olmayıp karışık olan gümüş paralara «dirhem-i mağşuş» denilirdi.

DİRHEM-İ MAĞŞUŞ (درهم مغشوش) [*Mes.*] Başka bir madenle karışık gümüş sikke hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sâf gümüşten yapılan paralara da «dirhem-i hâlis» denilirdi.

DİRHEM-İ ÖRFİ (درهم عرفی) [*Öl.*] 16 kırattan ibaret gümüş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Din âlimlerinin bazılarına göre zekâtta, diyette ve sair hususlarda her yerin örfî dirhemi muteberdi. Şukadar ki bu dirhemin «dirhem-i şer'i» den noksan olmaması lâzımdı. Noksan olursa şer'i dirhem muteberdi.

DİRHEM-İ RAYİÇ (درهم رايج) [*Mes.*] Halk arasında alınıp verilen gümüş para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunda ceyyid ve züyuf aranmazdı.

DİRHEM-İ ŞER'İ (درهم شرعی) [*Mes.*] 14 kırat gümüş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Orta büyüklükte yetmiş arpa tanesinin ağırlığı demekti. Zekâtta, mehirde, diyette, nisab-ı sirkatte muteber olan bu dirhemdi. Hazret-i Peygamber zamanında 20, 12, 10 kırat sikletinde üç türlü dirhem vardı. Halife Ömer zamanında bunlar birleştirilerek vasatisi olan 14 kırat bir dirhem kabul olunmuştur. Başka bir rivayete göre asr-ı saadette şu dört nevi dirhem mevcuttu.

1 —	Dirhem-i bagalî	8 danık
2 —	Dirhem-i tabarî	4 danık
3 —	Dirhem-i mağribî	3 danık
4 —	Dirhem-i yemeni	1 danık

Hazret-i Ömer en rayiç olan bagali dirhemi ile taberi dirhemini cemettirerek vasatisi olan 6 danığı bir dirhem olarak kabul eylemiştir.

DİRHEM-İ ZÜYÛF (درهم زيوف) [*Mes.*] Bakır veya başka bir madenle karıştırılmış gümüş sikkeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fars'ca kaidesiyle yapılmış olan bu terkibin mânası kalp para, karışık para demektir.

DİRHEMLİK (درهملك) [*San.*] Eski Şişhane ve tüfeklere barut koymağa mahsus aletin adı

idi. Ağzı oluklu ve arkasından içerisine girip çıkan dirhem teşkilâtlı bir şeydi. Onbeş santim kadar uzundu. Demirden yapılırdı. İşlemeli olanları da vardı.

DİRİNİYYE (دیرینیه) [*Sof.*] Rufai tarikatı kollarından birinin adıdır. 694 (1294-1295) de ölen kurucusu Şeyh İzzettin Ahmet-üt-Dirini'ye nispetle bu adı almıştır.

DİRLİK (دیرلك) [*Mal.*] Geçim vasıtası olmak üzere devlet tarafından verilen maaş ve buna yarayan timar, ulûfe ve mevacip mânasına kullanılır bir tâbirdir. Dirliğin lûgat mânâsı hayat, yaşayış, ömür, yaşamak için lâzım olan şey, nafaka demektir. Padişah dirliği namı ile zebanzeddi. Binaenaleyh bu itibarla sipahilerle zaimlerin ve has sahipleriyle yurdluk ve ocaklık eshabının timar, zeamet ve haslariyle devlet memurlarının ve askerlerin maaş ve ulûfeleri dirlik sayılırdı.

Dirlik demek çiftlik demek değildi. Timar dahilindeki her fert araziye mutasarrıftı. Tarlasını, bağını ve bahçesini ekip biçerdi. Dirlik sahipleri bu arazinin öşrünü ve ferağ ve intikallerinde muayyen olan harcını alırdı. Bu itibarla dirlik arazi öşrünün ve intikal vukuunda alınması lâzım gelen harcın birine tahsisi demektir. Bu kabil dirliklerin bir senelik geliri 3000 akçeden az olamazdı. Senelik varidatı 3000 akçeden 20000 akçeye kadar olan dirliğe timar, yirmibin akçeden yüzbin akçeye kadar olanına zeamet, yüzbin akçeden fazla bulunana da has denilirdi. Maliye istilâhında bunlara sahib-i arz ıtlak olunmakta idi. Malsahiplerinden biri tarlasını satacak olsa bunların huzurunda takrir vermek ve sahib i arzın izni lâhik olmak lâzımdı.

Sahib-i arz, dirliği dahilinde mahlûl olan araziyi ve ziraatten hali bulunan yerleri bedeli manasına gelen «tapu-yu misli» ile taliplerine ihale ve tefviz eylerdi. Bununla beraber bunlar hiçbir vakit araziyi kendi uhdelerinde alıkoyamazlardı.

Dirlik eski tarihi eserlerdeki «Zindegânî» yani maaş'ın tam mukabili olarak kullanılmıştır.

DİRLİĞİ ÇALINMAK (دیرلکی چالنمق) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı mensuplarının cezaen ulûfelerinin kesilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİRLİĞİNİ KESMEK (دیرلکی کسمك) [*Ask.* - *İda*] Maaşını kesmek; Hayat ve maişetine mâni olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİŞ BİLEMEK (دیش بیلمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle öç ve intikam almak hevesinde olmak, gayz ve adavet etmek, hırslanmak yerinde kulnılır bir tâbirdir,

Gördükce hilâl-i feleği kürsine çeşman
Ser sofra-i çarh üzere sanır pareî nandır
Kurs-i mehe bu diş bileyiş var iken ande
Mehdır o, değil nan deyu gel ersen inandır!
Vasıf

«Medeniyet!» Size çoktan beridir diş biliyor
Evvelâ parçalamak, sonra da yutmak diliyor
Mehmet Akif

DİŞ GEÇİRMEK (دیش کچیرمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle galebe etmek, yenmek hakkından gelmek yerinde kullanılır pir tâbirdir.

DİŞ KİRASI (دیش کیراسی) [*Hal.*] Eski zaman ramazanlarında iftara gidilen yerlerde misafirlere hediye makamında verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir. 1324 (1908) temmuz inkilâbına kadar vükelâ ve ricalin konaklarında iftar yapılması, her akşam gelecek misafirler it'am ve ikram olunmakla beraber fukara takımına diş kirası namiyle para verilmesi mutad ve bütün memurların aledderecat âmirlerinin iftarına gitmesi zaruri idi. Adeta yarı resmî bir mahiyet almış olan bu ziyaretlerin yapılmaması adem-i tenezzül sayılır, tevecühten sukutu istilzam ederdi. Oburların çoğu da bundan bilistifade sahibini tanıdığı veya tanımadığı konağın kapısını çalıp selametüsselâm sofrasına çökerdi. Meşrutiyetten sonra saray eski vaziyetten çıktığı gibi konak sahipleri de kalmamış olduğundan davetsiz iftarlara gitmek, gidilen yerlerde de diş kirası almak usulü kendiliğinden kalktı.

§ [*İda.*] Maiyetinde bulundukları vezirin azli vesilesiyle veyahut yemleri kesilmek suretiyle açıkta kalıp öteye beriye dağılan delillerin halktan aldıkları paraya da diş kirası denilirdi, Vak'anüvis Lütfi Efendi (Lütfi tarihi cîlt 1, sahife 191) hicri 1245 senesi vekayi-i sırasında delil taifesinin lâğvından bahsederken diyorki «Yeniçeriler gibi bunların eski hamiyet ve salâbetleri duçar-ı kesel ve şiraze-i nizam ve itaatları küsistetar-ı vehn-ü halel olarak sonraları devletin başına bir belâ olmuşlar idi ki maiyetinde bulundukları vezirin azlinde yahut yemleri kesilmek namiyle ruhsat verildiğinde kapısız kalarak diğer vezire intisap edinceye kadar derun-u eyalette hali-ül-izar keşt-ü güzar ederek ahaliye bedava hayvanlariyle kendilerini besletirler. Akşamdan yiyemedikleri fazla yemekleri kalpaklarının içine koyup götürmeye kanaat etmedikten sonra diş kirası mamiyle hane sahibini soyup soğana döndürürlerdi.»

DİVAL İŞİ (دیوال ایشی) [*San.*] Sırma veya kılaptanla kabartma olarak yapılan işlere verilen

addır. Mukavva veya meşinden kesilerek meydana getirilmiş olan çiçekler ve şekiller gergef üzerinde kumaşla teyellenir, sonra bunların üzerine fitne denilen bir aletle sırma veya klaptanla sarılırdı. Gelin esvapları, Kâbe örtüleri, minder örtüleri yapılır. Bindallı denilen esvaplar da bu suretle işlenirdi.

DİVAN (ديوان) [*Muh.*] Aslen Farsça bir kelime olup İslâm fütühatının ilk yıllarında Arapça'ya geçen bu tâbir muhtelif mânalarda kullanılmıştır. «Kamus» ta «Eddivan» maddesinde şu izahat vardır: «Dal'ın kesriyle ve fethiyle ehl-i ceyş ve ehl-i atiyyenin isim ve resim ve ulûfe vezayiflerine müteallik defatir ve sahayifin müctemiine ıtlak olunur. Şârih der ki: müellif «müctemi-üs-suhuf vel kitab yektübü fihi ehl-il-ceyş ve ehl il-atiyye» ibaresiyle tefsir eylemekle murad askerin ve ulûfeharlerın esamileri tahrir olunan evrak ve defatirin ve tahrir eden kâtiplerin cemiyetgâhı olan mekân olur. Hâlâ defterhane tâbir olunur ve tevsiiyle deavi dinlenip ahkâm icra olunan mahzar-ı padişahan ve ümeraya da ıtlak olundu. Zannederim ki işbu «divan» lâfzı elfaz-ı mütevaridedendir. Yani hem Farisî, hem Arabidir.»

1 — [*Mal.*] Kuyudat defteri. Eski Suriye ve Mısır'da hesap defterleri Yunan dilinde tutulurdu. Bu usul buradan İran'a intikal etmiş ve bunlara Peblevî dilinde Devan adı verilmiştir, Araplar da İran'dan bu şekilde defter tutma usulünü ve bununla birlikte tâbirini almışlardır.

2 — [*İda.*] Devlet işlerinin idaresiyle alâkalı encümene bu ad verilmiştir. Abbasiler zamanında malî işlerle meşgul daireye divanüz-zimam alem olmuş, bilâhare mânası genişliyerek bununla en yüksek idare makamı «Divan-üt-tevki'» kastedilmiştir. Bundan sonra da muhtelif devlet encümenleri bu adı almışlardır. Müslüman Türk devletleri arasında divan teşkilâtının Selçukiler'de Anadolu beyliklerinde, İlhaniler'de, Akkoyunlular'da, Memlûklerde bu teşkilât mevcuttu.

3 — [*Ede.*] Herhangi bir mevzu üzerinde tedvin edilen eser mânasına olarak divan tabiri kullanılmıştır. Divan-ül- Lügât -üt- Türk gibi. Sonraları bu mâna daraltılarak manzum sözlerin topluca yazıldığı kitaba divan ismi verildi. Divan-ül-hamase gibi ki Ebu Temam'ın cem ve tertip ettiği seçme şiirleri havi bir kitaptır. Bu tâbir böylece şairlerin müntahap şiirlerini ihtiva eden mecmua mânasında kullanıldığı halde daha sonra yalnız bir şairin defteri yerinde istimal edilmeye başlandı. Fuzuli divanı, Nef'i divanı gibi ki Fuzuli'nin ve Nef'inin yazmış oldukları manzumeleri cami' kitap demektir. Devavin cem'i, divançe musaggarıdır.

Divan tertibi manzumelerin şairler arasında muayyen bir usulle yazılmasıdır. O yolda yazılmış şiir mecmualarına mürettep divan yahut mürettep divançe denilir. Divanda riayet olunan usul: Tevhit, münacat, naat, gibi şeylerin baş tarafa yazılması, onlardan sonra padişahların ve Devlet erkânının sitayişine dair kasidelerin tahrir olunması, doğum, ölüm ve saire gibi şeylerin tarihine dair kasidelerin yazılması, daha sonra gazellerin kafiyeleri itibariyle huruf-u heca sırasına göre derc olunması ve en nihayet rubai, kıt'a, murabba, müseddes, muamma, şarkı, müfredat tarzındaki yazıların derciyle divanın tamamlanmasıdır.

Şairlerin bazılarının divanı hayatlarında ve kendileri tarafından tertibolunmuş, bazılarının da öldükten sonra başkaları tarafından tedvin edilmiştir. Meselâ Fuzuli Türkçe divanına yazdığı mukaddimede «zaman-ı tıfliyetinde sadır olup müteferrik olan gazellerden bir muhtesar divan cemetmek selâhin gördüm ve ol vakitte benden iltimas edenlerden iltimas ile aldım. Ve suret-i cem'in ihtisar üzere bitirdim.» diyerek divanını kendinin tertibetmiş olduğunu söyler.

Sümbülzade Vehbi de divanının baş tarafına geçirdiği uzun bir manzumede Üçüncü Selim'e takdim etmek üzere divanını tertibetmiş olduğunu:

Kemal-i şevkile kıldı tabiat
Hemen tertib-i divane azimet
Ne inşat eyledimse üç lisanda
Bulup mevcudan evrak-ı zamanda
Cedid-ü köhne asar-ı perişan
Bulundu her ne ise hasb-el imkân
Rusam-ı mahv-ü isbat üzre yekser
Edip geh tarh ü gâh-ı nakl-ı mistar
O güne müntahap vafirce eş'ar
Müfid-ü muhtasar divanı asar
Kılıp her nev'ini başka mühezzep
Olundu üç lisan üzre mürettep
Eğer yazmış ise Sadi Gülistan
Bu asara desinler Sümbülistan
Bu resme buldu çünkim hüsn-ü tertip
Olup revnaknüma-yı ziver-ü zip
Dedim tarihini cevher gibi hûp
Maarif gencidir divan-ı mergup

beyitleriyle anlatır. ve hicri 1205 senesinde divanının tertip edilmiş olduğunu son mısraiyle haber verir.

Ey Ziya elbette kurtulmaz zebanimden felek
Ben gidersem meclis-i devrana divanım gelir.
Ziya Paşa

Ne hacet ey Nahifi külfet-i tertib-i divana
Benim erbab-ı aşka her sözüm bir taze divandır.
Nahifi

Divan «Failâtün, failâtün, failâtün failün» vezni ile yazılan ve kendine mahsus ezgisi olan halk edebiyatı örneklerinden birinin de adıdır. Hece vezni ile yazılan divan yoktur. Esasen bestesi failâtün veznine göre tertip edilmiştir. Safdi, Orta, Konya, Yenikapı gibi muhtelif kısımları vardır. Aralarındaki fark yazılışta değil rast, uşşak, karcığar gibi makamlarla bestelenmiş olmalarındadır.

Üstat Tahir Olgun «Edebiyat lûgatı»nda (Sahife 23) «11-17 inci asırlarda halk şairleri, divan şairlerinin tesiri altına girmiş, saz şairlerinden okuyup yazanlar, aruz vezni ile bazı manzumeler tertibine başlamıştır. Bu manzumelerden «failâtün, failâtün, failâtün, failün» vezninde tertibedilmiş olanlara «Divan» denilir ve saz çalarken hususî bir beste ile okunurdu.» izahatını vermiştir.

4 — Mecdud Mansur oğlu (İslâm Ansiklopedisi Divan maddesi) divan tabirinin yukarıda sayılan mânalarından çıkmak suretiyle islâm diline geçmiş diğer tabirlerin mevcudiyetinden bahsediyor ve onları şöyle sıralıyor:

A — Arşiv

B — Hükümdarın oturduğu sedir ve bundan Avrupa dillerine geçmiş manasiyle şarkâri kanape.

C — Osmanlı Devletinde bir kaç köyden müteşekkil küçük bir idarî birlik.

D — Mahkeme, divan-ı harb, divan-ı âli gibi.

E — Bir âmir huzurunda eller önde kavuşmuş olarak ihtiram vaziyetinde durmak.

F — Eskidan yabancı tacirlerin barındığı kervansaray ve bir nevi gümrük dairesi olan büyük bir han mânasında bilhassa mağrip Arapçasında müstameldi.

DİVAN BEYİ (دیوان بکی) [*İda.*] Eskiden gördüğü vazifeden dolayı çavuşbaşıya, aynı zamanda verilen unvandı. Çavuşbaşı halkın istida ve arzıhallerini divana takdime delâlet eder, dâva için divana girip çıkanlara maiyet çavuşları vasıtasiyle mübaşirlik yapar. divanın tertip ve intizamını muhafazaya dikkat ederdi. Bundan dolayı bir zamanlar kendisine bu unvan verilmişti.

DİVAN ÇAVUŞU (دیوان چاوشی) [*İda., Sar.*] Divan-ı hümayuna çağırılmaları lâzım gelenleri getirmek ve icra kuvvetine hizmet etmekle mükellef atlı bir sınıfın adı idi. Bunlara «serhengân-ı divan-ı hümayun» denildiği gibi «divan-ı hümayun çavuşu» da denilirdi. Divan çavuşları yevmiyeli ve timar ve zeametli olmak üzere iki kısım idiler. Osmanlıların ilk devirlerinden itibaren mevcudiyetleri Fâtih'in tedvin ettirdiği kanunnamede bahsedilmesiyle anlaşılıyor. İkinci Sultan Mehmet devrinde bir çavuş başı ile maiyetinde çavuşlar vardı.

Nöbetçi olanlar divan günleri arkalarında çuha feraceleri ile divanhanenin yanındaki kendilerine mahsus yerde oturup emre intizar ederler ve divan günleri dâvacıları çağırarak divana getirirlerdi. Mübaşirlik etmek, ihzar işleriyle meşgul olmak bunlara aitti. Bundan başka tahsilât ve saire gibi işler için eyaletlere de gönderilirlerdi. Bunlar gedikli zeamet sahibi çavuşlardan olurdu. Gedikli çavuşlar bazan bir fermanı valiye ve sair alâkadarlara vermek üzere gönderilirler, vücutlarının kaldırılması lâzım gelenlerin işlerini bitirmek için de yollanırlardı. Kendileri için tehlikeli olan bu işleri becermek üzere bazı kere kıyafet değiştirerek tüccar ve esnaf suretinde gittikleri olurdu. Ellerinde yapacakları işi tasrih eden ferman ile sadrazamın buyrultusu vardı. Öldürecekleri adam mühim ve katli müşkül ise vaziyetten oradaki yeniçeri serdarını ve saireyi haberdar ederek tertibat alınmak suretiyle emri yerine getirir ve kesilen başı İstanbul'a götürürdu. Gedikli divan çavuşları ecnebi memleketlere memuriyetle de gönderilirlerdi. Bilhassa XVI ncı asırla XVII nci asırda bunların memuriyetlerine sık sık raslanmaktadır.

Divan-ı hümayun içtimaları üç ayda bir kapıkulu ocaklarına maaş vermiye inhisar edince divan-ı hümayun çavuşlarından gedikli olanlar saray ve yevmiyeliler de Paşakapısı yani Babıâli hizmetinde istihdam edilmişlerdir. Bunlardan saray hizmetindekiler gedikli çavuşu, Babıâli hizmetindekiler de divan çavuşu adını almışlardır. Her iki sınıf çavuşbaşının emri altında idiler. Divan çavuşları devlet ricalinden birini sürgüne götürmeye memur edilince onun fermanını alarak başındaki sorgucu kavuğunun sağ tarafına takıp konağına gider, sürgün edilecek zat onun sorgucunu yanında görünce işi anlar ve harem dairesine girmesine bile müsaade etmiyerek alıp menfasına götürür, orada menfinin sürgün fermanını okutarak avdet ederdi.

Padişah şehirde alay yaparken ve camiye

giderken çavuşlar başlarında mücevveze denilen serpuşları ve tüyden sorguçları ile ellerindeki topuzları omuzlarına koyup alayın önünde yürürler ve savulun diye mevkibe yol açarlardı. Padişahlarla beraber sefere giden çavuşlar ikindi vakti Otağ-ı hümayun önünde nevbet çalındığı vakit ellerini kavuşturup dururlardı. Arife günlerinde öğle namazından sonra sarayda divanhane önünde yapılan arife merasiminde gedikli çavuşlar merasime iştirak ederlerdi.

Divan-ı hümayun çavuşlarının dirlikleriyle maaş veya ulûfeleri derece ve kıdemlerine göre idi. XVII nci asır ortalarında yevmiyeleri otuz ile altmış akça arasında idi. Maaşlarını, âmirleri olan çavuşbaşı tevzi ederdi. Timar veya zeametli olan gedikli çavuşların dirlikleri serbest dirliklerden olup buralardaki bütün rüsum ve hâsılat tamamen kendilerine aitti.

Çavuşlar XVI ncı asırla XVII nci asrın ilk yarısında en itibarlı derecede idiler. Padişah ile divandan başka hiçbir kimseye karşı mesuliyetleri yoktu. «Osmanlı Devletinde Saray Teşkilâtı» nda (sahife 411) mevcut malûmata göre divan çavuşları on beş bölüğe ayrılmışlardı. Tekmil mevcutları zaman zaman değişmiş ve artmıştı. Fâtih İstanbul'u aldığı zaman divan çavuşlarının sayısı iki yüzdü. XVI ıncı asır ortalarında üçyüz, aynı asır sonlarında üçyüz yirmi dört iken XVII inci asır başlarında üçyüz üç ve yine o asır ortalarında artarak beş altı yüzü bulmuştu. 1660 da çavuşların mevcudu 692 idi. XVIII asrın ilk yarısında çavuşların iki yüzünün han defterlisi yani Kırım hanının maiyetindekilerle beraber bindi. Bab-ı Âlideki divan çavuşlarının XVIII inci asrın son yarısında mevcutları otuzu mülâzim olmak üzere 630 kadardı,

Divan çavuşlarından ölenlerin gedikleri oğullarına verilirdi. Bundan başka kanun ve ruznamçe kaydı üzere her sene ramazan bayramında çavuş başının inhası üzerine dergâh-ı âli çavuşlarının oğullarından ikisine sekiz akçe ile çavuşluk verilirdi.

Çavuşlar vezir, Beylerbeyi, Sancakbeyi, Eflâk, Buğdan, voyvodaları ile Erdel kıralının tayinlerinde ve bu sonrakilerin İstanbul'a vergilerini getiriş veya gönderişlerinde ve devlet ricalinden bayramlarda bahşiş alırlardı.

Divan-ı hümayun çavuşları padişahların cülûslarında, bayramlarda padişahı tebrike gelenlerin oturup kalkışlarında padişah hocasiyle, vezir-i âzam, şeyh-ül-islâm, nakib-ül-eşraf ve kazaskerlerle sadaret kaymakamı, kaptan paşa ve vezirlerin hükümdarı tebriklerinde, padişah bir yere giderken atına binip inişinde ve buna benzer şeylerde yüksek sesle alkış denilen duayı yaparlardı.

Ramazan ve kurban bayramı arifelerinde âdet olduğu veçhile divan-ı hümayun çavuşlarından duacı çavuş sarayda yapılan arife merasiminde dua eder ve buna mukabil ihsan-ı padişahi alırdı. Divan çavuşlarına sonradan duacı çavuşları denilmiştir.

Divan-ı hümayun çavuşları 1252 senesi Cümadelâhiresinin 24 üncü «1836» zâbitleriyle beraber 170 e indirilerek bu suretle divan çavuşlariyle çavuşbaşı teşkilâtı yeni bir şekil almıştır.

DİVANÇE (ديوانچه) [*Ede.*] Eskiden manzum sözlerin yazıldığı kitabın küçüğü hakkında kullanılır bir tâbirdi. Büyüğüne divan denilirdi.

Mehveşim divançe-i hüsnünde matla gösterir
Ebrüvanın sakk-ı mah âra dü mısra gösterir
Vechi vardır kıt'a-ı Mir olsa ya hatt-ı İmad
Hüsn-i hattıyle o çar ebru murakka gösterir
Şehdi

DİVAN DURMAK (ديوان دورمق) [*Hal.*] Eskiden çavuşların divan-ı âlide el el üstüne koyup emir beklemelerinden genişletilmek suretiyle tazim makamında kullanılır bir tâbirdir. Büyüklerden birinin selâmına intizar vaziyeti hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

DİVAN EDEBİYATI (ديوان ادبياتى) [*Ede.*] Münevver zümrenin aruz vezniyle yazdıkları manzume kümesine tanzimattan sonra verilen addır. Eskiden Türk edebiyatı avam ve havas'a mahsus olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Aruz vezniyle yazılıp havas'a hitap eden manzumelere Divan edebiyatı, hece vezniyle söylenmiş olanlara da Halk edebiyatı denilirdi. Bunların ortasında üçüncü bir zümre sofiyeye mensup manzumeler de vardı. Bunlara da Tekke edebiyatı adı verilirdi.

Divan edebiyatının nazım şekilleri değişmez bir surette kararlaşmış olduğu gibi edebî mevzuları teşbih ve istiare olacak şeyleri de tâyin edilmişti. Eski şairler fikirlerini, hislerini, hayallerini yazabilmek için bu esaslara uymağa mecbur idiler. Füruatta yenilik gösterseler bile kararlaşmış esasların dışına çıkamazlardı. Bundan dolayı divan edebiyatının Arap ve Acem kaidelerine bağlı iki edebiyatın mukallidi olduğu için «klâsik edebiyat» sayılır. Padişahlarla devlet adamlarının methedilmesi bir kısmının Enderunda yetişmiş bulunması dolayısiyle de «Saray edebiyatı» ve «Enderun edebiyatı» adını verenler de olmuştur. Sarayla alâkalı bulundukları ve şiirlerini «Divan» adı

verilen bir eser halinde topladıkları için de bu ad kullanılmıştır.

Edebiyat tarihine dair yazılanlardan başka radyodaki konferanslariyle de tanınmış olan Rüştü Şardağ «Divan edebiyatı» hakkında yaptığı bir konuşmada «Radyo, sayı 37» «Divan edebiyatı nedir? «sualine şu cevabı vermiştir:

«Tâ 600 yıl önce küçük bir 'mısra' içinde dokunan bir teselli şiiri mi, bir hikmet sedası mı, bir mahrumiyet bestesi nağmesi mi? Koynunda ruh kıvrımlarını, gönül haberlerini, sabır ve vefa şaheserlerini yaşatan tipler mi? Divan Edebiyatı hep ağlayış olduğuna göre insan oğlunun değişmez hassaslık noktalarını yakalamasını bilmiş bir sır mı? Yani insana seslenen bir edebiyat mı? Yoksa kelime oyunları, dar kalıplar, klişeler içinde hapsolmuş, tatsız, hayattan uzak mânasız söz kalabalıkları mı? Hiç şüphe yok ki her iki görüşte de hakikatın hissesi vardır. Bir defa bu edebiyat gerçekten klişeci ve kalıpçıdır. Çünkü ilk büyük üstatlardan alınan belli başlı derslere uyulmuş, ilk zevk ölçüleri devam ettirilmiş, aynı konular ve aynı meseleler üzerinde dönüp durulmuştur. Meselâ sevgilinin boyu ilk üstatlardan beri hep selvi şeklinde düşünülmüş, saçlar perişan olarak tasarlanmış, kaşlar da hilâl ve kirpikler birer ok benzeyişi ileri sürülmüştür. Bu arada mevzularda da bir iştirak vardır. Bütün divan şairleri vuslat yani kavuşmak arzusundadırlar. Hemen hepsi vefalıdır. Hepsi birer kahre karşı dayanıklı ve sabırlı, hepsi kalender, hepsi âşık hepsi ruh zengini ve hepsi müptelâdır. Divan şairlerinin hepsinin birer düşmanları, birer rakibi bulunur. Yârdan başka dünyanın hiçbir lezzetine hiçbiri aldırmaz. Kısaca bütün divan şairleri birbirlerine eş dertlerle dolu bulunurlar. Diğer taraftan bu edebiyatın hüner ve oyun tarafları vardır. Hepsi sık sık tarih düşürürler, yani yazdıkları mânidar mısralardan birer belirli tarih rakamı çıkarırlar. Kimisi noktasız şiir yazar, kimisi vavsız, bunlar büyük bir hüner sayılır. Hâtta bazan bu edebiyatta «bahr-ı fıtratta nice fırtınalar çektim ben» mısraını andırır şiirlere, denizcilik terimleriyle karıştırılmış nazım örneklerine bile raslanır. Şüphe yok ki bu klâsik konuların tekrarı büyük yaratmalara imkân vermemiştir. Zaten bir dil anarişisi devrinde gelmiş olmak divan şairinin bugün pek çok şiirlerini okunmaz, lûgat yardımı ile anlaşılır bir hale getirmiş olduğu için bize bu dar kalıp ve anlayış içinde şiir söylemek arzusu bu edebiyat için gerçekten hüzün verici bir hal olmuştur. Bu sebeple şairlerin çoğu için ve bu devir şiirlerinin büyük bir kısmı için unutulmak mukadderdir. Fakat dikkatten kaçırmamak lâzımgelir ki ediplerimizin yazıları arasında, konuşmaları zevk verici olan dostlarımızın dillerinde sık sık bazı mısra ve beyitler dolaşmaktadır. Meselâ bir iyi dostunuz tarafından kırılmış mı bulunuyorsunuz? veya konuşmamızın konusu bu dost ahbap elinden yaralanma üzerinde mi duruyor? hemen bir eski divan şairi imdadımıza yetişir.

Dünyada nasîbin sitem-ü cevr ise ey dil
Ahbabın eder anı da, âdâya ne hacet

veya pek çok insanların birbirine benzediği şu dünya içinde hâlis ve özlü insanın kolay kolay bulunamıyacağı üzerinde mi durulmuştur. Hemen aklımıza bir beyit gelir:

Eylesen tutiye talîm-i eda-yı kelimat
Sözü insan olur amma özü insan olmaz.

İnsanların birbirlerine olan ilgisizlikleri ve kardeşliklerinden şüphe ettiğimiz bir anda mıyız? Yine «eski» adını verdiğimiz, gerçekte her dem yeni şaire başvurabiliriz:

Ceht eyle hemen gayr eline bakmaya gör;
Senden ne bana faide, benden ne sana var.

bazan da karamsar bir mizah nişterini insan karakterine vurmağa çalışan şairle beraber oluruz.

Rüsûm-u kân-ı kerem halk içinde mensîdir
Hemen alıp verilir bir selâm kalmıştır.

görülüyor ki ortada devrini tamamlamış, zaafları bulunan bir edebiyat olmakla beraber yine bu edebiyattan kalma asırların tahribinden kurtularak ve bugüne kadar değerini koruyarak gelmiş mısra ve beyitler hatırlıyoruz. Şu halde birinci hakikatı görebiliriz. Divan edebiyatı bir beyit ve mısra' edebiyatıdır. Yukarki beyitlerinde bir hususilik bulamadığımız hattâ bazan kötü bir taklit ve yabancılık sezdiğimiz bir gazelin başka bir beyitinde ölümsüzlük ve büyük sanatla karşılaşmamız mümkündür. Altı asırdan kalan şey sadece bu hikmetli mısra ve beyitler olmasa gerek, bu edebiyatta klâsik bir kurala uyularak tekrar edilen vefa, sabır, naz-ü eda, hasret, vuslat, maddî ve dar şeylerden nefret gibi, şikâyet gibi birçok vasıflarla da buluşuyoruz Bu vasıflar insanlığın birer özel duygusu ve benzetişi değiller midir?

Gerçi şair:

Rakip halime niçin terahhum eylemeye

derken kıskandığı kimse için rakibinden dilendiği merhametle kendisini ve sanatını da düşürmektedir. Fakat başka bir şair:

Günc-i mihnette rakîbâ beni tenha sanma
Yâr eğer sende yatarsa elemi bende yatar

derken büyük ıstırabını anlatan sanatiyle birdenbire içimizi doldurur. Yine bir başka divan şairi; ıstırabının bülbülün feryat etmesine sebebolan dertten pek üstün olduğunu anlatmak ister. Fakat onun bize neler çektiğini söyliyen mısraı ne yazık ki şairin gerçekte hiçbir şey çekmemiş olduğunu anlatacak kadar soğuk ve yalancıdır.

Benimdir nevbet-i feryat bülbüller hamuş olsun

Fakat başka bir şair de aynı edebiyat içinde aynı dertle muztariptir. O da bülbüle seslenerek «hiç olmazsa» der, «sen gülün renkli yüzünü görüp sabr etmek kararını verebildin. Hem yaran taze olsa bile, derdin yüreğinde pek eskiden beri gelmededir. Bu sebeple belki biraz alışmışındır. Üstelik yanında nazlı bir gonca da var. Böyle iken ey bülbül yine ün veren sensin! Sevdiğimin acıları yüzünden bense senden kaç bin defa yaralıyım» ve şiiri okuyunca anlarız ki şair sevgiden yara almış olan bütün benzerlerinin derdini eşmededir.

Görüp Rengin yüzün verd'in karar-u sabrını verdin
Ciğerde tazedir zahmın gönülde eskidir derdin
Hele yanında var bir gönce adlı naz perverdin
Gülün derdinden ey bülbül ne çektin gerçi ün verdin
Gamından dilberin senden hezaran dertnâkim ben

Divan şairi bir aşk uğruna her şeyi bırakmak, varını yoğunu terk ederek sevilenin uğrunda ölmek ister. İşte bir şair de bundan bahsetmektedir. Fakat sözlerinin öz şiirinden uzak kelime hünerciliği ve yapma bir inşa olduğunu apaçık görürüz:

Yâr için nar-ı gama yanmaya minnet idelim
Yârsız gir deseler cennete nefret idelim

İşte başka bir örnek derhal bizi büyük sanatla başbaşa bırakıyor. Çünki şair anlatır: «Gözlerin beni kahretmek üzere bakacakmış. Kâşki ne zaman ah o ne zaman bakacak ki o güne kadar bu zavallı harap vücut çoktan mezara doğru kaçıp gitmiş olacak»

Gözün demiş ki hümamiyi öldüren bir gün
Bu arzuya ol erinceye ben mezar olurum

Sevilen kimse yanlarında olmadıkları zaman divan edebiyatında şairler duydukları acıları sık sık tekrarlamışlardır. İşte bir şair sevgilisinden uzak kaldığı zamanki halini anlatır:

İçilse bade lebinsiz harareti yoktur
Şeker yenilse sözünsüz halâveti yoktur
Eğer ki ar'ar-ı bağın bülent kameti var
Nihal-i kadidine nisbet letafeti yoktur.

Fakat bir başka örnekle derhal iş değişiyor, tekrar büyük sanatla yüz yüze geliyoruz. Çünki şair bakın nasıl içli, candan ve hicranlıdır: «Eğer vücutsuz bir can görmek istersen sevgili ardından akan, sürünüp giden, bütün yalanlardan soyulmuş çırılçıplak ruhumu gör ve eğer yeşil çimenler arasında bensiz ve lâyık olmıyanlarla salınıp gidersen sana bu zevk haram olsun, çünki ey gözümün nuru sen de bilirsin ki dünyanın her zerresi bir güneş olsa sensiz bana yine görünmez:

Eğer can görmek istersen bedensiz
Gör ol ruh-i revanı pirehensiz
Çemende na sezalarla o şuhun
Haram olsun hıram-ı nazı bensiz
Eğer her zerre bir mihr olsa dünya
Gözüm nuru görünmez bana sensiz

Görülüyor ki divan edebiyatı sade birer beyitlik hikmet edebiyatı değildir. Onda insan hislerinin en çok içe doğru dönük taraflarını dile getirmek istiyen güzel parçalar vardır ve onda hayal, vefa, ayrılık, vuslat, kalenderlik, tevazu gibi birçok insani hususilikler yaşamaktadır. Gerçi altı asrın edebiyatı elendiği zaman elbette kalburun altında pek çok sanat dışı eserler ve şiirler kalacaktır»

İçlerinde Fuzuli, Baki, Şeyh Galip, Nedim gibi cihanşümul simalar yetişen ve sayıları binleri bulan divan edebiyatı şarilerinin fikir mahsullerini Türkün malının dışına atmak istiyenler de çıkmıştır. Divan edebiyatı «Münevver zümrenin zevkına hitabeden ve münevver zümre tarafından vücuda getirilmiş olan bir müessesedir ki teknik itibariyle, beynelmilel telâkki itibariyle yine beynelmilel ve islâmidir.» suretinde izah eden değerli profesör Ali Canib'in (hayat, numara 124) aşağıya aldığımız satırları bütün bir edebî maziyi inkâra yeltenenlere karşı cidden susturucu bir cevap teşkil eder:

«Divan edebiyatının beynelmilel unsurlarına bakanlardan bir kısmı onu Türk ruhuna her noktadan yabancı saymışlardır. Bu telâkki kanaatimizce yanlıştır. Divan edebiyatını bu milletin münevver zümresi ortaya koymuştur. Bir milletin mümessillik hakkı dâhilerde olduğuna göre Fuzuli'nin, Nedim'in ve daha böyle nice nice yüksek Türk zekâlarının içinde çalış-

tıkları müessese elbette Türkün malıdır. Ve devam ettiği asırlar zarfında kendi janrındaki edebiyatlar hassaten kendine model yaptığı Acem edebiyatı üstatları ayarında üstatlar yetiştirmiş olmak haysiyetiyle divan edebiyatı Türk milletinin red değil iftihar edeceği öz malıdır. Onu gayr-i millî saymak kanaatimce Türk milletini mefahirinden birinden mahrum etmeye çalışmaktır. Hülâsa divan edebiyatı Türk malıdır ve onu red ve inkâr edemeyiz, etmemeliyiz.»

Yine Ali Canib'in diğer bir yazısında da (Hayat, sayı 125) divan edebiyatının mahallî ve millî cephesi için dikkate değen şu mülâhazalar vardır: «Divan edebiyatı içinde Fuzulî gibi, Nedim gibi yüksek zekâlar yetişmiş olmak haysiyetiyle divan edebiyatı elbette bir Türk edebiyatıdır. Filhakika Türk ruhunun yeis ve hicran duygularını harikulâde bir hassasiyet adesesi ile sanat âlemine aksettiren Fuzulî'nin eserleri ne kadar Türkse, Türk milletinin şetaret ve neşe kabiliyetini o derece bir zekâ ile gösteren Nedim'in eserleri de o kudrette Türktür.

«Büyük bir ressama en romantik bir mevzu ilham edebilecek olan Fuzulî'nin şu beyti ne canlı bir tablodur.

Çekme dâmen naz edip üftadelerden kıl hazer;
Göklere açılmasın eller ki damanındadır.

Nitekim:

Ayağın sakınarak basma sakın cananım,
Dökülen mey, kırılan şişe-i rindan olsun.

beyti de yine böyle canlı bir tablodur.

«Onuncu asırdaki Türk cihangirliğini hangi tarih kitabı Baki Divanı kudretinde belâgatle ifade etmiştir? Bu müddeayı yalnız şu parça bile ispata kaadirdir:

Tığın içirdi düşmana zahm-ı zebanları.
Bahsetmez olda kimse kesildi lisanları
Gördü nihal-i servi serefraz-ı nizeni
Serkeşlik adın anmadı bir dahi banları
Her kanda bassa pay-i semendin, nisar için
Hanlar yolunda cümle revan etti canları
Şemşir gibi ruy-i zemine taraf taraf
Saldın demir kuşaklı cihan pehlivanları.
Aldın hezar bütgedeyi mescit eyledin,
Nakus yerlerinde okuttun ezanları.

Burada «karilerime hatırlatmak istiyorum ki hayatla alâkasının çok kıt olduğuna benim de kani olduğum divan edebiyatı kendi asırlarına ait millî mefahiri böyle sahifelerine aksettirdiği halde çok hayati olması icabeder. Yeni edebiyat maalesef bu asra ait mefahirden hiçbirini tesbit etmemiştir.

«Aynı zamanda öyle divan şairleri de vardır ki divanları, asırlarının ahlâkıyatını sert ve serbest hatlarla teşrih etmiştir. Meselâ Ruhi-i Bağdadi'nin bazı manzumeleri, ezcümle:

Devreden peymane-i mihr ü vefa eksilmede
Kalb-i ehl-i halden zevk u safa eksilmede

matla'lı kasidesi, bu tarzdaki eserlerin en evvel hatıra gelenlerindendir:

Cahilin kadri terakkide temaşa bundadır.
Kâmilin asayişi subh u mesa eksilmede
Bir acep âlemdeyiz rif'atte hep ehl-i hilâf
Kavline fi'li mavafık esdika eksilmede
Kani olmazlar cihanda olsalar Karun-i vakt
Ağniyanın ıtre kalbinden gına eksilmede.

Ruhî'nin sofiyane bir eda ile devam eden meşhur terci-i bendinde ise yer yer tipik ahlâk tasvirleri vardır. Hayat'ın geçen seneki sayılarından birinde ve daha tafsilen Türkiyat Mecmuasının ikinci cildinde kendisinden ve eserlerinden bahsettiğim Osmanzade Taip de asrının renk ve hususiyetini tasvir eden manzumeler yazmıştır.

«Yine XII nci asır şairlerinden meşhur Sabit'in divanı ise - sanat itibariyle kıymetinden başka - bilhassa Türk lisaniyatı noktasından baştan başa tetebbua şayan bir memba hükmündedir. Fransızların «Gallicisme» dedikleri dil hususiliği ki biz bilmem bu tâbire karşı Ömer seyfettin'in kullandığı «Türkiyat» kelimesini vazedebilir miyiz? Sabit divanında pek güzel tesbit etmiştir. Türk lisanına dair tetebbular yapılırken birçok müteferrik membalar arasında Sabit Divanı'nın hususi mevkii vardır.

«Divan edebiyatına şöyle kuş bakışiyle bakmak bile onun millî ve mahallî cephelerini vazıhan gösterir kanaatindeyim.

«İstitraden kaydedeyim ki divan edebiyatı bilhassa teknik ve dünyaya bakış itibariyle taklidî bir edebiyattır; ve sonra çok zümrevidir. Zihnî unsurlarla, muayyen hünerlere istinat etmesi itibariyle de ilham noktasından velût değildir. Bunları makalelerimde, kitaplarımda münasebet düştükçe yazmışımdır. Ancak bu taklit, bu zümrevilik onun millî ve mahallî kıymetlerini büsbütün izale edemez; çünkü evvelâ «divan edebiyatı içinde neler bizim değildir?» der ve yabancılıkları tenzil edersek, yukarda hülâsaten gösterdiğimiz unsurlar mahiyetinde tamamen mahallî ve millî birçok kıymetler bulacağımıza kaniim. Saniyen onu tesis eden zümre, Türk cemiyeti haricinde bir zümre değildir. Milletimiz şark medeniyeti içinde yaşarken yetişen münevverlerden ibarettir. Bu

zümrenin hususi zevkı, bütün milletin zevkı olamazsa da, milletimize mensup münevver kütlenin has zevkıdır ve o münevver zümre bugün bile iftihar edeceğimiz kıymetler yaratmıştır.

«Her ne sebebe mebni ise tahrir âlemimizde bazan bir nokta-i nazar o kadar doğmatik bir hüküm halini alıyor ki, o nokta-i nazarı ilk defa ortaya atanlar, veya o nokta-i nazarı en esaslı tetebbua çalışanlar bile hayrette kalıyorlar. İşte divan edebiyatının mahallî ve millî cephelerine dair olan şu satırları bu sebeple yazdım ve demek istedim ki bu zekâ müessesesi hakkında uluorta bir hüküm vermemeli, üzerinde çok tetebbular yapmalıyız; çünkü divan edebiyatı gene bu milletin malıdır.»

DİVAN EFENDİSİ (دیوان افندیسی) [*İda.*] Vezirlerle Beylerbeyilerin yazı işlerinde istihdam ettikleri adamlarına, son ıstılaha göre mektupçularına verilen unvandır. Divan efendileri diğer kapı halkı gibi vezirin veyahut beylerbeyi ve beyin hususi adamları idiler. Bunların maaşlarını efendileri verirlerdi. Devletin resmî memuru sayılmazlardı. Ancak efendilerinden yüksek makamları işgal edenler bunları da devlet hizmetine geçirir o sayede terakkiyle vezarete ve mühim hizmetlere irtika ederlerdi.

DİVAN GÜNÜ (دیوان کونی) [*İda.*] Divan ve meclisin toplandığı gün hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DİVANHANE (دیوانخانه) [*Mim*] Eskiden divan kurulan dairelere verilen addır. Odalar arasındaki geniş ve büyük sofalara da divanhane denilirdi. Eski Türk evlerinde yazın oturmak ve yatmak için bir tarafı açık olarak yapılan ve sergâh dahi denilen bir tarafı açık ve bahçeye bakan sofalara da bu ad verilirdi.

§ [*Bah.*] Eskiden bahriye nezareti dairesine de divanhane denilirdi.

DİVANHANECİ (دیوانخانه‌جی) [*Sar.*] Divanhane adı verilen toplantı yerinin hizmetine bakanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray adamlarından olan zülüflü baltacılar ocağının üçüncü zâbiti bu adı taşıyordu.

DİVANHANE-İ HÜMAYUN (دیوانخانهٔ همایون) [*Sar.*] Sarayda padişahların huzuriyle divan kurulan büyük sofa hakkında kullanılır bir tâbirdir. Taht burada bulunur, merasim burada yapılırdı.

DİVAN-I ÂLİ (دیوان عالی) [*İda*] Nazırlarla temyiz reisi ve âzalarının muhakemesi için teşkil olunan mahkemeye verilen addır. Lüzum görüldükçe padişahın iradesiyle kurulurdu. Divan-ı Âli, onu âyandan, onu şûray-ı devletten, onu da temyiz ve istinaf mahkemeleri reis ve âzalarından kur'a ile seçilen 32 âzadan terekküp ederdi. Bu heyetin dokuzu daire-i ittihamiyeyi, yirmi biri de mahkemeyi teşkil ederdi.

DİVAN-I DEAVİ NEZARETİ (دیوان دعاوی نظارتی) [*İda.*] Çavuş başılığın kaldırıldığı hicrî 1252 (1836) senesinde bunun yerine ihdas olunan daireye verilen addır. Buna Deavi Nezareti de denilir, başında bulunana Deavi Nazırı unvanı verilirdi. 1287 (1870) de Adliye nezaretinin teşekkülü üzerine lâğvolunmuştur.

DİVAN-I HARP (دیوان حرب) [*Ask.*] Askerler tarafından yapılan cürümlerin muhakemesine bakan askerî muhakemeye verilen addır.

DİVAN-I HARB-İ ÖRFİ (دیوان حرب عرفی) [*Ask.*] Örfi idare zamanında teşkil edilen askerlerden mürekkep mahkemeye verilen addır. Bu mahkemelerde siviller de muhakeme edilirlerdi.

DİVAN-I HAS (دیوان خاص) [*İda.*] Padişahın riyaset ettiği meclis yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİVAN-I HÜMAYUN (دیوان همایون) [*İda.*] Hemen bütün islâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Türkleri devletinde de iptida hükümdarın sonraları Vezir-i azamın reisliği altında toplanarak devlet işlerine bakan meclisin adı idi. Buna sadece divan da denilirdi. Divan tâbiri Osmanlılarda tahdit edildiği halde Selçukilerle İlhanilerde ve Mısır ve İrak hükümetlerinde daha geniş kullanılmış, devletin muhtelif şubelerine ait işlere bakan dairelere de bu isim verilmeşti: Divan-ül Adil, Divan-ı istifa, Divan-ı mezalim gibi.

Kıymetli ilim adamı Tahir Olgun henüz basılmamış olan «Edebiyat Kamusu»nda divan tâbiri için şu izahatı veriyor. «Divan; filasıl askeri taifesinin ve ulûfeharların isim, resim ve vaziflerine müteallik defatir-i mahsusaya ıtlak olunmuş ve bunu İslâmda; Beyt-ül-mal-i müslimini siyaneten Hazret-i Ömer vaz eylemiştir. Sonra tevsian bu defatirin bulunduğu mahalle, alelhusus deavi dinlemek ve tedvir-i umur-ı hükümet etmek üzere vüzera ve ayanın huzur-ı padişahide toplandıkları mahal-i mahsusa ıtlka olunmuştur. (Divan-ı Eş'ar) da içtima mülâbesesine mebnidir.

Hammer (*Cilt 3, sahife 221*) Fâtih kanunnamesi münasebetiyle devlet müesseselerini tetkik ederken şuray-ı devlet addettiği bu meclisin dört mühim rüknü olan vezirler, Kazaskerler, Defterdarlar ve Nişancıların «divlerin faaliyet ve basiretini haiz olmaları lâzım gelecekleri cihetle «Div = Dev» tesmiye olunduklarını»

söylüyor. Yine Hammer buna dair tezyilâtında (Cilt 3 sahife 306) şunları yazmaktadır: «Dev müfret, divan lâfzı bundan gelirki devin cemidir. Ferheng-i Şuuri'nin bu kelimenin aslı hakkında verdiği malûmata göre bir Acem Hükümdarı hal-i içtimada bulunan meclis önünden geçerken yanındakilerden birine «İnan divanend» demiş, ve o günden itibaren divan meclis-i vükelâya alem olmuştur. «Hammer mütercimi Ata bey de kendi tezyilâtında (Cilt 3 sahife 358) «div kelimesi lisan-ı Osmanide şeytana ve masallardaki korkunç hayalî vücutlara itlâk olunursa da Farisi de şeci ve bahadır manasına geleceği Burhan-ı Katı dan da anlaşılıyor» diyor.

Divan; Farsçadan Arapçaya alınan kelimelerdendir. Bununla beraber Arapça olduğuna kail olanlar da vardır. Kamus mütercimi Asım diyor ki: (Okyanus cilt 3 sahife 631) «zannederim ki işbu divan lâfzı elfaz-ı mütevaridedendir. Yani hem Farisi hem Arabidir. Zira Nuşirevan zamanından akdem şuara-yı cahiliyenin ve sairenin kelâmında vaki olduğu görülmüştür.»

İbni Haldun (mukaddime-i İbni Haldun, Cilt 2 sahife 83) Divanı şöyle tarif ediyor: «Lâfz-ı divan defter-i hesap ve sair mecmua-i eş'ar makulesi kitaba ıtlak olunduğu gibi müstevfiyan-ı emval ve Muhasiban ve ummale mahsus olan meclis ve mekâne dahi ıtlak olunup lâfz-ı divan bu iki mâna beyninde alâvechil iştirak müstamel, yahut mâna-yı evvelde hakikat, sanide zikr-i hal irade-i mahal tarikiyle mecaz-ı mürsel olur »

Sadrazamlık gibi devletin en yüksek bir makamını işgal etmiş olan Naili Abdullah Paşa (Kavanin-i teşrifat) unvanlı eserinde (hususi kütüphanemde yazma nüsha, sahife 18) divana dair «fasl-ı fi divan-ül-ahkâm ve dar-ül-adil mânaları beyanındadır» başlığı altında şu izahatı vermektedir: «Malûm ola ki ahd-ı sabıkta nübüvvet ve saltanat beynini cemeden enbiya-i mülûk-i maziye ve uzamay-ı selâtin-i sâlife istima-ı deavi ve icra-i ahkâm ve hall-i akt-i umur ve fasl münazaat-ı cumhur için bir mahsus mekân ittihaz edip ol umura bizzzat kenduler takayyüd ederlerdi. Hazret-i Yusuf Aleyhisselâm Mısır'da saray-ı mahsusta taht üzre kuudedip icray-ı ahkâm iderdi. Hazret-i Davut Aleyhisselâm Kudus-i şerif'te Kubbe-i mahude altında oturup umur-ı ibadullahı görürler idi. Hazret-i Süleyman Aleyhisselâm yine ol kubbe altında mürtefi taht üzre kuudedip gördüler. Beyt-ün-nübüvve nam iki kat bir vesi' otağ diktirdi. Hariciye ve dahiliye misillü iki tabaka yaptırdı. Dahiliyyesi müzeyyen idi. Anda Hazret-i Musa kardeşi Harun ile ve evlâd-ı Harun'dan olan kibar-ı Kavim ile otururlardı. İcray-ı ahkâm ederlerdi. Hariç tabakada sair kibar-i Beni İsrail otururdu. Ol hayme divanhane makamında olup cümle umur anda görülür idi. Ta ki vâd-i İlâhi üzre kudus-i şerif'e melik oluncıya dek beyinlerinde hal bu minval üzere idi. Müverrihîn ve erbab-ı kısas tahriri üzere iptida mesnet nişin-i saltanat olan Kivmers hariç-i beldede bir fezada vaki müdevver-üş şekil ve mürtefi' bir sofa şeklinde bir sahre üzerine günde bir kere çıkıp tulû-ı şems vaktinde oturur idi, ve halkın dâvaların anda istima edip suhuf-ı Ebülbeşerde mastur olan ahkâm-ı ilâhiye mucibi üzre icray-i hükûmet ederdi. Ve ol vakitte aslan postundan mamul mahsus kaba ve taç şeklinde serpuş kalpak giyip atına dahi kaplan derisinden seccade döşerdi. Ve elinde amut vardı. Deste çûpün tutup öylece mesned nişin-i hükûmet olurmuş ve ihvan ve huddamdan olan a'van ve ensarı kezalik kaplan postlar giyip ellerinde deste çöp icray-ı siyaset ve tenfiz-i ahkâma ianet için dairen madar etrafa el bağlayıp makam-ı hizmette dururlarmış. Bihzat tasviri ve meşahir-i nakkaşan kalemiyle olan şehnamalerde ve siyer ve tevarihte dahi divan-ı Kivmers'i ayniyle böyle tasvir etmişlerdir. Sonra Hüşenk şah ol kaya yerine taht ittihaz edip balâsına sayeban misillû çetr ihdas eyledi Giderek günagün ziynetler ihdas olundu. Hususa mülûk-ı ekâsire vaktinde mekân-ı sultan olan câygâh ve mahall-i hükümet ittihaz ettikleri tahtgâhın enva-i tuhaf ve nevadir-i cevahir ile zib ve ziyneti tevarih-i mufassalada mezkûrdur. Tâ ki Seyyid-ül-Mürselin ve Hatem-ün Nebiyyin Aleyhi efdal-üs-salâvat min Rabb-ül âlemin Hazretleri baas olundu. Anlar cümle eshab-ı kiram ile mescid-i şeriflerinde oturup umur-ı ümmeti görürler idi. Çariyar-ı güzin Rıdvanullah-u aleyhim ecmaîn hazaratı dahi sünnet-i seniyyeleri üzere mescid-i nebevide meşgul-ı ahkâm-ı ibad olurlar idi. Hazret-i Ömer ve Hazret-i Osman Radiyallah-u Anhüma bane-i mahsusada tertib-i divan misillû meclis akdetmişlerdir. Muaviye mahsus divanhane ve taht şeklinde kürsü ittihaz eyledi. Kendisi kuud edüp icray-ı ahkâm ederdi. Devlet-i Emeviye hitamına dek hal böyle idi. Devlet-i Abbasiye de ol kanun maa ziyadetin riayet olunup evasıt-ı devletlerinde ihtişam ve ihticap efzun olup divanhaneleri fereş-i mülûkiye ile döşenip vüzera ve kazi-ül-kudat ve sair eshab-ı meratip için mahsus kürsüler ve sandalyeler vaz olunup

mekân-ı halife hali kalurdu. Umur-ı divaniyeyi vezir görürdü ve halife bir menzare-i âliden divana nazır olup vücudu görünmezdi. Lâkin îdlerde aşikâre oturup âyan ve erkân varup kimi musafaha ve kimi dest bus ederdi. Mûtasım halife ki dârat ve haşmette cümle hülefaya galip idi. İhtişam ve tekellüfatı arturup divan olacak yere «Dâr-ül-adil» tesmiye ettiler ve seferlerde otağı önüne merdiven ile çıkılur nakli kabil bir köşk yaptırup ismine «Kasr-ı adil» dediler. Ve divanhanede kendu nazır olacak manzireye Kâbe-i Mükerreme kisvesinden masnu siyah ve zerduz kumaştan perde asup etrafına pervane mıhlanmış idi. Hin-i divanda müekkiller perdeyi kaldırırlardı. Amma pencerenin rezin parmaklarından halifenin vücudu taşradan görünmezdi ve îdlerde ve sair mülâkat vaktinde gözler kamaşır ziynet ile müzeyyen taht üzerine kuudedüp yanında nısfına dek niyaminden çıkmış seyf ve bir tarafında kemana geçmiş tir-i âhenpeykâr dururdu. Ve arkasında olan hil'at siyah zerduzun asitinine mülâsık yedi zira' kadar bir tavil asetin zemine doğru döşenüp mülâkata gelen o asitin-i mefruşun ucunu bus ederlerdi. Servet-i kisreviyede Mûtasım kadar ifrad etmiş yoktur. Ve malûm ola ki bu divan pedişah-ı vakte mahsus olan saray-ı âlide olmak kaide-i kadimedendir. Eğer çi vüzera ve vükelâ kendulere müfevvaz olan umuru gürüp cenab-ı saltanattan def-i eskal ve tahfif-i eşgal için saraylarında divanlar ederler. Lâkin bu divanlardan maada evkat-ı mahsusada saray-ı padişahiye vüzeray-ı devlet ve vükelây-ı saltanat huzurunda divan-ı mahsus olmakta esrar-ı lâyuhsa vardır. Sair divanlar füru' hükmünde ve bu divan asıl halinde olmuş olur. Ve vüzera ve vükelâ ve âyan ve hüddam ve zâbitan ve esnaf-ı asker herkes kendüye mahsus kisvet ve kıyafet ile hazır olup kanun-ı mütearef-i devlet üzre müteayyen olan rütbe ve makamlarında kaim olup ve arz ve ilâm olunan umur-ı ibadullah cümlenin muvacehesinde görülüp ihkak-ı hak ve izhak-ı batıl kılınmaya gûya ol gün yevm i mes'ut gibi müteayyen ve meşhut olup zaten ve zamanen istihkakla herkes makam-ı malûmunda kaim ve cenab-ı saltanata hizmet ve lüzumuna göre kurp ve buut cihetiyle kendü hayrında sabit ve şugulüne müdavim olmak üzere tertib olunduğunda nice hikem-i hafiye ve esrar-ı celile murat olunmuştur. Bu rüsum ve kavaninin kimisi aslî ve tabiî olmakla kadimdir. Kimisi ukalây-ı ulema ve füzelay-ı hükema reyiyle bihasb-il-iktiza' vaz'olunmuştur ki tafsilâtı ve esrar-ı tertip divana müteallik menakıp ve hikâyatı beyan için hâtime başka bir fasıl tahrir olunmuştur.»

Eski Osmanlı tarihlerinde Osmanlı hükümetinin ilk zamanlarında d i v a n teşkilâtının mevcut olduğuna dair kayıtlar vardır, bu eserler «Âşıkpaşa zade, sahife 40, Rüstem Paşa Tarihi, Üniversite Kütüphanesi Riza Paşa kitapları arasında, numara 2438» Orhan Bey'in zamanında divana gelen beylerin burma tülbend sardıklarını yazarlar. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın da dediği gibi «Türk Tarihinin Ana Hatları» adlı eserinin müsveddeleri, (seri 2, numara 22, sahife 8) zaten o devirlerde Anadolu beylerinde de Selçukilerle İlhanileri takliden divan teşkilâtı olduğuna şüphe yoktur.

Osmanlı hükümdarlarının d i v a n kurup bizzat işlere baktıklarına dair eldeki en eski vesika Yıldırım Beyazıt zamanına aittir: Yıldırım Beyazıt hem kendisini tedavi etmek, hem de Bursa'da yaptırdığı hastahanede çalışmak üzere Mısır hükümdarı «Melik Zahir Berkuk»dan hâzık bir tabip istemiş, o da «Şemsettin İbn-i Sagir» i göndermiştir. Bu tabibin müverrih ve âlim İbn-i Hacer'e verdiği malûmata göre «Enbiya-ül-gumür 805 senesi vekayii» Osman oğlu sabahları erken bir meydanda ve halktan uzakça ve yüksek bir mevkide otururak ahalinin şikayet ve dâvalarını dinler ve haksızlıkları gidermeye çalışırdı. Şemsettin İbn-i Sagir'in bu ifadesi Osmanlı devletinin ilk zamanlarında divanın mevcudiyeti hakkında bir fikir verdiği gibi divanın her gün sabahları toplandığını da gösterir.

Yine Osmanlı tarihlerinden «Neşri ve Rüstem Paşa Tarihleri» Çelebi Sultan Mehmet'in ölümü sıralarında da padişahların bizzat her gün divan yaptıklarını öğrendiğimiz gibi Fâtih Kanunnamesindeki «bu kanunname atam ve dedem kanunudur ve benim de kanunumdur» ibaresiyle de bu malûmatımızı sağlamlaştırıyoruz.

İstanbul'un fethinden sonra Divan-ı hümayun Topkapı sarayında ve «Kubbe altı» denilen mahalde toplanıyordu. Divan-ı hümayuna kubbe altı denilmesi devlet erkânı için Topkapı sarayında hâlâ mevcut ve birkaç sene evvel tamir olunan ve yekdiğerine kapısı olan «Kubbe altı» nın içtima yeri olarak intihap ve ittihazından dolayıdır. Buraya «divanhane» de denilirdi.

Divan-ı hümayun pek az farkla «Meclis-i Vükelâ» demektir. Farkları şunlardır: Evvelâ divan-ı hümayun sarayda, Meclisi Vükelâ ise «Bab-ı âli» de toplanırdı. Saniyen divan-ı hümayunun tatil günlerinden maada

her gün sabahtan öğleye kadar içtima etmesine mukabil Meclis-i vükelâ haftada iki gün içtima ederdi. Sonraları divan da haftada iki defa içtimaa başlamıştı. Salisen divan-ı hümayunda meham-ı umur-i devletin müzakeresiyle beraber tevcihat yapılır, muhakeme de icra edilirdi. Meclis-i Vükelâda ise yalnız mesalihin müzakeresiyle iştigal olunurdu.

Fâtih'e gelinciye kadar padişahlar divana riyaset etmek suretiyle devlet işleriyle bizzat meşgul olurlarken Fâtih'in iş sahiplerinden biri tarafından teşhis olunamaması yüzünden «Gedik Ahmet Paşa»nın teklifi üzerine padişahlar için içtima mahallinin arkasında, Naili Abdullah Paşa'nın tarif ettiği gibi biraz yüksekçe, önü kafesli bir yer yapılmış ve padişahlar meclisin müzakeresini oradan istimaa başlamıştır. Giderek ahyanen müzakeratı istima' eder oldular.

Divana sadrazam riyaset eder, divandaki bütün işlerden o mes'ul olurdu. Vezirler, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, İstanbul kadısı, defterdar, nişancı, yeniçeri ağası, Kaptan paşa, reisülküttap divanın tabiî âzasından idiler. İlk zamanlarda yalnız vezirler, defterdarlar, kazaskerler, nişancılar bulunur, ötekiler iştirak etmezlerdi. Fâtih zamanında divanda vezirlerden başka iki kazasker ve iki defterdar bulunurdu. Kazaskerlerle defterdarların birer tanesi sonradan Fâtih zamanında ilâve edilmiştir. Bunlardan birer tanesi çıkarılmak suretiyle Fâtih'ten evvelki divan heyetinin aşağıdakilerden terekküp ettiğine hükmedilebilir: Vezir-i âzam, vezirler, kazasker, nişancı.

Âzanın divandaki yerleri teşrifata tâbi, ve herkesin yeri muayyendi. Hacegân-ı divan-ı hümayun zabıt kâtipleri ve reisülküttap baş kâtibi idi. Dergâh-ı âli çavuşları ve müteferrikalar da hademesi makamında idiler.

Divana havale olunan dâvalar efrada mütaallik oldukları takdirde kazaskerler veya İstanbul kadısından hangisinin daire-i kazasına aitse hükm-ü şer'isini o verirdi. Malî işler hakkında defterdarın mütalâası alınır, arazi beratları, hükümdarlara yazılan name-i hümayunlar nişancı tarafından yazılırdı. Devlet memurları da divanda muhakeme edilirlerdi.

Divan-ı hümayun hicrî 11 inci asır ortalarına kadar bu suretle devam etmiştir. Köprülü Mehmet Paşa sadaretinde iş tavsiyarak bilâhare de metrûk kalmış, içtimalar ulûfe tevzii ve süfera kabulü gibi merasime inhisar etmiştir. Bundan sonra devlet mesalihi sadrazamların konaklarında görülmeğe başlanmış ve giderek kubbe vezirlerinin de istihdamından sarfınazarla vezaret defterdar, nişancı, yeniçeri ağası ve kaptan-ı derya gibi memurlara münhasır kalınca meclis sadreyn ile kaptan paşadan ve menasıb-ı sitte ricalinden ve bir de yeniçeri ağasından terekküp eder olmuştur.

Yeniçeri ağalarının «Ağakapısı» denilen daireleriyle şeyhülislâmların konaklarında devlet mesalihi için toplanılır, icabeden kararlar verilirdi.

Bab-ı Âli denilen yer bir zamanlar sadrazamların aileleriyle oturdukları mahal olmak itibariyle meclis orada inikat etmeye başlamış ve harb veya sulh ilânı gibi mühim işler de bütün devlet ricalinin ve meşhur ulemanın içtimaiyle umumi meclisler de akdedilmiştir.

Divan-ı hümayundan sadır olan kararlara «hüküm» tesmiye olunur, ahkâm defterine sırasiyle yazılırlardı. Sonraları hüküm tâbiri Bab-ı Âliden yazılan evamire dahi teşmil kılınmıştır. Divan-ı hümayundan ve sonraları Meclis-i vükelâdan çıkan ve padişahın tasdik etmesi lâzımgelen kararlar hükümdara arzolunur, o ne derse o suretle yapılırdı.

Yeniçeri ocağının ilgası üzerine 1241 tarihinden itibaren «divan-ı hümayun» tâbiri de kaldırılarak «Meclis-i Vükelâ», «Meclis-i Hâs» tâbirleri istimal olunmağa ve âzasına da «vükelâ» denilmeğe başlanmıştır. Ecnebi lisanlarında divan-ı hümayun «divan-ı imperiyal» ve Bab-ı Âli «Sublime porte» tâbirleri Osmanlı hükümeti makamında istimal olunmuştur.

Sürur-ı şevkle doldu cihanın halkı şad oldu
Biribirine girdi tehniyetle halkı divanın
Şeyhülislâm Yahya

DİVAN-I HÜMAYUN OCAĞI (دیوان همایون اوجاغی) [*Sar.*] Divan-ı hümayun toplantılarında hizmet görenlerin bağlı oldukları teşekkülün adı idi Bunların ilkin 12 den ibaret olan sayıları sonraları 35 e çıkmıştır. Bunlar aynı zamanda su taşıdıkları için divan-ı hümayun sakaları dendiği gibi suyu gümüş kablarla taşıdıklarından sim sakaları ocağı adını da almışlardır. Ocak Babüssaade ağası denilen kapı ağasının nezareti altında idi.

DİVAN-I HÜMAYUN SAKALARI (دیوان همایون سقالری) [*Sar*] Divan hizmetlerinde kullanılan bir sınıfın adı idi. O zamanın ıstılahiyle teşekküle ocak adı verildiği için Divan-ı Hümayun Ocağı adını da taşırdı, Suyu gümüş kaplar içinde taşıdıklarından hassa gümüş sakaları demek olan «Sakayan-ı Sim-i hassa» adı da kullanılırdı. İlkin sayıları 12 iken XVI ıncı asır sonlariyle XVII inci asır başlarında 36, XVII inci asrın son yarısında ise 35 di. Teşkilâtı bölük itibar edildiğinden başlarına Bö-

lükbaşı adı verilirdi. Muayyen yevmiyeleri, her sene erbainden erbaine verilen elbise bedelleri vardı. Ocak Babüssaade ağası denilen kapu ağasının nezareti altında idi. Divanın toplantı günlerinde vezirlerle erkân yerli yerinde oturup sadrazamın gelmesini beklerlerken mevsim yaz ise saka başı helvahaneden buzlu ve mümessek şerbetler, kış ise macunlar getirip iptida vezirlere, sonra diğer divan erkânına sunardı. Sadrazam gelince ona da ikram edilirdi. Divan-ı hümayunda yemek yenilirken saka başı Sadrazamla vezirlere, sakalar da erkâna hizmet ederdi. Divanın yaz toplantılarında sakalar yelpaze ve sineklik de kullanırlardı. Padişah sayfiyeye göç ettiği zaman sakaların bir kısmı da giderler, Hünkârın hizmetini görürlerdi.

Sakabaşılar aslen baltacılar arasından seçilirken birinci Mahmut zamanında usule muhalif hareketleri görüldüğü için mutemet hasekilere verilmeğe başlanmıştı.

DİVANI HÜMAYUN TERCÜMANI (دیوان همایون ترجمانی) [*İda.*] Bab-ı Âli'nin yüksek memuriyetlerinden birinin adı idi. Tanzimattan evel Reis-ül-küttaptan sonra gelen en mühim mevkii işgal ederdi. Vazifesi Sadrazamla hariciye nazırı demek olan Reis-ül-küttabın yabancı devletler elçileriyle görüşmesi sırasında tercümanlıktı. Notaları da tercüme ederdi. İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı hükûmetinin Avrupa ile münasebeti artmış, yabancı devletlerle temas ve muhabere çoğalmıştı. İstanbul'a gelen elçiler ilk önce tercümanlarını birlikte getirirler, Devlet adamlariyle görüşmeyi bunlar vasıtasiyle temin ederlerdi. Bunun mahzurunu gören Bab-ı Âli ayrıca tercüman kullanmak lüzumunu hissetmiş, eldeki vesikalara göre bu vazifeye Gasbari adında bir mühtedi, onun Eflâk beyliğine tayini üzerine de Rum münevverleri arasında ahlâk ve seciyeleri düzgün olanlardan tayini muvafık görülerek Panayot Nikosi tercüman tayin olunmuştur.

Sayın Osman Ergin'in verdiği malûmata göre (Türkiye Maarif tarihi, cilt 2 sahife 15 haşiyesi) Nikosi tercümanlığa tayin olunduktan sonra Bab-ı Âli'de başlı başına bir kalem kurulmuş ve bu kalemin başına geçirilmiştir.

Dört asır kadar hükûmet işlerine karışan, devletin siyasetini idare etmiş olan Fener beyleri bu sayede kendi cemaatlerine de rehberlik etmişler, onların hükûmet nezdindeki işlerini kolaylaştırmışlar, Kiliselerini ve mekteplerini kurmuşlar, hattâ bizzat idare etmişlerdir.

Eflâk ve Buğdan prensliklerine de bu tercümanlar tayin olunurlardı. Sonraları bu vazife müslimanlar tarafından görülmeğe başlanmıştır.

Divân-ı hümayun tercümanlığı Osmanlılığın sonuna kadar devam etmiş, içlerinden vezaret rütbesini ihraz edenler de olmuştur.

DİVANİ (دیوانی) [*San.*] İslâmî yazılardan birinin adıdır. İslâm yazılarının zuhuru ve tenevvüü birtakım ihtiyaçların, zevklerin, tabiatların tesiriyle olmuştur. Kolaylık ihtiyacı Nesih yazısını meydana getirdiği gibi Acem zevk-i millisi de talik gibi bir nev'in zuhuruna sebebolmuştur. Divani yazısı da aynı suretle zuhur etmiştir. Padişah iradelerinin haiz olduğu ehemmiyet, kâtipleri fermanlara, menşurlara azamet ve kuvvete delâlet eder hususi bir şekil vermeye sevk eyliyordu. Kıtalarının büyüklüğü, yazılarda kullanılan yaldız, sürh, tuğra hep büyüklük, kuvvet fikirlerinin ifadesine hizmet eyliyordu. Yazı da aynı tesirlere uğradı. Aynı hisleri ifade eder surette istihaleye başladı. Çizgiler muavveç bir hale geldi. Şekiller büzülerek kendi üzerlerine kıvrıldı, birbirine ulaştı, şakuli kısımlar sola doğru meyletti. «ب = B, پ = P, ت = T, ق = K, س = S, ل = L» harflerinin bir âmiriyet tavriyle uzayıp giden keşideler, mücerret mimlerin sipsivri, tığ gibi, göze batan keskin ucları hep kuvvetin, şiddetin, çizgi lisaniyle ifadesinden başka bir şey değildir. Fermanların gittikçe artan bir meyille yükselerek sivri bir ucla nihayetlenen satırları, i'tilâ fikrini iyiden iyiye tasvir etmektedir. Başta yazılan ayınlarla «د = D, ا = A, ی = Y, ف = F» şekilleri gurur-u hüsnün timsali gibidir. Daima sol tarafa doğru sarkan zülfeler de aynı şeye delâlet eder.

Divani yazısında ahenk birtakım cereyanlara tâbi bulunmaktadır. Bu cereyanlar sağdan sola doğru takriben veter-i kaime istikametine tevafuk etmektedir. Sülüs ve nesihte ufki olan kısımlar divanide hep bu istikamet üzerinde dizilirler. Bilâkis elifler, lâmlar, kâf kolları, ayın ve mim kuyrukları bu istikamete amut bir vaziyette bulunmaktadır. Bu yazı tabiatını, nev'iyetini hep bu meyillere borçludur. Cereyanların bu münasebeti nazar-ı itibara alınınca divaniyi vücuda getiren istihalenin ne suretle vukua geldiği anlaşılmakta güçlük çekilmez.

Divani yanlız bir istihale devri göstermiştir. Buna «divani celisi» derler. Bu istihalede her ne kadar şekiller esaslıca değişmemiş ise de bünyenin müşkilâtı itibariyle yine tekâmül sayılır. Divani celisinde düz çizgiler galiptir. Kırıklıkları, sivrilikleri göze çarpar derecededir. Divani celisi için söylenecek söz, yahut yapılacak tarif şu olabilir: Kuvvet, âmiriyet, hüküm ve irade, vekar ve azamet, ihtişam,

debdebe, servet, asalet, ulviyet, seha, büyüklük, daima büyüklük ve yükseklik fikirlerinin vuzuh ve şiddetle ifadesi için şekil hassaları mübalâğa edilmiş divani yazısıdır. Divani celisinde şekiller arasında kalan boşluklar birtakım ufak noktalar, küçük harfler, harekeler, tırtıllarla doldurulmuştur. Bu zait kısımlar, yazının heyet-i umumiyesini daha mütekâsif, daha mütecanis bir hale getirir. Manzarasındaki ihtişamı arttırır.

Hülâsa gerek divani gerek celisi kırık ve yılankavi çizgilerin ruhi hassalarını tetkik için en geniş sahadır.

Divaninin neshi yoktur. Yanlız buna mukabil divan-ı hümayun kaleminde ferman ve menşur suretlerini kayıt için kullanılan bir nevi yazı gösterilebilir. Buna «Divanî kırması» derler. Divani kırması rik'a ile divaninin birleşmesinden hâsıl olmuş bir melezdir.

Divani yazısı son tekemmül derecesinî bulmak için birçok devirler geçirmiştir. Son zamanlarda divani yazısının ıslahına hizmet eden Divan-ı hümayun hülefasından 1303 (1885-1886) senesinde vefat eyliyen Nasih efendidir.

Vaktiyle divani celisi de pek dağınık, pek imtizaçsız bir şekilde idi. Yine divan-ı hümayun hülefasından Refîa efendi bu yazının ıslahına çek himmet etmiştir. Ethem Efendi, Vahdeti Efendi, İzzet Efendi, Sami Efendi, Nazif Bey, Süreyya Bey güzel divanî yazısını yazmakla tanınmışlardır.

DİVANİ CELİSİ (ديوانى جليسى) [*San.*] Divani yazı nevilerinden birine verilen addır. Sülüs kendi celilesinden ayrılmazsa da divani kendi celilesinden ayrılır. Divani celisi asıl divaniye nazaran *mufassal* ve daha mütekâmildir. Divanide olan büzülme ve uzanma istidadı, celisinde daha bâriz bir derecededir. Divanideki münhani istidadı, celisinde son dereceyi bulmuştur. Divani celisi menşurlar ve fermanlarda tuğradan sonra gelen nişan satırını yazmak için kullanılırdı.

Divan-ı Hümayun hülefasından Refia efendi bu yazının islâhına pek çok himmet etmiştir.

DİVANİ KIRMASI (ديوانى قيرماسى) [*San*] Divani yazı nevilerinden birine verilen addır. Divani kırması divani ile rik'anın birleşmesinden meydana gelmiş bir yazı idi. Çabukluk ve kolaylık gibi ihtiyaçların ve ameli endişelerin tesiriyle divaninin basitleşmiş bir nev'i demek mümkündür. Bu yazı divan kaleminde ferman ve berat müsveddelerini kayıt defterlerine geçirmek için kullanılırdı.

DİVAN KALEMİ (ديوان قلمى) [*İda*] Sadaretin emirlerini yazan kaleme verilen addır. Fermanlar da burada yazılırdı.

DİVAN KURULMAK (ديوان قورولمق) [*İda.*] Divan, Divan-ı Hümayun denilen meclisin toplanıp devlet işlerinin görülmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİVAN MÜBAŞİRİ (ديوان مباشرى) [*Sar.*] *Divan-ı Hümayun* çavuşlarından *divan* günlerinde davacıları çağırarak divana getirenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Taşradan merkeze çağırılanların çağırma vazifesini de bunlar görürlerdi.

DİVAN ODASI (ديوان اوطه‌سى) [*İda.=Hal.*] Divanın kurulduğu büyük oda, büyük ve geniş oda yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİVAN OLMAK (ديوان اولمق) [*İda.*]Divan, Divan-ı Hümayun denilen meclisin toplanıp heyet halinde Devlet işlerini görmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİVAN RAHTI (ديوان رختى) [*Sar.*] Eskiden erkân tarafından divana giderken ve merasim esnasında kullanılan gümüşlü eğer takımına verilen addır. Farsça bir kelime olan raht at takımı gibi her türlü esvap ve tecemmülât, ev eşyası mânasına da gelir.

DİVAN SOLAKLARI (ديوان سولاقلرى) [*İda.*] Divan'ın muhafaza ve debdebesini arttırmak için kullanılan bir sınıf müstahdemine verilen unvandır. Yeniçeri ocağına merbut solak ortaları olduğu gibi cuma selâmlıklarında ve sefere giden orduyu Davutpaşa'ya kadar teşyi ve istikbalde, bayram alaylarındaki merasimde padişahların önünde süslü kıyafetleriyle giden rikâp solakları da vardı.

DİVAN SÜRMEK (ديوان سورمك) [*Sar.*] Divan yapmak mânasında müstamel bir tâbirdir. Sarayda divan yapmak, divan kurmak denilmez «divan sürmek» denilirdi.

DİVAN ŞAİRİ (ديوان شاعرى) [*Ede.*] Münevver zümreye mensup şairler hakkında Tanzimattan sonra kullanılmağa başlanan bir tâbirdir. Aruz vezniyle yazdıkları şiirlerini «Divan» adını verdikleri bir ciltte topladıkları için bu isim verilmiştir. Saraya mensubiyetlerinden dolayı bu adın verildiğini söyliyenler de olmuştur. *Divan* şairleri içinde Fuzulî gibi, Baki gibi, Şeyh Galip gibi, Nedim gibi birçok büyük şairler yetişmiştir.

DİVAN TEZKERESİ (ديوان تذكره‌سى) [*İda.*] Bir kalemce bilinmesi lâzımgelen bazı kayıtlarla hesapların çıkarılması için o kalemde divanî

hat ile beyaz üzerine yazılıp babuyruldu-i nezaret aklâm-ı saireye dolaştırılan varakaya verilen addır.

(Başbakanlık Arşiv) inde mevcut divan tezkerelerinden bir örnek:

«Hazinedar başı ağa devletlû inayetlû veliyyünniam sadrazam efendimiz için olmak üzere bir adet sırmalı futa ve bir adet dibâ devat şiltesi ve sekiz zira bohçalık sandal ve bir adet dibâ koyun kesesi ve bir deste destimal veresiz.» 27. H. 209.

DİVAN VERMEK (ديوان ويرمك) [*İda.*] Emir vermek, tenbihat icra etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİVAN YERİ (ديوان يرى) [*Bah.*] Eski kadırgaların kıç tarafına verilen addır. Geminin erkânı burada divan kurdukları için bu ad verilmiştir.

DİVCÂME (ديوجامه) [*Kıy.*] Eskiden cenklerde giyilen aslan ve kaplan postekilerine verilen addır. Bunu giyenler heybet kesbettikleri için bu ad verilmiştir.

DİVİT (ديويت) [*San.*) Hokka ve kalem mahfazası vazifelerini aynı zamanda görmek üzere kullanılan aletin adıdır. Yazıda Arapçası olan devat kullanılırdı Divit sahibinin servetinin derecesine göre tenekeden, tunçtan, gümüşten ve hattâ altından yapılırdı. Mürekkep konulan hokka, kalem koymaya mahsus kısmın baş tarafının yanına yapıştırılır, büyüklüğü sapın kalınlığının iki misli kadar olurdu. Hokkaların biri mürekkep diğeri lâl denilen kırmızı boya koymağa mahsus olmak üzere ikiye bölünmüş olanları olduğu gibi hokkadan ayrı olarak lâl koymağa mahsus ikinci bir hokka bulunanı, hattâ üç hokkalı olanı da vardı. Kazasker Salim Efendi Hüseyin Can'ın tercümei halinde (Tezkere-i Salim, Dersaadet, İkdam Matbaası, 1315, sahife 224 - 225) üç hokkalı diviti olduğunu söyliyor, ve buna dair şu tafsilâtı veriyor:

«Üç hokkalı bir devat her hokkasında bir türlü mürekkep olmak mültezemi olup kendi de bile istishap ve sual eyleyen ahbab-ı zi nisaba gâh:

(*Beyt*)

Üç hokka devatında ne var derse o şâhın
Hun-i ciğerim laht-i dilim dud-i siyahım

beyt-i müstetabiyle hitap ve gâh olurdu kim:

(*Kıt'a*)

Üç hokka devatında didi yâr ne vardır
Dedim ana ey hüsrev-i şirin ü şeker lep
Zülf-i siyahin, lâl-i lebin, çeşm-i kebudun
Evsafını tahrir içün üç türlü mürekkep

kıt'asiyle redd-i cevap ederdi.»

Divitin kalem koymağa mahsus sapın uzunluğu 25 santim kadardı. Muhtelif büyüklükte olanları da vardı. Eski adamlar büyük kuşak kullandıklarından diviti kuşaklarının arasına yerleştirirlerdi. Esasen divit şimdiki mürekkepli kalemler gibi yanında taşınmak ve istenildiği yerde yazı yazılması imkânını temin etmek için icadolunmuş bir aletti. Oturdukları yerlerde yazı yazmak için hokka kullanılırdı. Bununla beraber evlerinde de divit kullananlar vardı. Hattatların ayrıca kalem koymağa mahsus madenden yahut ağaç ve mukavvadan mamûl «kalemdan» adı verilen daha başka aletleri de olurdu. Buna «kubur» da denilirdi. Eskiden yapılan divitlerin hokkalarının alt tarafına kalemin ucunu kesmekte kullanılan maktaın bir zincirle bağlanması için küçük bir de halka yapılırdı. Divitlere zincirle bağlanan maktalar limon yaprağı büyüklüğünde ve yaprak şeklinde idi. Eskiden divit yapan esnaf vardı. Üsküdarda şimdi kazazker Ahmet Efendi mahallesi adını taşıyan mahalle vaktiyle Divitçiler ismiyle anılırdı. Orası divitçiler çarşısı olduğu için bu ismi almıştı. Meşhur divitçiler yaptıkları divitlere isimlerini kazmak suretiyle yazarlardı. Kambur Ahmet ismindeki divitçinin yaptığı divitler zamanının ricali tarafından yümünlü sayılır, yüksek kıymetle alınırdı. Bunun yaptığı divit yalnız yümünlü değil ayni zamanda çok sanatkârane idi. Sanatkâr hokkaların altına ve kalemdanın gövdesine Seyid Ahmet damgasını vururdu. Divitlerin meşhur olanlarından bir tanesi «Mehmet işi» denilen dividdi. Bu sanatkârın yaptığı dividlerin hokkalarının arkasında çifte Mehmet damgası vardı.

Evliya Çelebi; Türk divitleri pîrinin (Cümleye kul oğlu Mustafa Çelebi) olduğunu yazar.

Tanzimattan sonra kıyafetin değişmesi yüzünden divit istimali hayli azalmış, dolma kaleminin taammümü üzerine bütün bütün ortadan kalkmıştır.

DİYET (ديت) [*Fik.*] Ölüm hadiselerinde ölünün nefsine, ölümü mucip olmıyan hadiselerde de yaralanan uzvuna bedel fâil üzerine şer' an lâzım gelen mal demektir. Başka bir ifade ile bir insanı öldüren veya yaralıyan kimsenin verdiği kan bedeli veya tazminattır. Cahiliye devrinde insan öldürenler ölenin kan bedeli olarak on dişi deve verirlerdi. Abdülmuttalip bir adak yüzünden Kâbe önünde kurban etmek mecburiyeti ile karşılaştığı oğlu Abdullah'ı on dişi deve keserek kurtarmıştı. Fakat on defa bu miktar kurban kesmeye mecbur olduğu için o zamandan itibaren bir insanın hayat bedeli 100 deve itibar edildi. Hazret-i Peygamberin

Âmr Bin Hazm'aya gönderdiği bir mektubunda tâyin edilen bedel de budur. Ayni mektupta beyne kadar varan yahut karnı deşen yaralar için, yukardaki miktarın 33, bir göz, bir el veya bir ayak ziyanı için 50, kırılan bir diş veya kemik meydana çıkacak derecede olan yara için de 5 deve tazminat tesbit edilmiştir. Halife Ömer yüz devenin nakden mukabilini bin dinar veya on bin şer'i dirhem olarak tâyin etmiştir. Diyetler üç dört senelik bir müddet zarfında taksitle verilebilirdi.

Diyet hususunda erkek ile kadın birbirinden farklı idi. Kadın erkek diyetinin yarısını verirdi. Diyet amden (bile bile ve hazırlanarak) işlenen katilden maada olan katillerde lâzımdı. Çünki amden katlin mucibi (كتب عليكم القصاص فى القتلى) ayeti hükmüne göre kısastır. Bile bile ve hazırlanarak işlenen katil fili tam ve kâmil bir cinayet olduğundan ona terettüp eden ukubetin de eksiksiz tam ukubet olması lâzımgelir. Ancak maktulün veresesi isterse kaatil idam edilmez, diyet verirdi. Cinayet-i finnefs, insanın nefsine taallûk eden cinayette hüküm böyle olduğu gibi cinayet-i madun-un nefs, insanın azasına taallûk eden hallerde de böyle idi. Göz çıkaranın gözü çıkarılır, diş kıranın dişi kırılırdı. Ancak gözü çıkarılan, yahut dişi kırılan isterse diyet alırdı. Teseyyüben katilde diyetin lüzumu mütesebbibin katle sebebiyyet verdiği fiili haksız olarak işlemesiyle meşrut idi. Mütesebbip haklı olursa ona diyet lâzım gelmezdi. Amden katilde şüphe bulunursa kaatilden kısas sakit olmakla beraber katil gibi büyük bir musibeti irtikâp eylediğinden kaatil ta'zire müstahak olduğu gibi şibih amıd da dahi diyetin lüzumu ile beraber kaatile ta'zir lâzım gelirdi. Şibih amıd; birini cerh âletinden başka sopa ve taş gibi bir şeyle öldürmektir. Bununla beraber İmam Muhammed' le İmam Yusuf amden katli bir adamı insan vücudunun tahammül edemiyeceği bir şey ile kasten vurup öldürmektir diye tarif ettiklerinden onlara göre şibih amıd kat-i amıddan farklı değildir. Öyle olunca da öyle bir fiilin fâili hakkında da kısas lâzımgelir, Kısas olunca artık diyet mevzubahis olmaz.

Umumiyetle sağîr ve mecnunlar da şahsen diyet vermekle mükellef tutulmazlardı. Deliler den alınacak diyet, devlet tarafından verilirdi. Bir sağîr ile bir reşit birlikte bir müslümanı amden öldürürlerse reşit idam olunur, sağîrdan da diyetin yarısı alınırdı. Keza bir köle ile bir hür birlikte amden bir köleyi öldürürlerse köle idam olunur, hür de öldürülen kölenin bedelinin yarısını öderdi. Bir köleyi yaralıyan kimse eğer yara kemik görünecek derecede ise kölenin bedelinin yarısını diyet olarak verirdi. Beyne dayanan veya karnı deşen yaralar için kölenin bedelinin 1/3 ü ödenirdi. Diğer hallerde de kölenin bedelinin tenezzülü nisbetinde tazminat ödenirdi. Bir müslüman köle bir yahudi veya hıristiyanı yaralar ise kölenin efendisi icabında köleyi satarak tazminat vermek mecburiyetinde idi. Fakat Müslüman kölesini onlara teslim edemezdi. Bir Müslüman bir gayr-i müslim için idam olunmaz, diyet olarak da Müslüman için verilen diyetin yarısını öderdi. Bir Mecusinin diyeti sekiz yüz dirhemdi. Hıristiyan, Yahudi ve Mecusilere yaralar için verilecek tazminat dahi bu nispet üzerinden hesaplanırdı.

Bir gözün kör olmasına sebep olan kimse 100 dinar diyet verirdi.. Yüzde derin bir yaranın diyeti başın başka taraflarında vukua getirilen yaranın diyetinden fazla idi. İşlerinde sagirleri istihdam eden kimseler bunlar tarafından vukua getirilen suçlardan dolayı mesul tutulurlardı. İki taraf arasında vukua gelen dövüşte bir tarafın ölen veya yaralananları için diğer taraf diyet verirdi. Hayvanların yaptıkları zararlardan sahipleri, kazalardan da kazaya sebep olanlar mesuldü.

Altın ve gümüş paranın tedavül ettiği son zamanlarda erkeğin diyeti 26660 kuruş 20 para, kadının diyeti de 13330 kuruş 10 para idi.

DİZÇEK (دزچك) [*Kıg.*] Eskiden muharebelerde dizleri muhafaza etmek için bacakların yukarı kısmına takılan zırha verilen addır.

DİZDAR (دزدار) [*Ask.*] Kale muhafızları hakkında kullanılır bir tâbirdir. (Burhan-ı Katı') da «Farisside düz veya diz, kale ve hisar mânasınadır» denildiği gibi dizdar «bisyar vezninde, kale zâbitine ve kale muhafızına denir» suretinde izah olunmuştur. Hafid Efendi Galetat'ında (sahife 169) «dizdar, kale muhafızı mânasına kesr-i dal ile istimali şayidir. Farisside kelimeteynden mürekkep, zamm-ı dal ve sükûn-ı za ile «duzdar» dan galat olup Arabide «hafizül-kal'a» derler» diyor. «Ferheng-i Encümen Aray-ı Nasıri» de ise «diz, be kesr-i dal» deniliyor. «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) «düzdar, diz muhafızı, kale ağası, «Kamus-ı Osmani» de de «kale muhafızı, diz = kale, hisar ve dez = açık köşk, çardak demektir» izahatı vardır. Osmanlı tariblerinde çok geçen bu kelime daha ziyade kale ağası makamında müstameldir. Dizdar ehemmiyetli memuriyetlerdendi. Kalenin bütün ahvali kendisinden mesuldü. Dizdara hüküm gönderilir, doğrudan doğruya emir tebliğ olunurdu.

DİZİNİ DÖĞMEK (دیزینی دوگمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle nadim ve peşiman olmak mânasına gelir bir tâbirdir.

DİZİNİN BAĞI ÇÖZÜLMEK (دیزینك باغی چوزولمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle korkusundan olduğu yerden kımıldıyamamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİZLİK (دیزلك) [*Kıy.*] Eskiden giyilen kısa don hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dize kadar olduğu için bu ad verilmiştir.

§ [*Tul,*] Yangınlara gidilirken giyilen kısa ve dar bacaklı don (pantolon) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar rengârenkti. Bazan fanilalar ile birlikte her semtin, her mahallenin tulumbasına göre değişir, bugünkü spor kulüplerinin formaları şeklini alırdı. Galatasaraylılar, Altıncı daireliler daima en şık formalarla koşarlardı. Değişmiyen forma Fener Patrikhanelilerinin idi. Efradının onda dokuzu Rum olan Patrikhaneliler daima kıpkırmızı, ateş renkli fanilalar giyerlerdi.

DOBLİN (دوبلین) [*Bah.*] Yelkenin boş olup aşağı sarkan kısmın adıdır.

DOĞANCI (دوغانجی) [*Sar.*] Padişahların şikâr halkı denilen avcılarından bir sınıfın adıdır. «Hene-i bazyan» da denilen Doğancı koğuşu kırk kişilik bir cemaat olup bunlar da kaftanlı denilen Enderunluların beşinci kısmı itibar edilmişlerdi. Başları doğancıbaşı adını taşıyordu. Osmanlı papişahları Dördüncü Mehmet'ten sonra avla meşgul olmamışlar ve fakat teşkilâtı bir dereceye kadar muhafaza eylemişlerdir. XVII nci asır başlarında şikâr halkı denilen avcılardan üçü doğancı, 271 i çakırcı, 276 sı şahinci ve 45 i atmacacı olmak üzere mevcutları 592 idi. Doğancılar meydanı, av kuşlarını besliyen zümrenin meydanı olup Üsküdar'da hâlâ bu ismi muhafaza etmektedir. Yine Üsküdar'da padişahın yapacağı av için beslenen tazılara mahsus ve bostancı ocağına bağlı bir ocak vardı. Enderun doğancı teşkilâtı XVII nci asırda kaldırılmıştır.

DOĞANCI BAŞI (دوغانجی باشی) [*Sar.*] Padişahların şikâr halkı denilen avcılarından bir sınıfın başına verilen addır. «Hane-i bazyan» denilen doğancı koğuşu kırk kişilik bir cemaattı, ve kaftanlı denilen Enderunluların beşinci kısmı itibar edilmişlerdi. Doğancıbaşı erkân-ı birun denilen Enderunluların hizmetlerinde bulunan avcıbaşılardan hariç olarak Enderun erkânından ve erkân-ı havas-ı civanidendi ve av esnasında padişaha en yakın olanı idi. Av getirdikçe bahşiş alır, Enderundan çıktığı zaman çok defa çakırcıbaşı veya şahinci başılık ile çıkarılırdı. Bazan da kendilerine mirahurluk, sancak beyliği veya daha yüksek vazifeler de verilirdi.

Doğancıbaşının yevmiyesi XVI ncı asır sonlarında 20 akça, yıllık aidatı da Rikapdar Ağa'nın yıllığı kadardı. Doğancıbaşılar XVI ncı asrın yarısında kanun üzere 300 bin akçe ile sancak beyliğine tâyin edilirken sonraki zamanlarda beylerbeyi ve vezir olarak ta çıkarılmışlardır. XVII inci asrın başında, ortasında ve son yarısında Enderun doğancıları 30, 40 kişi olup bunların üçü hâs odada 7 si hazine odasında 20 si de seferli koğuşunda bulunuyordu. Doğancı teşkilâtiyle beraber doğancı başılık da XVII inci asırda kaldırılmıştır.

DOĞANCI ŞAKİRTLERİ (دوغانجی شاکردلری) [*Sar.*] Padişahların şikâr halkını teşkil eden avcılardan doğancılar adını taşıyan zümrenin stajiyerleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çıkmalarda doğancı olurlar, veyahut tımarlıya çıkarılırlardı.

DOKUNAKLI RÜZĞÂR (طوقونماقلی روزکار) [*Bah.*] Babafingolar üzerinde seyre elverişli, fırışka rüzgârlardan kuvvetli rüzgâra verilen addır.

DOKURCİN (طقورجه) [*Mal.*] Buğday demetleri yığını hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dokurcinler dokuz rakkamının madrupları olmak üzere on sekiz, yirmi yedi, otuz altı ve kırk beş demetten teşkil edilir.

Hububattan öşür alma nevilerinden olan demet usulünün bir nev'i de nümune usulü idi. Bunda demetler sayıldıktan sonra âlâ, evsat, edna itibariyle üç nevi mahsulden üçer dokurcın harman edilir, elde edilen mahsul ölçülerek beher demete vasatî ne düşerse herkesten o hesapla öşür alınırdı.

DOKUZ OTURAK OTURMAK (طقوز اوتوراق اوطورمق) [*Bah.*] Bir geminin sığlığa veya kayalığa kızaklanmışcasına boylu boyuna oturmasına denilir.

DOLABÎ (دولابی) [*Gig.*] Eskiden kullanılan kumaşlardan birinin adı idi. Bursa'da dokunurdu.

§ [*Sar.*] Sarayın bahçe işlerinde çalışan, ve bostancı ocağına bağlı, «cemaat-ı bahçe-i hassa» ya dâhil bulunan bahçıvanlardan bir kısmının adı idi. Hayvanla su çıkarılan dolapla meşgul oldukları için bu ismi almışlardı.

§ [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Mutbak eşyasının mahfuz bulunduğu dolaba bakan cana dolabî denilirdi.

DOLAMA (دولامه) [*Kıy.*] Üste giyilen cübbemsi bir nevi elbisenin adıdır. Müslüman ka-

dın ve erkeklerinin giydikleri dolama çuhadan yapılırdı. Önü açıktı. Belden bir kuşakla bağlanırdı. Bunların kürklüsü ve çatma kemhaden yapılmış olanları da vardı. Yeniçeriler de giyerlerdi. Yalnız kadınların giydikleri dolamalar diz kapaklarından az aşağıya kadar nispeten kısa olduğu halde yeniçerilerin giydikleri dolamalar daha uzundu. Yeniçeri dolamalarının ön tarafları yürümeğe mâni olmamak için de bele sokulurdu. Üst kısmı bele kadar düğmeli idi. Alt kısmı genişti. Kollar kıvrımlı ve geniş, bilek yerinde ise mintan gibi dardı. Bellerine çizgili kumaştan kuşak bağlarlardı. Üstlerine kaput yahut yağmurluk giyerlerdi. Acemilerin kaputu altında mavi renkte dolamaları olurdu.

Murabba dolama denilen bir nevi de vardı. Posta tatarlarının giydikleri bu elbiseye «tatar dolaması» denilirdi.

§ [*İlm.*] Gelişi güzel sarılan sarığa da bu ad verilirdi.

DOLAMA DAL (دولامه دال) [*San.*] Tezhip istilâhlarındandır. Helezon şeklinde kıvrılmış dal ve yapraklardan husule gelen tezyinatın birbiri içine düşen yuvarlak kısımlarına verilen addır.

DOLAMALI (دولامالی) [*Sar.*] «Gılmanan-ı enderun» denilen yeni saray iç oğlanlarından büyük ve küçük odalılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar dolama giydikleri için bu adı almışlardır. Öteki odaları teşkil eden seferli, kiler, hazine ve hâs oda gılmanları kaftan giydikleri için onlara da «kaftanlı» ismi verilmiştir. Bu altı odadaki iç oğlanlarının derece ve mevkileri biribirinden farklı olduğu gibi hizmetleri ve maaşlarının miktarı da muhtelifti. Hepsi Enderun-ı hümayun denilen ve sarayın bab-üs-saade'den içeride bulunan kısmında hizmet ederlerdi. Bunların maaşlarından başka bütün yiyecek ve giyecekleri ve bilûmum ihtiyaçları saray tarafından temin edilir ve sarayın Enderun kısmına ait iç ve dış tâyinleri padişah tarafından yapılırdı.

DOLAP (دولاب) [*Sar.*] Evkaf Nezaretinin teşkilinden evvel sarayda ve dâr-üs-saade ağalarının nezareti altında bulunan haremeyn evkafına ait paraların konulduğu yere verilen addır. Haremeyn evkafı işlerine bakanların maaşlariyle masrafları buradan ödendiği gibi dış hazinenin dar zamanında iç hazinede para bulunmazsa buradaki paradan Maliye Hazinesine borç olarak para verilirdi. Verilen para tahsil olununca yerine konulurdu.

Bestedir birbirine çember-i dolab-ı vücud
Mürtebit birbirine âb ile hâk, ateş ü bâd.
Nabi

§ [*Mim.*] Bedestendeki dükkân yerine kullanılır bir tâbirdir. Bu dükkânlar etrafı ve üstü açık bir peyke veya sekiden ibaret olup arka taraflarında eşya koymaya mahsus dolaplar bulunduğundan bunlara dükkân yerine dolap denilmiştir.

§ [*San.*] Kütüphane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden cami ve medreselerdeki kitaplar alelekser duvarların içine gömülü dolaplarda muhafaza edildiği için bu ad verilmiştir.

DOLMABAHÇE SARAYI (طولمه باغچه سرایی) [*Sar.*] Beşiktaş'ta bugün dahi o isimle anılan sarayın adıdır. Sarayın bulunduğu saha eskiden denizdi. Bir tarafında saray bahçelerinden olan Beşiktaş bahçesi, öbür tarafında da Kasrayalı bahçeleri vardı. Deniz 1614 de Birinci Ahmet'in emriyle doldurulmıya başlanmış, İkinci Osman zamanında da devam edilerek geniş bir meydan vücuda getirilmiştir. Bu sahanın gerisinde İkinci Selim devrinden kalma bir kasırla bir havuz bulunuyordu. Birinci Ahmet Beşiktaş bahçesinin üst kısmına kendi adı ile anılan bir köşk yaptırmıştı. Dördüncü Mehmet 1090 rebiülevvelinde (1679) da Cağaloğlu yalısı adı ile meşhur olup eskiden mirîye geçmiş olan sarayın denize nazır kârgir harem duvarı ve üzerinde olan kurşun örtülü köşkten maada bütün harem kısmını temelinden yıktırıp arkasındaki yoldan ve saray bostanından da yerler ilâvesiyle meydana gelen sahaya bir «Saray ı Dilküşa» ve has oda önünde deniz kenarına da fevkani bir «Kasr-ı Ziba» binasına başlattı. Bina eminliğini Kara İbrahim Paşa'nın yaptığı bu saray on altı ayda tamamlandı.

Dahilî ve haricî gaileler yüzünden uzun zaman bakılamıyan saraylar arasında Dolmabahçe sarayları da harabeye dönmüşlerdi. Üçüncü Ahmet devrinde ve Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı zamanında «berren ve bahren Âsitane-i saadete tevarüd eden dost ve düşmanın evvelâ göreceği bir mahal olan Dolmabahçe kasırlarını tamir» ettirip «civarında bulunan Beşiktaş Sarayına ilhak» eyledi. Arada bulunan Arap iskelesi de kaldırılarak buradan gidip gelen Fındıklı ahalisine Dolmabahçe'den geçme müsaadesi verildi.

Birinci Mahmut 1741 de Dolmabahçe'de sayeban mahalli olan ve eski kasırların bulunduğu yer üzerinde ve aşağı selviler arasında iki kasır yaptırdı. Bu kasırlar arasına silâhtar ağaya mahsus köşkle diğer binaları da ilâve ettirdi. 22 sütünlü olan büyük kasır sayeban mahallinde, küçük köşk de selviler arasında idi. Büyük kasır iki katlı idi. Alt ve üst katlarda olmak üzere iki büyük divanhane vardı. Alt

kattaki odalarda gömme çifte dolaplar bulunuyordu. Pencereleri, kapıları sanatkârane olduğu gibi duvarları altın ve elvan boyalarla nakışlar işlenmişti. Birinci Mahmut yaz günleri Dolmabahçe üstündeki bu kasra gelip istirahat eyler, ramazanlarda da buralarda iftar ederdi, Bundan dolayı bu köşke «İftar Köşkü» de denilirdi.

Üçüncü Osman tahta çıktıktan sonra Birinci Mahmut yapılarının üst kısmında bir hücre ve bir sofe-i müselles ihdas eylemişse de az zaman içinde bu yapılar yandı (1755).

Beşiktaş Sarayı Üçüncü Mustafa devrinde de esaslı tamirler gördü. 1781 de Birinci Abdülhamit Beşiktaş sahilsarayı civarındaki has bahçeden bir kısım araziyi arsaya ilhak etmek suretiyle hâsıl olan saha üzerine mütaaddit kasırlarla bir âlâ havuz yaptirttı, sarayı da tamir ettirtti. Üçüncü Selim de bazı bahar mevsimlerinde «temaşay-ı gül ve istima-ı savt-ı bülbül safası için» Beşiktaş Sarayına geçerdi. 1795 senesinde Mimar Melling'e bir kasır da bina ettirdi. Bu tarihte padişaha mahsus olmak üzere bugünkü Dolmabahçe sarayı yerinde kazıklar üyerine kurulmuş üstleri kurşun örtülü üç ahşap köşk bulunuyordu. Bu köşklerin pencere kanatlarından biri kaldırılınca Üçüncü Selim otırduğu yerden olta ile balık tutardı.

Dolmabahçe Sarayı İkinci Mahmut'un tahta çıkmasından sonra padişahın daimî ikametgâhlarından biri haline girdi. İnkılâpçı hükümdar Topkapı Sarayında oturmayı sevmiyor, zamanının çoğunu Dolmabahçe, Çırağan ve emsali saraylarda geçiriyordu. Sarayı esaslı surette tamir ettirdiği gibi ilâveler de yaptırttı. İkinci Mahmut esaslı tamirlerden sonra 1815 de Beşiktaş sarayına göç etmişti. O yıl sarayın Haseki Sultan dairesinde bir yangın çıktı. Ateş çabuk önlendi ise de küçük Emine Sultan'la bir cariyenin kurtarılamaması büyük hüznü mucip oldu.

1825 de yeniçerilerin ayaklanmasında Beşiktaş Sarayında bulunan Sultan Mahmut buradan sır kâtibi Mustafa Efendi ile bir tebdil kayığına binip Topkapı Sarayına geçmişti.

1831 de İkinci Mahmut Dolmabahçe'ye bir tamir koydurdu. Yeniden bazı binalâr yaptırttı. Bu arada civardaki birkaç bahçe de sahiplerinden satın alınarak saraya ilhak olundu. Sultan Mahmut devrinde Dolmabahçe Sarayı haremiyle ve bütün teşkilâtını alan daireleriyle büyük bir sahayı işgal ediyordu. Sarayın içinde ayrıca Hırka-i şerif odası dahi bulunuyordu. Müştemilâtından olarak Üçüncü Selim zamanında yapılan tüfekhane İkinci Mahmut tarafından Girif ve Walter adlı iki İngiliz mühendisi marifetiyle genişlettirilmişti. Bilâhare İstabl-ı Âmire ittihaz olunan tüfekhanede düğünlerde ziyafetler tertibine müsait büyük bir divanhane ile salonlar da vardı.

Gene bu civarda Abdülmecit'in meşhur tiyatrosu kurulmuştu. Buraya bazı yabancı opera heyetleri gelir, hünkâr bunları locasından büyük bir hazla seyrederdi. Sonradan bu tiyatro yıktırılmıştır.

İkinci Sultan Mahmut devrindeki Dolmabahçe sarayını yıkılmadân görmüş olan Esseyyid Elhac Ebubekir Feyzi Efendi şöyle anlatır: «Saray-ı merkum leb-i deryada ve etrafı sur misillu cesim cidar ile mestur olmakla dahiliye ve hariciye kârgir ve ahşap kasırlar ve büyük havuz ve selsebil ve hamam ve hadikalar ile müzeyyen ve kurşun pnşideli ve fevkani ve tulâni ve bilumum müzehhep ve münakkaş daire-i hümayunlar ve hariciyesinde daire-i ricali enderun-ı hümayun ve cami ve hamamlar ve Istapl-ı âmire ve kiler ve mutbah ve meydanlar ve hadaik ve saire ebniye-i lâzimesi mükemmel ve âb ü havası hoş ve nezaret ve letayifi cami saraylardan memduh ve mergup bir saray-ı âlidir.»

Abdülmecit bu sarayı yıktırıp yerine 1853 te Balyan kalfaya Ampir uslûbunda bugünkü sarayı yaptırdı. Saray orta yerinde yüksek bir kısım ile buna biri sağdan diğeri soldan iki üstü kapalı dehliz ile bağlı diğer iki kısımdan müteşekkildir. Asıl Saray mabeyn, hünkâr dairelerinden sonra büyük muayede salonu ve Valide Sultan'la bir çıkıntı halindeki kadın efendiler kısmı ve şehzadelerle veliaht dairelerini ihtiva eder. Muayede salonunun arkasına düşen ve cadde üstünde bulunan camlı köşkle mabeyn dairesine, girilirken saat kulesi yanındaki paşalar dairesi, veliaht dairesi bahçesindeki yaverler, ağalar daireleri ve sair muhtelif kısımlariyle saray çok geniş bir sahayı kaplamaktadır. Sarayda mütaaddit hamamlar da vardır. Sarayın önünde 600 metre boyunda geniş bir rıhtım mevcuttur. Binanın iç tezyinatında billûr, su mermeri, somaki ve kakma taşlar kullanılmıştır. Tavanlar Fransız sanatkârları tarafından yapılmıştır. Saray yapıldıktan sonra büyük bir kısmı Sechan tarafından dekore edilmiştir. Saraya XVII inci ve XVIII inci asır Fransız ustaları elinden çıkmış mobilyeleri ya kendileri veyahut sadakat ve zevkle kopye edilmiş örnekleri konulmuştur. Sarayın çok zengin mobilyeleri arasında kıymetli saatler, şamdanlar ve bu gibi küçük eşya çok büyük bir değerdedir.

Abdülmecit sarayın inşasından altı sene sonra burada ölmüştür. Halefi Abdülaziz Çıra-

gan ve Beylerbeyi saraylarını yeniden yaptırmış olmakla beraber daimi ikametgâh olarak Dolmabahçe'yi seçmişti. Hastalığı münasebetiyle hükümdarlıkta ancak üç ay kalabilmiş olan Sultan Murat ömrünün bakiyesini bir mahpus hayatı olarak burada geçirmiştir. İkinci Abdülhamit bir müddet Dolmabahçe sarayında oturduktan sonra Yıldız sarayına çekilerek hal'ine kadar memleketi oradan idare etti. Sarayın muayede salonunda tarihin mühim bir hadisesi olan ilk meclisi mebusan açılmıştır.

1293 (1876) harbinden sonra ve Ayastafanos muahedesini takiben İstanbul'a gelen, Grandük Nikola ikinci Abdülhamit tarafından Dolmabahçe sarayında kabul edilmiştir. 1887de İstanbul'a gelen Alman İmparatoru ile İmparatoriçesi Dolmabahçe rıhtımına çıkmışlar ve Abdülhamit tarafından karşılanmışlardır. Abdülhamid'in hal'inden sonra tahta çıkan Beşinci Mehmet «Sultan Reşat» Dolmabahçe sarayında oturmuş ve bu münasebetle yıllardanberi bakımsız bulunan bina yeniden tamir görmüştür.

Milli mücadeleden sonra bir cuma sabahı Yıldız sarayından çıkan Altıncı Mehmet (Vahdettin) Dolmabahçe rıhtımından bir motorla İngiliz gemisine geçmek suretiyle vatan topraklarından ayrıldığı gibi İstanbul İşgal kuvvetleri kumandanı da oradan çekilip gitmiştir. Büyük Millet Meclisinin halife intihap ettiği Abdülmecid Efendi de halifeliği esnasında Dolmabahçe sarayında oturmuş ve hilâfetin ilgasiyle hanedan azasının memleket hudutları dışına çıkarılması hakkındaki kanun kendisine bu sarayda tebliğ edilerek 3/Mart/1924 sabahı Dolmabahçe sarayı son Osmanlı Hanedan âzası tarafından terkedilmiştir.

Cumhuriyet devrinde saray Cumhurreislerinin ikametine tahsis edilmiş ve 1 temmuz 1926 da coşkun tezahürlerle İstanbul'a gelen Atatürk İstanbul şehri mümessillerine muayede salonundaki hitabesinde Dolmabahçe sarayından: «Artık bu saray Zıllıuhlahların değil, zıl olmıyan fakat hakikat olan milletin sarayıdır.» demiştir.

Muayede salonunda tarih ve dil kongreleri toplanmış ve 1937 de tarih kurumunun hazırladığı sergi açılmıştır. Atatürk burada bazı hükümdarları ezcümle İngiliz Kıralı VIII inci Edvard ile Yugoslav kıralı Alexandr'ı kabul etmiştir.

Hastalığı esnasında Dolmabahçe sarayında ikâmet eden Atatük 10/Kasım/1938 perşembe günü saat 9 u beş geçe fâni hayattan bu sarayda ayrılmış ve muayede salonunda kurulan katafalkı önünden İstanbul halkı günlerce ihtiram geçidi yapmıştır.

Türkiyenin ikinci Cumhur Başkanı İsmet İnönü'nün başkan seçildiktan sonra ilk defa İstanbul'a gelişinde muayede salonunda bir resmikabul tertibedilmiştir.

DOLU DİZGİN (دولو ديزگين) [*Hal.*] Koşarak, acele ederek, heyecanlanarak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Şehsüvarım kılıç koymamak azmiyle kına
Doludizgin koşuyorlardı akından akına
Yahya Kemal Bayatlı

DOLU SAVAĞI (ولو صواغی) [*Mim.*] Havuz, sarnıç ve su hazinelerinin dolduktan sonra suyunu akıtmaya mahsus yukarı kısımlarında bırakılan deliğe verilen addır.

DOMNA (دومنا) [*İda.*] Eflâk, Buğdan eyaletlerine tâyin olunan fener beylerinin karıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Prens unvanını alan beylerin,erkek çocuklarına «Beyzade», kızlarına «Domniça», beyzadelerle Domniçaların erkek çocuklarına «Çelebi», kızlarına da «Kokonoça» denilirdi.

DOMNİÇA (دومنيچه) [*İda.*] Eflâk, Buğdan eyaletlerine tâyin olunup Prens unvanını alan fener beylerinin kızları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Prenslerin karılarına «Domna», erkek çocuklarına «Beyzada», Beyzadelerle Domniça ların erkek çocuklarına «çelebi», kızlarına da «Kokonoça» denilirdi.

DOMUZ AYAĞI (دومور آياغی) [*Top.*] Topların haznelerinden mermiyi çıkarmak için kullanılan uskurlu mengenelerin adıdır. Bunlara maşa da denir.

DOMUZ DAMI (دومور دامی) [*Bah.*] İskarcası çürüyen bir direği takviye etmek üzere etrafına yapılan muvakkat çatı çerçiveleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [Top.] Ağır topların bir yere oturdukları vakitlerde altlarına yapılan rıhtım ve dolmalara verilen addır.

DOMUZ TIRNAĞI (دومور طيرناغی) [*Bah.*] Bir tarafı zincirin baklası üzerine geçecek veçhile çatal olarak iki tırnaklı, diğer tarafı üzerine vurulacak palanganın takılabilmesi için halkalı olarak yapılan demir kancanın adıdır.

DON AĞACI (دون آغاجی) [*Bah.*] Kendisine pranpet kaplamaları çivilenmek üzere küpeştenin iç ve dış kenarından kaldırılan metris pontenlerinin başlarındaki çataldan geçerek birbirine muvazi olmak üzere geminin her tarafını kaplıyan teriz biçimindeki iki tane ağacın adıdır. Köprü, iskele ve çanaklıktaki korkuluk pontel-

lerinin, velhasıl geminin içinde pontel veya buna benzer ağaçların başından geçen veya kendisinden zıvana açılarak bindirme olan bütün terizlere de Don ağacı denilir.

DONANMA (دونمه) [*Hal.*] Muhtelif şenlik vesileleriyle resmi binaların, evlerin, dükkânların ve meydanların donatılması münasebetiyle kullanılan bir tâbirdir. Binalar bayraklarla donatıldığı gibi geceleri kandiller de yakılırdı. Eskiden donanma harpteki bir muvaffakiyet üzerine yapıldığı gibi padişahların doğum, tahta çıkış günleri için de yapılırdı. Padişahların çocuklarının doğumları üzerine dahi şenlikler tertibedilirdi. Donanmalarda yalnız binaların süslenmesi ve kandiller yakılması ile iktifa edilmez, şehirlerin meydanlarında «el'ab-ı nariye» adı verilen fişekler ve diger eğlenceli vasıtalar da patlatılırdı. Hattâ donanmalardan birinde istanbul kadısı kıyafetinde birisinin merkebe bindirilip ve eşeğin kuyruğu eline verilip şehirde dolaştırılarak esnafı teftiş ettirilme gösterisi yapılması ulemanın gücüne gittiğinden padişaha şikâyet bile edilmişti.

DONLUK (طولق) [*Giy.*] Altı endaze çuhayı ifade eder bir tâbirdir. Yine o makamda «mirahuri» de denilirdi. Çuha yedi arşin olursa ona da «yağmurluk» adı verilirdi. Altı endaze çuhanın donluk, yedi endaze çuhanın da yağmurluk ismi alması birincisinden cakşır, ikincisinden yağmurluk yapılmasından ileri geliyordu,

DÖĞEN (دوكن) [*Ask.*] Silâhın icadından evvel kullanılan harp aletlerinden birinin adıdır. Harman aletlerinden olan döğene benzediği için bu isin verilmişti. Demir bir sap ile ucuna merbut uzunca bir zincire bitiştirilmiş çivili bir toparlaktan ibaretti.

DÖN BABA (دون بابا) [*San.*] Tezyinatta kullanılan bir nevi çiçeğin adıdır. Biçimi itibariyle «turna gagası» da denilir.

DÖNME (دونمه) [*Hal.*] Osmanlı idaresindeki muhtelif şehirlerde ve hassaten Selânik'te Müslüman adı ve kıyafeti altında yaşıyan bir cemaat tabakası hakkında kullanılır bir tâbirdir. Muhtelif din sahiplerinden Müslüman olalanlara mühtedi denildiği, dönme tâbiri ylnız halk tarafından kullanıldığı halde bunlar hakkında mühtedi tâbirinin hiçbir yerde ve hiçbir zamanda istimal olunmaması ve yüksek tabaka tarafından bir dereceye kadar nezaket maksadiyle «avdeti» denilmesi Musevilikten İslâma döndüklerini belirtmek maksadından ileri gelmiştir. Dönmeler kendilerine maaminim (müminler) ve haberim (ortaklar) veyahut ba'ale milhamah (mücahitler) isimlerini vermişlerdir. Bu cemaat mensuplarına yalnız Edirne'de sazanikos (küçük sazan balıkları) lâkabı verilmiştir.

Gizli mezhep sayılmış olan dönmelik XVII nci asırda hapis ve nefiy cezalarına çarptırıldıktan sonra Müslüman olmak suretiyle hükümetin takibinden kendini kurtaran İzmir'li haham Sabbetay Levi (1632-1675) ile başlamıştır. Mehmet Efendi Edirne sarayında yaşarken eski kanaatlerinden vazgeçmiş değildi. El altından yine faaliyetine devam ediyor, Museviler ile olan temasını, onları hidayete eriştirmek için yaptığını söylüyordu. Filvaki ülkenin Kudüs gibi, Bağdat gibi uzak yerlerinden gelip ihtida etmek suretiyle açtığı bayrağın altına sığınan Museviler vardı. Fakat ona inananlar kendisine alenen Mesih gibi tapmak cesaretini göstermemekle beraber Müslüman kisvesine büründüklerinden ve kendisinin 18 emrinden 16 sında halkın gözünü boyamak için Müslüman gibi görünmek lûzumunu tavsiye ettiğinden olacak ki hükümet faaliyetine mâni olmuyordu.

Bu gizli mezhebin ilk büyükleri saray hekimlerinden Guidon Daniyel İsrail ve Bonafouse ile Yakop'un oğlu Berakyah'tı. Musevi müelliflerince onun bu hareketi dinî olmaktan ziyade padişahın otoritesine karşı siyasi bir hareket gibi telâkki olunmakla Musevilere karşı emniyetsizliğin başlangıcı olmuş ve bunun neticesi olarak Rumlarla Ermenilerin yerlerini almalarına sebebolmuştur.

Mehmet Efendinin ölümünden sonra üçe ayrılmışlar, XIX uncu asrın sonuna kadar iki asır süren uzun bir müddette yekdiğeriyle olan dostane münasebetleri kestikten başka biribirlerini tahkir ve tezyiften bile geri durmamışlardır, Bu ayrı ve gayrılık kendi zümrelerinden olmıyan bir aşçı veya bakkaldan yiyecek alıp yemek haram sayılacak kadar ileri gitmişlerdi.

Dönmelerin kendilerine mahsus ve Müslümanlıkla münasebeti olmıyan itikat ve ibadetleri hakkındaki malûmat hemen hemen Sabbetay Levi'nin 18 emrine münhasır kalmaktadır. Bu emirlerin hülâsası Allahın birliğine ve Sebbetay Levi'nin Mesih'liğine imandan, katilden, yalancı şahitlikten, ihtidaya cebirden, zinadan ve Müslümanlarla izdivaçtan çekinmekten, hayır ve şefkat işlerine ehemmiyet vermekten, Müslüman âdetlerine ve dinî merasime zâhirî riayetten, kamerî ayların ilk günlerine dikkat ve hürmetten, her gün gizlice Mezamir okumıya devamdan ibaret idi. Dönmelerin Müslümanlarla beraber bayram ettikleri günlerden başka on iki kadar bayramları vardı. Bunların mühimle-

rinden biri kislev, (ikinci teşrin - kasım) ayının 16 ncı günü içtima halinde tes'it edilen bayram ile ab (ağustos) ayının dokuzunda Sabbetay Levi'nin mevlût bayramıdır. Kislev bayramının arifesinde oruç tutmak da farzdır. Bu hususi bayram günlerinde gündüzleri hiçbir şey yapılmayıp yalnız geceleri evlerde toplanılarak bayram edilir. Bundan başka kendi Mesih'lerinin öldüğüne inanmadıkları için bilhassa Yakubi'ler her cumartesi bir kadını çocuklariyle beraber deniz kenarına gönderip Mesih'i getirecek geminin gözüküp gözükmediğini baktırdıkları gibi, ihtiyarlar da her sabah ufuklarda böyle bir gemi ararlar. Diğer taraftan da cemaat fertleri umumî hayatta Müslümanlar arasına karışıp camilere namaza giderler ve ramazan orucunu tutar görünürlardi. Hattâ arada sırada hacca gönderilenler bile olurdu.

Bundan başka birtakım eski kavimlerde emsaline raslanan şeyler nev'inden olarak zümrelerin her biri kendini hilkatin (Beria) sebep ve hikmeti, dünyayı dolduran diğer insanları ise, ancak hilkatinin neticesi sayarlardı. Cennetin has behçesine girmek inhisarı kendilerine ait olup, diğer iyi insanlar ancak cennetin parmaklıkları olabilirlerdi. Eğer iyi bir müslüman tenasüh yoliyle. dünyaya kırk defa gelip her gelişinde yalnız hayır işlemiş, şerden kaçınabilmiş ise, has bahçeye girmek imtiyazını kazanabileceğine inanırlardı.

Zümrelerin «nesl-i şerif» denilen en yüksek asîl ailelere mensup birer de reisi vardı. Bunlar cemaat ihtiyarlarının reyleriyle seçilir ve ölünciye kadar o mevkide kalırlardı. Ab-bedin denilen reisler tarafından tâyin olunan ruhani reisler marifetiyle nikâh, talâk ve pek küçük yaşta - bazan doğumunun sekizinci günü - sünnet merasimi, ölülerin techiz ve tekfini Selânik ve İstanbul'daki hususi mezarlıklarında definleri gibi, cemaatin iç işleri ifa ve bilhassa muhtaçlara bakılmak için yapılan vakıflar ve toplanan ianeler idare olunurdu. Bu ruhani reisler Tevrat okudakları gibi Zohar denilen kitabı da hemen hemen ezber bilirlerdi. Vaktiyle birçoğu İbranice ve Yahudi İspanyolcasını mukaddes bir dil gibi öğrenirlerdi.

Dönmelerin bu üç zümresi hariçten veya biribirlerinden kız alıp vermedikleri gibi zümrelerin içinde ayrıca tahditler de vardı. Bir defa Aristokrat ve avam diye, içtimaî mevki ve meslek bakımından, vaktiyle ayrılıklar yapılmıştı. Evlenmek hususunda bu ayrılıklar gûya küfüv aramak suretinde tecelli ediyordu. Bu suretle Müslümanlardan veya başka bir zümreden kız alanlar veya yabancı erkeklere varanlar «cemaat dışı» sayılarak «kararmış» diye anılırlardı.

Bunlardan birinci zümre XIX uncu asır içinde Selânik belediye reisliğinde bulunan Hamdi Beyin ismine, ikinci zümre yine orada zengin ailelerden biri olan Karakaşlar'a, üçüncü zümre de yine zengin bir aile olan Kapancılar'a izafetle anılagelmişlerdir. Bu zümrelere daha başkaları da ilâve edilmiş ise de zikre değmez. Bu üç zümrenin ilkini teşkil eden Hamdi Bey takımı şiddetle tesettür taraftarı ve teceddüt aleyhtarı olduğu gibi Müslümanlarla sıkı münasebata girişmiş ve devlet memuriyetini ticarete tercih eylemiş idi. Öteki iki zümre ise ticaret ve sanayi işlerine atılmışlar ve mühim ticari ve sınai mevkiler elde etmişlerdi. Bununla beraber bunların arasında kendini tıp ve hukuk gibi ilimler tahsiline verenler ve Mekteb-i Mülkiyeye girerek, idare memurluklarında valilik ve müsteşarlığa ve siyasi surette mebusluk ve nazırlığa kadar yükselenler, hocalık mesleğiyle gazetecilikte muvaffak olanları da olmuştur.

Balkan Harbi ve muhaceret cemaatleri filen dağıtarak, XVIII inci asirdanberi devam eden gizli hayata bir dereceye kadar nihayet verilmiştir. Muhceretten sonra Selânik haricinde yapılan teşkilât teşebbüsleri mahdut ve ömürsüz olmuştur. Teşkilâttaki zaaf Birinci Dünya Harbinden sonra ve bilhassa mütareke esnasında daha ziyadeleşerek, nihayet 1924 senesi başında ikinci zümreye mensup olan Rüştü Karakaş, Büyük Millet Meclisine bir istida ile müracaat ederek, bir kanun ile bu gizli cemaat ve mezhebin feshi, Türk ve Müslüman vatandaşlar ile «ittihât ve tesanüd» ün teminini talep etmiş ise de, bu husus bir karara iktiran etmemiştir. Bununla beraber «İslâm Ansiklopedisi, Döume maddesi» nde denildiği gibi yeni nesil, kendi günah ve kusuru olmadan, mazinin üzerine bastığı bu ayrılık damgasından ve işitmeyi hiç sevmedikleri dönme unvanından bir an evvel kurtulmak gayretiyle, eski zümreler mensuplarından kız alıp vermemeyi bir taassup derecesine çıkarmışlardır. Bir taraftan bu sebeple, diğer taraftan içtimai inkılâplar dolayısiyle, artık büyük şehirlerde böyle kapalı cemaatler yaşatmak hayli güçleşmiş olduğundan, dönme cemaatleri ana dilleri ve vatan birliği ile bağlı oldukları büyük Türk cemaati içinde erimek üzeredir.

DÖNME DOLAP (دونمه دولاب) [*Mim.*] Eski Türk evlerinde erkeklerle kadınların birbirini görmeksizin eşya verip alması için haremle selâmlık arasında yapılan dolabın adı idi. Uzunca, üstüvani ve bir mihver etrafında dönen bu dolabın bir tarafı açık, diğer tarafı

kapalı idi. İçinde rafları bulunur ve bir taraftan verilen şeyleri öbür taraftan almak için kullanılırdı. Dolabın yapılışı itibariyle eşyayı veren ile alan birbirini göremezdi. Dolap evin şekline göre bahçede harem ile selâmlığı ayıran divarda yapıldığı gibi haremle selâmlık ayni örtü altında olan yerlerde de müşterek duvara yerleştirilirdi. Bu dolap kadınlarla erkeklerin birbirini görmemelerine, yalnız seslerini işitmelerine rağmen bazen anlaşmalara da vasıta olabildiği için mutaassıp ev sahipleri haremlerini ve genç cariyelerini dolap vasıtasiyle selâmlıktaki uşaklarla temastan bile men ederlerdi.

1908 inkilâbından sonra bu dolaplar ortadan kalkmıştır.

DÖNÜM (دونم) [*Öl.*] Her dıl'ı kırk arşın olmak üzere sathı 1600 mimar arşını olan yere verilen addır. Eskiden İstanbul ve civarında kullanılan dönüm ölçüsü her dıl'ı 35zıra-ı mimari olan bir murabba'dı. Bu murabbaın her dıl'ı 10 «çubuk» ve her çubuk üç buçuk zira addolunurdu. On çubuğa bir «nişan» denilirdi. Buna göre bir dönüm yüz çubuk şatrancı ve her çubuk 12,25 arşın şatrancı idi. İstanbul'dan uzak yerlerde bir dönüm 45 zıra dıl'lı bir şatranç, Semerkand, Buhara, Mısır, Bağdat ve Basra'da 60 zıra sayılırdı. Son zamanlarda dönüm 40 adım olan murabba saha idi. Dönüm dört parçaya ayrılır ve bunların her birine «evlek» denilir. Son toprak kanununa göre bir dönüm bin metre kare olarak kabul edilmiştir.

DÖRT DİVAN (درت ديوان) [*Coğ.*] Eskiden Bolu Vilâyetinin bir kazasının adı idi.

DÖRT KAPI SELÂMI (درت قپو سلامی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Bu selâm şöyle idi:

Esselâm Ey nur-u şeriat erenleri
Esselâm ey pır-i tarikat erenleri
Esselâm ey nur-u marifet erenleri
Esselâm ey nur-u hakikat erenleri

DÖRT KAŞLI (درت قاشلی) [*Hal*] Bıyıkları henüz terliyen genç hakkında kullanılır tâbirdir. Bunun yerine Farsçası olan Çar ebru da kullanılırdı.

Efendi sen tabiat sahibi ademsin etbai
Dahi dört kaşlı istersin kırantayı beğenmezsin
Sururi

DÖRT KİTAP HAKKI İÇÜN (درت كتاب حقيچون) [*Hal*] Yemîn yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dört kitap; Zebur, Tevrat, İncil ve kur'andır.

DÖRTLÜK (درتلك) [*Mim*] Eskiden dört arşın boyundaki direkler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DÖRT ÜSTÜNE (درت اوستنه) [*Hal.*] Her cihetle mükemmel, noksansız yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Dört üstü dört» suretinde de kullanılır.

Keyfim olsun dersen âlemde eğer dört üstüne
Badenaş ol, taze sev, nargile iç, enfiye çek
Vâsıf

Uçar Ebruyu almış mâlik olmuş rubu meskune
Rakip kâfiri gördün mü: dört üstü, murad üstü
Üsküdarlı Talât

DÖRT YANI DENİZ KESILMEK (درت يانی دكز كسيلمك) [*Hal.*] Müşkülata uğramak, ümitsizliğe düşmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DÖŞEK (دوشك) [*Bah*] Eski ahşap harp gemilerinin sekiz parçadan ibaret olan iğrilerinin (iskarmoz) omurga üzerine gelen ilk parçalarına verilen addır.

DÖŞEK KAPAĞI (دوشك قپاغی) [*Bah.*] Eski ahşap harp gemilerinin sekiz parçadan ibaret olan iğrilerinin (İskarmoz) omurgadan itibaren dördüncü parçalarına verilen addır.

DÖVME (دوكمه = دومه) [*Hal.*] İnsan vücudunun muhtelif yerlerine yüze, kola, ele, vücuda yapılan nişan ve suret hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dövme süs olarak yapılırdı. Bunu kadınlar gibi erkekler de yaparlardı. Dövme eski Trakyalılarda asalet nişanesi, eski Yunanlılarda da ahlâksızlık damgası idi.

Dövme hayvanlara da yapılmıştır. Bu nişan tesahüp maksadiyle vurulurdu. İnsanlarınki ile hayvanlarınki arasındaki fark birincilerin bunu iğne ile vücutlarına yaptırmaları, ikinciler ise kızgın bir aletin tatbiki suretiyle meydana getirmeleri idi. Nâdir olmakla beraber yarı vahşi muhitlerde hâlâ yapanlar bulunuyor.

Garip şeyler hakkındaki yazılariyle tanınmış olan H. Bilgiç neşrettiği bir tetkik yazısında (Cumhuriyet. 26/İkinciteşrin/1938) bunun için aşağıdaki tafsilâtı veriyor:

«Dövmenin en güzel tarifini yapan Fransız şairi Theophile Gautier olmuştur. «En yabani insan bile süsün kendisini hayvandan ayırteden bir hatt-ı fâsıl teşkil ettikini gayr-i şuuri bir tarzda anlar ve esvaplarına işleyemediği nakşı kendi derisine işler» der. Dövmeyi mutlak surette süs diye kabul etmek gerçi biraz dar bir görüş olur. Ancak bunun ayrılmaz bir cüz'ü olan can acısına ilk katlanan mahlûk hiç

şüphesiz bir süs budalası imiş. Tarihin bu sahifesini açarsak işte şunları göreceğiz.

«Dövme en eski devirlerdenberi her asırda kutuplardan hattı üstüvaya kadar her diyarda en medeniden en düşük seviyeli insana varıncaya kadar ferdin her türlüsünde görülmüştür. Dövme kâh dinî bir vecibeye kâh muayyen bir zümreye intisaba, kâh tesahüp edilmiş bir mala işaret olarak kullanılmıştır. Meselâ eski devirlerde kadınların vücuduna damga vurmak âdeti vardı. Bu usul damgalanan kadının damgalıyan erkeğe aidiyetini gösteren bir vesika idi. Sonraları bu usul esirlere, daha sonra mahpuslara tatbik edilmeğe başlamış, nihayet yavaş yavaş terkedilerek zamanımızda yalnız hayvanlara münhasır kalmıştır. Dövmenin hastalıklara karşı tılsım, saadet muskası, iffetsizlik damgası olarak kullanıldığı devirler de vardır. Onbirinci asırda Avrupalılar zina yapan kadının vücudunu dövme ile işaretlendirirlerdi. Fransız ceza kanununun damga faslı lâğvedileli az bir zaman olmuştur.

«Eski Trakyalılarda dövme asalet nişanesi idi. Büyük âsil ailelere mensup kadınların vücutları dövmeli olur, bundan yalnız erkekler müstesna tutulurdu. Dövmeyi eski Yunan tarihinde esirlere, hem de cezaya müstahak görülen esirlere inhisar etmiş bir usul olarak buluruz. Eski Yunanlılar namussuzluk, ahlâksızlık damgası diye kullandıkları dövmeyi içtimai sınıfların hiçbir ferdine yakıştıramazlardı. Esirlere mahsus olan bu işaret bileğe veya alına vurulduğu için damgalılar kollarına bez sarmak saçlarını alınlarına dökmek suretiyle bu çirkin lekeyi gizlemeye çalışırlardı. Bunların içinde dövme ailen hekimlere başvuranlar da olurdu. O devrin bu işde mütehassısı olan hekimleri dövmeyi bir nevi lâpa tatbik ederek ciltten çıkarırlardı Bir de muayyen meslek sahiplerinin ciltlerine bir nizam icabı veya bir an'ane, bir görenek neticesi olarak yapılan dövmeler vardı ki eski Romalılarda yanlız hükümet hesabına çalışan silâh ustalarının, bizde de yeniçerilerin dövmeleri buna misal gösterilebilir.

«Sultan Mahmut'un sillesi ile devrilen yeniçeri ocağına mensup zorbalardan Gırcık Ali isminde birinin ölümden kurtulmasını, kolundaki dövmeyi silmesine medyun olduğunu anlatırlar. Gırcık Ali kolundaki bu tehlikeli izi palası ile bir vurnşta kesip atmış ve bileğinde kemiğine kadar açılan derin yaranın kapanması için aylarca tavan arasında gizlenmiş, neden sonra ortada görünmeye cesaret etmiştir. Dövmenin sembol olarak ifade ettiği mânanın ehemmiyetini bu vak'a çok güzel gösterir.

«Eski zamanlardanberi türlü türlü şekillere bürünerek zamanımıza kadar gelen dövme âdeti bugün bile garip mahiyetler taşır. Cehalet devirlerine mahsus iptidai bir usul veya bir süs halinde kalması yirminci asır mantığına daha ziyade yakışacak olan dövme Mısır'lıların mumyası, Asuriler'in örgü sakalı gibi tarih yapraklarında birer hâtıra gibi kalmamış, garip bir mazhariyetle ebedileşmiş, hattâ Garbin yüksek cemiyet hayatına bile sokulmuştur.

«Londra'lı Shepherd isminde bir İngilizin uzun zaman dövmeci artisti olarak çalıştığı meşhurdur. Bir zamanlar en âsil ailelere mensup İngilizler birbiriyle yarış edercesine dövme merakına düşmüşler, dövmeyi en kibar ve en zarif süs mertebesine yükseltmişlerdi.

«Dövme modasını İngiltere'ye getirenin bilâhare VII inci Edvard olarak tahta çıkan Dük D'York olduğu rivayet edilir. Dük Japonya'ya yaptığı bir seyahatten avdet ederken vücudunda Çin mürekkebi ile işlenmiş bir ejder resmini de beraber getirmişti. Bunu gören maiyet zâbitleri derhal Dük'ü taklit eitiler ve dövme modası bu suretle önce saraya oradan da yüksek sosyeteye ve halk tabakalarına sirayet etti. VII nci Edvard'ın bu ejderi bilhassa kadınlar arasında bir dövme salgınını çıkarmıştır. Meşhur artistler, yüksek sosyete kadınları İngiltere'de dövmeciliği sanat ittihaz edecek kimseler türemesine sebep oldular. Serbest izdivaç aleyhtarı olan bazı kadınlar nişan halkalarının yerine dövmeden birer halka yaptırdılar ve evlenme tarihlerini bir daha silinmemek üzere oraya yazdırdılardı. Hattâ sevgili köpeklerinin resmini vücutlarına dövdüren, gözlerinin etrafını sürme hissi veren bir karaltı ile gölgelendirerek ebedi sürmeli gözlere sahip olan kadınlar bile görüldü. Dövmeci artistlerin içinde yüzü çillenmiye başlıyan kadınların bu çirkinliğini izale ederek onları güzelleştiren, cilt altına pembe beyaz renkler zerkeden çehreye ebedi bir taravet veren hakikaten sanatkâr kimseler bile yetişti.

«Dövmecilikte en ileri giden artistler Japonya'da yetişmiştir. Oyuncaklı işlerde cidden üstad olan Japonlar dövme işini de sanayi-i nefise meyanına ithal etmişlerdir. Bunlar vücudun muhtelif yerlerine en fazla yakışacak resimleri ve şekilleri kalıp halinde hazır bulundururlar. Müşteri bu kalıplardan birini beğenir, Japon dövmecinin maharetli eline teslim ettiği vücuduna bu şekli işletir.

«Piyer Loti Japonya'da bulunduğu zaman vücudunu bu garip sanat erbabının eline teslim etmek merakını yenememiş, birçok meşhur kim-

seler gibi o da dövme yaptırmıştır. Vücuduna batırılan iğnelerin acısına tam bir buçuk saat tahammül ettiğini anlatan Piyer Loti iğnenin deldiği yerlerden kan fışkırdıkça dövmecinin bu kanı emerek sildiğini söyler.

«Dövmenin en çok revaç bulduğu memleketler Kamboç, Birmanya ve Laos'dur. Hele Laos'da dövme, halkı ikiye ayıracak kadar sembolik bir mâna almıştır. Memleketin şimal kısmında oturanlara «siyah karınlı», cenupta oturanlara «beyaz karınlı» derler. Bu havali yerlileri vücutlarına on iki ile on sekız yaş arasında dövme yaptırırlar, bellerinden itibaren dizkapaklarına kadar koyu mor renkte boya ile hayvan ve çiçek resimleri hâkettirerek süslenirler.

«Dövme domuz yahut balık ödü, is karası susam yağı gibi ilâçlarla yapılır. Iztırabı her babayiğitin dayanamıyacağı kadar fazladır. Büyük boyda dikiş iğneleri yanyana dizdirilerek bir deste halinde bağlanır. Vücuda intihab edilen şekil önceden çizilir, sonra bu iğne destesi o şekil üzerine batırılarak zımbalanır. Bu cılk yaranın üstüne renk verici madde sürülüp bezle sarılır. Renk maddesi yukarıda saydığımız uzvi terkiplerden başka alelâde boya veya kara barut da olabilir. Bizde ve daha bazı yerlerde ekseriya barut ve çin mürekkebi kullanılır' Dövme iğnelerinin acısı bittikten sonra yaranın acısı başlar. İğnelenen yer şişer, iltihap, hattâ nöbet yapar ve tıpkı normal bir yara gibi işler ve kabuklanır. Bir de cilt altına yabancı bir cisim gömerek yapılan dövme vardır ki buna en fazla Eskimolarda, Çukçilerde, Gurdenlandlılarda ve İtalyanın bazı kısımlarında tesadüf edilir. Bunlar derinin üst tabakaları arasına bir iplik geçirirler ve bu ipliğe türlü türlü şekiller vererek dövme yaparlar.

«1891 senesinde Mısır'da yapılan hafriyat esnasında bundan beş bin yıl önce onuncu Fir'avun sülâlesi devrinde Tep şehrinde yaşamış olan bir kadın mumyası bulunmuştur. Mumyanın karnında mavi lekeler ve beyaz yara izleri vardı. Mavi lekeler dövme izleri, beyaz izler de hacamat yerleri idi. Her iki lekenin de bir karın hastalığını tedavi için alınmış tıbbi tedbirler olduğu anlaşılmıştır.

«Mamafih bütüu dünyada bir zamanlar salgın hale gelen bu merak ta yavaş yavaş azalıyor. Bugün muayyen bazı sınıf insanlar müstesna dövmeye iltifat edenler pek azalmıştır. Son istatistikler vücudu dövmeli insanlara yaşlılar arasında % 80, gençler arasında % 40 nisbetinde tesadüf edildiğini gösteriyor.»

DRAGOMAN (دراغمان = دراغرمان) [*İda.*] Tercüman yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fransızca tercüman demek olan drogman'dan bozmadır. «Lehçe-i Osmani» de «tercüman, avam zebanzedi draman, Draman mahallesi, Dragoman boğazı Sofya kazasında Balkan geçidi» suretinde izah olunmuştur. Eski vesikalarda çok geçer. Tanzimat'tan sonra tercüman kelimesi onun yeyine kaim olmuştur.

DRAL DEDENİN DÜDÜĞÜ GİBİ (درال دەدەنك دودوکی کبی) [*Hal.*] Çırılçıplak mânasına gelir bir tâbirdir.

DREFŞ-İ GÂVEYANİ (درفش گاویانی) [*San.*] Gâve'nin, Dahhâk aleyhine açtığı isyan bayrağı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Demirci olan Gâve'nin bayrak olarak kullandığı meşin önlük Kadisiye muharebesinde İslâmların eline geçmişti.

Kametin hamkeste kılmakta dreſş-i Gâveyan
Rayet-i mansurunun pişinde dâim ra gibi
Nedim

DUACI (دعاجی) [*San.*] Eskiden esnaf teşkilâtındaki reislerden birinin unvanı idi. Tâbir unvan sahibinin vazifesinin nev'ini de göstermektedir. Yine esnafın reislerinden olan «nakip» gibi duacı da esnafın ulemasından olur ve kendileri tarafından intihap edilirdi. Duacının yakın vakitlere kadar berber esnafı teşkilâtında mevcut olduğunu biraz yaşlı olanlar rivayet ederler. Berber çırağı, kalfa veya usta olabilmek için yapılan merasimde iptida duacıyı tıraş eder, tıraş bittikten sonra duacı çırağa ahlâk ve sanata mütaallik bazı nasihatler verirdi.

Fütüvvet tarikatı teşkilâtı yürülükte bulundukça duacının vazifesi daha mühimdi. Çünkü o zaman şeyhin huzurunda yapılan merasimde duacı uzun bir duada bulunur ve esnaftan büyük bir hürmet görürdü.

Esnafın şeyh, nakip ve duacı *gibilerin* yine esnaf meyanından müntahap ve sanat ehli olması meşrut olmakla beraber bilâhare fütüvvet tarikatı teşkilâtı terkedildiği zaman şeyh, nakip ve duacılara lüzum kalmıyarak bunlar artık intihap edilmemeye başlanmış ve esnaf işleri büsbütün maddileşerek bunların yerlerini kethüdalarla yiğitbaşılar işgal edip esnafla hükümet arasında vasıta vazifesini de bu sonrakiler görmiye başlamıştır.

DUACI ÇAVUŞU (دعاجی چاوشی) [*San.*] Divan çavuşlarından selâm vazifesini gören hakkında kullanılır bir tâbirdir Buna «selâm çavuşu» adı da verilirdi. Vazifesi alaylarda padişah ve sadrazam ata binerken ve inerken

alkışlamaktı. Bu alkışa bütün çavuşlar hep bir ağızdan bû diye mukabele ederlerdi. Duacı çavuşu yeniçerilere ulûfe verildiği zaman teşrifat işlerine bakar, selâm taşı yanında durarak sadrazamla yeniçeri ağasının ve diğer divan erbabının selâmını alırdı. Bayram münasebetiyle arife gününde ikindi ezanından sonra başlıyan merasimin sonunda duacı çavuş nazım ve nesri havi bir dua eder, çavuşlar âmin derlerdi. yaptığı dua münasebetiyle duacı çavuşa âtiye verilirdi.

DUAGÛ (دعاگو) [*İda.* - *Bak.*] Âyinleri mütaakip ve bazı içtimalarda dua okuyan, hiçbir vazife ile mükellef olmadığı halde, edeceği dualar mukabilinde, maaş alan kimseler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Düğün gibi hususi ve hatim, mevlût gibi dinî toplantılarda dua edenler hakkında da bu tâbir kullanılırdı. Duacı demektir. Hiçbir vazife ile mükellef olmadıkları halde edecekleri dua mukabilinde bu unvanla hükümetin resmi bütçesinden maaş alanlar, evkaftan vazife sahibi bulunanlar da vardı. Bu makamda «duahan» tâbiri de kullanılırdı. Ancak duahan tâbiri daha ziyade dinî merasim münasebetiyle dua edenler hakkında kullanılır, resmî işlere ait toplantılarda dua edenler hakkında duagû tâbiri daha ziyade istimal olunurdu. Resmî kayıtlarda bu tâbir geçer. Duagûluk maaşı şahsa göre değişirdi. Beş ile 25 lira arasında tebeddül ediyordu. Duagûlar arasında değerli, ne okuduğunu bilir zevat bulunduğu gibi papağan gibi bellediği şeyleri tekrar eden, hattâ çok defalar mevki ile münasebeti olmıyan şeyleri sellemehüsselâm savuran cahiller de vardı.

DUAGÛLÛK VAZİFESİ (دعاگولق وظیفه‌سی) [*Vak.*] Duagûların maaş ve ücretlerine karşılık olarak kullanılır bir tâbirdir. Vakıf işlerinde çalışanların aldıkları maaş ve ücretlere umumiyetle vazife denilirdi.

DUAHAN (دعاخوان) [*Sof.*] Tekkelerde zikrin sonunda dua edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Duacı demektir. Bu makamda duagû tâbiri de kullanılırdı Ancak daugû daha ziyade tekkeler haricinde yapılan resmî ve hususi toplantılarda dua edenler hakkında kullanılırdı.

DUDE (دوده) [*San.*] Mürekkep yapılan ise verilen addır. Dûd Farsça duman demektir. Nefeszade (Gülzar-ı Savap) adlı eserinde (Güzel Sanatlar Akademisi neşriyatından, İstanbul 1939, sahife 93) is yapma usulü şöyle tarif edilmiştir. Bezir yağı toprak çanağa konulur. Çanak rüzgâr almıyan bir yere gömülür. Serçe parmağı büyüklüğündeki fitil kabın içine konularak yakılır. Çanağın üzerine başka bir çanak konulur. Fitilin yanmasından üst çanakta hâsıl olan is kuş, yahut tavuk kanadı ile alınarak bir kâğıda nakledilir. Çanak tekrar kapatılır. Sonra yine açılarak biriken is alınır. Bu suretle elde edilen is sünger kâğıdı gibi mesamatı çok bir kâğıda alınarak iki üç kerre sarıldıktan sonra kâğıt ekmek hamurunun içine konulur. Hamur fırında pişirilir bu suretle elde edilen pişmiş is zamk-ı arabi ile havanda dövülür. Diğer taraftan hazırlanan mazı suyu, nar kabuğu suyu, zaç-ı kıbrıs, demir parçaları bir arada kaynatılır. Zamk-ı Arabi ile hazırlanan is bu suya konularak uzunca müddet dinlendirildikten sonra kullanılır. Bezirden yapılmış olan bu mürekkebe «Bezir isi mürekkep» denilirdi. Ve mürekkebin en iyisi idi.

DUDU BURNÜ HOTOZ (دودی بورنی حوطوز) [*Kıy.*] Eskiden kadınların başlarına taktıkları hotoz nevilerinden birinin adı idi. Hatırı sayılır derecede büyük olan ermeni dudularının burunlarına benzediği için bu ad verilmiştir. Hotozların diğer nevilerinin adları da şunlardı: Saraylı hotozu, Çimdik hotoz, kürdi hotoz, felek tabancası hotoz, zeyrek yokuşu hotoz, gelin sorguçlu hotozu. Hotoz en ziyade İstanbul hanımları kullanırlardı.

DUKA (دوقه) [*Mes.*] Eskiden Venedikte basılan altın paranın adı idi. İtalyanca Ducato, dan bozmadır. Kıymeti on ile on iki frank arasında idi. Duka serdar manasına asalet ifade eder. Kayıtlarda yalnız olarak geçtiği gibi Duka altunu suretinde de geçer.

DUHAN (دخان) [*Mal.*] Yaprakları kıyılıp içilen ot, tütün demektir. Eskiden tütünden alınan vergiye resm-i duhan, tütün inhisarına da inhisar-ı duhan denilirdi. Arapça bir kelime olan duhan tütün, duman demektir.

Vakt-ı imsakte ki micmere-i amberden
Hoştur alüfteye iftarda bir lüle duhan
Sabit

DUHANCI BAŞI (دخانجی باشی) [*Ask.*] Yeniçeri ağasının tütüncü başısının adı idi. Arapça bir kelime olan duhan duman, tütün demektir. Duhancı başının ağakapusunda hususi odası vardır. Padişahlarla vezirlerin tütün işlerine bakanlara «tütüncü başı» denilirdi.

Şulesi gül dudidir güya duhan lâlesi
Eyledi bezm-i safa efzayi bir gülzar şem
Riyazi

DUHAN GUMRÜĞÜ EMİNİ (دخان گومروکی امینی) [*Mal.*] Tütünden gümrük resmi almakla mükellef olan idarenin başında bulunan memurun unvanı idi. İthalâtın ve gümrüğe ait muamelelerin çoğalması üzerine İstanbul emtia gümrüğü emini, Galata emtia gümrüğü emini gibi ayrı emanetler teşkili sırasında Duhan emini de kurulmuştu. Tütünden alınan resme ehemmiyet verildiğini gösterir. Memlekette hâsıl olan tütünlerin okkasından vaktiyle onar ve sonra beşer ve en nihayet üçer kuruş mürüriye resmi alınırdı.

DUHTENDER (دختدر) [*Mal*] Kadın esirlerin bir nev'i hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça üvey kız demektir. Diğer kadın esirler gibi bunlardan da pencik kanununa göre resim alınırdı.

DUHULİYE RESMİ (دخولیه رسمی) [*Mal.*] Şehir ve kasabalara ticaret kastiyle getirilen eşyadan alınan vergi manasına gelir bir tâbirdir. Resmi vesikalarda (Resm-i duhuliye) şeklinde geçtiği gibi yalnızca duhuliye tarzında da geçer.

Duhul; arabca giriş demek olduğu için duhuliye giriş resmi, giriş vergisi demek olur. Fransızcası Oktruvadır. Belediye işleri hakkında tetkiklerde bulunmuş ve kıymetli eserler yazmış olan Osman Ergin, Cemil Paşanın terceme-i halinde (İstanbul şehreminleri, İstanbul Şehremaneti matbaası, 1927, sahife 407-413 haşiyesi) tarihi safhalariyle hasseten İstanbul belediyesine temin ettigi varidat hakkında şu mühim tafsilatı veriyor:

«Belediyelerin mahalli istihlâke mahsus mevad üzerinden aldıkları resme Garp memleketlerinde «Oktruva) ve Şarkda Kadimen (baç) denildiği malûmdur. Avrupada Oktruva resmi (Komüne) lerin teşekkülü ile başlar. Varidatı masrafına tekabül etmiyen (komüne) ler kendilerine vergi tarhına müsaade etmesi için kırallara müracaat ederler, bunlar da alınacak resim ekseriyetle nısfı kendilerine ait olmak üzere tarh ve cibayetine müsaade ederlerdi ki bu müsaade ve ihsan divan-i Devletçe tasdik ve tescil edilen beratlarla (Octroyer) edildiği için bu resme garp memleketlerinde «oktruva» namı verilmiştir.

«Avrupada kurun-u vusta ve uhrada olduğu gibi hal-i hazırda da Oktruva resmi tahsil etmiyen belde hemen yok gibidir. Her devletin teşkilâtına göre suret-i tarh ve cibayeti ve envai az çok değişik ise de hepsinin esası heman heman birdir. Binaenaleyh dünyanın her yerinde şehre muayyen hudutlardan giren muhtelif mevaddan resim alınır ve ihtiyacat-ı beldeye sarf edilir.

«Oktruva resminin bir kısmı kıralların hazinesine girdiği için bu resim halk arasında müstebit hükümdarların satvet ve zulümlerinin idamesine hâdim bir alet telâkki edilerek Fransa inkilâb-ı kebirinden sonra bazı milletler az çok siyasî ve iktisadî hürriyetlerine tesahüp etdikleri zaman sevk-i galeyanla bu resmin de bir aralık ilgası cihetine gitmişler ise de bilahare belediyelerin âcil ihtiyaçlarına karşılık olarak iadeten tesisine kendilerini mecbur etmişlerdir.

«Binaenaleyh «Avrupa beldeleri bu günkü umran ve measır-i medeniyetlerini Oktruvaya medyundur» dense mübalağa edilmiş olmaz.

«Elyevm Oktruva resmi almıyan garp belediyeleri; bu resimden ancak şehirlerini imar ve tezyin etdikten ve oktruvanın yerine diğer bir resim ikame eyledikten sonra vazgeçmişlerdir. İstanbul ve diğer Türkiye beldeleri de her hangi bir Avrupa veya Amerika şehri değil hatta komşumuz Bulgaristan köyleri derecesinde mamur olduktan sonra halka ağır geldiğinden bahsolunan bu resmin artık cibayet hikmeti kalmıyacağı şüphesizdir.

«Türkiyede Oktruva resminin mebdei Osmanlı İmparatorluğunun teşekkülü ile başlar. Osman Gazinin ilk tarh ettiği verginin (baçpazar) yani Oktruva olduğu o devirde yazılmış tarihlerden anlaşılmakta ve Aşık paşa zade ile Neşri gibi müverrihler bu resmi tarha sâik olan ahvali Kemal-i safiyetle hikâye etmektedirler. Onuncu Osmanlı Padişahı Sultan Süleyman'a (Kanunî) sıfatını verdiren meşhur (kanunname-i Âl-i Osman) nın birisi (taşradan gelen meta'ın resmin beyan eyler.) diğeri (matlab-ı mekülat ve gayrihi) sernameleri altındaki iki fasıl oktruvaya tabi mevaddı birer birer tadat etmekte ve bunlardan alınacak resmin mikdarını göstermektedir. Tarihi anlaşılmıyan fakat daha muahhar bir zamana tesadüf eden diğer bir (kanunname-i Âl-i Osman)nın (fasl-üssalis ü âşir fi beyan-ı resm-i kapan ve kapan ve baç pazar) namındaki faslında yine oktruva alınacak mevad zikr-ü tadat edilmekte ve alınacak resim beyan olunmaktadır. Adetleri 14 e baliğ olan diğer kanunnamelerde de oktruva resmine mütaallık pek çok izahate tesadüf edilmekde ise de bunların hepsinden bahs bisûd ve lüzum olup şu kadar denilebilirki Osman Gazi'den Sultan Mahmud devrine ve Yeniçeriliğin lağvına gelinceye kadar muhtelif safahattan geçerek kâh tezyid,kâh tenkıs edilen bu resim ni-

hayet 1242 tarihindenberi büsbütün yeni bir esas dairesinde ıslah ve tensik edilerek İmparatorluğun en mühim varidatı sırasına geçmişdir. Şöyleki yeniçeriliğin lâğvı ile yeniden teşkil olunan «Asakir-i Mansure-i Muhammediyye» masarifine karşılık olmak üzere 1242 tarihinde «ihtisap rüsumu» namı altında bazı varidat ihdas ve bunları cibayet için de İstanbul'da «ihtisap nezareti» ve sair şehirlerde «ihtisap müdüriyeti» tesis olunmuştur.

«Bu tarihten sonra İstanbul'a berren ve bahren gelen ve İstanbul'dan taşraya giden bilûmum mekûlât, meşrubat, mahrukat, melbusat, mensucat, hayvanat ve levazım-ı inşaiyeden tâbir-i aharla havayic-i zaruriyye ve gayr-i zaruriyyenin hemen kâffesinden muhtelif nispet ve miktarlarda ihtisap namiyle resim alınmağa başlandığı gibi 1245 de bilhassa İstanbul'a civar köylerden Marmara havzasından gelen meyva, sebze, hattâ çiçeklerden, ihtisaptan başka «bayiiyye» ve «Gümrük» namlariyle iki nevi resim alınagelmiştir.

«Tanzimat-ı Hayriyye'den sonra Maliye Nezareti teşekkül ederek devlete diğer menabi-i varidat bulundukça bu üç nevi resimden iptida 1254 de «bsyiiyye» affedilmiş ise de gümrük resmi şekilden şekle istihale ve gittikce tezayüt ederek dahilî Gümrük resminin lâğvine kadar devam etmiş, «ihtisap resmi» ise az çok tehaffüf ile 1271 senesine kadar ifay-i vazife eden İhtisap Nearetinin yegâne varidatını teşkil eylemiştir.

«1271 de «Ihtisap Nezareti» namı «Şehremaneti» ne tahvil olunduğu sırada ihtisap resmi de aynen Emanete intikal etmiştir ki Emanetçe el'an bu nam tahtında cibayet edilmekte olan bilhassa hayvanat rüsumu ile 26 şubat 1340 kanununun neşrine kadar medahilde ve iskelelerde alınmakta bulunan duhuliye, pazar, httâ kantar ve palamar resimleri bunların bakayasından idi.

«1274 de ilk defa olarak Beyoğlunda bir nümune dairesi küşat edilip memalik-i garbiyedeki belediye usul-i idaresi bu dairede 10 sene tecrübe ve tatbik olunduktan sonra 1285 de bu teşkilât Dersaadet ve bilâd-ı selâseye teşmil ve bu maksatla İstanbul'un 14 daire-i belediyeye taksimi karargir olmuş idi.

«O sırada bu dairelere varidat bulmak hususu ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınıp teşkilât için mehaz ve rehber ittihaz olunan memalik-i garbiye belediye kanunlarından mülhem olmak üzere İstanbul Belediyesine de şehirdeki emlâktan alınacak verginin ve şehirde icray-i ticaret ve sanat edecek esnaf ve tüccarın vereceği vergilerin «patent» ve şehir ahalisinin hariçten celp ile sarf ve istihlâk edeceği her nevi havayic-i zaruriyye ve gayr-i zaruriyyeden alınacak resmin «oktruva» Belediyeye aidiyeti kabul edilmiştr. Şu kadar ki o tarihlerde kapitülasyonların mevcudiyeti hükümeti evvelemirde bu resimlerin tarhı hususunda ecnebi devletlerin muvafakatini istihsale mecbur kıldığından düvel-i eenebiye süferasının mütalâası istifsar olunmuştur.

«O zamana kadar emlâkten vergi alınmaz iken bu bapta bir kanun ahitnamenin mevcudiyeti dolayısiyle ecnebiler yeniden ihdas olunacak emlâk vergisine karşı bir gûna müddeiyat serdetmemişler, «ancak patent ve oktruva resimlerinin tezyinat-ı belediyeye sarf olunmak şartiyle tebaalarından istifasını ve bunun için ayrıca bütçe tanzimini» esas-ı müzakere olarak ileri sürdüklerinden hükümetçe buna riza gösterilmemiş, mahaza cümadelûlâ 1286 tarihinde ve Âli Paşa'nın zaman-ı sadaretinde tanzim edilmiş oktruva tarifesinin de mevki-i tatbika vaz'ına imkân bulunamamıştır.

«Bu suretle beyan-ı mütalâa için ecnebilere cesaret veren keyfiyet kapitülasyon'lara istinaden müşkilât çıkarmak fikri olmakla beraber o tarihlerde Türkiye'de hükümet ve belediye teşkilâtının kendi memleketleri tarzında yekdiğerinden ayrılmamış olmasından ileri geldiği de şüphesizdir.

«Filhakika 1293 Belediye kanununun tanzimine kadar Türkiyede Belediyeler, asırlardan beri devam eden İhtisap Nezaretinin ismi değişmiş şeklinden başka bir şey değildir ve yegâne vazifesi de esnaf ve es'ar narkına bakmaktan ibaretti. Mütemeddin ve müterakki memleketlerdeki belediyelerin saha-i mesaisine dâhil ve onların vezaifi cümlesinden madut olan yol ve kaldırım inşaatı, ebniye inşaatına ruhsat itası ve bunlardan resim alızı, harik mahallerinin haritasının tanzimi ve imarı velhâsıl bugünkü Emanet heyet-i fenniyesinin ruyet ve ifa etmekte olduğu vezaif hükümet devairinden Nafıa Nezaretine merbut ebniye idaresi tarafından ifa olunur idi.

«Yine bu tarihlerde emanet veznesi Maliye Nezaretinin taht-ı teftiş ve mürakabesinde bulunur, bütçesi Maliye nezaretince tasdik edilir ve bütçe açığı da hükümetce kapatılırdı. Binaenaleyh o tarihlerde hükümet emanete ait varidata keyfe mayeşa tasarruf ederdi. İşte bu nokta-i nazardandırki ilk defa belediye teşkilâtı dolayısiyle ihdas olunan ve müterakki memleketler gibi belediyeye terk edilmiş olan emlâk vergisinin çok geçmeden evvelâ nısfı, sonra

tamamı doğrudan doğruya hazine-i maliyeye alınmağa başlanmış, esnaftan alınacak patent resminin belediyeye terkine muvafakat gösterilmemiş ve oktruva tarhı hususunda da belediyeye teshilât ibraz olunmamıştır.

«1283 Belediye kanunu tanzim ve meclis-i mebusanda müzakere edildiği sırada bu üç resmin belediyeye terki bahis mevzuu olmuş isede sefaretlerce patent ve oktruva resimlerinin ihdasına devair-i belediyeye terk ve tahsis şartiyle muvafakat olunduğu cihetle hazineye verilmesi bu gibi resimlerden ecanibi istisna eylemek olacağından ve rusum-i mezkûre efrad-ı Osmaniyeden alınıp da ecanipten istifa olunmadığı takdirde matlup derecede istifade olunamamak tabii olduktan maada hikmet-i hükümete ve kaide-i adalete de muvafık olacağından bahsle ve mahza hezine-i maliyenin varidat kaybetmemesi gibi bir düşünce ile belediyeler bu resimlerden ve ez cümle burada mevzu-u bahs olan oktruvadan yarım asır mahrum edilmişlerdir.

«Filhakika bu kararın en büyük zararı oktruvada görülmüştür. Çünkü emlâk vergisinin tamamı değilse de bir mikdarı vakit vakit değişmek şartiyle - 1324 inkilâbına kadar bakayanın nısfı ve haliyenin yüzde 15 - 20 si emanete verile gelmiş ve patent yerine de emanetce esnaftan tezkere resmi alınmağa devam olunmuştur.

«1293 den 1324 inkılâbına kadar oktruvanın tekrar bahis mevzuu olduğuna dair kayit ve malûmata desteres olunamamıştır. Ancak meşrutiyetten sonra yine Istanbul'da 20 daire-i baledive tesis ve küşat olunduğu zaman ilk düşünülen şey oktruva tarhı olmuş ise de buna 1329 senesine kadar muvaffakiyet husule gelmemiştir. Ezcümle meşrutiyetin ilânı akabinde emanette tanzim-i rusum ve temin-i varidat-ı belediye namı altında erbab-ı vukuf ve ihtisasdan mürekkep olarak teşkil olunan komisyonun bu hususda tanzim ve tevdi ettikleri raporun 7 numaralı fıkrasında oktruva hakkında deniliyorki;

«Bir nisbet-i hakikiyede oktruva resminin tarhı müstet'iyatına müsaraat olunmalıdır. Oktruvanın şehre ithal olunacak kaffe-i eşya üzerinden ahzında hükümetçe bir mahzur veya bir mani tasavvur edildiği surette yalnız bazı muayyen eşya hakkında bir suret-i mahdudede vaz'ını kabul dahi zaruridir. Oktruva devair-i belediyenin yüzünü güldürecek menabi-i varidatın en mühimmi olduğundan bu baptaki müstet'iyata cemiyet-i belediyede teşrik olunarak el birliğiyle çalışmak lâzime-i hamiyettir.»

«17 Kânunuevvel 1328 tarihli teşkilât kanunu ile devair-i belediye adedi dokuza tenzil edildiği sırada da İstanbul'da bazı imarat ve tezyinata başlanmış, parklar tarh edilmiş, yollar tevsi olunmuştu. Elde bulunan istikraz paraları ile yapılan bu umran işlerini daha ziyade ilerletmek için külli miktarda paraya lüzum görülmüş ve bu münasebetle oktruva resmi tekrar mevzuubahs olmuştur. Emanetce hükümete esaslı bir kanun lâyihası teklif olunabilmek için sefaretler vasıtasiyle Avrupanın en mühim şehirlerinin oktruva kanunlariyle tarifeleri celbedilerek ve bu meyanda sahilde bulunması itibariyle Marsilya şehrinin oktruva kanunu en münasip görülerek tercüme ve tadil edilip 19 / Kânunuevvel / 1329 tarihinde Babıâliye takdim olunmuş ise de oktruva kanununun yalnız İstanbul için tanzim ve tatbiki muvafık görülmiyerek emanete iade edilmesi üzerine emanetce umum Türkiye belediyeleri için bir diğeri tertip edilerek tekrar taktim olunmuştu. Nihayet bu kanun lâyihası 8 / Teşrinisani / 1330 tarihinde hükümetçe kanun-u muvakkat halinde neşredildi

«1285 deki ilk teşebbüs esnasında olduğu gibi bu sefer de kanunun tanzim ve teklifinden evvel emanetce gayr-i resmi surette sefaretlerin muvafakati istihsal olunmuş iken kanunun neşrinden sonra sefaretler bermutad itirazdan geri durmadılar. Bu sefer de Belediye varidatı ecnebilerin de istifade edebileceği tanzifat ve imarata sarf edilmiyerek ancak memurlara maaş verildiğinden bahisle Oktruvadan alınacak resmin münhasıran şehrin imar ve tezyinine, tathir ve tanzifine sarf edilmek şartları ileri sürüldü. Nihayet harb'i umumiye İmparatorluğun da iştiraki üzerine kapitülasyonlar lağv edilmekle bu mani de ortadan kalktı. ve Oktruva kanunu muvakkatı Dahiliye nezaretinin atide muharrer 24 Teşrinisani 1330 tarihli tezkeresiyle mevki'i meriyete vaz olundu:

«Uhud-i atika ilga ile her türlü rusum-ü belediyenin ecanipden de istifasına bir mani kalmamıştır. Ve şehir ve kasabaların peyder pey tanzim ve imarı ve Belediyelere müterettep tedabiri-i lâzime-i sıhhiyenin ittihazı varidat-ı Belediyenin tezyidine mütavakkıf bulunmuş olduğu cihetle şimdiye kadar her izhar olunan arzuya rağmen mevki-i tatbik ve icraya vaz'ına imkân bulunmayan ve Belediyelere ayrı varidat temin edeceği derkâr olan Oktruva resminin icap eden mahallerde tarh ve istifasına irade-i seniyye sadır olduğu:»

«Dahiliye nezaretinin pek sarih olan şu tebligat-ı umumiyesine bakılırsa, kapitülasyon-

lar lağvedilmiş, Devlet istiklâl-i siyasi ve iktisadisine sahip olmuş, binaenaleyh Oktruvanın vazını tehir eden haller de ortadan kalkmıştır. Halbuki hiç de böyle olmadı. Umumi harbın zuhuru üzerine kapitülasyonların yerine galâ ve ihtikâr kaim olarak meselâ okkası 60 paraya alınabilen şeker birden bire 3 kuruşa çıkmış ve bu tereffu-i fiyat tedricen terakki ederek 100 misline yani 300 kuruşa çıkmış ve diğer erzak fiyatları da bu nisbette tereffu ve tezayüt etmiş olduğundan Hükûmetçe bu gibi haller nazar-ı dikkate alınarak bir seneye kadar harbin hitam bulacağı ve hal-i tabiinin avdet edeceği mütalaasiyle 9 Nisan 1331 tarihinde neşrolunan bir kanun-u muvakkatle oktruva kanun-u muvakkatinin mer'iyeti evvelâ bir sene ve 10 Mart 1332 tarihli kanunla tekrar bir sene daha temdit edilmiş ise de tahmin olunan bu müddetler zarfında da harbın hitam bulmaması ve galâ ve ihtikârın devam etmesi hasebiyle bu kanun-u muvakkat Meclis-i Meb'usan kavanin-i maliye ve muvazene encümenlerinde tetkik olunduğu sırada «mezkûr kararnamenin ahval-i hazıra münasebetiyle şimdiye kadar tatbiki hakkında def'atle kanun tanzimine lüzum hasıl olduğu hükûmetin esbab-ı mucibe mazbataları münderecatından anlaşılmakla tatbiki kabil olmıyan işbu kararnamenin tehir-i tatbiki için mütemadiyen kanun tanziminden ise ileride kanun-u mezkûrun tatbik olunacağı mütalaa kılındığından mezkûr üç kıt'a kanun-u muvakkatın reddi» teklif olunmuş ve meclis-i meb'usanın 1 Şubat 1332 tarihli içtimaında teklif bilâ münakaşa kabul edilmiştir.

«8 Teşrinisani 1330 tarihli kanun-u muvakkatin «ilerude kabil-i tatbik olacak şekilde tanzimi» kaydiyle red edilmiş olmasına ve hal-i harp temadi ederek galâ berdevam olmasına rağmen emanet bu bapda ki talebinden asla fariğ olmamış ve en son olarak 1334 senesinde bir muaddel Oktruva kanunu tanzim ederek berayi tasdık Bab-ı âliye takdim etmişti. Bu kanun lâyihası Dahiliye nezaretince bilâ tadilât kabul edilerek sadaretin 17 Kânunsani 1334 tezkeresiyle Meclisi meb'usan riyasetine takdim edilip Meclisin 4962 numarasına kayıt olunmuş ise de bu sene zarfında mütarekenin ilânı ve teklif eden kabinenin sukutu hasebiyle müzakeresi takip ve intaç edilmiyerek kalmış ve Beldelerin imarında bir âmil olan bu faideli kanunun kat'i olarak neşri ancak 1340 senesinde Büyük Millet Meclisine kısmet olmuştur.»

Gümrük tarife kanununu muaddil 31 Mayıs 1933 tarihli ve 2256 sayılı 6 maddelik kanunla Belediyeler hissesi karşılığı olarak gümrük resimlerine yüzde 10 zam edilmek suretiyle duhuliye resmi kaldırılmışdır. Kanunun birinci maddesi aynen şöyledir: «Gümrük tarife kanunu ve hususî kanunlarla gümrük resminden muaf tutulan maddelerden bu zam da alınmaz.»

Kanunun ikinci maddesinde bu zamların ertesi ayın onbeşinci günü akşamına kadar alâkadar gümrük idareleri tarafından Dahiliye Vekâletince tayin edilecek bir millî bankaya veya Dahiliye Vekâleti emrine yatırılacağı, üçüncü maddesinde yüzde on zamlardan toplanıp bankaya yatırılacak olan paralar Dahiliye Vekâletince nüfusları nisbetinde Belediyelere taksim ve tevzi olunacağı, dördüncü maddesinde Belediye vergi ve resimleri kanunundaki duhuliye resmine mütaallik hükümlerin kaldırıldığı, beşinci maddesinde bu kanun hükümlerinin 31 Mayıs 1933 tarihinden muteber olduğu, altıncı maddesinde de kanun hükümlerini icraya Dahiliye, Maliye, Gümrük, ve İnhisarlar vekillerinin memur bulunduğu yazılıdır.

DURAK (دوراق) [*Sof.*] Zikir esnasında ve birinci fasıldan sonra tek, yahut çift zâkir'in terennüm ettiği taksime yakın ağır bir bestenin adıdır. Durak denilmesinin sebebi de zikre fasıla verildiği sırada okunmasından dolayı idi. Duraklar mutasavvıfane güftelerden intihap edilir ve her mahfilden bestelenirdi. İçlerinde musiki nokta-i nazarından pek sanatkârane olanlar vardır.

§ [*Sun.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Pek ufak meneviş tarzında müzehhep şekillere verilen addır. Bunlar en ziyade ayetlerin sonlarına konduğu için bu ismi almıştır.

DURBAŞ (دور باش) [*Ida.*] Büyüklerin önünde giden çavuşların ellerinde tuttukları ucu eğri değneğin adıdır. Farsça açıl, uzak ol demektir.

(Kamus-ı Osmani) ile «Divan edebiyatı» nda (Agâh Sırrı Levend, Burhaneddin Matbaası, 1943, sahifa 356) da verilen izahata göre çavuşlar hem bu sözü tekrar ederler hem de halkı dağıtıp yol açmak için ellerindeki değneği sallarlardı. Bu tâbir sonradan bu değneğe isim olarak kullanılmıştır.

Meh Kahrâman-ı çarhın elinde ne hoş döner
Geh sürım-ı seftdine geh dürbâşına
Nef'î

DURUB-I EMSAL (ضروب امثال) [*Ede.*] Eskiden söylenen ve bir hikmeti muhtevi söz demek olan darb-ı meselin Arapçası «darb-ülmesel» in cem'idir. Eskiden darb-ı mesel gibi bu da kullanılmış, hattâ Şinasi tarafından o adla bir kitap yazılmıştır.

DUSSÛKIYYE (دسوقیه) [*Sof.*] İbrahim Dussukî tarafından tesis olunan tarikata verilen addır. Dussukî 636(1238) da doğmuş, 676 (1277), diğer bir rivayete göre 693 (1294) de ölmüştür. Mısır'ın Dussûk kasabasında doğduğu ve orada öldüğü için bu lâkabı almıştır. İbrahim Dussukî sofiyece dört kutuptan biridir. Babası Ebül-Feth bin Ebül-Gani-ül-Vasıtî'nin damadı ve halifesi Ebül-Meet'tir. Nesebi İmam Ali'ye müntehi olur. Elvasıti Rufaiye tarikatına sâlik olduğu için babasından Rufaiye hırkasını giyen Dussukî bilâhara hem Rufai, hem de Sühreverdi olan şeyh Necmeddin-i İsfahani'ye intisap etmek suretiyle her iki tarikattan da hırka giymiştir. Şazeli tarikatına intisap ettiği de rivayet olunur. Ömrünün yirmi senesini Dussûk'taki halvethanesinde şeer yazmakla geçiren Dussûkî'nin keramet ve harikulâde hal sahibi velilerin önde gelenlerindendir. Cömertliği ile de temayüz etmişti. Şeriate son derece kuvvetle yapışmış bir zat olduğu için tarikatinde şeriatten ayrılmamağı esas ittihaz etmiştir. Müridlerine şeriate âzami derecede ittibaı tavsiye ettiği gibi şeyhleri de bizzat nefislerinde tatbik etmek suretiyle hakikat ile şeriati mezeetmeleri üzerinde ısrarla durmuştur. Şeriatten inhiraf eden kimse, evlâdı dahi olsa, onun nazarında makbul değildi. Bununla beraber şeriate mütemessik kimseyi, dünyanın neresinde bulunursa ve her kim olursa olsun, evlâdı telâkki ederdi. İtikadınca, şeriat asıl, tarikat feri'dir. İbadet ve zühde fazla ehemmiyet vermekle beraber, ilimlerin farz ve nafile ibadetleri tâlim eden kısımları elde ederek, belâgat ve fesahat gibi, nefs isteklerini ifade ve temine yarıyan fenler ile uğraşmamağı tavsiye etmektedir. Ebu Medyen - ül - Magribi'ye bağlı şeyhlerde görülen vücudiye akidelerine Dussûkî'de de rastlanmakta ise de, o daha ziyade sofiye meşrebine mütemayildir. Tarikati bünyevi menfaatlere alet edenlere şiddetli hücum ederek, eserlerini sade bazı meseleleri izah maksadiyle yazdığını söylüyor. Eserlerinden «Elhakayik-ül-cevahir ve Elcevhere» da hayatına dair malûmat vardır.

Şeyh Zeynüddin-ül-Haravi Dussûkî için şunları söylemiştir: «İbrahim-üd-Dussûkî meşayih-i Mısır'ın ecillesinden ve sâdat-ı ârifînden olup keramat-ı zâhire ve ef'al-i fâhire ve ahval-i hârika ve makamat-ı seniyye ve himem-i fahimiye sahibidir. Mevatın-ı kudsiyyette mütesaddır ve mearic-i maarif-i ilâhiyyede müterakki ve mirkat-ı hakayikte mütealidir. Ahkâm-ı velâyette yed-i beyzası ve sebat ve temkince kıdem-i rasihi vardır. Kendi esrarına malik ve ahvale kahir ve galip olanlardandır. Erkân-ı tarikın biridir.»

Dussûki Bedeviyye, şazeliyye ve Rufaiyye tarikatlarının âdap ve erkânını mezcetmiştir.

Dussûki'nin oğlu olmadığı için tarikatını kendisinden sonra kardeşi Esseyyid Ebû Umran Şerefüddin Musa yapmıştır. Bunun için Dussûkiyye silsilenameleri, bu zat yoliyle, Dussûki'ye ulaşır. Arap Memleketlerinde bilhassa Mısır'da yayılan şu kollara ayrılır: Suyutiyye, Şarnubiyye, Taziyye, Aşuriyye.

Kendisinden tâç ve hırka istiyen birine şu cevabı vermişti: «Oğlum işlerde telbis (sahtelik) iyi bir şey değildir. Mücahede ile varlığını öldürme muamelesinde ihlâsı bulunmıyan, tarikatın derin mânalarını kavramıyan, tarikat ehlinin sülûk ve ahvalini tanımamış olan hırka giymekle sâlih olamaz. Eğer derviş olmak dilersen mahak ve bikayt, lûubgâr, çocuk akıllı olma. İş Abdin lâfzen (تبت الی الله) demesinde veyahut onu kâğıda yazmasında ve icazet almasında değildir. Ancak tövbe ve inabe ve evkana kalp gözüyle bakmaktan ve Haktan gayriyi gözetmekten abdin rücu' eylemesidir. Dervişte bu hal hâsıl olursa tövbesinin sıhhatı o vakit memul olur.» Bu da onun sözlerindendi: «Mübtedinin azığı açlıktır. Yağmurlu göz yaşlarıdır. Her katre yaş tövbe ve rücunun en bâhir alâmetidir. Kalbinde rikkat hâsıl olmak için oruç tutar. Yiyip içen, uyuyan, boş lâf eden, mes'uliyeti mucip olacak sözden çekinmiyen kimseden bir şey hâsıl olmaz.» Başka bir sözü daha: «Şeyhlik iddia edip te Rabbine âsi olmaktan sakın. Çünkü Hak celle ve âlâ sana derki: Of; sen ne hayasız adamsın ki bir yandan bana yakınlık iddia eder, bir yandan da onun tamamen zıddı olan fiiller irtikâp eylersin. Bana karîp olmak için o kirli libasını yıkamak nerede? ne kadara kadar karnını haramla dolduracaksın? Adımlarını daha ne zamana kadar günahlara atacaksın? Benim sevgililerim ayakta saf bağlamışlarken sen hâlâ uykudasın. Daha ne kadar uyuyacaksın. Haydi yalancı».

DUSTURÎ (دستوری) [*Gly.*] Eskiden kullanılan kumaşlardan birinin adıdır. Bursa'da dokunurdu.

DUSTUR-ÜL AMEL (دستورالعمل) [*İda.*] Ahkâmiyle amel olunmak lâzımgelen kanun ve kaide yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ehl-i hükme tâ ebed ef'ali dustur-ül amel
Nazm-ı mülke vaz-ı kanuni esas ü payidar
Fazulî

DUVAR ŞAMDANI (دیوارشمعدانی) [*San.*] Duvara takılan ve kaplama kitabelikleri veya bir gömme veyahut iki pencere arasındaki du-

var kısımlarına tesbit olunan kollu ve süslü şamdanlara verilen addır.

DÜBB-İ ASGAR (دب اصغر) [*Ast.*] Burç suretlerinden birinin adıdır. Düb; Arapça ayı demektir. Terekküp ettiği yedi yıldız kümesinin ayıya benzemesi bu adın verilmesine sebep olmuştur. Şimal kutbu cihetine düşen ve öteki gibi yedi yıldızdan terekküp edip yine ayıya benziyen diğer kümeye de Dübb-i ekber denilir. İkisi de ayıya benziyen bu iki kümeden birine Asgar ötekine Ekber adının verilmesi birinin küçük ötekinin de büyük ayıya benzemesinden ileri gelmiştir. Bu iki kümeye birden Benât-ı na'ş denildiği gibi birbirinden ayırdedilmek için dübb-i ekbere benât-ı na'şı kübra, dübb-i asgara da benât-ı naş'-ı suğra ıtlâk olunurdu

DÜBB-İ EKBER (دب اکبر) [*Ast.*] Burç suretlerinden birinin adıdır. Arapça bir kelime olan düb ayı demektir. Terekküp ettiği yedi yıldız kümesinin ayıya benzemesi bu adın verilmesine sebep olmuştur. Şimal kutbu cihetine düşen bu kümeye Türkçede «yedi yarlar» denilir. Bu yedi yıldızın dördüne (na'ş = sedye), üçüne (benât = kızlar) adı verilmekte idi. Yine o cihete muvazi olan ve diğerinden şekil itibariyle küçük bulunan başka bir küme yıldıza da «dübb-i asgar» denilir. İkisi de ayıya benziyen bu iki kümeye birden benât-ı na'ş denildiği gibi birbirinden tefrik için dübb-i ekbere «benât-ı nâ'ş-ı kübra», dübb-i asgara da «benât-ı na'ş-ı suğra» ıtlâk olunurdu.

DÜBEYT (دوبیت) [*Ede.*] Bir mısraın her parçası müstefilâtün cüzüne uyan, her mısraı dört parçadan mürekkep ve bir bendten müsenna' dört bent vücuda gelen müsemmât şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mânası iki beyit demektir. Bunun yerine rubai, terane de denilir. Halk şairleri cönklerinde «vezn-i ahar» adı ile geçer. Farsça olan bu tâbir Araplar tarafından istimal olunmuş, rubai ise Arapça olduğu halde İranilerle Türkler tarafından kullanılmıştır.

Ebrulerinle hatt-ı lebin bir dübeyt-i hüsn
Divan-ı hüsn-ı pâkına piraye efkenin
Lâ

DÜCACE (دجاجه) [*Ast.*] Şimal burcu yıldız kümelerinden birine verilen addır. Arapça tavuk demek olan bu kelime decace, dicace suretinde de telâffuz olunur. Bu güme tavuğa benzediği için bu ad verilmiştir.

DÜDÜĞÜ ÇALMAK (دودوکی چالق) [*Hal.*] Galebe, zafer, muvaffakiyet, kazanç yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DÜĞME AKÇESİ (دوکمه آقچه‌سی) [*Sar.*] Saray mensuplarına esvaplık bedeli arasında verilen paralardan bir kısmını belirtir bir tâbirdir. Bu para esvaba dikilecek düğmelerin bedeli olarak verildiği için bu adı almıştır.

DÜGÜL (دوکول) [*Ok.*] Çilenin gezyeri tâyin edilerek üzerine ikinci bir defa sarılan ham ipliğe verilen addır.

DÜLDÜL (دلدل) [*Hal.*] Cenab ı Peygamberin beyaz dişi katırının adı idi. Gazvelerinde bindiği bu hayvanı sonra damadı Ali'ye hediye etmiştir. Bu katır Peygambere Afyar adındaki eşekle birlikte Mukavkiş tarafından hediye edilmişti. Hediye edenin Ferva bin Amr-ül-Guzami olduğunu da söyliyenler vardır. Ali, Haricilerle yaptığı muharebede buna binmişti. Düldül, Muaviye zamanına kadar yaşamış, Yanbu'da ölmüştür.

Düldül, kirpi demektir. Katıra bu adın verilmesi hızlı yürüyüşünden dolayı idi. Bu tâbir atla katır hakkında vasıf olarak kullanılırdı.

Haydar-i Kerrar meydan-ı nenag-ı zâtının
Esb-i tab'ın Düldül-ü çalâk hemen Zülfikar
Nazîm

DÜLE (دوله) [*Mus.*] Söz eserleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hatay Türkleri bunun yerine «ır» da kullanırlar. Saz eserlerine «kök» derler. Bunlar en ziyade uşşak, neva, puseler makamları kullanırlardı. Merağalı Adbülkadir'in verdiği mâlûmata göre bu makamlar şecaati artırıcı tesir yaptığı için Türklerin karakterine uygun geliyordu.

DÜLGER (دولگر) [*San.*] Binaların kapı ve pencere gibi doğrama kısımlarının gayri olan kuşaklama, çatı, döşeme, tavan, merdiven ve sair kaba ahşap kısımlarını yapan sanatkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir Farsça dürgerden bozmadır. Arapçası olan neccar de kullanılırdı.

DÜLGER BAĞI (دولگر باغی) [*Bah.*] Bir halatın çımasını kolona ve seren ve emsali şeylere bağlamak için yapılan bağın adıdır. Daha kuvvetli olmak için bir volta ziyade tutulduğu takdirde «voltalı dülger bağı» adını alır. Bir sereni çekmek ve sürmek için o serenin üzerine vurulan bağa da «Meze voltalı Dülger bağı» denilir.

DÜMDAR (دمدار) [*Ask.*] En arkada bulunan asker müfrezesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça Düm kuyruk demektir. Dümdar olarak bırakılan müfreze arkadan orduyu

vurmak isteyenlere karşı koyardı. Bunun karşılığı «piştar» dır. Öncü demek olan piştar müfrezesi de ilerde tehlikenin bulunup bulunmadığını yoklar ve bu suretle orduyu âni bir tehlike ile karşılaşmaktan muhafaza eder.

§ [*Bah.*] Bir donanmanın en gerisinde bulunan filosuna veya bir filonun en geride bulunan fırkasına, yahut bir fırkanın en geride bulunan takımına veyahut bir takımın en geride bulunan gemisine verilen addır. Düm, Farsça kuyruk, dar da tutucu demektir. Bu sebeple Dümdar'ın lûgat manası kuyruk tutucu, kuyruktan gelendir. En arkada bulunan asker müfrezesine de Dümdar denilirdi.

DÜMEN (دومن) [*Bah.*] Gemiyi istenilen istikamete yürütmek için erkek ve dişi içegicekleri vasıtasiyle dümen bodoslamasına takılan ağacın adıdır. Dümenin yekeye merbut olan kısmın üst yuvarlağına «Tas», enli tarafı olup su içinde bulunan tahtani kısma «Yelpaze», Tas ile Yelpaze arasında olan kısma da «Boğaz» denilir.

DÜMEN DOLABI (دومن دولابی) [*Bah.*] Dingiline dümen halatı sarılarak dümeni çeviren çarkın adıdır.

DÜMEN KULLANMAK (دومن قوللانمق) [*Hal.*] İdare etmek, işi muvaffakiyetle yürütmek, imtizaç yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DÜMEN SUYU (دومن صویی) [*Bah.*] Gemi seyrederken geri tarafından deniz üstünde bıraktığı iz hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu iz dümenin hareketinden meydana geldiği için o ad verilmiştir.

DÜMEN TAKIMI (دومن طاقمی) [*Bah.*] Dümen, Yeke ve dümen dolabı yani bir gemiyi sancak veya iskeleye çevirmeğe mahsus olan aletlerin heyeti mecmuasına yerilen addır.

DÜRDİRİYYE-İ HALVETİYE (دردیریه خلوتیه) [*Sof.*] Hafeniyye-i Halvetiye şubelerinden birinin adı idi. Kurucusu Şeyh Şehabettin Ahmet-üd Dürdüridir, Şeyh Şehabettin 1127 (1715) de Mısır'da doğmuş Hafeniyye-i Halvetiyye müessisi olan Şeyh Muhammed bin Salim-ül Hâfi'den feyz almıştır. Yayılan ilmî kemalâtı cihetiyle padişah tarafından Mısır'a memur gönderilmek suretiyle hakkında hürmet gösterilmişti. 1201 (1786/1787) de Kahirede ölmüştür. Mısır'da gömülüdür. 14 parça eseri vardır. Saviyye i Halvetiyye bundan teşa'üp etmiştir.

DÜRR-İ YETİM (درّ یتیم) [*Sof.*] Tasavvufta insan-ı kâmil yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hazret-i Peygambere de Dürr-i Yetîm denilir. Dürr-i Yetîmin manası eşi bulunmayan iri daneli inci demektir.

Çün ol Dürr-i Yetîmdir bi behâne
Hakkın fazlı erip geldi iyâne
Kaygusuz

DÜRZİ (درزی) [*Kelâm.*] Mısır'da hükümet süren Fatimiye'den Hâkim bi Emrillah'ın ulûhiyyetine kail olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aslen İmamiyye'den olan Hâkim bi Emrillah sonradan Allahlık dâvasına kalkışmış ve bu münasebetle kendisini (Hâkim bi emr) diye telkip eylemişti. Hâkimin en evvel dâvasını tasdik eden Muhammed Dürzi olduğu için «dürzi» adı buradan kalmıştır. Sonra Hamza Bin Ali zuhur ederek, halkı Hâkim'e ibadete davet eylemiş idi. Dürziler, davete icabet edenler ile birlikte Mısır'da mâbetler kurmuşlardı. Dürziler Hâkim'i ilâh, Hamza'yı onun nebisi mesabesinde tutarlar. Hamza'ya «hüccet-ül kaim» derler. Bunlarca saadet asrının Hamza'sı (Selman-ı Farisî) dir. Dürziler Müslümanların galebesiyle Mısır'dan Şama kaçarak, orada gittikçe çoğalmışlar, Dürzi denilen taifenin meydana gelmesine vasıta olmuşlardır.

Dürziler kendilerini Arap ırkından saydıkları gibi, Avrupa müelliflerinden bazıları da onları Arap aslından gösterirler. Bazıları ise Dürzi mezhebinin Mazdekiye benzemesine bakarak, onların eski İran kavimlerine mensup bulunduklarını ileri sürerler. Dürzilerin Hititler ile hattâ Galatlar'la aynı menşeden geldiklerini iddia edenler de vardır. Dürzileri Franklara bağlıyan eski bir rivayete göre — XII nci asırda Suriye'de kalıp, memleketlerine dönemiyen bir kısım Haçlılar — Müslümanların tazyiki karşısında, Comte de Dreux'nün kumandası altında dağlara çekilmişler ve yerliler ile evlenerek, İslâm ülkesinde bir hıristiyan cemaati teşkiline muvaffak olup Dreux isminin muharref şekli olan «dürzi» adını almışlardır. Yine Avrupalı müelliflere göre her iki cemaat Müslümanlara karşı müştereken hareket ettikleri gibi Haçlılar sayesinde Dürzilerin Monarşi idaresine alışmışlardır. Hükümdarlığın Godefroy de Bouillon sülâlesinden birine, irsî olarak, geçtiğini de ileri sürerler.

Dürziliğin biri Mısır'dan kaçan Araplardan, diğeri Suriye'deki Araplarla orada kalan Haçlılardan meydana gelmiş olduğunu kabul etmek suretiyle yukardaki iki rivayeti birleştirmek yanlış bir şey olmasa gerektir.

Dürziler indinde hak dini «tevhit-i Hâkim» den ibarettir. Öteki dinler mensuhtur. İbadete bedel «doğru sözlülük, dindaşları ko-

ruma, bühtandan sakınma, Hâkim'in fiiline alel-ıtlâk rıza, iblisler ve tağutlardan beraat» gibi hasaile itikat farzdır. Zâhiren Müslüman oldukları için Kur'an okurlar. Fakat batinî tevillerde bulunurlar. Şer'i tekliflerin hepsini iskat ederler. Tenasüh ve hulûle kail olurlar. Sünnilere zâhir, Şiilere batın ehli deyüp zâhır ehlini münkir ve kâfir, batın ehlini müşrik addederler. «*Hâkim her ikisinin şeriatını feshetmiştir*» derler.

Dürziler birçok cihetten Nusayrilere benzerler.. Şukadar ki Nusayriler zinayı mubah gördükleri halde Dürziler iffetlerini muhafaza ile ondan çekinirler. Dürziler insan ruhlarının yalnız insanlara, hâtta hangi milletten ise yine o milletten olan bir kalıba geçeceğine inanırlar. Nusayriler ise insan ruhunu hayvanlarla haşerelere, hattâ madenlere hulûl edeceğine kanidirler.

DÜSTUR (دستور) [*Huk*] Kanunlarla nizamnameleri ihtiva eden kitap ve mecmualara verilen addır. İlk kanun mecmuası Cevdet Paşa tarafından Düstur adiyle vücude getirilmiş, Hicri 1280 (1863) senesinde o zamanın devlet matbaası olan Matbaa-i Âmirede bastırılarak resmî dairelere dağıtıldığı gibi satışa da çıkarılmıştır. Paşa bunu İstanbul belediyesince kurulan Beyazit'te İnkılâp kütübhanesindeki yazma Tezakir-i Cevdet'te şöyle anlatır: «Meclis'i Âli-i tanzimatın mahsulü olan kavanin ve nizamat ve evrak'ı saire hep eser'i fakirdir. Nihayet kavanin ve nizamatı cem' ile bir cilt olarak bir mecmua yapıp düstur deyu tesmiye eyledim. İşte iptida düstur namı ile çıkan mecmua budur»

Bir kaideyi kısaca bildiren harflerin ve işaretlerin hey'eti mecmuasına da düstur denilir. Riyaziyede tatbik kabiliyeti olan formüle dahi bu ad verilir.

DÜSTUR-I MÜKERREM (دستور مکرم) [*İda.*] Sadrazamlarla vezirlere tazim makamında verilen unvandır. Düstur; farisiide el ve kudret sahibi, divan sahibi, vezir mânasına gelmektedir. Vezirlerle ümeraya düstur unvanının verilmesi bunların kanun, usul ve kaide ile hareket etmekle mükellef olmalarından ileri gelmişti. Bu makamda «sahib-i Düstur» da kullanılırdı.

Kibre ne sebep yoksa vezirim deyu gerçek
Sen kendini Düstur-a mükerrem mi sanırsın
Ziya Paşa

DÜŞEN (دوشن) [*Ask.*] Mahlül yerinde kullanılır bir tâbirdir. Düşmekten gelir.

DÜŞKÜN (دوشکون) [*Sof.*] Erkân ve adaba uymıyan muamelelerinden dolayı tarikat mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Düşkünlük denilen bu aforoz bilhassa Bektaşilerde cari idi. Düşkünlük cezası bizzat baba veya vekili tarafından verilirdi. Suç ne ise babaya söylenir. Baba dinledikten sonra müttehime sorar, cezayı ona göre tertip ederdi. Sorulamadığı da olurdu. Cezaya itaat mecburi idi. Düşkünlük cezası verdiren şeyler tarikat adabına uymayan *herhangi bir hareket*, esrarı faş etmek, babaların hakkını vermemek, köyde ve obada geçimsizlik etmek gibi şeylerdi. Bu yolsuzluların bazıları da ölümle cezalandırılırdı. Düşkünün sığırı ve davarı köyün sürüsüne alınmaz, köyde kimse onunla görüşmezdi. Düşkün kendisine dokunulması yasak bir mahlûk vaziyetini alırdı. Ceza müddeti bitesiye kadar bu hal devam ederdi. Affa uğradığı zamanlar da olurdu. Ceza suçun nevine göre değişirdi. Bazen öyle cezalarda olur ki düşkün herkes için tahammülü güç olurdu. Evinden ve köyünden çıkarılmak dağda bir yerde bir müddet oturmaya mahkûm edilmek gibi. Bu cezaya çarpılan orada yapyalnız kalır, yanına kimse varamazdı. Giderken ne götürebilirse onunla geçinmeye mecburdu.

DÜVAZDEH İMAM (دوازده امام) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. On iki imam demektir. Onlar da şunlardır: İmam-ı Ali, İmam-ı Hasan, İmam-ı Hüseyin, İmam-ı Zeyn-el-Abidin, İmam-ı Muhammet Bakır, İmam-ı Cafer-i Sadık, İmam-ı Musa Kâzım, İmam-ı Ali Riza, İmam-ı Muhammet Taki, İmam-ı Ali Naki, İmam-ı Hasan-ı Askeri, İmam-ı Mehdi.

DÜYME (دویمه) [*Top.*] Eski toplarda topu tutmak için baş tarafına yapılan kabza biçimindeki parçanın adıdır.

DÜYUN-I UMUMİYE (دیون عمومیه) [*Mal.*] Fransızca Dette Publique mukabili kabul olunmuş bir ıstılahtır. Fransızca Dette publique gibi Düyun-u umumiye de memleket boreu manasını ifade eder.

Ferdler gibi cemiyetler de zaman zaman bazı ihtiyaçları karşılamak için başkalarından borç para almak mecburiyetinde kalırlar. Bu para bazen memleket dahilinden, bezen de hariçten tedarik edilir. Para ihtiyacı ekseriyetle harplerin ve devlet israflarının doğurduğu bir neticedir

Muhtelif zaman ve şekillerde akdedilerek vaktinde ödenmiyen ve intizamını kayp eylemiş olan borçlarla müteahhitleri olan borçların ve uzun vade ile aktedilen muntazam borçların mecmuuna delâlet eden Düyun-ı Umumiye tâbirinin Osmanlı idaresi için hususi bir mânası vardır. Düuyn-ı Umumiye memleketin

Avrupa emperyalistleri tarafından tedricen istilâ edilerek yarım müstemleke haline getirilişinin bir ifadesidir. Bu sepeple Düyun-ı Umumiye tarihi, Osmanlı ülkesinin yarım müstemleke oluş ve malî istiklâlini kaybediş tarihidir.

Osmanlı tarihinde Düyun-ı Umumiyenin ne olduğunu anlamak için münkariz İmparatorluğun malî sergüzeştine kısa bir nazar atfetmek lâzımdır. Bu devlet istilâ ve itilâ devrini bitirip inhitat ve tedenni merhalesine geçer geçmez para sıkıntısı ile karşılaşmıştır. Daha 1591 tarihinde askere aylık vermek için tüccardan ödünç para almak ihtiyacı duyulmuştu. Bu ihtiyaç İmparatorluk inkıraz bulunciya kadar giderilemedi, devlet hazinesine genişlik gelemedi. Şu kadar ki XIX uncu asrın ortasına kadar hariçten para almak yoluna da gidilmedi. Bu; millî haysiyeti korumak endişesinden doğma bir çekingenlik değildi. İmparatorluk Avrupa devletler ailesi dışında yaşıyor gibi idi. Harbden ve zaruri olan ticari temaslardan başka suretle Avrupa ile fikrî, harsî ve malî münasebetlere girişilmiyordu. Halbuki para ihtiyacı zaman geçtikçe çoğalıyordu. Muharebe zamanlarında ise ağır bir dert oluyordu. O zamanlar bulunabilen çareler, imdadiye namı ile yeni vergiler komaktan ve meskûkâtı tağşiş eylemekten ibaretti. Yalnız birinci Abdülhamit devrinde Fas Sultanından ödünç para alınmak istenildi. Bir aralık ta Felemenk piyâsalarına müracaat olundu. Lâkin her iki teşebbüs müsbet bir netice vermedi.

Avrupadan para almağı ilk düşünen ve düşüncesini de yerine getiren Mustafa Reşit Paşa'dır. Bu zat «İstanbul Bankası» denilen bir müesseseden birçok avanslar almıştı. Bunları ödemek için 1850 de malî bir muameleye girişti, Ellî beş milyon franklık bir istikraz akdi zımnında iki Fransız ve bir İngiliz bankasından mürekkep bir heyetle müzakerede bulundu, bir de mukavele imzaladı. Bu mukavelenin padişah tarafından da imzalanması lâzımdı. Fakat o imza alınmadan Paris borsasında tahviller satışa çıkarıldı. İstanbul Bankası namına yirmi milyon franklık bir tediye bile yapıldı. Padişah imzasına kıymet verilmediğinden hiddetlenmiş olacak ki mukaveleyi imzalamadı. Bu suretle Osmanlı İmparatorluğunun ilk istikraz muamelesi iskandalla neticelendi. Paris'te ve Londra'da sürekli bir gürültü koptu ve İstanbul hükümeti alınan paradan başka iki milyon iki yüz bin frank da tazminat vererek mukaveleyi feshetmek mecburiyetinde kaldı.

Fakat malî ihtiyaç, önüne durulmaz bir sel gibi dalgalanıp büyüyordu. Kırım Muharebesinin başlaması o seli büsbütün genişletti. İster istemez bir set yapmak teşebbüsüne girişildi ve Avrupaya el açıldı. Fransızlarla İngilizler o sırada Osmalı İmparatorluğu ile müttefik bulunduklarından bu teşebbüsü kolaylaştırdılar. 1854 istikrazı denilen ve hakikatte imparatorluğun ilk istikrazını teşkil eden malî muameleyi neticelendirdiler. Alınacak para beş milyon lira olarak tesbit edildi. İhraç fiatı % 80, imha fiatı % 1, faiz % 6 idi. O sırada senevi yedi milyon frank tutarında olan Mısır vergisi borca karşılık gösterilmişti. Bu istikrazın dikkate değer bir şartı vardı. Hükümet beş milyon liranın üç milyonunu alacak, üst tarafını alıp almamakta muhayyer bulunacaktı. Bu şarta nazaran o vakitki devlet ricalinin Avrupaya karşı borçlanmaktan çekindikleri ve bu vaziyeti mümkün olduğu kadar hafif bulundırmak istedikleri anlaşılır.

Fakat ihtiyaç her türlü mülâhazalara tahakküm ettiğinden bir sene sonra yeni bir istikraz mukavelesi daha imzalandı. Bu Osmanlı maliye tarihinde en yüksek ihraç fiatı ile yapılan yegâne istikrazdır. Alınacak para yine beş milyon İngiliz lirası idi. Tahviller 102 5/8 fiatla piyasaya çıkarılıyordu. Yani bedelleri hükümete başabaş ödenerek piyasaya 2 5/8 bir zamla atılıyordu. İmha fiatı % 1, faiz % 4 idi. Hükümet birinci istikrazdan geri kalan parayı almaktan feragatini ilân ve bu yeni mukaveleyi imza etmişti.

Malî bir muvaffakıyet gibi görünen bu işin çirkin ciheti vardı. Londra ve Paris kabineleri alınan paranın münhasıran harb masraflarına tahsisini kontrol için İstanbul'a bir komisyon göndermişlerdi. Bu suretle Osmanlı İmparatorluğu ödünç aldığı parayı dilediği gibi sarfetmek hakkından mahrum ediliyordu. Yirmi senede itfa veya tahvil edilmesi meşrut olan bu istikraza karşılık olarak yine Mısır vergisinden bir milyon sekiz yüz bin, İzmir gümrük varidatından iki milyon beşyüz bin, Suriye gümrüğünden iki milyon ki cem'an altı milyon üçyüz bin frank tahsis edilmişti.

Artık İmparatorluk bütçe açığını kapamak ve herhangi bir teşebbüse girişebilmek için istikraza müracaat ediyordu. Para bulmak için de ağır şartları kabul etmekten çekinmiyordu. Nitekim 1858 de üç milyonu mutlaka alınmak ve iki milyonunun alınması ihtiyara muallak bulunmak üzere % 85 ve % 92 1/2 ihraç fiatı ile ve % 6 faizle beş milyon liralık bir istikraz daha yapıldı. Faizle Re'sülmalin ödenmesi için karşılık gösterilen senevî üç yüz elli bin sterlinin İstanbul Gümrükleri varidatından tah-

siline tahviller hamilleri tarafından müntahap delegelerin nezaret etmesi de kabul olundu.

Osmanlı devleti Avrupadan para almak yolunu tutmakla beraber kaime çıkarmak, hazine tahvilleri neşretmek, İstanbul bankerlerinden de gelişi güzel istikrazlarda bulunmak suretiyle hazinesini ağır taahhütler altına sokmuştu. 1860 da İmparatorluğun dahilî ve haricî, muntazam ve gayr-i muntazam borçlarının yekunu 774 000 000 franga balig oluyordu. 237 milyonluk tediyesi vacip bir borç devleti kıvrandırıyordu. Bu sebeple tekrar İngiliz sermayedarlarına el uzatıldı. İki üç yüz milyonluk bir istikraz yapılmak istenildi. İngiltere bu fırsatı kaçırmadı. Osmanlı devletini mali vesayet altına almak teşebbüsüne girişti. Bir çok şartlarla beraber «Osmanlı Maliyesinin Beynelmilel kontrol altında bulundurulmasını» teklif etti.

Düyun-ı Umumiye idaresi denilen ve bilâhare imparatorluğun başına belâ kesilen müessesenin doğumunu haber veren ilk işaret, İstanbul'daki İngiliz sefiri Henri Bulvvenk'in ağzından çıkan bu yaman tekliftir.

Burada mühim bir noktayı tesbit etmek lâzımdır. Osmanlı hükümeti mali istiklâlini tehdit eden bir vaziyet içinde bulunurken acaba iktisadi bir uyanıklık taşıyormu idi? Hayır o hükûmet içli dışlı para ihtiyaciyle kavrulmasına rağmen har vurup harman savuruyordu. 1857 de yapılan Sultan düğünleri haftalarca sürmüş ve yüz binlerce liraya mal olmuştu. Devlet hazinesi her sultan için yetmiş milyon kuruş veriyordu. Sarayları yapılmak, elmasları alınmak, köşkler kurulmak için de sayısız altınlar sarfolunuyordu. Halk, bir taraftan borçlanıp israf yapılmasına karşı dedikodu yapmağa başlayınca da «vükelâ konaklarında mücevher takımlı çubuk kullanılmaması, resmî dairelerde ziyaretçilere çubuk, kahve getirilmemesi, birinci sınıf ricalden başkalarının iki atlı arabaya binmemeleri, yanlarında kalabalık uşak taşımamaları yine sayılı memurlardan başkasının üç çifte değil iki çifte kayıkla gidip gelmeleri, büyük memur haremlerinin de tek atlı arabe ile gezmeleri, yemekten tasarruf edilmesi» emr olunarak halkın gözü boyanmak isteniliyordu,

1860 senesindeki mali buhran bir türlü giderilemediğinden ve İngilizlerin şartları da kabul edilemediğinden Paris'e müracaat olundu. Orası da Londra gibi davranmak istiyordu. Fakat Mirés isimli bir banker Osmanlı memurlarına yanaştı ve dört yüz milyon Franklık bir istikraz teklifinde bulundu. Onun verdiği projeye göre faiz % 6 ve imha fiatı % 84 olacak ve her biri beş yüz franklık itibari kıymette çıkarılacak sekiz yüz bin tahvilin yüzü 53 3/5 Mirès tarafından satın alınacaktı. Mirès bu hizmeti mukabilinde altı milyon frank komisyon istiyordu. Osmanlı devleti Mirès'le bu esas dâhilinde uyuştu. Karşılık olarak da birçok yerlerin gümrük varidatını, tuzlu balık resmini, Filibe gülyağı gelirini, Bursa'nın ipek öşrünü ve saireyi gösterdi. Mukaveleyi imzaladı. Fakat netice karışık çıktı. Londra ve Amsterdam borsaları bu istikraza kapalı kaldı. Paris'te de çok müşteri bulunamadı. Sekiz yuz bin obligasyondan ancak yüz iki bini sürülebildi. Dedikodu çoğaldı. Mirès Fransa hükümeti tarafından tevkif olundu. Bilâhare Fransanın iskandalı kapamak istemesi yüzünden vaziyet mümkün mertebe ıslah edildi. Plâse edilen obligasyonların bedeli Türkiyeye verildi ve bu sırada Osmanlı İmparatorluğunda haricî borçlar safhasını zamanında açtırmış olan Abdülmecit de ölerek yerini Abdülâziz'e bıraktı.

Sultan Aziz devrinde sırasiyle 1862, 1863, 1865, 1869 ve 1870 tarihlerinde beş istikraz yapıldı. Devletin irat getiren menbalarının çoğu bu istikrazlara karşılık gösterildi. Alınan paralarla bir harb filosu vücuda getirildi. Bir miktar ailâh alındı. Mühimee bir kısmı da bermutad saraylara sarfolundu. Abdülâziz'in son günlerinde imparatorluğun borcu 5.297.676.500 frangı bulmuştu. Ayrıca 400.000.000 frank da gayr-i muntazam borç vardı. Bu borçların faizleriyle .re'sülmâlleri için senede üç yüz milyon frank ödemek lâzım geliyordu. Devletin bütün varidatı ise üç yüz seksen milyondan ibaretti. Bu paranın üç yüz milyonu borçlara verildiği takdirde seksen milyonla imparatorluğun idaresini temin etmek icabediyordu. Bu, tabiatiyle gayr-i mümkündü. Binaenaleyh zaruri olan netice kendini gösterdi. Sadrazam Mahmut Nadim Paşa zamanında ve 1875 senesinde Osmanlı hazinesi iflâs etti.

Avrupa alacağının tehlikeye düşmesinden dolayı telâş içinde iken Bosna-Hersek ihtilâliyle Osmanlı - Rus Harbi gibi hep paraya ihtiyaç gösteren hâdiseler yüz gösterdi. Devlet büyük sıkıntılara uğradı. Kendi yağiyle kavrulmıya imkân olmadığı için 1877 de % 5 faizle beş milyonluk bir istikraz daha yaptı. Aynı zamanda İstannul bankerlerine 8.725.000 lira borçlu olduğunu kabul etti. Borçların faiz ve itfa akçası karşılığı olarak damga, müskirat, balık avı, tuz ve tütün resmi, birkaç yerin ipek öşrü on sene müddetle terk olunmuştu. Bu karşılık hususi bir idare tarafından cibayet olunuyordu. İşte Düyun-ı Umumiyenin ilk tevsimi Rüsum-ı Sitte idaresi denilen bu müessesedir.

Osmanlı devletinin iktisat işlerini iyi idare edememesi, daha doğrusu bu işleri bilenlerin bulunmaması, israfların önüne geçilememesi, isyanların ve harblerin de biribirini takibetmesi, en nihayet eenebi vesayetini dâvet etmek zaruretini doğurdu. Zaten emperyalist Avrupa devletleri de bu hedefe ulaşmak istiyorlar, kapitülâsyon çemberi içinde zaten iradesine malik olmıyan imparatorluğu bir de malî zencir içine koymağı tasarlıyorlardı. Mahmut Nedim Paşa'nın ilân ettiği iflâs ile Rus Muharebesindeki bozgunluk o emellerin tahakkuku için umulmaz bir vesile oldu. Berlin kongresinde İtalya birinci murahhası Kont Krovetti muahedeye bir madde koydurttu' Osmanlı eshamı hamillerinin dilediklerini tetkik etmek ve dayinleri hoşnut eylemek için İstanbul'da bir maliye komisyonu teşkil edilmesini kabul ettirdi.

İşte «Rüsum-ı Sitte idaresi» teessüs ettiği vakit Osmanlı İmparatorluğu böyle bir taahhüt altında da bulunuyordu. 22 teşrinisani 1879 da vücut bulan o idare Avrupalı alacaklıları pek memnun etmiş değildi, şikâyetler devam ediyordu. Hükümet bu hoşnutsuzluğun Avrupa devletlerini harekete geçireceğini düşündü. Berlin Muahedesinin kendisine tahmil ettiği vazifeyi tazyik görmeden ifa etmeyi muvafık gördü. Haricî Düyun-u Umumiyeyi tanzim için tahvilât hamilleri vekillerinin İstanbul'a gelmeleri lüzumunu ilân etti (1880). İstanbul'daki elçilerin büyük bir alâka gösterdikleri bu dâvet birçok siyasi müzakereler doğurdu. Nihayet dayinler vekilleri 1 eylül 1881 de İstanbul'da toplandı. Sadrazam Sait Paşa idi. Dayinlerle müzakereye dâvet edilen Osmanlı memurları ise Server Paşa, Münür Bey, Ohannes Çamiç Efendi, Vetendorf Bey Kişer Efendi, Bertram Bey olmak üzere altı murahhastan ibaretti. O sırada Osmanlı haricî borçlarının yekûnu yüz doksan bir milyon lira lerecesinde bulunuyordu ve yüz kuruşluk bir tahvil borsalarda otuz kuruşa alınıp satılıyordu. Cereyan eden müzakereler neticesinde Rüsum-ı Sitte idaresinin lâğvı ile tamamen müstakil ve varidatını bizzat cibayete mezun devlet kontrolünden mücerret bir düyun-ı umumiye idaresi teşkil edilmesi kararlaştı. Frank olarak 5.442.491.451 rakamı ile gösterilen Düyun-ı Umumiye, borsadaki itibar nazar-ı dikkate alınarak 2.846.612.688 franga indirilmiş ve gayr-i muntazam borçlar da bir buçuk milyar kadar tahmin olunup Düyun-ı Umumiye idaresi çerçevesi haricinde bırakılmıştı.

Harici borçların ödenmesine, rüsum-ı sitte idaresi örnek tutulup, muayyen varidat gösterilmişti. Bunlar: tuz inhisarı varidatı, tütün inhisarı varidatı, damga resmi, müskirat resmi, balık avcılığı resmi, ipek öşrü olup ticaret muahedelerinin değiştirilmeleri halinde hasıl olacak fazla gümrük varidatı Patente kanununun tatbiki takdirinde damga vergisine nisbetle elde edilecek fazla para, Bulgaristan beyliği vergisi, Kıbrıs vergisi, Rumeli-i Şarki vergisi, Tömbeki resminden senevi elli bin lira, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistana yükletilen borç hisselerinden yapılacak tahsilat ta Düyun-u Umumiye idaresine verilecekti. Fakat imparatorluk yıkılıncaya kadar böyle bir tahsilât yapılamadı. O zaman İngiltere'nin neşretmiş olduğu bir notaya göre Balkan devletleri Türkiyenin borçlarına iştirak edecekleri mikdarlar berveçhi atidir:

Bulgaristan 9.898.662, Sırbistan 2.107.457, Yunanistan 2.130.870, Karadağ 98.986.

Hükümet içinde bir nevi hükümet teşkili demek olan Düyun-u umumiyenin tesisini kabul edip temelini kuran, evsafını ve imtiyazlarını sıra sıra sayan vesikaya «Muharrem kararnamesi» denilir. Bu ad o vesikanın 1299 hicri senesi muharreminde «20 Kânunevvel 1881» neşredilmesinden dolayıdır.

Düyun-u Umumiye idaresi, bir devletin en tabiî haklarından biri olan vergi almak, irad toplamak selâhiyetini taşıyordu. Bu, imparatorluğun mali istiklâlini baltalıyan bir şeydi. Ayni zamanda bu idareye «Dâyinler vekili» namiyle memur olan Avrupalı maliyeciler, İmparatorluğun mali ve iktisadi her teşebbüsüne burun sokuyorlar, mütehakkim bir vasi gibi davranıyorlardı. Yalnız bununla da kalmıyolar, siyasi entrikalara da karışıyorlardı. Halbuki «Düyun-ı Umumiye İdaresi» siyasi bir müessese değildi. Hususi bir şirketti. Fakat hakikatta Avrupa diplomasisi güya «Düyun-u Umumiye İdaresi» resmi Avrupanın vekili imiş gibi hareket eylemiştir. Bu suretle memlekette iki maliye idaresi husule geldi. Biri Avrupa tarafından açıktan açığa himaye edilen «Düyun-u Umumiye idaresi» diğeri Avrupanın daimi tazyiki altında bulundurduğu maliye nezareti idi.

Memleketin her tarafında şubeler açarak binleree memuru havi teşkilât vücuda getiren Düyun-u Umumiye İdaresinin bu teşkilâta istinaden devlet varidatının büyük bir kısmını tedricen kendi idaresi altına almak emeline düşmemesi kabil olamazdı. Avrupa Diplomatlarının siyaseti de bu maksadı takip ediyordu. Bu yolda bir hareketin ne neticeler verdiğini güzelce anlamak için aşağıda gösterilen iki rakkamı tetkik etmek kâfidir.

1882-1883 senesinde yani devlet varida-

tının Düyun-u Umumiye İdaresine girdiği devrenin ilk senesinde Düyun-u Umumiye varidatı 2522498 lira idi. Halbuki 1911-1912 senesinde bu meblağ 8.258.292 liraya baliğ olmuştu. Demek bu müddet zarfında Düyun-u Umumiye müessesesi kendi idaresine ilk seneden 5.755.794 lira yani % 288 nisbetinde devlet varidatı almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu inkıraza mahkûmdu. Her cephede olduğu gibi mali cephede de mutlak bir acız gösteriyordu. Bu aczin pek tabiî bir neticesi olarak da yine istikraz ardında dolaşıyordu. Bu sebeple Muharrem kararnamesinden sonra 1886, 1890, 1893, 1894, 1896, 1903, 1904, 1905 ve 1908 senelerinde muhtelif nam ve vesilelerle Düyun-u Umumiyenin kefaleti tahtında istikrazlar yapıldı. Bu meyanda mühim bir mali ameliye de ceryan etti. Bu, «tevhid'i düyun», borçların birleştirilmesi ameliyesidir. Sadrazam Halil Rifat Paşa zamanında (1901) bu niyetle bir teşebbüse girişildi. Sait Paşa'nın o mevkie tekrar geçmesiyle iş ciddileşti. Uzun müzakereler ve muhabereler yapıldı. Nihayet Ferid Paşa'nın sadareti yıllarında Muharrem kararnamesine merbut bir kararname ile «Eylül 1903»de bu iş bitirildi. Bu müzakerelere başlandığı sırada Osmanlı harici borçlarının itibari mikdarı 79,000.000 milyon lira olarak gösteriliyordu. Bu borçlar ekseriyet itibariyle B,C,D,tertipleri namı altında toplanıyordu. Fakat B tertibi tahvillerinin yüz kuruşluğu borsada 51, C tertibininki 30,D tertibininki 25 kuruşa satılıyor. Yani Osmanlı devletinin mali itibarı borsalarda % 60 nisbetinde aşağılaşmıştı. Fransız maliye nazırlarından Mösyö Röviyer'in mühim bir komisyon mukabilinde idare ettiği müzakerat neticesinde yetmiş dokuz milyonluk tahvil piyasadan kaldırıldı. Yerine 32.733.772 liralık yeni tahviller çıkarıldı, ve üç tertip bir tertip altında birleştirildi. Faiz % 4 ve imha akçası % 45 santimdi. Bu muameleler cereyan ederken de bir çok dalavereler çevrilmiş ve Osmanlı hazinesine hayli zararlar verilmiştir.

1908 de ilân olunan meşrutiyet, devletin mali vaziyetini çıkmaz içinde buldu. Düyun-u Umumiye idaresi de payitahtın ortasında kurulu bir ecnebi kalesi gibi para işlerinde hakim idi. Yeni idare, o müessesenin istiklâl ile telif olunamıyacağını bilmekle beraber taarruzi harekete geçemedi. Yalnız yeni istikrazlarda onun kefaletinden müstağni kalmaya savaştı.

Düyun-u Umumiye İdaresine hükümetin muhabbetsizliğini, emniyetsizliğini gösteren bu vaziyet bazen müspet, bazen menfi neticeler verdi ve bu muhasamalar içinde avrupadan 1908, 1909, 1910, 1911, 1912 tarihlerinde yedi istikraz yapıldı. Bunların üçü 1911 de ve bir yıl içindedir. Hepsinin yekûnu 26.242.798 liraya baliğ olmuştur. Alınan paraların bir kısmı Hudeyde-San'a şimendiferini yapmak, Konya ovasını sulamak gibi müsmir işlere karşılık tutulmuş ise de en mühim kısmı bütçelerin açığını kapamağa tahsis olunmuştur.

Millî mücadele şerefli bir zaferle bitip de münkariz imparatorluğun mirasların tasfiyesine başlanıldığı Lozan'da Avrupa devletleriyle çetin bir siyasi savaşa girişildiği vakit yeni Türkiye mümessillerinin önüne 129.384.910 altın liralık bir alacak cetveli kondu. Bunun üçte biri imparatorluğun topraklarından miras alan hükûmetlere ayrılıyordu. Üst tarafı Türkiyeden isteniliyordu. Türk mümessilleri bu ağır yükü kabul etmekten istinkâf ettiler. Borç meselesinin ileride müzakere edilmesini istediler. Avrupa Türkiye ile sulh emelinde idi. Bu teklifi kabul etti, ayni zamanda Düyun-u Umumiye İdaresinin lâğvı Türkiyenin mali kontroldan tamamen ve bilâ kayd ü şart kurtarılması da kararlaştı. Bilâhare Paris'te alacaklılarla müzakereler yapıldı. Yeni Türkiyenin imparatorluk borçlarından 87.316.000 lirayı kabul etmesi neticesine varıldı. Bir de itilâfname imzalandı (1928). Fakat o tarihten sonra bütün dünyayı kaplıyan iktisadi buhran Türk hükûmetini de istisnai tedbirler almaya zorladı. Parasını ve millî iktisadiyatını muhafaza için her tedbire tevessül eden Cumhuriye idaresi bu meyanda borçların tediyesini de tehir etti.

Nihayet yeni müzakereler neticesinde Avrupalı alacaklılar Türkiyenin ancak 8.000.000 altın lira borçlanmasını kabul ettiler. Bu para senevi 700.000 liralık taksitlerle 50 senede ödenecektir.

Yeni itilâf evvelce siyasi cepheden tarihe karışmış olan Düyun-u Umumiye faciasını mali cepheden de kapayan bir hadisedir. Bu suretle üç çeyrek asırdanberi tedrici bir suretle Türkiyeyi esaret çemberi içine sokan Düyun-u Umumiye meselesi Lozan'dan başlıyarak tasfiye edildi, Ve son Paris itilâfnamesi ile bu mesele alelade bir borç haline girdi.

Sonradan bu borç da ödenmek suretiyle bu tâbir tarihe karışmış oldu.

DÜZEN AKÇASI (دوزن آقچه‌سی) *[Ask.]* Acemi oğlanlarından kapıya yeni çıkmış olanlara, yani yeniçeri ocağına kayıt edilenlere verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir, Adından da anlaşıldığı veçhile muhtaç olduğu şeyleri almak üzere verilen bu paranın mikdarı

iki altındı. Yeniçeri ocağı orta sandığındaki paraya da bu ad verilirdi.

DÜZGÜN (دوزگون) [*San.*] Kadınların yüzlerine sürdükleri ak veya kızıl boya hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ak olanına «aklık» da denilirdi.

Çoktur öyle bıyığın yoldurmuş
Çehresin düzgün ile soldurmuş
Sümbülzade Vehbi

Hem renk-i hicab olmada veçhindeki düzgün
Mekşuf olur elbette bu hikmet de öbür gün
Abdülhak Hâmit

Yüzü düzgünlü, sözleri düzme
İşi can yakma ya gönül üzme
Abdülhak Hâmit

DÜZ GÜVERTELİ (دوز گوورتهلی) [*Bah.*] Baştan kıça kadar üzerinde kamara, Kaporta ve bunlar gibi hailler bulunmayan güverteli gemilere verilen addır.

DÜZ KIÇLI (دوز قیچلی) [*Bah.*] Kıç tarafları düz yani aynalı olan gemilere verilen addır.

DÜZ LEVHA (دوز لوحه) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Kitap başlıklarının sade yapılmışlarına verilmiş isimdir. Kubbe şeklinde yapılan serlevhalara «kubbe levha» denilirdi.

DÜZME SOLAK (دوزمه صولاق) [*Ask.*] Solak eksiklerini kapatmak üzere hariçten tedarik edilip o kıyafete sokulanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri ocağı iyice bozulup kışlalarda efrat bulunmadığı zaman resmî günlerde resmen mevcut sekiz rikâp solağından başka alaylarda bulunması icabeden solaklar da bulunmadığından her hafta şuradan buradan birtakım Yeniçeri taslakları tedarik olunur ve bunlara solak elbisesi giydirilerek cuma selâmlığına iştirak ettirilirdi.

E

EBBEDALLAHÜ MECDÜHU (ابدالله مجده) [*Dua.*] Allah onun mecd ve şerefini daimî kılsın mânasına gelen ve dua yerine kullanılan bir tâbirdir. Ebbed; Allah ebedî daimi kılsın mânasına gelir Arapça bir kelimedir.

EBCED HESABI (ابجد حسابی) [*Ed.*] Hâdiselerin vukuu zamanının tespiti için harflere izafe olunan kemmiyete denilir. Yahut diğer bir tarif ile, bir hâdiseyi tevrih için kullanılan ve rakamları harften ibaret olan bir hesaptır. *Buna «hesab-ı cümel» de denilir.*

Ebced hesabı hakkında garip rivayetler vardır.

«Kamus» da deniliyor ki: «Hemzenin fethile ki huruf-u hecayı cami' kelimatın evvelidir. Fil-asıl ebced ve hevvez ve hutti ve kelemen ve sa'fes ve kareşet ki altı neferdir. Medyen ülkesinde şahlar idi. Kelemen cümlesinin reisi yani şehinşahı idi. Bunlar Şuayb Aleyhisselâm kavminden idiler. Yevm-i zillede (Medyen ve Eyke halkının helâki günü) cümlesi helâk oldular. Eslâf-ı iptida kitabet-i Arabîye hurufunu bunların isimlerinin hurufu adedince vaz'edüp bu zaman sehaz ve dazıgilen harflerine de zaferiyap olmalarile anlara redif eylemekle bu altı hurufa «revadif» ıtlâk eylediler. Şârih der ki: Asıl ebcedin ismi (Ebucad) idi. Tekerrür-ü huruf sebebiyle kasreylediler. Hattâ «huruf-u ebicad» tâbiri bundandır».

Müsteşrikler tarafından «İslâmAnsiklopedisi» adıyle tertip ve Mısır'da Arapçaya çevrilip neşredilmeğe başlanan «Dairet-ülmaarif-il-İslâmiye» de bu kelimeye dair epeyce malûmat veriliyor, hulâsası şundan ibarettir.

«Ebced: Arapların kendi hece harflerini bellemeleri için delil ittihaz ettikleri sekiz kelimenin birincisidir.

Bu sekiz kelime sırasiyle şunlardır: Ebced, hevvez, huttî, kelemen, sa'fes, kareşet, sehaz, dazıgilen.

Garp Müslümanları sonraki dört kelimeyi sa'fes, kareşet, şehaz, tagaş suretinde tertip etmişlerdir.

Arap elifbasının tertib-i hurufu (arabî) ve (âramî) alfabelerine mutabıktır. Bu mutabakatle beraber keşfedilen eski yazılardan anlaşılıyor ki Araplar, hece harflerini (Batınî) lerden almışlardır.

Arap harflerinin rakamlara delâlet etmek üzere istimali Arabî ve Aramilerde de cari idi ki hemzeden kafa kadar olan harfler birden yüze, son dokuz harf de iki yüzden bine kadar erkama delâlet ediyordu.

Arap ebcedinin İberi ve Arami elifbasından alındığına şüphe yoktur. Fakat Araplar, diğer Sami lisanları bilmedikleri ve arablıklariyle iftihar ettikleri cihetle bu sekiz kelimenin menşei hakkında hurafi birtakım tevile girişirler. Meselâ bu kelimeden altısının (Medyen) hükümdarlarından altı kişinin adı, yahut altı şeytanın veyahut hafta günlerinin ismi olduğunu söylerler.

Bizzat Arap nahivcilerinden «Mübrred» ve «*Seyrafi*» gibi anlayışlı âlimler, bu tefsir ve tevillerin hurafi olduğunu, ebcedi teşkil eyliyen kelimelerin fil-asıl ecnebi bulunduğunu söylemişlerdir. Sonraları bu kelimeler muska, vefk gibi şeyl erde kullanılmış ve her birine adedî bir kıymet verilmiştir. Nitekim ortazamanlarda bazı mutasavvıf Yahudilerin «Uhud-ı Kadîm» Tefsirinde bu harfleri bu suretle kullandıkları görülüyor.»

Ebced'in riyazi kemmiyeti: ا - 1, ب - 2, ج - 3, د - 4, ه - 5, و - 6, ز - 7, ح - 8, ط - 9, ى - 10, ك - 20, ل - 30, م - 40, ن - 50 س - 60, ع - 70, ف - 80, ص - 90, ق - 100, ر - 200, ش - 300, ت - 400, ث - 500, خ - 600, ذ - 700, ض - 800, ظ - 900, غ - 1000.

(ء = hemze) ile (آ = a) da bir sayılır. (چ = tch), (ژ = j), (ڜ = c), (ز = z) ve Farisi kefle sağır kef te Arabî kefi gibi hesap edilir.

Bir iki misal:

Osmanlılar tarafından İstanbul'un fethine tarih olarak söylenilen «beldet-ün-tayyibe» nin hesabı şöyle çıkar:

2+300+4+400+9+10+2+400=857

Keza lik Timurlenk'in «Şam» ı yıktığının tarihi olan «harap» kelimesi de aynı hesapla:

600+200+1+2 = 803 olur.

«Tuhfe» Şerhi «Hayatic de (شرح تحفة المنظومة الدريه فى لغة الفارسية والدريه) (İstanbul, Dar-üt-tıbaat-üs-Sultaniye, 15 cumadelûlâ 1237, sahife 85): «Okur ebced gibi her tıfl-ı edib» i izah ederken ebced hakkında «Ebced, hevvez ilâh. bunlara mânalarında nice nice kelimat ve elfaz yazdılar. Lâkin biri mevsukun bih kelâm değildir ve bir kaide-i lisaniyeye rabtı dahi olmaz. Amma ki fakir şöyle zannederim ki zatında hesap için mevzu olmuş ola; maanisi dahi olsa caizdir. Hele havassı ve menafii inkâr olunmaz» dedikten sonra uzun tafsilât veriyor. Evvelâ iki fasla ayırıyor. Birinci fasılda «hesab-ı cümel» i gösteriyor. Bunu da üçe ayırıyor: Cümel-i kebir, cümel-i sagir, cümel-i ekber. Bunlar hakkında da tafsilât veriyor. İkinci fasılda «aksam-ı huruf» u beyan etmektedir. Harfleri iki'ye ayırıyor: huruf-ı müfrede, huruf-ı müzdevice. Huruf-ı müfredeye huruf-ı cümel, huruf-ı müzdeviceye de «mekteplerde etfal ve sıbyanın okudukları tertiptir» diyor. Yine müellif bu iki kısmı şarkıye ve garbiye olmak üzere ikiye ayırmakta ve ona göre izah etmektedir.

Ana malûm idi esrar-ı kitab-ı melekût
Gelmeden levh-i hecaye kelimat-ı eb ü ced
Nabi

Okur ebced gibi her tıfl-ı edib
Vehbi

EBCEDHAN (ابجدخوان) [*Mek.*] «Ebced» den başka bir şey okumaya muktedir olamıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Lûgat-i Naci» de «ebced okuyucu, okuyan, okumıya yeni başlıyan: tıfl-ı ebcedhan, şakirt, müptedi, acemi: Ebcedhan-ı mekteb-i hikmet» suretinde izah olunmuştur.

Eb ü ceddiyle tefahur eden ebcedhanın
Ehl olan redd ü kabulüne verir mi ahkâm
Nef'i

EBDAL (ابدال) [*Sof.*] Velâyet makamını ihraz edip halk tarafından bilinmiyen, evliyanın sofuluk meratip silsilesinde derecelerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan ebdal «bedel», yahut «bedil» in cem'idir. Alık, meczup, safdil, dünya ile alâkası olmıyan adam mânalarına gelir. Sivâ alâkasından mücerret ve Allah'ın muhabbetinde fani ve müstârak olan bu büyük zatlar in ü ân kaydına ve bekasız olan dünya şaibesine iltifat etmemeleri zâhir hallerini hakikatbin olmıyanlara hamakat ve belâhet gibi göstermiş olmasına binaen akıl ve ferasetten nasibi olmıyanlara tahrifle «abdal» demek şayi olmuştur. «Lehçe-i Osmani» de şu izahat vardır: «Bediller târik-i dünya derviş, abdalan-ı mutasavvıfe. Türkî'de budala» suretinde izah olunmuştur.

«Meczup» kelimesi de bu değişikliğe uğramış ve bu kelime de gitgide «mecnun» mânasını almağa başlamıştır. «Bedel» in diğer cem'i olan «büdelâ» kelimesi de «budala» şekline sokularak «abdal» yerine kullanılmaktadır. Her ikisi de cem' sigası üzere mevzu iken «evlâd», «âza» gibi müfret makamında istimal olunmuşlardır.

Sofiye ıstılahında «ebdal» lâfzı iki mânaya gelen müşterek bir lâfızdır. Birinci mânaya göre fena huylarını, iyi huylara tebdil etmiş «Süada» ya ıtlak olunur. Bu ıtlaka göre bu gibilerin âdetleri mahsur değildir. Kabihadan olan sıfatları hamfdeden olan sıfatlara tebdil eden süadadan sayılır. İkinci mânaya göre olsa «ricalûllah» tan muayyen bir adede ıtlak olunur. Ebdal bazılarınca beyinlerinde mahsus bir vasıf itibariyle iştirâk bulunan «kırk», birtakımlarınca da «yedi» kimsedir. Halk lisanında «kırklar», «yediler» diye anılanlar bunlardır.

«Rical-ül-gayp» ismini alan bu sınıf «ehlullah» zümresinden olmak üzere bir de «Evtad» denilen dört kimse vardır. Bunların yedilerde dâhil olup olmadıklarında ihtilâf edilmiştir. Dâhildir diyenlere göre yedilerin dördü «evtad» ikisi «imâman» biri de «Kutup» tur.

Yedilere «ebdal» denilmesinin veçhinde de ihtilâf edilmiştir. Bir kavle göre tesmiyenin veçhi bunlardan birinin vefatiyle mertebece dununda bulunan bir diğerinin onun makamına kaim olmasındandır. Diğer kavle göre ise tesmiyesi şudur: Allah bunlara öyle bir kuvvet vermiştir ki bir yere gitmek isteyip te ayrıldıkları mahalde her ne sebepten dolayı ise kendi suretlerinin pâyidar olmasını arzu ederlerse o mahalde kendilerine bedel bir şahs-ı misali ikamesine kaadir olurlar. Bu bedeli ikame etmeleri kendileri iradelerine tâbidir. Kendilerine bedel olmak üzere mümessilleri peyda olan diğer birçok (evliya-ullah) varsa da bu gibi kendi irade ve ihtiyarlarına tâbi olmadığı için onlara ebdal denilmez.

Ebdal ile evtadı ayrı ayrı iki takım sayanlar da hangilerinin efdal olduğunu mevzubahs etmişlerdir. (Ebu Said) sorulan bir suale cevaben demiş ki: «Evtad efdaldir. Zira ebdal bir halden diğer hale, bir makamdan diğer makama intikal ederler. Evtad ise ahval ve makamatın müntehasına yükselmiş olduklarından

sabit-ül-erkândırlar. Kıvam-ı âlem onlarladır. Bu âli zevat temkin makamındadırlar.»

(Keşşaf-ül-ıstılahat-ül-fünun) da «Mir'at-ül-esrar» dan naklen deniliyor ki:

«(Büdela-i ümmet-i seb'a) hâdisine binaen ebdal yedidir, ve bunların herbiri bir iklimde mukimdir. Birinci iklimde olan bedel kalb-i İbrahim aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülhay» dır. İkinci iklimdeki kalb-i Musa aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülalîm» dir. Üçüncü iklimdeki kalb-i Harun aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülmürid» dir. Dördüncü iklimdeki kalb-i İdris aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülkadir» dir. Beşinci iklimdeki kalb-i Yusuf aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülkahir» dir. Altıncı kalb-i İsâ aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdüssemi'» dir. Yedinci iklimdeki de kalb-i Âdem aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülbasîr» dir. Ebdalın yedincisi olan Abdülbasîr, (Hızır aleyhisselâm) dır. Bunların vazifesi halâyıka imdatır. Hepsi de ilâhî maarifle ârif ve kevakibde meknuz olan ilâhi sırlar nüfus-u zekiyelerine Hak tarafından tamamen tevdi edilmiştir. Herhangi memleket veya kavme Allahın kahrı nâzil olsa bunlardan (Abdülkahir) ve (Abdülkadir) namındakiler oraya gitmeğe memur, ve onların huzuru o memleket veya kavmin makhuriyetine bâis olur. İçlerinden biri ölürse nasut âlemindeki sofilerden biri onun makamına nasp ve onun ismiyle yâdolunur.»

Yine bu kitapta deniliyor ki: «Bunlardan başka üç yüz elli yedi bedel daha vardır ki cümlesi mamureler haricinde mukim ve yabanî gıdalarla mütegaddi olurlar. Bunlar kemal-i marifetle mukayyet olup seyr-ü tayırden nasipleri yoktur. Yani kendilerinden tayy-i mekân vesaire gibi harikalar sudur etmez. Hadisin delâleti üzere bunların üç yüzü kalb-i Âdem, kırkı kalb-i Musa, yedisi kalb-i İbrahim, beşi kalb-i Cibrîl, üçü kalb-i Mikâil, biri de kalb-i Muhammed aleyhisselâtü vesselâm üzeredirler. Bu sonuncusu vefat edince yerine üçlerden, üçlerden biri ölünce beşlerden, beşlerden biri vefat edince yedilerden, yedilerden biri ölünce kırklardan, kırklardan biri vefat edince üçyüzlerden, üçyüzlerden biri ölünce de sofi siret olan zahitlerden biri ikame olunur. Sayılan büdelânın hepsi de bu tertip üzere (Kutb-u ebdal) dan feyz alırlar. Kutb-u ebdal kalb-i İsrafîl üzeredir.»

Aynı eserdeki beyana göre büdelânın adedi bununla da bitmez. Yukardaki sayıya kırk daha zammiyle bu miktar dört yüz dörde iblâğ ediliyor. Yine bir hâdisin müfadına istinaden bu son kırkların on ikisi Şam'da, yirmi sekizi Irak'tadır. İmam-ı Ali'nin rivayetine göre Şam'dakilerin ikisi Bizans'tadır. Irak'takiler arzın şarkına, Şam'dakiler garbına Allahın feyzini dağıtırlar. Bunlara (Çehl-i Ebrar) namı verilmiştir.

«Musavver Dairet-ül-Maarif» de buna zamimeten şu malûmat vardır: «Kütüb-ü hâdisde ettiğimiz tetebbu neticesinde ebdal hakkında yirmi kadar hâdis-i şerifin rivayet edilmekte olduğu görülmüştür. Bu meyanda ebdalın adedi yedi olduğuna dair hiçbir esere tesadüf edilemediyse de kırklara ve üçyüzlerden müntehap yedilere ve bahusus Şam ile Irak'taki kırklara dair olan rivayat vardır. Bunlardan maada bir kaç hadis-i şerifde kalb-i İbrahim Halil-ül-Rahman (Aleyhisselâm) üzere olan otuzlardan, birinde de altmışlardan bahsolunduğu gibi ebdal zümresinden olmak üzere kırk hatundan ve kırklara karışmak namzetliğine sâlih olan beşyüzlerden de bahis vardır ki bu beşyüze «Ahyar-ı Ümmet» tâbir olunmuştur.

«Kezalik (Mir'at-ül-esrar)ın saydığı üçyüz elli yedi bedel ona müteallik olan eserde üçyüz elli altı varit olmuş ve kalb-i Muhammed aleyhissalât-ü vesselâm üzere olan bedelden bahsolunmamıştır.

«Şam ile Irak'taki ebdalın adedinde de tehalüf olduğu anlaşılmıştır. Bir hadiste Şam'dakilerin yirmi iki, Irak'takilerin on sekiz olduğu beyan olunur. Bir kaç hadisde ise Şam ebdalı kırk olarak gösteriliyor.

«Ebdal» a ait mervi hadislerde şu görülüyor:

«Anlarla size yağmur yağdırılır. Anlarla size düşmanlarınız üzerine nusret edilir, ve ehl-i zeminden belâ ve gark (tufyan, yerde de azap) ref'edilir.

«Arz onlarla durur.

«Onların sayesinde merzuk olursunuz.

«Allahü Taalâ onlarla halkı diriltir ve öldürür. Yağmur yağdırır. Ot bitirir, belâyı def'eder.

«Emr-i ilâhinin vakit ve saati gelince bunların (Ebdal-ı Şam ve Irak'ın) ruhu birden kabzolunur. Ondan sonra da kıyamet olur.

«Ahlâkları hakkında varit olan hadislere nazaran bunlar:

«Kendilerine zulmedeni affederler. Kötülük edene iyilik ederler. Cenab-ı hak tarafından kendilerine ihsan olunan hayratta muvasat ederler.

«Cennete a'mal ile, çok namaz ve oruç ile girmezler; Allah'ın rahmeti ile, nefs sahaveti ile, gönül selâmetiyle, bütün müslümanlara rahmet ve hayırhahlık ile girerler.

«Kendilerini ibadetin çokluğundan takattan düşmüş göstermezler. Dünya işlerine haris olmazlar. Niza' ve cidal etmezler.

«Söz söylerken mübalâğa etmezler. Bid'at çıkarmazlar. İbadetlerinde ifrat etmezler. Kendilerini de beğenmezler. Bunlar kibrit-i ahmerden daha nadirdir.»

«Ebdalın alâmetleri şöyle beyan olunmuştur:

«Her kimde bu üç haslet varsa ebdaldendır: kazaya rıza, Allah'ın maharimine karşı sabır, zatullah için gazap.

«Ebdal-i ümmetimin alâmeti şudur ki onlar hiç bir şeye lânet etmezler.»

«Bu hadislerin kuvveti hakkında hadis âlimleri ihtilâf etmişlerdir. (İbn-i Cevzî) ile (İbn-i Teymiye) kâffesinin mevzu olduğuna kail oluyorlar. (Süyutî) ise bu haberlerin hem sahte, hem de«Ebdalın vücudu sahih olduğuna hükmettirecek manevî bir tevatür derecesinde» olduğuna kaildir. (Sehavî) bu haberlerin hiç birisine mevzu diyemiyorsa da cümlesinin zayıf olduğuna hükmediyor. Onun şeyhi (İbn-i Hacer) de fetavasında «bunların kimi sahihdir, kimi değildir. «Kutub» dan da bazı asarda bahsolunmuştur. Sofiye beyninde müştehir vasıf ve mâna ile (Gavs) e gelince o sabit değildir» diyor.

Her taraftan çekmişim sinemde şekl-i zülfikar
Baş açık ebdalinem gitmez dilimden ya Ali
Lâ

EBED (ابد) [*Sof.*] Arapça bir kelime olup uzun zaman, dâim mânalarına gelen «ebed için sofiye ıstılahı olmak itibariyle «İnsan-i Kâmil» adlı eserde deniliyor ki: «Allah-u Taalâ'nın ebediyyeti ezeliyyetinin, ezeliyyeti de ebediyyetinin aynıdır. Zira mazi ile müstakbel denilen iki taraf-ı izafi zat-ı akdes-i ilâhisinden münkati ve kendisi lizatihi bekada münferittir. Evveliyet denilen izafetin zat-ı subhanisinden inkita ile tahakkuk-i evveliyetten evvel mevcut olmasına (ezel), âhiriyyet denilen izafetin inkitaiyle âhiriyyetten sonra gelen ebeden mevcut olmasına (ebed) denildi. Ezel ile ebed zat-ı bâriye has iki sıfattır ki anları izafet-i zamaniyye izhar etmiştir. Vacib-ül vücut olduğunu teakkul da ancak bununla mümkün olabilmiştir. Yoksa hakikatte ne ezel, ne de ebed vardır. كان الله ولم يكن معه شيء yani Allah mevcuttur, onunla birlikte hiçbir mevcut yoktur.

Molla Cami'de «Fusus» şerhinde şöyle diyor: «Âyan-ı sabite ile bazı mücerret ruhlar ezelidir, bunların ezeliyyeti ile mübdiinin ezeliyyeti beynindeki farka gelince mübdi' Taalâ ve tekaddes hazretlerinin ezeliyyeti evveliyyetin nefyi yani vücudun ademden ilk zuhurunu nef'i mânasına bir na't-ı selbidir. Zira zat-ı bâri taalâ ayn-ı vücuttur. Âyan-ı sabite ile ervahın ezeliyyeti ise vücutlarının başlangıcı ademden zuhur etmekle beraber devamı mübdilerinin devamına makrun olmak mânasınadır. Zira bunların vücudu gayrdandır.»

§ [*Kelâm.*] Mütekellimine göre «ebed» kelimesi sonu olmayan zaman mânasına gelir. (Seyyid Şerif) in tarifine nazaran bir müddettir ki fikir ve teemmül ile intihası hiçbir veçh ve suretle tevehhüm olunamaz. Başka bir tarife göre de ebed vücudun müstakbelde mukadder bulunan sonsuz zaman içinde müstemir olmasıdır ki her iki tarife göre de mâna bir olmuş olur. Bu ıstılaha göre ebed ezelin mukabilidir. Bunların her ikisi de vücudun devamını intihanın ademini ifade eder. Ancak «Ebilbeka» ya göre ezel - kidem gibi - evvelinin, ebed - baka gibi - âhırının nihayeti olmıyan şeydir. «Müsavver Dairet-ül-Maarif» de ebed kelimesi izah olunurken deniliyor ki: «İskolâstik ilâhiyatında da devam-ı vücudu müfit bir lâfz-ı âm olmak üzere Eternité kelimesi kullanılmışsa da zaman-ı hali mebde-i tefrik ve temyiz itibar ederek maziye doğru imtidat eden gayr-i mütenahi zamana da Eternité à port ante ve müstakbele doğru imtidat eden gayr-ı mütenahi zamana da Eternité à porte pest derlerdi.»

Mütekellimîn uleması mevcudu ezeliyyet ve ebediyyet itibariyle üçe ayırmışlardır:

1 — Hem ezelî, hem ebedî: Zat-ı bâri gibi. 2 — Ne ezeli, ne ebedî: Dünya âlemi ve mafiha gibi. 3 — Ebedî-i gayr-ı ezelî: Ahret âlemi gibi. Ezeli-i gayr-ı ebedî gibi dördüncü bir kısım ispatı muhaldir. Çünkü kıdemi sabit olanın âdemi mümtenidir.

Zat-ı bâri hem ezelî ve hem ebedî olmakla beraber onun hakkında «ezelde mevcut idi» demek caiz değildir. Zira bu söz zat-ı hakkın zamanı olduğunu iyham eder ki muhaldir, ve ezeliyyet-i bâriye kail olmak zamanın ezeliyyetini itiraf etmeği icap ettirmez.

Zat-ı bâri taalâya ezeliyyet kıdemi isnat yani vücudu evvelsiz olmak mânasına sahihtir. Yoksa zamanın tetavülü ile yani eskilik, üzerinden zaman geçmiş olmak mânasına değildir. Zira ezmanın tetavülü hâdisin vasf ve şanıdır.

Kezalik «ezelî» lâfzının nispet ifade ettiğine bakıp da zat-ül-allahın «ezel» denilen bir şeyde hâsıl olduğunu tevehhüm etmeğe de gelmez. Zira bu takdirce zat-ul-allah bir şeye muhtaç ve müftekar farzedilmiş olur ki bâtıldır. Ezelî hiç evveli olmıyan vücut demektir, ve zat-ul-allahın (lemyezel) olması mazide vücud-ı

akdesi mukarin olmadık hiçbir zaman muhakkak veya mukadder geçmemiş olmasıdır ki (ezeliyyet) ile (kıdem) maksut olan budur. Nitekim (Layezal) olması da müstakbelde vücud-u akdesi mukarin olmadan hiçbir zaman geçemiyecek mânasınadır ki (ebediyyet) ve (devam) dan kasdolunan da budur.

Bir vücudun yalnız evkat içinde müstemir olabileceğine hükmedip te evveli olmıyan bir mevcudu ispat nihayetsiz müteakip evkatı ve bu da evveli olmıyan havadisi ispata müeddi olur kıyasında bulunmak da doğru değildir. Zira (evkat) dediğimiz şeyler bir mevcuda mukarin olan diğer mevcudattan başka bir şey değildir. Herhangi mevcut izafet tarikiyle diğer mevcude mukarin addolunursa o diğer mevcudun vakti o olmuş olur. Nitekim eflakin harekâtına, gece ile gündüzün taakubuna (evkat) demeği âdet edinmişizdir. Böyle olunca aklî bir kaziyyede ahadihüma âhara taallûk etmedikçe — diğer tâbirle beyinlerinde mantıkî telâzüm olmadıkça — bir şeyin vücudu diğer şeyin ona mukarin olmasına vabeste değildir. İkincinin mukareneti birincinin şart-ı vücudu değildir. Zaten her mevcudu vakte müftekir farzeylemek başka cihetten de muhali müstelzimdir. Zira vakit de bir mevcuttur. Bu farzı kabul ettiğimiz takdirde evkatı da evkata müftekir addetmek lâzımgelir ki işin nerelere varacağı az bir düşünce ile anlaşılır. Binaenaleyh zat-ı bâri kendisine hiçbir hâdis mukarin olmaksızın havadisin hudusundan evvel kendi vücudiyle, kendi sıfatiyle münferit evvelsiz, âhersız vacib-ül-vücuttur.

EBE İSKEMLESİ (أبه اسكمله‌سی) [*Tıp.*] Eskiden ebelerin doğuracak kadınları oturttukları iskemlenin adı idi. Başlıklı ve altı delik olup fennen istimali caiz görülmediği için mektepli ebelerin çoğalması üzerine kullanılmasından vaz geçilmiştir. Buna «ebe örekesi» de denilirdi.

EBEN AN CET (ابناً عن جد) [*Vak.*] Babadan, büyük babadan, dededen mânasına gelen bir tâbirdir. Ebean ceddin suretinde de kullanılırdı. Arapça eb, baba, ced de büyük baba demektir.

EBE ÖREKESİ (ابه اوریکه‌سی) [*Tıp.*] Eskiden ebelerin çocuk doğurtma sırasında kullandıkları bir nevi iskemlenin adıdır. Buna «ebe iskemlesi» de denilirdi. Başlıklı ve altı delikti.

EBEVEYN (ابوین) [*Vak.*] Ana, baba mânasına gelir bir tâbirdir. Baba demek olan ebin tesniyesidir. Ana ve babanın ikisine birden mânasına gelmesi taglip suretiledir. Taglip; bir münasebetten dolayı bir lâfzı diğer mânaya şamil surette kullanmaktır. Burada evvelen eb asl olmak münasebetiyle mecazen anaya da teşmil olunarak tesniye sıgasiyle ana ve baba ifade olunmuştur. Li ebeveyn kardeş denir ki ana ve babaları bir kardeş demektir. Vakfiyelerde çok geçer.

EBHERİYYE (ابهریه) [*Sof.*] Ebu Reşit Kutb-üd-din Ebu Bekir Bin Ahmet Bin Muhammed-ül-Ebherî tarafından tesis olunan tarikatin adı idi. Bu tarikatin müessisi olan Ebu Reşit Kutb-üd-din Ebher'de doğdu. Meraga'dan neş'et etti. İlk zamanlarda Azerbaycan'a, Semerkand'a seyahat eyledi. Oralardaki ulemadan okudu. Tarikatı Bağdat'da Seydi Eb-ün-Necib Eş-şeyh Ziyaüddin Abdülkadir'den aldı. Şam'a giderek tarikatını orada neşreyledi. Vefatı 573 (1177)dir. Erdebiliyye şubelerinden biri idi.

EBLAK SUVAR (ابلق سوار) [*Ede.*] Cenkçi, kahraman yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası eblağ'a binen demektir. Eblâk gösterişli, alaca bacaklı, sekileri oyluklarına kadar ak olan at demektir.

Eblak savar-ı rüzgâr
Aşap-ı Ram-u zengibar
Leşker şikâr-ı kâmkâr
Behram-ı Efridun alem

Nef'î

EBNA-Yİ SİPAHİYAN (ابنای سپاهیان) [*Ask.*] Kapı kulu taifesinin suvari takımına verilen addır. Sipah, silâhtar, ulûfeciyan-i yemin, ulûfeciyan-i yesar, Gureba-yi yemin ve Gurabay-i yesar olmak üzere altı bölüğe ayrılırlardı. Sonradan bunun yerine «altı bölük neferatı» tâbiri kullanılmağa başlanmıştır. Bölüklerin ikisine baş, ikisine orta, diğer ikisine de aşağı bölükler denildiği gibi silâhtar bölüğüne «sarı bayrak», orta ve aşağı bölüklere de «alaca bayrak» tâbiri de kullanılırdı.

EBNİYE-İ HASSA MÜDÜRLÜĞÜ (ابنیهٔ خاصه مدیرلکی) [*Sar.*] Saray ve devlet binaları inşaat ve tamir işleriyle meşgul memurun unvanı idi. Evvelleri resmî binaların inşa ve tamirlerine şehremini ile mimarbaşılar memurdu. Şehreminleri malzeme tedarik ve masarif ile yevmiyelerin verilmesini temin ve yalnız bu hususlara dair hesap defterleri tutmakla mükellef oldukları halde bunların haricinde kalan ve mimarbaşıların vazifeleri cümlesinden olan işlere de müdahale ettikleri için aralarında çıkan anlaşmazlıklar yüzünden 28 cumadelûlâ 1247 (M. 1831) de her iki vazife birleştirilmek suretiyle ebniye-i hassa müdürlüğü teşkil olunmuştu.

EBNİYE-İ SULTANİYE EMİNİ (ابنیهٔ سلطانیه امینی) [*Sar.*] Padişahın şahsına ait bina

işleriyle meşgul olan memura verilen unvandır. Bu unvan Kanunî tarafından Mimar Sinan'a verilmişti. Daha sonraki vesikalarda Mimar Sinan'ın unvanı ser mimaran-ı hassa suretinde geçer.

EBRAR (ابرار) [*Sof.*] Allahın makbul kulları mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça berr'in cem'i olan ebrar «Kamus-u Osmanî» de «doğru sözlü, hayırhah, hamiyyet ve fazilet sahibi olan insanlar» suretinde izah olunmuştur. Bunun üst mertebesi «mukarribin» dir ki evliyaullah mertebesidir. Ebrar iki kısımdır. Bir kısmını Allah kullarına iade etmiş, bir kısmını da yalnız kendi ile meşgul kılmıştır. Bunlar da iki kısımdır ki bazılarının batınları ülfet şarabı kadehleriyle doldurulup akıl gözleri, yani basar-i basiretleri ahbar-ı melekût esrarı mütaleasiyle meşgul edilmiş, fehimleri sefinesi Vahdet denizinde varidat-ı gaybiye dalgalariyle gark olmuştur. Bunların âza ve cevarihi, zâhiri ibadet haklarını ifadan mazuldur. Bunlar tarikat mütehayyilleridir. (لایقتدی بهم ولاینکر علیهم) yani «onlara iktida olunmaz, halleri inkâr da edilmez.»

«İkinci kısım; öyle kimselerdir ki akıllarındaki saffet dolayısiyle dünyanın hisset ve hakaretini anlamışlar, onun türlü mekrini ve olanca gailesini çekmişler ve dünya nimetlerinden her birerlerinin binlerce mihnet ile karışık olup her devletin başına binlerce hayret ve hasret yağmurunun yağdığını, her meserrete yüzlerce felâketin asıldığını, her üns ve ülfete kalburlarla firkat ve vahşet elendiğini gördüklerinden dünya metalarından yüz çevirmişler, kısa ömür zarfında ebedî nimet ve sermedi saadet esbabının husulünü ganimet saymışlar, hayat saatlerinden her birini tâat nevilerinden birine sarfeylemişlerdir. Halk ile meşgul edilen ikinci kısmın ise vücutlarını sair halkın istirahatine sebep kılmışlardır.»

Fırak-ı hüsnüne takat getirmeyüp Yahya
Yolanda baş verüp oldu güzide-i ebrar
Şeyhülislâm Yahya

EBRU (ابرو) [*San.*] Kendine mahsus levazımiyle boyanmış olan bir nevi kâğıtlara verilen addır. Ebru, su sathında yüzer vaziyette bulunan toz boyalara kâğıt tatbik olunmak suretiyle yapılır. «Ebr» in lûgat mânası «bulut» olduğu, ebrulu kâğıtların da bulutu andırmakta bulunduğu nazar-ı dikkate alınırsa Türkçe mukabilinin «bulutlu kâğıt» demek olduğu anlaşılır. Ebrulu kâğıt imalinde kullanılan renkler mütenevvidir. Bu kâğıtlar levhalarda süs yerine kullanıldığı gibi kitap ciltlerinde de istimal olunur.

Ebrulu kâğıtlar üzerlerindeki şekillerin bozulmaması ve parlak görünmesi için nişasta matbuhu ile aharlanır.

Ebruculuk Türklerde fevkalâde inkişaf etmiş sanatlardan biridir. Bugün bile sayın Necmettin gibi bu nazik ve nadir işlerle uğraşan sanatkârlar vardır.

«Boya, Mürekkep, Ahar, Ebru Mecmuası» nda (Millet Kütüphanesi el yazıları No. 109) «Ebru yapmak usulü» başlığı altında şu tafsilât mevcuttur: «Bir teneke içine kitreyi ıslatıp badehu boyaları muhkem sahkedüp yani döğüp öd ile ezip tenekenin içine döküp limon ile kestiresin. Acaip olur.»

Yine aynı eserde «doğrudan doğruya ebru yapmak usulü» başlığı altında da şu izahat verilmiştir: «İki adet sığır ödünü alıp birer şişeye koyup ağzını güzelce kapatıp gübre içine gömülecektir, iki gün iki gece birisi ve üç gün üç gece diğer birisi kalacak ve sonra ezilmiş çivit ve lük boyaları kapaklı bir kâsede yoğurt gibi doluca duracak ve yüz dirhem ıslanmış kitreyi süzüp bir büyük sandık gibi güzelce bir kap içine konulacak ve gayet mutedil ve hattâ tasallüp kıvamında olacaktır. Badehu boyalardan bir kahve fincanına konulup öd dahi bu boyanın içine konularak tecrübe edilecek ki zira gayet yayılırsa boya, az yayılırsa öd konularak bu suretle döğüp iktiza ederse etrafından ince kâğıtlar ile alınacak, eğer derununa çiçek konmak istenirse elvan boyayı süpürge çöpü ile, yahut ona benzer bir şey ile konulup sonra iğne ile resim yapılacaktır. Çiçekli olursa kitresi koyuca olması lâzımdır. Yok eğer düz çiçeksiz olursa tasallüp kıvamında olmasına dikkat edilmelidir. Badehu ebru yapılacak kâğıtları üzerine basıp hava kalırsa bir keskin iğne ile delinip havayı def etmelidir. Matlup olan ebru yapılmış olur.»

«Sanat Ansiklopedisi» ndeki tarif şöyledir: Evvelâ ebrulanacak kâğıt büyüklüğünde ağzı geniş bir leğen hazırlanır, kitre denilen ve çalıdan çıkan bir nevi zamktan lâzım geldiği kadar alınarak su ile boza kıvamına gelinciye kadar karıştırılıp eritilir. Diğer taraftan da istenen renkte madenî veya kimyevi toz boyalardan alınıp ayrı ayrı bir cam levha üzerinde bir şişenin yuvarlak kısmını çevirerek ezmek suretiyle gayet ince bir toz haline getirilir. Bu tozlara bal kıvamında zamklı su ilâve edilerek eski Türk mürekkebi koyuluğunda bir boya elde edilinciye kadar ezmekte devam olunur ve iyice karıştırılır. Bu boyalar ayrı ayrı tabakalara konup hazırlandıktan sonra bir de taze sığır ödü alınıp bir kâse içine konarak boya-

nın miktarına göre bu ödden bir veya iki kahve kaşığı kadar alınarak boyalara ilâve olunur ve iyice karıştırılır. Bundan sonra leğene kitreli sudan bir kariş kadar derinlikte konup hazırlanmış olan boyalardan, ilkönce koyu renkler ve sonra derece derece açıklar alınmak üzere, bir suluboya fırçasiyle lüzumu kadar alınarak kitreli suyun sathına serpilir. Bu hususta en çok kullanılan boyalar lâhor, bedahşi, bengal, çivit ve sairedir. Kitreli su lüzucetli ve kalınca olduğu için boyalar bu suyun sathında kalır. Boyalara ilâve olunan öd bunların dibe çökmemesini temin eder, İstenen boyalar suyun yüzüne konduktan sonra bir süpürge çöpü veya bir iğne ucu ile bu boyâlara dokunularak tahrik edilmek şuretiyle bunlara istenilen damarlı şekiller verilir.

Bundan sonra ebrulanacak kâğıt usuletle ve yavaşça bu suyun sathına tatbik olunup beş on saniye bırakıldıktan sonra yine yavaşça ve ihtimamla kaldırılır. Kâğıdın tekmil boyayı çekmemesi için suyun sathında çok durmaması lâzımdır. Bu suretle boyanın kâğıt, uçlarından bir ipe serilerek suyu ve kitresi tamamen aktıktan sonra düz bir satıh üstüne serilip kurutulur. Kitreli su üstüne konulmuş olan boyalar eğer bozulmamış ve şekillerini kaybetmemişlerse bunlarla ikinci bir kâğıt da ebrulanabilir. Kurutulan kâğıtların sıcağa ve güneşe maruz olmamaları lâzımdır.

Ebrulanacak kâğıtların biraz kabaca ve boyayı emen cinsten olmasına dikkat edilmelidir. Evvelce tutkallanmış kâğıtlar bu işe yaramaz. Çünkü boyayı çekmezler.

Ebru ile yalnız dalgalı hareler değil bazı tezyinî şekiller ve çiçekler de yapmak mümkündür. Bununla karanfil ve lâle şekilleri yapan ustalar olmuştur. Her ebru ustasının kendine mahsus şekilleri de vardır ki bunlardan o işi hangi ebrucunun yapmış olduğunu anlamak da mümkün olur.

Ebru nevilerine ve bunları yapanlara göre isim almıştır. Onlar aşağıda ayrı ayrı gösterilmiştir :

Akkâse ebru — Üzerine yazı yazılacak kâğıtların kenarları başka ve yazı yzılacak orta kısmı başka renkte yapılan ebru,

Battal ebru — Eski tarz ve usulde yapılan ebru,

Çifte aharlı ebru — Üzerine evvelâ nişasta sonra yumurta akıyle ahar sürülmüş ebru,

Hatip ebrusu — XII nci asırda Ayasofya hatibi bulunan bir zatın yaptığı ebrulara verilen isimdir,

Necmettin ebrusu — Zamanımızın meşhur müzahhip, mücellit ve ebrucularından olan Necmettin'in icadı olan çiçek şekilli ebru,

Somaki ebrusu — Somaki damarları gibi olan ebru.

Kumlu ebru — Teşekkülü bir olmakla beraber tesadüfe tâbi ebrulara verilen addır. Bu gibi ebrular serpilmiş kum tanelerini andırdıkları için bu ismi almıştır.

Taklit olarak yapılmış olan ebrulara da «Yahudi ebrusu» ismi verilirdi.

EBRULU KÂĞIT (ابرولو كاغد) [*San.*] Üzerine boya ile somakiye benzer damarlar yapılmış kâğıda verilen addır. Eskiden bu kâğıtlar kitap ve defterlere kab olarak geçirilirdi.

EBU (ابو) [*Hal.*] Baba kelimesinin genetif halinde bir isim önünde aldığı şekildir. Bir insan, bir hayvan veya bir nesnenin bir şey'e, duruma veya vasfa sahib oluşunu gösterir. Bu tertip en tabiî olarak, bir kimse oğlunun (daha nadir olarak kızının) adı ile anıldığı zaman kullanılır. Bundan dolayıdır ki birçok Arap erkek isimleri ebu ile teşkil olunurlar. Bu şekildeki kelimeler hakikî isim değil, künyedir. Bununla beraber eserlerde veya daha umumi olarak, günlük hayatta çok kullanılmasına sebebolur.

Mir Eb-ül-fetih k şah Ekber'e olmuştur vezir
Var gine sana şeoih olacağında şüphem
Nabi

EBU DEGAL (ابو دغال) [*Bah.*] Arap gemicileri tarafından direği tekne cesametine nazaran çok uzun olan gemilere verilen addır.

EBUSSUUD EFENDİNİN TORUNU (ابوالسعود افندينك طوروني) [*Hal.*] Sofu, âbit, sâlih yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılar devrinde Şeyhislâm olan Ebussuud Efendi bu evsafla temayüz ettiği için sofulukta ileri gidenler hakkında kullanılır olmuştur.

EB-ÜL-HAYR (ابوالخير) [*Coğ.*] Ordu'ya bağlı nahiye merkezi olan yerin adıdır,

EB-ÜL-VAKT (ابوالوقت) [*Sof.*] Vakit ve halin tesiri altında kalmıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibi insanlar mütelevvin (renkten renge giren) olmazlar; renkten renge girenlere «ibn-il-vakit» denilir.

ECE (اجه) [*Hal.*] Koca, ihtiyar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hacı muhaffefidir,

ECEL BEŞİĞİ (اجل بشيگى) [*Mim.*] Minarelerle binaların dış duvarlarının tamiri içia yukarı taraftan asma salıncak gibi iplerle asılan ve istenilen yüksekliğe çıkarılıp indirilen

asma iskelenin adıdır. Mecaz yoliyle yüksek salıncak demektir.

ECİR (اجير) [*Huk.*] Kendisini kiraya veren kimse mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime «Kamus-ı Osmani» de: «Nefsini kiralıyan, ücretle çalışan, tutulan ırgat, esir ile ecir'in farkı vardır» suretinde izah olunmuştur.

Ecir; hukuk cihetinden biri ecir-i has, diğeri ecir-i müşterek olmak üzere ikiye ayrılır.

1 — Ecir-i has: yalnız kiralıyana çalışmak üzere tutulan ecir, aylıklı, hizmetçi gibi.

2 — Ecir-i müşterek: kiralıyandan başkası için dahi çalışabilen ecir. Hammal, tellal, terzi gibi.

ECİR-İ HAS (اجير خاص) [*Huk.*] Yalnız kiralıyana çalışmak üzere muayyen bir müddet için tutulan ücretli mânasına gelir bir tâbirdir, hizmetçi gibi.

Ecir-i hassı kiralıyan bir tek kişi olduğu gibi o hükümde olan mütaaddit şahıslar dahi olabilir. Bir köy halkının tuttukları çoban ecir-i has olur. Fakat kendilerinden başkasının hayvanını da otlatmasını tecviz ettikleri surette o çoban ecir-i haslıktan çıkar, ecir-i müşterek olur.

Mecelle hükmüne göre (madde 423) ecir-i hassın ücrete istihkakı icare müddetinde amel için hazır bulunmasiyledir; yoksa bilfiil işlemesi şart değildir. Fakat amelden imtina edemez. Ederse ücrete müstahak olmaz.

Yine Mecelle hükmüne göre (madde 610) ecir-i has emindir. Kendisinin sun'u olmaksızın yahut kendi ameli ile kasıtsız telef olan malı zâmin olmaz.

ECİR-İ MÜŞTEREK (اجير مشترك) [*Huk.*] Kiralıyandan başkası için dahi çalışabilen ücretli mânasına gelir bir tâbirdir. Hamal, terzi gibi.

Mecelle hükmüne göre (madde 424) ecir-i müşterekin ücrete istihkakı amel iledir. Yine Mecelle hükmüne nazaran (madde 611) ecir-i müşterekin kendi taaddisi, ya taksiri olsun ve gerek olmasın kendisinin fiil ve sun'undan doğan zarar ve hasarı zâmin olur.

ECNEBİ KURUŞU (اجنبي غروشي) [*Mes.*] Riyal yerine kullanılır bir tâbirdir. 1650 - 1656 senelerinde iki ecnebi kuruşu yani riyal bir altına tedavül ediyordu.

ECNEBİ YALDIZ ALTINI (اجنبي ياندیز آلتونی) [*Mes.*] Eskiden tedavül eden yabancı altın paralardan birinin adı idi. 1138 senesi rebiülevvelinde (M. 1725) ki tedaviil tarifesine göre 375 akçaya geçerdi.

ECRAM (اجرام) [*Ast.*] Ruhsuz olan cisimler mânasına gelir bir tâbirdir. Istılah olarak «ecram-ı semaviyye», «ecram-ı felekiyye» suretlerinde kullanılırdı. Nitekim, «ecramın hareketleri» denilirdi ki bundan yıldızlar gibi ecram-ı semaviyyenin hareketleri kastolunurdu.

Ecram-ı binihaye ile pürdür âsüman
Lâ

ECRAM-İ FELEKİYYE (اجرام فلكيه) [*Ast.*] «Ecram-ı semaviyye» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski heyette sema eflâke ayrıldığından bazı defa ecram-ı semaviyyeye de bu nam verilirdi.

ECRAM-I SEMAVİYYE (اجرام سماويه) [*Ast.*] Gökte, daha doğrusu fezada, sabit veya seyyar olan yıldızlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu mânada yalnızca «ecram» da kullanılırdı. Bununla beraber «ecram-ı semaviyye» tâbiri «ecsam-ı arziyye» tâbirine mukabil konulmuş idi.

ECR-İ MİSİL (اجر مثل) [*Huk.*] Bir malın kullanılmasından doğan menfaatin para ölçüleriyle takdiri mânasına gelir bir tâbirdir. Kira bedeli tâyin edilmeden bir yerin işgali halinde vasıf, mevki ve kullanma tarzı bakımından o yerin benzerinin kirası ve binaenaleyh ecr-i misli olur. Bigaraz «ehl-i vukuf» un takdir ettikleri ücret de ecr-i misildir.

ECR-İ MÜSEMMA (اجر مسمى) [*Huk.*] Taraflar arasında tâyin olunan ücret mânasına gelir bir tâbirdir. Hizmetçinin iki taraf arasında kararlaşan ücreti; ev, dükkân ve emsalinin mal sahibi ile kiracı arasında kararlaşan kira bedeli bu kabildendir.

ECVEF (اجوف) [*Hal.*] Mecaz yolu ile boş kafalı, beyinsiz, cahil yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça; içi boş, koğuk, kof mânalarına gelir.

Görülür ecvef olanlarda gurur u âzamet
Marifetperver olan kimsede nahvet mi olur?
Raşit

Kimisi pote-i hâl içre dilin kaletmiş
Kimi ecvef gibi illetzede-i herze derun
Münif

§ [*Sarf.*] Ayn-el-filinde huruf-ı illetten biri olan kelime yerinde kullanılır bir ıstılah olup vavî ve yaî olmak üzere iki türlüdür.

Sâlim eyle kalbini renc-i hasedden Sâbita
Ol sahiha harf-i illet girmesin ecvef gibi
Sâbit

ECZA (اجزا) [*San.*] Kitap parçası, ciltlenmemiş kitap yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Arapça parça, kısım mânasına gelen cüz'ün cem'idir. Muallim Naci (Kamus-ı Osmani» sinde (İstanbul, Mürüvvet Matbaası, 1308) «usul, âza, evlât, havadis, vukuat gibi müfret makamında kullanılan cemilerdendir» diyor.

Bâl'acep mecmua-i kesret nümadır kâinat
Cümlenin şiraze-i cem'iyet-i eczası bir.
Ârif Hikmet Bey

ECZA ESTİMATÖRÜ (اجزا استیماطوری) [*Mal.*] Hariçten gelen ecza ve ilâçların gümrük idarelerinde tahmin muamelelerini yapan memurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden gelen eşyanın cins ve nev'ine göre estimatörler vardı. Yünlü, ipekli ve pamuklu kumaşlarla bunların mahlûtlarından imal edilen her nevi eşyanın fiyatlarını tahmine memur olanlara «manifatura estimatörü», demir, teneke, kalay, tutya, alpaga ve diğer madenî eşyanın fiyatlarını tahmin edenlere «hırdavat estimatörü» kahve, şeker, pirinç gibi şeylere bakanlara «kantariye estimatörü», halı ve seccadelerin fiyatlarını tahmine memur olanlara da «halı estimatörü» adı verilirdi.

ECZA-İ ŞERİFE (اجزای شریفه) [*San.*] Tecelit ve tezhip Kur'an, sureler, en'amlar, evrat gibi varak halindeki yazma cüz'lere verilen isimdir. Amme, Tebareke, Kadseme, Vezzariyat surelerine de «Ecza-i şerife» denilir.

EDA (ادا) [*Fık. - Huk.*] Ödemek mânasına gelen bu Arapça kelime fıkıh ıstılâhı olarak ayn-ı vacibi vaktinde ödemektir. Eda üçtür: Kâmil eda, nâfiz eda, kazaya şebih eda.

Kâmil eda — Memurun bihi her türlü meşru evsafı ile beraber ödemektir. Cemaatle namaz kılmak, mağsub malı aynen geri vermek gibi.

Nâfiz eda — Memurun bihi meşru evsafının bazısiyle teslim etmektir. Yalnız olarak namaz kılmak, mutlak bey'ile satılan bir malı ayıplı iken müşteriye teslim etmek gibi.

Kazaya şebih eda — Nevima kazaya benziyen edadır. Namazın evvelinde imama yetişmiş iken hades sadır olarak imamın ferağından sonra namazını bitiren kimsenin fiili gibi. Başkasına ait bir malı satıp sonra o malı sahibinden alarak müşteriye teslim etmek de kazaya şebih bir edadır.

Eda ile kaza, icra, ifa, infaz, tediye, tesviye arasında fark vardır. Eda; aynî vacibi vaktinde ödemek olduğu halde kaza; vacibi vaktinin gayride eda eylemek, icra; mukarrer bir şeyi fiil ve tatbik mevkiine koymak, ifa; vazifeden sayılan bir şeyi yapmak, infaz; bir hükmü icra etmek, tediye; nakten vermek, tesviye; düzeltmek, gidermektir.

Edage çare mi var şükrünü o ihsanın
Olursa tab'ın eğer bin kasideye medgun
Nef'î

EDAM-ALLAH (ادام‌الله) [*Hal.*] Allah dâim etsin mânasında kullanılan dua cümlelerinden biridir.

EDA TEZKİRESİ (ادا تذکره‌سی) [*Sar.*] Miri avcıların avladıkları postlu hayvanların postlarını ağalarına teslimleri mukabilinde aldıkları makbuzlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir kanunen yapılması lâzımgelen bir vazifenin görüldüğüne dair verilen kâğıtlar hakkında da kullanılırdı.

EDAY-I HİZMET TEZKİRESİ (ادای خدمت تذکره‌سی) [*Mal.*] Kanunen yapılması lâzım gelen bir vazifenin görüldüğüne dair verilen kâğıt hakkında kullanılır bir tâbir idi. Yol yapmak suretiyle mükellefiyetini eda edenlerin (yerine getirenlere) verilen hizmet kâğıdına bu ad verildiği gibi bu kabilden olan hizmetleri görenlere mükellefiyetlerini ifa ettiklerine dair verilen kâğıtlar hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

§ [*Sar.*] İltizama dahil bulunmıyan dağlarda avlanan vilâyetlerdeki hassa doğancı, şahinci ve atmacacıların vurdukları avların postlarını, her altı ayda bir, teslim ettiklerine dair verilen mühürlü temessüklere de bu ad verilirdi. Buna sadece «eda tezkiresi» de denilirdi.

EDEB (ادب) [*Sof.*] Akıllılık, usluluk, hal ve tavrın, nefsin iyiliği mânalarına gelen bu kelime sofiye ıstılâhı olarak şöyle izah edilmektedir: Hatanın envaından korunmaya sebep olan şeyi bilmektir. Meşayih lisanında edebten murat kâh edeb-i şeriat, kâh edeb-i hizmet ve kâh edeb-i haktır. Edeb-i şeriat; şeriatın usulünü bilmektir. Edeb-i hizmet; hizmette mubalağa ile beraber görmekte fâni olmaktır. Edeb-i hak; abd için lâzım olanla hak için lâzım olanı bilmektir.

EDDAÎ (الداعی) [*İlm.*] İlmiye mensuplariyle şeyhlerin imzalarının üstüne koydukları bir tâbirdir. Yine bunlar tarafından muhaveratta «dâiniz», «dâîleri» gibi tâbirler kullanılırdı. Duacınız demektir. Mülkiyye ve askeriyye mensupları bu makamda «bende», «bende-i dirine», «kulları», «abd-i memlûkleri» gibi tâbirler istimal eylerlerdi. Köleniz mânasını ifade eder. Daha ifrata varılarak «azat kabul etmez köleniz», «bende-i çâker-i kemineleri» denildiği de vâkidi.

Osmanlıların kuvvetli bulundukları zamanlarda yabancı devletler elçileri tarafından yazılan notalarla muharreratta imza üstüne «eddai» tâbirini kullanırlardı. «Başbakanlık arşivi» nde mevcut vesikalarda buna tesadüf olunmaktadır.

EDEB ERENLERE (ادب أرلرى) [*Sof.*] Umumî tâbirlerden idi. «Haşa huzurdan» makamında kullanılırdı.

EDEBHANE (ادبخانه) [*Hal.*] Ayakyolu, hela yerinde kullanılır bir tâbirdir. Caddelerde, sokaklarda belediyelerce yaptırılan küçük abdest bozmağa mahsus yerlere «bevilhane» denir.

EDEBİYAT-I CEDİDE (ادبیات جدیده) [*Ed.*] 1311 (1895) yılından 1317 (1901) yılına kadar «Servet-i fünun» mecmuası etrafında toplanan neslin meydana getirdiği edebiyat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Servet-i Fünun edebiyatı» da denilirdi. Tanzimatla başlıyan yenilik hareketini daha büyük bir hızla ileri götüren bu edebiyat Meşrutiyet inkılâbına kadar sürdü ve meşrutiyetten sonra «Fecr-i Âti edebiyatı» adı altında bir değişiklik geçirerek milliyet cereyanlarının ortaya çıkmasiyle işini tamamlamış ve edebiyat tarihi içindeki rolünü yapmış oldu.

Üstat Tahir Olgun edebiyat derslerinde Servet-i fünun edebiyatının doğuşuna ait umumî vaziyeti şöyle izah ediyor: «Teceddüt edebiyatının en feyyaz bir kalem sahibi olan Namık Kemal Bey vefat etmişti. Hâmit Bey Avrupa'da bulunuyordu. Ekrem Bey edebiyat muallimliğinden azledilmiş, Muallim Naci Efendi taltif olunmak suretiyle susturulmuştu. «Malûmat, Mirsat, Hazine-i fünun, Mektep, Servet-i fünun gibi haftalık bir kaç mecmua çıkıyorsa da hepsinin mündericatı sudan ibaretti. Selânik ve İzmir'de de bir iki mecmua neşrediliyor, onların sahifelerinde Cenab Şahabettin ve Halit Ziya imzalı kıymetli yazılar görülüyordu. Recai Zade Ekrem Bey matbuat âlemindeki cereyanları dikkatle takip eder, mecmualarda, yahut kitap şeklinde çıkan edebî yazıları gözden geçirirdi. Binaenaleyh Cenap ve Halit Ziya imzalariyle, Malûmat ve Mirsat mecmualarındaki Mehmet Tevfik ismi nazar-ı dikkatini celbetmişti. Hususiyle Mehmet Tevfik Bey mekteb-i sultanideki talebesinden olduğu için onu pek iyi tanıyordu.

«O sıralarda bir gün muktebes ve abes kelimelerinden kafiye yapılmasına taraftar olmaması dolayısiyle Ekrem Beye hücum edilmiş, o da Servet-i fünun mecmuasiyle bu hücuma mukabelede bulunmuştu.

«Servet-i fünun; Ahmet İhsan Beyin idaresinde çıkan haftalık ve resimli bir mecmua idi. 27 mart 1309 (1893) denberi neşrolunuyordu ki inkılâptan sonra bir aralık (Uyanış) namını aldı. Ekrem Bey 1313 (1895) senesi sonlarında Mehmet Tevfik Beyi o mecmuanın ser muharrirliğine tâyin ettirdi. 1314 (1896) da ise Cenap Şahabettin, Halit Ziya Beyler de Servet-i fünuna muharrir oldular. Daha sonra Süleyman Nesip, Hüseyin Siret, Hüseyin Suat, Hüseyin Cahit, Süleyman Nazif, Faik Âli, Ahmet Hikmet, Mehmet Rauf, A. Nadir (Ali Ekrem) H. Nazım (Reşit) ve Celâl Sahir Beyler gibi şair ve nâsirler de toplandılar. (Servet-i fünun aile-i edebiyesi) ni teşkil ettiler. 1317 (1901) tarihine kadar süren neşriyat ile nazımda, nesirde ve hikâyede yeni bir çığır açtılar. Edebiyat tarihinde bu devre (Servet-i fünun edebiyatı) yahut (Edebiyat-ı Cedide) denilir.

«Servet-i fünun teşrinievvel 1317 (1899) tarihinde hükümetçe tatil edildi. Sonra neşrine müsaade olunduysa da edebiyattan bahsedilmemek şartiyle izin verildi. Tatilin sebebi ise Hüseyin Cahit Bey (Edebiyat ve Hukuk) serlevhalı bir makale yazmiş, o makalede «fakat bir gün geldi ki 1789 idaresiyle Fransa'da talak teessüs etti» ibaresini yazmak gafletinde bulunmuştu. İşte edebiyat-ı cedide müntesiplerinin susturulması bundandı. 1789 tarihinden yani Fransa büyük ihtilâlinin ima olunmasından hükümet kuşkullanmıştı.

«Servet-i fünun edebiyatı, (Parnasiyen) lerin lisanımızda taklidi demekti. Teceddüt yahut Tanzimat edebiyatcıları yani Şinasi ve muakkipleri Fransız'ların klâsik ve romantik yazılarını okumuşlar, lisanımızda onların benzerlerini vücuda getirmiye çalışmışlardı. Servet-i fünun şair ve muharrirleri ise Garbin daha sonraki eserlerini, hususiyle Parnasiyenlerin kitaplarını mütalâa ettiler ve onlar gibi uslûbun parlak olmasına ehemmiyet verdiler. Ahengin temini ve yeni yeni fikirlerin ifadesi için garip kelimeler, işitilmemiş tâbirler kullandılar. Bundan dolayı da bazılarının târizlerine uğradılar. Kendilerine «dekadan» diyenler oldu. Filvâki Divan ve Tanzimat edebiyatlarına alışmış olanların nazarında bunların yazıları:

Ne tarik-i reviş-i taze, ne vadi-i kadîm

tarzında görülüyor, bazıları anlaşılmaz bir halde olduğu için onlara dekadan damgası vuruluyordu.

«Servet-i Fünun edebiyatına muarız olanların başında Ahmet Mithat Efendi bulunuyor, sadelik taraftarı ve avami bir muharrir olan bu zat, horoz sesi işitmedik kelimeler ve terkipler kullanan Servet-i Fünunculara esip savuruyordu. Fikret'in «Heykel-i Cehalet» unvaniyle yazdığı bir manzume Mithat Efendinin

itirazlarına cevaptı. Cenap Şehabettin Bey de Servet-i Fünun 1314 (1896) de neşredilen Salnamesinde bu bahse dair bir makale yazmış, dekadan kelimesinin Volter'den sonra Fransızcaya giren kelimeler demek olduğunu söyledikten sonra kendilerine iki sene evvel verilen (sembolist) sıfatı gibi geçen sene verilen (dekadan) unvanının da münasebet almıyacağını beyanla «eğer bazılarımızın yazdıkları filânın âsarını, bazılarımızınki falanın yazılarını andırıyorsa bu da yeni, şahsi ve hususi olan bir terbiye-i fikriyemizden münbaistir» demiştir.

«Hüseyîn Cahit Bey «Kavgalarım» isimli kitabında ve «dekadanlık Gürültüsü» başlıklı bahiste der ki: «Mektep Risalesinin bidayet-i intişarı zamanlarında Cenap Şahabettin'in şiirleri türlü tezyifat ve şütumu dâvet ettiği sırada «Hazine-i Fünun» muharrirleri ortaya bir «sembolizm» lakırdısı çıkarmışlardı. Fakat bu kelime, temin-i iştihar edememiş, biraz sonra unutulup gitmişti. Nihayet Sabah Gazetesinin Girit muhtacinine bir muavenet maksadiyle neşrettiği bir nüsha-i mahsusada Ahmet Mithat imzasiyle «dekadanlar» serlevhalı bir makale görüldü. Dekadanlık gürültüsü de böyle başladı. Gazetenin bir emr-i hayır için neşredilmiş nüsha-i mahsusa olmak itibariyle her elde gezmesi Ahmet Mithat imzasının ma'rufiyeti «dekadanlık» kelimesinin paydar olmasına sebebiyet verdi. Bahusus Servet-i Fünundaki müceddidîn-i edebe karşı taarruzattan geri kalmıyanlar için bu kelime-i müzeyyifane pek münasibi idi. Memleketimizde ciddî, sahih ve salim bir edebiyatın mukaddimesini teşkil eden hareket-i edebiyye-i ahireyi «dekadanlık» ve erbabını «dekadan» nam-ı umumisi altında topluyorlar, bir kelime ile hepsine birden tecavüz etmiş oluyorlardı.

«Yine Cahit Bey o kitabının başka bir sahifesi de diyor ki: «Bu dekadan kelimesi, büyük biraderi senbolistten ziyade bir hayata malik oldu. Bilen ve bilmiyene ve bilhassa bilmiyenlere yayıldı. O derecede ki lisanımıza yerleşti; dekadanlık ediyorsun! gibi hitaplar bazı âdi muhaverelerde işitilmiye başladı. Bu hal, Fransada «Parnasiyen» namını alan şuaranın hedef oldukları itirazat ve tahkikatı aklımıza getiriyor. Parnas meslek-i edebiyyesi yeni zuhûra başladığı zaman bu meslek mensubînine verilen «parnasiyen» unvanı, adeta bir hitab-ı tahkir olmuştu. Birisiyle kavga eden bir arabacının karşısındakine: «Hadi oradan, parnasiyen» dediği işitilmiştir. Bizde iş o mertebeye gemedi ise de cühelâ nezdinde gelmesine de çok kalmadı.»

«Evet o sıralarda dekadanlık aleyhine nazmen ve nesren atılıp tutuluyordu. Meselâ Hazine-i Fünun Mecmuasında muharrir olan Mehmet Celâl Bey:

Siz gittiniz ey şanlı hünerverleri dehrin
Bizler hezeyanlar, dekadanlardan asandık.
Göçtü edebiyat-ı zekâ perveri dehrin
«Zira ki ziyan ortada bilmem ne kazandık?»
Başlar edebiyat-ı cedide... mütehayyir
Hattâ gözü baygın ve yüzü hayli müşemmes
Bir hasta kızın veçhine benzer... müteessir
Mor nemeli, al cilveli, hem tirşeli bir ses?
Kumral başının üstüne çıkmış ve kalaklar
Mai saçının lerzişine müncezip olmuş
Al buseyi görmüş ne tuhaf tirşe dudaklar
Bak fındığı kirpikleri görmüş de tutulmuş?
Saat-i semenfamı çalar havf-i siyahın
Bir lerze-i ebyazla olur ruha mukarin
Bir kahkahanın, gamgamanın lerzişi âhın
Var mı burada faidesi? ah ne mümkün?
Başlar edebiyat-ı cedide... müteverrim
Elbet ona bir çare bularlar dekadanlar
En sonra görürler de acırlar: mütebessim
Bir hiss-i samimi ile derler top atanlar..
Mai emelin mor sesi gelsin mi vücuda?
«Divanece sözler mi demektir edebiyat»
Fikr-i hezeyan müncezip oldakça suuda
«âsar-ı tarakki diyoruz biz buna, heyhat»

manzumesiyle gûya ede iyat-ı cedidenin uslûbunu taklit ile o uslûbun sahiplerini tezyif etmek istemişti. Hattâ «dekadan» kelimesinin «tek atan» yahut «dek atan» kelimelerinden bozma olduğunu yazanlar zuhûr eylemişti. Nihayet bu muhacemelerin şiddeti azaldı ve zafer meydanı Servet-i Fünun edebiyatçılarına kaldı.

«Edebiyat-ı cedide erbabının uslûba ehemmiyet verdiklerini ve bazı garip kelime ve tâbir kullandıklarını biraz evvel söylemiştim. Bunlar, kafiye zencirini gevşettiler. Kelimelerin yazılışını değil, söylenişini nazar-ı dikkate aldılar. Meselâ «sen» ile «bilsen» i «ben» ile «kalben» kelimelerinden kafiye yaptılar. Halbuki eskilerce bu yolda takfiye kusurlu idi. Onlar söylenişten ziyade yazılışa ehemmiyet verirlerdi. Meselâ Namık Kemal'in:

Gül değil, arkasında kanlı kefen
Sen misin sen misin garip vatan

beytinde olduğu gibi «kefen» ile «vatan» ı takfiye ederlerdi.

«Edebiyat-ı cedideciler, müstazat manzumeler de yazarlar. Vâkıa divan edebiyatında da müstezat vardı. Fakat ziyadeleri muayyen bir şekilde kullanılırdı. Yeni şairler, ziyadelerin

ilâvesinde o muayyen şekle uymadılar. Her mısraın değil, sözün icap ettiği mısraın sonuna ziyadeyi yapıştırdılar.

«Keza muhtelif vezinli mütaaddit parçalardan müteşekkil manzumeler yazdılar. Divan şairleri de bunu yaparlardı. Amma Mesnevi şeklinde yazılmış manzumelerde gazeller ilâve etmek suretiyle icra ederlerdi. Abdülhak Hâmit Bey ise manzum bir piyesindeki şahısların her birine ayrı bir vezinden söz söyletmişti.

«Keza divan edebiyatında bir fikir, bir beyitte, pek pek bir kıt'ada ifade edilirdi. Servet-i Fünun edebiyatında ise buna da ehemmiyet verilmedi. Muhaverenin nazma tatbiki diye ulama yazılar yazıldı. Hattâ Tevfik Fikret Beyin yazılarında olduğu gibi sekiz, on mısralık cümleler yaptılar. sözü mısraın sununda değil, ortasında bitirdiler. Bazı mısralara da atıf vaviyle başladılar.

«Hülâsa edelim: Kafiyede müsamahakârlık, müstezatları rasgele kullanma, muhtelif vezinli parçalardan manzume yazılması, bir fikrin sekiz on mısrala ifade olunması bazı mısralara atıf vaviyle başlanılması Servet-i Fünuncuların yaptıklarındandır.»

Hayatı ve tabiatı birtakım dar çerçevelere sığdırmak istiyen şarkçı ve şekilci bir edebiyat olan divan ebebiyatı arıuzun sürükleyici akışı içinde bağdaşarak güzelliği, biribirine çarpan hecelerin ahenginde arıyor, muvaffakıyet sırrını da ilham kaynağının, teşbih ve istiarelerin gücünde telâkki ediyordu. Binleri aşan divanları dolduran siir örneklerinin yeknesaklığı ile beraber içlerinde çok parlakları da bulunan bu edebiyatın güçlüğünü gören ve garp lisanı öğrenen birtakım gençler yüzlerini şarktan garba çevirerek tahassüs tarzlarını oradan almayı gaye bildiler. Ancak bunlar yeniliği yalnız fikirde görüyor, lisanda ise iğreti kıyafetleri ve ağdalı uslûplariyle halkın duygu ve düşüncesine yabancı kalıyorlardı. 1908 temmuz inkılâbını takip eden günlerde meydana çıkan «Fecr-i âti» edebiyatı da bunun söuük bir devamından başka bir şey olamaz.

Edebiyat-ı cedideciler için bunun bir zaruret olduğunu ileri süren kıymetli Edebiyat Tarihi profesörü Ali Canip (Hayat, s. 128) şu mutalâayı dermiyan eyliyor: «Servet-i Fünun» edebiyatı böyle bir zamanda meydana çıkmıştı ki siyasi hayatımız da asrileşmenin ilk şuurlu adımı olan tanzimat hareketine başlanalı 60 sene olmuş, Türkler başlarından kavukları, sırtlarından kürkleri çıkarmışlar, yeni mektepler açmışlar, nizamî mahkemeler kurmuşlar, hülâsa içtimaî yaşayış itibariyle dedelerinden hayli ayrılmışlardı. Fakat dikkat edince görülüyordu ki o devir esnasında maziye ait müesseselerde yok olmuş değildi. Yeni mektebin yanında eski medrese, nizami mahkemenin yanında şer'î mahkeme duruyordu: nitekim edebiyat-ı cedidenin iktibas ettiği garp tekniği yanında şark edebiyatının malı olan terkipli lisan duruyordu ve Servet-i Fünuncular bu şark zevkının en kuvvetli unsurlarından halâs olmadılar, onunla muvaffakıyetlerini tarsine çalıştılar ki bu temayülün en bariz mahzurlarını Halit ziya beyin eserlerinde buluruz.

«Muhakkak olan bir şey varsa tabiat atlamıyor, ilerliyor: Edebiyat-ı cedidecileri muahaze edemeyiz, Şinasi ile başlıyan asrileşmek temayülünde onlar da mühim bir merhaledirler.»

EDES (أدس) [*Çoğ.*] Urfa'nın Müslümanlar tarafından zaptından evvelki ismi idi. Makedonyalılar Büyük İskender'in kumandası ile Asya'yı fethettikleri zaman idare merkezlerine benzettiklerinden bu adı vermişlerdi. Rum'elinde Selânik vilâyeti mülhakatından olan Vodina'nın eski adı da Edes'di. Buna Edesa da denilirdi.

EDHEM (ادهم) [*Hal.*] Arapça karadonlu ve yağız at mânasına gelir bir kelimedir. Beyaz ve kırdonlu ata da «eşheb» denir.

Edhem-i iclâlına bir raht-i simin kehkeşan
Eşheb-i ikbaline bir lâl'i zerrin âfitab
Nef'i

EDHEM-İ TAÇ (ادهمی تاج) [*Sof.*] Dört terkli bir nevi tac adıdır. Eski edebiyatta «tac-ı Ethem» tâbirine tesadüf edilir ki istiğnanın timsalidir. (İbrahim Ethem) in tâç ve tahtı terketmesinden kinayedir.

Şah-ı aşkım âlem-i mâna müsellemdir bana
Sernigûn peymane-i cem taç-i Ethem'dir bana
Nef'i

EDHEMİYYE (ادهمیه) [*Sof.*] Şeyh Ebi İshak İbrahim Bin Edhem Bin Süleyman Bin Mansur-ül-Belhî tarafından tesis olunan tarikatın adı idi. Tarikat, «efkârın def'i, masıva-ullahın terki, ağyar muhabbetinin ref'i» esasına müstenitti. Bu esaslar aşağıdaki manzumede beyan olunmaktadır:

Edhemîler gör ki bir hoş fırkadır
Kasdları her demde mahv-u garkadır
Banlara üç nesnedir asl-ı usul
Bu üçile buldular bil hakka yol
Def-i efkâr ile selb-i mâsıvâ
Haktan artık kalmıya dilde hevâ
Ba dürür bunlarda âyin a asul
Edhemîlerde budur Hakka vusal

EDİK (ادیك) [*Kıy.*] Sefere gidilirken «çedik» üzerine giyilen «çizme» nin öteki ismi idi. «çekme» de denilirdi.

EDİLLE-İ ASLİYE (ادلهٔ اصلیه) [*Fık.*] Fıkıh ilminin dayandığı delilleri teşkil eden kitap, sünnet, icma-i ümmet ve kıyas-ı fukaha hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «edille-i şer'iye», «edille-i erbaa» tâbirleri de istimal olunur. Kitaba ve sünnet ile icmaa «usul-u mutlaka» denir. Kıyas; bir cihetten asıl olup evvelki üç delile nazaran fer'idir, ve bunlardan çıkarılan illete dayanır.

Örf, âdet, teamül, istishâb, ıstılah ve diğer tâbirle maslahat-ı mürsele ve kavaid-i külliye gibi deliller kitap, sünnet, icma ve kıyasdan birine râcidir.

EDİLLE-İ ERBAA (ادلهٔ اربعه) [*Fık.*] Fıkıh ilminin dayandığı dört delil hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Edille-i asliye», «edille-i şer'iye» de denilen bu dört delil şunlardır: Kitap, sünnet, icma-ı ümmet, kıyas-ı fukaha. Bu dört delilden kitap ile sünnete asliye, kitap, sünnet ve icmaa da «usul-u mutlaka» denir. Kıyas bir cihetten asl olup evvelki üç delile nazaran fer'i dir, ve bunlardan çıkarılan illete dayanır.

EDİLLE-İ ŞER'İYE (ادلهٔ شرعیه) [*Fık*] Şer'i hükümleri çıkarmaya yarayan yollar mânasına gelen bir tâbirdir. «Delil» in cem'i olan edille «Kamus-u Osmani» de kılavuz mânasına olan ve onunla diğer şeyin vücuduna, vukuuna istidlâl olunan «suretinde izah edilmiştir. Şer'i hükümlere mûsil olan aslî edille 4 dür: Kitab, sünnet, icma', kıyas. Kitap; Kur'an demek olup bütün şer'i delillerin müstenididir. Sünnet «Peygamberin siretleri ve fiilleridir. İcma' fakihlerin dinî emirde ittifak etmeleri demektir. Kıyas; bir şeyi diğer şeyle takdir eylemek demektir.

EDİLLE-İ TÂLİYE (ادلهٔ تالیه) [*Fık.*] Fıkıh ilminin dayandığı ikinci derecedeki deliller hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar da örf, âdet, teamül, istishab, asl ve amel, maslahat-ı mürsile, kaide-i külliye, âsar-ı sahabe gibi delillerdir. Tâli denmesi müstakil olmayıp edille-i asliyeyi teşkil eden kitap, sünnet, icma-ı ümmet ve kıyas-ı fukahaya râci olmak itibaridir.

EDİRNEKÂRİ (ادرنه کاری) [*San.*] Edirne'de tahta üzerine boya ile yapılan tezyinî sanatlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Edirne işi» de denilen bu şeyler saatler, çekmeceler, sandıklar, dolap kapılarından başka kapılar, tavanlar ve daha başka şeylerdi. Hicrî sekizinci (milâdi on dördüncü asırdan başlıyarak devam edegelen bu güzel şeylerin boyaları çok sağlam ve işleme tarzları çok ustalıklı idi.

Edirnede yapılan ciltlere de bu ad verilirdi. Bu ciltlerin üzerinde renkli nakış ve tasvirler vardır. Bunlara «lake» ve «ruganî» de denilirdi. Altın ve boya ile yapılan nakış ve tasvirlerin üzerine rugan dahi denilen vernik çekilirdi.

EDİRNE KIRMIZISI (ادرنه قرمزیسی) [*San.*] Al renk yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «Türk kırmızısı» da denir.

EDİRNE OCAĞI (ادرنه اوجاغی) [*Ask.*] Edirne'deki yeniçeri teşkilâtı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Edirne'de muntazam yeniçeri odaları ve kalesinde ağakapısı vardı. Başka yerlerde de ocak mevcuttu. Fakat İstanbul'dan sonra en kuvvetli ocak Edirne ocağı idi.

ED'İYE-İ HAYRİYE (أدعیهٔ خیریه) [*Hal.*] Hayırlı dua mânasına gelir bir tâbirbir. Arapça bir kelime olan ed'iye; duanın cem'idir.

ED'İYE'İ ME'SÛRE (أدعیهٔ مأثوره) [*Sof.*] Eserde yani hadiste geçen dualar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hadis kitaplarından sahih rivayetlerle tahric edilmiş ve sanedlerle zât-i Risalete müntehi olup eshabla dindarlar tarafından müdavemet olunmuş olan ed'iyeden «Yarabbi faide vermiyen ilimden, Allah korkusu ile muhat bulunmıyan kalpten, kanaatten beri olan nefisten, kabule şayan olmıyan duadan ve bu dört şeyden sana iatiaze ve iltica ederim» mânasın gelen bir örnek:

« اللهم انی اعوذ بك من علم لاینفع ومن قلب لایخشع ومن نفسی لاتشبع ومن دعاء لایسمع، اللهم انی اعوذ بك من هؤلاء الاربع »

Bunlara «evrad» da denilirdi.

EFENDİ (افندی) [*İda.*, *Hal.*] Okuyup yazması olanlara unvan olarak verilen bir tâbirdir. Sahip, seyyit, çelebi, hoca, molla, okumuş mânalarında kullanılırdı. Bu tâbir için Orhan F. Köprülü (İslâm Ansiklopedisi Efendi maddesi) şu tafsilâtı vermiştir: «Rum aqevtns. eski Yunan avnévtns», Bizans Rumcasından Türkçeye geçmiş olan bu kelime XIII. - XV. asırda Anadolu'dan bahseden, İbn-i Batuta Seyehatname'si ve Eflâkî Menakıbi gibi, eserlerde Rumca aslına tamamiyle uygun bir şekilde kullanılmıştır. Meselâ Kastamoni emîrinin kardeşine efendi unvanı verildiği gibi (İbn-i Batuta, Trc. Şerif-

paşa, I, 353), Mevlâna'nın kızı Melike hatuna da daha ziyade «Efendimizin kızı» mânasında olmak üzere, efendi - poulo deniliyordu (bk. Cl. Huart, Les Saints des derviches tourneurs, Paris, 1922, II, 429). Mehmet II., Galata ahalisine verdiği meşhur Rumca fermanda; kendisi için efendi unvanını kullanmıştır (J. v. Hammer, Historia, II, 523; N. Iorga, Bsbar, II, Nr. 12-13).

«Efendi tâbiri daha Selçuklûlar zamanında kullanılmıya başlamış olmakla beraber, en ziyade Osmanlılur arasında ve XV. asrın yarısından sonra tahsil ve terbiye görmüş kimselere mahsus bir lâkap olarak kullanılmıştır ve yavaş yavaş çelebi (b. bk,) kelimesinin yerini almıştır Devletin yüksek memurlarından bazılarına efendi unvanı verilmesi âdetti. (Msl. İstanbul Kadısına; İstanbul Efendisi, ve Reis-ül-küttaba; Reis Efendi) denilirdi. XIX. asrın yarısından sunra bu unvan daha geniş bir surette istimal edilir olmuştur. Şehzadelere resmen efendi denilmesi bu devirde başlar, Padişahlar hakkında efendimiz şekli kullanılırdı. Bu şeklin halk arasında ekseriya Peygamber için de kullanıldığı görülür (Peygamber efendimiz). Padişah zevceleri hakkında «kadın efendi» unvanının kullanılması ve hanım (b. bk.) unvanı ile birlikte, bey efendi ve hanım efendi şekilleri de daha ziyade bu devirde görülür. Şeyhülislâmlara efendi unvanı verildiği gibi, Hıristiyan din büyüklerine de efendi denilmiştir. Balâya kadar rütbe sahibi olanlara efendi unvanı verildiği (fakat sonraları teamül suretiyle daha ziyade bey unvanı kullanılmıştır). Orduda binbaşıya kadar olan rütbe sahiplerine resmen efendi unvanı verilirdi. Tanzimat'tan sonra efendi unvanı, resmî muamelâtta yalnız okur yazarlara ve mektep talebelerine tahsis edildiği için, alaylı zâbitlerden okuma yazma bilmiyen mülâzım ve yüzbaşılara ağa denilirdi. Bugün de halk arasında umumiyetle tahsil ve terbiye görmüş olanlara efendi denilmesi âdet olduğu gibi, mevki ve rütbesi ne olursa olsun, terbiyeli ve çelebi adam mânasında olmak üzere, medih maksadında efendiden adam tâbiri de kullanılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu hudutları içinde yayılmış olan efendi tâbiri Mısır'da, halk arasında, hassaten Hidivden bahsedilirken, efendinâ (efendimiz) şeklinde kullanılırdı.

«Efendi tâbiri, cenup Türklerinden şimal Türklerine de geçmiş olup, isimlerin sonunda, umumiyetle hürmet tâbiri olmak üzere bey yerine kullanılmaktadır.

«Efendi tâbirinin, ağa, bey ve paşa tâbirleri ile birlikte, resmî unvan olarak, devlet ile ferdlerin münasebetine ait işlerde kullanılması 26 teşrin II. 1934 tarihli ve 5290 numarrlı kanun ile ilga edilmiştir.»

Şehzadelere «bey», yahut «paşa» denilmez, «efendi» denilirdi. Resmî elkapta da «devletlû beyim hazretleri» değil, «devletlû efendim hazretleri» yazılırdı. Mânen, yahut maddeten yüksek mertebede bulunanlara vicahen ve gıyaben «efendimiz» denilirdi. Himmetli, mürüvvetli, keremli, hayırhah, âlicenap insanlar «efendi adamdır» diye tavsif ve takdir olunurdu. Bundan başka okuyup yazması olmıyan biri okuma yazma öğrendikten sonra «efendi» unvanını alırdı.

Efendi tâbirinin kullanılma tarzının bir aralık münakaşayı mucip olduğu meşhur Şeyhülislâm Ebussuut Efendinin şu fetvasından anlaşılıyor:

«Efendi tâbiri Türkî söz müdür ve mânası ne demektir? Zeyd efendi demek kâfirane bir sözdür. Vakit olur ki efendi Allah'a da derler, böyle diyen kâfir olur dese Zeyd'e ne lâzım olur? beyan buyurup mesap oluna.

«Elcevap, Allahü a'lem. Efendi lâfzı Türkî lûgat ile kefere lûgati müşterektir. Sabun gibi. Mânası kulun ve cariyenin mâliki demektir. Gayri nesnenin mâlikine efendi denmez. Haktaalâ hazretine efendi demek hatadır. Esmaullah-ı tevkifiyedir. İzin-i şer'î olmıyıcak ıtlak olunmaz.

Ketebehu Ebussuud-ül-hakir
afa anhü

Gönül yıkmak harap etmekle birdir beyt-i mamuru
Veli yapmak hezaran Kâbe bünyad etmeden yeydir
Kul etmek lûtf ü ihsan ile dünyada bir âzarı
Efendil nice yüz bin abd âzad etmeden yeydir
İbn-l Kemal

Şu beygir seni zeyn-i cahtan düşürür
Efendi sonra mecaliste söylenir semerin
Sâbit

Efendi ne isterse etmek gerek
Kuluz biz düşer mi sual eylmek
Izzet Molla

EFENDİ BİÇİMİ (افندی بچمی) [*Kıy.*] Fes Kalıplarından birinin adıdır. Kalıplar sıfır denilen bir numaradan 16 numaraya kadar yapılmakta idi. Sonraları kullanılmıyan «dar beyoğlu» iki numaralı olup nevileri arasında «Hamidiye», «büyük hamidiye», «Aziziye», «tam zuhaf», «efendi biçimi», «İzmir biçimi» namlarında şekilleri vardı. Bu kalıba çekilmiş olan fese «efendivari» denilirdi.

EFENDİ DÂİMİZ (افندی داعیز) [*Ilm.*] Padişahlar tarafından şeyhülislâmlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hatt-ı hümayunlarda görülen «efendi dâimizle bilmüşavere tanzim ve icrasına mübaderet edesin» ibaresindeki «efendi dâimiz» şeyhülislâm demektir.

EFENDİ DAİRESİ (افندی دائرەسی) [*Ask.*] Yeniçeri kâtibinin dairesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «efendi kapısı» dahi denilirdi. Yazı işlerini görenlere de «efendi dairesi kâtipleri» adı verilirdi.

EFENDİ DAİRESİ KÂTİPLERİ (افندی دائرەسی کاتبلری) [*Ask.*] Yeniçeri kâtibinin dairesinde yazı işleriyle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Evvelce onbeş iken sonraları kırka ve 17 nci asır başlarında yetmiş ve hattâ seksene kadar çıkarılmıştır.

EFENDİ KAPISI (افندی قپوسی) [*Ask.*] Yeniçeri kâtibinin dairesine verilen unvandır. Yeniçeri kâtibine «yeniçeri efendisi» de denildiği için dairesine efendi kapısı ismi verilmişti. Yeniçeri kâtibi «kütük» ve «esame» denilen ana defterini bizzat tutmakla mükellefti. Buna kimse kalem karıştıramazdı. Kalem heyeti ancak maaş defterlerinin tanziminde ve yazıya müteallik işlerde kendisine yardım ederlerdi. Ulûfe defterleri üç ayda bir hazırlanırdı. Geçen üç aya ait olanları orada saklanır, daha eski olanlar ise dış hazinede muhafaza edilirdi.

§ [*Hal.*] Âzadedilmiş kul ve cariyelerin eski sahiplerinin evleri yerinde kullanılır bir tâbirdi. Büyük adamların evleri hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

EFENDİ KAPISI ŞAKİRTLERİ (افندی قپوسی شاکردلری) [*Ask.*] Yeniçeri kâtibinin dairesindeki yazıcılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri kâtibine «yeniçeri efendisi» de denildiği için dairesine «efendi kapısı», yazıcılara da «efendi kapısı şakirtleri» denilirdi. Şakirtler yazı işlerine yardım ederler, fakat «kütük» ve «esame» denilen ana defterini yeniçeri kâtibi bizzat tutmakla mükellef olduğu için ona kalem karıştıramazlardı.

EFENDİLER (افندیلر) [*Sar.*] Hazinei hümayunda yazı işlerinde istihdam olunan dört yazıcı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Okuyup yazanlara efendi denilmeğe başlayınca okuyup yazma bilenler hakkında efendiler suretinde cemilendirilerek kullanılmıştır.

EFENDİLER GÖTÜRSÜN (افندیلر کوتورسون) [*Hal.*] Beddua yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cenazeni hocalar alsın götürsün demekti. Eskiden «efendiler» deyince «âlimler» murat olunurdu. Halk hürmet eseri olarak «hocalar» gibi tâbir kullanmazlardı. Hanım darıldığı vakit hiddetli hiddetli çağırdığı hizmetçi kızın «efendim» demesine cevaben «efendiler götürsün» derdi. «Öl de senden kurtulayım» demek olur.

EFENDİVARİ (افندی واری) [*Kıy*] «Efendi biçimi» denilen kalıpta kalıplanan fes hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalıplar sıfır denilen bir numaradan 16 numaraya kadardı.

EFLÂK (افلاك) [*Ast.*] Sema, gök mânasına gelir bir tâbirdir. Eflâk arzı sabit ve semavî ecramı onun etrafında devren müteharrik farzeden kudemaya nazaran ulvi ecramın medarlarını hâmil olan gök tabakalarından ibaretti. Ancak eski müneccimler, bu tabakaların sulb ve fakat gayet şeffaf bir maddeden mamûl bulunduğuna zahip olmuşlar idi. Kudema indinde arzın etrafında devreden seyyareler sırasiyle Kamer, Utarid, Zühre, Şems, Merih, Müşteri, Zuhal'den ibaret olmakla bunlardan her birinin medarını havi bir felek tasavvur edilmiş ve hepsine birden «eflâk-i seb'a» namı verilmişti. Arapça bir kelime olan eflâk; baht, kader mânalarına kullanılan «felek» in de cem'idir.

Şânında buyurdu Hâlik-ı pâk
Levlâke lema halâkt-ül-eflâk
Lâ

EFLÂK-İ SEB'A (افلاك سبعه) [*Ast.*] Yedi felek mânasına gelen bu terkip sofiye ıstılahı olarak yedi sıfat demektir. Onlar da şunlardır: Hayat, ilim, kudret, iradet, semi, basar, kelâm. Bunlara «ummehat-ı esma» da denilir.

EFRAD (افراد) [*Sof.*] Arapça tek. eşi bulunmıyan mânasına gelen ferd'in cem'i olan efrad, sofiye ıstılahı olarak mertebelerden birinin adıdır. Hususi kütüphanemde tasavvufa ait yazma bir mecmuada «tabaka-i efrad ve tarif-i ahvalihim» başlığı altında şu izahat vardır: «Efrad taife-i celilesinin dahi muayyen adedi olmayıp ancak bazı mükâşifin indinde iki, üç ve daha ziyade olabilir. Min kibel-ir-rahman memur bulundukları mukaddes hizmetleri icrada oldukları mervi ve hazret-i Hızır ile «Murteza, Abdullah ibn-i Abbas» bu zümre-i celileden idiler. Lâkin Cenab-ı murteza hilâfetleri zamanında hulefay-ı selâse gibi kutbiyyet-i kübra mertebesine nail oldular.»

EFRAD-I MÜSTEBDELF (افراد مستبدله) [*Ask.*] Muvazzaf askerlik hizmetini bitirenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mânası istibdal edilen efrad demektir. Efrad; tek, yalnız, bir

adam mânalarına gelen ferd'in cem'i olduğu gibi istibdal de değiştirmek, dağiştirilmektir. Askerlik ıstılahı olarak ise muvazzaf müddeti bitirip memleketlerine gönderilmeleri lâzım geled neferlerin askerlik silkinden çıkarılarak yerlerine yeni efradın konulması demektir. Askerlik hizmetlerini gördüklerine dair verilen kâğıtlara da «istibdal tezkeresi» denilirdi.

EFRAD-I REDİFE (افراد ردیفه) [*Ask.*] Eski aşkerlik teşkilâtında «redif» adı verilen askerlik sınıfında bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan redif; birinin ardı sıra giden, arkadan gelen demektir. Askerlikte redif, nizamiye hizmetinden sonra geldiği için bu ad verilmiştir. Eskiden askerlik nizamiye, redif ve mustahfız olmak üzere üç kısımdı. Muvazzaf dahi denilen nizamiye hizmetini görenler redif, ondan sonra da mustahfıza nakledilirler, hizmet yaşlarını dolduranlar ise ihraç olunurlarei.

EFSAR DUZÂN-I HASSA (اقسار دوزان خاصه) [*Sar.*] Saray atlarının yularlarını yapanlar hakkında kullanılır bir tâblrdir. Efsar; Farsça yulardır. Düzân da dikmek mânasına gelen duhten mastarından diker demektir. Tabirin mânası hassa yular yapıcısı olmuş olur.

Taktı ol dâver-i cemmaze suvar
Serine üştür-i çarhın efsar
Hakanî

EFSUN (افسون) [*Mit.*] Sihir, büyü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça olan bu kelime halk ağzında Afsun şeklinde kullanılır. Hüseyin Kâzım Beyin lûgatinde «göz boyamak için okunan ve yazılan azaim, sihir, büyü, mecazen mekr, hile, dek» suretinde izah edilmiştir. Füsun şeklinde de kullanılırdı. Bunun için (İslâm Ansiklopedisi, Efsun maddesi) nde şu tafsilât vardır: «Afsan kelimesinin başka bir şekli olup, afsaniden mastarından muştaktır. (Kars. Feza, Fesay. Fasayiden, b. v.) kelımenin kökü su'dur. Bugün afsun kelimesi Farsça da bilhassa zehirli hayvanların sokmalarına karşı yapılan «şerbet» mânasını taşımaktadır. Gûya kendilerinde yapılanları akreplar, B. V. uyuşturma kudreti bulunan bazı dervişler bunların zehirlerine karşı olan muafiyetlerini münasip bir bedel mukabilinde başkalarına nakledebilirler. Bu maksatla ekseriya vücudun muayyen bir uzvu afsunlanır; meselâ, sağ veya sol el. Artık o elle bu kabîl hayvanların tehlikesizce tutulabileceğine inanırlar. Polak, Persien, 1, 348.»

Şöyle bihûş u harap eyledi efsanz-i gam
Aklımız başımıza gelmiye efsunlar ile
Bakî

Güzel tasvir edersin hatt ü hal-i dilberi amma
Füsun ü şiveye geldikte ey Behzat neylersin?
Şeyhislâm Behai

EFVAH-I NARİYE (افواه ناریه) [*Top.*] Tabanca, tüfek, top ve bu cinsten olan silâhlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Efvah; Arapça bir kelime olup ağız demek olan fuh ve fem'in cem'idir. Nar da yine Arapça ateş demektir. Şu halde tâbirin mânası ateşli ağız olmuş olur. Türkçesi ateşli silâh demektir.

EHAD (احد) [*Sof.*] Birlik, teklik mânasına gelen bu kelime sıfat ve esma ve gaypta taaddüdün intifası muteber olmak üzere İsm-i Zatten ibarettir: Taayyünat-ı ehadiyede ki itibar, isakt ve ispat nazara alınmıyarak min haysü hiye hiye'dir.

EHADİYYET (احدیت) [*Sof.*] Birlik, teklik mânasına gelen bu kelime sofiye ıstılahı olarak şöyle izah edilmektedir: Ol şeydir ki bir şey'e nispeti olmadığı gibi diğer bir şey'in de ona nispeti tasavvur olunamaz. Ehadiyyet makamı sair sıfat gibi aynı zat-ı yegânedir. Zira akıl ve lisan ile mahiyeti vasfa gelmez ve zevk-ı marifet-i vicdan ile hakikati işaret olunmaz ve (لایحطون به علما) ayeti hükmünce künh-i zat-ı hak ve gayb-ı hüviyyet-i mutlaka kimsenin mefhumu ve meşhud ve malûmu değildir.

«Zî» ilâvesiyle sıfat-ı İlâhiyeden» olur.

Birdir dedi âşinay-ı vahdet
Mevc-i ehadiyyet ü Ahmediyyet.
Şeyh Galip

EHADİYYET-ÜL-AYN (احدیت العین) [*Sof.*] Görünüş birliği mânasına gelen bu terkip sofiye ıstılahı olarak ıtlakdan, esmadan müstağni olan şeklinde izah olunmaktadır. Cem-ül-cem' dahi denen ehadiyet-ül-ayn Hakkın halktan ve esmasından gınası haysiyetiyle irad olunur.

EHADİYYET-ÜL-CEM' (احدیت الجمع) [*Sof.*] Birlikte çokluk mânasına gelen bu terkip sofiye ıstılahı olarak şöyle izah edilmektedir: Kendinde kesret münafi olmıyan şey. Meselâ bir yer zikrolundukta o yerde birtakım şey bulunmakta beis olmadığı gibi. Yine sofiyeye göre ehadiyyet-ül-cem' sıfat ve esmayı ne ıskat ve ne de ispat etmeksizin ve esma hazret-i vâhidiyyede münderiç olmak haysiyetiyle ve min hays-i hiye hiye itibar olunan şeydir.

EHADİYYET-ÜL-KESRET (احدیت الکثرة) [*Sof.*] Kesretin ehadiyyeti, bunun mânası kendisinde kesret-i nisbiyye taakkul olunan vâhid demektir. Buna makam-ı cem', ehadiyyet-ül-cem' dahi derler.

EHDELİYYE (اهدليه) [*Sof.*] Esseyyid Hasan Aliy ül-Ehdeli tarafından tesis olunan tarikatin adı idi. Ehdel, mukarriplerin ednası demektir.

EHL-İ AHİRET (اهل آخرت) [*Sof.*] Ahiret adamı, dünyadan ziyade ahiret işleriyle meşgul insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dünyaya fazla bağlılık gösterenlere «ehl-i dünya» denilirdi.

EHL-İ BEYT (اهل بيت) [*Sof.*] Hazret-i Peygamberin mütaallikatı hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Ehl-i beyt-i Resulullah» suretinde de kullanılırdı. Bunlar da Fatıma, Ali, Hasan ve Hüseyın'di. Bu tâbir; büyük adamların mütaallikatı hakkında istimal olunurdu.

Ehl-i beytin fırkasından sayılır Selman olur
Fuzulî

EHL-İ DİVAN (اهل ديوان) [*İda.*] Divan-ı hümayuna iştirak eden devlet memurları hakkıadd kullanılır bir tâbirdir. Divan ehli demekti. Sadrazam, ikinci, üçüncü, dördüncü vezirler şeyhülislâm, kazaskerler, defterdar, yeniçeri, ağası, devlet erkânının daha birkaçı bu cümledendi. Tanzimat'tan sonra divan tâbiri kaldırılarak onun yerine «heyet-i vükelâ» kaim olmuştu,

Gürûh-i ehl-i divana bakıp divaneveş ben de
Tedarik eyledim (erkân) (üst) (raht)-ı divani
Libas-ı müstaar âsa yine tüccara reddettim
Zaman-ı nakz-ı kiymetle çeküp enva-ı hüsrani
Sümbülzade Vehbi

EHL-İ DÜNYA (اهل دنيا) [*Sof.*] Dünya adamı, ahiret işlerine karşı alâkasızlık gösteren insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dünyadan ziyade ahiret işlerine bağlılık gösterenlere «ehl-i ahiret» denilirdi.

EHL-İ HEVA (اهل هوا) [*Kelâm*] Ehl-i sünnet mezhebinin gayrı mezheplere sâlik olanlar hakkında kllanılır bir tâbirdir. Arapça bir terkip olan bu tâbirin mânası nefs arzuları demektir.

EHL-İ HAK (اهل حق) [*Sof*] Allah adamı mânasına gelir bir tâbirdir. Hurufilerce kullanılan bu tâbir en ziyade garbî İranda yayılmış bir mezhebin de adıdır, Bâtınî olan bn mezhebin ulûhiyyetin tecellileri esasına dayanan efsaneleri vardır. Bu efsaneler «külliyyat-ı serencam» ismini taşır.

EHL-İ HAKİKAT (اهل حقيقت) [*Sof.*] Hakikat ehli, doğru yol adamı mânasına gelir bir tâbirdir.

EHL-İ HAL (اهل حال) [*Sof.*] İlâhî tecellilere mazhar olanlar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hakikat ehli demektir.

Sözün dinle kelâm-i ehl-i hali gayre benzetme
Biliısın vâiza çok fark vardır kalden kale
Şeyhislâm Yahya

EHL-İ HİBRE (اهل خبره) [*Huk.*] Bir madde, bir şey hakkında hususi ve etrafı malûmatı olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu makamda «ehl-i vukuf» tâbiri de kullanilırdı. Şimdi bunun yerine «bilir kişi» kullanılmaktadır.

EHL-İ HİREF (اهل حرف) [*San.*] Sanat sahibi, esnaf demektir. Hiref; rızka, geçinmiye yarıyan sanat, amel, kâr mânasına gelen Arapça hirfet'in cem'idir. Eski vesikalarda yine bu mânaya gelen «erbab-ı hiref» geçer.

EHL-İ KAL (اهل قال) [*Sof.*] İlâhî hakikatlerden haberdar olmıyanlar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bununla şeriat ehli kasdolunur.

Emrah-i ceht eyle kali hal eyle
Kal ehli olandan infisal eyle
Emrah

EHL-İ KIBLE (اهل قبله) [*Fık.*] Müslüman yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir terkip olan bu tâbirin mânası kıble sahibidir.

EHL-İ KIYAM (اهل قيام) [*Mek.*] Medreselerin tanınmış, azgın talebeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar gurup halinde cami cami dolaşırlar, ders okutan bocalara çetrefil sualler sorarak adamcağızı mat edince mağrur bir eda ile hep birden kalkıp giderlerdi. Onlar bu muvaffakıyetlerini her tarafta ballandıra ballandıra anlattıkları gibi cami dersinde hazır bulunanlar da ötekine berikine söylediklerinden hocanın haysiyeti sıfıra düşerdi.

Hocalardan ehl-i kıyamın tasallutuna uğrıyanlar en ziyade yeni parlayanlardı. Yapmaya başladıkları şöhreti çekemiyen meslekdaşları bu yol ile onu söndürmiye çalışırlardı. Geçirdikleri böyle imtihanlarda muvaffak olanlar ise daha ziyade şöhret sahibi olurlardı.

§ [*İda.*] Devlet aleyhine kalkmış olanlar hakkında da ehl-i kıyam tâbiri kullanılırdı.

EHL-İ KİTAP (اهل كتاب) [*Fık.*] Vahy yoliyle nazil olmuş olan kitaplara inananlar hakkında kullanilır bir tâbirdir. Kur'an bu tâbiriyle müşriklerden ayırt etmek için kitapları (Tevrat, Zebur, İncil) bulunan Yahudi ve Hıristiyanı kasteder. Bu kitaplar muharref olarak intikal etmiş olmakla beraber Yahudilerle Hıristiyanlara

müşriklere nazaran, imtiyazlı bir mevki temin etmiştir. İslâm şeriatı müşriklere yapılanların aksine olarak Yahudilerle Hıristiyanlara, inkıyatlarından sonra, cizye mukabilinde, kendi ibadetleriyle serbesçe meşgul olmak salâhiyetini vermektedir.

EHL-İ ÖRF (اهل عرف) [*İda.*] İdare memurları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir daha ziye ihtisap ağası gibi kanundan fazla idarî tedbirlerle iş gören ve halkın levazım ve ihtiyacatiyle en çok alâkadar olanlarına verilmekte idi.

EHL-İ RUM (اهل روم) [*Hal.*] «Osmanlı» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılar vaktiyle Romalıların idaresi altında bulunmuş olan memleketleri fethettikleri için bu tâbir kullanılırdı.

Cebr ile Bağdadı aldı ehl-i Rumun serveri
Fehim

EHL-i SALAH (اهل صلاح) [*Vak.*] Hali mestur, namuslu, doğru olan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu evsafı haiz olanlara «ehl-i afa», «ehl-i hayr», «ehl-i fazıl» da denir. Binaenaleyh ehl-i salah veya ehl-i afa namına olan bir vakıf veya bir vasiyet bu evsafı haiz kimselere ait bulunmuş olur.

EHL-İ SALİP (اهل صليب) [*Tarih*] Kudüs'ü İslâmların elinden almak ve Müslümanların kuvvet ve satvetine halel getirmek fikir ve maksadiyle papaların himayesinde olarak bir kısım Avrupa hükümdarlariyle derebeylerinin kumandaları altında toplanan ve takım takım İslâm memleketlerine hücum etmiş olan mutaassıp Hıristiyan güruhuna varilen unvandır. Türkçesi haçlı seferler yahut haçlılar muharebeleridir. Elbiselerine kırmızı haç dikmeleri, salibi hilâle galebe ettirmek fikrini gütmeleri bu adın verilmesine sebebolmuştur.

Ehl-i Salip hareketleri Osmanlıların istiklâlinden 209 sene evvel zuhûr etmiş ve başlıca sekiz defa vukubulmuştur :

Birinci Ehl-i Salip; (Piyer) adlı bir papazın ve Papa 2 nci (Urben) in teşvikiyle uyanarak karadan İstanbul'a gelmişler, buradan Anadolu'ya geçerek (İznik)e ve hattâ Suriye'ye geçerek Urfa, Antakya ve Kudüs'ü zaptetmişlerdir. Selçukilerden «Kılıç Arslan» bunlarla karşılaşmıştı.

İkinci Ehl-i Salip; Papa 3 üncü (Öjen) in teşvikiyle toplanarak yine İstanbul'a ve oradan Şam'a giderek muhasara etmişlerse de mağlûben dönmüşlerdir.

Üçüncü Ehl-i Salip; Papa 3 üncü (Kleman) ın himayesi altında toplanmıştır. Bu toplantıda Fransa, İngiltere kırallariylee Almanya İmparatoru dahi vardı. «Akkâ» yı muhasara etmişlerse de birçok ölü vermişlerdir. Mısır'da «Eyyubiler» namiyle teşekkül eden hükümetin o vakitki hükümdarı «Salâhattin i Eyyubî» bunları perişan etmiştir.

Dördüncü ehl-i Salip; Papa (İnosan) ın himayesinde olarak (Folk) isminde bir mutaassıbın teşvikiyle toplanmıştır. Bu takım İstanbul'a geldiklerinde burasını zaptetmişler ve imparatorluğu Rumlardan almışlardı. Bu Ehl-i Salip'in bizzat kendilerinden olan Hıristiyanlara yaptıkları mezalim tarihlere geçmiştir.

Beşinci Ehl-i Salip; Papa 3 üncü (Honoryüs) ün himayesinde olarak teşekkül etmiştir. Mısır'da bozulmuşlardı.

Altıncı Ehl-i Salip; Papa (Gregüvar) ın himayesi altında olarak Almanya İmparatoru İkinci (Fredrik) tarafından idare olunmuş, Kudüs'ü zaptetmişti.

Yedinci ve sekizincisi Fransa Kıralı (Louis) tarafından teşkil edilmiş ve birincisinde Mısırda Dimyat'ı zaptederek sonradan mağlûp olmuş, askerinde veba zuhûr etmekle esir düşmüştü. Ağır fidye-i necat vererek kurtuldu. İkincisinde ise Tunus'a gidip orada vefat etti.

Ehl-i Salip muharebeleri Avrupa ile İslâm âlemi arasındaki münasebeti artırmış ve Avrupalılar İslâm sanat ve medeniyetinden hisse alarak o zamandan itibaren temeddün ve terakki yoluna girmişlerdir.

Ehl-i Salip'in Osmanlılarla doğrudan doğruya alâkası yok ise de istilâ devirlerinde Hıristiyan devletlerin vaziyetleri tarif edilirken bu tâbir çokça kullanılmıştır. Bilhassa Niğbolu muharebesi biraz da Ehl-i Salip hareketini andırmaktadır.

İlk zamanlarda silâhla salibin hilâle karşı açtığı harb, sonraları muslihane bir surette devam etmiş ve medeniyetin ilerlemiş olmasına rağmen bu ateş sönmemiştir.

EHL-İ SÜNNET (اهل سنت) [*Kel.*] Hazret-i Muhammet'den gerek amel (işleme), gerek hadis (söyleme) yollariyle sabit olan sünnetleri yerine getirenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna muhalif olanlara «ehl-i bid'at» denir.

Ehl-i sünnet'in mebnası kitap ve sünnete, daima kitap ve sünnete muvafık olan akla uymak, ehl-i bid'atin mebnası ise Resul ü Ekremin getirdiği ahkâmı kendi rey ve hevalarına göre tebdil ve tahrif etmektir.

Dinî zaruretlere münkad olan kıble ehlinin ihtilâf ettikleri meseleler başlıca ikiye ayrılır.

Birinci kısım meseleleri, ayetler natıktır. Haklarında sarih hadisler vardır. Sahabe ile tâbiinin itikadı bunun üzerine caridir. Fakat her rey sahibinin reyi kendisine hoş görüneceğinden bu meselelerde birtakım fırkalar zuhûr etti. Bir kısmı kitap ve sünnetin zevahirini ihtiyar, selefin akaidini iltizam etti. Bu bapta aklın dayandığı usullerin muvafakat veya muhalefetine ehemmiyet vermedi. Ancak kitap ve sünnete itimat eyledi. Yalnız hasmını red veya kalbî itminanını tezyit maksadiyle aklî usullerden istimdadetti Kitap ve sünnetin zevahirini ihtiyar eyledi. İşte bunlara «ehl-i sünnet» denildi.

Diğer kısmı kitap ve sünneti aklî usullere muhalif zannederek zâhirinden saptı. Haddizatında nas olduğunu anlamak için aklî usullere itimadetti. Yalnız kitap ve sünnet ile istişhad ve itidad eyledi. Bunlara da «ehl-i bid'at» denildi.

Bu bahis hakkındaki fikir ve mütalâasını rica ettiğim pek değerli ilim adamı üstat Sadrettin Efendi merhum aşağıdaki malûmatı lûtfetmişlerdir:

Cemaat-i sahaba ve tâbiînin mesleklerine mütabaatı tarik-ı necat ve selâmet bilip kader-i İlâhiyi mukir olanlara ehl-i sünnet denildiği gibi ehl-is-sünne velcemaa da ıtlak olunur. Başlıca Şia ve Havariç fırkalariyle kader meselesine muhalif olan mutezile mukabilinde istimal olunur.

Bu târif ehl-i sünnet-i âmmenin târifidir ve Makateliye, Kerramiyye, Züheyriye Kellâbiye ve Salimiye gibi selefi tâzim üzere olup kadere iman eden tavaif hep bu târife dâhildir. Bunun mukabili ehl-is ünnet-i hassadır. O da Resul-i Ekrem ile ashab-ı kiramının bulundukları yola gidenler demek olmakla cemaat-ı selefe muvalât üzere bulunan her fırka bu itibarla kendilerini ehl-i sünnet-i hâssa addederler.

Yukarıdaki târifin başına «Hulefa-i selâsenin imametlerini tasdik ile» ibaresini koymak suretiyle ehl-i sünnet-i âmmenin târifini kasredenler olduğu gibi her iki kısmı cami' olarak ehl-i sünnet tâbirini Hazret-i Peygamber'den suduri mertebe-i subutevaran sünnet-i seniyyeye temessük eyliyen zevata denilir» suretinde târif eyliyenler de vardır.

Akaitçe beyinlerinde mühim bir fark olmıyan taifelerin ehl-i sünnet-i hâssayı kendilerine tahsis ettikleri vâkidir. Hele Zâhiriyeden ve müminim der ken inşaallah demeği iltizam eden Şekkiye güruhundan birtakımları ve hadis ile mütevaggil olan ehl-i teşeyyuden bazıları sünnî ve bidai olan ircaları yekdiğerinden tefrik etmeyip cemaat-ı Hanefiyeyi mürcie-i müptediaya karıştırmışlardı

Müctehidinden madut olan «Ebu Sevr-ül-Kelbî» taasupta ileri giderek ehl-i sünnetin şartı Kuran mahluk değildir, amel imandandır demek ve kıraet-i Hamza'yı terk eylemektir demiştir. Ehl-i teşeyyüden olan «Ebu Naim Fazl-ı bin Tekin» ecillâ-i ehl-i sünnetten olan zevat hakkında mürciedendir diyerek kadhe yeltenir olmakla ilm-i nakd-i ricalde imam olan «Yahya bin Muin» « اذا ذكر ابو نعيم رجلا واثنى عليه فهو شيعي واذا قال كان مرجئاً فعلم انه صاحب السنة لابأس به » hükmünü vermekte tereddüt etmiyor.

Şafiye ve Hanabile gibi şiadan olan ve olmıyan mezahib-i saire ashabının böyle sünnet-i hâssa mezhebini kendilerine hasrettikleri gibi Kûfe'nin büyük müçtehitlerinden olan ve altı yüz senelerine kadar mezhebi paydar olarak bilâhara inkıraza uğrıyan «Süfyan-ı Sevri» de nebiz-i temri tahrim edenleri ehl-i sünnetten addetmediği gibi eimme-i Hanefiyyeden «Ebu İsmet-ül-Camî» dahi mezheb-i sünnetin târifinde « ان تفضل الشيخين وتحب الختنين وترى المسح على الخفين في السفر والحضر ولاتحرم نبيذ التمر» demiş ve sünnet-i hâssayı hemen hemen mezheplerine hasreylemiştir. Maazalik bu akval kemal-i sünneti beyana raci olup yoksa erbab-ı taassuptan maada böyle mezahib-i celile ashabını hakikî bid'ate nispet edenler yoktur.

Ehl-i sünnet; biri hâssa, diğeri âmme olmak üzere ikiye ayrılır.

İzmirli İsmail Hakk Efendinin «Yeni İlm-i Kelâm» adlı eserinde (s. 97) ehl-i sünnet-i hâssa kitap ve sünnette vârit olmayıp sahabe ve tâbiînin sakit bulundukları mesaile dalmıyan ehl-i tevhittir, selefiye gibi denilip ehl-i sünnet-i âmme hakkında da zevahir-i kitap ve sünneti ihtiyar ve akaid-i selefi iltizam ettiler. Usul-i akliyenin muvafakat veya muhalefetine ehemmiyet vermediler, yalnız hasmı red veyahut itminani tezyit için usul-i akliyeden istimdat ettiler, ehl-i bid'at ise kitap ve sünneti usul-i akliyeye muhalif zannederek zâhirinden udul ettiler, usul-i akliyeye itimat ile nas addetmediler, kitap ve sünnetle ancak akla muvafık olan hususlarda istişhat ve itidat eylediler denilmiştir. Lâkin ehl-i sünnet-i hâssayı meskût-ün-anh olan mesaile dalmıyanlara hasreylemesi cây-i mülâhaza olup bunlar için selefiye gibi demesinden de ekseriya sıfat-ı ilâhiyyeye ait olup ehl-i kelamın müteşabihattan dedikleri ayat ve ahadisin teviline razı olmadıkları gibi, olduğu gibi mânasını da kabul etmiyen güruhu murat eylediği anlaşılıyor ki bunlara «ehl-ı tecbil» denilip bid-

atleri «ehl-i tevil» den daha eşed olduğu erbab-ı ilim ve tahkikın kitaplarında musarrahtır.

«Ehl-i sünnet-i âmme miyanında bıraktığı ve zevahir-i kitap ve sünneti ihtiyar ve akaid-i selefî iltizam ettiler dediği fırka-i naciye kakkında usul-i akliyeyi yalnız işlerine uyan mevzide istimal eyleyip ona itimat etmediler demesi de cây-ı dikkattir. Çünkü fırka-i naciye öyle mütekellime-i cühemiyyenin «İbn-i Hâzım»ı ve Avrupa feylesoflarının İntikadiye reisi denilen (Kant) ları gibi fıtrat-ı akle muteriz olmayıp bilâkis delâil-i akliyenin hep nukul-i sahihaya şahit ve müeyyit olduğunu ispat eylemiş ve ancak eimme-i selefin zemmedip kabul etmedikleri «El'ilm bilkelâm hüvelcehl» dedikleri cühemiyyenin kelâmlarının maddesi olan nazariyat-ı fasideyi berahin-i katıa ile cerh ve tezyit etmişlerdir.»

Rahmetli üstat Eş'ariye ile Matüridiyeyi de ehl-i sünnet-i âmme miyanında bırakmış ve bir aralık bunlar Selefiyeye akrebtir demekle beraber eserinin bir yerinde de Selefiyenin hatası diğerlerinden daha azdır demiştir. Şu suretle ehl-i sünnet taifeleri içinde hatasız hiçbir fırka kalmamış oluyor. Binaenaleyh burası da cây-ı nazardır.

Yine rahmetli üstad ehl-i sünnti Selefiye, Matüridiye, Eş'ariye olmak üzere üçe ayırmış ve Matüridiyeyi Ebu Mansur'u imam edinen Hanefiyedir diye târif eylemiştir. Bu taksimin «Allâme-i Saffarî» nin «Dürre-i muzie» şerhinden alındığı anlaşılıyor. Şârih orada elyevm ehl-i sünnet; Eseriye, Eş'ariye ve Matüridiye fırkalarına münkasim olup Eseriyenin imamları «Ahmet bin Henbel», Eş'ariyenin «Ebu Hasan-ül-Eş'arî», Matüridiyenin de «Ebu Mansur-ı Matüridi» dir. Fakat hakikatte ehl-i sünnet-i hâssa ancak bir fırka olup o da Eseriyedir demiştir. Seffarî hanabileden olmakla bu söz kendisine çok görülmez. Lakin bir az tashih ve tadile muhtaçtır.

Gene İsmail Hakkı Efendi Eseriy ve Selefiye lâfızlarını müteradif gösterdiği gibi şu izahatı da vermiştir: Selefiye namı iki taifeye verilmiştir. Bunlardan birisi selef-i ümmetin mesleğine tâbi olan ehl-i tahkiktir ki anlara ehl-i eser dahi denilir. İmamları Ahmet bin Hanbel değil bizzat Resul-ül-lahtan ve selef-i ümmetin lisan-ı halleri olmak itibariyle ecille-i ümmetten akait hususunda da imam ünvanına ehak olan Fıkıh-ı Ekber müellifi «İmam-ı Ebu Hanife» dir. Mütekaddime-i Hanefiye gibi o miyanda bulunan Ebu Mansur Matüridi ve ashabı da selefiye-i Eseriyeden idiler. Mütaahhirîn-i Hanefiyeden «Sadrüddin-ül-Edraî», «Şemsüddin bin Tolun» tarikat sârihi «Fazl Sühranî», «Safiyyüttin-ül-Necear-ül-Nablusî», kezalik meşahir-i Eseriyeden oldukları gibi tevil aneak avamın zihnindeki halelden dolayı caiz olur diyen «Kemalettin bin Hemmam» ve sözlerinden yine böyle takiyye ile âmil oldukları anlaşılmakta olan «Bedrettin-ül-Aynî» gibi birçokları da kezalik mezheb-i Eseriyeden idiler.

«Selefiye namı verilen ikinci taife balada zikri geçen «Ehl-i techil» dir. Anlar Selef-i ümmetin mezhebinde değil, Eş'ariye-i mantıkıyenin eslâfından olan «Ebu Süleyman-ül-Hatabî» gibi kudemay-i Eş'ariye ve «Ebul-Hasan-ül-Eş'arî» nin müntesip olduğu kudemay-i Kellâbiye taifeleridir.

«Ulemay-i Hanefiye Ebu Mensur-ı Matüridi'yi iman ittihaz etmediler. Meşayıh-i Hanefiyeden olan bu zat Mu'tezile'nin evail-i edillelerini red, vehimlerini beyan gibi metaiib-i âliyede bazı kitaplar telif etmiş ve kendinden ahzedenlere de onun usulü üzere hasımlarla münazara ve mücadele eder olmalariyle anlara Matüridiye namini bu hasımlarının vermiş olduklarını «Akide-i Tahaviye» şârihi «Ebu Şüca-ün-Nasırî» beyan eylemiştir. Ebu Mansur ve eshabı meslek-i fukahadan çıkmadılar. Ehl-i kelâm ıdadına dâhil olmadılar. Ancak kendilerinden iki yüz sene sonra gelen «Ebu Muin-ün-Nesefî» senetsiz sepetsiz elsine-i rüvattan topladım diyerek telif ettiği «Kitab-üt-te'bilât» ı ona atfetmiş ve kendisi Eş'ariye ile Mu'tezile arasında mutavassıt bir meslek tutmakla berabar mezheb-i Matüridiyi bozmuş idi. Ondan sonra gelip «Akaid-i «Nesefiye» yi telif eden «Ebul-Fazl Bürhan-ün-Nesefî» de ana peyrev olup daha ziyade mezheb-i itizale meyleylemiş ve meslekleri diyar-ı Rum'da «Molla Fenarî» tarafından terviç edilmekle taammüm etmiştir. İşte «Allâme-i Saffarî» nin matüridiyeden muradı bunlardır,

«Malikiye'niu kudemasi ve Safiye'nin mütekaddimîni ve «İmamüddin ibn-i Kesir» ve «Şemsettin-i Zehebî» gibi muhakkikleri ve Hanabile'nin selefleriyle «Şeyhülislâm ibn-i Teymiyye» den beri müteahhirin hep Eseriyedendir. Mu'tezileden füruğda Hanefî ve Şafiî mezheplerine müntesip olanlar bulunduğu gibi Kellâbiye'nin mütakaddimini ve ezcümle «Ebül-Hasan-ül-Eş'arî» mezheb-i Şafiî'ye müntesip ve Salimiye mezhebi de Hanabile meyanında şayi idi. Kerramiye'nin pek çoğu Hanefiye'den, bazıları da Şafiîye ve Malikiye'den idiler'

«Netice olarak eimme-i erbaa'nın kendileri ve kudemay-i ashab-ı ehl-i sünnet olmakla asıl müntesipleri de ehl-i sünnettir.»

EHL-İ SUK (اهل سوق) [*Ti*] Çarşı halkı, esnaf mânasına gelir bir tâbirdir.

EHL-İ TARİK (اهل طريق) [*Sof.*] Bir tarikate mensup olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Derviş demektir.

EHL-İ TERTİP (اهل ترتيب) [*Fık.*] Farz olan beş vakıt namazı, arada fasıla vermeden muntazam olarak kılanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

EHL-İ UKUBET (اهل عقوبت) [*Hak.*] Men edilen şeyleri yaptıklarından dolayı ceza tertibi kabil olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cezaya ehil, lâyık kimseler demektir.

EHL-İ VEZAİF (اهل وظائف) [*Vak.*] Vakfın «galle» sinden maaş ve tayinat alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vazife sahibi demektir.

EHL-İ VUKUF (اهل وقوف) [*Hak.*] Bilirkişi yerinde kullanılır bir tâbirdir, Bu makamda «ehl-i hibre» tâbiri de kullanılırdı.

EHLİYETNAME (اهليتنامه) [*İda.*] Her hangi bir işte yapabilme kudreti olduğuna dair alâkalılar tarafından verilen vesika, şahadetname yerinde kullanılır bir tâbirdir. Türkçesi ehliyet kâğıdıdır. Arapça bir kelime olan ehliyet işe yarar halde bulunuş, iktidar demektir.

EHL-İ ZEVK (اهل ذوق) [*Sof.*] Zevk sahibi mânasına gelen bu terkip sofiye ıstılahı olarak «ol kimsedir ki aklın tecelliyatının hükmü makam-ı ruhundan ve kalbinden nefsine ve kuvasına nazil olur ve anı his ve sevk ile idrak eyler» suretinde izah olunmuştur.

EHL-ÜL-FARZ (اهل الفرض) [*Fık.*] Birinci derecedeki vârisler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir terkip olan bu tâbirin mânası farz ehli demektir.

EHVAL (احوال) [*Sof.*] Halin cem'i olan bu kelime sofiye ıstılahı olarak şöyle izah edilmektedir: Abdin üzerine birisi tarafından fâyiz olan mevhibeye denilir ki nefsi müzekkâ ve kalbi musaffa olan salih amelden dolayı miras olarak varid olur, yahut min tarafillâh imtinan-ı mahz olarak nazil olur. Ehval tesmiye olunması abid anınla rüsum-ı hulkiyeden tahavvül etmesinden ve abdin derekâtı sıfat-ı hakkıyeye, derecat-ı kurb ve huzura mütehavvil olmasındandır. Terakkinin mânası da böyledir

EİMMET-ÜL-ESMA (ائمة الاسماء) [*Sof.*] Esmanın başı mânasına gelen bu terkip, sofiye ıstılahı olarak hay, âlim, mürid, kadir, semi', basir, mütekellim olmak üzere yedi isim demek olan esma-i seb'a yerinde kullanılır. Sofiyeye göre bu yedi isim bütün esmanın asıllarıdır. Semi' ve basir yerine cevat ve muksit isimlerini koyanlar da olmuştur.

EJDERHAN (اژدرهان) [*Top.*] On altıncı asrın son yarısı ile on yedinci asırda kullanılmış olan toplardan birinin adı idi. Ejder, Farsça büyük yılan, dehan da ağız demektir. Bu itibarla mânası ejder ağızlı demek olur.

EKÂBİR KAPISI (اكابر قپوسى) [*Hal.*] Büyük devlet memurlarının daireleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ekâbir; Arapça pek büyük, en büyük demek olan ekber'in cem'idir, Fazilet sahiplerine de ekâbir denilirdi.

Âdet budur en sonra gelir bezme ekâbir
Nev'î

EKÂBİR KULU (اكابر قولى) [*Hal.*] Büyük devlet memurlarının daireleri halkı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buradaki kul, adam mânasına gelir.

EKALİM-İ BÂRİDE (اقاليم باردە) [*Koz.*] Medarlardan kutuplara kadar uzanan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Soğuk iklimler demektir

EKALİM-İ HARRE (اقاليم حارە) [*Koz.*] İstiva hattından Cedi ve Seretan medarına kadar imtidat eden memleketler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sıcak iklimler demektir.

EKALİM-İ MUTEDİLE (اقاليم معتدلە) [*Koz.*] Medarlar arasına düşen yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mutedil memleketler demektir.

EKALİM-İ SEB'A (اقاليم سبعه) [*Koz.*] Eskilere göre dünyanın ayrıldığı yedi kıt'a mânasına gelir bir tâbirdir. Yedi iklim demek olan bu tâbirin Farsça karşılığı heft iklimdir. Bunun yerine «Ekalim-i seb'a-i âlem» de denilirdi. Ekalim, Rumca klimadan alınmış olan iklimin cem'idir. İklim bir memlekete ve kıt'aya nispetle hava hâdiselerinin toplu heyeti demektir. Eskiler arzı dört müsavi kısma ayırırladı. Rub'u meskûn ve rub'u mamur tâbirleri de buradan ileri gelmiştir. Bu kısımların her birinde müteaddit iklimler farz ederler ve bunları ayıran hatları daima istiva hattına müvazi olarak çizerlerdi.

Şu feyzi gördü ekalim-i seb'a-i âlem
Olur letafet ile heft bağ-ı Hald'e nazir
Sabit

EKBERİYYE (اكبريه) [*Sof.*] Sofiyenin en büyüklerinden Muhyiddin-i Arabi tarafından

tesis olunan tarikatin adıdır. Tarikatler hakkında kıymetli eserler yazımış olan Sadık Vicdani «Tomar-ı Turuk-ı Aliyyeden Kadiriyye Silsilenamesi»nde (Matbaa-i Âmire, 1340-1338, sahife 44-47) «Ekberiyye yani Gunye-i Kadiriyye» başlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«Tarikat ehlinin malûmu olduğu üzere «Tarik-ı Aliyye-i Ekberiyye» Şeyh-ül-Ekber Muhyiddin-i Arabi tarafından tesis buyurulmuş; taife-i ârife-i sofiyece «cemi' turuk-ı Hakkın mecmuasıdır» denilmiştir

«Şeyh-ül-Ekber. zamanında 300 den ziyade Evliyaullaha mülâki olarak müsahabe ve istifaza da etmiş ve bazılarından hırka-i tarikat giymiştir. Bunlardan birisi «Medyeniyye» tarikat-i aliyyesi pir-i celili «Ebu Medyen Şuayb-ül-Mıgribi» Hazretleridir. Bir ismi de «Muhyeniyye» olan «Ekberiyye» tarikat-i aliyyesinin silsilesi şu veçhile meshuttur:

1 - Seyyid-ül-evvelin vel-âhirin «Muhammet Mustafa» صلى الله عليه وسلم Efendimiz Hazretleri
2 - Ebül-Haseneyn imam Aliyy-ül-Mürteza
3 - Seyyid-üt-tâbiin Ebu Sait Hasan bin Yesar-ül-Basri
4 - Eşşeyh Habib-ül-Acemî
5 - » Davut Tai
6 - » Ebu Mahfuz maruf Aliy-ül-Kerhi
7 - » Ebül-Hasen Sıriy-üs-Sakati
8 - Seyyid-üt-Taife Cüneyd-i Bağdadi
9 - Eşşeyh Ebu Ali Rudbari
10 - » Ebu Ali Hüseyin bin Ahmet-ül-kâtip
11 - » Ebu Osman Sait bin Selâm-ül-Mıgribi
12 - » Ebu Kasım Ali bin Abd-ül-Vahid-ül-Gürkâni
13 - » Ebubekir bin Abdullah-üt-Tusi-ül-Nessaç
14 - » Ebül-Fütuh Mecdüddin Ahmet Gazali
15 - » Ebül-Fadıl Muhammed-ül-Bağdadi
16 - » Ebül-berekât Aliy-ül-Bağdadi
17 - » Ebu Yusuf-ül-Mıgribi
18 - » Ebu Said-ül-Mıgribi
19 - » Ebu Medyen Şuayp bin Hüseyni-ül-Mıgribi
20 - Pir-i tarikat Mubiddin-i Arabi

«Bu silsileye nazaran «Tarikat-i Aliyye-i Ekberiyye» şube-i Kadiriyye değil; tarikat-i müstakilledir. Ayasofya civarında Kaygusuz İbrahim Baba Dergâh-i Kadirisi post nişini Şeyh Hacı Hasan Rıza Efendi birader-i muhteremim tarafından ihare kılınan (1285) senesi litograf matbuu tomar-i kebirde Şeyh-ül-ekber hem Ebu Medyen Şuayp vasıtasiyle hem de (Şeyh ebu Abdullah ve Şeyh ebu Abbas Arif vasıtas,yle Cenab-ı Gavse mensup olarak gösterilmiş ve ismi üzerinden Şeyhayn-ı müşarünileyhima vasıtasıyle Cenab-ı Gavse uzanan hat üzerine aşağıdan yukarıya doğru: «Piri-i sani Hâtem-ül-evliya Ekmel-i urefa» ibaresi muharrer bulunmuştur.

«Şeyh-ül-ekberin en büyük hulefay-i Gavsiyeden «Şeyh Cemaleddin Ebu Muhammed Yunus-ül-Kassar bin Yahya El-Abbas-ül-Hâşimî» den de tarikat hırkası giydiği ve müşarünileyhden aldığı Kadiri tarikatinin «İmam-ı Yafii» ye vâsıl olduğu (Tibyan Vesail-ül-Hakaik fi beyan-ı Selâsil-üt-taraik) de görülmüştür.

«Tomar ile Tıbyan'ın rivayeti arasında bir şeyh ismi fazla ise de «Lûgat-i Tarihiye ve Coğrafiye» Şeyh-ül-Ekberin müşarünileyh Şeyh Cemalüddin vasıtasiyle Cenab-ı Gavse de nispetini tesbit eylemiş olduğundan Tıbyan'ın rivayeti teeyyüt ediyor.

«Şu izaha göre Şeyh-ül-Ekberin Ebu Medyen Şuayp vasıtasiyle değil; Şeyh Cemalüddin vasıtasiyle Cenab-ı Gavse de nispeti muhakkak ve Lûgat-i Tarihiye ve Coğrafiyenin rivayetine göre «Şeyh Takiyüddin» vasıtasiyle Hızır Aleyhisselâma nispeti de musaddaktır.

«Kadiri meşayihinden Şeyh Halil Sami Paşa zade Şeyh Muhammed Cafer Hayrullah Efendi peder-i muhterememiz şuubat-ı Kadiriyye hakkında irsal buyurduğu mektupda «şube-i Ekberiyye» için «Ekberiyye-i Abd-ül-ganiy-ül-Nablüsi de derler» demiştir.

«Şu rivayat ve ifadattan anlıyorum ki: «Şeyh-ül-ekber'in o (300) evliyaullah ile mülâkattan aldığı feyz ve kemalin hulâsası ve - yukarıda da denildiği veçhile - cemi-i turuk-ı Hakkın mecmuası olarak tesis buyurduğu tarikat-i müstakille-i aliyyeye «Ekberiyye» namı verilmiş ve silsilesi de yukarıda yazılı olduğu veçhile tesbit edilmiştir.

«Şeyh-ül-Ekber hazretleri içtihadına binaen ve kemal-i irfan-ı bakemaline istinaden Ekberiyye tarikatini tesis ile kalmamış, Cenab-ı Gavse bilvasıta peyda ettiği nispetin icaze-i irşadiyle tarikat-i aliyye-i Kadiriyyeyi de neşre himmet etmiş ve bu himmetle tarikat-i Kadiriyyede iki şube peyda olmuştur. Bu şubelerden birisi «İmam Yafii» ye diğeri de «Abd-ül-gani Nablüsi« ye mensuptur.

«12 nci karn-ı hicri ulema ve meşayihinden olup ilm ü irfaniyle, musannifat-ı kesiresiyle, zühd ü salâhiyle, takvasiyle meşhur olan «Abd-ül gani bin İsmail bin Abd-ül-ganiy-ün-Nablüsi» «Kamus-ül-âlâm» ile «Lûgat-i Tarihiye ve Coğrafiye» nin rivayetlerine göre «Kadiri, Sühre-

verdi, Nakşibendi» tarikatlerine mensup olup nispet-i Kadiriyyesini de içtihadına binaen bir şube-i Kadiriyye tesis etmiş ve kendisini nispet-i Gavsiyyeye isâl eden silsiledeki rical miyanında Cenabı Gavs'dan sonra âzam-ı meşayih Şeyh-i Ekber ve Şeyh-ül-Ekber'in tesiskerdesi olmakla meşhur tarikat da «Ekberiyye» olduğundan Abd-ül-gani müşarünileyhin şube-i Kadiriyyesine «Ekberiyye-i Abd-ül-gani Nablüsi» denilmiş, bu isim bilâhara tahfif edilerek «Ekberiyye» kalmış olduğundan bu münasebet ve iltibas ile asıl tarikat-i müstakille-i ekberiyye şube-i Kadiriyye zannedilerek tomarlara geçmiş, müellefat-ı ahireye girmiştir.

«Şu izahate nazaran ve bu iltibası def'an şube-i Nablüsiyyeye «Gunye-i Kadiriyye» denilmek daha doğru ve vazıh olur.

«Muharrir-i fakir bu sureti tercih ve bu terciha Cafer Hayrullak Efendi pederimizin mektubundaki işareti esas ittihaz eyledim.»

Muhammed Muhyiddin-i Arabi'nin lâkabı Şeyh-ül-ekber, künyesi Ebu Abdullah'dır. Şimdi İspanya diye anılan eski Endülüs beldelerinden (Mersiye) kasabasında 17 ramazan 560 (1165) senesinde doğdu. 568 (1173) de henüz çocuk iken İşbilye ye nakletti. 598 (1201/1202) senesine kadar orada kaldıktan sonra Mısır, Hicaz. Bağdat ve Musul'u ziyaret eyledi. Bir aralık Konya'da oturdu. Orada ikameti sırasında Sadrüddin-i Kunevî'nin anasiyle evlendi. Şam'da oturduğu esnada bir çok mal ve para hediye ettikleri halde bir habbesini bile biriktirmedi. Hepsini fakirlerle muhtaçlara dağıttı. 22 Rebiülahır 638 (1240) Şam'da idam edildi. Salihiye'deki türbesini Yuvuz Sultan Selim yaptırmıştır. Tasavvufta tutmuş olduğu yüksek yere kimse çıkamamıştır. Şiir ve edepte de kendisini tanıtmıştı. Üç yüzden fazla eseri vardır. En meşhurları Futuhat-i Mekkiye ile Füsus'tur.

EKMEK EVİ (اکمک اوی) [*Sof.*] Hacı Bektaş tekkesi makamlarından birinin adı idi Her evin babası olduğu gibi bu evin de son babası Hacı Kerim Baba idi. Eski yazıda ekmek, etmek yazılırdı.

EKSARH (اکسارخ) [*İda.*] Rumların baş papaslarının unvanı olan «Patrik»a mukabil Bulgarların baş papasları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Osmanlılar İstanbul'u zabtettikleri zaman muhtelif milletlerin ruhanî reislerini ibka ettikleri gibi o sırada münhal olan Rum Patrikliğine münasibinin intihabına da müsaade ettiler.

Osmanlı İmparatorluğu kuvvet ve satvet sahibi olduğu zamanlarda patriklerin hiçbir ehemmiyeti yoktu. Hükümet patriği ancak reaya zümresinden bir fert olarak tanır ve hakkında o yolda muamelede bulunurdu. Hattâ Köprülüzade Mehmet paşa hiyanetini gördüğü patriği idam bile ettirmişti. Patrikler bu cihetleri bilmekle beraber şarkta nüfuzlarını idame için her türlü tedbire müracaattan geri durmazlardı.

Rum patriğinin şarkta nüfuzunu kıracak ezelî hasım papalık makamı idi. Fakat patrikhanenin Katolik nüfuzuna malik olması imkân haricinde idi. İstanbul'un fethinden evvel Bizans İmparatorunun Türk satvetine karşı şark ve garp kiliselerinin birleşmesi hakkındaki teklîflerinin yerine İstanbul Türklerin elina düştükten sonra Fener Patrikhanesi'nin Hıristiyanlık namına Avrupa'dan istimdat etmesi kaim olmuştu. Bu sebepten patrikhane şarkta Katolik nüfuzuna malik olamıyor, fakat aynı zamanda kendi mevcudiyetinin idamesini Katolik âleminden temenni ediyordu.

On sekizinci asırda patrikhane için yeni bir Ortodoks hami ortaya çıktı: Rusya. Türkler, asırlarca dâhilden Patrikhanenin fesadına, hariçten de Rusya'nın tecavüzlerine karşı uğraşmağa mecbur oldular. Osmanlı İmparatorluğu zaafa uğradıkça, Patrikhanenin nüfuzu arttı. Böyle olmasına rağmen on dokuzuncu asrın icaplarından olan milliyet inkişafa başladığı için Patrikhanenin nüfuzuna rağmen bu hâkimiyetî bilhassa Rum olmıyan unsurlar üzerinde devam etmedi. Patriğin dinî nüfuzundan ilkevvel ayrılan Bulgarlar oldu. Balkanlarda milliet fikrinin ilerlemesi Bulgarlarda dinî istiklâl île başladı,

René Pinon diyor ki: (Avrupa ve Osmanlı Devleti sf. 123) Bulgar kilisesiyle Bulgar kavmi yavaş yavaş dirilmeğe başladı. Bu esnada ise Osmanlı satveti zeval buluyor, Rusya İmparatorluğu o cesim himayetkâr gölgesini Balkanlara kadar temdit ediyordu. 1870 de Fener Patrikhanesine karşı koymak için Türklerin de müsaadesiyle müstakil Bulgar kilisesi, Bulgar eksarhlığı teşekkül edinciye kadar mücadele, hariçten gayr-i meri, fakat gizli gizli devam etti. Dinî teşkilât perdesi altında yavaş yavaş siyasi istiklâl hazırlandı.»

İstanbulda Bulgar kilisesinin tesisi hakkındaki teşebbüs 1265 (1849) senesinde başlamıştır. O zaman İstanbul'da oturan Bulgarlar Fener Patrikhanesine tâbi idiler. Yortu günlerinde daima Rum kiliselerine giderler, âyinlerini orada yaparlardı.

Bulger milletinin istiklâl fikirleri yavaş yavaş kuvvet bulur bulmaz, ilk işleri kendilerine mahsus bir kilise tesis eylemek oldu Buna «papas evi» nami verilmişti. Bulgarlara bu hu-

susta en çok yardım eden «İstefanaki» dir. O zamanlar büyük «Reşit Paşa» nın ikinci sadareti idi. İstefanaki sadarete takdim ettiği arizada (Türk Tarih Encümeni Mecmuası, sayı 8/(85) Ahmet Refik Beyin Makalesi) İstanbul'da mevcut Bulgar reayasının Rumcayı bilmedikleri cihetle «anlıyacakları lisanda icray-ı âyinlerine mahsus ve müfrez bir kiliseye ve hasb-el-âyin zünub-ı beşeriyyelerini bil'istima' kavanin-i edebiyye-i ruhaniyyeyi kendilerine telkin ve ıslah için Bulgar lisanlarına aşina iki üç nefer papasa da muhtaç olduklarını ve avatıf-ı aliyye-i tebaperveri i saltanat-ı seniyyeden Rum ve Ermeni ve Katolik tavaif-i muhtelife ve reayay-ı nasaraya ve Yehud taifesine başka başka maabit ve mahal cemaat-ı mezhebiyye tahsis buyurulduğu misillû Bulgar reayasına dahi müsaade-i aliyye bîdirig ve sezavar buyurulmak ümniyye ve istidasında bulunduklarını» söylemekte ve uzun tafsilât vermek suretiyle Fener ve Cibali'de papasevi inşasına müsaade olunmasını niyaz etmekte idi.

Ahmet Refik Beyin dediği gibi İstefanaki'nin Babıâliye yazdığı bu tezkire gayet mahirane düşünerek tertip olunmuştu. Çünkü bir taraftan gûya Babıâlinin hukuku sıyanet ediliyor, diğer taraftan ise Rusya'nın müdahalesi ima edilerek hafif bir tehdit de ileri sürülüyordu, İatefanaki'nin «bazı mahalden resmen ısrar mahzurun'a sed çektirilmek» ten maksadı da bu idi. Hattâ Bulgarların kendilerine behemehal müstakil bir kilise tesis eylemek ve Fener Patrikhanesinden ayrılmak için «başka taraflara müracaata mecbur» olacaklarına Babıâli de kanidi. Hususiyle 1255 (1839) Tanzimat fermanından sonra Türkiyede sakin Bulgarların da «bazı gûna müsaadata ihtiyaçları» olduğunu Babıâli de teslim ediyordu. Bu sebepten Reşit Paşa İstefanaki'nin tezkiresinin leffiyle tervicen makam-ı saltanata arz-ı keyfiyet etti. İstefanaki'nin fikri Mabeynce de tasvip olundu. «Bulgarlara mahsus bir papashane» inşasına müsaade olundu.

İşte İstanbul'da Bulgar eksarhhanesinin esası bu suretle kurulmuştur. Hükümet bu hareketle patrikhaneye de bir darbe vurmuştu. Çünkü Bulgarların kendi nüfuz-ı ruhanisinden ayrılmasını Patrik katiyyan arzu etmiyor, şiddetle muhalefet eyliyordu. Maamafih iş işten geçmiş kilisenin temeli atılmıştı. Çok geçmeden Bulgar kiliselerinde yapılan âyinlerde Rum patriğinden bahsedilmemeğe başlandı ve nihayet 1277 (1860) de Bulgarlardan bir heyet Babıâliye müracaat ederek Rum patriğini reis-i ruhani tanıyamıyacaklarını bildirdi. Hattâ birkaç gün sonra Bulgarlar tarafından Rusya Sefarethanesi önünde Çar şerefine ilâhiler okundu. Rum patriği Kiriliyos istifaya mecbur oldu. Yeni bir patrik intihabı lâzımdı. Fakat Bulgaristandaki Bulgar cemaatleri intihaba katiyen iştirak etmediler. Bununla beraber biraz sonra Bulgarlar da iki fırka oldular. Selânik ve Manastır vilâyetlerinde Katolik propagandası daha faik bir tesir icra etti. Binaenaleyh hükümet Bulgarların da, ayniyle bir kısım Ermeniler gibi, kendi papaslarının idaresi altında ve kendi lisanlariyle katolik mezhebinde ibadet etmelerini hoş gördü. 1860 senesi kânunuevvelinin yirminci günü Bulgar arhimandiriti Makari, Bulgar milleti tarafından tam salâhiyeti haiz âza ile beraber Ermeni Katolik patrikhanesine müracaat etti. Arhimandiritin bütün süallerine Katolik partriğ «Hason» cevaben şark Katolikler kiliselerinin papalık makamiyle münasebetleri nasılsa, Bulgar Katolik kiliselerinin de aynı olacağını, Bulgar milletinin cismani ve ruhani teşkilâtına papanın katiyen müdahale etmiyeceğini anlattı. Heyet, Bulgar Katolik kilisesinin Fransa himayesinde bulunmasını temenni etti. Bundan da maksatları Yunan ve Rus ittihadına karşı Bulgarlığı muhafaza eylemekti. Fransa buna çoktan razı idi. Fakat Rusya'yı gücendirmeği arzu etmediği cihetle Bulgarların bu temenniyatına karşı ihtiyatkârane hareket etti.

Bulgar heyeti Ermeni Katolik piskoposuna kendilerinin Katolik mezhebine girdiklerine dair biri iki bin, diğeri yüz kırk imzalı Fransızca ve Bulgarca iki senet verdiler. Bulgarlar bu senetleri bizzat yazmışlar, altlarına hepsi de imzalarını koymuşlardı. İstanbul Katolik piskoposu bunları tercüme ettirdi. Babıâlinin vaziyeti müşküldü. Fakat patrikhanenin nüfuzunun kırılmasını o da istiyordu. Bulgarların hareketi ise sırf millî idi. Patrikhanenin nüfuzundan kurtulmak istiyorlardı. Bütün bu millî ve dinî hareketi idare eden «Filibe» idi. Filibe'deki Bulgarlar Fener Patrikhanesinden tamamiyle ayrılmışlardı. İşte bu sebepledir ki yeni patrik «Kiriliyos» u hiçbir Bulgar ruhani dairesi tasdik etmemişti. Şu hale göre Bulgarlar iki kiliseye ayrılmış oluyurlardı. Bir kısmı müstakil Bulgar kilisesine, bir kısmı da papaya tâbi olmuşlardı. Fakat papaya tâbi olanlar daha ziyade milliyetlerini korumak kasdiyle hareket ediyorlardı. Bulgarların fikrince Bulgarlığın en büyük düşmanı Ruslarla Rumlardı. Papanın siyasî nüfuzu mütezelzil olsa bile ruhani nüfuzu kendilerini himaye için kâfi idi. İbadetlerini millî dil ile yaptıktan sonra papaya tâbi olmanın bir mahzuru yoktu.

Babıâliye gelince o da Bulgarların bir kısmının katolik olmasına hiç ses çıkarmamak yolunu iltizam etti. Babıâli'nin bu hareketi Rum Patriği için acı bir darbe idi.

İşte bu suretle Bulgarlar patrikhaneden ayrılmış, müstakil Bulgar kilisesi teesüüs etmiş, eksarh Bulgarlarin ruhni reisi olmuştu.

EKSARHHANE (اكسارخخانه) [*Ida.*] Eksarh ünvanını taşıyan Bulgar başpapasının oturduğu yere verilen addır. Rum patrikının işgal ettiği binaya «Patrikhane» denildiği gibi Bulgar ruhani reisinin bulunduğu Fener'deki yere de Eksarhhane denilirdi.

Eksarhane; eksar maddesinde izah olunduğu vechile 1870 de tesis olunmuştur.

EKSİK AKÇA (اكسيك آقچه) [*Mes.*] Aşınmak veya içinden maden çalınmak gibi sebeplerle nizamî ayarına halel gelmesi yüzünden kıymeti eksilen paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eksik para demektir.

EKSİK ETEK (اكسيك اتك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle Kadın, zevce yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EKSİK SAZ (اكسيك ساز) [*Mus.*] Eskiden kâmil sayılmıyan sazlara verilen addır. Hicrî dokuzuncu (Milâdî on beşinci) asırda yaşamış olan Ahmet oğlu Şükrullah eski Türk sazları hakkında yazdığı eserinde (Millî Tetebbular Mecmuası cilt 2, sayı 4-5) o zamanki sazlardan çenk, nüzhe, kanun, mugniyi eksik sazlardan sayar.

EL AÇMAK (ال آچمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle dilenmek mânasına gelen bir tâbirdir. Bunun yerine «avuç açmak» da kullanılır.

El açar olmasa dahi muhtaç;
Karnı tok olsa yine gözleri aç.
Sümbülzade Vehbi

EL ALMAK (ال آلمق) [*Sof.*] Derviş olmak, tarikate intisap eylemek münasına kullanılan bir tâbirdir. Bektaşîlerde bu makamda «nasip almak» tâbiri kullanırlar.

Sâki'nin elin öptüm olup şeyh-i harabât
Eller ayağın öptüğü ademden el aldım
Neşati-i Mevlevi

EL ALTINDAN (ال آلتدن) [*Hal.*] Mecaz yoliyle gizlice yapmak, yaptırmak yerinde kullanılır bia tâbirdir.

EL BAĞLAMAK (ال باغلامق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ellerini biribirinin üzerine koyup ayakta durmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «divan durmak» de denilir. Eskiden, hürmet makamında büyüklerin huzurunda bu şekilde durulduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

Kadrini sengi musallada bilip ey Baki
Durup el bağlıyalar karşına yaran saf saf
Baki

EL BASMAK (ال باصمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle yemin etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden yeminler mukaddes kitaplara el bastırılarak yapıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

EL BİR ETMEK (ال بر ايتمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle birleşmek, bir araya gelmek, ittifak etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «el birliği etmek» de denilir.

Zülfünün zencirine kul eyledin şahım beni
Kullağumdan kılmasun azat Allahım beni
Cevr-i dilber, taani düşmen, süz-i fırkat; zâf-i dil
Dürlü dürlü dert içün yaratmış Allahım beni
Yıkmağa vü yakmağa sâu ile el bir ettiler
Süz-i sine, eşk-i dide, ateş-i âhın beni
Avni (Fâtih Sultan Mehmet)

ELE BAŞI (اله باشى) [*Hal.*] Mecaz yoliyle rehber, reis, kılavuz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EL ETEK ÇEKMEK (ال اتك چكمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle Alâkayı tamamen kesmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Karışmamak, bitaraf durmak makamında da «etek çekmek» denilirdi.

EL ETEK ÖPMEK (ال اتك اوپمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle Rica, niyaz, istida, istirham, minnet, tekâpu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden bir şey istemek için büyüklerin huzuruna çıkıldığı zaman el, etek öpüldüğü için bu tâbir meydana gelmiştir.

EL ETEK TUTMA (ال اتك طوتمه) [*Sof.*] Tarikate intisap etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Derviş olmak demektir.

EL FENERİ (ال فنارى) [*San.*] İçine mum dikilerek elde taşınan aydınlatma aletine verilen adtır. Sokakların aydınlatılmadığı eski zamanlarda gece sokağa çıkma zorunda kalanlar el feneri taşırlardı. Fenersiz çıkanlar cezalandırılırdı. Kibarların büyük el fenerlerini önden giden uşaklar götürürdü. El fenerlerinin muşambalı ve camlı olmak üzere iki türlüsü vardı. Muşamba el fenerleri körüklü bir üstüvane şeklinde olup katlanarak kapanır ve istenildiği zaman açılırdı. Bunlara «muşamba fener», «işkembe fener» denilirdi. Muşamba fenerlerin daire şeklinde olan alt ve üst kısımları pirinç veya gümüşten kabartma tezyinatle

süslenirdi. Bunların gümüş, tombak ve altın kaplamalıları ve sanatkârane olanları da vardı. Camlı olanları bugün de gördüğümüz fenerler şeklinde idi. Yalnız uşaklar tarafından götürülenler daha büyüktü.

ELHAC (الحاج) [*Hal.*] Kâbe'yi muayyen zamanda niyet ederek ziyaret eden ve tavaf ve hac nüsukünü (ibadet, taat) yapan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Türkçede «hacı» tâbir olunur. Cem'i «hüccac», müennesi «hâce» dir. Müennesinin cem'i «havvac» gelir. Konuşma dilinde kullanılmıyan bu tâbire Türkçede yazılı vesikalar da rastgelinir.

ELHAMDÜLİLLÂH (الحمدلله) [*Dua*] Allaha hamdolsun mânasına gelir bir tâbirdir.

Bir sözle ikna' ettim anidi
Gitti başımdan elhamdülillâh
La

EL HAVANI (الـ هوانی) [*Top.*] Eskiden kullanılan bir nevi havanın adıdır. Bu havanlar başlıkla yekpare olarak yapıldıktan sonra vidalar vasıtasiyle ağaç levhaya tesbit olunmak suretiyle yapılırlardı. Havanın kundağı 1,87 metre olup çakmaklı idi. Çakmakta bir delik vardı. Buna bağlı bir ip dipçiğe kadar gelir, çekilince çakmak faiyaya düşüp ateş verirdi.

Büyük havanlar üç kısımdan terekküp ettiği halde bunlar yalnız iki kısımdan terekküp ederdi. Hazineyi havi kısmına «hazine payı» öteki kısmına da «ağız payı» denilirdi. Bunlarda büyük havanlardaki «orta payı» ları bulunmadığı gibi muylular dahi yoktu. Yalnız «ayak tabelesi» tâbir olunan levha ile yekpare olmak üzere yapılırdı.

ELHÜKMÜ LİLLÂH (الحكم لله) [*Hal.*] Allahın dediği olur yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası «hüküm Allahındır» demektir.

Öldürmek ister aşşakı ol mah
Âşık ne desin? Elhükm-ü lillâh
Muallim Naci

EL HUMBARASI (الـ خمبره‌سی) [*Ask.*] Eskiden kullanılan harb aletlerinden birinin adı idi. Halk dilinde kumbara suretinde kullanılan humbara demirden yuvarlak şekilde içi boş olarak yapılan ve barutla demir ve kurşun parçaları doldurulan bir nevi gülledir. Havan topu ile atılanları olduğu gibi el ile kullanılanları da vardı. El ile atılanlarına el humbarası denilirdi. El humbarasını kullananlar cebeci ocağına bağlı idiler.

ELİ AĞZINA UYGUN (الی آغزینه اویغون) [*Hal.*] Mecaz yoliyle yakışıklı, azası mütenasip yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Eli düz, ağzı da düz berber idi
Eli ağzına uygar dilber idi
Sabit

ELİ BAYRAKLI (الی باير اقلی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle şerir, edepsiz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden âsiler ellerine bayrak alarak ortaya atıldıkları için bu tâbir meydana gelmiştir.

Babıâli yokuşundan çıkıyordum, baktım,
yolu boydan boya tutmuş eli bayraklı takım
Mehmet Akif

ELİ BÖĞRÜNDE (الی بوگرنده) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ne yapacağını şaşırmak, baka kalmak, mahrum kalmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Âlemde ziya kalmasa, halk etmelisin
Ey elleri böğründe yatan, şaşkın adam, kalk
Mehmet Akif

ELİF (الیف) [*Ede*] Arap alfabesinin birinci harfi olup aynı zamanda ebcet hesabiyle bir rakamını gösterir. Luğat ve kamusların hepsinde izah olunan ve «Yeni Muhit-ül- maarif» de 50 büyük sahifelik izahat verilmiş olan bu harf için «araplar menşeini bilmediklerinden garip bir etimoloji uydurarak bu harfe bütün harfleri birleştirdiği «telif ettiği» için elif denilmiştir» deyen Veil (İslâm Ansiklopedisi, elif maddesi) şu tafsilâtı veriyor: «Yalnız sessiz harflerden terekküp eden sami yazılarının karakterine uygun olarak elif ıstılahı ile, sadece hareketsiz patlayıcı bir gırtlak sesini anlayoruz; rivayete göre Temim kabilesi halkı buna fevkalade kuvvtli, hemen hemen ayn kuvvetinde olan tınnet veriyorlardı. Bu şive hususiyetine «anana bani tamim» denilmesi bundan ileri gelmiştir. Fakat arap dilcileri elif harfı a harfının uzun teleffuzunu göstermek için, mater lectionis vazifesini gördüğü zaman, onu eliften ayrı bir işaret telâkki ederler ve yanlış fikirlerine devam ile ona hususi bir mahreç tesbit edecek kadar ileri giderler. Kendi saitesi ile harekeli olmıyan alif'e al-alif allayina veya al-sakina derler; halbuki buna zıd olarak, samite olan elif için, al-alif al mütehharrika tâbirini kullanırlar. Bu son harf her zaman (ʾ) işareti ile yazıldığından, ona al-alif al-mahmuza veya kısaca hamza (hemze) adı verilir. Elif ile hemze arasında tesis etmiş oldukları ve nazarî olarak, sıkıca bağlı kaldıkları bu tefrik hayli münakaşa götürür. Kendileri sâmiteyi fi'len göstermek için, daha umumî olarak, ekseriya elifi kullanırlar. Harfi tarifte, 7-11 fiil şekillerinde (ifta'ala, infa'ala, if'alla, istaf'ala if'alla) ve bazı isimlerde (mes. ism, imru') bulunan elif

devamlı bir konuşma esnasında telâffuz ve manaya te'sir yapmadan, kelimenin başına gelmiş bir elif'tir. (Zemahşari, el-Mufassal, s.169, 2v. dd.) ve bundan dolayı ona alif al-vasl («birleştirme elifi») denilir. Bunun zıddı olarak sâbit kalan elife alif al-kat' («ayırma elifi) adı verilir. Bilhassa hece sonunda, elifin patlayıcı gırtlak sesi olarak çıkarılmasındaki güçlükler telâffuzda bu harfin gösterdiği sesin muhtelif derecelerde hafifletilmesine sebeb olmuştur.Bu hâdiseye tahfif al-hamza («hamzanın hafifletilmesi «Mufassal, s, 165, 17-16;14) diyen araplar üç çeşit tahfif ayırt ederler: 1. elif'in vav yahut ya olması) ibdal-al-hamza) 2. bu iki harften birinin sesine yaklaşan elif sesi (ca, al hamza bayna bayna) 3. alif'in temamiyle ortadan kaldırılması (al-hazf). sessiz elif'in şiddetli olmasına veyahut başka bir harfin bununla benzeşmesine ancak al-ra-as (Mufassal, s. 192 4-8) gibi hallerde tesedüf olunur; uzun elif'i gösteren alif için böyle bir hal tasavvur edilemez.

«Gramer şekilleri nazariyesinde, elif muhtelif tarzlarda kullanılmış olduğundan Araplar bu harfin gördüğü muhtelif vazifeler için ayrı ayrı adlar (alkap al-alifat) bulmuşlardır. Bazı fiil şekillerinin (msl. mazi müzekker cemi 3 şahıs) görülen elif al-vikaye veya elif al-fa- sila («ayırma elifi») isimlerini alan elif'in ancak imlâda kiymeti yoktur. Elif al-ilhak («ekleme elifi» müzekker ve müennes isimlerden yeni şekiller elde etmeğe yarayan bir eliftir) bu elif ya al-arta ve al-sakra'da olduğu gibi al- alif al-maksura («kısa elif») dir veyahut al-kuba al-hamra'da olduğu gibi, al-alif al- mamduda («uzun eliftir») kelimenin başına gelen elif ya elif al-tafzil va'l-taksir (tafzil ve tasgir elifi», dir veyahut muzariin müfret birinci şahsını teşkile yarayan alif amila veya elif al-ibara («ifade üzerine tesir eden elif») dir. Bunlardan başka istifham elifi (alif al-istifham), nida elifi (alif al-nida), cem gösteren elif (alif al-cam msl. cibal), tesniye elifi (alif al-tasniye) müenneslik elifi (alif al- tanis zikredilmelidir. Bu haller ve daha bir çokları bütün arap lûgat kitaplarında hamza ve elif al-layyine maddelerinin başlangıcında zikredilir. ve gramercilerin ekserisi alife yardımcı ve zaid bir harf (ziyadat al-alif va'l hamza) telakki ile bu meseleyi ayrı fasıllarda tetkik ederler. (bk. mufassal, s. 1 70, 10-17)

Mana ile eylemişken ülfet
aşk etti beni elif suret
Muallim Nâci

§ [*San*] Tuğranın dört kısmından üçüncüsünü teşkil eden kısım olup tuğrada görülen ve sereye amud olarak, yukarıya doğru çekilen üç muvazi hatta verilen addır. Buna «Tuğ» da denilir.

ELİFBA (الفبا) [*Hal.*] Eskiden alfabe yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i osmani» de bunun için şu izahat vardır: «Huruf u hecanın cetveli. Hurufun tertibi. Kadimde Süryaniden Araba, andan Himyeriler vasitasiyle Mısır'a ve Filistin'e, andan Yunana geçip yanlış okunmamak üzere kelime kelime yazılmıştır. Ebced, Hevvez, Hutti, Kelemen, Saafas, Karaşet-Sonradan arablar Sehaz, daziglen hurufunu ve yunanlılar dahi Filistin'den aldıkları tertibe sekiz hurufu zammetmişlerdir »

ELİFİ (الیفی) [*Kıy.*] Pantalondan biraz genişçe şalvara verilen âddır. Buna «Elifi şalvar» da denilirdi.

ELİFİ NEMED (الیفی نمد) [*Sof.*] Mevlevilerin tennure üzerine sardıkları kemerin adı idi. Buna «Kemer» de denilirdi. Nemed, keçe demektir. Elifi nemed ise elif gibi keçe manasınadır ki uzunluğundan kinayedir. Yünden yapılıp üç veya yedi dolam şeridi ile bele sarılan bu kemer tarika girilirken mürşit tarafınmüsterşidin (Derviş) beline sarılırdı.

Mevlevi şeyhi rahmetli Remzi efendi «tabirat-ı mevleviyey» adlı basılmamış eserinde bundan bahsederken «tarikat» kemeri olan elifi nemedi miyan-ı inkıyad ve ikrara rapt ve bend eyliyen sâlik-i Ömer haslet hayır ve şerri farik olarak vâris-i hazret-i Mustafa aleyh-i ekmelüttehaya olan mürşidinin hizmet-i celilesinde pabercay-ı sebat olması icabeder» diyor.

Âyin esnasında bu kemerin sarılması mecburî idi.

Sanmayın kavs-ı kuzah takmış felek elfi nemed
Candan olmaş nevniyaz-ı hankah-ı mevlevi
Tahir-ül'mevlevî

ELİFİ SUMAT (الیفی سماط) [*Sof.*] Mevlevî tekkelerinde ihvanın bir arada yemek yemeleri için kullanılan meşin sofranın adıdır. Meşin sofralar üç türlü idi. Biri müdevver kesilmiş ve etrafına halkalar dikilmişti. Bu halkalardan bir zencir geçirilip toplanınca sofra torba yahut dağarcık şeklini alırdı. Bunu seyyah dervişler kullanırlardı. Diğeri yine müdevverdi. Dergâhlarda ve hassaten Konya âsitanesinde yemek esnasında istimal olunurdu. Elifi sumat denilen üçüncüsü ise bir arşın genişliğinde uzun bir meşinden ibaretti İşte bu uzunluğundan dolayı buna elfi sumat ismi verilmişti.

Elifi sumatın bir ucu sumathanede, müstakil sumathanesi olmıyan tekkelerde meydan-ı

şerifteki şeyh postunun altına iliştirilir, ve aşağıya doğru yayılırdı. İki tarafına ekmek, kaşık, birer kısım tuz konduktan sonra üstleri uzun havlularla örtülürdü. Sonra her iki kişi için bir sahan kavurma, bir sahan lokma pilâvı, bir kâse de pelte konurdu. İhvan bayram namazını kıldıktan sonra meydancı vasıtasiyle sumathaneye davet olunurdu. Dervişler hırka ile ve kıdem sırasiyle sumathaneye sağlı sollu dizilirler, şeyhin gelmesini beklerlerdi. Şeyh Efendi kezalik hırkasiyle gelip selâm verdikten sonra postuna geçer, badehu her iki tarafa buyurun diye işaret ederdi. Hep birden oturulurdu. Yemekte diz üstü çökmek ve sol kolunu sol dizinin üstüne koymak suretiyle eğilmek şarttı, Sumatın sol cihetinde oturanlar nisbetle kıdemsiz olduklarından sahanın kapağı onlar tarafından kaldırılır, sol omuz üzerinden uzatılarak ayakta hizmetle meşgul canlardan birine verilirdi. İçlerinden biri su istiyecek olursa canlardan birine işaret ederek getirilen suyu içer, ve aldığı suya şükrane olmak üzere o cana bir lokma verirdi. Aynı sahandan yiyen iki dervişten biri su içecek olursa refikı kendisini bekler, sonra işaretle aşkolsun derdi.

Şeyh Efendi su içerse dervişlerin hepsi birden yemekten el çekerler ve aşk vermesini beklerlerdi. Yemek bitince hizmette bulunan meydancı yahut kazancıdan biri şeyhin önüne bir sepet bırakır, o da kaşığı ile ekmek bakıyesini sepetin içine koyduktan sonra ileri doğru sürerdi. Birinci sırada bulanan dervişler kaşıklarını ve ekmeklerini koyarlar, sonra yanındakinin önüne doğru sürerlerdi. Bu suretle sepet uca kadar gider, sumatın üzerinde bir şey kalmazdı. Müteakiben şeyh efendi sumatın ucunu kaldırıp bükerek yanındaki dervişlere verir, onlar da bükerek yanlarındakilere teslim ederlerdi. Sumat böyle bükülerek aşağı üçta duran meydancının önüne tomar halinde gelir, o da yerden kaldırıp hep birden uzunca bir «Eyvallah» çekerlerdi. Sonra şeyh efendi sumat gülbangini okurdu:

Ma sofiyan-ı rahîm, ma table hâr-ı şahîm, payendar yâ Rab in kasera vü hân râ.

Elhamdülillâh eş-şükrülillâh
Hak berekâtın vere
Erenlerin han-ı keremleri müzdâd
Ve sahibül hayrat güzeştegânın ruhu şerifleri şad-u handan
Bakileri selâmette ola
Demler safalar ziyade ola
Dem i Hazret-i Mevlâna hû diyelim hû

«Hû» denilmesini müteakip dervişler önlerindeki havluyu tutarak ayağa kalkarlar ve geri geri gitmek suretiyle sumathanenin iki tarafındaki minderlere otururlardı. Birincisi şeyhin, ikincisi sağ ve üçüncüsü de sol taraftakilerin ellerini yıkamaları için üç can leğen ibrikle hizmet ederdi. Elini yıkayan derviş dizleri üstünde bulunan havluya elini sildikten sonra havluyu büker, yanındakinin dizi üzerine bırakırdı.

Sonra kahve gelirdi. Kahveler içildikten sonra meydan gülbanki okunurdu:

Ma sufiyân-ı rahîm
Ma table hâr-ı şahîm
Payendedar Ya Rab
İn kâsera vü hân râ

Salâllâh-ü aleyhi ve sellem alâ eşref-i nûr-u cemi'-ül- enbiya vel-mürselîn vel-hamdülillâh-i Rabb-il âlemîn elfatiha. Müteakiben sumathane kapısı açılır ve içeri giren mühibban ile muayede icra ve bilcümle ihvan ve tarikat hakkında dua edilirdi.

ELİFİ ŞALVAR (الیفی شالوار) [*Kıy.*] Pantalon biçimi şalvara verilen addır. Yalnız «Elifi» de denilirdi. Pantalondan farkı kalçalara gelen kısmın bir parça daha geniş olmasından ibaretti. İlmiye ricalinin gençleri, ilmiye zadegânı, meşayih giyerdi. Her renk kumaştan olabilirdi.

ELİFİ TAÇ (الیفی تاج) [*Sof.*] Bektaşilerin giydikleri başlığın yassısına verilen addır, Mevleviler buna «Külâh-ı seyfi» derlerdi.

ELİNE SU DÖKEMEMEK (الینه صو دوکه مه مك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle İki kimse arasında, hassaten güzellik noktasından nisbet ve mukayese kabil olmamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Dökemez su eline çeşme-i mihr-i rahşan
Veremez dilberimin destine nahit leğen
İzzet Molla

ELİ OLMAK (الی اولمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle dahl ve alâkası olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Eğerçi fitnede ol sim sâıdin eli var
Belinde hançer ser- tizinin de methali var
Koca Ragıp Paşa

ELİ UZUN (الی اوزون) [*Hal.*] Mecaz yoliyle hırsız manasına gelir bir tâbirdir.

EL'İYAZ-U-BİL'ALLÂH (العیاذ بالله) [*Daa.*] Allahâ sığınırım, Allaha sığınırız, Allah esirgesin yerinde kullanılır bir tâbirdir. İyaz arabca sığınmak demetir.

Kendim de Nazire der idim gâh
amma ne söz el'iyaz-ü billâh

-LÂ-

ELKAP (القاب) [*İda.*] Devletçe verilen rütbelerin sahiplerine rütbelerinin derecelerine göre tâyin olunan unvan demektir. Arapça bir kelime olan elkap için «Lûgat-i Ebuzziya» da şu tafsilât vardır: «Lâkab'ın cem'i olmakla beraber müfrediyle cem'i arasında mânaca ve ıstılahça farklı olan lâfızlardandır. Lâkab bir adama asıl isminden sonra verilen unvan demektir. Bayezid-i Evvel'in (Yıldırım), Selim-i Evvel'in (Yavuz), İsveç Kıralı 12 nci Şarl'ın (Demirbaş) lâkabları gibi.

«Lâkabın hüsün ve kubha taallûku olabilir. Fakat elkabın mefhumunda daima meali mündemiçtir, Yani lâkap denilince kabih bir lâfız telâffuzuna intizar olunduğu halde elkap denildiği zaman böyle bir intizarda bulunulmaz. Bilâkis âli bir unvana terekkub edilir.

«Bu lâfız ashab ı meratibe verilen unvan mânasına müfret gibi de kullanılır. Meselâ sadaret mazullerine, ne elkap yazılır, dendiği gibi, mütemayizin elkabı izzetlû'dur denir.»

Babıâliden padişahlara takdim olunan telhislerde «şevkçtlû, kerametlû, mehabetlû, kudretlû veliyyünnimet padişahım efendim hazretlerinindir» yazılırdı. Sonraları telhis yazılması usulü terk olunarak Mabeyn başkitabetine yazılan tezkirelerle maruzatta bulunulduğu ve sâdır olan irade-i seniyyeler başkitabetten yazılan hamişlerle tebliğ olunduğu cihetle padişahlara mahsus elkap resmen kullanımaz olmuştu. Tanzimat'tan evvel beylerbeyiler, sancakbeyleri ve emsali memurlar tarafından sadrazama yazılan kâğıtların başına «devletlû sultanım sağ olsun» yazılırdı. Evvelleri bu bapta resmen takarrür etmiş bir nizam yoktu. Herkes istediği elkabı kullanırdı. 1263 (1846) tarihinde her rütbeye göre elkap tâyin edilmiş ve bu elkap salnamelere konulmağa başlanmıştır. Resmî elkap ile kimlere yazıldığı için bak: «elkab-ı resmiye».

Biri elkab-ı hümayun-ı sadar-ı vüzera
Ki o elkap hilâlindedir ism-i âzam
Nabi

ELKAB-I RESMİYE (القاب رسمیه) [*İda*] Devletçe verilen rütbelerin derecesine göre tâyin olunan unvan hakkında hullanılır bir tâbirdir. Devletçe resmî elkap usulü 1263 (1846) senesinde kabul olunmuştur. Ondan evvel bu hususta muttarit bir kaide yoktu. Herkes istediği elkabı kullanırdı. Vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi c. 8, s. 139) bunun için şu malûmatı veriyor: «O vakte kadar teati olunan bilcümle mekâtip ve muharrerat ve tezakire yazılan elkap bir kaide-i muttaride üzere cari olmayıp herkes indî olarak türlü türlü elkap ve unvan yazmakta idi. Bu ıttıratsızlığın lâğviyle rüteb-i mevcudeye göre elkab-ı resmiye tâyini ve beyn-el-ahad yazılacak unvanın tahsisi zımnında tanzim ve tertip olunan elkap defterinin nusah-i matbuası cümleye neşr ü ilân olundu. Avrupa Devletleri nezdinde bulunan süferay-i devlet-i aliyyeye dahi tafsil-i hal ile beraber defatir-i elkabiyyenin birer nüshası gönderildi.»

1908 Temmuz inkılâbından sonra elkap istimalinde yine karışıklıklar başgöstermiştir. Eskiden yetişmiş olanlar mevzu usule riayet ettikleri halde yeni yetişenler elkap kullanmamağa, yahut onun yerine istedikleri gibi şeyler yazmağa başlamışlardı.

Elkap, kâğıdın uzunluğunca yukarıdan dörtte birinden başlanılır, yazana ve yazılan makam ve şahsa göre değişirdi.

Resmî elkap şunlardı:

Sadaret makamına:
Ulema tarafından: Maruz-ı daî-i keminelerideir ki
Diğerleri » : » çakeri-i keminelerideir ki

İbare arasında isimleri zikrolunmak lâzım gelince: fahametlû devletlû paşa hazretleri.

Sadaret makamını ihraz etmiş zevata:
Ulema tarafından: Maruz-ı daîleridir ki
Sairleri » : » çâkerleridir ki

İbare arasında isimleri anılmak icap edince: übbehetlû devletlû paşa hazretleri.

Mekke-i Mükerreme emirliğinden mazul olanlara: Devletlû siyadetlû efendim hazretleri.

Dâr-üs-saade ağalarına: Devletlû inayetlû efendim hazretleri.

Seraskerlerle hanedan-ı saltanata sıhriyet peyda eylemiş olan vükelâya: Devletlû atufetlû efendim hazretleri,

Serdar-ı ekremlere: Devletlû refetlû efendim hazretleri.

Bâlâ ricaliyle birinci feriklere: Atufetlû efendim hazretleri.

Feriklere, ulâ evvellrine, Rumeli Beylerbeyi payelilerine: Saadetlû efendim hezretleri.

Livalara, mîrimirana, ulâ sanilerine: Saadetlû efendim.

Miralaylara, saniye mütemayizlerine: İzzetlû efendim.

Saniye sınıf-ı sanisine, mir-ül-ümeraya, kaymakamlara: İzzetlû efendim, paşa, bey, ağa.

Binbaşılara, sâbse rütbelerine, kapıcıbaşılara, alay eminlerine: Rif'atlû, bey, efendi, ağa.

Rabia rütbelilerine, kolağalara, yüzbaşılara: Fütüvvetlû, bey,efendi, ağa.

Hâmise rütbelilerine, sair rütbesiz memurlara: Hamiyyetlû, bey, efendi, ağa.

Şeyhülislâmilara:

Ulema tarafından: Maruz-ı dai-i dirinelerîdir ki

Sairler » : » bende i dirineleridir ki

İbare arasında: Devletlû semahatlû efendim hazretleri.

Şeyhülislâm mazullerine:

Ulema tarafından: Maruz ı dafleridir ki

Sairleri » : » bendeleridir ki

İbare arasında: Devletlû faziletlû efendim hazetleri.

Südûra: Semahatlû efendim hazretleri.

İstanbul payelilerine: Faziletlû efendim hazretleri.

Haremeyn payelilerine Faziletlû efendim.

Müderrislere: Mekerremetlû efendim.

Kadılardan rütbeleri bulunmayanlara: Mevveddetlû efendi.

Çelebi Efendi ile şeyhlere: Reşadetlû efendim.

Şehzadelere Devletlû Necabetlû efendim hazretleri.

Mısır hidivine: Devletlû Fahametlû efendim hazretleri.

Patriklere: Rütbetlû efendim hazretleri

Kadınlara: İsmetlû efendim.

Elkabın yukarıda gösterilen şekli hicrî 1263 senesinde kararlaşmıştır. Ondan evvel muttarit bir kaide yoktu.

EL KANDİLİ (الى قنديلى) [*San.*] İçine yağ konarak kenarındaki emziğine geçirilen fitil yakılmak suretiyle kullanılan toprak aydınlatma kabının adıdır. Elde taşındığı için bu isim verilmiştir. Buna çerağ da denilirdi.

EL KAVIŞDIRMA (الى قاوشدرمه) [*Hal.*] Tazim makamında ellerini bağlayıp durmak mânasına gelen bir tâbirdir.

ELLİ ALTI (الى آلتى) [*Ask.*] Yemiş iskelesinde Çardak dedikleri yerde yeniçeri ocağı mensuplarından ihtisap işlerine bakan bir kısım memurlara verilen ünvandır. Bunlar bilhassa son zamanlarda esnaf için çekilmez bir belâ olmuşlardı.

Cevdet Paşa tarihinde Cilt: 12, Sf. 206) 1241 senesi vakıaları arasında ihtisap resminden bahsederken diyor ki: «Tekâlif-i cedide badi-i emirde nase hoş görünmez ise de yeniçeriler zamanında halkın duçar olduğu su-i istimalâta nazaran tekâlif-i mezbure pek hafif idi. Çünkü İstanbul'a varid olan zehair ve erzakın memnu olan mahallere naklolunmamasına nezaret eylemek manasına vazolunup Yemiş iskelesinde Çardak dedikleri yerde oturan elli altı namındaki haşarat bir takım bid'atler ihdas ile ashab-ı zehair ve erzakı tecrim ederlerdi, ve bazan rüşvet olarak sefain-i ecnebiyeye nakillerine kendileri mütecasir olurlardı.»

1242 (1826) senesinde ihtisap nezaretinin teşkili üzerine bunlar ortadan kaldırılmıştır.

ELLİ BAŞI (الى باشى) [*Top.*] Ûlûfeli humbaracı ocağı zâbitlerinden birinin unvanı idi. Ulufeli humbaracılar yüz kişi bir oda itibar edilmişti. Her odada iki yüz akça yevmiye ile bir odabaşı, doksanar akça ile iki elli başı, elli akça ile üç otuz başı, otuzar akça ile on onbaşı bulunurdu. Elli başı bunlardan biri idi.

ELLİLİK (الليك) [*Mes.*] Üçüncü Selim zamanında o kıymette basılan bir paranın adıdır.

ELMADİBİ (الما دبى) [*Kıy.*] Tilki postunun yanak kenarına verilen addır. Postun yanak kısmından yapılan kürke «Elma kürk», kenarından yapılan kürke de «elma dibi kürk» denilir. Elma dibi kalite itibariyle aşağı olduğu için kıymeti de düşüktür.

ELMADİBİ KÜRK (الما دبى كورك) [*Kıy.*] Tilki postunun yanak tarafının kenar kısmından yapılan kürkler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Postun yanak kısmına elma, bundan yapılan kürke de «elma kürk» denilir. Elma kalite itibariyle dipten yüksek olduğu için kıymeti fazladır.

ELMA KÜRK (الما كورك) [*Kıy.*] Tilki postunun yanak tarafından yapılan kürkün adıdır. postun o kısmının kenarına «elma dibi»; ondan yapılan kürke de «Elmadibi kürk» denilir. Elma dibi kalite itibariyle elmadan aşağı olduğu için kiymetçe düşkündür.

ELMASTRAŞ (الماس تراش) [*San.*] Elmas gibi yontulmuş billûr ve iyi cins cam hakkında kullanılan bir tâbirdir.

ELPENÇE BEKLEMEK (الپنجه بكلمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle muti, alacağı emre âmade yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «elpençe durmak» da denilirdi.

ELPENÇE DURMAK (الپنجه دورمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle muti, alacağı emre âmade ye-

rinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «elpençe beklemek» de denilirdi.

EL SUNMAK (ال صونمق) [*Hâl.*] Mecaz yoliyle bir işe başlamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bezm-i meyde nukle el sunmaz hemen ancak
Dilberin annab-i la'lin Çeşm-i badamın bilir
Nedim

ELUĞUŞTIRMAK (الاوغوشديرمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ümit kesmek, yese ve ümitsizliğe düşmek, itizar ile af dilemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ELVAN KÂĞIT (الوان كاغد) [*San.*] Eskiden renkli kâğıtlara verilen addır. Elvan; «levn» in cem'idir. Levnin lûğat manası renktir. Bu itibarla elvan kâgıt renkli kâğıt demektir. Abadî Sultanî gibi en meşhur kâğıtların beyazları olduğu gibi renklileri de vardı. Yazıya büyük bir kıymet ve ehemmiyet vermiş olan Osmanlı Türkleri elvanı bilirlerdi. Al yeşil, mavi, siyah, penbe renk vermek için daima nebatî boyalar kullanılırdı. Bunlar badem, zerdalı yaprağı, çay ve saire gibi şeylerdi. Kâğıt ham olarak hariçten gelir, aharlama ile boyanma gibi işler memleket dahilinde yapılırdı.

«Boya, müre kep, ahar, ebru mecmuası»nda (Millet kütüphanesi elyazması nüsha No: 809) renkli kağıt yapmak usulü hakkında şu tafsilât mevcuttur:

«1. — Elmanın yâprağını bir gece kaynatıp suyuna kâğıt batırılırsa gayet güzel renkli olur.

2. — «Kurt kulağı» denilen bir madde ile, safran birlikte kaynatılırsa gayet güzel yeşil renk olur. Bunun içerisine bir miktar şap dahi atılacaktır.

3. — Susamın suyuna şap suyunu katarak kaynatılırsa alâ renk olur.

4. — Badem ağacının yeşil yaprakları toplanıp güzelce ezildikten sonra içerisine az miktarda şap suyu akıtılarak güzelce kaynayacaktır. Sonra boyanmak istenen kâğıtlar bu su içerisine batırılarak gölgede kurutulacaktır. Gayet güzel limonî renk olur.

5. — Attarlarda satılan (Saruca ağaç) denilen bir ağaç vardır. Bundan alıp güzelce döğüp suya konarak kaynatıldıktan sonra boyanacak olan kâğıdı bu suya batıralar. Gayet güzel sarı renk olur.

6. — Menekşe yaprağiyle mürver çiçeği tohumunu döğüp güzelce sıkıp suyu kaynatılacak ve içine az miktarda şap atılacaktır. Gayet asumanî renk olur. Şap atılmıyacak yalnız kaynatılırsa menekşe rengi olu.»

Yine o mecmuada renkler hakkında aşağıdaki izahat vardır:

Sarı; sıla cehriyi kaynatıp suyuna kâğıdı çekseler sarı olur. Bir miktar şap katılırsa açık sarı olur. «zerre çûp» denilen madde dahi su ile kaynatılırsa aynı sarı renkte olur, «Safran» suyu dahi böyledir.

Yeşil; susamın çiçeğini kaynatıp yahut güzelce sıkıp suyuna kâğıdı batırsalar güzel yeşil olur.

Limon rengi; bademin yeşil yaprağını alıp sıkarak suyuna kâğıt batırılırsa limon rengi olur.

Mor; gelincik çiçeğini sıkıp suyuna kâğıt batırılırsa gayet tatlı mor olur.

Havaî mai; gelincik çiçeğini sıkıp suyuna bir miktar şap atılarak bu suya batırılan kâğıt havaî mai olur.

Çividî renk; çivit suyuna batırılan kâğıtların rengi çividi olur.

Jengârî renk; jengârîyi döğüp bir miktar suda ıslatıp ve bir miktar tutkal suyu ile kaynattıktan sonra kâğıt batırılırsa jengârî olur.

Benefşe rengi; benefşe yaprağıyle mürverin siyah tohumu döğülüp sıkılarak suyuna kâğıt batırılırsa benefşe rengi olur. Eğer ince bir miktar şap atılırsa asümanî olur.

Lâle; yaprağiyle kâğıdı boyasalar âlâ yeşil olur.»

ELVİYE-İ MÜSTAKİLLE (الويهٔ مستقله) [*İda.*] Eski mülkiye teşkilâtında müstakil mutasarrıf idaresinde bulunan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arabça elviye sancak demek olan livanın cem'idir. Bu itibarla elviye-i müstakille müstakil sancak demektir. Mutasarrıfların idaresinde bulunan yerler hakkında sancak tâbiri de kullanılırdı. Liva yahut sancak şimdiki Kaymakamla Vali arasında bir makamdı. Kaymakamlar mutasarrıflara, mutasarrıflar da Valilere bağlı idiler. Mutasarrıflardan Valilere bağlı olmıyanlara «müstakil mutasarrıf» denilir ve bu gibi yerler hakkında elviye-i müstakille, müstakil mutasarrıflıklar tâbiri kullanılırdı. İzmit, Bingazı ve daha bazı yerler bu kabildendi.

ELVİYE-İ SELÂSE (الوية ثلثه) [*Coğ.*] Eski Kars, Ardahan, Artvin livaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Liva Sancak demektir.

ELVİYE-İ SULTANİ (الوية سلطانى) [*San.*] Saltanat bayrâğı manasına gelen bir tâbirdir. Arabça elviye sancak demek olan livanın cemidir. Yine bu mânaya olarak Alemhay-i Osma-

ni, Alem-i Padişahî tâbirleri de kullanılırdı. Saltanat sancakları müteaddit ise bunların içinden ak alem denilen beyaz sancak asıl Saltanat sancağı sayılırdı.

EL YUMAK (الك يومق) [*Hal*] Mecaz yoliyle vaz geçmek mesuliyeti üzerine almamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Masivadan el yuyup mahluktan ümmidi kes
Virdin olsun her nefes: Allah bes, baki heves
Nabi

EMAN (امان) [*Huk.*] Emniyet altında olduğuna dair düşmana verilen söz veya yapılan işaret yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime için «Kamus-i Osmani» de «eminlik, korkusuzluk, müsaade: (Aman diyene kılıç olmaz, amana geldi, aman diyor, aman diliyor, aman verildi) bu kelime lisanımızda istimdat, şikayet, tahzir, tahazzur için de kullanıldığ gib istimal olunduğu yere göre başka mânalara da delâlet eder. Bazan atf-ı tefsiri suretinde «emn ü eman» diye kullanılır» izahatı vardır. Halk dilinde aman suretinde kullanılır.

Aman aman diyerek çıktı kal'adan gitti,
Biraz geçince siyüp serrigeden düşman.
Sürari

EMANAT-I MUKADDESE (امانات مقدسه) [*Sar*] Topkapı Sarayında mukaddes tanılan birtakım zevata ait olarak muhafaza edilen eşya hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mukaddes emanetler arasında şunlar vardır:

Hırka-i saadet (Hazret-i Peygamberin hırkası), Peygamberin bir dişi, Peygamberin ayak nişanesini belirten bir taş, Peygamberin iki na'lini, Peygamberin bir seccadesi, Ebubekr'in seccadesi, Livay-ı şerif-i nebevî (Peygamberin bayrağı), Peygamberin bir yayı (Ok yayı), iki asâ (biri Şuayp Peygamberin), Nuh'un tenceresi, İbrahim'in kazanı, Yusuf'un gömleği, Davud'un kılıcı, İmam Hüseyin'in gömleği, Hazret-i Hatice'nin gömleği, Cihar-ı yara ait imameler, tesbihler, kılıçlar, Aşere-i mübeşşereye ait altı tane kılıç, Cafer-i Tayyar'ın kılıcı, Halit ibn-i Zeyd'in kılıcı, Maaz ibn-i Cebel'in kılıcı, Şercil ibn-i Hasan'ın kılıcı, Talha'nın kılıcı, İmameyne ait iki bayrak, Veyselkarani'nin tacı, Halife Osman'ın elyazısiyle Kur'an, İmam-ı Ali'nin elyazısiyle Kur'an, Zeynelâbidin'in elyazısiyle Kur'an, Kâbenin anahtarı, Altın oluk, Bab-üttövbe'nin kanatları, İbrahim'in makamının gümüş kapağı, bir parça toprak, Peygamber'in gasil suyu.

Her sene ramazanın on beşinde «Hırka-i saadet» merasimi yapılırdı. Başta padişah olmak üzere sadrazam, nazırlar, devlet erkânı, saray adamları, ulema ve sulehadan birçok zevat hazır bulunurdu.

EMANAT-I MÜBAREKE (امانات مباركه) [*Sar.*] Hazret-i Peygamberle diğer büyüklere ait eşya ve levazım hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı padişahlarından Yavuz Sultan Selim Mısır'ı feth ve «halife» ünvanını ihraz eylediği sırada bu muzafferiyetle bir kat daha velvelesi cihanı tutan ve o münasebetle ehemmiyeti de artan Osmanlılarla münasebet tesisini Mekke Emîri (Seyyid Berekât) zaruri ve muvafık görmüş ve islâmiyete olan merbutiyet ve hizmetleri dolayısiyle bir hâtıra olarak Emaret hazinesinde mahfuz bulunan «Emanat-ı Mübareke» nin mühim bir kısmını oğlu (Şerif Ebu Nemi) vedaatiyle Yavuz'a göndermiştir. Bu mukaddes eşyayı alan Sultan Selim pek ziyade memnun olarak kendisine «sürre» irsali suretiyle mukabele ettiği gibi emanatın muhafazası için sarayda hususi dir daire yaptırdı ve bunları orada muhafaza ettirdi. Emanatın en mühimmini Hazret-i Peygamber'in hırkası teşkil ettiği cihetle yapılan daire-i mahsusyaa «Hırka-i saadet dairesi» ismi verilmiştir. Hırka-i saadet gömüş sandık içinde olarak enderun-ı hümayunda taht odasında mahfuz olduğu gibi diğer emanat-ı mukaddese dahi gümüş kutular içinde bu odanın raflarında hıfzedilmektidir. Her ramazanda ve alelekser ramazanın on beşinde ziyaret olunan Hırka-i saadet budur. Bu hırka kendisine takdim ettiği kasideden dolayı Hazret-i Peygamber tarafından (Kâab ibn-i Züheyr)e hediye edilmişti. Diğer emanat-ı mübareke meyanında Hazret-i Peygamber'in bir dişi, iki na'lini, seccadesi, sancağı, bir kılıç kabzası, bir oku, Hazret-i Ebubekir'in seccadesi, Hazret-i Nuh'un tenceresi, Hazret-i Davud'un kılıcı, Hazret-i Yusuf'un gömleği, Mekke-i Mükerreme'nin anahtarı, Çihar-ı yar-ı güzin'in sancakları, imameleri, kılıçları, Aşere-i mübeşşere'den bazılarının kılıç kabzaları, Hazre-i Osman'ın Kur'anı vesaire vardır.

Ziyaret sırasında başta Padişah olmak üzere sadrazam, nazırlar devlet erkânı, saray adamları bulunur, ve ziyaretçilere hatıra olarak «destimal» verilirdi.

EMAN BİL-KİNAYE (أمان بالكناية) [*Huk.*] Emani karine ile anlatan, bir tâbir veya işaret ile verilen eman demektir. Bu tâbir veya işaretin eman olduğuna zâhip bulunarak itaat gösterenler emana kavuşmuş olurlar.

İslâm erkekleri tarafından ses işitilmiyecek kadar uzak bir mesafede ve kendi kuvvetleri

arasında bulunan bir düşmen eri, müslümanların bulundukları tarafa silâhsız olarak gelip sesini işittirecek bir mesafede eman dilediği takdirde emana nail olmuş olur.

Eman, halk dilinde aman suretinde kullanılır.

EMAN BİL-KİTABE (امان بالكتابه) [*Huk.*] Harb edenlere yazı ile verilen eman hakkında kullanılır bir tâbirdir.

EMAN-I ÂM (امان عام) [*Huk.*] Harbeden düşmanın hepsine birden verilen eman hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müsalâha demektir.

EMAN-I HÂS (امان خاص) [*Huk.*] Salahiyetli birinin düşmandan bir veya müteaddit şahsa verilmiş olan eman hakkında kullanılır bir tâbirdir.

EMAN-I MUVAKKAT (امان موقت) [*Huk.*] Muvakkat bir zaman için verilen eman manasına gelir bir tâbirdir. Tayin olunan müddetin bitmesiyle sona erer. Mütareke demektir.

EMAN-I MÜEBBED (امان مؤبد) [*Huk.*] Zaman kaydı olmaksızın verilen eman manasına gelir bir tâbirdir. Sulh yapmak demektir.

EMAN-I SARİH (امان صريح) [*Huk.*] «Sana eman verdim» «Siz eminsiniz», yahut «Size bir zarar yoktur» gibi şekillerde verilen eman hakkında kullanılır bir tâbirdir.

EMARETLER MAL-İ MAKTUU (امارتلر مال مقطوعی) [*Mal.*] Emaret ünvanı verilen yerlerden alınan vergilerin adı idi. Tanzimattan evvel mevcut emaretlerle vergileri şunlardır:

Emaret ismi	Vergi miktarı Kr.
Mısır	30.000.000
Eflâk	2.000.000
Buğdan	1 000.000
Sırp	2 000 300
Sisam	400.000
Aynaroz	87.000

Mısır emareti; buranın maktu umumî varidatının miktarına göre azalır çoğalırdı. Altmış bin kese olarak yukarıda gösterilen miktar Hünkâr iskelesi muahedesinden sonra ve Tanzimat-ı Hayriye'nin ilânından evvel yani 1249 senesinde devletlerin muvafakatiyle tâyin olunan miktardır. O vakit Mısır valisi olan Mehmet Ali Paşa bunu kabul etmediğinden İngiliz ve Avusturya donanmalariyle birlikte Osmanlı donanmasının İskenderiye'ye gitmesi üzerine kabul etmiştir.

Eflâk ve Buğdan beylikleri; bu iki beylik hazine lisanında «Memleketeyn» namiyle yadedilmiş ve coğrafyalara da o suretle geçmiştir. Bunlar Osmanlı memleketine ilhakları zaten imtiyazlı bir surette vukua gelmiştir. Bu iki memlekete iptidaları ayrı ayrı beyler tayin edillirken sonraları birleştirilerek bir bey, bir voyvoda veya bir prense tevcih olunmuştur.

Sırbistan; Sırpların hiç bir imtiyazları yoktu. 1246 ve 1249 senelerinde tahaddüs eden bazı ahval üzerine verilen emr-i âli ve fermanlarla mahallî varidatı emaret tarafından tahsil olunarak mahallî masrafına karşılık tutulmak ve senede iki taksitle Belgrad'da teslim olunmak üzere hazineye maktuan iki milyon üçyüz bin kuruş itası takarrür etmiştir.

Sisam; bu ada 1247 senesinde verilen ferman mucibince gümrük ve âşar hasılatı emaret tarafından alınmak üzere senevi iki taksitle hazineye dört yüz bin kuruş maktu vergi verilmesi takarrür eylemiştir.

Aynaroz; Birinci Murat zamanında verilen imtiyazname hükmünce Selânik'in Kesendere kazasında bulunan ve Aynaroz yarımadasındaki manastırlara mülhak olan elli sekiz tane çiftliğin âşarı mukabili olarak seksen yedi bin kuruş maktu vergi alınırdı.

EMEKTAR (امكدار) [*Ask.-Hal.*] Emekli mânasına gelir bir tâbirdir. Yeniçerilerin kıdemlileri hakkında kullanıldığı gibi halk arasında da maiyeti halkının eskileri hakkında istimal olunurdu. Yeniçeri ocağında emektarların ayrıca koğuşu vardı.

EMEKTAR KOĞUŞU (امكدار قوشی) [*Ask.*] Yeniçerilerin kıdemlilerine mahsus koğuş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu koğuş ağa kapısı dairesinde idi.

EMİN (امين) [*Sar.İda.*] muhtelif hizmetlerde kullanılmış olan memurlara verilen unvandır. Saray hizmetlerinde dört emin vardı: Matbah-i Âmire emini; Şehremini, arpaemini, darphaneemini. Şehremini sonradan İstanbul Belediye reisliğine unvan ittihaz edilmiştir. Yeniçeri ocağında Emin unvanlı bir memur bulunduğu gibi muvakkat işler için de bu namla adamlar istihdam olunurdu. Eskimiş olmalarından dolayı satılmaları lâzım gelen otakları satmak için ulufeciler arasından otakcı ismiyle seçilen üç ihtiyardan birine emin unvanı verilirdi. Yapılan binaların hesaplarını tutanlara da «Binaemini» denilirdi. Mutemet demektir. Son zamanlarda Defter-i Hakani Emini. Rusumat Emini unvanlı memurlar vardı. Arabçada Emin güvenilir mânasına gelir. «Kamus-u Osmani» de bu kelime şöyle tarif edilmiştir: «kalbinde korku olmıyan, emniyet içinde olan:

Emin mahal, gadır ve hiyanetten vareste ve şayan-ı itimat olan: Emin adam»

EMİN HASEKİSİ (امین خاصکیسی) [*Sar.*] Silâhtarın maiyetindeki enderun-ı hümayun sofa ocağı zâbitinin unvanı idi. Kanunî Sultan Süleyman zamanında ihdas edilmiştir. «Sofalılar paluzecisi» de denilir idi. Asıl vazifesi saray muhafızlığı idi Ulûfe dağıtılma merasiminde sadrazama giydirilen hil'ati getirmek de vazifesi cümlesindendi.

EMİN-İ CEV (امین جو) [*Sar.*] Saray ahırlarına mahsus ot ve arpa ile sair levazımı temin vazifesiyle mükellef olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine sonraları daha ziyade «arpa emini» tâbiri kullanılmıştır. Rütbesi hocagân-ı divan-ı Hümayun derecesinde idi. Cev; Farsça arpa demektir.

EMİN-İ HAZİNE (امین خزینه) [*Vak.*] Kıymetli şeylerin muhafazasına memur olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vakfiyelerin bazısında «Emin-i mahzen» suretinde de geçer.

EMİN-İ KADI (امین قاضی) [*il.*] Kadının bir hususa memur eylediği kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kadının emini demektir.

EMİN-İ MAHZEN (امین مخزن) [*Vak.*] Erzak, eşya, ilâç gibi şeylerin muhafazasına memur olanlar hakkında kullanılır bir tâbidir. Vakfiyelerin bazısında «Emin-i hazine» suretinde de geçer. Mahzen emini mânasına gelen bu tâbirin şimdiki karşılığı depo memurudur. Arapça bir kelime olan mahzen içinde eşya ve saire hıfz olunan yer demektir. Ekseriya bodrum gibi yer altındaki mahalle, mağara denilir. Cem'i mehazin gelir. Vakfiyelerde geçer.

EMİN-İ SARF (امین صرف) [*Mal. - Vak.*] Mensup olduğu müesseseye ait para ve eşyayı dağıtmaya memur olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vakfiyelerin bazısında «Emin-i masraf» suretinde de geçer. Bu günkü karşılığı mutemettir.

EMİN-İ VAHY (امین وحی) [*Sof.*] Cenab-ı peygamber hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Emin-i Vahy-ullâh» suretinde de kullanılır.

Emin-i Vahy İlâhi Muhammed Arabî
Sami

EMİN-İ VAHYULLAH (امین وحی الله) [*Sof.*] Cenab-ı peygamber hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Emin-i vahy» suretinde de kullanılır. Hazret-i peygamber Allâh tarafından kendisine ne vahy olundu ise hepsini ayniyle ve tamamı tamamına ümmetine tebliğ etmiş olması cihetiyle bununla tavsif olunurdu.

EMİR (امیر) [*İda.*] Bir kavmin, bir yerin reisi yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kamus»da bunun için şu izahat vardır: «Kebir vezninde bir kavm üzere fermanreva olan âdeme denir ki ıstılahımızda bey tâbir olunur. Yükalü hüve emir ey melik. Müennesi emîredir ha ile, cem'i ümera gelir. Mütercim der ki Müstakim zade merhumun beyanına göre bay lafzı ki Türkide zengin ademe denir. Evlâd-ı Arap bunu bey ve emir manasına istimal ederler. Toman bay, Kayt bay gibi ve emir seyyid mânasına olmak Türkide örf olmuştur.»

Osmanlı saltanatının müessisi (Osman) dan başlıyarak (Yıldırım Bayezid)e ve hattâ sonrakilere kadar birkaç padişaha «bey» denildiği gibi «emir» de denilirdi· Bayezid'in şehzadeleri «Çelebi» gibi emir unvanını da kullanırlardı . Hattâ ismi «Birinci Süleyman» olarak Osmanlı padişahları silsilesine girmesi lâzımgelen «Süleyman Çelebi» paralarında emir kelimesini bile kullanmıştır. Sonraları azametleriyle mütenasip görmedikleri için bunu terk etmişlerdir.

Sancak beylerine cem'i olan «Ümera» denilirdi

Emir, eski İslâm devletlerinde kumandan yerinde de kullanılmıştır. «Emir-ül ceyş» o kabildendir. Bununla Emir-i Mekke, Emir-i ahur, emirülhac, Emir-ülümera gibi tâbirler de meydana gelmiştir.

Nef'î-i muciz beganım bende-i Molla-yi rum
Ne hakim-i Gazneviyim, ne emir-i Dehlevi.
Nef'i

EMİR-İ ALEM (امیر علم) [*Ask.*] Eyalet sancaklarını muhafaza eden zâbitin unvanı idi. «Mir-i alem» de denilirdi. Pek ehemmiyetli bir mansıb olup teşrifatça mevkii yeniçeri ağasından sonra gelirdi. Önünde mansıbına alâmet olmak üzere bir parçası yeşil, öteki parçası beyaz renkde bayrak (flama) götürülürdü.

Sancak beyliklerinden biri münhal olduğu zaman kayıtlarını tetkik eder, sancağın mensup bulunduğu eyaletin paşasını haberdar eyledikten sonra onun inhası üzerine yeni sancakbeyi tayin edilirdi. Yeni sancakbeyine sancağını o götürür, mutat veçhile kendisini tahlif ettirdikten sonra mansıbının alâmeti olan sancağı kendi eliyle beye verirdi. Beyin kendisine münasip hediye vermesi de usuldendi.

EMİR-İ MEKKE (امیر مکه) [*İda.*] Peygamber sülâlesinden seçilip Mekke' de oturan ve selâhiyetli bulunduğu işlerle meşgul olan zata

verilen unvandır. Hicaz Vilâyetinin merkezi olan Mekke'de bir de Vali bulunurdu. Son Mekke emiri Hüseyin Paşa'dır.

EMİRNAME (امرنامه) [*İda*] Emri mutazammın kâğıt yerine kullanılır bir tâbirdir. Büyük bir makam veya zat tarafından gönderilen mektup hakkında da kullanılırdı. Arapça buyruk demek olan emr Farsça mektup manasına gelen namenin birleşmesinden hâsıl olan bu tâbirin mânası buyruk kâğıdı demek olur. Bu sebeple doğrusu emirnâme olmak lâzımgelir.

EMİR-ÜL-HAC (امیرالحاج) [*İda.*] Hac için Mekke'ye giden kafilenin reîsi hakkında kullanılır bir tâbirdir. İslâmiyette bu işe ilk memur edilen Ebubekir oldu. (9—630) Halifeler devrinde, bu işi bizzat kendileri görmedikleri zamanlarda hanedana mensup Emîrlere tevdi edilirdi. Emirül-hac olanların kervanları emniyet altında götürüp getirmelerinden başka, hac müddetince inzibatı teminle beraber Mekkede, Arafatta ve diğer mübarek makamlarda yapılacak menasiki idare etmek gibi vazifeleri vardı. Mısır'ın Yavuz tarafından Osmanlı ülkesine ilhakına kadar Mısır memlukleriyle Osmanlı Padişahları, ayrı ayrı Emir-ül hac nasbederlerdi. Mısır Emir-ül-haccı, Kahire hacılarını, Osmanlı Emir-ül-haccı da İstanbul hacılarını Şam yoliyle, Mekkeye götürürlerdi. Osmanlı hilâfetinde bu memuriyet sonraları Sürre Eminliğine tahvil edilmiştir.

EMİR-ÜL-MÜMİNİN (امیر المؤمنین) [*İda.*] Padişahlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müminlerin beyi, islâmların Padişahı mânasına gelen bu tâbir aynı zamanda peypamberin halifesi de demektir. Bu unvan ilk olarak hazret-i Ömer'e verilmiştir. Emevî ve Abbasî halifeleri buna imtisalen Emirülmüminin unvanını aldıkları gibi Fatımiler, Karmatiler de aynı unvanı kullanırlardı. Bağdad'ın sukutundan sonra, 656 (1258), Şarkta küçük hükümdarlar da Emirülmüminin unvanını taşımağa başladılar, Mağrib'ta, bu unvan daha ziyade yayılmıştır.

Osmanlılar zamanında, Bilhassa hilâfetin Osmanlı hanedanına intikalinden sonra, Emirülmüminin unvanı Osmanlı sultanlarına da verilmiş ve bu unvan saltanatın hilâfetten ayrılarak lağvına kadar devam etmiştir. Hilâfet makamına intihap olunan Abdülmecid'e sadece halife denilmiş bu tâbir de hilâfetin ilgasına kadar kullanılmıştır.

EMİR-ÜL-ÜMERA (امیرالامرا) [*İda.*] Mülkiye rütbelerinden birinin adı idi. Mânası emirler emiri demek olan bu unvan ilk defa Abbasiler de kullanılmış ve yalnız askerî selâhiyetleri tazammun etmek üzere ordunun başkumandanına verilmiş idi. Halife Elmuktedir'e karşı 296 (908) de beliren ihtilâl hareketini bastırmasına mükâfat olarak bu unvanı, öyle bir sıfatı olmıyan» Hadım ağası Munis eline geçirdi. Halife Errazi, Vâsıt valisi Muhammet ibn-i Raika bu unvanı tevcih ettikten ve bütün devlet idaresini ona bıraktıktan başka adının kendi ismiyle birlikte anılmasına da müsaade etmek zorunda kaldı. İşte böylece halifeler gölge halinde kalarak Emirler fiilen hükümdar oldular. Bunlardan sultan unvanını bile alanlar olmuştur. Büveyhiler, Cazneviler, Selçukiler bu kabildendi.

Osmanlı devletinin eski teşkilâtında Eyalet valileri demek olan beylerbeylerine ait lakapların başında Emirülümera unvanı kullanılırdı 1259 (1843-1844) tarihine kadar mülkiye memurlarına da askerî rütbelerden olan Feriklik ve mirliva rütbeleri tevcih olunurken o tarihten sonra askeri rütbeler askerlere hasrolunarak mülkiyeden olanlara ferikliğe muadil olmak üzere Mirimiran, livalığa karşılık olmak üzere de Emirülümera rütbleri ihdas olunmuştur. Daha sonra emirülmemalik yine mülkiyeden saniye sınıf-ı sanisi, askeriyeden de kaymakamlığa muadil tutuldu. Teşrifatta kaymakamlara tekaddüm eden Emirülümeralara «Paşa» deniliyor ve «İzzetlû» elkabı kullanılıyordu. Diğer rütbelere nisbeten az ve daha ziyade taşra ileri gelenlerine tevcih edilen bu rütbe de ötekiler gibi rütbelerin ilgasına kadar devam ettirilmiştir.

EMİR ZABİTİ (امر ضابطی) [*Ask.*] Tabur ve taburdan yukarı birlik kumandanlarının maiyetlerine, kumandanlıkların talim ü terbiye ve dahilî hizmetlere tealluk eden resmî hususlarda icabedenlere tebliğ ve takip etmek üzere, tayin olunan zâbitler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Maiyetinde bulunduğu kumandanın emrini alâkalılara tebliğ ettiği için bu adı almıştır.

EMLÂK-İ EMİRİYE (املاك امیریه) [*Mal.*] Devletin, daha doğrusu amme hükmî şahıslarının malları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saltanatın ilgasından sonra «Emlâk-i milliye»ye, dilin sadeleştirilmesine başlanması üzerine de «Millî emlâk»e tahvil olunmuştur.

EMLÂK-İ MAZBUTA (املاك مضبوطه) [*Mal.*] Bir kısım yüksek memurlarla suiistimalleri görülenlerin ve sonraları muhtelif sebeplerle eşhas ve müesseselerin zabt ve müsadere olunan gayr-i menkul mallarına verilmiş olan isimdir. İlk müsadere 941 (1534) tarihindedir. Emval ve emlâki müsadere olunan da zamanının maliye nazırı demek olan Şıkk-ı evvel defter-

darı (İskender Çelebi) dir. Bu vak'a Osmanlı Maliye tarihi için bir leke teşkil ettiği halde o zamanın maliyecileri bu zapt ve müsadereyi adeta malî bir tedbir şekline sokarak hazinede müzayaka görüldükçe zenginleri birer bahane ile müsadere ve mal ve mülklerini zaptetmekte devam etmişlerdir.

Bu gibi müsaderelerin başlıcaları Yanya, Selânik, Manastır vilâyetlerinde son zamanlara kadar mevcut çiftliklerle kapatılan bektaşî tekkelerinin zaptolunan emlâk ve arazisi idi. Yanya ve Manastır'daki çiftlikler Tepedelenli Ali Paşa'dan zaptolunmuştu. Bektaşi tarikatinin ilgası üzerine tekkelere ait olan emval ve emlâk da müsadere edilmişti.

Bunlar hidayeten ayrıca kayıt ve hesap edilirken sonraları emlâk-i emiriye meyanına kalb ve ilhak olunmuştur.

Tanzimat-ı Hayriyenin ilânından sonra müsadereye nihayet verilmiştir.

EMLÂK-İ MEVKUFE (املاك موقوفه) [*Mal.*] An'asıl «Emlâk i sırfa» dan iken mutasarrıfı tarafından bir cihete vakf-ı sahih ile vakf edilen emlâk hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlarda vâkfın şartları ve şer'i hükümleri cereyan ederdi.

EMLÂK-İ SIRFA (املاك صرفه) [*Mal.*] Yeri ve üzerindeki binalar ve ağaçları mülk olan gayr-i menkuller hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sırf mülk demektir.

EMNÂBAD (امن آباد) [*Sor.*] Fındıklı'daki saraylardan birinin adı idi. Fındıklı kıyılarında üçüncü Ahmet devrinde Kara İbrahim Paşa yeğeni Osman bey yalısı, bunun yanında bir ekmekci fırını, onun yanında da Gümrükcü Hüseyin paşa sahilhanesi vardı. Osman bey yalısı, fırın ve Hüseyin paşa yalısının da bir kısmı ilâve edilmek ve çakılan kazıklarla denize doğru ilerletilmek suretiyle meydana gelen geniş arsa üzerinde, Baş baki kulu Mehmet ağanın nezaretiyle, kurulan ve bir kaç ayda bitirilen bu saray üçüncü Ahmed'in kızı Şehit Ali paşadan dul kalan ve Nevşehirli İbrahim Paşaya nikâhlanan Fatma Sultana temlik olundu.

EMNİYE RESMİ (امنیه رسمی) [*Mal.*] Osmanlılar zamanında (Yemen) de alınmışlan resimlerden birinin adıdır. Tereke hasılatı demekti. Beyt-ül-mal talimatı mucibince yazıldıklarından itibaren beş sene geçen terekelerin esmanı hazineye gönderilir, ve hazineye «müteferrika» namiyle hasılat yazılırdı.

EMR'İ ÂLİ (امر عالی) [*Ida.*] Padişah tarafından verilen emir yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EMR-İ SÂMİ (امر سامی) [*Ida.*] Sadrazam tarafından yazılan emir mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan Sâmi, yüksek, âli demektir. Evamir-i sâmiye suretinde cemilendirilirdi.

EMR-İ ŞERİF (امر شریف) [*Ida.*] Eskiden padişahlar tarafından isdar olunan emirler hakkında tâzim maksadiyle kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir; padişah namına yazılan fermanlarda, hükümlerde padişah ağzından da kullanı'ırdı: «İşbu emr-i şerifim vâsıl olucak», «emr-i şerifim üzere hareket edüp hilâfından mücanebet edesiz» buna birer miaal teşkil eder.

EMVAL-İ EYTAM (اموال ایتام) [*Ida.*] Yetimlerin malları mânasına gelir bir tâbirdir. Bu mallar bir takım nizam ve emirlerle idare olunmakta iken 7 Rebiülevvel 1268 tarihli nizamname ile, muahharan diğer nizam ve talimatnamelerle ve en son 4/Rebiülevvel/1324 ve 3/Nisan 1322 (1906) tarihli nizamname ile tayin olunmuşdu.

EMVAL-İ EYTAM MÜDİRİYETİ (اموال ایتام مدیریتی) [*Ida.*] Yetimlerin mallarını muhafaza ve nemalandırmak ve bunların nafakalarını veli ve vasiylerine vermek ve rüşdlerini isbat edenlerin mallarını ve paralarını kendilerine teslim eylemek vazifeleriyle mükellef olmak üzere merkez ve mülhakatta tesis olunan idarenin adı idi. Bu idarelere emval i eytam idaresi denilirdi, İdarenin başında bulunan memura «emval-i eytam müdürü» denilirdi. İlkin meşihata bağlı olan bu idare 1908 temmuzundan sonra adliyeye bağlanmıştır.

EMVAL-İ GAYRİ MENKULE (اموال غیر منقوله) [*Mal.*] Bir taraftan, diğer mahalle nakli kabil olmıyan mallar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gayr-ı menkul mallar sırf mülk olduğu gibi va ıf da olurdu. Nakli kabil olanlara «emval-i menkule» denilir.

EMVAL-İ MENKULE (اموال منقوله) [*Mal.*] Bir taraftan diğer tarafa nakli kabil olan mallar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Para, hayvan gibi şeyler bu tâbirde dahildir. Nakli kabil olmıyanlara «emval-i gayr-i menkule» denilir.

EMVAL-İ METRUKE (اموال متروکه) [*Mal.*] Hükümetçe görülen idari ve siyasi lüzum ve zaruret üzerine bulundukları yerden başka yerlere naki olunan veya kendiliklerinden bulundukları yeri terk ederek tegayyüb, müfarekat veyahut ecnebi memleketlere, yahut düşman işgali altında bulunan yerlere kaçan gayr-i müslim unsurların bıraktıkları mallar hakkında kullanılır

bir tâbirdir. Gayri menkul olan bu mallardan icareteynli müsakkaflar evkaf ve diğeri miri hazinesine intikal ederdi.

EMYAL CETVELİ (امیال جدولی) [*Bah.*] Limanlarla uğrak yalı şehir ve kasabalar arasındaki mesafeleri gösterme‹ üzere tertip edilmiş olan cetvel hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan emyal milin cem'idir. Türkçesi milleri gösteren cetvel demektir.

EMYAL-İ BAHRÎ (امیال بحری) [*Bah*] 6080 kadem veya 1853 metreden ibaret olan deniz mesafesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan emyal milin cem'idir. Bu itibarla tâbirin manası deniz milidir.

EN (ان) [*Gıg.*] Çuha nevilerinden birinin adı idi. Bu çuha yeniçeri kâtibiyle Anadolu ve Rumeli ağalarına ve Yayabaşılarla bunların kâtipleri çavuş, muallim, muhzır ve suvarı zağarcılarla suvari sekbanlar ve acemi ocağı yayabaşılarla Gelibolu acemileri yayabaşılarına verilirdi. Vesikalarda «Çuka-i en» suretinde geçer. İsmail Hakkı Uzunçarşılı bunun için (Osmanlı devleti teşkilâtında kapıkulu ocakları, birinci cilt, sahife 280) «zannıma göre bu en ile Sabraminin aynı şey olması kuvvetli ihtimal dahilindedir» diyor,

EN'AM (انعام) [*Hal*] En'am suressiyle diğer meşhur kuran surelerini havi mecmuaya verilen addır. Buna «En'am-ı şerif» de denilir. En'amlar güzel bir yazı ile yazdırılır, tehzip ettirildiği gibi iyi bir cilt de yaptırılırdı. Basılmış olanları da vardır. Teberrüken koyun cebinde taşımak ve dikkat ve ihtimamla saklamak islâm ananelerindendir.

EN AŞAĞI (الك آغاغی) [*Sar.*] Saray hizmetine ilk alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harem-i humayun hizmetine alınan zenci hadım ağaları ilk evvel bu ünvanı alırlar, ondan sonra terfi ederek acemi ağa, daha sonra da sırasıyle nöbet kalfası, ortanca, hasıllı ve saire olurlardı.

Saraya alınacak hadım ağaları «Dar-üs-saade ağası» nın huzuruna çıkarıldıktan sonra «oda lalası» ile «başkapı gulâmı»na gönderilerek başkapı gulâmı tarafından ocak defterine kaydedilir, ve hasıllı yahut ortancalar içinde kıdem kesbeden bir lalaya el öptürülürdü.

Bunun vazifesi harem i humayun kapısını bekliyen ve «nöbet kalfaları» adını taşıyan beş nefer ağaya itaat ve kendisinden evvel hizmete girerek «acemi ağa» ünvaniyle yadolunup giriş tarihine nazaran eski bulunanların cümlesine hizmet etmek ve abdest ve namaz vakitlerinden başka zamanda kapı hizmetinden ayrılmamaktır.

En aşağıların terbiyesi kapı nöbetinde bulunduğu esnada lalasiyle kendisinden evvel gelmiş olan yoldaşları taraflarından Dar-üs-ssade ocağına müteallik usul ve nizamın anlatılmasıyle icra olunurdu.

En aşağı tâbir olunan yeni hizmete dahil olmuş ağa sabah namazı vaktinden iki saat evvel kalkıp nöbetini tutmak için neferatı ve o meyanda üçüncü nöbet kalfasını uyandırır, ve bundan sonra baş nöbet kalfasını ve sonra da ortancayı kaldırırdı. Bunlar abdest alıp hepsi birden hamam külhanının olduğu mahalle giderek fenerleri ve şamdanları yakarlar, sonra Dar-üs-saade ağası dairesine gidip ağanın oda nöbetçisi ve onun marifetiyle ağayı kaldırırlardı.

ENCÜMEN-İ DÂNİŞ (انجمن دانش) [*Ida.*] Hicri 13 üncü (Mildi 19 ncu) asrın ortalarında resmen kurulmuş olan ilk Türk akademisine verilen addır. Değerli bilgin M. Şakir Ülkü taşır «Encümen-i daniş, ilk Türk akademisi» başlığı ile yazdığı kıymetli bir tetkik yazısında (akademi. sayı 6) şu tafsilatı veriyor:

«Tanzimat devrinde muhtelif sahalarda vucude getirilmeğe başlanan birçok yenilikler arasında, irfan hayatımızın da avrupaî anlamiyle yenileştirilmesi yolunda teşebbüse geçilmişti. Bu maksadı sağlamak için luzumlu teşkilâtı meydana getirmek üzere 21 Temmuz 1846 da «Meclisi Maarif-i Umumiye» adiyle bir meclis kuruldu. O devrin birtakım değerli ilim ve fikir adamlarından terekküp eden Meclis-i Maarif teşkilini düşündüğü bazı ilmî müesseseler arasında, bir de «Encümen-i Daniş» kurulmasını kararlaştırdı.

«Fransız Akademisini taklit suretiyle açılmak istenilen bu Encümen-i Dâniş, bilhassa Türk dilinde türlü ilim ve fenlere dair luzumu olan kitapları telif ve tercüme etmeyi; bu dilin ilelerme ve gelişmesi yolunda çalışmayı başlıca gâye olarak programına alıyordu. Bu teşebbüs de, memleketimizin garp ilim ve medeniyeti ile temasını sağlamak bakımından o zamana göre şüphesiz pek mühim bir hareket mahiyetinde idi.

«Meclis-i Maarif, önce Encümen-i Dâniş'in teşkilâtiyle teşkilindeki maksadı belirten ve Cevdet Paşa tarafından kaleme alınmış olan bir mazbatayi Abdülmecid'e arzetti ve, o zamanın tâbiriyle, irâdesi de sâdır oldu. (26 Mayıs 1851). Bundan sonra, yine Cevdet Paşa tarafından bu mazbatanın muhtevasına uygun bir şekilde hazırlanan ayrıca bir beyanname de 1

Haziran 1851 tarihli «Takvim-i Vekayi» de neşr ve ilân edildi.. Maarif Tarihimiz bakımından önemli bir vesika mahiyetinde olan bu beyannamede Encümen-i Dâniş'in teşkilindeki ilmî maksat daha açık şekilde izah edilmekle beraber, akademinin ayrıca Reis ve azaları de yine bu resmî gazete ile ilân olundu.

«Memlekette irfan hayatı namına girişilen bu yeniliklerin başında da yine Sadrazam Koca Reşit Paşa vardı. «Muharrerat-ı Nâdire» adlı bir mecmuada, Reşit Paşa'nın bu ilk Türk akademisinin teşkiline dair bir emirnamesi görülmektedir. Bu emirnamede Reşit Paşa hülâsaten şunları yazmaktadır: «Evvelce bizde de ilim ile uğraşanlar vardır. Fakat gitgide kelimecilik revaç bulmuş, yalnız şiirle uğraşılmağa başlanmıştır. Bu gibi eserlerle ancak mahdut ve muayyen bazı münevver adamlar meşgul olabilir. Halbuki asrın icap ettirdiği ilmin memlekette intişarı ve vatandaşın bundan istifadesi lâzımdır. Umumî seviyeyi yükseltmek için bir Darülfünun tesis ve Darülfünun binasının ikmaline kadar, okutturulacak kitapların ihzarı için de bir Encümen-i Dâniş ihdası lâzım addedilmiştir.

«Encümen-i Dâniş, Abdülmecid'in iradesi üzerine 18/Temmuz/1851 (19 Ramazan 1267) tarihinde büyük bir törenle açıldı.

«Bezm-i âlem vâlide Sultanın Sultan Mahmut türbesi civarında yaptırdığı Darülmaarif mektebî dahilinde Akademi için bir yer tahsis edilmişti. Açılış günü başta Reşit Paşa olmak üzere, devrin bütün vükelâ ve uleması ile akademi'ye aza seçilen zatlar Darülmaarif binasında Encümen'e tahsis olunan dairenin salonunda toplandılar. Açılış törenine Abdülmecit Han da geldi.

«Sadrazam Koca ReşitPaşa kürsiye çıkarak irticalen kısa bir nutuk söyledi ve sonunda «Velinimet Efendimiz Encümen-i Dâniş'in küşadını emr-ü ferman buyurdular» diyerek Akademiyi resmen açtı. Reşit Paşa tarafından söylenen bu açış nutkundan sonra Akademinin ikinci Reisi olan Hayrullah Efendi kürsüye gelerek uzun bir hitabeyi okudu. Yine Gevdet Paşa'nın kaleminden çıkmış olan bu hitabede kısacası hayatta en büyük mürşit ilim; en hakiki saadet yolu bilgi yoludur, kaziyesi anlatılıyordu.

«Bu suretle Encümen-i Dânişin, Abdülmecid'in huzuriyle tantanalı bir surette açılış töreni yapılmış ve törene de, o zamanın âdeti veçhile, beliğ bir dua ile son verilmişti. O gün, Akademinin dahili azalarına, ayrı ayrı birer Rüus verildiği gibi, Hariciye müsteşarı Fuat (Sadrazam Fuat Paşa) ve Ahmet Cevdet Efendiler tarafından müştereken yazılmış olan «kavaid-i Osmaniye» adlı ilk Türkçe gramer de, Encümenin birinci eseri olarak, Abdülmecid'e tadim edildi.

«Akademinin, yapılan nizamnamesine göre biri dahili (aslî) diğeri haricî (fahrî) olmak üzere iki kısım âzası vardı. Dahilî âzanın sayısı kesin olarak, kırk kişiydi. Bunlardan her birinin bir ilim şübesinde mütehassıs olmakla beraber, bir yabancı dili de bilmeleri, hülâsa eser telif ve tercümesine kifayetleri şarttı. Dahili âzanın, ciddî bir özür olmadıkça, toplantılara gelmeleri mecburiydi. Harici azaların Türkçeye vakıf olması şart değildi. Hangi dil ile olursa olsun akademiye malûmat vermekteki iktidarı yeter sayılıyordu. Bunlar, Maarife dair yazacakları tasarıları ve kitapları Encümen-i Dâniş'e göndermekle ödevlendirilmişlerdi. Bu suretle akademinin kırkı dahili ve otuzu da haricî olmak üzere 70 kadar azası vardır. Encümenin içtimaları da her ayın ilk cumartesi günü olarak tesbit edilmiştir.

«Encümen-i Dânişin dahili azalıklarına Sadrazam Koca Reşit Paşa, Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey, Serasker Mehmet, Hariciye Nazırı Âli ve Ticaret Nazırı İsmail Paşalar gibi devlet adamları da alınmıştı. Bu arada Akedemi de Fuat (Sadrazam Fuat Paşa), Şerif Mehmet, Hayrullah, Ziver, Kemal, Ahmet Vefik (Paşa), Osman Sahip, Ahmet Cevdet, Ali Fethi ve Recaî Efendiler gibi devrin hakikaten ilim ve edebiyatta mümtaz simaları da bulunuyordu. Encümen-i Dânişin reisliğine Şerif Mehmet, İkinci reisliğine de meşhur Müverrih Hayrullah Efendi tâyin olunmuşlardı.

«Haricî âzalara gelince: Bunlar arasında devrin bir takım Rum ve Ermeni bilginleri bulunduğu gibi, meşhur İngiliz Müsteşriki James W. Redhause, Müverrih Hammer ve Fransız Müsteşriklerinden Bianchi gibi Avrupanın o zaman tanınmış bazı bilginleri de vardı.

«Encümen-i Dânişin teşkiline karar veren Meclis-i Maarif-i Umumiye, yetki ve derece itibariyle Akademiden üstündü. Yazılacak veya tercüme olunacak kitapları burası seçerdi. Bu suretle Meclis-i Maariften gelen kitaplar için Encümen toplanır ve oy çoğunluğu ile içlerinden bir zatı bu işe memur ederdi. Eğer Encümen-i Dâniş tarafından bir kitabın telif veya tercümesine lüzûm görülürse yine Meclisi Maarif-i Umumiyeden istizah olunurdu. Bu resmî soruşlardan sonra telif veya tercümesi kabul olunan bir kitabın basılması işi için de keyfi-

fiyet Padişaha arz edilir ve «Matbaa-i Âmire» de tab'ı istenirdi.

«Meclis-i Maarif-i Umumiyenin verdiği kararda Encümen-i Dâniş'ten beklenen yalnız öğretim kitaplarını meydana getirmek işi kastolunuyorsa da bil'ahara teşkilinin daha çok açılacak olan « Darülfünun » da okutulacak kitapları hazırlamak gayesi üzerine istinat ettirilmiş olduğunu Koca Reşit Paşa'nın yukarıda bir suretini kaydettiğimiz emirnamesinden açık olarak anlıyoruz. Yine mevcut vesikalardan anlaşıldığına göre Encümen-i Dâniş, yalnız gerekli eserleri tesbitle kalmaz, bunları telif ve tercüme eder ve ettirirdi.

«Tantanalı bir törenle açılmış olan Encümen-i Dâniş, kendisinden beklendiği kadar müsbet bir iş görmemişti. Bu muvaffakiyetsizlikte, bütün iyi niyet ve teşebbüslere rağmen, henüz memlekette olumlu bir ilim hayatının teessüs etmemiş olması, ikincisi azalarının bir çoğu ilim işleriyle ciddi surette uğraşacak vakta malik olmıyan devlet adamlarının Encümene alınması başlıca âmillerden olmuştur. Halbuki yapılan nizamnamede ilmî evsaf ve faaliyet bilhassa göz önünde tutulmuştur. Sonradan dahilî âzaların seçilişinde, bir takım erkân-ı devletin Encümen'e ithali ile şeref verilmek tarafı düşünülmüş; kendini ilme, ilim işlerine verecek olan âza ikinci derecede bırakılmıştı Siyasi sahada olduğu gibi irfan hayatımız için de ciddden isabetli görüşlere malik olan Âli Paşa bu hususta daha önce: «Biz (Yani devlet erkânı) bu işin içine girmiyelim, ahengini bozarız» diyerek hakikaten doğru bir fikir ortaya atmışsa da ne yazık ki, nazar-ı dikkate alan olmamıştır. Eğer bu sakim, ters yola sapılmamış olunsaydı, bugün belki ilmî geleneğe sahip bizim de bir akademimiz olurdu.

«Akademi, evvelemirde kavaid-i Osmaniye ile bir de lûgat kıtabı yapılmasını karar altına aldı. Fakat bu sahada ancak «huruf-ı imlâ» ya ait bazı kaideler tesbit edildi ve iş bununla kaldı. Lûgat kitabının yapılmasını üzerine alan komisyon da müspet bir iş göremedi. Tarihe, bu arada Osmanlı tarihine dair yazılacak eserler de Encümen âzasından bazı zatlara verilmişti. İşte bu taksim sırasında Ahmet Cevdet Efendiye de 1774 ten 1824 yılına kadar bir Osmanlı tarihi yazılması işi tevdi olunmuştu. Bunun üserine Cevdet Paşa da meşhur tarihini yazmağa başlamış ve müspet bir iş meydana getirmek şerefi ancak bu ciddî ilim adamına nasip olmuştur. Cevdet Paşa 1854 de tarihinin ilk üç cildini bitirmiş ve bu eseri Abdülmecid'e takdim olunmuştur.

«Encümen-i Dâniş'in ilmî çalışmaları hakkında bundan başka bir şey bilmiyoruz. Lâğvine dair de bir vesikaya malik değiliz. Yalnız 1862 senesine kadar Devlet Salnamelerinde Encümen-i Dâniş'in adı ve teşkilâtı yazılırken bu yıldan sonra bu da görülmemektedir. Şu hale göre, bu ilk Türk ilimler akademisinin ancak on iki yıl kadar devam etmiş olduğunu kabul edebiliriz »

ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE (انجمن تفتيش ومعاينه) [*İda.*] 1324 (1908) temmuz inkılâbına kadar Maarif Nezareti teşkilâtı meyanında mevcut bulunmuş olan bir büronun ismiydi. Telif, tercüme her ne olursa olsun bastırılmak istenilen şeyler bu encümende tetkik edilir, bastırılmasında mahzur görülmiyenler verilen izin üzerine basılırdı. Mahzurlu görülenlere izin verilmez, onlar da basılamazdı.

Hicrî 1318 senesine mahsus olarak üçüncü defa basılan «Maarif-i Umumiye Salnamesi»nde (sf. 526-527) encümenin vazifesi şu suretle gösterilmektedir:

«Matbaalar nizamnamesi mucibince tab'ı ruhsat-ı resmiye istihsalından müstağni bulunan ilânat ve emsali bazı evraktan maada memalik-i mahruse-i şahanede tab' olunacak bilcümle kütüb-i diniyye ve resail ve evrak-ı mütenevvia-i fenniyye ve edebiyye ile siyasiyate müteallik olmıyan resail-i mevkute ve resim ve levha ve madalya ve armalar ve memalik-i mahruse-i şahaneye ithal olunacak matbuat-ı ecnebiyeden münderecatının mahzurdan selâmeti gümrük ve postahanelerdeki memurin-i mahsusası tarafından kestirilemiyen kütüp ve resail vesaire encümence tetkik ve muayene ve matbuat müfettişleriyle gümrük ve postahanelerde bulunan muayene memurlarına icray i nezaret olunur, ve bil'umum kütüphaneler teftiş altında bulundurularak kütüb-i mevkufenin ziya'dan vikayesine ihtimam kılınır Kütüp ve matbuat ve ana müteferri' muamelât ve hususat-ı nizamiye ve saire hakkında devair-i merkeziye ile taşralardan makam-ı celil-i nezarete vukubulan istifsar ve istizahlar üzerine beyan mukteza edilir.»

Basılmak istenilen şey iki nüsha olarak bir arzıhale bağlı olduğu halde Maarif Nezaretine verilir ve arzıhal ile müsveddeler Nezaret makamı tarafından encümen-i teftiş ve muayeneye havale edilirdi. Encümen reisi bunu tetkik olunmak üzere âzadan birine tevdi ederdi Okuyanın insafına yahut anlayışına göre birtakım yerleri çizilerek, yahut değiştirilerek gülünç bir hale sokulan eser encümenin heyet-i umumiyesine gelirdi. Orada da bazı yerleri çizilip çıkarılır, kuyruğu kulağı kesilmiş kedi yavrusuna

döndürüldükten sonra bir nüshası «berveçh-i tay ve tashih tab'ında beis yoktur» suretinde tasdiki ve mührü havi olarak sahibine verilirdi. Eser basıldıktan sonra, dağıtılmazdan evvel, yine encümene gider, orada kalan nüshasiyle tatbik edilerek tamam ise mühürlenerek verilir, bundan sonra neşrolunabilirdi.

Encümen âzaları ilk zamanlarda mahdut olduğu gibi bu işleri başarabilecek olanlar âzalığa seçilirdi. Sonraları ise önüne gelen âzalığa tâyin edilir, jurnalcılıkla tanınmış olanlar bile buraya konulurdu. Bu suretle âza adedi yirmiyi, otuzu hattâ son zamanlarda kırkı, elliyi bulmuştu.

İptidalarda eserler yalnız bu encümende tetkik olunurken sonraları Nazırın riyaseti altında teşekkül eden tetkik-i müellefat komisyonunca ikinci defa tetkik olunur, ondan sonra basılmasına müsaada edilirdi.

Son zamanlarda dinî ve şer'î eserlerin tetkiki için ayrı bir heyet teşkil edilmiş, bu suretle iki heyet meydana gelmişti. Bu iki heyetin birincisine «Kütüb-i diniyye ve şer'iyye tetkik heyeti», ikincisine de «Teftiş ve muayene heyeti» ismi verilmişti. Hicrî 1326 senesine mahsus umumi sâlnameye nazaran birinci heyet bir reis ile beş âzadan, ikinci heyet de bir reisle kırk dört âzadan mürekkeptı. Birinci heyette bir mümeyyiz, ikinci heyette de biri birinci, diğeri ikinci olmak üzere iki mümeyyizle yirmi dokuz muayene memuru vardı.

Heyeti terkip edenler içinde ne gibi adamların bulunduğunu anlamak için o zaman söyenmiş olan şu kıt'ayı okumak kâfidir:

Olur olmaz çizerler her kitaptan birtakım yerler
Edibim sanma kim galnız senin divanı çizmişler
Geçende encümende yok iken Hayret bütün heyet
Arapça bir kitaptır zannile Kur'anı çızmişler.
Eşref

ENCÜMEN-İ ÜLFET (انجمن الفت) [*Hal.*] Osmanlılar devrinde Avrupalıların kulüb adını verdiği yerlere uygun olarak açılmış olan ilk müessesenin adı idi. Kurucular ilkin «Kulüb» gibi yabancı bir kelimenin istimalini münasip bulmadıkları için bu tâbiri seçmişlerdi.

Bu Avrupaî müessese ilk defa 1287 (M. 1870) senesinde İstanbul'da hem de Beyoğlunda değil, İstanbul semtinde açılmıştı. Bunun için Çemberlitaş civarında Meşrutiyetten sonra Evkaf Nezareti ittihaz edilen ve şimdi İstanbul Vakıflar Müdürlüğü tarafından işgal edilmekte olan Âsım Paşa konağı münasip görülmüş, tefriş ve tanzim olunmuştu. Âli Paşa sadrazam, Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa da Maliye Nazırı bulunuyordu. Kulübün asıl müessisi ve kuruluş masrafını kendi cebinden veren Mustafa Fazıl Paşa idi.

«Encümen-i Ülfet»in açılışını vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazısı nüsha, c. 12, s. 101) «Küşad-ı kulûp» başlığı altında şöyle yazmıştır: «Avrupada kulûp tâbir olunur encümen-i ülfet ve mecma-i fezail-i ünsiyet için Deraliyede öyle bir encümen küşadı (bizde de kahvehaneler, taşralarda köy odaları vardır ki bunlar da mahall-i ülfettir. Farkları gazete yerine Battal Gazi hikâyeleri, şampanya yerine pekmez, nardenk şerbetleri, ispermeçet yerine çıra ışıklarıdır) beynelvükelâ tezekkür olunmuştu. Muaharen bunun için Sadefçiler'de Âsım Paşa konağı bilistîcar levazımı ihzar olunarak ramazan-ı şerifin ilk akşamı Şûray-ı Devlet Reisi Kâmil ve Mehmet Rüştü ve Maliye Nazırı Fazıl Mustafa Paşalar ile sair vükelâ hazır oldukları halde küşad olundu. O gece saat beşe kadar her vadiden musahabet ile imrar-ı vakt olunmuştur. (Muterize) Ramazan-ı şerifin ilk gecesi küşad olunduğuna nazaran ramazan-ı şerif ile teberrük olunmuş oluyor. Fakat teravihlerin nerede eda olunduğuna dair söz geçmemiştir.»

Encümen-i ülfete vükelâ ve rical ile mütemayız rütbesini haiz memurlar âza olarak kabul edilirlerdi. Salonlarında musahabe, mütalâa yemek ve oyun gibi içtimaî zevklerle vakit geçirilirdi. Bu oyun tâbiri arasında «kumar» vardı. Bundan Türkiyede ilk muntazam kumar oynatılan yerin bu ilk kulüp olduğu anlaşılıyor.

Encümen-i ülfet bir seneden fazla faaliyette bulunabilmişti. Âli Paşa sadaret makamından çekildikten sonra resmî himayeyi kaybetmiş, Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlığı zamanında da kumarın cürüm olduğundan, alenen oynatılmasına müsaade olunmasının caiz olmadığından ve saireden bahisle çıkarılan dedikodu yüzünden hükümet tarafından kapatılmıştır.

«Encümen-i ülfet»in mükellef kiler ve mutbağı, mâhir, fakat son derecede müsrif bir aşçısı vardı. Yemek pişirmekteki ustalığı kadar da hırsız olan bu aşçı (Dimitro) adlı bir Rumdu. Son vak'anüvis Abdürrahman Şeref Efendi encümen-i ülfete dâhil bulunan Sakızlı Ohannes Paşa'dan işitmiş olduğunu söyliyerek şu fıkrayı nakletmiştir.

«Mustafa Fazıl Paşa ecnebi sefirlerinden biri şerefine ziyafet vermiş, on beş türlü yemek verilmiş, yemekler o kadar nefis ve sanatkârane imiş ki yenilenin et mi, sebze mi, balık mı olduğu belli olmuyormuş. Daire müdürü Andon Alik Efendi, belki paşa hesap sorar diye daha

evvel aşçıya on beş kişinin bulunduğu bu ziyafetin kaça çıktığını sormuş. «Otuz beş bin kuruş» cevabını alınca hayretten donakalmış. Devrin ucuzluğu ve ziyafete iştirak edenlerin on beş kişiden ibaret olması nazar-ı itibara alınınca bu üç yüz elli altın kabul olunamıyacak bir rakamdı. Aşçı Dimitro, Daire müdürünün parayı fazla bulduğunu görünce şu cevabı vermişti:

— Sen ne diyorsun, Efendi. Verdiğim çorba horoz hayasından yapılır, konserve olarak Avrupadan gelir. Şişesi on frankadır. Sade ondan on beş şişe gitti.

Daire müdürünün hayreti bu cevap karşısında artmış, yemeğin bir harcına 150 frank giderse tamamına otuz beş bin kuruş belki kâfi gelmez diye korkup hesabın üstünü almadan bu korkunç aşçının yanından kaçmıştı.

Mustafa Fazıl Paşa, daire müdürüne ziyafetin hesabını aşçıdan almasını söylemesi üzerine Andon Alik:

— Sordum efendim. Otuz beş bin kuruş diyor.

Cevabını vermiş. Mustafa Fazıl Paşa:

— Şu bizim Dimitro çok idarelidir.

Sözlerini ilâve etmiştir. Aşçının gösterdiği hesap hırsızlığının derecesine, paşanın verdiği cevap da servetinin miktarına beliğ bir delildir. Fakat prens israflariyle o büyük serveti yemiş, bitirmiştir.

ENDAM AYNASI (اندام آینه‌سی) [*San.*] İnsanın baştan ayağına kadar bütün vücudunu gösterecek büyüklükteki aynanın adıdır. Büyük ayna demektir. Farsça bir kelime olan endam; beden demektir.

ENDAZE (اندازه) [*Öl.*] Metrenin uzunluk ölçüsü olarak kabulüne kadar arşın ile birlikte kullanılan ölçülerden birinin adıdır. Birbirine bitişik dört parmağın genişliğinde dört kabzadan ibarettir. Metre hesabiyle 60 santim idi.

«Kamus-u Osmani» de bunun için şu izahat vardır: «Bildiğimiz ölçü. 60 santimetredir. Aslını hendese, yahut hendize zan edenler bulunmuş ise de doğrusu «endahten» masdarından müştak «endaz» ın sonuna hasır edatı olan bir hanın ilâvesiyle bir nevi küçük arşına itlak kılındığı vaki tetkikattan anlaşılmıştır. Mecazen hat, tahmin mânalarında kullanılırdı.»

«Kamus-u riyaziyat» ta (Arşin maddesi) bunun kabulüne sebep olarak şu izahat vardır: «İpekli kumaşlar gibi kıymetli dokumaların arşınını halk nazarında pek pahalı göstermemek için olmalıdırki bazı esnaf çarşı arşınından kısa «endaze» namında diğer bir memsiha ihdas eylemişlerdir.»

Elinde hame bir endazedir kâlâg-ı irfane
Hagalim kârgâh-ı manide nessac-ı dibadır
Sabit

Sûk-i takdirde endaze vü mizan olamaz
Beglikcizade İzzet

§ [*San.*] Hat istilahı olarak «nokta» hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ENDAZE ÇIKARMAK (اندازه چیقارمق) [*Bah.*] Kurulacak bir geminin postalarını yapmak için endazehane güvertesinde çizilen posta resmi üzerinden ince çam tahtaları ile kalıp çıkarmağa denilir.

ENDAZEDEN ÇIKMIŞ (اندازه‌دن چیقمش) [*Bah.*] Kızakta kurulan gemilerin resimleri bodoslamalariyle postalarının hepsi kaldırılıp tesviye olunmuş ve kemerleri bağlanıp formaları çekilmiş hali hakkında kullanılır bir tâbirdir. İnşaatı bu dereceyi bulan gemilere «Kafes halinde» tâbiri de kullanılırdı.

ENDAZE GÜVERTESİ (اندازه کوکرته‌سی) [*Bah.*] Yapılacak gemilerin resimleri çizilip bu resimlere göre üzerinde endaze çıkarılan geniş düz döşemeler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ENDAZEYE GELMEK (اندازه‌یه گلمك) [*Hal.*] Hesaba uyar, makul, akıl yatar, zihin kabul eder yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ENDERUN (اندرون) [*Sar.*] Saray, mabeyn karşılığı olarak kullanılır bir tâbirdir. Devletin idaresine memur olanlara da, bunun mukabili olmak üzere «Bîrun» denilirdi. Farsça olan bu iki tâbirden enderun iç, birun da dış demektir. Yalnız olarak enderun denildigi gibi «Enderun-ı hümayun» suretinde de kullanılırdı.

Osmanlı devletinin teşekkülü sıralarında devlet işleri pek basit ve ibtidai vasıtalarla görülüyordu. Orhan ve oğlu Murat taraflarından yapılan teşkilât ile askerlik bir nizam ve intizam peyda etti. Memleket büyümeğe başladığı için yavaş yavaş saray teşkilâtı da yapılmağa başlandı. Asıl saray Yıldırım ve daha sonra ikinci Murat tarafından kurulmuş, debdebe ve daratı ise Fatih tesis eylemiştir.

İstanbul'u aldıktan sonra bir İmparator hayatı yaşamak ve yaşatmak istiyen Fatih ilkin şimdiki Üniversitenin bulunduğu yerde bir saray yaptırdı. Müteakiben Topkapı sarayını kur, durdu. Dört tarafı duvar ile çevrilmiş olan bu saray değirmenleriyle. fırınlariyle, bostanlariyle silâh depolariyle. ahırlariyle. koğuşlariyle, mescitleriyle âdeta bir kasaba idi. Matbahlarında günde yirmi bin kişiye yemek dağıtılıyordu.

Fatih,in babası İkinci Muradın, Edirne'de yaptırdığı saray bunun yanında ötekini kasaba addettiğimize göre ancak köy sayılabilirdi.

Enderun işte bu sarayın iç hayatıdır. Fatih İmparatorluğun teşkilâtını temelleştirirken enderunu da sağlam esaslara istinat ettirdi. Kendi namına nisbetle de anılan «Âl i Osman Kanunnamasi» n de enderun için de bazı maddeler koydu. Kanunnamedeki (Sf. 23) «bir has oda dahi yapılmıştır. Otuz iki adet has oda oğlanı ile içinde biri silâhdar ve biri rikâbdar ve biri çuhadar ve biri tülbend oğlanı ola» fıkrası bunu gösterir.

Sultan Mehmet tarafından saray Teşkilâtı Bizanslıları takliden yapıldığı gibi devlet idaresi de onun zamanında bir kat daha tevsi olun. du. İşte bu teşkilât üzerine o iki tâbir meydana geldi. Enderun, Bîrun. Enderun saray, bîrun da devlet teşkilâtını ifade ediyordu. Birincilerin büyüklerine «Enderun ricali», ikincilerin büyüklerine de «Bîrun ricali» deniliyordu.

Enderun, Fâtih'in büyütmesiyle de kalmadı. Osmanlı hudutları büyüdükçe saray teşkilâtı da tevsi olundu. Sarayın «esrarlı bir âlem» oluşu asıl ondan sonradır.

Saray işlerinde kullanılacak adamlar yeniçeri ocağı için her sene devşirilen hıristiyan çocuklarının en yakışıklılarından ve gösterişlilerinden seçilirdi. En sonra «Enderun ağası» ismini taşıyan bu gençler ondan önce «İç oğlanı», «İç ağası» ve ilk zamanlarda ise «gılâman» namını alıyorlardı. Bunlar kıdem ve ehliyetlerine göre sarayın büyük vazifelerine yükseliyorlardı.

Bununla beraber saray hizmetleri enderun ağalarına münhasır değildi. Onların yanıbaşında bir de «Saray ağaları» vardı ki bunlar muhtelif suretle padişah maiyetine giren kimselerdir. Ötekiler gibi muayyen bir usul dairesinde yetiştirilmedikleri, padişah ile münasebetleri tam olmadığı için «saray ağası» namı altında enderun ağalarından ayrılırlardı. Bu ağaların en mühimleri zülüflü baltacı, eski saray baltacısı, haseki sofalısı, koz bekçi, kuşhanesi, helvahanesi, aşçı, bostancı, odun ambarı. has fırını, has ahırı, yedekçi, sandalcı. ocakları olup her ocakta birçok kişi yazılı bulunurdu.

Asıl enderun ağaları ilkin devşirmelerden terbiye edilerek yetişen saraylılardı. Bunlar ilk defa «acemi» namını alırlar ve bir «lâla» nın emri altına verilirlerdi. Lâla koğuşun eskilerinden biri olurdu. Acemisini yetiştirmeğe memur edilirdi. Aynı zamanda her acemi «otuz bir» kuruş tahsisat alırdı.

Acemiler; lâlalarına mutlak bir itaat göstermekle mükellef idiler. Aralarındaki münasebet adeta efendi ile köle münasebetini andırırdı. Lâlalar acemilerine din dersi verirler, Arapça ve Farsça okuturlar, istidadı olanlara silâhşorluk, binicilik de talim ederlerdi.

Küçük, büyük ve has odalar, mekteplerin birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarına benzerdi. Liyakati olanlar birinden diğerine geçer, en yüksek mertebelisi olan has odalılar padişahla daha yakından temas imkânını bulurdu. Her odanın kendine mahsus derecleeri, mertebeleri vardı ve odalılar içinde de ehliyetliler derece değiştirerek yükselirlerdi.

Birinci Sultan Ahmet devrinde seferliye seçilen küçük odanın mertebeleri aşağıdan yukarıya doğru şöyle idi:

1. — Acemiler
2. — Soyunuk eskiler (9 nefer)
3. — Bıçaklılar (10 nefer)
4. — Göç eskisi
5. — Çamaşırcı başı

Büyük odayı teşkil eden kiler rütbeleri şunlardı:

1. — Acemiler
2. — Soyunuk eski (9 nefer)
3. — Bıçaklı (6 nefer)
4. — Anahtar oğlanı
5. — Mum şâkirdi
6. — Tespihçi eskisi
7. — Mum başı (göç eskisi)
8. — İkinci eski
9. — Peşkir başı

Yine büyük odanın bir cüz'ü olan hazine koğuşu şu mertebeler üzerine tesis olunmuştu.

1. — Hazine kâhyası imamı
2. — Yazıcı mülâzimleri
3. — Nöbetçi başı
4. — Hafız-ı kütüp
5. — Hazine kâhyası kaftancısı
6. — Çakırcı.
7. — İkinci, üçüncü ve dördüncü efendiler (yazıcılar).
8. Baş kullukçu
9. — Baş efendi (birinci yazıcı)

Bu mertebelere ermek için silsileye tâbi olmak şart değildi. Padişah dilediğini bu sıra içinde terakki ettirirdi. Lâkin aynı odanın soyunuk eskileriyle, göç eskisi ve giyim başı adını taşıyan ağaları bir mertebeden diğerine terfi için mutlaka kıdem kazanmak ve kendinden evvelki derecede münhal beklemek mecburiyetinde idiler.

En büyük mertebe has odalılar dairesi idi. Orada acemilerden sonra köşe başı denilen beş

eski, baş eski, özengi ağaları, saray kâhyalığı, saray ağalığı, kilerci başılık, hazinedarlık, has oda başılık, kapı ağalığı gelirdi.

İlk zamanlarda enderun ricalinin en büyüğü «kapı ağası» idi. Sonraları «bab-üs-saade ağası» ünvanını alan bu memur bilcümle enderun memuriyetlerinin âmiri idi. Haremin ve bütün dairenin zapt ve raptına memurdu. Saraydaki diğer reisler odabaşı, hazinedar başı, kilerci başı, saray-ı âmire ağası idi. Bunların hepsi padişahın mukarribi (yakini) idiler. Padişahın hususi hizmetlerini görürler, bîrun ricalının en büyüğü olan sadrazam ile vezirlerin ve kazaskerlerle defterdarların padişahla olan münasebetlerine vasıta olurlardı. Bunlardan başka silâhdar, rikâpdar, çuhadar, tülhent oğlanı gibi memuriyetler de kezalik sarayın büyük memurları ve binaenaleyh ricali idiler, «Erkân-ı havass-ı civani» denilen bu ikinci kısmın en büyüğü silâhtardı. Öteki̇ler ondan sonra gelirlerdi. İkinci Sultan Mustafa zamanında Ali Ağa «Çorlulu Ali Paşa» silâhtarlığa tâyin olunurken bütün hüküm ve nüfuzu silâhtarlıkta topladı. Onun zamanında ve sonraları da silâhdar enderun ricalinin en büyüğü ve bîrun ricalinin yegâne irtibat memuru oldu.

Üçüncü Selim zamanında mabeynci namiyle memur istihdamına başlanması ve padişahların bunlarla sıkı bir irtibat peyda etmesi silâhtarlığın mevkiini bir parça küçülttü.

Enderunun silâhdar, çuhadar, mirahur ve mîr-i alem gibi büyük mansıp ehillerine «Özengi Ağaları», ve üç koğuşun «kiler, seferli, hazine» zâbitanına Güğüm başı «giyim başı» ve müntehaları olan has odanın «Hırka-i saadet», zâbitine dahi "has oda kethüdası„ tâbir olunurdu. Ser bevvaban, ser bostancıyan ve ser teberdaran dahi erkândan idiler.

Enderun ricalinden olan bab-üs-saade ağalariyle dar-üs-saade ağaları da mühim safhalar geçirmişlerdir. Bu vazife ak ağalar ve siyah harem ağaları tarafından zaman zaman ifa olunmuştur.

İlk zamanlarda bab-üs-ssade ağalığı ak ağalardan intihap olunmak hasebiyle nüfuz ak ağalarda iken sonraları siyahlara intikal etti ve son zamanlara kadar devam eden dar-üs saade ağalığı harem ağaları tarafından muhafaza olundu.

Enderunda çok sıkı bir intizam vardı. «Eski» lik büyük bir meziyet teşkil ederdi, ve her ağa kendinden eski olana hürmet etmek mecburiyetinde bulunurdu. Kanun küçük bir mübalâtsızlığa dahi mahal verilmeden tatbik olunurdu.

Koğuşların her birinde on iki halife bulunurdu, ve bunlar ders müzakeresine memur edilmişlerdi.

Ağalar gün doğmadan uyanırlardı. Hamama gidip yıkanırlar ve toplu olarak sabah namazını kılarlardı. Padişahlar da ekseriya sabah namazını enderun camiinde eda ederlerdi.

Enderunda bir de dilsizler ve cüceler koğuşu vardı. Dilsizbaşı ve cücebaşı denilen ağalar kendi zümrelerinin âmirleri idiler.

Enderun ağaları som sırma takke, takkenin altına iç fesi giyerlerdi, ve iki kollarının yanından enlice siyah kadifeden uzun birer alâmet sallandırırlardı. Buna «Zülüf» denilirdi. Üstlerine mevsime göre kaftan ve altlarına entari giyer, bellerine ağır sırma işlemeli, kapaklı kemer takarlardı. Padişahla dışarı çıkıldıkça kalıp işi denilen kavuk giyerler, ve bellerine lâhuri şal sararlardı. Eskiler mücevherli biçak ve hançer takarlardı.

Sarayın büyük ağaları yani ricali çok muhteşem bir hayat geçirirlerdi. Meselâ silâhtarın kapısında her biri hatırlı ağalardan olmak üzere tam otuz sekiz kişi bulunurdu. Yine bu ağalar kavuklarına mücevherli ağır sorguçlar takarlardı.

Enderunlulara kuşlukta, ikindide ve yatsıdan sonra olmak üzere günde üç defa yemek verilirdi. Bu yemekler ilkin iki kap iken, dörde ve sonraları altıya çıkarılmıştı.

Enderunluların elbiseleri de hünkâr tarafından tedarik ettirilirdi.

Enderunlular padişaha çok sadık idiler. Bu sadakatlerini bir kaç defa fiilen ispat etmişlerdir.

Enderun bilhassa ilk kuruluş ve sâfiyet devirlerinde hakikî bir mektep vazifesini görmüştür. Bu mektepten altmış sadrıazam, üç şeyhülislâm, yirmi üç kaptan paşa yetişmiştir. Odalarda terbiye görmüş olmakla beraber yine enderundan feyz alarak yetişen saray ağalarından da on dokuz sadrazam ve on üç kaptan paşa vardır.

Devşirme usulü kalktıktan sonra enderuna köleler alınmağa başlandı. Bir çok vezirler, asilzadeler ve tüccarlar şeref bulmak fikriyle çocuklarını köle diye saraya satıyorlardı. Bu hile anlaşılınca padişahlar, zadegân takımından gençlerin enderuna kaydedilmesini emrettiler. Bir müddet de o müessese bu suretle yaşatıldı.

İkinci Mahmut; yeniçerilerin lâğviyle başlıyan ıslahat sırasında enderunda da hayli tadilât yaptı. 1247 de silâhtarlığın lâğvını müteakip «enderun-ı Humayun Nezareti» namiyle bir nezaret teşkil olunduğu gibi ertesi 1248 senesin-

de de «Mabeyn-i Humayun Müşirliği ihdas olundu.

Vaktiyle çuhadar, rikâbdar tarafından görülen vazifelerin mabeyinciler tarafından ifası-başlandığı gibi tülbend ağası dahi denilen sarıkçı başılığın ünvanı da «Esvapçı başı» lığa kiler kethüdalığı namı dahi «Kilerci başı» lığa tahvil olundu.

1255 de mabeyn müşirliği "serkurena„lık ünvanını aldı. Muahharen yine mabeyn müşirliği ihdas edildi. Daha sonra «Enderun-ı Hümayun Nezareti» ünvanı dahi değiştirilerek «Mabeyn Nazırı» denildi, müteakiben o da tebdil ile «Hazine-i Hassa Nazırı» ismi verildi. Ser kurenalık saltanatın ilgasına kadar devam etti.

Evvelleri sırkâtibi namını alan memuriyet son zamanlarda «Mabeyn Baş kâtibi» ünvanını aldı, ve bu vazife de saltanatın ilgasına kadar sürdü.

Hazine-i Hassa Nazırlığı ünvanı kezalik saltanatın ilgasiyle tariha karıştı.

Sultan Mecit Dolmabahçe sarayını inşa ile oraya naklettikten sonra enderunun eski vaziyeti gevşemeğe ve bozulmağa başladı. Mabeyn enderundan ayrıldı. Enderun müstahdeminînin eski terakki yolları kapandı. Enderun; kemakân Hırka-i Saadet ve Hazine-i Hümayunu muhtevi olmak üzere hizmeti «hazine kethüdaları» na tevdi olundu.

İkinci Abdülhamit zamanında enderun ihmal olundu. Onun için enderun hayatı sönmüş gibiydi. Meşrutiyet bu sönüklüğü ciddileştirdi ve enderunun hiçbir kıymeti kalmadı.

Mabeyn başkâtibi büyük edip Halit Ziya Uşaklıgil hâtıralarında (Saray ve ötesi, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Basımevi, 1940, c. 1, s. 170 ve müteakip) Topkapı sarayından bahsederken o adla son demlerini yaşıyan teşkilât ile 1908 temmuz inkılâbından sonra verilen yeni şekil için diyor ki:

«Söylemeden anlaşılır ki burasını pek ziyade kalabalık bulduk. Emanat-ı mübarekenin muhafazasına, hunların bulundukları dairelerin nezafetine memur olan ve ekserisi Kuran-ı Kerim hatmiyle, ezan okumakla mükellef hafızlardan mürekkep bulunan bir zümre ile sarayın, müdiriyet, idare ve kitabet memurları başta gelirdi. Asıl kalabalık olan enderun kısmıydi. Enderun iki mühim koğuşa münkasimdi: Hazine koğuşu ve seferli koğuşu. Bunları teşkil edenlerin vazifeleri isimlerinden anlaşılır. Hazine koğuşu efradı Hazinei hümayunla meşgul olurlar, seferli koğuşu efradı da (bu unvan onlara hünkârların gidişlerinde hizmete çıktıklarından kalmadır) ziyafetlerde kırmızı renkli çuhadan sırmalı ve pek süslü elbise ile hizmete memur olurlar, fakat icabına göre her iki koğuş müstahdemleri yekdiğerine muavenet ederek iki şube arasında arızî bir vazife iştirakiyle birleşmiş bulunurlardı.

«Endarun» un Osmanlı tarihinde ehemmiyet-i mahsusası işarete muhtaç değildir. Hep biliriz ki vaktiyle bu müessese âdeta bir darülfünun (o vaktin mikyasına göre) mesabesinde imiş. Buradan Hükümet ricali, hattatlar, oymacılar, nakkaşlar, musikişinaslar, bestekârlar, şairler yetişmiş ve her şeyden ziyade bu müessese edep ve terbiyenin, siret ve surette güzelliğin bir perverişgâhı imiş, Abdülmecit ve Abdülâziz devirlerinden başlıyarak bozula bozula nihayet Abdülhamit zamanında, her tatyip edil mek istenen tüfekçinin, aşçının, kapıcının oğlu, yeğeni, daha bilirmiyim nesi, buraya çırağ edile edile artık eskiden kalan erkân ve âdap ashabını bizar edecek derecede dolup taşmıştı.

«Her şeydan evvel koğuşları fazla kalabalıktan tecrit etmekle ve ancak hizmet için lâzım ve müfit olan unsurları alıkoyarak mahdut ve muayyen bir teşkilât vücuda getirmekle işe başlandı. Genç çocuklar ailelerine, bazan mekteplere, şuraya buraya, bir kısmı ihtiyaç görülen Dolmabahçe hizmetine gönderilmek suretiyle bu iş kolaylikla yapıldı. Emanât-ı mübareke muhafızlarıyle idare kısmı zaten büyük bir tasfiye ameliyesine muhtaç değildi.

«Bunlardan başka Topkapı sarayında bir de ihtiyarlamış olup bu dünyadan göçmek zamanına intizaren ömürlerinin bakıyesini mukaddes bir muhitte geçirmeleri münasip görülmüş olan saray kadınlarına mahsus daire ile yine bu kabîlden harem ağalarından mürekkep bir Darül-aceze mevcuttu ki bu, Dolmabahçe'nin ağavat dairesinin bir şubesi, daha doğru bir tâbirle, bir nevi atikiyat dairesi vardı. Bu biçarelere onlar kadar biçare ve bedbaht olan akağaları ilâve etmek lâzımdır. Bunların kimler olduğuna kendileri için kabul edilen isim kâfi değildir. Erkek şeklinde fakat recüliyet vasfından mahrumiyetleri sebebiyle tüysüz, tömürsüz oldukları için akağalar diye tanılan bu zavallıların arasında pek zekilerine de tesadüf edilirdi. Bunlar bugün kimbilir nerededir? Eğer hâlâ yaşıyorlarsa...

«Bütün bu sayılan zümrelere kapıcıları ve matbahlar müstahdemlerini, bahçıvanları ilâve edince nasıl bir yekûna çıkılmış olacağı anlaşılır. Bittabi enderun koğuşlarında yapılan tenkihat neticesiyle bütün diğer zümrelerde haddi lâyıkına inmiş ve artık Topkapı sarayı bütün müştemilât ve teşkilâtiyle hazine-i hassanın kaldırabileceği bir hiffet kesbetmiş oldu»

Cumhuriyet devrinden sonra Topkapı sarayı müze ittihaz olundu ve kalmış olan bir kısım adamlar da müze içinde kayrıldı.

ENDERUN AĞALARI (اندرون آغالری) [*Sar.*] Osmanlı sarayında ve padişah hizmetinde bulunan ağalara verilen unvandır. «İç ağaları» tâbiri de bu makamda kullanılmıştır.

Enderun ağaları esas itibariyle dört sınıftı. Enderun ağalarının reisi saray-ı hümayun nazırı demek olan «kapu ağası» idi. Kapu ağası sarayın en büyük âmiriydi. Kapu ağaları ilk zamanlarda «ak ağa» lardan intihap olunurdu. Maiyetinde «kapu oğlanı» namiyle otuz kırk kişi bulunuyordu. Bunlardan dördü, miftah ağası, peşkir ağası, şerbet ağası, ibrik ağası ötekilerin büyüklerindendi ve doğrudan doğruya baş ağanın maiyeti sayılırdı. Kapu ağası hor vakit padişaha refakat ederdi. Yalnız padışah ava gittikçe beraber bulunmaz, saraydan uzak bir mahalle bahren azimet-i hümayun vukuunda sarayın muhafazası hizmetinde kalarak kezalik maiyet-i şahaneye iltihak etmezdi. Kapu ağalığı Üçüncü Murat zamanında siyahî hadım ağalarının kazandıkları tefevvuk dolayısiyle mevkiini kaybetmiştir.

Enderun ağalarının ikincisi «hazinedar başı» idi. Hazindar başı padişahın destarını takdim eder, namaz kılacağı sırada seccadesini yayardı. Hazinedar başı aynı zamanda hazine-i hümayun hademesinin reisi idi.

«Kilerci başı» enderun ağalarının üçüncüsü idi. Padişah yemek yerken hizmet-i hümayunda bulunur, kilercilere nezaretle beraber sofra edevatını da muhafaza eylerdi.

Dördüncüsü de «saray ağası» idi Saray ağası «enderun-ı hümayun» namını alan has, büyük ve küçük odaların muhafazasına nezaret ederdi. Maiyetinde yine ağalardan kırk nefer bulunurdu.

Padişahı giydiren ve soyunduran «has oda başı» idi. Kılıcını muhafaza edene «silâhtar», kaftanı götürene «çuhadar», ata binerken üzengi tutana «rikâbdar» denilirdi.

Enderun ağalarının ilk dört büyüğü yekdiğeri makamına geçmek suretiyle meratip silsilesini takiben terakki ettikleri gibi has oda hademesi büyük odanın, büyük oda hademesi de küçük odanın hademesi meyanından intihap olunurdu.

Padişah sarayında «kapıcılar» ve «Bostancılar» diye iki sınıf daha vardı. Kapıcılar; kapılara, bostancılar da bahçelere bakarlardı. Bunların «kapıcı başı», «kapıcılar kethüdası», «bostancı başı», «bostancılar» namları ile dört zâbiti vardı.

Harem-i hümayun ağalarının büyükleri aşağıdaki tertip veçhile on ikiye baliğ oluyordu:

1) Kapı ağası, 2) hazinedar başı, 3) kilerci başı, 4) saray ağası, 5) has oda başı 6) silâhdar başı, 7) çuhadar, 8) rikâbdar, 9) kapıcılar kethüdası, 10) çavuş başı, 11) bostancı başı, 12) kızlar ağası.

Enderun ağalarının muayyen maaşlarından başka kavuk ve kuşak bahası namiyle senelik tahsisatları vardı. Bu tahsisat bîrun ağalarının arpalığına muadildi.

ENDERUN ERKÂNI (اندرون ارکانی) [*Sar*] Saray mensuplarının büyükleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Saray dışındaki devlet adamlarının büyüklerine de «bîrun erkânı» denilirdi.

ENDERUN HALKI (اندرون خلق) [*Sar.*] Saray mensupları yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ENDERUN HAZİNESİ (اندرون خزینه‌سی) [*Sar..*] Saraydaki ihtiyat hazinesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna "iç hazine» de denilirdi. Bu hazine Sarayın varidat ve masarifine aid muameleleri rüyet için kurulmuş olan «Hazine-i hassa» dan ayrı idi. Osmanlıların ilk zamanlarında «islâm devletlerinde olduğu gibi Beytülmal hazinesi kurulmuş ve Devlet gelir ve giderlerine ait olan bu hazine «hazine-i devlet», «hazine-i emiriye» «hazine-i padişahî». "hazine-i hümayun„ adlariyle anıldığı gibi sonraları fevkalade harp masraflarına karşılık olmak üzere "ihtiyat hazinesi„ adiyle üçüncü bir hazine de vucuda getirilmiştir. İşte "Enderun hazinesi„ bu "ihtiyat hazinesi„ idi. Bu hazinenin varidatı havass-ı hümayun hasılâtından, ganimetlerin humsundan, hükûmdarlardan alınan hediyelerden ve saireden ibaretti. Daha sonraları varidat ve hasılatın artan nevilerine ve sarf ve istimal suretlerine göre hazineler arttırılarak "hazine-i âmire„, "mukataat hazinesi„, "tershane-i âmire hazinesi„, "baruthane-i âmire hazinesi„, "darphane-i âmire hazinesi„, "mansure hazinesi„, "haremeyn hazinesi„, "evkaf-ı hümayun hazinesi„ namlariyle hazineler teşki olunmuştur. Harp gibi fevkalâde masraflar için kurulmuş olan Enderun hazinesinden Devletçe büyük sıkıntılar çekildiği zamanlarda Sadrazamın kefaleti ve Padişahın iradesiyle hükûmete borç olarak para alınır, sonra ödenmek suretiyle alınmış olan para yerine konulurdu.

ENDERUN MEKTEBİ (اندرون مکتبی) [*Sar.*] Sarayda kurulup mevcudiyeti beş asır devam eden mektebin adı idi. Buna "Endernn-ı hümayun mektebi„ de denilirdi. Osmanlıların bü-

yük bir irfan merkezi olan bu mektebi birinci Murad, Edirnede bilâhare askerî idadisinin bulunduğu arsa üzerinde, vaktiyle mevcut sarayda tesis etmiştir. "Koğuş„ itibariyle üç sınıf üzerine mürettep olan mektebin tahsil müddeti 14 sene idi. İlk sınıfa "seferli koğuşu„, ikinci sınıfa «kiler koğuşu», son sınıfa da «hazine koğuşu» denilirdi. Seferli koğuşuna birinci Sultan Ahmet zamanına kadar "küçük oda„ tâbir olunurdu.

Devşirme kanunu cari olduğu müddetçe acemi oğlanları meyanında zekâ, istidat, kılık kıyafet itibariyle düzgün olanlarla memleketin ileri gelen ailelerinden okumaya hevesli bulunanlar talebe olarak alınırdı. Devşirme kanunu kaldırıldıktan sonra talebelik kölelere münhasır kalmıştı. Burada tahsil edenlerin istikballeri parlak olup Devlet mansıpları hemen hemen bu mektepten çıkanlara inhisar eder gibi olduğundan Devlet ricalinden çocuklarını verenler çoktu.

İlk ders cetveli Kur'an-ı kerim, İlmi-i hal, Tecvid, Akaid ve amelen bilinmesi icabeden dinî meselelerden ibaret olmak üzere tertip edilmişti. İkinci Sultan Murad zamanında derslere tefsir, hadis, fıkıh, feraiz, şiir ve inşa, musiki, heyet, hendese, coğrafya, ilm-i kelâm, mantık, meani, bedi' beyan, hikmet de ilâve olundu. Bundan başka ilk koğuşun namı "küçük oda„ dan "Seferli„ ye kalbolunduktan sonra seferlilere tabılzenlik, sarık sarma usulü, berberlik, "kilerli„ lere padişahın şahsına mahsus yiyecek, içecek şeyleri pişirip hazırlamak, "Hazineli„ lere de gene padişahın giyecek şeyleri ile saray mefruşatını tanzim etmek gibi san'atlar öğretilirdi. Talebeye; bunlara ilâveten kemankeşlik, cündilik, tüfenk endazlık gibi silâhşorluk fenni, ata binme, çalgı çalma da talim edilirdi.

Üç koğuştaki şakirdâna o vaktin usulünce "Ağa„ unvaniyle hitap edilirdi.

Enderun mektebinde Kur'anı kerim okutulmakla başlanıp sonra ilm-i hal, tecvid, Birgivî, Halebî, Kuduri gibi akaid ve feraize dair fıkıh kitabları tedris ve arabî ve farisî ile hüsnü hat talim edilip bundan başka ilk koğuşun namı "küçük oda„ dan "seferli„ ye münkalip olduktan sonra seferlilere tâblzenlik, sarık sarma usulü, berberlik ve eşya temizlemesi gibi sanatlar, "kilerli„lere padişahın şahsına mahsus yiyecek ve içeceklerin pişirilip hazırlanması usulü, "hazineli„ lere dahi elbise-i padişahî ve saray-i hümayun usulü mahsusası veçhile dövşirilip katlanması üslûbu gösterilir, ve kiler ve hazine koğuşları mensuplarına da kabiliyetlerine göre okuyup yazmak, kemankeşlik, cündilik, tüfenk endazlık gibi silâhşorluk ve ata binmek fenleri ve musiki ilmi dahi talim olunurdu.

Mektep talebesine kuşluk, ikindi ve yatsı vakitleri olmak üzere günde üç defa yemek verilir, ve taharet ve nezafetlerine son derece itina edilirdi. Padişahlara hizmet edecekleri için muaşeret âdabı meselesine de hassaten dikkat edilirdi. Yere tükürmek, öksürürken mendilini ağzına getirmemek, lekeli elbise giymek gibi şeyler haklarında cezayı mucipti. Haklarında tatbik olunan ceza o zamanın diğer tahsil müesseselerinde olduğu gibi tekdir, tevbih ve falaka ile dövmekti. Dövme kabahatin derecesine göre tatbik olunurdu. Suç büyük değilse mest, büyükse çıplak ayak üzerine icra edilirdi.

Şakirdan, başlarına kavuk, arkalarına entrai üstüne göğsü düğmeli kaftan, bacaklarına ak çakşır, ayaklarına, sıfatlarına göre, kırmızı veya sarı renkte çakşıra dikilmiş mest giyer, ve bellerine som sırma kemer bağlarlardı. Entari ve kaftan ile şalvarın renk ve nev'i mevsime göre değişir, koğuşlarda da takke giydikleri gibi iki taraftan bıraktıkları zülüfleri yan taraflarına sarkıtırlardı.

Uzun müddet saray işlerinde bulunmuş ve ilim ve irfan ile tanınmış olan (Hafız Refik Bey) bu mektep hakkında yazdığı bir tetkik yazısında (Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, No: 1, Sf. 16) aşağıdaki tafsilât mevcuttur:

"Enderun-ı Hümayunda mektep tesisi Gazi Hudavendigâr Sultan Murat Han-ı evvel hazretleri zamanına musadiftir. Müşarünileyhin Rumeli'de Edirne'yi kabza-i tasarrufuna geçirdiği sırada inşa eylediği saray-i âliden padişahı âzâm hazratının hizmetinde bulunacaklara mahall-i tahsil ve terbiye olmak üzere hazine ve kiler namiyle koğuşlar inşa ettirmiş ve enderun mektebinin esası işte bu suretle vazolunmuştur, İlk ders cetvel-i kıraat-ı Kur'an-ı Azim-üş-şan, ilm-ü hal, tecvid, akaiden ve amelen bilinmesi farz olan mesail-i diniye olmak üzere tanzim olunmuştu.

"Sultan Murat Han-ı Sani Hazretleri asırlarında derslere İlm-i tefsir, Hadis, Fıkıh, Feraiz, Şiir-ü inşa, musiki, heyet, hendese, coğrafya, ilm-i kelâm, mantık, meanî, usul, bedi', beyan, hikmet ilâve kılınmıştır.

«Bu ulûm-u fünunun hakkiyle talimi için mahallî ulemasına Şiraz, Hemedan ve Horasan' dan bir çok fuhul celp ile ilâve olunmuş ve daire-i hümayun bu zatların vücudu ile encümen-i danış halini iktisap etmiştir.

«Enderun mektebinde Tahsil-i kemalât

edenlerden ilk defa olarak Çelebi Sultan Mehmet Han Hazretleri mücahit sıfatiyle kırkı gönüllü yirmisi çuhadar olmak üzere altmış nefer maiyet-i hümayunlarına kabul buyurmuş ve enderunluların muharebatta maiyet-i şahanede bulunmaları usulü bu tarihten başlamıştır.

«Enderunda tahsilde bulunanlar maiyet-i şahanede bulunmağla mükellef olduklarından bunlar muhtelif ünvanlarla yad olunmuşlardır. Gılaman, iç oğlanı, iç ağası, endurun-u hümayun ağası ve hedemesi bu ünvanların başlıcalarıdır.

«Fâtih Sultan Mehmet Han Hazretleri bizzat bulundukları Belgrat ve Buğdan muharebatında enderunluların sell-i seyf ile uğur-u hümayunda yekdiğerini müteakip mertebe-i şehadeti ihraz eyledikleri meşhudu olmasına ve ikinci defaki cülûs-i hümayunlarında Bursa'da yeniçerilerde görülen itaatsizliği imha hususunda hüsn-ü hizmet ve asar-ı reviyet gösterdikleri malûmu bulunmasına mebni ol vaktin hükmünce indelicap bunlardan ziyade vefakâr hizmetkâr-ı devlet bulunamıyacağına yakın hasıl etmeleriyle enderunluların teksiriyle saray-ı hümayunun bir mekteb-i umumî ittihaz olunmasını ve buradan devletin muhtaç olduğu her nevi hidematın ifası için erbab-ı kemal ve besalet yetiştirilmesini irade buyurmuş idiler. Bu maksad-ı âliye binaen akıb-i fetihde Edirne sarayındaki tahsil ve terbiye teşkilâtı aynen tatbik edilmek üzere elyevm Topkapı Saray-ı Hümayunu namiyle yad olunan sarayı cedidin hin-i tesisinde mahall-i tahsil olarak devair-i lâzime inşa edilmiş ve bu dairelerde bulunacakların tahsil ve terbiyeleri emr i mühimmi daima taht ı nezaret ve müzakerede bulundurulmak üzere hazine ve kiler koğuşlarındaki sahib-i ilm-ü irfan zevattan mürekkep bir encümen-i muallimîn teşkil edilmiştir. Fatih Hazretleri enderunda tahsil-i ilim ve kemal edenlere bahş-ı nükud ve meratip ederek teşvikatta bulunurdu. Hazine ve Kiler koğuşlarındaki erbab-ı ilm-ü hünerin şevklerini tezyit için saray-i hümayunun Bab-üsaadesine (ve leni'me dar-ül-ilm) levhasını talike irade-i şahaneleri şerefmüteallık buyrulmuştu.

«Sultan Bayezit Han-ı Sani Hazretleri cülûs-i hümayunlarını müteakip hazine ve kiler koğuşlarında tahsil-i ilm-ü kemalât edenlere tevcih buyrulmak üzere müezzinbaşılık, berberbaşılık, tüfekcibaşılık, baş lâlalık ve özengi ağalığı gibi memuriyetler ihdas ve enderunlulara mahsus muallimlerin miktarını tezyit ve kütüb-i mevcudeyi tevfir buyurmuşlardır. Fenn-i silâhşorî, cengâverî talimine ve kemankeşlik sanatında ve cündilik cür'etinde ashab-ı meleke ve maharetin yetiştirilmesine sarf-ı inayet etmişlerdir.

«Enderun-ı Hümayunun İkinci mektebi Galatasaray'dır. Bu mektebi Sultan Bayezit Han-ı Sani Hazretleri tesis buyurmuşlardır. Elyevm Galatasaray lisesinin bulunduğu mahalde otuz bin zira'dan ziyade sahanın etrafına duvar çekilmek ve bir cami-i şerif ile ikişer yüz kişiyi istiap eder büyük, orta ve küçük namlariyle üç koğuş ve bir dershane ve her koğuşa birer hamam ve birer zâbit dairesi ve matbah inşa edilmek suretiyle mektebin esası vaz olunmuştur. Hitam-ı inşaatta devşirmeden güzide ve matbu'-ül-endam bir kaç yüz etfal intihap ve tefrik ile bu koğuşlara idhal edilmiş ve bunların terbiye ve idareleri saray-ı hümayun ak ağalarının kıdemlilerinden mücerrep ve dirayetkâr birine ihale edilmiştir. Bu usule mektebin lâğvına kadar devam olunmuştur. Buranın ilk ders programı kıraat-i Kur'an-ı Azimüşşan, Arabi ve Farisi, yazı ve musikidir. Bu dersler için muallim-i mahsuslar tâyiu edilmiştir.

«Saray-ı cedidde mektep ittihaz kılınan hazine ve kiler koğuşlarına idhal edilecek bir zatın evvelemirde tahsil-i iptidaiyi işbu Galatasaray mektebinde ikmal etmesi usuldendi. Enderun-ı hümayunda hazine ve kiler koğuşundan başka bir de küçük oda namiyle yad edilir bir koğuş vardı ki tahsil-i tâlide bulunan enderunlulara mahsustu. Bilâhara bu küçük odanın namı seferli koğuşuna tahvil edilmiştir. Hazine-i hümayun ve kiler koğuşlarında münhal vukuunda Galatasaray mekteblileri kıdemlilerinden biri alınır ve küçük oda ve kiler koğuşlarına yeni gelen işbu Galatasaraylıya acemi ıtlak olunurdu. Koğuşlardaki kıdemli ağalardan biri acemiye lâla yani mürebbi tâyin edilirdi.

«Saray teşkilât-ı maarifi icabınca iptidaî tahsil Galatasarayına tâli küçük odaya ve âli tahsil de hazine ve kiler koğuşlarına mahsustu. Koğuşlarda tahsilde terakki etmiş ağalardan biri tahsili geri bulunan on iki ağaya halife tâyin olunurdu. Bu halifeler refiklerinin derslerini ihzar ve müzakerelerini itmam vazifesiyle mukayyet idiler ve hizmetlerinden dolayı halifelere ayrıca aidat verilirdi. Halifeler koğuşlarında mutebar ve mütemeyyizleri bulunduklarından saray-ı hümayun memurin ve gediklerinde mahlûl vukuunda bunlar tercihan tâyin edilirdi.

«Her asrın en güzide uleması, hünerveranı, hattatîni, saray-ı hümayun hocalığı ile taltif edilmek usuldendi. Salı günleri ulûm-ı âliye ve ilmiye muallimleri, pazar günleri ilm-i kıraat muallimi reis-ül-kurra, cumartesi ve çarşamba

günleri de yazı muallimleri saraya dâhil olurlardı. Bu muallimler ak ağaların taht-ı muhafazasında bulunan Bab-üs-saadeye dâhil olduklarında koğuşlardaki enderun ağalarından altısı bu kapıya gidip istikbal ederlerdi. Muallim koltuğunda iki halife ve önunde ve arkasında dört enderun ağası olmak üzere kemal-i hürmetle yürümekte bulunduğu halde dershaneye girerdi. Aynı hürmet ve ihtiram muallimin avdetinde de icra olunurdu.

«Enderun ağaları koğuşlarda tahsil-i maarifte bulunarak tasfiye-i vicdana ve tehzib-i ahlâkta sayetmekle beraber şecaat ve merdlik hasaisiyle mütehalli olmaları ve kuvve-i bazuya muhtaç olan hususatta meleke iktısap eylemeleri için tenezzüh zamanlarında saray-ı hümayun sahalarında cirit, tomak oyunları gösterilir ve muharebeler için kılıç kallanılması tâlim edilir ve top nişancılığı ve tüfek endahti gibi fenne taalluk eden hususat da gösterilirdi.

«Enderun-ı hümayundaki usul-i tahsil Sultân Mehmut Hân-ı Sani asr-ı hümayunlarına kadar bu veçhile devam etmişse de yeniçeriliğin lâğvı üzerine teşkil olunan yeni askerliğin başına küçük ve büyük zâbit olarak enderunluların kısm-ı mühimminin geçirilmesi usul-i mevzusunun devamına hail olmuş ve bilâhara Mekteb-i Harbiye ile mekâtib-i sairenin küşadı enderun usul-i tahsilini derece-i tâliyade bırakmıştır. Binaenaleyh bu esbaptan ve daha sonraları Maarif Nezaretinin şehir dâhilinde mektepler küşadiyle usul-i talim ve tedrisi yeni vâdiye kalbetmesinden dolayı enderun mektebine olan rağbet tenakus eylemiş ve Maarif programları kısmen enderunca da kabul olunarak muallimler tâyiniyle usul-i cedide tedrisatı tatbikine başlanmış ve hattâ Abdülmecit Hân Hazretleri enderun-ı hümayun mektebini teşrif ile huzur-ı hümayunlariyle şahadetname tevzi ettirerek teşvikat ve taltifatta bulunduğu gibi Adbülhamid-i Sani de mektepte namına nutuklar iradettirerek mektebe olan teveccühünü izhara çalışmış ise de feyz-i kadimini iktisap edememiştir.

«Enderun-ı hümayunda iktisab-ı feyz ve kemal ile Devletin en mühin makamlarını işgal etmiş zevatın adedi pek kesirdir. Ezcümle enderun mektebi atmış dört sadrazam yetiştirmiş ve bunların içlerinde Mahmut Adnî Paşa, Davut Paşa, Hersekzade Ahmet Paşa, Gedik Ahmet Paşa, Damat İbrahim Paşa, Yemen fâtihi Sinan Paşa, Sokullu Mehmet Paşa, Köprülü Mehmet Paşa, Çorlulu Ali Paşa, Şehit Ali Paşa gibi eazım-ı Osmaniye mevcut bulunmuştur.

«Memlekette devr-i talim ve terbiyesini altı asır kadar idame etmiş ve beheri âli bir maksadı istihdaf ederek bu müddet zarfında mülkî, ilmî ve askerî ashab-ı ilm ü irfan, erbab-ı besalet ve siyaset olarak pek çok ekâbir yetiştirmiş yegâne maarif müessesesi enderun mektebi denilse hata edilmiş olmaz.»

Enderun mektebi 1908 temmuz inkılâbını mütaakip lâğvedilmiştir.

ENELHAK (انالحق) [*Sof.*] «Hallac-ı Mansur» un söylediği «ben Hakkım» demek olan meşhur bir sözdür. Vahdet-i vücut felsefesine göre, giden ve gelen «hakikat-i vâhide» olduğundan, ben Hakkım demek, varlık değil, yokluk icabıdır. (Mahmut Şebüsteri) nin: «Madem ki Allah'tan başka varlık yoktur, o halde ister o Allahtır de, ister ben Allahım de, ikisi de müsavidir» mânasına olan şu:

جز ازحق نیست دیکر هستی الحق
هوالحق گو اگر خواهی اناالحق

beyti, bu hakikati ifade eder. «Sipehsalâr» a göre (Sultan-ül-ülema) nın, «Nefehat» a göre (Ebülvefa) nın «Mansur enelhak demeyip de enelbâtıl mı deseydi» sözü meşhurdur.

Türk edebiyatında enelhak tâbiri pek çok kullanılmıştır.

Tecelli şevk-i didarın beni mest eyledi hayran
Enelhak sırrını candan anınçün kılmazam pinha
Eşrefoğlu

Hem enelhak söyledin zir-i leb-i Mansur'dan
Hem cezay-ı töhmet-i Mansur'u icra eyledin.
Yenişehirli Avni

Demiş Mansur enelhak gûy olup balâ-yı dar üzre
Kişi nahak gere âlemde berdar olmaeun ya Rab
Yanişehirli Avni

ENGÜRİ (انگوری) [*Coğ.*] Ankara'nın eski adıdır. Ankırı yahut Ankure'den bozmadır. Ankara, Firikya'lılar zamanından o adla küçük bir kasaba iken, Romalıların eline geçtikten sonra ehemmiyet kesbetmiş, Avgustos'un vasiyetnamesi mermer üzerine kazılarak dikilen şehirlerin biri olmuştur. Bununla beraber Osmanlılar tarafından zaptedildikten ve vilâyet merkezi ittihazından başka demiryolu ile merkeze bağlandıktan sonra daha ziyade ehemmiyet peyda etti. Fakat tam mânasiyle bir şehir haline gelmesi ve adının bütün dünyaya yayılması Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olduktan sonradır.

ENGÜŞTENE (انگشتنه) [*San.*] Bir iş işlenirken iğne batmamak için parmağa takılan aletin adıdır. Türkçesi yüksüktür. Engüşten

Farsça terzi, yorgancı yüksüğü demektir. Pırlantalıları, altından, gümüşten yapılanları vardı.

Öğrendi oya işlerini hamninesinden
Parlak görünür parmağı enküştenesinden
Lâ

ENKAZ-I REMİME (انقاض رميمه) [*Bah.*] Kazaya uğrayıp kurtarılma ihtimali kalmaması üzerine canlarını kurtarmak kaygusu ile mürettebatı tarafından su üzerinde terk edilen tekneler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Denizcilik tâbiri olarak enkaz; kazaya uğramış ve esaslı kısımları dağılmış gemi ve tekne bozuntuları demektir. Bunların su yüzünden aşağıda bulunanlarına «leş» denilir. Remim; Arapça çürük, çürümüş demektir.

ENSER (اكسر) [*San.*] Demirçivi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ENTARİ (انتارى) [*Kıy.*] Eskiden üste giyilen iki tarafı yırtmaçlı, geniş kollu, iç etekliği uzun gömlek gibi elbisenin adı idi. Bunların en mükemmeli sarayda mahfuz Bayezit'in Bursa kumaşından yapılmış entarisidir ki teşhir için Londra'ya gönderildiği zaman iki yüz bin lira kıymet konulmuştu.

Gece yatarken giyilenlerine «gecelik» veya «gece entarisi» denilirdi.

ERAMİL (ارامل) [*Mal.*] Dul kadın mânasına gelir bir tâbirdir. Ermilenin cem'idir. Devlet hizmetinde bulunmuş olan kocalarından dolayı dul kadınlarına bağlanan maaşlara «eramil maaşı» denilirdi.

ERAMİL-İ ASKERİYE (ارامل عسكريه) [*Mal.*] Kocaları asker olup ölmüş ve kendileri yardıma muhtaç kalmış olan kadınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara bağlanan maaşlara «eramil-i askeriye maaşı» denilirdi.

ERBAA KAZALARI (اربعه قضالرى) [*Coğ.*] Eski teşkilâtta: I. İstanbul vilâyetinde Küçük çekmece, Büyük çekmece, Terkos, Su yolu. II. Saruhan Sancağında; Eşme maa İnay ve Selendi maa Sirke. III. Amasya Sancağında; Sonisa maa Irak ve Karayaka maa Taşabat kazaları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ERBAA-İ MÜTENASİBE (اربعهٔ متناسبه) [*Arı.*] Eski hesap kitaplarında selâse kaidesi yerine kullanılır bir tâbirdir.

ERBAB-I HİREF (ارباب حرف) [*San.*] Sanat sahipleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hiref; rızka, geçinmiye yarayan sanat, amel, kâr mânasına gelen Arapça hirfet'in cem'idir. Bunun yerine yine bu mânaya gelen «ehl-i hirfet» de kullanılmıştır. Ancak resmî vesikalarda erbab-i hiref geçer. Osman Ergin (Mecelle-i Umur-ı Belediye, c. 1, s. 512 ve müteakıp) Osmanlı Devletinin teşekkülünden evvel esnafa «harif» denildiği ve lûgat kitaplarında bu kelimenin: «hem sanat, hem kâr; bir sanatta, bir işte, bulunanların her biri» tarzında tarif edildiğini kaydettikten sonra diyor ki: «Bu tarife nazaran Araplar bir (şirkete) dâhil olanlara (şerik) dedikleri gibi aynı (hirfet) de çalışanlara da (harif) ıtlak etmektedirler.»

Değerli müdekkik harif tâbirinin terk edilmesi sebebini uzun uzadıya izah ettikten sonra onun yerine «esnaf» tâbirinin kaim olduğunu söylüyor ve bunun için de şu tafsilâtı veriyor: «Sanat ve ticaretle iştiyal edenlerin isimleri olan «harif» in şu suretle vaz-ı aslisinden gayride istimali taammüm edince bunun yerine diğer bir isim kaim olmuştur ki o da «esnaf» tır.

«Esnaf; izaha hacet olmadığı üzere «sınıf» ın cem'idir ve sınıflar demektir. Evailde bilûmum ahali sınıflara taksim edilmiş iken hepsine esnaf denilmeyip de yalnız hirfet, sanat ve ticaretle müteveggil bulunanlara «esnaf» tâbir edilmesi doğru bir vaz' ve istimal değildir. Zann-ı âcizaneme göre tesmiye sebebi basittir. Bunu izah edebilmek için Evliya Çelebi'nin saydığı 1100 sınıftan birkaçının ismini şuraya tekrar kaydedelim:

«Esnaf-ı reisan-ı Bahr-ı sefit, esnaf-ı tüccar-ı kahveciyan, esnaf-ı bazirgân-ı pirinççiyan, esnaf-ı kârhane-i şem-i asel-i sultani, esnaf-ı taciran-ı şem-i asel, esnaf-ı emin-i darphane-i Âl-i Osman.

«İşte şunlarla da sabittir ki esnafa verilen isimlerin hepsi izafet ve hattâ tetabu-u izafat halindedir. Halbuki izafetin değil tetabuu, alelâde iki kelimeden yani muzaf ile muzafunileyhten ibaret olan aksamı bile Türkün semine hoş gelmediği gibi Türkler bu gibi terkipleri kolayca telâffuz da edemediğinden hem mânasını anlamadığı, hem de kolayca telâffuz edemiyeceği üç dört kelimeden mürekkep bir ismin yalnız ilk kelimesini alıp, diğerlerini terk etmiş ve «esnaf» tâbiri bu suretle «harif»e bedel, fakat yanlış olarak erbab-ı sanat ve ticarete alem olmuştur.»

Osmanlılarda yeniçerilerin sanat sahibi olmaları memnu idise de ordunun ihtiyaçlarını gidermek için ayrıca erbab-ı hiref namiyle sanatkârlar istihdam olunur ve bunlar sefer zamanında ordu ile beraber giderek yolda ve merkezlerde top, tüfek ve sair silâhlarla hayvan ve çadır takımları gibi sefer levazımı yapar veya tamir ederlerdi. Bunların zâbitleri ve ne-

ferleri vardı. Ulûfeli idiler. Son zamanlardaki «tüfekçi ustası» ve «kamacı» gibi sanatkârlar ne ise erbab-ı hiref de o idi. Alelâde esnaf ile bu tâbirin münasebeti olmadığı yukarıdaki izahat ile anlaşılmıştır. Bu itibarla erbab-ı hiref aynı zamanda orduya mensup sanat sahipleri demektir.

ERBAB-I YAKİN (ارباب یقین) [*Sof.*] Eshap, tâbiîn, muhaddisîn, müfessirîn ve evliyaullah gibi maddi ve mânevi malûmat ile tezeyyün etmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bilgili ve bilgilerine inanılır kimseler demektir.

ERBAİN (اربعین) [*Hal.*] Rumî Kânunuevvelin dokuzundan (Efrenei 22), Kânunsaninin on yedisine (Efrenei 31) kadar süren ve kışın en soğuk zamanı sayılan 40 gün hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ondan sonraki elli güne «Hâmsin» denilir.

İstanbul'un eski büyük adamları Erbaine büyük ehemmiyet verirlerdi. Şiddetli soğuk hüküm sürdüğü bu günler ihtiyarlarla zayıflar için pek tesirli ve hattâ tehlikeli olduğundan bu gibiler erbaini bir geçit zamanı sayarlar ve bu müddette yoğurt ve emsali bazı şeyler yememek suretiyle yiyecek ve içecekde bir nevi perhiz takip ettikleri gibi Erbain sona erince kurbanlar kesmek ve ziyafetler tertip etmekle beraber birbirlerini ziyaretle tebrik dahi eylerlerdi. Tekkelerin bazısında, hususiyle Tophane civarındaki Kadirihane tekkesinde Erbain bitince bir cemiyet yapılır, helva pişirilirdi.

Erbaine kadar elbette sürer Kermi-i bahs
Eylesem her ne kadar vasfı Cemilin icmal
Ziya Paşa

ERBAİN ÇIKARMAK (اربعین چیقارمق)[*Sof.*] Tarikat ehlinin kalbin tasfiyesi, nefs-i emmarenin kırılması için kırk gün bir höcreye kapanıp taat ile iştigal etmelerine denilirdi. Buna «çile» de ıtlak olunurdu.

Kışın soğuk olan Kânunuevvelin yirmi ikisinden Kânunsaninin otuz birine kadar olan günlerine de eski takvimlerde «Erbain» denilirdi.

Bir takım tarikat sahipleri işte bu kırk günü halvetde geçirirlerdi.

Şabanî tarikatinde her sene beş halvet vardı. Bunlar üç gün, on gün, yirmi gün, kırk gündü. Hilâfet almak için mutlaka erbain çıkarmış olmak lâzımgelirdi. Halvet, aşr-ı muharrem de, Mevlût ayında, pek sıcak ve pek soğuk günlerde girilmezdi.

Tarikat müntesiplerinin kalbin tasfiyesi ve nefs-i emmarenin kırılması için kırk gün bir höcreye kapanıp ibadet ile iştigal etmeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kırk adedini ifade eden erbain rumî kânunuevvelin dokuzundan kânunsaninin on yedisine (4 kânunusani) kadar olan madut günlere de ıtlak olunurdu. Erbain kışın en şiddetli zamanıdır.

Tekkelerde de erbaine girecekler bu sayılı günlerde halvete girerler, çıktıkları zaman büyük cemiyetler halinde bu çıkışı teş'it ederlerdi.

Bu makamda «Erbaine girmek» tâbiri de kullanılırdı.

ERBAİNE GİRMEK (اربعینه گیرمك) [*Sof.*] Tarikat müntesiplerinin kalbin tasfiyesi ve nefs-i emmarenin kırılması için kırk gün bir höcreye kapanıp halvet ve taat ile iştigal etmelerine denilirdi. Bu makamda «Erbain çıkarmak» tâbiri de kullanılırdı.

ERBAİN FIRTINASI (اربعین فورطنه‌سی) [*Hal.*] Rumi Kânunevvelin dokuzundan (Efrenei 22), Kânunsaninin 17 sine (Efrenei 31) kadar süren ve kışın en soğuk zamanı olup «Erbain» adı verilen mevsimde esen şiddetli rüzgâr hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «zemherir» de denilirdi.

ERBAİN HAKİMLERİ(اربعین حاکملری)[*İda.*] İstanbul'da mevcut dört mevleviyet yerindeki kırk mahkemenin hâkimlerine verilen unvandı. Bunlar şehrin inzibat işleri ile de alâkalı idiler. Falakaları, hapishaneleri vardı.

ERBAİN-İ ÂŞURA (اربعین عاشورا) [*Tak.*] Arabi aylarından saferin yirmisine tesadüf eden gün hakkında kullanılır bir tâbirdir. İmam Hüseyin'in Kerbela'da şahadetinin 40 ına tesadüf ettiği için iranilerce eyyam-ı mahsusadan addolunur.

ERÇİÇEĞİ (ارچیچکی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Babanın makbulü olan can hakkında kullanılırdı.

ERDEB (اردب) [*Öl.*] Eski İstanbul kilesiyle 9 kileye muadil ölçek adıdır. Arap memleketlerinde de kullanılan bu ölçeğin arapçada fasihi Erdibdir

ERDEBİLİYYE (اردبیلیه) [*Sof.*] Ebhariye tarikatı şubelerinden birinin adı idi. Safiyüddin-i Erdebili tarafından tesis olunmuştu. Bundan dolayı, «Safeviye» de denilirdi.

Sofiyenin meşhurlarından olan Safiyüddin Erdebili İmam Musa Kâzım nesline mensubdur. Erdebil de zaviyenişin idi. Şeyh Muhammed Geylâni den inabe almıştır. Timurleng'in bu zat hakkında o kadar hürmet ve itimadı varmış, ki Anadolu cihetinden almış olduğu bir çok esiri bunun iltimasiyle koyvermiş idi. Evlât ve ahfadı Erdebil de post nişin olmuş ve

giderek Uzun Hasan ile sihrî karabet peyda ederek bunlardan Şah İsmail meşihatı saltanata tebdil ve Safevî devletini tesis etmiştir. Anadoluya giiliği tamim eden ve Yavuz Sultan Selim ile harp eyliyen Şah İsmail budur. Şah İsmail aynı zamanda şairdir.

ERDEL (اردل) [*Coğ.*] Bu günkü Romanyanın garp mıntakasını teşkil eden Transilvanya'nın Osmanlılar zamanındaki adı idi. Asıl ismi Macarca Erdély olan ve Romence Ardeal, Sırp, Bulgar ve Yunan dillerinde Erdel olarak kullanılan bu kıt'a XVI. asırda Kanunî Sultan Süleyman'ın Avusturya seferinde Osmanlıların hâkimiyeti altına ve onlara tâbi hükûmetler meyanına girmiştir. Erdel hâkimi Osmanlı tarihlerinde Yanoş namiyle geçen Jan Zapolya olup Kanunî tarafından Macaristan tahtına çıkarılmıştır. Ölümü üzerine oğlu İstefan henüz pek küçük olduğu ve validesinin vesayeti altında bulunduğu için Avusturyalılar Budin'i zaptetmek arzusuna düştüklerinden kale Osmanlı vâlilerinin muhafazasına tevdi edilmiş ve İstefan'a yalnız Erdel krallığı kalmıştır 1100(1689) tarihine kadar Osmanlı tabiiyetinde kalan Erdel krallığı Karlofça muahedesiyle ayrılmış, bilâhare Avusturya'ya ilhak edilmiştir.

Erdel krallığının teşrifat ve muamelatça diğer emaretlerden fark ve imtiyazı vardı. Erdel hükümdarlarına kıral tâbir olunarak cülus larında taç giydirildiği gibi kaleler kıralın işgalinde bulunur, kırallık ehatinin seçtiği kübera ya tefviz olunurdu.

ERENLER (ارنلر) [*Sof.*] Allaha yakınlık peyda etmiş, velâyet mertebesine nâil olmuş olanlar mânasına gelir bir tâbirdir. Eren; yetişen; vâsıl olan, kâmil, veli mânalarına gelir.

Yıldızım düşkündü, talîm küskün
mazlimdi eyyam-i hayatım bütün,
Erenler elimden tuttular bir gün;
Şanlı demler sürdüm, devranlar gördüm.
Tokadizade Şekip

EREK (ارمك) [*Mim.*] İç kale manasına gelir bir tâbirdir.

ERENLER CELLADI (ارنلر جلادی) [*Sof.*] Bektaşilerce (Hâcim Sultan)a verilen unvandır.

ERENLER DEMİ (ارنلر دمی) [*Sof.*] Ayin-i cem ve muhabbet âlemi gibi Bektaşilerce yapılan âyinler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ERKAM (ارقام) [*Rig.*] Sayıları göstermek için kullanılan alâmetler hakkında istimal olunur bir tâbirdir. Sayı mânasına gelen rekam'ın cem'idir. Erkam tâbiri eskiden yalnız başına bir sayı ifade etmeyip sıfır hariç olmak üzere birden dokuza kadar olan işaretlere hasredilmiş iken sonraları sıfır da bu tâbirin içine alınarak birden ona kadar olan işaretlerin topuna «erkam» denilmiştir. Ancak sıfırdan maadası yalnız başına bir sayıya delâlet ettikleri için bunlara «erkam-ı dalle» adı da verilmişti.

Eskiden her kavim sayıları göstermek için ekseriyetle elifba (Alfabe) harflerini kullanmışlardır. Ezcümle İbraniler, sonra da Yunanlılar daha sonra Romalılar ve Araplar harflere birer kıymet tahsis ederek bu yolda bir nevi erkam da vücuda getirmişlerdi.

İslâm âleminde iki türlü rekam kullanılmıştır. Erkam-ı Hindiye, Erkam-i Gubariye. Erkam-i Gubariyeye «huruf-ı gubariye» de denilmiştir. Bugün bizim de kullandığımız Garb rakamları gubariyenin pek az değişikliğe uğramış şeklinden başka bir şey değildir.

ERKAM-I CÜMEL (ارقام جمل) [*Riy.*] Arap muhasipleri tarafından İbranilerle Yunanlıları takliden elifba (alfabe) harflerine birer adedî kıymet tahsis edilerek teşkil olunan rakamlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Araplar bunun için «huruf-i cümel» tâbirini kullandıkları halde Şarklılar beyninde «erkam-ı cümel» suretinde teammüm etmişlerdir.

Esası İbranilerin alfabesini teşkil eden ebced, hevvez, huddî Kelemen, Safes, Karaşet, Sehas. dazık kelimelerinin başdan 9 evvelki harfini birden dokuza kadar olan sayıları yani Âhadı, onuncudan itibaren diğer dokuzu ondan doksana kadar olan aşeratı, yirmineiden sonraki dokuzunu da miati son bir harfi dahi ulufu göstermek üzere vaz ve kabul olunmuştu

Hierî birinci (miadi yedinci) asrın sonlarına doğru meydana gelmiş olması ihtimali kaydolunan «kamus-u riyaziyat» da (sahife 266-267) şu izahat da veriliyordu; «huruf-ı cümel İslâm âlimleri tarafından vaktiyle hisabat-ı felekiyede istimal olunurdu. Bu günkü gün bu harfler tarih söylemek ve bazı Şark kitaplarının mukaddime veya methalinde bulunan sahifelere numara vazetmek hususundan başka bir yerde istimal edilmemektedir. Huruf-i cümeli terkiminde kaide, harflerin ekserini ekalline takdim ile bitişik olarak yazmaktan ibarettir. Meselâ 4 adedi «D» ile gösterildiği halde 44 adedi «mede» ve altmış «sinve» ve ha keza tahrir edilir. Bir de 1000 adedi her kaç defa tekerrür eder ise tekerrür adedi «G» harfinin evveline yazılır. Nitekim «Hg», «fg» ifadeleri 5000 ve 80000 âdetlerine delâlet etmek üzere istimal olunur. Ancak bu kaidenin hükmü münhasıran hisab-ı cümelde caridir. Tarih

vaz'ı hususunda harflerin kıymet-i mukarreresinden başka itibar yoktur.»

ERKAM-I DİVANİYE (ارقام دیوانیه) [*İda.*] Her bir adedin mertebe ve kemmiyyetini ifade için Arap isimlerinden muhaffef olarak tertip edilen alâmetler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Rum Selçukîlerinden Gıyasettin Keyhusrev-i Sani ile ondan sonra Selçuk tahtını işgal eyliyen Selçuk Sultanlarının paralarında umumivetle bu nevi erkam kullanılmıştır.

Erkam-ı divaniye siyakat hattı ile beraber istimal edilmiş olmasından kinaye olarak Osmanlılar tarafından «Siyakat erkamı» de denilmiştir.

Bunlar hind rakamları gibi birden dokuza kadar olan adetlere mahsus birer işaret değildir. Bu rakamların ahadi ile aşeratı şunlardır:

1 — ل		10 — ء
2 — لله		20 — ءں
3 — للد	yahut ـه	30 — لاں
4 — ھر	yahut لر	40 — لں
5 — ـخ		50 — حں
6 — لد		60 — بں
7 — سو		70 — بق
8 — بها		80 — ن
9 — لها		90 — لق

ERKAM-I GUBARİYE غباریه (ارقام) [*Riy.*] İslâm âleminde kullanılmış olan iki türlü sayı işaretlerinden birinin adı idi. Buna «huruf-i gubariye» da denilirdi. İkincisi «erkam-ı Hindiye» idi. Sıfır da dahil olmak üzere birden dokuza kadar olan rakamlar şöyle idi: 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Bu gün bizim de kullandığımız garb rakkamları gubariyenin pek az değişikliğe uğramış şeklinden başka bir şey değildi.

ERKAM-I HİNDİYE (ارقام هندیه) [*Riy.*] İslâm âleminde kullanılmış olan iki türlü sayı işaretlerinden birinin adı idi. İkincisine «Erkam-ı gubariye» denilirdi. Sıfır da dahil olmak üzere birden dokuza kadar olan rakamlar şöyle idi: ١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩ ٠

Osmanlılar zamanında kullanılan rakamlar hemen tamamiyle bu rakamlardır.

ERKAM-İ SETİNİYE (ارقام ستنیه) [*Koz.*] Setini adı verilen hesapta kullanılan ad arın adı idi. «Huruf-u cümel» in ayni olmakla beraber kullanılış itibariyle farklı idiler. Ziçlerde müstameldi.

ERKÂN (ارکان) [*İda.*] İleri gelen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça rükün'ün cemidir. Rükün; direk, sütun demektir. Daha başka mânalara da gelir. «Kamus-ı Osmani» de şöyle izah edilmiştir: «Rükün, cemi, direkler, sütunlar. Bir heyetin, bir şeyin başlıca tarafları, âzası. Rüsum ve kavait: Erkân-ı Kâbe, erkân-ı Devlet, erkân-ı Vilâyet, ordu erkânı, erkân-ı harbiye.»

Revnak efzay-i sadaret ki revac-ı bahşı
Gevher-i zatını arâyiş-i erkân eyler.
Cevrî

§ [*Ask.*] Miralaydan yukarı rütbeyi haiz olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mülâzim ile yüzbaşıya «zâbitan», binbaşı, kaymakam, miralaya «ümera», mirliva, ferik, birinci ferik müşîr'e de «erkân» denilirdi. Erkân; Arapça direk mânasına gelen rükün'ün cem'idir.

ERKÂN KÜRKÜ (ارکان کورکی) [*Kıy.*] Saray ileri gelenleri ile büyük Devlet memurlarının giydikleri yenli kürkün adı idi. Bu kürkü erkân-ı Devlet denilen yüksek memurlar giydikleri için bu adı almıştır.

Güruh-i ehl-i divana bakup divane veş ben de
Tedarîk eyledim (erkân/ ü (_et/ ü (raht) divani
Libas-ı müstear âsâ yine tüccara red ettim
Zaman-ı nakz-ı kıymetle çeküp envai hüsranı
Sümbülzade Vehbi

ERKÂN-I AKİT (ارکان عقد) [*Fık.*] Bey' ve icare gibi fıkhın muamelât kısmına taallûk eden akitlerin icap ve kabulden ibaret olan in'ikat şartları mânasına gelir bir tâbirdir.

ERKÂN-I DEVLET (ارکان دولت) [*İda.*] Büyük memur yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mülkiyeden ulâ evveli, askeriyeden ferik, ilmiyeden de Anadolu kazaskeri ile ondan yüksek rütbelerde bulunanlar devlet erkânından sayılırlardı.

ERKÂN-I ENDERUN (ارکان اندرون) [*Sar.*] Saray mensuplarının büyükleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray dışındaki devlet adamlarının büyüklerine de «erkân-ı bîrun» denilirdi.

ERKÂN-I HARB (ارکان حرب) [*Ask.*] Ordunun harb faaliyetini hazırlayıp icraya, fen işlerini ifaya memur ümera ve zâbitan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Erkân-ı harb sınıfına ayrılabilmek için Harbiye'deki tahsilin parlak bir suretle yapılması ve muayyen olan had dâhilinde çıkılmış olması lâzımgelirdi. O hadden sonra gelenlerin bir kısmı «mümtaz» namını alırlar, diğerleri ise sıra zâbiti olarak orduya iltihak ederlerdi. Erkân-ı harbliğe ayrılanlar ayrıca erkân-ı harbiye tahsili görürlerdi. Bu tahsilde de muvaffak olanlar erkân-ı harb unvanını alırlardı. Erkân-ı harbler diğer ordu

mensuplarına nazaran mümtaz bir mevkii haiz oldukları gibi ötekilerden daha evvel terfi ve tefeyyüz eylerlerdi. Erkân-ı harbin bugünkü karşılığı «kurmay» dır.

ERKÂN-I HARBİYE DAİRESİ (ارکان حربیه دائره‌سی) [*Ask.*] Merkezde harbiye Nazırının, kolordularda kumandanların maiyetinde olup lüzumu kadar erkân-ı habiye ümera ve zâbitaniyle mülhak zâbitlerden ve bir miktar sivil memurlardan mürekkep bulunan hususi daireye verilen addır. Vazifesi ordunun tâbiyesi, sevk-ül-ceyş muameleleri, askerin toplama işleri ve askerî terfi hususları ile iştigal etmekti.

ERKÂN-I HARBİYE HEYETİ (ارکان حربیه هیئتی) [*Ask.*] Büyük askerî kısımlara kumanda eden ve generallerin, kumandanların fikirlerini tenvir ve emirlerini tatbik eyliyen ümera ve zâbitan heyeti hakkında kullanılır bir ıstılahtır.

ERKÂN-I HARBİYE SEYAHATİ (ارکان حربیه سیاحتی) [*Ask.*] Bir kaç erkân-ı harp zâbiti ile erkân-ı harbiye dairesinde müstahdem mülhak piyade ve Suvari veya topçu zâbitlerinden mürekkep bir heyet tarafından seri ve cebrî yürüyüşle ve yer üzerinde tatbikat veya harp oyunları yapmak suretiyle icra edilen seyahat hakkında kullanılır bir ıstılahtır.

ERKÂN-I HARBİYE-İ BAHRİYE (ارکان حربیهٔ بحریه) [*Bah.*] Bahriye nezaretinde bulunan ve erkân-ı harp ümera ve zabitanından mürekkep dairenin adı idi. Donanma ile devletin denizcilik noktasından müdafaasına müteallik hususatla iştigal ederdi.

ERKÂN-I HARBİYE-İ UMUMİYE REİSİ (ارکان حربیهٔ عمومیه رئیسی) [*Ask.*] Harbiye nezaretinde bulunan erkân-ı harbiye-i umumiye dairesinin en büyük âmirine verilen unvandır. Vazifesi ordunun tabiyesi, sevk-ül-ceyş muameleleri, askerin toplama işleri ve askerî terfi hususları idi.

ERKÂN-I HARBİYE REİSİ (ارکان حربیه رئیسی) [*Ask.*] Kolordu veya fırkalarda harb umuriyle sevk-ül-ceyş ve tabiyede kumandanın müşaviri olan ve maiyetinde bir daire ve lüzumu kadar erkân-ı harp veya mülhak zâbıtan bulunan erkân-ı harb ümerasından seçilene verilen ünvandır. Fırkalarda ekseriya yüzbaşı ve nihayet binbaşı, kolordularda ise kaymakam veya miralay rütbesini haiz bir zat bulunurdu.

ERKÂN-I HAVAS-SI CÜVANİ (ارکان خواصی جوانی) [*Sur.*] Sarayın has oda ağaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların en büyüğü silâhdardı.

ERKÂN-I HÜKÜMET (ارکان حکومت) [*İda.*] Nâzır, Vekil, Bakan gibi, Devletin en büyük adamları, Vükelâsı mânasına gelir bir tâbirdir. Hükûmetin erkânı demektir. Erkân; arapça direk mânasına gelen rüknün cem'idir. Vükelâdan sonra gelen ve ikinci derecede bulunan memurların ileri gelenlerine «Erkân-ı Memurîn» denilirdi.

ERKÂN-I İRS (ارکان ارث) [*Fer.*] İrs ile alâkalı bulunanlar mânasına gelir bir tâbirdir. Bunlar da muris, vâris ve mevrusdn.

ERKÂN-I MEMURİN (ارکان مأمورین) [*İda.*] Vükelâdan sonra gelen ve ikinci derecede bulunan memurların ileri gelenleri mânasına gelir bir tâbirdir. Vükelâdan olanlara «Erkân-ı Hükûmet» denilir.

ERKÂN-I NEZARET (ارکان نظارت) [*ida.*] Nâzırlardan maada müsteşar, mektupçu. Umum Müdürler gibi nezaretin büyük memurları mânasına gelir bir tâbirdir. Nazırlar «Erkân-ı Hükümet» den sayılırlardı.

ERKÂN-I VİLÂYET (ارکان ولایت) [*İda.*] Vilâyetin kadı, Defterdar, Mektupçu gibi validen sonra gelen büyük memurları mânasına gelir bir tâbirdir.

ERKÂN MİNDERİ (ارکان مندری) [*San.*] Eski evlerde, konaklarda, saraylarda, tanzimattan sonra sandalye, masa ve koltuk gibi mobilyaların kabulünden evvel resmî dairelerde konaklarda bir kişinin oturmasına mahsus yuvarlak, ufak yer minderinin adı idi. Celâl Esad Arseven «Sanat ansiklopedisi, Ergen maddesi» inde şu izahatı veriyor: «Eski evlerde genç ve tazelerin oturmasına mahsus ufak yer minderi. Bazıları yanlış olarak erkân minderi derler ki mânası büyüklere mahsus minder demekdir.»

Tut ki o fırka geldi bu fırkanın yerine,
Seni mi oturtacak şu erkân minderine.
Harcirah mı verecek seyrine, seferine,
O halde vehmi bırak. tarafsız ol tarafsız.
Deli Ozan

ERİŞ (ارش) [*Öl.*] Orta parmağın ucundan dirsek başına kadar imtidat eden uzunluktan ibaret olan ölçünün adıdır. «Ferheng-i Şuuri» de ereş suretinde de rivayet edildiği ve Şirvan eyaletinde bir kasabanın da ismi olduğu yazılıdır. «Burhan-ı Kaatı'» da ise bunlar yazıldıktan sonra âkil, zeki, müteyakkız mealiyle meclis, encümen medlûlünü ifade ettiği ve bazan ereş suretinde de telâffuz olunduğu gösterilmiştir.

ERMİYE (ارمیه) [*Coğ.*] Tırhala sancağında kaza merkezi olan kasabanın adıdır.

ERNEB (ارنب) [*Ast.*] Batlamyos tarafından kayıt ve zaptolunan 48 suretin 39 uncusunu teşkil eden yıldız kümesine verilen addır. Arapça tavşan mânasına gelen erneb'ten anlaşıldığı veçhile her iki yıldızdan terekküp eden bu küme tavşan şeklinde tasvir edilmektedir. «Kamus-ı Riyaziyat» da bunun için şu izahat da vardır: «Erneb suretinin başlıca kevakibi, bir zu erbaat-ül-adla teşkil eden ve Avrupa gök haritalarında A, B, γ, δ' harfleriyle gösterilen dört yıldızdan ibarettir. Bunların birincisi kadr-i saliseden, diğer üçü kadr-i rabia'dandır. Birinci A kevkebi, bilhassa «erneb» ve B kevkebi de «elnihal» namiyle maruf ise de bazı Şark kitaplarında bu dört yıldızın heyet-i mecmuasına «Elnihal» veya «Arş-ül-cevza» namının verildiği de görülmüştür.»

ERREHANE (اررهخانه) [*Bah.*] Kereste biçilen ve sair biçki işleri yapılan yer mânasına gelir bir tâbirdir.

ERŞ (ارش) [*Fık.*] Ölüme sebep olmıyarak kesilen veya muattal bırakılan uzuvların diyeti mânasına kullanılır bir tâbirdir. Alelıtlak âzanın bedeli demektir. Miktarı muayyen olup olmamak itibariyle iki kısma ayrılır. Muayyen olana «erş-i mukadder», olmıyana «erş-i gayr-i mukadder» denilir. Cem'i uruş'tur.

Satılan metaın ayıp ve kusuru yüzünden kıymetinden indirilen bedel yeriude de kullanılır bir tâbirdir.

ERŞ-İ GAYR-İ MUKADDER (ارش غیرمقدر) [*Fık.*] Ölüme sebep olmıyan ve miktarı muayyen bulunmıyan uzuvlar için ehl-i vukufun takdir ve tâyinine bırakılan diyetler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ERŞ-İ MUKADDER (ارش مقدر) [*Fık.*] Ölüme sebep olmıyarak kesilen veya muattal bırakılan uzuvlara mahsus, miktarı muayyen olan diyet mânasına kullanılır bir tâbirdir. El, ayak, göz gibi çift olan uzuvların her çifti için bir diyet-i kâmile yalnız birinin erşi diyet-i kâmilenin yarısı idi. Kirpik, göz kapakları gibi sayısı dört olan âzanın dördünün erşi bir diyet-i kâmile, her tekinin erşi diyet-i kâmilenin dörtte biri idi.

Dilsizliğe, yahut cinnete sebep olmanın diyeti de bir diyet-i kâmile idi.

ERTUĞRUL SANCAĞI (ارطغرل سنجاغی) [*Coğ.*] Hüdavendigâr vilâyetini teşkil eden sancaklardan birinin adı idi. İkinci Sultan Abdülhamit zamanında ceddinin namını ihya maksadiyle teşkil edilmişti. Merkezi Bilecik'ti. Sancağın Bilecik, İnegöl, Söğüt ve Yenişehir adlariyle 4 kazası vardı.

ERVAH-I HABİSE (ارواح خبیثه) [*Sof.*] Cinlerle şeytanlardan kinaye bir tâbirdir. Habis ruhlar demektir.

ERVAH-I LÂTİFE (ارواح لطیفه) [*Sof.*] Melâikeden kinaye bir tâbirdir.

ESAME (اسامه) [*Ask.*] Yeniçerilerin kaydı, ulûfe defteri mânasına olarak kullanılan bir tâbirdir. Arapça (Esami) den bozmadır. (Siyakat) denilen yazı ile yazılan bu defter uzunlama ikişer sahifelik bir takım tabakalardan ibaret idi. Bir sahifede 110 esami yazılırdı. Yalnız sekbanların defterinde sahifelerin aldığı kadar isim yazmak caizdi.

1033 senesi recep, şaban ve ramazan ulûfe defterine göre esamenin sureti şöyle idi:

Defterin serlevhası (başlığı):

«Ya Hasan, Ya Ali, Ya Hüseyn»

«Defter-i Yeniçeriyan-ı dergâh-ı âli lâzale Ya Ali ya Baki ki Köçekân-ı dervişan ve gaziyan muhibban-ı Hazret-i Sultan Bektaş Veli Kuddise Sırrıh-ülâziz der mevacib-i reşen fi-sene 1033.

«Cemaat»

«Yeniçeriyan-ı dergâh-ı âli der zaman-ı Husrev Ağa ağay-ı yeniçeriyan der zaman-ı Hazret-i Malkoç Efendi Kâtib-i yeniçeriyan

«Bölük»

«Mehmet kethüday-ı yeniçeriyan-ı dergâh-ı âli»

Bu serlevhadan sonra ulûfe alacakların isimleri gelirdi. Defterin arkasına da «Gülbank» yazılırdı.

Bu kayda istinaden künyeleriyle istihkaklarını muhtevî ocaklılara birer kâğıt verilirdi. Bu kâğıda «esame kâğıdı» denildiği gibi verilen kâğıt kaydına mutabakatını teminen mühürlü olduğu için «Memhur» da denilirdi.

Künyeleriyle istihkaklarını muhtevî ocaklılara verilen maaş kâğıdlarına da esame denildiği gibi verilen kâğıdın kaydına mutabakatını tasdikan mühürlü olduğu için «Memhur» da denilirdi. Bunların alınıp satılmalarına müsaade edildiği için birtakım kâreılar tarafından tutturulabildiğine satın alınır, ocakla münasebeti olmıyan kimseler tarafından istifade teminine kalkışılırdı. Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı Devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, cilt I, sahife 493» ocağın bozulmasının

sebeplerinden biri olan bu alım satım için diyor ki: «Birinci Mahmud zamanında ve H. 1152-M. 1739 tarihinden sonra Yeniçeri ulûfe kâğıtlarının yani esame denilen maaş varakalarının alınıp satılmasına müsaade edilmek gibi pek sakil bir çığır açıldı. Hükûmetin müsaadesiyle alınıp satılan bu esame işi açıkgöz ve vakt ü hali müsaid olanlarla esnafın işine yaradı. Bir nevi esbam ve tahvilât gibi satın alınarak elden ele geçen bu esameler sayesinde buna sahip olanlar her ulûfe çıkdıkça hisselerine isabet edeni alırlardı. Bunlardan müteaddit esameyi cemedenler vardı; Bunun için müfthar ismi verilmiş olan bu çeşit esame alış verişi alabildiğine devam edip gitti. Ve hizmet mukabili askerî tahsisat veya maaş olmaktan çıkmışdı. Birinci Mahmud'un saltanatının son yarısı maharebesiz geçip ocağa hariçten efrad girmemekle beraber esame alım satımı sebebiyle hakikî mevcudu malûm değildi. Bu kârlı iş ocağı içinden yıpratıyordu.»

Bunun elle tutulur derecede zararını gören Alemdar Mustafa Paşa asıl defterli yeniçerilerden yani kulluk neferatı, karakullukçu, kışlalar ihtiyarları ile bunlar gibi fiilî hizmetlerde bulunanlardan maada ulûfehar olanların ellerindeki esameyi külliyen ilgaya karar vererek keyfiyeti saltanat makamına arzetti. Askere tahsis olunan ulûfelerin böyle akar gibi alınıp satılması bihakkin kaldırılacak mevaddan olmakla beraber hayli vakittenberi devam etmekde olan bu işe hemen son verilmesi kararlaştığı halde Devletin müsamahası yüzünden elden ele tedavül edegelmiş olmasına nazaran irad olmak üzere para vererek almış olanları zarara sokacağı gibi ocaklının celp ve taltifi de arzu olunduğu cihetle iki tarafın da korunması maksadiyle İkinci Mahmud tarafından bu kararın icrasına müsaade olunmadı.

ESAME DEFTERİ (اسامه دفتری) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı efradının isim ve ulûfelerinin yazılı bulunduğu defter hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri kâtibi tarafından yazılıp verilen bu defter üzerine yoklama yapılırdı. Bu defterde yazılı olanlara «sahih-ul-esamî» denilirdi.

ESAME KÂĞIDI (اسامه کاغدی) [*Ask.*] «Kütük» dahi denilen «esame» den künyeleriyle istihkaklarını muhtevi yeniçeri ocağı efradına verilen kâğıdın adı idi. Doğrusu esami kâğıdı olan bu kâğıt kayda mutabık olduğu tasdik makamında olmak üzere mühürlü bulunduğu için «memhur» da denilirdi.

Bu kâğıtlar, son zamanlarda birtakım kârcılar tarafından sahiplerinden tutturabildiğine satın alınır, bu suretle istifade teminine kalkışılırdı. Hicrî on ikinci (Milâdî 18-19) asır sonlariyle on üçüncü asır başlarında bu alış veriş pek had bir devreye girmişti. Bunu gören Alemdar Mustafa paşa asıl defterli yeniçerilerden yani kulluk neferatı, kara kullukçu, kışlalar ihtiyarları ile bunlar gibi filî hizmetlerde bulunanlardan maada ulûfehar olanların ellerindeki esamiyi külliyen ilgaya karar vererek keyfiyeti saltanat makamına arzetti. Askere tahsis olunan ulûfelerin böyle akar gibi alınıp satılması bihakkin kaldırılacak mevaddan olmakla beraber hayli vakittenberi devam etmekte olan bu işe hemen son verilmesi kararlaşmış olduğu halde devletin müsamahası yüzünden elden ele tedavül edegelmiş olmasına nazaran irat olmak üzere para vererek almış olanları zarara sokacağı gibi ocaklının celp ve taltifi mültezem olduğu cihetle iki tarafın da korunması maksadiyle İkinci Mahmut tarafından bu kararın icrasına müsaade olunmadı. Yalnız arzulariyle esami kâğıtlarını götürüp verenlere gümrüklerden yarı bedelleri verilmek ve imtina ve temerrüt edenlerin ileride bütü bütün esamileri hazinemande edilmek iradesi sâdır oldu. Binaenaleyh esas sahiplerinin ellerinde bulunan memhurlar mucibince nısfı isimlerine tashih ve isim ve şöhretleri ellerine verilecek beratlarda tashih olunmak üzere icray-ı icabına mübaderet olunması zımnında gümrükçüye hitaben emr-i âli ısdar, ve kırk gün müddet tâyin ile bu müddet zarfında esamilerini getirmiyenlerin gümrük akçasından dahi mahrum edilecekleri ilân olundu. Bunun üzerine ekserisi esnaf ve hizmetkâr olan esami sahipleri ellerindeki memhurları gümrüğe getirdiler, Gümrük tezkeresiyle yarı yarıya tebdil ettiler. On gün içinde yüz bin akça kadar hazinemande kaldığını gümrükçü bildirdi.

Bir müddet sonra yeniçeri ocağının ortadan kaldırılması ve askerî istihkaklar için yeni usuller konulması dolayısiyle esame kâğıdı da tarihe karıştı.

ESAMELİ (اسامه‌لی) [*Ask.*] İsmi ulûfe defterinde yazılı olan, bu münasebetle elinde «esame» denilen istihkak kâğıdı bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ESATİR (اساطیر) [*Mit.*] Masal ve efsane kabilinden rivayet ve hikâyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelimeyi «üsture'nin cem'i - isim - masallar, hikâyeler, efsaneler, hurafeler; eski zamanların İlâhlarına ve kahramanlarına mütaallik hayalî rivayetler» suretinde izah eden Hüseyin Kâzım Bey (Türk

Lûgati, c. 1. s. 324) üsture için de şu tafsilâtı veriyor: «Esatir'in müfredi olan (üsture) nin Yunanca ἱστορια den muarreb olduğu aşikârdır. «Kamus» da: «Sin'in fethi ve ta'nın sükûniyle aşare mânasına gelen «satr» kelimesinin cem'i olan «estar» lâfzının cem-ül-cem'i olmak üzere gösterilmiş ve tarifinde de: «Efsane makulesi perişan kelimata ıtlak olunur! İsrailât gibi» denilmiştir.-«Üsture» nin, «esatir» kelimesinin müfredi elduğunu söyliyen Müberred Kamus mütercimi ile «Akreb-ül-mevarid» sahibi bunu nakl ile iktifa etmişlerdir.»

Büyük âlim Elmalılı Hamdi Yazır «esatir-ül-evvelin» i izah ederken (Türkçe tefsir, c. 3, s. 1903) aşağıdaki izhatı veriyar: «Esatir, «سطر» dan mehuz bir siga-i cemi'dir ki müfredi üstur ve üsture veya estır, estıre veya estara'dır. Yahut «سطر» ın cem'i sütur, «sütur» un cem'i estar, «estar» ın cem'i de esatir'dir. Bunun kendi lâfzından müfredi olmıyan abâdîd ve şemâtît gibi bir ism-i cemi' olduğu da söylenmiştir. Fahruddin-i Razi der ki «Cumhur» esatir-ül-evvelin «ماسطره الاولون» yani «evvelkilerin yazdıkları şeyler» diye tefsir etmişlerdir. İbn-i Abbas «esatir-ül-evvelin'in mânası, «احاديث الاولين التى كانوا يسطرونها اى يكتبونها» demiştir ki «evvelkilerin tastir eder, yani yazar odlukları sözleri» demektir. Bazıları esatir'in türrehat - yani hurafat ve ebatıl, uydurma, saçma, masal - demek olduğunu süylemişlerdir. Fakat bu, tefsir değil, mânadır. Esatir, türrehat demek olduğu için değil, evvelkilerin esatırı Rüstem ve İsfendiyar hikâyeleri gibi faidesiz, kelâmlar olduğu içindir ki «esatir-ül-evvelîn», türrehat ile tefsir olunmuştur, ilh. Demek ki evvelâ esatir kelimesinin asıl mefhumu tastir edilmiş: yazılmış, mesturat demektir. Bunun bir hurafe olup olmaması ise kelimenin medlûlü değildir. Esas itibariyle yazılmış olan bir şeyin tesbit ve ihbarı matlup bir ehemmiyeti haiz olması lâzım gelir. Şu nokta şayan-ı ihtardır ki estar'ın müfredi olarak zikredilen üstur, üsture, estir, estire, estare kelimelerinin Yunanca isturya kelimesiyle alâkadar olduğu zâhirdir. Frenkler de buna «istuvar=histoire» demişlerdir. Biz de bugün bunu tarih diye terceme ediyoruz. Binaenaleyh esatir'in asıl mânası bugünkü tâbirimizce «tevarih» demektir. Anlaşılıyor ki Arapça üsture, estiri gibi müfretlerin istimali nâdirdir. Umumiyetle esatir kullanılmış ve bunun için cemiyeti takdirî gösterilmiştir ve kelimenin Rumcadan muarreb olduğu da tasrih edilmiştir. Yani esatir Arabîdir. Fakat üsturenin Arabî olup olmadığı cay-i nazardır, Üsture, Yunanca «halis haber ve istihbar» diye tarif edilen «isturya» nın aynı değilse her halde ikisi müşterek bir asla racidir. Nitekim Farisîde muhkem demek olan «üstüvar» kelimesi de bu asla dâhildır, Hâsılı esatir Frenklerin «istuvar» dedikleridir. Bu da bugün tarih diye tercüme edildiğine göre «esatır-i evvelîn» eskilerin tarihi, tarih-i kadîm demek olur. Ancak bunda tarih kelimesinin ifade ettiği tâyin-i vakit manası olmıyarak alelıtlak mazi, evvel zaman mânası vardır. Zira tâyin-i vakit mânasiyle tarih, islâmî bir kelimedir. Ve frenklerin istuvar kelimesinde de esasen bu mâna yoktur. Ve demek ki esatir-ı evvelîn tâbiri dahi kelimelerin mânasına nazaran türrehat, hurafat demek değildir. Fakat esatir içinde birçak efsaneler bulunduğundan ve daha doğrusu «esatir-ı evvelin» efsane halinde kaldığından türrehat ve hurafat mefhumları esatir-ı evvelîn tâbirinin bir lâzımı olmuş ve bunun muhaffefi olarak «esatir» kelimesi de Arablarca hurafattan kinaye olarak kullanılmıştır. Ve bunun için «Kamus» da da esatirin nizamsız kelâm «yani saçma mânasına geldiği gösterilmiştir. Nitekim zamanımızda da tarih-i kadîm ve hattâ tarih kelimelerini vâhî, boş şeyler mânasına kullananlar vardır. O tariha karışmış bu artık bir tarih olmuş denildiği zaman, yalan olmuş, masal olmuş, sade lâfta kalmış, yahud adı, namı pâyidar olmuş, iştihar etmiş mânalarından her biri kasdedilebilir. Bu surtle Araplarca esasen «mesturat-ı evvelin» demek olan «esatir-ı evvelin» Türklerin masal, Yunanlıların «Misus» frenklerin «mit» dedikleri eski kahramanlık hikâyeleri, evvel zaman efsaneleri, destanları olarak mülâhaza edilmiş ve uydurma hurafat mânasında kullanılmıştır. Hal, mâziye raptedilmeden hiç bir şey bilinmez, mazıyi hale raptederek hâdisat içindeki cereyan-ı zamanı bir satr-ı mümted haline koyan tarih de şüphesiz ki istüvar olan mesturattan ibarettir. Bu mesturatın istüvar olabilmesi de içinde bulunduğu vâkıatı mâzıdan tevarüs ettiği malûmat ve müstahberatına rabtetmesiyledir. Bu vâkıat ise yalnız âfakıyyattan ibaret olmayıp fikriyyat ve enfüsiyyata, zamanın muhtevi olduğu tasavvurat ve tahayyülâta da şamildir. Çünkü bir zamanda vâkı olan bir dahi o zamanın vâkıatındandır. Halbuki zaman-ı vuku zaman-ı tastire nazaren mâzi olduğu gibi esasen san'atı tastir ve kitabet de mazi-i mütekaddime nazaran muahhardır. Binaenaleyh mesturat, hali mâziye raptederken mesturat-ı mütekaddimeyi takip etmek mecburiyetinde bulunduğu gibi sanat-ı kitabetin husulünden itibaren başlıyan ilk mesturat da kendine te-

kaddüm eden ve tastir edilmemiş bulunan zaman-ı evvelîni lisanen ve fikren tevarüs ettiği ahbar ve âsardan ahzederek yazmağa mecburdur. Ve bunun içindir ki evvelînin tarihi evvel emirde en ziyade ağızlarda dolaşan sözler olarak satıra geçmiç ve sonra da satırdan satıra geçerken nice nice tahavvülâta mâruz olmuş bulunur. Binaenaleyh esatir, mesturat, istuvar tarih; masal ve hurafat demek olmadığı halde bunların akdemi bulunan esatir-i evvelîn, tarih-i evvelîn; masal ve efsane ile müteradif gibi olmuştur.

« Yunanlılar; masallar, tarihî efsaneler yazmayı bir sanat-ı edebiyye addetmiştir ve bu suretle birçok mabutlar ve nim mabutlar ve eski kahramanlar hikâyeleri yazmışlardır ki Frenkler bu sanate ve bunları tetebbü etmek ilmine «Mitoloji» derler ve bunu «histoire fabuleuse - efsanevî tarih » ve « Science de mit, masallar ilmi » diye tarif de ederler ve bundan en ziyade «Hinduy-i Avrupaî» dedikleri Hind, Fürs, Yunan, Lâtin, Cermen, İslâv, Selt akvamının ilk masallarını ksatederler ve bunları ibtidaî insanların hissiyatını, tahayyülâtını, tefekküratını, iktidarını, malûmatını anlamak için delil ve ilmin menba-ı iptidaiyyesi sayarlar da tarih, felsefe, edyan bunlardan çıkmıştır derler ve tarih-i felsefede, tarih-i edyanda Mitolojiye mühim bir esas nazariyle bakarlar. Böyle demek, tarih masaldır, felsefe masaldır, ilm ü din masaldır demek olmadığı ise zâhirdir. Fakat bir çokları bundan tarihin, felsefenin, ilmin, dinin ve bahusus dinin bir masal demek olduğu tevehhümüne kapılarak yeni yeni masallar uydurmakla yeni tarihler, yeni felsefeler, yeni dinler, ilimler icat ve ihtira olunabileceği zu'muna düşmüşler, din-i Hakkın bir hakikat olduğunu, hayallerin, masalların bile bir hakikatin in'ikâs ve inl irafı demek olduğunu anlamamışlardır. Bunlar hakk u bâtılı tefrik etmiyerek alelûmum edyana «esatir-ül-eyvelîn» ve hurafat derler ve böyledir diye mücadele ederler. Bu da kalplerinin hurafat ile meşbu' olmasından ve bu manialar içinde hakkı anlamak kabiliyyet-i fıtriyyesini zayi etmiş bulunmasından neşet eyler. İşte bu ayet bize gösteriyor ki Kur'an (ان هذا الا اساطير الاولين) diyen kâfirler de bunlardan ve bunların pîrlerindendir. Esatir - ül - evvelîn demekle de şöyle demiş oluyorlar: Evvelâ diyorlar, Kur'an bir vahy-i İlâhî, bir kitab-ı Hak değil, bunun mehazi, memba-ı ilhamı eskiden yazılmış olan mesturat ve mektubattan ibaret, Muhammed bunu eski kitaplardan alıp yazdırıyor. Binaenaleyh bu bir mucize değil, hattâ bunda yeni bir hakikat olmadıktan başka hiçbir hakikat de yoktur. Zira bu sade esatir değil, esatir-i evvelînden, esatir-i evvelîn gibi hakikatte mânası olmıyan boş satırlardan, yalan hurafelerden, masallardan ibarettir. O bunları yazdırıp yazdırıp söylüyor diye bir târiz de yapıyorlar. Sure-i «Furkan» da geleceği üzere «اساطير الاولين اكتتبها فهى تملى عليه بكرة وعشيا» diyorlar. Kalplerinin bozukluğundan dolayı ahsen-ül-hadis olan kelâm-ı Hak ile esatîr-i evvelîni ve hurafatı tefrik ve temyiz edemiyecek bir halde bulunuyorlar ki beşeriyyeti tahrif-i hakıyık eden hurafattan kurtarıp haktan başka bir şeye pereştiş edilmemesi lüzumunu öğreterek sırat-ı müstakim olan cadde-i hakikate hidayet eden ve bir lisan-ı mu'ciz beyan ile hidayet eden Kur'an ile Muhammed aleyhissalât ü vesselâm beşeriyyete ne getirmiş diyenler de bunların tilmizleridir.»

Zu'munca Felâtun geçinüp fazl ü hünerde
Tetkik-i esatir-i hudus u kıdem eyler
Yenişehirli Avni

ESBAB-I TEMELLÜK (اسباب تملك) [*Huk*] Bir kimsenin bir şeye malik olmasını mucip sebepler mânasına gelen bir tâbirdir. Temellük sebepleri üçtür: 1.) Bey' ve hibe gibi mülkü bir malikten diğerine geçirmektir. 2.) İrs gibi bir kimsenin diğerine halef olmasıdır. 3.) Maliki olmıyan bir şeyi ele geçirmektir. Bu da ya hakikîdir, o şeye hakikaten el koymakla, yahut hükmîdir, yağmur suyu biriktirmek için kab koymak ve av için tuzak kurmak gibi sebebini hazırlamakla olur.

Bu üç sebebin dışında olarak Devletler için fetih hakkı ve mürur-ı zaman da hukuk-i düvel kaidelerince temellük sebeplerinden sayılmıştır. Mürur-ı zaman Devletçe temellük sebebi seyılmasında müelliflerın bazıları tereddüt göstermişlerdir,

ESBAN-I HAS NALBANTLARI (اسبان خاص تعلبندلرى) [*Sar.*] Saray nalbantları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Esb; Farsça at olduğundan tâbirin mânası Saray atları nalbantları demektir.

ESED (اسد) [*Ast.*] Suver-i mantıkıyenin hamilden itibaren beşinci ve buruc-i sayfiyenin ikincisine verilen addır. Esed; arapça Arslan demektir. Bu burcun Arslan şeklinde tasviri onun şiddet ve kuvvete benzetilmesinden ileri gelmiştir. Çünkü eskiden Güneş Milâdî 23/Temmuzda bu surete girerek 23/Ağustosa kadar bunun dahilinde seyreder ve seyr müddeti bu itibarla en hararetli zamanlara tesadüf eylerdi.

ESED BURCU (اسد برجى) [*Ast.*] Buruc-ı felekiyeden beşinci burcun adı idi. «kamus-u

riyaziyat» da bunun için şu izahat verilmişdi: «Esed sureti İslâm ulemasına göre 27 kevkebden mürekkeb idi ki bunun ikisi kadr-ı evvel, ikisi kadr-ı sani, altısı kadr-ı salis, sekizi kadr-ı rabi, dördü kadr-ı hamis, beşi de kadr-ı sadisdendir. Halbuki Britanyanın fihrist-i kevakibinde suret i mezkûre 95 kevkebdea mürekkep olmak üzere gösterilmiştir. Esed suretinin üst tarafında bulunan ve şimdileri «esed-i asgar» tâbir olunan suret ile bugün «keysu-yi brenis namiyle yad olunan kevakib-i müçtemisanın (yıldız kümesi) birkısmı da esed burcunun müteammimatından addolunur idi.

«Mısırlıların (Oziris) namını verdikleri suret de bu olduğu gibi bazılarının (Jüpiter) veya «Nemenin Hergülü» (Hercule de Nemée) dedikleri suret dahi gene bundan ibarettir.

«Esed sureti vaktiyle esed burcuna tevafuk ettiği halde bugün itidaleyn noktalarının rie'i hareketi hasebiyle tetabuk etmemektedir. Binaenaleyh evvel-i hamilden itibaren mıntaka tul-burue üzerinden 121 dereceden 150 dereceye kadar imtidat eden 30 dereceelik kavse «esed burcu» namı verilerek esed suretinde tefrik edilmektedir.»

Esed; Arapça arslan demektir. Bu burcun arslan şeklinde tasviri onun şiddet ve kuvvetine benzetilmesinden ileri gelmiştir. Çünkü eskiden güneş en hararetli zamanlarda bu suret dahilinde seyrediyordu.

Müneccimler Güneşin esed burcunda bulunduğu zamanlarda doğanların talih ve siyretlerini şöyle izah ederlerdi:

Güneş Esed burcunda iken doğan kimseler kudretli, nefislerine galib müdebbir, âlicenab, şan ve şerefe haris, sadık olurlar. Manen ve ahlâkan tekemmül ettikleri takdirde, câzib ve sevimli bir tabiat izhar ederler. Fakat tekemmül etmiyenler alelekser şiddetli iptilâlarının esiri olarak hadit meşrep ve haşin olurlar. Bu burcun en esaslı medlûlü itimatsır. Binaenaleyh bu esnada doğan kimseler, aksi sâbit oluncaya kadar herkesi iyi ve samimi bilerek daima haklarında itimat beslerler. Fakat Emniyet gösterdikleri adamlar ümitlerinin aksi tezahür edince itimatlarının ne kadar yanlış olduğunu pek acı surette hissederler. Bu ayda doğanların gözleri çok açık, ikbale ziyadesiyle haris olduklarından emellerinin pek az bir kısmı hakikat olur. Bazı hallerde, bunlar, her şeyde intizam ve tekemmül arayan hayalperest kimselerdir. Bunlar yalan ve sahte şeylerin izahını intaç etse bile yine açık ve serbest anlaşmaları tercih ettikleri cihetle nadiren ketum olurlar. Pek ziyade iğfal edilmiş oldukları zaman mağrur ve mubakkar olmağa kabiliyet ve istidatları varsa da daima âlicenab ve merhametlidirler.

Bu buredaki iki gayeden biri, gurur azamet, diğeri samimî ve rakib veyahud muhteşem ve ateşin bir tabiattır. Esed burcunda doğanların hepsi arzularını fiil mevkiine koymak isterler ve nefse güvenme tabiatına malik olduklarından kendilerinin ehemmiyetli ve haris bulunduklarını zannederler. Doğum sırasında esed burcunda bulunan güneş hayatta: şahsı miknasiyet ahvale ve saireye göre harekete müstait bir iktidar ve muvaffakiyet vâdeder. Nefse olan hâkimiyet ne kadar ziyade olursa muvaffakivet de o nisbette büyük olur. Zira, o vakit vicdan mukadder istidadı kadar tekemmül etmiş bulunur. Esed burcunda doğan kimseler: tensik ve tanzim etmek, emir ve mes'uliyeti deruhte eylemek istidat ve iktidarını haiz olduklarından daima her şeyin riyasetinde bulunmak isterler. Diğerlerinin malik olmadıkları kendilerine mahsus içten ve samimi bir hisle iş görürler ve bu sebeple bir dereceye kadar başkalarına nispetle, rüchanı haizdirler. Fıtratlarında mündemiç rikkat, pek şiddetli ve derin olan hissiyat sayesinde çok şeyler öğrenirler.

23-31 temmuz arasında doğanlar ünsiyete kabiliyetli, sadık, metin, sevimli ve diğerlerine yardım seven kimselerdir. 1-10 Ağustos arasında dünyaya gelenler nefislerine daha emin, şöhrete daha haris ve iddiacı olup zatî mesaileriyle pek büyük işlerde muvaffak olurlar. Fıtratları icabı olarak âmirlik ve müdürlük hassalariyle mütehallik olduklarından diğerlerini tensik ve idarede pek ziyade iktidarı haizdirler. 10-21 Ağustos arasında doğanlar pek feylezof, insaniyet muhibbi, muhalesatı sever, muhabbette vefakâr işlerinde ve sözlerinde sevimli olurlar. Uysal ve serbesttirler. Fakat daima diğerlerinin saadetlerini kendilerinkine tercih ettiren hissi bir merkez etrafından ayrılamazlar. Bunların hepsi azçok seyahatı seven insanları severler. İyilik ve fenalığı müsavi surette temin saadetini iltizam ederler. Bunların bünyeleri gayet kuvvetli ve sağlamdır. Hastalığa mukavemeti ve kuvvet zıyaı intaç eden bir rahatsızlığı müteakip çabucak afiyetin iadesini mucib olan hayati bir kuvvete sahibdirler. Mahaza bunların kalb ve romatizmaya istidatları vardır.

Esed burcuna mensub olanlar âmir, zabit ve bazı hallerde gayet güzel doktor olurlar. Bunların nefis san'atlara büyük istidatları olduğu cihetle san'atkârlıkta, aktörlükte, çalgıcılıkta veyahut diğerlerinin sürur ve mahzuziyetin-

den doğan işlerde muvaffakiyet ve rəçhan gösterirler. Hayatın ilk kısmı, ikinci kısmı kadar yüksek değildir. Bunlar daima meşakkatlerinin semerelerini iktitaf ederler.

Evlenme hususunda diğer burçlarda doğanların çoğu ile ünsiyet ve imtizaç edebilirler. Fakat güneş seretan veya Hud burcunda iken doğanlar için pek kuvvetli ve hakim olup güneş cedi, delv veya akreb burcunda iken doğan kimselerle mesut olamazlar.

Bunlar âlicenap, mert, semih ve mağrurdurlar. Ateşin bir âşık veya kaygısız bir çapkın olurlar. Tehditlerle gözleri yılmaz. İkna suretiyle dirgişlerini kolayca ele verirler. Hakiki bir dost ve necip bir düşmandırlar. Âli bir fikir sahibidirler.

Esed burcu: Necib, uzun boylu, endamı mütenasib, geniş omuzlu, iri ve yuvarlak kafalı açık renkli ve bazan kıvırcık saç ve sakallı, müdevver ve çıkıntılı gözlü, kırmızımsı renkli, metin ve muhteşem tavırlı bir insan husule getirilir.

Güneş Esed burcunda iken doğanlar: talihli ve ümidli olurlar. İstikballeri pek parlaktır. Zira yükselmeleri ve iktidarları, metanet ve azimleri sayesinde yüksek makamları işgal etmeleri mümkündür.

Bunların en mühim hayat devreleri: 19, 38, 57 ve 86 yaşlarındadır.

Değil burc-u esed sökkân-ı âlel selc-i beyzadan
Gazanfer şekli tasvir eylemiştir asuman üzre
LÂ

ESED (اسد) [*Mec.*] Üzerinde aslan resmi bulunan Felemenk parasına verilen isimdir. Bunlara Türkçe olarak «Arslanî» de denilirdi. Bunlar «Ecu de lion» denilen kuruşlardı.

ESED-İ ASGAR (اسد آصغر) [*Mrt.*] Meşhur râsit Hevélius tarafından Esed suretiyle dübb-ü Ekber sureti arasına konulmuş bir surettir. Hevélius bu meyanda mevcut olup eski fihristlerin hiçbir surete raptetmedikleri dokuz kevkep ile kendisinin keşfeylediği diğer dokuz kevkebi havi olmak üzere bu sureti ihdas eylemiştir. Mumaileyh, dübb-ü ekber kurbunda bir dübb-ü asgar olmasına mebni esed suretinin üst tarafında bulunan bu küçük surete de «Esed-i asgar» namını vermiştir.

ESEDİYYE (اسدیه) [*Sof.*] Kadiriyye tarikati şubelerinden birinin adı idi. Buna «müşaviiyye» de denilirdi. Kurucusu Seyyid Abdullahıl-Esedî'ye izafetle bu ismi almıştı. Seyyid Abdullah, Abdülkadir Geylânî Hicaz'da iken oraya giderek kendisinden feyz almış ve onun tarafından istihlâf olunmuştur.

ESER-İ CEDİD (اثر جدید) [*San.*] Eskiden mevcut kâğıtlardan birinin adıdır. Kâğıdın başında arap harfiyle ve soğuk damga ile «eser-i cedid» yazılı olduğu için bu adı almıştır.

ESER-İ İSTANBUL (اثر استانبول) [*San.*] İstanbul'da yapılmış olan birtakım porselen mamulâtı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Galata'da ve Balat'ta açılan imalâthanelerde yapılan bu türlü mamulâtta gömme damga ve bazısında Yesarî hattiyle «eser-i İstanbul» yazısı vardır. Testi, kâse ve bardak gibi şeylerden ibaret olan bu mamulât daha ziyade beyaz zemin üzerine yeşil ve al çiçekli ve güllüdür. Domates, limon gibi şekilleri olanlar, tırtıllı bulunanlar da vardır.

ESFAR'Ï KASİRE (اسفار قصیره) [*Bah.*] İç denizlerde yapılan seferler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dış denizlerdeki seferlere «esfar-ı medîde» denilirdi.

Esfar; seferin cem'idir. Kasîr de kısa demektir. Şu halde tâbirin mânası kısa sefer demek olur.

ESFAR-I MEDİDE (اسفار مدیده) [*Bak.*] Cebel-üt-tarık Boğazı dışında ve Atlantikle Avrupa, Asya ve Afrika kıt'aları sahil ve adalarında ve Amerika ile Avusturalya taraflarına yapılan seferler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İç denizlerdeki seferlere «esfar-ı kasire» denilirdi.

Esfar; seferin cem'idir, medîd de uzun demektir. Şu halde tâbirin mânası uzun sefer demek olur.

ESHAB-I FERAİZ (اصحاب فرائض) [*Fer.*] Ölüden terekesinden kendisine şer'an hisse takdir olunmuş olan veresе hakkında kullanılır bir tâbirdir. Feraiz sahibleri dördü erkekten, sekizi kadından olmak üzere on ikidir. Ricalden (erkek) olanlar: Baba, ced, ana bir er kardeş, zevç. İnsastan (kadın) olanlar: Zevce, müteveffanın kızı, oğlunun kızı, ana baba bir kız kardeş, baba bir kız kardeş, ana bir kız kardeş, ana, cedd-i sahiha.

ESHAB-I TAPU (اصحاب طاپو) [*Mal.*] Mutasarrıfının intikal sahibi bırakmaksızın mutasarrıfsız kalarak müstahakk-ı tapu olan arazi-i emiriyye ve arazi-i mevkufe-i gayr-i sahihayı bigarez erbab-ı vukufun takdir edeceği tapuy-ı misil mukabilinde tefviz edebilmek hak ve salâhiyeti olan kimseler mânasına gelir bir tâbirdir.

Eshab-ı tapu, dört derece itibar olunmuştur:

1. - Müstahakk-ı tapu olan arazinin üzerindeki mülk, ebniye ve eşcarın intikal ettiği verese.

2. - Müstahakk-ı tapu olan arazi üzerinde eşcar ve ebniyesi bulunan kimse.

3, - O arazide şerik ve halit olan kimse.

4 - Müstahakk-ı tapu olan arazinin bulunduğu karye (köy) ahalisinden yere zarureti olanlar.

Dördüncü kısmı teşkil edenlerin istifade edebilmeleri, ilk üç derecedeki müstahakların bulunmamasına, yahut bulunup da imtina eylemiş olmasına bağlı idi.

ESHAM (اسهام) [*Mal.*] Üçüncü Sultan Mustafa zamanında çıkarılan istikraz kuponları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan esham, sehim'in cem'idir. Sehim; kısım, hisse; ok mânalarına gelir. Bu esham senevi beşer kese faizli idi. Karşılığı da İstanbul Gümrüğü ile diğer sağlam varidattı Bunların sekizer, onar seneliği defaten taliplerine veyahut hükümetten alacaklı bulunan bazı bina eminlerine verilmişti. Bu tâbir sonradan çıkarılan dâhilî istikraz tahvilleri hakkında da kullanılmıştır. Esham; alınıp satılır ve nizamı mucibince her satış muamelesinde bir senelik faizi ferağ harcı olarak alınırdı. Bu harçtan ve mahlûlâtı muaccelesine hazinenin verdiği faizden mühimce varidat hâsıl olmakta idi. Bu esham o zaman mevcut olan mukataatın hemen hemen bir nev'i idi. Ancak eshamın karşılığı sağlam olmak ve sahiplerine faizleri muntazaman verilmekle beraber mukataat gibi artmak istidadında olmaması hasebiyle esbam, mukataat-ı miriyye gibi, rical ve müteneffizan indinde muteber tutulmamakta idi. Eshamın hâmilleri alelekser orta halliler ve fakir kadınlardı. Eytam namına da alındığı vâki idi. Esham hâmilinin ölümü halinde veresesine intikal ettiği için bu yüzden kimse mutazarrır olmazdı.

«Esham-ı cedide», «esham-ı mümtaze» adlariyle esham da çıkarılmıştır. Bunlar için «esham-ı Osmaniye» tâbiri de kullanılırdı.

ESHAM-I CEDİDE (اسهام جديده) [*Mal.*] 1865 senesinde çıkarılan esham hakkında kullanılır bir tâbirdir. Londra'da bastırılan bu esham yine o sene Paris borsasından istikraz olunan 150 milyon frankın taksitlerinin ödenmesine karşılık tutulmuştur.

ESHAM-I MÜMTAZE (اسهام ممتازه) [*Mal.*] 1274 (eylûl 1857) de üç senede ödenmek üzere çıkarılan % 8 faizli esham hakkında kullanılır bir tâbirdir, Vaktinde ödenemediği için sonradan bu müddet uzatılmıştır. Arapça bir kelime olan mümtaz, imtiyazlı demektir.

ESHA -I OSMANİYE (اسهام عثمانيه) [*Mal.*] Dâhilî istikraz kuponları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılarda ilk dâhilî istikraz Üçüncü Sultan Mustafa zamanında yapılmıştır.

ESHAM-I UMUMİYE (اسهام عموميه) [*Mal.*] Dâhilî istikraz kuponları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «esham-ı Osmaniye» de denilirdi.

ESHAM MUHASEBECİ İĞİ (اسهام محاسبه جيلكى) [*Mal.*] Üçüncü Sultan Mustafa'nın sâltanatı evailinde çıkarılan eshamın hesabını tutan kalemin başındaki memurun unvanı idi. Çıkarılan esham yüzde beş faizliydi. Her sehim yüz keselikti. İstanbul Gümrüğü ile diğer varidat karşılık gösterilmişti. Mali müzayaka tesiriyle bunların sekizer, onar seneliği birden taliplerine satılmıştı. Alınıp satılmaları da caizdi. Yetimlerle aceze alırlar, faizinden istifade ederlerdi. Fakat her sehmin satışında Devlet bir senelik faizini harç namiyle olırdı. Bu suretle temin ettiği varidat verdiği faizden fazla olmuştur. Adeta «mukataat» şeklinde bir muamele idi. Bu muamelenin mazbutiyetini temin için bir kalem tesis ve iptida «esham mukataacılığı», bilâhara «esham muhasebeciliği» unvanı ile memuriyetler ihdas olunmuş ve sonra da lâğvedilmiştir.

ESİRCİ (اسيرجى) [*Hal.*] Köle ve cariye alıp satanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan esir «Kamus-ı Osmani» de «kul, köle. Harb esnasında düşman eline düşen tutsak, düşman elinde kalan asker. Hüküm altında bulunan, müptelâ. düşkün» suretinde izah edilmiştir. Bir zamanlar esircilik kâr getirir bir meslek halini almıştı. Köle ve cariyeler taşralarda esir pazarlarında alınıp satıldığı gibi İstanbul'da da eski ve yeni bedestenlerde ve Esir Hanında satılırdı. Üçüncü Sultan Murat zamanı bu ticaretin en parlak bir devri olmuştur. Saray böyle esirlerle dolup taşdığı devlet erkânının, hattâ içtimaî mevkileri müsait olanların konakları, evleri birer esir yatağı halini almıştı. Kendilerine esirci süsü veren bazılarının yanlarına aldıkları kadınları satılık cariye diye esir pazarlarına getirip satanlar da oluyordu. Şehirli bazı kadınlarla esirciler de hakikî cariyeleri sahiplerinden (satıverelim) diye alıp pazara çıkarırlar, müşteri namına leventlere - pey akçası gibi biraz para mukabilinde - tevdi ederlerdi. Leventler bu zavallıları odalarına götürür, günlerce tutar ve «hilâf-ı âdet

şenaatlerde» bulunduktan sonra beğenmediklerini söyliyerek geri getirirlerdi. Bazı tellallar da esirci kadınlardan aldıkları cariyeleri levent odalarına götürmeyi iş edinmişlerdi. Fransızların souteneur dedikleri herifler gibi cariyeleri işleterek para kazanırlardı.

Hükümet, cariye alış verişindeki hesaplara, uygunsuzluklara nihayet vermek için boş yere «avratlar esircilikten menolunsun, kefilsiz tellallar kaldırılsın, esirci taifesinin halleri ıslah edilsin» diye emir üstüne emir verirdi. Fakat buna rağmen cariye alış verişi eskisinden günden güne beter şartlarla devam edip giderdi.

Esircilik müslümanlara mahsustu. Hıristiyan ve Yahudiler esircilik edemezlerdi Bununla beraber gayr-i müslimlerden de esir kullananlar bulunuyor, ihbar üzerine baskın yapılarak ellerinden alınıp müslümanlara satıldıkları da oluyordu.

ESİRCİ EMİNİ (اسیرجی امینی) [*Hal.*] Ganimet ve esirlerin çok olduğu zamanlar esir alıp satanlardan hükümet hesabına kuruşta bir para nispetinde bir varidat almak suretiyle bu işlerin kanun dairesinde cereyanına bakan memurun unvanı idi. Yalnız İstanbul'da senede yüz kese kadar hâsılat temin ederdi. Bu işler tavsayınca lâğvedilmiştir.

ESİRCİ GEMİSİ (اسیرجی کیمیسی) [*Bah.*] Eskiden esir ticareti için çalıştırılan gemilere verilen addır. Esir yani köle ve cariye taşıyan gemi demektir.

ESİRCİLER KETHÜDASI (اسیرجیلر کتخداسی) [*İda.*] Köle ve cariye satışı işleriyle meşgul teşekkül mensuplarından birinin adı idi. Bu teşekkülün başında bir de Şeyh vardı. Ona da «Esirciler şeyhi» denilirdi. Her ikisi esirci esnafı tarafından intihap edilir, ruus-i hümayunla tâyin olunurdu. Bu teşekkülün Tavuk pazarı civarındaki Esir Pazarı'nda hususî yeri vardı.

Avcı Sultan Mehmet zamanında musiki üstadlarından Itri Mustafa efendi bu vazife ile çerag edilmiş olanlardandır.

Hicrî 1263 (1847) de esir pazarının dağıtılması üzerine bu vazife de tarihe karışmıştır.

ESİRCİLER ŞEYHİ (اسیرجیلر شیخی) [*İda.*] Köle ve cariye satışı işleriyle meşgul teşekkülün başında bulunan zatın unvanı idi. Bu teşekkülde bir de kethüda vardı. Ona da «Esirciler kethüdası» denilirdi. Her ikisi esirci esnafı tarafından intihap edilir, ruus-i hümayunla tâyin olunurdu Bu teşekkülün Tavuk pazarı civarındaki esir pazarında hususî yeri vardı.

Hicrî 1263 (1847) de esir pazarının dağıtılması üzerine bu vazife de tarihe karışmıştır.

ESİR PAZARI (اسیرپازاری) [*Hal.*] Köle ile cariyelerin satıldığı yere verilen addır. Esir pazarı İstanbul'da Tavuk pazarı civarında idi. Esir denilen köle ve cariyeler burada eşya ve emtia gibi alınıp satılırdı. Taşralarda da esir pazarları vardı. Esir alıp satmağı kendilerine sanat ittihaz etmiş olanlar vardı. Bunlara «Esirci esnafı» denilirdi. Esirci esnafı kendi malları olan esirleri istedikleri fiyata sattıkları gibi satılmak üzere emaneten kendilerine bırakılanları sahiplerinin tâyin ettikleri fiyatlar üzerinden satarlar ve bu gibiler için sahiplerinden nafaka ve dellâliye namiyle para alırlardı.

Bu pazarın şeyhi ve kethüdası vardı. Bunlar ruus-i hümayunla tâyin edilirlerdi. Hattâ Avcı Sultan Mehmet zamanında musiki üstadlarından meşhur Itri Mustafa efendi musikideki eşsiz bilgisine mükâfaten Esir pazarın'da esirciler kethüdalığı ile çerag edilmişti.

1242 senesinde tatbik mevkiine konulmuş olan ihtisap ağalığı nizamnamesindeki sarahate nazaran o tarihlerde satılmak üzere emaneten bırakılmış olan esirlerden esirciler günde ellişer altmışar para alırlardı. Bu nizamnameye göre nafakanın mutedil bir hadde indirilmesi için ihtisap ağasına salâhiyet verilmiş ve satılan cariye ve köleden esirciler tarafından alınan dellâliyenin beşte birinin ihtisap resmi namiyle alınması da takarrür etmiştir.

Köle ve cariyelerin pazara getirilip satılmaları 1263 (1847) senesinde menedilmiştir. Vak'a Nüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, Cilt: 8, Sf. 133) bunu «iptal-i pazar-ı esir» başlığı altında şu suretle kaydetmiştir:

«O vakte kadar eşya ve emtia misillû köle ve cariye namiyle bir takım aceze Dersaadet'de Çarşı-yı Kebir civarında Esirpazarı denilen mahalde alınıp satılır ve küllüyevm mezat usûlü icra olunup orada mütemekkin esirci esnafı yedlerinde mezat usulü icra olunup orada mütemekkin esirci esnafı müstakil odalarda irili ufaklı, beyaz, siyah ve habeş köle ve cariyeler bulunurdu. Köle ve cariye alıp sataeak olanlar oraya gider, ahz u itâ ederler ve bir takım halk dahi seyrıre giderlerdi. Beher sene muharrem dühulünde Babıâliyi teşrif-i hümayun mutad olduğu sırada sene-i haliye dahi Babıâliyi teşrif i şahane vukuu ile huzur-u hümayunda akdolanan meclis-i umumîde ıslâhat-ı mühimme ve usul-i adliye müzakeratı esnada kariha-i şahaneden salif-üzzikir esir pazarının bir takım renciş ve azar vukuu mesmu âli buyurulduğundan bahisle kaide-i şer' ve insaniyete muhalif böyle bir halin bekası tecviz olunamıyacağından badema muamelât-ı rıkkıyenin cevaz-ı şeri dairesinde

devamına itina olunmak üzere esir pazarının hemen dağıtılması hakkında sadır olan emr-i fermân-ı padişâhî mûcibince pazar-ı mezkûr derhal lâğv ve iptal edilmiştir.»

Esir pazarları bu emir üzerine kaldırılmışsa da vak'a nüvis tarafından da kaydedilmiş olda veçhile köle ve cariyelerin alınıp satılması tamamen menedilmemiştir. Esirciler daha bir müddet köle ve cariye alım satımına devam etmişlerdir.

Esir pazarı dağıtıldıktan sonra zenci köle ve cariyeler Fatih civarında bazı hanlarda, Çerkeslerde Tophane'de Karabaş mahalle ve sokağındaki avlerda esirciler tarafından satılırdı. Bir de hal ve vakti uygun İstanbul hanımları küçük çerkez câriyeler alırlar, evlerinde kimine saz, kimine raks talim ettirirler, bazılarını da çağına geldiklerinde odalık olmak üzere sıhhatlerine ve terbiyelerine ona göre itina ederek yaşları ve hünerleri kemale gelince ağır paka ile satarlardı.

ESİR TÜCCARI (اسیر تجاری) [*Hal.*] Satmak üzere İstanbul'a kız getiren erkekler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «esirci» de denilirdi. Esir tüccarlarının getirdikleri kızları esir pazarına götürüp sattıkları gibi, çoğu İstanbul'lu olan esirci kadınlar vasıtasiyle de satılırdı.

Kafkasya'nın güzel kızları, bunları avlamak üzere gizlenen insan avcıları tarafından çalındıkları gibi evlenme va'diyle kaçırılırlar, yahut istikbal ümidiyle İstanbul'a gelip satılmağı kendileri isterlerdi. Tarlalarında, evlerinde çalıştırdıkları köle ve cariyelerini birbirleriyle evlendirip onların hayat mahsûllerini esir addederek satmak hakkına mâlik olan zenginler tarafından esir ebeveyni azâdetmek için evlâdının biri, ikisi satılmak üzere İstanbul'a gönderilirdi. Asil ve zengin kızların da satıldıkları olurdu. Bunun sebebi ise asil bir kızın maduni ile evlenmesi çirkin görüldüğünden o mahrumiyetle diyarlarını terketmelerinden ileri geliyordu. Bu gibilerin başlarındaki kenarı küçük salkımlarla süslü taç gibi gümüş başlıkları göğsü, kolları düğmeli konarı sırma şeritli entarileri, kemerleri, zenginliklerini, tavırları asâletlerini gösterirdi.

Satılığa gelen cariyeler arasında güzel, çirkin her türlüsü bulunduğu gibi küsûne, endamının tenasübüne, yaşına göre her fiatta kızlar vardı. Bir dişi noksan ise bedelinden 1000 kuruş tenzil edildiği gibi başında ayaz (saçsız), şaşı, kısa boylu olanlar da fiatından düşerdi. Düz taban olanlar uğursuz sayılarak ya güç satılır, ya hiç satılmazdı. Çocuklular dayelik (süt nine) için çocuğu ile beraber alınır, çocuğu hariçte ücretle diğer bir süt nineye verilirdi.

Leylâ hanım hatıratında (Harem ve saray âdât-i kadimesi, Vakit Gazetesi 1332) cariye satışını şöyle anlatır: «Beğenilen cariye; uykusunu tecrübe için bir gece müşterisinin evinde bırakılmak âdettir; eğer uykusu ağırsa, horlarsa fiatından tenzil edilir. Cariyenin bedeli tabib ve kabile (Doktor ve ebe) muayenesinden sonra verilir. Esirci kadın hem tüccardan hem müşteriden tellâliye alır.

Esirci kadına hanıma: «uğurlu kademli olsun, Allak can peliği versin, güçlü kuvvetli kız. yesin, içsin bakınız daha ne olur; tepe tepe kullanırsınız ya hanımefendicigim, ben size hiç fena esir getirir miyim, kadınım? Biz müşterisine göre bülbülü serçe, serçeyi bülbül ederiz; allem ettim, kallem ettim, gül gibi kızı çürüttüm. Ayıpsız, levent gibi esiri size ucuz-cacık alıverdim. Pazara çıkarsam bundan ziyade para eder, ya efendi sâde? Hizmeti de ateş gibidir. Eğer beğenmezseniz ben ne güne duruyorum? Onu size çabucacık satıveririm; ateş pahasına sürerim. Böyle esiri kapan kapanadır. Bunların sürüsüne kıran girmedi ya, sürüsüne bereket, elimi sallasam ellisi, başımı sallasam tellisi; işim ne efendizadem? Beğendirinceye kadar taşırım; biz de sayenizde geçineceğiz hanımcığım» diye sokak yazıcılarının matbu mektupları gibi hatırasında mevkuş bilüzum, bimâna lâfları tekrar eder, «Allah binbir bereket versin kadınım» der çıkar.

«Satın alacak erkek, kızın göğsüü, kollarını ve dizlerine kadar bacaklarını muayene edebilir. Bu kızlardan bilerek ortak üstüne gidenler vardır. Ahlâk ve insaf sahibesi olanları esirciye hattâ müşterisine sorar, evli ise imtina eder. Aldatılırsa kaçacağını bildirir, kendini aldırmaz.

«Cariyeler, Avrupalıların zannettikleri gibi bedbaht değildirler. Yiyecekleri, giyecekleri hanımınkilere yakındır; her suretle hüsn-i muamele görürler, sert efendilere tesadüf eder de memnun olmazlarsa diğer birine satılmasını teklif eder, Arzusu yerine getirilmezse kaçar, kendisini sattırır. Kaçarken evden hiçbir şey çalmaz. Bohçacığına bir takım çamaşır koyar. Fırarına alâmet olarak çıktığı kapının, ya aştığı duvarın yanında terliklerini bırakır. İltica ettiği esirci gelip sahibine haber verir. Cariyeler arasında kırpalanmalar, dayak yiyenler yok değildi amma sebep valideleri idi. Zira Çerkes kadınlarının bazıları kızlarını ta beşikten paşa haremi olup ihtişam ve elmaslar içinde ömür geçirecceklerine dair ninnilerle, sözlerle büyüt-

tüklerinden bu arzu ve ümitle İstanbul'a gelip te ev sahibinin hercai kelebek gibi etrafında dolaştığını görünce yüz vermekten, hanımlarının sebeb-i felâketi olmaktan çekinmiyenler vardır. İşte o vakit kıskançlıkla beraber hırpalanmak ta başlar. Yoksa sahibesi ne kadar haşin olsa hiç olmazsa verdiği parayi düşünerek cariyesinin sıhhatini nazar-ı itibardan dûr tutmaz. Esirci marifetiyle, yahut esir pazarında sattırır. Evinde alıkoyup eziyet etmez ve edemez. Bu kızlar arasında o kadar iyileri ve sadıkları bulunurdu ki hanımın saadetini ihlâl etmemek için başka sebebler icad eder, kendini behemehal evden çıkartır, eski ise çerağ olmak yeni ise satılmak suretiyle hanımı kurtarırdı.

«Kafkasya kızları memleketlerinden, kabîlelerinden, ailelerinden mahrumiyetlerinden sonra ne haber alabilirler, ne kendilerinden haberdar edebilirler. Evvelâ esireciler mani olurlar, sonra da efendi kapısında akraba araştırmak, görmek âdet olmadığını bilirler. teşebbüs etmezler. Şayet talih tesadüfen teallûkatından bir kimseye kavuşturursa içtinap ederler, sahibeleri munsif kadınlarsa aralara görüştürürler. Bu kızlar târike-i dünya gibi yaşamağa mahkûmiyetlerini bilirler, o hayatla ülfet ederler, o hale kalben memnun olmamakla beraber şikâyet etmezler Gençler şen, şatır hizmet ederler. Orta yaşlı mevkiini tutmuş kalfaların (ah felek yandı yürek, çare nedir çekmek gerek) diye tezallümleri kalbî infiallerini izhar eder idi ise de ya efendisine ve refikalarından birine sövüp odalarına çekildiği günlerde vâkı olurdu. Daima sadık, muti idiler. Hainleri pek nadir görülürdü.

«Ticaret için alınanlar: 6, 7 yaşından 10, 12 yaşına kadar ve yüzü, endamı büyüdükçe güzelleşecekler intihap olunur. Okutulur, musiki aletlerinden kolay çalınır kanun, yahut santur öğretilir. Elleri bozulmamak için kaba hizmete konmıyarak büyütülür. Kırıtmalara, gamzelere, işvebazlıklara alıştırılır. Kafkasya'dan hicretlerinde fakr ü zaruret bu kızların pek ucuz hattâ bir kaç altına satılmasına sebeb olduğu zaman, memleketimizin aşağı tabaka halkı bile almışlardır. Bunlardan sonra satıp istifade etmek istiyenler de vardı. Bu kızcağızlar istikballerini bilir, hüsün ve zarafet iktisabına echt ederlerdi. Yaşları geiince esirciler sahibesine pervanelik sıfatını takınır, Mısır prenslerinden, Tunus beylerinden, Hint zenginlerinden, Bağdatdan, Yemenden ve dünyanın her tarafından parlak müşteriler yağdırır. Kimi cariyeyi alıp nikâh ettikten sonra götüreceğini, kimi vekilini gönderdiğini söyler. Hanım: «Diyar-ı ahardan gelen müşteri sakın evli olmasın, adam ya huysuzsa? öyle uzaklara vermek istemem» derse «a kadınım şehir kızlarının canı yok mu? çeyizi ile, çimeni ile, teli ile, duvağı ile gidiyor da kocası üstüne ortak getiriyor, kızın kısmetini kesmeyiniz, ciğeri beş para etmez bir kız almaslar, altınlar içinde yüzecek, varsın kocası çirkin olsun, ihtiyar olsun, daha âlâ, ya herif genç kızı görünce eski karısının yüzüne bakar mı ya? Bu da herifin yüzüne gülsün, ötekini bir köşeye tıksın, saltanatın, malın üstüne otursun; size dua eder, bana da Allah razı olsun der» diyerek hatunu ikna ya çalışmakla beraber «a velinimet zadem Gonca, Gülnihal, (kızın ismi ne ise) gibi malın olsun, elini öpene verirsin, daha yaşı ne başı ne, sözleriyle de idare eder. Kız ya mabeyin edamına yahut talibin hanesine ya kâhya kadın, ya bir kalfa refakatiyle gönderilir. Bu suretle birkaç müşteriye çıkar, nihayet 300, 500, 600 liraya birine satılır. Eğer rahat ettiren adama düşerse hanımını unutmıyanlar çoktur. Gelir, görüşür, uzakta ise yazar, ufak tefek hediye gönderir, hanımı da validesi gibi mukabele eder.»

Hicrî 1263 (1847) de esir pazarının dağıtılması üzerine esir tüccarı tarihe karışmış ise de köle ve cariye alım satımı 1908 temmuz inkılâbına kadar devam etmiştir.

ESKİ (اسكى) [*Sar.*] Kıdemli yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hizmetlerinde eskimek suretiyle bu unvanı alanların kadir ve itibarları arttığı gibi tarakki yolu da kendilerine açılmış bulunurdu. Kıdemli olmıyanlara «acemi» denilirdi.

ESKİ EL (ايل اسكى) [*Coğ.*] Konya dahilindeki bir kasabanın adıdır. Orada iskân olunan aşirete nisbetle bu adı almıştır.

ESKİ SARAY (اسكى سراى) [*Sar.*] Fâtih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'un fethini mütaakip şimdiki Üniversitenin yerinde yaptırılan sarayın ismi idi. Yeni saray adı verilen Topkapı sarayının hükümdarların oturma yeri ittihazından sonra bu saray padişahların haremleriyle eski kalfalara tahsis olunmuştu.

İçinde erkek kadın binlerce papasın barındığı bir manastırın yerinde Fâtih Sultan Mehmet zamanında yapılmış olan bu saray hakkında Evliya Çelebi (cilt 1, sayfa 118) şu izahatı veriyor:

«Eb-ül-fetih ol diyarı fethedüp yerine 858 senesinde Eski sarayın inşasına şürû' edip 862 de tamam olup burç ve bârusus ve dendanı

bedensiz ve hendeksiz bir surdur. Ama gayet metanet üzere bina olunup cümle dıvar üzere resas-ı nilgûn ile mesturdur. Ol asırda dairen madar cirmi 12.000 arşın idi ve şekl-i murabba kârgir binadır. Bir rüknü Sultan Beyazıt kazancıları köşesinden ta Misk sabunu babına müntehi idi. Andan bir köşesi Dellâk Mustafa Paşa sarayında nihayet bulurdu. Andan bir rüknü Küçükpazar seddi ve sahrıncı üzere karar bulmuş idi. Hâlâ yeniçeri ağası sarayı ve Siyavuş Paşa sarayı zemini mezkûr saray-ı atik yerinde idi ve andan bir köşesi ta Tahtakale üstündeki sedden ubur edip yine kazancı tacirleri köşesine gelince bir saray-ı azîm inşa edip içinde gûnagûn kaalar ve mütaaddit harem hücreleri ve maksureler ve havuz ve şadırvanlar inşa edip matbah-ı Keykâvus ve kiler-i hassa ve 3000 teberdaran ve bikâkül hüddamana mütaaddit haneler bina etti ve bir oda akağa ve bir de kara ağa bina edip cümlenin üzerine Dâr-üs-saade ağasını hâkim edip hasekilerle kral kızını dahi bu saray-ı atika koyup haftada iki kere yeni saraydan eski saraya gelip ol gece adalet ederdi.»

Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine, (hicrî 1241) yeniçeri ağalarının işgal etmekte bulundukları Süleymaniye'deki ağa kapısı, Meşihat dairesi ittihaz olunduğu gibi eski saray da, içindekiler yeni saraya nakledilmek suretiyle, Serasker dairesi ittihaz kılındı. Ağa kapısında mevcut yangın kulesinin yıkılarak Serasker dairesi ittihaz olunan eski saray bahçesinde bir yangın kulesi yapılması da takarrür etti. Ahşap olmak üzere yapılmasına başlanılan bu kule bittiği günlerde ileri gelenlerden bazılarının öldürülmesi için tertip olunan bir ihtilâl hareketi sırasında yanmış, bilâhara şimdiki yangın kulesi kârgir olarak yapılmıştır.

Şimdi Üniversite olan eski Harbiye Nezareti binası, mevcut saray yıkılmak suretiyle, 1282 de yapılmıştır. Bina, mühendishanenin yetiştirdiği güzide mühendislerden Ali Paşa'nın eseridir.

İstanbul'un payitaht ittihazından sonra tahta çıkan Osmanlı Padişahlarının biat resimleri Yeni Saray adı verilen Topkapı sarayında icra olunmak âdet olmuştu. Yalnız beşinci Murat'la Sultan Reşat'in biat resimleri burada yapılmıştır.

ESKİ ODALAR (اسکی اوطلر) Yeniçeri ocağının kışlalarından birinin adıydı. Diğerinin ismi de (yeni odalar) dı. Yeniçeri ocağı en son olarak yüz doksan altı orta idi. İzzi Efendi tarihinde (İzzi Tarihi Sf. 186) kışlaların yüz doksan dokuz daire olduğu gösterilmiştir. Şu hale nazaran her orta bir kışlada ikamet ediyor demektir. Daha doğrusu her ortanın ayrı bir dairesi vardı demek oluyor.

Her daire matbah, kiler, zabitan ve neferat koğuş ve odalarını havi idi. Kapıları mermer direklerle müzeyyen ve üstünde içinde oturan ortanın alâmet-i mahsusası menkuş idi.

İşbu kışlalardan yüzü cemaat, altmış biri bölük, otuz dördü sekban ve dördü de solak ortalarına mahsustu. Yirmi altı adedi eski odalar denilen mevkide ve yüz yetmiş üçü de yeni odalar adındaki yerde idi.

Yeniçeri kışlalarının mühim bir kısmı yanarak sonradan yapılmıştır.

Eski odalar Şehzade-başında idi. Cevat Paşa eserinde (Tarih-i Askerî-i Osmani kitab-ı evvel Sf. 31) eski odalar mevkiini şöyle târif ediyor: «Eski odalar Osman Baba türbesi arkasında yani Şehzâde camii karşısında olup (birler kapısı) dedikleri kapı türbe-i mezkûrenin ittisâlindeki sokağın başında ve (kırk dört kapısı) ise işbu türbenin yanında yani birler kapısı olan yerden Çukur Çeşmeye inen caddenin nihayetinde olarak bu iki kapının ara yeri ile direkler arasının arkasına ve Şehzade karakoluna doğru olan mahallerin iki ciheti yani Şehzade başında Kapamacılar caddesinden Çukurçeşme tarafına kadar olan ada kâmilen eski oda kışlalarının hududu dahilinde idi. Elyevm Acemoğlu hamamı denilen hamam ise acemi oğlanlar kışlası derununda olup padişahlar ise birinci ortaya mensup neferattan ve mahsus ulûfeleri olduğu cihetle birler kapısı denilen kapının üzerinde bir de hünkâr köşkü var idi.

Sultan Mahmut tarafından 1241 de yeniçerilerin ilgasını mütaakıp yeni odalar yakıldığı gibi bir kaç gün sonra eski odalar da yıktırılmıştır. Arsaları hakkında yine Cevat Paşa'nın verdiği malûmat (Sf, 32) faideli olmak itibariyle aynen naklolunur: «Yeni odalar vak'a günü ihrak olundu. Eski odalar ise bir kaç gün sonra hedmedildi.

Bunların arsalarının hâli kalması ve hususiyle İstanbul'un cemiyetli mahallinde böyle hâli mahallin ipkası tecviz olunamadığından ve yeni odaların mevkii kâmilen haneler binasına müsait değil ise de peyderpey han ve dükkân ve bostanlar bina ve ihdasına ve eski odalar mevkice şerefli olmakla haneler inşasiyle arsalarının bil-icareteyn taliplerine icarına ve Babıâli civarındaki hanelerden alınıp ilâve olunan on iki bin bu kadar zira arazi-i vakfiyenin

mezkûr arsalardan bilmesaha suret-i şer'iyesine tevfikan istibdallerinin icrası hususuna irade-i seniye sâdir olmuş ve Sultan Ahmet camiinde liva-i saadet sayesinde vaka-i hayriyenin hüsn-ü neticesi müşahede olunduğundan teşekküren ve teminen mahal-i mezkûrenin Sultan Ahmet vakfına tashihi ve yeni odaların yerine Ahmediye ve eski odalar mevkiine Fevziye tesmiyesi ferman buyurulmuştur.»

ESLİHA-İ NARİYE (اسلحهٔ ناریه) [*Ask.*] Ateşli silâhlar mânasına gelir bir tâbirdir.

Barutla dolup atılan silâhlara «efvah-ı nariye» veya «esliha-i nariye» denip hafif ve sakil olmak üzere iki kısma ayrılır. Hafife; tüfek ve tabanca envai, sakile de; top, havan vesairedir.

Hafif eslihadan iptida «Arkebuz» denilen «fitilli tüfekler» vardı. Sonra «fitilli musket», «zenberkli musket», daha sonra «çakmaklı tüfekler» yapıldı. İlk yapılan tüfekler gayet ağır olduğundan meterislerde kullanılmıştır. Bu cihetle bunlara «meteris tüfegi» denilirdi. Boyu gayet kısa ve çapı ağız tarafından olduktan başka iç tarafında başka olarak bir eins tüfek daha yapıldı, ona da «karabina» denildi.

Marsigli'ye atfen Cevat Paşa diyor ki: bir Türk askerinin esliha-i nariyesi fitilli ve gayet ağır musket «arkebuzdan ağır bir tüfek» dir ki 6, 9, 12, 15, 25 dirhem vezninde kurşun atar. Tüfekleri ise hemen İspanyol tüfengi tarzındadır. Tabanca dahi kullanırlar. Bununla 4, 6, 8 dirhem ağırlığında kurşun atarlar. Esliha çaplarının böyle muhtelif olmasına sebep tophanelerinin asla kurşun yetiştirmemesinden neş'et eder. Bu cihetle Türkler mühimmat arabalariyle bir çok külçe kurşun nakledip neferata tevzi ederler. Neferatın çoğunda ise tüfeklerine mahsus kurşun kalıbı olmakla bu kalıplarla külçelerden kurşun dökerler. Bundan başka kalıbı olmıyanlar dahi diğer âlet istimaliyle kendilerine lâzım olan kurşunu tedarik eylerler. Ezcümle buna mahsus keskin bir nevi balta olup anınla kurşun murabba-üş-şekil keserek bunlarla tüfeklerini doldururlar. Tüfeklerinin çoğu ashabının malı olup devlet tarafından verilmemiştir. Menzilleri ziyade olan tüfekleri muharebede taşımak müşkül ve kundaksız atmak gayet güçtür. Bununla beraber Türkler ve bahusus Mısır yeniçerileri onları omuzlarında nakledeler. Hattâ hiç bir yere dayanmaksızın tüfek attıklarını ve tüfegin tepmesine mukabele eylemek için atarken bir sağdan geri ederek gayet sahih menzile isabet ettirdiklerini gözümle gördüm. Bu tüfeklerin pek çoğu gümüşle müzeyyen ve ayat-ı Kur'aniye ile muveşsahtır. Bahusus Mısır yeniçerilerininki tezyinat cihetiyle diğerlerine faiktir. Bundan mada (dipçik) ağacını fildişi ve sedef ve mercan ile tezyin ederler. Yeniçeriler süvarilerin cüz-i âzamı gibi tabanca ile mücehhez olup bunu yan taraflarına asarlar.»

Yine Cevat Paşa (Monte cuccolı) dan buna dair şu malûmatı tercüme etmiştir: «Türk musketi bizimkinden uzun ise de çapları daha küçüktür. Anların tüfek endazlarında palaska ve barutluk olmadığından doldurmak için bizimkilerden daha ziyade dikkat sarfederler. Ancak demirlerinin suyu gayet iyi olduğundan musketleri, kurşunlarının ağırlığı kadar ağırlıkta olan barutla doldurulur, ve bu cihetle menzil ve tesirleri bizimkinden daha ziyade olur. Bir de Türk tüfek endazlarında «Furşet» yani iki demir parçasından ibaret olup tüfegi üstüne dayıyarak nişan almakta müstamel olan çatal olduğundan nişanları daha hatalıdır. Fitilleri bükme pamuktur.»

Osmanlı esliha-i nariyesi meyanında bir de (el havanı) vardı. Bu havanın kundağı 1,87 metre olup çakmaklıydı.

ESMA-I ZATİYYE (اسماء ذاتیه) [*Sof*] zata mahsus isimler mânasına gelen bu terkip sofiye ıstılahı olarak şöyle izah edilmektedir: vücudu gayrin vücuduna tevakkuf etmiyen Allahın vücudu gibi ki kendisi meveut olduğu halde vücudu âharın mevcudiyetine mevkuf değildir.

ESMAYI ÜZERİNE SIÇRATMAK (اسمایی اوزرینه صیچرامق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle fenalığı davet etmek, taarruz ve tecavüze meydan vermek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ESNAF LONCASI (اصناف لونجه سی) [*Tic.*] Esnafın toplantı yapmalarına ve işlerinin idaresine mahsus kurum hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fransızca Loj (Loca) kelimesinden alınmıştır.

ESNAF ŞEYHİ (اصناف شیخی) [*Tic.*] Esnafın büyüğü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şeyh Esnafın şikâyetleriyle ve devletle esnaf arasındaki işlerle meşgul olurdu.

ESNAF YİĞİT BAŞISI (اصناف یکیت باشیسی) [*Tic*] Esnafın zanaata ve ustalığa ait işlerine nezaret eden adam hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir çırağın veya ustanın kendi başına iş sahibi olabilmesi ancak yiğit başının icazet yani izin vermesiyle olurdu.

ESSEYYİD (السید) [*Hal.*] Ulu, bir kavmin ulusu mânasına gelen Seyyid'in arab kaidesiyle yazılış şeklidir. Seyyid; Cenab-i Peygamberin

sülâlesinden gelenler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ESTİMARE (استيمار) [*Mal.*] Fıçı, bomba gibi yuvarlak kapların sâfî sıkletini, istiab derecesini tâyin için yapılan ameliyata verilen addır. İtalyanca Estimare kelimesinden alınmıştır. Bu sebeple istimare yanlıştır.

Gerek dahilden ve gerek ecnebi memleketlerden şarap, rakı, soma, sirke vesaire nakleden gemi ve kayıklardaki büyük fıçılarla ambarlarında mevcut bulunan müskirat ve sirkenin ve bira fabrikalarının kazanlarındaki biranın miktarını tâyin için yapılan ameliyat da estimaredir.

Müskirat resmi düyun-ı umumiye idaresine verilmiş varidat cümlesinden olduğu için bu ameliyat o idarenin memurları tarafından yapılır ve bu münasebetle harç ve resim alınır. buna «estimare harcı», «estimare resmi» denilirdi.

ESTİMARECİ (استيمارجى) [*Mal.*] Düyun-ı umumiye idaresinin iskelelerde kantarcılarla beraber bulundurduğu bir memura verilen addır. Bu memur estimre yani tahmin işleriyle muvazzaf olduğu için bu ad verilmiştir.

Bu tâbir, aynı mânaya gelen Fransızca estimer kelimesinden alınmadır.

ESTİMARE HARCI (استيمار خرجى) [*Mal.*] Fıçı, bomba gibi kaplarla gümrüklere gelen şarap ve müskiratın gemi veya mavunalarda estimare usuliyle miktarı tâyin olunduktan sonra menşelerine göre istifa olunan resim mânasına gelir bir tâbirdir. Alelûmum Yunan şaraplarından her yüz kiloda 78 santim, Sisam'dan gelen şarapların 100 kilosundan 1,56 kuruş, Sisamdan gelen rakılardan yine yüz kiloda 3,12 kuruş, Ağrıboz şaraplarından on bin okkadan aşağı ise okkasından bir santim, bu miktardan fazla ise maktuan yüz kuruş alınırdı. Bu harç 1325 senesinde kaldırılmıştır, Ondan sonra oralardan gelen müskiratın estimare usuliyle miktarı Düyun-ı umumiye memurları tarafından tâyin olunur ve icap eden resmi alınırdı.

ESTİMARE RESMİ (استيمار رسمى) [*Mal.*] Fıçı, bomba gibi kaplarla gümrüklere gelen şarap ve müskirattan estimare usuliyle tesbit olunan tartıları üzerinden alınan vergi mânasına gelir bir tâbirdir.

Estimare için kullanılan mikyas vaktiyle bu iş için tâyin olunan bir memur tarafından tetkikat neticesi olarak yaptırılmış beheri dörder boğuma münkasim mütaaddit dereceli bir değnekten ibaretti. Bu mikyasa ve boğumların taksimatına göre tartı miktarlarını belirten bir de cetvel tanzim olunarak bir hayli müddet elden ele intikal etmiştir. Bilâhara Düyun-ı umumiye idarcsi, estimare için istimal olunacak mikyası ve müskirat kaplarının enva' ve eşkâlini ve her birinin cesametine göre kilo hesabiyle istiap edebileceği müskirat miktarını gösteren «cetvel kitabı» namiyle müskirat müfettişlerinden (Derimont) a 1324 de bir risale tanzim ettirmişti. Kabların içinde bulunan şarap ve sairenin miktarı bu kitap delâletiyle tâyin olunurdu.

Bomba gibi büyük fıçılarla ufak varillerin istiaplarının tâyinini kolaylaştırmak için bazı vesait istimal olunduğu gibi gayr-i muntazam olarak yapılan küp gibi bir kısım kabların istiaplarını tâyin için de umumi bazı düsturlar istimal ve tatbik olunurdu.

Estimare resmi 1325 senesine kadar alınmıştır. O sene yapılan bütçe kanunu ile lâğvedilen birtakım rüsum meyanında bu da ilga edilmiş ve Düyun-ı umumiye memurları tarafından rüsum-ı sitte meyanında tahsil ve istifaya başlanılmıştır.

Bilûmum müskiratın kıymetinden yüzde yirmi suretiyle ve «rüsum-ı müctemia» namiyle bir resim alınırken 7 safer 1278 tarihiyle neşrolunan nizamname ile bu resim kaldırılmış ve estimare usulü tanzim kılınmıştır.

ESTİMATÖR (استيماطور) [*Mal.*] Gümrük beyannamelerinde yazılı eşyanın fiatını orijinal fatura, katalog, evrak ve vesikalarla tetkik ve eşyanın kıymetini tahmin eden memura verilen unvandır. Muhammin demektir. İtalyanca esdimatör'den alınmadır. Hükümetçe kabul ve tatbik olunan beyanname usulünde bir tüccarın verdiği beyannamede yazılı eşyanın orijinal faturalarında gösterilen fiat, estimatörlerin malûmatına uygun düştüğü surette kabul olunarak gümrük resmi alınır. Bu usulün tatbikinden evvel, gümrüklere gelen kumaş, hırdavat ve kantariye eşyasının beher kilo, metre. adetleri üzerinden tahmin suretiyle resim alınırdı. Rüsumat idarelerinde eşyanın nevi ve cinsine göre fiatının tahmini için ayrı ayrı estimatörler kullanılır. Alelûmum ipekli, yünlü ve pamuklu kumaşlarla bunların mahlûtlarından imal edilen her nevi eşyanın fiatını tahmine memur olan estimatörlere manifatura estimatörü denildiği gibi teneke, demir, kalay tütya, alpaka (nikel) ve sim yaldızlı madenler ve bunlardan imal olunan sair eşyanın fiatını tahmin edenlere hırdavat estimatörü ve bilûmum ecza ve edviye estimatörlerine ecza estimatörü kahve, pirinç, şeker, amerikan bezi, demir çubuklar ve alelûmum demir emtiası gibi siklet ile münasebeti olan yani kiloya tâbi bulunan emtianın estime-

sine memur olanlara da kantariye estimatörü denir.

Mensucat kısmından ayrılan halı, şal ve seccade gibi eşyanın fiatının tahmini halı estimatörlerine aittir.

Paket gümrüklerinde bulunan estimatörler ile ufak tefek siparişler üzerine parça halinde gelen eşyanın fiatını tahmine memurdurlar.

Müskirat ve zahire gümrüklerinde ecnebi memleketlerinden gelen buğday, un, arpa, şarap, konyak, bira ve buna benzer müskirat fiatının tahminini müskirat ve zahire estimatörü denilen memurlar icra ederler.

Meyvahoş gümrüklerinde iae sebzelerle yağların ve meyvaların fiatlarını tahmin ile meşgul olan memurlara meyvahoş estimatörü denirdi. İstimatör yanlıştır.

ESÜP SAVURMAK (أسوب صاورمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle atup tutmak, hiddetlenmek yerin de kullanılır bir tâbirdir.

Buna benzer daha bir hayli savardum, esdim; Ses, nefes hepsi tükenmişti nihayet kestim.
Mehmet Âkif

ESVABİ (أنوابی) [*Sar.*] Padişahın giyim işleriyle meşgul olan memurun unvanı idi. Esvap arapça esbab demek olan sevb'in cem'idir. Bu sebeple esvabî esvabcı demektir. Müteaddit esvabcı olduğu için başlarına «ser esvabî» «ser esvabı-i şehriyari» de denilirdi.

ESVAP AKÇAŞI (أنواب آقچه‌سی) [*Sar.*] Elbise parası mânasına gelir bir tâbirdir. Esvap akçesi yılda bir defa verilirdi. Esvap; urbalar giyecek şey demek olan sevb'in cem'idir.

ESVAPCI (أنوابجی) [*Sar.*] Padişahların giyim işleriyle meşgul olan memurun unvanı idi. Bunun yerine «esvabî» da denilirdi. Başlarına «esvabcı başı» denildiği gibi «ser esvabî», «ser esvabi-ı Şehriyari» de denilirdi.

Büyük adamların elbisesine ve elbiseye müteallik mübayaat ve siparişlerine bakan adamlara da bu ad verilirdi.

Arapça bir kelime olan esvap giyilen şeyler, libaslar demek olan «sevb» in cem'idir. Halk arasında espab, espabcı şeklinde teleffuz olunurdu.

ESVAPÇIBAŞI (أنوابجی باشی) [*Sar.*] Padişaha mahsus giyim işleriyle meşgul memura verilen ünvandır. Esvapçılar saraya ait giyim işlerini de idare ederlerdi. Esvapçılara «Esvabî» ve başlarına «ser esvabî» de denilirdi.

Esvap; çok az kullanılmış olan «sevb» in cem'idir. İnsanın giydiği şeyler mânasınadır. Zebanzedi «esbap» dır.

ESVAP EMİNİ (أنوابامینی) [*Ask.*] Yeniçeriliğin ilgasından sonraki ordu teşkilâtınca bilhassa süvari alaylarında debboy işlerine nezaret etmek, alayın resmî dairelerdeki işlerini takib eylemek üzere alay kadrosu haricinde olarak müstahdem mülâzım veya yüzbaşı rütbesindeki zabite verilen unvandır. 1908 inkılâbından sonra yapılan teşkilâtta bu vazife kaldırılmıştır.

EŞBEH (اشبه) [*Hal.*] Kabadayı yerine kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de Rana, levendane edalı, serbest tavırlı, kabadayı», Hüseyin Kâzım Beyin «Türk Lügatı» nda «Kabadayı, levent edalı, mağrur, şecaat furuş», «lûgat-ı Ebüzziya» da «rana, Levendane edalı, iri boylu genç irisi, kabadayı» suretinde izah olunmuştur. Ebüzziya ziyade benzer mânasına gelen «Arapça eşbeh kelimesinden alınmış olması maznun olduğunu ileri sürdüğü halde eşbe suretinde yazan Şemsettin Sami Bey ise Arapça eşbeh kelimesinden alındığını yazar. Yeniçeriler hakkında ziyade geçer.

EŞEĞE TERS BİNDİRMEK (اشکه‌ترس بیندیرمك) [*Hal.*] Teşhir ve terzil, mahcub ve ruava etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden bir kısım kabahatlılar eşeğe ters bindirilip çarşı, pazarda dolaştırıldıkları için bu tâbir meydana gelmiştir.

EŞEK DAVASI (اشك دعواسی) [*Jeo.*] Talebeler arasında müselles davası (üçken) için kullanılır bir tâbirdir. Fransızlar arasında meşhur olan-merkeb köprüsü, tâbirinden alınmış olması ihtimali ileri sürülen «Kamus-u riyaziyat» da (müellifi Salih Zeki, İstanbul, Mahmut bey matbaası, 1318) bunun için şu tafsilât verilmiştir: «gûya hendeseyi, tâ iptidasından bu davanın nihayetine kadar bihakkin anlamıya muvaffak olan bir kimse, hendesede ilerlemeğe muktedir istidat erbabından addedildiği cihetle bu dava bir köprüye benzetilmiştir: bunu geçenler selâmet yoluna ermiş, diğer tâbirle hendese yollarını tâkibe liyakat kazanmış sayılır, geçemeyenler ise merkeb tavsifine müstehak olmuş telâkki edilir.

«Arap âlimleri bu davaya» «şekl-i arus» yani «düğün davası» namı vermişler ve hakikaten zarifâne bir surette tevsim eylemişlerdir.»

EŞEN (اشن) [*Coğ.*] Menteşe'de Meyli'ye bağlı bir kazanın adıdır.

EŞHEB (اشهب) [*Hal.*] arabça beyaz ve kır donlu at, arslan mânalarına gelir bir kelimedir. Kara doniu ve yağız ata da «ethem» denir.

Eşheb-i raz ile tâ ethem-i şeb peyderpey
Haşre dek bir biri ardınca ola çilvenama
Nefi

EŞKÂL DEFTERİ (اشکال دفتری) [*Ask.*] Yeni çeri ocağında ve saray hizmetlerinde kullanılmak üzere devşirilen acemi oğlanların isim ve hüviyetlerini gösteren defterler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «ana defteri» da denilirdi. Deftere devşirmelerin mensup oldukları sancak, kaza ve köy isimleriyle kendilerinin, babalarının, sipahilerinin, sürücülerin ve sürücü başların adları yazıldığı gibi göz, kaş, boy ve saır fârık alâmetleri de kaydedilirdi. Yeniçeri ağası tarafından mühürlenen bu defter muhafaza edilirdi. Acemi oğlanların Türk aileleri yanındaki müddetlerini ve kışlalarındaki acemilik hizmetlerini bitirip de ulûfeye yazılmaları sırasında bu defterdeki kayıtlarla kontrolları yapılır, kayda uygun olanlar ulufeye yazılırdı.

Eşkâl; Arapça şeklin cemidir. Şekil de biçim, suret, bir şeyin heyeti, tarzı demektir;

EŞKAR (اشقر) [*Hal.*] Arapça al donlu at, kızıl yüzlü adam mânalarına gelir bir kelimedir.

Eşkar süzülüp misal-i anka
Ol ateşe girdi bi mahâbâ
Şeyh Galip

§ Bazan (aşkar = عشقر) yazılmış ve âlem olarak kullanılmıştır.

Arsa-i Devlet ü câh içre ederken cevelân
Çah-ı medfende karar eyledi Aşkar paşa
Aynî

EŞKEB (اشکب) [*Mim.*] İki kerestenin birbirine çapraz olarak bağlanması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EŞKEB BAĞLAMA (اشکب باغلامه) [*Mim.*] Tavan kirişlemeleri üzerine çapraz vurulan uzun ağaçlara verilen addır.

EŞKEB PAYENDE (اشکب پاینده) [*Mim.*] İskelelerde her iki direğe vurulan çaprazlara verilen addır.

EŞKİNCİ (اشکینجی) [*Ask.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında yeniçeri ocağından ayrılmak suretiyle teşkil olunan askerlere verilen addır. Bunlara «eşkinci neferatı» da denilirdi. Ocağın ıslaha muhtaç olduğu daha hicrî 1182 (1768) seferinde pek açık bir surette kendini göstermiş, fakat yapılan teşebbüsler kanlı neticelerle akim kalmıştı. Devletin bu gidişle düşmanlariyle boy ölçüşmesi şöyle dursun, Sırp ve Mısır isyanlariyle sabit olduğu veçhile kendi tebasının isyanlarını bile bastıramıyacak kadar âciz vaziyete düştüğü görülmüş, senelerce süren Mora isyanının Mısır valisi Mehmet Ali Paşanın göndermiş olduğu talimli askerle az zamanda bastırılması yeniçerilerden başka herkesin gözünü açmıştı. İkinci Sultan Mahmut da buna kani olarak talim görmüş bir askerin lüzumunu takdir etmişti. Zamanla yeniçeri makamına kaim olmak, yahut bütün ocağa teşmil olunmak üzere tasavvur olunan talimli askerin adı olarak eşkinci'nin kabul edilmesi etrafı ürkütmemek için ihtiyar edilmiş bir hareketti. *Eşkinci; harbe giden, sefere eşen demek idi,* ve çok zamandan beri bu tâbir o mânada kullanılırdı. Nitekim yeniçeri teşkilâtında eşkinci ocağı adiyle bir teşekkül mevcut olduğu gibi eşkinci yani sefere gitmesi lâzım gelen yeniçeri seferde bulunsun bulunmasın, sefere gitmiyen korucular ile oturaklar yani mütekaitler müstesna olmak üzere yeniçeriler sefere gittikleri zaman her bölük ve orta efradından ikişer altın kumanya parası alınırdı. Bu para ile seferden dönünceye kadar orta ve bölüklerin yiyecekleri temin edilir ve bazan dönüşte para bile kalırdı. Böyle olmasına rağmen iş kolay olmamıştı.

Değerli müdekkik İsmaii Hakkı Uzunçarşılı bunun için «eşkinci tahriri başlığı altında (Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapukulu Ocakları, c. 1, s. 532) şu tafsilâtı veriyor:

«Evvelâ bu işin nasıl yapılacağı yeniçeri ağası ve o tarihte Karadeniz Boğazı muhafızı olan Ağa Hüseyin Paşa'dan sorulmuş ve o da: «Yeniçerilerin hali malûm ya, büyüklerini her ne hal ise ilzam ve küçüklerini ram etmek mümkün ise de bu iki sınıfın ortasında bulunan ve esame akçasından istifade eden mütevelli ve aşçı usta ve haseki oturağı (tekaüdü) denilen bedavacılar, hakkı kabul etmeyüp ayak takımını isyana teşvik etmeleri memuldür. Bu gibi nüfuzlu Ocaklılar çok olmayup sözleri ise yalnız İstanbul'daki kışlalarında geçer olduğundan bunların derhal idam olunmalarından başka çare yoktur.»

«Diye kestirip atmıştır; Fakat ıslahat heyeti bu kestirme mütalâayı kabul etmiyerek, bu halin tatbiki birtakım günahsız kimselerin de katillerini icap ettireceğini düşünerek evvelâ bunlara doğru yolun göterilmesi, aksi takdirde şiddetle hareketi münasip görmüşler ve öyle yapmışlardır.

«Ocaktan bu işe muhalefet edilmemesi için kapu kethüdası Hasan Ağa ile Sekbanbaşı İbrahim Ağa, kethüda yeri Mustafa Ağa, ustalıktan gelme Cambaz Kürt Yusuf ve diğer bazı

ocağın ilerigelen söz sahipleri gizlice çağrılarak askerî nizamatın şer'an ve aklen zarureti kendilerine anlatılmış ve asker talimi için kendilerinden söz alınmış ve buna mukabil rütbe ve atiyyeler vâdolunmuş ve verilmiştir.

«1241 şevval (1826 mayıs) da şeyhülislâm konağında sadrazam ve bütün devlet ricali kazaskerler, İstanbul kadısı ve yeniçeri ağasının da iş birliğiyle bir toplantı yapıldı. Bunun icab-ı şer'isi şeyhülislâm'dan soruldu ve o da harb taliminin vücubuna dair fetva verdi; bunu mütaakip içtimada bulunan yeniçeri ağası Mehmet Celâleddin Ağa, yeniçerilerin ocaktan talimli asker yazılmasına muvafakat ettiklerini bildirdi; bunun üzerine yeniçeri ocağının «bütün» tâbir olunur elli bir ortasından şimdilik yüz ellişerden 7650 nefer «eşkinci» namiyle muallem asker yazılmasına karar verildi ve bir kanunname kaleme alındı ve padişahın emri üzerine üç gün sonra yine o Şeyhülislâm konağında umumi bir meclis akdine karar verildi.»

«Sadrazam Selim Mehmet Paşa, Şeyhülislâm Tahir Efendi, eski Rumeli kazaskerlerinden Halil Hamit Paşazade Ârif Bey, hekimbaşı Mustafa Behcet Efendi, Anadolu payelilerinden Cafer Bey, İstanbul kadısı Sadık, sadrazam kethüdası Ahmet Hulusi, şıkk-ı evvel defterdarı Tahir, reis-ül-küttap Mehmet Seyyida, Darphane Nazırı Esat, Taphane Nazırı Sadık Efendilerden başka Karadeniz Boğazı'nın Rumeli muhafızı Ağa Hüseyin, Anadolu muhafızı Darendeli İzzet Mehmet Paşalarla sabık Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, müderris ve vâizlerin ilerigelenleri, Babıâlinin ikinci derecedeki ricali, yeniçeri Ağası, sekban başı, katar ağaları denilen ocağın büyük rütbeli zâbitleri bölük ağaları, ortaların usta ve mütevellileri de dâvet edilmişlerdi, dâvetlilerin sayısı altmışı geçmişti.

«İçtimada iptida sadrazam Selim Mehmet Paşa söze başladı. Yeniçeri ocağının geçirdiği safahatı ve ocağın hizmetlerini anlattı, içlerine yabancıların girmesi neticesinde isyan ve serkeşlikler vukua geldiğini ve Kanuni Sultan Süleyman zamanındaki kanun ve nizam ile bugünkü vaziyetin mukayesesi neticesinden bu acıklı vaziyetin çıktığını beyan ederek düşmanların o tarihlerde kullandıkları harb aletlerinin ve talimin o zamanlarda mevcut olduklarını ve şimdi ise yeniçerilerin vaziyetinin ne kadar acıklı bulunduğunu söyledikten sonra reaya mahkulesinden olan Rum eşkıyası devletin kuvvetine nazaran hiç mesabesinde iken bu kadar gayrete ve hazineler sarfına rağmen hâlâ bir iş görülmediğini ve artık bıçağın kemiğe dayandığını ve bu hale bir nihayet verilmesini söyledi.

«Bundan sonra söz alan Ser etıbba Behçet Efendi sadrazamın ifadelerini tasdik ederek devletin dâhilî ve haricî siyaseti hakkında reis-ül-küttabın mütalâasını bilmek istediğini söyledi.

«Reis-ül-küttap Mehmet Seyyida Efendi, ecnebi devletlerin tahammül edilmiyecek derecedeki tekliflerini ve Rum isyanını kendi emel ve arzularının tervicine vesile ittihaz ederek birtakım malâyutak tekliflerde bulunduklarını anlattı. Bunun üzerine ulema müttehiden, hal böyle olunca bütün İslâmlara harb fünununun talimi vaciptir, diyerek bunun şer'î ve aklî cihetlerini izah ve ispat ettiler.

«Bunu mütaakip Ocağın kethüdası Hasan Ağa :

«Ocağımızın kanununa riayet olunamadığından içimize uygunsuz adamlar karıştı; böyle tertipsiz askerle cenge memur olsam gitmekte tereddüt ederim, zira nizam ve inzıbat altında olmıyan asker ne kadar çok ve her biri bir kahraman olsa içlerinden biri bir sebeple kaçtığı gibi diğerlerine sirayetle hepsi dağılırlar, zâbitleri hicap altında kalırlar; bu askerin ıslahı ne suretle olacak ise hemen icrasına başlanmalıdır» dedi. Diğer ocak ağaları da kul kethüdasının sözlerini tasdik ve tasvip ettiler.

«Bundan sonra eşkinciler hakkında kaleme alınan mufassal lâyihayı bent bent mektupçu Süleyman Faik Efendi okudu ve Şeyhülislâm Kadızade Tahir Efendi de talimin vacip olduğuna dair olup hazırlanmış olan fetvayı bizzat kendisi kıraat etti ve sonra ocaklının bulunanlarına, bulunmıyanlarına, hitaben :

«İşte icab-ı kitap ve sünnet ve icma-ı ulema i ümmet ile âdaya mukabele için usul-i malûme üzre talim-i askerin ehl-i İslâma vacip olduğu sabit oldu, böyle tahrir ve talim-i askere mütaahhit misiniz?»

Diye sordu. Hazır olan ocaklı hep bir ağızdan «böylece taahhüd ediyoruz» dediler.

«Sadrazam tekrar söz alarak «Bu emr-i meşrua muhalefet edenin cezası ne olacağını» «şeyh-ül-islâm, fesade kıyam edenler hakkında tâzir i şedit lâzım geleceğini söyledi ve fetvasının yazılmasını fetva eminine havale eyledi.

«Bundan sonra evvelce kendisi tarafından hazırlanmış olan hüccet'i şer'iyyeyi, vakayi kâtibi olan Vak'anüvis Esad Efendi okudu ve hazır olanlar mühürlediler; sonradan ocaktan mühürliyenlerle beraber fetvaya mühür basanlar iki yüzü geçti.

«Bu karardan sonra yeniçeri Ağası Mehmed Celâleddin Ağa, hüccet-i şer'iyyeyi alarak

İstanbul kadısı, mevâli ve müderrisler ile tekke şeyhleri alayla ağa kapısına gittiler, ocaklı bunları karşıladılar.

«Hüccet-i şer'iyye ile eşkinci lâyihası yine vak'a nüvis Esad Efendi tarafından ağa kapısında alenen okundu; müderrisler, harb fenninin talimi hakkında nutuklar söylediler. Bundan sonra yeniçeri Ağası:

«İşte fetva! ülema ittifakiyle üzerimize cenk talimi vacip oldu; Padişahımızın fermanları bu merkezdedir. Ne diyeceksiniz? taahhüdünüzü bir takrirle Bab-ı âliye arzedeceğim» diye ocaklıyı tekrar tekrar istimzaç etti. Ön safda duran bölük ağaları ve ocak ihtiyarlarından bazıları muvafakatlerini söylediler Diğerleri anların sözlerini tasdik ettiler; Bunun üzerine hüccet-i şer'iyyenin alt tarafı da, kanımızla, canımızla mühürleriz sözleriyle bunlar tarafından mühürlendi.

«Bunun üzerine talim usulünü kabul eylediklerine dair yeniçeri ağası tarafından bir takrir yazıldı; Ağa kapısına giden heyet bunu dalıp şeyh-ül ialâm konağındaki içtima mahalline döndüler ve iş halledilerek cemiyet dağıldı; keyfiyet padişaha arzedildi ve hüccet de gönderildi.»

Bu suretle verilen karar, sadir olan irade üzerine işin tanzimine başlanılmış ve talim günü de tâyin olunmuştur. Fakat yeniçeriler «eşkinci» den murat nizam-ı cedit demek olduğunu anlamışlardı. Nizam-ı cedit ise kendilerinin menfuru idi. Hattâ bu husus sadrazamın bile vehmine dokunmuştu. Müzakere için davet ettiği Hüseyin Paşa sebat tavsiye etti. Maamafih sadrazamın vehminin boş olmadığı eşkinci nazırı sıfatiyle tâlime başlanılacağı gün hakkında yeniçeri ağasından vâki olan suale o mecliste hazır bulunan ocak reislerinin «tâlim tüfenk atmaktan ibaret ise yoldaşlarımızın hepsi bunu ranâ bilürler» demeleriyle ve bunu sizler geçen mecliste kabul ettiniz, bu sözleri o zaman söylemeniz lâzım gelirdi mukabelesine de «talim dediğiniz firenk tâlimi değil mi?» sözlerini tefevvuh eylemeleriyle meydana çıkmıştı. Maamafih bütün bu dedikodulara rağmen eşkinciler ayrıldı, talime başlanması da kararlaştı.

Eşkinci yazılmağa başlandı. Bir kaç gün içinde yazılanların sayısı yüzleri geçti Bunlara süngülü tüfenk verilse kiyl-u kali mucip olacağı düşünüldü. Kundaklı tüfenkle birer kılıç verildi. Kıyafet hususunda da yenilik yapılmaktan çekinilerek ayaklarına sıkı potur, başlarına yeşil renkli lâz kalpağı giydirildi.

Her şey tamamlanınca merasimle talime başlanmasına karar verildi. Resmî memurlardan başka müderrisler, şeyhler de talimin yapılacağı Et meydanında hazır oldukları halde ülemanın tâlimin meşruiyetine dair nasihat yollu sözlerinden sonra fetva emini teberruken besmele ile eline bir tüfenk aldı. Yeniçeri ağasına verdi. Ağa sekban başıya, sekbanbaşı da katar ağalarına uzattı. Elden ele dolaştırılan bu tüfenkle talime başlanmış oldu.

Yeniçeriler daha o gün isyan çıkarmak istiyorlardı. Fakat isyan için evvelâ kazanın çıkarılması lâzımdı. Halbuki kazan çıkarılmamıştı. Saniyen içlerinden bazıları da «eşkinciler tekessür eyledikten sonra kıralım ki hadlerini bilsinler ve bize zebunkeşlik isnat etmesinler» demek suretiyle ihtilâfa düşmüşlerdi. Maamafih çok sürmedi, bir ay sonra iş patlak verdi. Yeniçeriler son kazanı kaldırmışlar, isyan etmişlerdi. Yeniçerilerin bu hareketleri herkesi kendilerinden soğutmuş olduğundan tenkilleri hakkındaki karar umumun tasvibine mazhar oldu. Yeniçeriler mağlûp edilerek ocak dağıtıldı. Mesele kökünden halledildiği için artık «eşkinci» namının verilmesinden de sarf-ı nazar olunarak âm ve şamil olmak üzere «asakir-i mansure-i Muhammediyye» namı altında teşkilât yapılması muvafık görüldü ve öyle yapıldı.

EŞKİNCİ ESAMESİ (اشكينجى اسامه‌سى) [*Ask.*] Eşkincilerin maaş kâğıtlarına verilen addır. 1152 (1739) tarihinde Mora yarım adasındaki Anapoli kalesi fethindeki hizmetlerinden dolayı Hükümetçe eşkincilerin esameleriyle tekaüt olmalarına müsaade edilmiş ve eşkinci esameleriyle tekaüt olanlar ellerindeki tekaüt esamelerini para ile askerî taifesinden olmıyan şahıslara satmağa başlamışlardır. Bu hal tedricen eşkinci askerlerinin azalmasını ve seferlerde ise yeniden yeni ulûfe ile asker yazılmasını mucip olmakla hazineyi zarara soktu. Halbuki bundan evvel eşkinci ulûfesine dokunulmıyarak tekaütlük ocak mahlûlâtından verilmek kanundu.

EŞKİNCİ LÂYIHASI (اشكينجيلر لايحه‌سى) [*Ask.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında teşkili kararlaşan talimli askerin ayırma usuliyle bunların talim ve terbiyeleri ve sairesine dair hazırlanan lâyiha hakkında kullanılır bir tâbirdir. Lâyihada (Tarih-i Askeri-i Osmani, müellifi Ahmet Cevat Paşa, kitab-ı evvel, s. 278 - 285) yeniçeri ocağının kuruluşu ile gördüğü hizmetten ve bozulması sebepleriyle memleketin bu yüzden uğradığı felâketlerden bahsedildikten sonra «bundan böyle ber vefk-ı matlub izhar-ı şevket-i İslâmiyye ve hıfz-ı namus-ı din ve devlet-i Muhammediyye niyyet-i halisasına ittikaen ve

habl-i metîn-i şeriat-i garraya itisamen yeniçeri ocağından müceddeden eşkinci neferatı tertibine ve tesviye-i memuriyet ve suret i idarelerine ve zabt u rapt edecek zâbitanın azil ve nasbı hususlarına ve esliha ve melbusatlarına dair lâyih-i hâtır olan keyfiyet şu veçhile iş'ar ve beyan olunur» denilmekte ve ondan sonra da nasıl eşkinci yazılacağı, yazılacakların nasıl tâyin ettirileceği ve eşkincilerin tâbi oldukları muamelelerle ne suretle terfi ve terfih edileceği uzun uzadıya izah olunmaktadır.

Lâyiha başta sadrazam Selim Mehmet Paşa olmak üzere büyük devlet adamlariyle ocağın ileri gelenlerinden mürekkep olarak toplanan heyette Mektupçu Süleyman Faik Efendi tarafından okunduktan sonra Sadrazam, Şeyhülislâm'a hitapla «fenn-i harbın talim ve taallümü vacip değil midir?» diye sordu. O da vacip olduğunu beyan ettiği gibi Fetva emini'nin yazdığı fetva da okundu. Sadrazam tekrar söze başlayıp «işte icab-ı ahkâm-ı kitap ve sünnet ve icma-ı ulema-i ümmet taallüm-ü kavaid i cenk ü kârzar vacibe-i zimmetimiz olduğu aşikâr oldu. Matlub-ı âli olan askerin tahrir ve taallümü tedbirini taahhüt eder misiniz?» diye tekrar sordu. Hazır olanların hepsi bir ağızdan «böylece müteahhidiz» demeleri üzerine Selim Mehmet Paşa işbu nur gibi şuru olunacak emr-i meşrua şayet bazı bedtıynetan taan ve teşnia ağaz ve beynennas neşr-i eraeif ile ihlâl ve ifsad-ı ibadullaha müsaraat ederse bu misillûlerin şer'an cezası nedir?» şeklinde Şeyhülislâm'a sorduğu suale onun tarafından «bu makule sâibilfesat olanlara şer'an tâzir-i şedit iktiza eder» cevabı verildi. Bunun fetvası da yazıldıktan sonra evvelce hazırlanan hüccet dahi okunarak bu suretle lâyiha kabul edilmiş oldu.

EŞKİNCİ NAZIRI (اشکینجی ناظری) [*Ask.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında yeniçeri ocağından ayrı olarak eşkinci adı ile teşkil olunan askerin âmiri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «eşkinci neferatı nazırı» da denilirdi. Fakat yeniçerilerin bu teşekkül aleyhine kalkıştıkları muhalefet yüzünden ocağın ortadan kaldırılması üzerine kurulan yeni askerî teşkilâtta eşkincilik dahi lâğvedildiği için nazırlık da tarihe karıştı.

EŞKİNCİ NEFERATI NAZIRI (اشکینجی نفراتی ناظری) [*Ask.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında yeniçeri ocağından ayrı olarak eşkinci adı ile teşkil olunan askerin âmirine verilen unvandır. Buna «Eşkinci Nazırı» da denilirdi. Ancak yeniçerilerin bu teşekkül aleyhine kalkıştıkları muhalefet yüzünden ocağın ortadan kaldırılması üzerine kurulan yeni askerî teşkilâtta eşkincilik dahi lâğvedildiği için nazırlık da tarihe karıştı.

EŞKİNÇİ TAHRİRİ (اشکینجی تحریری) [*Ask.*] İkinci Sultan Mahmut zamanında eşkinci adı ile asker yazılması mânasına gelir bir tâbirdir. Islah kabul etmez bir hale gelen yeniçeri ocağından seçilerek talim ettirilmek suretiyle harb ve darba yarar adam yetiştirilmesi düşünülmüş ve tanzim olunan lâyiha gereğince yazılanların talimine başlanılmıştı. Bunu ocağın istikbali için tehlikeli sayan yeniçeri kodamanlarının muhalefete kalkışmaları nihayet ocağın ortadan kaldırılmasına sebep olmuştur.

EŞKİNCİ TİMARI (اشکینجی تیماری) [*Mal.*] Timarlardan birinin adıdır. Timara mutasarrıf olan sipahiler vaktiyle alay beylerin bayrakları altında memur oldukları seferlere gittikleri halde bilâhara bunların bir kısmı ayrılmış ve bu suretle ayrılan timarlara «eşkinci timarı» denilmiştir. Timarlıların büyük kısmını bunlar teşkil ederlerdi. Timara tasarruf noktasından diğer timarlılardan farkları yoktu. Yalnız bu türlü timarlara mutasarrıf olanlar harb vukuunda sefere iştirak mecburiyetinde idiler.

EŞMEK (اشمك) [*Ask.*] Lûgat mânası kazmak, kazımak olan bu kelime eskiden askerin bir yerden diğer yere hareketi ve sefere memuriyeti yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EŞRAF-I KUDAT (اشراف قضاة) [*İlm.*] Kadılık yoliyle yükselerek «sitte» tâbir olunan menasıba vâsıl olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mânası kadıların eşrafı, ileri gelenleri demektir.

Kadılık, ilmiyenin ikinci bir tarikı idi. Kadı yetiştiren «Medreset-ül-kudat» açılmadan kadılar medrese tahsili görenlerin isteklilerinden tâyin edilir ve derece derece terâkki ettirilirdi.

EŞRAT (اشراط) [*Ast.*] İslâm müneccimlerince Haml suretinin boynuzlarındaki kadr-i sani yıldızlarından α, kadr-i salisten β yıldızlariyle kadr-i rabiden γ kevkeb-i muzafına birden verilen addır. Mıntakat ül-burucun mebdeinde bulunması ve α, β yıldızları kamer menazilinin birincisini teşkil etmesi bu veçhile tesmiyeye sebep olmuştu.

EŞRAT-I SAAT (اشراط ساعت) [*Mit.*] Kıyametin yaklaştığına işaret olan alâmetler ve hâdiseler mânasına gelen bir tâbirdir. Rahmetli Muhammet Hamdi Yazır « فهل ينظرون الا الساعة ان تأتيهم بغتة فقد جاء اشراطها فانى لهم اذا جاءتهم ذكراهم »

ayetini tefsir ederken (Türkçe Tefsir c. 6, s. 4388) şu izahatı veriyor: «Eşrat, ra'nın fethiyle şart'ın cem'i olarak alâmetler demektir. Yani o saatin alâmetleri geldi. Bunların başında «بعثت انا والساعة كهاتين» buyrulan âhir zaman Peygamberinin bi'seti vardır. Şehadet parmağı ile orta parmağını göstererek: Ben ba'solundum, saat işte şu ikisi gibi, buyurmuştur. Şakk-ı Kamer ve saire *gibi* mucizeler göstermiştir. Böyle alâmetler geldiği halde iman etmediler. Demek ki o saatin bilfiil başlarına birden bire gelivermesini bekliyorlar. Bu ayette de saati bütün dünyanın yıkılması mânasına saat-i kübraya hamlediyorlarsa da burada zikri geçen kâfirlerin bilhassa kendi saatleri, kendi kıyametlerinin kopması mânasını anlamak daha makul ve «فقد جاء اشراطها» mazmunu ile inzare daha muvafıktır. Bu eşrat, sûrenin ilk ayetlerinde gösterildiği üzere Muhammed'e indirilene iman edip güzel güzel çalışmakta olan müminlerin günden güne terakkisi ve ona küfr edip Allah yolundan sapan kâfirlerin Mekke'deki müşrikler cumhuriyetinin günden güne sukutunu ve şaşkınlığını anlatan alâmetler, yani mucizat-ı Muhammediyye olmalıdır. Onları gördükleri halde inanmıyanlar bilfiil kendi başlarına kıyamet kopmadan inanmıyacaklardır. «فانى لهم اذا جاءتهم ذكراهم» fakat o geldiği vakit akıllanıp anlamaları kendilerinin ne işine yarar? Çünkü o vakit korunmağa imkân kalmaz, iman-ı yeis makbul olmaz. Sûrenin başından buraya kadar geçen beyanata bir netice olmak üzere buyrulur ki «فاعلم انه لااله الا الله» öyle ise şimdi iyi bil ki «لااله الا الله» dır, tapılacak, ibadet yapılacak kulluk edilecek, mabut tanılacak başka hiçbir mabut yoktur. Yalnız ulûhiyet kendisinin hakkı olan Allah vardır. Hakikatın böyle olduğunu şimdi kıyamet kopmadan evvel bil «واستغفر لذنبك وللمؤمنين والمؤمنات» bil de hem kendi günahın için mağfiret iste hem de müminîn ve müminat için «والله يعلم متقلبكم ومثويكم» ki nerede dolaşıp nerede karar kılacağınızı Allah bilir. Halimizin ne olduğunu dünya ve âhirette istikbalimizin nereye varacağını yalnız Allah bilir. Onun için vâki veya mümkün her türlü zünube ol suretle istiğfar et.»

EŞREFÎ اشرفى [*Mes.*] Eski paralardan birinin adıdır. Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethettikten sonra 923 tarihli ve namına olarak orada sikke kestirmiş ve bunların üzerinde yalnız «sultan» unvanının derciyle iktifa olunmuştur. Üzerlerinde «şah» unvanı bulumıyan bu altınlarla diğer emsaline Mısır'da «sultanî» denildiği gibi «eşrefî» de ıtlak olunundu Sair mahalde olduğu gibi Mısır'da dahi sikkeyi sahibi olan hükümdarın namına nispet etmek âdet olduğundan Sultan Selim'e mağlûp olmuş olan Mısır Meliki tahta cülûs zamanında selefleriniu isrine ittibaan «Melik-i Eşref» unvanını takınmış olmasiyle bu namlara kesilmiş olan altınlara «eşrefî» ıtlak olunmştu. Sultan Selim beraberinde bir miktar altın ve gümüş meskûkât bulunduğu halde avdet eyledikten sonra Osmanlı altınları «eşrefî, şerafî, şerifî» adlariyle anılmıya başlanmıştır. Hattâ ecnebi altınları bile ara sıra bu nam ile zikredilmiştir. Bu altınlar yalnız bir iki sene darbedilmiş ve badehu oralarda kesilen altınlarda bermutat Osmanlı paraları şekline tahvil kılınmıştır.

Bir de «cedit eşrefî» vardır ki İkinci Sultan Mustafa zamanında ilk defa tuğralı olarak darbolunan altın sikkelerdir. Bunlara «tuğralı altın» dahi denilirdi. Mısır'da bu altınlara «zer-i mahbub» namı verilmiştir.

EŞREFÎ TAC (اشرفى تاج) [*Sof.*] Kadirî tarikati tâbirlerindendir. Kadirî tarikatinin eşrefî koluna ve şeyhlerine mahsus tacın adı idi. Beyaz çuhadan, içi pamuklu, yedi dilim üzerine yapılırdı. Aşağı tarafı genişti. Yukarısı gittikçe darlaşırdı. Bu tacın üzerine yeşil tülbentten cüneydî sarık sarılırdı. Sol tarafına da yandan «taylasan» bırakılırdı.

EŞREFİYYE (الاشرفيه) [*Sof.*] Kadirî tarikati şubelerinden birinin adıdır. Müessisi şimal-i garbî Anadolu Kadirileri arasında Pir-i sani (ikinci pir) olarak tanınan «Eşrefoğlu» dur. Asıl ismi Abdullah olan Eşrefoğlu, İbn-ül-Eşref, Eşrefzade, Eşref-i Rumî adları ile de anılırdı. 754 (1353) de İznik'te doğdu. Künyesi şöyledir: Abdullah ür-Rumî bin Seyyit Ahmet Eşref-i Mısrî bin Muhammed-üs süyufi. Rumî tehallülüsüne sebep, Hama'da «Hüseyin i Hamevî» ye ilk mülâki olduğu zaman onun kendisine «Rumî» diye hitap etmesidir. Menakıp kitaplarının hepsinde nesebi Hazret-i Ali'ye ulaştırmaktadır. Gençliğinde hicretle İznik'e gelen Seyyit Ahmet Eşref-i Mısrî orada evlenmiştir. Eşref oğlu hakkında bir tetkik yapan kıymetli müdekkik Mehmet Halit Bayrı (Dergâh Mecmuası No. 1) babası için «o zaman İslâmiyetin yayıldığı yerler her Müslüman için aynı vatanın hududu dâhilinde idi. İslâm âleminin her noktası bu dinin verdiği çezbe ile coşan gönüllerle dolu idi. Bunun için o vakitler Anadolu'dan tahsil için Mısır'a Acemistan'a Orta Asya şehirlerine sefer yapanlar mevcut olduğu gibi, buralardan da kendisini irşat edecek kâmil mürşit aramak için gelenler vardı. «Eşrefoğlu» nun babası işte her halde bunlardan biri olsa

gerektir.» Anası için de «çok araştırdığım halde (Seyyit Ahmet Eşref-i Mısrî) nin zevcesine ait malûmat almak kabil olmadı» diyor.

Eşrefoğlu, tahsiline İznik'te başladı. Sonra Bursa'da devam etti. Uzun süren tahsil devresinden sonra kalbinde sezdiği İlâhî aşkın neşvesiyle tasavvuf tarikına inhimâk gösterdi. Hattâ Çelebi Sultan Medresesinde Alâeddin Ali Tusî'ye muit bile olmuş iken, Hak cezbesiyle dünyadan elini eteğini çekerek Abdal Mehmet Sultan adındaki bir meczubun işaretiyle Emîr Sultan'dan inabe aldı. Emîr Sultan tarafından Hacı Bayram-ı Veli'ye gönderilen Eşrefoğlu sülûkünün ilk günlerinde en ağır bir hizmetle tavzifeedilmiş, fakat o, bunu hiç şikâyet etmeksizin yerine getirdiği cihetle yapılan tecrübe kâfi görülerek imamete tâyin olunmuştur. Hacı Bayram-ı Veli'nin yanında 11 sene kaldı ve bu müddet zarfında türlü riyazet ve nefs mücadeleleri geçirdi. Sülûkünün 11 inci senesinde mürşidinin kızı «Hayrünnisa» kadınla evlenmiş yine o sene pirinden destur alarak İznik'e dönmüştür. İznik'e avdetinden sonra bir kızı dünyaya geldi. Burada bir müddet taat ve mücahede ile meşgul oldu ve daha sonra kaynatasını ziyaret için Ankara'ya gitti. Damadını tasavvuf tarikında henüz ilerlemiş saymıyan Hacı Bayram-ı Veli, sülûkünü tamamlamak için Eşrefoğlu'nu Hama'da bulunan Abdülkadir Geylâni'nin 4 üncü oğlu Hüseyin-i Hamevî nezdine gönderdi. Şeyh Hüseyin, yanında bir erbain çıkaran Eşrefoğlu'na hilâfet vererek onu Kadiriyye tarikının Anadolu'da neşrine memur etti. Dergâhını kendi memleketi olan İznik'te kuran Eşrefoğlu tarikatini bilhassa o civar ile Bursa ve havalisinde süratle yaymış, hattâ İstanbul'da bile zaviye tesis etmiştir. Sadrazam Mehmet Paşa'nın bu tarika intisabı vardı. Hayatını zikir ve ibadete hasreden Eşrefoğlu mutasavvifane şiirlerini ve «Müzekkiy-ün-nüfus» ile «Tarikatname» adlı kitaplarını yazdı. Ölümü 874 (1470) dedir. Türbesinde halifelerinden birkaçı ile tarikatin ileri gelenlerinden bazıları da gömülüdür. Sağlığında esası kurulan İznik'teki «Eşrefiyye Dergâhı» türbesiyle birlikte Irak seferinden dönüşünde 4 üncü Sultan Murat tarafından yeniden yaptırılmıştır. Hal tercemeleri ve menakıp kitaplarında hayatına ait tesadüf edilen malûmatın bundan ibaret olduğunu söyliyen Mehmet Halit Bayrı (Dergâh, No. 1) şu mütalâada bulunuyor: «Yalnız bunlardan öğrenebildiğimiz cihet Eşrefoğlunun sülûkünü Hama'da itmam ettikten sonra avdet ettiği İznik'te bir müddet tamamen sâkit ve mensi kaldığıdır. Eşrefoğlu gibi mutasavvıfların, halkın tenvir ve irşadını kendilerinin en kudsî vazifeleri telâkki eylediklerine göre Eşrefoğlu'nun bu sükût ve inzivasının kendi eseri olmadığına zahibiz. Nitekim ona ait menkıbeler arasında bu zehabımızı takviye eden bir tanesi var ki bunda Eşrefoğlu'nun İznik'te bir müddet inzivaya, süküte mecbur edildiğinden bahsedilmektedir. Bilâhara Hama'dan onu ziyaret için gelen bir dervişin, kerametlerini zikir ve tâdat eylemesi üzerine halk arasında mergup olup mevki kazanan «Eşrefoğlu bilhassa hayatının son senelerinde etraf ve civara halifeler gönderecek derecede nüfuz sahibi olmuştur.

«Fakat bu defa da mazhar olduğu hürmetin ağırlığı altında ruhu muztarip olmuş, her zaman onda görünen tevazu', mahviyet kendidisini İznik'i terke sevk etmiştir. Perestiş derecesinde seven halk onu Hak aşkının tevlit ettiği cezbe içinde dağlarda dolaşırken bulmuş ve şehre getirmiştir Bundan sonra «Pınarbaşı» nam mahalde kendisi için inşa olunan savmaada hayatının mütebaki senelerini yaşamıştır.»

Eşrefoğlu şairdi Hak cezbesiyle ve halkı irşat için yazılmış ilâhilerden, devriyelerden mürekkep olan divanı için de sayın Halit Bayrı (Dergâh, No. 2) şunları söylüyor: «Eşrefoğlu bunları tamamiyle zamanının, muhitinin tesirleri altında yazmış, bu tesirleri bazan hükümsüz bırakacak derecede galip, fakat ekseriya onların mağlûbu olmuştur. Eşrefoğlu Divanını bir kere dikkatle takibeden her halde bu hükmü teyit edecektir.

«Eşrefoğlu Divanı'nda göze çarpan ilk hususiyet lisandadır. «Yunus Emre» ve onu takibeden bazı halk şairleri kadar Türkçenin asli bikrini muhafazaya muktedir olamıyan Eşrefoğlu'nun lisanında harici bir nüfuzun ağırlığı his olunur. İptidaî saffetini yavaş yavaş kaybeden eski Türkçe, Eşrefoğlu Divanında tabiî cereyaniyle kendisini sevdirmekle beraber, bu cereyanı biraz hafifleştiren ârızaları da ihtva ediyor. Bu ârızalar «Yunus Emre» den başlıyarak gittikçe halk şairlerinin lisanına da süzülen ecnebi unsurlardır.

«Lisanı, mahiyeten bozulmıya yüz tutan bir türkçe örneğinden başka bir şey olmayan Eşrefoğlu divanı'nı terkip eden yazılarının şekilleri, Eşrefoğlu'ndan evvel kullanılmış, şekillerin aynıdır. Mutasavvif halk şairlerinin eserlerini halâ yine acem tesiri altında vücuda gelen edebî mahsullerden tefrik eden bu şekiller «Yunus Emre» denberi halk edebiyatımızın değiştirilmiyen kıyafeti, en sonra ruhî bir cezbenin çoşkunluğunu örten bu kıyafetler samimi aşk feryatlarına, gönülün hararetiyle dudaklarda

alevlenen irşat nağmelerine müessir mânevi bir ahenk vermektedir. Zevkimizin hassasiyetini memnun eden bu ahenkte gizli bir haletin mahiyeti meçhul ,hem duyulan, hem duyulmıyan bir tezahürü var, «Yunus Emre'nin kiler kadar Eşrefoğlu'nun şirlerine de yakışan bu çerçeveler asırların tozunu taşımalarına rağmen bu gün bile çok canlı ve renkildir.

«Eşrefoğlu nazım âleti olarak hem hece veznini, hem de aruzu kullanmıştır. Fikrimizce bu iki vezinle de nazmı rekik olan Eşrefoğlu'nun eserlerinde aruz, büsbütün, iğreti elbise düşüklüğü gösteriyor. Hecede daha fazla muvaffak olan Eşrefoğlu'nun kafiye telâkkisi tamamiyle yanlıştır.. Filhakika nazımlarında bu günün değil hattâ kendi asrının kuvvetli kafiyelerine nadiren tesadüf olunur. Tıpkı Yunus Emre'de olduğu gibi şiddetle zayıf olan kafiyeleri ekseriya fiillerin muhtelif tasrifleriyle vücuda getirilmiştir.

«Mutasavvif halk şairlerinin hemen hepsi eserlerine bedii bir kıymetten ziyade mâneviyata hulûl edecek vicdanları tahrik ve her endişeden âzade olarak hakka sığındıracak bir tesir vermek istiyorlardı. Bunun için vezin istimal edişi ve kafiye telâkkisi itibariyle Eşrefoğlu'nun eserlerini haricen kusurlu bulsak bile bu gibi şairlerin eserlerinde sanat tamamiyle ihmal edilmiş, nazmın ve lisanın şekli belki ikinci derecede dahi yalnız âşık ve aşkiyle sermest bir kalbin helecanı gizlenmiş olduğu cihetle onu bunda mazur görmeliyiz.

«Haricen ne şekil ve mahiyette olursa olsun şiirleri Eşrefoğlu'nun vicdanî kanaatini çok güzel tasvir ve irae ediyor. Vahdet-i vücud'un en ateşli, en müteassıp sâlik ve müdafii olan Eşrefoğlu'nun divanında.

Benim şahi ba meydanın benim devri ba devranın
Benim canı bu canların benimle diridir her can
Benim Mansur'i dar eden benim ağyarı yar eden
Benim her varı var eden benim hem giden hem duran

diyerek «vücud'i hakiki» nin «vücudî mümkün» de tecellisine işaret ediyor ve bunu bazan daha kuvvetli ve daha çoşkun haykırıyor:

Benim ol daim ü baki göründüm sureta insan

«Eşrefoğlu'nu bu felsefesiyle muhakeme edecek olursak, onda, Mevlâna Celâlettin-i Rumi' den başlıyarak kendinden evvel gelen bütün mutasavvif şairlerin tesirini görmemek mümkün değildir. Türk mutasavvıflerinin «Vahdet-i vücut» terkibiyle hülâsa edilen felsefeleri Anadolu'da evvelâ Mevlâna'nın sonra Sultan Velet, Âşık Paşa, Yunus Emre gibi Hak âşıklarının kayıtsız, destursuz cehtleriyle teammüm etmiştir. Bunlardan muahhar olan şairlerimiz mutasavvif esaslarını en ziyade Mevlâna divanında Rebapname, Garipname ile Yunus Emre'nin ilâhilerinde buldular. Bu cihetle onların hepsinde Mevlâna'nın, Sultan Veled'in, Aşık Paşa ve Yunus Emre'nin büyük, şâmil nüfuzlarını hissederiz. Epey sonra gelmiş olmakla beraber Eşrefoğlu yine bunların tesirinden kurtulamamıştır. Divanı gözden geçirilirse bu hakikat derhal tezahür eder.

«Eşrefoğlu'na divaniyle mutasavvif halk şairlerimiz arasında iyi bir mevki verebiliriz. Hak aşkiyle çoşan kalbinin âh u vâhından ibaret olan samimî, sıcak feryatlariyle Eşrefoğlu basitlikten, iptidailikten oldukça kurtulmuş mamafih en âzade bir ruhun satvetini muhafaza etmiş bir şairdir. Onu şimdiye kadar tanımamış olmamız affedilmez bir gafletin eseridir. Tabiatinkinden ziyade baharına, kışına makes olan eserlerinde geniş bir serbestî vardır. İlâhî bir azamete gözlerini çevirmiş bir adamın kapıldığı raşe ile titrerken etrafını unutan Eşrefoğlu divanının bir çok yerinde «vücud-u mutlak için her türlü dünyevî düşünceleri dimağından tard ve kendi mâneviyatının huzurunda terketmiş his olunur. Bütün safhaları, manzaralariyle bayatı tabiî «tecelli-i Cemal» addeden bu mutasavvif ona âşık varlığının fenaya baliğ olduğunu duydukça muztariptir. Bunun için baka'ya cemale vusul beklerken gaflet içinde dünya ile meşgul olanları kendi yoluna çağırmakta teselli aramaktadır.»

Eşrefoğlu'nun» ölümünden sonra makamına, vasiyeti üzere geçen Şeyh Abdürrahim Tirsi (ölümü 926-1519) ile halefleri zamanın intişar sahası genişlemiş olan Eşrefiyye tariki için, genç müdekkik Kasım Kufralı (İslâm ansiklopedisi Eşrefiyye maddesi) şunları söylüyor:

«Eşrefiyye tarkati Emir Sultan'ın tarikati ile Bayramiyye, Kadiriyye tarikatlarının mezcedilmesinden meydana gelmiştir. Bu tarikatler adabına ilâve olarak, teberrüken 6 sene Davudî savme de devam edilerek, mümkün mertebe halk ile ihtilât etmemek ve evrada, sünnete ittiba ile birlikte devam etmek şart koşulur; sâlik oruç tutmaya bilirse de muhakkak olarak erbain çıkarmalıdır. Nefs mücadelesi ve riyazete riayet edilecek edeplerin başında gelir. Tarikatin bu mezci şekili mensuplarının taçlarında da ifade edilmiştir. Eşrefoğlu evvelce tepesinde bir pul ile 6 Terk'den ibaret Bayrami tacını giyerken şeyh Hüseyin Hamevi'nin, emri üzerine, pulu kaldırarak, terklerin adedini 7 ye iblâğ eder.

Keçeden olan bu Eşrefiyye tacının 7 terki 7 göze işaret şeklinde tefsir edilir. Eşrefoğlu tac giymeyi ve «risale» çıkarmayı sünnet addederek, Tac kelimesindeki T harfinin tamamlığa, Elif harfinin doğruluğa ve C nin de cemale delâlet ettiğini beyan eder. Kadirî tacını bu şekle ifrağ ile üzerine 18 bin âleme işaret demek olan 18 veya besmeleden B harflerin sayısına uygun olarak 19 köşeli mührün işlenmesi de Eşrefoğlu'nun ihtirasıdır. Bu mühür 7 isme «esami-i seba» imaen, 7 renk ibrişim ile işlenir. Ortasındaki yeşil köşeli mührü Süleymanî de mugayyebat-i hamseye delâlet eder. Eşrefiye tacı bilâhare, İzzettin Eşrefî tarafından, beyaz ve yeşil çuhadan yaptırılmış, beyaz tac şeyhlere ve yeşil tac da devrişlere tahsis edilmiştir.»

EŞREF SAAT (اشرف ساعت) [*Hal.*] Yümünlü ve mes'ud vakit hakkında kullanılır bir tâbirdir. Manâsı saatlerin şereflisi demektir. Eskilerden buna inananlar pek çoktu. Yola çıkmak, düğün yapmak gibi basit işlerden muharebede hücuma geçme gibi mühim şeylere kadar eşref saat arıyanlar vardı. Yapılacak bir işe başlamadan evvel o işin hangi gün ve saatte yapılması hayırlı olacağı araştırılır, bunun tâyini için müneccimlere başvurularak onlar tarafından tâyin olunan vakitte işe girişilirdi. Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından Üçüncü Sultan Ahmed'e yazılmış olması melhuz bir vesika (Başbakanlık arşivi, Saray, 1873, tarihsiz) eşref saatin resmî bir vesikasını teşkil eder. Vesika aynen şöyledir:

« Bilûtfullah - il - melik - il - müteal şehr-i şevval-i meyamin iştimâl akibinde mekârim-i behiyye-i tacidarilerinden şeref-i hizmet-i sadareti uzma ile müteşerrif ve begâm olan kulları tertip edegeldikleri ziyafete rağbet ile terfi-i kadr ve menzilet buyurulmak âdet-i hasene-i padişahane olduğuna binaen Müneccimbaşı efendi kullarından tertib-i ziyafet için bir yevm-i mübarek ihtiyarı istihbar olundukta işbu şehr-i şevval-il mükerremin 10 ncu Salı günü yevm-i sa'd ve mübarek olduğunu istihraç ve iş'ar zımnında pusulasını taraf-ı çakeriye irsal eylemekle merfu-ı rikâb-ı kâmyab-ı hüsrevaneleri kılınmıştır. Malûm-u inayet mersum-ı hidivaneleri buyuruldukta inşaallah-ül melik-il'vedûd işbu Salı günü ziyafet tertibine emr-i hümayunları vürud eder ise emir ve ferman hazret-i menlehülemrindir.

«İnşaallah ü tealâ işbu Şevval-il'mükerremin 10 ncu Salı günü tasmim olunan ziyafet için, münasip ve sa'd ve mübarek vakt-i şerif olmakla ihtiyar olunup hakipay-ı der-i devletlerine ruymal kılınır.»

ET (ات) [*Top.*] Eski toplarla havan ve obüslerin «Mücef» yani boşluğu saran kısmına verilen addır. Namlunun veya merminin sihanî demektir. Buna «semen» de denilir.

ETABEK (اتابك) [*Ida*] Selçukî şehzâdelerinin terbiyesine memur edilenlere verilen unvandır. Tatarlar onbaşılarına bu adı verirlerdi. Etabekler tecrübeli büyüklerden seçilirdi. Sonra «Paye» şekline girdi. «Vezir» lik makamı sayılırdı. Mısır ve Suriye Türk hükûmetlerinde de bu «paye» yaşamıştır.

«Lehee-i Osmani» de «Müdir-i umur, nâzır, devlet-i Selçukiye zamanında vezire denilirdi» izahatı vardır.

Osmanlı Türklerinde o makamda «lala» tâbiri kullanılıyordu. İkinci Sultan Mahmut zamanında padişahın akıl hocalığını yaptığı için pek büyük bir nüfuz kazanan «Halet Efendi ile reis-ül-küttaplıktan ilk hariciye Nazırı ünvanını alan Pertev Paşa hakkında hususî surette «Etabek-i saltanat» suretinde istimâl olunmuştur. Osmanlılarda daha ziyade Etabey suretinde kullanılmıştır.

ETBA (اتباع) [*Ida.*] Maiyet halkı, hizmetkâr yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime «Kamus-ı Osmani» de «Bir zatın kavline, fiiline, mesleğine uyanlar, bir adamın hizmetkârları, uşakları: «Etba-ı Ebuhanife» suretinde izah olunmuştur. Müfredi olan tâbi, hem etba, hem de tevabi suretinde cemilendirilir. Ancak etba ile tevabi mânaca farklıdır. Etba uşak ve hizmetkârlar demek olduğu halde tevabi onlardan mümtaz olan maiyyet halkı mânasını ifade eder.

Tavr-ı etbaına eyle dikkat
Ki bula komşuların emniyet.
Sünbül zade Vehbi

ETEĞİ BELİNDE (اتكى بلنده) [*Hal.*] Kılık ve kıyafeti, düzgün, tirandan, hazır ve müheyya yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden giyilen elbiseler yerlerde sürünecek derece uzun olduğu ve süratle yapılacak işlerde eteklerin ayağa dolanma tehlikesi bulunduğu için etekler kaldırılarak bele sokulmak suretiyle iş yapılmak zarureti olduğundan bu tâbir meydana gelmiştir.

O nahl-i naz eteği belde bir nihal olmuş
Aceb mi damen-i serv-i sehi müsmir olur.
Sabit

ETEĞİNE DÜŞMEK (اتكنه دوشمك) [*Hal.*] Yalvarmak, himayet ve inayetini istemek, iltica etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden

büyüklerden birinden bir şey, yahut işlenen her hangi bir kabahatın affi istenileceği zaman eteğine sarılmak âdet olduğundan bu tâbir meydana gelmiştir. Bunun yerine «eteğine sarılmak» da denilirdi.

ETEĞİNE SARILMAK (اتكنه صارلق) [*Hal*] Yalvarmak, himayet ve inâyetini istemek, iltica etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden büyüklerden bir şey yahut işlenen her hangi bir kabahatin affi istenildiği zaman eteklemek âdet olduğundan bu tâbir meydana gelmiştir. Bunun yerine «eteğine düşmek» de denilirdi.

ETEĞİNE YAPIŞMAK (اتكنه يابشمق) [*Hal.*] Hüsn-ü zan sahibi olarak tanınmış olan birinden şefaatte bulunmak isteği yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir daha ziyade mânevî istekler hakkında istimâl olunurdu.

ETEK (اتك) [*San.*] Hat ıstılâhlarındandır. «Hilye» nin ikinci kısmına verilen isimdir. Birinci kısmına «Göbek» denilir.

ETEK BAĞI (اتك باغى) [*Kıy.*] Eskiden kadınların sokağa çıkarken iç elbiselerinin üstüne giydikleri ferace veya çarşafın altından eteklerinin görülmemesi içi fistan veya entarilerini yukarıya toplamak ve kaldırmak üzere fır dolayı bağladıkları kaytan veya kuşağın adı idi.

ETEK BEZİ (اتك بزى) [*San.*] Kundaktaki çocukların omuzlarından itibaren aşağıya doğru sardıkları ve kundakta iken altlarına koydukları pamuklu bezin adı idi. Bazı yerlerde halen de kullanılmaktadır.

ETEK ÇEKMEK (اتك چكمك) [*Hal.*] Karışmamak, bitaraf durmak mânasına gelir bir tâbirdir. Alâkayı tamamen kesmek mânasına gelen «el etek çekmek» de kullanılırdı.

ETEK DOLUSU (اتك دولوسى) [*Hal.*] Pek çok, bolbol yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden koyacak bir şey bulamıyanlar ellerinde götüremiyecekleri şeyleri topuklarına kadar uzun olan elbiselerinin eteklerini kaldırarak oraya koymak suretiyle alıp götürdükleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

ETEKLEMEK (اتكلمك) [*Hal.*] Tazim makamında birinin eteğini öpmek, yahut öpercesine eteğine varmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden köle, cariye, hizmetkâr ve ahad ı nas denilen aşağı tabakadan olanlar ve çocuklar büyüklerin huzuruna girdikleri zaman etek öptükleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

ETEKLERİ BELİNDE (اتكلرى بلنده) [*Hal.*] Eskiden kadınlar hakkında kullanılan tâbirlerdendir. Becerikli, işgüzar mânasına gelir. Bu tâbir; kadınların üç peşli, beş peşli entarı giydikleri zamandan kalmadır. Acele ile yaptıkları işlere eteklerinin takılmaması için etekler kaldırılırdı.

ETEKLERİ ISLIK ÇALMAK (اتكلرى ايصليق چالمق) [*Hal*] Alınan sevinçli bir haber üzerine gösterilen telâş ve heyecan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kadınlar hakkında kullanılırdı. Eskiden kadınlar uzun etekli entari ve elbise giydiklerinden böyle bir haber alanların, telâşlı yürüyüşleri sebebiyle, bu tâbir meydana gelmiştir; (etekleri zil çalıyor), (etekleri çalpara çalıyor) da denilirdi

ETEKLERİ TUTUŞMAK (اتكلرى طوتوشمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle telâş ve ıztıraba düşmek, çaresiz kalmak, tehlikeye düşmek, heyecana kapılmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sanman şefak görüp tef-i kahrın sipihrden
Tâb-ı nedamet ile tutuşda eteği
Münif

ETEKLERİ ZİL ÇALIYOR (اتكلرى زيل چاليور) [*Hal.*] Eskiden kadınlar hakkında kullanılan tâbirlerdendir. Süratle koşuyor mânasını ifade ederdi Bu tâbir; hemen daima sevinmeğe ait bir mesele uğrunda koşmağa delâlet ederdi. Bu makamda «etekleri çalpare çalıyor», «etekleri ıslık çalıyor» tâbirleri de istimal olunurdu.

ETEKLİ VAV (اتكلى واو) [*San.*] Düz şekilde yazılan vav hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ETEK ÖPMEK (اتك اوپمك) [*Hal.*] Tâzim makamında birinin eteğini öpmek hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden köle ve cariyelerle içtimaî mevkileri aşağı olanlar efendileriyle büyüklerin elbisenin belden aşağı doğru sarkan kısmı demek olan eteğini öpdükleri için, o hareketin karşılığı bu tâbir meydana gelmiştir. Etek öpmek mecaz yoliyle tebasbus ve temellûk mânasına da gelir. Bunun yerine «eteklemek» de denilirdi.

ETEK SERPİN (اتك سرپن) [*Hal.*] Kıyafeti toplu olmayan, pasaklı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ETEK SİLKMEK (اتك سيلكمك) [*Hal.*] Münasebeti kesmek, itizar etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ETEK TAHTASI (اتك تختەسى) [*San.*] Abdeshanenin dayanacak arka yerine verilen addır.

EKMEKÇİ (اكمكجى) [*Sar., Ask.*] Saray ile yeniçeri ocağının ekmeğini yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir Saray ekmekçileri ekmek

çi cemaatı, yeniçeri ocağı ekmekçileri ise «ekmekçi bölüğü» adlı teşkilâta bağlı idiler. Saray ekmekçileri terfi ederek kapıcı bölüklerine ve oradan da diğer menasıba geçirildikleri gibi yeniçeri ekmekçileri de ocakda ilerlerdi. Her iki sınıfdan mühim mevkiler işgal edenler olmuştur. Tâbir eski yazı ile etmekçi suretinde yazılırdı.

EKMEKÇİ BAŞI (اکمکجی باشی) [*İda.*] Askerin ekmek tâyinini iltizam suretiyle üezrine alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müteahhidlerin yaptıkları fenalıklar yüzünden hicrî 1280 (milâdî 1863) senesinde ekmek işinin levazım idaresince temini kararlaştırıldığından ekmekçi başılık tarihe karışmıştır.

Vak'a nüvis Lütfi efendi (Lütfi tarihi, hususî kütüphanemde *müellifin* el yazması *nüsha*, cild 10, sahife 69) o sene vakaları arasında bunun için «tabh-ı nân-ı aziz) başlığiyle şu tafsilâtı veriyor: «o vakte kadar asakir-i şahanenin nân i aziz tâyinatı iltizam suretiyle bil ihâle ekmekçi başı unvaniyle bir takım kesan tarafından idare olunurdu. Bu idarede her bar türlü *irtikâblar ve fesadlar karışarak nümune*ye mutabık ekmekler yalnız ümera ve zabitan tâyinlerine mahsus olup efrad-ı askeriye ekmeklerine pek de dikkat olunmazdı Çünki bu ekmekçi başıların yazlı kışlı ümera ve memurin-i askeriyeye verdikleri ziyafetler ve tiyatro davetleri ve bazılarının konaklarına hatap irsali gibi vukubulan birçok *masrafları* nan-i aziz hamurlarına katılarak hamur işine karışanların ağızlarını kapatlar idi. Bab-ı Seraskerî veznesinden aldıkları akçalar daima alelhesap suretiyle yürüyüp kat-ı hesap muamelesi vuku bulmaz idi. Bu müteahhidlerin tebeddüllerinde senelerce uğraşılarak kiminin zimmeti, kimisinin pek çok *matlubu zuhuru* ile izhar-ı *iflâs* ederler idi. 79 sene-i rumiyesi Te rinievvelinden itibaren usul-i mezkûrenin lâğviyle nân i aziz idaresinin levazım dairesine ihalesiyle âdetâ beyaz francala gibi nân ı aziz imaliyle sunuf-ı askeriye ve eshab ı tâyinat deavat-ı veli nimeti tekrara hasr-ı evkat etmişlerdir. Ledelhesap o tarihde kıyyesi elli üç, elli dört paraya çıkmıştır.»

EKMEKÇİ BÖLÜĞÜ اکمکجی بلوکی [*Ask*] Yeniçeri ocağı ekmekçilerinin bağlı bulundukları kurum hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sarayın ekmeğini yapanların kurumuna da «ekmekçi cemaati» denilirdi. Her iki sınıftan devletin mühim mevkilerine yükselenler olmuştur. Ekmek eski yazıda etmek suretinde yazıldığı için etmekçi bölüğü veya etmekçi cemaati de ekmekçi bölüğü ve ekmekçi cemaati demektir.

EKMEKÇİ CEMAATİ (اکمکجی جماعتی) [*Sar.*] Saray ekmekçilerinin bağlı bulundukları kurum hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sarayın ekmeğini yapan bu cemaat efradı kapıcı bölüklerine terfi ederler, oradan da daha yüksek mertebelere çıkarlardı. Yeniçeri ocağında da ekmekçi teşkilâtı vardı. O da ekmekçi bölüğü adını taşırdı. Ekmek eski yazıda etmek suretinde yazıldığı için etmekçi cemaati veya etmekçi bölüğü de ekmekçi cemaati ve ekmekçi bölüğü demekti

ET MEYDANI ات میدانی [*Coğ*] İstanbul'da Aksaray semtindeki meydanlardan birinin adı idi. Vaktiyle yeniçerilerin kışlası burada idi. İrtica ve ihtilâl vukuunda yeniçeriler burada kazan kaldırırlardı Kışlanın kapı yeri ile büyük çeşme musluklarından başka enkaz kalmamıştır. Arsasında bir Rum mektebi yapılmış ve bunun üst tarafındaki orta camii yeniden tamir olunmuştur. Mevkiin bir kısmı cadde haline getirildiği gibi bir kısmında da çulha tezgâhları tesis olunmuştur.

ETREPOL (اتروپول) [*Coğ.*] Sofya kazalarından birinin adıdır. Merkezi Orhaniye kasabası idi.

ET TOMRUĞU (ات طومروغی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağına mahsus kasap dükkânları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Et meydanında ocağa mahsus sekiz et tomruğu vardı. Ocak için lâzım gelen hayvanlar bu tomruklarda kesilirdi.

EV (او) [*Sar.*] Padişahların erkek ve kız çocuklarının dairelerine verilen addır. Eskiden Padişah çocukları kaç anadan doğarlarsa doğsunlar «bucak» adı verilen bir dairede yaşarlardı. Şehzadelerle sultanların bucağın içinde ayrı daireleri vardı. İşte bu dairelere «ev» denilirdi.

EVAMİR-İ MLAİYE KÂTİBİ (اوامر مالیه کاتبی) [*Mal.*] Maliye memurlarından birinin adı idi. Vazifesi ferman ve beratlarla yevmiye, ulûfe ve bağlanan maaşların senetlerini yazmaktı.

EVANİ (اوانی) [*San.*] Yemek, çay, sofra ve kahve takımları ile leğen, ibrik, testi, kâse, bardak gibi madenden, billûrdan veya çiniden yapılmış eve ait kablar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan, kap, zarf mânasına gelen inan'in cem'idir. Avani yanlış olmakla beraber galat-ı meşhur olarak kullanılmaktadır.

EVC (اوج) [*Ast.*] Güneş manzumesine dâhil seyyarelerin medarları üzerinde güneşe en uzak bulundukları noktalara denilir.

Nice deryâ ser-i emvacı ermiş evc-i eflâke
Riyazi

EVDİYE-İ SÜLÛK (اودية سلوك) [*Sof.*] Sülûk vâdisi, sülûk yolu mânasına gelen bu terkip sofiye ıstılahı olarak şöyle izah edilmektedir: Evdiye-i sülûk tesmiye olunması anın içindir ki her bir derece sâlike gûya bir vâdi-i mukaddestir. Anda tecelli-i ilâhiye lemean ve envar-ı rabbaniye nümayan olmuştur. Bu vâdilerde mehavif ve mehalik pek çoktur. Mezalik-i akdame ve medahiz-i evhame gayet yoktur. Eğer envar-ı ilâhiye nümayan olmaz ve nar-ı tecelli lemean kılmazsa eşval ve şeyatîn saliki bu vâdilerde gümrah kılar. Bu vâdilerin evveli ihsandır.

EVKAF-I CELÂLİYE (اوقاف جلاليه) [*Vak.*] Gelirleri Konya'da metfun Celâleddin Rumi'ye nisbet edilen Mevlevî tarikati uğrunda sarfolunmak üzere vakfolunan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Diğer emsali gibi bu yerlere evkaf nazırlarının nezaret ve müdahalesi olmıyarak mütevellileri tarafından idare edildikleri için bunlara «Müstesna Evkaf» da denilirdi.

EVKAF-I HÜMAYUN (اوقاف همايون) [*Vak.*] Padişahların ve onlara mensup olanların vakıfları mânasına gelir bir tâbirdir. Saltanat mensuplarının vakıfları demektir.

EVKAF-I HÜMAYUN HAZİNESİ (اوقاف همايون خزينه‌سى) [*Vak.*] Evkaf veznesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Maliye hazinesi» yerine «Hazine-i Maliye» denildiği gibi «Evkaf-ı hümayun hazinesi» yerine de «Hazine-i evkaf» da denilirdi Osmanlı Devletinin kuruluşunda «Beyt-ülmal» adı verilen ve defterdar unvanlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri, yine aynı mânaları ifade etmek üzere «Hazine-i Devlet», «Hazine-i emiriye», «Hazine-i padişahi», «Hazine-i hassa» gibi unvanlar kullanılmış, harb gibi fevkalâde masraflara karşı bir ihtiyat hazinesi olmak ve varidatı havass-ı hümayun hasılâtı, ganaim humsu, hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden teşekkül etmek üzere «İç hazine» ve «Enderun hazinesi» adlariyle tesisat da vücuda getirilmiştir. Daha sonra varidat ve hasılâtın nev'ine ve bunların sarf ve istimal tarzlarına göre hazineler artırılarak «Hazine-i âmire», «Mukataat hazinesi», «Tersane-i âmire hazinesi», «Mansure hazinesi», «Haremeyn hazinesi», «Baruthane-i âmire hazinesi» namlariyle teşekküller meydana gelmiştir. Evkaf nezaretinin teşekkülü üzerine de «Evkaf-ı hümayun hazinesi» tâbiri kullanılmağa başlanmıştır.

EVKAF-I HÜMAYUN MÜFETTİŞLİĞİ (اوقاف همايون مفتشلكى) [*Vak.*] Padişahların ve hanedana mensup olanların vakıflarının bazı hususlarını rüyet etmek üzere ihdas olunan şer'i memuriyetin ünvanı idi. 10 rebiülevvel 1250 (1834) tarihine kadar evkaf-ı hümayunun müfettişi, haremeyn vakıfları müfettişleri üzerinde iken bu tarihte evkaf-ı hümayun müfettişleri ayrılmıştı.

EVKAF-I GAYR-I MAZBUTA (اوقاف غير مضبوطه) [*Vak.*] Evkaf idaresinin nezaret ve malûmatının inzimamiyle mütevellileri tarafından idare olunan vakıflar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Mütevelli ve meşrut-un lehleri şart-ı vâkıf dairesinde idare ederlerdi. Evkafın müdahalesi mütevlilerin suiistimaline meydan bırakmamak ve vâkıfın koyduğu şartlara mütevellilerin tamamiyle riayetlerini temin eylemekten ibaretti.

EVKAF-I MAZBUTA (اوقاف مضبوطه) [*Vak.*] Muameleleri evkaf idarelerince tedvir olunan vakıflara verilen addır. Üç kısımdı:

Birinci kısım; Selâtîn evkafı idi. Tevliyetleri padişahlara meşrut olduğundan tevliyet umurunu idare için evkaf nazırları tevkil olunurdu.

İkinci kısım; tevliyetin meşrut-un lehi münkariz olan evkaftı.

Üçüncü kısım; tevliyetin meşrut-un lehleri henüz münkariz olmadığı halde tevliyetlerine muayyen tahsisat itasiyle vakıf umuruna müdahale ettirilmeyip evkaf memurlarınca idare olunan vakıflardı. Bu üçüncü kısım «idaresi mazbut evkaf» namiyle diğerlerinden tefrik olunurdu.

8 rebiülevvel 1272 tarihinde evkaf nezaretinde «Senedat odası» namiyle bir idare teşkil edilmiş ve evkaf-ı mazbutadan olan vakıflara ait arazi ile müsakkafat ve müstagallâtın muameleleri muvazzaf câbi ve kâtipler marifetiyle ifa olunmuştur. Bu gibi yerler için temessük verilir ve bilâhare vukuat muameleleri hamiş suretinde yürütülürdü. Gerek temessükler ve gerek hamişler nezaretin resmî mühründen başka nazırın zâti mühriyle de mühürlenirdi.

EVKAF-I MÜLHAKA (اوقاف ملحقه) [*Vak.*] Evkaf Nazırının nezareti altında olarak mütevellileri marifetiyle idare olunan vakıflar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kabil evkafın nezaretleri vâkıfları tarafından (sadrazam, şeyhülislâm, fetva emini, sadreyn, İstanbul ve bilâd-i selâse kadıları, dâr-üs-saade ağası) gibi zevata şart edilip onlar tarafından idare olunurdu. Bu nevi vakıflara nezaret hakkı da 1242 de Evkaf Nezaretinin teşekkülünde oraya devrolunmuştur.

Evkaf-ı mülhakaya mütaallik gayr-ı menkul malların tasarruf muameleleri mütevellileri ve kâtip ve câbileri tarafından ifa olunurdu. Bu gibi yerler için temessük verilir, ondan sonraki muameleler hamiş suretinde yürütülürdü. Temessük ve hamişleri mütevelliler zati mühürleriyle mühürlerlerdi.

EVKAF MÜFTÜSÜ (اوقاف مفتیسی) [*Vak.*] «Mahkeme-i Teftiş-i Evkaf» reisinin unvanı idi. Bu mahkemede evkaf dâvalarına bakılırdı.

EVKAF MÜTEVELLİSİ (اوقاف متولیسی) [*Vak.*] Tâyin edilmiş olan şartları gereğince vakıf işlerine nezaret edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mütevelliler vakıf yerlerin varidatını toplarlar ve topladıkları varidatı vakfiyelerde gösterilmiş olan yerlere sarf ederlerdi. Bunun yerine yalnız «mütevelli» tâbiri de kullanılırdı.

EVKAF-I SAHİHA (اوقاف صحیحه) [*Vak.*] Sahipleri tarafından şer'î usulüne tevfikan vakf-ı sahih ile vakfedilmiş olan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Evkaf-ı sahiha birkaç türlü olabilirdi:

1. - Arazi-i emîriyyeden bir yeri hazinenin müzayakası olduğu zamanda bedel-i misliyle ve hazinede müzayaka olmadığı halde iki kat bedeli ödenmek suretiyle satın alınarak taraf-ı Sultaniden temliknamesi verildikten sonra o araziyi mütemelliki vakfeylediği takdirde o vakıf evkaf-ı sahihadan olurdu.

2. - Arazi-i mevattan bir yeri kendi mülkü olmak üzere izn-i Sultani ile ihya ettikten sonra mütemelliki vakfettiği surette o vakıf evkaf-ı sahihadan olurdu.

3. - Fetih ve teshir olunan bir beldenin ganimetten madut arazisinden humsu beytülmal için ayrılarak gaziler arasında taksim ve onlara temlik olunduktan sonra gaziler tarafından vakfedilen arazi vakf-ı sahih olurdu.

4. - İcareteyni veyahut icareteyn hükmünü iktisap eden icare-i vahideli müsakkafat ve müstagallât vakfedilmeden evvel emlâk-i sırfeden olduğu ve vâkıfı tarafından semen-i müsemma ile evvelki sahiplerinden satın alınmak suretiyle vakıfın uhdesine geçtikten sonra vakfedildiği takdirde o vakıf evkaf-ı sahihadan olurdu.

Evkaf-ı sahihanın rakabesi ve zer' ve garsı ve bina ve mezaria ve icar gibi bütün tasarruf hakları vakıf canibine yani mütevelli ve meşrut-un-lehine aitti. Bunlarda kanuni muameleler ve sultani hükümler cereyan etmezdi. Şer-i şerif muktezasınca vâkıfın şartı her ne ise o veçhile amel olunmak lâzım gelirdi.

EVKAF-I SELÂTİN (اوقاف سلاطین) [*Vak.*] Padişahlarla saltanat hanedanının vakıfları hakkında kullanılır bir tâbirdir. İlkin bu vakıfların ayrı ayrı mütevellileri varken sonraları mütevelliliklerin en çok hediye ve para verenlere tevcih edilmesi yüzünden meydana gelen uygunsuzluklar neticesi olarak 1006 senesi Ramazanı sonunda (1598) ve Osman ağanın Darüssaade ağalığı zamanında bunlardan Ayasofya, Şehzade Camii ve diğer bazı selâtîn vakıfları da Darüssaade ağalarının nezaretleri altına verildiği gibi hicrî 1128 (1716) senesinde İstanbul, Edirne, Bursa vesair yerlerdeki padişah ve diğer saltanat mensupları vakıfları da Darüssaade ağalarının nezareti altına konulmuştu. Bu vakıfların hesapları selâtîn muhasebesi adı altında tutulurdu. Evkaf nezaretinin teşekkülünden sonra bunların idaresi de oraya devredilmiştir.

EVLÂD-I BUTUN (اولاد بطون) [*Fık.*] Bir adamın kız çocuklarının erkek ve kız çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Erkek ve kız çocuklariyle erkek evlâdının erkek ve kız çocuklarına «Evlâd-ı zuhûr» denilir.

EVLÂD-I FÂTİHAN (اولاد فاتحان) [*Ask.*] Rumeli'nin fethi üzerine Anadolu'nun Türk halkından aileleriyle birlikte nakil ve iskân olunanlara verilen addır. Konya, Akaaray ve eivarı halkından nakledilmiş olan bu Türklere yerli hıristiyanlar «Konyar» derlerdi. Bu köylerin adları da Türkçe idi. Meselâ Manastır ile Filorina arasında büyük bir köy olan Kınalı o cümledendir.

Evlâd-ı Fâtihanın bulundukları kazalar şunlardı: Manastır, Pirlepe, Filorina, Cuma, Tikveş, Radoviş, İştip, Doyran, Ustrumca, Avrethisarı, Yenice, Vodina, Serez, Demirhisar, Zihne, Drama, Langaza.

Evlâd-ı fâtihanın dergâh-ı âli kapıcı başılarından birer zâbiti ve birkaç kazada bir tane olmak üzere mütaaddit çeribaşıları vardı. Zâbit İstanbul'da oturup evlâd-ı fâtihanın merkezee olan işlerine bakar, çeribaşılıklardan biri münhal olursa müstehakkını intihap ederek tasdika arzederdi. «Başvekâlet Arşivi»nde mevcut bir vesikaya nazaran (Askerî fiş No: 115 tarihi: 18 L 1243) Kaza Müdürü vaziyetinde olan çeribaşılar da memur oldukları yerlerin asayişini muhafaza ederler, sefer vukunda ve muhafazalarda icabeden eşkinci neferleri çıkarırlar, muharebe olmadığı senelerde vergileri tahsil ederlerdi.

Sefere giden evlâd-ı fâtihanın ayrı kıta halinde istihdam olundukları şu vesikadan «Başbakanlık arşivi, Maliye, 15 R. 1179, telhis» anlaşılmaktadır.

«Gürcistan seferine memur olan evlâd-ı fâtihan için Mehmet ağanın gemisine Varna'dan tahmil edilen 35 bin kile buğday Batum iskelesine götürülüp teslim edilmiş olduğundan evvelce navluna mahsuben verilmiş olan meblâğ bakıyesinin tesviyesine dair».

Evlâd-ı fâtihanın birçok muafiyetleri vardı.

Evlâd-ı fâtihandan hicri 1243 senesinde dört tabur teşkil edilmiş, tanzimattan sonra hicri 1261 senesinde muafiyetleri kaldırılarak diğer halk gibi bunlar da vergi ve askerlik mükellefiyetine tâbi tutulmuştur.

Selânik ve Rumeli eyâletleri dahilindeki evlâd ı fâtihanın imtiyazlarının kaldırıldığına dair olarak Selânik Müşiriyeti ile Rumeli Mutasarrıfına yazılan emir (Başbakanlık arşivi, dahiliye, fiş No. 10, 29 Ca. 1261) aynen şöyledir:

«Selânik ve Rumeli eyaletleri dahilinde kâin evlâd-ı fâtihan taifesinin imtiyazat-ı atika ve cedidelerinin feshi ve badezin çeribaşılık lâfzının külliyen lâğvı ve maaşlarının katiyle taife-i merkumenin mal-ı maktuları nesh ve müceddeden vergi tahsisiyle kendileri hanekeş hükmüne konulması ve umur-u zaptiye ve maliyeleri bulundukları mahaller Müşiran-ı izam ve mutasarrıfin-i kiram hazeratiyle dizdaran ve kaymakamları zir-i nezaretlerinde olması ve hangi kazalarda meskûn iseler olkaza ahalisinden madut olarak hususat-ı vakıa-i sairelerinin tanzimat-ı cedide-i tâdiliye ve tensikat-ı hasenei mülkiye usul-ü madelet şümulüne tatbikan ve talimat-ı seniyyeye tevfikan hüsn'ü idare ve her halde himayet ve sıyanetleri esbabının istihsaline ihtimam ve dikkat ve taife-i merkumeden maaş ve masarifleri bedeli olarak vakt-i taksitlerinde ve gerek aralıkda çeribaşılar tarafından ne mikdar meblâğ tevzi olunmakda ise bittahkik vergi tahsis olunmak üzere mebaliğ-i mezkûrenin mikdarını ve bir de elhaleti hazibi mevcut olan zaptiye neferatı kâfi olmayıp da lüzumlu mikdar sekban neferatı tahriri lâzımgeldiği halde icabına bakılmak üzere keyfiyet ve tahsis olunacak maaşlarının kemmiyetini mübeyyin başka başka lazımgelen memhur ve mümzi defatir-i sıhhat eserinin Maliye hazine-i celilesine irsal ve tavsili hususları meclis-i vükelâ-i saltanat-ı seniyyede tezekkür ve tensip ve irade-i seniyye-i şahane dahi olvechile müteallik ve levhazip buyurularak Rumeli eyaleti için mutasarrıfı atufetlu paşa hazretlerine tasdir ve tesyir buyurulduğu misillû olbapta zat-ı samilerine vesaire hitaben dahi bir kıta mufassal ve bir kıta muhtasar olarak tasdir buyurulan iki kıta emr-i âlişan tesyir-i suy ı müşirileri kılınmış ve emreyn-i mezkûreynden mufassal olan emr-i şerifin husus-u mezbur hakkında talimat olmak üzere nezd-i âlilerinde tevkif ve hıfziyle muhtasar olan emr-i şerifin lâzım-ül-huzur muvacehesinde alenen feth ve kıraeti veyahut mufassal olan emr-i âlinin dahi kraeti rey-i âlilerine muhavvel bulunmuş ve beyandan müstağni olduğu üzere taife-i merkume henüz ehali-i saire hükmüne konularak lâzımgelen vergileri ve kâffe-i hususları müceddeden tanzim ve tahsis olunacağı derkâr ve bu cihetler taife-i merkumenin hüsn-ü himayet ve sıyanetlerinin icrasiyle beraber umur ve sıyanet-i hazine-i celile kazıyyesinin dahi istihsali farizadan olacağı aşikâr bulunmuş olduğuna göre mukteza-yı şime-i mehamdani ve atıfet-i müşirileri ve emreyn-i mezkûreyn mevacip ve müeddası üzere icab-ı halin icrası ve taife-i merkumeden şimdiye kadar çeribaşılar taraflarından gerek taksitlerinde ve gerek evkat-ı sairede ne mikdar şey ahz ve istihsal olunagelmiş ise berveçh-i tetkik zâhire ibraciyle mebalığ-ı mezbureniu mikdarını ve sekban neferatı tahriri lâzımgeldiği halde keyfiyet ve tahsis olunacak maaşlarının kemmiyetini mübeyyin başka başka defterlerinin canib-i hazineye baas ve ısdarı hususuna 29. Ca, 1261».

«Hazine-i evrak» da mevcut bir vesikada «Dahiliye fiş No: 10, tarihi: 29 ca 1261) «Selânik ve Rumeli eyaletleri dahilinde bulunan (Evlâd-ı Fâtihan) imtiyazının lâğviyle haklarında sair halk gibi muamele olunmasına dair Selânik müşiriyle Rumeli mutasarrıfına yazıldığı» muharrerdir.

EVLÂD-I SADRİYE (اولاد صدريه) [*Fer*] Bir kadının kendi evlâdı mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan sadır, göğüs demektir. Ahfat mukabili de kullanılır.

EVLÂD-I SULBİYE (اولاد صلبيه) [*Fer*] Bir kimsenin kendi evlâdı mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan sulb, belinden gelme öz evlât demektir. Ahfad mukabili de kullanılır.

EVLÂDİYYE (اولاديه) [*Vak.*] Evlâda geçmesi şart koşulmuş olan vakıflar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Evlâdiyyet» suretinde de kullanılırdı.

§ [*Hal.*] Ev gibi, halı gibi uzun müddet dayanan ve bu sebeple babadan evlâda intikal eden şeylere de «evlâdiyye», «evlâdiyyelik» denilir.

EVLÂD-I ÜM (اولاد ام) [*Fık.*] Ana bir oğlan ve kız kardeşler mânasına gelir bir tâbirdir. Ananın evlâdı demektir.

EVLÂD-I ZUHÛR (اولاد ظهور) [*Fık.*] Bir adamın öz erkek ve kız çocuklariyle erkek evlâdının erkek ve kız çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kız çocuklarının erkek ve kız çocuklarına «evlâd ı butun» denilir.

EVLEK (اولك) [*Öl.*] Kırk arşın boy ve kırk arşın enında olan ve 1600 arşın veya 900 metre murabbaı tutan dönümün dörtte birine verilen addır. 400 arşın murabbaına müsavidir. Tarla ve bostanlarda beher dönümü dörde taksim suretiyle sabanla derince kazıp açılan harkların ayırdığı kısma bir evlek denir.

EVLİSİ (اوليسى) [*Sar.*] Padişahların erkek ve kız çocuklarının dairelerindeki cariyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişah çocukları, kaç anadan doğarlarsa doğsunlar, «bucak» adı verilen bir dairede yaşarlardı. Şehzadelerle sultanların bucağın içinde ayrı daireleri vardı. Bu dairelelere «ev» denilirdi. İşte bu evlerdeki cariyelere filân, falan sultan veya şehzadenin evlisi denilirdi.

EVLİYA (اولیا) [*Sof.*] Hayatını riyazat ve mücahedelerle ibadat ve taata sarfederek kendisinden gayptan haber verme, ahvali keşfetme gibi havarik (hârikalar) zuhûra gelen insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir derece daha tafdil edilerek «evliyaullah» da denilir. Arapça bir kelime olan evliya «malik, sâhip, muin, sıddık, nâsır» mânalarına gelen «veli» nin cem'idir.

Evliya male tenezzül mü eder?
Sıklet-i nase tahammül mü eder?
Nabi

EVLİYALIK SATMAK (اوليالق صاتمق) [*Hal.*] Âbit, zâhit görünmek, doğruluktan bahsetmek, keramet savurmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EVLİYALIK TASLAMAK (اوليالق طاسلامق) [*Hrl.*] Âbit. zâhit görünmek, doğruluktan bahsetmek, keramet satmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EVLİYAULLAH (اولیاءالله) [*Sof.*] Din ve itikat haysiyetiyle Allah'a mânevi yakınlık hâsıl eden sâlih insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapçada aslında «evliyaullah» âdaullah (Allah düşmanı) ın mukabilidir. Yani Müslüman olarak dinin bütün ahkâmına elinden geldiği kadar sadık kalarak ömrünü sona erdiren zat demektir. Kur'an ve hadiste evliyaullah bu mânayadır. Ashap asrından sonra Müslüman namını taşıdığı halde her nevi kabayihi irtikâp eden her sınıftan adamlar zuhûr ettiği cihetle hayatını ilme, amele hasredip dünyaya tama' etmiyerek kanaatle ömür geçirenlere «evliya», «evliyaullah» denilmeğe başlanmıştır.

Evliya burcu imiş zira ki hâk-i Eşrefi
Bak'a buk'a evliyaullah'a olmaştur mezar
Fazuli

EVLİ YENİÇERİLER (اولى يكيچريلر) [*Ask.*] Evli bulunan yeniçeriler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocak kanununa göre efradın bekâr olması şarttı. Yeniçeri efradı bölükbaşı, yayabaşı gibi ocak zâbiti olmadıkça evlenemezdi. Bundan dolayı gerek Edirne'de ve gerek İstanbul'da bunlar için oda denilen kışlalar yapılmıştı. Ocağın bu kanunu ilk defa Vezir-i âzam Yunus Paşa tarafından ihtiyar olan kardeşinin evlenmesine müsaade olunmak suretiyle bozulmuştur. Yeniçerilerin evlenmeleri bundan sonra başlamış olmakla beraber bir müddet için mutlaka ihtiyar olmalarına ve bundan başka padişahın izin vermesine bağlı idi. Ancak evlenen yeniçeri odasının en kıdemlisi olsa bile odabaşı olmak hakkını kaybederdi. Çünkü bunların daimî surette kışlalarda oturmaları kanun icabından idi. Bununla baraber evlenme yolu genişleyince evliler de odabaşı tâyin edilmeğe başlandı.

Yeniçerilerin evlenmelerine müsaade edildikten sonra bunların çocuklarının da düşünülmesi icap ediyordu. Babalarından yetim kalan yeniçeri çocuklarına «kuloğlu» adı verilmiştir. Bu çocuklara büyüyünciye kadar para ve tayın verilir, sonra da acemi ocağına kaydedilerek yetiştirilirdi, bunlara « fodlahan » da denilirdi.

EVRAD (اوراد) [*Sof.*] Tarikat mensupları tarafından her gün okunan «ed'iye-i me'sure» hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aynı mânaya gelen ve cüz demek olan verd'in cem idir. Verd; çiçek mânasına da gelir Bununla beraber evrad hem müfret ve hem de cem' mânasına kullanılır. Arapça bir kelime olan evrad « Kamus-ı Osmani » de «cüz demek olan verd'in cem'i. Kur'an-ı Kerimde kıraati itiyat olunan cüzler, kısımlar. Her vakit dilde ve ağızda dolaşan söz: artık bu maddeyi evrad edindi» suretinde izah olunmuştur.

Tarikatlerin ya pirleri, yahut sonradan gelen şeyhleri tarafından tertip olunmuş ayrı ayrı evradı vardı. Tarikate girenler girdikleri tarikatin evradını tâyin olunan gün ve gecelerde tek başına yahut diğer tarikat mensuplariyle birlikte okumak ve buna devam etmekle muvazzaf idiler.

Peygamber Hazretleri « Beni bir kere tasliye edeni (salavat getireni) Cenab-ı Hak

on kere tasliye eder» dediği için evrada birçok «salavat-ı şerife» dercolunmuştur. Evradın tertip ve mâna cihetiyle son derece muciz (sözü az, mâsası çok) olanları vardır.

Ummasın levh-i icabette makam-ı rağbet
Etmiyen namını dibace-i zikr ü evrad
Nabi

EVRAK-I SAHİHA (اوراق صحیحه) [*Mal.*] Musa Safvetî Paşanın Maliye Nazırlığı zamanında ve 15 cumadelûlâ 1261 (Milâdi 1845) senesinde ihdas olunan kıymetli kâğıtlara verilen addır. Bu kâğıtlar damgalı olduğu için «Damgalı kâğıt» da denilirdi.

O vakte kadar kıymetli kâğıt çıkarılmamış olduğu gibi pul da mevcut değildi. Yeni varidat temini maksadiyle çıkarılan bu evrak-ı sahiha bir müddet ticari muamelelerde kullanıldıktan sonra kaldırılmış, yerine damga pulu çıkarılmıştır. Süleyman Sûdî Efendi (Defter-i Muktesit. Cilt 3, Sahife 160) bunun için şu tafsilâtı veriyor: «Aslüesası nasın muamelâtını temin için ihdas olunan ve lüzumu olanlara maliye hazinesinden satılan varaka-i sahiha esmanı demektir ki ihdas ve icadının başlangıcı 1261 sene-i maliyesi eylülünün ibtitidasıdır.

«1260 senesi evahirine değin defatir-i hesabiye-i maliyede varaka-i sahiha esmanı veya varaka-i sahiha resmi namiyle bir gûna varidat, kavanini idarei hazinede dahi bir gûna mevad ve mebahasatı çoğalmış bulunduğundan resm-i mezburun ahval-i tarihiyesine o zamanın mebde ittihaz edileceği dergârdır.

«1261 senesi cumadelûlâsının 15 inci gününe gelinciye değin evrakı sahiha ne demek olduğu bilinmez ve beynennas teati kılınan senedat ne türlü evraka yazılmış bulunursa bulunsun, hiç birisine gerek mehâkim ve devair-i devlette ve gerek esnaflık âleminin hükümran olan lonca odalarında ilişilmez iken İspanya devleti baş tercümanının oğlu olup, bazı küberaya Fransızca ve sefaret memurlarına Türkçe dersi vermekle me'lûf olan hoca (Telmas) ın verdiği lâyiha üzerine olvakit müteşekkil olan Meclis-i Ziraatin tasvibi ve Meclis-i vâlânın tensibi mucibince mebhusünanh olan varaka-i sahiha usulü Devlet-i Aliyye-i Osmaniyece kabul ve ihdas olunmuştur.

«Şöyle ki: tarihi mezkûr ile müverrah olarak hazine-i maliye şuabatından mülga ceride muhasebesinden aklâm-ı maliyeye ita kılınan bir kıt'a ilmühaberde kâffe-i ahz ü ita ve muamele-i bay ü gedanın her bir gûna fesattan kurtarılması zımnında beynennas istimal olunmakta olan senedat-ı mütenevviaının bir hüsn-ü surete rabt ve ithaline lüzum görülmekten nâşi bâdezîn ilâm ve hüccet misillû senedat-ı şer'iyeden maada ahz-ü itaya dair kâffe-i senedat-ı mütenevvia ve evrak-ı mütedavile için her kâğıdın ne makule şey tahririne mahsus idüğünü mutazammın damgalar tertibiyle takım takım tab ve temsil olunarak Derseadet'te «İhtisap Nezareti» ve taşralarda Defterdarlarla Malmüdürleri ve müstesna mahallerde (Tarih-i mezkûrda müstesna olan mahaller, Trablusgarp, Sayda, Şam, Halep, Bağdat, Basra, Diyaribekir, Trabzon, Vidin, Bosna, Pizren, Yakova, İşkodra, eyâletleri idi) dahi valiler tarafından tâyin olunacak memurlar marifetiyle bedeli alınarak münasip dükkânlarda sattırılması ve her mahalle evvel beevvel her cinsten miktar-ı kâfi damgalı kâğıtlar israsiyle onlara yazılması ve tarih-i mezkûrdan mukaddem tanzimedilmiş bulunan senedat hakkında bir diyecek olamıyacağını gerek bunların ve gerek müstesna olan senedat-ı şer'iyenin hükmü kemakân baki ve mer'i olarak havi olduğu mevaddın usulü veçhile bilcümle mehâkimde rü'yet ve istima kılınması ve berminvali muharrer tâyin olunan günden sonra her bir mehâkim ve mecaliste ve esnaf lonca odalarında vukubulan deavinin hin-i rü'yet ve istimaında derpiş olunan hususî senede merbut olduğu halde, evvelâ ibraz olunan senede nazar kılınıp eğer ol senet senedat-ı şer'iye veyahut kablettarih senedat-ı atikadan ve bunlardan olmayıp mezkûr damgalı kâğıda yazılan senedat ise, bil'itibar o makule senedatta müsderiç bulunan deavinin istima olunması ve damgasız kâğıda yazılmış senedat deavinin istimaı emri veliyyülemre menut olan deavi-i memnuaya kıyasen emr-i âli şeref sudur etmedikçe rü'yet ve istima olunmaması ve teahhüdat ve muamelâtı şamil ve makbuzatı müştemil hazine-i şahaneye takdim kılınacak bilcümle senedat dahi yevm-i mezkûrdan sonra, damgalı kâğıda yazılmadığı takdirde aklâmdan ve diyar-ı ecnebiyeden senedatın usul ve miktarınca eshabı tarafından marüzzikr damgalı kâğıda raptiyle ol senedin sureti keşide olunmadıkça irae olunacak mahallerden kabul olunmaması, velhasıl memalik-i mahrusa-i şahanede tedavül ve sunuf-i tebaa-i saltanat-ı seniyye meyanelerinde teatisi icap eden evrak zikrolunan kâğıtlara yazılmadıkça muteber tutulmaması ve senedat-ı mezkûreye meclis ve mehâkimde dikkat olunacağı cihetle, tezvirat ve ifsadatın önü kestirilmek üzere herkes ibtida-yi emirde işi sağlamca tutup usulü şer'iye ve kanuniyeye tevfik eylemesi hususları teferrüatiyle karargir ve keyfiyet bâevamiri âliye her tarafa ve bamüzekkerat-ı

resmiye süferaya bildirildiği gibi nevi ve cinsini mübeyyin tanzim olunan tarife ve lâyihanın tab'ı ve evrakı lâzimenin imali zımnında Takvimhane-i Âmire ve darb-ı damga olunması için de Darphane-i ma'mure taraflarına vesair lâzımgelen mahallere ilmühaber verildiği «bertafsil beyan olunmuştur

«İşte bu ilmühaber münderecatı damga resminin esası olan evrak-ı sahiha nizamat ve kavaninin mebadisi demektir.»

Evrakı sahiha biri nispî, diğeri maktu olmak üzere iki kısma ayrılmış idi. Birinci kısma içinde kıymeti yazılı olan kâğıtların fiyatlariyle havi oldukları mebaliğin mekadir ve derecatı, ikinci kısmı da içinde kıymeti yazılı olmayıp, yalnız maktu fiyata tâbi tutulan evrakın envaı için tâyin ve tahsis olunmuş idi. Tarifede nispiye tâbi tutulan evrak 62 nev'e bağlı olmakta ve her birerlerinin kıymeti en az yirmi para ve en çok 150 kuruş olmak üzere muhtelif fiyatlara ayrılmış bulunmakta idi.

Bu evrak-ı sahiha ikraz ve istikraz olunacak paraya yani müştemil olacağı mebaliğe göre, az veya çok kıymetli kâğıtlara yazılacak ve binaenaleyh rüsumda paranın miktarı çoğaldıkça o nispette çoğalacak idi. Bunun için kıymetli evrak asgari had 100 kuruş ve azami had 100 bin kuruş olmak üzere tâyin ve tahdit edilmiş, 100 kuruştan aşağı mebaliğ için varaka-i sahiha tertip ve tanzim olunmadığı gibi 100 bin kuruştan yukarı muameler için de başkaca muamele yapılmayarak, o miktarı ne kadar tecavüz ederse etsin, 100 bin kuruşluk senedatın yazılması lâzım gelen 150 kuruşluk kâğıda yazılması mukarrerat cümlesinden bulunmuş idi.

Evrak-ı sahihanın kıymeti an-ilâ şeklinde ve zincir suretinden yapılmamış o zamanın usulü veçhile çiçek çiçek yazılmış, her kâğıt tâbi tutuldukları işlerin mahiyetine göre ayrı ayrı tâyin ve tebyin olunup fiyatları alt taraflarında zikrolunmuş, içinde kıymetleri yazılmıyan diğer kısmı, yani maktu kısım için öyle bir hudut tâyin ve envaı çoğaltılmamış idi.

Bu evrak-ı sahiha 1852 (H. 1269) senesine kadar, yani ilk ihdasından itibaren sekiz sene müddetle ilk hali üzere devam eylemiş, ve o sene tatbik olunan senelerde hâsıl olan tecrübeye müsteniden bazı tadilât yapılmıştır. Yapılan tadilât hariçten münasiplerine yüzde on nispetinde verilecek bir bey'iye mukabilinde sattırılması olduğu gibi, azami 150 kuruşluk varak-i naktiye 100 bin kuruşun çok fevkında taahhüde giren adamlara ait deyin senetlerinin de o miktar resme tâbi kâğıda yazılmasında müsavatsızlık bulunduğu ileri sürülerek azami had miktarı 150 den 500 kuruşa çıkarılmıştır. Bu muamele, hadd-ı zatında mütavaatsızlığın izalesinden ziyade, rüsum ve tekâlifin artırılmasını istihdaf ediyor demekti.

EVTAD (اوتاد) [*Sof.*] Ricalullah zümrelerinden birine verilen addır. Evtad; ağaç ve demir kazık, direk mânasına gelen Arapça veted'in cem'idir. Dört zattan ibaret olan evtad'ın her biri merkezinde bulundukları dört cihetten birine nezaret ettikleri için bu ismi alırlar.

Hususi kütüphanemde sofiye ıstılahlarına ait yazma mecmuada (sahife 45-46) şu tafsilât vardır; «Her bir asırda «Idris, İlyas, İsa, Hızır» aleyhimüsselâma naip olan yani min kıbel-il-Hak cihat-ı erbaa-i âlemi muhafazaya tâyin buyurulan zevata «evtad-ı erbaa» ıtlak olunur. Bunların içinde nisadan zuhûr etmiş de bulunur. Müşarünileyhimin ism-i ilâhîleri «Abdülhay, Abdülalîm, Abdülmürit, Abdülkadir» olup biri kalb-i «Âdem», diğeri kalb-i «İbrahim» ve biri dahi kalb-i «İsa» ve dördüncüsü kalb-i «Muhammet» üzerine zuhûr ederler ki biri ruhaniyet-i İsrafil, diğeri ruhaniyet-i Mikâil, öbürü ruhaniyet-i Cebrail ve dördüncüsü de ruhaniyet-i Azrail Aleyhim-üs-selâmdan istimdat eylerler. Bunlardan her birinin erkân-ı Kâbe-i muazzamada birer rüknü olup rükn-ü «Şami» kalb-i Âdem üzerine olanın ve rükn-ü «Iraki» kalb-i İbrahim üzerine olanın ve rükn-ü «Yemanî» kalb-i İsa üzerine olanı ve rükn-ü «Hâcer-ül-esved» kalb-i Muhammed Aleyh-is-selâm üzerine olanındır.

«Evtad-ı erbaa, Cenab-ı Şeyh-ül ekber kaddesse sırruh-ül-ather indinde «ebdal-i seb'a» dan ve İmaman dahi evtad-ı erbaa-i müşarünileyhimadan ve kutb-ül-aktab ise cümleden ehas ve ekmeldir.»

Zahirde binası birinin kârger olmaz
Bâtında kimi kutb ı cihan kimisi evlât
Âli

EVVABİN NAMAZI (اوابين نمازى) [*Sof.*] Celvetiyye tarikati mensupları tarafından beş vakit dışında kılınan nafile namazlardan birinin adıdır. Akşam namazından sonra kılınan bu nafile namaz altı rek'attir.

EVVEL-İ BERDEL'ACUZ (اول برد العجوز) [*Tak.*] Kocakarı soğukları denilen ve bir hafta kadar süren mevsim değişmesinin başı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Berdel'aeuzun başlangıcı demektir. 9 marta tesadüf eder. Bunu husum fırtınası takibeyler.

EVVEL-İ RİYAH-I BEVARİH (اول رياح بوارح) [*Tak.*] Haziran iptidasından temmuzun

ilk haftası sonuna kadar zaman zaman eser mevsim rüzgârlarının başlangıcı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların bitmesiyle yaz meltemleri başlar. Riyah; rüzgâr demek olan rih'in cem'i olduğu gibi bevarih de sam yeli denen sıcak ve şiddetli rüzgâr mânasına gelen bârih'in cem'idir.

EVVEL-İ SEFER-İ DERYA (اول سفر دریا) [*Bah.*] Yelken devrinde donanmanın tâlim ve terbiye gezintileri ve tetkik seyahatleri için denize açıldığı, yayıldığı mevsim başı hakkında kullanılır bir tâbirdir. İlkbaharın girmesiyle başlar. Harb içinde bu mevsimde gemiler denize açılırdı.

EVVEL-İ SİTTE-İ SEVİR (اول ستهٔ ثور) [*Tak.*] Nisan'ın son haftası müddetince devam eden fırtınanın başlangıcı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sitte-i sevir'in iptidası demektir. Sevir, öküz demek olduğu için Türkçesi öküz fırtınasıdır.

EYALÂT ASKERİ (ایالات عسکری) [*Ask.*] Tanzimat'tan evvelki askerî teşkilâtında Osmanlı ordusunu teşkil eden iki kısımdan birine verilen addır. Diğerine «kapı kulu» denilirdi.

Eyalet ve sancaklar varidatının büyük kısmını teşkil eden âşar, ferağ ve intikal harçları timar, zeamet ve has namiyle vezirlerle ümeraya, timar ve zeamet erbabına terk edilmiş ve bunların varidatı nispetinde olarak sefer zamanında birer miktar asker çıkarmaları kanun ile tâyin kılınmıştı. Vüzera ve ümera, timar ve zeamet sahipleri sefer vukuunda dirlikleri nispetinde cebelû götürmeğe mecbur idiler. Bu suretle eyalet askeri kapı kulu sınıfından kat kat ziyde idi. Beylerbeyi ve sancak beyleriyle ümera sulh vaktinde dahi «daire halkı» namiyle maiyetlerinde bir askerî kuvvet bulundururlardı. Bazı eyalet ve sancakların öşür ve saire hâsılatı doğrudan doğruya Devlet hazinesi namına istifa olunur, memleketin muhafazasını temin eden askerin salyanesi bu varidattan verilirdi. Şu halde eyalât askeri kısmen sulh vaktinde dahi silâh altında bulunur ve kısmen sonraki redif ve müstahfız askeri gibi sefer vaktinde silâh altına alınırdı.

Eyalât askeri yerli kulu piyadesiyle serhat kulu ve topraklı namlarında süvari askerinden mürekkepti

Yerli kulu piyadesi; beylerbeyilerle sancak beylerinin kumanda ve idareleri altında bulunurdu. Zâbitleri de onlar tarafından tâyin olunurdu. Bunların maaş ve muayyenatları istihdam olundukları müddetçe eyalât ve sancağın idare tarzına göre ya kendileri veya Devlet hazinesi tarafından tesviye edilirdi. Bu piyadeler beş sınıftan terekküp ederdi: Azep, sekban, icareli, lâğımcı, müsellem. Büyük eyalet merkezlerindeki yeniçeriler, kalelerde müstahdem yamak namındaki müstahfız neferleri de bu kısma dâhildi.

Serhad kulu; serhedlerde müstahdem daimî süvari askeriydi. Bunlar evvelleri deli, gönüllü, beşli namlarında üç sınıftan ibaretken sonraları leve ve hayta namlariyle daha iki sınıf ilâvesiyle beşe çıkarıldı.

Topraklı süvariler; timar, zeamet ve has sahipleriyle bunların sefer vaktinde kanunen çıkarmağa mecbur oldukları cebelûlerden terekküp ederdi. Sulh zamanında Devlet tarafından kendilerine gösterilen toprağın hâsılatiyle maişetlerini temin eyledikleri cihetle bunlara topraklı namı verilmiştir. Her sancakta bulunan timar ve zeamet erbabı ile cebelûler sefer vaktinde sancak beyinin bayrağı altında toplanırlar, sancak beyleri de mensup oldukları eyalet paşasının kumandasında olarak sefere giderlerdi. Sefere memur olarak timarlıların onda biri memleket hizmetinde bulunmak, gidenlerin dirlikleri umurunu tesviye eylemek üzere sancaklarında «kurucu» namiyle kalırlardı. Miktarı yüz elli bini geçen bu süvari askerinin sefer vaktinde iaşesi de timar, zeamet ve has sahiplerine aitti. Muharebede vukubulacak münhalâttan gösterecekleri yararlıkları nispetinde istifade eylemek üzere «gönüllü» namiyle harb vaktinde defter harici olarak bir hayli süvari de bunlara iltihak eylerdi.

Kırım Hanlığı, Erdel krallığı Eflâk ve Buğdan Emaretleri gibi mümtaz eyaletler de sefer vaktinde orduya fiilen yardım ederlerdi. Bunların yardımcı olarak gönderdikleri askerî kuvvet kırk elli bin süvariden ibaretti.

Eyalet süvarisinin miktarı arazi işleriyle askerî umurun iyi idaresinden dolayı gittikçe artarak Kanuni devrinde yüz elli bini bulmuş, fakat bir iki asır sonra timar ve zeametlerin istihkak sahiplerine tefviz olunmaması ve Devlet varidatının artırılması arzusiyle müuhal timarların mukataata tahvil edilmesi bu süvarinin gittikçe azalmasını intaç eylemiştir.

EYALÂT KAPI KETHÜDALIĞI (ایالات قپو کتخدالغی) [*Ida.*] Eyalet valileriyle sancak beylerinin merkezde mensup oldukları eyalet ve elviyeye ait işlerini Devlet dairelerinde gören adamları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kethüdalar ilkin vali ve sancak beyleri tarafından seçilir, vazifeleri onların memuriyetlerinin devamı müddetince sürerdi. Babıâlide makamları yoktu. İşleri evlerinden görürlerdi. Vilâyetlerle

sancakların merkezle irtibat vazifesini gören bu hizmetlerin şahıslara bağlı kalmaları mahzurlu görülerek hicri 1280 (1863) senesinde bunların tâyin ve azil şekilleri değiştirilmiş, Devletçe tâyin ve azilleri esası kabul olunmuştur.

Vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, c. 10, s. 71-72) bunun için şu izahatı veriyor: «O vakte kadar taşra vüzera ve valileri ile sair memurların İstanbul'da kapı kethüda ve kapı çuhadarları vasıtasiyle muhaberat-ı merkeziye icra ve memleket mesalibini evrak ve muharrerat-ı lâzimesiyle ecvibe-i mersule ve mehuze (yazdıkları yazılar ve aldıkları cevaplar) mumaileyhim taraflarından tesviye ettirilmekte idi. İşbu usulde ıttırat olmayıp çünkü bunlar memleketler namına olmayıp zata mahsus idiler. Yani bir vali ve mutasarrıf va sair taşra memurları bir mahalle memur ve tâyin olunduğu vakit kapı kethüdası dahi beraberce tâyin olunur ve bunların çoğu o memurun müteallikat ve müntehibatından bulunurdu. Azil ve nasp vukuunda bunlar dahi değiştiğinden umur ve mesalih-i memalik ve ibada dair derdest olan evrak seleften halefe devr ile teamül olunup bunların mukteziyat-ı icraiyesi mühimsenilmez idi. Memleket ve milletin menafiini mucip ıslahat-ı lâzimenin icrası sırasında işbu kapı kethüdalık vazifesinin dahi bir esas-ı sahiha istimali (sağlam bir temele dayanması) icab-ı hal ve maslahattan bulunduğu Babıâlice ledelmütalâa bademâ kapı kethüdaları eyalet ve elviye namiyle memur olup azil ve nasp vukuunda bunların tebeddülü icap etmiyerek daimî surette mensup olduğu mahallin işiyle iştigal edilmesi ve memurîn maaşlarından münasip miktarının ifraziyle bu husus için intihap ve tâyin olunacaklara verilecek maaşlara karşılık tutulması ve bunun için Babıâli derununda bir daire tahsis olunarak posta günleri mevcut bulunarak gelip gidecek evrakın orada kaydiyle ve teatisinin usul ittihaziyle rical ve bendegân-ı Devletten zevat-ı müntehahe (seçilmiş adamlar) eyalet ve elviye kapı kethüdalıklarına tâyin kılındılar. Bu usulün tesisi olvakit sadaret müsteşarı bulunan Mümtaz Efendi merhumun semere-i himmet-i mahsusasıdır. Bu sırada ordular için dahi Bab-ı seraskerîde müstakil kapı kethüdaları ve kapı çuhadarları nasp ve tâyin kılındı.»

Eyalet kapı kethüdaları 1908 temmuz inkılâbından evvel kaldırılmıştır.

EYALÂT-İ MÜMTAZE (ایالات ممتازه) [*İda.*] İdare şekilleri muahede ve imtiyazlarla muayyen ve dahilî idareleri hususi kanunlara tâbi olan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir, Bunlar hakkında «eyalât-i mümtaze ve muhtare» tâbiri de kullanıldığı gibi «vilâyat-i mümtaze ve muhtare» de denilirdi. 1908 Temmuz İnkılâbına kadar bu türlü imtiyaza mazhar olan yerler şunlardı: Mısır Hidivliği, Sisam beyliği, Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı, Kıbrıs adası, Bulgaristan prensliği, Bosna ve Hersek. Bu eyaletlere taalluk eden işler Babıâlide «Eyalât-i mümtaze kalemi müdürlüğü» ve diğer adı ile «vilâyat-i mümtaze müdürlüğü» tarafından görülürdü

EYALÂT-İ MÜMTAZE KALEMİ MÜDÜRLÜĞÜ (ایالات ممتازه قلمی مدیرلکی) [*İda.*] Babıâlide idare şekilleri muahede ve imtiyazlarla muayyen ve dahilî idareleri hususi kanunlara tâbi olan ve «eyalât-i mümtaze» adı verilen yerlere ait işlerle iştigal eden dairenin adıdır. Buna «Vilâyat-i mümtaze kalemi müdürlüğü» adı da verilirdi. Eyalât-i mümtazeye mütaallik evrak Babıâlinin diğer kalemlerinde olduğu gibi (leffiyle tahrirat) yahut (mealinden bahisle tezkire) suretinde havale olunmaz, (vilâyat-i mümtaze kalemine) tarzında kaleme tevdi edilirdi. İş sahipleri de doğrudan doğruya kalem müdürüne müracaat ederdi. Kalemce tetkikat yapılarak havale olunan evrak ve yapılan müracaat üzerine ne yapılmak, ne yazılmak lâzım geleceği tâyin edilerek yazılır, lüzüm görülen hallerde müsteşarlık yahut sadaret makamından istizan olunarak ona göre icabı icra edilirdi.

EYALET (ایالت) [*İda.*] Vilâyet usulünün kabulünden evvel vilâyet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eyaletler evvelleri beylerbeyiler, daha sonraları hem beylerbeyiler ve hem de vezirler idaresinde bulunuyordu. Eyaletin başında bulunan beylerbeyi veya vezirin şimdiki valilerden çok fazla salâhiyeti vardı. Onların astıkları astık, kestikleri kestikti. Eyalet valileri yalnız mülkî memur da değillerdi. Harb vukuunda bunlar maiyeti halkını ve eyalet tevabiini alarak sefere iştirâk ederler ve orduda bilfiil vazife deruhte eylerlerdi.

Eyaletler sancaklara ayrılmıştı. Sancakları, sancak beyleri idare ediyordu. Bunlara ümera da deniliyor ve valiler derecesinde salâhiyet sahibi bulunuyorlardı. Sonraları küçük idareler teşkil edilmiş ve bunların başına «müdür» unvaniyle memurlar konmuştur.

Tarih; (Netayic-ül-vukuat c. 3, s. 79) eyaletlerle valilerin o tarihlerde nasıl şeyler olduğunu ve eyaletlerin idare tarzları ile bunların başında bulunanların istifadelerinin nelerden ibaret bulunduğunu şu suretle kaydetmektedir;

«Bin tarihinden sonra vüzara tekessür eylediğinden mîr-i miran mansıbı olan eyalât vüzeraya tevcih olunagelmekle beylerbeyilerin ekseri bittabi mîrlivalık menzilesine tenezzül ederek uhdelerine birer sancak tefviz kılınırdı. Giderek vüzera bir derece daha tezayüt eylediğine mebni eyalât dâhilinde bulunan sancaklardan bazıları veyahut bir ikisi birleştirilerek vüzeraya tevcih kılınmak ve Eflâk ve Buğdan dâhilinde bulunan Hotin ve Bender ve sair serhad kılaı muhafızları bulunan vüzera ve ümeranın medar-ı taayyüşleri olmak üzere Rumeli ve Anadolu'dan ilhakan münasip sancaklar tefviz olunmak usulden oldu. Zira o misillû serhaddat muhafızlarının havza-i hükümetleri zıyk ve hâsılatları kalil olmakla ve kaide-i kadime üzere kadı tâyini dahi metrûk bulunmakla bu veçhile ikdar olunmaları zaruriyattan idi. Bir sancakta mukataat-ı mîriyye kesret üzere olup ta zeamet ve timar ve arazi-i mevkufe az bulunur ise vülât için ol sancak nümadar olup aksi takdirinde bihasıl itibar olunurdu. Çünkü zeamet ve timar dâhilinde bulunan araziyi sahib-i dirlik bulunanlar ve arazi-i mevkufeyi mütevelliler taaşir edegelmekle bunlardan valilere menfaat olmayıp mukataat-ı mîriyye ise bedelât-ı mukayyedeleriyle vülâta ilzam kılınır ve anlar dahi zamaimiyle mültezimine ilzam ve menafi-i vefire istihsal ederlerdi. Maamafih bir sancakta seksen, yüz mukataa varsa vali bulunanlar anın beş on adedini erkân-ı devlet ve enderun ricalinin talep ve şefaatleri üzerine bedel-i mukayyede veyahut cüz'î zamaim ile müntesibînine vermeğe mecbur olduğu misillû beş onunu dahi memleket vücuh ve eşrafına ve bir miktarını dahi mütehayyizane verir ve mâdasını değeriyle taliplerine ihale ederdi.

«Vülât ve mutasarrıfın mahlûl-ü uhdeleri bulunan sancakların mülhak kazalarına daireleri gediklûlerinden veyahut mahallesi hanedanlarından voyvodalar nasp ve tâyin ve ilhakan uhdesinde başka sancak varsa ana dahi müsellim irsaliyle idare ettirdiği misillû muhafız-ı kılâ' bulunan ve seferber olan ve biliktiza serhaddat-ı hakaniyede ikame olunan vüzera ve ümera kezalik müsellim nasbiyle mansıpları olan elviyeyi idare ettirirler ve mansıbı hâsılatından bir miktarını müsellime terk edip kusurunu ahzeylerlerdi. Bin iki yüz otuz dokuz tarihinde Vidin ve Niğbolu sancakları valisi olan Senkelli İbrahim Paşa'nın olvakit kethüdası bulunan gümrükçü Salih Paşa merhum Niğbolu sancağı mukataatı pek menfaatli olduğundan bâdelharç velmasarif valiye üç bin kese menfaat kalır idi deyu rivayet ederdi. Nümadar sancaklara vali ve mutasarrıf olanların menafi-i azimeye destres olageldiklerini ve ahali üzerine tarh olunan vergilere kendileri için para zammettirmeğe ihtiyaçları olmadığını beyandan ibaret olup lâkin Trabzon ve Kürdistan ve Erzurum sancakları misillû mukataat-ı mîriyye menafiinden âri olan sancakların vali ve mutasarrıfları bulunan vüzera ve mîr-i mîrannın dairelerine kifayet edecek zehair ve saire ahali üzerine tarh olunan vergiye ilâveten istihsal olunur ve tayyarat tâbir kılınan varidat ki kapı altı hâsılatı yani tahsiliyye ve erbab-ı eibayetten alınan cerime ve voyvodaların ve ümeray-ı ekrad ve aşairin takdim edegeldikleri vergi-i maktu ve hedayay-ı mutade ve bazı rüsum-ı müteferrikadan ibarettir. Vülâtın masarifi nakdiyeleri bunlar ile tesviye kılınırdı.

«Hâsıl-ı kelâm her eyalet ve elviyenin vali ve mutasarrıfına ait olan hâsılatı vakten bevakt teessüs edip hiç birisi diğerine tamamiyle tevafuk etmezdi.»

Memleketin bazı yerleri kaybedildiği sıralarda pamuk ipliğiyle merbut kalan bir kısım yerlere «eyalât-ı mümtaze» unvanı verilmiştir. Bunlar dâhilî işlerinde müstakil bulunuyor, yalnız devlete maktu bir verki veriyorlardı.

EYAR (ایار) [*Tak.*] Mayıs ayı yerine kullanılır bir tâbirdir. «Burhan-ı Katı'» da şöyle izah olunmuştur: «Behar vezninde Rumi senelerde beharın sonu adıdır ki Yunanide (Mayıs) derler. Güneşin Cevza burcunda kalma müddetidir ve hesap mânasına gelir, Hesap gören kimseye ki muhasebeci tâbir olunur. Farisi'de (eyargir) derler.»

Eyarı Süryaniler de mayıs ayı yerinde kullanmışlardır. Süryani ayları şöyle idi: Teşrinievvel, teşriniahır, kânunuevvel, kânunuahır, şubat, azar, nisan, eyar, haziran, temmuz, ab, eylûl.

EYRİ BUCAK (اگری بوجاق) [*Coğ.*] Manastır'da Sarıgöl Çarşamba kazasının merkezi olan kasabanın adıdır.

EYRİ DERE (اگری دره) [*Coğ.*] Üsküp kazalarından birinin adıdır.

EYRİ KILIÇ (اگری قلیچ) [*San.*] Eskiden kullanılan kılıçların bir nev'inin adı idi. Ay gibi olduğu için bu ad verilmiştir. Türklerin ekseriya kılıçları bu türlü idi.

EYTAM VE ERAMİL (ایتام وارامل) [*Mal.*] Yetimler ve dul kadınlar mânasına gelir bir tâbirdir. Devlet hizmetinde bulunmuş olan babalarından veya kocalarından dolayı yetimlerle dul kadınlara bağlanan maaşlara eytam ve eramil maaşatı denilirdi.

EYVALLAH (ايواللّٰه) [*Sof.*] Tarikatlerde ve bilhassa Mevlevilikle Bektaşilikte bir çok mânalarda kullanılır bir tâbirdir. Tam bir feragat, tam bir fedailik ifade eden bu tâbir bu itibarla tarikat felsefesinin mühim bir noktasını izah eyler. Eyvallah, bundan başka tevekkül ve teslimiyyet, tasdik, istifham mânalarına da gelir. «İyvallah» ve «hivallah» dan bozmadır «ئی=i» ve «هی=hi» Arapçada «evet» mânasınadır. «Kamus» a göre «harf-i cevaptır, yemine muttasıl olur.»

«Al külâhı eyvallahı içindedir.» Sabır ve tahammülün üstüne çıkan haller karşısında kullanılır ata sözüdür.

Feleğin meşrebini mezhebini anlıyarak
Meyl-i ikbal edenin haheştine eyvallah
Hoca Neşet

Hakka isal eyliyen şehrahı bul,
Âlem-i kesrette vahdetgâhı bul,
Sikkepuş ol zevk-i eyvallahı bul,
Gel harim-i aşka gir dilhâhı bul,
Mâsivadan el çekip Allahı bul.
Tokadizade Şekip

Ben sefaletten ölürken seni sıkmazsa refah
Hak ersenler buna ummam ki desin eyvallah
Mehmet Âkif

Bize İrs-i pader ne servet ü ne câh kalmıştır
Şuun-i hikmete karşı bir eyvallah kalmıştır
Velet Çelebi

EYVALLAH KAPISI (ايواللّٰه قپوسی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Kırşehir'deki pîr evinin yakinindeki bağlara verilen addır. Bektaşilikte asiip alan can «kalender» namiyle evvelâ «Han bağı» nda, daha sonra «Dede bağı» nda, arakıye puş olarak, hizmet etmek mecburiyetinde idi. Bu mecburiyet evli olmıyan, tarikate vücudunu vakfederek o sayede liyakat gösterebildiği surette babalığa kadar yükselmek istiyenler hakkında cari idi, Evliler bundan müstesna idi. Canların bu bizmete girmesine «eyvallah kapısına girdi» denilirdi. Mürit; burada hizmet eder, feyz alırdı.

Mevlevilerin bu makamda «Çile evleri» vardı.

EYVAN (ايوان) [*Mim.*] Sayeban (sayvan) ve çardak şeklinde yapılmış sütunlu, direkli veya kemerli önü açık, üstü örtülü bina kısımlarına verilen addır. Evlerin içinde önü açık, üstü kapalı revaklı sofalara da bu ad verilir.

«Kamus-ı Osmanî» de bunun için şu tafsilât vardır: «Büyük sofa, divanhane, salon. Kemerli mürtefi bina. Bunun aslı lisanımızda «çardak» denilen şeydir. Farisîde mutlaka hemzenin fethi ile söylenir. Arapların fasihleri bilâkis hemzenin kesriyle «ivan» telâffuz ederler, Dilimize Farisiden intikal etmekle bizce Fars sebkine tatbikan «eyvan» demek daha hoş geliyor.»

Cörmemiştir çeşm-i âlem böyle eyvan-ı refi
Hakkı

EYÜP OYUNCAĞI (ايوب اويونجاغی) [*San.*] İstanbul'un güzel yerlerinden; vaktiyle kebabiyle meşhur, Eyüp'te yapılan oyuncaklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Artık unutulmuş olan bu oyuncakların kendi yaşındaki neslin bütün çocukluk devresini bunlar ile geçirdiğini kaydeden Ahmet Rasim merhum (Vakit, 21 nisan 1337 (1921) oyuncaklar için şunları yazıyor:

«Başta dünyayı tedirgin ettiği darb-ı mesel hükmüne girmiş olan «kaynana zırıltısı» bulunduğu halde yol yol, kırmızı, mavi boyalı «tahta kılıç» larını koşanır, «hacı yatmaz» lariyle günlerce düşer düşer kalkar, «aynalı beşik»lerinde bebekler uyutur, «kamış tüfek» leriyle nişan alır, «ipli ok» lariyle turnayı gözünden vurup, «şişirme gayda» lariyle oraları teper, «fırıldak» lariyle rüzgâr alıp verir, «leylek»leriyle hemlaklaka gezer tozar, «dönme dolap»larını çevirir, «çekirge» lerini kovalar, tutar, «canbaz» lariyle perendebazlık eder, «davul»lariyle oda oda, sokak sokak dolaşır, «kanarya» ile beraber kafese girer, avunur, eğlenir, müteselli olur idik.»

Bunların akibetini pek iyi keşf eden değerli muharrir yazısını şöyle bitirmiştir:

«İstanbul'un fârik alâmetlerinden biri olan bu sınıftan, birkaç seneye kadar ferd-i âferide kalmıyacağı aşikâr görünüyorda. Şehir eskilerinden birini daha kaybetmek üzere bulunuyor. Filvaki hal-i hazırıyle böyle iptidaî kalmış bir sanatın inkırazı muhakkaktır. İhtimalki «neal-i âti» «Eyüp oyuncağı» denilince bir şey anlamıyacak, hele «Vasıf»ın:

Ne kıvarsın ikide birde benim hâtırımı
Gönül ey tıfl-ı eyyankâr oyuncak değil a

mazmununu bir türlü hal ve ikmal edemiyecektir.»

EYYAM-I MATAR (ايام مطر) [*Tak.*] Yağmur günleri mânasına gelir bir tâbirdir. Yağmur günlerinin sonu mânasına gelen âhir-i eyyam-i matar, bahriye ıstılahı olarak Mayısın on ikisinde vukua gelen fırtınanın adıdır. Bundan sonra havalar itidal kesbeder.

EYYAM-İ BAHUR (ایام باحور) [*Tak.*] Rumî temmuzun 19 undan 26 sına (Efrenci 2 ağustos - 9 ağustos) a kadar süren 7 sıcak gün hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bahur; Arapça sıcak demek olduğu için eyyam-ı bahur sıcak günler mânasına gelir. « Nevsal-i Ragıp » da (Birinci sene, muharriri Mahmut Ragıp, Karabet Matbassı 1324, sahife 88) bunun için şu tafsilât vardır: «Temmuz, güneşin hararetini şiddet ve kuvvetle arza isar eylediği bir aydır. Bu ayda hararet pek ziyade arttığı için edebiyatımızda temmuzun sıcaklığından kinaye olarak «tab-ı temmuz» gibi terkipler meydana gelmiştir. «Kamus» da şu izahat vardır: «Elbahur zulmeti şak eylediği için aya denir. Bahur ve bahura, aşura vezninde Rumi aylardan temmuz ayında olan şiddet-i hararete denilir, o ayda maruf yedi gündür. Havanın begayet issiliği olduğu, gûya âlemi issiliğe gark veyahut issiliği şak eder. Mütercim der ki İmam-ı Suyuti bunu müvelledattan saymıştır. «Bahur için esatîre ait bir eserde şu tafsilâta raslanmıştır: Eyyam-ı bahur diye terceme edilebilen kanikül Arapların şaara-i yemani, Yunanlıların sirküs, eski Mısırlıların sotis dedikleri bir yıldızın eski adıdır ki «iriyus» burcuna mensuptur. Semada görünen yıldızların en parlağıdır: Yunan hükemasından meşhur İpokrat ile Romalı Pelin diyor ki: Kanikülün doğduğu gün deniz kaynar, şarap bozulur, safra atar, hayvanlar zâfiyete ve dermansızlığa uğrar. Eski zamanlarda şara-i yemaniye seyyaresi ile güneş temmuzun 20 sine doğru aynı zamanda doğarlardı. Hattâ Habeşliler bile eski Mısırlılar, eyyam-ı bahurı sene başı ittihaz etmişlerdi, Bundan başka bu günlerde hararet fevkalâde şiddet kesbeder ve Nil feyezan eyler idi. Binaenaleyh o kavimler bu seyyareye ehemmiyet verirlerdi.

«Şimdiler şaara-i yemaninin tuluu temmuz sonlarında (Rumi) müsadiftir. Bunun da sebebi arzın itidaleyn noktalarındaki ric'i harekettir. Eyyam-ı bahur şiddet-i hararetin hüküm sürdüğü bir zaman olması hasebiyle vücudun temizliğine riayet edilmesi ve güneşin kızgın zamanlarında gezilmemesi, aburcubur yemekler veya üşümelerle mide ve bağırsakların bozulmamasına dikkat edilmesi lâzımdır.

«Bizde birçok kişiler eyyam-ı bahurda deniz banyosu yapmaktan çekinirler, bu öteden beri hemen bir itiyat halini almıştır. Fakat esbabı malûm değildir. Rivayet olunduğuna göre eyyam-ı bahurda denize girilecek olursa insanın azası alaca bulaca olur imiş.»

Nesimi tazeler pejmürde olmuş berk-i ezharı
Havay-i dilkeşi nevruz eder eyyam-ı bahurı
Nef'î

EYYAM REİSİ (ایام رئیسی) [*Hal.*] Sabit ve meş'ur bir akide sahibi olmayıp her söze uyanlar ve herkesin mizacına göre söz söyliyenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir denizcilerin icat ettikleri sözlerdendir. Sonradan mânasını değiştirerek halk lisanına girmiştir. Deniz adamları da, halk da arapçadan türkçeye cem'i müfret şekline sokarak intikal eden eyyamı rüzgâr manâsına kullanmakta iseler de birinciler bu kelimeden doğrudan doğruya rüzgârı, ikinciler ise zaman, devir, nüfuz ve ikbal gibi mefhumları kasdetmişlerdir. Bu sebeple denizciler ağzında eyyam reisi, muvafık rüzgârla zaten yürüyüp giden bir geminin, iş olsun diye, idaresini ele almağa yeltenen gösterişi sever adam manâsına geliyordu. Reis; eski devirlerde gemi süvarisi kaptan demekti. Bugün dahi gemilerde demir alınırken persenk olarak kullanılan «heyamola, heyamola» nakaratı da «eyyam ola» nın bozulmuş şeklidir ve «muvafik rüzgâr essin» temennisini tazammun eder.

Halk; «eyyam reisi» tâbirini istiareli bir mefhumla lehçeye sokmuştur. Aşağı yukarı dalkavukluğun müradifi sayılır. Fakat ulu orta dalkavuklukla eyyam reisi arasında fark vardır. Dalkavuk, şahsa bağlı olduğu halde eyyam reisi zamana bağlıdır.

Eski şairlerden birinin söylediği:

Ger bana uymazsa eyyam uyarım eyyama ben

Mısra'ı eyyam reisliğinin manzum ve mevzun târiflerinden biri sayılabilir.

EYÜP İLİ (ایوب ایلی) [*Coğ.*] Aksaraya bağlı bir kazanın adıdır.

EZANİ SAAT (اذانی ساعت) [*Tak.*] Eskiden güneşin batmasından yani akşam ezanından başlıyan saat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yahut başka bir târifle gurubun yani güneşin batışının on iki olarak kabulü suretiyle hesaplanan saat demektir. Buna frengçeden geçmek suretiyle halk arasında «ala turka saat» denilirdi. Vaktiyle garb memleketlerinde de kullanılmış olan gurubî saat bundan başka bir şeydi. Çünkü gurub hey'et ilminde hakikî olduğuna göre güneş merkezinin hakiki ufuktan ve zahiri olduğuna göre de şems kursunu alâ hâcibinin mer'i ufukdan kayboluşu demektir.

Bir mahalde şer'i gurup ise o mahallin en yüksek mevkiine nisbetle müşahede olunan zahirî gurubdan başka bir şey değildir. Meselâ İstanbul'da deniz sathına göre güneş zahiren gurubettiği halde 250 metre yüksekliğindeki Çamlıca'da bulunan bir kimse güneşi henüz batmamış göreceğinden gurub da İstanbul için oraya itibar oluunak lâzım gelir.

Şu izahata göre şer'i gurub, zahiri gurubdan sonra vukua gelir ki her ikisi arasında geçen müddet muvakkitler beyninde «temkin» namiyle yadedilerek zahiri gurup üzerine zam ve ilâve olunur.

Muhtelif mevkilerde temkin müddeti, meskûn olmak ve en yüksek yeri bulunmak üzere intihap olunan yerlerin deniz sathından olan irtifalarına tâbi olacağı için her yerde bir olamaz. Bundan başka bir mevkide mevsimlerle de az çok değiştiğinden her iki gurub arasındaki fark senenin her günü için sâbit değildir.

İşte bu iki sebepden dolayı bir yerde şer'i gurub, zahiri gurubdan farklı bulduğu için iki gurubu bir addetmek mümkün olmıyacağından hakikî gurubdan muteber olan saatı şer'i gurubdan başlayan saattan ayırmak maksadiyle birine «gurubî saat», ötekine de «ezanî saat» denilmiştir.

EZEL (ازل) [*Sof*] Mazide muteber ve ibtidası gayr-ı mütesavver olan mukadder zamanlarda vücudun istimrarı mânasına gelir bir tâbirdir.

Ebed, müstakbele nisbetle gayr-i mütenahî olarak takdir olunan zamanlarda vücudun istimrarından ibaret olduğu gibi ezel de maziye nisbetle gayr-i mütenahi olarak takdir olunan zamanlarda vücudun istimrarından ibaretir.

Ezel, Ebet bunu müşkül gelir kabul ile red
Bütün serair-i hesti veleh fezay-i hired
İsmail Safa

EZHERİYYE (ازهريه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikati şubelerinden birinin adı idi. Şeyh Ebi Abdullah Muhammed Bin Abdurrahman-ül-Züvavî-ül-Ezherî tarafından kurulmuştu.

EZKÂR (اذكار) [*Sof.*] Tarikat mensuplarının esmâ'i ilâhiyeyi muhtelif şekil ve surette anmaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan Ezkâr, zikrin cem'idir. Zikir; anmak, anılmak, Allahı anmak mânalarına gelir Zikrin lüzumuna dair âyetler olduğu gibi hadisler de vardır: «يا ايها الذين آمنوا اذكروا الله ذكراً كثيراً» âyete, «ان القلوب تصدأ يصدا الحديد و جلاءها ذكر الله» hadise örnek teşkil eder. Âyetin mânası «iman sahipleri beni çok zikrediniz», hadisin mânası da «Kalbler demir paslanır gibi paslanır. Onun cilâsı zikrullahdır» demektir.

Zikir; hafi, cehrî, kalbî, lisanî olmak üzere dört türlü yapılır.

EZİNE-İ AYASLOĞ (ازينهٔ ايا سلوغ) [*Coğ.*] Kuşadası'na bağlı nahiyenin adıdır. Biga'daki Ezine'den ayırdedilmek için Ayasloğ ilâve edilmiştir.

EZİNE-İ LADİKİYYE (أزينهٔ لاذقيه) [*Coğ*] Denizli'de Sarayköyü denilen cuma yerinin adıdır. Germiyan beylerinin sayfiye yeri idi.

EZMAYİŞ (ازمايش) [*Ok.*] Ok çeşitlerinden birinin adıdır. İki nev'i vardı. Biri iki buçukdan üç buçuk dirheme kadar bakkam (kırmızı boya ağacı) kez demir temren ile sala koşusuna, ikincisi, dirhemli, karabatak kanadı veya koğu kuyruğu vesaireden yapılıp meşke mahsusdu.

EZME YALDIZ (ازمه يالديز) [*San.*] Tezhip ve cilt işlerinde kullanılan bir nevi sulu yaldızın adıdır. Bir miktar zamk-ı arabî su içinde eritilmek ve bu su ile icabı kadar altın varak ezildikten sonra elde edilen macun bir kaç defa yıkanılarak jelâtinli su ile karıştırılmak suretiyle yapılır, fırça ile alınıp sürülür.

F

FABRİKA KALIBI (قالب فابريقه) [*Kıy.*] Kalıba çekilmemiş fesler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Faprikadan geldiği şekli muhafaza ettiği için bu tâbir kullanılırdı. Rahmetli Ahmet Rasim Bey fes hakkındaki yazısında bunu şöyle anlatıyor: «Arkasını kıranlar, kalıba uydurmayıp bir tarafı bir hatt-ı muka'ar ve bir tarafı müsennem duran fes giyenler vardı ki bu son feslerin vaz' ve şekline (fabrika kalıbı) denir.»

FAĞFUR (فغفور) [*San.*] Çin'de yapılan her türlü porselen evanî hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Fağfuri» suretinde de kullanılır. Çini ile fağfur arasındaki fark, çini'nin gayr-i şeffaf, fağfur'un ise yarı şeffaf olmasından ibarettir. Beyaz çiçeklisine «hatâi», âdisine «kâşi» denir.

Kâse-i lebriz fağfur olsa da vermez seda
Servet efzayiş bulunca ağniya hissetlenir.
Koca Ragıp Paşa

Neş'e ümmid ettiğin sağar da senden gamlıdır
Bir dokun bin âh dinle kâse-i fağfurdan.
Âlî

Fağfur; Çin İmparatoru mânasına da gelir. Fergana'dan İrana girmiş bir tâbirdir. Araplar, kelimenin Garbî İran'da kullanılan bağbur şeklini muhafaza etmişlerdir.

FAHAMETLÛ (فخامتلو) [*İda.*] Sadrazamlarla Mısır Hidivleri ve ecnebi prensler hakkında elkap olarak kullanılır bir tâbirdir. Sadrazamlarla Mısır Hidivlerine devletlû tâbiri de ilâve edilir, fahametlû devletlû denilirdi. Fahamet; ululuk, kadr u şanı yüksek olmak mânalarına gelir Arapça bir kelimedir.

FAHAMETLÛ DEVLETLÛ (فخامتلو دولتلو) [*İda.*] Sedrazamlarla Mısır Hidivleri hakkında elkap olarak kullanılır bir tâbirdir.

FAHİMANE (فخيمانه) [*İda.*] Sadrazam, Mısır hidivi ve ecnebi prensler hakkında tâzim yerinde kullanılır tâbirlerdendir. Fahim olana yakışacak şerefte demektir. Fahim; fahametli, kadri yüksek mânasına gelir. Cem'i fiham'dır.

FAHİŞE (فاحشه) [*Hal.*] Namuslarını satan kadınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça fuhş; ârı mucip olan rezaletler, iffete ve namusa muhalif işler demektir. (Kamus-ı Osmani) de şöyle izah olunmuştur: «İstılah-ı şeri'de gayetle kabih ve münker olan günah demektir. Meselâ günahların en kabihi olan zina gibi. Haktaalânın nehyettiği o kabih fiili işleyene denir.»

Tanzimat'tan evvel fahişelerin ramazanlarda haps olundukları sekban başı tarafından sadrazama yazılıp (Başbakanlık Arşivi)nde mevcut bir vesikadan (Maliye, No 17, sene 1228) den anlaşılmaktadır. Vesika aynen şöyledir:

«Takrir-i kullarıdır ki

İşbu eyyam-ı mübarekede esvak ve bazar ve cevami-i şerife avlularında keşt ü güzar etmemeleri içün cem' ve vaz-ı zindan olan fahişelerin iktiza eden mekûlâtları sabıkları veçh üzere ita buyrulması hususuna irade-i aliyyeleri erzan buyrulur ise olbapta emr ü ferman devletlû inayetlû sultanım hazretlerimindir»

Defterdar tarafından yazılan derkenar sureti.

«İzzetlû sekbanbaşı ağa bendelerinin bab-ı âlilerine takdim ettiği bir kıt'a takriri mefhumunda işbu eyyam-ı mübarekede esvak ve bazar ve cevami-i şerife avlularında keşt ü güzar etmemeleri içün vaz-ı zindan olunan fahişelerin iktiza eden mekûlâtları behaları sabıkları mucibince buyrulmasını tahrir ve inhalıdır olbapta sâdır olan ferman-ı âlileri mucebince kuyuda ledelmüracaa mukaddema 227 senesinde ağakapısı tarafından Baba Cafer zindanına vaz' ve haps olunan 36 nefer nisvanın mekûlatları içün bir aylık iktiza eden nan-ı aziz ve tâyinat-ı sairenin itası hususu memuru tarafından baarzıhal ledelistida bu makule vaz'ı zindan olan nisvana sabıkta tâyinat verildiğinin kaydı bu-

lunmayıp ramazan-ı şerif masarifi ocak tarafından verilmek mutad olduğuna binaen şaban-ı şerife mahsusan derkenarde mestur-ül-miktar ve ecnas zehairin 1562,5 kuruş cânib-i mirîden verilmiş olduğu baş muhasebeden derkenar olunmuştur. Ramazan-ı şerif için tâyinat beha verildiğine dair kayıt bulunmayıp mahpuslar dahi geçen sene misillû şabanda hapse olunmamış oldukları malûm-ı âli buyruldukta olbapta ne veçhile irade-i seniyyeleri mütaallik olur ise emr ü ferman devletlû saadetlû sultanım hazretlerinindir.»

Ekli baş muhasebe derkenarındaki izahata nazaran mahpuslara ekmekten başka et, pirinç, yağ, tuz, sabun, kömür ve aydınlık için şem-i rogan verilirdi.

Nereye gitse rezil u rusva
Her gören fahişe der bi perva
Abdülhak Hâmid

FAHR (فخر) [*Sof.*] Mütaaddit terekli Bektaşi tacının adıdır. Dört terekli taca Fahr-ı Edhemî, oniki terekli taca da Fahr-ı Hüseynî denilir.

Külâhım âsmandır tac ü fahre rağbetim yoktur
Nemetpûş ehl-i tecridim cihana minnetim yoktur
Zarifî Ahmet Bey

FAHR-I EDHEMÎ (فخر ادهمی) [*Sof.*] Dört terekli tacın adıdır. Yalnız Fahr, mütaaddit terekli Bektaşi tacı demek olduğu gibi on iki terekli taca da Fahr-ı Hüseyni denilir. Fahr-ı Edhemî tarikati müessisi İbrahim Edhem'in giydiği taç olduğu için bu ad verilmiştir.

FAHR-I HÜSEYNÎ (فخر حسینی) [*Sof.*] On iki terekli tacın adıdır. Yalnız fahr, mütaaddit terekli Bektaşi tacı demek olduğu gibi dört terekli taca da Tac-ı Edhemî denilir. Hüseyin on iki imamın başında gelenlerden olduğu için bu ad verilmiştir.

FAHRÎ OYMASI (فخری اویماسی) [*San.*] Fahri adlı bir sanatkârın el işlemeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fahri, Bursa lıdır. Fildişi, bağa, ödağacı, pelesenk gibi şeyleri kâğıttan daha kolay işliyen bu sanatkâr oymacılıkta ölmez bir şöhret temin etmiştir.

FAHRİYE (فخریه) [*Ede.*] Bir şairin kendini övmek için yazdığı manzume hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nef'înin :

Benim ol Nef'î-i ruşendil ü safi gevher
Feyz alur cam-ı safa meşreb-i bîbakimden
Âsüman himmet umar mevkebe-i tab'ımdan
Akl-ı kül dere alur endişe-i derrakimden
Himmetim hiçe sayar genc-i temennayı veli
Gamı dünyaya değişmem yine imsakimden
Feyz-i Hak berk arur ayine-i endişemden
Çeşm-i can ruşen olur maşrık-ı idrakimden
Devreder şeş cihetî hem yine merkezde mukim
Çok değildir bu tecessüe dil-i çalâkimden
Kâbe-i maniye bir yoldan iletti beni kim
Kudsiyan sürme çeker gird-i reh-i pâkimden
Âlem-i ma'niyim âsude kaza hükmünden
Kimse rencide değil gerdiş-i eflâkimden
Kalsum-ı marifetim ceyb ü kenarım pürdür
Sahilim pâktir âlâyiş-i haşâkimden
Ben bu haletle tenezzül mü ederdim şiire
Neyleyim kurtulamam tab-ı hevesnâkimden
Bu heves böyle kalırsa dil-i tab'ımda eğer
İşidilmezse sözüm sine-i sad çâkimden
Ben ölürsem yine âşüfte olur halk-ı cihan
Hüsn-i tâbir-i zeban çemen-i hakimden.

parçası gibi.

Fahriyeler böyle ayrıca yazıldığı gibi kasideler arasında ve başka birinin methi sırasında da tanzim edildiğini söyliyen üstad Tahir Olgun basılmamış olan «Edebiyat Kamusu»nda aşağıdaki kıymetli tafsilâtı veriyor :

«Birkaç parasını koparmak için başka birini överken övünmiye kalkışmanın pek de anlaşılamıyacak mânası kendinin kibar dilenci olduğunu ve verilecek caizenin ona göre tertibi lâzım geldiğini anlatmak olsa gerektir.

«Bizde fahriye denilince methiye ve hicviyede olduğu gibi Nef'î hâtıra gelir. Zaten o ahenk şairi bu üç şeyin mütehassısıdır. Manzum muhtırada dediğim gibi Nef'înin hayatını tetkik edersek üç şey buluruz: Övünmek, övmek ve sövmek.

«Nef'î fahriye söylemek merakını o kadar ilerletmişti ki Hazret-i Peygambere methiye olmak üzere başladığı :

Ukde-i serriştе-i raz-ı nihanidir sözüm
Silk-i tesbih-i dür-i seb-ül-mesanidir sözüm

matla'lı kasidede otuz bir beyit ile kendini methetmiştir. Kasidenin hepsi ise kırk beyit kadardır.

«Aheng-i beyaniyle ihtişam-ı elfazı dolayısiyle olacak ki Muallim Naci merhum, Nef'înin övünmelerini beğeniyor. Sümbülzade Vehbi'nin fahriyeleri ile Nef'îninkileri mukayese ederken diyor ki : Nef'înin fahriyeleri lezzetle okunur. Tab'a heyecan verir. Vehbi'nin fahriyeleri okunacak olsa soğukluğundan başka bir şey hissolunmaz. İnsanın bazan güleceği de gelir. Meselâ:

Nef'î-i tig zebanım ki zamanında benim
Safşikâf-ı şuara-i sühanarây-ı benam

Şimdi seccade-i ma'nide benim mürşid-i kül
Hırkapûşan-ı beyan benden alur feyz-i kelâm
İderim kuvve-i kudsiye-i efkârımla
Habbeza ervah-ı rical-i sühan-ı istihdam

gibi cihangirane sözlere karşı Vehbi'nin:

Sühanvera sala cami-i kemalâtım
O rütbelerde ki tab'ı bülendim oldu menar
Görüp dekayık-ı efkâr-ı zihnimi Saip
Hatasın etti Sıfahan'da mubemu ikrar
Hicap idüp beni Şiraz'da görünce heman
Derun-i hâke nihan oldu Örfi-i fehhar

beyitleri nasıl isbat-ı vücut edebilsin.

«Kendini cami, tab'ını minare yapmak, Isfahan'da (Saip)e dekayik-i efkâr-ı zihnini gösterip hata ikrar ettirmek, Şiraz'da (Örfi) ye görünüp merhumu hicabından yerin dibine geçirmek gibi şeyler hiçbir vakit efkâr-ı şairaneden mâdut olamaz. Nef'î de meşahir-i eslâfa tefevvuk dâvasında da bulunur ama şöyle bulunur:

Olaydı âb u tab-ı feyz-i tab'ım tab-ı Feyzi'de
İderdi feyze müstegrak sıvad-ı mülk-i Lâhur'i

«Abd-i âciz kendini beğenmeyi, vücut pesentliğini ilân demek olan fahriye yazmayı pek hoş görmem. Öyle olduğum halde:

Kudema zevkine biz nâil-i istihlâfız
Zübde-i feyz-i ûvel hatime-i eslâfız
Bizde kaldı edebî neşvesi artık şarkın
Vatan âfakına son lem'a-i istitrafız
Nazımazdan kamaşır dideşi ehl-i asrın
Hele mensi şüde-i hâtıra-i ahlâfız
Çektilüp sahne-i pür arbedesinden edebin
Şimdi âsüde ser-i harhara-i eclâfız
Günc-i uzlette mukim olduğumuzdan beridir
Sanki simurg-i safa perver-i gûh-i kafız
Çıkamaz havlamaza na're-i bedmestane.
Öyle âvarelere nâzır-ı istihfafız
Hale baktıkça büküp boynumuzu ağlıyoruz
Cûy-i eşk üstüne baş eğmiş olan safsafız
Etti Tahir bizi ilham-ı ilâhi genç ver
Biz onun gevher-i mânası içün sarrafız

gazellerini nazmetmekten kendimi alamamıştım. Bunun tanzimini sû-i edep telâkki edecek olanlara hak vermekle beraber derim ki bu sözler nazım-ı hakirin değil muasırı bulunan erbab-ı irfanın lisanındandır. Binaenaleyh kalem-i âcizi fahriye yazmamış, zamanının tercümanı olarak acıklı bir hakikati ortaya koymuştur.»

Eş'ar ile fahreyelemeyi istemem amma;
Fahriyece söz âdet-i erbab-ı beyandır.
Vâsıf

FAHRİ YENİÇERİ (فخری یکیچری) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının bozgunluk devirlerinde ve hassaten on sekizinci asırdaki muharebelerde taşralardaki delikanlılardan ocağa alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tashih bedergâh namiyle ocağa alınan bu gençler hangi ortaya mensup iseler o ortanın nişanını kol ve bacaklarına dövme suretiyle resmettirirlerdi.

FAKİ (فقی) [*Hal.*] Okur yazar mânasına gelir bir tâbirdir. Köy imamları hakkında kullanılırdı. Fakih'in kısaltılmışıdır.

FAİL (فاعل) [*Hak.*] Bir şey yapan, bir işi işliyen yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bir zaman nahve de oldu meşgul
Bilecek mertebe fail mef'ul.
Sümbülzâde Vehbi

FAİL-İ MUHTAR (فاعل مختار) [*Huk.*] Kendisinden kasıt ve iradetle fiil sudur eden, işlediği işte ihtiyarı elinde olan mânasına gelir bir tâbirdir.

FAİL-İ MUTLAK (فاعل مطلق) [*Sof.*] Allah yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FAİL-İ MÜBAŞİR (فاعل مباشر) [*Huk.*] Bir şeyi telef eden yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FAİL-İ MUSTAKİL (فاعل مستقل) [*Huk.*] Bir cürmü bizzat yalnız başına yepmış olan mânasına gelir bir tâbirdir.

FAKAHET (فقاهت) [*İlm.*] Fıkıhta rusuh ve meleke sahibi olmak mânasına gelir bir tâbirdir.

Fakahet ile eylemiş imtizaç
Veli suretin lâübali mizaç
İzzet Molla

FAKAHETLÛ (فقاهتلو) [*İlm.*] Fakihlere resmî elkap olarak verilir bir elkaptır. Arapça bir kelime olan fakahat; fıkıhta rusuh sahibi, şeriat ilminin âlimi demektir.

İlhanilerde külliye adı verilen medreselerden başka fakahet denilen yalnız dinî ilimlere mahsus küçük medreseler de vardı.

FAKİH (فقیه) [*Fık.*] Leh ve aleyhde olan hükümleri bilmek meleke ve istidadını haiz olan kimse, müctehid mânalarına gelir bir tâbirdir. Bir şey bilen, yahut anlayan kimse demek olan bu kelime sonradan fıkıh ile müradif olmaya başlayarak yalnız din ilmi, daha sonra şeriat ve nihayet bunun bir şubesi olarak kurulan furu'a delâlet etmeğe başladığı vakit âlim ve zeki adam mânasından çıkıp akaid âlimi, sonra şeriat âlimi ve nihayet furu mü-

tehassısı mânasını almıştır. Bu itibarla istinbat melekesini haiz olmayana, bir çok mesail-i fıkhiyeyi ezberine almış olsa dahi, fakih denemez. «Kamus-u Osmani» de «Fekahetle muttasif, fıkıh ilminde âlim ve müteşerri' olan» suretinde izah olunmuştur. Cem'i fukahadır. Fekahet; şeriat ilminin âlimi demektir. Müftülere bu sebeple resmî unvan olarak fekahetlû denilirdi.

Diyânet İşleri Reisi değerli âlim Ahmet Hamdi Akseki'li, Eşref Edib'le yaptığı bir konuşmada (Türk — İslâm Ansiklopedisi, Cilt 2, No. 90) İslâm dininin ilim dini olduğunu, Kur'anda ilim hakkında yedi yüzden fazla âyet ve pek çok hadis bulunduğunu söyledikten ve hadislerin çok kere kur'anın beyan ve tefsiri mahiyetinde olduğunu ilâve ettikten sonra diyorki: «Bunun içindir ki Ümmetin uleması da ikiye ayrılmıştır: Hadisciler, Fakihler. Hadisciler; Ravi ve Hıfzaz-i hadis, yani Peygamberin hadislerini olduğu gibi zabt ve hıfz edenlerdir. Fakih dediklerimizde bunların mânaları üzerinde duran, bunlardan ahkâm istinbat edenlerdir ki bunlara müctehid denir. İslâm Hukukçuları ve Fakihleri işte bunlardır. Bunlar, ellerine geçen bir hadisi çok ince elekten geçirip pek hassas terazilerle tartmış, ondan sonra ihtiva ettikleri mânaları ortaya koymuşlardır.»

FAKİR (فقير) [*Sof.*] Fena fillâh işareti yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Istılahat-ı Meşayih» de (Müellifi Halit, Osman Ergin'in hususi kütüphanesi yazmalarından, varak 75) şöyle izah edilmiştir: «Fakir oldur ki nefsinden ve milki görmeden ve kendine mensup olan şeyden beri ola ve cümleyi Gani-i Mutlakın bile. Zatta bilmeyi bile andan bile. Bu mertebeye fena fillah denilir. Bunda sâlik bihut olur. Ondan tasarrufu Hak icra eder. (الفقر سوادالوجه فىالدارين) dedikleri bu mertebeden ibarettir. Zira sivad-ül-vech bilkülliyye fenadan kinayettir, Fekat dünyevî uhrevî kendinde bir vucut görmez.» Arapça bir kelime olan fakir; muhtaç, âciz, yoksul demektir. Cem'i fukaradır.

[*Fık.*] Nisaba yani kendisine zekât vacib olacak mikdar mala malik olmayan kimsedir.

Bu fakirin bazı asârı dil-i razım gibi
Bulmamıştı came-i yekrenk ile hüsn-i nizam
Ziya Paşa

FAKR (فقر) [*Sof.*] Mevhum olan varlıktan kurtulmak, fenafillâha mazhar olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Abdülbaki Gölpınarlı (Kaygusuz, Lügatçe, sahife 132) fakr için şöyle diyor: «Tasavvufta (fakr), bildiğimiz yoksulluk değildir, mânevî yokluktur. Mevhum ve nazarî olan varlığı terkeden (Ef'al, Sifat ve Zat) ını Hak'ta fâni kılan kimse kakikî fakre erişmiş ve (Fakr, tamamlanınca Allah kalır) maalindeki «فاذا تم الفقر فهو الله» hadîsi mucibince fabredilecek (fakr) e ermiş olur. Böyle olan adamın isterse sayısız malı, mülkü olsun, hiçbirine gönül bağlıyamıyacağı ve tasavvufî tâbiriyle (malına kul olmayıp, malı kendine kul edeceği) için hiç zararı yoktur» Arapça bir kelime olan fakr; yoksulluk, muhtaçlık, züğürtlük demektir.

Hayali fakr şalına çekmek cism-i üryanı
Anınla fahrederler atlas-u dibâyı bilmezler.
Hayali

Eyleme fakra hakaretle nazar ey Nâbi
Fakr âginesidir saret-i istiğnanın
Nâbi

FAL (فأل) [*Mit.*] İstikbalde olacak şeyleri anlamak maksadiyle yapılan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-u Osmanî» de «Kısa fikirlilerin ümit ettikleri bir maddeyi istihraç ve istıtlâ' maksadiyle kitap açmak ve kitaba, baklaya bakmak gibi muhtelif suretlerde vuku bulan teşebbüsü ve bu teşebbüsün gösterdiği netice» suretinde izah olunan fal için D. B. Macdonald (İslâm Ansiklopedisi, Fal maddesi) şu tafsilâtı vermiştir: «Bu kelime, gerçi Kur'an'da mevcut değilse de, onun yerine Tyr kökü vardır. Kelimenin menşe'i ve bidâyetteki mânası müphem olduğu gibi, fyl kökü ile, meselâ Tarafa'nın Muallaka'sındaki mufayıl ile, münasebeti dahi karanlıktır. Bununla beraber, mevsukiyeti âşikâr bazı hadiselerde, fal ve tiyâra kelimelerinin her ikisi de, «zuhur edecek hâdiselere işaret» mânasında ve bazan da bunun aksi mânada kullanılmıştır. Peygamber'in bu işaretlere inandığı ve dikkat ettiği muhakkaktır. Misâl bir gazve esnasında, kımından çekilen kılıçtan tefe'ül, etmiş ve başka bir defa uğursuz isimler ile alâkası olan bir yoldan geçmekten çekinmiştir. Bilhassa hayra delâlet eden alâmetlere itibar eder ve yalnız bunlara dikkat edilmesini etrafındakilere tavsiye ederdi. Bu kabilden hayra delâlet eden alâmetler için fal tabirini kullanır ve bu kelimeyi, tesadüfen işitilen her iyi söze şâmil olarak, izah ve bu alâmetlerin kabulünü tavsiye ederdi. Bununaksine olarak, kuşlardan çıkarılan fallar mânasına gelen tiyara onun nazarında, ihtimâl ki, put perestlik fikirleri ile alâkadar olduğu için, merdut idi. Bununla beraber, diğer hâdiselerden anlaşıldığına göre fal kelimesini umumî bir tâbir olan tiyara'nın şümulü içinde anlamış-

tır. Daha sonraları, fal kelimesi Allah'a daima ümit ve itimat bağlanmasını tavsiye eden bir iyi öğüt mânasına tefsir edilmiştir ve bunun da bir doğru tefsir olması pek muhtemeldir. Netice şudur ki, Müslümanlar için kuşlardan fal çıkarmak sarahaten merdut ve memnu olduğu halde, başka her hangi vasıta ile fal araştırmıya mesağ vardır. Binaenaleyh fal kelimesi fena işaretler hakkında dahi tatbik edilmekle beraber, iyi işaretler için kabul edilmiş bir tâbirdir. Tiyara ise, daima gayr-i müsait vaziyet mânasına gelmiştir. Fakat yeniler kelimeyi karışık bir tarzda kullanmışlardır. Meselâ Marçais (Nöldeke - Festschrift, I, 432) fal kelimesine Magrip memleketleri için ve keza Redhouse (Türkish Lexicon) Türk dili için bir hayırlı alâmet mânası vermişlerdir. Bunun aksine olarak Wetzstein (DDMG, XXII, 154) bu kelimeye Suriye çölü için ve Spiro (Arabic-English Lexicon) Mısır için, bunun tamamen zıddi bir mâna vermişlerdir. Daha sonra kelimenin mânası genişlemiş, ileride zuhûr edecek hâdiselere işaret mânasından uzaklaşılarak, bu işaretleri bazı sun'i usuller ile araştırmak mânasına kullanılmıya başlanmıştır. En dindar Müslümanlar bile Kur'anı kapalı gözlerle açıp çıkacak sahifeden 7 sahife gerisini saymak ve burada ilk göze görünecek ayeti okuma âdetini tavsiye ederler. İranlılar'da, bu iş için, Hafız Divanı'nı kullanmak caizdir. (Türkiye'de Ahmediyye, Muhammediyye, Envar-ül-âşıkıyn ve bazı divanlara bakılır.) Fal tâbiri, bundan başka birtakım cetveller yardımı ile, itinalı tertip edilmiş daha bazı usuller mânasına da gelir. Buna benzer cetveller hemen her takvimde, seyl olarak bulunur. Nihayet Gazali fal kelimesini, teberrük kelimesinin müradifi olarak kullanır. Müellif İhya'nın mağfiret bahsi ile sona ermesini, hayatın saadetle neticelenceğine hayırlı bir fal olduğunu beyan eder.»

Cenab-ı Peygamber hiçbir zaman fala itikat etmemiş ve cevazına dair bir şey de söylememiştir. Aksine olarak istikbalin keşf olunamıyacağını ve böyle şeylere inanmanın günah olacağını haber vermiştir. İbn-i Hişam'ın yol değiştirme haberini fal ile değil, o yolun ilerisinde bir tehlikenin mevcudiyetini, dünyaca inkâr olunamıyan zekâsiyle, keşf ve tahmin eylemiş olmasiyle tefsir daha doğrudur. Müslümanlardan, Kamus müellifinin de dediği gibi, birtakım zayıf fikirlilerin giriştikleri ve doğrudan doğruya fal değil, tefe'ül dedikleri şeyleri dine mal etmek ise asla caiz değildir.

FAL BAKMAK (فال باقمق) [*Mit.*] İstikbalde olacak şeyleri anlamak için baş vurulan birtakım hareketler mânasına gelir bir tâbirdir. Fala; bakla atmak, suya, kahve telvesine bakmak, kitap açmak gibi muhtelif vasıtalarla bakılır. Fala bakanlara «falcı» denilir.

FAL AÇMAK (فال آچمق) [*Mit.*] Bakla atmak, suya bakmak, kitap açmak gibi şeylerle istikbaldeki olacakları anlamak maksadiyle girişilen hareket mânasına gelir bir tâbirdir. Bunun yerine «fala bakmak» da kullanılır. Fal açanlara «falcı» denilir.

FALAKA (فلقه = فلك) [*Hal.*] Eskiden mekteplerde talebenin, haiktan da yolsuz ve kanunsuz harekette bulunanların cezalandırılması için kullanılan işkence aletlerinden birinin adıdır. Falaka, bir buçuk metre kadar uzunluk ve bileğe yakın kalınlıkta bir sırığın bir ucundan öbür ucuna yaylarda olduğu gibi çift ip bağlanmak suretiyle meydana getirilirdi. Bu aletin bir deste, muhtelif kalınlıklarda veyahut fındık çubuklarından teferrüatı da vardı.

Falakaya çekilecek kabahatli yere yatırılır, ayak bilekleri sırıkla ip arasına geçirildikten sonra iki ucundan ayrı ayrı tutan iki kişi tarafından burulmak suretiyle hareketsiz bir hale getirilmek için sımsıkı bağlanır. Mekteplerde falakanın bir ucunu sınıf çavuşu, öbür ucunu da başka bir talebe tutar, kalfa tâbir olunan yardımcı muallim değnek destesini eline alır, hocanın münasip gördüğü değnekle sırtı yerde ayakları havada olan çocuğun ayaklarının altına vururdu. Vurulacak sopanın sayısının tâyini hocaya ve dayak atmak salâhiyetini haiz olan memura aitti. Bu sayı çocuğun ve kabahatlinin kabahatine ve tahammül kudretine göre değişirdi.

Eserlerinde eski hayatı bir fotoğraf adesesi sadakatiyle tesbit etmiş olan Ahmet Rasim Bey okuduğu ilk mektepte hoca Hafız İsmail merhum'un te'dip şöhreti bütün İstanbul'a şâyi olduğunu, bunu çocukluk haliyle değil en gabi birinin de anlıyacak kadar bâriz bir hakikat bulunduğunu yazdıktan sonra (Falaka, İstanbul, Hamit Matbaası, 1927) bunun için şu tafsilâtı veriyor: «Nazar-ı methuşumu, her falaka vak'asında dört açar, safahatını seyrederdim. Anladım ki her falakaya yatış, bir değil imiş. Kabahatin nev'ine, cesametine, hocanın o günkü asabiyetine göre imiş. Başlıcaları: Mest, potin üstüne (hafif), mest, potin çıkarılarak çorap üstüne (az ağır), yalınayak (ağır), ıslak ayak (daha ağır), kuvvetli bükmelerle zincirli falaka (pek ağır), bu halde, bu vaziyette vurulan sopa birdenbire kaldırılmayıp temas sıkı sıkıya muhafaza edilmekle beraber usulü veçhile sopa

yalatılarak yavaş yavaş bütün taban üzerinden çekilip deri parçalama (en ağır). Bu altı nev'in bir de muhteliti var idi ki o da ayaktan maada vücudun neresi gelirse oraya vurmak suretinde tecelli ediyor, ondan sonra da tard muamelesi yapılıyor. Hattâ bir nev'i daha var idi ki küçüklerden darbe müstahak olanlar birikir, bir tarafa ayrılır, bâdehu birer ayak yıkılıp bir vuruşta her tabanın kıymetini alacağı veçhile falakaya bir vaziyet verilirdi. (El birliği) gibi buna da (ayak birliği) denirdi.

«Ağır nevi'den dayak yiyenlerin ekserisi ayakları falakadan kurtulur kurtulmaz yürüyemiyerek kıçın kıçın, sürüne sürüne bahçeye kadar gider, oradaki muşluk altında ağrılarını teskin ederlerdi.»

Eski âdetleri iyi bildiği kadar tatlı bir kalemle de anlatan Ereğmend Ekrem Talu (Dünden Hâtıralar, Yedigün Neşriyatı) mekteplerdeki dayak faslını şöyle naklediyor: «Kalfa değnekleri indirdikçe, biçare mazlum çocuğun feryadı ayyuha çıkar, gözlerinden ip gibi yaşlar dökülür, köpüren dudakları yalvarır dururdu:

— Aman hocafendi!... bir daha yapmam hocafendi!... ayaklarının altını öpeyim hocafendi!...

«Kim dinler?

«Bu yürekler parçalayıcı manzaradan, bu çocuk ıstırabından âdeta marazî bir haz duyuyormuş gibi, gittikçe celâllanan, kuduran hoca, içeride yapılan işkencenin dışarıya aksetmesinden çekinerek, feryatları bastırmak gayretiyle, dehşetten gözleri büyümüş, elleri, ayakları titriyerek, öbür çocuklara yüksek sesle ilâhiler okuturdu.

«Aldıkları emri ister istemez ifa mecburiyetinde kalan zavallılar, yerde, izzet-i nefsi ile beraber tabanlarının derileri de parçalanan bedbaht arkadaşlarına baka baka:

Şol Cennetin ırmakları
Akar Allah deyu deyu

diye terennüm ederek, onun göz yaşlarını sanki telmih eder ufacık gönlünün o andaki duygusuna bilmiyerek tercüman olurlardı

«Derken hocafendi insafa gelir, vurulan değneklerin sayısını kâfi görür, falakaya nihayet verilirdi.

«Çocuğu, biraz evvel ayaklarını tutan arkadaşları, koluna girip yerden kaldırırlar, basamadığı için âdeta sürükliye sürükliye avluya indirirler, çeşmenin altına sokarlardı.

«O, hâlâ, hıçkıra hıçkıra, titriye titriye, acıdan kıvranarak hayata, kâinata, Allahına bile küskün, akan soğuk suyun, çıplak ve bereli ayaklarına değmesiyle, ıstırabını hafifletmiye çalışırdı.»

Kola çıkan sadrazamlarla yeniçeri ağaları da kabahatlileri böyle yatırıp yanındaki falakacılara döğdürürlerdi.

Falaka cezasına çarpılanlar hakkında «falakaya vurmak», «falakaya yatırmak» denilirdi.

Celâl Esat Arseven «Sanat Ansiklopedisi»ndeki falanga maddesinde bunun için «eskiden dayak atmak için insanın ayaklarını bağlayıp iki kişi tarafından kaldırmıya yarıyan sırıklara bizde falaka denilmesi bundan olsa gerektir» diyor.

§ [*Bah.*] Dikine tutulması veya icabeden vaziyette sabit kalması istenen halat veya serenlerin üzerlerine kasa ile bağlanan halat ayaklarına falaka denir. Borinalarda ve babafingo gargafundalarında görüldüğü gibi gizleri ortalarından kolombire bağlamak ve tentelerin omurga halatlarını dikine askıya almak ve filika mataforlarının reslerini topuklar arasındaki mesafe kadar açık bulundurmak için bu tertibat yapılır.

FALAKACI (جلاقچى) [*İda.*] Sadrazamların kola çıktıkları zaman rastladıkları kabahatlileri dövdürme hizmetinde kullandıkları adamlara verilen addır. Falakaciyan suretinde cemiledirilir, başlarına «falakacı başı» denilirdi. Bunlar kabahatlileri falaka ile dövdükleri için bu adı almışlardı.

§ [*Ask.*] Yeniçeri ağasının teftiş sırasında kabahatlileri tedip için yanında bulundurduğu falakayı taşıyan acemi oğlanlarına da falakacı denilirdi.

FALAKACI BAŞI (جلاقچى باشى) [*İda.*] Sadrazamların kola çıktıkları zaman rastladıkları kabahatlileri dövdürme hizmetinde kullandıkları adamların başına verilen addır. Aynı hizmeti görmek üzere maiyetinde bulunanlarla yine o maksatla dolaşan yeniçeri ağasının beraber bulundurduğu falakayı taşıyan acemi oğlanlarına falakacı denilirdi.

Falakacı başılar, başlarına üstüne beyaz destar sarılmış kalafat takar, arkalarına entari ve bunun üstüne yeşil çuhadan kolları hortumlu dolama, bacaklarına al çakşır, ayaklarına da mest pabuç, yahut sarı çizme giyerlerdi.

FALAKALI KASA (جلاقلى قصه) [*Bah.*] Dublin bir halatın iki taraf bedeni üzerine kısa bir halat dikilerek vücuda getirilen kasaya verilen addır. Buna (nal veya parçalı kasa) da denir.

FALAKAYA VURMAK (فلقه‌یه وورمق) [*Hal.*] Falaka denilen tedip aleti ile dövmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ayaklar falakaya sıkı sıkıya bağlandığı için bu tâbir meydana gelmiştir. Ceza, yatırılmak suretiyle tatbik edildiği için bunun yerine «falakaya yatırmak», «falakaya yıkmak» da denilirdi.

FALAKAYA YATIRMAK (فلقه‌یه یاتیرمق) [*Hal.*] Falaka denilen tedip aleti ile dövmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ceza, yatırılmak suretiyle tatbik edildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

FALAKAYA YIKMAK (فلقه‌یه یقمق) [*Hal.*] Falaka denilen işkence aletiyle dövme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine falakaya yatırmak, falakaya vurmak, falakaya çekmek te denilirdi.

FALANGA (فالانغه) [*San.*] Ağır bir şeyi kolaylıkla kaldırmak ve taşımak için kullanılan sırığın adıdır. Vaktiyle sırık hammalları omuzlarına koyup ona bağlı iplerle ağır yükleri taşıdıkları bu sırığa Romalılar phalanga ismini verirlerdi. Elde sopa gibi kullanılan ucu halkalı bir nevi sopaya da bu ad verilirdi.

FALCI (فالجی) [*Mit.*] Fala bakanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fal; istikbalde olacak şeyleri anlamak maksadiyle yapılan şeylere denir. Bakla atmak, suya bakmak, kitap açmak gibi muhtelif suretlerle bakılırdı. Fal; zayıf fikirli insanların inandıkları uydurma bir şey olduğu için falcı halk dilinde yalancı yerinde kullanılır.

FALNAME (فال نامه) [*Mit.*] Fal kitabı mânasına gelen bir tâbirdir. Bu adla kitaplar yazılmış olduğu gibi İran'da bastırılan Kur'anların bazılarının sonunda beş on sayfalık falnameler konulmuştur. Hâfız-ı Şirazi'nin Divanına bu maksatla baş vuranlar da vardır.

FALTAŞI (فال طاشی) [*Mil.*] Fala bakılan ufak taşlara verilen addır. İstikbalde olacak şeyleri anlamak maksadiyle yapılan şeyler demek olan fala ufak taşlarla bakıldığı gibi bakla atmak, suya, kahve telvesine bakmak, kitap açmak suretiyle de bakılırdı. Gözü faltaşı gibi açılmak, mecaz yoliyle, hayretle bakakalmak demektir.

FALYE (فالیه) [*Top.*] Ağızdan dolma toplarda hartucu ateşlemek üzere topların kuyruk kısımlarında hazne üstüne ağızlık ve yemleme otu konulmak için açılmış olan deliklerin adıdır. İtalyanca'dan alınmadır.

Falye vardi top yırtıldı tüfenk kinecû
Gülleden çıktı adû galtan olan miğfer gibi
Sâbit

FALYE BARUTU (فالیه باروتی) [*Top.*] Eskiden toplara ateş vermek için falye deliğine konan barut hakkında kullanılır bir tâbirdir.

FALYE BASMAK (فالیه باصمق) [*Top.*] Ağızdan dolma toplar uskuncalanmakta ve doldurulmakta iken haznede kalması melhuz bir kıvılcımla hartucun birdenbire ateş almasına meydan vermemek için, haznenin hava ile iştirakini kesmek maksadiyle falyenin başparmakla kapatılmasıdır.

FALYE BORUSU (فالیه بوروسی) [*Top,*] Ağızdan dolma toplardaki hartucu ateşlemek için falye deliğinden hazneye sokulan borulara verilen addır.

FALYE BURGUSU (فالیه بورغوسی) [*Top.*] Ağızdan dolma toplardaki falye deliğini temizlemek için kullanılan burgunun adıdır. Buna «falye iğnesi» de denilirdi.

FALYE ÇANAĞI (فالیه چناغی) [*Top.*] Havan toplarında namlının kuyruk kısmında ve falye üstünde çanağıması çukurluğa verilen addır. Midye kabuğuna benziyen bu çanak, barutun dökülmemesini temin ederdi.

FALYE ÇİVİLEMEK (فالیه چیویلمك) [*Top.*] Harb bozgunluğu zarureti ile bırakılmak mecburiyetinde kalınan bir topun «ele geçireceklerin işlerine yaramaması ve kullanılmaması için» falyelerini açılmıyacak suertte demir çubuklar sokarak körletmek, battal etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FALYE DEL Gİ (فالیه دلیگی) [*Top.*] Haznedeki barutu ateşlemek üzere ateşli silâhın haznesi üstünden hazneye kadar açılmış olan kanalın adıdır. Bu delik haznenin nihayetinden mihvere amut olmak üzere tulânî açılırdı

FALYE KABARTMASI (فالیه قابارتمه‌سی) [*Top.*] Ağızdan dolma topların kuyruğu üstünde ve top bedeni üzerinde bulunan müstatil şekildeki çıkıntının adıdır. Falye delikleri buradan açılırdı.

FALYE İĞNESİ (فالیه ایگنه‌سی) [*Top.*] Ağızdan dolma toplardaki falye deliğini temizlemek için kullanılan burgunun adıdır. Buna «falye burgusu» da denilirdi.

FALYE SİCİMİ (فالیه سیجیمی) [*Top.*] Ağızdan dolma topların falye iğnelerine bağlanan ince tel sicimlere verilen addır,

FALYE YÜKSÜĞÜ (فالیه یوکسوگی) [*Top.*] Ağızdan dolma topun kızdığı ve topun gövdesi üzerinde hararetin arttığı zamanlarda falye basarken parmağın müteessir olmaması için kullanılan meşin yüksüğün adıdır. Bu alet yüksüğe benzediği için bu ad verilmiştir.

FÂNUS (فانوس) [*San.*] Mum, kandil ve petrol lâmbası gibi alevle yanan şeylerin ışığını rüzgârın söndürmesinden muhafaza için etrafını kapatan camdan yapılma mahfazalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde fanos şeklinde kullanılırdı. Bunların karpuz biçiminde yuvarlak olanları olduğu gibi herhangi bir şekilde bulunanları da vardır. Toparlaklarına karpuz denir. Arapça fanus, boru şeklinde dikilmiş muşambaya mâdeni telden halkalar yerleştirerek yapılan körük gibi açılıp kapanan ve üst ve alt tarafları kalaylı bakır levhalar ile kapatılan fener demektir.

§ [*Mim.*] Hamam kubbelerinde aydınlık için bırakılan küçük deliklerden soğuk girmemesi için üzerlerine konulan şişkin camlara da «fanus», «kubbe fanusu» denilir.

Şem'idir kalbimizin can ile mal ü namus
Hıfz için bâd-ı sitemden olur adlin fânus
Şinasi

FÂRİĞ (فارغ) [*Hak.*] Gayr-i menkuldeki hakkını ahara tefviz ve terk eden kimse mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan fâriğ; feragat eden, vazgeçen demektir. Uhdesine terk olunana «mefrug-un-leh», ferağ olunan şeye «mefrug-un-bih», fâriğin mefrug-un-lehten aldığı şeye «bedel-i ferağ», yapılan muameleye de «ferağ» denir.

Geçti dil rah-ı talepden kâm-ı dünyadan bile
Fâriğ oldu arzulardan temennadan bile
Cevri

FÂRİSAN (فارسان) [*Ask.*] Osmanlı saltanatının teşekkülü sıralarında eyaletlerle hudutlardaki muhafız askerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Süvari oldukları için bunlara «atlı ulûfeli» de denilirdi. Müfredi fâris'tir. Fâris; atlı, ata binici demektir. Tarihlerle edebî eserlerde iyi biniciler mânasına olarak da kullanılmıştır.

FARK (فرق) [*Sof.*] Kesrette vahdeti, vahdette kesreti biribirine hicap olmadan müşahede etmek mânasına kullanılır bir tâbirdir. Buna «fark ı sani» de denilir. Arapça bir kelime olan fark; ayırt, başkalık alâmeti, ayırmak, seçilmek mânalarına gelir.

Vefasız akrabanın âşinadan farkı var goktar.
Lâ

FARK-I CEM' (فرق جمع) [*Sof.*] Meratipte zuhûr itibariyle vâhidin teksiridir. O meratip ise zât-ı ehadiyyet şüununun zuhûrundan ibarettir. O şüun da hakikatte itibarat-ı mahzadan ibaret olmakla tahakkuku ancak vâhidin o itibarat suretleriyle büruzu zamanında olur.

FARK-I TAM (فرق تام) [*Sof.*] Dünya alâkaların: tamamiyle terkederek ehadiyyet dergâhına tam bir teveccühle istiğrak haleti mânasına kullanılır bir tâbirdir. «Fenafillâh» tâbiri de aynı mânaya gelir.

FARK-I VASIF (فرق وصف) [*Sof.*] Hazret-i vâhidiyyedeki evsafiyle zuhûru yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FARŞ (فارش) [*Bah.*] Sintine üzerlerindeki döşeme tahtalarına verilen addır. Filikaların sintinelerinde baştan kıça kadar devam eden çıtalara da bu ad verilir.

FARZ (فرض) [*Fık.*] İfası katî olarak mecburi olup, yapılmaması ukubeti, yapılması ise eeri istilzam eden emir demektir. İki türlüdür: Farz-ı ayn, farz-ı kifaye.

Farz-ı ayn; edası her ferde lâzım olup, bazılarının yapması ile diğerlerinden sakıt olmıyan emir demektir: Namaz, oruç gibi.

Farz-ı kifaye; edası Müslümanların hepsine lâzım olmayıp bazılarının yapmasiyle ötekilerden sakıt olan emir demektir: Cenaze namazı gibi.

Etmek ve eylemek maddeleriyle kullanıldığı takdirde takdir, tahmin mânasına gelir.

Nevres'in cürmüne payan yok imiş farz edelim
Ya senin merhametin çok mu değil Padişehim
Nevres-i kadim

Meselâ mânasına olarak bilfarz şeklinde de kullanılır:

Etse bilfarz kâinat inkâr
Seni tasdik eder bu kalb-i selim
Lâ

FARZ SAHİPLERİ (فرض صاحبلری) [*Fer.*] Terekeden birinci derecede istihkak sahibi olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Onlardan sonra asabe, zevilerham, vasiyet edilenler gelir. Farz sahipleri şunlardır: Zevç (koca), zevce (karı), eb (baba), sahih ced (babanın babası, babanın babasının babası), evlâd-ı üm (ana bir oğlan ve kız kardeşler), sulbe, bint (kız), ibniye (ölünün oğlunun ve oğlunun oğlunun

kızı), uht lehüma (ana baba bir kız kardeş), uht lieb (baba bir kardeş, üm (ana), sahîh cedde (babanın anası, babanın babasının anası, ananın anasının anası).

FASIK (فاسق) [*Fık.*] Günah işlemekle kalmıyarak şeriat hükümlerine az çok riayetsizliği itiyat edinmiş olanlar mânasına gelir bir tâbirdir. «Kamus-ı Osmani» de «ıstılah-ı şer'îde taat-ı ilâhiden huruc-i fâhiş ile çıkan, tarik-i Haktan çıkıp zina ve günah irtikâp eden âdeme ıtlak olunur» suretinde izah olunmuştur. Fasıkın şahadeti muteber değildir. Cem'i füseka'dır.

FASILA (فاصله) [*Ede.*] Nesirde fıkraların, nazımda mısrâların son kelimeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kelimelerin sonlarındaki harflere de reviy denilir. Arapça fâsıla; iki şeyin arasını ayıran nesne, ara, aralık demektir.

FASILA-İ KÜBRA (فاصلهٔ کبری) [*Ede.*] Aruzda dördü harekeli, biri sakin olmak üzere beş harfli olan kelimeler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

FASILA-İ SUĞRA (فاصلهٔ صغری) [*Ede.*] Aruzda üçü harekeli, biri sakin olmak üzere dört harfli olan kelimeler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

FASL-I BAHAR (فصل بهار) [*Tak.*] İlkbahar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine aynı mânaya gelen rebi' de kullanılır.

Efendim seyre çık âlem serapa eebzezâr olda
Açıldı lâleler güller yine fasl-ı bahar olda
Fitnat

FASL-I HARİF (فصل خریف) [*Tak.*] Sonbahar, güz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine fasl-ı hazan da kullanılırdı.

FASL-I HAZAN (فصل خزان) [*Tak.*] Sonbahar ve güz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine fasl-ı harif de kullanılır.

Sâkıya mey sun kî bir gün lâlezar elden gider
İriştir fasl-ı hazan bağ a bahar elden gider
Fâtih Sultan Mehmet

FASL-İ ŞİTA (فصل شتا) [*Tak.*] Kış yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FASSALLIK ETMEK (فصالق ایتمك) [*Hal.*] Rastgeleni fasl ve zem etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça fassal, önüne geleni zem etmek demektir.

FÂTİH TETİMMELERİ (فاتح تتمه‌لری) [*İlm.*] Yüksek tahsile mahsus «Sahn-i seman»ın tâlisi (orta) makamında olan medreselerin adı idi. Arapça bir kelime olan tetimme bir şeyin noksanı kendisiyle tamam olan şey, bir noksanı tamamlıyacak ilâve demektir.

Bunlar aynı zamanda temin ettikleri tahsile göre (iptida-i hariç) ve (iptida-i dâhil) unvanını alırlardı. (İptida-i hariç) yahut sadece (hariç) medreseleri iptidaî (ilk), (iptida-i dâhil) yahut (dâhil) medreselerî idadî (orta) mertebesinde idiler. (İptida-i hariç) ile medrese tahsiline başlanılır, (iptida-i dâhil)in ikmalinden sonra (Saha)a geçilirdi. Sahnı bitiren medrese tahsilini ikmal eylemiş olurdu.

Fâtih tetimmeleri sekiz medreseden terekküp ediyordu. Her tetimmede sekiz hücre ve her hücrede de üç talebe bulunurdu. Şu halde sekiz tetimmede iki yüz doksan iki talebe barınıyor demekti.

Talebeye cep harçlığı olarak ayda on iki akça verilir, her gün pirinç çorbası, et haşlaması tevzi olunduğu gibi haftada iki defa da tatlı yedirilirdi.

FATİH-ÜL-EBVAP (فاتح الابواب) [*Hal.*] Rızk kapılarını açan Allah yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bir kapıyı bendederse bin kapı eyler küşat
Hazret-i Allah, Efendi / fâtih-ül-ebvaptır.
Lâ

FAYTON (فایطون = پایطون) [*San.*] Körüklü arabalardan birinin adıdır. «Lehçe-i Osmani» de «Fransızca dört adamlık körüklü bir nevi araba» suretinde târif olunan bu arabaya halk payton diyor. Eski zamanlarda arabalara umumiyetle «kupa» denilirdi. Sonra «hinto», «talika», «kâtip odası», «kupa», «lândo» isimlerini alan arabalar meydana gelmiştir. Son zamanlara doğru çıkan ve otomobilin rekabeti karşısında en fazla dayanan fayton da ortadan kalkmak üzeredir. Lândo ile kupaların oturma yerleri tamamen kapalı olduğu halde ekseriya çift ve seyrek olarak tek atla çekilen faytonlar arkadan öne doğru olmak ve yarıdan ziyadesini örtmek üzere körüklüdür. Seyis için ön kısmında yüksekçe yer vardır.

FAZLI PAŞA SARAYI (فضلی پاشا سرای) [*Sar.*] Binbirdirek'teki sarayın adı idi. Saray sahibi vezir Fazlı Paşa'ya nispetle anılırdı. Birinci Mahmut zamanında ve 1162 (1748) senesinde inşasına başlanan Nur-ı Osmaniye camiinin temellerinden çıkan toprak dökülmek suretiyle zaten harab olan sarayın ayakta kalabilen parçaları da böylece toprağın altına gömülmüştür.

FAZL TARİKI (فضل طریق) [*Fer.*] Vereseden bazısının diğerini ikrar ve bazısını inkâr halinde yapılan veraset taksimi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu takdirde biri ikrara, diğeri inkâra göre olmak üzere iki mesele yapılırdı. Tertib olunan meselelerde mahreçler arasında mübayenet varsa her biri diğeri ile, muvafakat mevcutsa, yekdiğerinin vefki ile, darbolunur, münkir olan vârisin her iki meseleden aldığı sehim arasındaki fazla ikrar olunana verilirdi.

FAZLİYYE (فضلیه) [*Sof.*] Rufai tarikati kollarından birinin adıdır. Kurucusu Şeyh Seyyit Cemalettin bin Fazl Hindî-i Burhanburi'ye nispetle bu adı almıştır. Şeyh Cemalettin 941 (1534-1535) de Küçerat'da doğmuş, 1029 (1620) de Burhanbur'da ölmüştür.

Halveti tarikatinin Cemaliyye şubesi kollarından da bu namla bir kol vardır,

FAZİLETLÛ (فضیلتلو) [*İlm.*] İlmiyeden İstanbul ve haremeyn payelerini ihraz etmiş olanlar hakkında elkap yerinde kullanılır bir tâbirdir. İstanbul payelerine resmî muharrerata faziletlû efendim hazretleri, haremeyn payelerine faziletlû efendim yazılır, isimleri yazılmak icabettikçe birincilere faziletlû efendi hazretleri, ikincilere de faziletlû efendi denilirdi.

FECR-İ ÂTİ (فجر آتی) [*Ede.*] 1908 temmuz inkılâbı üzerine kurulan edebî cemiyetin adıdır. Değerli ebebiyat muallimi Agâh Sırrı Levent (Edebiyat Tarihi Dersleri, İstanbul, 1938, sayfa 282 ve mütaakıp) doğuşuyle kurucuları ve tarihe intikali için şu tafsilâtı veriyor:

«1901 tarihinde Servet-i Fünun Mecmuası edebî faaliyetini tatil ettikten sonra edebiyat âlemini derin bir sessizlik kaplamış, gazete ve mecmualarda artık edebiyata mütaallik yazılar görülmez olmuştu. İzmir ve Selânik gibi mühim vilâyet merkezleri bu kabil faaliyetler için daha müsait birer muhit halinde bulunuyordu. Bu cümleden olarak İzmir'de çıkan Muktebes gazetesi ile Selânik'te çıkan Çocuk Bahçesi mecmuasında bazı edebî hareketler görülmekte idi. Hususiyle Hasan Fehmi Paşa'nın valiliği zamanına raslıyan 1904-1905 yıllarında çıkan Çocuk Bahçesi mecmuası, Ömer Naci'nin idare ettiği bir nevi edebî faaliyete sahne olmuştu. Henüz tahsil hayatında bulunan veyahut tahsilden ayrılmış olan bazı gençler de bu faaliyete iştirak etmiş bulunuyorlardı. Bu gençler arasında Enis Avni «Aka Gündüz» Rasim Haşmet, Âkil Koyuncu, Ali Canip ve Mehmet Behçet vardı. Mecmuanın bu faaliyeti bir buçuk yıl kadar sürdü. Nihayet dikkati çeken bir münakaşa yüzünden mecmua kapatıldı. Edebî hareket de bu suretle durmuş oldu.

«1906 dan sonra bunlardan birkaçı yüksek tahsillerine devam etmek üzere İstanbul'a geldiler ve edebiyat meraklısı bazı gençlerle tanıştılar. Bu suretle Hukuk'tan Mehmet Behçet, Tahsin Nahit, Rasim Haşmet, Galatasaray'dan Müfit Ratip, Emin Bülent, Ahmet Haşim, Mülkiye'den Şahabettin Süleyman, Tıbbiye'den Cemil Süleyman ve Ali Süha'dan mürekkep bir grup teşekkül etmiş oldu. Bunlar, o zaman Cağaloğlu'nda şimdiki kız ortamektebinin bulunduğu binada tedrisat yapmakta olan Hukuk mektebinin karşısındaki Tahsin Nahit'in evinde toplanıyorlar, şiirlerini biribirlerine okuyorlar, münakaşalar yapıyorlardı.

«1907 de bir mecmua çıkarmak tasavvurunda bulundular. Fakat o tarihte hanüz mecmua çıkarmak kolay değildi. O sırada Tahir isminde biri tarafından çıkarılan «Hanımlara Mahsus Gazete» yi kendilerine neşir vasıtası yapmak istediler. Fakat ancak birkaç nüsha devam etti.

«İşte servet-i Fünun edebî faaliyetinin durduğu tarih olan 1901 den Meşrutiyetin ilânına kadar geçen yıllar içinde Servet-i Fünun edebiyatına mensup olmıyan yeni nesil, bu gibi hareketlerle kendilerini hazırlamıya çalışıyordu.

«1908 de Meşrutiyet ilân edilince herkeste büyük bir ümit uyandı. İstikbali çok karanlık gören Servet-i Fünun şairleri özledikleri yeni devrin serbest havası içinde tekrar matbuat sahasına girdiler. Hüseyin Cahit, Tevfik Fikret ve Hüseyin Kâzım'la birlikte Tanin gazetesini tesis ederek matbuat hayatına atıldı. Halit Ziya, Sabah gazetesinde Nesl-i Ahir adlı romanını tefrika etmiye başladı. Cenap, günlük gazete ve mecmualarda musahabeler, nesirler ve hattâ manzumeler neşretti. Fakat Servet-i Fünun şairleri artık edebî bir zümre halinde değildiler. Çünkü onları Servet-i Fünun mecmuası etrafına toplıyan sebeplerden biri olan istibdat idaresi ortadan kalktığı gibi, karşı koymak istedikleri eski edebiyat da çoktan tarihe karışmıştı. Binaenaleyh bunlar, kendi vâdilerinde tamamiyle münferit olarak çalışıyorlardı. Netekim Hüseyin Cahit, siyasi hayatı tercih ederek Tanin'i yalnız başına devam ettirdi. Tevfik Fikret, titiz olan tabiati yüzünden Tanin'den ayrıldı; bir ümit inkisarı içinde, İttihat ve Terakki Cemiyetine tarizleri taşıyan Rübabın Cevabı, Doksan Beşe Doğru, Han-ı Yağma gibi manzumeler yazdı. Cenap, nesirleriyle şiirlerinden başka Türkçülük cereyanı etrafında toplanan yeni nesille münakaşaya

girişerek sade lisana karşı terkipli lisanı, heceye karşı aruzu müdafaaya koyuldu. Süleyman Nazif de faaliyetini daha fazla bu sahada topladı. Mehmet Rauf, Servet-i Fünun devrinde kazandığı şöhrete fazla bir şey ilâve etmiyecek olan hikâye, roman, hattâ piyes yazmakta devam etti. Halit Ziya ise eski vekar ve sükûneti içinde yazmakta devam etti.

«Artık Servet-i Fünun edebiyatı devrini tamamlamıştı.

«Şimdi sıra Meşrutiyetten evvelki edebî faaliyet tecrübelerini yukarıda hulâsa ettiğimiz gençlere gelmiş oluyordu. Bunlar 1908 inkılâbı üzerine tekrar toplanarak harekete geçmek istediler. Fakat asıl birleşmek ihtiyacını meşrutiyet tarihinin 31 mart vak'ası diye kaydettiği siyasî irtica hareketinden sonra duydular ve evvelce Servet-i Fünun edebiyatının organı olan Servet-i Fünun mecmuası etrafında toplandılar. Bunlar kendilerine «Fecr-i Âti» adını vermişlerdi. Kendilerinin en yaşlısı ve Servet-i Fünun şairlerinin en genci olan Faik Âli ile Celâl Sahir de aralarına katılmıştı Evvelâ Faik Âli'yi biraz zaman sonra Celâl Sahiri, nihayet içlerinden Hamdullah Suphiyi kendilerine reis yaptılar.

«Önceleri hususi olarak toplanan bu encümen nihayet resmî bir teşekkül halinde bir beyanname ile Servet-i Fünun sayfalarında kendini okuyuculara takdim etti Servet-i Fünunun 977 sayılı nüshasında çıkan bu beyannamede Fecr-i Âti'ciler maksat ve gayelerini şu cümlede izah ediyorlardı: «İşte bu istikbale bakmak azim ve niyyetiyle Fecr-i Âti teşekkül ediyor. Fecr-i Âti âzası kendilerine herkesten ziyade edebiyatperest ve azimperver olmaktan fazla bir kıymet ve ehemmiyet atfetmek cesaretini almamakla beraber temelini attıkları müessesenin bu beyaban-ı ilm ü edep içinde bir sayezar-ı zümürrüdin olmasına intizaren şimdilik Avrupa'daki emsalinin küçük bir nümunesini temsil ve irae etmesine çalışacaklardır. Lisanın, edebiyatın, ulûm-ı edebiyye ve içtimaiyyenin terakkisine hizmet etmek, ayrı ayrı şurada burada tenemmüv eden istidatları sinesinde cemederek ittihat ve içtimaın hâsıl edeceği kuvvetle tekemmüle, müsademe-i efkârın parlatacağı barika-i hakikatle tenvir-i efkâra çalışmak: İşte Fecr-i Âti'nin gayesi, azm ü meramı!»

«Bu beyannameyi, Fecr-i Âti âzası olarak gösterilen şu isimler takibediyordu: Ahmet Samim, Ahmet Haşim, Emin Bülent, Emin Lâmi, Tahsin Nahit, Celâl Sahir (reis), Cemil Süleyman, Hamdullah Suphi, Relik Halit, Şahabettin Süleyman, Abdülhak Hayri, İzzet Melih, Ali Canip, Ali Süha, Faik Âli, Fazıl Ahmet, Mehmet Behçet, Mehmet Rüştü, Köprülüzade Mehmet Fuat, Müfit Ratip, Yakup Kadri.

«Bu gençlerin içinde şüphesiz çok değerli olanlar vardı. Fakat bunlar asıl kudretlerini mensup oldukları edebî zümreye değil kendi şahsiyetlerine borçludurlar. Bundan dolayıdır ki bunları aynı katagoriye sokmak mümkün olmadığı gibi eserlerini de aynı zaviyeden görmek doğru olamaz. Fakat umumiyet itibariyle lisanları Servet-i Fünuncuların lisanlarından farksız, vezin ve şekil yine onların kullandığı vezin ve şekil, dayandıkları estetik yine onların kabul ettikleri estetikti.

« Beyannamelerine gelince, bu satırlar, muayyen edebî bir meslek veya bir kanaatin verdiği imandan doğan bir ihtiyaçla toplanan zümrenin maksat ve gayesini izah etmekten çok uzaktır. Nitekim Fecr-i Âti'ciler hiçbir prensibin müdafaasını yapmadıkları gibi muayyen bir sanat telâkkisi etrafında da birleşmiye lüzum görmediler.

«Aksine olarak onlar her vesile ile edebî telâkkilerinde serbest olduklarını ilân etmekten çekinmediler. Celâl Sahir «Bugünküler ve Dünküler» başlıklı makalesinde şu satırları yazıyordu: «Esasen evvelâ şurasını takdir etmek lâzım ki ne Edebiyat-ı Cedide, ne Fecr-i Âti birer meslek-i edebî ismi değildir. Bu heyet-i edebiyyeleri teşkil eden âza aralarında bazı evsaf ve şemail-i müştereke mevcut olmakla beraber, ne sanat tarz-ı telâkkilerinde, ne de sair efkâr-ı edebiyyelerinde tamamiyle müttehit değildirler. Ali Canib'in «Fecr-i Âti ve Muarızîni» başlıklı makalesinin altına mecmua tarafından ilâve edilen şu satırlar da bunu açıkça gösterir: «Bu makalenin neşri münasebetiyle tekrar izah ve beyan ederiz ki Fecr-i Âti âzası efkâr-ı edebiyyesinde hür ve serbestir, ve hiç kimsenin kanaat-i hususiyesi encümenin şahsiyyet-i hususiyesine tercüman olmak mahiyyet-i şamilesini haiz değildir.»

«Vâkıa Servet-i Fünun muharrirleri de muayyen bir meslegin müdafaasını yapmıyarak şahsî kalmayı tercih etmişlerdi. Fakat hiç olmazsa istibdadın tazyiki karşısında biribirine dayanmak ve eski edebiyatı yıkarak asri ve Avrupaî bir edebiyat meydana getirmek gibi iki mühim saikın tesiriyle biribirlerine daha sıkı bağlı bulunuyorlardı. Bundan başka servet-i Fünun'cular kendilerinin yeni bir edebiyat meydana getirdiklerini söylerlerken aralarındaki farkı çizmişler ve bu noktada tamamiyle birleşmişlerdi. Onların hücum ettikleri

bir Şark zihniyeti mevcuttu; ve Garba dönmeyi en esaslı bir prensip olarak kabul etmiş bulunuyorlardı. Fazla olarak onlar Tanzimat'çıları inkâr etmemişler, hattâ kendilerini onların devamı addederek daha eski edebiyata karşı mücadele yapmışlar ve Garp edebiyatında gördükleri yeni fikirlerin ve yeni zevklerin tesiri altında asri bir edebiyatın temelini atmıya çalışmışlardı. Hüseyin Cahit, «Edebiyat-ı Cedide Menşei ve Esasları» başlıklı makalesinde Tanzimat devrinden bahsederken: «Tarih-i edebiyatımızda misli görülmedik bir bahar-ı bedayi, feyezan-ı cûşacuş ile hadika-i edebe bir taravet-i sermedî serpti» diyor ve daha sonra şunları ilâve ediyordu: «Eski devr-i feyzin âsar-ı tealisini idrâk etmemiş olan şübban-ı hazıra 1312 senesinin hareket-i edebiyyesiyle yeniden başlıyan devre-i edebi gördükleri zaman fart-ı meserretten şaşırdılar. Âdeta - bizde edebiyyat yoktu, hiç yoktu, yeniden vücuda geldi - dediler. Halbuki bu yeni gördükleri devre-i edep bir müddet için bir ân-ı sükûn geçiren edebiyyat-ı sabihamızın ikazından ibaretti.»

«Halbuki Fecr-i Âti'ciler ilk fırsatta Servet-i Fünun'cuları inkâr ettikleri gibi onların eserlerindeki boşluğa ve kıymetsizliğe işaret ederek hücumlarda bulundular. Kendilerine karşı yapılmakta olan bazı tarizlere, ilk defa Ahmet Haşim, Tahsin Nahit'in «Ruh-ı Bikayt» adlı şiir mecmuası için yaptığı bir tenkit münasebetiyle cevap verdi. Bunu Köprülüzade Mehmet Fuat'in «Yeniler ve Eskiler» başlıklı makaleleri takibetti.

«Aşağıdaki satırlar bahsettiğimiz bu yazılardan alınmıştır. Ahmet Haşim'in «Ruh-ı Bikayt Fırsatıyle» başlıklı yazısından: «Aşk-ı Memnu'un intişariyle kırk, elli sene için hikâyede şayan-ı dikkat bir eser-i edebînin zuhuru imkânsız bırakıldığına zahip olanlar; Rübab ı Şikeste ile şiir-i hakikiye erişildiğini zannedenlerden daha az aldanmıyorlardı.

«Biz Rübab-ı Şikeste'ye rabt-ı ruh ederken artık mezar taşlarına karşı yumruklarını sıkarak bir şeyler bağıran şairin gürültüsünden, sarı yaprakların hüzn-ü sukutunu veya verem kızların sergüzeştini nakleden hazan manzumelerinin teakub-u sabırsûzundan başlamıştık. Fakat bir gün geldi ki artık Rübab-ı Şikeste'nin de sihr ü cazibesine karşı lâkayt olduğumuzu gördük ve o gün bugündür.

«Bu mecmua-i eş'arın renksizliğinden, ziyasızlığından, hayatsız duran hutut-ı muntazama-i hendesiyyesinden bir gün yorulmamak kabil değildi; tabiat - bu şiirlerde resmedildiği gibi - bizim için müebbeden dar, muhtasar ve sade kalamazdı. Artık ruhumuzda yavaş, yavaş esmiye başlıyan fırtınalı rüzgârlara demgir olacak bir ahenk istiyorduk ve bu Rübab-ı Şikeste'de yoktu. O kadar asabî, o kadar mariz idik ki yeknesak bir ahenk sinirlerimizi bizar ediyordu. Öyle bir vezin istiyorduk ki seyyal olsun, uzansın, genişlesin; sonunda nalân ra'şelerle dağılsın ve bu Rübab-ı Şikeste'de yoktu. Öyle bir şiir istiyorduk ki iyi fena her şeyi söylesin. Çünkü artık şairin insanlardan ayrı yaşıyan bîşaibe bir mahlûk olduğuna kail değildik. Biliyorduk ki şair de alel'umum insanlar gibi bir mecmua-i fezail ve süfliyyattan başka bir şey değildir ve bu nur u zulmeti birlikte sürükliyecek şiir Rübab-ı Şikeste'de yaktu. İşte o zaman bu henüz doğmıyan şiiri vücuda getirmek vazifesinin bize tevecciih ettiğini gördük ve bunun üzerine eski gayeleri yıkarak onları yeni gayelerle tebdil ettik.

«Ve hassasiyyet-i müstakbeleyi ihzar edecek gençlerin birisi ve en sevimlisi Tahsin Nahit'tir (cilt 38, adet 981, Servet-i Fünun).

«Kökrülüzade Mehmet Fuat'ın «Yeniler, Eskiler» başlıklı makalesinden: «O vakit lâyıkıyle anladık ki, nesl-i sabıkın en muhallet bir abide-i sanati olan Rübab-ı Şikeste tabiat-i muhitayı ancak âdi bir ayna basatet ve vuzuhiyle aksettirirken; gülünç ve şayan-ı merhamet oldığuna katiyyen mutmain bulunduğum Nesl-i Ahir romanı„ nesl-i sabıkın - teşrihat-ı ruhiyye namına mütaaddit hatalar irtikıp eden büyük bir hikâyenüvisinin uful-ü feciini vazıhan irae edip dururken, artık eski nesl-i edebin saha-i edebiyyatta daha ziyade hükümran olacağına ıtimat edebilmek âdeta muhal idi (cilt 38, adet 983, Servet-i Fünun).

«Buna mukabil Celâl Sahir «Bugünküler ve Dünküler» başlıklı makalesinde Servet-i Fünun'cuların kendi devrindeki kıymetlerini inkâr etmiyor, Ali Canip ise «Fecr-i Âti ve Muarızîni» adlı makalesinde aksine olarak Feca-i Âtiye mukabil Servet-i Fünun'cuları müdafaa ediyordu: «Timsal-i Aşk'ı, Ruh-ı Bikayd'ı okuyunuz, görürsünüz ki ihtiva ettikleri eserlerin kâffesi büsbütün birer şahsiyet-i kalemiyyeyi haiz değildir. Bazılarında bizden evvel gelenlerin şümus-ı efkâr ve ihtisaslarından mün'akis şuaat mer'idir.

«Nesl-i Ahir'in intişarı âsariyle Edebiyyat-ı Cedide müessislerinin duçar-ı inhitat oluşu ve hususiyle peri-i şiir ü sanatın Rübab-ı Şikeste şairini ebediyyen terk edişi. İşte bunlar akaid-i fikriyyeme muhaliftir; pek şüphesizdir ki onların, dünkülerin içinde birçok ömr-ü edebilerin ihtizarını görüyoruz; lâkin Fikret'in hayat-ı

edebiyyesi eğer Rübab-ı şikeste'siyle ölmüş ise, eğer tarih ve daha birkaç parça, birer nevahat-ı vâpesin ise bu bizce bir matem-i sanattır. eğer Fikret hayat-ı edebiyyesine veda etmiş ise zannetmem ki, yakın zamanda keyfiyeten değil, kemiyyeten Rübab-ı Şikeste derecesinde bir eser-i sanat vücuda getirenlerimiz bulunabilsin, çünkü görüyorum, bütün bugünkü yazılarımız Cenab'ın Tamat'ı derecesinde olmasa bile her halde yarın *az* çok yüzümüzü kızartacaktır (cilt 38, adet 988, Servet-i Fünun).

«Bununla beraber Fecr-i Âti'cilerin içinde, bir taraftan Fikret ve Halit Ziya'nın eserlerinin değersizliğini iddia ederken, diğer taraftan onları, Türkçenin en nefis ve en güzel birer *sanat eseri olarak göstermek* suretiyle tenakuza düşmekten hendilerini kurtaramıyanlar da oluyordu.

«Fecr-i Âti'cilerin muayyen bir sanat telâkkisi etrafında birleşmemiş olduklarını yukarda söylemiştik Mehmet Âkif'in Safahat adlı şiir mecmuasının intişarı münasebetiyle yapılan münakaşalar bunu göstermiş oldu. Celâl Sahir, Safahat'ı içindeki bazı manzumelerden ötürü bayağı ve sahibini alelâde bir nâzım telâkki ettiği halde, Hamdullah Suphi, sanatın içtimaî mevkiine işaret ederek Safahat'ı takdir ediyor ve muharririni büyük bir şair olarak gösteriyordu.

«Yine Safahat hakkında yapılan münakaşalar vesilesiyle bu defa da Celâl Sahir'le Hamdullah Suphi, şair Mehmet Emin hakkında biribirine tamamiyle zıt fikirler ortaya sürmüş oluyorlardı. Celâl Sahir'in: «Avam-ı halkın terbiye-i fikriyyesine hasr-ı iştigal eden bir muharrir bu fedakârlığın delâlet ettiği hubb-i millî ile sanatkâr unvanına kesb-i istihkak edebilir mi» cümlesine Hamdullah Suphi şu cevabı veriyor: «Bizde avam şairi unvanına, kabul ettiği maksat itibariyle çok daha lâyık bir zat vardır ki o da Alman müsteşriklerinin bir vakitler altı *asırdan beri Osmanlı* edebiyyatının beklediği millî şair diye telâkki ettikleri ve Celâl Sahir Bey'in tahsin ve tevkir buyurdukları Mehmet Emin Bey'dir.»

«Fecr-i Âti'ciler lisan meselesi hakkında da birleşmiş değillerdi. Şahabettin Süleyman'ın üçüzlü terkipleri ve mürekkep sıfatları bol bol kullanmasına ve Köprülüzade Mehmet Fuat'ın Arapça ve Farsça terkipleri müdaffa etmesine mukabil, meselâ Celâl Sahir sadelik tarafını güdüyordu. Nitekim henüz Fecr-i Âti'ye mensupken evvelâ Servet-i Fünun Mecmuasında, sonra da Türk Derneği'nde lisanın sadeleşmesi lüzumunu müdafaa etti.

«Onlar, *biribirlerine ve biribirlerinin eserlerine* karşı da tamamiyle aykırı hükümler vermekten ve zıt fikirler ortaya atmaktan çekinmediler. Çünkü içlerinde, mizaç ve fikir bakımından biribirleriyle uyuşmalarına ve anlaşmalarına imkân olmıyacak kimseler vardı.

«Nihayet birkaç defa dağılmak tehlikesini geçiren bu zümre, âzasından bazısının İstanbul'dan ayrılması, bir kısmının da Türkçülük ve millî edebiyat cereyanına katılmaı yüzünden dağıldı.

«Fecr-i Âti hakkında bu hulâsayı yaptıktan sonra, bu zümre edebiyatının şiir ve nesirdeki hususiyetlerinden ve asıl Fecr-i Âti'yi temsil eden şahsiyetlerden kısaca bahsedelim

«*Şiir: Fecr-i Âti şairleri, Servet-i Fünun* şairlerinin lisanına tevarüs etmiş bulunuyorlardı. Önlerinde Fikret'in, vezne ve kelimelere kudretle tasarruf ederek mısra'lara pürüzsüz bir akış temin eden ölçülü sanatiyle, Cenab'ın kuvvetli buluşlarla şiire zekânın galebesini kazandıran zarif hayallere süslü ince sanatı vardı. Fransız edebiyatında *ise parnasiyenler* ile sembolistler gibi biribirini takibeden iki edebî cereyan örnek olarak bulunuyordu Daha yaşları ve bilgileri bu yabancı örneklerden tamamiyle istifade edecek hale gelmeden ve henüz bir teşekkül halinde toplanmadan önce, tevarüs ettikleri bu lisana bir hususiyet vermeyi düşündüler. Onların şiir lisanı zarif, ince ve yumuşak kelimelerin nesninden meydana gelmiş olmalıydı. Bu kelimelerde kulağa ağır gelecek ve onu incitecek bir şey olmıyacak, hislerde ise ruh kabalığından ve bayağılıktan eser bulunmıyacaktı. Onlar cemiyet hayatından değil, tabiat güzelliğinden ve aşktan ilham almak ve hassasiyetlerinin fazlalığiyle temayüz etmek istiyorlardı.

«Servet-i Fünun şairleri gibi bunların da çok sevdikleri ve kullandıkları kelimeler vardır: Mesa, melâl, mîna, miyah, cevf, nücum gibi kelimelere şiirlerinde çok raslanır. Hele kamer, muhayyilelerini daima harekete getiren alçak gönüllü fakat hasta bir ilham perisidir.

«Hayallere renk vermek de onların çok sevdiği bir hususiyettir. Fecr-i Âti'ciler serbes nazma daha geniş bir yer verdiler. Yalnız ilâve edelim ki onların çok defa serbes nazım adını verdikleri şekil, müstezadın daha geniş ölçüde kullanılmış tarzından başka bir şey değildir.

«Fecr-i Âti adı altında toplanan şairlerden Ahmet Haşim, gerek şahsiyetinin değeri, gerek sanatının hususiyeti bakımından ayrıca tetkike değdiği gibi, Köprülüzada Mehmet Fuat «Prof. Fuad Köprülü» de bugünkü edebiyatımız içinde

fikir hayatından bahsederken bilhassa edebiyat tarihi sahasında zikredilecektir. Hamdullah Suphi'yi Türkçülük cereyanının başında ve hitabet sahasında, Ali Canib'i ise bu cereyanı hazırlıyan «Genç kalemler» içinde kaydetmek icabeder. Faik Âli ile Celâl Sahir'e gelince, esasen Servet-i Fünun'a mensup olan birincisi daima kehkeşan şairi olarak o zümreye nispetini muhafaza etti; Servet-i Fünun'a genç yaşında intisabeden ikincisi ise, her zaman genç kalan ruhiyle Fecr-i Âti'de mevki almış olduğu gibi Türkçülük cereyanından sonra da bu cereyanın içinde rol almakta gecikmedi.

«Asıl Fecr-i Âti şiirini temsil eden Tahsin Nahit'tir. İçli ve hisli bir şair olarak göründü. Fakat bu hassasiyet şiirlerinde taşkın bir heyecan halinde mevcut değildir. Fazla olarak şiirlerini topladığı kitabın ismiyle bunu inkâr etmiş oldu. Ruh-ı Bikayt: Bu, neşrettiği şiir mecmuasının adıdır. Muhayyilesinin geniş olmaması onu aynı daire içinde hapsetti. İlk yazdığı manzumelerinin çevresi dışına çıkamadı ve mütemadiyen, bize kayıtsız olarak ilân ettiği ruhunun akislerini göstermekle kaldı Bununla beraber o, zayıf olmasına rağmen yine içli bir şairdir. 1887 de doğan Tahsin Nahit 1918 de kendisinden daha kuvvetli şiirler beklenebileceği bir yaşta öldü.

«Fecr-i Âti şiirini temsil eden diğer bir şair de Mehmet Behçet'tir. O, kelimelerde daima incelik ve zarafet aradı. Mısra'ları - kullandığı lisanın hususiyeti içinde - yumuşak ve ahenkçe biribirine uygun kelimelerin birleşmesinden hâsıl olan güzel bir ritm taşır. Hislerde bayağılık, onun daima kaçındığı bir şeydir. Şiirlerini evvelâ Erganun, sonra Yumak adı altında topladı Mensûr parçalarını da Buhurdan adıyle neşretti. Şimdi edebî tetkiklerle meşgul değerli edebiyat muallimlerimizdendir.

«Fecr-i Âti'nin kuvvetli bir şairi de Emin Bülent'tir, Fıkret'in Servet-i Fünun'daki şahsiyetini o, bu zümre içinde temsil eder göründü. O da Fikret gibi vezne ve lisana kuvvetle tasarruf edebilmiştir. Şiirlerinde pürüzsüz bir ahenk, içli olmaktan ziyade tok ve hâkim bir eda vardır. Bununla beraber;

Bir inkisarı tahussüsle ağla ey fâni

diyen şairin aynı zamanda ince ve hazin bir lirizmi de taşıdığını tasdik etmeliyiz. Şiirleri mecmua sahifelerinde kaldı. Kendisinden daha güzel ve daha kuvvetli eserler umulacak bir çağda edebiyat sahasından çekildi. Şimdi memurdur.»

Yukarda yazılı tafsilâttan anlaşıldığı veçhile aralarında bile anlaşamıyan Fecr-i Âti'ciler çok geçmeden dağılmışlar ve edebiyyat sahasında büyük bir iz bırakmamışlardır.

FECR-İ KÂZİP (فجر كاذب) [*Fık*] Güneşin doğuşundan evvel ufuktan semt-i re'se doğru uzanan ve pek çabuk zail olan aydınlık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ondan sonraki hakiki aydınlığa «fecr-i sadık» denilir.

FECR-İ SADIK (فجر صادق) [*Fık*] Fecr-i kâzib'i mütaakıp ufukta güneşin doğuşundan evvel boydan boya zuhûr eden müstârizi (genişliğine) aydınlık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Beyaz-ı müstârizi» de denir. Oruçlu için yemek içmenin haram ve salât-ı fecir (sabah namazı) nın farz olduğu zamanın başlangıcıdır.

Şafaklar ferş-i rahın, fecr-i sadıklar çırağındır
Hilâlin, göklerin kalbinde yer tutmuş otağındır
Mehmet Âkif

FEDA (فداء) [*Fık.*] Düşmandan alınan esirleri bir mal ile veya esir düşen İslâmlarla mübadele etmek mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça feda; bir şeyin uğuruna değerli bir şey bezl ve terketmek, bir şeyden vazgeçmektir. Feda, kurban mânasında da kullanılır

Canını rah-ı Hakta kıldı feda
Lâ

FEDAÎ (فداءٌ) [*Hal.*] Cemiyete ait büyük bir menfaat uğrunda ve bunun husulünü temin maksadiyle hayatını esirgemiyen mânasına gelir bir tâbirdir. Eskiden bunun yerine «serden geçti» kullanılırdı.

Uşşakın olsa nola feda nakd-i canları
Seyretmedin mi dünkü fedai civanları
Nedim

FEDDAN (فدان) [*Öl.*] Yer ölçülerinde kullanılır bir tâbirdir. Mısır'da kullanıldığı için Mısır'la alâkalı vakfiyelerde geçer. Cl. Huart bu tâbir için (İslâm Ansiklopedisi, feddan maddesi) şu izahatı vermiştir: «Âramî dilinden gelen Arapça bir kelime ve asıl mânası tarla süren çift öküzü olup Mısır'da bir arazi ölçüsüdür. Büyüklüğü birçok defa değişmiştir. Lane'ın bildirdiğine göre, kendisinin Mısır'da ikametinden (1833-1835) az önce, bir feddan = aş. yk. 1.1 - acre (Acre = aş-yk 4 dönüm) idi. Kendi zamanında ise, 1 acre'dan eksik idi. Bir feddan = 333 1/3 murabba kasaba sahasında olup, 24 kırat'a bölünmüştü. Bir kasaba önceleri 24 kabza iken, sonra 22 kabza itibar edil-

miştir. Fransız istilâsi esnasında 3 türlü feddan vardı: Nil civarında (=1,336 arpent), Nil'den uzak yerlerde (= 2,375 arpent), Dimyat'da (= 2,012 arpent). Bunlardan başka, yukarı Mısır'da 1,670 arpent) ve Koptlar'da (= 5,25 m^2) de ayrı feddanlar kullanılırdı.

«M. Decourdemanch'a göre, her biri 6 zirâ (bir zirâ = takriben 0.5 m.) boyunca, 400 hâkimi (Hâkim bi-emrillâh tarafından kabul edilmiş olan kasaba) yahut Babilî kasabalık eski feddan = 5883,5 m 2 ve 333 1/3 kasabalık yeni feddan = 4200,8333 m 2 hesap edilir.

«Suriye'de bu feddan kelimesi «tek bir öküz» mânasına da kullanılır. Ölçü olarak = 333 kasaba.»

FEKK-İ RAKABE (فك رقبه) [*Fık,*] Memlûkü veya cariyeyi azat etmek, kölenin boynundaki esaret kaydını gidermek mânasına gelir bir tâbirdir.„ Arapça fek; ayırma, koparma, kurtarma mânalarına gelir. Hukukta fek; bir kaydın kaldırılmasıdır. Muhtelif nevileri vardır:

1 - Haczin fekki, para veya teminat borcu için haczedilen bir mal, borcun ödenmesi veya haczin başka mal üzerine nakli yahut o malın kanunen haczi caiz olmıyan mallardan olması veya borçlunun olmayıp başka bir şahsın mülkü olduğu istihkak dâvası neticesinde hüküm altına alınması gibi hallerde haczin kaldırılması muamelesidir.

2 - Mühür fekki; salâhiyetli makam tarafından hukukî bir takyit veya tasarrufun ifadesi olmak üzere konulmuş olan alâmet veya işaretin salâhiyetli makamca kaldırılmasıdır.

3 - Rehinin fekki; rehinin temin ettiği borcun ödenmesi halinde, alacaklının rızasiyle ve imtinaı takdirinde mahkeme karariyle o borcu temin eden rehinin kaldırılmasıdır. Merhun, menkul ise rehinin fekki malikinin yedine iadesi, gayr-i menkul ise sicildeki ipotek kaydının terkini neticesini verir.

FELEK (فلك) [*Ast.*] Müstedir hareketle müteharrik olan âlem küresi ve bunun mıntakası; ay ve güneşle beraber seyyarelerden her birinin mahreki mânalarına gelir bir tâbirdir. Arapça; gök, zaman, dehr, ecel, dünya gibi muhtelif mânalara gelen bu tâbir için Hüseyin Kâzım Bey lûgatinde şu izahatı veriyor: «Kudema, feleği kürsiyy-üş-şekil kevn ü fesada gayr-i kabil ve âlem-i kevn ü fesadda olan her şeyi muhit olmak üzere tasavvur ederlerdi. Seyyarattan felek-i âfitabın fevkinde olanlar: felek-i sevabit (felek-i buruç, felek-i mükevkep); Felek-i Kürsi ve Arş; Felek-i Merih; Felek-i Müşteri; Felek-i Zuhal; Felek-i Menazil. Felek-i Afitab'ın altındakiler: Felek-i Zühre; Felek-i Utarit, Felek-i Kamer; Felek veya Küre-i Esir, Felek-i Hava; Felek-i Mâ ve Hâk.»

Cem'i eflâk gelir. Eflâk, Fars kaidesiyle eflâkiyan suretinde seyyarat ve sevabit yerinde de kullanılmıştır. Felek kelimesinden mürekkep sıfatlar da yapılırdı: Felekzede, felekpervaz, felekrif'at, felekmertebe, felekcah, felekpaye, felekhimmet, felekmeşrep, felekreftar.

Merdüm-i dideme bilmem ne füsün etti felek
Giryemi kıldı füzun eşkimi hun etti felek
Yavuz Sultan Selim

Dost biperva, felek bîrahm, devran bîsükûn
Dert çok, hemdert yok, düşman kavi, talih zebun,
Fuzuli

Pek rengine aldanma felek eski felektir
Zira feleğin meşreb-i nâsazı dönektir.
Ziya Paşa

Hicrinde daima gelürüm ah ü zare ben
Biçare ben, felekzede ben, bahtı kare ben
Fuzuli

Çün geldi o şair-i felekcah
Ol şahtan oldu mazerethah
Şeyh Galip

Mesned ârây-ı vezaret ki cenabın tevfik
Kadr ile sadr-ı felekpare-i divan eyler.
Cevri

Ey cefacû cevre mail dilrüba küstüm sana
Ey felekmeşreb hezar aşina küstüm sana
Neş'et

Her gece şevkinle ey mah-ı felekmeşreb
Nâlem ayyuka çıkar âvaz-ı heyheyler gibi
Vâsıf

Bend-i istablı olan rahş-ı felekreftarın
Eremez kösteğine tar-ı nigâh-ı düşmen
İzzet Molla

FELEKCAH (فلك جاه) [*Hal.*] Mecaz yoliyle mevkii yüksek, kadri yüce mânasına gelir bir tâbirdir. Yine bu mânaya olmak üzere «felek mertebe» de kullanılırdı.

O şehinşah-ı felekcah ü melekçaker kim
Yaraşır olsa ana Arş-ı İlâhi evrenk
Kâzım Paşa

FELEK-İ A'ZAM (فلك اعظم) [*Ast.*] Mütekaddimine göre dokuzuncu gök tabakası mânasına gelir bir tâbirdir. Bu un yerine felek-ül-âlâ, felek-ül-eflâk de denilirdi.

FELEK-İ MÜKEVKEP (فلك مكوكب) [*Ast.*] Kürsü yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FELEKİYYAT (فلكيات) [*Ast.*] Gökle yıldızlardan bahseden ilim yerinde kullanılır bir tâbirdir. Felek; nücumun (yıldızların) medarı olan gök demektir. Cem'i eflâk, fülk'tür. Felek; zaman, dehr, ecel, dünya gibi muhtelif mânalarda ve ahkâm ve vekayi ve şunun matufualeyhi olarak da istimal olunur.

Felekiyyat ü tabiiyyat
İnfial-i kem ü keyfiyyat
Sümbülzade Vehbi

FELEKMEŞREP (فلك مشرب) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kimine yâr olur kimine olmaz, cefadan haz eder, dönek, sözünde durmaz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FELEK TABANCASI HOTOZ (فلك طبانچه‌سی خطوز) [*Kıy.*] Eskiden kadınlar tarafından başa takılan ve hotoz denilen başlıklardan birinin adıdır. Tabanca biçiminde olduğu için bu adı almıştır. Hotozların diğer nevilerinin adları şunlardı: Saraylı hotozu, Kürdî hotoz, çimdik hotoz, Zeyrek yokuşu hotoz, dudubumu hotoz, gelin sorguçlu hotoz.

FELEKTEN BİR GÜN ÇALMAK (فلكدن بركون چالمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle zamandan beklenmedik bir surette istifade ile safalanmk yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FELEK-ÜL-ÂLÂ (فلك الاعلى) [*Ast.*] Mütekaddimine göre dokuzuncu gök tabakası mânasına gelir bir tâbirdir. Bunun yerine felek-ül-âzam, felek-ül-eflâk de denilirdi.

FELEK-ÜL-EFLÂK (فلك الافلاك) [*Ast.*] Mütekaddimine göre dokuzuncu gök kubbesi mânasına gelir bir tâbirdir. Bunun yerine felek-ül-âlâ, felek-i âzam da denilirdi.

FELEKZEDE (فلكزده) [*Hal*] Düşkün, avare; bedbaht, talihsiz, müflis yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FELEĞE KÜSMEK (فلكه كوسمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle bahtsızlıktan meftur olmak, ye'se düşmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FELEĞİN ÇEMBERİNDEN GEÇMEK (فلكك چنبرندن كچمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle her türlü hallere uğramış, lûtuflar, felâketler görerek o sayede tecrübe sahibi olmuş yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yine o mânaya gelen «feleğin kerm ü serdini görmüş» de denilirdi.

FELEĞİN SİLLESİNİ YEMEK (فلكك سلهسنى يمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kahra, felâkete uğramak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sille; tokat demektir.

Hadd-ı zatında kim olmazsa edip
Feleğin sillesi eyler te'dip
Nabi

FELEMENK DOLARI (فلمنك دولارى) [*Mes.*] Uzun zaman «esedî» adiyle tedavül etmiş olan ecnebi paralardan birinin adıdır. Üzerinde arslan resmi olduğu için resmî makamlarca esedî adı verilen bu paraya halk Türkçesi olan «arslanlı» derdi. Eski vesikalarda bunun yerine daha ziyade «Felemenk kuruşu» geçer.

FELEMENK KURUŞU (فلمنك غروشى) [*Mes.*] Uzun zaman «esedî» namiyle tedavül etmiş olan ecnebi paralardan birinin adıdır. Vesikalarda «Felemenk doları» suretinde de geçer. Üzerinde arslan resmi olduğu için resmî makamlarca esodî adı verilen bu paraya halk Türkçesi olan «arslanlı» derdi.

FELENK (فلنك) [*San.*] Büyük taşlar ve sütûnlar gibi çok ağır şeyleri hareket ettirmek için tekerlek hizmetini görmek üzere altlarına konulan kalın ve yuvarlak sırıklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Filenk de denir. Falâyı'dan alınmadır. Vaktiyle büyük ve ağır sütunlar nakletmek için yere felenkler döşenir ve taşlar tırtıl denilen yuvarlak kısa ağaç parçalarına bindirilerek bu felenkler üzerinden kaydırılmak suretiyle bir yerden öbür yere nakledilirdi. Fâtih, gemilerini karadan Halic'e indirmek için böyle felenkler döşetmiş ve bunlardan bir yol yaptırmıştı.

FEM (فم) [*Top.*] Her cins ateşli silâhın ağzına verilen addır. Fem, Arapça ağız demektir.

Baharı neyleriz ol gül'izar-ı gonce femin;
Gülüp açılması bin nevbahara deymez mi?
Nailî-i Kadim

FEM BAŞLIĞI (فم باشلغى) [*Top.*] Mücefe yağmurlu havalarda su girmemesi ve rutubetten muhafazası için feme konulan, içleri helezon yaylı ve üzerleri ince meşin kaplı tapaların adıdır. Bu tapalara ince salvo bağlanıp çiması topun kuyruk kısmına yakın münasip bir yere bağlanır. Buna «fem kapağı» da denir.

FEM KAPAĞI (فم قاپاغى) [*Top.*] Mücefe yağmurlu havalarda su girmemesi ve rutubetten muhafazası için feme konulan, içleri helezon yaylı ve üzerleri ince meşin kaplı tapaların adıdır. Bu tapalara ince salvo bağlanıp çiması topun kuyruk kısmına yakın münasip bir yere bağlanır. Buna «fem başlığı» da denir.

FEM-ÜL-HUT (فم الحوت) [*Ast.*] Cenup Kutbu civarındaki yıldızlar silsilesine dâhil yıldızlardan birinin adıdır. Ahirünnehr ve çem-i tavuslu bir müselles mütesaviy-ül-adla teşkil eder. Bununla ahirünnehr arasında ayn-ı anka kevkebi olduğu gibi yanında dört ufak yıldız da vardır.

FENA (فنا) [*Sof.*] Yok olmak, yokluk mânasına gelen bu tâbir Sofiyye ıstılahı olarak eşyanın nazardan silinmesi demektir. Ekseriya zıddı olan baka ile birlikte kullanılır. Nitekim fena ile muttasıf olanlar, yalnız hakkı görürler. Halbuki baka halinde olanlar, hem hakkı hem hilkati görürler.

H. Ritter, bu tâbir için (İslâm Ansiklopedisi, Fena Maddesi) şu tafsilâtı vermiştir: «Bu ıstılah, evvelâ ahlâkî hususlarda kullanılır.» Bundan sonra da «Failiyet şuurunu kaybetmek» mânasını ifade eder ki, bu halde abd'in yerine, fâil olarak, Allah'ın şahsiyeti geçer, yani abd'i lâfail illahu fehvasınca, tamamen yegâne fâil olan Hakkın tasarrufu altına girer ve kendi hareketleri yerine, hakkın hareketleri kaim olur.»

«Meşhur bir hadisin ifade ettiğine göre, abd'in yerine Allah duyar, görür ve tutar. Bu suretle, tabiîdir ki Allahın emrine muhalefet etmek, artık muhal olur. Böylece bütün bencilikleri ve nefsî hazları ortadan kalkmış olan «abd» kelimesine bir menfaat temin etmek veya bir zarardan kurtulmak için, yani cenneti ümit ettiği (reca) veya cehennemden korktuğu (havf) için hareket etmez; yaradılışından önceki haline dönerek, Allaha karşı tamamen pasif bir vaziyete gelir.

«Bunun yanında «abd'in şuurunda fena ile birlikte başka değişmeler de hâsıl olur. «Abd», içi tamamen hak ile dolduğundan, hariçteki şeylerin farklarını artık temyiz edemez; kendisi için bunların hepsi bir renkte görünür ve nihayet hiç idrak edilmez olur. Bu suretle abd başka bir şey görmiyecek hale gelir. Bu hal, tasavvufî tevhidin en yüksek derecesidir Bununla beraber abd, Allah ile o kadar meşgul olur ki, nihayet benlik şuurunu da kaybeder ve o şuurun yerine yine Allah geçer. Bu hale zikr ile erişilirse, el-fena fil-mezkûr denilir ve Allah muhabbeti ile erişilirse el-fena fil-mahbub denilir. Abd bu halde iken, dilinden bazan, şathiyat denilen, zahiren şer'a muhalif sözler çıkar. Hallac'ın meşhur enel-hakk'ı gibi ki hakikatte kendinin sözü değil, Allah'ın sözüdür, diye tefsir edilir. Fena'nın en yüksek derecesi el-fena an el-fena'dır ki, fanî olmanın idrak edilmemesi demektir. Fena halinde abd bazı beşeriyet evsafından kurtulursa da, beşeriyetten tamamen kurtulmaz; böyle bir iddiada bulunan tekfir edilir Bu halleri izah etmek için, sofiler kendisini birden bire büyük bir sultanın huzurunda gören kimsenin onun mahiyetinden, yalnız etrafındaki şeylerin idrakini değil, belki aynı zamanda kendisini de büsbütün unutup, mahvolması, yahut güzelliğin (cemal) müşahede ile, kendisinden hariç şeyleri ve kendisini bilmiyecek ve hattâ ağrıyı hissetmiyecek derecede istiğraka düşmesi (mesl Mısırlı kadınların, Yusuf'u gördükleri zaman, ellerini kestiklerinin farkında olmamaları) gibi, beşerî halleri temsil olarak zikrederler. Fena, takarrub ilel-hakk (Allaha yaklaşma)'ın en yüksek derecesidir ve sofinin bu gibi hallerde Allahı görebildiği söylenir. Kendinden geçmek, Allaha varmak demektir. Beyazit Bestami'nin meşhur bir sözüne göre, Allah kendisine: Utruk nefseke ve taalâ iley (kendinden geçer geçmez, bana ermiş olursun)» demiştir. (Şarani, Tabakat, I. 65; Attar, Tezkiret-el-evliya, I. 171).

«Fâni olan abd'in yerine her zaman Allah geçtiği için, fâni olmak, hiçbir zaman, hiçe karışmak demek değildir; bundan dolayı bu tâbirin Hindlilerin nirvana'sı ile hiçbir alâkası yoktur. Fena'nın geçici bir hal olup olmadığı hakkında, mutasavvıflar arasında ihtilâf vardır. Bazıları hiç olmazsa, feraizin icrası için, abd'in kendine gelmesini söylüyorlar; fena'nın ahlâkı vechesine fazla ehemmiyet veren Kalabazi, fena'nın Allah tarafından abd'e verilen daimî bir hal olduğunu iddia ediyor. Fakat şuurî fena nın daimî olduğunu iddia edenler de yok değildir. Biri Beyazit Bestami'ye: «Nasıl sabahladın?» diye sormuş ve ondan: «Benim sabahım akşamım yoktur; ancak evsafı olanların sabah ve akşamı vardır» cevabını almıştır. Yine Beyazit Bestami şöyle demiştir: «Halkın ahvali vardır, ârifin ahvali yoktur; çünkü onun eserleri mahvedilmiş; hüviyeti, başkasının hüviyeti içinde, fâni olmuş; izleri, başkasının izleri içinde kaybolmuştur.» Bir rivayete göre Zun-Nun müritlerinden birini Beyazit'i görmek için Bestam'a gönderir; mürit, Beyazit'in kapısını çalıp, Beyazit içeriden: «kimi arıyorsun?» diye sorunca, mürit: «Beyazit'i arıyorum» der. Bunun üzerine Beyazit: «Beyazit kimdir ve nerededir? ben kendim Beyazit'i arıyorum» der Mürit, Beyazit'i deli zannederek, şeyhine döner. Zun-Nun der ki: «Kardeşim Ebu Yezit, Allaha gidenlerin arasında, Allah'a gitmiştir». VI. asırda inkişaf eden pantheistik cereyanlar neticesinde, fena mefhumu biraz başka bir mahiyet aldı. Bütün kâinat, vücut bulmak için,

Allah'tan istifaza ettiğinden, fena fillâh bir cüz'ün bir kül içine karışması gibi tavsif olundu ve damla nasıl denize karışır veya gölge güneşte kaybolursa, sofî de öylece Allah içinde veya kül içinde kaybolmak ister. Bundan dolayı Attar, fena kelimesi yerine, istiğrak (dalıp gitme) kelimesini daha çok kullanır. Attar'ın Şuturname'sinde bir genç, ilâhî deryay-i külle karışmak için, kendini gemiden denize atar. Allah'ı tanımak için, bazı sofilere göre, yine «yok olma» şarttır. Attar, bunu temsilî bir hikâye ile izah eder. Pervaneler, mumun mahiyetini tahkik etmek için, kâşifler gönderirler; fakat getirdiği haberler pervaneleri memnun etmez. Nihayet pervanelerden biri kendisini doğrudan doğruya mumun ateşine atar, yanar ve mahvolur; içlerinde mumun mahiyetini anlıyan yalnız o olmuştur.

Fena bakaya mukabil adem vücuda redif
Cihan yok olmada manend-i şem' var olalı
Hâmi

FENA FİLLAH (فنا فی‌الله) [*Sof.*] Abd'in, zat ve sıfatının, hakkın zat ve sıfatında fâni olması mânasına gelir bir tâbirdir. Başka bir ifade ile dünya alâkalarını külliyen kat' ve ehadiyet dergâhına tam bir tevecüühle istiğrak haletidir. «Fark-ı tam» tâbiri de aynı mânada kullanılır. Her şeyin mebde' ve meadı «vücud-u mutlak» dır. Sofi bu maksada erebilmek için her şeyi terk eder; daimî bir istiğrak içindedir. İşte ölmeden evvel ölmek demek olan «موتوا قبل ان تموتوا» sırrına vâsıl olmak, yani ölmezden evvel ölmek budur.

Kıymetli müdekkik Osman Ergin (Balıkesir'li Abdülâziz Mecdi Tolun, Hayatı ve Şahsiyeti, İstanbul, Kenan Basımevi, 1942, sahife 186) şöyle tarif ve izah ediyor: «İslâm dini vücut yani varlığı kabul, adem yani yokluk fikrini red eder. Bu dine göre: Bütün varlık Allah'dan ibarettir. İnsan da dâhil olduğu halde - kâinat onun gölgesi, suretidir. Her şey ondan gelmiş, o varlıktan çıkmış, sonunda yine ona gidecek, onda o ulu varlıkta fâni olacak, daha doğrusu bu varlıkta ebediyen yaşıyacaktır. Buna tasavvuf ıstılahiyle fena fillâh denilir.»

FENA FİL'AŞK (فنا فی‌العشق) [*Sof.*] Aşk içinde yok olmak mânasını ifade eden bir tâbirdir. Sofiyeye göre vücud-ı mutlak, aynı zamanda kemal-i mutlak, cemal-i mutlak ve hayr-ı mutlaktır. Cemal, aşkı doğurur ve onsuz olmaz. Her güzellikte cemal-i mutlaktan bir zerre vardır. Bu sebeple güzelliği sevmek, cemal-i mutlakı sevmektir. Sofiye işte bu esasa dayanarak bir fena fil'aşk mertebesi tasavvur etmişlerdir. Bu, «Fena fillâh» ın ilham ettiği bir fikir, bir akide ve bir menzildir. Yine sofiye, her şeyin başladığı ve nihayet dönüp varacağı, buluşacağı varlık vücud-u mutlak olduğu gibi aşkta da son merhalenin vücud-u mutlaka yaklaşmaktan başka bir şey olamıyacağını ileri sürer.

«Fena fillâh» vücud-u mutlakta insanî şahsiyeti kaybetmek olduğu gibi «fena fil'aşk» da tıpkı böyledir. Âşık, hakikatte cemal-i mutlaka gönül vermiştir. Çünkü güzellik; cemal-i mutlaktan insan yüzüne düşen bir zerre nurdur. Aşk da o nurun doğurduğu bir duygudur. Maşukun güzelliğinde cemal-i mutlak sezildiği için âşık, ruhunu derece derece tasfiye ederek ve heyecandan buhrana, buhrandan vecde, vecidden istiğraka geçerek - tıpkı kemal-i mutlaka ve hayr-ı mutlaka karşı beslenilen hayranlık yüzünden fena fillâh mertebesine erenler gibi - fena fil'aşk merhalesine ulaşır. Artık o menzilde aşk, âşık ve maşuk birleşir, cemal-i mutlak da mahvolup gider. Fena fil'aşk sırrına erenler, bütün beşerî duygulardan tecerrüt ederek ilâhileşirler.

FENA FİL-PİR (فنا فی‌الپیر) [*Sof.*] Bütün varlığını pirin mânevi şahsiyetinde yok etmek mânasına gelir bir tâbirdir. Dervişe göre tarikatin müessisi olan pirinin mânevi şahsiyeti en büyük örnektir. Onun müntesipleri tarafından rivayet yoliyle nakledilen bütün hareketlerini benimsemek lâzım gelir.

FENA FİRRESÛL (فنا فی‌الرسول) [*Sof.*] Bütün varlığını Hazret-i Peygamber'in mânevi şahsiyetinde yok etmek mânasına gelir bir tâbirdir. Hassaten sünni olan tarikat mensubuna göre Hazret-i Muhammed'in rivayet yoliyle nakledilen hadisleriyle beraber hareketlerini benimsemek ve ona edna mertebede aykırı harekette bulunmamak asıldır.

FENA FİŞŞEYH (فنا فی‌الشیخ) [*Sof.*] Bütün mâneviyetini şeyhin mânevi şahsiyetinde yok etmek mânasına gelir bir tâbirdir. Müride göre şeyh kendisi için en büyük örnektir. Onun yalnız sözlerini değil bütün hareketlerini de benimsemek ve en ufak bir muhalefet göstermemek lâzım gelir.

FENAİYYE (فنائیه) [*Sof.*] Celvetî tarikati şubelerinden birinin adı idi. Kütahyalı Fenaî Ali Efendi tarafından kurulmuştu.

FENARİYYE (فناریه) [*Sof.*] Rufai tarikati kollarından birinin adıdır. Kurucusu 834 (1430-1431) de ölen Şeyh Şemseddin Mehmet bin Hamzat-ul-Fenari'ye nispetle bu adı almıştır.

FENER (فنار) [*San.*] İçine mum veya petrol (gaz) lâmbası konan etrafı camlı ışık mahfazasının adıdır. El feneri, sokak feneri, bahçe feneri, araba feneri, kâğıt fener, muşamba fener, dikili fener gibi nevileri vardır.

Sopa bir elde, kırık camlı fener bir elde
Boşanan yağmur iliklerde, çamur ta belde!
Mehmet Âkif

FENERBAHÇE KÖŞKÜ (فنار باغچه كوشكى) [*Sar.*] Kadıköy civarında Fenerbahçe'deki köşkün adı idi. Dördüncü Murat tarafından yaptırılmış, Birinci Mahmut zamanında harap olmuştur. Küçük ve şirin bir bina idi.

FENER ÇEKMEK (فنار چكمك) [*Hal.*] Şehir ve kasabalarda geceleri bir yerden diğer yere giden büyüklerinin yollarını aydınlatmak için adamları tarafından fener taşınması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fener önde çekildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

FENERLİLER (فنارليلر) [*Ida.*] Devlet işlerinde bulunmuş, büyük makamlar işgal eylemiş olan Rumlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar merkezi Fener'de olan Rum Patrikhanesi etrafında toplandıkları için bu ismi almışlardı. Fenerliler bu itibarla dinî fenerin yanında, sivil fener mahiyetinde idiler. Bunlar Ege'li ve İstanbul'lu eşraftan müteşekkildi. Patriğin ruhani merkezi yanında faaliyette bulunan birçok yarı dinî, yarı lâyik mensuplar ve memuriyetler vardı. Bu ileri gelenler arasından lisan bilenler ve siyasi işlere akılları erenler Tanzimat'a kadar Osmanlı devletinin Avrupa ile münasebetini temin eden memurlar çıkıyordu. Dünya tarihinde umumiyetle Fenerliler ismi altında bu aile efradı kastedilir.

Eflâk ile Buğdan Beyliklerinde de bulunmuş olan Fenerliler hakkında Aurel Decel (İslâm Ansiklopedisi, Fenerliler Maddesi) şu tafsilâtı veriyor:

«Daha 1657 de, Lâtinceyi pek iyi bilmediği halde, 50 sene Bab-ı Âli'nin tercümanlığını yapan Zülfikar Efendi yerine imparatorluk sefaret heyetinin ilk tercümanı Panayoti Nicusius tâyin edilmiştir. Girit'te Köprülü Ahmet Paşanın arkadaşı olan bu zat imparatorluğun dış siyasetinde ilk memuriyet almış bulunan Rumdur. Karlofça muahedesinin (1699) müzakereleri sırasında, Alexandros Mavrocordatos İskerletzade'nin Bab-ı Âliye yaptığı büyük hizmetlerden sonra, bu artık âdet hükmüne girmiştir. Bu meşhur kâtip aslen adalı olmakla beraber, bilâhara ailesi İstanbul'a yerleşmiştir. Bundan sonra devletin dış siyaseti münhasıran Fenerlilere verilmiş ve bunun gibi Tersane tercümanlığı da onlara geçmişti. Telkin ettikleri bu itimat neticesi olarak, padişahlar bunların içlerinden bazılarını başka memuriyetlere de tâyin etmiye başlamışlardır. Buğdan voyvodası Dimitri Cantemir'in Rusların tarafına geçmesini mütakıp, Ahmet III. bu memleketin prensliğini artık yerli beylerden birine değil, Fener'e sadık Rumlardan birisine vermeyi karar altına aldı. Böylece 1711 de Nikola Mavrocordato'ya Buğdan Hospodarlığı (beyliği) tevcih edildi. Eflâkda Stefan Cantacuzino'dan sonra, 1716 da aynı sultanın fermanı ile, yine Mavrocordato'ya verilmiş ve bundan sonra de Mihail Racovitza beyliğe geçmiştir. Bu «Fener devri» Avrupa kısmında Avusturyalılar ve daha sonra Ruslar ile muharebe devresi safhasına tekabül eder. Fener beyleri umumiyetle vazifelerini sadakatle yaparlardı. Lâkin bu devrenin sonuna doğru, düşmanla anlaştılar. Eflâk beyi Mihail Sutzu, mallarını ve çocuklarını alarak, 1802 de Erdel e kaçtı. Fener'den sonuncu Buğdan beyi olan meslektaşı Alexandros İpsitanti ile anlaşarak, Odesa'da teşekkül eden ve Yunan İstiklâl mücadelesinin başı olan Eteria'ya müzaheret gösterdi. 1775 te Bukovina'nın Avusturyalılar tarafından istilâsının önüne geçmesine rağmen, Buğdan beyi Grigore Ghica Rus orduları ile ittifak etmiş olduğundan dolayı, Yaş'ta idam edildi. Pek emniyetli olmıyan aynı devirde Eflâk beyi Nikola Mavrogeni, Tuna üzerinde Yusuf Paşa'nın ordusuna büyük hizmetlerde bulunmasına rağmen, buna benzer bir itham altında kalarak, 1790 da idam olundu. Lâkin Mora'daki Yunan ihtilâli Tudor Vladimirescu nun Eflâk'da Yunan aleyhtarı hareketlerinden sonra, Romen Boyarlar meclisinde izhar edilen Romen kanından ve yerli beylerin yeniden tâyini temennisi, 1821 de eski sistemin değiştirilmesi suretiyle, yerini buldu. Mahmut II. Eflak beyliğini Grigore Ghica ve Buğdan beyliğini İon Sandu Sturdza'ya tevcih etti. Her ikisi de Romen asîl ailelerine mensup idi.

«Romen tarihi zaviyesinden, bu devir şöyle görülür: «Umumiyetle Fenerliler devri bir inhitat devridir. Romen arazisi küçülmüştür; komşuları birçok vilâyetleri ele geçirmiştir. Asılzadeler sultanın âdeta bir memuru vaziyetine girmekte ve sultanın arzusu ile sık sık değiştirilmekte ve vergiler fazlalaşmakta idi. Entrika, bahşiş ve rüşvet gittikçe hâkim olmakta idi. Bazı müspet cihetler de vardı; içtimai sahada «Rumania» ortadan kalkmakta, yani köylülere hürriyet verilmekte, mektepler açılmakta, hastahaneler tesis edilmekte ve yeni kanunlar çıkarılmakta idi.

«Konstantin Mavrocordato Romen memleketlerinin modern ıslahatçısı olmuştur. 1740 ta birtakım yeni ahkâm vazetmiştir ki, bunların arasında bilhassa vergileri azaltmak ve köylüleri esaretten kurtarmak yoluna gidilmiştir. Bu ıslahat, Mercure de France'ta «Constitutio» ismi altında, neşredilmiştir.

«Bununla beraber Fenerliler Romen memleketlerine yerleşirken, akraba ve arkadaşlarını beraberlerinde getirmişler, bunlar da yüksek içtimai sınıflara hulûl ederek, Yunan tesirlerinin kuvvetlenmesine sebep olmuşlardır. Bu suretle 1821 den sonra Romen tedris sistemi baştan başa değiştirilmiştir.

«Tahta geçen Fenerli aileler şunlardır: Eflâk'da Mavrocordat (4 kişi), Ghica (4), Callimachi (6), Garagea (6), Sutzu (5), İpsilanti (2), Moruzi (6), Ralli (1), Hangerli (1), Rosetti (1) ve Mavrogheni (1). Buğdan'da: Mavrocordat (3), Callimachi (3), Chica (8), Caragea (4), İpsilanti (3), Moruzi (2), Sutzu (3), Rosetti (1), Hangerli (1 kişi).

«Beyler her üç senede, bazan daha çabuk, değiştirilirdi. Bunun yüzünden, bu son birkaç yüz sene zarfında Eflak'da 40 ve Buğdan'da 36 bey ismi geçer ki, Rus ve Avusturya işgal devirleri bundan hariçtir. İki memleket arasında beylerin becayiş edildiği de olurdu Bu suretle Konstantin Mavrocordato Eflak'da 6 kere ve Buğdan'da 4 kere hüküm sürmüştür.

«Fener'in bu tarihi aileleri XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren, Fener'i terk etmiye başladılar. Çok zenginleşen Fenerliler Boğaziçi, nde büyük köşk ve saraylar yaptırarak, yerleştiler. Bilhassa Kuruçeşme, Arnavutköy (Moruzi, Kollimaki, Sutzos) ve Tarabya (İpsilanti ve Mavrocordato; bunların sarayları ve bahçeleri sonradan Fransız sefarethanesin n işgal ettiği mevkide idi) yı tercih etmişlerdir, Lâkin 1821 den sonra. İstanbul'da oturan bu ailelerden birçokları memleketi terkederek Yunanistan'a ve Avrupa'nın diğer memleketlerine gidip, orada yerleştiler. Romanya'da bunların ahfadından birçokları hâlâ mevcuttur ve yerli aileler ile tesalübleri neticesi, az çok, Romenleşmişlerdir. Bugün Türkiye'de eskiden meşhur olan bu ailelerin neslinden pek az aileler kalmıştır.»

Romanyalılar dört asır kadar Osmanlı idaresinde kaldıktan ve aynı zamanda Leh'ler, Macar'lar ve Rus'larla mütemadi mücadele halinde bulunduktan sonra 1856 da Paris Muahedesiyle Eflak ve Buğdan beylikleri adı altında muhtariyet elde etmişler ve 1862 senesinde beyliklerin birleştirilmesiyle de Romanya hükümetini meydana getirmişlerdir.

Tarihte «Memleketeyn» namiyle anılan Eflak ve Buğdan idaresinin başına divan-ı hümayun tercümanlığında bulunmuş olan Fenerli Rumlar tâyin edilirdi. Bu Fenerli ailelerin isimleri şunlardır: Mavrocordato, Chica, İpsilânti, Caragea, Hangerli, Callimachi, Sutza, Agripulo. Yalnız bir kere donanma tercümanı olduğu halde Nikola Mavrogeni Eflak beyliğine tâyin olunmuştu. Paros adalı olup gayet zeki olan Nikola Mavrogeni Mora'nın sulh ve sükûna kavuşması için çalıştığından donanma kumandanı meşhur Hasan Paşa'nın tavassutu ile Eflak beyliğine tâyin olununca Fenerli ailelerden hiçbirine mensup olmadığı için onlar tarafından bu tâyinin geri aldırılmasına çalışıldı. Hattâ Padişahın sarrafı olan Petraki hünkâra kadar gönderildi. Fakat tesiri görülmedi.

Fenerlilerden Türklüğe hizmet edenler olduğu gibi fenalıkta bulunanlar da vardır. Eflak ve Buğdan'daki idarelerinden yerliler çokluk memnun olmamışlardır. Hattâ Neşrettiğim bir vesikaya göre (Osmanlı Siyasi Tarihine Ait Mühim Bir Vesika, Barış Dünyası, No. 12) Romanya hükümetinin teşekkülünden sonra sefaret başkâtipliğine tâyin edilmek istenilen Mavroyeni hakkındaki sözler bunun uzun süren akislerini belirtir.

Prens unvanını alan beylerin çocuklarına «Beyzade», karılarına «Domna», kızlarına «Dominica» adı verilir, beyzadelerin ve Dominicaların erkek çocuklarına «çelebi» kız çocuklarına da «Kokonaça» denilirdi.

FER (فرع) [*Ok.*] İki okçu tarafından atılan oklardan bir ziyade ok isabet ettirilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ok atanlar bazı kere iki kişi değil, her biri bir kaçar kişiden terekküp etmek üzere iki taraf olduğu surette taraflardan birinin fazla isabet ettirmesine de «fer'» denilirdi.

FERACE (فراجه) [*Gig.*] Çarşaftan evvel kadınların tesettür için giydikleri üstlüğün adıdır. Feraceler çuhadan, softan, sonraları aynı zamanda fantazi kumaştan yapılırdı. Düz, süssüz ve sade olanları olduğu gibi cepleri ve yakaları işlemelileri de olurdu. Arkası, yakası uzun olanları, modaya göre bol, darları vardı. Renkleri daha ziyade koyu idi. Bir aralık al moda olmuş, kibarlar hep o renkte ferace yapmışlardır. Bu münasebetle o sırada:

Al ferace, ince yaşmak, eldiven
Gençliğim var isterim elbette ben

şarkısı da çıkmıştı.

Ferace mantodan hemen hemen farksızdır. Manto gibi feracelerin de düzleri ve kloşları vardır. Feraceyi mantodan ayıran cihet feracede manto tarzında geniş yakanın bulunmaması ve daha uzun olmasıdır. Feracelerin yakaları askerlerin giydikleri ceketlerin dik yakaları tarzında idi. Kolları da vardı.

Ferace boyundan yukarısını örtmediği için baş, yüz ve boyun yaşmakla örtülürdü. Kibarlarla kibarlık taslıyanlar şemsiye ve eldiven de kullanırlardı. Şemsiyeler türlü renkte olurdu. Ferace siyah veya koyu renk ise şemsiye de koyu, açıksa şemsiye de açıktı. Ferace yirminci asrın başlarına kadar giyilmiştir.

İlmiye ricalinin resmî günlerde giydikleri sırma işlemeli üstlüğe de ferace denilirdi. Biniş dahi denilen bu feracenin kolları çok boldu. Çuhadan yapılırdı. İlmiyenin ferace giymeleri hicri 1264 (1848) senesinde rütbelerde yapılan tadilât ile başlamış, Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

Tanzimat'tan evvel sarayın büyükleri de ferace giyerlerdi. Hattâ bunların içinde kürke kaplı olanları da vardı. Baş çavuş divan günlerinde kürklü ferace giyerdi.

Kadın ve ilmiye feracelerinin biribirinden ayrılması için kadınların giydiklerine «Kadın feracesi», ulemanın giydiklerine de «ulema feracesi» denilirdi.

Sümbül benefşedir yakışan bâğ-i hüsnüne
Kaftanın âsmanisi feracenin moru
Sâbit

Vaiz vera'-i bârit ile yüzde yürürken
Ferrace vü destar ile pek maskara düşmüş
Sâbit

Yeşil ferrace giysen goncasın ey lâleru amma,
Gülüp açıldığın demler gül-i zibaya benzersin
Yenişehirli Avni

FERACE ATMAK (فراجه آتمق) [*Ok.*] Yarış sırasında atılan ok en gerideki taşa varmaz da ondan geride kalırsa havacılar tarafından atıcıya «okun yürümedi» mânasına olarak verilen işaret yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Atılan ok bütün menzil taşlarını geçtiği takdirde havacılar «cümlesini geçtin, muradına erdin» mânasına gelmek üzere bent bozarlardı.

FERACE ŞAMUR KÜRK (فراجه صمور كورك) [*Kıy.*] Eskiden şehzadelerin giydikleri üst elbiselerinden birinin adı idi. Şehzadeler bunu babalarının sağlığında saraydan dışarı çıktıkları zaman giyerlerdi.

FERAĞ (فراغ) [*Huk.*] Bir kimsenin gayr-i menkuldeki tasarruf hakkını ahara tefviz ve terk etmesi mânasına gelir bir tâbirdir. Terk eden kimseye yani satana «fâriğ», uhdesine terk olunana yani alana «mefrug-un-leh», ferağ olunan şeye «mefrug-un-bih» denir.

Ferağ; muameleye göre şu isimleri alır: Ferağ-ı kat'î, ferağ an-il-cihat, ferağ bil-vefa, ferağ bil-istiglâl, ferağ bil-muvazaa, ferağ-ı bâtıl, ferağ-ı fasit, ferağ-ı fuzuli.

Arapça ferağ; bırakmak, satmak, işten çekilmek, rahatlık, asudelik mânalarına gelir.

FERAĞ AN-İL-CİHAT (فراغ عن الجهات) [*Vak.*] Bir kimsenin uhdesindeki bir ciheti vakıftan kasr-ı yed ederek onu başkasına ferağ eylemek mânasına gelir bir tâbirdir. Bu türlü ferağ hâkimin tasvip ve tevcihine iktiran etmedikçe muteber olmaz.

FERAĞ BİL-VEFA (فراغ بالوفا) [*Vak.*] Bir kimsenin ahardan istidane eylediği para mukabilinde borç ödendikte iade olunmak şartiyle alacaklısına yaptığı ferağdır. Mülkte benzeri «bey-i bil-vefa» dır.

FERAĞ BİL-İSTİGLÂL (فراغ بالاستغلال) [*Vak.*] Fâriğin, mefrug-un-bihi mefrug-un-leh'ten isticar etmek üzere yaptığı ferağdır. Bunun mülkte benzeri «bey-i bil-istiklâl» dir.

FERAĞ BİL-MUVAZAA (فراغ بالمواضعه) [*Vak.*] Fâriğ ile mefrug-un-lehin gizlice aralarında «sana mutasarrıf olduğum şu icareteynli gayr-i menkulü ferağ edeceğim; fakat aramızda hakikatte ferağ olmayup gayr-i menkul eskisi gibi benim uhdemde kalacaktır» diye sözleştikten sonra zâhiren yapılan ferağ'dır.

FERAĞ-I BETİL (فراغ باطل) [*Huk.*] Şerait-i in'ikattan biri mevcut veya memurun izni munzam olmaksızın yapılan ferağ'dır.

FERAĞ-I FASİT (فراغ فاسد) [*Huk.*] Aktin sıhhat şartlarından biri bulunmaksızın yapılan ferağ'dır.

FERAĞ-I FUZULİ (فراغ فضولی) [*Huk.*] Başkasının arazisini veyahut şerikinin hissesini mutasarrıfı veya şeriki tarafından ferağa vekâleti veyahut velâyet veya vasiyyeti olmaksızın memuru izniyle bir kimsenin ahara ferağı'dır

FERAĞ-I KAT'İ (فراغ قطعی) [*Huk.*] Kayı ve şartsız yapılan ferağ'dır.

FERAGAT (فراغت) [*İda.*] Hükümdarın hükümdarlıktan vazgeçmesi mânasında kullanıl

bir tâbirdir. Şimdi bunun yerine istifa tâbiri kullanılmaktadır. Feragatin mânası vazgeçme, el çekme, istiğna, rahattır.

§ [*Huk.*] Şahsın mal veya mallar üzerindeki haklarından ve dâvacının talebinin neticesinden vazgeçmesine «feragat» denilir.

Şahs-ı salisin (üçüncü şahıs) iddiasına karşı müdafaa veya defi'den vazgeçmek de feragat'tir.

FERAH ABAT (آباد فرح) [*Sar.*] Beşiktaş'ta sadrazam Damad İbrahim Paşa'ya ait kasrın adıdır. Bu kasırda çırağanlar tertip edilir, bu eğlencelere zamanın büyük adamları iştirâk ettiği gibi arasıra Üçüncü Sultan Ahmet'de gelirdi. Sultan Mecit zamanında etrafındaki yerler de alınmak suretiyle bunun yerine, 1908 temmuz inkılâbından sonra Mebusan Meclisi ittihaz olunup çok geçmeden yanan, Çırağan sarayı yapılmıştır.

FERAHFEZA KÖŞKÜ (فرحفزا کوشکی) [*Sar.*] Beşiktaş'taki köşklerden birinin adı idi. Hicrî 1164 (1751) tarihinde yaptırılan bu küçük köşk sonradan yıkılarak etrafındaki bir kısım arsalar da ilâve edilmek suretiyle Dolmabahçe Sarayı yapılmıştır.

FERAHİ (فراهی) [*Ask.*] Eskiden neferlerin fesleri üzerine diktikleri dairevî sarı tepeliğin adı idi.

Bir zaman kanun denilen askerî inzibat memurlarının boyunlarına takılan Kanun ibaresi yazılı ay şeklinde sarı pirinç levhalara da bu ad verilmiştir.

FERAİZ (فرائض) [*Fer.*] Mirasa ait hükümleri yani terekenin istihkak sahiplerine taksim keyfiyetini bildiren ilmin adıdır. Fariza'nın cem'idir.

Farz olan Allah'ın emirleri, lâzım, vacip, vazife, borç mânalarına gelen fariza, mirasta tâyin olunan sehim demektir. Bu cihetle mirastan muayyen hisseleri olanlara «Eshab-ı feraiz» denir.

Kur'an ve İslâm hukuku hükümlerine göre terekeye taalluk eden haklar şunlardır:

1 — Ölünün techiz ve tekfini (gömülme masrafı)
2 — Ölünün borçları
3 — Vasiyyeti
4 — Veresenin hakkı

Techiz ve tekfin terekenin haline göre maruf ve mutedil olmak lâzımdır. Yukardaki dört hak sahibinden ilk üçüne taalluk edenler çıkarıldıktan sonra kalan kısım vereseye taksim olunur.

Veraset hakkı taalluk edenler sırasiyle şunlardır:

1 — Farz sahibleri
2 — Nesebî asabe
3 — Sebebî asabe
4 — Red
5 — Zevilerham
6 — Mevlelmevalât, velâ sahibi
7 — Mukarun-leh binnesep alelgayr
8 — Kendisine sülüsten ziyade vasiyyet edilen
9 — Hazine

Farz sahipleri şunlardır:

Zevç (koca), zevce (karı), eb (baba), sahih ced (babanın babası, babanın babasının babası), evlâd-ı üm (ana bir oğlan ve kız kardeşler), sulbiyye, bint (kız), ibniye (ölünün oğlunun ve oğlunun oğlunun kızı), uht-lehüma (ana baba bir kız kardeş), uht-li-eb (baba bir kız kardeş), üm (ana), sahih cedde (babanın anası, babanın babasının anası, ananın anasının anası).

Koca; mirasta koca iki halde bulunur. Ölünün oğlu veya kızı veya oğlunun oğlunun oğlu veya kızı ile bulunursa rubu' yani dörtte bir, bunlar bulunmazsa nısıf yani yarım alır.

Karı; Karı da iki halde bulunur. Ölünün oğlu veya kızı veya oğlunun veya oğlunun oğlunun oğlu veya kızı ile bulunursa sümün yani sekizde bir, bunlar bulunmazsa rubu' yani dörtte bir alır.

Baba; baba mirasta üç halde bulunur: 1 - ölünün oğlu veya oğlunun oğlu ile bulunursa südüs yani altıda bir alır. 2 - Ölünün kızı ve oğlunun kızı veya oğlunun oğlunun kızı ile bulunursa hem altıda bir, hem de farz sahipleri sehmini aldıktan sonra kalanı alır. 3 - Bunlardan hiçbiri bulunmazsa tamamını alır.

Dede; Baba gibidir. Yalnız dede baba ile bulunursa sakıt olur, bir şey alamaz.

Ana bir kardeşler: Ana bir kardeşler kız olsun oğlan olsun üç halde bulunurlar: 1 - Bir olursa südüs yani altıda bir alır. 2 - Mütaaddit olurlarsa hepsi bir sülüs yani üçte bir alır. 3 - Ölünün oğlu veya kızı veyahut oğlunun ve oğlunun oğlu veya kıziyle veyahut ölünün baba veya dedesiyle bulunurlarsa sakıt olurlar, bir şey almazlar.

Ana bir kardeşler istihkak ve kısmette müsavidirler.

Kız: Kız üç hal üzerinde bulunur: 1 - Ölünün oğlu olmayıp diğer varislerle yalnız bir kızı bulunursa nısıf yani yarım alır. 2 - İki veya daha ziyade kızları bulunursa sülüsan yani üçte iki alır. 3 - Ölünün bir veya müta-

addıt kızları ile beraber oğlu da bulunursa kızlar oğlan kardeşleriyle ikili birli asabe olur.

Oğlun kızı: Ölünün oğlunun veya oğlunun oğlunun kızı da muayyen sehim alan vârislerdir. Buna ibniyye denir ki ölü ile aralarına kadın girmemek şarttır. Kadın girerse zevil-erhamdan olur. Ölünün oğlunun kızının kızı ve oğlunun kızının oğlunun kızı gibi,

Oğlun kızı: Altı hal üzerinde bulunur: Eğer ölünün kızı bulunmayıp da oğlunun bir kızı bulunursa yedi alır. 2 - Ölünün kızı bulunmayıp oğlunun iki veya daha ziyade kızları bulunursa bunlar üçte iki alırlar. 3 - Ölünün bir kızı ile beraber bir veya mütaaddit oğlunun kızı bulunursa altıda bir alırlar. 4 - Ölünün oğlunun kızı iki veya daha ziyade kızlariyle bulunursa sakıt olur, bir şey almaz. 5 - Derecede müsavi veya dûn ölünün oğlunun oğlu veya oğlunun oğlunun oğlu bulunursa beraber ikili birli asabe olurlar. 6 - Oğul ile derece itibariyle ölüye yakın erkek evlâtlar sakıt olurlar.

Ana baba bir kız kardeşler: Ana baba bir kız kardeşler beş hal üzerinde bulunurlar: 1 - Ana baba bir kız kardeş bir tane olursa yarı alır. 2 - İki veya daha fazla olursa üçte iki alırlar. 3 - Ana baba bir kız kardeşler ana baba bir erkek kardeşle bulunurlarsa bera ber asabe olurlar. Bu halde başka vâris yoksa tereke tamamen, varsa bunlara sehimleri verildikten sonra ne kalırsa bunlar arasında ikili birli taksim olur. 4 - Ölünün kızı veya oğlunun kızı vaya oğlunun oğlunun kızıyle bulunurlarsa ana baba bir kız karşler bakıyeyi alırlar. 5 - Ana baba bir kız kardeş oğul ile oğlun oğlu ile ve baba veya ced ile sakıt olurlar.

Baba bir kız kardeşler: Baba bir kız kardeşler yedi hal üzere bulunurlar: 1 - Ana baba bir kız kardeş olmıyarak baba bir kız kardeş bulunursa yarı alır. 2 - Ana baba bir kız kardeş olmıyarak baba bir iki veya daha ziyade kızkardeş olursa üçte iki alırlar. 3 - Baba bir kız kardeşler ana baba bir kız kardeşle bulunurlarsa altıda bir alırlar. 4 - Birden fazla ana baba ile kız kardeşler bulunurlarsa vâris olmazlar. 5 - Baba bir erkek kardeş olursa bununla beraber ikili birli asabe olurlar. 6 - Baba bir kız kardeşler ölünün kızı ile oğlunun kızı ile ve oğlunun oğlunnn kızı ile asabe-i mahza olurlar. 7 - Ölünün oğlu ile oğlunun oğlu ile babası ve dedesi ile sakıt oldukları gibi ana baba bir oğlan kardeşle ve keza ölünün kızı veya oğlunun veya oğlunun oğlunu kiziyle asabe olan ana baba bir kız kardeşle de sakıt olur.

Ana: Oğlunun oğlu veya kızı veya oğlunun veya oğlunun oğlunun oğlu ve kızı ile ve herhangi cihetten olursa olsun ölünün birden fazla kardeşiyle bulunursa altıda bir, bunlar bulunmazsa üçte bir alır. Ana, koca ve baba veya karı ve baba ile bulunursa koca ve karı sehimlerini aldıktan sonra kalanın üçte birini alır.

Nine: ana tarafından olsun ananın anası, ananın anasının anası, baba tarafından olsun babanın anası ve babanın babasının anası, bir olsun mütaaddit olsun derecede müvazi iseler altıda bir alırlar. Nineler ana ile sakıt olurlar. Baba tarafından nineler baba ile veya ölüye intisabında vasıta olan dede ile sakıt olurlar. Babanın anası babanın babasiyle, babanın babasının babasiyle sakıt olmaz Derece itibariyle uzak olanlar yakın olan ile sakıt olurlar.

Asebeler; iki kısımdır: Nesebî, sebebî. Nesebî asabe bir kimseye baba tarafından akraba olup sehim sahipleri sehimlerini aldıktan sonra kalan terekeye ve yalnız bulunduklarında terekenin tamamına müstahak olanlardır ki üç nevidir:

1 — Binefsihi asabe
2 — Ahar biri sebebiyle asabe
3 — Diğer bir vârisle asabe

binefsihi asabe ölüye nispetinde kadın dâhil olmıyan erkeklerdir. Bunlar da dört sınıftır:

1 — Ölünün cüz'ü; oğlu ve oğlunun oğlu
2 — Ölünün aslı; babası veya babasının babası
3 — Babanın cüz'ü; babanın oğlu ve oğlunun oğlu
4 — Dedenin cüz'ü; babanın babasının ve babasının babasının babasının oğlu

Asabenin evvelâ sınıfı mukaddem olan tercih olunur. Binaenaleyh birinci sınıftan asabe varken ikinci sınıftan ve ikinci sınıftan varken üçüncü sınıftan olanlar ve üçüncü sınıftan asabe mevcut iken dördüncü sınıftan olanlar asabe olamazlar.

Bir sınıftan mütaaddit kimseler bulunursa ölüye yakın olanlar tercih olunur. Bir sınıftan ölüye yakınlıkta müsavi mütaaddit akraba olursa hangisinin karabeti kuvvetli ise o tercih olunur.

Asabe bigayrihi, yani ahar biri sebebiyle asabe olanlar yalnız bulundukları zaman muayyen sehim aldıkları halde asebe erkeklerle bulunduklarında birlikte asabe olan kadınlardır ki şunlardır: Kızlar, oğlun kızları, ana baba bir veya baba bir kız kardeşlerdir.

Asabe maagayrihi diğer bir kadınla beraber bulunduklarında asabe olan kadınlardır ki şunlardır: Ana baba bir ve baba bir kız

kardeşlerdir. Bunlar, bir veya mütaaddit kızlarla veya oğlun kızlariyle beraber bulunduklarında asabe olurlar.

Sebebî ve diğer tâbirle hükmî asabe mevlelâteka veya ananın asabesidir.

Reddiye; sehimlerin mecmuu mahrecine nispetle eksik olmak demektır. Fazla olanlara avliye denilir. Avliyede veresenin sehimleri eksildiği halde reddiyede bunun aksine olarak artar.

Reddiyede fazla kalan sehim asabeden kimse bulunmazsa farz sahiplerine sehimleri nispetinde red olunur. Yalnız koca ve karıya red yapılmaz.

Zevilerham: ölüye karabeti olup yukarda geçen sehim sahiplerinden ve asabeden olmıyan yakındakilerdir. Dört sınıftır:

1 — Ölünün fer'leri; ölünün fer'leri kızlarının ve oğlunun ve oğlunun oğlunun kızlarının füruudur. 2 — Ölünün aslı yani sahih olmıyan büyük babalar ve büyük analardır. 3 — Ölünün baba ve anasının füruudur ki mutlaka kız kardeşlerin fürulariyle ana baba ve baba bir erkek kardeşlerin ve oğulların kızları ve bunların füruları ve ana bir erkek kardeşlerin oğul ve kızlariyle anaların fer'leridir. 4 — Büyük baba ve büyük ananın feri'leridir.

Muayyen sehim sahipleri ve asabe mevcut iken zevilerhamdan olan akraba vâris olmazlar. Bunlar bulunmadığı takdirde terekenin tamamını, karı veya koca bulunduğu surette bunlardan mütebaki sehimden mütebakiyi alırlar.

Zevilerhamın tevrisi şu esaslar dairesinde cereyan eder, Eğer zirahm vâris bir tane ise herhangi sınıftan olursa olsun tamamen tereke buna ait olur. Eğer mütaaddit ve sınıfları muhtelif ise sınıfı mukaddem olan tercih olunur. Binaenaley ölünün cüz'ü ile aslı ve aslı ile aslın cüz'ü ve babanın cüz'ü ile büyük babanın cüz'ü birleşse birinci surette ölünün cüz'ü, ikinci de aslı, üçüncüde de babanın cüz'ü tercih olunur. Zirahm mütaaddit ve sınıfları müttehit ise ölüye derece itibariyle yakın olan takdim olunur. İkinci sınıftan ananın babası ile ananın anasının babası birleşse ananın babası vâris olur. Üçüncü sınıftan ölünün kız kardeşinin kızı ile erkek kardeşinin kızının oğlu birleşse kız kardeşinin kızı tercih olunur. Dördüncü sınıftan ölünün halası ile babasının halasının ve amcasının kızı ile amcasının kızının oğlu birleşse ölünün halası ve amcasının kızı tercih olunur.

Verasette altıncı derecede mevlelmevalât, yedinci derecede de mukirrunleh binneseptir. Mevlelmevalâtın vüçudu yoktur.

Bu bahiste ikrar iki nevidir:

1 — Ölmeden evvel ölünün ikrarı

2 — Veresenin ikrarı

Ölünün ikrarı ya zevciyete veya nesebe mütaalliktir, Zevciyete taalluk eden ikrar sihhatine mâni bir sebep yoksa muteberdir. Nesebe mütaallik ikrarda iki ihtimal vardır. Bu ikrar ya mukirrin veya gayrin nesebine aittir. Birinci surette ikrar muteberdir. Şu kadar ki mukirrin ikrara ehil olması ve mukarrerunlehin nesebinin ahardan sabit olmaması ve zâhir halin ikrarı tekzip etmemesi ve bundan başka nefsinden tâbire muktedir olan mukarrerunlehin mukirri tasdik etmesi şarttır. İkinci surette yani ikrar olunan neseb-i gayre ait olduğu takdirde bu ikrar nesep hakkında sahih değilse de mal hakkına sahihdir. Yani mukirrin başka vârisi yoksa mukarrunleh ona vâris olur.

İkrarda ikrarı caiz olanla olmıyanlar içtima ederse bakılır, ikrarı sahih olan münferiden bulunduğu halde terekenin tamamını ihraz eden vereseden ise diğeri sakıt olur. Eğer ikrar olunan karı veya koca gibi ikrarı sahih olup terekenin tamamını ihraz etmiyen verese ile ikrarı sahih olmıyan kimselerden ise karı veya koca muayyen hisselerini aldıktan sonra mütebaki ikrar sahih olmıyan mukirrunlehler arasında ikrar doğru olduğu suretteki sehimlerine göre taksim olunur.

Veresenin ikrarına gelince eğer cümlesi ikrar ederse beyyine ile sübut halinde nasıl taksim olunursa öyle taksim olunur. Bazısı ikrar, bazısı inkâr ederse ikrar yalnız ikrar eden hakkında muteber olur, inkâr eden tamamen hissesini alır ve muhtar olan kabule göre mukirrin hissesi ikrar olunan ile aralarında mukaseme suretiyle taksim olunur.

Vasiyyet: İslâm hukukuna göre müteveffa vasiyyet suretiyle ancak malının üçte birine tasarruf edebilir. Ondan ziyade vasiyyete varisler icazet verirse nafiz, vermezlerse keenlemyekün olur. Vârise vâsiyyet üçte birden az miktara taalluk etse dahi diğer vârisler icazet vermedikçe muteber olmaz.

Yukarda dereceleri gösterilen verese ve müteveffanın vasiyyeti bulunmadığı surette tereke hazineye yani hükümete kalır. Tereke hazineye irs suretiyle değil sahipsiz mal olmak cihetiyle kalır. Mirasçılardan bir şahıs mevcut ise bütün terekeyi o alır. Ancak bu vâris karı veya koca ise bunlar hisselerini aldıktan sonra mütebaki hazineye verilir.

Ölünün vârisi olmayıp fakat vasiyyeti olursa miktarı ne olursa olsun evvelâ vasiyyet infaz olunur. ir şey kalırsa bunu hazine alır.

FERAŞET-İ ŞERİFE (فراشت شریفه) [*İda.*] Haremeyn adı verilen Mekke ile Medine'nin hizmetlerinden birine verilen addır. Feraşet, ferraşlık hizmeti demektir. Ferraşın lûgat mânası yayıcı, döşeyici, süpürücü, hizmetkârdır

«Lehçe-i Osmani» de (1306 tabı) ferraş kelimesi için «daire hizmetkârı, Kâbe-i Muazzama çarupkeşi», Türkî'de «faraş, süprüntü toplanan kap», feraşet kelimesi için de «çarüpkeş beratı» izahatı mevcuttur. Farsça bir kelime olan «çarup» süpürge demektir.

Mekke feraşeti; Kâbe-i Muazzamanın, Medine feraşeti de, Kabr-i Saadetin (Peygamberin Mezarı) temizlik işlerine bakma vazifesidir. Müslümanlarca mukaddes tanılan bu yerlerin hizmerleri de şerefli sayıldığı için «feraşet» tâbirine «şerif» ilâve olunarak «feraşet-i şerife» haline getirilmiştir.

Medine feraşeti eskidir. Yeni olan Mekke feraşeti ise hicrî 1267 (1851) senesinde ihdas olunmuştur. Vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin elyazması nusha, c. 9, s. 6) bunu şu suretle yazmıştır:

«Ötedenberu Medine-i Münevvere'de cari olduğu vechile Mekke-i Mükarreme'de dahi feraşet tertip ve tertibine sâdır olan irade mucibince esma-i ilâhiyye adedince doksan dokuz hisse olarak tanzim olunan feraşet-i şerife hisselerinin her biri on altışar kırat itibariyle bundan üç hisse ki kırk sekiz kıratının zât-ı padışahî ve bir buçuk hissede bulunan yirmi dört kıratının valide sultan uhdelerine tahsisiyle mâdasının berveçh-i hasbi bazı zevat ve bendegân uhdelerine itası hususuna ruhsat buyurulmuştur.»

Feraşet vazifesi tevcih olunanlara «berat» da verilirdi. Bu berata «Feraşet-i Şerife Beratı» denilirdi.

Feraşet-i Şerife memurluğunun İstanbulda vekili vardı. Buna da «Feraşet-i Şerife vekili» denirdi.

FERAŞET-İ ŞERİFE BERATI (فراشت شریفه براتی) [*Vak.*] Kâbe-i Muazzama ferraşlığı için verilen berat hakkında kullunılır bir tâbirdir. Ferraş; Arapça yayıcı, döşeyici, hizmetçi mânalarına geldiği gibi ıstılah olarak Kâbeyi süpürenler hakkında da kullanılırdı.

FERAŞET-İ ŞERİFE VEKİLİ (فراشت شریفه وکیلی) [*Vak.*] Kâbe-i Muazzama ferraşlığına memur olanların İstanbul'da bulunan mümessili hakkında kullanılır bir tâbirdir. Feraşet; yayma, döşeme, süpürme demektir.

FERECÎ (فرجی) [*Sof.*] Mevlevi canlarının giydikleri önü açık hırkanın adı idi. Mevlevi hırkaları evvelce Trablusgarplıların giydikleri bornoz şeklinde ve yakadan geçme idi. Dervişin biri mânevi bir kabz esnasında teessüründen yakasını yırtmak suretiyle hırkanın önünü açtı. Hırkanın önünün açılması kendisine ferah verdiği için bu hırkaya o mânaya gelen «Ferecî» adı verildi.

Arapça bir kelime olan ferec, gam ve gussadan, sıkıntıdan kurtulmak demektir.

FERHAN ABAD KÖŞKÜ (فرحان آباد کوشکی) [*Sar.*] Beykoz'un ilerisinde Tokat Bahçesi denilen yerdeki köşkün adı idi. Fâtih zamanında yapılmıştı. İkinci Sultan Mehmet Tokat'ın zaptını burada haber aldığı için sonradan o adı almıştır. Arapça bir kelime olan ferhan mesrur, şadman mânasına gelir,

İşte ezcümle selâmiyle hitap eglıyerek
Zir-i destan hümagununa etti ferhan
Nazif

FERHENK (فرهنك) [*Ede.*] Lûgat kitabı, sözlük yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ferhenk; Farsça hüner, marifet, ilim, temkin, vakar mânalarına gelir.

Şem'i mihrab-ı hüda cami'i esrar-ı Huda
Secdegâh-ı urefa Kâbe-i ehl-i ferhenk
Kâzım Paşa

FERİK (فریق) [*Ask.*] Büyük askerî rütbelerden birinin adıdır. Ferik kelimesi için «Kamus-ı Osmani» de «bir bölük, bir kısım nas mânasına olan (fırka) dan mânaca farklıdır, Bu kelime fırkadan ekser olan cemaat-i beşeriyyeye ıtlak olunur. Fırka kumandanlığı payesi rütbe-i ûlâya muadildir: (Ferik paşa), (ferikayn) = İki takım cemaat insanı, iki fırka-i askeriyye: «Tekabül-i ferikayn» izahatı vardır.

Osmanlı ordu teşkilâtında bu kelime, bir kolorduyu teşkil eden yedi birlikten birinin ismi idi.

Feriklik, yeniçeri ocağının kaldırıldığı 1241 (1825-1826) te teşkil olunan «Asakir-i Mansure» teşkilâtının genişlemesi dolayısiyle 1246 (1830) da miralaylıkla birlikte ihdas olunmuştur. O sırada iki feriklik mevcuttu: Hassa ferikliği, Mansure ferikliği. 1246-1251 (1830-1835) arasında ferikliğin teşrifattaki yeri hakkında elde sarih bir malûmat yoktur. Şevval 1251 (1835) de ise feriklik rütbesinin Anadolu kazaskerliği ve rütbe-i saniyenin sınıf-ı evvel mümeyyizi ile aynı derecede olduğunu vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 5, s 26) da yaziyor. 1254 (1838) de teşrifat esasları yeniden tertip edildiği zaman Rumeli kazaskerliğine ve ûlâ rütbesine müsavi addedildi. 1255

(1839) de ise dereceleri kazaskerlik ile Feriklik arasında olmak üzere, ûlâ evvelliği rütbesinin ihdası ile, ferikler ûlâ evvelinin dûnunda bırakılmıştır, Bâlâ rütbesinin ihdasından sonra, 1263 (1847) de, feriklik teşkilâttaki yerini katî olarak bulmuştur. Bu suretle feriklik; İstanbul payesi, ûlâ evvelliği ve Rumeli beylerbeyiliği ile aynı derecede bir rütbe haline gelmiş, ancak bu dört rütbe ashabının yekdiğerine takaddümü zaman ile az çok farklı olmuştur. Rütbelilerin bollaştığı son zamanlarda, zilkiçge 1321 (1903), müşirlik ile feriklik arasında, sivilde bâlâya muadil olmak üzere, birinci feriklik ihdas ve ilk olarak Tüfekçibaşı Tahir paşa ile fahrî yaverandan Salâhattin, Şakir ve Nâsır Paşalara tevcih olundu.

Ferikler paşalıkların başladığı livalığın üstünde olduğu için paşa unvanını taşırlar ve isimleri geçerken Saadetlû paşa hazretleri denildiği gibi, muharreratta Saadetlû efendim hazretleri diye yazılırlardı.

Ferikler askerlik teşkilâtının muhtelif hizmetlerinde istihdam edildikleri gibi sefirliklerde, valiliklerde, ve daha başka hizmetlerde de kullanılmışlardır.

Cumhuriyet devrinde birinci ferikler ile feriklerin haiz oldukları lâkaplar kullanılmamakla beraber, bunlar paşa unvanını bir müddet daha muhafaza etmişlerse de nihayet efendi, bey ve saire ile birlikte 26 teşrinisani 1934 tarihli kanun ile ilga edilmişlerdir.

FER'İYYE DAİRELERİ (فرعیه دائرلری) [*Sar.*] Beşiktaş'la Ortaköy arasında üç kısımdan mürekkep saraylara verilen addır. Bunlara «Fer'iyye sarayları», «Sultan sarayları» da denilirdi. Arapça, fer' ağacın kolu, dalı gibi bir asıldan ayrılan şey, fer'iyye de aslı olmayıp fer'a mensup ve mütaallik bulunan demektir. Bu saraylar asıl padişah sarayının fer'i sayıldığı için bu adı almışlardı. Paşa dairesi adı verilen ayrı üç daire bulunduğu gibi arkalarında ve cadde üzerinde ayrıca bir daire de vardı. Bu saraylarda kışlık yerleri bulunmıyan ve padişah tarafından münasip görülen hanedan azası oturtulurdu. Arka taraftaki dairede son zamanlarda şehzade Abdülhalim Efendi oturmakta idi.

Hal'inden sonra Topkapı sarayına nakledilen Sultan Aziz orada birkaç gün kaldıktan sonra Beşinci Murat'a vaki müracaatı üzerine Fer'iyye sarayına nakledilmiş ve 3 haziran 1876 da burada intihar etmiştir.

Şimdi mektep olarak kullanılan bu sarayların sokak tarafındaki yüksek duvarları yol seviyesinden biraz farklı olmak suretiyle yıktırılarak bahçeleri meydana çıkarılmıştır.

FER'İYYE SARAYLARI (فرعیه سرایلری) [*Sar.*] Beşiktaş'la Ortaköy arasındaki saraylara verilen addır. «Sultan sarayları» adı da verilir idi ise de daha maruf adları «Fer'iyye daireleri» idi. Fer'iyye denilmesinin sebebi padişahların oturdukları sarayın asıl, bunların ise fer' sayılmasından ileri gelmiştir. Fer'; Arapça ağacın kolu, dalı gibi bir asıldan ayrılan şey demektir. Üç kısımdan ve ayrıca üç de paşa dairesinden terekküp eden ve arka taraflarında bir kısım da bulunan bu saraylarda kışlık ikametgâhları bulunmıyan hanedan mensupları otururlardı. Sultan Aziz 3 haziran 1876 da burada intihar etmiştir. Şimdi mektep olarak kullanılmaktadırlar.

FERKAT (فرقد) [*Ast.*] Şimal kutbuna yakın iki yıldızdan her biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. İkisine birden ferkadan denilir.

Olsun erkânı mürettep ol saadethanenin
Kopmasun bir taşı ger kopsa yerinden ferkadan
Nef'î

FERMAN (فرمان) [*İda.*] Bir iş veya maslahat siparişini mutazammın padişah tarafından verilen yazılı emir mânasına gelir bir tâbirdir. Ferman; Farsça emir, irade, buyruk demektir.

Ferman kelimesi, İslâmiyyeti kabul etmelerinden sonra, İlhaniler tarafından kullanılmış, daha sonra Osmanlılara geçmiştir. Büyük Selçukiler ile Anadolu Selçukları ve Memlûkler de bunun yerine tevki' kullanıldığı gibi İlhaniler, Timuriler, Karakoyunlu ile Akkoyunlu Devletleri, Altın ordu ve Kırım Hanlıklarında yarlığ tâbiri de kullanılmıştır.

Ferman kelimesini tamamiyle benimsiyen Osmanlılar da, bu kelimenin resmî mânası her hangi bir iş hakkında padişahın alâmet-i şerife denilan tuğralı emri demektir. Bu emre, hükümdardan sâdır olduğu için, ferman-ı hümayun ferman-ı şerif denilirdi.

Ferman kelimesinden emir ve hükmü nâfiz hükümdar mânalarına gelen ferman-ferma, ferman-reva, ferman-dih, itaatli mânasına gelen ferman-ber, hakkında ferman sâdır olan âsi, itaatsiz demek olan fermanlı gibi müştak lûgatler ve tâbirler de meydana gelmiştir.

Değerli profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın verdiği izahata göre (Osmanlı Devletinin saray teşkilâtı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1945, sayfa 281) «Ferman yedi rükün üzerine yazılırdı: 1 - Ferman lâfzının zikri. 2 - Mürselileyhin ismini kendi mevkiine müna-

sik dua ve sena ile zikretmek. 3 - Fermanın gönderilmesinin sebebi. 4 - Mürsilin arzusunu mürselünileyhe emretmek. 5 - Murad olunan şeyi tasrih eylemek. 6 - İtmam ve muvaffakıyyatına dua ile nihayet vermek. 7 - Tarih ile fermanın gönderildiği mahallin adını zikretmek.»

On altıncı asır ortalarına ait olup divani yazı ile yazılarak 946 cümadelûlâ (1539 mart) tarihiyle Erzurum beylerbeyisi Ayas Paşa'ya gönderilmiş olan ferman sureti:

«Emir-ül-ümera-il-kiram kebir-ül küberail-fiham zülkadr-i vel-ihtiram sahib-ül-izz-i velihtişam el-muhtas bimezid-i inayet-il-melik-ilallâm Erzurum beylerbeyisi Ayas dâme ikbalühu tevkî-i refî-i hümaynn vâsıl olıcak malûm ola ki haliyâ atebe-i ulyaya mektup gönderip ol canibe mütaaliik bazı hususu îlâm eylemişsin; her ne arz olunmuş ise alâ veçhittafsil malûm-ı şerifim olmuşfur; buyurdum ki hükm-i şerif-i vacib-ül-ittibaım varıcak minbâd dahi serhad caniplerinin hıfz ve hirasetinde ve reayanın itminan ve istirahatleri babında mücid olup ve serhad taraflarında olan kılâ ve buka'ın zahireleri ve sair hususları tedarikinde ihtimam edip kusur ve noksanların komayıp etraf ve cevanibden lâyih ve sânih olan ahbâr-ı sahihayı südde-i saadetime îlâm eylemekten hâli olmıyasın, şöyle bilesin, alâmet-i şerife itimad kılasın. Tahriren fi evahir-i cümadel-ûlâ sene erbea ve sittîn ve tis'amie.

Bemakam-ı Edirne»

Yine o eserde verilen mulûmata göre fermanların biri, doğrudan doğruya divandan, maliyeden yazılarak üzerine hükümdarın tuğrası çekilip gönderilen emr-i şerif, diğeri de yine böyle tuğralı bir fermanın üzerine ve baş tarafına padişahın kendi el yazısiyle fermanda yazılanı teyiden iradedir. İkinci nevi ferman, işin ehemmiyetine mebni teşvik için hakkında tevecciih gösterilen zata, yahut kendisine mühim bir iş sipariş edilen yahut da padişahın alâkası dolayısiyle tehdidi havi bir vali veya serasker ve saireye gönderilirdi. Bu nevi fermana «Hatt-ı Hümayunla muvaşşah» yani padişahın el yazısiyle tezyin edilmiş ferman denilirdi.

Biri tuğray-ı dilâra, biri fermn-ı münif
Biri ser ü biri kaaan-ı nizam-ı âlem
Nabi

FERMANBER (فرمانبر) [*İda.*] Emr ü fermana tâbi, muti, münkad yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Her ne işlerse zamane tâbi-i endişesi
Her ne emreylerse devran bende-i fermanberi
Nef'î

FERMAN GEMİSİ (فرمان گمیسی) [*Bah.*] Çanakkale'den gelip geçen gemilerin geçme müsaadesini haiz olup olmadıklarını yoklamıya memur gemiye verilen addır. Gemiler resmî müsaade ile Boğaz'dan girip çıktıkları için bu müsaadeye ferman, bunu yoklama vazifesiyle mükellef olan gemiye Ferman Gemisi denilmiş idi.

FERMANLI (فرمانلی) [*İda.*] İsyan gibi hükümet aleyhindeki hareketlerinden dolayı tedipleri için haklarında ferman çıkmış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibilerin cezalandırılmalarını mucip olan hareketleri ve tedipleri hakkında padişahlar tarafından valilerle alâkadarlara ferman yazıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

§ [*Ask.*] Binbaşıdan yukarı zâbitler hakkında da fermanlı tâbiri kullanılırdı. Bunun sebebi bu vazifeler münasebetiyle ferman verilmesi idi.

FERMENE (فرمنه) [*Giy.*] Kolsuz işlemeli bir nevi yeleğin adıdır. Salta, ceket, şalvar ve poturlara sırma ve kaytandan yapılan işlere de bu ad verilir. Bu tâbirin fermene'den geldiğini söliyenler olduğu gibi Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati»nde, Fransızca süs ve harç mânasına olan paraman kelimesinden geldiğini kaydediyor. Fermene «Lehçe-i Osmani»de «Aslı kaytan bükme nakışlu çuha ve aba», Hüseyin Kâzım Bey'in «Türk Lûgati» nde de «kısa ve işlemeli çuha, aba ve yelek» suretinde izah edilmiştir.

Fermene daha ziyade Rumeli'de giyilirdi.

FERMENECİ (فرمنه جی) [*San.*] Sırma ve gaytanla işlemeli işler yapan esnaf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Galata'da bu türlü elbise yapıp satanlara hâlâ fermeneciler denilir. Büyük çarşı içinde de bu sanatı yapanlar vardır. Vaktiyle fermenciler gedikli idiler. Bu sebeple inhisar usulünün cari olduğu hicrî 1277 (1860) senesine kadar gediklilerden başkaları bu sanatı yapamazlardı

FERRAŞ (فراش) [*Vak.*] Cami, mescit, imaret gibi müesseselerin temizliğini temin ve halı, kilim ve hasır gibi mefruşatını yayma hizmetleriyle vazifeli olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferraş; Arapça yayıcı, döşeyici, hizmetçi mânalarına gelir. Yeniçeri teşkilâtında bu işi görenlerle Kâbe'yi süpürenler hakkında ıstılah olarak kullanılır.

Her ruham-ı fersi bir âyine-i âlemnüma
Her gezen ferraşı bir İskender-i kitisitan
Nef'î

FERRAŞ-I ODAHAY-I EDİRNE (فراش اودهای ادرنه) [*Ask.*] Edirne'deki yeniçeri odalarında hizmet sahibi yeniçeriler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan ferraş; yayıcı, döşeyici, hizmetçi demektir, Kâbe-i Muazzama'yı süpürenler hakkında da bu tâbir kullanılır.

Yeniçeri ocağı tesis edildiği zaman ilk odalar Edirne'de idi. İstanbul merkez olduktan sonra Yeniçeriler de İstanbul'a nakledilerek kışlak denilen odalar yaptırıldı. Fakat Edirnedeki odalar tamamiyle ihmal edilmedi.

Edirne'deki yeniçeri odaları Sultan Selim Camii civarında Kavak mevkiinde eski sarayda idi.

Yine ferraş-ı saba sahn-ı ribat-ı çemene
Geldi bir kafile kondurdu yükü cümle bahar
Baki

Gerçi ferraşı melektir amberfeşan sümbülün
Çünki ben sultanı buldum neylerim ferraşını
Nesimî

FERSAH (فرسخ) [*Öl.*] Yol ölçülerinden birinin adıdır. Farsça fersenk kelimesinden Arapçaya fersah suretinde geçen bu kelime «Kamus-ı Osmani» de «üç mil tûlünde mesafeye ıtlak olunur» (Üsküdar'dan Kadıköy bir fersahtır). Maddiyat ve mâneviyatta kullanılır. Mâneviyatta ekseriya mükerrer istimal olunur. Meselâ «filân tersim hakkında üstadını fersah fersah geçmiştir» suretinde izah olunmuştur. Cl. Huart (İslâm Ansiklopedisi, fersah maddesi) bu tâbir için şu izahatı veriyor: «Şimali İran lehçelerindeki (ermen, hrasah ve süryan, prasaha şekilleri ile sabittir) bir şekilden Arapçaya geçmiş bir tâbir olup fars, frasang, pehl, farsang, Herodot ve Xenephan (παρσαγης) ve (İ), İran'da kullanılır bir yol ölçüsüdür ve As. - Yk at ile bir saatte gidilen mesafeye muadildir. 6000 zirâ veya zirâ-ı resmî (m. 1,0387 =)den ibaret olan 1 fersah 6,232,2 m. tekabül eder. Arap fersahı = 3 mil veya 12000 zürrâ = 5,762,8 m. idi.»

FERS-İ AZAM SURETİ (فرس اعظم صورتی) [*Ast.*] Metn-ül-fers, menkeb-ül-fârs, cenah-ül-fers kevkeblerinden mürekkep büyük bir mütevaziy-ül adla' teşkil eden şimal suretlerinden bir manzumenin adıdır.

FERŞİYE (فرشیه) [*Mim.*] Yapılarda bir maddenin zemine kaplama masrafı mânasına kuullanılır bir tâbirdir. Kiremit ferşiyesi, taş döşeme ferşiyesi gibi. Şimdi bunun yerine kaplama veya döşeme masrafı denilmektedir.

Ferş; Arapça döşemek, döşenmek, yaymak, yayılmak mânasına gelir. Hasır ferşi gibi. Mecaz yoluyle alın, yüz sürmek mânasına olarak ferş-i cephe, ferş-i cebin suretinde de kullaanılırdı. Ferş; yer mânasına gelir: Arş ve ferş

Yüzünü etmiş idi payine ferş
Bu kadar izzet ü iclâl ile arş
Hakani

FERTUTE (فرتوته) [*Mal.*] Kadın esirler hakkında kullanılan tâbirlerden biri idi. Fertut; Farsça pek ihtiyar, bunak demektir. Esir edilen kadınlar hakkındaki diğer tâbirler şunlardır: Ümmülveled, mâriye, duhter, acûze, mâyube, biçare, yekdest, yekçeşm. Esir kadın ve kızlardan bu taksime göre fidye alınırdı.

Ey köhne Bizans, ey koca fertut-ı musahhir
Ey bin kocadan arta kalan bive-i bâkir
Tevfik Fikret

FERVE (فروه) [*Kıy.*] Kürk kaplanmış elbise mânasına gelir bir tâbirdir.

Mest olup fervesini tersine giymişti köpek
Ayuya döndü de çingâneler oynattı anı
Sürurî

FERVE-İ BEYZA (فروهٔ بیضا) [*Kıy.*] Şeyhülislâmların merasim sırasında giydikleri kürkün adı idi. Ferve; Farsça kürk, beyza da Arapça beyaz demektir. Bu itibarla tâbirin mânası beyaz kürk demek olur.

FERVE-İ MURABBA (فروهٔ مربع) [*Kıy.*] Çaprazları mücevherli, kürkü tilki, kabı atlas, düğmeleri murassa olan kapaniçeye verilen addır. Düğmelerindeki işleme güneş resminde olduğu için buna «mücevher şemseli» de denilirdi. Bunu padişahlar alaylarda ve merasimde giyerlerdi.

FERYAD-I ANDELİP (فریاد عندلیب) [*Tak.*] Martın yirmi ikisinde vukua gelen fırtına hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bundan sonra mutedil rüzgâr esmeye ve yelkenliler sefere başlarlar. Farisi kaidesiyle izafi bir terkip olan bu tâbirin mânası bülbül ötmesi demektir. O sırada bülbüller öttüğü için fırtınaya bu ad verilmiştir.

FERZEND-İ BEVVAP (فرزند بواب) [*Ask.*] Bavvapların acemi ocağına kayıtlı çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferzend; Farsça oğul demektir. Bunların acemi ocağına yazılmaları çavuş ve sipahi oğullarının yazılmalrından sonradır. On yedinci asır başlarında ve Birinci Ahmet zamanında ötekilerle birlikte

bunların da acemi ocağına yazılmaları kaldırılmıştır.

FERZEND-İ ÇAVUŞ (فرزند چاوش) [*Ask.*] Çavuşların acemi ocağına kayıtlı çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferzend; Farsça oğul demektir. On yedinci asır başlarında ve Birinci Ahmet zamanında bunların acemi ocağına yazılmaları usulü kaldırılmıştır.

FERZEND-İ SİPAHİ (فرزند سپاهی) [*Ask.*] Sipahilerin acemi ocağına kayıtlı çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferzend; Farsça oğul demektir. On yedinci asırda bunların acemi ocağına yazılmaları usulü kaldırılmıştır.

FES (فس) [*Giy.*] İnsanların başlarını havanın tesirinden korumak için kullandıkları yünden yapılma serpuşlardan (başlık) birinin adıdır. Osmanlılar tarafından yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasından sonra resmî serpuş ittihaz edilen fesin ta Bizans zamanına çıkarılarak buradan Adalara, Yunanistana, Tunusa ve hattâ Fas'a nakleden tarihî rivayetler vardır. Clement Huart (İslâm Ansiklopedisi, fes maddesi) fes adının ilk yayıldığı Fas şehrinden alındığını Dr. Karl Lokosch (Etymologisches Wörterbuch) fesin Fas'dan geldiğini söyledikleri gibi Encyclopaedia Britanica, «Oxford sözlüğü, Encyclopaedia İtalyana» ve daha birtakım Avrupa ansiklopedileri de fesi hep Fas şehrine nispet ederler.

Kıymetli müdekkik Osman Ergin «Türkiye Maarif Tarihi»nde (cilt 5, sahife 1544 Haşiyesi» şu tafsilâtı veriyor: «Yünden yapılan kırmızı renkli serpuşun Firikiya'lılar tarafından kullanılmış olduğunu tarihler anlatırlar.»

Abdurrahman Şeref Efendi (Tarih Musahabeleri, sf. 11 Haşiyesi) bu hususta şu malûmatı veriyor:

«Küçük Asya'da kâin Yunan kolonilerinden Frikya'da azat olan esirlere kırmızı serpuş giydirmek mûtat imiş. Fransa ihtilâl-i kebirinde işbu kırmızı serpuş alâmet-i hürriyet olarak kabul olunup bütün halka tamim etmişti. Şekli bizim feslere müşabih olmayıp içi pamuklu idi. İhtilâl tavsadıktan sonra Fransa'da modası geçmişse de Yunan adalarına ve oradan Garp ocaklarına sirayet etmişti. Püskülün veçh-i ihdasını bilmiyoruz. Ziynet için olması ağleb-i ihtimaldir. Şu kadar ki, ilk giydiğimiz feslerde ipek püskül, fesin havzasını ihata edip yağmurlu günlerde biribirine karıştığından şimdiki kundura boyacıları misillü sokaklarda on paraya püskül tarayıcı musevi çocuklar peyda oluverirdi.»

Bu iki nakil karşılaştırılacak olursa her ikisinin son kısımlarında ittifak mevcut olduğu ve yalnız ilk kısımda ihtilâf bulunduğu görülür. Bu haberlerin ikisi de tevcih olunabilir. Ancak Fransa ihtilâli ile Osmanlılar tarafından fesin kabulü arasında az bir müddet olduğu için böyle kısa bir zamanda fesin Fransa'dan Yunan adalarına ve oradan Garp ocaklarına sirayet eylemiş olması bir parça müsteb'addir. Esasen fes son defa olarak kabulünden evvel de Osmanlılar için tamamen meçhul bir başlık değildi. Yeniçeriler arasında fes giyenler vardı, Adalar denizi sakinleri tarafından da fesin kullanıldığı sabit bir hakikattir. Şu halde bunun için başka vasıtalar aramağa mahal yoktur.

Fesin Osmanlılar tarafından kabulü birçok inkılâba vesile olan İkinci Sultan Mahmud'un zamanındadır. Sebep olan da serasker ve kaptan-ı deryalıkta bulunmuş olan meşhur (Koca Husrev Paşa) dır. Donanma ile Akdenizde iken yeniçeri ocağının kaldırıldığını haber almış ve İstanbul'a dönüşünde getirdiği feslerle fesin tamimine sebep olmuştur.

Son Osmanlı vakanüvisi bu hâdiseyi «Tarih Musahabeleri»nde (sf. 9) aşağıdaki şekilde naklediyor:

«İstanbul'a vürudunda Sultan Mahmut Hânın, yeniçeriliğin kökünü kazımak için eski devri andırır hiçbir hâtıra ve eser bırakmamak azminde olduğunu gördüğünden Tunus'tan tedarik eylediği bir miktar fesi kalyoncu neferatına giydirip selâmlık resm-i âlisine çıkarmış olmakla şehriyar-ı müceddidin hoşuna giderek atik serpuşların yerine fes kaim olması tensip ve irade buyurulmuş ve kıyafet-i kadimemizin tebeddül ve teceddüdüne bu suretle başlanmıştı.»

Abdurrahman Şeref Efendinin verdiği bu malûmattan (Koca Husrev Paşa) nın padişaha hoş görünmak maksadiyle böyle bir teşebbüste bulunduğu ve bunun da alelfevr vukua gelmiş olduğu anlaşılıyor. Halbuki Ahmet Rasim Bey bu mevzua dair yazdığı bir makalede (İstişare, No. 6, s. 274) fesin Koca Husrev Paşa tarafından tamimine sebep olduğunu haber vermekle beraber tamimi keyfiyetini başka suretle kaydediyor. Muharririn buna dair olan ifadesi şöyledir:

«İşte bu dört sene zarfında Akdenizde bazı muvaffakıyata nail olduğu gibi gemilerde bulunan beylik (bayrak asker) lerine de bilâhara «Hurşit» namını alan bir Fransız çavuşu marifetiyle talimat-ı mukteziyede bulunmuş ve bu askere Tunus'tan aldığı fesleri giydirmişti.»

Vakanüvis Lûtfi Efendi 1241 vekayii sırasında (Lûtfi Tarihi, c. 1, s. 162) diyor ki:

«Husrev Mehmet Paşa İzmir'de ve gemilerde memlûklerinden ve gemi askerinden tertip ettiği bir tabura bu talimi icra ettirip başlarına fes iksasiyle Dersaadet'e vusulünde ilh.»

Vakanüvis Lûtfi Efendinin verdiği bu malûmattan ve işe bir de ecnebi karışmış olmasından gemideki efrada fes giydirilmesi keyfiyetinin birden bire hatıra gelmiş ve padişaha göstermek için yapılmış bir şey olmadığını kabul eylemek lâzım gelir. Böyle bir yenilik gören ve eski tarih encümeni reisinin dediği gibi yeniçerilere ait hâtıratı kökünden söküp atmak emelinde olan bir padişahın ordu için bunu tercih edeceğinde ise şüphe olamaz. Zaten yeniçeri ocağı kaldırılırken kıyafetin de tebdili cihetine gidilmişti. Asker şalvar ve saltayı atarak setre pantalon giyerken başındaki serpuşu da atması, onun yerine başka bir şey geçirmesi pek tabiîdir. Zaten fesin Paşa tarafından ileri sürülmesi yeni bir serpuşun taharri edildiğini haber alması üzerine vukubulmuş olacağında şüphe yoktur.

Fesin ilkevvel orduya teşmili tensib edilmiş ve bunun üzerine Tunus'a elli bin fes sipariş edildiği gibi fes imali güç bir şey ol madığından böyle şeyler imal ve ihtirasında mahareti olan İzmirli (Kâtipzade Mustafa Efendi) fes nazırı nasbolunmuştur.

Asırlardan beri kullanılan kavuğun atılarak püsküllünden ötürü «püsküllü belâ» denilen fesin kabulü eskilik yerine yenilik mânasına da geldiği için muhafazakârlar bu teceddüde aleyhtar, yenilik taraftarları ise lehtar olmuşlardır. Bu arada zamanın şairleri de işe karışmışlar, methiyeler, kasideler yazmışlardır. Methiyelerden bir parça:

Al renkler bahş eder rahsare-i hûbana fes
Şah-i gül de benzemez mi gonca-i handana fes
Şöyle örter, bastırır perçemleri mahfuz için
Hâil olmak maksadı manzare-i düşmana fes

Kasidelerden parçalar:

Reng-i ruy-i ârızından içti gûya bâde fes
Serseri gezmekte aşkınla senin dünyada fes
Sanma püsküldür perişan, serde sümbüller gibi
Kâkülün şevkiyle vermiş aklını berbada fes

Başına dönmekte cananın o da hasrettedir.
Kıpkızıl olmuş hicab-ı aşktan üftade fes
İltifat-ı şah-ı asrın oldu çünki mazharı
Gezse izz ü naz ile şimdi seza bâlâda fes

Kunduradan fese kadar tekmil kıyafetin tebdili bahis mevzuu olduğu o sırada bunun bir nizamname ile taht-ı inzibata alınması lâzım geliyordu. Nitekim öyle de olmuştur. Çünki yine Lûtfi Efendinin kaydeylediği veçhile Vaka-i Hayriyyeyi mütaakıp ekâbir ve esagir kavuk sıkletinden azadeser kalmış, onların yerine bir şey konulamadığı için herkes başına bir türlü şey sarmağa, hattâ içlerinden bazı askerler kavuktan büyük şeyler yapmağa başlamıştı. Sultan Mahmut fesi kabul ve tamimden evvel münasib bir şeyin serpuş ittihazını düşündü ve Avrupadan birkaç nümune de getirtti. Fakat bunlar namaza mâni olduğu anlaşıldığı için kabul edilmemiş, alelûmum fesin tamimi münasip görülmüştür.

İşte bu malûmat da gösteriyor ki fesin kabulü mevzu-u bahs olduğu sıralarda serpuş intihabı meselesi vardı ve binaenaleyh Husrev Paşanın bir kısım kalyonculara giydirerek huzur-ı şahanede teşhir eylediği fesin kabulü öyle paşanın alelıtlak hatırına gelmiş bir şey değildi.

Fes hakkında ahkâmı da ihtiva eden kıyafete mütaallik nizamname 1244 senesi şevvalinin altısında (1828) neşrolunmuştur. Nizamnamenin esbab-ı mucibesi makamındaki mukaddimesinde: «Ehl-i İslâmın esvap ve elbisesi vecih-i şer'î üzere seref ve teleften âri ve muhafaza-i vücuda kâfi olacak derece» de olması gösterilmiştir.

Nizamnamedeki fese mütaallik hükümler şunlardır: Hırka-i şerif ziyareti, iydeyn muayedesi, Mevlid-i şerif kıraati ve rikâb-ı hümayun resimleri gibi eyyam-ı resmiyede zat-ı hazret-i padişahi murassa' fes, kaymakam paşa, asakir-i mansure seraskeri, vüzera kenarı işlemeli fes, şeyhulislâm efendi, sadrazam tülbendi, İstanbul payelûleri sâdattan ise yeşil, değil ise beyaz imame, Mekke payesinden Üsküdar payesine kadar beyaz tülbent, müderrisîn ile Ayasofya hatibi, mevali imame, müderrisînden payelû olan cevami-i selâtîn şeyhleriyle reis-i meşayih olan Ayasofya-i kebir şeyhi, eşraf-ı kudat, huteba, eimme-i cevami-i selâtîn, hademe-i şer imame, kethüda bey, Rumeli beylerbeyileri, uhdesinde mansıp bulunan mîr-i miran, kaptan paşa, manasıp erbabı, eyyam-ı resmiyede üstlük giymeyip bol yenlû erkân kürk giyen hocagân, gümrük emini, kasapbaşı, hayme-i hassa mehter başısı, mimar ağa gibi ağavat, çavuşbaşı ağa, rikâb-ı hümayun ağavatı, mir-i âlem ağa, kapıcılar başı ağalar, gedikli züama, ocak çavuşanı zâbitanı, vüzeranın sakallı gedikli ağavatı, silâhşoran-ı hassa âdi fes iktisa eylemekte, eyyam-ı âdiyede ise vüzera ve şeyhülislâm dahi dâhil olduğu halde ulemanın üzerinde beyaz tülbendi havi kezalik fes giyecekleri gösterilmektedir.

Abdülmecid'in 1247 senesinde derse başlaması münasebetiyle yapılan «tâlim-i ulûm bedi' resmi» nin icrası vesilesiyle «Takvim-i Vekayi» de fes hakkında hayli kıymeti haiz şöyle bir fıkra intişar etmiştir:

«Rikâb-ı şahaneye bu esnada tahsis buyurulan otuz nefer kapıcıbaşı ağalar kasr-ı hümayuna doğru mukavves-üş şekil olarak esvab-ı divaniye yani ulema telli imame ve resmî feraceler vüzera ve rical ve sairleri sırmalı setre ve seyf ve sade fesler ile dizilip serasker paşa hazretleri bu meclis-i akdeste serâpa makam-ı hizmette bulunduğu şevketmeap efendimiz hazretleri yalnız kurenay-ı saltanat ve sorguçlu hademe-i hassa ise teklifsizce olmak üzere murassa' fes ve hırvanı iksasiyle maşiyen ilh.»

Fes hakkındaki makalesinde Ahmet Rasim Bey şu malûmatı da kaydetmektedir: «Fes evail-i icadında betahsis zükûr kisvesi olup kalmamıştır. İstanbul'da müslim ve gayr-i müslim ihtiyar kadınlarla taşrada ekser-i kasabat nisvanı âdeta anınla tezeyyün ederlerdi. Üzerine boyalı yemeni sararlar, hattâ mücevherat ile tarsi' ederlerdi. Bu âdet yakın zamana kadar İstanbul'da mevcut idi. Ahiren Anadolu'ya seyahatimde «Ilgın» istasyonunda fesle tezeyyün etmiş «Sile» li kadınlar gördüm. Bunlar kalıplı fesler üzerine siyah örtüler geçirmişlerdi. Zîb-i ser edindiğimiz fesleri eskiyince kesip biçerek âdeta aba terlik gibi papuş (pabuç) yaptığımız ve ayağımıza giydiğimiz vâkıdır. Birkaç aile nezdinde gördüğüm bu terliklerin işlemelisi dahi vardı.»

Vakanüvis Lûtfi Efendi 1261 (1845) senesi vekayii sırasında «Püskül Nizamı» hakkında malûmat verirken (Lûtfi Tarihi, c. 8, s. 69) diyor ki:

«Taife-i nisvan dahi bu kalıba dökülerek tablalı fesler üzerine taranmış ipekleri takarlar idi ve başta kolay durması için feslerin içine teller ve üstüne kâğıt yerine gümüşten mamûl paftalar takınırlardı.»

Eskiden saraydaki kadınlar da başlarına fes giyerlerdi. Başlarına yemeni, gaz her ne bağlarlarsa sağ yahut sol tarafına uzunca ibrişim püsküllü düz, küçük bir fesi iğnelerlerdi. Bunlar padişahın huzuruna çıkarlarken arkada iki üç örgü saç bulunmak da âdetti. Leylâ Hanım «Vakit Gazetesi» ile yeyınladığı «Harem ve Saray Âdat-ı Kadimesi» başlıklı yazılarda buna şu malûmatı ekliyor: «Kenarına kadar bütün fesi kaplıyan yayık ipek püskülün üstünden enlice kurdelâ gibi oyalı yemeni sarılan kenarlı tabla fesler kadifeye tahvil edilip küçültüldükten, hafifleştirdikten sonra terk olunup kundak baş modası gelince fesi birdenbire atamamışlar. Yemeninin üstüne kenarsız ufakça bir fes kondurulmuş, yana iliştirilmiş. Sultan Aziz devrinde de terk olunmuş».

Ahmet Rasim Beyin fes makalesinde şu malûmat da vardır:

«Zamanımızda fese mütaallik şeyler etfalde nazar takımı, muska, ziynet altını, küpe ve emsali müzeyyenat ve mücevherat olup üzerine sarık, tülbent, âbani, şal, mendil (yardan ayrıldım), yemeni, ince yün örmeleri envai sarılır. Büyük ve kulakları setreden nev'ine (babayane), (efendivarî) denildiği gibi (kel örten) ve (ayıp kapıyan) dahi tesmiye edildiği işitilmiştir.

«Islanıp bozulmuşuna (limon kabuğu), hazır kalıba çekilmişine (saksı dibi), yassı ve başa tamamen geçmiş olanına (tablakâr) birer nam-ı hususi olmuştur. Hele (nar çiçeği) on temmuz inkılâbına gelinciye kadar hafiye feslerinin alemi idi. Fes; iğri, kaş üstüne kadar eyik, yan, arkaya doğru vaziyetlerle giyilir. Bazan ön tarafta hâsıl olan çukura (yar tekmesi) denir. Lisan-ı zarafetin (yar tekmesi) dediği bu çukurun namı ıslahat-ı garibede (kuş yuvası) dır. Bu kuş yuvalı feslerin püskülleri dikili olmaz ve bu cihetle (seyyar) tâbir olunur ki, ekseriya sol taraftaki şahniş (şehnişin galatı) kâkül üzerine yıkılan tarafın mukabiline getirilir, yani sol kulak ile sol şakak arasında muhayyer bırakılır. Arkasını kıranlar, kalıba uydurmayıp bir tarafı bir hatt-ı muka'ar ve bir tarafı müsennem duran fes giyenler dahi vardı ki bu son feslerin vaz ve şekline (fabrika kalıbı) denir. Püskülü ağır bastırarak yan taraftan kıranlar Mora ve Cezair-i Bahrisefit biçimini kıyafetlerine göre tadil edenlerdir. Mahaza yan kırmalar daimî surette sağ taraftadır.

«Püskülün fes üzerinde en makbul vaziyeti tamamen ense ortasına düşer. Yan duruşlarla öne düşüşler indelerbap ayrı ayrı mânaya mevzudur. İbik ucu ense ortası hizasına müteveccih olduğu halde püskülün tersine dönerek fes tablası üzerinden ön tarafa püskürme duruşu da bir nevi şive-i şûhane sayılır. Fesi alın tarafından kırarak üzerinden püskül sarkıtış Muhsin merhumun dediği (kabaramazsın kel fatma) medlûl mukalliddir. Şu bir iki tarz kabadayı, hovarda, çapkın, kopuk alayı kıyafetlerine hastır. Bunun bir nev'i daha vardır ki fes üç dört yerinden yar tekmesiyle bozuk düzen durur. Buna da (uçarı biçim) diyorlar. Muharrir-i şehîr müteveffa Polonyalı (Hayrettin) in fesi bu son biçimlerin cami-i eşkâli idi. Üzerinde kir,

pas, leke, çamur, yanık, yırtık, delik bulunduktan maada hemen her zaman hendese i hattıyye eşkâlinden birçoğu karmakarışık bir surette mütecessem görünürdü.

«Dost başa, düşman ayağa bakar» darb-ı meselinden gaflet etmek fes için asla caiz değildir.

«Fes; perçem, kâkül, halka, kıvırcık saçlar üzerinde vaz ve edaya ve şekl-i simaya göre açar, yakışır. Geçme fes kapar, bönlük verir. Kondurma zarafet müptelâlarında bazan nâkıs bir iklil-i mahruti manzarası gösterir. Kenarı keysûler ile pürçin-i letafet olursa lisan ı ehl-i halde ona kapatma (sümbül saksısı) tâbir olunur.

«Vaktiyle müstamel olan feslere gelince bunlar (Ali Kurna) denilen Tunus fesleriyle (İskender), (Davut Vezir), (pinel), (potı), (vayl), (fırt), (koehler), (çifte pehlivan), (dopnig), (bol fırt), (kibarlara mahsus), (prömiyer kalite) daha sonraları (şlık) ve sair namlarla meşhur idi. Şlık kalıptan müstağni kılınacak surette sert yapılırdı. Mamutât-ı Osmaniyyeden olan feshane fesleri de bu meyana dâhildir.

«Fesçiler arasında zebanzet ve mütearef bulunan renkleri gittikçe koyulaşmak üzere: kırmızı, çifte zero, iki sıfır, bir sıfır, bir renk, iki renk, üç renk, dört renk, beş renk, altı renk olup isimleri dahi kırmızı, ünnabî, mor, orta renk, al, nerçiçeği, siyahtır. Koyu mor, siyah fesler domates burun, basık ökçe, yarım potinlerle lûgat-i garibe erbabı arasında kıyafet nazarından bir tenazur teşkil eder.»

Fes mevzuubabs olurken onun lâzım-ı gayr-i mufarikı iki şey vardı Birincisi püskül, ikincisi kalıp. Bu mertebede olmıyan bir üçüncüsü de (ferahi) idi.

Püskül; fese ve fes kullananın şahsına göre değişirdi. Tunus fesi denilen dar fese büyük püskül takılırdı. Rengi alelekser mavi olan bu püskülün yarım okka ve daha ziyade gelenleri vardı. Tunusluların son zamanlarda giydikleri gibi büyücek halde olanları da mevcuttu. Büyük püsküller aynı zamanda uzundu. Enseden çok aşağıya kadar sarkardı.

Püskül ilk zamanlarda fesin her tarafını ihata etmek üzere takılırken en sonra küçülmüş, tamamen arkada kalmıştır. Siviller fesin hizasına kadar gelmek üzere düz, askerler de feste bir nazar boncuğu gibi sallanmak üzere mahrutiy-üş-şekil püskül takarlardı. Hattâ bu sonraki püsküller askerler tarafından kullanıldığı için bunlara asker püskülü denilirdi. Bir faidesi olmıyan püskül ziynet makamında fese ilâve olunmuştur.

Kalıp, fesin intizamını temin maksadiyle icat edilmiştir. Gördükleri vazife itibariyle kalıplara (fes ütüsü) demek muvafık olur. Fes kalıpları fesin kabulünden çok sonra meydana çıkmıştır. Kalıp; biri alt, diğeri üst olmak üzere iki kısımdan terekküp ediyordu. Pirinçten yapılan kalıpların alt kısmı kömür ateşinin veyahut havagazının üzerine konularak ısıtılır, üst kısmı da aynı suretle teshin edilirdi. Alt ile üstün biribirinden farkı üst kısmın altındakinin üstüne geçebilecek derecede farklı olmasından ve iki tarafından tutulacak birer kolun bulunmasından ibaretti. Fes bu iki kalıbın arasında kalır ve kol tazyiki veyahut alelâde bir pres ile sıkılarak kalıbın şekli aldırılırdı. Fesçi (Nasıb) ın ifadesine atfen Ahmet Rasim Beyin haber verdiğine göre sıcak ve madenî kalıplar evvelâ İzmir'de icat edilmiş ve İstanbul'a (Todori) namında biri tarafından getirilip Sultanhamamı'ndaki dükkânında kullanmağa başlamıştır. Bilâhara Uzunçarşıda, Süleymaniye'de dahi kömür ile işler kalıpçı dükkânları açılmış ve gitgide terakki etmiştir.

Kalıplar sıfır denilen bir numaradan on altı numaraya kadar yapılmakta idi. Sonraları gayr-i müstamel olan (dar beyoğlu) iki numaralı olup enva meyanında (Hamidiye), (Büyük Hamidiye), (Aziziye), (tam zihaf), (Efendi biçimi), (İzmir biçimi) namlarında eşkâli vardı.

Ferahi; pirinçten mamul gümüş mecidiyeden az büyük bir aletti. Bu madde fesin ibiğine dikilir, üç yerinde mevcut halkalara da püskül geçirilirdi. Bunun istimali çok devam etmemiştir.

Tunus fesleri üzerine (ferahi) yerine yine bir zamanlar (ay damga) denilen kâğıt Beyazıt'taki kâğıtçılar tarafından mühre ile perdah edilip suret-i mahsusada yapılan bir nevi süs kullanılır ve bu süslü fesleri de ekmekçi, yağlıkçı, yorgancı ustaları gibi esnaf kodamanları giyerlerdi.

Daha sonraları fesin tepesi büyüklüğünce mukavva veya madenî bir levhaya türlü çiçekler yapılarak kalıp vasıtasiyle fes üzerine tatbiki suretiyle çiçekler fese geçirilir ve bu türlü tepesi çiçekli fesleri çocuklarla köy delikanlıları kullanırdı.

1832 den 1924 yılına kadar giyilen ve rengi kırmızı ve koyu kırmızı olan fes ilk zamanlarda Tunus'tan ve Fransa'dan geliyordu.

1925 te çıkan bir kanun ile fes giymek yasak edilmiş ve umumen baş kisvesi olarak şapka kullanılması mecburî kılınmıştır.

Sözümüz yok o civanın sesine
Başı keldir, el uzatma fesine
Enderunlu Fazıl

FESHANE (فسخانه) [*San.*] Şapkanın kabulünden evvel başa giyilen fesin yapıldığı fabrikanın adı idi. Buna «Feshane fabrikası» da denilirdi. 1247 (1831) de İkinci Sultan Mahmud'un iradesi ile, müslümanlarla gayr-i müslimler arasındaki giyim farkını kaldırmak üzere, her din ve cemaat mensubu için müşterek baş kisvesi olarak tâyin edilen fes ilk zamanlarda Tunus'tan ve Fransa'dan geliyordu. Sonraları ithalâtın en büyük kısmı Avusturya'dan yapılırdı. Memleketten büyük bir paranın çıkmasına sebep olan bu yabancı sanat ile rekabet için, fesin resmen kabulü üzerine, 1833 de İzmit'te bir dinkhane, 1835'te İstanbul'da Haliç kenarında Defterdar'da da Feshane adı verilen fabrika kurulmuş, sonradan Tunus'lu ustalar getirilmek suretiyle fes imaline hız verilmiştir. Sonradan genişletilerek ilk yünlü mensucat fabrikası haline getirilen bu müessese, fesin ilgasından sonra yalnız mensucat imaline tahsis edilmiştir.

FESAHAT (فصاحت) [*Ede.*] Süzün açık, düzgün ve yanlışsız olması, sarf tenafürü ve garabet bulunmaması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü söz söyliyen ve yazanlara fasih denilir.

Çıktıkça lisan tabiatinden
Elbette düşer fesahatinden
Ziya Paşa

FESAT KUMKUMASI (فساد قمقمه‌سی) [*Hal.*] Mecaz yoluyle daima fesat çıkaran, fesattan başka bir şey düşünmiyen, fitneci, karıştırıcı, dedikoducu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FEŞAFEŞ (قشافش) [*Ok.*] Atılan oktan çıkan ses hakkında kullanılır bir tâbirdir. Katı ve mütemevviç şeylerden çıkan ses, hışıltıya da feşafeş denilir.

Pür etti kûşeyi sıyt-ı feşafeş-i daman
İrişti zirve-i Nahide çınçın-ı halhal
Nedim

FETH-İ İSLÂM (فتح اسلام) [*Coğ.*] Tuna nehri üzerinde Kladove kasabasına yakın bir kalenin adıdır.

FETİHÇİ (فتحجی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağı ile ocak teferruatından olan müesseselerdeki mesçitlerde Fetih suresi okumakla vazifeli olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Odalar adı verilen kışlalardaki mesçitlerde, halka ait cami ve mesçitlerde olduğu gibi, imam, müezzin, kayyum da vardı.

FETİHNAME (فتحنامه) [*Ida.*] Elde edilen zafer neticesinde zaptolunan memleketler münasebetiyle komşu hükümdarlarla, hanlara, prens, şehzade ve valilere gönderilen namelere verilen addır. Eskiden her devlette ve bilhassa Şark'ta İslâm Devletlerinde fetihname gönderilmek âdetti.

Değerli profesör Fuat Köprülü (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi mecmuası, c. 1, s. 272) buna da temas ediyor ve şunları yazıyor:

«Osmanlı Padişahlarının herhangi büyük zaferlerini fetihnamelerle komşu devletlere tebliğ etmeleri âdetini, Rambaud, hiçbir delile istinat etmeksizin, Roma İmparatorlarının Letter Laureatae'leriyle alâkadar görmüştür. Halbuki biz bu âdeti yalnız Osmanlı Devletinde değil, bütün İslâm ve Türk Devletlerinde bulmaktayız. Mevzuu fazla uzatmamak için, yalnız Türk Devletlerinden bahsedelim: Gazneviler'de herhangi bir zafer münasebetiyle bütün imparatorluk dâhilindeki yarı müstakil hükümdarlara fetihnameler gönderildiği gibi, Abbasî Halifelerine ve sair civar devletlere de fetihnameler yazılırdı. Muahharen Büyük Selçukiler'de ve Selçukilere halef olan muhtelif devletlerde, Harezmşahlar'da, Anadolu Selçukileri'nde, İlhanîler'de ve onları takip eden sair bütün Türk Devletlerinde bu usule riayet edildiğini görüyoruz. Mısır - Suriye Memlûk İmparatorluğunda da bu usulün mevcut olduğunu, hattâ o devir inşa kitaplarında buna ait tafsilât bulunduğnu söyliyelim. Bütün bu İslâmî an'anelerin tesiri altında, Osmanlı Devleti de daha İstanbul fethinden evvel bu âdete riayet ediyor ve büyük zaferleri, bilhass Hıristiyan âlemine karşı kazanılan muvaffakıyyetleri İslâm Hükümdarlarına fetihnamelerle tebliğ eyliyordu. Şark ve Garp âlemlerinde mevcut olan bu âdeti herhangi bir iktibas ve taklide atfetmekten ise, muayyen zaruretlerin tabiî bir neticesi gibi telâkki etmek daha doğrudur. İstihbar vasıtalarının iptidaî bir halde bulunduğu Ortazaman'da, düşmanlarına karşı zafer kazanan hükümdar, makûs şayialara meydan vermemek ve gerek dâhilde, gerek hariçte kendisine hücum için fırsat bekliyenlerin ümidini kırmak için, mutantan fetihnamelerle zaferini her tarafa bildirmek mecburiyetinde idi. Ekseriya sefaret heyetleri vasıtasiyle ve iğtinam edilmiş hediyeler ve sairelerle birlikte gönderilen bu fetihnameler, düşman devletlere karşı bir tehdit, dost hükümdarlar için de bir tebşir mahiyetinde idi. İşte görülüyor ki bu meselede de Bizans tesiri asla muvzuubahs olamaz.»

Osmanlılarda fetihnameler Türkçe, Arapça ve Farsça yazılırdı. Fetihnamelerin bilhassa baş tarafları bir mukaddime hükmünde olup

name, icabına göre mahal ve mevkie münasip ayet-i kerime, hadis-i şerif ve Arapça hikemî cümlelerle süslenirdi. Fetihnameler dost devletlere tebşir yollu yazıldığı gibi bazan da kendisine dost olmıyan bir devletin dostu bulunan hükümdarlara da, onu müteessir etmek icin, kasten gönderilirdi.

Muvaffakıyyetin Osmanlı memleketleri dâhilinde ilânı için keyfiyet İstanbul kaymakamı, beylerbeyi ve sairelerine tebşir edildiği zaman şenlikler yapılması da bildirilirdi.

Fetihnameler resmî memurlar tarafından yazıldığı gibi hususi adamlar tarafından da kaleme alınırdı. İstanbul'un fethi Fâtih tarafından Molla Gürani'ye kaleme aldırılıp Mısır Hükümdarına gönderilen name resmî, Nişancı Taci zade Câfer Çelebi'nin yazdığı «Mahruse-i İstanbul Fetihnamesi» de hususi birer fetihnamedir.

Fetihnameler, muharebenin bir tarihçesi olduklarından tarih nokta-i nazarından ehemmiyetleri büyüktür.

FETTAH (فتاح) [*Sof*.] Allah'ın isimlerinden birine delâlet eden bir tâbirdir. Açıcı, açan mânasına gelen bu tâbir Arapça fetih'ten üremedir. Fetih; açmak, eçılmak demektir. Fetih aynı zamanda Arapça gramerinde bir sessiz harfin E vokali ile hecelenmesine delâlet eden bir ıstılahtır. Bu türlü heceleri belirtmek için kullanılan işarete «fetha» denir.

Fetih; hesap ilminde dir adedin murabbaına delâlet ettiği gibi daha başka mânaları da vardır.

FETVA (فتوى) [*Fık*.] Fıkhî bir meselenin şer'î hükmünün beyanı yerinde kullanılır bir Istılahtır. Delikanlı, yiğit mânasına gelen «feta» dan alınmadır. Arapça olan bu kelime «Kamus»da şöyle izah edilmiştir : «Elfetya ve elfetva, elfetya elfütya ve elfetva; elfütva faların zammı ve fethiyle isimlerdir. Mesailin müşkülü hal ve beyan zımnında olan süalinin cevabına denir. Badehu fıkh'ın mesele cevabında galip oldu (يقال هو من اهل الفتيا والفتوى وهو مالفق به الفقيه) Şarihin beyanı üzere bunlar feta maddesindendir ki şâb-i kavi mânasınadır. Ziza fetva bir hâdisenin cevabından yahut bir hükmü ihdastan yahut bir müşkülü hall ü beyan ve takviyetten ibarettir ve fetva lâfzının cem'i fetava gelir, vavın kesriyle ve vavın fethiyle de caizdir.»

Değerli âlim Ebül'ûlâ Mardin bunun için (İslâm Ansiklopedisi, Fetva maddesi) şu tafsilâtı veriyor :

«Fetva, fatva, fata «delikanlı, yiğit» lûgatte bir hâdisenin hükmünü beyan eden veya hükmünü koyan, daha kısa bir tâbir ile, güçlükleri çözen kuvvetli cevaplar mânasındadır. Fatya ise, fatva'nın müradifi olup islâmiyetin ilk zamanlarında fatva yerine kullanılmıştır. Kaza gibi, üzerinde çok işlenmiş fıkıh müesseselerinden biri olan fetva, fakihin hüküm mahiyetinde olmaksızın, verdiği cevap mânasına gelir. Fetvayı veren fakihe müfti denilir. Nasıl ki, hüküm vermeğe memur edilen fakihe de kadı ıtlak olunur. Kadı ile müfti arasında, mahiyet bakımından, şu fark görülür : müfti, şer'î kanunları delillerinden istinbat edip müdevven hale getirir; kadı, bu kanunlardan kendisine arzolunan hâdiseye temas eden hükmü bulup tatbik eder. Kadı ulülemrin vekili olan bir memurdur. Müfti nefsinde, aşağıda sayılan 5 hasleti cem'edip ifta için taayyün eden her müslim (erkek, kadın, köle ve hür) insandır :

«1. İyi niyet. İftada esas olup, bütün neticeler bu asla dayanır. Fetvanın sıhhatine yahut fesadına, niyete bakılarak, hükmolunur. Sâik umuma hizmet ise fetva mânen nâfizdir. Sâik celb-i menfaat, def'i mazarrat gibi, herhangi bir menfaat ise, fetva mânen mualleldir.

«2. İlim, hilm, vekar ve sekînet. Bu dört vasfı nefsinde toplamıyan bir insanın fetva vermekten çekinmesi icabeder. Sekinet, huşu' ile huzuu da tazammun ettiği için bu vasıflarda esas unsurdur ve seciyenin sağlamlığını, yüksekliğini gösterir.

«3. Bilgide kuvvet. Fetvanın kuvvetli bir bilgiye dayanması lâzımdır. Fetva verilen hususta bilgisi zayıf olan yanılır; bundan da umumi idare müteessir olur ve halk zarar görür. Böylesi cevapta nelere ehemmiyet verilmek lâzım geldiğini hakkiyle kestiremez ve fetva bu yüzden, mânevi tesirini kaybeder.

«4. İstiğna ve kifayet. Bu sayede cevap veren bildiğini serbestçe söyler ve bu hürriyetten halk faydalanır.

«5. Hak ile bâtılı kolayca ayırt edebilecek kudret. Bu ancak insanları tanımak, zalimi mazlumdan ayırmak, halkın örflerini bilmek, muhitte yapılagelen hileleri, tertipleri v. b. ihata eylemek ile elde edilir.

«Fıkhın büyük ana kitaplarında fetva müessesesi esaslı surette tetkika tâbi tutulmuştur. Şartları, hükümleri ve ne gibi ihtiyaca cevap verdiği tâyin edilmiş ve Peygamberden başlıyarak, tarihi tesbit olunmuştur; fer'î meseleler. asıllara irca olunarak incelenmiştir; msl. sualin nerelere taalluk edebileceği istikra olunarak, şu 4 nevi mülâhaza edilmiştir : a. hüküm b. hükmün delili, c. delâletin vechi ve d. müftinin cevabı. Bu incelemelerde fetvayı

verenlerin nasıl bir tasnife tâbi tutulacağı, fetvayı kimlerin verebileceği, içtihatta tecezzi ve inkısam keyfiyeti, fetvanın şümulü (cevapta sorulandan daha menfaatlisini tavsiye, tevehhümlerden tahzir, sualden fazlasını beyan gibi), delil mehaz iraesi, fetvanın isabetini yemin ile teyit, fetva istiyeni birtakım şekillerde tahyir, tercih nazara alınmaksızın, mevcut hal şekillerinden herhangi birinin tavsiye edilip edilmiyeceği, çareler (yani âmiyane tâbir ile şer'î hileler) irae olunup olunmıyacağı ifta mukabilinde itiyaz (ücret ve hediye almak gibi), kendi mezhebinden başkası ile ifta, mütemariz fetvalarda durumu tâyin gibi hususlar ve daha birçok buna benzer meseleler ve fer'î noktalar tafsil olunarak, sağlam esaslara bağlanmıştır.

«İslâmiyetin başlangıcında halk arasındaki münasebetleri müdevven kaideler ile tanzim zarureti hâsıl olunca, kitaptan (Kur'an) sünnetten (Hadis) iktibas suretiyle tesbit olunan hükümlerden terekküp eden fıkıh ilmi, kıyas ve icmaın ilâvesi ile gelişmiş ve ifta teşri derecesinde ehemmiyet kazanmıştır.

«Peygamber zamanında Müslümanların bizzat kendisinden telâkki ettikleri fetvalar muteber eserlerde toplanmış ve Peygamberin irtihalinden sonra, sahabenin Kitap ve sünnete müracaat ederek, verdikleri fetvalar ile de ifta sahası nurlanmıştır. Dört halife ile diğer cennet ile tebşir edilmiş altı sahabenin ve diğer büyük sahabelerin ve tâbiinden isimleri mazbut yedi güzide zatın fetvaları, her zaman için, en kıymetli mehazlardır.

«Fetvalar, mühim siyasi hâdiselere de teşmil edildiği için, islâm devletlerinde bu bakımdan da, tesiri ve binnetice hususi ehemmiyeti haizdi. Emeviler, zamanlarındaki, müftilerden rey almadıkça, büyük işlere girişmezlerdi. Abbasiler, siyasi mülahazalar dolayısiyle, Medine'deki müftiler ile teması kaybedince, şer'î delillere kıyası da katan Irak fakihlerine muzaheret göstermişler ve Ebu Hanife ile eshabı gibi, büyük şahsiyetlerin reylerinden faydalanmışlardır.

«Osmanlı Devletinde de bu an'aneye riayet olunarak, sadat-ı Hanefiyyenin akval-i muhtaresine de itibar olunmuştur. Yalnız fakihler, fetvalarında nakil yani mehaz göstermek ile mükellef, şeyhülislâmlar ise, bundan muaf idiler.

«Osmanlı Devletinde kazada ve iftada Hanefi mezhebi esas olarak kabul edildiğinden, müftilere verilen menşurlarda, bazı müstesnaları yani başka mezhepten iftaya mezuniyeti tazammun edenleri bulunmakla beraber, Hanefiyye imamlarının en sahih kavilleri ile iftada bulunmaları lüzumu emir ve tasrih olunurdu. Kadıların, başka mezhebe dayanarak, verecekleri hükümler ise, esasen infaz edilmezdi. Çünkü kadılar padişahın vekili olup, kazada vekâlet gibi, zaman, mekân ve bazı hususatın istisnası ile takayyüt ve tahassus edebileceğinden, bir müctehidin reyi ile amel olunmak üzere verilen emre muhalefet olunamazdı; binaenaleyh başka mezhep ile iftaya menşurlarında izin verilen müftilerin kendi mezheplerine uygun olarak verdikleri fetvaları mahkemelere ibrazda fayda yoktu

«Osmanlı Devletinde yalnız fıkıh hükümleri değil, memleketin örfünden alınarak, vücuda getirilen arazıye ait hükümler de fetvaların mevzuları arasına girmiştir. Meşhur Şeyhulislâm Ebussuud Efendi'nin bu kabil fetvaları ihtiva eden ve Maruzat-ı Ebussuud Efendi adını taşıyan kanunnamenin nüshalarına İstanbul (Üniversite Kütüp. No. 1358, 2106, Matbu, Metin MTM, II, 337 v. d.) Viyana, Berlin ve Dresden kütüphanelerinde tesadüf olunmaktadır.

«Türkiye Cumhuriyetinde de diyanet işleri reisliğine bağlı müftülük teşkilâtı mevcuttur. Mahallî en büyük mülkiye âmirinin başkanlığı altında, kanunen muayyen zevatın içtima ederek, gizli rey ile seçtikleri üç zattan birini, diyanet işleri reisi müftülüğe tâyin etmektedir. Müftülüğe ait vazifelerin bir nizamname ile tâyin olunacağı kanunda yazılıdır. Vaktiyle mahkemelerin hasımları (tarafları) tatmin için dâvayı havale etmeleri yolunda câri usulden vazgeçmişlerdir.

«Balkan devletlerinden bazıları ile Osmanlı Devleti arasında, oralardaki müftülük teşkilâtına ait muahedeler vardır.

«Muasır islâm devletlerinde fetva sahasının günden güne daraldığı görülmektedir. Birçoğunda kanuni mevzuat, fetva hududunun dışında kalmıştır. Ancak şahsa va aile hukukuna ve bu hukuku itmam ve ikmal eden mirasa mütaallik fıkıh hükümlerini henüz kanunlaştırmamış olan islâm memleketlerinde, bu kabil dâvalar için, fetvaya müracaat olunmaktadır.»

Diyanet işleri Reisi Ahmet Hamdi Akseki li Eşref Edip'le yaptığı bir konuşmada (Türk-İslâm Ansiklopedisi, c. 2, No. 90) İslam dininin ilim dini olduğunu, Kur'anda ilim hakkında yedi yüzden fazla ayet ve pek çok hadis bulunduğunu söyledikten ve cemiyette muayyen bir zümrenin bu bilgilere sahip olunca, ihtiyaç karşısında fertlerin onlara baş vurup öğrenmek istediklerini, onlardan sorup öğrendiklerini kaydettikten sonra diyor ki: «Şu halde biri soracak,

diğeri de cevap verecek demektir. Soura - ilmî tâbir ile - müstefti, cevap verene müftü; vukubulan sorulara verilen cevaba da fetva denir. Dinî meselelerde de vakit vakit baş gösterecek müşküllerin ve hâdiselerin hükümlerini de din âlimlerinin tâyin etmesi pek tabiîdir. Esasen müftü demek, bir meselenin dinî icaplarını bildiren ehliyetli ve salâhiyetli insanlar demektir.

«Fetvanın lûgat mânasını ve bir hâdisenin hükmünü beyan eden veya hükmünü koyan, daha kısa bir tâbir ile güçlükleri çözen kuvvetli cevaplar mânasınadır. İslâmda kaza gibi üzerinde çok işlenmiş fıkıh müesseselerinden biri olan fetva, fakihin yani islâm hükümlerini iyi bilen bir islâm âliminin mülzim bir hüküm mahiyetinde olmaksızın verdiği cevap mânasınadır. Çünkü fetva, mülzim değildir. Evet müftü Allahın ve Peygamberin hükmünü haber veriyor, amma müstefti müftünün hükmünü kabule mecbur değildir. Halbuki hâkimin hükmünü kabule mecburdur. Mülzim bir hüküm veren fakihe müftü denir. Nasıl ki hükmü vermeğe memur edilen fakihe de kadı denir. Bunun her ikisi de çok mühim bir müessese ve vazifedir.»

Değerli âlim, fetvanın Peygamberle başladığını ve ilk müftünün kendisi olduğunu söyledikten sonra fetva müessesesini devrelere ayırıyor ve şu tafsilâtı veriyor:

«İlk müftü; bu mühim vazife şüphe yok ki Peygamberimiz Aleyhisselâtü Vesselâm ile başlamıştır. Gerçi bazı tarihlerde, hattâ Tarih-i Hulefa ve Tarih-i Fukaha'da ilk müftü Hazret-i Ebubekir, ilk hâkim de Hazret-i Ali olduğu yazılıyorsa da bunun mânası Peygamber zamanında Sahabeden ilk fetva veren ve Peygamberin harice gönderdiği ilk kadı ve hâkim demek olacaktır. Hafız Zehebî'nin Tezkiret-ül-Huffaz'da beyanına göre Peygamber zamanında Hazret-i Ömer, Ali, Muaz ve Ebu Musa fetva vermişlerdir. Yoksa İslâmda ilk müftü de, ilk kadı ve hâkim de Peygamberin bizzat kendisidir.

«İzah edeyim: Bize müslümanlığı tebliğ eden Hazret-i Muhammet Sallâllahü Aleyh-i Vesellem Efendimizdir. O, Cenab-ı Haktan vahy-i metlüvv, vahy-i zâhir suretiyle telâkki eylediği Ahkâm-ı Celileyi, olduğu gibi nâsa tebliğ buyururlardı. Peygamber bunu Cenab-ı Haktan lâfzan almış, aldığı gibi nâsa tebliğ etmiştir. Onun için Kur'an, yalnız mâna değil, lâfz ile mânanın mecmuudur. «Mânaya delâlet eden nazm-ı münzel» de bu demektir.

«Bundan başka bir de vahy-i gayr-i metlüvv vardır ki o da Hadis-i şeriftir. Peygamberimizin içtihatları da bu kısımdadır. İkinci kısım, yani vahy-i gayr-i metlüvv, çok kere birincinin beyan ve tefsiridir.

«Bunun içindir ki ümmetin uleması da ikiye ayrılmıştır: Hadisçiler, fakihler. Hadisçiler; râvi ve huffaz-ı hadis, yani Peygamberin Hadislerini olduğu gibi zabt ve hıfzedenlerdir. Fakih dediklerimiz de bunların mânaları üzerinde vuran, bunlardan ahkâm istinbat edenlerdir ki dunlara (Müçtehit) denir. İslâm hukukçuları be müftüleri işte bunlardır. Bunlar, ellerine geçen bir Hadisi çok ince elekten geçirip pek hassas terazilerle tartmış, ondan sonra ihtiva ettikleri mânaları ortaya koymuşlardır Cenab-ı Peygamber davet ve tebliğ ile memur olduğu gibi, insanların sorularına fetva vermekle, halk arasında vukua gelen münazaaları, husumet ve anlaşamamazlıkları hal va fasletmekle de memur idi.

«Peygamber Efendimizin kaza keyfiyeti İmam-ı Ahmed'in(Müsned)inde Ümmi Seleme'den rivayet ettiği Hadis-i Şerif çok güzel izah eder.

«Maamafih bu şekilde müracaat o kadar çok olmadığından O, ancak bir hüküm hakkında sorulanlara cevap verirdi ki fetva demektir.

«Şu halde Efendimizin ümmetine dinî ve şer'î bir hükmü bildirmesi, kendisinde bulunan şu dört sıfattan biri ile oluyordu:

1. Allahın Resulü, Peygamberi olması,
2 Sorulara fetva vermesi,
3. Halk arasında vukua gelen bazı hukukî anlaşamamazlıkları hal ve fasletmesi,
4. Ümmetin imamı ve reisi olması

«Demek ki Efendimizde dört sıfat tecelli ediyordu; binaenaleyh onun şer'î hükümlerdeki tasarrufu da dört vecihten biri iledir:

«Allahın bir Resulü olması bakımından yalnız Allahtan aldığını, nasıl almış ise öylece Allah namına ümmetine tebliğ ediyordu.

«İfta suretiyle tebliğ-i ahkâm etmesi, yani sorulan suallere cevap vermesi, şer'î münzelin bir beyanı ve tefsiri oluyordu. Burada Peygamber vahy-i İlâhiden anlamış olduğu hükmü haber veriyor. Çünkü Peygamberin vazifesi sadece Kur'anı tebliğ etmek değil, Kur'anı tebliğ ile beraber yerine göre beyan ve tefsir etmek, yani ayetlerin delâlet ve işaretlerinden anlaşılan hükümleri bildirmek, müşkil, mücmel ve gizli olan cihetlerini de aydınlatmaktır (Sûre 16, ayet 44, 86. Bak: El-Cami ü biahkâm-il-Kur'an, liebi Abdullah Muhammet b. Ahmet El-Ansarî El-Kurtubî).

«Peygamberin fetva suretiyle olan hükümlerine bir misal verelim: Oruç ayeti nazil olduğu zaman bununla orucun farz olduğunu herkes anladı. Fakat bir adam oruçlu olduğunu

unutarak yer, yahut içerse bununla orucun bozulup bozulmıyacağı hakkında oruç ayetlerinde, Kur'anda sarih bir şey yoktu. Bir gün oruçlu olduğunu unutarak bir şey yemiş olan Sahabeden bir zat bu meseleyi gelip Peygamberimize sordu. Peygamber Efendimiz de şöyle cevap verdi: «Bir kimse oruçlu olduğunu unut rak yer. yahut içerse bundan dolayı ne kaza lâzım gelir, ne de kefaret. Onun orucu yine oruçtur.» İşte Peygamber Efendimizin bu cevabı bir fetvadır ve «ليس عليكم جناح فيما اخطأتم به ولكن ما تعمدت قلوبكم» Ayet-i Kerimesinin, yani şer'î münzelin bir tefsiri ve beyanıdır. Re'sen verdiği hükümler ve cevaplar da. esas bakımından, yine şer'î münzele râci demektir,

«Kaza suretiyle olan tasarrufu, iki veya ikiden ziyade insanlar arasında tahaddüs eden anlaşamamazlıkları ve husumetleri kaldırmıya, haklıyı, haksızı ayırdetmeye matuf verdiği hükümlerdir. Buraya ait vereceği hükümler, iki tarafın getirecekleri şahitlere, yapacakları müdafaalara göre ve şer-i münzelin bir tatbiki demek olacağından, Peygamber Efendimiz bir miras meselesinden dolayı kavga ederek kendisine müracaat eden iki kişiye karşı: «İki hasım olarak hakkınızı ayırdetmekliğim için bana geliyorsunuz. Şunu muhakkak biliniz ki ben de ancak bir insanım. Getireceğiniz şahitlere ve yapacağınız müdafaaya göre vereceğim bir hüküm, ne Allah'ın helâl kıldığını haram, ne de haramı helâl kılar. Şayet ben karşımdaki şahide, yahut kuvvetli müdafaasına göre hakkı olmıyanı kendisine verirsem o, ateşten bir parçadır. İster alsın, ister bırakasın» buyurmuşlardır (Buhari ve Müslim).

«Peygamberimizin kaza ve hüküm ile tasarrufu, Risalet ve fetva gibi değildir. Çünkü Risalet ile fetva, mahz-ı tebliğ ve ittibâdır, ihbar anillâhtır. Halbuki kaza ve hüküm, hem ihbar, hem de inşa ve ilzamdır, infaz ve imzadır. Esbap ve delâile göre hâsıl olan neticeyi bir taraftan haber veriyor, bir taraftan da ona göre hareket etmesini ilzam ediyor.

«İmamet (hükümranlık) sıfatiyle olan tasarruf bunlarda dâhil değildir. Peygamberin bu sıfatla verdiği bir hüküm, mesalih i âmmeyi idare yolundaki tasarruf ve hükümleridir. Buna da bir misal verebiliriz. Peygamber Efendimiz bir Hadis-i şerifinde şöyle buyurmuşlardır: «Bir kimse sahipsiz bir toprağı işliyerek diriltirse o yer onundur.» Tirmizî, Sünen-i Ebi Davut, İbn-i Mâce, Ahmet b. Hanbel ve İbn-i Hibban'ın rivayet eylediği bu Hadis-i şerifte bir hüküm var, bir tasarruf var. İmam-ı Âzama göre Peygamberin bu tasarrufu, tasarruf bil'imamedir. Peygamderin imamet sıfatiyle yaptığı bir işi, verdiği bir hükmü başka birinin de yapmıya kalkışması ancak hükümetin izni ve hâkimin hükmü ile caiz olabilir. Binaenaleyh bir kimsenin hâlî ve kimsenin olmıyan bir toprağı işleyip ihya etmesi, ancak hükümetin izin ve müsaadesiyle olabilir. Çünkü bu, bir temliktir. Bazı mezhepler Peygamberin buradaki tasarrufunu tasarruf bil'feteyâ diye kabul etmişlerse de İmam-ı Âzam'ın nüfuz-i nazarı burada da kendisini göstermiştir. Görüyorsunuz ki Hadis ne kadar ince bir mânayı ihtiva ediyor. Bunu anlamıyan bir kimse muhakkak ki yanlış yollara sapacaktır. Bu, müçtehitlerin içtihatlarına cevelângâh olmuştur.

«İşte Cenab-ı Peygamber ümmetine bu sıfatlardan biri ile ahkâm tebliğ etmiş, sorduklarına cevap vermiş, uyuşamamazlıklarını hal ve fasletmiş, âmme işlerini tedvir ve tanzim eylemiştir. (Bak: El'İhkâm fi temyiz-il fetavâ an-il-ahkâm ve tasarrufat-il-kadı vel-imam vel-furuk. Lil-kırafî).

«Peygamberin hayatında bu vazifelerin hepsi de kendi üzerinde toplanmıştı.

«Peygamber Efendimizin fetvaları cevamiül-kelimdir, umumi ve küllî kaidelerdir. Fetvaları da, kazaî hükümleri de ayrıca toplanmıştır. Herhangi sıfatla olursa olsun bütün bu hükümler, İslâmın ikinci derecede kaynağıdır ve müçtehitler için bir esastır. Şu kadar ki şimdi de işaret ettiğim gibi bunlar ayrı ayrıdır. İmamet sıfatiyle işlemiş olduğu bir şeyi yapmak için hükümetin izin ve müsaadesi lâzımdır. Hüküm tarikiyle yaptığı bir şeyi yapmaya kıyam etmek de ancak hâkimin hükmü ile olur. Risaletle olan tasarrufuna gelince: Bu, kıyamete kadar tekarrür etmiş bir şeydir, ona tâbi olunur ve o kabul edilir.

«Son asırların büyük hadisçilerinden ve fıkıhçılarından Hint'li Şah Veliyyullah, «Hüccetullah-il-bâliga» adlı mühim kitabında bu ciheti şöyle hulâsa eder: «Resul-i Ekrem Efendimizden rivayet olunan sözler ve işler ikiye ayrılır:

1. Risalet ve Peygamberlik mansıbı ile ilgili olanlar «Peygamberin size getirdiğini alınız, sizi nehyettiği şeylerden çekininiz» mealindeki Ayet-i Kerimesi muktezasınca bunlarla kayıtsız ve şartsız amel olunur.

2. Peygamberin mansıb-ı Risaletle alâkalı olmıyan sözleri ve işleri. Bunlar hakkında Peygamberimiz: «Ben de bir beşerim, dininize ait bir şey emredersem onu alınız, kendi reyimle bir şey söylersem, biliniz ki ben ancak bir insanım» buyurmuştur.

«İşte Resul-i Ekreme ait sözlerin ve işlerin böylece ikiye ayrılmış olması, fıkıh meseleleri üzerinde büyük bir tesir icra etmiştir. Çünkü Resul-i Ekrem'in mansıbı Risaletine mütaallik olmıyan sözleri zaman ve mekânın ihtiyacına göre kanunlar ve hükümler vaz'ı için kapıyı açık bırakmıştır. Hattâ bundan dolayı Hazre-i Ömer de kendi devrinin ihtiyaçlarına göre bazı kaideler vaz'etti. Bu kaideler Hanefî fıkhında görülür.

«Cenab-ı Hak Müslümanlara nusret ederek zafer kapılarını açınca Peygamberimiz Sallâllahü Aleyh-i Vesellem de bazı yerlere valiler gönderdi ki bunlar aynı zamanda kadı ve müftü idiler. Meselâ: Muaz b. Cebel-i Yemene, Attab b. Esiydi Mekkeye vali olarak tâyin buyurdu.

«Hulâsa: İslâmda ilk müftü Peygamberimiz Hazret-i Muhammet Sallâllahü Aleyhi Vesellemdir. Müftüler, yani dinî sorulara cevap verenler, Peygamberin deliline nazaran cevap vermekte naipleridir. Fetva müessesesinin birinci devri Peygamberin hayatta bulunduğu devirdir. Peygamberin fetvası da, kazaî hükümleri de doğrudan doğruya Allahın vahyine ve Kitabına dayanır.

«İkinci devir ve Ashap zamanında içtihat ve fetva müessesesi:

«Peygamberimizin vefatiyle fetva müessesesinde (kaza da böyle) ikinci bir devir açılmıştır. Bu devir, Hicretin on birinden kırkıncı Hicret senesine kadar devam eder

« Peygamberin vefatiyle Allah'tan ahkâm telâkki etmek kapısı da kapanmış olduğundan birinci Halife Ebubekir'de diğer üç vazife toplanmıştı.

«Valiler, aynı zamanda hem hâkimlik, hem de müftülük vazifesini yaparlardı. Fetva ve kaza vilâyetten (valilerin vazifelerinden) bir cüzü idi. Ayrıca fetva verenler de vardı.

«Hazret-i Ebubekir'in devrinde «İfta mahkemeleri» adiyle bir müessese meydana gelmişti. Bu mahkemenin vazifesi fıkhî meseleleri tahkik ve tenkid etmek, herhangi bir meseleyi anlamak istiyenlere onu izah ile halkı tenvir eylemekti. Ebubekir devrinde ifta vazifesiyle meşgul olanlar şunlardı: Hazret-i Ömer, Hazret-i Osman, Hazret-i Ali, Abdurrahman b. Avf, Hazret-i Muaz, Übeyy b. Kâ'b, Zeyd b. Sabit, Hazret-i Ayşe (Radiyallahü Anhüm). Bunların hepsi de birer müçtehit idiler. Esasen Ebubekir, içtihat mertebesini haiz bulunmıyanlara ifta için icazet vermiyordu.

«Bu devirde içtihat iki esasa dayanıyordu: Kitap, Sünnet. Peygamberimiz Efendimiz sağlığında: «Ben size Kitap ile Sünneti bıraktım, onlara yapıştıkça dalâlete düşmezsiniz» buyurmuştu. Onlar herhangi bir mesele sorulduğu zaman ona Nass'ın zâhiri veya ma'kulü ile cevap verirlerdi. Şayet Kitap ve Sünnette açık bulamadıkları bir şey olursa onun hakkında bunlardaki kavaid-i külliyenin tatbikına çalışırlardı. Bunu onlara Peygamber tâlim buyurmuştu. Sahabe, fetvalarında iki temele dayanırlardı: 1. Kur'an. 2. Peygamberin Sünneti. Hazret-i Ebubekir devri böylece geçti.

«Hazret-i Ömerin Hilâfeti zamanında fütuhat ilerledi, İslâm ülkeleri çok genişledi, çeşitli işler çoğaldı. Bunun için bir kişinin hem mesalih-i âmme ile, hem ifta ve kaza işleri ile meşgul olması imkân haricine çıktı. Bundan dolayı Hazret-i Ömer bu vazifeleri ayrı ayrı şahıslara verdi.

«Hazret-i Ömer'in pek çok fetvaları vardır. Mevcut vesaika göre Hazret-i Ayşe, fetva bahsinde tam bir merci idi. Hazret-i Ebubekir, Ömer, Osman, Ali ve Muaviye devirlerinde fetva mercii olmak makamını muhafaza etti.

«Hazret-i Ömer, fetholunan yerlere valiler ve kadılar gönderirdi. Onun zamanında ve ondan evvel de kadılar lâyen'azil idi. Genç olmak da hâkim olmıya mâni değildi. Aranılan sadece istikamet ve ehliyetti.

«Size bu hususta bir misal vereyim: «Meşhur kadı Şüreyh, kısmen Ömer, Osman, Ali, kısmen de Emeviler zamanında olmak üzere fasılasız olarak altmış sene kadılık (hâkimlik) etmiş ve bunun mühim bir kısmı en gaileli, en karışık zamanlara tesadüf ettiği halde hiçbir defa azledilmemişti.

«Yine Hazret-i Ömer zamanında Şam kadısı bulunan zat henüz on sekiz yaşında bir genç imiş. Yaşının küçük olması bahane edilerek Hazret-i Ömere şikâyet etmişler. Hazret-i Ömer kadıyı (hâkimi) Medine'ye çağırmış, şöyle bir imtihan yapmış:

Ömer — Ne ile hükmedersin? yani bir mesele ve hâdise ile mahkemeye müracaat ettiklerinde onu ne suretle halledip hüküm verirsin?

Kadı — Allahın Kitabı olan Kur'anda bulduğum ahkâm ile.

— Ya onda bulamazsan?

— Peypamberin sünnetine müracaat eder ve onda bulduğum ahkâm ile hükmederim.

— Şayet onda da bulamazsan?

— Ebubekir ile Ömerin verdikleri hükümlerle hükmederim.

— Onlarda da bir şey bulamazsan?

— Kendi reyimle, içtihadımla Kitap ve Sünnetten anladığıma göre hüküm veririm.

Bunun üzerine Hazret-i Ömer kadıya (hâkime) şöyle dedi: «Bundan sonra da sen yine Şam kadısı ve hâkimisin. Bu doğru yolda yürümekte devam ettikçe senin için azil yoktur». Hazret-i Ömer'in bu sözünden şu da anlaşılıyor ki: Ne yaşının küçük olması, ne de şunun bunun şikâyet etmesi - fenalığı tebeyyün etmedikçe - hâkimin azline sebep teşkil etmez.

«Kadılık ve hâkimlik resmî, yani nasp ve tâyin ile oldukları halde müftülük öyle değildi. Fetva vermek salâhiyetini haiz bulunan zata efkâr-ı umumiye «müftü» derdi. Bunlardan pek çokları bulundukları yerlerin müftüleri idiler. İçlerinde fevkalâde temayüz edenler da vardı. Müftülük unvanındaki bugünkü resmîlik taklitçilik zamanında çıkmıştır.

«Görülüyor ki «bu helâldır, bu haramdır, bu caizdir, bu caiz değildir, bu işin dinî hükmü şudur» diyebilmek, yani fetva vermek, Allah namına dinî bir hükmü beyan etmek demektir ve çok mesuliyetli bir iştir. Binaenaleyh bir delile istinat etmeden fetva vermek haramdır.

«Ashaptan en çok fetva verenler:

«Ashap, Peygamberden gördüğünü ve duyduğunu rivayet etmek ve bunları iyi anlamak bakımından muhtelif tabakalara ayrılırlar. Ashab-ı kiram içinde Peygamberden yüzlerce, binlerce Hadis rivayet eden olduğu gibi bir tek Hadis rivayet eden, hattâ hiç Hadis rivayet etmiyenler de vardır. Sonra rivayet ile dirayet başka başka şeyler olduğundan Peygamberden Hadis rivayet edenlerin hepsi âlim ve fakih değildi. Râviler, fakihlere nispetle daha çoktu. Hem rivayeti, hem dirayeti kendi nefsinde toplamış olanlara «kurrâ - fukahâ» denirdi. Demek ki fakih, rivayet ettiği şeylerden hâdiselere göre şer'î kanunlar istinbat edecek, şer'î kanunları delillerinden istinbat edip müdevven bir hale getirebilecek kudreti haiz olanlar demektir. Bunlar Ashab-ı kiram içinde 150 kadardır. Bunlar Kur'anı Kerim ile birlikte birçok Ahadis-i Şerifeyi de ezberlemiş, onların mânalarını, nâsıh ve mensuhunu, müteşabih ve muhkemini ve diğer vücuhi delâletlerini ârif idiler. İşte ehl i fetva bunlardır; fakih bunlara denir.

«Bunlardan en çok fetva verenler ve fetvaları zaptedilmiş olanlar şunlardır: «Ömer İbn-i Hattap, Ali İbn-i Ebi Talip, Abdullah İbn-i Mes'ut, Ümm ül-müminin Ayşe, Zeyt İbn-i Sabit, Abdullah İbn-i Abbas, Abdullah İbn-i Ömer. (Hepsinden Allah razı olsun).

«Bunların her birerlerinin fetvaları büyük büyük ciltler teşkil eder. İbn-i Abbas'ın verdiği fetvalar toplanarak yirmi cilt teşkil etmiştir.

«Bunlardan sonra Ashaptan yirmi zat daha gelir ki onlar da fetva vermek hususunda orta derecededir.

«Üçüncü derecede olan yüz yirmiden ziyade Ashap vardır ki bunlardan da ayrı ayrı meseleler hakkında fetvalar naklolunmuştur.

«İşte din ve şer'î hükümler, ancak Ashabın böyle fakih olanlarından telâkki olunur ve bunlardan alınırdı. Fütuhatın genişlemesiyle Ashap etrafa dağılmış olduğundan herbiri Peygamberden işittiği, onun sözlerinden ve işlerinden anladığı veçhile ilmi yaymaya ve sorulan şeylere fetva vermeye mecbur idiler.

«Fetvada üçüncü devir:

«Üçüncü devir, Hicrî kırk bir tarihinden, yani Hulefay-i Raşidîn'in son zamanlarından başlıyarak ikinci asrın evvellerine kadar devam eder. Bu devre ait başta Hazret-i Ayşe, Abdullah B. Ömer, Ebu Hüreyre olmak üzere Medinede, Mekkede, Kûfede, Basrada, Şamda, Mısırda, Yemende kırk kadar büyük müftü sayabiliriz.

«Bunlardan başka daha birçok müftü vardır ki onları da burada saymak için büyük ciltler yazmak lâzımdır. Din ilmi, fıkıh ilmi, Hadis ve tefsir ilmi bu ümmete hep bunlardan yayılmıştır.

«Peygamber, Allahından metlüv ve gayr-i metlüv olarak aldığını Ashabına tebliğ etmiş, onlar da tâbiîne, tâbiîn de kendilerinden sonrakilere tevdi etmişlerdir. Şu cihet bunların hepsince muhakkak bir şeydi ki her sorulana kemen cevap vermek hevesinde bulunmak cehalet eseridir.

«Fetva vermenin mesuliyeti:

«Fetva vermeye en çok cür'et edenler, ilmi ve Allah korkusu en az olanlardır. Onlar bilirlerdi ki müftünün yapacağı bir hata, hâkimin düşeceği hatadan daha çok mesuliyeti, vebali muciptir. Çünkü fetva mahiyetindeki cevaplar; hem sorana, hem de başkalarına taallûk eden küllî ve umumi bir hükümdür. Müftünün fetvası bir şer'îdir, şer'î müevveldir. Şer'î münzel olan Kitap ve Sünnetin beyanı demektir. Bununla beraber bir şeriat-i âmmedir, küllî ve âm olan bir hükümdür. Ahkâm-ı şer'iyenin ve ef'al-i mükellefînin hepsi ile ilgilidir.

«Sonra fetva, hem sorana, hem de onun gayrısına taallûk eder. Müftü fetva vermekle «şöyle işliyene böyle bir şey terettüp eder» demek ister ki bu da umumi bir hükümdür. Kaza, hâkimin hükmü ise ibadata ve umur-ı

uhreviyeye taallûk etmediği gibi, muayyen bir şahsa aittir. Binaenaleyh bir mesele ve hâdisenin dinî hükmü sorulduğu zaman evvelâ soranın halini, örfünü sorup öğrenmeden, iyi bilmeden, beyan edeceği hükmün istinat eylediği delili güzelce anlamadan fetva vermek haramdır. Hattâ bunu İbn-i Kayyım, muharrematın en büyüğünden saymıştır, Çünkü o, Allahın ve Peygamberin hükmünü haber vermektedir (İ lâm-ül-Muvakkıdîn, c. 1, s. 42)

«Dördüncü devir:

«İçtihat ve fetvada dördücü devir, ikinci asrın evvellerinden başlıyarak dördüncü asrın yarılarına kadar devam eder. Herbirisi birer mezhep sahibi olan büyük imamlar bu devirde yetişmişlerdir. Bu devirde her memlekette şer'î hükümleri delillerinden istinbat edecek birçok müçtehitler yetişti. Onlardan birçok zevat Peygamberin Hadisleri, Ashabın fetvaları hakkında bilgi edindiler. Akait ve a'male dair meseleler hakkında fetvalar verdiler.

«Beşinci devir:

«Dördüncü asrın evvellerinden başlıyarak Abbasi Devletinin sukutuna kadar devam eden bu devirde, muayyen imamlardan ahkâm telâkki edilerek bir dereceye kadar taklitçilik ruhu da başlamıştır. Binlerce câzım, kendilerini içtihada salih görmiyerek İmam-ı Âzam, İmam-ı Şafiî, İmam-ı Malik gibi büyük müçtehitlerden birine tâbi olmayı şeref bilmiştir.

«İmam-ı Âzam Hazretlerinin talebesinden müçtehit, İmam Ebu Yusuf Hazretleri de Abbasî Halifelerinden Harun-ür-Reşit zamanında hem fetva işini, hem de kaza ve hâkimlik vazifesini « Kadıl-kuzat » unvaniyle kendisinde toplamıştı.

«Altıncı devir:

«Bu devir Bağdadın sukutundan başlar ve bugüne kadar devam eder. Bu devirlerin hepsinde zamanımızın din âlimlerinin muhatap bile olamıyacakları yüzlerce, binlerce büyük âlim ve içtihat mertebesini ihraz etmiş kimseler yetişmiş ve fakat onlar da yine müçtehitlik iddiasında bulunmıyarak büyük mezhep imamlarının çizdikleri usul haricine çıkmamışlardır.

«Osmanlı Devletinin müessisi bulunan Osman Gazi Hazretleri istikiâlini ilân eylediği zaman kayınpederleri Edebâli'yi fetva işlerine, damadı Mevlâna Dursun Fakıh Hazretlerini de kadı ve hâkim nasp ve tâyin buyurmuşlardı. 701 senesinde memleketin ahvali ihtimamla tanzim edildiği vakit Sancaklar teşkil olunarak her tarafa müftüler ve kadılar da tâyin olunmuştu. 726 senesinde Edebâli Hazretleri ölünce Dursun Fakıh fetva işlerinde kayınpederinin yerine geçmişti.»

Fetvasın alsa destine bir mur-ı natüvan
Kuvvette pençe tab-ı pelengâni gâb olur
Sâbit

Lâyık mıdır ki yâre kesüp verdiğim kalem
Fetvay-ı hun-ı nahakkımı yazdı iptida
Nevras

FETVA EMİNİ (فتوى امينى) [*İlm.*] Şeyhülislâm kapısındaki Fetvahanenin başında bulunan zata verilen unvandır. Şeyhülislâm'a sorulan şer'î meselelerin fetvalarını hazırlamak, istida ile vukubulan suallere cevap vermek ve şer'iyye mahkemelerinden verilen ilâmları tetkik eylemek vazifeleriyle mükellefti. Maiyyetinde Fetvaemini muavini, İlâmat müdür ve mümeyyizi, başmüsevvit, msüevvit gibi ulema ve fukahadan mütaaddit memurlar vardı.

Fetva eminleri en yüksek ilim sahipleriyle beraber memuriyetlerinin unvanlarına uygun olarek emin, fakih ve müteşerri' kimseler arasından seçilirlerdi. Fetva eminlerinden şeyhülislâm olanlar vardır.

Fetva eminliği Kanuni Saltan Süleyman'ın saltanatından sonra ihdas edilmiştir. İstanbul'un fethinden evvel Bursa kadıları bu işi gördükleri gibi İstanbul'un fethinden sonra İstanbul kadısı olan Hızır Bey fetva eminliği vazifesini görürdü. Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

FETVA EMİNİ MUAVİNİ (فتوى امينى معاونى) [*İlm.*] Şeyhülislâm kapısındaki Fetvahanenin başında bulunan Fetva emininin yardımcısına verilen addır. Şeyhülislâma sorulan şer'î meselelerin fetvalarını hazırlama ve şer'iyye mahkemelerinden verilen ilâmları tetkik vazifeleriyle mükellefti. Bu işleri görmek üzere kendisinden başka İlâmat müdür ve mümeyyizi, baş müsevvit, müsevvit gibi mütaaddit memurlar vardı. Ulema ve fukahadan olan zatlarden seçilirlerdi. Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

FETVAHANE (فتواخانه) [*İlm.*] Şeyhülislâm dairesinde müftülerle şer'iyye mahkemelerinin mercii olmak üzere ayrı bir daire halinde tesis olunan ifta müessesesinin adı idi. «Fetvahane-i âli» de denilirdi Fetvahane biri «pusla odası», ikincisi «fetva odası», üçüncüsü de «ilâmat odası» olmak üzere üç kalemden terekküp ederdi. Pusla odası; müsteftilerin suallerini tesvid eder ve müsteftiler bu pusula ile hâdisenin hükmünü fetva odasından sorarlardı. Fetva odası; şifahi ve tahrirî istiftalara cevap vermek, ilâmat odası

da şer'iyye mahkemelerinin re'sen veya temyiz suretiyle gelen ilâm ve hüccetlerini tetkik etmek vazifesiyle mükellefti. Bu itibarla pusla odasını fetva odasının bir müracaat kalemi âd ve teşkilâtı biri «fetva odası», diğeri de «ilâmat odası» olmak üzere iki daire itibar etmek de mümkündür. Nitekim «Hukuk Lûgati» nde (fetvahane-i âli Maddesi) üç gösterildiği halde «İlmiye Salnamesi» nde iki gösterilmiştir. Fetva odasının başına «reis-ül-müsevvidin», ilâmat odasi'nın başına da «ilâmat-ı şer'iyye mümeyizi» unvanı verilirdi. Her ikisinin başında da «fetva emini» unvanını taşıyan bir zat bulunurdu.

FETVA ODASI (فتوا اوطه‌سی) [*İlm.*] Şeyhülislâm dairesinde müftülerle şer'iyye mahkemelerinin mercii olmak üzere ayrı bir daire halinde tesis olunan Fetvahanenin kalemlerinden birinin adı idi. Şifahi ve tahriri istiftalara cevap verir idi.

FEVVARE (فوّاره) [*San.*] Suyu muhtelif şekillerde yukarıya doğru fışkırtan boru tarzındaki şeylere verilen addır. Arapça olan bu tâbirin yerine halk arasında fıskıye kullanılır.

Âb-ı ruy-ı feyzcûyan olsa unvanım ne var
Hak-i pâk-i mârifetten fışkırır fevvareyim
Muallim Naci

FEVZİYE (فوزیه) [*Coğ.*] Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine İkinci Sultan mahmut tarafından eski odalar mevkiine verilen addır. Yeniçeri ocağının kaldırılması esnasında yeni odalar Kara Cehennem'in attığı yağlı paçavralarla yanmış, eski odalar da ocağın ilgasından birkaç gün sonra yıktırılmıştır. Gerek yanan ve gerek yıkılan yerlerin vaziyetlerinin tâyini hakkında Sadrazam Selim Mehmet Paşa'nın Padişaha arzettiği telhis üzerine Sultan Mahmut yeni odaların bulunduğu yere Ahmediye, eski odalar mevkiine de Fevziye adının verilmesini irade etti. Bundan başka harap olan orta camiin tâmirini ve Birinci Sultan Ahmet vakfına ait olan yerlerin Evkafça satılarak halk tarafından şenlendirilmesini de emretmişti.

FEY (ف) [*Fık. Mal.*], Zekât ve ganaim dışında kalan emval hakında kullanılır bir tâbirdir. Şeriat bütçesinde fey'in târifi şöyledir: «Muharebe icra etmeksizin ve arkasından koşulmaksızın müşriklerden kendi kendine gelen mal.»

İslâmın müstahak olduğu emval üçtür: Fey, ganimet, sadaka. Gayr-i müslimden afven alınan mala «fey», kahren alınan mala da «ganimet» denilir.

Beytülmal haklarından olan fey beş hisseye, o beş hisseden biri de üç kısma ayrılırdı. Bir kısmı beytülmal hukukundan idi ki «sehm-i Nebi» olup mesalih-i âmmeye makrundu. İkinci kısmı beytülmal hukukundan değildi. Peygamberin akrabasının sehmi burada dahildi. Üçüncü kısmı beytülmale aitti. Yetimlerin, miskinlerin, ibn-is-sebilin sehimleri burada dâhildi. Mütebaki dört hums askere, diğer bir kavle göre mesaliha aitti.

Th. W. Juynboll bunun için (İslâm Ansiklopedisi, Fey Maddesi) şunları yazıyor:

«İslâm fıkıh âlimlerince bu kelime, umumiyetle, kâfirlerden «cihat edilmeden» alınan her türlü mal ve bundan başka ekseriya fethedilen memleketlerdeki arazi mânasında kullanılmıştır. Fey tâbiri Kur'an (LIX 6 ve 7) da: Allah'ın Resulüne tahvil ettiği fey «Ma afaallahü Taalâ Resulihi» (trc. için bk. Mehmet Hamdi Yazır, Kur'an dili, VI, 4812) ibaresi ile, tahsisen izah edilmiştir Fey, müslümanlara tahvil edilmiş olan kâfir malları demektir.

«İslâm an'anesine göre, Kur'anın LIX. 6 ve 8-10. ayetleri Peygamberin, memleketlerinden sürülüp çıkarılan, Beni Nadir kabîlesinden kalan tarla ve hurmalıkları, muhasaraya iştirâk edenler aralarında ganimet olarak taksim etmeyip muhtaç muhacirlere vermeği kararlaştırması üzerine nâzil olmuştur. Peygamber bu kararın doğruluğunu; mezkûr malların hakikatte cenk ederek alınmış olmayıp düşmanın teslim olması dolayısı ile, muslihane bir surette elde edilmiş bulunması ile izah etmiştir.

«Aynı suretle, Hayber ve Fedek'in fetihlerinden sonra bu mahallerdeki Yahudi mülklerinin hepsi muharipler arasında ganimet gibi taksim edilmeyip bir kısmı Peygamberin emrinde bırakılmıştır. Kur'anın LIX, 7. ayeti bu vesile ile nâzil olmuş olsa gerektir: — «Allah'ın, köylerin halkına ait olup, Resulüne tahvil ettiği fey'ler, Allaha — Resulüne, onun yakın hısımlarına, yetimlere, muhtaçlara ve sefer edenlere aittir. Allahın Resulünün size verdiği şeyi kabul ediniz, ancak menettiği şeyden çekininiz.» Binaenaleyh hakikî ganimet gibi telâkki edilmiyen şeylerin, devlet (beytülmal)e ait sayılarak, Peygamber tarafından idare ve hâsılatının ganaim hakkında yapıldığı üzere, âmme nef'ine sarfedilmesi gerektir.

«Daha sonra Halife Ömer, müşavirleri olan Sahabeler ile hemfikir olarak bu kaideyi yeniden fethedilen yerler hakkında tatbik etmek lâzım geldiği içtihadında bulundu. Arap fâtihleri arasında, toprakların değil, yalnız menkul ganimet mallarının taksim edilmesini emretti. Araziden bütün ümmetin malı olan bir ebedî fey gibi yalnız o devirde yaşıyan neslin değil.

gelecek bütün Müslüman nesillerinin faydalanması gerekti. Arapların, kendilerini çiftçiliğe verdikleri takdirde, muhariplik meziyyetlerini kaybetmelerinden de korkuluyordu. Bundan dolayı, umumiyet üzere, araziyi yalnız yerli ahalinin ekip biçmesi ve mahsulden maktu bir kısmı baytülmale bırakılması usulden idi. Bu verginin (haraç) müebbeden mülke bağlı kalması gerekti. Binaenaleyh fey, topraklarını zer' eden ahalinin, ihtida etseler bile, eskiden olduğu gibi, haraç vermekte devam etmeleri usul ittihaz olunmuştu Haraç vermek mahkûm ahalinin alâmeti olduğu için, Araplar evvelâ fey topraklarından arazi almaktan çekindiler; zirâ aldıkları takdirde, kendilerinin de haraç vermeleri lâzım gelecekti. Yalnız Arap orduları yaklaştığı zaman, topraklarının sahibi kalmak şartı ile, mutavaat arzeden memleketlerin ahalisi istisna teşkil ediyordu. Dâr-üs-sulh denilen bu memleketlerde mülk üzerinde fey yoktu.

«İlk asır zarfında fethedilen memleketlerin ahalisi, önüne geçmek için Müslüman idare makamlarının ittihaz ettikleri bütün tedbirlere rağmen, haraç vermekten kurtulup, Arap ırkından Müslümanların yaptıkları gibi, yalnız arazilerinin gelirinden zekât vermek yolunu tuttular. Bu suretle, yavaş yavaş fethedilen bölgelerin gayr-i menkul malları artık fey telâkki edilmez oldu.

«Sonradan gelen İslâm fıkıh âlimleri bu hususta muhtelif içtihatlarda bulunmuşlardır. Şafiîlere göre, yeniden fethedilen bölgelerin tarlaları ve arazisi daima galiplerin arasında, *ganimet malı gibi*, taksim edilmek gerektir. Mâlikîlere göre, bilâkis onları bütün Müslümanların malı, yani fey gibi telâkki etmek, Hanefîlere göre ise, onları Müslümanların menfaatlerinin icabına göre, umumun nef'ine fey gibi idare etmek yahut ordu içinde ganimet gibi dağıtmak üzere, imam (devlet reisi)ın emrine bırakmak lâzımdır.

«Gayr-i menkul mülkten başka, bihassa haraç ve cizye ile; msl. İslâm memlektlerinin ticaret edebilmek üzere, malları için vermeleri lâzım gelen Gümrük resmi gibi, kâfirlerin vermeğe mecbur oldukları bütün vergiler fey hükmündedir. Şafiî mezhebine göre, fey'in $^1/_5$ i ayrılıp, ganimetten $^1/_5$ alan zümreler arasında müsavi surette taksim edilmelidir. Feyden geri kalan $^4/_5$ askerin ücretlerine, camilerine, yolların ve köprülerin iyi halde tutulmasına ve Müslümanların diğer umumi menfaatlerine sarfolunmalıdır. Diğer mezhepler nazarında ise, bilâkis fey'in hepsi, ahvalin icaplarına göre, Müslüman ümmetinin hayrına sarfedilmek üzere, daimî imam'ın emrinde kalmalıdır.»

Değerli âlim Ebul-ûlâ Mardin de (İslâm Ansiklopedisi, Beytülmal Maddesi) fey için şu tafsilâtı veriyor:

«Fey, sadaka ve ganimet nevileri dışında olarak, beytülmale ait mallardır ki, bunları şöyle tarif mümkündür: Muharebede kazanılmadan ve istihsali için hususi bir çalışmada bulunulmadan, kendiliğinden, beytülmale gelen mallar, cizye, haraç (mukaseme, muvazzaf), ikta olunan arazi (arz-ı memleket, arz-ı havz)deki âşar v. s. ile mâdenler ve emsali de bu tâbirin şümulü icindedir.

«Bu malların cem ve tevziine Peygamber bizzat nezaret ederdi. Mal geldikçe mescide götürülür, hiç bir şey kalmayıncıya kadar tevzi olunurdu. Bu tevzile-de büyük küçük, hür, köle, erkek, kadın müsavi hisse alırdı. Peygamberin irtihalinden sonra, bu işe Halifeler nezaret etti. Ömer zamanında fethedilen memleketlerin daimî işgal ve ilhakı dolayısiyle genişleyip çoğalan varidat kaynaklarının, ganimetler gibi, taksiminde devam edilmiyeceğini takdir eden Halife, varidat ve sarfiyatın da anlaşılmasına lüzum gördüğünden, mevcudu bir deftere kayt ve zapt ile, sarfiyattan fazlasını hıfz usulünü vazetmiş ve bu suretle o zamana kadar mücerret bir mefhum olan beytülmal, ondan sonra tesis edilen divanlar ile, müşahhas bir mahiyet almıştır. Nitekim dört büyük Halife devrinin sonlarına doğru, teşkilâtta «beytülmal mütevellisi» adı ile bir hazinedara tesadüf edilmektedir. Devlet işlerinde Bizans ve İran idare usullerinin kabulünden sonra da Halife Ömer'in benimseyip tatbik ettiği bu Devlet tetâkkisi ile beyülmal mefhumu baki kalmıştır. Emevîler devrinde Hazineye Divan-el-harac deniliyordu. İşte bu suretle Devlete ait malların vaz' ve hıfzına mahsus umumi bir hazine mânasını ifade eden ve maddeten de böyle olan beytülmalın. Abbasiler devrinde, sadakat emvali, mezalim emvali ve verese emvali kısımlarını ihtiva ettiği görülür.

«Mirasçısı kalmadan ölenlerin malları da, fey kabilinden olarak, beytülmale konulduğu cihetle «veraset silsilesinde» beytülmal, sırası terekenin sülüsünden fazlası kendisine vasiyyet olunan kimseden sonra gelen bir mirasçı gibi görünürse de Hanefî mezhebine göre; beytülmal, mirasçı sıfatını haiz değildir. Şafiî mezhebine göre ise, bu sıfatı haiz olup mevcudiyetiyle zevilerham (mirasta muayyen sehmi bulunmıyan ve asabe sınıfına da girmeyen hısımlar) denilen mirasçıları hacb (mirastan mahrum) eder ve birtakım mirasçıların da radd (yani muayyen sehme ilâve) yolu ile, miras almalarına mâni

olur. Zaten silsileye dâhil diğer mirasçılardan mevlel-mevalât (kendisinden bir cinayet sâdır olursa, zâmin ve vefatında vâris olmak üzere, diğeriyle mukavele yapan kimse; zaman ve veraset şartı mütekabil yani karşılıklı da olabilir), mukarrun lehu binneseb alel-gayr (miras bırakanın başkasına nesebi ââmil suretiyle hısımlığını ikrar ettiği kimse. Bu ikrar nesebi ispat edemezse de, vasiyyet olarak nazara alınır; «kardeşimizdir! amcamdır!» ikrarında olduğu gibi; Musa lehu bicemi-el-mal (malın hepsi kendisine vasiyyet edilen), bu mezhebe göre, esasen mirasçı olamaz. Muasır medenî mevzuat hazineyi, yani evvelki tâbiri ile beytülmali, kanunî bir mirasçı olarak kabul etmektedir. (İsviçre Kanun-ı Medenisinde ve Türk Medeni Kanununda olduğu gibi).»

FEYZ (فيض) [*Sof.*] Âlemin, Allah'tan tedricî, fakat devamlı bir surette nüzül tarzı ile ve başka bir mevcudu meydana getirmek hassasına malik olarak, tekâmülüne ve bunun İlâhî nazar altında devamı mânasında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan feyz «Kamus-ı Osmani» de şöyle izah edilmiştir: «Fil'asıl su taşıp akmak, bir nesne çoğalmak mânasınadır. Aşağıdaki diğer mânalar bundan çıkarılmıştır: Nefs-i insaniyeye vâkı olan mânevi ilkaat: (Feyz-i İlâhî, feyz-i Rabbanî, feyz-i Ezel). tesir: (Feyz-i aşk, feyz-i muhabbet, feyz-i enfas, feyz-i baran). Yümn ü bereket, bolluk: (Feyz ü ihsan, baran-ı feyz resan, feyz-i mahsulât). ihata, zuhur ve tecelli: (Feyz-i istidat, feyz-i hüsün). Artmak, çoğalmak: (Feyz-i meyah). Kemal-i tenemmi ve Teceddüt: (Feyz-i bahar) *Ilim ve marifet*: (İzdiyad-ı feyz ü irfan). Mânen ilerlemek, terakki: (Feyzyap). Ruhani keyfiyet, ruhani safa: (Feyz-i ibadet, feyz-i seher). Cem'i (füyuz) dur.»

Tg de Boer (İslâm Ansiklopedisi Feyz Maddesi) tâbirin tarifini yaptıktan sonra şu tafsilâtı veriyor:

«Allah'ın vücudu ve halk etme fiili târif edilemezse de başka bir suretle meselâ şu şekilde ifade olunur: Allah o varlıktır ki, bütün diğer varlıklar kendisinden neşet eder. Bu mevzuda feylesoflar esasen Kur'an ve hadiste geçen tâbirleri «halk, ibda' vesaire» mânalarını tevil ederek, kullanırlarsa da, yeni eflâtuncuların tâbirleri üzerine kurulmuş olan bir dil kullanmayı zaruri görürler ve bu dilin remzî bir tefsire muhtaç olduğuna da kail bulunurlar.

«Boer, bahsin daha iyi anlaşılmasını temin maksadiyle Plotinus'un Ennead'ındaki mevkiini gözden geçirdikten ve «Aristo ilâhiyatı» bakkında da izahat verdikten sonra sözü İslâm ulemasına intikal ettirerek diyor ki:

«Fârabi, İbn-i Sina ve İbn-i Rüşd, feyz nazariyesine esaslı bir şey ilâve etmemişlerdir. Yalnız tertip tarzında ve bazı ıstılahların kullanılışında farklar vardır. Fârabi ve İbn-i Sina feyz ile sudur'u müteradif olarak kullanırlar. Bu cihet bu bahiste göz önünde tutulmalıdır. Zira sonraki mutasavvıfların bu iki tâbir arasında bir fark gözetmiş oldukları aşikârdır. (Krş. Horten Die» Philosophie des İslâm 1924, s. 162).

«Farabi, âlemin tabiî bir zaruret icabı olarak değil, ilim ve takdir neticesi olmak üzere sudur (sudur, husul) etmiş olmasında ısrar eder (Neşr. Abhendlungen, Arap. Neşr. Dieterici, s. 58). Yani Allah âlemi, ne keyfî bir surette ve ne de ulûhiyetin dışında bir maksat ile yaratmış olmayıp, onu, kendi hayr-ı mahzının (krş, Eflâtun, Timaios) neticesi olarak, kemal-i kereminden halk etmiştir. İbn-i Sina da, bu akîdeyi, âlemin yaradılması Allah indinde ezelî bir zaruret olduğu telâkkisine kadar vardırmak suretiyle, bu nokta üzerinde ehemmiyetle durmuştur (Krş. Mad. İbni Sina).

«Diğer taraftan Gazali Tahafut (Nşr. Bouyges, s 90 v. d., 215 v. dd.) ta bunu redde girişir. Ona göre, feylesoflar Allah ın fiilini, aksini iddia ettikleri halde, tabiî illiyet derekesine indirilmiş olmaktadırlar. Halbuki Allah gayr-i şahsî bir ilk illet olmayıp, bir fail'dir; yani âlemi ilim ve ihtiyarı ile istediği zamanda ve dilediği gibi halk eder. Bu telâkki kendisini feyz (bunun yerine, İbn-i Sina, Necat, s. 76 da olduğu gibi, daha tantanalı olan feyezan tâbirini de kullanır) ve şudur v. b. gibi felsefî ıstılahları (Krş. Msl. Maznun Sagir, s. 90 v. d., burada Aallah'ın insana ruh nefhetmesini, bir kaptan su akıtmağa veya nefesin üflenmesine değil - zira su ve nefes toprağa pek yakındır - ancek güneş ışığının feyezanına benzetir) kullanmaktan menetmiştir.

«İbn-i Rüşt (Krş. bir de Bergh, Epitome, s. 131 v. d.), feyz nazariyesini, esas bakımından Fârabi ve İbn-i Sina'daki gibi kabul ve bu telâkkiyi Gazali'ye karşı müdafaa ederek (Tahafut-el-tahafut, Nşr. s. 438 v. d.) Allah'ın iradesinin ihtiyar ve iztırar tezadının fevkinde olduğu fikrini serdeder. Bundan başka feyz nazariyesinin Batlamyus sistemi ile münâsebeti de, katî bir ispata tahammülü olmıyan, sâdece muhtemel bir faraziyeden ibarettir.

«Yeni Eflâtuncular, hemen kâmilen, ruhani varlıkların (Allah'tan tabiate kadar) şeceresini tâyine meraklı idiler; fakat Fârabi'den itibaren

Müslüman Aristocular da (Krş. Abhandlungen, Arap Nşr. Dieterici, s. 39, v. d. ve Musterstaat, s. 19, v. d.) akıllar (ukul) ile ayrı ayrı ruhlar ve felekî ecram arasındaki münasebetleri tâyin yollarını araştırmışlar ve yukarda kısaca gösterilen üç veya dört merhaleli zuhûr silsilesi ile birlikte, Aristo ve Batlamyus un âlem tasavvuruna mukabil, on veya on birli bir silsile ortaya koymuşlardır. Bu nazariyenin sistemli bir teşrihi İbni Sina'da şu şekilde görülür (bk. M. Horten, Die Metaphysik Avincennas, s. 599, v d.): Vücud-ı mutlak olan ve mütefekkirlik, fikret ve fikir hasletlerini kendisinde cemetmiş bulunan Allahtan - ki yeni Eflâtuncu bir akidedir - basit ve gayr-i cismani bir vücut (vouçsakl), yani âlemin fevkinde olan akıl, sudûr eder ve aslen basit olmakla beraber, bir illetin eseri olmasından dolayı, bu mevcutta bir kesret, daha sarih ifade ile, bir üçlük bulunur. Bu akıl, kendi illetini (Allah) düşününce, kendisinden ikinci bir akıl sudûr eder. Kendisini düşünüp de, kendisinin mümkün bir vücut olduğunu anlayınca, etrafını ihata eden felekin ruhu ve cismi sudûr eder. İkinci akıldan da, ikinci akıl ile birlikte, sâbit yıldızlar ve feleklerinin ruhu ve cismi meydana gelir ve böylece zühalden kamere kadar 7 seyyarenin feleklerine geçer. Bu zuhûr silsilesinde kamerin aklından sudûr eden (veya kamerin aklının aynı olan krş. Gazali, Tehafut, Nşr. Bouyges s. 114, v. d.) son akla, akl-ı faal adı verilir. Zira bütün dünyevi suretler bundan veya bunun vasıtası ile meydana gelir. Bütün bu zuhûr vetiresinin, güneş ışığının saçılması gibi zamansız olarak vukua geldiği söylenir.

«İbn-i Rüşd bu nazariyenin bu şekilde teşrih edilmesine taraftar değildir. Onun fikrine göre İbni Sina'nın akl-ı evveli fazladır. Seyyarelerin ruhları da, onların düşünücü olan akıllarından ayrı tutulmamalıdır. İbni Rüşd yeni Eflâtuncuların vahdetten vahdet prensipi ile imkân telâkkilerini de beğenmez (Krş. s. v. d, Bergh Die Epitome des Averroes, s. 116, 132 v. d.).»

FEYZ-İ AKDES (فيض اقدس) [*Sof.*] Âyan-ı sâbite ile onlardaki istidatların ilm-i İlâhide sübutunu mucip olan tecelli hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tasavvufa ait eserlerde bu ıstılah şu suretle izah olunmaktadır: «Evvelâ hazret-i ilmiyede, sonra hazret-i ayniyede eşyanın vücudiyle o eşyadaki istidatları mucip olan tecelli-i zatiden ibarettir.»

Değerli âlim Şemsettin Günaltay «Felsefe-i Ûlâ» adlı eserinde (Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341 sayfa 414 haşiyesi) vahdet-i vücuttan bahsederken şu tafsilâtı veriyor:

«Erbab-ı tasavvuf, âyan-ı sâbite tâbiriyle mümkünatın ilm-i İlâhide sâbit olan şeyin vücut ile ittisafı lâzım gelmiyeceği iddiasına istinaden, mümkünatın ilm-i İlâhide sâbit olan bu hakayikının rayiha-i vücudü şem etmemiş olduğuna kail olmuşlardır.

«Istılahat-ı sofiyede âyan-ı sâbite ile onlardaki istidatların ilm-i İlâhide sübutunu mucip olan tecelliye (Feyz-i Akdes), âyan-ı sâbitenin; istidatlarına göre; onların hariçte zuhûrunu istilzam eden tecelliye de (Feyz-i Mukaddes) tâbir edilmektedir. Demek ki, mütesavviflne göre, âyan-ı sâbitenin ilm-i ilâhide sübutu feyz-i akdes, âyan-ı sâbitenin suri olan mümkünatın hariçte zuhûru da feyz-i mukaddes neticesidir. Görülüyor ki, mümkünat-ı mevcude ile âyan-ı sâbite bir şey demek değildir. Belki mümkünat-ı mevcude yani mevcudat-ı hariciyye âyan-ı sâbitenin, feyz-i mukaddesle merayay-ı âyanda zâhir olan suretleridir. Gelenbevi merhum, Celâl haşiyesinde(فالممكنات الموجوده عبارة عن الاعيان الثابته بشرط الظهور) ibaresiyle bu dakikaya işaret eylemiştir.

«Erbab-ı tasavvufun, avalime nazaran kabul ettikleri hazarat-ı İlâhiyye'den - ki beştir - birincisi olan (hazret-i gayb-ı mutlak), yani gayb-ı mutlak tavrı; âyan-ı sâbitedir.»

FEYZ-İ MUKADDES (فيض اقدس) [*Sof.*] Âyan-ı sâbitenin; istidatlarına göre, onların hariçte zuhûrunu istilzam eden tecelli hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Tasavvufa ait eserlerde bu ıstılah şu suretle izah olunmaktadır: «Tecelliyat-ı esmaiyyeden ibaret olup âyan-ı hariçteki istidat adatının iktiza ettiği şeyin zuhûrunu muciptir. Feyz-i mukaddes, feyz-i akdes üzerine müretteptir. Feyz-i akdesle âyan-ı sâbite ve anlardaki istidadat-ı asliye ilimde hâsıl olur, Feyz-i mukaddesle o âyan levazım ve tevabiiyle hariçte husul bulur.»

Bu itibarla mutasavviflere göre âyan-ı sâbitenin ilm-i İlâhide sübutu feyz-i akdes, âyan-ı sâbitenin suri olan mümkinatın hariçte zuhûru da feyz-i mukaddes neticesidir.

FEZLEKE (فذلكه) [*Ida.*] Hulâsa, netice mânasına gelir bir tâbirdir. Hesabın hulâsasına, sorgu, sualin neticesine bu ad verilir. Bunların birincisine «hesap fezlekesi», ikincisine de «İstintak fezlekesi» denilir, Raporların şimdiki «netice» kısmına eskiden fezleke denilirdi. Eskiden sadrazamın emriyle divanda şikâyetleri dinleneceklerin istekleri çavuşbaşı tarafından yazılır, divanda sadrazamın solunda otururak

dâvaların hulâsalarını arzederdi. Çavuşbaşının bu kısaltılmış ifadesine fezleke denilirdi. Kısaltılmış eserler hakkında da bu tâbir kullanılmıştır. Kâtip Çelebi'nin iki ciltlik «Fezlekesi», Ahmet Vefik Paşa'nın «Fezleke-i Tarih-i Osmanî»si o kabildendir.

Bir fezleke-i hayat-ı şair
Göz yaşları bir de aşk u sevda
Lâ

FIÇI DİBİ (فیچی دیبی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle sarhoş, daimî surette içen, meyhane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şarap ve rakı fıçılarda muhafaza edildiği ve eski meyhanelerde fıçıların yanında içildiğinden sarhoşlar onların yanında sızdığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

FIKRAGÛ (فقره‌گو) [*Hal.*] Hikâye söyliyen yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FIKRAHAN (فقره‌خوان) [*Hal.*] Hikâye okuyan veya söyliyen yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FINDIK (فندق) [*Ask.*] Kurşun yerinde kullanılır bir tâbirdir. İlk zamanlarda kullanılan tüfeklerin kurşunları fındığa benzediği için bu ad verilmişti. Bundan dolayı tüfekle yapılan atışlara fındık serpmek denilirdi.

FINDIK ALTINI (فندق آلتونی) [*Mes.*] Üçüncü Sultan Ahmet zamanında yirmi üç ayarında ve bir dirhem beş buğday ağırlığında kesilen altın sikkenin adıdır. İki fındık altını tam bir yüzlük altına muadildi. «Cedit zer-i İstanbul» adındeki altınların Mısır'a naklinde namları evvelâ (zencirli) ye sonraları (fındık) yahut (fındıkî) ye tebdîl olunmuştur. Bunlara fındık denilmesi, etraf kenarlarına dairen vazolunan nokta ve tâbir-i diğerle habbelerin fındığa teşbih olunmasından ileri gelmiştir. İstanbul'da bunlara «Mısır zencirlisi» denilirdi. Alelekser Ahmed-i Salis zamanı ile bundan sonra kesilen altınlara (fındık) tesmiye olunup Sultan Mahmud-ı Evvel zamanında kesilen büyük kıt'adaki altınlar dahi kaçar adetlik ise ona göre «bir buçuk fındık», «çifte fındık» ve «beş fındık» gibi isimlerle yâd olunagelmiştir. Gerek Üçüncü Ahmed ve gerek Birinci Mahmud zamanlariyle ondan sonraki senelerde kesilen kebîr altınlar memalik-i Osmaniye dâhilinde ve hattâ Afrika ve Hindistan'ın bazı şehirlerinde hulliyat ve tezyinatta müstamel ve pek kiymettar olup iyi bir halde muhafaza edilmiş olanlarının dirhemi bir Osmanlı altınına kadar yüksek fiatlarla satılırdı. Fındık altını nami bilhassa Üçüncü Mustafa zamanında İstanbul'da zebanzet olmuştur. Hicrî 1202 (1788) senesinde meskûkât rayiçleri tâyin olunurken fındık altınına beş kuruş rayiç konulmuştur.

FINDIK ATEŞİ (فندق آتشی) [*Hal.*] Çubuğun ucundaki lüleye konmuş olan tütünün yanması için konulan ateşin adıdır. Çubuklar, çubukçu tarafından lüleleri takatukaya, ağızlıkları ağız hizasına gelmek üzere misafirlere verilir, sonra sitil denilen zincirli küçük bir mangalla getirilen kömür tozundan fındık büyüklüğündeki ateş maşa ile tutulup lüleye konulurdu. Bu ateşler fındığa benzedikleri için o ad verilmiştir.

FINDIKÇI (فندقی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle fettan, şûh, şivekâr yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Öğle fındıkçı o çeşm-i badbâm
Gâh puhte görünür gâhice ham
Fâzıl

FINDIKÇILIK (فندقیلق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle fettanlık, şûhluk mânasına gelir bir tâbirdir.

Sofracıgken seni koymuş da bu canım kılığa
«Hanımım!» der de dökülmez mi ki fındıkçılığa
Mehmet Âkif

FINDIK KURDU (فندق قوردی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ufak tefek, tombul ve oynak kadın yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FİNDIK RUB'İYESİ (فندق ربیعیسی) [*Mes.*] Altın paralardan birinin adı idi. Fındık altınının dörtte biri olduğu için bu adı almıştı. 8 L 1142 tarihli fermanla fındık altınına üç buçuk kuruş rayiç tâyin olunduğundan yüz on paraya geçerdi.

FINDIK SERPMEK (فندق سرپمك) [*Ask.*] Yeniçerilerin tüfekle yaptıkları atış hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeriler sınıf teşkil ederek harb ettikleri için hep birden attıkları tüfeklerden çıkan kurşunlar etrafa serpildiği için atışa bu ad verilmişti. Kurşunlar fındığa benzediği için bu tâbir kullanılırdı.

FIRAK-I DALLE (فرق ضاله) [*Kel.*] Ehl-i sünnet ve cemaatten ayrılan mezhepler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kur'andaki bazı ayetlere, İslâmlık âleminde olan tevhide, vahdete ve ittihada rağmen meydana çıkan 72 fırka şunlardır 20 mutezile, 20 şia, 22 havariç, 5 mürcie, 3 neccariyye, 1 cebriyye, 1 müşebbehe. Ehl-i sünnet de bir fırka sayılacak olursa fırkanın sayısı 73 olur.

FIRFIRİ (فرفری) [*San.*] Mora çalan kırmızı renk hakkında kullanılır bir tâbirdir.

FIRILDAK T\ZELER (فیرلداق تازەلر) [*Hal.*] Döne döne yürüyen kdınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yurüyüş tarzları fırıldağa benzediği için bu ad verilmiştir.

FIRKA-İ NÂCİYE (فرقهٔ ناجیه) [*Sof.*] Selâmet yolunu bulmuş fırka yerinde kullanılır bir tâbirdir. Doğru yoldan çıkmış, eğriye sapmış fırka mânasına gelen «fırka-i dalle» nin mukabilidir. Mânası necat fırkasıdır. Arapça necat; kurtulmak, halâs olmak, selâmet bulmak demektir. Bektaşilerle Bâtıniler fırka-i dalleden oldukları ithamına karşı kendilerini fırka-i nâciyeden sayarlar. Hattâ Bektaşiler hakikatin sırlarına erebilmek için Bektaşi olmanın lüzumuna kaildirler.

FIRILDAK ÇEVİRMEK (فیرلداق چویرمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle yalan dolanla işini yürütmek, hile yapmak, fesatla meramını tervice çalışmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Rüzgârla dönen çocuk oyuncağı demek olan fırıldak aynı zamanda hile, hud'a mânasına da gelir.

FIRIŞKA (فیرشقه) [*Bah.*] Bütün yelkenleri camadana vurmaksızın kullanabilmeğe müsait olan rüzgâr hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu rüzgârın sürati saniyede 5 - 12 metredir,

FIRTINA KÜPEŞTESİ (فورطنه کوپشتهسی) [*Bah.*] Küpeştesiz küçük gemilerde ve yelkenli kayıklarda; dalgalı havalarda içeri serpinti girmemesi için baştan kıça kadar. küpeşte üzerine konan kalaslara veya gerilen muşambalara, yelken bezlerine verilen addır.

FIRTINA YELKENLERİ (فورطنه یلکنلری) [*Bah.*] Umumiyetle yan yalkenlerine verilen addır. Fırtınalı havalarda kullanılan yan yelkenleri daha kalın bezden ve nispeten alelâde zamanlarda kullanılanlardan cesametçe daha küçük olarak yapılır. Eskiden harb gemilerinde kullanılan küçük cesametteki randalara (mincana) ismi verilirdi

FISK (فسق) [*Fık.*] Huruç alelhak yani Cenab-ı Hakkın emrini terketmek, günah işlemek mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan fısk, fenalık demektir. Cem'i fusuktur. Doğru yoldan ayrılıp günah işlemek mânasına gelen müradifi fücûr ile birlikte fısk u fücûr şeklinde de kullanılır.

FISKIYE (فسقیه) [*San.*] Suyu muhtelif şekillerde yukarıya doğru fışkırtan ve ekseriya havuzların ortasına yapılan borunun üzerindeki aletin adıdır. Buna Arapçası olan fevvare denildiği gibi Türkçe olarak fışkırak da denir.

FISKIYE FIRILDAĞI (فسقیه فیرلداغی) [*San.*] Fıskıyelerin tepesine takılan ve gelen suyun kuvvetiyle dönerek suyu etrafa savuran küçük çarkın adıdır. Eskiden konakların bahçelerindeki havuzların fıskıyelerine takılırdı.

FIŞKA (فشقه) [*Bah.*] Demiri kaldırıp tırnağını papuca oturtmak için kullanılan sâbit veya mütaharrik bir ağacın adıdır. Buna «fışka metaforası» adı da verilir.

FIŞKA ETMEK (فشقه ایتمك) [*Bah.*] Demiri fışka palangasiyle kaldırmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Fİ (فی) [*Mal.*] Baha, kıymet, bedel yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i fiattır.

FİAMANİLLÂH (فی امان الله) [*Hal.*] Allah'ın hıfz ve sıyanetinde demektir. Allah Kerim mânasına da gelir.

Huda saklar hatalardan adalet eyliyen şahı
Ne gam dünyada ukbada olursa fiamanillâh!
Veysi

FİDYE (فدیه) [*Huk.*] Bir kimsenin esirlikten veya başına gelen bir belâdan kurtulmak için kendisi veya kendi namına başkası tarafından verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Can kurtarma akçası demektir. Arapça kurtulmak mânasına gelen necatla birleştirilerek «fidye-i necat» suretinde de kullanılır.

§ [*Bah.*] Bir geminin düşman veya korsan denilen deniz haydutları tarafından durdurulması halinde gemi ve yükünü kurtarmak maksadiyle verilen şeyler hakkında da kullanılır. Verilen fidye, rehinelerin gemi ve kurtarılma masraflariyle birlikte büyük avaryadandır.

Ne kaldı vermediğin bir çürük hayatın için?
Sayılsa ah giden fidyeler necatın için?
Mehmet Âkif

§ [*Fık.*] Bir fakirin sabahlı akşamlı bir günlük yiyeceği yerinde kullanılır bir tâbirdir. Aynı zamanda ihtiyarlık veya hastalık dolayısiyle takat getirilemiyen orucun bedeli demektir. Fidye (وعلی الذین یطیقونه الخ.) ayetiyle tefsir olunduğu gibi çalışıp kazanma iktidarı olmıyan birinin bir gün karnının doyurulmasıdır.

Fıtra ile bunun farkı fıtrada zekât gibi temlikin şart olması, fidyede ise it'am suretinde olduğu gibi ibahenin kâfi bulunmasıdır. Fidye verilecek fakirin mütaaddit olması da şart değildir.

Fidye; acizlerinin devamı şartiyle ihtiyarlara mahsus olduğundan özür sahipleri için özürlerinin zevalinde kazadan başka bedel caiz olamaz.

Fidye; bir de (savm-i ebet = daimî oruç) nezreden hakkında cari olur ki ömrü oldukça her gün oruç tutmayı nezreden kimse zayıf düşüp nezrini yerine getirmeye kaadir olmamak veyahut kudreti var iken birkaç gün yemiş olmak takdirinde kazaya imkân olmadığından fidye verir.

Fidye verecek olan kimse onu vermeye kaadir değil ise Allah'tan istiğfar eder, yani Hakkullah'ta olan taksirinden dolayı af diler.

Fidye ancak binefsihi asıl olan oruçta caiz olur Asıl olmayıp da başka bir şeyden bedel olan savmda, meselâ siyamen olan kefaret bedelinden, fidye verilemez. Çünkü bedelin bedeli olamaz.

FİDYE-İ NECAT (فدیهٔ نجات) [*Ask.*] Bir kimsenin esirlikten veya başına gelen bir belâdan kurtulmak için kendisi veya kendi namına başkası tarafından mecburen verilen para ve saire hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yalnız «fidye» suretinde de kullanılır. Tâbirin karşılığı can kurtarma akçası demektir.

FİHRİST (فهرست) [*San.*] Bir kitabın ihtiva ettiği fasıl ve bapları kısaca ve ekseriya alfabe sırasiyle gösteren cetvel mânasına gelir bir tâbirdir. Kitap isimlerini havi olan defterlere de bu ad verilir. Arapçası olan «fihris»de o mânaya gelir. Ayrıca bir defter halindeki fihristlere «fihrist defteri» denilir.

§ [*Mim.*] Eskiden yapılarda usta ve amelelere verilen ücretlerle sarfolunan malzemenin müfredatını toplayıp umum masrafı bulmak için yapılan müfredatlı heseba da fihrist denilirdi.

Fihrist-i kârname-i tekvin-i nüh sipihr
Maksud-ı kârhane-i ibda-i künfekûn
Fuzuli

FİHRİST DEFTERİ (فهرست دفتری) [*San.*] Muhtelif maddelerin kayıtlı oldukları yerleri göstermek üzere ayrıca tutulan deftere verilen addır. İstenilen şeyi kolaylıkla bulmak için bir kitabın baş veya sonundaki bu türlü hulâsalarla diğer muhtelif maddelere ait defterlerde yine bu şekildeki kısaltmalara sadece «fihrist» denir.

Fİ-İ MİRİ (فی میری) [*Mal.*] Hükümetçe konulan fiat mânasına gelir bir tâbirdir. Mirî fiatı demektir.

FİLAR (فیلار) [*Kıy.*] Şıpşıp, terlik nev'inden ökçesi hafif aykkabının adıdır. Bunun sadeleri olduğu gibi sırmalı ve incili olanları vardı. O gibilere «sırmalı filar» denilirdi. Saraylıların giydikleri bu ayakkabı bedeli olarak alâkalılara para verilir ve verilen bu paraya «filar baha» denilirdi.

FİLARIBAHA (فیلار بها) [*Sar.*] Saraylıların giydikleri ayakkabı nevilerinden birinin bedeli olarak verilen para mânasına gelir bir tâbirdir. Ayakkabı parası demektir. Filar, şıpşıp nev'inden hafif ve ökçeli ayakkabının adıdır.

FİLAYA I (فیل آیاغی) [*Mim.*] Cami ve hamam gibi büyük binalarda kubbe ve kemerleri tutmak üzere yapılan kârgir veya taş müdevver veya menşuri kalın ayaklara verilen addır.

FİL BAKAN (فیل باقان) [*Sar.*] Saraydaki fillerin hizmetlerini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar has ahıra bağlı devecilер meyanında idiler.

FİLCAN (فیلجان) [*Mus.*] Eski çalgılardan birinin adıdır. Sayın üstat Hüseyin Sadettin Arel Meragalı Abdülkaadir tarafından «saz-ı kâseba» diye zikredilen saz olması ihtimalini ileri sürmektedir Bu saz Abdülkaadir'in ifadesine göre babası tarafından icadedilmiştir. Birkaç bardağın içine biribirinden farklı yükseklikte su konulur. Bardağın içinde su ne kadar fazla olursa o bardağa dokunulunca çıkan ses o nispette pestleşir ve bardak ne kadar boş olursa o derece tizleşir. Bu suretle istenilen miktarda bardak alarak içlerine arzu edilen sesleri verecek derecede su konulur. İki elde tutulan birer tokmakla bardaklara vurularak çalınır.

FİLİBECİK (فلیبه جك) [*Coğ.*] Drama ile Pravişte arasında Makedonya'nın eski bir şehrinin harabeleri bulunan yerin adıdır.

FİLİBE NAZIRI (فلیبه ناظری) [*İda.*] Filibe'de yetiştirilen pirinç işlerine bakan memurun unvanı idi. Maiyetinde kâtip ve ambar memuru gibi memurlar vardı.

FİLİKA (فلکه) [*Bah.*] Harb gemilerinde kürek veya yelkenle yürütülen güvertesiz ufak gemilere verilen addır. Bunların muhtelif tipte yapılmışları ve mütaaddit kürekle işletilenleri vardır.

FİLİKACI (فلکه جی) [*Bah.*] Harb gemilerindeki kürek veya yalkenle yürütülen ve filika adı verilen ufak gemilere bakmak ve baktıkları filikalarda kürek çekmek üzere ayrılmış müretteбata verilen addır.

FİLİNTA (فلنطه) [*San.*] Kısa namlılı, çakmaklı tüfekler hakkında kullanılır bir tâbirdir İngilizce çakmak demek olan filint'ten alınmış-

tır Menzil ve ağırlığı diğer tüfeklerden az olduğu için «kısa tüfek» de denilirdi.

FİʿL-İ ŞENİʿ (فعل شنيع) [*Huk*] Irza vuku bulan tasallut hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bununla beraber mutlaka cimaʿ mânasına değildir.

FİLİZ KIRAN (فليز قيران) [*Tak.*] Mayıs ortasına doğru esen bir fırtınanın adıdır. Buna filiz koparan da denilir. Yeni yeşeren ağaçlarda tahribat yaptığı için bu ad verilmiştir.

FİLMESEL (فيلمثل) [*Hal.*] Misal olarak, meselâ, faraza yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sadr-ı Haydersiyem kim bir nazarla mehveder
Saff-ı düşman filmesel olsa cibal-i âhenin
Lâ

FİLO ETMEK (فيلو ايتمك) [*Bah.*] Rüzgârı arkaya alıp yelkenleri boşaltmak, işletmemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FİLORİ (فيلورى) [*Mes.*] Flöri yahut flörin; Milâdî on birinci asırdan evvel (Floransa şehrinde darp ve üzerinde bir zambak çiçeği resmedilen altınlara verilen addır Bu isim mahall-i darptan ve üzerlerindeki çiçekten dolayı verilmiştir. Bilâhara bu da, Avrupa memleketlerine yayılmış ve altın meskûkâta flörin isminin verilmesi taammüm eylemiştir. Osmanlılara da aynı suretle intikal ettiğinden altın paralar hakkında bu ad kullanılmıştır.

Adını çiçek mânasına gelen flör'den almış olmak dolayısiyle doğrusu flöri olması icabeden bu para Türk fonetiğine uydurularak filöri suretinde telâffuz olunurdu.

Osmanlı padişahlarından ilk altın para bastıran Fâtih'tir. Hicrî 883 (1478) senesinde İstanbul'da basılmıştır. Bununla beraber İkinci Sultan Mehmed'in sikkelerine ayrı bir ad verildiğine dair Osmanlı tarihlerinde malûmat mevcut değildir. Zâhir halden bunun için bideyeten yalnız altın lâfzının istimaliyle iktifa olunduğu anlaşılıyor.

Araplar altın meskûkâta (dinar) adını verdikleri halde Osmanlılarda bu isim (dirhem) gibi terkolunarak yerine altın tâbiri kaim olmuştur.

Altın kelimesi Mogol lisanından alınmıştır. O lisanda (altan) lâfzı filasıl külçe halinde olan altın mânasını ifade eylediği halde sonraları hassaten Acemistan Mogolları nezdinde zer-i meskûk mânasında kullanılıp bilâhara Osmanlılara intikal ettiği vakitte dahi aynı mânada istimal olunmuştur

Osmanlı altınlarının zuhûrunden evvel ecnebi altınları memleket dahilinde tedavül ediyordu. Hattâ ondan sonra ds Osmanlı ülkesinde yabancı altınlarının tedavül ettiği tarihlerdeki kayıtlardan anlaşılıyor. Ecnebi altınları umumi harbde kâğıt paraların çıkması üzerine Osmanlı meskûkâtı gibi piyasadan çekilmiştir.

Ecnebi altınları bilhassa onuncu ve on birinci asırlarda yazılan Osmanlı tarihlerinde mensup oldukları memleket ismiyle yazılıdır: Venedik dükası. Macar altını gibi. O meyanda (filöri) tâbirine de sık sık tesadüf olunur. Filori tâbiri Osmanlı müverrihleri tarafından Osmanlı altınları hakkında da istimal olunmuştur. Peçevi, Kâtip Çelebi ve Koçu Bey gibi meşhur müellifler Osmanlı altınlarını hemen daima filori tâbiriyle zikretmişlerdir. Hattâ Kâtip Çelebi «Fezlekesi»nde bilmünasebe «kese paralanıp filoriler sarı çiçek gibi ortalığa yayıldı» demektedir.

Osmanlı altınları hakkında Osmanlı tarihlerinde sadece «altın» veya «nakit altın» veyahut «sikke-i hasene» gibi tâbirata da tesadüf olunmaktadır.

Birtakım ecnebi müverrihleri Osmanlı altınlarının evailde «Sultanî» namiyle yadolunduğu gibi Yavuz Sultan Selim'den bed' ile Mısır'da ve betahsis Cezair, Tunus ve Trablus garp gibi darphanelerde kesilen Osmanlı altınlarına kezalik oralarca «dinar-ı sultanî» veyahut yalnızca «Sultanî» itlak olunduğunu söylemektedirler. Ancak gerek İstanbul'da ve gerek Rumeli ve Anadolu kıt'alarında «Sultanî» ismi altınlar için zebanzet olmamış, bu tâbir yalnız Arabistan, Hicaz ve Mağrip taraflarında istimal olunmuştur. Mahaza Irak ve Mısır fütuhatından başlıyarak her asrın askerî ve siyasi vaziyetine ve daha sonraları intihap olunan nakış ve hatların şekil ve tertibine ve bazan sahibinin namına ve mahall i darbına göre Osmanlı meskûkâtına birçok isimler verilmiştir.

Fâtih'in bastırttığı altınların vezin ve ayarları için 100 adedi 110 dirhem yani beheri 1 dirhem, 1 kırat ve 23 buçuk ayarında olan Venedik dükası esas ittihaz kılınmıştır. Bu vezin ve ayar sabit bir madde olduğu gibi müverrihlerin bazıları da böylece zaptetmişlerdir. Bunların Osmanlı altınları için esas olarak kabulü o zamanlarda Venedik Cumhuriyetinin ticari muamelelerde şarktaki nüfuzundan ileri gelmiştir. Osmanlı padişahları tarafından bastırılan altınlar Fâtih zamanında ittihaz ve kabul olunan işbu esas üzerine üç asır devam eylemiştir.

Taşra darphanelerinde katʿ ve darbolunan altın Osmanlı meskûkâtının birincisi «Siroz = Serez»da ve İkinci Bayezit'in saltanatı zamanına müsadif 886 (1481) senesinde basılmıştır.

Osmanlı altınlarının rayici hakkında İsmail Galip Bey (Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye s. 69) şu malûmatı vermektedir: «Osmanlı müverrihleri bu sırada dahi altınların kaç Osmanlı rayicı olduğunu sarahaten bahsetmemişlerdir. Ancak Sultan Selim-i evvel devrinde görüleceği veçhile Solakzade Mehmet Efendi cülûs-ü Selim Hanide altınların altmış akça rayici olduğunu beyan ve tahrir eylemesine bakılırsa Sultan Bayezit Hanın tamamiyle değilse de evahir-i saltanatında altınların altmış akça-i Osmani rayici bulunduğu istidlâl olunuyor. Diğer taraftan (Hammer) müverrihîn-i kadîmeden (Minavino) nun rivayetine istinaden o zamanlarda dükaların elli üç akça ettiğini ve Mösyö (Belen) dahi on altıncı asr-ı Milâdînin ilk senelerinde Sultanî altınının elli dört akça kıymeti olduğunu (Lonkladius) nam müverrihin rivayet eylediğini yazmışlardır.»

Altının rayici İkinci Bayezit'in saltanatının sonlarından başlıyarak Sultan Selim-i Evvel devrinde mütemadiyen altmış akça rayicinde kalmış olduğu gibi Kanuni ve İkinci Selim zamanlarında da öylece devam eylemiştir. Ancak bu rayiç Mısır ile Hicaz ve Yemen kıtalarında değişikliklere uğramıştır İstanbul'da ve memleketin diğer yerlerinde altmış akçaya tedavül eden altınlar, Mısır'da seksen akçaya, Yemen'de ise daha fazlasına geçiyordu.

Müneccim başının rivayetine göre (Cilt 3, s. 242) bu altınlar Yemen'de üç yüz akçaya giderek bin akçaya geçer olmuştu.

Üçüncü Murat'ın cülûsu üzerine altı yedi sene altınların altmış akçadan ibaret olan rayici tebeddül etmemiş ise de muahharen akçaların vezinleri üç kırattan iki buçuk kırata kadar tenkis edilmiş olması altın rayicinin artmasına sebebolmuş ve 989 (1581) da altının rayici yetmiş akçaya çıkmıştır. Bunun üzerine altının eskisi gibi altmış akçaya tenzili hükümetçe resmen ilân olunarak 992 (1584) senesine kadar bu hal devam edebilmişse de gümüş sikke hakkında kanuni devrinde müttehaz kararın tebeddülü üzerine altının rayici yüz yirmi akçaya fırlamıştır. Üçüncü Mehmet zamanında iki yüz yirmi akçaya kadar yükseldiği halde Yemişçi Hasan Paşa'nın kaymakamlığı sırasında kestirilen yeni sikkeler dolayısiyle altının rayici 120 akçaya düşmüştür. Birinci Mustafanın ikinci defaki saltanatında 150 akçaya, Murat'ı Rabiin evahir-i saltanatında ise iki yüz elli akçaya çıkmıştır. Muahharan bir miktar tenezzül etmiş ve Sultan İbrahim zamanında 160 akçaya kadar düşmüştür. Bu inip çıkma meselesi akçanın rayiciyle mütenasip olarak inip çıkmakta devam eylemiştir.

Sikkelerin intizamı noktasından en ziyade altınlarda itina edilip gümüşler altınlardan ve bakırlar da gümüşlerden daha aşağı bir halde basılmış ve altınların esas vezinleri hemen daima muhafaza edilmiştir.

Birinci Sultan Ahmet zamanında altın para basılışında intizamsızlık eseri mevcuttur. Bilhassa garp darphanelerinde kesilenler pek fena bir halde bulunmaktadırlar. Yine bu zamanda basılan altınların vezinlerinde de noksanlık vardır. İkinci Osman zamanında da aynı hal devam etmiştir Dördüncü Murat'ın saltanatının ilk zamanlarında basılan altın paralar pek bozuktu. Fakat bilâhara aletler tecdit olunmuş ve altınlar sonraları daha iyi bir surette basılmıştır.

Son zamanlarda filöri, filorin 12 kuruş rayici olan Avusturya'nın gümüş paralarından birinin adı olarak kullanılırdı.

FİNCAN ZARFI (فنجان ظرفی) [*San.*] Fincanın sıcaklığından elin yanmaması için fincanı içine koyarak tutmaya mahsus tahta veya madenden yapılmış içi fincan şeklinde oyuk ayaklı kabın adıdır. Bunların gümüşten, altından, zerkerdandan gayet süslü yapılmış olanları vardı. Bosna'da yapılan gümüş telkârî zarflar bir zamanlar çok moda olmuştu.

FİRADE (فراده) [*Mes.*] Altında 916 2/3. gümüşte 830 olan nizamî ayarı ifade eder bir tâbirdir. Bu tâbir darphane ıstılahlarındandı.

FİRAŞ-I KAVÎ (فراش قوی) [*Fık.*] Evli kadının firaşi mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça firaş; döşek, yatak demektir. Bununla bilâdavet neseb sabit olup nefy ile neseb nefy olunmayup lâkin laan ile nefy olunur.

FİRAŞ-I MÜTEVASSIT (فراش متوسط) [*Fık.*] Ümm-ü Veledin firaşi mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça firaş; yatak demektir. Firaş-ı mütevassıt da bilâ davet neseb sahih olmaz.

FİRAŞ-I SAHİH (فراش صحیح) [*Ter.*] Nikâh ve mülk-i yemine müstenit bulunan istifraş mânasına gelir bir tâbirdir. Mülk-i yemin bir kimsenin temellükünde bulunan cariye demektir. Binaenaleyh bu iki şarta dayanan istifraştan, meydana gelecek çocuk varis addolunur. Ancak, cariyeyi istifraşta husule gelen çocuğun kendisinden olduğunu müstefrişin söylemesi lâzım gelirdi.

FİRAŞ-İ ZAİF (فراش ضعیف) [*Fık.*] Cariyenin firaşi mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça firaş, yatak demektir. Dâvasız bununla neseb sabit olur.

FİRDEVSİYYE (فردوسیه) [*Sof.*] Kibreviyye tarikatı şubelerinden (kollarından) birinin adıdır. Rükniyye de denilir Rükneddin-ül-Firdevsi tarafından tesis olunmuştur. Rükneddin-ül-Firdevsi Bedrettin-i Semerkendî'nin mürit ve halifesi idi. Kibreviyye tarikatının öteki şubeleri şunlardır: Bahaiyye, Halvetiyye, Nuriyye, Hemedaniyye, Nur-ı Bahşiyye, Berzenciyye.

FİRENGİ DELİKLERİ (فرنکی دلیکلری) [*Bah.*] Güvertede her nevi suyun akıp denize gitmesi için alabandda yalı kütükleri üzerinden açılan deliklerin adıdır. Bu delikler ekseriya amuden açılmakta ise de bir miktar başa meyilli olarak açıldıkları surette yine o kadar suyu ihraç edebilecekleri gibi geminin yalpası esnasında suyun kolaylıkla içeriye girmemesini mucip olur.

FİRENGİ MORİLELERİ (فرنکی موریله‌لری) [*Bah.*] Firengi delikleri kapaklarına verilen addır. Bunlar iki nevidir: Bir nev'i denizli havalarda suyun içeriye girip güverteleri ıslatmaması için top ambarı güvertesinin firengilerine ya bordadan geçirilip içeriden sıkıştırır veyahut ortası delik ve küçük olan sonu meşinden yapılma bir sopayla iç taraftan güvertenin rüzgâr altı firengilerine konulur. Diğer nev'i de sıcak iklimlerde bulunduğu veya arma karalandığı veyahut gemide ateş zuhûr ettiği esnada güverteye dökülen suyun tekrar denize gitmesi için firengi deliklerine vurulurdu. Bu kapaklar her iki nevide de alelâde tıpadan başka bir şey değildir.

FİRKATE (فرقته) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel Osmanlı donanmasında harb gemisi olarak kullanılan teknelerden birinin ismidir Osmanlılar denizde ilk defa (Kara Mürsel) adını verdikleri şimdiki Marmara tipindeki gemilerle görünmüşler ve bilâhara Venedik harb gemilerini takliden sefinelerin cesametlerini tezyit ve şekillerini tebdil etmişlerdir. İşte bunlardan 10—17 oturağa kadar olanlarına (firkate) ve küçüklerine de (Kırlangıç) denilirdi. Bunlar zamanımızın sürat vapurları makamında gayet lüzumlu ve faideliydiler. Daima donanma maiyetinde bulunarak karakol hizmetini ifa ederler ve muhaberat hususunda istihdam kılınırlardı. Bu sınıfa mensup gemilere Şimalî Afrika denizcileri tarafından «Yefan» ve «Selose» namı verilmiştir. Firkate namını alan gemiler Osmanlılar tarafından icad olunmamış olup ilk çağ'dan beri kullanılagelmekte idiler. İtalyanların (Frigata), İngilizlerin (Frigate), Fransızların da (Fregat) tesmiye ettikleri gemilerin dahi bu sınıf sefainden ibaret oldukları isimlerinin benzerlikleri delâletiyle anlaşılmaktadır. Bu isimler Gotlar ve Lâtinler tarafından kullanılmış olan güvertesiz muharebe galilerinin tesmiye olundukları (Fargot) ve (Aphractus) namlarından birisi bittahrif vücuda getirilmiştir. Firkateler uzun ve dar kürek ve yelkenle müteharrik, seri gemiler oldukları cihetle eskiden bütün Akdeniz denizcileri taraflarından kullanılırlardı. Daha sonraları yani onsekizinci asır ile ondokuzuncu asrın iptidalarında Avrupalılar tarafından bu nam ile yirmiden yirmi beşe kadar top çeken ve karakol hizmetinde kullanılan kapaktan küçük harb gemilerine tahsis edilmiş olmakla Osmanlılar tarafından dahi Avrupa bahriyununa takliden ve fakat firkateyn suretinde tahrif edilerek bu tip gemilere tahsis kılınmıştır.

«Kamus-u Bahrî» de «firkateyn: ahşap süfen-i cerriyenin güvertesinin altında bir batarya topu havi olan gemilerdir ki 'sürat-i seyre malik ve suhuletle idaresi mümkündü. Bunlar otuz ikiden elli topa kadar havi olup daha büyük cesametten olan firkateynler de vardı ki güverte ve top ambarlarında birer sıra topu havi olmakla mecmuu yetmiş dört topa bâliğ olurdu» deniliyor.

Firkate; kalite, perkende gibi harb donanmasında tarassut, muhabere, sığ sularda hareket, muattal gemileri cer, icabında ateş kayığına tahvil gibi hizmetlerde kullanılırdı.

FİRKATEYN (فرقتین) [*Bah.*] Buharın icadından evvel kullanılan harb gemilerinden birinin adıdır. Bu gemiler güvertelerinin altında bir batarya topu havi ve sürati seyre maliktiler. Otuz ikiden elli topa kadar olanlar bulunduğu gibi güverte ve top ambarlarında birer sıradan cem'an yetmiş dört topa kadar olan büyükleri dahi mevcuttu.

Firkateynlerin üç direği vardı. Üçü de kaba sorta olurdu. Mürettebatı bin beş yüzu bulanlar vardı.

Bataryasında topları mükemmel olup da güvertesinde top bulunmıyan firkateynlere «meze firkateyn» denilirdi. Aynı tâbir tavlonu olmıyan firkateynler hakkında da kullanılırdı.

Bir firkateynin güvertesine fazla top konarak güverte bordası bir kapağın palavra bataryası gibi beyaza boyanırsa «meze kapak» ismini alırdı.

FİROĞRA CUVARA (فیروغرا جوارا) [*Bah.*] Pek eski tarihlerde ateş gemilerine verilen addır.

FİRÜZE (فیروزه) [*San.*] Yeşilimtrak mavi renkli ziynet taşının adıdır. Arapçası «Pi-

ruze» dir. Nişabur şehri civarında çıkar. Nazara karşı bir tılsım sayıldığı gibi Avrupalılarca düşme kazalarının tehlikesizce geçirilmesini temin ettiğine inanılır. Yüzüklerde kullanıldığı gibi bazı altın ve gümüş işleri ve silâhlar üzerinde kakma olarak süslemeler de yapılır.

Gökyüzü karşılığı olarak Kubbe-i Firuze fam, mavi gözlü birine Çeşm-i Firuze fam suretinde kullanılmıştır.

FİSEBİLİLLÂH (فی‌سبیل‌الله) [*Hal.*] Allah yolunda mânasına gelir bir tâbirdir. Bunun yerine hasbeten lillâh da kullanılır.

FİSKE DAİRE (فسکه دائره) [*Mus.*] Defe vurma usullerinden birinin adıdır. Üstadlar musikî usullerini, def'e sağ el ile fiske vurmak suretiyle belirtirler. Eyyubî Zekâî Dede ile Muzikalı İsmail Hakkı Bey fiske daire çalmakta meşhur idiler.

FİSKE KONDURMAMAK فسکه قوندورمامق [*Hal.*] Mecaz yoluyla şiddetle korumak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fiske, baş parmak üzerine bükülen orta parmağın birdenbire açılması ile vurulan darbe demektir.

Benzer ol hoş kokulu kuyruğu âlâ miske
Koklarım burnuma varmazsa efendim fiske.
Şinasi

FİSKE ŞAMDAN (فسکه شمدان) [*San.*] Küçük el şamdanlarına verilen addır. Bina içinde bir yerden bir yere gidilirken önünü görmek için elde taşınır ve oda ve sofalardaki şamdanlar bununla yakılırdı. Fiske şamdanı suretinde yazan Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lügati» nde bunun için «Cami ve türbelerdeki kandilleri yakmak için kullanılan fitilli el şamdanı» izahatını vermiştir.

FİSKE TAŞI (فسکه طاشی) [*Hal.*] Fındık büyüklüğündeki yuvarlak taşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Başparmakla şehadet veya orta parmak arasına sıkıştırılarak fiske vurulmak suretiyle atıldığı için bu adı almıştır.

Fiske taşiyle eğer vurulursa gülşende
Bülbül-i zâre Kayalar kadar olmaz meskende
Sevahilnâme - Fenni

FİSTAN (فستان) [*Giy.*] Kadınların bellerinden aşağı giydikleri geniş ve uzun elbisenin adıdır. Arnavutlarla Rumların dizlerine kadar giydikleri kırmalı elbiseye de bu ad verilir.

§ [*Bah.*] Direklerin güverte ıskaçalarını sudan muhafaza için üzerine kalın burandadan çevrilen kılıflara veya ağaçtan yapılan çerçevelere verilen addır.

FİŞEK (فشنك) [*Ask.*] Kurşun yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski yazıda fişenk suretinde yazılırdı.

FİŞEKHANE (فشنکخانه) [*Ask.*] Fişek imalathanelerine verilen addır. Fişekhane-i âmire suretinde de kullanılırdı.

FİŞEKLİ ÇARŞAF (فشنکلی چارشاف) [*Kıy.*] Çarşaf nevilerinden birine verilen addır. Çubuklu olması bu adın verilmesine sebeb olmuştu.

FİŞEKLİK (فشنکلك) [*San.*] Silâhlı efradın üzerinde bulundurulması icabeden ihtiyat fişekleri koymak üzere meşinden yapılmış gözlü kemerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdi bunun yerine palaska kayışlarına geçirilmiş kütük denen meşin kutular vardır.

§ [*Bah.*] Sartiyenlerin dolandıkları gabye kapelesine yakın bastikalı çembere de fişeklik denir.

FİTİL (فتیل) [*Öl.*] Eskiden ağırlık ölçüsü olarak kullanılan dirhemin kesirlerinden birinin adıdır. Dirhemin dörtte birine «Denk», dengin dörtte birine «Kırat», kıratın dörtte birine «Fitil denilir. Fitil ikiye ayrılarak her birine «nakir» ikiye tefrik olunan nakir'in her bir kısmına «Kıtmir», kezalik ikiye ayrılan Kıtmir'in her birine «Zerre» denilirdi. Birbuçuk dirheme «Miskal», kırk dört okkaya «Kantar», dört kantara «Çeki» adı verilir.

§ [*San.*] Eski fitilli tüfeklerin namlusundaki baruta ateş vermek için kullanılan kükürtlü ip veya kaytan parçasının adı idi

Mum veya kandilin yanması için mumun ortasına veya bir şamandıra ile yağın üstüne konulan ve yakılan ipliklerden yapılma kaytan parçasına da fitil denilir. Eski çırağların ve toprak kandillerin emziklerine takılan bükülmüş pamuk veya bez parçalarına da bu ad verilirdi.

§ [*Top.*] Topa ve lâğıma ateş vermek için baruta ıslak batırılıp güneşte kurutulmuş bükmenin adıdır. Fitili almak; mecaz yoluyla birdenbire hiddet etmek, telâş etmek demektir. Fitillemek, fitil vermek de kızdırmak, birinin aleyhinde kışkırtmak mânasına gelir.

Doldurup hambara-i mefsedeti
Başına patladı aldıkta fiti
Sururi

§ [*Tıb.*] Cerahat ve irin yapan yaralara konulan bükülmüş ince bez veya ipliğe de bu ad verilir.

Fitil-i lûtf ile cerrah-ı çiredest-i kaza
Kodu cerahat-ı eyyama merhem-i kâfûr
Nabi

FİTİLİ ALMAK (فتیلی آلمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle vesveseye düşmek, telâş etmek, birdenbire hiddet etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FİTİLLEMEK (فتیللهمك) [*Hal*] Hiddetini tahrik etmek, kızdırmak yerinde kullanılır bir tâbirdir,

FİTİLLİ MUSKET (فتیللی موسكت) [*Ask.*] Eski ateşli silâhlardan birinin adıdır. İlk silâh olan fitilli tüfeklerden sonra fitilli musket, zemberekli musket yapılmış, bunları çakmaklı tüfekler takibetmiştir. İlk tüfekler ağır olduğundan meterislerde kullanılmıştır. Bu cihetle bunlara (Meteris tüfeği) de denilirdi,

(Monte Gucol) Türk fitilli musketleri için şunu söylüyor: Türk musketi bizimkinden uzun ise de çapları daha küçüktür. Onların tüfenk endazlarında palaska ve hartuçluk olmadığından doldurmak için bizimkilerden daha ziyade dikkat sarfederler. Ancak demirlerinin suyu gayet iyi olduğundan musketleri, kurşunlarının ağırlığı kadar ağırlıkta olan barutla doldurulur ve bu cihetle menzil ve tesirleri bizimkinden daha ziyade olur. Bir de Türk tüfek endazlarında «Furşet» yani iki demir parçasından ibaret olup Tüfeği üstüne dayıyarak nişan almakta müstamel olan çatal olduğundan nişanları daha hatalıdır Fitilleri bükme pamuktur.»

FİTİLLİ TÜFEK (فتیللی تفنك) [*San.*] İlk silâhlardan birinin adıdır. Buna (Kapsüllü tüfek) de denilirdi. Fitilli veya kapsüllü denilmesinin sebebi, aynı cinsten tüfekteki çakmağa ve taşa mukabil bunda horoz ve kapsül bulunmasından ileri geliyordu. Ağzından dolan bu tüfekler şimdiki çifteler gibi horuzun kapsüle çarpmasiyle ateş alırdı.

FİTİL OTU (فتیل اوتی) [*Ask.*] Fitilli denen tüfeğin barutu yerinde kullanılır bir tâbirdir, Ot, barut demektir. Fitil otu, diğer harb levazımı gibi, cebeci ocağı tezgâhlarında yapılırdı.

FİTİL TAHTALARI (فتیل تختهلری) [*Bah.*] Alabandada iki lombara arasına vurulan kaplamanın adıdır. Güvertelerin alabandaya yakın iki lombar arasında bulunan kısmına da «Manga» denilir.

FİTİL VERMEK (فتیل ویرمك) [*Hal,*] Ateşlemek, mecazen kızdırmak, ifsat ve iğva etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FİTNE (فتنه) Dival işi denilen işlemelerde masura makamında kullanılan âletin adıdır. Sırma veya kılaptan buna sarılır, mukavva veya meşinden kesilerek meydana getirilip gergefe geçirilen kumaşın üzerine teyellenmiş olan çiçek ve şekiller bununla sırma veya kılaptana kaplanırdı. Yirmi santim uzunluğunda, bir buçuk santim eninde, dört köşeli, abanoz, şimşir veya diğer sert bir ağaçtan yapılırdı. Süs için başlarına fildişi ve sadef işlenmişleri de vardı.

FİTRÂK (فتراك) [*San.*] Atın terkisi, terki kayışı, eğerin ardındaki tasma mânalarına gelir bir tâbirdir.

FLÂDOR (فلادور) [*Bah*] Çarmıkları doldurmak ve istenilen vaziyette bulundurmak için bogataların gözlerinden donanan hataların adıdır.

FLÂDOR BAĞI (فلادور باغی) [*Bah.*] Arma kasalarını birbirine veya babafingo marsipetlerinin hamayli tarafındaki çımasını yahut bir ucu kasalı herhangi bir halatı serene bağlamakta kullanılan bağın adıdır. Buna Marsipet bağı da denir.

FLÂDOR CEVİZİ (فلادور جوزی) [*Bah.*] Çarmık flâdorlarının çımalarına kolları açılarak her kol diğer kolların hepsinin altından alınarak ve halatın bedenini dolaştıktan sonra yine kendi doblini içinden yukarıya çıkarılarak yapılan cevizin adıdır.

FLÂDOR KASA (فلادور قاصه) [*Bah.*] Bir halât çımasına yapılan dikiş kasa; ortasından kesildikten sonra kesik çımalar üzerine tekrar bir kasa yapılarak vücuda getirilen bir kasadır. Bu kasalar üzerine flâdor bağlanarak bir direk veya serenin herhangi bir noktasındaki kutru kuşatabilir. Buna «Çatal Kasa» da denir.

FLÂNDRA (فلاندرا) [*Bah.*] Harb gemilerinin ve bilumum beylik gemilerin (muavin sefineler) grandi direklerine çekilen ensiz ve uzun şerit sancakların adıdır. Gemi kumandanlarına «suvarilerine» mahsus olan bu fors yalnız sancak gemilerine çekilmez. Pek eskiden kaptan paşalara mahsus dörtköşe sancaklar altına ayrıca iki çatal flândra çekilirdi. «Lehçe-i Osmani» de İtalyancadan alınmış olan bu tâbirin Türkçesi «Alav» olarak gösteriliyor.

FLOK (فلوق) [*Bah.*] Cıvadraya sürülen çubukların nihayetlerinden pruva direği kapelelerine alınan lârmolar üzerine açılan üç köşe yelkenlerin adıdır. Bunların en dışındakine «Kontraflok», içerdekine «Büyük Flok» denir.

Kontraflok Kontra baston ve büyük flok büyük baston üzerine açılır. Puruva gabya istiralyası üzerine açılan trinketine flok, ana istiralyası üzerine açılana da veledibarka floga (İstranca) denilmektedir.

FOA SERENİ (فواسرنی) [*Bah.*] Üç direkli yelken gemilerinin mizana direklerindeki serenlerin en altında bulunanının adıdır. Bunun üzerine yelken açılmaz, cundalarına mizana gabya iskotaları alınır ve muharebe sancakları çekilir. Buna yalnız «Foa» denir.

FODLA (فدوله) [*Vak. - Ask.*] Yassı pide şeklinde yapılan bir nevi ekmeğin adı idi. Özlü undan yapılmazdı. Çünkü özlü un yumuşak olur ve çabuk parçalanırdı. Fodla saraylılar için yeni sarayda harcı furunda, yeniçeriler için oçağa bağlı furunlarda yapıldığı gibi hayır müesseseleri olan imaretlerin ilgasına kadar oralarda da yapılırdı. Ocak furunlarında yapılan fodlalar ocaktaki muayyen şahıslarla av köpeklerine, imaretlerde yapılanlar da vakıf şartları mucebince müstahaklarına verilirdi.

Medrese talebesine verilmek üzere imaretlerde yapılan fodlalar yeniçerilerin tam ve yarım tayın ekmekleri gibi doksan dört, yahut kırk beş dirhemdi. Medreseye yeni giren talebeye mülâzım istihkakı olarak bir tam fodla verilir, hücre sahibi olunca bir misli arttırılırdı. Herhangi bir vakıftan ayrıca meşrutası varsa üç, dört fodlaya kadar sahip ve müstahak olanlar da vardı.

Sarayda fodlanın tayın etmeğine tahvili Beşinci Murat'ın saltanatı zamanındadır. Sarayın eski kalfaları saray âdetlerinin muhafazası hususunda çok mutaassıp ve âdetin hilâfında bir hal vukuu onlarca pek menfur olduğundan fodlanın tayın ekmeğine tahvilinden dolayı zuhur eden bir vakayı o vakit mabeyn baş kâtipliğinde bulunmuş olan Sadullah Beyden naklen Mehmet Galip Bey (Sadullah Paşa yahut mezardan nida) da şöyle naklediyor:

«Mabeyn Müdürlüğünde bulunan Nuri Paşa gayet şımarık bir zat idi ve her işe karışırdı. Fakat dirayetten bîbehre olduğundan ıslahat namına her ne yaparsa yolsuz ve münasebetsiz düşerdi. Hattâ bir gün nezdime gelip eskiden beri saray hademesine ve içerdeki kalfalara tevzi edilen fodlaları tayın ekmeğine tahvil ettireceğini söyledi. Ben de cevaben fodlanın ekmeğe tahvili o aralık beklenilen icraat sırasına giremiyeceğini ve ona gelinciye kadar daha pek çok lüzumlu işler olup maksadı ıslahat ise ciddî işlere teşebbüs etmesi lâzım geleceğini söyledimse de dinletemedim. Ferdası gün ekmekler tevzi olunmuş, fakat haremden Sultan Mahmud-ı Sani asrından kalma yatalak bir kalfa varmış. Bu kadıncağızın zevki kendisine mahsus olan birkaç fodlayı muhtevi sepeti karşısına getirip gözünün önünde acemilere dağıtmak imiş. O sabah fodlanın yerine kaim olan tayın ekmeği gelmiş olduğunu görünce sormuş; değişikliği anlamış. Yetmiş seneden beri alışmış olduğu halin şu suretle tagayyüründen pek ziyade müteessir olmuş. «Bitti mi âl-i Osman» diyerek düşmüş bayılmış. Yanındakiler bir taraftan kalfayı ovuşturmaya başlamışlar, bir taraftan da kalfa hakkında hürmet-i mahsusa besliyen Valide Sultana haber vermişler. Valide Sultan koşa koşa kalfanın odasına gelmiş, baygınlığın sebebini ve o sırada ağzından çıkanı anlamış. Ben, ertesi sabah üç mü idi, ne idi, odamda oturuyordum. Acı acı bir kadın sesi işittim. Yerimden fırladım, sofaya çıktım. Meğer Valide Sultan merdivenin üst başında duruyor. (Nerede o Nuri Paşa denilen herif) diye bağırıyor imiş. Bir dakika sonra Nuri Paşa geldi. El pençe divan durdu. Valide Sultan ağzını açtı. Bir demediğini bırakmadı. Ben o aralık odama çekildim. On dakika sonra Nuri Paşa yanıma geldi. Fakat betbeniz kireç kesilmişti. Birgün evvel vâkı olan ihtarıma kulak asmadığına nadim olduğunu söylemekle beraber eskisi gibi tayinatın *fodla* olarak tevziini lâzım gelenlere tenbih etti.»

Fodlasun ey kemerbaşı fodlayı beğenmezsin
İmarette pişen zerdeyle zırvayı beyenmezsin.
Süruri

FODLAHARAN (فدوله خواران) [*Ask*] Babalarının eski hizmetlerine mükâfat olarak yetim, fakir ve bikes yeniçeri çocuklarına verilen maaş ve tayın yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden ekmek çeşitlerinden birine fodla denildiği için bunlara fodla yiyiciler demek olan (Fodlaharan) denilmiştir.

FODUL (فضول) [*Hal.*] Haddinden fazla görünen, başından büyük iş yapan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça boşboğaz, malâyani ile uğraşan mânasına gelen fuzuli'den bozmadır. Hem kel, hem fodul darb-ı meseli bu gibiler hakkında kullanılır

FOLKON (فولقون) [*Bah.*] Ağaç gemilerin teknelerini kuvvetlendirmek için postaların iç ve dışlarına; biribirine aykırı surette vurulan çelik, demir veya ağaçtan yapılmış enli kuşaklara verilen addır. Bunların aykırı olmayıp omurgaya müvazi olanlarına «İstirilya» veya «forma» denir.

FONYA (فونيا) [*Tap.*] Topa ateş vermek için falya deliğine konulan âletin adıdır.

FORA ETMEK (فورا ايتمك) [*Bah.*] Geminin bütün yelkenlerini açmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FORAVLE (فوراوله) [*Bah.*] Sarılı bulunan ve yağmurdan ıslanmış olan yelkenleri; kurutmak maksadiyle açmak için verilen kumandadır.

FORSA (فورصه) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel yelkenli gemilerde kürek çekmeğe mahkûm harb esirlerine verilen isimdir. Kaçmamak için birer ayakları güvertelere çakılı bulunurdu. Ayaklarından bağlı olmaları münasebetiyle bunlara (Payzen) namı da verilirdi. Bununla beraber payzen tâbiri daha ziyade cürüm ve cinayet erbabından küreğe mahkûm olanlar hakkında kullanılırdı. Esir sınıfına «Forsa» denildiği gibi ikisine birden payzen de ıtlak olunurdu. Küreğe mahkûm mücrim mânası ifade eden forsa «Forza» tâbiri İtalyancadan alınmadır. Osmanlı bahriyesi ıstılahında kürekte kullanılan Hıristiyan harb esirlerine alem olmuştu. Harb esirlerinin gençleri ve çocukları saraylara ve acemi oğlanları kışlalarına verilir, yirmi yaşından yukarı olanları da küreğe konulmak üzere tersaneye gönderilirdi.

Gemilerde harb esirlerine kürek çektirmek âdeti milâdî 15 inci ve 16 ncı asırlarda pek ziyade revaç bulmuştu. Venedik, Ceneviz, Barselona, Malta, Cezayir ve Osmanlı kaptanları harb esirlerine hattâ mensub oldukları milletlere karşı vuku bulan muharebelerde bile kuvvei cebriye istimaliyle kürek çektirerek bu tarik ile harbi kazanmağa çalışırlardı.

Cevdet Paşa (Tarih-i Cevdet, Cilt: 5, Sf. 135) bu münasebetle diyor ki: «Gemileri ekseriya vaz-ı kürek olunan üseraya çektirip anlara forsa tâbir ederlerdi. Şöyle ki bunlar zencir bent olduğu halde oturak mahallinde çakılı olarak kürek çekerlerdi. Maamafih cenk vukuunda bunlara emniyet olunamadığından ehl-i islâm kaptanlarının ekserisi ihtiyaten kürekçilerin nısfını forsa ve nısfı diğerini Türk olarak istihdam ederlerdi.»

«Müze-i askerî-i Osmani rehberi» nde (No 2, Sf. 54) «forsa; sefainin kısm-ı azamı kürekle hareket ettirildiğinden kürekçilik hizmeti ekseriyetle üsera ve mücriminden forsalara gördürülürdü. Zâbitleri gemideki (Gardiyan başı) idi» izahatı vardır.

FORSALAMAK (فورصه‌لمق) [*Bah.*] Düşmana ait bir boğazı zorlayıp geçmek, bir liman veya sahili veyahut müstahkem mevkii zorlıyarak ele geçirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FOŞTINA (فوشتنه) [*Mal.*] Tuna nehrinden istifade edenlerden alınan su resminin adı idi.

FOYASI BOZUK (فوياسى بوزوق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle asılsız, mayasız, fena yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FOYASI MEYDANA ÇIKMAK (فوياسى ميدانه چيقمق) [*Hal*] Mecaz yoliyle mahiyeti anlaşılmak, iç yüzü görünmek, her tarafı bilinmek yerinde kullanılır bir tâbirdir,

FRANGA (فرانقه) [*Mes*] Fransızların yirmi franklık altın paraları hakkında halk tarafından kullanılır bir tâbirdir. Şehirlerde Napolyou denilirdi. Franga tâbirini Frank yerinde kullananlar da vardır.

FRENK (فرنك) [*Hal.*] Şarkta Avrupalı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fransızca Franc'tan bozmadır. «Lehçe i Osmani» de «Efrenç, Garbî Avrupalu» suretinde izah edilmiştir.

Milliyeti nisyan ederek her işimizde
Efkâr-ı firenge tebaiyet yeni çıktı.
Ziya Paşa

FRENK ALTINI (فرنك آلتونى) [*Mes*] Avrupa devletlerinin altınları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Avrupalılara eskiden frenk denildiği için altınlarına da bu ad verilmişti. Bu altınların bir kısmının ayarları aşağı olduğu için Osmanlı altınlarından kıymetsizdiler. Osmanlı altınları yumuşak oldukları halde içlerinde bakır olduğu için frenk altınları sertti.

§ [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Toz halinde olan bu altına sonraları «Avrup altını» denilmiştir.

FRENGİSTAN (فرنكستان) [*Hal.*] Frenk memleketleri, Avrupa yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sitan Farsça mahalliyet edatıdır. Bu itibarla frengistan Avrupalıların oturdukları yer demek olur. «Lehçe-i Osmani» de «Memalik-i Efrenciye, Avrupa ülkelerinin ekserisi, İspanya, İsveç, İsviçre, Almanya, İngiltere, İtalya, Avusturya, Belçika, Danimarka, Fransa Felemenk memaliki» suretinde izah olunmuştur.

Arapça istiyen Urbana gitsin
Acemce istiyen İran'a gitsin
Frenkler Frengistana gitsin
Ki biz Türk'üz bize Türki gerektir.
Sait Bey

FRENGİ KÂĞIDI (فرنك كاغدى) [*San.*] Avrupa'dan gelen kâğıtlara verilen addır. Bun-

ların içinde en iyi olmaları dolayısiyle İngiliz kâğıdı makbuldü. Yaldızlı İngiliz kâğıdı takrirlik kâğıtların en iyi cinsiydi.

FRENKHANE (فرنكخانه) [*Hal.*] Avrupalıların kiracı sıfatiyle oturdukları büyük konak ve hanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde ferhane suretinde telaffuz olunurdu. «Lehçe-i Osmani» de bu tâbir için «Frenk kiracılara mahsus büyük konaklar, bazısına sabıkta han demiştir. Beyoğlun'da Derviş hanı, Venedik hanı, İzmir'de Madama hanı gibi birer mahalle» izahatı vardır.

FRENK SAKALI (فرنك صقالى) [*Kıy.*] Eskiden frenkleri taklit suretiyle bırakılan sakal hakkında kullanılan bir tâbirdir. Çeneye gelen kısmı uzunca bırakılıp yukarı tarafları kısa kesilen yahut traş edilen sakal demektir.

FRENGİ NAKIŞLI TELLİ DİBA (فرنكى نقشلو تللى ديبا) [*Giy.*] İpekli bir nevi kalın kumaşın adıdır. Avrupadan geldiği için bu adı almıştır. (Başbakanlık arşivi) nde mevcut bir vesikada (Askerî, 3906, tarihi 211) kumaş isimleri sayılırken bunun da adı geçer.

FUGA (فوغا) [*Top.*] Topa ateş vermek kumandası yerinde kullanılır bir tâbirdir. İtalyancadan alınmadır.

§ [*Hal.*] Mecaz yoliyle hiddet, tehevvür, şiddet, hamle, savlet, atılış yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FUGA ETMEK (فوغا ايتمك) [*Top.*] Topa ateş vermek mânasına gelir bir tâbirdir.

FUGA MAYTABI (فوغا مهتابى) [*Top*] aval toplarını ateşlemekte kul'anılan el maytabına verilen addır. Buna top maytabı da denilirdi.

FUKARA (فقرا) [*Sof.*] Tarikat mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tarikat mensupları için «الصوفى لا يملك ولا يملك» derler ki «Sofi malik de olmaz, memlûk da olmaz» demektir. Fukara; fakirin cem'idir.

Fukara kalbine her kim dokuna
Dokuna sinesi Allah okuna
Lâ

FUKARA Î BABULLAH (فقراء باب الله) [*Sof.*] Allah kapısının fakirleri mânasına gelen bu tâbir derviş mukabili olarak kullanılırdı. Dervişler bahis mevzuu olduğu zaman «Fukara-i Babullah» denilirdi.

FULÛS (فلوس) [*Mes.*] Mısır darphanesinde basılmış olan bakır paranın adı idi. Arapça bir kelime olan fels'in cem'idir. Fels; akça demektir. Bakır para olan mangıra «Fels-i Ahmer» de denilirdi. Bakır kırmızı olduğu için bu isim verilmişti.

E. V. Zambaur bunun için «İslâm Ansiklopedisi, fels maddesi) şu tafsilâtı veriyor: «İlk İslâm devrinde bir bakır sikkenin adıdır. Kelime lâtin folisten gelmiştir. İmparator I. Anastasius (491-518) ın meskûkât nizamnâmesinde 40 nummia'lik Bizans sikkesinin adıdır. Ağırlığı ilk zamanlarda, takriben 30 gr. olmak lâzım idi; fakat pek çabuk azalmıştır. Arapların Suriye'yi fethettikleri sıralarda 6 gr. kadar ediyordu. Nummia denilen Küçük Bizans bakır sikkelerinin ayarının VII. asırdan sonra, temamiyle bozulduğu görülür; araplar bunları sikke olarak kabûl ve istimâl etmemişlerdi.

«Araplar, Suriye'nin zaptından sonra, vezinleri hayli azaltılmış follisleri kesmekte devam etmişlerdir. Fetihten evvel, bütün Suriye için, yalnız Antakya'da sikke darp edildiği halde, Araplar Baalbek, Halep, Şam, Ruha, (Urfa), Taberiye, Amman, Menbıç, İliya-Filistin, Kinnisrin ve daha birçok yerlerde para kesmiye mahsus imalâthaneler kurmuşlardır. Bu ilk fels'ler evvelâ, tıpkı Bizans sikkeleri tipinde, imparator Heraklius I. ve imparator Konstantius II. nin ve sonradan halifenin resimleri ile basılmıştır; arkalarında kıymet gösteren M işareti ve daha sonra, Arapça yazılar gittikçe çoğalmıştır; birkaç basamak üstüne dikilmiş bir haç şekli vardır.

«En eski İslâm bakır sikkesi (aynı zamanda bütün İslâm âleminin en eski tarihli sikkesidir) Anno XII (= 683 S. M.) tarihi ile Şamda basılmış olan fels'tir. Abdülmelik tarafından konulmuş olan meskûkât nizamnâmesi (77 = 696 da ikmâl edilmiştir) fels'ten bahsetmemiş ve yalnız bakır sikkeler için de Arapça yazı kullanılmasını mecburî tutmuş gibi görünmektedir.

«Fülüs (fels) Araplar tarafından, mutlak kıymetli bir sikke gibi değil, ancak kesirleri tamamlamak için bir ufaklık gibi telekki edilmiştir. Fels darbı hükümdarlık hukukundan sayılmadığı için, valiler ile mahallî makamlar bu hususta tamamiyle serbest bırakılmıştır. Bundan dolayı fels'in kıymeti ile vezin tipi, basıldığı şehre göre, değişir ve bunun içindir ki, dinar ve dirhem gibi, hilâfet ülkesine dâhil bütün memleketlerin her tarafında serbestçe tedavül etmezdi.

«Gerçi fulûs'un bir gümüş dirhem'e muadil tutulacağını belirten alâmetler varsa da, gümüş sikke ile bakır sikke arasında hiç bir vakit kanunî bir nisbet konulmuş gibi görün-

müyor. İki maden arasındaki kıymet nisbeti daima, halin icaplarına göre, tâyin ediliyordu. Mısır'ın camdan vezinleri bakır sikkelere tatbik edilince, hatıra gelebilecek her büyüklükte fels'ler basılmış olduğu meydana çıkar. Muayyen bir miktarda fulûs tartmak için 1, 2, 3, 4-30 harruba (krat) ve hattâ daha yüksek ağırlıkta cam vezinler kullanılırdı.

«İran kültür dairesinde falz garip bir inkişafa uğramıştır. X. asrın başlangıcından itibaren, bakır sikke darbı büyük şehirlere mahsus bir imtiyaz olmuştur. Müstakil denilen bu sikkelerin yüz taraflarında ekseriya bir suret (hayvan, nebat, veya astrolojiye ait bir şekil) ve ters taraflarında, hükümdarın ismi değil, sikkenin basıldığı şehrin adı görülür. Bu belediye sikkeleri son zamanlara kadar, Azerbaycan, İran, Efganistan, Blûcistan ve Pencab 'da tedavül etmiştir.»

Çok düşkünler hakkında, ortada bakır para kalmadığı halde, şimdi bile «Fülüs-ü ahmere muhtaç» tâbiri kullanılmaktadır.

Bakır paralar «Fülûs» adını ilk defa olarak (Berkok) zamanında ve hicrî 806 (1403) senesinde basılan mangırlara bu adın verilmiş olmasile başlamıştır. Ondan sonra Araplar arasında bakır meskûkât hakkında fülûs adı baki kalmıştır.

Hicrî 1043 (1633) senesinde İran seferi için Mısır vâlisinden asker ve harb mühimmatı istenilmesi ve o vakit vâli bulunan Mirahur Ahmet Paşa tarafından Mısır hazinesinin müzayakada bulunduğu bildirilmesi üzerine payıtahttan para basılmak üzere on iki bin kantar bakır gönderilmiş ve buna karşı merkeze üç yüz bin altın gönderilmesi emrolunmuştur. Mısır darphanesinde bu bakırlardan, Araplarca zaten takarrur etmiş bir tâbir olan, «Fülus» adı ile sikke kesilmiştir Osmanlılar zamanında fülûs adlı bakır para işte bu mangırdır.

J. Marcel'in rivâyetine göre (Egypte moderne, P. 213) Mısır darphanesi bu bakırlardan sikke kesmeğe başlayıp ancak mevsimin fazla sıcaklığı işi güçleştirmiş, ameleden bir çoğunun ölümü üzerine para kesilmekten vaz geçilerek ufak parçalara ayrılan bakırlar halka zorla satılmıştır.

FULÛS-U AHMER (فلوس احمر) [*Mes.*] Mangır adı verilen bakır para mânasına gelir bir tâbirdir. Cem'i fulûs olan fels, Arapça akça, para, mangır, ahmer'de kırmızı demektir. Bu itibarla Fulûs-u Ahmer kırmızı, kızıl para demek olur. Bakır paralar kırmızı olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir. Halk dilinde Fulûs-i ahmer suretinde kullanılan bu tâbirin doğrusu fels-i ahmer'dir. Mangır, gümüş olan beyaz akçaya nisbeten kıymeti düşkün olduğu için fulûs ü ahmer'e muhtaç denilmek suretiyle yokluk, züğürtlük ifade edilirdi.

Hikmet-ü kudreti gencine nazar
Fels-i ahmer gibidir gökte kamar

Yahya

FUNT (فونت) Eskiden topların cesametine delâlet etmek üzere barut halkalarının vezinlerini belirtmek için kullanılan mikyasın adıdır. Bu ölçü Alman ve Avusturyalılara göre değişir. Almanların 1.2357, Avusturyalılarınki ise 1.0311 libreye muadildir.

FUNYA (فونيا) [*Top.*] Topların barut haklarını ateşlemede kullanılan ve müteaddit vasıtalarla iştial ettirilen kapsüllere denilir.

FURUZ-U MUKADDERE (فروض مقدره) [*Fer.*] Şâri' tarafından takdir ve tayin olunan sehimler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Furuz-u mukaddere 6 dır: nısıf (yarı), rubu' (Dörtte bir), Sümün (sekizde bir), sülüsan (üçte iki), sülüs (üçde bir), südüs (altıda bir) dır. Bu sehimleri ihraz eden vereseye ashab-ı feraiz denilir.

FUSUL-I ERBAA (فصول اربعه) [*Tak.*] Dört mevsim yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dört mevsim şunlardır: İlkbahar, yaz, sonbahar, kış.

Fusul-ı erbaa etse tevcvüz hadd-i pergârın
Nizam-ı mümkünata ihtilâl eylerdi istilâ

Nabi

FUTA (فوطه) [*San.*] Önlük mânasına gelir bir tâbirdir. Alelekser koyu al renkte dokunur. İpekten olanları da vardır. İş görüldüğü zaman üstlerinin kirlenmemesi için belden aşağı bağlanır.

İstemezsen sen futa bır peştemâl olsun sana
İnce olsun, sağlâm olsun yerli mal olsun sana

Lâ

§ [*Bah.*] Enine nazaran boyu gayet uzun olan ve oldukça narin ve hafif bulunan filikalara verilen addır. İki küreği bir kişi tarafından çekilen bu gemilerin bir çifteden beş çifteye kadar olanları vardır.

FUZUL-ÜL-GANAİM (فضول الغنائم) [*Fık.*] Ganimet mallarının tâyin ve tevziinden kalan ve gânimlerin çokluğu hasebiyle taksimi kabil olmıyan az miktardaki mal hakkında kullanılır bir tâbirdir. Taksimi kabil olmıyan bu fazla mikdar beytülmale konulmaz, Ülülemir tarafından fakirlere tevzi olunurdu.

FÜRÛ' (فروع) [*Fer.*] Evlâtlar, torunlar ve onların çocukları mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan fer' ağacın kolu, dalı gibi bir asıldan ayrılan şey demektir. Bu sebeple bir adamın fürûu oğlu, kızı ve bunların oğlu ve onların da kızları ve oğulları ilâh. çocuklarıdır.

§ [*Fık*] Ahkâm-ı cüz'iyye mânasına gelir.

FÜRÛ'-İ ESMA (فروع اسما) [*Sof.*] Esma-i ilâhiye'nin bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Esma ikiye ayrılır: Usul-i esma, Fürû-i esma. Usul-i esma tarikatta asıl olan esma-i ilâhiyedir. Bu itibarla fürû-i esma ikinci derecedeki esma demektir. Bununla beraber usûl ve furû'-i esma tarikatlara göre değişir. Tarikatların bir kısmında usûlden olan diğerlerinde fürûdan, fürûiden olanlar da b. şkalarında usuldan sayılırdı.

FÜSEYFİSA (فسيفسا) [*Mim.*] Küçük boncuk ve taş veya cam parçalariyle nakşolunmuş satıhlara verilen addır.

FÜTÜVVET (فتوت) [*Sof.*] Vücutlarını hakkın menfaat ve istirahatına hasreyliyen zâhitler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan fütüvvetin mânası kerem, seha, cömertliktir Fütüvvet, hassaten «Ahi» lik sülûk makamlarından birini teşkil ederdi. Mir Seyit Ali Bin Şihabeddin-ül-Hemedani (ölümü 786 = 1385) «Risale-i fütüvvetiyye» de (Ayasofya kütüphanesi 2873 numaralı mecmua içinde, Türkçeye çeviren üstad Tahir Olgun) şu tafsilâtı veriyor: «Fütüvvet: sâliklerin makamlarından bir makam, fakr ü fenadan bir cüz, velâyetten bir kısımdır. Bundan dolayı Sofiye meşayihi, müritlerinde tarikat vâdilerinin dekayikına dair bir kemâl ve fakr-ü faka hakayik ve esrarının envarından bir lem'a müşahede ederlerse onu kendilerine halife yapırlar, ona tamam bir hil'at giydirirler ki hırkadan ibarettir. Fütüvvet erbabında kerem, seha, iffet, emanet, şefkat, ilim, tevazû' ve takva ile muttasıf bulunana (Ahi) namı verirler ve fütüvvet makamında tertip ile onu öğretip hizmet zaviyesine nasbederler ve fakr-u fena hıl'atından külâh ve şalvarı ona giydirirler. Bu iki hil'at, hırkanın cüz-üdür »

Müellif bu mukaddemeden sonra din büyükleriyle tarikat şeyhlerinin fütüvvet hakkındaki sözleri olarak şunları naklediyor:

«Hasan Basri (الفتوة ان تكون خصماً لربك على نفسك) yani «Fütüvvet, Allâh için nefsine hasmolmandır. «Haris-ı Muhasibi (الفتوة ان تنصف ولا تستنصف) yani «Fütüvvet, herkese karşı insaf göstermek ve kimseden insaf istememektir.» Fudayl Bin Iyas (الفتوة ان لاتخيز من ياكل عندك مؤمن او كافر صديق او عدو) yani «Fütüvvet evinde yemek yiyenlerin mümin, yahut kâfir, dost, yahut düşman olduğunu ayırt etmemektir.» Cüneyd: (الفتوة بذل الذى وكف الاذى) yani «Fütüvvet, ihsanı bezletmek ve halkı iza eylemekten el çekmektir.» Ebu Bayezid i Bestami (الفتوة استصغار مامنك واستعظام ماليك) yani «Fütüvvet, senden başkalarına olan iyiliği küçük görmek, başkalarından sana gelen iyiliği ise büyük bilmektir.» Yahya Bin Meaz (الفتوة ثلاثة اقسام حسن الوجه مع الصيانه وحسن القبول مع الامانه وحسن الاخاء مع الوفا) yani «Fütüvvet, ittika ile beraber yüz güzelliği, emanetle beraber söz güzelliği vefa şartiyle kardeşliktir.»

«Fütüvvetin sıfatlarının çok olduğunu söyliyen Mir Seyyid Ali bunun için de diyor ki: «Bütün sıfatlarının medarı dört sıfatta toplanır ki onlar fütüvvetin erkânıdır. Bu dört rüknü Seyyid-ül-Evliya, İmam-ül-Etkiya, Ali Kerremallâhu veche şöyle izah etmiştir! Kudreti varken affetmek, hiddetli iken hilmiyyet göstermek, düşmana karşı hayırhahlık etmek, ihtiyacı varken başkasını nefsine tercih eylemek.»

Osmanlılarda esnaf teşkilâtının biri şark, diğeri garp olmak üzere iki menbadan istifade ettiğini yazan Osman Ergin pek kıymetli belediye tarihi olan (Mecelle-i umur-i belediye) nin birinci cildinde (Sa 518 ve müteakip) «Fütüvvet yahut esnafın mensup olduğu Tarikat» başlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«Bu gün bile anlaşılıyor ki Osmanlı esnaf teşkilâtının turuk-ı aliyye ile bir münasebeti vardır. Esnafın riayet ettiği merasim ve esnafa verilen fermanlarda kullanılan tâbirat buna birer delil teşkil etmektedir. Meselâ yakın zamanlara gelinciye kadar hemen her müslüman esnafın dükkânında:

Her seherde besmeleyle açılır dükkânımız
Hazret-i... tır pirimiz üstadımız

tarzında bir beyitin levha halinde dükkânda bir ihtiram mevkii işgal etmekte olduğu görülmekte idi. Gene hatırlardadır ki faraza bir dükkânın alım satımında bir adamın bir sanata intisabı ânında veya bir dükkâna sahip olduğu zamanda (peştemallık) tâbiri de elsine-i nâsta deveran ederdi.

«Bir sanata intisab eden çırağa o sanat için esnaf beyninde muayyen olan müddeti ikmal ederek kalfa veya çırak çıkarılması yâni kendi başına dükkân sahibi olması merasimine de son zamanlara gelinciye kadar bir çok esnaf tarafından riayet edilmekte idi.

«İşte pîr ve usta ile kalfa çıkarmak ve peştemallık gibi tâbirler ianesi ile bu günkü

teşkilâtının mazisi hakkında oldukça mevsûk malûmat elde etmek güç bir şey değidilr.

«Esnaf teşkilâtına bahis eserlere bakılacak olursa onlar da bir (Şed bağlamak) tâbirine tesadüf olunur. Bir de gene bu eserlerde «iptida filân sanatı filân peygamber veyahut ashap veya veli işlemiştir. Ondan filân öğrenmiştir... esnafının piri... dir. Bunnn kemerini... bağlamıştır...» gibi sözlere de rast gelinmektedir. İşte bunlar da tetkikat için birer ip ucudur.

«Kadim esnaf teşkilâtından bâhis bir hayli eserler yazılmıştır. Ekseriyetle Fütüvvetname denilen bu eserlere İstanbul kütüphanelerinde tesadüf olunmaktadır. Bunlar ayni isimde ayrı ayrı eserlerdir Arapça nushaları da vardır. Bunlardan birisinin mukaddimesinde hem eserin sebep ve suret-i telifi hem de fütüvvetnâmelerin nelerden bâhis olduğu hususiyle fütüvvetnâme münderecatının herkese ifşa edilmiyerek bazılarından gizli tutulmak lüzumu hikâye olunmaktadır.»

Osman Ergin eserin mukaddimesini olduğu gibi yazdıktan ve esnaflığın bir tarikat olduğunu da yeniden işaret ettikten sonra esnaf tarikatının adap ve erkânını fütüvvetnameden şu suretle naklediyor..

«Ashab-i tarikat bu tertibe riayet ederler.. Ol müridin başın traş ederler. Ya makas ile kas ederler. Pes tövbe talkin verirler ve ahdullah okurlar. Badehu taç ve hırka giydirirler. Badehu yol ata ve yol kardeş verirler. Badehu kuşak kuşatırlar ve tuğ ve alem verirler. Ve seccâdeye geçirirler. Badehu helva pişirirler ve irbirine teke sunarlar ve bir şehirden ahar şehre helva gönderirler. Anler kim traş ve taç ve hırka ve pîr tutmak ve yol ata ve yol kardeş tutmak ve ahdetmek ve tercüman lisan söylemek ve helva pişirmek ve bir kişiye teke sunmak ve bahş-i gayıp alıkomak ve bir yerden ahır yere helva göndermek ve tuğ ve alem. Adem aleyhisselâmdan tutanların senedi budur ki zikrolundu,»

'Fütüvvetnâmede fütüvvet şöyle tarif ediliyor.

«Allah taalâdan emr oldu ki Âdem aleyhisselâm fütüvveti Şit'e yetiştire. Çün Âdem aleyhisselâm dahi Şit'e ahilik kıldı, konuk konukladı, sofra yaydı ve et kesti ve kardeşlerine edep, erkân talim kıldı. Ve Şit aleyhisselâm fütüvveti oğlu Enuş'e yetiştirdi ve andan oğula ta Nuh'e gelince

«Amma ashab-i fütüvvet Nuh Peygambere gelince pîri tekbirdir. Şöyle kim kitabın evvelinde cihar pir ve cihar tekbir anıldı. Biri Nuh peygamberdir.

«Rivayet ederler ki Nuh dört yüz sene halkı dine davet kıldı. Kırk er ve kırk avret müslüman oldu. Nefsi incindi. Hak taalâya münacaat eylédi.. (رب لاتذر على الارض من الكافرين ديارا) dedi. Ol hinde Cebrail aleyhisselâm Hak suphanehu vetealânın emri ile irişti. Nuh'a Tufan haberin verdi. Nuh tekbir getirdi. Bu tekbire tekbir-i fena derler. Yani hak suphanehu vetalâ düşmanların fena etti. Cebrail aleyhisseelâm Nuh'a fütüvvet yetiştirdi ve Nuh aleyhisselâm Cebrail'i şeyh edindi ve Mikâil'i ata edindi. Ve İsrafil'i kardeş edindi ve Cebrail Nuh aleyhisselâm ile konuştu ve gemi yapmayı talim eyledi. Cebrail aleyhisselâm cennetten incir ve üzüm getirdi. Birbirine karıştırdı. Helva gibi oldu. Nuh'a verdi. Ol helvadan yedi. Ve müminlere kısmet eyledi. Ve Allahütealâya hamd u sena kıldılar. Ve Nuh fütüvveti oğlu Sam'a yetişmişti. Ol dahi oğuldan oğula ta İbrahim Halile yetiştirdi. Cemi' ashab-i fütüvvet müttefiktirler kim Halil-ür-rahman a yetiştirdi. Ol hinde kim Halil-ul-laha kâbeyi yapmak emrolundu idi. Cebrail geldi. İsrafil ve Mikâil nice feriştch ile geldiler. Ve cebrail İbrahim'in bir dıraa ile belin bağladı ve cennetten bir tabak helva getirdi. Ve Kâbenin yerini gösterdi. Ve gaib oldu.

«On iki kişiye şet bağlamazlar ve bunlar lâyik-i fütüvvet addedilmezlerdi. Anların başlıcaları; kâfirler, münafıklar, remmaller ve müneccimler, hamır içenler, tellâklar, tellâllar, cevlahlar, kasaplar, cerrahlar, sayyatlar, matrabazlar (birisi okunamamıştır.)

«Fütüvvetnâmede bu gibiler için denililiyor ki:

«Pes bu sıfatlı kişiler lâyik-i fütüvvet olmaz ki sakınmak gerektir, Her kimde kim bu sıfatlar bulunursa ana şed bağlamayanlar ve bu sıfatlardan rücû etmeyince. Ve bir kaç amel vardır kim ol amel birle fütüvvetten düşerler. ahi ahiliğinden, şeyh şeyhliğinden ve mürit müritliğinden düşer. Ta ehl-i fütüvvete garamet çekip ve tövbe ve tercüman söyleyüp ve bir sahib-i tarik seyyid veya bir şeyh-i kâmilden dua almayınca fütüvvet dürüst olmas,»

FÜTÜVVETNAME (فتوتنامه) [*San.*] Esnaf teşkilâtı ile bunların riayet etmeleri lâzımgelen usul ve kaidelerden bahseden eserlere verilen addır. Arapça ve Türkçe fütüvvetnameler yazılmıştır. Millet Kütüphanesinin Şer'î İlimler kısmında 505, 506 numaralarda kayıtlı iki fütüvvetname ile üstad Tahir Olgun'un tercüme ettiği Ayasofya Kütüphanesinin 2873 numarasında yazılı fütüvvetname o kabildendir.

FÜTÜVVETLÜ (فتوتلو) [*İda.*] Rabia rütbelilerle, kol ağaları ve yüzbaşılar hakkında elkap olarak kullanılan bir tâbirdir. Derecelerine ve hallerine göre fütüvvetlû bey, efendi, ağa suretinde yazılırdı.

G

GABN-İ FAHİŞ (غبن فاحش) [*Huk.*] Uruzda nısıf özür (onda birin yarısı), hayvanlarda öşür (onda bir), akarda humus (beşte bir) miktarı veya daha ziyade aldanmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gabn; muamelede aldatmak, fahiş de fazla mânasına geldiği için tâbirin mânası alış verişte fesat demek olur. Gabn; (Türk Hukuk Lûgati) nde «gabn maddesi» şöyle izah olunmuştur: «Karşılıklı edaları ihtiva eden akitlerde bir tarafın edası ile diğer tarafın ivazı arasında fahiş bir kıymet farkı bulunmasıdır. Şu halde bir tarafı hukûkî muamelelerle ivazsız akitlerde gabn olmaz Gabn ancak ivazlı akitlerde tesadüf edilebilen bir haldir. Kanunumuza göre gabnin mevcut olabilmesi için karşılıklı edalar arasında nisbetsizliğin açık olması kâfi gelmez. Bu objektif unsurdan başka zarar gören kimsenin muzayaka halinde bulunması veya hiffetinden yahut tecrübesizliğinden istifade edilmiş olması gibi sübjektif unsurların da mevcudiyeti lâzımdır.»

Mesele malûmumuz emr-i kaza
Gabn ki fahiş ola vermez rıza
Vahîd

GABYAR (غابيار) [*Bah.*] Yelkenli gemilerdeki «gabye» denilen yelkeni açıp toplıyanlara verilen addır Bu isim sonraları bütün yelkenleri kullananlara alem olmuştur.

GABYAR BEDELİYESİ (غابيار بدليه‌سى) [*Bah.*] Yelkenli gemilerdeki «gabye» denilen yelkeni açıp toplıyanlara verilen ücretin karşılığı olarak halktan alınan verginin adı idi. Gemilerde kürek çekmeğe ve yelken açıp kapamağa kaadir olanları hükûmet onar akça yevmiye ile istihdam eder, bunların masrafını yerine göre dört, yedi, sekiz, dokuz ve on eve bir kürekçi veya gabyar itibariyle halktan tahsil eylerdi.

GABYE (غابيه) [*Bah.*] Yelkenli gamilerdeki dört köşe yelkenin adıdır. İtalyancadan alınmadır. Bu yelken ikinci yelkendi, birincisine mayestre denilirdi.

Gabye, baruthanede de kullanılırdı. «Başbakanlık arşivi»nde mevcut bir vesikaya nazaran (Askerî 1 iş No. 2685, ta: 29 şevval 1183) İstanbul Baruthanesinde barut sergisi için iktiza ettikçe Tersane-i Âmireden birer tane kullanılmış «gabye-i kebir» alındığı anlaşılıyor Baruthane Nazırları bunları bir takrirle isterler ve alırlardı. Bu vesikaya göre bundan evvel 1178 senesinde bir gabye alınmıştı Demek oluyor ki baruthanenin kullanılmış olarak aldığı gabyeyi beş sene istimal ediyordu.

GACA (غاچا) [*San*] Orta oyunundaki zenne hakkında kullanılır bir tâbirdir. Zenne; Farsça kadın demektir. Eskiden kadınlar ortaya çıkmadıkları için orta oyununda kadın rolünü de erkekler yaparlardı.

GADDARE (غدارە) [*San.*] Arapların cenbiyesine benzer pala nev'inden bir silâhın adıdır. «Lehçe-i Osmanî»de «pala nev'inden ağız ve uç tarafının sırtı keskin yalmanlı kılıç» suretinde izah olunmuştur.

Şair kılıç ve iri bıçak adlarını cami ve tevriyeli bir beyitte bu tâbiri de kullanmıştır:

Babası Şam kılıcıdır, anası gaddare
Yatağan hayladur uşşaka cefalar kılıcı

Rusların himayesiyle Kırım Hânı olan ve ülkenin Moskoflar tarafından ilhakı üzerine Osmanlılara iltica ederek metbuu aleyhine harekette bulunması dolayısiyle Rodos'a nefyedilen (Şahingirey) öldürülmesi için ferman geldiğini haber alınca Fransız Konsoloshanesine sığınmış Fermanın icrasına memur olan ve o sırada Rodos kadısı bulunan Şair Sümbülzade Vehbi mültecinin teslimi için konsolosa tezkire yazdığı halde teslimden imtina edilmesi üzerine zorla almaya teşebbüs olunacağını görünce teslim edilmiş. Bu suretle ele geçirilen Eski Han kale içinde idam edilerek başı İstanbul'a gönderilmiş. Sümbülzade (Şahingiray)ın Rodos'ta nasıl idam edildiğine dair rapor mahiyetinde olarak vaktin hükümdarı Birinci Ab-

dülhamit'e takdim ettiği «Tayyare Kasidesi» nde bu iltica keyfiyetini anlatırken «haddini bilmeseydi de sağ, salim çıkmak için müsaade almayup kafa tutmağa kalkışsaydı gaddare çeker, o gaddar herifi parça parça ederdim» demek olan şu beyt yazılıdır:

Eğer haddin bilüp reg almayup serkeşlik etseydi
Çeküp gaddaremi sadpare eylerdim o gaddarı

Bin ser-i düşmen feda bir peyk-i mevzun kaydının
Düş-i ikbalindeki gaddare-i perranına
Nedim

GAFFAR (غفار) [*Sof.*] Bağışlıyan, affeden mânasına gelen esma-i ilâhiyeden (Allah isimlerinden) biridir. «Kamus-ı Osmani» de şöyle izah olunmuştur: «Kullarına magfireti çok olan Hak.»

GALATA CİBAYETİ (غلطه جبايتی) [*Vak.*] Bayezit-i Veli vakfı müştemilâtından olan Galata ile Beyoğlu cihetindeki yerler münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Birinci Bayezit'in vakfı münasebetiyle kullanılan cibayet tâbiri vakıf yerlerin bulundukları semtlere göre isimlendirildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Nitekim Kasımpaşa tarafında bulunanlara «Kasımpaşa cibayeti», Beşiktaş'tan Rumeli Feneri'ne kadar olan yerdekilerine de «Uskumru cibayeti» adı verilirdi. Bu üç cibayetteki icareler her üç kısmın kâtip ve câbileri tarafından tahsil olunur ve vazifeler de evlâda intikal ederdi. Evkaf Nezaretinin teşekkülü üzerine kâtip ve câbilerinin ölümlerinden sonra evlâtlarına tevcih edilmiyerek vazifeleri Evkafça zaptedilmiş, bu tâbir de ortadan kalkmıştır.

GALATA SARAYI (غلطه سرايی) [*Sar.*] Saray hizmetleri için adam yetiştirmek üzere kurulmuş olan müessesenin adıdır. Galata Sarayını Bayezit II. tesis etmiştir. Enderun an'anesine göre buradaki bina yı Bayezit, Gülbaba adlı ve orada gömülü bir velînin işaret ve tavsiyesiyle yaptırmıştır.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın verdiği malûmata göre (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, s. 302 ve müteakip) Galatasarayı, bir cami' ile her biri ikişer yüz kişiyi istiab edecek üç koğuş ve her koğuşta bir hamam ve zâbit dairesi ve mutfaktan mürekkepti Burada başağa olan Galatasaray ağası, Yenisaraydaki saray kethüdası veya bunun bir derece aşağısındaki beş neferden mürekkep köşebaşı denilen emekdarlardan seçilirdi. Galatasarayda her koğuşun oda kethüdası, odabaşı, kuşçubaşı, hamamcıbaşı ve başeski isimli zâbitleri vardı. Yenisaray hizmetine namzet olan acemiler burada tahsil görürlerdi.

909 (1503) tarihli Eskisarayla Galatasarayına ait bir muhasebe icmalinde, Galatasarayında bir saray ağasiyle beraber yirmi bir ağa, dört enderun oğlanı, dört hastane oğlanı, beş hoca, bir kâtip, bir imam, bir tabip, çamaşırcı, saka, baltacılar, kilerciler, ekmekçi kalfası gibi müstahdemler vardı.

Galatasaray da Edirne sarayı gibi Yenisaraya alınacak ve kapukulu süvariliğine çıkarılacak oğlanlar için bir mahreçti. Çıkmalarda padişah sarayına alınmıyanlar süvari bölüklerine çıkarılırlardı.

Galatasarayı diğer saraylara nazaran daha itibarlı olduğundan buradaki oğlanların mühim kısmı Yenisaray'da açılan hizmetleri doldurmak için bu en aşağı derecede olan büyük ve küçük odalara ve ender olarak fevkalâde bir lûtuf neticesinde kaftanlı odaları denilen seferli, kiler, hazine ve has odalara alınırlardı.

Gerek Galatasaray'a alınacak ve gerek bu sarayda hizmet görüp çıkacak oğlanların bütün muameleleri padişaha arzolunarak onun müsaade ve tensibiyle yapılmak kanundu.

Galatasaray'a alınanlar hizmet itibariyle muhtelif sınıflara ayrıldıkları gibi kendilerine tâyin olunan hocalardan ders de görürlerdi. On altıncı asır ortalarında Galatasaray'da yedişer akça yevmiyeli beş hoca vardı. Bu hocalardan terfie lâyık görülen Yenisaray'a naklolunur, yerine ulemadan biri tâyin edilirdi.

Galatasaray oğlanları ile Edirne ve İbrahimpaşa sarayı oğlanları çıkmalarda on altı ve on dört akça ile kapıkulu süvarilerinin ulûfecilerle garipler bölüklerine çıkarılırlardı. Galatasaray'daki eskilerin çıkma zamanları gelince ağaları bunların arzıhallerini götürüp Yenisaray kapıağası'na verir ve padişaha takdim olunarak Yenisaray'ın büyük ve küçük odalariyle süvari bölüklerine çıkarırlardı.

Galatasaray'daki iç oğlanlarından başka bu saraya ait hizmetleri gören baltacı, ekmekçi, aşçı, çamaşırcı bölükleri vardı. Bunları da on yedinci asrın son yarısına kadar yeniçeri ocağına verirlerdi.

Galatasaray kapıcıları on sekizinci asırda bölükbaşılariyle birlikte on kişilik bir bölük idiler.

On yedinci asrın ilk yarısındaki yeniçeri ve sipahi kıyamları esnasındaki cülûslarda bunların da çıkma istemek sureriyle yaptıkları sert hareketler ve daha sonra daima fesat ve kavgalarla alâkadarları meşgul etmeleri neticesi olarak 1086 (1675) senesindeki Edirne ve İbrahimpaşa sarayları iç oğlanı teşkilâtının kaldırılması sırasında müstaitleri Yenisaray'a ve

diğerleri süvari bölüklerine verilmek suretiyle Galatasarayı ocağı da kaldırılmış ve yerlerine kırk nefer bostancı ile bir bostancı ustası gönderildiği gibi saray medreseye tahvil edilerek musile-i sahn müderrisliği payesinde bir müderris tâyin olunmuştur.

Galatasarayı bundan kırk sene sonra yani 1127 muharreminde (1715) vezir-i âzam şehit Ali Paşa'nın himmetiyle Üçüncü Ahmet devrinde mükemmel surette tâmir olunup medreseler kaldırılarak tekrar iç oğlanlarına tahsis edilmiş ve gene Yenisaray'a alınacak oğlanlar için bir mektep ve mahreç vazifesini görmüştür. Fakat bunlar saraya alınırlarken artık büyük ve küçük odalar mevcut olmadığından buradan çıkanlar seferli, kiler ve hazine koğuşlarından birine kaydedilirlerdi.

Galatasaray oğlanları bu son açılışta nüfuzu artmış olan silâhdar ağa'ya tâbi olup yine Galatasaray ağası denilen bir ağanın nezareti altına verilmişlerdi.

Padişahlar iki üç senede bir Galatasarayı'nı ziyaret ederek oğlanların içinden on ikisini seçerdi. Bunlar saraya giderken padişahı takip ederler ve yukarda yazılan üç koğuştan birine verilirlerdi.

Bu suretle on sekizinci asrın ilk yarısından itibaren Yenisaray'a girebilmek, Galatasaray'dan yetişip çıkmağa mütevakkıf idiyse de bazan iyi bir aile evlâdı veyahut fakir ve öksüzlerden ve emekdar evlâdlarından münasipleri de bu üç koğuştan birine alınabilirlerdi.

Üçüncü Ahmet'in Galatasarayı tekrar açtırmasından sonra ehemmiyeti artıp bir hayli kibar evlâtları hem tahsil ve hem de saraya intisap için oraya kaydedilmişlerdi. Bunların tahsillerine medar olmak için Sultan Mahmut 1167 (1753) senesinde Galatasaray'ın büyük odasının karşısında bir kütüphane ile bir de dershane ve bunun iki tarafında birer çeşme yaptırmıştı. Bu binaların küşat resminden evvel 1168 muharreminde (1754 birinci teşrin) kütüphaneye konacak kitaplar saraydan alınarak sepetlerle kayıklara konup Tophane iskelesinden Galatasaray ağası, baltacılar vesaire tarafından karşılanmak suretiyle kütüphaneye konulmuş ve o gün teberrüken derse başlattırılıp kütüphanenin iki tarafındaki çeşmelerden halka şerbet ikram olunmuştur. Sultan Mahmut bu küşat resminden bir hafta sonra bu hayırlı eserini görmeğe gelmiştir.

Galatasaray Sultanisi 1285 (1868) de burada açılmış, bir müddet sonra yanan sarayın yerine şimdiki bina yapıldığı gibi Cumhuriyet devrinde de sultani adı liseye çevrilmiştir.

GALATASARAYI AĞASI (غلطه‌سرایی آغاسی) [*Sar.*] Tanzimat'tan evvel saray hizmetleri için adam yetiştirmek üzere kurulmuş olan Galatasarayının başındaki memurun unvanı idi. Sarayda diğer muhtelif hizmet sahiplerinden başka iç oğlanları adı verilen gençleri okutmak vazifesiyle mükellef hocalar da vardı. Baş ağa olan Galatasaray ağalığına Yenisaraydaki saray kethüdası veya bunun bir derece aşağısındaki beş neferden mürekkep köşebaşı denilen emekdarlardan biri tâyin olunurdu.

GALATASARAYI BALTACILARI (غلطه سرایی بالطه‌جیلری) [*Sar.*] Saray hizmetleri için adam yetiştirmek üzere kurulmuş olan Galatasarayı hizmetinde bulunanların bir kısmının adıdır. Bunlara teberdar da denilirdi.

GALATASARAYI DÂR-ÜŞ-ŞİFASI (غلطه سرایی دارالشفاسی) [*Tip.*] Galatasarayındaki hastaneye verilen addır. Evliya Çelebi saray hizmetleri için adam yetiştimek üzere kurulmuş olan Galatasarayı binasının İkinci Bayezit tarafından yaptırıldığından bahsederken (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 1, s. 71) şu izahatı veriyor: «Anda bir dâr-üş-şifa ve tahsil-i ulûm için bir medrese inşa edüp herkim anda bir kere Bismillâh dedi ise müfessirîn ve muhaddisînden ulu kimse olurdu, âhirkâr saray-ı has olup huddam ve gilman-ı has ikame olunurdu.»

GALATASARAYI HOCASI (غلطه سرایی خواجه‌سی) [*Sar.*] Tanzimat'tan evvel saray hizmetleri için adam yetiştirmek üzere açılmış ve uzun zaman devam etmiş olan Galatasarayı'nda ders okutan ve oraya devam edenlerin terbiyeleriyle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. 909 (1503) tarihli bir muhasebe icmalinde diğer müstahdemler meyanında beş hocanın bulunduğu yazılıdır. On altıncı asır ortalarında hocaların yedişer akça yevmiyeleri vardı. Bu hocalardan terfie lâyık görülen Yenisaray'a naklolunur, yerine ulemadan biri tâyin edilirdi. Şimdiki Galatasaray Lisesinin Galatasaray Sultanisi adıyle kurulması Tanzimat'tan sonra 1285 (1868) tarihindedir.

GALATASARAYI İÇ OĞLANLARI (غلطه سرایی ایچ اوغلانلری) [*Sar.*] Saray hizmetleri için adam yetiştirmek üzere kurulmuş olan Galatasarayı'na alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buraya alınanlar hizmet itibariyle muhtelif sınıflara ayrıldıkları gibi saraydaki hocalardan da ders görürlerdi. Bunların müstaitleri çıkmalarda doğrudan doğruya padişahın hizmetinde kullanılmak üzere Yenisaray'a alınır, ötekiler kapukulu süvarilerinin ulûfecilerle garipler bö-

lüklerine çıkarılırdı. Bunların çıkma zamanları gelince Galatasaray ağası arzıhallerini götürüp Yenisaray kapu ağasına vererek onun vasıtasiyle padişaha takdim olunurdu. Cülûslarda çıkma istemek ve fesat ve kavga eksik olmamak yüzünden 1086 (1675) da Edirne ve İbrahimpaşa sarayları ile birlikte Galatasarayı da kapanmış ise de kırk sene sonra vezir-i âzam şehit Ali Paşa'nın himmetiyle Üçüncü Ahmet devrinde tekrar açılmıştır. Fakat bu defa ehemmiyeti arttığı için bir hayli kibar evlâtları da hem tahsil ve hem de saraya intisap için oraya kaydedilmişlerdir.

GALAVRA NAZIRI (غلاوره ناظری) [*İda.*] «Kalavre» yahut «kalevre» papuç ve deri gibi şeylere verilen addır. «Kalevrehane» askerin deriden yapılan her nevi ayakkabı eyer takımı, hayvan koşumu ve saire gibi levazımını imal ve ihzar eden fabrika demektir. Bu fabrikanın varidat ve masarifiyle umum muamelâtına bakan zata «Galavra Nazırı» unvanı verilmiştir. Mertebesi «Baruthaneler Nazırı» derecesindeydi. Bilâhara Seraskerlik maiyetine verilmiştir.

GALEBE DİVANI (غلبه دیوانی) [*İda.*] Elçi kabulü münasebetiyle yapılan divanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sadrazamın divan münasebetiyle huzura kabulü ilk defa ise yani saray Istılahınca bu arz ilk arz ise seraser kürk ilbas (giydirilmek) edildiği gibi teşrifatta padişahın huzuruna çıkanlardan kezalik ilk arza girenlere de serarer kürk giydirilirdi. Gerek Sadrazam olsun, gerek diğerleri olsun evvelce huzura kabul edilmişlerse tekrar kürk giydirilmezdi. Yalnız sadrazamlara ulûfe tevzii münasebetiyle yapılan divanlarda seraser kürk ilbas olunurdu. Galebe Divanı biraz da gösteriş mahiyetinde olduğu için ötekilerden farklı ve daha debdebeli olurdu.

GALİ (غالی) [*Bah.*] Eskiden Akdenizde işletilen havalesiz, altları düz bir sınıf gemilere verilen addır. Gemilerin üst güvertelerinde ve palavralarındaki mutfaklara da «gali» denir.

GALLE (غله) [*Mâl., Vak.*] Mevkufun faide ve semeresine verilen addır. Han, dükkân, ev kirası, bağ, bahçe ve çiftlik mahsulâtı gibi. «Ri' = ریع» da bu mânaya gelir. Arapça galle, zahire, mahsul demektir. Cem'i gallattır.

GALLE-İ VAKIF (غله وقف) [*Vak.*] Vakfın faide ve mahsulü mânasına gelir bir ıstılahtır. Bununla vakfın tabiî ve hukukî semereleri anlaşılır: Vakıf paraların faizi, vakıf akarların kirası, vakıf bahçenin meyvası bu kabildendir. Arapça bir kelime olan galle; zahire, mahsul, varidat demektir. Zahire ambarı yerine galle ambarı da kullanılmıştır. Gallenin cem'i gallat gelir. Yine Arapça «ریع = ri'» bu mânaya gelir.

GALLE AMBARI (غله انباری) [*Vak.*] Vakıf yerinden alınmış olan mahsulün konulduğu yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan galle; zahire mahsul, varidat demektir.

GANAİM-İ BAHRİYE (غنائم بحریه) [*Bah.*] Harbde ele geçirilen düşman gemileriyle denizciliğe ait vesait ve levazım hakkında kullanılır bir tâbirbir. Ganaim; ganimetin cem'idir. Arapça bir kelime olan ganimet harbde düşmandan alınan mal demektir.

GANAİM-İ BAHRİYE MAHKEMESİ (غنائم بحریه محکمه‌سی) [*Bah.*] Denizciliğe ait ele geçen şeylerin meşruiyetini tetkik etmek ve bu hususta hüküm vermek üzere hukuk ve ihtısas sahiplerinden mürekkep olarak teşkil olunan mahkemeye verilen addır.

GANAİM-İ HARBİYE (غنائم حربیه) [*Ask.*] Harbde düşmandan alınan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gemi ve sair denizciliğe ait olarak alınanlar için bunun yerine «ganaim-i bahriye» tâbiri kullanılır. Ganaim; harbde düşmandan alınan mal mânasına gelen ganimetin cem'idir.

GANBOT (غانبوط) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan harb gemilerinden beşinci sınıfı teşkil eden bir geminin adı idi. Ganbot «meze kurvet» in küçüğü olup topu da ondan azdı. Aynı zamanda grandi ve mizane sütunlarında serenleri yoktu.

GANEM KİTABETİ (غنم کتابتی) [*Mal.*] Mevkufat kalemine bağlı kısımda yazı işleriyle uğraşanlara verilen addır. Ganem; Arapça koyun demek olduğu için tâbirin mânası koyun kâtipliğidir. Ağnam mürettebatı ve bu işlere ait emir ve nizamlar buradan yazılıp Maliye kalemine gönderilirdi.

GANEM KİTABETİ KALEMİ (غنم کتابتی قلمی) [*Mal.*] Mevkufat kalemine bağlı bir teşekkülün adıdır. «Aded-i ağnam kalemi» de denilirdi. Ağnam mürettebatı ve bu işlere ait emir ve nizamlar buradan yazılıp Maliye kalemine gönderildiği gibi mukataalarda hayvanlar üzerinden alınan vergiler de burada iltizama varilirdi.

GANİ (غنی) [*Sof.*] Kendi kendine yeten mânasına gelen Esma-i İlâhiyeden (Allah isimlerinden) biridir. Gani; Arapça zengin demektir.

GÂNİM (غانم) [*Mal.*] Ganimetten hissesi olan gazi-i müslime ıtlak olunur. Cem'inde ıgrab muktezası üzere «ganimûn» ve «ganimîn» denilir.

GANİMET (غنيمت) [*Ask.*] Harbde düşmandan ele geçen her türlü mühimmat, eşya ve levazım hakkında kullanılır bir tâbirdir. İslâm nokta-i nazarından ganimet «kuvvet-i guzat-ı müslimîn ile düşmandan kahren alınan mala ıtlak olunur» suretinde tarif olunmuştur. Cem'i «ganaim» dir. Ganaim «ganime» nin cem'i olduğu halde Osmanlılarda «ganime», «ganimet» suretinde şayi olmuştur.

Ganaim başlıca dört kısma ayrılırdı:

1. Üsera
2. Sebiy
3. Emval-i menkule
4 Arazî

Şer-i Şerif iktizasınca ganaim, beytülmal emvalinden sayılırdı. Ganaim mutlaka kahr u galebe cihetinden alınmış olan mala münhasır olduğundan miktarı her neye baliğ olursn «واعلموا انما غنمتم من شيء فان لله خمس الخ» ayeti mucebince bir humsu yetimlerle miskinlerin infak ve iaşesi ve camilerle mesçitlerin imarı için tefrik olunur, kusur dört humsu (beşte dördü) piyadelere birer, süvarilere ikişer hisse verilmek suretiyle gaziler beyninde taksim edilirdi.

Beytülmal için alıkonulan ganaim humsu dahi beş kısma taksim edilerek beher kısmı: A. evvelâ ezvac-ı mutahhare ve mesalih-i müslimîne sarf edilmek üzere Hazret-i Peygambere, B. - Cenab-ı Peygamberin akrabasına, C. - muhtacîn ve eytama, D. - mesakine, E. - ebnay-ı sebîle mütesaviyen tevzi olunurdu. Bunlara (eshab-ı humus) tâbir edilirdi.

Beşe bölünmeden evvel guzata verilen hisselerden az olmak üzere evvelâ muharebe esnasında hazır bulunan kadınlara, B. - muharebede delillik hizmetini ifa eden zimmilere, C. - sibyana, D. - memlûkîne dahi birer miktar hisse verilirdi. Bunlara (eshab-ı resih) tesmiye olunurdu.

Ganaimin gaziler arasında taksimi ve kablettaksim ifraz olunan humsunun (eshab-ı humus) a tevzii edille-i erbaadan kitap, sünnet ve icma-ı ümmet ile sabittir.

Fetholunan arazi de ganaimden madut olduğu için emval-i menkule (menkul mallar) ve saireden başka arazi de olveçhile taksim olunurdu. Ancak iğtinam olunan arazi daima ganimîn beyninde taksim olunmayıp bazı ahvalde rakabesi beytülmale ait olmak üzere tevkif edilmekte idi Bu bapta eimme-i erbaa beyninde tarih rivayetinden mütevellit bir ihtilâf vardır. Ancak Hanefiler «bir memleketi fetheden imam-ı müslimîn dilerse o memleket ahalisinin emvalini ganimîn arasında taksim eder ve dilerse müslüman olmıyan ahalisini yerlerinde takrir ve ipka ve haraç ve cizyeye rapteyler, yahut ya ahaliyi nefy ve iclâ eyler veya taksim ve ipka ve nefy ve iclâ etmeksizin arazisini beytülmal addeder» reyini beyan etmişlerdir.

Hâsılı sadr-ı İslâmda fetholunan arazi bazan guzat beyninde taksim ve bazan beytülmal için tevkif muamelesi icra edilmiştir.

Bilâhara teşekkül eden islâm devletlerinde de aynı muameleye devam olunmüştur. Osmanlılar fütuhat devrinde ele geçirdikleri menkul malları harbde bulunmuş olanlar arasında taksim ederler, araziyi ise öşr ve haraca bağlamak suretiyle alelekser yerlilere ve lüzumu halinde de hariçten celp ve naklolunan ahaliye tevzi eylerlerdi.

Ganaimin humsunun devlet hesabına tevkifi de Osmanlıların saltanatlarının başlarında cerayan etmiştir. Fetholunan arazi bazan sultanlar tarafından vakfedildiği gibi bazı kere de fâtihlere temlik olunur ve onlar tarafından da ya vereselerine terk veyahut vakfedilirdi.

Ganimet'i «İslâm âlimlerinin bu kelimeden anladıkları mâna, mağlûp edilen kâfirlerden harbde zaptedilen sîlâhlar, binek hayvanatı ve bütün diğer emval-i menkuledir» suretinde izah eden Th. W. Juynboll. (İslâm Ansiklopedisi, Ganimet Maddesi) şu tafsilâtı veriyor: « Ganime'nin $^4/_5$ inin, bilfiil harbe girmiş olsun veya olmasın, muharebede hazır olan askerler arasında taksim edilmesi icabeder. Atlılar piyadelerin aldıklarının üç misli (Ebu Hanife'ye göre, ancak iki) fazla hak talep edebilirler. Muharebede bir düşmanı öldüren ayrıca onun üzerinde bulunan bütün techizatı (silâh ve mühimmat) da alır.

«Ceri kalan $^1/_5$ i Allaha aittir: «Biliniz ki, ganimetinizden beşte biri Allaha, Resulüne, onun ailesine, yetimlere, muhtaçlara ve yolda kalanlara aittir, eğer Allaha imanınız varsa» ve Kur'anın bu ayeti (VIII, 42) Bedir muharebesinden biraz sonra nâzil olmuştur. Arap reisleri çok eski zamanlarden beri ganimetten bir hisse almakta idiler ve bu suretle, Kur'anın bu ayeti ile, Peygamberin devlet masraflarını örtmek üzere ganimetten Allah namına beşte bir alması bir yenilik olmamıştır.

«Peygamberin vefatından sonra, imama ganimetin $^1/_5$ ini Müslümanların umumî menfaatine en iyi bir surette tekabül edecek şekilde istimal selâhiyeti verildi. Malik İbn-i Enes'in

içtihadı da bu idi. Fakat ondan sonra gelen İslâm âlimlerinin en çoğu Kur'anın VIII. sûresinin 42 nci ayetini harfiyyen telâkki ettiler. Onlara nazaran, Allaha tahsis edilmiş bulunan 1/6 hisse münzel emirde isimleri tasrih olunan 5 sınıf arasında müsavi olarak (böyle olmakla beraber, Ebu Hanife'ye göre, ancak Kur'anın VIII. sûresinin 42 nci ayetinde zikri geçen üç sınıf arasında; yetimler, muhtaçlar ve yolcular) taksim edilmek iktiza eder. Şafiî mezhebine göre, önceleri Peygamberin şahsına tahsis edilmiş olan hissenin İslâm cemaatinin umumi menfaatleri için kullanılması lâzımdır.

«Harb esirleri dahi ganimet cümlesindendir. Mü'minlerin eline esir düşen kâfirler, kadın ve çocuklar dâhil olarak, ganimette hisse sahibi olan asker arasında, köle gibi taksim olunur. Böyle olmakla beraber imam olan zat hür ve reşit olan harb esirlerini başka bir suretle dahi taksime tâbi tutabilir. Hattâ İslâmın menfaati böyle icap ediyorsa, bir fidye mukabilinde, hattâ fidyesiz, azat edebilir. Müslüman harb esirleriyle mübadele edebilir. Ebu Hanife mezhebine göre ise, onları azat edemez.

«İslâm ulemasının çoğuna göre, ganimetin taksimatını tâyin eden kaideler, fethedilen memleketin topraklarında tatbik olunamaz (bk. Mad. Fey).»

GARGA BAŞO (غارغا باشو) [*Bah.*] Yan yelkenlerinin iskota yakasını kaldıran istinkanın adıdır.

GARGA CUNDA (غارغا جوندا) [*Bah.*] Bir serenin mantilyasının bir taraftan basılarak ufkî vaziyetini kaybedişi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

GARGA CUNDA AŞTARI (غارغا جوندا آستاری) [*Bah.*] Garga fundoların yelkeni zedelememesi için yelken üzerinde deydikleri yere dikilen kalın bez parçasına verilen addır.

GARGA CUNDA ÇELİĞİ (غارغا جوندا چلیکی) [*Bah.*] Gabya ve baba fingo yelkenlerinin altabaşo yakalarına garga fundonun kasası takınmak için bağlanan çeliklerin adıdır.

GARGA ETMEK (غارغا ایتمك) [*Bah.*] Uzun müddet işletilmemek yününden köseleleri kuruyup su almıyan tulumbaların üzerlerine su döküp yumuşatmak suretiyle çalıştırılmaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Garga; bir şeyin aslî vaziyetini kaybedip baş aşağı olmasına denilir.

GARGA FUNDO (غارغا فوندو) [*Bah.*] Gabya ve baba fingo yelkenlerinin altabaşo yakalarını seren hamaylılarına kaldırmak ve sarılmalarını kolaylaştırmak için donatılan serviçelerin adıdır. Bunların bir çiması altabaşo yakasında bulunan çeliğe bağlanır, diğer çımaları gabya kapelesinde bulunan makaradan dolaştırılarak göverteye alınır.

GARGARİ (غارغاری) [*Bah.*] Yan yelkenlerini arma edip topliyan selvüçelere verilen addır. Yan yelkenlerinin direkleri ve filoların larmo ve istiralyaları kuşatmak üzere orsa yakalarına dikilen ve indirilip kaldırılmalarını kolaylaştıran demir veya ağaç çemberlere gargari denir.

GARİBİYYE (غریبیه) [*Sof.*] Kadiriyye tarikati kollarından birinin adıdır. Kurucusu Şeyh Muhammed Garib-ullah-ül-Hindî'ye nispetle bu adı almıştır. Zikri toplu bir halde cehrî (yüksek sesle) idi. Sülûke ism-i Celâl ile başlanır, mürşidin telkini veçhile esma-i seb'aya çıkılırdı. Kötü huylar bırakılarak iyi huylarla huylanmak esastı.

GARİB-ÜD-DİYAR (غریب الدیار) [*Hal.*] Memleketin yabancısı mânasına gelir bir tâbirdir.

Vahşetle hâzıran nazarendaz idi bana
Zira ki içlerinde garib-üd-diyar idim
Recaizade Ekrem

GARİP YİĞİTLER (غریب یکیتلر) [*Ask.*] Galata, İbrahimpaşa ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gösteren yabancılar ve yeni Müslümanlardan aşağı bölüklere süvari olarak alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlardan teşkil olunan son iki bölüğe «garip yiğitler bölükleri» denilirdi. Bunlar için garib'in cem'i olan «gureba» ve bu bölüklerin sağ ve sol olduklarına göre de «gureba-i yemîn», «gureba-i yesar» tâbirleri kullanılırdı.

GARİP YİĞİTLER AĞASI (غریب یکیتلر آغاسی) [*Ask.*] Gureba-i yemîn, Gureba-i yesar dahi denilen aşağı suvari bölükleri ağaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Garip yiğitler; Galata, İbrahimpaşa ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gösteren yabancılar ve yeni Müslümanlardan yeniçeri ocağına süvarilikle alınanlara verilen addır.

GARİP YİĞİTLER BÖLÜKLERİ (غریب یکیتلر بلوکلری) [*Ask.*] Galata, İbrahimpaşa ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gösteren yabancılar ve yeni Muslümanlardan teşkil olunan süvari bölükleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Aşağı bölük-

ler» de denilen bu bölülkler sağ ve sol olmak üzere iki bölüktü. Bu bölüklere garibin cem'i olan gureba, *sağ* mânasına gelen yemîn ve sol demek olan yesar kelimeleri kullanılmak suretiyle «gureba-i yemîn», «gureba-i yesar» da denilirdi.

GARP OCAKLARI (غرب اوجاقلری) [*İda.*] Osmanlı devletinin eskiden Şimalî Afrikadaki üç muhtar eyaleti hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu üç eyaletin adları şunlardı: Trablusgarp, Cezayir, Tunus. Barbaros Hayrettin Paşa'nın hizmet arzetmesiyle Osmanlı mülküne giren bu eyaletler bir zamanlar diğer yerler gibi doğrudan doğruya idare olunurken sonradan idare makinesine ârız olan bozukluk neticesi olarak merkezle hemen hemen rabıtalarını kesmişler, müstakil bir vaziyet almışlardı. Cumhuriyet tarzını andıran bir şekilde idare olunan bu yerlerin Osmanlı hükümetiyle rabıtası, Kaptan Paşaları merci bilerek harb sıralarında gemileriyle gelip hizmette bulunmaktan ve 2-3 senede bir, padişaha birer hediye sunmaktan ibaretti. Bundan başka hiçbir vergi vermezlerdi. Eyaletleri idare eden ve «Dayı» adını alan başları zâbitler intihap eder ve hükümetten paşalık unvaniyle tasdik emri verilmekle iktifa olunurdu. *Bu tasdik muamelesi üç senede bir* vâki olurdu. Zaruret sebebiyle ondan evvel yapıldığı da vâkidi. Buralardan gelen hediyelere karşı padişah namına bir korvet, bir kalyon yahut birkaç top ve bir miktar barut gönderilirdi.

Garp ocaklarının «idareleri diğer eyaletlerden bütün bütün başka bir sistemde» olduğunu söyliyen Süleyman Kâni İrtem (Osmanlı Mülkiye Teşkilâtında Garp Ocakları, Tanin. 29 ağustos 1945) bunun için şu kıymetli tafsilâtı veriyor: «Bu eyaletler fetholundukça her birine sekizer onar bin Türk askeri bırakılmıştı. Bunların evlâdı «Yerli Kulu» namını almıştı.

«İspanyolların Endülüs Müslümanları hakkındaki gaddarca hareketleri sebebiyle Müslümanlarla İspanyollar arasında kuvvetli bir husumet hâdis olduğuna ve Osmanlı devletinin İspanya ile muahedesi bulunmadığına mebni bu ocaklar halkı gemileriyle devamlı surette İspanya sahillerini, adalarını yağma ve tüccar gemilerini zaptederlerdi.

«Bu garp ocaklarına mensup gemiler icap ettikçe asıl Osmanlı donanması maiyetine celbedilerek sefer hizmetlerinde de bulunurlardı. Devletçe Garp ocakları korsanları İslâm tüccar gemilerini avlamak ile melûf Malta korsanlarına muadil tutulurdu.

«Üç Garp ocağının en muteberi Cezayir'di. Cezayir beylerbeyisi Tunus ve Trablus'ta halk arasında (Sultan-ül-Cezayir) unvaniyle anılırdı.

«Cezayir'de Endülüs idaresi nizam ve usulünü nümune ittihaz eylemiş olan Barbaros Hayrettin Paşa'nın tertibatınca Cezayir kıtası mümtaz eyaletler gibi bazı idarî hususiyetlere malik idi; gerek Cezayir, gerek Tunus ve Trablus ocaklarından her sene devlet hazinesine birçok para, padişaha elde edilmiş köle ve cariye gibi hediyeler gönderilirdi.

«Tunus ocağı devlet hazinesine gönderdiğinden başka olarak Cezayir'e de her sene birkaç gemi dolusu zeytinyağı verirdi.

«Cezayir'de dört (Bey) vardı. Bunların ikisi şark, ikisi garp beyleri idi. Bu beylerin idareleri altında bulunan yerler diğer eyaletlerin sancaklarına muadil olarak birer (vilâyet) sayılırdı. Varidatı ve itibarı ziyade olan (Tetri) beyi bunlar arasında en büyük tutulur ve (beylerbeyi) unvanını alırdı.

«Bu beylerin idaresinde mutasarrıf, kaymakam, müdür makamında (kaidler) vardı.

«Barbaros Hayrettin Paşa Cezayir şehri önündeki (Fener) kalesini şehir ile birleştirip limanın inşasına pekçok gayret ve himmet sarfeylemiş, ahalinin işlerini görmek için aralarından birisini (*Şeyh-ül-beled*) *nasbetmişti*.

«Askere yeniçeri usulünde kışlalar yaptırdığı gibi şehrin ortasında bir hükümet merkez binası da kurarak (Dâr-üs-Sultan) tesmiye ettirmişti.

«Memleketin idaresi Şeyh-ül-beled'in nezaretine müfavvaz idi. Şeyh-ül-beled resmî dairesine muteber şeyhlerden mürekkep belde meclisi âzasiyle belde umuruna bakardı. Sokakların temizliği, memleketin muhafazası da Şeyh-ül-beled'den mesuldü.

«Şeyh-ül-beled'in maiyetinde su işlerine, azadlı köle ve halayıklara, nezaret işlevine memur kaidler vardı. Azadlı köleler zembilcilik ve badanacılık sanatlarında, azadlı cariyeler hamam ustalığında ve ekmek satmakta kullanılırlardı.

«Şeyh-ül-beled geceleri şehri muhfaza için bekçiler, kolcular kullanırdı. Yine Hayrettin Paşa tertibince beylerbeyilerden sonra merkezde en büyük mansıp (hazinedarlık) idi. Meratip silsilesinde ağa ve vekilharç hazinedarı takip ederdi. Ağa bütün askerin kumandanı idi.

«Tersane Nazırı makamında bulunan vekilharç bütün korsan gemileri ile kaptanları, kaleleri, topçuları idaresi ve nezareti altında bulundurdu. Türk kuloğullarından tâyin edilen topçubaşı idarî işler için vekilharca müracaat eylerdi.

«Toplara mütaallik bütün işler kuloğullarının ellerinde idi. Bunlar kale nöbetlerini cüz'î bir maaş ile yaparlar, tâyinat olarak günde birer ekmek alırlardı. Bunların isimleri mahsusan tutulan bir defterde mukayyet bulunurdu Beşikteki çocukları bile tayın alırlardı.

«Kuloğulları kulağalığından yukarıya terfi edemez, binbaşı olamazlardı.

«Vergi tahsili işi Türklere aitti. Ancak bazan kuloğulları da bu vazife ile çıkarılırdı.

« Atlar Nazırının da vazifesi önemli idi. Bu Nazır bütün hayvan alım satımına nezaret ederdi; hayvan hırsızlarına derhal lâyık oldukları cezayı vermek salâhiyetini haizdi.

«Bu memurlar merkezde bulunmak dolayısiyle nüfuzları taşradaki memurlara nispetle fazla idi.

«Bu memuriyetler de Türklere mahsustu. Hattâ kuloğulları bile bu mansıplara geçemezlerdi.

«Cezayir'de arazi münbit ve hayvan ra'yine müsait olduğu için Cezayir kabileleri Trablus kabileleri gibi sık sık yer değiştirmeğe mecbur değillerdi. Bedeviler. şeyhlerine bağlı idiler; muhakemelerine şeyhleri ve ihtiyarları bakardı.

«Kabileler bazan birbirleriyle muharebe ederlerdi; şeyhlerin tavassutiyle sulh olurlardı. Arapların cümlesi Cezayir hükümetine mutavaat üzere idiler. Cezayir paşaları da bunlar arasında zapt ve rapt işlerini beylere ve kaidlere havale ederlerdi.

«Tunus ve Garp Trablusu eyaletleri beylerbeyilikleri sonraları «evlâdiyet» şekline girmişti. Cezayir'de ise bu tertip yerleşmedi.

«Cezayir beylerbeyisi olan Saih Paşa'dan - Salih Reis - sonra Cezayir'e devlet tarafından beylerbeyi gönderildiği gibi bazan da valiler ahali ve asker tarafından seçilir ve İstanbul'a arzolunur idi. Bu valiye ferman, kılıç, kaftan celbi için gönderilen memura tevdian birçok hediyeler, bir beylik gemiye konulur, İstanbul'a yollanır idi. Valilik fermanı, kılıç ve kaftan Cezayir'e gelince kaleden toplar atılır, şenlikler yapılır, paşa olan zat yaldızlı bir sandalye üzerine oturtulduğu davul ve zurnalar çalındığı halde bütün ahali toplanarak tebrik resmi ifa olunurdu.

«(Ehl-i beled) denilen Cezayir ahalisi Endülüslü'lerden burada tavattun etmiş olanlarla Araplar, kuloğullariyle Türklerden mürekkepti. Endüslüler ile Araplar malikî, kuloğullariyle Türkler Hanefî mezhebinde olmalariyle bunlar için iki müftü ve iki mahkeme vardı. Herhangi Malikî veya Hanefî hâkiminin hükmüne kanaat etmezse (Meclis-i kebir) e müracaatte bulunabilirdi. Meclis-i kebir perşembe günleri âzası iki mezhep ulemasıadan, mensup ve mazul büyük memurlardan mürekkep olarak Cami-i Kebirde toplanan bir heyetti.

«Bu heyet huzurunda dâvacının dâvası tekrar rüyet ve hangi nas hükmüne göre hüküm verildiği hâkiminden sual olunurdu. Hüküm nassa mastenit değil ise meclisin bunu nakzetmeğe hak ve salâhiyeti vardı.

«Dağlarda oturan kabilelerin işlerinin tesviyesi, zapt ve rapt keyfiyeti tamamiyle kendilerine bırakılmıştı. Bunlar hükümete vergi vermezlerdi: korsan gemileri için iktizasında kereste kesmekten başka hükümet teklifini tanımazlardı. Bu dağ adamları şehre müsellâh olarak giremezlerdi. Vergi ve teklifleri vermeğe muhalefet etmiyen diğer kabileler halkı ise silâhlı olarak şehre girmek müsaadesine maliktiler.

«Tunus'ta Sinan Paşa tarafından zaptedildiğ zaman Cezayir tertibine sokulmuştu.

«Tunus'ta iki, Garp Trablusunda beş sancak vardı. Cezayir'deki idarî hususiyetler az, çok farklarla Tunus ile Garp Trablusunda da mevcuttu. Trablus'ta kale haricinde tüccar ikametgâhı ve sahil kısmı müdürler marifetiyle idare olunurdu.

«Trablus beylerbeyisi Turgut Paşa'nın - Turgut Reis - Trablus'ta bıraktığı yeniçeri evlâdına yerlilerce (Kuroğlu) denilirdi.

«Turgut Paşa bu yeniçerileri şehir içinde (Odalar) ismiyle kendilerine tahsis olunan kışlalara yerleştirmişti. Fakat bunlar zaman ile bu odalara değil, memlekete sığmamağa başlıyarak cüz'î bahanelerle aralarında kavgaya, mukateleye, ahaliyi esir hükmünde tutup aşırı derecede zulüm yapmağa koyulmuşlardı. Bununla beraber Garp Ocaklarında Osmanlı idaresine kalben en ziyade merbut olanlar Garp Trablusu ahalisi idi.

«Anadolu'nun ve Ege adaları halkının kabadayıları ve bir cinayetle müttehem olanları Garp Ocaklarına kaçarlardı. Bazan da bu ocaklardan buralara mahsus adamlar gelir. İzmir ve diğer yerlerde bayrak açarlar ve (soluma-dan can vermek, terlemeden; mal kazanmak isteyenler bayrağımız altına gelsin) diye dellâllar nida ettirerek asker yazarlardı.

«Gitgide bu ocaklarda bir «askerî asabiyet» hâsıl olmuş, buralardahi yeniçeriler arasında (Dayı) unvaniyle gemi kaptanları ve nüfuz sahipleri türemişti. Bu dayılar karşısında ocaklara devlet tarafından tâyin edilen beylerbeyilerin çokluk hükmü kalmamıştı. Beylerbeyilikte inhilâl vukuunda bu dayılar aralarından bir beylerbeyi seçiyor, bu yolda makamına oturtulan

beylerbeyilerin memuriyetleri padişah tarafından tasdik olunurdu.

«Devletin gaileleri arttıkça kuloğulları ahaliye müracaat ve kimse ile istişare etmiyerek beylerbeyilerin seçimini hemen kendilerine hasreylemişlerdi. Ahaliden ileri gelenleri katl, servet sahiplerinin mallarını gaspeylemek de bunlar için âdeta «kabadayılık» icaplarından sayılır olmuştu! Dayılardan seçilen beylerbeyiler iki üç senede bir padişaha hediyeler takdim ederlerdi. Tersaneden kendilerine gemi, harb alât ve edevatı gönderilirdi.

«Garp Ocaklarında korsanlık şecaat sahiplerine, hayata fazla kıymet vermiyenlere mahsus hem şerefli, hem kârlı bir meslek sayılırdı.

«Solumadan can vermek, terlemeden mal kazanmak ancak böyle bir meslekte kaabildi.

«Fakat Garp Ocaklarının bu korkunç korsanları Avrupalıların Akdeniz ticaretine pek büyük zararlar ika ediyorlardı. İptidaları Avrupa hükümetlerinin bu hususta şikâyetlerine Babıâli önem vermiyor, kulak asmıyordu. Daha sonraları ya devletçe Garplılara karşı bir ihtiyat ve tedhiş kuvveti sayılarak tedipleri arzu edilmediğinden yakut bu noktada âciz bulunulduğundan dolayı bu ocaklar halkının Avrupa devletleriyle muahedeler akdetmelerine göz yumulmuş, müsaade edilmiş, bazan de icbar neticesi olarak rıza gösterilmiş bulunmasiyle bu ocaklar büsbütün bir idare serbestisi elde ettiler. Vâkıa bu ocakların yaptıkları muahedeler devletlerce mer'î diplomasî kayıt ve şartlarını havi değillerdi ve bir nevi mütarekenameden ibarettiler amma bu ocaklara tanılan bu hak Osmanlı devleti için büyük müşkülâtı dâvet eylemiştir.

«Barbaros ve Turgut günlerinde bütün Akdeniz sahilleri halkını titreten Osmanlı denizciliği inhitata uğradıktan sonra dahi Garp Ocaklarının itiyat etmiş oldukları ve vazgeçemedikleri korsanlık Avrupalıların şikâyetlerini seneler geçtikçe artırmış, kuvvetlenen donanmalariyle tehditlere, taarruzlara girişmelerine sebebolmuştu.»

«Barbaroslar devrinden itibaren Berberistan yalılarını teşkil eden bu eyaletler Avrupalılar için hakikaten korkunç, mühlik bir girdap olmuştu. Milâdî 16 ncı asırdan itibaren Berberiye eyaletlerinin idare intizamı bozulmıya başlamakla beraber denizcilik kuvvet ve kudretleri azalmamış, Cezayir, Tunus, Trablus kadirga ve kalyonları yine Akdeniz sularında muzaffer dolaşmakta, rasladıkları harb ve tüccar gemilerini zaptettikleri gibi sahilleri de yağma ve tahrip eylemekte devam etmişlerdi. O derecede ki bu eyaletler dâhilinde on binlerce Hıristiyan esiri bulunur ve «Berberistan Korsanları» denilince Avrupalılar üzerinde son derece müthiş bir tesir hâsıl ederdi.

Line Pole diyor ki;

«Cezayir, Tunus ve Trablus Ocaklariyle Avrupa hükümetleri arasındaki münasebet ve muameleleri yalnız biri için değil hepsi için birden müselsel korkunçluk ve haysiyetsizlik vesikası addeylersek katiyen mübalâğa etmemiş oluruz. Filhakika Barbaros'ların büyük donanmaları ve denizcilikteki emsalsiz maharetleri ile Turgutların pervasız hücumlarına karşı cebîn ve meyus olmakta Avrupalı'ların hakları vardı. Lâkin bu şöhretli kahramanların devirlerini takibeden 2 asır zarfında bütün Avrupa devletlerinin ticaretlerinin mahvine, teb'aları hayat ve serbestisinin yıkılmasına, elhasıl siyasî ve millî haysiyetlerinin tek bir donanmaya karşı duramıyacak kadar az gemiye malik olan Berberiye korsanları tarafından lekelenmesine tahammül etmeleri, doğru olduğu kadar da, itimat olunamıyacak bir hal değil midir?

«Şüphesiz yılgınlık, atalet ile beraber politikanın da bu ahvale bazı mertebe dahli olmuştur. Meselâ İspanya hükümetinin tehditkâr üstünlüğünü keybetmesine kadar Fransızlarla Cezayirli'leri dost eden saik politika idi.»

Daha sonraları meşhur 14 üncü Louis'nin: «Eğer bir Cezayir olmasaydı ben icadederdim» dediği rivayet olunduğuna göre Line pole'ün sözü doğru olmak lâzım gelir.

Yine politika, Felemenkli'leri milâdî 17 nci asır başında Cezayirli'lerle müttefik olmaya sevketmişti. Çünkü Felemenk hükûmeti küçük mikyasta deniz ticaretiyle meşgul olan hükûmetler üzerine Cezayir korsanlarının bütüu kuvvetini havale etmek istiyordu. İngiltere hükûmeti dahi Berberistan korsanlarını kendi hasımları aleyhinde kullanabilmek için bunlara kavuk sallamaktan geri durmazdı.

Tunus, Cazayir ve Trablus eyaletlerine tâyin olunan konsoloslar mûtat hediyeler namı altında Beye, Dayı'ya kıymetli şeyler takdimine mecbur idiler. Halbuki yine Avrupalı'ların beyanına göre Dayı'nın meselâ son derece ustalıkla işlenmiş bir murassa' saati takdim eden konsolosun gözü önünde aşcıbaşısına bağışladığı çok defa vâkı olurdu. Mûtad hediyeleri takdim etmiyen konsoloslar Dayı'nın huzuruna kabul olunmazlardı. Bundan başka bazı zamanlar konsolosların hayatı de tehlikede bulunurdu. Meselâ 1683 te Fransız'lar Cezayir'i topa tuttukları vakit bu halden son derece hiddetlenen Kara Morto Hüseyin Dayı Fransız konsolosu

Jan Dö Yaşe ile birkaç hemşerisini top ağzına bağlayıp attığını Avrupalı'lar yazmışlardı.

Cezayir Dayısının divanında ecnebiler birçok merasim ve tekellüfata tâbi bulunurlardı. Konsoloslar kabul edilirken kunduralarını çıkarmaya, kılıçlarını dışarda bırakıp Dayı'nın elini öpmiye mecbur idiler. İlkdefa olarak 1767 de İngiliz Konsolosu Arciyalt Kambel Frezer Dayı'nın elini öpmek istemediği için, Cezayir'den âdeta bir uşak gibi, def' olunmuştu.

Bu üç uzak eyalet müstakil bir hükûmet gibi Avrupalı'larla muahedeler aktediyor ve merkezi hiçe sayıyordu.

Garp Ocaklarının vaziyeti Köprülü Mehmet Paşa'nın canını sıktığından hal ve hareketlerini muahaze ettikten başka «Saltanat-ı Seniyyenin sizin gibi asilerin kulluğuna ihtiyacı yoktur» gibi çok şiddetli bir tavır ve hareket göstermekle beraber sahillerin korunmasına memur olanlar Garp Ocakları gemilerine karşı harekete geçilmesi ve sahiplerinin Mısır sahillerine kabul edilmemesi yolunda fermanlar istar ettirmek suretiyle filiyata da geçmiş olması ocakları korkutmuş, kendilerini amana düşürmüştür. Bunun üzerine Beylerbeyi gönderilerek memleketin idaresi yine ele alınmış ise de arkası aranılmadığından az vakit zarfında eski hal avdet etti ve hükümetin nüfuzu sıfıra indi. Hatta aralık aralık Garp Ocaklarında ihtilâller çıkarak Saltanat merkezine şikâyet vâkı oldukça ya âsiler tarafından katlolunan paşanın yerine bir vali gönderilir veyahut oraca tensip edilen birinin memuriyeti tasdik olunurdu.

Bunun neticesi olarak Trablus Garp'ta «Karamanlı oğlu», Tunus'ta «Menemenli oğlu» hanedanları teessüs edip müstakillen iş görmeye başladılar.

Dayı namını alan ocak reisleri fırsat buldukça valiyi oradan uzaklaşmaya mecbur ederler, işini ellerine alırlardı. Hattâ bu eyaletler Osmanlı Devletinin idaresinde iken biribiriyle anlaşamazlar ve yekdiğerine harb bile açarlardı

İkinci Mahmud'un son zamanlarında Trablus'ta en son Dayı olan (Ali Paşa) İstanbul'a celbedilerek yerine hükümet tarafından vali gönderilmiş ve bu suretle oranın idaresi 1912 senesinde İtalyanlar tarafından işgal edilinciye kadar Devlet tarafından gönderilen valiler canibinden Osmanlı memleketinin bir vilâyeti şeklinde idare olunmuştur.

Tunus ve Cezayir ise böyle bir idareye bağlanamadığından meydanı boş bulan Fransızlar o geniş diyarı daha evvel ele geçirmişler ve müstemlekeleri idadına ithal eylemişlerdi.

GAŞİYE (غاشيه) [*San.*] At eğeri örtüsü demektir. Halk dilinde haşa suretinde kullanılır. Arapça bir kelime olan gaşiyenin muhtelif mânası vardır. «Ahteri-i kebir» de bunun için şu izahat vardır: «Kıyamet; zira nâsı evza ve ahvaliyle bürüyüp setrettiği için ve eğer örtüsüne dahi gaşiye derler. Eğeri bürüyüp setrettiği için. Zira asılda setrediciye derler, gaşiye bir maraz (hastalık) adıdır ki karında olur.»

Bu örtü sırmalı, şeritli idi ve sahibinin zenginliği nisbetinde kıymetli olurdu.

Selçukîler, Memlûkler zamanında hükümdara mahsus gaşiye Saltanat alâmetlerinden biri idi ve gidiş alaylarında hükümdarın önünde taşınırdı.

Birinin başına gelen büyük bir felâketten bahsedilirken, mecaz yoliyle, gaşiye kelimesi kullanılır. Bu kelime Kur'anda ruz-i ceza (ceza gününü) yahut Cehennem ateşini ifade için kullanılmıştır (الغاشيه) sûresi ismi bundan alınmıştır.

Berk-i rez pür nakş ile gülşende vezandır
Gûyaki saba gaşiye berdûş-i hazandır
Yahya

At uşağına gaşiyedar denilir.

O şehsüvar ki binse semend-i ikbale
Revadır Âsaf olursa yanında gaşiyedar
Nabi

GAVS (غوث) [*Sof.*] Manevi mertebelerin en yükseği yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «kutup» da denilir. Bu mertebeye yükselen nâsır ve medetkâr olduğu için gavs denilmiştir. Gavs; Arapça medet, nusret, yardım, kurtuluş mânalarına gelir.

Sofiyeye ait eserlerin beyanına göre her asırda bir gavs bulunur. Yine sofiyeye ait eserlerde gavsiyet için şöyle deniliyor: «Kutbiyyet-i kübraya yani gavsiyete has bazı evsaf var ki, o bize şöyle dursun sofiyenin büyüklerine bile ayan değildir. Çünkü asıl kutup mazhar-ı hakikat-i Muhammediyye ve câmi-i esma-i İlâhiyye olur.»

Sofiye ricalinin büyüklerinden bu unvanı alanlar vardır. Kadirî tarikatinin müessisi Abdülkaadir Geylâni onlardan biridir.

«İslâm Ansiklopedisi»nde (Gavs Maddesi) bunun için «sofiye nezdindeki evliya mertebelerinin en yüksek derecesine ermiş bir veli olan Kutb'un unvanıdır. Bu unvan ancak kendisinden mânevî yardım istenilen zata verilir. Fakat kutb'un mahiyetine göre, bu daimî bir haldir. Buna binaen bu unvan kutb tâbiriyle birlikte kullanılır. Bazılarının söylediklerine göre gavs denilen veli sofiler arasındaki velilik mertebelerinde, kutub'dan hemen sonra gelir» izahatı vardır.

Türbet-i pâkine her lâhza selam-ı bihad
Olsun ey Gave-i Nebi eiret-i hurşit zamir
Tokadizade Şekip

GÂVUR (گاور) [*Hal.*] Eskiden Müslümanlar tarafından Hıristiyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça «kâfir» den bozmadır.

«Kamus» da küfür ve kâfir kelimeleri için şu izahat vardır: «Elküfr, elkefr; kâfın zammı ve fethi ile ve elküfür elküfran kâfların zammiyle imanın zıddıdır ki vahdaniyyeti yahut nübüvvet ve şeriati inkâr eylemekten ibarettir. Müellifin Besair'de beyanına göre küfür setr (örtme) mânasınadır. Kâfir hakkı setrettiği için ıtlak olundu ve küfür maddesi din ve şeriat ve küfran-ı nimet inkârında ve küfür ikisinde galip müstameldir ve küfür ve küfran mün'imin nimetini setr ve inkâr eylemek mânasındadır ki şükür mukabilidir. Şârih der ki küfür isim olarak dahi müstameldir ve dört nevi üzerinedir. Biri; küfr-i inkâridir ki asla Cenab-ı Bari Taalâyı bilmeyip ve ikrar ve itiraf eylememekten ibarettir. Sâni; küfr-i cehûdidir ki kalb ile bilüp lâkin lisan ile ikrar eylememekten ibarettir. Küfr-i İblis-i aleyh-il-lâne gibi. Sâlis; küfr-i inadîdir ki kalble bilip ve lisan ile ikrar edip lâkin haseden ve bagyen din-i İlâhî ile mütedeyyin olmamakten ibarettir. Ebucehil'in küfrü gibi ve ind-el-ba's hakikati bilip ve ikrar edip lâkin kabulden imtina eylemektedir. Ebutalib'in küfrü gibidir ki ona kâfir-i ariy dahi derler, kavminden ar eylediği için tekabbül eylemedi. Rabi; küfr-i nifakidir ki lisan ile ikrar edip kalble mutekit olmamaktan ibarettir. İbn-i Übey Bin Selul nam Cehûlün küfrü gibi, intiha.

«Elkâfir Mümin olmıyan hâsirdir ve münim-i hakiki cellet nimetehu hazretlerinin nimetlerini inkâr eden kimseye denir. Cem'i küffar ve kefere gelir. Fecere gibi ve kifar gelir, kitap vezninde. Müennesinde kâfire ve cem'inde kevafir denir ve kâfir geceye ıtlak olunur, zulmetiyle her şeyi setreylediği için ve deryaya ıtlak olunur ve büyük dereye ve büyük ırmağa ıtlak olunur ve muzlim ve mukassi sehabe ıtlak olunur ve ekinciye ıtlak olunur, tohumu zeminde setreylediği için ve insan kısmından baid olan arza ıtlak olunur ve düz ve hemvar arza denir ve çiynenmemiş pek çukur yere denir ve nebat kısmına ıtlak olunur ve kâfir Hüzeyl kabîlesi nezdinde bir mevzi adıdır ve karagûluga ıtlak olunur ve silâhla arâste âdeme ıtlak olunur.»

Gâvur tâbirinin Farsça da mecusi ve ateşe tapan mânasına gelen gebr'den geldiğine kail olanlar da vardır.

«Kamus-u Türki» de gebr kelimesi «ateş perest mecusi, zerdüşti (gâvur lâfzının bundan galat ve İranilerden mehuz olduğu maznundur).

«Gâvur'un ne Arapça kâfir ve ne de Farsça gebr'den bozma olmayıp «öküze tapanlar» mânasına Şark dillerinden birisinden, hassaten Arî dilinden Türkçeye geçen bir kelime addedenler de vardır. Bu üç nokta-i nazarın birincisi en kuvvetlisidir.»

Tanzimat'tan sonra bu tâbirin kullanılması menedilmiş ve memnuiyete rağmen kullananlar hakkında ceza tertip olunmuştur. Bir müddet sonra neşrolunan bir tebliğ ile «gâvura gâvur denilmiyecek» gibi garibe bile gösterilmiştir. Bununla beraber bu tâbir halk dilinde hâlâ kullanılmaktadır.

GAYBET (غيبت) [*Sof.*] Kalbin maddiyat âlemi ile alâkalanmaması keyfiyetini bildiren bir ıstılahtır. Gaybet gayptan müştaktır. Gayıb; hazır ve göz önünde olmamak, huzur zıddı demektir. Gayb ile gaybet arasındaki fark gayb hazır olmamak olduğu halde gaybet hazır olduğu halde muhiti ile alâkalanmamak, varlıkta yokluk göstermektir.

Mevlevi tarikati müntesiplerinden olduğu eserindeki izahattan anlaşılan Halit adlı bir zatın «Istılaha-i Meşayih» adındaki eserinde (Osman Ergin'in hususi kütüphanesinde müellifin el yazısı nusha) deniliyor ki: «Halkın câri olan ahvalinden kalbin gaybetine derler. Varidat-i Hak ile kendi nefsinin ahvalinde de kalbin gaybet etmesi demektir. Varidat-i Hakkın azameti ve Sultan-ı hakkın kalbi istilâsiyle kalb kendi nefsinden ve haktan gayıp ve hak ile hazır olur. İşte bu gaybete Sûre-i Yusuf'da olan «وغيابت الجب» delâlet eder. Nitekim Nisve Hazret-i Yusuf'u gördükte ellerini katettiler. İmdi Hazret-i Yusuf'un cemalini müşahededе hal öyle olunca envar-i Zülcelâl'i müşahededе gaybetin nasıl olacağı kolayca anlaşılır. Eşyadan gayb ve halkla hazır olduğundan dolayı velâyet derecelerinden bir dereceye de gaybet derler. Nitekim bu gibi kimselere gaybet ve huzur tesmiye olunmuştur.»

«Kuşeyri Risalesi» tercemesinde de şu izahat vardır: «Gaybet ile kalbin gaybeti murat olup bu ise maani-i varide ile kalb meşgul ve müstağrak olmasından için halkın câri ahvaline şuurlanmamaktan ibarettir. Bu da bazan sevap yahut ikab düşüncesi gibi bir vâridin kalbe taalluk ve tesiri sebebiyle nefsini ve gayrisini ihsastan gayb ve zâhil olmasiyle olur. Nitekim Rabi' ibn-i Haytem İbn-i Mesud'u ziyaret için giderken yolunun üzerindeki bir demirci dükkânında ocaktan indirilen erimiş demirin korkunç

manzarasiyle karşılaşınca gaşy ve beyhuş olmuş ve sabaha kadar ayılamamıştır. Aklı başına geldikten sonra sebebi sorulunca bu keyfiyetin karşılaştığı manzara, ehl-i nârın Cehennem'de uğrayacakları akibet düşüncesinden ileri geldiği anlaşılmıştır. Ancak bu hal gaybet derecesini tecavüz ederek gaşy haddine varmış demektir.

«Çok defa gaybet, Hak canibinden vâkı mâna ve kâşifesinden neşet ettiğini ve «hal ehlinin gaybetlerinde halleri hasebiyle muhtelif ve mütefavit olduklarını da kaydeden Kuşeyri bunları da söylüyor: Abdin Hak ile huzuru ise halktan gaybubetiyledir ve bu veçhile Hakkın huzuru abd-i salikin kalbine zikr-i Hak galip ve müstevli olarak Rabb-i müteal huzurunda bu kalb ile hazır gibi olmaktan ibarettir ve sâlikin huzuru halktan gaybeti hasebiyle olacağından halktan bilkülliye gaybet edenin huzuru dahi bu veçhile tam huzura mazhar olur.

«Bazan abd'in nefsinin ahvalini ve gayrısını ihsasa rucuunda dahi filân hazır oldu denip gaybetten sahve rucu mânası kastedilir ve bu huzur halk ile olup evvelki ise Hak iledir.

«Gaybet halinin uzayıp uzamaması cihetinden fark vardır. Bazılarının gaybeti uzun zaman sabit ve mütevasıl ve bir takımının ise biraz vakit zarfında mütebeddil ve zail olur.»

Seyr eyle nedir bu özge halet
Gaybet mi acep bu yoksa hayret
Aklegiegemez bu yemde gavta
Emvacına yoktur anda takat
Hal' etmiyecek bu fiil-i akli
Bu menheca yok şitabe ruhsat
Şirane gelen bu tavra Nafi'
Rabah ile eglemez refakat

GAYB-I HÜVİYYET VE GAYB-I MUTLAK (غیب‌هویت وغیب‌مطلق) [*Sof.*] İllet-i taayyün itibariyle Zât-i Haktan ibaret yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GAYB-I MEKNÛN VE GAYB-I MASUN (غیب‌مکنون وغیب‌مصون) [*Sof.*] Sırr-ı Zatî ve künh-i İlâhi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Künh-i zâtını Haktan başkası bilemediğinden ağyardan masun, ukul ve ebsardan meknundur, mesturdur.

GAYP (غیب) [*Sof.*] Hakkı görmeye mâni olan şeyler hakkında kullanılır bir ıstılahtır. Arapça bir kelime olan gayb'ın lûgat mânası gözden saklı olan, görülüp bilinemiyen şeyler, haller demektir. Sofiye ıstılahlarına ait eserlerde bu tâbir şöyle izah edilmektedir: «Hakkı senden setreden şeylerin küllisi, seni hakdan değil, seni hakdan setreyleyen bir şeye kaadir olamaz.» Gaybı bilmesi cihetinden Cenab-ı Hak hakkında, gayibi bilici demek olan, gaybdan tâbiri kullanılır.

Olmuşta o mahbub u seraperde-i lâreyb
Itlak-ı nikab-ı harem-i gayb-i hüviyyet
Sami

GAYP ERENLERİ (غیب أرلری) [*Sof.*] Her asırde mevcut ve sayıları ondan ibaret olan ricalüllah hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sofiyeye ait eserlerde bunlar için şu izahat verilmektedir: «Sıfat-ı galibeleri huşu' ve huzu-i Rabbani ve kendileri mağlûb-i tecellây-i Rahmani oldukları için seslerini yükseltemediklerinden halkın gayrı bunları ve bunlar da halkın gayriyi bilmezler. Esma-i camia ve kelimat-ı nafia-i Huda olduklarından kendilerinden istimdat şer'an caiz ve bu esma ve kelimatla istiaze ise nas ile sabittir ve gerçi hakikatte müstemit ve müsteazün-bih Cenab-ı Hak ise de müsteiz ve müstemit muvahhit olduğu halde vesait ile vesaile teşebbüs edilmek mani-i tevhid değildir. Nitekim umur-ı zahiriyede padişah-ı zaman ve mukarribini olan vükelây-ı âlişan hacet revay-i ehl-i cihandır.»

GAYR-I MENSUH (غیر منسوخ) [*İda.*] Hükmü kaldırılmamış mânasına gelir bir tâbirdir. Mensuh; Arapça nesh olunmuş, hükmü kaldırılmış demektir. Vesikalarda hükümler münasebetiyle geçer.

GAYR-I RESMİ NAME (غیر رسمی نامه) [*İda.*] Padişahlar tarafından hususi mahiyette yazılan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Name; Farsça mektup, bir taraftan diğer tarafa yazılıp gönderilen kâğıt demektir.

GAZA (غزا) [*Hal.*] Küffâr ile mukatele etmek, cihat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cihat ile birlikte gaza ve cihat suretinde de kullanılırdı.

Tiğine nola yemin eylerse ruh-ı Murtaza
Bir gaza ettin ki hoşnut eyledin Peygamberi
Nef'i

GAZAİM (غزائم) [*Mit.*] Hastalık ve âfetten iyileşmek için okunulan şey, yapılan efsun yerinde kullanılır bir tâbirdir. Doğrusu Arapça azayim olan bu tâbir «Kamus-ı Osmani» de şöyle izah olunmuştur: «Alâ kavlin âfat ve emrazın şifayap olması için kıraet olunan ayat-ı Kur'aniyyedir. Kavl-i diğere göre efsun mânasına olan (azimet) in cem'inir. Azayim suretinde yanlış yazmamalı.»

GAZALİYYE (غزالیه) [*Sof.*] İmam-ı Gazali tarafından tesis olunan tarikatin adıdır. «Hüc,

cet-ül-İslâm» diye şöhret bulan İmam-ı Gazalinin adı Muhammed bin Muhammed, künyesi Ebu Hâmit'tir. 450 (1058) senesinde Tus şehri civarındaki Gazale köyünde doğmuştur. İptida Tus'da Ahmed-ür-Razegani'den sonra Nişabur-da İmam-ül-Haremeyn Ebülmealiy-ül-Cüveyniden okudu. Hocasının sağlığında eser neşrine başlamak suretiyle şöhret kazandı. Hocasının ölümü üzerine Nişabur'dan ayrılarak huzurunda tanınmış âlimlerle yaptığı mubahasede hepsine galebe çalması üzerine 484 (1091) de Bağdat'da Nizamiye Medresesi müdürlüğüne tâyin olundu. Dört sene sonra dersi bırakarak Zühd ve inziva köşesine çekildi. Hicaz'a gidip hac'tan avdetinde bir zaman Şam'da Emeviye Camiinin garbindeki medresede ders okutmaya başladı. Bazı yerlere daha gittikten sonra Sultan Yusuf'un dâveti üzerine Mağrib'e gitmek üzere gemiye bindiği sırada Sultanın öldüğünü haber almakla Tus'a döndü. Orada bir müddet tedris ve telifle iştigal ettikten soura çağırıldığı Nişabur'daki Medrese-i Nizamiye'nin müderrisliğini deruhte etmiş ise de çok geçmeden bırakarak tekrar Tus'a dönmüş ve orada bir hanikah, yanında da bir medrese yaptırıp ömrünün bakıyesini ibadet, irşat ve tedris ile geçirmiştir. Ölümü 505 (1111) tedir. İslâm âlimlerinin en büyüklerinden olan Gazali'nin telifatı çoktur. En meşhuru İhya-ül-ulûmdur. Kendisi sofiyun mesleğinden bulunmakla felâsifenin fikirlerini red ve cerh yolunda yazdığı «Tehafet-ül-felâsife» adlı eserine muasır-ı meşhur İbn-i Rüşt Endülüs'ten buna cevaben «Tehafet, Tehafet-ülfelâsife ilel-Gazali» unvaniyle bir kitap yazmak suretiyle şark'taki bir esere garp'tan cevap verilmiş oldu. Arapça ve Farsça şiirleri de vardır.

GAZ BOYAMASI (غاز بویاسی) [*San.*] Bir nevi ince tülbendin adıdır. Hediyelik şeyler, akraba ve dostlara gönderilen loğusa şerbetleri sürahileri buna sarılırdı. Nevruziyeler de gaz boyamalarına sarılı olarak gönderilirdi.

GAZEL (غزل) [*Ede.*] Birinci beyti musarra' diğer beytleri birinci beytle mukaffa bir nazım şeklidir. Akalli dört veya beş, ekseri on veya on beş beyit olur. Ekseriyet itibariyle «lirik» âşıkane sözlerdir.

«Kamus» da (c. 3, s. 502) «elgazel, fethateynle mânay-i evvelden isimdir. Nisvanla âşıkane lâtifeye ve horata'ya denir ve masdar olur. Zenanla âlüftelik vechile konuşmak mânasınadır. Âhu'nun ensesine düşüp kovan tazı, âhu'yu şikârdan fâtir olmak mânasınadır. Bir haysiyetle ki yetişüp alacağı ande ahu havfinden bağırmakla yapışmayıp tehi ndul eyleye.»

Matla'; bir manzumenin ilk musarra' beytine verilen addır. Bu tâbir kaside, hususiyle gazel hakkında ziyade istimal olunur. Kaside ve gazel aralarında sözün yenilenmesi suretinde irat olunan musarra' beyitlere de «matla'» namı verilirse de bunlar mertebelerine göre «ikinci matla'», «üçüncü matla'» tarzında takyit olunur. Şu hale nazaran manzumenin en başındaki matlaına «birinci matla'» denilmek lâzımdır. Birden ziyade matlaı olan şiire, kaside veya manzume itibariyle «zat-ül-metali'» nazım ve şiir itibariyle «zülmetal'» tâbir olunur.

Bir manzumenin musarra' olmıyan ilk beytine dahi «matla'» denilebilir. Bir de «hüsn-i matla'» tâbiri vardır ki gazelde matlaı takibeden rengin beytin adıdır.

Musarra'; her iki mısraı kafiyedar olan beyite denilir.

Gazel; esasen hüsn ü aşka taalluk eden mezamin ile tezyin edilir. Bu vâdide yazılan gazeller şiirin «garamiyyat» tâbir olunan ve sırf âşıkane hissiyatın tasvirinden ibaret bulunan kısmından sayılır.

Gazelde teferrüt etmiş olan Fuzulî:

Gazeldir safabahş-i ehl-i nazar
Gazeldir gül-i bostan-ı hüner
Gazal-ı gazel saydı asân değil
Gazel münkir-i ehl-i irfan değil
Gazel bildirir şairin kadretin
Gazel artırır nâzımın şöhretin
Gönül gerçi eş'ara çok resm var
Gazel resmin et cümleden ihtiyer
Ki her mahfilin zinetidir gazel
Hiredmentler sanatidir gazel
Gazeliyat ki meşhur-ı devran ola
Okumakta yazmakta âsan ola

Beytleriyle Hicrî onuncu (Milâdî XVI.) asırda gazelin ehemmiyetini ve kendi nazarında onun kıymetini anlatmak istemiştir.

Yine o asrın sanakâr şairi Baki de:

Bu devr içinde benim padişeh-i mülk-ü suhan
Bana sanuldu kaside bana verildi gazel

beytiyle kaside ve gazel yazabilmek kendine mahsus olduğunu ve:

Meddah olalı çeşm-i gazalanına Baki
Öğrendi gazel tarzını Rum'un şuarası

beytiyle de gazelin nasıl yazılacağını asrın şairlerinin kendinden öğrendiğini iftihar makamında söyler.

Hicrî on birinci (Milâdî XVII.) asırda gazele verilen ehemmiyet ve gösterilen rağbet saz şairlerini bile o yolda eserler tanzimine

mecbur etmiş ve bu mecburiyet dolayısiyle halk edebiyatında divan, kalenderi, semai gibi melez şekiller zuhura gelmiştir.

Hicrî on ikinci (Milâdî XVIII.) asırda Sabit:

Zamanede gazeli kimse almıyor Sabit
Güzellere verilen tuhfe-i selâm gibi

demiş ise de yine o asırda yetişen Nedim edebî şöhretini en ziyade şûhane gazellerinden kazanmış ve:

Nef'î vadi-i kasaitde suhan perdazdır
Olamaz amma gazelde Baki vü Yahya gibi

diyerek Baki ile onun mukallidi Şeyhülislâm Yahya Efendinin gazel yazmakta Nef'îden bile üstün olduklarını söylemiştir.

Gazel yukarıda da söylendiği va Kamustaki lügat mânası da buna delâlet eylediği veçhile esasen hüsn ü aşka taallûk eden mazmunlarla tezyin edilmek lâzım geldiği halde şairlerin ekserisi bu yoldan ayrılarak gazel ile katiyyen münasebeti olmamak lâzım gelen siyasiyata varıncıya kadar her türlü fikirleri gazel meyanında irad etmişlerdir. İçinde sekiz türlü fikir görülen sekiz beyitli gazellere bile rastlanılır. Ancak beyitleri beyninde mânevi irtibat bulunanlar da vardır ve bunlar ötekilerden şüphesiz ki daha makbuldür.

Beyitleri arasında mânevi irtibat bulunan gazellere «yek ahenk» adı verilir. Baştan aşağı bir kuvvette söylenilmiş olanlara «yek avaz» ıtlak olunur.

İptidalarındaki beyitler kuvvetli olur da alt tarafları zayıf düşen manzumelere «yek avaz» değil denilir. Ziya Paşa Nef'î vasfında:

Ettikte kasideye seragaz
Tâ ahiredek olur yek avaz

demişti.

Bir gazel heyet-i mecmuasiyle makbul olmak için ya yek ahenk olmalı, yahut beyitlerinin muhtevi olduğu fikirler biribirine yek ahenk denilecek derecede müterakip bulunmalıdır. Meselâ Nedim'in :

Naz olur dembeste çeşm-i nîm habından senin
Şermeder reng-i tebessüm lâl-i nabından senin

gibi nazik bir matl' ile müvaşşah olan gazelinde hitabı zahide çevirerek :

Zahida mazur tut cildinde sıklet var biraz
Gılzetin fehmolunur hacm-i kitabından senin

diyeceği kimin hatırına gelir?

Yine Nedim'in :

Lâl-i nabın çeşmi senc-i itâb etmez misin
Lûtfedip kahriyle olsun bir cevap etmez misin

matlaından sonra :

Kametin seyreyle insaf et o belâ mısraı
Zahida sen şâir olsan intihap etmez misin

demesi dahi pek münasebetli değilse de tabiate yukarıdaki kadar giran gelmez.

Gazelin her bir beytinde başka bir şeyden dem vurmak marifeti Osmanlı şairlerine Acem şairlerinden intikal etmiştir. Arap şairleri gazeli yek ahenk denilen yolda söylerler.

Müreddef şiir söylemek usulü de, Osmanlı şairlerine, Acem şairlerinden geçmiştir. Arapların şiirlerinde redif görülmez. Bununla beraber müreddef olan şiirin okunduğu vakit onu takibeden beyitlerde redifin nasıl bir maharetle tekrar edildiğini görmeğe tabiat müteşevvik olur. Redif tekerrür ettikçe teşevvükü artar. Redifsiz şiirde ise bu halet bulunmaz. Onda yalnız kafiye zevki vardır. Halbuki tabiate redifli şiir söylemek redifsiz şiir söylemekten kolay gelir. Çünkü mazmunları redif cezbeder. Tabiat da onun cazibesine kapılır gider. Bunun içindir ki ekseriya müreddef olan gazeller yek ahenk olamaz. Şairin takibetmek istediği mazmun redife, yahut redif o mazmuna uymaz. Bu veçhile söylenilen gazel redif esareti altında tamamlanır. Meydana beyitleri muhtelif mazmunları havi bir şey çıkar. Müreddef olmıyan gazellerde ise vezinden sonra yalnız kafiye gailesi bulunacağından mazmunun takibinde o kadar güçlük çekilmez. Binaenaleyh belâgatça mütesavi olan ve biri müreddef, diğeri gayr-i müreddef bulunan iki gazelden birincisi ikincisine tercih olunur.

Gazelin en parlak addolunan beyitine «beyt-ül-gazel» ismi verilir. «Beyt-ül-gazel» e bedel «şah beyt» ve «şeh beyt» tâbirleri dahi kullanılır.

Gazelin son beytine «makta'» ıtlak olunur. Matlaın alt tarafındaki beyte «hüsn-ü matla'» denildiği gibi maktaın üst tarafındaki beyte de «hüsn-ü makta'» denilir.

Gazel; eski şairlerin en çok kalem oynattıkları bir şiir tarzıydi. Divanların dörtte üç buçuğunu gazel teşkil etmesi bunun delilidir. Tanzimat'tan sonra Garp edebiyatı örnek alındığı için Şarklılığın en büyük damgasını taşıyan gazel rağbetten düştü. Son zamanlarda ise gazel yazanlar şiirde irtica taraftarlığıyle itham edilmişlerdir.

Kıldı zülfün tek perişan halimi halin senin
Bir gün ey bîdert sormazsın nedir halin senin
Gitti başından gönül oî serv-i kaddin sayesi
Ağla kim idbâra tebdil olda ikbalin senin

Zinet için cism-i divarında kılmazdım yerin
Çekmeseydi aşk-ı can levhinde timsalin senin
Tîz çekmezsin cefa tîgın beni öldürmeye
Öldürür bir gün beni ahır bu ihmalin senin
Gark-ı hunâb-ı ciğer kılmış gözüm merdümlerin
Arzuy-ı hal-i müşkin ü ruh-ı hâlin senin
Dâmgâh-ı aşktan tut bir kenar ey murg-i dil
Sınmadan seng-i melâmetten per ü bâlin senin
Sâyeveş çoktan Fuzuli hâki-i payin yaslanır
Ol ümid ile ki bir gün ola pamâlin senin
Fuzuli

§ [*Mus.*] Fasıl arasında sazendelerden birinin iştiraki ile bir hanende tarafından yüksek sesle okunan bir gazelin bir veya iki beyti hakkında kullanılır bir tâbirdir. Son zamanlarda gazel okunmasından vazgeçilmiş gibidir.

GAZELHAN (غزل خوان) [*Mus.*] Musiki şinaslardan (musiki bilirlerden) fasıl arasında gazel okuyanlar için kullanılır bir tâbirdir. Gazel okuyan demektir.

Şuhmeşrepler gazelhanlar nedim-i ayşlar
Taze sakiler o hemdemler o mahremler kani
Riyazi

GAZİ (غازی) [*Ask.*] Gaza ve gazve eden, din uğruna cenk eyliyen Müslümanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir muharebeden dönenler hakkında kullanılır. Ölenlere «şehit» denilir. «Dönersem gazi, ölürsem şehit» darbımeseli bu unvanın kimlere verildiğini gösterir.

Gazi tâbiri şehit lâfzı gibi zaman-ı saadetten itibaren kullanılmağa başlanılmıştır. Cenab-ı Peygamber şehitlikle gaziliğin feziletlerini mütaaddit hadislerinde beyan eylemişler, bunların mânevi kıymetlerini kerratla ümmetine bildirmişlerdir.

Ancak ilk müslümanlar meşru mazeretler müstesna olmak üzere umumen harbe gittiklerinden bu unvanın tahsisen verilmesine lüzum ve mahal görülmüyordu. Çünkü her Müslüman gaziydi. Küçükler istisna edilirse ashaptan gazi olmıyan yoktur. Müslümanlık gereği gibi terakki ettikten ve bir kısmının gidip diğerlerinin kalması imkânı hâsıl olduktan sonradır ki bu unvan tahsisen istimal olunmağa başlanılmıştır.

İslâm hükümdarları da fertler gibi muharebelere iştirak ederler ve gazi unvanını alırlardı. Fakat sonraları bilhassa padişahlar muharebeye iştirak etmeden zamanlarında kazanılan muharebeler dolayısiyle bu unvanı almağa başlamışlardır.

Osmanlıların bilhassa ilk hükümdarları, diğer İslâm padişahları gibi, bizzat harbe iştirak ediyorlar ve harb meydanında can bile veriyorlardi. İstilâ devri bittikten sonra da harbe iştirak edenler olmuş ise de sonrakiler alelekser harbe iştirak etmezler ve bununla beraber içlerinden bazıları kazanılmış bir muharebenin şerefine bu unvanı alırlardı.

Padişahlara gazilik, fetvaya istinaden verilirdi. Osmanlı padişahlarından en son gazi unvanını alan ikinci Abdülhamid'e gazilik tevcihine ait fetvayı Şeyhülslâm Hayrullah Efendi vermişti. Verilen fetvanın sureti:

Halife-i ruy i zemin halledallahu hilâfetehu ilâ yevmiddin olan zıll-i Rabb-ül-Mecit Sultan Abdülhamit Efendimiz hazetlerinin bu def'a şer'an vukubulan sefer-i hümayun nusretmakrun-i meserretmeşhunlarında bihulûs-ül-bâl techiz ve irsal buyurdukları asakir-i İslâm nasruhumullah-ül-melik-ül-allâm düşmen-i din ü millet olan kavm ile ilâ-i kelimetullah niyyet-i halisasiyle muharebe ve mukatele etmeleriyle men cehheze gaziyen fisebilillâh fekad gaza hadis-i şerifi mantuk-ı münifi üzere halife-i müşarünileyh hazretlerinin gazi oldukları şeran mütehakkak olmakla cemi-i evamir ve mahafil ve menabir hususa hutbelerde gazi unvaaniyle nam-ı nami-i şahaneleri tavsif ve tilâvet olunmak emr-i meşru ve müstahsen olur mu (elcevap) olur.

Ketebehu el-fakir
Hasan Hayrullah afa

Memlekete tahatti eden ve varlığını tehlikeye koyan düşmanlara karşı ortaya atılan Mustafa Kemal Paşa'ya da başardığı bu işten dolayı Millet Meclisi kararıyle gazi unvanı verilmiş ve bu unvan Mustafa Kemal'i en iyi tavsif etmek itibarile lâyikliğin kabulüne rağmen istimal olunmakta berdevam bulunmuştur. Soyadı Kanunu üzerine «Atatürk» soyadını almasıyla gazi unvanı metrük kalmıştır.

Minnet Hudaya iki cihanda kılıp sait
Nam-ı şerifin eyledi hem gazi hem şehit
Baki

GAZİYAN-I HACI BEKTAŞ-İ VELİ (غازیان حاجی بکتاش ولی) [*Ask.*] Yeniçeriler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocak kendini Hacı Bektaş'a bağlı saydığı için Yeniçeriler bu suretle anılırlardı.

GAZİYYE (غازیه) [*Sof.*] Şazeliyye tarikinin kollarından Reşidiyye'nin şubelerinden birinin adı idi. 981 (1573) senesinde ölen kurucusu Seydi Eb-ül-Kasım-ül-Gaziy-ül-Selcemas'a nispetle bu adı almıştır. Buna yine kurucunun unvanlarından biri olan Kasım'a nispetle Kasımiyye de denilirdi. Eb-ül-Kasım

Şeyh Ebu Ali bin Abdullah-ül-Selcemas'tan o da Seyyit Ahmet bin Yusuf-ür-Raşidi'den inabe almış idi.

GAZZAZ (غزاز) [*Sar.*] İpekçi, ibrişim bükücüsü demek olan Arapça kazzazdan bozma bir tâbirdir. Vesikalarda saray teşkilâtında bulunan ve terziler demek olan Hayyatin-i Hassa meyanında geçer. Halk tarafından kazaz suretinde kullanılır.

GAZZAZ BÖLÜKLERİ (غزاز بلوكلرى) [*Sar.*] Eskiden saray teşkilâtında Hayyatin-i Hassa denilen terziler meyanındaki ipekçilerin teşkil ettikleri topluluk hakkında kullanılır bir tâbirdir.

GECE KADISI (گيجه قاضيسى) [*Hal.*] Mecaz yoliyle evli kadınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İçlerinde kocalarına geceleri kadılık yani hükmetmiye kalkışanların bulunması bu tâbirin meydana gelmesine sebep olmuştur.

GECELİK (گيجه‌لك) [*Kıy.*] Eskiden erkekler tarafından giyilen entari hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna « gecelik entarisi » de denilirdi.

GECELİK ENTARİSİ (گيجه‌لك انتاريسى) [*Kıy.*] Eskiden erkekler tarafından giyilen entari hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «gecelik» de denilirdi. Şimdiki pijama gibi giyilen bu entarinin üzerine hırka, aba yahut kürk giyenler ve bu kıyafette sokağa çıkıp mahalle kahvesinde oturanlar da vardı. İstanbul'da entari ile sokağa çıkmak yasağı 1908 inkılâbından sonra Cemal Paşa'nın (Bahriye Nazırı) Üsküdar Mutasarrıflığı zamanında konulmuş, bu yasak İstanbul'un diğer yerlerinde de tatbika başlanılmak suretiyle bu âdet ortadan kalkmıştı. Bununla beraber şimdi de, çok az olmakla beraber, pijama yerine geceleri entari giyenler vardır.

GEÇER AKÇA (گچرآقچه) [*Mal.*] Rayiç para yerine kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir halk arasında yapılan senetlerde, hükümet tarafından mütaahhitlerle akdolunan mukavelelerde istimal olunurdu. Bunun sebebi de paraların biri hükümetçe ve diğeri halkça olmak üzere iki rayici bulunmasından ileri geliyordu. Meselâ mecidiye malsandıklarınca 19 kuruş olarak alınıp verildiği halde halk arasında bazı yerlerde 20 ve bazı yerlerde de 23 kuruş olarak tedavül ediyordu. Öteki paralar da böyle idi.

GEÇİM (گچيم) [*Ask.*] Eskiden harb zamanında düşmanın kılıç darbesinden korumak için atlara giydirilen çul biçimindeki zırhın adıdır. «Lehçe-i Osmani» de «revah, büyük bütün zırh, cevşen» suretinde izah olunmuştur.

Rikâb-ı sim-ü mutallâ geçim-i zerkeşle
Alay gedekleridir tevsenân-ı seb'-i şidad
Sabit

GEÇİT RESMİ (گچيد رسمى) [*Mal.*] Ağnamın İstanbul'a sevkinde ve taşralarda derbentlerden ve sair geçit mahallerinden mürur ve uburlarında alınan resme ıtlak olunurdu. «Müruriye» demek daha münasip olan bu resme Maliyece aynı zamanda «selamet akçası», avam lisanında da «toprak bastı parası» denilirdi. Geçit resmi ayrı bir mukataa idi. Hattâ Birinci Sultan Ahmet vakfı hâsılatındandı. Bu resim yalnız ağnamdan değil, kesilmeğe gelen diğer hayvanlardan da alınırdı. İhtisap mukataasının ihdas olunduğu 1241 senesinde hayli tadilâta uğramıştır.

GEÇİT YERİ (گچيد يرى) [*Tal.*] Yangınlara gidilirken ve hassaten yangınlardan dönülürken bütün sandıkların (tulumbaların) geçtikleri ve en çok takım kovdukları (kendilerini gösterdikleri) yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eminönü meydanının Yenicami kemerine dönüş yeri, Taksim meydanı, Tophane, Bayezit meydanı, Saraçanebaşı, Aksarayda Yeşiltulumba, Edirnekapı Acı Çeşmesi, Unkapanı, Defterdar gibi yerler o kabilden yerlerdi.

GEÇME FES (گچمه فس) [*Key.*] Fesin kulaklara kadar başı örtecek surette giyilmesi haline verilen addır. Fesin perçem, kâkül, halka, Kıvırcık saçlar üzerindeki duruşuna göre simayı açtığını ve yakıştığını kaydeden rahmetli Ahmet Rasim Bey bu türlü giyiş için bönlük verir diyor. Fesin giyiniş tarzı için bundan başka kapatma, kondurma tâbirleri de kullanılırdı.

GEÇME RAHLE (گچمه رحله) [*San.*] Cami, mesçit ve türbelerde okunurken üzerine Mushaf konulmasına mahsus aletin adıdır. Yeşil çuhaya sarılan veyahut örtülen Kur'an bunun üzerine konulur, okumak istenildiği zaman diz çöken veya bağdaş kuran okuyucu tarafından önüne almak suretiyle Kur'an okurdu. Adi rahleden farkı iki parçanın biribirine geçmiş olmasından ibarettir. Sadeleri olduğu gibi sedef işlemeli ve kıymetli olanları da vardır. Camilerde, mescitlerde bakıyelerine tesadüf olunur. Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde sedefle işlenmiş ve sedef parçalarının her birinin ortasına altın yuva ile yakut ve firuze taşlar örtülmüş çok kıymetlileri ve emsali bulunmıyacak kadar nadir olanları vardır.

GEÇMİŞ OLSUN HEDİYESİ (گچمش اولسون هدیه‌سی) [*Sar.*] Padişahların hastalıkları münasebetiyle sadrazamlarla şeyhülislâmların gönderdikleri hediyelere verilen addır. Hicrî 1076 (1665) senesinde Avcı Sultan Mehmet hastalandığı zaman Sadrazam Fazıl Ahmet Paşa iyadet için bir mükemmel at, yedi mütenevvi bohça ve yedi kese altın, Şeyhülislâm Minkari zade Yahya Efendi de içinde okunmuş gülsuyu bulunan fagfurî gülâpdan göndermişti.

GEÇTİ MOLA (گچدی مولا) [*Mal.*] Allah esirgesin, Allah göstermesin, üstüne iyilik sağlık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GEDEGRE KAZASI (گدەغره قضاسی) [*Coğ.*] Amasya'da Vezir Köprüsü'nün eski adıdır. Köprülüler tarafından orada köprü ve diğer hayrat yapıldıktan sonra «Vezir Koprüsü» ismini almıştır.

GEDİK (گدك) [*Mal.*] «Ticaret ve sanat yapabilmek salâhiyeti» suretinde tarif olunan gedik vaktiyle esnafa mahsus bir şeyken bilâhara emlâke sirayet ettirilmiş, memlekette asırlarca sanayi ve ticaretin terakkisine, refah ve servet-i umumiyenin artmasına hail olmuştur.

Süleyman Südi Efendi (Defter-i Müktesit c. 2, s. 28) kamusların tarif ve izahlarını esas ittihaz ederek diyor ki: «Gedik kelimesi Türkçe olup, eksik kelimesine terdifen telâffuz olunursa ikisi bir mânaya gelip, yalnız olarak zikrolunursa mutlaka duvarda açılan mahalle denir. Gedik lâfzının destgâh imtiyazı veya bir sanat inhisarı gibi mânalarda istimali maddesine gelince, gedik kelimesinin Arapçası fürce olup fürcenin Arabîde şiddetten kurtulmak mânasında müstamel olmasına ve eski vüzera dairelerinde müstahdem olan ağavatın en mümtazlarına gedikli ağa denmesine bakılınca inhisara gedik demek yakışık alır.»

Gediği; «gedik denilen şey âdeta bir inhisar veya imtiyaz demekten ibarettir ki sahiplerinin işliyeceği işi başkaları işliyememek ve satacağı şeyi başkaları satamamak şartiyle taraf-ı hükümetten verilen senedin icray-ı ahkâmı» suretinde de tarif eyliyen Süleyman Sudi Efendi, tesisindeki maksada dair de şu tafsilât ve izahatı vermektedir:

«Ekser şehirlerde görüldüğü ve bahusus İstanbul'da elyevm mevcut olan asâr-ı kesiresiyle müsbet olduğu üzere Memalik-i Mahruse-i Şahanede perakende suretiyle ahz u ita eden her sınıf esnafın namlarına mensup olarak bir çarşı ve pazarı ve külliyetli alış veriş eden tüccaranın dahi birer kapanı bulunduğu ve herkes ihtiyacatına muktazi olan eşyayı bu mevkilere müracaatla oralarda derhal bulup getira edegeldikleri halde güya eşyanın böyle topluca bir mahalde satılması gerek tehviye-i fiatlarınca ve gerek halkın oralara müracaatlarınca envai suubet ve usreti müstelzim olduğundan ve eğer bir sınıfa mahsus esnafın kendi çarşısından gayri mahalde dükkân açıp ta alış verişine ruy-i müsaade gösterilirse herkes kendi malının emr-i füruhtinde eskisi gidi bağlı kalmayıp işine geldiği fiatla satmağa ve semtleri uzak olan erbab-ı ihtiyaç dahi çarşıya kadar gitmek külfetinden vareste olarak istediğini mahallesi arasında bulup almağa muktedir olacağından bahsedilerek işbu çarşı inhisarlarının mahallât-ı saireye kadar tevsii murat olunmuş ve fakat bu tevsi-i dad-ü-siteddan dolayı herkes istediği mahalde dükkân açıp da sanat-ı asli vazifei zatiyyesinin haricinde bulunan eşyayı dahi dükkânına cem' ve iddihar ile alıp satmağa cür'et etmemek velhasıl her sınıf hangi sanatla melûf idiyse yalnız onun icrasiyle meşgul olmak için her dükkân ve mağazalara birer alâmet vazedilmiş ve bu alâmete «gedik» namı verilmiştir.»

«Gedik» adlı eserde (s. 19) inhisar usulünün bidayeti takribi olarak hicrî 1140 senesi gösteriliyor. Bu mevzuu tetkik etmiş olan Osman Ezgin (Mecelle-i Umur-ı Belediye c. 1, s. 652) dercettiği 1004 tarihli hüküm ile inhisar usulünün gedikler adlı eserin müellifi Sıdkı Bey tarafından gösterilen tarihten 136 sene evvel mevcut olduğunu ispat etmiştir. Ancak Osman Ezgin ve Sıdkı Beyin birleştikleri bir nokta vardır: Gedik tâbirinin istimali 1140 tarihlerinde şayi olmuştur.

Demek oluyor ki daha evvel de inhisar usulü vardı. Fakat buna o zaman «gedik» denilmezdi ve tabiî olarak o nam altında sonraları tatbik olunan muamele tamamen yapılmıyarak dükkânların mahdudiyyetine ve ihtisasın muhafazasına dikkat ile iktifa olunurdu. Binaenaleyh gerek inhisar telâkki olunan zamanda ve gerek gedik usulünün kabulü evanında bir sanat veya ticaretle kaç kişi meşgul olur, mağaza veya saire gibi ne miktar sanat ve ticaretgâh bulunur idiyse mecburiyyet elvermedikçe ve bu mecburiyyet tahakkuk ettirilmeyip mezuniyyet-i mahsusası istihsal edilmedikçe ondan ziyade veya eksik olmaması esası gerek esnafça ve gerek hükümetçe muhafaza edilirdi. Bir kimse çırak veya kalfalıktan yetişip te münhal olan veya hakikî ve sahih bir lüzum üzerine müceddeden açılan bir ustalık makamına geçmedikçe, yani tâbir-i marufu ile gedik sahibi olmadıkça dükkân açarak sanat

ve ticaret edemezdi. Zira bazı imtiyaz ve şeraiti havî esnaf yedlerinde fermanlar ve beratlar vardı.

Gedik için vazolunan alâmet ya (âyan-ı kaime) den veya (âyan-ı menkule) den ibaretti ve vazolunacak mahal mülk ise sahibinin ve vakıf ise mütevellisinin izin ve ruhsatiyle konulması şeraiti iktizasındandı.

Âyan-ı kaime, destgâh, ocak ve emsali şeylerden ibaret olup mahal ve sanatin ihtilâfiyle değişirdi. Âyan-ı menkule ise alât ve edevat-ı sınaiyyeden ibaret olup bu da sanatin ihtilâfiyle tahallüf ederdi. Bu iki nevi sanati haiz olan gediklere, hazine istılahında «müstekar gedik» ve haricinde bulunanlara da «havaî gedik» denilirdi.

Gedik usulünün vaz' ve tesisi esnasında gedik hücceti veya kalem sureti verilirken işin ehemmiyetinin derecesine göre birer bedel-i muaccel tahsia olunarak tahsil olunduktan sonra ruhsat itası usul ittihaz edilmiş ve emr-i tasarruflarında mülkiyyet kaidesine tatbik-i muamele ile beraber hibe ve intikal ve rehin gibi birçok müsaadata mazhariyyeti sayesinde gediğin itibarı arttıkça artmıştır.

Gedik sahipleri mülk sahiplerine mülk kirası vermekle mükellef olduklarından onlara nispetle bunlar kiracı makamında tutulmak lâzım gelirse de mülk sahibinin gedik sahibine söz geçirmesi şöyle dursun gedik sahiplerinin rıza ve muvafakatleri munzam olmadıkça kadîm mülk kiralarını tezyidetmekten bile memnu olması ve bahusus gediklerin müstakar olduğu mahalden ihraç ve imhası zımnında mülk sahipleri taraflarından dâvaya tasaddi olunur ise bu dâvayı istimadan hükkâmın menedilmesi gediklerin itibarına bir kat daha takviyet vermiştir.

Sıtkı Bey eserinde (gedikler, s. 11) «usul-i inhisarın bidayeti olan takriben 1140 tarihinde esnafın adedi «ustalık» namiyle tahdit olunmuşsa da sonraları «gedik» namını almış ve gedik tâbirinden «alât-ı sınaiye murat olunmuş» olduğunu söyledikten sonra bu bapta aşağıda hulâsa edilen malûmatı veriyor:

«Esnaftan biri terk-i sanat ettiğinde kendisinin malik olduğu «ustalık» hakkını esnaf içinden yetişmiş bir kalfaya verdiği vakit alât ve edevat-ı sınaiyyesini dahi satmış olurdu veyahut esnaftan vefat edenlerin yerine getirilen ustadan müteveffanın veresesine bir miktar akça alıverilerek alât-ı sınaiyyesi devr ü teslim edilirdi ki böyle ustalık hakkiyle beraber alınıp satılan veya devr ü teslim edilen alât-ı sınaiyyeye beyn-el-esnaf (gedik) denilmiştir. Gitgide gedik namı altında «ustalık hakkı» ile «alât-ı sınaiyye» dahi birleşmiş ve esnaftan biri alât-ı sınaiyyesi olmadığı halde ustalık hakkını bir başkasına verdiği vakit bunlar hep gedik sahibi olmak üzere esnaf defterlerine kaydolunurdu. Bir sanat veya ticarette revaç görülmesi üzerine ol sanat ve ticaretin tevsii maksadiyle esnaf haricinden de bazı kimselerin icray-ı sanat ve ticaret etmelerine müsaade edilir ve bunlar da gedik sahibi olmak üzere o deftere yazılırdı. Şu halde gedik «icray-ı sanat ve ticaret edebilmek salâhiyeti» demek oluyordu.

1277 (1860) tarihine kadar devam eden bu inhisar müddeti zarfında esnafın umur ve muamelâtı (İhtisap Nazırı) nın idare ve nezaret-i daimesi altında bulunmuştur. Bundan maada kethüdalarla ustabaşılar da vardı. Bunlar gerek hükümet nazarında, gerek esnaf beyninde haiz-i itibar idiler. Kethüda, esnafın sanat ve ticaretine mütaallik bileümle umur ve hususatına nazaret hakkına malik olduğundan gediklerin birinden diğerine intikali ve bu sırada alât ve edevat-ı sınaiyyenin devr ü teslimi muamelâtını kuyut ve senedat tahtına almak, esnaf arasında zuhûr eden münazaaları faal ü hasmetmek gibi birtakım hizmetlerle de mükellef ve nüfuzu ise hükümetin himayeti ve sahabetiyle bu kaide-i inhisarı muhafazaya kâfidi. Hâsılı esnaf kethüdaları esnafın intihabiyle ve hükümetin reyiyle tâyin olunduklarından esnafa mütaallik umur-ı muamelâtın mihver-i lâyıkında cereyanına ve sanayi ve ticaretin terakkisi esbabının istikmali hususuna gayret ve himmet ederlerdi. Gedikler, aynı zamanda «emval-i tüccara karşı teminat makamına kaim» idi. Bu cihetle esnaf «gediğin itibarına tüccardan mal aldığı gibi gediğini rehin ederek Emval-i eytamdan veya âhardan istikraz» da edebilirdi.

Gedikler beyn-el-esnaf alınıp satıldıkça veya rehin veyahut fekedildikçe iptidaları esnaf defterlerine kayıt ve işaretle iktifa edilmişse de sonraları alım satım ve rehin ve fek muameleleri esnaf kethüdaları marifetleriyle icra olunarak ve esnaf defterlerine kayıt düşürülerek suretler almışlar ve bazıları Mehakim-i şer'iyyede tescil ettirerek hüccet-i şer'iyye istihsal eylemişlerdir. Lâkin o vakitler sanayi ve ticaretin inhisarı keyfiyeti İhtisap Nazırı'nın inzimam-ı muavenetiyle beyn-el-esnaf muhafaza olduğundan esnafın gedikleri için «hüccet-i şer'iyye» ve «aklâm suretleri» istihsal etmeleri inhisar usulünü muhafazadan ziyade itibarı tezyit ve tüccarı temin maksadından ileri gelmiştir. Ekser esnaf gedik için hüccet-i şer'iyye veya kalem sureti alıp almamakta muhtar idiyse de

(enfiye), (tütün), (kuru kahve) gibi mükeyyefat ve (rakı), (şarap), (konyak) gibi müskirat satan esnafın (sarraf), (simkeş), (tabip), (eczacı) ların ehemmiyetine binaen sonraları bunların umur ve muamelâtı bütün bütün kethüdaları eline bırakılmayıp hükümetin idare ve nezaret-i daimesi tahtında bulundurulmuş, yani şu sayılan esnaf ieray-ı sanat ve ticaret için hükümete ı. üracaatle ruhsat-ı resmiyye istihsaline mecbur tutulmuştur. Binaenaleyh (enfiyeci), (kuru kahveci), (tütüncü) gedikleri Maliye başmuhasebesine ve (meyhane), (şaraphane) gedikleri Mekteb-i Tıbbıyeye merbut olduklarından bu makule gediklerin alım ve satımı ve rehin, fek ve intikal gibi vukuatı o makamlarca kaydolunarak ashabı ellerine (senedat-ı tasarrufiyye) verilir ve bunlardan baş muhasebeden verilen senetlere (suret) veyahut (kuyruklu) ve (zecriye) ile (darphane) ve (tıbbıye) den ita olunan senetlere dahi (tezkere) tâbir olunurdu. Şu tafsilâttan da anlaşılıyor ki gedikler bilâhara senedat-ı resmiyyeye reptedilmiştir.

Evailde tedavül eden Osmanlı meskûkâtı para ve akça idi. Evkaf-ı mazbuta hayrat ve meberratı vezaifi ise vakfiyeler mucebince on beş, yirmi akça veya paradan ibaretti. Sonraları meskûkât tebeddül ve tagayyür ederek hademe-i evkafa verilen muhassesat dahi onların taayyüşlerine kifayet edemediğinden tahsisatlarına bir miktar şey zam ile hadd-i lâyıkına iblâğı için devletçe bir karşılık aranmış ve ötedenberi mehakim hüccetleri ve aklâm suretleri ve kethüda temessükleriyle tasarruf olunan gediklerin alım satım, rehin, fek ve intikali vukuunda vakfa tahvil olunarak Haremeyn ve Evkaf nezaretleri canibinden tebdilen vakıf senedi itasına ve bu sırada gedikler sahiplerinden bir miktar (muaccele) alınarak yevmî bir miktar da (icare-i müeccele) tâyin olunmasına karar verilmiştir. Binaenaleyh umur ve muamelâtı Evkaf Nezaretine ait olan akarat-ı mevkufe sahip ve müstecirleri uhdelerinde olup mehakim hücceti ve aklâm sureti ve kethüda temessükiyle temellük olunan gedikler için hîn-i vukuatında Sultan Mehmet Hân-ı Sani vakfı namına ve umur-ı muamelâtı Haremeyn Nezaretine ait bulunan akarat-ı mevkufe sahip ve müstecirleri uhdelerinde olup kezalik hüccet ve suret ve tezkire ile temellük olunan gedikler için dahi hîn-i vukuatında Haremeyn vakfı namına senedat ita olunarak bu suretle pek çok sırf mülk gedikler vakfa tahvil olunmuş ve bunlara (nizamlı) tâbir edilmiştir. Nizamlı tâbir edilmesi bu nevi gedik sahiplerine gerek veraset ve gerek istikraz hakkında imtiyaz verilmesinden ileri gelmiş olup bu imtiyazı natık olarak bir de ferman sudur etmiş ve bâdehu Dersaadet ve mahall-i sairede kâin ekseri dükkânlara, han odalarına, hamamlara, mağazalara, mahzenlere velhasıl her nevi sanat ve ticaret icra olunan mahallere tahvilen veya müceddeden birer gedik senedi verildikten maada bostanlara ve (han ağaları) na, (han odabaşıları) na, (saka) lara ve sokak başlarıyle memer'lerde (poğaça), (muhellebi) ve saire satmak üzere duran (tablakâr) lara, (dalyan) lara, (pazar kayıkları) na, (piyade kayıkları) na, (balık), (midye) ve (istiridye) kayıklarına varıncıya kadar cümlesine canib-i Evkaftan müceddeden gedik senedi verilmiştir. Hattâ İstanbul'da Yenikapı'da Sultan Mustafa vakfından icareteynli ve icaresi yed-i vahidden tasarruf olunur boyacı kârhanesinde çalışan yüzden fazla ustanın her biri birer gedik itibar edilmişti.

Cedikler, vaktiyle (havaî) ve (müstakar) namlarirle iki kısımdan ibaretti. Havaî gedikler şahsa ait olup sahibi istediği mahalde ieray-ı sanata kaadirdi. Müstakar gedikler ise dükkân, magaza, saire gibi mahallere mahsustu. Binaenaleyh mutasarrıfı başka mahalde ieray-ı sanat ve ticaret edemezdi. Ahar mahlle nakledecek olursa gediğini dahi suret-i resmiyyede nakil ve senedini tebdil ettirmek mecburiyetinde bulunurdu. Bu gedikler arttırılır, eksiltilir ve bir sanatın gediği diğer sanata tashih edilirdi.

Gedik usulünün ıslaha muhtaç olduğu ve bunun sanat ve ticaret için büyük bir yük teşkil eylediği ilk evvel (Üçüncü Selim) zamanında hissedilmiş ve tahfifi için emir verilmiştir. Aslı (Meclis-i Umur-u Belediye, c: I, s. 650) de meycut olan vesikada «Âsitane-i aliyyede ve bilâd-ı selâsede ve bazı bilâd-ı sairede elyevm umumu belva» kabîlinden olup beynennas şayi ve mütedavil gedik maddesi hilâf-ı fetvay-ı şerife gedik ashabı, emlâk-i ibadda bilâ mucip müşareket ile gasb-ı emval-i ibad kabilinden emr-i gayr-i müstahsen» olduğu kaydolunduktan sonra gediğin mevcudiyetini zaruri kılan ahvale geçilerek «erzak makulesi olan nan ve lâhım emteası ve bunlara makis olan eşya bey olunur dekâkinde müstecirleri âriyeti olup vakitli vakitsiz duhul ve huruç ederek eşyay-ı merkume aleddevam bulunmayıp ol takarrüp ibadullaha mucib-i ıztırar olduğu zahir olduğuna binaen ancak nef'an lil'ibad bu makule dekâkinde gedik itibarî ve aklam-ı pe dişahiye kaydolunmağı devlet-i aliyye ihtiyar etmiş» suretinde aynı zamanda esbab-ı mucibesine işaret olunuyor ve badehu sonraki süiistimalâta da «giderek emval-i miriyyeye müteal-

lik olan eşya dahi emval-i miriyye muhafazası zeria ittihaz edilerek duhancılar ve enfiyeciler ve giderek emsal olarak berberler ve kumaşçılar ve han odaları ve sair aklâm-ı padişahiye kaydı navera çok nesneler kaydolunduğundan maada ba evamir-i aliyye kat'a ihdası memnuattan olan kahvehane gedikleri dahi kaydolunarak ve mukayyet gediklere kıyas ederek her tarafta havaî gedikler ihdası ve kâh hüccet ve kâh esnaf kethüdaları tezkereleriyle beyğ ve şira ve gedik ashabından biri fevtolsa tereke-den addolunarak tevarüs ve varisi olamıyanların geldiği canib-i beytülmaldan zapt ve füruht olunarak ve hükkâm dahi kâh «gedik alât-ı lâzimeden ibaret olup emval-i menkule makulesinden olmağla bey'ü şirası ve zımnında vakıa olan deavisi sahihadır» ve kâh «gedik hilâf-ı şeri'dir» deyu adem-i itibariyle bazan gedik ashabının iştira için verdikleri akçaları dahi meskût-un anh kalmağla telef olarak filhakika gerek ashab-ı emlâk ve gerek erbab-ı gedik gûnagûn mutazarrır olmakta» oldukları kayt ve işaret edildikten sonra «bu husus bir hüsnü rabıtaya tevsik ile ibadullahı bu makule hasarattan vikaye emr-i vacib-ül-ihtimam» olduğu beyan olunur.

Mazarratı bu suretle elle tutulacak surette gedik tesisi suretiyle konulmuş olan inhisar usulünün kaldırılması ve yeniden gedik ihdas olunmaması zilkade 1276 tarihinde sadir olan irade üzerine 8 zilhicce 1277 tarihinde tatbik mevkiine konulan nizamname ile kabil olabilmiştir.

Gedik usulünün tevlit eylediği zararı anlamak için bir de tarihin (Netayic-ül-Vukuat, c. 4, s. 100) şu şahadetine bir nazar atfetmek faideden halî değildir:

«Sultan Mahmut Hân vakıflarına irat bulmak fikriyle ism-i bi müsemma olarak gedik icat kılındı. Bu gediklerin bir sınıfı mahdut olup meselâ İstanbul'da yüz seksen kalaycı gediği ihdas ve esnafa bey' olunmakla bu miktardan ziyade kalaycı dükkânı küşat olunamazdı ki bir nevi inhisar imtiyazı demek olurdu. Bir sınıfı dahi kunduracı gediği misillû gayr-i mahdut gediklerdir ki her kim talip olursa verilir ve hiç kimse bilâ gedik kunduracılık sanatı icra edemezdi ki bu dahi min cihetin o sanatın icrasına ruhsat demek olurdu. Bu gedikler esnaf beyninde alınıp satılmakla âdeta müsakkafat-ı evkaf gibi harc-ı ferağ ve intikal ve icare-i mukarrere ahzolunurdu. Magmafih bir dükkân veyahut bostanda birkaç sene müsteciren mukim olanlar mal sahibinin haberi olmaksızın hazine-i Evkaftan birer gedik alıp sonra mal sahibi müsteciri çıkarmak veya kirayı tezyideylemek murat eyledikte müstecir benim burada gediğim bulunduğundan mukarrer olan kiradan başka bir şey talep eylemege hakkın yoktur deyu dâvaya kıyam ve tenfiz-i meram eylemekle o misillû dükkân ve bostan ve sairenin hem vakf-ı kadîm ve hem de sahipleriuin hakları musadere olunmuş oldu.»

1278 senesinde kaldırılan inhisar mahiyetinde olan ve menkule taalluk eden gediklerdir. Gayr-i menkullerdeki gedik ve mülk ahkâmı sonralara kadar devam ederek gediği birinin ve mülkü diğerinin olmak gibi garibeler arzeden ve pek çok müşkülâta da badî olan bu usul de 16 şubat 1328 (1913) tarihli kanunla ortadan kaldırılmıştır. Yalnız şurasını da ilâve etmek lâzım gelir ki bu kanun dahi gedik sahipleri lehine olmuş ve mülk sahiplerine kıymet-i mukayyidesi nispetinde bir bedel vermek suretiyle gayr-i menkulün tamamı uhdelerine intikal eylemiştir. Bunun böyle oluşu o yolda mesbuk muameleden naşidir. Çünkü üzerinde müstakar gedik bulunan emlâk esnay-ı tahrirde gedik sahibinin üzerine kaydedilmiş ve mülk sahibinin de ismi ve hissesi işaret olunmuştu. Üzerinde müstakar gediği olan emlâkin vergisi gedik sahiplerinden tahsil olunduğu gibi evlâda da intikali halinde alınacak kaydiyye, harç ve resmin, yalnız hamamlarda nısfı mülke ve nısf-ı diğeri gediğe ve diğer bilûmum gayr-i menkuller de sülüsü mülke ve sülüsanı gediğe tefrik edilmek suretiyle cibayet edilirdi. Binaenaleyh gedik sahiplerinin hakk-ı rüçhanı evvelce tanındığı için son kanunla işbu hakkın teyidinden ibaret kalmıştır.

GEDİKLİ (گديكلى) [*Ask.*] Yeniçeri efradı arasında eskilikleri dolayisiyle imtiyazlı olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri ağasının maiyeti halkına «ağa gediklileri» denilirdi. Bunlar, diğer yeniçerilerden ayrılmak için bellerine seraser denilen kumaştan kuşak sararlardı. Bu seraser kuşaklı ağa gediklilerinin birincisi başmehteri ve ağanın en yakın hizmetkârı idi. Ondan bir derece aşağı olan orta mehter, ağa divanının tertip ve tanzimi ile süpürülmesine bakardı. Küçük mehter ise ağa kapısındaki talimhaneye nezaret ederdi. Bu üç mehter ağa kapısında hizmette bulundukça başlarına mücevveze giyerler ve ağa ile bir yere gidecekleri vakit de yünleksiz keçe giyerek giderlerdi. Bu gedikliler terfi edince bölükbaşı, küçük çavuş, çavuş vekili ve çavuş olurlardı.

GEDİKLİ CARİYE (گديكلى جاريه) [*Sar.*] Padişahların şahsî işlerine bakan sarayın harem dairesinin kıdemli cariyeleri hakkında kullanılır

bir tâbirdir. Muhtelif ırktan seçme güzel kadınları ihtiva eden sarayın harem dairesi cariyeleri, ya saray için İstanbul Gümrük Emini vasıtasiyle satın alınanlardan veyahut sultanlarla devlet ricali, Kırım Hânı ve valilerin takdim ettikleri seçme kadınlardan mürekkepti. Bunlar itina ile ve saray terbiyesi denilen muayyen bir usul ve kaide altında yetiştirilirlerdi.

Saraya yeni alınan cariyelere Müslüman âyin ve erkânı öğretilir ve okutup yazdırılırdı. Bundan başka istidat ve kabiliyetlerine göre musiki, biçki, dikiş, nakış ve oyunlar öğretirlerdi. Cariyelerin bu ilk devrelerine acemilik denilirdi. Bundan sonra şakirt, usta ve gedikli olurlardı.

Sarayın en yüksek mertebesi «kadın» dı. Bunlar padişahın zevceleri sayılırlardı.

Gediklilere kalfa, usta da denilir ve gördükleri işe göre ad verilirdi. Bunlardan hazine denilen kıymetli şeylere bakana hazinedar kalfa, sofraya bakana çaşnigir usta denilirdi. Bunların içlerinden ve en gençlerinden olaa on ikisinin has odalılarının vazifelerine benzer vazifeleri vardı. Bu genç kızlar arasında padişahın gönlünü çekene «has odalık» ve «ikbal» derlerdi. İkbal birçok olup içlerinden başikbal, padişahın kadın unvanı verilen ve hünkâr hasekisi de denilen hanımlardan birinin ölümü veya istiskal görerek Eskisaray'a nakli üzerine kadınlığa geçerdi. İkbal, padişahla münasebette bulunup gebe kalırsa o zaman kadınlığa geçirilir, münhal beklemesine lüzum görülmezdi.

Gedikli cariyeler uzun etekli, yerde sürünen elbise giyerler, bellerine altın işlemeli veya mücevher tokalı kemerler takarlardı. Yalnız ikballer kışın kürklü elbise giydikleri halde bunlar kürk taşıyamazlardı.

GEDİKLİ ÇAVUŞ (گدیکلی چاوش) [*Sar.*] Divan-ı hümayun çavuşlarının kıdemlileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Gedikli divan çavuşları» da denilirdi. Bunların teşrifat ve divan işlerinde gördükleri vazifeler olduğu gibi bazan bir fermanı valilere veya sair alâkalılara vermek üzere gönderilirler ve birtakım nüfuzlu kimselerin öldürülmeleri için de taşraya yollanırlardı. Bilhassa bir vali veya bir vezirin tevkif veyahut katli için gönderilenlerin vazifeleri mühimdi. Çünkü beceriksizlik göstermeleri halinde hem kendileri kazaya uğrar, hem de isyana sebep olabilirlerdi. Böyle hizmetler için kıyafetlerini tebdil ederek ya tüccar veya esnaf suretinde gittikleri de olurdu. Ellerinde yapacakları işi bildiren ferman ile sadrazamın buyrultusu vardı. Öldürecekleri şahıs mühim ve katli müşkül ise vaziyetten oradaki yeniçeri serdarını ve saireyi haberdar ederek tertibat alınmak suretiyle emri yerine getirir ve kesilen başı İstanbul'a götürürdü. Bunların on altıncı asrın son yarısında yeniçerilerle beraber ecnebi sefarethanelerinde muhafızlık ettikleri görülüyorsa da bu hizmet sonradan tamamiyle yeniçerilere bırakılmıştır.

Gedikli divan çavuşları on altıncı asırda ecnebi devletlere memuriyetle de gönderilirdi. Bir mevkiin terki ve sair metalip (iatekler) dolayısiyle gedikli çavuşların yabancı devletlere, Hünkârın nâmesiyle, gönderildikleri de vâki idi.

GEDİKLİ DİVAN ÇAVUŞLARI (گدیکلی دیوان چاوشلری) [*Sar.*] Divan-ı hümayun çavuşlarının kıdemlileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «gedikli çavuş» da denilirdi. Bunların teşrifat ve divan işlerinde gördükleri vazifelerle memur edildikleri diğer işler hakkında «gedikli çavuş» tâbirinde izahat verildiği için burada tekrarına lüzum görülmemiştir.

GEDİKLİ EFENDİLER (گدیکلی افندیلر) [*Sar.*] Hazine-i hümayunda bulunan idhalât ve ihracat defterleriyle diğer kayıtları tutan dört memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların birincisine «baş efendi», ötekilerine sırasiyle ikinci, üçüncü, dördüncü efendi denilirdi.

GEDİKLİ KÂTİBİ (گدیکلی کاتبی) [*Ida.*] Divan-ı Hümyun hocaları arasında sayılan kıdemli kâtipler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kethüda Bey kâtibi, çavuşlar kâtibi gibi gedikli kâtibine de «hademe-i bab-ı âsafi» veya «hademe-i bab-ı âli» de denilirdi.

GEDİKLİ MÜTEFERRİKALAR (گدیکلی متفرقه‌لر) [*Sar.*] Zeamet ve timar sahibi olan müteferrikalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müteferrika, hademe demekti. Hükümdarın maiyetinde olduğu gibi vezirlerin ve diğer hizmet sahiplerinin müteferrikaları vardı. Yeniçeriler arasındaki solak ve şikâr bölükleri müteferrikaları ve haslılar müteferrikaları da bu arada sayılabilir. Fakat bunların hizmetleri ve derece ve mevkileri hükümdar müteferrikaları ile kıyas edilemez. Padişah müteferrikaları itibarlı ve şerefli hizmetlerden olduğu için buraya seçme, asîl ve mutemet kimseler alınırdı. Müteferrikaların bir kısmı sultanzade, vezir ve beylerbeyi gibi paşazaderler ile ümera ve rikâp ağaları evlâtları, diğer kısmı da has oda ile hazine ve kiler kovuşlarının ve baltacıların kıdemlilerinden tâyin olunurdu.

Saray hizmetinde bulunan gedikli ve ulûfeli müteferrikalar, padişahlar saray dışına çıktığı

veya cuma namazına gittiği zaman önünde giderlerdi. Padişah sefere giderse bunlar da giderlerdi. Padişahla seferde bulundukları zaman enderun hazinesinin muhafazası müteferrikalara aitti.

Müteferrikalar maaşlı ve gedikli olmak üzere iki kısımdı. Maaşlı yani ulûfeli müteferrikalar zeamet ve timarlı olan gedikli müteferrikalardan daha itibarlı idiler. Müteferrikaların başlarına «müteferrika başı» denilirdi.

GEDİKLİLER MUHTARI (گدیکلیلر مختاری) [*Sar.*] Enderun nizamı mucebince her koğuşun, her odanın muayyen ve miktarı mahdut gediklileri vardı. Bunlar içlerinden en kıdemlisini intihap ve muhassasatın ahzı gibi bazı işlerin ifasına tevkil ederlerdi. İşte bu müntehip zata «gedikliler muhtarı» denilirdi.

GEDİKLİ TELLAL (گدیکلی دلال) [*San.*] İstanbul bedestanındaki muvazzaf tellallar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Miktarı muayyen olan bu tellalların tâyin ve azilleri çavuşbaşıların arzı ile yapılırdı.

GEDİKLİ USTA (گدیکلی اوسته) [*Sar.*] Padişahların şahsî işlerine bakan sarayın harem dairesinin kıdemli cariyeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «kalfa» da denilir ve gördükleri işe göre ad alırlardı. Hazine işine bakana «hazinedar kalfa», sofra işine bakana «çaşnigir usta» denilirdi. Bunlar üzun etekli, yerde sürünen elbise giyerler, bellerine altın ve bazan mücevher işlemeli tokalı kemerler takarlardı, kürk giyemezlerdi.

GEDİKLİ ZEAMET (گدیکلی زعامت) [*Mal.*] Divan-ı hümayun kâtipleri ile mülâzim ve şakirtlerine geçim için tahsis olunan zeametler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan evvel devlet teşkilâtında çalışan memurlara maaş yerine zeamet verilirdi.

GELDİ GİTTİ TAHTASI (گلدی گیتدی تخته سی) [*Mek.*] Eskiden mahalle mekteplerinde hocaların bulunduğu mevkiin yanında duran tahta hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir tarafında «geldi», öbür tarafında da «gitti» yazısı bulunan bu küçük tahtanın, her hangi bir mazeretle izin alıp dışarıya çıkan talebe «gitti» tarafını çevirir, bu müddet zarfında başkası izin isteyemezdi. İzinden dönen «geldi» tarafını çevirir, bundan da dışarda mazeretli olmadığı anlaşılırdı. Geldi gitti, yazılı olduğu için bu tahtaya geldi gitti tahtası denilirdi.

Bu mekteb-i aşk içre sen etfalin elinden
Ey levha-i dil tahta-i amed şüde döndün
Neşet

GELİBOLU ACEMİ OCAĞI (گلیبولی عجمی اوجاغی) [*Ask.*] Gelibolu'da kurulan ilk acemi ocağına verilen addır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı bu ocak için (Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, c. 1, s. 34-35) şu tafsilâtı veriyor: «Birinci Murat Bey zamanında acemi ocağı ilk defa Gelibolu'da tesis olundu. İlk acemiler Pencik oğlanları yani harbde esir edilen kuvvetli ve dinç gençlerden mürekkepti. Bunlar, Gelibolu ile Çardak arasında işliyen gemilerin hizmetlerinde bulunup birer akçe gündelik alacaklar ve burada Türkçeyi ve Türk âdetlerini öğrenip beş, on yıl hizmetten sonra iki akçe gündelik ile yeniçeri ocağına kaydedileceklerdi. Acemi oianlara, sarı renkte sivri üçlu serpuş giydirilmesi kabul edilmişti. Bu ocağa iptidaları acemi oçağı ağası ismiyle biri tâyin edildi. İstanbul'un zaptından sonra geniş şekilde acemi ocağı'nın İstanbul'da kurulması üzerine Gelibolu ağası denilen bir baş ağa tâyin edildi ve emrindeki, adedi sekiz olan acemi bölüklerine kumandan olmak üzere sekiz çorbacı yani bölük kumandanı verildi. Gelibolu acemi ocağı ağalığı, bir yolsuzluğu görülmediği takdirde değiştirilmemek üzere kayd-ı hayat şartiyle tâyin edilirdi. Bu ağa vefat edince yerine acemi ocağının baş yayabaşısı olan birinci çorbacı, Gelibolu ağası olurdu. Fakat İstanbul, devlet merkezi olduktan sonra İstanbul'daki yeniçeri ocağının ihtiyar bir yayabaşısının Gelibolu ağalığına tâyini kanun oldu, ağalık bunlardan başkasına verilmezdi.

«İlk zamanlarda Gelibolu ağasının yevmiyesi yirmi beş akçe idi. Daha sonra artırılıp yaya başılara yirmi beş akçe verildi. Gelibolu zâbit ve acemilerinin maaşları her ulûfe tevzinde İstanbul'dan verilmek âdet olmuştu, Bunun için ulûfe çıktıkça nöbetle bir yayabaşı İstanbul'a gelir, bütün ocağın maaşını alıp Gelibolu'ya götürürdü.

«Kapıya çıkmak yani yeniçeri ocağına girmek veya bir hizmete verilmek zamanı gelen Gelibolu acemilerini, ağalar inha ve arzederek ocağa kayıt muameleleri yapılırdı. Bunun için yeniçeri ağasına Hükümdar tarafından hüküm yazılır, o da bu hükme göre Gelibolu acemilerini deftere kaydettirirdi. Yine yeniçeri ağasına yazılan başka bir hükümde de Gelibolu acemi ocağındaki münhallere Türk çiftçilerinin hizmetlerinden gelmiş olan acemilerden oğlan verilirdi. Bunun için İstanbul'a ya Gelibolu ağası veya bir çorbacı davet edilir ve Gelibolu'daki sekiz bölüğe ihtiyaca göre acemi tevzi olunurdu.

«Gelibolu'da acemi acağı mevcudu dört

yüz kadardı. Daha sonraları bu miktar beş yüze çıkarılmıştı. Maamafih süiistimaller dolayısiyle on altıncı asır sonlarından itibaren tedrici surette kanun ve nizamlarına halel gelmiştir. Bu ocak acemileri mütemadi surette Rumeli ile Anadolu arasında işleyip hükümete ait her türlü nakliyat yapan gemilerde hizmet ederlerdi.»

GELİBOLU AĞASI (گلیبولی آغاسی) [*Ask.*] Gelibolu'da kurulan acemi ocağı'nın büyük zâbitine verilen addır. Bu ocağa ilkin acemi ocağı ağası ismiyle biri tâyin edilmişti. İstanbul'un zaptı ve ocağın geniş şekilde İstanbul'da kurulması üzerine ocak ağasının unvanı Gelibolu ağalığına tahvil olundu. Gelibolu ağasının maiyetinde sekiz acemi bölüğüne kumanda eden sekiz çorbacı vardı. Ağalık, kayd-ı hayat şartiyle tevcih olunurdu. Ölünce yerine birinci çorbacı tâyin edilirdi. İstanbul Devlet merkezi olduktan sonra yeniçeri ocağının ihtiyar bir yayabaşısının Gelibolu ağalığına tâyini kanun oldu. Gelibolu ağasının ilk zamanlarda yevmiyesi yirmi beş akça idi. Sonra bu miktar arttırıldı. Kapıya çıkmak yani yeniçeri ocağına girmek veya bir hizmetle kayrılmak zamanı gelen Gelibolu acemilerini Gelibolu ağası inha eder ve bu suretle kayıt muameleleri yapılırdı. Vazifeleri Rumeli ile Anadolu arasında işliyen hükümete ait gemilerde hizmet etmek olan Gelibolu acemi ocağının mevcudu dört yüz kadarken sonraları beş yüze çıkarıldı. Bununla beraber süiistimaller dolayısiyle 16 ncı asır sonlarından itibaren tedrici surette kanun ve nizamlarına halel gelmiş ve bilâhara bu teşekkül lâğvedildiği için Gelibolu ağalığı da tarihe karışmıştır.

GELİN ALAYI (گلین آلایی) [*Sar.*] Padişahların kızlarının, kız kardeşlerinin ve saltanat hanedanına mensup sultanların evlenmeleri münasebetiyle yapılan merasim yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gelinin kalabalıkla güveyin evine götürülmesine de halk tarafından bu tâbir kullanılır. Padişahlar hanedana mensup sultanları devlet erkâniyle yahut tanınmış ailelerin çocuklariyle evlendirirlerdi. Bazan vezirlerden birisine tevecciihünü göstermek için küçük yaşta bulunan kızını ona namzet yapar, nişanlı 16, 17 yaşına gelinee düğünleri yapılırdı. Bu türlü namzetlerin bazıları gazaba uğrıyarak öldürüldüğü için hanedan mensuplarından bir takımlarının birkaç namzet değiştirdiği de olurdu. Sultanların nikâhları bazan Yenisarayda, bazan da Paşakapısında yapılırdı. Sultana Dârüssaade ağası, damat paşaya da münasip görülen bir vezir vekil olurdu. Nikâhı Şeyhülislâm kıyar ve mihr-i muaccel ve mihr-i müeccel sultanın Hünkâra olan nispet ve derecesiyle mütenasip olurdu. 16 ncı asır sonlarına kadar sultanların mihr-i müeccelleri yüz bin altındı. Fakat Üçüncü Murat'ın İbrahim Paşa ile evlendirilen kızı Ayşe Sultan için olduğu gibi bazan da üç yüz bin altını bulurdu. Daha az olanlar da vardı. Bu sebeple bunun için muayyen bir miktar yoktu.

Sultan, nikâhından sonra hükümdar namına merasimde bulunanlara hil'at giydirilirdi. O meyanda damat paşa da hil'at giyerdi. Damada bundan başka sultan tarafından ikinci bir hil'at gönderilir, bunu da Dârüssaade ağası giydirirdi.

Sultanların düğünleri babalarının sağ olup olmadıklarına veya padişahın sevdiği bir kız kardeşi veya yeğeni olup olmadığına göre değişirdi. Babaları sağ olan sultanların düğünleri fevkalâde parlak olurdu. Damat bu münasebetle pekçok masraf eder, nişandan başlıyarak saraya mücevherli yüzük, küpe, bilezik, incili gelin duvağı ve hamam nalını gönderirdi. Sultan kocasının konağına gitmeden evvel cihazı teşhir edilirdi. Sadrazam ve diğer devlet adamları oraya kendi düğün hediyelerini de göderirlerdi. Sonra bu cihaz alayla damadın konağına gönderilirdi. Düğün müddeti muayyen değildi. On beş, yirmi gün sürenler olurdu.

Gelin olan sultanın alayı da kendisinin bulunduğu Eskisaraydan yahut Yenisaraydan itibaren tertip edilirdi. Sultan hanedana mahsus kırmızı atlas cibinlik içinde ve iki çifte atlı araba ile naklolunurdu. Gelin alayında Sadrazam, vezirler' devlet erkânı ile düğün münasebetiyle sultanlara mahsus yaptırılan ve nahl adı verilen balmumundan yapılmış düğün tezyinatı alayın önünde giderdi. Bunların boyları muhtelif olup on iki ile on beş zirâ (6 - 15 metre) arasında değişirdi.

Sultan kocasiyle Kızlarağası tarafından karşılanır ve koltuklarına girilerek harem dairesinin kapısına götörülürdü. Damadın konağında kadın ve erkeklere ayrı ayrı ziyafetler çekilir ve yatsı namazından sonra davetliler avdet ederlerdi.

Damat paşa bu davetlilerin her birine derecelerine göre birer hediye verirdi. Bu sırada Dârüssaade ağası padişah namına damada bir samur kürk verir ve paşayı sultana takdim ettikten sonra çekilirdi. Bundan sonra yenge kadın damadı odaya sokar, paşa odanın bir köşesinde namaz kıldıktan sonra sultanın eteğini öper ve onun oturması için müsaadesine kadar ayakta dururdu.

GELİN ÇIKARMASI (گلین چیقارمه‌سی) [*Hal.*] Şimdiki beş kuruş büyüklüğünde kıymetli taşlarla bezenmiş gül biçimindeki yapıştırmaya verilen addır. Altı zamklı olan bu kurs (yuvarlak madde) gelinin biri sağ, diğeri sol yanağına yapıştırılırdı. Vaktiyle gelinlerin yüzlerine yalnız bu çıkarmaların yapıştırılmasiyle iktifa edilmez, alnına ve çenesine de kırpılmış zamklı telle başkaca süs de yapılırdı. Bu suretle yapıştırmalar yapıştırılmış ve telle işlenmiş olan yüz nakışlı bir kumaşa benzerdi.

GELİN HAMAMI (گلین حمامی) [*Hal.*] Bir kızın gelin olması münasebetiyle hamama götürülüp yıkanması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski zamanda pek eğlenceli olan kadınlar hamamı da, «gelin hamamı» ile «kırk hamamı» münasebetiyle yapılan eğlenceler alelâde günlerdekileri gölgede bırakacak kadar parlak olurdu. Bir kız kocaya varacağı zaman, düğünden bir iki gün evvel, hamama götürülürdü. Salıya rastgetirilen bu hamama güvey tarafının hemen hemen bütün kadın akrabası ve hatırlı ahbapları davet olunduğu gibi çalgıcılarla çengiler de tutulurdu. Kız hamama teyze ve hala gibi bir iki kadın ile önce gider, gelenleri karşılardı.

Gelecekler tamam olunca içeriye, sıcağa girmeden evvel, dış avluda, soğuklukta toplanılır, kızın başına bir çarşaf tutularak kendisine avlu, tavaf (gezinti) ettirildikten sonra hep birlikte içeri girilirdi:

Burada türküler «ala ala hey!» ler, kahkahalar kubbeyi çınlatırken kız türlü türlü takdir sözleri, «maşallah! tebarekâllah!» lar arasında yıkanır, yıkama bitince de kurnanın içine çil para, çorotu, üzerlik atılmakla beraber natıra, ana kadına bahşişler verilir. meclisi şenlendirmek için getirilmiş olan çengilerin alınlarına paralar yapıştırılırdı.

Hamam bitince hep birden çıkarlar, yerlerine dağılırlardı.

GELİN PARASI (گلین پاره‌سی) [*Hal.*] Güvey tarafından gelinin başının üzerinden atılan paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gelin kocasının evine gelince yanında annesi ve yakın akrabası bulunan güveyi kapıdan karşılayarak koluna girer. evden içeri girilince feyz ve bereket getirdiğine alâmet olarak hazırladığı çil kuruş, ikilik ve çeyrekleri başının üstünden atardı. Yere düşen bu paraları çoluk çocuk gibi hazır bulunan genç ve ihtiyarların hepsi kapışırlatdı. Bunları harcamayıp uğur olarak saklayanlar vardı.

GELİN SORGUÇLU HOTOZ (گلین صرغوچلی خطوز) [*Kıy.*] Eskiden kadınların başlarına taktıkları hotoz nevilerinden biridin adıdır. Hotozların öteki nevilerinin adları şunlardır: Saraylı hotozu, felek tabancası hotozu, Kürdî hotoz, Zeyrek yokuşu hotoz, dudubnrnu hotoz.

GELİN TELİ (گلین تلی) [*San.*] Gelinlerin başlarından aşağıya bellerine gelmek üzere takılan telin adıdır. Geline takılan bu tel uğurlu sayıldığı için genç kızlar bundan birer parça koparırlar, o sırada başlarına taktıkları gibi düğün bittikten sonra saklarlardı.

GEM ALMAZ (گم آلماز) [*Hal.*] Mecaz yoliyle serkeş, serseri, azgın, küstah yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GEMİ ARSLANI (گمی آرسلانی) [*Bah.*, *Hal.*] Bazı gemilerin başlarındaki kabartma hayvan suretlerine verilen addır. Mürekkep isim olan bu tâbir mecaz yoliyle kalıbı, kıyafeti yerinde, fakat hiçbir işe yaramıyan adam hakkında da kullanılır.

Gemi arslanı gibi Yüzbaşı bir heykel idi
Bakmadım kellesine zannıma başı kel idi
Çizmeci zade Hüseyin Hüsnü

GEMİ AZEPLERİ BÖLÜK BAŞILARI (گمی عزبلری بلوك باشیلری) [*Bah.*] Bahriye azeplerinin zâbitleri hakkında kullanılır bir tâbirdir, Kürek devrinde *hassa kaptanları bölük başılardan* tâyin olunurdu.

GEMİ AZIYA ALMAK (گمی آزیه آلمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle şımarmak, şiddet göstermek, kimseyi dinlememek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GEMİ BEŞİĞİ (گمی بشیگی) [*Bah.*] Kızak üstüne kurulan yatağın adıdır.

GEMİCİ ÜCRETİ (گمی اجرتی) [*Bah.*] Bahriye efradına verilen aylık yerinde kullanılan bir tâbirdir. On yedinci asırda bir gemici ücreti 46 kuruştu. Kara kuvvetleri büyük zâbitlerine «nefer tâyini» namiyle aylıklarından başka bir para verildiği gibi kapudane, patrona ve riyalelere de aylıklarından başka onar gemici ücreti verilirdi.

GEMİ HOCASI (گمی خواجه‌سی) [*Bah.*] Eskiden gemi imamları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

GEMİ İMAMI (گمی امامی) [*Bah.*] Harb gemilerinde namaz kıldırmak, dinî merasim yapmak ve mürettebata zaman zaman dinî ve ahlâkî bilgiler vermek suretiyle mâneviyatlarını yükseltmeğe yarayacak telkinlerde bulunmak vazifesiyle tavzif olunanlar hakkında kullanılır

bir tâbirdir. Kara askerlik hizmetlerindeki tabur ve alay imamları gibi ulemadan seçilen bu imamlar yine ötekiler gibi cübbe giyerler, başlarına sarık sararlardı. Kollarında sınıflarını gösteren sırma şeritler vardı,

GEMİ REİSİ (گمی رئیسی) [*Bah.*] Yelken gemicileri arasında gemilerin birinci kaptanlarına verilen addır. Pek eski devirlerde harb gemileri kaptanlarına da reis denirdi. Nitekim 16 ncı asırda kadırga kaptanlarına «kadırga reisi» denildiği gibi «gemi reisi» de denilirdi. 17 nci asırdan itibaren bunlara kaptan denilmiştir.

GEM VURMAK (گم وورمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle mani olmak, zaptetmek, bağlamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GENİŞ NEFES ALMAK (گنیش نفس آلمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle müsterih olmak, düşünceden azâde kalmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GERGEF (گرگف) [*San.*] El işlerinin yapıldığı aletin adıdır. Ağaçtan dört ayak üzerine portatif sürme tahtalarla yapılanları olduğu gibi fildişili, bağalıları da olurdu. En kıymetli el işleri bunlarda yapılıdı. Vaktiyle hemen her evde bulunur, genç kızlar cehizlik ipekli, sırmalı işlemeleri bununla yoparlardı.

GEVHER (گوهر) [*Eds.*] Ebcet hesabiyle yazılan tarihlerden yanlız noktalı harfleri hesabedilenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «gevherin», «tarih-i gevherin» de denilirdi.

GEVARE RESMİ (گوارده وسمی) [*Mal.*] Erken yetişen Sebze ve meyvalardan alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu resim hububattan alınan öşrün aynı idi.

GEZ (گز) [*Top.*] Kendisiyle arpacık veya hedefi bir hizaya getiren yarık ve kertiğin adıdır. Nişangâh üzerinde bulunur.

§ [*Ok.*] Yeleksiz talim oklarına verilen addır. İki kısımdı: Hava gezi, torba gezi. Hava gezi; çam ağacından, torba gezi; gürgenden yapılır. Torba gezinin ucunda madenî bir parça vardır. Buna «temren» denilirdi. Okun çileye takılan yerine de «gez» denilirdi Gez, aynı zamanda kemankeşlerin ölçüsü idi. Bir gez 66 santimdi. Atışlar bununla tâyin olunurdu. Kabza alabilmek için de oku 900 geze atmak lâzımdı.

Gez; Farsçada arşın, endaze demektir. Bu tâbir «ölçu ipi» ne delâlet ederdi. Bir kere, bir defa mânasına kullanılan bir gez bundan alınmadır.

Akılgın ağacına da gez denilir. Bu ağaçtan kısa talim oku yapılırdı.

GEZİ (گزی) [*San.*] Sert ve hareli bir nevi ipek kumaşın adı idi. Her rengi vardı. Bilhassa açık renkleri makbuldü. Eni çok dardı. Topla satılırdı. Eski zamanlarda kadın elbiseleri geniş ve uzun olduğu için iki toptan bir elbise yapılabilirdi. Şam gezisi, Halep gezisi, Bağdat gezisi varsa da en makbulü Hint gezisiydi. «Bulunmaz Hint gezisi değil a» diye bir darbımesel bile vardır. Bu atalar sözü Hint gezisinin kıymetli olduğunu gösterir.

GEZLEMEK (گزلمك) [*Ok.*] Oku çilede gez yerine takmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GEZLİK (گزلك) [*San*] Eğri kılıçların ağzı hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» buna ilâveten Türkçede gezlik, çakı demektir izahatı da vardır.

GEZYERİ (گز یری) [*Ok.*] Okun çile takılan kertiğin ismidir Araplar buna «farz» derler. Çilede de gezyeri vardır Birkaç defa atış yapılıp ok çileye takıldığı hangi mevkiden havalanırsa orası «gezyeri» olarak tâyin edilip atışta ok oraya «gezlenir», gezyerinin iki tarafına «dudak» denilirdi.

GIDAY-I RUH (غذای روح) [*San.*] Şehzade Korkut'un sazının adıdır. Gene onun bu isimde bir peşrevi vardır. Fars kaidesiyle bir terkip olan bu tâbirin mânası ruhun gıdasıdır. Çalgı ruhun gıdası olduğu için tâbir yerindedir.

GILDIRGIÇ (غلدیرغیچ) [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Kitapların kenarlarını kesmeğe mahsus rende biçiminde aletin adıdır.

GILMAN-I ACEMİYAN-I İSTANBUL (غلمان عجمیان استانبول) [*Ask.*] İstanbul acemi oğlanları yerinde kullanılır dir tâbirdir. Tâbirin mânası da budur.

GILMAN-I BAĞÇE-İ EDİRNE (غلمان باغچهٔ ادرنه) [*Sar.*] Edirne bahçesi oğlanları yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GILMAN-I BAĞÇE-İ GELIBOLU (غلمان باغچهٔ گلیبولی) [*Sar.*] Gelibolu Bağçesi oğlanları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası da budur.

GILMAN-I BAĞÇE-İ HASSA (غلمان باغچهٔ خاصه) [*Sar.*] Has bahçe oğlanları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tâbirin mânası da budur.

GILMAN-I ENDERUN (غلمان اندرون) [*Sar.*] Yenisaray (Topkapı Sarayı) iç oğlanları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «gılman-ı hassa» da denilirdi. Bunlar derece ve hizmet itibariyle başka başka odalara ayrılmışlardı. Bu odalar en aşağıdan başlıyarak sıra ile şöyle idi:

1 - Büyük ve küçük odalar
2 - Doğancı koğuşu
3 - Seferli odası
4 - Kiler odası
5 - Hazine odası
6 - Has oda.

Yenisaray iç oğlanları «dolamalı» ve «Kaftanlı» olmak üzere iki sınıf idiler. Büyük ve küçük oda gılmanlarına dolama giydirildiğinden kendilerine «dolamalı», seferli, kiler, hazine ve has oda gılmanlarına da kaftan giydirildiği için de «kaftanlı» adı verilirdi.

Bu altı odadaki iç oğlanlarının derece ve mevkileri biribirlerinden farklı olduğu gibi hizmetleri ve maaşları miktarı da muhtelifti. Hepsi «Enderun-ı hümayun» denilen ve sarayın Babüssaadeden içeride bulunan kısmında hizmet ederlerdi. Bunların maaşlarından başka bütün yiyecek ve giyecekleri ve tekmil ihtiyaçları saray tarafından temin edilir ve sarayın enderun kısmına ait iç ve dış tâyinleri padişah tarafından yapılırdı.

GILMAN-I HASSA (غلمان خاصه) [*Sar.*] Padişahların hususi köleleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara ilk zamanlarda «iç oğlanları», daha sonraları «iç ağaları» da denilirdi. «Gılmanan-i enderun» tâbiri de bu makamda kullanılırdı. Bunlar «Enderun-ı hümayun» denilen ve Sarayın Babüssaadeden içeride bulunan kısmında hizmet ederler, derece ve hizmet itibariyle başka başka odalarda otururlardı. Bu odalar büyük ve küçük odalar, doğancı koğuşu, seferli odası, kiler odası, hazine odası adını taşırlardı.

Bunlar hitmetten başka tahsil de görürlerdi. İçlerinden kabiliyet gösterenler derece derece yükselirler, mühim mevkiler işgal ederlerdi.

GILMANAN-I SARAY-I ÂMİRE (غلمانان سرای عامره) [*Sar.*] Padişah sarayı oğlanları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «gılmanan-ı enderun», «gılmanan-ı hassa» da denilirdi. Tâbirin mânası da budur.

GINA (غنا) [*Sof., San.*] Arapça nağme, ezgi, ırlama mânasına gelen gına, sofiye ıstılahı olarak zikir sırasında aşk ve şevkı arttırmak maksadiyle yapılan terennüm yerinde kullanılır. Terennüm; yüksek sesle teganni etmek demektir. Gına; umumî olarak musiki mânasında da kullanılmıştır. Ehad Arpat, bu tâbir için (İslâm Ansiklopedisi, Gına Maddesi) diyor ki: «Eski membalar gına kelimesini Türkçe ır ve yır (cir) kelimeleri ile karşılamışlardır. (İbn-il-Muhanna, Kitab-el-hilyat-el-insan ve Halbat-el-lisan, İstanbul, 1919 s. 161, Aşireddin Ebu Hayyam, Kitab-ül-idrak li lisan-ül-etrak, İstanbul, 1930 s. 14, Mahmut Kâşgarî, Divan, Mehmet Rifat, Mirat-ül-lügat, İstanbul, 1293 s. 8, 10; bazı Türk şivelerinde ır, halk türküsü mânasını ve karakterini taşır). Aynı zamanda ağızla söylenen bütün musiki nevileri için de kullanılmıştır; nitekim küy kelimesi de böyledir. Fakat türkü söyleme yahut ırlama ile Arapların gınası aynı şey değildir. Bunların ritim, melodi ve sistem hususiyetleri ve tekâmül seyirlerinin Türk musikisi tarihinde yeri henüz lâyıkı ile tetkik edilmiş değildir. Bir zamandan beri yapılmakta olan tetkikler göstermiştir ki, bizde gınaya en yakın gelen karakterleri haiz musiki şekli «uzun havalardır». Türk halk musikisinin en dikkata şayan kısmını teşkil eden bunlar usulsüz olmalariyle tanılırlar. Uzun hava söylenirken, bunu söyliyen kimse, kelimeleri yahut şiiri recitatif olarak ve biribirine benzer şekilde okur. Uzun havaları aşk ve kahramanlık mevzularının ifadesinde kullanırlar. Bu havaların okuşuna yahut söylenişine saz da refakat eder Fakat bu refakat aynı sesleri ünisson bir şekilde, tekrar veya takip ve iştirak değildir. Saz söylenen hava ile katiyen ünisson bir iştirak halinde olmayıp, kendine mahsus bir nevi armoni refakati yapar; tellere akortlar çıkarır şekilde vurulur. Uzun hava tâbiri ile aynı mânaya getirilmek üzere «ezgi» ve «ağız» kelimeleri kullanılmış ise de, bunlar aynı mânayı ifade etmezler. Bizde gına karşılığı olarak, ezgi, ağız, türkü ve şarkı kelimeleri de kullanılmıştır. Fakat bunların hiç biri, bünye ve karakter itibariyle, uzun hava kadar, gına ile münasebettar değildir. Uzun havaların muhtelif şekil ve hususiyetleri vardır. Diğer taraftan Arapların kısmen eski ve bilhassa X. asırdan sonraki Yunan şekil ve hususiyetlerine, bizde «alaturka» yahut «klasik musiki» veya «edvar musikisi» V. B. isimleri altında anılan İslâm musikisi sistemine dâhil, ağız ile söylenen gerek dinî ve gerek lâdinî, mûsiki nevilerinde bol bol tesadüf edilir».

Dünyanın kuruluşu ile başlamış ve konulan usul ve kaidelerle insanların hüzün ve meserretlerini belirtmek imkânlarını meydana getirmek suretiyle tekemmül ettirilmiş olan gınanın İslâ-

mın zuhûrundan sonra hali için C. H Farmer (İslâm Anniklopedisi, Gına Maddesi) şunları yazıyor:

«İslâmiyetin başlangıcında teganniye karşı bir muhalefet gösterilmiştir; şarkıyı ve musikiyi dinlemenin caiz olup olmadığı; fakihler arasında bir mesele olmuştur. Hattâ Kur'anı tilâvet (tegbir) etmek ile gayr-ı dinî teganninin aynı şey olmadığına dair. bir şer'î hüküm uydurulmıya çalışılmıştır. (İbn-i Haldun, NE, XVII. 359ı KRŞ Macdonald, JRAS, 1901. s. 210). Bununla beraber İbn-i Kuteybe (B. BK) nın işaret ettiği gibi (s. 265), tilâvet ve tertil ile şarkı, kaidece ve amelî bakımdan biribirinin aynı idi. Nihayet teganni şer'a mugayir olduğu takdirde, Kur'anın tilâveti hakkında da aynı hüküm varit olacağı açıkça anlaşıldı (İkd-el-ferit), 111. 178). Koyu Müslümanların gına'ya muhalefetleri pek az müessir oldu Hayli erken bir zamandan itibaren, kayna yani muganniyelerden başka, musikiyi meslek ittihaz eden erkekler (muganniler) de zuhûr etti. İslâmî devrede meslekten ilk muganni Tuvays (B. BK.) olmuştur. El-Aganî (IV., 38; VII., 188; XVI., XIII.; ikd-el-ferit III., 187) nı kaydettiğine göre, bu muganni ve Azzet-el-Mayla (B. BK) adlı bir muganniye, Medine'ye El-gına El-Mutkan (sanatkârane şarkı) yahut El-gına Er-rakik (zarif şarkı) adlı, bir yeni nevi şarkı ithal etmişlerdir. İbn-el-Kelbî (B. BK.) ye göre, gına; 3 türlüdür:

Nasb, Sinad ve Hazaç. Nasb; süvarilerin (gına-er-rükban) ve muganniyelerin (kaynat) şarkısıdır. Sinad; nağmeler ile dolu ağır (şekil) bir nakarattır (terci). Hazaç; baştan aşağı hafiftir (İkd-el-ferit, III., 186) Başka türlü bir tasnif için BK. Elmas udî, VIII,, 93; KRŞ Elibşlhi, II., 134. Nasb, evvelece tarif edilmişti. Sinad ve Hazaç'a gelince; aruz tertibinden müstakil olarak, Ritm (ika') denilen yeni bir unsuru ihtiva etmiş gibi görünmektedir. Ritm'in hangi şartlar içinde doğduğuna dair bir şey bilmiyoruz; fakat yerli bir cereyan ile husule gelmiş gibi görülmektedir. İlk olarak Tuvays'ın Hazaç Ritm'ini ve Saib Hasir (B. BK.) ın bir nevi Sinad olan sakil ritmini kullanmış oldukları rivayet edilir. Tafsilât için BK. ika'. Ritm'in ve başka unsurların Arap musikisine sokulması sayesindedir ki, el-gına el-mutkan yahut sanatkârane musiki' vücuda gelmiştir.

«Çok geçmeden Hicaz ve Irak'ta yabancı tesirler kendilerini his ettirmeye başlamışlardır. İbn Miscah (BK.) ve İbn Muhris gibi, muganniler İran ve Bizans ülkelerine seyahat etmişler ve Ritm'e dair getirdikleri yeni fikirler Arap musikisine ithal edilmiştir, (El-Aganî, 1., 150; III., 84. Tafsilât için BK.). Musiki, Bu devirden itibaren, Arap şarkısı son derece gelişmiş bir sanat şeklini alır ve teknik ıstılahları El-Agani'nin sahifelerini doldurur. Aynı zamanda bu sanatın Huda ve Nasb gibi, daha basit şekilleri de meçhul değildi (El-Agani, III., 84, 87; V, 161). Meşhur muganniler birçoğu mesleklerine Naih yahut Navh okuyucusu gibi başlamışlardır (El-Agani, I., 97; II., 128) ve Cafer-ül-bermeki devrinde bir Mağval teganni edildiğini de görüyoruz.

«Kitap El-Agani'de münderiç bütün asvat (teganni edilen şiirler) kaside ve kıt'a şeklindedir. Bu büyük kitap Yunus el-kâtip (B. BK.) Yahya El-Makki ve oğlu Ahmet «ölm. 864», İshah El-Mavşiri (B. bk), ve Amr B. Bana (Ölüm. 891) tarafından toplanmış olan bütün eski şarkıları ihtiva eder.»

İslâm nokta-i nazarından gına ve müsiki hakkındaki bilgisini rica ettiğim pek değerli üstat rahmetli İzmirli İsmail Hakkı şu malûmatı lûtfetmiştir: «Gına, aşk ve şevk gibi hallere ait olan şiirler ile yapılan terennümdür (lâtif bir surette ahenk icra etmektir). Musiki Lâhinler ilmidir. Cem'i elhandır. Lâhın, hanende sesidir (lezgi'dir). Nağme, ırlamadır (şakımadır). Lâhinlerin bedende tesirinde şüphe yoktur. Nağmelerin ruhî tahrik hususunda büyük bir dahli vardır. Lâhinleri dinlemek herkese ayrı bir zevk verir. Bir kısmına rubaniyet kokusunu koklatır.

بهاست ازروی زیباست آواز خوش
که این حظ نفسی است واین قوت روح

(Hoş ses güzel yüzden daha iyidir. Çünkü güzel yüz nefsin hazzı, hoş ses ise ruh azığıdır.) Diğer kısmının lehv ve tarabını (eğlence ve sevincini) arttırır. Hattâ nefis onu daha ileri götürür. Behimî şehvetleri tahrik eder, heva ve heves çukurlarına düşürür. Birincisi nafi', ikincisi muzırdır. Musikinin bu iki muhtelif tesiri hükemay-i ilâhiye ve meşayih-i sofiye ile fukaha sistemleri itibariyle muhtelif neticelere sevkeder. Hükemay-i ilâhiye ve meşayih i sofiyeye göre elhan barigâh-ı izzetten haber verir. Musikiden maksat ruhları kuds âlemine alıştırmaktan ibarettir. Fukahaya göre elhan, insanı Allah yolundan alıkor, Lehv ile iştigaline bâis olur. Hükemay-i ilâhiye ve meşayih-i sofiye havassı gözeterek menfaatinden, fukaha ise âmmeyi zarar ve ziyandan vikayeyi düşünerek mazarratından bahsederler. Menfaat görenler lüzumuna, mazarrat görenler men'ine kani olurlar.

«1 - Hükemay-i ilâhiyenin nokta-i nazarları: Musikiyi vazeden eski Yunan filozaflarından

Fisagors'tur. Fisagors, birçok tefekkür ve feyz-i ilâhî sayesinde meramına nail olunca bir musiki aleti yaptı, ona bir ibrişim bağladı. (Savtların irtifaı ihtizaz halinde bulunan veterlerin tuliyle mütenasip olduğunu çaldığı bir telli saz üzerinde yaptığı tecrübelerle keşfe muvaffak oldu) Fisagors'un musiki aleti hükema indinde muazzez (şairli) oldu.

«Fisagors, parlak zekâsı ile elhan ilmini, nağmelerin telifini istihraç etti ve bunları bir nisbet-i adediye ile izah kıldı. Musikiyi tedvin ve tensik etti. Aristo Ergenunu icat etmişti. Çünkü nağmeler ruhaniyet canibine tahrik ediyordu. Farabi malûm olmıyan bir saz icat etti. Bu saz mizher yani lavuta, eski Türkçede kopuzdur. Diğer rivayete göre, İbn-i Hallegan. kanunu ihtira' etti. Farabi şehvet derekelerine düşmedi. Feyyaz-ı Mutlaktan, şıka (şekavet) ve fena (fani olmak) âleminden kurtulup ihvan-ı safa ve eshab-ı vefadan olmasını, nefsinin tabiat heyulâsından temizlenmesini niyaz eyledi. Fisagors, mahsuslardan ibaret olen tabiat âleminin üstünde ruhanî ve nuranî bir âleme itikat ederdi. Akıl bu âlemin hüsn ü behasını idrâk edemezdi. Nüfus-i zekiye (kötülüklerden temizlenen nefisler) ruhanî ve nuranî âleme muhtaç ve âşık idi. Nefs-i insaniye cisimler âleminde boğuldukça, Hayvanî şehvetlere düştükçe bu âleme eremezdi. Ermek için ancak behimî şehvetleden el çekmek gerekti. İşte Fisagors bu gibi mülâhazalara mebni musikiyi vaz' etmişti Musiki kulağa şu sözleri ilka ederdi:

ارجعي ايتها النفس الغريقة في الاجسام المدلهة في فجور الطبع الى العقول الروحانيه والذخائر النورانيه والاماكن المقدسة في مقعد صدق عند مليك مقتدر

(Ey tabiat, fısk ve fücuru şaşkın ve başı boş cisimlerde boğulan nefis! haydi kvvvet ve kudret-i kâmile sahibi bir padişah-ı azim-üşşan olan Hak Celle ve Alâ huzuruna en yüksek makamda bulunan ruhanî akıllara, nuranî zahirelere ve mukaddes makamlara dön).

«Fisagors sofiye tarikını da vaz' etti. Mısır'da Hazret-i Süleyman'ın ashabından hikmeti öğrendi. Muhakkik bir hakîm oldu. Cevherinin saf olması sayesinde ervah makamlarına urûç eyledi. Gök hareketlerinin gönül okşayıcı nağmelerini ve hoş lâhinlerini işitmiş olduğunu söylüyor. Fisagors «insan âlem-i sagîr, âlem, insan-ı kebîrdir» düsturunu vaz' etti. Bu düstur İslâm tasavvufuna girdi.

2 - Meşayih-i sofiyenin nokta-i nazarları: meşayih-i sofiye kalbi tasfiye hususunda musikiyi, gınayı, neyi ve udu tavsiye ederler.

تو کرداني چه گويد نای وعود انت حسبي انت کافي يا ودود

(Sen neyin ve udun ne dediğin bilmezsin. O Ente hasbi, Ente kâfi Yâ Vedud zikrini tekrar eder).

«Hazret-i Davud'un mezamiri yani mizmarları meşhurdur. Mizmar; ney, kaval ve düdük'e denir. Hazret-i Davut pek güzel sesli idi. Nağmeleri gönlü okşardı. Zebur okurken dinliyenler kendilerinden geçerler, ve şaşkına dönerlerdi. Sazlarından olan ney selim ruhlara ve müstakim tabiatlara gayet müessir olmakla lâtif nağmesiyle okuduğu Zebur'u, duanın nevilerini mezamire teşbih etmişlerdi. Peygamberimiz Aleyhisselât ü Vesselâm Ebu Museleş'ariyi dinlemiş, «sana âl-i Davud'un mizmarlarından bir mizmar verilmiştir» sözleriyle takdir buyurmuşlardı.

بشنو ازنی چون حکایت میکند ازجدایيها شکایت میکند

Celâleddin-i Rumî

(Sen neyi dinle ki hicranlarından haber veriyor).

مطربا اسرار ما باز گو

(Ey hanende bizim sırlarımızı yine söyle.)

«Hulâsa, hükemay-i ilâhiye ve meşayih-i sofiyeye göre musiki elzemdir.

3 - Fukahanın nokta-i nazarları: Hükema ve meşayihin görüşleri ammeye merci' olamaz. Helal ve haram babında merci' ancak fukahanın görüşleridir. Şu kadar ki fukahanın ittifakla beyan ettikleri reyler hiç şüphesiz âmmeye merci' olur ise de ihtilâf eyledikleri noktalar âmmeye mere'i olamaz. Âmme, ihtilâflı olan meselelerde dilediği tarafı tutar. Fukaha mahza âmmeyi zarardan vikaye için musikiyi men'etmişlerdi. Fukaha arasında biş kısmı mutlaka men'eftiği halde diğer kısmı bazı kayıtlar ve şartlarla men'ediyorlardı. Fukahanın hiçbiri kayıtsız, şartsız gınayı terviç etmemişlerdi. Musikinin mutlak surette memnu olması hakkında yine ittifak yoktur. Musikiye haram diyenler bulunduğu gibi caiz diyenler de vardır. Caiz diyenlerden birtakımı mekruh, diğer takımı da mubah olduğuna kail oluyorlardı. Mubah olduğuna kail olanlar cami-i şeriflerde ve mubarek mahallerde ilân olunmasını münasip görmüyorlar ve fısk meclisinde bulunmamayı şart koşnyarlar. Fukahanın cumhuru gınanın haram olduğunu bildiriyorlar. En ziyade şiddet gösteren Irak fukahası, hususâ Hanefilerdir. Kadîm fukaha arasında cumhura muhalefet eden Medine fukahasından İbrahim İbn-i Saad ile Basra fukahasından Ubeydullah'ınlanberidir İbn-i Teymiye'nin tetkiki veçhile Sülemi ile Kuşehri'nin vesairenin gınanın ibahasını Medine fakihlerine nispet etmeleri doğru değildir. Her ne kadar

Medine ahalisinden bir kısmı gına meclisinde bulunurlar ise de fukaha ve eimmesi gına meclisinde bulunmazlardı. İbrahim İbn-i Saad'den maada gınayı tecviz eden yoktur. Bu yüzden İmam-ı Malik'ten menkul olan İbaha kavli sahih değildir. İmam-ı Malik, İmam-ı Ebu Hanife ve Süfyan-ı Sevri gibi gınayı inkâr ederler. Şafii ve Ahmed İbn-i Hanbel ashabından muhtelif kaviller menkuldür. Ebu Mansur Bağdadî, Maverdi, Ebülmeali, Gazalî, Ruyanî, İzzettin bin Abdüsselâm ve Râfii gibi Şafiiler gınayı caiz görürler. Bilâkis Nevevî gınayı haram kılar. Gınanın cevazı hususunda sahabeden, tâbiinden ve teba-i tâbiinden nakiller vardır. Netekim Ebu Mansur Matüridi ve Ebülmaali İbnizzübeyir'den, Maverdi, Muaviye ve Amr İbn-il-As, Ebülferec-i İsfahani, Hasan bin Sabit'ten gınanın ibahasını naklederler. İbn-i Tahir Medine ahalisi arasında udu mubah kılmıyan bir tek fakih yoktur diyor. İbn-i Kesir'in tahkiki veçhile sema' ve tasavvufun ibahası hakkındaki eserinde cidden münker hadisler vardır. Cumhura muhalif olarak naklolunan kaviller Cumhur tarafından red olunuyor.

«İhtilâfın menşei; gınayı tahrim edenler birtakım ayat-ı kerime ve ehadis-i şerifeye istinat ediyorlar. Tecviz edenler bilâkis kitap ve sünnette hürmetin sabit olmadığına kail oluyorlar. Ayât-ı kerimenin delâletini katî bulmadıkları gibi ehadis-i şerifeyi de tenkitten salim bulmuyorlar. Artık gınanın cevaz ve men'i hakkında her iki tarafça müsellem olan sahih bir hadis bulunamıyor. Zahirî fukahası Cumhura muhalefetle gınanın ruhsat ve cevazına hükmediyorlar. En büyük muhaddis İbn-i Hazm-ül-Endülüsî gınanın hürmeti hakkında hiç bir hadis sahih değildir diyor. Hattâ Buharî hadisine bile ta'nediyor. Yine Endülüs'ün büyük muhaddisi Malikî fakihi Ebu Bekir Bin-il-Arabi İbn-i Hazme muvafakat ediyor. İbn-in-Nahvî ile İbn-i Tahir de bu yolu tutuyorlar. Bu zevatın maksatları şüphe yok ki merfu hadisler olacak. Yoksa İbn-i Mesud'un (ومن الناس من يشترى لهو الحديث الآية) Nazm-ı kerimindeki tefsirinde şüphe yoktur. Keza Fakihanî, «melâhî (Lehv aletleri) nin haram olması babında sarih ve sahih bir hadis rivayet olunmamıştır. Ancak ona uygun gelecek zevahir ve umumiyat vardır. Yoksa katî deliller yoktur» diyor. Artık gınanın men' ve cevazı hakkında sarih ve katî bir ayet, sarih ve sahih bir hadis bulunamadığından mesele mansus meselelerden olmayup içtihadî meseleler sırasına geçiyor. İçtihadî meselelerde nokta-i nazara göre ihtilâf vâkı oluyor.

«Osmanlılar zamanında Zenbilli Ali Efendi (Aliyy-ül-Cemalî) gınanın cevazına, İbn-i Kemal bilâkis hürmetine fatva vermişlerdir.

«Gınanın hürmeti hakkında irat olunan şer'î deliller:

« 1 - Ayât-ı kerime: 1 - (ومن الناس من يشترى لهو الحديث ليضل عن سبيل الله بغير علم) Lokman Süresi - ayet-i kerimenin sebeb-i nüzulü hakkında şu sözler söyleniyor: Kureyş'ten biri muganni bir cariye satın alır. Halkı onunla oyalıyarak Peygamberimizi dinlemeden men'ediyordu Yahut Nefr bin Hâris İran kisralarına birtakım hikâyeler söylerdi: Benim sözlerim Muhammed'in (عليه الصلوة والسلام) Kur'andan daha güzeldir der idi. Bunun üzerine ayât-ı celile nazil oldu. Nazm-ı Kerimde vâkı olan (لهو حديث) hakkında üç kavl vardır: Gına; davul, efsane ve gülünçlü şeyler. İbn-i Mesut ile İbn-i Abbas'tan lehv hadisinin gınaya delâletten ziyade Allah yolundan saptıran lehv aletlerine delâlet eder. Bu arada efsanelere, gülünçlü şeylere, hurafelere, çalgılara, şarkılara da şâmil olur. Allah yolundan saptıran her hangi bir şeyin haram olduğunda şüphe yoktur.

« 2 - (وانتم سامدون ولاتبكون) Nazm-ı Celilinde zikrolunan (samidun) İkrime'nin İbn-i Abbas'tan Himyer lûgati olmak üzere muganniler mânasına gelir. Samidun teganni edenler mânasına gelirse ayet-ı kerime şu mânayı ifade eder: «Siz Kur'an-ı kerime istihza ile gülersiniz, ondaki vaidi (tehdidi) düşünüp ağlamazsınız. Kur'anı oyuncak, eğlence sayarak halkı dinlemekten men' için teganni edersiniz.» Bu mânaya göre yine Allah yolundan saptıran melâhiye raci' oluyor. (Samidun), Lâhun (eğlence yapanlar), gafilûn, mugridun (yüz çevirenler) ile de tefsir olunmuştur. Birinci tefsire göre ulnorta gınanın memnu olmasına delâlet yoktu. Diğer iki tefsire göre esasen gınaya delâlet etmiyor.

« 2 - (واستفزز من استطعت منهم بصوتك) (Onlarda gücün yettiklerini sesinle yerinden oynat. Nazm-ı kerim şeytana hitaptır. Mücahid'e göre savt, gına ve düdüklerle dâvet. İbn-i Abbas'tan mâsiyetlere dâvet olduğu naklolunuyor (Halbuki savt, gınaya mevzu değildir. Gına şehveti tahriki mucip olursa hiç şüphe yok ki ayet-i kerimenin umumatında dâhil olur.

« B - Ehadis-i şerife: Ahkâm hadislerini beyan eden «Müntak-al-ahbar» da şu hadisler zikrolunuyor:

1 — ليكونن من امتى قوم يستحلون الحرة والحرير والخمر والمعازف ـ اخرجه البخارى وفى لفظ «ليشربن ناس من امتى الخمر يسمونها بغير اسمها يعزف على رؤسهم بالمعازف الحديث.

Hadis-i şerifindeki meazif lehv aletleri veya def, ney ve tambur gibi sazlardır. Sazende ve hanendeye âzif denir. Hadis-i mezkûru Buhari'den başka Ebu Davut da tahriç etmiş. İbn-i Habban hadisi sahih görmuştür. Hadisin şahitleri de vardır. Davudî der ki hadis mahfuz değildir. Çünkü birçok Sahabî taharir etmişlerdir. İbn-i Hazm hadisi tenkit ederek «Buharî ile Hişam arasında inkıta' vardır» diyor. Fakat taan olunan hadisleri müdafaa eden Buharî şarihi İbn-i Hacer, İbn-i Hazmı takviye ediyor, inkıtaı kabul etmiyor. Hadisi «sahih-i muttasıl» görüyor. Bundan başka hadisin râvileri arasındaki Sadakat İbn-i Halid taan olunuyor. Yahya İbn-i Muin hakkında «ليس بشئ», Ahmet İbn-i Hanbel «ليس بمستقيم» diyorlar. Sadakat İbn-i Hâlid'in sahih-i Buharî ricalinden olması taana cevap olabilirse de hadis metin ve senet (râvileri) itibariyle muztariptir diyor. Buna da cevap veriyor. Şurasını da ilâve edeyim ki Ebu Davud'un Tahric'inde «meazif» yoktur. Meazif Buharî tarafından ilâve olunmuştur Fakat adil olan Râvi'nin ziyadesi makbul görülüyor. Ganaın hürmeti hakkında en kuvvetli hadis ile istidlâl tam olamaz. Çünkü bir defa meazifin muhtelif mânaları vardır. Sazlara hamlolunsa bile içkiye makrun olan gınaya hamlolunması kuvvetli bir ihtimal (zan) dairesindedir. Netekim diğer bir rivayette (ليشربن ناس من امتى الخمر) varit olmuştur. Lâistidlâl maal ihtimal. Huffaz-ı seb'adan Dar-ı Kutni Buharî'nin hadislerini tenkit ediyor:

2 — عن نافع عن ابن عمر سمع صوت زمارة راع فوضع اصبعه فى اذنه وعدل راحلته الى الطريق وقال رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم سمع زمارة راع فصنع مثل هذا اخرجه ابو داود وابن ماجه واحمد.

Savt-ı zemmare neyzenlerin savtıdır. Ebu Davud tahriç ettiği hadis hakkında «münker» diyor. İbn-i Ömer'in nafil'e izin vermesi hadisi meşkil kılar.

3 — عن ابن عمر ان النبى صلى الله عليه وسلم قال ان الله حرم الخمر والميسر والكوبه والغبرا وكل مسكر حرام رواه ابو داود واحمد.

Gübe, davul veya tambur veya tavladır. Gabra, tambur veya ud veya kopuz veya darı ve buğdaydır. Hadisin senetlerinde İbn-i Ömerden rivayet eden Velit Bin Abatüddar'dır. Ebu Hatem onu meçhul görüyor. Münzeri hadisi malûl buluyor. Evet hadisin şahitleri vardır. İbn-i Abbas tarikiyle Ebu Davud, Ahmet, İbn-i Habban ve Beyhakî tahriç etmişlerdir. Fakat istidlâle mahal olan kübe ile gabra muhtelif surette tefsir olunduğu gibi içkili olan gınaya da hamolunabilir.

4 — عن ابن عباس ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ان الله حرم الخمر والميسر والكوبه والغبرا وكل مسكر حرام.

Evvelki hadisin şahidi işte bu hadistir. Her iki hadis ihtimale müstenit olmakla mutlak surette gınanın hürmetine delâlet etmez.

5 — عن عمران بن الحصين ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال فى جواب رجل من المسلمين اذ اظهرت القينان والمعازف وشربت الخمر ـ رواه ترمذى وقال «هذا حديث غريب».

Kaynan, kayne'nin cem'idir. Çengi, cariye mânasına gelir.

6 — عن ابى هريرة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم قال اذا اتخذ الفئ دولا والامانة مغنما والزكاة مغرما . . . وظهرت القينان والمعازف وشربت الخمر الحديث رواه الترمذى.

Tirmizi, bu hadisi beşinci hadis gibi «garip» buluyor. Yahya Bin Sa'it den ancak Fereç Bin Fedale rivayet ediyor. Fereç Bin Fedale hakkında bazı eimme söylenmişlerdir: Bazıları onu zaif görür. Dar-ı Kutni Fereç Bin Fedale cihetinden hadisi vâhi buluyor. Ahmet İbn-i Hanbel, Yahya Bin-i Sait de rivayet eden Fereç İbn-i Fedale'nin «münker hadisleri» bulunduğunu söylüyor. Bununla beraber hadis çok münakaşa olunmuştur. Hadisteki fey kâfirlerden alınan ganimet malıdır. Düvel, devlet'in cem'idir ki mütedavil olan mallardır, Mugnem, düşmandan alınan ganimettir.

7 — عن ابى امامة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ليبيت طائفة من امتى . . . وضربهم الدفوف واتخاذهم القيان رواه احمد.

Hadisin ismadında فرقدالسبخى vardır. Ahmet onun hakkında «kavi değildir» demiş, Yahya İbn-i Sait de söylenmiştir. Bundan başka Firka-t-üs-Senci Ebu Bekr-is-Sıddik'tan gelen vâhi olan isnatlar ricalindendir. Şu kadar ki Yahya İbn-i Muin tarafından tenkip olunuyor.

8 — عن ابى امامة قال النبى صلى الله عليه وسلم ان الله بعثنى رحمة وهدى للعالمين وامرى ان امحق المزامير والكبارات يعنى البربط والمعازف والاوثان التى كانت تعبد فى الجاهلية رواه احمد.

Hadisin isnadında Aliyy-ibn-i Yezit ile Abdullah İbn-i Zahr zayıftır. Aliyy-ibn-i Yezit hakkında Buhari «zayıf», Abdullah Ibn-i Zahr hakkında Yahya bin Muin «ضعيف ليس بشيء», Dar-i Kutni «ليس بالقوي» demişlerdir. İbn-i Hayyan ise kuvvetli ravîlerden mevzu hadisler rivayet ettiğini bildiriyor. Bu isnat Şamlı'ların vâhi olan isnatlarıdır. Bundan başka yine bu isnat ile «لاتبيعوالقيان ولاتشتروهن الحديث» vâridolmuştur.

Zikrolunan hadislerden başka zayıf hadisler de vardır. Bazıları şunlardır:

1 - Ebu Davud ve Beyhaki-nin İbn-i Mesut'dan rivayet ettikleri «الغنا ينبت النفاق في القلب».

2 - İbn-i İshak-un-Nişaburi'nin Enes'ten rivayet ettiği «من قعد الى قينة يسمع حب في اذانه الانك».

3 - Yine İbn-i İshak-un-Nişaburi'nin İbn-i Meaut'dan rivayet ettiği «سمع وجلاً يتغنى عن الليل فقال لاصلاة له لاصلاة».

4 - Yine İbn-i İshak-un-Nişaburi'nin Ebu Hüreyre'den rivayet ettiği «استمع الملاهي حق معصية والجلوس عليها فسق والتلذذ بها كفر».

5 - İbn-i Gabla'nın Ali-yyibn-i Ebu Talip'ten rivayet ettiği «عيبت بكسر المزامير».

6 - Taberani'nin Ömer-ül-Faruk'tan rivayet ettiği «عن القينة سمت وغناؤها حرام».

7 - Kasım İbn-i Sellâm'ın Ali-yyül-Mürteza'dan rivayet ettiği «نهى عن ضرب الدفوف والطبل وصوت الزمارة».

8 - Taberî'nin Ayişe'den rivayet ettiği «حرم القينة وبيعها وثمنها وتعليمها».

9 - Yine Taberani'nin İbn-i Ebiddünya'nın Ebu Emane'den rivayet ettikleri «مارفع رجل صوته بغناء الا بعث الله له شيطانين عن منكبه يضربان بالمخاجمها على صدره حتى يمسك».

10 - Taberanî ve Abdürrezzak'ın rivayetleri üzere Örve Bin Karenî'nin «الغناء ان لي في الغنا من غير فاحشة» sualine karşı taraf-ı risaletten sadır olan «لااذن لك ولا كرامة».

Hadislerin hepsi zayıftır. Bu bapta birçok hadisler vardır. Bazı ehl-i ilim bu bapta tasniflerde bulunmuşlardır. Bazı ehl-i ilim ise hepsini zayıf görmüşlerdir.

Netice — Yedinci asır müceddidlerinden İbn-id-Dakik-ul-Abd'in beyanı veçhile gerek gına'nın men'i, gerek cevazı hakkında sahih bir hadis yoktur. Artık her müçtehit içtihadına göre hükmediyor. Musiki aletleriyle olsun, olmasın alelıtlak gına haram değildir. Ginanın hem haram hem mübah olan kısımları vardır. Mahrem olan şeylerle olan, işret meclisinde vukubulan lâfzı itibariyle helâl olmıyan şeyleri ihtiva eden ve fitneden sâlim olmıyan gınalar haramdır. Fakat mahrem olmıyan olan şeylere iktiran etmiyen, lâfzı itibariyle helâl olan şeyleri ihtiva eden ve fitneden sâlim olan gınanın caiz olmasında şüphe yoktur. Lehv ve tarab mubah, haram değildir. Netekim müteahhirinden Abdülgani Nablusî böyle hükmetmiştir.»

GİNDAZO (عينداز) [*Bah.*] Gabya ve babafingo çubuklarını yerine sürmek veya aşağı almakta kullanılan aerviçelere verilen addır.

GIRAJOVA ATEŞİ (غراژوا آتشی) [*Bah.*] Yelken devrindeki harblerde tutuşturularak düşman gemilerinin içerilerine atılıp yangın çıkarılmakta kullanılan (eritilmiş kükürt, alkol, balmumu, kâfuru) mahlûlüne batırılmış yuvarlak yün palasturalarına verilen addır

GIRANDİ DİREĞİ (غرانده ديرگي) [*Bah.*] Geminin ortasındaki en büyük direğin adıdır. Bu direk yekpare olmayıp her biri biribirinin üstünde olmak üzere dört direkten terekküp etmektedir. Bu direklerin isimleri başka başkadır. En altta ve gemiye raptedilmiş olanına «ana direk», onun üstündekine «gabye», daha üsttekine «babafingo», en üsttekine de «kontra» denilir.

GIRİVA (غيريوا) [*Bah.*] Geminin Göz demirini kaldırmak için sancak ve iskele baş omuzluğundan dışarıya doğru çıkarılan kalın ağacın adıdır.

GIŞA (غشا ـ غشاوه) [*Sof.*] Kalb aynasının yüzüne nefs ve hevadan ârız olan şey mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan gışanın lûgat mânası perde, örtü, hicaptır. Gışaveş suretinde de kullanılır.

GİDER AYAK (گيدر آياق) [*Hal.*] Macaz yoliyle gitmek üzeze iken, yola çıkarken. son dakikada yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GİDİŞ ALAYI (گيديش آلايى) [*Sar.*] Padişahların saray dışındaki gezintileri münasebetiyle tertip edilen alaylar hakkıada kullanılır bir tâbirdir. Padişahlar, muhafızlar ve saraylılardan mürettep olarak teşkil olunan kalabalık takımla bir taraftan bir tarafa gittikleri için bu münasebetle tertip olunan alaylara bu ad verilirdi.

Gitmek masdarından gelen gidiş'in birçok mânası vardır «Kamus-ı Türki» de bu kelime şöyle izah olunmuştur: «Gidiş: 1 - Gitme zehap, rihlet, hareket, azimet: Böyle ansızın ve habersiz gidişinin sebebini anlıyamıyorum, 2 - Yürüyüş, yürümek tarzı, meşiy, reftar: bu gidişle siz iki saatte oraya varamazsınız. 3 - Tarz, hareket, reviş: O adamın gidişini beğenmedim. 4 - Bir büyük zatın haklı olarak bir tarafa azimeti.»

Padişahlar resmî ve sayılı günler dışında şehir dâhil veya haricinde gayr ı resmî olarak bir tarafa gittikleri zaman geçit yerlerine asker dizilmek ve halka ilân edilmek âdet değildi. Bu hal oldukça sade bir surette cereyan ederdi. Mamafih ne kadar sade olursa olsun, yine birtakım merasim icra olunurdu. Ezcümle başçuhadar padişahın yağmurluğunu taşıyarak rikâb-ı hümayunun sağ ve ikinci çukadar — kırmızı atlas kese içindeki papuç-i hümayunu (papuç) hamilen — sol tarafında yaya yürürdü. Çizmeci dahi tâbir olunan üçüncü çuhadar ise, padişahın yedek cizmesi ile başçuhadarın arkasından ve dördüncü çukadar da bunun ardından giderdi. Bunlardan sonra lüzumu kadar salma çuhadarlar ile solaklar yürürlerdi. Yolde her köprü geçildikçe solakbaşı padişahın bindiği atın dizginini tutup çekerdi. Ata iniş ve binişte de solakbaşı dizgin tutardı, başkası bu hizmetleri göremezdi.

Yolda halktan biri halinden tazallüm için atın önüne yatar, yahut yolun bir noktasından yüksek sesle istişfada bulunur ise salma çuhadarlardan birine terfikan — hakkının ihkakı iradesi ile — Bab-ı âliye gönderilir ve bu adam fakir ise hazinedarlardan biri tarafından kâfi miktarda atıyye verilerek gönlü alınırdı. Padişahların gidişlerinin mümkün mertebe gizli tutulmasının bir sebebi de bu gibi müracaatlara mahal kalmamak içindi.

Teşrif-i Hümayun biraz resmîce olursa rikâpta yukarıda yazılı olanlardan başka, icabına göre yeniçeri ağası, kapıcıbaşı, mîr-i âlem, mirahur, çavuşbaşı ile özengi ağaları da bulunurdu.

Gidilen yerde gecelenecek ve çadırda kalınacak ise mevkib-i hümayun ile beraber mütaaddit aşçı ve çadırları kurup kaldırmak üzere lüzumu kadar da mehter bulunur, erzak ve levazım taşıyan atlar ve esterler de götürülürdü. Hele av için vâkı olan gidişlerde bunlardan başka samsuncular, zağarcılar şahinciler velhasıl avda vücutları muktazi adamlarla beraber av hayvanları da beraber alınırdı.

Resmî olmıyan bu kabîl gidişlerde otag-i hümayun önüne tuğlar dikilmezdi. Resmî mehterhanenin yerine de ince saz takımı götürülürdü.

Kayıkla bir tarafa teşrif-i şahane vukuunda padişahın bindiği kayığın dümenini bostancıbaşı tutardı. Kayık gidişlerinin en parlakları Lâle devrinde, Üçüncü Ahmet zamanında yapılmış ve bunlar için şairler tarafından kasideler yazılmıştır.

Tanzimat'tan sonra hususi gidiş alayları daha sade, bir kısmı at ve bir takımı da araba ile yapılırdı.

Sarayda gidiş işlerini tertip için «gidiş müdürü» unvanlı bir memur vardı.

GIDİŞ MÜDÜÜ (گیدیش مدیری) [*Sar.*] Padişahların saray dışında yapacakları gezintilere ait tertibatı hazırlamakla mükellef memurun unvanı idi. Sarayın büyükçe memurlarından sayılırdı. Padişahların gidişleri münasebetiyle teşkil olunan alaylara «gidiş alayı» adı verilirdi.

GİRDAP AĞASI (گرداب آغاسی) [*Bah.*] Denizlerin ve ırmakların hâsıl ettiği girdaplardan yani çevrintilerden gemi ve kayıkları selâmetle geçirmek için istihdam olunanların başları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hassaten Tuna'dan geçecek zahire ve mühimmat gemilerini emniyet içinde sevketmek için tâyin olunan memur bu adı taşırdı. Farsça bir kelime olan girdap, su çevrintisi, girive, mecaz yoliyle muhataralı yer, mehleke demektir, Denizcilik ıstılahı olmak üzere muhalif cihetlerden gelen iki akıntının kavuşmasından veya bir akıntının akıntı yolunda bir maniaya tesadüfünden, yahut denizin birdenbire kabarmasından hâsıl olan çevrintiye ıtlak olunur.

Denizlerin ve gemilerin seyrine müsait olan nehirlerin hâsıl ettikleri çevrintilerden gemi ve kayıkları geçiren bu memur bir bakımdan bugünkü kılavuza benzemektedir.

GİRDAR (گردار) [*Vak.*] Bina ve ağaç gibi arz ve emsali üzerinde mutasarrıf tarafından inşa ve ihdas olunup müstakar kalan mülkler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mukataalı vakıf arsalardaki mülk evler ve arazi üzerindeki ağaçlar o kabildendir.

GİRİFT (گرفت) [*San.*] Motifleri biribirine girik ve içiçe geçme olan tezyinat tarzı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan Girift; dolaşık, biribirinin içine girintili çıkıntılı şey demektir. Avrupalılarca buna «arabesk» adı verilmiştir. Buna sebep Avrupa'ya İslâm memleketlerinden gelmiş olmasıdır. Son zamanlarda Osmanlı nakkaşlarından bu türlü tezyinata Arapyolu tâbirini kullananlar olmuş ise de bu tarzın Araplardan geldiği ve onlara has bir tezyinat tarzı olduğu fikrini vermesi dolayısiyle yanlıştır.

§ [*San.*] Şah ve Dâvud adındaki neylerin nısfiyesi yani yarımı uzunluğunda kamıştan yapılmış sazın adıdır. «Lehce-i Osmani» deki tarifi şöyledir: «Neyin rub'iyesi, kısa ve eksik perdelisi, düdüğün uzunu.» Açkısı yani kesilip boğazının temizlenmesi kaval açkısına benzer.

Delîklerinin sayısı, kamışının kalınlığı ve akort itibariyle nısfiyeden farklıdır. Sesi de neye nisbetle dağıdir. Adeta kemana nisbetle rebap ve kemençe nasılsa girift de neye nisbetle öyledir.

Girift çalana «giriftzen» denilir.

Fergâd-ı girift olsa da dünyada müessir;
Nây-ı dil-i nalânıma nisbet ne düdüktür.
Vasıf

GİRİFT YAZI (گرفت یازی) [*San.*] Harfleri biribirine girift, içiçe geçme tarzdaki yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü yazı sülüs, tâlik, rik'a gibi başlıbaşına bir yazı nev'i olmayıp yazıların o tarzdaki yazılışları demektir. Sanatkârane dahi olsa okunması güç olduğu için makbul sayılmazdı.

GİRİFT ZEN (گرفت زن) [*San.*] Girift adlı çalgıyı çalana verilen addır. Rast, uşşak, hüseyni, hüzzam, saba makamlarından peşrevleri, saz semaileri, birçok şarkıları olan Âsım Bey (ölümü 1929) yakın zamanın en meşhur girift çalan üstatlarındandı. Bundan dolayı da (Giriftzen Âsım Bey) diye şöhret bulmuştu.

GİRİT MADALYASI [گریت مدالیه‌سی] [*İda.*] Biri sultan Aziz, diğeri İkinci Sultan Abdülhamit devrinde olmak üzere ihdas olunan madalyaların adıdır. Abdülâziz devrindeki 1285 (1868). Abdülhamit devrindeki de 1308 (1890) senesinde ihdas olunmuştur. Her ikisinin altın ve gümüş olmak üzere iki türlüsü vardır. Girit işinde hizmeti görülen büyük devlet adamlarına altın, ikinci derecedeki memurlarla halka gümüş olanı verilirdi.

GİRİZGÂH (گریزگاه) [*Edb.*] Kasidelerde mukaddimeden maksada geçilecek beyt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nedim'in:

Bu şehr-i Sitanbul ki bimisl ü behadır
Bir sengine gekpare Acem milki fedadır

matla'lı kasideaindeki:

İstanbul'un evsafını mümkün beganmü hiç
Maksat hemen sadr-ı keremkâre duadır

beyti gibi.

Farsça gîriz; kaçmak, kaçkın, girizgâh da kaçacak yer, kast olunan şeye münasebet peyda eden söz demektir.

GİYİMBAŞI (گیم باشی) [*Sar.*] Saray adamlarından ve bizzat padişahların hususî hizmetlerinde bulunanlardan birinin adıdır. Hazine koğuşunun en eskisi ve zâbitiydi. Padişahlara elbise giydirmek vazifesiyle hazineliler mükellef ve memur olduğundan bu unvanı almıştır. Giyimbaşıların alt tarafı «göç eskisi» namını taşırdı. Padişahlar sayfiyeye gidince giyimbaşı, nizam mucebince, sarayda kalır, göç eskisi koğuş zâbiti sıfatiyle beraber giderek koğuşun zapt u raptına bakmakla beraber giyimbaşıya ait diğer vezifeleri de ifa eylerdi. Giyimbaşı ve muavini mesabesinde olan göç eskisi terfian has odaya naklolunurlar ve gösterdikleri iktidar ve kabiliyete göre derece derece yükselirlerdi. Bunların madunlarından on nefer emekdara «bıçaklı eski» ve alt tarafındaki dokuz nefer hademiye «soyunuk eski» ıtlak olunurdu. Bu eskiler koğuşlarda, mefruş ve muntazam hamam camekânlarında otururlar ve huzur-ı Hümayuna veya zâbitan huzualarına çıkılmadıkça resmî elbise giymeğe mecbur olmayıp koğuşlarda bulundukça günlük elbise ile otururlardı. Yalnız bıçaklı eskiler giyimbaşılara mahsus olan on iki nevi taam sofrasında yemek yerlerdi.

Giyimbaşılık padişahların Topkapı Sarayında ikametleri müddetince devam eylemiş, Dolmabahçe Sarayı vücuda getirildikten ve sarayda bu münasebetle mühim değişiklikler yapıldıktan sonra hükmü kalmamıştır.

GİZEK (گزك) [*Mus.*] Telli çalgılardan birinin adıdır. Kâsesi def şekliade olup sathına deri geçirilmiş bulunan bu çalgının on teli vardı. İki yanındaki iki tel yayla, yayın ilişmediği sekiz tel de icabına göre ara sıra sol elin parmağ ile vurulmak suretiyle çalınırdı.

GİZLİ ODALIK (گیزلی اوطه‌لق) [*Hal.*] Konaklardaki cariyelerden efendileri tarafından gizli olarak odalık ittihaz olunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mütehakkim (hâkimlik eden, kafa tutan) olan karılarının kıskançlıklarına meydan vermemek ve bu yüzden rahatı bozulmamak için bu yolda hareket edenler olurdu. Sarayda bunun karşılığı «gözde» idi. Padişahların gözdelerle olan münasebeti az çok gizli tutulurdu.

GOSPODARLIK (غوسپودارلق) [*İda.*] Vaktiyle Rumeli'de mevcut bir nevi ağalık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu ıstılah İslâvca bir kelime olan gospodardan meydana gelmiştir. Gospot, Allah; Gospodin efendi demektir. Şu halde gospodarlık ağalığın tam mukabili olmuş olur. Bu unvanı taşıyanların hıristiyan köylülere yarıcılıkla işlettikleri arazi Tanzimat'tan sonra takdir ettirilen bedel mukabilinde işliyenlere verilmiş ve mukadder bedellerin karşılığında gospodarlara esham verilmek suretiyle alâkaları kesilmiştir. «Başbakanlık Arşivi»ndeki bir vesikada (18 za 1267) buna dair tafsilâtı ihtiva

etmektedir. Aynen aşağıya naklolunan bu vesikada deniliyor ki: «Vidin eyaleti dâhilinde vâkı Sahra ve Luma ve Belgratçık kazalarında olan gospodarlık usul-i muzirresinin külliyyen ilgasiyle arazi-i mevcudenin mahall-i saire reayası hakkında icra olunduğu üzere muaccele-i lâyıka ile ba tapu reayaya verilmesi irade-i seniyye iktizasından olduğundan suret-i tesviye ve icrası Vidin meclisinde mütalâa olunduğu veçhile gospodarların varidat-ı hakikiyye-i seneviyyesine fiat-ı mutedile vaz'iyle her kaç bin kuruşa baliğ olur ise faiz ad ve itibariyle on altı seneliğine olarak ve kariye bekariye ba muaccele ahalisine satılması ve hâsıl olacak muaccelesinden gospodarlara ve hâsılatlarına mukabil on ikişer senelik eshamdan verilmesi ve tahminen verilecek yüz bin miktarı tapu için dahi her bir kariyenin arazisi esmanına göre bilhisap zam ve tevzi olunmak üzere üç yüz bin kuruş harç alınması ve gospodarların bir tapu dâhilinde olarak mutasarrıf oldukları araziden kendilerinin ziraat etmekte oldukları tarlalarını ahaliye satmak istemeyüp halbuki gospodarlar tarlası denilen asıl gospodarlık ıtlak olunan mahal olduğu cihetle haliyle bırakılması uyamadığı misillû gospodarların ekserisi zir-i idaresinde bulunan araziyi bayağı çiftlik şekline koymuş olduklarından ellerinden alınması bir nevi mağduriyetlerini mucip olacağından rizay-i tarafeyn ile tesviye olunması kararlaştırılmış ve gospodarlık varidatı iki bin keseye karip olup on altı seneliğine olarak alınacak esmanını dahi berveçh-i tahmin otuz bin keseyi tecavüz edeceğinden ve bunun nısfı peşinen ve nısf-ı diğeri münasip taksite rapt ile ahz ve istifa olunacağından ve reaya peşinen verecekleri akçeyi kemal-i memnuniyetle ekserisi altın olarak hazırladıkları meclis âzasından olan kocabaşılar tarafından haber verildiği cihetle icray-i iktizası Saadetlû Nail Bey Efendi tarafından ifade olunarak işbu akçenin çoğu nukud-i hâlisadan olmasiyle Darphane-i Âmireye celbi lâzimeden olduğundan bir an evvel celp keyfiyetinin icrasiyle meblâg-i mezburun serian bu tarafa gönderilmesi vilâyet valisi Atufetlû Paşa ve Şefik Efendi hazeratına ba tahrirat-ı mahsusa iş'ar kılınmış ise de vilâyetten haber vürudu ile iktiza eden sehim kaimeleri ve tapu senetleri buradan gönderilerek tesviyesi hâsıl oluncaya kadar biraz vakit geçeceğinden ve fakat bu madde için verilecek senedat âdi tapu senedi gibi olmayup etraflıca olması lâzım geleceğinden Meclis-i vâlâda bilmüzakere terkim kılınan müsveddesi veçhile şimdilik elli bin kadarının tab' ettirilerek Hazine-i celileye teslim olunup ve teshilen lilmaslaha münasebet-i nizamiyesi cihetiyle Defterhan-i Âmire kalemi kesedarı İzzetlû Ârifî Efendiye ilâ... 18 za 267».

Gospodarlığın timar sahipleri gibi araziyi işliyenlerden hisse almaktan ibaret olduğu anlaşılmakta ise de gospodarların bu hakka mukabil ne gibi vazife ile mükellef olduklarının tespitine imkân görülememiştir. Ancak bunun timar ve zeamet sahipleri hakkında kullanılmış olması kuvvetli bir ihtimal olarak ileri sürülebilir.

GOYGOYCULAR (غويغويجيلر) [*Hal.*] Muharrem ayının ilk günlerinde kapı kapı dolaşarak küme halinde dilenenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «hoygoycular» da denilirdi. Üstat Tahir Olgun (Tahir-ül-Mevlevi) (Mahfil, adet 3, 1339, Muharreme mahsus nüsha) içlerinden birinin okuduğu ilâhinin her mısraının sonunda ötekilerin de «hoy goygoy canım» demelerinin kendilerine unvan, değerli tarih bilgini Efdalüttin Bey de (İslâm - Türk Ansiklopedisi, cilt 1, no. 40 kapağı) «Muharrem ayı itibariyle matem hissini de ifade eden bu âmalar (körler) gezintisi esasen Kerbelâ hâdisesinden ilham alan bir teşebbüs olduğundan müteşebbislerin de Alevî'lik duygusiyle yürekleri müteessir bulunduğundan okudukları «gökte melek, yerde her can ağladı» matla'lı mersiyenin sonunu bu yürek acısiyle bağlıyarak, nakarattan sonra «hey kaygulu canım» hitabının ammeye tevcihinden tahrif edilmiş bir ifade olduğunu söylüyorlar. Şehzade Camii tetümmatından imaret karşısında «Tabhane» denilen vakıf binada oturan ekserisi Anadolulu iki gözden mahrum körler muharrem ayının girmesiyle beraber önlerinde açık gözlü topal yahut çolak bir yedekçi olduğu ve biribirlerinden birer adım geri olmak üzere öndekinin ya sol omuzuna yahut değneğine tutunmak suretiyle altışar kişilik gruplar halinde şehrin muhtelif semtlerine dağılırlardı. Kıyafetleri ince yemeni sarıklı ve bez cüppeli, ellerinde uzun asâlar ile bir örnek giyinmiş olan bu körlerin omuzlarında ortasından bölünmüş iki taraflı ve iki ağızlı birer torba bulunurdu. Altışar kişi olmalarının sebebi her birinin omuzundaki torbadan iki ucunun biri önde biri arkada olarak ikişerden on iki torba taşıyabilmeleri ve bunu da on iki imam esasına istinat ettirilmesi idi.

Muharremin ilk gününden itibaren sokak sokak dolaşan bu dilenciler her evin kapısı önünde bir halka teşkil ederek içlerinden biri:

Kerbelânın yazıları — Şehit olmuş Gazileri
Fatma ana kuzuları — Hasan ile Hüseyin'dir.
Kerbelânın ta içinde — Nar balkır sigah saçında
Yatır alkanlar içinde — Hasan ile Hüseyin'dir.

gibi müessir sözlü bir ilâhi okur, her mısraın sonunda ötekiler hoy goygoy canım derlerdi.

Kapı açılıp da para yahut aşure harcı uzatılırsa artık ilâhinin alt tarafı okunmaz, duaya başlanırdı. Yedekçi verilen şey her ne ise alır, ona mahsus torbayı taşıyanın torbasına boşaltıp kabını geri verirdi. Goygoycular topladıkları hare ile Şehzadebaşı'ndaki yerlerinde aşure pişirterek hem kendileri yerler, hem de lâzım gelenlere ve müracaat edenlere verirlerdi.

GÖBEK (گوبك) [*Ok.*] 24 derece itibar edilen okun 5 inci ile 11 inci dereceleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Okun derece taksimatı şöyle idi: İlk 4 derece «boğaz», ondan sonraki 7 derece «göbek», 12 ile 17 derece «şalvar», 18 le 24 derece de «ayak» idi.

§ [*San.*] Hat ıstılahlarındandır. «Hilye-i Şerif» in birinci kısmına verilen addır. İkinci kısmına «etek» denilirdi.

§ [*San.*] Mücellit ıstılahlarındandır. Şemse ciltlerin ortasındaki motife verilen addır.

GÖÇER EVLÜ GAZİLER (گوچر اولو غازیلر) [*Hal.*] Türk aşiretlerinden çadırda oturanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu aşiretler yazı yaylakta, kışı kışlakta geçirdikleri ve bu sebeple senede iki defa göç ettikleri için bu adla anılırlardı.

GÖÇ ESKİSİ (گوچ اسکیسی) [*Sar.*] Padişahların hususi hizmetlerinde bulunan saray adamlarından biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hazine kovuşunun en eskisi ve zâbiti olan «giyimbaşı» nın muavini yerinde idi. Hazineliler padişahlara elbise giydirmekle mükellef idiler. Sayfiyeye nakil vukuunda giyimbaşılar sarayda kalır. Göç eskisi beraber giderek sayfiyede bu vazifeyi görürdü. Giyimbaşı gibi göç eskisi de terfi edince has odaya naklolunurdu. İktidar ve kabiliyet gösterenler daha yüksek mertebelere çıkarlardı.

GÖÇ-İ HÜMAYUN (گوچ همایون) [*Sar.*] Padişahların bir müddet kalmak üzere saray dışındaki yerlerden birine gitmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Padişahlar istedikleri zaman sarayın bahçesindeki köşklerden birine giderek günün bir kısmını orada geçirdikleri gibi müsait mevsimlerde sarayda kalmıyarak Boğaziçi sırtlarındaki köşklerden veya Boğaziçi ve Eyüp Karaağaç sahillerindeki yalılardan birine gider, ya akşama kadar veyahut göç suretiyle bir müddet oralarda kalırlardı.

Boğaziçi yalılarına çok zaman sabahleyin erkenden deniz yolu ile giderlerdi. Bu gidişte en önde etraftaki kayıkları uzaklaştırıp yol açmak için muhafız asker bulunan bir kafile giderdi. Bunun arkasından yedi çifte ikinci bir kayıkta tülbent ağası bulunur ve resmî gidişlerde olduğu gibi bunun elinde padişahın sarıklı kavuğu bulnnurdu. Ağa bunu sağa ve sola eğdirmek suretiyle etrafa padişahın selâm ve iltifatını bildirirdi. Bundan sonraki iki kayığın birinde emirahur, ötekinde saray nazırı bulunur ve bunların gerisinde on üç çifte kayıkla padişah gelirdi Padişahın bindiği kayığı on iki çifte ile kızlar ağası ve hazinedar ağalar takibederdi.

Eskiden padişahların hemen her sene göç ettikleri mevcut vesikalardan (Başbakanlık Arşivi, Saray, 1133, sıra 16) anlaşıldığı gibi gene bu vesikalardan birinde (Saray, sıra 26, 19 R 1224) göç-i Hümayun vukuunda has matbahta pişirilen yemekler için günde on iki çeki odun verildiği anlaşılmaktadır.

GÜÇÜRÜCÜ (گوچورجی) [*Sar.*] Sefere giden padişahların tuğlariyle otağ-ı hümayunu nakledenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sefer esnasında padişahın tuğları ile otağı düşman hududuna kadar önde gider, hududa gelince ileri gitmesi tabiî mümkün olmadığından ordu ile beraber bulunurdu. Gerek memleket içinde, gerek ordu ile beraber giderken tuğlarla otağın nakli için dört otakçı tâyin olunurdu. Bunların ikisine «kondurucu», öteki ikisine de «göçürücü» denilirdi. Bu dörtten biri «konakçıbaşı» olurdu.

GÖĞE (گوگه) [*Bah*] Yirmi altı çift kürekle çekilir eski harb gemilerinden birinin ismiydi. Baştardadan daha büyük olup güvertesine toplar konulurdu. Altı mavna, üstü kalyon tarzında idi. Güvertelerinden başka bir de top ambarı bulunurdu. Bayezit II. Zamanında bir defa beheri ikişer bin beşer yüz tonilâtoluk olmak üzere iki tane inşa olunmuştu. Zaten Osmanlı bahriyesinde ilk defa olarak kalyon nev'inden sefain-i cerriye İkinci Bayezit devrinde kullanılmış ve «göğe, göve» namı da o vakit verilmiştir.

GÖĞEN (گوگن) [*Tul*] Hortumun tulumbaya takıldığı yere verilen addır. Bu işi görene «göğenci» denilirdi.

GÖĞENCİ (گوگنجی) [*Tul.*] Tulumbacılardan hortumu tulumbaya takan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Göğenci aynı zamanda sandığın (tulumbanın) altına girecek takım yerinde de kullanılırdı. Yolda takım değiştirmek lâzım gelince reis, değiştirecek olanları göğenci diye çağırırdı.

GÖĞÜS GERMEK (گوگس گرمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle güvenmek, iftihara lâyık görmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖĞÜS KABARTMAK (گوگس قبارتمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle iftihar etmek, mağrur olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖĞÜSLÜK (گوگسلك) [*San.*] Zırhın göğsü kaplıyan kısmına verilen addır. Göğüslük vücudun diğer kısımlarını örten ve muhafaza ettiği uzva göre isim alan parçalarla birlikte giyildiği gibi yalnız olarak da giyilirdi. Bunu ekseriyetle yeniçeriler kullanırdı. Göğüslüğün karına gelecek tarafı daire şeklinde müdevver, üstü göğsü örtmeğe yarıyacak surette şibih münhariîti. Tokalarla arkaya raptolunurdu.

GÖKTEN ZEMBİLLE İNMEK (گوكدن زنبيلله ايمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle rahmanî, kıymetli, ehemmiyetli yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖMLEK (گوملك) [*Bah.*] Yelken sarılı iken kirlenip harap olmaması ve cilâlı direklerin cilâlarının bozulmaması için üzerlerine geçirilen veya örtülen branda kılıfların adıdır.

GÖNDER (گوندر) [*Sar., Ask.*] Seferde ordunun ve ilerigelen vezir ve diğer devlet adamlarının atlarına bakmak ve sair zamanlarda ise has ahır ve çayır hizmetlerinde kullanılmak üzere gayr-i müslimlerden ve hassaten Bulgarlardan tertip edilmiş bir sınıf olan voynukların her mıntakada iki, üçü ve dördü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kanunnameye göre kara voynuklarının üçü ve çelebi voynuklarının ise dördü bir gönderdi. Bu üçten veya dörtten birisi nöbetle asıl olup hizmete gelir, diğer ikisi veya üçü ona yamak olurdu.

§ [*San.*] Ucuna bir şey takılan uzun sopa, sırık demektir. Kullanış şekline göre ad alır: Mızrak, bayrak, sancak gönderi. Çift sürerken öküzleri dürttükleri ucu iğneli uzun sopa, övendire.

§ [*Bah..*] Sancak çekmek için geminin kıç tarafındaki direğe gönder denildiği gibi mavnayı yürütmek için kıyıya veya suyun dibine dayatılan sırığa da gönder adı verilir.

GÖNÜL ALMAK (گوكل آلمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle iltifat, teşvik, tergip, taltif yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜL BİRLİĞİ (گوكل برلكی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle sevgi, alâka yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜL DARLIĞI (گوكل طارلغی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle keder, teessür, neşesizlik yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜL HOŞLUĞU (گوكل خوشلغی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle rıza, muvafakat yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜL KALMAK (گوكل قالمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle kırılmak, incinmek, müteessir olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜLDEN KOPMAK (گوكلدن قوپمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle hoşnutlukla muvafakat ve memnuniyetle, istiyerek vermek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜL YAPMAK (گوكل يابمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle hoşnut etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNLÜ KARA (گوكلی قارا) [*Ha.l*] Mecaz yoliyle kıskanç, fena yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNLÜ YUFKA (گوكلی يوفكه) [*Hal.*] Mecaz yoliyle merhametli, zayıf yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜLLÜ AĞASI (گوكللی آغاسی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının mevcudiyeti zamanında yeniçerilikle, Tanzimat'tan sonra da kurulan askerî teşkilâtla alâkaları olmadığı halde muharebeye gönüllü olarak katılanların başlarına verilen addır. Yeniçerilik devam ettiği müddetçe gönüllülerden kahramanlık gösterenler «tashih bedergâh» suretiyle yeniçeriliğe alınırlardı. Tanzimat'tan sonra açılan muharebelere katılan gönüllülerden, askerî tâlim ve terbiye görmemiş olmalariyle beraber bir takımının sergüzeşt peşinde koşmaları yüzünden, bölük veya tabur gibi ayrı bir teşekkül suretinde kendilerinden istifade olunmadığı için bu gibiler sonradan askerî kıtalara mal edilmişlerdi.

GÖNÜLLÜ GEDİĞİ (گوكللی گديكی) [*Ask.*] Yeniçerilikten bölüğe geçerek ölenlerin askerlik çağına gelmiş olan oğullarına hizmetle kayrılma hakkını verme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunlar muharebeye gidip orduda «tashih bedergâh» suretiyle yeniçeri ulûfe defterine kaydedilirler ve bu suretle hakiki yeniçeri olurlardı.

GÖNÜLLÜ YENİÇERİLER (گوكللی يكيچريلر) [*Ask.*] Muharebe zamanında harbe iştirak eden veya kale muhafaza hizmetinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalelerde büyüklük ve küçüklüklerine göre yeniçeri, topçu, cebeci gibi kapukulu efradı arasında nöbetle hizmet

eden muhafızlardan başka kule muhafız kumandanı olan dizdarların maiyetinde yerli kulu, beşli azap, farisan veya atlı ulûfeci muhafız askerî sınıflar arasında gönüllü yeniçeriler de vardı. Bu gönüllü yeniçeriler kalenin bulunduğu şehir ve kasaba halkından idiler. Bunlar yeniçerilerin imtiyazlarından ve yeniçerilik şerefinden istifade etmek üzere maaşsız olarak alınan bir zümre idi. Bu gibiler bulundukları yerin yeniçeri serdarının defterinde kayıtlı idiler. Harb zamanında gençler turnacılar vasıtasiyle serdarın kumandası altında bütün techizatlariyle mensup oldukları ortaya iltihak etmek suretiyle muharebeye gidip orduda «tashih bedergâh» tâbiriyle yeniçeri ulûfe defterine maaşlı olarak kaydedilirler ve hakiki yeniçeri olurlardı. Yaşlıları da kalede muahafızlık yaparlardı. Yeniçeri ağasının arzı ve padişahın iradesiyle ocağa alınan bu sınıf, ocağın bozulmasında ve yeniçerilerin serkeşane hareketlerinde mühim âmil olmuştur.

GÖRÜCÜ (گوریجی) [*Hal.*] Evlenecek delikanlı için gelinlik kız arayıp bulmağa giden kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden genç olsun, ihtiyar olsun kadınlar akrabadan başka erkeklerle bir araya gelemediği, daha umumi bir tâbirle harem ve selâmlık âdeti cari olduğu için evlenme çağına gelen erkeklerle kızlar araya giren vasıtaların delâleti ile evlenebilirlerdi. Bu işi erkeğin annesi yahut teyze ve halası gibi akrabası yapar, kız beğenilir, aileleri de razı olursa iki gencin hayatı birleştirilirdi.

Eski âdetleri pek iyi bilen Ercüment Ekrem Talu görücülüğü (7 gün) neşriyatından olan (Dünden hâtıralar) ında şöyle anlatıyor:

«İçtimaî hayatımızda, İstanbul'un fethinden önce, kadınlarımız ve hassaten genç kızlarımız için mevcut olan serbestlik, fatihler (Bizans) âdetlerini şehirle beraber benimsedikten sonra sıkı bir esarete münkalip olmuştu. Osmanlı padişahları ve onları taklideden Osmanlı ricali birer (harem) kurmayı ve bu haremi hadım edilmiş kölelerin muhafazasına tevdi etmeği Bizans hükümdarlarından öğrenmişlerdi. O vakte kadar karısını serbestçe ve kendi kendine seçmeye alışan Türk delikanlısı bundan sonra imparatorluğun belli başlı şehirlerinde, can yoldaşının seçimi meselesini ana, teyze, kızkardeş gibi yakınlarına bırakmaya mecbur oldu. Onlar gider, bulur, beğenir, bağlanır. Evlenecek genç de körü körüne nasibine kail olurdu.

«Delikanlının baş göz olma çağına gelince, eli de ekmek tutmuş, ya ki baba ocağının geliri ikinci bir ailenin de geçimini temin edebilecek kifayette bulunmuş ise onu evermeye karar verirlerdi.

«İptida, yavaştan yavaştan onun temayülleri, zevkı arzuları iskandil edilir, öğrenilir, sonra münasip bir kızın aranmasına başlanılırdı.

«Az vakit içerisinde, falânca ailenin, oğluna kız aradığı etrafta duyulur, eş dost araya girer, gelinlik çağda kızı olan kimselerin isim ve adreslerini verirler. Diğer taraftan bu gibi işlerde mütehassıs ve geçimleri de esasen bu yüzden olan «kılavuz» karılar tanrının günü evin kapısını aşındırırlar. Tanıdıkları tazeleri öve öve bitiremezlerdi.

«Taşteknelerde merhum Azmi Mollanın baldızı var. Rabbim nazardan saklasın, bir içim su! Lepiska saçlsr topuklarında, lâciverde bakar, uzun, kıvırcık kirpikli gözler... çekme kaşlar, ağız burun hokka. Boy, pos, endam yerinde. Pembe beyaz ten, balık etinden az kabaca. Teleme peynirleri gibi alimallah! Köşede bucakta az çok paracığı da var. Başlarındaki konak iki kardeşin. Başka kimsecikleri de yok. Azmi Molladan dul kalan ablası ile on beş yaş araları vardır. Anaları sizlere ömür mefat olduktan sonra, Azmi Mollanınki kızkardeşinin üzerine kanad gerdi, onu evlât gibi büyüttü, yetiştirdi, her bir hüneri öğretti. Kızcağız aktan karayı seçecek kadar okur, kanun tıngırdatır, güzel nakış işler, biçer diker. Elhasıl, size kısmet olur inşallah, eteği belinde, tirendaz, yosma bir tazedir.

«Bu tafsilât şayet delikanlının idealine tevafuk ediyorsa, kalkılır sağlık verilen eve görücü gidilirdi. Kapının tokmağı vurulur vurulmaz yandaki dikiz aynasından, gelenlerin yabancı ve kadın olduğunu farkeden besleme bir koşu yukarıya seğirtir:

—Hanımcığım! Küçük hanıma görücüler geldi! diye haber verirdi. Derken kapı açılır, misafirler içeriye alınır, oturulur ve evin en büyük hanımı kimse, o karşılarına çıkardı. Ziyaretin maksadını gûya anlamamış, bilmiyormuş gibi sorup öğrendikten sonra, âdet, ilkin biraz nazlı, müstağni davranmaktı:

— Kızımız daha küçük.. azcık daha serpilsin, gelişsin diyoruz ama, mademki buraya kadar zahmet edip teşrif ettiniz, görün bir defa! gibi ağızlar edilirdi.

«Derken bir türlü çıkmak bilmiyen kısmetini bekliye bekliye artık sabırsızlanmaya başlamış bulunan küçük hanım, gönderilen haber üzerine süslenir, nizamlanır, gözlerinin sürmesini, yüzünün pudrasını, düzgününü tazeler, levantalar sürülür, misafirlere kahve götüren hizmetçinin yanı sıra odaya dahil olurdu.

«Görücü hanımların kılık kıyafetlerinden az çok belli olân içtimaî mevkilerine göre ya eteklerine varıp yahut ki, sadece kısa bir temenna ile selâm verip, ta karşılarına suret-i mahsusada konulan iskemleye ilişen küçük hanım artık gözlerini yere diker, huzurunda bulunduğu mahkemenin vereceği kararı bekliyen bir suçlu gibi kımıldamadan dururdu.

«Görücüler kaç kişi ise o kadar çift göz, biçare kızın üzerine yiyecek gibi dikilmiş, tepesinden tırnaklarının ucuna varıncıya kadar ondaki kusur ve meziyetleri bir bir araştırır, onlara mim koyardı.

«Bu gibi ziyaretleri, bir fincan kahveyi içip bitirdikten sonraya sürdürmek âdet ve ananelerin hilâfında olduğundan görücüler kızı beğenmişler ve tetkiklerini o sebeple derinleştirmek istiyorlar ise, her yudumu ağır ağır, fâsılaları uzata uzata içerler, aksi takdirde acele edip çabucak gitmeye davranırlardı.

«Kız matluba muvafık görüldü mü, ev sahiplerine veda ederken, dobra dobra:

— Beğendik! denmez, fakat münasip sözler, sena edici tâbirlerle bu cihet hissettirilirdi.

«Bir iki gün, hattâ bazan bir hafta sonra, arada kılavuz varsa o, yoksa evin emektarı kızın evine gönderilir, söz kesmek ve nişan takmak için bir gün tâyini istenirdi. O kısa mühlet kız tarafından da müstakbel damat hakkında tahkikat yapabilmesine meydan vermek içindi.

«Söz kesmek de zannedildiği gibi kolay bir iş değildi. Kızlarının hüsn-i cemaline, marifet ve meziyyetlerine güvenen aileler, onlara talip çıkanlardan (ağırlık) namı ile bazı defa yüzlerce liraya baliğ olan bir para isterlerdi. Ve bu ağırlığı verememek yüzünden nice izdivaç tasavvurlarının suya düştüğü vâkı idi.

«Erkek ve kız tarafları ilk defa karşı karşıya geldiler mi aralarında çekişe çekişe pazarlığa koyulurlardı. Ağırlıktan sonra yüz görümlüğünün, nişan için kıza takılacak mücevherin kıymetleri hakkında uzun ve çetin müzakereler, münakaşalar cereyan ederdi. Bundan dolayı söz kesmek vazifesini her iki aile en yaşlı, en becerikli ve yüzü pek rüknüne havale edilirdi.

«Dâvanın bu müşkül kısmı bir defa halledildi mi, artık nikâh ve düğün günleri kararlaştırılır, iki taraf da hazırlıklara başlardı.

«Düğünün uzamasının o kadar ehemmiyeti yoktu. Lâkin söz kesimi ile nikâh arasındaki fâsılanın mümkün mertebe kısa olması istenirdi. Zira uzadı mı, dost, düşman dedikoduları ile işin bozulmak ihtimali daima göz önünde tutulurdu.

«Zaten, evlenecek kızların çeyizleri ekseriya çoktan hazırlanmış, sandıklara bile yerleştirilmiş olurdu. Ağırlık parasiyle de ufak tefek noksanlar tamamlanır, gelinlik, paçalık, yabanlık, evlik entariler dikilir, güveyin «bohçalık»ı hazırlanır, yatak odası eşyası satın alınır ve hayırlı aylardan birinde, mutlaka bir perşembe günü küçük hanım, teli, duvağı, yüzünün yazısı ve ellerinin kınasiyle köşeye otururdu.»

GÜRÜCÜ GEZMEK (گوریجی گزمك) [*Hal.*] Evlendirilecek delikanlı için sağlık verilen kızları görmek üzere kız ailelerine yapılan ziyaretler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden kadınlar akrabadan başka erkeklerle görüşemedikleri için evlenme çağına gelen delikanlılara eş olabilecek kızları anne, teyze ve hala gibi yakın akrabaları arayıp buldukları için onların bu maksatla yaptıkları ziyaretler hakkında bu tâbir kullanılırdı.

GÖRÜCÜYE ÇIKMAK (گوریجیه چیقمق) [*Hal.*] Evlendirilecek delikanlı için sağlık verilen kızı görmeğe gidenlere kızın çıkıp kendini göstermesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Görmeğe gelene görücü denildiği için genç kızın bu çıkışına da görücüye çıkmak tâbir olunurdu. Eskiden kadınlar akrabadan başka erkeklerle görüşemedikleri için evlenme çağına gelen delikanlılar anne vayahut teyze ve hala gibi yakın akrabalarının delâletiyle evlendiklerinden bu vaziyet hâsıl olmuş ve tâbir de o münasebetle meydana gelmiştir.

GÖRÜŞMEK (گوروشمك) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Musafaha tarikiyle birbirinin elini tutup öpmek demektir. Hürmet, itizar, mülâkat makamlarında yapılırdı.

GÖSTERMELİK (گوسترمه‌لك) [*San.*] Karagöz perdesine oyun başlamadan evvel oyunun mevzuuna göre perdeye iğnelerle iliştirilen şekil hakkında kullanılır bir tâbirdir. Oyun başlıyacağı vakit hayalcıya refakat eden ve tef çalan hanende (yardakçı) tarafından bir şarkı okunur, bunu mütaakıp acayip acayip bir zırıltı ile bu göstermelik sallana sallana kaldırılır.

GÖTÜRÜCÜ (گتوریجی) [*Sar.*] Timarlı hassa kuşbazlardan iki sınıftan birinin adı idi. Öteki sınıfa görenci denilirdi. Hassa doğancı, şahinci ve atmacacı taifeleri tımarlı, çiftlik ve başfınalı olmak üzere iki kısımdı. Çiftlik ve başfınalı olan bu zümrenin başlarında her nahiyede doğancıbaşı vardı. Bu doğancıbaşılar, arpalık hükmünde, zaamet ve timar sahibi

idiler. Mıntakalarındaki şikâr halkının idaresi bu doğancı başılara aitti. Tımarlı olan hassa kuşbazları iki sınıftı. Bir kısmı götürücü, bir kısmı da görenci idi. Bu iki sınıf her sene üleş zamanında kendi doğancıbaşılariyle İstanbul'a gelip padişahın kuş bahçesinde götürücülük ve görencilik yaparlardı. Bunlardan birinin tımarı mahlul olacak olursa kuşbazlıkta mâhir oğlu varsa ona, yoksa bazhane mülâzımlarından bir üstat doğancıya verilirdi

GÖTÜRÜCÜ NARHI (گتوریجی نرخی) [*San.*] Yiyecek ve giyecek eşyayı şehir ve pazarlarda satmak üzere getirenlerin narha tebaiyetini ifade eden bir tâbirdir. Peynir, et, yağ, bal, pirinç ve emsali yiyecek, alaca, yemeni, tülbend, yaşmak gibi giyecek şeyleri hariçten getirenler bunları «getirici narhı» üzerinden kapanlarla sair satış yerlerinde esnafa, onlar da «götürücü narhı» mucibince dükkânlardan halka satarlardı. Bu gibi şeyleri hariçten getirenler dükkân açıp satamazlardı. Buna teşebbüs edenler hükümetçe menedilirdi.

Narh işlerine 1273 senesine kadar kadılar bakarlardı. Ondan sonra bu işle İstanbul'da şehremaneti, taşralarda belediyeler tavzif kılınmışlardı.

GÖVDE (گوودہ) [*Top*] Topun kuyruk tarafından «Çember-i evvel» ismi verilen birinci çemberin sonundan topun femine varıncaya kadar olan yerine verilen addır. Buna «Topun üstüvanesi» ismi de verilir.

GÖZ AÇTIRMAMAK (گوز آچدیرمامق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle fırsat vermemek, nefes aldırmamak, düşünmeye meydan bırakmamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZ BOYAMAK (گوز بویامق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle aldatmak, hileye düşürmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZ ÇIKARMAK (گوز چیقارمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle zarar vermek, ihanet etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZCÜ KULE (گوزجی قله) [*Mim.*] Kale duvarları üzerine bindirme ve dışarıya doğru taşkın olarak yapılan kulelere verilen addır. «Çıkma kule», «yavru kule» de denilen bu kuleler bekleme ve etrafı gözetleme için yapılırlardı. Umumiyetle ortaçağ Rönesans şatolarında çok tesadüf edilen bu gözcü kulelerin merdivenleri döner olarak inşa olunurdu.

GÖZ DAĞI (گوز داغی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle korku, tehdit yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZDE (گوزدہ) [*Sâr.*] Saraya alınmış olan cariyelerden güzellikleri ve cazibeleriyle padişahların nazar-ı dikkatlerini celbederek firaş-ı hümayuna alınmış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gözdelik, padişahların zevcelik şerefine nail olan üç sınıfın birinci mertebesi idi. İkincisini «ikbal» lik, üçüncüsünü de «kadın efendi» lik teşkil ederdi.

Gözdelerin çoğu padişahların hususi hizmetlerini gören haznedar kalfalardan intihap olunurdu. Devlet erkânı tarafından hediye edilenlerden, yahut valide sultanlar tarafından satın alınanlardan da bu şerefe nail olanlar olurdu.

Gözdeler, halkın «odalık» dedikleri cariyeler kabilindendir. Gözdelik şerefine mazhar olanlara kalfalar tarafından bir ihtiram mevkii ayrılırdı. Gözdelerden ikballik mertebesine yükselenler ve ömürlerinin sonuna kadar sarayda kalanlar, çocukları olunca da nikâh kıyılarak kadın efendilik mevkiine çıkanlar olduğu gibi diğer cariyeler misillû azad edilip saraydan çıkarılanlar ve hariçteki adamlarla evlendirilenler de olurdu.

GÖZE DİZE DURMAK (گوزہ دیزہ طورمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle nankörlüğün cezasını çekmek, bulamamak, erememek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZ KAPAMAK (گوز قپامق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle görmemezliğe gelmek, müsamaha etmek, aldırmamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZ KIZMAK (گوز قیزمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle hiddetlenmek, arzu, tamah, ihtiras yerinde kullanılan bir tâbirdir.

GÖZ KOYMAK (گوز قویمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle almak, istemek, temellük hırsı yerinde kullanılan bir tâbirdir.

GÖZLEME (گوزلمہ) [*San.*] Börek nevilerinden birinin adıdır. Tereyağiyle yoğurulmuş yumak yumak hamurların merdane ile tekerlek yufka haline getirildikten sonra içine kıyma veya peynir konulmak, tavada kızartılmak suretiyle yapılır. Bunu yapanlara (gözlemeci) denilirdi.

GÖZLEMECİ (گوزلمہجی) [*San.*] Börek nevilerinden biri olan gözleme yapanlara verilen addır. Eskiden İstanbul'un her semtinde gözlemeci dükkânları vardı. Bunların en meşhurları Balıkpazarı'ndaki gözlemeci idi. Boğazına düşkün olanlar paça yemek için Beykoz'a, kebap yemek için Eyyüb'e gittikleri gibi gözleme yemek için de Balıkpazarı'na giderlerdi.

Bir güzel gözlemeci tazesi gördüm de dedim
Âşıkım açım efendim seni özler dedim
Ne kadar aç olur ise de olsun dedim
O koca gözlemeci Türkünü almaz mıdem
Lâ

GÖZ OYMAK (گوز اویمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle hile, düşmanlık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GRADİN HALATI (غرادین خلاطی) [*Bah.*] Yelkenlerin dört tarafına dikilen halatlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

GRADİN YAKASI (غرادین یقاسی) [*Bah.*] Yelkenin yan tarafına verilen addır.

GRAMATİKOS (غراماتیقوس) [*İda.*] Rumca ahidnamelerle yazıları yazan Rum kâtipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Venedik, Ceneviz Cumhuriyetleriyle Rodos şövalyeleri ile Rumca muhabere edilir ve ahidnameler Rumca yazılırdı.

GRON (غرون) [*San.*] Kalınca, parlak ve dayanıklı ipekli bir kumaşın adı idi. Elbise, ferace, yapılırdı. Her rengi vardı. Öteki ipekli kumaşlara nispetle pahalı olduğu için zenginler giyebilirlerdi.

GUBARİ (غباری) [*San.*] Eski harflerle yazılan bir nevi ince yazının adıdır. Bu isim Arapça toz demek olan gubardan alınmadır. Yazı toz gibi ince yazıldığı için bu adı almıştır.

Eski Türk devletlerinden güvercin postalariyle gönderilen mektuplar bu yazı ile yazılırdı. Bu mektupların bazıları da küçük olurdu.

Aşarı sisteminde rakam şekline de (erkam-ı gubari) denilir. Bu rakamlar Hint - Arap rakamlarına çok benzer.

Rubaiden kaşındır beyt-i evvel
Celi hat ile gazmış kâtip ani
Anın itmamı içün hatt-ı lâ'lin
Gubar ile yazılmış beyt-i sani
Hürrem Paşa

GUGURUK (غوغورق) [*Hal.*] Kadınların tepelerinde yaptıkları saçtan topuz hakkında kullanılır bir tâbirdir. 1908 temmuz inkılâbından sonra bu moda tavsamış, yerine arka topuzu moda olmuştur.

GULÂM (غلام) [*Ask.*] Timar sahiplerinin harb zamanında beraber götürdükleri muharipler (harb adamları) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan Gulâm «Kamus»ta «elgulâm; gurap vezninde bıyığı terlemiş çar ebru haddına varmak üzere olan oğlana denir. Alâkavlin tevellüdü gününden cüvan oluncıya kadar gulâm ıtlak olunurken kühulet mertebesine varmış âdem de denmekle zıt olur. Cem i gılman gelir. Müennesi gilâmedir» suretinde izah olunmuştur.

Gulâm tâbiri Selçuk teşkilâtında da mevcuttu ve aylıklı asker demekti.

Gulâm-i kemterin Esrar-i bineva gelmiş
Kapından eyleme meyus ega cenab-i Fasih
Esrar Dede

GULÂMÇE (غلامچه) [*Ask.*] Acemiliğe alınmayan veya sayısı beştea eksik olan esirlerden bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Pençik kanunu hükümlerine göre esirler, şirhar, beççe, gulâmçe, gulâm, sakallı ve pîr sınıflarına ayrılırlar ve bu tertibe göre vergiye tâbi tutulurlardı. Üç yaşına kadar olan çocuklara süt emen mânasına gelen şirhar, üç yaşından sekiz yaşına kadar yavru demek olan beççe, sekizden on iki yaşındakilere gulâmçe, bulûğa erenlere gulâm, iyice traşı gelenlere sakallı, yaşlılara da pîr denilirdi. Bundan başka esirlerin tam âzalı veya malûl olduklarına göre de vergileri değişirdi. Gulâm; Arapça delikanlı, gulâmçe de küçük çocuk demektir.

GULÂM-I DER (غلام در) [*Ask.*] Kapu kulu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Der; farsça kapı demektir. Vesikalarda geçer.

GULÂMİYE (غلامیه) [*Mal.*] Cizye ve diğer vergileri tahsil edenlerin topladıkları paraların hazine veznesine teslimi sırasında cizye veya vergi harc puslalarının her biri için kendilerine verilen tahsil aidatı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunlar maiyetlerinde bu işi gördürmek için adam kullandıklarından bunların masraflarına karşılık olarak tahsilâttan tahsil işile meşgul olanlara aidat ayrıldığı için bu adı almıştı Tanzimattan sonra ayrılmıştır.

GULÂMPARE (غلامپاره) [*Hal.*] Mahbup, dost, muglim, lûtî yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk ağzında kulampara suretinde kullanılır,

Nevcivanlar içün avare idi
Yani bir koca gulampara idi
Sümbülzade Vehbi

GULÂT (غلات) [*Kel.*] Bazı mezhep erbabının müfrit takımı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gulât-i şia gibi. Arapça bir kelime olan gulât, kaynayıcı mânasına olan gali'nin cem'idir. Müfritler itidal hadleri aştıkları için mezhep erbabının atılganları hakkında bu tâbir kullanılmıştır.

GULET (غولت) [*Bah.*] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan yelkenli harb sefinelerinden birinin adıdır. Bunlara aynı zamanda «uskota» da denilirdi. Bu tâbir İtalyanca «guletta»dan alınmıştır. «Brik» tarzında ve ondan küçük olan bu gemiler iki direkliydi.

GULÜV (غلو) [*Ede.*] Mübalâğanın son derecesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Üçe ayrılan mübalâğanın diğer iki derecesinden biri «tebliğ», öteki «igrak» tır. Gulüv; Arapça haddi aşmak demektir. Mübalâğada gulüv derecesi eskilerce makbul değildi. Ancak:

Zâhit, bu burudetle eğer duzaha girsen
Bir lüle duhan yakmağa ateş bulamassın

beyti gibi mizaha yahut târize dair olanlar hoş görülürdü. Aşağıda yazılı parçada mübalâğa gulüv derecesinde olmakla beraber okuyan her vatanseverin kalbine heyecan vereceği için fena değil makbul bile sayılmak icabeder.

Gökler gürüldese, şimşekler çaksa,
Volkanlar fışkırsa, lâvları aksa,
Kıyısız denizler kabarsa, coşsa,
Coşkan dalgaları birden tutuşsa,
Yerden gökyüzüne alevler ağsa,
Gökten yeryüzüne yıldızlar yağsa,
Arzın içindeki ateş patlasa,
Küreler yarılsa, feza çatlasa,
Bir yürek bulunur korkudan berî.
Anladın mı kimdir o? Türk Askeri.

GURABİYYE (غرابيه) [*Kel.*] Şiîler arasında gulâttan bir kolun adıdır. Gurab; Arapça karga demektir. Bu mezhebe sâlik olanların itikatlarına göre bir karga ötekine nasıl benzerse Hazret-i Muhammed ile Ali de biribirine öyle benzerlerdi ve bundan dolayı Allah tarafından Ali'ye vahy ile memur olan Cebrail yanılarak, vahyi Muhammed'e tebliğ eyledi. Allah tarafından peygamber seçilen Ali imiş, Muhammed bir yanlışlık eseri olarak peygamber olmuş. Bu bâtıl mezhep sâliklerinin kanaatlerinden biri de veraset hakkının münhasıran kızlara verilmesidir. Şam'ı 580 (1184) yılında ziyaret etmiş olan İbn-i Cübeyr, gurabiyyeleri Suriye'ye yayılmış olan ikinci derecede Şiî mezhepler arasında sayar.

GURAP (غراب) [*Sof.*] Küllî cisimden kinaye olarak kullanılır bir ıstılahtır. Âlem-i Kudüs'ten ve Hazret-i Ehadiyetten çok uzakta vaki olması ve idrakten ve nuraniyetten hali bulunması bu tesmiyeye sebep teşkil etmiştir. Gurapın lûgat mânası gargadır. Karga buut ve sıvatta da mesel olmuştur. Yine sofiyece insani kâmile de gurup denilir.

GURBET (غربت) [*Sof.*] Memleketinden başka yerde bulunmak, gariplik mânasına gelen bu Arapça kelime sofiye ıstılahı olarak şöyle tarif edilmiştir. «Arzuy-ı maksut ile müfarekat-ı vatan mukabilinde ıtlak olunur. Hale hakikatın nüfuz ve duhulünde müfarekat-ül-hal ve marifetten dehşet ve hayret hâsıl oldukta gurbete ani-l-Hak denilir.»

GUREBA (غربا) [*Ara.*] Kapı kulu süvarisini teşkil eden altı bölükten iki bölüğün adıydı. Bunlara «Guraba-i yemin ve yesar» da denilirdi. Gureba, garibin cem'idir. Garibin lûgat mânası yabancı, kimsesiz, misafir demektir. Garipler esasen memleketlerini bırakarak Osmanlı topraklarına sığınan Arap ve Acemlerden yahut yeni müslüman olanlardan mürekkep olduğu için aldıkları ad lûgat mânasına da uygundur.

Devlet hazinesinden ulûfe ve yevmi tayinat ile muvazzaf bulunan kapı kulu süvarisi sipah, silâhdar, ulûfeciyan-ı yemin ve yesar, gureba-i yemin ve yesar, olmak üzere altı bölükten terekküp ediyordu. İşte gureba-yı yemin ve yesar bu altı bölüğün iki bölüğü idi.

Gureba-i yemin ve yesar, sağ ve sol garipler demekti. Bu isimleri de harb esnasında işgal ettikleri mevkilere göre almışlardı. Gureba-i yemin merkezdeki harb sınıfının sağında ve ordunun sağ cenahının muhafızlığında bulunurdu. Gureba-i yesarın vazifesi sancak muhafızlığı idi. Bunlar aynı zamanda vezirazamın maiyetinde bulunurlardı. Saff-ı harbin solunda ve ihtiyatta beklerlerdi.

Diğer kapı kulu süvarilerinki gibi silâhları bir pala ve bir mızrakla, eğerinin başına asılı olan ve «gaddare» ismi verilen bir kılıçtı.

Gureba-i yemin ve yesara aynı zamanda «aşağı bölükler» de denilirdi. Onların bu ismi almaları altı bölükten sipah ve silâhtar bölüklerinin «baş bölükler», ulûfeciyan-ı yemin ve yesarın «orta bölüklüler» isimlerini taşımalarından ileri geliyordu.

Gureba ile ulûfeciyan bölüklerine, bayrakları alaca olduğu için aynı zamanda «alaca bayrak» da denilirdi. Nitekim bayrakları kırmızı ve sarı olmak dolayısiyle sipah bölüğüne «kırmızı bayrak», silâhdar bölüğüne de «sarı bayrak» adı da verilirdi.

Gureba-i yemin ve yesarın diğer bölükler gibi ayrı ayrı bölük ağası, kethüda, kethüda yeri, kâtip, kalfa isimleriyle büyük ve başçavuş, çavuş namlariyle de küçük zâbitleri vardı.

Gurebanın ulûfeleri yeniçeriler gibi divanda merasimle verilmezdi. Süvari bölükleri-

nin maaşını bir memur divandan alır, sonra veziriazamın huzuriyle dağıtılırdı.

Neferlerin yevmiyeleri dokuzar akçadan başlıyor, kıdem ve ehliyete göre artıyordu. Ayni Ali Efendi tarafından yazılmış olan «Risale-i vazifeharân ve meratib-i bendegân-ı Âl-i Osmon» a nazaran (Sf. 91) hicrî 1018 senesinde gureba-yı yemin 928 nefer yevmiyeleri 12614 akça, gureba-i yesar 975 nefer yevmiyeleri de 12387 akça idi. Sadrıazam Tarhuncu Ahmet Paşa tarafından 1062 senesinde tanzim olunan «Tarhuncu lâyihası» namiyle meşhur olan bütçede gureba-i yemin 159 nefer yevmiyeleri 5926 akça, gureba-i yesar 190 nefer yevmiyeleri de 5180 akça olarak gösterilmiştir.

Diğer kapı kulu süvarileri gibi gureba-i yemin ve yesarın da paytahtta müstakil kışlaları yoktu. Bunlar öteki dört bölük gibi bir zamanlar İstanbul'da bulundurulmuşlarsa da sonraları at beslemek hususunda kolaylık olmak için İstanbul, Edirne ve Bursa civarındaki köy ve kasabalara yerleştirilmişlerdi. İstanbul'da bulunanlardan evli olanlar evlerinde, olmıyanlar da hanlarda ve bilhassa «Kurşunlu Han»da iskân edilirdi.

Sipah ağası sancağa çıkacak olsa üç yüz bin, silâhtarla ulûfeciyan-ı yemin ağaları iki yüz bin akça has ile sancak beyi olurlardı. Ulûfeciyan-ı yesar ile gureba-i yemin ve gureba-i yesar ağaları harice çıktıkları vakit sancak beyleriyle çıkmayıp defter kethüdası olurlardı.

Gureba-i yemin ve Gureba-i yesar bölükleri baş ve orta bölükler gibi hükümdarların iştirak ettikleri seferlere giderler, padişahların bulunmadıkları muharebelere iştirak etmezlerdi.

Kanunî Sultan Süleyman sefre çıktıkça süvari bölüklerinden üç yüz kişi ayırtır, daire-i hümayunun muhafazasında ve muhabere işlerinde kullanılırdı. Bu meyanda guraba bölüklerinden de o hizmete ayrılanlar, muharebenin sonunda ötekiler gibi hizmetlerine mükâfat olmak üzere selâtin tevliyetlerinin ve mukataat-ı miriyyenin idaresine ve cizye cibayeti gibi işlere memur edilenler olurdu. Gittikçe bu bir kaide halini aldı. İltizamcılıktan lezzet aldıkları gibi içlerinden zengin olanlar da çoğaldı.

Hicrî 1000 tarihinden sonra sefer olsun olmasın her sene kudretlilerinden bir çoğu «mülâzım» yazılmağa ve «hizmet» namiyle mülkî işleri ele geçirmeğe başladı. Hep birden «sipah» namı alan bu süvariler bazan yalnız başlarına, bazan da yeniçerilerle birlikte isyan bayrağı açarlardı. Sultan Osman vakası gibi feci bir hâdiseye de gurebanın bulunduğu bu kapıkulu süvarisi sebebiyet vermişti.

Cür'etleri küstahlık mertebesini bulduğu için evvelâ Dördüncü Murat'ın, sonra da Köprülü Mehmet Paşa'nın şiddetli darbesine uğradılar. Tamamen kaldırılmamışsa da ondan sonra eski itibarları kalmadı. Muhasses olan ulûfeleri şuna buna me'kel olduğundan bu da hazine için bir yük teşkil ediyordu. Bu sebeple yeniçeri ocağının ilgasından sonra, hicrî 1241, diğer dört bölükle beraber bunların da ibkasında bir mâna görülemedi. İstanbul'da bulunup da ulûfehar olanları Gümrükten birer miktar maaş bağlanmak suretiyle tekaüt edildi. Rumeli ve Anadolu'da bulunanlar hakkında da o yolda muamele ifası mahalline bildirildi. Bu suretle kapıkulu süvarisi meyanında bulunan bu iki bölük de tarihe karıştı.

GUREBA-İ YEMÎN (غرباء يمين) [*Ask.*] Galata, İbrahim Paşa ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gösteren yabancılar ve yeni Müslümanlardan teşkil olunan iki süvari bölüğünden birinin adıdır. Ötekine «gureba-i yesar» denilirdi. Bu iki bölüğe birden «gureba-i yemîn ve yesar bölükleri» denildiği gibi «garip ve yeğitler bölükleri» ve «aşağı bölükler» de denilirdi. Tâbirin mânası sağ gariplerdir. Öteki de sol garipler demekti.

Gureba-i yemîn'in bayrakları sarı ile beyaz idi.

GUREBA-İ YEMİN VE GUREBA-İ YESAR BÖLÜKLERİ (غرباء يمين و يسار بلوكلرى) [*Ask.*] Galata, İbrahim Paşa ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gösteren yabancılar ve yeni Müslümanlardan teşkil olunan süvari bölükleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «garip yeğitler bölükleri» denildiği gibi «aşağı bölükler» de denilirdi. Sağ, sol garip bölükleri demektir.

Gureba bölükleri sefer esnasında merkez kolunda her gece otağ ve ağırlıkları muhafaza ederlerdi. Harb sırasında en mühim vazifeleri «Sancağ-ı Şerif» in muhafazası idi. Sancağ-ı Şerifin ordu ile bulunmadığı devirlerde padişah sancaklarının muhafazası bunlara ait idi. Seferlerde ordugâha odun naklini temin etmek gibi hizmetleri de vardı.

Gureba-i yemînin bayrakları sarı ile beyaz, Gureba-i yesarın ise yeşil ile beyazdı, Bunlar sipah, silâhdar ve ulûfeciler gibi fazla atlı beslemek mecburiyetinde değillerdi.

GUREBA-İ YESAR (غرباء يسار) [*Ask.*] Galata, İbrahim Paşa ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gös-

teren yabancılar ve yeni Müslümanlardan teşkil olunan iki süvari bölüğünedn birinin adıdır. Ötekine «gureba-i yemîn» denilirdi. Bu iki bölüğe birden «gureba-i yemîn ve yesar bölükleri» denildiği gibi «garip yeğitler bölükleri» ve «aşağı bölükler» de denilirdi. Tâbirin mânası sol gariplerdir. Öteki de sağ gariplerdir demektir.

Gureba-i yesarın bayrağı yeşil ile beyazdır.

GUREBA MEKTEPLERİ (غربا مکتبلری) [*Mek.*] Kimsesiz çocukların okutulması için açılan mektepler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan gureba, garib'in cem'idir. Garip; yabancı, kimsesiz demektir. Osman Ergin'in dediği gibi (Türkiye Maarif Tarihi, c. 2, s. 341) Enderun ile acemi oğlanlar kışlaları bilhassa Galatasarayı yatılı birer mektep idi ise de buraları Türkler ve Türk çocukları için değil, Türk olmıyanlara ve hassaten kölelere mahsustu. Osmanlılarda türlü türlü şefkat yuvaları kurulmuş iken Türk çocukları için bu adla meydana getirilmiş bir okutma yerinin açılma teşebbüsü ancak Tanzimat arifesinde görülüyor. Bununla beraber medreseler yatılı olduğu ve burada Müslüman çocukları alındığı için bu adı taşımamakla beraber onları aynı zamanda birer gureba mektebi saymak pek yanlış bir şey olmaz. 1254 (1838) de Meclis-i Valâca ilk defa rüştiye mektepleri açılması düşünüldüğü sırada «müstakilce iki adet yatılı gureba mektebi açılarak sokaklarda başıboş gezen yetim ve öksüz çocukların bu mekteplere konulup okutulması» da kararlaştırmış ise de o zamanki rüştiye mektepleri gibi bu gureba mektepleri de açılamamıştır. Değerli müdekik Osman Ergin ilk açılışında zengin çocuklarının rağbet etmiyerek sokaklardan bu türlü çocuklar toplanıp okutulduğu için Harbiye mektebi'ni gureba mektepleri arasında saydığı gibi hükümetin bu arzusunun 1284 (1867) de Darüşşefeka'nın temelinin atılması ile fiile çıktığını söylüyor ki pek doğrudur. Bununla beraber ondan sonra açılan Leylî (Yatılı) mekteplere meccani (parasız) talebe kabuliyle bu maksat genişletildiği gibi 1908 temmuz inkılâbından sonra açılan Darüleytam mektepleriyle de bu cihet genişletilmiştir.

GÜREMA TAKSİMİ (غرما تقسیمی) [*Fer.*] Ölünün terekesinin borçlarına yetmemesi halinde bedelinin alacaklılar arasında taksimi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gurema; Arapça, alacaklılar mânasına gelen garimin cem'idir. Bu itibarla tâbirin mânası alacaklılar arasında taksim demektir.

GURRE (غرہ) [*Ast.*] Arabi ayın birinci günü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gurre; Arapça aklık, parlaklık demektir. Ay ilkin nurani şekilde görülmeğe başladığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

§ [*Fık.*] Düşürülen ölü çocuk karşılığı olarak buna sebep olandan alınan tazminat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tazminat 500 dirhem gümüştü.

§ [*Hal.*] Atın alnındaki beyazlık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GURUBÎ SAAT (غروبی ساعت) [*Tak.*] Güneşin batması 12 olarak kabul olunan saat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine, aralarında ufak bir fark bulunmakla beraber, bu vakitte akşam ezanı okunduğu için «Ezani Saat» denildiği gibi halk arasında Frenkçeden geçmek suretiyle «Alaturka saat» de denilirdi.

Vaktiyle garp memleketlerinde de kullanılmış olan gurubî saat bundan başkadır. Çünkü gurup hey'et (Kozmografya) ilminde hakiki olduğuna göre güneş merkezinin hakiki ufuktan ve zahiri olduğuna göre de şems kursunu alâ hacibin mer'i ufuktan kayboluşu demektir: Bir yerde şer'î gurup ise o yerin en yüksek mevkiine nispetle görülen zahiri guruptan başka bir şey değildir. Meselâ, İstanbul'da deniz sathına göre güneş zahiren gurup ettiği halde 250 metre yüksekliğindeki Çamlıca'da bulunan bir kimse güneşi henüz batmamış göreceğinden gurupu da İstanbul için oraya itibar etmek lâzımdır. Şu izahata nazaran şer'î gurup zahirî guruptan sonra vukua gelir ki her ikisi arasında geçen müddete muvakkitler arasında «temkin» denilerek zahirî gurup üzerine zam ve ilâve olunur.

Muhtelif yerlerde temkin müddeti meskûn olmak ve en yüksek yeri bulunmak üzere intihap olunan yerlerin deniz sathından olan irtifalarına tâbi olacağı için her yerde bir olmaz. Bundan başka bir mevkide mevsimlerle de az çok değiştiğinden her iki gurup arasındaki fark senenin her günü için sabit değildir. İşte bu iki sebepten dolayı bir yerde şer'î gurup, zahirî guruptan farklı bulunduğu için iki gurupu bir addetmek mümkün olamiyacağından hakiki guruptan mu'teber olan saati şer'î guruptan başlıyan saatten ayırmak maksadiyle birine «gurubî saat», ötekine de «Ezanî saat» denilmiştir.

GÛY (گوی) [*San.*] Çevkân denilen aletle oynanan topa verilen addır. Farsça olan bu kelime bundan başka söz arasında da gelir.

Düştükçe hake gûy sıfat kelle i adû ;
Pây-ı semendi tut ki ana savlecan olur.
Nef'i

GÛYENDE (گویندہ) [*San.*] Şarkı söyliyenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hanende demektir. Gûy; Farsça söyleyici, söyliyen mânasına gelir.

GÜFTE (گفتہ) [*Mus.*] Her hangi bir makama göre bestelenen manzumeye verilen addır. Farsça söylemek demek olan güften mastarından gelen bu tâbirin mânası söylenmiş söz demektir.

GÜĞÜM (گوگوم) [*San.*] Bir nevi su kabının adıdır. Bakırdan, prinçten, gümüşten hattâ altından yapılırdı. Testi şeklinde ağzı geniş ve kapalı idi. Bunların bakır ve pirinç üzerine kakmalı, çakmalı, kalemlileri de olurdu. Cıva yaldızı ile süslüleri, yazılıları dahi bulunurdu. Güğümler kullanış şekline göre isim alırlardı. Su güğümü, kahve güğümü, süt güğümü, salep güğümü. Su, süt ve salep güğümleri büyük, kahve güğümleri küçüktü. Bakır ve teneke güğümler bazı yerlerde hâlâ kullanılır.

Kaynıyor işte bizim su güğümü
Siz bana hamledin güldüğümü
Lâ

GÜĞÜM BAŞI (گوگوم باشی) [*Sar.*] Padişahların hususi hizmetinde bulunan saray mensuplarından birinin adı idi Edirnedeki hazine koğuşunun şekillerinden ve en kıdemlilerindendi. Başta güğüm başı ile kürkçübaşı gelmek üzere oda eskilerinden 12 sine bıçaklı denilirdi. Bunlar odalarının inzibatı ile alâkadar idiler. Güğümbaşı terfi' edince has odaya naklolunur; dışarı çıkarsa müteferrika olurdu.

GÜL (گل) [*Sof.*] Kadirî tâbirlerindendir. Kadirî tarikati alâmeti olarak arakiyenin tepesine çuhadan dairevî parçanın adıydı. Yeni intisap eden dervişe ilkönce bu güllü arakıye giydirilirdi. Bağdat gülü, havuzlu, kafesli, kız gülü gibi şekilleri itibariyle muhtelif namlar alan nevileri vardı. Alelûmum güller bir daire on sekize taksim edilmek ve altışar altışar iplikle birbirine vaslolunmak üzere dikilirdi. Bu ipliklerin atılışından muhtelif şekiller vücuda gelirdi. Bazıları kenarları yüksekçe, bazıları da altışar köşeli şebeke halinde olurdu. İşte hâsıl olan bu şekillere göre yukarda sayılan adlar verilirdi. İçiçe üç daireden ibaret olan Bağdat gülü şeyhlere mahsus olan taçlara dikilirdi Bağdat gülünün kenarı şiraze tarzında örme yapılırdı. Renk mevzuubahs olmamakla beraber en ziyade yeşil üzerine beyaz ibrişimle yapılıyordu.

Havuzlu, kafesli ve kız gülü dervişler tarafından giyilen arakıyelere dikilirdi.

Gül aynı zamanda Rufaî tâbirlerindendir. Ateşte kızdırıp zikir arasında, burhan makamında olarak, yaladıkları demirin adı idi. Bu demir istifham şeklinde ve yassıydı.

Nedendir çöl kenarında şerefgap olduğu Bağdad
Genab-ı hazret-i şeyhin mekânı olduğundandır
Gülün her dem Hümaveş saye endaz olduğu başta
Tarik-i Kadirî'nin gül nişani oldağandandır
Lâ

§ [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Yazma mushafların hizp ve cüz başlarına konulan işaretin adıydı. Cüzlerin başına konulanlara «cüz gülü», hizplerin başına konulanlara da «hizp gülü» denilirdi.

§ [*Ask.*] Üçüncü Selim zamanında kurulan nizam-ı cedit zâbitlerinin giydikleri çepkenlerdeki alâmetlerden birinin adıdır. İkinci alâmete de «şemse» denilirdi. Bu adlar alâmetlerin şekillerinden dolayı verilmiştir. Çepkenin iki tarafında bulunan gül ve şemse rütbe alâmeti olmak üzere kabul edilmiş olduğundan ocak kethüdasının çepkeninde beş, sağ kolağasında dört, bölük başıda sol kolağasından elbisesinin şekli ile fark olunmak için dört sarı ve mülâzim-i evvelde dört, mülâzim-i sanide üç, alemdarda iki, çavuşta da bir beyaz şemse bulunurdu.

GÜLÂBDAN (گلابدان) [*San.*] İçine gülsuyu konularak mevlût gibi cemiyetlerde kullanılan aletin adıdır. Farsça bir kelime olan gülâb; gülsuyu demektir. Gülsuyu kabı demek olan gülâbdanın içindeki gülsuyu koluaya gibi serpilirdi. Çiniden, gümüşten, altından yapılırdı. Zarif madenden yapılanları da vardı. Buhurdanlar ile birlikte bir takım teşkil ederdi.

Gülâbdanlar yere isar-ı itriyat ederlerken
Buhurdanlar semaya neşrederdi anber-i sarâ
Lâ

GÜLBANK (گلبانگ) [*Ask.*] Yeniçerilerce mürettep birtakım dualara verilen addır. Yeniçerilerde bu dualar ağızdan yapıldığı gibi kâğıtlar üzerine de yazılırdı. Gülbank; lûgatte mürettep dua mânasınadır. «Kamus-ı Osmani» de bazı marasimin icrası sırasında eşhas-ı müteaddide taraflarından dua veya alkış tarzında hep bir ağızdan çıkarılan yüksek, dik ses: (gülbank-i tevhid, gülbank-i cunûd, gülbank-i bülbülân) suretinde izah olunmuştur. Ulûfe tevzi olunurken matbah-ı âmireden çorba ve pilâv zerde hazırlanıp Bâbüssaade piyâdâhına

konur, yeniçeriler koşarak bunları alıp saray avlusunda yerlerdi. Yeniçerilerin bu yemeği yemeleri itaatlerine ve alıp yememeleri ihtilâllerine delâlet eylerdi. Neferler yemekten sonra yine Orta Kapıya gelirlerdi. O zaman baş çavuş kubbenin önündeki mahall-i mahsusta ayakta durarak ve iki elini fukaray-ı bektaşiye niyazı şeklinde göğsüne koyarak yüksek sesle şöyle bir gülbank okurdu:

«Allah Allah illâllah, baş üryan, sine püryan, kılıç al kan, bu meydanda nice başlar kesilir hiç soran olmaz. Eyvallah; eyvallah; kahrımız, kılıcımız düşmana ziyan, kulluğumuz padişaha ayan, üçler, yediler, kırklar gülbank Muhammedi, nur-ı nebi, kerem-i Ali, pîrimiz sultanımız hünkârımız Haci Bektaş-i Veli demine devranına hû diyelim hû.»

Ulûfe defterinin arkasında da şu gülbank yazılıydı:

«Euzu billâhi mineşşeytanirracim, bismillâhirrahmanirrahim dua edelim Allah-ü Taalâ Hazretlerinin birliği için Hatim-ül-nebiyyin Hazret-i Muhammed-ül-Mustafanın sallâllah-ü taalâ aleyhi vessellem pâk, nur, mutahhar, aziz ve şerif ve lâtif ruh-ı şerifleriiçün, evlâdı için, icmaği için, cihar-ı yar-ı güzini ervahiçün, teba'-ı tabaın, eimme-i müctehidin ervahiçün, gelmiş geçmiş enbiya ve evliya-i izam ve meşayih-i kiram seyyid-üs-sadat ruh-u şerifleri içün, baki ulema ve meşayih-i kiram selâmetliği içün, kutbu âlem Sultan Haci Bektaş-i Veli kaddesallah sırruh-ul-Aziz Hazretlerinin ruh-u şerifleri içün, rıdvan-ullah-i taalâ aleyhim eemain, Sırları ve himmeti âliyeleri üzerlerimize ve üzerinize hazır ve nazır olmaklığıyçün. Halâ izzetlû saadetlû padişah-ı âlem penah hazretlerinin ömr-i devleti yevmen feyevmen ziyad berziyad olmaklığıyçün. Asakir-i islâm her nereye müteveccih olurlarsa mansur ve muzaffer olup aday-i din hor hakir olmaklığıyçün. Ağa Hazretlerinin selâmetliğiyçün. Ömr-i devleti yevmen feyevmen ziyad berziyad olmaklığıyçün. Ve bu sadırdan gelmiş geçmiş kâtibiyn-i maziyin için. Halâ efendi hazretlerinin selâmetliğiyçün. Ümr-ü devleti yevmen feyevmen ziyad berziyad olup tevabii ve levahiki ile sıhhatte ve selâmette olmaklığıyçün. Ve bu makamdan gelmiş ve geçmiş halifelerimiz ervahiyçün. Ve halâ halifelerimizin gönülleri muradıyçün. Devam-ı din ve devlet için. Def'-i belâ için. Redd-i kaza için. Huzur-u hazıran için. Ve rızay-ı Habibullah için celle alelfatiha».

§ [*Sof.*] Gülbank aynı zamanda sofiye ıstılahlarındandır. Bektaşi ve Mevlevî tarikatlarında gülbank vardır. Muhtelif vesile ve münasebetlerle gülbank çekilirdi.

Bektaşilerde yeni talip nasip aldığı zaman merasim sonlarında şerbet içilirdi. Şerbet içtikten sonra dede efendi bu gülbanki çekerdi:

«Allah Allah hizmetin kabul ola, muradın hâsıl ola, erbak yardımcın ola, Muhammed, Ali yaverin ola, hünkâr Haci Bektaş-i Veli destgirin ola, menzilin pâk ola, günahların affola, kısmetin gani ola. üçler, yediler, kırklar hazır ve kayıp erenleri gözcün ola, gerçekler demine huuu!»

Yezit ve tevabiine lâneti ihtiva eden gülbankler de vardı:

«Allah Allah oturan duran kör ola, zümre-i mürai ve Mervaniyan ve münkiran kör ola, cümlemizin isteğini veren şahmerdan ola, bilemizce olup yardımcımız, yaverimiz ola, Hünkâr Haci Bektaş-i Veli Efendimiz destgirimiz ola, Seyyid Ali Sultan Devrani yürüye, gerçekler demine huuu!»

Mevlevilerin sımat gülbanki: «Ma sofiyan-ı râhim, matablı hâr-ı şahim, payendedar, yarab inkâseran-ı hanra elhamdülillâh, eşşükrü lillâh, Hak berekâtın vere, erenlerin han-ı keremleri müzdad, sahib-ül-hayrat güzeştegânın ruh-u şerifleri şad ve handan, bakileri selâmette ola, demler, safalar ziyade ola, dem-i Hazreti Mevlâna hu diyelim hu!»

Ehlüllâhın kabirlerini ziyaret gülbanki: «Ervah-ı tayyibeleri şad ve handan ve berekât-ı ruhaniyyet-i aliyyeleri ihsan ola dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huuu!»

Tekmil-i hizmet ile kapıdan geçme gülbanki: «Vakt-i şerif hayrola şerler defola derviş..... karındaşımızın niyazi kabul, hizmeti makbul, aşiyan-ı fukarada feyz ve safası müzdad ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huuuu!»

Aşura gülbanki: «Elhamdülillâh Hak berekâtın vere, taamı şirin ola, İmam-ı Hasan-ı Ali ve İmam-ı Hüseyn-i Veli Efendilerimizin ruh-u mukaddesleri şad ve handan ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huuu!»

Hatim gülbanki: Vakt-i şerif hayr ola, hayırlar fethola, şerler defola, dergâh-ı izzette zikr-i subhan tilâveti kur'an niyaz-ı âşıkan kabul ve makbul ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huuu!»

Seyahat gülbanki: «Rahı ma çü bostan kün lâtif menzili ma hod çi başed ey şerif vakitler hayrola, şerler defola derviş... biraderin sıhhat ve selâmetle sefer ü seyyahati mübarek, maksudu müyesser ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huun!»

Zifaf gülbanki: «Geceler hayrola hayırlar fethola şerler defola derviş... biraderin izdivacı mübarek beyinlerinde hüsnü muaşeret ve zindegâni müyesser ve netice-i hasene hâsıl ola, dem-i Hazreti Mevlâna hu diyelim huuu!»

Cenaze gülbanki: «Vakitler hayrola, şerler defola, derviş... karındaşımızın ruh-u revanı şad ve handan, mazhar-ı af ve gufran, garik-i rahmet-i yezdan, nail-i revza-i rıdvan, hacesi hoşnut, medar'inde rahatı müzdad ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huuu!»

Erişe müjde-i feth ü zafer etraf u eknafa
Tuta dünyayı hep gülbang-i kûs u nusret avazı
Nef'î

GÜLBANK TAŞI (گلبانك طاشی) [*Ask.*] Üzerine çıkılıp gülbank çekilen yüksek taş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçerilerin bulundukları kışlanın ortasında böyle bir taş vardı ve merasim sırasında zâbitlerden biri bunun üstüne çıkarak gülbank çekerdi.

GÜL BAYRAMI (گل بایرامی) [*Hal.*] Musevilerce Musa'nın Tur'da Hakkın hitabına mazhar olarak elvah-i kanuniyeyi hamilen dönüşü hâtırası olması üzere yapılan bayram hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hamursuz bayramlarından yedi hafta sonra gelir. Mayısın altıncı ve yedinci günlerine tesadüf eder. Tarihlerde Sabuo diye geçen bu bayrama İsraililer Şebut adını verirler. İbraniler Turfanda bayramı derlerdi. Sonraları İd-ül-hamsin yani elli gün bayramı telkip eylemişlerdir ki Frenkler Rumcadaki pende kosti yani ellinci kelimesinden tahrifen «pantekot» derler.

Tevratın üçüncü kitabında bu bayramın Musa'nın tahsisatından olduğu yazılıdır.

Bu bayram eskiden haftanın kaçıncı gününe tesadüf ederse etsin mutlaka yahudilerin nisan ayının on altıncı gününden elli gün sonra gelen günde icra edilirdi. Bununla beraber pek çok zaman bir ziraat bayramı olmak üzere kutlanmıştır. Bu sebeple bunun ekin ile münasebeti vardı. Bu günler hamursuza doğru arpa ile başlar. Gül bayramında buğday ile sona ererdi. Bu sebeple buna hasat bayramı, yahut ekim bayramı da denmiştir. Bir günden ibaret olan bu bayram yeni mahsul turfandası olarak halis buğday unundan mayalı iki ekmek yapılır ve günah nezri olarak yedi kuzu kurban edildiği gibi mesubat (sevap) nezri olmak üzere de ayrıca iki kuzu daha kesilirdi. Son zamanlarda museviler iki gün bayram ederler ve bu günlerde iş görmeyip evin içerisini şamdan, lâmba vesair ev eşyasını çiçeklerle süslerler, sinagoklardaki tevratların bulunduğu mahfazalarla dolaplara ve mâbedin münasip yerlerine gül koyarlar. Kudüs, Yafa gibi Filistin topraklarında gül bayramı bir gündür. Eskiden hasat mevsiminden sonra yapılan bu bayrama id-i şükran (şükran bayramı) denilirdi.

GÜLBEŞEKER (گلبشکر) [*San.*] Gül yaprağından yapılan tatlı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şekerli gül demektir.

GÜL DESTESİ (گل دسته‌سی) [*Sof.*] Bektaşilere mahsus bir tâbirdir. Bektaşi nefeslerinde daima tesadüf edilen bu tâbirin esası şudur: «Hazret-i Ali vefat edeceğini anlayınca (Selman, bana bir deste gül getir) dedi. İmam, Selman'ın getirdiği gül destesini aldı ve vefat etti». İşte gül destesi budur.

GÜL GONCA (گل غنچه) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. «Hatai» lerin yanına gonca makamında ilâve edilen şeklin ismidir.

GÜLGÛN (گلگون) [*Hal.*] Al at hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir gelime olan gülgûn, gül renkli demektir. Gülün türlü renkleri olmakla baraber hatıra ilk evvel kırmızı geldiği için al ata bu ad verilmiştir.

O gülgûn-i safa güster ki manend-i kümeyt-i mey
Hıram ettikçe dillerde komaz alâm-ı devranı
Sabri

GÜLHANE (گلخانه) [*Coğ.*] Topkapı Sarayının şark tarafında Marmara boyunca uzanan bahçelerin bir kısmının yerine verilen addır. Tâbirin mânası gül evidir. Bu ad eskiden orada Saray için gülbeşeker yapılan bir bina bulunduğundan dolayı verilmişti. Bu yer tarihte Sultan Abdülmecit'in «Gülhane Hatt-ı Hümayunu» denilen ıslahat fermanının sadrazam Reşit Paşa tarafından 26 şaban 1255 (3 teşrinisani 1839) pazar günü okunduğu mahal olmak üzere maruftur.

O günün resmî günlerden sayılarak gecesinde kandil yakılması ve donanma yapılması hakkında, 48 mühürlü bir arzıhal ile vukubulan bir istida üzerine, ırade-i seniyye sâdır olmuştur Fakat bu usul çok devam etmiyerek sonradan vazgeçilmiştir.

GÜLHANE HATT-I HÜMAYUNU (گلخانه خط همایونی) [*Ida.*] Gülhane'de okunan hatt-ı hümayun münasebetiyle meydana gelen bir tâbirdir. Osmanlı devletinin bir zamanlar dünyayı titreten meknet ve kuvveti muhtelif esbap ve tesirlerle büyük bir zaafa duçar olmuş ve en nihayet devlet, bir vilâyet hükmünde olan Mısır'ın idaresini ele geçiren (Mehmet Ali Paşa) nın elinde zebun olacak bir mertebeye

düşmüştü. Memleketin bu halini gören ve Avrupa'da sefaretle bulunması hasebiyle Avrupa devletlerinin memleket hakkındaki fikirleriyle zamanın cereyanlarını yakından müşahede eden sadrazam (Reşit Paşa) memleketin selâmeti ancak idare usulünün ıslahında ve tebaaya hukuk ve salâhiyet verilip mesuliyyet esasının tesisinde olduğunu takdir ederek yeni padişah (Abdülmecit)e cülûsunu mütaakıp hicrî 1255 senesinde bir hatt-ı hümayun ısdar ettirdi. Bu hat Gülhanede kıraat olunduğundan okunduğu mahalle nispetle (Gülhane Hattı) namiyle tarihe geçmiştir.

Reşit Paşa'nın bu hatla açtığı devir tarihte (Tanzimat) namiyle anılmaktadır. Memleketin o vakitki vaziyeti itibariyle yeni fikirleri cezrî bir surette ihtiva etmemekle beraber o zamana göre büyük bir terakki adımı teşkil ettiğinde şüphe yoktur. Hattâ bunun içindir ki muhafazakârlar bundan dolayı Reşit Paşa'nın aleyhine kıyam etmişler, en nihayet bundan hakkiyle semere iktitaf edilmesine mâni olmuşlardır. Gülhane hattı «emniyet-i can ve mahfuziyyeti ırz u namus ve mal ve tâyin-i vergi ve asakir-i mukteziyenin suret-i celb ve istihdam kaziyyelerini» ihtiva ediyordu.

Bu; o zamana göre cidden mühim bir inkılâptı. Hattâ o gün kendisine mutaassıp gürub tarafından sûikast yapılacağı Reşit Paşa'ya haber verilmiş olması hazırlanan bu işin hâsıl ettiği tesirin derecesini göstermeğe kifayet eder. Bununla beraber Reşit Paşa çekinmemiş ve kendi kalemiyle vücuda getirdiği ıslahat fermanını bizzat kendisi okumuştur.

Türkiye de ilk kanun-ı esasi demek olan bu fermanın tatbikatında birçok müşkülât çekilmiştir. Muhafazakârlar ve saray zaman zaman onun ahkâmına muhalif hareketler yapmışlardır. Lâkin padişahların paşaları ve paşaların halkı keyiflerine göre öldürmelerinin, mal musadere edilmesinin önüne olsun geçilmiştir. Adlî kanunlar yapılmıştır. Vergiler makul ve mazbut esaslara istinaden tarh ve tevzi olunuyordu. Memuriyetlerin alenen müzayedesine nihayet verilmişti ve her memura muayyen bir maaş tahsis edilmişti.

Binaenaleyh fermandan en çok müstefit olanlar Hıristiyanlar olmakla beraber zamanla meydana getirdiği bu neticeler nazar-ı dikkate alınırsa ehemmiyeti daha iyi anlaşılır.

GÜLHANE-İ NEV KÖŞKÜ (گلخانهٔ نو کوشکی) [*Sar.*] Padişahlara mahsus köşklerden birinin adı idi. Hicrî 1168 (1755) senesinde Dolmabahçe mesiresinde yapılmıştır.

GÜLHANE OCAĞI (گلخانه اوجاغی) [*Sar.*] Gülhane kasrının temizliği ile Gülhane meydanının ağaçlandırılması işlerine bakanların bağlı bulundukları ocağın adı idi. Bostancı ocağı şubelerindendi.

GÜLLÂBİCİ (گلابجی) [*Hal.*] Tımarhanelerdeki - şimdiki tâbirle - gardiyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ellerinde kamçı olduğu halde deliler arasında dolaşıp azgın delileri döverek uslandırmak vazifesiyle mükellef olduklarından dışarda bu türlü tavır takınanlara da mecaz yoliyle güllâbici denilirdi.

GÜLLÂBİCİ BAŞI (گلابجی باشی) [*Hal.*] Tımarhanelerdeki - şimdiki tâbirle - başgardiyan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden vezirlerin maiyyetinde bulunup halka işkence edenler hakkında, mecaz yoliyle, kullanılırdı.

GÜLLÂÇ PÂLÛDESİ (گلاچ پالوده‌سی) [*San.*] Eski tatlılardan birinin adıdır. Şeyhülislâm Başmakçı zade ile damadı ve babasının evinde daima pişirildiğini söyliyen müellifi meçhul bir yemek kitabını kıymetli bir mukaddime ile neşreden Prof. Dr. A. Süheyl Ünver (tarihte 50 Türk yemeği, İstanbul, İsmail Akgül matbaası, 1948) yapılışını şöyle tarif ediyor: «Evvelâ şekeri âdet üzere kestirüp ve şerbet edüp tenceresiyle ateş kenarında sıcak dura. Badehu bir kenarlı tepsi yahut yumurta tavasını sehpa üzerine koyup ve altına kömür ateşi döşeyüp ve tepsi içine şerbetten bir kepçe koyup kaynamağa başladıkta bir tane güllâcı şerbet üstüne yayup kaşık ile basalar. Islandıkta karıştırmağa başlıyalar, Halloldukta bir tane güllâcı dahi koyup karıştıralar. Halloldukta yine koyup karıştıralar. Tamam palude kıvamına geldikte yine şerbetten bir kepçe koyup ve yine güllâçtan koyup berminvâl-i meşruh koyulunca halledip yine şerbetten ve güllâçtan koyup palûde kıvamında halledererek tepsi dolup tamam oldukta ateşten indirip ve üzerine bir fincan gülâbı (gülsuyu) koyup karıştırıp terkedeler. Tamam soğudukta üzerine soyulmuş badem yahut şam fıstığından nizamlıca dizip ekil buyuralar. Eğer bir iki çekirdek misk gülâbı ile halledip konulsa dahi âlâ olup râyihası tayyip olur. Ve lâkin şerbeti adetten ziyade tatsızca ola. Zira tabholunciya dek, rutubeti uçup tamam nisabını bulup itidale gele.»

GÜLLÜ DİBA (گللی دیبا) [*Gig.*] Dibanın gül nakışlı olanı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Diba bir nevi kalın ipek kumaştır. Bunun altın veya gümüş tel karışık dokunmuş çiçeklerine diba-yi münakkaş denilirdi.

Güllü dîbâ giydin amma korkarım âzâr ider
Nâzenînim sâye-i hâr-ı gül-i diba seni
Nedim

GÜLŞEN ABÂD (گلشن آباد) [*Sar.*] Beşiktaştaki eski saraylardan birinin adı idi.

GÜLŞENİYYE (گلشنیه) [*Sof.*] Halvetiyye tarikatı kollarından birinin adıdır. Kurucusu İbrahim Gülşeni'ye nispetle bu adı almıştır. İbrahim Gülşeni Diyarıbekir civarında 826 (1422) de doğmuştur. Nesep silsilesi şöyledir: İbrahim Gülşeni Ibn-i Mevlâna eşşeyh Muhammed İbn-i Mevlâna Hacı İbrahim ibn-i eşşeyh Şihabeddin, bin Aydoğmuş bin Gündoğmuş bin Kutlu doğmuş bin Oğuz Ata. Mahlâsı (Heybeti) idi.

Genç ve kıymetli müdekkik Kasım Kufralı'nın verdiği malûmata göre (İslâm Ansiklopedisi, Gülşeni maddesi) İbrahim, amcası şeyh Seyyit Ali'nin himayesinde tahsil ile meşgul iken, bilgisini arttırmak gayesi ile, Maveraünnehr'e gitmeyi tasarlar. Bu niyetle yola çıkarak, Tebriz'e vâsıl olur. Uzun Hasan'ın kazaskeri Mevlâna Hasan çocuğun zekâ ve kabiliyetini müşahede ederek, tahsil ve terbiyesine ihtimam gösterir. İslâmî ilimleri tam bir kabiliyetle elde eden İbrahim'e Mevlâna Hasan'ın sevgi ve itimadının gittikçe artması üzerine, hükümdarın da alâka gösterdiği anlaşılıyor. O tarihte Halvetîlerin ikinci pîr telâkki ettikleri Seyyit Yahya Şirvani'nin meşhur halifesi Dede Ömer Ruşeni'nin şöhreti bütün Azerbaycan'a yayıldığından, Sultan Hasan'ın kardeşi İdris'in de ihtisap ettiği bu şeyh ile görüşmek ister. Ruşeni'yi Tebriz'e davet için sultanın İbrahim'i göndermesi; ona olan itimadının bâriz bir delilidir. Ruşeni ile görüşen İbrahim'de âni bir tahavvül husule gelir ve artık tamamen tecrit ehli olarak, zuhur eder. Ruşeni'den hilâfet olarak, onun tarikatını ihyaya çalıştığı zaman, bu şeyhin bir münasebetle imâ eylediği Gülşeni lâkabı ile, şöhreti her tarafa yayılır.

«İbrahim Gülşeni Tebriz'de Sultan Yakub'un Ruşeni için yaptırdığı zaviyede irşat vazifesine uzun müddet devam edemedi. Erdebil hanedanına mensup şiilerin zuhuru üzerine, Bayındır beylerinin mücevherat ve emvalini zaviyesinde muhafaza ettiği ileri sürülerek, zulüm ve itisafa hedef tutuldu. Maamafih Gülşeni, bilhassa sünnî bir şeyh olması dolayısiyle hayatına mal olacak bu bâdireden kurtulabildi. Oğlu Ahmet Hayalî ile birlikte Diyarıbakır'a kaçan İbrahim Gülşenî, şehrin hâkimi Amir Bey ile kardeşi Kayıtmaz Bey'den son derecede hürmet gördü ise de, burada fazla kalmıyarak Ruha'ya Alâüddevle nezdine gitti ve buradan da Kudus yolu ile Mısır'a hareket etti.

«Mısır halkı, Ruşenî'nin şeyh Timur-Taş ile şeyh Şahin gibi, iki meşhur halifesi vasıtasiyle teneffüse alıştığı tasavvufî havayı daha kudretle yaratan Gülşenî'ye fazla alâka göstermiştir. Kazi-ül-kuzat Abdülbar B. Şahna ile mezkûr iki halifenin ve diğer zatların Mısır'da ikamet etmesini rica etmeleri üzerine Gülşenî Bîrkat-ül-hace mevkiindeki Kubhat-ül-Mustafa'da yerleşti. Gülşenî'nin kudretli şahsiyetini burada da, Sultan Gurî'den halka kadar geniş bir müntesipler dairesi tesis etmekte gecikmedi. Hükümdarın alâka göstermesi üzerine, Gülşenî El-müeyyediye'de yerleşti. Bilâhara zaviye tesis ederek burasını Gülşenî'ye dergâhı haline getirmiştir.

«Selim I. in Mısır seferinden sonra aynı izaz ve ikram havası içinde irşadına devam eden Gülşeni'ye birçok yeniçeri ile sipahi de intisap eylemiş ve oğlu Ahmet Hayalî de Tuman Bay'ın karısı ile evlenmişti. İbrahim paşa Mısırda iken Gülşeni'nin bu mevkiini bir türlü hoş görmedi ve onun gerek halkın ve gerek hükümdarın gözünden düşürmek için, çareler aramağa koyuldu. Sultan Süleyman'a İbrahim Gülşeni'nin bu mevkiini belirterek, şeyhi İstanbula celbe muvaffak oldu ise de, başta Kemal Paşa zade olmak üzere, nişancı Celâl Zade Mustafa Bey ve Fenarî Muhyiddin Efendi gibi zatların şeyhin muhipleri arasında bulunması İbrahim Paşa'nın arzularının tahakkukuna sed çekti. Hükümdar, kapıcıbaşı Rüstem Ağa ile huzuruna celbeylediği Gülşeni'ye son derece hürmet göstererek, 104 yaşında bulunan ve gözü kapanmış olan şeyhi kehhalbaşı'nın ihtimamına terkeyledi. Bu tedavi neticesinde şeyhin gözleri açılmıştır. Çıkrıkçılar başında Atik İbrahim Paşa camiindeki vaızları ile İstanbul halkının kalblerini cezbetmiş olan Gülşeni'ye hükümdar ve şeyhülislâmın bu şekilde muhabbet göstermeleri meşhur âlimlerden halka kadar pek çok kimsenin ona intisap etmesini intaç etti.

«Mısır'a döndükten sonra, el-Müeyyede'de zaviye inşası ile meşgul olan İbrahim Gülşeni «Mate kutp-uz-zaman İbrahim» mısraının delâlet eylediği 1940 şevvalinin 9 unda vefat etmiştir. Makamına geçen oğlu, Şeyh Ahmet Hayalî (ölüm 977) den başka Hasan Zarifi (ölüm 984), Sadık Ali (ölüm 961) ve Âşık Musa (ölüm 975) isimli halifeleri vasıtası ile, tarikati neşretmiştir.

«Eserleri, 1 - Mânevi, remel bahrinde 40000 beyitlik Farsça bir mesnevi olup Gülşeniler arasında pek meşhurdur. Mevlâna-Ruşeni

ve Gülşeni arasında ruhî bir ittisal kabul edildiğinden, Gülşenilerin mevlevîlere merbutiyetleri vardır. Bu cihetle mezkûr kitap, mesnevinin özü olarak, meydana getirilmiştir (Bayezit Umumi Kütüphanesi No. 3588; Ayasofya Kütüphanesi No. 2080; Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi No. 2908; Hâlet Efendi No. 272). Şeyh Lâ'li Mehmet Fenayi, Mânevi'nin bazı zor beyitlerini şerh etmiştir (Şerh-i Mânevi-i Şerif, İstanbul, 1289). 2 - Farsça Divan (Fatih Kütüphanesi; No. 3866; Millet Kütüphanesi, Farsça Eserler, No. 418). 3 - Arapça Divan, şathiyat kabîlinden şiirler ile dolu olup Ömer İbn-il-Fariz'in taiye'sine yazdığı nazirelerini de ihtiva eder. Gülşeni bu şiirlerde Halil mahlâsını kullanmıştır). 4 - Türkçe Divan (Üniversite Kütüphanesi, Türkçe yazmalar, 980; Millet Kütüphanesi, Manzum Eserler, No. 379). 5 - Razname, Remel Bahrinde, Türkçe tasavvufi bir Mesnevidir (Millet Kütüphanesi, Manzum Eserler No. 932). 6 - Kenz-ül-Cevahir (Üniversite Kütüphanesi, Farsça Yazmalar, No. 1233).»

Gülşeniye'nin iki kolu vardır: Sezaiyye, Haletiyye.

Safdil bir Gülşeni dervişine döndü hemen
Lâbis olup muy-i hattından siyeh peşmine ruh
Sâbit

GÜLÜSTAN (گلستان) [*Hal.*] Gül bahçesi, güllük yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Hazan alûdedir reşk-i baharan gördüğün yerler
Makarr-ı zağdır şimdi gülüstan gördüğün yerler
Hersekli Ârif Hikmet

Gülsitan suretinde de kullanılır.

Bahar erdi yine düştü letâfet gülsitan üzre
Yine oldu zeminin lûtfu galip asûman üzre.
Nef-î

GÜMLEMEK (گوملمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle iflâs etmek, alta gitmek, ölmek yerinde kullanılır bir tâbirdir,

GÜME GİTMEK (گومه گیتمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle sebepsiz ziyaa uğramak, mahvolmak yerinde kullanılır bir tâbirdi.

GÜMRÜK DÂRÜTTÂLİMİ (گومرك دار التعليمی) [*Mek.*] Gümrük memurlarını târife işlerinde ihtisas sahibi yapmak için açılan mektebin adıdır. Dârüttâlim 1308 (1891) de açılmıştır. Mektebin açılmasına sebep kapitülâsyonlar dolayısiyle Devletçe istendiği gibi alınamıyan Gümrük resminin o sıralarda bazı devletlerle girişilen anlaşmalar münasebetiyle mütehassıs memurlara hâsıl olacağı tahmin edilen zarurettir. Müzakerelerin esası rayiç kıymet üzerinden resim almak olduğu ve bu işe Almanlarla girişilmiş bulunduğu için mektep, mütehassıs olarak getirilen Bertran'ın idaresine verilmişti.

Mütehassıs Gümrük memurları yetiştirmek için bir mektep açılması lüzumu Rüsumat Eminliğinden Sadaret makamına yazılan 6-6-1308 (1891) tarihli tezkerede şöyle deniliyor:

«Gümrük tarife ve mukarrerat-ı cedidesinin tatbikat ve icraatını tahsil ve temin edecek esbap ve vesailin tetkik ve takibi emrinde teşebbüsat-ı lâzımeye iptidar olunmuş ve bu yolda devam dahi ediliyor. Eşyanın tarife-i umumiyeye tatbikan tasnif olunabilmesini tesbil için mukaddema erzan buyurulan müsaade-i seniyyeye tevfikan emanet-i çakiri müsteşarlığı refakatine Almanya'dan bir memur celbedilerek esami-i eşyayı şamil ve tarife-i cedidenin fusul ve mevadına tâbi olarak lisan-ı fransevî üzerine fihrist-i umumî tanzim ettirilmekte ve İzmir rusumat nezareti müfettişi saadetlû Rıza Beyefendi Hazretleri dahi hayli vakittir merkezi emanette bulundurularak lisan-i Türkî ile tanzimi lâzım gelen kısmını telif eylemekte olup tarife-i umumiye mevzu ve mahiyetinin vasıta-i icraiye olan muayene memur ve kâtiplerine şimdiden talim ve tefhimi lâzım ve belki lâbüt olmasiyle ol bapta tanzim kılınan talimat ahkâmına tevfikan iktiza edenlere müşarünileyh Rıza Beyefendi tarafından talim ve tedris edilmek ve emanet müsteşarlığının taht-ı nezaretinde bulunmak üzere Dersaadet emtia-i ecnebiye gümrüğü dairesinde bir dar-üt-talim tesisiyle fiiliyatına mübaşeret olunmak üzere bulunulmuştur.»

Mektep için hazırlanmış olan 18 maddelik tâlimata göre: mektepte yeni tarifenin nazariyatı talim ve eşyadan iktiza edenlerin nümuneleri tarifeye tatbikan tasnif olunacak ve gümrüklerde istihdam olunacak bilcümle muayene memurları buraya devam ile şahadetname almaya mecbur tutulacaktı.

Darüttâlime memurların ehliyetlileriyle mülâzimlerinden seçilenler alınarak, cumartesi, pazar günleri muayene memurları, salı ve perşembe günleri de rüsumat kâtipleriyle mülâzimler olmak üzere haftada dört gün ders okutuluyordu. Her ders devresinde on beş memur devam ediyordu, okutma müddetle mukayyet değildi. Fakat ayda bir defa müsteşarın nezareti altında imtihanlar yapılacaktı. Darüttâlimden çıkanlar malûmat-i müktesebelerini müsait zamanında mensup oldukları gümrüklerde müstahdem olup da Darüttalime devam edemiyen sair muayene mumurlarına talim ve tefhim edeceklerdi.

İmtihanda muvaffak olarak şahadetname alan mülâzimler kur'a ile açılacak memuriyetlere tâyin olunacaklardı.

Bununla beraber devletler bir tek tarife yapmaya ve gümrük resmini arttırmaya razı olmadıkları için mektebi açmakta bir fayda hâsıl olamadı.

1908 temmuz inkılâbı üzerine diğer devlet idarelerinde olduğu gibi gümrüklerde de memurların bilgilerini artırmak için 1325 (1909) da rusumat memurları mektebi açılmış ve Birinci Dünya Harbi üzerine kapanan bu mektebin yerine 1912 de gümrük tatbikat mektebi açılmıştır.

GÜMRÜK KULLUĞU (گومرك قولغی) [*Mal.*] Gümrük muhafaza teşkilâtının bulunduğu yere verilen addır.

GÜMÜŞ KOZAK (گموش قوزاق) [*San.*] Hükümdarlara gönderilen name-i hümayunların konulduğu mahfazanın adıdır. Nameler atlas keseye konur, sonra da kozağa geçirilirdi. Kozak; çam fıstığı, kayın gibi ağaçların tohumlarının bulunduğu top, alelıtlak yuvarlak şey demektir. Kozakların gümüşten yapılmış olanları olduğu gibi altından, şimşirden de yapılanları vardır. Altından olanlar imparatorlara, gümüşten olanlar da küçük devletler reislerine gönderilen name-i hümayunlara mahsustur.

GÜMÜŞLÜ ASÂ (گموشلی عصا) [*Sar.*] Gümüş kaplamalı değnek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Asâ; Arapça uzun değnek, sopa, baston demektir. Çavuşbaşı ile kapıcılar kethüdası Divan-ı hümayun ve sair merasim günlerinde ellerinde gümüş asâ ile merasime nezaret ederlerdi.

Kalem bir bülbül-i muciz sadadır dest-i kâmilde
Asây-i Musevî'nin ejdehadan farkı var yoktur
Lâ

GÜMÜŞ MERDİVEN (گموش مردیون) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Konya'da Mevlâna'nın sandukasının bulunduğu yere çıkılacak gümüş kaplı merdivenin adıdır.

GÜMÜŞSUYU OCAĞI (گموش صویی اوجاغی) [*Sar.*] Saraydaki teşekküllerden birinin adı idi. Bunlar padişahın kahvesine mahsus suyu Eyyüb'ün üstündeki Gümüşsuyu'ndan getirmek vazifesiyle mükellef oldukları için bu ismi almışlardı. Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

GÜNBAŞI AĞALARI (گون باشی آغالری) [*San.*] Eskiden batmış olan gemileri çıkarmağı kendilerine sanat edinmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Evliya Çelebi; (c. 1, s. 551) İstanbul esnafı arasında saydığı günbaşı ağaları hakkında şu izahatı veriyor:

«Dükkânları yoktur. Galata'da kalafathane yerinde bulunurlar. 500 neferdirler. İşleri bir kalyon veya şayka veya karamürsel gark olsa mağruk geminin iki yanına gemi koyup o gemiyi derya içre dalgıçlar mavna ve cankurtaran halatlariyle bağlayıp dolaplar ile çekerek derya içerisindeki dağ gibi gemiyi sarı yağdan kıl çeker gibi çıkarırlar. Acip, garip bir sanattırl Pirleri (Sun'ullah - Kurtubi) dir. Hazret huzurunda Selman-i Pâk belini bağladı. Kabri Endülüs'tedir, Bunlar keştibanlar alayında pürsilâb olunup ellerinde çam ağacı kızaklar üzere bueurgatları devrettirerek «vuci ırgat mededallah» diye ubur ederler.»

Evliya Çelebinin yukardaki izahatına nazaran bunları tahlisiyye addetmek lâzım gelir.

GÜNBET (گنبد) [*Mim.*] Tuğla ve harç ile yapılan kemer ve kubbeye verilen addır.

GÜN GÖRMEK (گون گورمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ikbal, refah, saadet ile yaşamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÜRECİ (گورجی) [*Sar.*] Has ahır mensuplarından birine verilen addır. Güre; bir yaşından üç yaşına kadar olan tay demektir. Bu itibarla güreci, taylara bakan seyis demek olur.

GÜRENCİ (گورنجی) [*Sar.*] Timarlı hassa kuşbazlarının iki sınıfından birinin adı idi. Öteki sınıfa götürücü denilirdi. Gürenci; doğan cinsi kuşları öğretmek demek olan gürençlemekten gelir. Gürençlemek aynı zamanda tüy dökmek demektir. Götürücü tâbirinde izah olunduğu veçhile bunların başlarında her nahiyede doğancıbaşı vardı. Götürücülere olduğu gibi gürencilere de üleş zamanında kendi doğancıbaşısiyle İstanbul'a gelip padişahın kuşhanesinde gürençilik yaparlardı. Bunların Timarı mahlûl olacak olursa kuşbazlıkta mahir oğlu varsa ona, yoksa bazhaae mülâzımlarından bir doğancıya verilirdi.

GÜRLEMEK (گورلەمك) [*Hal.*] Mecaz yoiyle atıp tutmak, hiddetlenmek, kendini göstermek, ölmek yerinde kallanılır bir tâbirdir.

GÜRZ (گرز) [*San.*] Silâhın icat ve istimalinden evvel kullanılan bir harb aletinin adıdır. Gürz, yekpare veya yalnız başı demir, bakır, sapı ağaç veya demir, bakır olan bir nevi topuzdur. Bu sebeple buna «topuz» ve «gaepere» de denilirdi. Gürzün Türkçesi «boz-

doğan» dır. Bozdoğan bir nevi yırtıcı kuştur. Gürz, bozdoğanın kafasına benzediği için bu adla anılmıştır. Süvari ve piyadeye mahsus nevileri vardır. Gürz Osmanlılar tarafından da kullanılmıştır. Hattâ Solakzade'nin beyanına göre (s. 63) Timurlenk ile vâkı olan meşhur muharebede Bayezit gürz kullanmıştır. (Montegû) da hâtıratında (c. 2, s. 222) bu ciheti teyit eder. Marsigli ise gürzün, eğerin sol tarafına asılmak suretiyle kullanıldığını, taşıyan adamın kadir ve itibarına delâlet etmekle beraber topuz namiyle yadolunduğunu eserinde (c. 2, s. 9) beyan eylemektedir. Cevat Paşa, Esliha-i Atika müzesinde üç nevi gürze tesadüf ettiğini eserinde (Tarih-i askeri-i Osmani, kitab-ı evvel s. 150) beyan ediyer ve şu malûmtı veriyor:

«Birincisi; kutr-ı kebiri on dört ve kutr-ı sagiri on santimetre olan armudiyy-üş-şekil bir baş ile altı desimetre tulünde bir saptan ibaret olup dokuz kıyye veznindedir. İkincisi: küreviyy-üş şekil içi boş bir ufak güllenin sathına ucları sivri birtakım çiviler geçirilerek gürzün başı teşkil edilip bir sap ilâve kılınmıştır. Üçüncüsü; beyzi bir sath-ı devranı üzerine müteaddit dilimler yapılarak bir de sap ilâvesiyle hâsıl olur. Buna altı yüzlü demek olan şeşper de denir. İşbu üç cins gürzün sakil olması cihetiyle süvarilerce müstamel olduğu bedihidir. Ancak hazine-i mezkûrede meşhut ve âtide muharrer olan gürzün piyadeye mahsus olması emr-i tabiîdir. İşbu gürz kâmilen ahşap olup yalnız baş tarafı sapından daha kalın ve üstüne ucları sivri üçer sıra çivi çakılı ve gayet hafif olmakla piyade askerinin istimal edebileceği ve bundan beklenilen hizmet bir yere vuruldukta sıklet cihetiyle vurulan yeri ezmek olmayıp belki sivri çivilerin vurulan yere girmesiyle yara açması olduğu emr-i zâhirîdir.»

Gürzün başları çivili, düz olurdu. Altı yüzlü olanlarına «şeşper» denilirdi.

Tafrağâh-ı hezeyane geltcek her birinin
Gürzü var dest-i eaklilinde beşer yüz batman
Sabit

Evvelâ tahtını gönlümde kurar cananım
Sonra baş tacim olur gürz-i giran olsa dahi
Deli Ozan

GÜVERTE (گوورته) [*Bah.*] Kamaraların üzerinde başından kıça doğru döşenen tahtalardan hâsıl olan ufki döşemelere verilen addır. «Üç anbarlı» ların en üst katta bulunan döşemesine «güverte» denildiği gibi her gemideki güvertelerin yukarıdan itibaren en birincisine de mutlaka «güverte» tâbir olunur. Güvertenin altında bulunan döşemeye «palavra», palavranın altında bulunan döşemeye «orta kat», orta katın altında bulunan döşemeye «top anbarı», top anbarının altında bulunan döşemeye «tavlon», tavlonun altında bulunan döşemeye de «kuntra tavlon» denilir.

«Kapak» larda bu güvertelerden yalnız orta kat güvertesi, «firkateyn» lerde «palavra» ve «orta kat» güverteleri, «kurvet» ve «brik»lerde de «palavra», «orta kat» ve «kontra tavlon» güverteleri yoktu. Bu gemiler güvertelerinin noksanlığı nisbetinde biribirinden ayrılırdı.

Bu gemilerin hepsinde güvertelerin baş bodoslamasiyle prova sütunu beyninde olan kısmına «prova payı», prova sütunu ile grandi sütunu beyninde vâkı kısmına «grandi payı», grandi sütunu ile kasara veyahut moridar beyninde olan kısmına dahi «mizana payı» denilir.

Güvertenin prova veya mizana payında güverteden yüksek olarak yapılan diğer güverteye «baş ve kıç kasarası» tâbir olunur.

GÜZEŞTE (گزشته) [*Mal.*] Faiz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Tanzimat'tan evvel âşar ve ağnam gibi vergi ve resimlerden başka hazar vaktinde masrafın açığını kapamak, muharebe zamanında da harbin icabettirdiği fazla sarfiyatın karşılığını bulmak için «tekâlif-i örfiyye» nami altında birtakım vergiler alınırdı. Tekâlif-i örfiyyenin hazar zamanında alınanlarına «imdadiye-i hazariyye» muharebe vaktinde tahsil edilenlerine de «imdadiye-i seferiyye» denilirdi. Bezı kere bunların da kifayetsizliği nazar-ı dikkate alınarak ve yeniden vergi ve resim tarh ve tahsilindeki imkânsızlık düşünülerek dahilî istikrazlar yapılırdı. Bu istikrazlar ekseriya cebrî bir şekilde icra edilmekle beraber faiz de verilirdi. Re'sülmal ve faiz «sarrafiyye», «akça başı», «senelik nema» ve «güzeşte» namları altında ödenir, hazinedeki defterlere de o suretle geçirilirdi. «Akça başı» resülmal demek olduğu gibi sarrafiyye ekseriya faiz ve bazı kere komisyon ve farktı. Senelik nema ile güzeşte doğrudan doğruya faizdi.

Hükümetin ödediği bu istikraz bedelleri, farklar ve faizler bilâhara halka tevzi ve tahsil olunurdu. Bugün cari olan istikraz şekli Osmanlılarda ancak Tanzimat'tan sonra başlamıştır. Ondan evvel dahilî istikraz şeklinde alelekser murabahacı, muameleci ve faizcilerden istidane olunurdu. Galata sarrafları hükümetten bu namlarla birçok paralar çekmişler, zengin olmuşlardı.

Güzeşte tâbiri Tanzimat'tan sonra de devletin resmî ıstılahları meyanında kullanılmıştır.

İstikrazlar için verilen faizler o namla kaydolunduğu gibi mültezimlerle faize tâbi diğer mevaddan alınan faizler de güzeşte namiyle yazılır, faiz mukabili olarak güzeşte adı altında tahsil olunan paralar «hâsılat-ı müteferrika» namiyle açılan bir hesaba kaydedilirdi.

Tanzimat'tan evvel vergiler; kamerî sene itibariyle bir sene zarfında yapılmış olan masarifin yekûnunun ertesi sene halka tevzi ve taksimiyle tahsili suretinde alınırdı. Bunun için icabeden parayı memleket kethüdaları faizle hariçten tedarik ederler ve bunun için mukrizlere faiz ödemek mecburiyetinde kalırlardı. İşte sene nihayetinde yaptıkları deftere verdikleri faizi bu namla geçirirler ve bunu da halktan tahsil eylerlerdi. Defter mahkemeye taadik ettirilir, muhteviyatı ondan sonra tevzi ve tahsil olunurdu. Güzeşte tâbiri son zamanlara kadar halk arasında alelıtlak «faiz» makamında istimal olunurdu.

H

HABBAZ (خباز) [*San.*] Ekmekçi, ekmek yapan, ekmek satan mânasına gelir bir tâbirdir. Ekmeğin Arapçası hubzdur. Habbaz ondan gelir.

HABBAZAN CEMİYETİ (خبازان جمعیتی) [*San.*] Ekmekçiler loncası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şimdiki belediyenin eski adı olan Şehremaneti dairesinde resmî bir teşekküldü. Habbazan; Arapça ekmekçi demek olan Habbaz'ın cem'idir.

HABBAZİN-İ HASSA (خبازین خاصه) [*Sar.*] Saray ekmekçileri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Habbaz; Arapça ekmek satan, ekmekçi demektir. Bu kelime Fars kaidesiyle Habbazan suretinde de cemilendirilir. Başları «Ekmekçi başı» olan Habbazin-i Hassa muhtelif sanatkârlardan mürekkepti. Ekmekçi denilen bir sınıftan başka elekçi, hamurkâr, pişirici isimli sanat sahipleri ve bunların yamakları demek olan şakirtleri vardı. Fodla ustalariyle, elekçiler ve fodla pişiren şakirtler de ayrı bir sınıftı. Bunların nezareti Matbah Emini'ne ait ise de kendileri Enderun'da kilerci başıya tâbi idiler.

HABBE (حبه) [*Sof.*] Hayderinin göğüs kısmının iki tarafına takılan tesbih taneleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hab; Arapça tane demektir. Akik veya neceften yapılmış olan bu tesbih taneleri zincirle tâlik olunurdu. Hazret-i Hasan'la Hüseyin'in sevgisi mânasına gelen «Hubb-i Haseneyn» e işaretti. Bunu bektaşiler takarlardı.

HABBEYİ KUBBE ETMEK (حبه‌یی قبه ایتمك) [*Hal.*] Değeri olmıyan bir şeye fazla ehemmiyet vermek, zihinde büyütmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ayn-ı gerdun görünür dideme her çeşm-i habab
Habbeyi kubbe eder bezme gelince mey-i nab
Yenişehirli Avni

HABER-İ MEŞHUR (خبر مشهور) [*Had.*] Cenab-ı Peygamber'den bir zatın ve bundan da bir cemaatin ve bunlardan diğer bir cemaatin işitip naklettikleri hadis yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şer' indinde münkirinin küfründe ittifak yoktur.

HABER-İ MÜTEVATİR (خبر متواتر) [*Had.*] Cenab-ı Şari-i Âzamdan bir cemaatın ve onlardan diğer bir cemaatin işitip mütemessik olunciya kadar bu halde intikal eden hadis yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şer' indinde münkiri bilittifak kâfir olur.

HABER-İ VÂHİT (خبر واحد) [*Had.*] Bir veya iki veya daha ziyade kimseler tarafından rivayet edilen hadis hakkında kullanılır bir tâbirdir. Münkiri kâfir olmaz.

HABEŞİ AĞA (حبشی آغا) [*Sar*] Zenci ağalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hadım olan bu araplar Habeş'ten getirildikleri için bu adı almışlardır. Onaltıncı asır sonlarına kadar kızlar ağalığı, hadım ak ağaların büyük âmiri olan Kapı Ağasına verilmiş iken hicrî 990 (1582) de Habeşî Mehmet Ağa Dârüssaade ağalığını ak ağalardan almış, ondan sonra bir aralık tekrar ak ağalara intikal etmiş ise de devam etmeyip sarayın bu büyük vazifesi Osmanlı Saltanatının sonuna kadar Habeşî ağalarda kalmıştır.

وصف دانش چه کنم او عربی من عجمی
لاف مهرین چه زنم او قرشی من حبشی جامی

HABİB-UL-ALLAH (حبیب‌الله) [*Sof.*] Tazim ve hürmet kasdiyle Cenab-ı Peygamber hakkında kullanılır bir tâbirdir. Habib; Arapça sevgili demek olduğu için tâbirin mânası Allahın sevgilisidir. Yine bu maksatla «Resûlullah» da denilir.

Sevdi Ol Nura Habibim dedi Hak
Hâkani

HABNAME (خوابنامه) [*Ede*] Rüya kitabı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hâb, Farsça uyku, rüya, name de mektup, kitap demektir. Hem manzum, hem de mensûr yazılırdı. Veysi'nin Habnamesi meşhurdur.

HABT ETMEK (خبط ایتمك) [*Hal*] Bahis ve münazarada karşısındakinin hatasını isbat ile ilzam etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Olıcak habt u hata imlâda
Hüsn ü hattan ne çıkar mânada
Şünbülzâde Vehbi

HACB (حجب) [*Fer.*] Bir şahsın diğerini tamamen veya kısmen mirastan mahrum etmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hacb perde ve örtü ile örtmek ve saklamak mânasına geldiği gibi men' ve bir şeyden alıkoymak mânasına da gelir. Mirastan tamamen mahrumiyet haline «Hacb-ı hırman», kısmen mahrumiyet haline de «Hacb-ı noksan» denilir.

HACB-I HIRMAN [*Fer.*] (حجب حرمان) Bir varisi mirastan tamamen mahrum eylemek mânasına gelir bir tâbirdir. Kısmen mahrumiyet haline «Hacb-ı Noksan» denilir.

HACB-I NOKSAN (حجب نقصان) [*Fer.*] Bir varisi mirastan kısmen mahrum etmek mânasına gelir bir tâbirdir. Tamamen mahrumiyet haline «Hacb-ı Hırman» denilir.

HACC-I EKBER (حج اکبر) [*Fık.*] Arafata çıkıldığı günün cumaya tesadüf ettiği senelerdeki hac hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cuma şerefli bir gün olduğu için haccın bu yüzden bir kat daha şeref kesbettiğinden dolayı bu tâbir kullanılır.

HACC-ÜL HAREMEYN (حاج الحرمین) [*Fık.*] Şer'î menasike ittiba ile zamanında haremeyni ziyaret edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hacı demektir.

HACEGÂN (خواجگان) [*İda.*] Devlet dairelerindeki yazı işlerinin başında ve Defterdarlık, Nişancılık gibi vazifelerde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine (Hacegân-i divan-i hümayun) da denilirdi. İlhaniler de divan kâtiplerine (hacegi) veya (hocegi) denildiğine göre bu tâbir onlardan Osmanlılara geçmiş sayılabilir. Hacegân halk tarafından hoca suretinde kullanılan Farsça hacenin cemidir. Hace; efendi, ağa, muteber zat, ev sahibi, reis, tüccar, muallim mânalarına gelir.

Hacegânlığın ihdası zamanına dair Osmanlı tarihlerinde bir kayıt görülemiyor. Ancak Fatih kanunnamesinin iki yerinde 18 ve 26 cı sahifelerinde hace (hoca) şeklinde yazılı oluşuna göre eski olduğunda şüphe yoktur. Evvelkisi küttap (kâtipler) mertebesinde sayılan Reis-ülküttap, Yeniçeri kâtibi, Ruznameci, Mukabeleci, Mukataacı, Tezkireci ve Reis kâtiplerinin teşrifat silsilesinin beyanını mütaakip olmak üzere (yukarıde mezkûr olan küttap hace (hoca) mekamındadir) şeklinde, ikincisi de (bilcümle divane varan uzun yenli kaftan ile geleler onlar hace (hoca) mekamındadır) suretindedir.

İlk zamanlarda hacegânın sayısı az iken sonradan görülen lüzüm üzerine birçok kalemlerin ihdası sırasında hacegân menasıbı da arttırılmıştır. Nitekim (Netayic-ül-vukuat) da mevcut malûmata göre (C. 3, S. 75) Sadrâzam Damat İbrahim Paşa kendisinin divan efendisine hacegânlık verilmesini arz etmesi üzerine üçüncü Ahmed hacegân defterini istemiş ve sayılarının yirmiyi bulduğunu görünce idareleri müşkül olur cevabiyle ve şimdilik kaydı ile tehirini irade eylemiştir.

Hacegân silsilesinin son mertebeleri menasib-i sitte tâbir olunan nışancılık, şıkkı-evvel, sani ve salis defterdarlıkları, reisül-küttaplık, defter eminliği idi. Şevvalde yapılan tevcihatta bir senelik olmak üzere münavebe menasıbı denilen memuriyetler hacegâna ipkaen veya müceddeden (yeniden) tevcih olunur ve bu menasıbın Baş muhasebe, Büyük rüznamçe, Anadolu muhasebesi gibi büyükleri Sadrâzam kethüdası, Defterdar, Reis-ül küttap mazulları gibi ricale, küçükleri de hacegâne tefviz kılınırdı. Bunlardan mahrum kalanlara da atiyye (bahşiş) verilirdi.

Hacegânlıktan vezirliğe terfi edilebildiği için mühim bir rütbe idi. İkinci Mahmut zamanında yenilikler yapılır ve memuriyete mahsus rütbeler ihdas olunurken hacegânlık rütbe sayılmış ve bunlara mahsus nışanlar resmi günlerde giyecekleri elbisede tâyin olunmuş idi.

HACEGÂN-I DİVAN-I HÜMAYUN خواجگان دیوان همایون [*İda.*] Devlet dairelerindeki yazı işlerinin başında ve birtakım mühim memuriyetlerde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yalnız «hacegân» da denilirdi. «Osmanlı devrinin merkez ve bahriye teşkilâtı» adlı eserde (Müellifi; Uzun çarşılı İsmail Hakkı, Türk tarih kurumu basım evi, Ankara, 1948, S. 68-70) bunun için şu tafsilât verilmiştir: «gerek divan-i hümayun gerek Paşakapısındaki kalemlerin şefleriyle bunlardan başka maliye, kapıkulu ocakları, kâtipleri, tersane emini, şehremini, arpa, matbah ve darphane eminleri, teşrifatçı, tophane, baruthane vesaire gibi daire ve hizmetlerin müdür, nazır ve eminleri hacegân-ı divan-ı hümayun denilen rütbe sahiplerinden tâyin edilirlerdi. İlk devirlerde bu unvan sırf divan-ı hümayun daireleri şeflerine verilirken sonradan bir rütbe halinde bunun haricindeki hizmet sahiplerine verilmiş ve daha sonra yani, onsekizinci asırdan itibaren devlet merkezi haricindeki bazı hizmet sahiplerine ve

vezirlerin maiyyetlerindeki divan efendisi vesaire gibi eşhasa kadar teşmil edilmişti.

«Onsekizinci asır ortalarında müverrih Vasıf'ın yazdığına göre hacegân rutbesinde olan memurlar, sadr-ı âzam kethüdası ve çavuş başıdan sonra başlıca şunlardı:

«Şıkk-ı evvel, şıkk-ı sani, şıkk-ı salis defterdarları, nişancı, defter emini, reis-ül-küttap, büyük tezkireci, küçük tezkireci, rüznameçe-i evvel, beylikçi, başmuhasebeci, mektupçu, şehremini, tersane, darphane, matbah ve arpa eminleri, teşrifatçı, Anadolu muhasebecisi, atlı mukabelecisi, yeniçeri kâtibi, sipah kâtibi, silâhtar kâtibi, cizye muhasebecisi, maliye tarihçisi, maliye tezkirecisi, büyük, küçük ruznameciler, piyade mukabelecisi, divan çavuşları kâtibi, cebeciler kâtibi, küçük evkaf, kalyonlar kâtibi, ulûfeciler kâtibi, garibler kâtibi, Tophane nazırı, İstanbul ve Selânik baruthaneleri nazırları, sergi nazırı, başmuhasebe kesedarı.»

«Sonraları divan-ı hümayun işlerinin Bab-ı âliye intikal ve bütün devlet işlerinin oradan görülmesi üzerine bu hacegândan kethüday-ı sadr-ı âli denilen sadr-ı âzam kethüdası, reis-ül-küttab, çavuşbaşı, büyük ve küçük tezkirecilerle beylikci, mektupçu, teşrifatçı, kethüda bey kâtibi, çavuşlar kâtibi ve gedikli kâtibi olanlara Hademe-i Bab-ı âsafi veya hademe-i Bab-ı âlî deniliyordu.

«Ondokuzuncu asır başlarında maliyeden bir hayli mukataa memurları ile enderun ve bîrun kâtibi eminleri ve asakir-i mansure nazırı vesairenin de hacegândan oldukları görülüyor.

«Senelik tevcihata tâbi olan bu hacegân memuriyetleri onsekizinci asırda dört sınıf üzerine idi. Birinci sınıf hâcegân, üç defterdar ile nişancı, reis-ül-küttab, ve defter emini olup bu vazifeye yeniden tâyin edilir veya senelik tevcihatta vazifelerinde ibka edilecek olurlarsa arzodasında padişahın huzuruna girip teşekkürlerini arzederlerdi. Bu altı kişinin mansıbına menâsıb-ı sitte denilirdi.

«İkinci sınıf hacegan, maliyeden büyük rüznameci ile baş muhasebeci ve Anadolu muhasebecisidir. Bunlar da tâyin ve ibkalarında padişah tarafından kabul olunurlardı. Üçüncü sınıf hacegân, tersane emini (Bahriye Nazırı) ile sarayın bîrun ağalarından olan şehremini, darphane emini, arpa emini ve masraf-ı şehriyârî kâtibi idiler.

«Dördüncü sınıf hacegân ise otuz sekiz kişidir. Bunların yirmi ikisi maliye dairesinin kalem âmirleri olup bunlardan başka dört piyade ve dört süvari mukabelecileri, kalyonlar kâtibi, tereane anbarları emini, tersane anbarları nazırı, tersane reisi, tophane nazırı, hazinenin tahsilât ve tediyat müfettişi olan sergi nazırı, enderun kâğıt emini, bîrun kâğıt emini.

«İşte bilfiil hacegân memuriyetleri bunlar olup bazı kere adetleri artmış veyahut bir kısım hacegâalıklar lâğv ve bazıları ilâve edilmiştir. Meselâ kapıkulu ocaklarının ilgalarından sonra yeniden asakir-i mansure nezereti, asakir-i mansure kitabeti, müallem asakir-i bostaniyan-ı hassa nezaretleri ihdas edilip bunlar hacegânlık addedilmişlerdir.

«Haceganın tâyînleri her sene şevvalin ilk yarısı içinde yapılır, vazifeden affedilenlere derecelerine göre maişetlerine yardım olmak üzere atiyyeler verilirdi. Çünkü o tarihlerde henüz daimî maaş ve mazuliyet maaşı yoktu. Nöbetle her sene tâyin yapılır ve icap ederse bazıları memuriyetlerinde ipka olunurdu.

«Hacegân memuriyetlerinin ipkası veya yeniden tâyini şöyle olurdu: Vezir-i âzam tevcihat listesini tertip edip padişaha arzederek muvafakat hatt-ı hümayunu alır, eğer bir büyük memurun azlini istiyorsa listenin üzerine üç isim koyar; en sonra yazdığı isim intihap ve tercih ettiği kimsenin adıdır. Padişah bunu bilir, iki evvelki isimleri çizip listenin üzerine mucebince amel oluna veya müsaade-i hümayunum olmnştur yahut bu mealda bir yazı yazıp listeyi iade ederdi.

«Memuriyete tâyin edilen zat evvelâ sadaret kethüdasını görür ve sonra sadrazamın huzuruna girerdi. Sadrazam kabul salonunda makamında oturup yanında reis-ül-küttap, teşrifatçı ve sair Bab-ı âli erkânı bulunarak ayakta dururlardı. Sadrazamın solunda ve sedirin üzerinde paketle memuriyet beratları olup daha ilerde de hil'at veya kaftanlarla beraber kaftancıbaşı dururdu.

«Memuriyete tâyin olunan kimse teşrifatçının elindeki defter mucebince çağırılarak salona sadrazamın yanına girer, hangi memuriyetin kendisine verilmiş olduğunu daha evvel reis-ül küttap'tan öğrenmiş olduğundan bu memuriyete mütaallik hil'ati kaftancıdan giyer, ve sonra gelerek sadrazamın eteğini öpüp ondan da memuriyetin beratını alırdı.

«Şevval tevcihatı bir aralık şaban ayına bırakılmış ve daha sonra 1254 H, 1838 M. senesinde memuriyetlere maaş tâyin olunduğundan dolayı münavebe suretiyle tevcihat yapılmasına lüzum kalmamıştı.

«Bir harb vukuunda sadrazam serdar-ı ekremlikle İstanbul'dan sefere hareket ettiği zaman kendisine mensup hacegân ile beraber

diğer bütün hacegân anıla birlikte dairelerine ait olan mühim evrak ve defterlerle beraber giderlerdi. Bunların yerlerine İstanbul'da birer vekil ile münasip miktar kâtip bırakılırdı. Bu kalan daire müdürü kendi dairesinin rikâp memuru idi. Meselâ defterdar veya reis-ülküttap ve baş muhasebeci, âmetçi sefere gittikleri vakit devlet merkezinde, bunların yerine vekil olarak tâyin edilen müdürlere rikâp defterdarı, rikâp reisi, rikâp baş muhsebecisi, rikâp âmetçisi denilirdi. Asilleri seferden dönünce bunların vazifeleri nihayet bulurdu.»

İkinci Mahmut zamanında yenilikler yapılır ve memuriyete mahsus rütbeler ihdas olunurken hacegânlık rütbe sayılmış ve bunlara mahsus nişanla resmî günlerde giyecekleri elbise de tâyin olunmuştu. Bu suretle hacegân-ı divan-ı hümayun tâbiri de tarihe karışmıştır.

HACEGÂN-I DİVAN-I HÜMAYUN HALİFELERİ (خواجگان ديوان همايون خليفه‌لرى) [*İda.*] Devlet dairelerindeki yazı işlerinde çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalemlerde bunlardan başka şakirtler de vardı. Tanzimattan sonra bu unvanlar değişmiş, başkâtip, mümeyyiz, kâtip gibi tâbirler kullanılmıştır.

HACEGÂN-I DİVAN-I HÜMAYUN ŞAKİRTLERİ (خواجگان ديوان همايون شاكردلرى) [*İda.*] Devlet dairelerindeki yazı işlerinde stajiyer sıfatiyle çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan sonra mülâzım denilmiştir.

HACEGÂN RÜTBESİ (خواجگان رتبه‌سى) [*İda.*] Eskiden mevcut rütbelerden birinin adıdır. İlk zamanlarda bu rütbe memuriyetle alâkalı iken İkinci Mahmut zamanında yenilikler yapıldığı ve rütbeler ihdas olunduğu sırada hacegânlık da müstakil bir rütbe itibar edilmiş ve buna mahsus nişanla resmî günlerde giyecekleri elbise tâyin olunmuştur.

Hacegânlık ve kapıcıbaşılık rütbelerini alanlar içinde ehliyetsiz kimselerin bulunduğu anlaşılması üzerine hicrî 1253 (1837) senesinde bu rütbelerin imtihan edilmedikçe kimseye verilmemesi karar altına alınmıştır. Vak'anüvis Lütfi Efendi (Lütfi Tarihi, c. 5, s. 102) bunu kaydettikten sonra şu mülalâayı yürütmüştür: «Kapıcıbaşı olacakların ahval ve etvarının tahkiki mümkündür. Çünkü kapıcıbaşılığın vazifesi madde-i malûmedir ki darp ve harbe muktedir olmak ve dirayet ve cesareti bulunmak ve umur-ı mülkiyede vüzera maiyetlerinde hüsn-i hizmeti sebkat etmek gibi şeylerden ibarettir. Bu ahvalin tahkik ve istiknahı kabildir. Feemma hacegânlık rütbesinin vazifesi nedir? Yalnız güzelce rık'a yazısı yazmak ve oldukça meramını kalemen ifadeye muktedir olmaktan ibaret ise bu vasıf ile mevsuf kalemlerde ve şurada burada ne kadar eli kalem tutan kâtip bulunur ise hepsinin hacelik (hocalık) rütbesi ile begâm edilmesi lâzım gelir. Halbuki bu rütbenin vazifesi yalnız kalem işi değildir. Çünkü fil'asıl bir âdeme hacelik (hocalık) rütbesi verildiğinin ertesi günü o âdemi reis ki hariciye nazırı ve kethüda ki dâhiliye nazırı ve defterdar ki maliye nazırı ederlerdi. Demek ki vükelâlık vazifesine varıncıya kadar hacegândan olacak kimsede birçok fezail bulunması lâzım imiş. Bu fezailin mümeyyizi icab-i hal ve maslahat ve iktizay-i tavr ve harekettir. Bunun programı kıdem ve hüsn-i hizmet ve istikamet ve dirayet ve usul-i dâhiliye ve harîciye ve tabayi-i memalik ve tebaaya vukuf ve ıttıla' gibi derslerden mürekkeptir.»

Tanzimat'tan sonra ehemmiyetini kaybetmiş, yalnız küçük bir rütbe olarak kalmıştır.

HACER VE ŞECER MAKULESİ (حجر و شجر مقوله‌سى) [*Hal.*] Mecaz yoliyle yüksek bir mevki sahibi olup da ağzını açıp konuşamıyan, işe yaramıyan yerinde kullanılır bir tâbirdir Arapça hacer taş, şecer de ağaç demektir. Taştan ağaçtan adam demektir.

HACET PENCERESİ (حاجت پنجره‌سى) [*Hal.-Mim.*] Peygamber veya evliya türbelerinde sandukanın haricindeki bir yerden dua etmek üzere duvara açılmış küçük pencere veya delik yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hacet; istenilen şey demektir. Arzusunun husuli için manevi yardım istiyenler oradan dua ettiklerinden bu tâbir meydana gelmiştir.

HACI (حاجى) [*Fık.*] Şer'î menasike ittiba' ile zamanında Mekke'ye gidip İslâm farizasını ifa eyliyenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Asya'nın bütün dinlerinde, Akdeniz sahillerinin bütün eski medeniyet merkezlerinde, bu dinî farizaya riayet edildiği görülüyor. Bu dinlerin hac hakkındaki en esaslı telâkkisi, ulûhiyetin muayyen bir yerde tecelli ettiği, yahut o muayyen yerde tesirini her yerden fazla tezahür ettirdiğidir. Bu yerleri ziyaret edenler ya ulûhiyeti tazim, yahut onun yardımını temin maksadını istihdaf ederlerdi.

Bu çeşit hacların en eski yerlerinden biri Hindistan'dır. Binlerce, yüzbinlerce Hindu Ganj nehrine giderek nehrin üzerindeki mukaddes Benares mâbedini ziyaret eder, nehrin sularında yıkanarak günahlarından temizlenirler.

Budha'ların da birçok haç merkezleri vardır.

Suriye'nin Hiyeropolis'teki Aratagatis mâbedi bir hac merkezi idi.

Fenike'de Astarte mâbedi de aynı mahiyeti haizdi. Eski Mısır'ın hemen her şehrinde bir hac merkezi vardı. Beni İsrail (İsrail oğulları) Morya dağına hac ederlerdi.

Bu âdet Yunanlılar arasında da vardı. Apollon'un Delfi'deki, Zeus'un Dodana'daki mâbedi birer hac merkezi idi.

Hıristiyanların hac merkezleri sayılamıyacak kadar çoktur. Kudüs bunların başında gelir.

Fakat bu müesseseye en büyük kıymeti veren din müslümanlıktır. İslâm dininin temeli olan beş farizanın sonuncusu hacdır.

Değerli âlim Kâmil Miras «Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi»nde (Cilt 6, sayfa 4) «Hac» ve «Hacı» için şu izahatı veriyor: «(حج=Hac) lûgaten kasıt mânasınadır. Her sene İslâm afakından binlerce insan, Beytullaha teveccüh edip geldikleri için bu hususi ziyarete hac denilmiştir. İslâm dininin mebnasından olan beş rükünden bu dinî rüknü ifa ve zaman-ı mahsusunda Kâbe-i Muazzama'yı keyfiyet-i mahsusa ile ziyaret eden kimseye (Hâec) denilir. Cem'i Huccactır. Lisanımızda Beytullahı ziyaret eden kimseye (Hacı) demek mütearef olup bu da Arabiyy-i fasîh ve istimali sahihtir. Çünkü ya ile hacının aslı «Hâcic» olup eim yaya tebdil edilmiştir. Muzaaf harfin yaya tebdili, beynelarap şayidir. Ha'nın kesriyle (hic) de hac mânasından isimdir. (ولله على الناس حج البيت من استطاع اليه سبيلا) Hac yoluna gücü yeten kimselerin Beytullahı ziyaret etmesi insanlar üzerinde Allahın elbette vacip bir hakkıdır) kavl-i şerifindeki hicci, Hamza, Kisaf ve Hafs rivayetlerine göre Asım (Rahimehullah) kesr ile kıraet etmişlerdir. Diğer kıraet-i seb'a sahipleri feth ile okumuşlardır. Beyzavî tefsirinde kesr ile hic, Necid lûgati olduğunu bildiriyor.

«Lûgat kitaplarının çoğunda hac, mutlak olarak kasıt mânasınadır, deniliyor. Haccın bu mutlak istimaline bakarak Fazıl Cemalüddin-i Zeylâî'de hac, mutlak kasıttır, demiştir. Fakat muhakkik İbn-i Hümam eimme-i lûgatten (İbn-i Sikit Yakup bin İshak) dan naklederek haccın mutlak kasıt mânasına olmayıp belki büyük ve şayan-ı tazim ve ihtiram bir şeye kasıt ve teveccüh olduğunu bildiriyor. Seyyid-i Şerif'de Târifatında bu suretle tarif etmiştir. İhtiyarda da kasıt mânası takyit edilmiştir.»

Haccın lûgat mânası kasıt olmakla beraber «lâkin mutlak kasıt değil, büyük ve ehemmiyetli bir şeye kasıt» olduğunu da ilâve eden büyük âlim rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır Türkçe tefsirde Hac âyetini izah ederken (cilt 1, Sayfa 704 ve müteakip) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Şer'an: Zaman-ı mahsusunda mekân-ı mahsusa bir ziyaret-i mahsusadır ki hac niyetiyle mekân ve zaman-ı mahsusunda ihrama girip Arafat'ta vakfe, badehu kâbeyi tavaf ve ziyaretten ibaret ef'âl-i mahsusadır. İhram, vakfe, tavaf bu üç fiil gerek farz ve gerek nafile haccın farzlarıdır. İhram şart, vakfe ve tavaf da rükündür. Mekân ve zaman-ı mahsus dahi şartın şartları olan şurut cümlesindendir. Bu suretle haccın şartları erkânı ve bunlardan başka vacibatı, sünnetleri, müstahapları vardır.

«Şöyle ki:

«Erkânı: Vakfe ve tavaftır.

Şartları:

«Şart-ı Sihhat: İslâm, niyet ile ihram, mekân ve zaman-ı mahsustur. Eşhür-i hactan evvel hiç biri sahih olmaz.

«Şart-ı Vücup: Bu da ikidir. Birincisi nefs-i vücubun şartıdır ki İslâm, hürriyet, akıl, bülûğ, istitaa, vakit, dar-ı islâmda bulunmak veya dar-ı harbde ise haccın faraziyyetini bilmiş olmaktır. İkincisi de vücub-u edanın şartıdır ki sihhat-i beden, mevani-i hissiyye bulunmamak, emn-i tarik ve kadın hakkında iddet beklemek olmamak, zevci veya mahremi beraber bulunmaktır.

«Vacipleri: 1 - İhramı mikattan veya mahzur melhuz değilse daha evvelden yapmak. 2 - Arefatta vakfeyi guruba kadar temdit etmek. 3 - Müzdelife'de dahi vakfe yapmak. 4 - Safa ile Merve arasında yedi şavt sâyetmek. 5 - Sa'y-ı muteddünbih bir tavaftan sonra yapmak. 6 - Mevki-i mahsusunda taş atmak. 7 - Halk veya taksir yani başını kazıtmak veya kırktırmak. 8 - Afakî olanlar için tavaf-ı sader denilen veda tavafı yapmak. 9 - Tavafa Hacer-i Esvet'den başlamak. 10 - Tavafı sağdan yapmak. 11 - Özrü yoksa tavafta yürümek. 12 - Tavafta hades-i asgar ve ekberden taharet üzere bulunmak. 13 - Setr-i avret. 14 - Tavafın yedi şavtından üçü ki dördü farzdır. 15 - Say Safa'dan başlamak. 16 - Kârın veya mütemetti' olanlar için kurban kesmek. 17 - Her yedi tavafta iki rek'at namaz kılmak. 18 - Remy ile halk beyninde tertibe riayet etmek. 19 - Yevm-i nahirde kurban kesmek. 20 - Halkı mekânında ve zamanında yapmak. 21 - Tavaf-ı ziyareti eyyam-ı nahirde yapmak ki bu vecibelerden biri terk olunursa dem lâzım gelir.

«Sünnetleri: Tavaf-ı kudum yani Mekke'ye girince Kâbe'yi tavaf etmek, tavaf-ı kudumda veya tavaf-ı farzda «remel» yani tavafın üç şavtında «devrinde» harb meydanında mübarezeye çıkmış pehlivan gibi omuzlarını titreterek yürümek - Safa ile Merve arasında «Mîleyn-i ah-

dareyn» beyninde derenin içinde koşmak - eyyam-ı mahsusasında geceleyin (Mina) da yatmak - (Mina) dan Arefata güneş doğduktan sonra, Müzdelife'den (Mina) ya da güneş doğmadan evvel hareket etmek - ve bunlardan maada daha birtakım hususat ki müstehabat ve âdabı ile beraber tafsilâtı Kütüb-i fıkhiye'dedir.

«Haecın memnuatı: da iki nevidir. Birisi şahsın kendisinde yapmaktan memnu olduğu şeylerdir ki cima' - saç ve kıl izale etmek - tırnak kesmek - koku sürünmek - başını ve yüzünü örtmek, dikişli bir şey giymektir. Diğeri, başkasına yapmaktan memnu bulunduğu şeylerdir ki: Başkasını traşetmek - gerek harem ve gerek hilde saye taarruz etmektir. İhramdan çıkıncıya kadar bunların hiçbiri yapılmaz, yapılırsa ceza lâzım gelir. Gerçi Haremin ağacını kesmek dahi memnu ise de bu memnuiyet hacce ve ihrama mahsus değildir. Mezheb-i Şafii'de Safa ile Merve arasında say ve bir kavilde halk ve taksir dahi haecın farzlarından ve hattâ erkânındandır.

«Haecın sebeb-i şer'isi Beytullah'tır. Zira Hac ona muzaf olur da «Hiecülbeyt» denilir. Beyt ise bir ve gayr-ı mütekerrir olduğundan hac Müslümana ömründe bir kere fevren yani ilk imkân senesinde farz olur. Terazi tarikiyle farz olup tâcil-i efdal olduğu da rivayet edilmiştir. Bu âyetlerin nâzil olduğu Ömre-i Kaza senesinde Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz zilkade'de omre suretiyle Kâbe'yi ziyaret etmiş ve bir sene evvel bu veçhile kaza ettikten sonra bervec-i müsaleha üç günden ziyade Mekke'de kalamıyacaklarından kabilhac avdet buyurmuşlardı Ertesi sekizinci sene-i hicriyede Hüdeybiyye müsalehasının müşrikler tarafından nakzına mebni ramazan-ı şerifte hareket edilmiş ve ramazanın aşr-ı ahırında Mekke fetholunmuş ve şevval içinde Huneyn muharebesi ve Taif muhasarası yapılmış ve Resulullah yine bir omre yaparak hac vaktinden evvel Medine'ye avdet buyurmuş ve o sene Mekke'de vali bırakılan Attab İbn-i Üseyd Arap âdeti veçhile nasa hac ettirmiş idi. Daha ertesi dokuzuncu sene-i hicriyede Hazret-i Ebu Bekir-is-Sıddık taraf-ı risaletten emîr-i hac tâyin buyurulup ilk olarak bu sene haec-ı İslâmı eda edilmiş ve bademe beyt-i şerifin üryan olarak tavaf edilmemesi ve müşriklere hac yaptırılmaması ilân olunmuş ve nihayet onuncu sene-i hicriyede bizzat Resulullah ilk ve son olarak haccı eda etmiş ve hac menasikini tamamen talim buyurmuştur ki bu seneye Hacce-tül-veda denilmiş ve ertesi sene Peygamberin vefatı vuku bulmuştur. Binaenaleyh Resulullah'ın yaptığı bu son haccın farzın edası için olduğunda şüphe yok ise de evvelkilerin farzolduğu sabit değildir. İşbu « واتموا الحج والعمرة لله » emri aslı haccın farziyetini kat'iyyen ifade etmeyip başlanmış olan herhangi bir hac ve omrenin vücub-ı itmamını ifade eylediğine nazaran hac bilâhara « ولله على الناس حج البيت من استطاع اليه سبيلا » nassıyle farz kılınmış ve taraf-ı Peygamberiden de ilk imkân senesinde fevren icra buyrulmuştur. Mamafih haccın daha evvel bu ayetlerle Omre-i kaza senesinde farz kılınmış olması melhuz ve bu takdirde taraf-ı nebeviden edası terahi suretiyle olmak da muhtemel bulunduğundan farziyyet-i haccın fevri veya gayı-ı fevri olması beyn-el-eimme muhtelifün fihtir. Ve imam-ı Âzam'dan da iki rivayet vardır. Birini İmam-ı Ebu Yusuf, diğerini İmam-ı Muhammed ihtiyar etmiştir.. Eshab-ı Ebu Yusuf rivayeti olan fevridir. İmam-ı Malik'ten muhtar rivayet de budur. İmam-ı Şafii'den muhtar rivayet de İmam-ı Muhammed gibi terahidir.

«Haecın hikmetine gelince: Bunun dinî ve dünyevî menafi-i kesireyi mutazammın olduğu her türlü şüpheden varestedir. Ezcümle emr-i kıblede beyan olunan «وما كنتم تكونوا يأتي بكم الله جميعا» mazmun-i celilindeki tevhid-i içtimaiyi fi'len tecelli ettirecek olan en büyük ve en şamil bir şıar-ı taabbüddür ki bunun şümulünün vüs'atini küre-i arz üzerinde hiçbir mekânda bulmak kabil değildir. Zira Kâbe-i Muazzama kadar kutsiyeti kadîm hiçbir mâbed-i tevhit yoktur. Kâbe'nin İbrahim'in milletine alâkası bütün edyan-ı semaviyece müsellem ve hattâ Hazret-i Âdem'e kadadr intihası da mervidir. Mekkenin hürmeti, ta hilkat-ı arz ile kaimdir. Hacc-ı Kâbe, beşeriyeti bütün uruk-ı esasiyesinden birleştirmeye saik ve müsait olduğu halde ondan sonra muhdes olan meabid ve mevakî binnisbe hususiyetlerinden dolayı böyle tevhid-i külle salih değildir. Hattâ bizzat kabr-i nebevî türabı Kâbe'den efdal olduğu halde Kâbe için mevcut olan devaı ve hassais-i hac bunda bile tasavvur olunamaz. Hâsılı indallah haeca elyak olan kıble-i vahdet herhalde «Beyt-i atik» olduğunda hiç şüphe yoktur. Bundan başka Kâbe arıyanlar tevhide değil, şirk ve tefrika çalışmış olurlar. Sonra hac bir cihetten salât gibi bedenî, diğer cihetten zekât gibi malî haysiyetleri haiz bir ibadet-i camiadır. Ve aynı zamanda manay-ı cihadı da mutazammındır. Nitekim bir hadis-i şerifte varid olduğuna göre «Hac bir cihaddır. Omre tetavvudur ve yine bu münasebetledir ki burada mesail-i hac, evamir-i cihad ile beraber nazil olmuştur.»

Haccın «hacc ı ifrad», «hacc-ı temettu», «hacc-ı kıran» gibi muhtelif nevileriyle diğer tafsilâtı için fıkıh kitaplarına ve o meyanda Türkçe kıymetli bir eser olan Hacı Zihni efendi merhum'un «Nimetül-İslâm»ın «Kitab ül-Hac» adlı eserine müracaat edilmelidir.

Can ü dil gûyana revan olsun
Hacı hacıgı Mekke'de bulsun
Nev'i

Ummid-i vefa eyleme her şahs-ı degalde
Çok hacıların çıktı haçı zir-i begalde
Ziya Paşa

HACI BAYRAMI (حاجی بایرامی) [*Hal.*] Hactan dönenleri tebrik için yapılan toplantı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Hacı tehniyesi» de denilir.

HACI LOKUMU (حاجی لقومی) [*San.*] Hacı tehniyesinde şerbetle beraber misafirlere ikram edilen lokumun adıdır. Şekerciler tarafından ısmarlama suretiyle yapılan bu lokum dört köşe ve ufaktı.

HACI OĞLU PAZARCIĞI (حاجی اوغلو-پازارجغی) [*Coğ.*] Varna'da bir kaza merkezinin adı idi.

HACI OLMAK (حاجی اولمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle denize düşüp veya su dolu bir çukura basıp ıslanmak; ihtilâm olmak, sevdiğine kavuşmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HACI TEHNİYFŞİ (حاجی تهنیه‌سی) [*Hal.*] Hacdan dönenleri tebrik için yapılan toplantı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Hacı Bayramı» da denir. Tehniye Arapça tebrik demektir.

HACI YATMAZ (حاجی یاتماز) [*Hal.*] Mecaz yoliyle hilekâr, dessas yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Hasma basılsa da yine kalkar gayyur olan
Bak Hacı Yatmaz ettiği merdane gayrete
Sabit

HÂCİM SULTAN MAKAMI (حاجم سلطان مقامی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. «Meydan» da bulunan makamlardan bir makamdı. Buna «meydan taşı» da denilirdi. Burada da, diğer makamlarda olduğu gibi, niyaz olunurdu. Nasip alan talip rehberinin delâletiyle buraya geldiği zaman bu makamı rehber kendisine şöyle tarif ederdi: «Buna meydan taşı derler. Hazret-i Pîr Efendimizin meydan cellâdı deyu nasp buyurdukları elinde kudret kılıciyle duran Hâcim Sultan'ın makamıdır. Bunda terbiyesiz, edepsiz, erkânsız olanları ve yalancılık ve yolsuzluk edenleri terbiye edip yola gelinecek makamdır, bu makamda terbiye ederler.»

HAD (حاد) [*Mus.*] Telli sazlardaki tellerden birinin adıdır. Udun beşinci teli bu ismi taşır.

HADAİK-İ HASSA (حدائق خاصه) [*Sar.*] Saray bahçeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Saray bahçeleri biri saray içinde, diğeri saray dışında olmak üzere iki kısımdı. Saray içindeki bahçe ve bostan işleriyle meşgul olanlara «Has bahçe bostancıları» saray dışındakilere «Hassa Bostancıları» adı verilirdi. Saray dışı bahçe ve bostanların başlıcaları şunlardı: Kadıköy bağı, Davud Paşa Bahçesi, Beşiktaş bahçesi, İskender Çelebi bahçesi, Dolma Bahçe, Arnavutköyü, Bebek, Mirgün. Kalender, Büyükdere, Tokat, Sultaniye, Paşabahçesi, Çubuklu, Kandilli, İstavroz, Üsküdar, Ayazma, Salacak, Haydarpaşa, Fenerbahçe, Florya, Halkalı, Topçular, Vidos, Alibeyköyü, Kâğıthane, Karaağaç, Hasköy bahçeleri ve daha birçok bahçe ve bostanlar.

Has Bahçe bostancıları yirmi bölüktü. Onaltıncı asır sonlarına doğru mevcutları 641 di. Hassa bostancıları ise «Usta» adı verilen başlarının nezareti altında ve ayrı ayrı cemaat halindeydiler. Her cemaat yerine ve işine göre onbeş ile yüz kişi arasında idı

HADDEDEN GEÇİRMEK (حددن گچرمك) [*Hal.*] Mecaz yoliyle dikkatle araştırmak, tetkik ve tefehhus etmek, inceltmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Haddeden geçmiş nezaket yal u bal olmuş sana
Meg süzülmüş şişeden ruhsar-ı âl olmuş sana
Nedim

HADDEHANE (حدهخانه) [*Mek.*] Çarkçı Ameliyat Mektebine ilk verilen addır. Hadde; madenleri ince safiha ve tel haline getirmek için kullanılan makinenin adıdır.

«Deniz Okulumuz» adlı eserde «Sayfa 39» bunun için şu malûmat vardır:

«Yelken gemilerinin bakırla kaplanmasını en evvel İngilizler yaptılar. Sonra Fransızlar kabul ettiler. Birinci Abdulhamit zamanında Cezair'li Hasan Paşa'nın delâletiyle getirilen Fransız mühendislerinin tavsiyesiyle Türk Harb gemileri de birer birer bakırla kaplanmaya başlandı. İkinci Mahmud devrinde bakır levha yapmak için badde makinesi getirildi. Evvelce bu iş elle yapılırdı. Bu suretle Haddehane fabrikası kuruldu. Abdulâziz devrinde fabrikalar çoğalınca bunlara işçi ve usta yetiştir-

mek üzere Haddehane=Çarkçı Ameliyat Mektebi açıldı. Haddehane fabrikaları yanında olduğu için Haddehane denilirdi. Bu mektebe girenler gündüzleri fabrikalarda çalışırlar, geceleri bir veya iki nazarî ders görürlerdi. Meşrutiyet'in ilânından sonra deniz kadrosunun daralması üzerine mektebe yeni talebe alınmayıp her sene birer sınıf azaltılarak mekteb nihayet lağvedildi.»

HADDEHANE FABRİKASI (حدہ خانہ فابریقه‌سی) [*San.*] Madenleri ince levha ve tel haline getiren imalâthanelere verilen addır İlk Haddehane fabrikası yelkenli harb gemilerinin bakırla kaplanması maksadiyle getirilen Fransız mühendislerinin tavsiyesiyle İkinci Mahmut devrinde kurulmuştur. Abdülâziz devrinde fabrikalar çoğalınca bunlara işçi ve usta yetiştirmek üzere «Haddehane» adlı Çarkçı Ameliyat Mektebi açılmıştı. Mektep 1908 temmuz inkılâbından sonra kapanmıştır.

HADDEN KATİL (حداً قتل) [*Hal.*] Memlekette fesat çıkarmaya çalışan bir şahsın emr-i ululemr ile (siyaseten) katli yerinde kullanılır bir tâbirdir: Yolkesen veya cürüm âleti kullanmaksızın dövmek suretiyle onun bunun ölümüne sebebiyet verip duran şahıslar hakkındaki katil bu kabildendir.

HADDE PUTASI (حدہ بوطه‌سی) [*Ok.*] Puta adı verilen iki türlü okun bir nev'inin adıdır. Ötekinin adı yalnız «Puta» idi. Hadde putası putadan dirhemsiz ve yelekleri de kısa ve ensizdi. Yelekleri kartal ve kuğu kanadlarındandı. Boyu azmayış uzuluğunda olduğu halde ondan farkı dirhemle yeleği cibetindendi. Hadde putası dirhemde noksandı.

HADD-I BULUG (حد بلوغ) [*Fık.*] Küçüklük halinin zail olması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Erkek'te ihtilâm ve ihbâl yani gebelemek, kadın'da hayz ve habıl yani gebe kalmak ile sabit olur.

HADD-I KAZF (حد قذف) [*Fik.*] Bir muhsin veya muhsineye zina isnat eden şahıs hakkındaki ukubet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Miktarı hadd ı şürb gibidir Muhsin; müslim, mükellef, hür, afif kimse demektir.

HADD-I SEKR (حد سکر) [*Fik.*] Hamirden (şarap) başka içkilerden birinin içilmesinden mütevellit sarhoşluktan dolayı icabeden ukubet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Miktarı hadd-ı şürb gibidir.

HADD-I SİRKAT (حد سرقت) [*Fık.*] Çalmaktan dolayı uzvun kesilmesi suretiyle tatbik olunan ceza yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sirkat; çalmak demektir.

HADD-I ŞER'İ (حد شرعی) [*Fik.*] Cenab-ı Hakkın vacip kıldığı ukubet-i mukaddere mânasına gelir bir tâbirdir. Ukubet; ceza demektir. Cem'i ukubat gelir. Hadd; sınır demektir. Cem'i hudutdur. Hadd irtikâp olunan fiile göre değiştiği gibi o adı da alır. Hadd-ı sirkat, hadd-ı zina, hadd-ı kat'-ı tarik gibi.

HADD-I ŞÜRB (حد شرب) [*Fik.*] Az veya çok miktarda hamr (Şarap) içilmesinden dolayı icabeden ukubet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hür ve hürre hakkında seksen, köle hakkında kırk celdedir. Celde; kamış ile vurmak demektir.

HADD-I ZINA (حد زنا) [*Fık.*] Vaki ve sabit olan zinadan dolayı tatbik olunan ceza yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zina; meşru olmayan birleşmedir. Mürtekibin bekâr veya evli olduğuna göre celd veya recm suretiyle tatbik olunur.

HADEME (خدمه) [*İda.*] Hizmet edici, hizmetkâr yerinde kullanılır bir tâbirdır. Arapça aynı mânaya gelen hâdim'in cem'idir. Hademe-i hassa, hademe-i cevami suretinde cem olarak kullanıldığı gibi filân daire hademesidir şeklinde müfret olarak da istimal olunurdu.

HADEME-İ BÂB-I ÂSAFÎ (خدمهٔ باب آصفی) [*İda.*] Divan-ı Hümayun işlerinin Bâb-ı Âliye intikalinden sonra orada vazife alan haeegândan kethüda-yı sadr-ı âlî. reis-ül küttap, büyük, küçük tezkirecilerle beylikçi, mektupçu, teşrifatçı, kethüda bey kâtibi, çavuşlar kâtibi ve gedikli kâtibi olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «hadem-i bâb-âli» de denilirdi. Tanzimattan sonra bu tâbir kullanılmazdı.

HADEME-İ HÜMAYÛN (خدمهٔ همایون) [*Sar.*] Saray hizmetinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbirin hangi tarihten itibaren kullanılmıya başlandığını ve hangi hizmet sahiplerini içine aldığını, elimizde vesika olmadığı için, kat'iyyetle bilmiyorsak da bazı karinelerle bunun Tanzimat'dan sonra meydana gelmiş olduğunu bir ihtimal olarak ileri sürebiliriz. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Padişahların debdebe ve daratını azçok muhafaza için böyle bir teşkilât vücude getirilmiş ve Avrupa ile başlıyan sıkı temas neticesinde garp saraylarına uyulmak ihtiyaciyle genişleyip 1908 Temmuz İnkılâbından sonra meydana gelen 31 mart 1325 (1909) ihtilâli

üzerine hâl' edilen İkinci Abdülhamit'den yadikâr kalan bu teşkilât yeni saray ihtiyacına göre tâdile uğratılarak Osmanlı Saltanatı'nın sonuna kadar azçok değişiklikle devam etmiştir.

Sultan Reşad'ın cülûsu üzerine başkâtiplikle saraya alınan ve bu işle yakından meşgûl olan Halit Ziya Uşaklıgil hâtıralarında (Saray ve ötesi, C. I. S. 163 ve müteâkip) şu tafsilâtı veriyor:

«Saray teşkilâtı için pek lâzım, fakat hazine-i hassa için pek ağır bir yük olan müessesselerden biri Muzika-i hümayun ve hademe-i hümayun diye yâdedilen ayrı ayrı iki kısımdan mürekkep olmakla berâber aynı kışlada, aynı sakf altında ve birbirine mümasil şartlarla öteden beri mevcut olan heyetlerdi. Bunların geçmiş zamanlarda nasıl terekküp ettiklerine, esefle kaydetmelidir ki bizde tarih bu neviden tafsilâtı zaptetmemek ihmâlinde bulunduğundan, vâkıf değiliz. Fakat Meşrutiyet sarayı teşekkül ederken gördük ki, biraz da Abdülmecit idaresine müteallik rivayetlerle bilinirdi. Abdülmecit'den başlıyarak Abdülâziz zamanında daha geniş bir mikyasa varan bu müessese Abdülhâmit devrinde artık büsbütün çığırından çıkmış ve Sultan Reşad'a taşınamıyacak bir aiklette intikal etmişti. Mamafih bunu taşımak lâzımdı. Nihayet bunları bir tasfiye ameliyesinden geçirip makul ve müesses bir kaideye ve muvafık şekle soktuktan sonra taşımak mümkün oldu. Zaten saltanat sarayının zaruzi icaplarından olarak bu neticeye vâsıl olmak da mutlaka lâzımdı.

«Nasıl imkân bulundu? Bu, gayet basitti. Muzika ve hademe-i hümayun erkân ve efradı kâffeten paşalıktan başlıyarak ine ine en küçük rütbelere kadar askerî mertebe sahipleri ve bu itibarla cihet-i askeriye ile alâkadardı. Bu alâka para hususunda Hazine i hassayı çok ağır masariften kurtarmamakla beraber netice itibariyle Harbiye Nezareti'nin bu tasfiye ve irtibat zemininde bir tesviye sureti aramasına kifayet eden bir sebep aldu. O zaman icabatına uygun seri kararlar almaktaki himmetine, askerliğe taallûkundan dolayı müzakere ve istişareye salâhiyet sahibi olan yaverler heyetinin dirayet ve kabiliyeti de inzimam edince bu zor zannedilen mesele kolay halledilebildi.

«Harbiye nezaretiyle pek muvafık bir suret bulundu. Bunu anlıyabilmek için o müessesselerin Abdülhamit'in elinde ne hale geldiğini bilmek icabeder.

«Memleketin kesesinden, o biçare fakir keseden mürüvvet ve ihsan dağıtan bu padişah eğer boş keseden rütbe ve nişan dağıtarak nice müstekreh hislerle şişkin göğüslere çeşit çeşit nişanlar, hattâ murassalarından, takmıya, muhtekir sarraflara, mürtekip mültezimlere kadar hattâ bâlâ rütbesi vermeye kâfi bir siyaset tedbiri nazariyle bakmadıkça şuna buna Şuray-ı Devlet'de, Cemiyet-i Rüsumiye'de, Meclis-i Maliye'de, Maarif Meclis'nde, Devair aklamında ve bunların arasında tercihan İstişare odasında bir sandalye bahşederdi. Sandalye derken bunun lâfz-ı murad olan bir nesne olduğunu unutmamalı. Hiç bir zaman oralarda ismen mevcut olanların dörtde birine kifayet edecek kadar sandalye yoktu, yoktu amma senede altı defa olsun, yahut yolunu bulan için daha fazla, maaş vardı. Bunlardan sonra kendi elinin altında saraya müteallik muhtelif ocaklar vardı ve bunların arasında da Enderun-u Hümayunla muzika ve hademe vardı. Kendisinin atifetine müracaat olundukça hiçbir hisaba uymıyan semahatla, daha doğrusu reddetmekten ürken bir vehimle tervic-i matlap imkânını arayan bu adam için o iki müessesenin kapıları daima açıktı.

«Hele Muzika ve Hademe i Hümayun kışlasının kapıları... Kimler yoktu? En evvel göze sanki muzikada muallim olmak üzere celbedilen ve paşalıkla başlayarak türlü askerî rütbelerle oraya alınan musiki üstadları vardı.»

Değerli edip musiki muallimleriyle Muzika-i Hümayun hakkında tafsilât verdikten sonra izahatına şöyle devam ediyor:

«Harbiye Nezareti herşeyden evvel hizmetlerine lüzum olmıyanları silkip kalabalığı bir tarafa attı. Kalmasına cidden ihtiyaç olanları muzika ve hademe olarak iki kısma ayırdı. Askerî rütbeleri ilga ederek herkesin liyakatına, hukukuna göre sınıflar teşkil etti. Bunların maaş itibariyle alâkalarını kendisine alıkoydu. İaşe ve kısmen ilbas vazifesini hazine-i hassaya bıraktı. O da iaşe işinde yeni usulü, tabl dot teşkilâtını tatbik etti, ilbas meselesinde yaverlerden Sadullah Beyin zekâsı ve zevki sayesinde muzikacılara üstü kırmızı, altı beyaz, hademeye üstü beyaz altı kırmızı birer alaylık kıyafetle gayr-i resmî birer münasip elbise yaptırıldı. Hele Hademe i Hümayun için bu elbiseden başka yalnız büyük alaylara mahsus kalpakla birer beyaz tuğdan mürekkep bir serpuş yaptırıldı ki cidden pek güzel bir manzara teşkil ederdi.

«Hademe-i Hümayun ki ekseriyet üzere edib, halûk, güzide evsafla mütemayiz zevattan müteşekkildi, saray teşkilâtının en mühim bir unsuruydu. Küçük ve büyük alaylarda başlıca ihtişam esbabından olan Hedeme-i Hümayun'un

ziyafetlerde de, mabeyn sofralarında ve merdivenlerinde, şaşaalı, canlı bir ziynet levhası teşkil edişine şahit olan ecnebiler ezcümle yeni Hünkâr'ı ziyarete gelen Bulgar ve Sırp kıralariyle maiyetleri erkânı büyük bir tesir altında kalmışlardı.

«Hademe'i Hümayun bu vazifeden başka bizler tarafından ihdas edilmiş olan bir usule tebean gündüzleri Hünkârın daire-i hususiyesine medhâl teşkil eden ve zülveçheyn denilen sofanın dış kapısında bir saat nöbet tutmak üzere Gümüşsuyu kışlasından Dolmabahçe'ye gelirler ve burada, pek basit olan saraya, bir nebze tantana bahşetmiş olurlardı.

«Hademe arasında bir de alkışçılar tâbir edilen bir zümre vardır ki sırasına göre altı, sekiz, on kişiden terekküp ederek alaylarda tam Hünkâr'ın arabasının geçeceği bir yerde, halka halinde toplanırlar, ve gür sesle birşeyler söyliyerek alkışlarlardı.

«Gerek Muzıka, gerek hademe o zaman sarayda pek müsait hâtıralar birakmıştı. Bu da ancak bu müessesenin hal'den sonra iktisap ettiği şekle ve intizama medyun olan bir neticeydi.»

Hademe-i hümayun teşkilâtı Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam etmiş ve saltanatla birlikte tarihe karışmıştır.

HADEME-İ HÜMAYUN FERİKİ (خدمهٔ همایون فریقی) [*Sar.*] Saray hizmetinde bulunan Hademe-i Hümayun teşkilâtının ileri gelenlerinden feriklik rütbesinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hassaten İkinci Abdülhamit devrinde bir kışlayı dolduracak kadar arttırılan Hademe-i Hümayun'da her türlü askerî rütbeleri haiz erkân vardı. 1908 temmuz inkılâbı ve Abdülhamit'in hal'i üzerine yeniden kurulan Meşrutiyet sarayı teşkilâtında askerlik çağında olanlar Harbiye Nezareti'nce askerî hizmetlere nakledilmiş, yaşları müsait olmıyanlar da tekaüde sevkedilmiştir. 31 mart 1325 (1909) ihtilâli üzerine yapılan yeni teşkilâtta diğer askerî erkân gibi Hademe-i Hümayun Ferikliği de tarihe karışmıştır.

HADEME-İ RİKÂB-I HÜMAYUN-U HASSA (خدمهٔ رکاب همایون خاصه) [*Sar.*] Padişahların atla bir yerden bir yere gittikleri sırada debdebelerini arttırmak maksadiyle maiyetlerinde bulundurdukları adamlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu maksatla istihdam olunan solak, peyk ve bostancı hasekileri teşkilâtının 28 şevval 1244 (1829) senesinde kaldırılması üzerine yeniden kurulan bölüğe bu ad verilmiştir.

HADEME-İ VAKIF (خدمهٔ وقف) [*Vak.*] Vakıf işlerinde hizmet der'uhde eylemiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İmam, hatip, müezzin, mütevelli, bevvap gibi vazife sahipleri bunlardan sayılır.

HADENK (خدنك) [*Ok.*] Kayın ağacından yapılan okun adıdır. Pişrev, puta gibi bu da harb oklarındandı. Okun ucunda büyük ve müsellesi bir demir vardı.

Düşüp can korkusu sahralara bîm-i hadneginden
Eridi dehşetinden kûhler âb-ı revan âsâ
İzzet Molla

Deyse haşâk-i hakire nazar-ı terbiyeti
Kab-ı kavseyne olur kadr-ü mezivyetle hadenk
Ziya Paşa

HADIM (خادم) [*Hal.*] Erkekliği yok edilmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlardan saraylarla büyüklerin konaklarında çalışanlara (Hadım ağası) denilirdi. Osmanlı saltanatında hadımlardan büyük mevkilere yükselenler olmuştur. Hattâ sadrâzam olanlar bile vardır.

HADIM AĞASI (خادم آغاسی) [*Sar.*] Erkekliği yok edilmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Tavaşi» de denilirdi. Bu gibiler yabancı erkekler için mahrem sayılan hareme girip çıktıkları ve muhafaza ile beraber harem hizmetini de gördükleri için kendilerine «Harem ağası» adı verilirdi.

Çok eski zamanlardan beri tatbik olunan bu kötü âdete Osmanlıların hükümran oldukları zamanlarda da devam edildiği için zencilerden ibaret bu biçareler sarayla büyüklerin konaklarında kullanılmışlardır.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı saraydaki harem ağalarından bahsederken (Osmanlı devrinin saray teşkilâtı, S. 172 ve müteakip) bunlar için şu tafsilâtı veriyor:

«Tarih-i kadîmde Şark'ta ve Roma'da ve orta çağlarda Abbasilerde, Memlük saraylarında gördüğümüz siyah hadım ağaları Osmanlılarda da vardı. Bunlar Harem-i Hümayun denilen saray dairesinin (kadınlar kısmının) hizmet ve muhafazasında bulunurlardı. Bundan dolayı kendilerine Harem ağası denilirdi. Bu hadımlar ekseriya Mısır valileri tarafından saraya takdım edilirdi. Bir aralık Vezir-i âzam İbşir Mustafa Paşa bu siyah hadım ağalarını saraydan uzaklaştırmak istediyse de muvaffak olamamıştır. Üçüncü Ahmet zamanında Sadrâzam Şehit Ali Paşa 1127 H. (1715 M.) senesinde badema Mısır ve havalisinde Habeşlerin iğdiş edilmemeleri hakkında mısır valisine bir hüküm göndermiş ise de biraz sonra vefatına mebni hüküm tatbik edilememiştir.»

Hadım ağalığının Osmanlılara Bizanslılardan intikal eylemiş olduğuna dair Avrupalı müellifler tarafından ileri sürülen mülâhazaların yerinde olmadığını söyliyen değerli profesör Fuat Köprülü «Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar başlıklı te kik (Türk Hukuk ve İktısat tarihi mecmuası, birinci cilt, sayfa 208-211) şu tafsilâtı veriyor:

«İlk ve orta zamanlarda tavaşiliğin intişarı hakkında burada malûmat vermek mevzuumuzdan hariçtir. Yalnız, Abbasi saraylarına birçok hususlarda örnek vazifesi gören Sasani saraylarında, tavaşilerin devlet hayatında mühim bir rol oynadıklarını biliyoruz. Harem hayatiyle de alâkadar olan bu an'ane, bilhassa Abbasilerden başlıyarak, bütün İslâm - Türk saraylarında devam etti. Abbasi saraylarında siyah ve beyaz tavaşiler mebzuldü. Bilhassa siyah tavaşiler harem dairelerinde istihdam ediliyorlardı. Halife (Emin) zamanından itibaren bunlar çoğalmıya başlamışlardı. Abbasiler devrinde bu tavaşilerden bazılarının devlet işlerinde pek ziyade nâfiz olduklarını, büyük mevkilere geçtiklerini görüyoruz Mısır'da istiklâlini ilân eden (Kâfûr) siyah bir tavaşi idi. Sonra Fatımîler devrinde de tavaşilerin ehemmiyeti büyüktü. Hakîm Nasır Hüsrev «Üstadan, Üstadîn» namı verilen bu beyaz ve siyah tavaşilerden bahsettiği gibi, muhtelif tarihî menbalarda da bunların ehemmiyeti hakkında malûmat vardır. Gazneviler'de de tavaşilerin mevcudiyetini biliyoruz. Bunlardan meselâ Mesut'un Ağacı unvanlı tavaşi, sonra, Harzemşah Altuntaş'ın Şeker isimindeki tavaşisi malumdur. İşte bu sebepten, o devir müverrihi Beyhaki de sık sık zikredilen Hadiman-ı Harem-i Sultani'nin hadımlar yani tavaşiler olduğu kuvvetle tahmin olunabilir. Bunun, Samanî'ler vasıtasiyle intikal eden bir Sasani an'anesi olduğu pek tabiîdir. Abbasi ve Gaznevi'lerin birçok an'anelerine vâris olan Selçukiler'de ve Fatımî an'anelerine de vâris olan Eyyubîler'de tavaşilerin ehemmiyetini ve içlerinde bazılarının mühim mevkilere yükseldiğini ve devlet işlerinde ehemmiyet kazandığını görüyoruz: Salâheddin-i Eyyubî'nin veziri Karakuş bir tavaşi idi. Memlükler zamanında bu hadımlara artık «tavaşi» adı verilmiye başlandığını biliyoruz ki, bu kelime, Arap müverrihlerinin ifadesi veçhile, Türkçeden alınmıştır. Mısır memlük sultanları zamanında saraydaki tavaşilerin reisine «Zimamdar» unvanı veriliyordu: Sultanın harem işlerine, ailevî hususlara o nezaret ediyor, hariçten alınacak şeyleri o alıyor, hükümdar ailesine mensup prenseslerin yahut azat edilmiş cariyelerin evlenmesi hususunda sultandan doğrudan doğruya emir alıyordu. «Bâb-üs-sitare» yani «perde kapısı» hizmetinde bulunan bütün tavaşiler onun emri altında idiler. İşte pek açık görülüyor ki memlükler sarayındaki bu mühim memuriyet, sonradan Osmanlı saraylarında gördüğümüz «Dar-üs-saade ağası», «Kızlar ağası» vazifesine muadildir. Anadolu Selçukilerinin saraylarında da tavaşilerin mevcudiyeti, pek kolaylıkla tahmin olunabilir; XIV. asırda Celayirler devrinde de tavaşiler arasında pek mühim mevkilere çıkanlar olmuştu.

«Osmanlı sarayında Birinci Bayezid devrinde her halde tavaşilerin mevcudiyeti tahmin olunabilir: V. asırda, devletin büyük mevkilerine kadar yükselen bazı tavaşiler dahi malûmdur. Yine bu asırda Kastamonu beyliğinde de vezirliğe kadar yükselmiş olan bir tavaşiyi biliyoruz. Ancak, ne XV inci, hattâ ne XVI ıncı asırda, harem hizmetindeki tavaşilerin devletin idare hayatı üzerinde müessir olduklarına dair tarihî membalarda hiçbir malûmat yoktur. Yalnız bu asrın sonunda, (982 hicride) kapı ağası Habeşî Mehmet ağanın, ilk defa, Dar-üs-saade ağası unvanını aldığını, ve ayrıca, haremeyn evkafına nezaret vazifesinin de uhdesine verildiğini biliyoruz. Saray kadınlarının elinde oyuncak olan Üçüncü Murad devrinde Dar-üs saade ağalığının böyle büyük bir ehemmiyet kazanması gayet tabiîdir. Şehzadelerin sarayda mahpus yaşamaları ve saltanata geçen şehzadelerin ancak eski müsahiplerine ve kadınlarına itimat ederek haremin devlet işlerine hâkim olması, haremin âmiri olan Dar-üs-saade ağasının ehemmiyetini arttırıyordu. O zamandan başlıyarak, Türkiye'de Meşrutiyet ilânına kadar yetişen Dar-üs-saade ağaları arasında ekseriyetle meş'um büyük roller oynıyanlar mevcuttur. Dar-üs-saade ağalığı memuriyetinin İstanbul'un fethinden sonra Bizans'tan alınmadığını kat'î surette anlamak için, şu yukarıki izahat kâfidir zannediyorum.»

Dar-üs-saade ağalığı, Osmanlılarda, ya Anadolu Selçukiler'inin veya memlükler'in yahut müştereken her ikisinin tesiri altında vücude gelmiştir: İstanbulun fethinden çok sonra tesis edilen bu büyük saray memuriyetinin gittikçe artan bir ehemmiyet kazanması, Bizans taklidi değil, harem nüfuzunun devlet işlerine gittikçe artmasından doğan zaruri bir neticedir. Eğer tavaşiler Osmanlılar'dan evvelki islâm ve Türk devletlerinde bulunmayıp da İstanbulun fethinden sonra ilk defa Osmanlılar tarafından istihdam edilmiş olsaydı, ancak o zaman Bizans tesiri mezuu bahis olabilirdi.

Harem-i Hümayuna ait işler İkinci Murad zamanından Üçüncü Murad'ın zamanına kadar Akağalar marifetiyle idare edilmiş iken sonraları bu vazife Zenci Hadım ağalarına tevdi olunmuş ve ilk defa Habeşî Mehmet Ağa Kızlarağası olmuştur.

Mehmet Ağa kızlar ağalığının fevkinde bir nüfuza malik olduğundan üçüncü Murad'dan aldığı bir irade üzerine 995 (1587) de Haremeyn Evkafı Nezareti vazifesini Bab-üs-saade ağasından aldırıp uhdesine tevcih ettirmiş, bu suretle kızlar ağalarının Haremeyn Evkafı Nezaretini deruhde etmeleri bu tarihten sonra başlamıştır.

Zenci Hadım ağaları saraya ilk girdikleri sırada iptida kızlarağası huzuruna çıkarılır, sonra odabaşı ve baş kapı gulamı ağalara götürülerek ocak defterine yazdırıldıktan sonra kıdemli bir hadım ağasına el öptürüp onun terbiye ve himayesine verilirdi.

Baş kapı gulamı, valide baş ağalığı, baş musahiplik, dar-üs-saade ağalığı hadım ağaları mesleğinde yüksek mansıplardandır.

HADİKAT-ÜL-ERVAH (حديقة الارواح) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Mevlânâ'nın türbesi haricinde ve dergâh dahilinde bulunan kabristana mevlevilerce verilen isimdi. Lûgat mânası ruhların bahçesi demektir.

HÂDİM-İ ME'KEL-İ MÜSAFİRİN VE FUKARA (خادم مأكل مسافرين و فقرا) [*Vak.*] İmaretlerde misafirlerle fukaranın sofra hizmetlerini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir Fâtih'in imaret vakfiyesinde geçtiği gibi diğer vakfiyelerde de geçer. İmaretlerde Medrese talebesine hizmet edenler başka idi. Onlara da «Hâdim-i me'keli suhtegân» denilirdi.

HÂDİM-İ ME'KEL-İ SUHTEGÂN (خادم مأكل سوختگان) [*Vak.*] İmaretlerde medrese talebesinin sofra hizmetlerini görenler hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bu tâbir Fâtihin imaret vakfiyesinde geçtiği gibi diğer vakfiyelerde de geçer. İmaretlerde misafirlerle fukaraya hizmet edenler başka idi. Onlara da «Hâdim-i me'kel-i misafirîn ve fukara» denilirdi.

HÂDİM-ÜL-FUKARA [*Sof.*] (خادم الفقرا) Şeyhlere unvan olarak verilen bir tâbirdir. Bu tâbir daha ziyade Mevlevi şeyhleri hakkında kullanılırdı. Fukaraya hizmet eden demektir. Şeyhler dervişlerin dünya ve âhiretlerinin mamuriyetine çalıştıkları için bu hareketleri bir hizmet sayılırdı.

Halk arasında fukaraya bakanlar hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

HÂDİM-ÜL-HAREMEYN-İŞ-ŞERİFEYN (خادم الحرمين الشريفين) [*İda.*] Hilâfeti haiz olmaları hasebiyle Osmanlı padişahlarına verilen unvandır. Haremeyn; Mekke ile Medine'ye denilir. Müslümanların bu iki şehre hürmet-i mahsusaları sebebiyle ve daha ziyade tâzim kasdiyle, şerif sıfatını da ilâve ederek (Haremeyn-iş şerifeyn) denilmiştir. Haremeynin hâdimi mânasına gelen bu tâbir ise ilk evvel Yavvz Sultan Selim hakkında kullanılmış, ondan sonra padişahlar hakkında istimal olunmuştur. Sultan Selim (Halep)i fethettiği haftanın ilk cuma namazını Melik Zâhir camiinde eda ederken Hatip hutbede (Malik-ül haremeyn-iş şerifeyn) suretinde adını anar anmaz Yavuz derhal yerinden kalkarak. «Haremeyn'in maliki olmak ne haddimdir. Ben haremey'nin hizmetkârı olmakla iftihar ederim» demek suretiyle tevazu eseri göstermiş ve bu tâbir ondan sonra hutbelerde o suretle zikrolunmustur. Resmî muharreratta kullanılan bu unvan ile para da basılmıştır. «Hâdim ül Haremeyn-iş şerifeyn» ibaresini taşıyan ilk sikke (Halle) de darbolunmuştur.

Bu şehriyar değil miydi hâdim-ül Haremeyn
Matu-i cümle-i akvam iken o zi kudret
Abdülhak Hâmid

HADİS (حديث) [*Fik.*] Hazret-i Peygamberin kavl ve fiili yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kavl Kur'an olmayarak söyledikleri sözler, fiil ise zat-ı risaletpenahilerinden sadir olan işlerdir. Arapça bir kelime olan hadisin lûgat mânası haber, söz, yeni, tazedir. Hadisin cem'i şaz olarak «ehadis» gelir.

Başlı başına bir ilim olan hadis ilmi Resul-üll-âhın akval ve ef'alini bildiren ilimdir. Buna «ilm-i rivayet», «ilm-i ihbar», «ilm-i âsar» namını verdikleri de vardır. Hadis ilminin mevzuu Resul-ül-la-hın sözleri, hareketleri, halleridir. Gayesi ise dünya ve âhirette saadete nail olmaktır.

Hadis ilmi «İlm-i rivayet-ül-hadis» ve «İlm-i dirayet-ül hadis» nami ile iki kısma ayrılmaktadır.

Hadisler Kur'an gibi ilk zamanlarda yazılıp zapt edilmemiş, hafızalara alınmakla iktifa edilmiştir. Sonraları hâsıl olan zaruret üzerine hadisler büyük bir dikkat ve itina ile toplanarak kitap haline getirilmiştir. İlk hadis kitabını vücuda getiren zat hakkında ihtilâf vardır. Abdülmelik bin Cüreyc'e, bir takımları Malik ibn-i Enes, bazıları da Rebi' olduğunu söylemişlerdir.

Hadise dair yazılan kitaplar pek çoktur. Bunların en meşhur ve makbul olanları Kütüb-i

sitte ve Sihah-ı sitte denilen Buhari, Müslim, Süneni ibn-i Davud, Sünen-i Tirmizi, Neseî, Süneni ibn-i Mace'dir. Bunların ilk ikisine «sahiheyn» da denilir. Buhari ile Müslim hadis kitaplarının en doğrusu olduğu için bu ismi almıştır.

Hadisler; rivayetin şartlariyle nevi' ve hükümlerine, ravilerin halleri ile şartlarına göre gerek sened ve gerek metne nazaran Sahih, Hasen, Zaif, Merfu', Mevkuf, Maktu', Âli, Nazil ve daha başka isimler almaktadır.

Hadis ilminde behre sahibi olanlara «Muhaddis», hadis okutan medreselere «Dar-ül-hadis» denilir.

HAFFAR (حفار) [*.kaV*] Mezar kazıcılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hafr; Arapça kazmak demektir.

HÂFIZ (حافظ) [*Hal.*] Kur'anı ezberlemiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hafız-ı Kur'an suretinde de kullanılır. Cem'i Huffaz'dır.

Kürsüde ana kâşkî ben vaiz olaydım
Ya küşe-i camî'de okar hâfız olaydım.
Fazıl

Hafız Arapça hıfzedici, saklayıcı demek olan hıfz'dan gelir. Hâfız esma-i İlâhiyedendir. Eskiden yangından muhafaza için evlere «Ya Hâfız» levhasının takılması bunun içindi.

Miyan-ı mescid-ü deyri idelden tig-i şer'in fark
Didiler zevk a gamdan dost düşmen cümle Ya Hafız
Nazîm

Hâfız mecaz yoluyla sadedil, bön, abdal yerinde de kullanılır.

HÂFIZ-I KÜTÜB (حافظ كتب) [*.kaV*] Kütüphane memuru yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hâfız saklayıcı, kütüp de kitabın cem'idir. Bu sebeple hafız-ı kütüp kitapları saklıyan demek olur.

HÂFIZ-I MESNEVÎ (حافظ مثنوی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerinden olup Mesneviyi ezber bilenler hakkında kullanılırdı. Eski zamanlada mesnevihanlar umumen hafız-ı mesnevi idiler. Âyin günleri âyinden evvel mesneviden bir ders takriri usulden olduğu için mesnevihanlar kitap bulundurmaksızın ders takrir eylerlerdi. Sonraları mesnevihanlar hafız-ı mesnevî olmadıklarından ellerine kitap almıya ve kürsiye çıktıkları vakit de kari-i mesnevi olanlar kürsü dibinde oturmıya başlamışlardı.

Mesnevihanlar hafız-ı mesnevî oldukları zamanlarda da kari-i mesnevi vardı. Fakat onların vazifesi mesnevihanın beşeriyet iktizasınca hatırlıyamadığı bir yer olursa onu hatırlatmak içindi.

HAFIZ PAŞA TOPU (حافظ پاشا طوپی) [*Top.*] Sultan Mecit devrinde ve Kırım harbi sıralarında 1271 (1854) Hafız Paşa adlı bir sanatkârın yaptığı topun adıdır. Tophanede imal olunan bu top şeşhaneli yani altı yivli idi. Bu toplar o sırada devletce müdafaasına lüzum hâsıl olan Erzurum'a gönderilmişti. Hafız Paşa'nın şeşhane toplarını görerek fikir alan ecnebiler top imalinde yenilik göstermişlerdir. Hafız Papa «Hafız Paşa Şeşhanesi» adiyle anılan bir tüfek'de yapmıştır.

HAFIZ PAŞA ŞEŞHANESİ (حافظ پاشا شش خانه‌سی) [*Son.*] Sultan Mecit devrinde Hafız Paşa adlı bir sanatkârın yaptığı tüfeğin adıdır. Altı yivli idi. Hafız Paşa: «Hafız Paşa topu» adiyle anılan top da yapmıştır.

HAFİYYE (خفیه) [*Hal.*] Hüviyyetlerini belli etmeksizin gizli işler hakkında malûmat toplıyan ve edindiği bu malûmatı alâkalılara bildirenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça gizlilik demek olan hafa'dan gelen bu kelime Hüseyin Kâzım Bey'in «Büyük Türk Lûgati»nde Ef'âl ve etvarı gizli kalan, esrar ve ef'al-i halka ittilâ hâsıl etmek istiyen, casus» suretinde izah edilmiştir.

Hafiyyelik hassatan İkinci Abdülhamit zamanında çoğalmış ve evladın babasını ve babanın evlâdını jurnal etmesi gibi elîm hâdiseler vukua gelmiştir.

HAİLE NÜVİS (هائله نویس) [*Ede.*] Haile yazan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Haile; dram, trajedi demektir.

HAKAN (خاقان) [*İda.*] Padişahlar hakkında tazim makamında kullanılmış bir ünvandır. «Çagatay-lûgati» müellifi Süleyman Efendi (Lûgat-iÇagatay ve Türki-i Osmanî, 1298 tab'ı) bu tâbir için şu izahatı veriyor: «Padişah, şehinşah, aslı hohanktir. İşbu ünvan umumen her padişaha ıtlak olunabiliyorsa da fakat Çin hükümdarlarına mahsus ve münhasırdır. Fagfur, hakan-ı Çin». Ahmet Vefik Paşa da «Lehçe i Osmanî» de (1308 tab'ı) diyor ki: «Çin'de hohank padişah, şehinşah mânasına olmakla Türk ve badehu Tatar ve Mogol hanları Çin İmparatorlarına galebe edip müstakil oldukça bu ünvanı kullanmış ve hakan deyu tahrif etmişlerdir. Kema Sarahahu Abdüllah Beyzavî. Kaan bunun tahrifiyle taribidir. Türk ve Tatar ulusları hanlarından sahib-i huruç olanlar bütün hakan telakkup etmiştir. Defter-i Haka-

nî, Divan-ı Hakanî, Nişan-ı Hakanî. Hakan-ı Çin».

Türkler ve Türklük hakkında mühim tetkiklerde bulunmuş olon mütekait erkân-ı harbiye feriki Enver Paşa «Türkçede han kelime-i mühimmesi» başlığı altında yazdığı bir makalede (İkdam, 31 kânunsani 1334) hakan için şu izahat mevcuttur: «Hakan kelimesinin aslı «büyük han» mânasına olmak üzere (hahan) dır ve bu tâbir Avrupa lisanlarında (imparator) ve farisinin ayniyle (padişah) tâbirlerinin mukabilidir. Şehinşah dahi aynı makamda müstameldir.»

Türkiyat tetkikatiyle meşgul olan Hüseyin Hüsamettin Efendi kendisinin daha evvel yazdığı bir yazı münasebetiyle intişar eden bu satırlara cevap olmak üzere yazdığı makalede (ikdam 10 ve 11 şubat 1334) aşağıdaki izahatı vermektedir:

«Süleyman Efendi lûgatnamesinde hakan-padişah, şehinşah, aslı hohanktîr diye mestûrdur. Hakan lâfzının şekl-i zâhiresine Oğuz Türklerinin dili ve lehçesi üzere iştihar etmiş muarrep bir ünvandır. Bu lehçeden anlaşıldığına nazaran aslı (âkan) dır. Çünki evvelinde görünen (ha) hemze-i memdudennin Oğuz dilindeki şekl-i telâffuzunu gösteriyor. Fakat hemzeli kelimeleri, ha ile telâffuz eden Çekil ve Hûten Türklerinin telâffuzu üzere «hakan» ve Süleyman Efendinin gösterdiği gibi (hohank) olur. Bu şekiller delâlet ediyor ki: Öz Türk dilinde hakanın aslı (ogan) ve gunneli olarak (ogank) dir. Malûm olduğu üzere Uygur ve Kıpçak gibi öz Türklerin dilinde ağır ve hareke-i memdudeli kelimeler gunneli olarak yani ortalarında (n-ن) ve sonlarında (gayın: g-غ) ve (kef: k-ك) ilâvesiyle telâffuz edilir. Ağır - angır, okür - onkür, begır - beygır Tanrı - Tannrı, tun - tung ve tunk gibi. Böyle gunneli telâffuz, öz Türklerin şive-i lisanıdır, aheng-i telâffuzudur. Kelimenin aslını gösterecek birer şekl-i lûgavî değildir. Binaeynaleyh hanın aslı (hang - خانغ) ve (hang - هانغ) ve hakanın aslı (hohank), (hogank) olamaz. Şu tetkikat-ı lisaniyeden müstefad olduğu üzere hakanın aslı ogan kelime-i vasfiyesidir. Bu aslı ogan kelimesinin manây-ı lûgavisi ve Türklerin istimalini göstermektedir.

«Süleyman Efendi lûgatnamesinde «ogan ve ogun - sahip, nazır, Allah, hudavendigâr Rab» diye mesturdur. Türklerin şive-i istimali gösteriyor ki şu (ogan) kelimesi, bir vasf-ı müşterektir. Ogan, Cenabı Hakka ıtlak edildiği zaman, esma-i hüsnadandır. Tanrı, çalap, menkû gibi. Büyük hana ıtlak edildiği zaman bir ünvan-ı azamet ve lâkab-ı mefharettir. Lâfzan aralarını fark için Cenab-ı Hakka aslı üzere (ogan) ve büyük hana aslı tagyir edilerek (hakan) denmiştir. Mahmut Kâşgarî Divan-ı lûgatii de «han-نی کان منهم ویه یسمی الملك الاعظم افراسیاب وهو الخاقان» ibaresiyle bu farkı istimalen göstermektedir.

«Ogan kelimesi bihaseb-il-vaz, âli, kavi, kadir, müteyemmen, mes'ut gibi meani-i hassayı şâmildir. Müstakil birer mânay-ı hassı müş'irdir. Bihaseb-il-istimal (hakan) şeklini almış bir lâfz-ı hastır. Bu itibar üzerine hakanın aslı ne (hahan) ve ne de (hanhanan) lâfz-ı mürekkebinden mahaffef olmadığı meydandadır. Acemlerin büyük hanlara (han-ı hanan) demeleri hakanın bundan muhaffef olmasını icap etmez.

«Türklerde hakanlık pek eski zamanlardan, Mahmut Kâşgarî'nin dediği gibi Efrasyap (bars han) ın hakanlığından, kablelislâm bin dört yüz yıldan beri şimiye kadar varlığını idame etmiş bir ünvan-ı azemettir. Türk hakanları, bütün Türk hanların nâzır-ı umumisi, nâzım-ı umuru, âmir-i muktediri olan zatlardır.

«Türklerin nazarında hakanların derecesi, mevkii pek yüce idi. Cahiliyet zamanlarında Türklerin mecûsi, sanfeti, budi, şâmâni gibi insanlara taabbüdü tecviz eden dinlerle mütedeyin oldukları zamanlarında Türk hakanları birer mabuttu. «Tabakat-ül-Memalik Velmesalik» de muharrer olduğu üzere Türkler hakanın huzuruna secde etmedikçe giremezler, huzurunda asla yüzüne bakamazlar, hakan müsaade vermedikçe oturamazlar, vefatında kabrinin önünden bellerini rükûğ şeklinde eğmedikce geçemezlerdi. Çünkü Türkler, hakanı yeryüzünde Tanrı vekili, Tanrı gölgesi, bütün milletin öz babası, büyük velinimeti sayarlar. Hakanın göklere agup Tanrıyla mükâleme ve andan emir telâkki ettiğini, ve her şeye muktedir olduğunu itikat ederler, bu yüzden hakanın bütün buyruğuna (yerlig) derlerdi».

Mülk-ı Mısr'a nitekim bir bendesin sultan eder
Bir kulan salsan diyar-ı Çine hakan eylesün

Bakı

HAKANÎ KÖS (خاقانی کوس) [*San.*] Padişahların mehterhanelerinde çalınan davulun adıdır. Kös; Arapça büyük davul demektir. Padişaha mahsus mehter takımı onaltı zurna, onaltı davul, onbir boru, sekiz nakkare, yedi zil, ve dört kös'ten mürekkepti. Evliya Çelebi padişahların oniki kat mehterhanesi ve yirmi çift beyaz develer üzerinde seksen adet hakanî kösleri bulunduğunu yazar.

HAKAYIK-İ ESMA (حقايق اسما) [*Sof.*] Zatın taayyünatiyle o taayyünat arasındaki nesep ve izafet yerinde kullanılır bir tâbirdir. O neseb denilen şeyler birtakım sıfatlardır ki insanlar o sıfatlarla birbirinden mütemeyyiz olur.

HAKERENLER (حق ارنلر) [*Sof.*] Ehlüllah, vâsılîn, ebrar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ben sefaletten ölürken seni sıkmazsa rafah
Hak erenler buna ummam ki desin: eyvallah
Mehmet Akif

HAKİKAT (حقيقت) [*Sof.*] Sofiyece dörde ayrılan mertebelerden üçüncüsü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dört mertebe şunlardır: Şeriat, tarikat, hakikat, marifet. Sofiye'ye göre bu dört mertebenin birincisi avama, ikincisi havasa, üçüncüsü havass-ül-havassa, dördüncüsü de ehass-ı havass-ül-havassa mahsustur.

Sofiye'nin büyüklerinden Kastamonu'lu Şaban-ı Veli bu dört yolu şöyle ifade etmiştir: Şeriat; beden için, tarikat; kalb için, hakikat; ruh için, marifet; Hak içindir.

Yine sofiye'ce hakikat; fâil-i hakiki olan Hakkın zuhûr sıfatiyle âsâr-ı evsaf-ı abdin zevali yerinde kullanılır.

HAKİKAT EHLİ (حقيقت اهلى) [*Sof.*] «Beka billâh» a mazhar olan insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sofiyeye göre bunlardan sadır olan işler kendilerinin değil, Hakkındır. Kendilerinin hiçbir işde iradeleri yoktur.

HAKİKAT-İ MUHAMMEDİYYE (حقيقت محمديه) [*Sof.*] Taayyün-i evvel ile beraber zattan ibarettir. Sofiye buna «İsm-i âzam» da derler.

HAKİKAT-ÜL-HAKAİK (حقيقة الحقايق) [*Sof*] Cemi' hakayıkı câmi olan ahadiyyet mertebesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiye buna hazret-ül-cem', hazret-ül-vücut da derler.

HAKİR (حقير) [*Gig.*] Eski ipekli kumaşlardan birinin adıdır. İşlemeli hissini verir şekilde yapılırdı, dayanıklıydı. Şalvar ve üç etekli entari yapılırdı,

Hakir; Arapça kadir ve itibarı olmıyan, âdi ve bayağı olan demektir. Halk dilinde de kullanılır.

Lik bir bende-i hakirim ben
Amelim ehl-i hayre hayır dua
Fuzuli

HÂKKÂK (حكاك) [*San.*] Mühür ve resim hâkkeden sanatkâra varilen addır. Hâk; Arapça kazımak, oymak demektir. Eskiden yazı bilsin bilmesin herkes mühür kullandığı için hâkkâklık kârlı sanatlardandı. Bu sebeple pek çok hâkkâk yetişmiştir.

Dile resmetmeden nakş-i hayalin gördüğü şûhun;
Derun-i pürheves mecmua-i hâkkâkâ dönmüştür!
Nabi

HAKK-AL-YAKİN (حق اليقين) [*Sof.*] Abdin hakta fenası ve hak ile ilmen, şuhuden, kalen bekası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yalnız ilmen bekası hakk-al-yakin olamaz. Her âkilin mevti bilmesi ilm-el-yakindir. Melâikeyi müşahedeye başlayınca ayn-el-yakin, mevti tadınca hakk-al-yakin olur. Bazı ulema demişlerdir ki ilm-i yakin; zâhir-i şeriattir. Ayn-el-yakin; şeriatte ihlâstır. Hakk-al-yakin; şeriatte müşahede-i hakikattir.

HAKK-I HIYAR (حق خيار) [*Huk.*] Bir devletten diğer devlete devredilen bir kıt'a sekenesinin aslî tâbiiyyetlerini muhafaza, yahut yeni hükûmetin tâbiiyyeti altına girme hakkının kullanılması mânasına gelir bir tâbirdir. Tâbirin mânası seçme hakkıdır.

HAKK-I KARAR (حق قرار) [*Huk.*] Küçüklük, cinnet, tagallüp, müddet-i sefer, bait olan diyarda bulunmak gibi bir özürden âri olarak başkasına ait mirî arazide on sene müddetle nizasız devam eden tasarrufun temin eylediği iktisap ve tasarruf sebebi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu hak vakıfta otuz altı sene idi.

HAKK-I MESİL (حق مسيل) [*Huk.*] Bir binanın sularını başkasının mülküne akıtmak hakkı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «damlalık» dahi denilir. Mesil; Arapça suyun aktığı yer, suyun akıp geçtiği yol demektir.

HAKK-I MUHAKEME (حق محاكمه) [*Huk.*] Bir kimsenin diğer kimse ile hâkim huzurunda muhakeme ve mühasama olmak hakkı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAKK-I MURUR (حق مرور) [*Huk.*] Başkasının yerinden geçmek hakkı mânasına gelir bir tâbirdir. Geçilen yerin mülkiyyeti başkasına ait olup hak sahibinin yalnız geçmek hakkı vardır.

HAKK-I MÜDAFAA (حق مدافعه) [*Huk.*] Bir kimsenin aleyhinde dermiyan olunan söze sözle veya yazı ile cevap verme hakkı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAKK-I ŞEFE (حق شفه) [*Huk.*] Su almak ve içmek hakkı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAKK-I ŞÜRB (حق شرب) [*Huk.*] Ekin ve hayvan sulamak için su ile intifa etmek yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Şürb; Arapça içmek demektir.

HAKK-I TAPU (حق طاپو) [*Huk.*] Arazi-i emîriyyeyi tapuy-ı misil ile tefevvüz etmek hakkı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tapu hakkı kanunun müsaadesiyle vücut bulan mücerret bir haktır.

HAKK-I TEŞRİ' (حق تشریع) [*Huk.*] Bir devletin kendi ülkesinde istediği gibi kanun koymak hakkı mânasına gelir bir tâbirdir.

HAKİ (حاکی) [*Ok.*] Oklardan birinin adıdır. Karabatak gibi bunun da yeleğinin uzunluğu mimarî zirâla bir buçuk parmaktı, cüssece de eksikti. Kısalık ve inceliği cihetle fazla mesafe katederdi.

HÂK İLE YEKSAN ETMEK (خاك ایله یکسان ایتمك) [*Hal.*] Mahv ü harap ve perişan etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası toprakla bir etmektir.

Bulsa erbab-ı dili hâk ile yeksan eyler
Göstere ta ki edanide ülüvv ü şanı
Nef'î

HÂKİM-ÜŞ-ŞER' (حاکم الشرع) [*Huk.*] Kadılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kadılar dâvaları şer'î hükümler dairesinde hâl ve faslettikleri için bu tâbir meydana gelmiştir. Şeriat hâkimi demektir.

HAKKİYYE (حقیه) [*Sof.*] Sofiyenin büyüklerinden Hacı Bayram-ı Veli tarafından tesis olunan Bayramiyye tarikatinin ana şubelerinden biri olmakla beraber müstakil bir tarikat olarak da kabul olunan Celvetiyye'nin kollarından birinin adıdır. Müessisine nispetle bu ismi almıştır. Celvetiyya'nin diğer şubeleri şunlardır: Salâhiyye, Hâşimiyye.

HAKKULLAH (حق الله) [*Sof.*] Bektaşî tâbirlerindendir. Bir baba veya mürit seyyahat edeceği zaman kendilerine diğer ihvan tarafından yapılan yardım demektir.

HAK VERE (حق ویره) [*Sof.*] Yok yerinde kullanılır bir tâbirdir. Meselâ; dede mangırın var mı? sualine karşı «yok» denilmez, «Hak vere» denilirdi. Bu tâbir aynı zamanda duayı da şâmil bir cevaptı.

Dilencilere balk tarafından «Allah versin» denildiği gibi tarikat mensupları tarafından «Hak vere» denilirdi.

HÂL (حال) [*Sof.*] İçinde bulunulan zaman demek olan hâl, sofiye ıstılahı olarak tasannu'suz ve kesîpsiz kalbe lâyih olan mâna, cezbe, baygınlık, coşkunluk demektir. Yine sofiyeye göre hâl ile makam arasında fark vardır. Hâl, abd'in methali ve husulünde kasdı olmaksızın meydana gelen, makam ise çalışılarak elde edilen şeydir. Makam sahibi makamında kaîm ve mütemekkin, hâl sahibi ise halinde mütehavvil ve mütelevvindir. Tasavvufa ait eserlerde hâl için şu izahat da vardır: Bütün fikrî bir hedef üzerinde temerküz ettirmek için müridin bezlettiği ruhî ceht onu rüyalar görmeğe, melâikelerin, enbiyanın seslerini işitmeğe ve onlardan irşat almağa sevkeder. Bu; bir zevk ve istiğrak halidir. Sâlik bundan sonra terakki eder ve tedricen daha yüksek makamlara vâsıl olur.

HAL' (خلع) [*Ida.*] Hükümdarın tahtından indirilmesi mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hal'; nez' ve selbetmek; soyup çıkarmak ve çıkarılmak, hükümdarı tahttan indirmek mânalarına gelir.

HALAYIK (خلایق) [*Hal.*] Cariye, hizmetçi yerinde kullanılır bir tâbirdır. Tabiat ve nas mânasına olan «halika» nın cem'i olup mahlûkat, hususiyle beşer nev'i yerinde kullanılan «halâik» kelimesi arasında yazılı bulunan bu tâbir için «Kamus-ı Osmani» de şu izahat vardır: «Müfret hükmünde,, hizmetçi, cariye mânasında kullanılır ki bu tarz-ı istimali itibariyle Türkçeleşmiştir.

Cariye gibi halayık da 1908 temmuzundan sonra ortadan kalkmıştır.

HALEBİYYE (حلبیه) [*Sof.*] Sofiyenin büyüklerinden Ahmet Bedevî'nin tesis etmiş bulunduğu Bedevî tarikati şubelerinden birinin adıdır. kurucusuna nispetle bu adı almıştır. Bedevî tarikatinin öteki şubeleri de şunlardır: Şenaviyye, Metbuliyye, Beyumiyye, Merzukıyye, Sutuhiyye, Alevaniyye.

HALEP DEFTERDARI (حلب دفتردارى) [*Mal.*] Yavuz Sultan Selim'ın Şarkî Anadolu ile Suriye'yi zaptı üzerine oraların malî işlarıne bakmak üzere teşkil olunan «Arap ve Acem Defterdarlığı» nın sonradan ayrıldığı beş defterdarlıktan birinin adı idi. Ötekiler Diyarıbekir, Şam, Trabulus Şam, Erzurum Defterdarlıkları idi. Çok devam etmemiş olan Arap ve Acem defterdarı da Halep'te oturuyordu.

HALEFEN AN SELEF (خلفاً عن سلف) [*Hal.*] Evvelce geçenden sonra gelene intikal suretiyle mânasına gelir bir tâbirdir.

HALELBAR (هالهبار) [*San.*] Silâhın icadından evvel Osmanlı ordusunda kullanılan teber nevilerinden birinin adıdır. Dürtmeye mahsus ucu ehram-ı müsellesî şeklinde ve altı desimetre tulünde (uzunluğunda) olup ehramın birbirine yakın köşelerin arası biraz oyukça idi. Birkaç türlüsü vardı.

HALETİYYE (حالتيه) [*Sof.*] Sofiyenin büyüklerinden İbrahim Gülşenî tarafından tesis olunan Gülşeniyye tarikati şubelerinden birinin adıdır. Kurucusuna nispetle bu adı almıştır, Gülşenî tarikatinin ikinci bir şubesinin adı da Sezaiyye'dir.

HALHAL (حلخال) [*San.*] Eskiden kadınların zinet makamında ayaklarının topuklariyle baldırları arasına yani bileğine taktıkları gümüşten veya âltından halkanın adıdır. Türkçe karşılığı ayak bileziğidir.

Hayal-i bus-i paye dest-i ümmidim sarılmaktan
Gönülde halka halka âhlar halhale dönmuştür.
Nihat

HALİDİYYE (خالديه) [*Sof.*] Nakşibendî tarikati şubelerinden birinin adıdır. Eb-ül-Baha Esşeyh Ziyaeddin Mevlâna Halit bin Ahmet bin Hüseyin - ül - Osmanî - yüş - Şafii-yüş Şehr-i Zurî tarafından tesis olunmuştur. Nesebi Kürtler beyninde Altı parmak namiyle marıf (Pîr Mikâil) e müntehidir. 1189 (1775) de Süleymaniye muzafatından Karadağ kasabasında doğmuştur. Memleketindeki medresede okuduktan sonra Süleymaniye'ye, bilâhara Bağdad'a gitti. Esseyyit Abdülkerim Berzenci, Esseyyit Abdürrahim Berzenci, Molla Salih, Molla İbrahim-ül-Barî, Şeyh Abdullah-ül-Harbani, Molla Abdürrahim-üz-Zeyyarî, Şeyh Muhammet Kayyim gibi değerli âlimlerden okudu. 1213 (1798) de tedrise başladı. 1220 (1805) de hac maksadiyle Hicaz'a hareket etti. Musul, Diyarbekir, Urfa, Halep, Şam yolunu ihtiyar eyledi. Geçtiği yerlerdeki ulema ile görüştü. Meşhur âlim Şeyh Muhammed-ül-Kezberî'den istifaza etti. Tilmizi Mustafa el-Kürdî'ye intisap ile Kadiri oldu. Medine'de bulunduğu sırada Cenab-ı Peygamberi meşhur farisî kasidelerle methetti. Oradan Mekkeye giderek hac eyledi. Sonra memleketine döndü. Tekrar tedrise koyuldu. O sırada Şeyh Mirza Rahimullah kendisini ziyaret etti. Ona mürşid-i kâmile ihtiyacını söyledi. Mirza Rahimullah kendisine Nakşibendî tarikatinin büyüklerinden Şeyh Abdullah-ud-Dehlevi'yi tavsiye ve onun fazl-ü kemalini izah etti. 1224 (1809) da kalkıp Cihanâbat namiyle maruf Dehliye gitti. Ondan Nakşibendîye tarikati usulünü aldı. Abdüllah-ud-Dehlevî gördüğü kemale binaen kendisine Nakşibendiyye, Kadiriyye, Sühreverdiyye, Kibreverdiyye ve Meştiyye'den icazet verdi. Memleketine döndü. Bir müddet sonra 1228 (1813) de Bağdad'a gitti Orada iken aleyhtarları vali Sait Paşa'ya müracaatle hakkında birçok isnadatta bulundular. Tekfire kadar varıyorlardı. Hille müftüsü Şeyh Muhammet bin Emin gibi zevatın yazdıkları reddiyeler münkirlere gönderildi. Bir müddet sonra Süleymaniyeye, müteakiben üçüncü defa Bağdat'a ve nihayet Şam'a gitti 1242 (1826) da taundan vefatına kadar orada kaldı. Kabri büyük küçük herkesin ziyaretgâhı oldu. Kabrini ziyaret için Kerkük, Musul, Ayıntap, Halep. Şam, Hicaz ve Mısır'dan gelenler olurdu. ahlâk-ı hamide sahibi kerim ün-nefsti. Şeyh Muhammet bin Süleymun-ül-Bağdadî «Hadikat-ün-nediyye velbehcet - ül - Halidiyye», Mevlâ Fasih «Elmeced üt-talid fi menakıb iş şeyh Halit» de birçok menakıbı yazılıdır. Bir hayli telifatı vardır. Makamat ı Hariri şerhi, Şerh-i hadis, farisi Akaid-ül-İslâm, Akaid-i Nesefiyeye talikatı, risale fil-iradet-ül-cüz'iyye, Risalet-ür-rabıta, şiirlerinin ekserisi farisi olmak üzere divanı o cümledendir.

Zâhir ve bâtın ilimlerindeki ekmeliyetinden kinaye olarak «Zülcenaheyn» telkip edilmişti.

«Mir'at-üt-turuk» da tarikatinin silsilesi şöyle yazılıdır: «Şeyhi Abdullah Dehlevî Hazretleri olup anlar da Şemseddin Can-ı Canan Mazhar hazretlerinden, anlar da Muhammet Nur Bedevî Hazretlerinden, anlar da Seyfüddin Ârif Hazretlerinden, anlar da Ürve-tül-Vüska Muhammed-ül-Masum Hazretlerinden, anlar da pederleri müceddid-i elf-i sânî İmam-ı Rabanî Şeyh Ahmed-ül-Farukî-i Serhendî Hazretlerinden, anlar da Şeyh Muhammet Semakîden, anlar da Mevlâna Hacegî Semerkandîden, anlar da Mevlâna Derviştен, anlar da Mevlâna Muhammet Zahitten, anlar da Mevlâna Hoca Nasruddin Abdullah Taşkendîden, anlar da Mevlâna Yakup Çerhî Hisarîden, anlar da Pîr-i tarikat Hazret-i Şah Nakşibendîden kesb-i feyz buyurmuşlardır.

HALİFE (خليفه) [*İda.*] İlâhî hükümlerin icrasında Peygambere vekil olan zat, emir-ülmüminin yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i hülefadır. Bu tâbir müfret ve cemi olarak Kuran'da da geçer. Hilâfete imamet de denildiği için Halifeye aynı zamanda İmam da ıtlak olunur. Yalnız namazda cemaata imam olmak mânasına olan imametten tefrik için buna İmamet-i kübra denilir. Halifeye İmam denilmesi İmama namazda halk nasıl ittiba ve iktida ediyorsa Halifenin şer'a uygun olan emirlerine öyle uyulduğundan dolayı aradaki benzerlikten ileri gelmiştir.

Halife mevkii icabı olarak amme işleriyle mükellef olduğu için bu teklifin hakkından gelmeğe muktedir olması icabeder. Bu sebeple İslâm üleması hilâfet makamını işgal edecek

ve binaenaleyh halife namını alacak olanda dört şartın tahakkuku lüzumunu beyan etmişlerdir. Bu dört şart şunlardır: İlim, Adalet, Kifayet, Âza ve havasta selâmet. Kureyşten olmaktan ibaret beşinci bir şart ileri sürenler olmuş ise de, şecaatı da katanlar gibi, bu şart - ötekiler misilli - ittifak mertebesinde değildir. Nitekim tatbikat da bunun hükümsüzlüğünü ispat etmiştir.

Halife intihap ile olduğu gibi vesayet veya veliaht suretiyle de nasp olunur. Nitekim tarihte her üç türlüsüne tesadüf olunmaktadır.

«Medeniyet-i İslâmiye tarihi» müellifi (cilt 1, sahife 106) halife intihabında Hülefa-i Raşidin'in takip ettikleri usulü ziyadesiyle takdire şayan buluyor. Bu babtaki mütalaası şudur:

«Halife intihabında Hülefa-i Raşidin'in tuttukları yol mütemeddin milletlerin şimdiye kadar bulabildikleri intihap yollarının en iyisidir. Çünkü bu intihap sureti; Cumhuriyeti, mutlak saltanatı, Meşrutiyeti üçünü birden cemetmiştir. Cümhuridir, çünkü halife Cümhur-i İslâm tarafından kayıtsız ve şartsız seçilir. Meşrutidir; çünkü intihap meşveretle olur. Mutlak saltanattır; çünkü halife hâkimiyet mevkiine geçince istediği gibi hareket eder. Buna hilâfet için ileri sürülen dört şart ta ilâve olunursa cihanın alel-ıtlak en seçkin hükûmeti bu olur. Çünkü bir hükümdar ilim ve adaleti, kifayet ve ehliyeti, selâmet-i havassı kendi nefsinde cemederse memleketin ilerleyip genişlemesine, reayası arasında ittifak ve muhabbetin hükümran olmasına hizmet edecek en muktedir adam olur.»

Son olarak Osmanlılara geçen ve Saltanatla birlikte kullanılan Hilâfet, Osmanlı Saltanatının ilgasına dair Büyük Millet Meclisi tarafından çıkarılan 19 Teşrinisani 1922 tarihli kanunla son Osmanlı Padişahı ve Halifesi Vahdettin'in veliahti Abdülmecit Efendi halife seçilmiş ve bu suretle hükümet, Büyük Millet Meclisine ait olmak üzere Türkler tarafından da Hilâfetle Saltanat bir kere daha ayrılmıştır.

Arası çok geçmeden Hilâfet mekamının devamına lüzum olmadığına yine Büyük Millet Meclisince kanaat edilerek 2 Mart 1924 tarihinde kabul olunan kanunla Hilâfet ilga edilmiştir.

Kanunun birinci maddesi şudur: «Halife hal edilmiştir. Hilâfet, hükumet ve Cumhuriyet mâna ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan makam-ı hilâfet mülgadır.»

Kanunun öteki maddeleri ile de Halife'nin ve bütün Osmanlı Hanedanı'nın Türkiye haricine çıkarılmaları hükmü konulduğu için martın 5 inci gece i sakıt halife Abdülmecit Efendi ve Saltanatın diğer efradı memleket dışına çıkarılmış ve bu suretle Hilâfet gibi Halife tâbiri de tarihe karışmıştır.

§ [*Sof.*] Kâmil bir mürşidin dervişleri içinden kendisi gibi mürşid-i kâmil olmağa ve derviş yetiştirmeğe mânevi kabiliyet kespedenlere usulü dairesinde emanat ve talimat vererek irşada murahhas eylemesi yerinde kullanılır bir tâbirdir Bu itibarla halife o mürşidin naib-i menabi, kaim-i makamı oluyordu. Cem'i «hulefa» dır.

Tarikatler içinde Mevlevi tarikatinde «halife» ile «şeyh» başka başka şeylerdi. Şeyh; bir dergâhın «mesnevihan» lığı sıfatiyle Çelebi Efendi tarafından o dergâhı idareye ve «nevniyaz» lara mesnevi ahkâmını talime vekildi. Bu sebeple şeyh emanet ve hilâfeti haiz olmayabilirdi. Nitekim bu gibi şeyhlerin hâdimi bulunduğu dergâhta bir veya daha ziyade höcrenişin «hilâfetname» sahibi dede bulunduğu da olurdu. Böyle olan dergâhta sâlik isterse o hulefadan birine intisapla seyr ü sülûk görürdü. Bununla beraber şeyh olmakla beraber emanet ve hilâfeti de haiz olduğu surette mükemmel sayılırdı. Bittabi böyleleri ötekilerden ziyadedir.

§ [*İda*] Devlet dairelerindeki yazı işlerinde çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halife, halife-i sani, halife-i evvel olmak üzere üç derece idi. Tanzimattan sonra bu tâbir terk edilerek onun yerine baş kâtip, mümeyyiz-i evvel, mümeyyiz-i sani, kâtip gibi tâbirler kullanılmıştır.

§ [*Mek.*] Kalfa yerinde kullanılmış bir tâbirdir. Bu tâbir başka mânalara da geldiği için onlardan ayırmak maksadiyle «halife-i mektep» de denilirdi.

Muallim Cevdet'in «Halife-i mekteb»in mektep kalfası demek olduğu yolundaki izahatını Osman Ergin (Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi, İstanbul, Bozkurt Matbaası, 1937, s. 159 - 160) şu suretle tamamlıyor:

«Dilimizde bina yapanlara yani dülger ve mimarlara kalfa denildiği malûmdur Bu tâbir Cevdet'in dediği gibi «halife»nin veya onun cem'i olan «hülefa»nın muharrefidir.

«Halife; vekil veya muavin demektir. İptida Hazret-i Peygambere vekâlet eden dört halifeye denmiş, sonra diğer hükümdarlara ve ezcümle Osmanlı padişahlarına da bu ad verilmiştir Daha sonra her nerede bir âmir veya baş görülmüş ise onun yanında çalışan veya ona yardım edenlere de «halife» denilmiştir Meselâ Babıâli ricalından âmedçi Bevin yanında

çalışan kâtiplere «âmedi hulefası» denildiği gibi. İşte bunun gibi mektep hocasının yanında bulunan ve ona yardım eden adama da halife denilirdi ki «kalfa» bundan bozmadır.»

§ [*Ask.*] Fırınlarda çalışan acemi oğlanların eskileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ulûfesi yedi akça idi. Hamurkârlıktan halifeliğe, simitçilikten de hamurkârlığa geçilirdi. Hamurkârların ulûfesi beş, simitçilerin de dört akça idi. Kapıya halifeler çıkardı.

HALİFE DEDE (خليفه دده) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Mevlevi tarikatince bir can, matbaha yeni çıkınca ona yolunu tarif ederdi.

HALİFE HÜCRESİ (خليفه حجره‌سی) [*Sof.*] Mevlevilere mahsus tâbirlerdendir. Konya dergâhında nevniyazlara seyr ü sülûkü tamim için memur olan halifenin matbah içindeki hücresinin ismidir.

HALİFE-İ EVVEE (خليفهٔ اول) [*İda.*] Devlet dairelerindeki yazı işlerinde çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimattan evvel kalem teşkilâtı halife, halife-i sani, halife-i evvel olmak üzere üç derece idi. Ondan sonra birkısım dairelerde bunun yerine baş kâtip, bazılarında da mümeyyiz-i evvel denilmiştir.

HALİFE-İ MÜSLİMİN (خليفهٔ مسلمين) [*Sar.*] Yavuz'dan sonra Osmanlı hükümdarları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müslümanların halifesi demektir. Bu makamda yeryüzünün halifesi demek olan «halife-i ruy-i zemin» de kullanılırdı. Bu tâbir Osmanlılardan evvelki İslâm hükümdarları hakkında da kullanılmıştır.

HALİFE-İ RUY-İ ZEMİN (خليفهٔ روی زمين) [*Sar.*] Yavuz'dan sonra Osmanlı hükümdarları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeryüzünün halifesi demektir, Bu makamda Müslümanların halifesi demek olan «halife-i Müslimîn» de kullanılırdı. Bu tâbir Osmanlılardan evvelki İslâm hükümdarları hakkında da kullanılmıştır.

HALİLE (حليله) [*Mus.*] Çalgı nevilerinden zile verilen addır. Mevlevihanelerin mutriphanelerinde, Rufaî, Kadirî, Sâdî tekkelerinde âyin sırasında diğer sazların refakatiyle çalınırdı. Osman Ergin, tekkelerde bayram ve kandil günlerinde âyinden önce yapılan ve nevbe adı verilen musiki faslından bahsederken «Türkiye Maarif Tarihi, c. 1, s. 87 Haşiyesi» şu tafsilâtı veriyor:

«Nevbede Halile, mazhar ve kudum çalınır, haliyleyi şeyhler, kudumları nakıp ve nesipler, mazharları da dervişler çalar ve nevbe şeyhin halile'ye vurmasiyle başlardı. Halk arasında musiki fasıllarında kullanılan çalgıların tekkedeki adları başkadır. Meselâ zile halile, biraz büyüğüne çalpare, tefe mazhar, (Not: Değerli müdekkik Osman Ergin'in tefe mazhar deyişi, mazharın tefe benzemesinden olacak. Çünkü mazhar şekil cihetiyle tefe benzerse de tef'te zil bulunduğu halde mazharda zil yoktur. Bu sebeple tef başka mazhar başkadır) nakkareye kudum, bunun çiftelisine bir de şerif eklenerek «kudum-ı şerif» denilir.

«Rufailerin nakkaresi tekti ve sol kola takılarak sağ el ile çalınırdı. Mevlevilerinki çift idi. Bu da oturulduğu yerde çalınırdı. Halk dilinde çiftenâra denilen de budur. Bu tâbir hakkında «Türkiye'de şehirciliğin tarih-i inkişafı» adlı eserimde Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Celâl Efendiye atfolunan zarif bir fıkra vardır.

«Rufailer bu fasılda bazan rubap da bulundururlardı. Mevlevilere gelince kudumdan başka keman, kanun, santur, ney gibi çalgılar da çalarlardı.»

HALİFE-İ SANİ (خليفهٔ ثانی) [*İda.*] Devlet dairelerindeki yazı işlerinde çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimattan evvel kalem teşkilâtı halife, halife-i sani, halife-i evvel olmak üzere üç derece idi. Halifelerden ehliyet gösterenler halife-i sani, halife-i saniler de halife-i evvel olurlardı. Tanzimattn sonra bunun yerine mümeyyiz-i sanî kullanılmıştır.

HALİLEZEN (حليله‌زن) [*Sof.*] Tekkelerde çalınan zilleri çalana verilen addır. Mehterhanelerde bunlara «zilzen» denilirdi. Halile; zil demektir.

HALİLULLAH (خليل‌الله) [*Sof.*] Peygamber Hazret-i İbrahim'in esma-i şerifesindendir. Halil; halis, sadık dost demektir.

Şimdi Gülzar-ı Halilullah meskendir bana
Celâl

HALİSİYYE (خالصيه) [*Sof.*] Kadirî tarikati kollarından birinin adıdır. Kurucusu Ziyaüddin Abdurrahman Halis-üt-Talibani'dir. Adı da ondan dolayı almıştır.

Kadirî meşayihinin büyüklerinden olup Kadiriyye usulünde seyr ü sülûki kelime-i tevhit ile ism-i Celale kasretmek suretiyle bir yenilik gösteren ve şeyh Ahmet Talibani'nin oğlu olan Şeyh Abdurrahman hicrî 1212 (1797) de Kerkük'te doğmuş, 63 yaşında olduğu halde 1275 (1858-1859) da yine orada ölmüştür. Şairdi. Mahlâs olarak Halis adını kullanmıştır. Yerine büyük oğlu Şeyh Ali Talibani geçmiştir. Nef'î vâdisindeki şiirleriyle tanınmış olan Kerkük'lü Rıza üçüncü oğludur.

Sadık Vicdani'nin verdiği malûmata göre (Tumar-ı Turuk-ı Âliyye'den Kadiriyye silsilenamesi, s. 58) her sene Bağdad'a gider, devrana riyaset ettiği gibi diğer Kadirî tekkelerinde yapıldığı halde hanikahta âdet olmıyan kudum çaldırırdı. Hattâ bundan canları sıkılanların seccadenişin olan zata müracaatla:

«Şeyh Abdurrahman Talibani'nin makam-ı pîr'de kudum çaldırmasına niçin müsamaha ediyorsunuz? Cedd-i büzürkvarınızın ruh-ı şerifi rencide olmasından korkmuyor musunuz?» demişler, hafit ve kaimmakam-ı Geylâni Nakib-üleşraf Seyyit Ali Efendiden şu cevabı almışlar:

— Ben, sultan ile veziri arasına giremem.

«Dünyayı tutan Evsaf-ı Muhammedi'den tamamiyle behremend-i kemal olan kümmelin-i urefa'dan bulundukları cihetle maaliyat-ı sofiye ile meşgul oldukları zaman ulüvv-i himmet ve şan-ı ruhaniyetleri o kadar taali ederdi ki; lisan-ı hakikat beyan-ı lâhutileri:

من آن مردم که هر شام و سحرگاه
زبام عرش می‌آید صفیرم

«Fahriye-i ârifanesiyle terennümsaz olur, bir mertebe-i kemal ve bir mevki-i bülend-i iclâle irtika ederdi» diyen ve sabah akşam «tekkede nevaleçin-i ataya olan birkaç yüz fukara meyanlarında milel-i gayr-i müslimden dahi birçok muhtacîn» bulunduğunu da kaydeden eski Şeyh-ül-islâm Haydari Zade İbrahim Efendi de (Tasavvuf, adet 4) meslek ve meşrebini belirten şunu söylüyor: «Bir gün o fukara meyanında bulunan bir Mecusi seyyahının kendisine mahsus olan âyin-i dinisini hanikah derununda icra ettiği şeyhin bazı müridanı tarafından görülerek hakkında tard ve tevbih gibi muamele icrasına teşebbüs edilmiş ise de müşarünileyh Hazretleri tarafından men' buyurulmuştur.»

Türkçe ve Farsça şiirleri havi olan matbu divanından başka «Mesnevi» nin (18) beytini «Kitab - ül - Maarif fi şehr-i Mesneviyy-iş-şerif» adıyla Farsça pek vâkıfane ve âşıkane nazmen şerhetmiş ve Abdükadir Geylâni'nin menakıbına dair Şeyh Ali Nurbaş'ın «Behçet-ül-esrar»ını babası Şeyh Ahmet'in emriyle Türkçeye tercüeylemiştir.

Mesnevi şehri 1284 (1867), Behçet-ül-esrar tercümesi de 1232 (1816) de basılmıştır.

GAZEL

Aşk olup raz-i ezelden saki-i peymanemiz
Âlemi gavgaya salmış nâre-i mestanemiz
Âlem-i canda şerab-ı vaslдan mest olmuşuz
Sırr-ı vahdettir hemişe bade-i mestanemiz
Dam-ı zülfün dane-i halin olup pabendimiz
Yoksa yoktur âlem-i dünyada âb ü danemiz
Mazhar-ı nur-i cemalin Kâbedir âşıklara
Ol cemalin pertevinden Kâbedir büthanemiz
Rind ü rüsvay ü kalender meşrep olduk aşktan
Âlemi baştan başa tutmuş bizim efsanemiz
Mazharı her zerreden tâban olur ol âfitap
Aşk çeşmiyle temaşa eyleriz cananemiz
Nice yıllardır ki Halis hicr ile zalmettedir
Şimdi feyz-i gavsten ruşen olup kâşânemiz

HALİ-ÜL-İZAR (خالی‌العذار) [*Hal.*] Mecaz yoliyle heva ve hevesatına göre yaşıyan, sefih, namussuz, rezil, küstah, sıyrık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kaçmış bugün baban, edecek itizar yok;
Zevcin Hasan, o şahs-ı hali-ül-izar yok.
Abdülhak Hâmit

HALKA BEĞÛŞ (حلقه‌بگوش) [*Son.*] Mecaz yoliyle muti, azat kabul etmez köle yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası kulağı halkalı demektir.

Küpeli bir kıza benzer Cevzâ
Feleği halkâ bagûş etse sena
Sümbülzade Vehbi

HALKA-İ TEVHİT (حلقهٔ توحید) [*Sof.*] Tekkelerde zikir sırasında dervişlerin daire şeklini almaları mânasına gelir bir tâbirdir. Daire şeklinde olan şey mânasına gelen ve Arapça bir kelime olan halaka şeklinde de talaffuz olunurdu.

Nice inkâr olunur halka-i tevhid-i aziz
Âşık ol yerde olur dilber ile hem agaş
Sâbit

HALKÂR (خلکار) [*San.*] Altın yaldızlı tezyinat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «Halkâri» de denir. Boyalı halkâr, berki halkârı gibi tâbirlere de rastlanır. Halkârın kenarlarına tahrir çekilirse «Tahrirli halkâr» adını alır. Tahrir; fırça ile şekillerin etrafının mürekkeple nakışlanmasıdır.

Kıymetli sanatkâr ve bilgin Doktor Süheyl Ünver halkârın yapılışını (Türk tezyinatında halkâriye dair) adlı broşürde (Artitekt neşriyatından: Numara 2-1939) şöyle tarif ediyor:

«Halkâr yapılacak kâğıdın bir yere yapışmış ise iyi yapıştırılmış olması ve yapışık değilse iyi cinsten ve altın ve boyalarla insicamını kaybedecek kadar ince ve âdi olmamasına ve bir de mührelenebilecek kâğıtlara yapılması lâzımdır. Hafif renklerle boyanmış kâğıtlar üzerinde halkâr güzel bir tesir bırakır. En güzel halkârlar bilhassa altının nescine geçmemesi, iyi gölgelenmesi hasebiyle aharlı kâğıtlar üzerinde yapılabilir. Evvelâ halkârı olan kâğı-

dın eb'adına göre esasını ve teferruatını bilhassa kendi hazırlamak üzere diğer bir kâğıda bir taslağını çizmeli, bunda münhanilere ve şekillerin büyüklüğü ve küçüklüğü tenasübüne dikkat ederek bunu ince bir kâğıda dikkatle ve ince olarak hafif renkte boyalı fırça ve yahut ucu sert ve sivriltilmiş bir kurşunkalemle çizmeli ve altına birkaç adet ince kâğıt konarak ve hudutları da işaret olunarak sıkıca ve iyice iğnelemelidir. Bu kalıp nekadar iyi bir ince kâğıda ve nekadar güzel bir surette dikine olarak iğnelenmiş ise bu kalıp sanatkârın cildinde de birçok işlerine yarar. Böyle yapmayıp da sanatkârane olmıyarak lâalettayin bir kopya kâğıdiyle istenen yere çizilirse hem fena ve hem kaba olur. Bunun mutlaka bir kalıbını dikkatle hazırlamalıdır. Halkâr kalıbı istenilen mahalle mutlaka bir çıkın içine konmuş söğüt ağacı kömürü toziyle silkilecektir.

«Kömür tozuyle kalıplar silkildikten sonra mutlaka üzerinde gayet ince uçlu ve sert kurşun kalemiyle çizilmelidir. Nisbeten koyu renk kâğıtlara tebeşir tozu ile kalıp silkilecek olursa bunun üzerinden çizmeden de işlenebilir. Kömür tozunda olduğu gibi sonra parlatılırken leke bırakmaz, yalnız işlendikten sonra gayet ince kürk parçası ile bu tozları temizlemelidir.

«Halkâr altınla işlendiği zaman yeşil veya sarı ıtlak ettiğimiz altın varaklar dikkatle ezilmiş ve hazırlanmış bulunmalıdır.

Altın varakın nasıl hazırlanacağı uzun uzadıya izah edildikten sonra deniliyor ki:

«İşte altın bu suretle hazırlanıp ve şekillere sürüldükten sonra asıl halkâri vasfın verilmesi için iç gölgelerinin yapılması icabeder. Bunun için de yerine göre büyük veya küçük fırçalarla altın tabağındaki altın suyundan alınarak kenarlarına hafif temas edebilmek suretiyle zemine gölge yapar gibi sürülür ve bazı yerleri çok hafif bir gölge ile bırakılır ve yahut gölge yapılmaz. Bu da zermühre ianesiyle donuk olarak parlatılır. Halkâri nakışları ekseriya donuk parlatmalıdır. Daha câzip olur ve ziyaya karşı gözü alıcı ve görmeye mâni halden çıkar, nazara karşı daha hoş gelir. Bu sulu olarak sürülen altın da kendisine göre parlar.»

Halkâr yapılırken kullanılan çiçekler ve bunların terkibi usulleri hakkında şu tafsilât verilmektedir:

Halkâr'da her çeşit şekle ve çiçeğe tesadüf edebiliriz. Ufak bir dikkatle anlaşılabilir ki buraya koyduğumuz halkâr nümunelerinde de yıldız çiçeği, çam kozalağı, kuş gövde ve kanatları, çınar yaprağı, gül, reyhan, nerkis, servi, lâle, gül goncası, sümbül, pek çok yaprak nevileri, yonca yaprakları, yer menekşesi, enginar yaprağı, *rumiler*, hatailer ve envai berk-i halkâri denilen penç berkleri akça yaprağı, hendesî şekiller ve münhaniler ve sair tezyinî teferruat görülür. Bunları intihapta ressamın görüşü esastır.»

Halkâr'ın yalnız bir çeşit olmadığını, bunun gerek tersim tarzı ve gerek az boyanmaları itibariyle muhtelif şekilleri olduğunu söyliyen değerli sanatkâr diyor ki:

«Halkâr çeşitleri hâtır ve hayale gelmiyecek kadar çoktur. Bu çok cazip olan tezyinat usulü başlı başına herhangi bir yerde, bir kitapta, bir levhada, bir yazı kenarında yer almıştır. Çok çeşitli ve tabiata yakın misallerle süslü olmasıdır ki halkâr, şarkta bilhassa Türk âleminde müstesna bir mevki almıştır. Sırf halkâri tezyinattan ibaret kitap kapları, ciltlenmiş kitap mahfazaları, şirazesi örüldükten sonra teclit edilmiş kitapların başları, şemseli kapların iç tarafları ve bazı sandık, çekmece ve levhalar kenarlarında ve içlerinde bunların harikulâde güzel, basit ve bazan çok olgun ve dolgun şekilleri vardır. Halkâri nakışları çini satıhlardaki nakışların da esasını teşkil eder.»

Mushafın eyledik çü halkâri
Okumazsın eline al bari
Lâ

HALKÂR GÖLGESİ (خلکار کولگه‌سی)[*San.*] Halkâr adı verilen yaldızlı tezyinatın şekillerinden beliren gölgeler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HALKÂR KALIBI (خلکار قالبی)[*San.*] Halkâr yapmak için hazırlanan kalıp hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalıp halkâr yapılacak kâğıdın eb'adına göre hazırlanan kâğıda yapılması istenilen tezyinat çizilmek suretiyle hazırlanır.

İnce bir kâğıda dikkatle ve ince olarak hafif renkte boyalı fırça veyahut ucu sert ve sivriltilmiş bir kurşunkalemle çizilmiş olan resmin şekli tamamlandıktan sonra şekiller iğnelenir. Böylece hazırlanan kalıp halkâr yapılacak kâğıt üzerine tatbik edilerek üzerinden söğüt kömür tozu veyahut tebeşir gezdirilir. Gezdirilen toz iğnelenmiş olan deliklerden alttaki asıl kâğıda geçer ve bu suretle geçen resim altınla işlenir.

HALKÂRİ (خلکاری) [*San*] Altın ve yaldızla yapılan oymalar, yazılar ve nakişlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «halkâr» da denir.

Çeşme-i âb-ı hayat-ı feyzdir tab'ın nola
Kilk-i halkâri olursa ana zerrin nâvdan
Nef'î

HALKA YAYI (حلقه یایی) [*Ok.*] Yapılıp bitirilen bir yayın, kemik dışarıda, sinir içeride olmak üzere uç uca getirilerek bağlanıp asılma vaziyetine verilen addır. Yaylar bu suretle iki sene durdurulurdu.

HALTA (هالطه) [*San.*] Köpeklere takılan halkanın adıdır. *Köpek halkası* demektir.

HALTIYYAT (خلطیات) [*Hal*] Hezeyan kabîlinden sözler mânasına gelir bir tâbirdir.

Kimisi kendusun Firdevsi-i Tusî kıyas eyler
Verir zu'mıyle haltıyyatına şehname unvanı
Seyyit Vehbi

HALVET (خلوت) [*Sof.*] Şeyhin emir ve tensibi ile müridin karanlık ve dar bir yere çekilip ibadetle vakit geçirmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tasavvuf ıstılahı olarak halvet; Hak ile gizli konuşmak demektir. Arapça bir kelime olan halvet için «Kamus-ı Osmani» de şu tafsilât vardır: «Tenha, tenhaya çekilme, tenhalık, yalnızlık: (ihtiyar-ı halvet, kôşe i halvet, taleb-i halvet). Hâlî; tenha oda ve hamamda oda gibi ufak, ayrı yıkanılacak mehal: (halvete çekildi, halvete girdi, halvetten çıktı). (Halvethane) = kimsesiz, işsiz kalıp istirahat edilecek mahal. (Halvetseray)= mükellef halvet mahalli. (Halvetgâh, halvetgeh)= inziva mahalli (Halvet güzide) = halveti ihtiyar etmiş olan. (Halvetgüzin) = münzevi, ihtiyar-ı inziva eden. (Halvetnişin) = tenhalıkta oturucu, oturan».

Halvet; alelekser kırk gün sürdüğü için buna «erbain çıkarmak» da denilir.

Rivayete ve tarihlere de geçmiş olan malûmata göre halvet Hazret-i Musa'dan kalmıştır. Filhakika Musa aleyhisselâm Medyen de Şuayb'in yanında kaldığı müddetçe muhtelif çileler çekmiştir.

İsmail Hakkı «Kitab-ül-Hitap» da (s. 252) buna dair şu izahatı veriyor «Cümle umurdan biri halvet ve riyazettir ki Resulullah anı etti, derler. Bu iddia ise sahih değildir. Zira kablennübüvve Cebel-i Hara'da bâ ıye-i din-i İbrahim üzerine taabbut ve kâh bir şehre karip halvet ve riyazetleri mütevatir ve ba'd-en-nübüvve itikâf ve savm-ı visalleri meşhurdur. Erbain şeriat-i Musa'dan mütevaris ve mukarrerdir.»

Mevlâna; evail-i halinde halvet yaptığı ve birçok erbain çıkardığı halde «Şems-i Tebrizi» ile mülâkatından sonra halveti terk, celveti ihtiyar etmiştir. İsmail Ankara'vî bunu kaydettikten sonra (Minhac-ül-fukara, s. 151) diyor ki: «Pes selefin revişi halefe tarikattir. Öyle olıcak tarikatimizde sâlike halvet çıkarmak şart olur ve lâkin ekser hulefa terk-i halvet ve ihtiyar-ı celvet etmişlerdir ve tarikate böyle gitmişler. Zira halvetten murat hane-i kalbi ağyardan tahliye kılmaktır ve yâr'la hane-i dilde musahip olmaktır. Bu haslet ise masivadan perhiz etmekle ve nefsi pute-i riyazette eritmekle mümkün olur ve ele gelür.»

Bir kimse bütün ömrünü halvette geçirse, lâkin kalbini ağyardan ve masivadan tahliye edemese o kimse ehl-i halvet olamazdı.

Bütün rivayet ve menbalar halvet ve erbainin hemen bütün tarikatlerde bulunduğunu ve menşeinin eskiliğini gösterir. Halvet ekseriyetle tekkelerdeki odalardan birinde olur Şeyh, halvete sokacağı dervişi bu odaya götürür, dua ettikten sonra odadan çıkar, yemeği ve suyu her gün dervişin ayağına götürülür. Bu yemek, dervişin meşrep ve tahammülüne güre azaltılır. Bu müddet içinde derviş, zaruret olmadıkça dışarı çıkmaz ve kimse ile konuşmaz. Gece gündüz ibadet, zıkr ü fikr ile meşgul olur. İçlerinde geceleri uzanıp yatmıyanları, uykusu gelince bir kayışı dizlerinin altından ve boynundan geçirip dizleri dikik bir halde otırarak uyuklıyanları, yahut mutalka (dayanacak şey) denen ucu sivri, baş tarafı alın koyacak tarzda yassı bir demiri yere saplayıp alnını, üstündeki yassı yere dayayarak uyuyanları vardır. Kırkıncı gün şeyh, dervişin bulunduğu odaya gider ve darvişin bu müddet içinde gördüğü rüyaları dinler. O gün bir kurban kesilir. Derviş erbainden çıkarılır. Yıkanır ve çamaşır değiştirir. Baş suyu ile pişmiş bir çorba içer, ertesi günü yahut o günün akşamı kurban etinden yer ve dinî ziyafette bulunur.

§ [*Sar.*] Saray kadınlarının serbest bir şekilde bahçelerde, şuralarda buralarda eğlenmeleri münasebetiyle bu tâbir kullanılırdı. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey «Sabah'taki On üçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı, Saray âdetleri, Tefrika No. 6» bunu şöyle anlatır:

«Bazı günler halvet olup saray kadınları bahçeye çıkar, tenezzüh ederler. Halvet esnasında herkes hür ve serbesttir. Yüksek çınarların taravetsaz sayeleri altında ve gülistanlar ve korular içerisinde havuzların fıskıyesi karşısında otururlar, gezerler ve kahkahalarla gülüşürler ve keşt ü güzarları esnasında tesadüf ettikleri genç sultanlara (maşaallah sana aralanım, nizamınızı ne kadar yakıştırmışsınız,, (ne kadar hoş olmuşsunuz) diye alkışlarlar. Bu tâbirlerle alkış yapmak saraylılara mahsustur.

«Halvet esnasında bunların eğlencelerine neşelerine doyum olmaz. Hattâ şehzadeler bilhassa gelip bunları seyir ve temaşa ederler.

Yine Ali Rıza Bey (Tefrika No. 10) «Harem-i Hümayun takımının bir mesireye azimetlerinde beraberlerinde bulunan harem ağaları ve baltacılar marifetiyle derhal o mesire (halvet) diyerek sair nastan tahliye olunur ve saraylılar o mevkide tenhaca eğlenirlerdi» diyor ki bundan saray kadınlarının yalnız sarayların bahçelerinde değil, umumi yerlere de gidip eğlendikleri anlaşılır.

Nur-i çeşmim perdelendi kâbe-i Ulya gibi
Küşegîr-i halvet oldu dide-i bina gibi
Sami

Gitti kesret geldi vahdet oldu halvet dost ile
Hep Hâk oldu cümle âlem şehr ü bnzar kalmadı
Nigazi

§ [*San.*] Hamamda yalnız yıkanmıya mahsus kapılı ve kurnalı yere verilen addır.

Ne fesahatlar ider ol zümre
Dahil-i halvet-i hammam içre
Fazıl

§ [*Fık.*] Karı ile kocanın müsaadeleri olmaksızın başkalarının giremiyecekleri bir yerde karı ile kocanın beraber bulunmaları mânasına gelir bir tâbirdir.

HALVET DER ENCÜMEN (خلوت درانجمن) (*Sof.*) Nakşî tâbirlerindendir. Nakşî tarikında hususî olarak mevcut onbir kelimeden biridir. Diğerleri huş derdem, nazar ber kadem, sefer der vatan, yâdkert, bâzkeşt, nigâhdaşt, yâddaşt, vukuf-u zamanî, vukuf-u adedî, vukuf-u kalbî'dir. Bütün bunların farisî oluşu sadatın fürs olmasındandır.

Halvet der encümen zâhirde halk ile bâtında Hak ile olmaktır. Haktaalânın «رجال لاتلهيهم تجارة ولابيع عن ذكرالله» kavli buna işarettir.

Bâtın nisbeti bu Tarikte şöyle vâki olur: gönül cemiyeti halk ile sohbette hâlvetten daha ziyade olur. Nakşî tarikati esasen sohbete müstenittir. Halvette şöhret, şöhrette ise âfet vardır. Hayırlılık cemiyettedir. Çemiyet de sohbettedir. Sohbetin tesiriyle sâliklerin birbirinde nefy olmaları şarttır.

HALVETE ÇEKİLMEK (خلوته چكيلمك) [*Hal.*] Tenha bir yerde yalnız başına oturma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halvet; Arapça yalnızlık, tenha oda demektir.

HALVETE GİRMEK (خلوته كيرمك) [*Sof.*] İbadetle vakit geçirmek üzere yalnız başına tenha bir odaya, tekkelerin halvethane denilen yere kapanmak yerinde kullanılır bir tabirdir.

HALVETGÂH (خلوتگاه) [*Sof.*] Yalnız başına oturulup ibadetle vakit geçirilen yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tahfif suretiyle «Halvetgeh» suretinde kullanıldığı gibi bunun yerine «Halvethane» de denilir. Halvet Arapça yalnızlık, tenha oda demektir.

O güne zahir ol kim şahid-i halvetgeh-i lâhût
Cemalin suret-i insanda izhar etti sanınlar
Yenişehirli Avni

HALVETHANE (خلوتخانه) [*Sof.*] Yalnız başına oturulup ibadetle vakit geçirilen yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Halvetgâh»ta kullanılırdı. Arapça bir kelime olan halvet yalnızlık, tenha oda demektir. Böyle yerde oturana tenhalıkta oturan, oturucu mânasına gelen «Halvetnişin» denilirdi.

Günc-i halvethanesinde ilm ü irfan münzevi
Küşe-i babında ikbal ü saadet pâsebân
Nef'i

HALVET-İ HÜMAYUN SOKAKLARI (خلوت هايون سوقاقلرى) [*Sar.*] Padişahlar tarafından halvet vukuunda yolun iki tarafına gerilen yelken bezlerine verilen addır. Bu bezlere sadece «sokak» da denilirdi Duvar şeklinde çekilen bezlerle ancak hünkârla maiyetinin geçebileceği bir yol teşekkül ettiğinden bezlere bu isim verilmişti. Bu sokaklar halvet-i hümayun vukuunda kullanıldıkları için o adı almışlardı.

HALVET-İ SAHİHA (خلوت صحيحه) [*Fık.*] Mukarenete (birleşmeye) mâni birşey bulunmadığı halde karı ile koca arasında vukubulan halvet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mâni bulunduğu takdirde o türlü halvete «halvet-i fâside» denilir.

HALVET İSTEMEK (خلوت استمك) [*Hal.*] Tenha bir oda da yalnız başına görüşülmek isteği yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HALVETİİYYE (خلوتيه) [*Sof.*] Şeyh Ebi Abdullah Sıracüddin Ömer İbn-i Eşşeyh Ekmelüddin-ül Ehci tarafından tesis olunan tarikatın adıdır. Ebi Abdullah Ehcan'da doğmuş, Harzem de bulunan amcası Eşşeyh Ahi Muhammed ibn-i Nur-ül-Halveti'nin yanına gitmiştir. Bu zat seyr ve sülûkte «halvet» zikrini pek sever, ömrünü ekseriya halvetle geçirirdi. Bundan dolayı «halvetî» şöhretini almıştı. Siracüddin Ömer-ül Halveti amcasından inabe aldığı gibi seyr ve sülûkte ilerliyerek hülefasının en ileri geleni mertebesine yükselmiş ve 717 (1317) de ölümü üzerine de makamına geçtiği gibi fıtrî ve müktesep kemali cihetiyle halvetiyye tarikatinin pîri olmuştur. İrşat makamına oturduktan bir müddet sonra Hoy'a bir aralık Mısır'a oradan da Hicaz'a gidip hac farizasını ifa etmiş,

daha sonra (Sultan Üveys) in daveti üzerine Hirat'a gelerek orada ölmüştür. Ölümü bir rivayete göre 750 (1349), diğer bir rivayete göre de 800 (1397) dür.

«Ellemezat» adlı eserde yazılı olduğuna göre yedi defa haccetmiştir. Bir gün bir tenha yerde gördüğü büyük bir çınar ağacının içinde halvete niyetle halkın gözünden gizlenmişti. Dervişleri, dostları kendisini aramışlar, nihayet ağacın içinde bulmuşlardır. Kırk Erbaini biribiri ardınca ikmal etmekle ve züht ve mücahedelerinin çokluğu ile tanınmıştır

Rahmetli Sadık Vicdani (Tomar-i Turuk-i Aliyye) den (Halvetiyye silsilenamesi) nde «tesis ettiği tarikata Halveti nam ve nisbetinin çınar ve kırk erbain mes'elelerinden mütevellit olması veyahut Halvet zikrine muhabbet ve mülâzemetinden dolayı (Halveti) lâkabını almış olan amcası Ahî Muhammed İbn-i Nür-ül Halvetî'nin halifesi ve ölümünden sonra kaim makam-i irşadi olmak mülâbesesiyle onun lâkabını da tevarüs etmesinden tehaddüs etmiş bulunması muhtemeldir.» diyor.

Sarı Abdullah efendi «Semerat-ül-Fuat» adlı eserinde «Halvetiyye'nin «Ha» sı: sivaden Hullnvv-u kalbe, «Lâm»ı: Lezzet-i zikre, «Vav»ı: Vikaye-i zahir ve batına ve ahde vefaye; «Te»si: Temkine, «Ya» sı: Yüsr Badel-üsre (güçlükten sonra kolaylığa) «He» si: Müşahedeye delâlet eder» demektedir.

Sadık Vicdanî merhum Sarı Abdullah efendinin «Semerat-ül Fuat» i, İsmail Hakkının «Celvetiyye silsilenamesi», Rıfat efendinin «Mirat-ül mekasid-i, Hariri zade Kemal efendinin «Tibyan-ı vesail-ül-hakaik fi beyan-ı selâsil-üt-taraik»i, Bandırmalı zade Ahmet Münip efendinin «Mirat-üt-turuk»u, Sami'üs Sünbülü'nin «Esmar-i Ezhar»i, Şeyh Celâlüddin Mahmut Hülevi'nin «Ellemezat» ve Bursalı Tahir beyin «Hacı Bayram-ı Veli» risalesi gibi tarikatların silsilelerinden bahseden büyük ve küçük eserleri tetkik etmek ve onlardaki kayıtları ayrı ayrı göstermek suretiyle yaptığı tetkikat sonunda Halvetiyye silsilesini şöyle tesbit etmiştir.

1 — Seyyid-ül evvelin Vel ahirin (Muhammed-ül Mustafa) Sallallahü aleyhi vesellem efendimiz hazretleri

2 — Ebül Haseneyn İmam Ali-yül Mürteza (K. V)

3 — Seyyit-üt-tabiin Ebüssait Hasan İbn-i Yesar-ül Basri

4 — Eşşeyh-ül elmai Habib-ül Acemi

5 — Eşşeyh-ül Kebir Ebu-Süleyman Davut ibn-i Nasir-üt-Tâi

6 — Eşşeyh Ebül Mahfuz Maruf Aliyy-ül Kerhi

7 — Eşşeyh Ebül Hasan Seriy-üs Sekati

8 — Seyyid-üt Tayife Ebül Kasım Cüneyt ibn-i Muhammed-ül Bağdadi

9 — Eşşeyh Ebu Ali Ahmet Memşad-üt Dinuri

10 — Ebu Abdullah Muhammed Dinuri Ebu Ahmet-ül Esvet Mısap Hemedani Muhammet Ameviyye İbn-i Abdullahün Bekri

11 — Eşşeyh Ebi Hafs Ömer Vecühüddin Elkazh-ül Bekri

12 — Eşşeyh Ebi Necip Ziyaüddin Abdulkahirül Bekriy-ül sühreverdi

13 — Ebu Reşit Kudbuddin-ül-Ebheri

14 — Eşşeyh Rüknüddin Muhammed Nuhad-ül-Buhari

15 — Eşşeyh Şihabüddin Muhammed-üt Tebrizi

16 — Eşşeyh Esseyyit Cemalüddin Şirazi

17 — İbrahim Zahit Geylani

[Silsile burada ikiye ayrılmış, müşarünileyh İbrahim zahit Geylani'nin hülefasından Sadüddin-i Fergani ile (Halvetiyye) silsilesi ve (Safiyyüddin-i Erdebilî ile de (Safeviyye) nam-i diğerle (Erdebiliyye ve Bayramiyye) silsileleri teselsül etmiştir. İbrahim Zahit Geylani seyr ve sülükde halvetten celvete intikal ve içtihat eylemiş bulunduğu cihetle müşarünileyhe mensup olan (Zahidiyye) nam-ı diğerle (Celvetiyye) tarikat-ı aliyyesinin büruz-i kemali de müşarünileyh Şeyh Safiyyüddin-i Erdibilî'den teselsül eden silsilede tecelli eylemiştir. Tafsili (Celvetiyye silsilenamesi) ne derç edilmiştir. Halvetiyye silsilenamesinin mabadi berveçh-i âtidir:]

18 — Eşşeyh Sadüttin-i Fergani

19 — Eşşeyh Kerimüddin Ahi Muhammed ibn-i Nur-ül Halvetî

20 — Pir-i tarikat-ı halvetiyye Ebi Abdullah Siracüttin Ömer ibn-i Eşşeyh Ekmelüddin-ül Geylani ül Ebci-ül Halvetî

Yine Sadık Vicdani bu silsilename altına şunu da kaydeylemiştir:

[Halvetiyyeye de nisbet ve meşihatı bulunan Harirî zade Kemalüttin efendi merhum Tibyanında (Halvetiyyeyi tarifte: «الحلوتيه شعبة من الايجية الزاهديه» ibaresiyle başlıyarak tarikat-i halvetiyyeye tarikat-ı Celvetiyye şubesi olarak gösterilmiş ise de «celvet» ile «halvet» arasındaki fark tarikat-ı Halvetiyyenin de tarikat-ı Celvetiyye gibi müstakil tarikatlardan olduğunu teyide ihtiyaç bırakmaz zannederim.]

Halvetî tarikatının yayılmasında Pîr-i sanî ünvaniyle anılan Seyyit Yahya-yı Şirvanî'nin

büyük himmeti geçmiştir. Şeyh Yahya-yı Şirvanî Şirvan'ın Merkezi olan (Şemahi) de doğmuştur. Babası İmam Musa Kâzım ahfadındandı. Ecdadı doğduğu yerin Nakib-ül eşrafı idiler. Seyyit Yahya Sadrüddin-i Hiyavi'den feyz alarak bilâfeti ihraz etmiş ve sonrada kendisine damat olmuştur. Şemahi'den Baku'ye naklederek orada irşada devem etmiş ve 862 (1457) de orada ölmüştür. Zamanında halkın büyük hürmet ve muhabbetine mazhar olduğu gibi hakkında bir çok eserler de yazılmıştır.

Seyyit Yahya-yı Şirvanî'nin tarikat silsilesi şöyledir: Eşşeyh-ül Fani Ahi Emre Muhammed-ül Halvetî, Eşşeyh Hacı İzzüddin-ül-halveti, Eşşeyh Sadrüddin-ül Hiyavi, Pîr-i sani Seyyit-üt taife-ül Halvetiyye, Eşşeyh Esseyyit Celâlüddin Yahya İbn-i Esseyyit Bahaüddin-üş Şirvanül Baküyi

Sadık Vicdani merhum bunun için de «tahkik-i âcizaneme göre (40) kadar şube müessisi yetişen Halvetiyye tarikatındaki feyz pir-i müşarünileyh'in etrafa halifeler izamı ile tarikatı neşretmesi sayesinde hâsıl olmuş, Ulum-ü zâhirede zikemal bir fadıl-ı mükemmel bulunduğundan âlemi islâma birçok âsarı kalemiyye yadigâr bırakmıştır. Halvetiyye şubelerinde okunan (Vird-i Settar) da onun tertipkerdesidir. Bu münase betle (Vird-i Yahya) da denilir» diyor.

Hariri zade «Tibyan» da tarikat'ın mebnasını yani esasını tarikatın esası Lailâhe İllallah-i zikretmek, Esma-i seb'a denilen yedi isimle gizli ve aşikâr meşgul olmak, hâdiselerle kalbi tasfiye etmek, rüya ile tevil eylemek mânasına gelen

مثاها على الذكر بكلمة الطيبه والاشتغال باسماء السبعه بالجهر والاخفا وتصفية القلب بعلم الوقايع والتأويل بالتعبير

ile tarif etmiştir.

Halvetiyyelerin zikri şöyle idi:

Diz çöküp kıbleye karşı oturduktan ve kavi azm ve sadık niyyetle bütün masıvayı zihin ve hatırdan çıkardıktan sonra Allahütaalâ Hazretlerini mülâhaza ederek - başı sağ omuza çevirip - «Lâilâhe» ve «müteakiben» başı, sol taraf memenin altındaki hat üzerine doğru eğip darp edasiyle - «İllâllah» demek ve bu tavır zikre bir müddet yani kelime-i tayyibe-i «Lâilâhe İllallah» ı (33) veya (165) kere kadar ve tizkâr eylemek; ondan sonra İsm-i Celâl ile ve bundan sonra da Esma-i Seb'a'nın bakiyyesi aşağıda gösterilen sıra ile zikretmektir. Esma-i Seba' şudur:

Lâilâhe İllallah, Hû, Hak, Hay, Kayyum, Kahhar.

Halvetiyye tarikatının meşhur olan şubeleri şunlardır:

Ruşeniyye, Gülşeniyye, Mürdaşiyye, Sünbüliyye, Şabaniyye, Şemsiyye, Ahmediyye, Cemaliyye, Bahşiyye, Uşşakiyye, Assaliyye.

HALVETNİŞİN (خلوت نشين) [*Sof.*] Yalnız başına bir yere çekilip ibadetle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir Oturulan yere « halvethane », « halvetgâh » denilirdi. Arapça halvet, tenhaya çekilme yalnızlık, tenha oda demektir.

HALVETSARAY (خلوتسراى) [*Sof.*] Tenhaya çekilip oturmağa mahsus debdepeli, mükellef yere verilen addır.

Eylemez halvetsaray-ı sırr ı vahdet mahremi
Âşıkı maşuktan, maşuku âşıktan cüda
Fuzuli

HAMAİL (حمائل) [*Hal.*] Boyuna asılan veya kola takılan nüsha (muska) ya verilen addır. Halk dilinde «hamaylı» suretinde kullanılır. Himale ve hamilenin cem'i olan hamail Arapça kılıç bağı demektir. Hamailler müselles şeklinde meşinden, tenekeden, gümüş ve altından yapıldıkları gibi dört köşe veya kalb biçiminde yapılanları da vardır. Eskiden askerlik hizmetini bitirip tezkere alan (terhis kâğıdı) istibdal efradı tarafından tenekeden yaptırılıp içine tezkerelerini koydukları ve bir şeritle boynuna astıkları mahfazaya da bu ad verilirdi.

Kalb biçiminde olanını nazardan korumak için, İnsanlara olduğu gibi, atlara takanlar da vardır.

«İslâm memleketlerinde muska taşımak halk arasında âdet gibidir» diyen B Carra de Vausc (İslâm Ansiklopedisi, Hamail Maddesi) şu tafsilâtı veriyor: «Buna şimalî Afrika'da hurz, şarkî Arabistan'da hamaya yahut hafız, uza yahut maaza, Türkiye'de nüsha (muska) yahut hamail denilir. Bunlar ekseriya küçük bir kese, bir madalyon veya para kesesi içine konularak. boyuna asılırdı Veya kola takılır yahut sarığa bağlanır. Zenginler muskaları altın veya gümüşten yaptırırlar. Arap memleketlerinde çocuklara doğumlarının kırkıncı günü muska takılır. Bunlar gayet kaba şeyler olabilir. Meselâ sadece bir midye kabuğu veya kemik parçası bir meşin zarf içinde sol koltuk altına konulur. Genç bedevi kızlarının çok sevdikleri bir muskaları (hurz) vardır ki, 7 santîm boyunda 4 veya 5 santim eninde, içinde dualar yazılı küçük bir kitaptır. Bunu, altın veya gümüş bir kutu içine koyarak, bir broş gibi takarlar.

«Muskalarda yazılı olan dualar, işaretler veya resimlerin muhtelif menşeleri olup, bunların tetkiki hayli güçtür. Bu hususlarda Allahın isimleri (esma-i hüsna), melek isimleri, efsa-

nevi şahısların adları, Kur'an sureleri, nücum (yıldız) işaretleri remzî hatlar, remil murabbaları, insan veya hayvan resimleri görülür.

«İslâm ananesine göre, Allahın 99 ismi vardır ki, bunlar hakikatte kaadir, alîm, rahîm gibi, Allahın sıfatlarıdır. Bu isimleri aynen kullanmak mümkün olduğu gibi, bunları teşkil eden harflerin adedî kıymetlerine göre, cetveller vücude getirmek te mümkündür. Bunlardan başka olarak, Allahın bahs ve tarif olunmıyan bir ismi daha var ise de bu isim insanların meçhulü olup, yalnız peygamberler ile evliyalar bilir.

«Meleklerin de birçok isimleri vardır. En meşhurları Mikâil, Cebrail, Azrail ve İsrafil isminde dört büyük melektir ki, isimlerine birçok muskalarda tesadüf edilir. Bunlardan başka daha birçok melekler mevcut olup, isimleri İlm-ül-melâik kitaplarında sayılmıştır. Arapçada, bu kabîlden olarak Anzurun veya Andahriyuz gibi hayalî müelliflere isnat edilen birçok kitaplar vardır ki, menşei Gnostiklerin devr-i telâkkisine varan bir akideyi ihtiva eder. Seyyareleri idare eden melekler olduğu gibi, ayları ve haftanın günlerini idare eden melekler de vardır. Hergün için, yedi melek ismi mevcuttur. Bunların telâffuzu kulağa garip gelen isimleri çok defa çifttir: Talih ve ilih, kaytar ve maytar, Kintaş ve yakin taş gibi. Bu isimler Kitab-ı Mukaddes'te görülen me'cuç gibi atf-ı terkibi şeklindedir. Sihirde pek mükim bir yerî olup, kâh Müşteri kâh Utarit seyyaresini idare eden bir melek vardır ki, Arapların Mikâil ile karıştırmış gibi göründükleri Metarton'dur. Bu melek Cifr kitaplarında adı geçen yüksek şahsiyetlerden biridir. Bunu Zuhal'de âdeta yaratıcı bir ilâh gibi görürüz. Kur'anda adları geçen ve hususi bir tarihleri olan iki melek vardır ki, bunların isimleri tılsımlarda yer alır: Harut ve Marut. Bunlar insanların ağzı ile istihza ettikleri, onların başından geçenleri kendileri de denemek istedikleri için, yeryüzüne inmişlerdir. Meleklerden başka bazı efsanevi varlıklardan da istiane edilir. Mağara yaranı (Ashab-ı Kehf) bunlardan en meşhurlarıdır.

«Muskalarda en çok kullanılan Kur'an ayetleri C. XIII. ve C. XIV.: «ben fecrin rabbına... sığınırım» ve «ben insanların rabbına.. insanların melikine sığınırım» mealinde olan kısa surelerdir Bu iki sureye el-muavvezeteyn «(iki) koruyanlar» denilir. Birincisinde «düğümlere üfüren kadınların» yaptıkları büyülerden bahsolunmaktadır. Bu surenin, hassaten cismanî marazlara karşı, tesirleri oldnğuna inanılır. Diğeri ise, ruhî illetlere karşı pek müessirdir. Bu iki sureden başka, Yâsin, Ayet ül-kürsî (sure 11, 256). Fâtiha ile Ayet-ül-arş (sure IX, 130) de hamaillerde en çok kullanılan surelerdir. Diğer birçok sureler bazı hususi haller için kullanılır.

«Nücuma ait işaretler, seyyare ile 12 burca ait işaretler de maruftur. Ve pek tabiî olarak, muskalarda bunlar da yer alır. Bu muskalarda hurufi akidesi ile münasebeti olan garip harf şekilleri de vardır. Çok defalar bu işaretlerin İbrani ve Kûfî harflerinden bozma şekiller olduğu anlaşılmıştır. İbn-il-Vahşi'nin Kitap şevk-el-müstaham isimli eserinde bu neviden birçok elifbalar vardır. Bazan İbrani harflerin arkalarında küçük daire olan halkalar yahut tezyinat görülür. Bu tezyinata «küçük ay» veya «taç» denilir. Sefer Yesira'ya göre her harfin bir tacı bulunmak icap eder.

«Muhtelif tarzlarda kümeler teşkil edecek surette noktalar ile yapılan remil şekilleri de bazan muskalarda kullanılır. Arapça ilm-ür remil, kum üzerine çizilen şekillerden mâna çıkarılan bilgisi demektir.

«Muskalarda murabbalara da çok defa rast gelinir. Bunların 9 dan 16 ya kadar haneleri vardır. Çok defa bu hanelerin ilk 9 ve 16 rakamlarına bir o kadar daha ilâve edilir. Ve bu suretle şekil daha âlimane bir manzara alır. Bu takdirde birden başlanacağına 9 dan başlanır. 16 adedi 1 den 16 ya kadar alınacağı yerde, 9 dan 24 e kadar alınır. Bazı defalar rakamlar ile doldurulacak yerde, harfler ile doldurulur. Meselâ bunlara Allah isminin 4 harfi, A l l h yerleri 4 defa muhtelif sıralarda değiştirilmek suretiyle konulur. Bu muska murabbaları meselesi üzerine Arapların çok meşgul oldukları anlaşılıyor. Zira İhvan-üs-sefa risalesinde bunların 9 sütunlu murabbalara kadar indikleri görülmektedir.

«Muskalarda insan ve hayvan resimleri Şimalî Afrika'da az görülür. Fakat şarka İran sanatının tesiri altında tertip edilmiş muskalarda veya efsunlu eşyada daha çoktur. Sihirli hassaları olduğu iddia edilen aynalarda; taşlarda ve mühürlerde ekseriya bu gibi tezyinat görülmektedir. Resimler ya melek yahut hayvan resimleridir. Bazan insan başlı kartallar veya burçları gösteren resimlere tesadüf edilir.

«İslâm âleminde insan eli pek taammüm etmiş bir resimdir. Bunları, gümüşten veya altından kesilmiş veya madalyonlar üzerine hâkkedilmiş olarak, pek çok taşırlar. Bunun kötü gözden (göze gelmek, nazar değmek) olma hassası vardır. Buna avam arasında «Fatime enamızın eli» denilirr Şiîler eldeki beş parmağa

beş büyük zatın (Muhammd, Ali, Fatime, Hasan ve Hüseyin) remzi mânası verirler.

«Velhasıl Kur'an sureleri müstesna olarak, bu muhtilif motiflerin esası ekseriya knostika ve talmutî menşelere kadar gider. Arap ananeleri muskaların icadını Âdem'e. hattâ bunun ona vahyedilmiş olduğunu söyler.

«İslâm kelâmı; Sihri red etmekle beraber, muska taşınmasına cevaz verir. Bu muskalar ekseriya muhtelif tarikatlara mensup dervişler tarafından yazılmakta olup doğrudan doğruya bunları yazan dervişlerin elinden alındığı takdirde ancak bir faydası olacağı söylenir.»

Taktımsa da bir demir hamail
Olmaz şerefim bununla zail
Abdulhak Hamit

HAMAMA GÖTÜRMEK (حمامه كوتورمك) [*Sof.*] Mevlevî tabirlerindendir. Çileyi bitiren Canın meydancı tarafından hamama götürülmesine «hamama götürmek» denilirdi. Can temizlenir, çile elbisesini değiştirir, yeni elbise ile gelir, saka postuna otururdu.

HAMAMCI DERZİ (حمامجی درزی) [*Mim.*] Duvarların taş aralıklarını ketenli harç ile sıvayıp perdah edilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAMAME-İ NUH (حمامهٔ نوح) [*Ast.*] Cenup burc şuretlerinden bir yıldız manzumesine verilen addır. Güvercine benzediği için bu ad verilmiştir.

HAMAM BOHÇASI (حمام بوغچه‌سی) [*San.*] Hamam takımının sarıldığı beze verilen addır. Hamamda kullanılan peştemal, havlu, kese, tas, tarak gibi şeylere hamam takımı denilir.

HAMAM MÜHRÜ (حمام مهری) [*Saf.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Tekkelerin bazısında para yerine hamamcıya verilen kâğıtların adıdır. Bu kâğıtların üstüne hamam kelimesi basılı idi. Hamam parası hamamcıyla tekke arasında kararlaştırılmış olduğu için hamamcı bu kâğıtları tekkeye getirir, muayyen olan bedelini alırdı.

HAMAM NALINI (حمام نعلینی) [*San.*] Hamamlarda kullanılan yüksek ayaklı nalınlara verilen addır. Bunların sedef kakmalı, gümüşlü ve işlemeli olarak bir sanat eseri sayılacak kadar güzelleri vardır.

HAMAM ODASI (حمام اوطه‌سی) [*Mim.*] Eski büyük konaklardaki hususi hamamların soyunma odalarına verilen addır. Camekânlı olduğu için bir kapı ile hamamın soğukluğuna geçilen bu odaya galat olarak camekân odası da denilirdi.

HAMAM USTASI (حمام اوستاسی) [*San.*] Kadın hamamlarında müşterileri bir ücret mukabilinde yıkayan kadına verilen addır. Erkek hamamlarında bu işi görene «Natır», «Tellâk» denir.

HAMAM TAKIMI (حمام طاقیمی) [*San.*] Hamamda kullanılan peştemal, havlu, kese, tas, tarak gibi şeylere verilen addır. Bunların sarıldığı beze «Hamam bohçası» danir.

HAMAYLI (حمایلی) [*Hal.*] Boyuna asılan muska yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça kılıç bağı mânasına gelen hamailden bozmadır. Nazardan korunmak için insanlara olduğu gibi atlara takanlar da vardı.

§ [*Rah.*] Bir serenin tam ortası ve armanın konulduğu yerin adıdır.

HAMEL (حمل) [*Ast.*] Burclardan birinin adıdır. Bu burcu teşkil eden yıldızlar Kuzu'ya benzediği için arapça kuzu demek olan hamel denilmiştir. Güneş bu burca 21 martta girer ve gece ile gündüz bir olur.

Güneş burc mıntakaların ilki olan hamel'de bulunduğu zaman doğanlar için «İlm-i nücum» adlı eserde (S. 25 ve müteakip) şu malûmat verilmektedir: Güneş bu burcta bulunduğu zaman dünyaya gelenler emir ve kumandaya meyyal olurlar. Giriştikleri her şeyde reislik etmeyi isterler. Başkalarının emri altında bulunmaktan nefret ederler. İstediklerini yaptıkları ve kendi fikirlerine göre hareke ettikleri zman son derece memnuniyet hissederler, Bunlar düşünce ve tertip hususunca iktidar sahibi olup her işin neticesini teferrüs edebilirlersede düşüncelerini bizzat sona erdirmek istidadında olmadıkları için işlerin yapılmasını başkalarına bırakarak kendileri nezaretle iktifa etmeği tercih ederler.

Bu burc; tebdil, tadil. teceddüt, tensik ve tanzım hususunda büyük bir düşkünlük ve heves doğurur. Bunun tesir ve nüfuzu altında bulunan her şahıs: azçok mütehalik, şedit, hazım sahibi bir işin sonuna kadar devama meyyaldir. Bu sebeble zâtî siretten, şahsî tabiattan ziyade hiddetli muameleye, hazımsızlığa, mütehevvirane gözlere mütemayil bulunurlar.

Güneş bu burcda iken doğanların ahlakını hülâsa etmek icabederse bunların; serbest, aceleci, iddiacı, haris, zeki, cüretkâr. mültefit ve fakat ifrata, gerek iyi gerekse fena olsun her şeyi hakikî halinden daha mübalagalı surette tasavvura meyyal oldukları söylenebilir.

Bu burcda doğanlar biribirlerinden farklı üç kısım teşkil ader: 1 — Martın son haftasında doğanlar son derece hâkimiyet sahibidirler, ve pek güç tahakküm altına alınabilirler. 2 — Nisanın ilk on gününde doğanlar sadık, samimî olurlarsada muhabbetlerinde kolaylıkla değişiklik yaptırılabilir. 3 — Nisan onu ile yirmisi arasında doğanlar gayet âlicenap, tahavvülleri seri' olmakla beraber teşvike kolaylıkla kapılırlar ve tehlikeye atılırlar.

Bu burcda doğanlar sağlam vucutlu, uzunca boylu, çok kaşlı, nâfiz nazarlı olurlar.

Hamel burcunda dünyaya gelenler sanat hayatı veya para meselesi galip olan işler için daha ziyade istidatlı olurlar. Bunlar arasında dirayetli memurlar, simsarlar, bilir kişiler, müfettişler, mimarlar, kılavuzlar, aktörler, romancılar, ressamlar, seyyahlar görülür.

Bunlar için hayatın en mühüm devirleri 15, 30, 45, 60 yaşlarıdır.

Cilvegâhın ide hurşid-i felek burc-ı hamel Nef'i

HAMELE-İ KURAN (حملهٔ قرآن) [*Hal.*] Kuranı ezberlemiş ve Hafız ünvanını almış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hamele; hâmilin cem'idir. Hâmil yüklenmiş demektir. Hamele-i Kur'an aslında Kur'anın mânasına aşina ve ahkâmiyle âmil olan hafızlar demek ise de alelıtlak hafızlar hakkında da kullanılır. (اشراف امتی حملة القرآن) hadisi hükmüne göre hafızlar ümmetin şereflilerini teşkil ederler.

HAM ERVAH (خام ارواح) [*Sof.*] Şeriatın zahiriyle mütemessik olup tarikata iyi nazarla bakmıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk tabiri olarak Tab'ı galiz, zarafetten âri, kaba yerinde kullanılır.

HAMİDİYE (حمیدیه) [*Kay.*] Fes kalıbı nevilerinden birinin adı idi. Kalıplar sıfır denilen bir numaradan on altı numaraya kadardı. Sonraları kullanılmıyan «Dar Beyoğlu», iki numaralı olup nevileri arasında «Büyük Hamidiye», «Aziziye», «Tam zuhaf», «Efendi biçimi», «İzmir biçimi» adlı şekilleri vardı.

HAMİDİYE KRUVAZÖRÜ MADALYASI (حمیدیه قروازوری مدالیه‌سی) [*İda.*] Hamidiye Kruvazörünün Balkan harbi sırasında Boğazdan çıkmak ve Akdeniz'de cevelân yapmak suretiyle gösterdiği yararlığı yaşatmak maksadile ihdas olunan madalyanın adıdır. 1 Şubat 1329 (1913) de çıkarılan bu madalya Gümüş Mecidiye büyüklüğünde Tunçtandı. Bir tarafında Tuğra, öbür tarafında da Hamidiye Kruvazörünün resmi, altında hâmilinin adı ve tarih yazılı idi. 393 Tane olarak çıkarılan bu madalya gemide bulunan Suvari, Zabitan, Mürettebat ve müstahdemler ile yakacak ve sefer levezımını tedarik ve izha'a memur edilen piyade Binbaşılarından Ömer Fevzi beyle Adalar Kumpanyasına mensup Tahir vapuru suvarisi Hüsnü kaptana verilmişti. Madalya 3 santimetre genişliğinde zemini kırmızı ortası 8 milimetre genişliğinde yeşil kordelâ ile göğsün sol tarafına takılırdı. Sahibinin ölümü ile geri alınmaz, takma hakkı evlâd ve ahfadının büyüğüne intikal ederdi.

HAMİSE (خامسه) [*İda.*] Mülkî rütbelerden birinin adıdır. Mülkî rütbelerin ilk mertebesiydi. Askerîden mülâzıma muadildi. Bu rütbe sahipleri resmî günlerde bu rütbeye mahsus sırmalı esvap giyer, kılıç da takardı. Yalnız ricalden sayılmadıkları için teşrifata dahil değildiler.

Hâmise rütbesini haiz olanlara hamiyetlû elkabı kullanılırdı.

HAMİSE-İ SÜLEYMANİYE(خامسهٔ سلیمانیه) [*İlm*] (Medrese-i Süleymaniye) yi terkip eden medreselerden bir kısmına verilen ünvandı. İlk zamanlarda bu medreseler beş taneydi, ve (havamis) adını taşıyorlardı. Sonraları müderrislerin adedi arttırılmış ve bu sebeple (havamis) kelimesi de (hamise) ye kalbolunmuştur. Bu kalb dolayısile havamis medreseleri (Hamise-i Süleymaniye) olmuştur.

HAMİŞ (هامش) [*Ede.*] Mektubun altına sonradan yazılan sözler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça hamiş kitabın ve mektubun kenarı demektir.

HAMİYETLÛ (حمیتلو) [*İda.*] Hâmise rütbesini hâiz olanlarla askerîden mülâzimler hakkında kullanılan unvandı. Rütbe sahibi okur yazar ise Hamiyetlû efendi, değilsa Hamiyetlû Ağa denilirdi.

HAMLACI (حملهجی) [*Sar.*] Sandal ve kayıklarda kürek çekenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden Saray kayıklarında kürek çeken Hamlacılar da vardı. Hamlacıların başına «Hamlacı başı» denilirdi. Saray hamlacıları Bostancı ocağına bağlı idiler. Saray hizmetine verilen devşirmelerden Bostancı ocağına ayrılanlar ya sarayın has bağçesinde veyahut Saray dışındaki diğer bahçe ve bostanlarda, yahut ta kayıkhane ve kayıklarda ve bostancı başıya bağlı diğer ocaklarda hizmet ederlerdi.

Hamlacılar Padişahın bindiği kayığın küreklerini çekdikleri için emniyetli olmaları ve

bunun için de uzun tecrübelerden geçmeleri lâzım gelirdi. Bu sebeple Hamlacı olabilmek için epeyce eskimiş olmak ve hassaten itimat kazanmış bulunmak lâzımgelirdi. Bundan dolayıdır ki dokuz derece teşkil eden bostancıların sonuncu derecesine yükselmiş olanlar Hamlacı olurlardı.

Hamlacı koğuşları Saray burnu ile Sirkeci arasında bulunan Bostancıbaşılar dairesinde idi. Sonradan Beşiktaşta «hamlacılar dairesi» bunların oturmalarına tahsis edilmişti.

Hamlacılar ipekli gömlek; beyaz, temiz pâk, sırma şalvar; sırma çepken giyerlerdi.

Vezirler ile Büyük Devlet adamlarının da hamlacıları vardı.

HAMLACI BAŞI (حملاجی باشی) [*Sar.*] Saraya ait kayıklarda kürek çekenlerin başlarına verilen addır. Sandal ve kayıklarda kürek çekenlere Hamlacı denildiği ve Sarayda da Bostancı başıya bağlı Hamlacılar koğuşu bulunduğu için başları bu adı almıştır.

Padişahın bindiği kayığın kürekleri çektiği için Hamlacılar emniyetli adamlardan seçildiği gibi başları olan Hamlacı başılar da onların en eskilerinden ve itimat kazanmış olanlarından intihap olunurdu.

Sadrazamların, vezirlerin yedişer çifte; rical ile kibarların üçer, ikişer çifte, orta hallilerin de birer çifte kayıkları ve ona göre hamlacıları vardı. İkişer ve ondan ziyade çifteli olan ve bu sebeple müteaddit hamlacısı bulunan kayık sahiplerinin hamlacıbaşıları olurdu.

HAMLACILAR DAİRESİ (حملاجیلر دائرەسی) [*Sar.*] Beşiktaş sarayında Hamlacılara mahsus yere verilen addır.

Hamlacı; Kayıkcı demektir. Padişahların eskiden bir çok Hamlacıları olduğu için Sarayda bunlara mahsus daire yapılmış ve o daireye Hamlacılar dairesi adı verilmiştir.

HAMRİYYE (حمریه) [*Ede.*] Şarabın medhine dair söylenilen manzumelere verilen addır. Hamır şarap demektir.

Okundukça hamriyyeler gâhgâh
İderek ham-ı bade içre şinah
İzzet Molla

HAMSE (خمسه) [*Ede.*] Mesnevi şekli ile beş kitaptan mürekkep olmak üzere yazılan eserlere verilen addır. Bu türlü eser yazanlara «Hamse nüvis» denilir. Hamse adı verilen tarzdaki ilk eser (Nizami) nin beş hazine manasına gelen «Penç genç» dır. Ondan sonra bu türlü eserler vücuda getirmek moda oldu. İran edebiyatının (Hüsrev-i Dihlevî), (Mevlâna Câmi) gibi büyük şairleri hamse yazmışlardır. Çağatay şairi (Ali Şirnevayi) de Çağatay lehçesinde bir hamse yazmıştır.

Garp Türkçesi denilen bizim lehcemizle de yazılmış bir çok hamseler vardır: Ak Şemsettin'nin oğlu Hamdi mahlaslı Hamdullah Çelebi (Ölümü 914 - 1508) nın Yusuf ve Züleyha, Leylâ ve Mecnun, Mevlid-ün Nebi, Tuffetül-üşşak, Muhammediye; Dukakin zade Yahya bey'in (ölümü 983/1575) Şah ve geda, Yusuf ve Züleyha, Kitab-ı usul, Gencine-i Raz, Gülşen-i envar; Baki'nin muasiri Behişti (Ölümü 979/1571) Vamık Azra, Yusuf ve Zülcyha, Hüsn ve Nigâr, Süheyl ve Nevbehar, Leylâ ve Mecnun; Nevi zade Atai'nin (ölümü 1044/1634) Suhbet-ül-Ebkar, Heft Huan, Nefha-tül-Ezhar, Sakiname, Hilyat-ül-efkar, On yedinci asır nasirlerinden Nergisi hamsesini mensur olarak yazdı. Veysi gibi Nergisi'nin de üslûbu pek ağdalı ve eski zamanlarda bile anlaşılması zordu.

Görmüş anı sonradan Atayı
Hamse yazıp etmiş iddiayı
Ziya Paşa

HAMSE-İ ÂL-İ ABA (خمسهٔ آل عبا) [*Sof.*] Âl-i Aba yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hamse-i âl-i Aba şunlardır:

Hazret-i Muhammed, Ali, Fatıme, Hasan, Hüseyin.

Hamse-i âl-i abanın başlasam tarifine
Pence-i hükm-i kaza-yı biyezalidir sözün
Yenişehirli Avni

HAMSENÜVİS (خمسه نویس) [*Ede.*] Mesnevi şekliyle beş kitaptan mürekkep olmak üzere yazılan ve «Hamse» adı verilen eser yazanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Hamseci» demektir. Hamse adlı ilk eser yazan 592 (1195) de ölen (Genceli Nizami) dir. Garp türkçesi denilen bizim lehcemizle ilk hamse yazan, daha doğrusu Nizamî'nin hamsesini dilimize çeviren (Behiştî) dir. Ondan sonra bu tarzda manzum eserler yazanlar olduğu gibi on yedinci asır nasirlerinden (Nerkisî) mensur olarak (Hamse-i Nerkisî) adlı eseri yazmıştır.

HAMSİM (خمسین) [*Tak.*] Kışın erbainini takibeden elli gün hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hamsinden sayılan elli günün bitmesiyle kış sona ermiş olur. Buna «Hamsun» da denilir.

HAMUŞAN (خاموشان) [*Sof.*] Mevlevî tabirlerindendir. Konya'da Mevlâna'nın türbesi haaicinde ve kıble cihetindeki büyük kabristana verilen addır. Hamuşan uykuda olanlar demektir.

Tekkenin o cihetindeki kapısına «Hamuşan kapısı» denilirdi.

HAMUŞAN KAPISI (خاموشان قپوسی) [*Sof.*] Mevlevî tabirlerindendir. Konya'da Mevlâna'nın kıble cihetindeki büyük mezarlık kapısına verilen isimdir. Uykuda olanlar manâsına gelen hamuşan kelimesi mecaz yoliyle kabristan demektir,

HAMZANAME (حمزه نامه) [*Sof.*] Hikâye ve masal kabilinden şeyler yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAMZAVİYYE (حمزویه) [*Sof.*] Hacı Bayram-ı Veli tarfından tesis olunan Bayramiyye tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Müessisi Bosnalı Hamza Bali'ye nisbetle bu adı almıştır.

Abdulbaki Gölpınarlı «Melâmilik ve Melâmiler» adlı kıymetli eserinde (sahife 72 ve müteakıp) bunun için şu mühim tafsilâtı veriyor:

«Daha Hüsameddin-i Ankaravî'nin zamanında bile cezbesi galip bir zattı. «Sergüzeşt» ve «Melâmiyye-i Şattariyye» de zikredildiğine göre nefsini tezlil için köpekler ve tavukların yemesi için sokaklardaki yalaklara dökülen artık yemekleri yer ve eshabına «Riyazetten vazgeçtim; her gün tavuk çorbası içiyorum» diyerek tefahür sureti gösterir ve melâmet neşvesi izhar eylerdi. Bu gibi ahvalinden naşi Şeyhi Hüsameddin tarafından Hamza tesmiye edilmiş ve «Bu hal; senin şehadetine sebep olur,» demişti. Hüsameddin'in vefatından sonra doğduğu Bosna'ya gidip irşada kıyam etmişti; meyhanelere giderek müstait gördüklerini «Ey oğul; bevl-i şeytan olan hamrın ne neşesi olacak? Taip ol; bana gel, sana bâde-i hübb-i Rahman vereyim; nûş eyle ki kıyamete kadar sekran olasın» diye kendisine cezbeylermiş. Az zaman zarfında müritleri tekessür etmiş ve Lâli Zade'nin tahkikine nazaran birkaç bine baliğ olmuştu. Hülâsa; Melâmilere göre bu gibi halâtı istidraca hamledilmiş, «Şakayık zeyli» ne nazaran «Şer'i şerife na mülâyim ahvali» zuhur etmiş ve anlaşılan Hamza Bali'de İsmail Maşukî gibi sırr-ı nihan olan vahdeti bütün vuzuhiyle izhar eylemişti. Nihayet Bosna ulema ve meşayihinin «ümmî bir adamdır, irşada kadir değildir» diye vuku bulan şikâyetlerini Bosna kadısı İstanbul'a yazmış; bunun üzerine Şeyh Hamza da merkeze getirilmişti. Ebussuud Efendi İstanbul şeyhlerinin bazılarından Hamza Bali'nin halini istifsarla binnetice «Üstadım fazıl-ı Rum İbn-i Kemâl merhum fetvasiyle katlolunan İsmail'in Katlı Zendeka ve ilhade bina olunmuştu; Şeyh Hamza dahi ol tarikte zındık ise katli meşrudur.» diye fetva verdi ve Hamza, Deveoğlu çeşmesi önünde katlolundu.

«Hamza Bali'nin katlinde hazır bulunan baltacılardan bir müridi de şeyhinin düştüğünü görünce kendi hançeriyle kendi boğazını keserek intihar etmiştir (969).

Kâtip Çelebi'nin «Takvim-üt tevarih» de (969) senesi vukuatında: «مقتولی حمزهٔ بایرامی واتباعش باسیف شریعت» = Maktuli-i Hamza-i Bayramı ve etbaeş ba seyf-i şeriat dediğine nazaran Hamza Bali ile beraber birkaç müridi de katledilmiştir. Süleymaniye'nin arkasında bulunan Deveoğlu çeşmesine mülâsık mescidin hazıresinde Hamza Bali'ye ait bir mezar vardır. Mezar taşında «Merkad = مرقد» kelimesi varsa da avlu duvarındaki niyaz penceresinin üstündeki kitabe meseleyi hallediyor. Tâlik yazı ile yazılmış olan bu kitabeyi aynen naklediyoruz.

«Tarikat-ı Bayramiyye ricalinden Hüsameddin-i Ankaravî Hazretlerinin halifesi Ehl-ül-lahı kiramdan Bosnavî eş-şeyh Hoca Hamza Hazretlerinin merkad-i münevvereleridir. Kendüleri müstağrak-ı cezbe-i ilâhî ve mukarin-i sohbeti olanlar dahi bi ihtiyar müncezip olurlardı. Bazı halât-ı acibeleri istidraca hamlolunduğundan bu makamda rütbe-i şehadete nail ve mazhar olmuşlardır. Rahmet-ul-labi aleyh

969

«Anlaşılıyor ki burası Hamza Bali'nin meşhedidir. «Merkad» kelimesi kitabeyi yazdıranların cehli eseri olsa gerek.

«Şehadetinden sonra müritlerinden bazıları cellâtlara bahşiş vererek nâşını alıp Mevlevihanekapısı'ndan Silivrikapı'ya giden yolun sağ tarafında caddeye nazır bir mahalle defnetmişlerdir.

«Merkadinin yalnız baş tarafında perişan destarlı ince, uzun, dört köşe küçük bir taş vardır. Taşın dört tarafında dairen madar girift ve harekeli sülüs yazı ile şu yazılar var: قد انتقل السعید الشهید المعصوم حمزه بالی من دار الفنا الی دارالبقا.

«Merkadin etrafına kalın altı taş sütun ve demir parmaklıkla muhkem bir şebeke yapılmıştır. Bu suretle mezar, bir türbe haline ifrağ edilmiştir. Türbenin yola nazır olan ayak tarafında üstte beyzî bir taşta şu beyti okumaktayız:

Türbe-i aliye-i hazret-i Bali-i şehit
Eser-i hayr Mehmet Ali Paşay-ı Vahit
281

«Bu Mehmet Ali Paşa, Sultan Aziz devri ricalinden ve Âdile Sultan'ın zevci Kaptan-ı Derya Mehmet Ali Paşadır. Mumaileyh Mevlevi muhiplerinden olup o vakitler Yenikapı Mevle-

vihanesi postnişîni olan Osman Salâhaddin Dede Efendinin (vefatı 1304) ehas bendelerinden imiş, Dede Efendi ekseriya akşam üstleri dergâhtan çıkıp Hamza Balî'nin merkadine gelir ve burada bir müddet otururmuş. Yine böyle bir ziyaret esnasında Mehmet Ali Paşa Salâhaddin Dede'ye burada mülâki olmakla Dede Efendi merkadin türbe haline ifrağını paşaya emretmiş; bu emir neticesinde de şimdiki türbe meydana gelmiştir. Beyit de Osman Salâhaddin Dede'nindir.

«Hamza Bali'nin Melâmi'ler üzerinde nüfuzu fevkalâde olduğu gibi katli hâdisesi de lehdar ve aleyhdar olmak üzere hemen bütün Osmanlı içtimai heyetini iki fırkaya ayırmıştı. Lâli Zade merhum'un ifadatına nazaran avam-ı nâs bile bilir bilmez bu dedikoduya iştirâk ediyor ve mahalle kahvelerine kadar her yerde, her tekkede Hamza Bali ve Hamzaviler bahis mevzuu oluyordu.

«Şeyh Hamza'dan sonra Melâmî lâfzı (Hamzavî) suretine inkılâp etmiştir. Bu lâkap,, Melâmîlere yalnız ahali tarafından verilmiyordu. Melâmîler de Hamza'yı kendilerine pîr ittihaz etmişler ve Hamzavîliği maaliftihar kabul etmişlerdir.

«Oğlan şeyhi İbrahim Efendinin vefat tarihi; levha halinde sandukasına dayalıdır.

Şeyh İbrahim Efendi menba-ı feyz-i kemal
Hamzaviler serveri bir pîr-i âli ehl-i hal

beytiyle başladığı gibi bilhassa İdris-i Muhtefî'nin cânişîni olan ve (1037) de vefat eden Hacı Kabayi'nin mezar taşında da:

Hamzaviyye kutbunan bu kabr-i cennet fayıha
Ruha için oku üç ihlâs ile bir fâtiha

beytini okumaktayız.

«Melâmîler, Hamza Balî'nin hâtırasını unutmadıkları gibi halk da yıllarca Hamza ve Hamzavîlerle meşgul olmuştur.

«983 senesinde ismi meçhul olan birisi:

Gizlü gencin lü'lü-i lâlâsıyım;
Şöhre-i aşkım, cihan kâlâsıyım..
Künt ü kenzin remzinin mevlâsıyım.
Zât-ı bahtın allemel esmâsıyım.
Mescid-i aşkın imamı olmuşam,
Deyr-i aşkın hem Çelîbâ pâsıyım!
Ben ne dersem Hak işler heman
Şöyle benzer; ben anın ağasıyam!

Beyittlerini havi bir şiir yazmış; bu şiir şüyû buluyor. İstanbul günlerce çalkanıyor; şairin aleyhtarlarının başında Sünbülî şeyhi Koca Mustafa Paşalı Yusuf Sinan efendi bulunduğu cihetle biçare şair, işin sarpa sardığını anlıyarak «Cami-i etvar şer'a» tamamiyle mutabık olan Zeyd bin Salike cevap olarak ben, irademi neye sarfedersem Allah anı halkeder; ben anın abd-i hasıyım mealinde:

Ben ne dersem Hak anı işler heman;
Şöyle benzer, ben anın ağasıyam.

diye akide-i ehl-i sünnet velcemaattaki irade-i cüz'iyyeyi söylese, yahut ilmin maluma tâbi bulunduğuna telmih etse, yahut insan-ı kâmil-i vasfeyleyip (ومارميت اذ رميت ... انى جاعل فى الارض خليفه) âyetleriyle ve (لايزال العبد يتقرب) hadis-i kutsisine işaret etse, halâsa meal olur m?

Elcevap: Allahu âlem olur.»

Mealinde bir fetva alarak, yahut Sinan efendinin dediği gibi uydurarak bir mektupla şeyh efendiye göndermiştir. Fakat Şeyh efendi sâkin olmak şöyle dursun bu cür'ete, hele mektupta Allah ve Peygamberi zikirden sonra «Celle celâluhu, Sallallahü aleyh-i ve-selllem» cümleleri yazılmamasına büsbütün köpürerek kaleme sarılıp şairin te'vilâtını red zımnında lânetler, beddualarla memlû (Tadlil-üt-te'vil) adlı risalesini yazmıştır. İsmi meçhul kalan bu şair de herhalde Hamzavîlerdendir. Fakat acaba kim?

«983 de Melâmîlerin riyasetinde «Hasan-ı Kabadûz» bulunuyordu. Fakat bu zat Bursa'da oturuyor. Halbuki Sinan efendi şairin İstanbul'da olduğunu söylüyor. Aynı zamanda Hasan-ı Kabadûz, temkin sahibi bir zat; şiirleri de yok. O tarihte İstanbul'da yaşıyan Hamzavî şairlerinden; Gazanfer efendiye müntesip Emir Osman Haşimî var. Bu zatın aleyhinde tercüme-i halinde yazdığımız veçhile birçok dedikodular olmuş ve Haşimî, nihayet zahiren Nureddin Zade'ye intisap suretiyle başını kurtarabilmiştir.

«Bu nazmın failinin de Emir Osman Haşimî olması çok muhtemeldir.

«Hamzaviler aleyhine yazılmış risalelerden bir tanesini de Süleymaniye kütüphanesine mülhak Halet efendi merhumun kitapları arasında (764) numarada mukayyet mecmuada bulduk.

«(Muhammet Amikî) isminde meşayihten bir zat «Veled» isminde bir sipahi zadenin kendisine intisap etmişken bilâhara kendi tâbirince:

«Zaife-i Melâbide ve fırka-i zendekadan bazı kimesneler ile musahabet eylemeğin ki Hamzavî demekle meşhurdurlar; حذلهم الله تعالى. Suret-i hakda umumî talipleri idlâl edip akidelerin fesada verirler; tarik-ı hakkı inkâr eylemiş» olmasından münfailen Sipahi zadeye hitaben

ve her bendi Eyyühel veled diye başlaması dolayısiyle (Gazali) nin meşhur risalesini tanzire özenerek bir risale yazmış.

«Bu risaleye nazaran Şeyh Hamza, sâliklerine amel ve mücahede lâzım değildir dermiş ve rüyayı inkâr edermiş. Veled, «Şeyhim, bana on sekizbin âlemi koltuğu altında seyran ettirdi» diyormuş. Bundan maada risale sahibi, Şeyh Hamza'dan bazı havarik rivayet edildigini de söyliyor. Fakat bunlar istidraca hamledilir.

Veled «ونفخت فيه من روحى» ayetini delil getirerek vahdet-i vücut iddia edermiş. Muhammed Amikî efendi vahdet-i vücudü ehl-i sünnet mezhebine muhalif olduğunu söyliyerek reddediyor. Eyyühel Veled; dide-i insaf ile nazar eyle ki aşk, ne makamda müyesserdir. Yoksa Hamzavîlerin ancak âh-ı serdi-i bî derdleriyle aşk olmaz.» diyor.

«Risale; 1023 muharreminde yazılmış. Hamza'nın şehadeti ile tarih-i tahrir arasında 53 sene var. Buna nazaran Veled, bizzat Hamza'ya değil Hamzavîlerden birine ve ihtimal o vakit irşad makamında bulunan İdris-i Muhtefi'ye ve yahut İdris-i Muhtefî'nin halifelerinden birine - belki de ismi Hamza olan birine - intisap etmişti.

«Biri 983, biri 1023 de Hamzavîler aleyhine yazılan bu iki risale, bize Hamzavîlerin; Hamza Balî'nin, şehadetinden sonra da ihtifaya tenezzül etmediklerini göstermektedir. Hamzavîler; toplu bir halde bilhassa Bosna taraflarında bulunuyorlardı. Bosna Kadısı Bali Efendi (vefatı 990) bunları teftişe memur olup on iki Hamzavi şeyhi hakkında fetvay-ı idamını infaz ettirmekle beraber cemiyetlerini perişan edemediğini 1044 de vefat eden Atâî'nin «el'an o semtlerde akidesi fâsit, boyu uzun, aklı kısa mülhid eksik değildir» demesinden anlıyoruz.

«Hamza Bali'nin «Demir Han» ismindeki oğlundan mütevellit «İbrahim» adlı bir hafidinin Ömer dede hulefasından Seyyit Câfer'den müstahlef Muhmmed Rumi'ye müntesip olduğunu ve «عرقة القلوب فى الشوق العلام الغيوب» isimli bir eseri bulunduğunu «Kâtip Çelebi» (Keşf-üz-zunun) da haber veriyor.

«İbrahim İbn-i Demir Hamza, seyyahmış ve nihayet Mısır'da vefat etmiş. Seyahatinin sebebi Hamzavilerin akıbetine uğramaktan ihtirazı olsa gerek.

«Hulâsa: Hamzaviler diğer tarikat erbabı gibi vahdet-i vücudu korkakça kabul etmemişler; vahdeti bütün vüzuhuyle kabul ve hattâ ilân eden vahdet fedaileri olmuşlardır. Mamafih Hamza Bali'den sonraki sadât-ı Melâmiyye, bu gibi taşkınlıklardan uzak kalmışlar ve bilhassa Hasan-ı Kabadûz, İdris-i Muhtefi, Lâmekânî Hüseyin Efendi, oğlan şeyhi İbrahim Efendi, Şarih-i Mesnevi Sarı Abdullah Efendi gibi zâhir ve bâtını mamur kimselerin telifkâr şahsiyetleriyle imhadan kurtulmuşlar ve tarikatlerini günden güne neşr ve tevsi eylemişlerdir.»

Bayramiyye tarikatinin diğer şubeleri şunlardır: Melâmiyye, Şemsiyye, Tenuriyye, Himmetiyye, İseviyye, Celvetiyye.

Tarif-i Rical-i Hamzaviyye

Çünkü tarif ü resm olan nükaba
Hamzaviyye guruhadur cana
Hamzaviyye nedir idem teşrih
Bilesin sirr-ı Hamzayı tasrih
Mütteşik olmuş idi ehl-i kemal
Ki Cenab-ı Hadaya kurb ü visal
Terk ü tecrid ü mihnete muhtaç
Sılla vü erbainde kalmalı aç
Olmayınca riyazat u perhiz
Nefs-i şum olmaya şerif ü aziz
Hamza Bey hâdi-i sebil-i reşat
Feyz-i zatiyle eyleyüp irşat
Menolunda dedi reh-i usret
Hakka giden çeker mi hiç mihnet
Çillenin methali mi var ilme
Zikr ile saffet olur mı fehme
Sırrını bahş eder Hada kulana
Kulu da bahş eder anı gülüne
Bir nazarla er eyler ademi er
Sana lâzımsa var ara bul er
Hâsılı kimi bitaap Allah
Sırr-ı Zatına eglese agâh
Hamzevi dediler o saltane
Girme sen semt-i ifk ü bühtane
Lâ

HAN (خان) [*İda.*] Osmanlı padişahları hakkında ünvan olarak kullanılır bir tâbirdir. Çagatay lûgatinde (Lügat-i Çagatay ve Türki-i Osmani, 1298 tab'ı) Han için «Padişah mânasına müstameldir. Aslı hang, vang, onk; ulus büyüğü, hane başı, hükümdar» izahatı yazılıdır. «Lehçe-i Osmani» de «Çin,de hang, vang, onk; melik mânasına olmakla Tatar'dan evvel Çin'e müstevli olan Etrâk Mülûkü ol unvanı takınmış ve her ulus büyüğüne Han denmiştir. Meselâ Çagatay ulusunda bir zaman Cengiziyyeden Mahmut Han'a Han denüp hükümete musallat olan Aksak Timur'a Bey yani onun vekili denmiştir» deniliyor.

Han, gerek İran'da Türk neslinden olan hükümdarların ve gerek Osmanlı padişahlarının resmî lâkabı olduğu gibi İran'da «paşa» makamında da istimal olunmuştur.

Türklük ve türklere dair mühim tetkikat ifa etmiş olan mütekait Erkânıharbiye feriki Enver Paşa «Türkçede Han Kelime-i Mühimmesi» başlığiyle neşrettiği bir makalede (İkdam, 31 kânunuevvel 1334) diyor ki: «Han kelimesinin şekl-i kadimi (hang) olup en müstamel mânası Farisîde (şah) kelimesinin mukabilidir. Bu mânaya (hundi) şekilleri dahi müstameldir, hünkâr gibi. Bu kelimelerde (di) ve (kâr) lâfızları lâhikadırlar. Almanca'da (kral) mânasına olan (könik, kang) ve İngilizcede aynı mânaya olan (king) kelimeleri (hun) nn Türk kelimesinden mehuzdurlar. (Han) ila (hun) kelimeleri «yüksek ve yüce» mânasına olan (ha) ve (hu) cezirlerinden müştaktırlar. Fransızca (ho - haut) ve Almanca (hoh - hoch) kelimeleri aynı mânayı ifade ederler. (Han) kelimesinin kadim bir mânası da (âsman) dır. Fakat bu mâna lisan-ı Osmanide müstâmel değildir. Yalnız lisanımızda kullandığımız (Huda) mânasına olan (Tanrı) kelimesinin aslı (Han Tanrısı) dır ki «Rabb-üssema» demektir. Han kelimesi bir de (dağ) mânasını ifade edip bu mânaya olarak Çin'de (şan) kelimesine girmiştir.»

Yine Türk tarihiyle meşgul olan Hüseyin Hüsamettin Efendi buna dair yazdığı cevabî makalesinde (ikdam, 10 ve 11 şubat 1334) uzun mukaddimeden sonra âlimlere, hakaylara, dağlara (Tanrı Han) demiş olan eski Türkler kendilerine büyük görünen her şeye (han) unvanını verdikleri istimallerinden anlaşılmaktadır. Orhan, Nigezhan, Dağman, Kamhan, Gökhan gibi. Bu gibi kullanılışlar ne Tanrı lâfzının, ne de Han kelimesinin lûgaten gök ve dağ mânalarına delâlet ettiğini gösteremez. Belki mecazen bu mânalara ıtlak edilmiş olduğunu ifade edebilir, Mecazat ile mesni-i lûgaviyenin ispat edilemiyeceği ise malûmdur» demektedir.

Bütün bu tetkikattan Türklerin büyük şeylerin yüceliğini ifade için verdikleri anlaşılan (Han) unvanını Osmanlılar da kullanmışlar ve bu kelimeyi sikkelerinde bile istimal eylemişlerdir. «Sultan» kelimesi gibi «han» kelimesini meskûkâtta ilk istimal eden (Çelebi Sultan Mehmet) tir. Bu münasebetle Ali Galip Bey (Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniyye, sf. 28) «Padişahan-ı âl-i Osmanın zikrolunan unvan-ı celile ile benam buyurmaları bu tarihten bed'eylemiş olmak lâzım gelir» fikrini ileri sürmüştür.

Türk tarihiyle uğraşmış ve kıymetli eserler vermiş olan rahmetli Hüseyin Hüsamettin Efendi başka bir tetkik yazısında (Türklerde «Han» unvanı, İkdam, 25 kânunusani 1334) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Han unvanının Türkçe bir lâkap, Turani bir lâfız olduğunda şüphe yoktur. Mahmut Kâşgari, (Divan-ı Lûgat) inde Uygur oymaklalarının (kan) şeklinde müstamel olduğnu yazıyor. Oğuz dilinde (kaf) ın (ha) ya tebdil edilerek telâffuz edildiğini beyan ediyor.

«Yakut-ı Hamevî «Mûcem-ül-Büldan» ında Han unvanının şekl-i telâffuzunu muhtelif surette gösteriyor. Kan, kân, can olmak üzere beyan ediyor.

«Âcinkan; bil-cim-il-meksure ven-nun-uasakine ve kaf ve elif ve nun ve hiye karyetün min kura Serhas vel-Acem-i yesmuneha Âcengân. Mûcem-ül-Büldan c. 1, s. 54.»

«Şu eşkâl-i muhtelifeden anlaşılıyor ki bütün Türklerin Sım lûgatinde unvan-ı hükümdari (kan) lâfzıdır. Fakat Horasan'da oturan Oğuz Türkleri bu unvanı (han) ve Acemler de (gan) şeklinde telâffuz etmişlerdir. Araplar, kan ve han şekillerini aynen kabul ve istimel ettikleri halde (gân) şekl-i acemanesini ta'rib ederek (can) demiş olduklakı şüphe götürmez. Çünkü Arap dilinde kâf-ı Acemî yoktur.

«Kan lâfzı, unvan-ı hükümdari olarak istimal edildiğine göre bir sıfat-ı madiha olduğu şüphesizdir. Arapların dem ve Acemlerin hun dedikleri kan mânasına olamaz.

«Çünkü: unvanlar, medih ve zemmi ifade eden sıfatlardan olur. Şu halde hükümdar unvanı olan (kan) da bir kelime-i ismiyyedir. Aralarında mâna ve istimal itibariyle büyük farklar vardır. Bu farkı, maddeten tâyin edebilmek için dilimizin kavaidine, iştikakına, teşkilâtına müraeaat etmek zaruridir. Çünkü mehazler bu farkı tâyinde sâkit bulunuyorlar.

«Dilimizde sıfatlar, iki türlüdür. Biri; ak, oz, boz, düz, kır gibi sıfat-ı ismidir. Diğeri; alan, olan, bulan, duran, kıran gibi sıfat-ı fiiliyyedir. Birincisi madde-i aslıyyenin fer'i olup hudus ve teceddüdü mutazammındır. Kan lâfzı zâhir şekle göre bir sıfat-ı ismiyye olabilir. Fakat bu sıfatın mânasını tâyin edecek bir me'haze tesadüf edilemedi. Türk dilinde velev mecazen olsun mânasız bir sıfat ismi yoktur. Yukarda gösterilen hususi lâkaplardan her birinin güzel ve müfit bir mânası olduğuna göre bu umumi unvanın da mutlaka güzel ve müfit bir mânası olacağına şüphe etmiyorum.

«Türkler, mânasız ve mübmel bir sıfatı, bütün Türk hükümdarlarına umumî bir unvan olarak istimal etmezler. Türklerin fıtratı, huyu bunu icabeder. Şu halde (Kan) lafzı, sıfat-ı ismiyye değil, belki sıfatı fi'liyyedir. Aslı da (Kavan) kelimesidir. Türk dilinde çok istimal yüzünden tahfif edilerek (kan) denmiş ve sıfat-ı

ismiyye şeklini alarak hudus ve teceddüt mânası gitmiş demelidir.

«Malûm olduğu üzere Türk tirelerinin lehceleri arasında yurt ve telâffuz itibariyle ciddî farklar vardır. Bu lehcelerin cezri bir ise de elfaz ve eşkâli pek muhteliftir.

«Meselâ Türklerin tire itibariyle fuynaş, küynaş, kuyaş, hoaş, konaş dediklerine Oğuz Türkleri tahfif ederek (güneş), hatta (gün) demektedirler. Görülüyor ki köynaşa nisbetle (güneş) daha zarif ve (gün) daha hafiftir.

«Mevzuubahis olan bizim asıl ve tahfife gelince Türkler gibi Turan ırkından ayrılmış bir şube-i mahsusa olan Mogol dilinde hâlâ hükümdarlarına (Kaan) ve (Kavan) denmesi, ünvan olan Kan'ın aslını ve tahfifini göstermektedir.

«Binaenaleyh, Mogolların ve Tatarların (Kaan) ve (Kavan) dedikleri unvan-ı hükümdariyye bütün Türklerin tahfifen (Kan) ve (Han) dedikleri zahir olur. Yalınkuva, yelenkok, yelçuk, yelu gibi cümlesi de âdem ve beşer mânasınadır.

«İşte bu asıl ve tahfifin delâletiyle Kan'ın mânasını keşf ve tayin edebiliriz. Bu asla göre kavan, kavmak mastarından yapılmış bir sıfattır. Kavıcı demektir. Lûgatname-i Süleyman efendi'de «Kavmak-def' ve tard» taakup ve teb'it etmek, sürmek, nef'i» diye mestur olduğuna göre düşmanları def ve tart mezalim ve şururu red ve ref' ederek milletini himaye eden demek olur.

«Şu halde Uygur dilinde mezkûr olan «Bozun Kang» Oğuz Türklerinin dilinde «Bodun Hanı» demek olup millet hamisi mânasınadır. Süleyman efendinin balâda «Han'ın aslı Hang» dediği Uygur Türklerinin (Kang) dedikleri olacaktır.

«Hâlâ dilimizde (kavmak) mastarından alınmış birçok furû'dan bazıları müstameldir. Kavar, kavır, kavas, kavan, kaval bu fürudandır. Kavar, bir kimsenin kendisine karşı söylenen fena sözleri red ve menetmesine denir. Hâlâ Anadolu'da buna (kavare) denmektedir. Münazaa mânasınadır. Bunda nefsini himaye mânası vardır.

«Kavır, Budi mezhebinde halkı fena huylardan, kötü şeylerden red ve men eden halkı fenalıktan himaye eyliyen büyük vâizlara denir. Halkın üzerinde kavırların kavanlar kadar nüfuzu var idi.

«Kavas, halkı bilâ izin efendisinin huzuruna girmekten red ve men eden, halkın tehacümünden efendisini himaye eden eski zabıta memurlarına denir. Istılah perdazlarımız bunu arabî zannederek (Gavas) şeklinde yazmışlar ise de mânasını bir türlü uyduramamışlardır.

«Kavak, gölgesi merdut olan uzun ağaçlara denir. Lûgatname-i Süleyman Efendi'de «Koğuk, ecvef, kavak, içerisi boş olan şey» diye tefsir edilmesinde bir isabet görmiyorum. Çünkü koğuk başka, kavak yine başkadır.

«Kaval, insanlardan hüzün ve kederi, dert ve elemi red ve meneden, insanların ruhlarını kederlerden himaye, dertlerden vikaye eyliyen alet-i neşata denir. Üdebamız bunu da arabî zannederek (kaval) kelimesinden bozma demişlerdir.

«Kavmak mastarının bugün dilimizde müstameli (koğmak) ve (kovmak) tır. Alârivayetin Türklerden ilk teşkil edilmiş olan (Kavanlı Oymağı) Türk Hanın ceddi (Tivil Kavan) ın unvaniyle meşhurdur.

«Çinliler, bu oymağa (Koenlong, Koenlo) demişler ve bu oymağın meskûn olduğu dağlara (Koenlong) adını vermişlerdir. Koenlong dağı, Türklerin ilk yurdu olan Pamir yaylasının şark taraflarındadır.

«Kavanln ve Koenlu nisbeti de Kan'ın aslı (Kavan) olduğunu ve kavmak, kovmak, koğmak masadir-i müstamelesinden alınmış bulunduğunu göstermektedir.

«Şu tetkikat-ı lisaniyyeden ve teşkilât-ı lügaviyyeden anlaşıldı ki Türklerde Han ünvânı, millet hamisi mânasınadır. Aslı kavan, kovan, kağan ve koğan'dır. Sonra Türk ve Mogol tirelerinden bir bölüğü muhtelif olarak (Kan) ve (Han), diğer bir takımı aslî üzere (Kavan) ve (Kağan), öbür kısmı da (Kaan), (Koen) ve (Kavan) demişlerdir. Daha sonra bu ünvan ile muanven olan Türk adları birçok bilâd ve kasabat ve kuraye alem olduğundan her millet kendi lehçesi üzere bu ünvanı bir derece tağyir ederek istimal etmişlerdir.

«Bu yüzden (Kan) ve (Han) unvanı; can, cen, hen, ken, kın, kân, kên, han, hen gibi şekillere girmiştir. Cüzcan, Eriycan, İştihan, Kantura, Tuyakın, Ohengân, Beruken, Frahan, Keşmehin gibi.

«İşte bu tetkikata tevfikan şu adların asılları; Gürhan, Orbayhan, Baruhan, İştayhan, Turayhan, Tüvilhan, Ecinhan. Baruhan, Barahan, Göçmayhan olduğunu anlıyabiliriz.

«Lâkin (Hakan) unvanı Kavan, Kaan, Kagan unvanlariyle karıştırmamalıdır. Çünkü Hakan unvanı, lûgaten ve manen bu unvanlardan başka olduğunu lâfzı göstermektedir.

«Türklerde (Han) ve (Kan) ile asıllarının zaman-ı hudusuna gelince bunu tayin edecek bir me'haz yoktur. Bu hususta her ne söylenirse zan ve tahmin üzere söylenmiş olur.

«Bazı Türk münevverleri bu ünvanın hicret-i seniyyeden iki asır kadar evvel bir zamanlarda hâdis olduğuna hükmediyorlarsa da bu hüküm bir tarihe, yahut bir tetebbu-u sahiha müstenit olmadığı ufak bir tetkik ile sabit olur.

«Tarih-i Buhara'da Ebu Bekir Mansur-ul Bersahî diyor ki:

Şimdiki Buhara şehrinin civarında iptida Türk hakanı (Efrasyab) bir şehir yapmış idi. Yakut Hamevî, bu şehri (Burshan) olmak üzere kayıt ve Buhara'ya iki saat kurbünde bir köy olduğunu beyan ediyor.

«Bedreddin Mahmut Aynı Ikd-ıl-cümanın birinci cildinde Burskaniye Türkleri Efrasyab'ın evlâdı olduğunu ve Mahmut Kâşgari'de Burstaniye Türklerinin (Hakaniye) demekle meşhur olduklarını beyan ediyorlar.

«Şu beyanattan anlaşılıyor ki Efrasyab'ın adı (Purskan) ve (Purshan) dır. Efrasyab hicretten bin dört yüz yıl kadar evvel bir zamanda yaşamış olduğuna göre (Kan) ve (Han) unvanı kablelhicre (1400) yıllarında mevcut olduğu sabit olur.

«Kezalik (Oğuz han) pek eski zamanlardan beri bu unvan ile meşhur olduğu gibi Türk hanın ceddi olan (Tüvil Kan) da bu unvan ile mâruf olduğunu Bedreddin-ül-Ayni Ikd-il-cüman'ında (Tubelkin bin Lamen) şeklinde yazıyor.

«Bunlar da gösteriyor ki Han ve Kan unvanı hicret-i seniyyeden üç bin yıl kadar evvel zamanlarda bile mevcuttu. Hulâsa Türklerde Han unvan-ı mefhareti Türk varlığiyle beraber çıktığı iddia edilirse bu iddianın hilâfını ispat eden bir vesika irae edilemez.»

HAN BAĞI (خان باغی) [*Sof.*] Bektaşî tâbirlerindendir. Hacı Bektaş dergâhındaki bağlardan birine verilen addı ve bu da müstakil bir tekkeydi. Han bağı ile dede bağında hizmet eden derviş mihman evine gider ve orada destarsız taç giyerdi. Son babası (Necati Baba) idi.

HAN BALIK KÂĞIDI (خانبالق كاغدى) [*San.*] Çin'in Âlâ Abadisine verilen addır. Han Balık Pekin'in eski adıdır.

HANBELÎ (حنبلى) [*Kelâm*] Ahmet İbn-i Hanbel'in tesis ettiği mezhebin adıdır. Cem'i hanabile gelir. İslâmda sayıları pek çok olan mezheplerden en fazla şöhret ve taraftar bulan dört mezhebin dördüncüsünü teşkil eder. Diğer mezhepler sırasiyle şunlardır: Hanefî, Şafiî, Malikî.

İsmine nispet edilen mezhebin müessisi olan İmam Ebu Abdullah Ahmet İbn-i Muhammet İbn-i Hanbel-üş-Şeybani 164 (780) senesinde Bağdat'ta doğmuştur. Babası Merev'li idi. Merev'de doğup memede iken Bağdat'a geldiği de rivayet olunur. Hadis'te ve fıkıh'ta üstadı İmam-ı Ebu Yusuf'tur. Mekke, Medine, Şam, Yemen, Basra, Kûfe ve sair taraflara seyyahat etmiş, Süfyan İbn-i Üyeyne, Şafiî, Yezit İbn-i Harun, Veki' İbn-il-Haraç'tan ve diğer tanınmış muhaddislerden hadis öğrenmiştir. Müslim, Buharî, Ebu Davut kendisinden hadis rivayet etmiştir. Hakkında (حجة بين الله وعبده) denmiştir. Menakibine dair birçok kitaplar yazıldığı gibi Beyhaki ve İbn-i Cevzi'nin hakkında yazdığı eserler birer büyük cilt teşkil ederler. İmam-ı Şafiî'nin eshabından ve tilâmizinden olup hadis ve fıkıhta zamanının tanınmış siması idi. İmam-ı Ebu Yusuf'un ölümünden ve İmam-ı Şafiî'nin Mısır'a gitmesinden sonra Bağdat'ta kendisinden büyük fakih ve muhaddis kalmamıştı. Hadis ilminde (Müsned) adlı eseri o vakte kadar yazılan hadis kitaplarının en büyüğü ve mükemmelidir.

Abbasîlerden Mûtasım zamanında (Ahmet İbn-i Ebi Davut) un meydana çıkardığı halk-i Kur'an meselesinden dolayı döğülüp hapsolunmuştu. Ölümü 241 (855) senesinde Bağdat'tadır. Cenazesinde seksen bin kişinin bulunduğu rivayet olunur. Vera' ve takvası da ilim ve kemaliyle mütenasipti.

Şafiî mezhebinden sonra teessüs eden Hanbelî mezhebinin husulü için «İmam-ı Ahmed'in usulü, İmam-ı Şafiî'nin usulüne yakındır. Ekseriya muvafıktır. Başlıca farkı mürsel hadisleri terk etmeyip onları ve mevkuf eserleri kıyasa takdim etmek» olduğunu söyliyen üstat İsmail Hakkı İzmirli (Yeni İlm-i Kelâm, birinci Kitap, sahife 208) dayandığı beş esası şöyle kayıt ve izah ediyor:

«1 - Nususdur: İmam-ı Ahmet bir meselede nas oldu mu her kim olursa olsun muhalefetine itibar etmezdi.

2 - Fetva-i snhabe: Eshabdan muhalifi olmıyan fetva-i sahabe demektir.

3 - İhtilâf-ı sahabe: İmam-ı Ahmet ihtilâf-ı sahabede kitap ve sünnete akrep olanı ihtiyar eder, yoksa hiçbirini cezmen kabul etmez, yalnız hilâfı hikâye ederdi.

4 - Hadis-i mürsel ve zaif: Fakat bu hadis-i zaif, bâtıl, münker, müttehem-ür-ruvat olmıyan hadistir. İmam-ı Ahmet bir müdafi' olmadığı takdirde Nebiy-yi zişane refolunmıyan hadis ile, mürsel veya zaif ile amel ederdi.

5 - Kıyas: İmam-ı Ahmet bu dördü bulamaz ise bizzarure kıyas ile amel ederdi.»

Hanbelî mezhebi'nin Hanefî ve Şafiî derecesinde yayılmaması için de rahmetli üstat şunları söylüyor:

«Mezheb-i Hanbeli'yi tehzip ve tenkih eden Âl-i Kadame, Âl-i Teymiye, İbn-il-Kayyım-ül-Cevzi'dir. Evailde Bağdat'ta pek çok Hanbeli vardı. Şia ile münazaaları eksik değildi. Hulâgû vak'asından sonra eski haline gelemediler. Hicrî dokuzuncu asırdan itibaren daha ziyade azalmağa başladı. Şam'da, Irak'ta bu mezhebin sâlikleri varsa da Necit'te kesretle şayi ve münteşirdir.»

HANCER (خنجر) [*San.*] Ucu iğri, iki tarafı keskin büyük bıçak adıdır. Halk dilinde Hançer şeklinde kullanılır. Eski şairler güzellerin kaşlarını hancere benzetirlerdi.

Küşte-i hançer-i hunrizin idersin seveni
Eg gül-i bağ-ı letafet seven ölsün mu seni
Vasfi

HANCERLİ SULTAN SARAYI (خنجرلی سلطان سرایی) [*Sar.*] Eyüp'te İpekhane ittihaz olunan ve şimdi de mevcut olan binanın adıdır.

HANE (خانه) [*Mal.*] Avarız ve bedel-i nüzûl ve emsali tekâlifin tevziinde tutulan esas, (mikyas) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kasabalarla köylerin nüfuslarına ve emlâk ve arazilerinin miktar ve hasılatlarına göre tesbit edilirdi. Nısıf, sülüs, rubu hane bu sebeple tesbit olunan esasın yarısı, üçte, dörtte biri demektir.

HANEBERDUŞ (خانه بردوش) [*Hal.*] Mecaz yoliyle yersiz, yurtsuz, serseri, nerede sabah orada akşam eden, lâubali meşrep, kaygısız, pervasız yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hanefuruş suretinde de kullanılır ki evi omuzunda demektir.

Hane berdûşi cihanız evi sattık da gedik
Şimdilik her gece bir gerde misafir oluruz.
Sürurî

HANEDAN (خاندان) [*Hal.*] Mükrim, misafirperver, kapısı açık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olmak itibariyle lûgat mânası soy, ocak; asîl ve necip aile demektir.

Yok şimdi, ne hanedan, ne hişân;
Kavmin, vatanın senin perişan! ..
Abdülhak Hamid

HANEDAN-I ÂL-İ OSMAN NIŞANI (خاندان آل عثمان نشانی) [*da.*] Osmanlılardaki muhtelif nişanlardan birinin adıdır. İkinci Abdülhamit zamanında 18 sefer 1311-18 ağustos 1309 (1893) te ihdas olunmuştur.

Etrafı kırmızı ve beyaz mine ile süslü olan bu nişanın ortasındaki altın kabartma üzerine nakşedilen tuğranın bir tarafı (المستند بتوفيقات الربانيه) (El müstenit bi tevfikat-ir- Rabbaniye), öbur tarafı (ملك الدولة العثمانيه) (Melik-üt-devlet-ül-Osmaniyye) ibaresiyle muvaşşahtı (süslenmiş). Bu levhanın altında beyaz mineden yapılmış bir defne dalı ve kilâdeye (gerdanlık = akarsu) takılacağı yerde kezalık beyaz mineden bir kurdele bağı vardı. Kurdele bağının altında Osmanlı devletinin kuruluşu olan 699 (1299), defne dalının üstünde de nişanın ihdas tarihi olan hicrî 1311 (1893) seneleri yazılı idi. Hamâil ve şemsesi ve başka rütbesi yoktu. Halkaları kırmızı mineli ve her birinin üzeri beyaz mine ile müsavver ay yıldız alameti ortasında da bir iklil (taç) resmini havi kilâde ile gerdana takılırdı. Nişan hanedandan münasip görüleceklerle fiilen ve manen yardımı dokunan ecnebi hükümdarlarına ve hanedanlarına ve büyük hizmeti görülen devlet ricaline verilirdi. İkinci derecedeki memurlarla sair bendegâna verilmek için küçük kıt'ada ve bir rütbeye mahsus olarak iki renkli kurdele ile gerdana takılanı da vardı. Bu nişanların beratları divan-i hümayun kaleminde yazılır ve padişaha takdim olunurdu. Nişan padişah tarafından verilenin boynuna takılır, berat ta kezalik Hükümdar tarafından nişan sahibine verilirdi, Nişan verilen zat payitaht dışında bir yerde ise nişan ve berat bir memurla gönderilir, takılma merasimi resmi elbise ile yapılırdı. Masrafı hazine-i hassa'dan verilerek yaptırılan nişanla berat için resim, harç alınmadığı gibi vereselerine de takmak hakkı olmamak üzere intikal eylerdi.

Nişan büyük üniforma ile takılır, küçük üniforma giyip te imtiyaz ve osmani nişanları kordonu takılmış ise kilâde ile, kordon takılmıyarak küçük üniforma giyilirse şerit ile takılırdı Nişan saltanat hanedanına mensup sultanlarla (hanedan kadınları), kadın efendilere de verildiğinden onlar tarafından kilâdeli nişan büyük üniforma giyilmiş ise kilâde ile, küçük üniforma giyildiği takdirde gül bağı ile ve kilâdesiz gene gül bağı ile göğse takılırdı.

HANEFÎ (حنفی) [*Kelâm*] İmam-ı Âzam lâkabiyle şöhret bulan Ebu Hanefi'nin tesis ettiği mehzebin adıdır. İslâmda sayıları pek çok olan mezheplerden en fazla taraftar toplıyanı dört tane olup bunların başında da hanefî gelir. Diğer üçü; Şafiî, Malikî, Hanbelî'dir. Hanefî mezhebini tesis eden Ebu Hanife Numan ibn-i Sabit 80 (699) senesinde Kûfe'de doğmuştur. Babası büyük bir hanedana mensuptu. Sabit küçük iken Hazret-i Ali'nin huzuruna getirilmiş, zürriyetleri hakkında hayır dualarına maz-

har olmuştur. Fıkhi Hammat ibn-i Ebi Süleyman dan tahsil etmiştir. Tâbiinden birçok zevatla ve o meyanda İmam-ı Cafer Sadık'la görüşmüş ve kendisinden Hadis istima eylemiştir. Büyük bir hakîm olacak surette fevkalâda bir akıl ve zekâya malik olduğundan az vakitte fıkıhta büyük bir kemal göstermekle şöhreti dünyayı tuttu. Son Emevî hükümdarının İrakayn valisi bulunan Yezit İbn-i Ömer Fezazi kendisine Kûfe kadılığını teklif elmiş ise de zühd-ü takvası ilim ve zekâveti derecesinde olduğu için beşeriyet icabı olarak ibadın haklarında kusur etmekten korkup kaza mansıbını reddetmiştir. Hilâfet Abbasilere geçerek Bağdat merkez olduktan sonra Mansur tarafından Bağdad'a çağırılıp kendisine onun tarafından da teklif olunan kadilkuzatlığı kabul etmemiştir. Fıkhi baplara taksimle tedvin ve feraiz ve şurut kitaplarını vazeden Ebu Hanife'dir. Fıkihdaki geniş bilgisi, kıyasdaki harikulâde kudreti ve zühd ü takva ve hüsn-i hali hakkında ciltlerle kitaplar yazılmıştır. Talebesi pek çoktu. İçlerinden İmam-ı Muhammet ve imam-ı Ebu Yusuf gibi büyük adamlar yetişmiştir. Ölümü 150 (767) senesindedir. Sultan Melikşah-ı Selçukî'nin vezirlerinden Ebu Saat Muhammet ibn-i Mansur Harzemi merkadı üzerine mükemmel bir türbe yaptırmıştır. Türbesi Osmanlılar tarafından da birkaç defa tamir edilmiştir. Kadılığı ve Kadilkuzatlığı kabul etmediği için dayak yemiş ve zindana atılmıştır.

Hanefî mezhebi Irak'ta vücut bulmuş ve Abbasîler devrinde devletin başlıca fıkıh mezhebi olmuştur. Mezhebin yayılmasında en değerli tilmizleri İmam-ı Muhummetl'e İmamı- Ebu Yusuf'un büyük hizmetleri geçmiştir. Mezhep bilhassa Şarka doğru yayılarak Horasan ve Maveraünnehir'de en büyük inkişafa ermiştir. Birçok Hanefî Fakihleri hep bu memleketlere mensuptur. Abbasî Hilâfetinin zevali ile hanefiliğe durgunluk gelir gibi olmuşsa da Osmanlı Devletinin kurulması üzerine, mezhep yeniden canlandı. Osmanlı Saltanatı devrinde halkı başka mezhebe mensup yerlere de İstanbuldan daima Hanefî mezhebine sâlik hâkimler gönderildiği için, bu halin neticesi olarak, devletin idaresi altında bulunan yerlerde taammüm etmiştir. Bundan dolayı Anadolu ile Balkan Türkleri, Arnavutluk, Bosna - Hersek, Bulgaristan ve Rumanya Müslümanları hep Hanefî oldukları gibi Tunus, Cezair ve Mısır'da da Hanefilik çoğalmıştır. Bundan başka bugün Efganistan, Türkistan, Buhara ve Semerkand'da Hanefî mezhebi hâkim vaziyettedir. Azerbaycan ve Dağıstan Türkleri ile Kafkasya'daki Çerkezlerin mühim bir kısmı Hanefî mezhebindedir. Hazar'ın ötesinde Türkmenler'de, Garbi ve şarki Türkistan'da Hanefîler ekseriyeti teşkil ederler. Çin, Mançurya ve Japonya Müslümanlarının hepsi de Hanefî'dir. Hint ve Siyam Müslümanlarında da Hanefilik ekseriyettedir. Kazan, İrtiş, Sibirya, Kırkız ve Kazakistan Türklerinin hepsi de öteden beri Hanefîdirler. Hicazın bir kısmında, Yemen ve Aden havalisinde de Hanefîlik vardır. Mısır'da hanedanın ve yüksek sınıfın mezhebi Hanefîdir. Irak'da Hanefilik baştadır. Şam ve Suriye Müslümanlarının bir kısmı da Hanefîdirler. Filistin'de de Hanefîlik mevcuttur.

Hanefî mezhebinin ötekilerden fazla yayılmasının başlıca sebebi Hanefiliğin öteki mezheplere nazaran daha mülâyim ve elastiki hükümleri ihtiva etmesi ve tatbikatta da bu yüzden kolaylıklar bulunmasıdır.

Üstat rahmetli İsmail Hakkı İzmirli (Yeni İlm-i kelâm, Birinci kitap, sahife 190) Ebu Hanifenin usulü hakkında şunları söylüyor: «İmam-ı Âzam Kitap, sünnet, icma', kıyas, istihsan delilleriyle amel eder idi. Sünnet tarikat-i meslûke demek olup sarihan merfu' olan sünnet-i seniyye ile fukaha-i ashabın sünnetlerini muhtevi idi. Sünnet-i seniyye ya lâfzan veya mânen yahut hükmen mütevatir ve meşhur olur. Lâfzan veya mânen meşhur olmayıp eimme-i selef indinde mucebi ile amel şayi olur ise hükmen meşhur olur. Şayet her tarafta mamulünbih ise kısmen mütevatir olur. Selefde mucebi ile amel şayi olmayıp bi tarik-il-ahat mervi ve kıyasa muvafık olan âsar sünnet de dahildir. Bunlara muhalif olanlar makbul değildir. Kabil olduğu surette ya mensuh veya muhassas olduğuna delil olur. Kıyasa muhalif olan haber, garip ve münker değil ise mamulünbihtir; kıyas-ı zanniye racihdir; muarızı bulunmaksızın olan kavl-i sahabî haber-i merfu' hükmündedir. Şu kadar ki rey babından olduğu tasrih olunur ise bundan hariç olur. Muhalifi bulunan kavl-i sahabeden âyet ve ehadise akrep ve evfak olan ile amel olunurdu. Tâbiine gelince bir rivayete göre eimme-i tâbiinden olup zaman-ı ashapta fetvası zahir, sahabeye müzahim olan tâbiiye taklit olunur. Bir rivayete göre tâbiiye taklit olunmaz. Rivayet-i ulaya göre eimme-i tâbiinin eserleri kavl-i sahabi hükmünde olur.

«Ebu Hanife hadis-i zayif ile amel etmiş ise de bu gibi ehadis-i zaifenin tarikleri çok olmakla ümmet arasıı da mamul oluna gelmiştir. İşte böyle olan hadisi Hazret-i İmam kıyasa takdim eder idi. Umumat-ı Kur'aniyyeyi tahsis

eden hadis-i âbat ile amel etmez idi, bu yolda bir tahsisi kabul etmez idi. Haber-i âhadi ancak daha kuvvetli delil ile terk eder idi. Ebu Hanife Nasih ve Mensuhu şiddetle tefehhus eder idi. Ehl-i Kûfe'nin Hadis ve fıkhına tamamiyle vakıf idi. Beldesine vâsıl olan en son fi'l-i Nebiyi bilirdi. İşte İmam-ı Hümam Ebu Hanife'nin ve Eimme-i Hanifiyye'nin usulü budur. Ekser Eimme-i emsarın usulü de kıdve-tül-eimme Ebu Hanife'nin usulüne muvafıktır. Bazı hâsitlerin Hazret-i imam hakkında «eseri terk eder, kıyası ahz eder.» demeleri Hazret-i İmama büyük bir iftiradır. İmam-ı Hümam hadis-i Mürseli bile kıyasa takdim eder idi. Elverir ki eser metruk olmasın.»

Rahmetli üstat Ebu Hanife'nin imtiyazı olarak da şunları kaydetmiştir: «Ebu Hanifenin mezhebi akdem, akvem, esah, evzah, kitap ve sünnete daha muvafık, mezheb-i sahabiye de daha mutabıktır.»

HANEFİYYE (حنفيه) [*Sof.*] Sofiyenin büyüklerinden Ebül Hasan Ali-yüz-Şazeli tarafından tesis olunan «Şazeli» tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Şeyh Şemseddin Muhammed Bin Hüseyin-ül-Hanefi tarafından kurulduğu için bu adı almıştır. Şemseddin Muhammed'in zuhuru Mısır, tarikat silsilesi de şöyledir: Şeyh Nasiruddin bin-ül-Meylak, ceddi Şeyh Şahabüddin ibn-i Meylak, Şeyh Yakut-ul Arşı, Şeyh Eb-ül Abbasi Meresî, Eb-ül Hasan Şazeli.

Tarikat müessisi Hasan Şazeli'nin hakkında şöyle bir rivayet nakledilmektedir.

«Yakında Hanefi mezhebinde Muhammed bin Hüseyin adlı tâib ve salih bir genç zuhur edecektir. Kırmızıya mail beyaz renkte olup sağ yanağında bir beni vardır. Gözleri şehlâdır. Yetim ve fakir olarak büyüyecek olan bu zat benden sonra tarikatimizin beşincisi olacaktır.»

Yukarıya naklolunan silsileye göre beşinci demektir.

Ölümü 847 (1443) dedir. Temiz ve zarifti. İmam-ı Şaranî «Tabakat» ında medh-ü sena eder.

Seyyid Mustafa Bekrî tarafından tesis olunan Bekriyye tarikatı şubelerinden birinin de adıdır. Bekriyye tarikatının öteki şubeleri de şunlardır: Semaniyye, Dürdiriyye, Ezheriyye, Tecaniyye, Sâviyye, Kemaliyye, Halvetiyye.

HANE FURUŞ (خانه فروش) [*Hal*] Mecaz yoliyle harabati, târik-i dünya yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası evini satan demektir.

HANEGÎ (خانگی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle dünya görmemiş, gözü kapalı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eve mensup ve mütaallik, bir ev halkından olan mânasına da gelir.

HANE HARAP (خانه خراب) [*Hal.*] Mecaz yoliyle müflis, züğürt, sefil yerinde kullanılır bir tabirdir.

Bir yanda yanar lânesi bin hane harabın
Bir yanda söner lem'ası milyonla şebabın
Mehmet Âkif

HANE SÛZ (خانه سوز) [*Hal.*] Mecaz yoliyle ailesini düşünmiyen, gözü dışarda olan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası ev yakıcı demektir.

HANE ZAD (خانه زاد) [*Hal.*] Efendisinin evinde doğmuş, köle ve cariye çocuğu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HANE-İ AVARIZ (خانهٔ عوارض) [*Mal.*] Avarız ve bedel-i nüzûl ve emsali tekâlifin tevzii için tutulan esas (mikyas) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buradaki hanenin lûgat mânası olan evle münasebeti yoktur. Kasabalar, köyler nüfuslarına ve emlâk ve arazilerinin miktar ve hasılatlarına göre hane itibar edilir ve mahalli masraflarla sair tekâlif ona göre tarh ve tevzi olunurdu. Nısıf, sülüs, rubu haneler vardı. Bu usul Tanzimat-ı Hayriyye'ye kadar devam etmiştir.

HANE-İ BAZİYAN (خانهٔ بازیان) [*Sar.*] Padişahların şikâr halkı denilen avcılarından bir sınıfın barındığı yerin adıdır. Bazı Farsça doğan demek olduğu için bunlara Doğancı denilirdi. Bu sebeple Hane-i baz Doğancı koğuşu demek olur.

HANE-İ HAS (خانهٔ خاص) [*Sar.*] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan Has Oda yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hane-i has daha ziyade vesikalarda geçer.

HANE-İ HASSA (خانهٔ خاصه) [*Sar.*] Topkapı sarayında Hırka-i Saadetle diğer emanat-ı mübarekenin bulunduğu yerin adıdır. Bu adın verilmesi hizmetinin bizzat padişah tarafından der'uhde olunarak vekil marifetiyle ifa ettirilmesinden ileri gelmiş idi.

HANE-İ HASSA AĞALARI (خانهٔ خاصه آغالری) [*Sar.*] Topkapı sarayındaki Hırka-i Saadet dairesi hizmetinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hane-i hassa denilen Hırka-i Saadetin bulunduğu yere nispetle bu adı almıştır.

HANE-İ HASSA ANAHTAR AĞASI (خانهٔ خاصه آناختار آغاسی) [*Sar.*] Topkapı sarayında

Hırka-i Saadetle diğer emanat-ı mübarekenin bulunduğu hane-i hassanın ileri gelenlerinden birine verilen addır. Anahtar kendisinde durduğu için bu adı almıştır. Diğer odalardan Hane-i hassa hizmetine terfi edenler teşrifat ile kendisine teslim edilirlerdi. Mükâfat, mücazat icrası ona aitti.

HANEKEŞ (خانه‌کش) [*Mal.*] Avarız ve bedel-i nüzül gibi hane itibariyle tarh ve tevzi olunan tekâlife tâbi olanlar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Hal.*] Bir yerde kalmayıp başka yere göç edenler hakkında da kullanılır.

HANIM (خانم) [*Hal.*] Kadınlardan içtimaî mevkileri nispeten yüksek olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Daha yüksek mevki sahiplerinin kadınlarına «hanım efendi» denilir. «Han» lâfzına tenis alâmeti olan (m) ın ilâvesiyle meydana gelmiştir. Fransızcada «Prens»in müennesine (dişisine) «prenses» denildiği gibi vaktiyle «Han» ların zevcelerine (karılarına) «Hanım» denilirdi. Osmanlılara oradan intikal etmiştir.

«Lehce-i Osmanî» de hanımın izahı şöyledir:

«Kadîm Türkiyede bazı unvanlara te'niste (m) ilâvesiyle bey hatunlarına «beygüm» ve han zevcelerine hanım denmiştir. Bazı unvanlara dahi (çe) ilâvesiyle ağa'dan ağaçe denirdi. Halen metrûk olan Hatun unvanı yerine hanım.»

«Begüm» dahi «Hanım» gibi «bey» müennesidir. Vaktiyle ümera yani bey karılarına ıtlak olunurdu. Osmanlılar «Bey» i aldıkları halde müennesi olan «Begüm» ü almamışlar ve kullanmamışlardır. Orta Asya'da bey haremlerine hâlâ «Begüm» denilir.

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey eskiden odalıklara hanım unvanı verilmeyip kadın denildiğini yazarken (On üçüncü asr-ı hicride İstanbul Hayatı, Sabah, 25 kânunu evvel 1337, tefrika numarası 2) şu tafsilâtı veriyor: «Çünkü eskiden şehrimiz âdeti iktizasınca (Hanım) unvanı (kadın) namına müreccah tutulurdu. (Kadın ve Kadın efendilik) namı bittedriç ortadan kalktı, haremlerin umumuna hanımefendi veya hanım denilir oldu.»

HANIM İĞNESİ (خانم ایکنه‌سی) [*Bah*] Bir nevi zarif ve ince uzun kayık adıdır.

Na çektp çifte kayık feale kürek
Bir hanım iğnesi zevrakçe'de tek
Sümbülzade Vehbi

§ [*Hal.*] Mecaz yoliyle nazik, zarif, çıtkırıldım yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HANIM SULTAN (خانم سلطان) [*Sar.*] Padişah kızlarından doğan kızlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hazineden maaşları vardı. Evlendikleri zaman nikâhlarını Rumeli Kazaskerleri kıyardı. Düğünlerindeki nahılları orta kıt'ada olup arabalarının önünde giderdi. Kocalarının memuriyeti nerede ise oraya giderler ve padişahın müsaadesi olmadıkça kocasından ayrılamazlardı. Erkek çocuklarına «bey» denilirdi. Bunlar ekseriyetle saray hizmetlerinde ve Kapıcı başılıkta kullanırlardı.

HAN-I SEBİL (خان سبیل) [*Vak.*] Fakir yolcuların barındıkları hanlara verilen addır. Yolcular bu yerlerde parasız yatarlardı İstanbul'da ve taşralarda bu kabil hanlar vardı. Üsküdar'da Balaban iskelesinde dört duvarla çevrilmiş bir arsa vaktiyle han-ı sebildi. Uzun yoldan gelip İstanbul'a geçecek parası kalmıyanlar, yahut İstanbul'dan Anadolu'ya gidecek fakir yolcular burada fi sebilillâh yatarlar, kalkarlardı.

HAN-I YAĞMA (خوان یغما) [*Hal.*] Mecaz yoliyle tabiatın ibzal ettiği nimetler yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Veliyğün nimet-i âlem desem haktır sözün zira
Simat-ı cadi dünyaya çekilmiş han-ı yağmadır.
Nef'i

HANİKAH (خانقاه) [*Sof.*] Tekke mânasına gelen Farsça hangah'dan Arapçaya hankah suretinde geçip Türklerce hanikah şekline çevrilmiş bulunan bu tâbir istilah olarak tarikat müesseselerinin merkezi yerinde kullanılmıştır. Bunlara bektaşiler de olduğu gibi, tarikatlarin bazılarında, «Pir evi», «Pir makamı» da denilirdi. Hanikaha bağlı olanların büyüklerine «Tekke», küçüklerine de «zaviye» adı verilir. Tekkeler Zaviyeler bağlı bulundukları hanikahlar vasıtasiyle maddî ve manevî ihtiyaçlarını temin aderlerdi. Bu sebeple hanikah postunda oturan şeyh tarikatın en büyük uzvu sayılır. Mevlevilikte olduğu gibi tarikatların bir kısmında tekke ve zaviyelerin şeyhleri de onun tarafından seçilirdi. Bundan başka hanikahlarda otarikata mensup tekke ve zaviyelerin kaydı da tutulurdu.

İçtimaî müesseseler hakkındaki tetkikleriyle tanınmış olan Osman Ergin imaret parçalarından saydığı hanikahlar için (Türk şehirlerinde imaret sistemi, Cümhuriyet matbaası, İstanbul, 1939 sahife 29) şunu söyliyor:

«Dinî birer müessese sayılan ve bakılırsa birer içtimaî yardım, hayır ve şefkat kaynağı

birer toplantı yeri, hattâ şimdiki tâbirle birer klüp olan bu hanikahlardır »

Sanki hak kılmış feza-yı hanikah-ı mevlevî
Olmada cari felekte resmi rah-ı mevlevî
Tahir-ül-Mevlevî

HANÜMAN (خانمان) [*Hal.*] Evlât ve iyâl, ev halkı, ev bark mânasına gelir bir tâbirdir.

Ne dul bıraktı, ne öksüz o hanuman yıkıcı
Nasıl da keskin ahaliye karşı kör kılıcı !
Mehmet Âkif

HAPI YUTMAK (حبی یوٹمق) [*Hal.*] Mecaz yoliyle aldanmak; müşkil bir iş karşısında kalmak, belâyı bulmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HARA (خارا) [*Giy.*] Sof gibi dalgalı bir kumaşın adıdır. Buna «Hare» de denilirdi. «Bürhan-ı Katı'» da bu kumaşın iki çeşit olduğu birine «Hara-yı Anabî» ötekine «Hara-yı Sade» denildiği yazılıdır.

Çün ebru-yi emvaç ider firkate ima
Adı batacak mevcli hara ne beladır.
Sabii

HARABAT (خرابات) [*Ede.-Sof.*] Meyhane, büyük meyhane mânasına gelen bir tâbirdir. Şairlere ve mutasavvıflara göre mânası değişir. «Bu bir tek kelime bizimle İran'ın yüzlerce senelik edebiyat tarihimizi, nihayetsiz bir belâgatle anlatmıya kâfidir. Yalnız İran'ın rint ve deryadil şairlerini değil «Ziya Peşa» ya kadar gelen bizim şuara kafilesini de, istisnasız, harabat erenleri sayabiliriz» diyen ve «İran'ın ve bizim asırlarca süren edebî faaliyetimiz, ne tuhaf bir tecellidir ki «harabatın» «mey ve mahbup» ile dolan müsekkir, zehirli havası içinde uyuşup kaldı. Ve birbiri ardınca yetişen büyük küçük binlerce sanatkâr daima ayni nağmeleri, « sana bana » yahut « zülf ve hal ve ruh» tekerlemelerini söylemekten kurtulamadılar» izahatını da ilâve eden değerli Profösör Fuat Köprülü (Yeni mecmua, 12 eylül. 1917, sayı 10) bunun için aşağıdaki kıymetli tafsilâtı veriyor.

« İslâmın eski ruh ve takva devirlerinde, sanatın bütün tecellileri çirkin ve dince mezmum görünüyordu. Fikrin geniş ve yüksek mıntakalarda dolaşması nasıl caiz değilse insanlığın güzelliklere karşı duyduğu en samimî hisleri terennüm etmesi de menedilmişti. İşte o vakit, bir taraftan mutasavvıflar diğer taraftan şairler halkın vicdanına terceman hakim olan zahitlere karşı isyan ettiler; ruhun galeyanların zorla susturmak kabil olmıyacağını göstererek pervasızca bağırdılar, bağırdılar Şarkın İslâm edebiyatları baştan başa bu isyan sesleriyle doludur. Halkın tasvibine mazhar olduğu için, şairlerin zahitler aleyhindeki bu hücumları asırlarca devâm edip durdu. O kadar ki, meselâ bizde «Yahya Efendi» gibi birçok rint şeyh-ül-islâmlar «Baki» gibi kazaskerler bile rint perdesi altında saklananlara karşı hücumdan çekinmemişlerdi...

«Züht ve takvaya karşı isyan eden ilk Arap ve Acem şairleri, çok geniş düşünceli ve çok cür'etli adamlardı.. «Ebülalâ», zahitlerin hattâ hatırlarına getirmekten titredikleri fikirleri serbestçe söylerken; «Hayyam»da, bu geçici hayatın mahdut saatlarından zevk almak için şarap kadehleri ile gül yüzlü dilberler arasında yaşamak lâzım geldiğini bağırıyordu.. Şark ve garp mütetebbilerinden bir çoğu «Hayyam» daki «şarap, dilber» gibi kelimelere tamamen mecazî ve tasavvufî bir mâna vermiye kalkarak onu bütün şark edebiyatlarında emsalsiz olan rubailerini bu yolda şerh ve izah ediyorlar. Çok yanlış bir hareket! Denilebilir ki «Hayyam» ı anlâmamak için bundan daha iyi bir usul yoktur. «Rubaiyat» ta bâtınî mânalar araştırmak, onun zâhirî mânasındaki yüksekliği anlamamaktan ileri gelir. Hayatın nihayetsiz bir değişmeden ibaret olduğunu acı bir surette duyan bu şair, yer yüzünde uyuyanlarla toprak altında çürüyenleri, adem sahrasına gidenlerle oradan gelecekleri hep birden düşünüyordu, Onun gözünde bütün bu didinmeler, bütün bu tantanalar, debdebeler tekmil boştu : «Tus» kalesi üzerinde gördüğü ufacık bir kuş, ona, en büyük saltanatların bile, hayatın daima esen rüzgârına karşı nasıl mağlûp olduğunu duyuruyordu. İşte «Hayyam» bu gamlı düşünceler neticesinde şarap kâsesiyle dilberlerin kırmızı dudaklarından başka bir şeye kıymet vermemek lüzumuna inandı; ve «Harabat» a kapandı. Kapısı yalnız sanatkârlara açık olan bu meyhane, bir sanat menbaı, bir veced ve galeyan yatağı demekti: selvi boylu, badem gözlü sâkiler şarap testilerinden doldurdukları kırmızı kadehleri; sedirlere bağdaş kurmuş şairlere bin naz ve işve ile dağıtırlardı; her dönen kadeh yeni bir beytin sunuhuna vesile olur, nükteler fırlatılır, rakslar ve terennümlerle harabatın kubbesi inlerdi,.. Onların düşünüşüne göre, hayatın asıl mânası bu mestlikten ibaretti: kulaklarında ney ve rebabın iniltileri, elerinde iri billûr kadehler, şarap küpünün dibinde sahahlıyan bu adamlar, öldükleri zaman, topraklarından şarap testisi yapılmasını temenni ediyorlar; mezarlarından şarap kokusu

gelmesini en yüksek gaye biliyorlardı. Acem ve Türk şairlerinin tekmil divanlarını birer birer karıştırınız: her sahifeyi birkaç «şarabiyye» addetmemek için insan mutlaka şaşkın olmalı. «Menucehri» nin meşhur kasidesiyle «Nef'i»nin «Merhaba ay cam-i mina-yi mey yakut renk» inden başlıyarak «Namık Kemal» in Şarabiyyesine varıncıya kadar İra'nın ve bizim bütün edebiyatımız harabat mahsulüdür. «Biz Ehl-i harabattanız mest-i elestiz» diyen Türk şairiyle:

ماعاشق ومست وی پرستیم همه
درکوی خرابات نشستیم همه
بگذشت زقبح وحسن و زوهم وخیال
ازما مطلب هوش که مستیم همه

diyen «Hayyam», Yahut:

ای شیخ شهر اگر بخرابات بگذری
رشك آیدت زکلبهٔ همچون بهشت ما

Hitabında bulunan «Şâhi», hep aynı dergâhın erenlerinden sayılmaz mı? Zaten, kaç asırdır yetişen şairlerimiz içinde bu dergâhın pirinden el almıyan «Pir-i mugan»a samimî bir mürit yazılmıyan yok kil Galiba aynı dergâha mensubiyetlerinden olacak bu binlerce sanatkârin virdleri, zikirleri de hep biribirinden farksız: Şarabı, sakiyi; lâleyn kadehleri, zahidleri tavsif için hepsi aynı kelimeleri, aynı teşbihleri aynı istiareleri kullanıyorlar. Bunlar ilk defa kullanan eski erenler yani harabatın asıl temelini kuranlar, çoktan toprak altındaki inzivagâhlarına çekilmişler; fakat nedense, harabatın kubbesi altında daima daima onların sesi yükselmiş:

«Harabat bezminin son erenlerinden «Koca Ragıp»: «Harabatı görenler her biri bir haletin söyler» diyor. Kim bilir ne gibi sebepleri varki, şairler bu haletlerden ancak pek azını söyliyebilmişler onu da eskiler söylemiş. Melâmet taşlarına hedef olmaktan çekinmiyen bu eskiler, herkesi şarap kadehi ile güzeller meclisinin cennetine çağırıyorlar, toprağa girmeden evvel alınan ateşli bir buse ile bir yudum şarabın cazibesini terennüm ediyorlardi.. «Beri gel gafil, herkesin dedi kodusuna kulak kabartmaktan vaz geç. Cihanın mal ve mülkü bir şarap damlasına değmez. Şu gördüğün şarap küpünün kapağını Keyhüsrev'in tâcına değişme. Bırak şu murai zahidleri, istedikleri kadar tövbe ededursunlar; sen bir şarap testisi kıracağına yüz bin tövbe zinciri kır, daha iyi. Şu yeşil çimenler üstünde güzellerle eem söhbeti et; kim bilir, belki verir o yeşilliklerin altında yatacaksın.» «Harabatın kaç yüz yıllık terennümlerinden çıkan mâna, işte bu kadar basit ve sadedir. Yüksek sanatkârlarda; hayatın boşluğunu dolduramamaktan ileri gelen bu zahiren zevk pereat ve lâkayt fakat hakikatte bedbin ve karanlık düşünce, basit kafalarda bayağı bir zevk perestlik şeklini alıyor ve o vakit, günahkâr lâkin mutekit bir tevekkül ile müterafık bulunuyordu. İranın ve bizim yetiştirdiğimiz şairlerin yüzde doksan dokuzunda bu hale tesadüf edebiliriz. «Cihan efsanedir, aldanma Bakî * gam u şadi hayal ü habe benzer» diye büyük şairimiz bile harabat âleminin bu ikinci kısım rindlerindendi. Tıpkı: Acemlerin «Hafız»ı gibi.

«Şark Edebiyatlarının ruhuna nüfuz edemiyenler, alelâde şairlerin «Harabat»ı ile mutasavvıfların «Haratı»nı her vakit biribirine karıştırırlar. Halbuki, aynı isim ile ifade edilen bu iki şey birinden tamamiyle ayrıdır,.. Şairle mutasavvıf zahide karşı isyan ettiği vakit, her ikisi de birer «Harabat» kurdular. Şairin harabatı, yukarıda anlattığımız gibi, hayatın hiçliğine karşı bir zevk ilticagâhından ibaretti, Halbuki hayattaki gölgelerin arkasında asıl büyük hakikatin bulunduğunu bilen ve kendisinin ondan ayrı bir varlık olmadığına inanan mutasavvıf için harabat'ın büsbütün başka bir mânası vardı: ummana karışan katre gibi, mutasavvıf da, fâniliğinden geçerek Hak ile Hak olmuştur. İşte herkes bu ayrılığın farkına varmadığı için, zâhide, karşı isyanda müşterek olan şairle mutasavvıfin harabatı her vakit bir birine karıştırılıyor. Halbuki «Gülşen-i raz» tasavvuf âlemindeki «Harabat»ı pek iyi izah etmiştir:

خرابآتی شدن ازخود رهایست
خودی کفرست اگر خودپار سایست
خرابات ازجهان بی مثالیست
مقام عاشقا نرا لا ابالیست
خرابات آشیان مرغ جانست
خرابات آستان لا مکانست

« İşte bu ufak parça pek sarih gösteriyor ki mutasavvıfların harabatı, mahv ve fena mertebesine yükselmiş âşıkların makamıdır. Oradakilerde herkesin melâmet kaşlarına, zahidlerin tel'in ve tekfirlerine ehemmiyet vermezler; fakat içtikleri şarap, Vahdet şarabıdır; kalplerinde yanan aşk, ilâhî aşktır. Onlar nihayetsiz bir vecd içinde dinin şekli âyinlerinden, zühd ve takvadan ayrılmışlar, uzaklaşmışlardır; çünki aşk ateşi takvayı derhal yakıp mahveder.

Bu mertebeye yükselenler için Kâbe ile puthane, mescit ile meyhane müsavidir. Zahidlere karşı:

«مقصود من از کعبه و بتخانه توئی تو
مقصود توئی کعبه و بتخانه بهانه»

diyenler, haç yoluna giden sofulara:

«ای قوم بحج رفته کجایید کجایید
معشوقه درینجاست بیایید بیایید

tarzında feryat edenler hep bunlardır. Şâirlerin harabatındaki söz ve saz bunlarda yoktur; bu harabat «hal ehli» olanlara mahsustur. Yoksa «Kal ehli» olanlara değil. Burada da birçok nağmeler terennüm edilir; fakat, «Sultan Veled» in pek güzel ayırdığı veçhile bunlar âşık nağmeleridir ki vahdet şarabının verdiği mestlik neticesidir; halbuki şâirlerin harabatında dönen güfteler varlık mahsulüdür. Mütasavvıfların harabatındaki hüsün, bütün kâinatta tecelli eden «İlâhî hüsün» dür; yoksa maddî ve zahirî güzellikler değil. Büyük bir mütasavvıf «—sen kendini harabatta bir rint sanıyorsun. Harabatilik nerede, sen neredel» hitabını fırlattıran adam, anlaşılıyor ki, şâirlerin harabatına mensup iken mütasavvıfların harabatına da girmiye çalışmış! Zevkperestlik bu mütasavvıflar harabatında da vardır; fakat hayatın maddî lezzetlerini sürmekten ileri gelen bir zevk değil, vahdet ummanına karışmak neticesinde duyulan ruhanî, nihayetsiz bir zevk! Hayatın boşluguna karşı bir teselli bulmak için musikiden, şiirden, aşktan, şaraptan kurulan şairler harabatı ile mahv ve fena mertebesine yükselmiş mütasavvıfların harabatını birbirine karıştırmak artık nasıl mümkün olabilir? «Hayyam» a göre insan, yarın çömlekçinin eline geçmiye mahkûm bir toprak yığınından ibarettir. Bu telâkki ile meselâ, Galib'in - hiç de tam bir mütasavvıf olmamakla beraber - bakikî bir tasavvuf neşesiyle söylediği şu:

Ey dil eg dil neye bu mertebe pür gamsın sen
Gerçi virane isen genç-i mutalsamsın sen
Gıpta ferma-yi mülk zat-i mükerremsin sen
Ruhsun nefha-i Cibril ile tev'emsin sen
Hoşça bak zatına kim zübde-i âlemsin sen
Merdüm-i dide-i ekvan olan âdemsin sen

parçasındaki telâkki arasında ne derin farklar var!

«Şairlerin harabatiyle mütasavvıfların harabati arasındaki büyük farkların şimdiye kadar lâyıkıyle anlaşılmaması, türlü türlü sebeplerden ileri geliyordu. Bir defa, mütasavvıflarla şairler yazdıkları eserlerde ekseriya ayni tâbirleri, ayni kelimeleri kullanmışlar; halbuki, şâirlerin o kelimelere verdikleri mâna umumî, zahirî olduğu halde, mütasavvıfların kullandıkları mânalar tamamen kendilerine has ve ıstılahîdir. Tasavvuf ıstılahları hakkında yazılmış eski eserlerde bunların tafsilâtına tesadüf olunur. Halk birçok defa şâirlerin eserlerini tasavvuf lûgatçeleriyle halletmiş olduğu için, zavallı sanathârlara; hiçbir zaman tasavvur etmedikleri bir takım fikirler atfından geri durmamış. Bu suretle meyhanedeki şaraptan bahsedildiği vakit onu vahdet şarabı zannetmişler; şair, sevgilisinin güzelliğinden bahsedecek olmuş, onu «hüsn-ü ilâhî» şeklinde tevile çalışmışlar; hattâ bizzat şairler bile, tekfir belâsından kurtulmak için, bu tarzda kaçamaklı müdafaa yollarına sapmışlar. Asıl tasavvufla hiçbir alâkası olmıyan «Hafız» ın, divanından tefe'ül edilecek derecede bir veli şekline konulması, işte hep bu gibi sebeplerden ileri gelmiştir. Eğer bu gün Türk ve Acem divanlarını, her mısrada rasgeleceğimiz kelimeleri tasavvuf ıstılahı gibi telâkki edip okuyacak olursak, çok gülünç bir şey olur; ve bu hareketimizde bu edebiyatların mahiyetini anlamadığımızı isbat etmiş oluruz.

«Mutasavvıflarla şairler arasında şiir telâkkisi hususunda da büyük farklar vardır. Yalnız başına bu fark bile, mutasavvıfların harabatiyle şairlerin harekatı arasındaki derin ayrılığı göstermiye kâfidir. Şiir ve sanat terekki ederek bu hususlaki eski memnuiyetler unutulduğu zamanlar, birçok belâgat ve edebiyat kitapları yazılmıştı. Bu kitapların müellifleri, şiirin ve şairliğin kadrini yükseltmek için kitap ve sünnette ne kadar müdafaa delilleri varsa hepsini toplamışlarsa da, mümkün değil, davalarını müdafaa edememişlerdir. Bunları biraz tetkik etmiş olanlar, dinî ahkâmın ne kadar sarih bir surette şiir ve sanat aleyhinde bulunduğunu pek iyi bilirler İslâmiyetten evvel Araplarda, düşman kabîlelerin şairleri birbirleri alayhinde «heca» lar tanzim ederek bu suretle o kabîleye şiir tarikiyle fenalık etmiye çalışırlar; ve kabîleler arasındaki mücadelelerde tıpkı, bir muharip gibi, ganimetten pay alırlardı. İslâmiyetten sonra da, Müslüman Arap şairlerinin Peygamberimizin emri ile bu tarzdaki «heca» lar yazdıklarını biliyoruz; hattâ «Kâab İbn-i Malik» bir defa, «Kuranda şairler zemmedildiği halde bize artık kâfirleri hicvetmek caiz olur mu?» diye sormuş ve kâfirleri hicvetmek onlara lisanla ok saçmak demek olduğu cihetle Hak yolunda ve cihat hükmündedir.» cevabını almıştır. Şiir ve şairler lehinde bir netice çıkarmak için bütün bu gibi delilleri

toplıyanlar ile «hikmet, mev'iza, naat, münacat» gibi şeylerden maada edebiyat şekillerinin kabih ve mezmum olduğunu itirafa mecbur olmuşlardır. Bu itibar ile, ruhun en samimi ve en insani ihtiyaçlarını ifade eden asıl şiirin, zahitler nazarında, menhiyat mertebesinden yükselemediği görülüyor. İmam-ı Şafiî meşhur bir beytinde, şiir âlimler için ayıp olmasa «Lebit» ten daha büyük bir şair olacağını söyliyerek, şairliğin müteşerriler nazarında ne derece aşağı olduğunu anlatmaktadır. Filhakika umumî hayatta dinî telâkki büyük bir tesir yapmadı; saraylarda ve halk arasında şairlerin mevkii her gün daha yükseliyordu. Mutasavvıflar bile:

از کرامات بلند اولیاست

اولین شعرست وآخر کیمیاست

diyecek kadar müsamahakâr davranmakta idiler. Ancak, dinin ve zahitlerin şiir hakkındaki bu fena nazarları büsbütün de tesirsiz kalmıyordu. Ve işte bundan dolayı, mutasavvıflar, şiir yazmakla beraber kendilerini şair addetmiyorlar. «Mevlâna Celâleddin-i Rumî», Harzem İllerinde kalmış olsaydı ilim ile ülfet edeceğini, fakat Konya'da sırf halkın şiir ve sanata rağbetinden dolayı manzum eserler yazmıya mecbur olduğunu söyliyor; fakat ne oğlu «Sultan Veled», ne de ondan bahseden teracüm muharrirleri Mevlâna'ya «şair» sıfatını vermiye bir türlü cesaret edememişlerdir. Çünkü böyle bir isnat umumî telâkkiye göre, hadnaşinalık olacaktı. Bu düşüncenin hemen zamanımıza kadar geldiğini, «Ziya Paşa» nın:

Şair demek öyle ehl-i hale
İras-ı naksadır kemale

beytinden pek kolay anlıyoruz. Mutasavvıflara şair sıfatının verilmemesi o kadar umumidir ki, bütün tezkirecilerimiz, meselâ «Âşık Paşa» dan bahsederken bile, onu şâirler sırasında saymamışlardır. «Sinan Paşa» Tazarrunamesinde mutavassıfla şair arasındaki bu farkı gayet vazıh bir surette göstererek, mutavassıfların harabatına şairlerin giremiyeceğini kat'î olarak anlatıyor. İşte İran'ın ve bizim kaç asırlık edebî faaliyetimizi mahdut dıvarları arasında hapsederek bize hayatın ve tabiatın sesini duyurmıyan kôhne harabat.»

Harabatı egerçi görmedik amma görenlerden
İşittik bir neşat efza makam-ı dilküşa derler.
Şeyhülislâm Yahya

HARABÂTİLİĞE VURMAK (خراباتیلکه ووزمق) Kendini kapıp salıvermek, yeis ve fütur getirmek, yerinde kullanılır bir tâbirdir. Harabatî bedmest, bekrî, sefil, perişan demektir.

HARABİ (خرابی) [*Ok.*] Okun nişanın önüne vurarak sıçrayıp nişana isabet etmesi haline verilen isimdir.

HARAÇ (خراج) [*Mal.*] Lûgat mânası arazinin hasılatından veya çalışmaların emeğinden elde edilen şey demek olan haraç ıstılah olarak Devletçe fertlerden alınan vergi yerinde kullanılır. Şer'î lisanda haraç biri adam başına alınan, diğeri topraktan veya hasılatından istifa olunan vergi ve hissedir. Adam başına alınan ve şahsi vergi mahiyetinde bulunup «cizye» dahi denilen birinci kısma «harac-ı ruus», topraktan alınan vergi veya hasılattan istifa olunan hisseye de «harac-ı arazi» denir.

Harac-ı ruus; reşit ve vücudu sağlam gayr-i müslim erkeklerden alınır, İslâmiyeti kabul edenlerden kendiliğinden sakıt olmakla artık alınmaz, Harac-ı arazide ise mükellef arazi olduğu için sahibinin islâmiyeti kabul etmesiyle şekil değişmez, haraciye olarak tesbit olunan arazi haraciyelikte ve bu itibarla mükellefiyette eski şekilde devam eder.

Süleyman Sudî Efendinin haraç hakkındaki tarifi (Defter-i muktesit, c. I, s. 55) şöyledir: «Haraç; lûgat mânasınca galle-i arzdan ve galle-i şahıstan hariç ve hâsıl olan nesnenin ismi iken sonraları mukaseme tarikiyle veyahut vazife cihetiyle Sultan tarafından arz üzerine tarh olunup mirî namına alınan resme ve ehl-i zimmet ruusuna vazolunan «cizye» ye ıtlak olunmuştur. Cizye mânasına olan cüz, yahut kaza ve kifayet mânalarına olan ceza maddesinden mehuzdur. Lûgat mânasınca cizye haraçta dahil olup, haraç cizyede dahil değildir. Yani haraç gerek arz ve gerek ehl-i zimmet ruusuna darholunan nesneye ıtlak olunmuş ise de, haraç cizye-i arzda, cizye darbiye-i ruusda mütearif olmuştur.»

Haraç, Makrizi'ye atfen «Medeniyet-i İslâmiye tarihi» müellifinin beyanına göre (cilt: I, sf. 204) «Rumlar zamanında «mukaseme» namını verdikleri tahmin ve takdir suretiyle tarh ve cibayet olunurdu. Yani bir köy mamur olur ve ahalisi çoğalırsa haraç o nispette tezyit ve bilâkis ahalisi azalıp harap olur ise o nispette tenkis edilirdi.

«İraniler İslâmiyetten evvel hükümdarlık eden (Kubat Bin Firuz) zamanına kadar bu şekli kabul ve tatbik ediyorlardı. Kubat; İran tahtına calis olunca arazinin mesahasına göre haracı takdir ettirerek mahsuldar olsun olmasın her ceribine bir dirhem ve bir kafiz haraç vaz'eyledi.

«İslâmlar memalik-i meftuha da hal ve zamanın muktaziyatına göre arazi haracında tadilât yaptılar. İslâmlar, araziye mütaallik vazettikleri kavanin ile araziyi dörde tefrik etmişler ve ona göre başka başka ahkâm vaz'eylemişlerdir:

«1— İslâmlar tarafından ihya olunan arazi, bu kabilden olan yerler arazii öşriyedir ve öşrü imam-ı müslimine aittir. İhya-i mevt kabîlinden sayılır.

«2— Sahipleri islâm olan arazi; bu arazi sahiplerinin hakkıdır. Bu dahi arazi-i öşriyeden addolunur.

«3— Muharebe ile islâmların eline geçen arazi; bu arazi ganimet itibar edilir. Bu dahi arazi-i öşriyeden sayılır.

«4 — Sahipleri ile haraç üzerine akd-i musalâha edilen arazi; bu arazi arazi-i haraciyedir. Bu gibi yerlerin haracı sahipleri islâm olsalar bile ilga ve iptal edilmez. Öyle yerlere tarhedilen haraç arazinin tahammülüne göre olurdu.

«Irak'ın fethi üzerine Hazret-i Ömer tarafından daha evvel İraniler canibinden mevzu haraç miktarı kabul olundu. Mamafih Irak'ın bazı yerlerinde başka bir usul tatbik edildi. Bu usul mesaha neticesinde memur edilen zatın (Osman bin Hanif) in teklifi üzerine kabul edilmişti Takarrür eden haracın miktarı şöyleydi: Bağ ve bahçelerin her ceribine on, bağların her ceribine sekiz, şeker kamışını havi arazinin her ceribinden altı, sebze bostanlarının her ceribinden beş, buğday tarlalarının her ceribinden iki dirhem.

«Irak arazisi Abbasî halifelerinin ikincisi (Mansur) zamanına kadar yukardaki usul ve miktarlarda haraca tâbi tutuldu. Mansur zamanında arazinin hâsılatı, mahsul fiyatlarının tedennisi dolayısiyle, haracı tediye edemiyecek hale gelmiş ve Fırat ile Dicle arasındaki arazi-i mezruayı teşkil eden (Şevat) kıtası bu yüzden harap olmuştu. Bunun üzerine tâdilât icrası zarureti hâsıl oldu ve (mukaseme) usulü, yani mahsulâtın çoğalmasına mukabil tezayüt, azalmasına karşı tenakus kaidesi kabul olundu. Haracın miktarının tâyini Halifeye aitti. Şu kadar var ki haraç mahsulâtın nısfından ziyade ve humsundan eksik olamazdı.»

Haraç; ekseriya iltizam suretiyle idare olunurdu ve iltizam da iki suretle yapılırdı:

1 — Vilâyetlerde bulunan valilere ilzam edilirdi.

2 — Müzayede ile mültezimlere ihale olunurdu.

Haracın valilere ilzamı şeriat-i İslâmiyye nazarında bâtıldır. Çünkü valiye umur-ı vilâyet emanet suretiyle verilmiştir. Binaenaleyh vali kanunen alacağı şeyi alır verir. Bu suretle vali bir vekil demektir. Uhdesine tevdi olunan vazifeyi hüsn-i ifa edince varidatta tenakus vuku bulmuşsa bundan mesul olmaz, kezalik fazlayı da kendisi alamaz. Sadr-ı İslâmda sahabe bu gibi iltizamat vukuunu şiddetle menederlerdi. Fakat daha sonra Hilâfet padişahlık şekline tahavvül edince hulefa bu işte bazan müsamaha icrasına ve haracı valilere, bir meblâğa mukabil, ihaleye başladılar.

Mültezimler haracı mütevellisinden müzayede ile iltizam eyleyince bedel-i iltizamı tediye eder, üst tarafını kendileri için alırlardı.

Arazinin bu şekilde iltizam ile ihalesi İslâmlar tarafından ihdas edilmiş bir şey değildir. Bu usul kadîmen Yunanilerde de cariydi. Daha sonra Romalılara intikal eyledi. Romalılardan Araplara geçti. İslâm memleketlerinde arazinin iltizam suretinde ihalesi şekilden şekle girmiştir. Osmanlılar en son olarak mahsulât-ı öşriyyeyi müzayede ile satar, kâr ve zararı mültezimlere ait olurdu. Âşarın kalkmasiyle bu da kalkmıştır. Maamafih müzayedeyle bazı rüsumun ihalesi yine mevcuttur. Hazine bazı göllerin balık saydiyesini el'an mültezimlere ihale etmektedir.

Haraç; Osmanlılarda da aşağı yukarı bu şekilde tatbik olunmuştur. «Defter-i Muktasit» müellifi (c. 1, Sf. 55) haracı biri (muvazzaf), diğeri (mukaseme) olmak üzere ikiye ayırıyor ve bu bapta şu tafsilâtı veriyor: «Haraç; iki nevidir. Biri harac-ı mukaseme, diğeri harac-ı muvazzafa'dır.

1 — Harac-ı mukaseme; arazinin hâsılatından, yerin tahammülüne göre, öşürden nısfa kadar alınmak üzere, tâyin olunan şeydir. Bölüşmek mânasına gelen mukaseme tâbiri, yerin inbat kabiliyetine göre hâsılattan onda bir, beşte bir, dörtte bir, üçte bir ve nihayet ikide bir hisse olmak suretiyle, bir paylaşma vaziyeti husule getiren tarzdaki arazi vergisi için, ıstılah olarak kullanılmıştır.

2 — Harac-ı muvazzaf; ziraate elverişli arazide, yerin tahammülüne göre, maktu olarak, dönüm veya cerip gibi miktarlar üzerine tarholunan para veya diğer misli şeylerdir.

Mukasemede haraç yani vergi hâsılata taallûk ettiğinden sene içinde ziraat tekerrür ederse, o da tekerrür eder. Ancak arazi ekilmemiş ve bu sebeple hâsılat alınmamış ise bir şey istenmez. Muvazzafta ise zimmete taallûk ettiğinden dolayı, sene içinde ziraat tekerrür etse bile, vergi tekerrür etmez. Fakat çiftçi maliki olduğu bu toprakta, ziraatte bulunması bile vergiyi öder.

Haraç vergisine tâbi bulunan yerlere «arazi-i haraciyye» denilir ve memlûkenin bir nev'ini teşkil eder. Arazide nev'iyyeti tesbit eden âmil fetihte tâbi tutulduğu muameledir. Arazi nev'iyyetinde kaideten «lâyetegayyerlik» (değişmemezlik) kabul edildiği için, bir nev'iyyetten diğer nev'iyyete intikal ancak istisnaen mümkün olabilir.

Ashaptan (Amr İbn-il-As) Mısır'ı İkinci Halife (Ömer-ül-Faruk) Irak'ı fetheylediklerinde araziye haraç konulmasına icma' ile karar verilmiş ve o zamandan itibaren gerek bu kıtalar ve gerek yine fetih yoliyle müslümanların eline geçen Şam toprakları arazi-i haraciyyeden ad ve itibar edilmiştir. Lâkin Mekke yine harb yoliyle fetholunmuş yerlerden olduğu halde, arazisi üzerine haraç vaz'ı lâzım gelirken, konulmaması Cenab-ı Peygamberin terkini emretmiş olmasındandır. Hicaz arazisinin arazi-i öşriyyeden itibar edilmesi ve halkının bu nevi tekâlif ile mükellef tutulmaması bu emre uyulmasından dolayıdır.

Haracın tarh ve taksiminde nisap arzın takatidir. Nisabın teşkil ve tadiline vasıta «gelir», hesabın tâyin ve takririne vasıta «dirhem» dir. Bir arazi üzerine haraç konulacağı zaman o arazi ölçülür, sonra da takati göz önüne alınırdı.

Haraç tâyininde gözetilen itidal derecesi aşağıdaki tarihî fıkradan anlaşılır.

Irak kıtası fethedildikten sonra, haracın tâyini için, Halife Ömer; Osman İbn-i Hanif ile Hadika İbn-il-Yemani'yi Irak'a gönderdi. Memuriyetlerini bitirip dönen bu iki zatı huzuruna kabul eden Halife: «Arzın takati üstünde bir şey tahmil etmemiş olduğunuzu memul ederim» demesi üzerine Osman-il-Hadika «hayır, yalnız takati miktarını tahmil ettik, eğer ziyade kılsaydık takati kalmazdı» demişlerdir.

Bu fıkra ilk devirlerde vergi işlerine ne kadar ehemmiyet verildiğini açık olarak gösterir.

Osmanlılarda biri öşür ve diğeri çift akçası vesaire gibi yine arza mütaallik birtakım rüsum namı altında cibayet edilmiş olan haraç mahsulât-ı öşriye ile arı kovanlarından alınan (kovan resmi) hariç olmak üzere diğer rüsum ekserisi Tanzimat-ı Hayriye sırasında olmak şartiyle muhtelif zamanlarda ve muhtelif vesilelerle lâğvolunmuştur. Aşar da Türkiye Cumhuriyeti tarafından 1925 te ilga edilmiştir. Yalnız el'an mevcut olan bir vergi vardır ki o da (arazi vergisi) dir. Bu vergi arazi ile bağ ve bahçelerden, kıymetleri nispetinde, alınmaktadır.

Geh bir veziri şâh-ı Acemden haraç olur
Geh bir vekili Asker-i Tatar'a Han verir
Nef'î

HARAC-I MUKASEME (خراج مقاسمه) [*Mal*] Arazi-i haraciye mahsulâtından onda birden yarısına kadar alınan vergiye verilen addır.

Mukaseme; bölüşmek mânasınadır. Bu itibarla harac-ı mukaseme arazinin hasılâtından alâkadar memurla bölüşerek yerin tahammülüne göre öşür, humş, rubu', sülüs, nısıf gibi tâyin olunmuş olan resimdi. Arazi gayet mümbit ve mahsuldar olsa bile harac-ı mukaseme nihayet yarısına kadar tâyin olunabilip ondan fazla tâyin olunmazdı.

Bunun meşruiyeti Hazret-i Peygamberin (Hayber) ve (Fedek) ahalisinin arazisine bu kabîlden haraç vazetmeleriyle sabittir. Bu nevi haracın ekal derecesi (en azı) onda bir ve müntehası (en fazlası) nısfıdır. Bu veçhile haracın hasılâtın yarısına kadar arttırılabilmesi yine Hazret-i Peygamberin (Hayber) ve (Fedek) arazisine hasılâtın nısfına kadar haraç koymuş olmalariyle sabittir.

Bir arza harac-ı mukaseme tâyin edilmişse bir sene zarfında kaç kere hasılât alınırsa her birinden harac-ı mukaseme alınırdı. Bir arzdan hem harac-ı mukaseme ve hem de harac-ı muvazzaf alınamadığı gibi harac-ı muvazzaf mukasemeye, harac-ı mukaseme de muvazzafa tebdil olunamazdı.

HARAC-I MUVAZZAF (خراج موظف) [*Mal.*] Arazi-i haraciye üzerine yerin tahammülüne göre, maktuiyet veçhile tâyin olunan vergiye verilen addır. Mukataa, icare-i zemin ve bedel-i öşür namiyle aynen öşür istihsal olunamıyan araziye tarhedilen muayyen miktardaki nakit vergi bu kabîldendi. Muvazzaf; muayyen demektir. Harac-ı müvazzaf Hazret-i Ömer'in (Sevad-ı Irak) nevahisine cerip başına tarholunan dört dirhem ile başlamıştır. Bu nevi haraç hasilâta ait olmayıp sureti maktuda olarak arazi üzerine tarhedildiğinden hasılâtın tekerrüriyle tekerrür etmezdi. Binaenaleyh harac-ı muvazzafa merbut olan araziden senede kaç defa mahsul alınırsa alınsın haracı yalnız bir defa tahsil olunurdu. Ziraate iktidar ve imkân varken arazi ziraat edilmeyip tatil olunsa yine harac-ı muvazzafın verilmesi lâzım gelirdi. Fakat iktidar ve imkân olmadığından dolayı arazi tatil edilirse harac-ı muvazzaf alınamazdı. Harac-ı muvazzaf mukasemeye, harac-ı mukaseme de harac-ı muvazzafa tebdil olunamazdı.

HARAÇÇI (خراجچی) [*Mal.*] Haraç adını taşıyan vergiyi tahsil eden memur hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Kılığın bozsa da çingane haraççı anlar
Kişi haccetle şehadetle müsülman olmaz.
Lâ

HARAÇ MUHASEBECİLİĞİ (خراج محاسبه جیلکی) Haraç kaleminin müdürü mevkiinde bulunan memurun unvanı idi. İptidalarda unvanı «Haraççı», «haraç muhassili» iken sonradan bu adı almıştır. Vazifesi vergi tezkirelerini hazırlamak, cizyedarları tahsilâta çıkarmaktı. Kendisi bizzat takip ve teftişle de mükellefti.

HARAÇ NİŞANI (خراج نشانی) [*Mal.*] Haraç paralarının toplanması için gönderilen memurlara verilen yazılı alâmet yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HARAMİ (حرامی) [*Hal,*] Yol kesen, haydut yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Kudemanın bulup asarını gencine misâl
Ettiler cümle haramî gibi yağma-yı suhan
Sünbülzade Vehbî

HARAM ZADE (حرام زاده) [*Hal.*] Piç, veled'i zina, mecazen soysuz, ahlâksız mânalarına gelir bir tâbirdir.

Cenab-ı şeyh-ı tasarruftan alıkoymuş bâde
Helâl zade yapar iş bozar haramzade
Hatem

HARAMİLİK (حرامیلك) [*Ask.*] Akıncı kumandanının iştirak etmediği ufak kuvvetler tarafından düşman memleketlerine yapılan akınlara verilen addır. Bu akınlara yüz ve yüzden fazla akıncı iştirâk ederdi. Akıncı kuvveti yüzden az olduğu takdirde «Çete» ismini alırlardı. Büyük akınlarda olduğu gibi haramîlik suretiyle yapılan akınlarda da alınan esirlerden «pencik» denilen beşte bir resim alındığı halde çeteden bu resim alınmazdı. Resim almak için akıncı beyinin yanında «Akıncı kadısı» yahut «Pencikci başı» bulunurdu.

«Haramî» yol kesici, haydut, hırsız demektir.

HARAP ABAD (خراب آباد) [*Hal.*] Mecaz yoliyle dünya, âlem, cihan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Seninle görmek ol şüh-ı sitem mutadi bir yerde
Harabâbad ile seyr etmedir âbadı bir yerde
[*Süleyman Sâlim*]

HARATIN-I HASSA (خراطین خاصه) [*Sar.*] Topkapı Sarayında bir sınıf sanatkârların adı idi. Ağaç ve demir eşyayı tesviye ederlerdi. Aşağı yukarı tornacılar demektir Bileziklerden çarklara ve silâh yivlerine kadar her şeyi yaparlardı.

HARBE (حربه) [*San*] Kısa mizrak tarzında bir nevi silâhın adıdır. Eskiden «Köşklü» adı verilen yangın habercisinin taşıdığı ucu demirli değneğe de harbe denilirdi. Eski tüfenkleri doldurmaya mahsus demirden alete de «Tüfek harbisi» adı verirler.

Sanma kim ceng-ü cidal içre tüfeng-ü harbedir
Ellerinde oldu küffar-ı zaifanın asâ
[*Sami*]

HARBECİ (حربه جی) [*İda.*] Bab-ı âlide sadrazam tarafından istenilen adamları celp ve kabahat işliyenleri hapsetmek ve bunlardan cürümleri büyük olanları tomruğa vurdurmak gibi işlerle mükellef olan muhzir ağanın maiyyetinde bulunanlara verilen addır. Bunlar arkalarına kaplan postundan birer post, başlarına keçe giyer, bellerine birer balta astıkları gibi ellerinde de harbe taşırlardı. Kendilerine harbeci denilmesi de harbe taşımalarından ileri geliyordu.

Muhzir ağa tarafından istenilen kimseleri davet ederler, kabahatlileri tutup tomruğa vururlardı.

Harbeciler yeniçerilerden sayıldıkları için ocağın 1241 1826) senesinde ilgası üzerine bunlar da ortadan kaldırılmış, muhzir ağanın unvanı «Tomruk ağalığı»na tahvil olunduğu gibi bunların yerlerinde de taşralarda vezir dairelerinde ellerinde gümüş değnek taşıyan kavaslara kıyasen kavas istihdamına başlanmıştır.

Yeniçeri ağaları da bir yere gittikleri zaman maiyetlerinde harbeci bulundururlardı.

HARBENDE (خربنده) [*Sar.*] Saray katırcılarına verilen addır. Harbende; Farsça eşeğe ve sair yük hayvanlarına bakan adam demektir. Başlarına «Harbende başı» denilirdi. Saraya mahsus katırlara bakan harbendeler on bir bölüğe ayrılmıştı. Her bölüğün bölük başıları vardı. Bundan başka yine her bölükte bir miktar da şakirt mevcuttu. On sekizinci asırda büyük mirahurluğa tâbi olan on bir harbende bölüğünden bi inci bölüğün bölük başısı harbendelerin kethudası idi

Harbendeler bir ocak teşkil ederlerdi. Ocakta bunlardan başka katırların palanlarını yapmak için Bitanin denilen sekiz neferlik kolancı sınıfı ile katırları nallıyan yirmi üç nalbant, on iki de nalbant şakirdi bulunmakta idi. Yine burada kebe-i himari denilen ve eşek kebesi yapan kebeciler de vardı.

HARBENDEBAŞI (خربنده باشی) [*Sar.*] Saray katırlarına bakan katırcıla ın başlarının adıdır. Harbende adı verilen saray katırcıları

on bir bölüğe ayrılmış olan harbendeler bir ocak teşkil ederlerdi. Her bölüğün bölük başıları vardı. On sekizinci asırda büyük mirahurluğa tâbi olan on bir harbende bölüğünden birinci bölüğün bölük başısı harbendelerin kethüdası idi.

HARBÎ (حربی) [*İda.*] Osmanlı devleti ile harb halinde bulunan, daha doğrusu henüz ahit (muahede) yapmamış olan devletlerin tebaası hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harbden gelir.

§ (Mal. - İkt.) Ecnebi devletler tebaasından Osmanlı ülkesi dahilinde ticaretle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İktisat tâbiri olarak bunlara «Müste'men» denilirdi. Müste'menlerden memleket içinde bir seneden az müddet oturanlara «harbi», bir seneden fazla oturanlara da «Zimmi» adı verilirdi. Zimmi üzerine cizye vacipti. Bu sebeple harbiliği muhafaza ettikleri müddetçe müste'menlerden cizye alınmaz, fakat harbilik sıfatı halkınca, diğer Hıristiyan tebaa gibi cizye alınırdı.

HARBİYE AMBARI (حربیه آنباری) [*Ask.*] Şimdiki askerî müzeye bundan evvel verilmiş olan addır. Burası ilk evvel «iç cebehane» daha sonra sırasiyle «Hazine-i esliha», «Dar ül esliha», «Harbiye ambarı» isimlerini almıştır.

HARBİYE MUHASEBECİLİĞİ (حربیه محاسبه جیلکی) [*Mül.*] İkinci Sultan Mahmut zamanındaki askerî tesisler sırasında mühim ve levazımın tedariki için kurulan mühimmat-ı harbiye nazırlığının paraya mütaallik işlerini gören kalemin başındaki memurun unvanı idi. Harbiye Nazırlığı vazifesini gören seraskerliğin ihdası üzerine oraya kalbedilmiştir.

HARBİYE NAZIRI (حربیه ناظری) [*Ask.*] Askerlik işleriyle alâkalı dairenin başında bulunan memura verilen unvandır. Kuvay-ı Milliyenin Anadolu'da kurduğu hükümette «Millî Müdafaa Vekili» ve şimdi de «Savunma Bakanı» adını taşıyan bu unvan Osmanlı hükümetine 1908 temmuz inkılâbı arifesinde kurulan Sait Paşa kabinesiyle girmiştir. Ondan evvel «Serasker» adını taşıyordu. İlk Harbiye Nazırı Ömer Rüştü Paşa'dır. Seraskerlikle Harbiye Nazırlığına ilkin askerliğin en yüksek rütbesi olan müşirler tâyin olunurlarken inkılâptan sonra feriklerden Harbiye Nazırı olanlar olduğu gibi orduyu gençleştirmek fikriyle bir aralık rütbesi liva olan Enver Paşa getirilmişti.

Harbiye Nazırının başında bulunduğu daireye «Harbiye Nezareti» denilirdi.

Harbiye Nazırlığı Osmanlı İmparatorluğunun sonuna kadar devam etmiştir.

HARBİYE NEZARETİ (حربیه نظارتی) [*Ask.*] Askerlik işlerinin görüldüğü daireye verilen addır. İdarenin başında bulunan memur «Harbiye Nazırı» unvanını taşıyordu. Kuvay-ı Milliyye'nin Anadolu'da kurduğu hükümette «Millî Müdafaa Vekâleti», şimdi de «Savunma Bakanlığı» adını taşıyan bu idarenin o adi ilk alışı 1908 temmuz inkılâbı arifesinde kurulan Sait Paşa kabinesiyle başlamıştır. Ondan evvel «Bab-ı Seraskerî» adını taşıyor, başında bulunana da «Serasker» deniliyordu. Son olarak çıkarılan 1328 (1912) umumi salnamesine göre Harbiye Nezaretinin teşkilâtı şöyle idi: Şuray-ı Askerî, Tahrirat dairesi, Hukuk müşavirliği, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye dairesi, Piyade dairesi, Suvari dairesi, Sahra Topçu ve nakliye kıtaatı dairesi, Ağır topçu müfettiş-i umumiliği dairesi, Sıhhiyye dairesi, Kıtaat-ı Fenniye ve mevakı-ı müstahkeme Müfettiş umumiliği, mustakil inşaat şubesi, muhakemat dairesi, muhasebat-ı umumiye dairesi, heyet i teftişiyye, levazımat-ı umumiye dairesi, matbaa-i askeriyye, terbiye ve tedrisat-ı askeriyye müfettiş umumiliği. Bunların her birinin icabına göre müteaddit şubeleri ve kalemleri vardı.

Harbiye nezareti Osmanlı hükümetinin sonuna kadar devam etmiştir.

HARÇ (خرج) [*Ask.*] Bir asker tâyini yerinde kullanılır bir tâbirdir. Filân paşaya şu kadar harç verilsin demek o kadar asker tâyini verilsin demekti.

HARC-I EVAMİR (خرج اوامر) [*Mal.*] Yazılan evamir (emirler) münasebetiyle sahiplerinden alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harç; Arapça masraf, evamir de emrin cem'idir. Harç işe göre değişir, azalır veya çoğalırdı.

HARC-I FERMAN (خرج فرمان) [*Mal.*] Verilen fermanlar münasebetiyle sahiplerinden alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harç; Arapça masraf demek olduğu için hare-i ferman, ferman masrafı karşılığı alınan para mânasına gelir. Ferman harçları verilen şahsa göre değişir, çoğalır veya azalırdı. Beylerbeyi beratlarından on beş bin, zuama beratlarından sekiz yüz, timar beratlarının yüz yirmi akça, diğerlerinden de ehemmiyetlerine göre harç alınırdı.

Valiler verdikleri ferman harçlarını gittikleri yerlerin tevzi defterlerine geçirmek suretiyle halktan tahsil ederlerdi.

HARC-I HADEME (خرج خدمه) [*Mal.*] Hademe masrafı karşılığı olarak alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harç; Arapça masraf demektir. Harç şahsa ve işe göre değişir, çoğalır, azalır.

HARC-I HASSA (خرج خاصه) [*Sar.*] Sarayda bir kısım masraflar için ayrılan paranın konulduğu dolabın adıdır. Eskiden kasa olmadığı için para konulan yerlere dolap denilirdi. Şimdiki tâbirle petite kaisse (küçük kasa) demektir.

HARC-I HASSA KALEMİ (خرج خاصه قلمی) [*Sar.*] Tanzimata kadar saray ve hükümete ait bina işlerine bakan şehir emini'nin sarayı alâkalandıran harç ve levazımın hesaplarını tutmakla mükellef bulunan kalemin adıdır. Bu kalem memurlarının terfi ve terakkileri şehir emini'nin arziyle olurdu.

HARC-I HUSUS (خرج خصوص) [*Mal.*] Bir işin tahkiki için gönderilen naibin kalemiyye ücreti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Husus; bir işin tahkiki için gönderilen memur demektir.

HARC-İ KİTABET (خرج کتابت) [*Mal.*] Yazıcı masrafı karşılığı olarak alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir Harç; Arapça masraf demektir. Harç işe göre değişirdi.

HARCIRAH (خرجراه) [*Mal.*] Daimî veya muvakkat vazife ile bir yere gönderilen memurların memuriyet mahalline ve tekaüt edilenlerin ve ölen memur ailelerinin ihtiyar edecekleri ikamet mahalline gidebilmeleri için yol masrafı, yevmiye, aile masrafı ve tebdil-i mekân masrafı olarak verilen paralar yerinde kullanılır bir tâbirdir Tâbirin lûgat mânası yol masrafı ve harçlığı demektir.

Bu günlerde affetse de padişah
Vatan asmine kalmadı harc-ı rah
İzzet Molla

HARC-I TEDİYE (خرج تأدیه) [*Mal.*] Müteahhit ve mültezimlerin ve kefil olan sarrafların hazineye verdikleri kefaletname, senet ve temessüklerin, taahhütler yapıldıktan sonra, geri verilmesi sırasında alınan harçlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu harçlar maktu olduğu gibi nispî de olurdu.

HARCİ SOFRA (خرجی صفره) [*Sar.*] Yabancı elçilik heyetlerine verilen ziyafetlerde ikinci ve üçüncü derecedeki memur ve mensubinin yemek yedikleri sofra hakkında kullanılan bir tâbirdir. Erkânın yani ileri gelenlerin sofralarına da «has sofra» denilirdi. Harci sofralarda dokuz, has sofralarda ise on beş türlü yemek bulunurdu. Harci sofralar elçilik heyetleri mensuplarının miktarına göre azalır, çoğalırdı.

HARÇLI ENTARİ (خرچلی انتاری) [*Kıy.*] Ötesine berisine ipekle, kaytanla yapılmış süslü şerit vesaire dikilen entariler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Elbiselere dikilen kaytan ve emsali süslere harç denilir.

HARÇLIKÇI (خرچلقجی) [*Ask.*] Harbde bulunanlara harçlık getirmek için izinle memleketlerine gidenlere verilen addır.

Sefer açılıp da hudut boylarında kışlamak icap edince her sancak sipahisi içlerinden beşer, onar adam intihap edip memleketlerine yollarlardı. İşte orduda kalanlara harçlık tedariki için memleketlerine giden bu adamlara «harçlıkçı» denilirdi. Bunlar memleketlerine gidip hudutta kalanlara timarlarından harçlık getirirler ve kalanların memleketlerindeki ailelerine sıhhat haberlerini iaal eyledikleri gibi görülecek bir işleri varsa onları da yaparlardı.

Harçlıkçılık usulünü ilk defa 825 (1421) senesinde Düzme Mustafa hâdisesinde Cüneyt oğlu Hamza Bey tatbik etmiş ve bu usul Osmanlılara intikal eylemiştir.

HÂRE (خاره) [*Giy.*] Sof gibi dalgalı bir kumaşın adıdır. Bunun yerine Farsçası olan «hara» da kullanılırdı. Yine Farsça «hara» katı, mermer demektir. Eski şairlerin bazıları Farsça'da olduğu gibi birinci mânada da «hare» tarzında kullanmışlardır.

Harelenmek; dalgalanmak demektir. Mor renkte olanı makbuldü. İşlemelileri de olurdu.

Çifte benli, sim gerdenli güneş ruhsareli
Gül yanaklı gülgüli kerrakeli mor hareli
Nedim

HAREK (حرك) [*Mus*] Üzerine tellerin bindirildiği köprücüğe verilen addır. Şimdi buna «eşik» denilmektedir.

HAREKE (حرکه) [*Ede.*] Arapça'da ve eski Türkçe yazıda sadalı harflerin yerini tutmak üzere sessiz harflerin üzerine veya altına konulan işaretler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Üstün, esre, ötre, olmak üzere üç şekli vardır. Bunlardan başka bir de cezim denilen sıfıra benziyen bir işaret vardır ki bir harfin üzerine konursa onu sakin okutur.

HAREKET-İ ALTMIŞLI (حرکت الستینی) [*İlm.*] Kanunî zamanında Süleymaniye Medresesinin binasından sonra on ikiye çıkarılan ta-

rik ı tedris (okutma yolu) silsilesinin sekizinci mertebesindeki müderrislere verilen unvandı. Ondan evvelki yedi mertebeyi iptida-i hariç, hareket-i hariç, iptida-i dâhil, hareket-i dâhil, musile-i sahn, musile-i sahn-ı seman, iptida-i altmışlı, ondan sonrski dört mertebeyi de musile-i Süleymaniye, havamis-i Süleymaniye, Süleymaniye, dârülhadis teşkil ediyordu. Dârülhadis müderrisliği müderrisliğin en yüksek mertebesiydi.

HAREKET-İ ARZ MADALYASI (حرکت ارض مدالیه‌سی) [*İda.*] 1312 (1895) senesindeki yer depremi münasebetiyle ihdas olunan madalyanın adıdır. 2 boy olarak çıkarılmıştır. Kordelâsı yukardan aşağıya uzunlamasına ortalama yeşil ve beyaz yollu olup 2 santimetre genişliğinde olan küçük boyda 4 yeşil ve 3 beyaz yol, 3 ½ santimetre genişliğinde olan büyük boy da 6 yeşil, 5 beyaz yol vardı. Yeşil ve beyaz yolların ayırdıklarında ve kordelânın iki kenarında birer kırmızı iplik bulunurdu. Altın, gümüş ve bakır olmak üzere 3 nevi'di.

HAREKET-İ DÂHİL (حرکت داخل) [*İlm.*] Kanunî zamanında Süleymaniye Medresesinin binasından sonra on ikiye çıkarılan tarik-ı tedris (okutma yolu) silsilesinin dördüncü mertebesindeki müderrislerine verilen unvandır. Silsilenin ilk mertebesindeki müderrislere «iptida-i hariç», ikincilere «hareket-i hariç», üçüncülere «iptida-i dâhil» denilirdi. Beşinciden sonrakilerin de unvanları şöyleydi: Musile-i sahn, musile-i sahn-ı seman, iptida-i altmışlı, hareket-i altmışlı, musile-i Süleymaniye, havamis-i Süleymaniye, Süleymaniye, dârülhadis.

Dârülhadis müderrislerin en yükseğidir.

Eyledi on iki yılda hareket-i dâhilden
Bu gidişle varır altmışlıya yetmiş senede
Şiarî

HAREKET-İ HARİÇ (حرکت خارج) [*İlm.*] Kanunî zamanında Süleymaniye Medresesinin binasından sonra on ikiye çıkarılan tarik-ı tedris (okutma yolu) silsilesinin ikinci mertebesindeki müderrislerine verilen unvandır. Silsilenin ilk mertebesindekilere «iptida-i hariç» denilirdi. Üçüncüden itibaren diğer dereceler şöyle idi: İptida-i dâhil, hareket-i dâhil, musile-i sahn, musile-i sahn-ı seman, iptida-i altmışlı, hareket-i altmışlı, musile-i Süleymaniye, havamis-i Süleymaniye, Süleymaniye, dârülhadis.

Müderrislerin en yüksek mertebesini dârülhadis müderrisleri teşkil ederdi.

HAREKET ORDUSU (حرکت اردوسی) [*Ask.*] İstanbul'da çıkan 31. mart 1325 (13 nisan. 1909) isyanını bastırmak üzere Rumeli'den gelen asker hakkında kullanılır bir tâbirdir. 1908 temmuz inkılâbı üzerine menfaatlerine halel gelenlerden bazılarının tertibi ve hürriyetin ilânına vasıta olan ittihat ve tarakki cemiyeti'nin hatalı işlerinin neticesi ile beraber iş başına gelen devlet adamlarının idaresizliği eseri olarak bu ihtilâl Avcı taburlarının isyanı ile başlamıştır.

31 mart salı sabahı İstanbul'da Ayasofya tarafından şiddetli tüfek sesleri işidilmeye başlamıştı. Halk toplu bir halde Ayasofya meydanına doğru gidiyor, avcı taburlarına mensup askerlerin ve onlara iltihak eden diğerlerinin hareketleri dikkat nazarı çekiyordu. Herkesin ağzında bir isyan, bir şeriat lâkırdısı vardı. Asker Şeriat istiyormuş diyorlardı

Dört tarafını askerin sardığı meydanın bazı yerlerinde hocaların dolaştığı da görülüyordu. Ayasofya meydanı böyle olduğu gibi Bayazıt meydanı da aynı şekilde idi. Kışlalarda bulunan öteki askerlerin büyük bir kısmının da iştirakiyle çoğalan âsilerin başında Avcı taburu çavuşlarından Hamdi çavuşla onun gibi birkaç küçük zabit vardı. İhtilâlciler Şeriat ile beraber daha bazı şeyler de istiyorlardı:

1 — Kabinenin çekilmesi

2 — Mebuslardan bazılarının mebusluktan uzaklaştırılması

3 — Çıkarılan alaylı zabitlerin yerlerine tâyini

Hassa ordusu kumandanı Mahmut Muhtar Paşa ihtilâli daha başında bastırmak istemiş ise de harbiye nazırı Rıza Paşa'nın katî bir emir vermeye cesaret edememesi, sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın da tereddüt göstermesi buna imkân bırakmamıştır.

Mebuslar Ayasofya'da yanan adliye binasındaki mebusan dairesine gelmeye başlamış, o sırada meclise gelmek istiyen adliye nazırı Nazım Paşa, Ahmet Rıza Bey'e Lâzikiye mebusu Aslan Bey de Hüseyin Cahit Beye benzetilerek öldürüldükleri gibi mekteplı zabitlerden bazılarının da âsiler tarafından canına kıyılmıştır. Tanin ve Şura-yi ümmet matbaaları yağma ve tahrip edildi. Kabine de düştü.

Hükümet merkezinin bu hali taşralıların galyana gelmesine sebep oldu. Selânik'te Manastır'da, Edirne'de toplantılar yapılıyor, isyanın bastırılması, tehlikeye düşen Hürriyetin kurtarılması için hareketler beliriyordu. Selânikde üçüncü ordu kumandanı olan Mahmut Şevket Paşa toplanan askerlere söylediği nutukta Hürriyetin elden gitmek üzere olduğunu müessir bir lisanla anlatmıştı. Kahraman ordu yine silâha sarıldı. Birkaç gün içinde Ayastefanos'a

(Yeşilköy) dayandı. Fakat İstanbul'daki âsilerin mukavemet gösterecekleri düşünüldüğünden lâzım gelen tertibat alınmaya başlandı

Ordu şehre girmeden evvel halka hakikatı anlatmak istedi. Bu esnada bir kısım mebuslar Ayastefanos'a gelmişler orada müzakereye koyulmuşlardı. Mahmut Şevket Paşa Selânik'te sevkiyatla meşgul olduğundan Edirne'den gelen Hüseyin Hüsnü Paşa Hareket ordusu kumandanlığını eline almıştı. Hüseyin Hüsnü Paşa İstanbula girmeden evvel İstanbul ahalisine şu beyannameyi neşretti.

«1 — Millet senelerden beri icra-yı mezalim eden kuvve-i istibdadı parçalıyarak Hükümet-i meşrua i meşrutayı tesis etti. Bu kansız inkılâb-ı mes'uttan mutazarrır olan edani, gayr-i meşru bir surette temin-i menfaatlarına hâdim olan hal-i sabıkın iadesi için bin türlü hiyle ve desayis ve denaate müracaat ederek hükümet-i meşrua-i meşrutamızı rahnedar etmek istedi. Ve bütün âlem-i insaniyyetin tel'in eylediği İstanbul faciasının hudusuna sebebiyyet vererek mâsum kanlar döktü.

«2 — Millet hayat ve ikbalinin kâfil-i yegânesi olan Meşrutiyyetin rahnedar edilmek ve ahkâm-ı şer'iyye ve saadet ve selâmet-i umumiye-i milliyyemizi zâmin olan Kanun-ı Esasimizin ayaklar altına alınmak istenildiğini gördü ve bu harekât-ı denaetkâranenin müsebbib-i aslilerini tedip etmek lüzumunu takdir ederek heyet i umumiyesiyle İstanbul üzerine yürümiye karar verdi. İlk kuvve-i icraiye olmak üzere işte bizi İstanbul surları karşısında gördüğünüz bu Hareket ordusunu buraya gönderdi

«3 — Hareket ordusunun maksat ve vazifesi hükûmet-i meşrua i meşrutamızı hiçbir kuvvetin sarsamıyacağı surette tarsin etmek ve sırf kuvvet-i şeriat-i garra ile müeyyet bulunan Kanun-i esasinin fevkinde hiçbir kanun ve hiç bir kuvvet olmadığını ve olamıyacağını isbat eylemek ve meşrutiyet-i meşruamızın istikrarından memnun olmıyan vatan ve millet hâinlerine son ve kat'i bir ders i intibah vermektir.

«4 — Mazlum ahali ve bitaraf efrat tamamiyle himaye edilecektir. Ancak muharrikler, müfsitler ve müşarikler behemehal lâyık oldukları tedibat-ı kanuniyyeden kurtulamıyacaklardır.

«5 — Heyet-i fadıla-i ilmiyye sertaç-ı ihtiram ve iftihacımızdır. Fakat melanet ve temin-i menfaat-i âdiye ve şahsiyye maksadiyle yalandan kisve-i ilmiyeye bürünerek Din-i şerif-i Muhammedi'yi tezyif ve istihfaftan çekinmiyerek teşmil-i mefsedete kalkışan bir takım hafiyyeler, menfeatperestler elbette muktezа-i şer' ü kanuna göre muamele görmekten halâs edilemiyeceklerdir.

«6 — Millet mebuslarını ve bu muhterem mebuslarını şayan-ı itimat görüp intihap ettikleri hey'et-i vükelânın hayatları ve kanun-i esasinin kendilerine bahşeylediği hukuk ve nufuz ve salâhiyetleri tamamiyle ve kemaliyle temin ve sükûn ve surur-i umumî kat'iyyen istihsal edilecektir.

«7 — Selâmet-i vatan ve saadet-i milliyemizin istilzam eylediği bu icraat-ı asliyyemiz esnasında memleketin inzibat-ı dahilî ve sükûnet-i tammesini ve cümlenin muhafaza-i hayat ve malını temin için her türlü tedabirin ittihazına tevessül edilmiştir.

«8 — Muhterem süfera ve bilcümle müsafirin-i ecnebiyenin bihuzur olmalarına meydan verilmiyecektir.

«9 — İstanbul vak'a-i faciasında kanları dökülen şühedanın ervah-ı muazzaması karşısında hesap vermiye duçar-ı havf ve haşyet olmaya mahkûm olanlar ancak bu facia-i hûn âlûdun fâilleri, muharrik ve müşarikleridir. Bu hakikatı herkes bilmeli ve telâş ve heyecana kapılmayup müsterih olmalıdır.

6 nisan. 1325 Hareket ordusu kumandanı
Hüseyin Hüsnü»

Hareket ordusunun öncüleri Çatalca'ya geldiği günden itibaren Ayastefanos'a akın başlamıştı. İstanbul'daki hürriyet severlerin çoğu orada toplanmışlardı. Mebusan meclisi de orada toplanıyordu.

Ayastefanos'da tedarikler görüldüğü sırada İstanbul'da büyük bir korku hüküm sürüyordu. Çavuşların idaresinde kalan payitahtda hiçbir hayat eseri yoktu. Herkes hareket ordusunun girmesini bekliyordu.

11. nisan. 1325 (24. nisan. 1909) cumartesi sabahı müthiş top gürültüleri âfâkı titretti. Yıldız, Bab-ı âli, Taksim ve Tophane cihetlerinden top sesleri işidiliyordu.

Hareket ordusu cuma günü akşamı muhtelif kollardan şehre girmişti. Bir kol Sirkeciden bir kol Aksaray'dan, bir kol Edirnekapısı'ndan, dördüncü bir kol da Beyoğlu'ndan şehre dahil olmuş, bu kollar âsi askerlerin bulundukları noktaları hareketlerine kedef tutarak ona göre tertibat almışlardır.

Evvelâ Beyoğlu'ndan giren kol Harbiye mektebi önüne gelir gelmez mektebin süvari dairesindeki askerin ateşi ile karşılaştı. Fakat bunları az bir zamanda teslime mecbur etti. Daha sonra Taksim kışlası, Talimhane cihetinden, kuşatıldı. Burası bütün âsi efradın merkezi idi. Hususiyle Taşkışla Avcı taburları ta-

rafından işgal edilmiş olduğundan buralarda yapılacak savaş çok kanlı olacağı ve uzayacağı anlaşılıyordu.

Hareket ordusu efradı kışlayı Talimhane cihetinden işgale kalkışır kalkışmaz dehşetli bir ateş açtı bu ateşlere Harbiye mektebi talebesi de iştirâk etti. Her iki taraf birbirine karşı şiddetli bir surette ateş ediyordu.

Taşkışla ve Taksim kışlası muhasaraları devam ettiği gibi Bâb-ı âli cihetide epeyce kanlı hareketlere sahne olmuştu.

Bâb-ı âli'ye giden kola en ziyade şimdi Halkevi olan o vakitki Askerî kulübüne sığınan âsi askerler ateş etmişlerdi. Sonra Bâb-ı âli muhafazasına memur karakol efradı da ateş etmeye başlamış, bunun üzerine Hareket ordusu'nun topçuları top âteşine başlıyarak bu âsi askerleri de teslime mecbur eylemişti.

Tophane'deki askerler zaten teslim olmuşlardı. O gün akşama doğru Selimiye ve Yıldız kışlalarından başka bütün kışlalardaki âsiler teslim olmuş, akşama doğru halk esir edilen âsi askerlerin Hareket ordusu efradı tarafından kafile kafile sevkedildiğini görmek için sokaklara dökülmüştü.

Hareket ordusu'na mensup kumandanlar geçtiği zaman alkışlar birbirini takip ediyor, herkesin samimiyeti simasından anlaşılıyordu.

Ertesi sabah Selimiye, daha sonra da Yıldız kışlasındaki âsiler teslim oldu. Fakat Yıldız kışlasının teslimi epey bir meddet sürdü. Bu esnada şehirde idare-i örfiye ilâm olunmuştu.

İlâve suretinde yayınlanan örfi idare beyannamesinin sureti:

«Meşrutiyet-i meşrua-i idaremizin mükemmelen teyit ve takviyesiyle beraber atiyen edna mertebe düçar-ı zaaf ve tezelzül olmaması ve vatan-ı mukaddesimize mevcudiyet-i Milliye-i Osmaniyemizin temin-i selâmet ve bekası esbabının istikmali zımmında bu kere mubaşeret olunan hareket-i askeriye sun ve inayet-i hakla rehin-i muvaffakiyet olmuş vo bunun netayie-i hasene ve hayriyesinin iktitafı ve meşrutiyet-i mukaddesemizin metîn bir surette tesis ve takviyesi fevkalâde hâiz-i ehemmiyet olan payitaht asayişinin istihsal ve idamesine menut ve mevkuf bulunmuş olduğundan bu günden itibaren İstanbul ve Bilâd-ı selâse ile İzmit ve Çatalca sancaklarında ve Adalar ve Beykoz ve kartal ve Gebze kazalarında idare-i örfiyenin ilân ve tatbikina karar verildiği ve binaenaleyh bu sırada muhill-i asayiş en ufak bir hareket idare-i örfiyece pek ağır mücazatı müstelzim olacağından herkesin ona göre kemal-i basıret ve intibah üzere hareket eylemesi lüzumu ilân olunur.

3.cü Ordu ve Hareket ordusu kumandanı
Birinci Ferik Mahmut Şevket»

Örfi idarenin ilânından sonra ortalığa sükûnet geldi. Artık yapılacak şey asilerle isyana karışanları cezalandırmaktan ibaret kalmış ve o da kurulan örfi mahkemenin kararlariyle yerine getirildiği gibi âyan ve mebusandan mürekkep olarak Ayastefanos'da toplanan Millî Meclisin verdiği kararla ikinci Abdülhamit'de hal' edilerek yerine Veliaht Reşat Efendi Mehmet Han-ı Hâmis ünvaniyle saltanat makamına geçirilmiştir.

Mahmut Şevket Paşa'nın hareket ordusu kumandanlığı Harbiye Nezaretine tayinine kadar devam etmiştir.

HAREM (حرم) [*Hal Sar.*] Sarayla konakların ve evlerin kadınlara mahsus kısmına verilen addır. Bu yere «Harem dairesi» de denilirdi. Erkeklerinkine ise: «Selâmlık» adı verilirdi, Harem; zevce manâsına da gelir, Arapça bir kelime olan harem girilmesi memnu olan yer, mukaddes ve muhterem olan şey demektir. Bundan dolayıdır ki eskiden harem ve selâmlık diye ikiye ayrılan saray ve konakların, girilmesi memnu olan harem kısmı kadınların ikametine mahsustu.

Kız kadın hepsi haremlerde bütün gün mahbus
Şu telakkiye bakın en kötü vahşet: nâmus!
Mehmet Âkif

HAREM AĞASI (حرم آغاسی) [*Hal. - Sar.*] Erkekliği yok edilmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibiler yabancı erkekler için mahrem sayılan hareme girip çıktıkları ve haremin muhafazasiyle beraber hizmetini de gördükleri için bu adı almışlardır. Çok eski zamanlardan beri tatbik olunan bu kötü adete Osmanlıların hükümran oldukları zamanlarda da devam edildiği icin bu biçareler saraylarla büyüklerin konaklarında kullanılmışlardır.

Ordinaryüs profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı saraydaki harem ağalarından bahsederken (Osmanlı devrinin saray teşkilâtı, sayfa 172 ve müteakip) şu tafsilâtı veriyor:

«Tarih-i kadimde Şarkta ve Roma'da ve Orta Çağlarda Abbasîlerde, Memlûk saraylarında gördüğümüz siyah hadım ağaları Osmanlılarda da vardı. Bunlar harem i hümayun denilen saray dairesinin (kadınlar kısmının) hizmet ve muhafazasında bulunurlardı. Bundan dolayı kendilerine harem ağası denilirdi. Bu hadımlar ekseriya Mısır valileri tarafından saraya takdim edilirlerdi. Bir aralık Vezir-i

Âzam İbşir Mustafa Paşa, bu siyah hadım ağalarını saraydan uzaklaştırmak istediyse de muvaffak olmamıştı. Üçüncü Ahmet zamanında sadrazam Şehit Ali Paşa 1127 H., 1715 M senesinde badema Mısır ve havalisinde Habeşlerin iğdiş edilmememeleri hakkında Mısır valisine bir hüküm göndermiş ise de biraz sonra vefatına mebni hüküm tatbik edilememiştir.»

Saraya alınan harem ağalarından kabiliyet gösterenler yükselirler ve mühim vazifelere tayin edilirlerdi.

HAREM BAHÇESİ (حرم باغچه‌سی) [*Hal.*] Konakların kadınlara mahsus olup harem adı verilen kısmın bahçesinin adıdır. Eski evlerde selâmlık adı verilen erkeklere mahsus daire sokak üzerinde, harem dairesi ise bahçe ile ayrılmak suretiyle selâmlığın arkasında idi. İşte bu iki kısmın arasındaki bahçeye harem bahçesi denilirdi.

HAREM DAİRESİ (حرم دائره‌سی) [*Hal.*] Saraylarla konakların kadınlara mahsus kısmına verilen addır. Buna sadece «harem» denildiği gibi sarayın harem dairesine de «harem-i hümayun» adı da verilirdi.

Zen takazası yeter ehl-i dilin zevkine sed
Ne kadar olsa da vüs'atli harem dairesi
Manastırlı Nailî

HAREMEYN (حرمين) [*Coğ.*] Mekke ile Medine hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mekke ile Medine'nin muayyen mevkileri harem sayıldığı için ikisini birden belirten bu tâbir meydana gelmiştir.

Oğlum, bu heyulayı tanır ceddi Hüseyn'in
Miftahını almıştı bu eller haremeynin
Mithat Cemâl Kuntay

HAREMEYN DOLABI (حرمين دولابی) [*Sar.*] Babüssaade ağalığı nezdinde bulunan haremeyn hazinesinin veznesi (kasa) yerinde kullanılan bir tâbirdir. Demir kasaların icadından evvel paralar dolapta muhafaza edildiği için dolap tâbiri kullanılırdı.

HAREMEYN EVKAFI (حرمين اوقاف) [*Sar.-Vak.*] Haremeyne merbut evkaf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Haremeyn; iki harem demektir. Eski islâm evlerinde kadınlara mahsus daire ile doğrudan doğruya zeveeye harem denildiği gibi Mekke'de maruf ve islâmlarca şerif sayılan mevkilere de harem denilir. Hazreti Peygamberin, kabri bulunmak itibariyle Medine'nin o kısmı da islâmlarca harem addolunur. Binaenaleyh haremeyn denilince Mekke ile Medine anlaşılır.

Haremeyn evkafı kapı ağaları tarafından idare olunurken Babüssaade ağalarının fevkinde bir nüfuz ve iktidar kazanarak ilk defa darüssaade ağası olan (Habeşî Mehmet Ağa) nın çıkarttığı irade üzerine 995 (1586) tarihinden itibaren «Haremeyn nezareti» ünvaniyle idare olunmuştur.

Nezaret teşekkülünden sonra padişahlarla havatin (hatunlar) ve selâtin (sultanlar) evkafiyle darüssaade ağaları ve müntesipleri evkafının nezaretleri inzimam ederek fevkalâde ehemmiyet kazandığından, haremeyn müfettişliği, haremeyn muhasebeciliği, haremeyn mukataacılığı ve darüssaade yazıcılığı namlariyle başlıca dört memuriyetle idare edilmiye başlandı.

Haremeyn evkafı mühim olduğu için bunların gelirleri de mühim bir yekûn teşkil ediyordu.

İşlerin iyi idare edilmemesi yüzünden mürtezikanın vazifelerini vaktinde alamamalarından mütevellit şikâyetleri üzerine Üçüncü Sultan Selim'in emriyle hicrî 1211 (1796) senesinde haremeyn muhasebesini tetkik eden eski reisülküttap Firdevsi Efendinin yaptığı hesap hulâsasına göre senelik varidatı 1,297,794 kuruş, masruf 1,248,337 kuruş, varidat fazlası da 49,457 kuruştu

Yine o hesap hulâsasından anlaşıldığına nazaran varidatın 1,221,225 kuruşu mukattaattan, 76,596 kuruşu da evkaftan tahsil ediliyordu.

Evkaf nezaretinin teşekkülünde haremeyn evkafı için ayrıca bir idare tesis edilerek nezaretine Hacı Ethem Efendi tayin edilmişse de bekle.ilen intizam temin edilemediğinden hicrî 1254 (1838) senesinde haremeyn evkafı nezareti lâğvolunarak haremeyn evkâfının idaresi de evkaf nezaretine verilmiştir.

HAREMEYN HAZİNESİ (حرمين خزينه‌سی) [*San. - Vak.*] Haremeyn evkafının ve malının idare olunduğu yerin adıydı. Haremeyn evkafının idaresine darüssaade ağaları memur oldukları cihetle haremeyn hazinesinin nazırı da onlardı. Haremeyn evkafına müteallik işler Topkapı sarayındaki daire-i mahsusada görülürdü. Muhasebecisi, kâtipleri, veznedarı vardı.

Saray mensuplarından vârissiz ölenlerin tereke ve muhallefatı haremeyn hazinesi marifetiyle kapı arasında satılır, esmanı enderun-i hümayun hazinesine teslim edilirdi.

HAREMEYN İKRAMİYESİ (حرمين اكراميه‌سی) [*Mal.*] Haremeyn halkına (Mekke ile Medine fukarasına) yardım olmak üzere yirmi beş liradan fazla maaşı olan memurların mart

aylıklarından yüzde on olarak kesilen paranın adıydı. Her sene Mekke ve Medine ahalisinden İstanbul'a gelenlerin ileri gelenlerine saray ve hükûmetçe muavenette bulunulduğu gibi fakirlerine de evkafça yardım edilir, avdetlerinde yol paraları da verilirdi. Memlekette zenginlerin kesretle bulunduğu zamanlarla vakıf membalarının çok olduğu vakitlerde bu yardım meselesi mevzuubahs değilse de zamanla zenginlerin azalması ve vakıf membalarının eksilmesi üzerine iki taraf için şikâyeti mucip olmıya başladı. Gelenler yardım görmediklerinden, o vaziyette olanlar ise yetişemediklerinden müştekiydiler. Nihayet hicrî 1262 (1845) senesinde bir nizam yapılmak zarureti hasıl oldu

Vakanüvisin verdiği ma'lûmata göre (Lûtfi tarihi, c. 8, s. 101) «o misillü vürut eden züvvarın emr-i nezaretleri Evkaf Nezaretine havale ile avdetlerinde icabeden ikramiyelerinin o adan verilmesi ve vükelâ, vüzera, kibar ve ulema ve rical-i memurin konaklarına *misafir* verilmesi ve herkesin rütbe ve haysiyetine göre bir had tâyiniyle beraber misafirlerin de derecelerine göre elbise ve ikramiyelerinin ona göre itiası ve eşraf-ı Hüseyn'iye için mahsus olan üçer bin beşer yüz kuruşun beş bin beşer yüz kuruşa çıkarılması hususlarına irade-i seniyye taallûku ile icabı icra kılındı.

Bir müddet sonra vezirlerle büyük memurlarının birçok adamları ağırlıyabilen konakları küçülünce bu tedbir de kâfi gelmemeğe başladı, bizar olan vukelânın şikâyetleri üzerine evlerde kabul üsulü kaldırılarak «sürre-i humayun»a tevdian Hicaz'a gönderilerek orada müstahaklarına verilmek üzere yirmi beş liradan fazla maaşı olan memurların mart maaşlarının yüzde onunun bu maksatla kesilmesi tekarrür etti.

Haremeyn ikramiyesi tevkifatı 1908 temmuz inkılabından sonra kaldırılmıştır.

HAREMEYN MUHASEBECİLİĞİ (حرمين محاسبه جيلكى) [*Sar.-Vak*] Darüssade ağalarının nezareti altında bulunan vakıfların muhasebelerini tutmakla ve vakıf yerleriyle cihetlerini kaydetmekle mükellef olan teşekkülün başındaki memurun ünvanı idi. Maiyetinde kâtipler vardı. Haremeyn nezaretinin Evkaf Nazaretine raptı üzerine tarihe karışmıştır.

HAREMEYN MUKATAACILIĞI (حرمين مقاطعه جيلكى) [*Sar.-Vak.*] Dârüssaade ağalarının nezareti altında bulunan haremeyn evkafından mukataaya tâbi olan musakkafat ve müstagallât-ı mevkufenin kaydını, intikal ve feragını rusum ve hâsılatının ahz ve tahsilini yapan kalemin başındaki memurun ünvanı idi Bu işleri görmek için maiyetinde kâtipler de vardı. Haremeyn nezaretinin Evkaf Nezaretine raptı üzerine tarihe karışmıştır.

HAREMEYN MÜFETTİŞLİĞİ (حرمين مفتشلكى) [*Sar.- Vak*] Darüssaade ağalarının idaresi altında bulunan «Haremeyn Nezareti» teşkilâtı meyanındaki vazifelerden birinin adıdır. Haremeyne ait Vakıf işlerine bakan bu vazife sahibi diğer Vakıflar Mufettişliğinden ayrı olarak 995 senesi Muharreminde (1586 tarihinde teşkil olunan şer'i bir memurluktu. bütün Evkfa-ı Hümayun ile haremeyn evkafına ait şer'i hususatı ruyete memurdu. Bu vazifeye ilk defa kibar-i müderrisînden (Amasyalı Mehmet efendi) tâyin edilmiştir Haremeyn nezaretinin Evkaf Nezaretine raptı üzerine bu vazife tarihe karışmıştır.

HAREMEYN NAZIRI (حرمين ناظرى) [*Sar.-Vak.*] Mekke'de harem-i şerife ve Medine'de Ravza i Mutahhare'ye mevkuf ve *mahsus* olan varidatı ve bunlara ait masarifi idare edenlere verilen ünvandı Haremeynin evkaf nazırı mesabesindeydi Haremeyn evkafı kapı ağaları tarafından idare olunurken ağaların fevkinde bir nüfuz ve iktıdar kazanarak ve ilk defa darüssaade ağası olan (Habeşî Mehmet Ağa) nın çıkarttığı irade üzerine hicrî (995) tarihinden) itibaren (Haremeyn Nezareti) ve darüssaade ağalarına da bu vazife doluyısiyle (Haremeyn Nazırı) unvanı verilmiştir. Nezaretin teşekkülünden sonra padişahlarla havatın (hatunlar) ve selâtin (sultanlar) evkafiyle darüssaade ağaları ve müntesipleri evkafının nezaretleri inzimam ederek fevkalâde ehemmiyet kazandı.

Darüssaade ağalarının «Avaid-i melhuza» denilen padişah atiyyeleriyle vezir hediyelerinden başka haremeyn hazinesiyle mukataatından 183.000 kuruş muhassesatı vardı. Ağalardan bazılarının hırs ve teseyyübü yüzünden vakıf kayıtlariyle muamelât teşevvüşe uğramiş, haremeyn evkafı nazırlığını ifa eden Darüssaade ağalarının bir kısmı bu yüzden cezaye da çarptırılmıştır.

Evkaf Nezaretinin teşekkülünden sonra kısmen oraya ve kısmen Maliye Nezaretine bağlanmak suretiyle ortadan kaldırılmıştır.

HAREMEYN NEZARETİ (حرمين نظارتى) [*Sar.*] Haremeyn i şerifeyn denilen Mekke-i Mükerreme ile Medine i Münevvere'ye ait evkafın idaresine memur teşekkülün adıdır. Bu nezaret Babü-ssaade ağalarının fevkinde bir nüfuz ve iktidara malik olup ilk defa «Darüssaade ağası» olan (Habeşî Mehmet Ağa)nın istihsal

yelediği irade üzerine hicri 995 (1586) te hasbî olarak (aylıksız) Evkaf-ı Haremeyn Nazırı olmasiyle başlamıştır. Haremeyn Evkafı ondan evvel «Kapı Ağası» tarafından idare olunuyor, ve «Kapı Ağası Nezareti» ünvanını taşıyordu

Dar-üs-saadc ağalarının nezaretleri altındaki bu haremeyn evkafının, İstanbul ve sair yerlerdekilerinin vakıf şartları mucebince her sene memurları vasıtasiyle malları tahsil olunup Mekke, Medine ve Kudüs'e tâyin olunan sürreleri kanun üzere yerlerine gönderildikten sonra «dolap» denilen haremeyn hazinesinin bir senelik hesabı, muhasebecileri vasıtasiyle görülüp irad masraf ve bakaya her ne ise bir bir beyan edilmek suzetiyle tertip edilen defteri padışaha takdim olunur, ve onun tarafından görülüp üzerine (mucibince amel ve kalemlerine kayıt oluna) diye kendi yazısiyle hatt ı hümayununu yazarak iade ederdi, Dar-üs saade bunu vesika olarak saklardı.

Bu nezaretin teşekkülünden sonra padişahlarla havatin (hatunlar) ve selâtin (sultanlar) evkaflariyle Darüssaade ağaları ve müntesipleri evkafının nezaretleri inzimam ederek fevkalâde ehemmiyet kazandığından haremeyn müfettişliği, haremeyn muhasebeciliği, haremeyn mukataacılığı, Darüssaade yazıcılığı adlariyle kurulan dört teşekkülle idareye başlanmiştır.

1. —Haremeyn müfettişliği; diğer vakıflar müfettişlerinden ayrı olarak 995 muharreminde teşekkül etmiş şer'î bir memuriyettir. Bütün evkaf-ı hümayun ile haremeyn ve mülhakatına ait şer'î hususatı rü'yete memurdur. İlk defa kibar-ı müderrisinden (Amasyalı Mehmet Efendi) haremeyn müfettişi olmuştur. Dar-üs-saade ağalarının nezareti altında bulunurdu, Evkaf nezaretinin teşekkülünden sonra lağvolunmuştur.

2. — Haremeyn muhasebeciliği; Dar-üssaade ağalarının nezareti altında bulunan evkafın hesaplarını tutmağa ve vakfiyeleriyle cihatını kaydetmiye mahsus mühim bir memuriyetti. Evkaf nezeretinin teşekkülünden sonra lağvolunmuştur.

3. — Haremeyn mukataacılığı; haremeyn evkafından mukataaya bağlı olan musakkafat ve mustagallat-ı mevkufenin kaydına, intikal ve feraına, rüsum ve hasılatının hisap ve tahsisine memurdu. Dar-üs-sade ağalarının nezareti altında bulunurdu.

4. — Darüssaade yazıcılığı; Darüssaade ağalarının kâtipliği vazifesini ifaya memurdu. Darüsseade yazıcıları ağalarının esrar ve harekâtına mahrem ve her türlü muhaberatına vakıf oldukları cihetle bunların ekserisi nüfuz ve iktidara maliktirler.

Darüssaade ağalarının «avaid-i melhuza denilen padişah atiyyeleriyle vezir hediyelerinden başka haremeyn hazinesiyle mukataasından 183.000 kuruş, sair evkaftan da 319.000 kuruş raddesinde muhassasatı vardı.

Böyle olduğu halde ağalardan bazılarının hırs ve teseyyübü ve yazıcılarının tamahı vakıf kayitleriyle muamelâtının karışıklığını mucip olmuş, ve içlerinden bir kısmı bu yzüden cezaya da uğramıştır.

Birinci Abdülhamit, Hamidiye namiyle meşhur olan evkafının nezaretini Darüssaade Ağalarına ve mütevelli kaymaklığını yazıcılarına şart ettiği halde idarede intizam temini maksadiyle, 19 zilkade 1188 (1774) de mütevelli kaymakamlığını Mirahur Mustafa Ağaya tevcih etmek suretiyle bu şartı filen tadil eyledi. Abdülhamit gene o tarihte Hamidiye evkafının idaresi için imaretinin civarında yaptırdığı hususî dairede üç mesul memuriyetten mürekkep müstakil bir idare tesis etti. Üç memuriyetten birincisi mütevelli kaymakamlığı, ikincisi evkaf kitabeti, üçüncüsü de ruzname kitabetiydi. Bununla beraber mütevelli kaymakamlarının intihabiyle icra olunan Hamidiye evkafı tevcihatı darüssaade ağalarının arziyle ifaya devam ve tevcih muamelâtı haremeyn muhasebecileri tarafından kaydolunduğundan Hamidiye evkafı kaymakamlığı, haremeyn nezaretinin bir şubesi hükmündeydi

Hamidiye evkafının tedviri için kurulan idarenin faydası görülmiye başlayınca gene o padişahın zamanında harem-i hümayun kadınları evkafiyle bostancıbaşı Abdullah Ağa, Hace-i Şehriyarî Hafız Mustafa Efendi bazı rical evkafının idaresi de bu kaymakamlığa ilhak edilmekle «Evkaf-ı Hamidiye ve mülhakatı» idaresi ehemmiyet kesbetti.

11 recep 1203 (1788) de Birinci Abdülhamid'in ölümünü müteakip Dârüssaade ağası (Derviş Ağa) Hamidiye evkafı mütevelli kaymakamı olan (Mehmet Efendi) yı azlederek kendi yazıcısı ve Lâleli evkafının mütevelli kaymakamı (Arnavut Mehmet Efendi) yi nasbeyledi. Bu tarihten itibaren Lâleli ve mülhakatı evkafiyle Hamidiye ve mülhakatı evkafı tevhiden idare edildi.

Hicrî 1216 (1801) senesinde lâleli ve Hamidiye mütevelliliğine tâyin olunan Valide Sultan kethüdası meşhur Girit'li Yusuf Ağa Valide Sultanın vefatı üzerine azil ve müteakiben 1222 senesi rebiülevvelinde (1807) nefyolunduğu Bursa'da idam olununca Lâleli evkafına Mirahur-i evvel Şemsettin Bey, Hamidiye evkafına da Darüssaade ağası kâtibi (Hafız Mustafa Efendi) mütevelli kaymakamı oldu.

1224 (1809) te İkinci Mahmut tanzim eylediği evkafı babası Birinci Abdülhamit vakfına ilhak ile iki vakfı birleştirdi. Mütevelli kaymakamlığına da (Cizyedar zade Mehmet Tahir Efendi) yi tâyin etti.

1229 (1813) senesi sonunda mütevelli kaymakamlığına Darphane-i Âmire nazırı (Esseyyit İbrahim Sârım Efendi) tâyin olundu. Elliye baliğ olan Hamidiye ve Mahmudiye mülhakatı bu tarihten itibaren Darphane-i âmire nazırlarının idaresine verildi. Giderek elliyi bulan Mahmudiye evkafı mülhakatı 1241 şevvalinde (1826) yeniçeriliğin ilgasiyle nezaretleri yeniçeri ve sekban başı ağalarına meşrut olan evkafın idaresi de Mahmudiye evkâfı mütevelli kaymakamlığın devredilmekle daha ziyade cesamet kesbetti.

Mahmudiye, Hamidiye ve mülhakatı evkaf idaresinin darbhane-i âmire nezaretiyle tevhiden idaresine güçlük hâsıl olduğundan 12 rebiülevvel 1242 (1826) de Darbhane nezaretinden tefrik ve ayrıca «Evkaf-ı Hümayun Nezareti» unvaniyle bir nezaret ihdas edilerek esbak Darbane nazırı ve mütevelli kaymakamı (Elhac Yusuf Efendi) ye tevcih olundu.

Evkaf-ı hümayun Nezareti Dârüssade ağalarına meşrut olduğundan nezaretin bu suretle teşkili şart-ı vâkıf ı fiilen tâdil eylediği cihetle Hamidiye ve Mahmudiye ve mülhakatı evkâfının nezaretleri Dârüssaade ağası olan (Uzun Abdullah Ağa) nın uhdesinden alındı.

Evkaf Nezaretinin teşkilinde haremeyn evkafının nezarete bağlanmıyarak eskisi gibi ve fakat islahat yapılmak suretiyle ayrıca idaresine karar verilmiş, haremeyn evkafı nazırı olan Darüssuade ağası Uzun Abbullah Ağa'ya niyabeten nezaret umurunu ifa etmek üzere 1 muharrem 1249 (1833) da Hekimbaşı (Esseyit Mehmet Emin Ağa) muavin ve nezaret mütevelli kaymakamı tâyin edildi

Haremeyn evkafı nezaretine Dârüssaade ağaları memur oldukları halde kendi işleri nezaret umurunu tesviyeye mâni olduğundan yalnız nezaret ünvanı Darüssaade ağasının uhdesinde bırakılarak 1250 senesi muharreminden itibaren (1834) haremeyn hazinesi işleri tefrik ve başkaca müdiriyet tesisiyle haremeyn muhasebecisi Mehmet Nazif Efendi müdiriyete tâyin olundu.

Nezaret ve müdiriyetin başka başka ellerde bulunması işleri karıştırdığı gibi Nazif Efendinin acizinden dolayı onun yapmakla mükellef olduğu işler i tizama konulamadığı cihetle Darüssaade ağası nezaretten af ve müdirlik terk ile nezaret ve müdiriyet tevhit edilerek «Haremeyn i şerifeyn evkafı Nezareti» teşkil ve bu vezifeye ricalden defter emini «Hacı Ethem Efendi) tâyin olundu. Bu meyanda şeyhülislâmların nezaretinde bulunan vakıflar da bu nezarete bağlandı.

Haremeyn Nezareti müstakil olmakla beraber Atebeye vâki olacak maruzatta evkaf nazırının tavsit edilmesi takarrür ettiğinden haremeyn evkafı nezareti evkaf nezaretinin bir şûbesi hükmüne girdi.

Hicrî 1254 (1838) senesinde haremeyn evkafı nazareti lâğvolunarak heremeyn evkafının idaresi de evkaf nezaretine verilmiştir.

HAREMEYN PAYESİ (حرمين پايه‌سى) [*İlm.*] İlmiye rütbelerinden birinin adı idi. Haremeyn Mekke ile Medine hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müslümanlarca mukaddes tanılan o iki şehir için haremeyn-i muhteremeyn de denilir, ve bu munasebetle bu payeye «Haremeyn-i Muhteremeyn payesi» de ıtlak olunurdu.

Haremeyn mevleviyetleri ötekiler derecesinde gelirli olmadıkları için bir aralık bilfiil haremeyne gitmedikleri halda paye ile terfi edenler meydan almış ve bu ise bir çoklarının haklarını iptal eder mahiyette bulunmuş olduğundan men'i için nizam konulduğu halde önüne geçilememiştir.

Üçüncü Selim zamanında çıkan ikinci bir irade sebebiyle Cevdet Paşa (Cevdet Tarihi cilt: 5 Sf. 190) şu izahatı veriyor: «Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere mevleviyetleri sair mevleviyetler gibi kesir-ün-nema olmayıp ancak İstanbul kadılığına musil oldukların dan ikisi de hasret-ül-mevaliden bazıları bilfiil haremeyne gitmedikleri halde paye ile terfi ve paye aldıkları zaman dahi Mekke mazulü itibar olunmalariyle bilfiil haremenyne gidip gelenlere takdim olunduklarından haremeyne nöbetleri gelenler hep âzar-i vâhiye ile gitmekten imtina eder olduklarından şeyhülislâm-ı esbak Salihzade merhum Mehmet Emin Efendi meşihatinde haremeyne nöbeti gelipte gıtmiyenlerin böyle paye ile terfi ve takdim olunmamaları nizama raptolanmuş ise de bu nizama dahı riayet edilmiyerek yine bazılar hiç gitmeyip ve hem de Mekke payesini tahsil ederek hezar meşakkat ile gidenlere bihaseb-it tarik takaddüm edip mahaza uhdelerine Mekke ve Medine mevleviyetleri tevcih olunan zatlara Darüssadet'te canib-i miriden beşer bin ikiyüz ellişer kuruş ita olunup meblâğ-ı merkum ise bir akçası olmıyan kimesneye ita ve temlik olunsa ol vaktin hesabına göre üzerine ed ıy ı hacetmek farzolacağına ve haremeyn mollalarına Mısır'dan mürettep olan gallât ve saire ve haremeynde mevcut medaris evkafiyle

zuhurat-ı haremeyn hasilâtı müddet-i ikametleri masarifine kâfi ve Cidde gümrüğü malından kendilerine muhassas olan on üçer bin kuruş dahi avdetleri masarifine vafi olduğuna binaen haremeyne gitmemek için azar-ı vâhiye iradı emr-i haktan udûl ve fermanı padişahiyi adem-i kabul demek olacağından fimabaat ancak padişah hizmetinde olanlara Mekke-i Mükerreme payesi itasına irade taalûk ederse ba hatt-ı hümayun tevcih olunup bilâ özür gitmekten imtina' edenlere katiyyen Mekke-i Mükerreme payesi verilmemek ve arpalıklarına zamime arpalık ita olunmamak üzere haremeyn mansıpları madunlarına tevcih olunmak hususlarının nizam ittihaz olunması için muharrem-ül-haramda irade sadır olmuştur.»

Sonraları bu gitmek külfeti kaldırılmış, haremeyn payesi de mülkî rütbeler gibi bir rütbeden ibaret kalmıştır.

Haremeyn payesi İzmir paye-i mücerredinden büyük, İstanbul payesinden küçüktü. Bu payeyi ihraz edenlere «Feziletlu» elkabı kullanılırdı.

HAREM-İ HÜMAYUN (حرم همايون) [*Sar.*] Sarayın kadınlarının oturmalarına mahsus kısmına verilen addır. Buna «Harem dairesi» de denilirdi Harem; girilmesi memnu' olan yer mânasına geldiği gibi buna kıyasen kadınların ikamet ettikleri daireye ve bizzat kadınlara da âlem olmuştur. Sarayın harem dairesindeki kadınlar Harem ağaları denilen siyah hadım ağalarının nezareti altında idiler. Sarayın kadınlar kısmından başka Enderun kısmına da Harem-i Hümayun denilirdi.

Muhtelif ırktan seçme güzel kadınları ihtiva eden sarayın harem dairesi, ya saray için İstanbul Gümrük Emini vasıtasiyle satın alınanlardan veyahut sultanlarla devlet ricali, Kırım Hânı ve valilerin takdim ettikleri seçme kadınlardan mürekkepti. Bunlar itina ile saray terbiyesi denilen muayyen bir usul ve kaide altında yetiştirilirlerdi.

HAREM-İ HÜMAYUN GILMANI (حرم همايون غلمانى) [*Sar.*] Enderun'daki iç oğlanları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gılman; arapça bıyığı çıkmamış genç demek olan gulam'ın cem'idir.

HAREM KAPISİ (حرم قپوسى) [*Hal.*] Saraylarla konakların kadınlara mahsus olup harem adı verilen kısmın kapısının adıdır Konaklarda «Selâmlık» adı verilen erkeklere mahsus dairenin kapısı olduğu gibi harem dairesinin de ayrı kapısı vardı.

HAREMSARAY (حرمسراى) [*Sar.*] Sarayların kadınlara mahsus olan kısımları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Harem-i Hümayun» da denir. Sarayın harem dairesi demektir.

HARF ATMAK (حرف آتمق) [*Hal.*] Mecaz yolnvla söz atmak, sözle tarizde bulunmak, takılmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine gene o mânaya gelen «harfendaz» da kullanılır.

Ben dahi bir bezm-i nuşanûş tertip eyleyüp
Harf atardım gerd-i nâhid-i rahşan üstüne
Nedim

HARF ENDAZ (حرف انداز) [*Hal.*] Mecaz yoliyle gençlere târiz ve kinaya ile söz söyliyen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Türkçesi söz atandır.

Gâh küstahane harfendaz-ı vasl oldakça ben
Dest-i nazın perde-i rahsar-ı âl eylerdi yar
Pertev

HARF ENDAZLIK (حرف اندازلق) [*Hal.*] Mecazen gençlere târiz ve kinaye yoliyle söz söylemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Türkçesi söz atmaktır. Söz atana «harf endaz» denilir.

HARİCİ (خارجى) [*Kelâm.*] İslâmiyetin en eski fırkalarından birinin adıdır. Havariç suretinde cemilendirilir. Bu fırka taraftarlarının itika' cihetiyle beraber mağfirete iman yolu ile mi yoksa amel vasıtasiyle mi irtişilebileceği mevzuunda ve bunlara ilâveten hilâfet nazariyesi ile alâkalı meselelerde İslâm esaslarına ve diğer mezhep salıklerinin nazariyelerine muhalif fikirleri vardır. Siyasî tarih cihetinden rolleri bilhassa Hazrt-i Ali'nin hilâfetinin son iki senesinde ve Emevîler devrinde, faaliyetsiz isyanları ile, İslâm Devletinin Şark kısımlarının asayişini bozmak ve evvelâ Muaviye'nin Ali'ye ve sonra Abbasîlerin Emevîlere karşı zaferlerini kolaylaştırmak olmuştur.

G. Levi Della Vida (İslâm ansiklopedisi hariciler maddesi) haricî hareketinin başlangıcı için şu tafsilâtı veriyor: «Mezhep ayrılığına sebep olan hâdise, Muaviye'nin Sıffin muharebesi esnasında, Ali'ye yaptığı bir tekliften doğmuştur ki, buna göre, harbe sebebiyet vermiş olan Osman'ın katli meselesinden mütevellit ihtilâfı, «Kur'an ahkâmına göre» halletmek üzere, iki hakem tayin edilecekti. Ali ordusunun ekseriyeti, ister harp yorgunluğundan olsun, ister kurra'nın Kur'an hükmünün, kendilerinin Osman'a karşı açtıkları, onun katline kadar giden kanlı cidâlin hakimiyetini göz-

tereceği ümidi ile olsun, bu teklifi memnuniyetle kabul ederken, ekseriyeti Temim kabîlesinden olan muhariplerin bir kısmı, Allah'ın kelâmı fevkinde bir beşerî mahkemenin kurulmasına şiddetle muhalefet etti. Onlar «hüküm yalnız Allaha ait» (lâ hükme illâ lillâh) olduğunu söyliyerek orduyu terkettiler ve Kûfe'den pek uzak olmıyan Harura kasabasına çekilerek, hiç tanınmamış bir mücahidi Abdullah ibni Vehb-el Rasibi'yi, kendilerine reis seçtiler. Bu ilk iftirakçılar kendilerine elharuriye yahut elmuhakkime ismini verdiler ki, bu isimler ekseriya daha sonraki haricîlere de teşmil edilmiştir. Bu küçük zümre birbirini tâkibeden bezgunluklarda bilhassa Kurra'nın intizarına, tamamen zıt olarak neticelenen hakem kararı üzerine, gittikçe büyüdü: içlerinde Kurra'nın da bulunduğu Ali taraftarlarının bir kısmı ibn-i Vehb'in karargâhına iltihak etmek üzere (mütareke esnasında ordunun geri çekildiği) Kûte'den gizlice çıktı (Haraca). İbn-i Vehb o arada Dicle'nin sol kenarında, Fars yollarının birleştiği Cuha memleketinde (ileride hilâfetin merkezi olacak olan) küçük Bağdat kasabasının bulunduğu köprü başında, karargâhını kurmuş bulunuyordu. Âsilerin karargâhı Nahrevan kanalı boyunca uzuyordu. Haricîlere bu ismin verilmesi, onlara daha sonraları, belki de hayli zaman geçtikten sonra, müminler cemaatinden çıkmış olduklarına delâlet eden hususî bir sıfat gibi kullanılmış olmasından ziyade, yukarda bahsedilen Kûfe'den çıkış vakasından dolayıdır. İlk haricîlerin (Haleflerine kadar yayılmış ve kendilerinin de bu isimleri kullandıkları zannedilen) diğer bir adı da El şurat (mfr. şari) satanlar yani Allah uğruna canlarını satanlardır (bu telâkki o zamana ait birçok manzumelerde görülür).

«Haricîlerin müthiş taassubu müfrit hükümleri ve şiddet hareketleri ile, derhal kendini gösterdi: Ali'nin hilâfet üzerindeki iddialarının hükümsüz olduğunu ilân ettikleri gibi, Osman'ın hareketini de takbih eyliyerek, katlinden dolayı intikam almak fikrini de külliyen reddettiler; hattâ daha ileri giderek, kendi nokta-i nazarlarını kabul etmiyenlerin Osman ile beraber Ali'yi inkâr etmiyenlerin, kâfir ve katilleri vacip olduğunu ilân ettiler. Hemen sonra, kadınlar da dahil, birçok kimseleri öldürdüler. Haricî ordusunun ehemiyeti, din nazarında ırkların müsavatı prensibini öne sürmelerinden dolayı Arap olmıyan kavimler ile diğer müteassıp ve serkeş unsurların da kendilerine iltihakı üzerine, gittikçe arttı. Muaviye ordusiyle karşılaştıkları zaman o vakte kadar gerisinde bir harbe tutulmaktan çekindiği için, âsileri korumak yolunu tutmuş olan Ali, sulh mukaddematının inkıtaa uğraması üzerine, gittikçe büyüyen bu tehlikeye müdahale etmiye mecbur oldu: Haricîlerin karargâhına hücum etti ve onları ibn-i Vehb ile birçok taraftarlarının telef olduğu mütbiş bir hezimete uğrattı. Fakat zafer Ali'ye pahalıya mal oldu; isyan söndürülmediği gibi, bu mücadele 39-40 senelerinde küçük mahalli kıyamlar halinde devam ettikten başka, kendisi de Nahrevan muharebesinde âzasının mühim bir kısmını kaybeden âileden bir kadının kocası olan Abdurrahman B. Mülcem isimli bir haricî tarafından öldürüldü. Haricîlerin, Ali, Muaviye Mısır Valisi Amr ibn-il As'ı aynı zamanda öldürmek için ahdetmiş oldukları ve bir plân hazırladıkları hakkındaki rivayetin sonradan uydurulmuş olduğu hemen hemen muhakkaktır.

«Arap müverrihlerinin haricî hareketinin menşei hakkındaki yazıları karışık ve mütenakız olup, bunlarda haricî hareketi ile hakem meselesi arasındaki hakikî münasebetlerin gözönünde bulundurulmamış olduğu kaydedilmelidir; diğer taraftan da haricî hareketinin asıl mahiyeti ile hakiki tarihi de muayyen değildir. Yukarda verilen yeni tarih şekli bu makalenin müellifine ait olup (Bk. Bibliyografya), Wellhausen'ın fikrine (Lammens ile Caetani de aynı fikri kabul etmişlerdir) karşı ortaya konulmuştur ki o fikre göre, haricîlerin isyanı ile hakem meselesi birbirinden tamamen mustakil vak'alar telakki olunmakta ve Nahrevan muharebesi ile hakemlerin hükmünden evvel vukulmuş addedilmektedir.»

Haricîleri ehl-i bit'attan sayan ve kendilerine Marika dendiğini de kaydeden rahmetli üstat İsmail Hakkı İzmirli (Yeni İlm-i Kelâm, birinci kitap, sahife 117) bunun için şunları söylüyor: «Âlem-i İslâmda ilk tefrika ve ihtilâf Marika tarafından zühur etmiştir; «Sıffin» muharebesi dolayısiyle zuhur eden «hakemeyn» meselesi Marika'nın uzhuruna sebep olmuştur.

«Marika'nın bit'atı, Kur'an-ı kerimi yalnış anlamadan ileri gelmiştir. Bunların maksatları Kur'an-ı kerimi muaraza değildir.

«Eslâf-i Marika Kur'an okur, fakat fıkıh bilmez birtakım Arabi makulesi eşhas idi, fıkhı öğrenmeksizin Kur'anı kıraat etmişler idi. Ufak bir hâdisede dekayik-ı fetvayı bilmediklerinden yekdiğerlerini tekfir ederler idi. Hazret-i Osman ile Hazret-i Ali hakkında «Allahın inzal etmediği şey ile hüküm etmişlerdi» diyerek müşarünileyhimayı tekfire kadar varırlar idi

«Marika, üzerinde bir hakim-i siyasî, velevki halife olsun, istemezler idi. Hazret-i Osman ile Hazret-i Ali'den teberriyi her taata takdim ederler, nikâhı ancak bu teberi ile sahih görürler idi. Marika kendi dârlarına dâr-il-imam ve hicret, dâr-i İslâmın dâr-i harb addettiklerinden cemaatleriyle, dârleriyle cemaat-i müsliminden, dâr-ı müsliminden ayrılmışlar idi. Sefk-i dima ile, ahz-i emval ile huruç bisseyf ile müslümanlar beyninde azîm fitne ihdas etmişler idi. Marika vaîd-i ilâhiyi isbatta gulüv ediyorlar, maasiyi imandan saymıyorlar idi. Bu itibarla kendilerine, «Vaidiyye» de denmiş idi ki mürcie «vaidyye» ye tamamiyle zıt idi. Marika tarik-i hidayetten huruç ettiklerinden dolayı bu nâmı almışlar idi. Kendileri nefislerini feda ettiklerini nazar-ı itibara alarak şarat namını kabul etmişler idi.

Marika üç mes'elede ittifak etmişlerdi: 1— Mumin takî olandır. Buna mebni erbab ı zünup kâfirdir. 2 — Hazret-i Osman ve Ali ile bu ikisini tevelli edenler mümin değildir. Buna mebni hakemeyn, eshab-ı Cemel, hakemeynin tahkimine razi olan, hakemeyni veya hakemeynden birini tasvip eden kâfirdir. 3 — İmam-ı Caire (Zalıme) huruç vaciptir.

«Marika birtakım şubelere ayrılarak en sonra İbadiyye şübesi zühur etmiş idi; İbadiyye ehl-i sünnete en yakın olan Marika'dandır.»

HARİÇ MEDRESESİ (خارج مدرسه‌سی) [*ilm.*] İlk tahsili veren medreselerin ünvanı idi. Bunu ikmâl edenler idadi (orta) derecesinde olan ve «İptida-i dahil denilen «Dahil medresesi»ne girer, oradan da âli tahsili almak için (sahn medresesi)ne geçerlerdi. Bu medreselere «İptida hariç» de denllirdi

Rahmetli muallim Emin Bey tarafından yazılmış olan «Tarihçe-i Tarik-i Tedris» başlıklı bir tetkik yazısında «İlmiyye salnamesi, Sayfa 642 ve müteakıp» şu tafsilat vardır:

«İlmiye tarikına girecek olanlar evvel emirde ulemadan bir zatın rahle i tedrisine dahil olurlar. «Hariç» dersleri addolunan ulum ve fünunun mükaddimatını ondan taallüm ederlerdi. Bunu bitirince, hocalarından birinin delâletiyle müderrislerden diğer bir zatın halka-i talimine sokularak «Dahil dersleri namiyle yadolunan Ulûm-ı Âliyeyi tederrüs eylerlerdi. Bunları da bitirenler «Sahn» derslerini takibe liyakat kazanırlardı. «Medaris i Sahn» ise Fatih Cami-i Şerifi'nin iki tarafındaki «Sahn-ı Seman» denilen kârgir kurşunlu sekiz medresa idi.»

HARİFANE (حریفانه) [*Hal.*] Bir Sanat erbabı arasında ortaklaşa yapılan teferrüç ve ziyafet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde «Arifane» denilirdi.

Bir taze kabak bastı ile han-ı safada
Ey muğpeçe-i mest harîfa tabak bas
Sabit

HARİK KÖŞKÜ (حریق کوشکی) [*Ask.*] İstanbul'da çıkan yangınları görmek ve haber vermek üzere yapılmış olan binanın adı idi. Beyazıd'da şimdiki yangin kulesinin bulunduğu yerde ahşap olarak yapılmış olan bu bina yanmış, sonra bunun yerine şimdiki kule yapılmıştır. Yeniçeri ocağının lâğvinden evvel «Dideban» adı verilen gözcüler tarafından gürülen yangını «köşklü» adlı haberci mahalle bekçilerine bildirir, onlar tarafından da halka ilân edilirdi. Dideban ve köşklü tâbirleri ocağın lâğvinden sonra da devam etmiştir.

HARİM (حریم) [*Hal.*] Bir kimse için muhterem ve mukaddes olan şeyler, aharın duhulünden ve taarruzundan masun yer, ev, mekân, mevki yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Suriye ve Mısır'da herem dairesi mânasında kullanılır. İran'da ve Hind'de buna mukabil haremgâh, zenane tâbirleri vardır.

Her şahsı harim-i Hakka mahrem mi sanırsın?
Her taç giyen ç.lsuzu Edhem'mi sanırsın?
Ziya Paşa

HARİR. (حریر) [*San*] Eskiden bir cins kâğıda verilen addır. Bu cins kâğıtlar ipekten yapıldığı için bu isim verilmiştir. Ağaç liflerinden yapılan kâğıtlara da «haşebî» denilirdi. Bu nevi' kağıtlar yapıldıkları yerlere göre «Hariri Hindî», «Harirî Semerkandî» isimleriyle de anılırlardı.

HARİRİ HİNDİ (حریری هندی) [*San.*] Eskiden kullanılan kağıt nevilerinden birinin adıdır. İpekten papılan bu kâğıtlar Hindde imal edildikleri için bu ad verilmiştir. Semerkant'da yapılanlara «Harirî Semerkandî» denilirdi. Kıtası küçüktü.

HARİRİ SEMERKAN'Dİ (حریری سمرقندی) [*San,*] Eskiden kullanılan kâğıt nevi'lerinden birinin adıdır. İpekten yapılan bu kâğıtlar semerkand'da yapıldıkları için bu ad verilmiştir. Hint'de yapılanlara «Harirî Hind'î» denilirdi'

HARİRİYYE (حریریه) [*Sof.*] Sofiyenin büyüklerinden Seyyit Ahmed-ür-Rufai tarafından tesis olunan Rufaiyye tarikatinin şubelerinden birinin adıdır. Müessisi Eb-ül-Hasan Aliyy-ül-Harirî'dir. Annesi Hazret-i Pîr'in büyük kızı Seyyide Zeynep'tir. Hicrî 548 (1153) de doğmuş, 645 (1247) de Busra'ya bağlı (Havran) da ölmüştür

Bu tarikate mensup şair Necmeddin B. İsrail tarafından yazılan bir kasidede ifade edilmiş olan müfrit vehdet-i vücut telâkkisini İbn-i Teymiye, son derece mühim bir fetva ile, tel'in etmiştir.

Rufaiyye tarikatinin diğer şubeleri şunlardır: Sayyadiyye, Keyyaliyye, Nuriyye, Aziziyye, Kanariyye, Burhaniyye, Fazliyye, Cendeliyye, Cemiliyye, Diriniyye, Ataiyye, Sebaebiyye, İmadiyye, Katnaniyye.

HARİR NAZIRI (حریر ناظری) [*Mal.*] İpek işleriyle meşgul idarenin başındaki memurun unvanı idi. Memleket mahsulâtının en mühimlerinden birisi olan ipek muamelâtına ve terakkıyatına nezaret etmek üzere ihdas edilmişti. Mısır çarşısında, ketenci mağazalarından otuz tanesi Devlete ait ipekler için tahsis olunmuştu. Fabrikalarla dar-üs-sınaalara buradan ipek verilirdi. Tanzimat sırasında lâğvedilmiştir.

HARMANLI ÇARŞAF (حرمنلی چارشاف) [*Kıy.*] Çarşaf nevilerinden birine verilen addır. Etekleri harmaniye gibi geniş olması bu adın verilmesine sebep olmuştur.

HARB MADALYASI (حرب مدالیه سی) [*İda.*] Harbde yararlık gösterenlere verilmek üzere 16 şubat 1330 (1914) tarihli nizamname ile ihdas olunan tunç madalyanın adıdır. Bu madalya rütbe ve memuriyet ayrılmaksızın gerek Osmanlı ve gerek müttefikleri olan Alman ve Avusturya Devletleri ordu ve donanmaları mensuplarına ve hasta bakıcılariyle bir hizmetle muvazzaf olarak ordu ve donanmaya dâhil olanlara yahut ordu ve donanmada çalıştırılıp harb yerlerinde gösterilen yararlığın mükâfatı olarak verilirdi. Harb madalyası bir rütbeden ibaretti. Kordelâsız olarak ceketin sağ memeden 4 parmak yukarısına ve sol taraf madalyalarının hizasına takılırdı. Ölenlerin tâlik hakkı olmamak üzere ailelerine intikal ederdi.

HARTAVİ (حرتوی) [*Kıy.*] Eskiden sipahilerin giydikleri yuvarlak keçeküläh'ın adıdır.

Bağlagup başını bakkal gibi hartavi hotoz
Tarbuşun kıvrımını eyledi manend-i sâuek
Lâ

HARTUÇ (خرطوچ) [*Top.*] Kese içinde hazırlanmış barut hakkında verilen addır. Topbaya «hartuç kesesi» denilir.

HARTUÇ KESESİ (خرطوچ کیسه سی) [*Top.*] Bir atımlık barutun konulduğu muhafazaya verilen addır. Kese şeklinde olduğu için bu ad verilmiştir.

HARUN (حرون) [*Hal.*] İleri sürüldükçe geriliyen huysuz at hakkında bir tâbirdir.

Zapta kim kadir idi esb-i harun-i feleği
Olmasa kabza-i destinde inan-ı devlet
Sami

HAS (خاص) [*Mal.*] Yüz bin akçadan fazla hâsılat temin eden timarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Havas» suretinde cemilendirilirdi. Has tâbiri Harzemşahlar, memlûkler ve Anadolu Selçukîlerinde de vardı Osmanlı Devletinin fütuhat devrelerinde arazi timar, zeamet ve has namiyle üç sınıfa ayrılırdı. Meselâ 500 köylü bir sancağın, 200 veya 300 köyü ikişer üçer köy olarak 80-90 timara ayrılır, istihkak kazanan askerlere tefviz edilirdi. Kalanı «zeamet» ve «has» itibar edilerek bundan vezirlere, beylerbeyilere, sancak beylerine ve sair ümeraya hisse ifraz edildikten sonra bakıyesi «Hass-ı hümayun» namiyle devlete bırakılırdı. Bu timar, zeamet ve haslar çiftlik demek değildi. Arazi yine sahipleri olan halk tarafından ekilip biçilir, yalnız âşarı, ferağ ve intikalde harçlariyle kanunen tâyin olanan resimler timar ve has sahiplerine verilirdi.

Vezirlerle beylerbeyilere ve diğer ümeraya verilen haslara «havass-ı vüzera» ismi verilirdi.

Hicrî on üçüncü asra gelinciye kadar devletin kasasına doğrudan doğruya giren varidat cizye, gümrük, maadin ve memlehalar hasılatından ve bazı devletler ile mümtaz eyaletlerden «maktuat» namiyle alınan vergilerden ibaretti. Varidatın kısm-ı âzamını teşkil eyliyen âşar ile bazı rüsum has, zeamet ve timar namlariyle vezirlerle ümeraya ve timar ve zeamet erbabı namı verilen muhariblere terk edilmiş ve bunların dirlikleri yani geçim vasıtaları olmak üzere kendilerine terk olunan varidat nispetinde muharebe zamanında asker çıkarmaları kanunla tâyin kılınmıştı. Devlete ait olması lâzım gelen vergi ve rüsum bunlardan başka diğer muhtelif hizmetler erbabına da tahsis olunmuştu.

Has, zeamet ve timar haddizatında aynı şey olduğu halde sahiplerine ve daha doğrusu temin ettikleri hasılata göre isimler alıyordu Senevî yüz bin akçayı mütecaviz olan dirliğe «has», yirmi binden yüz bine kadar olana «zeamet», binden yirmi bin akçaya kadar olana da «timar» denilirdi.

Timarların timar ve zeamet olmak üzere ikiye ayrılışı Birinci Murat devrinde ve 1367 senesindedir. Bu taksim ile küçük kısmına «timar» ve az daha büyük kısmına «zeamet» adı verilmiştir. «Has» tâbiri daha sonraları meydana çıkmıştır.

Padişahlarla şehzadelerin hasları olduğu gibi vezirlere ve ümeraya da has verilir ve eyalet paşalarının hassı bir buçuk milyon, sancak idaresine memur olanların hassı da beş yüz bin akçaya k dar çıkabilirdi.

«Kavanin-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezamin-i defter-i divan» daki kayda nazaran (s. 38) paytahttaki erkândan biri sancağa çıkarsa en az iki yüz bin akça dirlik verilirdi. Bunların işgal ettikleri mevkie göre değişen dirlik miktarlarını kanun tâyin etmişti.Yeniçeri ağası beş yüz bin, nişancı, defterdar, mir-i âlem dört yüz el i bin, kapıcı başılarla büyük mirahur dört yüz bin. çaşnigir başı, çadırcı başı, müteferrika başı üç yüz elli bin, küçük mirahur üç yüz otuz bin, sipahi oğlanları ağası üç yüz bin silâhtar başı iki yüz seksan bin, sağ ulûfeci ağası, sekban başı, defter kethüdaları, tımar defterdarları, yaya beyleri, zeameti elli binden ziyade olanlar iki yüz bin akça ile sancağa çıkardı. Kıdeme, gösterdiği liyakate göre artardı. Bu miktarlar 1018 tarihlerine nazarandır. Sonraları azalmıştı.

Bunlardan veyahut terfi edenlerden her hangi birinin memur edildiği sancağın hassı fazla ise fazlası «mevkufçu» tarafından devlet hesabına zapt ve idare edilir veyahut yeniçerilikten ve bölükten sipahiliğe çıkanlara timar olarak verilirdi.

Memleketin bir kısım yerlerinin mahsulâtı hükümet hesabına idare edilerek timar teşkilâtı yapılmadığı için oradaki beylerbeyilerle sancak beylerine ve askerî tayfasına has ve tımar yerine «salyane» verilirdi. Salyane verilen eyaletler, Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lihsa, Cezayir-i Garp, Trabiusgarp ve Tunus'tu.

Has sahibi olan eyalet paşaları ve sancak beyleri sefer vukuunda kaç yüz bin akça hassı var ise Anadolu'da her üç bin ve Rumeli'de her beş bin akçası için bir (cebelû) yani silâhları mükemmel ve kendisi harb ve darba kadir bir süvari götürmiye mucburdular. Bununla beraber paşalar ve beyler sulh vaktinde de «daire halkı» namiyle maiyetlerinde bir askerî kuvvet bulundurur, memleketin asayişini bunlarla temin ettikleri gibi sefer vukuunda umum daireleri halkıyle giderek kanunen sevka mecbur oldukları askerin birkaç mislini istishap ederlerdi.

Has yalnız eyalet valilerine veya sancak beylerine değil, paytahttaki vezirlerle defterdar, nişancı gibi yüksek rütbeli memurlara da verilirdi. Bu gibiler ekseriyet üzere haslarını mahallinde kendi taraflarından mensup «ümena» vasıtasiyle tahsil ettirirlerdi.

Has mansıp ile kaim olduğu halde zeamet ve timar evlâda da intikal edebilirdi. İşte üçü arasındaki fark bundan ibaretti. Yoksa hukuk ve menafi itibariyle has ile diğerlerinin bir farkı yoktu. Timarlar sahiplerine neler temin ediyorsa haslar da mutasarrıflarına onu temin ediyordu.

HASA (حسا) [*Coğ.*] Irak'ta bir livanın adıdır. Galat olarak «Lehsa» suretinde de kullanılırdı.

HAS AHIR (خاص آخور) [*Sar.*] Padişahların atlarına mahsus ahır yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAS AHIR ERKÂNI (خاص آخور ارکانی) [*Sar.*] Istabl-ı Âmire dahi denilen has ahırdaki saraya ait atlar ve bunların levazımına mütaallik işlerle uğraşan idarenin büyük memurları mânasına gelir bir tâbirdir. Hicri 967 (1559) tarihli mühimme defteri kaydına göre on altıncı asır ortalarında has ahır erkânı yukardan aşağıya şunlardır:

Birinci Mirahur, İkinci Mirahur, Has Kethüda, Beygir kethüdası, has rahtvan, beygir rahtvanı, kürsidan, odabaşı.

Hicrî 1096 (1684) senesine ait bir teşrifat defterinde ıstabl-ı âmire erkânı birinci ve ikinci mirahurlar, ahır kethüdası, ahır halifesi, arpa kâtibi, saraçlar kâtibi, arpa ruznamçecisi, ikinci ahı. kethüdası rahtvan-ı evvel, ser oda-i evvel, ser oda-i sani, saraçlar baş halifesi, ikinci rahtvan, hazinedar, padişahın arpacı başısı.

Hicrî 1138 (1725) tarihindeki havas-ı hümayun koruları hasılatının rikâbiye veya nevruziyye ismiyle enderun-u hümayun hazinesine teslimi esnasında ıstabl-ı âmire zâbit ve erkânına giydirilen hil'atlardan dolayı aşağıdaki memuriyetler zikrediliyor:

Mirahur-u evvel, mirahur-u sani, arpa emini, ser silâhşor-i şehriyari, Mirahur ağa kethüdası, has ahır kethüdası, arpa emini ruznamçecisi, saraçlar kâtibi, saraçlar halifesi, has ahır kaşıkçısı, mirahur ağa kâtibi, ikinci ahır kâtibi, has ahır halifesi, raht hazinedarı, rahtvan-ı has, hamlacı, karakulak, telhis ağa, ser oda.

Enderunlu Ata Bey tarihinde ise birinci ve ikinci mirahurlardan sonra ıstabl-ı âmire takımı ve özengi ağaları ismi altında aşağıdaki memurları saymaktadır:

Has ahır kâtibi, tavile kâtibi, arpa kâtibi, saman kâtibi, ot kâtibi, tebdil eskileri, has ahır hazinedarı, has ahır eskisi, saraç başı,

saraçlar kâtibi, nalbant başı, baş muhasebenin tâyin ettiği raht kâtibi.

Burada dereceleri değişen has ahır zâbitlerinin sıraları zamanla karışmış olduğu görülüyor.

HAS AHIR KAŞIKÇISI (خاص آخور قاشیقچیسی) [*Sar.*] Saray hayvanlarının tımar hizmetini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kaşıkçı; kaşağıcı demektir. Kaşağı tımar âletlerinden birinin adıdır.

HAS AHIR KETHÜDASI (خاص آخور کتخدامی) [*Sar.*] Has ahır memurlarının ileri gelenlerinden birinin unvanı idi. Buna «Has Kethüda» da denilirdi.

HAS AHIR KÜLÂHI (خاص آخور کلاهی) [*Kıy.*] Padişahın atlarına mahsus olan has ahır hizmetinde bulunanların başlarına giydikleri külâhın adıdır. Eskiden giyilen külâhlar şunlardı: çavuş şep külâhı, çıngıraklı külâh, helvacı külâhı, zülüflü külâh, aşçı külâhı, hırsız geee külâhı, rençper külâhı, softa külâhı, levent külâhı

HAS AHIR HAZİNEDARI (خاص آخور خزینه‌داری) [*Sar.*] Has ahır, yahut öteki adiyle murassaat hazinesinin başındaki memurun unvanı idi. Burada pek kıymetli at ve eğer takımları bulunduğu için hazine adı verilmiş, başındaki memura da bundan dolayı hazinedar denilmişti.

HAS AHIR MURASSAAT HAZİNESİ (خاص آخور مرصعات خزینه‌سی) [*Sar.*] Has ahırda en kıymetli ve murassa' eğer takımlarının muhafaza olunduğu yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna yine o mânaya gelen «Raht-ı Hümayun hazinesi» de denilirdi. Her sene Valide Sultan, sadrazam, kızlar ağası, yeniçeri ağası, defterdar ve saire taraflarından bayramlarda padişahlara takdim edilen fevkalâde müzeyyen at ve eğer takımlarıyle hükümdara mahsus yaptırılan kıymettar hayvan t kımları bu ha zinede muhafaza olunurdu. Bunlar teslim edilirken evsafını gösterir bir defter tertîp edilir ve bunun bir sureti maliye baş muhasebesindeki deftere geçirilirdi. Bu hazine de sadrazamdaki mühr-ü hümayunla mühürlenirdi.

HAS AHIR RAHTVANLARI (خاص آخور رختوانلری) [*Sar.*] Has ahır hazinesindeki eşyanın iyi bir halde muhafazasına memur olan ar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Raht; Farsça esvap ve eşya gibi tecemmülât mânasına gelir. Bu mâna karinesiyle at ve yol takımları yerinde de kullanılmıştır.

HASBA (حصبه ـ حسبه) [*Hal.*] Hafif tahkir yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde haspa suretinde kullanılır. Arapça bir kelime olan hasba; «Kamus-u Osmanî» de kızamık illeti, taun çıbanı mânasınadır. Avam beyninde yaramaz çocuklara ıtlak olunur suretinde izah olunmuştur.

Buldun belânı dinlemedin çünkü sohbetim
Dövsün ko a hasba oh mehel olsun ne hacetim
Görsün ne hali varsa ehlin sana minnetim
Menkuş-ı gûş-i fâhire kıl bu nasihatım
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol!
Vasıf

HAS BAHÇE BOSTANCILARI (خاص باغچه بوستانجیلری) [*Sar.*] Bostancılardan saray bahçe ve bostanlariyle meşgul olanlara verilen addır. Has bahçe bostancıları yirmi bölüktü ve saraydaki has bahçeye bakarlardı. On altıncı asır sonlarına doğru has bahçe bostancılarının mevcudu 641 olup her bölükte asgari (en az) 19, azâmi (en çok) 49 bostancı vardı.

HAS BAHÇE OCAĞI (خاص باغچه اوجاغی) [*Sar.*] Soğuk çeşmeden bostancı başı, Sepetçiler köşkü ve Sultan Osman kasriyle kalfa yeri arasındaki saray bahçesini işliyen bahçevanların bağlı bulundukları ocağın adıdır Maaşları olmıyan ocak mensupları saray matbahı olan matbah-ı âmire'ye lüzumlu meyva ve sebzeyi burada yetiştirirler ve fazlasını satmak suretiyle iaşelerini temin ederlerdi. Nâzırları bostancı başı, âmirleri de silâhtar ağa idi.

HASBETEN LİLLÂH (حسبةً لله) [*Hal.*] Allah rızası için yerinde kullanılır bir tâbirdir. Para mukabili olmıyarak yapılan iyilik demektir.

Hasbeten lillâh olur zannetme şeyhin himmeti
Kasdı istihlâftır tolisi irşad etse de
Namık Kemal

HASBİ (حسبی) [*Mal.*] Para mukabili olmıyarak yapılan işler hakkında kullanılır bir tâbirdir Arapça hasbi; beleş demektir. «Kamus-u Osmani» de «ıvazsız, bedelsiz, beleş suretiyle ki rıza-en lillâh demektir. Aslı kesre iledir.» suretinde izah olunmuştur.

HASEKİ (خصکی ـ خاسکی) [*Sar.*] Cariyelerden padişahların gözüne girenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saraya alınan yahut hediye edilen cariyeler ilkin «acemi», sonra «kalfa» daha sonra «hazinedar» olurlardı. Bu mertebelere geçme sırasında güzellikleri ve işvebazlıkları dolayısiyle, padişahın teveccühüne mazhar olanlar haseki olurlardı. Hasekile-

rin dört, altı veya yedi tanesi diğerlerinin fevkinde idi. Bunlar hükümdarın en sevgili zevceleri olup kendilerine «kadın» unvanı verilir ve haslar tâyin olunurdu. Ayrı ayrı daireleri ve maiyetleri vardı.

Osmanlı padişahlarınca asıl ve nesilleri ekseriya belirsiz veya milliyetleri muhtelif kadınların nikâhla alınmaları saray gururuna uygun düşmediğinden, evlât yetiştirmelerine ve bir çoğu bu haysiyetle Valide Sultanlık mevkiine yükselmelerine rağmen hasekilerin nikâhlanması âdet değildi. Fâtih Sultan Mehmet'ten sonra nikâhla kadın almayı düşünen İkinci Osman'la Sultan İbrahim'dir. Bunlardan birincisi Şeyhülislâm'ın kızını alarak sarayda bir yenilik vücuda getirmek, nesli nikâhsız kadınlardan teselsül ettirme âdetini kurtarmak istemişti. Deli İbrahim ise hasekilerden birini, düğün yapıp eğlenmek düşüncesiyle nikâhlamıştı. Fakat her iki hareket bir anane mahiyetini alamadı. İkinci Abdülhamit zamanına kadar Osmanlı padişahlarının karılarına «haseki», çocuklara «haseki sultan» denilmek âdeti devam etti Ondan sonra «kadın efendi» unvanı kullanılmıştır.

Aileleri belli olanlardan saraya cariye alınmaması ve bunların hasekilik ve kadın efendilik mevkiine çıkarılmaması saray esrarının harice sızdırılmaması maksadına mâtuftu. Çünkü şehir halkından saraya intisap edeceklerin aileleriyle rabıtalarını muhafaza etmeleri ve o yüzden saray esrarını etrafa yaymaları ihtimali vardı. Bu ise saray için arzu edilmez bir şeydi.

HASEKİ AĞALAR (خصکی آغالر) [*Sar.*] Sarayın bir kısım mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara sadece «haseki» de denilirdi. Ancak kadınlardan da bu unvanı taşıyanlar bulunduğu için onlardan ayırmak maksadiyle erkeklere «haseki ağa» da denilirdi.

Hasekiler içlerinden mabeyinciler makamında olan on iki nefer tebdil hasekileriyle beraber yüz neferden ziyadeydiler. Bunların âmir ve zâbiti «bostancıbaşı» idi. Sonra sırasiyle haseki ağa, baş tebdil, bostancılar kethüdası, bostancılar odabaşısı geliyordu Bunlardan tebdil hasekileri ötekilerden mûteberdiler

Hasekiler saltanatla bir tarafı teşrif-i şahane vukuunda çuhadarlar, peykler, solaklar gibi maiyyet-i hümayunda giderlerdi. Tebdil hasekileri tebdilen bir tarafa teşrif-i şahane vukuunda rikâb-ı hümayunda bulunurlardı. Hasekilerin «kuşçu» namiyle yukardakilerden sonra gelen bir zâbitleri de vardı. Bu, kabahatinden dolayı bostancıbaşı yerinde haps ve terbiye olunacak hasekiyi kuşçu terbiye ve tekdir ederdi. Buraya indirilen mücrim, fırın mahpesinde memur olan bostancılar odabaşısı vasıtasiyle cezalandırılırdı.

Hasekiler icabında bazı gizli işler için hünkâr tarafından valilerle sair icap edenlerin nezdlerine gönderilirdi. Bu halde bunlar aynı zamanda mevkib-i hümayunun mûteberce bir nevi tatarı yani postacısı hükmünde idiler demektir.

Ekserisi şehri ve Arnavutluk ahalisinden olan hasekiler okur yazar, kabiliyetli ve hassaten uzun boylu, mütenasip vücutlu ve işgüzar adamlardı. Bunun içindir ki içlerinden sadarete kadar yükselenler olmuştur.

Filika-i hümayunu bostancıbaşılar kullanır, zevrak-ı hümayunun (sandal) baş tarafında da haseki ağalar otururlardı.

Hasekilerin elbise baha namiyle vazifeleri ve nan-ı aziz (ekmek) ve taamları (yemek) vardı.

Enderundan yetişmiş olan Atâ Tarihi müellifi (c. 1, s. 294) diyor ki: «Bu ocak fırınında tabh olunan nan-ı azize (bostancı somunu) tâbir ederler. Ziyade leziz olduğu gibi burada gayet âlâ tavukgöğsü pişer, meşhurdur.»

Hasekilerin ihtiyar ve eskileri, diğer meslekler kudeması gibi, nanpare ile çırağ olurlardı.

Hasekiler alaylarda başlarına iki karış kadar uzun sivri, mahruti külâh, arkalarına kırmızı çuhadan dolama giyer, bellerine çuha kemer kuşanırlardı. Resmî günlerde mukavva üzerine tutkal ile kırmızı çuha dikilmiş katmerli «berata» tâbir olunur serpuş, arkalarına cüb e biniş giyerler, şal kuşanırlar, yaldızlı hançer takarlardı. İhtiyarları tekaüt edilerek her üç teşekkülün genç ve yakışıklılarından «hademe-i rikâb-ı hümayun» namiyle bir bölük teşkil edilmiştir,

Hasekiler, solaklar ve peyklerle birlikte hicrî 1244 (1828) senesinde lâğvedilmiştir.

Padişahların gözüne girip «odalık» mevkiine yükselenlere de «haseki» denilirdi. Saraya alınan hamayıklar ilkin «acemi», sonra «kalfa», daha sonra «hazinedar» olurlardı. Bu mertebeleri geçme sırasında padişahın gözüne girebilenler haseki olabilirlerdi. Padişahlarca asıl ve nesilleri ekseriya belirsiz veya milliyetleri muhtelif kadınların nikâhla alınmaları saray gururuna uygun düşmediğinden, evlât yetiştirmelerine ve bir çoğu bu haysiyetle valide sultanlık mevkiine yükselmelerine rağmen, hasekilerin nikâhlanması âdet değildi. Fâtih Sultan Mehmet'ten sonra nikâhla kadın almayı düşünen İkinci Osmanlı Sultan İbrahim'dir.

Bunlardan birincisi Şeyhülislâmın kızını alarak sarayda bir yenilik vücuda getirmek, padişah neslini nikâhsız kadınlardan teselsül ettirmek âdetini kaldırmak istemişti Deli İbrahim ise hasekilerden birini, düğün yapıp eğlenmek düşüncesiyle nikâhlamıştı. Fakat her iki hareket bir anane mahiyetini alamadı. İhinci Abdülhamit zamanına kadar Osmanlı padişahlarının karılarına haseki denilmek âdeti devam etti.

HASEKİ BAŞI (خصکی باشی) [*Sar.*] Baltacılardan birine verilen unvandır. Vazifesi Haremeyn vakıflarının tahsil memurluğu idi. Maiyetinde yine baltacılardan haseki başkâtibi adı verilen biri olduğu gibi daha başkaları da vardı.

HASEKİ BAŞKÂTİBİ (خصکی باش کاتبی) [*Sar.*] Baltacılardan Haremeyn vakıflarının tahsil memurluğu vazifesini gören « hasekibaşı » nın maiyetindeki baltacılardan birine verilen unvandır. Maiyetinde daha başka kâtipler de vardı. Vazifesi Haremeyn vakıfları tahsilâtının kayıtlarını tutmaktı.

HASEKİ KÜPESİ (خصکی کوپه سی) [*San.*] Tezyinatta kullanılan küpe şeklindeki çiçeğin adıdır.

HASEKİLER (خصکیلر) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının cemaat ortalarından 14, 49, 66 ve 67 nci ortalarına verilen addır. Her bir ortanın ayrı ayrı birer kumandanı vardı. Hasekiler itibarlı olup kendilerine ağalar diye hitap edilirdi. Hasekiliğin ihdasını Fâtih zamanına kadar çıkaranlar vardır. Sekbanbaşının vazifesinin çokluğu sebebiyle avda onun beraber bulunmasını muvafık görmiyerek ihtiyar yayabaşılardan dördü haseki tâyin edilerek tazı beslemelerini onlara emretmişti. İşte bundan dolayı hükümdar avlarında bu dört hasekinin maiyetleriyle ve köpekleriyle hükümdarın maiyetinde bulunmaları âdet oldu. Bundan başka padışahın camiye çıkışında dört hasekinin kıdemlilerinden ikisi sağ, diğer ikisi de sol tarafında yürürdü. Bundan dolayı bu dört orta kumandanına «Hünkâr hasekisi» ismi verilmişti.

Hasekilerin yevmiyeleri Kanunî devrinde yirmi üç akça iken sonradan yirmi dörder, yirmi beşer ve yirmi yedişer akça olmuştu. İçlerinden en kıdemlisine baş haseki denilirdi. Baş haseki terfi ederse Turnacıbaşı olurdu. Yeniçeri ağası sefere gitmedikçe hasekiler de gitmezlerdi. Başlarına balıkçıl tüylü süpürge sorguç takarlardı. Haseki ağalar kethüdanınki gibi divan elbisesi ve ayaklarına sarı çizme giyerlerdi. Atlarına gümüş zincir ve enselik ve gümüş özengi ve topuz vururlardı.

Hasekiliğe Baş Deveci ağa terfi suretiyle tâyin olunurdu. «Osmanlı Devleti teşkilatında Kapu Kalu Ocakları» adlı kıymetlı eserde (cilt 3. sayfa 205) mevcut malûmata göre 1033 (1623) de on dördüncü ortanın mevcudu 180, kırk dokuzuncu ortanın mevcudu 286, altmış altıncı ortanın mevcudu, 305, altmış yedinci ortanın mevcudu da 247 idi.

§ [*Sar.*] Enderun hizmetinde eskiyip kıdem kazanmış olanlardan kendilerine zeamet tevcih olunanlara da Haseki denilirdi

HASEKİ ORTASI (خاصکی اورتهسی) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının 14, 49, 66 ve 67 nci ortaları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HASEKİ OTURAĞI (خاصکی اوطوراغی) [*Sar.*] Yeniçeri ocağının 14,49,66 ve 69 uncu ortalarında hizmet görmüş olanlara bağlanan tekaüt maaaşı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HASEKİ SULTAN (خاصکی سلطان) [*Sar.*] Cariyelerden padişahların teveccühüne mazhar olup çocuk doğurmuş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları bu tâbir terkedilmiş, nikâhlılara alelıtlak «Kadın» ve en yaşlısına «Baş Kadın» denilmiştir. Kadınlar teaddüt ettiği için birinci kadın, ikinci kadın, üçüncu kadın, dördüncü kadın da denilirdi. Bunlara «Efendi»tâbiri de ilâve olunmak suretiyle «Kadın Efendi», «Baş Kadın Efendi» dahi ıtlak olunurdu.

Haseki sultanların hasları yani başmaklıkları vardı.

HASENE (حسنه) [*Mes*] Eski altın paralardan birinin adıdır.

HAS FIRIN (خاص فرون) [*Sar.*] Saraya mahsus ekmek pişiren fırınlara verilen addır.

HASILIYLE HESABINI GÖRMEK (حاصلیله حساب کورمك) [*Mal.*] Emanete kalmış olan bir varidatın bekaya bırakılmamak suretiyle tutarını kâmilen tahsil ve cibayet ve mesarifini dahi bittesviye evrak-ı müsbitesini mal sandığına teslim eyledikten sonra muhasebesini tanzim edip senedatiyle beraber hazine-i maliyeye ita ve beraetini isbat eylemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Devir muamelesi cari olduğundan vech-i tesmiyede tamamiyle mutabakat olmamakla beraber buna bir dereceye kadar son tâbirlerden olan «muhasebe-i kat'iye» denilebilir.

HASILLI (حاصللی) [*Sar.*] Saray adamlarından bir takımları hakkında kullanılır bir tâbirdir. On iki kişiydiler. Harem-i hümayun hizmetine alınan zenci harem ağalarının terfi

suretiyle işgal ettikleri mesnetlerdendi. «En aşağı» namiyle saray hizmetine giren zenci hadım ağası bir müddet sonra «acemi ağa», daha sonra «nöbet kalfası», badehu «ortanca» ve müteakiben «hasıllı» olurdu.

Ortancalıktan terfi ile hasıllı olan ağaların bu terfi sırasında bazı merasim de icra olunurdu. Ortanca bu münasebetle on iki hasıllıların ve baş kapı gulâmiyle darüssaade ağasının eteğini öper, sonra camie giderek para serperdi,

Hasıllı eskilerin biri münavebe ile kapı nöbetçilerine nezaret eder ve bu işin iyilik ve kötülüğünden mes'ul olurdu.

En eski olan hasıllı terfi edince «yayla baş kapı gulâmı» olurdu. Bundan sonra silsile veya ölüm vukuunda «baş kapı gulamı» nasbedilirdi.

Zenci harem ağalarından kabahat işleyenler «musandıracı başı» mârifetiyle tedip olunurdu. Kabahat hafifse nasihatle iktifa edilir, ağırsa hakkında darp (dövme) cezası tatbik olunurdu. «Kaplama» namını alan bu döğme cezası hasıllılardan aşağı mertebedekiler hakkında tatbik edilirdi Hasıllılarla ondan yukarı derecede bulunanlardan birinden böyle bir suç suduru halinde bulundukları derecelere göre baş kapı gulâmı, hazine vekili, hazinedar ağası veyahut bizzat darüssaade ağası tarafından tenbih ve tekdir ile iktifa edilir, serkeşlik eden, yahut kabahati tekerrür eyliyenler olursa alâkaları kesilerek Hicaz'a gönderilirdi.

HASLILAR (خاصلیلر) [*Sar.*] Kendilerine timar ve zeamet suretinde «dirlik» olarak arazi ve köy tevcih edilmiş olan kimseler hakkında kullanır bir tâbirdir. Bu tâbir ekseriyetle enderundaki ocaklara ve koguşlara kabul edilmiş olanlardan kıdem peyda ettikten sonra kendilerine ulûfe ve maişet olarak zeamet tevcih olunanlar hakkında kullanılmıştır. Has odaya mensup olanlara da «haslılar» denildiği vardır. Tanzimattan sonra devlet memurlarına maaş bağlandığından timarları alınmıştır. Esasen timarlar da tanzimatı müteakip kaldırılmıştır.

HASIR ALTİ ETMEK (حصیر آلتی ایتمك) [*Hal.*] Unutmak, saklamak, terviç etmemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hasır eskiden halı ve kilim yerinde kullanıldığı ve onun altında kalan şeyler unutulup gittiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

HASİR OVASI (حصیر اوواسی) [*Hal*] Mecaz yoliyle dayak atma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden falakaya yatırılacak kabahatlılar hasır üzerine yatırıldıkları için bu tâbir meydana gelmiştir. Topkapı sarayı bahçesinde dayak atılan yere de bu ad verilmiş idi.

HASİYE MAA TEDMÜR (حاصیه مع تدمر) Şam'a bağlı bir kazanın adıdır. Merkezi iki kapılı kasabası idi

HAS KETHÜDA (خاص کتخدا) [*Sar*] Has ahır memurlarından ileri gelen birinin unvanı idi. Buna «Has ahır kethüdası» da denilirdi.

HASLAR MUKATAASI (خاصلر مقاطعه‌سی) [*Mal.*] Havass-ı hümayundan ihale ve ilzam olunan yerlerin işleriyle meşgûl muvazzaf memurun ünvanı idi.

HASLAR MUKATAACISI (خاصلر مقاطعه‌جیسی) [*Mal.*] Memleketlerin fethini müteakıp yapılan tahrirde «Havass-ı Hümayün» olarak yazılan yerlerin ihale ve ilzam olunmağa başlanması üzerine muamelerini ayrıca rüyet etmek ve hesaplarını başkaca bilmek için ihdas olunan memuriyetin adıydı.

1249 (1833) da «aklâm-ı selâse hocalığı» namiyle «Haremeyn mukataacılığı»na ilhak olunmuştur.

HAS MATBAH (خاص مطبخ) [*Sar.*] Sarayda padişahların kendileri için yemek pişirilen matbah hakkında kullanılır bir tâbirdir. Matbah mutvağın Arap harfiyle yazılış şeklidir. Bu sebeple matbah mutvak demektir.

HAS ODA (خاص اوطه) [*Sar.*] Sarayda o namla vücuda getirilen yere ve ona mensup teşekküle verilen addır. Kayıtlarda «hane-i has» da geçer. Has oda'yı Fatih Sultan Mehmet yaptırmış ve buranın hizmetine otuz iki iç oğlanı koymuştur.

Aynı yerdeki Hırka-i şerif dairesini ise sonradan Yavuz Sultan Selim yaptırmıştır. Yavuz Hırka-i Saadet dairesini has oda'nın üstüne bina ettirmişti. Dördüncü Murat da Hırka-i Saadet'in karşısına bütün levazımiyle bir has oda yaptırmış, bu suretle eski yer terkedilmiştir. Yavuz binadaki tadilâtı yaptırdığı sırada buraya hazine, kiler ve emektar çuhadarları da naklettirmiş ve bunların mevcudu artırarak sayısını kırka çıkarmıştır.

«Osmanlı Devletinin saray teşkilâtı» adlı eserde (sayfa 323-329) bunun için şu tafsilât vardır:

«Has odanın on altıncı asırdan on yedinci asır sonlarına kadar derece sırasiyle yukardan itibaren en büyük zâbitleri has oda bağı, silâhtar, çuhadar, rikâbdar, tülbent gulâmı ve miftah gulâmı idi. Bunlar da dahil olmak üzere bütün has oda mevcudu kırktı. İlk dört ağaya

arz ağaları denilirdi. Fatih'in kanuonamesinde has odadan yalnız has oda başı sahib-i arz olup diğer üçü yani silâhdar, çuhadar, rikâpdar bunlar arasında bulunmadığından bu üçünün arz ağalıkları daha sonradır. Has oda başı on sekizinci asır sonlarına kadar silâhdar, çuhadar, rikâpdar, tülbent gulâmı, miftah gulâmı müstesna olmak üzere has odanın oda efradını cezalandırır, icap ederse padişaha arzeder, fakat yukarıki beş ağa hakkında böyle bir muamele yapamazdı.

«Has oda teşkilâtı sonuna kadar ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Evvelce en büyük ağa, has-oda-başı iken sonradan yani on sekizinci asır başlarında ve Çorlu'lu Ali Paşa'nın silâhdarlığı esnasında has oda başı sırasını kaybetmemekle beraber nüfuzunu kaybetmiş ve Tülbent ağası has odanın intizamına memur olduğu gibi silâhdar ağa da Enderun Nezaretini üzerine almıştır.

«Elimizdeki 1186 Hicrî, 1772 Milâdî tarihli mevacip defterinde ağayan-ı hane-i has kaydiyle başta yetmiş beş akçe yevmiyeli has odabaşı ve altmiş akçe yevmiyeli Silahdar ve otuzbeş akçe yevmiyeli Çuhadar'ın derece sırasiyle kaydedildiğine göre has odabaşının nüfuzunu kaybetmekle beraber derecesini muhsfaza ettiği görülüyor.

«Koçi bey, has odalıları altı ağa, on iki eski, yirmi iki acemi olarak üç sınıf göstermektedir.

«has odada bir münhal olursa on yedinci asırdaki kanuna göre kapı ağasının arziyle hazine odasından Güğümbaşı terfian buraya naklolunurdu. Münhal iki olup yahut daha sonra ikinci münhal zuhûr edecek olursa kiler odasından peşkir ağası has odaya alınırdı, Bundan sonraki üçüncü bir münhalde ise seferlide çamaşırcı veya hamamcı başılardan biri naklonurdu. Dört münhal birden zuhûr ederse güğüm başı, peşkirbaşı, çamaşırcıbaşı ve hamamcı başı hep birden has odaya geçerlerdi. Bunların içinden güğüm başı kıdem itibariyle diğer üçünden eski sayılırdı. Diğerleri derece sırasiyle gelirlerdi. Bütün bu nakillerin hepsi on yedinci asırda kapı ağası veya has odabaşı tarafından padişaha arzolunup onun müsaaadesiyle alınırdı. Bu üç koğuştan «Hazine, Kiler, Seferli» has odaya naklolunacak ağaların nakilleri koğuş kethüdaları vasıtasiyle akşam namazından sonra merasimle yapılırdı. Bu yeni has odalıların nakillerinden sonra padişah Hırka-i Şerif dairesine çıkmayınce bunlar serbestce ortada görünmezlerdi. Padişah oraya gelince yeni naklolunan has odalılar hükümdara takdim edilir ve ancak bundan sonra serbest olurlordı.

«Ocak böylelikle ağalardan başka has odaya hazineden baş ve ikinci yazıcılarla baş kullukçu, çantacı ve kiler koğuşundan şerbetçi ve baş kullukçu ve seferliden ise yalnız baş kullukçu ve ikinci çuhadar, başçavuş, baş çakırsalan ve silâhdar ağa kaftancısı ve sır kâtibi yamağı da alınabilirlerdi. Fakat bunların daha sonraları teamül hükmüne girmiş olması muhtemeldir. Bazan padişahın bir iradesiyle seferliden bir aceminin def'aten has odaye alındığı da görülmektedir.

« Has odalıların asıl vazifeleri Hırka-i Şerif dairesinin süpürülmesi, oradaki mushafların ve kitapların tozlarının alınması, muayyen ve mübarek gecelerde ödağacı yakmak, gülsuyu serpmek, parmaklık, Şamdan ve diğer eşyayı parlatmak ve temizlemek ve saire gibi hizmetler olup bunları nöbetle yaparlardı.

«Kavanin-i Osmani ve Rabita-i Âsitane» isimli esere göre has oda üç dört odayi havi olup biri kubbeli ve ocaklı idi. Taht-ı Hümayun ve Hirka-i Şerif, Dendan-ı Şerif ve diğer bazı eşyay-ı mübareke burada bulunurdu. Diğer odaların otuz penceresi vardı, Her bir pencerede has odalıların birisi yatardı. Has odalıların birisinin cürmü olsa ve dayak yemek istemiyerek serkeşlik etse silâhdar ağa kılınç ile gelirdi. Yine imtina ederse sarık giydirilip bahçe kapısından çıkartılırdı. Çünkü gazapla çıkanın çikacağı kapı orası idi. Yoliyle çıkan orta kapıdan çıkardı.

«Has oda emanat-ı mübarekenin hıfzolunduğu odanın muhafazası birinci koğuş ağalarına ait olup yirmi dört saatta bir nöbete girerlerdi. Birinci koğuş ağalarının odaları bu odaya mücavirdi.

«Has oda ağaları arasında hünkâr müezzini, sır kâtibi veyahut padişahın hususi yazıcısı, baş çuhadar, sarıkçı başı, kahveci başı, tüfekçi başı, berber başı gibi hizmet sahipleri de vardı.

«Müezzin saray mescidinin büyük müezzini olup cuma günleri padişahın gittiği camide müezzinlik ederdi. Sır kâtibi yazı kâğıdı ve kendisine lâzım olan sair şeyleri boynunda asılı sırma işlemeli bir büyük torba veya kesede ve altın dividi de belindeki kuşağında taşırdı. Bundan başka hiç kimse beline altın divit koyamazdı. Padişah camiye giderken yolda kendisine takdim edilen arzuhalleri sır kâtibi alır ve avdette kendisine okurdu. Kütüphanenin muhafazası da buna aitti. Koçu beyin yazdığına göre (on yedinci asır ortaları) sır kâtibinde, kapı kulu süvarileriyle müteferrika ve çavuşların ana defterleri, haraç, cizye, avarız,

mukataa defterleri ve sair defterler de bulunuyordu. Padişah icabında bunları sır kâtibinden istiyerek tetkik eder ve hükûmetin kayıtlariyle karşılaştırırdı. Sır kâtipliğinin bazan hazine kethüdalığı ile de birleştirildiği görülüyor.

«Sarıkçı başı, padişahın sarıklarını tertip edip hazırlamakla mükellefti. Beyaz tülbentten olan bu sarıklar, sarık odası (revan odası) denilen bir odada gümüş ve altın kaplamalı şimşirden sarıklıklar üzerinde dururdu.

«Baş çuhadar ile maiyyeti olan ikinci çuhadar arz ağalarındandı.

«Yine has odalılardan kahveci başı padişahın içeceği kahveyi hazırlamakla mükellef olup tüfekçi başı da nişan atışlarında ve avda bulunurken padişaha tüfek verir ve saray avcılarının avladıkları avları toplardı. Berber başı ise padişahın başını tıraş ederdi.

«Has odalardan baş çavuş padişahın cuma namazına çıkışlarından yarım saat evvel maiyyetinde bir kısım has odalı olduğu halde atlanıp resmî elbise ve alayla hükümdarın gideceği camiye giderdi. Yolda giderken maiyyetinde has odalılardan iki kişiden biri sorguçlu diğeri sorguçsuz iki destar-ı hümayunu münavebe ile taşırlar ve bu destarı iki tarafa hafifçe eğerek alayı seyreden halka selâm verirlerdi.

«Has odalılardan tırnakçı denilen vazife sahibi perşembeden perşembeye padişahın tırnaklarını keserdi.

«Has odalılara biri mevlût ayında, diğeri bayramda olmak ünere iki defa bahşiş verilirdi. Has oda başının bahşişi on yedinci asır ortalarında dört yüz, silâhdarın yüz yetmiş, çuhadarın yüz yetmiş, rikâpdarın yüz elli, doğancı başının yüz yirmi, tülbent gulâmının yüz yirmi, miftah gulâmının yüz on, peşkir gulâmı, ibrik gulâmı, mastçı (yoğurtçu) ve mastçı şakirdinin yüzer altındı. Bunlardan aşağı olan has odalılara seksen altın verilirdi,

«Müverrih Âli has oda iç oğlanları yevmiyelerinin yirmişer akça olduğunu, altı ayda bir defa bir çıkma kadife üst elbisesi ve birer kuşak ile birer tülbent verildiğini yazmaktadır.

«Has odalılar eski ve acemiliklerine göre dışarı hizmetlerine çıkarılırlardı. Has odalı eskilerden ise yolu müteferrikalık, acemilerden ise çaşnigirlikti. Anahtar gulâmından aşağı eskilerin yolu müteferrikalıkla çıkmak ve uzun yenli, acemilerin ise çaşnigir olmaktı. Bununla beraber has odalıların sancak beyliği ile çıkanları da görülmektedir.»

HAS ODA BAŞI (خاص اوطه باشی) [*Sar.*] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan has odanın başına verilen addır. Has oda başı aynı zamanda erkân-ı havass-ı cüvanı denilen ağaların da büyüklerindendi. Fatih Sultan Mehmet tarafından sarayda kurulmuş olan has odanın on altıncı asırdan on yedinci asır sonlarına kadar derece sırasıyle yukarıdan itibaren en büyük zâbitleri has oda başı, silâhdar, çuhadar, rikâbdar, tülbent gulamı ve miftah gulâmı idi. Bunlar da dahil olmak üzere has odanın mevcudu kırktı. İlk dört ağaya arz ağaları denilirdi. Bu adın verilmesi padişaha bunların arz sunabilmek salâhiyetine mâlik olmalarındandı. Fatih kanunnamesinde has odalardan yalnız has oda başı sahib-i arz olduğu yazılı olduğuna göre diğer üçünün arz ağalıkları daha sonra olduğu anlaşılıyor. Has oda başı silâhdar, çuhadar, rikâbdar, tülbent gulâmı ve miftah gulâmı müstesna olmak üzere has odalıları cezalandırmak salâhiyetini haizdi.

Has oda başı merasimde padişahın elbisesini giydirmek ve soydurmakla muvazzaftı. Padişah nereye giderse o da beraber giderdi.

Has oda başına tavaşi (hadım) denilen ak ağalardan tâyin olunanlar olduğu gibi enderundan yetişmiş olan iç oğlanlarından da tâyin olunanlar vardı. On altıncı asırda has oda başının yevmiyesi altmış akça idi. Yetmiş akça olduğu zamanlar da olmuştur. Her sene kendisine beş kat elbiselik verilirdi. Bundan başka Rumeli'de senede üç yüz duka getiren bir dirliği de vardı. Mevlût ayı ile bayramda olmak üzere iki defa bahşiş de verilird. Bahşişin miktarı dört yüz altında.

Has oda başının derecesi kapı ağası payesi ise de kapı ağası kendisinden evvel gelirdi. Padişahın dört mühüründan birisi has oda başı da bulunurdu.

Has odabaşı'lık hicrî 1092 milâdî 1681 senesinda lâğvolunmuş ve İkinci Süleyman'ın cülûsu üzerine tekrar ibya edilmiş ise de eski ehemmiyetini kaybetmiştir. On altıncı asır başından itibaren silâhtarlığın ehemmiyetinin artması has odabaşılığı söndürmüş ve ancak sırasını muhafaza etmekle beraber nüfuzu kalmıyan bir memuriyet haline girmiştir.

Has odabaşılar diğer has oda eskileri gibi dışarı hizmetine Sancak Beyliği ile çıkarlardı.

HAS ODA ERKÂNI (خاص اوطه ارکانی) [*Sar.*] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan has odanın ileri gelenleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar da sırasıyle has odabaşı, silâhdar, çuhadar, rikapdar, tülbent gulâmı ve miftah gulâmı idi.

HAS ODA ESKİLERİ (خاص اوطه اسکیلری) [*Sar.*] Enderun'un birinci ve en mühim teşek-

küllerinden biri olan has oda'nın kıdemlileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kırk kişiden ve üç sınıftan ibaret olan has oda'da on iki eski vardı. Altı kişi olan ağalıklar açılınca bunlar tâyin olunurdu. Dışarı hizmetlerinden de yolları müteferrikalıktı.

HAS ODA GILMANI (خاص اوطه غلمانی) [*Sar.*] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan has oda'nın acemileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kırk kişiden ve üç sınıftan ibaret olan has oda'da yirmi iki acemi bulunurdu. Bunlar terfi edince, eski, ondan sonra da ağa olurlardı.

HAS ODA HAZİNESİ (خاص اوطه خزینه سی) [*Sar.*] Sarayda bulunan üç hezineden birinin adıdır. Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan Has odadaki kıymetli şeylerden terekküp ettiği için bu adı almıştır. Has oda hazinedarı adlı birinin nezaret ve mes'uliyeti altında idi. Öteki iki hazineden birinin başında «Hazinedar başı», ikincisinin başında da «Hazine kethüdası» bulunurdu.

HAS ODA HÜDDAMI (خاص اوطه خدامی) [*Sar*] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan has oda hizmetinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hüddam; arapça hizmetçi manâsına gelen hâdim'in cem'idir Has oda üç sınıfa ayrılan kırk kişiden ibaretti Bunların altısını erkân denilen ağalar, on ikisini eskiler, yirmi ikisini de gılmanlar teşkil ediyordu.

HAS ODALI (خاص اوطه لی) [*Sar*] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan Has oda mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HAS ODA OĞLANLARI (خاص اوطه اوغلانلری) [*Sar.*] Enderun'uu birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan has odanın acemileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Gılman» da denilirdi,

HASRETNAME (حسرتنامه) [*Ede.*] Ayrılık münasebetiyle yazılan mektup yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hasret; ölmüş, elden çıkmış veya ele girmesi istenilmiş olan şeyler için istek yüzünden husule gelen teessür, iztırap, name de yazı, mektup demektir. Tâbir bu itibarla hasreti belirten yazı, hasret mektubu demek olur.

Ey kalem lâtfeyle ol dildare hasretnâme yaz
Cism'ü canım yandı zira t'a hasretnâme yaz
Çeşm-i ümmidım dikûp şehraha ah etmekteyim
Olmadım nail meded ah bari hasretnâme yaz

HASSA (خاصه) [*Sar.*] Padişahlara ve saraylara mahsus hizmetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hassa alayı, Hazine-i Hassa tâbirlerindeki hassadan bunların doğrudan doğruya padişaha ait oldukları anlaşılır. Arapça Hassa, birkaç şeye şümulü olmayıp yalnız bir şeye ait olan mânasına gelen hassın müennesidir.

HASSA AVCILAR. (خاصه آوجیلری) [*Sar*]. Padişahların şikâr halkı denilen ve av işlerine bakanlara verilen addır. Şahin gibi, atmaca gibi av avlamakta kullanılan kuşlarla zağar, tazı ve emsali av köpekierini bunlar terbiye ederler, padışahlar avlanırlarken beraber bulunurlardı.

Osmanlılarda av saray eğlenceleri arasında mühim bir mevki tuttuğu gibi padişahlardan vazifesini bırakarak ömrünü av peşinde geçirenler de olmuştur.

Bu mevzuu spor tarihine mal ederek tetkik eden kıymetli müdekkik Kâmil Su (Osmanlı tarihinde hassa avcıları (Ülkü, sayı 98) bunun için şu tafsilatı veriyor:

«Osmanlılarda av, saray eğlenceleri arasında mühim bir mevki işgal etmiştir İlk zamanlarda zafer peşinde koşan padişahlar, paşalar harb dışındaki vakitlerini ekseriya maiyetleriyle birlikte avlanmakla geçirirlerdi.

Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa bir av peşi sıra at koştururken düşmüş ve ölmüştür.

«Yıldırım Bayazıt ava son derece meraklı idi. Niğbolu'da mağlup olan Avrupalı asil esirlerine sarayının ihtişamını göstermek için büyük av eğlenceleri tertibetmiştir. Hammer'in de dediği yedi bin doğancı ve altı bin sekbandan aşağı olmıyan maiyeti halkının ihtişamiyle onlara hayret verdi. Av köpeklerinin arkasına ipekli örtüler ve parslara mücevherli tasmalar kon. muştu.

«Murat II devrinde Edirne'yi ziyaret etmiş olan Bertrandon dö la Brokyer'den naklen Ahmet Refik, Koca Murat Bey'in ceddi Bayezit gibi ava meraklı olduğunu, binden ziyade zağarı ve iki yüzden aşırı kuşları olduğunu söylüyor.

«Fatih'in Boğazda padişahlara mahsus yaptırdığı Tokat bahçesin'den Murat IV çok hoşlanır, ekseriya yabandomuzu avlamak için oraya giderdi. Evliya Çelebi Istranca dağlarında Yeniçeri avcılarının bulunduğunu söylüyor.

«Murat III. zamanıada Anadolu'nun bütün vilâyetlerine yazılan (Hicri 994) 1585 tarihli bir fermanda: «Halen taht-ı kazanızda hassa-i hümayunuma yarar samsonlar bulunduğu ilâm olunmağın sahiplerin getürdüb ellerinde olan samsonları cemeyleyüb Asitâne-i saâdetime gönderilmesin emredüb...» deniliyor.

«Osmanlı padişahları arasında en fazla saray ve kadın hayatına düşkün olarak tanıdığımız Deli İbrahim'in bile kendisini avlanmaktan alamadığı görülüyor.

«Mehmet IV. ün ava merakı hastalık derecesinde idi. Hayatını hemen hemen Edirne sarayında, av peşinde geçirmiş, devlet işlerini tamamen Köprülü ailesine terketmişti. Köprülülerin hareketlerinde serbest kalmaları bakımından onun bu ava düşkünlüğünün hayırlı neticeler verdiği malûmdur.

«Av yerleri Çatalca, Burgaz taraflarıydı. Mehmet IV bilhassa Yanbolu, Dimetoka, Silivri, Eski Zağra cihetlerinde avlanırdı.

«Osmanlılarda av heyeti çakırcılar, şahinciler, sekbanlar, samsoncular, zağarcılar gibi sınıflara ayrılırdı. Bilâhra bu sınıflar askerî teşkilâta sokulmuşlardır. Samsoncubaşı, zağarcıbaşı çakırcıbaşı, turnacıbaşı gibi.

«Hammer'e göre: «Bayezid'in saltanatından beri doğancılar padişahın sayd takımını teşkil ediyorlardı. Dörde ayrılmış idiler: Asıl doğancılar, çaylak avcıları, akbaba avcıları, atmaca avcıları. Sekbanlar muahharen yeniçerilere ilhak olundu. Üç alay samsoncu, zağarcı turnacı dâhil olmak üzere sekbanların mecmuu otuzüç alay idi.»

«Saray avcılarının başı ve padişahın avcıbaşısı olan çakırcıbaşının teşrifatta mühim bir mevkii vardı. Ulufesi günde yüzaltmış akçe idi. Fatih kanunuamesinde emîr-i ahurdan sonra çakırcıbaşının geleceği kaydedilmektedir.

«Sonradan çakırcıyan-ı hassa, şahinciyan-ı hassa, atmacacıyan-ı hassa alaylariyle üçe ayrılan avcılardan şahinciyan-ı hassaya doğancıbaşı ve atmacacıyan-ı hassaya atmacacıbaşı adlariyle zâbitler tâyin olunmuş ise de çakırcıbaşı uzun zaman hem çakırcıyanın zâbiti ve hem de diğerlerinin âmiri kalmıştı.

«Askerî saflar arasına katılan bu hassa avcılarından başka vilâyetlerde de hassa avcıları vardı. Bunlar doğancı, doğancı oğulları, yaveci, kütekci gibi isimler alırlardı.

«Vilâyetlerdeki hassa doğancı, şahinci ve atmacacıları kimsenin reayası olmıyan hassa avcıları idi. Ankara, Edremit, Balıkesir Mahkeme-i Şer'iyye sicillerindeki kayıtlara göre bunlar iltizama dâhil bulunmıyan dağlarda avlanırlardı. Vurdukları vaşak, ahû, kaplan, zerdeva, sansar, ayı, tilki, kurt gibi hayvanların, postlarını, ahû pastırmalarını her altı ayda bir götürüp miriye; yani hükümete teslim ederler ve ellerine teslim ettiklerine dair mühürlü temessük alırlardı. Buna aynı zamanda eday-i hizmet tezkeresi adı verilirdi.

«Edremit, Balıkesir, Ankara mahkeme sicilleri ile hazine-i evrakı mühimme defterlerini tedkik ederken bu hassa avcılarına dair elde ettiğim fermanlardan, hassa avcılığı teşkilâtının bütün Anadolu'ya ve Rumeli'ya şâmil bir teşkilât olduğu anlaşılıyor. Gerek Rumeli'de, gerek Anadolu'da birçok yerlerde doğancı adındaki mevki ve köyler de bunu ispat edar mahiyettedir.

«Vilâyetlerde merkezden gönderilmiş birer doğancı veya avcıbaşı bulunurdu. Bunlar, zamanı gelince, avcılara av yaptırır ve bu avları merkeze göderirlerdi. Filhakika hicrî 990 tarihinde Edremit, Tuzla, Avunya, Boğazhisar, Çan, İvrindi Kadılıklarına hitaben yazılan bir fermanda:

«Hâliyâ Mehmet ve diğer Mehmet avcıbaşı tâyin olunmuştur buyurdum ki vardıklarında zikrolunan avcılar her ne cins olur ise zamanında şikâr ettirip vâkı olan şikârın südde-i saadeime getürmek içün kendülere teslim ettiresin» denilmektedir.

«Ankara Mahkeme-i Şer'iyye sicillerinde mevcut diğer bir kayıt da bunu teyit etmektedir. Burada: «Ankara sancağında vâkı olan kasabat ve kura ve nevahiyde sakin olup doğan ve zağar ve tüfek ile vaşak saydeden kimesnelerden bin kırk sekiz senesine mahsup olmak üzere saydeyledikleri vaşakların postların ve ahû pastırmaların mîri içün cemetmeğe hassa doğancıbaşılardan kıdvet-ül-emasili vel-akran Ahmet Ağa nam kimesne tâyin olunup emr-i şerifimle irsal olunmuştur, vusulünde minval-i meşruh üzere vaşak postların ve ahû bastırmasın mübaşir-i mezbure alıvirmeğe lûtfun diriğ buyurmıyasın» deniliyor. Bu yazı çakırcıyan-ı hassa'dan sekbanbaşı İbrahim tarafından yazılmıştır.

«Hazine-i Evrak'ta (Başbakanlık Arşivi), tapu defterlerinin hemen bir çoğunun başında ait oldukları vilâyetin hususi kanunnameleri yazılmıştır. Biga'ya ait olan tapu defterinin başında da böyle bir kanunname vardır. Bu kanunnamede. hassa avcıları için şöyle denilmektedir: «Eben an ceddin doğancı ve kürenççi ve yuvacı ve atmacacı olanlar berat ı hümayunla muaftır ve mezkûr doğancılardan şol kimesneler ki ataları veya kendüler raiyyetten doğancı olmuş olsalar beratları mucebince çiftliğe mutasarrıf olalar amma sair reaya gibi olalar ve şol reaya ki defter-i cedid-i hakaniye raiyyet kaydolmuş olsa vilâyet kadıları anların gibiye sayd içün arz virmeyeler zira raiyyet ehl-i berat olmak emirde yoktur.

İltizama dâhil olmıyan yerlerden avlananların avlanabilmeleri için hassa avcısı oldukla-

rına dair ellerinde beratları bulunması şart idi. Beratlı olmıyanların bu yerlerde avlanması yasaktı.

«Beratlı hassa doğancılarının ve doğancı oğullarının merkeze doğan göndermiyenlerinin ve ellerinde hizmetlerini yaptıklarına dair ed y-ı hizmet tezkeresi bulunmıyanların Müslüman olanlarından yüz elli akça vergi alınırdı. Mütekait doğancılardan ise yüz yirmi akça bedel i ıvaz alınırdı. On birinci hicret yüzyılının birinci yarısında Biga, Karasi, Manisa, Hüdavendigâr, Aydın, Menteşe sancakları kadılarına hitaben yazılan bir fermanda şöyle deniliyor: «Doğancıların ve defter-i hakanîde mukayyet doğancı oğlu olmakla ellerinde berat-ı hümayun olan doğancıların ve sene-i mezkûrede Asitane-i saadetime doğan getürmeyüp hizmet ettiklerine dair ellerinde mâmul-ün bih tezkeresi olmayan yaveci, kütekçi ve sayyad defter-ı cedid-i hakanîde mukayyet doğancı oğullarının kanun-kadîm ve suret-i defter-i cedid-i hakan mucebince her birinden zamanı hulûl eyledikte yüz ellişer akça mürdebahaların ve cürm-ü cinayet ve âdet-i ağnam ve resm-i güvare ve resm-i arusane ve beytülmal ve mal-i mefkut verair bad-i havaların ve topraklarında yâve ve kaçkun ve kul ve câriye müjdegânesin ve müddet-i örfiyesi tamam olup mürdolanların bahaların ve mütekaid olan doğancıların yüz yirmişer akçe bedel-i avârızların ve resm-i sâirelerin ve âharın yerlerinden olmayub doğancıların toprağında gühîden baltalariyle açtıkları yerlerde hâsıl olan öşürlerin kanun-ı kadîm ve sûret-i cedid-i hâkanî mucebince mîrî için mezkûr doğancı başıya kabz-ü zabt itdirüb...»

«Hicrî 1084 tarihinde yazılan diğer bir vesikada ise doğancı olub doğancılık hizmetini yapmıyan doğancı ve doğancı oğullarının Hıristıyan olanlarından üçer yüz akça alınacağı kaydedilmektedir. Bu vergiyi kadılar marifetile merkezden tâyin olunan doğancı başılar tahsil ederlerdi. Biz buradan aynı zamanda Hıristiyanların da hassa doğancısı olabildiklerini öğreniyoruz. Fermanda şöyle denilmektedir «... defter-i cedid-i hâkanî de mukayyed berat-ı şerif ile tâyin olunmuş hassa şahincilerinin evlâdlarının bin seksen beş senesine mahsub olmak üzere Âsitane-i seâdete doğan getürmeyüb ellerinde edâ-yı hizmet tezkereleri olmıyanların Müslümanlarından yüz ellişer ve keferesinden üçer yüz akça mîrî mürdebaha ve âdet-i ağnam ve resm-i güvâre ve resm-i arusâne ve cürüm ve bad-i hava ve beytülmal ve sair cüz'i ve küllî hukuk ve rüsumların cem-ü tahsil olunmak babında ..»

«Doğan yuvalarının bulunduğu yerde ağaç kesmek, tüfek atmak, ateş yakmak, koyun otlatmak, tuzak kurmak, güvercin uçurmak ve doğan tutmak yasaktı Bu yasağı dinlemeyib aksine hareket edenlerden doğancı başı eliyle beş yüz akçe ceza alınırdı. Keza doğan yuvalarını bozanlar ile doğan çalanlardan da herbiri doğan için beş yüz akçe ceza almak eski bir kanun idi.

«Edremid mahkeme-i şer'iye sicillerinde rasladığım Yavuz'un hicrî 921 tarihli bir fermanı bu hususta şayan-ı dikkattir. Anadolu kadılarına hitaben yazılan bu fermanda hassa avcılarının av mevsiminde turna uğurluklarına, av kuşlarının geçtikleri yerlere tuzak kurdukları sırada hassa avcısı olmıyan başka avcıların aynı yerlere tuzak kurmalarının yasak olduğu zikredilmektedir Fermanın alt tarafında şöyle denilmektedir:

«Kadî -üz-zamandan ilâ yevmina hâza benüm hassa-i hümayunum sayd-ü şikâr olan yerlerde kat'a bir ferd tuzak kurmayub mumaileyhin kurduğu tuzağın kurbunda ve dairesinde gelüb üzerine konub oturu duran turnayı vesair şikârı ürkütmeyüb avlamıyalar bâdette'kid işlemeyüb yine gelüb mevâzi-i mezkûrde bulunub emr-i şerife muhalif şikâr itmek kasdına geldikleri malûm ve muhakkak olur sizden birinüze ilân idecek olursa göresiz şöyleki sancak beyi adamlarından ve sipahilerden ise getürdüb gereği gibi tehdit idersiniz...»

«Yörük ve Türkmen cemââtlerinden bazıları cemâat şeklinde şahincilik hizmetine girerlerdi. Edremid Mahkeme-i Şer'iyye sicillerinde raslanan 984 târihli bir mahkeme ilâmından Yeğenler ve Köseler cemâatinin padişahın şahincileri olduğu anlaşılıyor. Bu ilâmda şöyle denilmektedir,

«... defter-i cedid-i hâkanîde Köseler ve Yeğenler cemâati padişah-ı âlempenah halledallahü hilâfetühü ilâ yevmiddin hazretleri için şahincilik kaydolunub âdetimiz evvelden Karesi vilâyetinde Kazdağı dimekle mâruf dağda şahın yuvaları olup padişah i âlempenah devletinin Edremid kazasına tâbi Kaşıkcı nam karyeye gelüb nice günler bekleyüb mevzi-i mühlikeye iplerle inüb tâbiî nasib yuvadan her ne elümüze nesne girmezse ana göre ahval şöyle oldu didiğimize itimâd olunurdu....»

HASSA BOSTANCILARI (خاصه بوستانجیاری) [*Sar.*] Bostancılardan saray haricindeki bahçe ve bostan işleriyle meşgûl olanlara verilen addır. «Usta» adı verilen başlarının nezareti altında ve ayrı ayrı camaat halinde idiler. Her camaat yerine ve işine göre on beş ile yüz

kişi arasındaydı. Daha sonraları saray haricindeki bahçelere de «hadaik-i hassa» adı verilmiştir.

HASSA ÇAYIRI (خاصه چایری) [*Sar.*] Saray hayvanlarına lâzım olan otların temin edildiği çayırlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saltanat makamının malı olan ve beylik de denilen bu çayırlardan sadrazamla kubbe vezirlerine de, hayvanlarına yedirilmek üzere. ot verilirdi. Bu çayırlar daha ziyade İstanbul'la civarında idiler

HASSA DOĞANCILARI (خاصه دوغانجیلری) [*Sar*] Padişahların şikâr halkı denilen avcılarından bir sınıfın adıdır. «Hane-i bazyan» da denilen doğancı koğuşu kırk kişilik bir cemaat olup bunlar da kaftanlı denilen enderunluların beşinci kısmı itibar edilmişlerdi. Başları «doğancı başı» adını taşıyordu Osmanlı padişahları Dördüncü Mehmet'ten sonra avla meşgul olmamışlar ve fakat teşkilâtı bir dereceye kadar muhafaza eylemişlerdir XVII. asır başlarında şikâr halkı denilen avcılardan üçü doğancı, 271 i çakırcı, 276 sı şahinci ve 45 i atmacacı olmak üzere 592 idi. Doğancılar meydanı, av kuşlarını besliyen zümrenin meydanı olup Üsküdar'da hâlâ bu ismi muhafaza etmektedir. Yine Üsküdar'da padişahın yapacağı av için beslenen tazılara mahsus ve bostancı ocağına bağlı bir ocak vardı. Enderun doğancı teşkilâtı XVIII asırda kaldırılmıştır.

Değerli müdekkik Kâmil Su bir eserinde (XVII ve XVIII. yüz yıllarda Balıkesir şehir hayatı, Balıkesir Halkevi yayınları, sayı 14, İstanbul, Resimli Ay Matbaası, 1927, sayfa 120 ve müteakip) «Osmanlı tarihinde saray eğlenceleri arasında av eğlencesi kendisine mühim bir yer ayırmış» olduğunu yazdıktan sonra hassa doğancılarının tetkikine girişiyor ve şunları yazıyor:

«Hammer'e göre: Bayezid'in saltanatından beri doğancılar padişahın sayt takımını teşkil ediyorlardı. Dörde ayrılmış idiler: asıl doğancılar, çaylak avcıları, akbaba avcıları, atmaca avcıları.

«Sekbanlar muahharen yeniçerilere ilhak olundu. Üç alay samsoncu, zağarcı, turnacı dahil olmamak üzere sekbanların mecmuu otuz üç alay idi.

«Saray avcılarının başı ve padişahın avcı başısı olan çakırcı başının, teşrifatta mühim bir mevkii vardı. Ulûfesi günde yüz altmış akça idi. Fatih kanunnamesinde Emîr-i shurdan sonra çakırcı başının geleceğini söylüyor.

«Sonradan çakırcıyan-ı hassa, şahinciyan-ı hassa, atmacıyan-ı hassa adlariyle üçe ayrılan avcılardan şahinciyan-ı hassaya doğancı başı ve atmaciyan-ı hassaya atmacı başı adlariyle zabitler de tâyin olunmuş ise de uzun zaman çakırcı başı hem çakırcıyanın zabiti ve hem de diğerlerinin âmiri kalmıştır.

«Sarayda padişahın askerî safları arasında bulunan bu hassa avcılarından başka birçok vilâyetlerde hassa çakırcıları vardı. Bunlar doğancı, doğancı oğulları, yaveci, kütekci gibt isimler alırlardı. Bunlar başkalarının raayasından olmıyan hassa avcıları idi. Defter-i cedid-i hakanide kayıdlı olub vilâyetlerde hiç kimsenin iltizamında olmıyan dağlarda, doğan urilerinden (uru) avlanırlardı. Vurdukları vaşak zerdava, sansar, ayı, tilki ve kurt gibi hayvanların postlarını her altı ayda bir götürüp miriye teslim ederler ve teslim ettiklerine dair ellerine mühürlü temessük alırlardı.

«Rumeli'de hıristiyanlardan bazıları saraya mahsus doğan beslerlerdi ve bunlara doğancı denirdi. Bazı vergilerden affedilirlerdi. Rumeli'de doğancı adında köylere hâlâ tesadüf ediliyor.

«Mahkeme-i şer'iyye sicillerini karıştırırken Balıkesir ve civarındaki hassa avcılarına dair birkaç vesika buldum. Bunlar hicrî on birinci yüz yılda padişah tarafından yazılan hükümlerdir Bu vesikalardan, Balıkesir vilâyeti dahilindeki hassa doğancı yerlerini öğrenebiliyoruz Vesikalardan hicaî 1010 tarihli ikisi Balıkesir ve Bigadiç kadılıklarına hitaben yazılıyor.

«1030 tarihli olan iki vesikadan biri Balıkesir ve Balya kadılıklarına biri de Biga, Karesi, Mağnisa, Hüdavendigâr, Aydın, Menteşe sancakları kadılıklarına yazılıyor.

« 1084 ve 1085 tarihli iki vesikadan biri padişah tarafından diğeri de hassa şahinci başı tarafından Hudavendigar ve Karesi sancakları doğancı başılığına bağlı olan yerlerin kadılıklarına yazılıyor. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre Karesi vilâyeti mıntıkası doğancı başılıga tâbidir.

«Burada, hassa avcılarının avlanmalarına mahsus bir çok yerler vardır. Bu yerlerde yalnız ellerinde hassa avcısı olduğuna dair beratı olanlar avlanır başkalarının avlanması yasaktır. Beratlı doğancıların ve doğancı oğullarının ödevleri her altı ayda bir İstanbul'a doğan ve avladıkları hayvanları göndermekti. Balıkesir ve balya kadılıklarına hitaben yazılan 1084 tarihli bir vesikada bu husus şöyle anlatılmaktadır: «Kıdvetül kuzat vel hükkâm medinül-fazl-ı velkelâm Balıkesir ve Balya kadıları zide fazluhuma tevki-i refi-i hümayun vasıl olıcak malûm ola ki kıdvet-ül-emecid vel ayan

çakırcı başı zide mecduhu halâ der-i saadetime mühürlü tezkire gönderüp zikrolunan kadılıklarda vaki defter-i cedîd-i hakanide mukayyet Mehmet Hasan bin Mihrişah ve İbrahim ve odabaşı olan Ahmet nam kimesneler hassa sayyatlerdan olup zikrolunan kadılıklarda vaki iltizama dahil ve defter-i cedid-i hakanide mukayyet kimesneye hâsil kayıt olunmıyan cebeller ve avgâhtan her sene sayd-u şikar eyledikleri vaşak ve zerdave ve kurt ve dilkü (tilki) ve ayu postların ve ahu pastırmaların her altı ayda bir miri için getirüp teslim edüp ellerine mamulünbih temessük alup mukabelesinde avariz-i divaniye ve sair tekâlif-ü örfiyyeden muaf ve müsellemler iken hâlâ beylerbeyi ve sancak beyi subaşılar ve adamları ve züame ve erbab-ı timar ve ümena ummal vesaire ehl-i örf taifesi üzerlerine varup ve meccanen yem ve yemek ve koyun ve kuzu vesair mekûlât talep eylediklerinden maada sayd eyledikleri şikarlarına dahledüp rencide eylemekten hali değillerdür deyü men'i için emr-i şerifim ricasına ilâm eylemegin buyurdumki hükm-ü şerifim vardıkta göresiz filvaki bunlar defter-i cedid-i hakanide mukayyet hassa sayyatlardan olup zikrolunan kadılıklarda vaki iltizame dahil ve defter-i cedid-i hakanide mukayyet ve kimesneye hâsil kayt olamiyan cebellerde ve avgâhdan sayd-ü şikâr eyledikleri vaşak ve zerdave ve sansar ve kurt ve dilkü ve ayu postlarının ve ahu bastırmaların her âltı ayda bir getirüp miri için teslim edüp ellerine mühürlü temessük alup hizmetlerinde kusurları yoğ iken hala zikrolunan tayfa üzerlerine varup ve meccanen ve yemeklerin koyun ve kuzu vesaire bunun emsali nice me kûlât talep ve teklif eylediklerinden maada sayd eyledikleri şikârlarına dahledüp rencide ve remide eyledikleri vaki ise men-ü def edüp mînbat bunları hilâf-ı şer' ve kanun ve defter kimesneye olveçhile rencide ve remide ettirmeyüp husus-u mezbur için tekrar şikayet olunmalu eylemeyesiz şöyle bilesiz alâmet-i şerife itimat kılazız.

«Berat ile hassa şahincisi olan doğancı ve doğancı oğullarının merkeze doğan göndermiyenlerinin ve ellerinde hizmetlerini yaptıklarına dair eda tezkiresi bulunmıyanlarının müslüman olanlarından 150 akça alınırdı ki buna Mürdebaha deniliyordu. Mütekait olan doğancılardan 120 akça bedel-i avarız alınıyordu. Doğan yuvalarını bozan, doğan çalan ve doğan telef edenlerden beşyüz akça ceza alınırdı.

Doğan yuvalarının bulunduğu yerlerde ağaç kesmek, tüfek atmak, ateş yakmak, koyun otlatmak, tuzak kurmak, güvercin uçurmak ve doğan tutmak yasaktı. Bu yasağı dinlemeyip aksine iş görenlerden doğancı başı marifetiyle beşyüz akçe ceza alınırdı. Bu hususa dair 1070 tarihinde Biga, Karesi, Manisa Hüdavendigar Aydın Menteşe sancaklarına hitaben yazılan büküm aynen aşağıda olduğu gibidir:

«Mefahir-ülkuzat vel-hükkâm maadin-ülfazl vel-kelam Biga ve Karesi ve Manisa ve Hüdavendigâr ve Aydın ve Menteşe sancaklarında vaki olan kadılar zide fazlühum tevki-i refi-i hümayun vâsıl olıcak malûm olaki kıdvet-ül emacit velekârim çakırcı başı zide mecduhu der-i saaddetime arz gönderüp zikrolunan kadılıklarda vaki hassa çakırcıların ve evlâtlarının ve âsitane-i saadetime doğan getirmeyüp ellerinde mühürlü mamulün bih eda-i hizmet tezkireleri olmıyanların ve aharın raayasından olmayıp defter-i cedid-i hakanide mukayyet doğancı oğlu olmağla ellerinde berat-ı hümayun olan doğancıların binotuz tarihi için berbirinden lâzım gelen yüz otuz akçeyi mürde bahaların ve âdet-i ağnam ve resm-i bennâkların ve resm-i güvare ve resm-i arûsane ve rüsum-ı sairelerin ve iltizama dahil olmıyan yerlerde doğan uruların da vesair yerlerde sayd olunan vaşak ve zerdave ve sansar ve kurt ve tilkü ve ayu ve ahu vesair şikâr postların defter-i cedid-i hakanı mucebince cem ü tahsil ve kabz ve defter edüp getirüp hazine-i âmireye teslim eylemek için hassa çakırcılardan Mehmet doğancı başı nam kimesne doğancı başı tâyin ve irsal olunduğu bildirüp veçh-i meşruh üzere emr-i şerifim verlimesin rica eylemeğin buyurdumki (bir kelime eksik) hükmü şerifimle mezbur kulum vardıkta asla tehir etmeyüp onun gibi doğancıların ve kadimi defter-i cedid-i hakanide mukayyet doğancıoğlu olmağla ellerine berat-ı hümayun alan doğancıların ve sene i mezburede Asitane-i saadetime doğan getirmeyüp hizmet eylediklerine dair ellerinde mamulünbih tezkiresi olmıyan yaveci ve kütekci ve sayyat ve defter-i cedid-i hakanide mukayyet doğancı oğullarının kanun-u kadim ve suret-i defter-i cedid-i hakanî mucebince her birinden zamanı hulûl eyledikte yüzellişer akçe mürdebahaların ve cürm-ü cinayet ve adet-i ağnam ve resm-i güvare ve resm-i arusane ve beytülmal ve mal-i mefkud ve sair badihavaların ve topraklarında yave ve kaçkun ve kul ve cariye müjdeganesin ve müddet-i örfiyesi tamam olup mürd olanların bahalarını ve mütekaid olan doğancıların yüzyimişer akçe bedel-i avarızların ve resm-i sairelerin ve aharın yerlerinden

olmayup doğancıların toprağında gûhiden baltalariyle açtıkları yerlerde hâsıl olan ürünlerin kanun-u kadim ve suret-i defter-i cedid i hakani mucebince miri için mezkûr doğancıbaşı kabz ü zabt ve defter ettirüp kimesneye muhalefet ettirmesin ve kadılıklarınızda doğan yuvaların bozub ve doğan sirkat ve zayi' ve telef edenlerden kanun-ı kadim üzere esiri doğan için beşyüz akçe cerimelerin aldurub kabzu zabt ve alel esami defter edesiz ve bazı kimselerin ellerinde berat-ı doğan bulunup miri için kabz eyleyelim didikte ahar yerden getürdük deyü muhalefet ederler ise kat'a muhalefet ettirmeyüp miri için ahz ettiresin ve kat'a yuvalar kurbunda mutad-ı kadime muhalif ağaç kesüp ve tüfek atup ve ateş yakup koyun otarup doğan yuvalarına zarar edenlerden ve doğan sayd olunan yerlerde tuzak döküp av avlayup ve güvercin uçurup doğan sayd edenlerden kanun üzere mezbur doğancı başıya beşer yüz akçe cerimelerin aldırasız velhasıl mukayyet olup veçh-i meşruh üzere olan emrimi yerine getiresüz şöyle ki ehli sebebiyle canib-i miriye zarar müterettip olan ihmal eden kadılardan tazmin olunur. Şöyle bilmiş olasız ve siz ki kadılarsız kalır yekûnu olan defteri imzalayup ve mühürleyüp ve kiseleyüp mezbur hüküm ile irsal edesiz minvali merkum üzere cemolunan mali doğancıların mevaciblerinde ve hassa doğancıların tu'me bahalarına ve ihracat-ı lâzimelerine harc-ü sarf eyleyüp badehu kanun üzere her sene muhasebesin görüp zikrolunan maldan ziyade kalur ise hazine-i âmireme teslim oluna şöyle ki veçh-i meşruh üzere olan emrimin muhalifi olup malim zayi ve telef ola veya irsal eylediğiniz defter sahih olmaya veya hilâf-ı emr-i şerif vazınız malûm ola gayriler ile olmayup ziyade ukubete müstahak olursunuz şöyle bilmiş olasız husus-ı mezbure beylerbeyi ve sancak beyi ve ümera ve ümmal ve sipahi ve yeniçeri ve saireleri bir veçhile dahl ü taarruz ettirmeyesiz eder ise yazup ilâm eyleyesüz şöyle bilesiz alâmet-i şerife itimat kılasız')

«Bugün dahi Balıkesir ve civarında doğancı adını taşıyan köyler var. Bu isimlerin bahsettiğimiz devirlerden kalma isimler olduğu muhakkaktır.»

HASSA HARÇ EMİNİ (خاصه خرج امینی) [*Sar*] Saraya ait satın alma işleriyle meşgul olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray ile mensuplarının alacaklarını da bu tahsil eder ve getirip kendilerine verirdi.

HASSA HARCİ MATBAH (خاصه خرجی مطبخ) [*Sar.*] Saraylılarla dar-üs-saade ağası haricinde kalan saray mensupları için yemek pişirilen matbaha verilen addır. Padişahlar Topkapı sarayında oturdukları sırada biri saraylılar için «hassa matbahı», ikincisi dar-üs-saade ağası için «dar-üs-saade ağası matbahı», üçüncüsü de bunlar haricinde kalanlar için «hassa harici matbah» olmak üzere üç matbah vardı.

HASSA KADIRGALARI (خاصه قدرغه‌لری) [*Bah.*] Yelkencilik devrinde Osmanlı donanmasını teşkil eden kadırgalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gemilerde kaptanlık edenlere «hassa reisi», «hassa kaptanı» denilirdi.

HASSA KAPTANI (خاصه قپودانی) [*Bah.*] Osmanlı donanmasında kalyonların ön safa gelmesine kadar hükümet tarafından yaptırılan gemilerin kaptanları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «hassa reisi» denilirdi.

HASŞA MATBAHI (خاصه مطبخی) [*Sar.*] Saraylılar için yemek pişirilen matbah hakkında kullanılan bir tâbirdir. Padişahların kendileri için yemek pişirilen matbaha ise «has matbah» denilirdi. Padişahlar Topkapı sarayında oturdukları zamanlarda başlıca üç matbah vardı. Hassa matbahı, Dâr-üs-saade ağası matbahı, Hassa harici matbah. Padişahlar için Hassa matbahında *hususi olarak* yemek pişirtilir ve pişirilen yemeklerin biribirinden tefriki için ayrıca «Has matbah» tâbiri de kullanılırdı. *Hassa harici matbahta baremdeki* saraylılarla Dâr-üs-saade ağası haricinde kalan saray mensupları için yemek pişirilirdi

HASSA MÜEZZİNLERİ (خاصه مؤذنلری) [*Sar.*] Saray müezzinleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray müezzinleri Topkapı sarayı içindeki camide müezzinlik ettikleri gibi padişahın cuma ve bayram namazları münasebetiyle gittikleri camilerde de müezzinlik ederlerdi.

HASSA ORDUSU (خاصه اردوسی) [*Ask.*] Merkezi İstanbul'da olan Birinci Ordu hakkında kullanılır bir tâbirdir. İstanbul'un ve dolayısiyle sarayın muhafazasına memur olduğu için bu adı almıştır.

HASSA REİSİ (خاصه رئیسی) [*Bah*] Osmanlı donanmasında kalyonların ön safa geçmesine kadar hükümet tarafından yaptırılan gemileri kullanan kaptanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «hassa kaptanı» da denilirdi.

HAS SOFRA (خاص سفره) [*Sar.*] Elçilik heyetlerine verilen ziyafetlerde erkâna yani ileri gelenlere mahsus olan yemek sofralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İkinci ve üçüncü

deredeki memur ve mensubunun yemek yedikleri sofralara da «harcı sofra» denilirdi. Has sofralarda on beş, harcı sofralarda ise dokuz türlü yemek bulunurdu.

HASSA TABİPLERİ (خاصه طبیبلری) [*Sar.*] Saray doktorları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahların hususi doktorları, sonradan operatör adını alan eerrahları olduğu gibi eczacıları da vardı. Aarapça, işinde bilgili adam demek olan tabip sonradan tıp tahsil ederek hasta tedavi edenler, doktorlar hakkında kullanılmıştır.

HASS-ÜL-HAS (خاص الخاص) [*Kıy.*] Hil'at yapılan en kıymetli kumaşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü hil'atların kürklüleri de bulunduğu için kürklü olanlarına «hass-ülhas ba postin samur» denilirdi. Eskiden bir vezir sadrazam olunca şeyhülislâma beyaz çuhaya kaplı postin samur, yeniçeri ağası, kaptan paşa ve nişancıya haas-ül-has ba postin samur, reis-ül-küttap, çavuşbaşı, tezkire-i evvel, tezkire-i sani ve mühürdara hass-ül-has hil'at giydirilirdi. Hass-ül-has, hastan has, en has demektir.

HASS-ÜL-HAS BA FOSTİN SAMUR (خاص الخاص باپوستین سمور) [*Kıy*] Yüzü en kıymetli kumaştan yapılan kürk yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir vezir sadrazam olunca yeniçeri ağasına, kaptan paşaya ve nişancıya bu türlü hil'at giydirilirdi.

HASS-ÜL-HAS HİL'AT (خاص الخاص خلعت) [*Kıy.*] En kıymetli kumaştan yapılan hil'at yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kürklü olanına «hass-ül-has ba postin samur» denilirdi. Bir vezir sadrazam olunca çavuşbaşıya, tezkire-i evvele, tezkire-i saniye ve mühürdara hass-ülhas hil'at giydirilirdi.

HASTALARDA (خسته لرده) [*Sar.*] Saray mensubundan hastalanıp da tedavi için hastaneye yatırılanlar hakkında kullanılır tâbiratandır. Bu gibiler sorıldukça «hastanede» denilmez, «hastalarda» denilirdi.

HAŞEBİ (حشبی) [*San.*] Eskiden bir cins kâğıda verilen addır. Bu cins kâğıtlar ağaç liflerinden yapıldığı için bu isim verilmişti. İpekten yapılmış kâğıtlara ipekli demek olan «hariri» denilirdi.

HÂŞİMİYYE (هاشمیه) [*Sof.*] Celveti tarikati şubelerinden birinin adıdır. Üsküdarlı Seyyit Mustafa Hâşim (Hâşim Baba) Melâmiliğe de girdiği için adına nispet edilen Hâşimiyye'yi Bayramiyye şubesinden sayanlar da vardır. Seyyid Mustafa Hâşim Bektaşiliğe de girdiği için kendisine ondan dolayı baba denilmiştir. Hülâsa Melâmilerce Melâmî olarak görülen hattâ bir Melâmi erkânı kurmıya çalışıp kutupluğu iddia edilen, Bektaşilerin bir kısmınca dedebaba tanınan, aynı zamanda Celveti olan ve Celvetilikten Hâşimiyye kolunu ayıran Hâşim Babayı ve kurduğu kolu pîr makamı ve asıl Celvetiler kabul etmemişlerdir. Hattâ cenaze namazı kılınmak üzere tabutu pîr makamına götürülmüşse de dergâhın cümle kapısı açılmamış, bunun üzerine cenazeyi götürenler dergâhın alt tarafındaki yolda dergâha bitişik bir musalla taşı kurmuşlardır. Hâşim Baba, ayrı bir erkânname yazarak Bektaşilik âyinini tâdil etmek ve bu suretle Bektaşilikten bir kol ayırmak da istemiştir.

Şeyh Seyyit Mustafa Hâşim, Bandırmalı Şeyh Seyyit Yusuf Nizameddin'in oğludur, 1130 (1717) de doğmuş, 1197 (1782) de ölmüştür. Üsküdar'da İnadiye'de otuz iki sene seccade nişin (şeyh) bulunduğu Bandırmalı tekkesindeki türbesinde gömülüdür. Babasından müstahlefti. Tarikat silsilesi şöyledir: Seyyit Yusuf Nizameddin, Şeyh Hâmid ül-Morevî, Tophaneli Muhiddin Efendi, Cennet Mehmet Hüdai Efendi.

Hâşim Baba şairdi. İlâhiyat Divaniyle Ankay-i Meşrik isimli bir eseri vardır.

Celvetiyye'nin diğer şubeleri de şunlardır: Selâmiyye, Hakkıyye.

HAŞİYE (حاشیه) [*Ede.*] Kenar, pervaz mânasına gelen bu tâbir edebiyat ve ilim ıstılahı olarak mektubun kenarına yazılan hâtıra, bir kitabın münderecatını izih yollu yazılan mülâhazalar yerinde kullanılır. Cem'i havaşi gelir. Haşiye yazmıya tahşiye, tahşiye yazana muhaşşi, haşiyeliye muhaşşa denir. Eskiden âlimler yeniden eser yazmaktan ziyade yazılmış olan kitaplara haşiye yazarlardı.

§ [*San*] Yazma kitaplarda kenarı saçaklı ve yaldızlı olan sayfalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «haşiyeli levha» da denilirdi. Yazma Kur'anların başındaki ilk iki sayfası, öteki kitapların birer sayfası haşiyeli ve yaldızlı yapılırdı.

HAŞİYELİ LEVHA (حاشیه لی لوحه) [*San.*] Yazma kitaplarda kenarı saçaklı ve yaldızlı olan sayfalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yalnız «haşiyeli» de denilirdi. Yazma Kur'anların başındaki ilk iki sayfası, öteki kitapların birer sayfası haşiyeli ve yaldızlı yapılırdı.

HAŞMETLÜ (حشمتلو) [*Id.*] Ecnebi hükümdarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Haşmet; Arapça haşemden ileri gelen heybet ve azamet,

debdebe, tantana mânalarına gelir. Haşem de elba', hademe demektir.

Der-i valâsına varsun da görsün haşmet ü câhı
Gelüp âlayını gören de seyretsün temaşayı
Nedim

HAŞR (حشر) [*Fık.*] Ölüleri diriltip kıyamet meydanına çıkarmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-ı Osmani» deki izahı şöyledir: «Fil-asıl bir cemaati makar ve meskenlerinden nefir üzere ihraç ve iclâ etmek mânasınadır. Istılahta meyyiti ve bilcümle emvatı diriltip kıyamet meydanına çıkarmak mânasına kullanılmıştır. Sıfat-ı mahsusa-i ilâhiyyedir. (Haşr-i emvat, haşr-i ecsat, yevm-i haşr, rûz-ı haşr). (Zaman-ı haşr) makamında (haşredek) tarzında kullanılır »

Rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır Türkçe Kur'an Tefsirinde (c. 5, s. 3666) haşri şöyle izah etmiştir: «Halkı yerlerinden çıkararak nefir-i âm suretinde celp ve ihzar edip bir yere toplamaktır. Bunun için kesret ve izdiham ifade eder. Mamafih mutlaka toplamak mânasına da gelir.»

Hicrin ile haşre sürse yanmam
Kanmam meleğim bu derde kanmam
Haşre kadar ağlasam yetişmez
Haşre kadar ağlasam usanmam
Abdülhak Hâmit

§ [*Sof.*] İycat ba'd-el-ifna, cem' ba'd-et-tefrik yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Yok olduktan sonra icadetmek, parçalandıktan sonra toplamak demek olur.

HAŞV (حشو) [*Ede.*] İbare arasında lüzumu olmıyan söz mânasına gelir bir tâbirdir. Haşv; müfsit ve gayr-i müfsit olmak üzere ikiye ayrılır. Haşv-i müfsit; yalnız lüzumsuz kelimelerle kalınmıyarak mânanın anlaşılmıyacak hale getirmesidir.

Hanifî'nin:

Bir yâr var yâr olacak yâr bizlere

mısraındaki üçüncü yâr böyledir.

Haşv i gayr-i müfsit; lüzumsuz söz olmakla beraber mânayı bozmıyan haşvdir. Üçe ayrılır: Haşv-i kabih, haşv-i melih, haşv-i mütevassıt.

I — Haşv-i kabih; söze çirkinlik veren fazlalıktır. Ziya Paşa'nın

Tut bu nush a pendi benden yadigâr olsun sana

mısraındaki «nush» ile «pend» gibi ki aralarında birinin Arabî, ötekinin Farisî olmasından başka mâna farkı yoktur.

II — Haşv-i melih; ibare arasında «Cümle-i muteriza» kabilinden bir söz karıştırmak, fakat bununla ayrıca ve ikinci derecede bir mâna ifade etmektedir. «Geçenki fırtına çok şiddetli idi.» denecek yerde «Allah bir daha göstermesin, geçenki fırtına çok şiddetli idi» demek ve sözün başında bir dua etmek gibi.

III — Haşv-ı mutavassıt; söze çirkinlik de güzellik te vermiyen fazlalıktır. Bir kat elbise, bir çift çorap gibi,

HAT (خط) [*Öl.*] Metrenin kabulüne kadar kullanılan «ayak» ın küsuratından birinin adıdır. On iki hat bir «parmak», on iki parmak ta bir ayak teşkil ederdi.

HATA (ختا) [*Gog.*] Hata yahut (Hatay) Mançuri ve Mogolistan ile Şarkî Türkistan cihetleri hakkında kullanılır bir tâbirdir Sibirya'nın bir kısmı da bu hiftaya ithal olunmaktaydı. Asıl (Hata), yahut (Hattan) Mogollardan bir taifenin ismidir. Bu taife dördüncü karn-ı hicrî iptidalarında (Boliçi Apuvaki) namında biri tarafından bütün Mogolistan'ı ve Çin'in bir kısmı zaptedilmişti. İşte o vakit «Hata» ismi bu tayfanın hükmü altında bulunan vâsi memlekete verilmiştir. Bu devlet iki asır kadar paydar olduktan sonra Pançu tavaifinden (Buşi) tayfası tarafından mağlûbiyete ve memleketin mühim kısımları istilâya uğradı. Hata hanedanı mensubininden biri Mogolistan'ın şimal-i garbî cihetlerinde vâki (Coffariye) kıtasına gelerek orada bir küçük devlet tesis etmiştir. Bu memleketin ormanları çok olduğu için (Kara hata) iemiyle şöhret bulmuştu. Binaenaleyh «Hata» ismi kâh yukarıda beyan ulunan geniş memleketin cümlesine ve kâh (Kara hata) denilen Mogolistan'ın şimal-i garbî kısmına hasredilerek istimal olunur.

Tatarlar gibi Mogollar dahi kendilerine bidayette (Hatay) namını vermişlerdi.Tatarlara «Ak Hatay» ve Mogollara «Kara Hatay» tesmiye olunurdu.

Hata tâbiri bazan yalnız ve alelekser «Huten» ile birlikte islâm edebiyatiyle tarihlerinde pek çok kullanılmıştır.

HATAÎ (خطائی) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Resim gibi tabiati taklit ederek yapılmayıp sanatkârlar arasında kabul edilen muhtelif gül şekli gibi irili ufaklı yapılan şekillere verilen addır.

Kumaş nevilerinden birinin de adı idi. Sade Hataî, telli Hataî, nevzuhur Hataî nevileri vardı.

Eskiden kullanılan kâğıtlardan birinie de bu ad verilirdi. Türkistan'da Hatay şehrinde imal edildiği için bu ismi almıştı. Hem olarak gelir, âbâdî gibi aharlanıp mührelendikten sonra kul-

lanılırdı. Ağaç elyafından yapılırdı. Âbadî ile *arasındaki fark Hataî kâğıdının nesçlerinin* daha ince olmasından ibaretti. Hamur itibariyle iki kâğıt arasında bir fark yoktu.

Pek dayanıklı olduğundan âbâdî gibi Hataî de en mutena eserlerde tercihan kullanılmıştır.

HATAP ANBARI OCAĞI (خطب انباری اوجاغی) [*Sar.*] Sarayın odun işlerine bakan ocağın (teşekkül) adı idi.

HÂTEM-İ SADARET (خاتم صدارت) [*Ida.*] Padişahın sadrazamlarda duran mührü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «hâtem-i vekâlet», «hâtem-i şerif», «mühr-i hümayun» da denilirdi. Hâtem; Arapça mühür demektir. İlkin yüzük şeklinde idi ve parmağa takılırdı. Sonraları zincire bağlı olarak sadrazamlar boyunlarına asarlardı.

HÂTA SAVAP CEDVELİ (خطا صواب جدولی) [*Ede.*] Basılmış bir kitabın mürettip yanlışlarını göstermek için sonuna ilâve olunan cetvel yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hata yanlış, savap doğru demektir. Son zamanlarda bunun yerine «doğru yanlış cetveli», «düzeltme» kullanılır.

HATAYİ (خطایی) [*Giy.*] Eskiden meveut kumaşlardan birinin adıdır. İpekli idi.

HÂTEM İ ŞERİF (خاتم شریف) [*Sar.*] Sadrazamda duran padişahın mührü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «hatem-i vekâlet», «hâtem-i sadaret», «mühr-i hümayun» da denilirdi. Hatem; Arapça mühür demektir, İlkin yüzük şeklinde olup sadrazamlar parmaklarına takarken sonraları zincire bağlı olarak boyunlarına asarlardı, Bundan ayrılmak vazifeden infisâl etmek demek olduğu için, mührü hamamda bile boyunlarında taşıyan sadrazamlar vardı.

HÂTEM-İ VEKÂLET (خاتم وکالت) [*Sar.*] Sadrazamda duran padişahın mührü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «hâtem-i sadaret», «hatem-i şerif», «mühr-i hümayun» da denilirdi. Hâtem; Arapça mühür demektir. İlkin yüzük şeklinde idi ve parmağa takılırdı. Sonraları zincire bağlı olarak sadrazamlar boyunlarına asarlardı. Bundan ayrılmak vazifeden infisâl etmek demek olduğu için mührü hamamda bile boyunlarında taşıyan sadrazamlar vardı.

HATEMKÂRİ (خاتمکاری) [*San.*] Bir sathın üzerine tezyini şekiller oyarak husule gelen boşlukları o satha benziyen başka bir madde veya madenle doldurmak suretiyle yapılan tezyinat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hatem yani mührün yazısı kazılarak meydana getirildiğinden onun benzeri olmak üzere yapıldığı için bu adı almıştır. Yalnız mührde yazılar doldurulmaz, bunda ise doldurulduı.

Mermer taşları oyarak içine renkli mermerler veya bakır içine gümüş veyahut tahtaları oyarak içine başka renkteki tahta yerleştirmek suretiyle yapılan tezyinata da hatemkâri denilir. Buna «kakma» da tâbir olunur. Kakmalarda gerek oyulan, gerek doldurulan satıhların seviyesi birdir

HÂTIR (خاطر) [*Sof.*] Kalbe varit olan manevî hitap, yahut abdin bilâ ihtiyar kalbine varit olan şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyeye göre hitap nev'inden olup dört kısımdır:

1 — Rabbanî; bu hatıratın evvelidir. Bunda asla hata olamaz. Nişanesi kuvvetle, tasallutla, adem-i indıfa' ile vukuudur.

2 — Melekîdir. Mendube yahut mağruza baistir.

3 — Nefsanîdir. İçinde huzuzat-ı nefsiyye bulunur. Buna «hacesî» dahi derler.

4 — Şeytanîdir. Hakka muhalefete daî olur. Buna dair âyet şudur: «الشیطان یعدکم الفقر ویأمر بالفحشاء.

HATIR-I MELEKÎ (خاطر ملکی) [*Sof.*] Ahiret muhabbeti, ruhanî kuvvetlerin geleceği ve bu yüzden taatın zuhuru yerinde kullanılır bir tâbirdir,

HATIR-I NEFSANÎ (خاطر نفسانی) [*Sof.*] Nefis ve dünya muhabbetinin cismanî kuvvetlere galebesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HATIR-I RAHMANÎ (خاطر رحمانی) [*Sof.*] Sâlikin kalbinde cemâl-i vahdetin tecellisiyle tam bir sükûnet husulü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Aynı zamanda Muhabbet-ül-Allah da demektir.

HATIR-I ŞEYTANÎ (خاطر شیطانی) [*Sof.*] Nefse muhabbet yüzünden masiyyet işlemesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şehvet ve masiyyet demektir.

HATÎM (ختم) [*Fık.*] 114 sureden yahut 6666 ayetten ibaret olan ve her sayfası 15 satırda 608 sayfa tutan Kur'anın baştan sonuna kadar okunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i hatematdır.

Osman Ergin «ilim ve terbiye müesseseleri fasılı» başlığı altında mescitler, camiler, namazgâhlardan bahsederken hatim münasebetiyle (Türkiyede maarif tarihi, *cilt 1, sayfa* 173 haşiyesi) şunları yazmıştır: «hatim; kur'ana

bakarak okumak suretiyle indirildiği gibi hafızlar tarafından ezber de okunur ve ekseriya böyle yapılır. Kur'anın 1350 küsur seneden beri yazılı bir sureti elde olmasa bile bu suretle ağızdan ağıza intikal edişi ve her zaman da yüz binlerce kimsenin hafızasında menkuş bulunuşu da onun incil ve tevrat gibi zamanla tahrife uğramamış olduğuna delâlet eder.»

HATİME (خاتمه) [*İda.*] Resmî muharreratın sonuna yazılan cümle hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gayr-i resmî mektupların sonu her suretle olursa da resmîler aşağıdaki şekilde olmak mecburiydi.

Vezirlere, müşirlere, bâlâya, sudura:

Olbapta emr ü ferman hazret-i men lehül-emrindir.

Feriklere, ûlâ evvellerine, beylerbeyilere:

Olbapta emr ü irade efendim hazretlerinindir.

Diğer rütbe sahiplerine rütbelerine göre: «Olbapta emr ü irade efendimindir. Olbapta irade efendimindir. Efendim» suretinde idi.

HATıM İNDİRMEK (ختم اینديرمك) [*Fık.*] Kur'anın baştan sonuna kadar okunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hatim, Kur'ana bakılarak okunduğu gibi ezberden de okunur ve bu münasebetle yapılan merasime de hatim indirmek denildiği gibi yapılan duaya da «hatim duası» denilir.

HATİM DUASİ (ختم دعاسی) [*Fık.*] Kur'nın baştan sonuna kadar okunması münasebetiyle yapılan dua hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dua, hatim indiren tarafından yalnız başına yapıldığı gibi evlerde birçok kimselerin, camilerde de kalabalık bir cemaatin huzurunda da yapılır.

HATİP EBRÛSU (خطیب ابروسی) [*San.*] Hicrî XII (M. XVIII) nci asırda Ayasofya hatibinin yaptığı ebrulara verilen addır. Ebrû; kâğıdın somakiye benzer şekilde boyanması demektir. Muhtelif çeşitleri vardır. Bu kâğıtlar kitap ve defterlere kap olarak geçirilirdi.

HATMAN (خطمان) [*İda.*] Kazak serdarı demektir. İlk hatman (Lan Kronevski) dir.

HATMETMEK (ختم ایتمك) [*Hal*] Bitirmek, tamam etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hatim; Arapça bitirmek demektir.

HATM-İ HACEGÂN (ختم خواجگان) [*Sof*] Nakşî tarikati müritlerinin şeyh huzurunda diz üzerine oturup fikri ve nazarı masivadan tecerrüt ederek şeyhe ve dolayısiyle Hakka vasl ile teveccüh edip şeyhin işaretleriyle Fatiha, İhlâs, Elemneşrah surelerini muayyen adetlerde okumak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikat mensupları edep ve rabıta ile dizüstü oturup gözlerini kapadıktan sonra şeyh efendi «ارواح أقدس خواجگان عالیشان نقشبندیه وسر انبیارا برطریق نیاز الفاتحه» der ve yine onun işaretiyle yedi Fatiha, yüz Salâvat, yetmiş dokuz Elemneşrahleke suresi, bin bir İhlâs-ı Şerif, tekrar yüz Salâvat, yedi Fatiha okunurdu. Bu sırada güzel sesle okunan ilâhi vakfe halinde olan cemaati vecde getirirdi.

Sofiyenin büyüklerinden Şeyh Abdullah Salâhaddin-i Uşşakî (İzhar-ı Esrar-ı nihan ez Envar-ı Hatm-i Hacegân) adlı eserinde Bayezid-i Beatamî, Hoca Hasan Harkanî, Hoca Yusuf Hemedanî, Hoca Abdülhalik Gacdevanî, Hoca Bahaeddin Şah-ı Nakşıbend, sıkıntılı iş ve zamanlarında kolaylık ve düşmanlariyle belâların def'i için bu tertip ile okumıya devam ettiklerinden onlara nispet olunup hatm-i hacegân denildi diyor,

Aşağıdaki manzumede de bunun faydaları gösterilmiştir:

İrer maksuduna ol kimse kim hatm-i hâcegan eyler
Cihanın cah u iclâlinde kesb-i izzet ü şan eyler
Bu hatmi okumak kesret verir emval ü evlâda
Giriftarı ider azat gamdan şaduman eyler
Bu hatm ile bulur hâif selâmet şerr-i âdadan
Eday-i deyn-i ol medyun olanlardan zaman eyler
Şifalar bahşedip eshab-ı emraza verir sıhhat
Sâlûk erbabına esrarını Hakkın iyan eyler
Bu hatmin feyz-i ruhaniyetin ol kimse anlar kim
Tarik-ı Nakşibendi üzre hatm-i hacegân eyler.
Lâ

HATT-I BUTLAN (خط بطلان) [*İda.*] Battal etmek kasdiyle bir kaydın veya künyenin üzerine çekilen çizgi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça hat çizgi, butlan da batıl olmak, kıymetten düşme demektir.

Çekti m svedde-i tahvil berat-ı ademe
Hatt-ı butlan kalem-i çun'u Hüday-i biçun
Münif

HATT-I FİRARİ (خط فراری) [*San.*] Menazırda uzaktaki bir noktada birleşir gibi görünen ve hakikatte müvazi olan hatlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HATT-I HÜMAYUN (خط همایون) [*Sar.*] Padişahlar tarafından bir maslahat zımnında ısdar olunan yazılı emirler hakkında kullanılır bir tâbirdir Buna eskiden «hatt-ı şerif» denilirdi. Hat; Arapça yazı demektir. Hatlar padişahların kendi yazılariyle yazıldığı gibi uzun olup da mabeyn kâtipleri tarafından yazılanlara padişah imzasını koyardı. Bununla beraber her ne sü-

retle olursa olsun padişa ı namına çıkarılan emirlerde hünkârın imzası bulunurdu. İşte gerek yazının onun tarafından yazılmış olması ve gerek imzasının bulunması bu tâbirin meydana gelmesine sebep olmuştur.

Yeni tâyin olunan sadrazama padişah tarafından gönderilen hatt-ı hümayun makrama denilen bir peşkir içine konup üzeri mühürlendikten sonra yollanırdı. Sadrazam, divan ve Paşakapısı erkânı hatt-ı hâmayunu karşılayıp elinde ve başının hizasında tutarak getiren saray adamından bizzat sadrazam alır ve öpüp başına koyduktan sonra mührünü açarak okumak üzere reis ül-küttab'a verirdi. O da umumun muvacehesinde (karşısında) yüksek sesle okurdu. Bundan sonra hattı getirene hil'at giydirilir ve kendisine atiye de verilirdi.

Hattın okunmasından sonra sadrazam salona geçip orada kendisi tebrik edilirdi.

İkinci Mahmut zamanına ve 1248 (1832) senesi ortalarına kadar Sadrazamların arzları üzerine yazılan hattı hümayunlar telhis veya takrirlerin üst taraflarına yazılırken o tarihten itibaren terk olunarak sadrıâzam arzlarının başkâtip vasitasiyle takdımı usul ittihaz olunmuştur. Bir taraftan istek vaki olmaksızın re'sen yazılan hatt-ı hümayunlara «Beyaz üzerine yazılan hatt-ı hümuyun» denilirdi.

Asker atlı gorgun cenge gidilmez
Hatt-ı hümayun'a karşı durulmaz
Hasmın gelip bunda dava görülmez
Maşerde görülür ol Osman oğlu
La

HATT-I HÜMAYUN İLE MÜVEŞŞAH FERMAN (خط همايون ايله موشح فرمان) [*Sar.*] Padişahın el yazısı ile tezyin edilmiş olan fermanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fermanlar; biri doğrudan doğruya divandan, maliyeden yazılarak üzerine hükümdarın tuğrası çekilmiş diğeri de yine böyle tuğralı bir fermanın üzerine veya baş tarafına padişahın el yazısiyle fermanda yazılanı teyit eylemek suretiyle meydana gelirdi. İşte bu ikinci nevi fermana hatt-ı hümayun ile müveşşah ferman denilirdi. Padişahın yazısı için ehemmiyetine mebni teşvik için hakkında tevecciih gösterilen zafa, yahut kendisine mühim bir iş sipariş edilen veyâhut da padişahların alâkası dolayısiyle tehdidi havi bir vali veya serasker vesaireye gönderilirdi.

HATT-I İCAZET (خط اجازت) [*San.*] İslâm yazılarından birinin adidır. Buna «Kırma» da denilebilirdi. Sülüs ile nesih arasında bir yazıdır. Hattat icazetnâmeleri, vakfiyeler, dua kitapları yazmak için kullanılmıştır. Kuranların sûre başları alelekser bu hatla yazılırdı. Kitabelerin çoğu da bu hat iledir. Buna bazan «reyhanî» ismi verilirse de asıl reyhanî bu değildir. İcazet yazısının en mühim alâmeti şekillerinin toplanmıya, kıvrılmıya olan istidadıdır. Diğer bir alâmeti de elif zülfelerinin kıvrık olmamıydı.

HATT-I İSTİVA (خط استوا) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir Semahanede Şeyhin oturduğu post ile tam karşısına tesadüf eden ve insaniyat makamını temsil eyliyen «meydan kapısı»nın arasındadi mefruz (farzolunan) düz çizgi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Koz.*] Kutuplardan müsavi bnutta (uzaklıkta) olmak üzere arzı ikiye ayırdığı farzolunan çizğiye de bu ad verilir.

HATT-I MAĞRİBİ (خط مغربى) [*San*] Mağrip ismi verilen Cezayir, Tunus ve Fas'lıların yazıları hakkında kullanılır bir tâbirbir. Mığrıp ta denir Hatt-ı mağribî kûfinin acemice yazılmış şeklinden başka bir şey değildir.

HATTÎ MENAZIR (خطى مناظر) [*San.*] Eşyanın hakikatte gözdeu uzaklıklarına göre görüşlerini hendesi cizgi ve şekillerle kaidesi veçhile resmetmek usulü yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HATT-I REYHANİ (خط ريحانى) [*San.*] Reyhanî denilen eski yazı nevilerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Hoş a mecma-i evrak renk âmiz gülşen kim
Ne ziba revnak efruz olmuş âna hatt-ı reyhani
Veysi

HATT-I ŞECERİ (خط شجرى) [*San.*] İslâm yazılarından birnin adıdır. Son zamanlarda meydana getirilmiştir Muhterii alay emini «Hacı Faik Bey» namında bir zattır, Bu yazıda ağaç dalları yazı gibi tertip edilmiş, yazı ile binanın bünyesi telif olunmuştur. Dalları, dudakları, çatlaklariyle, gölgeli bir orman halini alan manzarası insanı düşündürüyor, ve sanatkârın iki bünyeyi birleştirmekteki muvaffakıyeti itirafa mecbur ediyor,

İsmi şekline uygun olarak «hatt-ı şecerî» daha anlaşılır bir lisanla «ağaç yazısı»nın evvelce Avrupalılar tarafından kitap fasıllarının başlangıçlarında majüskül gibi kullanıldığı ileri sürülmüş ise de hakikat-ı halde ağaç dallariyle yazı şekillerini taklit etmek bir ihtira' ise bu ihtirası islâm yazılarının bünyesine tatbik etmek de ikinci bir ihtiradır. Hattâ o zamanın hükûmeti bile bunu böyle anlamış, ve muhterie imtiyaz vermiştir.

Ağaç yazısının tenevvüü ve tatbikatı hakkında bu yazıyı meydana getiren mühteriin fikirleri şudur: «Tabiatta nabatat şekilleri pek mebzul, pek mütenevvidir. Ağaçların her nevine tatbik edilebilir. Şecerî nâkisliğin dairesi serbesttir. Bu meslekte yegâne kaide, şiraze-i hat ve şecerden çıkmamaktır. Bununla beraber nebatatın bazı nümuneleri, bazı yazıların teşekkülâtına pek muvafık gelmektedir. Ezcümle dut ve çınar dallariyle sülüsün, asma çubuklariyle tâlikin tabiat-i şekliyesi kolayca tasvir edilir. Hülâsa, sanatkâr hüsn-ü tabiatına müracaat ederek yazının nevine göre nebatlar arasından nümune intihap eder.»

Hatt-ı şecerî ara sıra matbuatta tezyinî bir yazı olarak kullanılmıştır.

HATT-I ŞEHRİYARİ (خط شهریاری) [*Ida.*] Padişahın yazısı mânasına gelir bir tâbirdir. Eskiden padişahlar «hatt-ı hümayun», «hatt-ı şerif» adı verilen emirleri kendi el yazılariyle yazdıkları gibi başkalarına yazdırdıklarının başına da imzalarını koyarlar ve sadrazam tarafından bir işin istizanı hakkında yazılan telhisin başına mütalâasını yine kendisi yazardı. İşte bu türlü vesikalardaki padişahların el yazılarına «hatt-ı şehriyari» denilirdi.

HATT-I ŞERİF (خط شریف) [*İda.*] Padişah tarafından bir maslahat zımnında ısdar olunan emirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Emirler mutlak surette padişahların el yazılariyle çıkmazdı. Padişahlar tarafından yazılmıyanlar kâtipler tarafından yazılır, hünkâr tarafından imza edilirdi. Bir ahtnamenin, bir beratın, divan-ı hümayundan çıkmış emirnamelerin balâsına, padişahların kendi elleriyle yazdıkları satırlar ve kelimeler de o ünvan ile yâdolunurdu. Bu makamda «hatt-ı hümayun» tâbiri de istimal olunmuştur.

HATT-I ZERENDU) (خط زراندود) [*San.*] Altınla yazılmış celi yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HATUN (خاتون) [*Hal.*] kadın yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Burhan-ı Katı » da bunun için «Sabun vezninde ketbanu mânasınadır, ki evi görüp gözeden mütesarrife ve sahibet-ül-kelâm karıdır. Türkide kadın tâbir olunur.» izahatı vardır.

Arap kaidesine göre «Havatın» suretinde cemilendirilir.

Hazret-i Peygamberin kızı Fatıme'ye mecaz yoluyle Hatun-ı Kıyamet denilir.

Kerbelâ deştinde hatun-i kıyamet âh eyer
Gark-ı hun görseydi Şah-ı Kerbalâ'nın halini
Hiç şek yok kim kılardı Kerbelâ toprağını
Garh-ı hun gözden döküp seylâb-ı eşk-i âbım
Fuzuli

HAVACI (هواجی) [*Ok.*] Atılan okun düştüğü yeri gözetenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdiki spor ıstılahiyle hakem demektir. Okun düştüğü yere «Hava yeri» denilirdi.

HAVADİS KUMKUMASI (حوادث قلمه‌سی) [*Hal.*] Yalan yanlış havadisler söyleyip yaymayı âdet edinenler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HAVAÎ GEDİK (هوائی کدك) [*Mal.*] Gediğin iki neviinden birine verilen addır. Ötekine «müstakar gedik» denilirdi. Müstakar gedik dükkân ve mağaza gibi bir mahalle mahsus olduğu için o adı almıştı. Havaî gedik ise sokak ortalarına tabla koyarak ticaret etmek üzere poğaçacı, mahallebici, balıkçı ve emsaline tabla koymak suretiyle ticaret hakkını bahşediyor ve bu hak şahsa ait bulunuyordu. Evvelkisinde sahibi mutlaka o mahalde sanat ve ticaret yapmak mecburiyetinde bulunduğu halde ikincisinde istediği yerde icra edebilmek salâhiyetini haizdi. Bununla beraber müstakar gediklerde de «havaî gedikler» vardı. Ancak bunlar mahiyet itibariyle havaî gediklerden farklıydi. Çünkü bu kabil havaî gedikler müstakar gediğin üst katta tesisinden doğmuşlardı. Bu vaziyette ise zemin ile havanın mutasarrıfları ayrılıyor, binanın tâmiri veyahut yeniden inşası mevzuu bahsolduğu zaman ayrı ayrı olan sahipleri ihtilâfa düşüyordu. Mülkün mutasarrıfı diğer bir şahıs olduğu nazar-ı itibara alınınca tasarruftaki vaziyetin ne kadar çapraşık olduğu kolaylıkla anlaşılır.

1272 (1855) tarihinden itibaren sanat ve ticarette inhisar kaidesi lağvedilerek gerek hazine ve gerek mehakimden ve evkaftan müceddeden gedik senetleri itası ve havaî gedikler mahlûlâtının satılması menedildi.

Menedilen havaî gedikler şahsa münhasır olan gediklerdi Müstakar gediklerdeki havaî gedik vaziyeti 1324 (1908) inkılâbına kadar devam etmiş, ondan sonra yapılan kanunla gedikler sırasında ortadan kalkmıştır.

HAVAÎ HİSSE (هوائی حصه) [*Mal.*] Açıktan yapılan ilâve yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir zuama ve sipahilerin timarları münasebetiyle yazılan hükümlerde geçer.

HAVAMİS-İ SÜLEYMANİYE (خوامس سلیمانیه) [*İlm.*] Medrese-i Süleymaniyeyi terkip eden medreselerden beşinin müderrisine veri-

len ünvandır. İlk zamanlarda havamis namı altında beş medrese ve beş de müderris bulunurken sonraları müderrislerin sayısı arttırılmış ve bu sebeple (havamis) kelimesi de (hamise) ye kalbolunmuştur, Hâvamis medreseleri sonraları (hamise-i Süleymaniye) ismini almıştır.

Havamis-i Süleymaniye müderrisliği Kanuî zamanında Süleymaniye medresesinin binasından sonra on ikiye çıkarılan tarik-i tedris silsilesinin sonuncu mertebesini teşkil ediyordu. Binaenaleyh bu müderrislik, müderrisliğin yüksek mertebelerinden biri demekti. Bunun fevkinde iki müderrislik kalıyordu. Onlardan biri Süleymaniye, diğeri de darülhadis müderrisliğiydi. Darülhadis müderrisliği müderrisliğin en yüksek mertebesiydi.

HAVAN (هاوان) [*Top.*] Barutun icadından sonra dik kavisli atışlar yapmak üzere imal edilmiş olan ilk ateşli silâhın adıdır.

Milâdî on altıncı asır ortalarında dört yüzden altı yüz fond ağırlığına kadar gülle atar bazı büyük havanlar icat olunmuş, taş gülleler atılmıştır. Yine on yedinci asır iptidalarında içleri eczay-ı nariye (ateşli maddeler) ile dolu ve ahşap tıpalı demir humbaralar icat olundu. Bu toplar şu suretle kullanılırdı: havanın hazinesine barut doldurulur, üzerine bir ahşap zarf kapatılır, sonra da humbara konulurdu.

Barutun ateşi tıpaya tesir edemediği için havanın feminden humbaranın tıpasına ve sonra havanın falyesine ateş verilmesi yolu bulundu. Bunu Felemenkliler icat etmişlerdir. Buna «çifte ateş ile endaht usulü» adı verilmişti.

Havan danelerinin tesiri iki türlü idi. biri ağırlıkları cihetiyle sukuttan hasıl olan vurma, ikincisi de patlamadır.

Havanların muhtelif nevileri vardı. Küçükleri insan ve hayvan öldürmekte, büyükleri de istihkâm gibi, kale gibi yerlerin tahribinde kullanılırdı.

Havanların mücefleri tamamiyle obüs müceflerine benzerdi.

Havan topları üç kısımdan terekküp ederdi: hazine payı, orta payı, ağız payı.

Havanların tapaları top ve obüslerin tapaları gibi mahrut-u nakıs değildi. Nısıf küre şeklindeydi. Bir de havanlarda «lâle» yerine «ağız çemberi» vardı. Bu da havanın bir yerden diğer yere çekilmesi lâzımgeldiği takdirde ağız payına bağlanan halatın kaymaması içindi.

Havanların muylileri top ve obüs muylileri gibi orta payında değil, hazine payında yapılırdı. Dokuz kıyelikten maada bütün havanların muylileri tapa kavsinin içinde bulunurdu. Yalnız dokuz kıyelik havan muylilerinin müstedir satıhları bu kavsi kısmen tecavüz ederdi.

Barutun dökülmemesi için bütün havanların falye deliği arkasında midye kabuğu gibi bir çanaklık yapılırdı.

Büyük havan toplarından başka «çakmaklı havan» ve «el havanı» namiyle ayrıca iki küçük havan verdi.

Havan vasıtasiyle atılan mermilere «humbara» denilirdi. Humbaralar top mermileri gibi boş olarak yapılır, içlerine ecza doldurulurdu. Humbaralar düştükleri yerlerde patlamak suretiyle tesir yaparlardı.

Havanların ağırlıkları humbaralarının havanın çapına ve madeninin cinsine göre miktarı muayyen kıyelere hasılı zarbına müsavi ve işbu madruplar tunçtan mamûl hafif havanlarda 13, ağır havanlarda 16, demir havanların hafiflerinde 14, ağırlarında 21 okka idi.

Humbara hod ittî halkı mebhut
Havanda tutmuştu sanki bârut
Seyyid Vehbi

HAVA PAYI (هوا پایی) [*Top.*] Merminin yatağına kolayca geçmesi için güllenin kutriyle mıhın kutru beyninde bırakılmış olan açıklığın adıdır.

HAVARIK (حواویق) [*Ok.*] Okun nişanı delerek öbür yanından çıkıp gitmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Okun nişani delip üstünde düşer gibi olan vaziyete «havasık» denilirdi.

HAVAS (خواص) [*Hal.*] Bazı hastalıklara manevi tesir yapmak için okunulan dualarla azaim hakkında kullanılır biş tâbirdir. Bu gibi şeyleri yapanlara «ehl-i havas» denilirdi. «Kamus-u Osmani» de Azaim için şu izahat vardır: «alâ kavlin afat ve emrazın şifayap olması için kıraat olunan âyat-ı Kur'aniyedir Kavl-i diğere göre efsun demek olan (azimat) in cem'idir.»

§ [*Hal.*] Mütehayyiz, mümtaz, ileri gelen kimseler yerinde kullanılır; Frenkçe karşılığı aristokrattır.

HAVASIK (حواسق) [*Ok.*] Okun nişanı delip yeleğine kadar geçmesi ve üstünde düşer gibi durması hali hakkında kallanılır bir tâbirdir. Okun nişanı delip çıkmasına «havarık» denilirdi.

HAVASS-I HÜMAYUN (خواص همایون) [*Hal.*] Osmanlı devletinin fütuhat devirlerinde zaptolunan araziden hazine uhdesinde alıkonulanlara verilen addır. Her yer zaptedildikçe

arazi timar, zeamet ve has namiyle üç sınıfa ayrılırdı. Meselâ 500 köylü bir sancağın 200 veya 300 köyü ikişer üçer köy olmak 80-90 tımara ayrılır, istihkak kazanan askerlere tefviz edilirdi. Kalanı zeamet ve has itibar edilerek bundan vezirlere, beylerbeyilere, sancak beylerine ve sair ümeraya hisse ifraz edildikten sonra bakiyesi, «hass-ı hümayun» namiyle devlete bırakılırdı.

Havass-ı hümayun namiyle yazılı yerler bu itibarla tımardan farklı değildi. Arazi yine eski sahipleri üzerinde bırakılarak onlar tarafından ekilip biçilir, yalnız öşür ve sair rüsumu devlet namına alınıyordu.

Bu suretle devlet uhdesinde alıkonulan arazinin öşür ve rüsumu ve sair varidatı darphane-i âmireden tâyin olunan kethüdalar ve eminler marifetiyle ta'şir ve tahsil olunuyordu. Sonraları malî müzayaka baş göstererek paraya ihtiyaç hasıl olunca tımar ve zeamet mahsulâtının erbabına tevcihi hakkındaki kanunlara ve havass-ı hümayunun ümena vasıtasiyle idaresi hususundaki kaidelere riayet edilmiyerek havass-ı hümayunlar «iltizamat», tımar ve zeamet mahsulâtı da «mukataat» namiyle seneden seneye mültezimlere ihale edilmek ve bedelleri sarraflar vasıtasiyle hazineye alınmak usulü vazedilmiştir. Hattâ sıkıntı ziyadeleştiği zamanlarda daha ileri gidilerek bedellerinin birkaç seneliğine bir muaccele takdir olunmak ve toptan alınmak suretiyle «malkânı» namiyle satılmıştır.

Tanzimattan sonra tımarlar ortadan kaldırıldığı gibi haslar da tarihe karışmıştır.

HAVASS-I REFİA (خواص رفیعه) [*Ilm.*] Resmî muharreratta Eyüp kadıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. O makamda «haslar» da denilirdi. İstanbul ve bilâd-ı selâse kadıları tâbirinde Eyüp kadıları da dâhildi.

Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları bilâd-ı selâse kadılarından maduttu. Resmî muharreratta Eyüp kadıları hakkında «havass-ı refia» tâbiri kullanıldığı gibi Galata kadıları hakkında «Mahrusa-i Galata», Üsküdar kadıları hakkında da «Medine-i Üsküdar» tâbiri istimal olunurdu.

Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesinde (s. 539) havass-ı refia yerine «havass-ı Kostantiniyye» tâbiri kullanılmıştır.

Eyüp mevleviyyeti dahi denilen Eyüp kadılığının hududu karadan Çatalca'ya kadar imtidat ederdi. Çatalca'da kadının bir naibi bulunurdu.

Evliya Çelebi, havass-ı refia kadılığı hakkında (c. 1, s. 396) şu malûmatı veriyor: «Kanun-ı Eb-ül-Feth üzere beş yüz akçe mevleviyyettir. Yedi yüz pare kuraya hükmü nâfizdir. Yirmi altı nahiye naibi vardır. Berveçh-i adalet senevî on bin kuruş hâsılatı olur.»

1908 temmuz inkılâbına kadar Eyüp mevleviyyeti, ilmiyye meratibi mucebince sırası gelene tevcih olunur, mahkeme işleri onun tarafından tâyin olunan bir naip tarafından idare edilirdi.

Meşrutiyet devrinde kadılara maaş bağlandığı sırada Eyüp kadılığına da maaş tahsis olunmuş ve şer-î ve nizamî mahkemelerin tevhidinde lâğvedilmiştir.

HAVASS-I VÜZERA (خواص وزرا) [*Mal.*] Vezirlerle ümeraya tevcih olunan haslar hakkında kullanılır bir tâbirdir Bu haslar mansıpla kaimdi. Vazifeden çekilince elinden alınır, halefine verilirdi.

Havass-ı vüzera yalnız timar gibi tasarruf olunan araziye bağlı haslardan ibaret değildi. Rüsumat da has olarak vezirlere verilirdi.

Eyalet paşalarının hassı bir buçuk milyon, eski tâbiriyle on beş yük, sancak idarelerine memur olanların hassı da beş yüz bin, kezalik eski tâbiriyle beş yük akçaya kadar çıkabilirdi.

Has sahibi olan eyalet paşaları ve sancak beyleri sefer vukuunda kaç yüz bin akça hassı var ise Anadolu'da her üç bin, Rumeli'de her beş bin akçası için bir «cebelû» götürmiye mecburdular.

Bazı yerlerin bütün mahsulâtı hükümetçe zaptolunduğu için oralardaki beylerbeylere has yerine salyane verilirdi. Birinci Ahmet zamanında Aynî Ali Efendi tarafından tanzim olunan «Kavanin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divan» a nazaran (s. 8) salyane verilen beylerbeyilikler şunlardı: Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lâhsa, Cezayirigarp, Trablusgarp, Tunus. Bunların salyaneleri on ile on dört yük arasındaydı.

HAVA ŞAHİDİ (هوا شاهدی) [*Ok.*] Kabza almak istiyen okçunun atış yerinde kendisinin ok attığına ve destar bozduğuna dair «Şeyh-ül-meydan» huzurunda şahadet etmek üzere bulundurduğu okçulara verilen addır. Talibin attığı oku atış yerinden attığına dair de ayrıca şahitler vardı. Bunlara «ayak şahidi» denilirdi.

Kabza almak istiyen talip tâyin olunan günde üstadı ile birlikte Okmeydanı'na gider orada merasimle kabza alırdı. O merasim sırasında meydan şeyhi talibe kabza almak ister misin demek olan «sen talib-i kabza mısın» sualini sorardı. Talip cevap makamında temenna ederdi. Bunun üzerine şeyh, ayak şahitlerinin

şahadeti bitince vekilharç «hava şahitleri» diye bağırır, bu davete de havacılar icabet ederdi. Gelenlere şeyh «mahallinden aşırı okun kondurdunuz mu» sualini sorar, onlar da «mahallinden aşırı okun kondurduk ve destar bozduk» derlerdi. Bunun üzerine böyle şahit misiniz der, onlar da şahidiz cevabını verirlerdi. Dört şahitle iktidarı tasdik olunan talibe merasimle kabza verilirdi,

HAVATIR (خواطر) [*Sof.*] İnsanın içindeki duygu, fikir mânasına gelen hatır'ın cem'i olan havatır, sofiye ıstılahı olarak kalbe gelen hitap demektir. Ya melek yahut şeytan ilkasiyle olur. Bazan ehadis-i nefsten Allah tarafından gelir. Melekten olana ilham, nefisten gelene havacis, şeytandan olana vesvas, Allah tarafından gelmiş bulunana da hatır-ı Hak denilir. Melekten geldiğinin alâmeti şeriate uygun olmaktır. Şeriatin zâhirine uymıyan hatır bâtıldır. Şeytandan olanın ekserisi maasiye davettir. Bazan zâhirinden taat olarak görünse bile gizli bir isyana sürükler. Sofiyenin büyüklerine göre yediğinde ve giydiğinde haram karışmış olan sâlik ilham ile vesvasın arasını farketmiye kaadir olamaz.

İlham yoliyle gelen hâtıraya sâlik kâh muvafık, kâh muhalif olabilir. Kıbel-i İlâhiden mülhem olan hâtıraya sâlik tarafından muhalefet tasavvur olunamaz.

HAVA YERİ (هوا یری) [*Ok.*] Ok atış yerlerinde yani şimdiki tâbirle spor sahasında okun düştüğü yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Atılan okların düştükleri yeri gözetenlere şimdiki hakem karşılığı olarak «havacı» adı verilirdi.

HAVAYİ TOP (هوایی طوپ) [*Tâp.*] Eskiden havan topu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAVF (خوف) [*Sof.*] Arapça korku demek olan havf sofiyece haram olmayıp fakat daha hafif mertebede şer'an memnu' şey işlemek korkusu yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Sofiyeye göre havf ve reca sâlikin makamların başlangıcı, şuhutta o makamların nihayeti olduğundan havf ve reca beyninde bulunmak her sâlik için elzemdir. «Risale-i Kuşeyriye» tercümesinde bunun için şu izahat vardır:

«Havf mekruhtan tevekku' için insana âriz olan korku olup müteallik müstakbeldir. Hasılı havf ya mekruhun hulûlü, yahut mahbubun fevti gibi ileride vaki olacak şeyden için olur, Halen mevcude taallük etmez. Şöyleki bir kimse düşmanlığını bildiği birinden olan korkusu fırsat zamanında hakkında icra edeceği mazarrattan için olur. Allah-u Taalâ kendisinden havf ve haşyetle ibadını mükellef kılıp Kur'an' da (یخافون انکنتم مؤمنین) ve (ایای فارهبون) buyurmuş ve iman sahiplerini (یخافون ربهم من فوقهم) kavl-i şerifiyle ve ibadından havf ve haşyet ve icabet tamaiyle dergâh-ı izzetine dua ve tazarruda haşiini (یدعون ربهم خوفا وطمعا) nazım-ı münifiyle medh ü sena eylemiştir. Peygamber de hadisinde eğer sizler benim bildiğim şeyi bilseniz az güler çok ağlar diye havfın lüzumuna işaret buyurmuştur.

«Havf için üç mertebe vardır: Birincisi imanın şart ve muktezası olan havf olup (یخافون انکنتم مؤمنین) âyeti bu mertebeye işaret etmek itibariyle imana taalluk eder, İkincisi ilmin muktezası olan haşyettirki (انما یخشی الله من عباده العلما) ayeti bu mertebeye işarettir. Üçüncüsü marifetin şartı olan haybettir ki o da (ویحذرکم الله نفسه) ilâhi hitabı havfın o mertebesini müş'irdir.

«Hakîm Eb-ul Kasım havf-ı biri ruhbet, diğeri haşyet olmak üzere ikiye ayırmıştır. Havf sırasında ruhbet sahibi harp ve firara, haşyet sahibi Cenab-ı Perverdigâre iltiea eder. İmdi Ruhbet sahipleri rehb ü firar hıynında hevalarına ittib'a eden rehabin emsali hevalarının muktezasına müncezip olurlar. Heva yolundan ilm-i lücami kendilerini menedip şeriat hakkiyle kaim olanlar haşiyet mertebesinde rüsuh-u kıdemle müteeddep olurlar.

«Hâif: ağlayıp sızlıyan, göz yaşlarını silen kimse olmayıp belki azaba istihkakı mucip olan şeyleri terkeyleyendir denilmiştir. Şah-ı Germanî havf alâmeti daimi hüzündür diyor, Hazret-i Ayişe'nin (الذین یؤتون ماآتوا وقلوبهم وجله) ayetindeki kalbleri vecille yani hâife olan kimselerden murad kalpleri mustarip hâif olarak zina. sirkat ve şarap içmek gibi muharremeti irtikâp edenler midir sualine karşı Cenab-ı Peygamber murad namaz, oruç ve sadaka vermek gibi hayırlı işlerde bulunupta kabule mazhar olmamalarından korkanlardır cevabını vermiştir. Dikkat edilirse bu iki havf arasında büyük fark görünür. Zira büyük günah işliyen her mü'min masiyyetten derece derece hâif olmamak kabil değilse de sadaka vermek gibi iyilikler edip de işbu iyi amellerden dolayı kendisine kusur gelmedikten başka bunların habul olunmamasından korku duyması erbabı az bulunan mü'min-i kâmillerdir.

«Süleyman Dârani de şöyle demiştir, «Abdin havf ile reca beyninde bulunması iktiza ederse de kalbinin daima korku ile çarpması daha ahra yani uygundur.»

Bin havf ile, Çeşm-i câni baz et
Şeyh Galip

HAYA (حیا) [*Sof.*] Çekinip utanma demek olan haya sofiye ıstrlahı olarak Allah korku-

siyle measi ve ve menahiden çekinmek yerinde kullanılır. Cenab-ı Peygamber «Elhaya min-el iman» hadisiyle hayanın imanden geldiğini beyan buyurmuştur. Hayâyı ikiye ayıranlar, birine hayây-i fitrî (fitretten gelen hayâ), diğerine hayâ-i imanî (imandan gelen hayâ) diyenler vardır.

Birisi Bahr-ı atâdır birisi Kulzum-ı Dâd
Birisi kân-ı hayâ'dır birisi genc-i sühâ
Nazim

HAYALBAZ (خیال باز) [*San.*] Hayâl yahut daha umumî tâbirle karagöz oynatanlara verilen addır. «Hayâlî» de denilirdi

Veray-i perdede yokmuş çerag-ı harşidi
Hayâlbaz-ı zemane ne gösterir görelim.
Lâ

HAYALCİ (خیالجی) [*San*] Hayal yahut da daha umumî tâbiriyle karagöz oynatanlara verilen addır. «Hayâlbaz», «karagözcü» de denilirdi. Halkın kullandığı bu tâbire mukabil okur yazarların teşkil ettiği yüksek tabaka bu oyunculara «Hayalî» adını vermiştir.

Çinlilerle Arap ve Acemlerde başlıyan hayâl oyunu Osmanlılara geçmiş, bu suretle Türk temaşasının temelini teşkil eden bu oyundan mühim sanatkârlar da yetişmiştir.

HAYÂLÎ (خیالی) [*San.*] Hayâl, yahut halk dili ile karagöz oynatanlar hakkında kullanılır bir iâbirdir. Halk oyunculara «Hayâlci», «Karagözcü» de demişlerdir Çinlilerle Arap ve Acemlerde başlıyan hayâl oyunu Osmanlılara da geçmiş, bu suretle Türk tamaşasının temelini teşkil eylemiştir. Türkler, bir çok sanat eserlerinde olduğu gibi hayalcilikte de mühim simalar yetiştirmişlerdir, İsimleri bile zadtedilemiyenler mühim bir yekûn teşkil etmekle beraber kitaplara kadar geçenler ve isim ve hüviyetleri bilinenler bile epey bir sayıdadır. Türk temaşası hakkında tekkikler yapmış ve kıymetli yazılar yazmış olan Selim Nüzhet «Türk temaşası» adlı eserinde (sayfa 85 ve müteakıp) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«İlk devre hayalcileri için olduğu gibi son devre hayalcileri için de malûmat pek azdır. Her kime sordumsa yalnız bir takım isim öğrenebildim. Ve bu zevatın bir çoğunun da ne zaman yaşadığını, karagözcülükteki iktidarlarının derecesini tespit etmek kabil olmadî. Topladığım isimleri ve elde ettiğim malûmatı belki daha fazlasını bulmıya medar olur diye, aynen yazıyorum:

«İptida hayalci esnafın ilk kâhyası olan Hacı Yorgi'yi kaydedelim. Mumaileyhin son devirlerin en meşhur hayalcilerinden olduğu kâhyalığa intihap edîlmesiyle de sabittir. Hem Türkçe, hem Rumca hayâl oynatırmış.

«İkinci kâhya Mücellit Rasim Efendidir. Üçüncü kâhya da Attar Mehmet Zeki Efendidir. Kendisinin kukla oynatmakta da mahareti varmış. Hayalci esnafın bu cemiyeti Meşrutiyet bidayetinde infisah etmiştir.

«Bunlardan isimlerini elde edebildiğim son devir hayalcilerinin isimleri:

Papol Ahmet Efendi, Kıbrıslı Agâh Efendi, Hayâlküpü Emin Ağa (mumaileyh bir oyunu bir daha ayniyle tekrar etmezmiş), İhsan Efendi, Küçük İsmuil Efendi (Orta oyuncu Küçük İsmail Efendi), Sıracalı İsmail Efendi. Arap Cemâl Efendi, Kasımpaşalı Hafız Efendi, Enderunlu Haydar Bey, Haydar Pehlivan, Hımhım Hüsnü Efendi (taklit yapamadığından bu şahıs perdeye çıkar, söz söylemeden birer bahane ile onları atlatırmış). Püskülcü Hüsnü Efendi. Çopur Hüsnü Efendi, Kantarcı Hakkı Efendi, Şekerci Derviş Efendi, Bâdî Riza Efendi, Mızıkalı Riza Efendi, Attar Riza Efendi, Musahip Sait Efendi (İkinci Mahmud'un musahibi, şayan-ı dikkat bir simadır), Hamamcı Süleyman Efendi, Şair Ömer Fahri Bey, Cerrah Salih Efendi (çocukları sünnet eder, sonra da perde kurarak eğlendirirmiş), Kâtip Salih Efendi, Tahir ağa, Arap Ömer Efendi, Kör İzzet Efendi, Yorgancı Abdullah Efendi, Şeyh Fehmi Efendi, Kâtip Mahmut Bey, Peder Mustafa Efendi (Karagöze Bursa'daki mezarı yaptıran zattır), Bekçi Mehmet Efendi, Iskatorun Mehmet Efendi, İstihkâmcı Mehmet Efendi, Karagöz Mehmet Efendi, Hafız Mehmet Efendi, Kör Mehmet Efendi, Mukbil efendi, Usturacı Mustafa Efendi, Takoy Mustafa Efendi, Müştak Baba, Helvacı başı Yusuf Efendi, Enderunlu Hâmit Efendi.

«Bunlardan maada ilk kâhya Hacı Yorgi gibi ermeni ve rum sanatkârlar varmış. Onlardan da isimlerini ele geçirebildiklerimi jilâve edeyim:

«Arsen Efendi, Yemenici Andon, Çilingir Ohannes, Bogos Efendi, Dalgın Sarafim Efendi, Dikran Efendi, Topkapılı Takfor, Karanfil, Topal Kirkor, İkiyanlı Gevok,»

«Yukarıda ismi geçen Kâtip Salih Efendi son devirlerin en meşhurudur. Ahmet Mithat Efendi merhumun himayesini gören hayale yenilik sokmak emeliyle mürettep oyunlar oynıyan ve hayal perdesini sahne haline sokan odur. Bu tarz her nasılsa revaç bulmuş. Hayâl daima yenilik arıyan bir oyundur.

«Kâtip Salih Efendi uzun bir müddet or-

ta oyunculuğu ile vilâyetlerde gezdikten sonra İstanbul'a dönmüş ve Abdi merhumun kumpanyasında ihtiyar rolleri oynamıya başlamıştır. Aynı zamanda karagözcülüğe merak ederek Arsen isminde bir ermeni ustadan bu sanatı öğrenmiş ve Abdi ile bozuştuğundan hayalciliğe başlıyarak şöhret kazanmıştır. Hayale kantoları da tatbik eden odur.

«Şimdiki hayalcilere gelince iptida Memduh Beyi zikretmek lâzım gelir. Mumaileyh bu sanat ile meşgul olanların en eskisi değilse de en ustalarındandır. Kendisinin başlıca meziyetlerinden biri de aynı zamanda tasvir kesmek sanatine olan derin vukufudur. Bugün oynatılmakta olan tasvirler umumiyetle kendisinin eseridir. Otuzu mütecaviz oyunun takımlarına da malikti. Son devirde en muvaffak olanlardan hayalî Nazif Bey bu sanatin birçok sırrını beraber götürmüştür.

«Memduh Beyden sonra hayalciliğe büyük bir aşkla çalışan ve sanatin her türlü inceliklerini bilen hayalî Ali Beyi zikretmek muvafık olur. Ali Bey de Memduh Bey gibi yalnız hayal oynatmaz, tasvir de yapar.

«Bu meslegin eskilerinden olan Şefik Sâfi Beyi bütün İstanbul zevk ile dinlemiştir.

« Dâr-ül-bedayi sanatkârlarından Hâzım Beyin ismi de hayalciler meyanında zikredilmektedir.

«Bunlardan maada elyevm hayal oynatan veya evvelce oynattığı için bu hususta iktidarları olan sanatkârlardan, huruf-ı heca sırasiyle, Fahri Bey tulûat kumpanyalarının mühim bir rüknüdür. Hayalî Mehmet Ali Bey bazı tiyatrolarda komik rolleri ifa etmektedir. Sait Bey aynı zamanda orta oyununda gayet usta bir zennedir. Saffet Beyin de hayale emeği geçmiştir. Safa Bey tulûat kumpanyalarında çalışır. Sefer Mehmet Efendi orta oyununda kavuklu Ali Aeyle çene yarıştırır. Suat Bey de karagözün emektarlarındandır.

«Bu sanatkârlardan maada elyevm berhayat olan ve fırsat düştükçe hayal oynatan bazı zevat daha vardır. Onların da isimlerini huruf-ı heca sırasiyle kaydedeyim :

«Uzun dudak Ahmet Efendi, Berber Ahmet Efendi, Mevlevihane kapılı Ahmet Efendi, Cemil Bey, Ressam Hakkı Bey, Operet sanat kârı Hakkı Bey, Hayri Efendi, Pişpop Riza Efendi, Rahmi kaptan, Arabacı Süleyman, Kolonyacı Kemal Bey, Yağ tüccarı Hâşim Bey.»

HAYAL OYUNU (خيال اوينى) [*San.*] Halk dilinde karagöz denilen oyunun adıdır. Eski zamanların eğlencelerinin başlıcalarından biri olan hayâl oyununun Çinlilerden geçtiğine kail olanlar olduğu gibi Arap ve Acemlerden intikal eylediğini söyliyenler de vardır. Türk temrşası hakkında tetkikler yapmiş ve kıymetli eserler de yazmış olan Selim Nizhet Bey bunlardan birincisini kabûl ile braber ikincisine taraftardır. Değerli müdekkik bunun için (Türk temaşası, İstanbul, Matbaaa-i Ebuzziya, 1930) şunları yazıyor.

«Her şeyin bidayetini arıyacak olursan muhakkak Çını bulursun» diye Fransızca bir söz vardır. Başka şeyleri bilmem ama hayalin bidayetini araştıranlar derhal «Çin gölgeleri» ni bulurlar.

« Parmaklarınızın gölgesini bir duvara inikâs ettirerek bazı hayvan şekillerini hiç taklide teşebbüs ettiniz mi? İşte Çin kadar eski olan gölge oyununun iptidaî şekli budur.

«Bizde ne suretle intişar etmiş olduğu cihetine gelince hayâl hakkında en evvel tetkikata başlıyanlardan biri olan ve pek vakıfane bir eser neşreden doktor Yakop karagözün Çinlilerden Mogollara geçtiğini ve on üçüncü asır Türklerinin gölge oyunu için «Kolkorçak» gibi hususî bir kelimeye mâlik olduklarını ve kelimenin bugün bile Türkistan da mevcut olduğunu kayderek gölge oyununu bize suret-i intikalinin membalarını araştırıyor ve bunu Asya'nın bu köşesinde bulmak istiyor.

«Kat'iyyetle tevsikine imkân bulamadığım bu faraziyeyi kabûl ile beraber gölge oyununun bize bu tarik ile geçmesi ihtimali yanında Arap ve Acem memleketlerine intişar ederek oralardan bize intikal etmesi ihtimalini de hatırdan çıkarmamak hususunu hissediyorum. Hattâ bu ikinci ihtimâl bana daha mülâyim görünüyor. Biz gölge oyununa gelinceye kadar Arap ve Acem memleketlerinden aldığımız daha birçok şeyler vardır. Bugün bu oyuna ait elimizde mevcut olan malûmat da şarkın bu kısımlarından toplanmış malûmattır. Onları sırasiyle kayıt ve mümkün olduğu kadar bitarafî ile muhakeme edebilrsem bu gölge oyununun bize Arap ve Acem memleketlerinden intikâl ettiği faraziyesinin bana niçin daha mâkûl göründüğünü de izah etmiş olurum.

«Türkistan'da hayâl hakkında ilk faraziyeyi müdafaa eden doktor Yakob'un oyunun isminden başka belli başlı bir delili yok.

«Halk Bilgisi Dergisi azasından Abdülkadir Beyin Rus müsteşriklerinden ve Samayboviç'ten tercüme ettiği «Türgistan sanatkârları loncasının risalesi» nde de folklor çağının oralarda başlangıcına dair malâmat yok.

«Çin'de gölge oyunları mevzuları itibariyle tarihî fakat suret-i mahsusa itibariyle, tıpkı

bizde olduğu gibi, tamamiyle remzî olduğunu biliyoruz. Hayâl iptida Arap ve Acem memlerinde ve sonra da bizde işte bu meziyeti sayesinde revaç buluyor.

«Esasen gölge oyunu, adeta meddahlığın tekâmül etmiş bir şekildir. Hattâ belki gittikçe yeknesak görülen ve biraz rağbetten düşen meddahlığın yerine geçmesi için, yine meddahlıktan ve Çin gölgelerinden mülhem olarak icadedilmiştir. Ve temaşa vasfına tamamiyle lâyık bir oyundur. Bütün şarkta da hayâl-i zil. tayf-ül hayâl, lû'b-ı sitare, şebbabazî, hayâlbazî gibi isimlerle yadolunmaktadır. Kolkorçak ismini de buraya ilâve edelim.

«Hayâlin küçük bir sahnesi daha doğrusu küçük bir perdesi vardır. Burada da yalnız bir kişi bütün eşhası temsil eder. Fakat bütün bir heyet-i temsiliyeye maliktir, Onları tecessüm eden eşkâlin in'ikâsatını görmek kabil olur. Hutut-u veçhiyeleri hareket etmezse de sesleri ihtizaz eder. Bazıları ellerini ve ayaklarını oynatırlar. Bu suretle bu gölgelerde zayıf bir hayâlî hayat vardı. Ondan alınacak hisse-i sürür ve teessür eşhas-ı vekayii ziruh zannedebilmemizden ileri gelir. Beğenilmesinin, küçük büyük herkesin hoşuna gitmesinin başlıca sebeplerinden biri de budur.

«Hayal hakkında mevcut en eski kayit Selâhaddin-i Eyyubiye takriben 581 tarihlerine aittir.

«Metali-ül bidur fi menazil-is-sürur namındaki eserde mevcut olan bu kaydın aynen tercümesi budur:

«Salâhaddin Kadı Fazıl'ın temaşa etmesi için hayal-i zıl ile iştigal eden sanatkârın icra-yı sanat etmesini emretti.

«Kadı Fazıl meclisi terketmek için kalktı. Hükümdar kendisine:

«Eğer bunu temaşa haram ise biz de temaşa etmiyelim» dedi.

«Kadı Fazıl'ın bu hükümdara nisbeti yeni olmakla kendisi hakkında bir sui fikir edinmemesi için meclisi terketmekten vaz geçti, ve oyunun sonuna kadar oturdu.

«Hükümdar bu oyunu nasıl bulduğunu sorması üzerine cevaben:

«Büyük gayretlerle dolu olduğunu ve hayâllerin hakıkatı temamiyle temsil ettiğini ve aradan perde kalkınca bir sanatkârdan başka olmadığını gördük.» diyerek bir ciddiyet bir hakikat çıkardı.

«Hayâle dair ve bundan biraz sonralara ait bir kayıt da 600 tarihlerinde, Şeyh Muhiddin-i Arabi'de buluruz. Şeyh bir fikr-i tasavvufiyi izah için gölge oyununu, hayâl zıll-ı kale alıyor.»

«(Fütühat-ı Mekkiyye) nin onyedinci babında aynen tercüme edilen şu satırlar mevcuttur:

«Cenab-ı Hakk'ın cemi' avalimi müdebbir olması meselesindeki işaretimizin hakikisini bilmek istiyen (Hayal-i sitare) ye yani perde-i hayâle ve suretlerine ve perdeden uzakta bulunup asıl o suretleri oynatan ve onların lisanından konuşan zat ile aralarında perde haylulet eden küçük çocuklar indinde o suretlerden kim tekellüm ettiğine nazar ve tefekkür eylesin.

«İşte suver-i âlemde de iş tıpkı böyledir. İnsanların ekserisi farzettiğimiz o küçük çocuklar hükmündedir Bu veçhile ne yüzden hicap ve gaflet tari olduğunu anlarsın. Küçükler bu mecliste ferahlanırlar ve sevinirler. Gâfiller de onu lehv-ü luup ittihaz ederler. Ulema ise ondan ibret alırlar ve bilirler ki Allah Taalâ Hazretleri bunu bir misâl olarak vaz ve icat eylemiştir.

«Binaenaleyh iptida perdede «Vesaaf» tâbir edilen şahis çıkar ve Cenab-ı Hakkı tâzim ve temcidi havi bir hutbe iradeder. Sonra kendisini müteakıp perde arkasından perdeye gelen her türlü suretlerle tekellüm eder. Sonra hazır bulunan cemaata ilâm ve ifhâm ederki Cenab-ı Hak bu hayâl-i sitareyi kullarına bir ibret misali olmak üzere nasb ve icat buyurmuştur. Ta ki ibret alsınlar.

«Şu âlem Cenab-ı Hakka nisbetle bu suretle onların muharik-i misalidir. Ve bu sitare mahlukat ve kâinat üzerinde câri ve hâkim olan sırr-ı kader-i ilâhi perdesidir. Bu böyle olmakla beraber gafiller bu ibretle dolu misal lehv ü lûup kabilinden ad ve ittihaz ederler. Nitekim taraf-ı İlâhiden «Dinlerini lehv-ü luup ittihaz edenler) buyurulmuştur.»

Sonra bu vessaf perdeden kaybolur. Bu vessaf biz insanlar arasında ilk mevcut olan Hazret-i Âdem mesabesindedir. Bizden gaybubeti de sitare ve icab-ı gayb-i ilâhi arkasında ind-i rububiyyette gaybubeti olmuş olur. Allah Taalâ hakkı söyler ve sebil-i müstakime hidayet eyler.»

«Bu sözlerden (Fütühat-ı Mekkiyye) nin tarih-i telifi olaa 600 de hayâl-i zillın, bizdeki şekline benziyen bir tarzda mevcut olduğu tezahür eder.

«Musull'lu olup 710 tarihinde vefat eden üdebadan Muhammet Şemsüddin ebu Abdullah bin Danyal, hayâl oyununda hayâliler tarafından iradedilmek üzere edebî muhaveratı havi «Tayf-ül hayâl» isminde dir eser yazmıştır ki Arap edebiyatında da hayâlin bir mevkii oldu-

ğunu gösterir. Hekim oğlu Ali Paşa Kütüphanesindeki nüsha 828 tarihinde Mısır ümerasından Taş Boğa için yezılmış olduğundan pek kıymettardır. Eserin mukaddimesinde müellif bir hayâl oyuncusuna hitaben:

«Mahir oyuncu! Bana mektup yazıyorsun. Diyorsun ki (Hayâl-i Zıl) pek çok oynadığı için tabiatlara bıkkınlık veriyor. Kulaklar ondan iğreniyor. İstiyorsun ki sana bu yolda hoşa gidecek yeni bir şey tasnif edeyim. Böyle bir şey yazmak; benim eserim olmak üzere senin tarafından rivayet edilmek, pek de hoşuma kitmiyor, Bu arzunu meydana getirmek istemiyorum. Maamafih böyle bir şey yazmayışım da karihamın, hayalimin böyle bir eser vücude getirmekten aczına verilecek diye korkuyorum da onun için çaresiz istediğin şeyi meydana getirmiye mecbur oluyorum. Derhal fikrimi bu vadide oynatarak hemen şu eseri yazıyorum. Şu kadar var ki bu eserim her nekadar eğlence kabilinden ise de Arap edebiyatının en yüksek bir tabakasındandır. Şimdi sen bunu sanat iktizasınca perde arkasında oynatacak olursan o eski hayale faik olacağına hiç şüphem yoktur» diyerek yazdığı eserin gayesi ve kıymeti hakkında bir fikir veriyor.

«Oyuna başlandığı zaman okunan bir şiir var ki hemen hemen bizim oyun girizgâhları makamındadır. Bu şiirin hülâsaten tercümesi:

«Bizim bu hayalimiz faziletli, edepli, terbiyeli zatlara mahsustur. Biz burada şaka içinde ciddiyet göstereceğiz» der.

«Oyunun sonunda da tıpkı bizde olduğu gibi ibretâmiz birkaç söz sarfolunur:

«Selâm size efendiler. Nimetiniz, daim olsun. Bilinz ki her şeyin bir misali vardır. Hayal deyip te geçmeyiniz. Sokağa atılan süprüntüler içinde bile neler bulunur. Her halde bir hakikat gizlidir. Her şey ciddî söylenecek olursa zihinlere yorgunluk gelir. Söz eğlence şekline dökülürse gönüller açılır.» Bu tarzın bizim hayal oyunu ile müşabeheti cidden dikkate şayandır.

«Fakat hayal her halde bu tarihlerden, ilk tarih olarak kaydettiğimizden de daha evvel tanınmış idi. Bu zannımın nereden geldiğini de kaydedeyim: Eflâtun on asır mukaddem, Muhyiddin-i Arabi'nin teşbihini, hemen aynı mânay-ı tasavvufîyi ihsas etmek üzere istimal etmiştir. (Devlet, Cumhuriyet) namındaki eserinin yedinci kitabında bu meşhur feylesof bir mağara tasvir eder:

«Birçok insan, çocukluklarından beri bu mağarada kapalı olarak yaşamaktadırlar; bunlar yerlerinden kımıldıyamıyacak, başlarını çevirmiyecek surette zincirlerle bağlıdırlar, arkalarından bir nur hüzmesi inşia' etmekte ve onlar bunun ancak in'ikâslarını müşahede edebilmekte ve önlerinden geçen gölgeleri mevcudat-ı hakikiye telâkki eylemektedirler.

«Tasvir edilen mağara, üzerinde yaşadığımız arz'dır. İnsanları bağlı tutan zincirler ihtirasları ve bâtıl itikatları; gelip geçen gölgeler bizleriz, yani suver-i kâinat ki biz onları hakikat telâkki ediyoruz. Filhakika hislerinin mahbusu olan insan vâhi bir hayalden başka bir şey değildir. O derecede ki mevcut bile değil denilebilir. Uzun ve meşakkatli himmetlerden sonra zincirlerini kırarak bu gayyay-ı zulmetten kurtulabilmiş olanlar ancak mevcut olabilirler. Bu suretle, nurun muvacehesinde ruhu inkişaf ederek bir zıl olmaktan kurtulur ve İlâh-i mutlaka kadar yükselerek lâyemut olurlar.»

«Görülüyor ki hayal oyununun übüvveti Eflâtun-ı ilâhiye bihakkin atf ve isnat olunabilir. En parlak devrinde hayal oyununun bir mâna-yi tasavvufiyi haiz olarak kayıt ve itibar edilmesi de buna kâfi bir bürhanıdır.

«Hayyam'ın «nim» redifli rübaisinde de bu temsil mevcuttur,

«Bütün bu kayıtlara rağmen hayal-i zıllın mebdei yine mazinin karanlıklarında kalıyor. 976 tarihinde vefat eden İmam-ı Şarânî de «El-yevakit vel cevahir» adlı eserinde Fütühat-ı Mekkiyye'nin yukarıya dercettiğimiz fıkrasını tekrar ederek hayalin temsil-i vahdet nokta-i nazarından icat edildiğini tekit ediyor.

«Şimdi Türk menabiine, hayalin karagöz ismiyle intişarı senelerine geçelim.

«Evliya Çelebi (c. 1, s. 655) diyor ki: «Karagöz, İstanbul Tekfürü (Kostantin) in seyisi idi. Edirne kurbundeki (Kırkkilise) den bir mîr-i sahib kelâm, ayyar-ı cihan kıptı idi. Adına Sofyozlu Karagöz Hali Çelebi derlerdi. Tekfür Kostantin yılda bir kere (Alâüdddin-i Selçuki) ye gönderdi ve Hacivat ile Karagöz'ün biribiriyle mübahese ve mücadelelerini o zamanın pehlivanları hayal-i zıllına koyup oynatırlardı.

«Hacı Ayvat ki (Evliya Çelebi, c. 1, s. 654) Bursa'lı (Hacı İvaz) dır. Selçukiler zamanında Yürükçe Halil ismiyle müsemma Peyk-i Resulüllah idi. Efe oğulları namiyle ecdatları şöhret bulmuştu.»

«Hayali hakikate mezcetmeyi âdet edinmiş olan Evliya Çelebi'nin bu sözlerinin kıymetini takdirden âcizim. Emin olduğum bir cihet varsa o da Karagöz'ün bir Bizanslı kıptı olmadığıdır. Onu aşağıda ispata çalışacağım.

«Karagöz hakkında bir rivayet daha var-

dır ki (Yeni Mecmua, c. 4, No. 9-75) nereden çıktığı belli olmamasına rağmen pek çok zikredilmektedir. Sözde:

«Yıldırım Bayezit inşasına başlattığı camiin altı ay zarfında ikmal olunmasını mimarına emir ve tenbih eylemiş olduğu halde amele meyanında bulunan Karagöz ile Hacivad'ın yekdiğeriyle bitmek tükenmek bilmiyen münakaşaları, mücadeleleri ve mülâhazaları cami-i şerifin matlup olan müddet zarfında ikmaline mâni olmuştur. Padişah inşaatın bu suretle teehhur etmesi esbabını sual etmiş, Karagöz'le Hacivad'ın bunda zimethal oldukları cevaben arzedilmiş olmakla her ikisi de şiddetle cezalandırılmıştır. Karagöz'le Hacivad'ın vef tından sonra Şeyh Mehmet Küşteri bunların küçük mikyasta tasvirlerini yapıp perde arkasında oynatmıya başlamıştır. Zaten Karagöz'le Hacivat, zamanının nükteperdazlarından olduklarından hayal-i zıl perdesinde bu sözler söylenip kıssadan hisse alınıyordu.»

«Bu rivayeti ciddiyyetle telâkkiye imkân göremiyorum. Belki doğru bir şeyin yanlış bir şeklidir.»

Rahmetli Selim Nüzhet, karagözcülerin pîri olan Şeyh Küşteri ile Karagöz'ün Bursa'daki mezarından da uzun uzadıya bahsettikten sonra sözü oyuna intikal ettirerek şu izahatı veriyor:

«Müverrih İbn-i Ayaz «Bedayi-uz-zuhur fi Vekayi-üd-duhur» nam Mısır Tarihinin (Mısır tab'ı, c. 3, s 135) 923 senesi cemaziyelevveli meyanında Birinci Selim'in Cize de ikameti esnasında bazı geceleri huzurunda hayal oynattırdığını ve bundan mahzuz olarak hayaliye ihsanlar verdiğini kaydetmekte ve Selim'in: «İstanbul'a avdet ettiğim zaman bunu beraber götüreyim» dediğini ilâve eylemektedir

«Bu noktayı Profesör Kahale'nin (Der İslâm) Mecmuasında (1910-1911) neşrettiği makale ile biraz tenvir etmek kabil olacak zannederim. Profesör Kahale büyük bir talih eseri olarak elde ettiği kıymettar bir hayal takımını bu devre atfediyor ve bunu makalesinde izah ediyor. Bir sayfa evvel naklettiğim tasvirlerin Karagöz ve Hacivat'a olan müşabehetleri bizde hayal için de Arap memleketlerinden büyük bir istifade edildiği zannını takviye ediyor. Bu cihetin ayrıca tetkiki faydalı olabilir.

«Hayal, tasavvufî bir kıymeti haiz olmak itibariyle mutaassıp muhitlerde de müsamaha ile karşılanmıştır. Meselâ Ebussuud'un bu mevzua dair bir fetvası vardır.

«Mukaddimesine müverrih Âli tarafından, 996 da yazılmış ve Risail-ül-vesail namı verilmiş olan Ebbssuut fetvasında (Veliy-üd-din Kütüphanesi, Cevdet Paşa Kitapları, 113) âtideki istifta meveuttur:

«Mesele bir gece bir mecliste hayal-i zıl oyunu getirilip imam ve hatip olan Zeyd ol mecliste bile olup oyunu aharine değin bile seyreylese şer'an imametinden ve hitabetinen azle müstahak olur mu? Elcevap: Eğer ibret için nazar edip ehl-i hal fikri ile tefekkür etti ise olmaz.»

«Bu fetvadan sonra kitapta aşağıdaki Arapça kıt'a ilâve edilmiştir. Aynen naklediyorum:

رأيت خيال الظل اكبر عبرة
لمن هو فى علم الحقيقة راق
شخوص واشباح تمر وتنقيض
وتفنى سريعاً والمحرك باق

Bazı yerlerde ikinci ve dördüncü beyitler bu suretle kaydedilmiştir:

لمن هو فى طرق الحقيقة راق
ثلث ومثنى والمحرك باق

«Bursalı Tahir Bey'e ait bir not defterinde bu mevzua dair Molla Fenari'nin de bir fetvası olduğu ve bu kıt'anın ona âidiyeti mukayyet ise de bulmak mümkün olmadı

«Balıkesirli Rasih Efendi «Bülgat-ül ahbap» adlı eserinde (Dârülfünun Kütüphansi, Riza Paşa Kitapları: 2320 «Yazma» bu kıt'ayı İmam-ı Şafii'ye atfediyorsa da buna ihtimal verilemez. Bu kıt'ayı Muhyiddin-i Arabi'ye atedenler de var. Fakat me'haz zikredilmiyor.

«Abdülgani Nablusî de (Divan, Mısır tab'ı, s. 340-341) bu kıt'ayı tahmis ve tasdir etmişse de kailini zikretmemiştir.

«Naima ve Raşit Tarihlerinde ve daha muahhar bazı tarihlerde hayalin ismi geçerse de oyun hakkında tafsilât olmadığından isimlerini sıralamıya lüzum görmüyorum. Bazı vekayinamelerde de böyle. İşte iki misal:

«Hibetüllah Sultan'ın velâdetini tes'it için yapılan yedi gün ve yedi gecelik bir şehr-i âyin için yazılan «Sûrname» de. bu kabîl bütün eserlerde olduğu gibi, hiç tafsilât vermeden hayal oynandığından bahsedilmektedir.

"İkinci Mahmut tarafından 1252 de Abdülmecit ve Abdülâziz'in Kağıthanede yapılan hitanlarından bâhis olan ayak sahafı Güran'lı Hızır Efendinin "Sûrname-i hitan„ nam manzum eserinde de hayalin zikri geçer:

Kimi oldu perde-i lû b-ü hayale perdegî
Bezli ile eyledi halkı seraser dilküşa
İtti Karagöz'le Hacı Evhadı tasvir ile
Sünnet olan gudegân-ü nazireyni pür sefa

"Ahmet Rasim Bey iptida "Tarih ve Muharrir„, sonra da "Muharrir buya„ unvanlı eserlerinde bize hayale dair kıymettar malûmat vermektedir.

"Ali Rıza Bey merhum "İstanbul Eğlenceleri„ unvanlı yazılarında hayalden ve yetiştiği meşhur hayalcilerden bahseder.

"Tevfik Rüştü Bey de bu mevzuu tetkik etmişler ve bilhassa İbn-i Danyal'ın Tayf-ul hayali'ne ait "Hakimiyet-i Milliye„ gazetesinde (10 ve 14 mart 1928 iki makale neşreylemişlerdir.

"Son zamanlarda intişar eden Refik Ahmet Beyin "İstanbul nasıl eğleniyordu„ namındaki eserinde bu mevzua dair bir hayli yazı vardır. Muhit ve Resimli ay mecmua'arında da Karagöz hakkında birer makale intişar etmiştir. Bunlarda yeni malûmat yoktur.

"Hayali en ehemmiyetle ve merak ile tetkik eden Almanlardır. Doktor Yakob'un bidayette bahsettiğim vakıfâne eseri doktor Ritter'in (Karagöz Turkise schottenspiele : Helmut Ritter-1924) hayalin tarihçesi hakkında bir hülâsa ile hayalî Nazif Efendinin üç oyundan ibaret olan nefis kitabı âdeta itmam etmiştir.

"Macarlı doktor Konoş'da, battâ biraz evvel, İstanbul'a kadar gelerek bu mevzuu tetkike uğraşmış ve Macarca birçok neşriyatta bulunmuştur. Bakınız "Türk Halk Edebiyatı„ unvanlı eserinde Doktor Konoş Karagöz dolayısiyle ne diyor:

"Türk Tarih Edebiyatında Karagöz oyunlarının biç tesiri görülmüyor. Halbuki Türk komedisinin vücude gelmesine bunların çok hizmeti olacaktır.Türk müellifleri saçma Fransız komedilerine bakacaklarına Karagöz oyununa dikkat etmiş olsalar Millî oyunlar çıkarırlardı.„

"Bunu takdir eden sanatkârımız Naşit Bey, hayali canlı olarak sahneye çıkarmak istemiş ve kendisi Hacıvat rolünü oynadığı bir komedi tertip eylemiş ise de muhatap bir Karagöz bulamadığından bu eseri yüzüstü kalmıştır.

"Fransız seyyah ve muharrirleri de Karagöz'ü unutmamışlardır. İlk defa Thevenot seyahatnamesinde Karagöz den bahseder. Bundan başka belli başlı muharrirlerden Gerand de Nerval "Şarkta seyahat„ unvanlı eserinde seyrettiği bir oyunu uzun uzadıya nakleder. Teophil Gautier de İstanbul'a dair eserinde görmüş olduğu Karagöz'den bahseder. Adolphe Thalasso temaşaya ait bir mecmuanın Türk tiyatrosuna hasrettiği bir nüsha-i fevkalâdede biraz da Karagöz'den bahsi unutmamıştır. Louis Ruussél Yunanistan'da Karagöz unvanlı bir Doktora tezi yazmıştır.

"Eski Fransız sefirlerinden biri olan Marquis de Nointel sefaretnamesinde bir başkasını tekiden "Şark'ta temaşanın yegâne enmuzeci son derece gayr-ı ahlâkî olan Karagöz'dür„ tarzında bir cümle görürüz.

"Sinemanın tamamiyle hâkim olduğu zamanımızda Karagöz maattessüf hemen unutulmak üzeredir.„

Yine Selim Nüzhet Bey hayal oyunu oynatan ve halk tarafından hayalei denilen hayaliler hakkında izahat verdikten sonra "hayal oynatmanın güçlükleri hakkında bir fikir vermek için birkaç söz daha ilâve etmek isterim„ diyerek şunları yazıyor:

"Hayalcinin Yardaksız oyun oynatması muhâl denilecek derecede güçtür. Yardak def çalar, taklitlerin şarkılarını söyler, tasvirleri sırasiyle oyuncuya verir, hareketsiz kalacak olan tasvirlerin değneklerini tutar.

"Hayalci iptida şaşırmaksızın Karagöz ve Hacivat ağzından iki muhtelif ses ve şive ile konuşmıya mecburdur. Onların ağzından söyliyeceği sözler tereddütsüz birbirini takibetmelidir. Bir saniye tevekkuf neşeyi kırar. Hayalcinin hafızası da çok kuvvetli olmalı ve aynı zamanda taklitlerini yaptığı şahsın şivelerini edada tamamiyle muvaffak olmalıdır. Zira taklidi yapılan eşhasın ırkî hususiyetleri gösterilmiyecek, onların ağzından işitilmesi mutad olan sözler söylenmiyecek, bir takım evzâ ve harekâtla onların zihniyeti gösterilmiyecek olursa muvaffakiyet elde edilemez.

"Velhasıl bir hayalcinin sanatına lâyık olması için mutlaka zekâsı, hafızası ve taklit kabiliyeti yüksek olması lâzımdır.„

HAYAL PERDESİ (خيال پردهسی) [*San.*] Hayal oynatılan perdenin adıdır. Musahip Zade Celâl (eski İstanbul yaşayışı,Türkiye Basımevi, İstanbul, 1946, sayfa 66) şöyle tarif ediyor: "Dallı, güllü basmadan, veya daha kıymetli kalınca bir kumaştan, boyu dört, eni dört beş arşın idi. Ortasına eni iki, boyu bir buçuk arşın büyüklüğünde beyaz hasse dikilir, perdenin etrafına dikilmiş olan iplerle oynatılacak yerin bir köşesine sıkıca bağlanıp gerilirdi.

"Bu beyaz perdenin içine eni kadar tahtadan bir raf asılırdı. Bu rafın ortasında demirden veya bakırdan büyücek yayvan bir kap içerisindeki kalın pamuk fitil, iç yağiyle tutuşturularak perde aydınlatılırdı. Yağ kabının kızıp tutuşmaması için ara sıra yağın içinde ihtiyaten bulundurulan bir zincir parçası ko-

nurdu. Oyun başlamadan evvel perdeye bir göstermelik konur, şem'a yandığı zaman üzerine meyvaları görünen bir ağaç veyahut küpüne binmiş elinde yılandan kamçısı ile bir cadı karısı, yedi başlı ejderha ile güleşen bir pehlivan, pupayelken giden bir gemi, koşan bir at, üzerinde ok atan bir okçu gibi birçok göstermeliklerden biri görünürdü.„

HAYDİ Rİ (حيدرى) [*Kıy*] Üst elbiselerinden birinin adıdır. Bazı esnafın ve köylülerin giydikleri salta biçimindeki bu üstlüğün kollusuna mevleviler «destegül», kolsuzuna ise diğer tarikatlarda olduğu gibi «Hayderi» denilirdi. Hayderilerin uzunluğu mintanı örtecek kadar olduğu halde Bektaşiler bunu diz kapaklarına kadar uzun yaptırırlar ve adına, Mevleviler gibi, «Destegül» derlerdi.

HAYME (خيمه) [*Son.*] Hayme lûgatte çadır demektir. Cem'i hiyam gelir. Çadır Ahmet Rasim Beyin dediği gibi (Osmanlı Tarihi c : 2 s. 737) Osmanlı Türklerinin ilk evi, ilk sarayı, ilk tahtgâhıdır. Osmanlıların ecdadı için böyle olduğu gibi alelûmum Türkler için de böyle idi. Türklerin hele Osmanlıların çadırları hem mükemmel, hem metîn, hem de dilnişîndi. Çadır Türklerin olduğu gibi diğer milletlerin de oturma ve harb vasıtası olmak üzere kullandıkları bir şeydir. Şimdi kâşanelerde oturan insanlar bir zamanlar mağaraları, ağaç kovuklarını mesken ittihaz ettikleri gibi çadırları da ikametgâh ittihaz eylemiştiler. Bugün bile hâlâ ömürlerini çadırda geçiren insanlar vardır.

Osmanlılarda askerî teşkilâta ait kanunlar icabınca devlet uzun zamanlar ancak «Kapıkulu» denilen muvazzaf askerin çadır ve sair levazımını naklettirirdi. Eyalet askeri kendi beylerbeyileriyle sancak ümerasının çadırlarını kullanırlardı. Bunlar yağmur, rüzgâr ve güneşin tesirine mâni olacak derecede metîn olan pamuk bezinden imal olunurdu.

Kapıkulu denilen yeniçerilerin miktarı devletin şevket ve azametine göre ehemmiyeti haiz olmadığından çadırlar büyük tutuluyor, son zamanlarda bu hususta riayet olunan tasarruf kaidelerine o zamanlar bakılmıyordu. Beylerbeyi ve sancak beyleri de devlet nazarında ehemmiyetlerini bir kat daha arttırmak için metîn ve kavi çadırlar yaptırmaktan ve bu bapta çok masraf ihtiyarından çekinmiyorlardı.

Eski Osmanlılar halı, kilim ve alçak kürsüler üstünde oturmak itiyadında bulundukları cihetle çadırlar o kadar yüksek değildi. Böyle olmakla beraber kumaşın sıklığı cihetiyle çadırların ağırlığı fazlaydı.

Çadırlar alelûmum bir direkliydi, Direği tutturmak için de ip ve kazıklar vardı. Üstleri bir kat bezden olup paşalarla ümera ve muavinleri için iki direkli ve iki kat bezli çadırlar da kullanılırdı.

Cevad Paşa (Tarih-i Askerî-i Osmanî, kitab-ı evvel sf. 166) (Marsigli)nin Osmanlı çadırlarına dair verdiği dikkate değer malûmatı şu suretle eserine geçirmiştir:

«Viyana önönde Türklerin inhizamından beri Avusturyalılar anlara pek çok galebe çalıp ordugâhlarını zapteyledikleri gibi bu galebat ile pek çok paşa ve kumandan ve zâbit ve neferat çadırı da kazandılar. Türk çadırları yağmur ve rüzgâr ve sair bu gibi asar ve tahavvulât-ı havaiyyeye ve tes'ir-i hararet-i şemse mukavemet edip dâhiline geçirmediğinden gerek bu iyilik ve gerek cins ve eb'at ve eşkâl ve bir yerde müçtemian kurulmuş iken husule gelen manzara-i hasene ve bahusus debdebe ve azamet cihetiyle olan farkları anlamak ve kendi çadırlariyle Türk çadırlarının şu farklarını mukayese etmek Avusturyalılarca kolaylaşmıştı.

«İşbu çadırlar kâmilen pamuk bezinden mamûl olmakla bu husus anların ağır olmasını mucip olmuş ve her ne kadar Türkler yere serilmiş seccade üstüne oturup bizim Avrupalılar gibi yerden yüksek şeylere - banklara - oturmadıklarından alçak yapılmış ise de mezkûr çadırlar yine sakil idüğünden Avusturyalılar şu mahzuru def' için daha hafif ve hayt ü imali sehlolan Almanya bezini istimal ve Türk çadırlarının ebadını tenkis ederek kurulması kolay ve ordugâha mahsus çadırlar ihdas eylediler. Eğer Türk çadırlarının eşkâl ve ecnasını böyle tadil etmemiş olaydılar Türklerden aldıkları binlerce çadırlar kendilerine pek çok meşakkat ve zahmet verecek idi. Bahusus anları kurmağı üsera talim etmemiş olaydı bu bapta da suubet çekeceklerdi. Benim fikrime kalırsa Türkler bize en faideli bir şey öğrettiler.

«Türkler mahrut şeklinde çadırlar kullanırlar. Bunu tutmak için çadır bir direğe geçer. Bezleri bir kat olup iki direkli olan çadırlar da vardır. Büyük zâbitan ile muavinlerinin ve paşaların çadırları iki katlı ise de direkleri yine birdir. Bu çadırların şekli müseddes şeklinde ve etekleri çadırı vasatından tutan direğe müvazi olup iplerle tutturulmuştur. Bu nevi çadırlar sonbahar nihayetlerine doğru yatmıya pek müsaittir. Çünkü içi deve tüyünden masnu' bir kumaşla mestûrdur. Türklerin helâları setr için de mahsus çadırları vardır.

«Osmanlılar çadır zeminini ekseriya bir halı ile setrederler ve en fakir bir Türk bile

iki koyun postu koyar ve yün ile dolmuş çuha kaplı yastıkları da olup bunlar ve bahusus bunlardan dayanmağa mahsus olanları işlenmiştir. İşbu yastıkları ahşap kürsüler üstüne vazederler ve kürsüleri nakilde sühulet olmak için kıvrılır sökülür yani icap eyledikte müteaddit parçalar birleştirilerek bir kürsü yapılıp yola giderken sökülerek nakledilir tarzda imal olunmuştur »

Eski Osmanlı ordusunda kullanılan haymeler, sokaklı çadır, sayeban, çadır ve tenknür namlariyle dört kısma ayrılırdı. Sokaklı çadır; iki tarafa çekilen bezlerle sokak haline konulan çadırdı. Bonlar padişahlara mahsustu.

Sayeban; gölgelik vazifesini gören büyük çadırlardı.

Çadır; mahrut şeklindeki bildiğimiz çadırdı.

Tenknür; çadırın küçüğü idi. Çadır «hazine» adını taşıyan on iki parça bezden terekküp ettiği halde tenknür de hazine adedi azdı. Bu itibarla küçüktü.

Çadırların muhtelif mansıp ve rütbelere göre şekil, eb'at tertibat ve tezyinatı da başka başkaydı. Bunlar meyanında hamam, hattâ helâ çadırları bile vardı. Bu sonrakiler ötekilerden büsdütün farklıydı.

Çadırlar Marsigli'nin de söylediği gibi kurulup kaldırılması maharete tevakkuf ederdi. Bu sebeple ordugâhlarda bu vazifeyi görmek üzere teşkilât yapılmıştı. Bu vazifeyi görenlere «mehter» denilirdi. Çadırları bunlâr kurar ve kaldırırlardı.

Zemin-i bisat-i kadr-i çarh hayme-i azamet
Nücam-i sabit ü seyyare meş'al-i kudret
Nabi

HAYMEDÛZ (خیمه‌دوز) [*Ask.*] Çadır dikicisi mânasına gelir bir tâbirdir. Çadır mehterleri zümresinden idiler. Fars kaidesiyle «hayme dûzan» şeklinde çemi'lendirilirdi.

HAYMEGÂH (خیمه‌گاه) [*Ask*] Çadırlar kurulan yer mânasına gelir bir tâbirdir. Hayme; Arapça çadır demektir.

Al kanlı bir kefenle donat haymegâhını
Canlarla yak meşail-i matem penahını
Mithat Cemal

HAYME-İ HASSA MEHTERLERİ (خیمهٔ خاصه مهترلری) [*Sar.*] Padişahların çadırlarını kurup söken ve muhafaza vazifesiyle mükellef olanlara verilen addır. Türkçesi hassa çadırları mehterleri demektir.

HAYMELİ ORDUGÂH (خیمه‌لی اردوگاه) [*Ask.*] Sahrada çadır altında bulunan büyük askerî kıt'a hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hayme; çadır demektir.

HAYMENİŞİN (خیمه‌نشین) [*Hal.*] Çadırda oturan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAYRAT (خیرات) [*Vak.*] Halka parasız olarak yemek, su vermek veya hastaları tedavi etmek için yapılan aşhane, çeşme, sebil, hastahane ve saire gibi hayır müesseseleri ve binaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hayrat; Arapça hayırlı iş mânasına gelen hayre'nin cem'idir. Müfredi hiç kullanılmadığı halde cem'i ziyade ve ekseriya müfred hükmünde kullanılır.

HAYRİYE ALTINI (خیریه آلتونی) [*Mes.*] İkinci Sultan Mahmut'un yirmî birinci ve yirmi ikinci cülûs senelerinde olmak üzere iki defa basılan paraların adıdır. Halk arasında «gazi» ve «sandıklı» adlariyle de anılırlardı. Hayriye altınının kırk, yirmi ve on kuruşluk olmak uzere üç türlüsü vardı. Bu altınlar ortadan kaldırılmasına karar verilen «adliye altınları» ile tebdil edilmek suretiyle tedavül mevkiine çıkarılmıştı. Vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 1, s, 280) bundan bahsederken bu altının basılması sebebini şöyle kaydetmiştir:

«Bu hayriye altınının ihdasından garaz-ı aslî eski altınlardan kıratça dûn ve bahası efzun olarak çıkarılacak altından tahminen kırk bin kese fazlanın temettü ittihazı kaziyyesidir.»

Eski bir an'ane olan sikkenin tagşişi keyfiyetinin Tanzimat'a yakın zamanlara kadar devam ettiğine delâldt etmek itibariyle dikkate şayandır.

HAYRİYE TÜCCARI (خیریه تجاری) [*İkt.*] Müslûman tüccarlardan tanınmış ve imtiyazlı olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gayr-i Müslim tacirlerin o türlülerine «Avrupa tüccarı» denilirdi. Avrupa tüccarı unvanı bunların Avrupa ile muamele yapmalarından neşet etmişse de alelekser Avrupa emtiası üzerine muamele yapan Müslüman tacirlere «Hayriye tüccarı» ıtlakının esbabı anlaşılamamaktadır. Eski zenginlerin hayr ve hasenat ile melûf olmaları tesmiyeye sebep olması ihtimal dâhilindedir.

Hayriye tüccarı hakkını iktisap edebilmek için berat almak icabederdi. Beratı olmıyanlar o unvanı ihraz ebemezlerdi. Berat verilmek için de aranılan evsaf ve şerait beratta yazılı idi. Bu evsaf ve şeraitin başlıcası «ehl-i ırz ve dindar ve beynettüccar istikametle mücerrebül-etvar olduğuna şahadet edilmek ve garaz-ı fâsidini icra için duhul daiyesnde olan ehl-i fesat ve müzevvir makulesi erbab-ı iktidardan olsa bile silk-i tüccara idhat edilmemek, hile

ile berat alınışsa ledettahkik beratı elinden alınmak» gibi hususattan ibaretti. Bu gibi kayıtlarla ve itina ile seçilenlerin şöhret ve şerefi haiz olacakları ise tabiîdir.

Yine berattan anlaşıldığına göre «Avrupa tüccarı» nın Avrupa ile muamele yapmalarına mukabil hayriye tüccarı Avrupadan başka Acem ve Hint ile de alış verişte bulunurlardı.

Hayriye tüccarının zapt ve rapt altına alındıkları da berattan anlaşılıyor. Bundan maksat da «bunların taht-ı rabta ve nizama idhalleri mücerret ticaretlerine vüs'at gelmek ve umur-ı ticaretlerini pürüssüzce rü'yet edip her bir umur ve hususlarında bir gûna uygunsuzluk vukua gelmemek» ti.

Berat ile bu hakkı iktisap eden tüccarlar bu imtiyazdan kendileri gibi adamlarından ikisi de istifade ediyordu. Bundan maksat da dış işlerini bunlar vasıtasiyle gördürmekti. Hayriye tüccarının imtiyazları beratta zikr ve tasrih edilmişti. «Başbakanlık arşivi» de mevcut bir berat suretine nazaran (evail-i şehr-i rebiülevvel 1249, dahiliye, sıra No: 6) «Hayriye tüccarından hasb-el-iktiza biri veyahut hizmetkâr ve adamları hasb-et ticare bir mahalle gitmek murat edip şehbender ve muhtaran-ı mumaileyhin memhur arzuhalleriyle istida olundukta ticaret şurutu derciyle tıbkı müstemen ve adamlarına ita olunduğu misillü yedlerine yol emri verile ve ashab-ı berevat olan tüccarın bulundukları mahalde yanlarında bulunmak şartiyle başka başka evamir-i şerifem ile tahsis kılınan ikişer nefer hizmetkârları işbu imtiyazata ayniyle nail olalar ve işbu zikrolunan iki nefer hizmetkârın biri iktiza ederse memalik-i mahrusamdan mevki-i ticaret olan mahalde ikamete mezun ola ve ashab ı berevattan birinin her kimde olursa olsun mümzi ve mamûlünbih temessük mucebince şehbender ve muhtarları ve esnafın tevatüren şahadetleriyle müsbet Avrupa tüccarından matlubu olarak yedinde olan temessükü ibraz eyledikte ledessübut matlubu olan meblâğ tahsil olunup yüzde ikiden ziyade resim mütalebe olunmıya ve tüccar-ı merkumeden birini gerek ehl-i islâm ve gerek reayadan birisi liecel-it-terafu' mahkeme-i ticarete veyahut Babıâli'ye götürmek murat eyledikte zabitan tarafından takdir ile muamele ve kesr-i itibarını mucip olacak vaz' vukua gelmemek şurut-i nizamları muktezasından ve alelıtlak sunuf-ı tebea hakkında o misillü muamele vukubulmaması kavanin-i cedide-i müessese iktizasından olmak hasebiyle zikrolunan tüccar ve hizmetkârları Ticaret nezareti tarafından mübaşir tayiniyle kaldırılıp ahar tarafından mübaşir tayin olunmıya ve hapisleri iktiza ederse yine nezaret-i müşarünileyha marifetiyle hapsoluna ve bunların ekseriya ticaretleri Frengistan emtiasına müteallik olduğundan gerek müstemenan ile ve gerek ehl-i islâm ve saireden her kiminle dâva ve nizaları zuhûr ederse yine nezaret-i müşarünileyhanın inzimam-ı rey ve şehbender ve muhtarları ve trafeynden bilintihap memur olacak muteber ve mevsuk tüccar marifetleriyle kaide-i tüccar üzere mahkeme-i ticarette rüyet ve kat'-ı nizaa mübaderet olunup şer-i şerife müracaatları lâzım geldikte ticarethane-i âmirede kâin meclis-i umur-ı nafia müfettişi huzurunda ve orada fasl u hasm olunamadığı surette huzur-ı Şeyhülislâmide şer'le görülerek fasloluna, ve bundan maada sair gûna umur ve hususları ve mevad-ı ticarete dair hisap ve kitapları ve lâsiyyema idhal ve ihraçları keyfiyyati dahi nezaret-i müşarünileyhanın müteferriat-ı memuriyetinden olmak mülâbesesiyle berveçh-i muharrer tüccar-ı merkumenin kâffe-i ahvaline nezaret-i müşarünileyha canibinden berveçh-i dikkat nezaret ve ol veçhile mesalih-i vakıaları marifet-i nezaret-i müşarünileyha ile rüyet kılınarak ve müstemenanın taşrada dört bin akçadan ziyade olan dâvaları Asitane-i aliyyeme havale olunmak ahitnameleri şurutundan olduğu misillü bunlerın dahi müestemenan ile olan nizaları kezalik Dersaadete havale kılına. Velhasıl tüccar-ı merkumenin kangı devlet tacirleriyle nizaları zuhur ederse devleteyn beyninde münakid olan ahitname şurutu icra olunup bir vakitte hilâfı tecviz olunmıya ve taife-i merkumenin bu veçhile taht-ı rabta idhal olunmalarından maksut ancak ticaretlerine vesile-i seyr ve suhulet olmak kaziyesine mebni olduğundan tüccar-ı merkumenin diyar-ı ecnebiyeden memalik i mahrusama gönderdikleri emtia ve eşyadan İngiltere ve Fransa devleti vesair bazı düvel-i mütehabe ile muahharen akdolunan ticaret muahedesi ve tanzim kılınan tarifesi veçhile hin-i vüruduna âmediyye olarak yüzde üç ve gayr-ı ez damga ve reftiyye ve rüsumat-ı saire yerine munzam olan yüzde iki resm-i gümrük ve memalik-i mahruse-i şahanem mahsulünden nakledecekleri emtia ve eşya ve erzakın mahallinde bayii tarafından verilecek öşriyle icap eden resm-i damgadan başka ber mucib-i tarife iskelelere hin-i tenzilinde yüzde dokuz âmediyye ve taşra götürdüklerinde yüzde üç reftiyye resmi alına. Ve memalik-i mahruse-i şahanem mahsülü olup yina memalik-i padişahanem derununda bey' ve füruht olunan kâffe-i emtia ve eşya ve erzakın dahi rüsuma-

t-ı muktaziyesi usul-i müteahhide veçhile bilâ-eevr ve eza tediye ve ifa kılına. Ve tüccar-ı merkume bu veçhile icabeden resm-i gümrüklerini eda edip yedine mamûlünbih eda tezkiresi aldıktan sonra mükerrer ve ziyade gümrük talep ve ahz olunmıya ve eğer Gümrük ümenası taraflarından ziyade ve mükerrer Gümrük namiyle akçaları alınırsa derhal reddettirile ve eğer tüccar-ı merkumenin içlerinden hâsılat ı Gümrüğe kesr ve tedenni icrasını mucip bir gûne hiyle ve hud'aya mütecasır olan bulunursa şehbender ve muhtarları mesul ve muatep olup o makulelerin kenduleri hakkında dahi müstahak olacakları tedibat-ı lâzime kanunname-i cezaiyyeye tatbikan icra olunacağından ana göre takayyüdat-ı muktaziyenin kemayenbagi ifasına şehbender ve muhtaran-ı mumaileyhim taraflarından dahi ihtimam ve dikkat oluna ve müstemen tüccarînin memalik-i İslâmiyede memnuattan olmıyarak alıp vilâyetlerine gönderecekleri emtia ve eşyayı bunların dahi bilâ-istisna berren ve bahren nakil ve ihraçları caiz ola ve bunlar ticaret-i bahriyeleri için sefine tedarik ve inşa edecek olduklarında heyet ve eesamati ve Tersâne-i Âmireme merbutiyeti ve nakil ve ihrac-i emtia ve eşya ve erzak maddeleri ittifak-ı arâ ile karargir olan imtiyaz nizamına ve resm-i gümrükleri hususu dahi işbu beratları şurutuna tatbikan icra oluna ve tüccar-ı merkume ve fermanlu hizmetkârlarının vardıkları Frengistan iskelelerinde tervic i umur-ı ticaretlerine bilvücuh muavenet ve her halde himayet ve siyanet eylemek oralarda taraf-ı devlet-i aliyyemden mansup olan şehbenderlerin muktezay-i memuriyetlerinden olduğuna mebni umur-ı müşkilelerini anlara ifade ile tesviye ve tanzim edip beyn-et-devleteyn eâri ve mer'i olan ahitnameler şurutunun hilâfı hareketten mücanebet eylemeleri hin i azimetlerinde nazırları tarafından kendilerine bad ettenbih dinlemeyip bir gûna uygunsuzluğa mütecasir oldukları haber alınır ve yahut haklarında iştikâ vukubulursa şikâyet-i vakıa led-et-tahkik mukarin-i sihhat olduğu takdirde yedinde bulunan beratın kaydı terkin ile işlerinden ihraç oluna ve içlerinde giderek hüsn-i sülûk ve dirayet ve istikameti mücerrep ve meşhut olanlardan münasiplerinin led-el-iktıza canib-i devlet-i aliyyemden düvel-i müteahhibbe iskelelerinde şehbenderlik memuriyetine intihap ve tâyini caiz ola ve tüccar-ı merkumeye vülât ve hükkâm ve sair memurîn ve zâbitan taraflarından hilâf-ı şer-i şerif ve mugayir-i kavanin-i cedide-i müessese taaddi ve rencide vukun tecviz olunmayıp matlub-ı hümayun-ı madelet makrun-ı mülûkânem veçhile her halde himayet ve siyanetlerine dikkat oluna ve tüccar-ı merkumeden vefat edenlerin dükkân ve oda ve sair emlâkleri canib-i şer'den başka ve Ticaret Nezareti tarafından başka temhir olunup emval-i metruke ve emlâk ve akar ve sair cüz'î ve küllî eşya ve nukudlarına vereseleri mevcut oldukça canib-i mirîden taarruz ve temhir ve zapt olunmıya ve sagir ve sagireleri bulunup şer'an tahriri lâzım gelenlerinden ziyade resim talebiyle tazyik ettirilmeyip bermuktezay-i şer-i şerif beyn-el-verese nezaret-i müşarünileyha marifetiyle taksim ettirile ve sagir ve sagire ve gaip ve gaibesi olmayıp beyn-el-verese tahriri muart olunmıyan tereke dahi bir türlü cebr ü ibram ile tahrir ettirilmiye ve bu imtiyaz ancak tüccar-ı merkume ve fermanlu hizmetkârlarına mahsus olup yedinde emr-i âli olmıyan hizmetkâr ve sair mutaallikatları haklarında câri olmıya. ve bunların taht-ı rabita ve nizama ithalleri mücerret ticaretlerine vüs'at gelmek ve umur-ı ticaretlerini pürüssüzce rüyet edip her bir umur ve hususlarında bir gûna uygunsuzluk vukua gelmemek garezinden ibaret olduğuna mebni garaz-i fâsidini icra için duhul daiyesinde olan ehl-i fesat ve müzevvir makulesi erbab-ı iktidardan olsa bile ithali bir veçhile tecviz olunmayıp bilfarz hile ile berat almış bulunur ise led-et-tahkik beratı kaydı terkin olunup adem-i ihtimamlarına mebni şehbender ve muhtarları dahi mes'ul ve muatep olurlar ve tüccar-ı merkumeden vefat edenlerin kebir oğlu olup ta berat almıya talip ve şayan bulunur ise ol dahi silk-i tüccara ithal olunarak yedine berat-ı âlişanım ita kılına» gibi mühim kolaylık ve imtiyazlara mazhar bulunuyorlardı.

Beratta mühim vazifelerle tavzif kılındıkları gösterilen şehbender ve muhtar kendi içlerinden intihap ve tefrik olunurdu. Şehbender: ecnebi devletler nezdindeki ticaret mümessili değildi Muhtar gibi bu unvan da Avrupa ve hayriye tüccarlığına mahsus bir kısım vazifenin ifası için yine tüccar arasından seçilmiş birinin unvaniydi. Vaktiyle ticaretgâh olan her beldede hâkim ve âmir olanlar meyanında bir de şehbender bulunmaktaydı. Muhtar namiyle de iki kişi intihap olunurdu. İşte bu üç kişi hayriye tüccarlarının umur ve hususiyle meşgul olurlardı, Yeniden birinin hayriye tüccarı olabilmesi de bu üç zatın hakkında hüsn-i şahadet eylşmesine mütevakkıftı.

Hayriye tüccarının sayısı da mahduttu. 1225 (1810) tarihli bir berattaki kayda nazaran İstanbul'da kırk, İzmir, Şam, Halep, Kıbrıs gibi ticaretgâh yerlerde de on taneydi. Ancak

yukarıya mühim noktaları aynen nakledilen 1257 (1841) tarihli beratta aded yazılı olmadığına bakılırsa son zamanlarda bu miktarın arttırılmış olması ihtimali vardır. Tanzimat'tan sonra Avrupa ile temas ziyadeleştiği için bu ihtimal hattâ kuvvetlidir.

Hayriye tüccarından harç da alınırdı. Bu harç bidayeten o sıfatı iktisap sırasında istifa olunurdu. 1225 (1810) tarihli beratta harcın 1200 kuruş olduğu yazılıdır. Sonrakinde münderiç olmamasına bakılırsa bilâhara harcın da arttırılmış olduğuna hükmolunabilir.

Hayriye tüccarlığı çok şerefli bir unvandı. Halâ babasının veya büyük babasının hayriye tüccarı olmasiyle iftihar edenlerin bulunması da bunun son bir delilidir.

Hayriye tüccarlığı Sultan Aziz'in saltanatının nihayetlerine kadar payidar olmuştur.

HAYR-ÜL-BEŞER (خيرالبشر) [*Sof.*] Cenab-ı Peygamber hakkında kullanılır bir tâbir pir. İnsanların hayırlısı demektir.

Bandadır bakî nişan-ı mu'ciz-i hayr-ül-beşer
Tak-ı Kisra nüsha-i milk-i mülûk-i gamkâr
Fuzuli

HAYR-ÜL-HALEF (خيرالخلف) [*Hal.*] Hayırlı oğul demektir. Halef; Arapça babasından sonra kalan oğul mânasınadır.

Hem o sermaye-i fazl u şerefin
Selef-i eşrafına hayr-ül-halefin
Hakani

HAYTA (حايطه) [*Ask.*] Eyalet askerlerinin bir kısmını teşkil eden serhad kullarının ayrılmış bulundukları sınıflardan birinin adıdır. Daimi süvari askeri olan serhad kulları evvelleri, deli, gönüllü, beşli adlı üç sınıf iken sonra levent ve hayta namlariyle iki sınıfın daha ilâvesiyle beşe çıkarılmıştır. Haytalar serhadlerde fevkalâde cesaret göstererek akınlariyle pek mühim hizmetler görürlerdi. Yeniçeri ocağı gibi bunların da nizamları bozulunca şakavet yoluna saptıkları için itibardan düşmüşlerdi. Bu sebepten hayta tâbiri son zamanlarda vazife bilmez ataklara alem olmuştur.

Hayta; «Lehce-i Osmani» de haydut, Izbandut suretinde izah olunmuştur.

HAYVANAT-I EHLİYE RÜSUMU (حيوانات اهليه رسومى) [*Mal.*] Ehlî hayvanlardan alınan resimler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Abdülhamit II. nin saltanatının sonlarına doğru devletin siyaset ve mevcudiyetinin uğradığı müşküller tesiriyle 1318 (1902) senesinde ittihazına mecburiyet görülen mali tedbirler sırasında âcil ihtiyaçları karşılamak için ehlî hayvanlar üzerine de vergi konulmuştur. Deve ve camus (manda) gibi bir kısım ehlî hayvanlardan resim alındığı halde ötekilerden bir şey alınmaması onların ziraat ve nakil işlerinde kullanılmalarından ve harb için lüzumlu bulunmalarından ileri geliyordu. Fakat son vaziyete karşı kuvvetlenmek icabediyordu. Bu ise paraya mütevakkıftı. Bunun için mahzurlariyle beraber bunlardan da vergi alınması zaruri görüldü.

İstatistiklere göre o zaman memlekette on milyon kadar ehlî hayvan vardı. At, deve, öküz, inek, ester (katır), canavarlardan onar, merkepten üç kuruş alındığı takdirde takriben bir milyon lira kadar bir irat temin edileceği hisap edilmiş ve 1319 (1903) senesinden itibaren tatbika girişilmiştir.

Rumeli'ye müteallik gizli mukarrerat icabınca Selânik, Kosova, Manastır vilâyetlerinin rüsumu olan 117,200 lira mahallerinin tanzim ve temin-i idareleri için oralara terkedilerek öteki vilâyetlerin hâsılatının askerî techizatı temin için merkeze celbi kararlaştırıldı. İlk senede bunların tâdat ve tahsili ağnam nizamlarına tevfikan yapıldı. 1320 (1904) ten itibaren de idaresi Techizat-ı Askeriye Nezaretine ihale ve hazinece tahsil olunan paralar da o nezarete teslim oluudu.

Hayvanat-ı ehliye için ayrıca kaleme alınan tâlimat ancak 1321 (1905) ten sonra tatbik edilmeğe beşlandı.

Memleketin bazı yerlerinde, hassaten Erzurum'da, beliren ihtilâl hareketleri üzerine 1323 (1907) tarihinden itibaren lâğvedilen bu verginin esasları «Tekâlif Kavaidi» nde (İkinci Kısım, sayfa 239-240) şu suretle hülâsa edilmiştir:

«Evvelâ — İki yaşını ikmal etmiyen yavrular, ziraatte kullanılan öküz, manda ve beygirin bir çifti, bir evde oturan ailelerin herbiri ayrı ayrı çalışıyorlarsa her aile için bir çift hayvan, bahçıvanların dolap beygirleri, çiftte kullanılan tek hayvanlar, Belediye dâireleriyle nümune çiftlik ve tarlalarına ait hayvanlar, kolağası rütbesindeki zâbitlerle bütün efradın, polis, jandarma, hafif suvari alayları zâbitan ve efradının binek hayvanları ve hariçten Gümrük resmi verip memlekete giren hayvanlar istisna edilmişlerdir.

«Saniyen — Hayvanat-ı ehliyede ağnam ile birlikte ve ağnam memurları marifetiyle tâdat ve yoklama ve mektum ve imrar muamelâtı aynı kavaide tevfikan icra olunur. Buna mukabil kendilerine resmin tahakkukatına nispetle sarfı mecaz olan yüzde beşten başkaca bir ücret veriliyor.

«(İstisna kanunların mezarıdır) hükmü bu kanunda bir kere daha pek aşikâr bir surette zâhir olmuştur.

«Katî bir şekilde tâyini kaabil olmıyan yukarda yazılı istisnalardan yalnız bir çift meselesi bile kanunu tahrip için kâfi idi. Sona doğru hiç kimsenin bir çiftten fazla hayvanı bulunamadı. Bu sebeple varidat teessüsünün iptidasında bir milyon üç yüz altmış bin lira iken ikinci senesi onun yarısı, üçüncü senesi dörtte biri derecesine indi ve nihayet 1323 senesi sonunda şahsî vergi gibi bu da lâğvedildi.

«Tarh ve tahsil kavaidi; talimat mucebince hayvanat-ı ehliye rüsumu için taksit konulmayıp ağustos sonuna kadar ikmal olunmak şartiyle maktu ücretli ve muvakkat ve mükeffel tahsildarlar vasıtasiyle tahsil olundu. Mülkiye ve maliye memurlariyle muhtarlara tahsîlâtı ağustos sonundan evvel bitirdikleri halde ağnamda verilen miktar nispetinde bir ikramiye ve tahsil aidatı veriliyordu.

«Canavarların resmi alesseviyye onar kuruştan tahsil olunup bundan hazineye ait miktarlar malsandıklarınca alıkonuluyor, üst tarafı Techizat Nezaretine gönderiliyordu.»

HAYYÂK-ALLAH (حياك الله) [*Hal.*] Allah seni yaşatsın yerinde ve dua makamında kullanılır bir tâbirdir.

İttî sükkân-ı semavat ü zemin nâle vü âh
Lerze saldı feleğe nâre-i hayyâk-Allah
Ziya Paşa

HAYYATÎN-İ HASSA (خياطين خاصه) [*Sar.*] Saray terzileri mânasına gelir bir tâbirdir. Hayyat; Arapça dikici, terzi demektir. Saraya ve padişaha ait elbiselerle kürkleri ve hil'atleri diken iki sınıf vardı. Hayyatîn-i hassa bu iki sınıftan biri idi Hil'at diken öteki sınıfa «hayyatîn-i hil'at» denilirdi. Her iki sınıf da hazine kethüdasına tâbidi. Hayyatîn-i hassa saraya ait elbiselikleri, nâme keselerini ve saireyi dikerlerdi. Padişahlarla beraber bunların da sefere gitmeleri kanundu. Hayyatîn-i hassanın başları «ser hayyatîn-i hassa» idi. Ondan başka kethüda da vardı. Hayyatîn-i hassanın tâyinleri «Ser hazine-i enderun» denilen enderun hazinedar başısına aitti.

«Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı»ndaki izahata nazaran (sayfa 462) 883 (1478) senesinde cemaat-i hayyatîn-i hassa denilen terziler bir sınıf olup terzi, kiseduz, postinduz ve hallaç da dâhil olmak üzere mevcutları 23 tü. Daha sonra ikiye ayrılan terzilerin on altıncı asır ortalarında mevcutları 369, on yedinci asır başlarında 319, on sekizinci asır ortalarında ve daha sonraları 104 tü. Enderun tarihinde bunların mevcutlarının kırk kadar olduğu yazılıdır ki on dokuzuncu asrın ilk yarısıdır. Açılan terziliklere Başmülâzim denilen en eski namzet geçirilirdi.»

Terzilerin çalıştıkları koğuş Alayköşkü karşısında şimdiki Adlî Tıp dairesinin bulunduğu yerde idi.

HAYYATÎN-İ HİL'AT (خياطين خلعت) [*Sar.*] Saray terzilerinden hil'at dikenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hayyat; Arapça dikici, terzi demektir. Saraya ve padişaha ait elbiselerle kürkleri ve hil'atleri diken iki sınıf vardı. Hayyatîn-i hil'at onlardan biri idi. Ötekilere «hayyatîn-i hassa» denilirdi. Hil'at terzileri padişahın kendisiyle rütbe ve mansıp sahiplerine giydirilecek hil'atleri dikerlerdi. Her iki sınıf da hazine kethüdasına tâbidi.

Hayyatîn-i hil'at üç bölüktü ve mevcutları 21 ile 23 arasında idi. Başlarına «ser hayyatîn-i hil'at» denilirdi.

Zehi hayyat-ı hil'at düz-i bazar-ı hakayık kim
Kadd-i mânayı itmiş câme-i terkip ile berpa
Nabi

HAZANE (خزانه) [*Hal.*] Mecaz yoluyle yürek, kalb, gönül yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Lebriz-i gevher olmasa gönlüm hazanesi
Dökmezdi böyle çeşm-i terim inci tanesi
Muallim Naci

HAZANGÂH (خزانگاه) [*Hal.*] Mecaz yoluyle âlem, dünya yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Hoş nigâh it bu hazangâh-ı bahar âlâde
Kimi bülbül gibi mahzun kimi gül gibi Saad
Nabi

HAZAR (حضر) [*Ask.*] Bir yerde oturmak, yolculuktan ve seferden hâli olmak mânasına gelen hazar askerlik ıstılahı olarak ordunun sefer vaziyeti dışında terbiye, talim ve hazırlıkla meşgul olması demektir. Hazar; bu itibarla seferin karşılığıdır.

Bi sebep terk ederek böyle hazur u hazarı
İhtiyar eyledi bu kışta şu müşkül seferi
Ziya Paşa

HAZARAT-I HAMSE (حضرات خمسه) [*Sof.*] Kudret ve mümessilleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tâbirden de anlaşıldığı veçhile beştir. Bunun sofiyeye ait eserlerdeki izahı aynen şöyledir: «1) Hazret-i gaybet ül-mutlak. Bunun âlemi hazret-i ilmiyedeki âyan-ı sabite âlemidir. Bunun mukabilinde âlem i melekten ibaret olan şehadet-i mutlaka hazreti vardır. 2) Hazret-i gayb-ı muzaftır. Bu da iki kısımdır. 3) Ya gayb-

mutlaka yakın olan şeye muzaf olur. Bunun âlemi ervah-ı ceberutiye ve melekûtiye âlemidir. Yani âlem-i ukul ile âlem-i nüfus-i mücerrededir. 4) Şuhud-i mütlakaya yakın olan şeye muzaf olur. Bunun âlemi *âlem-i misaldir*. Buna âlem-i melekût da tesmiye olunur. 5) Bu dört âlemi câmi' olan hazrettir. Bunun âlemi âlem-i insandır. Bir insan ki cemi' avalimi ve anlardaki mevcudatı câmidir. Hulâsa âlem-i melek, âlem-i melekûtun yani âlem-i misal-i mutlakın, âlem-i melekût, âlem-i ceberutun yani âlem-i mücerredatın, âlem-i ceberut da âlem-i âyan-ı sabitenin, o da esma-i ilâhiyye ve hazret-i vahidiyyenin, o da hazret-i ahadiyyenin mazharıdır.»

HAZEF (حذف) [*Ede.*] Eski yazıda hepsi noktasız harflerden müteşekkil olarak yazılan şiirlerle nesirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Öyle yazılara «mahzuf» denildiği gibi «mühmel», «bi nokat» da denilirdi. Hüner göstermiş olmak için bu şekilde yüz beyitlik kasideler yazan şairler vardı. Ziya Paşa'nın bile birinin matlaı:

Kâmil oldur ki ola mahrem-i esrar-ı kelâm
Gele irsal-i melâikle ana her ilham

beyti olan bu kelime oyununa uygun olarak yazılmış iki uzun manzumesi vardır.

HAZİNE (خزينه) [*Mal.*] Mal sandığı, kasa yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hazine'nin «Kamus-ı Osmani» deki tarifi şöyledir: «Nukud ve emval konulup saklanacak muhkem, rasin ambar ve saire. § Mecazen her şeyin kesretle bulunduğu yere de ıtlak olunur: (*Hazine-i Maliye*, hazine-i hassa-i şahane, hazin-i kütüp, su hazinesi).»

Osmanlılarda bir zamanlar iki hazine vardı: Hazine-i bîrun = dış hazine, hazine-i enderun = iç hazine. *Dış hazine*; devletin âdi ve daimî varidat ve masarifatına mahsustu İç hazine; harb ve fevkalâde masraflara mahsus ihtiyat hazinesi idi. Her sene varidattan tasarruf olunan para iç hazineye konulur, harb vukuunda oradan sarfolunurdu. Âdi masarif için oradan para alınmak zarureti hâsıl olursa sadrazam ve maliye nazırı demek olan defterdar tarafından senet yani *makbuz* verilir, ödünç alınan bu para sonradan iade edilirdi.

Bir yerden bir yere gönderilen çok miktardaki paraya da «hazine» denilirdi. Cem'i hazain'dir.

§ [*San.*] Yanyana dikilmek suretiyle çadır meydana getiren bez parçaları hakkında kullanılan bir tâbirdir. Mahrut şeklindeki çadırlar on iki hazineden terekkübeder.

§ [*Ask.*] Yeniçerilerin ulûfe yani maaşları için tanzim olunan «mevacip defteri» nin üçüncü nüshasına verilen isimdir. Üç nüsha olarak yapılan bu defterin birincisi «efendi kapısı» nda saklanır, üçüncüsü de padişaha takdim edilirdi. Saraya takdim olunan bu üçüncü nüshaya «hazine» denilirdi. «Mükerrer» ismi verilen ikinci nüsha da yeniçeri ağasına verilirdi. Bu defter ağa dairesinde saklanırdı. Padişaha takdim olunan defterin silâhtar tarafından eskisiyle karşılaştırılması da usuldendi.

§ [*Top.*] Mücefte barutun konduğu yerin adıdır.

HAZİNE BAŞ YAZİCISI (خزينه باش يازيجيسى) [*Sar.*] Topkapı Sarayında para, kıymetli eşya ve silâhlara ait Hazine-i Hümayunun kayıt işlerini yapan yazıcıların başına verilen addır. Atâ tarihindeki malûmata göre (Cilt I, sayfa 93) bu memuriyet Fatih zamanında mevcuttu.

HAZİNEDAR (خزينه دار) [*Sar.-Mal.*] Kıymetli evani, eşya ve emvalin konulduğu yeri idare ve muhafazaya memur olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibi şeylerin bulunduğu yere «hazine», «hazine odası» denilirdi.

HAZİNEDAR BAŞI (خزينه دار باشى) [*Sar.*] Saraydaki enderun ağalarının ileri gelenlerinden birinin unvanı idi. Atâ'nın verdiği malûmata göre (cilt; I, s. 34) hazinedar başılık, kapı ağalığı, kilerci başılık ve saray ağalığı ile birlikte İkinci Murat tarafından ihdas olunmuştur. Osmanlılarda ilk sarayı Yıldırım Bayezit'in kurarak İkinci Murat'ın tevsi' ettiğine ve Fatih'in *kemal mertebesine* çıkardığına dair olan malûmata nazaran Ata'nın bu ifadesi doğrudur. Zaten Fatih kanunnamesinde hazinedar başılıktan bahsolunması da bu vazifenin *o zamanlarda* mevcudiyetine şüphe bırakmaz.

Fatih kanunnamesine nazaran (s. 14) sahib-i arz olan enderun ağaları meyanında hazinedar başı da vardır: «İç halkından kapı ağası ve odabaşı ve hazinedar başı ve kilerci başı ve saray-ı âmirenin ağası sahib-i arzdır.»

Bununla beraber yine aynı kanunnamede kapı ağası ile oda başının bu hususta rüçhan hakları bulunduğu anlaşılıyor:

«Ekseriya odabaşı ve kapı ağası arz etmek gerektir.»

Hazinedarbaşı; hazine-i hümayun hademesinin zâbiti idi. Maiyetindeki hademenin inzıbatına bakar ve hazine-i hümayunun muhafazasına ihtimam eylerdi. Diğer bir vazifesi de padişahın destar ve seccadesini muhafaza etmekti. İstedikçe destarını götürüp verdiği gibi namaz kılacağı zaman da seccadeyi bizzat yayar

ve serdiği yerde padişaha zararı dokunabilecek bir maddenin bulunup bulunmadığını anlamak için de yeri dikkatle muayeneden geçirirdi.

Hazinedar başılık son zamanlara kadar devam etmişse de vazifesi tebeddüle uğramış, işi Topkapı sarayına inhisar eylemişti.

HAZİNEDAR USTA (خزینه‌دار اوسته) [*Sar.*] Padişahın hususi hizmetine bakan cariyelere verilen addır. Bunlara «hazinedar kalfa» da denilirdi. Padişahı giydirip kuşatmak, yatırıp kaldırmak gibi hususi hizmetle mükellef idiler. Bu sınıfta sıra ve kıdem aranılmazdı. Padişah, cariyelerden istediğini, daha doğrusu hoşlandığını hazinedarlığa tâyin ederdi. Bunların sayısı muayyen olmamakla beraber on beşi geçmezdi. İkametgâhları padişahın yatak odasının yakınında olan hazinedar ustalar geceleri de yatak odası kapısında nöbet beklerlerdi. Birinci arzuları hizmetlerini hünkâra beğendirmek ve kendilerini sevdirmekti. Bol miktarda maaşları vardı. Eskiden başlarına bellerinden aşağı dört örgülü eğreti saç takmak âdet idi.

Kurenadan Ali Sait Bey hâtıralarında (Saray Hâtıraları, Sultan Abdülhamit Hanın hayatı, Minber Matbaası, 1338 (1922), sayfa 11 haşiyesi) hazinedar ustalar için şu tafsilâtı veriyor:

«Hazinedar ustalar, otuz beş kırklık ve daha ziyade sarayda büyümüş, terbiye görmüş ve tecrübeden geçirilmiş, emektar kadınlardır. Bunlar başlarında iki tarafa salıverilmiş takma saç örgüleri ve ellerinde altın saplı kırbaçla diğerlerinden tefrik olunur. Hazinedar ustalar sarayın zabıta memurlarıdır.»

Saraya yeni alınan kızlar, genç cariyeler evvelâ hazinedar ustanın kendi maiyetinden seçeceği birinin yanına verilir, o suretle terqiye edilirlerdi. Cariyelerden güzellikleri ve cazibeleriyle nazar-ı dikkati celbedenler bunlar marifetiyle padişahlara takdim olunarak «gözde» liğe ve giderek «ikbal» liğe yükselirlerdi.

Haremin bütün kıymetli eşyasının muhafazasına hazinedar ustalar memur idi. Hazinedar adını almaları dâ bundandır. Hassaten mutemet olmalarının sır ve hikmeti de bu idi.

HAZİNE DEFTERDARI (خزینه دفترداری) [*Mal.*] Eyaletlerde devlete ait emvalin tahsili ve hesaplarının tanzimi ile mükellef olan mal memurunun unvanıydı. Buna «mal defterdarı» da denilirdi. Tımar teşkilâtı olan yerlerde bir de «tımar defterdarı» vardı. Bunun vazifesi tımarlıların «hisse-i yazu»larını ve sair muamelât vukuatını kaydetmekti.

HAZİNE-İ ÂMİRE (خزینهٔ عامره) [*Mal.*] Para işlerini görmek üzere kurulmuş olan müesseselerden birinin adıdır. Osmanlı devletinin kuruluşunda para işleri «Beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde iken sonraları teşkil olunan yeni idarelere göre muhtelif adlar vücuda getirilmiştir. Hazine-i âmire de baruthane-i âmire'nin veznesi mahiyetinde olarak tesis edilmiş idi. Hazine-i âmire; devlet kasası yerinde de kullanılırdı.

HAZİNE-İ ÂMİRE DEFTERDARI (خزینهٔ عامره دفترداری) [*Mal.*] İkinci Sultan Mahmut tarafından Yeniçeriler ortadan kaldırıldıktan ve tımar usulü de lâğvedildikten sonra şıkk-ı evvel defterdarlığı ikiye ayrılmak suretiyle vücuda getirilen defterdarlıklardan birine verilen addır. Ötekine «mansure defterdarı» denilmişti. 1250 (1834) senesinde yapılan bu teşkilât çok devam etmiyerek 3 zilhicce 1253 (1838) tarihli fermanla defterdarlık kaldırılıp maliye nezareti ihdas edilmiştir.

HAZİNE-İ DEVLET (خزینهٔ دولت) [*Mal.*] Devlet hazinesi mânasına gelen bu tâbir onun delâletiyle maliye idaresi yerinde kullanılmıştır. Osmanlı devletinin kuruluşunda «beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri için aynı mânayı ifade etmek üzere «hazine-i padişahi», «hazine-i hümayun», «hazine-i millet», «hazine-i emîriyye», «hazine-i âmire» tâbirleri de kullanılmıştır.

Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekküb etmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunduğu gibi daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre hazineler de vücuda getirilmiştir.

HAZİNE-İ EMİRİYE (خزینهٔ امیریه) [*Mal.*] Maliye dairesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı Devletinin kuruluşunda «beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri için aynı mânaları ifade etmek üzere «hazine-i padişahi», «hazine-i hümayun», «hazine-i millet», «hazine-i maliye», «hazine-i âmire» tâbirleri de kullanılmıştır.

Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekküb etmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunduğu gibi daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre hazineler de vücuda getirilmiştir.

HAZİNE-İ ESLİHA (خزينهٔ اسلحه) [*Ask.*] Şimdiki Askerî Müzeye bir aralık verilmiş olan addır. Ondan evvel «iç cebehane» denilirdi. Üçüncü Sultan Ahmet devrinde bu tâbir «dâr-ül-esliha» şekline girmiş, daha sonraları «harbiye ambarı» olmuştur.

HAZİNE-İ EVKAF (خزينهٔ اوقاف) [*Vak.*] Evkaf hazinesi mânasına gelen bu tâbir onun delâletiyle Vakıf idaresi yerinde kullanılmıştır. Nitekim «Hazine-i Maliye» ile hem Maliye veznesi, hem de Maliye dairesi anlaşılırdı.

HAZİNE-İ HASSA (خزينهٔ خاصه) [*Sar.*] Padişahların şahsi varidat ve masarifine ait işlerle alâkalı bulunan teşkilâtın adıdır.

Osmanlı Devletinin kuruluşunda «beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri hakkında sonraları «hazine-i padişahi», «hazine-i hümayun», «hazine-i devlet», «hazine-i maliye» adları da kullanıldığı gibi harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekküb etmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunmuş, daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre *hazineler de vücuda getirilmiştir.*

Saltanatın sonuna kadar bir teşekkül halinde devam eden hazine-i hassa'nın elimizde katî vesika olmamakla beraber Tanzimat'tan sonra kurulmuş olan müesseselerden biri olarak sayılması yanlış olmasa gerektir. Gerçi Devlet işleri görülen yerler bîrun, saray işleriyle meşgul olan müesseseler enderun adiyle çok eskiden anıldığına göre sarayın para işlerini idare eden bir kısım teşkilâtı bulunduğunda şüphe yoktur. Fakat bu teşkilâtın hazine-i hassa adı altında ve sarayın diğer teşkilâtından ayrı olarak kuruluşu tahmin ettiğimiz gibi Tanzimat'tan sonradır. Bunun Avrupa ile başlıyan sıkı temas neticesinde Garp saraylarına uyularak kurulmuş olması da yerinde bir tahmin sayılabilir.

Kuruluşunda devlet bütçesinden maaş olarak padişahlara verilen paralarla saltanat makamına mahsus yerlerin gelirlerinden tereekübeden ve nispeten mütevazı bir yekûn teşkil eyliyen hazine-i hassa varidatı İkinci Abdülhamit zamanında bir kısım mahlüllerin padişah namına tapuya bağlanması ve birtakım arazi ve gelirlere el atılması yüzünden hayli kabarık bir yekûn teşkil etmiştir. Hattâ Irak gibi bazı yerlerdeki mukataalarda devlete ait olan âşarın, ağnam resminin hazine-i hassaca alınmak suretiyle hükümet içinde hükümet muamelesi cereyan eylemiştir. Basra valiliği münasebetiyle bu hâdiselerle yakından karşılaşmış olan Süleyman Nazif Bey «Meşhudat ve vesaik-ı resmiyyeye müstenit bazı malûmat-ı tarihiyye»yi muhtevi eserinde (Çalınmış Ülke, Bab-ı âli caddesinde Reşit Efendi hanında Yeni Matbaa, H. 1342-1924) şu tafsilâtı veriyor:

«Sultan Abdülhamid-i Sani'nin emlâk-i seniyyesine ait siyasetini ben yalnız üç vilâyette; Musul, Bağdat ve Basra vilâyetlerinde tetkik edebildim.

«En evvel Musul'daki safahatını görmüştüm; *meselâ Erbil* kazası dahilindekiler: Tarlalar baştan başa mezru', köyler serapa mâmur, mâmureler hep meskûn, oraların insanları da, hayvanları da komşularından pek ziyade ve komşulariyle kıyas ve nispet kabul etmiyecek derecede müreffeh idiler. İlk görüşte manzaranın cazibesine kapılmaktan men-i nefs edememiş, oh! İşte güzel bir kıt'a-i vatan!... demiştim. Fakat şevk ve heyecanımın bin parça olarak, husranların en acısına bir anda inkılâbedebilmesine ikinci bir nazar, küçük bir mülâhaza kifayet etti. Gördüm ki bu umran hep etraftan ve yine Osmanlı Devletinin mülkü olan topraklardan birer birer çalınarak oraya getirilmiş. O süslü cephelerde seyrettiğim, hep temel taşları idi. Arazi-i seniyye dâhiline girmiş meselâ elli kilometre murabbaı vüs'atindeki bir parçayı imar için, arazi-i mülkiye hududu dâhilinde kalmış olan yerlerden lâakal iki yüz kilometre murabbaı bir kıt'a-i vatan, köyleri, tarlalariyle birlikte, tahribediliyordu. Öyle zamanlar oldu ki bazı kimseler, bilmem kaç batın ecdattan tevarüs ettikleri mal ve mülkü daha rahat yaşamak ıstırariyle, hazine-i hassa namına nakil ve kayıt ettirmeye başladı. Bunun mütaaddit saiklerinden yalnız birisini söyliyeyim:

«Her sene mart ayının ilk gününden itibaren - hal ve mahal ile mevsimin icabatına göre bu müddetin bazan birkaç hafta takdim veya tehir olunduğu da vâkı idi - ağnam tâdadı muamelâtına başlanırdı. Hatırımda kaldığına göre, o tarihte her koyundan üç kuruş resim alırlardı. Hazine-i hassa nezareti şerefsudur ettirdiği bir irade-i seniyye ile bu resim, emlâk-i seniyye dâhilinde tâdat olunacak ağnam için nısfına yani altmış paraya indirmişti. Ve bu altmış parayı, resmin meşru sahib-i istifası hazine-i maliye değil, hazine-i hassa alır, kendi hesabına ve kasasına geçirirdi. Bu sühulet ve menfaate meclûp olan emlâk-i seniyye haricindeki ahali, tâdat mevsimi hulûl eder etmez, koyunlarını, sürü sürü, buraya nakil ile tâdat ettirirler ve yarım resimle kurtulurlardı. Hazine-i hassanın meşru olmıyan ve mağsup olan

bir menfaati için hazine-i devletin bir hakk-ı meşruu tamamen feda olunur ve bu sirkat îka' edilmek için de hazinelerin ikincisinden yüzde elli ıskonto edilirdi.

«Vergi de, âşar da böyle. Devletin emlâk-i seniyye dahilinde kalan menabi-i varidatından maliye nezareti, tam rubu' asır, bir para alamadı. Almak şöyle dursun, ferikten mülâzim-i sâniye kadar, orada müstahdem zâbitan ile ümera-yı askeriyenin rütbelerine mahsus maaş-ı asliyi de biçare ve bikes Hazine-i Devlet veıirdi. Hattâ emlâk-i seniyyenin ırgatları, çiftçileri, çobanları mükellefiyet-i askeriyeden muaf tutulmuştu. Yanıbaşındaki Kerkük, Erbil kasabalariyle köylerinin cesur ve fedakâr gençleri, insan sürüleri şeklinde, ve serhatlerin ötesinde bu devletin idame-i mevcudiyeti namına isar-ı hayat ederlerken, Sultan Hamit'in koyun sürülerini otlatan çobanlar, hal ve âtiden emin, kaval çalıp eğlenirlerdi.»

Aşağıdaki satırlar da o eserde yazılıdır:

«Sultan Abdulhamit Han-ı Sani, bin üç yüz tarihlerinden hakimiyet-i milliyeyi hakiki sahibine iade ettiği zamana kadar, tam bir rubu' asır, birçok arazi ve emlâk ile bazı maadin imtiyazlarını kendi uhde-i tasarrufuna geçirmişti. Hazine-i hassasının nazırı olan Agop Paşa'nın açtığı bu devr-i temellük, bin üç yüz yirmi dört senesinin temmuzunda kapandı. Musul vilâyetinin aktar-ı şimaliyesinden Basra vilâyetinin menatık-ı cenubiyesine ve Halep vilâyetinden Kudüs sancağına kadar, koca bir kıt'anın şarkında, garbinde, Agop Paşa ile halefleri tarafından yerleştirilmiş olan emlâk-i seniyye idareleri, ibadullahın senedat-ı hakaniye veya hucec-i şer'iyye veyahut şer' ile kanunun kabul ettiği örf ve teamülle tasarruf etmekte olduğu toprakları eshabından gasbetmekle iktifa etmiyor, hükûmet-i mülkiyenin de en bâriz hukuk ve salâhiyetine tasallut ediyordu. Hiç unutmam: 1312 sene-i rumiyesinde ve Musul vilâyetinin Erbil kazası dahilinde kâin «Şemamek» nahiyesinde «Ahmet Keçke» adlı şerir bir şaki peyda olmuştu. Bu şakavetin şirretine medar-ı devam ve medar-ı tezayüt olan sebep, şakinin emlâk-i seniyye dahilinde sakin ve memurin-i inzıbatiyenin emlâk-i seniyye dahiline duhuldan memnu olması idi. O vakit Musul valisi ve kumandanı olan Abdullah Paşa Hazretleri ki mütareke-den sonra bir müddet Harbiye nezaretinde bulundular, jandarma ve askerden sevk ettiği müfrezeye, şakiyi her yerde takip için emir vermişti. Bu emir sayesinde o şaki tedibedildi. Aradan birkaç gün geçmişti. Hazine-i Hassa Nazırı Mikail Portakal Paşa emlâk-i seniyye dahiline jandarma ve asker sevk edilmiş olduğuna beyan-ı teessüf ederken, bu harektin mugayir-i sadakat olduğunu tasrih ile, Abdullah Paşayı tehdidediyodu. Paşa, verdiği cevapta, memalik-i şahanenin arazi-i seniyye ve arazi-i mülkiye namlariyle ikiye taksim, sadaktsizliklerin en büyüğü olmak lâzım geldiğini ve aynı menbadan ahz-ı kuvvet eden bir hükûmetin, her yerde aynı salâhiyetle ifay-ı vazife ettiğini mütecellidane beyan ile hazine-i hassa nazırının sadakatini istihfaf etmişti.»

Abdülhamit'in yirmi beş sene içinde namına tapuya bağlanmak suretiyle ele geçirdiği emlâk ve arazi ile maden imtiyazları 1908 temmuz inkılâbından sonre hükûmete devredilmiş ve emlâk-i müdevvere nami altında maliye nezaretince idare edildikleri gibi müzayede ile satılmak suretiyle paraya da tahvil olunmuştur.

Hazine-i Hassanın başında nazır sıfatiyle sadrazamlık eden Sait Paşa ile maliye nazırlığında bulunmuş olan Agop Paşa gibi adamlar bulunmuştur.

HAZİNE-İ HASSA NAZIRI (خزينهٔ خاصه ناظری) [*Sar.*] Sarayın varidat ve masarifine ait işlere bakan «Hazine-i Hassa Nezareti» nin başında bulunan zatın unvanıdır. Bu vazife Tanzimattan sonra (1255/1839) vücuda getirilen teşkilât sırasında «mabeyn nazırı» unvanının «hazine-i hassa nazırı» unvanına tebdili suretiyle meydana gelmiştir.

Hazine-i Hassa nazırlığında dokuz defa sadrazamlık eden Sait ve maliye nazırlığında bulunan Agop Paşalar gibi tanınmış simalar bulunmuştur.

Nazır unvanı 1908 temmuz inkılâbından sonra müdür-i umumiliğe tahvil olunmuş, saltanatın tarihe karışmasiyle umunm müdürlük de ortadan kalkmıştır.

HAZİNE-İ HASSA NEZARETİ (خزينهٔ خاصه نظارتی) [*Sar.*] Sarayın varidat ve masarifine ait işlerle alâkalı dairenin adı idi. Başında bulunana «Hazine-i Hassa Nazırı» denilirdi.

Hazine-i hassa nezareti Tanzimattan sonra (1255/1839) vücuda getirilen teşkilât sırasında «mabeyn nazırı» unvanının «hazine-i hassa nazırı» unvanını almasiyle meydana gelmiştir. O sıralarda tesis olunan «ser kurena» lık gibi «hazine-i hassa nezareti» de saltanatın sonuna kadar devam etmiştir.

HAZİNE-İ HÜMAYUN (خزينهٔ همايون) [*Mal.*] Maliye idaresi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı devletinin kuruluşunda «beyt-ül-mal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun ida-

resinde bulunan para işleri için ayrı mânaları ifade etmek üzere «hazine-i padişahi», «hazine-i âmire», «hazine-i emiriye», «hazine-i devlet», «hazine-i maliye» tâbirleri de kullanılmıştır.

Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekküb etmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunduğu gibi daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre hazineler de vücuda getirilmiştir.

§ [*Sar.*] Osmanlı devletinin yeni bir devir teşkil eden İkinci Sultan Mahmut'un saltanatına kadar biri enderun, diğeri bîrun haiznesi olmak üzere iki hazinesi vardı. Enderun hazinesi doğrudan doğruya padişahlara, bîrun hazinesi ise hükûmete aitti. Enderun hazinesine «hazine-i hümayun» ıtlak olunurdu. Bu hazineyi eski padişahlar zamanında muharebe karşılığı olarak saklanılan nukut ile kıymetli eşya teşkil ediyordu. Kıymetli eşya da ikî nevidi. Bir kısmı yalnız mânevi kıymeti haizdi. Emanat-i mübareke gibi. Diğer kısmı da daha ziyade maddi kıymeti haizdi. Muharebelerde ele geçen kıymettar mevadla eski padişahların metrukâtı o kabîldendir.

Hazine-i hümayunu teşkil eden eşyanın muhafazası için ilk defa olarak Yavuz Sultan Selim zamanında teşkilât yapılmıştır. Enderun tarihinde (Atâ tarihi c. I, s. 98) bunun için deniliyor ki: «Hazine-i hümayunlarının dahil ve harici ganaim-i gazevat ile teşhin olunarak fazlası saray-ı hümayun hazinesinin hisse-i haricisine nihade olunan kebir altı kıt'a (ambara) vaz ile bakıyesinin birazı harem-i hümayunda ittihaz buyurulan hazinede ve bir miktarı Yedikule mahzenlerinde hıfzolunmuş olduğundan hazine-i hümayuna bir kethüda ve çantacı ve kaftancı ve hazine kâtipleri sınıfına üç nefer yazıcıdan maada harem-i hümayun hazinesi muhafazaya haremsaray emekdaran-ı muteberesinden bir hazinedar usta ve harem ağalarından hazinedar ağa ve hazine vekili ihtiraiyle ikmal-i hademe-i hazineye himmet buyurulmuştur.»

Saraya giren ve çıkan eşyadan hazine kethüdası birinci derece mesuldü. Diğerleri de muamelâtın tedvirinde kendisine muavenetle mükellef idiler. Bunlar; muhafazadan da bir dereceye kadar mesuldüler.

Hazine-i hümayun ayda bir defa tetkik ve tanzim olunur, en ufak bir şeyin bile zıyaa uğramamasına dikkat ve itina kılınırdı. Eskilik veya diğer bir sebeple elden çıkarılması lâzım gelen eşya ve mevat silâhtar vasıtasiyle taraf-ı şahaneden bad-el-istizan müzayede ile elden çıkarılır ve kimlere kaç kuruş mukabilinde satıldığı defterlerine işaret edilirdi. Hattâ bu yolda tanzim olunan defterler hazine kethüdası tarafından da mühürlendikten sonra hünkâra takdim olunurdu.

Hazine-i hümayundaki eşyanın defterlerini ve bunlardan satılanlar veya imha olunanlara ait cetvel suretlerini hazine kethüdaları muhafaza ederler ve infisallerinde haleflerine devreylerlerdi. İnfisal vukuunda mevcut eşyanın birer birer sayılması da usuldendi. Hattâ bu yoklama muamelesinde yalnız saray memurları değil, baş muhasebeci de hazır bulunurdu.

Hazine-i hümayunun muayenesi saltanat tebeddülünde icra edilirdi. Bu yoklama muamelesi cülûsün on beşinde yapılırdı. O gün yeni padişah Hırka-i Saadet dairesine gelir, öğle namazını orada eda eylerdi. Namazın hitamını mütaakıp darüssaade ağası, silâhtar ağa, çuhadar ağa, rikâbdar ağa, hazinedar ağası, hazine vekili, baş kapı gulâmı, musahip ağalar ile tülbent ağası, peşkir ağası, arz ağaları tâbir olunan hazine-i hümayun ve kiler ve seferli kethüdaları, bab-üs-saadeden has oda başı, hazinedar başı, kilerci başı, saray ağası, saray kethüdası, hazine-i hümayun baş kâtibi, ikinci kâtip, baş kullukçu, çantacı, nöbetçi başı, hazine kethüdası kaftancısı sırasiyle hazine-i hümayun haricinde ve pişgâhındaki sofaya gelirler ve kapının iki tarafında yer alırlardı. Lâzım gelen tertibatın alındığı iblâğ olununca hünkâr, yanlarında hazine kethüdası ile sair mabeynciler olduğu halde gelir ve Sultan Selim'in mühüriyle mühürlenmiş olan kapının mühürünü bizzat fek ile kapıyı açardı. En önde padişah olmak üzere içeri girilerek hazine-i hümayun baş yazıcısının hazırladığı müfredat defteri hünkâra takdim olunurdu. Padişah mevcut eşyanın bazısını görmek isterse derhal getirilir, gördükten sonra iade ettiklerinde tekrar yerli yerine konulurdu. Hünkâr, hazinede yoklama ile meşgul olduğu sırada kendilerine şekerler, şerbetler takdim olunduğu gibi kapının haricinde kalmış olan bendegân da suret-i mahsusada konulmuş olan şiltelere mertebelerine göre otururlar ve hazine kethüdası dairesinden ihzar olunan tatlı, şerbet ve kahveden nevaleçin (yiyip içmek) olurlardı. Muayene bitince şayan buyurulan müsaade üzerine hazırun «mertebelerince derun-u hazineye dahil ve temaşay-ı eşyay-ı mütenevvia ve iltifat-ı mülûkâneye nail olurlardı. İş bitince hünkâr aynı merasim ile avdet eder ve «hazi-

ne-i hümayun kethüdasına bol yeşli kontoş samur kürk hil'at ilbası ve baş efendi ve baş kullukçu ve ikinci efendi ve çantacı ve nöbetçi başı ve kaftancı gibi hazine-i hümayunlarının hârisleri (muhafızları) atiyye-i mülûkâneye mazhariyetle herkes istihkakınca rehin-i iltifat olduktan sonra» avdet ederlerdi. Bu merasim yalnız saraylılar huzuriyle icra olunurdu. Bîrun ricali bu işle alâkadar edilmezdi.

Hazine-i hümayun ilkinden olduğu gibi sonuna kadar Sultan Selim'in mühüriyle mühürlenirdi. Mühür; hazine kethüdasında, hazine-i hümayunun anahtarı da Başefendi unvanını taşıyan başkâtipte durur, bir şey çıkarmak icabettiği surette başta kethüda olmak üzere muhafazasından müştereken mes'ul bulunan diğer yirmi zat ile birden girerek çıkarırlardı. Münferiden girip çıkmak, hattâ içerde iken el cebe götürmek katiyen memnu idi.

Enderun Tarihinde bu münasebetle deniliyor ki: «Hazine derununa giren ağavat içeride bulundukça kaftan ve anteri (entari) her ne ise arkalarında bulunan elbisenin ceplerine ellerini sokamaz ve bilfarz def-i sual ve rutubet lüzumunda mendil ve destimal çıkarmak için dahi elini cebine sokmak memnu olduğundan öyle bir zaruret vukuunda yanında bulunanlara azıcık dışarıya çıkacağım diyerek kapıdan taşra hurueetmek ve işini bitirdikten sonra yine içeriye girmekte beis yok ise de hazine kapısından içeride bulundukça kat'a elini cebine vaz'edemez ve hangi nevi eşya olur ise olsun kaldırılıp konulurken serbest ve felfes tutulmayıp aheste aheste sakınarak yapışılıp, güzelce silkilip süpürülmek hususlarına dikkat olunur.»

Dolmabahçe sarayının padişahlarca ikametgâh ittihazından sonra da Topkapı sarayında muhafazasına itina olunmuş ve eslaftan yadigâr olarak intikal eden maddi ve mânevi kıymeti haiz olan eşya bu sayede bugüne kadar kalmıştır.

Hazineyi de ihtiva eden Topkapı Sarayı; saltanatın ilgasından sonra müze ittihaz olunmuştur Millete intikal eden metrukât bugün herkes tarafından muayyen bir ücret mukabilinde seyredilmekte ve bilhassa tarihçiler için kıymetli bir memba teşkil etmektedir.

HAZİNE-İ MALİYE (خزينهٔ ماليه) [*Mal.*] Maliye hazinesi mânasına gelen bu tâbir onun delâletiyle Maliye idaresi yerinde kullanılmıştır. Osmanlı Devletinin kuruluşunda «beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri için aynı mânaları ifade etmek üzere «hazine-i padişahi», «hazine-i hümayun», «hazine-i devlet», «hazine-i millet», «hazine-i emîriyye» gibi tâbirler de kullanılmıştır. Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekkübetmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunmuştur. Daha sonra varidat ve hâsılatın nev'ine ve bunların sarf ve istimal tarzlarına göre hazineler arttırılarak «hazine-i âmire», «mukataat hazinesi», «tersane-i âmire hazinesi», «mansure hazinesi», «haremeyn hazinesi», «baruthane-i âmire hazinesi» namlariyle teşekküller meydana gelmişti Evkaf Nezaretinin teşekkülü üzerine de «hazine-i Evkaf» tâbiri kullanılm ğa başlanmıştır

İlk zamanlarda Devletin maliye işleriyle meşgul bulunan daireye «Bab-ı defterî» denilmiş, Tanzimat'tan sonra «Maliye Nezareti» adını almıştır.

HAZİNE-İ MİLLET (خزينهٔ ملت) [*Mal.*] Millet hazinesi mânasına gelen bu tâbir onun delâletiyle Maliye idaresi yerinde kullanılmıştır. Osmanlı Devletinin kuruluşunda «Beytülmal» denilen ve «defterdar» adı verilen bir memurun idaresinde bulunan para işleri için aynı mânayı ifade etmek üzere «hazine-i padişahi», «hazine-i hümayun», «hazine-i devlet», «hazine-i emîriyye» tâbirleri de kullanılmıştır.

Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekkübetmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunduğu gibi daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre hazineler de vücuda getirilmiştir.

HAZİNE-İ PADİŞAHİ (خزينهٔ پادشاهی) [*Mal.*] Padişahın hazinesi mânasına gelen bu tâbir Maliye idaresi yerinde kullanılmıştır. Osmanlı Devletinin kuruluşunda «Beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri için aynı mânaları ifade etmek üzere «hazinei hümayun», «hazinei emîriyye», hazinei devlet», «hazine-i millet», «hazine-i maliye» tâbirleri de kullanılmıştır.

Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekkübetmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunduğu gibi daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre hazineler de vücuda getirilmiştir.

HAZİNE-İ RAHT (خزينهٔ رخت) [*Sar.*] Has Ahır hazinesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Raht; at ve yol takımları demek olduğu için hazine-i raht o türlü eşyanın muhafaza edildiği yer demektir. O gibi şeyler, altından, gümüşten yapıldığı ve kıymetli taşlarla da süslendiği için kıymetlerinden kinaye olarak bunların saklandıkları yere hazine denilmiştir

HAZİNE KETHÜDASI (خزينه كتخداسى) [*Sar.*] Sarayın yüksek vazife sahiplerinden birinin adıdır. Son zamanlarda vazifesi Topkapı Sarayı Müdürlüğü halini alan hazine-i hümayun kethüdalığı Yavuz Sultan Selim zamanında ihdas olunmuştur.

Kuruluş sureti ile vazifesi hakkında Atâ Tarihinde (c I, s 98) şu malûmat mevcuttur: «Hazine-i hümayunlarının dâhil ve harici ganaim-i gazevat ile teşhin olunarak fazlası saray-ı hümayun hazinesinin sofa-i haricisine nihade olunan (konulan) kebir altı kıta (ambara) vaz ile bakıyesinin birazı harem-i hümayunda ittihaz buyurulan hazinede ve bir miktarı Yedikule mahzenlerinde hıfzolunmuş olduğundan hazine-i hümayuna bir kethüda ve çantacı ve kaftancı ve hazine kâtipleri sınıfına üç nefer mülâzim yazıcıdan maada harem-i hümayun hazinesini muhafazaya haremsaray emekdaran-ı mutebere sinden bir hazinedar usta ve harem ağalarından hazinedar ağa ve hazine vekili ihtiraiyle ikmal-i hademe-i hazineye himmet buyurulmuştur.»

Hazine kethüdası saraya giren ve çıkan demirbaşa mütaallik eşyanın muhafazasından birinci derecede mesuldü. Maamafih bu mesuliyette daha birtakım maiyet memurlarının da iştiraki vardı. Onlar da Başefendi tâbir olunan birinci yazıcı ile diğer üç yazıcı, çantacı ve baş kullukçu idi. Hazine muamelâtı işte bu yedi kişinin yardımları ve mesuliyetiyle cereyan ediyordu.

Hazine-i hümayun ayda bir defa tetkik ve tanzim olunur ve en ufak bir şey bile zıyaa uğratılmazdı. Eskilik veya diğer bir sebeple elden çıkarılması lâzım gelen eşya silâhdar vasıtasiyle taraf-ı şahanaden istizan edildikten sonra müzayede ile elden çıkarılır ve kimlere kaç kuruş mukabilinde satıldığı defterlerine işaret edilirdi. Hattâ bu yolda tanzim olunan defterler hazine kethüdası tarafından da mühürlendikten sonra manzur-ı padişahi buyurulmak üzere arz olunurdu.

Hazine-i hümayundaki eşyanın defterlerini ve bunlardan satılanlar, veya imha olunanlara ait cetvel suretlerini hazine kethüdaları muhafaza ederler ve infisallerinde haleflerine devreylerlerdi.

Hazine kethüdalarının ekserisinin hazine-i hümayun ahvaline vukufları olmak cihetiyle hane-i hassaya alınmış olan baş yazıcıların temayüz eden eskilerinden nasbolunmak usuldendir.

Hazine-i hümayun Sultan Selim'in mühüriyle mühürlenirdi. Bu mühür Yavuz'un vefatından sonra da teberrüken istimal olunmuştur. Mühür; hazine hethüdasında, hazine-i hümayunun anahtarı da başefendi unvanını taşıyan baş kâtipte durur, hazine-i hümayundan bir şey çıkarılmak icabettiği surette başta kethüda olmak üzere yukarıda sayılan yedi zat ile işin icabına göre huzuru lâzım gelen ağavat hep birden girerek çıkarılırdı. Münferiden girip çıkmak, hattâ içeride iken el cebe götürülmek katiyen memnu idi.

Enderun Tarihinde bu münasebetle deniliyor ki: «Hazine derununa giren ağavat içeride bulundukça kaftan ve anteri (entari) her ne ise arkalarında bulunan elbisenin ceplerine ellerini sokamaz ve bilfarz defi-i sual ve rutubet lüzumunda mendil ve destimal çıkarmak için dahi elini cebine sokmak memnu olduğundan öyle bir zaruret vukuunda yanında bulunanlara azıcık dışarıya çıkacağım diyerek kapıdan taşra hurucetmek ve işini bitirdikten sonra yine içeriye girmekte beis yok ise de hazine kapısından içeride bulundukça kat'a elini cebine vaz'edemez ve hangi nevi eşya olur ise olsun kaldırılıp konulur iken serbest ve felfes tutulmayıp aheste aheste sakınarak yapışılıp, güzelce silkilip süpürülmek hususlarına dikkat olunur.»

Mehazımızda hazine kethüdasının vazifesi şu suretle yazılıdır: «Hazine kethüdası hizmeti hazine-i hümayunda nezaretine mevdu olan eşyayı hüsn-ü muhafaza ve memurları ağalara sıkça sıkça tanzif ve tanzim ve mümarese ettirilmesine ve şal ve kürk ve akmişe-i nefisenin ind-el-iktiza serilip silkilip süpürülmesine ve esliha ve evani-i ahen ve tutya gibi edevat-ı hadidiyenin (demir eşya) sildirilip temizlettirilmesine dikkat ve idhalât ve ihracat defterlerini hazine yazıcılarına eksiksiz, doğru dürüst terkim ettirerek hazine için iktiza edecek her nevi eşya hazine bazirgânları marifetleriyle bilmübayaa nefaset ve kıymetlerinde rehasata (ucuzluğa) himmet ve daire-i dahiliye-i hümayun için darüssaade ağası ve nefs-i hümayun için silâhdar ağa ve baş çuhadar ağa ve kahveci başı ve yazı takımlarına dair sır kâtipleri ve tüfenkçi başı taraflarından talep olunan eşyayı balâsı defterlü senet ahzı ve silâhdar ağadan alınan ruhsatla ita ve müfredat defterine kayıt ve imlâ ettirilmesine dikkat eylemek ve sayf ve şita döşemeleri levazımının baş kullukçu ve

haftancı marifeti ve terzi başı ve hallaç ve yorgancı başı mübaşeretleriyle tefrişine ve hazine-i hümayundan giranbaha bir şey çıkacak olursa hatt-ı hümayun ile müveşşah pusla ahz-u hıfz ve refakatindeki koğuş ağalarının okuyup yazmalariyle hüsn-ü terbiye ve talimlerine devam ve teşvik ile bu âdet ve âdaba her bâr nezaret ve tahkika ve silâhdar ağalara mevdu olandan maada ceyb-i hümayundan hazine kethüdası yerine mürettep olan mebaliğin nizamı veçhile sarf ve hüsn-ü idare ve hıfzına ve beher mah tanzimi usulden olan şehriye defterini baş ve ikinci efendilere terkim ettirerek bittemhir (mühürliyerek) silâhdar ağa vasıtasiyle huzur-u hümayuna takdim ve tasdik ettirilmesine ve hırka-i saadet oda-i âlisi dolabında ve derun-u hazine-i hümayunda olan murassa' ve müzehhep ve müzeyyen «mesahif-i şerife» ve «tefasir-i münife» ve «sair kütüb-ü lâtife» den başka arz odası pişgâhındaki büyük kütüphane ve Bağdat köşkü ve Revan odası ve Şimşirlik mabeyn-i hümayunundaki kütüphanelerde mevcut kütüb-i nefîsenin ayda bir kere izale-i gubar (toz) ve tanzif ve mahallerine tayin ve tanzim ve ciltleri fersude olanlarını kütüphaneci haber verdikte tamir ve teclit ettirmiye ve refakatindeki memurlarla hazine koğuş ağalarını hüsn-ü istihdama ikdam eylemekten ibarettir »

Hazine kethüdalığının tebeddülü nizamına dair yine Atâ'da (c. I, s. 250) şu tafsilât mevcutlur:

«Hazine-i hümayun kethüdası menasıbla bekâm ve nanpare ile çırağ buyurulmak hasebiyle kethüdalıktan infisal ettikte hazine-i hümayun ağalarından veya hazine baş yazıcılığından hane-i hassada bulunan okur ve yazar müstakim ve müstait bir zat huzur-u silâhdariye celp ve davetle has oda başı mübaşeretiyle huzur-u silâhdaride içi canfesli çuha biniş iksasiyle (giydirmek) hazine kethüdası nasbolunduğu kendisine tebşir olunarak has oda başı pişrev ve sağında giyim başı ve solunda başefendi begalgîr (koltuğundan tutmuş) oldukları halde iptida sebeb-i feyz ve neşeti olan hazine koğuşuna bilvusul hazine koğuş ağaları merasim-i tebriki badelicra gencine-i hümayuna mütevecciihen giderken selefi makam-ı metrûkünden badelkıyam yolda birleşerek hazine-i hümayunun dört nefer yazıcılariyle birlikte hazine-i hümayun kapısına varıldıkta selefi memhur olan balmumunu fek ve yed-i vediatındaki mühr-ü Selim Han-ı evveli telsim (öpmek) ile halefine teslim eder.

«Hazine i hümayuna dahil olmadan halefi çantacısının tehiye ettiği mühür mumunu usulü veçhile vaz ve takfil ederek kendi eliyle temhir eder. Orada halef ve selef resm-i vedaî bilicra ha'ef makamına ve selef nanpare ile çırağ olmuş ise hanesine ve mesbuk olduğu veçhile silâhdarlıkla bekâm olduğu halde halefi damenini pus ederek makam-ı celil-i cedidine gider.

«Hazine-i hümayunun yazıcılığına memur baş ve ikinci ve üçüncü ve dördüncü efendilerle mülâzimleri olan üç nefer efendiler ve baş kullukçu ve çantacı ve kaftancı ve nöbetçi başı ve hazine kethüdası imamı ve kullukçusu ve kilercisi ve tütüncüsü ve teberdar ve zülüflülerin en eskisi ve ocaklarının zâbiti olan baş baltacı tebrik ettikten sonra teşrifatçı makamında beraber bulunan has oda başı veda ederek yerine gider ve bu hizmet mukabili avaidi olan şal ve saireyi şâmil bir bohça kaftancı marifetiyle has oda başıya makamına gönderilir.

«Kethüday-ı cedit, silâhdarın ve ocak yoliyle eski bulunan çuhadar ve rikâbdar ağaların makamlarına giderek teşekkür eder. Maada tülbent ve peşkir ağalariyle kiler ve seferli kethüdaları ve kahveci ve berber başı ve tüfekçi başı ve sarıkçı ve müezzin başı ve baş lalalar hazine kethüdası yerine giderek tebrik ederler.

«Baş muhasebeci haiz olduğu kontrol salâhiyetine binaen refakatinde memurin-i lâzime olduğu halde hazine kethüdalığının tebeddülünün ertesi günü hazine kethüdası makamına bilvürut selef ve halef hazır oldukları halde hazine-i hümayunda mevcut olan defatir-i müteaddidesine tevfikan yegân yegân kethüday-ı lâhika devrolunmak usuldendi. Devir esnasında defatirde namevcut görünenler sadrazam ve şeyhülislâm ve şerif-i Mekke-i Mükerreme ve Kırım hanları ve kubbe vüzerasiyle kaptan paşa ve taşra vüzerasına ve Ulah beyleriyle Gürcüstan hotamanlarına ve Sırbistan genezine ve Karadağ lâdikasına ve Erdel ve Macar kıralları gibi devlet-i aliyyenin fermanberan mensubatına veya ecnebi mülûküne mücevher hançer ve bıçak va seyf ve tirkeş ve epe ve akva ve pala ve payoş ve varsak ve mücevherli kalpak ve çepken ve kemer ve mücevher çelenk ve altın zeneir gibi bazı şeyler verilmişse verilen eşyadaki mücevherin cins ve miktar ve kırat ve verildiği vaktin değer ve kıymetini mübeyyin balâsı hatt-ı hümayunlu mevcut olmak lâzım gelen puslalar meydana konulup eşyay-ı saire dahi buna kıyas ile meclis ieray-i tetkika himmet ve kuyudatın her taraftan tashihine itina ve dikkat eyler.

«Mefkut olan (bulunmıyan) eşya varsa bunlar tekrar ledettahkik şayan-ı kabul olacak

delâil-i vâsika ile tebeyyün eylediği halde defatirde mürakkam kalemleri üzerlerindeki şuruh tashih olunur ve eğer zayiat zuhur eder ise istikametini ikna edemediği halde selefe tazmin ettirilmek üzere huzur-u hümayuna ledel'arz sudur edecek irade-i seniyye veçhile hareket ve indel'iktiza selef muahaze dahi olunur ve bu defterin kararına dair tanzim olunan takrir hakipay-i şahaneye ledel'arz balâsı hatt-ı hümayun ile tevşih buyurulur. Kusursuz halefine devir ve teslime muvaffak olan selefe makam-ı tahsinde huzur-ı şehriyaride vüzeraya mahsus hil'atlerden bol yenli samur kürk iksasiyle ikram olunur.»

Dolmabahçe sarayının padişahlarca ikametgâh ittihazından sonra hazine kethüdalarının vazifelerinin bir kısımı kaldırılmış ve Topkapı Sarayı devairiyle hazine-i hümayunun muhafazasından ibaret kalmıştır.

HAZİNEMANDE (خزینه ماندہ) [*Mal.*] Tasarruf mukabili kullanılır bir tâbirdir. Mande; Farsça kalmak mânasına gelen manden mastarından müştaktır. Tâbirin karşılığı «hazineye kalmış» demektir. Binaenaleyh tasarruf tam mukabili sayılır.

Vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, c. 10, s. 6) 1280 (1863) senesi vakaları sırasında bir kısım nezaretlerin maaşları hakkında yapılan tebeddülleri şu suretle kaydedilmiştir:

«Tanzimat meclisinin lâğviyle riyasete mahsus yetmiş bir bin iki yüz yetmiş beş kuruş ile *meclis-i* valâ riyasetinin altmış bir bin iki yüz dokuz ve hariciye nezaretinin altmış yedi bin altı yüz yetmiş beş ve ticaret nezaretinin kırk dokuz bin altı yüz yetmiş beş kuruş maaşları birleştirilerek şehriye hâsıl olan iki yüz kırk sekiz bin sekiz yüz seksen dört kuruşun yetmiş beş bin kuruşunun Hariciye Nezaretine, yetmiş bin kuruşunun Meclis-i vâlâ riyasetine, otuz be şbin kuruşunun da Ticaret Nezaretine tahsisiyle kusur altmış sekiz bin sekiz yüz seksen dört kuruş hazinemande edilmiştir.»

HAZİNE NİHAYETİ (خزینه نهایتی) [*San.*] Mücefte yiv kısmının başladığı yerin adıdır. Hazinenin son kısmı olduğu için bu isim verilmiştir.

HAZİNE ODASI (خزینه اوطه‌سی) [*San., Mal.*] Kıymetli evani, eşya ve emvalin konulduğu yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun idare ve muhafazasına memur olana «hazinedar» denilirdi.

HAZİNE SARRAFLARI (خزینه صرافلری) [*Mal.*] Devletle malî muameleleri olan ve itibarları devletçe tanınmış bulunan sarraflar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bunlar kuyruklu tâbir olunan senede mutasarrıf oldukları cihetle kendilerine «kuyruklu sarrafan» da denilirdi.

Âşar ve rüsumatın maktuan mültezimlere ihalesi kaidesi câri olduğu zamanlarda mültezim olan zat, müzayedeye konulan bir varidata pey sürecek olduğu halde, evvel beevvel hazinece taahhüdü câri ve muteber bir sarraf göstermesi mevzu nizamlar iktizasındandı. Mültezim olacak zat büyük bir rütbe ve pek çok bir servet sahibi olsa bile yine aynı mecburiyete riayet eylerdi. Hattâ taksit zamanında hazine, mültezimleri tanımaz, alacağını bu sarraflardan ister ve tahsil ederdi.

Hazine sarraflarının isimleri gerek Maliye hazinesinde ve gerek hazine-i hassada mazbuttu. Ölenlerin sarraflık sıfatı evlâdına intikal ederdi. Bunların dâvaları iltizamattan mütevellit ise hazine-i maliyede, âdi ve hukukî maddelere müteferri ise hazine-i hassada rü'yeti meşruttu. Bu sebeple sarraflık mümtaz bir sınıf sayılırdı.

Âdi sarraflardan biri servet ve itibar kazanması sayesinde hazine sarrafları zümresine geçirilmesini istediği surette bir istida ile müracaat mecburiyetinde idi. Vâkı müracaat hazine-i hassa nezaretince tetkik edilir ve istenilen evsafı haiz olduğu surette keyfiyet Bab-ı âliye arz olunarak iradesi alındıktan ve divan-ı hümayun kaleminee beratı yazılıp verildikten sonra taahhüdatının muteber tutulması için hazine-i milliyeye ba-ilmühaber (tezkire) malûmat verilirdi.

Sonraları iltizam bedellerinin seneden seneye çoğalması ve bu yüzden beratlı hayriye tüccarının ve nihayet ecnebi tacirlerinin dahi hazinece taahhüdatının muteber tutulmasına müsaade edilmesi bu kaidelerin bozulmasına sebeb olmuştur.

Devlet bu sarraflardan para da istikraz ederdi. Bu münasebetle bunların bilhassa devletin ihtiyaçlı zamanlarında oynadıkları roller büyüktü. Bankaların teşekkül etmiş olması bunların menfaatlerine halel getirmiştir.

HÂZİN-İ BÂB-I HÜMAYUN (خازن باب همایون) [*Sar.*] İç hazinenin muhafazasiyle mükellef olanlara verilen addır. Veznedar demektir. Bunların başlarına «ser hâzin» denilirdi. İç ve dış hazineler hâzinlerinin birbirinden tefriki için iç hazinenin baş veznedarlarına «ser hâzin-i enderun», dış hazine baş veznedarlarına da «ser hâzin-i bîrun» ıtlak olunurdu. Ser hâzin-i enderun; paradan başka hil'at ve sair

kıymetli eşyanın da memuruydu. Padişahların ihsanlarını, hil'atlerini bunlar tevzi ederlerdi.

HAZİRE (حظيره) [*Vak.*] Ekseriya ölü gömülen etrafı duvar ve parmaklıkla çevrili olan cami, tekke ve türbe bahçeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan bu tâbir «Kamus-ı Osmani» de şöyle izah olunmuştur:

«Fil'asıl bir nesneyi dairen madar muhit olan şeye denir. Bu münasebetle etrafı çalıdan veyahut sazdan mamûl çit ile mestur olup içine dühûl mümkün olmadığı için içinde hayvan yatırdıkları «ağıl» a ıtlak olunur. Yine bu mâna karinesiyle etrafı parmaklık, yahut duvar ile mestur tutulan cevami-i şerife ve türbe ve tekke bahçelerine denilir ki ekseriya derunlarına emvat defnolunur. Bu hale göre etrafı mahfuz defin mahalli, kabristan demektir. Cem'i hazairdir. Fahiş galat olarak hatire suretinde kullanmamalı.»

Gel sevgilim, seninle bu muzlim hazireden
Bir lâhzacık firar edelim... Bak, teferrüce
Şayeste her taraf
«Mes'at köylüler|» diye olsun teranezen
Geldikçe karşımıza ekinler temevvüce
Pür neşe pür şegaf
Tevfik Fikret

HAZİRE-TÜL-KUDS (حظيرة القدس) [*Hal*] Mecaz yoluyle cennet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i hazair gelir.

Seni hazayir-i kudsa vusuldan alıkor.
Bu damgehte giriftari-i du şah-ı vücut
Sabit

HECAGÛ (هجاگو) [*Ede.*] Hicviye yazanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hicviye; birinin kusur ve aybı meydana konulmak üzere yazılan şeydir. Bunun yerine «heccav» de denilir.

HECCAV (هجاو) [*Ede.*] Hicviye yazanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hicviye; birinin kusur ve aybı meydana konulmak üzere yazılan şeydir. Bunun yerine yine o mânaya gelen «hecagû» de denilir.

HECELEMEK (هجالمك) [*Hal.*] Zorlukla okuma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hece; «Kamus-ı Osmani» de «bir müteharrik harften ibaret olan savt. Bir lâfzı hurufiyle takti yani harflerin sin, lâm, elif, mim diye tadadetmek» suretinde izah olunmuştur. Hecelemek için «Lehce-i Osmani» de şu izahat vardır:

«Çocuklar tehecci etmek, zahmetle okumak. Heceliyerek bulmak; ibareyi zorla ve güç ile istihraceetmek.»

HEDAYA (هدايا) [*Hal*] Armağan, peşkeş demek olan hediyenin cem'idir. Türklerde hediye ananevi bir teamüldür. Misafir ağırlamak, tanıdık ve bildiğe muhtelif vesilelerle peşkeş vermek güzel huylardandır. Medeni memleketlerde de yılbaşı, düğün, seyahat münasebetiyle birbirine hediye verilmek usuldendir. Ancak bu bir maksad-ı mahsus takibedilmeksizin, sırf bir dostluğa dayanırsa hoş görülür. Hattâ takdir olunur. Fakat böyle olmayıp da hususi bir maksatla, mukabilinde bir şey temini emeliyle verilirse o zaman hediye «rüşvet» ten başkab ir şey olamaz. Çünkü bununla meramını tervic ettirmek meydana gelir, böyle olunca da iş hediyelikten çıkar.

Osmanlılarda vükelâ ve ricalin padişahlara, memurların yekdiğerine, halkın memurlara verdikleri hediye bir zamanlar rüşvet mahiyetini almıştı. Hediye için tazyik vâkı olduğunu bile tarih kaydetmiştir.

Vakanüvis Naima, Sultan İbrahim'in kürk iptilâsını anlatırken diyor ki: «Vüzera ve ulemanın mazul ve mansuplarından ve şeyhülislâm ve kazaskerlerin her birisinden samurdan masnu' ol libas-ı şahanenin birisi rikâb-ı hümayuna ihda olunmak ferman buyuruldu. Adem-i kudret izhar edenlere divan çavuşları tâyin olunup cebren tahsil ettirildi. Galata kadısı şeyhülislâmzade Mehmet Çelebi âlim, mutasavvıf bir recül-i ârifti. Bir bohçaya bir aba hırka ve bir mevlevi külâhı koyup vezir sarayına vardı. İptida tezkere-i evvel Şamizade'ye buluşup:

— Efendi, ben kürk vermeye kadir değilim, şu hırka ile külâhı giyip mansıptan vazgeçerim dedi. Şamizade haberi iblâğ ettikte vezir-i âzam Çelebiyi huzuruna getirip:

— Efendi niçin böyle huşunet edersin, padişahı bilmez misin baban verdi, sen niçin inadedersin dedikte:

— Babam mansıbı havfından vermiş. Ben bugün Galata'ya naip göndermedim. Benim sultanımdan ricam budur ki beni padişah huzuruna getiresiniz, ana dahi cevap vereyim ki bu tarikle müsadere-i ulema, evvel âhırda münasip değildir. Gayeti bana üç haletin biri isabet eder: eğer katlederse şehadet canıma minnettir. Eğer nefyederse, iki aya kariptir İstanbul zelzeleden hâli değildir, bu üslûp ile bir gün yere geçer; bu şehirde bulunmamak ganimettir. Eğer azlederse bugün ben naip göndermedim ve şu hırka ve külâhı giyerim, cevabını verdi.»

Hediye için tazyık yalnız padişahlar ve vezirler tarafından değil, valiler ve hattâ daha

küçük memurlar tarafından da vâkı oluyor, iş tamamiyle rüşvet rengini alıyordu. Tanzimata kadar böyle gelen bu işe ondan sonra nihayet verilmek istenilmiş, hediyeler biri memnu, diğeri gayr-i memnu olmak üzere ikiye ayrılmıştır :

Memnu' hediyeler: mücevherler, altın ve gümüşten yapılma kıymetli eşya, çubuk takımı, kürk, şal, kumaş, gulâm, cariye, at, beygir ve sair hayvanlar, hayme, zahirelerin envaı, kuru yemişler, odun, kömür.

Memnu olmıyan hediyeler: üzüm, kavun, karpuz, yaş meyvalar, çiçek, gülbeşeker, o kabilden olan sair tatlılar, yoğurt, tereyağı, süt, kuzu, av, balık, tavuk, sair kuşlar.

Memnu olmıyan hediyelerin de külliyetli olması caiz değildir. Kararda buna dair şu ahkâm münderiçti: «Meyva ise az miktarda olması, yağın kıyesi beş ve kavun ve karpuzla tavuğun, kuzunun, tatlı kâselerinin, şurup sürahilerinin adedi beş, altıyı ve yumurta miktarının nihayet elliyi tecavüz etmemesi şart edilmişti.

HEDİYE BEHA (هدیه بها) [*Mal.*] Beylerbeyiler gibi büyük memurların bir yere tâyinleri münasebetiyle hediye namıyle verdikleri paralar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Verilen bu paralar tevzi defterlerine geçirilir, halktan tahsil olunurdu. Tevzi defterlerine bu türlü yazıldığından dolayı meydana gelmiştir, Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

HEFT RENK ACEM DİBASI (هفت رنك عجم دیباسی) [*Giy.*] İpekli ve renkli bir nevi kalın canfese verilen addır. İran'da yapıldığı ve yedi renkten terekkübettiği için bu adı almıştı. Venedik'te yapılan bu türlü kumaşa da «Venedik heft renk nakışlı diba» denilirdi. Başbakanlık arşivinde mevcut bir vesikada (askerî, 3906, tarihi, 1211) dibanın şu nevileri yazılıdır: heft renk acem dibası «âlâsı, ednası», frengî ağır telli ve nakışlı mor diba, Venedik heft renk nakışlı dibası ; Venedik'in sair heft renk sade telli dibası, frengî nakışlı telli diba, İstanbul'un telli al dibası.

HEKİM BAŞI (حکیم باشی) [*Sar.*] Sarayın ve memleketin sağlık işlerinin başında bulunan zata verilen unvandır. Resmî kayıtlarda aynı mânaya gelen «reis-ül-etibba» geçer. Osmanlılarda ilk hekim başı, İran vezirlerinden iken İstanbul'a gelen Kutbüddin Efendidir. Hekim başılığa tâyin ettiği Kutbüddin Efendiye Fâtih Sultan Mehmet yevmiye 500 ve ayrıca 1000 akça aylık bağlamıştı. Baş lalalığa bağlı olan hekim başılar Fâtih zamanında yaptırılan ve baş lalalara tahsis olunan «baş lala kulesi» nde otururlardı. Kulede ecza ve ilâç bulunan bir dolap vardı, Kiler koğuşunda da bir eczahane mevcuttu. Sarayda «etibba-i hassa» adlı doktorlar, şimdi operatör denilen «cerrahlar» vardı. Bu cerrahlara da «cerrahin-i hassa» denilirdi. Hassa tabiplerinin şakirtleri (muavinleri) mevcuttu. Bunlar da etibba i hassadan sayılırlardı. Etibba-i hassanın başlarına «ser etibba-i hassa», cerrahların başlarına da «ser cerrahin-i hassa» adı verilirdi. Reis-ül-etibba aynı zamanda «ser etibba-i hassa» idi.

İlâçları yapan eczacılar da vardı. Nefs-i hümayun (padişahın kendisi) ve saltanat hanedanı için yapılacak ilâçları hekim başı eczacıya gözü önünde ve kendi tarifi dairesinde yaptırırdı Bu sırada baş lalanın kullukçusu ve zülüflü baltacısı da hazır bulunur ve ilâçların kutu ve şişeleri hekim başı ile baş lala tarafından mühürlenirdi.

Dar üş-şifalardaki tabipler hekim başının inhasiyle tâyin olunurlardı. Hekim başılar *muhaberelerini doğrudan doğruya* sadrazamla yaparlardı. Memleketin her tarafına ait tıbbi işlere hekim başı bakar, azil ve nasıplara o karışırdı.

Hekim başıların ulûfeleri olduğu gibi kışlık ve bahariye avaidi de vardı. Hekim başılar sancaklı abayı giyerler, başlarına örfi destar sararlardı. Gerek hekim başılar ve gerek saray hekimleri, padişaha varıncıya kadar, bütün büyük devlet adamlarından hürmet görürlerdi. Padişahlar her nereye giderlerse hekim beşılar mutlak surette beraber giderlerdi. Muharebeye gittiği vakit yüksek derecede menzil tayinatı alırlardı.

Topkapı Sarayı Müzesi müdür muavini İzzet Bey «Hekim başı odası, ilk eczahane, baş lala kulesi» adlı eserinde (İstanbul, Kader matbaası, 1933, sahife 6 haşiyesi) şunları yazmıştır:

«Hekim başılar, saray-i hümayun -hususi tabibi, padişahların tıbbi müşaviri, hem de memleketin en büyük ve itimada şayan hekimi idi. Padişahlar, ba tahrirat, hekim başıları hususi müşavereye ve şu suretle, şu elkapla çağırırlardı :

A'lem-ül-hükema-il hazikın, ahzak-ül-etibba-ir-rasihîn, Calinus-i zaman, Bukrad-ül-a'van, müverrih-ül ervah vel-ecsam, müzill-ül emraz vel-eskam, elmühtassı biinayet-il melik-ül âlâ, südde-i seniyyemizde reis-ül-etibba olan... dame hazakatüh...

«Hekim başılara padişah hürmetkârane, samimî hitaplarda bulunurdu. Onlar da padi-

şahın sıhhatiyle alâkadar olurlardı ve bütün mubabereleri doğrudan doğruya sadrazam ile idi. Memleketin her tarafında tıp umurunu hekim başı tedvir eder, hekimlerin azil ve nasiplerine onlar karışırdı (17. ci asır).

«Hekim başılara arpalık namiyle, muhassesat olarak Tekirdağ ve Serfice mahsülleri verildiği gibi, eski kanun üzere de yazlık için bir top mor çuha, bir top sof, altı kıta hat'a ve kışlık için de bir top mor çuha bir top da ufi samur, altı kıt'a hat'a ve bir top sof verilirdi.»

Evliya Çelebi seyyahatnamesinde (cilt I, sahife 530) hekim başı 500 akçe mevleviyyetli hâkimdir. Hünkâr kapısı, yeniçeri çuhadarı, 100 adet iç huddamları vardır. Tekirdağ şehri hekim başılığın arpalığıdır.» diye yazar.

Hekim başılık 1260 (1844) «ser tabib-i şehriyari» adını aldığı gibi 1266 (1850) de de tıbbiye nezaretinin ihdası üzerine vazifesi saray doktorluğuna inhisar etmiştir.

HELÂLİ (حلالی) [*Giy.*] Bürümcüğün pamuk karışık nev'ine verilen addır. Bürümcük kıvırtma denilen bükülmüş ipekten dokunan çamaşırlık bezdir. «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde bürümcük hakkında izahat verilirken deniliyor ki: «Gûya ipek kumaş ve ipek bez giymek erkeklere haram olduğundan bir hilâl tuzla şarabın helâl oluverdiği gibi biraz keten veya pamuk ipliğiyle de bu bürümcük helâli oluverdi. İşte böyle olan helâliler, bürümcükler kolay eskimez, kullanışlı en iyi ve en güzel çamaşırlıktır.»

HELÂLİ GÖMLEK (حلالی گوملك) [*Giy.*] Erişi bükülmüş ipek, argacı pamuk olmak üzere dokunan ve helâli adı verilen bezden yapılan gömleğin adıdır. Eskiden tene giyilen bu gömlekler pek dayanıklı olurdu.

HELÂLLIĞA ALMAK (حلالغه آلمق) [*Hal.*] Nikâhla almak, evlenmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HELÂLZADE (حلال زاده) [*Hal.*] Nikâhlı kadından doğan, veled-i zina olmıyan demek olup mecaz yoluyle afif, namuskâr, iyi, salih, hilkati pâk, hayırhah yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Zıddı «haramzade» dir.

HELESAYA ÇIKMAK (هله صایه چیقمق) [*Hal.*] Eskiden ramazanlarda iftardan sonra para toplamak için çocuklar tarafından teşkil edilen çalgılı heyetlere katılanlar tarafından nakarat makamında söylenen bir tâbirdir. Dilenciliğin kibarcalarından sayılan bu alaylar birinin boynunda ufak bir davul, ötekinin elinde cam, muşamba veya kâğıt fener olmak üzere dört beş çocuktan terekküp ederdi. Bunlar konakların yahut konak yavrularının önünde dururlar, davulcu yahut sesi güzelce olan «saba» veya «dügâh» üzerinden:

Besmeleyle çıktım yola
Selâm verdim sağa sola
A benim devletli efendim
Ramazanın mübarek ola

Açmaziyle başlıyarak gûya tuhaflık olmak üzere:

Davulumun ipi kırmızı
Bu yıl yemedim karpuzı
Arkadaşımı sorarsanız
Yeni Camide pupuç hırsızı

Bunun ardı sıra da meselâ:

Davulumun ipi kaytan
Sırtımda kalmadı mintan
Verin beyler bahşişimi
Sırtıma alayım mintan

Davulumun ipi tekir
Bana derler deli Bekir
Aşçıbaşı baklava getir
Yiyemezsem geri götür

Halayıklar, halayıklar
Ocak başında sayıklar
Davulun sesini işitince
Pirincin taşını ayıklar

Davulum dan dan öter
Tütünüm durmaz tüter
Vakitler geç oldu beyim
Bahşişimi çabuk gönder

Davulum sırma telli
Arkadaşım ince belli
Bahşişimi çok isterim
Küçük hanım nazik elli

Davulama uyar olmaz
Cins hayvana kayar olmaz
Bahşişleri bana verin
Arkadaşım kapar olmaz

Uzun çarşı çamur olmaş
Baklavalar hamur olmaş
Tiryakiler mahmur olmaş
Helesa, yelesa

Biçiminde türlü türlü arsızca beyitler söyler, ötekiler de her kıt'a sonunda nakarat olarak:

— Hele sa, yele sal bağırırlar, böyle bir hay u huy ile para toplarlardı.

1908 Temmuz İnkılâbından sonra bu âdet kalkmıştır.

HELEZON (حلزون) [*San.*] Dairemsi çizgilere verilen addır.

HELEZONİ (حلزونی) [*Mim.*] Üstüvane veya mahrutun mihveri istikametinde ve etrafında bir noktanın devredip ilerlemesinden hâsıl olan şekle verilen addır.

HELVACİYAN-I HASSA (حلواجیان خاصه) [*Sar.*] Saray aşçılarından tatlıcılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar tatlıdan başka şurup ve macun da yaparlardı. Helvacılar bir bölük halinde idiler. Mevcutları on sekizinci asrın ortalarında altı usta ile yüzden fazla şakirtti. Helvacı ocağında senede bir defa nâne, dâr-ı fülfül, havlıcan, gül ve gelincik macunları yapılır, padişaha takdim edildiği gibi enderun ricaline de hediye edilirdi. Saray lokması diye meşhur olan lokmanın da iyisi burada yapılırdı.

HELVAHANE (حلواخانه) [*Sâr.*] Sarayda reçel, şurup, macun gibi tatlılar yapılan yerin adı idi. «Matbah-ı Âmire» adı verilen saray matbahının şubelerinden olan bu işle meşgul bulunanlar «helvahane ocağı» adını taşıyan bir ocağın halkı idiler.

HELVAHANE OCAĞI (حلواخانه اوجاغی) [*Sar.*] «Matbah-ı Âmire» adı verilen saray matbahının her nevi tatlılarla reçel, şurup ve macun gibi tatlı nev'inden şeyler yapanların bağlı bulundukları ocağın adı idi. Burada kokulu macun da yapılırdı.

Enderun tarihi olan «Atâ Tarihi»nde (c. 1, s. 297-298) bu ocak için şu tafsilât vardır: Tatlıya mütaallik yiyecek ve içecek yapılan bu ocak mensuplarının eski ve müstaitleri helvacıbaşılık, çeşnigirbaşılık ve hoşafçıbaşılık memuriyetlerine yükseldikleri gibi nan pare ile çırağ da edilirlerdi. Bu ocakta senede bir defa ilkbaharka büyük kazanlarla birçok nâne, dâr-ı fülfül, havlıcan, gül, gelincik macunları kaynatılır, nefs-i hümayun için baş lâlaya, kilerin baş kullukçu yeri ile lüzumu kadarı gönderildiği gibi saray iç ve dış dairelerine ve silâhdar, dâr-üs-saade ağası ve diğer bütün saray mensuplarına da dağıtılırdı. Akrabası olan ağalar hisselerine düşenden ana ve babalarına gönderirlerdi. Macunun pişirildiği geceye «ot gecesi» denilir ve o gece ocaklılar Bostancı yerinden gönderilen hayalbaz, hokkabazlar ve ince saz takımı ile eğlenirlerdi.»

Helvahane ocağı mensuplarının bazılarını aylıkla daima veyahut kademiye ücretiyle muvakkât olarak hizmet ederlerdi. Bu ocakta pişirilen lokma meşhurdu. Bundan başka güzel kek lokması, beyaz tel ve ekmek kadayıfı da pişerdi.

Köprülü Mehmet Paşa bu ocaktan yetişmiştir.

HELVA SOHBETİ (حلواصحبتی) [*Hal.*] Eski zamanlardaki kış toplantıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Beş on kişinin bir araya gelerek teşkil ettikleri müsahabe meclisinin kuru geçirilmeyip o vesile ile damakların da telzizi kasdiyle, mevsim icabı olarak, meyva bulunmaması yüzünden, çokluk helva pişirilerek yenilmesi bu toplantılara «helva sohbeti» denilmesini ve bu tâbirin de o yüzden taammüm etmesini mucip olmuştur.

Esnaf teşkilâtı mevcut iken teşkilât mensupları, uzun kış gecelerinde aralarında toplantılar yaparlar, helva pişirip yedikleri gibi tertip ettikleri oyunlarla sabahlara kadar eğlenirlerdi.

Helva sohbetleri alelekser harifane (ârifane) yani masrafın müştereken tesviyesi suretiyle yapılırdı. Münavebe (sıra takibi suretiyle) ile yapanlar da olurdu.

Eski zaman âdetlerini yazdığı piyeslerle sahnede canlandıran Musahip zade Celâl Bey «Eski İstanbul Yaşayışı» adlı eserinde (s. 90-91) «Helva Sohbetleri» başlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«Eski zamanlarda kış mevsiminin başlıca eğlenceleri helva sohbetleri idi. Devlet erkânından hattâ vüzeradan, sair zenginlerden ve orta halli olanlardan, sanat erbabından her sınıf kendi muhitinde atalarından gördüğü âdet üzerine, biribirine samimî fütüvvetkârlıkta bulunurlar, her fırsattan istifade ederek helva sohbetleri tertip ile ahbap ve yaranına ziyafetler verirlerdi. Vükelânın helva sohbetleri pek külfetli ve tantanalı olurdu. Şairler, edipler, nükteperdazlar, menkıbegûlar, güzel sesli meşhur mugannilar, sazendeler dâvet edilirdi. Her sınıf kendi zevkine ve âlemine göre toplantılar yaparak şiddetli kış mevsiminin uzun gecelerini dostça, zevk ve safa ile geçirirlerdi.) (Erbain) karakışın en soğuk keçen kırk günüdür. (Hamsin) karakış biter bitmez erbainin peşini bırakmıyan ve elli gün devam eden sayılı soğuk günlerdir. Sıhhat ve afiyetle erbainle hamsini geçirenler kurbanlar keser, sadaka verirlerdi. Bu helva sohbetlerinin devlet erkânı tarafından yapılanları külfetli olduktan başka resmiyet icabı olarak samimiyet havasından da mahrumdu. Orta halk arasındakiler, yani sanat ve ticaret erbabı toplantıları ise samimî, kardeşçe, neşe içinde geçerdi. Türlü türlü tatlı ve tuzlu

yemekler, hindi dolmaları, börekler, gözlemeler, revaniler, baklavalar, samsalar, sarığburmalar, kaymaklı yassı ve tel kadayıfları, içi kaymaklı ve bademli tokalı oğlu kayısı tatlıları, hurma tatlısı, sütlü irmik helvası, nişasta helvası, Amasya kırmasından un helvası, turşular, şerbetler ve pekmezli bozalar (bu bozalar darıdan ve pirinçten yapılırdı) yenir ve içilirdi. Bu sohbetlerin en başta geleni keten helvası idi. Ortaya sekiz on kişilik pırıl pırıl kalaylı bir bakır sini konur. Bunun üstüne iki bilek kalınlığında ağdalanmış kocaman sıcak bir halka şeker konur. Bu halkanın ortasına elenmiş un konur. Keten helvasını yapmasını bilen ustalar kollarını sıvarlar. Sıcak sularla ellerini, kollarını sabunla yıkarlar. Sininin etrafına dizilirler. (Pîr Selman-ı Pâk'a gülbank okurlar).

«Ağdalanmış sıcak şekeri, ellerini ortadaki una batıra batıra, sağdan sola birlikle çevirmiye başlarlar. Misafirler hem seyrederler, hem de çalar çalar çağırırlar. Bu ağda türkülerle lâtifelerle çevrile çevrile tel tel keten helvası olur ve misafirlere tutam tutam dağıtılır. Saz şairleri, destanlar, semailer, koşmalar, türküler okurlar, çalarlar. Zarf, tura oyunları oynanır, tekerlemeler, masallar, menkıbeler söylenir. Zarf oyunlarında tepsiyi dolaştıran şu manileri söyler:

Fincanım dizi dizi
Üzmeyin kendinizi
Yüzüğü bulamazsınız
Güldürürsünüz bizi

Bir başkası da şunu söyler:

Yoldaşın bulamadı
Tepsiyi alamadı
Düşünmekle geğitim
Çıkmaz oyunun tadı

Bir başkası da:

İşkille düşün taşın
Biraz enseni kaşın
Yüzüğü bulamazsan
Yardım etsin goldaşın

«Bu oyunda kahkahalarla gülünür ve tatlı vakitler geçirirlerdi.

«İstanbul nasıl eğleniyordu?» adlı kıymetli eserinde Refik Ahmet Sevengil de «kışın helva sohbetlerinde neler olurdu?» başlığı altında (sayfa 120-134) tarihî safhasını şöyle anlatıyor:

«Üçüncü Ahmet devrinin kış eğlencelerinden biri de helva sohbetleridir. Damat İbrahim Paşa, İbrahim Paşa'nın damadı kaptan-ı derya Mustafa Paşa, diğer vezirler, vükelâ, ağniya, eşraf, âyan, bütün aristokrasi sınıfı kış geceleri saraylarında, konaklarında mükellef ve muhteşem ziyafetler tertip ve meşhur ve muteber zevatı davet ederlerdi.

«Bu toplantılar esnasında musiki ile, şiir ile, laf ü güzaf ile vakit geçirilerek, muhteşem sofralarda gümüş tepsiler içinde helva yenilirdi. Devrin ricali, birbirlerini izaz için, daha ziyade bir servet ve gösteriş müsabakasına kapılarak bu ziyafetleri sıklaştırdıkça sıklaştırırlar, davetlilerin adedini arttırırlar, bilhassa meclislerinde şuarâdan meşhur zevatı bulundururlardı. Bu suretle vasf ve medhedilmelerini temin ederlerdi. Zamanın şairleri bu helva sohbetlerinin her biri için ayrı ayrı kasideler yezmışlardır.

«Damat İbrahim Paşa'nın sarayında yapılan helva sohbetlerine padişah ekseriya iştirâk ettiği gibi Kaptan Paşa ile Kethüda Paşa'nın konaklarındaki helva sohbetlerinde de padişah ve vezir-i âzam çok defa hazır bulunurlardı. Damat İbrahimı Paşa'nın tensibiyle (Reis-üş-şuara) tayin olunan Osman Zade Taip, Seyyit Vehbi, müverrih Raşit, Çelebi Zade Asım, şair Şakir ve Ahmet Nedim bu helva sohbetlerine ziynet verirler, eserlerini okuyup meclisin neşesini arttırırlar, padişahtan, vezir-i azamdan, methettikleri diğer vezirlerden lütuf ve ihsan görürlerdi. Damat İbrahim Paşa'nın, damadı Kaptan-ı Derya Mustafa Paşa'nın sarayına helva sohbetine gelmesi bu şairler için tes'it edilecek bir hadise idi.

(Nedim) şunları söylüyor:

Bab-ı keremin cihana me'va
Fahretmede hidmetinle dünya
Ey sadr-ı güzin-i âlem âra
Teşrifin ile bu sadr-ı vâlâ
Mazbut fıraz-ı asumandır

Damadına lütfedip firavan
Kıldın anı makdeminle şadan
Çok oldu bu lütf-i hasa şayan
Şimden geri necm-i bahtı her an
Hurşid-i sipihre heminandır

«Damat İbrahim Paşa'nın Damadı Mustafa Paşa'nın evine helva sohbetine gelişi bir başka seferde şair Nedim'e şu mısraları söyletmiştir.

Ey vezir-i kerem pişe-i sadr-ı âlişan
Müşerref oldu kudumunla bu bülent eyvan
O rütbe feyz-ü safa verdi makdemin ana kim
Verir o gûne safayı girince sineye can
Gelip bu meclise fasl-ı bahar veş kıldın
Misal-i gül dil-i sıhr güzinini handan

Bugüne sadr şeb-i helvaya idicek teşrif
Hemişe vefk-ı muradınca devrede devran

«İbrahim Paşa'nın diğer damadı Mehmet Kethüda'nın konağındaki helva sohbetlerine gelmesi de ayrıca kasideler yazılmasına sebep olmuştur. Helva sohbetlerinin meclise iştirâk eden gençlerin hüsn-ü âhı tesiriyle şairlere şuhane harfendazlıklar ilham ettiği de vâkidi. Nedim'den şu mısraları dinleyiniz:

Haftın gelicek âşıkına base mukarrer
Helva gecesidir kattın ey lebleri şükker
Helvalara söz yok hepsi nazik-ü şirin
Hoş cümlesi amma ki efendim leb-i dilber
Yüz dürreye aldım gece ol dürr-i yetimi.
Hayfım bu ki baran karışursa pahi artar
Hacip ola kapında Nedim'ay-ı muhakkar

«Bazan bizzat padişahın da sarayında helva sohbetleri tertip ettiği olurdu. Devlet erkânı bu ziyafetlerde hazır bulunurlardı. Padişahın vezir-i azamının da nazm ile melûf oldukları için helva sohbetleri üçüncü Ahmet'le Damat İbrahim Paşa'nın nazmen cilveleşmelerine de vesile vermiştir. Padişah bir defa vezirine şu mısralarla iltifat etmiştir:

Çırağımsın benim sen hem vezir-i nüktedanımsın
Nâzîrin yok sadakat ile meşhur-u cihanımsın

«Damat İbrahim Paşa bu teveccüh üzerine kayın pederini bir kış gecesi Beşiktaş sarayında tertip ettiği mükellef ziyafet ve eğlenceye şu suretle dâvet etti:

Ezelden abd-i memlûkün çırağ-ı hasınım zira
Sebep sensin beni ihyaya devletle saadetle
Senindir hane yoktur minnetin şevketli hünkârım
Kerem kıl sohbet-i helvaya gel ikbal-ü şevketle

«Bazan İstanbul'daki ecnebi sefirlerin şereflerine helva sohbetleri tertip edildiği de olurdu ve bu, debdebe ve haşmetin ecnebilere iraesine vesile teşkil eder, içinde ziyafet verilecek olan odanın duvarlarına murassa kılıçlar asılır, köşelere yastıklar üzerine mücevherli hançerler konulurdu. Hizmetçiler hâreli kaftanlar giyerler, bellerine kıymettar hançerler takarlardı. Damat İbrahim Paşa ziyafet odasına süferanın vüurudundan sonra gelir, o mehib kavuğu, ağır ve kıymettar kürkü, murassa kemeri, belinde kabzesi nadide cevahirle parıl parıl şerareler saçan hançeri, parmaklarında ışıldıyan elmas yüzükleriyle içeriye girdiği zaman herkes ayağa kalkar, selâm ağası yüksek sesle selâm alırdı. Ziyafet esnasında mecmuu bazen elli altmış kişiye baliğ olan saz heyeti icray-ı terennüm ederdi. Ziyafetin sonunda davetlilere, kapının önünde bekliyen çavuşlara, sefirin adamlarına derecelerine göre samur ve kakum kürkler, hil'atler giydirilir, sair atiyyelir verilir, yüksek rütbeli zevata kürk giydirilirken çavuşlar alkış tutarlardı.»

Esnaf teşkilâtı inkıraz bulduktan ve hususiyle içtimalar menolunduktan sonra İstanbul'da bu âdet de ortadan kalkmıştır. Taşralarda son zamanlara kadar devam eden bu gibi sohbetler ahiren eğlence usullerinin değişmesi ve bu gibi eğlenceler yerine sinema ve emsalinin kaim olması helva sohbetlerinin hemen her tarafta unutulmasını mucip olmuştur.

Lâleyi bir iki gün anmıyalım şimdi hele
Kâmlar sohbet-i helva ile olsun şirin
Nedim

HELVA YEMEK (حلوا يمك) [*Hal*] Mecaz yoluyle haltetmek, hezeyan etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Tanrının zalimi şirret gidiler
Bak benimçün gene helva yediler.
Enderunî Fazıl

HELVA-Yİ HAKANİ (حلواى خاقانى) [*San.*] Tatlı nevilerinden birinin adıdır. Padişaha nisbet edilen bu helva için «filhakika tekellüflü olup dahi hakana mensup olmak cümle helvaların padişahı demek olan» diyen ve üç dört nev'î bulunduğuu söyliyen eski bir yemek kitabı müellifi (Tarihte 50 Türk yemeği, sayfa 7) en meşhuru olduğunu kaydetmek suretiyle bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Has un 200 dirhem, nişasta 200 dirhem, pirinç unu 200 dirhem, bir okka sade yağ b - dettasfiye tencere ile ateşe konulduktan sonra unları koyup mutedil ateşte kepçe ile muttasıl karıştırarak meyaneledikte üç okka safi bal yahut pâk kestirilmiş şeker ve iki okka süt ile gayet kaynarken haşlayup tencerenin üzerini bir hoşça örtüp bir çeyrek miktarı durduktan sonra açıp gereği gibi karıştırdıktan sonra matlup olduğu veçh üzere tepsiye yahut tabakalara koyup istimal oluna.»

HELVAY-İ ME'MUNİYE (حلواى مأمونيه) [*San.*] Tatlı nevilerinden birinin adıdır. Eski bir yemek kitabı müellifi (Tarihte 50 Türk yemeği, sayfa 17) meşhur helvalardan biri olduğunu ve birkaç nev'i bulunduğunu söylediği bu helvanın yapılışını şöyle terif ediyor:

«Evvelâ 500 dirhem aseli (bal) cüz'i su ile ısıtıp astardan süzüp soğudalar ve kaide

üzere döğülüp elenmiş pirinç ununcan 400 dirhem alınıp 300 dirhem sade yağ ile nerm (hafif) ateşte tamam yağ taşra zahir olunca pişireler. Badehu ateşten indirip anı dahi soğudalar. Badehu balı içine koyup ve tekrar ateşe koyup tencereye yapışmamak için vakit vakit karıştıralar. Tam piştikte indirüp kepçe ve kaşık ile alıp tavada kızgın yağda kızartup kevgir ile alıp tabağa dizeler. Bir acayip helvadır.

«Diğer bir nev'i; bir ölçü sade yağına iki ölçü pirinç unu koyup helva meyanesi gibi mutedil ateşte pişirüp badehu bir ölçü asel (bal) ile iki ölçü süt dahi izafe (ilâve) edip birbirine alıştırdıktan sonra bir münasip tepsiye koyup tekrar fırında dahi bir miktar pişireler.»

HEMEDANİYYE (همدانیه) [*Sof*] Necmeddin-i Kibrevî'nin tesis ettiği «Kibreviyye» tarikatinin şubelerinden birinin adıdır. Müessis Hemedanlı olduğu için bu adı almıştır. Kibreviyye tarikatinin öteki şubeleri de şunlardır: Bahaiyye, Halvetiyye, Firdevsiyye, Nuriyye, Rükniyye, Nurbahşiyye, Berzenciyye.

HEM KEL, HEM FODUL (هم کل، هم فضول) [*Hal*] İktidarsız fakat arzulu, elinde olmadığı halde hevesli yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine aynı mânaya gelmek üzere «hem gol, hem zol» da denilirdi.

HEM SUÇLU, HEM GÜÇLÜ (هم صوچلی، هم گوچلی) [*Hal.*] Suçlu olduğu halde suçunu bilmez, suçsuz olduğunu iddiaya kalkar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HENDESEHANE HOCASI (هندسه خانه خواجه‌سی) [*Mek.*] Hendesehane adı verilen mektebin muallimi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hendesehane, kara ve deniz ordularına mütefennin zâbit yetiştirmek üzere açılmış idi.

HENDESEHANE-İ BAHRÎ (هندسه خانهٔ بحری) [*Mek.*] Bahriye Mektebinin ilk adıdır. Birinci Abdülhamit zamanında 1187 (1773) senesinde Cezayirli Hasan Paşa'nın teşebbüsiyle Tersane içinde açılmıştır. Mektebin ilk baş hocası meşhur Türk riyaziyecisi Gelenbevî İsmail Efendidir. Türk bahriyesinde Avrupa usuliyle (Balistik) ilminin temelini bu zat atmıştır. O zamana kadar gemi topları göz tahmini ile atılırdı.

Bahriye Mektebi 1210 (1795) da daha muntazam bir halde yeniden açıldı.

Osman Ergin ilk askerî mekteplerden bahsederken (Türkiye Maarif Tarihi, c. 2, s. 264 ve mütaakıp) «Mühendishane-i Bahri-i Hümayun» başlığı altında şu tafsilâtı veriyor:

«Türkiyede kara ve deniz ordulariyle onların levazımının yenilenme ihtiyacının ne zaman ve ne suretle duyulmuş, velhasıl tedbirler alınmış olduğunu bu eserin birinci cildinde askerî mekteplere ayrılan yerlerde kısaca anlatmıştım. Fakat o zaman alınan tedbirler ve girişilen teşebbüsler tam mânasıyle Avrupaî olmadığından Garplılaşma cereyanının ancak Bahriye Mektebinin açılmasiyle başladığını kabul etmek mecburiyetindeyiz.

«Bu başlangıcın tarihi nedir? Türk Edebiyatı Tarihi adı ile İtalyanca bir eser yazmış olan Papas Toderini:

«Akademi 1773 de açıldı. Buna Mühendishane denildi. İlk hocası Cezayirli Seyyit Hasan'dır. Bu zat Arapça ve Türkçeden başka Fransızca, İngilizce ve İtalyanca biliyordu. Çok mahir bir bahriyeli idi. Avrupanın denizcilige dair bütun mühim kitaplarını ve atelyelerini tanıyordu» diyor.

«Mir'at-ı Mühendishane» muharriri (sahife 345) Seyyit Hasan için «gayet müstait olup Arabî ve Farisîden başka İtalyanca, İngilizce ve Fransızca'ya aşina olduğu gibi bu devir de Avrupalıların fünun-ı bahriyeye dair olan kâffe-i terakki ve ihtiralarına kemaliyle vâkıf idi ve Mekteb-i bahriyeyi o nokta-i nazardan itilâya çalıştı» demek suretiyle Toderini'yi teyit ediyor. Bu fıkra Toderini'den tercüme değilse her ikisinin de menbaı bir olmak lâzım gelir.

«Deniz Okulumuz» adı ile neşredilmiş olan risalede ise mektebin başlangıcı ve açılışı şu suretle anlatılıyor:

«18 inci asırda Garp Devletleri deniz harbinin amelî ve nazarî bilgiler ile sevk ve idare edilebilecek ince bir fen haline geldiğini takdir ederek deniz mektepleri açmıya başlamışlardı. Bu asırda donanmamızın uğradığı bazı muvaffakıyetsizlikler yalnız amelî sahada yetişen personel ile zafere varmanın imkânsızlığını gösterdi. Deniz ordumuzda vücuda getirdiği değerli ıslahata rağmen Karadeniz'de Ruslara karşı katî bir iş göremediğinden müteessir olan Derya Kaptanı Cezayirli Gazi Hasan Paşa ilk deniz mektebimizi açmakla tâlim ve terbiye tarihimizde çok mühim bir mevki tuttu.

«Hasan Paşa'nın hükümete yaptığı teklif üzerine bir irade neşredilmiş ve bunda Tersane-i Âmirenin darağacı serisinde bir çeşm'in yani kadırgaların çekildiği gözlerden birinin içine bir hendesahane inşa olunarak bir hoca, bir kalfa, (yani muavin) bir alât muhafızı tâyin olunmuş ve 1190 senesi şevvalinin 6 sına rastgelen 18 ikinci teşrin 1776 senesi merasimle açılıp derse başlanmıştır.

«Hocalığa tâyin edilen Cezayirli Hasan Bey sonradan donanmamızda kaptanlığa kadar yükselmiştir. Hasan Bey İtalyancayı iyi konuşur, Fransızca okur yazar ve hiç yorulmadan çalışır çok kıymetli ve gayretli hocalarımızdandır.

«Görülüyor ki her iki açılış tarihi arasında üç sene farkı vardır. İleride çıkacak vesikalar bu farkı elbette halledecek. Papas Toderini, Seyyit Hasan'ı görmüş ve konuşmuş olacak ki hakkında bu kadar malûmat veriyor. Bundan dolayıdır ki Mekteb-i bahriyenin başlangıcını onun gösterdiği tarih olarak almayı münasip gördük.»

«Bununla beraber açılışından beş altı sene geçtikten sonra bu binanın ihtiyacı karşılamadığı ve dar olduğu anlaşıldığından yine Tersane sahasında Camialtı yakınında birkaç odadan ibaret yeni bir mühendishane binası yapıldı.»

HENDESE-İ MÜLKİYE MEKTEBİ (هندسهٔ ملکیه مکتبی) [*Mek.*] Mühendis yetiştirmek üzere açılan mektebin adıdır. «Mir'at-i Mühendishane» de (sahife 152) mektebin açılış sebepleri şöyle anlatılmıştır:

«Teşkil olunacak mükendis sınıfları münasebet ve taalluku cihetiyle emr-i idareleri Mühendishane-i Hümayun Nezaretine merbut olunmak ve talebesinin emr-i terbiye ve tahsilleri Mühendishane zâbitan ve hacegânı marifetiyle idare olunmak her veçhile enfa' olacağından Mühendishanenin dâhili civarına muntazam bir hendese-i mülkiye mektebi yapıldı ve 1302 (1884) senesi muharreminin 20 nci çarşamba günü resm i küşadı icra edildi.»

Mektebin açılışına hükümdarın izin vermesi için Meclis-i vükelâca yazılıp takdim edilmiş olan 14 zilkade 1300 (1882) ve 4 eylül 1299 tarihli mazbatada daha etraflı izahat verildiği gibi mektep için hazırlanmış olan nizamnameye yazılan esbab-ı mucibede dahi müessesenin tesis maksadiyle gayesi hakkında şu malûmat verilmektedir:

«Tesisat-ı Nafianın ve umur-ı hendese-i Belediye ile fenn-i mimarinin memalik-i Osmaniyece derkâr olan ehemmiyet-i azimesiyle beraber şimdiye kadar buna hizmet edecek mühendisleri yetiştirmek için mekteb olmaması idare-i Nafiace bir nakisa olduğu halde saye-i mehasinvaye-i hazret-i milkdâride mekteb-i mezkûrun teşkili hakkında şayan buyurulan müsaade-i seniyyeye esasen teşekkür olunur ve hattâ bunun Mühendishane-i Askerî idaresi nezaretine tevdii gerek tedrisatça ve gerek şakirdanın hüsn-i terbiyelerince muhas enatı mucip tedabirden olup mektebin tahsisatı dahi Tophane bütçesine konulmuş olduğundan maslahatın esası hakkında müzakereye muhtaç bir şey görülmemiş ve lâyiha-i mebhusenin suret-i tanzimi dahi yolunda görülmüştür. Ancak 3 üncü maddesi hükmünce Mekteb-i Mülkiye ile Mekteb-i Sultani ve Dârüşşafaka'dan ba şahadetname çıkanlar bilâ imtihan ve mekâtib-i rüşdiye-i mülkiye ve askeriyeden şahadetname ile çıkanlar badel imtihan kabul olunacaklarına nazaran tedrisatta anlara muadil olan müessesat-ı i miyyeden şahadetname almış bulunanların dahi bilâ imtihan ve mekâtib-i rüşdiye ve askeriye ve mülkiyeye muadil mekteplerden çıkanların bilâ imtihan kabul edilmeleri münasip olacağından madde-i mezbure o yolda tashih olunmuş ve 5 inci maddesinde tedrisi gösterilen fünun cetvel şekline konulmuştur.»

Mektep il kzamanlardaki bütün meslek ve tahsil müesseseleri gibi İdadi sınıflariyle birlikte açılmıştı. Tahsil müddeti 7 sene idi Bunun dördü yüksek, üçü idadi tahsiline ayrılmıştı Kadrosu 105 talebeden ibaretti. Mektep mezunlarını 1305 (1888) senesinde 13 Türk mühendisine şahadetname verilmek suretiyle çıkarmıştır. Bunlardan ikisi mektepte muallim olarak alıkonulmuş, ötekileri vilâyet sermühendisliklerine, Demiryolu komi erliklerine, Nafıa Nezareti fen memurluklarına tâyin edilmiştir.

Daha sonra memlekette açılıp lüzumu kadar talebe yetişince mektebin idadi sınıfları kaldırıldı, yalnız yüksek tahsil sınıfları kaldı.

Mektebin adı 1325 (1909) de Mühendis mektebine çevrilmiştir.

HENDESÎ TEZYİNAT (هندسی تزیینات) [*San.*] Müstakim ve münhani hatlardan müteşekkil tezyinata verilen addır. Türk tezyinatında bundan başka remzî, hayvani, nebati şekillerde tezyinat vardır.

HERAT (هرات) [*San.*] Şemseli oldukları halde yaldızsız olan ciltlere, yaldızlılardan tefrik için, bu isim verilirdi.

HERCAÎ (هرجائی) [*H. l.*] Mecaz yoluyle vefasız, sebatsız, kararsız, bir dalda durmaz yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Hercai meşrep» suretinde de kullanılır.

Kimlerin çeşmine ol sine bu ş b nur olda
Nereye gitti o hercaî o mehpare acep
Nedim

HER DEM TAZE (هردم تازه) [*Hal.*] Daima genç görünen, gençliğe heveskâr yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HERZEVEKİL (هرزه‌کو) [*Hal.*] Mecaz yoluyle her işe, her söze karışan boşboğaz,

fodul yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kâinatın herzevekili demek olan «herzevekil-i kâinat» da kullanılır.

HEYAMOL (هیامول) [*Hal.*] Ramazanlarda para toplamak maksadiyle mahalle çocukları tarafından teşkil edilen bir nevi dilenci alaylarında söylenen bir tâbirdir. Heyamol için teşekkül eden gruplarda yaşlı çocuklar, eski tâbirlerden olduğu üzere (mahalle eşhebleri) de bulunurdu. Mahalleyi kaldıran bu grupu teşkil edenlerden güzel sesli olan bir beyit okur, bitirir bitirmez:

— Heyamola bizim gemi! hususi makamiyle bağırınca arkasından bütün küme avazları çıktığı kadar:

— Heyamol, heyamol!..

diye höngürderlerdi.

Heyamol veya heyamola «eyyam ola yel ese» den veya «hey ya mola» den gelmedir. Eskiden gemiciler gemi demirini çekerken veyahut amele inşaatta ağır bir şey kaldırır veya şahmerdanı yukarı çekerken kuvvet birliğini temin etmek için hep bir ağızdan «heyamola, yelesa, heyamo heyamo» derlerdi.

Heyamola «Lehçe-i Osmani» de: «Nida, haydi çek, mola mânasına» şuretinde izah olunmuştur,

HEYBECİ OCAĞI (هیبجی اوجاغی) [*Sar.*] Dârüssaade ağası, silâhtar ağa gibi saray büyüklerinin öteberi şeylerini taşıma işinde kullanılanlara verilen addır. Bostancı ocağı şubelerindendi. Eşyayı heybe ile taşıdıkları için bu adı almışlardı.

HEYBET (هیبت) [*Sof.*] Bir kimsenin veya bir şeyin hadd-i zatında azametli, celâlli yahut korkunç olmasından sakınıp korkmak veyahut azamet, dehşet celâl ile veya ululukla korku verme mânasına gelen bu tâbir sofiye ıstılahı olarak mukabili olan üns ile birlikte kabz ve bastın fevkinde bir haldir «Erriyaz-us-sofiyye» de bunun için şu izahat vardır:

«Heybet'in lûgat mânası vahşet yani bir kimsenin haşmetinden havf ve hazer ederek ürkmek mukabili olan üns, ülfettir ki alışık olmaktan ibarettir. Heybetin hattı gaybet yani huzurdan mübaadet olmasıyle her bir haip kayıp yani gayr-i hazırdır. Haip olanlar gaybette tebayünleri hasebiyle heybette mütefavittirler. Heybet'in derecatı gaybubet müddetinin imtidat ve kasrı ve noksan ve kemali nisbetindedir. Heybet makamında bulunanlardan kiminin gaybette sebat müddeti uzun ve kâmil, kiminin kısa ve nâkıstır.

«Üns ve heybet; sâlikin ahval-i azime ve celilelerinden ise de hakikat ehli bunları dahi sâlikin tagayyürünü mutazammın olduğu ecilden kemalin noksanından addetmişlerdir. Zira temkin ehlinin simat-ı ahvali elvan-ı tagayyürattan mahv ve münceli olup, vücut ayinde mahv ve müstağrak oldukları için nefs-i nefis-i safvet enislerinde ne gaybet ve üns ve ne de ilim ve his mevcuttur. Sâlikin üns ve heybet hallerinin mafevkleri bulunan celâl ve cemale terakkisi ancak vücut iledir»

Heybet-i debdebe-i kûs-i Nebi
Kesti ırk-ı Ba Lehebi
Hakani

HEYET-İ VÜKELÂ (هیئت وکلا) [*İda.*] Kabine yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Meclis i Vükelâ» de denilirdi.

HEZARFEN (هزارفن) [*Hal.*] Elinden çok iş ve sanat gelen yerinde kullanılır bir tâbirdir' Farsça bir kelime olan hezar; bin demektir. Aynı zamanda bülbül mânasına da gelir. Osmanlı tarihinde bununla şöhret bulmuş adamlar vardır.

Fenn-i nevayı nâlede hezâra ben
Olsam acep mi bağ-ı cihanda hezarfen
Nasîm

HEZEC (هزج) [*Ede.*] Aruzda bir bahrın edıdır.

Her biri bahr-i remel bahr-i hezecden savarup
Rih-i enfasın eder fırtına fersay-i sühpn
Sünbülzade Vehbi

HEZİR (هزر) [*Öl.*] Yer ölçüsü isimlerinden birine verilen addır. Üç hezir bir dönüm teşkil eder.

HFZL (هزل) [*Ede.*] Şaka ve lâtife tarzında yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «tehzil» de denilir. Cem'i «hezliyat» tır. Bu türlü şiirler meşhur bir manzumenin vezin ve kafiyesi taklit edilmek suretiyle yapılır. Lâtifenin lâtif olması gibi hezlin de nezih ve zarif olması şarttır. Böyle olmazsa hezl olmaz, maskaralık olur.

Sultanahmet meydanı kaldırımının tamirsizliği yüzünden feci halini anlatmak için Nedim'in:

Bak Sitanbul'un şu saad âbad-ı nev bünyanına
Âdemin canlar katar âb u havası cânına

kasidesi vadisinde yazılan:

Bak Sitanbul şehrinin şu köhne at meydanına
Gird-i bâdı âdemin kam doldurur çeşmanına
Su değil, hattâ tahassürle serapa can verir
Vadi-i hevlinde insan gelse rihlet ânına
Alti ayda arpa miktarı yapıldı kaldırım
Atlerin erkân-ı şehrin himmet-i amranına
Bak o himmet sayesinde beldemiz gayet temiz
Sâk u bazarı müşabih bir bekâr yorganına

Parsça buna güzel bir örnek teşkil eder.

HIDANE (حضانه) [*Fık.*] Hak ve salahiyeti haiz olan kimsenin muayyen müddet zarfında çocuğunu besleyip büyütmek ve terbiye etmek üzere yanında hulundurması yerinde kullanılır bir ıstılahtır. Hıdane; çocuğu kucağına almak, beslemek demektir.

HIDIRELLEZ (خضر والياس) [*Hal.* - *Tak.*] Rumî nisanın yirmi üçüncü (Efrenci mayısın altıncı) gününe verilen addır. Doğrusu Hızır ve İlyas'tır.

Hızır; peygamberlerden cavidanî (ebedî, ölümsüz) bir hayata mazhariyetle meşhur olan peygamberin adıdır. Bir sebeple naçar bir halde kalan ihlâs sahiplerinin imdadına yetiştiği için «Hızır gibi imdadıma yetişti» sözü meşhurdur. O güne bu adın verilmesinin sebebi Hızır'ın kendisi gibi peygamber olan ve yine onun gibi ölümsüz hayata mazhar bulunan İlyas ile o gün buluşmaları rivayetinden ileri gelmiştir «Lûgat-i Naci» de bunun için «Rumî nisanın yirmi üçüncü gününe (Ruz-ı Hızır) itlakı beyn-en-nas meşhur olduğuna göre (Cenab-ı Hızır)ın kendisi gibi hayat-ı cavidına mazhar olan (Hazret-i İlyas) ile o günde birleşip görüşmelerinden değil, o mevsimde ihdirar-ı arzın kemale gelmesine müstenit olmak daha mâkuldur» izahatı vardır.

Eski âdetlerimizi çok iyi bilen Müsahip zade Celâl Bey (Eski İstanbul Yaşayışı, sayfa 89) Hıdırellezi ecnebilerin Noel babalarına benzetmek suretiyle güzel bir buluşla ikisi arasında mukayese yaparken şu kıymetli tafsilâtı da veriyor:

«Ecnebilerin Noel babasına teşbih edebileceğimiz bizim de bir babamız vardır. Adına Hızır Baba (Hızır İlyas) deriz. Aralarına bir mukayese yaparsak benzer taraflarını, ayrılıklarını görürüz. Noel baba kışın kar yağarken gelir. Kırmızı mantosu, püsküllü külâhı, beyaz sakalıyle bacalardan odalara girer, çocuklara hediyeler getirir. Mumlar dikilmiş telli pullu çam dallarına (Noel ağacı) zarif oyuncaklar asar geçer.

«Bizim Hızır İlyas babamız ise baharın müjdecisidir. Pembeli, sarılı, allı, morlu bahar çiçeklerinden örülmüş cüppesi vardır. Al renkli külâhına sardığı baharın çimenleri gibi zümrüt yeşili pırıl pırıl pırıldıyan sarığının ucu nurlu yüzünü, ak sakalını okşar.

«Daha geceden gül dallarına gümüş kuruşlar, çeyrekler bulunan kırmızı keseler bağlanır. Hıdırellezin bereket getirmesi için besmelelerle açılır. Gül dibine konan toprak çömleklere her genç kız kendine ait yüzük, düğme gibi bir şey atar. Ağzı bir yemeni ile bağlanır. Hıdırellezin kırmızı pabuçlarının bastığı yerlerde renk renk çiçekler açılır. Elindeki değneğin dokunduğu gül fidanlarında güller biter. Bülbüller aşka gelir, dem çeker. Baharın feyzi cihanı doldurur.

«Sabahleyin bir kızın yüzüne bürümcükten bir duvak örterler. Sesi güzel kızlar birer mâni söyler. Duvaklı kız çömlekten bir niyet çeker. Kısmeti çıkmıyan kızların başında kilit açılır. O gün kuzular doldurulur, sütler, yoğurtlar, helvalar, peynirli pideler, dolmalar yenir. Bazıları kendi bahçelerinde, bazıları da kırlarda yayılır.»

Baharı hıdırellezin gelişinden anlıyan eski İstanbulluların keyif ehli o gün çantasını, sepetini nevale ile doldurur, Kâğıthaneye, Çırpıcı'ya, Veliefendi çayırına, Okmeydanı'na, Mecidiye köyüne, Çamlıcaya, Fikir tepesine, Beykoz çayırına velhasıl İstanbulun güzel köşelerine koşarak orada geç vakte kadar eğlenir dururdu Bu eğlence yerlerinin en parlağı Kâğıthane idi. İstanbul'da hıdırellez gelmeden daha bir hafta evvelinden hazırlıklara başlanır, akrabalara, uzak semtlerdeki dostlara dâvetnameler gönderilirdi. Hattâ fukara takımından, hali vakti yerinde olmıyanlardan hıdırellez eğlencelerine, Kâğıthane safalarına iştirâk edenler hakkında:

— Evinin kiremidini satmış da gelmiş!

sözü bir darbımesel gibi dillerde dolaşırdı.

Hıdırellez günü yeşermiş çayırların ortasında önlerinde davul, dümbelek, zilli maşa, keman, zurna ve ut tan mürekkep saz takımları olduğu halde mavi, kırmızı yeldirmelerinin etekleriyle uçuyormuş gibi yürüyen, kâh eller belde, kâh oynıya oynıya, göbek kıvıra kıvıra ilerliyen bakır renginde, esmere yakın, kapkara, boy boy, biçim biçim, kara kaşlı, kıvır kıvır saçlı, şuh ve çapkın çingene kızları ve kadınları gezerler, dere kenarlarında şarkı söylerlerdi.

Yine çimenlerin üstlerinde, derenin kenarlarında çilingir sofraları kurulur, midelere indirilen ateşli içkilere güneşin başa vuran harareti üzerine kendinden geçenler, etrafı inletirlerdi. Bir tarafta da kurulan salıncaklarda çocuklar sallanırlar, leblebiden, boroz şekerinden tutun da her türlüsüne kadar kuru meyva ve diğer öteberi satanların ardı arası kesilmeden yükselen sesleri ortalığı çınlatırdı. Arabalarla piyasa eden genç hanımlar da ortada başka bir zevk ve neşe dağıtırdı.

İşte İstanbul'da eski zamanda hıdırellez böyle geçerdi

HIKMIK ETMEK (حيلسوز) [*Hal.*] Verecek cevap bulamayıp şaşalamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HIRBO (خربو) [*San.*] Orta oyunu da taşralı, bekçi, gözlemeci taklidi yapan oyuncu hakkında kullanılır bir tâbirdir. Zenneye «gaco», zarhoşa «matiz» denir.

HIRDAVAT ESTİMATÖRÜ (خردوات-تاطوری) [*Mol.*] Gümrüklerde ufak tefek eşyanın tahmin işiyle meşgul olan memura verilen addır. Farsça bir şeyin ufalmışı, parçalanmışı, kırıntı, döküntü, çö çöp demek olan hurdadan gelen hırdavat, ufak tefek eşya demek olduğu gibi estimatör de muhammin demektir.

Alelumum ipekli, yünlü ve pamuklu kumaşlarla bunların mahlûtlarından imal edilen eşyanın nevi ve cinsine gö e fiyatlarının tahmini işiyle meşgul olan estimatörlere «manifatura estimatörü», ecza ve ilâç estimatörlerine «ecza estimatörü» denildiği gibi demir, kalay, kurşun, teneke, nikel ve gümüşlü maddeler ve bunlardan imal olunan sair eşyanın fi atını tahmin edenlere de «hırdavat estimatörü» denilirdi.

HIRKA (خرقه) [*Sof.*] Tarikat mensuplarının giydikleri dikişli ve yamalı ve halkın da bu adı verdikleri üst elbisesinin adıdır. Mevlevîlerinki ötekilerinkiden farklı olarak kolları uzun ve geniş destegül gibi yakasızdı ve göğüs üstüne gelen kenarları iki sıra şeritli idi.

Ulemanın binişi gibi hırka da Mevlevilerin resmî libası idi Şeyhin huzuruna onunla giderler, mescide, meydana ve sema haneye onunla girerler, yalnız sema'a başlıyacakları sırada çıkarırlardı.

§ Halkın giydiği üstlüğe de bu ad verilir. Şimdi de giyenler vardır.

Güncide durur hırkamız altında künûzat
Dervişleriz gerçi nazarda fukeraıız
Ziya Paşa

HIRKA RERENDAZ (خرقه رهاندار) [*Sof.*] Vecit yahut tevacüt halinde hırkasını çıkarıp atan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Pâbûrehne, hırka berendaz olan bir Mevlevi
Kubbe-i çarh-ı tecevvüt üzre bir anka olur
Tahir-ül-Mevlevi

HIRKA GİYDİRMEK (خرقه گیدیرمك) [*Sof.*] Tarikate intisap alâmeti olarak şeyh tarafından müride giydirilen şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine aynı mânaya gelen «ilbas-ı hırka» da denilirdi.

Hırka giydirmek şeyh ile mürit arasında irtibat tesis etmek demektir.

Hırka bildiğimiz üste veya cüppe, lata altına giyilen hırkalar kabîlinden değildi Her tarikate mahsus nevileri vardı.

HIRKA GİYMEK (خرقه گیمك) [*Sof.*] Tarikate intisap ile derviş olmak, fakr libasını giymek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine aynı mânaya gelen «lübs-i hırka» da denilirdi.

Hırka giymek şeyh ile mürit arasında irtibat tesis etmek demektir.

Hırka bildiğimiz geceleri veya cüppe, lata altına giyilen hırkalar kabîlinden değildi. Her tarikate mahsus nevileri vardı.

HIRKA-İ ALİ (خرقهٔ علی) [*Sof.*] Hazret-i Peygamberin damadı Dördüncü Halife Aliyyül-Murtaza'ya nisbet edilen tarikatlerde müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

Hırka-i Ali beş vecihle maruftur: 1 - Hasan İbn-i Ali, 2 - Hüseyin İbn-i Ali, 3 - Kümeyl İbn i Ziyad, 4 - Üveys-ül-Kareni, 5 - Hasan ı Basrî.

Tarikatlerin çoğu kendilerini Hazret-i Ali'ye nisbet ederler.

Sofiye arasında mütearef olan «ilbas-ı Hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhut değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikıyle sabittir,

HIRKA-İ EBU SAİD-ÜL-HUDRİ (خرقهٔ ابوسعید الخدری) [*Sof.*] Ebu Said-ül Hudri'ye nisbet edilen tarikatlerde müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elin en giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Ebu Said-ül-Hudri, hırka-i Faruk'da dâhildir.

Sofiye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhut değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikıyle sabittir.

HIRKA-İ ENES (خرقهٔ انس) [*Sof.*] Ashaptan Enes İbn-i Malik'e nisbet edilen tarikatlerde müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında onunla birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Enes iki vecihle maruftur: 1 - İbn-i Sirin vasıtasiyle, 2 - Hasan-ı Basrî vasıtasiyle.

Sofiye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında

meşhut değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikıyle sabittir.

HIRKA-İ FARUK (خرقهٔ فاروق) [*Sof.*] İkinci Halife Ömer-ül-Faruk'a nisbet edilen tarikatlerde müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Faruk üç vecihle maruftur: 1 - Üveys-ül-Kareni ile, 2 - Ebu müslim-ül-Havlani ile, 3 - Bbu Said-ül-Hudri ile.

Sofiye arasında mütearef olan ilbas-ı hırka keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhut değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikıyle sabittir.

HIRKA-İ HEZARPARE (خرقهٔ هزارپاره) [*Sof.*] Melâmet ihtiyar eden dervişlerin giydikleri yamalı hırkanın adıdır. Buna yine o mânaya gelen «hırka-i murakkaa» da denilirdi. Muhtelif parçalardan yapıldığı için bin parçadan yapılma hırka demek olan bu hırka şöhret için değil, zühd icabı giyilirdi.

HIRKA-İ HUZEYFE (خرقهٔ حذیفه) [*Sof.*] Ashaptan Huzeyfe'ye nisbet edilen tarikatlerde müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Huzeyfe Hasan-ı Basrî tarikı ile maruftur

Sofiye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhut değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikıyle sabittir.

HIRKA-İ MURAKKAA (خرقهٔ مرقعه) [*Sof.*] Melâmet ihtiyar eden dervişlerin giydikleri muhtelif parçalardan dikilmiş hırkaya verilen addır. Birçok parçalardan yapılmış olduğu için buna «hırka-i hezarpare» de denilirdi. Bu hırka şöhret için değil, zühd icabı giyilirdi.

Arapça bir kelime olan murakkaa; yamalı demektir.

HIRKA-İ OSMAN (خرقهٔ عثمان) [*Sof.*] Üçüncü Halife Osman Zinnureyn'e nisbet edilen tarikatlerde müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka iie birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Osman münkatidir. Malûm değildir.

Sofiye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tbbiîn zamanında meşhut değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikıyle sabittir.

HIRKA-İ PEŞMİNE (خرقهٔ پشمینه) [*Kıy.*] Yün hırka demektir.

Atlas-ı carha değişmezdin ânı ey hoca sen
Ger bulaydın bulduğum ben hırka-i peşminede
Nef'î

HIRKA-İ SAADET (خرقهٔ سعادت) [*Sar.*] Cenab-ı Peygamberin Topkapı Sarayı'nda gümüş sandık içinde muhafaza edilen hırkasının adıdır. Ashaptan (Kâab İbn-i Züheyr) in takdim ettiği kaside Risaletpenahın memnuniyetini mucip olmakla çıkarıp kendilerine verdiği bu hırka Mısır'ın fethi üzerine Mekke Şeriti tarafından diğer emanat-ı mübareke miyanında Yavuz Sultan Selim'e hediye ed lmiştir. Her ramazan ve alelekser on beşinde padişahların Topkapı Sarayına alayla giderek ziyaret ettikleri Hırka-i Saadet budur Saraydaki Hırka-i Saadet dairesini Sultan Selim yeptırmıştır.

HIRKA-İ SAADET ALAYI (خرقهٔ سعادت الایی) [*Sar.*] Topkapı Sarayında ihtiramkâr gözlerin muhafazası altında bulunan Hırka-i Saadetin, ramazanın on beşinde, ziyareti münasebetiyle yapılan alay hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahların Topkapı sarayında oturdukları zamanlarda başta kendiler. olmak üzere Enderun ve Birun ricali tarafından dindarane bir vaz' ve sadegi ile yapılan Hırka-i Saadet ziyareti Dolmabahçe Saarayı i e Yıldız'a naki.lerinden sonra debdeb li alaylarla ierasına başlanmıştı. Yalnız İkinci Abdülhamit vehmi yüzünden daha emniyetli gördüğü deniz yolunu, birçok ihtiy t tedbirleri de aldırarak, ihtiyar ettiği için alay tabiatiyle Sultan Abdülmecit ve Sultan Abdül'-aziz devirlerındeki ihtişamını kaybetmişti.

1908 temmuz inkilâbından az sonra çıkan 31 Mart 1325 (1909) İhtilâli üzerine hal edilen Abdülhamid'in yerine tahta çıkan Sultan Reşad'ın başkâti liğini yapmış olan büyük edip Halit Ziya Uşaklıg l hâtıralarında ramazan alaylarından bahsederken (Sarsy ve Ötesi, cilt 2, sayfa 125-127) şu tafsilâtı veriyor

«Ramazan, bu alaylardan fazla bir kaçını daha getiriyordu.

«Hepsinden evvel ramazanın on beşinde Topkapı Sarayı'nda emanat-ı mübareke dairesinde Hırka-i Saadet ziyareti için yapılan alay

vardı. Bu alayın Abdülhamit zamanında nasıl tertip edildiğini, ne yolda ihtiyat tedbirleriyle ihata olunduğunu bilirim, birkaç defa da alayı görmüştüm.

«O zaman vehimlerine mağlûp olan Abdülhamid'in Yıldız'dan Topkapı'ya kadar bu şehir seyranı on adım beride Hamid ye camiine kadar selâmlık yapmasına benzemezdi Orada bile bomba süikasdi vukua gelmemiş miydi? Beş on gün evvelinden işe başlanırdı Belediyesi, zabıtası harbiyesi bütün geçilecek yolları muayene ederler, boş arsalar tahta havalelerle örtülür, şurada burada badanalarla sanki tezyinat yapılır, bir yandan da casuslar hünhârın vehmini gıcıklıyarak tasniat ile çalakalem mensup oldukları yerlere kâğıtlar yağdırırlardı Nihayet bütün bu işler yapılıp bitince alaydan evvel birtakım yaverler güzergâhı dolaşırlar ve alaya emin bir yol açmış olurlardı Birkaç defa da bütün yolu iki tarafı hınç hınç dolduran halk kitlelerini mahzun ederek, saatlerce intizar etmiş olmalarını boşa çıkararak hünkâr kararını değiştirir, kara yolundan gitmektense Saraybumu'na kadar denizden giderdi.

«Sultan Reşad'ın Hırka-i Saadet alayı için, diğer alaylarında olduğu gibi hiç böyle tedbirler, ihtiyatlara hacet yoktu: gönlünün güzelliğiyle, zararsızlığıyle tanılan padişaha bir süikasd yapılması ne kendisinin, ne kimsenin aklına gelebilecek iş değildi.

«Ben onun maiyyetinde birinci defa olarak Hırka-i Saadet ziyaretinde, içeriden, şahit oldum. Bu hakikaten pek ruhani, pek vecd ve huşu' ile yapılan bir râsime idi ve insanın revabıt-ı diniyyesi gevşemiş olsa bile asırlardan beri milyonlarca ümmetin üzerinde saltanat ve satveti hükümran olan, her müslim diyarında, her caminin minaresinde azameti selâmlanan Azimüşşan bir peygamberin hırkasına, velev uzaktan, velev örtüleri arasından yüz sürebilmek ruhu cavidanî istiğraklar içinde bırakan bir mestî idi. Dikkat etmiştim, kürsüsünün üzerinde hırkanın bohçasına sürdükten sonra hünkâr üstünde güzel bir kıt'a yazılmış tülbent mendiller dağıtırken önünden takım takım geçen vezir, ricâl arasında tek bir simaya tesadüf edilmezdi ki manevî bir heyecan ile ihtizaza gelmiş olmasın

«Bu râsime-i diniyyede dört kere bulundum, her defasında alayından kalmış fena intibaı tamamiyle silen bir zevk-i ruhanî ile doldum »

HIRKA-İ SAADET DAİRESİ (خرقهٔ سعادت دائره‌سی) [*Sar.*] Topkapı Sarayındaki dairelerden birinin adıdır. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesi ve Halife unvanını alması üzerine Şerif (Eb ül-Bereket) dinî ve tarihî bir yadigâr olarak sakladığı «Emanat-ı Mübareke» nin bir kısmını oğlu (Ebu Temi) vasıtasiyle kendisine göndermiş, o da birlikte İstanbul'a getirip sarayın harem dairesinde muhafaza altına aldırdığı bu mübarek emanetlerin ötede beride, mevcut oda ve daireletde saklanmasına gönlü razı olamıyarak bunlar için suret-i mahsusada bir daire yaptırdı. Emanetler içinde en kıymetlisi Hırka-i Saadet olduğu için daireye «Hırka-Saadet Dairesi» adı verildi.

Enderun tarihinde (Atâ Tarihi, cilt 1, sayfa 93) bunun için şu tafsilât vardır;

«Bu suretle teberrükât-ı celileyi takabbül ve takbil ve muzafferen İstanbul'a şeref vusul-i hümayunlarında Hırka-i Saadet ve sair emanat-ı celile evvel emirde harem-i hümayuna vaz' ve hıfz olunduğu esnada Harem-i Hümayun civarındaki Hırka-i Saadet oda-i âlisinin teyemmünen vaz'ı esas-ı mübarekesine bizzat mübaşeretle badelhitam tezyinine itina ve Sultan Mehmet Hân Hazretlerinin hazine tarzına tahvil ve tamir buyurdukları büyük hazine-i hümayundan başka rida-i şerif beyt-i münifine muttasıl Arzhane derununda girilen ve silâhtar ağası nezaretine verilen kencine-i nukut ve eslihayı tesis ve imlâ ile silâhtar hazinesi namiyle silâhtar ağaya bittevdi eşyay-ı mevzua defterini sırkâtibine ve hazine başyazıcısına tahrir ve temhir ettirerek nezd-i hümayunlarında, tevkife itina buyurdukları mervidir.»

Yine Atâ Beyin verdiği malûmata göre mübarek emaneti gece gündüz tâzim ve tevkir etmek üzere nefs-i hümayunları dâhil olduğu halde silâhtar ağa, çuhadar ağa, rikâbdar ağa, anahtar ağası, peşkir ağası, başçuhadar, sırkâtibi ve sair mabeyncilerle beraber kırkı gedikli ve birkaç tanesi mülâzim olmak üzere muhafız adamlar tâyin etmek suretiyle hane-i hassayı kurdu. Bundan başka orada bulunacak kırk elli nefer has odalılar için Hırka-i Saadet binasının altına yer sathına muhazi ve içinden kırk basamak merdivenle inilir arzhaneye çıkan kapı arasındaki dolap tarzında olmak üzere iki kanatları peneere vazifesini gören eski has odayı yaptırttı.

Dördüncü Murat, Sultan Selim'in yaptırdığı Hane-i Hassayı bırakarak Hırka-i Saadet hücresinin karşısında diğer bir hane-i hassa yaptırdı. Hırka-i Saadet dairesi denilen yer işte bu yerdir.

HIRKA-İ SAADET ZİYARETİ (خرقهٔ سعادت زیارتی) [*Sar.*] Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fetih ve Halife unvanını ihraz etmesi üzerine

Şerif Eb-ül-Berekât tarafından hediye edilen Emanat-ı Mübareke miyanındaki Cenab-ı Peygambere ait hırkanın ziyareti münasebetiyle yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbir dir. Hırka-i Saadet Topkapı Sarayı içinde «Hırka-i Saadet Dairesi» adı verilen binada ve gümüş sandık içinde muhafaza altında bulundurulmuştur.

Vaktiyle Zat-i Şahane hazır olduğu halde ramazanın on beşinci günü «gülsuyu» dolu iki kâse, altmış kadar yeni ve temiz sünger iki meşin sofra üzerine konulur ve bu süngerlerden birkaçını silâhtar ağa gülsuyu ile ıslatarak padişaha takdim ederdi. Padişah da bu süngerlerle Hırka-i Şerife şebekesini cilâ eyler ve bu sırada çuhadar ve rikâptar ağalarla gedikliler, mabeynciler, has odalılar dahi birer sünger alarak ellerinin yettiği kadar duvarları, kapıları, pencereleri, dolap ve kütüphanenin kanat ve kapaklarını silerler ve bu süngerler sonra hane-i hassa ağalarına dağıtılıp teberrüken saklanırdı. O gün sabah namazı Hırka-i Saadet hücresinde cemaatle kılınırdı. Namazdan sonra ve öğleden iki saat evvel «has oda» lılar Hırka-i Saadet'in gümüşten mamûl yaldızlı büyük sandukasını gümüş sehpası üzerinden alarak şatrançvari birbiri üzerine mevzu somsırma yastıklar üzerlerine koyarlardı. Sanduka padişahın yanında bulunan altın anahtarla açılarak içindeki ağır ipek yeşil kadife üzerine yine somsırma ve inci işlemeli enli şeritli yedi tane bohçanın şeriti çözülür, üzerinden açılır iki kanatlı hâlis altından yapılma çekmece yani ikinci mahfaza dahi padişahın nezdinde bulunan diğer altın anahtarla açılarak Hırka-i Saadet'in yakasında bulunan düğme bir kâse içine konur, bir parça ıslatılır ıslatılmaz derhal amberli bir ateşdana gösterilerek kâsede kalan sudan testiler dolusu sulara damla damla dökülüp hediye edilirdi. Bu su «Hırka-i Şerif Suyu» namiyle maruf idi. (1240/1825) de İkinci Mahmut bu âdeti kaldırmıştır.

Ziyaret daima öğle namazından sonra icra edilirdi. Silâhdar, çuhadar, rikâpdar ağalarla, tülbent, anahtar, peşkir ağaları ve bütün has odalılar padişahın huzurunda bulundukları halde imam-ı evvel (baş imam) ve imam-ı sani (ikinci imam), has oda imamı, güzel sesli müezzin ve çavuş ağalar ayakta muttasıl Kur'an okurlar ve iptida Zat-i Şahane, sonra Dâr-üs-saade ağası, silâhdar, çuhadar ve sair ağalarla köşe başılar. baş kapı gulâmları, mabeynciler, musahip ağalar, has oda başı, hazinedar başı, kilerci başı, saray ağası, saray kethüdası, hane-i hassa ağaları ziyaret ederlerdi. Eskiden bu esnada sadrazamla şeyh-ül-islâm Topkapı Sarayı'nın orta kapısına gelerek atlarından inerler, kazaskerler ve sair devlet erkânı ile beraber içeri girerlerdi Orada bostancı başı, mirahur-ı evvel sadrazamın kapıcılar kethüdası ile ikinci mirahur şeyh-ül-islâm'ın koltuklarına girerek Bab-üs-saade in ortasındaki divan yerinin hizasına geldiklerinde başlarında Selimi destar ve arkalarına, seraser denilen kumaş kaplı dört yenli samur kürkler giymiş olan Bab-üs-saade ağası ile hazinedar başı istikbal ederler, buradan dahi bu ikisi sadrazam'ın ve başlarında mücevveze ve sırtlarında feraceleri olduğu halde kilerci başıyle saray ağası da şeyh-ül-islâm'ın koltuğuna girerek ak ağalar kapısı aralığının iki tarafında ehramlar serili sedirlere otururlardı. Bunların gelişleri duyulunca teşrifatî Efendi silâhdar, çuhadar, rikâpdar ağalarla tülbent ve anahtar ağalarını ve saireyi alarak gelir, burada önde baş ve bunun arkasında ikinci çuhadar ile yedi nefer müzeyyen ruba giymiş çakırsalan ağalar yürüdükleri halde sadrazamın sağ koltuğuna, silâhdar sol koltuğuna çuhadar ağalar ve şeyh-ül-islâm'ın koltuklarına rikâpdar ağa ile tülbent ağası ve kazaskerlerle nakib-ül-eşrafın koltuklarına has odalılar girip bu hal ile «Şadırvan» kapısından girilerek yere sersilmiş olan al çuha üzerinden yürüyerek Hırka-i Şerif hücresine giderlerdi. Padişah mukaddes sandukanın yanında, sadrazam sağında, Dâr-üs-saade ağası solunda durdukları halde ziyaret ifa olunurdu.

Birun ricalinin hepsinin geldiği anlaşılınca imam-ı evvel ve sani efendiler sanduka-i şerifeye mukabil oturup aşr-ı şerif okumağa başlarlardı. Müteakiben sandukayı bizzat hünkâr açar, sadrazam ile sair erkânın ziyaretine müsaade olunurdu. Ziyaret edenler avdetle mevki-i mahsuslarında ayakta dururlardı. Sonra meşayih aynı suretle ziyaret ederler ve dönerek ayakta beklerlerdi. Bunları Valide Sultanın kethüdalariyle rikâb-ı hümayun ağaları takip eylerdi. Merasim bu suretle sona erince ziyaretçilerle her biri rütbesi en küçük olandan başlıyarak sıra ile avdet ettikten sonra vezirler, şeyh-ül-islâm ve sadrazam daireyi terkeylerlerdi.

O akşam yeniçeri ve sair ocaklılara matbah-ı hassadan baklava tevzii de usuldendi.

Tanzimat'ın ilânından sonra da Hırka-i Saadet ziyaretine devam olunur, eskisi gibi merasim de yapılırdı. Hattâ çok korkak olan Abdülhamit bile bu ziyareti yapmakta devam etmiş ve 1908 Temmuz İnkılâbından sonra da padişahlarla devlet erkânı tarafından aynı suretle ziyaret yapılmıştır.

Sultan Reşad'ı başkâtipliğini yapmış olan tanınmış edip ve muharrir Halit Ziya Uşaklıgil hatıralarında Hırka-i Saadet alayını yazarken (Saray ve Ötesi, cilt 2, sayfa 126) bu ziyaret münasebetiyle ihtisaslarını şu satırlarla kaydediyor:

«Ben onun maiyyetinde birinci defa olarak Hırka-i Saadet ziyaretinde, içeriden, şahit oldum Bu hakikat-n pek ruhanî, pek vecd ve huşu' ile yapılan bir râsime idi ve insanın revanıt-ı diniyyesi gevşemiş olsa bile milyonlarca ümmetin üzerinde saltanat ve satvet-i hükümran olan, her müslim diyarında her camının minaresinde azameti selâmlanan azim-üş-şan bir peygamberin hırkasına, velev uzaktan, velev örtüleri arasından yüz sürebilmek ruhu cav danî istiğraklar içinde bırakan bir mestî idi. Dikkat etmiştim Kürsünün üzerinde hırkanın bohçasına sürdükten sonra hünkâr üstünde güzel bir kıt'a yazılmış tülbent mendilleri dağıtırken önünden takım takım geçen vezir, müşir, ricâl arasında tek bir simaya tesadüf edilmezdi ki manevî bir heyecan ile ihtizaza gelmiş olmasın.

«Bu râsime-i diniyyede dört kere bulundum, her defasında alayından kalmış fena intibaını tamamiyle silen bir zevk-ı ruhanî ile doldum»

Bu ziyaret Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

HIRKA-İ SELMAN (خرقهٔ سلمان) [*Sof.*] Ashaptan Selman-ı Farsi'ye nisbet edilen tarikatlerde müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Selman Kasım Bin Muhammet Bin Ebubekir tarikı ile maruftur. Bu itibarla Hırka-i Ebubekir'de dâhildir.

Sofiye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhut değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikıyle sabittir.

HIRKA-İ SIDDİK (خرقهٔ صدیق) [*Sof*] Ebubekir-is Siddik'a nisbet edilen tarikatlerde müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap ederken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir Hırka-i Sıddik üç vecihle maruftur: 1 - Süleyman-ül-Hayr vasıtasiyle. 2 - Bbubekr-ül-Ehvazî vasıtasiyle 3 - Habıb-i Kureşi vasıtasiyle.

Bunlardan Ebubekr-ül-Ehvazi'ye intisap olunan emir menamıdir, yani ruya iledir. Bu sebep e hakıkî isnad değildir

Sofiye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiveti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhur değildir, Ancak ıstihsan ile örf halini almıştır Bu sebepte ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikıyle sabittir.

HIRKA-İ SOFİYE (خرقهٔ صوفیه) [*Sof.*] Müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu, alelâde hırka olduğu gibi taç ve intısap olunan tarıka ait başka bir alâmet de olurdu. Hırka giymek şeyh ile mürit arasında irtibat tesis etmek demektir. Sofiye arasında mütearef olan «ilbas ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında görülmüş değildir. Ancak bazı meşayihin istihsanı ile örf halini almıştır. Binaenaleyh ilbas-ı hırka teberrük tarikıyle sabittir. Yoksa emir tarikıyle sabit değildir.

Sofiye arasında maruf olan hırka, hırka-i Sıdd k, hırka-i Faruk, hırka-i Zinnureyn, hırka-i Aliy-ül-Murtaza, hırka-i Enes, hırka-i Huzeyfe, hırka-i Selman, hırka-i Ebi Said-ül-Hudri'dir.

A — Hırka-i Sıddîk; Hırka-i Sıddîk üç vecihle maruftur:

I — Süleyman-ül-Hayr vasıtasiyle,
II — Ebubekr-ül-Ehvazi vasıtasiyle,
III — Habib-i Kureşi vasıtasiyle.

Bunlardan Ebubekr-ül-Ehvazi'ye olan isnat emr-i menamidir, yani rüya yoluyledir. Bu sebeple isnad-ı hakikî değildir. Vefaiyye, Şenekiyye tarikının hırkasıdır. Habib-i Kureşi ise maruf değildir.

B — Hırka-i Faruk; Hırka-i Faruk üç vecihle maruftur:

I — Üveys-ül-Karani ile,
II — Ebu Müslim-ül-Havlâni ile,
III — Ebu Said-ül-Hudri ile.

Üveys-ül-Karani'nin vücudu muhaddisîn arasında muhtelif-ün fihtir.

C — Hırka-i Osman; Hırka-i Osman-ı Zinnureyn münkatı'dır, maiûm değildir.

D — Hırka-i Ali; Hırka-i Aliy-ül-Murtaza, Hasan İbn-i Ali, Hüseyin İbn-i Ali, Kümeyl İbn-i Ziyad, Üveys-ül-Karani, Hasan-ı Basri tarikleri olmak üzere beş vecihle maruftur. Hasan Basri'nin Hazret i Ali'den rivayeti sahih değildir, İçtimaı muhtelif ün-fihtir.

E — Hırka-i Enes; Hırka-i Enes Bin Malik iki vecihle maruftur:

I — İbn-i Sirin vasıtasiyle,
II — Hasan Basri vasıtasiyle.

F — Hırka-i Selman-ı Farisî; Hırka-i Selman Kasım Bin Muhammed Bin Ebubekir tarikı

iledir. Bu itibarla Hırka-i Ebubekir hırkasında dahildir.

G — Hırka-i Huzeyfe; Hırka-i Huzeyfe Hasan Basri tarikıyledir.

H Hırka-i Ebu Said-ül-Hudri; Hırka-i Ebu Said-ül Hudri Hazret-i Ömer-ül-Faruk hırkasında dâhildir. Ukeyle tarikının mensup olduğu hırkadır.

Hırka bildiğimiz geceleri veya cüppe, lata altına giyilen hırkalar kabilinden değildir. Her tarikate mahsus nevileri vardır. Son zamanlarda «cüppe. haydariyye» denilen şekline, bunların geniş kollusuna inhisar etmiş gibi idi. Yalnız Mevlevilerce ve bazı büyük dergâhlar şeyhlerince eski an'ane muhafaza edilirdi.

Mevlevilerin ilkin giydikleri hırka evvelce bornoz şeklinde ve yakadan geçme idi. Rivayete göre der işin biri mânevi bir kabz esnasında teessüründen yakasını yırtmak suretiyle önünü açmış, o esnada kendisinde ferah ve fereç hâsıl olduğu için bu şekilde giymiye başladığı hırka tarikat mensupları arasında «ferece» adı verilen bu hırka taammüm etmiştir. Mesnevi'de buna dair şu beyitler vardır:

صوفی بدرید جبه درجرح
پیشش آمد بعد بدریدن فرج
کرد نام آن دریده فرجی
این لقب شد نام زان مردنجبی

Meali: Sofunun biri, bir sıkıntı esnasında cüppesinin önünü yırttı. Yırttıktan sonra ferahlık hâsıl olduğu için o, önü açılmış kisvenin adını «ferece» koydu.

Sonra bu tâbir ferace şekline girmiştir.

Kur'andaki (ولباس التقوی)yı tasavvuf ehli, hırka ile tefsir etmişlerdir.

Hırka; «teberrük» ve «iradet» namiyle iki türlüdür. Mevlevilerde hırka-i teberrük; bir şeyhe intisap ile sikke giyen, fakat daha o şeyhe biat etmiyen dervişe giydirilen hırka idi ki buna «muhabbet hırkası» denilirdi Hırka-i iradet ise şeyhe biat etmiş ve hizmetinde bulunmuş olana ilbas edilirdi.

Muhyiddin-i Arabî demiştir ki: Seyr ve sülûkte dört türlü ölüm vardır. Biri «mevt-i ebyaz» dır ki açlıktır. İkincisi «mevt-i esvet» dir ki halkın eza ve cefasına sabır etmektir. Üçüncüsü «mevt-i ahmer» dir ki nefse muhalefettir. Dördüncüsü «mevt-i ahdar» dır ki hırka giymektir.

Mesnevi şarihi İsmail Ankaravî «Minhacül fukara» adlı kitabının hırka bahsinde diyor ki «Mürit hırka giydikten sonra ta şol mertebe teslim ola ki zâhirin ve bâtının şeyhine tefviz kılıp her ne derse emrine itaat ve her neden nehy kılarsa andan içtinap kıla...»

Mevlevilerde evvelce tamamiyle Orta Asya halkının giydikleri gibi dar ve uzun kollu olan hırkaların kolları sonradan genişletilmiş ve eteklere kadar uzatılmıştır. Bu hırkaların kolları namaz kılınır ve musafaha edilirken giyilir, sair vakitlerde salıverilirdi. Hırka omuzlara istinat ederek bedende dururdu Yakalarında «istıva» denilen şeritler vardı Bir can sikke giyeceği vekit meydancı tarafından omuzlarına bir hırka konulur, şeyhin yanına öyle girilirdi. Meydancının elinde bulunan sikke şeyh tarafından tekbirlenip can'ın başın giydirilirdi. Seyhin huzuruna hirka ile girmek tâzim ifade ederdi.

Kur'anda «Her namaz kılışınızda ziynetinizi, yani temiz ve gü el elbisenizi giyiniz» buyurulmuş olduğundan Mevleviler mescide ve sema'haneye hırkalarıyle giderlerdi.

Taç ve hırka giyip de onların icabına riayet etmiyenler için Yunus Emre:

Dervişlik olaydı taç ile hırka
Ben dahi alırdım otuzu, kırka

târizinde bulunmuştur İsmail Ankaravî de: «Tasavvuftan murad hırka değildir. Belki hırka-i derundur» yani kalpte İlâhi aşk harareti bulunmasıdır» demiştir.

HIRKA-İ ŞERİF SUYU (خرقهٔ شریف صویی) [*Sar*] Hırka-i Saadet ziyareti münasebetiyle hazırlanıp ziyaretçilere dağıtılan su hakkında kullanılır bir tâbirdir Ramazanın on beşinde yapılmakta olan Hırka-i Şerif ziyareti sırasında bizzat padişah tarafından altın anahtarla açılan gümüş çekmeceden çıkarılan Hırka-i Saadetin yakasında bulunan düğme bir kâse su içine konulur, bir parça ıslatılır ıslatılmaz derhal anberli bir ateşdana gösterilerek kâsede kalan sudan testiler dolusu sulara damla damla dökülüp ziyaretçilere hediye edilirdi. 1240 (1825) te İkinci Mahmut bu âdeti lâğvetmiştir.

HIRKA-İ ŞERİF ZİYARETİ (خرقهٔ شریف زیارتی) [*Sar.*] Hırka-i Şerif münasebetiyle yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Hırka-ı Saadet ziyareti» de denilirdi. Hırka-i Şerif Cenab-ı Peygamberin hırkası demektir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesi ve halife unvanını da ihraz eylemesi Osmanlıların ehemmiyetini bir kat daha artırmış oldu. Bunu gören haremeyn hâkimi Şerif (Eb-ül-Berekât) nezdinde mevcut Emanat-ı Mübarekenin bir kısmını oğlu (Ebu Temi) vasıtasiyle Yavuz'a göndermiş ve himayeye mazhar olmasını da talep eylemişti. Sultan Selim Mısır seferinden

muzafferen İstanbul'a avdet ederken teberrükâtı da birlikte getirdi ve bunların ötede, beride, mevcut oda ve dairelerde hıfzına gönlü razı olamıyarak bunlar için suret-i mahsusada bir daire yaptırdı. Şerifin hediye ettiği eşya miyanında Cenab-ı Paypamberin bir hırkası ile kendilerine ait diğer muhtelif eşya ve mevad ile eski peygamberlerden bazılarına ait eşya ve hulefay-i Raşidîn ile ashaptan bazılarına mahsus metrukât vardı Eşyanın en kıymetlisi hırka olduğu için bu daireye de «Hırka-i Saadet Dairesi» denildi.

Yavuz'un himmet ve hizmeti emanetlere yalnız bir yer yaptırmaktan ibaret kalmadı. Kendileri bu daireyi inşa ettirdikten maada iyi bir halde muhafazasını teminen icabeden memurları da tâyin ettirdi.

Enderun Tarihinde (Ata c 1. s. 93) bu bapta şu tafsilât mevcuttur: «Bu suretle teberrükât-ı celileyi tekabbül ve takbil ve muzafferen İstanbul'a şerefvusul-ü hümayunlarında Hırka-i Saadet ve sair emanat-ı celile evvel emirde harem-i hümayuna vaz' ve hıfz olunduğu esnada harem-i hümayun civarında i Hırka-i Saadet oda-i âlisinin teyemmünen vaz-ı esas-ı mübarekesine bizzat mübaşeretle badelhıtam tezyinine itina ve Sultan Mehmet Hân Hazretlerinin hazine tarzına tahvil ve tamir buyurdukları büyük hazine-i hümayundan başka rida-i şerif beyt-i münifine muttasıl Arzhane derununden girilen ve silâhdar ağalar nezaretine verilen kencine-i nükud ve eslihayı tesis ve imlâ ile silâhdar hazinesi namiyle silâhdar ağaya bittevdi eşya-yı mevzua defterini serkâtibine ve hazine başyazıcısına tahrir ve temhir ettirerek nezd-i hümayunlarında tevkife itina buyurdukları mervidir.

«Rida-i Hazret-i Nebevi'yi ruz u leyal tâzim ve tevkir etmek ve nefs-i hümayun-ı hilâfetpenahileri dâhil olduğu halde silâhdar ağa ve çuhadar ağa ve rikâbdar ağa ve anahtar ağası ve peşkir ağası ve başçuhadar ve sırkâtibi ve sair mabeyucilerle beraber Hırka-i Saadet nigehbanı kırk nefer gedikli hademe-i mebruke ve çeni nefer mülâzım olmak üzere hane-i hassayı icat ve orada bulunacak kırk elli nefer has odalılar için Hırka-i Saadet beyt-i mebrukesinin tahtına yalnız sath-ı zemine muvazi ve derunundan kırk kadem merdiven ile mahfil-i mukaddes-i mezkûrun dâ iline suut ve hubut etmek için arzhaneye mahreç olan kapı arasındaki dolap tarzında tarh olunup iki kanatları deriçe ittihaz olunan eski has odayı tahtına bina etmişlerdir.»

Emanetler gümüş kılıflar içerisinde ve Hırka-i Mübareke de gümüşten bir sandukçe içinde hıfzedilmiştir.

İşte bu emanetler ramazanın on beşinde bizzat padişahlar tarafından merasimle ziyaret edilmekte ve bu münasebetle yapılan merasime «Hırka-i Saadet ziyareti» adı verilmekte idi. Bu ziyarete takaddüm eden gecede emanetler temizlenir ve daire-i fâhirede hazırlıklar yapılırdı. Yine Enderun Tarihi müellifi (Ata Tarihi c. 1, s. 214) bu münasebetle diyor ki: «Şehr-i şerif-i mezkûrun on beşinci gecesi mahfil-i münif-i rida-i şerif zât-i şahane hazır olduğu halde ma-i verd ile memlû iki kâse ve altmış kadar pâk tencere, cedit sünger, iki müzeyyen meşin sofra üzerine vaz' ile bu süngerlerden bir kaçını silâhdar ağa gülsuyu ile tartip ederek birer birer dest-i hilâfet peyvest-ı şahaneye takdim eder, Zât-i hazret-i padişahi dest-i peyvestleriyle şebeke-i rida-i saadeti bu süngerlerle cilâ buyurur ve bu esnada çuhadar ve rikâbdar ağalar ve kâffe-i gedikli ve mansaplı ve has odalılar birer sünger tartip ederek ellerinin yettiği cidar-ı âli verd ve deriçe ve revzen ve dolap ve kütüphane-i mübareke kanad ve kapağı velhâsıl kâffe-i dairre-i mukaddesesini tervih-i sunger ettikten sonra avdet ederler. Süngerler zıkrolunan hane-i hassa ağavatına tevzi olunarak teberrüken hıfzolunur.»

On beşinci gece bu suretle lâzım gelen temizlik yapıldıktan sonra ramazanın on beşine müsadif ertesi günü sabah namazı Hırka-i Saadet dairesinde cemaatle eda edilirdi. O gün öğleden iki saat evvel ve hünkârın teşrifini mütaakip Hırka-i Saadet'in gümüşten mamûl yaldızlı büyük sandukasını has odalılar gümüş sehpa üzerinden alarak şatrançvari bir yer üzerine konulmuş olan somsırmalı visade üzerine koyarlar ve bunu mütaakip mahfaza nezd-i hümayundaki altın anahtarla açılıp birbiri üzerine sarılmış olan somsırma inci işlemeli yedi adet yeşil kadife bohçaya sarılı iki kanadlı altın çekmeceyi de kezalik taraf-ı şahaneden verilen anahtarla açarlardı Bu suretle meydana çıkan Hırka-i Saadet'in giriban-ı münevveri dükmesi (tanın zammiyle) bir kâse içine vaz' ile bir parça ıslatıldığını mütaakıp derhal anberli ateşdane gösterilerek kurutulmuş ve kâsedeki kalan ma-i mübarek destilerce âb-ı leziz zammiyle bazı zevata ihda olumak kaide ittihaz olunmuştu. İşbu ma-i mübarek resmî 1240 tarihinde ahd-i âli-i Sultan Mahmut Hân-ı adlîde bazı riayetsizlik rivayet olunduğu sebebiyle tazimen isabet olarak iâğv ve tatil olunmuştur.»

Enderunca bu işler görüldükten ve öğle namazı da kılındıktan sonra silâhdar, çuhadar,

rikapdar, tülbent anahtar, peşkir ağaları ve tekmil has odalılar huzur-ı hümayunda bulundukları ve imam-ı evvel ve sani efendilerle has oda imamı, ses güzel müezzin ve çavuş ağalar ara vermeksizin Kur'an okudukları halde iptida hünkâr ve mütaakiben dârüssaade ağası ve badehu sırasiyle silâhdar, çuhadar rîkâpdar, hazinedar ağalar, hazine vekili, tülbant ağası, anahtar ağası, başpeşkir ağası, göşe başıları, baş kapı gulâmları, mabeyociler, musahipler, has oda başı, hazinedar başı, kilerci başı, saray ağası, saray kethüdası, bane i hassa ağavatı ziyaret ederler, dualar okuyarak yüz ve gözlerini sürerlerdi.

Enderun ricalinin ziyaretini bîrun ricalinin ziyareti takip ediyordu Ramazanın on dörd ncü günü vezirler, kethüda bey, yeniçeri ağası, defterdar, sipah silâhdar, cebeci, topçu ve arabacı başı ağalara da çavuş başı tarafından yazılan tezkirelerle ertesi günü icra olunacak «Hırka-i Şerif ziyareti» ne dâvet edilir ve İstanbul kadısına kadar olan ulema da şeyhülislâm efendi tarafından gönderilen defter mucebince davet olunurdu.

Reis-ül-küttap efendi tarafından şeyhülislâm efendinin evinden alınarak Ayasofya Camiine getirildiği sadrazam paşaya ihbar olununca *baş vezir kapı takımını alarak alay-ı* valâ ile camiye gelir ve cemaat-ı kübera ile öğle namazını orada eda eylerdi. Namazın kılınmasını mütaakip vüzeray-i izâm ve ulemay-i a'lâm sadrazam ve şeyhülislâmdan evvel camiden çıkarak Babüssaade'nin önünde vüzera ile ulema sağda, ocak ağalariyle rical-i saire solda olmak üzere ahz-i mevki eylerlerdi. Davetlilerin bab-ı hümayundan girdikleri haberini çavuş sadrazama getirince veziriazam önunde kapı ricali ve yanında şeyhülislâm olduğu halde hareket eder ve orta kapı dışında rikâb-ı hümayun ağaları tarafından karşılanarak bostancı başı sadrazamın sağında ve mirahur-ı evvel solunda, kapıcılar kethüdası, şeyhülislâm sağında, mirahur-ı sani de solunda olarak babüssaade'ye yaklaşılınca babüssaade ağaları tarafından istikbal olunur ve bu defa sadrazamın sağ koltuğuna babüssaade agası, sol koltuğuna hazinedar başı, şeyhülislâmın sağına kilerci başı, soluna da saray ağası girerek böylece hareket ve babüssaade önüne varılınca silâhdar tarafından karşılanıp sadrazamın sağına, has oda başı soluna, has odalılardan iki ağa da şeyhülislâmın *iki tarafına girerek* bu suretle babüssaade'den içeriye girilir ve erkân-ı saire de sadrazam ve şeyhülislâmı takiben Hırka-i Şerif dairesine dâhil olmuş bulunurlardı.

Bîrun ricali tamamen ispat-i vücut edince imam-ı evvel ve sani efendiler sanduka-i şerife karşısında oturup aşr-ı şerif okumaga başlarlardı. Müteakiben sandukayı bizzat hünkâr açarak sadrazam ile erkân-ı sairenin ziyaretine müsaade o unur ve bunlar tarafından ayrı ayrı ziyaret edilirdi. Ziyaret edenler avdetle yerlerinde ayakta dururlardı. Müteakiben meşayih aynı suretle ziyaret ederler ve dönerek onlar da ayakta beklerlerdi. Bunları valde sultanın kethüdalariyle rikâb-ı hümayun ağaları takip eylerlerdi Merasim-i mahsusa bu suretle hitam bulunca ziyaretçilerin her biri - rütbesi en küçuk olandan başlıyarak - sıra ile avdet ettikten sonra vüzera, şeyhülislâm ve sadrazam daireyi terk eylerdi.

O akşam yeniçeri ve sair ocaklılara has matbahtan baklava dağıtılması da usuldendi.

Tanzimat'ın ilânından sonra da Hırka-i Saadet ziyaretine devam olundu. Eskisi gibi merasim de yapıldı. Hattâ çok korkak olan Abdülhamit bile bu ziyareti yapmakta devam etti 1324 temmuz (1908) inkılâbından sonra merasimle ziyaret usuluüne devam olunmuş, bu ziyaret Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

HIRKA-İ TARİKAT (خرقهٔ طریقت) [*Sof.*] Bir tarikate intisap ile usul dairesinde muayyen mertebeleri aşarak yeniden girmek istiyecekleri irşat ve terbiye salâhiyetini ihraz alâmeti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir tarikate girerek menzillerini yükseltenlerden irşada vâsıl olanlara gördükleri usul dairesinde isteklilerin irşat ve terbiyesine ruhsat ve izni mutazammın şeyhi tarafından mühürlü *bir vesika* verilirdi. Tarikat ehlince «icazetname - hilâfetname» adı verilen böyle bir icaze vermiye «ilbas-ı hırka: hırka giydirmek» almıya da «lübs-i hırka hırka giymek» denilir ve merasimle taç giydirilirdi. İşte «hırka-i tarikat» budur.

Son zamanlarda yalnız taç giydirmekten ibaret olan bu merasime evvelleri hırka da ilâve edildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Bu hırka bildiğimiz geceleri veya cüppe, lata altına giyilen hırkalar kabilinden değildi. Her tarikate mahsus nevileri vardı. Tariketlerin bazısında hırka ile beraber taç da giydirilirdi.

HIRKA-İ TEBERRÜK (خرقهٔ تبرك) [*Sof.*] Bir mürşitten «hırka-i tarikat» giyerek hilâfeti ihraz etmiş bir tarikat müntesibinin diğer bir tarikate mensup kâmil bir şeyhe mâ-evî nisbet ve merbutiyet peyda etmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan teberrük; mübarek addetmek, bir şeyi kendi hakkında yümünlü ve mesut saymak demektir.

Hırka-i teberrük; hırka-i tarikatin bahşettiği irşat salâhiyetini vermediğinden hırka-i teberrük giyenler, teberrük hırkası giydikleri tarikatin mânevî halifelerinden sayılırlarsa da o mürşidin tarikatini neşredemezlerdi. Bununla beraber son zamanlarda müteaddit tarikete intisap ile hepsinde hilâfet mertebesi ihraz ederek hırka-i tarikat giyip o tarikatlerin hepsini neşredenler de görülmüştü

HIRKAPUŞ (خرقه پوش) [*Sof.*] Derviş yarinde kullanılır bir tâbirdir. Mânen hırka giyen demektir. Arapça bir kelime olan hırka; aslında bez parçası, yama demektir. Maruf mânasiyle üste giyilen abadan, yahut pamuk ile bezden yapılmış elbise demektir. Dervişler çokluk hırka giydikleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

Şimdi seccade-i mânada benim mürşid-i kâl
Hırkapuşan-ı beyan benden alır feyz-i kelâm
Nef'î

HIRKAYI BAŞINA ÇEKMEK (خرقه‌یی باشه چکمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle uyumak, âlemden el çekmek, inzivayı ihtiyar etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

«Selâmetin yolu yoktur... Ne yapsalar boşuna!» Demiş de hırkayı çekmiş bütün bütün başına.
Mehmet Akif

HIRVANİ (خروانی) [*Kıy.*] Setre biçminde üste giyilen elbisenin adıdır. Şehzade Abdülmecit'in okumağa başlattırılması münasebetiyle yapılan merasimde devletin resmî gezetesi olan (Takvim-i Vekayi)de çıkan tebliğde kurenanın sırtlarına hırvani ve başlarına tes giydikleri yazılıdır.

HIYAR-I AYP (خیار عیب) [*Huk.*] Mutlak bey' ile satılan malın eski aybı tebeyyün ettiğinde müşterinin muhayyer olması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HIYAR-I NAKİT (خیار نقد) [*Huk.*] Tâyin olunan bir müddet zarfında alıcının malın bedelini vermediği surette satıcının muhayyer olması yerinde kullanır bir tâbirdir.

HİYAR-I RÜYET (خیار رؤیت) [*Huk.*] Bir kimsenin görmeden aldığı malı görünceye kadar muhayyer olması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HIYAR-I ŞART (خیار شرط) [*Huk.*] Alım satımda ya alan veya satan veyahut her ikisinin pazarlığı bozmak veya icra etmek için şart koşmalariyle tâyin olunan müddet zarfında muhayyer olmaları yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HIYAR-I VASIF (خیار وصف) [*Huk.*] Bir mal satmış olan kimsenin, vasfettiğinin aksi çıktığı surette müşterinin alıp almamakta muhayyer olması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HIZIR İLYAS BOĞAZI (خضر الیاس بوغازی) [*Coğ.*] Tuna nehrinin sağ ağzına varilen addır.

HİCAP (حجاب) [*Sof.*] Perde, örtü, iki şey arasındaki mâni demek olan bu Arapça kelime sofiye ıstılahı olarak kalpte hakayıkın tecellisine mâni olan suver-i kevniyyenin intibaı, haktan ve kurb-ı haktan ihticaba badî olan şeyler demektir.

Ref' oldu hicab-ı şahid-i raz
Aşk oldu melâmet ile demsaz
Fuzulî

HİCAZ DEMİRYOLU MADALYASI (حجاز دیموریولی مدالیاسی) [*Ida.*] Hicaz Demiryoluna ait işlerde hizmetleri görulen ve iane verenlere verilmek üzere ihdas olunan madalyanın adıdır. 16 eylûl 1318 (1902) tarihli nizamname ile çıkarılan bu madalyanın bir tarafında (Hamidiye Hizaz Demiryoluna hizmet eden hamiyyetmendana mahsus madalyadır) ibaresi, öbür tarafında da tuğra ile altında lokomotif şekli vardı Altın, gümüş ve nikel olmak üzere üç nevidî. Nikeli 5 altından 50 altına, gümüşü 50 altından 100 altına, altını da 100 altından ziyade iane verenlere verilirdi Erkekler yeşil, kadınlar da çiçek şeklinde bağlanmış kezalik yeşil kordelâya bağlamak suretiyle göğsün sağ tarafına takarlardı. Ölenlerin vârislerinin en büyüğü takmak selâhiyetini hazdi.

HİCRÎ TARİH (هجری تاریخ) [*Tak.*] Hazret i Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicreti başlangıç sayılmak şuretiyle tertip olunan tarih hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ayın hareketi esas tutulduğu için «hicrî-i kamerî» denildiği gibi buna «sene-i kameriyye» de denir.

Milâdî ve Rumî tarihler gibi on iki ay esasına dayanan hicrî sene, muharrem adı verilen ayla başlar, zilhicce ile sona erer. On iki ayın adları şunlardır: Muharrem, safer, rebiülevvel, rebiül'ahır, cumadelûlâ, cumadel'ahıre, recep, şaban, ramazan, şevval, zilkade, zilhicce.

Kemerî aylar yirmi dokuzla otuz günleri arasında değiştiği için hicrî yahut diğer tâbirle, kamerî tarih ile milâdî (Hazret-i Isa'nın doğumu esasına dayanan tarih) arasında on günden biraz fazla fark vardır.

Hicrî 1324 senesi münasebetiyle yazdığı bir tetkik yazısında rahmetli Ahmet Rasim Bey (ölümü 1932) (Menakib-i İslâm, kısım 1, s. 180 ve mütaakıp) bunun için şu kıymetli tafsilâtı veriyor:

«Bugün 1324 sene-i kameriyye-i hicriyyenin birinci ayı olan muharremin birinci gününe raslamakla yeni senenin başlangıcıdır Bununla beraber (1324) rakamı hicret-i seniyyenin vukuu zamanından bu âna kadar tam (1324) kamerî sene geçmiş olduğunu göstermez. Çünkü Peygamberin hicretinin vukuu zamanı hakkında elde bulunan en doğru ve mevsuk malûmata göre Cenab-ı Nebiyy i Muhterem Efendimizin Medine'ye bir saat kadar mesafede bulunan (Kuba) yı teşrif ettikleri fi rebiülevvel sene 1 ve fi eylûl 622 Milâdî Pazartesi olup o gün ve üç gün daha orada istirahat ettikten ve nazil olan ayet üzerine ilk mescidin esasını koyduktan sonra fi 13 rebiülevvel sene 1 ve fi 24 eylûl sene 6 2 cuma günü Yesrib e (Medine'nin eski adı) düodüler ki bu da güneşin Mizan burcuna naklettiği günün ertesine raslar. Şu halde 1324 senesinin başlangıcı Risaletpenahın hicretinin vukuundan iki ay on iki gün yani 71 gün evveldir. Bu 71 gün evveliyet hicrî senenin tesisinde muharremin ilk ayı ittihaz edilmesindendir. Hattâ Hazret-i Peygamber Mekke den hicret ettikleri zaman safer ayının sonları ve nübüvvetlerinin on dördüncü yılıydı.

«Araplar Hazret-i İbrahim'den beri Arap ayları kullanmışlardır. Cahiliyyet zamanında güneşle içtimaı mütaakıp ayın hilâl suretinde göründüğü geceyi ay başı makamında kabul ve tekrar o şekilde görünüşüne kadar geçen müddeti bir ay, on iki ayı da bir sene itibar olunmuştu. Kolaylık maksadıyle de kamerî ayların teklerini çift ve çiftlerini tek kıldılar. Yani birinci ay olan muharrem ve üçüncü ay olan rebiülevvel ile sair tek ayları otuzar ve safer, rebiülâhır ile sair çift ayları 29 gün itibar eylediler. Fakat ay arzın havlında (etrafında) takriben yirmi yedi buçuk günde devrini tamamlamakta ise de arzın hareket-i yevmiyesi cihetine doğru devrinden naşi iki rüyet arasında geçen müddet, takriben yirmi dokuz buçuk gün kadar olmasıyle on iki kamerî ay yekûnu tabiatiyle bir sene-i şemsiyye (güneş senesi) den on bir gün kadar noksan olduğu için Arabî senelerin mevsimleri her sene bu mikdar evveline geldiklerinden hac mevsimi ve (eşhür-ü hürüm = muharrem, zilkade, zilhicce, recep ayları) fasıldan fasıla geçerdi Bu ise ziraat ve alışveriş mevsimini karıştırdığı ve işleri güçleştirdiği için Yahudi takvimine taklit suretiyle senelerden bazısını on üç ay itibar etmeğe ve mevsimleri de eski hal ve vaz'a çekmeğe başlamışlardı.

«Cenab-ı Peygamber (Haccet-ül-veda') senesi irat ettiği hutbede «işte zaman şimdi Cenab-ı Hakk'ın göklerle yeri halk ettiği gündeki hal ve heyete döndü. Sene on iki aydır. bunların dördü eşhür-ü hürümdür Artık ne nes'î var ve ne de yanılır bir sayı var. Hac dahi bundan böyle zilhiccededir» diye buyurdu. Bunun üzerine şer'î sene on iki kamerî aydan ibaret oldu. Hicretin on yedinci senesinde yani hutbenin iradından yedi sene sonra Hazret-i Ömer'in hilâfetinde Basra âmili Ebu Mus-el-Eş'arî'nin şaban tarihli mektubundaki şüphe üzerine bir tarih ittihazı kararlaşmasiyle halifenin huzuruyle ashabın büyüklerinden teşkil olunan mecliste hicretin vuku bulduğu sene birinci sene olmak va Araplar arasında müteamil olan muharrem ayı yıl başı kalmak üzere bir tarih ittihaz olundu. İşte hicrî i kamerî tarihi bu tarihtir.»

Cevdet Paşa merhumun (ölümü 1895) «Takvim-ül-Edvar» adlı kıymetli eserinde (Matbaa-i Ebuzziya, 1300, s. 42) şunlar yazılıdır:

«Mukaddema Araplar binay-i Kâbe ve riyaset-i Amr-İbn-i Rebia ve Âmülfil gibi büyük vak'aları tarih başlangıcı itibar edegelmişler iken hicret-i Nebeviyyeden sonra bunlar mehcur oldu ve ondan sonraki seneler birer unvan ile yâd olunup meselâ hicretin birinci senesinde Mekke den Medine'ye hicrete izin sâdır olduğundan (senet-ül-izn) ve ikinci senesinde cihad ve kıtale emir verilmekle (senet ül-emr) denildi. Diğer seneler de böyle mühim birer hâdisenin unvaniyle anılıp nihayet onuncu seneye (senet-ül veda') tesmiye kılındı.

«Amma Peygamber'in ölümünden sonraki seneler böyle nam ve unvanlar ile meşhur olmadı. Tâ ki Hazret-i Ömer'in hilâfeti zamanında hicretten on yedi sene geçtikte hicrî tarih ittihazına karar verildi. Şöyle ki: Hazret-i Ömer ile Yemen'e hâkim naspetmiş olduğu Ebu Mus-el-Eş'arî aralarında cereyan eden mürasselede bir mektubun sonuna şaban diye yazılmış olduğu halde geçen senenin şabanı mıdır, yoksa gelecek senenin şabanı mıdır malûm olmadı. Hazret-i Ali ile diğer bazı ashap taraflarından dahi zaman uzadıkça tarih zaptı müşkül olarak sâklerle sicillerde ihtilâf ve iştibah vâki olur, Bunun bir çaresine bakılmalıdır yolunda ihtar vâki olmuştu. Binaenaleyh Hazret-i Ömer ashabı toplıyarak müşavere ettikte bazıları tarafından Fürs (Acem) ve bazıları tarafından da Rumî tarih itibar ve ittihazı ihtar olunduysa da bunların hisabı ve kebise eyyamının zapt ve tadili güç olduğundan kabul olunmayup asr-ı Saadetten muayyen bir günün mebde (başlangıç) ittihazı ile ve hakikî kamerî aylar itibariyle

bir tarih vaz'ına karar verilerek başlangıcın tâvini bahsine gelindikte, yevm-i velâdet-i Nebeviyye (Hazret-i Peygamberin doğum günü) ihtilâflı olduğundan tarih mebdei itibar olunmadığı gibi Peygamberin ölüm tarihi dahi hüzün ve kederli bir gün olduğu cihetle bunun dahi başlangıç sayılması münasip görülmediğine ve İslâmın şevketinin zuhûru Peygamberin hicretinden sonra olduğuna mebni hicretin tarih mebdei (tarih başlangıcı) itibar olunması tensip olundu. Hicret-i Nebevi ye rebiülevvelde vuku bulmuş ise de Arabî ayların iptidası muharrem olduğundan Peyamberin hicret gününden iki ay bu kadar gün mukaddem (evvel) olan muharremin gurresi (ilk günü) İslâm tarihinin mebdei oldu. Gurrenin evveli cuma idi.»

Osmanlılar zamanında hicrî tarih kullanılırken malî mülâhazalarla sonradan «Rumî tarih» kabul edilmiştir. Bununla beraber resmî vesikalarda hicrî sene ile birlikte kullanılmakta devam olunan bu tarih te (Rumî tarih) Cumhuriyet devrinde bırakılarak Milâdî tarih kullanılmağa başlamıştır.

HİCVİYE (هجويه) [*Ede*] Kusur ve aybın teşrih ve teşhiri için yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü nesir yazılara da o ad verilir Birinin kusurunu ve aybını meydana koymak mânasına gelen Arapça hecvden meydana gelmedir. Üstad Tahir Olgun'un dediği gibi (Ed-biyat Lûgati. Hiciv Yahut Hecv Maddesi) bu talâffuz bizim ağzımıza kaba gelmiş olmalı ki inceltilmiş. hicv yapılmıştır.

Bu türlü şiir yazanlara «heccav» yahut «hecagû» denilir. Cem'i hicviyyat'tır.

Hicviyede kusur ve ayıbların teşhiri asıl ise de nezahete riayet icabeder Çünkü ifade tarzı edep dairesini aşarsa hiciv değil sövüş olur. Nezih olmak şartiyle hiciv hak ve hakikatin müdafii, gidir ve fezahatin mâniidir Müteazzım bir zalimi Allah'ın imhalkâr kahrından ziyade hicvin âni tesiri titretir. Abdül'aziz gibi bir pâdişaha yerine göre baş eğmiyen Âli Paşa «Zafername» nin mütehakkim beyanatı karşısında telâşa düşmüş idi. Yine o devirde ahrar'ın Avrupa'da çıkardıkları gazetelerden ziyade «Eşref» in hicviyeleri halk üzerinde tesir gösteriyordu

İçlerinde bu ada lâyık olmıyanlar bulunmakla beraber zamanımızda bile (Neyzen Tevfik) in hicviyeleri veyahut ona isnat edilen şeylerin elden ele dolaşması ve hafızalara alınması dikkate değer bir keyfiyettir.

HİDEMAT-I ŞAKKA (خدمات شاقه) [*Huk*] Cânilerin ayaklarında demir olarak çalıştırılması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ağır, meşakkatli hizmet demektir.

HİDİV (خديو) [*İda.*] Mısır valilerine verilen unvandır. Sadrazamlar hakkında da tâzim yerinde kullanılırdı. Hidiv; Arapça büyük vezir, baş vezir, hâkim demektir. Mısır valileri sadaret payesini haiz oldukları için bu unvan verilmişti. Sadrazamlar hakkında «hidiv-i efham» kullanıldığı gibi Mısır valilerine «hidiv-i Mısır» da denilirdi.

Sait Paşa'nın ölümü üzerine yerine geçen İsmail Paşa hanedanın büyüğüne intikali meşrut olan hidiviyyeti kendi evlâdına başrettirmiye teşebbüs ettiği gibi hidiv unvanının da «Aziz-i Mısır» suretine kalbini istedi.

Mehmet Ali paşa hanedanının İsmail Paşa'dan sonra en büyüğü olan ve hidiviyyetin kendisine tevcih edilmemesinden gücenip hükümet aleyhine harekete girişmesinden dolayı İsmail Paşa'nın birinci arzusu yerine getirilmiş ise de ikincisi terviç edilmiyerek memuriyet fermanı eskisi gibi hidiviyyet şeklinde sâdır olmuştur. Hâdiseye yakından vâkıf olan Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa (Mir'at ı Şuunat, s. 34-35) bu münasebetle şu izahatı vermiştir:

«İsmail Paşa, Fâzıl Paşa'yı itham edecek fırsatı ele geçirmekle Mısır eyaleti veraşetini İsmail Paşa zade Tevfik Paşa'ya intikal: ahz-i sare vesile tutularak havass-ı vükelânın müzakere ve kararı üstüne keyfiyet bil'istizan mucebince irade-i seniyye sudur etti. İsmail Paşa'ya hidiviyyet fermanı verildi Lâkin kendisi «Aziz-i Mısır» unvanının ihsanı zımnında taşebbüs eylemişti. Bundan maksadı Hazret-i Yusuf Aleyhisselâm Mısır'da istiklâl ile hükümet etmiş (Ya eyyühel-Aziz) tavsifini almış olmasına mebni bu dereceyi ihraz eylediğini göstermek idi Kaldı ki padişah ı zaman o isimde olduğundan İsmail Paşa'ya «Aziz-i Mısır» denilmek müşkül bulunduğunu müdrik ve dinar-ı bisyar çekmekte mütehalik mukarribîn ve Atabey işin ilerisine varmayıp «hidiv» kelimesi padişah mânasını dahi tazammun etmesinden naşi bununla İsmail Paşa'yı bil'ikna' intifa eylediler. Bir müddet geçince Sevakin kıt'ası da Mısır vergisine cüz'î miktar mukabilinde idare-i Mısriyye'ye raptolundu. Elhâsıl buna mümasil müsted'iyatın is'afını teshilen Mısır'dan sâl be sâl İstanbul'a altın külçeleri irsal ediliyordu. Fakat hukuk-u devletten de hayli şeyler koparıldı. Zira ârây-i vükelâ neticesiyle iradata iktiran eden fermanlar hep hukuk-ı saltanat-ı seniyye'ye taalluk eden mevad olmakla hükümet-i Mısriyyenin salâhiyyeti tevessü' etti. İşbu

müsaadat ve müsamahat âtiye ait müşkilât tevlidine yollar açtı.»

Mısır hükümetinin istiklâlini ilân etmesi üzerine hidiv tâbiri tarihe karıştı.

Hoş geldin eya hidiv-i ekrem
Lûtfunla gönüller oldu hurrem
Nedim

HİKÂYE NÜVİS (حکایه نویس) [*Ede.*] Hikâye yazan, romancı yerinde kullanılır bir tâbirdir

HİKMET-İ MESKÛT-ÜN ANHA (حکمت مسکوت عنها) [*Sof.*] Ulemay-i rüsum ile avamın hakikatine varamadıkları esrar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ulemay-i rüsum ile avam bunlara muttali olmak lâzım gelse onlara korku verir veyahut onları helâk eder. Bunun mahiyeti aşağıdaki kıssadan anlaşılır: Resul-i Ekrem bir gün ashabıyle Medine sokaklarından birisinden geçerken önüne bir kadın çıkarak evine girmesini yemin ile rica eder. Hazret-i Peygamber ashabiyle beraber eve girer Görür ki kadıncağızın çocukları alevli bir ateş etrafında oynuyorlar. Kadın Risaletmeaba der ki: Ya Resulullah Allah mı kullarına daha merhametli, yoksa ben mi çocuklarıma daha merhametliyim. Risaletmeab: «Allah daha merhametlidir, çünkü o erham-ür-rahimindir» cevabını verir. Kadın bunun üzerine, çocuklarımı şu ateşe atmaklığı ben istemiyim? Risaletmeab; hayır, buyurdular. Kadın; öyleyse ibadına erham olan Allah kullarını ateşe nasıl atar? deyince Risaletmeabın gözlerinden yaş gelir ve buna da böyle vahyolundu, demekle iktifa eder. İşte bu türlü hallere hikmet-i meskût-ün anha denilir.

HİKR (حکر) [*Mal.*] Rakabesi beytülmala ait olan arzın menafii tamamen veya kısmen birinin mülkü olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Başka bir târifle vakıf bir arazi isticar ederek bina ve gars için istibka etmektir.

HİLÂFET (خلافت) [*İda.*] İslâm hükümdarlarından bazıları hakkında unvan olarak kullanılmış bir tâbirdir. Bir kimseye halef olmak, yerine geçmek mânasına gelir. İmam-ül-müslimîn olan zat, şer'î hükümlerin icrasında Cenab-ı Peygambere halef olduğu için kendisine «halife» ıtlak olunmuştur. Hilâfete «imamat» de denir. Namazda cemaate imam olmak mânasına olan imametten tefrik için buna «imamet-i kübra» tesmiye olunur.

Hilâfeti (Allâme-i Teftazani) «Şerh-i Makasıd» da «Hazret-i Peygamberden halef olarak din ve dünya işlerinde riyaset-i âmmedir» diye tarif etmiştir. Meşhur (İbn-i Hümam) da «Müsayere» namiyle maruf eserinde imameti «Millet-i İslâmiyye üzerinde tasarruf-ı âmmeye istihkaktır» suretinde tarif ediyor.

İslâmın himayesi, ahkâmın tenfizi, hududun ikamesi, askerin techizi, öşürle zekâtın toplanması ve emsali muamelât için ümmet üzerine imam naspı farzdır. Ancak bazı Havariç ile Mu'tezile'den (Esam) tagallüpten ihtiraz için «ümmet din-i kavime tebaiyyet ederse nasp-ı imam farz değildir» demişlerdir.

Hilâfet, İslâmiyete mahsus bir nevi padişahlıktır. İslâmiyetin başkasında daha evvel öyle bir padişahlık mevcut değildi. Hilâfet bir dereceye dadar saltanat-ı mutlaka nev'inden ise de dinî ve dünyevî hâkimiyeti birden câmi bulunmak ve umum halkı umur-ı muamelât-ı diniyye ve dünyeviyyede ahkâm-ı şer'iyyeye tatbikan harekete icbar kuvvetini haiz olmakla kayserlerin, imparatorların, kisraların hâkimiyetlerinden temeyyüz eder. Diğer saltanatlar yalnız dünyevî nizamata tâbi bulunur Bu iki hâkimiyet arasında büyük bir fark vardır. Maamafih ikisinin mercii bir noktaya inhisar eder. Çünkü halk üzerine mutlak hâkimiyet ile hâkim olabilen zat hükümet işlerinde ya bir kanun-ı muayyene, yahut kendi keyif ve arzusuna göre hareket eyler. Mütemeddin memleketlerde hükümdarların ekseri milletin ukalâsı ve devletin ekâbiri tarafından vazolunan ve nizamata tevfikan icray-i hâikmiyyet ve ahaliyi o kavanin ve nizamat mucebince harekete mecbur ederler. İslâmiyetten evvel Rum ve İran padişahları bu yolda saltanat sürmüşlerdir. Mutlakıyetle hükümet icra eden padişahlar da böyleydi. Halbuki hilâfet, birtakım şer'î ve dinî kanunlarla mukayyet olup halife olan zat şeriat sahibi Hazret-i Peygambere o şer'î hükümler mucebince icray-i idare ve hâkimiyet ve ümmetini o ahkâma göre hareket etmeğe icbar eyler. Hilâfetin imamete şümulü bu nokta-i nazardandır. Halifeye imam denilmesi, imama namazda halk nasıl ittiba' ve iktida ediyorsa halifenin şer'a muvafık olan emirlerine de öyle ittiba ve iktida eylediklerinden dolayı aradaki müşabehetten neşet etmiştir.

Hilâfet makamını işgal edecek ve binaenaleyh halife namını alacak olan zat, mevkii icabı olarak, âmme vazifeleri ile mükellef olduğu cihetle bu teklifin hakkından gelmiye muktedir olması icabeder. İşte bu sebepten İslâm âlimleri kendisine hilâfet namına olarak biat olunmak istenilen zatta dört şartın tahakkuku lüzumunu iemaan beyan eylemişlerdir. Bu dört şart da ilim, adalet, kifayet ve bir de rey ve ilmin sihhati için âza ve havasse ait selâmet-

tir. Nesaben Kureyş'ten olmaktan ibaret olan beşinci bir şartta ihtilâf hâsıl olmuştur. Çünkü bu şarta riayet edilecek olursa Kureyş'ten olmıyan bir kimse halife namı altında İslâmlar üzerine hâkimiyet edemez demek çıkar.

Hilâfet için Kureyşilik şart değildir diyenler arasında Kureyşin eski halini muhafaza edemiyerek hilâfet yükünü kaldırabilecek bir vaziyette olmadıkları devri bizzat idrâk eylemiş olan kadı (Ebubekir Bakılânî) vardır. Hariciilerle Mu'tezile ulemaı da aynen bu fikirdedir (İbn-i Haldun) da hilâfet için Kureyşiliğin meşrut olması bu kabilenin İslâmiyetin ilk zamanlarında haiz bulunduğu asabiyet dolayısiyle zuhûra gelecek muhasamata meydan verilmemek içindi reyinde bulunuyor. Maamafih alel'umum ehl-i sünnet uleması halife ve imam olacak zatın Kureyşten olmasını şart ediyorlar. Usul ve füru'da Hanefiyye fakihlerinin üstadlarından (Müftiy-üs-sakaleyn) unvaniyle şöhretşiar imam (Necmüddin Ömer Nesefî) de asırlarca medreselerde okutulmuş olan «Akaid-i Nesefiyye» adlı kitabında imamın Kureyşten olması meşrut olduğunu ve başkasının imameti caiz olamıyacağını mutlak ve katî bir lisanla beyan ediyor.

Bu şartın menşei; (Hazret-i Ebubekir)e biat sırasında Ensarın hilâfeti kendilerine hasra çalıştıkları zaman Kureyş tarafından delil makamında serdolunan hadis-i şeriftir İrtihal-i Nebi'yi müteakip ashab arasında halife intihabında üç rey ileri sürülmüştü

Birinci reye göre; dünya siyasetine ve din haresetine kadir olan zat halife intihap olunmıya salihtir. Bu rey Ensar'ın çoğunluğunun muhtarıydı. Bunların namzedi (Sa'd İbn-i Ubade) idi. Bilâhare âmme-i Mu'tezile ve ekser havariç bu reyi kabul etmişlerdir Bu rey «اسمعوا و اطيعوا وان ولى عليكم عبد حبشى» hadis-i şerifine muvafıktı

İkinci reye göre; dünya siyasetine ve din harasetine kaadir olan zatın Kureyşî olması şarttı. Bu rey Muhacirlerin çoğunluğunun muhtariydi Bunların namzedi (Hazret-i Ebubekir)di. Bilâhara âmme-i ehl-i sünnet bu reyi kabul etmişlerdir Bu reye kail olanlar «El-eimme min Kureyş» hadis i şerifiyle ihticac ediyorlardı.

Üçüncü reye göre; hilâfette karabet ehak idi. Bu rey Benî Haşim'ın çoğunluğu ile onlara tâbi olanların muhtarı idi. Bunların namzedi (Hazret-i Ali) idi. Bu reye kail olanlar «انا مدينة العلم وعلى بابها فمن اراد العلم فليات الباب ان تكون من بمنزلة هارون من موسى» hadis-i şerifiyle ihticac eyliyorlardı. Müslim'in rivayeti üzere Hazret-i Al Ebubekir'e «وكنا نحن نرى لذلك الامر شيئا حتى سمعنا من رسول الله صلى الله عليه وسلم» demişti Âmme-i Şia üçüncü reyi kabul etmişlerdir,

Bu üç namzetten «Ebubekir-is-Sıddik» ekseriyeti ihraz ederek icma-i ümmetle halife intihap olundu. (Sa'd İbn-i Ubade den maada bütün halk birinci Müslüman halifesine biat ettiler

Âzanın selâmeti ile şecaati de ilâve etmek suretiyle imametin şartını yediye çıkaranlar da olmuştur.

Ümmet tarafından halife ikame etmede dört suret vardır:

1. — Şuray-i âmme yani ehl-i hal ve fasl ve akdin intihabiyle olmaktır. Hazret-i Ebubekirin hilâfeti gibi. Ehl-i hal ve akdin kâffesinin biat etmesi şart değildir. «ولا كثر حكم الكل» fıkıh kaidesince ekseriyet kâfidir. Şeyhayn hazaratına bile biat etmiyen vardı. Sa'd İbn-i Ubade ölünceye kadar ne Ebubekir'e ne de Ömer'e biat etmişti. Hazret-i Ali'ye de ashabın bazısı biat etmemişti.

2. — Şuray-i hassa ile yani sabık halifenin ihtiyar ettiği birkaç kimsenin intihabıyle olur. Hazret-i Osman'ın hilâfeti gibi. Hazret-i Ömer'in intihap ettiği altı kişilik heyet halife intihabında ittifak edememiş, Hazret-i Osman ile Hazret i Ali ekseriyet kazanmışlardı. Nihayet hakem tâyin olunan (Abdurrahman İbn-i Avf) namzetlerden birinin tercihi için ehl-i hal ve akte müracaat etti Bu kere Hazret-i Zinnureyn ekseriyeti ihraz ettiğinden Abdurrahman İbn-i Avf da hilâfeti (Hazret-i Osman)a tevdi etti.

3. — Vesayet veya velâyet-i ahd tarikattir ki eski halifenin şerait-i hilâfeti haiz olanlardan birini veliand tâyin edıp ümmetin kabulüne mazhar olmasiyle mün'akit olur Hazret-i Ömerin hilâfeti gibi. Hazret-i Ebubekir, Hazret-i Ömer'i veliahd tâyin ettiği zaman itiraz edenler olmuş ve fakat bunlar Hazret-i Ömer tarafından ikna edildiğinden veliandlığı ümmet tarafından kabul edilmişti.

İlk asırda hilâfet bu üç suretten biriyle mün'akit olurdu Halefe icma i ümmetle hilâfet makamını ihraz ederdi.

4. — Tagallüp ve hakk-ı seyf (kılıç kakkı) tarikidir ki nas imamette ihtiâf edıp hiç biri diğerinin hilâfetine razı olmazsa içleinden siyasete muktedir olanlardan birinin makam-ı hilâfete talip olması caiz olur. Artık tav'an ve kerhen nâs ona itaat eder ve ahval sükûnet bularak kendisinin davetine icabet olunursa bunun hilâfeti sahih olur Bu tarika Hakk ı seyf tarikı) denir. İşbu yol birinci asırdan sonra ümmetin uleması tarafından zaruret yüzünden kabul olunmuştur.

Hulefay-i Raşidîn zamanında hilâfet irsî değildi Halife ümmet tarafından istişare ile intihap olunurdu Hattâ Hazret-i Ömer ashabı-

Şuraya oğlu (Abdullah) ı intihap etmemelerini tenbih etmişti. Hazret-i Ali hayatından ümit kesilecek derecede aldığı yaradan ihtizar döşeğinde yatarken taraftarlarının «Hazret-i Hasan'a biat edelim mi?» şeklinde irad ettikleri suale Müşarünileyh «size bunu ne tavsiye ederim ne de yapmayınız derim» cevabını vermişti.

«Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi» müellifi (c. 1, s. 106) halife intihabında hulefay-i Raşidîn'in tâkip ettikleri usulü ziyadesiyle takdire şayan buluyor. Bu baptaki mütalâası şudur: «Halife intihabında hulefay-i Raşidîn'in tuttukları yol milel-i mütemeddinenin şimdiye kadar bulabildikleri turuk-ı intihabiyyenin en iyisidir. Çünkü bu suret-i intihap Cumhuriyeti, saltanat-ı mutlakayı, meşrutiyeti üçünü birden câmidir. Cumhurdur, çünkü halife cumhur-ı İslâm tarafından bilâ kayd ü şart intihap olunur. Meşrutîdir, çünkü intihabı meşveretle olur. Saltanat-ı mutlakadır, çünkü halife makam ı hâkimiyete geçince istediği gibi hareket eder. Buna balâda zikrolunan dört şart da ilâve olunursa cihanın alelıtlak en güzide hükümeti bu olur. Çünkü bir hükümdar ilim ve adaleti, kifayet ve ehliyeti, selâmet-i havassı kendi nefsinde cemederse memleketin tarakki ve tevsiine, reayası arasında ittifak ve muhabbetin hükümran olmasına hizmet edecek en muktedir adam olur. Hulefay-i Raşidîn'in teracim-i ahvalinde görüldüğü üzere öyle bir hükümdara o salâh-ı hali, o zühd ü takvayı da veriniz, cihanda bundan daha mükemmel, daha âdil, daha lâyik hükümet tasavvur olunur mu?»

En evvel hilâfeti irsî kılan (Muaviye) dir. Bu hususta evvelemirde dostlariyle istişarede bulundu. (Mugiyre) kendisini bu işe teşçi' etti. Kendisinden sonra hilâfeti muallâkta bırakmaktan, husulü mümkün olan karışıklıktan korkusu da ona bir kat daha kuvvet verdi. Çünkü halefini tâyin etmeden ölecek olursa Emevilerle Haşimiler arasında yeniden bir fitne zuhûru pek muntazırdı. Bundan dolayı sağlığında oğlu (Yezit) i veliaht tâyin eyledi. Muaviyeden sonra hilâfet makamını ihraz eden halifeler hep bu yolda hareket ettiler. Yalnız (Ömer İbn-i Abdülâziz) hulefay-i Raşîdîn yoluna ittiba etmeyi kastederek tâbiîn'in meşhurlarından ve fukahay-i seb'adan Ebubekir'in torunu (Kasım Bin Muhammed) i veliaht tâyin eylemek istemiş, fakat âmmenin tagallübü hasebiyle emeline nail olamamıştı.

Abbasîler de Emevîlerin yolunu tâkip ettiler, (Memun) un İmam-ı Ali neslinden Cafer Sadık'ın oğlu Musa Kâzım'ın oğlu Aliy ür Rıza'yı (Erriza) namiyle veliaht ittihaz etmek volundaki teşebbüsü (Ömer İbn-i Abdülâziz) in emeli gibi kuvvede kalmıştır. Binaenaleyh onlarda da hilâfet irsîlikte devam eyledi.

Osmanlı padişahları da hilâfeti ihraz ettikleri zamana kadar irsî olan saltanatı, hilâfetten sonra da o şekilde devam ettirdiler.

Hilâfet-i İslâmiyye, din ve dünya saltanatından olduğu halde zaman icabiyle bazan dünya saltanatından infikâk ederek yalnız dinî saltanata münhasır kalmıştır. Hulefay-i Raşidîn zamanında hilâfet dinî ve dünyevî saltanatı câmiydi. Emevîler zamanında da hükümet hilâfetten ayrılmamıştı. Yalnız (Mervan) zamanında ve oğlu (Abdülmelik) in saltanatının başlangıcında İslâm hükümeti tefrikaya uğramıştır. (Mekke) deki (İbn-üz-Zübeyr) esbak ve efdal olması itibariyle halife tanındığından (Mervan) a halife namı verilmemişti. İbn-üz-Zübeyr'in şehadeti üzerine (Abdülmelik) hilâfeti ihraz etmiştir.

Irak'taki Abbasiye devleti bidayette hilâfet ve hükümeti cemetmişti. Bilâhara hükümet (Âl-i Büveyh) ile (Âl-i Selçuk) a intikal etti. Benî Abbas'da dinî saltanat kaldı Selçukîlerin Bağdat'tan kalkması üzerine Abbasîler tekrar dünyevî saltanata sahip olmuşlarsa da bu da çok sürmedi. (Hulâgû) nun tehattisi ve halife (El-Müstâsım Billâh) ın katliyle Abbasî halifeliği münkariz oldu. Hicrî 656 (1258) da cereyan eden bu vak'a 659 senesine kadar üç sene (hilâfet) in münhal kalmasını intacetti 659 da *Bağdat'daki katliâmdan kurtulup Mısır'a iltica*ya muvaffak olan otuz beşinci halife (Ez-Zahir) in oğlu ve otuz altıncı halife (El-Mustansır) ın kardeşi (Ahmet) orada hükümet etmekte bulunan Türk kölemen sultanlarından Elbündukadarî denmekle meşhur Melik-üz-Zahir (Rükneddin Baybars)a kendini tanıtmış ve kadıy ül-kuzat huzurunda nesebini ispat etmi olduğundan büyük merasimle 9 recep 659 (1260) da (El Müstansır Billâh Eb-ül-Kasım) lâkabiyle sultan Baybars tarafından hilâfet makamına ik'at edilmiştir. Maamafih bunun ve ondan sonra gelenlerin fiilen hükümet işlerine müdahaleleri olmayıp ancak bazı ruhanî vezaifle mükellef bulunuyorlardı. Arasıra isimleri sultanın ismiyle beraber hutbe ve sikkede mezkûr bulunurdu.

Bazı siyasî sebeplerden dolayı sultan Baybars Bağdat hilâfetini tekrar ihya ve tesis etmek veyahut Mısır'da pek ziyade tâzime mazhar olan halifeyi başından savmak maksadiyle El-Müstansır'ı bir miktar askerle Irak'a sevkettiyse de daha yolda iken Moğull rın hucumuna maruz kalarak 660 (1261) senesi içinde münhezim ve nâbedit olmuştur. Yerine yine Abbasiyye

ahfadından olduğunu iddia eden (Eb ül-Abbas Ahmet) namında biri zuhûr edip bu da nesebini ispattan sonra (El-Hâkim Biemrillâh) lâkabiyle aynı senede halifelik makamına oturtuldu. Bütün Mısır Abbasî halifeleri bundan gelirler. Burada kayda şayan bir keyfiyet de şudur ki Mısır'da Mülûk-i Çerakise zamanında halife (El-Müstain Billâh) 815 (1412) senesinde vukubulan bir ihtilâlde ümera tarafından Mısır sultanlığına intihap olunmuş ve bu suretle hilâfet bir kere daha dünyevî saltanatla birleşmişse de o da aynı senede sultanlıktan ve 817 (1414) senesinde halifelikten hal'edilmiştir.

923 (1517) tarihinde hilâfet Abbasîlerden Osmanlılara intikal etmekle hilâfet ve saltanat yine birleşmiş oldu.

«Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi» müellifi (c. 1, s. 104) aşağıya naklolunan mütalâatiyle Yavuz'un hilâfe ine «en lâyık ve en haklı» diyor. Mavakaa uygun olan bu mütalâalar şüphesiz ki yerindedir: «evvelâ; hakk-ı seyf, yani makam-ı hilâfeti ihraz edecek zatın kendisine rakip duramıyacak kuvvette taraftar ve asker, şan ve şevket *sahibi olmasıdır.* Sultan Selim hükümdaran-ı İslâm meyanında en büyük ve en ziyade sahib-i şan ve şevketti. Saniyen; hakk-ı intihap, ehl-i rey ve nüfuzun yani eimme ve ulemay-i ümmetten müteşekkil meclisin tasdiki Eimme-i Hanefiyye ve ulemay-i İslâmiyye diyorlar ki bu meclis İslâmiyyetin availinde Medine'de idi. Daha sonra Şam'a, Kahire'ye tahvil edildi. Bunun Kahire'den İstanbul'a nakli elbette eaizdir. Zaten Sultan (Selim-i Evvel) Mısır'dan Dersaadet'e avdet ederken Cami-ül-Ezher ulemasından birçok zevatı kendisiyle beraber Dersaadet'e getirmişti. Müşarünileyhime Türk uleması iltihak eyledi. Bir meclis teşkil ettiler, umumen Sultan Selim'in hilâfetini tensip ve tasdik ettikten sonra seyf-i hilâfeti kendi elleriyle müşarünileyhe kuşattılar. (Eba Eyüb-ül-Ensari) Camiinde hulefaya kılıç kuşatmak marasimi devlet-i Osmaniyede halâ cari bir usuldür.

«Salisen vasiyyet: yani bir halifenin kendisinden sonra gelecek halifeyi namzet etmesi Abbasîlerin Mısır'da son halifesi olan (Mütevekkil) hilâfeti (Selim-i Evvel) e vasiyet etmiştir.

«Rabian haremeyn'in himayesi: selâtin-i Osmaniye makam-ı hilâfeti ihraz ettikleri zamandan itibaren (onuncu asr-ı hicrîde San'a imamları haremeyni istilâ ettikleri yedi ve Vehhabilerin istilâsında dahi kezalik yedi seneden başka) cidden hizmet etmişlerdir.

«Hamisen; Emanat-ı mübarekenin hıfzı, Emanat-ı mübareke Dersaadet'te mahfuz bulunan muhallefat-ı Nebeviyyedir. Bu Emanat, tatarların Bağdat'ı istilâları sırasında kurtarılarak hulefay-i Abbasiyye ile beraber Kahire'ye getirilmişti. Sultan Selim Mısır'ı fethedinciye kadar orada kaldı. Sultan-ı müşarünileyh Dersaadet'e avdetinde Emanat-ı mübarekeye-i mezkûreyi Dersaadet'e nakleyledi.»

Hilâfeti Sultan Selim'e terkeden Mısır'da son Abbasî halifesi (El-Mütevekkil) di. Osmanlı tarihlerinin de haber verdiklerine göre (Peçevi c. 1, s. 154) Yavuz 923 senesi ortalarında (1517) yanında amcazadeleri Ebubekir ve Ahmet ile kendi damadı En-Nasırî Muhammet, eski Mısır Sultan zadeleri, bir çok kadılar, maruf ulema, meşayih, idare memurları, mimarlar ve bir kısım sanat sahipleri İskenderiye'den deniz yoluyle İstanbul'a gönderildiler. Kansu Gavri'nin oğlu (Muhammed) dahi İstanbul'a gönderilmişti.

Halife (El-Mütevekkil) in âkıbetiyle Kanunî Sultan Süleyman zamanında Kahire'ye dönmesine müsaade edildikten sonra (Ahmet Paşa) nın isyanında ikinci defa halifeliği kabul ettiğine dair (Düvel-i İslâmiyye) müellifi (s. 18) şu malûmatı veriyor: «Halife El-Mütevekkil Sultan Selim'den evvel İstanbul'a muvasalat edip gerek bidayette, gerek Selim'in vürudunda pek ziyade hürmet ve tâzim görmüş ise de Mısır'ın istilâsında nezdine emanet bırakılmış olan birçok emval ve eşyayı yed-i gasba geçirmiş olmasından dolayı 925 (1519) de amca oğulları Sultan Selim'e şikâyette bulunmuşlar ve İstanbul'da kadınlarla sefih bir hayata dalmış olduğu hakkındaki ihbarlar da buna inzimam eylemekle nezd-i Selim-i Hânîde inhitat-ı mevki ve kadrini mucip olarak sene-i mezburede Yedikule'de hepsedilmiş ve Yavuz'un ölümü olan 926 (1520) senesine kadar orada kalmıştır. Süleyman saltanat makamına gelince El-Mütevekkil'i hapisten ıtlak ve yevmî altmış dirhem vazife tâyin etmiş, hattâ pederi El-Müstemsek Billâh'ın 927 senesi rebiülâhırının on dokuzuncu (1520) günü Kahirede vefatından sonra Mısır'a avdetine de müsaade eylemiştir ki bu da belki hilâfete ait bilcümle hukukunu Âl-i Osmana bir suret-i resmiyye ve kat'iyyede terketmiş olması üzerine vukubulduğu melhuzdur. Bu cihete dair tarihlerimizde hiç malûmat bulamadık. El-Mütevekkil'in hangi senede Kahire'ye avdet ettiği dahi belli değildir. Mısır'da yaşıyan İbn-i Ayas'ın Vekayinamesi 928 (1521) senesi nihayetinde hitam bulduğu halde bundan bahseylemediğinden herhalde 929 dan evvel olamaz. 929 (1522) senesi vekayiini de yazan İbn-i Zümbül İstanbul'a gönderilen kadıların Mısır'a avdetini kaydettiği halde El-Mütevekkil'in oraya geldiğinden hiç bahsetmiyor.

«Mısır valisi Hain Ahmet Paşa'nın 929 da Kanunî Sultan Süleyman'a karşı vukubulan isyanında El-Mütevekkil'i az bir müddet için halifeliği kabule icbar eylediği mervidir ki bundan sonra mumaileyh artık bütün bütün hal-i nisyanda kalıp, bir rivayette 945 (1538) ve diğer rivayette 950 senesi şabanında (1543) Kahire'de vefat etmiş ve zaten 334 tarihinden yani beş yüz doksan seneden beri sırf ruhanî bir mevkiden başka bir şey olmıyan hilâfet-i Abbasiye'nin Mısır şubesi de kendisiyle münkati olmuştur. Müverrih, Cenabî El-Mütevekkil'in Ömer ve Osman ve Yahya isminde üç oğlu olup bunlardan Yahya vefat etmekle diğer ikisinin kendi zamanında hazine-i âmireden dolgun vazife almakta olduklarını beyan ediyor.»

Umumî harbin neticesi olarak Osmanlı Devleti galiplerce dünya haritasından silinmek derecesine geldiği zaman hilâfet meselesi mevzuubahs olmaya başladı. Bu bapta birçok sözler söylendiği gibi Avrupa, Mısır ve Türk matbuatında birçok yazılar yazıldı. Avrupalıların yardımiyle Hicaz hükümdarlığını tesis etmiş olan (Şerif Hüseyin) bir aralık hilâfeti ilân bile etti. Fakat bu davete icabet eden olmadı.

Birinci cihan harbi sıralarında Hilâfet meselesi ortaya atılması üzerine salâhiyetli bir ilim adamı olan Abdülâziz Çaviş «Müslümanlıkta Hilâfet» başlığ yle yazdığı bir tetkik yazısında (Sebil-ür-reşat, c. 14, s. 215 ve mütaakıp) Hilâfet için şu tafsilâtı vermiştir:

«Umumi harbin başlangıcından beri Hilâfet-i İslâmiyye bahsi etrafında birçok sözler söyleniyor. Yevmî gazeteler, ilmî ve edebî mecmualar bunun mevzuu ve gayesi, miktarları arzın sekenesinin dörtte birine bâliğ olan İslâm ümmetleri üzerindeki içtimaî tesirleri hakkında mütevaliyen birtakım fikirler ve mütalâalar ileri sürüp duruyorlar. Fakat yazılıp çizilen şeylerin çokluğuna rağmen hiç birinin meselenin hakikati hakkında yetecek beyanda bulunmadığı görülüyor.

«(Hilâfet) sözü şüphesiz İslâm âleminde eski bir sözdür. İlk bu unvanı ihraz eden Milâdî yedinci asır esnasında Fahr-i Kâinat Efendimizin ölümünü mütaakıp Ebu Bekr-is-Sıddîk olmuştur.

«(Hilâfet) kelimesi bir çoklarınca, bahusus Avrupalılarca yanlış tefsir edilerek Katolik âleminde Papalık makamı ne ise İslâm âleminde hilâfet ruh ve gaye itibariyle aynı şey telâkki olunuyor. Bu gibilerce (hilâfet) kelimesi mânevi *bir nüfuz, ruhanî bir kudret ve satvetin menşei* olan dinî vazife olmaktan başka bir mâna ifade etmez. Hakikat-i halde ise bu hasais kelimenin vaz-ı aslisinden pek uzaktır ve hakikî mânasının tâyin ettiği vazifeye uygun değildir.

«Bu fikrimizi daha açık bir surette okuyucuların zihinlerine yerleştirebilmek için şurada bazı İslâm hakayikından bahse mecburiyet görüyoruz:

«Tevhit, Kur'anın tevhidine çalıştığı, uğrunda müşrikler ve puta tapıcılarla en sarp mücahedelere giriştiği İslâm hükümlerinin en mühimlerinden biridir. İslâm kendi siyasî ve içtimaî kaidesini sırf tevhit sayesinde vaz' ve takrire muvaffak olmuştur ki o kaide de mütegallibe, eşraf, cebbar hükümdarların maddî nüfuzlarını, mahdut taifelerin ekseriya nefsanî hazlarına ve dünyevî maksatlarına zaferyap olmak için alet ittihaz ettikleri ruhanî nüfuzu yıkmak için İslâmın elinde kuvvetli bir balta tesirini götermiştir. Evet İslâmda tevhit esası herkesin bir *rai* olup raiyyesinin nik ü bed-i ahvalinden mesul bulunduğu, lâyüs'el ancak Cenab-ı Hak olduğu kaidesinin yegâne istinatgâhıdır.

«Bundan anlaşılıyor ki İslâm diyanet ve siyaseti nazarında hâkim ancak Cenab-ı Haktır. Şu kadar var ki insanlar İlâhî hükümleri tatbik ve âmme işlerinin hüsn-i cereyanını temin etmek için kendinde kudret ve kabiliyyet gördükleri birini intihap ve işlerini ona havale ederler. Şu kadar ki Cenab-ı Hakkın insanlar arasında ilk halifeleri peygamberleridir. Beşer ahval ve şuununun salah ve intizamını kâfil olan ahkâm, âdap ve kavanin-i İlâhiyyenin tebliğ vasıtası peygamberler olmuşlardır. Onlardan sonra halkın lâzım olan şartları cami' zevat miyanından intihap ettikleri halife gelir ki bunlar da İslâm şeriati düsturlarının, fıkıh usul ve kaidelerinin kararlaştırmış olduğu hilâfet şartlarını haiz olanlar miyanında mesalihin tanzimi ve siyaset tedbiri vazifeleriyle mükellef olarak intihap olunurlar. İslâm nazarında hâkimiyyet sırf Cenab-ı Hakka muhtas olduğu için Müslümanlık, seçilen hâkimlerde: Allahın mukaddes hükümlerini tatbik ve onları ihmal ve tatile uğramaktan korumak, halkı bu hükümlerin icaplarına riayete mecbur ederek bu sayede hayat ve maişetlerinin intizamının gözeticisi olmaktan başka bir vazife görmemektedir.

«Lâkin burada anlaşılması icabeden bir nokta vardır ki o da İlâhî hükümler denilince bundan yalnız Müslümanlığa ait olarak Kur'an ve Hadis'te vârit olan hükümler maksut olmayıp belki daha umumi bir mânaya delâlet etmesidir. Zira şeriat âlimlerinin usul kitaplarında tedvin olunan kavaid-i külliyyeye binay-i içtihat ederek istinbat ettikleri hükümler, icma' kai-

desine göre ve zaman ile mekân icaplarına vâkıf olan ahkâmın vücub-ı takriri yolundaki şer'î esasa tevfikan ümmetlerin teşri' ettikleri nizamlar, kanunlar ahkâm ı İlâhî tâbirinin şümulü dairesine girer.

«Bu bahsettiğimiz şeylere İslâm ıstılahınca (Ahkâm-ı İlâhiyye) namı verilip tenfiz ve icrasının halel ve tatarrukdan vikayesi Halife-i Müslimînin en birinci vazifesini teşkil eden zümreye dâhil bulunmaktadır. Bu örfî ve içtihadî hükümler karşısında Halifenin bir mevkii daha vardır ki ehemmiyyeti idarî vazifesinin ehemmiyyetinden aşağı değildir: Şeriat ulemasının malûm olan teşri' usulü icabınca istintaç ettikleri hükümlerin bazan ihtilâf etmesi tabiîdir. Bu gibi ahvalde halk muamelâtında işlerine en ziyade yarıyan ve zuruf ve ahval mukteziyatına daha ziyade tevafuk eden bir hükmü düstur-ül-amel ittihaz edebilmeleri için şeriat zikrolunan mütehalif ve mütegayir ahkâm üzerinde Halife-i Müslimîne bir tercih hakkı bahşetmiştir. Bu cihetle halife, aralarında ihtilâf ve tebayün bulunan ictihat reylerinden hangisini kabul ve tasdik ederse muamelâtta ve husumetlerin faslında o, mamul-ün-bih olup diğerlerinin tatbikına şer'î cevaz yoktur.

«Teamüle dayanan hükümlerde bu usul, ibadat (diniyyat)da carî olamaz. Zira, kavl-i raciha göre, ibadatta halifenin bir reyi mamul-ün-bih olmak üzere tâyin ve fer'î meselede müctehidîn'in kavillerinden birini tercih salâhiyyeti yoktur.

«Halife, haiz olduğu dinî ve siyasi vazife itibariyle İslâm meclislerini (teşriî meclisler), memleketlerine has örf ve âdet icabatına, zaman ve mekân mukteziyatına imtsalen kararlaştıracakları kanun ve nizamlara mühim bir dahl ve tesiri vardır.

«Bu gibi meclislerin karar altına aldıkları teamülî maddelerin dinî bir şekil iktisap edebilmesi için halifenin tasdik ve tasvibine iktiran etmesi vücup tahtındadır. Ancak o sayededir ki bu gibi kararlar şer'î hükümler idadına dâhil olarak ona muhalefet eden halifenin mahkemeleri tarafındau muhakeme altına alınıyor ve mesul ediliyorsa aynı veçhile Allah nezdinde de âsim ve azaba müstahak olur

«Şu izahattan anlaşılıyor ki Müslümanlar, bütün aksamiyle, ahkâm-ı İslâmiyyeye itaat ederler, onları İlâhi ve mukaddes birtakım ahkâm tanıdıkları için mazmunlarına muhalefeti Cenab-ı Hakka isyan mahiyyetinde telâkki ederler. Bir de şu hakikat taayyün ediyor ki halifenin vazifesi, Papalık makamı hakkında efkâra tebadür ettiği gibi, ruhanî değil, belki ümmetlerin muamelâtını tedvir ve dinî işlerine ait ahkâmdan menfaatlerine en ziyade uygun bulunanı mebhus şartlar dairesinde kabul ve tenfiz eylemekten ibarettir. Demek oluyor ki İslâmda halifenin vazifesi ruhlar üzerinde hüküm ve nüfuzunu icra etmek, sırf dünyevî olan teamül şuunu sahasından daha ileri giderek halkın meada taallûk eden ahval ve mukadderatı üzerinde tasarruf iddiasında bulunmak değildir. Çünkü halife demek hakikî mânasiyle Ahkâm-ı İlâhiyyeyi tenfize, ibadın maslahatlarını tedvir ve temşiyete memur demektir O suretle ki mukaddes İlâhî hükümlere muhalefet temayülünde bulunan, yahut âmme mesalihinin hüsn-i cereyanına ihtimam etmiyen kimsede hilâfetin bekası bile doğru değildir. Nitekim Müslümanların haklarını müdafaa edemiyen umur ve mesalihini nâfiz bir azm ve idare ile kavrıyamıyan mülûk ve ümera hakkında da böyledir.

«Hilâfetin teşri' hikmeti Müslümanlar arasında adaleti paydar etmek, şer'î hatları ve âmme haklarını gözetmek, emn ü asayişi ihlâl edecek hâdiselere mâni olmak için icap eden kuvveti tedarik eylemek, sair ümmetler tarafından vukuu muhtemel tecavüzlere set çekmek esaslarında mündemiç olduğunu nazar-ı mülâhaza önünde bulundurursak bu yüksek mevkie kimin lâyık olduğunu daha sâlim bir fikirle muhakeme ve tetkika imkân bulabiliriz.

«Malûmdur ki müslümanlığın mühim kaide ve usullerinden biri de her hususta Müslümanların şevket ve azametini teyit ve îlâ gayesine tevafuk eden ciheti iltizam etmektir. Bu ise İslâm âlemine taalluk eden işleri yalnız şu kabîleye, şu kavme, şu cinse hasr ve tahsise kat'a müsait değildir. Kim İslâm'ın saadet ve selâmetini temin ve Müslümanların haklarını müdafaa yolunda mücahedeye liyakat ve iktidar gösterirse bu şer'î hakkın sahibi işte odur.

«Bu esasa binaen Risaletmeap Efendimizi görüyoruz ki ihtizar halinde neseb rabıtalarını, sıhrî alâkaları nazar-ı itibara alarak hilâfet emrini huzurunda bulunan amcalarına, amcazadelerine, damatlarına, hafitlerine vasiyyet etmemiş, belki Müslümanların bu büyük vazifeyi ehil ve muktedir gördükleri kimseye tefviz etmeleri için işi kendilerine bırakmıştır. Şurası muhakkaktır ki Risaletmeap Efendimiz bu hususta tek bir söz söylemiş olsaydı kimse onun hilâfını iltizama cür'et edemez, bir fert onun imtisali vâcip olduğunu teslimde tereddüt göstermezdi.

«Evet, Resul-i Ekrem hayatının vâpesîn deminde Kureyş ile, beraberindeki pek az

muhacirîn ile birlikte beldelerine hicret ederek kendilerinden hürmet ve Kureyş küffarına karşı kıymettar nusret ve muavenet görmüş olduğu Medine'liler arasında bir ihtilâf çıkacağını sezmiş, İslâmın mühim bir rüknü olan bu iki fırka *arasına fitne ve tefrika girip de aralarındaki* rabıtanın kırılmasından, dünyevî muamelelerin mahv ve muntamis olmasından, İslâm feyzi ile intizam ve salah kesbetmiş olan münasebetlerinin yeni baştan şirazesinden çıkmasından endişe etmişti.

«Bununla beraber fikri şu merkezde idi ki vâkıa Medine ahalisi din yolundaki azîm mücadeleleri, takdirin fevkindeki sabır ve tahammülleri, dinin telkin ettiği ahkâm ve hakayika karşı gayet metîn ihlâsları sayesinde Kureyş üzerinde bir rüçhan mevkii kazanmış oldukları inkâr kabul etmez. Şu kadar var ki Mekke fetholunup da Ceziret-ül-arab'ın her tarafındaki kabîleler fevç fevç İslâm dairesine dâhil olduktan sonra Arap kavmi arasında onların kuvvet, azamet, nüfuz itibariyle kaale alınmaya değer bir mevkileri kalmamış idi. Kudret ve hâkimiyyet itibariyle Kureyş ile aralarında bir nispet olmadığı halde onlarla rekabet ve münafese edebilmeleri imkân haricine çıkmıştı. Bahusus ki Kureyş cahiliyyette Kâbe-i muazzamanın muhafızları, Mekke ve Arap kabîlelerinin pişva ve rehberi olmak, sonra da şüphesiz İsmail Aleyh-is-selâm'ın evlâdı bulunmak gibi birtakım meziyetlerin kendilerine kazandırmış olduğu ruhanî mevki dolayısiyle bütün Arap kavimlerinin hürmet ve inkıyadına mazhar oldukları gibi İslâm âleminde aynı suretle itaat ve merbutiyyetlerini kazanmışlardı. Mekke'nin fethi senesi Kureyş İslâm dairesine dâhil olur olmaz bütün Arap kabîlelerinin İslâmın feyz ve kudsiyyet harimine dehalet hususunda yekdiğerine müsabaka edercesine gösterdikleri tehalük Kureyş'in nüfuzunun tesiriyle vukua gelmiş bir hal ve hâdiseden başka bir şey değildi. Hal böyle iken Arap camiasının Kureyş'ten başkasına imtisal etmesi, onlardan maadasının hüküm ve nüfuzuna râm olması imkânı yoktu. Bu tesir avam sınıfına munhasır değildi. Arabın mülûk ve ümerası ile Kureyş müslümanlığı kabul ettikten sonra Risaletpenahın huzuruna heyetler göndermek suretiyle, yahut mükâtebe yoliyle peyderpey Müslüman olmaya başladılar.

«Aleyh-is-salâtü vesselâm Efendimiz senelerce Medine ahalisi arasında bulunarak halkı İslâma davet, dinin neşri yolunda onlarla birlikte bunca mücahede ettiği halde Mekke'nin fethiyle Kureyş müslümanlığı kabul ettikleri zaman olduğu kadar halk davete icabet hususunda bir hırs ve tehalük göstermediler. Çünkü Arabın gerek avam sınıfı, gerek mülûk ve ümerası ne Medine ahalisinden ne bir korku his ediyor, ne de onların tesirine iktifa, emirlerine imtisal kaydında bulunuyordu. İşte Risaletmeap Efendimiz bütün bu sebepleri göz önünde bulundurduğu için ölümü sırasında Hilâfet'in Kureyş'e (Ensara değil) ait olmasını vasiyyet etmiş, bir taraftan da Kureyşe İslâmın kökleşmesi yolunda pek güzide hizmetleri sebketmiş ve üzerlerine harb açan müşriklerin şiddetli savletlerine sırf dinin teyidi maksadiyle göğüs germek suretiyle emsalsiz fedakârlık göstermiş olan Ensar'a karşı son derece iyi muamele etmelerini tavsiye ve ihtardan da halî kalmamıştır. Nitekim şu hadis-i şerif irtihal-i Nebeviden bir ay mukaddem şeref-varit olmuştur: «يا معشر المهاجرين اصبحتم تزيدون واصبحت الانصار لاتزيد والانصار عيبتي التي اويت اليها فاكرموا كريمهم وتجاوزوا عن مسيئهم = Ey Mühacirîn cemaatil Siz gün günden çoğalıyorsunuz, Ensar ise çoğalmıyorlar. Ensar benim, daraldıkça muavenetlerine sığındığım bir melce ve penehım dır. Onların uslu akıllılarına hürmet ve ikram ediniz. Fenalığı görülenlerinin de kusuruna bakmayınız.»

«Risaletmeap Efendimizin ölümünü mütaakıp Mühacirîn ile Medine'liler arasında zuhûrundan endişe ettiği hal kısmen vukua gelmiş ise de vasiyyet-i seniyye-i Nebeviyye işin had bir şekil almasına, iki fırkanın da mahvını intaç edebilecek bir azîm fitnenin hüküm sürmesine meydan bırakmamıştır.

«Yukardaki sözlerden anlıyoruz ki Aleyh-is-selâtü vesselâm Efendimizin ölüm döşeğinde bu yolda vasiyyette bulunmasının hikmeti bütün Arap kabîlelerinin Kureyşe karşı müfrit bir taassup hissi beslemesi, havas ve avam bütün Arapların Mekke ehline muti ve münkat bulunması idi. Bu bize gösteriyor ki Araplar taassup unsuru ruhu bilâhara zâfa uğrayınca bizzat halifeler bahis mevzuu olan vasiyyet-i seniyyeye imtisal etmiye bir mecburiyyet görmemeye başladılar. Bu kabilden olarak Ömer İbn-i Hattab ölürken demişti ki: «Maaz İbn-i Cebel sağ olaydı hilâfeti ona tefviz ederdim. Huzeyfe'nin kölesi berhayat bulunaydı onu halife yapardım.» Bunlardan birincisi Medine ahalisinden, ikincisi bilmükâtebe azad edilmiş bir köle olup hiç birinin neseben Kureyş ile bir alâkası yoktu.

«Yalnız şurasını nazar-ı dikkatten uzak tutmamalıdır ki Risaletmeap Efendimiz hilâfetin Kureyşe tefvizini vasiyyet ettiği esnada onların da adl ve istikamet dairesinde vazife görmelerini şart koşmuş ve bunu söyledikten sonra;

«Müstakimane hareket etmezlerse kılıçlarınızı boynunuza takıp ocaklarınızı söndürünüz. Yapamazsanız hakikaten sersem ve bedbaht kimselersiniz» buyurmuştur. (Bunu Trablusî ile Taberanî ruvat-i sıka olan bir hadisten ihraç etmişlerdir.)

«Muaviye ile Ali İbn-i Ebi Talip ki Risaletmeap Efendimizin amcasının oğlu, kızının kocası olmakla beraber bütün şürefa yi kıramın cedd-i âlîtebarıdır, aralarındaki nizai fasl için kararlaştırılan tahkim meselesinde Ebu Musel-Eş'arî'nin de böyle bir kanaat beslemekte olduğunu görüyoruz. Ebu Musa minbere çıkarak halka bir hitabe irat ediyor, sözüne şu fıkra ile hitam veriyor: « اما انا فاحكم بخلع معاويه وعلى جميعا وان يترك المسلمون اصراراً ينتخبون من يرونه اصلح للخلافة = Ben şöyle hükmediyorum ki Muaviye ile Ali, ikisi birlikte hal' edilerek Müslümanlar serbest bırakılsın, sonra onlar hilâfete elyak ve ahra gördüklerini intihap etsinler.»

«Cenab-ı Ali Kerrem-Allahü Veçhe vurulduğu zaman ashabından biri hilâfeti evlâdından birinin deruhde edip etmiyeceğini sormuştu. « ان هذا مالاآمربه ولارفضه ولكن انظروا انتم = Bu bir iş ki ne öyle olsun derim, ne de red ederim. Bunu siz düşününüz» cevabını verdi. Buna da sebep kendi bu ravza-i hilâfetin kökü mesabesinde olduğu halde hürriyyet-i intihap taraftarı olduğundan evlâdından birini veliaht ittihaz etmeye nefsinde bir salâhiyet görmüyor ve işi Müslümanlara bırakıyordu.

« Tarih bize gösteriyor ki Müslümanlar halife tâyini hususunda başka başka nokta-i nazara malik idiler. Risaletmeap Efendimiz, her ne kadar Ebubekir'in tâyinini arzu ettiğini gösterir bazı mertebe hafi işaretler sâdır olmuş olsa da, diledikleri gibi intihap etmeleri için işi ashabına bırakmıştır.

«Ebubekir gelerek ismiyle resmiyle halifeyi tâyin etmiştir. Ömer daha başka bir meslek takibetmişti. O, müntehipler tâyin ederek intihap hurriyyetini onlara bıraktı. Beni Ümeyye Mülûkünün evveli olan Muaviye devri gelince O, Islâm tarihinde ilk defa görülmüş bir hâdise olmak üzere oğlu Yezid'i veliaht yapmayı kararlaştırdı. Saltanatının merkezi olan Şam'da maksadını emniyyet altına aldıktan sonra zâhiren haccetmek, hakikatte Mekke ve Medine ahalisinden de biat almak fikriyle Mekke'ye gitti. Hac merasimini ifa ve ikmal ettikten sonra bir hutbe irat ederek halkı veliaht sıfatiyle oğlu Yezid'e biat etmiye davet etti. Abdullah İbn-i Zübeyr ayağa kalkarak: « Bizi, senden evvel İslâm halifelerinin hiç birinin yapmadığı bir bid'ate davet ediyorsun» diye bağırarak teklifini reddetti. Bunun üzerine Muaviye hilâfet işini halletmeden bıraktığı takdirde bu yüzden İslâm âlemi büyük büyük muhataralara uğrıyacağını ve ileride bu mesele etrafında birçok münazara ve mücadeleler cereyan edeceğini, birçok kan dökületeğini uzun uzadıya izah ve teşrih etti.

« Muaviye'nin maksadını terviç yolunda söylediği bu sözlerden anlaşılıyor ki hilâfet işiyle serbest intihap usulüne riayet edilmesi Müslümanlar arasında eksiksiz kan dökülmesini intaç edecektir. Onun fikrince veliaht tâyini ve hilâfetin bir aileye hasr ve tahsisi İslâm camiasının selâmet ve mahfuziyyeti, Müslüman mesalihinin temini nokta-i nazarından en faideli bir usul ve tedbir olduğu için İslâm âleminde ilk evvel veliaht tâyini usulünü o tesis etmiş, sonra gelen halifeler tarafından da aynı usul takip olunmuştur. Onlar da evlâtları miyanında hilâfet vazifesini hüsn-i ifaya en ziyade muktedir olanı veliaht yaparlar, evlâtları içinde bu şartı haiz birini bulamazlarsa aileleri efradı miyanından kudret ve kifayeti haiz olan bir adamı intihap ederdi.»

Abdülâziz Çaviş veliaht intihabı hususunun İslâm âleminde hilâfet meselesinden dolayı kan dökmenin arkasını almak suretiyle faidelerini kaydettikten sonra: «taaddüd-ü hilâfet» bahsine geçiyor ve şunları söylüyor:

«İkinci halife Ömer İbn-il-Hattab görüyoruz ki Sakife-i Benî Saide hâdisesinde âyan ve sahabenin kıbarları Resulullaha bir halife intihap etmek üzere orada içtima ettikleti gün ayağa kalkarak, Ensardan « منا امير ومنكم امير » sözünü tekrar etmekte olan Habbab Bin-il-Münzir'e karşı «هيهات، هيهات لايجتمع اثنان» diyerek şiddetli bir münakaşaya girişiyor idi. Bu hususa mütaallik varit olan hâdislerden «اذا بويع خليفتان فاقتلوا ثانيهما» kavl-i şerifi de bunun İslâm için ne derece tehlikeli bir iş olduğunu göstermektedir.»

Abdülâziz Çaviş bundan sonra Müslümanlar arasında halifelerin çoğaldığını ve bunun neticesi olarak birçok gailelerin başgösterip bu yüzden kanlar döküldüğünü tarihten örnekler vererek izah etmektedir.

Hilâfet maddesi hakkındaki mütalâasını rica ettiğim büyük üstad rahmetli Sadrüddin Efendi aşağıdaki kıymetli yazıyı göndermek lûtfunda bulunmuştur:

«Hilâfet maddesinin tarihî şerhine dair olan makale-i beliganenizin tashihine lüzum görülen noktalar hukkındaki mütalâat-ı âcizanemi, emrinize imtisalen, beyan edeceğim. Maksada şurudan evvel siyer ve tarih kitaplarının kıymetleri hakkındaki ehl-i ilmin nazarlarını arzedeyim.

Bu kitapların vazifesi herkesin görüp bildikleri zâhirî vak'aları sırasiyle zabt ve nakl etmektir. Böyle meşhud ve meşhur olan havadis esasından yalan ve yanlış olmaz. Kizb ü tahrif ve galat onların haber-i vâhit derecelerinde kalan tafsilâtında olur ve bu bapta nâkilin hal ü şanına ve eğer var ise senedine bakılır. Vaktiyle siyer ve tarih kitapları da hep esanid ile cem' edilir ve müştemilâtının kimlerden alındığı kolayca anlaşılırdı. Sonra ihtisar behanesiyle senetler hazfolundu. Müverrihler istediklerini kalû ve istediklerini kıyl diye yazar oldular. Nitekim sıka-yi ulema-yi ehl-i teşeyyü'den Muhammet İbn-i Cerir-üt-Taberî'nin senetleriyle cem' ettiği tarihini teşeyyü'de ileri gittiği meşhur ve malûm İzzeddin İbn-il-Esir bu suretle ihtisar ederek sair kitaplardan topladığı nukulü de ilâve ile Kâmil'ini tasnif etti ve sonraki müverrihler de bu mesleği ihtiyar ettiler. Siret-i Nebeviyye siyer-i sahabe ve tâbiîne dair olup din ve mezhebe taallûk eden ahbarın mütevatir ve meşhur olan esasları üzerine zait olan makadiri İlm-i hadis ve İlm-i rical-i hadisin mevzularına dâhil olmakla tarih-i eyyamın vazifesinin fevkindedir. Vak'anın tahammülü ile isnat ve rical-i isnadın ahvalleriyle vezn olunmaları lâzım geleceği müstağni-i beyandır.

«Tavaif-i Şîa mezahib-i bâtınalarını terviç için siyer ve tevarihe birçok yalanlar kattılar ve pek çok hadisler uydurdular. Takıyyeyi caiz gördüklerinden kendilerini ehl-i sünnetten göstermek ve bazan söze Şeyheynin (R. A) fezailinden başlamak âdet-i müstemirrelerinden olmakla naklettikleri şeylere dikkat olunmak ve desaisinden gaflet edilmemek lâzımdır.

«Gerek bunların, gerek sair nâs'ın nakillerinden en kıymetsiz olanları meşhud ve meşhur olan vekayia ve o vekayiin medlûlât-ı kat'iyyesine muhalif ve muakis olanlarıdır ki Şîa mezhebini mürevviç olan haberler de hep bu kabildendir. Çünkü bunlar herkesin malûmu olduğu üzere Resul-i Ekrem Efendimizin iptiday-i bisetten beri sahib-i hassı ve yâr-ı garı arış-ı Bedir'do celis-i enisi olup Uhut'de düşmanının Resul-i Mustafa Aleyh-i efdal-üt-tehaya dan sonra sağ mıdır diye sordukları sene-i tasia'da emîr-i hac edip Ali'yi de memuriyet-i mahsusa ile maiyyetine irsal eylediği maraz-ı mevtinde istihlâf eyleyüp (لو كنت متخذاً خليلاً دون ربی لاتخذت ابابکر خلیلاً) buyurdukları Sahiheyn ve saireden de mazbut olduğu üzere son hutbesinde (يابى الله والمؤمنون الا ابابكر) diyerek nâs'a onun fazlını yâd ve ilân etmiş ve bir aralık onun için bir de ahitname yazdırmak ve sonra yani Allah ve müminler başkasından iba ederler diyerek yazıya da haeet görmediğini beyan eylemiş olduğunu Sıddîk-ı mükerremin adını tansise mefdulu fadılları malûm olan efdallere tafdiyeye çalışıyorlar. Bunu akl-ı selim razı olur mu? öyle rivayatı kabul edebilir mi?

«Şu mukaddimeyi burada bast etmekliğim yazınızda tashiha lüzum görülen nokattan ekserisinin bu cihete mütaallik olduğundandır.

«Nokat-ı mezkûrenin birincisi Resul-i Ekrem Efendimizin marazının iştidadı esnasında getiriniz size bir kitap yazayım hiç dalâlete düşmiyesiniz demesi üzerine orada bulunan ricalin nizaa girdiklerine dair olan kıssa yazınızın bu mevzuuna hassaten yahut resen taallûk etmediği halde bu bapta birinci ihtilâf diye gösterilmesidir. Halbuki bu haberde kimsenin hilâfetine dair bir söz yok. Bunu hilâfet hususundaki ihtilâfattan addedenler de yoktur. Kâşki buna hiç taarruz edilmeseydi ve madem ki taarruz edilmiş hakikatinin de beyan olunması iktiza ederdi. Malûm ya revafız güruhu yazılacak olan Ali'nin ahitnamesi idi iddiasında bulunurlar ve Ömer'in muhalefeti yüzünden geri kaldı diyerek keenne taan'a yeltenirler. Nitekim zavallı Suphi Paşa da Ömer-ül-Faruk (R. A) in emr-i Nebeviye tahalüfü nasıl tasavvur olunur diyerek kıssanın adem-i sıhhati kakkında irad-ı mütalâata kıyam etmiş ve ona karşı Kandiye'li Sırrı Paşa da Ömer masum değildi diyerek âdeti üzere tervic-i rafaza ihtimam eylemiştir. Vâkıa kıssa mütevatirat ve meşhurattan değil ahadın müsnet nev'inden de değil vefat-ı Nebevide nâbaliğ olup ancak bir miktar ehadis-i şerifesini işitip hıfzetmiş olan evlâd-ı sahabenin mürasilleri cümlesindedir. Yalnız Abdullah İbn-i Abbas (R. A) den rivayet olunuyor. Orada bulunanların birinden mi haber almış, yanlarına girip çıkan bir köle yahut bir ufak cariyeden mi işitmiş bilinmiyor. Kendisinden de ancak iki zat rivayet ediyor. Birincileri olan Sait İbn-i Cübeyr'in rivayeti Nebiyy-i Muhterem Efendimizin bana bir kitf ile devat yahut bir levh ile devat getiriniz size bir kitap yazayım, hiç dalâlete düşmiyesiniz demeleriyle nesi var hastalığın tesiriyle mi söyleniyor, kendisinden istifham ediniz diyerek ihtilâf etmeleri üzerine beni halime bırakınız bulunduğum hal bana teklif ettiğinizden daha hayırlıdır, buyurduklarına dair olup Ömer (R A.) in zikrinden halîdir. İkincisi Übeydullah İbn-i Abdullah İb-ni Utbe'nin rivayeti olup bunda da müşarünileyhe atfolunan söz Resulullah'a veca galebe etmiştir, Kitabullah var bize kifayet eder, demiş olmasından ibarettir. İsnadı de ehl-i teşeyyü' tariklerini pek tecavüz etmi-

yor. Lâkin rivayetin reddini mucip bir sebep de yoktur. Hummanın iştidadı esnasında bana bir levh ve devat getiriniz yazayım demesi üzerine işitenler, kendisinin ümmi olduğunu bilenler nasıl yazabilir diye taaccüp ederler, yahut maksadının söyleyüp yazdırmak olduğu malûm olmakla Kur'an-ı Azîm var iken başka bir kitap yazmakla nasıl dalâletin önüne geçilir diye hayrete düşüp istifham edilsin derlerse hata etmiş olurlar mı? Enbiyay-i izam'ın hastalığın bu gibi tesiratından âzade bulunacaklarına dair bir delil var mıdır? Ömer (R. A.) in kelâmı eser-i şefkat ve eser-i hikmetten başka neye hamlolunabilir? Resul-i Ekrem Efendimizin de onun reyini tasvip buyurdukları kitabın yazılmasını istiyenlere karşı bulunduğum hal benden işittiğinizden daha hayırlıdır buyurmaları ile de anlaşılmıyor mu? Yazılacak kitap tebliğine memur olduğu bir hükmü mutazammın olsaydı onu terk edebilir miydi? Sahabe-i kiram kat'î ve vücubî olmıyan bazı evamir-i Nebeviyyeyi yapamıyacaklarını evvelden beri söylerlerdi. Salât-i leyl için beyt-i Fatime'ye geldikleri zaman Ali (R. A.) in nasıl mukabelede bulunup (وكان الانسان اكثر جدلا) ayetini tilâvet ederek avdet buyurdukları Sahah ve Mesanid'de mazbut değil mi? Kıssa-i mezkûrede Faruk'un şanına münafi bir şey yoktur. Olsa ehl-i teşeyyü'ün tariklerinden gelen rivayet değil İbn-i Abbas'ın nakli kabul olunmazdı. Şeyheyn'e ta'nı mutazammın nakle kıyam eden kimseye kim olursa olsun kendini kayaya çarpıyorsun ona değil başına acı denilir. O mânada bir rivayette bulunmağa İbn-i Abbas'ın ahvali de müsait değildir. Eimme-i Selâseyi kemal-i tâzim üzere olmakla evlâdından olan hulefa da buna mebni onların hutbelerde Ali'ye takdimine muztar olmuşlardır. Kendisi hurubunda onlarla beraber bulunmuşsa da muahharen ayrılıp Mekke'ye avdet eylediği oğluna biat etmeyüp Âm-ül-cemaa da Muaviye'ye ve ondan sonra bilâ tevakkuf oğlu Yezid'e biat eylediği ve kızı onun taht-ı nikâhında olup Avn-ül-Abidi ve Mervan-ül-bimar'dan sonra Tedmür'de biat olunan Abdullah'ı doğurmuş olduğu ehl-i tarihin ve erbab-ı nesebin malûm ve mahfuzlarıdır, Pederi Abbas'ın o günlerde Ali'ye Resulüllah ölecektir haydi soralım hilâfet bizde ise bilelim değilse bizim için vasiyyette bulunsun deyüp buna karşı Ali'nin bizleri ondan kendisi men' edecek olursa nâs da vermezler, ben sorucu değilim, dediğini Sahiheyn ve sairede muhreç olduğu üzere kendisi rivayet eylemiştir. (الزريبه كل الزريبه) deyişi Şiânın lehlerinde değil hilâfete taallûk ettiğine göre ancak aleyhlerinde olabilir. Yazılmak istenilen kitabın Ebu Bekr'in balâda zikrolunduğu üzere yine ondan müminler başkasına razı olmazlar diyerek yazıya hacet görülmediği beyan olunan ahitnamesinden başka bir şey olamıyacağı aşikârdır Anlaşılan bununla Ali vasi idi yahut vasi olacaktı diyen Şia ve rafızaya reddi kast eylemiştir.

« İkinci nokta — Vefat ı Nebevi üzerine ümmet üç bölük oldu denilmesidir. Cevdet Paşa da böyle söylemiş ve Şîa ve Havaricin iftiraklarının esası diye göstermiştir. Oradan aldığınız anlaşılıyor. Lâkin yanlışı var. O zaman ümmette tefrika değil; öyle bir istidat bile yoktu. Ensar'ın içlerinden bir emîr nasbını arzu etti. Öyle havaricin zehabı veçhile halife herhangi kabîleden olsa olur diye değil, bilâkis bu dinin ensarı Liziz. Dâr-ı hicret-i Nebeviyye bizim vatanımızdır. Biz hane sahipleriyiz. Halife bizden olmalı, zehabına düşmüş bulundular. Lâkin Arap kavmi Resul-i Mücteba Efendimizin kabîlesi olup İsmail evlâdı olan Kureyş'ten başkasını mukaddes tutup inkıyad etmiyecekleri ihtar edilince hatalarını anlayup bizden de bir emîr olsun dediler ve iki emîrin vahdet-i millete tevafuk etmediğini de ihtar ettikleri zaman kendilerinin vüzera halinde bulunmalarına razı oldular ve Nebiyy-i Muhterem Efendimizin Ebubekri geçirdiği makam-ı imametten hangileri geri çeküp de önüne geçmiye cür'et eder denilince (معاذالله ان تقدم على ابى بكر) deyüp irşad-ı Nebeviye imtisalen biate şitap eylediler. Sa'd İbn-i Ubade'nin hiç biat etmeyüp Medine'yi terkle ehl-i küfrün ellerinde bulunan Havran'a gidip o sene vefat ettiği Ömer-ül-Faruk'un zamanına kalıp ona da biat etmediği hakkındaki rivayetler doğru ise icma-i ümmeti muhil olmaz. Resulüllah Efendimize karşı İfk kıssasında reis-ül-münafikîne müzaheret edişi kadar yahut daha kabih bir hareket olur. Lâkin Ebu Amr İbn-i Abdülbirr'in itimat ve işhat ettiği bu kavlin hilâfı da menkul olup Savaik'te mezkûr olduğu üzere İmam-ı Ahmet Kitab-ül-Fezail'de Sakife günü Ebubekr-is-sıddîk hutbesinde (لقد علمت يا سعد ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال والت قاعد قريش ولاة هذا الامر خير الناس تبع ابرهم وفاجرهم تبع لفاجرهم) demekle Sa'd'in de (صدقت عن الوزراء واتم الامراء) dediğini rivayet eylemiştir. Ebubekr-is-sıddîk'ın biatine onun da dâhil olup malını oğulları arasında taksim etmiş ve Şam'a gönderilen asakir-i İslâm ile beraber çıkıp Sait İbn-i Abdüzzera'dan mervi olduğu üzere iptida fetholunan Basra'da ve Ebubekr'in son zamanlarında on üç senesinde orada vefat etmiş olması sevaba eşyed ve akrebtir. Abdürrezzak'ın Musannif'inde Muhammet İbn-i Sirin'den

Sait İbn-i Mansur'un Süneni ile İbn-i Asakir'in tarihinde Ebu Salih ve Atâ'dan muhreç olduğu üzere malını oğulları aralarında taksim ederek Şam'a gidip vefat ettikten sonra bir oğlu daha doğmuş ve buna bir şey bırakmamış olması Ömer-ül-Faruk'u endişeye ilka etmekle Ebubekr-is-sıddîk'a müracaat etmiş ve birlikte oğlu Kays'ın yanına giderek kısmetin feshi lüzumunu dermiyan etmeleri üzerine Kays kendi hissesini çocuğa terk eylemiştir ki bu da kavl-i saniyi müeyyiddir.

« Ali ile beraber o gün hanesinde toplanan Haşimî'lerın ve Benî Ümeyye'den ondan evvel Sıddîk'ın irşadiyle iman eyleyüp hâmisül- İslâm olan Halit İbn-i Sait İbn-il-As ve Ebu Süfyan İbn-i Harb ve Benî Eset İbn-i Abdüluzza'dan Havari-ül-Resul Zübeyr İbn-i Avvam'ın o gün biatten tahallüfleri de Şîa'nın zuumları gibi Ali'yi vasi tanıdıklarından yahut ümmetin efdali gördüklerinden değil ancak emaretin evvelden beri rüesay-i Kureyş olan Abd-i Menaf ve Kusey evlâdından çıktığını istememek ve meşverette bulundurulmadıklarından gücenmiş olmak gibi esbaba mebni idi. Halit ve Ebu Süfyan Âl-i Kuseyyin efdali olan Osman ve Ali'ye müracaat ettiler ve onların kabul etmediklerini görünce biate dâhil oldular. Ali ve Zübeyr de Musa İbn-i Ukbe Meğazi'sinde ve Hâkim Sahih-i Müstedrek'te Abdürrahman İbn i Avf'tan rivayet ettiği veçhile biz meşverette bulundurulmadığımızdan başka bir şeye darılmış değiliz. Ebubekr'in hilâfete herkesten ehal olduğu reyindeyiz, o yâr-ı gardır, onun şeref ve hayrını biliriz. Resulüllah hayatında beyn-en-nâs namaz kıldırmayı ona emretti demişler. Muhammet İbn-i Sa'd'ın tahriç ettiği üzere Ali (R. A.) vefat-ı Nebi üzerine halimizi teemmül ettik, namazda Ebubekr'i takdim etmiş bulduk, Nebi'nin (S. V.) dinimiz için razı olduğuna biz de dünyamız için razı olduk, onu takdim ettik demiştir. Lâkin mütaakıben Fatime ve Abbas (R. A.) in fey resaleti Resul-i Mücteba'nın (S. V.) mülk-i hassı zannetmiş ve kalil-ül-miktar olan menkulâtı bile hep sadakadır buyurmuş olduğundan gafil bulunmuş olmalariyle miras iddiasına düşmeleriyle, bundan dolayı araları açılıp vefat-ı Fatime (R A.) dan sonra ashabın yüzlerini ekşitmeleri üzerine Ali (R. A.) sulha talip olup İmam-ül-Müslimîni hanesine davet etmiş ve biz senin fazlını muterif idik, Allah'ın sana sevkettiği hayrı çekememezlik etmedik. Lâkin sen bize karşı bu hususu alâ veçh-il-istiklâl eline aldın. Halbuki karabetimizden dolayı biz de biraz hakkımız, nasibimiz var zannediyorduk demiş ve nihayet Ebubekr-is-sıddîk ağlıyarak kasem ederim ki Resulüllahın karabetine sılada bulunmak, eyilik etmeyi kendi karabetime eyilik etmekten daha ziyade severim, arzu ederim amma aramızda mahall-i münakaşa olan o emval hakkında haktan ayrılıp bir taksirde bulunmadım. Resulüllah bu bapta ne yapmış ise yapacağım, ondan gördüğümden başka bir şey terk edemem, korkarım deyip nefsi için ondan bir şey almadığını ifham etmekle Ali (R. A.) da o gün mescid-i şerife gelip muhavere i cariyeyi beyan ve biati yani itaatini ilân eylemiştir. Ukeyl'in İbn-i Şehap tarafından rivayet ettiği Sahiheyn'de muhreç olan bu eserin zâhiri Ali (R. A.) in o güne kadar biat etmediğini işrap etmekte ise de mecmu-ı rivayatın medlûlü olan kavl-i evvel daha esahtır. Bu eserle Ali'nin (وكنا نحن نرى لنا حقاً لقرابتنا من رسول الله صلى الله عليه وسلم) dediğini Sahih-i Müslim'den bilbaretihi nakletmişsiniz. Emirden maksadı hilâfettir, karabet cihetiyle bizim hakkımızdır reyinde idik dedi zennolunmuş. Halbuki yanlış. Hakkan kelimesi nekredir biraz hakkımız vardır zannında idik demektir. Aynı kelâm Sahih-i Buhari'de de menkul olup hakkan kelimesi yerine nasiben kelimesi zaptolunmuş, bizim de biraz hissemiz var zannında idik demektir. Emir kelimesinden maksat emr-i emvaldir onun istebeddet aleyna yani müstakillen zaptettik demesi de bunu göstertyor. Hilâfetin şirket kabul etmiyeceği müstağni-i beyandır. İrsen hakları yok ise de mademki halifenin yed-i tasarrufundadır kendilerine de biraz şey tahsis etmesini arzu etmiş olduklkrı ve buna İmam-ı Hümam'ın kemal-i takvası mâni olduğu metn-i hadisten zâhir ve müstebandır. Âmme-i ümmetin biatleriyle Ebubek'in hilâfeti tamam olmakla Ali ve onunla beraber birkaç kişinin böyle uzun müddet biatten tahallüfleri sabit farz olunsa da icma-i ümmeti ihlâl edemez. Çünkü hakikatte biatten tahallüf değil, bizzat gidip tebrikte bulunmaktan geri durmaktan ibaretti. Ehl-i Badiye'nin irtidat etmekte olup Medine'de ehl-i İslâmın musibet içinde bulundukları böyle bir zamanda ehl-i Beytin irs ve mal talebi ile dargınlık çıkarıp tahallüf etmeleri ülüvv-i mertebe ile o kadar mütenasip değilse de bihamdillâh-i taalâ terk evlâ ve içtihaddan hatayi tecavuz etmez. Ali (R. A.) den bir muavenet talep olunsa halife-i Resulüllah tarafından kendisine bu yolda bir emir verilmiş olsa muhalefette bulunacağı zannolunmaz. Fatime (R. A.) nın vefatı, vefat-ı Nebeviden sekiz mah sonradır. Yetmiş gün sonra ve üç ay sonra diyenler de vardır. Ceyş-i Esame'nin ikfazından sonra Medine'nin bir ta-

rafının muhafazasına da Ali (R. A.) in memur olduğu mervidir.

« Üçüncü nokta — Mevzuu bahse dâhil olmadığı bir müverrih için fırak-ı muhalifenin zikrine hacet bulunmadığı halde hasseten Şîa'nın hüccetleri olmak üzere (انما ترضى ان تكون منى بمنزلة هارون من موسى) hadis-i şerifinin zikredilmesi ve zikrolunduğu surette mehna ve mânasının da izahı lâzım gelirken bu cihetin meskût-ün anh bırakılmasıdır. Bu hadis de ahaddan olup Sahah ve sairede Sa'd İbn-i Ebi Vakkas (R. A.) dan rivayet olunmuştur. Resul-i Mücteba Tebük gazasına giderken Medine'de ehl-i beyti içinde Ali (R. A.) i bıraktı. Fakat Ali, beni nisa ve sıbyanın içinde mi bırakıyorsun diye kendisine şikâyet ederek ağlamıya başlamakla Hâtem-ül-enbiya Efendimizden sonra nebi olmadığı halde kendisinin bir nebiyy-i celilin makamına bulundurulduğu anı vazettiği mertebenin, Musa'nın biraderi Harun'un bulundurduğu mertebe idüğünü mutazammın olan bu hadisle tatyip buyurdular. Bu hadisle kendisine yeni baştan bir mertebe verilmedi, bulundurulmuş olduğu menzilenin yüksekliği beyan olundu. O menzile de Ali'den evvel de sairleri ve ezcümle Osman Zinnureyn ve Ali'den sonra da diğerleri bulundurulmuştur. Bundan ahd-i hilâfet yahut efdaliyyet mânası nasıl çıkabilir? Ali'nin hiçbir vakit böyle bir dâvada bulunmayıp bilâkis kendinin vasi olmadığını mutazammın olan hadisleri tevatür derecesindedir. Bu ümmetin Nebisinden sonra en hayırlıları Ebubekir ve ondan sonra Ömer'dir dediğini kendisinden seksen zat rivayet eylemiştir. Sa'd İbn-i Ebi Vekkas Ali'nin biatinden imtina edenlerin birincisi idi. Hadisin mânasını onlar anlamamışlar da humakay-i Şîa mı sonradan anlamışlar? Zehi dalâlet. Bu hadis (انت منى بمنزلة هارون) lâfzıyle Muhammet İbn-i Ebubekrin validesi ve Ali'nin zevcesi olan Esma'dan rivayet olunmuş ise de tarikı mertebe-i sıhhatte değildir. Olsa da başka türlü tevili caiz olmıyacağı hüveydadır. Bazıları Ali'nin ancak ehl-i beytin umuruna nezaret için bırakılmış olup Medine muhafızlığının efadıl-ı Bedir'den Muhammet İbn-i Meslemet-ül-Ensari'nin uhdesinde idüğünü naklediyorlar.

«Dördüncü nokta — Şûrada Zinnureyn ile Eb-ül-Hasen (R. A.) ekseriyet kazandıkları ve sonra da Abdurrahman (R. A.) tarafından görülen ekseriyete mebni Zinnureyn'e biat olundu denilmesidir. Halbuki öyle ikisinin ekseriyet kazandıklarının aslı yoktur. Zinnureyn'in hilâfeti de ekseriyet değil ittifakladır. Ehl-i şûra toplandıktan sonra içlerinden Zübeyr hakkını halazadesi Ali'ye, Sa'd İbn-i Ebi Vekkas nasibini ammizadesi olan Abdurrahman'a, hiçbirine öyle bir karabeti olmıyan Talha da hakkını hasbeten lillâh Osman'ın fazlına mebni ona terk etmeleriyle üç zattan birinin tâyini lâzım gelmiş ve Abdurrahman diğer iki arkadaşlarına hitaben hanginiz kendisini bu miyandan ihraç ederse birimizi o tâyin etsin demiş ve onların sükût etmeleri üzerine isterseniz bana bırakınız Allah'a ahdederim ki nefsimde efdal olanınızı tercihte taksir etmem demekle onlar da razı olmuş ve üç gece uykusuz kalarak nâsı dolaşıp reylerini anlamış ve sonra mecma-i nâs'da Ali'ye hitaben muhacirîn ve ensar ve ehl-i emsarı hep gördüm, hiçbir kimseyi Osman'a muadil tutmuyorlar deyüp ona biat etmekle Ali ve sair ehl-i şûra ve cemi-i ümmet de mütabaat eylemişlerdir. Nitekim Şeyheyn'den sonra efdal-i nâs olduğu sahabe-i kiramın zaman-ı saadette de malûmları olup üçünden başka efadıl-ı sahabe aralarında da müfadale bulunmaz oldukları Abdullah İbn-i Ömer (R. A.) den Sahih-i Buhari'de tahriç ve rivayet olunmuş idi.

« Beşinci nokta — Aliyy-ül-Mürteza'nın hilâfetinin evvelkilere müsavi tutularak ekseriyetle oldu denilmesidir. Halbuki bâlâda tafsil ve beyan olunduğu veçhile onların hilâfetleri hep birriza icma' ve ittifakla mün'akit olmuştur. Aliyy-ül-Mürteza'da ihtilâf olundu. Meşverete bırakmaksızın Talha ve Zübeyr'i celbettirip biatlerini almış ise de Sa'd İbn-i Vekkas biat etmedi. Sait İbn-i Zeyt ve Abdullah İbn-i Ömer ve Muhammet İbn-i Meslimet-ül-Ensari gibi daha birçok ashab-ı kiram da imtina eyleyüp Eba Eyyub-ül-Ensari gibi mevahisi olan Sehl İbn-i Hanif-ül-Ensari gibi bir çokları da biat etmediler. Emsar-ı saire ahalisi de ihtilâf üzere idiler. İstediği ittifakı birriza bulamayınca seyfe müracaat etti, yine mümkün olmadı. Çünkü terbiyekerdesi olan üvey oğlu Muhammet İbn-is-Sıddîk ehl-i fitne ve katelenin serdarları olup kendisi de imam-ı şehid mahsur iken minber-i şerife çıkıp bayram namazını kıdırmış ve Zinnureyn'in cenazesini defn ile mukayyet olmamış, eşirrayı istimale ile teskin-i fitne için olacak istemedikleri valilerin azil ve tebdiline muvafakat eylemiş idi. Binaenaleyh ümmetin birçoğu kendisinden şüphelenmiş idiler. Talha ve Zübeyr Ayişe ile beraber Basra'ya gittiler. Ali de arkalarından varıp orada Cemel vak'ası ve mütaakiben Şam'a teveccüh ederek o cihette de Sıffeyn vak'ası muharebeleri oldu. Kendi hakkında ehl-i fitnenin meelûbu veyahut mağlubu olacak ona biat ve itaat ehl-i fitnenin hükümetlerini kabul etmektir diyorlardı. Kendisine

biat edenlerin miktarı ümmetin nısfı derecelerinde olup daha ziyade yahut noksan mıdır bilinemiyor. Maazalik ekser-i emsarda ahkâmı carî olmakla ekser-i eimmenin mezheplerinde biati mün'akit ve hilâfeti sahih olmuştur. Ancak muhtelef-ün fih olmakla Imam-ı Tahavi'nin Müşkil'de beyan ettiği üzere evvelkilerin hilâfetlerine müsavi değildir. Hilâfetine kail olmakla hurub-i sahabede tasvibi lâzım gelmiyeceği de aşikâr olup fakih Ebulleys-üs-Semerkandi'nin Bostan'ında naklettiği üzere İmam-ı A'zam'ın büyük üstadı olan İmam-ül-eimme İbrahim bin Yezid-ün-Nehai'nin (دماء طهرالله منها ايديهنا) demiş, İmam Ebu Mukatil-üs-Semerkandi'nin Kitab-ül-Müteallim'de rivayet ettiği üzere üstadı olan İmam-ı Azam Ebu Hanife tarafeyni maan musip olamazlar, ya birisi, yahut ikisi de muhti idiler demiş ve yine telâmiz-i kiramından olan İmam-ı Ebu Müti-ül-Belhi Fıkh-i Ekber'inde ashab-ı kiramın hepsini tevelli eder, bir tarafı iltizam etmip diğerini terk etmeyiz, Osman ve Ali meselesini Haktaalâ'ya terk ederiz dediğini nakletmiştir. Mürcie-i ehl-i sünnet denilen eimme-i Hanefiyye ve onlarla beraber olan ecillenin mezhepleri budur. Şîa-i Osmaniyeden olup hilâfet meselesinde ehl-i Şam'ın reyinde bulundukları halde Aliyy-ül-Mürtaza'nın fezailini mukir olup onu da tevelli edenler az değildi. Ezcümle rical-i Müslim'den olup İmam-ı Ebu Hanife'nin Sıddîk ve muvahisi bulunan Hakem İbn-i Hişam-ül-Ukeyli bu mezhepte idi ki bunlar da cemi-i ashabın fezailini mukir olup Ali'yi de hurubunda tasvip edenler gibi hep ehl-i sünnetten madutturlar. Ali (R. A.) Osman'dan sonra ehl-i şûra'nın efdalları olması da câyi-i ihtilâf olup diğerlerinin efdaliyyetine seleften kail olanlar bulunduğu gibi Imam-ı Zinnureyn'in Zübeyr'i veliaht etmek isteyüp (وكان اخبرهم واحبهم الى رسول الله عليه وسلم) dediği Sahih-i Buhari'de muhreçtir.

«Altıncı nokta — Hilâfeti veraset usulüne Emîr-ül-müminîn Muaviye'nin çevirdiğine kail olmak ve bunun esbab-ı mucibesini zikrederken Emevî'lerle Haşimî'lerin tekrar çarpışmalarından korkulduğundan bahsolunmak hususlarıdır. Halbuki o zamanlar Emevî'lerle Haşimî'ler arasında rekabet yok, ancak Osman ve Ali'nin şiaları miyanında husumet var idi. Hâris İbn-i Abdülmuttalip evlâdından Abdülmuttalip İbn-i Rebia Şam'da ve ehl-i Şam ile beraber bulundukları gibi Ukeyl İbn-i Ebi Talip de o tarafta idi. Abd-üş-Şems evlâdından olup Ali'nin Yemen emaretinden azlettiği Taberistan ve Secistan fâtihi Abdullah İbn-i Âmir'in Mekke'ye gelerek Talna ve Zübeyr'le görüştüğü ve emaretin Abd-i Menaf evlâdından ihracına iştirâk edemiyeceğini söyliyerek Ali'nin hilâfetine rıza gösterdiği de meşhurdur. Kardeş çocukları olan iki hanedan aralarında adavet, Abbasî'lerin zuhuriyle Emevî'leri neseplerinden dolayı katle cüret ettikleri zaman başladı. Cahiliyet zamanından beri mevcudiyetini iddia ile Hâşim ile Ümeyye'nin mervi olan münaferetlerini delil tutmak doğru değildir Çünkü bu Hâşim Cedd-i Resul olan Hâşim İbn-i Abd-i Menaf İbn-i Kusey değil, Mekke'nin riyasetini pederlerinden tevarüs etmiş olan Hâşim İbn-i Abd-i Menaf İbn-i Abdüddar İbn-i Kusey idi Ümeyye İbn-i Abd-üş-Şems bunun üzerine kıyam ederek Mutayyibin ve Lu'ka halefleri vuku buldu ve nihayet Sedanet beyt-i Âl-i Abdüddar'e bırakılarak riyaset Ümeyye'ye geçti. Ammizadesi olan Abdülmuttalib'in Hâşim de o zaman onunla beraber olup vefatından sonra yerine geçmiş idi ki ona da Harb İbn-i Ümeyye ve ona da Ebu Ahiha Sait İbn-il-As İbn-i Ümeyye halef olmuşlardır. İptida hilâfeti oğluna ahteden Aliyy-ül-Mürteza olduğu da mervi olup Âmme-i Şia'nın kavli de budur. Ve Şia'dan başka İslâmda hilâfetin irsen intikal edeceğine hiçbir zaman kail olanlar bulunmayıp verasete makrun olsun olmasın hep aht ve biatle yahut bilâaht biatle sikke tedavül edilmiştir. Nitekim Ebu Halid'in vefatını mütaakıp veliahdı olmadığı halde oğluna ve onun da bilâaht vefatına mebni Mervan'a biat olunmuştur.

«Yedinci nokta — Hilâfet ve Saltanatın biribirinden ayrılması iptida Mervan ve oğlu Abdülmelik'te vâkı olup sonra yine Abdülmelik'te birleşti denilmesidir. Maksat onlar Abdullah İbn-i Zübeyr'in katline kadar hilâfet iddiasında dğil idiler demekse katiyen hilâf vâkı yok. Hilâfetleri sahih değildi demekse bu da muhtelef-ün-fihtir. Nitekım Ebu Leys-üs-Semerkandi de bu ihtilâfı zikreylemiş ve Mervan'ın hilâfetinin esah olduğunu da ima etmiştir. Bedreddin-ül-Aynî de Şerh-i Buhari'de ehad-ı kavleynde bunu ihtiyar ederek İbn-iz-Zübeyr İçin (كان ملكا ادعى الخلافة بالحجاز) demiştir. Azhar olan da budur. Çünkü Ebu Halid'in hilâfeti mecma-i aleyh olmakla onun vefatına kadar İbn-iz-Zübeyr'in hilâfet iddiasında bulunmayıp ancak onun vefatını haber aldıktak sonra ehl-i Mekke'nin biatlerini aldığı müttefek-un-aleyh tir. Halbuki o zamana kadar Şam ve sair bilâd ahalisi Muaviye bin Yezid'e biat etmekle onun hilâfeti mün'akit olmuş ve üç veyahut beş ay sonra vefatını mütaakıp Şam'da Mervan'a biat olunmakla onun hilâfeti sahih olup İbn-i Zübeyr daha efdal olsa da hilâfeti mün'akit olmamıştır.

rafının muhafazasına da Ali (R. A.) in memur olduğu mervidir.

« Üçüncü nokta — Mevzuu bahse dâhil olmadığı bir müverrih için firak-ı muhalifenin zikrine hacet bulunmadığı halde hasseten Şîa'nın hüccetleri olmak üzere (اما ترضى ان تكون منى بمنزلة هارون من موسى) hadis-i şerifinin zikredilmesi ve zikrolunduğu surette mehna ve mânasının da izahı lâzım gelirken bu cihetin meskût-ün anh bırakılmasıdır. Bu hadis de ahaddan olup Sahah ve sairede Sa'd İbn-i Ebi Vakkas (R. A.) dan rivayet olunmuştur. Resul-i Mücteba Tebük gazasına giderken Medine'de ehl-i beyti içinde Ali (R. A.) i bıraktı. Fakat Ali, beni nisa ve sıbyanın içinde mi bırakıyorsun diye kendisine şikâyet ederek ağlamıya başlamakla Hâtem-ül-enbiya Efendimizden sonra nebi olmadığı halde kendisinin bir nebiyy-i celilin makamına bulundurulduğu anı vazettiği mertebenin, Musa'nın biraderi Harun'un bulundurduğu mertebe idüğünü mutazammın olan bu hadisle tatyip buyurdular. Bu hadisle kendisine yeni baştan bir mertebe verilmedi, bulundurulmuş olduğu menzilenin yüksekliği beyan olundu. O menzile de Ali'den evvel de sairleri ve ezcümle Osman Zinnureyn ve Ali'den sonra da diğerleri bulundurulmuştur. Bundan shd-i hilâfet yahut efdaliyyet mânası nasıl çıkabilir? Ali'nin hiçbir vakit böyle bir dâvada bulunmayıp bilâkis kendinin vasi olmadığını mutazammın olan hadisleri tevatür derecesindedir. Bu ümmetin Nebisinden sonra en hayırlıları Ebubekir ve ondan sonra Ömer'dir dediğini kendisinden seksen zat rivayet eylemiştir. Sa'd İbn-i Ebi Vekkas Ali'nin biatinden imtina edenlerin birincisi idi. Hadisin mânasını onlar anlamamışlar da humakay-i Şîa mı sonradan anlamışlar? Zehi dalâlet. Bu hadis (انت منى بمنزلة هارون) lâfzıyle Muhammet İbn-i Ebubekrin validesi ve Ali'nin zevcesi olan Esma'dan rivayet olunmuş ise de tarikı mertebe-i sıhhatte değildir. Olsa da başka türlü tevili caiz olmıyacağı hüveydadır. Bazıları Ali'nin ancak ehl-i beytin umuruna nezaret için bırakılmış olup Medine muhafızlığının efadıl-ı Bedir'den Muhammet İbn-i Meslemet-ül-Ensari'nin uhdesinde idüğünü naklediyorlar.

«Dördüncü nokta — Şûrada Zinnureyn ile Eb-ül-Hasen (R. A.) ekseriyet kazandıkları ve sonra da Abdurrahman (R. A.) tarafından görülen ekseriyete mebni Zinnureyn'e biat olundu denilmesidir. Halbuki öyle ikisinin ekseriyet kazandıklarının aslı yoktur. Zinnureyn'in hilâfeti de ekseriyet değil ittifakladır. Ehl-i şûra toplandıktan sonra içlerinden Zübeyr hakkını halazadesi Ali'ye, Sa'd İbn-i Ebi Vekkas nasibini ammizadesi olan Abdurrahman'a, hiçbirine öyle bir karabeti olmıyan Talha da hakkını hasbeten lillâh Osman'ın fazlına mebni ona terk etmeleriyle üç zattan birinin tâyini lâzım gelmiş ve Abdurrahman diğer iki arkadaşlarına hitaben hanginiz kendisini bu miyandan ihraç ederse birimizi o tâyin etsin demiş ve onların sükût etmeleri üzerine isterseniz bana bırakınız Allah'a ahdederim ki nefsimde efdal olanınızı tercihte taksir etmem demekle onlar da razı olmuş ve üç gece uykusuz kalarak nâsı dolaşıp reylerini anlamış ve sonra mecma-i nâs'da Ali'ye hitaben muhacirîn ve ensar ve ehl-i emsarı hep gördüm, hiçbir kimseyi Osman'a muadil tutmuyorlar deyüp ona biat etmekle Ali ve sair ehl-i şûra ve cemi-i ümmet de mütabaat eylemişlerdir. Nitekim Şeyheyn'den sonra efdal-i nâs olduğu sahabe-i kiramın zaman-ı saadette de malûmları olup üçünden başka efadıl-ı sahabe aralarında da müfadale bulunmaz oldukları Abdullah İbn-i Ömer (R. A.) den Sahih-i Buhari'de tahriç ve rivayet olunmuş idi.

« Beşinci nokta — Aliyy-ül-Mürteza'nın hilâfetinin evvelkilere müsavi tutularak ekseriyetle oldu denilmesidir. Halbuki bâlâda tafsil ve beyan olunduğu veçhile onların hilâfetleri hep birriza icma' ve ittifakla mün'akit olmuştur. Aliyy-ül-Mürteza'da ihtilâf olundu. Meşverete bırakmaksızın Talha ve Zübeyr'i eelbettirip biatlerini almış ise de Sa'd İbn-i Vekkas biat etmedi. Sait İbn-i Zeyt ve Abdullah İbn-i Ömer ve Muhammet İbn-i Meslimet-ül-Ensari gibi daha birçok ashab-ı kiram da imtina eyleyüp Eba Eyyub-ül-Ensari gibi mevahisi olan Sehl İbn-i Hanif-ül-Ensari gibi bir çokları da biat etmediler. Emsar-ı saire ahalisi de ihtilâf üzere idiler. İstediği ittifakı birriza bulamayınca seyfe müracaat etti, yine mümkün olmadı. Çünkü terbiyekerdesi olan üvey oğlu Muhammet İbn-is-Sıddîk ehl-i fitne ve katelenin serdarları olup kendisi de imam-ı şehid mahsur iken minber-i şerife çıkıp bayram namazını kıdırmış ve Zinnureyn'in cenazesini defn ile mukayyet olmamış, eşirrayı istimale ile teskin-i fitne için olacak istemedikleri valilerin azil ve tebdiline muvafakat eylemiş idi. Binaenaleyh ümmetin birçoğu kendisinden şüphelenmiş idiler. Talha ve Zübeyr Ayişe ile beraber Basra'ya gittiler. Ali de arkalarından varıp orada Cemel vak'ası ve mütaakiben Şam'a teveccüh ederek o cihette de Sıffeyn vak'ası muharebeleri oldu. Kendi hakkında ehl-i fitnenin meclûbu veyahut mağlubu olacak ona biat ve itaat ehl-i fitnenin hükümetlerini kabul etmektir diyorlardı. Kendisine

biat edenlerin miktarı ümmetin nısfı derecelerinde olup daha ziyade yahut noksan mıdır bilinemiyor. Maazalik ekser-i emsarda ahkâmı carî olmakla ekser-i eimmenin mezheplerinde biati mün'akit ve hilâfeti sahib olmuştur. Ancak muhtelef-ün fih olmakla Imam-ı Tahavi'nin Müşkil'de beyan ettiği üzere evvelkilerin hilâfetlerine müsavi değildir. Hilâfetine kail olmakla hurub-i sahabede tasvibi lâzım gelmiyeceği de aşikâr olup fakih Ebulleys-üs-Semerkandi'nin Bostan'ında naklettiği üzere İmam-ı A'zam'ın büyük üstadı olan İmam-ül-eimme İbrahim bin Yezid-ün-Nehai'nin (دماء طهرالله منها ايديهنا) demiş, İmam Ebu Mukatil-üs-Semerkandi'nin Kitab-ül-Müteallim'de rivayet ettiği üzere üstadı olan İmam-ı Azam Ebu Hanife tarafeyni maan musip olamazlar, ya birisi, yahut ikisi de muhti idiler demiş ve yine telâmiz-i kiramından olan İmam-ı Ebu Müti-ül-Belhi Fıkh-i Ekber'inde ashab-ı kiramın hepsini tevelli eder, bir tarafı iltizam etmip diğerini terk etmeyiz, Osman ve Ali meselesini Haktaalâ'ya terk ederiz dediğini nakletmiştir. Mürcie-i ehl-i sünnet denilen eimme-i Hanefiyye ve onlarla beraber olan ecillenin mezhepleri budur. Şîa-i Osmaniyeden olup hilâfet meselesinde ehl-i Şam'ın reyinde bulundukları halde Aliyy-ül-Mürtaza'nın fezailini mukir olup onu da tevelli edenler az değildi. Ezcümle rical-i Müslim'den olup İmam-ı Ebu Hanife'nin Sıddîk ve muvahisi bulunan Hakem İbn-i Hişam-ül-Ukeyli bu mezhepte idi ki bunlar da cemi-i ashabın fezailini mukir olup Ali'yi de hurubunda tasvip edenler gibi hep ehl-i sünnetten madutturlar. Ali (R. A.) Osman'dan sonra ehl-i şûra'nın efdalları olması da câyi-ihtilâf olup diğerlerinin efdaliyyetine seleften kail olanlar bulunduğu gibi Imam-ı Zinnureyn'in Zübeyr'i veliaht etmek isteyüp (وكان اخبرهم واحبهم الى رسول الله عليه وسلم) dediği Sahih-i Buhari'de muhreçtir.

«Altıncı nokta — Hilâfeti veraset usulüne Emîr-ül-müminîn Muaviye'nin çevirdiğine kail olmak ve bunun esbab-ı mucibesini zikrederken Emevî'lerle Haşimî'lerin tekrar çarpışmalarından korkulduğundan bahsolunmak hususlarıdır. Halbuki o zamanlar Emevî'lerle Haşimî'ler arasında rekabet yok, ancak Osman ve Ali'nin şiaları miyanında husumet var idi. Hâris İbn-i Abdülmuttalip evlâdından Abdülmuttalip İbn-i Rebia Şam'da ve ehl-i Şam ile beraber bulundukları gibi Ukeyl İbn-i Ebi Talip de o tarafta idi. Abd-üş-Şems evlâdından olup Ali'nin Yemen emaretinden azlettiği Taberistan ve Secistan fâtihi Abdullah Ibn-i Âmir'in Mekke'ye gelerek Talna ve Zübeyr'le görüştüğü ve emaretin Abd-i Menaf evlâdından ihracına iştirâk edemiyeceğini söyliyerek Ali'nin hilâfetine rıza gösterdiği de meşhurdur. Kardeş çocukları olan iki hanedan aralarında adavet, Abbasî'lerin zuhuriyle Emevî'leri neseplerinden dolayı katle cüret ettikleri zaman başladı. Cahiliyet zamanından beri mevcudiyetini iddia ile Hâşim ile Ümeyye'nin mervi olan münaferetlerini delil tutmak doğru değildir Çünkü bu Hâşim Cedd-i Resul olan Hâşim İbn-i Abd-i Menaf İbn-i Kusey değil, Mekke'nin riyasetini pederlerinden tevarüs etmiş olan Hâşim İbn-i Abd-i Menaf İbn-i Abdüddar İbn-i Kusey idi Ümeyye İbn-i Abd-üş-Şems bunun üzerine kıyam ederek Mutayyibin ve Lu'ka halefleri vuku buldu ve nihayet Sedanet beyt-i Âl-i Abdüddar'e bırakılarak riyaset Ümeyye'ye geçti. Ammizadesi olan Abdülmuttalib'in Hâşim de o zaman onunla beraber olup vefatından sonra yerine geçmiş idi ki ona da Harb İbn-i Ümeyye ve ona da Ebu Ahiha Sait Ibn-il-As Ibn-i Ümeyye halef olmuşlardır. Iptida hilâfeti oğluna ahteden Aliyy-ül-Mürteza olduğu da mervi olup Âmme-i Şia'nın kavli de budur. Ve Şia'dan başka İslâmda hilâfetin irsen intikal edeceğine hiçbir zaman kail olanlar bulunmayıp verasete makrun olsun olmasın hep aht ve biatle yahut bilâaht biatle sikke tedavül edilmiştir. Nitekim Ebu Halid'in vefatını mütaakıp veliahdı olmadığı halde oğluna ve onun da bilâaht vefatına mebni Mervan'a biat olunmuştur.

«Yedinci nokta — Hilâfet ve Saltanatın biribirinden ayrılması iptida Mervan ve oğlu Abdülmelik'te vâkı olup sonra yine Abdülmelik'te birleşti denilmesidir. Maksat onlar Abdullah İbn-i Zübeyr'in katline kadar hilâfet iddiasında değil idiler demekse katiyen hılâf vâkı yok. Hılâfetleri sahih değildi demekse bu da muhtelef-ün-fihtir. Nitekım Ebu Leys-üs-Semerkandi de bu ihtilâfı zikreylemiş ve Mervan'ın hilâfetinin esah olduğunu da ima etmiştir. Bedreddin-ül-Aynî de Şerh-i Buhari'de ehad-ı kavleynde bunu ihtiyar ederek Ibn-iz-Zübeyr için (كان ملكا ادعى الخلافة بالحجاز) demiştir. Azhar olan da budur. Çünkü Ebu Halid'in hilâfeti mecma-i aleyh olmakla onun vefatına kadar İbn-iz-Zübeyr'in hilâfet iddiasında bulunmayıp ancak onun vefatını haber aldıktak sonra ehl-i Mekke'nin biatlerini aldığı müttefek-un-aleyh tir. Halbuki o zamana kadar Şam ve sair bilâd ahalisi Muaviye bin Yezid'e biat etmekle onun hilâfeti mün'akit olmuş ve üç veyahut beş ay sonra vefatını mütaakıp Şam'da Mervan'a biat olunmakla onun hilâfeti sahih olup İbn-i Zübeyr daha efdal olsa da hilâfeti mün'akit olmamıştır.

Hilâfetsiz Saltanat edenler ve halifeye biat ile mukayyet olmıyanlar İlhanilerle Timurlenk ve evlâdından olan Tatar mülûküdür. Saltanatsız hilâfet edenler de Deylemi'lerin ve Selçuki'lerin mağlûpları olan Bağdat'taki ve Cerakeme ve Çerakese zamanlarında ve bahusus Mustaim Billâh'dan sonra Mısır'daki Abbasî'lerdir.

«Sekzinci nokta — Kureyş'ten olmak şart-ı mütehattim olmayıp başkaları da mahz-ı tagallüp ile halife olabilir denilmesidir. Halbuki sırf tagallüp hilâfete musil olmaz. Kureyş'ten olmak da halet-i ihtiyarda şart-ı vücudidir. Lâkin bazı mütegallibenin istilâsiyle hâsıl olan umum belva üzerine fitneye mahal kalmamak için maslahat-i zamanın iktiza ettiği her kim ise ona biat olunur ve maksat ikame-i din olmakla Kureyş'ten olanlar mezheb-i refaz yahut tecehhüm ve ilhadı terviç edecek olurlar ve içlerinden malûm-ün-nesep bir ehl-i istikamet ve kifayeti bulup biat etmek mümkün olmayınca başkalarının hilâfeti de biatle mün'akit olur. Diyar-ı Magrip'te Hafsî'ler ve Merbenî'ler gibi nesep iddiasında bulunan ve bulunmıyanların, diyar-ı Rum'da Süleyman-ı Kanunî'den sonra biat olunan selâtîn'in, Sûdan'da Âl-i Sukeyye'nin ve Bilâd-i Arap'ta Âl-i Suud'un biatleri hep bu usule bina edilmiştir.»

Anadoludaki kuvay-i Milliyenin teşebbüsü muvaffakıyete erince 11 rebiülevvel 1341 (1 teşrinisani 1922) Osmanlı saltanatının ilgasına dair (Türkiye Büyük Millet Meclisi) tarafından ittihaz olunan karar mucebince son Osmanlı Padişahı (Vahidettin) saltanat makamından iskat edilmiş ve bu suretle Osmanlı devleti münkariz olmuştur. Memleketin menfaatine çalışanlar aleyhine takındığı tavır ve hareketin yanlışlığını ve feci bir âkibetin kendisini beklediğini hisseden Vahidettin birkaç gün sonra 17 teşrinisani 1922 de bir İngiliz harb gemisine iltica ve memleketden firar etmek suretiyle ecdadından hiçbirinin yapmadığı bir şeniayı irtikap etti.

Osmanlı saltanatının ilgası üzerine Vahidettin'in zamanında veliaht bulunan (Abdülmecit Efendi) Büyük Millet Meclisi tarafından 19 teşrinisani 1922 tarihinde «halife» intihap olundu. Bu suretle hükümet, Büyük Millet Meclisine ait olmak üzere Türkler tarafından da hilâfetle saltanat bir kere daha tefrik olundu,

Son asrın Türk mütefekkiri sayılan (Ziya Gökalp) Gazinin ortaya attığı umdeleri tasnif, tahlil ve tefsir ederken (Doğru Yol, s. 11) dinî umdeyi aynen yazdıktan sonra mütalâasını serdediyor. Dinî umde ile o satırlar aynen şöyledir:

«(İstinadgâhı Türkiye Büyük Millet Meclisi olan Makam-ı hilâfet beyn-el-İslâm bir makam-ı muallâdır.)

«İslâm dininde bütün namazlar cemaatle eda olunur. Cemaatin bir imamı vardır ki cemaati terkib eden bütün fertler ona iktida ederler. Bu suretle imam cemaatin timsali olmuş olur. Cemaatin fertleri arasındaki tesanût imamın şahsında tecelli eder.

«Her imamın kendi cemaatini namaz esnasında birleştirerek birçok ruhlardan tek bir ruh meydana getirmesinden küçük bir tesanüt husule gelir. İslâmiyyette bundan başka bir de büyük bir tesanüt vardır ki bütün ümmeti tek bir ruh haline getirir. Bunun şekli de bütün imamların mânevî bir surette bir imam-ı ekbere iktida eylemesidir. İşte bu imamlar imamına (halife) namı verilir. O halde namaz kılınırken, yalnız gözümüzün önündeki cemaatin imamda temerküz eden ruhî vahdetini görmekle iktifa etmemeliyiz. Bilmeliyiz ki bu cemaatten başka milyonlarca cemaatler de, aynı zamanda bir ümmet halinde birleşmişlerdir. Bu birleşme, bütün ümmetin bir büyük imam etrafında yani halifenin çevresinde birleşmesiyle meydana gelir. Demek ki küçük imamlar küçük cemaatleri temerküz ettirerek küçük tesanütler vücude getirdiği gibi, büyük imam da bütün ümmeti temerküz ettirerek İslâm âlemindeki umumi tesanüdü husule getirmiştir. Bundan dolayıdır ki bütün İslâm âlemi halife meselesinde alâkadardır. Yeryüzünde bir hilâfet makamı bulunmazsa İslâm âlemi kendisini imamesiz kalmış bir tesbih gibi dağılmış, perişan görür.

«Bu ifadelerden anlaşılıyor ki mutlaka İslâm ümmtinin başında, halife namı verilen şahsî bir timsalin bulunması lâzımdır. Fakat, bu yüksek makamı hangi müslüman millet kendi içinden bir şahsiyet seçerek vücude getirebilir. Dînen halifenin gayr-i müslim hiçbir devlete tâbi olmaması şart oldugundan, halifeyi kendi içinden doğuracak milletin mutlaka kuvvetli bir orduya ve tam bir istiklâle malik olan müeahit bir İslâm milleti olması lâzımdır. Birçok asırlardan beri bu şartları haiz olan millet, Türkiye olduğu gibi, bugün de bu şartları haiz olan millet, yalnız yeni Türkiyedir. Buna binaen Türkiye Büyük Millet Meclisi, bizzat, halife hazretlerini intihap ederek, kendisini bu muazzez ve muhterem makama istinatgâh yapmıştır»

Arası çok geçmeden hilâfet mekamının devamına lüzum olmadığı yine Büyük Millet Meclisince kanaat edilerek 26 recep 1342 (2 mart 1924) tarihinde kabul olunan kanunla «hilâfet» ilga edilmiştir.

Kanunun birinci maddesi şudur: «Halife hal'edilmiştir. Hilâfet, hükümet ve Cumhuriyet mâna ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan makam-ı hilâfet mülgadır.

Zikrolunan kanunun diğer maddeleriyle de halifenin ve bütün Osmanlı hanedanı mensuplarının Türkiye haricine çıkarılmaları karar altına alınmış olmasiyle martın beşinci gecesi sakıt halife (Abdülmecit) ve bilâhara da diğer aile efradı memleketten çıkarılmışlardır.

Osmanlı Devletinin teessüsü hicrî 699 itibar edildiğine göre Osmanlı saltanatı Milâdî tarih hesabiyle 623 ve hilâfet de 923 de intikal eylediğine nazaran da 407 sene devam eylemiştir.

Hilâfetin bir aralık Mısır sultanları tarafından yeniden ihdası mevzuubahs olmuşsa da bu fikir ilerlemedi ve hilâfet tamamen tarihe karışmış oldu.

Son asrın İslâm filozofu Muhammet İkbal «İslâm bünyesinde hareket prensibi» nden bahsederken (Selâmet, 27 şubat 1948, sayı 41) hilâfet için şunları yazıyor:

«Ehl-i sünnete göre bir halife tâyin etmek icap eder. Fakat halifenin bir şahıs olması zaruri midir? Türk milletinin içtihadına göre imamet, bir heyet, yani millet tarafından seçilmiş bir meclis tarafından da deruhte olunabilir. Gerek Mısır, gerek Hindistan uleması, henüz bu mesele üzerindeki görüşlerini açıklamamış bulunuyorlar. Benim kanaatime göre Türk milletinin görüşü isabetlidir ve bu nokta üzerinde herhangi münakaşaye ihtiyaç yoktur. Cumhuriyet rejimi İslâm ruhuna tamamiyle uygun olduktan başka İslâm âleminde hürriyete kavuşan yeni kuvvetlere göre Cumhuriyet rejimi, üstelik bir zarurettir.

«Türk nokta-i nazarını iyice anlamak için İslâmın ilk filozof tarihçisi İbn-i Haldun'un ne dediğini tetkik edelim: İbn-i Haldun, meşhur mukaddimesinde hilâfet hakkında biribirinden farklı üç nokta-i nazar ileri sürdüğünü anlatır: 1) Hilâfet ilâhî bir müessesedir ve onun için zaruridir. 2) Hilâfet, ihtiyaca bağlıdır. 3) Hilâfet, tamamiyle lüzumsuzdur. Hariciler de üçüncü nokta-i nazarı iltizam ederler. Bu üç nokta-i nazar da İslâmî mahiyettedir ve Türkler bu üç nokta-i nazardan işlerine geleni kabul etmekte serbesttirler. Siyasi düşüncelerinde mazinin tecrübelerinden faydalanan Türkler, İslâm devletinin birliği zamanında hilâfetin faydalı olduğunu anlamakla beraber artık onun hiçbir işe yaramıyacak hale geldiğini görmüşlerdir. Çünkü bugün İslâm devletleri çoğalmış ve hepsi de bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Onun için hilâfet modern İslâm âlemini teşkilâtlandırmak bakımından canlı bir âmil olmaktan çıkmış ve müstakil İslâm devletleri arasında bir birlik kurulmasına engel olmuştur. Onun için kuru bir unvan uğrunda bir sürü ayrılıklara sebep olmak mânasızdır ve lüzumsuzdur.»

Hem hilâfet hükmünü hem saltanat fermanını
Bundan etmiş âleme câri mürûr-i rüzgâr
Fuzuli

§ [*Sof.*] Şeyhlik makamının unvanı olarak kullanılır bir tâbirdir. Bütün tarikatlerin şeyhlik makamlarına «hilâfet» denilirdi

Bektaşilikte ilk zamanlarda hilâfet ancak Kırşehirdeki Haci Bektaşta verilirdi. Hilâfet verilmesi lâzım gelen bir babaya yalnız pîr evi postnişini hilâfet verebilirdi.

Bilâhara daha altı yerde hilâfete izin verme makamı ihdas olundu. Bunlar da Mısır, Seyyid Ali Sultan, Abdal Musa, Durbali Sultan, Rumelihisarı tekkeleriydi. Merdiven köyünde hilâfet makamının ihdası muahhardır. Son zamanlarda her Bektaşi tekkesinde hilâfet verilmiye başlanmıştı.

Halife insanın (ولقد كرمنا بنی آدم) ayet-i kerimesiyle sabit olan tekrimden de kinaye olarak kullanılmıştır. «İnsan-ı kâmil»e Allah isminin mazharı olduğu için «halife» denilirdi. (انا جاعلنا فی الارض خلیفه) ayeti bu yolda tefsir olunmuştur.

Şeyhlik makamına hilâfet makamı denilmekle beraber «şeyh»e «halife» denilmezdi. Yalnız hilâfet aldığı zata nisbeti anlaşılmak için «falanın halifesi» denilirdi. Bektaşiler şeyh makamında «baba», Mevleviler de «dede» tâbirini kullanırlardı.

HİLÂFETNAME (خلافتنامه) [*Sof.*] Tarikate intisap ile usul dairesinde muayyen menzilleri aşarak irşat mertebesine yükselenlere isteklilerin irşad ve terbiyesine ruhsat ve izni mutazammın şeyhi tarafından verilen mühürlü vesika hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «İcazetname» de denilirdi.

Eski devirlerde hilâfetname vermek usulü pek de umumi bir itiyat değildi. Teşeyyuh erbabının (şeyhlik taslıyanların) zuhûr ve tekessürü üzerinde ihdas ve tâmim edilmiştir. Bununla beraber bu da süiistimale uğramış, teşayyuhu önliyememiştir. Bundan dolayı olsa gerek ki Bağdat müftüsü meşhur Zuhavi Efendi Sünniler arasında teşeyyuh, Şia beyninde içtihat Cenab-ı Ahmed'in (Muhammed) dinini rüzgâra vermiş, (za'fa) uğratmıştır demek olan şu:

دین مبین احمد مرسلی برباد داد
درسنیان تشیخ ودرشیعه اجتهاد

beytini vücude getirmiştir.

HİLÂL (هلال) [*Ast.*] Yeni ay yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hilâl-i ramazan o kabildendir. Muteber kavle göre üç günlük aya kadar hilâl denilir, fazlasına denilmez. Yeni ay şekli kaş yerinde kullanılır, hilâl kaşlı demek olan hilâl ebru terkibi meydana getirilirdi.

Hilâl-i îdi şehr içre ne görmüş var ne tutmuş var
Yahya

§ [*Mim.*] Cami kubbeleri ve minare külâhları tepesine konulan alemlerin yeni ay şeklinde olan uç kısmına verilen addır. (Sanat Ansiklopedisi, Ay Maddesi) ndeki izahata göre bunun menşei aydan ziyade eski milletlerin nazara karşı kullandıkları boynuz ve diş şeklinde olması ve boynuzun eski Türklerde kuvvet ve kudret ifade etmesindedir.

§ [*San.*] diş karıştırmak gibi şeylerde kullanılan ucu sivri çöp demektir. Arapça bir kelime olan «hilâl = هلال» bundan başka eralık mânasına da gelir. Bu münasebetle bununla satırlar arası demek olan hilâl-i sutur tarzında terkipler meydana getirilmiştir.

§ [*Mek.*] Eskiden mekteplerde okumaya başlıyan çocukların harfleri göstermesi için kullandıkları ucu sivri, uzunca çöp ve ibreye de bu ad verilirdi.

§ [*Öl.*] Su ölçülerinden birinin adıydı. Yuvarlak şemsiye teli kalınlığında bir ucu sivri, diğer ucu kürek şeklinde ve diş karıştırmıya mahsus olup evvelce herkesin kullandığı hilâl kalınlığı bu mikyası teşkil ediyordu. İki hilâl bir «çuvaldız», dört çuvaldız bir «masura» itibar edilirdi. Tasarruf kaytlarında nadiren «hilâl», hemen daima «masura» tâbiri kullanılırdı.

HİLÂL-İ AHMER (احمر هلال) [*İda.*] Harb zamanında yaralılara, sulh vaktinde muhtaçlara yardım maksadiyle kurulan hayır cemiyetinin adıdır. Hilâl-i Ahmerin kurulmasından evvel Avrupada Salib-i Ahmer cemiyeti kurulmuştu. Salib-i Ahmer cemiyeti 1863 senesinde Solferino harbi hâtırasını yazan Dunan, bu eserinde, harb meydanlarında yaralı düşenlere milliyet farkı gözetilmeksizin yardım edilmesi fikrini ortaya attı. Bunun üzerine (Cenevre Menfaat-i Umumiye Cemiyeti) reisi meşhur Gustav Monier sıhhat memurlarının tarafsızlığını temin için 1863 te Avrupanın tanınmış simalarını Cenevre'de bir konferans akdına davet etti. Birçok mümtaz adamlar bu konferansa iştirâk eyldi. Aynı zamanda Harbiye Mektebi Tabakat-ülarz muallimi Macar Abdullah Bey de bir mektup aldı. Bu mektupda Türkiye'de de aynı şekilde bir cemiyetin kurulması teklif ediliyordu. Abdullah Bey ilk teşebbüslerinde muveffak olamamış, bunula beraber bu hayırlı işin tahakkuk ettirilmesi lüzumuna kani olduğu için arkasını bırakmıyarak neşrettiği bir beyanname üzerine üçte ikisi doktor olmak üzere altmıştan fazla tanınmış zatların iştirakiyle «Mecruhin-i Asakir-i Osmaniye Muavenet Cemiyeti» adında bir cemiyet kurulmuştur. Bununla beraber böyle bir cemiyetin kuruluşu askerî idareye müdahale şeklinde telâkki edildiği için cemiyet akîm kaldı.

1293 (1877) harbinin mukaddimesi olan Sırp ve Karadağ harbi esnasında yine Dunan Cemiyet-i Tıbbiye âzasından Doktor Peştemalciyan'a gönderdiği bir mektupta şunları yazmıştı: «Sizin hükümetiniz de Cenevre mukavelesine vâzı-ül-imza olduğu halde, Salib-i Ahmerden Karadağlılar ve Sırplar müstefit olurken sizin askerleriniz neden istifade edemiyorlar? Bunu Marko Paşa'ya anlatın.» Bu mektup üzerine, Marko Paşa'nın etekleri tutuştu, teşkilâta başladı. Yalnız Salib-i Ahmerce kabul edilmiş olan İsviçre bayrağı yerine beyaz üzerine kırmızı hilâlli bayrak kabul edilmiştir. Hilâl-i ahmer tâbiri de Kerimi Aziz Bey'in kalemiyle yaptığı mücadele neticesinde kabul olunmuştur.

93 Harbinde Rusya başkumandanı Grandük Nikola'nın, Hilâl-i Ahmer'le Salib-i Ahmer'e ehemmiyet vermiyeceği anlaşılması üzerine, ilk defa olarak Avrupa'da tahsilini bitirmiş olan operatörlerden Binbaşı Naim Bey (Emraz-ı hariciye muallimi miralay) Kızanlık'a ve Hayrettin Bey (paşa) Şumnu'ya, Osman Bey (paşa) Pilevne'ye gönderilmiş, harb meydanlarında vazife ifasına başlamışlardır.

Fakat Yıldız'ın tesiri ve âzasının ihmali yüzünden mühmel bir mevkide kalan cemiyet, 1908 temmuz inkılâbından sonra, Doktor Besim Ömer ve Esat Paşa'larla Miralay Mehmet Ali, Salih, Ali Galip, Kâzım İzzettin Beylerden müteşekkil bir komisyon marifetiyle ana nizamnamesi hazırlanmış ve yüz âza ile yeniden Rifat Paşa'nın reisliği altında teşekkül etmiştir.

Hilâl-i Ahmer'in Meşrutiyette kurulması için ilk adım profesör Weting Paşa, Madam Rifat Paşa, Ali Galip ve Mazhar Beyler tarafından atılmıştır. Rus muharebesinde toplanan paraya ilâveten Hariciye Nazırının haremi yeniden para toplamış ve bu dört zat marifetiyle, bir taraftan teşkilâtı diğer taraftan gazetelerde propagandaları yapılmıştır.

Bu hayır müessesesinin orduya ve sulh zamanında halka göstermiye muvaffak olduğu

yardımlar hakkında bir fikir vermek için Tesalya, Sina, Çanakkale cephelerinde açtığı hastahanelerin, İtalya harbinde Trablusgarb'a sıhhiye heyeti gönderilmek suretiyle açılan hastahanenin, İstanbul'da 5500 yatak ihtiva eden mütaaddit Hilâl-i Ahmer hastahaneleri ile hastahanelerde 45000 hastanın tedavi görmüş olduğunu kaydetmek kâfidir.

Bunlardan başka hareket-i arzlarda (yer depremi) kazazedelere gönderilen çadırlar, yapılan yurtlar, açılan aşhanelerle düşkünlere, açlara yapılan yardımlar, yangınlarda harikzedelere (yananlara) yapılan yardımlar da bu cümledendir.

Cumhuriyet devrinde Hilâl-i Ahmer adı Kızılay'a tahvil olunmuştur.

HİLÂL-İ RAMAZAN (هلال رمضان) [*Fık.*] Ramazanın girdiğine işaret olan yeni ay yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ramazan şimdiki gibi Rasathane'nin tespit ettiği günden başlamaz, rüyet-i hilâl yani ayı görmekle, yahut tekmil-i selâsin denilen şaban'ın otoz gün hesaplanması suretiyle başlardı. Yani eğer şaban'ın yirmi dokuzuncu gününün akşamı rüyet-i hilâl ispat olunursa ertesi gün ramazan ilân olunur, ispat olunmazsa şaban otuz gün itibar olunup artık rüyete ihtiyaç kalmadığından ertesi gün ramazan sayılırdı. Bazı kere ramazan ayının hilâli birtakım yerlerde görülerek ertesi gün ramazan ilân edildiği halde, başka yerlerde tekmil-i selâsin suretiyle bir gün sonra ramazan itibar edilerek ona göre oruç tutulurdu. Hattâ telgrafla rüyet-i hilâlin bildirilmesi usulü kabul olunmamış olduğu için bazı kere rüyet-i hilâlin sübutu bu baptaki ilâm örneğinin gönderilmesi suretiyle yakın şehir veya kasabalara bildirilir ve bu haber öğleye doğru gelmiş olsa bile hemen ilân edilerek o saatten itibaren oruca niyet edilirdi.

Ramazan hilâlinin görülmesi şahitlerin şehadetiyle vâki olur ve bu da kadılarca ilâma bağlanırdı. Hele İstanbul'da bu, mühim bir mesele teşkil eder, birçok yerlerden aya bakıldığı gibi İstanbul Kadısı'nın bu maksatla ziyafet vererek aya bakanların haberini kalabalık bir heyet halinde beklerdi.

Eski âdetleri yakından tetkik ederek tarihe maletmiş olan Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey kendisinin hazır bulunduğu bu cemiyetin teşekkül tarzıyle İstanbul Kadı'sının bu münasebetle tanzim ettiği ilâm hakkında (Onüçüncü Asr-ı Hicride Ramazan Âdetleri, Peyam-ı Sabah, 15 meyıs 1338, Tefrika No. 4) şu tafsilâtı veriyor:

«Ramazan-ı şerifin sübutu meselesi İstanbul Kadılığı dairesine ait vezaif cümlesinden olmak mülâbesesiyle yevm-i şek gecesi İstanbul Kadısı ile maiyeti memurlarının Şeyhülislâm Kapısında mevcut bulunmaları lâzım geldiğinden o akşam için Kadı Efendi dairesinde kadı bulunan zat tarafından rical ve memurin-i ilmiyye'ye mükemmel bir ziyafet keşidesi mutad olup Üryani Zade Esat Efendi merhumun evail-i meşihatlerinde bilfiil İstanbul kadısı bulunan Gelenbevî Zade Hayrullah Efendi ramazan-ı şerife birkaç gün kala mezkûr ziyafetin tertip ve icrası hakkında ol vakit vekayi kâtibi bulunan Nazif Efendi ile ettiği müzakere neticesinde gerek Yorgancı Çarşısından celbolunacak mobilya kirası ve gerek mekûlât ve teferruatının tedarık ve mübayaası zımnında yetmiş seksen lira raddesinde bir masraf ihtiyarı lâzım geleceğini anlaması üzerine mücerret bu masrafı üzerinden atmak için bir çare tefekkür ederek derhal binişini giyip huzur-ı Fetvapenahiye gider, (çünkü teşrifat-ı ilmiyye iktizasınca rical-i ilmiyye biniş ile huzur-ı Şeyhülislâmiye gitmiye ve kazaskerlik rütbesinde bulununların da Şeyhülislâm Efendinin yanına geldiklerinde binişi aldırmıya de Şeyhülislâm bulunanlar mecbur edilir) bazı âfakî sohbet esnasında münasebet getirip (canım efendim; zamir, karip ile baît beyninde deveran ederse karibe mi atfolunur, yoksa baîde mi?) diye bir sual irad eder. Şeyhülislâm Efendi de sualden maksut olan neticeyi farkedemiyerek vehleten (karibe atfolunur) buyurmalarını ganimet addedip (Allah ömürler versin, öyle ise maksat hâsıl oldu. Ramazan-i şerif takarrüp etti. İki üç gece sonra süput-i hilâl için dairede kalınacağından ve şimdiye kadar İstanbul kadıları bu kaideyi tefehhüm eylemediklerinden et'ime ve teferruatı kendi hanelerinden, mobilyayı da Yorgancı Çarşısından celp ve ihzar ederlermiş. Bizim hane Fâtih civarında ve halbuki Matbah ı Âli-i Fetvapenahiniz İstanbul Kadılığı dairesinin ittisalinde bulunduğundan mutad olan et'ime ve saire efendimize matuf olup bundan bendenize bir hisse tevecüh ederse o da hazır olacak et'imeden sairleri gibi tenavül etmekten ibaret kalır. Binaenaleyh Kethüda Efendi daînize ferman buyurun da tedarikini, görsün) demiş ve müşarünileyh de naçar muvafakat etmekle beraber mobilya celbi külfetine mahal kalmamak üzere kadılık dairesinde icra olunacak merasim-i şer'iyyenin bu defalık daire-i Fetvapenahilerinde icrasını tensip ve bu münasebetle rical-i ilmiyye ve mülkiyyeden bir hayli zevatı dâvet buyurmuşlardı.

«O akşam mahdumları Halit Molla Bey-

efendi merhum ile beraber fakir de kapıda bulundum. Doğrusu et'ime gayet nefis ve mebzul olmakla beraber teferruatı dahi mükemmeldi. Herkes ikram ve it'am olundular. Bâdettaam misafirler dairenin büyük odasına alındılar. Ol vakit odanın mefruşatı henüz sandalye ve kanapeye tahavvül etmemiş ve tarz-ı kadimi veçhile sedirler çuha makat ve çatma yastıklarla mefruş bulunmuş olduğundan kabları renk renk kürkler içinde yeşil ve beyaz iman eli uzun kır ve beyaz sakallı yüksek mevkiler sahibi rical-i ilmiyye ve aralarında çember sakallı alaturka setreli rical-i mülkiyyenin bu sedirler üzerinde kimi dizini dikmiş, kimisi diz çökmüş, kimi de bağdaş kurmuş oldukları halde vakurane oturup uzun çubuklarının dumanlarını savurarak arzettikleri manzara hakikaten pek hoş ve mehabetli idi.

«İstanbul'da zahmetsizce hilâli görebilmek kaabil olan mevkiler Harbiye Nezareti meydanında kâin harik kulesi ve Süleymaniye ve Fâtih ve Çerrahpaşa ve Sultan Selim ve Edirnekapı cevami-i şerifeleri minareleri olduğundan buralara gönderilmiş olan mürettep memurlar ve bu memurlara refakat eden cevami-i mezkûre hademeleriyle erbab-ı dikkat ve meraktan hilâl-i ramazan-ı şerifi görenler geldikleri heyet-i mevcudeye arz ve ima olunması üzerine çubuklar kalktı ve herkes daha resmî bir vaziyet aldı. Vâkı olan emir ve işaret-i Fetvapenahi üzerine iki adam odaya duhul ettiler. Bir dâva tasviri muktazi olduğundan teşkil-i tarafeyn vâkı oldu. Biri diğerinden semeni (1296) sene-i kameriyyesi şaban-ül muazzamının selhine (sonuna) değin müeccel olmak üzere bundan akdem malımdan iştira ve teselliim etmiş olduğu bir adet mercan tesbih semeninden şu zat zimmetinde yüz kuruş alacak hakkım vardır. Bu gece sene-i mezkûre ramazan-ı mübareki gurresi olup ecel-i mezkûr hulûl etmiş olduğu halde alacağım olan meblâğ-ı mezkûru bana eda ve teslimden imtina eder olduğundan sual olunup alacağım olan meblâğ-ı mezburu bana eda ve teslime kıbel-i şer'îdan müddeialeyh mumaileyhe tenbih olunmak matluptur deyu dâva eyledi. Müddeialeyh olan diğer zat dahi filhakika müddei-i mumaileyhe vakt-i mezkûre değin müeccel olarak zimmetinde cihet-i mezkûreden ol miktar kuruş deyni olduğunu ikrar edip fakat ecel-i mezkûrun hulûlünü inkâr etmesi üzerine Kadı Efendi müddeiden hulûl-i ecel dâvasına şahit istedi. Hilâl-i ramazan-ı şerifi görenler huzura gelip müddeialeyh'in yüzüne karşı bu akşam ezandan üç dakika sonra minareden hilâl-i mübareki bizler re'yelayn müşahede ettik, bu gece doksan altı senesi ramazanının gurresidir, biz şahadet ederiz deyu heyet-i hâkime huzurunda şahadet eylediler. Şahitlerin istievabına pek ziyde dikkat ve itina olunduğundan hattâ bir aralık vâkı olan teklif-i Şeyhülislâmi üzerine ol vakit Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye Nezaretinde bulunan Sudurdan ve efâdıl-ı ulemadan Halit Efendi hilâlin vaziyeti hakkında şahitleri gayet müdekkikane istievap eyledi. Badehu tezkiye naibi ve sair memurlar marifetleriyle sirren ve alenen şahitlerin tezkiyeleri icra ve âdil ve makbulüş-şahade oldukları tarafeyn müvacehesinde inha olunduktan sonra Kadı Efendi (gurre-i ramazan sabit oldu. Müddei'nin iddia eylediği tesbih semeninden borcun olduğunu mukir olduğun yüz kuruşu müddeiye eda et) deyu müddeialeyh'e tebliğ eyledi.

«Muhakemenin icrasına bed'olunduğu zaman Bâb-ı Fetva'nın büyük kapısı sedd ü bend olunup muhakemenin hitamiyle ilâmın suduruna değin sübut-i remazan hakkında harice bir gûna ifşaatta bulunulmamasına dikkat olunduğundan hattâ sübut-i ramazana intizar eden Süleymaniye Cami-i şerifi mahyacı başısı dahi kapıda alıkonularak Vakayi kâtıbi tarafından cereyan eden muhakemeyi ve hükm-i vâkı nâtık tanzim olunan ilâm mahkemenin sicill-i mahsusuna kaydolunduktan ve bir de gurre-i ramazan bürüye sâbit olduğundan o gece keyfiyyetin ilân edilmesi ve ferdası günün ramazan olacağının Atebe-i Ulya'ya bildirilmesi hakkında diğer bir kıt'a ilâm-ı şerîf tanzim ve Kadı Efendi tarafından tahtim edildikten sonra kapının küşadına ruhsat ve mahyacı başı tarafından dahi tahta kutu derununda bulunan kandil ile dairenin binek taşından Süleymaniye Cami-i şerifi minaresinde intizar eden kandilcilere işaret ita edildi. Birinci ilâm mahkemede hıfzedildiği gibi ikinci ilâm da Atebe-i Ulya'ya arzolunmak üzere olbapta tastir olunan tezkire-i Fetvapenahiye leffen ve Vakayi kâtibi Efendiye teslimen Sadrazam tarafına isra kılındı.

«Vakayi kâtibinin refakatine mahkemenin muhzır başısı ile birkaç çuhadar terfik olunarak hayvanlara râkiben azimet ettiler.

«Yakın zamanlara kadar sadrazamlar bu suretle giden Vakayi kâtiplerine ve mahyetlerine hediyeler ve akçalar ita ederlerdi. Hattâ Mekteb-i Nüvvab Müdürlüğünde irtihal eden Sudurdan Osman Efendi Vakayi kâtipliği zamanında Âli Paşa merhumdan elli altın aldığını hikâye etmişti.

«Süleymaniye Camii kandilcileri aldıkları işaret üzerine minareleri tenvir etmiş ve anı müşahede eden diğer minarelerde de kandiller

yanmış ve bekçiler davullarını çalmıya başlayıp sübut-i ramazan bu suretle ilân edilmiştir.

«Eskiden Murad-ı Rabi zamanında Bağdat'ın hin-i fethinde son gülleyi atan top Saray-ı Hümayunda hususi bir daireye yerleştirilmiş olduğundan daima dolu durur ve yalnız senede bir kere ramazan-ı şerifin ilânında atılırdı.»

Eskiden ramazanın ilk günü Devlet daireleri tatil olunduğu gibi memurların devamı münavebe usulüne tâbi tutulur, gelenler de öğleyin iş başına gelerek ikindi ile beraber işlerinden ayrılırlardı. Bu suretle devam iki üç saate münhasırdı.

«Kış ramazanlarında günler kısa olduğu için resmî dairelerin geceleyin açıldıkları da olurdu. Ramazanlarda cami avlularında sergiler açılır, yiyecekten tesbihe, kitaba kadar her şey satılırdı. Bilhassa Beyazıt Camiinin sergisi pek büyük bir kalabalık toplardı.»

HİLÂLİ SAAT (هلالی ساعت) [*San.*] Kalıbı gümüş olmayıp bakır veya tombak olan eski saatlere verilen addır.

HİLÂLİYYE (هلالیه) [*Sof.*] Kadirî tarikati şubelerinden birinin adıdır. Bu adı müessisi Şeyh Muhammet Hilâl-ür-Ram-ül-Hemedniyüş-Şefiî'nin isminden almıştır. Şeyh Muhammet Hilâl tarikati Şeyh Mustafa Et-Tayf'dan almış olup silsile dokuz mertebede Kadirî tarikatinin asıl müessisi Seyyit Abdülkadir Geylâni'ye müntehi olur.

Halep'teki tekkesinde irşad ile meşgul olan Şeyh Muhammet Hilâl'in ölümü 1147 (1734-1735) dir. Şeyh Muhammet Hilâl (İbn-i Medyen) in «Ûns-üt-tevhid» ini şerh etmiştir.

HİL'AT (خلعت) [*Kıy.*] Üste giyilen elbiselerden birinin adıdır. Türkçesi «kaftan» dır. Ahmet Vefik Paşa (Lehçe-i Osmani) de «Resmen giydirilen elbise, teşrifat kaftanı, halâ-ı fâhire» suretinde izah etmiştir.

Hil'at; padişahlar tarafından devlet erkânına giydirildiği gibi sadrazamlarla vezirler de aynı suretle alâkalılara hil'at ilbas eylerlerdi. Hattâ Tevkii Abdürrahman Paşa tarafından cem' ve telfik olunan kanunnamede (Millî Tetebbüler Mecmuası, sayı 3, sayfa 529) padişahtan hil'at giyenlere sadrazamların da hil'at giydirmeleri kanun-ı kadîm olduğu zikrolunmuştur.

«Her kimse ki bir mansıp için şevketlû Padişah-ı Âlempenah hazretlerinden hil'at giye elbette varıp vekil-i Devletten dahi bir hil'at giymek kanun-ı kadîmdir.»

Hil'at, tevcih olunacak zatın sıfat ve mevkiine göre değişirdi. Vezirlere seraser kaplı samur kürk, diğer erkân-ı Devlete ise sade hil'at giydirilirdi.

Yine aynı kanunname nâdir olmakla beraber büyük hizmetleri görülen beylerbeyilere iki hil'at giydirildiği de yazılıdır. «Ancak bazı beylerbeyilere bir hizmet-i azîm mukabelesinde ziyade iltifat ve inayet cihetinden iki hil'at giydirilmek vâkı olmuştur. Lâkin gayet nâdirdir.»

Hil'at verme âdetinin bazı Avrupalı müelliflerin zan ve tahminleri gibi Bizanslılardan Osmanlılara intikal etmiş olup olmadığını tetkik eden değerli profesör Fuat Köprülü (Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. 1, s. 273-276) bunun içiu şu tafsilâtı veriyor:

«Osmanlı hükümdarlarının herhangi bir kimseyi taltif için hil'at vermeleri, Osmanlı sarayında pek eski bir âdettir. Bu âdetin eskiden beri Bizans sarayında da mevcut olduğu malûmdur. Şu halde, şimdiye kadar zikr ve tetkik ettiğimiz birçok diğer meselelerde olduğu gibi, bunda da, bir iktibas ve taklit iddiası ileri sürülebilir. Halbuki, bu sathi mukayese ile iktifa etmiyerek meseleyi biraz tetkik edecek olursak, varacağımız netice büsbütün başkadır. İslâm devletinde daha Emevilerden başlıyarak Tıraz meselesinin, yani hükümdarlara mahsus nakış ve yazılar ile işlenmiş mükellef libasların ve bunları dokumaya mahsus (Dârüt-tıraz) ların mevcudiyeti malûmdur. Bunları yaptırmak ve taltif edilecek kimselere bunları vermek yani hil'at ihsan etmek, doğrudan doğruya hâkimiyyet hukukundan sayılıyordu. Muahharen Abbasîlerde, Tahirîler, Saffarîler ve Samanîlerde, Gaznevîlerde, Selçukîlerde, Fatımîlerde, Eyyubîlerde, Memlûklerde, Harzemşahlarda, Anadolu Selçukilerinde de bu âdetin mevcut olduğunu görüyoruz. Bu müessesenin menşei hakkında katî bir söz söylemek kaabil değildir. Sasanîlerde bu an'anenin büyük ehemmiyeti olduğunu bildiğimiz gibi, eski Mısır'da Firavunların da taltif için hil'at verdikleri malûmdur. Jozef Von Karabacak bunun Babil - Asuri menşeinden gelmesi ihtimalini ileri sürmüş ve İslâmların bu hususta Sasanîleri ve Bizansı taklit ettiklerini iddia etmiştir. Romalılardaki Clavus ile İslâmlardaki Tırazın alâkası, Acemlerin V-VI ncı asırlarda bu Clavusları taklit ettikleri iddiası, Clavusların Etrüsk menşeinden gelmesi gibi cihetler mevzuumuzdan büsbütün hariçtir. Yalnız, bu hil'at vermek usulünün eski Çinlilerde mevcut olduğunu ve Türkler arasında daha İslâmiyyetten evvel bu uzak Şark an'anesinin mevcudiyyetini tahmin edebiliriz. Muahha-

ren Moğulların, İlhanîlerin, Altınordu hükümdarlarının bu âdete riayet etmelerinde, her halde bu uzak Şark an'anesinin tesiri olmuştur denilebilir. Osmanlılar bu hususta kısmen İslâm tesiri - yani Memlûklerin, Selçukîlerin tesiri - altında kalmış olsalar bile, belki kısmen de İlhanîler devrinde canlanan Uzak-Şark an'anesinden müteessir olmuşlardır. Bu izahattan sonra, Bizans ve Osmanlı saraylarında müşterek olan bu hil'at vermek âdetinde Osmanlılar üzerinde Bizans tesiri aramak imkânsızdır. Eğer bu hususta Karabacak'ın iddiası veçhile Bizansın eski bir tesiri varsa, onu Osmanlılardan çok evvelki zamanlarda, yani Emevîlerde ve Fatımîlerde aramak şüphesiz daha doğru ve daha mantıkî olur.»

Hil'at; padişahlar tarafından sarayda, sadrazamlar tarafından da Bab-ı Âlide giydirilirdi. Sadrazamlar tarafından memuriyet tevcihi sırasında hil'at ilbas olunurdu. Bu resme aynı zamanda «İcra resmi» denilirdi.

Uhdelerine iradeli memuriyet tevcih olunanlar teşrifat dairesinden resmî tezkire ile davet olunarak ve teşrifatçı bizzat önlerine düşerek sadrazamın huzuruna götürülürdü. Sadrazam ayakta olduğu halde teşrifatçı tarafından irade-i seniyye okunduktan sonra «filân memuriyet filân paşa veya efendi uhdesine tevcih» diye bağırır, memur taşra memurlarından ise teşrifat yamağı tarafından hil'ati giydirilirdi.

Valilik ve mutasarrıflık tevcih olunan zat merkezde bulunmayıp da dışarıda ise onun yerine kapı kethüdasına hil'at giydirilirdi

Hil'at giydirildikten sonra hil'ati giyen sadrazama teşekkür ederdi.

Son zamanlarda vali ve mutasarrıf gibi taşra memurlarına icra sırasında sadrazam huzurunda giydirilen hil'at huzurdan çıkınca geri alınırdı.

İkinci Mahmut tarafından yapılan yenilikler sırasında hil'at giydirilmesi kaldırılmıştır. Buna mukabil padişahlar taltif etmek istedikleri devlet erkânına murassa saat, altın tabaka, enfiye kutusu ve saire verirlerdi.

Hil'at-i ikbali herkes giymek ister şüphesiz
Câme-i takdiri uydurup biçmek te güç
Mahmut Celâleddin Paşa

Budur atıyye-i divanhane-i kısmet
Gehi pelas-ı köhen gâhi hil'at-i samur
Nabi

HİL'AT BAHA (خلعت بها) [*Mal.*] Hil'at giydirilemiyenlere elbise yaptırmak üzere verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hil'at bedeli demektir.

HİL'AT GİYDİRMEK (خلعت گیدیرمك) [*Sar. - İda.*] Hil'at adı verilen ve üste giyilen elbisenin giydirilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hil'ati padişahlarla sadrazamlar giydirirlerdi.

§ [*San.*] Yazı hocalarını kendilerinden yazı meşk eden talebenin yazılarının üstüne kaş çizmesine denilirdi. Bu çizgi hocanın yazıyı beğendiğine alâmetti.

HİL'AT-İ HASS-ÜL-HAS (خلعت خاص الخاص) [*Gig.*] En kıymetli kumaştan yapılan hil'atler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hass-ül-has; hastan has, en has demektir. Bu türlü hil'atler sadrazam, Şeyhülislâm, Mekke şerifi gibi en yüksek derecedeki devlet memurlarına verilirdi.

HİL'AT-İ VEDA' (خلعت وداع) [*Gig.*] Sarayda misafir edilenlerden ayrıldıkları sırada giydirilen hil'at hakkında kullanılır bir tâbirdir. Veda' hil'ati demektir.

HİL'AT-İ ZERRİN (خلعت زرین) [*Kıy.*] Altın işlemeli hil'at mânasına gelir bir tâbirdir. Zer; Farsça altın demek olduğu gibi zerrin de altından yapılmış demektir. Padişahlar tarafından sadrazamlara ve yüksek şahıslara giydirilirdi.

HİLE-İ ŞER'İYYE (حیلهٔ شرعیه) [*Fik.*] Yapılması şer'an memnu olan bir şeyin icrası için başvurulan çareler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati»nde «Müşkül bir meseleyi şer'î esaslara göre hazakatle hal ve izah; kitaba uydurma, meselenin şer'an muhazeyi mucip olmıyacak surette tevilini bulmak» suretinde izah etmiştir. Kıymetli müdekkik Osman Ergin bu tâbiri «hulle-i şer'iyye» suretinde göstermiş ise de nikâhla alâkalı olan hullenin hile ile münasebeti olmadığı meydandadır. Hile-i şer'iyye tâbirindeki hileye dubara, birini aldatacak şekilde yapılan şey diyenler olmuş ise de yanlıştır. Doğrusu anlaşılması dikkate muhtaç, güç olan nazik ve ince madde, keyfiyet mânasına gelen dekikadır. Buna ilâç, tedbir demek olan «çare» diyenler de vardır.

«Hile i şer'iyye» hakkında birçok yazılar yazılmış, müstakil eserler de vücude getirilmiş ise de dilimizde bunun için en iyi tetkiki yapan genç Hukuk Doktoru Hâmide Topçuoğlu'dur. «Kanuna karşı hile, kanundan kaçınma yolları» mevzuu hakkında hazırlayıp muvaffakıyetle başardığı tez üzerine Hukuk Doktoru unvanını hakkiyle kazanan Ankara Hukuk Fakültesi felsefe hukuku ve sosyoloji asistanı Hâmide Topçuoğlu'nun İzmit Selüloz Basım Evinde

basılmakta bulunduğunu öğrendiğim tezinden müsaadesi üzerine buna dair olan pasajı, teşekkürlerimi arzederek, aynen nakliyediyorum:

«İslâmda (hile-i şerîyye) tâbiri ve mefhumu:

«Bu tâbirin, kanuna yani mahsus tâbiriyle Şeriate karşı irtikâp edilen hile mânasına gelmeyip; «şer'î çareler» i ifade ettiğini ve aynı mefhum hakkında «mahlas-ı şer'î» dahi dendiğini yukarda (s. 10, sh. 18, not 3) izah etmiştik. Böylece kanunî ve şer'î çare mânasına gelen hile-i şer'îyye tâbirinin bir Garp diline meselâ Fransızcaya tercemesi icap etse buna her halde «fraude à la loi», hattâ «fraude légale» değil, belki «moyen légale» veya «solution légale» yahut nihayet «expédient légale» demek gerekir. Fakat bu mülâhazalar ancak tâbirin lâfzî tercemesine maksurdur. Şu halde acaba hile-i şer'iyye mefhumunun da kanuna karşı hile kavramı ile aynı şekilde alâkasız olduğunu iddia ebebilir miyiz?

«Kanaatimizce bu meseleye doğru bir cevap verebilmemiz için, her şeyden evvel iki ehemmiyetli mülâhazayı hatırdan uzak tutmamamız lâzımdır:

«A — Herhangi bir hukukî hâdise veya müesseseyi, daima dâhil bulunduğu hukuk sistemi ve hattâ bu hukuk sisteminin de mensup bulunduğu fikir âlemi, kıymetler dünyası içinde tetkik etmek ve bu ölçülere göre takdir etmek lüzumu.

«B — Herhangi bir hukukî usulü, müesseseyi tenkidî bir şekilde tahlil ederken, yalnız onun sûiistimal halleri veya mahzurları bakımından değil, aynı zamanda bu müessesenin doğuş sebepleri ve karşıladığı ihtiyaçlar bakımından da muhakeme yürütülmesi lüzumu. Tâ ki, bir usulün yalnız kötü neticeleriyle veya zamanla tahrif ve tagyire mâruz kalmış olan bünyesiyle ölçülmesi gibi bir kıstas hatasına düşülmesin Her müessesenin kendi hukuk düzeninde oynadığı bir rolü vardır ki, bunu inkâr ilmî bir hatâ olur.

«A — İslâmî hukuk telâkkisine göre hile-i şer'iyye:

«Filhakika bu mefhumu, içinde doğup yaşadığı hukuk ve kültür dünyasından tecrit ederek bugünün kıymetlerine göre münakaşa edersek yanılabiliriz. Çünkü buna tevcih edeceğimiz itirazların birçoğu, belki bizzat bu mefhuma değil, fakat onun mensup buluaduğu hukuk sistemine ait olacaktır.

«İslâmda hile-i şer'iyye, hususî şahsın Hukuk Nizamından kaçmak için icat ettiğt bir dolap değil, bizzat bu Hukuk Nizamının koruyucusu olan müçtehit, müftü ve kadı gibi hukukçuların, müşabhas bazı hâdiselerin mu'diliyetine tatbik için icat ettikleri bir usuldür. Nitekim Mecellenin en esaslı kaynağını teşkil eden «el Eşbah ven-Nezair» de İbn-i Nüceym, hile-i şer'iyye hakkında şöyle izahat vermektedir; «Hile, işleri tedvirde bir hazakat mânasına gelir ki, bu da, taklib-i fikir ile maksuda ermeği temin eder. Ulemamız hilenin mânası hususunda ihtilâfa düşmüşlerdir.» (İbn-i Nüceym, el-Eşbah ven-Nezair, Matbaa-i Âmire, Hicrî 1290 tab'ı, s. 29). Mezkûr eseri şerh eden Hamevî ise bu ihtilâf hakkında şu malûmatı veriyor: «Ulemamızın dediklerine göre bir hakkı iptal etmek veye o hakkı şüpheli göstermek veyahut bâtıl bir şeyi muteber gibi göstermek için istimal edilen yahut başvurulan her hile mekruhtur. Bir haramdan kaçmak için veya bir helâle erişmek için kullanılan hileler iyidir. Bu nevi bir hilenin caiz olmasının aslı «وخذ بيدك ضغثاً فاضرب به ولاتحنث انا وجدناه صابراً نعم العبد انه اواب» = Elinde bir demet tut da onunla vur ve yemininde durmamazlık etme; «Sure-i Sad: Ve huz biyedike dıgaen fadrib bihi velâ tahnes inna vecednahü sâbiren ni'mel abdü innehü evvab.» ayetidir. (Ders-i âmdan Elmalılı Muhammet Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, 1936, c. 5, s 4102) bu hâdiseden sonra buna (Eyy'ip ruhsatı) denmiştir.» Bu Eyyüp Aleyisselâma yemininden kurtulması için inzal edilen bir ayettir. Zira Hazret-i Eyyüp karısına yüz değnek vurmaya yemin etmişti. İşte hilenin meşruiyeti hususunda İmam-ı Muhammed bu ayete istinat etmiştir. Halbuki Hisaf buna istinat etmez. Çünkü Hisaf'a göre bu ayet mensuhtur. Binaenaleyh gereğince amel olunamaz Halbuki meşayihin ekseriyeti bu ayetin mensuh olmadığında müttefiktir. Ulemanın bir kısmı bunun gereğince amel olunurken böyle bir hilenin yapılmasında bütün deyneklerin bir araya bağlanması icabedeceğini söylemektedirler.

«İbn-i Abbas'ın dediğine göre ise Hâcerle Sâre arasında bir kavga çıkmış, Sâre Hâcer'in bir uzvunu kesmeğe yemin etmiştir. Allah da bunun üzerine, karılarının arasını bulmak için Cebrail'i Hazret-i İbrahim'e göndermiştir. Sâre (ben bir kere yemin ettim bundan nasıl kurtulurum?) demiş, Allah Cibril vasıtasiyle Hazret-i İbrahim'e şu vahiyde buluomuştur: «Sâre'ye söyle, Hâcer'in kulağını delsin» ve işte kulak delme âdeti bundan kalmıştır (Hamevî El-Eşbah ven-Nezair ma Şerhihi Gamız Uyun-ül-Basair-ül-Hamavî, Hicrî 1290).

«Elimize geçen mahdut eserlerde hile-i şer'iyyenin menşei ve meşruiyeti hakkında başka bir mesnede tesadüf edemdik (Fetavay-i Hin-

diyye, El-Eşbah ven-Nezair, El-Hiyel (Hisaf'ın). J. Baz'ın bugünkü İslâm memleketlerinde yapılan hile-i şer'iyyelere tahsis ettihi eserinde ise bunun esas itibariyle yalnız İslâm hukukçularına has olmıyan «casuistique» iptilâsının tesiriyle meydana geldiği ve behemehal müşabhas hâdiseleri şer'î şekillere uydurmak zaruretinden doğduğu iddia edilmektedir.

«Filhakika İslâmiyyet, mensuplarının bütün ef'alini en ince teferruatına kadar tanzim etmek istiyen bir kaide olduğuna göre, her mümine bütün harekâtını Allahın emirlerine uydurmak mükellefiyetini tahmil etmektedir. İslâmiyyette dinî ve dünyevî işler tefrikı yoktur. Allahın emirleri her şeyden evvel insanların bu yeryüzünde«i ef'al ve harekâtını tanzim için konmuştur. Bu hareketlerse hukukî, ahlâkî, dinî ve iktisadî münasebetler şeklinde bir tasnife tâbi tutulup bunlardan yalnız bir kısmına dinî akidelerin müessir olacağı kabul edilmiş değildir. Mümin adam şu ve bu mahiyetteki bilcümle harekâtında Allahın emirlerinden ayrılmamakla mükelleftir. Bu emirlerse Allahın kitabı olan Kur'anda yazılıdır. Fakat acaba bu kitapta beşerin ihtimal dahilinde olan bilcümle hareket ve münasebetlerini derpiş edecek kadar mütenevvi kaideler var mıdır? Bu suale şöyle cevap verilir: Kur'andaki kaideler ancak nüzullerine sebep olan müşabhas hâdiselere maksur değildir. Bunlar genel prensipler umumi hatt-ı hareket kaideleridir. Ulema bu prensipleri usulüne uygun şekilde tefsir ve teşmil edecektir. O halde zâhiren Kur'anda derpiş edilmemiş gibi görünen yeni hâdiseler hakkında bir kıymet hükmü vermek ulemaya düşer ve ulema da malûm dört kaynakla bağlıdır. (Kur'an, Hadis, İcma-ı ümmet, Kıyas-ı fukaha). Biz bu noktalar üzerinde duracak değiliz. Buuları zikretmekten maksadımız yapacağı herhangi bir hareketin, tesis edeceği herhangi bir hukukî münasebetin behemehal «kitapta yerini bulmak» ihtiyaç ve itiyadının her Müslümanda yerleşmiş ve kökleşmiş olmasıdır. Bu, sadece bir zevahiri kurtarmak endişesinden doğma değildirr Müslüman kendi nefsine ve bizzat Allaha karşı da hareketini muhik kılmak, muhik göstermek «Justifier» etmek ister. Bütün yenilikler mutad olmayan yeni münasebetler ancak «kitapta yeri bulunduğu» takdirde vicdan huzuriyle tatbik edilebilir. Bu ihtiyaç ve itiyat, imanını kaybetmek ve farkında olmıyarak günah işlemek hususundaki samimî bir korkudan doğabilir. Hayatî ve içtimaî zaruretler ferdi çeşit çeşit münasebetlerde bulunmağa zorlar. Bu vaziyet karşısında fert, telifi müşkül iki husus arasında kalır: Bu zorlamalara boyun eğmek zaruretiyle, bu yüzden Allahın iradesine karşı gelmiş olmak tehlikesi. Vâkıa İslâmiyette Allahla kul arasına giren bir ruhban sınıfı yoktur. Fakat böyle müşkül durumda kalan fert, caiz olup olmadığında müteredditolduğu bütün hareketlerinde ulemaya danışmak ihtiyaç ve itiyadındadır. İşte hile-i şe'iyye dediğimiz usul bu iki zıt durumu telif zorunda kalan ferde müçtehit, müftü, kadı gibi yetkili kimselerin birtakım kurtarıcı meşru hareket tarzlarını tavsiye etmelerinden ibarettir Görülüyor ki mefhumun esası bakımından kanuna karşı hileden çok uzaktayız. Burada bir şeriat hükmünden kaçınılmak istenmiyor ve fert böyle bir kaçmayı emr-i vâkı olarak yapmamıştır. O, bütün bu şer'î hükümler dairesinde kendi hususi hali ve içinde bulunduğu zaruretin karşılanması bakımından nasıl hareket etmesi gerektiğini bu şer'î hükümlerin mütehassısı ve koruyucusu olan bir kimseye sormaktadır ve hatt-ı hareketini bu yetkili kimse tâyin edecektir. O da bu tavsiyeye göre hareket edecektir. Vâkıa bu hareketler zamanla teamül halini alır, fakat bu teamüllerin menşeleri daima böyle olmuştur. Görülüyor ki mefhumun esası bakımından kanuna karşı hile» den çok uzaktayız. Bugün, vazifesini müdrik bir avukatın müvekkilini içinde bulunduğu müşkülâttan kurtarmak için ona göstereceği hukukî çare yani meşru hareket tarzı ne ise İslâmın da esas itibariyle hile-i şer'iyyesi o idi.

B — Hile-i şer'iyyenin muhtelif tatbikatı ve süiistimali:

« Buraya kadar söylediklerimiz, bizi, bu meselenin bir müdafii addettirmemelidir. Tatbikatta ve bilhassa İslâmın son zamanlarında bu meselenin ne derece süiistimal edildiğini bilmiyor değiliz. Ancak bizim hile-i şer'iyye hakkında istihraç ettiğimiz netice bizzat İbn-i Nüceym'in verdiği kıstasa müstenittir:

«Hile-i şer'iyye, işleri tedvirde bir hazakat mânasına gelir ki, bu da taklib-i fikr ile maksuda ermeği temin eder.»

«Şu halde bu tarife göre hile-i şer'iyye, bugün kanun hükümlerinin hayatın icaplarına intıbak ettirilecek şekilde tefsiri demektir. Halli murad olan müşkül için kanunî hükümlerden yardım beklemektir Bundan başka bu mesele üzerindeki ihtilâfa temas eden şârih Hamevî ise: «bir hakkı iptal etmek veya o hakkı şüpheli göstermek veyahut bâtıl bir şeyi muteber göstermek için müracaat olunan hile mekruhtur. Bir haramdan kaçmak veya bir helâle erişmek için istimal edilen hileler iyidir» demektedir. Şu halde hile-i şer'iyyenin ahlâkî

ve hukukî değeri hakkındaki münakaşalar için kıstas olarak kabul olunacak bir temel var demektir. Bu kıstas acaba pratikte daima nazara alınmış mıdır? Her hile-i şer'iyyenin bir hakkı iptal edip etmediğine veya bir harama vusulü temin edip etmediğine bakılmış mıdır? İslâm memleketlerinde revaç bulan hile-i şer'iyye misalleri, acaba İbn-i Nüceym'in, Hamevî'nin tarif ve tasniflerine göre mi muamele görmüştür? Buna müspet cevap vermemiz maalesef kabil değildir. Fakat bu, meselenin hakikî mahiyetine halel getirmez. Bu, kolaylıkla süiistimale müsait bir yolun, pratikte alabildiğine yayılması ve hikmet-i vücudundan uzaklaştırılması demektir.

«Filhakika İslâm memleketlerinde öyle hile-i şer'iyyeler yapılmıştır ki, bunlar sadece lâyık bir kanun koyucuya değil, doğrudan doğruya İlâhî teşriin failine yani açıkçası Allaha karşı hile teşkil eden çirkin, kaçamak yollarından ibarettir ve kanuna karşı hile hâdislerinden bin beterdir. Fakat herhangi bir hukukî usulün değerini, onun süiistimali ile ölçmek ve onu ancak bu süiistimal hallerine tekabül eden «kanuna hile» ile aynı şey telâkki etmek doğru olmaz.

«Fakat bütün bu mülahazalarımız, «muteberlik», «helâl veya haram», «hâtıl veya caiz olma» gibi kavramların, daima İslâm hukukunun kıymetlerine göre tâyini gerektiğini unutturmamalıdır. Bugünkü modern ve lâyik hukuk zihniyetinin ölçüleriyle İslâmî müesseseleri kıymetlendirmeye kalkarsak garip yanlışlıklara düşebiliriz Objektif ölçülere göre belki İslâmî hukuk görüşü hakkında bir kıymet hükmü vermek kabildir. Fakat bu görüş ve sistemden tecrit edilerek, onun münferit bir müesseesesi hakkında modern hukuk anlayışına göre kıymet biçmek caiz değildir Hile-i şer'iyyeyi, bütün İslâmî hukuk görüşü içinde, İslâmî hukuk anlayışı içinde tetkik ve takdir etmek gerekir.

«Bütün bu mülâhazalarımızı teyit edebilmek bazı hile-i şer'iyye misallerini hatırlatmayı faydadan hâli görmüyoruz. Bunların bir kısmı Garp hukukçularının «caiz olan kanuna hile» dedikleri hallere benzer ki böyle bir mantıkî mânasızlığın doğru olmadığını evvelce kaydetmiştik. (Yani gerek hile-i şer'iyye, gerek caiz olan kanuna hile tâbirleri hadd-i zatında gayr-i meşru bir mefhumu ifade etmezler.) Bir kısmı ise tamamen kanuna hile misallerinin aynıdır. Burada bizim büyük bir hataya düştüğümüz zannedilebilir. Madem ki birçok misallerde bir ayniyet vardır, o halde bu iki mefhum arasındaki ayniyet niçin reddediliyor denebilir. Ancak hâdiseler ve vâkıalar arasındaki ayniyet bu vâkıaların muhtelif hukuk sistemleri bakımından kıymetlendirilişleri arasında da bir ayniyeti icap ettirmez. Muayyen bir hareket, falan sisteme göre suç telâkki edildiği halde filân sisteme göre meşru sayılabilir. Bizim üzerinde durduğumuz cihet muayyen bir hukuk sistemine tâbi ferdin bu sistemin prensiplerini kendi hesabına ilgaya cüret etmesi demek olan kanuna hile ile, gene bir başka hukuk sistemine tâbi ferdin kendisine bizzat bu hukuk sisteminin gösterdiği şer'î çarelerden istifade etmesi demek olan hile-i şer'iyye arasındaki hukukî kıymet farkıdır.

«Burada zikredeceğimiz misaller mevsukıyeti umumiyetle kabul edilen bazı İslâm mehazlerinden alınmıştır. Bu misallerde dikkatimizi çeken hususlar bilhassa muhtelif müctehitlerin ve imamların aynı hukukî hâdise hakkıddaki görüş ihtilâflarıdır ki bu ihtilâflar bize İslâm ulemasının hile-i şer'iyyenin bir süiistimal aleti olmamasına ne derece gayret ettiklerini göstermektedir.

« — Bazı şer'î hile şekilleri:

«A — Nikâh meselerinde müracaat edilen şer'î hileler: (talak dâhil).

«Burada ancak tipik bir iki hâdise ve usul zikredeceğiz. Tarihî ehemmiyetine binaen evvelâ İmam ı Âzam zamanında geçen meşhur hâdiseyi hatırlatalım:

«Kûfe eşrafından birisinin bir düğün münasebetiyle ulemaya verdiği bir ziyafette şöyle bir hâdise cereyan eder: Düğünde iki erkek kardeş iki kız kardeşle evlendirilecektir. Fakat o zamanki İslâmî telâkkilere göre eşler evlenmeden evvel birbirlerinin yüzünü göremezler. Yani erkek şahsen hangi kadını almakta olduğunu bilmez. Bunu ancak nikâhı mütaakıp öğrenir. Fakat hüviyet itibariyle tanıdığı malûmdur. Behsedilen düğün gecesinde evlenecek delikanlılar yanlışlıkla biribirlerinin menkûhası olan kadınlarla zifaf yaparlar. Hâdise büyük bir heyecan doğurur ve ziyafetteki ulemadan bu işe bir hal sureti bulmaları rica edilir. Yapılan tavsiyeler Fetavay-i Hindiyye'de aynen şöyle nakledilmiştir: «... Bunun üzerine Süfyanüs Sevrî şöyle demiştir: Hazret-i Ali, böyle bir hâdisede kocalardan herbirine birer mihir ve kadınlara iddet hükmettikten sonra, kadınların kendisiyle asıl nikâhın yapılmış olduğu adamlara verilmesini emretmiştir. Bu sırada Ebu Hanife mütemadiyen parmağı ile sofranın kenarına vurmaktadır ve bu hal bir şey düşündüğüne delâlet ettiğinden yanında oturan kimse ona bu hususta bir fikri olup olmadığını sorar, buna Süfyan-üs-Sevrî dehşetli kızar ve: « Ali'nin

kazasından sonra söylenecek nesi bulunabilir?» der. Bunun üzerine Ebu Hanife emreder: «iki güveyi de bana getirin» ve gelen güveylere sorar: «duhul ettiğiniz kadınları sevdiniz mi?» onlar da «evet» derler ve hoşlandıklarını söylerler. Ebu Hanife bunun üzerine «pekâlâ, herkes kendisiyle nikâh kıyılmış olan kadını boşasın» der, onlar da boşarlar. Bunun üzerine Ebu Hanife orada bu güveyleri yanlışlıkla duhul etmiş oldukları kadınlarla nikâhlar ve haydi ailenize gidin der. Bu hale Süfyan-üs-Sevrî kızarak Ebu Hanife'ye: «Bu senin yaptığın nedir?» der. O da şu cevabı verir: «Bu yol, düşmanlıktan uzaklaşmak ve anlaşmak için en iyi yoldur, zira zanneder misiniz ki bu erkekler iddet müddeti geçmesine rağmen karılarının vaktiyle kendi kardeşleriyle duhul etmiş oldukların unutabilirler? Bu suretle ben her iki tarafı kendi istediği kadınla evlendirmiş oluyorum, saniyen iddet müddetine intizara lüzum kalmıyor. Çünki kadınlar zaten duhul ettikleri kimselerle evleniyorlar.» Bunun üzerine bütün ulema Ebu Hanife'nin fetanetine ve hüsn-ü teemmülüne hayran olurlar (Fetavat-i Hindiyye, sahife 325).

«Böyle bir hal tarzının bugünkü görüşlerimize göre takdiri ne kadar haklı bir hükme sevk ederse etsin İslâmî kıymetlere ve İslâm dünyasındaki âdetlere göre bu hal suretinin fevkalâde elverişli ve maslahata uygun olduğunu kabul etmemiz gerekir. Görülüyor ki bu hile-i şer'iyyede tebarüz eden hususiyet herhangi bir âmir hükmü bertaraf etmek arzusundan ziyade tahaddüs etmiş olan karışık ve pürüzlü bir duruma en uygun hukukî hal suretini bulma vâkıasıdır.

«B — Diğer bir hile şekli:

«Bir adam kendi öz kızını kölesi ile evlendirir. Fakat adam ölürse kız babasının varisi olacağından ve bu meyanda köle de kendisine intikal edeceğinden nikâh kendiliğinden zail olacaktır, çünkü İslâmda koca, karının kölesi olamaz. Buna mâni olmak için kızını evlendiren adam, kölesinden bir miktar borç alır, kendisi köleye borçlu olarak ölürse köle kız tarafından tevarüs edilemez. Dolayısiyle kızın mülkiyetine de geçmez ve nikâh bâki kalır.

«Görülüyor ki bu hile-i şer'iyye de gene gerçek sosyal hayatta cereyan etmekte olan muayyen tipteki hâdiselerin hukukî bir çaresinden ibarettir.

«C — Gene nikâh akdinde yapılan diğer bir şer'î hile; muhtelif imamların fikir ihtilâflarına sebep olmak bakımından burada zikre değer mahiyettedir: Bir adam bir kadınla evlenmek ister. Halbuki kadın bu adamla evlendiği takdirde onun kendisini bir başka memlekete götüreceğinden yahut üstüne ortak veya odalık alacağından korkar; bunun için kocası olacak erkeği yeminden gayri bir vasıta ile bağlamak ister. Bu halin hilesi, şehirden çıkartmamak şartına muallâk bir mehir tesmiyesi ile nikâhın kıyılmasıdır. Yani koca, karıyı şehirden çıkarırsa boşanmaksızın mihri ödemeğe mecbur olur. Bu hâdise hakkında kadı Ebu Aliyy-ün-Neseffî, şart koşulan mehir miktarının «hayyız-ül-ihtimal» olmasını yani makuliyet hudutları içinde tâyin edilmiş bir miktar olmasını ister. Yoksa şart koşulan mehir, kocanın esasen hiçbir zaman ödeyemiyeceği kadar fazla ise bu şart muteber olmaz ve koca, karıyı şehirden çıkarabilir. Fakat böyle bir hile yapılmadan nikâh aktedilmişse kadının aynı maksadı temin etmesi için başka bir yol bulunamaz mı? böyle hallerda umumiyetle şu hileye başvurulur: Kadın; babasına, oğluna veya kardeşine bir miktar borçlu olduğunu beyan eder, bu tekdirde kocası onu şehirden çıkarmak isterse bu alacaklılar mümanaat edebilirler, Bu hile hakkında muhtelif mütalâalar ileri sürülmüştür. Bu tarz hile ancak Ebu Yusuf'ün fikrince makbuldür, yoksa Ebu Muhammet Ibu-i Hasan'ın fikrince makbul değildir. Zira bu fakih, kadının böyle bir ikrarının, ancak kendisini ilzam edebileceğini kabul eder. Binaenaleyh böyle bir borç beyanına rağmen kocası kadını başka şehre götürebilir ve kadının, lehine ikrarda bulunduğu alacaklı buna mâni olamaz. Zira kadının ikrarı kocayı ilzam etmez. Fakat bu hilenin bir mahzuru vardır. Koca, karısının alacaklı olarak gösterdiği şahsa hakikaten alacaklı olup olmadığı hususunda bir yemin teklif edebilir. Hakikatte alacaklı sıfatını haiz olmıyan böyle bir kimse tabiatiyle yalan yere yemin etmek istemiyecektir. İşte buna da bir hile bulmak lâzımdır, bu da şudur Alacaklı olarak gösterilecek şahıs, kadına herhangi bir elbise veya bir başka şey verir ve yüksek bir fiattan bunu sattığını söyler. Böyle olunca adam bu malın semeninin alacaklısı olur ve yemin tevcih edilince bunu yerine getirebilir Böylece kadının kocası, gösterilen bu parayı ödemeden kadını şehirden dışarı çıkaramaz. Bundan başka kadının kendi yakınlarından bir kimseye kefil olduğunu beyan etmesi de ayni neticeyi temin eder, bu takdirde lehine kefalet edilmiş olan kimse, kadının dışarı çıkarılmasına mâni olabilir.»

«D — İslâm hukukunda geniş bir hile sahası da meşhur hulle meseleleridir. Malûm-

dur ki karısını talâk-ı selâse ile boşamış olan erkek onun bir başka erkekle nikâhlanıp ayrılmasından sonradır ki, kendisiyle yeni bir nikâh yapabilir. Halbuki bu usul oldukça ağırdır ve esasen erkeği harekâtında ve sözlerinde takyit etmek için konmuş pek ciddî bir müeyyededir. Diğer taraftan hulle suretiyle kadını alan erkeğin onu hiç boşamamak da elindedir. Bu takdirde eski kocanın durumu tehlikelidir İşte bu vaziyeti düzeltmek için mütaaddit hilelere başvurulur. Bunların en basiti nikâh kıyılırken talâk hakkının kadına tanınması yahut erkeğin kadına «seninle evlendikten ve bir defa duhul ettikten sonra benden talâk-ı selâse yahut talâk-i bâyin ile boş olacaksın» demesi yahut «seninle evleniyorum, fakat iraden elinde olsun» kaydını zikretmesidir. Fakat bunlara nazaran biraz daha karışık bir hile şekli de şudur: Talâk-ı selâse ile kocasından ayrılmış ve fakat kendisi ile tekrar evlenmek arzusunda olan iyi bir aileye mensup bir kadın bu hulle meselesini imkân nispetinde muhitinden gizlemek arzusundadır. Bunun hilesi şudur: Kadın itimat ettiği mahrem bir dostuna, genç bir köle satın alınacak miktarda parayı hibe eder. Dostu para ile genç bir köle satın alır, ondan sonra bu köle efendisinin izniyle kadınla evlenir, bundan sonra kölenin sahibi bu köleyi kadına hibe eder. Hibe edince nikâh münfesih olur ve kadın iddeti dolduktan sanra eski kocasiyle sahih bir nikâhla evlenir, köleyi de vazifesi biter bitmez uzak bir memlekete gönderir sattırır.

«Bu mevzuu bitirmeden evvel alelıtlak bu gibi hilelerin muhtelif dünya görüşlerine ve hukuk sistemlerinin telâkkilerine göre biribirinden ne kadar farklı telâkki edileceklerine misal olmak üzere, Jean Baz'ın eserine yazdığı methalde zikredilen bir hâdiseyi nakletmek istiyoruz. Bir gün Halife Harun-ür-Reşit veziri ile sohbet ederken söz vezirin yeni satın aldığı bir genç cariyeye intikal eder ve halife vezirden bu cariyeyi kendisine satmasını ister. Vezir reddeder, halife; «o halde hediye et» der. Vezir bunu da reddeder. Bunun üzerine halife bu cariyeyi satın alma veya hibe yoliyle elde edemediği takdirde karısının talâk-ı selâse ile boş düşmesi üzerine yemin eder. Buna mukabil vezir de asabileşir ve bu yollardan herhangi biriyle bu cariyeyi halifeye verdiği takdirde kendi karısının talâk-ı selâse ile boş düşmesi üzerine yemin eder. Fakat sükûnet bulunca her ikisi de vaziyetin vehametini hissederler ve bağlandıkları yeminlerinden kurtulmak için zamanın kadısı ve müçtehidi Ebu Yusuf'u çağırıp çare sorarlar. Ebu Yusuf birinci çareyi bulur: Vezir yemininden dönmemek ve aynı zamanda Halifeyi de yemininden nükûl ettirmemek için bahsi geçen cariyenin yarısını satacak, yarısını da hibe edecektir Böylelikle cariye ne tamamen satılmış, ne de tamamen hibe edilmiş olmadığından vezirin yeminine dokunulmamıştır Diğer taraftan cariye satış ve hibe tarikiyle halifeye intikal ettiğinden onun da dediği olmuştur. Fakat halife sahip değiştiren cariyeler hakkındaki iddet müddetini beklememek için bir çare daha sormuştur. Ebu Yusuf ikinci çareyi bulur: Cariye halifenin kölelerinden birine nikâhlanacaktır. Köle akabinde cariyeyi tatlık edecektir. Bu takdirde köle sahibinin cariyeyi istibraş etmesi için beklemesine lüzum yoktur. Bu çare tatbik edilir, fakat cariyeyi nikâhla alan köle onu boşamak istemez. Bu sefer işin bütütün çıkmaza girdiğini gören halife Ebu Yusuf'dan üçüncü çareyi sorar. O da derhal bulur: Halife, kölenin sahibi sıfatiyle onu dilediği kimseye hediye edebileceğinden bizzat kendi cariyesine de (yani kölenin karısına) hibe edebilir. Bu takdirde aradaki nikâh kendiliğinden münfesih olur ve halife için bir müddet intizar külfeti ortadan kalkar. Çünkü cariye hür bir adamdan değil bizzat halifenin kölesinden ayrılmıştır.

«Nakledilen bu hâdisenin mevsukıyeti hakkında bir şey söyliyebilecek durumda değiliz. Jan Baz a. g. e. sh. 14, not, 11; (Nauphal - Système Législatif Müsülman, sahife 25 den naklen). Bunu burada tekrar etmekten muradımız modern ve eski, lâyik ve teokratik hukuk zihniyetinin biribirinden ne kadar farklı kıymetlere sahip olduğunu ve bu farklı kıymet ölçülerine göre yapılacak bir muhakemenin, zihni birbirinden ne kadar farklı neticelere götürebileceğini işaretten ibarettir. Filhakika hâdiseyi evvelâ modern hukuk ve ahlâk telâkkilerimizle ölçelim:

1 — Halifenin, vezirinin cariyesine tamah etmesi ve her ne pahasına olursa olsun elinden almak istemesi evvelâ ahlâkan çirkin, sonra da hukukan mülkiyete hürmetsizliktir

2 — Bir kadının yarısının satılması, yarısının hibe edilmesi baştan aşağı bir mânasızlıktır. Aynı mânasızlığa 18 inci asırda İsviçre'li Yahudilerin köylülere yüksek faizle merkeplerin yarısını satmaları hâdisesinde de tesadüf itmiştik. Bugünün hukuk telâkkisine göre ne şahıs satılabilir, ne de tecezzisi imkânsız bir şeyin muhtelif aksamı farklı akitlere mevzu olabilir.

3 — Cariye şu veya bu şekilde vezirin elinden çıktıktan sonra vezirin yemininde hânis olmadığını kabul bugün için imkânsızdır. Çünkü maksat satış ve hibe gibi muamelelerin yarı

yarıya yapılmalariyle hâsıl olmamıştır. Cariye bu tâbir ve tedbirlerin intihabına rağmen fiilen halifeye geçmistir.

4 — Halifenin, intizardan kurtulmak için cariyesini bir kölesiyle evlendirmesi. Bu; evlenme müessesesinin mâna ve maksadına aykırıdır ve bir nevi cebrî evlendirmedir.

5 — Evlilik vâkı olduktan sonra kölenin karısını boşamamakta hakkı vardır. Kendisini karısına hibe etmek suretiyle bu hakkını istimalden mahrum edilmesi hem ahlâkan çirkin, hem de hukukan efendilik hakının süiistimalidir. Demek ki bu hâdisede zikredilen üç hile-i şer'iyyenin üçü de bugünkü ölçülerimize göre hem çirkin, hem mânasızdır. Bunlar kanuna karşı hileden beterdirler.

«Fakat hâdiseyi bir kere de o devrin bir insanı olarak o zamanki hâkim zihniyetin ölçüleriyle tahlil edelim:

1 — Cariye bir maldır. Herhangi bir insan dostunda hoşuna giden bir mal görse bunu kendisine hibe etmesini veya satmasını ona teklif edebilir. Hususiyle bu insan bir halife, yani bir mutlak hükümdar olursa bu rica emir gibi telâkki edilmek gerekir.

2 — Cariye mal olduğundan satışı ve hibesi muteberdir. Yarı yarıya satılıp hibe edilmesi ise bütün «kasuistik» hukuk sistemlerinde görülen bir usuldür. Zira bu gibi sistemlerde hukukî imkânlar, şeynî imkânlardan ziyade mantıkî ihtimallerle tâyin edilir.

3 — Vezirin yemini, gene aynı mücerret mantığa zebun hukuk telâkkîsine göre, bozulmuş değildir. Zira cariye ne satış suretiyle ne de yalnız hibe suretiyle elden çıkmıştır. Yani bu cariye ne tamamen satılmış ne tamamen hibe edilmiştir ki vezir yemininde hânis sayılabilsin.

4 — Cariyenin bir göleye nikâhlanmasına gelince: Bir kere bunların ikisi de mal hükmündedir. Mal üzerinde ise mâlik her türlü tasarrufta bulunabilir. Ancak bu mallar insan yaradılışında olduğu için onlara eza cefa ve işkence etmek gibi ahlâkî bazı kayıtlarla bağlıdır. Bir kölenin, sahibini müşkül bir durumdan kurtarmıya yardım için caali bir nikâha alet olmasında bir işkence mahiyeti yoktur. Bu, efendiye yardımdan ibarettir.

5 — Kölenin kendisine bu suretle nikâhlanmış olan karısını boşamamak hakkına gelince: Bir kere kendisi efendinin malı mesabesinde bir hizmetkârıdır. Vazifesi efendinin emirlerine harfiyyen riayettir. Hele bu efendi Emîr-ülmüminîn olunca Şu halde cariyeyi boşamak köle için âdeta bir hizmet borcudur. Esasen bu kız, kendisine boşanmak üzere nikâh edilmiştir.

«Bu hâdisenin böyle biribirine zıt iki görüş zaviyesinden mütalâası şüphesiz ki pek mütebariz hatlarla ve pek kabataslak yapılmıştır. Maksadımız hile-i şer'iyye meselelerinde daima zamanının ölçülerine göre düşünmek lüzumunu belirtmek'en ibarettir.

«2 - Zekât meselelerinde hileler:

«Bahsimizi bitirmeden evvel zekât meselelerindeki hilelere de bir nebze temas etmek arzusundayız Bugünün malî hukuktaki hililerine benziyen zekât hileleri maatteessüf İslâm dünyasında son derece süiistimal edilmiştir. Fakat İslâm ulemasının hepsi zekâta karşı gösterilen bu şer'î çareler karşısında aynı durumu takınmışlardır. Ebu Yusuf'un zekâttaki bazı hilelere cevaz vermesine mukabil, Muhammet İbn-il-Hasan'ın bu hilelerden nefret ettiği söyleniyor. Bu hususta Fetavay-i Hindiye'de şöyle denmektedir: «Hisaf'ın dediğine göre bazı kimseler zekâtta hileyi mekruh görmüşlerdir, bazıları ise buna cevaz vermişlerdir. (Fakat Hisaf'ın zekâtta hileyi zikretmesinden maksat böyle bir halde zekâtın vacip olmasına mâni olmak içindir. Yoksa vacip olmuş bir zekâtı iskat için değil.) Meselâ bir adam zekât nisabını itimat ettiği bir kimseye zekât senesinin hitamından evvel hibe ederse, onu sene geçtikten sonra geri aldığı takdirde, o adam için zekât senesi geri alma tarihine kadar devam etmiş sayılır. Arada geçen müddet hesaba katılmaz ve fakirleri ızrar için ikinci üçüncü sene gene aynı şey tekrarlarsa durum aynıdır. Ne zaman malını geri alırsa derhal zekât vacip olur.»

«Zekât meselelerinde yapılan mütaaddit hileler vardır ki bunlar üzerinde durmaya gerek esas konumuzun şümulü gerek tezimizin haemi müsait değildir. Ancak şu kadarını söyliyelim ki hile-i şer'iyyenin ahlâkî değeri hakkında İslâm ulmasının daimî bir çekingenlik ve tereddütleri müşahede edilmektedir. Hususiyle son zamanlarda çığırından çıkmış olan hile-i şer'iyye tatbikatının ne bugünkü ne de dünkü telâkkileriyle yani ne modern ne dinî hukuk ve ahlâk görüşleriyle müdafaa edilebilir bir tarafı kalmamıştır. (Bu hususta bilhassa Bak: Arsebük, Medenî Hukuk, 1, s. 126 ve aynı sayfa Not, 151 keza s. 142 Not, 28). Tetkiklerimizde kanuna karşı hile ile bu mefhum arasında tebarüz ettirdiğimiz fark, tekrar hatırletalım ki, yapılan muamelelerin şekil ve maksatları bakımından değil bu hâdiselere verilen hukukî değer ve mâna bakımındandır. «Kanuna karşı hile, ferdin kanun hükümlerine karşı bir isyanını saklar. Yani

bir tarafta bütün bir hukuk nizamı; öbür tarafta âsi ve kurnaz fert vardır. Mücadele bu iki taraf arasındedir. Halbuki hile-i şer'iyyede fert aynı hukuk nizamının muayyen emirlerinden kurtulmak için, kendisine gene aynı hukuk nizamı tarafından (onun mümessili olan kadı veya müftü vasıtasiyle) gösterilen bir başka hal çaresini tercih etmektedir.» Ona «bu muameleyi şöyle yaparsan müeyyedeye maruz kalırsın; fakat bu, şu şekilde de yapılabilir. Eğer bu şekli tercih edersen hem istediğin olur, hem müeyyededen kurtulursun» denmektedir. Tâbir caizse (ve hile-i şer'iyye kanuna, hileye muadil telâkki edilirse) kanuna hileyi burada bizzat kanun yapmaktadır. (Bu itibarla kanun koyanın iradesinin ferdî zekâların kurnazlıklarına, ferdî iradelerin isyanına karşı himaye edilmesi meselesi burada rol oynamamaktadır. Ferdin karşısında bir tek hukuk sistemi vardır, harekâtında takip edeceği vasıtalı veya vasıtasız; gizli veya açık yolları esasen bizzat bu hukuk sistemi göstermektedir. Bu bakımdan kendisiyle hukuk nizamı namına mücadele edilecek bir problem olan kanuna karşı hileden çok uzakta bulunuyoruz. Hile-i şer'iyye tenkili gereken ferdî bir ihlâl şekli değil; olsa olsa süiistimalinin takbihi gereken hukukî bir müessese, hukukî bir usuldür.»

Genç hukuk doktoru Hâmide Topçuoğlu'nun tezini okuyan değerli hukuk doktoru ve İslâmî ilimler bilgini Ferit Ayter'in kendisine yazdığı 21 mayıs 1949 tarihli mektup «hile-i şer'iyye»ye ait kıymetli malûmatı ihtiva ettiği için müsaadeleriyle onu da buraya geçiriyorum :

«Kıymetli eserinizin «hile-i şer'iyye» ye temas eden kısımlarını dikkatle okudum. Tahlillerinizin isabetli olduğunu gördüm. İbn-i Nüceym'in Hamevî şerhiyle beraber basılmış; «*El-Eşbah ven-Nezair*» *inden esaslı noktaları* almak suretiyle «hile-i şer'iyye» nin fukahaya göre esaslarını çok güzal belirtmişiniz. Seçtiğiniz misaller de bu görüşü muvaffakıyetli bir surette aydınlatmaktadır. Filhakika işaret ettiğiniz gibi «hile-i şer'iyye» *bir hukukî müessese* şeklinde dinî hukukun tatbikatını kolaylaştırmak vazifesini görmektedir. İslâmın bütün müesseselerine karşı Hıristiyanlık ve Yakudilik taassup ve garaziyle bakan ve bu görüşlerini her vesile ile teyit etmiye çalışan müsteşrikler, hile-i şeriyyenin mevcudiyetinden bilistifade şu iddiayı ileri sürmüşlerdir: Fıkıh kitaplarında yazılı olan kaideler, esaslar, İslâmın hukuk kaynakları olan kitap ve sünnete ve bu iki kaynaktan kuvvet alan İcma' ve kıyasa dayanmakta olup hayatın ictimaî şartlarından uzak kaldığından, asla tatbik edilmemiş ve yalnız nazarî bir ilim olarak kalmıştır. Hukukî hayatın icapları ise bilhassa hile-i şer'iyyede ifadesini bulmuştur. Bu suretle şeriat hükümleri, ihtiyaçlara göre, imal edilmek, «atlatılmak» imkânları elde edilmiştir. En başta Goldçiher olmak üzere Bergströsser gibi mutedilleri de dâhil alarak en şenç müsteşriklerden Schocht'e kadar hemen hepsi bu iddiadadır. Fakat bu iddia, içtihat gibi muazzam bir müesseseyi meydana getirmiş olan İslâm hukuku için tamamiyle gayr-i varittir ve yukarda işaret ettiğim veçhile kin ve garazın saklanmak istenilmiş bir tezahürdür. Hakikatte ise, her hukuk sisteminde olduğu gibi mevcut mevzuatın, kanun dairesinde imal ihtiyacından bu hile-i şeriyye yolunun meydana gelmiş olduğunda şüphe yoktur. Hile-i şer'iyyenin mevcudiyyeti, fıkıh eserlerindeki kaide ve esasların hayatta tatbik edildiğine, asıl bir delil teşkil eder. Örf ve âdete ve teamüle müsait ve çok müsamahalı olan İslâm hukuku, daima tazeliğini ve yeni ihtiyaçlara tatbik kabiliyyetini muhafaze etmek esas ve şartlarını zaten kendi nefsinde taşımaktadır. Bugüne kadar yaşaması ve bu hayatiyyet için dünyevî müeyyidelere pek ihtiyaç göstermemesi de bunu teyit eder.

«Fakat bu hakikatin yanında, kanuna, şeriate aykırı kareket etmek istiyenler de bulunduğundan hile-i şer'iyye namı altında birtakım gayr-i meşru cereyanlar da yer almıştır. Bu sebeple hile-i şer'iyye ile iştigal eden büyük fakıhlar hile-i şer'iyyeyi ikiye ayırmışlardır :

1 — El-hiyel-üş-şer'iyyet ül-mübaha (mübah olan hile-i şer'iyyeler).

2 — El-hiyel üş-şer'iyyet-ül-muhtelefün-fiha (muhtelefün-fih olan hile-i şer'iyyeler).

«Bu ikincisi zâhiren sahih olduğu halde *bâtınen lâğvi, şeriatin müspet* hükümlerine sokmak istemek töhmeti ile töhmetlendirilmektedir.

«Hile-i şer'iyyeye Hanefîlerin en müsait davrandıkları fıkıh tariblerinde kaydedilmektedir. İmam-ı Azam'a hücüm etmek istiyenler, müşarün-ileyhin hile-i şer'iyyeye mütaallik eserinde haramı helâl ve helâlı haram kıldığını söylemişler ise de İmam-ı Azam'ın ne böyle bir eser yazdığı ve ne de derslerinde ve fetvalarında haramı helâl ve helâlı haram kılacak bir ifadesi sebkettiği tarihan sabit olmamıştır ve bu iddianın tamamiyle iftiradan ibaret kaldığı bir hakikattir. Eş-şatibî'nin «Mürafakat» adlı eserinde İmam-ı Azam'dan naklen «şeriat ahkâmının iptali kasti memnu olduğu» sarih bir

surette beyan edilmektedir. Hanefîlerden İmam-ı Muhammet İbn-i Hasan üş-Şevbaoî'ye bir «Kitab-ül-hiyel» yazdığı atf ve iddia olunmuşsa da mumaileyhin hileye taraftar olmaması hasebiyle bu eserin ona izafe edilmesi münakaşalıdır. Hanefîlerin başta ehl-i sünnet mezhebinde de hile-i şer'iyye ile iştigal edilmiştir, Bu sebeple İmam-ı Malik, İbn-i Hanbel ve İmam-ı Şafiî'ye atfolunan hile-i şer'iyye düşmanlığı, daha ziyade mübah olmıyan nev'e dâhil olan ve «hud'a» adıyle de zikredilen ikinci nevi hilelere karşıdır. Bu hilelere şer'î demek caiz değildir. Hile i şer'iyye üzerine en mufassal malûmat veren İbn-i Kayyim ü.-Cevzî «Alâm-ül-müreffiîn» adlı eserinin ikinci cüz'ünde «ان فی هذا الحیل علی القانون خداعاً والخداع محرم فی الشرع الاسلامی بدلیل الکتاب والسنة» (kanuna karşı bu hile hud'adır ve hud'a İslâm şeriatinde haramdır. delili kitap ve sünnettir) esasını teyiden «لا عمل الخدیعة لمسلم» hadisini kaydediyor (Müslim için hud'a yapmak helâl değildir.)

«Hanefîlerden Ahmet İbi Bekr-il-Hazaf'ın Kitab ül-hiyel'i İmam ı Muhammet İbn-i Hasan-üş-Şeybani'ye atfolunan Kitab-ül hiyel'e mukabil Şafiîlerden Ebu Bekir Muhammet Bin-i Abdullah-üa Seyrefî, Eb-ül-Hasan Muhammet Bin-i Yahya Bin Serakat ül-Amiri ve Ebu Hâtem Muhammet Bin-ül-Hüseyn-ül-Kazvinî, hile-i şeriyyeye mütaallik eserler yazmışlardır. Yukarda zikrettiğim İbn-i Kayyim-ül-Cevzî, Hanbelî'dir.

«Tekrar tebriklerimi teyit eder ve muvaffakıyyetler temenni ederim. Muhterem Hâmide Hanımefendi »

Ukba içinde yok muya bir vaad-i dilruba?
Bir hiledir bu hile-i şer'iyye galiba
Abdülhak Hâmit

HİLYE (حلیه) [*San.*] Hazret-i Paygamber'in yüksek evsafını, esma-i şerifeyi havi yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir Kadrini daha fazla yükseltmek maksadiyle «hilye-i şerife» de denilir. Bunlar, alelekser kâğıt üzerine yazılarak Arap usulü bir tezyin şeklinde kesilen tahtalara yapıştırılırdı.

Son asırlarda tahta yerine mukavvaya yapıştırılır, o suretle tezhip edilirdi.

Müslümanlıkta resim iyi görülmediğinden Peygamberin eşkâli, resme mukabil olmak üzere, yazı ile beyan edilmiş, meselâ yüzü şöyleydi, rengi böyleydi gibi bir şekil verrilerek buna hilye demişlerdir. Levhanın ortasında bir daire yapılır, yüzünün alt kısmındaki müstatile de ahvali yazılır.

Hilye-i şerifeye baştan birinci satır olarak tam ortaya gelmek suretiyle ve sülüsle «oklu Besmele» yazılır, altına ay içi şeklinde (an Ali) ibaresiyle başlanırdı. Hilye i şerife nesihle yazılırdı. Besmelenin sağından itibaren levha kâğıdının dört köşesine Ebubekir, Ömer, Osman, Ali isimleri yine sülüsle yazılırdı Bu birinci parçanın ortasına «göbek» tâbir olunurdu. Ay şeklinin altına ayrı bir satır olarak yukarıya yazılan besmele uzunluğunda ve sülüsle «وما ارسلناك الا رحمة للعالمین» ayeti yazılır, bunun altına nesihle hilye-i şerifenin bakıyesi ve yazanın ismi kaydedilirdi. Bu kısma «etek» tâbir olunurdu. Eteğin sağına ve soluna da Peygamber'in torunları olan « Hasan ve Hüseyin » yazılırdı. Bazı hilyelerde son satır olarak sülüs hattiyle «لولاك لولاك لما خلقت الافلاك» ibaresinin yazıldığı da vardır.

Çok sanatkârane bir surette yapılmış pek kıymetli hilyelere hususî kolleksiyon sahiplerinde tesadüf olunduğu gibi müzelerde de rastlanır.

HİM (حیم) [*Mal.*] Trablusgarp ve Bingazi'de alınan vergiden birine verilen addır. Bu verginin matrahı çocuklarla acezenin dışında kalan erkeklerle hayvanlardı. Erkeklerin işe güce yarar takımı başka ve hayvanlar da başka olarak kayde ilir, insanlarla develerin birer, öküz ve ineklerin ikişer, koyunların onar, keçilerin yirmi beşer re'sleri (başları) birer çadır itibar olunarak ona göre tarholunan vergiler şeyh ve muhtarlar marifetiyle tahsil olunurdu.

HİMMET (همت) [*Hal.*] Mecaz yoluyle lûtuf, kerem, mürüvvet, ihsan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Dem-i Mesih'ten etsen recag-i himmet ider:
Bu deyr-i köhnede biz de duaya muhtacız.
Koca Ragıp Paşa

HİMMETİYYE (همتیه) [*Sof.*] Sofiyenin Büyüklerinden Hacı Bayram-ı Veli tarafından tesis olunan Bayramiyye tarikati şubelerinden birinin adıdır. Müessisi Himmet Efendiye nispetle bu adı almıştır. Himmet Efendi Bolu'lu Hacı Ali Efendinin oğludur Müderris iken Ahmet Bayrami'ye intisap etmiş, İstanbul'a gelerek Davutpaşa Camii vaizliğinde bulunduğu gibi İbrahim Efendinin yaptırdığı zaviyeye de şeyh olmuştur.

Ölümü 16 safer 1095 (1684) tür. Müteşerri bir zat olduğundan mazanneden tanınmıştır. Yerine oğlu Abdullah Efandi şeyh oldu. Tekkenin son şeyhi Doktor Abdullah Nasih Beydi. Himmet Efendi şairdi. Mürettep divanı vardır. Şiirleri mütasavvifanedir. Melâmilerdeki coşkunluk ve açıklık bunda görülmüyor. Hece ile yazdığı ilâhiler güzeldir.

Bâd-i sabaya sorsanlor;
Canan elleri kandedir ?
Bilenler haber versinler;
Canan elleri kandedir ?

Ve bütün tekkelerde mahsus makamla okunan:

Vakt-i seherde
Açılır perde;
Düştüğüm yerde
Derman sendendir.

İlâhileri meşhurdur. Bir de sülûkten basılmamış risalesi vardır.

Bayramiyye tarikatinin diğer şubeleri de şunlardır: Melâmiyye, Hamzaviyye, Şemsiyye, Tennuriyye, İseviyye, Celvetiyye.

HİNDÎ (هندی) [*San.*] Kâğıt nevilerinden birinin adıdır. Hint'de yapıldığı için bu adı almıştır. Orta derecede kâğıtlardan sayılırdı.

HİNDÎ KALEM (هندی قلم) [*San.*] Hindistan'da yetişen üzeri benekli sert kamış yazı kalemine verilen addır. Eskî hattatlarca çok makbuldü.

HİNDİYYE (هندیه) [*Sof.*] Kadirî tarikati şubelerinden birinin adıdır.

Tarikat silsilelerine dair kıymetli tetkikler neşreden rahmetli Sadık Vicdanî «Tumar-ı Turuk-ı Aliyyeden Kadiriyye Silsilenamesi»nde (sahife 56) bunun için şunları yazıyor:

«Bazı eserlerde Kadirî tarikatinin (Hindiyye) namiyle bir şubesi yazılıdır. Hindistan'da en ziyade münteşir tarikatlerden birisi de Kadirî tarikatidir. Gavs hazretlerinin türbesini ziyaret etmek Hidistan Kadirîlerince farz derecesinde bir vazife sayıldığını (Bağdat) da hanikah-ı hazret-i Gavs'ta mülâki olduğum ve Basra'dan deniz yoliyle avdetim sırasında bir hafta (Bombay) da kalarak orada görüştüğüm, (Portsaid) e gel'rken (Aden) e kadar vapurda kamara arkadaşlığı ettiğim Hind'lilerden anladığım cihetle Kadirî tarikatinin böyle bir (Hindiyye) şubesinin mevcut olması kuvvetle memul ise de tahkikatım sırasında Hindiyye şubesi namiyle bir silsileye tesadüf edemedim. Bu sebeple o şubenin diğer adı (Garibiyye) değil ise herhalde Garibiyye şubesinin silsilesinde yazılı Hindli şeyhlerden birisinin Hindiyye çubesinin müessisi bulunmasını muhtemel addediyorum.»

HİN OĞLU (حین اوغلی) [*Hal.*] Zaman adamı, açıkgöz, hilekâr yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hin oğlu hin de denilir. «Lehçe-i Osmani»de «hin» mânasından İbn-il-vakt, veled-i zina, zeyrek, hilekâr, şeytan mânasına» suretinde izah olunmuştu:.

HİNT KUMAŞI (هندقاشی) [*Hal.*] Kıymetli mata', bulunmaz şey, nadir ele geçen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden Hint'den gelen kumaşlar hem kıymetli, hem de nâdir bulunduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

HİNTO (هینطو) [*San.*] Kocu nev'inden yaylı arabanın adıdır. Son zamanlarda bu nevi arabalara (karoça) denilirdi. Hinto Macarca bir kelimedir. Sefaretnamelerde sık sık geçer. Çünkü eskiden sefirler seyahatlerini bunlarla yaparlardı.

HİSABA ÇEKMEK (حسابه چکمك) [*Hal.*] Hesap sormak, hesap aramak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HİSABÎ (حسابی) [*Hal.*] Mecaz yoluyle tamakâr, hasis, eli sıkı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HİSAB İSTEMEK (حساب ایستمك) [*Hal*] Mesul etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Nakd-i ömrü bu sanem aşkında sarf ettik tamam
Ey Fuzulî âh eğer senden sorulsa ba hesap
Fuzulî

HİSAP İŞİ (حساب ایشی) [*San.*] Üzerine işleme yapılacak bezdeki iplik tellerinin delikleri hesap edilmek suretiyle yapılan bir nevi işlemenin adıdır. Türk işlemelerinin kıymetlilerindendir.

HİSAR ERİ (حصار اری) [*Ask.*] Kale muhafızı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HİSARLI (حصارلی) [*Ask.*] Serhat kolu idadında (sayısında) dâhil bir teşekkülün adıdır. Gördükleri iş itibariyle beşe ayrılan serhat kolunun diğer dördü azap, sekban, lâğımcı ve müsellimdi. Hisar, kale demektir.

Hisarlılar, hudutta bulunan şehir ve kalelerde topçuya ait hizmetlerde istihdam olunurlardı. İstanbul'dan gönderilen «Topçu ağası» bunlara kumanda ederdi. Bunlar bölük ve ortalara ayrılmış olmadıkları gibi sayıları da mahdut ve sabit değildi. Ufak toplara birer, büyüklere ikişer hisarlı verilirdi. Bu sebeple filân kalede falan top hisarlısı diye isim verilir ve hizmetleri o suretle ayrılırdı.

Hisarlı topçu ağası kalede bulunan paşanın emri altındaydı.

HİSAR PEÇE (حصار پچه) [*Mim.*] Bir kale veya hisarı veya bir kapı veya bir köprüyü müdafaa etmek üzere onun ilerisine yapılan

mazgal delikleri ve siperli sur ve kule mânasına gelir bir tâbirdir. Küçük kale demektir.

HİSSE (حصه) [*Ask.*] Timar ve zeametlerde sipahilerle zaimlerin «kılıç hakkı»ndan fazla olarak mutasarrıf oldukları kısım hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «terakki» de denilirdi. Timarlarda «kılıç hakkı» her yerde bir değildi. İki bin ile altı bin arasında değişirdi. Kılıç olarak ilkin yerine göre 2000-6000 olarak verilen timar, sahibinin gösterdiği hizmet üzerine «terakki» namiyle yapılan zamlarla artabilirdi. Yirmi binden başlıyan ve yüz bin akçaya kadar artabilen «zeamet» de o suretle yükselirdi. Ancak sahibinin ölümü veyahut işini bırakması dolayısiyle mahlûl olan timar ve zeamet oğullarına veya başkalarına tevcih olunurken «terakki» namiyle artmış olan miktar verilmez, yalnız kılıç miktarı verilirdi. Arada kalan ve «hisse» denilen o kısım devlete kalır, yahut «terakki» namiyle müstahak ulan birine verilirdi.

Timar tevcihlerinde ilk zamanlarda bu cihete çok dikkat edilirdi. Çünkü «kılıç hakkı» nın «terakki» namiyle diğerine verilmesi «kılıç» ın eksilmesini mucib olurdu. Bunun için meselâ on sekiz bin akça olarak mahlûl olan bir timarın mahlûl olduğu yerde «kılıç hakkı» altı bin akça ise altı bin akçası tekrar «kılıç» olarak birine verilir, artan ve «hisse» sayılan on iki bin akçası «terakki» namiyle esasen «kılıç» e mutasarrıf olanlara tevcih olunurdu

HİSSE-İ ŞAYİA (حصهٔ شایعه) [*Huk*.] Müşterek mülkiyet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Diğer tâbirle müşterek malın her cüz'üne sâri ve şamil olan sehim demektir.

HİSSE-İ YAZU (حصهٔ یازو) [*Ask.*] Timarlarla hasların «icmal» e geçen hâsılat miktarına verilen addır. Buna sadece «yazı» denilirdi

Osmanlı devletinin fütuhat devrelerinde zapt olunan yerlerin derhal tahriri yapılır ve arazi timar ve has namiyle iki sınıfa ayrılırdı. Meselâ 500 köylü bir sancağın 200 veya 300 köyü ikişer veya üçer köy olarak 80-90 timara ayrılır, kalanı da has itibar edilirdi. Timar ve hassa idhal edilmiyen köyler «hass-ı hümayun» namiyle devlete bırakılırdı. İşte tahrir yapılırken tahmin olunup deftere geçirilen bu hâsılat miktarı hisse-i yazu» idi. Tevcihata hep bu «hisse-i yazu» esas teşkil ederdi. Hisse-i yazusu yirmi bin akçaya kadar olanlara «timar», yirmi binden yüz bin akçaya kadar olanlara «zeamet», yüz binden fazla olanlara da «has» denilirdi.

HİŞT (خشت) [*San.*] Kısa el mızrağı, kalın harbeye verilen addır. Farsça aynı zamanda kerpiç, tuğla demek olan bu kelime için «Burhan-ı Kaatı'» tercümesi «Tibyan-ı Nafi'» de (Mısır Basması, sayfa 328) bunun için «Zişt vezninde mutlak kerpiç mânasınadır. Ham ve puhte olsun ve bu isimle maruf silâhtır. Mızraktan küçürek olur ve yirmi bir nüsük üzere tasnif olunan Zend ve Pazend kitabının on ikinci nüsükü ismidir ve elmasiye gibi bir halvadır. Kaba boşaltıldıkta yekpare kurs olur» izahatı vardır.

«Başbakanlık Arşivi»ndeki vesikalarda Peykân-ı hassanın kullandıkları eşya ve silâhlar arasında geçer.

HİTABET BERATI (خطابت براتی) [*İlm.*] Cami hatiplerine hatipliğe tâyin olunduklarına dair verilen alâmet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden hatiplere, asıl vazife onların olmak dolayısiyle padişahlara vekâlet ettikleri için, büyük bir ehemmiyet verilir, beratı olmıyanların cuma ve bayramlarda hutbeye çıkıp hutbe okumalarına müsaade olunmazdı.

HİYAMİYYE NEZARETİ (خیامیه نظارتی) [*İda.*] 1241 (1826) senesinde yeniçeri ocağının ilgası üzerine kaldırılan çadır mehterleri yerine kurulan daireye verilen addır. Hiyam; Arapça çadır demek olan heyme'nin cem'idir,

HİZİP GÜLÜ (حزب گلی) [*San.*] Tezhip ıstılahlarındandır. Yazma Mushafların hiziplerin başına konulan işaretlere verilen addır. Cüz başlarına konulanlara «cüz gülü» denilirdi. Güle benzediği için bu ad verilmiştir

HİZMET (خدمت) [*Ask.*] Vazife yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında yapılan harblerde kapıkulu ocağını teşkil eden ve altı bölük adı verilen sipah, silâhdar, ulûfeciyan-ı yemîn ve yesar, gurabay-i yemîn ve yesardan üç yüz kadarı «mülâzım namı verilen bu süvari efradı daire-i hümayunun muhafazasında istihdam edilirdi. Muharebe bitip de Kanunî İstanbul'a dönünce bunlara hizmetlerine mükâfaten bazı salâtin tevliyetlerinin ve büyükçe mirî mukataaların bir senelik idaresini ve cizye cibayeti gibi bazı hizmetler verilmek suretiyle kendileri faidelendirilirdi, Bu kaide gitgide kanun hükmünü aldı. Bin tarihinden sonra ise sefer olsun olmasın her sene bunlardan pek çok kişi mülâzım yazılırlar ve «hizmet» namiyle her türlü mülkî hizmetleri ele geçirirlerdi. Bu hareket kapıkulu nizamının bozulmasına sebep olan âmillerden birini teşkil eder.

§ [*Sof.*] Kâmil bir şeyhin teslik ve terbiyesinde bulunmak yerinde kullanılır bir tâbir-

dir. Sofiyeye göre «musil-i hakikat olan turuk-ı aliyyeden her birinin hizmet ve sohbet namiyle iki rüknü vardı. Bunlar; biri cenah-ı itilâ gibi sâlikin mânevî fezada yükselmesine vasıta olurlar.»

Yine sofiyeye göre hizmet sohbetten istifade içindir.

HİZMET DEĞİŞTİRMEK (خدمت دگیشدیرمك) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Matbaha yeni bir can gelmesi, yahut görülen bir lüzum üzerine hizmette tebeddül olması demektir. Meselâ ayakçılık eden bir canın hizmeti yeni gelene verilir, ona da başka bir vazife tahsis olunurdu. Bu hizmetler canların sayısına göre tevzi edilirdi. Bazan bir can mütaaddit hizmetle mükellef bulunduğu da olurdu. Bir de umumî hizmetler vardı ki bütün canlar bunları birlikte yapmıya mecburdular. Bunlara «hizmet-i merdan» denilirdi.

HİZMET-İ MERDAN (خدمت مردان) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Çilenin diğer bir adı idi. Bütün canların birlikte gördükleri hizmetlere de bu isim verilirdi. Canın yalnız başına gördüğü işe sadece «hizmet» denilirdi

HİZMET TAMAM OLMAK (خدمت تمام اولق) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Çilede bulunan bir canın hizmet müddetinin yani bin bir günlük çilenin bitmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dış meydancısı tarafından bir hafta evvel «erenler hizmetin tamam oldu» diye bildirilirdi.

HİZMET TENNURESİ (خدمت تنوره‌سی) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Tennure nevilerinden birinin adıdır. Tennurenin öteki nev'i «sema' tennuresi» dir. Sema tennuresiyle bunun arasındaki fark sema' tennuresinin daha uzun, sema' esnasında eteklerin bir şemsiye gibi açılması için eteklerinin kenarına fırdolayı kalın aba veyahut keçe çevrilmesinden ibarettir.

HİZMET TİMARI (خدمت تیاری) [*Ask.*] Serhatlerdeki bazı camilerin imam ve hatiplerine ve saray hizmetlerini görmekle memur bulunanlara verilen timarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibilerin timara tasarruf noktasından diğer timarlardan farkları yoktu. Saraya senede otuz bin sümbül soğanı getirmek ve şahin ve çakır kuşlarını tedarik ve takdim etmek ve daha bu gibi işleri görmek için mahsus timarlar vardı. Yine serhatlerdeki bir kısım vaziyetlere de timar veriliyurdu.

Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

HOCA (خواجه) [*Mek.*] Muallim, müderris yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça olan bu kelime için Hüseyin Kâzım Beyin «Büyük Türk Lûgati» nde şu izahat vardır: «Efendi ve Ağa gibi unvan; ailenin büyüğü, ihtiyar, koca, yaşlı, zengin, hâkim, vali, tavaşi, hâdim, zengin tüccar, âlim, fâzıl, muallim, müderris, mektep muallimi.»

Sanma ey hoca ki senden zer ü sîm isterler
Yevm-i lâyenfeu da kalb-i selim isterler
Rahî

Ey hoca eğerkim sen isen âkil ü dâna
Şeydalığı bin akla değişmez dil ü şeyda
Rahî

HODBİN (خودبین) [*Hal.*] Mecaz yoluyle mütekebbir, mağrur yerinde kullanılır bir tâbirdir. Lûgat mânası kendini gören, kendini beğenen demektir.

Safvet-i tab'ımız artırdı gurur u hüsnün
Mest-i nazım bakup agineye hodbin oldu.
Nedim

HOKKA (حقه) [*San.*] İçine mürekkep, macun, boya ve saire konan yuvarlak kabın adıdır. İçine konan maddeye göre de ad alırdı: Mürekkep hokkası, macun hokkası, boya hokkası. Topraktan, camdan, madenden yapılır.

Hokkabazların içine bir şey koyup el çabukluğu ile kaybettikleri su kadehi şeklinde yuvarlak kaba da hokka denilir. Hokkabazlar hokka ile oyun yaptıkları için bu adı almışlardı.

Eski şairler güzellerin ağızlarını hokkaya benzetirlerdi.

Safha-i ruhsarına lâ'lına cedvel çekmeğe
Hokka-i çeşminde ezmiş âşık-ı dildare sürh
Sâbit

Eylemiş desbeste dükkânın tabîb-i rûzgâr
Hokka-i piruze-i gerdunde daru kalmamış
Nabi

HOKKABAZ (حقه‌باز) [*San.*] El çabukluğu ile yuvarlak tanelerle hokka oynıyan, hüner gösteren sanatkâra verilen addır. Hokkabazlar hünerlerini içine bir şey koyup el çabukluğu ile kaybettikleri su kadehi şeklinde yuvarlaklarla gösterdikleri için bu adı almışlardır. Hilekâr mânasına da gelir.

Musahip zade Celâl (Eski İstanbul Yaşayışı, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1946, s. 69) hokkabazlar için şunları yazıyor:

«Bu, Musevilere mahsus bir sanattı ve sekiz on kişiye münhasır gibiydi. Portakaloğlu, Karanfiloğlu, Yapakçıoğlu, Bezzazoğlu, Andonoğlu, Çiçekçioğlu gibi meşhurları vardı. Yalnız Karanfiloğlu denilen usta Ermeni olup yardakçısı Musevî idi. Usta alelâde kıyafette elinde pastaf dedikleri şakşak ile hareket eder

yardakçı, başına siyah çuhadan «kaveza» giyerdi. Bu kavezanın tepesinde büyücek kırmızı renkte yuvarlak bir tepelik vardı. Yardak allı güllü döşemelik basmadan, geçme uzunca bir mintan ve şalvarımsı bir pantalon giyerdi Bunlar ekseri sünnet düğünlerinde icray-i sanat ederlerdi. Sünnet düğünlerinde kalın sedirlik kumaştan mamûl, alt tarafı içeriye, üst tarafı dışarıya çıkık bir perde içerisine usta girer, perdenin dışında elinde şakşakla yardımcı oturur. Usta ağzına aldığı düdükle, cırlak bir ses çıkararak, siyah ıpliğe dizili kuklaları oynatırdı. Buarada da, yardakçı kuklalarla konuşur, kavga eder, suratına çarpanları şakşağı ile döverdi.»

HOKKANIN ALTINA GİTMEK (حقه‌نك آلتنه كيتمك) [*Hal.*] Mecaz yoluyle zararlı çıkmak mânasına gelir bir tâbirdir Halk tarafından yanlış olarak «okkanın altına gitmek» denilir.

HOKKA OYNAMAK (حقه اويناتمق) [*San.*] Hokkabazlık etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HOKKA TAKIMI (حقه طاقمی) [*San.*] Yazı yazmak için icabeden bir veya iki hokkayı, rikdanı ve kalem konacak yerleri olan takımın adıdır. Vaktiyle hokka takımına çok itina edilirdi Bunlar ekseriyetle uzunca bir tepsi üstünde biri mürekkep, diğeri yazıyı kurutmıya mahsus olan ve rik denilen ince kum koymıya mahsus iki hokkadan ibaret olurdu. Bunların sürh denilen kırmızı boya koymıya mahsus hokkası bulunan iki hokka ve bir de rikdanlıları da vardı. Pişmiş topraktan sırlı veya çiniden yapılanları olduğu gibi altın ve gümüşten yapılmış, üzerleri kıymetli taşlarla süslenmiş olanları dahi mevcuttu. Avrupalılar Türk hokka takımlarını taklit ederek bilhassa Türkiye için, porselen hokka takımları yapmışlardır.

HORASAN ÇERAĞI (خراسان چراغی) [*Sof.*] Bektaşilere mahsus tâbirlerdendir. Âyin-i cem yapılacağı vakit «meydan» daki kandiller yakılmadan, ocak üzerinde bir kandil veya mum daha evvel yakılırdı İşte horasan çerağı buna derlerdi. Mumları ondan alınan şu'le (ateş) ile yakarlardı Çerağcının mumları yakmak için kullandığı muma «delil» denilirdi.

HORASANÎ (خراسانی) [*Kiy.*] Serpuşlardan birinin adıdır. Horasan halkının giydiği başlığa benzediği için bu ismi almıştır. «Lehçe-i Osmanî» de «Horasan edası aşgın bir boysuz kavuk ki hacegân rütbesine mahsustur» suretinde izah olunmuştur. Tepesi düz, kenarları dikişli, içi pamuklu idi. Memurların ileri gelenlerine mahsustu. Üstüne ince, kenarı ipekli beyaz yahut yeşil sarık sarılırdı. Sarığın üstünden kavuğun bir iki parmak kadar yeriyle altına tesadüf eden ön kısmı hilâl şeklinde açık bırakılırdı. Ön tarafındaki açıklık, sarığın kabarıklığı, namaz kılınırken secdeye mâni olmamak içindi.

Meşhur şair Sümbülzade Vehbi İran elçiliğine tâyin edildiği zaman o vaktin usulünce uhdesine hacegânlık rütbesi verilmiş, bu münasebetle başına horasanî takmıştı. «Lûtfiye»sinde hacegânlığı tarif ederken:

Ol norasanî büyük âfettir
Sanmakim baş çekecek sıklettir
Ezkaza uğradı başım derde
Çok zaman ben de götürdüm serde
Marg-i cane idüp Allah imdad
O kafesten beni etti âzad

diye şikâyet ediyor Son mısra'daki kafes kelimesi horasanî kavuk üzerine kafes şeklinde sarılan sarığa işarettir.

HORASAN POSTU (خراسان پوستی) [*Sof.*] Bektaşi tâbirlerindendir. Her Bektaşi meydanında, kıbleye karşı ve ocağın yanında, tam kandilin altında bulunmak üzere serilmiş siyah bir post'a verilen addır Bu post, Hacı Bektaş'ın makamıdır. Dede baba bile bu postta oturamazdı. Baba; postunda otururdu.

HORA TEPMEK (هورا تپمك) [*San.*] El ele tutulup toplu olarak oynanan bir nevi oyunun adıdır. İlk çağda dinî âyin mahiyetinde oynanan oyunlara horan veya horon denirdi. Koro kelimesi de bundandır. Hor, hur ve kor kelimeleri güneş mânasınadır. Hüseyin Kâzım Beyin «Büyük Türk Lûgati»nde Rumca (χοροϛ) dan geldiği yazılıdır.

Ne felâket: dönüversin de mesacit ahıra
Hırvatın askeri tepsin çıkıp üstünde hora
Mehmet Âkif

HOROS (خروس) [*San.*] İstanbul'da ekmekçi. francalacı, uncu değirmenlerinde mevcut alt ve üst taşlarının bulunduğu ve etrafında hayvanın döndüğü yere esnaf arasında verilen addır. Gediğin ihdası üzerine «horos gediği» tâbiri kullanmıya başlanmıştı. Bir horos dört beygir, bir beygir yirmi dört mıh itibar olunurdu. Değirmen gediklerinin ihdası tarihinden itibaren esnafça malûm olan bu örf ve âdet şer'î mahkemelerce de kabul edilerek hüccetlere o suretle geçirilirdi. Değirmen gedikleri için tapu verilmesine başlandığı zaman beygir ve mıh itibarına göre sehimlerin miktarını bildiren bir eka

mahrec tâyin ve itibar edilmek suretiyle yani emlâkte olduğu gibi şu kadar sehim itibarile şu kadar sehminin temellükünü havi verilecek senetlere imlâ edilmesi iltizam olunmuşsa da fırın ve değirmen esnafına mahsus olan habbazan cemiyetince itiraz edilmesi üzerine esnafın örfî tâbirleri veçhile yazılması kabul olunduğundan o tarihten itibaren tapulara o suretle derç ve imlâ edilmiştir. Değirmen gediklerinin münasaha suretiyle tevarüsüde taaddüt eden sehîmlerin küsuratı için esnaf beyninde mıh itibariyle kira taksim olunurdu.

§ [*San.*] Ağızdan dolma tüfek ve tabancalarda baruta ateş vermek için çakmak taşını çakmak üzere tetiğe dokununca düşecek surette konulmuş çelik parçasına da bu ad verilir.

HOROS AKILLI (خروس عقلی) [*Hal*] Mecaz yoluyle şaşkın, sersem yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HOROSDAN KAÇMAK (خروسدن قاچق) [*Hal.*] Kapanıp saklanmak, afif görünmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden kadınlar erkeklerden saklandıkları için bunlardan fazla ihtiyatkârlık gösterenler hakkında kullanılırdı.

HOROS GEDİĞİ (خروس گدیگی) [*Mal.*] Atla çevrilmek suretiyle buğday öğüten değirmen dedikleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Alt ve üst taşların bulunduğu ve etrafında hayvanın döndüğü yere esnaf arasında «horos» denildiği için gediğin ihdası sırasında bu ad verilmiştir. Bir horos dört beygir, bir beygir yirmi dört mıh itibar olunurdu.

HOROS İŞİ ÇARŞAF (خروس ایشی چارشاف) [*Kıy.*] Çarşaf nevilerinden birine verilen addır. Görünüşte süslü fakat dayanıksız olmaları bu adın verilmesine sebep olmuştur.

HOROS OĞLU İŞİ (خروس اوغلی ایشی) [*San.*] Mecaz yoliyle kalp ve kaba iş, taklit mal yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HORTLAK (خورتلاق) [*Hal.*] Cadı, karakoncolus, mezardan çıktığı zannedilen ve insanlara fenalık yapan muhayyel mahlûk adıdır.

Ve bütün gılzatiyle bir hortlak
Leyl-i nisyan kabri yoklayarak
Tevfik Fikret

HOŞÂMEDİ (خوش آمدی) [*ida.*] Birinin bir yere gidiş ve gelişinde sözle ve hareketle gösterilen memnuniyet alâmeti, kudüm tebriki yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda «resm-i hoşâmediyi icra etmek» suretinde geçer.

HOTOZ (خطوز = خوتوز) [*Kıy.*] Eskiden kadınların başlarına giydikleri başlıklardan birinin adıdır.

«Lehçe-i Osmanî» de (1306 tab'ı s. 390) bunun için «aslı kotaz. kaytaz. Tataristanın uzun kıllı öküzü kuyruğundan tuğ ve at boğazına taktıkları kotaz yapılırdı. Saç gibi baş dahi yapıldığından kadın başına tâmimen hotoz denmiştir. Kayık hotoz, küp kapağı hotoz. Bazı kuşların gayet yayvan büyük tepelisine hotozlu» izahatı vardır.

«Kamus-ı Türkî» de (s. 592) şöyle yazılıdır: «Aslı: kotaz; 1 — Kadınların kendi saçlarından veya yemeni ve saire ile yaptıkları baş süsü ve kisvesi: hotos giyimiş; hotozu yakıştırmış. 2 — Yayvan kuş tepesi. 3 — Ebniyede yapılan bir nevi tezyinat.»

Vaktiyle kadınlar evin içinde bile baş açık gezmezler, başlarına yemeni, krep veya hotoz takarlardı Tülbentten yapılan yazma yemenilerle Bursa ipeklisinden yapılan kreplerin etrafına «oya» dikilirdi. Oyalar türlü türlü idi. Çok kıymetli olanları vard. Bir oyanın 15 altına satıldığı olurdu. Bir kalıp üzerine krepten veya papaziden yapılan hotozların üzerine bu oyalar tutturulurdu.

Hotozun fes biçiminde olanı bulunduğu gibi kayık ve küp kapağı biçimlinde olanı da vardı. Fes biçiminde olanına fes biçimi hotoz, ötekilere de şekillerine göre kayık hotoz, küp kapağı hotoz, dudu burnu hotoz, gelin hotozu denilirdi.

Hotozlar önü yüksek, arkası açık çember gibi tepesi açık yahut kapalı olurdu. Önüne yakışır bir elmas, ya tüy her ne istenirse takılırdı. Hotoz üzerine elmas takılmazdı.

Başta iyi durması, düşmemesi için elmas iğne ile tutturulurdu. Sokağa çıkıldığı zaman yaşmak hotozun üzerine bağlanırdı. Şapkaların altına telâ konulduğu gibi papazi ve krep hotozların altına da gaz boyaması konulurdu. Hotozu orta halliler yalnız düğünlerde, zenginler ise hemen her gün başlarına giyerlerdi. Ne kadar renk elbisesi varsa o kadar da hotozu olan zenginler vardır. Biçimi bozulmamak için hotoz akşamları kutuya konulurdu.

Hotoz nevileri şunlardı: Saraylı hotozu, çimdik hotuz, Kürdî hotoz, felek tabancası hotoz, Zeyrek yokuşu hotoz, dudu burnu hotoz, gelin sorguçlu hotoz.

HÜCRE (حجره) [*İlm*] Medreselerde talebenin oturmasına mahsus odalara verilen addır. Fâtih ve Süleymaniye tetimmelerinin her birinde sekiz hücre ve her hücrede üç talebe bulunurdu. Diğer medreselerdeki hücrelerin ve hücrelerdeki

talebelerin adedi medreselerin büyüklük ve küçüklüğüne ve rağbetine göre idi.

Tetimmelerdeki talebeye cep harçlığı olarak ayda on iki akça verilir, hergün pirinç çorbası, et haşlaması tevzi olunduğu gibi haftada iki defa tatlı yedirilirdi.

Talebe sayısı artınca maaşlar kesilmiş, yalnız iaşe ile iktifa olunmuştur. Bu sebeple talebe üç aylarda memleketin muhtelif mahallerine dağılır, (cer) tâbir olunan bu münasebetle eline geçirdiği para ile geriye kalan dokuz aylık müddetin harçlığını temin ederdi.

Âli tahsili veren (sahn medreseleri) nde hücre sahibi olmak tahsil hayatında büyük bir muvaffakıyet teşkil ederdi. Çünkü bu gibi hücreler kendini tanıtmış olanlara verilirdi Filhakika bunların içinde makbul telif sahibi olanlar da vardı.

§ [*Sof.*] Tekke ve zaviyelerde bir veya iki kişinin oturup yatmasına mahsus küçük odaya verilen addır. Burada oturanlara hücrenişin denilirdi.

§ [*Mim.*] Eski Türk evlerinde kapı yanlarına veya odaların duvarlarına yapılan kanadsız ve önü açık küçük dolap adıdır. Oraya bardak, testi ve sair el altında bulunması lâzım gelen bu gibi şeyler konurdu.

Mukim-i hücre-i şevkim fezay-ı kürbünde
Hemişe sem'i ümidimde iştiyak-ı sada
Fuzuli

HÜCRE GÜLBANKİ (حجرهٔ گلبانکی) [*Sof.*] Mevlevîlerce hücre münasebetiyle okunan gülbank hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gülbank şöyleydi: İnayet-i Yezdan, himmet-i merdan, mekin ü mekân ve safay-i zemin ü zaman, çerağ-ı ruşan, fahr-i dervişan, zuhûr-ı iman, kanun-ı merdan, dem-i Hazret-i Mevlâna hû diyelim hû.

HÜCRE-İ DERVİŞANE (حجرهٔ درویشانه) [*Sof.*] Bir veya iki kişinin oturup yatabileceği küçük oda yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «hücre-i fakirane» de denilirdi Tekkelerdeki hücre adı verilen yerler böyle olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

HÜCRE KÜŞADI (حجرهٔ کشادی) [*Sof*] Mevlevî tâbirlerindendir. Çilesini bitiren ve hücreye çıkan can üç gün hücresinde halvette bulunurdu. Üç gün sonra meydancı gelip hücrenin kapısını ve penceresinin perdesini açardı. Bu; halvet müddetinin bittiğini ve o canın dergâh dâhilinde gezebileceğini haber vermekti. Hücre açılması demek olan hücre küşadı bundan kalmıştır.

HÜCRE NİŞİN (حجره نشین) [*Sof.*] Sofiyece ve daha ziyade Mevlevîlerce kullanılır bir tâbirdir. Lûgat mânası hücrede oturan demektir. Cem'i «hücre nişinan» dı. Mevlevî tarikınca hücreye çıkabilmek üzere bin bir günden ibaret olan çile müddetini bitirmiye bağlıydı. İlk terbiyeyi bu suretle aldıktan sonra merasimle hücreye çıkardı.

Hücre nişinler sabah namazını mütaakip murakabe yaparlar, ondan sonra hepsi birleşip bir arada zikrederlerdi. Ondan sonra hücrelerine gidip İsm-i Celâl ve evrad-ı şerife okurlardı. İkindi namazından sonra da rabıta ve murakabeden hangisine mezun ise akşama kadar onunla meşgul olurlardı.

Hücre nişinler henüz matbahta ilk terbiyeyi almakla meşgul olan nevniyazlarla ihtilât edemezlerdi. Bunun sebebi «Kanun-ı Mevlevî»ye dair hükümleri ihtiva eden (Nuhbet-ül-âdap) da (müellifi Mısır Mevlevî Şeyhi Azmi Efendi, rahmetli Remzi dedenin kütüphanesinde yazma nüsha, s. 5) şöyle izah olunmaktadır:

«Nevniyazların bin bir günü itmam edenlerle dahi ihtilâtları memnu olması nevniyazanın tasfiye-i kalpte noksanları bulunmak ihtimaliyle bakıye-i zulmetleri hücre nişinanın kulûbüne aksetmemek ve ihtilâta min cihet-id-derece istihkakları olmamak sebebine âdaba riayet için kaidedir.»

Hücrede oturanlar zarurî bir lüzum bulunmadıkça ve ziyaret, ibadet ve emsali bir vesile olmadıkça tekke haricine çıkamazlardı. Kendilerine lüzum görülen şeyleri pazarcı ile aldırırlardı. Bir icap üzerine dışarı çıkanlar zaruret olmadıkça halk ile ihtilât edemezlerdi. Tekkeye dönünce de yıkanırlardı. Bunun sebebi yine aynı eserde (s. 6) şöyle yazılıdır; «Hücre nişinler esvakta (sokaklarda) nâs ile ihtilâta lüzum-ı zarurî vâkı oldukça kalplerine zulmet aksetmek ihtimaline mebni bâdelmaslaha avdette gusl ile mükelleftir. Hattâ bayramlarda nâs ile mesnun olan muayede hitamında hücre nişin ve matbah nişinin kâffesi hamama duhûl ile iğtisal etmek şarttır.»

Mevlevî usulünce sülûk ikidir. Birine «sülûk-i evvel», diğerine «sülûk-i sânî» denilirdi. Sülûkün birinci kısmı matbahta «esrar-ı hizmete zevkan vusul ile» tekmil edilirdi. İkinci kısmı da hücrede tekmil edilirdi. Bunlardan «sülûk-i evvel» i tamamiyle yapamayıp da noksanı olanlar varsa o noksanı hücrede ikmal ederlerdi. Bu gibilerin hücre kapıları kapalı bulunur ve onlara mahsus olan meydan odasında yarım saat kadar murakabe ile vakit geçirilirdi. Buna dair aynı eserde (s. 6) şu malûmat yazılıdır:

«Henüz tekmil etmemiş ise hücrede sülûk-i evvelin noksanını ikmale iştigal ile mükellef olup sülûk-i evvelde müntehi ve gayr-i müntehi nâs ile ihtilâttan menhi olduklarından hücrelerinin kapıları mestur olmak ve her sabah mescitte salât-i fecir akabinde cehren İsm-i Celâli cümlesi bâdelkırse hücre nişinlere mahsus olan meydan odasında yarım saat kadar murakabe ve reis-i tarikata tevecciih etmek ve seyr-i enfüste herbirinin ahval-i ruhanî ve müşahedatı derece-i mütefavitede bulunduğundan beyan-ı ahval ve hall-i işkâl için haftada iki gece reis-i tarikatin hücrasine münferiden gitmek, şeref-i sohbetinden istifade ve istifaza içindir.»

Hücre nişinlerden arzusiyle seyahate çıkanların tekrar eski tekkelerine ve hücrelerine dönebilmeleri aradan ekalli dokuz ay geçmiye mütevakkıftı. Bu suretle çıkmış ve dönmüş olanlar kıdemlerini de kaybederlerdi. Bu gibilerin «matbahtan yeni çıkar gibi resimde cümleden geri kalmanın kanun olması makamında temkin ve sebat için» idi.

HÖCREYE ÇIKMAK (حجره‌یه چیقمق) [*Sof.*] Mevlevîlerce çanın matbahta çile müddeti olan bin bir günü bitirdikten sonra hücreye çıkması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Cana o gün germabe (hamam) resmi icra olunur, sonra mebde ve mead sırrı olarak bir gün de saka yerine oturtulurdu. Genç o gün ikindiden sonra hücreye çıkmadan evvel feyz aldığı şeyhinin huzuruna meydancı vasıtasiyle çıkarılır ve şeyh tarafından sikkesi teklirlenirdi. O gün isneyn (pazartesi) ve cuma gecelerinden birine tesadüf ettirilmek âdetti. Önce yemekten sonra «meydan-ı şerif» de resim ve sünnet-i tarik üzere ihvanın cümlesiyle müsafaha eder, bâdehu meydancıya terfikan hücresine gönderilirdi. Meydan-ı şerifte icra edilen bu usule «kapıdan geçme» tâbir olunurdu. Şeyh Efendi tarafından «vakt-i şerif hayrola, hayırlar fethola, şerler defola, derviş filân kardeşimizin niyaz. kabul, hizmeti makbul, âşiyan-ı fukarada feyz ve safası müzdad ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hû diyelim hû» gibanki okunurdu.

Meydancı ile hücreye varılınca meydancı «İnayet-i Yezdan, himmet-i merdan, tebrik-i mekin ve mekân, safay-i zemin ve zaman, erağ-ı ruşan, fahr-i dervişan zuhûr-ı iman, kanun-ı merdan, dem-i Hazret-i Mevlâna hû diyelm hû» gülbankini okur ve giderdi.

Canın hücresi üç gün sır olarak (kapalı) kalır. Kendi de o üç gün zarfında beşeî zaruret ve beş vakit namazdan başka sebeple hücreden çıkmazdı. Kimse ile konuşmaz alnız meydancı o günlerde sık sık ahvalini tefekkuttan hâli kalmaz, geceleri birer hediye ile gelecek erkân ile mülâkat adebilirdi. Bu üç gün arasında mukabele gününe tesadüf ederse mukabele için çıkardı. Müddetin hitamında hücresi açılır. Evvelâ şeyh Efendi ile görüşür, bâdehu arasıra huzuruna varıp istifazaya çalışırdı. Bundan sonra «موتوا قبل ان تموتوا» hadis-i şerifinin sırrı fehvasınca kendisini ölmezden evvel ölmüş bilip nefsinin hevasına sapmıyarak «وجاهدوا فی سبیل الله باموالکم وانفسکم» mantuku mucebince hak yolunda mücahedeyi ihtiyar ederek kemal-i istikamet ve temkin üzere saykal-i ezkâr ile gönül âyinesini ruşen ve tezyine ve mezun olduğu evrad ve ezkârı vakt ü zamaniyle edaya çalışırdı. Boş vakitlerde Mesnevî ve Minhac-ül-fukara gibi tarikate müteallik kitapları okumakla beraber onların mafhum ve mucebiyle âmil olmıya dikkat ederdi.

Bu mertebeye çıkmış olana «derviş» namı verilirdi

HÛ (هو) [*Sof.*] «Esma-i İlâhiyyden «Allah isimlerinden» biridir. Sofiyeye ait eserlerde şu tafsilât veriliyor:

«Haktan başkası için şuhuduna imkân olmıyan gayıptır. Buna (künh) tâbir olunur ki adem-i taayyünden ibarettir (Künh) son derece gizli bir şeydir.»

İlk zamanlarda üç, sonraları yedi ve en nihayet on ikiye çıkarılan zikir elfazından biri de «hû» dur. Ancak Haktaalâyı hû hû diye zikretmeyi ulemanın bazısı terviç etmemiş, bu yoldaki itiraz birçok münakaşaları mucib olmuştur. Fakat umumen muhakkıkîn ve sofiye urefası, Allah lâfzı Bâri Taalanın ulûhiyyet mertebesine dâl olduğu gibi hû lâfzının da «gıybet-i zat ve hüviyyet-i bâtıniyye» ye delâlet edeceğine hükmetmişlerdir. «لااله الاالله» avamın «لااله الاهو» havasın tevhididir diyen İmam-ı Gazalî'yi Fahrettin-i Razî istihsan ettikten başka bunu Kur'an ile de şu suretle takrir eylemiştir. «Allahü Tnalâ ve Takaddes Hazretleri «ولا تدع مع الله الٰهاً آخر لااله الا هو» buyurduktan sonra işte bu delâlet eder ki gayet-i tevhit şu kelimedir »

Sırrı Paşa'nın (ölümü 1895) «Sırr-ı Kur'an» adlı eserinde «hû» lâfzı hakkındaki tetkikatı şöyledir: «Malûm olsun ki «hû» lâfzında birtakım esrar-ı acîbe ve ahval-i âliye vardır ki bunlardan bazısının şerh ve takrir ve beyanı mümkün ise de bazısının şerhi haric-i hayyız-i imkândır. Musannif-i kitap der ki ben bitevfikillâhi Taalâ bu lâfz-ı şerifin baz-ı esrar-ı lâtifesini tahrir etmişimdir. Şu kadar ki «hû» dedikçe kalbimde bulduğum behçet ü saadetle o kelimat-ı mek-

tubeyi her ne vakit mukabele ediverdimse, kelimat-ı mektubeyi o ahvali müşahedeye nispetle pek hakir, pek bayağı buldum. İşte bu hal'den anladım ki, şu kelime-i tayyibenin kalpte bir tesir-i acîbi vardır. Öyle tesir ki şerh ve beyan, ona vâsıl olabilmek bîrun-ı hadd-i imkândır. Onun için biz de yalnız mümkün olabileceğini zikrederiz de deriz ki:

«Evvelkisi — Bir kimse «ya hû» dediği vakit gûya demiş olur ki «ben kimim ki seni bilmek hevesine düşeyim. Ben kimim ki hattâ sana muhatap olabileyim! Türabın haddine mi düşmüş ki, Rabb-ül-erbab ile muhatabaya kalkışsın. Nutfe ve demden mütevellit olan âciz ile ezeliyyet ve kıdemle muttasıf olan Kaadir-i mutlak beyninde ne münasebet vardır? Sen cemi' münasebattan âlâ ve bertersin. Sen ukul-ü hayalât alâikından mukaddes ve mutahharsın!» İşte bu sebepten nâşidir ki abd, Cenab-ı Bâri'ye hitab-ı gaibin ile hitap ederek «Ya hû» der.

«İkincisi — İşte şu «hû» lâfzı nasıl ki abd'in denaet ve adem-i nefsini ikrara delâlet ediyorsa, kezalik cemi masivallahın mahz-ı adem olduğunu mukir bulunduğuna delâlet eder. Zira «ya hû» dediği vakit, vücutta iki şeyin husulü mefruz olsa, her kavlimiz o iki şeye de cem'an sâlih olmak lâzım gelirdi. Binaenaleyh kailin «hû» demesi sebebiyle o iki şey-i mevcuttan yalnız biri müteayyen olmazdı. İmdi abd «hû» deyince masivallahın adem i mahz ve nefy-i sırf olduğuna hükmetmiş olur. Nasıl ki Cenab-ı Bâri (كل شئ هالك الا وجهه) buyurmuştur. Cemi' masivallahtan fenaya dair olan şu iki makam, gayet-i Celâlde vâkıdır ki abd, Cenab-ı Mevlâyi «ya hû» kavliyle zikre mevazabet etmedikçe bunlar husule gelemez.

Üçüncüsü — Abd, her ne zaman Allahü Taalâyı esma-i sıfattan bir isimle zikrederse marifetullahta müstağrak olmuş olmaz. Zira «Ya Rahman» dediği vakit, Allahü Taalânın rahmet-i ilâhiyyesini tezekkür etmiş, binaenaleyh anın tab'i taleb-i rahmete mâil olmuş olur da ondan hissemend olmak ister. Kezalik «Ya Kerim, Ya Muhsin, Ya Gaffar, Ya Vehhab, Ya Fettah» dedikçe behremend-i inayet olmak istediğini anlatmış olur. «Ya melek» dediği vakit Cenab-ı hakkın meleğini, melekûtunu, melek ve melekûtundaki aksam-ı niam-ı Sübhaniyyesini tezekkür ederek, bittabi o cihete meyelân-ı vicdan hâsıl olur da andan hisserubay-ı menfaat olmak ister. İşte sair aksam-ı sıfat dahi buna kıyaa olunsun. Ama «ya hû» dediği zaman abd-i zâkir bilir ki bu «hû» zamirinin mercii zât-i pâk-i Hudadır. Bu zikr-i şerif ise elbette şüphe yok ki, Zâtullahtan başka bir şeye delâlet etmez. Binaenaleyh zâkirde nur-ı zikrullah hâsıl olur ki bu nur-ı tâban zikr-i gayrullahtan mütevellit olan zulmetle küduretpezir olmaz. İşte bu sırada kalb-i zâkirde nur-ı tam, keşf-i kâmil hâsıl olur.

«Dördüncüsü — Halk nezdinde malûm olan sıfât-ı Mevlâ ya sıfat-ı Celâldir, ya sıfat-ı ikramdır. Sıfat-ı Celâl şunlardır: «Cisim değildir, araz değildir, Hâiz-i mekân değildir, Mekândan, mahalden münezzehtir,» Bunda ise bir dakika vardır. Şöyle ki bir sultan-ı zişanın muhatabasiyle şerefyap olan kimse ol sultan-ı zişana hitaben «sen kör değilsin, sen şu değilsin, sen bu değilsin» dese de enva-ı maayip ve noksanı sayıp dursa şüphe yok ki zecr ve men' ve tedibe müstahak olur ve onun şu yoldaki muhatabası sü-i edep addolunur. Sıfat-ı ikram dahi «Allahü Taalâ mahlûkatın hâlıkı ve nazm-ı ekmeli üzere mürettibi olmasıdır.» İşte bunda da iki vecihten dolayı bir dakika vardır:

«1 — Şüphe yok ki kemal-i hâlik, kemal-i mahlûktan meratib-i nâmütenahi ile ecel ve âlâdır. İmdi Cenab-ı Hakkın nuut-ı kemaliyle sıfat-ı Celâlini «bu mahlûkatın hâlıkıdır» yolunda şerhettiğimizde bu mahlûkatın kemalini kemal-i Celâl-i hâlikle şerh ve beyan gibi kılmış oluruz. Bu ise kemal-i Taalâyı, gayet hasis ve ancak bir tarik ile tarif iktiza ider ki sü-i edeptir.

«2 — Bir kimse bir sultan-ı kahırı meth ü sena makamında «filân fakire bir ekmek parçası vardi, yahut bir damla su verdi» dese o kimsenin zecr ve men'i müstevcip olur. Maahaza beyana hacet yoktur ki Arş-ı âlâdan ta nihayeti olmıyan halâya varınca, âlem-i mahlûkattan ne varsa cümlesinin hazain-i kudretü lahtaki nispeti, bir ekmek parçasiyle bir damla suyun cemi' hazain-i dünyaya olan nispetinden de azdır.

«İmdi bir padişahı bu yolda sena etmek sü-i edep olunca Cenab-ı Hakkı bu suretle meth ü senaya kalkışmanın sü-i edep olması evlâ bittariktir. İşte tebeyyün etti ki Allahü Taalâyı tarikayn-ı mezkûre ile meth ü senada şu itirazlar varit olur. Bu makamda yalnız bir sebep vardır ki şu medayihi zikre bize ruhsat verir. O sebeb de şudur ki «nefs» âlem-i his ve hayalde müstağrak olduğundan insan anı atebe-i ulyay-ı âlem-i kudse cezbetmek istediği vakit, hazret-i mukaddesenin kemaline anı mütenebbih kılmıya muhtaç olur. İnsan için ise Allahü Taalânın marifet-i kemal ve celâline vusule şu iki tarikten yani sıfat-ı Celâl ile

sıfat-ı ikramı zikirden başka yol yoktur. Binaenaleyh nefsi, âlem-i histen iraz ettirip atebe-i kudse vukufa melûf edinciye kadar bu iki nevi esma-i şerifenin zikrine muvazabet eyler. İşte şu halet hâsıl olunca, bu nevilerde varit olan itirazat-ı mezkûreye mütenebbih olur da ol halde bu ezkârı terkederek «ya hû» demeğe başlar, « Ya hû » zikrine muvazab olan abd gûya demiş ki «ya Rab», nekais-i mahlûkatı senden selbetmek, yahut kemalât-ı mahlûkatı sana isnat edivermek suretiyle benim seni meth ü sena edişimden Hazret-i Rebubiyyetin ecel ve âlâdır. Zira senin kemalin andan âlâ ve berter, celâlin andan azîm ve ekberdir. Ancak kendi hüviyyetinle yine kendi hüviyyetini meth ü sena ederim. Kezalik sana «ente» lâfziyle de hitap etmem Zira bu lâfz, kibri müfid'dir. Şöyle ki ruh «hû» ben bir meblâğa bâliğ olmuşum ki Hazret-i Vacib-ül-vücutta hazır gibi imişim!» demiye kalkışır. Anın için ben de «hû» kavli üzerine bir şey katmam ki bu kavlim Rabbimin zâtı yine zâtı ile memduh olduğuna ve anın hazret-i huzur-ı mahlûkat ile ana münasebetten âlâ ve ecel bulunduğuna bir ikrar ve itiraf olsun.» İşte bu kelime-i vâhide tacelli ve mükâşefat makamlarında şu esrar-ı lâtifeye tenbih eder olduğundan naşi, şüphe yok ki esrar-ı mezkûreye tenbih şartiyle, bu zikr-i âli eşref-ül-ezkâr olmuş olur.

«Beşincisi — Bu zikr-i şerife muvazabat, şevk-i ilâllah ifade eder. Şevk-i ilâllah ise makamatın elezzi ve behçeten ve saadeten ekseridir. Bunun beyanı şu veçhiledir ki «hû» zamir-i gaiptir. Anın için abd bu kelimeyi zikrettiği vakit kezalik haktan gaip olduğunu bilmiş olur. Andan sonra şurasını da anlar ki bu gaybet, mekân ve cihet sebebiyle mütehassıl değildir. Mücerret kendi huds ve imkân noksanlariyle mevsuf ve ihata-i zaman ve mekânda ayb-ı kevn ile ma'yup olması sebebiyledir. İşte akl-ı zâkir, şu dakikaya mütenebbih ve muttali olup da bu sıfatın cem-i mümkünat ve muhdesatta hâsıl olduğunu bilince o anda muhdesat ve ibdaiyatın atebe-i ulüvv-i Hudadan gaip olduğunu da bilmiş olur ve bu gaybetin mücerret noksan ve kemaldeki hacet ve istiğnada olan fark ve tefavüt sebebiyle hâsıl olduğunu da anlar. İşte bu sırada abd-i âciz, Cenab-ı Hakkın enva-i kemali ile mevsuf ve kemalât-ı mahlûkata müşabehetten mütealî ve muhderata münasebetten mukaddes ve münezzeh olduğunu da itikat eyler. Cenab-ı Hakkın tasavvuru akıldan, fikirden, zikirden, gaip idüğine de mutekit olur. Bu suretle o kemalât min vecih meş'urun biha olur, min vecih olmaz. Bu kemalâta min vecih hâsıl olan şuur dahi anların derecat ve meratibini de bilip anlamıya insanı teşvik eder. Çünkü o meratip ve derecatın nihayeti olmadığı gibi kezalik bu şevkin meratibine de nihayet yoktur. Her ne vakit ki abd'in halen bulunduğu mertebeden daha âli bir mertebeye vusulü eshel ola, o dereceden terakkiye şevkı akava ve ekmel olur. İşte şu ifadat ile tebeyyün etti ki «hû» lâfz-ı şerifi şevk-ı ilâllahı müfiddir Şevk-ı ilâllah âzam-ı makamattır deyişimiz dahi mücerret «şevk» alâm ve lezzat-i mütevaliye-i müteakıbenin husulünü ifade ettiği içindir.»

Harirî zade Kemal Efendi «Vird-is-Settar» şerhinde «hû» lâfzı hakkında şu yolda mülâhaza beyan ediyor:

«Hû; hüviyyete delâlet eder ve hüviyyet sırr-ı İlâhîdir. Ol dahi sıfat-ı Celâl ve kemal ile münferit mevcud-ı ezelîden ibarettir. Ve bir tahkik dahi budur ki «hû» gaibi mevcuttan ve gaib-i ezelde mevcut havastan kinayettir ve ol Allahü Taalâdır. Ve bunda bir mânay-i hüsün vardır ki ol derk-i havastan müteâlidir. Hattâ gaipten ism-i kinaye min gayri gaybiye müstahak oldu ve bu mâna üzerine sofiye zikirlerini ihfaen ve cehren, içtimaan ve infiraden ism-i «hû» ile bina ettiler. Bununla beraber mercii Allahü Taalâdır Bu cihetle ism-i mazhar hükmünde oldu. Imam-ı Kuşeyrî buyurur ki ism-i hû; ehl-i marifet indinde nihayet-i tahkikten ibarettir ve ehl-i zahir indinde müptedadır. Kelâm tamam olsun için habere muhtaçdır. Ehl-i tahkik indinde habere muhtaç olmaz. Belki ol müfit ve gayr ana muttasıl olmadan kelâm-ı tamdır ve hakayik-ı kurbde muzmer olur. Ebubekir ibn-i Furek buyurur ki hû; iki harftir, ha ve vav'dır. Pes ha'nın mahreci akas-el-halk'tır, evvel ve âhırı mahariçtır. Vav'ın mahreci şefedir ki ol evvel-i mahariçtir. Pes ism-i hû şol şeye işarettir ki her hadisin iptidası andan ve nihayeti andadır. Ve ana Cenab-ı Hak «هوالاول والآخر» kavl-i şerifiyle işaret etmiştir. Bazı ehl-i işaret buyururlar ki Hak Süphanehu ve Taalâ «hû» ismiyle kâşife-i esrar ve maadası olan isimlerle kâşife-i kulûbtür.» Hû» esma-i seb'adan ism-i sâlistir. Nefs-i mülheme ve seyr-i alâllah makamıdır. Mahalli ruh ve nuru asferdir. Sâlik bunda «hû» zikrine devam ede ki makam-ı sır keşfola.»

«Tasavvuf Tarihi» nde (s. 210) buna dair fazla olarak şu malûmat vardır:

«Imam-ı Ali «Kerremallahü veçhe» çok zaman: (يا هو يا من هو لااله الا هو لايعلم اين هو الا هو) diye dua edermiş. Kendisine bunun sebebini sormuşlar (وهو الاسم الاعظم) diye cevap vermiş.

Mevlâna Celâleddin (قدس سره) dahi ekser-i evkat kâh ism-i Celâle, kâh hû ismine devam edermiş. Hattâ bir gazelinde:

هو زنم برقدسیان هر شب زدل هو هو زنم

buyurdukları gibi dervişlerine de şöyle tavsiye ediyorlar:

ای صوفی اهل صفا ازجان بگو الله هو
ای عاشق اهل وفا ازجان بگو الله هو

Halvetiyye pîrlerinin büyüklerinden (Cemal-i Halvetî) de şöyle diyor:

Safha-i sadrında daim âşıkın efkârı hû
Şakirin şükrü hû Aallah zâkirin ezkârı hû
Ravza-i hûya makam et ey Cemal-i Halvetî
Ta vücudün mülküne keşfola bu esrar-ı hû.

Çehre-i hikmete dikkatle baktım,
Mantığı terkettim, aklı bıraktım,
«Hû» bir ateş olda kendimi yaktım,
Ne «illâ» diyebildim, ne «illâ» kaldı.
Tokadî zade Şekip

HUBANNAME (خوبانامه) [*Ede.*] Güzel ve yakışıklı gençler hakkında yazılan kitaplar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hub; Farsça güzel name de mektup, kitap demektir. Güzel kadınlar hakkında yazılanlara da «zenanname» denilir.

Enderunî (Enderunlu) Fazıl'ın manzum Hubannamesi meşhurdur.

HUDDAM (خدام) [*Mit.*] Azaim ve havas okuyanların cin taifesinden istedikleri işleri gördürmek için kullandıkları cinlere verilen addır. Azaim; âfetlerle hastalıkların geçmesi için okunan âyetler, yahut efsunlar demektir. Bu türlü huddam kullananlara «ehl-i huddam» denilir.

HUDUDNAME (حدودنامه) [*İda.*] Memleket sınırını tâyin ve tahdit eden vesika yerinde kullanılır bir tâbirdir. Harb veyahut meydana gelen bir ihtilâf sonunda iki taraf murahhaslarınca yerinde tetkikat ifasiyle tanzim olunan harita va rapora bu ad verildiği gibi memleket dâhilindeki bir çiftlik veya arazinin sınırlarını göstermek üzere yapılmış olan vesikalara da hududname denilir.

Hudud; Arapça kenar, sınır demek olan haddin cem'idir.

HUFFÎ (خفی) [*San*] Eskiden ayağa giyilen çizmelere konacak surette yapılmış olan kitaplara verilen isimdir, Bu kitabları ekseriya tabipler kullanırlardı. Bunlar kümmî gibi küçük kıt'ada idiler. Ciltleri mukavvasız yalnız deridendi.

HÜKEŞAN (هوکشان) [*Ask.*] Hacı Bektaş şeyhinin yeniçeri ocağı nezdindeki vekiline mahsus doksan dokuzuncu ortaya 1591 senesinde tâyin olunan Bektaşi müritleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocaktan yiyip içen ve yeniçeri odalarında yatıp kalkan bu duacıların vazifeleri sabah ve akşam ordunun selâmet ve muvaffakıyyetine dua etmekti. Bundan başka merasim esnasında bunlardan sekizi yeniçeri ağasının atının önünde yeşil çuha üst elbiseleriyle iki yumruğunu mideleri ustüne bastırmak suretiyle yürürlerdi. Bu sekiz Bektaşiden en kıdemlisi yüksek sesle Kerim Allah der, ötekiler de hû diye mukabele ederlerdi. Bundan dolayı bunlara hûkeşan denilmişti.

HÜKM-Ü GIYABİ (حکم غیابی) [*Huk.*] Bir hukuk veya ceza mahkemesinden çağırıldığı gün gelmiyen müddei aleyh (dâva olunan) ve firarda bulunan müttehem ve maznun-ı aleyh (zan altında bulunan) haklarında verilen karar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tarafların huzurunda verilen karara da «hükm-ü vecahi» denilir.

HÜKM-Ü VECAHİ (حکم وجاهی) [*Huk.*] Mahkemede tarafların hazır bulunup yüzlerine karşı hâkimin tefhim ettiği hüküm yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hazır bulnmıyanlar hakkında verilen hükme «hükm-ü gıyabi» denilir.

HUKUK-I GAYR-İ MEKTUBE (حقوق غیر مکتوبه) [*Huk.*] Kanunlarda mevcut olmıyan örf, âdet ve teamül kabîlinden olan haklar mânasına gelir bir tâbirdir. Tâbirin mânası yazılı olmıyan haklar demektir. Kanunlarda yazılı bulunan haklara «hukuk-ı mektube» denilir.

HUKUK-I MEKSUBE (حقوق مکسوبه) [*Huk.*] Kisbî yani bazı arızî keyfiyetlerden münbais olan haklar mânasına gelir bir tâbirdir. Kesp edilmiş haklar demektir.

HUKUK-I MEKTUBE (حقوق مکتوبه) [*Huk.*] Kanunlarda yazılı bulunan haklar mânasına gelir bir tâbirdir. Örf, âdet ve teamül kabîlinden olnp kanunlara geçmemiş olan haklara «hukuk-ı gayr-i mektube» denilir.

HUKUK-I SİYASİYYE (حقوق سیاسیه) [*Huk.*] Bir devletin tesisi ve idaresiyle: efrad ile münasebatına ve umumun menafiine mütaallik kanunlar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası siyasî haklardır.

HUKUK-I TEAMÜLİYYE (حقوق تعاملیه) [*Huk.*] Memleketin ahlâkını, âdetlerini belirten örf mânasına gelir bir tâbirdir

HUKUK-I TABİİYYE (حقوق طبیعیه) [*Huk.*] İnsanın fıtratında bilkuvve mevcut olup hak ve bâtılı, iyi ve fenayı bildiren ve insanların toplu bir halde yaşamalarını mümkün kılan hükümler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası tabiî haklardır.

HUKUK-I UMUMİYYE (حقوق عومیه) [*Huk.*] Cemiyetin bütün fertlerine şâmil olan haklar mânasına gelir bir tâbirdir. Mülkiyet hakkı, iştirâk hakkı ve saire bu haklar cümlesindendir.

HULEFA (خلفا) [*İda.*] Eskiden kâtip yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kalem kâtipleri yerinde hulefay-i aklâm denilirdi. Hulefa; halife'nin cem'idir.

HULLE (حلہ) [*Fık.*] Bir kadının «talâk-ı selâse» ile zevcinden (kocasından) iftirakından (ayrılmak) sonra yine eski kocasına varması şer'an mümkün ve helâl olmak için kadının başka bir erkekle evlenerek tekrar boşanması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Rahmetli Elmalı'lı Hamdi Yazır Türkçe Kur'an tefsirinde (c. 1, s' 787) talâk âyetini tefsir ederken bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«İşte bu ahkâm (Hududullah) Allahın tayin ettiği hududdur. (فلاتعتدوها) Artık bunları tecavüz ettirmeyiniz. (ومن یتعد حدود الله) ve her kim Allahın koyduğu hududu tecavüze kalkışırsa (فاولئك هم الظالمون) işte bunlar zalimlerden ibarettir. Bu tecavüzle kendileri gadap ve ikab-ı İlâhiye maruz kalmış olacaklarından bu zulmü de evvel emirde kendilerine yapmış olurlar. Zamin ile iktifa olunmayıp da Allah ism-i Celâlinin mükerrer izharı, Celâl-i İlâhiyi ihtar içindir.

«(فان طلقها) Zikrolunan iki talâktan sonra zevç o mutallakayı bâdelric'a veya iddet içinde bir daha boşarsa (فلاتحل له من بعد) artık üç talâktan sonra o kadın o erkeğe hiçbir veçhile helâl olmaz. Bu sarahate karşı ona helâl demek küfür olur. Bu hürmet (حتی تنکح زوجاً غیره) ta o kadın kendini diğer bir zevc'e tam mânasiyle nikâh edinciye kadar. Rifaanın zevcesi hakkındaki (حتی تذوق من عسیلته ویذوق من عسیلتك) hadis-i şerifiyle beyan olunduğu üzere balcığınızı tadıncıya kadar devam eder. Öyle aralarında üç talâk vâkı olmuş olan erkekle kadının samimi bir aile teşkil edebilmeleri âdeten ihtimalsizdir. Aralarında cüz'î bir câzibe bulunsaydı herhalde bir veya iki talâkla iktifa edilir ve o zaman salâh-ı hale intizar olunabilirdi. Alâka-i zevciyyet ve ahval-i ruhiye dakik ve derin bir şey olmak hasebiyle bihakkin takdir edilmeyip bazı arızalarla bittehevvür kat'ına kıyam edildiği halde çok geçmeden âmak-ı ruhtan nedamet galeyan edebileceği melhuz olduğundan dolayı Cenab-ı Allah üçe kadar talâka müsaade etmiş ve bunların da kadının temiz bulunduğu tuhur zamanlarında yapılması mesnun kılınmıştır. Binaenaleyh birinci ve ikinci talâk birer tecrübe dersidir. Bu tecrübeler yapıldıktan sonra üçüncü talâka lüzum gören ve Hakkın bahşettiği bu tecrübe dersinden istifadeyi hiç de takdir etmiyen bir erkekle o kadın arasında ciddî bir içtimaî hayata ihtimal verilemez. Fakat o kadının elden çıkıp firaş-ı ahara girmesi gibi acı bir hicrandan sonra bile ruhlarının derinliklerinde evvelce hissedemedikleri bir izdivaç alâkası bulunduğunu takdir ederlerse o zaman bunun ciddiyetine inanılabilir. Binaenaleyh (فان طلقها) bu nikâhtan sonra bu ikinci zevc şayet o kadını tatlik ederse (فلاجناح علیهما ان یتراجعا) bu kadın ile zevc-i sabıkın biribirlerine tekrar dönüp her ikisinin rızasiyle nikâh olunmalarında mahzur yoktur. (ان ظنا ان یقیما حدود الله) Allahın hudud-ı şer'iyyesinde duracaklarını zannederler, öyle bir hicrandan sonra böyle alâka bunu yapabilirler. (وتلك) Ve işte yukarıdan beri zikrolunan bütün şu ahkâm (Hududullah) ın tağyir ve muhalefetle tasrruzdan masun bulunan ahkâm-ı kat'iyye-i muayyenesidir ki (یبینها لقوم یعلمون) Allah bunları anlayıp bilecek olan ehl-i ilim zümresi için beyan eder. Teklif umuma, fehm ü tebliğ, ehl-i ilmedir. Kitap ve sünnet ile bunlara daha bazı beyanlar lâhik olacak ve bütün bunların dekaikini ve rütbe-i enbiya olan ulemay-i din ve eimme-i müçtehidîn anlıyacak, füruatını ve zaman, zaman netayic-i cüz'iyyesini onlar ispat ve tebliğ edeceklerdir. Binaenaleyh ilimde rüsuhu olmıyanlar bunları kendi kendilerine halletmiye kalkışmayıp ulemaya müracaat etmelidirler.»

«Hukuk-ı Aile Hakkında Türk Ocağındaki içtima Münasebetiyle» başlığı altında Eşref Edip Beyin yazdığı bir yazıda (Sebil-ür-reşat 24 kânunisani 1340, adet 585, sahife 193) hulle için dikkate değen şu satırları yazmıştır:

«Hülleyi maatteessüf kimsenin anlamadığı görülüyor. Hülle yapanları ve yaptıranları şeriat-i İslâmiyye tel'in ediyor. Bunlar gayet mühim meselelerdir. Şeriat-i İslâmiyye her hussuta kadının hukukunu âzamî surette temin ve himaye etmiştir Talâkın üç defaya kadar olmasında birçok hikmetler mündemiçtir. Bir defa ayrılırlar. Bu karar iyi düşünülmeden verilebilir. Eğer tarafeyn nedamet gösterirlerse rabıtayı yenilerler. İkinci defa bu ayrılık olabilir. Yine biribirlerine karşı mahabbetleri

varsa tekrar aile teşkil edebilirler. Amma bundan sonra artık her iki taraf akıllarını başlarına almalıdırlar. Hakikaten geçinmîye niyetleri varsa artık talâkı unutmalıdırlar. Zira bu oyuncak değildir. İlânihaye tekerrür edemez. O vakit akt-i nikâhın mânası kalmaz. Onun için erkek üçüncü talâkı istimal ederken uzun uzadıya düşünmek mecburiyetindedir. Bir daha katîyen zevcesiyle geçinmek imkânı kalmamışsa o vakit bu kararını icra eder. Artık o kadın onun için yok demektir. Aradaki rabıtaya katî surette nihayet verilmiştir. Kadın da onu unutur. Artık ondan saadet beklemez. Başka bir kocaya varır. Onunla bir müddet geçinir. Sonra o, vefat eder, yahut aralarında bir ayrılık husule gelir. O zaman eski zevcine karşı yine kalbinde bir iz kalmışsa eski zevci de kalbinde buna karşı bir mahabbet his ediyorsa o vakit tekrar tesis-i aile edebilirler.

«İşte Kur'an-ı Kerimin (حتى تنكح زوجا غيره) dediği budur. Kur'anda bahsedilen ikinci izdivaç, tabiî surette husule gelen ve nihayet bulan izdivaçtır. Yoksa sun'i bir izdivaç katiyen maksut değildir. Bil'akis işin bu sun'î ve hileli kısmı şiddetle memnudur. Bunu yapanlar tel'in olunmuştur, (لعن الله المحلل والمحلل له — Hadis-i şerif) kadını böyle bâziçe (oyuncak) eden hem birinci zevç, hem o sahte ikinci çevç, ikisi do şeriat nazarında mel'undur. Zaten ikinci zevcin böyle bir şart ile vukubulan bir nikâhı da caiz değildir. Çünkü bu nikâh müt'a demektir, yani muvakkat bir nikâhtır.»

§ [*Kıy.*] Biri belden yukarı sırta, diğeri belden aşağı bacaklara giyilen elbiseye verilen addır.

Kayd-ı âhiretle düşmem mihnete
Ben burada memurum şimdi hizmete
Hayvan otlatırken gidip Cennete
Sana hülle donu biçemem hocam
Rıza Tevfik

HUMBARA (خمباره) [*Ask.*] Demirden yuvarlak, içi boş olarak yapılan ve barutla demir ve kurşun parçaları doldurulup havan topu veya elle atılan harb aletinin adıdır. Havan topu ile atılana havan humbarası, elle atılana da el humbarası denilir. Halk dilinde kumbara suretinde talâffuz olunur.

Humbara; Farsça küçük küp, küpceğiz demektir. Küpe benzemesi bu adın verilmesine sebep olmuştur.

Re's-i küffara düşüp humbara-i encümfeşan
Asker-i şeytanı san recmeyledi ehl-i sema
Sami

HUMBARACI (خمباره جی) [*Ask.*] Yeniçeri teşkilâtı zamanında topçu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu teşkilât mensupları havan toplariyle humbara attıkları için bu adı almışlardı. Halk tarafından kumbaracı denilirdi. Müteaddit ortalara ayrılan humbaracıların başlarına humbaracıbaşı denilirdi.

HUMARACIBAŞI (خمباره جی باشی) [*Ask.*] Humbaracı ocağının başına verilen addır. Havan toplariyle ve el ile atılan patlayıcı maddeye (mermi, bomba) kumbara adı verildiği için bunları yapan teşkilâta humbaracı ve başındakine de humbaracıbaşı denilmiştir Ocağın humbaracıbaşıdan başka zâbitleri ve kâtipleri de vardı. Açılan humbaracı başılığa ocak kethüdası getirilirdi. Humbaracıbaşı bir yolsuzluk yapmadıkça azlolunamazdı.

Ocağa yeni nizam verildiği Hicrî 1207 (1792) senesinde humbaracıbaşıya 2500 kuruş maaş. 2500 kuruş da tâyinat tahsis olunmuştu.

HUMBARACI OCAĞI (خمباره جی اوجاغی) [*Ask.*] Humbara yapanlar ve humbara kullananlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Havan topu ile atılan mermi ile el bombasına humbara denildiği için ocağa da bu ad verilmişti. Muhtelif ortalara ayrılan ocağın başına «humaracıbaşı» denilirdi. Ocağın humbaracıbaşıdan başka zâbitleri ve kâtipleri vardı.

Humbaracılar biri zeamet ve timarlı, diğeri yevmiyeli olmak üzere iki kısımdan terekküp ederdi. Zeamet ve timara mutasarrıf olanlar taşralarda timarlarının bulundukları yerlerde, yevmiyeliler İstanbul'daki kışlalarında otururlardı. Timarlı humbaracılar vakit vakit Payitahta gelerek mesleklerine ait malûmatı arttırırlar, harb vukunda kıt'alarına iltihak ederlerdi.

Humbaracılığın, diğer ocaklar gibi, bozulduğu görülmesi üzerine Hicrî 1207 (1792) senesinde ocağa yeni bir nizam verilmiştir. Bu nizama göre humbaracıbaşı bir yolsuluk yapmadıkça azlolunamıyacaktı. Neferler İstanbul'da kışlalarında oturacaklar tâlim ve terbiye ile meşgul olacaklardı. Ricalin mütemeyyizlerinden biri ocağa nâzır naspedilecek, tevcihat nâzırla humbaracıbaşı tarafından müştereken yapılacaktır. Humbaracıbaşılardan hediye ve caize namiyle bir şey alınmıyacağı gibi onlar da zâbitlerle neferlerden bir şey almıyacaklardı. Humbaracılar için müstakil bir kışla yapılacaktı. Hıdırellez günü gerek timarlı ve gerek yevmiyeli bütün humberacı neferleri İstanbul'da hazır bulunacaklardı. Yoklamada bulunmıyanların dirlik ve yevmiyeleri kesilecekti. Mevcut bulunanlar imtihan edilecek, muvaffak olan

dirlik sahipleri memletlerine gidecekler, muvaffak olamıyanlar kışlalârda kalıp öğreneceklerdi. Tâyin olunan bir buçuk sene öğrenme müddetinde imtihan verip muvaffak olamıyanların nan pareleri zaptolunacaktı. Zâbitlerden başkası evlenemiyecekti. Evvelemirde elli top için onar nefer humbaracı, beşer nefer mülâzım tertip ve her on neferin biri halife, dokuzu yamak itibar olunacak, her topa bir alâmet konularak neferler o alâmetle alâmetlenecekti. Beş topa fenninde mahir serhalife namiyle bir zâbit tâyin edilecek ve bu zâbitliğe dirayetli ve nüfuz sahibi olanı naspolunacaktı. Biri çavuş, diğeri alemdar olmak üzere ayrıca iki zâbit daha tâyin edilecekti. Bu zabitler sebepsiz azledilemiyecekler ve yoliyle terakki eyliyeceklerdi. Humbaracıbaşılık münhal olunca ocak kethüdası humbaracıbaşı naspolunacak, onun yerine çavuş, çavuşun yerine alemdar, alemdarın yerine serhalifelerin eskisi, serhalifeliğe beş tane olan halifenin en eskisi, halifelerin yerine de yamakların eskisi terfi edilmek suretiyle sırasiyle yürütülecekti. Açılan mülâzımlığa hariçten biri alınacaktı. Mülâzimlerin yazılışı zamanında biri karakullukçu, biri aşçı, biri saka, ikisi arabacı kaydolunacak, arabacıların müstaidi baş mülâzim, öteki mülâzim-i sani, saka mülâizm-i sâlis, aşçı mülâzim-i rabi, karakullukçu da mülâzim-i hâmis itibar edilecekti. Baş mülâzim yamak olunca silsile tertibi bu suretle yürütülecekti. Neferlere ilm-i halleri öğretmek ve va'z u nasihat etmek üzere ocağa bir hoca ve namaz kıldırmak için de bir de imam tâyin olunacaktı.

Humbaracıbaşıya senede 7500 kuruş maaş, 2500 kuruş tâyinat verilecek, öteki zâbitlere de nemaluea (fazla gelirli) zeametler tahsis olunacaktı. Kethüdanın zeameti 4500, çavuşun zeameti 2000, alemdarın zeameti 1500, serhalifelerin zeametleri 1000 er, halifelerin zeametleri 750 şer kuruşa iblâğ edilecekti.

Yamakların birincisine 24, ikincisine 26, üçüncüsüne 28, dördüncüsüne 30, beşincisine 32, altıncısına 34, yedincisine 36, sekizincisine 38, dokuzuncusuna 40, mülâizmlere de alesseviye yirmişer akça yevmiye verilecekti. Bundan sonra zeamet ve timar zâbitlere mahsus bulunacak, neferler yevmiyeli olacaktı. Timarlı ocakların mahlûlleri ne evlâtlarına ve ne de diğerlerine verilmeyip zaptolunacak, yerlerine ölünün evlâdı isterse mülâzemeten geçirilecekti. Bundan sonra timar ve zeametlerin ahara devri de caiz olamıyacaktı. Yevmiyeli neferlerle mülâzimlere her gün yarımşar okka ekmekle beşer para katık baha, senede birer kat elbise, her havan takımına da aydınlık ve ısınma ve saire masrafı karşılığı olarak senede yüzer kuruş verilecekti.

Neferlerden kaçan olursa bulundukları yerlerde cezalandırılacaklar, hizmetlerini bırakmak istiyenler olursa yevmiyelerinin tevcihindenberi almış oldukları ulûfeyi geri vermek mecburiyetinde bulunacaklardı. Humbaracı neferlerinin timarlısı süvari, yevmiyelisi piyade olacaktı. Seferlerde humbara yapacak yer bulunamadığı surette humbaracılar humbara atmak için ihdas edilmiş olan nevicat (yeni icat edilmiş, obüs topları yapmağa muktedir olacakları surette yetiştirileceklerdi. İşsiz günlerde top ve tüfek atmayı ve diğer harb sanatlerini öğreneceklerdi. Alil, ihtiyar ve amelimanda olanları Gümrükten ve mukataalardan yevmiyeleri kadar vazife ile, düşman karşısında mecruh ve sakat kalanlar ise diledikleri mukataalardan yevmiyelerinin iki misli vazife ile tekaüt edileceklerdi. Bu nizamın sıkı bir surette tatbikına girişilmiş olmasiyle beraber bütün askerlik işlerinin bozukluğu hasebiyle beklenilen netice hâsıl olamamıştır.

HUMBARAHANE (خمبره‌خانه) [*Ask.*] İlk açılan askerî mekteplerden birinin adıdır. Halk tarafından «kumbarahane» denilirdi. «Humbaracılık; Osmanlı ordusunda yeniçeriliğin ilk ıslahat merhalesi olduğunu kaydeden değerli müdekkik Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, c. 1, s 44) yeniçeri ocağının zamanla uğradığı bozgunlukları yazdıktan ve ıslahı çareleri arandığı sırada bu maksatla 1147 (1734) de Üsküdar'da Toptaşı'nda Humbarahane ve Hendesehane adında iki askerî mektep açıldığını ilâve ettikten sonra «Mirat-i Mühendishane» den naklen şu izahatı veriyor:

«Yeniçerilere nispetle daha hazik görülen hasekilerle Boğaziçi bostancı efradından münasipleri seçilerek bu mektebe yazdırıldı. İbn-i Haldun mütercimi Pirizade Mehmet Sait Efendi delâletiyle 1149 (1736) da ihtira olunan bazı hendese aletleri mühendisler tarafından tecrübe olunarak faydası görülüp bu mektepte kullanılmasına karar verildi ve Mehmet Sait Efendi mektebe hendese muallimi tâyin olundu. Bu işde her nekadar gizli hareket edildi ise yeniçeriler yine duydular ve kuşkulandılar ve isteristemez mektep tatil edildi. 1173 (1759) da sadrazam Rağıp Paşa bu mektebi tekrar açmayı kurdu. Mektep talebesinden sağ olanları ve olmıyanların çocuklarını toplayıp Haliç'te Kararğaç mevkiinde geniş bir binayı mektep ittihaz edip orada hendese ve sair ilimler öğretilmesine başlandı. Bu mektep Üçüncü Selim zamanına kadar böy-

lece sönük bir şekilde devam etti. Üçüncü Selim 1205 (1790) da İsveç'ten ve Fransa'dan mühendisler ve zâbitler getirterek iptida Tophane'de ıslahata başlandı. Mektebi genişlettİ. 1207 (1792) de Halıcıoğlu'ndaki Humbarahaneyi yaptırdı. Bu kışlanın Sütlüce tarafını lâğımcı yani istihkâm ve Hasköy tarafını humbaracı neferlerine tahsis ettirdi. Bu iki askere ayrı ayrı nizamlar konuldu ve tahsisatlar verildi. 1210 (1795) de Mühendishane açıldığı zaman büsbütün lâğvolunarak talebe o mektebe verildi.»

HURÇ (خورج) [*San.*] Meşinden yapılmış büyük heybe ve sandık adıdır. Meşinden yapılan bu heybe ve sandıkların arka taraflarındaki meşin kollarla hayvanların semerine bağlanır ve iki hurç bir hayvana yüklenir. Eski zamanın uzun yolculuklarında kullanılırdı. İstanbul'un meşhur yangınlarında en lüzumlu eşyayı içlerine doldurup pencereden atmak suretiyle kurtarma işinde kullanılmak üzere konaklarda da bulundurulurdu.

HURDE-İ TARİKAT (خردهٔ طریقت) [*Sof.*] Mevlevî tâbirlerindendir. Tarikatin edep ve erkânına dair ufak tefek malûmat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hurde; Farsça ufak şey, bir şeyin ufalmış, ufaltılmış parçası demektir.

HURUC ALESSULTAN (خروج علی السلطان) [*İda.*] Meşru hükümete karşı kıyam ve isyan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Padişahlar mümessil sayıldıkları için sultana karşı gelme demek olan bu tâbir meydana gelmiştir.

O tac için olacak hayli kelleler galtan
İdüp pederle hirasan huruc alessultan
Abdülhak Hâmit

HURUF (حروف) [*Sof.*] Harfin cem'i olan bu kelime sofiye indinde ayân-ı sabiteden olan basit hakikatler ifade eder bir tâbirdir.

HURUFİLİK (حروفیلك) Harflerin birtakım mânalarına kail olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cenab-ı Hakkın (Fazlullah) şeklinde görünmesini kabul eden bu meslek, İslâmiyetin sinesinde çıkan sair bu gibi «bâtiniyye» mezheplerinden birini teşkil eder.

Bu mesleği ihtiyar edenlerin itikatları şudur: Kelâm suretinde tecelli eden Hak harflerle taayyün buldu ve bu harflerin cümlesi insan-ı kâmilin yüzünde tesbit edildi. Binaenaleyh bütün mevcudatın unsur-ı âlâsı olan yirmi sekiz harfi insanın yüzünde görmek kabildir. İnsanın yüzünde yedi umumî hat: dört kirpik, iki kaş, bir saç ki buna sivad-ı âzam derler. Yedi de hutut-ı ebiyye (babalık hattı) vardır ki sonradan zâhir olur. İki sakal kılları, iki hattın diğer tarafındaki kıllar, iki bıyık, bir de alt dudaktaki kıldır. Yedi yedi on dört eder. Bunu hal ve mahal itibariyle darbedersek yirmi sekiz olur. «Fazl» bunlara Farsçadaki «p, ç, j, g» harflerini de ilâve ederek otuz ikiye çıkarmıştır. İşte bunlar her şeyi bu yirmi sekiz, otuz iki ile tevil ederler. Sonra Kur'an-ı Kerimdeki yirmi sekiz hecenin müteşabehatta vâkı olanlarını kaldırdıktan sonra mütebaki on yedi harfe muhkemat ve mütebakisine de müteşabehat derler ve ulemanın müteşabehattan addettikleri âyetleri muhkemattan, muhkemattan saydıklarını müteşabehattan addederek çocukça ve uzun tevilâta kalkışırlar. Meselâ «ذلك فضل الله» ve «الله ذو فضل العظیم» den maksat «Fazl-ı Hurufî»-dir derler. Miraçtan maksat insanın yüzündeki hatları görmekten ibarettir. Sidret-ül-müntehadan maksat insanın yüzünda görünen Fazl'ın burun delikleridir. Miraçta Hazret-i Peygamber'e görünen şab-ı emred «Fazl-ı Hurufî» dir. Bunun gibi birçok garip tevillerde bulunurlar.

«Hurufilik, mutlaka Bektaşilik demek değildir. Başlıbaşına bir mezheptir» diyen pek değerli dostum Filozof Riza Tevfik Bey(ölümü 1949) (Peyam ilâvesi, adet 36) hurufîlik için şu tafsilâtı veriyor: «Fazlullah Naimî-i Esterâbadî bu mezhebin müessisidir. Fakat bu mezhebin istinat zeminini teşkil eden esas akide eskiden beri az çok malûm ve Yahudi'lerin bâtınî fırkalarınca muteber idi. Bu hususta iki tarihî vesika vardır ki ehemmiyeti fevkalâdedir. Kuvvetle zannolunduğuna göre Endülüs medeniyetinden bize intikal eden bu iki kitaptan birisi (Seferiyye Zirah) yani (Tarih-i Tekvin), diğeri de (Zuhal) yani (Nur) namlariyle - bugün - pek malûm olan eserlerdir. Bunları muasır filozoflardan Fransalı (A. Frack) lâyıkıyle tetebbu ve tahlil ederek felsefî mahiyetlerini meydana çıkarmıştır. Merak sahipleri (La Kabale) adlı kitabı okusun.

«Bu iki kitapta (Nev felatunî) felsefesinin garip bir cilvesi görünür Zaten malûm olduğu üzere Nev felatunî hikmetinin müessisi dahi (Philo) namındaki İskenderiye'li bir Yahudi hakîm idi ki felsefe tarihinde ismi pek büyüktür. Hazret-i İsa'dan hemen yirmi iki sene evvel doğmuş olan bu filozof bütün eserlerini Rumca yazmıştı ve bütün eserleri dahi bugün mevcut ve mazbuttur. Ve lâyıkıyle tetebbu ve tahlil edilmiş olan eski vesikalardandır.

«Nev felatunî felsefesi, tasavvufta esastır, bir (Kudret-i Ezeliyye) kabul eder ki (Âlem-i ketman) da iken, onun hakikati bilinemez, sırr-ı mutlak ve gayb-ül-guyubtur. Ondan başka ha-

kikî vücut yoktur. Kendi zatî aşkı ile tecelli etmiş ve en evvel kelâm suretinde cilve göstermiştir. (Logos) bu demektir ve (Philo) nın bu sözden muradı tabiî kuvvetler idi ve onları (Melâike) tâbiriyle temin eylerdi. Bu (Kelâm), ilk tecellisinde gayr-i muayyen iken, yani ıstılahî tâbirini söyliyeyim (Kelâm-ı nefsî = Logos endi Diyasetos) halinde iken, bir ikinci tecelliye daha mazhar olarak (Kelâm-ı lâfzî = Logos proforikos) olmuş ve elifba harfleri nutuk ve beyan unsurları olmak üzere taayyün etmiştir. Binaenaleyh Kelâm, ilâhiyy-ül-asildir. Huruf yalnız kelâmın değil bilcümle mevcudatın erkân-ı asliyye ve iptidaiyyesidir. Âdeta bugünkü kimya nazarında - meselâ - (müvellid-ül-ma, müvellid-ül-humuza, kükürt, demir, altın, bakır ve ilâh.) ne ise, hurufîlik felsefesi nazarında (elif, be, te, ce, de ilâh.) tıpkı odur. Nev felatun felsefesi katiyyen maddiyuna zıt ve maddenin hakikatini münkir olduğu için böyle düşünmekte beis görmemişti. Binaenaleyh dünyada mânevî, maddî her ne varsa, cümlesinin aslî cevheri (kelâm) addolunuyordu ve her (şey) harflerden mürekkep bir (kelime) olmak üzere telâkki ediliyordu.

«Bugünkü ilim ve felsefe nazarında bu itikat garip gelir. Lâkin o vakit hükemay-i bâtıniyeden herkes ve bâtınî olmıyan mütefekkirînin pek çoğu bu siyak-ı nazarı hakikate makrun görüyorlardı. (Nur) ve (Tarih-i tekvin) namiyle mahfuz olan kitaplarda bu (Hikmet-i garibe ve hafiyye) daha ziyade işlenmiş ve bugünkü şeklini almıştır.

«Bu felsefeye göre eşyanın anasır ve erkânı (24) harftir. Bu 24 harfin namâdut terekkübatı, her şeyi vücuda getiriyor. Dünyadan kelâm (Sır) olursa yani gizlenir veya mahvolursa her şey, bütün şu görünen kâinat lemh-i basarda mahvolur. Bir anda sabun köpüğü gibi zail ve muzmahil olur gider. Hiçbir şey kalmaz. Yahudi filozofları bu akide-i hafiyyeye kimya ve felekiyyat dahi karıştırmışlardı. Zira o ilimde bizim bildiğimiz kimya ve heyet değil: (Ulûm-ı garibe = Sciences occultes) den, gizli, esrarengiz ve harikulâde ilimlerden madut idi. Henüz mahiyyeti anlaşılmamış, tabiî kanunları, sabit hükümleri neşredilememiş olan her ilim, insaniyetin zihnini çelmiş ve böyle esrarengiz bir tesir icra etmişti. Fikrî terakkiyat tarihi bunu ispat ediyor. Onun içindir ki kimya böyle harikulâde acaip bir (ilm-i esrar) olmak üzere telâkki edilmiş ve pek nadir olan erbabı da keramata kaadir zannolunagelmiştir. Hazret-i Mevlâna bile:

ازکرامات بلند اولیاست
اولین شعراست وآخر کیمیاست

demiştir.

«Diğer taraftan vahdet-i vücut felsefesi ve zuhûr faraziyesi iktizasınca, o ezelî kudretin her surette, her şeyde bir (vech) ile cilve gösterdiği, esasen müsellem bir akide olduğundan - bittabi ve bizzarure - bu siyak-ı nazar, yine insan ve insan-ı kâmil meselesine zihinleri îsal eylemişti. Binaanaleyh hurufîlik dahi haysiyyet-i insaniyyeyi müstesna bir ehemmiyetle nazar-ı takdire almıştır. Bütün bu müteselsil mülahazalara nazaran hurufîlik mezhebindeki felsefe-i esasiyyeyi şöylece telhis edebiliriz:

«Kelâm suretinde tecelli eden (Kudret-i ezeliyye) harflerle taayyün buldu. Bu harflerin namâdut terekkübatı namâdut eşyayı vücuda getirmiştir. Şu haysiyyetle kâinat - yine hayal-i bâtıl olmakla beraber - her şey, her madde, âdeta mütekâsif ve mütecessim bir (kelâm) dır. İsim ve müsemma ayrı gayrı şeyler değildir. Lâkin, kudret-i ezeliyyenin zuhûrunda mütefavit mertebeler olduğu için her şeyin haysiyyet derecesi bir değildir. Kudret-i ezeliyye (Kemal ve Cemal zuhûrunu) veçh-i âdeme gösterdi. Zira âdemi (suret-i Rahman) üzere halk etti. Bittabi Kemalinin âlâmını yani iş'aratını veçh-i âdemde izhar eyledi. Bütün mevcudatın aslî unsurları olan 28 harfi veçh-i âdemde görüp tahkik etmek mümkündü. En büyük ilim de budur. Yani harflrin işaretlerini her şeyde ve bilhassa veçh-i insanide arayıp bulmaktır Bu uğurda (ilm-i tevil) icat ve vazolunmuştur. Buna (İlm-i âlâ) derler. Bu ilmi bilen veçh-i âdemin kudsiyyet mânasını anlar. Onu anlıyan Cennete girmiş olur. Çünkü (Didar) (Cennet) tir. Filhakika veçh-i âdemde o âlâm ve işaret zâhirdir. Bunlara (hutut-ı veçhiyye) derler. Evvelâ (hutut-ı ümmiyye) var. Bunlar ana hattıdır. (Cavidan-ı kebir) inde Fazlullah Ester Âbadî, bu hatları tâyin ediyor:

چار مژه هر دو ابرو موی سر
هفت خطند از خدای داد گر

diyor. Yani veçh-i insanda dört kirpik, iki kaş, bir de başındaki saçlar (Hüday-i dadkert) den nişan verir yedi hattır, yedi (âlem) yani işarettir. Yedi de (hutut-ı ebiyye) var ki baba hattıdır. Sonraları zâhir olur; sakal, bıyık gibi. Yedi, yedi on dört eder. Bunu (hal) ve (mahal) itibariyle ikiye darp edince 28 olur. Bu 28 adedini her yerde, her şeyde bulmak ve istihraç etmek mümkündür. Meselâ (menazil-i kamer) 28 dir. Kezalik insanın dişleri de 28 dir. Fakat menazil-i kamer bazan 29 olur, o vakit

28 harfe bir de (lâmelif) i ilâve etmeli. Lâmelif tek bir harf değildir, dört harfin (kaimmakam) ıdır. Tahlil olununca (pa, ça, ja, kâ) harfleri zuhûra gelir, yani Farisi lisanı elifbasında bulunup da Arap elifbasında olmıyan 4 fazla harf meydana çıkar. O vakit 28 harf 32 olur. Buna (si ve dü) derler ve (su) işareti ile gösterirler. 28 e (bist ve heşt) derler ve (=) işaretiyle gösterirler. İnsanın başındaki saç da yedi ana hattından biridir demiştim. Buna (sıvad-ı âzam) denir. Hazret-i İbrahim Aleyhisselâm saçını orta yerinden ikiye ayırmış. Başın orta yerinde hâsıl olan beyaz çizgi dahi bir hattır. Bunu yedi hutut-ı esasiyyeye zam edersek, sekiz olur, dört kere sekiz otuz iki olur.

«İşte, her şey bu otuz iki harfte târif olunur. Her ne olursa olsun! Elbet her şey tâdada gelir!... kaç olursa olsun, mutlaka yirmi sekiz ile otuz ikinin hâsıl-ı zarbıdır. Fazla veya eksik geldi mi, hesabı doğrultmak için (ilm-i huruf) ehlinin garip garip usulleri var. Meselâ bir ağaç dalında, yahut bir gül goncasında altmış tane yaprak bulsanız, (28+32=60) eder; yani (si-dü) ile (bist ve heşt) mecmuudur. Bu kolay ve hâsıl-ı cem'i veya darbı da kolaydırl. Lâkin altmış olacağına elli dokuz yaprak saysanız, Yani altmıştan bir eksik olsa o vakit (nokta-i taht-el-ba) yı ilâve ederek itmam edersiniz; iki eksik ise (hal ve mahal) i zam eylersiniz; üç lâzımsa (mevalid-i selâse); dört lâzımsa (anasır-ı erbaa); beş iktiza ederse (havas-ı hama); altı zammetmek icap ederse (cihet-i sit); yedi için (seb'a semavat); sekiz için (sekiz cennet); dokuz için (dokuz eflâk) ilâve eder, altmışı doldurursunuz. Fazla gelirse, aynı minval üzere bunları tarh eder, yine hesabı matlup veçhile tesviye eylersiniz. Ondan sonra kabz ve bast usulü var: Bir kelimeyi meselâ (kün) kelimesini bast edersiniz; (kâf, nun) yazarsınız. Bu kelime iki harf iken altı harf olur ve (kün) emri ile kevn ve mekânın bir anda suret-i tecellisini târif edersiniz. Çünkü (altı), (cihat-ı sit) in aded i timsalisidir. Altı cihet dahi (mekân) ın havas-ı asliyesindendir. İlâ ahiri, ilâ ahiri!...

«(Budin) şehrinde yatan meşhur (Gül Baba), (Miftah-ül-gayp) adlı manzum eserinde bu felsefeyi bast etmiş ve bu hesabatı dikkat ve itina ile icra edip her şeye tatbik eylemiş ve (32) harfin işaretlerini bütün mevcudatta ispat etmeye çalışmıştır. Gayet garip iskolastik bir kitaptır.

«Felsefe tarihine cüz'î âşınalığı olanlar bu garaib-i itikadata mâna vermekte pek güçlük çekmezler: Milâd-ı İsa'dan takriben beş buçuk asır evvel yaşamış ve insaniyetin efkâr ve itikadatı üzerine, hattâ Eflâtun'u mâneviyeti üzerine pek büyük bir tesir icra etmiş olan meşhur hakîm (Fisagoras) malûmdur ki âdetleri mevcudatın erkân-ı asliyyesi ve eşyanın hakayiki olmak üzere kabul etmişti. İbrani bâtınî hükeması - yukarda arzettiğim veçhile - aynı haysiyyeti hurufa isnat etmişlerdi. Bunun ikisini birden mezcederseniz hurufîlik vücuda gelir. Zannederim zaman, bu bâtınî an'aneleri mezcederek, hurufîlik mezhebinin zeminini hazırlamış ve (Fazlullah Naimî) bu esrarengiz felsefeyi büyük safderunluk ve bir tamamiyet-i kalbiyye ile neşretmiştir. Bundan evvel (Aliyyüş-Şelmegani) namında bir zat aynı itikadı neşr ve ilân ettiği için Abbasiler zamanında katledilmişti.»

HURUFİYYE (حروفیه) [*Sof.*] Fazlullah-ı hurufînin harflerin esrarına müteallik nazariyesini kabul eden tarikatler ve sâlikleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HURUF-ÜL-ÂLİYAT (حروف‌العالیات) [*Sof.*] Büyük harfler demek olan bu tâbir sofiye ıstılahı olarak şöyle izah edilmektedir: Şecerenin nüvatı şecerede münderiç olduğu gibi gayb-ülguyupta mündemiç olan şüun-ı zatiye-i ilâhiyedir. Muhyiddin-i Arabî'nin biz vücud-ı hariciye nakledilmemiş huruf-ı âliyat idik. o zaman tepelerin en yüksek zirvesine müteallâk idik demek olan meşhur beytindeki huruf-ı âliyat budur.

HU SALA (هو صلا) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Mukabeleye davet için edilen nida (çağırma) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Lokmaya (yemeğe) davet için de aynı tâbir kullanılırdı.

HUSÛF (خسوف) [*Ast.*] Ayın tutulması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ayın bir kısmının tutmluşuna «husûf-ı cüz'i», tamamının tutuluşuna da «husûf-ı küllî» denir.

Felekte kâh nazar bend-i çeşm-i hayret olan
Değil husûf u küsuf u sevad-ı leyle-i tar
Lâ

HUŞ DER DEM (هوش در دم) [*Sof.*] Nukşî tarikatine mahsus tâbirlerden biridir. Diğerleri nazar der kadem, sefer der vatan, halvet der encümen, yâd kerd, baz keşt, nigâh daşt, yâd daşt, vukuf-ı zamanî, vukuf-ı adedî, vukuf-ı kalbî'dir. Bütün bunların Farsça oluşu sâdatın ekserisinin Fürs olmasındandır.

Huş der dem; sâlikin her nefesini bilerek, uyanık olmasıdır. Sofiyeye göre insanın nefesi «ha» ile girip çıkmaktadır. Bu ha, hay-ı hü-

viyyete işarettir. Bu itibarla insan her nefeste zâkirdir. Ancak mânasından gafil olduğundan zikir sayılmaz ve zikirden beklenilen faide hâsıl olmaz. Uykudaki söze benzer, Nâim (uyuyan) sözünün mânasını mülâhaza etmediği için itibar edilmez

Tarikatten murat her nefeste muhsin-i hakikî olan Allahın zatına delâlet eden teneffüsteki ha'nın mânasını beraber olarak hatırlamaktır. İçten gelen nefeste insan uyanık bulunmalı ki gaflete yol açılmasın. Bir nefesten diğer nefese intikal gaflet ile olmasın. Tarikatte nefesin hıfz ve riayeti mühim sayılmıştır. Muhafaza etmediği bir nefes sahibi zayi ve haip bilinir.

Yine sofiyeye göre İsm-i Celâl olan «Allah» daki ha nefesteki ha'dır. Elif lâm tarif içindir. Lâm'ın müşeddet olması tâzimde mübalâğa içindir. İsim hakikatte nefslerde cari olan o ha'dır ki İsm-i şerifin cereyanı olmaksızın hiçpir şey hayata müstahak olmaz.

HUŞU' (خشوء) [*Sof.*] Alçak gönüllülük ile muamele etmek mânasına gelen bu kelime sofiye ıstılahı olarak insanın nefsini hakir görmesi demektir. Huzu' da o mânaya gelir. Allah ile insanlar indinde makbul sayılan bu haslet için Kur'anda huşu' erbabı olan iman sahipleri fevz ve halâsa mazhar olacaklardır mânasına gelen (قد افلح المؤمنين الذين هم فى صلاتهم خاشعون) buyurulmuştur. Ashaptan Huzeyfe: Dininizden ilk kaybedeceğiniz huşu', Sehl İbn-i Abdullah da huşuu olan kimseye şeytan yanaşmaz demiştir. Huşu' için namazda sağında, solundakinin kim olduğunu farketmemektir diyenler de vardır.

Huşuun alâmetlerinden biri de kızdırıldığı, yahut fikri beğenilmediği zaman müteessir olmayıp hakkı kabul etmektir.

HUT (حوت) [*Ast.*] Gökte mevcudiyeti farzolunan on iki burçtan birinin adıdır. 360 dereceden ibaret olan burç mıntakaları herbiri 30 derecelik 12 burca ayrılmış ve her burç yıldızlar cümlesinin adını almıştır. İşte onlardan biri Hut burcudur. Hut arapça balık demektir. Her burcun müdürü veya hâkimi olan bir seyyare kabul edilmiştir. Hut burcunun hâkimi Müşteri seyyaresidir. Güneşin 12 burçta bulunduğu zamanlar da tesbit olunmuştur. Göneş 19 şubatla 20 mart arasında Hut burcunda bulunur.

Müneccimlere göre her insan dünyaya geldiği günün mensup olduğu seyyarenin tesiri altindadır. Onlara nazaran cuma günü doğanlar Zühre'nin, cumartesi günü doğanlar Zuhal'in, pazar gönü doğanlar Şems'in (güneşin), pazartesi günü doğanlar Kamer'in (ayın), salı günü doğanlar Merih'in, çarşanba günü doganlar Utarit'in, perşenbe günü doğanlar da Müşteri'nin, tesirine tâbidirler.

«İlm-i nücum» da (sahife 54-56) güneş Hut burcünda *bulunduğu zaman doğanların* talih ve siretleri şöyle yazılıdır:

Güneş bu burçta iken doğanlar tesire pek meyyaldirler. Medyumluğa yararlar. Bunlar, hazm ve ihtiyat sahibi, maddî değillerse de sebatkâr, mukni', heyecanlıdırlar. Cesaretleri kırılırsa endişeye mütemayil, pek meyus ve nevmit bulunurlar. Fakat endişe ve ıztıraptan âzâde kalırlarsa iyi tabiatli, daima sevimli ve mihmannüvaz, bilhassa hayvanların ve kimseiz olup diğerlerine muhtaç bulunanların saadetiyle meşgul olurlar. Pek cesur olup üzüntü ve dertlerini saklarlar ve ihtiyari olarak asla şikâyet etmezler. Sâkin, mukallit, sevimli ve âlicenaptırlar.

Bu burçta dahi diğerlerinde olduğu gibi iki gaye vardır, fakat Hut burcu çift olduğundan bu gayelere mensup kimseler alelekser tabiatlerini iki zıt cihetini gösterdiklerinden daima hemcinsleri tarafından kolaylıkla anlaşılamazlar. Bazan, pek vasatî ve adî bir enmuzec olurlar. bazan da pek çevik ve faydalı ,âli bir maksada hizmet için memnunlukla her mesuliyeti üzerlerine alırlar. Bununla beraber mâlik oldukları vasıtaların müsaadesi nisbetinde iyi bir halde bulunmağa meyyaldirler. İçlerinden ahvale karşı pek endişeli ve gadablı olurlar muvaffak olamamaktan korkarlar. Fakr u zaruretten ve hareketlerinin neticesinden ziyade ürkerler. Bazıları yalancı ve pek kurnazcasına aldatıcı oldukları gibi bazıları da namuskâr ve müstakim olurlar. Fakat ekseriyet itibariyle ciddiyet ve cesaret azlığı yüzünden fenalık eden kimselerde Hut burcunda doğan her ferdin «kaybetmeyi göze aldırmıyan bir şey kazanamaz» darb-ı mesellni iyi düşünmesi ve hükmüne riayet etmesi arzu olunur.

Şubatın son haftasında doğanlar: içten ikbal düşkünü, herkes tarafından tanınmayı ve takdir edilmeyi sever kimselsr olup bu da kendilerinin şan ve şöhret harisi olmalarından ileri gelir. Binaenaleyh iyi mizban (konak sahibi, (misafir karşılayıcı) olurlar. Martın 1-10 uncu gününe kadar dünyaya gelenler: neşesiz ve kasavetli olmağa kabiliyetli bulunduklarından ev gailelerine uğrarlar. Bazan vazifeyi zevk ve sefahete feda ederler Bu, tali'li, uygun bir doğum devresi değildir. Medyumluk hassası bu devirde dünyaya gelenlerde ziyadesiyle vardır. Martın 10-20 nci gününe

kadar doğanlar bir işte uzun müddet kalamazlar, nefislerini çok severler ve umumiyet itibariyle hayal âleminde yaşamak istiyerek ruhî hâdiselerle iştigale münhemiktirler. Bünye, itibariyle sağlam olmadığı cihetle göğüs hastalıklarına, şişlere, kan hastalıklarına istidatlıdırlar. Sıhhatlerini korumak için her şeyde ifrattan kaçınmaları icap eder.

Hut burcunda doğanlar muhasebe memurluğu, dükkâncılık, kapıcılık, kaptanlık, müteahhitlik, gazetecilik, veznedarlık gibi işlerde muvaffak olurlar.

Hut «burçlar mıntakasının hastahanesidir» denilir. Bundan da istidlâl olunur ki bu burçta birçok «muvaffakıyetsiz» ler vardır. Bununla beraber en meşhur muharrirler, şairler, sanatkârların ekserisi bu burçta doğmuşlardır.

Hut burcu; orta veya kısa bir boy, etli bir vücut, müdevver omuzlar, kumral saçlar, dolgun ve kabarık bir sima, çıkıntılı gözler, iri dudaklar, küçük kollar ve bacaklar, biçimsiz ayaklar husule getirir. Hayatlarının 12 senesinde bir tali' değişikliğine uğrarlar. En buhranlı değişiklik 48-70 yaşına kadar vukua gelir.

HUTEN (ختن) [*Coğ.*] Misk ve ahularıyle meşhur Çin'deki pek eski bir şehrin adıdır. Eski şiirlerde pek çok geçer.

Yarkend'in 300 kilometre cenub-ı şarkîsinde (Tarim) ırmağına tâbi (Huten-i Derya) nehri kenarına yakındır. Elli bine yakın nüfusu olan bu şehir ipek ve pamuk mensucat tezgâhlariyle maruf ve hayli işlektir. Civarlarında misk âhuları kesretle bulunduğundan Huten şehri eskiden beri miskiyle meşhurdu. Civarında bulunan dağlarda altın, demir ve kömür madenleriyle bazı kıymetli taşlar bulunur. Huten şehri vaktiyle Çin'den İran'a ve Asya'nın sair garp şehirlerine gelen yolun üzerinde bulunduğundan eskiden beri büyük bir ticari ehemmiyeti vardı. Vaktiyle yüz bine yakın sekenesi varken Çin devletinin zalimane idaresine tahammül edemiyen halkının vâkı olan kıyamları sırasında bazı tahribata uğramış ve bu münasebetle nüfusu da azalmıştır. Vaktiyle ayrıca bir hanlık teşkil ederdi, 1290 tarihlerinde Atalık Gazi Yakup Bey tarafından istiklâli iade olunan Türkistan hükümeti dâhilinde bulunmuş ve müteakiben Kâşgar'la beraber yine Çin'in idaresine geçmiştir. Civarları Huten Derya ve onun tevabiinden olan «Karakaş» çayları ile ıska olunan arazisi hayli münbittir. Mahsulâtı buğday, pirinç, pamuk ve saireden ibarettir. Dut ağaçları dahi çok olup külliyetli ve nefîs ipek çıkar. İslâm, edebiyatı ile tarihlerinde yalnız ve alelekser (Huten) ile birlikte kullanılmaktadır.

Sizde böyle müşk olur mu deyu hâkinden biraz
Ah göndersem Saba ile Huten hakanına
Nedim

HUZU' (خضوع) [*Sof.*] Alçak gönüllü olmak mânasına gelen bu kelime sofiye ıstılah olarak insanın nefsini hakir görmesi demektir. Huşu' da o mânaya gelir. Her ne sebeple ve ne için olursa olsun kibir ve azamet iyi sayılmadığı halde huzu' ve onun müradifi olan huşu' makbul addedilir.

HUZUR (حضور) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Mevlevilerce Konya tekkesi ve Mevlâna'nın türbesi için kullanılırdı.

HUZURA GİTMEK (حضوره گیتمك) [*Sof.*] Mevlevi tâbirlerindendir. Konya'ya gidip Mevlâna'nın türbesini ziyaret etmek demektir.

HUZUR DERSLERİ (حضور درسلری) [*Sar.*] Ramazanın ilk gününden başlamak ve sekiz derste sona ermek üzere sarayda padişah huzurunda «Mukarrir» adı verilen zamanın tanınmış âlimleri tarafından takrir olunan derslere verilen addır. Buna «Huzur-ı Hümayun Dersleri» de denillrdi

Tefsirden ibaret olan bu derslerin başlangıcını tarihler Osman Gazi'ye kadar çıkarıyor, Orhan zamanında ise daimi surette icra edildiğini kaydediyor. Ata Bey (Ata Tarihi c. 1, s. 212) bu münasebetle diyor ki: «(Osman Gazi) asr-ı fezail hasr-ı âlisinden bed' ile (Orhan Gazi) ahdında daimi suretle icraya başlanılarak ol zamanlardan ve hususiyle (Murad-ı Evvel) vaktinden beri ramazan-ı şerifte vakit bulundukça her gün ve eyyam-ı sairede irade buyuruldukça fuhulin-i ulemadan olan zevat-ı fezail simatın ekserisi huzur-ı hümayunda içtima ile âyat-ı celile-i fürkaniyyeden bazı süver-i şerife tefsir olunması kaide hükmüne girmişken (Mustafa Hân-ı Salis) zuhar-ı zâhire-i ahiretleri olmak üzere bu usul-i hayriyyeyi kanun-ı kaviye rabıtla daimi ve resmî bir nizam hükmüne vaz' ve himmet buyurmuştur. (Mustafa Hân ı Salis) Hazretlerinin 1172 (1758) eyyayam-ı ruzesinden bed' ile şehr-i ramazan-ı şerifin evvelki gününden onuncu gününe kadar birer mukarrir ile çend nefer muhataptan ibaret olmak üzere bir heyet-i ulema celbederek Tefsir-i şerif-i Beyzavî'den birkaç âyet-i kerime tefsir ettirmek ve bu cihetle istifaza-i feyz ve bereket etmek ve onuncu günü kütüphane hocası pişüva olduğu halde mukarrir olan zatlardan mürekkep bir meclis-i mütemayiz dahi akdolunarak kezalik Tefsir-i şeriften mübaha-

sat-ı hasene icrasiyle tenvir-i mübalât ed lmek usulü vaz' buyurulmuştur.»

Vakanüvis Lûtfi Efendi de (Lûtfi Tarihi c. 3, s. 170) bu ciheti teyit etmekte ve şu izahatı vermektedir: «Devlet-i aliyye i Osmaniyye damet bissaadet-ül-ebediyye iptida-i nev zuhur-ı cihan arasından beru ulûm-ı şerifeye olan rağbet-i mahsusası cihetiyle erbab-ı ulûm ve fezaile hürmet ve ikrama bahane olmak üzere eyyam-ı meserratta ve bazı evkat-ı mes'ude ve mahsusada huzur-ı hümayunlarda meclis-i şerif-i ilmî akdi âdet-i kadîmedir. Bundan seksen sene mukaddem bu âdet-i feyz âyetin teyemmünen ramazan-ı şeriflere tahsisiyle Fatiha-i şerife tefsirinden istiftah olunup Tefsir-i şerif-i Beyzavî'den âyet-i Kur'aniyyenin mübahase ve dekayik-ı ilmiyyesi saray-ı hümayun hocalarından sekiz nefer mukarrir ile müderrisînden on üçer muhataptan mürekkep ramazanın iptidasından sekizinci gününe kadar beher gün huzur-ı şahanede birer meclis-i ilmî teşkil olunduğu misillû bu sene dahi tertip olunan mecalis-i ilmiyyeye memur mukarrirlere bermûtat birer bohça îdiyye ile muhataplara ve cevami-i şerifede tâlim-i ulûm eden ulema ile sair erbab-ı ihtiyaca ve medaristeki talebe-i ulûma atayay-ı nakdiyye ihsan olunmuştur.»

Yine Lûtfü Efendi sonradan öğrenmiş olacak ki (hususi kütüphanemde müellifin el yazısı nüsha, c. 12, kabında) ramazandaki huzur dersi için şu malûmatı kaydetmiştir: «Ramazanlardaki huzur dersinin vazii Sultan Ahmet zamanında 1136 (1723) tarihinde huzur-ı âsafîde ulema-i meşhureden mürekkep bir meclis-i ilmî teşkiliyle Tefsir-i Kadi'den medarese-i ilmiyye olmuştur. O terihte acele sefer üzerinde bulunulduğundan tefeülen süre-i Fetih'den bed' edilmiştir.»

Enderun Tarihi müellifinin de işaret ettiği veçhile huzur derslerine resmî bir şekil veren Üçüncü Sultan Mustafa'dır. Sultan Mustafa 1172 (1758) ramazanında ulemanın sarayda ders okutmasını irade etmişti.

İlk ders için fetva emini Ebubekir Efendi mukarrir, Nebil - Mehmet Efendi, saray hocası Hamidî Mehmet Efendi, Şeyhülislâm müfettişi İdris Efendi, müzellef Mehmet efendi, Konevî İsmail Efendi muhatap intihap olunmuştur. Birinci ders olarak «يا ايها الذين آمنوا كونوا قوامين بالقسط» âyetî okunmuştu. Müzellef ve İdris Efendiler mubahasa esnasında mücadeleye kalkışmışlarsa da, mukarrir tarafından ikisi de ilzam edilmiştir.

Badehu bu usul müstemir bir âdet halini aldı. 1180 - 1766 senesinde ders için on dokuz meclis ve mukarrir ve muhatap olmak üzere yüz yirmi altı zat intihap olundu. Bidayeten «reis» denilen «mukarrir» lere de bu unvan verildi.

Huzur dersleri ulema için bir tefeyyüz ve ihsan vesilesi oluyordu. Osmanlı padişahlarından çocugunun ilmi teşvik ve ulemayı taltif ettikleri tarihî şahadetlerle sabit oluyor. Nitekim yine enderun tarihinde (Ata Tarihi c.I, s. 213) deniliyor ki: «Tetkikat-ı gamiza-i diniyyede bu niyet-i hayriye ile işbu huzur derslerinde bulunacak hoca efendilere serbesti-i kâmil ita buyurulmakla inhilâl-i ukud-i mesail kasdiyle küşat olunan riyaz-i bab-ı mübahasa mücavebat-ı keşakeşle fezay-ı muhavere bir mukâbereye intikal edegeldiği halde bu küstahlık rehin-i afv ve safh-i cemil olduktan fazla mukarrir efendilere maa lâhur ağır bohçalar ve sairlerine atiyyeler ihsaniyle ikram olunmak de'b-i dirini elhaleti hazihi mer-î ve caridir.»

Enderun tarihi müellifinin kaydettiği hâdisenin bir tanesi de Üçüncü Selim'in huzurunda cereyan etmiştir.

Vaka Nüvis Cevdet Paşa (Cevdet tarihi c. 7. a. 84) bunu kaydederken padişahın Valide Sultanın ihsanlarını da yazmaktadır: «Ramazanın evailinde hergün huzur-u humayunda huzur dersi unvaniyle birer meclis tertip olunarak her mecliste efahim-i ulemadan birer mukarrir ile müderrisinden yedişer sekizer muhtapa bulunup Kadı Beyzavî tefsiri kıraat ediliyor ve badehu cümlesinin surreleri veriliyor. Olvakit seferler takribiyle atayay-ı saire gibi bu surreler dahi tenezzüle uğramışken Sultan Selim ulemaya meyil ve teveccühlerini izhar ile bu surreleri yüzer kuruşa iblâğ edip Valide Sultan tarafından dahi başkaca yüzer kuruş ihsan buyuruluyordu. Bu derslerde öteden beri bazı esi'le ve cevibe irat olunagelip ancak mübahasatın resm-i edebe riayetle icrası iltizam olunagelmişken bir müddettenberü hoca efendilerden bazıları edep dairesinden çıkarak teferrüt ve mükâbere vâdisinde muaraza müşacereye kıyam eder oldular. İşte bin iki yüz on beş senesi ramazanında dahi hoca Münip Efendi mezunlarından Kudsi Efendi mukarrir olduğu halde muhataplarından bazıları vazife-i ülülelbap olan usul ve adaptan çıkıp ve inan-ı bahs ve münazarayı vadi-i inat ve mükâbere de tarik-i cedele çevirip bu veçhile vâkı olan mücadele huzur-u humayuna yakışmıyacak surette müntic-i müşateme olmuştur.»

Huzur dersleri sonzamanlarda sekiz dersten mürekkepti ve ramazanın ilk on günde tedris edilmekteydi. İlk on gün zarfındaki cuma günlerinde ders okutulmak ve onun haricindeki ey-

yamda okutulmak mutaddı. Her ders bir mukarrir ile on beş muhataptan terekküp ediyordu. Mukarrirler rütbeleri itibariyle ders okuturlardı. Rütbesi büyük ve eski olan rütbesi yeni ve küçük olana takaddum ediyordu. Muhataplar da rütbelerine göre taksim, rütbeleri yüksek olanlar takdim olunurdu. Mukarrirler muhataplar arasıddan meşihatça intihap olunurlardı. Fakat bu intihap kıdem ile değil ehliyet ile idi. Muhataplar ise kıdemlerine göre ulema arasından kezalik meşihatça tefrik edilirdi. Her mukarrir ve muhatabın rütbesi ve ders sırası meşihatça malûm bulunduğundan derslerin esasını teşkil edecek surelerin metni iki üç ay evvel mukarrirlere tebliğ edilir, şabanın on beşinde de her bir mukarrire dersinde bulunacak muhatapların isimleri bildirilirdi. Bunun üzerine mukarrirler okutacakları dersin metnini okuyup hazırlamak için kendilerine tebliğ ederlerdi.

Dersler saray salonlarından birinde ve öğle ile ikindi arasında takrir olunurdu. Salona biri mukarrir efendiye, on beşi de muhataplara mahsus olmak üzere on altı rahle ve her bir rahleye birer de minder konulurdu. Mukarrir efendinin rahlesi sedef işlemeli, muhataplarınkiler ise ceviz boyalıydı. Mukarrir efendinin minderi de muhatap efendilerinkinden bir parça büyükçe idi. Salonda bu suretle tertibat alındıktan ve davetli olan zevat da birer birer geldikten sonra hünkâr salonu teşrif buyururdu. Verilen malûmat üzerine ulema-yı kiram da müteakiben birer ihtiram selâmı vererek girerlerdi. Padişahla maiyetindekiler o sırada ayakta bulunurlar ve hünkarın oturması üzerine diğerleriyle birlikte mukarrir ve muhatap efendiler de mevkilerini işgal eylerlerdi. Salon bu sırada tam alaturka bir hal alırdı. Bir ihtiram mevkiine konulmuş olan ve hünkârın oturmasına mahsus bulunan koltuktan başka sandalye ve kanape gibi şeyler mevcut değildi. Sair erkânın oturması için hep şilteler konulmuş bulunuyordu. Muhatap efendilerin rahleleri mukarrir efendinin rahlesinin sağ ve sol tarafında ve bir kavis teşkil edecek surette konulurdu. Derste ekseriya şehzadelerden bazılariyle vükelâdan davetli bulunanlar ve mabeyin erkânından madut olanlar bulunurdu. Mukarrir efendinin takriri umum tarafından kemal-i huzu' ile dinlenirdi. Mukarrir efendi derse ait tefsirden bir eserle buna mütaallik notalarını, muhataplar da kitaplarını rahle üzerine koyarlardı. Ders bir iki saat sürerdi. Hitamında da mukarrir tarafından muhataplara hitaben sorulacak sualleri bulunup bulunmadığı sorulurdu. Rütbe itibariyle yer almış olan muhatap efendilerden rütbesi en yüksek olan ve başta oturan zattan başlanarak her biri sırasiyle sualini sorar ve mukarrir efendi de lâzım gelen cevabı verirdi. Sual dersin mevzuu dairesinde sorulur, ve cevap da tabii o dairede verilirdi. Sualler mukarrir efendiyi müşkülâta düşürecek, cehlini ortaya koyacak surette intihap adilmez, ekseriya herkesin istifadesini mucip olacak şeyler seçilir ve bu sual ve cevap hünkâr tarafından «kâfi» denilinciye kadar devam ederdi. Derse mukarrir efendinin duasiyle nihayet verilirdi. Mukarrir efendilere ceyb-i humayundan birer miktar atiyye ile birer bohça, muhatap efendilere de yalnız birer miktar atiyye verirlerdi. Atiyyenin miktarı ve bohçaların muhteviyatı rütbelerine ve derse göre verilmeyip hepsine müsavi bir surette ita olunurdu. Atiyyenin miktarı zamana göre tebeddül ediyor, bohçanın muhteviyatı ise her vakit bir top çuha, iki top kumaş ve bir tane şaldan ibaret bulunuyordu. Hünkâr tarafından duanın hitamından sonra mukarrir ve muhatap efendilere iltifat buyurulur ve bilhassa mukarrir efendiler hakkında kadir ve haysiyetlerine ve ilmî meziyyetlerine göre nüvazişkâr sözler söylenirdi.

İkinci Abdülhamid'in başkâtibi Tahsin Paşa hâtıratında (Abdülhamit, Yıldız hâtıraları, s. 129) son devirdeki huzur derslerinin cereyan tarzı hakkında şu malûmat mevcuttur:

«Yıldız Sarayının senelik merasiminden biri de huzur-ı hümayun dersleri idi. Her sene ramazan zarfında sekiz defa mukarrir efendiler huzur-ı şahanede ders takrir ederlerdi. Her mukarririn yanında birkaç muhatap bulunurdu. Huzur dersleri Çit köşkünde kıraat olunurdu. Mukarrir ve muhatap efendiler kendilerine mahsus mevkide ve minderler üzerinde otururlardı. Önlerinde kitap koymak için rahleler bulunurdu. Sultan Hamit ders devam ettiği müddet zarfında yüksekçe bir mevkide ve diz çökme vaziyetinde otururdu. Mabeyin müşiri, ikinci mabeynci, ikinci kâtip, kitapçı başı, seryaver gibi mabeyn erkânı huzur-ı hümayunda ve diğer mabeynci beylerle bendegân salona muttasıl odada kezalik minderler üzerinde ahz-i mevki ederlerdi. Bazan ulemadan, vükelâdan, müşirandan ve damat paşalardan davet olunanlar da bulunurdu.

«Huzur dersleri iki saat kadar sürerdi. Derse iptida mukarrir efendi başlıyarak her hangi bir ayeti tefsir eder, bunun üzerine muhatap efendiler sual sorarlar, o cevap verir, ders bir münazara şeklini alırdı. İşittiğime

göre bir zamanlar hazırunun bahse karışarak sual irat etmelerine de cevaz varmış. Hattâ Hayrettin Paşa ile bir mukarrir arasında epeyce mübahaseler cereyan etmişmiş. Mukarrirler içinde Tikveşli Ahmet Efendi, ders vekili Âsım Efendi gibi mesleklerinde ihtisas sahibi zevat vardı.

«Dersin hitamı üzerine Hünkâr tarafından verilen işaretle mukarrir efendinin bir duasını müteakıp Sultan Hamit ayağa kalkar ve hazırun Hünkârı selâmlıyarak dışarı çıkardı. Huzur dersleri haftada iki gün itibariyle bir ramazanda sekiz gündü.»

Sultan Reşat'ın başkâtipliğinde bulunmuş olan değerli edip Halit Ziya Uşaklıgil, hâtıratında (Saray ve Ötesi, c. 2, s. 135-141) bu dersler hakkında şu tafsilâtı veriyor:

«Saray ramazanının başlıca hususiyeti huzur dersleriyle, bunların ne olabileceğini evvelden tahmin etmek mümkün değildi; fakat nasıl hitabet ve belâgatin birer mükemmel nümunesini teşkil etmesi lâzım geleceğine hükmederek ilk defa bu derslerde hazır bulununca diyanetle hikmetin bir memzucesini dinlemekle zevkıyap olacağıma emindim. Bunun için sebepler vardı: Küçük yaşımdan beri ramazanlarda camileri dolaşırken vâizlerin kürsüleri kenarında durur, bir müddet dinlemeye çalışırdım. Sonra bunların çirkin yaygaralarla, kötü bir Türkçe ile çırpına çırpına en yüksek mevzulara temas etmek isterken nasıl saçmalara, hezeyanlara boğulduklarını gürdükçe elîm bir hisle oralardan kaçardım. Yine o sıralarda Hâmid'in «Bir vâizle bir mev'iza» sını okumuş, bunu dinlemeye tahammül edilememiş herzegûların suratına indirilmiş bir tedip şamarı kabîlinden telâkki ederek sanki onlardan intikam alırcasına ezber etmiştim. O sıralarda Avrupa dünyasında vaızların nasıl yapıldığına, mev'izaların nasıl birer sanat ve hitabet dersi olarak tertip edildiğine *vâkıftım. İsviçre, İngiltere, Almanya* gibi protestan diyarlarında Pasteurlerin pazar hitabelerini hazırlamak için Tevrat'tan, İncil'den ilham alarak, herhangi bir fıkranın, bir âyetin etrafında sanatkârane nakışlar, tevşihler yaparak bunlardan ahlâkî netayiç çıkardıklarını; Katolik âleminde, meselâ Fransa'da köy rahiplerine varıncıya kadar mev'izalarını işliye işliye bunların arasından şöhretleri cihana şâmil hatipler yetiştiğini, hele Fransa edebiyatında Bossuet, Fénelon, Bourdaloue, Massillon, Fléchier, hitabeleriyle - sermon - kendilerini dinliyen hükümdarları bile halet-i gaşye getiren dâhiler zuhûr ettiğini bilirdim; onun için hikmete, hitabet ve belâgate, her dinden daha müsait olan, hele Kur'an kabîlinden cihanın hiçbir lisanında, hiçbir edebiyatında misline tesadüf mümkün olmıyan bir ilham membaından saniha alacak olan İslâm vâizlerinin, bilhassa huzur derslerinde, hem Padişah hem Halife makamlarını işgal eden zatın karşısında söyliyeceklerinin yüksekliğine intizar etmek ve bunları dinlerken bir istiğrak zevkını ummak en sarih hakkımdı. Heyhat! ne müthiş bir hayal inkisarına uğradım ve bütün ramazanlarda, günlerce devam eden bu huzur derslerinde umulan zevka bedel ne acı bir esef duydum

« Ben beklerdim ki mukarrir Kur'anın *metninden ayrılmıyarak, filân ve falan* âyetlerden ilham alarak hitabelerde bulunsunlar, Buna mukabil onlar, hep tefsirlerin iz'ana sığmıyan teşrihatını hususiyle Buhari-i Şerif diye tanılan ve uydurma hadislere istinat ederek hurafat-ı İsrailiyye ve hıristiyaniyye nev'inden müntekil rivayetlere her türlü mantık ölçülerini aşacak genişlikler veren kitabın muhteviyatını esas tutuyorlardı. Artık onların lisanında İslâm dini Peygamberin dininden başka oluyordu, asıl Muhammed dininin safvetinden, makuliyyetinden bir şeyler kalmıyarak bu güzel din esatirî bir mahiyet almış oluyordu.

«Huzur dersleri de zülveçheyn sofasında olurdu. Hünkâr deniz tarafında kanapenin üzerine yerleştirilmiş bir mindercikte, saburane otururdu. Sağ tarafında, yerde dizi dizi hanedan'dan hazır bulunacak olanlarla, sol tarafında da yine öyle dizi ile mabeyn erkân ve memuriniyle bendegâna mahsus ipek minderler sıralanmış olurdu. Bunların üzerinde bacaklar kıvrılarak, hele şişmancalar için tahammül olunmıyacak sızılara sebep olan vaziyette, belki bir saat mustarip olmak icap ederdi. Her celse bittikten sonra ayağa kalkmakta, ayağa kalktıktan sonra da *durmakta, yürümekte kolay* galebe çalınılamıyan zorluklar çekerdim.

«Huzur dersleri başlarında bir mukarrir ile muhataplardan mürekkep bir zümre tarafından verilirdi. Mecmuu on beşi geçmiyen bir heyet... Dersler ramazanın ilk gününden başlıyarak haftası sonuna kadar devam eder ve bunlara ikindi namazından sonra başlanırdı. Her sene mukarrirleri ve muhatapları - ki her gün için ayrı ayrı zevattan teşekkül ederdi - Meşihat, mer'i olan bir usul dairesinde sıra ile intihap ve saraya îzam ederdi. Bu derslere dâhil olmak için namzetler iyice çalışırlardı. Zira vazifelerini bitirince ceplerine bir atıyye, sırtlarına bir cüppe, bellerine bir şal kuşak ihsan olunmak mukarrerdi. Hazine-i Hassa için ihtiyar olunamıyacak kadar ağır bir masraf

değildi. Mukarrirlerin cüppeleri siyah ve iyi bir kumaştan, muhatapların cüppeleri de mavi idi.

«Saraydan evvel Dolmabahçe Camiinde bir toplantı yaparlar ve o günün dersi hakkında bir tecrübede bulunurlardı. Bu tecrübe gayet basit idi. Mukarrir sırası gelmiş olan âyeti tefsir ederken yanında oturan muhatap bir sual iradeder, mukarrir bunun cevabını verir, ikinci muhatap bir ikinci sualde bulunur, buna da cevap verilince, üçüncü muhataba söz söylemek fırsatı ya düşer ya düşmez, diğer muhataplar da ders sonuna kadar bir put gibi sâkit dururlardı. İşte tecrübe muhataplara soracakları şeyleri söylemekten ve alacakları cevapları anlamaktan ibaret olurdu.

«Vaktaki camide ikindi namazı kılınmış, bu tecrübe de yapılmış olurdu, başta mukarrir, arkasında da sıra ile muhataplar, ağır ağır, büyük bir rasime-i diniyyeye gidecek olanlara mahsus vakur bir eda ile camiden saraya kadar yürürler, divanhaneyi geçerler, büyük merdivenden birer birer çıkarlar ve yine öyle birer birer sırayı bozmıyarak yerlerine geçip biraz ayakta dururlar ve daha evvel gelmişse, Hünkârın: «oturunuz!» işareti üzerine minderlerine çökerlerdi.

«Bu huzur dersleri yüz şu kadar sene evvel bir padişah tarafından ihdas olunmuş ve o zamandan beri taht'a câlis olan bütün padişahlar tarafından takibedilmiştir. Her derste ancak iki üç ayetin mânası verilerek onların etrafında söz söylendiği için yüz şu kadar sene içinde Kur'anın ilk cüz'ünden belki onda biri takrir edilebilmişti ve eğer bu derslere devam olunmak mukadder olsaydı Kur'anı hatmetmek kim bilir kaç asra nasip olabilecekti.

«Mukarrir başlardı: Hangi âyete sıra gelmişse oradan... evvelâ onun mânasını söylerdi, kısaca, çabukça... Asıl matlup olan o değildi; âyet, muhtelif müfessirlerden naklen türlü rivayet ve hikâyatı döküp saçmak ve bunların etrafında çeşit çeşit, acip ve garip, efsanelerle dolu tevşihata bir girizgâh bulmak için vesile teşkil ederdi. İşte ilk gününden başlıyarak, bütün ramazanlarda huzur dersleri böyle devam edince bizler için «eyvah!..» diye yanmaktan başka bir iş kalmamış oluyordu. Nasıl olup da bidayetinden beri saltanat makamını işgal eden padişahlar ve bu işi her yıl tertip ederek vâizleri intihap eden şeyhülislâmlar şu huzur derslerinde olan iz'ana, mantığa, Kur'anın azametine, makuliyetine lâyık bir cereyan vermemişler ve padişahın karşısına geçirilen mukarrirlere, mûtaden camilerde kürsülerini döve döve türlü hurafatı, sanki hâşa sümme hâşa ahkâm-ı diniyye imişçesine döküp saçan vâizlerden daha yüksek bir eda telkinine muvaffak olamamışlardı.

«Neler işittik? Vaktiyle camilerde böylelerine tesadüf ettikçe kaçardım. Buradan kaçmak imkânı yoktu. Sabırla, tahammülle, fakat azîm eseflerle arzın küreveiytini inkâr, ecram-ı semaviyyenin birer dünya olduğu iddiasını küfür diye telâkki eden, biraz daha ileriye gitse yerin bir öküzün boynuzunda durduğu iddiasına kadar varacak olan, âyete mâna verdikten sonra bir taraftan kaçıp hurafelere sapan, Peygamberin mucizelerinden bahsederken Peygamberin ruhunu tazip edecek türrehat sıralıyan, miracı hikâye ederken Mekke'den Kudüs'e kadar tayyolunan mesafeyi bir saniyede geçmek için Hazret-i Muhammed'in, râkip olduğu hayvanın, bilmem kaç zira' tulünde olduğunu söyliyen, şakk-ı kamerden bahsederken ayın yarısının şimalde, diğer yarısının cenupta ikiye bölümüş bir kâğıt fener gibi asılı kaldığından dem vuran bu adamlar İslâmiyyeti tâziz ve tahkim değil, tahribe çalışmış oluyorlardı; bunu idrak edenler elbette vardı, fakat ona çare bulanlar yoktu.

«Mukarrirler arasında bir defa meb'us hoca Âsım Efendi bulundu. Bu zatı mecliste bir kere dinlemiş, talâkatine, mantığına hayran olmuştum. İlkönce pek iyi başladı, bildiğim hoca Âsım Efendi idi; fakat nasılsa, zâhir emsalinden başka türlü olmak istemediğinden, o da sapıttı, o kadar bâriz bir inhiraf ile değil, fakat o tanılmış mantık adamından büsbütün başka bir adam oldu.

«Bir defa da Faik Efendi Hoca isminde şahsan pek sevimli, galiba lâz şivesinde fakat güzel sesli, hitabet kabiliyetli bir zat gördüm. Bu da ilkönce pek iyi bir tesir yapmıya başladı; fakat tabiatın kendisine bahşettiği evsafı, meselâ mânasından fırsat bularak sözlerini dinî ve ahlâkî bir mev'iza şekline ifrağ etmek maksadiyle istimal etmiş olsaydı tam beklenen bir hatip olmak kabiliyetinde iken nasılsa lâfı tasvirlerin haramiyetine intikal ettirdi. Memleketin bütün mekteplerinde resim dersleri verilirken sarayın birçok kısımları tasvirlerle dolu iken, karşısında söz söylenen padişah bizzat mükerreren resimlerini yaptırmış iken bu zatın bu zeminde o tarzda söz söylemesi ve bu sırada tasvirlere şedit bir hücum yapması öyle beklenmiyen, kendisinden umulmıyan bir hâdise oldu ki hakkında hâsıl olan iyi intiba derhal silindi. İşte Sultan Reşat zamanında da huzur dersleri böyle başladı ve böyle devam etti.»

Baş mabeyinci de ders sırasında oturma tar-

zından şikâyet ettiği gibi derslerin iyi bir tarzda verilmediğinden bahsediyor. Lütfî Simavi bey hatıratından: «Sultan Mehmet Reşat han'ın ve halefinin sarayında gördüklerim, sayfa 72-73» şunları yazmıştır: Şehzadegân ve vükelâdan bazıları bu vaazlara davet olunduğu gibi mabeyn memurları ve paravana arkasından harem-i hümayun daima hazır bulunurlar. Diz çökmede müşkülât çektiğimi Şevketmaap gördüğünden beni derste isbat-ı vücut etmekten af buyurduysa da o şereften mahrumiyete razı olmıyacağımı arzettim. Zat-ı şahane de aynı halde idi, ve münasebet getirip: «Baş mabeyinci ile ben ikimiz de yanpuru oturuyoruz» derdi.

«İki müstesnadan başka huzur humayun müderrisleri ilim ve fazl ile kesb-i temeyyüz etmiş zevattan mâdut değildi. Bunlar ve muhatap tâbir olunan diğer hocalar bir sınıf-ı mahsus teşkil edip mumaileyhin gayrı hiçbir vaizin gelmemesi usul-ü müttehizeden olduğundan huzur mukarrirliği âdeta bir inhisar şeklini alıyor demekti. Taşralı olan bu efendilerin bazıları Türkçeyi bile düzgün söyliyemiyorlar. Bu hâl-i esef iştimale bir çare bulunmasını zat-ı şahane muhtelif Şeyh-ül-islâmlara emrettiyse de üç seneyi mütecaviz devam eden başmabeyinciliğimde ihtarat-ı hümayunun tesirini görmedim.»

Mukarrirden huzurda takrir ettikleri dersleri kitap halinde bastıranlar olmuştur. Debreli Vildan Faik Efendinin «El-mevaız-ül-hisan» unvanlı eseri o kabildendir.

Huzur derslerine Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam olunmuştur.

HUZUR MURAFAALARI (حضور مرافعه‌لری) [*İlm.*] Temyiz mahiyetinde olarak meşihat dairesinde Şeyh-ü-islâm huzuriyle görülen dâvalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şer'î mahkemelerden verilen hükümlere kanaat etmiyenlerin vaki itirazları tetkik edilir ve kat'î olarak karara bağlanırdı. Huzur murafaası haftada iki gün yapılır ve murafaa esnasında unvanı sonradan Adliye Nazırlığına çevrilen daavî nazırı da hazır bulunurdu. Hicrî 1279 (1862) de «Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye»nin teşkili üzerine huzur murafaaları tarihe karışmıştır.

HUZUR MURAFAASI [حضور مرافعه‌سی] [*İda.*] Rumeli ve Anadolu Kazaskerleriyle İstanbul kadısı tarafından arz odasında ve sadrazam huzurunda görülen dâvalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dâva sadrazamın huzurunda görüldüğü için bu adı almıştır. Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

HÜCCET [حجت] [*Hak.*] Hâkim huzurunda ikrar ve takrir ve akit ve vasi tâyini ve bir hususa izin verilmesi gibi hükmü ihtiva etmiyen hususlar hakkındaki vesikalar hakkında kullanılır bir tâbirdir Eskiden bir hükmü havi olsun olmasın hâkim (kadı) tarafından hukukî bir hâdiseye dair tanzim olunan vesikaya bu ad verilirdi. şer'iyye mahkemelerinden verilen hüccetler tâlik yazı ile yazılırdı. Bu vesikalarda hâkimin imzası vesikanın altında değil üstünde bulunurdu. Cem'i hüccec gelir.

Arapça bir kelime olan hüccetin lûgat mânası delil, bürhan, kavil veya fiilin sübutuna medar olan nesne demektir.

Gaybe iyman getir ey mülhid-i facir ki sana
Âhiretten hatt-ı tâlik ile hüccet gelmez
Sabit

HÜCEC-i HATTİYYE (حجج خطیه) [*Hak.*] Berat, Defter-i Hakanî kaydı ile müdde-i aleyhin (dâva olunanın) bilmuhakeme mahkûmiyetine dair bir mahkeme tarafından verilip tasnî ve tezvîrden müberra olan vesika ve ilâmlar hakkında kullanılır bir tâbirdir Bunlar kanunen beyyineden addedilmiş olduğundan müddeanın sübutuna kâfi addolunur.

Hücee; Hüccet'in cem'idir.

HUDAYI NABİT [خدای نابت] [*Hal.*] Mecaz yoliyle kendi kendine yetişip meydana çıkan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası yerden kendi kendine biten demektir.

Bilirsiniz ki hüdayî biten en ince nebat
Döker de her sene milyonla canlı tohm-ı hayat
Mehmet Âkif

HUDAYI SİLLE [خدای سله] [*Hal.*] Yaradana sığınıp aşkedilen tokat hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Hele dur öfkemi tekmilleyim!
tekmillel..
Zaten bir o kalmıştı Hudayı sille!
Mehmet Âkif

HÜKM-Ü HÜMAYUN (حکم همایون) [*Sar.*] Padişahlar tarafından emri mutazammın olarak yazılan kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna sadece «Hüküm» denildiği gibi «Hükmü Şerif» adı da verilirdi.

HÜKM-Ü ŞER'İ (حکم شرعی) [*Fik.*] Mükelleflerin fiillerine taallûk eden ilâhi hüküm mânasına gelir bir tâbirdir.

Ne zapt ı hâkim-i şer'î, ne hükm-ü zâbit-i akli
Cunun iklimini seyr eyliyenler rahatın söyler
Koca Ragıp Paşa

HÜKM-Ü ŞERİF (حکم شریف) [*Sar.*] Padişahlar tarafından emri mütazammın olarak yazılan kâğıtlar hakkında kullanır bir tâbirdir.

Buna sadece «Hüküm» denildiği gibi «Hükm-ü Hümayun» adı da verilirdi.

HÜKÜM (حکم) [*İda*] Divan-ı hümayundan sadır olan kararlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Divan-ı hümayun sadrazamın reisliği altında vezirlerle devlet erkânından mürekkep olmak üzere Topkapı Sarayında kubbe altında toplanır, eldeki işler hakkında müzakerede bulunarak kararlar verilirdi. İşte bu kararlara «Hüküm» denilirdi Kararlar sırasiyle «ahkâm defteri» adı verilen defterlere geçirilirdi. Sonraları hüküm tâbiri Bab-ı Âliden yazılan emirlere de teşmil edilmiştir.

Arapça bir kelime olan hüküm kaza mânasına geldiği gibi emir, irade mânasına da gelir. Mahkeme hükmü birincisine, hükm-ü sultani de ikincisine misal teşkil eder.

HÜKÜMDAR MEHTERHANESİ (حکمدار مهترخانه‌سی) [*Sar*] Padişahların mızıka takımlarına verilen addır. Hükümdar mehterhaneleri on iki kattı. Evliya Çelebi'ye göre yirmi iki devede seksen kös vardı. Padişah seferde bulunduğu zaman mehter takımı iki misline çıkarılırdı. Kösler, yalnız padişah mehterlerinde bulunup sadrazam ve diğer vezirlerin mehterhanelerinde kösleri yoktu.

Padişah sefere gidince mızıka takımı alemlerin yani saltanat sancaklarının arkasında durup tabılhane çalarak konak yerine kadar böyle giderlerdi. Bundan başka her ikindi zamanı otağ-ı hümayun önünde nöbet çalmak kanundu.

HÜKÜMET KONAĞI (حکومت قونا‌غی) [*İda.*] Devlet memurlarının bulunduğu bina yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yalnız olarak hükûmet de bu mânaya gelir. Bâb-ı hükûmet, daire-i hükûmet suretinde dahi kullanılırdı.

Görüp ahkâm-ı asrı mânharif sıdk u selâmetten
Çekildik izzet ü ikbal ile bâb-ı hükûmetten
Namık Kemal

HÜKÜMNAME (حکمنامه) [*Sar*] Sarayın harem dairesinden emri mutazammın olarak yazılan kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buyrultu demektir. Hassatan Valide Sultanlar tarafından iş başında bulunan devlet adamlarına bu şekilde şeyler yazılırdı. Nitekim Fuat Paşa'nın ölümünü mütaakıp Hariciye Nazırlığını da üzerine alan Âli Paşa nın gördüğü lüzuma binaen ihdas ettirdiği Dahiliye Nezaretine getirdiği Şirvanî Zade Rüştü Paşa'nın Hazine-i Hassa nezareti yüzünden Harem-i Hümayunla tesis eylediği münasebet vesilesiyle Bâb-ı Âli ile Saray-ı Hümayun arasında bir muhabere yolu açması sadrazamın hoşuna gitmemiş, kendisini bu yüzden maliye nezaretine iade eylemiştir.

HÜMAYUN (همایون) [*Sar.*] Osmanlı padişahları hakkında tâzim makamında kullanılır bir tâbirdir. Bu kelime «hüma» ile «yun» edatından terekküp etmektedir. «Hüma» bir kuş ismidir. Hurafeye göre bu kuş kimin başına konarsa şeref ve ikbale nail olur. Aslı «humay» idi. Halk lisanında devlet kuşu namiyle yadedilen «hümay» eski Türkçede «umay» suretindeydi. «Umay» Oğuz Hakanının karısının ongunu idi. Her Hânın bir ongunu vardı. Ongun; şahin, kartal, sungur, çakır gibi yırtıcı kuşlardan biri ittihaz olunurdu Bu avcı kuşlarından hangisi hânın ongunu ise o kuş hânlığı teşkil eden dört aşiret efradı indinde mübarek ve mukaddes telâkki olunurdu. Onunla tefeül edilirdi. Bu kuş incidilmez, avlanmaz, eti de yenmezdi. Hânlar fevkında olan hakanın ongunu ise «tugru kuşu» idi. Ötekilerde Ongun değiştiği halde Hakanın ongunu hiç değişmezdi. Padişahlar hakkında tâzim lâfzı olarak kullanılan ve eski Türk an'anesinden bu suretle intikal eden bu tâbir bazan yine saltanat levazımından olan mevad ve eşyanın tafdilinde istimal olunurdu. Meselâ «tuğra» dan bahsolunurken «tuğray-i hümayun» denilirdi. «Filike-i hümayun», «nişan-ı hümayun» da bu kabildendir.

Hammer (c. 1, s. 99) bu tâbir hakkında diyor ki: «Hüma lâfzından teşkil olunan hümayun kelimesi - ki Acem imparatorluğunda halâ müstameldir - Osman kelimesi gibi bizim (Avrupalıların) impériale, yahut royal kelimemize ve daha ziyade Romalıların Ogüst kelimesine mukabildir. Şarklıların zannına göre başı üzerine hümanın kanadları saye endaz olan hükümdar büyük ve kuvvetli olacağı gibi şecaatle muhafaza edeceği zir-i destanının (tebeasının) mes'udiyetini istihsal eder. Şarklıların hümaı, Romalıların kartalıdır»

Yine aynı müellif (s. 96) hüma hakkında şu izahatı veriyor: «Şarklılar rüyalardan başka bir gün nail i hükümet olacak şahsın başı üzerinde akbabanın uçuşunu fâl-i hayr sayarlar. İranlıların, Türklerin hüma temsiye ettikleri büyük akbaba onlarca avcı kuşların en necibidir. Çünkü bizim ancak intikal eden rivayetlerle bildiğimiz Şarkıyyun Tarih-i Tabiisine göre hüma hiçbir canlı kuşla tegaddi etmeyip diğerlerinin öldürdükleri kuşların kanlı parçalariyle hayatını idame ettiği gibi bir muhatara zuhûrunda kanadlariyle örttüğü yavrularına gayet müşfikane bir valide muhabbeti gösterir. Hüme Mısırlılarda dahi görülür ki onlar resimli lev-

halarına ana ve padişah mahabbeti alâmeti olmak üzere vazederler. Bu kuşun bir pençesinde kalem-i kanun ve diğerlerinde nigin-i saltanat (saltanat mühürü) tutmakta bulunduğu halde hükümdarların başları üzerine resmedildiği görülür. Şehname'de kahramanlar şehbal-i simürg ile teteevüç olunurlar. İşbu simürg Zendavesta'nın müselles akbabasından başka bir şey değildir. Kezalik Mısır'da hükümdarlar tarafından yazılan kanunları izah veya talim eden rahiplerin başları atmaca tüyleriyle müzeyyen bulunur. Şarkın en maruf prensesi - ki İskender'den evvelki İran tarihinin yegâne tanıdığı kraliçe ondan ibaret olduğu gibi (Perse Polis) de bin sütünlü sarayın baniyesidir - hüma namiyle yadolunur.»

§ [*Gîy.*] I. Bir nevi ipekli kumaşın adıdır. Kadınlar tarafından şalvar ve entari yapılırdı. Entariler üç etekliydi.

§ [*Gîy.*] II. Çirişli bir nevi hasse denilen bezin yumuşak ve âlâ cinsine verilen addır. Elbise kumaşlarının altına astar olarak kullanılırdı.

HÜMAYUN ÂBÂD (همايون آباد) [*Sar.*] Bebek'te eskiden mevcut kasrın adıdır. Vaktiyle Bebek bu köşkün adiyle Hümayun Âbâd diye anılırken sonradan değiştirilerek şimdiki adı olan Bebek denilmiştir. «Şirket-i Hayriye»nin tarihi olan «Boğaz-içi» adlı eserde (sayfa 87) «Koyun ta dibinde ve adına «Millet bahçesi» denilen arazi üzerinde vaktiyle bir saray vardı. Bu saray Sultan Ahmet-i Sâlis zamanında ve 1138 tarihinde Sadrazam Damad İbrahim Paşa tarafından yeniden tamir ve tezyin edilerek (Hümayun Âbâd) namiyle tevsim olunmuştu ki hâlâ (Bebek köşkü) diye maruftur. Kasrın resmi Avrupa'da İstanbul'a dair vaktiyle tab' ve neşrolunmuş bir eserde mevcuttur.» İzahatı bulunan bu sarayın Üçüncü Selim tarafından yeniden yaptırılarak 1846 senesine kadar payidar olduğu Ziya Beyin «İstanbul ve Boğaziçi» adlı eserinde (Cild 2, Sayfa 252) yazılıdır. Deniz kenarında olan bu kasrın yerinde şimdi Bebek bahçesi bulunmaktadır.

HÜNKÂR (خنكار) [*Sar.*] Padişahlar hakkında unvan olarak kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de aslının Hüdavendigâr olduğu yazılıdır. «Kamus-ı Osmani» de: «Bahtlı, saadetli mânasına olan hünk lâfzı ile (arıdan) masdarından mürehham ism-i fail olan (ar) lâfzından mürekkep vasf-ı terkibidir. Osmanlı padişahlarına mahsus bir unvan-ı âlidir ki mesut ve bahtiyar mânasını ifade eder» suretinde izah olunmuştur. Hammer; Almanca Choume veya koenig kelimesi arasında bir münasebet bulunduğuna kanidir. Osmanlılarda hükümdardan başka hiçbir kimseye verilmiyen bir unvandı.

Tarihî tetkikleri ile tanınmış olan Hüseyin Hüsameddin Efendi bunun için, (İkdam) daki yazılarından birinde şu tafsilâtı veriyor:

«Hünkâr, Uygur Türkçesinde mevcut olan (unkâr) lâfzının Oğuzcasıdır. Türk diline vâkıf olan erbab ı lûgat, dilcilerimiz bilirler ki Türkçemizde (ا، خ، ه) harfleri tebdil-i şekil ederek biribirinin yerinde müstameldir: Ungür - hüngür, anbar - hanbar, angı - hangı - kangı - hangi, und - hund - kund - hünd, uğ - huğ gibi.

«Divan-ı Lûgat'ın birkaç yerinde mezkûr olduğu üzere Uygur dilinde vâkı hemzeler, Oğuz Türkleri lehçesinde bazan (ha) ya tebdil edilerek telâffuz olunurlar. Meselâ: Ogan, ıbık, emir kelimelerini Oğuzlar hogan. hıbık, hamir diye telâffuz ederler.

«Binaenaleyh, hünkâr, ayniyle (ünkâr) sıfat-ı filiyyesinin Oğuzcasıdır. Buna (kunkâr, hünkâr) da denmektedir. Şu halde (ünkâr) ın delâlet ettiği mânay-i lûgavi ayniyle (hunkâr, hünkâr) ın ifade eylediği mânadan ibarettir.

«Buharî Şeyh Süleyman Efendi (Lûgatname)sinde diyor ki: «Ünkmak - nâbit olmak, büyümek, neşvünema bulmak, muvaffak, deatres olmak» (s. 42).

«İşte bu masdarın sıfat-ı filiyyesi muzari' sigası üzere (ünkâr) gelir. Uzmak masdarından (uzar, huzar, hüzer) gibi.

«Bu mânaya göre ünkâ, nâbit olan, neşvünema bulan, umduğuna muvaffak, nail ve düşmanlarına galip, muzaffer olan, iktisab-ı azamet eden kimse demektir. Hünkar da aynı mânayı ifade eder. Binaenaleyh: umurunda muvaffak, galip, muzaffer hükümdar demektir.

«Bu masdarın furuundan unkât (ukât), ünkâz (hunkâz, alaca keler), unkây, unkût, unkûk (hunûk, hunk), unkûl kelimeleri müstameldir. Yalnız unkâz, unkûk kelimeleri hunaz, hank şeklinde lisan-ı Farisîye mal edilmiş, fakat mânaları aynen ibka edilerek hunk (hunûk) şad ve hurrem, muvaffak ve mübarek mânalariyle istimal edilmiştir.

«Bir (hünkâr) ın şu mânaları, bir de Gazi Sultan Murat Hân-ı evvel'in o muvvaffakıyat ve muzafferiyat-ı tarihiyyesi düşünülürse öz Türklerin Gazi-i müşarünileyhe hassaten ve Osmanlı Hakanlarına umumen (gazi hünkâr, hunkâr) ve Osmanlı Sultanlarının ikamet buyurdukları Bursaya da (Hünkâr ili) dediklerinin sırrı, sebebi, hikmeti anlaşılır.»

§ [*Sof.*] Hünkâr tâbiri ehlüllahın kibarları hakkında da kullanılmıştır. Mevlâna'ya «Molla Hünkâr» denilmesi o kabildendir.

HÜNKÂRA ÇATMAK (خنکاره چاتمق) [*Sar.*] Padişah harem dairesinde gezerken onunla karşılaşmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden padişahlar harem dairesinde gezerlerken ayaklarına gümüş çivili kundura giyerler, bu suretle padişahın yürüyüşü çivi seslerinden anlaşıldığı için bunu duyan kadınlar onunla karşılaşmaktan çekinirlerdi. Çünkü saray âdabınca padişahla karşılaşmak hürmetsizlik sayılırdı.

HÜNKÂR BEĞENDİ (خنکار بگندی) [*Hal.*] Patlıcandan yapılan bir nevi yemeğin adıdır. İlk defa sarayda pişirilip padişah tarafından beğenildiği için bu ismi almıştır. Buna dair olan rivayet şöyledir: Midesine pek düşkün olan Sultan Aziz saray aşçılarının pişirdikleri yemeklerden bıkarak iyi yemek pişirmekle tanılıp saraya alınan bir zenci kadının yaptığı bu yemek hoşuna gider. Bunun üzerin kalfalar biribirlerine «Hünkâr çok beğendi», «Hünkâr çok beğendi» demişler ve bu sözlerle yemeğin bu adla taammümüne sebep olmuşlardır. Nihayet ağızdan ağıza yapılan ismi «Hünkâr beğendi» kalmıştır.

Yemek kitaplarından birindeki tarifi şöyledir: «Külde pişirilmiş patlıcanın süt ve tereyağiyle halledilen içi ile taskebabı tertibinde pişirilen et parçalarından mürekkep bir taamdır ki kemal-i lezzet ve nefaseti hasebiyle bu nam ile şöhret bulmuştur.»

Osmanlı saltanatının tarihe karıştığı günlerde «Millet beğendi» denilir olmuş ise de bu ad tutulmamış, nihayet sadece «beğendi» olarak kalmıştır.

HÜNKÂR ÇAVUŞU (خنکار چاوشی) [*Sar.*] Sarayın muhafaza, davet ve tebliğ işlerinde kullanılan adamlara verilen addır. Resmî unvanı (Maiyyet-i seniyye çavuşu) idi. «Mabeyn çavuşu» da denilirdi. Tanzimat'tan sonra vücuda getirilen bu vazifenin başlangıç tarihi, henüz ele bir vesika geçmediği için, katî olarak bilinmemekte ise de eski saray mensuplarından yaptığım soruşturmadan Sultan Aziz devrinde başlamış olduğu neticesine varılmıştır. Arşiv vesikalarının incelenmesi sonunda meydana çıkacak olan hakikî tarih belli oluncıya kadar bu suretle kabulü zaruridir. Hünkâr çavuşları saray mensupları, büyük devlet memurlarının oğulları ile akrabalarının çocuklarından, bu gibilerin tavsiye ve iltimas ettikleri gençlerden, askerlerin gösterişlilerinden, yabancı memleketlerden iltica eden tanınmış simaların evlâtlarından seçilirdi. İçlerinden kabiliyyet gösterenlerden zâbitliğe terfi ettirilenler ve yaverliğe geçirilenler olurdu.

Sayıları yirmiyi aşmıyan hünkâr çavuşlarının başlıca vazifeleri Büyük devlet adamlarına padişahın iradelerini tebliğ etmek, saraya çağırmak, yazılan acele kâğıtları sahiplerine götürmek, cuma ve bayram selâmlık alaylarında hazır bulunmak, padişahlar bir yere gittikleri zaman arkalarından atla gitmekti. Hünkâr çavuşları ilk zamanlarda askerler arasından alındıkları için mensup oldukları piyade, süvari, topçu ve bahriye üniformasını giyerlerken sonraları hepsine birden aynı şekilde dragon elbisesi denilen kalpaklı ve cepkenli bir üniforma kabul edilmişti.

Hünkâr çavuşlarına, askerlikle münasebetli sayılarak, askerî cihetten yüz elli kuruş aylık, senede iki kat elbise, bir kalpak, bir çift çizme, bir çift potin, askerî teçhizat ve iki senede bir kaput verilirdi. Padişahın hususi hazinesinden (Hazine-i hassa) de ayrıca iki yüz kuruş aylık verildiği gibi sarayda yatıp kalkarlar, yedirilip içirilirlerdi. 1908 Temmuz inkılâbından sonra yalnız Hazine-i hassa'dan altı yüz kuruş aylık verilirdi. Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

HÜNKÂR DEFTERİ (خنکار دفتری) [*Sar.*] Saraydaki erkek ve kadın memur ve müstahdemlerin isimlerinin yazılı bulunduğu defter hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu defterde herbirinin adları ve vazifeleriyle beraber memleketleri ve saraya giriş tarihleri de yazılı bulunuyordu.

HÜNKÂR DİRLİĞİ (خنکار دیرلکی) [*Mal.*] Devlet hazinesinde (kasa) alınan geçim parası, aylık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden her şey Saltanat makamiyle alâkalı sayıldığı için bu da Padişah demek olan Hünkâra nispet edilmiştir.

HÜNKÂR GEMİSİ (خنکار گمیسی) [*Bah.*] Baştarda nev'inden bir geminin adıdır. Diğer baştardeler gibi bu da yirmi altıdan otuz altı oturakliya kadar olurdu. Uzunluğu 210 ile 216 kadem arasında tebeddül ederdi. Küreğin her birine yedişer nefer kürekçi tâyin olunur, her mangasına da üçer nefer cengâver memur edilirdi. Baş tarafına üç top konulduktan başka çıkmaları üzerine dörder beşer adet küçük çaplı hafif top vaz' ve tabiye olunurdu. Bu gemide de paşa baştardesi gibi üç fener yakılırdı. İsminden de anlaşıldığı veçhile hünkâr gemisi rükûb-ı Şahaneye (Padişahın binmesine) münhasır olduğundan diğer gemilere nispeten ziynetliceydi. Bu gemiyi diğer gemilerden tefrik eden başlıca alâmet tekne, direk ve kürekleri-nin yeşile boyalı bulunması ve yeşil renkli

sancak açmasıydı. Bu gemi serdar sıfatiyle donanmaya refakat eden vezire tahsis edilirdi. Grandi direğinde paşa sancağı bulunurdu.

Kanun mucibince «vardiyan başı» bu geminin reisi (süvari) idi.

HÜNKÂR HASEKİSİ (خنكار خصكيسى) [*Ask.*] Yeniçeri ocağının cemaat ortalarından 14, 49, 66 ve 67 nci ortaların yaya başıları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [*Sar.*] Padişahın teveccühüne mazhar olup (kadın) unvanı verilen saraylılar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HÜNKÂRÎ (خنكارى) [*Sar.*] Padişaha mensup, mütaallik yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gayetle alımlı, nefis demektir.

HÜNKÂRÎ KÂĞIT (خنكارى كاغد) [*Sar.*] Arzlık denilen beyaz, güzel kâğıt demektir. Saraya yazılan yazılar bu kâğıda yazıldığı için o ad verilmiştir.

HÜNKÂR İMAMI (خنكار امامى) [*Sar.*] Padişahlara namaz kılarken imamlık edenler, yahut diğer ifade ile padişahların namaz kılarken kendisine uydukları zatlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişah imamları zamanla üçe kadar çıkarılmıştır. Bundan dolayı birinci, ikinci, üçüncü imam demek olan imam-ı evvel-i Şehriyarî, imam-ı sani-i Şehriyarî, imam-ı salis-i Şehriyarî tâbirleri de meydana gelmiştir. Birinci imama baş imam da denilirdi. Eski zamanlarda baş imamlığa tâyin olunanlara sarayda, ikinci ve üçüncü imamlara da sadrazam huzurunda kürk giydirilirdi. Hünkâr imamı olabilmek için oldukça okumuş, güzel sesli ve biraz da musikiye vâkıf olmak lâzımdı. İmamlar en aşağı derecede de olsa müderrislik verilirdi. İçlerinden rütbeleri derece derece yükselerek kazaskerliğe kadar çıkanlar olurdu.

İmamlar sarayda nöbetle padişahlara namaz kıldırdıkları gibi cuma ve bayram namazlarında da padişaha vekâleten hükümdarın gittiği camide imamlık ve hatiplik ederlerdi.

Hünkâr birinci imamına her sene yazlık ve kışlık elbise bedeli verilirdi. Baş imam başka vazifeye tâyin edilir, azlolunur veyahut ölürse yerine ikinci imam geçirilirdi.

HÜNKÂR İSKELESİ MADALYASI (خنكار اسكله‌سى مذاليه‌سى) [*Ida.*] Hünkâr iskelesi muahedesi münasebetiyle 1249 (1833) senesinde ihdas olunan madalyanın adıdır. Altın ve gümüş olmak üzere iki nevidir.

HÜNKÂR KALFALARI (خنكار قلفه‌لرى) [*Sar.*] Padişahların hizmetlerini gören kalfalara verilen addır. Hünkâr kalfaları iki kısımdı. Bir kısmı umumi, diğer kısmı ise hususi hizmetlerde bulunurlardı. Umumi hizmetlerde bulunanlar yedi ustalık yani gedik itibar olunmuştu ki şunlardır: Hazinedar usta, ibriktar usta, kilerci usta, çamaşırcı usta, kahveci usta, çeşniyar usta, kutucu usta. Bu yedi ustanın yedişer tane yamakları ve bir o kadar da acemileri vardı. Bu yedi ustalık saray teşrifatı iktizasınca başta hazinedar usta olmak ve derece derece yekdiğerine tekaddüm etmek üzere muteber mansıplardır. Kendilerinin müstevfa maaşları, ayrıca daireleri vardı. Her sene ilk baharda devletliler gibi nevruziyeleri, kurban bayramlarında da ayrıca kurbanları gelirdi.

Hazinedar ustanın harem ağaları, baltacıları dairesi debdebesi de ayrı idi.

Padişahın hususi hizmetlerini hazinedar kalfalar görürlerdi. Bunlar padişahı yatırıp kaldırmak, giydirip kuşatmak gibi hususi hizmetlerin ifasiyle mükelleftiler. Bu sınıfta *sıra* ve kıdem aranılmazdı. Padişah cariyeleri içinden intihap ettiğini hazinedarlığa tâyin ederdi. Bunların sayıları muayyen olmamakla beraber on on beşi geçmezdi. Kendilerine bol maaşlar bağlanırdı İkametgâhları padişahın yatak odasının yakininde olup geceleri de yatak odası kapısında nöbet beklerlerdi. Bunların birinci arzuları hizmetlerini hünkâra beğendirmek ve kendilerini sevdirmekti. Hazinedar olduklarına alâmet olmak üzere eskiden başlarına bellerinden aşağı dört örgülü eğreti saç takmak âdet idi.

HÜNKÂR KAYIĞI (خنكار قايغى) [*Bah.*] Padişahların bindikleri kayık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kayıklar som gümüş parmaklıklı oldukları gibi yine gümüşten dört sütuna istinat eden birer köşkü vardı. Köşkün kumaşı kırmızı saçaklı çuhadandı. Üç tane de feneri vardı. Padişahlar köşkün içinde oturur, arkalarında da bostancı başı dümen tutardı.

HÜNKÂR MACUNU (خنكار معجونى) [*Sar.*] Padişah için türlü bahar ve misk ve anberden mürekkep olmak üzere yapılan macunun adıdır. Padişah için hazırlanan bu macundan rikâplarda kahveci başı marifetiyle sadrazam, şeyhülislâm, vüzera ile sair devlet erkânına da ikram olunurdu. Pek meşhur olan bu macun «baş lâla kulesi»nde ve «baş lâla»nın nezareti altında imal olunurdu.

HÜNKÂR MAHFİLİ (خنكار محفلى) [*Vak.*] Camilerde padişahlar için yapılmış olan yerlere verilen addır. Bu mahfiller selâtin camilerin zemininden yüksek olarak yapılır ve camiin iç

kısmını görmek için kafes konulurdu. Bundan başka kafesin birkaç yerinde yirmi otuz santim en ve boyunda icabında açılıp camiin içini daha iyi görmek için küçük pencereler de bulunurdu. Padişahlar camie gelince burada maiyetleri erkâniyle namaz kılarlar, cemaatle temas etmezlerdi.

HÜNKÂR MÜEZZİNİ (خنکار مؤذنی) [*Sar.*] Padişahlar namaz kılarlarken müezzinlik edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Müzezzin-i hâs» yahut cemi' sigasiyle «müezzinîn-i hâssa» da denilirdi. Padişahlar Topkâpı Sarayında oturdukları zamanlarda bu vazife has oda teşkilâtında mevcut ve saray mesçidinin baş müezzini ile diğer müezzinler tarafından ifa edilirdi. Bunların hepsi güzel sesli v usul bilirler i.

HÜNKÂR SANDALCILIĞI (خنکار صندالجیلقی) [*Sar.*] adişahlar saltanatla veyahut tebdil olarak deniz yoliyle gittikleri sırada sandal, filika ve zevrakçe-i hümayunda istihdam olunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Bostancılardan sayılan bu sandalcıların eskilerine «Hamlacı» denilirdi.

İhtiyar ve eskileri zapt-u raptı bostancı başıların idaresi altında bulunan Davutpaşa, Veliefendi, Kâğıthane, Bahariye, Karaağaç, Balta limanı, Büyükdere, Tarabya, Mirgun, Göksu, Kandilli, Hisarlar, Bebek, Arnavutköy Kuruçeşme, Ortaköy, Beşiktaş, Üsküdar, Salacak gibi yerlerdeki ocakların ustalıkları tâbir olunan zâbitlikleriyle çırağ olurlardı.

HÜNKÂR SOFASI (خنکار صفاسی) [*Sar.*] Yeni sarayda Sultan Süleyman'ın yaptırdığı yerin adıdır. Sonradan Üçüncü Osman tertibatını değiştirerek duvarlara çepeçevre yazılı âyetlerin altına nakışlar yaptırmış, aynalar gömdürmüş. Üçüncü Selim de mermer çeşmeler ilâve etmiştir. Padişahların ekserisi zevk ve mizacına göre bir daire yaptırmak suretiyle yeni saray büyümüştür. Büyük Kubbenin altında bulunan bu geniş sofanın köşesinde mermer sütunların arasında necef ve zümrüt topun altında bayramlarda taht-ı hümayun kurulur, padişahlar tahtına Valide Sultan diğer sultanlar ve Kadın efendiler de teşrifat usulüne göre sedirlerde oturmak suretiyle serili ehramlarda yer alan hanende ve sazende kalfaların fasıllarını dinlerler, oyunlarını seyrederlerdi

HÜRREM ÂBÂD (خرم آباد) [*Sar.*] Haliç'de Ali Bey köyü civarındaki kasrın adıdır.

HÜSEYNİ (حسینی) [*Sar.*] Kadın elbiselerinde süs olarak kullanılan ipekten, yünden ve pamuktan yapılma şerit, kaytan, saçak ve emsali şeyler hakkında kullanır bir tâbirdir.

HÜSREVÂBÂD KASRI (خسرو آباد قصری) [*Sar.*] Kâğıthane civarında Alibey köyü yakınında Paris Elçisi Mehmet efendinin resmi üzerine yapılan köşkün adıdır.

HÜSREVANİ (خسروانی) [*Hal.*] Mecaz yoliyle nefîs, âlâ yerinde kullanılır bir tâbirdir. Lûgat mânası padişaha lâyık demektir.

Ben o Cemşid-i tarabhane-i feyzim ki müdam
Hüsrevani hum ile nuş iderim sahbayı
Nef'î

HÜVE HÜVESİNE (هوهوسنه)[*Hal.*] Tamamen, aynen, mutabık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HÜZÜN (حزن) [*Sof.*] Gam, keder, gussa yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapçası hazendir. Cem'i ahzan geliyor. «Risale-i Kuşeriyye»de hüzün ve hazen; sürurun zıddı olduğu yazıldıktan sonra şu izahat verilmektedir:

« Kur'anda ehl-i Cennet lisanından (الحمد لله الذی اذهب عنا الحزن ان ربنا لغفور شکور) hadiste de mümin olan abde maraz ve veca' veyahut taap ve meşakkatten ve vehmi mucip olacak hüzün ve elemden hiçbir şey isabet etmez illâ Hak Celle ve Alâ işbu müminin zünup ve seyyiatına kefaret ve tahur kılar buyurulmuştur.

«Hüzün insanın kalbini gaflet vadisinde perakende olmaktan muhafaza eder. Sülûk ehlinin evsafından olup hüznü olmıyan sâlikin senelerce ihraz ve istihsal edemiyeceği bâtınî meseleleri hüzün sahibi kısa bir zamanda kat' ve tahsil eder.

Hak Taalâ her bir hazin kalbi sever diye haberde varid olmuştur, İbn-i Hufeyf demiştir ki hüzn-i nişat ve sürura kıyam ve hareketten nefsi kast ve zecr eyler. Süfyan İbn-i Utbe de mahzun bir şahıs ağlasa Hak Taalâ anın ağlaması berekâtiyle o ümmeti rahmetine mazhar buyurur. Büyüklerin bazıları müminin amel sayfasında bulacağı hasenatın en ziyade faydalı olanı hüzündür ve her bir şeyin zekâtı olduğu gibi hüzün de aklın zekâtıdır demişlerdir.»

BİRİNCİ CİLDİN SONU

Kısaltmalar

Ask.	Askerlik
Ast.	Astronomi
Bah.	Denizcilik
Coğ.	Coğrafya
Ed.	Edebiyat
Fık.	Fıkıh
Ğiy.	Ğiyim
Hal.	Halkiyat
İda.	İdare
İl.	İlmiye
İkt.	İktisat ve ticaret
Kıy.	Kıyafet
Mal.	Maliye
Mek.	Mektep
Mes.	Meskûkât
Mim.	Mimari
Mit.	Mitoloji
Mus.	Musiki
Ok.	Okçuluk
Öl.	Ölçü
San.	Sanat
Sar.	Saray
Si.	Siyaset
Sof.	Sofiye
To.	Topçuluk
Tul.	Tulumbacılık
Vak.	Vakıf